This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 484573

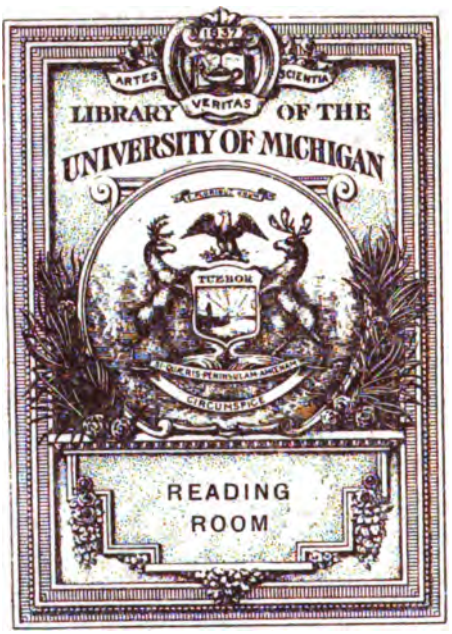
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
READING
ROOM

DISCARD

A
19
1Pg
19

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

N.V. Boekdr. v/h L. van Nifterik Hzn., Leiden.

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

HENRI ZONDERVAN

MET MEDEWERKING VAN DE VOLGENDE RUBRIEKSREDACTEUREN

H. B. Beaufort · Dr. J. W. Beekman · J. Botke · C. H. Claassen
Mr. Ph. Falkenburg · L. van Giersbergen · J. Heidema · B. Helweg
E. Hildesheim · G. 't Hooft · J. J. Huisman · U. D. Keiser
Dr. E. B. Kielstra · F. K. van Ommen Kloeke · Dr. A. J. Kluyver
Dr. J. A. N. Knuttel · H. A. Kroes · Leo Lauer · Dr. W. J.
Leyds · Dr. I. Mendels · W. G. A. Meijer · Mr. E. P.
de Monchy · J. H. Müller · Herman Rutters
Dr. T. P. Sevensma · G. C. Spengler · J. Irish
Stephenson · P. G. VierVant Tucker · Mr. A. J.
Vliegenthart · W. de Vrind · A. W. Weissman

en vele andere geleerden en specialiteiten

VIJFDE DEEL

Cellulairpathologie-Daunou.

Met 7 kaarten, 2 gekleurde en 13 zwarte buitentekst-platen,
en 126 afbeeldingen in den tekst

AMSTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER"
1915

Patrii Bibliotheek
Rijnhuijzen
9-2-4-7
10 219

C.

Cellulairpathologie is een naam, door *Virchow* gebezigd in de geneeskundige wetenschap. Vanouds namelijk hebben de geneeskundigen er over gestreden, welke lichaamsdeelen bij een ziekte oorspronkelijk zijn aangetast en waar men het uitgangspunt eener ongesteldheid moet zoeken. Daardoor ontstonden de twee partijen der humoraalpathologen, die in de vochten, en der solidairpathologen, die in de vaste deelen des lichaams, vooral in de zenuwen, de oorzaken zochten der ongesteldheid. Hoewel de ervaring gunstig schijnt voor het gevoelen van eerstgenoemden, kan dit toch niet als algemeene regel gelden. Ziekte en gezondheid zijn enkel levensuitingen. Zoekt men de oorzaak der ziekten in de vochten, dan moet men ook het bloed als de zetel van het leven beschouwen — zoekt men haar in de vaste deelen, in de zenuwen, dan dient men deze als zoodanig aan te merken. Wij weten echter, dat het leven niet uitsluitend gebonden is aan bloed en zenuwen, daar er dierlijke organismen bestaan, die leven, maar van bloed en zenuwen verstoken zijn. Maar overal, waar wij leven ontwaren, ontdekken wij *cellen*. De cel (zie aldaar) is derhalve de oorspronkelijke vertegenwoordigster van het leven en vormt het uitgangs- en middelpunt van alle verschijnselen des levens. Is zij de zetel des levens, dan moet zij ook de kweekplaats der ziekte zijn, want deze is niets anders dan een eigenaardig verschijnsel des levens. Ook in het bloed zijn de cellen, namelijk de bloedlichaampjes, de woonstede des levens. Met betrekking tot de zenuwen, spieren en klieren en in het algemeen met betrekking tot alle weefsels heeft men opgemerkt, dat hun bestaan aan cellen of celvormige lichamen gebonden is. Op deze feiten en redeneeringen rust de cellulairpathologische theorie van *Virchow*. Hij heeft haar vooral opgehelderd in zijn werk: „Die Cellularpathologie in ihrer Begründung auf physiologische und pathologische Gewebelehre" (Berlijn 1858, 4de druk 1871). Deze theorie verzoent bovengemelde twee partijen door de aanwijzing, dat zoowel in de vloeibare, als in de vaste deelen des lichaams het leven en dus de oorsprong der ziekten in de cellen te zoeken is.

Celluloïd of *kunstivoor* werd in 1869 door de gebroeders *Hyatt* in Amerika uitgevonden, maar eerst sedert 1873 op groote schaal vervaardigd. Het bestaat uit een mengsel van nitrocellulose en kamfer. Als grondstof kan iedere, zooveel mogelijk zuivere cellulose gebruikt worden, hoewel de fabrikanten bij voorkeur fijn papier daartoe nemen. Dit laatste wordt door afzonderlijke machines in kleine stukjes gescheurd, deze komen in een mengsel van 2 deelen zwavelzuur en 1 deel salpeterzuur (36° B); hierin blijven ze ongeveer 5 minuten. Door centrifugeeren wordt het materiaal van het aanhangende zuur bevrijd en ten slotte uitgewasschen en gedroogd.

Volgens nieuwe methoden wordt het papier ook wel aan het stuk genitreerd, vervolgens uitgewasschen en tusschen walsen gedroogd, terwijl tenslotte de nitrocellulose op een wals opgewikkeld wordt. Deze droge nitrocellulose wordt met kampfer door maling innig vermengd en dan door alcohol, minder door aether, wegens het daarmee verbonden explosiegevaar, tot een gummi-achtige oplossing verwerkt. Na toevoeging van de een of andere kleurstof wordt het mengsel tot een homogene massa gewalst en dan onder sterke drukking aan een hooge temperatuur blootgesteld. Uit de pers komt de stof in de gedaante van blokken, die in een snijmachine tot platen, zelfs van 0,1 mm. dikte, verwerkt worden. De noodige hardheid krijgen ze eerst in het droogh uis, waarin zij weken of maanden lang, afhankelijk van dikte en bestemming blijven. Na het drogen worden de platen weer in kokend water geweekt en in verwarmde vormen geperst. Door verschillend gekleurde platen tot één blok te persen, is men er in geslaagd verschillende natuurproducten, zooals marmer, schildpad enz. na te bootsen.

Het ongekleurde celluloïd is wit of geelachtig, is eenigszins doorschijnend en zeer elastisch, hard, vast en bijna niet te breken, terwijl het op dezelfde wijze als hoorn bewerkt kan worden. Bij een temperatuur van 75° C. verkrijgt de stof een zoo grooten graad van elasticiteit, dat men het iederen vorm kan doen aannemen, die het bij afkoeling behoudt, terwijl het bij hernieuwde verwarming den ouden vorm weer aanneemt. Door bevochtiging met de een of andere stof, waarin het oplost, bijv. aceton, azijnaether, kunnen 2 lichamen volkomen vereenigd worden, door de natte vlakken tegen elkander te drukken. Bij een temperatuur van 125° C. ontbrandt de stof, met een roetende vlam, terwijl daarbij een sterke kamferreuk ontstaat; explosies door slag, stort of wrijving zijn echter geheel buitengesloten. Verschillende voorwerpen worden eruit vervaardigd, zooals billartballen, speelgoed, kammen, gebitten, boekbanden, dozen, reclamekaarten, gevoelige platen o.a. voor kinematografenfilms, isolatoren, bakken voor transportabele accumulatoren, daar het goed tegen de inwerking van zuren bestand is, enz. Ook in de boekdrukkunst wordt sinds eenige jaren celluloïd gebruikt voor ondergrondplaten, waarin figuren van elken vorm gesneden worden.

Wegens het groote brandgevaar bij het gebruik van celluloïdfilms, heeft men hierom naar andere materialen uitgezien. Vermoedelijk zal het *celliet*, uit acetylcellulose en kamfer bereid, op den duur veel toepassing vinden.

Literatuur: Pliest, Stich en *Vieweg*, Das Zelluloid, Beschreibung seiner Herstellung, Ver-

arbeitung und seiner Ersatzstoffe (Halle a. d. S. 1913); *Masselin-Roberts* en *Cillard*, Das Celluloid, seine Fabrikation, Verwendung und Ersatzprodukte, übersetzt von G. Bonwiht (Berlijn 1912).

Cellulose $(C_6H_{10}O_5)n$ vormt het hoofdbestanddeel der celwanden van alle planten; het behoort tot de koolhydraten; zijn formule is niet nauwkeuriger bekend dan boven aangegeven is. Zuivere cellulose kan men verkrijgen door watten achtereenvolgens te behandelen met verdund kaliloog, verdund zoutzuur, water, alcohol en aether. Hierin lossen alle andere bestanddeelen der cellen, de zoogenaamde geïncrustreerde stoffen, op en blijft de zuivere cellulose over als een wit, amorf poeder; in gewone oplossingsmiddelen is zij onoplosbaar. In een oplossing van oxied in ammoniak („Schweitzer's reactief") lost ze onveranderd op, en hieruit wordt ze door zuren en sommige zouten weer neergeslagen. Hierop berust een fabricage van kunstzijde (zie aldaar). De homogene oplossing wordt namelijk door capillaire buisjes in verdund azijnzuur geperst, waardoor de cellulose een vasten, dunnen draad vormt, die verder verwerkt wordt. In sterk zwavelzuur zwelt cellulose op en lost na langen tijd op tot een dikke pap, waaruit door water een zetmeelachtig lichaam neergeslagen wordt; na nog langere inwerking van zwavelzuur ontstaat dextrine, die, met water verdund, door koken overgaat in druivensuiker. Cellulose is voor menschen onverteerbaar; de plantenetende dieren verteren deze stof daarentegen volkomen. Door inwerking van koude sterke salpeterzuur (of beter door een koud mengsel van salpeterzuur en zwavelzuur) ontstaan salpeterzure esters van cellulose, de zoogenaamde nitrocellulose; gewoonlijk verkrijgt men tetra- tot hexanitraten; deze laatste, die verwerkt wordt tot rookzwak kruit, heeft tot empirische formule $C_6H_4(NO_3)_6O_4$.

Voor de papierfabricage wordt gewoonlijk cellulose, uit hout bereid, gebruikt. Men onderscheidt *natroncellulose* en *sulfietcellulose*. Deze soorten worden als volgt verkregen: de geschilde boomstammen worden in schijven gezaagd (door zagen, die schuin op de as van den boom staan) en dan door middel van walsen in kleine stukken gebroken. Dan worden deze stukken in natronloog onder een druk van 6 à 10 atmosferen eenige uren gekookt. Hierna wordt de massa met heet water uitgeloogd, in een waschhollander gewasschen en in een bleekhollander gebleekt. Dan is het halfgoed geworden, dat direct tot papier te verwerken is.

Sulfietcellulose wordt bereid door het kleingemaakte hout te koken met zuur calciumsulfiet of met magnesiumsulfiet; dit gebeurt in ketels, die van binnen met lood of met steen bekleed zijn. Nadat de massa met water uitgewasschen is, behoeft zij niet meer gebleekt te worden, daar dit reeds gebeurd is in het zwaveligzuur. Sulfietcellulose is vaster, maar tevens brosser dan de natroncellulose; de eerste wordt voor vast schrijfpapier, de tweede voor fijn schrijf- en koperdrukpapier gebruikt. Voor documentpapieren mogen beiden niet gebruikt worden. Filtreerpapier (Zweedsch) bestaat bijna geheel uit zuivere cellulose; het wordt gemaakt uit katoen. Zoo ook de cellulose, die gebruikt moet worden ter bereiding van nitrocellulose, celluloïd, chardonnetzijde enz.

Cellulosedynamiet is een ontplofbare stof, uit 75 deelen nitroglycerine en 25 deelen houtmeel bestaande en dus tot de nobelieten te rekenen. Hoewel veel overeenkomst hebbende met het kiezelguhrdynamiet, ontploft het ook in bevroren toestand en heeft niet zooveel van vochtigheid te lijden. Het cellulosedynamiet wordt hoofdzakelijk tot ontstekingspatronen gebruikt, om bevroren kiezelguhrdynamiet tot ontploffing te brengen. Ook wordt soms lignose met dien naam aangeduid.

Celmen, *Miguel Juarez*, president der Argentijnsche republiek, werd den 29sten September 1844 te Cordoba geboren. Na in de rechten te hebben gestudeerd, werd hij in 1877 minister, daarna gouverneur van den staat Cordoba en was een bestrijder van den invloed der geestelijkheid. Als zwager van den president *Roca* werd hij den 13den Juni 1886 voor zes jaar tot president gekozen, doch door zijn zwakheid tegen de hebzucht der ambtenaars, welke een algemeene handelscrisis tengevolge had, waarin de Engelsche bankiersfirma *Baring* ten gronde ging en die invloed uitoefende op de Europeesche markt, maakte hij zich zoo impopulair, dat hij in 1890 gedwongen werd af te treden.

Celmembraan. Zie *Cel* (planten).

Celoria, *Giovanni*, een Italiaansch sterrenkundige, den 29sten Januari 1842 te Casale-Monferrato geboren, studeerde in Turijn, Milaan, Berlijn en Bonn en werd in 1866 assistent en in 1873 sterrenkundige aan het Osservatorio di Brera in Milaan. In 1876 werd hij hoogleeraar in de geodesie aan de technische hoogeschool te Milaan, in 1900 als opvolger van *Schiaparelli* directeur van het Osservatorio die Brera en in 1902 als opvolger van generaal *Ferrero* voorzitter der koninklijke Italiaansche geodetische commissie. Hij heeft veel gedaan voor de bepaling der plaatsen van planeten, kometen en vaste sterren en de berekening der banen van planeten, kometen en dubbelsterren. Met *Lorenzoni* en *Schiaparelli* heeft hij ook verscheiden lengtemetingen in Italië uitgevoerd. Hij schreef o.a.: „Influenza della luna sulla altezza del barometro" (Milaan 1869), „Determinazione della latitudine del osservatorio di Brera" (Milaan 1872), „La Luna" (Milaan 1872), „Le Comete" (Milaan 1873), „Sulle variazioni periodiche e non periodiche della temperatura nel clima di Milano" (Milaan 1874), „Distribuzione della stelle nelle spazzio" (Milaan 1877), „Istruzioni per fare le osservationi astronomici" (Rome 1880), „Sopra alcune eclissi di Sole antiche e su quella di Agatocle in particolare" (Rome 1880), „Teorie cosmogoniche" (Milaan 1886), „La polvere dell' atmosfera" (Rome 1886), „La Terra astro dell' Universo" (Rome 1888), „Atlante astronomico" (Rome 1890), „La Fisica sociale" (Rome 1892), „Sulle osservazioni di comete fatte da Paulo Toscanelli e sui lavori astronomici suoi in generale" (Rome 1894), „Astronomia, manuale" (Milaan 1895), „L'astronomia nel secolo XIX" (Milaan 1900), „Studi e ri-

cerche sulla variazione della latitudine terrestre" (Milaan 1901).

Celosia *L.* of *hanekam* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amarantaceeën*. Het onderscheidt zich door een 3-bladigen, op de 5-bladige bloemkroon gelijkenden kelk; door meeldraden, die aan den voet met een geplooid nectarium vereenigd zijn, en door een dwars openspringende doosvrucht. Het omvat hoofdzakelijk zomergewassen, doch ook heesters, die in de warme landen te huis behooren. De soorten, die het meest als sierplanten bekend staan heeten *C. cristata* L. en *C. plumosa*. Beide worden van 0,25—0,60 m. hoog en dragen aren, die op een hanekam gelijken, tengevolge van een monstrueuse afplatting en verbreeding der bloemstengels (fasciatie) en een sterke misvorming der bloemen, of ze gelijken op pluimen. Van beide verscheidenheden heeft men vormen in verschillende kleuren. Enkele zeer mooie zijn: *C. nana Empress, C. n. magnifica, C. n. sulphurea, C. pumila Kermesina, C. plumosa Thompsonii, C. p. aurea* en *C. p. coccinea*.

Celplanten noemt men planten, die òf uit een enkele cel, òf uit onderscheiden, maar dan bijna geheel gelijkvormige cellen bestaan. Van vaten is bij dergelijke planten geen sprake; alleen bij de mossen en bruinwieren vindt men een

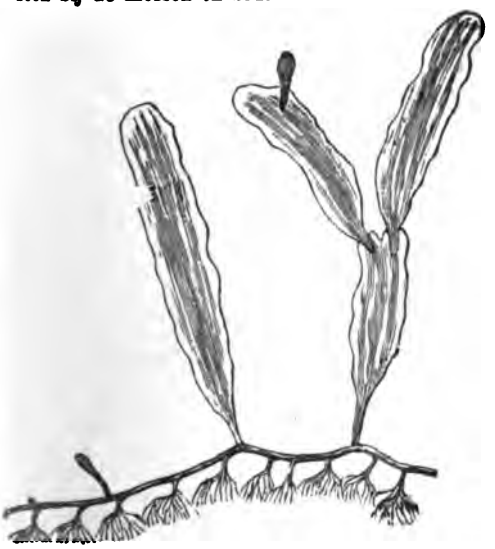

Caulerpa prolifera, ½ der nat. grootte.

bundel van verlengde cellen, die min of meer te vergelijken zijn met vaatbundels. Ondanks dezen eenvoudigen bouw vindt men bij de celplanten een groote verscheidenheid van celvormen bij de systematische groepen, die men bij de overige vaatplanten te vergeefs zal zoeken. Zoo treft men veel vormen aan, die merkwaardig veel gelijken op een plant met wortel, stengel en bladeren, hoewel toch alles slechts uit één cel bestaat, bijv. *Caulerpa prolifera* (orde *Siphoneeën*, klasse *Chlorophyceeën*, groenwieren). Zie onder *Algen*, alsook bijgaande afbeelding.

Celpoliepen. Zie *Mosdiertjes*.

Celsap. Zie *Cel*.

Celsia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Leeuwenbekachtigen *(Scrophulariaceeën)*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een radvormige bloemkroon, behaarde meeldraden en een 2-hokkige doosvrucht; zijn soorten groeien als kruiden en heesters in het zuiden van Europa, in het noorden van Afrika en in Oost-Indië. Tot de soorten, die als sierplanten worden aangekweekt, behooren: *C. Arcturus* L., *C. betonicaefolia* Desf., *C. cretica* L., en *C. orientalis* L., alle met groote gele bloemen.

Celsius, *Magnus Nicolaas,* een Zweedsch natuur- en sterrenkundige, werd geboren den 17den Januari 1621 te Alfta-Socken in Helsingland, ontving een benoeming tot hoogleeraar in de wis- en sterrenkunde te Upsala, maakte grooten naam door de ontdekking der Helsing-runen. Hij overleed den 5den Mei 1679.

Celsius, Olof of *Olaus,* een zoon van den voorgaande, was een natuuronderzoeker en godgeleerde, werd den 19den Juli 1670 te Upsala geboren. Met aartsbisschop *Benzelius* en *Rudbeck* stichtte hij er de Academie van Wetenschappen en werd door de ondersteuning, die hij aan *Linnaeus* bezorgde, de grondlegger der natuurlijke historie in Zweden. Hij overleed den 24sten Juni 1756 als hoogleeraar in de theologie en domproost te Upsala. Behalve het: „Hierobotanicon" (Upsala 1744—1747, Amsterdam 1748) schreef hij onderscheiden belangrijke verhandelingen.

Celsius, Anders, een neef van den voorgaande en een beroemd sterrenkundige, den 27sten November 1701 te Upsala geboren, werd in 1730 hoogleeraar in de sterrenkunde, bezocht in 1732 in opdracht der regeering de voornaamste observatoria in ons werelddeel en vertoefde eenigen tijd te Parijs, om er met andere sterrenkundigen te raadplegen over een bepaling van de gedaante der aarde. Zijn meening, dat naast de graadmeting, die *Bouguer* in Peru zou uitvoeren, er ook een op hooge breedte moest geschieden tot oplossing van dit vraagstuk, was aanleiding, dat de Fransche regeering hem met *Maupertuis* e.a. naar Lapland zond. In den zomer van 1736 werd door hen de graadmeting tusschen Tornea en het dorp Pello in West-Bothnië volbracht, en *Lodewijk XV* schonk hem tot belooning een jaargeld van 1000 livres benevens het quadrant, hetwelk hij bij Torneå had gebruikt. Nu stichtte *Celsius* op eigen kosten te Upsala een sterrenwacht, alwaar hij belangrijke waarnemingen deed, en in 1740 werd er een observatorium gebouwd door de regeering. Hij overleed aldaar den 25sten April 1744. Behalve een: „Disquisitio de observationibus pro figura telluris determinanda in Gallia habitis" (1738) schreef hij onderscheiden verhandelingen; een van deze verdient bijzonder de aandacht, omdat hij daarin den thans algemeen gebruikelijken en naar hem genoemden honderddeeligen thermometer beschrijft (zie *Thermometer)*. Verder hield hij zich bezig met de meting van de intensiteit van het licht, met het noorderlicht, de theorie omtrent de manen van Jupiter, en was een der eersten, die op de negatieve niveauverandering (zie *Niveauveranderingen)* aan de kust van Zweden de aandacht vestigde.

Celsius, Olof van, een zoon van bovenvermelden *Olof,* een Zweedsch geschiedschrijver en dichter, werd den 26sten December 1716 te Upsala geboren, werd aldaar in 1747 tot hoogleeraar in de geschiedenis benoemd, werd in 1756 opgenomen in den adelstand, in 1777 bisschop te Lund, in 1786 lid der Zweedsche Academie van Wetenschappen en overleed den 15den Februari 1794. Zijn „Geschiedenis van Gustaaf den Groote" (bij herhaling uitgegeven) wordt zeer geroemd, eveneens zijn „Konung Erick XIV historia, sammenskrewen efter gamla Handlingar" (1774). Zijn voortreffelijk boek „Svea-rikes Kirko-historia" (1767) bleef door zijn overlijden onvoltooid. Nog schreef hij „Upsalensis historia". Ook heeft hij Zweedsche en Latijnsche gedichten nagelaten, waarbij zich vertalingen bevinden van de Psalmen, alsmede van gedichten van *Homerus* en *Virgilius.* Als lid van den Rijksdag behoorde hij tot de steunpilaren der koningsgezinde partij.

Celsus, *Titus Cornelius,* een tegenkeizer van *Galienus,* was tribuun in de provincie Afrika en liet zich overhalen, om de keizerlijke waardigheid te bekleeden, doch reeds na verloop van 7 dagen werd hij te Saccus vermoord en zijn lijk aan de honden voorgeworpen.

Celsus, *Aulus Cornelius,* een zeer ontwikkeld Romeinsch geleerde, schreef een werk over de geneeskunde, werd om die reden de Latijnsche Hippocrates genoemd en leefde ten tijde van *Augustus.* Volgens het getuigenis der Ouden had hij een uitgebreid werk opgesteld over welsprekendheid, geschiedenis, rechtsgeleerdheid, wijsbegeerte, krijgskunst, landbouw en geneeskunde. Intusschen zijn alleen „De medicina libri VIII" tot ons gekomen. Zij bevatten veel belangrijks en zijn bij herhaling uitgegeven, o.a. door *Scheller* (Brunswijk 1846) en door *Védrènes* (met commentaar en Fransche vertaling, Parijs 1876).

Celsus, een aanhanger der wijsbegeerte van *Epicurus,* leefde in de 2de eeuw en schreef omstreeks 178 in zijn „Sermo verus" een merkwaardige polemiek tegen het Christendom, waarvan in het boek van *Origenes:* „Contra Celsum" gedeelten zijn bewaard gebleven, zoodat het mogelijk is de gedachtengang van *Celsus* vrijwel geheel te reconstrueeren. Op een geestige en scherpzinnige wijze beschuldigt hij daarin de Christenen van onwetenschappelijkheid, blind geloof, verdeeldheid, anthropomorphistische zinnelijkheid en grove dweperij.

Celt of *Kelt* is de naam van een in den bronstijd gebruikt gereedschap van beitel- of bijlvormige gedaante en smalle snede. De oudste zijn geheel vlak, daarna werden zij met een langen steel en een hiel voorzien; ook werden de randen soms verder uitgetrokken. Nog later werd er een holte aan het lemmet gemaakt, om er den steel in te bevestigen. Het materiaal der celten, die waarschijnlijk als werktuig en als wapen gebruikt werden, is gewoonlijk brons, eerst later komen zij ook van ijzer voor.

Vroeger heeft men den naam met de Kelten in verband weten te brengen en de celt als hun nationaal wapen voorgesteld; maar de celten worden in alle landen van Europa gevonden, ook daar, waar nooit Kelten geweest zijn, zoodat deze bewering geen steek houdt, evenmin als een andere, dat n.l. de celt hetzelfde werktuig zou zijn als de *framea,* waarover o.a. *Tacitus* spreekt.

Celtes, *Konrad,* een Duitsch humanist en dichter, den 1sten Februari 1459 te Wipfeld bij Schweinfurt geboren, heette eigenlijk *Pickel* of *Meiszel* en noemde zich later ook *Protucius* of bevorderaar der letterkunde. Gedwongen aan het wijngaardeniersbedrijf van zijn vader deel te nemen, ontvlood hij naar Keulen en liet er zich in 1477 op de lijst der studenten inschrijven. Later bezocht hij Leipzig, Erfurt, Schlettstadt en Heidelberg, waar hij vriendschappelijk omging met *Agricola.* Na diens dood (1485) begaf hij zich weder naar Erfurt, werd magister en hield te Leipzig voorlezingen over Oude talen en dichtkunst. Hier schreef hij in 1486 zijn: „Ars versificandi et carminum", een geschrift, dat zoo algemeen bewonderd werd, dat keizer *Frederik III* hem den 18den April 1487 den lauwerkrans schonk. Daar de naijver zijner ambtgenooten hem niet vergunde te Leipzig te blijven, deed hij een reis door Zwitserland, Italië, Bohemen en Silezië, gaf te Krakau gedurende 2 jaar onderwijs in de oude letterkunde en de dichtkunst en legde zich toe op de sterrenkunde. Vandaar begaf hij zich naar Hongarije, Polen, Pruisen en de Oostzeegewesten, maar moest er weldra voor zijn tegenstanders de wijk nemen, zoodat hij zich naar Ingolstad spoedde, waar hij in 1492 leeraar werd in de welsprekendheid en de dichtkunst. In het volgende jaar hield hij verblijf te Regensburg en te Mainz, waar hij het Rijnlandsch Genootschap van Geleerden stichtte, daarna als hoogleeraar weder te Ingolstadt, toen als onderwijzer der kinderen van keurvorst *Philip* te Heidelberg en eindelijk als hoogleeraar te Weenen, waar hij het Geleerd Genootschap van den Donau stichtte. In 1498 deed hij weder een groote reis naar de bronnen van den Rijn, naar Lijfland en Lapland, en bewoog bij zijn terugkeer te Weenen keizer *Maximiliaan,* om een „Collegium poeticum" te stichten. Daarna beijverde hij zich, om den rijken schat van kennis, door hem op zijn reizen vergaderd, op te teekenen en te rangschikken, doch zijn overlijden in Februari 1508 verhinderde het volbrengen van dezen arbeid. *Celtes* heeft onderscheiden nieuwe takken van wetenschap aan de Duitsche academies ingevoerd, de taal gezuiverd en als dichter groote verdienste verworven, vooral door zijn oden. Als beoefenaar der geschiedenis heeft hij belangrijke schatten aan het licht gebracht, zooals de „Tabula Peutingeriana" enz. Van zijn geschriften noemen wij: „De origine, situ, moribus et institutis Norimbergae libellus", „Carminum libri IV" (1502) en „Ligurini de gestis imp. caes. Frederici I Augusti Libri X carmine heroico conscripti" (1507). Zijn geestige epigrammen (Berlijn 1881) werden o.a. door *Lessing* gebruikt.

Celtis *L.,* een plantengeslacht uit de familie der *Iepachtigen (Ulmaceeën),* onderscheidt zich door éénslachtige, éénhuizige bloemen met een 5-bladig bloemdek en 5 meeldraden. Het omvat boomen, die in het zuiden van Europa, het noorden van Afrika en Oost-Indië groeien. De meest

bekende soort is *C. australis* L., die 12 tot 16 m. hoog wordt en langwerpige, lancetvormige, ongelijke, scherpgetande, van onderen viltige bladeren, groenachtig-witte bloemen op dunne stelen en gele, daarna roode en eindelijk zwarte vruchten draagt; zij groeit langs de kust der Middellandsche Zee, in Istrië en Tirol. Deze boom is thans een sieraad der tuinen in Midden-Europa en wil er op drogen grond zeer goed in de open lucht groeien. In Noord-Amerika is *C. occidentalis* L. algemeen verspreid en evenals van den vorigen worden ook van dezen boom de eenigszins samentrekkende vruchten als geneesmiddel bij buikloop voorgeschreven.

Cembalo. Zie *Clavecimbel.*

Cement wordt verkregen van sommige gesteenten, van vulkanische uitbarstingen afkomstig; het bezit de eigenschap, dat het met daarmede vermengde bijtende kalk in de lucht of in het water snel verhardt, zoodat het tegenwoordig vrij algemeen als bindmiddel der onderscheidene steenmaterialen, zoowel voor bouwwerken boven den grond als onder water wordt gebezigd.

Men onderscheidt natuurlijk en kunstmatig cement. Het eerste wordt bereid uit delfstoffen, welke in ruwen toestand of na een voorafgaand branden tot poeder worden gemalen en dan met kalkbrij of met water aangemengd, een watermortel vormen. Hiertoe behooren het *tras*, het *puzzolaan* en het *santorin*. Het eerste is in het Brohlthal bij Andernach in dikke lagen te vinden en bestaat uit verbrijzeld puimsteen, afkomstig uit de voormalige vulkanen langs den Rijn. Reeds sedert de 3de eeuw onzer jaartelling gebruikte men tras tot het maken van watermortel, waarvan men vervolgens zelfs groote massa's vervaardigde, die ook thans nog in de muren van oude vestingen en torens voorkomen. Het puzzolaan, een dergelijke stof, is eveneens van vulkanischen oorsprong en afkomstig van Puzzuoli (oudtijds Puteoli) bij Napels. Tras en puzzolaan worden in ruwen toestand gemalen en met kalkbrij tot mortel vermengd. Het santorin is van het Grieksche eiland van dien naam afkomstig.

Tot de kunstcementen, die veel goedkooper zijn, behoort de cementsteen, een soort van kalkmergel. Hij moet, evenals kalksteen, vooraf gebrand worden, waarna men hem maalt en, met of zonder toevoeging van zand, door vermenging met water, in cement omzet. Dit is het *Rometnsche cement*, dat het eerst in 1796 door *Parker* te Londen en vervolgens ook elders bereid werd; het wordt ook nu nog veel gebruikt, hoewel het meer en meer plaats maakt voor een ander kunstcement, dat den naam draagt van *Portlandcement*. Laatstgenoemd, in 1824 door *Aspdin* te Leeds uitgevonden, is een mengsel van leem (uit de Medwayrivier) met krijt of gebrande kalk, waarna het gebrand en op de wijze van Romeinsch cement gebruikt wordt. Na het branden bevat het ongeveer 32 tot 35 % kiezelzuur, leemaarde en ijzeroxied. Het krijt wordt onder water zoo fijn mogelijk gemalen en geslibd; de leem wordt tusschen walsen fijn gedrukt. Na in verschillende werktuigen met de leem innig te zijn vermengd, worden er steenen van gevormd. Deze worden in de lucht gedroogd en in schachtovens van 15 m. hoogte en 3 m. wijdte tusschen cokeslagen opgestapeld en gebrand. De temperatuur moet tot de witgloeihitte stijgen, na afkoeling moeten de steenen een grijsgroene kleur vertoonen en met water bevochtigd, nauwelijks warm worden. Niet voldoende gebrande Portlander heeft een grijsgele kleur, wordt bij toevoeging van water zeer warm en valt uiteen. Gaat de verhitting echter te ver, dan smelten de steenen en zijn onbruikbaar. De gewone tijd voor het branden is 3 dagen, voor het afkoelen 8 dagen. De gebrande steenen worden tusschen gecanneleerde walsen gebroken en dan onder kollergangen zoolang gemalen, dat slechts $^1/_4$ achterblijft op zeven met 900 openingen per vierkante cm.

Behalve in Engeland wordt tegenwoordig ook zeer veel kunstmatige cement geproduceerd door Duitschland en België, welke landen een aanzienlijk deel van de in Europa verbruikte cement leveren. Ook in Ned. Indië bestaat sedert enkele jaren een cementfabriek. Het verharden van cement berust volgens *Feichtinger*, *Michaëlis* en anderen voor een groot deel op de vorming van calciumsilicaat.

Het portlandcement vormt ook de voornaamste grondstof tot vervaardiging van *beton* (zie aldaar). Vooral in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika heeft de cement-industrie zich in de laatste jaren reusachtig uitgebreid, bepaaldelijk na 1890. In genoemd jaar werd aan natuurlijk cement in de Vereenigde Staten ± 7 millioen barrels gewonnen, tegen 335 000 barrels Portland-cement. In 1904 is het natuurproduct gedaald tot ongeveer 5 millioen barrels en het nijverheidsproduct gestegen tot 26 millioen, terwijl de productie over het afgeloopen jaar dit cijfer nog met 5 millioen overtrof. Het aantal fabrieken vermeerderde in die jaren van 16 tot 82, waarvan er 20, die drie vijfden der productie leverden, gelegen zijn in het Lenigh-district (in het westen van New-Yersey). In vijftien jaren steeg de productie dus van 300 000 barrels tot 31 000 000, of in waarde van $^1/_2$ millioen tot 29 millioen dollars.

Omstreeks 1860 werd te Delfshaven de eerste fabriek van cementwerken in Nederland opgericht, waar hoofdzakelijk bouwornamenten in nabootsing van natuursteen en cementsteenen rioolbuizen werden vervaardigd.

Cementatie noemt men in de chemie, metallurgie en technologie een kunstbewerking, waarbij een metaal bedekt wordt door een andere zelfstandigheid, bestemd om in de metaalmassa door te dringen. Dit geschiedt gewoonlijk door het metaal met die stof in vuurvaste bakken (cementeerbussen) te doen gloeien. Op deze wijze verandert men ijzer in staal, door het met houtskool te bedekken en te doen gloeien, en de oppervlakte van koper in messing, door koperen platen of stangen te doen gloeien met zink.

In het algemeen geeft men den naam van cementatie aan een handelwijze, waardoor men de oppervlakte van een metaal een verandering doet ondergaan, al is de oorzaak van deze een geheel andere dan bovengenoemde. Eindelijk wordt het bekleeden van regenbakken enz. met Port-

landcement ook wel met den naam van cementatie bestempeld.

Cementatie van staal. Zie *Cementatie.*

Cementeering. Om den bodem van stalen schepen, de wanden van wantertanken en de bovendeksgoten, die nu eens met water, dan met lucht in aanraking komen, te beschermen tegen roesten en, wat de watertanken betreft, tevens om het water, dat daarin geborgen wordt, vrij te houden van vreemde bijmengselen, worden deze bestreken met een mengsel van portland-cement en zand. Ook bezigt men wel cement om de ruimten op een tusschendek, tusschen de spanten, welke door de dekplaten niet geheel waterdicht worden aangevuld, waterdicht te maken. Hoewel cement tegen roesten van het daarmede bestreken staal of ijzer een afdoend middel is, heeft dit het nadeel van zwaar te zijn, zoodat men bij schepen, waarbij men zuinig met gewicht moet zijn, meer gebruik maakt van asfalt-houdende mengsels, indien alleen bescherming tegen roesten wordt beoogd.

Cementstaal. Zie *IJzer* en *IJzerfabricage.*

Cementsteen wordt vervaardigd door vermenging van zand (met of zonder toevoeging van grind) met cement. Men kan rivierzand, doch ook elk ander zand gebruiken. Eenig water wordt toegevoegd, om het geheel wat samenhang te geven, waarna het mengsel wordt gedaan in vormen, welke min of meer primitief zijn samengesteld. In den regel zijn op een tafel enkele vormen vereenigd. De tafel is van hout, de vormen zijn van staal; de specie in de vormen wordt aangeklopt met een houten hamer (men kan het ook nalaten), door een ijzer afgestreken, waarna de steenen door een hefboom worden uitgelicht. De gevormde steenen blijven liggen op ijzeren plaatjes en worden daarmede te zamen gelegd op houten rekken, om gedurende een zeker aantal uren voorloopig te drogen. Daarna kunnen de steenen voorzichtig worden getast, doch moeten alsdan lang aan de lucht worden blootgesteld, om, evenals mortel, te verharden. De inrichting kan eenigszins verschillen, maar alle systemen komen ten slotte op hetzelfde neer. Een zeer primitieve inrichting met handvormen kost hoogstens enkele guldens, de grootere inrichting met tafels en plaatjes enkele honderden gulden, terwijl afdaken, schuren enz., naar gelang de hoeveelheid, die geproduceerd wordt, de zaak eenvoudiger of duurder maken. Het is mogelijk goede steen op deze wijze te vervaardigen, doch mits gestampt wordt en mits in juiste verhouding zand en zoo mogelijk grind en prima cement wordt gebruikt.

Cenchrus *L.* is de naam van een uitheemsch plantengeslacht uit de familie der Grassen *(Gramineeën).* Van de soorten is *C. echinatus* L. door zijn met stekels gewapende vruchten een plaag voor de reizigers in West-Indië.

Cenci, *Beatrice,* geboren den 12den Februari 1577, was de jongste dochter van een Romeinsch edelman, *Francesco Cenci,* en groeide te midden eener zedelooze omgeving op. Haar vader was een hartstochtelijk, ruw man, die zijn bandelooze kinderen en voornamelijk *Beatrice,* zooals beweerd wordt wegens een liefdes-geschiedenis, hard behandelde. Men zegt zelfs, dat hij haar tot bloedschande heeft willen verleiden. Met haar stiefmoeder *Lucretia* en haar oudsten broeder *Giacomo* huurde zij een bandiet, die haar vader in 1598 op het kasteel Petrella bij Napels in den slaap door een dolkstoot om het leven bracht. *Beatrice* werd gefolterd en den 11den September 1599 tegelijk met *Lucretia* onthoofd, terwijl *Giacomo* met een knods werd doodgeslagen; slechts de jongste broeder *Bernardo* werd begenadigd. Paus *Clemens VIII,* op wiens last het oordeel voltrokken werd, legde beslag op de goederen der familie. Deze geschiedenis werd door *Shelley* in een drama en door *Guerrazzi* in een roman behandeld.

Cène, *Charles le.* Zie *Le Cène, Charles.*

Cenere, *Monte,* is de naam van een bergrug in het Z. van het Zwitsersche kanton Tessino. De weg van Bellinzona naar Lugano (hoogste punt 553 m.) loopt er overheen, alsmede de spoorweg door een tunnel van 1,673 km.

Cenis. Zie *Mont-Cenis.*

Cenobieten. Zie *Coenobieten.*

Cenomaan is de onderste trap van de bovenste afdeeling der krijtformatie. Daartoe behooren o.a. de aan versteeningen rijke groene zandsteen bij Essen, verder de onderste Quaderzandsteen van Saksisch-Zwitserland enz.

Cenomanen is de naam van een groot Keltisch volk, dat tijdens de verovering van Gallië door de Romeinen in het heuvelland tusschen Seine en Loire woonde met de stad Suindinum, thans Le Mans geheeten. Een deel der Cenomanen had zich in Gallia Transpadana voor goed neergezet, nadat de Kelten in de 4de eeuw v. Chr. Opper-Italië overstroomd hadden. Zij woonden in het gebied van de Mincio en de Oglio. In 222 v. Chr. werden zij vrijwillig afhankelijke bondgenooten van Rome, maar stonden reeds in 200 met de meeste andere Kelten aldaar op tegen hun nieuwe overheerschers en werden eerst in 197 v. Chr. weer onderworpen.

Cenotaphium is de naam van een gedenkteeken, ter eere van een overledene opgericht zonder zijn stoffelijk overschot te bevatten. Aanvankelijk was het enkel een grafsteen, waardoor volgens het geloof der heidensche Romeinen de schim van den afgestorvene verzoend werd. Bij de plechtige inwijding werd hij tot driemaal toe met name opgeroepen en uitgenoodigd, om het ledige graf tot woning te kiezen. Het oprichten van zulk een gedenkteeken geschiedde eveneens, wanneer een geliefde doode ver van zijn vaderland begraven was. Ook gaf men dien naam aan een begraafplaats, die men gedurende het leven voor zich zelf en de zijnen in gereedheid bracht. Volgens het Romeinsch recht was het cenotaphium geen heilige plaats *(locus religiosus),* omdat er zich geen lijken en dus ook geen schimmen *(manes)* bevonden.

Censoren waren in het oude Rome patricische magistraatspersonen, die ten getale van 2 aanvankelijk slechts het toezicht hadden op de burgers en op hun vermogen, zoodat zij dezen in de klassen plaatsten, waarin zij behoorden; later evenwel (sedert 443 v. Chr.) moesten zij ook een waakzaam oog houden op de zeden. Het censorambt behoorde oorspronkelijk tot het ko-

ninklijk gezag en werd na het verjagen der koningen aan de consuls toegewezen. Toen echter langdurige oorlogen de consuls geruimen tijd uit Rome verwijderd hielden, zoodat zij voor de belangen der stad niet naar behooren konden zorgen en zelfs de census jaren aaneen verwaarloosd werd, gevoelde men, dat afzonderlijke personen met die taak belast moesten worden, zoodat het censorschap werd geschapen (zie *Censuur*). De beide censoren werden in den eersten tijd uitsluitend uit de Patriciërs voor 5 jaar gekozen, doch zij behoefden zich toen met niets anders dan met den census, de bepaling van het bedrag der belastingen, te bemoeien, en hieruit ontwikkelde zich allengs hun toezicht op de zeden en op de geldmiddelen van den Staat. In 434 werd door de *lex Aemilia* van den dictator *Mamercus Aemilius*, de tijd van het censorschap op 18 maanden vastgesteld, hoewel er eerst na verloop van 5 jaar anderen werden gekozen, zoodat dus het ambt telkens $3^1/_2$ jaar onvervuld bleef. In 351 v. Chr. verkreeg een Plebejer, *C. Marcius Rutilus*, die ook de eerste Plebejische dictator was geweest, voor het eerst de bevoegdheid het censorambt te bekleeden. In 339 werd door de *lex Publilia Philonis* bepaald, dat een der censoren steeds een Plebejer zou zijn en in 131 waren beide censoren Plebejers. Gewoonlijk koos men tot die betrekking mannen, die zich reeds als consuls hadden onderscheiden, want men beschouwde haar als het glansrijk einde van een staatkundige loopbaan. Een censor was niet herkiesbaar; overleed een van beiden, dan moest ook de andere zijn ontslag nemen, en er werden 2 nieuwe gekozen, hetgeen steeds in de *comitia centuriata* geschiedde, waarop in een tweede vergadering de bevestiging volgde. Tot de onderscheidingsteekenen van den censor behoorden de *sella curulis* en de *toga praetexta* en hij werd in een purperen gewaad begraven. De instelling van het censorschap bleef ook na den tijd van *Sulla* bestaan, hoewel men het kiezen van die magistraatspersonen eenigen tijd had nagelaten. Na den dood van *Pompejus* liet *Julius Caesar* zich eerst voor een tijdperk van 3 jaar en vervolgens voor levenslang tot *praefectus morum* benoemen, daar hij een titel wilde afschaffen, die aan den bloeitijd der republiek herinnerde. *Octavianus* liet eerst het censorambt bestaan, maar bezorgde later aan zich zelf en aan *Agrippa* de waardigheid en de macht van het censorschap, aan 2 anderen den titel gunnende. De beide laatste censoren waren *Paulus Aemilius Lepidus* en *Lucius Munatius Plancus*. Na hen matigde zich *Augustus* weder den titel aan van *praefectus morum*, bepaalde als zoodanig 3 maal den census en hield monstering der ridders. *Tiberius* en *Caligula* volgden zijn voorbeeld, en eerst *Claudius* herstelde den naam van censor, schonk zich zelf die waardigheid en benoemde *Vitellius* tot zijn ambtgenoot. *Vespasianus*, *Titus* en *Nerva* traden in zijn voetstappen, en *Domitianus* noemde zich *censor perpetuus*. Van dien tijd af begon het gewicht dier waardigheid meer en meer te dalen en *Trajanus* wilde zelfs den titel van praefectus morum niet voeren. Ook de latere keizers noemden zich dan alleen censoren, wanneer zij zich met de vaststelling van den census bezig hielden. Op bevel van keizer *Decius* werd *Valerianus* als laatste censor door den Senaat gekozen. Wel werd na dien tijd nog wel eens een voorstel tot iets dergelijks ter tafel gebracht, maar de uitvoering bleef achterwege.

Censorinus, een Romeinsch taalkundige, schreef, behalve andere, verloren gegane werken, omstreeks 238 na Chr. een verhandeling „De die natali", waarvoor hij de stof grootendeels uit andere oude werken, vooral uit die van *Varro*, genomen heeft. Het is van belang voor de kennis der chronologie van dien tijd en geeft ook met betrekking tot andere kwesties aangaande de oude Romeinen veel bruikbare opmerkingen.

Censurae. Zie *Censuur*.

Censurae ecclesiasticae noemt men in de R.-Katholieke Kerk kerkelijke straffen, waardoor aan sommige personen het gebruik van geestelijke zaken, zooals bijv. de sacramenten, kerkelijke begrafenis, wordt ontzegd. Er zijn drie soorten: *interdikt, suspensie* en *excommunicatie* (zie deze woorden).

Census was bij de oude Romeinen de schatting van het vermogen der burgers aanvankelijk door de consuls (zie aldaar), later door de censoren (zie aldaar), die om de 5 jaar plaats had, welke 5-jarige periode naar het reinigingsoffer, waarmede de census besloten werd, *lustrum* werd genoemd. De duur van het *lustrum* was soms ook wel 4 of 3 jaar. Volgens de overlevering werd de census ingevoerd door koning *Servius Tullius*, die op dergelijke wijze als *Solon* te Athene, in 577 v. Chr. bepaald zou hebben, dat alle burgers in de stad en op het land het aantal hunner kinderen en slaven, de grootte van het vermogen enz. onder eede moesten opgeven. Volgens deze opgaven werden de burgers in 5 klassen verdeeld, die ieder weer uit een aantal centuriën bestonden. Ten tijde der koningen en in de oudste tijden der Republiek had de schatting uitsluitend plaats naar het grondgebied. Eerst door den censor *Appius Claudius* werd de schatting volgens het vermogen in geld ingevoerd, waarbij de munteenheid, de as, nog verschillend gerekend werd. De eerste klasse van 80 centuriën omvatte diegenen, wier vermogen minstens 100 000 as (± 4200 gulden) bedroeg. Tot de tweede, derde en vierde klasse, ieder uit 20 centuriën bestaande, behoorden personen, wier vermogen respectievelijk minstens 75 000, 50 000 en 25 000 as bedroeg. De vijfde klasse, die 28 centuriën telde, bestond uit personen met 12 000 as vermogen. De ridders behoorden tot geen bepaalde klasse, evenmin als de 7 laagste centuriën. Volgens deze klassenindeeling werden de krijgsplicht, de belasting en de politieke rechten der burgers bepaald. De centuriën, die niet tot een klasse behoorden, afgezien van die der ridders (zie *Eques*), moesten wel krijgsdienst verrichten, doch bezaten geen kiesrecht (zie *Capite censi*).

Ook het verleenen van burgerlijke rechten in den nieuweren tijd berust nog ten deele op den census, bijv. het kiesrecht in vele landen van Europa. Zie *Kiesrecht*.

Censuur, afkomstig van het Latijnsche

woord *censura,* beteekent *onderzoek* en *beoordeeling* van een persoon en van zijn handelwijze, alsmede kerkelijke straf (zie *Censurae ecclesiasticae).* Bij de Romeinen bestond een censuur der zeden, waartoe *censoren* (zie aldaar) gekozen werden; van een dergelijke instelling vindt men ook sporen bij de Grieken en Carthagers, en zij beijverden zich, om de bestaande zeden en gebruiken te handhaven. Tegenwoordig kent men uitsluitend de censuur over drukwerken, die met de uitvinding der boekdrukkunst, wegens den steun, die deze aan kettersche denkbeelden verleende, ingevoerd werd. In 1486 stelde keurvorst *Berthold* van Mainz voor het eerst de censuur in zijn diocese in. Om de verbreiding van ketterschc geschriften tegen te gaan, werden een groot aantal pauselijke verordeningen uitgevaardigd, in de 16de eeuw ook Duitsche rijkswetten ter bewaking der boekdrukkerijen. Bekend is de verordening van 1577, volgens welke niets in druk mocht verschijnen, dat niet van te voren door de overheid der plaats of de daartoe aangewezen personen niet in strijd was bevonden met de leer der Christelijke Kerk. Ook in ons land, onder het Spaansch bestuur, alsmede in Italië, Spanje en later in Frankrijk werd een zeer gestrenge censuur uitgeoefend. Het concilie van Trente verbood het drukken en lezen van anti-Katholieke werken en stelde den *Index librorum prohibitorum* in, die sedert 1563 door de pauselijke curie voortgezet werd. Ter bewaking der literatuur bestaat de afzonderlijke *Congregatio indicis* in het kardinaals-college (zie *Index).* Nog heden ten dage is voor het drukken van R.-Katholieke godsdienstige boeken de goedkeuring der geestelijkheid noodig. De censuur werd ook reeds in de 16de eeuw toegepast op staatkundig gebied. De openbare meening trad er echter spoedig tegen op, zoodat zij, hoewel in sommige staten eerst na geruimen tijd, weer opgeheven werd. Zoo werd in Engeland de censuur in 1694 afgeschaft, in Zweden in 1766, maar hier na korten tijd weer ingesteld en eerst in 1809 voor goed opgeheven. In Denemarken bestond de eigenlijke censuur na 1770 niet meer. In Frankrijk werd zij door de constitutie van 1791 afgeschaft, in 1805 weer ingevoerd, in 1814 weer opgeheven, waarna de censuur met tusschenpoozen in werking was, totdat zij in 1827 voorgoed verdween, tenminste naar den vorm. De Belgische grondwet van 1831 drukt zich in art. 18 zeer duidelijk tegen de censuur uit, evenals de Noorsche in § 100. In Rusland bestaat echter de censuur nog in haar volle willekeur. Nederland heeft na de Fransche overheersching vrijheid van drukpers gekregen door art. 227 der Grondwet van den 24sten Augustus 1815. Trouwens hier te lande heeft na den opstand tegen Spanje de censuur nooit grooten druk kunnen uitoefenen wegens de veelheid van souvereine machten, zoodat geschriften, die in het eene gewest verboden waren, in een andere provincie het licht zagen. Dit verklaart het feit, dat vele buitenlandsche geleerden hun geschriften in ons land lieten drukken en was een der hoofdoorzaken van de hooge vlucht der boekdrukkunst in Nederland in de 17de en 18de eeuw.

Cent, afkomstig van het Middellatijnsche *centena,* beteekent honderdtal. De staatsrechtelijke eenheid bij de oude Germanen werd gevormd door de volksstammen, die in gouwen verdeeld werden en deze laatste weer in centen, die van 100 tot 120 families bevatten. De cent was een vereeniging van personen tot dezelfde mark behoorend en behandelde als zoodanig de landbouwaangelegenheden, maar bovenal de krijgszaken en de rechtspraak. Na de Volksverhuizing duidde de cent in plaats van een vereeniging van personen, een bepaald gebied aan. Onder koning *Childebert I* en *Chlotharius I* werd uit de vrijen van de cent een centschaar *(centenarii)* gekozen ter vervolging van dieven en roovers. Ook onder het Karolingische recht bleef de cent rechtsgebied. Aan het hoofd stond, nadat de vroeger door het volk gekozen voorzitter *(thunginus)* verdwenen was, de centgraaf of *centenarius,* die den voorzitter of graaf, den voorzitter van het „ding", terzijde stond en wien de uitvoering van het vonnis en de inning der boeten opgedragen was, terwijl hijzelf de op ongeregelde tijden gehouden rechtszittingen presideerde. Toen de oude gouwindeeling verdwenen was, werd op het landgerecht alleen over de hoogere klasse recht gesproken, terwijl het centgerecht over zaken der boerenbevolking oordeelde.

Hooge cent was de naam van een gerechtshof, dat doodvonnissen kon uitspreken, welk recht door de landheeren slechts aan enkele patrimoniale gerechten werd toegekend en die ook den naam van cent of centgerecht kregen. Centheer was de bezitter van een goed, dat halsrecht had en centrechter de persoon, die het uitoefende.

Cent is de naam van een muntstuk, bij ons, in de Vereenigde Staten van Amerika, Canada, Britsch-West-Indië en op de Sandwicheilanden in gebruik. Bij ons bestaan bronzen munten van $^1/_2$, 1 en $2^1/_2$ cent. In de overige staten zijn het ook bronzen muntstukken, maar 1 cent aldaar heeft dezelfde waarde als $2^1/_2$ cent bij ons. De Nederlandsche cent is pasmunt en weegt 59,34 grein. Verder wordt het woord cent ook wel eens gebruikt voor centavo, centimo of centesimo (zie aldaar). De afkorting voor cent is c. of ct., voor het meervoud cts.

Cent, ook wel *centaine* of *grand cent* geheeten, was een in N. W. Frankrijk gebruikelijke zoutmaat van 208 H.L. inhoud. Als gewicht was het van 26 000—28 000 kg. Grand cent was ook de naam van een oud-Fransche maat voor bewerkt hout van 100 balken = 300 Parijzer kub. voet of 10,2832 kub. m.

Cental is de naam van een Amerikaanschen centenaar = 100 Engelsche handelsponden = $^{25}/_{28}$ hundredweights = 45,359 kg.

Centaurea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen).* Het onderscheidt zich door een omwindsel, waarvan de schubben gewimperd of gedoornd kunnen wezen, door onvruchtbare straalbloemen, die trechtervormig en wat langer dan de overige zijn, door tweeslachtige schijfbloemen, door een borsteligen vruchtbodem en in verscheiden rijen geplaatst zaadpluis. Van dit geslacht komen o.a. in ons land voor: *Cen-*

taura nigra L. met zwarte aanhangsels van het omwindsel en paarse bloemen; *Centaurea Cyanus* L., de algemeen bekende *korenbloem* met blauwe, somtijds ook witte, paarse of roode bloemen en lijnvormige bovenste bladeren; *Centaurea Scabiosa* of *grootbloemige centaurie* met gewimperde omwindsels, vindeelige, getande bladeren en bleek-paarse bloemen. Onder de fraaie sierplanten telt men *C. americana* Nutt. met prachtige, bleekpaarse bloemen met een geelwitte buis; *C. pulcherrima* W. met groote, purperroode bloemen; *C. moschata* L. met groote witte of eenigszins paarse, een weinig naar muskus riekende bloemen, uit den Levant en Griekenland afkomstig; *C. suaveolens* W. met gele, welriekende bloemen enz.

Centauren. Zie *Centaurus.*

Centaurus was volgens de Grieksche fabelleer een zoon van *Ixion* en *Nephela* (een Wolkgedaante), doch *Diodorus* noemt hem een zoon van *Apollo* en van *Stilbe* (een dochter van *Peneus* en *Creusa)* en een broeder van *Lapithes.* Hij wordt beschreven als een monster, dat op den berg Pelion de overige *Centauren* (Hippocentauren) voortbracht, die van onderen op paarden en van boven op menschen geleken (zie de fig.). Vermoedelijk wordt daarmede een of ander volk bedoeld, dat het eerst de paarden beteugelde en ze africhtte, om er op te rijden. Dichters en kunstenaars hebben den strijd vereeuwigd tusschen de Centauren en Lapithen, nadat er twist was ontstaan op de bruiloft van *Pirithous,* alsmede den strijd der Centauren met *Heracles.* Volgens *Eratosthenes* was een der Centauren, *Chiron* genaamd, de leermeester van *Asclepius* en *Achilles* en beroemd wegens zijn rechtvaardigheid. Na den strijd van *Heracles* tegen de Centauren was hij alleen overgebleven, doch hij overleed aan een wonde, veroorzaakt door een vergiftigden pijl, die toevallig uit den koker van genoemden held op zijn voet viel. Toen plaatste *Zeus* hem als sterrenbeeld aan het uitspansel tusschen het Altaar, den Schorpioen, de Waterslang en het Schip Argo, op 30° tot omstreeks 65° zuiderdeclinatie. Dit sterrenbeeld bestaat volgens *Eratosthenes* uit 24 sterren en houdt in de rechterhand een dier, hetwelk volgens *Marcianus Capella* een panter is, en in de linkerhand een *thyrsus* of met groen omwonden staf.

Centaurus.

De Centauren stelde men zich voor als den menschen vriendelijk gezind en van een zacht karakter, terwijl een ander soort, waarschijnlijk ontstaan uit de demonen der verwoestende stortbeken van Thessalië en Arkadië, beschreven wordt als strijdlustig, drank- en roofzuchtig en tuk op vrouwen.

Centavo, ook wel *centimo* of *centesimo* geheeten, is een bronzen, koperen of nikkelen muntstuk in de Spaansch-Amerikaansche landen, dat de waarde van $^1/_{100}$ peso, sol, duro of piaster heeft. Deze waarde is in de verschillende staten niet dezelfde, maar komt toch ongeveer met ons $2^1/_2$ centstuk overeen. In Chili en Argentinië zijn ook papieren centavo's, hiervan is de waarde aan groote schommelingen onderhevig.

Centen, *Sebastiaan,* geboren omstreeks het jaar 1691 te Nijmegen, bezocht in 1719 het seminarium der Remonstranten, werd in 1723 predikant te Zevenhoven en zag zich 3 jaren later beroepen te Hoorn, waar hij in 1756 overleed. Hij heeft een vierden druk van de „Chronijk van Hoorn", door *Theodorus Velius,* bezorgd en van aanteekeningen voorzien (1740) en een vervolg geschreven (1747) op de „Historie der vermaarde zee- en koopstad Enkhuizen" (1746), door *Gerard Brandt.*

Centenaar is de naam van een handelsgewicht van 100 pond in Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, Zwitserland, Finland, Zweden, Noorwegen en Denemarken (in laatstgenoemden staat alleen wettelijk). Tot 1858 was de centenaar in Saksen en Pruisen 110, in Hamburg 112 en in Bremen 116 pond. Volgens de bepalingen van het Tolverbond van den 1sten Januari 1840 bedroeg het gewicht van den tolcentenaar 50 kg., zoodat men daarbij het pond op $^1/_2$ kg. rekende, terwijl de ponden der centenaars in bovengenoemde landen zeer verschilden.

Centerboard. Zie *Jacht.*

Centerhoek *(middelpuntshoek)* is in de meetkunde de hoek aan het middelpunt van een regelmatigen veelhoek, die ontstaat door uit het middelpunt lijnen te trekken naar de uiteinden van een der zijden van den veelhoek.

Centesimaal beteekent honderddeelig. Alle berekeningen en maten zijn centesimaal, waarin het getal 100 als arithmetische eenheid fungeert.

Centesimo is de naam eener bronzen munt in Italië, ter waarde van 0,01 lira.

Centgardes is de naam van een Fransche gardeafdeeling en paleiswacht uit den tijd van *Lodewijk XI* tot *Lodewijk XV;* alsook onder *Napoleon III.* Den 4den September 1474 richtte *Lodewijk XI* de „garde de son corps" op uit 100 edellieden, waarvan ieder 2 boogschutters op eigen kosten onderhield. Spoedig werden zij echter op kosten van den koning onderhouden, en deze 200 *archers* werden als „petite garde du roi" in het paleis gehouden, terwijl de 100 edellieden hem op reis begeleidden. Deze cent grandes gardes bleven onafgebroken bestaan tot zij door *Lodewijk XV* in 1727 werden opgeheven. Eerst *Napoleon III* stelde ze den 24sten Maart 1854 weder in en bracht deze afdeeling in de jaren 1856 tot 1857 op 200 man, die gekozen werden uit de flinkst gebouwde manschappen der garderuiterij. In 1870 hield deze wacht op te bestaan, met den val van het keizerrijk.

Centi beteekent voor maten gevoegd, dat deze $^1/_{100}$ van een andere maat zijn.

Centifolie is de naam van een rozensoort en beteekent een roos met 100 (d. w. z. zeer vele) blaadjes. In dergelijke beteekenis spreken de Grieken van een 60 bladerige roos. De Centifolie is waarschijnlijk niet de centifolia der Ouden, maar eerst later in Turkije of in Frankrijk uit *Rosa gallica* L. gekweekt.

Centimani. Zie *Hekatoncheiren.*

Centime is het honderdste deel van de Fransche, Belgische of Zwitsersche franc en dus bijna $^1/_2$ cent waard.

Centimeter-Gram-Secundestelsel. Zie *Dyne* en *Electrische maten.*

Centimo is een kleine Spaansche bronzen munt van $^1/_{100}$ peseta, daarom ook wel *centimo de peseta* genoemd en beantwoordt na 1871 aan de Fransche centime. Van 1864 tot 1871 was het een koperen munt van $^1/_{100}$ escudo en had dus ruim $2^1/_2$ maal de tegenwoordige waarde. Voor dien tijd waren er koperen geldstukken van meer dan 1 centimo.

Centimo is ook de naam van $^1/_{100}$ bolivar. Deze bronzen munt komt met de tegenwoordige Spaansche geheel in waarde overeen.

Cent jours of *Honderd Dagen* noemt men het tijdperk der Napoleontische heerschappij tusschen den 20sten Maart en den 28sten Juni 1815, namelijk tusschen den dag zijner intrede in Parijs na zijn terugkeer van Elba en het herstel van *Lodewijk XVIII* als koning.

Centlivre, *Susanne,* geboren *Freemann,* een Engelsche tooneelspeelster en tooneeldichteres, werd geboren omstreeks 1678 te Holbeach in het graafschap Lincoln. Reeds vroeg was zij van haar ouders beroofd; heimelijk verliet zij haar pleegouders, wist een tijd lang de belangstelling te boeien van een student te Cambridge, huwde in 1706 *Centlivre,* den kok van koningin *Anna,* en verbond zich na zijn dood in den echt met een officier, die weldra in een tweegevecht het leven verloor. In 1700 werd haar treurspel „The perjured husband" met bijval begroet, doch zelf betrad zij het tooneel zonder veel opgang te maken. Zij huwde in 1715 nogmaals en overleed den 1sten December 1723. Zij heeft onderscheiden tooneelspelen nagelaten, van welke sommige, zooals: „The busy-body", „A bold stroke for a wife" en „The wonder, a woman keeps a secret", nog geenszins zijn vergeten.

Cento, de Latijnsche naam van een uit honderderlei stukjes samengevoegde lappendeken, is op poëtisch gebied die van een gedicht, dat uit de woorden en verzen van andere gedichten is samengesteld, een methode, die bij de Grieken na het verval hunner poëzie in zwang kwam. Op die wijze hebben Grieksche Christenen de geschiedenis van *Jezus* met verzen van *Homerus* beschreven. Vooral werd *Virgilius* tot dergelijke knutselarijen gebezigd, zooals blijkt uit den „Cento nuptialis" van *Ausonius* en den „Cento Virgilianus" van *Proba Faltonia.* Zoo stelde ook *Metellus,* een monnik uit Tegernsee, in de 12de eeuw geestelijke liederen samen uit *Virgilius* en *Horatius.* Ook van lateren tijd heeft men centones, bijvoorbeeld van *Daniel Heinsius.* In Italië vervaardigde men godsdienstige *centoni* uit de gedichten van *Petrarca.* Men zou er ook zoodanige gedichten toe kunnen rekenen, die uit verzen van zeer verschillende dichters zijn samengesteld, zooals de „Keesiade" van *J. J. A. Gouverneur.*

Cento, de hoofdstad van het gelijknamige district in de Italiaansche provincie Ferrara, 36 km. van de stad Ferrara, op den linkeroever van de Reno en aan het Centokanaal gelegen, telt als gemeente (1911) 18 921 inwoners. Haar omstreken zijn zeer vruchtbaar. Tot haar merkwaardige gebouwen behoort het voormalig paleis der graven *Chiavelli-Pannini.* Dit laatste, zoowel als kerken en andere gebouwen, zijn er versierd met schilderstukken van *Guercino,* die er het levenslicht aanschouwde, en een standbeeld te zijner eer, door *Galletti* ontworpen, werd er in 1863 onthuld. Er wordt een levendige handel gedreven met hennep.

Het *Centokanaal* begint 18 km. ten N.W. van Bologna en vereenigt zich bij Ferrara met de Po di Volano. Het is $55^1/_2$ km. lang.

Ten Z.O. van Cento, aan den rechteroever der Reno, ligt *Pieve di Cento* met 3026, als gemeente 4837 inwoners. Het heeft een pelgrimskerk Sta. Maria Assunta met een Maria Hemelvaart van *Guido Reni.*

Cento novelle antiche is de naam eener verzameling van oud-Italiaansche novellen uit de 13de en 14de eeuw, volgens *Scartazzi* „eigenlijk slechts geraamten van novellen, terwijl het aan den sprekenden verteller wordt overgelaten, het geraamte met vleesch te omkleeden". Schrijver en uitgever van het boek, dat eerst in de 16de eeuw (1525 te Bologna) gedrukt is, zijn onbekend gebleven, ondanks de vele nasporingen. De honderd oude novellen staan eensdeels in nauw verband met de oud-Fransche „fabliaux" en „dits" en dragen anderdeels veelvuldig de kenmerken van de Italiaansche novellistiek van de 14de—16de eeuw. Zij zijn rijk aan afwisseling en kenmerken zich door krachtige trekken van scherpe levensobservatie. De in het artistieke zich vermeiende novellisten, zoowel als de tooneelschrijvers der Renaissance, putten veelvuldig uit het oude novellenboek. Onder de vele nieuwere uitgaven der Cento novelle antiche verdient die van *Biagi* (Florence 1880) de voorkeur.

Centraal-Amerika (zie de kaart van Centraal-Amerika) is dat deel van het Amerikaansche vasteland, dat gelegen is tusschen 7° en 18° N.Br., of indien men het Schiereiland Yucatan er toe wil rekenen, tusschen 7° en 21° 35′ N. Br. en 77°—94° W.L. v. Gr. Centraal-Amerika heeft den vorm van een groote landengte, die zich 2000 km. ver in zuidoostelijke richting uitstrekt en Noord-Amerika met Zuid-Amerika verbindt. Op sommige plaatsen is de breedte dezer natuurlijke brug betrekkelijk gering, zoo is de landengte van Panama 45 km. breed en die van Tehuantepec 200—220 km. Staatkundig verstaat men onder Centraal-Amerika slechts het gebied tusschen Mexico in het N. en N.W. en Columbia in het Z.O., bestaande uit de 6 Centraal-Amerikaansche republieken benevens Britsch Honduras. De oppervlakte bedraagt 532 308 v. km.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Amerika.*

Kusten. De kustvorm van Centraal-Amerika is niet gunstig. Naar de zijde van den Atlantischen Oceaan vormt het Schiereiland Yucatan een ver vooruitspringend gedeelte, dat in kaap Catoche het eiland Cuba tot op 190 km. nadert. De Mosquitokust vormt met kaap Gracias à Dios een groote concave bocht, waardoor de golven van Campêche, Honduras en de Mosquitogolf ontstaan; toch is de kustlijn zeer eentonig. Goe-

CENTRAAL-AMERIKA, DE STATEN PANAMA, GUATEMAL

A, HONDURAS, SAN SALVADOR, NICARAGUA, COSTARICA.

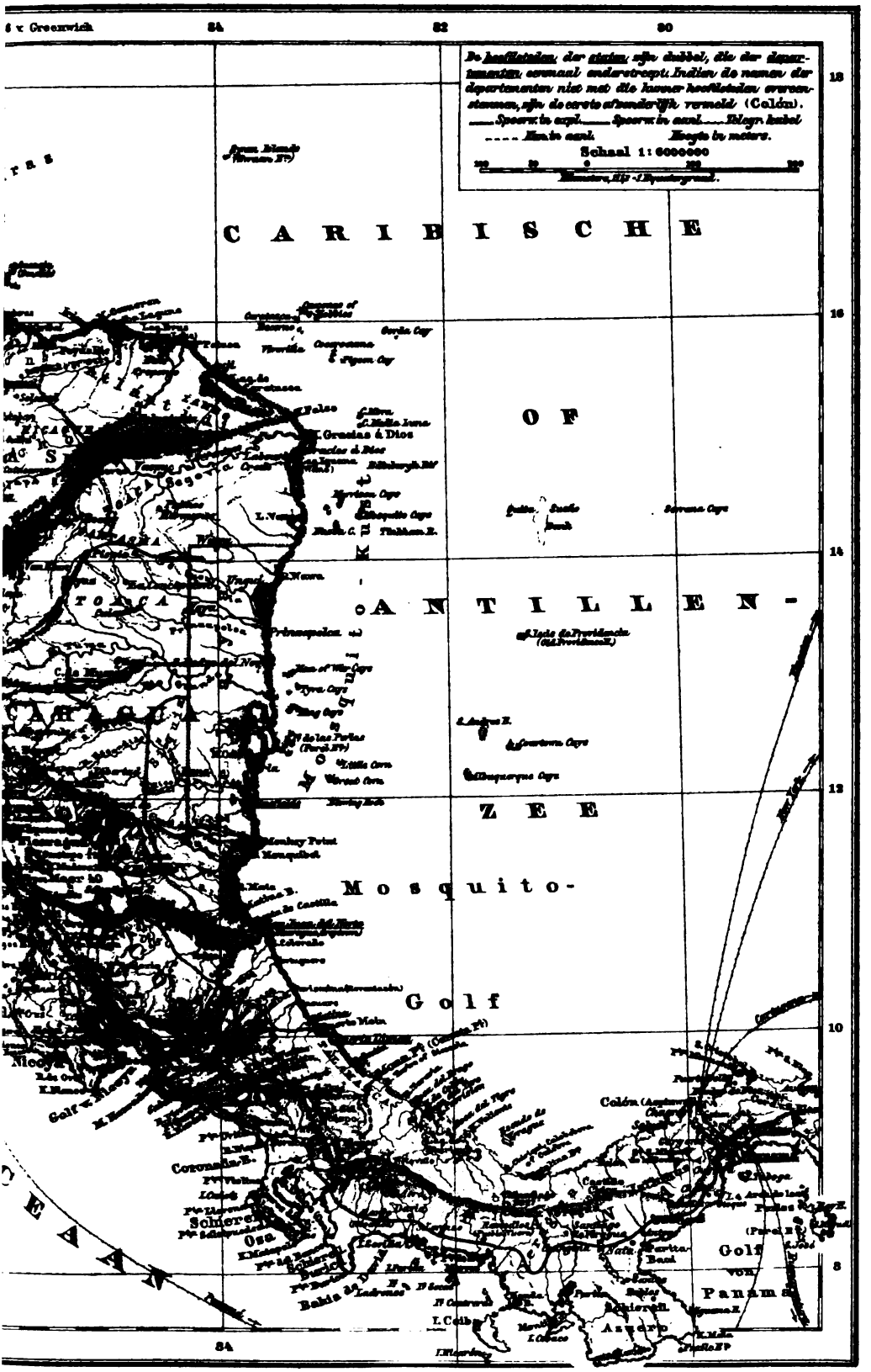

de havens zijn slechts de Laguna de Terminos in den zuidoostelijken hoek van de Campêchegolf, de baai van Amatique en de bocht van Puerto-Cortez (vroeger Puerto-Caballos) in de golf van Honduras, verder Puerto-Limon in Costa-Rica en de Chiriquigolf in Panama. De rotsachtige kust van den Grooten Oceaan vertoont meer insnijdingen. Wel heeft de kust van Guatemala geen inham, die voor de scheepvaart geschikt is, maar verder naar het O. vindt men in de golven van Fonseca, Papagayo, Nicoya, Dulce, David en Panama een groot aantal bruikbare havens en ankerplaatsen. Zie ook *Amerika*.

Natuurlijke gesteldheid. Het land is zeer bergachtig, slechts op enkele plaatsen bezitten de vlakten aan de kust en langs de rivieren een eenigszins belangrijken omvang. De bergketens van het noordelijke deel van Centraal-Amerika doen door hun langgerekten boogvorm, ongeveer van O. naar W. gericht, denken aan een samenhang van den eenen kant met de Antillen, van den anderen kant met den westelijken Sierra Madre van Mexico. Het zuidelijke deel (Costa-Rica en Panama) wordt ingenomen door een ander boogvormig bergstelsel, dat korter en sterker gebogen is. De bergketens in het N. bezitten een lengte van 1000 km. bij een gemiddelde breedte van 200 km. en verheffen zich in Guatemala tot hoogten van ongeveer 3800 m. (Altos Cuchumatanes). De kern van dit ketengebergte vormen kristallijne leisoorten; vooral in Guatemala, Honduras en N. Nicaragua bereiken deze een groote uitbreiding. In Guatemala en Britsch-Honduras vindt men ook veel lei en kalksteen der palaeozoïsche periode, terwijl leemsoorten, mergel, zandsteen, conglomeraten en kalksteen uit het mesozoïsche tijdperk voornamelijk in Honduras, N. Guatemala en Chiapas voorkomen. De kern der zuidelijke bergketens wordt gevormd door oude eruptieve gesteenten (granietsoorten, dioriet, syeniet), hoewel deze in de noordelijke ketens evenmin ontbreken. Overblijfselen van parallelketens, door latere sedimentaire werking ontstaan en opgebouwd uit oud-tertiairen zandsteen, leem, mergel en vermoedelijk mesozoïschen kalksteen, treft men aan in Costa-Rica, alsmede op de landengte tusschen het meer van Nicaragua en den Grooten Oceaan. De totale lengte van het zuidelijke bergstelsel, dat toppen van ongeveer 3900 m. bezit, bedraagt ongeveer 900 km., de grootste breedte ongeveer 150 km.

Behalve deze bergketens treft men ook andere aan, die uit jong-eruptieve gesteenten zijn opgebouwd, voornamelijk andesiet, basalt, rhyoliet en porphier. Als bergruggen loopen zij door Z. Guatemala en Honduras, San Salvador en N. Costa-Rica in O.Z.O. richting; daarentegen vormen dezelfde gesteenten in Nicaragua en sommige deelen van Honduras meer plateau's. In Guatemala verheft dit jong-eruptieve gebergte zich tot 3600 m. Ongeveer evenwijdig ermede loopen de sprongsgewijze ten opzichte van elkander verschoven rijen der vulkanen, die de hoogste toppen van Centraal-Amerika vormen. De meeste der (± 80) vulkanen zijn uitgedoofd, van 19 zijn uitbarstingen in historischen tijd bekend, terwijl 8 andere hun werkzaamheid door fumarolen verraden. De voornaamste zijn de Tacana (4064 m.), Tajumulco (4210 m.), Acatenango (3960 m.), Fuego (3835 m., laatste uitbarsting 1880) en Agua (3752 m.). In San Salvador liggen, behalve de Santa Ana (2385 m.) en San Miguel (2132 m.), nog de Isalco (1885 m.), die in 1770 of 1773 ontstond en sedert onafgebroken werkzaam is, alsmede de Ilopango, die in Januari 1880 midden in het gelijknamige meer een hevige uitbarsting vertoonde. De voornaamste vulkanen van Nicaragua zijn de Coseguina (863 m.), bekend door de vreeselijke uitbarsting van 1835, El Viejo (1780 m.), „Las Pilas (1071 m.), aan wiens voet zich in 1850 en 1867 nieuwe vulkaankegels gevormd hebben, de steeds rookende Momotombo (1258 m., laatste uitbarsting in 1886) en het vulkanisch eiland Ometepe (1720 m.), waarvan de laatste uitbarsting in 1883 plaats had. De hoogste vulkanen van Costa-Rica zijn de Poas (2644 m.), de Irazu (3414 m.) en de Turrialba (3325 m.). De alleenstaande Chiriqui (3650 m.) sluit de reeks in Centraal-Amerika af.

Het gebergte is arm aan goede passen en veroorzaakt dus groote moeilijkheden aan het verkeer. De samenhang wordt geheel verbroken door de transversale inzinking van Nicaragua, waarin het Managua- en Nicaraguameer, alsmede de golf van Fonseca zijn gelegen.

De jong-eruptieve bergruggen van Centraal-Amerika vormen de voornaamste waterscheiding en daar zij meestal dicht langs de kust van den Grooten Oceaan loopen, zijn de rivieren, die hier uitmonden, van zeer weinig beteekenis. Die, welke hun water naar den Atlantischen Oceaan voeren, zijn belangrijker en worden dikwijls als verkeerswegen gebruikt; gewoonlijk stroomen zij door lengtedalen en slechts enkele, zooals de Usumacinta, breken dwars door de bergketens. Meren zonder afvoer vindt men vooral in N. Guatemala, het voornaamste is het Petenmeer.

Klimaat. Dit is afhankelijk van de tropische ligging, de nabijheid der zee en de hoogte. De kuststreken zijn warm (gemiddelde jaartemperatuur 26°—26,5° C.); malaria heerscht er voortdurend en van tijd tot tijd gele koorts. Met toenemende hoogte neemt het gevaar voor malaria, alsook de warmte af; de hoogste bergen van Guatemala zijn somtijds geruimen tijd met sneeuw bedekt. In geheel Centraal-Amerika heeft men een regentijd, waarin talrijke onweders optreden, die van Mei tot October duurt en korten tijd na den hoogsten zonnestand het maximum bereikt. Tusschen de beide zenithstanden der zon vermindert de regenhoeveelheid eenigszins (vooral in het begin van Augustus, de zoogenaamde kleine droogtetijd: Veranillo de San Juan). Van November tot April, als de Noordoost-Passaat over het geheele gebied waait, hebben de streken aan den Grooten Oceaan het droge jaargetijde, terwijl die aan den Atlantischen Oceaan ook nu nog veel regen ontvangen. De neerslag vermindert aldaar van Februari tot April, maar blijft nooit geheel achterwege. Daarom valt bijv. in Greytown in Nicaragua per jaar 6583 mm. regen, in Rivas aan den Grooten Oceaan echter slechts 1699 mm.; daarentegen heeft Colon 3108 mm., Naos bij Panama echter slechts 1136 mm.

Voortbrengselen. Plantenwereld. Deze wordt naar de hoogte des lands in 3 gordels verdeeld, n.l. de tierra caliente, tierra templada en tierra fria, d.w.z. de heete, gematigde en koele landstreek. In de tierra caliente, waartoe de kuststreken en het binnenland tot 600 m. hoogte behooren, voornamelijk geheel Salvador en het bekken van het Nicaraguameer, vindt men in de vochtige streken een weelderige tropenflora. De tierra templada, de streek tusschen 600—1800 m. hoogte, omvat het grootste gedeelte van Guatemala, Honduras, het N. van Nicaragua en het centrale deel van Costa-Rica. Hier heeft men een gezond klimaat met een eeuwige lente, waarin behalve maïs, de voornaamste voedingsplant, op gunstig gelegen plaatsen ook nog tropische gewassen gedijen. Evenwel worden de Europeesche granen op grootere schaal eerst aan de bovengrens van deze streek verbouwd, bij voorkeur in de tierras frias, de streken boven 1800 m. gelegen, waartoe echter slechts een deel van Guatemala, alsmede kleinere stukken van Honduras en Costa-Rica gerekend kunnen worden. De plantengroei in de vochtige kustvlakten aan den Atlantischen Oceaan is veel grootscher dan die van de droge kuststreken van den Grooten Oceaan, waar men savannah's vindt met verspreide bosschen, terwijl aan den Atlantischen Oceaan reusachtige oerwouden voorkomen. De kostbaarste soorten van sier-, timmer- en verfhout, de mahoniboom en verschillende cedersoorten, het brazielhout en de sassaparilla komen in het O. meer voor en zijn van beter hoedanigheid dan in het W. Voor den handel zijn van belang: koffie, indigo, vanille, cacao, caoutchouc, gummi, suiker, tabak, verschillende drogerijen en medicinale planten, kokospalmen, bananen, sinaasappelen, maïs, bergrijst, tarwe, boonen, manihot, aardappels, bataten en yams.

Dierenwereld. Let men op den aanvang van Centraal-Amerika, dan is de fauna rijk te noemen; maar het bezit slechts weinig kenmerkende vormen. Van de 69 geslachten van zoogdieren zijn 41 algemeen neotropisch (o. a. 5 apengeslachten, peccaris, agutis, neusberen, luiaards, miereneters en gordeldieren), 9 behooren zoowel tot Noord- als tot Zuid-Amerika (poemas, herten enz.), 5 tot Noord-Amerika (vossen, eekhoorns enz.) en 12 zijn kosmopolitisch. Talrijk zijn de vleermuizen (28 geslachten), de roofdieren (12), de knaagdieren (12); kenmerkend zijn 2 tapirs *(Elasmognathus)* en 2 vleermuizen. Aan vogels is dit gebied zeer rijk; men vindt er 37 geslachten, waarvan 14 tot de kolibri's behooren. Naast de echt tropische dieren, zooals de surukus of trogons en de hokkohoenders, vindt men zijdestaarten, meezen, boomklimmers en kalkoenen. De reptiliën worden vertegenwoordigd, behalve door meer algemeen verbreide geslachten, door 9 afzonderlijke geslachten van slangen en 13 van hagedissen. Minder talrijk zijn de amphibieën. De afdeeling der zoetwatervischen is bijzonder uitgebreid en bestaat uit 20 tropisch-Zuid-Amerikaansche, 4 Noord-Amerikaansche, 3 West-Indische en 11 inheemsche geslachten. Groot is ook de rijkdom aan insecten,

Mineralen. Hoewel veel en kostbare mineralen in den bodem voorkomen, werd de ontginning tot dusver zeer verwaarloosd. Goud komt veel voor, het meeste in Honduras en Nicaragua, zilver het meeste in Honduras. Bruinkolen zijn wel is waar zeer verspreid, doch komen nergens in zoo groote hoeveelheid voor, dat zij de moeite van ontginning loonen.

Landbouw. De landbouw staat nog op zeer lagen trap. De Indiaan verbouwt vooral boonen, maïs en bananen; de kleurlingen, Creolen en Europeanen verbouwen ook producten voor den uitvoer. De veeteelt vormt in enkele deelen, zooals in de staten Honduras en Nicaragua, nog het hoofdmiddel van bestaan.

Bevolking. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 4 millioen, dus 7,5 per v. km. De bevolking bestaat voor de helft uit Ladinos of Mestiezen, voor een klein gedeelte uit Blanken (meest Spaansche Creolen), verder uit Negers, Mulatten, Zambos (± 300 000) en onbeschaafde Indianen. Deze laatste zijn, uitgezonderd ± 20 000 Cariben aan de N. kust van Honduras, de nakomelingen van de door de Spaansche veroveraars in het land aangetroffen bevolking. Toen evenals thans nog, bestonden de Indianen uit twee geheel verschillende volksgroepen. In N. Centraal-Amerika en aan de zijde van den Grooten Oceaan, in Nicaragua, Costa-Rica en Panama, bestonden volkrijke en zeer beschaafde republieken, in het minder gezonde gedeelte aan den Atlantischen Oceaan leefden in de Z. staten minder beschaafde en minder volkrijke stammen, wier leden ook thans nog voornamelijk van jacht en vischvangst leven. De verst verbreide Indianentalen zijn het Maya, Quiche, Cackchiquel met het Nahuatl, een dialect van het Aztekisch. De grootsche gedenkteekenen van oud-Amerikaansche beschaving, die aangetroffen worden in Peten nabij Copan, Quirigua, Quezaltenango, Tikal en Chacula stemmen over het geheel met die van Yucatan en Chiapas overeen. De Blanken vormen in Costa-Rica, de kleurlingen in de overige Centraal-Amerikaansche landen de heerschende volksklasse; ook zijn het groot-grondbezit en de groothandel bijna uitsluitend in hun handen. De Indianen zijn over het geheel indolent en meestal zachtaardige, rustige landbouwers en landarbeiders, zonder belangstelling in staatkundige aangelegenheden.

Industrie, handel en verkeer. Onder de middelen van bestaan staat de landbouw bovenaan; de industrie beperkt zich tot suikerfabrieken, branderijen (uit suiker), bereiding van chicha en sigarenfabricage; op sommige plaatsen zijn bovendien eenige bierbrouwerijen, koffiepellerijen, zeep- en kaarsenfabrieken, alsmede katoenspinnerijen. De natuurlijke gesteldheid des lands bevordert den handel niet; want goed bevaarbare rivieren ontbreken en, de aanleg van kunstwegen ondervindt groote moeilijkheden. Daar de meest ontwikkelde streken aan den Grooten Oceaan zijn gelegen en hier de beste havens voorkomen, was de handel voornamelijk op den Grooten Oceaan en de O. kust van Azië aangewezen. Sedert de opening van den Panamaspoorweg en den regelmatigen stoombootdienst tusschen Colon en Europa aan de eene, Panama en de havens van den Grooten Oceaan aan de

andere zijde, is er eene groote verandering in opgetreden, zoodat nu de voornaamste producten, koffie en indigo, onmiddellijk over de landengte naar Europa gaan en langs denzelfden weg ook de meeste Europeesche waren betrokken worden. Het Panamakanaal heeft de westkust nog dichter bij de oostkust der Vereenigde staten van Noord-Amerika en Europa gebracht. In Costa-Rica heeft, sedert de opening van den spoorweg van de hoofdstad naar Puerto-Limon, het voornaamste verkeer plaats aan de zijde van den Atlantischen Oceaan. In de eerste 25 jaren na de onafhankelijkheidsoorlogen was de invoer van Centraal-Amerika bijna uitsluitend een Engelsch monopolie; in den laatsten tijd concurreeren Noord-Amerikanen, Duitschers, Franschen en Italianen scherp met elkaar. De beteekenis van Centraal-Amerika voor den wereldhandel berust op de ligging als doorvoergebied tusschen twee oceanen. Van de talrijke plannen tot een interoceanische verbinding kwam die van het Nicaraguakanaal (1891) slechts tot een begin van uitvoering. Het Panamakanaal werd in 1914 door de Vereenigde Staten voltooid. Van de weinig omvangrijke spoorwegen vormen de Panamaspoorweg van Panama naar Aspinwall (76 km.), en de Tehuantepec-spoorweg de verbindingen tusschen de beide oceanen. In Costa-Rica, Guatemala, Nicaragua en Honduras waren (einde 1898) 1231 km. spoorweg in bedrijf. Zie verder bij de afzonderlijke staten.

Geschiedenis. Na de verovering van Mexico zond *Cortez* den krijgsoverste *Pedro Alvarado* met 400 Spanjaarden en 4000 man Mexicaansche hulptroepen naar Centraal-Amerika, om er het land in bezit te nemen (1524—1535). *Alvarado* stichtte er Guatemala-Viéja en werd er de eerste kapitein-generaal. Drie eeuwen bleef het getrouw aan het moederland, maar nadat er zich reeds vroeger gisting geopenbaard had, werd den 15den September 1821 de onafhankelijkheid van Centraal-Amerika afgekondigd en den 1sten Maart 1822 een congres samengeroepen. Doch reeds vóór het aanbreken van dien dag had men het besluit genomen, zich aan *Iturbide,* den gebieder over Mexico, te onderwerpen. Het verzet van San Salvador en van eenige gewesten van Honduras en Nicaragua was echter oorzaak van een fellen burgeroorlog, waarbij Guatemala het onderspit dolf. Dit ontving hulp van den Mexicaanschen generaal *Filisola,* die naar San Salvador trok en de aansluiting aan Mexico tot stand bracht. De val van *Iturbide* veranderde echter den staat van zaken, *Filisola* begreep, dat een vereeniging met Mexico op den duur onmogelijk was en riep een congres samen, om zelfstandigheid te geven aan Centraal-Amerika. Dat congres maakte den 1sten Juli 1823 een besluit openbaar, waarbij de vijf republieken Guatemala, Honduras, San Salvador, Nicaragua en Costa Rica, onder den naam van Republiek der Vereenigde Staten van Centraal-Amerika, onafhankelijk werden verklaard. Don *Pedro Molina,* de eerste president, werd het volgende jaar opgevolgd door don *Manuël José Arce.* De congressen der jaren 1825 en 1826 gingen rustig voorbij, doch daarna ontstond er een oorlog tusschen de aristocraten in Guatemala en de democraten in San Salvador, waarin laatstgenoemden onder generaal *Morazan* de hoofdstad innamen en alzoo de overhand behielden (13 April 1829). Don *José Francisco* werd nu voorloopig president der Bondsrepubliek en deed zijn best, om de rust te herstellen en de welvaart te bevorderen. Niettemin bleef de verdeeldheid tusschen de partijen bestaan, en deze werd vooral noodlottig in 1838 bij het optreden van *Carrera,* een halfbloed-Indiaan, die aan het hoofd van Kleurlingen en Indianen zoowel in Guatemala, als in San Salvador oorlog voerde. In 1839 werd de Unie ontbonden en de vijf republieken handhaafden ieder voor zich haar zelfstandigheid. In het begin van 1840 overrompelde *Carrera* de stad Guatemala, zoodat de president *Morazan* de vlucht moest nemen, en deze zocht vervolgens een hereeniging der vijf staten met geweld van wapenen tot stand te brengen. Hij was op het punt, een inval te wagen in Nicaragua, toen daags te voren de bewoners van Costa-Rica, waar hij zich bevond, in opstand kwamen en hem dwongen, met het overschot zijner troepen naar San-José te trekken. Hierop verlieten alle steden, met uitzondering van Cartago, de zijde van *Morazan* en toen deze derwaarts vlood, werd hij er aanstonds gevangen genomen, naar San-José teruggebracht en aldaar met generaal *Villasenor* doodgeschoten (15 September 1842). Wel ontstond er een nieuw verdrag dier republieken met uitsluiting van Costa-Rica, doch die band werd in 1845 weder losgemaakt, en na dien tijd zijn alle pogingen tot vereeniging vruchteloos gebleven, zoodat de vijf gemeenebesten volkomen onafhankelijk van elkander zijn.

Wel kwam het den 7den October 1842 tot een nieuw unieverdrag tusschen de 4 staten Guatemala, Honduras, Nicaragua en San Salvador, maar tengevolge van nieuwe onlusten, die in het begin van Februari 1845 in Guatemala en San Salvador uitbraken, werd de losse band weer verbroken. Een nieuwe poging tot een hereeniging in 1850 mislukte, en er ontstond slechts een federatie tusschen Honduras, San Salvador en Nicaragua, die Guatemala door wapengeweld tot toetreding wilden dwingen, maar den 2den Februari 1851 bij Arada een smadelijke nederlaag leden. Een nieuwe vergeefsche poging tot federatie werd den 17den Februari 1872 te San Salvador gedaan, en in 1885 streefde de president van Guatemala, generaal *Barrios,* naar een gewelddadige unie der 5 Centraal-Amerikaansche republieken. Tegenover zijn decreet van den 9den Maart stelden Costa-Rica, Nicaragua en San Salvador den 28sten Maart van hun kant een verbond, om alle aanvallen op hun zelfstandigheid met de wapens af te wijzen. Bij Chalchuapa kwam het den 2den April tot een gevecht, waarin *Barrios* gedood werd; de vrede werd den 16den April 1885 gesloten. Den 15den October 1889 kwam eindelijk een federatie voor den tijd van 10 jaar van de 5 staten tot stand, die in den loop van 1890 verder werd uitgewerkt. Door de omwenteling in San Salvador, waardoor in Juni 1890 president *Menendez* viel, voelde Costa-Rica zich genoopt uit de unie te treden, waardoor ook dit verbond in duigen viel. Daar men echter de staatkundige voordee-

len van een hereeniging der staten duidelijk inzag, bleef men er naar streven, hoewel de congressen van 1892 in San Salvador en van 1895 in Guatemala zonder gevolg waren. In Juli 1895 vereenigden zich Nicaragua, Honduras en San Salvador in een voorloopig verbond tot Republica Mayor de Centro-America, dat in den herfst van 1898 in de Vereenigde Staten van Centraal-Amerika veranderd werd, met Amapala als voorloopige hoofdstad. Doch reeds in December 1898 viel dit verbond weer uiteen door de omwenteling van generaal *Tomas Regalado* in San Salvador.

De houding van de republiek Columbia tegenover de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in zake het Panama-kanaal, had tengevolge, dat de staat Panama zich van Columbia (zie aldaar) losscheurde en sedert den 3den November 1903 een zelfstandigen staat vormt, de zesde republiek van Centraal-Amerika.

Het bleek spoedig, dat de jonge republiek slechts in naam onafhankelijk was, maar dat in alles de invloed der Vereenigde Staten merkbaar was. Om zich daaraan te onttrekken, streefde Panama in September 1905 naar een vereeniging met Costa-Rica. Zij kwam echter niet tot stand. Het verbond, door Honduras, Nicaragua en San Salvador in 1904 aangegaan, was in hoofdzaak tegen Guatemala gericht. Daar brak, naar beweerd werd onder invloed van San Salvador, in Mei 1906 een revolutie uit. Zij leidde tot een oorlog, waarin Honduras San Salvador bijsprong. Een voorloopige vrede kwam door bemiddeling van Mexico en de Vereenigde Staten van N.-Amerika in September 1906 tot stand, maar bij de definitieve onderhandelingen, in den zomer en den herfst van 1907 te Washington gevoerd, traden de beide bondgenooten, daarin door Mexico gesteund, zoodanig tegen Guatemala op, dat aan de resultaten weinig waarde kon worden toegekend. Slechts met moeite kon Mexico dan ook in het voorjaar van 1908 een oorlog tusschen Guatemala en de kleine republieken verhinderen. En ofschoon in Mei 1908 een plechtig vredesverdrag tusschen de republieken werd gesloten en er te Cartago (Costa-Rica) een Centraal-Amerikaansch scheidsgerecht werd gesticht, duurde de gespannen verhouding voort. De Vereenigde Staten van N.-Amerika maakten daarvan gebruik om hun invloed te versterken, met het doel hun heerschappij tot aan het Panamakanaal uit te breiden. Guatemala, onder het presidentschap van *Estrada Cabrera* en vooral Nicaragua onder dat van *Zelaya* waren ijverige voorstanders van een vereeniging der Centraal-Amerikaansche Staten tegen de N.-Amerikaansche Unie, maar zij werd door den onderlingen naijver voortdurend belet. De vruchten daarvan plukten de Vereenigde Staten van N.-Amerika, die er zelfs in slaagden *Zelaya* op het einde van 1909 tot aftreden te dwingen. In het begin van 1909 was het n.l. weder tot wrijvingen tusschen Nicaragua eener-, San Salvador en Guatemala anderzijds gekomen. In Maart had een klein zeegevecht plaats, dat aan de Unie gelegenheid gaf een ultimatum te stellen omtrent scheidsrechterlijke beslissing. Een oproer onder generaal *Juan Estrada,* den gouverneur van het departement Zelaya, gaf, toen deze beslissing niet het verwachte resultaat had, een nieuwe aanleiding om tegen president *Zelaya* op te treden. De Unie ondersteunde *Estrada* en bovendien beging *Zelaya* de staatkundige fout om twee Amerikaansche burgers, die de revolutie hadden begunstigd, te laten doodschieten. Van dat oogenblik af werd *Estrada* als oorlogvoerende partij door de Unie erkend en rijkelijk gesteund, werden de diplomatieke betrekkingen afgebroken, terwijl in November 1909 een aantal Amerikaansche kruiseers in de wateren van Nicaragua verscheen. *Zelaya* zag zich genoopt af te treden. Hij werd opgevolgd door *José Madriz,* rechter bij het scheidsgerecht te Cartago. Toen ook deze verandering in de houding van de Vereenigde Staten van N.-Amerika geen wijziging vermocht te brengen, bemoeide Mexico zich met de zaak. Het zond den gezant *Enrique Creel* naar Washington en spoedig daarop een oorlogsschip naar Nicaragua om den afgetreden president in veiligheid te brengen. *Creel* slaagde er in om te bewerken, dat verdere hulp aan *Estrada,* die bij Rama reeds een overwinning had behaald, achterwege bleef, dat de landingstroepen niet ontscheept werden en *Zelaya* het land ongehinderd kon verlaten. In Maart 1910 vertrok de Amerikaansche vloot van Corinto naar Panama, om echter later weder naar Bluefields terug te keeren, waar zij de revolutionnairen zoo openlijk ondersteunde, dat president *Madriz* zich genoopt zag, de tusschenkomst van de staten, welke hem erkend hadden, in te roepen. Mexico bood daarop in een flink gestelde nota terstond zijn diensten te Washington aan. Intusschen bevredigde het verder verloop der revolutie de wenschen van de Vereenigde Staten van N.-Amerika. In Juli 1910 moest *Madriz* wijken voor *Estrada,* wiens broeder *José Estrada,* optrad als president, om kort daarop zijn broeder, *Juan Estrada,* als voorloopig president te erkennen. Diens eerste regeeringsdaad bestond in het gevangen zetten van alle leden der regeering. Zijn dankbaarheid jegens de Vereenigde Staten van N.-Amerika betoonde hij, door in Februari 1911, op advies van den staatssecretaris *Knox,* den N.-Amerikaan *Ernest H. Wands* tot financiëel raadsman der regeering te benoemen. Geheel vast scheen *Estrada* echter niet in den regeeringszadel te zitten. Een bomaanslag, den 18den Februari 1911 vlak bij het paleis van den president te Managua gepleegd, gaf het sein tot verbanning van een groot aantal zijner tegenstanders. In Mei deed hij, vermoedelijk niet zonder dwang, plotseling afstand van zijn ambt ten gunste van den vice-president *Diaz.* Terwijl een bomaanslag, die kort daarna, den 31sten Mei, de vesting La Loma vernielde, aan vele van zijn aanhangers hun vrijheid kostte. Sinds de Unie, ondanks het verzet van den Senaat, de contrôle over de douanen, spoorwegen en publieke werken op zich genomen heeft, staat Nicaragua geheel onder de leiding van het kabinet te Washington. In 1911 werd te New-York de Nationale Bank voor Nicaragua opgericht. Als opvolger van *Diaz* werd, in 1912, gekozen de minister van oorlog *Luis Mena,* de door de Vereenigde Staten gewilde candidaat. Voordat deze evenwel zijn ambt aanvaardde begon hij een re-

volutie tegen *Diaz*. Van Juli tot October 1912 duurde de burgeroorlog, waarbij aan weerszijden ergerlijke gruwelen gepleegd werden. Amerikaansche marinetroepen traden tusschenbeiden, ten einde de staatsspoorwegen, die door een Amerikaansch bankiersconsortium aangekocht zijn, te beschermen. De stad *Leon* werd door de Amerikanen bezet. *Mena* moest zich aan zijn tegenstander overgeven. De invloed der Unie neemt steeds toe. Dit blijkt o.a. uit het plan, in 1913 door president *Wilson* te berde gebracht, om van Nicaragua het recht te koopen, dat alleen de Unie een kanaal door haar gebied mag graven — dit, om concurrentie voor het Panamakanaal te voorkomen — en om een vlootstation in de golf van Fonseca te vestigen.

Ook in Guatemala neemt de invloed van N.-Amerika toe. President *Cabrera* besloot althans in het begin van Maart 1911 een leening niet, zooals oorspronkelijk gedacht werd, in Europa, maar in N.-Amerika te plaatsen. Om zich in zijn dictatuur te handhaven, toont *Cabrera* zich een gewillig werktuig der Unie. Evenzeer zijn de financiën van Costa-Rica en Honduras onder Amerikaansche contrôle gekomen. Het eerste trof in Februari 1911 een overeenkomst met den Amerikaanschen financier *Minor C. Keith* over zijn buitenlandsche schuld van 10 millioen dollar. Costa-Rica tracht althans in zooverre zijn onafhankelijkheid van de Unie te handhaven, dat het met behulp van Fransch kapitaal zijn cultures tot grooteren bloei wil brengen. Honduras werd voor N.-Amerikaansche invloeden toegankelijk gemaakt door de revolutie, welke in December 1910 de vroegere president *Bonilla* tegen den regeerenden *Davilla* had op touw gezet. *Bonilla* werd ondersteund door den N.-Amerikaan *Lee Christmas* en won snel veld. De Vereenigde Staten van N.-Amerika boden hun bemiddeling aan; den 8sten Februari 1911 werd een wapenstilstand gesloten en enkele dagen daarna de overeenkomst met N.-Amerikaansche financiers, die 2 weken vooraf nog was geweigerd. In het begin van Maart waren de vredesonderhandelingen geëindigd. Als voorloopig president werd de partijganger van *Bonilla, Francisco Beltran*, aangewezen. *Bonilla* trachtte in November 1911 zich van het presidium meester te maken, door vanuit San Salvador een inval in Honduras te doen. Hij werd echter door *Beltran*, die inmiddels tot president benoemd was, teruggeslagen. De voorgestelde conventie met de Vereenigde Staten werd in 1912 door het Congres van Honduras verworpen. De regeling der staatsfinanciën is daardoor weder uitgesteld. Bedoelde conventie had trouwens evenmin bij den Amerikaanschen Senaat een gunstig onthaal gevonden. In Januari 1912 gelukte het *Bonilla* zich tot president van Honduras te laten kiezen. Hij overleed echter reeds het jaar daarop.

Den 2den Januari 1912 kwam in Nicaragua weder een Centraal-Amerikaansch Congres bijeen, hoofdzakelijk ter bespreking van de schadevergoedingen bij de revoluties van 1909 geleden. Dat de Unie daarbij het beslissende woord zou spreken, blijkt uit de samenstelling der commissie *ad hoc*, bestaande uit 2 Amerikanen en 1 Nicaraguër. Naar aanleiding van de naderende voltooiing van het Panamakanaal bezocht in Maart 1912 de Noord-Amerikaansche staatssecretaris *Knox* de republieken van Centraal-Amerika, ten einde den band met de Unie te versterken. De stemming van de Centraal-Amerikanen tegen de Unie is, over het algemeen genomen, vijandig. De verklaring van *Knox*, dat de Vereenigde Staten niet naar gebiedsuitbreiding streven en de souvereiniteit der republieken zullen eerbiedigen, had geen merkbare uitwerking. Het in 1913 voorgestelde *Bryan*-tractaat, dat beoogde aan de Unie niet slechts de contrôle over een interoceanisch kanaal te verschaffen, maar ook het recht bij rustverstoring op te treden, wekte verzet in heel Spaansch Amerika. In verband met oproerige bewegingen werd de ex-president *Zelaya* in November 1913 te New-York gearresteerd; hij vertrok, na zijn vrijlating, naar Spanje. — *Guatemala* werd in 1912 door Engeland gedwongen met den Council of Foreign Bondholders een overeenkomst te sluiten ter voldoening van oude staatsschulden. *Guatemala*'s beroep op de Monroe-leer vond te Washington geen gehoor. — Den 4den Februari 1913 werd *Araujo*, president van San Salvador vermoord. De politiek schijnt daar vreemd aan te zijn. *Carlos Melendez* volgde hem op.

Literatuur: Polakowsky, Die Republiken Mittelamerikas (Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin, 1889—1891); *A. H. Keane*, Central and South America (2de druk Londen 1909 enz.); *Idem*, Central America and West Indies (Londen 1911); *W. Sievers*, Süd- und Mittelamerika (1913); Graaf *De Perigny*, Les cinq républiques de l'Amérique Centrale (Parijs 1911); *Proctor*, Les richesses de l'Amérique Centrale (Parijs 1908); *Palmer*, Central America and its problems (Londen 1911); *Bancroft*, History of Central America (San Francisco 1881—1887, 3 dln.); *Haebler*, Die Religion des mittlern Amerika (Munster 1899). Zie verder de literatuur bij de afzonderlijke landen.

Centraal Azië (zie de kaart Centraal-Azië bij het artikel *Azië*) is een naam door *Karl Ritter* ingevoerd ter aanduiding van den romp van Azië in tegenstelling met de leden (eilanden en schiereilanden). *Humboldt* duidde er het trapezium mee aan, dat zich tusschen 39° 30′ en 49° 30′ N.Br. uitstrekt, zonder de O. en W. grens op te geven. *F. von Richthofen* en na hem *Obroetschew* gaven er daarentegen een nauwkeurige, geologisch-genetische definitie van. Volgens hen omvat Centraal-Azië het gebied, dat in het N. door de randgebergten van Z. Siberië, in het O. door het Chingangebergte, in het Z. door den Ala-sjan, den Nan-sjan en het Kwenlungebergte, in het W. door het Pamirplateau en den Tiën-sjan wordt ingesloten. Dit gebied was eenmaal door een uitgestrekte zee bedekt, die echter in den loop der eeuwen is verdwenen, tengevolge van veranderde klimatologische toestanden; alleen kleine zoutmeren, bijv. het Lobnor, zijn overgebleven, en op vele plaatsen bestaat de bodem uit fijn zand, doortrokken van zout en rijk aan zeeschelpen en andere overblijfselen van zeedieren. Wat den bodemvorm betreft, bestaat Centraal-Azië uit plateau's zonder

afwatering en van ongelijke hoogte, gescheiden door de overblijfselen van oude, sterk verweerde bergketenen. Slechts de toenemende uitdroging, onder den invloed van het strenge vastlandklimaat met tegenstellingen van 90° C. tusschen zomer- en wintertemperatuur, hebben alle deelen gemeen. Een groot gedeelte van den bodem bestaat uit harde rotsgesteenten met meestal gladde rolsteenen en rotspuin bedekt. Dit laatste levert het materiaal, waaruit het vruchtbare löss (zie aldaar) gevormd wordt.

Centraal-Bond van Christelijk Philanthropische inrichtingen in Nederland. Zie *Christelijk Philanthropische inrichtingen in Nederland, Centraal-Bond van.*

Centraal Bureau der internationale Europeesche graadmeting. Zie *Graadmeting, Internationale.*

Centraal-Bureau van Weldadigheid. Zie *Weldadigheid, Centraal-Bureau van.*

Centraal Bureau voor de Statistiek. Zie *Statistiek, Centraal Bureau voor de.*

Centraal Bureau voor Sociale adviezen. Zie *Sociale adviezen, Centraal Bureau voor.*

Centraalgewesten of *Central provinces* (zie de kaart van Voor-Indië) is de naam van een direct onder de centrale regeering te Calcutta staand hoofdcommissariaat van het Britsch Indische rijk. De Centraalgewesten liggen in het midden van Voor-Indië tusschen 17° 50′ en 24° 27′ N.Br. en 76° en 85° 15′ O.L., worden in het N.W. begrensd door het staatkundig agentschap Centraal-Indië, in het N.O. door het luitenant-gouverneurschap Bengalen, in het O. en Z.O. door het presidentschap Madras, in het Z. en Z.W. door Hyderabad. Zij beslaan een oppervlakte van 339 268 v. km., waarvan 258 531 onmiddellijk aan Engeland onderworpen zijn, en 80 737 v. km. tot een aantal kleinere vazalstaatjes behooren.

Het grootste gedeelte van het land is een golvend heuvelland, dat op vele plaatsen den vorm van een plateau aanneemt. Werkelijk bergland vertoont het land slechts in de Kaimur-Range, de O. voortzetting van het Vindhyagebergte, alsmede in de Z. en W. deelen, waar de W. terrassen van de O. Ghatsver in het land opdringen. Door de boogvormig van het W. naar het O. loopende keten van het Satpuragebergte worden de Centraalgewesten in een klein N. en in een groot Z. deel verdeeld. Dit gebergte vormt met de O. helft van de Vindhyaketen een breed dal, dat door den middelloop van de Narbada doorstroomd wordt, die de grens vormt tusschen de Centraalgewesten en Centraal-Indië. De grootste samenhangende vlakte is die van Tsjatisgarh. Aan de N. zijde daarvan stroomt de boven- en middelloop van de Mahanadi, de grootste rivier der Centraalgewesten. Verder worden zij nog besproeid in het Z. door de Sabari, Indrawati en Wain-Ganga, linker zijrivieren der Godawari, wier benedenloop gedeeltelijk de grens met Hyderabad vormt, terwijl de O. arm er van, de Wardha, ze van Berar scheidt. Van de Narbada behoort alleen de bovenloop tot de Centraalgewesten. De oppervlakte van den bebouwden bodem staat tot de geheele oppervlakte der Centraalgewesten als 1 : 4,67, de bodem, die nog ontgonnen kan worden als 1 : 3,411, terwijl de streken, die voorloopig niet ontgonnen kunnen worden, zich als 1 : 2,140 verhouden. Dit laatste gedeelte wordt voornamelijk door bosschen en dsjoengel ingenomen. De vruchtbaarste streken zijn de riviervlakten, de vlakte van Tsjatisgarh en het land tusschen het Satpuragebergte en de Wardha.

Het land brengt vooral katoen, rijst, maïs, tarwe, suikerriet, oliezaad, verfstoffen (vooral saflor), opium, verschillende harssoorten, alsmede timmerhout voort. Talrijke bijenzwermen leveren was. In de N. helling van het Satpuragebergte worden ijzererts en steenkolen gevonden. Het klimaat is heet en, afgezien van de hooger gelegen deelen, niet zeer gezond.

De bevolking bedroeg in (1911) 16 033 310 zielen, d. i. 47 per v. km., waarvan 13 916 308 behoorden tot het deel, dat onmiddellijk onder Engelsche regeering staat, terwijl 2 117 002 tot de vazalstaten behoorden. De voornaamste vazalstaat is Bastar met een oppervlakte van 33 829 v. km. en (1911) 433 310 inwoners. De bevolking bestaat grootendeels uit Gond, die vóór de stichting van het rijk van Delhi in deze streken onder inheemsche vorsten 4 staten vormden, zich echter later met de Radsjpoeten vermengden; verder uit enkele Mahrattenstammen, zooals de Koenbi; uit Hindoes, zooals de Koermi, Katsji, Pomwar en Bagri en uit Hindoestansche stammen uit Dekan. In 1891 bestond de geheele bevolking der Centraalgewesten uit 10 489 620 Hindoes, 2 081 721 leden van onbeschaafde stammen, 49 212 Dsjain, 309 479 Mohammedanen, 13 308 Christenen, 781 Boeddhisten, 173 Sikh, 781 Parsi en 176 Joden. In 1910 bedroeg het aantal Christelijke inlanders 24 106.

De heerschende talen zijn het Hindi in het N. en O., in het Z. het Telugu, in het W. het Mahrattisch, terwijl in afgelegen streken de taal der Gond gesproken wordt. De algemeene omgangstaal, die ieder verstaat, is het Hindostani of Urdu. De voornaamste bezigheden der bevolking zijn landbouw en veeteelt. Handel en industrie zijn van weinig beteekenis.

De Centraalprovincies werden den 2den November 1861 gevormd en den 30sten April 1872 uitgebreid. Zij bestaan uit 4 onderafdeelingen of divisions: Tsjatisgarh met 3, Dsjabalpoer, Nagpoer en Narbada ieder met 5 districten. Tot 1878—1879 behoorde daartoe ook nog het zelfstandige district Boven-Godawari, dat thans bij Madras behoort. Het bestuurshoofd der Centraalgewesten is de te Nagpoer resideerende hoofdcommissaris of chief-commissioner, die sinds 1912 een wetgevenden Raad naast zich heeft, terwijl aan het hoofd van iedere division een commissioner staat, en over Boven-Godawari een deputy-commissioner is gesteld. De 15 vazalstaten, die tot de Centraalgewesten behooren, zijn: Kawarda, Sakti, Kanker, Kairagarh, Kondka of Tsjuikadan, Nandgaon, Bamra, Karondi of Kalahandi, Patna, Raigarh, Rairakol, Sarangarh, Sonpoer, die alle tot de division Tsjatisgarh behooren, verder Makrai, dat tot de division Narbada behoort, en Bastar. De voornaamste plaatsen zijn: Nagpoer, de zetel der hoogste regee-

ringspersonen met (1911) 134 712 inwoners, Dsjabalpoer met (1911) 100 651, Kamthi met (1901) 38 888, Segar met (1901) 42 330, Burhanpoer met (1901) 33 341 inwoners. Het binnenlandsche verkeer, alsmede dat met de naburige provincies en de zeekust, geschiedt gedeeltelijk langs landwegen, gedeeltelijk over de genoemde bevaarbare rivieren, die in de Centraalgewesten een gezamenlijke lengte van 1693 km. hebben, en verder langs den Great-India-Peninsula-spoorweg ter lengte van 378 km., die met den hoofdtak van Bombay door het Narbadadal naar het N.O. en met een zijtak naar Nagpoer loopt.

Centraal-Indië is de gemeenschappelijke administratieve naam van 8 staatkundige agentschappen in het midden van Voor-Indië, die onder den „Agent to the Governor-General for Central-India" in Indaur staan en dus onmiddellijk onder het centrale bestuur te Calcutta. Het gebied omvat 200 372 v. km., strekt zich ten Z. der Centrale provincies uit en heeft den vorm van een rechthoekigen driehoek, welks hypothenusa in het Z. door de rivieren Narbada en Schon gevormd wordt; het Gangesdal vormt de Oostelijke en de rivier Tsjambal met de Tsjitaurheuvels de Westelijke rechthoekszijde. Bijna evenwijdig met de Narbada en op een kleinen afstand ten N. ervan loopt het Vindhjagebergte, dat de steile begrenzing naar het Z. toe vormt. Naar het N. toe is het een golvend, door heuvelketens afgewisseld, niet zeer hoog tafelland, dat tot aan den Ganges doorloopt en door de rivieren Tsjambal, Sindh, Betowa, Ken en Schon besproeid wordt. Deze loopen alle in N. richting en monden uit in den Ganges of in de Dsjamna. Met betrekking tot het plantenrijk komt het land vrijwel met de andere Centrale provincies overeen. De fauna is kenmerkend Indisch. De bodem is tamelijk vruchtbaar, maar de wijze van bebouwing laat nog veel te wenschen over. Door het W. deel loopt de spoorweg tusschen Agra en Bombay en door het O. deel die tusschen Allahabad en Bombay. In 1911 bedroeg de bevolking 9 356 980 inwoners, dat is 47 per v. km., waaronder ongeveer 7 500 000 Hindoes.

Centraal-Indië wordt in 8 agentschappen verdeeld, n.l. de residentie Indaur, de agentschappen Gwaliar, Bhopal, Boendelkhand, Bagalkhand, West-Malwa, Bhopawar en Guna. Behalve een klein district, dat direct onder de Engelsche regeering staat, worden deze agentschappen door inlandsche vorsten bestuurd, die in zeer verschillende verhouding staan tot de Engelsche regeering. De voornaamste daaronder zijn: de maharadja *Sindhia* van Gwaliar, de maharadja *Holkar* van Indaur, de vorst van Dhar, de beide vorsten van Dewas, de sjah van Bhopal en de nawab van Dsjaora. Verder zijn er nog een menigte kleine radjspoetenhoofden, die in de 18de eeuw door de groote vorsten onderworpen en daaraan schatplichtig werden; maar in 1818, na de onderdrukking dezer macht door de Engelsche regeering, werd hun toestand opnieuw geregeld. In West-Malwa zijn 21 zoogenaamde Thakoers, waarvan die van Ratlam de voornaamste is, in Bhopawar zijn 14 hoofden, in Gwaliar zijn er 8, in Manpur 9, in Indaur 14 en in Bhopal 24. Opmerking verdient, dat, hoewel de naam soms dezelfde is, de grenzen van de Indische vorstendommen toch niet geheel met die van de Engelsche agentschappen overeenkomen. Van de vazallenstaten in de Oostelijke helft zijn de voornaamste: in Boendelkhand Urtsja of Tihri, in Bagalkhand Rewa, verder Dathia, Samthar en Poena.

Centraal-Indië vooral was eenmaal de zetel der oud-Indische beschaving. Aan het hof te Udschain leefde de dichter der Sjakoentala *Kālidāsa* en eenige eeuwen later de sterrenkundige *Dsjai Singh*. Deze oude beschaving is echter reeds lang verdwenen en gedurende de laatste eeuwen is Centraal-Indië het tooneel van oorlogen en verwoestingen van allerlei aard geweest, vooral in de 18de eeuw, toen het rijk der Mahratten ontstond, waarbij nog de rooftochten der Pindari kwamen. Daarom was ook de oorlog, door de Engelschen in 1817 tegen deze vorsten gevoerd, een oorlog van orde tegen wanorde en anarchie. Door sir *John Malcolm* werd van 1817 tot 1821 de rust en veiligheid overal in het land hersteld.

Centraalspoorweg of *Nederlandsche Centraal-Spoorweg-Maatschappij* is de naam van een spoorwegonderneming in Nederland, waarvoor in 1859 concessie werd verleend. De opening van de eerste lijn, Utrecht—Hattem (84 km.) had plaats den 20sten Augustus 1863. Deze lijn werd weldra verlengd tot Zwolle (geopend den 4den Juni 1864) en vervolgens tot Kampen doorgetrokken (geopend den 10den Mei 1865), hetgeen de geheele lijn met de IJselbrug bij het Katerveer op een lengte bracht van 102 km. Behalve deze hoofdspoorweg exploiteert de maatschappij tot buurtspoorwegen de Bilt—Zeist, den Dolder—Baarn en Nijkerk—Ede, alsmede de electrische tramweg Nunspeet—Hattemerbrug en de paardentramweg Soest—Baarn. De lengte der buurtspoorwegen is ruim 46 km., die der tramwegen ruim 44 km. De zetel der maatschappij is gevestigd te Utrecht. Het kapitaal is groot 5 000 000 guld., waarvan op den 31sten December 1913 was geplaatst 4 813 250 gld.; van de obligatieleeningen stond per 31 December nog uit: op de 3 pCt. leening 1894: 10 003 500 gld., op de 3½ pCt. leening 1899 240 800 gld., op de 4 pCt. leening 1901 1 909 000 gld., op de 4 pCt. leening 1903 1 919 000 gld., op de 4 pCt. leening 1908 2 957 000 gld. en op de 4 pCt. leening 1912 2 990 000 gld.; in het jaar 1914 werd een 4½ pCt. leening gesloten van 3 000 000 gld. Op den 31sten December 1913 was voorts in omloop aan bewijzen van uitgestelde schuld een bedrag van 1 913 200 gld. en aan voorloopige bewijzen van uitgestelde schuld *(scrips)* een bedrag van 17 600 78 gld. Telken jare wordt een deel der winst bestemd voor aflossing van bewijzen van uitgestelde schuld; over het boekjaar 1913 werd daarvoor de helft der winst aangewend, zijnde 58 700 gld. en werden mitsdien in het jaar 1914 587 bewijzen uitgeloot. Aan de balans ter afsluiting van het dienstjaar 1913 zij nog ontleend, dat het reservefonds bedroeg 157 732,66 gld. en het vernieuwingsfonds 789 378,02½ gld. De spoorweg met toebehooren stond op den

31sten December 1913 te boek voor 15 692 325,72 gld., het rollend materiaal voor 4 009 597,93 gld., de paarden, rollend materiaal en inventaris tramdiensten voor 336 608 gld., het algemeen magazijn voor 525 999,04 gld.; aan effecten bezat de maatschappij 3 939 707 gld. De winst over het boekjaar 1913 bedroeg 117 381,14½ gld., waarvan aan aandeelhouders werd uitgekeerd *f* 2.25 per aandeel of 0.9 pCt.

Centraalvuur. Reeds vele Pythagoreërs waren in de Oudheid de meening toegedaan, dat zich in het binnenste der aarde een Centraalvuur zou bevinden. Deze meening vond later steun bij hen, die den oorsprong der vulkanen in de aardkern zochten. Tegenwoordig kan er alleen in zoover van een centraalvuur gesproken worden, als volgens sommige geleerden de aardkern zich in gloeiend-vloeibaren toestand zou bevinden (zie *Aarde*).

Centraal zenuwstelsel. Zie *Hersenen* en *Ruggemerg*.

Centraalzon noemt men een vaste ster, rondom welke alle vaste sterren van een sterrenstelsel zich bewegen, evenals de planeten om onze zon. Vooral *Mädler* is opgetreden met het gevoelen, dat alle vaste sterren, die tot den Melkweg behooren, één stelsel vormen en zich om één centraalzon bewegen. Hij zocht de plaats dier zon, op grond van waarnemingen omtrent de beweging van 1600 vaste sterren, te bepalen, en hij vond die in de Pleiaden. Hij noemde Alcyone, de helderste ster van deze groep, de centraalzon van het sterrenstelsel, waartoe onze zon behoort. Dit stelsel volbrengt zijn loop om de centraalzon in 20 millioen jaren, terwijl het vlak dier loopbaan met dat der ecliptica een hoek maakt van 84° en de lengte van den klimmenden knoop in het jaar 1848 236° 58′ bedroeg. Ons sterrenstelsel bestaat volgens *Mädler* uit ringen, die hier en daar door sterrenreeksen brugvormig verbonden zijn. Het bestaan van zulk een centraalzon is echter later, vooral door *Peters*, betwijfeld; ook *Mädler* zelf heeft haar onhoudbaar genoemd en op een vergadering van natuuronderzoekers te Bonn in 1847 verklaard, dat het tijdperk van waarneming tot het bepalen der plaats van de centraalzon nog veel te kort is, om daarover een onbetwistbare uitspraak te doen, voorts dat het zeer wel mogelijk is, dat het centrum van het sterrenstelsel niet samenvalt met dat van eenig hemellichaam. Zie verder *Heelal, Bouw van het*.

Centrale, *Electrische*. Zie *Electrische centrale*.

Centrale Beweging noemt men de beweging, die een lichaam verkrijgt, als het, terwijl het reeds een snelheid heeft, wordt aangetrokken door een ander lichaam met een kracht, waarvan de richting niet samenvalt met die der snelheid.

In fig. 1 stelt *v* de snelheid voor van het lichaam op het oogenblik, dat het zich in *B* bevindt, terwijl de kracht werkt in de richting *BA*. Na een kleinen tijd (*t* sec.) zou het lichaam, tengevolge zijner snelheid gekomen zijn in *a*, tengevolge zijner snelheid gekomen zijn in *a*, in werkelijkheid zal het zich bevinden in *C*, terwijl de richting der snelheid in dit punt des te meer samenvalt met *BC*, naarmate wij *t* kleiner nemen. Op dezelfde wijze doorgaande vindt men voor de baan, die het lichaam aflegt, de lijn *B C D E F*. Neemt men telkens den beschouwden tijd oneindig klein, dan gaat de gebroken lijn over in een gebogen lijn, die de werkelijke baan van het lichaam aangeeft. Om de baan te kunnen construeeren, moet men kennen de snelheid van het lichaam in een der punten, de kracht en de betrekking tusschen de grootte der kracht en den afstand van beide lichamen. De aantrekkende krachten, die de zon op de deelen van het zonnestelsel uitoefent, zijn omgekeerd evenredig met de tweede macht van den afstand. Door *Newton* is het eerst bewezen, dat dan de baan steeds een kegelsnede moet zijn, terwijl het van de richting en grootte der snelheid zal afhangen, of de doorloopen baan is een ellips, een hyperbool of een parabool. Terwijl de planeten elliptische banen beschrijven, schijnen de banen van sommige kometen hyperbolen te zijn. Voor alle centrale bewegingen geldt de wet, dat de voerstraal (de lijn, die het in beweging zijnde lichaam verbindt met het aantrekkende lichaam) in gelijke tijden gelijke oppervlakken doorloopt. Deze stelling, toegepast op de planetenbeweging, geeft direct de tweede *Wet van Keppler* (zie aldaar). Tevens volgt uit deze stelling meteen, dat de snelheden in de verschillende punten der baan zich omgekeerd verhouden als de loodrechte afstanden van het aantrekkend punt tot de raaklijnen in die punten. Bij de elliptische planetenbanen is dus de snelheid in het perihelium het grootst, in het aphelium het kleinst.

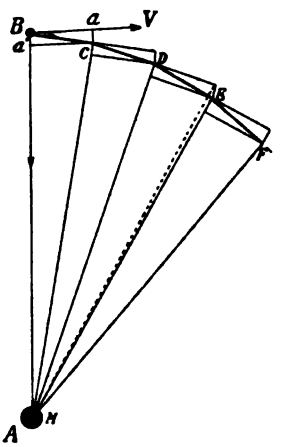

Fig. 1.

De werkende kracht is te ontbinden in twee componenten, de eene gericht volgens de raaklijn heet de *tangentiëele* kracht, de ander, gericht volgens de loodlijn hierop, noemt men de *centripetale* kracht. De eerste componente veroorzaakt de verandering der snelheid, de tweede die der richting. Voor de centripetale kracht vindt men $K = \frac{m v^2}{r}$, waarin *r* aangeeft de grootte der kromtestraal. Van bijzonder belang is het geval, dat de bewegende kracht steeds loodrecht op de snelheid is gericht. De tangentiëele componente is dan nul, de snelheid blijft constant, het lichaam beschrijft dus met een eenparige beweging een cirkelbaan. Daar nu *v*

$= \frac{2\pi r}{T}$ is, kan men voor de centripetale kracht ook schrijven $k = m\frac{4\pi^2 r}{T^2}$.

Slingert men een steen rond aan een koord, dan moet de spanning in het koord deze centripetale of middelpuntzoekende kracht leveren. Is het koord hiertoe niet in staat, dan knapt het en de steen zal zich verder bewegen volgens de raaklijn aan den cirkel. Draait men het met slijk bedekte wiel van een fiets langzaam om zijn as, dan is de adhaesie van het slijk en de band groot genoeg om de noodige centripetale kracht te leveren. Bij snelle draaiing is deze kracht veel grooter, de adhaesie is niet voldoende, het slijk zal van den band afgeslingerd worden. Het schijnt dus, alsof er op dit slijk — en evenzoo in het eerste voorbeeld op den steen — een kracht werkt, die het van den cirkel af tracht te trekken. Deze *fictieve* kracht, die gelijk, maar tegengesteld genomen wordt aan de centripetale kracht, heet *centrifugale* of *middelpuntvliedende* kracht. In het dagelijksch leven wordt vrijwel uitsluitend laatstgenoemde naam gebruikt. Zooals echter uit het voorgaande duidelijk is geworden, is deze voorstelling onjuist. Tengevolge der traagheid van de stof, tracht het lichaam zich te bewegen volgens de raaklijn; om het op den cirkel te houden is nu echter de centripetale kracht noodig.

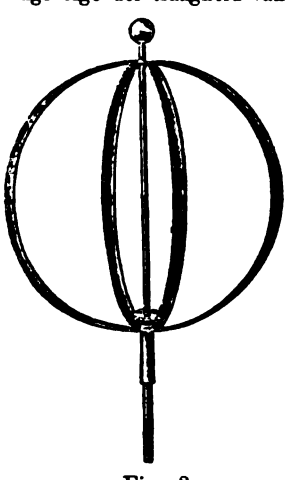

Fig. 3.

Geeft men met behulp van een *centrifugaalmachine* (fig. 2) aan de as van het toestel, afgebeeld in fig. 3 een draaiende beweging, dan zullen de buitenste deelen der metalen reepen zich van den cirkel af trachten te bewegen. Daar het bevestigingspunt boven langs de as verschuifbaar is, zullen de reepen een elliptischen vorm aannemen; de afplatting is des te sterker, naarmate de omwentelingssnelheid grooter wordt. Hier moet de veerkracht van het metaal de noodige middelpuntzoekende kracht leveren.

Deze proef maakt duidelijk, hoe de ellipsoïdale vorm der aarde kan worden verklaard uit de draaiing om haar as.

Fig. 4.

In het glazen vat van fig. 4 is een weinig kwik gebracht en daarboven een laag water. Plaatst men dit vat op de centrifugaalmachine, dan zullen bij draaiing beide vloeistoffen opstijgen. Daar

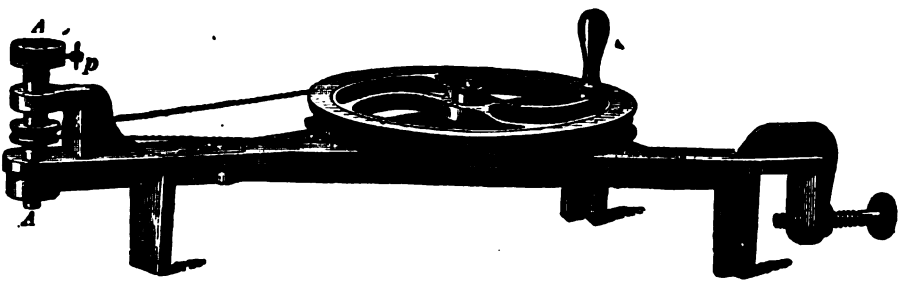

Fig. 2.

echter het kwik wegens zijn grootere massa de grootste kracht noodig heeft, zal dit het lichtere water verdringen en aan den buitensten rand als een spiegelende ring zichtbaar zijn. Waren er daar kleine openingen in den wand, dan zou de zwaarste vloeistof het eerst naar buiten worden geslingerd. Van dit beginsel maakt men in de techniek veelvuldig gebruik om vloeistoffen van verschillend soortelijk gewicht van elkaar te scheiden.

Bij den *regulateur van Watt* (fig. 5) zullen bij wenteling om de as de metalen kogels zoover worden opgetild, dat de naar het middelpunt der cirkelbaan gerichte componente der zwaartekracht de noodige middelpuntzoekende kracht kan geven. Hoe grooter de omwentelingssnelheid wordt, des te hooger zullen de gewichten stijgen. De langs de as verplaatsbare schuif is verbonden met een klep in de stoombuis; hierdoor kan automatisch de stoomtoevoer worden geregeld.

Fig. 5.

Als een auto of een ander voertuig een bocht moet beschrijven, kan het gebeuren, dat de wrijving der wielen tegen den grond niet voldoende

is om de noodige middelpuntzoekende kracht te leveren; de auto loopt dan van den weg af naar buiten. Evenzoo is het slippen van het rijwiel aan dezelfde oorzaak toe te schrijven. Bij spoorwegen legt men in de bochten de buitenste rail hooger, nu levert een componente der zwaartekracht de middelpuntzoekende kracht. Om dezelfde reden geeft men aan de wielerbanen in de bochten een groote helling. Slingert men een met water gevuld emmertje rond aan een koord, dan zal het water erin blijven, als het rondraaien zoo snel geschiedt, dat de middelpuntzoekende kracht grooter is dan het gewicht van het water. Dit laatste zal nu tegen den bodem een druk uitoefenen, die gelijk is aan het verschil van beide krachten. Op dit beginsel berust ook het bekende looping the loop.

De aswenteling der aarde maakt, dat een componente der kracht, waarmee de aarde een voorwerp aantrekt, wordt gebruikt voor de middelpuntzoekende kracht. Naar de aequator toe wordt deze kracht grooter, en zal dus het gewicht van het voorwerp afnemen (zie *Aarde*).

Centrale commissie voor de Statistiek. Zie *Statistiek, Centrale commissie voor de.*

Centrale Gezondheidsraad. Zie *Gezondheidsraad, Centrale.*

Centrale projectie. Zie *Kaartprojectie.*

Centrale Raad van Beroep. Zie *Raad van Beroep, Centrale.*

Centrale verwarming. Zie *Verwarming.*

Centralisatie. Onder dezen naam verstaat men een stelsel van of een richting in het staatsbestuur, waarin alle of de meeste functies van dat bestuur ook die van administratieven aard berusten bij een enkele besturende overheid. De taak van regeeren wordt dan aldus opgevat en uitgevoerd: het staatsbestuur wordt gesplitst in verschillende takken; elke tak heeft wederom zijn ondervertakkingen; alle onderwerpen, die de staatsregeling of staatszorg behoeven, worden tot een dezer takken gebracht, en er wordt aldus een organisme, een raderwerk geschapen, waarin aan elk rad een vaste plaats is aangewezen, terwijl alle de kracht, om in beweging te komen, ontvangen uit het middelpunt, het centrum, dat het levensbeginsel van elk onderdeel in zich bevat. Centralisatie kan een geliefhoosd en een krachtdadig hulpmiddel van tyrannie en despotisme in elken vorm zijn, zoowel van den absoluten vorst, als van de teugellooze, aan anarchie grenzende regeering van de groote massa des volks. Zij kan bureaucratie (zie aldaar) met zich brengen.

Het centraliseerend stelsel wordt gehuldigd in die staten, waar de vorsten of regenten hun plicht en hun recht zóó opvatten, alsof in hun persoon de Staat, zijn doel en zijn wezen verpersoonlijkt zijn, waar zij zich beschouwen als de dragers van een „Staatsalmacht", wier roeping het is, in alle bedrijven en in alle aangelegenheden des levens het heil der onderdanen te beschermen en te bevorderen. In die staten is het hoofd de albestuurder, in den letterlijken zin des woord „de souverein", de „vader des volks"; daar heet het: „le roi gouverne et ne règne pas". De onderdanen verwachten daar in alle omstandigheden hulp, troost en uitkomst van de regeering; weinig of niets zoeken zij door eigen krachtinspanning, door zelfstandig optreden, door het toonen en handhaven van hun individualiteit tot stand te brengen. Men moet zich er evenwel voor wachten, om te meenen, dat alle heil is te zoeken in het volkomen tegenovergestelde systeem van decentralisatie. Ook dit stelsel heeft zijn onontwijkbare fouten. Bij zelfbestuur van de onderscheiden onderdeelen van den staat krijgt men dikwijls een ongelijke toepassing der wetten en wanneer deze onderdeelen het recht hebben tot het maken hunner eigen wetten, een zeer ongelijke wetgeving. Op meer dan één gebied is in het staatsbestuur centralisatie een vereischte. Bestrijding van besmettelijke ziekten, landsverdediging, arbeidersbescherming, de dienst der belastingen, het beheer der groote verkeerswegen, ziedaar onderwerpen, waarvoor centralisatie hoog noodig is. Het oude Duitsche rijk, de Republiek der Vereenigde Nederlanden zijn onder te groote decentralisatie te gronde gegaan.

Centralisatie verschaft aan het geheel kracht, macht, energie en rechtsgelijkheid; decentralisatie geeft voldoening aan de verscheidenheid van behoeften, aan de vrijheid der leden van den staat en der politieke partijen. Evenals in zoovele andere zaken ligt op het gebied van het staatsbestuur de juiste weg in het midden.

Zie verder: *J. C. Bluntschli*, „Politik als Wissenschaft" (Stuttgart 1876, Boek XI, Hfdst. 3., Centralisation und Decentralisation).

Central-Pacific-spoorweg. Zie *Pacificspoorwegen.*

Centranthus *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Valerianaceeën*. Het onderscheidt zich door een gaven, bij het bloeien binnenwaarts omgerolden kelkrand en een 5-lobbige bloemkroon met een lange spoor. Van de soorten vermelden wij *C. angustifolius* Dec. met een onbehaarden, sterk vertakten stengel, lijnvormige, gaafrandige, onbehaarde bladeren en fraaie, roode of witte, tot rijke, eindstandige trossen vereenigde bloemen, in Zwitserland te vinden; — en *C. ruber* Dec. met dergelijken stengel, lancetvormige bladeren en witte en roode bloemen, tot rijke trossen samengevoegd. Deze groeit in Zwitserland en in het zuiden van Frankrijk. Deze schoone sierplanten kan men ook in ons land in de open lucht door den winter brengen, wanneer men ze een weinig met turfstrooisel bedekt.

Centre, *Canal du*, is een kanaal in het midden van Frankrijk, dat, doormiddel der rivieren Dheune en Bourbince, de Saône bij Châlons met de Loire bij Digoin verbindt, waardoor dus een scheepvaartverbinding tusschen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee gevormd wordt. Het heeft 82 sluizen, is 116 km. lang en werd in 1793 voor het verkeer opengesteld.

Centreeren beteekent het middelpunt van een cirkel of de eindpunten der as van een rotatielichaam bepalen, zooals dit o.a. plaats heeft bij het afdraaien en stellen van machinedeelen. Het volkomen centreeren van een puntkogel in den loop van een vuurwapen zou alleen mogelijk zijn, indien er geen speelruimte tusschen de wanden overbleef; dan zouden de lengteas van

den kogel en de zielas van het stuk samenvallen. Tot het centreeren dient een roodkoperen ring. Bij de De Lavalturbine centreert het schoepenrad zichzelf; dit is n.l. op een zeer buigzame as geplaatst en bij de snelle omwenteling begeeft het zwaartepunt van de roteerende massa's zich in de wiskundige omdraaiingsas.

Voor het *optisch centreeren* zie *Lens.*

Centreerhaak. Tot het bepalen van het middelpunt of de eindvlakken van gegoten of gesmede (op de draaibank te bearbeiden) cylinders dient een kraspen met een centreerhaak, d. i. met een uit staal vervaardigden haakschen winkelhaak, op welken een lineaal zóó is vastgeschroefd, dat de eene kant daarvan den hoek halveert.

Centrifugaal. Zie *Centripetaal.*

Centrifugaalmachine of *Centrifuge.* Zooals uit het artikel *Centrale beweging* valt af te leiden, zullen voorwerpen, die zich bevinden in een cylindrische trommel, ronddraaiend om de as van den cylinder, tegen den wand van de trommel een druk uitoefenen. Hoe sneller de trommel draait, des te grooter zal deze druk zijn. Een centrifuge bestaat in het algemeen uit een trommel, wier wanden doorboord zijn en die draaibaar is om een verticale as, gewoonlijk van onderen van een stel riemschijven voorzien, zoodat die as met behulp van een riem zonder eind in snelle ronddraaiing gebracht kan worden. Rondom de beweeglijke trommel bevindt zich een vaststaande. Wordt in de centrifuge een vloeistof gedaan, waarin vaste deelen, die grooter zijn dan de openingen in den wand, en wordt het toestel in beweging gebracht, dan zal de vloeistof door de openingen heen in den vaststaanden mantel geslingerd worden, terwijl de vaste stof in de centrifuge achterblijft. Centrifuges kunnen dus in het algemeen gebruikt worden om vaste stoffen van een vloeistof te scheiden. Vandaar het gebruik ervan voor het scheiden van het diksap der suikerfabrieken in uitgekristalliseerde suiker en stroop, voor het drogen van natte goederen in weverijen en wasscherijen, voor het drogen van zetmeel, het afscheiden van room uit de melk (separatoren) enz. Het groot aantal omwentelingen verkrijgt men door tandrad- of frictie-overbrenging, terwijl zij in den jongsten tijd ook wel direct aan electromotoren gekoppeld worden.

Centrifugaalpomp. Zie *Pomp.*

Centrifugaalregulateur. Zie *Stoomwerktuig.*

Centrifugaalslinger of *konische slinger* noemt men een slinger, wiens ophangdraad een kegel beschrijft, waarvan de basis een cirkel is. Men verkrijgt dien door aan een gewonen slinger op het punt, dat het verst van den verticalen stand verwijderd is, een doelmatigen zijstoot te geven. Deze slinger heeft een regelmatige beweging en wordt om die reden bij sommige toestellen gebruikt.

Centrifugale kracht is een onjuiste benaming, om verschijnselen te verklaren, die berusten op de *Centripetale kracht.* Zie *Centrale beweging.*

Centrifuge. Zie *Centrifugaalmachine.*

Centripetaal beteekent het middelpuntzoekend, in tegenstelling met *centrifugaal* = het middelpuntvliedend.

Centripetale kracht of *middelpuntzoekende kracht.* Zie *Centrale beweging.*

Centrobarisch beteekent op het zwaartepunt of het zoeken van het zwaartepunt betrekking hebbende. De centrobarische methode of de regel van *Guldin* (zie aldaar) is de naam eener methode, volgens welke men uit den inhoud eener vlakke figuur en de ligging van het zwaartepunt daarin, den inhoud kan vinden van het lichaam, dat door wenteling dezer figuur om een as in haar vlak ontstaat.

Centronotus gunellus. Zie *Slijmvisschen.*

Centrosoma. Zie *Veeteelt.*

Centrospermen is de naam van een plantenorde uit de groep der Dikotyledonen en de afdeeling der Choripetalen, en kenmerkt zich door een centralen zaaddrager in een anders tamelijk asymmetrisch gevormd vruchtbeginsel. De overige deelen der bloem zijn bij de verschillende familiën ongelijk gevormd. In den regel zijn zij vijf- of drietallig, soms is er een kelk en bloemkroon, soms echter een kelk- of bloemkroonachtig gekleurd bloemdek. De orde omvat de familiën der Aizoaceeën, Amarantaceeën, Caryophyllaceeën, Chenopodiaceeën, Nyctaginaceeën, Phytolaccaceeën en Portulacaceeën. (Zie de afb.)

Centrum. Bij een cirkel of bol is het centrum of *middelpunt* het punt, dat even ver van alle punten der kromme lijn of van het oppervlak verwijderd ligt. Het centrum van een ellips, hyperbool, ellipsoïde of hyperboloïde is zoo gelegen, dat alle lijnen erdoor van de kromme lijn of van het oppervlak twee punten uitsnijden, die even ver van het centrum verwijderd zijn. In de synthetische meetkunde spreekt men van *centrum van projectie.* De beteekenis hiervan blijkt uit het volgende. Als wij uit een punt *P* naar alle punten van een figuur lijnen trekken en deze lijnen door een vlak snijden, ontstaat hierin een afbeelding van die figuur. Wij zeggen dan dat die figuur uit het centrum van projectie *P* op het vlak afgebeeld is.

In de mechanica noemt men *centrum van evenwijdige krachten* het aangrijpingspunt der resultante dier krachten; het centrum der evenwijdige krachten, waarmede de aarde de verschillende deelen van een lichaam aantrekt, heet *zwaartepunt.* Als een lichaam om één punt draait, heet dat het *centrum van beweging.*

Centrum in de krijgswetenschap noemt men de troepen, die zich gedurende den slag in het midden, tusschen de vleugels van het leger, bevinden.

Centrum in de politiek noemt men de partij, die tusschen de uiterste partijen in het wetgevend lichaam staat, de gematigde leden dus; in den Duitschen rijksdag is het de naam voor de Katholieke partij; in de Fransche Nationale Vergadering ten tijde van het presidentschap van *Thiers* (1871—1875) was de middenpartij, die de regeering steunde, nog in een linker- en rechtercentrum verdeeld. De naam dezer partij in alle wetgevende lichamen is ontleend aan de zitplaatsen harer afgevaardigden.

Centumviri of *Honderdmannen,* waren in

het Oude Rome de leden van een rechtbank, die tegen het einde der Romeinsche republiek ontstond en recht moest spreken, voornamelijk in erfeniskwesties. De rechters waren burgers (gezworenen), oorspronkelijk ten getale van 105, spits. De bloemen zijn wit of roodachtig en staan alleen des middags open.

Centuria, afgeleid van *centum* (honderd), was bij de oude Romeinen een verzameling van omstreeks 100 personen of zaken, hoewel het

Centrospermen: 1 **Beta vulgaris (mangelwortel); 1a bloem, 1b groep vruchten. 2 Chenopodium Quinoa (Ganzevoet); 2a groep bloemen, 2b bloem vergroot, 2c vruchten in natuurlijke grootte en vergroot, 2d doorgesneden zaad met gekromd embryo (vergroot). 3 Agrostemma Githago (Bolderik); 3a vrucht, 3b zaad. 4 Dianthus Carthusianorum (Karthuizeranjelier); 4a bloem in doorsnede.**

n.l. drie uit ieder der 35 tribus der stad, die ieder jaar door een stedelijken praetor op de lijst werden geplaatst. Ten tijde der keizers bedroeg hun aantal 180. Met de leiding van het proces waren eerst de questorii (oud-questoren) belast, later een afzonderlijk praetor, gemeenschappelijk met de decemviri. Lang schijnt deze jury niet bestaan te hebben, het laatst wordt zij genoemd in het jaar 395 n. Chr.

Centunculus minimus *(Dwergbloem)* is de naam van een op vochtigen zandgrond en in heidevelden vrij zeldzaam voorkomende plant uit de familie der *Sleutelbloemigen (Primulaceeën)*. De bladen zijn eirond, zeer kortgesteeld, getal niet altijd juist 100 was, zooals in den krijg de afdeeling der troepen, waarover een *centurio* bevel voerde. Meer in het bijzonder werd het geheele Romeinsche volk bij de indeeling naar het vermogen, die aan *Servius Tullius* wordt toegeschreven, in 193 centuriën verdeeld. Alle vermogende Romeinen, aanvankelijk slechts de grondeigenaren, werden in 168 centuriën ingelijfd, n.l. 84 *centuriae juniorum* (de jongere, tot den eigenlijken velddienst verplichte burgers) en 84 *centuriae seniorum* (oudere mannen van 46 jaar af, een soort landweer). Hierbij kwamen 18 centuriën der ridders, 3 centuriën smeden, timmerlieden en speellieden en 2 cen-

turiën ongewapende reserve *(adcensi velati,* terwijl eerst later 2 centuriën der armen er aan toegevoegd werden (zie *Capite censi).* Iedere centurie had in de centuriaatcomitiën één stem. Omstreeks het midden van de 3de eeuw v. Chr. (zie *Census* en *Comitiae)* werd een groote hervorming ingevoerd, waardoor de indeeling van het volk in klassen en centuriën met die in 35 tribus gecombineerd werd en het aantal der centuriën daardoor bijna verdubbeld. Uit iedere tribus werden, in overeenstemming met de 5 klassen en de afdeelingen juniores en seniores, 10 centuriën gevormd, zoodat er 350 ontstonden, waarbij nog de centuriën kwamen, die niet in deze klassen waren opgenomen.

Centuriën, *Maagdenburgsche.* Zie *Maagdenburgsche centuriën.*

Centuripe, te voren *Centorbi* en in de dagen der Oudheid *Centuripa,* een stad in de Siciliaansche provincie Catania, 8 km. ten N. van het station Catenanuova van den spoorweg van Aragona naar Catania, verheft zich op het smalle juk van een hooge berggroep, door de rivieren Simeto en Siamosoro van den Etna gescheiden. De plaats, welke als gemeente (1911) 12 703 inwoners telt, biedt een prachtig uitzicht op den Etna en heeft vruchtbare omstreken, die pistaciën, zoethout en groenten, voorts soda, zwavel en marmer leveren. Het oude Centuripe, door de Siculiërs gesticht, was in de Oudheid een groote en rijke stad; in 1233 werd zij door keizer *Frederik II* verwoest, in 1548 weer opgebouwd. Gedeelten der reusachtige muren en een aantal oudheden zijn nog aanwezig.

Centweight beteekent hetzelfde als hundredweight en is de centenaar in landen waar Engelsch gesproken wordt. Het gewicht is 50,8024 kg. In de Vereenigde Staten van Amerika en op Jamaica gebruikt men het *cental.*

Cephaëlis is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceeën.* Het onderscheidt zich door zijn tot bloemhoofdjes vereenigde bloemen met een omgekeerd-eivormigen kelk met een 5-tandigen zoom en door een trechtervormige, 5-spletigen bloemkroon, korte meeldraden, een 2-spletigen stempel en een 2-hokkige, 2-zadige bes. Het omvat heesters en kruiden, die in Amerika groeien en gedeeltelijk tot geneeskrachtige planten behooren. Daarvan noemen wij *C. Ipecacuanha* Rich. *(Psychotria Ipecacuanha* Müll.) of de echte braakwortelplant met een eerst kruipenden en vervolgens opgerichten stengel, langwerpig ronde, van onder viltige bladeren, tot twaalftallen vereenigde, witte bloemen en donkerpaarse bessen. Zij groeit in dichte wouden en dalkloven van West-Brazilië en levert de bruine ipecacuanha- of braakwortel, waarvan het poeder in de geneeskunde als braakmiddel en voor de bereiding van tal van pharmaceutische praeparaten gebruikt wordt.

Cephalanthera *Rich. (Boschvogeltje)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie *der Standelkruiden (Orchidaceeën).* Het omvat fraaie soorten, zooals *C. pallens* Rich. met groote, geelachtig witte bloemen — *C. xiphophyllum* met witte, aan de lip geel gevlekte bloemen — en *C. rubra* Rich. met purperroode bloemen. Zij groeien in de wouden der Midden-Europeesche bergstreek. Enkele malen worden zij in Z. Limburg aangetroffen.

Cephalaria *Schrad.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Kaardeachtigen *(Dipsacaceeën).* Het onderscheidt zich door een uit dakpansgewijs geplaatste blaadjes bestaand omwindsel en door bloemen, die een korten, getanden kelk en een 4-spletige bloemkroon bezitten. Slechts enkele soorten behooren in Europa thuis, zooals *C. alpina* R. S., die op de Alpen in het zuidwesten van Zwitserland groeit — *C. leucantha* R. S., in Friaul te vinden, en *C. centauroïdes* R. S., in het zuiden van ons werelddeel aanwezig.

Cephalaspis is de voornaamste vertegenwoordiger van een der zonderlingste familiën onder de Placodermen of Pantserganoïdvisschen van de Devonische periode. De visch heeft een groot, bijna het halve lichaam bedekkend, halfcirkelvormig kopschild en een wormvormigen staart. De mooiste exemplaren vindt men in den ouden rooden zandsteen van Devonshire (Engeland).

Cephalochordata. *Zie Chordata.*

Cephalonia, ook *Cefalonia* en *Kephallenia* geheeten (zie de kaart van Griekenland), is het grootste en na Corfu het belangrijkste der Ionische Eilanden. Het ligt tegenover de golf van Patras, ten Z. van Santa Maura en ten N. van Zante, een oppervlakte beslaande van 763 v. km. Het is in zuidoostelijke richting doorsneden van den Monte Nero, wiens hoogste top de Orosainos 1620 m. hoog en eenige maanden van het jaar met sneeuw bedekt is, terwijl het uiteinde, het voorgebergte Capri, met bosch is begroeid. Het klimaat is zeer zacht. Van de talrijke baaien zijn die van Argostoli, Samos en Asso de grootste. Rivieren zijn er niet, maar zeer goede bronnen. De bodem is weinig vruchtbaar, maar de inwoners hebben ieder genaakbaar plekje bebouwd. Het eiland levert olie, wijn, een weinig graan, benevens ooft, groenten, kaas en lamsvellen; doch het voornaamste uitvoerartikel vormen er de krenten (voor ± 900 000 gld. jaarlijks).

De inwoners, wier aantal (1907) 71 235 bedraagt zijn uitmuntende zeelieden en soldaten; voorts begeven zich velen van hen in den oogsttijd naar Morea, vanwaar zij graan en andere levensmiddelen medebrengen. De vrouwen bewerken den akker en vervaardigen potten en oliekruiken, alsmede katoenen stoffen en tapijten van geitenhaar. De hoofdstad Argostoli, Lexuri en ruim 40 dorpen werden den 4den Februari 1867 door een aardbeving verwoest; aardbevingen komen hier nog al dikwijls voor.

Het hedendaagsche Cephalonia, bij *Homerus* onder den naam Same of Samos bekend, heette weleer ook Epirus Melaina (Zwart Epirus) en later Cephalonia. Men zegt, dat het dien naam ontvangen heeft van *Cephalus,* die na het vermoorden zijner gemalin derwaarts vluchtte en van de inwoners het opperbestuur over het eiland ontving. Reeds *Homerus* noemt de ingezetenen Cephallenen en geeft hun *Odysseus (Ulysses)* tot gebieder. De belangrijkste steden van dien tijd waren Pale (ruïnes bij Lexuri),

Krane of Kranioi (4 km. ten O. van Argostoli), Same (aan de bocht van Samos en Pronnoi (in het Z.O. gedeelte). Gedurende den Peloponnesischen Oorlog onderwierpen zij zich aan de Atheners en in 189 voor Chr. aan de Romeinen. *Strabo* noemt Cephalonia een wijkplaats voor Romeinsche ballingen, en latere schrijvers beschouwen het als een deel der provincie Epirus. Keizer *Hadrianus* schonk het aan Athene. Bij de verdeeling van het Romeinsche rijk bleef het bij het oostelijk gedeelte, doch verklaarde zich vervolgens onafhankelijk en stond geruimen tijd onder het bewind van vorsten van Achaja. Sedert den Noormannenoorlog van 1185 behoorde Cephalonia met Ithaka en Zante aan de palsgraven uit de familie *Orsini*. In 1224 werd het door *Gajo*, den toenmaligen gebieder, aan Venetië geschonken, in 1357 behoorde het aan de ridders *Tocco* uit Benevento en werd in 1479 door de Turken veroverd, waarna men de inwoners naar Konstantinopel bracht. Tegen de bepalingen van het vredesverdrag in, verdreef een Venetiaansch edelman, *Antonio* genaamd, de Turken en bevrijdde het eiland van zijn onderdrukkers; doch de Venetianen straften die trouweloosheid door 4 schepen derwaarts te zenden met krijgslieden, die zich van Cephalonia meester maakten en het wederom in de handen leverden van de Turken. Den 24sten Mei 1500 werd Cephalonia door een Spaansch-Venetiaansche vloot onder *Benedetto Pesaro* en *Gonsalvo de Cordova* veroverd en bleef sedert 1502 langen tijd in het bezit van Venetië. Zie verder *Ionische eilanden.*

Cephalopoda of *Koppootigen* is de naam eener klasse uit den stam der Weekdieren *(Molluscen)*, die in onze zeeën worden aangetroffen, doch met slechts weinig soorten, terwijl een groot aantal geslachten en soorten versteend voorkomt in de oudere lagen der aardkorst. De naam van „Koppootigen" is ontleend aan de gedaante van hun lichaam. Het voornaamste gedeelte daarvan is een groote, langwerpigronde ingewandszak, waaraan na een min of meer duidelijke insnoering, de kop bevestigd is, die aan zijn top van een kring van tredhtervormig geplaatste armen is voorzien. Het lichaam is omgeven door een zakvormigen mantel, die alleen aan de kopzijde geopend is, om aan het water toegang te verschaffen tot de kieuwen. Aan de buikzijde bevindt zich een kratervormig orgaan, de „trechter", die tot verwijdering van het opgenomen water dient. Ter zijde van den kop bevinden zich 2 groote, meestal uitpuilende en zeer samengestelde oogen. De genoemde armen zijn aanhangsels, die zoowel tot bewegingswerktuigen dienen, als tot het grijpen der prooi, en veelal aan de binnenzijde van zuignapjes of haken zijn voorzien. Daarmede kruipen de Cephalopoda met den kop naar beneden langs den grond, terwijl zij bij het zwemmen voortgestuwd worden door het uit den trechter uitgespoten water. Van de thans levende soorten zijn slechts weinige van schalen voorzien, vele bezitten aan de rugzijde in den mantel een schelp, en alle hebben in den kop een kraakbeen, dat als een soort schedel de hersenen omgeeft. Hun huid is doorgaans ruw, lederachtig en met een dunne opperhuid bekleed, en in de leerhuid liggen eigenaardige cellen, die zich door middel van vezels in het levende dier kunnen uitzetten en met paarse, roode, gele en bruine kleurstoffen gevuld zijn. Doordat deze afwisselend op den voorgrond treden, vertoont het dier een prachtig en gestadig afwisselend kleurenspel, dat ook nog eenigen tijd na zijn dood voortduurt. Bovendien ligt beneden deze laag, die deze pigment bevattende cellen *(chromatophoren)* bezit, nog een iriseerende laag. De inwendige schalen, die men bij enkele soorten aantreft, zijn òf hoornachtig, òf verkalkt en nog zeer verschillend van bouw en ontwikkeling. De mantel bestaat hoofdzakelijk uit kringvormig verloopende vezels, waardoor vooral de kieuwholte krachtig samengetrokken en het water met geweld uitgespoten kan worden. Is namelijk die holte zoo veel mogelijk met water gevuld, dan wordt zij door het dier gesloten, dat daarna het vocht uit de reeds vermelde trechter met kracht wegstuwt, waardoor de genoemde achterwaartsche beweging ontstaat. De armen zijn verschillend. Bij *Nautilus* kunnen zij teruggetrokken en onder een vleezig deksel geborgen worden, bij de overige geslachten zijn zij naar de binnenzijde — die van den mond — met een enkele of dubbele rij zuignapjes bezet, waarmede het dier zich kan vastzuigen. Het zenuwstelsel der Cephalopoda is zeer ontwikkeld. Boven den slokdarm liggen twee hersengangliën, die door een ring met de onder den slokdarm gelegen voetgangliën verbonden zijn. Deze knoopen geven zenuwen aan den kop af. Met den ring zijn de twee ingewandsgangliën versmolten, die de ingewanden verzorgen. Van de zintuigen bezitten vooral de oogen een groote volkomenheid en gelijken veel op die der zoogdieren. Het verschil bestaat hierin, dat het hoornvlies bij sommige soorten niet gesloten is, waardoor dus het zeewater toegang heeft tot de voorste oogkamer, en dat het netvlies met de z.g. staafjeslaag dadelijk aan het glaslichaam en niet, zooals bij de zoogdieren, aan het vaatvlies *(Chorioïdea)* grenst — men heeft hier dus de omgekeerde bouw van het netvlies. Bij de Nautiliden zijn de oogen bekervormige groeven, op den bodem waarvan het netvlies ligt — terwijl hier, glaslichaam, lens, iris en hoornvlies *(cornea)* volkomen ontbreken. De gehoororganen bestaan uit een peervormig zakje met een onregelmatigen, uit eenige kristallen samengestelden gehoorsteen, en liggen in 2 bolvormige ruimten in het onderste gedeelte van den kop. Daar men er voorts sporen aantreft van reuk- en smaakorganen, schijnen de Cephalopoden toegerust te wezen met al de zintuigen der meest-volkomen gewervelde dieren. De ademhaling geschiedt door kieuwen, *ctenidia*, die als gekroesde bladjes aan beide zijden in de mantelholte liggen. Aan den voet van elke kieuw vindt men een ruime slagaderlijke voorkamer, die het blauwachtige bloed voortstuwt naar het hart. Dit laatste heeft de gedaante van een ronden of langwerpigen zak, vanwaar een belangrijk bloedvat langs de maag en de keel naar den kop loopt en zich met zijn takken begeeft naar de maag, de lever, de keel enz. Een kleinere slagader voorziet de overige ingewanden van

bloed. Daarenboven bezitten de Cephalopoda twee excretie-organen, namelijk aan de aderen, die het bloed naar de kieuwen voeren, knolvormige lichamen, die men als nieren kan beschouwen, daar zij urine afscheiden — en verder nog een zeer bijzonder orgaan, een peervormigen buidel (de *inktzak*), die met een buis in den „endeldarm" mondt dicht bij de anale opening en een bruine kleurstof — de *sepia* — bevat. Bij deze dieren zijn de geslachten gescheiden en de voortplanting geschiedt door bevruchte eieren. Meende men vroeger dat bij sommige soorten het mannelijk geslacht zeer klein bleef, zoodat het den schijn had, of men te doen had met parasieten, die in den mantel der wijfjes huisden, later is gebleken, dat dit een stuk van een vangarm is *(hectocotylus)*, die de spermatozoïden had opgenomen en een tijd lang als

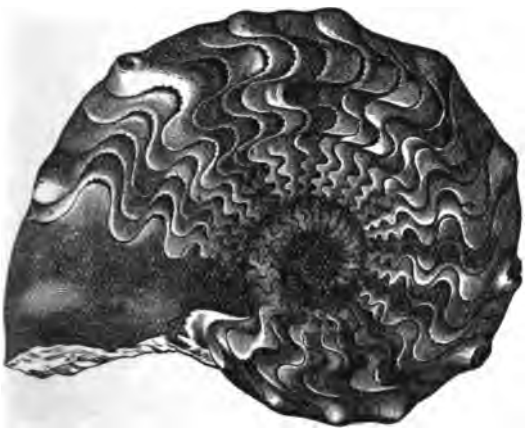

Ceratites nodosus Brug.

een zelfstandig dier zich in de mantelholte van het wijfje beweegt. De eieren zijn veelal door een netvormig gerimpeld dooiervlies en een hoornachtige schaal omgeven en op een eigenaardige wijze in massa's samengevoegd. Zij vormen bij de inktvisschen peervormige cellen, die tot trossen vereenigd en onder den naam van zeedruiven bekend zijn.

Men verdeelt de cephalopoda in 2 orden, namelijk in *Vierkieuwigen* en *Tweekieuwigen*. De *Vierkieuwigen (Tetrabranchiata)*, wier schalen in vele(i) vormen in de oudste aardlagen voorkomen, hebben schalen met vele kamers, van welke de laatste veel grooter is dan de voorgaanden en het dier tot woning dient. De overige zijn met lucht gevuld. Telkens wordt er een nieuw tusschenschot gevormd, waardoor het aantal kamers voortdurend vermeerderd en de opwaartsche druk vergroot wordt. In zulk een in kamers verdeelde schaal vindt men een *sipho*, dat is een door alle kamers loopende buis, waarin zich een streng bevindt, waarmede het dier aan de schaal is verbonden. Het dier heeft kortgesteelde oogen, korte vangarmen met talrijke voeldraden *(tentacula)* in plaats van zuignapjes, een mantel, die van voren twee openingen heeft, 4 kieuwen, doch geen inktzak. Tot het geslacht *Nautilus* behooren 4 nog levende soorten, onder welke *N. Pompilius* de meest bekende is. Daarenboven vindt men een zeer groot aantal fossiele geslachten, die bijkans in alle formaties te vinden zijn, en daaronder vooral de bekende ammonieten en hun voorloopers de Ceratites (zie de afb.), de laatste vooral kenmerkend voor de triasformatie.

De *Tweekieuwigen (Dibranchiata)* zijn in onze zeeën veel talrijker vertegenwoordigd. Zij vertoonen zich eerst in de Triaslagen en onderscheiden zich door hun ongesteelde oogen, door 8 of 10 armen van nagenoeg gelijke lengte, van talrijke zuignapjes voorzien — wel eens 120 paar aan elken arm — door hoornachtige kaken, gelijkende op een papegaaiensnavel, een dikken, vleezigen mantel met één opening — de Vierkieuwigen hebben er 2 — en door 2 kieuwen. De schalen zijn niet in kamers verdeeld, doch wel op eigenaardige wijze gevormd. Hiertoe behooren de volgende onderorden: de *Achtvoeters (Octopoda)* met 8 vangarmen rondom den bek, een min of meer bolvormig lichaam en geen schaal, met uitzondering van het merkwaardig geslacht *Papierboot (Argonauta)* — en de *Tienvoeters (Decapoda)*, die, behalve genoemde 8 armen, nog 2 langere en daarenboven 2 zijvinnen aan den mantel en een witte schelp in den rug hebben. Vaak spoelen deze stukken, die zeer licht zijn, aan het strand; zij zijn bekend onder den naam van zeeschuim. Hiertoe behoort het geslacht *Sepia* of dat der *Inktvisschen*, alsmede dat der *Belemnieten* (zie onder deze namen), welke laatste zijn uitgestorven.

Zie: „Handwörterbuch der Naturwissenschaften" (Jena 1912).

Cephalotaxus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Taxaceeën*. Het omvat kleine, zich breed uitspreidende boomen, die zich bij ons meestal vertoonen als heesters, met overblijvende, lijnvormige, doorgaans in twee rijen geplaatste bladeren en een paarsbruine, eerst in het tweede jaar rijp wordende steenvrucht, welke een bruine noot omsluit. *C. Harringtonia* Forb. is een Japansche boom of heester ter hoogte van 6—7,5 m. met sterk uitgebreide bladeren. *C. drupacea* S. et Zucc. heeft langere bladeren en grootere bloemkatjes.

Cephalus, een Attisch jager, een zoon van *Hermes* en *Herse*, was de gemaal van *Procris*, een dochter van den Attischen koning *Erechtheus*. Door *Eos* ontvoerd, werd hij bedeeld met de gave, ieder oogenblik van gedaante te kunnen veranderen. Hij wendde ze aan, om de trouw zijner gade te beproeven. *Procris* was niet bestand tegen die proef en toen *Cephalus* zijn ware gedaante weer had aangenomen, ontvluchtte zij vol schaamte naar Creta, waar *Artemis* haar den hond *Laelaps* en een jachtspeer schonk, waaraan geen wild ontsnappen kon. Met deze geschenken keerde zij naar Attica terug en nadat zij met haar gemaal verzoend was, gaf zij hem die geschenken. Toen zij later vermoedde, dat hij een minnehandel met *Eos* had aangeknoopt, sloop zij hem na op de jacht, en toen *Cephalus* het geruisch hoorde, dat zij in het

bosch maakte, wierp hij, in de meening dat zich daar een stuk wild bevond, de nooit missende speer daarheen, zoodat zij gedood werd. De ongelukkige echtgenoot, door den Areopagus tot altijddurende ballingschap veroordeeld, begaf zich naar *Amphitryon*, koning van Thebe, en hielp dezen bij zijn jacht op den Teumessischen vos, die echter de eigenschap had, dat hij niet in te halen was. Eindelijk werd hij en *Laelaps* door *Zeus* in een steen veranderd. Volgens een ander verhaal nam hij deel aan den tocht der Thebanen tegen de Telleboëërs, stichtte bij het voorgebergte Leucates een tempel ter eere van *Apollo* en wierp zich vervolgens, tot verzoening van den moord, van de rotsen in zee. Volgens *Ovidius* verandenden beiden in ekstens, doch volgens anderen vestigde *Cephalus* zich op Cephalenia en werd er de stamvader van het geslacht van *Odysseus* en koning der Cephalenen.

Cepheus, ook wel *Andromedae pater* genaamd, is een sterrenbeeld aan den noordelijken hemel, tusschen den Kleinen Beer, den Draak, de Zwaan, het Kleine Paard en Cassiopeia. Het is te vinden op 290°—60° rechte klimming en 55°—80° noorderdeclinatie en telt volgens *Heis* 159 met het blooto oog zichtbare sterren, daaronder 5 van de derde en vierde grootte. Volgens *Erastosthenes* was *Cepheus* een koning der Aethiopiërs. *Zie Andromeda.*

Cephisus of *Cephissus* was in de Oudheid de naam van verschillende Grieksche rivieren. De voornaamste, thans Mavronero geheeten, ontspringt aan de N.-helling van den Parnassus, in de nabijheid der oude Phocische stad Lilaea, en stroomt in Z.O. richting door Phocis en het N.W.-deel van Boeotië naar het moerassige meer Kopaïs, dat zich door onderaardsche spleten ontlast.

Een andere rivier, die ook thans nog den ouden naam draagt, ontspringt aan de Z.W.-helling van den Brilletto (Pentelicon) in Attica, bij het bronnen- en boomrijke landschap Cephisia, en stroomt in Z. richting door de vlakte van Athene; het water wordt door de talrijke kanalen afgeleid ter besproeiing van tuinen en boomgaarden, zoodat de rivier de zee niet bereikt.

Een derde rivier van dien naam stroomt in het W. van Attica en komt in twee armen van den Kitheiron (beek van Kokkini en Saranpetamos geheeten). Na de vereeniging dezer armen loopt zij in Z. richting door de Thriasische vlakte en mondt ten O. van Eleusis in zee uit. In den zomer droogt zij uit vóór zij de zee bereikt.

Ceram of *Serang,* een eiland in de Bandazee, ten N. van Ambon en de Oeliassers, tusschen 127° 50′ en 130° 51′ O.L. en 2° 45′ en 3° 52′ Z.Br. gelegen, behoort tot de residentie Amboina. Het is het grootste van de tot deze residentie behoorende eilanden en beslaat een oppervlakte van 17 152 v. km. De noordelijke kust loopt hier en daar steil in zee af en vormt ongeveer in het midden van het eiland een inham, de baai van Sawai; aan de lagere zuidelijke kust worden drie groote baaien aangetroffen, die van Piroe in het W., de Elpapoeti-baai in het midden en oostelijker die van Toeloeti; aan de noordoostelijke kust is de baai van Waroe de eenige, waar schepen kunnen ankeren. Op vele plaatsen wordt het naderen der kust door koraalriffen en zandplaten bemoeilijkt. De zuidwestelijke punt bestaat uit een groot schiereiland, Hoamohel of Klein-Ceram genoemd, dat door een smalle landtong met het hoofdeiland is verbonden.

Van O. naar W. wordt Ceram doorsneden door een breede bergketen, onder den naam van Loemoeëte bekend, welke zich, op enkele vlakkere gedeelten na, in talrijke vertakkingen naar verlerlei richtingen, hier en daar tot aan de kust voortzet. De hoogste top is de Moerkelle (2700 m.). In de afdeeling Waroe gaat dit bergland over in heuvelland met zachte hellingen en vrij groote vlakten. Bijna overal is dit gebergte met dicht bosch begroeid, slechts nu en dan door grasvelden afgewisseld. Onderscheiden rivieren stroomen van deze bergketen noord- en zuidwaarts naar zee; de voornaamste zijn: de Roeata en Talla, die in de Elpapoeti-baai uitmonden, de Sapoeloewa aan de noordelijke kust en de Eti, welke in de Piroe-baai uitmondt. Zij zijn uitsluitend voor kleine prauwen, veelal niet ver van de monding, bevaarbaar, maar zijn dan voor het verkeer te land zeer hinderlijk.

In de jaren 1907, 1908 en 1909, toen het binnenland onderworpen werd, zijn talrijke wegen opengekapt, die nu gedeeltelijk weer dichtgroeien.

Het klimaat is gezond, sommige moerassige kuststreken uitgezonderd, en de temperatuur wordt getemperd door de geregelde land- en zeewinden. De zuidoost moeson brengt van begin tot half October zware regens op de zuidkust. Het verkeer op zee is dan bezwaarlijk door de hevige branding, te land door de bandjirs. Voor de noordkust is de N.W.-moeson de regentijd.

De sterkte der bevolking is nog zeer onzeker. Na de administratieve indeeling van het eiland in 1882 zijn hieromtrent gegevens verzameld, die een totaal van ± 12 000 Christenen (het meest in Amahei en Kairatoe) en van ± 16 000 Mohammedanen (vooral in Waroe) gaven; maar omtrent de heidenen of Alfoeren, in het bijzonder omtrent die, welke in het binnenland wonen, de zoogenaamde Bergalfoeren, loopen de cijfers van 10 000 tot 60 000 uiteen.

De Alfoeren zijn krachtig gebouwd, mager van gestalte en lichtbruin van kleur; zij dragen het haar lang en bevestigen dit met een wrong op het hoofd of binden het samen met een hoofddoek. Hun gewone kleeding bestaat uit schaamgordels van boomschors of katoen en een stuk lijnwaad, dat gedeeltelijk het bovenlijf bedekt; voorts sieraden, als: haarkammen, halssnoeren, arm- en vingerringen, benevens een sirihtasch. De Mohammedaansche kustbevolking kleedt zich zooals elders in den Archipel gebruikelijk is. De Christenen hebben de kleederdracht der Ambonsche Christenen overgenomen: buis en broek van katoen. De regenten kleeden zich zoo mogelijk Europeesch. De mannen gaan steeds gewapend en zijn zeer naijverig op hun vrijheid en onafhankelijkheid; het koppensnellen is hun ergste ondeugd; de vrouwen behandelen zij goed. Men onderscheidt de bevolking in adellijken

(hoofden en afstammelingen van dezen), gewone lieden en slaven; de laatsten zijn meestal vreemdelingen, en wel in groot aantal op Nieuw-Guinea gerooft.

Zij vormen twee groote stammen: de *oeli-* of *patasiwa* in het westelijk en de *oelí-* of *patalima* in het oostelijk gedeelte, herkenbaar aan de plaatsing van den offersteen in het dorp, die bij de *patasiwa* aan de zeezijde, bij de *patalima* aan de landzijde ligt. Voor de eersten is het getal 9, voor de laatsten het getal 5 heilig. Tusschen deze beiden heerscht een scherpe afscheiding, vermoedelijk dagteekenende uit den tijd, toen de strijd tusschen de Molukkche rijken Ternate en Tidore naar hier werd overgebracht en de *patasiwa* zich voor Ternate verklaarden. Onder dezen is alleen het koppensnellen in zwang, en uitsluitend bij hen vindt men het bekend *kakiam*verbond (zie aldaar), welks leden zich door bepaalde teekens, in den vorm van getatoueerde figuren op voorhoofd, borst, bovenarm of dij, onderscheiden. Naar hun bewering moet in het midden van het eiland op een geheim gehouden plek een waringin-boom met drie takken staan, die door priesters wordt bewaakt en als symbool geldt van het verbond der bewoners met de rivieren Eti, Tala en Sapoeléwa. Het verbond heeft zijn politieke beteekenis nagenoeg geheel verloren. Volgens de aloude gebruiken worden alle onderlinge geschillen beslist door een raad, *saniri*, die bij belangrijke aangelegenheden tot groote volksverzamelingen aangroeit en waarvan de aanzienlijksten bij de drie genoemde rivieren als leiders optreden. Het is een soort veemgericht, dat het recht heeft tot het opleggen van boeten en zelfs de doodstraf kan uitspreken; intusschen heeft elk dorp een eigen, zelfstandig bestuur. De patalima zijn veel minder ruw dan hun westelijke naburen; het koppensnellen komt bij hen niet voor en zij, die eenigen invloed kunnen doen gelden, treden onder verschillende titels als hoofden op, die met de ouderen, waar noodig, het bestuur uitoefenen.

De taal is gesplitst in tal van dialecten, vaak zooveel uiteenloopend, dat niet ver van elkander verwijderd wonenden soms een geheel ander dialect spreken; in de stranddorpen zijn die nog met naburige talen en het Maleisch vermengd; maar van laatstgenoemde taal is doorgaans de kennis zeer gering. Het godsdienstig geloof is beperkt tot de vereering der zielen van afgestorvenen *(nitoe)* en de vrees voor kwade geesten. Alle onverklaarbare verschijnselen worden aan hun inwerking toegeschreven, vandaar de groote invloed der priesters (maowèn), die het *pamali* (zie aldaar) opleggen en de noodige offers tot verzoening der vertoornde geesten voorschrijven. Uit angst voor noodlottige gevolgen zal geen Alfoer het wagen zich hieraan te onttrekken. Als een bijzonderheid van de *patasiwa* verdient nog vermelding het zoogenaamde pila, hetwelk voor de dorpen, waartusschen het bestaat, de verplichting tot wederzijdsche hulp der bewoners meebrengt.

Omtrent de *Bergalfoeren* in West-Ceram, in 1906 onderworpen, deelde professor *K. Martin*, die hen in Maart 1902 bezocht, het volgende mede: De mannen zijn tot 1,75 m. groot, in den regel wat kleiner, slank en elastisch gebouwd en zelden gezet van lichaamsbouw; zij hebben een donkerbruine, bij hooge uitzondering lichtgele huidskleur. Het gezicht is zeer schraal met haar begroeid; de jonge lieden trekken het weinig baardhaar bij voorkeur uit, zoodat een werkelijke baard tot de zeldzaamheden behoort. Het hoofdhaar, bij kleine kinderen kastanjebruin en later donkerzwart, wordt door de volwassenen steeds lang en ongeknipt achterover gedragen, zoodat het bij wijze van staart in den nek hangt, of zij draaien het als een wrong en steken er een naald door. De haarwrong zit ook wel eens, in plaats van op het achterhoofd, midden of links op het voorhoofd, en soms wordt een roode doek kransvormig om den schuin op het hoofd bevestigde dhignon gewonden. Er wordt ook wel een kamvormig instrument, dat slechts tot kammen dient, in het aan ongedierte rijke haar gestoken.

Hoofddoeken schijnen slechts bij bijzondere gelegenheden gebruikt te worden, want de meeste lieden gaan blootshoofds. Het eenige, nooit ontbrekende kleedingstuk van den man bestaat in de zoogenaamde *tjidako*, een langen en smallen lendendoek, die met steenen uit boombast wordt geklopt. Deze soort van gordel wordt zoodanig om de lendenen geslagen, dat men moeilijk kan zien hoe hij vastgemaakt is. Bont versierde *tjidako's* mogen slechts door lieden gedragen worden, welke ten minste één kop gesneld hebben, terwijl het aantal gesneelde koppen wordt aangeduid door even zoovele zwarte ringen op den gordel. Als sieraden dragen zij verschillende kenmerkende voorwerpen, in de eerste plaats ringen uit schildpad en kokos vervaardigd, die zij aan de beide bovenarmen dragen. Bezit de Alfoer er slechts één, dan wordt hij altijd aan den linker arm gedragen tot het insteken van croton, daar deze versiering nooit anders dan aan de linkerzijde bevestigd wordt. Aan de manier waarop dit geschiedt, kan men, evenals aan de kleur van den tjidako, zien, of de Alfoer zich reeds als koppensneller onderscheiden heeft of niet. Verder treft men nog armringen van bamboes gevlochten en bont gekleurd aan. Aan het handgewricht draagt hij ringen uit schelpen vervaardigd, die veelvuldig gepolijst en van dwarsgroeven zijn voorzien en waaraan de Alfoer soms nog een Chineesch muntstuk als sieraad bevestigt. Om den hals hebben sommigen een halsketen van paarlen, waaraan in het midden op de borst verschillende voorwerpen hangen, o.a. een kooperen tangetje voor het uittrekken van baardharen, kleine kooperen ringen, schijfvormig afgeslepen windingen van schelpen en ook wel de kop van een grooten kever. Evenals de Strand-Alfoeren tatoueeren deze bergbewoners zich de borst met kruisvormige figuren, maar bovendien dragen zij, wat de Alfoeren op het zuiderstrand missen, op het voorhoofd vlak boven den neuswortel eigenaardige teekens in den vorm van een V, met de boveneinden omgebogen, en bovendien ook een U-vormig teeken, beide met punten gecombineerd. Met dit teeken van den geheimen bond der Kakeamisten zijn kinderen van 6 tot 8 jaar reeds versierd.

Het wapen, dat zij altijd meedragen, is het lange mes of parang. Bogen zag de reiziger bijna niet; daarentegen wel geweren, ten spijt van het verbod van invoer, en daarbij behoorende ammunitie, welke de Alfoeren in patroontasschen dragen, waarin zij ook hun sirí en pinang bewaren.

De vrouwen loopen zoo goed als naakt; aan het strand en waar zij met vreemdelingen in aanraking komen, dragen zij een bontgekleurd rokje, maar in het binnenland is haar eenige kleeding, evenals die van de kinderen, een gordel of *tjidako* om de lendenen. Het haar dragen zij van achteren in een knoop, maar overigens zonder sieraad noch bedekking. De sterk ontwikkelde borsten zijn soms van insnijdingen voorzien, die stervormig vanuit de groote tepels uitstralen, maar ongekleurd blijven, zoodat zij als helle strepen tegen de bruine lichaamskleur afsteken; daarnevens komen bij de vrouwen nog andere tatoueeringen voor. Aan sieraden zijn de vrouwen over het algemeen veel armer dan de mannen. Meestal is het bij haar een paarlsnoer om den hals of ook wel ringen. Begeven zij zich van huis, dan steken de vrouwen een kort, breed mes zonder scheede van achteren in het kruis tusschen den rok of de *tjidako*. De landbouw staat op lagen trap. Het voornaamste voedsel is sago, die ook uitgevoerd wordt naar de Ambonsche Eilanden. De klappercultuur neemt onder invloed der regeering steeds toe. West-Ceram voert veel damar uit (in 1910 5000 pikol). Nijverheid en veeteelt zijn van geen belang, de handel is geheel in handen van Chineezen, Makassaren en Arabieren.

Administratief vormt het eiland een afdeeling van de residentie Amboina, en bestaat uit de volgende onderafdeelingen: *a.* West-Ceram (het westelijk gedeelte met de eilanden Manipa, Kelang, Boano en omliggende eilanden); hoofdplaats Piroe. *b.* Wahai (het noordelijk gedeelte van Midden-Ceram); hoofdplaats Wahai. *c.* Amahai (het zuidelijk gedeelte van Midden-Ceram); voorloopige hoofdplaats Amahai. *d.* Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram, hoofdplaats Geser.

Het bestuur over de bevolking wordt uitgeoefend door regenten (met de op de Ambonsche eilanden gebruikelijke titels radja, patih, orang kaja of gezaghebber), of wel door plaatselijke hoofden (latoe en makahátiaä).

Ten bate der Christenen zijn aan de Z. kust eenige inlandsche scholen, met Amboneezen als onderwijzers, opgericht. Te Loki en Amahei zijn hulppredikers geplaatst. De dorpen (hèna of pèna), welke aan het strand eenigszins met de Ambonsche negorijen overeenkomen, zijn dieper het land in, bij voorkeur op hoogten of in de nabijheid van stroomend water, aangelegd en worden in oorlogstijd door pallissadeeringen van bamboe beschermd. De huizen zijn ongeregeld gebouwd om een open plein, waar een offersteen zich bevindt, en overal vindt men een baileó- en pamalichuis, waarin de kakian-feesten (zie *Kakian*) gevierd worden. In de Mohammedaansche en Christendorpen worden meadjid's en school- en kerkgebouwen aangetroffen.

De voornaamste voortbrengselen zijn: sago, timmerhout, muskaatnoten, damar en andere boschproducten. De klapperaanplantingen worden in den laatsten tijd uitgebreid, in Amatai werken twee klapper- en koffie-ondernemingen. Bij Boela (Oost-Ceram) boorde de Bataafsche Petroleum-Maatschappij in 1910 petroleum aan. De nijverheid staat nog op een lagen trap en de handel met de Aroe- en Kei-eilanden en met Nieuw-Guinea, die vooral door vreemdelingen met inlandsche vaartuigen gedreven wordt, is grootendeels ruilhandel. De veehouderij is niet onbelangrijk.

Ceram werd reeds vroeg door vreemdelingen bezocht. In de 14de eeuw waren reeds vreemde hoofden, waarschijnlijk van Djilolo, te Loehoe gevestigd. In 1465 vestigden zich Ternataansche grooten te Noniali en Lisabata op de N.W. kust, en vandaar uit trachtten deze hun invloed uit te breiden, zoodat in 1650 Loehoe onder Ternate werd gebracht. Deze rechten van Ternate werden reeds in 1651 op de Compagnie overgedragen. Door *De Vlamingh van Oudshoorn* werd het verzet der bevolking in 1653 geheel bedwongen. De Compagnie mengde zich toen in de zaken van het eiland, en vele inlanders gingen tot het Christendom over, wat echter niet belette, dat de toestand der bevolking zeer treurig was. De gouverneur-generaal *Van der Capellen* bracht door de intrekking van het verbod op den vrijen aanplant van nagelboomen hierin wel eenige verbetering, maar de eigenlijke bevolking leeft nog steeds in den waan, dat de vreemde strandbewoners door het Europeesch bestuur gesteund worden om hen te berooven en uit te plunderen. Tengevolge van misleiding door de strandbewoners hadden eenige tuchtigingen der dorpen in het binnenland plaats, maar bereikten niet het beoogde doel. Zij waren o.a. die van Paulohi in 1858, van Waisamoe Kairatoe onder luitenant-kolonel *De Brabant* in 1860, van Marhoeroe onder luitenant-kolonel *Jalink*, van Kaibobo in 1865 en volgende jaren onder luitenant-kolonel *Strengnaerts* en in 1875 onder kapitein *Schulze*.

Tusschen 1903 en 1910 hadden in verschillende deelen van het eiland onlusten plaats. Nu is de onderwerping zoover gevorderd, dat de bevolking geregistreerd, de vuurwapens ingenomen en een hoofdelijke belasting ingevoerd kon worden.

Het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap en de Maatschappij ter bevordering van het Natuurkundig Onderzoek der Nederlandsche Koloniën overwegen plannen voor een expeditie tot wetenschappelijk onderzoek van Ceram.

Literatuur: K. Martin, Reisen in den Molukken etc. (Leiden 1894, 2 dln.); *F. J. P. Sachse*, Het eiland Seran en zijne bewoners (Leiden 1907); *K. Deninger*, Morphologische Uebersicht der Insel Seran (Petermanns Mitteilungen, Juni 1914); *O. D. Tauern*, Reisebeobachtungen von der Insel Seram (aldaar Augustus 1914); *J. van Hecht Muntingh Napjus*, Aanteekeningen betreffende het eiland Ceram of Seran (Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aandr. Gen. 1912, blz. 776 e.v.); „Verslag betreffende de wenschelijkheid van een wetenschappelijk onderzoek van de eilandenreeks tusschen Celebes en Nieuw-Guinea en in

het bijzonder van het eiland Ceram" (aldaar 1914, blz. 364 e.v.).

Cerambycidae. Zie *Boktorren.*

Ceramium of *Horenwier* is een algengeslacht uit de klasse der Roodwieren *(Rhodophyceeën)* of *Florideeën,* waarvan ongeveer 50, in alle zeeën voorkomende soorten, bekend zijn. Het zijn draadvormige, gewoonlijk zeer vertakte algen, die aan weeren of aan boompjes herinneren, helderrood van kleur. Heel eigenaardig is, dat van de eindtwijgjes er altijd twee bijeen zitten en als horens naar elkaar toe gekromd zijn; vandaar de naam. Het thallus kenmerkt zich doordat het met ringvormige zones bezet is. Hierin komen de tetrasporen voor. Rood Horenwier *(Ceramium rubrum)* is een heel gewone soort, die ook aan onze kusten voorkomt (zie plaat *Algen* I, 7). De tetrasporen zijn hier met een goede loupe wel waar te nemen.

Ceram-Laut of *Serang-Lao* is een eilandengroep ten Z.O. van het eiland Ceram, tusschen 130° 50′ en 131° 18′ O.L. en op ongeveer 3° 52′ Z.Br. gelegen. De grootste van deze eilanden zijn Keffing, Giser, Kilwaroe en Ceram-Laut. Zij vormen, met de Goram- en Matabela groepen, één afdeeling onder een posthouder te Giser, die ondergeschikt is aan den assistent-resident van Banda. De oppervlakte van deze eilandengroep bedraagt ongeveer 300 à 350 v. km., terwijl Ceram-Laut ruim 30 v. km. groot is. Al deze eilanden zijn laag en bestaan òf uit koraalriffen, òf uit kalksteen. De producten zijn: sago, suikerriet, aardvruchten, kokosnoten en enkele houtsoorten. De bevolking, ongeveer 6000 zielen, die getrouwe Mohammedanen zijn, wonen in tamelijk zorgvuldig gebouwde negorijen, onder hun hoofden, die den titel van radja, orangkaja, majoor of kapitan voeren. Zij houden zich met vischvangst, het vervaardigen van prauwen en het smeden van parangs bezig, terwijl de vrouwen in het weven van sarongs bedreven zijn. De handel wordt door vreemdelingen, Boegineezen, Chineezen en Arabieren, gedreven. Tripang is het voornaamste uitvoerartikel. De slaven, die zeer talrijk zijn, worden van Nieuw-Guinea ingevoerd en hoofdzakelijk voor huiselijken arbeid gebruikt.

Cerastium. Zie *Hoornbloem.*

Cerata of *wassalven* worden bereid uit was en oliën of vetten. De witte waszalf *(ceratum simplex)* bestaat uit 5 deelen olijvenolie en 2 deelen witte was en wordt ook wel door aetherische oliën welriekend gemaakt. Verft men ze rood met alkanna, dan ontstaat de roode waszalf *(C. rubrum)* of lippenpomade. De gele waszalf bevat terpentijn en gele was, de groene *(C. Aeruginus)* groenspaan en is een bekend middel tegen likdoorns. De Bourgondische harswaszalf *(C. resinae burgundicae)* bestaat uit gele was, Bourgondische hars, schapenvet en terpentijn.

Ceratichthys biguttatus. Zie *Karpervisschen.*

Ceratinus, *Jacobus,* eigenlijk *Jacob Teyng,* maar naar zijn geboorteplaats Hoorn (in het Grieksch κέρας) alzoo geheeten, gaf onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen te Doornik en later te Leuven. Hij onderwierp zich, naar verhaald wordt, te Utrecht aan een examen, om vervolgens de priesterwijding te ontvangen, doch daar hij een grammaticalen regel niet naar eisch verklaren kon, werd hij afgewezen met de vermaning, om zich op de grammatica toe te leggen. Hij verhaalde die bejegening aan een leeraar der hoogeschool te Leuven, die aan de examinatoren voorhield, hoe onverstandig het was, den geleerdsten man van geheel Leuven, volgens het getuigenis van *Erasmus,* zoo te behandelen, waarna zij hem terugriepen en toelieten. Hij werd voorts hoogleeraar te Leipzig, maar voldeed er weinig, omdat hij niet afkeerig genoeg was van de Hervorming. Daarom keerde hij naar Leuven terug, gaf er onderwijs in de Grieksche taal en overleed er den 20sten April 1530. Hij schreef een „Lexicon Graeco-Latinum" (1524), „De sonu literarum, praesertim Graecarum libellus eruditus" (1529) en „Primus et secundus dialogus B. Joannis Chrysostomi de sacerdotis dignitate etc." (1599).

Ceratodus miolepis. Zie *Dipnoi.*

Ceratonia. Zie *St. Jansbroodboom.*

Ceratophyllaceeën. | Zie *Hoornblad.*
Ceratophyllum. |

Ceratoptera vampyrus. Zie *Rog.*

Cerbera is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Apocynaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een trechtervormige bloemkroon met 5-spletigen zoom, een schildvormigen stamper, waaraan de helmknoppen zijn vastgehecht, en een 1- of 2-zadige steenvrucht. Het omvat boomen en heesters uit de keerkringslanden met groote bloemen. Zij bevatten melksap, en sommige soorten zijn vergiftig. Van de soorten noemen wij: *C. Ahovai* L., een fraaien, altijd groenen, in Brazilië groeienden boom met eirond-elliptische, spitse, lederachtige bladeren en groote, gele bloemen, geplaatst in eindstandige trossen. Het is een zeer vergiftige boom: men kan de vischen bedwelmen door het hout in het water te werpen — *C. lactaria* Hamilt., die op de Molukken groeit, zeer dik wordt en in bladeren en bast een purgeermiddel bevat, terwijl men olie perst uit de zaden — *C. Odallam* Hamilt., die 5 tot 8 m. hoog wordt, in Oost-Indië groeit en vergiftige zaden voortbrengt — *C. Tanghin* Sims., die op Madagascar groeit en vruchten draagt ter grootte van perziken, wier amandelachtige kernen zeer vergiftig zijn, zoodat zij in het godsoordeel door beschuldigden gebruikt worden — *C. Thevetia* L., een fraaie Zuid-Amerikaansche boom met een bijtend en giftig melksap — *C. fruticosa* Boxb., een prachtige heester met gladde takken, tegenovergestelde, langwenpige bladeren en fraaie, rozenroode bloemtrossen — en *C. laurifolia* Bot. Cab., een lage Oost-Indische heester met bladeren, welke op die van den laurierboom gelijken, en met zeer welriekende bloemen.

Cerberus, de drie- of veelhoofdige hond der Onderwereld, is volgens *Hesiodus* een telg van *Typhaon* en *Echidna.* Hij bezit 50 koppen, den staart van een draak, een maan van 100 slangen en vergiftigen adem en speeksel. Bij zijn geblaf siddert de hel, en wanneer hij zich van zijn 100 ketenen heeft losgerukt, kunnen

zelfs de *Furiën* hem niet overweldigen. Als deurwachter van den Orcus belet hij de schimmen hun akelig verblijf te verlaten. Zijn hol bevindt zich aan de overzijde van den Styx en volgens *Apollodorus* aan den mond van den Acheron. Willen levenden zich naar den Hades begeven, dan dienen zij hem te temmen door muziek, door voedsel, uit papavers en honig samengesteld of door den staf van *Mercurius*. *Heracles* sleepte hem gebonden naar Heraclea (zie de afb.), uit zijn giftig speeksel ontsproot het aconitum, en *Heracles* was eenigen tijd razend van den beet, hem door *Cerberus* toegebracht.

Cerberus door Heracles ontvoerd.

Cerberus is de naam van een sterrenbeeld aan den noordelijken hemel tusschen Arend, Lier, Hercules en Ophiuchus en ontving van *Hevelius* zijn naam.

Cerboruco is de naam van een vulkaan in Mexico in den staat Xalisco, niet ver van den mond der Rio Grande de Santiago.

Cerceau, *Jacques Androuet du,* een Fransch architect, geboren te Parijs in 1511, verbleef van 1530 tot 1533 in Italië, en is vooral bekend door de prentwerken, die hij in het licht deed verschijnen, en waarvan „Le Livre d'Architecture" en „Les plus excellents Bastiments de France" de voornaamste zijn. Hij is de ontwerper van het kasteel te Verneuil sur Oise. *Du Cerceau* overleed in 1585 te Parijs.

Cercis *L.*, een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceeën*, onderscheidt zich door een kruikvormigen, 5-tandigen, buitigen kelk, door 5 met nagels voorziene bloembladeren, door 10 vrije, ongelijke meeldraden en een dunne, veelzadige, van onderen openspringende peul. Het omvat boomen met enkelvoudige, hartvormige, vinnervige bladeren, die eerst na de bundelvormig saamgevoegde bloemen te voorschijn treden. Van de soorten vermelden wij *C. Siliquastrum* L. (Judasboom), een boom, die 6 of 7 m. hoog wordt, met hartvormige, spitse, onbehaarde bladeren, een groot aantal fraaie, roode of witte bloemen en bijna doorschijnende peulen, ter grootte van een vinger, roodachtig van kleur en met lensvormige zaden gevuld. Hij groeit in het Z. van Europa; de specerijachtige bloemknoppen worden ingelegd en het hout, met groene en zwarte aderen doortrokken, wordt door de schrijnwerkers zeer gezocht. Zijn vormen *C. S. foliis variegatis* en *flore albo* zijn niet bijzonder fraai; — *C. canadensis* L., een boom ter hoogte van 2 of 3 m. met groote, hartvormige bladeren en purperroode bloemen; hij groeit in Virginia en Canada, levert uitmuntend hout en strekt tot sieraad voor parken en wandelplaatsen. Doorgaans kan hij den winter op onze breedte zeer goed verdragen. Men kent er slechts één vorm van, n.l.: *C. C. flore pleno.* Verder komt voor *C. Californica* uit Californië en *C. chinensis* uit China en Japan. Deze laatste is tegen ons klimaat niet bestand.

Cercopen, *De,* waren twee broeders, *Acmon* en *Passalus* of *Candulus* en *Atlas* genaamd, zonen van een Ephesischen rooven, die de waarschuwing van hun moeder in den wind sloegen, dat zij zich wachten moesten voor den man met de zwarte achterdeelen, namelijk *Heracles.* Toen zij dezen, in de buurt van Ephesus vertoevende, in den slaap van zijn wapens wilden berooven, pakte hij hen en bond hen, met het hoofd naar beneden hangend, aan een balk, die hij op den schouder nam. Toen herkenden zij hem als dengene, tegen wien zij gewaarschuwd waren. De grappen, die zij daarover uithaalden, vermaakten *Heracles* zoozeer, dat hij hun de vrijheid terug gaf.

Bij *Ovidius* zijn de *Cercopen* een roofzuchtig volk op het eiland *Pithecusa,* dat door *Jupiter* in apen veranderd werd.

Cerda, *De la,* is de naam van een aanzienlijk Spaansch geslacht, dat *Fernando de la Cerda,* oudsten zoon van *Alfonsus X,* koning van Castilië en Leon, tot stamvader heeft. Hij huwde in 1269 met een dochter van *Lodewijk IX* en overleed in 1275 als stadhouder van Castilië, tijdens een veldtocht tegen de Mooren. Zijn zoon *Alfonso de la Cerda* moest in 1284 met zijn broeder *Fernando* het koninklijk gezag afstaan aan zijn jongeren broeder *Sancho* en begaf zich naar Frankrijk, waar hij onder *Philips den Schoone* met de baronie Lunel beleend en tot stadhouder van Languedoc benoemd werd. Hij stichtte met zijn gemalin, de gravin *Mahaut de Clermont,* het Huis *Medina-Celi.* Hiertoe behoorde:

Cerda, Don *Juan de la,* hertog *van Medina-Celi,* geboren omstreeks het jaar 1540. Hij was onderkoning van Sicilië en Navarra en staatsraad van *Philips II* van Spanje, en kwam met *Alva* in aanmerking om tot landvoogd der Nederlanden te worden benoemd. Dit geschiedde werkelijk, toen *Alva* op zijn verzoek uit die betrekking ontslagen werd. Hij vertrok derwaarts, den 1sten Mei 1572, met 47 oorlogs- en koopvaardijschepen. Den 10den Juni bevond hij zich voor Sluis, en het gelukte hem aldaar met eenige kleine vaartuigen te landen, terwijl er 5 aan den grond geraakten en door de Zeeuwen genomen werden; trouwens al de rijkgeladene koopvaarders vielen in hun handen, en alleen de oorlogsschepen kwamen behouden te Middelburg.

De hertog vertrok over Brugge en Gent naar Brussel, waar de zachtmoedige man zich volstrekt niet vereenigen kon met de gestrenge maatregelen van *Alva.* Hij had voortdurend twist met dezen en dientengevolge onttrok hij zich aan de staatszaken en ging in Mei 1573 te Spa de baden gebruiken, terwijl de prins *van Oranje* vruchteloozе pogingen deed om hem op te lichten. In November van laatstgenoemd jaar keerde hij naar Spanje terug, waar hij onverbloemd verkondigde, dat de wreedheid der Spaansche soldaten en het vorderen van den tienden penning de oorzaken waren van den afval der Nederlanden. De koning verhief hem tot

grootmeester der koningin, en hij overleed omstreeks het jaar 1586.

Cerdagne, in het Spaansch *Cerdaña*, is een landschap in de oostelijke Pyreneeën, dat in Frankrijk tot het departement Pyrénées Orientales en in Spanje tot de provinciën Barcelona, Gerona en Lerida behoort. Oudtijds woonden er de *Ceretani*, die zich vooral met de veeteelt bezig hielden en van *Caesar* het Romeinsch burgerrecht ontvingen. *Augustus* vergrootte hun gebied tot het land der Vasconen. Later werd Cerdagne met het graafschap Barcelona vereenigd. Het deel ten N. der Pyreneeën kwam met het graafschap Roussillon bij den vrede der Pyreneeën in 1659 aan Frankrijk.

Cerdo, een Syrisch gnosticus, die omstreeks 140 na Chr. leefde, was de leermeester van *Marcion* en ontkende, dat de God van Israël de vader van *Jezus Christus* was.

Cerealia. Zie *Cerialia*.

Cerebellum of *Kleine hersenen*. Zie *Hersenen*.

Cerebraalstelsel noemt men in het dierlijk lichaam dat gedeelte van het zenuwstelsel, hetwelk de hersenen met de daarheen en vandaar loopende zenuwtakken omvat. Met het spinaalstelsel vormt het het cerebrospinaalstelsel.

Cerebrine of *phrenosine*, $C_{80}H_{160}N_2O_{18}$, is een bestanddeel der dierlijke hersenen, dat door heeten alcohol uit de hersenzelfstandigheid kan worden uitgetrokken, nadat deze door aether van vet enz. bevrijd is. Uit deze warme geconcentreerde oplossing scheidt zich het cerebrine in kleine bolletjes af, die onoplosbaar zijn in water en aether. Door koken met verdund zwavelzuur splitst het zich in phrenose, een suiker van de samenstelling $C_6H_{12}O_6$, in stearinezuur en in een krystalliseerbare stikstofhoudende stof, sphingosine, die waarschijnlijk de formule $C_{17}H_{35}NO_2$ heeft.

Ceremoniale episcoporum is een verzameling van voorschriften en formulieren voor Roomsch-Katholieke bisschoppen omtrent de uitoefening van hun ambt. In 1600 onder paus *Clemens VIII* opgesteld, werden zij later door *Innocentius X* (1650) en *Benedictus XIII* (1727) verbeterd.

Ceremoniale Romanum is een bekend werk van den pauselijken ceremoniemeester *Augustus Patricius Piccolomineus*, op bevel van paus *Innocentius VIII* vervaardigd en uitgegeven door *Marcellus*, bisschop van Corfu (1516), onder den titel „Rituum Ecclesiasticorum sive sacrarum cerimoniarum S(anctae) R(omanae) E(cclesiae) libri tres", later is het meermalen herdrukt, o.a. Rome 1750. Het werd gecommentarieerd door *Catalanus*. Het bevat de ceremoniën, die de paus bij de verschillende kerkelijke functies in acht neemt.

Ceremoniëel noemt men het geheel der gebruiken, bij openbare plechtigheden in zwang. Iets dergelijks is aan het Hof de *étiquette* en op kerkelijk gebied de *ritus* (zie aldaar). Men heeft een staats- en hofceremoniëel en een volkenrechtelijk ceremoniëel. Het eerste wordt door elken staat vastgesteld, het tweede is afhankelijk van oude gewoonten, zooals het salueeren op zee, het bepalen der voorschriften bij feestelijkheden aan het Hof, der maatregelen, die bij een samenkomst van souvereinen moeten in acht genomen worden enz. Aan de vorstelijke hoven heeft men ceremoniemeesters, belast met een regeling der plechtigheden bij de kroning, het huwelijk, de begrafenis enz., waarbij het een hoofdzaak is, dat aan ieder persoon, die er aan deelneemt, de plaats wordt aangewezen, die hem toekomt. Aan de Europeesche hoven werd het ceremoniëel, naar het voorbeeld van het Byzantijnsche hof, reeds door *Karel den Groote* in gebruik gebracht. Het verspreidde zich meer algemeen door het huwelijk van keizer *Otto II* met de Grieksche vorstin *Theophania* en vooral in den tijd van *Karel V*. Het meest omslachtige ceremoniëel had men aan de hoven van *Philips II* van Spanje en *Lodewijk XIV* van Frankrijk. Eerst in den laatsten tijd zijn de omslachtige vormen van het ceremoniëel aanmerkelijk vereenvoudigd, hoewel *Napoleon I* ze met gestrengheid aan zijn Hof wilde gehandhaafd zien. Het bloeit nog altijd aan de hoven van het Oosten.

Cereriet of *Ceriet*, $H_8(CaFe)_2Ce_6Si_6O_{26}$, is een fijnkorrelige delfstof, die somtijds in regelmatige rhombische zuilen kristalliseert en tot de groep der waterhoudende silicaten behoort. Haar hardheid is 5,5 en ligt tusschen die van apatiet en veldspaat, haar soortelijk gewicht 4,9—5, haar kleur rood of bruin en haar voorkomen van buiten mat en van binnen diamanttot vetglanzend en aan de kanten doorschijnend. Voor de blaaspijp is zij onsmeltbaar, en zij lost op, ofschoon niet gemakkelijk, in zwavelzuur en zoutzuur. Zij komt vooral in Zweden voor.

Ceres is de naam van een district in de noordwestelijke provincie van de Kaapkolonie, ten N.O. van Kaapstad, 10 025 v. km. groot met 5962 inwoners (1890). De hoofdplaats van denzelfden naam is bij den Mitchellpas gelegen, waardoor een prachtige straatweg leidt. Het land in den omtrek heet Warm Bokkenveld, is bekend wegens zijn gezond klimaat en grooten graan- en wijnbouw.

Ceres, bij de Grieken *Demeter* genoemd, is de godin van den landbouw, van de maatschappelijke samenleving en de verpersoonlijking van het graan. Haar vereering werd in 496 v. Chr. bij een misgewas te Rome ingevoerd op bevel der Sibyllijnsche boeken, en verbreidde zich langzamerhand over geheel Italië. Haar dienst was zuiver Grieksch, haar tempel, in 493 op de helling van den Mons Aventinus ingewijd, was volgens Grieksche wijze en door Grieksche kunstenaars gebouwd, de eeredienst had in de Grieksche taal plaats en was geheel in overeenstemming met de sage van *Demeter;* haar dochter *Persephone* werd vervangen door de Italiaansche *Libera*. Zij was een zuiver plebejische godheid. Haar tempel stond onder toezicht der plebejische aediles, die als opzichters van de korenmarkt hun ambtslokaal in de nabijheid hadden. De door hen opgelegde boeten kwamen het heiligdom ten goede, eveneens het vermogen van diegenen, die zich aan Plebejische beambten hadden vergrepen. Op de feesten te harer eere *(ludi Cereris* of *Cerealia)*, die later van den 12den tot den 19den April door de aediles gegeven werden, waaraan de Grieksche idee van de roof

van *Persephone* en de verzoening van *Demeter* ten grondslag lagen, onthaalden de plebejers elkander, evenals op de Megalesiën (4—10 April) de patriciërs, en schonken elkander bloemen, terwijl overal vreugde heerschte. Ook in den Circus werden allerhande geschenken, vooral eetwaren en noten, onder het publiek geworpen. Behalve de wagenrennen was er nog een vossenjacht, waarbij men vossen, met fakkels aan den staart gebonden, door de renbaan joeg, ter herinnering aan den schadelijken korenbrand, welke *robigo* (roode vos) werd genoemd. Een ander feest werd door vrouwen gevierd in Augustus ter herdenking van *Ceres* en *Proserpina*, waarbij aan haar de eerste vruchten werden geofferd. Daarbij kwam nog sedert 191 v. Chr. een eveneens door de Sibyllijnsche boeken ingevoerd vasten *(jejunium Cereris)*, oorspronkelijk om de 5 jaar, later ieder jaar op den 4den October. Zie ook *Demeter*.

Ceres is ook de naam van de eerst ontdekte der Asteroïden (zie aldaar).

Ceresien of *mineraalwas* is een uit ozokerit gewonnen stof, door dit laatste met geconcentreerd zwavelzuur te verhitten en het product later te bleeken. In de kaarsenfabrieken vervangt het de was, ook wordt het voor meubelpoliitoer gebruikt. Met minerale oliën vermengd, ontstaat de kunstmatige vaseline.

Ceretis. Zie *Cocteeën*.

Cerezo, *Mateo,* een Spaansch schilder, in 1635 te Burgos geboren, werkte bij *Carreño,* en naar *Murillo* en *Van Dijck*. Hij overleed in 1675 te Madrid. Van zijn stukken zijn de voornaamste: „Maria Hemelvaart", „Huwelijk der heilige Catharina" (beide in het Prado te Madrid), „Christus aan het kruis" (Berlijn), „Ecce homo" (Boedapest), „De heilige Hieronymus" (Leipzig). Ook was hij portretschilder; een der beste portretten, dat van kardinaal *Porto Carrero,* bevindt zich in de Hermitage te St. Petersburg.

Cerialis of *Cerealis, Quintus Petillius,* een Romeinsch veldheer en bloedverwant van keizer *Vespasianus,* onderscheidde zich onder de regeering van dezen in den burgeroorlog tegen *Vitellius*. In 60 na Chr. was hij legatus van het 9de legioen in Brittannia, waar de Britten hem een zware nederlaag toebrachten. Ter bestrijding van den opstand onder *Claudius Civilis* werd hij naar ons land gezonden en na verschillende ongelukkige gevechten, sloot hij op een afgebroken brug vrede met hem. In 70 werd hij consul en begaf zich naar Brittannia, waarschijnlijk als stadhouder, en breidde de grenzen dezer provincie aanmerkelijk uit.

Ceriet. Zie *Cereriet*.

Cerignola is een stad in de Italiaansche provincie Foggia, op een heuvel gelegen, 7 km. van Ofanto, aan den spoorweg Foggia—Barletta. Zij is de standplaats van een bisschop, heeft steengroeven, oliemolens, kuiperijen, een landbouwschool en (1911) 40 026 inwoners. Hier versloegen de Spanjaarden onder *Gonsalvo da Cordova* den 28sten April 1503 de Franschen onder *Nemours*.

Cerigo, het oude *Kythera,* het zuidelijkste der Ionische eilanden (zie de kaart van Griekenland), is 10 km. van kaap *Malia* (Malea) gelegen. Het eiland is bijna 30 km. lang en 16 breed en vormt een plateau van 284 v. km., dat in den Vigla (Kwartelberg) een hoogte van 510 m. bereikt. De N. punt wordt gevormd door kaap Spathi (in de Oudheid Platanistus), de Z. punt door kaap Trachili. Kythera is de voortzetting van den Taygetos en bestaat uit kristallijne leigesteenten met lagen van kristallijne kalk, alsmede tripolitzakalk (bovenste krijtlagen en eoceen) en neogene soorten mergel, zandsteen, kalkzandsteen en kalkconglomeraten. Het landschap is niet schoon wegens de eentonigheid der oppervlakte en der vegetatie. Boschen bestaan er niet, en om weilanden te verkrijgen, wordt het struikgewas hoe langer hoe meer uitgeroeid. De landbouw (vlas, wijn, krenten en olijven) is van grooter beteekenis dan de veeteelt, die, hoewel ook een belangrijke factor, zich bijna uitsluitend tot kleinvee bepaalt. Van groote beteekenis is ook de bijenteelt, die voortreffelijken honig levert. De kusten zijn steil en wegens de hevige getijstroomingen gevaarlijk voor de scheepvaart. Het klimaat is zacht. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 18,7°, de jaarlijksche neerslag 597 mm. met gemiddeld 66,2 regendagen. Tering en malaria komen er veel voor. In 1907 bedroeg het bevolkingscijfer 13 102, voor het grootste deel Grieken, waarvan er velen in Morea en Klein-Azië op het land gaan werken. Cerigo vormt met Antikythera een eparchie van den nomos Lakonië. De hoofdstad heet ook Kythera (vroeger Kapsali) en telt (1907) 985 inwoners, ligt aan de Z. kust en is een bisschopszetel. De beste ankerplaats is Hagios Nikolaos aan de O. zijde.

Kythera was weleer een heilig eiland, omdat *Aphrodite* aldaar uit zee aan land stapte, en zij had er een beroemden tempel. Het werd door Phoenicische volksplanters bezet en bleef gedurende geruimen tijd het hoofdstation der purperslakkenvisschers. Aldaar vestigde zich het eerst de dienst der Syrische godin *Astarte* en verspreidde zich als Aphrodite-dienst in Griekenland. Het eiland kwam vervolgens in de macht der Argiven en moest zich achtereenvolgens aan de Spartanen, Atheners en Romeinen onderwerpen. Na den val van het Byzantijnsche rijk verviel het aan Venetië, en na 1797 deelde het in de lotgevallen der Ionische eilanden.

Cerine of *Cerotinezuur* is het hoofdbestanddeel van het in alcohol oplosbaar deel der bijenwas. Men verkrijgt het door was met sterken alcohol te koken en de oplossing af te gieten; het neerslag, dat bij de afkoeling daarvan ontstaat, is de cerine, welke men zuiveren kan door het nogmaals uit alcohol om te kristalliseeren. Zij is een witte, kristallijne zelfstandigheid, die bij 78° C. smelt; zij behoort tot de reeks der vetzuren en bestaat uit 80,3 % koolstof, 12,2 % waterstof en 6 % zuurstof, terwijl zij C_{27} H_{54} O_2 tot formule heeft.

Cerinthe *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asperifoliaceeën* of *Boragineeën* (Ruwbladigen). Het onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk, een buis-klokvormige, 5-tandige bloemkroon, pijlvormge helmknoppen en 2-hokkige nootjes. Het omvat één-

jarige kruiden, die in het Z. van Europa groeien. Als sierplanten vinden wij in de tuinen *C. maculata* L. met gele, bruingevlekte bloemen; — *C. major* L. met licht- of donkerbruinachtigroode bloemen; — en *C. minor* L. met gele bloemen. Deze planten groeien zeer licht bij opslag op het eens gezaaide bed. Beter is het echter ze in 't voorjaar in matig warmen bak te zaaien en als jonge plantjes op de bloembedden te brengen.

Cerinthus of *Kerinthos* was een Christelijk Gnostisch wijsgeer in Klein-Azië en volgens *Theodoretus* een tijdgenoot van den evangelist *Johannes*. Hij verkondigde de leer, dat de schepping der wereld en het voorschrijven der wet niet rechtstreeks door God, maar door de Engelen geschied was, betoonde zich een voorstander der besnijdenis en der Mozaïsche Wet en verwachtte het Duizendjarig Rijk. Hij leerde omtrent den persoon van *Christus*, dat een heilige geest op hem was nedergedaald en tot aan zijn kruisiging met hem verbonden bleef. Latere leeraars der Kerk hebben de stellingen van *Cerinthus* met die der Gnostieken vermengd, zoodat het moeielijk is, zijn meening met juistheid weer te geven. Ook heeft de sage *Cerinthus* zelf op verschillende wijzen voorgesteld, nu eens als een tegenstander van *Paulus*, dan weder als een bestrijder van *Johannes*, zoodat deze daaruit aanleiding genomen zou hebben, om zijn Evangelie en zijn eersten zendbrief te schrijven. Er bestaat zelfs een verhaal, dat laatstgenoemde apostel te Ephesus in een bad toevallig *Cerinthus* ontmoette en de vlucht nam uit vrees, dat het gebouw boven dien ketter zou instorten. Toen tegen het einde der 2de eeuw het Chiliasme (zie aldaar) in de Kerk vele bestrijders vond, hielden dezen vol, dat de Openbaring van *Johannes* door *Cerinthus* geschreven was, om aan de Montanisten de apostolische bewijsplaatsen voor die leer te ontrooven. Die bestrijders beweerden tevens, als tegenstanders van de leer van den Logos als tweeden persoon der Godheid, dat het Evangelie van *Johannes* zijn oorsprong verschuldigd was aan *Cerinthus*.

Cerisier, *Antoine Marie,* geboren te Châtillon-les-Dombes in 1749, voltooide zijn studiën te Parijs en vertrok in 1755 als gezantschapssecretaris naar de Nederlanden. Hij bestudeerde onderscheiden nieuwe talen, alsmede de geschiedenis van ons vaderland, waarvan hij een even oppervlakkig als uitgebreid „Tableau" leverde, in zeer anti-stadhouderssgezinden geest. *Cerisier* was voorts een der medewerkers aan de „Gazette de Leyde". Na de omwenteling van 1787 keerde hij naar Frankrijk terug, was een der ondernemers van de „Gazette universelle", welk blad echter reeds in 1792 ophield te bestaan, daar men zijn persen vernielde, omdat hij daarin het vonnis had medegedeeld, uitgesproken over den Jacobijn *Jean Louis Carra*. Hij werd gevangen genomen en tot na den val van *Robespierre* (1795) opgesloten. Na de Restauratie (1814) vroeg hij tevergeefs schadeloosstelling voor zijn verliezen; ook gelukte het hem niet, een dagblad op te richten. Hij overleed te Châtillon den 1sten Juli 1828. Van zijn werken noemen wij: „Tableau de l'histoire générale des Provinces Unies" (1777—1714, 10 dln., in het Nederlandsch bewerkt door *P. Loosjes Azn.*, 1781—1787), „Histoire de la fondation des colonies des anciennes républiques etc." (1788), „Le Politique hollandais" (1780—1785, 4 dln., met hulp van den Amsterdamschen boekhandelaar *J. A. Crajenschot)* en „Remarques sur les erreurs de l'histoire philosophique et politique de Raynal etc." (1785).

Cerium of *Cer* (Ce 140,2) is de naam van een in het jaar 1803 door *Klaproth, Hisinger* en *Berzelius* gelijktijdig ontdekt, zeldzaam metaal. Eerst meende men, dat het alleen in ceriet voorkwam, maar later vond men het ook in de volgende mineralen: gadoliniet, orthiet, euxeniet pyrochloor, monaziet, lanthaniet en yttroceriet. *Mosander* bewees in 1839, dat ceriet nog twee andere metalen bevatte, lanthanium en didymium, en dat het tot dusver voor ceroxied gehouden lichaam een mengsel der oxieden van de drie genoemde elementen was. Om hieruit het ceriumoxied af te zonderen, voert men de oxieden over in chromaten en verhit op ± 100° C. Alleen het ceriumchromaat ontleedt zich in oxied, dat onoplosbaar is en gemakkelijk van de oplosbare chromaten van lanthanium en didymium kan worden gescheiden. Het cerium verkrijgt men in vrijen toestand uit het watervrije chloruur door electrolyse of reductie met natrium; het is taai en evenals lood te snijden, de kleur houdt het midden tusschen die van lood en ijzer, het oxydeert langzaam aan de lucht, maar ontbrandt bij verhitting, ontleedt koud water langzaam, maar warm water zeer spoedig, lost gemakkelijk in zuren op en verbrandt bij verhitting in chloor, broom en zwaveldamp. Het soortelijk gewicht van het door reductie verkregen cerium is 5,5 dat van het electrolytisch gewonnen 6,6 tot 6,7. Van de verbindingen wordt het oxaalzure cerium in de geneeskunde gebruikt, terwijl het nitraat gebruikt wordt bij de vervaardiging van gloeikousjes.

Ceriumnitraat.
Ceriumoxalaat.
Ceriumoxied.
} Zie *Cerium.*

Cerneeren of *insluiten.* Zie *Beleg.*

Cernuschi, *Enrico,* een Italiaansch staathuishoudkundige, geboren te Milaan in 1821, streed aldaar in 1848 op de barricaden en was ook in 1859 te Rome als chef der barricadencommissie werkzaam. Na den val der republiek zat hij een jaar te Civita-Vecchia en in den Engelenburg gevangen, vertrok daarop naar Parijs en was er eerst werkzaam bij *F. Arago,* terwijl hij zich later geplaatst zag bij het Crédit Mobilier. Hij verwierf een aanzienlijk vermogen, nam deel in verschillende nijverheidsondernemingen, dreef handel op Engeland met eigen schepen en werd een van de drie directeuren van de Bank van Parijs. Als tegenstander van het socialisme, dat hij in den „Siècle" bestreed, verkeerde hij in 1871 in levensgevaar. Later zette hij de zaken ter zijde, reisde in Azië, Noord-Amerika en Afrika en bracht in Japan een rijke ethnografische verzameling bijeen, welke vervolgens tot de merkwaardigheden van Parijs behoorde. Hij overleed den 12den Mei

1896 te Mentone en schreef o.a.: „Réponse à une accusation portée par M. de Cavour" (Parijs, 1861), „Mécanique de l'échange" (1865), „Contre le billet de banque, déposition et notes" (1866), „Illusions des sociétés coopératives" (1866), „Or et argent" (1874), „La question monétaire en Allemagne" (1875), „Silver vindicated" (1876), „Monsieur Michel Chevalier et le bimétallisme" (1876), „La diplomatie monétaire en 1878" (1878), „Bimétallisme en Angleterre" (1879), „Le bimétallisme à quinze et demi" (1881), „Le grand procès de l'union latine" (1884), „Anatomie de la monnaie" (1886) en „Le pair bimétallique" (1887).

Hij was een ijverig medewerker van den „Siècle", waarin tal van zijn geschriften, ook van de hierboven genoemde het eerst werden opgenomen.

Cerografie noemt men een methode tot het maken van clichés. Daarbij wordt een metalen plaat door een laag bedekt, waarin men de teekening graveert. Dan wordt van het geheel een galvanische reproductie gemaakt, die het cliché vormt.

Ceropegia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Asclepiadaceeën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een van onderen buikige en van boven trechtervormige bloemkroon met 5 insnijdingen aan den rand en een dubbelen krans van honignapjes rondom den bloembodem. Het omvat een aantal slingerplanten der keerkringslanden. Tot de belangrijkste soorten behooren: *C. candelabrum* L., die zich in Oost-Indië van den éénen boom naar den anderen slingert, tegenovergestelde, spits-eivormige bladeren en als kandelaars opgerichte, rood en geel gekleurde bloemschermen draagt — *C. africana* R. Br. met eirond-lancetvormige, spitse, vleezige bladeren en bruine bloemen, die 's winters een temperatuur vereischt van 6—8° C. — *C. elegans* Wallich, een Oost-Indische slingerplant met een donkerbruinen stengel en fraaie blauwachtig-bruine bloemen, — en *C. stapeliaeformis*, eveneens een Oost-Indische slingerplant, die fraaie donkerbruine bloemen draagt.

Cerotine of *cerylalcohol* vormt als cerotinel zure cerylester, $C_{27}H_{53}O_2C_{27}H_{55}$, een bestanddeel van het Chineesch was. Men verkrijgt haar door Chineesch was met kaliumhydroxied te smelten en de gesmolten massa met aether uit te trekken; bij het verdampen van den aether kristalliseert de cerotine. Zij is een witte stof, die bij 79° C. smelt en door oxydatie overgaat in cerotinezuur. Zij behoort tot de reeks der vetalcoholen en heeft tot formule $C_{27}H_{55}$-OH.

Cerotinezuur. Zie *Cerine*.

Ceroxylon is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*. Het omvat slechts weinige boomen met vinspletige, aan de onderzijde eenigszins witte bladeren, eenslachtige bloemen en kleine, eenzadige bessen. *C. Andicola* Humb. et Bonpl. (de Andes- of Waspalm) bereikt in het Andesgebergte bijna de sneeuwlijn en bewijst daardoor, dat hij bij een lagen warmtegraad kan groeien. Deze boom heeft een rechten, geringden hoogen stam en een middellijn van meer dan 3 dm. De stam is ter halver hoogte het dikst en met een soort van wit was bedekt, zoodat hij op marmer gelijkt. De gevinde bladeren zijn meer dan 6 m. lang, van boven donkergroen en van onder zilverwit. Men verkrijgt het was, hetwelk een belangrijk handelsartikel vormt, door het afschaven der gevelde stammen. Gemiddeld levert een stam 12 kg. was, bekend onder den naam van palmenwas. Het hout is zeer sterk en wegens de lengte der stammen zeer geschikt voor timmerhout, terwijl men de bladeren voor het bedekken van daken bezigt.

Cerquetti, *Alfonso,* een Italiaansch letterkundige, den 18den Maart 1830 te Montecosaro geboren, studeerde in de rechten en letteren, was gedurende 10 jaar privaat-docent, werd in 1860 professor aan het gymnasium te Forli en bekleedde die betrekking van 1861 tot 1877 aan het lyceum aldaar en sedert 1877 aan het lyceum campana te Osimo. Van zijn geschriften vermelden wij: „Saggio di esercitazione filologiche" (1865), „Studi lessicografici e filologici" (1868), „Osservazioni sui modi scelti della lingua Italiana" (1869), „Correzioni e giunte al vocabolario degli accademici della Crusca" (1869—1877, dl. 1—4), waarover hij een proces voerde met genoemde academie, „Alcune voci mancanti a vocabulari" (1869), „Supplimento al vocabolorio della lingua Italiana" (1870), „Bibliographia e lessicographia" (1878), „Errori di lingua italiana che sino pin in uso" (1872) en „Pietro Fanfani e le sue opere" (1879).

Cerquozzi, *Michelangelo,* een Italiaansch graveur en schilder, werd den 2den Februari 1602 te Rome geboren en overleed in 1660. Daar hij meest veldslagen en boertige tafereelen schilderde, noemden zijn tijdgenooten hem den *Michelangelo delle battaglie* en *delle bambocciate*. Schilderijen van hem bezit het Louvre te Parijs.

Cerretti, *Luigi,* een Italiaansch dichter, den 1sten November 1738 te Modena geboren, ontving zijn eerste opleiding van de Jezuïeten, werd in 1764 hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid. Als voorstander der Fransche Revolutie werd hij door het bestuur der Cis-Alpijnsche Republiek in de commissie tot regeling van het openbaar onderwijs en later tot gezant aan het Hof te Parma benoemd, vanwaar hij zich als rector magnificus naar Bologna begaf. De komst der Oostenrijkers en Russen in Italië (1799) noodzaakte hem te vluchten, en hij keerde eerst terug, toen *Napoleon* de Fransche heerschappij in Italië bevestigd had. In 1804 werd hij hoogleeraar in de welsprekendheid aan de universiteit te Pavia, waar hij den 5den Maart 1808 overleed. Zijn „Poesie e prose scelte" werd door *Pedroni* (Milaan 1812, 2 dln.) en *Rosini* (Pisa 1813) uitgegeven; verder bestaan van hem „Poesie di Luigi Cerretti" (Pavia 1810) en 2 verzamelingen brieven (Milaan 1830 en 1836).

Cerrini di Monte-Varchi is de naam van een oud Florentijnsch geslacht, dat reeds in de 15de eeuw het kasteel Monte-Varchi in het dal der Arno bewoonde en gedurende 1½ eeuw de hoogste ambten en waardigheden in de republiek te Florence bekleedde. Een der leden, *Fa-*

brixio genaamd, werd tegen het einde der 17de eeuw door keizer *Jozef I* aangesteld tot directeur der keizerlijke musea te Weenen, en zijn beide zonen, *Ferdinand* en *Frans*, werden de stichters der Oostenrijksche en Saksische lijnen, die gedurende de laatste 100 jaren onderscheiden generaals hebben opgeleverd.

Cerrito, *Fanny* (eigenlijk *Francesca*), een Italiaansche danseres, den 11den Maart 1821 te Napels geboren, debuteerde er in het Carlotheater in 1835, waarna zij met grooten bijval optrad in alle groote schouwburgen van Italië en zich vervolgens gedurende 2 jaar aan het tooneel te Weenen verbond. Ook in de groote opera te Parijs werd zij met gejuich ontvangen, en van 1840 tot 1845 verscheen zij jaarlijks te Londen, waar men haar telkens met geestdrift begroette. Zij danste er met *Fanny Elsler, Taglioni* en *Grisi*. Men schrijft haar de gave toe, om het naïeve op een allervoortreffelijkste wijze voor te stellen, waarbij haar bevallig voorkomen haar groote diensten bewees. Na 1845 gaf zij bij afwisseling voorstellingen in Duitschland, Italië, Londen en Parijs. Zij huwde met den uitstekenden danser en violenspeler *St. Leon*, maar liet zich in 1850 te Parijs van hem scheiden en woonde daarna te Passy.

Cerro de Pasco, de hoofdstad van het Peruaansche departement Junin en belangrijk door haar mijnbouw, ligt 4352 m. boven den zeespiegel op het noordelijk einde der hoogvlakte van Bombon, 320 km. ten N.O. van Lima, waarmee zij door een spoorweg verbonden is. De streek is onvruchtbaar en eenzaam, met een koud klimaat, maar wereldberoemd door de rijke zilvermijnen, die in 1630 door een Indiaan ontdekt werden. De gezamenlijke opbrengst werd tot 1900 op 1440 millioen gulden geschat. In de stad is een mijnbouw- en handelsrechtbank gevestigd. Zij telt 15 000 inwoners, grootendeels Indianen en Mestiezen, doch ook vele Europeanen. Sedert 1845 is de munt er gesloten.

Cerro Gordo is een bergpas in Mexico, 64 km. ten N.W. van Veracruz en bekend door de overwinning van den Noord-Amerikaanschen generaal *Scott* op den Mexicaanschen opperbevelhebber *Santa Anna*, den 18den April 1847. Daarbij werd *La Vega* met vier andere Mexicaansche generaals en 5000 man gevangen genomen.

Certificaat is een getuigschrift, afgegeven door een bevoegde autoriteit, waarin het een of ander feit wordt geconstateerd. Bijvoorbeeld een certificaat van onvermogen wordt in ons land op de verklaring van twee getuigen afgegeven door den burgemeester der woonplaats van den aanvrager; het is noodig, om bij procedures of andere rechtshandelingen vrijgesteld te worden van sommige kosten, belastingen, salarissen enz. (Zie verdere bijzonderheden bij *Armenrecht*). — Zoo spreekt men ook van een certificaat van goed gedrag, van bekwaamheid, van gezondheid en van vele andere certificaten. Historisch bekend zijn de certificaten van oorsprong *(certificats d'origine)*, waarmede onder het Continentaal stelsel van *Napoleon I* ieder verkooper van goederen op Fransch grondgebied gewapend moest zijn, voordat hij zijn goederen aan den man mocht brengen. Zij zijn nog in gebruik, ingeval in een land de invoer van goederen uit bepaalde andere landen verboden is of wanneer in de heffing van invoerrechten verschil wordt gemaakt naarmate van de plaats van herkomst.

Certosa beduidt een klooster van Karthuizers (Fransch Chartreuse, Duitsch Kartause). De beroemdste is wel, als kunstwerk, de Certosa van Pavia, in 1396 gesticht en nu door de Italiaansche regeering verklaard tot nationaal monument. Bekende certosa's vindt men nog bij Bologna, Florence en Napels. Onder de Fransche is het meest bekend „La grande Chartreuse", in 1084 door den hl. *Bruno* in Zuid-Frankrijk gesticht, waar het beroemde likeur van dien naam werd vervaardigd. Ingevolge der wetten op de vereenigingen werd het in 1903 door de monniken verlaten.

Certosa di Pavia, *La*, een beroemd klooster, 8 km. ten N. van Pavia, werd in 1396 gesticht door *Giovanni Galeazzo Visconti*, om ten zoen te strekken voor een misdaad, waardoor hij den hertogelijken zetel verkreeg. De ontwerper van het gebouw was *Cristoforo di Beltramo*. Reeds in 1402 werd het door de Karthuizers betrokken, en niet lang daarna overleed de hertog, aanzienlijke sommen ten behoeve zijner stichting nalatend. De inkomsten bedroegen 1 millioen francs, toen keizer *Jozef II* in 1782 het klooster ophief. In 1843 werd het weer als klooster gebruikt, totdat het bij de algemeene opheffing der kloosters een nationaal gedenkteeken is geworden. De grootsche kerk is 77 m. lang en 54 m. breed, en was in 1470 op den gevel na gereed; aan elke zijde bevinden zich 7 kapellen, het koor en de kruisbeuk eindigen in nissen. De prachtige gevel, in 1473 door *Cristoforo Mantegazza* en *Giovanni Antonio Amadeo* ontworpen, is van wit marmer en met veel beeldhouwwerk versierd. In de kerk bevinden zich de grafmonumenten van *Gian Galeazzo Visconti* en dat van *Ludovico il Moro* en zijn gemalin *Beatrice d'Este*. De kerk prijkt met schilderwerk van *Ambroxio Fossano*, gezegd *il Bergognone*, *Bernardino Luini* en van andere meesters. De gevel, het inwendige der kerk, en de twee kruisgangen van het klooster munten uit door rijkdom van beeldhouwwerk.

Zie: *Luca Beltrami*, La Certosa di Pavia (Milaan 1895).

Cerutti, *Giuseppe Antonio Gioachimo*, een Fransch schrijver, werd den 13den Juni 1738 te Turijn geboren en was professor aan het Jezuïetencollege te Lyon. Als aanhanger der Revolutie gaf hij te Parijs een invloedrijk gematigd weekblad „La feuille villageoise" en verscheiden brochures uit.

Cervantes Saavedra, *Miguël de*, een Spaansch dichter, werd den 9den October 1547 te Alcala de Henares geboren. Zijn ouders behoorden tot den kleinen adel en leefden zeer bescheiden. Spoedig na zijn geboorte vestigde zich het gezin te Madrid. In 1568 gaf aldaar de humanist *Lopez de Hoyos* een deel epicediën uit op den dood van koningin *Elizabeth*, waarvan zijn leerling *Cervantes Saavedra* zes kleine ge-

deelten had geschreven. Aanvankelijk studeerde hij in de theologie, doch legde zich later op de schoone wetenschappen toe. Uit ergernis over den geringen bijval, dien zijn eerste gedichten vonden, begaf hij zich in 1569 naar Italië, werd hier uit nood kamerdienaar van den kardinaal *Giulio Aquaviva* te Rome, nam in 1570 dienst bij de Spaansch-Napolitaansche troepen in den oorlog tegen de Turken en Afrikaansche zeeroovers, streed in den slag van Lepanto (7 October 1571), waar hij 3 schotwonden ontving, waardoor hij de linkerhand verloor en de linkerarm voortdurend verlamd bleef. Tot Mei 1574 deed hij dienst in Sardinië, begaf zich daarop over Genua naar het leger van don *Juan d'Austria* in Lombardije en keerde met dezen in het beroemde derde Vlaamsche regiment van *Lope de Figueroa* naar Sicilië terug. In Juni 1575 verkreeg hij te Napels verlof voor een reis naar Spanje, maar werd onderweg, den 26sten September 1575, door Algiersche zeeroovers gevangen genomen en als slaaf te Algiers verkocht aan den wreeden *Ali Mami* en daarna aan *Hassan-pasja*, die zich van roeiknecht tot dey van Algiers had weten op te werken. Gedurende de 5 jaren, die hij hier doorbracht, deed hij verschillende stoutmoedige en avontuurlijke pogingen om zichzelf en zijn makkers door de vlucht te redden, die echter mislukten, en ten slotte beproefde hij het stoute plan, zich door een slavenoproer van Algiers meester te maken. Door verraad mislukte ook dit voornemen en werd hij gevangen gezet. Den 19den September 1580 werd hij door zijn moeder en zuster losgekocht, ging naar Spanje, voegde zich bij zijn regiment, nam deel aan een tocht naar Portugal en de Azorische Eilanden en vestigde zich in 1583 voor goed in zijn vaderland. Weldra trad hij er in het huwelijk met *Catalina de Palacios de Salazar*, uit een aanzienlijk, maar onbemiddeld geslacht uit Esquivias. Bedacht op middelen van bestaan, schreef hij, behalve den herderroman, „Galatea" (Madrid 1584), een 30-tal tooneelspelen, die te Madrid gunstig werden ontvangen en waarvan „Numancia" het beste is en met „Los tratos de Argel" het eenige, dat bewaard gebleven is. Daarna aanvaardde hij een geringe betrekking in Sevilla en schreef er eenige kleine novellen, waarin hij de gebreken der inwoners dier stad op een geestige wijze schilderde. Op een reis door de provincie La Mancha kwam hij in botsing met de ingezetenen van één der dorpen en moest daarvoor boeten in de gevangenis. Hier maakte hij een aanvang met het schrijven van zijn onsterfelijk werk, den „Don Quijote". Daar het eerste deel geen bijval vond, gaf hij een klein vlugschrift, „Els buscapie" (De vuurpijl), in het licht, waarin hij schijnbaar een beoordeeling leverde van zijn werk, maar tevens te kennen gaf, dat het een verborgen satire bevatte op onderscheiden hooggeplaatste personen. Nu maakte de nieuwsgierigheid zich van het boek meester, maar het regende smaad en verguizing op den vervaardiger. *Cervantes* was hierdoor zoo ontzet, dat hij vooreerst niets meer uitgaf, en eerst 8 jaren later aan den graaf *van Lemos* een 12-tal novellen opdroeg. Een paar jaren later verscheen zijn: „Viage del Parnaso" (Reis naar den Parnassus), en toen in dien tijd iemand uit Aragon een smakeloos vervolg op den „Don Quijote" uitgaf, zond hij het 2de deel in het licht, dat nog voortreffelijker is dan het eerste (1616). Daarna schreef hij den roman: „Trabajos de Persiles y Sigismonda" (Het lijden van Persiles en Sigismonda), dien hij in April 1616 voltooide. Van zijn eerste dichterlijke voortbrengselen, het herdersdicht: „Galatea" (1584) zijn slechts de eerste zes boeken in het licht verschenen. Hij overleed den 23sten April 1616 te Madrid. Zijn borstbeeld, door don *Antonio Sola* vervaardigd, is in 1835 geplaatst voor het huis, dat hij te Madrid bewoonde.

Van de novellen van *Cervantes* zijn slechts 5 dien geestigen schrijver waardig, n.l. „De brutale nieuwsgierige", die door den „Don Quijote" heen gevlochten is, „Rinconete en Cortadillo", een zeer overdreven, maar waar beeld van Sevillaansche bandieten, „De macht van het bloed", het belangrijkste en best uitgevoerde stuk, „Een tweegesprek van twee honden", een vermakelijke kritiek vol wijsgeerigheid en vroolijkheid, alsmede „De kleine Zigeunerin". Ook op zijn tooneelstukken valt niet veel te roemen. Zijn 8 „Intremeses" (Tusschenspelen) zijn grappig en natuurlijk, maar niet zeer kiesch. Zijn laatste werk: „Het lijden enz.", dat zich hier en daar onderscheidt door een keurigen stijl, is een aaneenschakeling van allerlei ongeloofelijke rampen. Zijn hoofdwerk echter: „De vernuftige hidalgo Don Quijote de la Mancha" is een Europeesch boek geworden en zal het blijven, zoolang men behagen schept in levendige en dichterlijke tafereelen, in een consequente karakterteekening, in een aantrekkelijke oorspronkelijkheid, in een humoristische opvatting van dagelijksche gebeurtenissen, vermengd met een diep gevoel van liefde en mededoogen, en dat alles geschetst met verwonderlijke naïveteit in een keurige taal. „Don Quijote" is een echte roman en ongetwijfeld een der beste, die ooit werden geschreven. Hij is komisch en tragisch, humoristisch en sentimenteel, een spiegel van het menschelijk leven. Na de eerste uitgave zijn er tot 1857 ruim 400 uitgaven in Spanje verschenen, van welke wij noemen: een prachtuitgave (Madrid 1780, 4 dln.), die van *Pellicer* (Madrid 1798, 9 dln.), die der Spaansche Academie (Madrid 1819, 5 dln.) met 's dichters levensbeschrijving door *Navarette*, en een met aanteekeningen van *Diego Clemencin* (Madrid 1833—1839, 6 dln.). Zijn „Obras completas" verschenen in 12 deelen (Madrid 1863—1864). Van de „Don Quijote" bestaan 200 Engelsche vertalingen, 168 Fransche, 96 Italiaansche, 80 Portugeesche, 70 Duitsche, 13 Zweedsche, 8 Poolsche, 6 Deensche, 2 Russische en 1 Latijnsche, alsmede een paar in onze taal, waarvan die van *L. v. Bos* (1696) de meest bekende is.

Literatuur: P. Mérimée, La vie et l'oeuvre de Cervantes (Parijs 1877); *A. J. Duffield,* Don Quichote, his critics and his commentators, and minor works (Londen 1881); *Dorer,* Cervantes und seine Werke nach deutschen Urteilen (Leipzig 1881, met bibliografie).

Cervera Ciudad is de naam van een stad in de Spaansche provincie Lerida, gelegen aan

de rivier Ciudad. De in 1717 door *Philips V* hier gestichte universiteit werd later met die van Barcelona vereenigd. In de Dominikanerkapel werden in 1469 *Ferdinand de Katholieke* en *Isabella* getrouwd.

Cervera y Topete, Don *Pascual*, een Spaansch admiraal, werd den 18den Februari 1839 geboren. Reeds vroeg nam hij dienst bij de marine en onderscheidde zich in Afrika en in den Carlisten-oorlog. In den Spaansch-Amerikaanschen oorlog kreeg hij in 1898 het opperbevel over een Spaansche vloot, waarmee hij den 19den Mei gelukkig de haven Santiago de Cuba bereikte. Hier werd zijn vloot echter door de verreweg sterkere Amerikaansche onder admiralen *Sampson* en *Schley* ingesloten en bij een poging om in den nacht van den 3den Juli uit te loopen, geheel vernield. Hij zelf geraakte in krijgsgevangenschap, werd na het einde van den oorlog voor een krijgsraad gebracht, doch vrij gesproken.

Cerveteri is de naam van een plaats in het district Civitavecchia van de Italiaansche provincie Rome, op de plaats van het oude Caere (Cere), met (1911) 2005 inwoners. Na 1829 werd het bekend door de vondsten, die men, evenals in andere Etruskische steden, in de graven bij Caere gedaan heeft. Na 1840 werd ook op de plaats zelf van de oude stad kostbaar beeldhouwwerk gevonden. In ouden tijd hadden de Phoeniciërs er een handelsnederzetting, Agylla (ronde stad) genaamd. Toen het later Etruskisch werd, kreeg het den naam Caere. In den strijd tusschen de Etruskers en de Phoceërs speelde de stad in 537 v. Chr. een groote rol. In 384 v. Chr. werd de havenstad Pyrgi van Caere door *Dionysius* geplunderd. Toen Caere later deelnam aan de twisten der Tarquinii en der Falerii met Rome, werd het in 351 van zijn staatkundige zelfstandigheid beroofd en in de Republiek opgenomen; het kreeg het Romeinsche burgerrecht, maar noch actief, noch passief stemrecht *(civitas sine suffragio)*, als de eerste gemeente van die soort. Bij het begin van den keizerstijd was de stad diep gezonken, maar herstelde zich onder de keizers weer een weinig. In de 13de eeuw verlieten de inwoners de stad en trokken naar het tegenwoordige Ceri, 5 km. ervan verwijderd; maar een gedeelte keerde later terug naar de oude plaats, die nu, ter onderscheiding van de nieuwe, Cerveteri of Cervetri, d. w. z. het oude Ceri, genoemd werd.

Cervolle, *Arnold van*, doorgaans *de Aartspriester* (Archiprêtre) genaamd, omdat hij, hoewel tot den ridderstand behoorende en in het huwelijk getreden, het vruchtgebruik had van kerkelijke goederen, was uit Périgord geboortig en diende koning *Jan* tegen de Engelschen. Na den slag van Poitiers (1356) trok hij met zijn benden huurlingen (Routiers) naar het Z. van Frankrijk, plunderde Provence en dwong paus *Innocentius VI* te Avignon een schatting af. Koning *Karel V* nam hem in 1359 in dienst om andere scharen huurlingen (Tard-venus) te verstrooien. Later verwoestte hij Bourgondië en Lotharingen en viel in 1365 met 40 000 man in den Elzas, waarna hij tegen de Turken optrok, maar door *Karel IV* werd teruggedrongen. Hij overleed in Provence in 1366.

Cerylalcohol. Zie *Cerotin*.

Ces is de eerste toon van de diatonische en chromatische toonschaal (de noot c of do), een halven toontrap verlaagd; *ces groote terts* is de harde toonsoort van ces met voorteekening van zeven molteekens (voor *b, e, a, d, g, c* en *f*).

Cesalpini, *Andrea*, of *Caesalpinus*, een Italiaansch wijsgeer, plantkundige en physioloog, in 1519 te Arezzo in Toskane geboren, wijdde zich te Pisa aan de beoefening der wijsbegeerte, geneeskunde en natuurlijke historie, werd er opzichter van den botanischen tuin en later lijfarts van paus *Clemens VIII*, in welke betrekking hij in de Sapienza voordezingen moest houden. Vooral heeft hij zijn naam beroemd gemaakt door het werk: „De plantis libri XVI" (Florence 1583), waarin hij de gewassen stelselmatig poogde te rangschikken. Hij verdeelt ze in boomen, heesters, halfheesters en kruiden en maakt onderafdeelingen naar de bedekte of onbedekte zaden en naar de deelen van het zaadhulsel. Niet minder eer heeft hij ingelegd met zijn beschouwing van den „Kleinen omloop van het bloed", een onderwerp, dat in zijn: „Quaestionum medicarum libri II" (1598) behandeld wordt, hoewel hij den overgang van het bloed uit de slagaderen in de aderen niet kende. Hij overleed den 23sten Februari 1603 te Rome.

Cesari, *Alessandro*, eigenlijk *Cesati*, bijgenaamd *Greco*, een Italiaansch medailleur en snijder van edelgesteenten uit de 16de eeuw, maakte penningen ter gedachtenis van paus *Paulus III*, en van paus *Julius III*.

Cesari, *Giuseppe, il cavaliere d'Arpino* genaamd, een Italiaansch schilder, omstreeks 1568 te Arpino geboren, overleed te Rome in 1640. Zijn voornaamste werken vindt men te Rome. De groote zaal van het Paleis der Conservatoren op het Capitool te Rome versierde hij met fresco's aan de Romeinsche geschiedenis ontleend. De musea te Weenen, Dresden en St. Petersburg bezitten schilderijen van hem.

Cesari, *Antonio*, doorgaans *pater Antonio* genoemd, een Italiaansch letterkundige, den 16den Januari 1760 te Verona geboren, voegde zich bij de Orde van *Philippus van Neri* en onderscheidde zich als redenaar, criticus, dichter, levensbeschrijver en vertaler, zoodat de voornaamste letterkundige genootschappen in Italië hem het lidmaatschap aanboden. Hij overleed den 1sten October 1828 te Ravenna. Van zijn geschriften noemen wij: „Vocabolario della Crusca" (Verona 1806—1811, 7 dln.), „Alcune novelle" (1810), „Prose scelte" (1819) en „Bellezze della Commedia di Dante" (Verona 1819, 4 dln.), terwijl hij vertalingen van onderscheiden Latijnsche dichters en prozaschrijvers uitgegeven heeft.

Cesarini, *Julian de*, een kardinaal, in 1398 uit een aanzienlijke familie geboren, was eerst jurist, maar werd onder *Martinus V* bisschop van Frascati en onder *Eugenius IV* bisschop van Grosseto. In Duitschland predikte hij een kruistocht tegen de Hussieten en was van 1431 tot 1438 voorzitter van het Concilie van Bazel. Tot gematigdheid geneigd, riet hij tevergeefs

Eugenius IV tot toegeven en verliet, toen zijn raad niet werd opgevolgd, Bazel in 1438. Ook had hij aandeel in de pogingen tot een hereeniging van de Roomsch- en de Grieksch-Katholieke kerk (1439), waarna hij naar Hongarije ging, om tot een kruistocht tegen de Turken aan te sporen. Hij haalde koning *Wladislaw I* over, den met sultan *Moerad II* gesloten vrede van Szegedin te verbreken en werd den 10den November 1444 gedood op de vlucht na den slag bij Varna, die voor de Christenen een ongelukkig einde nam.

Cesarino, *Verginio,* een Italiaansch en Latijnsch dichter, gesproten uit een adellijk geslacht, geboren in 1595, werd lid van de academie „dei Lincei" en was op het punt om van *Urbanus VIII* een hooge kerkelijke waardigheid te verkrijgen, toen hij in April 1624 overleed. Zijn laatste werk was een verhandeling over de onsterfelijkheid. Zijn gedichten onderscheiden zich door zuiverheid en bevalligheid en zijn te vinden in: „Septem illustrium virorum poemata" (1662).

Cesarotti, *Melchiore,* een Italiaansch dichter en prozaschrijver, den 15den Mei 1730 te Padua uit een aanzienlijk, maar onbemiddeld geslacht geboren, verkreeg reeds op jeugdigen leeftijd de betrekking van leeraar aan het seminarium te Padua en later in het patricisch huis *Grimani* te Venetië, waar hij zijn treurspelen benevens 2 verhandelingen: „Sopra l'origine e i progressi delli' arte poética" en „Sopra il diletto della tragedia", in het licht gaf. Hier werd hij bekend met den „Ossian" van *Macpherson,* ging zich terstond toeleggen op het Engelsch en deed genoemde gedichten binnen den tijd van 6 maanden in Italiaansche verzen in druk verschijnen (Padua 1763, 2 dln. en 1772, 4 dln.). In 1768 werd hij hoogleeraar in de Grieksche en Hebreeuwsche taal te Padua en in 1779 secretaris van de toen aldaar opgerichte Academie van Kunsten en Wetenschappen. In die betrekking schreef hij: „Saggio sulla filosofia della lingue, applicata alla lingua italiana". Daarna benoemde *Bonaparte* hem tot lid der regeering, en gaf hij zijn: „Saggio sugli studi", „Ragionamento sulla filosofia del gusto", „Istruzione d'un cittadino a' suoi fratelli meno istruiti" en „Patriotismo illuminato" in het licht, terwijl hij later de komst der Oostenrijkers en Russen met een ode begroette. Toch verleende *Napoleon* hem een aanzienlijk pensioen, waarvoor *Cesarotti* in zijn „Pronea" dank betuigde. Hij overleed den 3den November 1808 op zijn landgoed Salvaggiano, nadat hij in 1800 een begin gemaakt had met een uitgave van zijn herziene gezamenlijke werken, die in 1813 in 40 deelen compleet is geworden; de uitgave werd namelijk na zijn overlijden voortgezet door den hoogleeraar *Barbieri,* een zijner leerlingen. Hij onderscheidt zich zoowel door groote geleerdheid, als door zijn meesterschap over den vorm. De taal zijner verzen is krachtig en stout, levendig en welluidend. Behalve de vertaling van „Ossian", heeft hij er een geleverd van de „Levensbeschrijvingen" van *Plutarchus* en een vertaling met commentaar van *Demosthenes.*

Cesena, de districtshoofdstad der Italiaansche provincie Forlì, aan de Savio en aan den spoorweg Bologna—Ancona gelegen, heeft een dom met prachtig beeldhouwwerk, een stadhuis met het standbeeld van paus *Pius VI,* die evenals zijn opvolger *Pius VII* in Cesena geboren is, verder een bibliotheek, gesticht door *Malatesta Novello* in 1452, met kostbare handschriften, een schilderijenverzameling en een gedenkteeken voor *Bufalini.* Het aantal inwoners bedraagt (1911) ongeveer 15 000, in de gemeente 45 599, die zich bezighouden met wijn-, hennep- en groentebouw, zijdespinnerij, zwavelmijnbouw, het vervaardigen van lucifers enz. Cesena is een bisschopszetel, heeft een lyceum, gymnasium, een technische en een landbouwschool en een seminarie. Op een heuvel buiten de stad ligt de schoone kerk Madonna del Monte. Het oude Caesena behoorde in de Middeleeuwen tot het exarchaat Ravenna, door kardinaal *Albornox* aan den Kerkelijken staat gekomen, kwam in 1378 aan het huis *Malatesta,* doch in 1466 weer aan den paus terug. Gedurende de opstanden van 1831, 1832 en 1859 was Cesena een middelpunt van weerstand tegen de pauselijke heerschappij.

Cesi, *Bartolommeo,* een Italiaansch schilder, geboren te Bologna in 1576, was leerling van *Tibaldi.* Hij overleed in 1629. Fresco's van hem ziet men in de kerken te Bologna.

Cesnola, *Luigi Palma* conte *di,* een Italiaansch oudheidkundige, geboren bij Turijn den 29sten Juli 1832, bezocht aldaar de militaire school, nam deel aan den oorlog tegen Oostenrijk en in de Krim en trad in 1860 in Noord-Amerikaanschen krijgsdienst, waar hij opklom tot den rang van brigade-generaal. Van 1869 tot 1876 was hij Amerikaansch consul te Larnaka op Cyprus. Hij heeft er belangrijke opgravingen laten doen en de verkregen voorwerpen in 1872 te New-York ten toon gesteld. Sedert 1878 was hij directeur van het Metropolitan-museum te New-York, waar hij den 21sten November 1904 overleed. Hij schreef: „Cyprus, its ancient cities, tombs and temples" (Londen 1877), „History, treasures and antiquities of Salamis" (1882 en 1884), „A descriptive atlas of the C. collection of Cypriote antiquities in the Metropolitan museum of Art, New-York" (New-York 1895).

Cespedes, *Pablo de,* een Spaansch schilder en architect, werd in 1538 te Cordoba geboren en studeerde sedert 1556 op de universiteit van Alcala de Henares in de klassieke en Oostersche talen. Hij overleed den 26sten Juli 1608 in zijn vaderstad. Hij was te Rome leerling van *Federigo Zuccaro.* Schilderijen van hem bevinden zich te Sevilla, Cordoba en Madrid. „Het laatste avondmaal" in de domkerk te Cordoba geldt als zijn beste werk. Ook is hij bekend door een leerdicht over de schilderkunst, waarvan zijn vriend *Francisco Pacheco* in de „Arte de la pintura" (1649) brokstukken bewaard heeft.

Cessie *(cessio)* wordt als rechtsterm gebruikt in den zin van *overdracht.* Gewoonlijk spreekt men van cessie van schuldvorderingen of acties; echter kunnen allerlei voorwerpen worden gecedeerd. De cessie is het gevolg van een contract of van eenige andere rechtshande-

ling, bijv. van een koop en verkoop, een ruil, een erfstelling. Het oude strenge Romeinsche recht liet oorspronkelijk cessie van een recht van vorderen niet toe, omdat de rechtsband, die eens tusschen twee bepaalde personen bestond, niet willekeurig door één der beide partijen kon worden verbroken. De behoefte van het toenemend verkeer deed langzamerhand de noodzakelijkheid geboren worden, om dit beginsel los te laten en als geoorloofd te erkennen, dat de schuldeischer zijn recht van vorderen, hetzij het door de tegenpartij erkend of betwist wordt, aan een ander overdraagt.

Volgens ons recht worden in het algemeen schuldvorderingen aan toonder overgedragen door enkele overgave van het papier, waarin zij zijn vervat; schuldvorderingen aan order door overgave van het papier vergezeld van endossement; schuldvorderingen op naam door het opmaken eener notariëele of onderhandsche *akte van cessie*. De schuldenaar heeft er weinig of geen belang bij, aan wien hij betaalt, aan zijn oorspronkelijken schuldeischer of aan iemand, op wien diens recht is overgegaan (den *cessionaris*). Voor den schuldenaar is het eenig punt van gewicht dit: hij wete, aan wien hij het verschuldigde wettig kan betalen, zoodat hij van zijn verplichting worde ontheven en hij niet nogmaals tot voldoening der schuld kan genoodzaakt worden. Daarom is te zijnen opzichte een cessie van een schuldvordering op naam ook niet geldig dan van het oogenblik, dat zij hem is beteekend, of dat zij door hem zelf schriftelijk is aangenomen of erkend. De schuld blijft volkomen dezelfde met alle voorrechten, exceptien en gebreken; er komt slechts een ander persoon in de plaats van den oorspronkelijken schuldeischer (den *cedent*), aan wien de schuldenaar op wettige wijze kan en moet voldoen, datgene, waartoe hij verplicht is.

In het algemeen kunnen alle vorderingen worden gecedeerd; uitdrukkelijke wettelijke bepalingen maken in bepaalde omstandigheden hierop uitzondering. Deze uitzonderingsbepalingen hebben in hoofdzaak betrekking op cessie van soldijen, gagementen en pensioenen.

Cesti, *Marc Antonio,* een Italiaansch componist, werd omstreeks 1620 te Florence geboren en door *Carissimi* te Rome onderwezen. Hij was in 1646 kapelmeester te Florence, in 1660 zanger aan de pauselijke kapel, van 1666 tot zijn dood, in 1669, onderkapelmeester van keizer *Leopold I* te Weenen. Naast *Cavalli* was hij de grootste operacomponist van zijn tijd; zijn „La Dori" (1663) en „Il pomo d'Oro" behooren tot de meest beroemde; laatstgenoemde werd geschreven en opgevoerd in 1667 bij gelegenheid van het huwelijk van *Leopold I* met *Margareta van Spanje*. Het grootste deel zijner handschriften van opera's wordt in de hofbibliotheek te Weenen bewaard.

Cestius, *Pyramide van,* is een nog geheel bewaard gebleven grafmonument van een *Gajus Cestius,* uit den tijd van *Augustus,* gelegen aan de Porta San Paolo te Rome. Oorspronkelijk lag het vrij aan de Via Ostiensis, en eerst onder keizer *Aurelianus* werd het in den stadsmuur ingemetseld. Op een 0,8 m. hoog voetstuk van Travertijnschen steen staat een aan iedere zijde 30 m. breede en 37 m. hooge pyramide van baksteen, met witte marmeren platen bekleed. Een gelijkluidend opschrift op de oost- en westzijde van de pyramide geeft als naam op van hem voor wien het gedenkteeken opgericht werd: „*C. Cestius* (zoon van *Lucius* uit den Poblilischen stam) epulo, praetor, volkstribuun, één der zeven epulonen". Op de oostzijde is daaronder een tweede opschrift aangebracht, hetwelk zegt, dat dit gedenkteeken in 330 dagen volgens uiterste wilsbeschikking door den erfgenaam *Pontius Mela* en den vrijgelaten *Pothus* werd opgericht. Binnenin bevindt zich de ruime grafkamer (6 m. lang, 4 m. breed, 5 m. hoog); de zoldering is een tongewelf, de wanden zijn met een solied cement bepleisterd. De muurschilderingen, die vrouwelijke figuren voorstelden, zijn thans bijna geheel onzichtbaar, doch er bestaan kopergravures van, bijv. van *Falconieri* (1661). Waarschijnlijk is deze *Cestius* dezelfde Romeinsche ridder en rijke koopman, van wien *Cicero* in zijn redevoering „pro Flacco" zegt, dat hij een groote som voor een soortgelijk gedenkteeken bestemde in zijn testament. De beide marmerzuilen, die er voor staan, werden met de voetstukken uit het puin gehaald, dat om het gedenkteeken opgehoopt was. Paus *Alexander VII* was de eerste, die in 1663 iets voor de instandhouding van het gedenkteeken deed.

Cestoden. Zie *Lintwormen.*

Cestrum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Nachtschaden *(Solanaceeën).* Het onderscheidt zich door een kruikvormigen, 5-tandigen kelk, een trechtervormige bloemkroon met een 5-spletigen zoom, korte, onbehaarde meeldraden, een bolvormigen stempel en een ovale, 2-hokkige bes met eenige niervormige zaden. Het omvat Amerikaansche heesters en kleine boomen met altijdgroene bladeren en welriekende bloemen. De bessen van *C. nocturnum* L. en *C. Parqui* L. zijn zwart of paars en bevatten een paars sap, dat geschikt is voor schildersverf. De bladeren van *C. laurifolium* l'Herit. en *C. venenatum* Lam. zijn zeer vergiftig en worden door de Indianen wel gebruikt als pijlgift.

Cestus (Grieksch = κεστός) was een soort van gordel, die door de Grieksche en Romeinsche vrouwen, onmiddellijk onder den boezem gedragen werd en dus wel onderscheiden moet worden van de *zona* of heupgordel. Aanvankelijk werd de naam cestus uitsluitend gegeven aan den geestikten gordel van *Aphrodite,* die alle vrouwelijke bekoorlijkheden verleende. Bij de Romeinen gaf men dien aan den gordel, dien de jonggehuwde aan haar echtgenoot overhandigde, als het zinnebeeld van vereeniging naar lichaam en geest.

Cestus. Zie *Caestus.*

Cetaceeën. Zie *Walvischachtige dieren.*

Cetewayo. Zie *Ketschwayo.*

Cetina, *Gutierre de,* was een Spaansch lyrisch dichter, tijdgenoot en navolger van *Garcilaso de la Vega.* Weinig is van hem bekend en slechts weinig werken zijn van hem uitgegeven, meestal kleine lyrische gedichtem, naar

vorm en inhoud overeenstemmend met de door *Boscan* en *Garcilaso* gestichte Italiaansche school, sonnetten, canzonen, madrigalen, epistelen in terzinen enz. *Cetina* was afkomstig uit Sevilla en zal daar waarschijnlijk in het begin der 16de eeuw geboren zijn; hij was dichter en krijgsman, streed bij Pavia, in Tunis en in Vlaanderen en won door zijn moed en dichtertalent de achting van den vorst van Ascoli, wien hij verschillende gedichten gewijd en wiens dood hij bezongen heeft. Misschien heeft hij ook een tijdlang in Mexico vertoefd. Omstreeks 1560 is hij te Sevilla overleden. Eerst in 1854 werd een beknopte bloemlezing in het 32ste deel der Madridsche „Biblioteca de autores españoles" opgenomen; zij munten uit door groote teerheid en ongekunstelde schoonheid en natuurlijkheid. Een beter inzicht in de werkzaamheid van den dichter verkreeg men uit de mededeelingen, aan verschillende handschriften ontleend, van *Gayoso* in zijn „Ensayo de una Biblioteca española", II, 410—447. Daardoor werden ook verscheiden burleske gedichten van hem bekend.

Cetine is een bestanddeel van het walschot (spermaceti) en van de olie van *Delphinus globiceps* (cachelot of potvisch). Om ze te verkrijgen, wordt fijn gewreven walschot zoo vaak met alcohol van een soortelijk gewicht van 0,816 behandeld, dat de rest na de filtratie geen olieachtige deelen meer bezit. Het achtengebleevene is dan zuivere *cetine*. Het lost op in kokenden alcohol en kristalliseert bij de afkoeling in fijne witte blaadjes van parelmoerglans zonder reuk of smaak. Het smelt bij 45° C. en vormt na de afkoeling een vaste, harde, kristallijne massa, die op het gevoel minder vettig is dan walschot. Het soortelijk gewicht bedraagt 0,94. Honderd deelen kokende wijngeest van een soortelijk gewicht van 0,821 zijn voldoende voor de oplossing van 2,5 deelen cetine, die bij de afkoeling grootendeels neerslaan. Ook lost het op in houtgeest, terpentijnolie en vette oliën. *Chevreul* verkreeg bij de verzeeping van cetine 40,6 % cetyl en 59,94 % eener massa, die bij 48 of 44° begon te smelten. Het wordt gebruikt bij de bereiding van zalven, pomades en kaarsen en als appreteermiddel voor linnen.

Cetinje. *Zetinje* of *Tzettinje* is de hoofdplaats van het vorstendom Montenegro. Zij ligt ter hoogte van 660 m. boven de oppervlakte der zee in een door steile rotsen omgeven dal (6 km. lang en 1 km. breed) en heeft een vorstelijk paleis en een klooster. Het klooster, door hechte muren omringd, ligt aan den voet van een steilen rotswand; het werd in 1478 gesticht, bij herhaling door de Turken vernield, doch telkens weder opgebouwd. In de kerk aldaar rust het stoffelijk overschot van den wladika *Peter I*, die door het volk als een heilige wordt vereerd. In het klooster bevindt zich onder het bestuur van den archimandriet de voornaamste school des lands en een boekdrukkerij. Het vorstelijk paleis is in modernen stijl gebouwd en bezit slechts één verdieping. Cetinje, dat het voorkomen van een dorp heeft, is de zetel van het bestuur des lands en van vertegenwoordigers van vreemde mogendheden en bezit verder een gevangenis, ziekenhuis, kruitmagazijn, meisjesschool, tooneel met bibliotheek en museum, post- en telegraafkantoor, een boekdrukkerij, nieuwe kazerne en gezantschapsgebouwen. De plaats telt (1911) 5300 inwoners.

Cetraria. Zie *IJslandsch mos.*

Cette is een havenstad en een vesting van den derden rang in het Fransche departement Hérault, in het arrondissement Montpellier. Zij ligt aan de spoorlijnen naar Bordeaux en Lyon op een landtong tusschen de Middellandsche Zee en het bevaarbare strandmeer Thau (Etang de Thau), waar het Canal du Midi, aanvangende te Toulouse, een einde neemt, en aan beide zijden van het door de landtong gegraven kanaal van Cette. Ook is de stad door kanalen met de Rhône verbonden. Zij is halvemaansgewijs gebouwd tegen den Mont St. Clair (180 m.), waarop zich de citadel verheft, en doorsneden van 2 kanalen, die elkander rechthoekig kruisen. De diepe en veilige haven beslaat een oppervlakte van 45 H.A., wordt door 2 forten verdedigd en is van een vuurtoren en een havenlicht voorzien. Om de verzanding der haven te beletten, zijn lange hoofden in zee uitgebouwd, en de kaden hebben dientengevolge een lengte van 7480 m. verkregen. Cette is na Marseille de belangrijkste Fransche koopstad aan de Middellandsche Zee en een stapelplaats van den wijn en van andere uitvoerartikelen der naburige departementen. Zij telt (1911) 33 049 inwoners en bezit een groot aantal consulaten, w.o. een Nederlandsch, een handelsrechtbank, scheepswerven voor de marine, een beurs, een Kamer van Koophandel, een hydrografische school, een botanischen tuin, een kabinet voor natuurlijke historie, een zoölogisch station, een museum van oudheden en een schouwburg. De zeebaden worden druk bezocht. Niet alleen wordt er de Cettewijn bereid, maar men maakt er door versnijding van witte Roussillonwijnen met allerlei soorten van Spaansche en Fransche wijnen en brandewijn een groote hoeveelheid Madeira-, Port-, Sherrywijnen enz., die naar alle oorden der wereld verzonden worden. Duizenden werklieden houden er zich bezig met het vervaardigen van vaten. Voorts bereidt men er likeuren, welriekende wateren, zeepen, chemicaliën enz. In den omtrek wordt veel zout gewonnen, op de werven bevinden zich eenige duizenden arbeiders en de vischvangst, vooral oester- en sardinevisscherij, is van groote beteekenis, terwijl men ook schepen uitrust ter kabeljauwvangst naar New-Foundland. De handel is uitgebreid. De belangrijkste uitvoerartikelen zijn: wijn, brandewijn, zout, wijnsteen, groenspaan, kurk, olie, gedroogde en ingemaakte vruchten, gedroogde en gezouten visch, terwijl er koloniale waren, leder, huiden, wol, katoen, timmerhout, teer, hars, steenkolen, Spaansche wijn, kabeljauw enz. worden ingevoerd. De berg van Cette, een landmerk der zeelieden, heette bij de Ouden Mons Setius, en reeds in de Middeleeuwen vindt men aldaar een Sette vermeld. Volgens de mededeeling van *Colbert* echter is de tegenwoordige stad eerst in 1666 op een moerassigen bodem gesticht. In 1710 werd het kasteel door een Engelsch-Nederlandsche vloot ingenomen.

Cetylalcohol, $C_{16}H_{33}OH$, is een witte, kristallijne stof, behoorende tot de vetalcoholen, die o.a. uit spermaceti kan worden bereid (zie *Cetine).*

Ceulen, *Pieter van,* was een leeraar der Vlaamsche Doopsgezinden in de laatste helft der 16de eeuw. Toen hij zich in 1578 te Emden bevond, om te beraadslagen over een duurzame verzoening van de Friesche en Vlaamsche Doopsgezinden, werd aan hem en andere Doopsgezinde leeraren door die der Hervormde gemeente een openbaar twistgesprek aangeboden, waarbij de welsprekendheid en scherpzinnigheid van *Van Ceulen* glansrijk te voorschijn kwamen. Niettemin werd hij door de Vlaamschen in den ban gedaan, en hij verloor daarbij zijn tijdelijke middelen, zoodat hij zich in 1583 bij de andere partij voegde. Hij hield in 1596 te Leeuwarden in de Gallileërkerk een belangrijk geloofsgeding met den predikant *Ruardus Acronius,* en ofschoon *Van Ceulen* onbedreven was in het Grieksch en Latijn en den 70-jarigen ouderdom bereikt had, wist hij zijn stellingen zoo goed te verdedigen, dat zijn tegenstander zich geenszins op de overwinning kon beroemen. Het twistgesprek duurde van den 16den Augustus 1596 tot den 17den November van dat jaar en wel gedurende 155 zittingen, 2 uur voor en 2 uur na den middag. Intusschen werd aan *Van Ceulen* het volgende jaar verboden om te prediken. Het schijnt, dat hij zich toen te Sneek gevestigd heeft; hij leefde nog in 1603, want in dat jaar werd door de Franeker en Harlinger Synode verzocht, dat de Staten van Friesland mochten letten „op de resolutie, gegeven anno 1597, als dat *Pieter van Ceulen* het predikambt in deze Landtschappen soude verboden worden". Hij schreef: „Een waarachtige doch eenvoudighe wederlegginghe tegens dat lasterschrijven Ruardi Acronii" (1598), „Gesprek gehouden te Leeuwarden, in protocol van Leeuwarden" (1597) en „Brief ter vereeninginge der Vriezen", in het „Christelijk Huisboek" van *Buyzen.*

Ceulen, *Ludolf van, van Keulen* of *van Cöllen,* werd den 28sten Januari 1540 geboren te Hildesheim in Saksen en was onderwijzer in de wiskunde te Breda, daarna te Amsterdam en eindelijk te Leiden, waar hij van de curatoren der hoogeschool in 1600 een aanstelling ontving, om in de Nederlandsche taal de wiskunde te onderwijzen aan ingenieurs. Hij overleed den 31sten December 1610. Bekend is hij geworden door de berekening van het *Ludolfiaansche getal* uit om- en ingeschreven regelmatige veelhoeken. Voorts schreef hij: „Van den cirkel, nog de tafelen sinuum, tangentium et secantium, ten laatsten van intrest" (Delft 1596), „De arithmetische en geometrische fondamenten" (Leiden 1616, Latijn van *Snellius)* en „Konstige vragen enz.".

Ceulen, *Janssens van.* Zie *Janssens.*

Ceuta (in het Latijn *Septa,* Moorsch *Sebta)* is een Spaansche vesting en havenstad in Marokko aan de noordkust van Afrika, tegenover Gibraltar, op een landtong ten westen van Tanger, waarachter de Apenberg, een der zuilen van *Hercules,* verrijst. De stad telt (1910) 24 249 inwoners, is de zetel van het bestuur en van een bisschop, heeft een militair gerechtshof, een kathedraal, twee kloosters en een ziekenhuis. Zij wordt als deportatieplaats gebruikt. De haven, die voor N.O.- en N.W.-winden weinig bescherming geeft, wordt weinig bezocht. Op den heuvel Acho bevindt zich een fort.

Ceuta is het oude *Septa, Septum* of *Ad septem fratres;* het wordt door sommigen voor *Abyla,* door anderen voor het *Esilissa* van *Ptolemaeus* gehouden en was vroeger de hoofdstad van *Mauritania Tingitana.* Na den val van het Romeinsche rijk werd de plaats achtereenvolgens door de Vandalen, Goten en Arabieren overweldigd. Laatstgenoemden gaven haar den naam van Sebta en verhieven haar tijdens hun heerschappij over Zuid-Spanje tot een gewichtig oord. Zij vervaardigden er katoenen en zijden stoffen en ijzerdraad, vischten er koralen en richtten er de eerste papierfabriek van het Westen op. Later viel zij ten deel aan de *Hamoedieten,* daarna aan de *Almoravieden* en in 1415 werd zij veroverd door koning *João I* van Portugal, nadat ook de Genueezen er korten tijd heerschappij hadden gevoerd. In 1580 kwam zij tegelijk met Portugal aan Spanje en bleef hieraan onderworpen, ook na de scheiding van Spanje en Portugal in 1640. Vruchteloos belegerden de Marokkanen haar (1694—1720) en te vergeefs trokken zij in 1732 onder aanvoering van den Nederlandschen avonturier en renegaat *Ripperda* er nogmaals met een groote krijgsmacht heen. De stad werd dapper verdedigd en is ook nu nog het belangrijkste steunpunt der Spanjaarden in Noord-Afrika.

Ceva, *Tommaso,* een Italiaansch wiskundige en dichter, werd den 20sten December 1648 te Milaan geboren. In 1663 trad hij in de Jezuietenorde en gaf in verschillende colleges les. In zijn werk „De natura gravium" (Milaan 1669) maakte hij voor het eerst in Italië de theorie van *Newton* over de algemeene aantrekkingskracht bekend; ook bedacht hij in 1695 een werktuig om een hoek in drie deelen te verdeelen. Als dichter bezong hij in zijn „Puer Jesus" de kinderjaren van den Verlosser in romantisch-epischen stijl (Milaan 1699); verder baarde zijn gedicht „Philosophia nova-antiqua" (1729) veel opzien. Hij overleed den 3den Februari 1737 te Milaan. Zijn broeder *Giovanni Ceva* is als wiskundige nog meer bekend geworden.

Cevallos, *Pedro,* een Spaansch staatsman, werd in 1761 te Santander uit een oud Castiliaansch geslacht geboren, studeerde te Valladolid, begon als gezantschapssecretaris te Lissabon zijn staatkundige loopbaan en werd kort daarna benoemd tot minister van Buitenlandsche Zaken. Toen *Napoleon I* zich in de Spaansche zaken mengde, koos hij partij voor den prins *van Asturië* en was te Bayonne getuige van de tooneelen, die Spanje van zijn zelfstandigheid beroofden. In het belang der onafhankelijkheidspartij ging hij naar Londen, waar hij in 1808 zijn werk over de handelwijze van *Napoleon* tegen de Spaansche dynastie uitgaf: „Exposition des faits et des trames, qui ont préparé l'occupation de la couronne d'Espagne

et des moyens dont l'empereur des Français s'est servi pour la réaliser". Gedurende den Spaanschen bevrijdingsoorlog stond *Cevallos* aan de zijde van *Ferdinand VII.* Toen hij echter het huwelijk van dezen met een Portugeesche prinses afried, werd hij naar Santander in ballingschap gezonden. Later werd hij tot gezant benoemd, eerst te Napels en toen te Weenen. Hij overleed te Sevilla den 29sten Mei 1838.

Cevedale, *Monte,* is de naam van een top in de Ortleralpen. Hij is 3774 m. hoog, op twee na de hoogste in genoemde berggroep en stijgt te midden van een uitgestrekt gletschergebied op. Het zuidoostelijk gedeelte is het hoogste; ten N. er van daalt de Zufallferner omlaag, terwijl in het W. de Vedretta di Cedeh, in het O. de Vedretta la Mare en in het Z. de Vedretta di Forno gelegen zijn. Door de gunstige ligging heeft men van den top uit een prachtig vergezicht.

Cevennes, weleer *Cebenna, Gebenna* en *Cemmenus Mons* geheeten, is de naam van een groote bergketen in het zuiden van Frankrijk. Op den rechter oever van de Rhône strekt zich van het Canal du Midi (Col de Naurouze) in een noordoostelijke richting uit tot aan het Canal du Centre (Long pendu), ter lengte van ongeveer 500 km. De Cevennes vormen de waterscheiding tusschen den Atlantischen Oceaan en de Middellandsche Zee. Van de rivieren, die er ontspringen, stroomen de Loire, de Allier, de Lot, de Tarn met haar zijrivieren en de Agout naar den Atlantischen Oceaan en de Doux, de Erieux, de Ardèche, de Cèze, de Gard, de Herault, de Vidourle en de Orb naar de Middellandsche Zee. Men verdeelt de Cevennes in twee deelen: de zuidelijke en de noordelijke Cevennes, die door den Gier, de verbinding der Rhône- en Loire-dalen, gescheiden worden. Het noordelijkst gedeelte bestaat uit de bergen van *Vivarais,* die van den Mont-Pilat (1434 m.) zich zuidwestwaarts uitstrekken tot aan de Loire. Hun gemiddelde hoogte bedraagt 1200 m., doch de hoogste toppen zijn de helft hooger, zooals de Mont-Mézenc. Die gevaarten zijn veelal van vulkanischen aard en omgeven door diepe kloven en kale rotswanden. Verder zuidwestwaarts verheffen zich de Lozère-bergen met een gemiddelde hoogte van 1400 m., en die van La Lozère, die zich in den Pic de Finiels verheffen ter hoogte van 1700 m. Nog verder zuidwestwaarts draagt de hoofdketen der Cevennes den naam van *Garriguesbergen,* en deze strekken zich uit van den Laigonat tot aan de bronnen der Orb. Een voortzetting daarvan, loopende van de bronnen der Orb tot die der Agout, vormen de bergen der *Orb,* en hierop volgen tot aan de bronnen der Jaur, met een gemiddelde hoogte van 1100 m., de *Espinousebergen,* uit een overgangsvorming bestaande en eindelijk de *Montagnes Noires,* waarmede deze bergketen het Canal du Midi bereikt. De Cevennes bezitten naar de zijde van het Rhônedal een steile helling en bevatten dientengevolge in de omstreken van Nimes, Montpellier, Alais enz. diepe, droge dalen, waar zelden regen valt, terwijl de hitte door de terugkaatsing der zonnestralen op de steile rotsen nog verhoogd wordt. Aan de andere zijde der bergketen is de helling flauwer, de regen overvloediger, maar ook de warmte geringer, zoodat de sneeuw er ter hoogte van 1500 m. wel eens 6 of 7 maanden blijft liggen. Hier vindt men vooral wouden, weiden en bouwlanden, terwijl de oostzijde met wijnbergen en olijfgaarden, moerbezie- en kastanjebooomen is bedekt. De hoofdbezigheid der bewoners is landbouw en ooftteelt, kolenontginning, papierfabricage en zijdespinnerij. Omtrent de vervolgingen, waaraan de bewoners der Cevennes ter zake van den godsdienst hebben blootgestaan, raadplege men het artikel *Camisards.*

Zie: *Martel,* Les Cévennes et la région des Causses (3de druk Parijs 1891); *Porcher,* Le pays des Camisards (Parijs 1894); *Ardouin-Dumazet,* Voyage en France, 36e série: Cevennes méridionale (1904); *R. L. Stevenson,* Travels with a donkey in the Cevennes (Londen 1909).

Ceylon, (in het Sanskrit *Lankâdiva,* door de inboorlingen *Singhala,* door de Arabieren *Serendib,* in het Birmaansch *Jehoo Tenasserim,* Land des welbehagens, en door de oude Grieken *Taprobane* genoemd) is een Britsch-Indisch eiland in den Indischen Oceaan aan de zuidoostzijde van de punt van Voor-Indië, waarvan het gescheiden is door de Golf van Manaar en door de Palk-straat (93 km. breed). Het ligt (zie de kaart van Voor-Indië) tusschen 5° 55′ en 9° 51′ N.Br. en tusschen 79° 41′ en 81° 54′ O.L. v. Gr. en heeft bij een lengte van 445 km. een breedte van 160—235 km., terwijl de oppervlakte 65 607 v. km. bedraagt. Ceylon is, evenals Sicilië, eens met het naburige vasteland verbonden geweest. Daarop wijst de sage, dat *Visjnoe* tijdens zijn zevende incarnatie een brug van het vasteland naar het eiland gebouwd heeft en dat zelfs nog in de 15de eeuw de pelgrims te voet van Dekan daarheen zijn getrokken. Ook thans is er nog een aaneenschakeling van riffen en zandbanken, die bij sterke eb nagenoeg droog loopt, de vaart voor groote schepen belemmert en den naam draagt van Adamsbrug. Bijna het geheele noordelijke gedeelte van het eiland is een prachtige vlakte; een laagland omgeeft in het zuidelijk deel het bergland, dat in uitloopers tot aan de oost- en zuidkust reikt en ongeveer 9000 v. km. beslaat. De bergstreek vormt een hoogland van 650 m., met aanzienlijke ketens en toppen. Hiertoe behooren de Adamspiek (2241 m.), de Pedrotallagalla (2538 m.), de Kirigallpolla (2380 m.) en de Totapolla (2353 m.). Tusschen de bergen vindt men prachtige en vruchtbare dalen. Tot de voornaamste rivieren behooren de Mahavili-Ganga, die in het midden van het gebergte ontspringt, noordoostwaarts stroomt en zich na een loop van 330 km. uitstort in de baai van Trinkomali, de Kaloe en de Gintolaganga. Verder zijn er talrijke in den bloeitijd van het Boeddhisme aangelegde, thans grootendeels opgedroogde vijvers. Het eiland is aan alle zijden toegankelijk voor de grootste schepen, behalve in het noordwesten, waar de kusten laag zijn. De beste haven is die van Trinkonomale; hierop volgt die van Point de Galle, terwijl Colombo enkel een reede bezit.

Het klimaat is gelijkmatiger en voor Europeanen aangenamer dan dat van Indië; de gemiddelde jaarlijksche temperatuur bedraagt aan de kusten 26—32° C., te Colombo 27,4°. Er is zelfs een beroemd herstellingsoord te Noewara Ellia, 2000 m. boven de zee. Van het laatst van April tot aan het begin van November heerscht op Ceylon de zuidwestmoeson en gedurende den overigen tijd des jaars de zuidoostmoeson. De jaarlijksche regenval bedraagt te Colombo 2240 mm., te Batticaloa slechts 1480 mm. De vlakten aan de O.-kust zijn droog en ook in het binnenland is kunstmatige besproeiing noodig.

Uit het delfstoffenrijk behooren grafiet, ijzer en mangaan genoemd te worden, voorts salpeter, aluin, zwavel en zout, alsook vele edelgesteenten, namelijk robijnen, amethysten, topazen, saffieren, granaten, toermalijn, chalcedoon, hyacinth en beryl, die inzonderheid in het landschap Anoerâdhâpoera worden gevonden. — *Junghuhn* zegt: „De bevallige en tevens grootsche landschappen zijn overal in een groen kleed gehuld en in zijn plooien liggen de dorpen onder de schaduw van hoog geboomte. Meer in het binnenland vindt men uitgestrekte koffieplantages en geheele wouden van kaneelboomen en andere specerijachtige gewassen, waarboven zich veelal hooge tamarinde- en palmboomen verheffen, afgewisseld met statige bananen of met andere boomen, die met vruchten en bloemen beladen zijn. Daarachter eindelijk verrijzen de rotswanden der reuzengevaarten, die zich tot in de wolken verheffen. Een prachtiger en heerlijker tafereel kan men zich niet voorstellen. De jack (Artocarpus intregifolia), de broodboom, de djamboe- en de katsjoeboom verspreiden onder hun takken een verkwikkende schaduw tusschen de stammen der areca- en kokospalmen. De zwarte peper en de betelpeper klimmen bij de hooge boomen op, en een menigte bloeiende heesters vult overal de tusschenruimten, zoodat geen verbeelding zich zulk een aangename loofmengeling kan voorstellen. Zoo is het althans in de provincie Nagombo, het keurigste plekje van den grooten lusthof". In de lage landen verbouwt men rijst, katoen, mais, arrowroot, maniok, suikerriet, thee enz. en in het bergachtige binnenland vooral koffie. In den laatsten tijd is de cultuur van caoutchouc zeer toegenomen. Men schat, dat in 8 jaar de uitvoer zal stijgen tot 8 à 9 millioen pond. Het dierenrijk van Ceylon bezit een afzonderlijke soort olifanten, wilde zwijnen, buffels, herten, muskusdieren, stekelvarkens, hazen, geiten, muskusratten, jakhalzen, lippenberen, apen enz., 150 soorten van vogels met den neushoornvogel en vele papegaaien, veel slangen, maar weinig vergiftige, kaaimans, schildpadden enz. Lastig voor menschen en dieren zijn de roode bloedzuigers, die in menigte de wouden bevolken. De kust, vooral de Golf van Manaar, levert veel parels.

De bevolking bestaat uit (1913) 4 189 246 zielen, waaronder 2 676 921 Singhaleezen, 24 983 „Bunghers" en 5227 Europeanen (zonder de militairen). Zij zijn, voor zoover de leer van *Boeddha* zulks verooroofft, in kasten verdeeld, en de slavernij bleef er, in haar zachtste vormen, tot in 1832 bestaan. Het schijnt, dat de Wedda's, die in de wouden ten oosten van de Mahavâli-Gangâ van de jacht leven, meer aanspraak hebben op den naam van oorspronkelijke bewoners. Na de Singhaleezen zijn de Malabaren (Tamils) het talrijkst; zij vormen ongeveer een zevende gedeelte der bevolking en onderscheiden zich van eerstgenoemden door grooter geestkracht en forscher lichaamsbouw. Tot hen, die van elders zich op het eiland gevestigd hebben, behooren voorts de Mooren, afkomstig van Indische en Arabische Mohammedanen. Ook Maleiers en Kaffers zijn onder de bevolking vermengd, en onder de Europeanen zijn de afstammelingen van Portugeezen en van Nederlanders het talrijkst vertegenwoordigd.

De leer van *Boeddha* heeft op het eiland en zijn bevolking duidelijk haar stempel gedrukt, vooral ook op de grootsche bouwvallen van Anoerâdhâpoera in het noorden en van Candy in het binnenland. Ceylon is de hoofdzetel van het oorspronkelijke Boeddhisme. Het werd er 3 eeuwen vóór den aanvang onzer jaartelling reeds verkondigd. Men bespeurt zijn invloed in de geschiedenis, de zeden, de wetenschap en het leven der inwoners, en vooral in de nationale letterkunde, die gedeeltelijk in het Pali, gedeeltelijk in het Singhaleesch geschreven is. Laatstgenoemde taal, welke met de talen van Dekan verwant is, wordt ook thans nog te Colombo zeer goed gesproken.

Als Britsche bezitting en als middelpunt van verkeer tusschen Groot-Brittannië en Afrika aan de eene, Achter-Indië, Indië, de Soenda-eilanden, China, Japan en Polynesië aan de andere zijde, bevindt zich Ceylon in een hoogst gunstigen toestand. Het is rechtstreeks onderworpen aan de Britsche kroon en wordt door een gouverneur, alsmede door een Kabinet van 5 en een Wetgevende Commissie van 17 leden bestuurd, die allen te Colombo gevestigd zijn. Het eiland is verdeeld in 9 provinciën.

In 1912 bedroeg de invoer (rijst, kolen, katoen, gezouten vleesch, spiritualiën en wijn) 12 133 332 pond sterling, de uitvoer (thee, cacao, rubber, kokosolie, kokosnoten, koffie, grafiet enz.) 13 263 660 pond sterling. De voornaamste haven is Colombo; die bezit 90 % van het geheele scheepvaartverkeer, dat in 1910 9 371 160 ton bedroeg. Voor goede wegen is er gezorgd, en er is een spoorweg aangelegd van Colombo naar Candy. In exploitatie zijn 973 km. (1911). De telegraaflijnen hadden in dat jaar een lengte van 2845 km., de telefoondraden een van 890 km. De regeering en de zendingsgenootschappen zorgen voor de verbreiding van kennis en beschaving; de eerste had (1911) 754 scholen met 98 092 leerlingen, 1754 scholen met 185 631 leerlingen worden door den Staat gesubsidieerd, terwijl 1500 particuliere scholen 34 375 leerlingen telden. Verder zijn er vakscholen. Het Royal College bereidt voor de Engelsche hoogescholen voor. Het Christendom maakt geen vorderingen, daar de inboorlingen zich wel laten doopen, maar zich houden aan de oude leer. Er zijn 1 Roomsch-Katholieke aartsbisschop en 2 bisschoppen, voorts is er een Angli-

kaansche bisschop. In 1846 werd te Colombo een geleerd genootschap gesticht.

Omtrent de eerste tijdperken der geschiedenis van Ceylon ontbreken alle berichten. Toch schijnt het, dat de bevolking reeds vóór koning *Widsjaja I* (543 v. Chr.), met wien de geschiedenis een aanvang neemt, een aanmerkelijken trap van ontwikkeling had bereikt. In 307 v. Chr. verscheen onder de regeering van koning *Tisza* de Boeddhistische leeraar *Mahindo* op Ceylon en het welslagen zijner zending werd bekrachtigd door het planten van den heiligen Boboom *(Ficus religiosa)*, die er nu nog aanwezig is. Het oude koningsgeslacht, dat der *Mahawansa*, stierf uit in 301 na Chr. en werd opgevolgd door dat der *Saloewansa*, dat tot in 1153 regeerde (gedurende 2358 jaar heerschten 165 vorsten over Ceylon). In de 6de eeuw werd het eiland bezocht door *Cosmas Indicopleustes* die ons daarvan een beschrijving heeft achtergelaten. Verschillende vorstenhuizen zetelden vervolgens op den troon te Candy, waarheen na de verwoesting van het oude Anoerâdhâpoera de wettige regeering was verplaatst, alsmede in andere gewesten van het eiland tot in de 16de eeuw. Door Portugeezen werd de eerste stoot aan het door binnenlandsche twisten zwakke koninkrijk Candy toegebracht. Zij stapten toevallig aan land in 1505 te Point de Galle, aangevoerd door *Almeida*. Een expeditie naar Colombo werd eerst ondernomen in 1517 door *Lopez Soarez da Albergaria* en de Portugeezen namen weldra eenige havensteden in bezit, waarna zij het geheele eiland zochten te onderwerpen en in 1587 zich meester maakten van Candy. Hun godsdienstig fanatisme verbitterde echter de inwoners, zoodat deze bescherming zochten bij de Nederlanders, die het eerst in 1602 onder *Joris van Spilbergen* op Ceylon waren geland. In 1609 stichtten onze landgenooten een nederzetting te Kottiar, waaruit zij echter door de Portugeezen werden verdreven. Van 1638—1640 gelukte het hun onder *Westerwold* echter Batikaloa, Trimkomali, Nigamoewa, Mototto en Galle te bezetten. In 1658 vielen als laatste bezittingen der Portugeezen Colombo en Dsjafna in onze handen. Na het optreden van *Napoleon* zond in 1795 lord *Herbert*, gouverneur van Madras, een expeditie naar Ceylon, en weldra gaven Trincomali, Jafna, Colombo en ten slotte het geheele eiland zich over. De wreedheden en verraderlijke handelwijze, waaraan de Britten, aan wie het eiland bij den vrede van Amiens (1802) was afgestaan, van de zijde der inboorlingen waren blootgesteld, leidden in 1815 tot een oorlog. Koning *Wikrama Radsja Singha* werd gevangen genomen en zag zich genoodzaakt, het bezit van het eiland af te staan aan de Britsche kroon (2 Maart 1815). De rust was echter alleen in schijn hersteld. In September 1817 barstte een opstand los met een Boeddhistisch priester als kroonpretendent aan het hoofd, en hierdoor ontstond in de dichte wouden een guerilla-oorlog, die de afkondiging der krijgswet vereischte. De heilige tand van *Boeddha*, die er bij elken opstand een belangrijke rol vervulde, werd onder de bescherming gesteld van het Britsch gezag. Ook in 1820 werden er pogingen tot oproer beproefd, doch toen in 1832 de laatste koning overleden was, scheen tevens de laatste reden van verzet weggenomen. Niettemin zocht men zich in 1834 van den heiligen tand tot leus voor een nieuwen opstand meester te maken, en hoewel de Engelschen dien tand in 1847 aan de priesters toevertrouwden, zagen zij zich genoopt, hem reeds het volgende jaar weder in bewaring te nemen. Ten gevolge der gestrenge maatregelen van den gouverneur lord *Torrington* ontstond in 1848 een Boeddhistisch oproer, maar dit werd met kracht onderdrukt. Hoewel de gouverneur in 1850 zijn ontslag nam, hebben zijn maatregelen zulke gevolgen gehad, dat er zelfs in 1857, tijdens den opstand in Indië, geen oproer werd beproefd, zoodat Ceylon kalm, maar met vasten tred vooruitgaat op den weg der ontwikkeling.

Ceylonmos is de naam eener soort *Agar-Agar*. Zie aldaar.

Ceyx of *Keyx*, koning van Trachis, wilde het orakel van *Apollo* te Claros raadplegen en beloofde zijn gemalin *Alcyone*, dat hij binnen 2 maanden zou terugkeeren. Hij leed echter schipbreuk en kwam om. Toen *Alcyone* het lijk van haar gemaal zag aandrijven, stortte zij zich in zee, waarop beiden in ijsvogels veranderden.

Cézanne, *Paul*, een Fransch schilder, den 19den Januari 1839 te Aix geboren, was leerling van *Camille Pissarro* en behoorde tot de school der impressionisten. Hij overleed den 22sten October 1906 te Aix. Zijn schilderijen, die landschappen, stillevens en figuren als onderwerpen hebben, bevinden zich voornamelijk in particuliere verzamelingen te Parijs. *Emile Zola* wordt gezegd in zijn roman „l'Oeuvre" voor den hoofdpersoon *Cézanne* als model te hebben genomen.

Cezimbra is een stad in het Portugeesch district Lissabon in de provincie Estremadura, aan de N. kust van de Golf van Setubal, gelegen op een steile hoogte. De stad heeft ongeveer 11 000 inwoners, een haven en drukke visscherij.

Chabarowsk (tot 1895 *Chabarowka* geheeten) is de hoofdstad van het gelijknamige Russische district, ook is het de standplaats van den generaal-gouverneur van het gouvernement Amoer. Zij ligt op 48° 28′ N.Br., op den 139 m. hoogen oever van de Amoer, die hier 3 km. breed is, aan de vereeniging daarvan met de Oessoeri en aan den Oessoerispoorweg (Chabarowsk-Wladiwostok). De temperatuur wisselt er af van + 20,1° (Juli) tot — 21,9° (Januari). De stad is zeer regelmatig op 3 heuvels gebouwd, bestaat bijna geheel uit houten huizen, heeft 2 Russische kerken, een Chineeschen tempel in de Chineezenwijk, plantsoenen met een gedenkteeken van graaf *Murawiew*, een cadettenschool, een gymnasium voor meisjes, een ethnografisch museum met bibliotheek, een weekblad, een afdeeling van de rijksbank, een rijksijzergieterij, 2 werven en telt (1910) 41 050 inwoners, waaronder veel Chineezen en Koreanen. In den zomer onderhouden talrijke stoombooten het drukke handelsverkeer op den Amoer tot Strjetensk en Nikolajewsk toe en op

den Oessoeri tot het Chankameer. Deze handel wordt vooral gedreven in pelswerk (25 000—30 000 sabelvellen). De plaats, ontstaan uit een in 1858 gestichten militairen post, werd in 1881 tot stad verheven en was van 1880—1888 in plaats van Nikolajewsk de zetel der regeering der Kustprovincie.

Chabas, *François,* een Fransch Egyptoloog, werd den 2den Januari 1817 te Briançon geboren, zag zich in 1831 in een handelshuis te Nantes geplaatst en legde zich toe op oude en nieuwe talen, in 1851 ook op het Arabisch en op de hieroglyphen van Egypte volgens de spraakkunst van *Champollion.* Geen hindernissen of bezwaren schrikten hem af en weldra schreef hij zijn werk: „D'une inscription historique du règne de Séti I" (1856), een belangrijke verhandeling over de ontginning der Nubische goudmijnen door de oude Egyptenaren. Hij schreef voorts: „Mémoire sur l'inscription d'Ibsamboul" (1859), waarin hij het verkeerde der algemeen gevolgde methode in het licht stelde en ook op Egyptologisch gebied de rechten der critiek handhaafde. Zelf betrad hij den door hem aangewezen weg en leverde: „Le papyrus magique Harris" (1861) en „Mélanges égyptologiques" (1862—1872, 3 seriën), bestudeerde de tijdperken der *Hyksos* en dat der verdrijving van dezen en schreef daarover: „Les pasteurs en Egypte" (Amsterdam 1868), „Recherches pour servir à l'histoire de la XIXe dynastie et spécialement à celle des temps de l'exode" (1875) en „Etudes sur l'antiquité historique d'après les sources égyptiennes et les monuments réputés préhistoriques" (1872; 2de druk 1873). Ook schreef hij nog: „Recherches sur le nom égyptien de Thèbes" (1863), „Revue rétrospective à propos de la publication de la liste royale d'Abydos" (1865), „Voyage d'un Egyptien en Syrie, en Phénicie etc. au quatorzième siècle avant notre ère" (1866), „L'inscription hiéroglyphique de Rosette" (1867) en „Traduction des inscriptions de l'obélisque de la place de la Concorde à Paris" (1868). Verder leverde hij opstellen in verschillende tijdschriften, redigeerde van 1874 tot 1877 zelf het tijdschrift: „L'Egyptologie" en was lid van verschillende geleerde genootschappen, alsmede president van den Departementalen raad van Saône et Loire tot bevordering van handel en nijverheid. Hij overleed den 17den Mei 1882 te Versailles. Zijn kleine opstellen werden gezamenlijk uitgegeven door *G. Maspero* onder den titel „Oeuvres diverses" met een biografische inleiding in de „Bibliothèque égyptologique" (2 dln., Parijs 1899—1903).

Chabasiet is de naam van een delfstof uit de groep der zeolieten. Het kristalliseert in het hexagonale stelsel, is kleurloos of wit, zelden rood- of geelachtig, doorzichtig of doorschijnend, glasglanzend, heeft een hardheid van 4—4,5 en een soortelijk gewicht van 2,1. Het is een calciumaluminiumsilicaat, dat tevens veelal een weinig kalium- en natriumsilicaat bevat. Men vindt het in den Harz, in Bohemen, in Schotland enz. De formule is $(Ca.Na_2)Al_2Si_4O_{12} + 6$ moleculen kristalwater. Het komt ingesloten voor in basalt, phonoliet, porphyriet, melaphyr, graniet en afzonderlijk in de bronnen van Plombières en Luxeuil. Regelmatig gevormde, lensvormige tweelingen van chabasiet heeft men phakoliet genoemd.

Chabaud-Latour, *François Ernest Henri* baron *de,* een Fransch generaal en minister, geboren den 25sten Januari 1804 te Nîmes, bezocht de Polytechnische school en nam dienst bij het corps der genie. In 1827 werd hij kapitein, nam deel aan de expeditie naar Algiers. In 1857 werd hij bevorderd tot divisie-generaal. Tevens was hij lid van den Keizerlijken Raad van Onderwijs en lid van den Centralen Raad der Hervormde Kerk. Ook was hij van 1837 tot 1848 lid van het Parlement en stemde steeds met de conservatieven. Na dien tijd behoorde hij tot de ijverigste Orleanisten. Bij het beleg van Parijs in 1870—1871 onderscheidde hij zich als commandant van het corps ingenieurs. In 1871 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, nam zitting in het rechter centrum en werd meermalen tot vice-president der Vergadering benoemd, waarbij hij de staatkunde van *Thiers* steunde. In 1873 werd hij lid van de militaire rechtbank, die vonnis moest spreken in het proces-*Bazaine.* Den 24sten Mei 1873 werkte hij mede tot den val van *Thiers.* Den 20sten Juli 1874 werd hij onder *Mac Mahon* minister van Binnenlandsche Zaken, maar nam den 10den Maart 1875 zijn ontslag. Later werd hij president van de comités voor de versterkingen. In 1876 werd hij lid van den Senaat; hij overleed in 1885.

Chabiri heeten de Semitische stammen, die omstreeks 2000 v. Chr. Palestina binnentrokken en van wie in de Tel-Amarnabrieven — het in 1887—1888 wedergevonden staatsarchief van *Amenophis III* en *IV* van Egypte — melding gemaakt wordt. Het woord is in vorm Phoenicisch-Babylonisch en etymologisch hetzelfde als *Hebreeuwen.*

Chablais, in het Italiaansch *Sciablese,* is een landschap in Opper-Savoye, aan het meer van Genève, met een oppervlakte van 820 v. km. en ongeveer 60 000 inwoners. Na de annexatie vormt het het arrondissement Thonon van het departement Haute Savoie. In de dagen der Romeinen heette het Provincia Equestris en later Ager Caballicus, wegens zijn talrijke stoeterijen, en werd bewoond door de Gallische Allobrogen. In de Middeleeuwen behoorde het tot het koninkrijk Bourgondië. Keizer *Koenraad II* gaf het den graaf *Humbert met de witte handen,* in wiens familie het bleef tot 1416, toen Savoye een hertogdom werd. In 1792 werd het door Frankrijk in bezit genomen, in 1814 aan Sardinië teruggegeven en met Faucigny onzijdig verklaard. In 1860 kwam Chablais met Savoye weer aan Frankrijk.

Chablis, een stad in het Fransche departement Yonne, arrondissement Auxerre, gelegen aan de Serain en den spoorweg Laroche—l'Isle, heeft verschillende kerken uit de 12de en 13de eeuw en telt (1911) 2020 inwoners, die uitmuntenden witten wijn verbouwen. De beste soorten komen van Clos, Bougnerot, Grenouille, Montmaire, Lys en Vaux-Désirs.

Chabos of *Japansche Bantams* zijn een soort

uit Japan ingevoerde, dwerghoenders, die wegens hun sierlijkheid zeer in trek zijn. De kop en de staart worden rechtop gedragen en raken elkaar bijna aan, de vleugels sleepen over den grond. Er bestaan nog 12 variëteiten van, die Japansche namen dragen.

Chabot, *François,* een Fransch revolutieman, geboren in 1759 te St. Geniez in Rouergue, werd reeds vroeg Capucijner monnik. Ook na de opheffing van het klooster te Rodez bleef hij monnik, hoewel hij een onzedelijk leven leidde. Door het departement Loire et Cher naar de Nationale Vergadering gezonden, arbeidde hij met kracht aan de vernietiging van het koningschap. Als lid van de Nationale Conventie wilde hij de aristocraten verbannen en hun goederen aan de Sansculottes toewijzen. Hij is de uitvinder van den naam „Montagnards" voor de heftigste revolutionnairen, die op de hoogste banken in de vergaderzaal waren gezeten. Op zijn voorstel ontving de kerk van Notre Dame dien van „Tempel van het genie". Uit spot noemde men hem den „razenden monnik" Hij trad in het huwelijk met de Oostenrijksche baronesse *von Frey,* tengevolge waarvan hij van aristocratische gezindheden beschuldigd, in de gevangenis geworpen en met anderen van den toeleg tot het rooven van gelden beticht werd bij het opheffen der Oost-Indische Compagnie. Den 5den April 1794 stierf hij op het schavot, nadat hij 3 dagen te voren een vruchtelooze poging had gedaan, zich door middel van vergift om het leven te brengen.

Chabotte is bij stoom- of valhamers het gietijzeren blok, dat op den houten wortelstok staat, welke de fundeering uitmaakt en het aambeeld draagt. Hoe zwaarder deze massa is, des te minder heeft de omgeving van trillingen te lijden; ook wordt de nuttige arbeid van den slag er nog door vergroot. Bij zeer groote stoomhamers worden de chabottes uit eenige stukken samengesteld en duurzaam verbonden. Zoo bestaat de chabotte van den reusachtigen stoomhamer te Creuzot uit 6 stukken, die samen 860 ton wegen en een afgeknotte pyramide vormen met een grondvlak van 33 v. m., een bovenvlak van 7 v. m. en een hoogte van 6 m. Te Penn staat er een in de artilleriewerkplaatsen van 630 ton, uit één stuk gegoten; maar de eerste constructie is de beste. Zie ook *Stoomhamer.*

Chabrias, een Attisch veldheer, verhief zijn geboortestad Athene, door den Peloponnesischen oorlog uitgeput, opnieuw tot welvaart. Nadat hij in 390 v. Chr. Athene tegen de vloten der Aegineten en Lacedemoniërs beveiligd had, stevende hij naar Aegina, om er de inwoners gestreng te tuchtigen. In 388 ondersteunde hij koning *Euagoras* van Salamis tegen de Perzen op Cyprus, verhinderde in 379 den aanslag der Spartanen op Thebe, veroverde in het volgende jaar onderscheiden eilanden en behaalde met 60 triremen een belangrijke overwinning op de Peloponnesiërs bij Naxos in 376. Door een nieuwe wijze van vechten, namelijk door het voorste gelid op de eene knie te doen vallen en alzoo met het schild op het andere been en met gestrekte speer den aanval van den vijand af te wachten, bezorgde hij aan de Thebanen de zegepraal op de Spartanen onder *Agesilaus* en legde de grondslagen voor de overwinningen bij Leuctra en Mantinea. Later streed hij met Sparta tegen Thebe, dat zich de opperheerschappij over Boeotië wilde aanmatigen, en beveiligde den Peloponnesus tegen een inval van *Epaminondas,* doordien hij over de landengte een gracht deed graven en een wal opwerpen. Hij werd aangeklaagd wegens het verlies der stad Oropus, maar vrijgesproken, doch nu verliet hij (362) zijn vaderstad, om als admiraal van den koning van Egypte tegen Perzië te strijden. Vier jaren later keerde hij terug, voerde in den Bondgenootenoorlog het bevel over een expeditie tegen onderscheiden oproerige eilanden en steden en sneuvelde in 357 in een zeegevecht voor Chios.

Chabrier, *Emanuel,* een Fransch componist, den 18den Januari 1841 te Ambert (Puy-de-Dôme) geboren, studeerde aanvankelijk te Parijs in de rechten en was daar van 1862 tot 1877 beambte aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Intusschen had hij zich al geoefend in het pianospel en de compositie. In 1877 kwam zijn eerste operette „L'étoile" voor het voetlicht; daarop volgden „L'éducation manquée" (1879), een lyrische scene met koor, „Sulamith" (1885), „Gwendoline" (1886), „Le roi malgré lui" (1887) en „Briseïs" (1889). Ook schreef *Chabrier* werken voor piano en orkest. In 1884 en 1885 was hij koordirecteur aan de „Château d'Eau" en assistent van *Lamoureux* bij het instudeeren van *Wagner's* „Tristan und Isolde". Hij overleed den 13den September 1894 te Parijs.

Chaco. Zie *Gran Chaco.*

Chaco, *Gobernacion del,* is de naam van een territorium in Argentinië, dat in het N.O. door den Rio Teuco en den Rio Vermejo, in het O. door de Parana, in het Z. door den parallel van 28° Z.Br. en in het Z.W. en W. door de provincies Santiago del Estero en Salta begrensd wordt. Het is 136 635 v. km. groot en vormt het grootste gedeelte van de Chaco australe (zie *Gran Chaco).* Van het Z. naar het N. wordt het door de Madrejon Grande doorstroomd, terwijl de Rio Vermejo in het N.O. loopt, Aan de N.-zijde wordt het territorium door een rij fonten tegen de Indianen beschermd, die in 1884 door het Argentijnsche leger er geheel uit verdreven zijn geworden. Het aantal inwoners bedraagt 28 000. De hoofdplaats van het bestuur is de kolonie Resistencia, tegenover Corrientes, dicht bij de Parana gelegen, met 1308 inwoners (1895) en door een spoorweg met Santa Fé verbonden, waarnaar ook een lijn van de presidencia Roca aan de Rio Vermejo loopt.

Chaconne, in het Italiaansch *ciacona,* is de naam voor een instrumentale compositie, gebouwd op een basso ostinato van hoogstens 8 maten in langzame $^3/_4$ maat; terwijl de bas telkens wordt herhaald, voeren de bovenstemmen variaties uit. In de orgelmuziek hebben de passagaglia's ook dien vorm. Bekende chaconnes zijn o.a. die van *J. S. Bach,* in zijn d-mol sonate voor viool, van *Vitali* en van *Händel* in zijn G-dur chaconne met 62 variaties, voor kla-

vier. Men vindt hem nog in de opera's „Armida" en „Alceste" van *Gluck*. De finale van *Brahms'* vierde symphonie heeft ook den *chaconne*-vorm.

In de danskunst geeft men aan den pas, die bij het omdraaien van het lichaam gemaakt wordt, den naam van „temps de chaconne".

Chacornac, *Jean,* een Fransch sterrenkundige, werd den 21sten Juni 1823 te Lyon geboren. Eerst was hij assistent aan de sterrenwacht te Marseille en sedert 1854 astronoom aan het observatorium te Parijs. Hij overleed den 23sten September 1873 te Villeurbane bij Lyon. Hij gaf o.a. uit: „Atlas écliptique" (Parijs 1856) en „Atlas des annales de l'observatoire impérial de Paris" (Parijs 1860—1863). Bij het maken van deze sterrenkaarten ontdekte hij verschillende planetoïden.

Chadidsja of *Chadiga,* de eerste gemalin van den profeet *Mohammed,* was vóór dien tijd een rijke koopmansweduwe uit den stam der Koraïsjieten. Eerst was zij gehuwd geweest met *Atik ibn Aïds,* daarna met *Aboe Hâla Hind ibn Soerâra,* die haar een groot vermogen naliet. Zij was een schrandere vrouw, aanmerkelijk ouder dan *Mohammed,* die jaren lang bij haar in betrekking was (zie ook *Mohammed*). Zij schonk hem 4 zonen en 4 dochters, die allen, met uitzondering van *Fatime,* de echtgenoot van *Ali,* spoedig na de geboorte overleden. Van zijn overige 14 of 15 vrouwen had *Mohammed* geen kinderen. Zij was de eerste, die geloofde, dat hij een profeet Gods was, en overleed op 65-jarigen leeftijd, 3 jaar vóór de vlucht van haar man naar Medina (622).

Chadwick, *George Whitfield,* een Amerikaansch componist, den 13den November 1854 te Lowell (Massachusetts) geboren, studeerde bij *Eugène Thayer* te Boston, van 1877 tot 1879 aan het Leipziger conservatorium bij *Reinecke* en *Jadassohn* en ook bij *Rheinberger* te München. Daarna vestigde hij zich te Boston als organist en werd er later directeur van het New-England conservatorium; ook stond hij aan het hoofd van de muziekscholen te Springfield en Worcester. Hij is componist van drie symfonieën: no. 1, c-mol (1881), no. 2, Bes-dur (1883), no. 3, F-dur (1894), zes ouvertures: „Rip van Winkle", „Thalia" (1882), „The millers daughter" (1884), „Melpomene" (1886), „Adonais" (1899), „Euterpe" (1903), een serenade (1890), een Sinfonietta (1903), strijkkwartetten, koorwerken met orkestbegeleiding, een muziekdrama „Judith" (1900), liederen, werken voor piano en voor orgel, kerkmuziek enz. Ook schreef hij een leerboek voor harmonie (1898).

Chaeronea, een stad in het oude Boeotië, ten Z. van den Cephissus, werd volgens de sage door *Chaeron,* een zoon van *Apollo* en *Thero,* gesticht. Zij lag in een vruchtbare vlakte aan den voet van een steile rots, Petrachosberg, waarop zich de akropolis verhief, en was aanvankelijk schatplichtig aan de Orchomeniërs, terwijl zij zich later vrij verklaarde en bij het Boeotisch Verbond voegde. Het oude geslacht der *Peripoltiden* was aldaar gevestigd. Vóór den Peloponnesischen Oorlog hadden de Atheners zich van haar meester gemaakt, en de Phocensers zonden er een volksplanting heen. Zij bloeide nog in de dagen der Romeinsche heerschappij, en de inwoners legden zich vooral toe op het bereiden van uitmuntende olie, van zalven en van welriekende stoffen.

Chaeronea is bekend door de overwinning, die *Philippus van Macedonië* aldaar behaalde op de vereenigde Grieken (338 v. Chr.) en door die van *Sulla* op *Mithridates* (86 v. Chr.); voorts was zij de geboorteplaats van *Plutarchus.* Het gemeenschappelijk graf der in eerstgenoemden slag gesneuvelde Thebanen, met een reusachtigen marmeren leeuw versierd en door *Pausanias* vermeld, is in 1880 teruggevonden. De bouwvallen der oude stad liggen in de nabijheid van het hedendaagsche Caprena (Capurna) en bestaan uit een akropolis met vierkante torens, een theater, rotsgraven enz.

Chaerophyllum, *Ribzaad,* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen).* Het onderscheidt zich door de aanwezigheid van een omwindsel en omwindseltjes, omgekeerd-hartvormige bloembladen en langwerpige, van 5 scherpe ribben voorziene vruchten. *C. bulbosum* L. *(Myrrhis bulbosa* S p r.) of *knoldragende kervel* groeit in Midden-Europa op vele, bij ons op enkele plaatsen; de witte, knolvormige wortels dezer plant komen in Hongarije aan de markt en worden er als salade gegeten; onze *C. temulum (dronkenmakende kervel)* bezit een penvormigen wortel.

Chaetognatha. Zie *Pijlwormen.*

Chaetopoda. Zie *Ringwormen.*

Chagosellanden is de naam eener groep van vele eilanden en koraalbanken in den Indischen Oceaan, tusschen 4° 44′—7° 39′ Z.Br. en 70° 55′—72° 52′ O.L. v. Gr. Zij liggen 450 km. ten Z. der Maladiven en omvatten de Diego Garcia-, de Trois Frères (Eagle)- en de Cosmolido-eilanden, ter gezamenlijke grootte van 110 v. km. met ongeveer 1000 inwoners, waarvan ruim 500 op Diego Garcia wonen. Dit laatste bestaat uit een steile, halvemaanvormige koraalrots, die 3 kleine eilanden met een 1 km. breede lagune omvat, de invaart tot de lagune is aan de N.W.-zijde. De eilanden zijn rijk aan kokospalmen (in 1912 voerden ze 214 900 gallons kokosolie uit) en aan schildpadden. De ligging van Diego Garcia, halverwege tusschen Aden en Kaap Leeuwin, is de reden, dat er 2 groote kolendepôts gevestigd zijn. De groep werd door de Portugeezen ontdekt; in 1791 stichtten de Franschen van Isle-de-France uit er nederzettingen, die later, als staande onder Mauritius, in Engelsch bezit kwamen.

Chagrainleder. Zie *Chagrijn.*

Chagres is een havenplaats in de Midden-Amerikaansche republiek Panama in een heete, ongezonde streek gelegen. Vóór de opening van den Panamaspoorweg was het een levendige haven. Het heeft 1000 inwoners.

Chagres is een rivier op de landengte van Panama, die op de kustcordillera San Blas ontspringt en in de Caraïbische Zee uitloopt. Wegens de talrijke watervallen is slechts een klein gedeelte bevaarbaar. De benedenloop wordt gevolgd door den Panamaspoorweg. Voor den

bouw van het Panamakanaal is van deze rivier gebruik gemaakt.

Chagrijn, ook *chagrain, shagreen* en in den Levant *saghir* genaamd, is een sterke en harde soort van leder, dat de Tartaren en Armeniërs in Astrakan, Konstantinopel enz. bereiden uit dat gedeelte der huid van paarden en ezels, hetwelk zich op den rug onmiddellijk boven den staart bevindt. De huid wordt van haar en vleesch ontdaan, vochtig op een raam gespannen, met de vleeschzijde naar beneden op den grond gelegd en dan met het harde zaad van een soort van melde *(Chenopodium album)* bestrooid, die alldaar den naam draagt van „alaboeta". Hierna wordt er viltdoek overheen gelegd en het zaad in de weeke huid getrapt, waarna men deze droogt, uitspant en het zaad er afschudt, zoodat zij een zeer oneffen oppervlakte vertoont. Vervolgens schaaft men haar glad en legt ze in water, zoodat de diepe, door het zaad ingedrukte en alzoo niet afgeschaafde plekken opzwellen en aan het chagrijnleer zijn korrelig voorkomen geven. Nadat de huid gedurende 2 etmalen geweekt is, legt men ze in een heete, geconcentreerde oplossing van soda en daarna in zout en gaat vervolgens over tot het kleuren. De geliefkoosde kleur van dit leder is zeegroen, maar men verft het ook wel blauw, rood en zwart. Voorts maakt men wel chagrijnleer van de huid van haaien, zeehonden enz. Het wordt vooral in Engeland veel nagemaakt door de huiden tusschen koperen walsen te persen, waarin dergelijke verdiepingen zijn aangebracht, als door het meldezaad worden teweeg gebracht. Er zijn ook zijden stoffen met nopjes, die den naam van *chagrijn* dragen, terwijl in de boekbinderij chagrijnpapier gebruikt wordt, dat in uiterlijk op het leder gelijkt.

Chaibar is de naam van een dorp in N. Arabië, 128 km. ten N.N.O. van Medina gelegen. In den omtrek ervan bevonden zich in de 7de eeuw Joodsche nederzettingen. *Mohammed* ondernam een gelukkigen veldtocht tegen de rijke Joodsche bevolking van Chaibar. Haar hoofd *Kinâna,* die het slot Kâmoes hardnekkig verdedigde, werd ter dood gebracht, terwijl zijn 17-jarige vrouw *Sxaffijja* door *Mohammed* tot vrouw werd genomen. Daar de Joden niet tot den Islam wilden overgaan, werden zij door kalief *Omar* uit Chaibar en geheel Arabië verdreven.

Chaiber, *Khaibor* of *Khyber* is een bergpas ten zuiden van het Chaiber-gebergte, een zijtak van den Soefrid- of Sefid-Koeh en zich uitstrekkend tot aan het dal van Kaboel. Zij vormt de verbinding tusschen de Britsch-Indische provincie Pendsjaab en Afghanistan, begint aan de Indische zijde bij het fort Dsjamroed op een hoogte van 501 m., gaat met vele windingen over het gebergte, bereikt als grootste hoogte 1011 m. en eindigt bij Dakka op een hoogte van 421 m. in het dal van de Kaboel. De pas is 53 km. lang en wordt aan de Afghaansche zijde verdedigd door het in 1878 door de Engelschen veroverde fort Ali Maasdsjid (730 m.) en aan de Indische zijde door nog veel sterker verdedigingswerken. *Alexander de Groote* vermeed dezen bergpas, terwijl alle Mohammedaansche veroveraars langs dezen in Indië zijn doorgedrongen.

Chaignet, *Anthelme Edouard,* een Fransch wijsgeer en taalkundige, geboren te Parijs den 9den September 1819, werd in 1835 repetitor en in 1863 hoogleeraar in de Oude letteren te Poitiers. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De la psychologie de Platon" (1863), „La vie de Socrate" (1869), „La vie et les écrits de Platon" (1871, bekroond door de Academie), „Pythagore et la philosophie pythagorienne" (2 dln.; 2de druk 1875), „La philosophie de la science du language" (1875), „La tragédie grecque" (1877), „Essai sur la psychologie d'Aristote" (1884), „Histoire de la psychologie des Grecs" (1888—1893, dl. 1—5) en „La Rhétorique et son histoire" (1888).

Chailar is een rivier in het N.O. van Mongolië, die onder den naam van Koeldoer op de W.-helling van den Grooten Chingan ontspringt en zich vereenigt tot de Argoen met een andere rivier, die uit het meer Dalainor komt. Het is de voornaamste bronrivier der Argoen.

Chailar is een voorname handelsplaats in het N.W. der provincie Holungkiang van Chineesch Mandsjoerije, gelegen in de groote vlakte van den Iben-gol, dicht boven haar uitmonding in de breede Chailar-gol. De stad vormt een rechthoek, door een leemen muur omgeven en telt met het Russische stadsdeel 5000 inwoners. De Chineesche inwoners zijn kooplui en vormen de bemiddelaars bij den theehandel voor de Russische kooplui in Kalgan en Dolon-nor.

Chain is de Engelsche naam voor een meetketting van 100 links (schakels). De lengte is in Engeland 22 yards of 20,11644 m., in Amerika 20 yards of 18,287836 m.

Chair eddin. Zie *Barbarossa, Cheireddin.*

Chaironeia. Zie *Chaeronea.*

Chairpoer, *Khaipoër* of *Khypore* is een schatplichtige staat in de provincie Sind van het Britsch-Indische presidentschap Bombay, beslaat een oppervlakte van 15 822 v. km. en telt (1911) 223 788 inwoners, voor het grootste gedeelte Mohammedanen. Het land vormt een groote alluviale vlakte, die in de nabijheid der W.-grens, aan den Indus, wiens water, in 5 kanalen afgeleid, het land besproeit, graan, tabak, indigo en katoen oplevert en voor schapenteelt gebruikt wordt; de rest is een zandwoestijn, die veel natron oplevert.

Chairpoer, de voornaamste plaats der gelijknamige provincie, ligt 22 km. ten O. van den Indus aan een kanaal, is zetel van den mir en telt ongeveer 7000 inwoners.

Chais, *Charles,* een godgeleerde, werd geboren te Genève den 3den Januari 1701, ontving zijn opleiding aan de hoogeschool aldaar en werd in 1724 tot den predikdienst toegelaten. Hij vermeerderde zijn kennis door belangrijke reizen en werd in 1728 beroepen als predikant bij de Waalsche gemeente te 's-Gravenhage, waar hij die betrekking gedurende 50 jaar bekleedde, daarna van de prediking ontheven werd en 10 jaar later (1788) overleed. Hij schreef o.a.: „Sens littéral de l'Ecriture sainte etc." (1733, 3 dln.), „La sainte Bible ou le vieux

et le nouveau testament etc." (1743—1790, 8 dln. in 4to met kaarten en platen), gevolgd door „Mémoires sur la vie de Mr. Chais", „Lettres historiques et dogmatiques sur les jubilés et les indulgences" (1751, 3 dln.), „Sermons" (1789, 2 dln.) enz.

Chaise-Dieu, *La,* is de hoofdplaats van het kanton van dien naam in het arrondissement Brioude van het Fransche departement Haute Loire. Het dorp ligt op een hoogte van 1090 m., heeft ongeveer 1200 inwoners, houtzagerijen en kantfabrieken. Het is zijn ontstaan verschuldigd aan een beroemde abdij (Casa Dei), die in 1036 gesticht, in 1640 door *Richelieu* met de congregatie St. Maur vereenigd werd.

Chaise d'or is de naam van een dunne en breede gouden Fransche munt uit de 13de en 14de eeuw, waarop de koning wordt voorgesteld, zittend op een Gotischen troon *(chaise).* Deze munt werd ook in de Nederlanden, onder den naam *klinkhaert,* en in Duitschland door *Lodewijk IV* (1314—1347) geslagen.

Chaise longue is een sofa zonder rug en met slechts één zijleuning.

Chaix beteekent, achter Latijnsche plantennamen geplaatst, *Dominique Chaix,* een Fransch geestelijke, die de flora van Dauphiné beschreef en in 1800 overleed.

Chaix, *Napoléon,* was een Fransch boekdrukker, die den 27sten April 1807 te Chateauroux geboren werd en in 1845 te Parijs een drukkerij oprichtte voor spoorwegboekjes, tarieven enz. Hij overleed te Parijs den 30sten Augustus 1865, waarna zijn zoon *Eduard Alban Chaix,* den 27sten Maart 1832 te Chateauroux geboren, hem opvolgde en directeur werd, toen in 1881 de zaak in een naamlooze vennootschap veranderde, onder de firma „Imprimerie et librairie centrales des chemins de fer". Hij bleef directeur tot 1888, waarna hij door zijn zoon *Alban Chaix* werd opgevolgd. Deze vennootschap geeft gidsen voor de stad Parijs, spoorboekjes, spoorweg- en handelskaarten, tarieven en andere met het verkeer in verband staande werken uit.

Chaix d'Est-Ange. *Gustave Louis Adolphe Victor Charles,* een Fransch advocaat, werd geboren te Rheims den 11den April 1800. Op 20-jarigen leeftijd vestigde hij zich te Parijs, en vooral na de Juli-omwenteling maakte hij grooten naam als advocaat in strafzaken. In 1857 werd hij procureur-generaal bij het keizerlijk gerechtshof te Parijs. Meermalen werd hij tot lid van de Kamer van Afgevaardigden gekozen, en in 1861 benoemde *Napoleon* hem tot senator. Daarna werd hij vice-president van den staatsraad. Zijn hoedanigheden als staatsman beantwoordden echter niet aan de verwachtingen. Hij overleed te Parijs den 14den December 1876. Zijn belangrijkste pleitredenen zijn in „La gazette des Tribunaux", „Le Droit" en „Annales du Barreau français" te vinden.

Chaki of *Khaki* is de naam van een groot zoutmeer in het Russische gouvernement Astrakan en in het arrondissement Ienotajewsk. Het ligt in het midden der Wolgasteppe en droogt des zomers uit, zoodat men er dan een zeer groote hoeveelheid zout kan verzamelen. In de nabijheid vindt men nog andere zout- en bitterzoutmeren en heete bronnen.

Chakri-orde is een koninklijke Siameesche ridderorde, die den 21sten April 1882 door koning *Chulalongkorn* ingesteld werd ter herinnering aan den stichter der dynastie, generaal *Chakri.* De orde wordt slechts aan leden van het koninklijk huis, n.l. 30 mannelijken en 16 vrouwelijke verleend. Eerstgenoemden dragen de ordeketen om den hals, de ster op de borst en het kleinere chakri over den rechter schouder aan een geel lint; de vrouwelijke leden dragen de ster aan een zijden band om den hals. Het ordeteeken is een gouden medaillon met geemailleerden ring en het Siameesche inschrift „Trouw, loyaliteit en vaderlandsliefde", omgeven door lauwerbladeren, waaruit een drietand steekt. De ster heeft een dergelijken vorm, alleen gaan van de lauwerbladeren zilveren vlammen uit.

Chal'at, eigenlijk *Chil'at* geheeten, is een eerekleed, dat door de vorsten van Perzië en Middel-Azië aan hun beambten wordt gegeven. In Perzië is het een lang wit bovenkleed, ter waarde van 200—1200 gulden, in Middel-Azië is het een wijd bovenkleed met lange mouwen, gemaakt van gekleurde zijde of laken. Tot een complete chal'at worden vaak wapenen en paard gerekend te behooren. Door de Russische regeering wordt de chal'at aan inboorlingen in Azië verleend.

Chalaza. Zie *Zaad.*

Chalazion. Zie *Ziekten van het oog,* 1, bij het art. *Oog.*

Chalazogamie. Zie *Generatiewisseling.*

Chalcedon of *Kalchedon,* een stad in het oude Bithynië, aan den mond van den Bosporus tegenover Konstantinopel, werd in 674 v. Chr. door de Megarensen gesticht. Eerst droeg zij den naam van Procerastis, later dien van Kalchedon. In 140 v. Chr. verloor zij haar voormaligen bloei, doordien koning *Nicomedes* met haar burgers zijn nieuwe hoofdstad Nicomeda bevolkte. Bij testamentsbesluit van *Nicomedes III* kwam zij in 74 v. Chr. aan de Romeinen en werd versterkt. De Christelijke keizers verhieven haar tot hoofdstad van Bithynië. Later werd zij door *Mithridates* ingenomen, en onder *Valerianus* had zij veel te lijden van horden Scythen. Hier behaalde den 18den September 323 na Chr. keizer *Constantinus* een overwinning op *Licinius.* Langzamerhand kwam zij in verval, maar werd weder opgebouwd door *Valens,* die haar „Justinianea" noemde. Zij is de geboorteplaats van *Xenocrates,* en in 451 werd er een belangrijk oecumenisch concilie gehouden. In 616 werd de stad door den Pers *Chosroes* en later door de Turken verwoest, die van de steenen in Konstantinopel moskeeën bouwden. Op haar plaats verheft zich thans Kadikoei, de zetel van een aartsbisschop, met een Grieksche, Armenische en Katholieke kerk, 3 scholen en ongeveer 35 000 inwoners.

Chalcedoon is een mineraal, aldus genoemd naar de stad Chalcedon (zie aldaar) en bestaat uit microkristallijn kiezelzuur (hoornsteen, jaspis), gemengd met een weinig amorf kiezelzuur (opaal). Het vormt gewoonlijk ronde,. nier-

of druipsteenvormige massa's, die in blaasvormige of spleetvormige holten der gesteenten, waarschijnlijk altijd uit een waterachtige oplossing, afgescheiden zijn. Ook komt het voor in platen, als versteeningsmateriaal van slakken en schelpen, als breccien enz. Chalcedon is kleurloos of wit (zoogenaamde witte *carneool*, dikwijls geel-, blauw- of groenachtig of door ijzeroxied rood gekleurd, ook wel met strepen en vlekken of halfdoorzichtig (Oostersche carneool), overgaande in ondoorzichtig (Westersche carneool), hetzij mat of schittenend. Het soortelijk gewicht bedraagt 2,58—2,66. De zwartachtige of roodachtige chalcedonen, die bewerkt worden, zijn gewoonlijk kunstmatig gekleurd (*zie Agaat*). *Chrysopraas* is chalcedoon, dat door nikkeloxyduul groen gekleurd is, en alleen in Silezië wordt gevonden. In het koninklijk slot te Potsdam bevinden zich uit den tijd van *Frederik den Groote* 2 tafels van chrysopraas met bladen, die bijna 1 m. lang en ruim half zoo breed zijn. Chrysopraas verliest aan het licht en in de warmte zijn fraaie kleur, men krijgt die terug, als men het eenigen tijd in vochtige aarde of vochtige watten legt, of ook, als men het met een warme nikkelnitraatoplossing behandelt.

Chalcedoon in zijn verschillende variëteiten wordt tot allerlei sieraden verwerkt en komt tegenwoordig voornamelijk uit Uruguay, ook wel uit IJsland, Siberië en Zevenburgen.

Chalcidice of het *Chalcidisch Schiereiland*, is thans de naam voor het bergachtige, boschen waterrijke schiereiland in het vroegere, in 1913 bij Griekenland ingelijfd, Turksche Sandsjak Saloniki. Tusschen de golven van Saloniki en Rendina (Orfani) springt het met 3 vingervormige, steile, rotsachtige uitloopers: Kassandra (eertijds Pallene, met de steden Olynthus en Potidaea), Longos (Sithonia) en Hagion Oros (Akte) ver vooruit in de Aegeïsche Zee. Door het langgerekte Besjikmeer en het Aiwastimeer is het bijna geheel van het vastland gescheiden. De Ouden verstonden onder Chalcidice slechts het gebied der koloniën van Chalkis. d. w. z. Sithonia en eenige naburige streken. Als voortzetting van het Thessalisch gebergte bestaat Chalcidice voornamelijk uit kristallijne soorten van lei en marmer, die in het W. door neogeenschollen vergezeld worden en ijzerertsen en zilverhoudend loodglans bevatten in de metaalrijke gebergten Choritatsi (1190 m.) en Cholomon (1040 m.). Het schiereiland, thans door Grieken bewoond, was in de Oudheid, met uitzondering van het Dorische Potidaea, met Ionische volksplantingen bezet. De tot ver in zee zichtbare Hagion Oros (Athos, 1935 m.) is de zetel van een bijna zelfstandigen monnikenstaat (*zie Athos*).

Chalcididen (*Chalcididae*) heet een familie der *Vliesvleugeligen (Hymenoptera)* en deze bestaat grootendeels uit kleine insecten. De sprieten zijn steeds duidelijk in een schaft en een zweep verdeeld; de vorm van de zweep kan zeer verschillen, zelfs bij mannetjes en wijfjes van dezelfde soort. De vleugels bezitten een zeer weinig ontwikkeld aderstelsel. Het lichaam is meestal kort, dik en gedrongen gebouwd, soms dun en slank en prijkt met een metaalachtigen glans. Vele soorten van het geslacht *Pteromalus* leven als larven ten koste van schors- en houtkevers of van galwespen, eenige van schild- en bladluizen en van maden van vliegen. De zeer algemeen verspreide r u i g v l e u g e l i g e w e s p (*Pteromalus puparum*) legt eieren in de poppen van verscheiden soorten dagvlinders.

Chalcidius, een Neo-Platonisch wijsgeer en taalkundige uit de eerste helft der 4de eeuw, was archidiaconus te Carthago en schreef een Latijnsche vertaling van den „Timaeus" van *Plato*, welke ook te Leiden door *Meursius* (1617) is uitgegeven.

Chalcis, de oude hoofdstad van het eiland Euboea en een der belangrijkste steden van het oude Griekenland, was aan de smalste plek van den Euripus gelegen en sedert 411 v. Chr. door een brug over dezen met het vaste land verbonden. Zij was eerst 50, later 70 stadiën (12,5 km.) in omvang, had een door zuilengangen omgeven marktplein en een talrijke, handeldrijvende en welvarende bevolking, die langs de oevers der Middellandsche Zee en de eilanden aldaar onderscheiden volksplantingen stichtte. *Apollo* werd er vooral vereerd, en de redenaar *Isaeus* benevens de dichter *Lycophron* waren er geboren, terwijl *Aristoteles* er zijn dagen eindigde. Reeds vóór den aanvang van den Trojaanschen oorlog, was Chalcis door de Atheners onder aanvoering van *Pandorus*, een zoon van *Erechtheus*, gegrondvest; het werd wellicht later door Ioniërs onder bevel van *Kothus* uitgebreid. Ook Aeoliërs en Oosterlingen (misschien Phoeniciers) hadden er zich gevestigd. Men meent, dat de stad haar naam ontvangen heeft van de nymph *Chalcis*, een dochter van *Asopus*. In ouden tijd was er het hoogste gezag in handen van een ridderaristocratie (Hippobotae). *Herodotus* gewaagt van een oorlog tusschen Chalcis en Eretria, waaraan ook Samos en Milete deel namen, en zelfs Thebe was geruimen tijd aan haar schatplichtig. In 506 v. Chr. verbond Chalcis zich met Thebe en Sparta, om den verbannen *Isagoras* naar Athene terug te brengen, doch moest voor Athene bukken, dat het land onder 4000 Atheensche volksplanters verdeelde. Gedurende den Perzischen oorlog was zij een bondgenoot van Athene, toonde zich weldra afvallig en werd door Pericles onderworpen (445), die er den democratischen regeeringsvorm invoerde. Na de vernedering van Athene en na den Peloponnesischen oorlog herstelde Chalcis zich weder, doch werd weldra achtereenvolgens door de Atheners, de Macedoniërs, *Antiochus* van Syrië, *Mithridates* en de Romeinen in bezit genomen. Keizer *Justinianus* versterkte haar vestingwerken, zoodat zij gedurende de Middeleeuwen een belangrijk punt bleef.

Het tegenwoordige *Chalkis*, in de middeneeuwen *Euripus* geheeten, in het Grieksch *Egribo* en in het Italiaansch *Negroponte*, was onder het bestuur der Turken een der middelpunten van bestuur en is ook thans nog een echt Turksche stad met dikke, grijze muren en zware torens, met moskeeën en minarets, met nauwe, vuile straten en onregelmatig gebouwde huizen. Zij is voorzien van een fort, van 2 havens en telt als gemeente (1907) 10 958 inwoners. In

den Europeus verheft er zich een toren, door de Venetianen gebouwd; vandaar bereikt men langs een houten ophaalbrug de poort van Chalkis. Om de straat van Chalcis te verbreeden, is het brugkasteel, dat er midden in stond, afgebroken. De stad heeft veel van aardbevingen te lijden gehad.

Chalco is een districtshoofdstad in den staat Mexico. Zij ligt 2286 m. hoog, ten Z.O. der hoofdstad aan het O.-einde van een ondiep meer, waardoor een scheepvaartkanaal loopt. Zij telt ongeveer 4000 inwoners en voorziet de hoofdstad met vruchten, groenten en bloemen uit de *chinampa's* of drijvende tuinen, die reeds ten tijde der Azteken bestonden.

Chalcochemigrafie. Zie *Chalcotypie.*

Chalcografie, afgeleid van het Grieksche c h a l k o s, koper, is een andere naam voor het graveeren in koper.

Chalcondylas, *Laonicus,* een Byzantijnsch geschiedschrijver, geboren te Athene, woonde omstreeks 1450 te Konstantinopel en schreef een geschiedenis der laatste jaren van het Byzantijnsche keizerrijk (1298—1462), die ook in het Latijn vertaald en bij herhaling uitgegeven is.

Chalcondylas, Demetrius, een broeder van den voorgaande, een Grieksch taalkenner, werd geboren te Athene in 1428, begaf zich na de verovering van zijn vaderland naar Italië, werd in 1479 aan het hof van *Lorenzo de' Medici* te Florence en in 1492 door *Lodewijk Sforza* naar Milaan geroepen, waar hij in 1511 overleed. Zijn uitmuntende Grieksche spraakkunst „Erotemata" (Milaan 1493, Parijs 1525, Bazel, 1546) overtre ft die zijner voorgangers; ook heeft hij de eerste gedrukte uitgaven van *Homerus* (1488), van *Isocrates* (1493) en van *Suidas* (1499) bezorgd.

Chalcotypie, ook *Chalcochemigrafie* geheeten, is een methode, om een koperplaat zóó te bewerken, dat daarvan evenals van een houtsneêplaat afdrukken kunnen worden gemaakt. Zie ook *Zincografie.*

Chalcoxylographie noemt men een methode, door *Sieglander* te Weenen in 1837 uitgevonden, om door een vereeniging van houtsnee- en kopergraveerkunst prenten te maken, die op aquatint-prenten gelijken.

Chalcus (Grieksch $\chi\alpha\lambda\kappa o\tilde{\upsilon}\varsigma$ van $\chi\alpha\lambda\kappa\acute{o}\varsigma$ = koper) is een oud-Grieksche koperen munt, ter waarde van $^1/_8$ en later van $^1/_{10}$ obool. Zij ontstond door de behoefte aan een munt van geringe waarde, daar aanvankelijk in Griekenland de zilveren muntvoet bestond en men zeer kleine bedragen niet in zilvermunt kon uitdrukken. De chalcus werd eerst duurzaam geslagen na den tijd van *Alexander den Groote* en was verschillend van grootte.

Chaldaea (Grieksch *Chaldaioi,* Latijn *Chaldaeï,* Hebreeuwsch *Chasdim,* Chaldeeuwsch *Chasdaje,* Assyrisch *Kaldoe)* is volgens het Oude Testament in ruimeren zin niets anders dan Babylonië, doch in meer beperkten zin een gewest van dit Aziatisch rijk en wel gelegen ten westen van den Eufraat en zich uitstrekkende tot aan de woestijnen van Arabië, alzoo het zuidwestelijk gedeelte van de hedendaagsche landstreken Bagdad en Bassora. Dit landschap ontleent zijn naam aan het Semietische volk der *Chalda,* in den Bijbel *Chasdim* genoemd, die volgens spijkerinschriften omstreeks 1000 v. Chr. in Zuid-Babylonië woonden, zich later over geheel Mesopotamië uitbreidden en rusteloos er naar streefden, alleenheerschers in het land te worden. Het volk was verdeeld in vele stammen, waarvan de machtigste en invloedrijkste het „Huis van *Jabin*" was, in Z.-Babylonië aan de Perzische Golf gevestigd. Het eerst worden land en volk der Chaldaeërs (Kaldoe) vermeld in 879 ten tijde van *Asurnazirpal,* vervolgens in 851 onder *Salmanassar II,* toen zij zich reeds over het geheele land verbreid hadden. Onafgebroken nam hun invloed toe, en eindelijk gelukte het aan *Nabopolassar* (omstreeks 625) geheel Babylonië als onafhankelijk rijk in de macht der Chaldaeen te brengen. Na den val van Ninive (606) nam het Chaldaesche of Nieuw-Babylonische rijk de plaats van Assyrië in.

Later had de naam van *Chaldaeër* of *Chaldeeuw* de beteekenis van *sterrenkundige* of *sterrenwichelaar,* daar dit volk zich met grooten ijver en tevens met goed gevolg op de sterrenkunde had toegelegd. Op den toren van den tempel van *Bel,* den Babylonischen *Zeus,* werden zeer nauwkeurige waarnemingen gedaan. Daardoor gelukte het hun, de Chaldeeuwsche periode (zie aldaar) te bepalen, een hulpmiddel, waarmede zij de zon- en maansverduisteringen konden voorspellen. Ook meent men, dat zij de lengte van het jaar zóó nauwkeurig vaststelden, dat zij bekend moesten zijn met den teruggang der nachteveningen. Volgens *Diodorus Siculus* beschouwden zij de maan als het meest nabijzijnde hemellichaam, dat zijn licht ontving van de zon, en wisten zij, dat de maansverduistering veroorzaakt werd door de schaduw der aarde. Volgens *Stobaeus* en *Seneca* hielden zij de kometen voor planeten, die dan alleen gezien werden, als zij tot de aarde naderden. Van de geschriften der Chaldeeuwen is niets tot ons gekomen, dan eenige fragmenten in spijkerschrift.

Verkeerd noemde men vroeger het *Arameesch,* de taal waarin gedeelten van het Oude Testament, Targoemim en de Jeruzalemsche Talmud geschreven waren, ook *Chaldeeuwsch.*

Chaldeeuw of *Chaldaeër.* Zie *Chaldaea.*

Chaldeeuwsche cyclus. Zie *Chaldeeuwsche periode.*

Chaldeeuwsche periode, ook *Sarosperiode* of *periode van Halley* geheeten, is volgens *Suidas* van Chaldeeuwschen oorsprong en duurt $6585^1/_3$ dagen of 18 jaren en 11 dagen (Juliaansche tijdrekening). In dien tijd is de maan 223 maal ten opzichte van zon en aarde in denzelfden stand geweest (synodische maand, van volle maan tot volle maan) en de maan ten opzichte der knoopenlijn 242 maal rondgedraaid. De onderlinge stand is na zulk een periode weer geheel dezelfde, zoodat zon- en maansverduisteringen in dezelfde volgorde en met dezelfde tusschenpoozen terugkeeren, indien men op eenige minuten onnauwkeurigheid niet let. Volgens *Geminus,* die 70 v. Chr. leefde, zijn de oudste astronomen, n.l. de Chaldaeërs, de uitvinders van de drievoudige Sarosperiode, d. i. dus die van 19756 dagen.

Chaldeeuwsche taal. Een minder juiste en thans verouderde benaming voor het West-Arameesch. Zie bij *Arameesche taal- en letterkunde.*

Chaldron, vroeger ook wel *chaudron* of *chalder* geheeten, was oorspronkelijk een groote Britsche maat voor vaste stoffen van 4 imperial-quarters of 1163,125 L. Thans wordt het nog wel voor steenkolen gebruikt, hoewel die wettelijk sedert 1836 bij het gewicht moeten verkocht worden. In Londen bevat het 24 hundredweights of 1219½ kg., in New-Castle 53 hundredweights of 2692½ kg.

Chaled of *Chalid, Ben Walid el Makhzoemi,* uit den stam Koreïsj, aanvankelijk een verbitterd tegenstander van *Mohammed,* droeg niet weinig bij tot de nederlaag van dezen bij den berg Ohod (625), maar schaarde zich na het huwelijk van den Profeet met *Meimoena,* een bloedverwant van *Chaled,* aan zijn zijde en werd zijn trouwste en dapperste veldheer. In den slag bij Moeta in Syrië schonk *Mohammed* hem den eerenaam van *Saifallah* of *Zwaard Gods.* Na den dood van den Profeet versloeg hij de Perzen in den Ketenslag (633), nam in 635 Damascus, versloeg het leger van *Heraclius* bij de beek Yarmack (636) en veroverde Syrië, Palestina en een gedeelte van Perzië. Hij overleed te Emesa in 642.

Chalga. Zie *Kalgan.*

Chalgrin, *Jean François,* een Fransch architect, geboren te Parijs in 1739, overleden aldaar in 1811, was een leerling van *Servandoni.* Zijn voornaamste werken zijn de kerk van Saint-Philippe du Roule te Parijs, in 1784 voltooid en de Arc de Triomphe de l'Etoile, in 1806 begonnen, doch pas lang na zijn dood voleindigd.

Chalif. Zie *Kalief.*

Chalkanthiet is een mineraal, bestaande uit kopervitriool (waterhoudend kopersulfaat $CuSO_4 + 5\ H_2O$). Het bevat 25,4 % koper en vormt zeldzaam voorkomende, trikline kristallen met veel vlakken en blauw van kleur. In den regel vormt het stalaktitische of niervormige aggregaten of een aanslag. Voornamelijk ontstaat het door de oxydatie van koperkies als secundair product.

Chalki is een van de middelste Prinseneilanden voor den Bosporus in de Zee van Marmora gelegen. Onder de drie kloosters op dit eiland is dat van de Heilige Drieëenheid, volgens de overlevering door den patriarch van Konstantinopel *Germonos IV* in de 19de eeuw opnieuw gebouwd, om tot theologische academie voor de Grieksche Kerk in Turkije te dienen. In 1845, onder bestuur van den hoogleeraar *Konstantinos Typaldos* geopend, geeft deze hoogeschool, als alumnaat ingericht, een grondige wetenschappelijke vorming.

Chalkis. Zie *Chalcis.*

Challamel, *Jean Baptiste Marie Augustin,* een Fransch geschiedkundige, geboren den 18den Maart 1818, bezocht het Collège Henri IV te Parijs en werd advocaat. Later wijdde hij zich aan de beoefening der fraaie letteren en werd in 1844 onderbibliothecaris van St. Geneviève. Hij overleed te Parijs in 1894. Van zijn werken noemen wij: „Histoire-Musée de la République Française, depuis l'assemblée des notables jusqu'à l'empire" (1841, 2 dln.; 3de druk 1858), „Saint Vincent de Paul" (1841; 3de druk 1856), „Les Français sous la révolution" (1843, met *Ténint),* „Isabelle Farnèse" (1851, 2 dln.), „Madame du Maine, ou les légitimes et légitimés" (1851 en 1853), „Histoire populaire de la France, de la révolution, de Napoléon, de Paris" (1851, 4 stukken, met platen van *Bellange),* „Histoire anecdotique de la Fronde" (1860), „Histoire du Piémont et de la maison de Savoie" (1860), „Histoire populaire des Papes" (2de druk 1861), „La régence galante" (1861), „Le roman de la plage" (1863), „Mémoires du peuple Français" (1865—1873, 3 dln). en „Histoire de la liberté en France" (1886).

Challemel-Lacour, *Paul Armand,* een Fransch schrijver en diplomaat, den 19den Mei 1827 te Avranche geboren, ontving zijn opleiding aan het Lycée Saint Louis, hield vervolgens te Parijs en daarna te Limoges en te Pau voorlezingen over wijsbegeerte en werd wegens zijn vrijzinnige gevoelens door de regeering van den 2den December 1851 in hechtenis genomen en verbannen. Na verloop van 3 jaren keerde hij terug en vroeg vruchteloos verlof om een cursus te openen over letterkunde en kunst. Inmiddels werkte hij mede aan dagbladen en tijdschriften, schreef: „Philosophie individualiste" (1864) en gaf de „Oeuvres complètes de Madame d'Epinay" (1870) in het licht. In 1870 werd hij prefect van het Rhônedepartement, maar nam weldra zijn ontslag, in 1872 lid van de Nationale Vergadering, waar hij zich bij de linkerzijde voegde, en in 1876 lid van den Senaat. Toen in 1879 de republikeinsche partij bij de verkiezingen voor den Senaat de overhand behield, werd hij op aandringen van zijn vriend *Gambetta* tot Fransch gezant te Bern benoemd, werd in 1880 gezant te Londen, tot groote ergernis der clericalen, die hem en zijn voorouders van zoovele wandaden betichtten, dat zulks aanleiding gaf tot een interpellatie in het Engelsche parlement. Hij werd in 1882, na den val van *Gambetta,* teruggeroepen, maar zag zich in Februari 1883 in het kabinet-*Ferry* belast met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, trad echter wegens de Tonkinkwestie reeds in December af. In 1885 herkozen tot senator van Bouches-du-Rhône, werd hij in 1888 vice-president van den Senaat. Den 19den December 1888 hield hij een opzienbarende rede, waarin hij de republikeinen en de socialisten gedoucht onder handen nam, werd in 1893 lid van de Académie en behoorde tot de volgelingen van *Renan.* Later benoemd tot president van den Senaat, leidde hij de congressen tot verkiezing van *Casimir-Périer* en *Faure* als president der Fransche republiek. Hij overleed den 26sten October 1896 te Parijs. *Challemel-Lacour* gold als een der grootste staatkundige redenaars van Frankrijk en een grondig kenner der wijsbegeerte. Van zijn hand verscheen nog een vertaling van de geschiedenis der wijsbegeerte van *Ritter* (1861).

Challenger-expeditie is de naam der wetenschappelijke reis, door de gladdek-korvet „Challenger" van de Engelsche marine onder-

nomen van den 21sten December 1872 tot den 24sten Mei 1876 tot vermeerdering van de kennis der wereldzee. Sir *George Nares* was gezagvoerder, terwijl aan sir *Wyville Thomson* de wetenschappelijke leiding was opgedragen. Behalve een aantal knappe zeeofficieren waren er verschillende beroemde vakgeleerden aan boord en was het schip voortreffelijk voor zijn doel uitgerust en met allerlei toestellen voor diepzeeonderzoek voorzien. Scheikundige, natuurkundige en biologische laboratoria, donkere kamers voor photografie enz. waren eveneens aanwezig. Behalve hydrografische onderzoekingen werden vooral meteorologische, magnetische, geologische, zoölogische en botanische uitgevoerd, alsmede eenige weinig bekende eilanden en kusten opgemeten en hun ligging astronomisch bepaald.

De „Challenger" voer eerst door de Golf van Biscaye naar Gibraltar en vandaar naar Madeira en Teneriffe, terwijl voortdurend gelood en met het sleepnet op den bodem gevischt werd. Vervolgens ging het naar West-Indië, waar St. Thomas werd aangedaan, daarop naar de Bermuda's, naar Halifax en weer terug naar de Bermuda's en van hier over de Azoren, de Kaap-Verdische eilanden, St. Paul en Fernando-Noronha naar Bahia. De reis werd voortgezet dwars door den Zuid-Atlantischen Oceaan over Tristan da Cunha naar Kaap de Goede Hoop, vanwaar men den 17den December 1873 vertrok en over de Prins Edward-, Crozet-, Kerguelen- en Mac-Donald-eilanden in de Zuidpoolstreken kwam. Men bereikte de bekende ijsbarrière op 66° 40′ Z.Br. en 78° O.L. om het „Terra australis incognita" te verkennen, maar zag geen spoor van land. Nu werd weer naar het N. gestuurd en den 17den Maart 1874 Melbourne bereikt, later Sydney, Nieuw-Zeeland en de Fidsji-eilanden aangedaan. Na de Torresstraat gepasseerd te zijn, deed de „Challenger" de Z.-kust van Nieuw-Guinea, de Molukken en de Philippijnen aan op de reis naar Hongkong. Vandaar voer men over de Philippijnen terug langs de N.kust van Nieuw Guinea tot de Admiraliteitseilanden en N. waarts naar Yokohama, dat den 11den April 1875 bereikt werd, terwijl men onderweg verscheiden kustplaatsjes en eilanden bezocht had. Van Japan liep de reis over de Sandwicheilanden, Tahiti en Juan Fernandez naar Valparaiso, door de straat van Magelhaes, de Falklandseilanden aandoende, naar Montevideo, verder oostwaarts tot in de buurt van Tristan da Cunha en naar het N. over Ascension en de Kaap-Verdische eilanden, westelijk aan de Azoren voorbij naar Vigo, waarna het punt van uitgang, Portsmouth, den 24sten Mei 1876 weer bereikt werd. Aan het doel van den tocht werd op schitterende wijze voldaan, en op een reis van 68 890 zeemijlen had men 374 diepzeeloodingen, 255 temperatuuropnamen en 240 trekken met het sleepnet uitgevoerd. Daardoor werden omtrent de gesteldheid van den zeebodem gegevens bijeengebracht, zooals ze alleen nog de Duitsche „Gazelle", de Fransche „Talisman" en „Travailleur" en de Amerikaansche „Blake" en „Tuscarora" verschaft hebben. *Zie ook Diepzeeonderzoek.* Het verzamelde materiaal werd door een reeks specialiteiten bewerkt en de rijke resultaten der expeditie medegedeeld door sir *W. Thomson* en *John Murray* in het op grootsche wijze met kaarten, platen, teekeningen, diagrammen enz. versierde werk „Report of the scientific results of the voyage of H. M. S. Challenger" (50 dln., Londen, 1882—1895).

Chalmers, *George,* een Schotsch geschiedschrijver, werd in 1742 geboren te Fochabers in het Schotsche graafschap Murray, studeerde te Aberdeen en te Edinburgh in de rechten, vertrok naar Noord-Amerika en vestigde zich te Baltimore. Bij het uitbarsten van den opstand koos hij de zijde der ministeriëele partij. In 1775 keerde hij naar Engeland terug en aanvaardde er in 1786 een betrekking bij het ministerie van Handel en Koloniën. Hij overleed den 31sten Mei 1825. Van zijn geschriften noemen wij: „Political annals of the united colonies" (1780), „On the comparative strength of Great-Britain during the present and proceeding reigns" (1782), „Collection of treatises between Great Britain and other powers" (Londen 1790, 2 dln.) en „Caledonia, or a topographical history of North-Britain" (1807, 4 dln.). Voorts heeft hij onderscheiden levensbeschrijvingen van merkwaardige personen geleverd.

Chalmers, Alexander, een zoon van den voorgaande, werd den 29sten Maart 1759 te Aberdeen geboren en was aanvankelijk werkzaam aan de dagbladpers te Londen. Zijn eerste werk van belangrijken omvang was zijn „General biographical dictionary" (1812—1817, 32 dln., met meer dan 9000 artikelen, waarvan hij er ruim 6000 zelf schreef). Voorts „The British essayists with prefaces historical and biographical" (Londen 1803, 45 dln.), „History of the university of Oxford" (1810, 2 dln.) en zijn „British poets from Chaucer to Cowper" (1810, 21 dln.). Daarenboven heeft hij van onderscheiden Engelsche werken nieuwe uitgaven bezorgd. Hij was lid van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen enz., en overleed den 10den December 1834.

Chalmers, *Thomas,* een kanselredenaar der Presbyteriaansche Kerk in Schotland, werd geboren den 17den Maart 1780 te Anstruther in het Schotsche graafschap Fife, studeerde in de wis- en natuurkunde en in de theologie en werd, nadat hij eerst op het land een predikambt had waargenomen, achtereenvolgens beroepen te Edinburgh en te Glasgow. Zijn prediking was aanvankelijk geheel rationalistisch, doch ademde tevens zedelijken ernst en een vurigen ijver voor recht en waarheid, voor reinheid van wandel en onbekrompen menschlievendheid. Een langdurige ongesteldheid bracht hem echter later tot een meer evangelisch standpunt. Niettemin bleef hij de zelfstandigheid der wetenschap handhaven, en zijn redekunstig betoog verraadt den beoefenaar der wiskunde. Vooral maakte hij naam door zijn zeven leerredenen over het verband van de sterrenkunde met den Bijbel. In 1823 werd hij hoogleeraar in de zedekunde te St. Andrews en in 1825 te Edinburgh. Gedurende zijn laatste levensjaren werkte hij met kracht aan de uitbreiding van zijn Nationale Kerk. Toen de regeering zijn eisch, dat de Dissenters tot onderhoud der Staatskerk zouden bij-

dragen, van de hand wees, gordde hij zich openlijk tegen haar ten strijd, vooral in het voorjaar van 1828, door 6 voorlezingen, die hij te Londen hield. Intusschen krenkte hij door zijn verbond met de Tories de vrienden der Presbyterianen. Weldra trad *Chalmers* met nog hoogere eischen op en het gevolg daarvan was in 1843 de scheiding van zijn kerkgenootschap van den Staat. Zoo ontstond de *Vrije Schotsche Kerk*, waarvan *Chalmers* de ziel bleef, totdat hij den 31sten Mei 1847 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „The evidence and authority of the christian revelation" (1817), „Discourses on astronomy" (1817), „Commercial discourses" (1818) en „Occasional discourses (1818). Zijn nagelaten handschriften zijn door den boekhandelaar *Constaple* te Edinburgh voor 10 000 pond sterling gekocht en onder den titel „Posthumous works" (1847) in het licht gegeven. Een bloemlezing uit zijn geschriften (in 12 dln.) legde *Hanne* ter pense (Edinburgh 1854—1857).

Châlons-sur-Marne, de hoofdstad van het Fransche departement Marne, in het oostelijk gedeelte van Champagne, 22 km. ten oosten van Parijs, aan de bevaarbare Marne, het Marne-Rijnkanaal en den Oostenspoorweg gelegen en van 2 armen de Marne doorsneden, telt (1911) 31 367 inwoners en bezit onderscheidene fraaie gebouwen, zooals de hoofdkerk St. Etienne uit de 13de eeuw, de kerk Notre Dame van 1158—1322 in overgangstijl gebouwd met 2 spitse torens en schoone glasschilderingen, het stadhuis, het gebouw der prefectuur (weleer het paleis der graven *van Artois)* enz. De stad is de zetel van een bisschop en heeft een rechtbank en eenige inrichtingen van onderwijs, een boekerij, een kabinet voor natuurlijke historie, een genootschap voor landbouw enz. De voornaamste takken van nijverheid zijn er looierijen, het vervaardigen van wollen en katoenen stoffen, van linnen, van kousen, alsmede het kweeken van druiven, meloenen, asperges, hennep en een belangrijke handel in champagnewijn. Voorts is er handel in graan, meel, wol, hennep, oliezaad, hout, gips enz. Ook zijn er jaarlijks 9 markten.

Deze stad is het oude *Catalaunum* of *Durocatalaunum* in het land der Catalauniërs, hetwelk tot Gallia Belgica behoorde. In 273 na Chr. versloeg hier *Aurelianus* zijn vijand *Tetricus* en in 366 *Jovinus* de Alemannen. Voorts had in haar nabijheid bij Troyes de groote nederlaag van *Attila* plaats in 451. In 643, 931 en 947 werd de stad veroverd en verwoest. De bisschoppen van Châlons waren weleer in groot aanzien. Voor en na werd de stad door verschillende Middeleeuwsche graven veroverd. In 1214 streed haar leger bij Bouvines en in 1413 sloeg het de Engelschen, die tegen Châlons oprukten. *Hendrik IV* verplaatste in 1589 het Parlement van Parijs derwaarts, en de regeering van Châlons had den moed om de excommunicatiebul van 1591 van *Gregorius XIV* en in 1592 die van *Clemens VIII*, beide tegen dien vorst gericht, door beulshanden te doen verbranden. Den 4den Februari 1814 veroverden de Pruisen de voorstad en namen den volgenden dag de stad in bezit, en den 3den Juli 1815 werd zij door *Tsjernitsjef* ingenomen, waarbij generaal *Rigault* zich moest overgeven.

In de nabijheid der stad werd in 1856 het „Kamp van Châlons" als oefeningsplaats voor het Fransche leger in gereedheid gebracht en in het daarop volgende jaar voor de eerste maal betrokken. Het ligt op het gebied der dorpen Groot- en Klein-Mourmelon, aan de beek van dezen naam, en is door een spoorweg met Châlons en met Rheims verbonden. Na de eerste nederlagen der Franschen in den oorlog van 1870 en nadat *Canrobert* met zijn troepen naar Metz was vertrokken, begaven zich de overblijfselen van *Mac-Mahons* leger en die van het korps van *De Failly* naar het kamp van Châlons, om er zich te herstellen en te versterken. In den nacht van den 21sten op den 22sten Augustus 1870 verlieten zij echter het kamp, nadat zij dit gedeeltelijk aan de vlammen hadden prijs gegeven en volbrachten hun aftocht in de richting van Rheims. Bij den verderen loop van den oorlog vormde Châlons een belangrijk station ter verbinding van de Duitsche belegeringstroepen voor Parijs met Duitschland.

Châlons-sur-Saône is een handels- en fabriekstad en tevens de hoofdstad van het gelijknamige arrondissement, in het departement Saône-Loire gelegen, in een mooie streek van Bourgondië, aan den mond van een kanaal, dat de Saône met de Loire verbindt, aan de Saône en aan den spoorweg naar Lyon, 179 m. boven den zeespiegel. Zij telt (1911) 31 550 inwoners, die een belangrijken handel drijven in wijn, sterke dranken, azijn, graan, meel, houtskolen, ijzer, gips, laken enz. In de fabrieken bereidt men olie, borax, wijnsteen, glas, kristal, suiker, bier enz. Voorts is er een scheepstimmerwerf, en 6 markten brengen er jaarlijks veel verkeer.

De stad is omgeven door muren, bezit 4 voorsteden, een prachtige kade aan de rivier en fraaie wandelingen. Tot de merkwaardige gebouwen behooren de kerk St. Vincent, gebouwd van 1386 tot 1440, het stadhuis en het hospitaal St. Laurent. Men vindt er voorts, behalve rechtbanken en scholen, een openbare bibliotheek, een museum van schilderijen, benevens genootschappen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Kunst. Zij is het *Cabillonum* in het land der Aeduërs, bij *Caesar* vermeld, en was reeds in de dagen der Romeinsche keizers een aanzienlijke handelsstad. In de 4de eeuw is er een bisdom gesticht, dat eerst ten tijde der Revolutie werd opgeheven. Van de Bourgondiërs ging Châlons in 534 aan de Franken over, werd de residentie van den Merovinger *Guntram* († 592) en vormde in de 10de eeuw het Bourgondisch leengraafschap Châlonnais, hetwelk in 1097 voor de helft het eigendom werd van den bisschop van Châlons. De andere helft verviel in 1237 aan het hertogdom Bourgondië, en geheel Châlons kwam in 1477 aan de Fransche Kroon. In 1562 werd de stad door de Hugenoten veroverd.

Chalotais, *Louis René de Caradeuc de la*, procureur-generaal bij het parlement van Bretagne, werd den 6den Maart 1701 te Rennes geboren. droeg door zijn: „Comptes rendus des constitutions des Jésuites" (1761) veel bij tot de verbanning der Jezuïeten uit Frankrijk en zocht

door zijn: „Essai d'éducation nationale ou plan d'études pour la jeunesse" (1763) het destijds gevolgde opvoedingstelsel te verbeteren. Toen hij in het strijdperk trad tegen de nieuwe belastingwetten van het ministerie, werd hij in 1765, als de vermeende vervaardiger van een smaadschrift, met zijn zoon in hechtenis genomen en naar Saintes verbannen. Eerst in 1774, na den dood van *Lodewijk XV*, aanvaardde hij weder zijn ambt. Het geschrift over zijn proces, „Ad perpetuam sceleris memoriam", verspreidde zich, in weerwil van het verbod, over geheel Frankrijk, daar *Voltaire* en het volk hem in bescherming namen. Hij overleed den 12den Juli 1785.

Chalupetzky, *Franz,* is een der sterkste Hongaarsche schaakspelers. Hij werd geboren den 6den April 1886 in Altenburg en is vooral bekend om zijn geestig spel. Hij deelde den tweeden en derden prijs in het groote Internationale Hoofdtournooi te Praag in 1908 met *Abonyi.*

Chalybaeus, *Heinrich Moritz,* een Duitsch wijsgeer, geboren den 3den Juli 1796 te Pfaffroda in het Saksische Ertsgebergte, studeerde te Meissen en te Leipzig eerst in de letteren en vervolgens in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. Nadat hij een paar jaar als huisonderwijzer werkzaam was geweest, werd hij eerst leeraar te Dresden. Zijn voorlezingen vormden het werk: „Historische Entwickelung der speculativen Philosophie von Kant bis Hegel" (Dresden 1837, 5de druk 1860), waarna hij benoemd werd tot hoogleeraar te Kiel. Van zijn overige geschriften vermelden wij zijn hoofdwerk „System der speculativen Ethik" (1850, 2 dln.), „Philosophie und Christenthum" (1853) en „Fundamentalphilosophie" (1861). Na den Sleeswijk-Holsteinschen Oorlog moest hij als Duitscher zijn betrekking nederleggen, doch slechts voor korten tijd. Hij overleed op een vacantiereis den 22sten September 1862.

Cham is een stad in Beieren in het gelijknamige district, aan de uitmonding van de Cham in den Regen gelegen, op een hoogte van 385 m. Zij telt (1910) 4558 inwoners, bezit een rechtbank, een Gotische kerk en stadhuis, houtindustrie, bierbrouwerijen en in de buurt granietgroeven. De bevolking drijft handel in graan, linnen, deelen en kopsch hout, waarvoor het de grootste stapelplaats van Zuid-Duitschland is. In de buurt ligt de oude kerk Chammünster en de ruïne Chamereck. In den Oostenrijkschen Successieoorlog werd het door *Trenck* geplunderd en verwoest.

Cham is de naam van een dorp in het Zwitsersche kanton Zug, 4,5 km. W.N.W. van Zug gelegen, op een hoogte van 420 m., aan den vruchtbaren oever van het meer van Zug, bij de uitmonding der Lorze. Het telt (1910) 3464 inwoners en heeft fabrieken van papier en cellulose, katoen en gecondenseerde melk. De Anglo-Swiss Condensed Milk Co. heeft 400 arbeiders in dienst en verwerkt dagelijks de melk van 8000 koeien (jaarlijksche productie meer dan 40 millioen bussen). Zij heeft filialen op vele plaatsen in Zwitserland, Duitschland, Engeland en Amerika.

Cham, een zoon van *Noach,* was volgens de ethnografische voorstelling der Joden (zie Genesis X) de stamvader der zuidelijke volken, speciaal der Afrikaansche, door zijn vier zonen *Kusch* (Zuid-Arabië en Aethiopië), *Mizraim* (Egypte), *Put* (West-Afrika) en *Kenaän* (Palestina en Phoenicië).

Cham, *Amédée de Noé,* genaamd *Cham,* een Fransch caricatuurteekenaar, werd den 26sten Januari 1819 te Parijs geboren. Eerst genoot hij onderwijs van *Paul Delaroche,* bezocht vervolgens het atelier van *Charlet* en ontwikkelde onder dezen zijn talent voor het teekenen. In 1842 verschenen zijn eerste caricaturen, onderteekend met *Cham.* Hij werkte vooral voor almanakken, zooals den „Almanac prophétique", voor het „Musée Philipon", en voor den „Charivari". Zijn caricaturen zijn later in albums verschenen. Hij overleed den 6den September 1879 te Parijs.

Chamade, vermoedelijk afkomstig van het Italiaansche woord *chiamata* (kreet), was een teeken met den trommel, dat de belegerde den belegeraar gaf, om aan te duiden, dat hij wenschte te capituleeren; vandaar de uitdrukking *chamade slaan.* Tevens stak de belegerde een wit vaandel omhoog voor het geval, dat de chamade niet gehoord of niet begrepen werd.

Chamaecyparis, een naaldhoutsoort, behoorende tot de *Cupressineeën,* die alle behalve *Ch. nutkaensis* Spach. een karakteristieke witte teekening om de huidmondjes aan de onderzijde der naalden vertoonen. In Amerika komen 3, in Japan 2 soorten van *Chamaecyparis* voor, waarvan de *Ch. Lawsoniana* Parl. het meest bekend is. In zijn vaderland — Westkust van Californië en Zuid-Oregon — bereikt hij een hoogte van 50 m., en stijgt hij 500 m. boven de zee. Het hout is roodachtig, duurzaam en geeft een eigenaardigen zoetachtigen geur, die het tegen insecten beveiligt. Aangezien deze houtsoort schaduw verdraagt en zijdelingsche beschutting verlangt, komt zij voor aanbouw in niet te drogen grond en te droge lucht — bij voorkeur gemengd met andere houtsoorten — in aanmerking. *Ch. obtusa* Sieb en Succ. is een van de waardevolste boschboomen van Japan, waar hij van 30 tot 38° N.Br. uitgestrekte bosschen vormt, die in kaalhakbedrijf behandeld worden. Hij stijgt van 300 m. tot 1000 m. in de bergen; een klimaat als dat voor de zuidelijke eiken past hem het best. Het hout is roodachtig met aangenamen geur, splijt gemakkelijk, en wordt voor beals, scheepsbouw enz., maar speciaal voor de Japansche lakwerken gebezigd. *Ch. pisifera* Sieb. en Succ. is een eveneens in Japan veel voorkomende boschboom, die echter veel grover, maar ook gemakkelijk te bewerken hout levert. Hij is gevoeliger tegen droogte van den grond en van de lucht dan de vorige. *Ch. nutkaënsis* Spach. uit West-Amerika in vochtige dalen en aan de kust voorkomend. De kleur van het loof is donkergroen, de takken zijn van onder lichter groen, ook bevat de zaadhuid geen harsbuilen, zooals die van de vorige. Zijn aanbouw heeft voornamelijk als sierboom plaats. *Ch. sphaeroidea* Spach. bereikt slechts 25 m. hoogte, op veenachtigen grond of vochtig zand in loofhout gemengd, in Canada en Noord-Caro-

lina voorkomend; het hout is grauwbruin, duurzaam en licht.

Chamaedorea *Willd.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*. Het onderscheidt zich door zijn tweehuizige bloemen met een 3-deeligen binnensten, en een 3-bladerigen buitensten bloemdekkrans. De plant levert een éénzadige bes en omvat lage, slanke palmen met vindeelig loof, die in Mexico en Zuid-Amerika groeien. Van de soorten noemen wij: *C. elatior* Mart., *C. elegans Mart.* en *C. fragrans* Mart., *C. amazonica* Lind. uit Zuid-Amerika, *C. Arenbergiana* Wendl. uit Guatemala, *C. Batlingiana* Wendl. uit Nieuw-Granada, *C. geonomaeformis* Wendl. uit Peru, *C. Sartorii* Liebm. uit Mexico en *C. Warszewiczii* Wendl. uit Formosa.

Chamaeleon. Zie *Kameleon.*

Chamaeleon minerale. Zie *Kaliumpermanganaat.*

Chamaerops is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*. Het onderscheidt zich door polygamische bloemen met een 3-deeligen binnensten en een 3-bladerigen buitensten bloemkrans, door meeldraden, die van onderen zijn saamgegroeid, door 3 stempels en éénzadige bessen. Het omvat lage palmboomen met een korten tronk, dicht opeenstaande, stijve, waaiervormige bladeren, geelachtige bloemen en olijfvormige vruchten (zie de afb.). Hiertoe behoort de eenige Europeesche palmsoort, namelijk *C. humilis* L., die stekelige bladstelen met een enkelvoudige bladscheede bezit en aan de Europeesche kust der Middellandsche Zee van Sicilië tot Toskane, vooral bij Nizza en aan de Spaansche kust, gevonden wordt en ook in Noord-Afrika groeit. Het is een heestergewas, dat wel eens 7 m. hoog wordt. Een andere soort *C. Palmetto* Mich., met lagen tronk, handdeelige bladeren, doornlooze bladstelen, gevouwen blaadjes en dubbele bladscheeden, groeit in Carolina en Florida aan het strand. Beide soorten **kan men des zomers bij ons in de open lucht** plaatsen, maar des winters hebben zij een temperatuur noodig van 4—6° C.

Chamaerops excelsa.

Verder zijn bekend: *C. excelsa,* uit Japan, *C. excelsa var. Fortunei* Hook, uit China en *C. Martiana* Wendl. uit Nepal. Het zijn alle echte dwergpalmen.

Chamaven, *Chamabi, Chaubi,* is de naam van een Germaansch volk, dat aanvankelijk in de nabijheid van den Melibocus (het Odenwald bij Bensheim) gevestigd was, vervolgens den Rijn afzakte en eindelijk verschillende streken in 't midden van ons land, als Utrecht, de Veluwe, het Zutfensche, en verder Bentheim, een gedeelte van Munster en het land der Bructeren (Munster en Osnabrück) in bezit nam (98 na Chr.). Zij behoorden tot het bondgenootschap der Cherusken tegen de Romeinen; later voegden zij zich bij dat der Franken, en sommige afdeelingen van dien stam verplaatsten zich naar Gallië. Ook begaven er zich in Romeinschen krijgsdienst, doch onder voorwaarde, dat zij niet genoodzaakt zouden zijn over de Alpen te trekken. Omstreeks 4 eeuwen na Chr. hadden zij zich geheel en al in de Franken opgelost. Het schijnt echter, dat de herinnering aan hun naam bij ons is overgebleven in dien van het gewest Hameland, gelegen tusschn den oorsprong van den IJsel en Deventer.

Chamberlain, Sir *Neville Bowles,* een Engelsch generaal, werd den 10den Januari 1820 geboren te Rio de Janeiro, waar zijn vader, Sir *Henry Chamberlain,* Britsch Consul-generaal was. Hij trad in 1837 in dienst bij het Indisch leger, onderscheidde zich in den oorlog tegen Afghanistan en Sindh, werd in 1842 officier bij de lijfwacht van den gouverneur-generaal, in 1843 deputy-assistant van den kwartiermeester-generaal en in 1848 adjudant van lord *Dalhousie,* voerde bevel over het 8ste regiment ongeregelde cavalerie in Pendsjaab, fungeerde als militair secretaris van den opper-commissaris sir *John Laurence* en commandeerde wederom

een afdeeling ongeregelde troepen, totdat de opstand in Oost-Indië uitbarstte, waarna hij van brigade-generaal adjudant-generaal werd van het Bengaalsche leger. Nadat hij den 18den Juli 1855 zwaar werd gewond bij een uitval uit Delhi, werd hij in Juli 1857 bevorderd tot adjudant der koningin. In Mei 1872 werd hij luitenant-generaal, in 1875 lid van den raad van den gouverneur van Madras en kort daarna opperbevelhebber van het leger aldaar, wat hij tot 1881 bleef. In 1878 werd hij generaal. Na in 1886 zijn ontslag te hebben genomen, kreeg hij in 1900 den titel van veldmaarschalk. Hij overleed den 18den Februari 1902.

Chamberlain, *Joseph,* geboren den 8sten Juli 1836 te Camberwell (Zuid-Londen), was eerst in zijn vaders fabrieken werkzaam te Londen en te Birmingham, doch betrad in 1874, na den dood zijns vaders, de staatkundige loopbaan. In Birmingham werd hij spoedig bekend door zijn radicale ideeën en welsprekendheid. In 1869 werd hij gemeenteraadslid en van 1874 tot 1876 burgemeester der stad, waar hij o.a. voor kerkelijke en onderwijsbelangen optrad. In Juni 1876 in het Lagerhuis gekozen, trad hij hier spoedig op als een der aanvoerders van de radicale partij. Als voorzitter van het ministerie van Handel werd hij in 1880 lid van het kabinet-*Gladstone.* Van belang waren vooral de veranderingen van het faillietrecht en van de scheepvaartwetten, die hij niet zonder sterken tegenstand van de zijde der conservatieven doordreef. Maar ook zijn deelneming aan de algemeene staatkundige beraadslagingen deed hem kennen als een voorvechter van het radicalisme in het liberale ministerie. Bij de algemeene verkiezingen na den val van het ministerie in 1885 werd hij weder te Birmingham met groote meerderheid tot Parlementslid gekozen. Toen het ministerie-*Salisbury* onmiddellijk na de samenkomst van het nieuwe Parlement in Januari 1886 een beslissende nederlaag leed, wees *Chamberlain* de hem door *Gladstone* aangeboden portefeuille van Marine van de hand, maar trad wel op als minister van den Local Governmentboard, als opvolger van sir *Charles Dilke.* Intusschen bracht het besluit van *Gladstone,* om een Home Rule-bill in te dienen, het vraagstuk der Ierssche zelfregeering op den voorgrond, en groot was de algemeene verbazing, toen *Chamberlain,* die steeds gegolden had als een ijverig voorstander dier zelfregeering, zich thans van *Gladstone* afscheidde. *Chamberlain* ging daartoe over deels uit persoonlijken wrok tegen *Gladstone,* die het Home-rule-ontwerp had opgesteld zonder er hem in te kennen, deels omdat hij zich aangetrokken gevoelde tot het nieuw oplevend imperialisme. Na herhaalde vruchtelooze pogingen, om een verzoening tot stand te brengen, legde *Chamberlain* in Maart 1886 zijn betrekking neder en trad op als een van de leiders der afvallige liberalen, die met den naam van liberale unionisten werden bestempeld, om in verbond met de Tories de Home Rule-bill van *Gladstone* te bestrijden. Bij de nieuwe verkiezingen, die in Juli 1886 op de verwerping dier Bill volgden, behield *Chamberlain* zijn zetel voor Birmingham. In Februari 1892 werd hij leider van zijn partij. Den 25sten Juni 1895 werd hij in het derde ministerie-*Salisbury* staatssecretaris van Koloniën. Hij was een der sterkste voorstanders van het Britsche imperialisme, en door zijn drijven in die richting vooral werd de Boerenoorlog veroorzaakt. Hij behield zijn ambt in het kabinet-*Balfour* na het aftreden van *Salisbury* (11 Juli 1902). Van 1902 tot 1903 deed hij een reis naar Zuid-Afrika. Na zijn terugkeer zette hij een levendige agitatie op touw voor een tolunie tusschen moederland en koloniën en het heffen van hooge invoerrechten van de voortbrengselen van alle vreemde landen. Deze maatregelen hadden ten doel den band tusschen moederland en koloniën te versterken en door protectie „werk voor allen" te scheppen, alsmede de geldmiddelen te verkrijgen, noodig voor het ouderdomspensioen. Om zich geheel aan deze plannen te kunnen wijden, trad *Chamberlain* in September 1903 uit het ministerie. Zijn nieuwe leuze bracht echter verdeeldheid in de unionistische partij, waarvan vele leden overtuigde vrijhandelaars bleven. Het gevolg was, dat de conservatieven en unionisten bij de verkiezingen van 1906 een verpletterende nederlaag leden. Wel bleef Birmingham haar ouden afgevaardigde trouw en werden ook zijn vrienden in de Midlands herkozen, maar met *Chamberlains* invloed was het gedaan. Zijn 70ste verjaardag werd te Birmingham luisterrijk gevierd; een paar maanden later overviel hem een ongeneeslijke ziekte, waaraan hij den 2den Juli 1914 bezweek.

Zijn biografie werd o.a. gesdhreven door *Viallate* (Parijs 1899), *Marris* (Londen 1900) en *Pedder* (Londen 1902). Zie ook *Filon,* Joseph Chamberlain et le socialisme d'Etat („Revue des Deux Mondes" 1889).

Chamberlain, John Austen, een zoon van den vorige, werd in 1863 geboren, studeerde te Cambridge, Parijs en Berlijn, werd in 1892 lid van het Lagerhuis, in Juni 1895 lord der Admiraliteit, in November 1900 secretaris van Financiën, in 1902 postmeester-generaal en in October 1903, bij de hervorming van het ministerie-*Balfour,* minister van Financiën. Met *Balfour* trad hij in 1906 af. Den 21sten Juli 1906 trad hij in het huwelijk met mies *Ivy Dundas.*

Chamberlain, *Houston Stewart,* een Engelsch schrijver, werd den 9den September 1855 te Portsmouth geboren. Zijn jeugd bracht hij gedeeltelijk in Engeland, gedeeltelijk te Versailles door, terwijl hij in 1879 te Genève in de natuurwetenschappen ging studeeren. Na 1885 woonde hij te Dresden, waar hij in de kunstgeschiedenis, muziek en philosofie studeerde. In 1889 vertrok hij naar Weenen en wijdde zich nu geheel aan de letteren. Bekende werken van hem zijn: „Das Drama Richard Wagners" (Leipzig 1892, Parijs 1894), „Richard Wagner" (München 1896, 2de druk 1901), „Recherches sur la sève ascendante" (Neuchâtel 1897), „Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts" (München 1889, 10de druk 1912), „Parsifal-Märchen" (München 1900), „Worte Christi" (München 1901, 4de druk 1908, ook in het Nederlandsch vertaald), „Indoarische Weltanschauung" (1904); „Immanuel Kant, die Persönlichkeit als Einführung in das Werk" (1905). Met *F. Poske* samen

schreef hij: „Heinrich von Stein und seine Weltanschauung" (Berlijn 1903).

Chambers, *Ephraïm,* een Engelsch encyclopedist, werd geboren omstreeks het jaar 1680 te Kendal in Westmoreland en ontwierp in zijn leerlingsjaren het plan tot de later verschenen „Cyclopaedia or universal dictionary of arts and sciences", die voor het eerst in 1728 te Londen in 2 deelen het licht zag. Hij werd dientengevolge in 1729 lid van de „Royal Society" en beleefde 4 uitgaven van zijn werk. Aan de 7de werden 2 supplementdeelen toegevoegd. De beste uitgave verscheen in 1786 in 5 dln. Daarenboven schreef *Chambers* in de „Literary Magazine" enz., werkte mede aan de vertaling van de memoiren der Academie van Wetenschappen te Parijs, uitgegeven onder den titel: „Philosophical history and memoirs of the Royal Academy of Sciences at Paris" (1742, 5 dln.), en overleed den 15den Mei 1740 te Canonburyhouse bij Islington.

Chambers, Sir *William,* een Engelsch bouwmeester, omstreeks 1726 te Stockholm geboren en te Ripon in Yorkshire opgevoed, ging in 1742 naar China. Hij stierf te Londen den 8sten Maart 1796, waarna zijn stoffelijk overschot in de Westminsterabdij werd bijgezet. Hij schreef: „Designs for chinese buildings" (Londen 1757; Parijs 1776). „Treatise on civil sections, and perspectives of Kew in Surrey" (1763), „Dissertation on oriental gardening" (1772) en „Treatise on the decorative part of architecture" (3de uitgave 1791). Zijn voornaamste bouwwerk is Somersethouse te Londen.

Chambers, *William,* een Schotsch boekhandelaar en schrijver, den 16den April 1800 te Peebles geboren, begon in 1819 een boekhandel in Edinburgh, stichtte in 1832 het „Chambers' Edinburgh Journal", en trachtte door goedkoope, buiten de staatkundige partijen staande tijdschriften, de volksontwikkeling te bevorderen. Van toen aan verbond hij zich met zijn broeder *Robert.* In de buurt van Peebles stichtte hij in 1859 de populaire „Chambers Institution" (met bibliotheek, museum, schilderijengalerij en zaal voor voordrachten), die hij later aan zijn geboortestad schonk. Hij overleed den 20sten Mei 1883. Hij schreef: „Things as they are in America" (1853), „American slavery and colour" (1859), „History of Peeblesshire" (1864), „France, its history and revolutions" (1871), „Memoirs of Robert Chambers" (1872, 14de druk 1892) en een Schotsche novelle: „Ailie Gilroy" (1872).

Chambers, Robert, een broeder van den voorgaande, den 10den Juli 1802 te Peebles geboren, legde zich eveneens op den boekhandel te Edinburgh toe en schreef: „Traditions of Edinburgh" (1824 en 1868), „Popular rhymes of Scotland" (1826 en 1892), „Picture of Scotland" (1827, 2 dln.), „History of the rebellions in Scotland and life of James I" (1828—1830, 5 dln.), „Scottish ballads and songs" (3 dln.), „Biographical dictionary of eminent Scotchman" (1832—1835, 4 dln.). Verder schreef hij in het „Journal" van zijn broeder *William.* Later schreef hij nog: „On ancient sea margins" (1848), „Tracings of Iceland and the Faroe Islands" (1855), „Domestic annals of Scotland" (1858—1861, 3 dln.) en „Book of days" (1862—1863, 2 dln.). Ook gaf hij de werken van *Robert Burns* uit met een biografie van den dichter (1857, 4 dln.) en wordt hij beschouwd als de schrijver van „The vestiges of creation" (1844. 12de druk 1884), een voorloopper van *Darwin's* „Origin of species". De door beide broeders gestichte uitgeverszaak te Edinburgh en Londen heeft tot doel de bevordering der algemeene ontwikkeling en veredeling van het volkskarakter door middel van goedkoope tijdschriften en verzamelde werken, waarvoor talrijke medewerkers bijdragen leveren. Behalve het „Journal" zijn daar o.a. ook nog uitgegeven „Cyclopaedia of English literature" (4de druk 1888, 2 dln.) en „Chambers Encydlopaedia" (1888—1892, 10 dln.).

Chambersburg is de hoofdstad van het county Franklin in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië, ten Z.W. van Harrisburg in schilderachtige omgeving gelegen. Het heeft 11 800 inwoners (1911) en fabrieken van landbouwgereedschappen. Den 30sten Juli 1864 werd het door de Geconfedereerden in de asch gelegd.

Chambertin is de naam van een beroemden wijnberg in het Fransche departement Côte d'or, bij Gevrey-Chambertin ten Z. van Dijon gelegen. Die wijnberg levert op een oppervlakte van omstreeks 25 H.A. jaarlijks ongeveer 1500 H.L. voortreffelijken Bourgognewijn. De omstreken van dien berg geven eveneens fijne wijnen, maar de Chambertin is verreweg de beste.

Chambery, in het Italiaansch *Ciamberi* of *Sciamberi,* weleer de hoofdstad van het Sardinische hertogdom Savoye, is thans die van het Fransche departement van dien naam. Zij ligt aan den Victor-Emanuel-spoorweg (Lyon—Turijn) en tevens aan de Leisse en de Albana, die er een waterval vormt ter hoogte van 70 m., tusschen tuinen en villa's in een door bergen omgeven dal. De stad zelf, voorheen door grachten en muren omringd, heeft nauwe, sombere straten. Tot de voornaamste gebouwen behooren er de hoofdkerk, onderscheiden kloosters, het stadhuis, de boekerij, de schouwburg, het oude kasteel, het paleis van Justitie en een overdekte markt, in 1863 voltooid. Generaal *De Boigne* heeft er bogengangen doen verrijzen, en tot de merkwaardigheden behooren er ook de Promenade Verney, de Grand Jardin (voormalige vestingwerken) en de botanische tuin. Nabij de stad ligt het buitengoed „Les Charmettes", waar *Rousseau* bij mevrouw *De Warens* verblijf hield. Men heeft te Chambery een aartsbisschop, een prefect, een Hof van Appèl en een handelsrechtbank. De plaats bezit een gymnasium, een stadsboekerij en de Académie van Savoye, welke „Mémoires" uitgeeft, alsmede een lyceum, een instituut voor doofstommen en een aantal genootschappen. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 22 958; zij houden zich vooral bezig met de zijdeteelt, met de vervaardiging van zijden stoffen en van een beroemde soort van gaas, met de bereiding van wijn, brandewijn, leder, zeep enz., een belangrijken handel en steenkolenmijnbouw.

De stad wordt het eerst in 1029 onder den naam van *Camberiacum* vermeld, en graaf *Tho-*

mas van Savoye bouwde er in 1232 een slot, waarna hij haar tot zijn residentie verhief. In 1525 werd zij door de Franschen veroverd en deze bleven er gevestigd tot in 1713. Bij den Vrede van Utrecht kwam zij weder aan Savoye, en in 1730 koos *Victor Amadeus II*, koning van Sardinië, haar tot verblijfplaats, nadat hij afstand had gedaan van de kroon. Van 1792 tot 1814 was zij met geheel Savoye aan Frankrijk onderworpen en de hoofdplaats van het departement Montblanc. In 1815 keerde zij tot Savoye terug, doch werd bij den Vrede van Zurich (10 November 1860) aan Frankrijk afgestaan.

Chambon, *Antoine Benoît*, is een van de merkwaardige mannen der Groote Fransche revolutie. Bij het uitbarsten er van was hij koninklijk rentmeester te Uzerche in Limousin. Afgevaardigd naar de Nationale Vergadering en naar de hierop volgende vertegenwoordigende staatslichamen, behoorde hij er tot de partij der Gironde. Hij beschuldigde *Robespierre* van oproermakerij, stemde vóór den dood des konings, onder voorwaarde, dat het volk het vonnis bekrachtigen zou, en spaarde geen moeite, om de uitvoering van het doodvonnis te verschuiven. Als Girondijn werd hij in 1793 een verrader des vaderlands verklaard en, daar hij zich tegen zijn inhechtenisneming verzette, met een pistoolschot gedood.

Chambord is de naam van een beroemd kasteel in het Fransche departement Loire et Cher, niet ver van Blois. Dit „Versailles van Touraine" ligt in een 5400 H.A. groot en door muren ingesloten park en onderscheidt zich met zijn slanke schoorsteenen, balustrades, minarets, kegelvormige zuilen en 4 ronde torens door een zonderlingen bouwtrant, hoewel het geheel geen onaangenamen indruk maakt. Het is 156 m. lang en 117 m. breed en bevat 440 vertrekken en stalling voor 1200 paarden. Merkwaardig is er de dubbele wenteltrap van den middelsten toren, waarlangs 2 gezelschappen kunnen op- en afklimmen zonder elkander te ontmoeten. Dit kasteel werd in 1526 door *Frans I* na zijn terugkeer uit de Spaansche gevangenschap gebouwd, en 1800 werklieden hebben er 10 jaar lang onophoudelijk aan gearbeid. De binnenbetimmering werd eerst onder de volgende koningen voltooid. Het kasteel werd tijdelijk door de Fransche koningen bewoond tot aan den tijd van *Lodewijk XV*, die het ten geschenke gaf aan den maarschalk van Saksen. Ook *Stanislaus Leszcynski*, koning van Polen, hield er geruimen tijd zijn verblijf. In 1792 werd het door het volk geplunderd en daarna als een nationaal eigendom verkocht. In 1809 gaf *Napoleon* het aan generaal *Berthier;* van diens weduwe werd het in 1821 door een vereeniging van Legitimisten voor 1¾ millioen francs aangekocht en aan den hertog *van Bordeaux* ten geschenke gegeven, die zich daarna graaf *van Chambord* noemde. Bij zijn dood in 1883 kwam het aan 2 Bourbonsche prinsen, den prins *van Parma* en den hertog *van Bardi*.

Chambord, *Henri Charles Ferdinand Marie Dieudonné van Artois-Bourbon*, hertog *van Bordeaux* graaf *van*, een zoon van hertog *Karel Ferdinand van Berry*, in 1820 vermoord, werd geboren te Parijs den 29sten September van dat jaar. De Legitimisten noemden hem, omdat zijn geboorte het voortbestaan der dynastie verzekerde, „Door God gegeven" of ook wel „het Wonderkind" (l'Enfant du miracle), een naam waaraan door hun tegenstanders met het oog op den tijd zijner geboorte een minder eervolle beteekenis werd toegekend. De Legitimisten schonken hem in 1821 het kasteel van *Chambord* (zie aldaar, waarnaar hij zich *Graaf van Chambord* noemde. De aanvallen op dezen stamhouder der *Bourbons* namen gedurende den tijd der Restauratie geen einde en hadden op het lot van den prins een zeer ongunstigen invloed. Immers toen *Karel X* den 2den Augustus 1830 ten voordeele van den hertog *van Bordeaux* afstand deed van den troon, was de natie ongezind hem als opvolger te erkennen. De 3 Julidagen verwezen den 10-jarigen knaap tot ballingschap, waarop hij naar Praag werd gebracht, en het gedrag zijner moeder voleindigde zijn rampspoed. De graaf *van Artois* benevens de hertog en hertogin *van Angoulême* zorgden nu voor zijn opvoeding, die zij eerst aan de Jezuïeten en vervolgens aan de legitimistische generaals *d'Hautpoul* en *Latour-Maubourg* toevertrouwden, die hun kweekeling van ultramontaansche en absolutistische beginselen doordrongen. Toen de pasgenoemde koning zijn afstand nietig verklaarde en zich wederom *Karel X* noemde, ontstonden er drie legitimistische partijen, namelijk een voor *Karel X*, een voor den hertog *van Angoulême* en een voor den graaf *van Chambord* als *Hendrik V*. Na den dood van *Karel X* (6 November 1836) brak de strijd tusschen de beide laatstgenoemde partijen opnieuw uit. In het jaar 1840 vertoefde de graaf *van Chambord* geruimen tijd te Napels, Florence, München en Görz, nam in het volgende jaar te Venetië les in de zeevaartkunde bij een voormalig officier der Fransche marine en bezocht met hem de havens van Istrië. In dat jaar viel hij van zijn paard en behield na dien tijd een eenigszins hinkenden gang. In de jaren 1842 en 1843 bezocht hij onderscheiden steden van Duitschland en begaf zich vervolgens naar Engeland, waar hij bezoek ontving van een groot aantal Legitimisten, die hem als den wettigen koning *Hendrik V* erkenden, doch hij keerde in Januari 1844 terug naar Görz. Na den dood van den hertog *van Angoulême* (3 Juni 1844) protesteerde hij tegen de heerschappij van het Huis *Orleans* in Frankrijk en aanvaardde den titel van graaf *van Chambord*. Den 16den November 1846 trad hij in het huwelijk met de prinses *Therèse van Modena* (overleden in 1856) en vestigde zich te Frohsdorf, waar hij na dien tijd steeds des zomers verblijf hield, terwijl hij den winter in het paleis Cavelli te Venetië doorbracht. Na de Februari-omwenteling van 1848 deden *Genoude* en *Larochejaquelin* een beroep op het volk, teneinde Frankrijk aan te sporen, *Hendrik V* als koning te kronen, en zelfs na de afkondiging der Republiek en na de verkiezing van *Lodewijk Napoleon* tot voorzitter legden de Legitimisten groote bedrijvigheid aan den dag. In den zomer van 1849 begaf zich de graaf *van Chambord* naar Ems, waar een fusie (samensmelting) van *Bourbon* en *Orleans* werd ter

sprake gebracht, en in Augustus 1850 bezocht hij een tweede congres van Legitimisten te Wiesbaden. Na den staatsgreep van den 2den December 1852 richtte hij een gematigde proclamatie tot het Fransche volk. Na het overlijden van den tweeden echtgenoot zijner moeder (April 1863) verkocht hij een gedeelte zijner goederen, om diens schulden te betalen. In het jaar 1871 plaatste de graaf *van Chambord* zich wederom op den voorgrond in een proclamatie, waarbij hij de witte vlag der Bourbons boven de tricolore plaatste. Hij vond trouwens in zijn vaderland weinig aanhang. Op een reis door België en ons land gaf zijn verblijf te Antwerpen aanleiding om aan een bestaand ongenoegen tegen de Regeering lucht te geven. Na den val van *Thiers* in 1873 werd weder een poging aangewend, daar de graaf *van Parijs* hem den 5den Augustus een bezoek bracht op Frohsdorf. Er werden toebereidselen gemaakt om den graaf *van Chambord* als *Hendrik V* te doen erkennen. Hierop rekenende, deed hij den 27sten October 1873 een manifest uitgaan, waarin hij een onvoorwaardelijke onderwerping eischte aan zijn wil, terwijl hij aangaande de constitutie zich niet verkoos te verbinden en niet genegen bleek de tricolore boven de witte lelievlag te kiezen. Daardoor leed de tweede poging tot restauratie schipbreuk. Dergelijke manifesten verschenen ook in 1874 en 1877, maar de Legitimisten leden in Januari 1876 bij de verkiezing van senatoren en afgevaardigden een beslissende nederlaag. Bij de verkiezingen van 1877 en 1881 daalde de invloed dezer partij nog meer. Het huwelijk van den graaf *van Chambord* bleef kinderloos; hij overleed den 24sten Augustus 1883 te Frohsdorf, waarna de aanspraken op den Fransehen troon op het Huis *Orleans* overgingen.

Chambre ardente of *brandende kamer* was in Frankrijk weleer een buitengewoon gerechtshof, dat door de hardheid zijner vonnissen, gewoonlijk den brandstapel, berucht was. Reeds onder *Frans I* werden de Lutherschen erdoor vervolgd, de eigenlijke *chambre ardente* werd door *Hendrik II* in October 1547 opgericht als een afzonderlijke rechtbank voor ketterprocessen. Met groote gestrengheid werkte zij tot het begin van 1550 en werd in Maart 1553 opnieuw ingesteld. Door *Lodewijk XIV* werd in 1679 een nieuwe *chambre ardente* opgericht, om de geruchten van vergiftigingen, die na het proces der markiezin *de Brinvilliers* in omloop kwamen, te onderzoeken. In deze zaak werden zelfs personen der hoogste standen betrokken, o.a. madame *De Montespan*. Reeds na 3 jaren werd dit gerechtshof weer opgeheven.

Chambre introuvable (niet te vinden kamer, n.l. zooals er geen tweede bestaat) is de naam door *Lodewijk XVIII* in 1815 gegeven aan de toen gekozen kamer, wegens haar ultra-royalistische en anti-constitutioneele gedragslijn. Later werd het de spotnaam voor iedere kamer, die nog royalistischer dan de vorst zelf wilde zijn.

Chamfort, *Sebastien Roch,* eigenlijk *Nicolas,* een Fransch schrijver, geboren in 1741 in een dorp bij Clermont in Auvergne, begaf zich reeds op jeugdigen leeftijd naar Parijs. Zijn eerste letterkundige werkzaamheid bestond in het opstellen van artikelen voor het „Journal encyclopédique" en voor den „Vocabulaire Français", welken hij een tijdlang redigeerde. Voorts schreef hij onderscheiden blijspelen, waartoe „Le marchand de Smyrne" behoort, terwijl zijn treurspel „Mustapha et Zéangir" (1777) hem de betrekking verschafte van secretaris bij den prins *van Condé,* welke hij echter kort daarna nederlegde. In 1781 werd hij lid der Académie en in 1789 nam hij met geestdrift deel aan de revolutie. De uitdrukking: „oorlog aan de paleizen, vrede aan de hutten" is van hem. Nadat hij eenigen tijd in dienst was geweest van *Mirabeau,* werd hij bibliothecaris aan de Nationale Boekerij, doch wegens zijn verzet tegen het Schrikbewind in de gevangenis gezet. Wel werd hij kort daarna op vrije voeten gesteld, doch hij zag zich weldra wederom met de gevangenis bedreigd, zoodat hij een poging tot zelfmoord deed en ten gevolge daarvan den 13den April 1794 overleed. Zijn werken getuigen van uitgebreide kennis en van zuiveren smaak; zij zijn o.a. door *Ginguené* (in 1795) en *Anguis* (1824—1825) uitgegeven, een bloemlezing door *Lescure* (1879, 2 dln.).

Chamier, *Daniel,* een godgeleerde en een moedig strijder voor de Hervormde Kerk in Frankrijk, geboren in 1565 in Dauphiné, werd eerst predikant te Montélimart, in 1612 hoogleeraar te Montauban, en verloor den 10den October 1621 bij de belegering van deze stad het leven. Hij was een der geleerdste mannen van zijn tijd, en vooral door zijn invloed werd het Edict van Nantes verkregen. Zijn „Panstratiae catholicae sive controversiarum de religione adversus Pontificios corpus, tomis quatuor distributum" (1626) bevat een scherpzinnige bestrijding van het R.-Katholieke leerstelsel en een krachtige handhaving der Hervormde dogmatiek. Zijn „Corpus theologicum sive loci communes theologici" (1653) werd door zijn zoon uitgegeven.

Chamier, *Frederick,* een Engelsch romanschrijver, in 1796 te Londen geboren, kwam in 1809 als cadet in zeedienst en onderscheidde zich in den Amerikaanschen oorlog, doch verliet in 1833 de marine, aanvaardde de betrekking van rechter te Waltham-Hill in het graafschap Essex en legde zich toe op het schrijven van romans. Hij volgde daarbij het voorbeeld van *Marryat,* zonder echter dezen te evenaren. Zijn beste romans zijn: „Ben Brace, the last of Nelson's Agamemnons" (1835, 3 dln.), „The Arethusa" (1837, 3 dln.), „Life of a sailor" (1832, 2 dln.), „Jack Adams" (1838, 3 dln.), „Tom Bowline" (1839, 3 dln.) enz. Ook bezorgde hij een nieuwe uitgave van „Naval history of Great Britain by James" (1837 en 1861, 6 dln.), en was ooggetuige van de Februari-omwenteling te Parijs, welke hij beschreef in zijn „Review of the French revolution in 1848" (1849). In April 1856 werd *Chamier* op pensioen gesteld; hij overleed den 1sten November 1870.

Chamisso, *Adelbert von,* eigenlijk *Louis Charles Adelaide de Chamisso de Boncourt,* een Duitsch dichter en natuuronderzoeker, werd den 30sten Januari 1781 op het kasteel Bon-

court in Champagne geboren, nam in 1790 met zijn ouders de wijk naar den vreemde en kwam na veel tegenspoeden te Berlijn, waar hij in 1796 edelknaap werd der gemalin van *Friedrich Wilhelm II* en zich in 1789 onder diens opvolger geplaatst zag bij een infanterie-regiment aldaar. Zijn neiging tot de dichtkunst bracht hem in betrekking met *Varnhagen von Ense, Franz Theremin, Hitzig* en anderen, met wie hij een jaarboekje uitgaf. Met ijver wijdde hij zich aan de in zijn jeugd verzuimde studie, vooral der Grieksche schrijvers en der natuurkundige wetenschap. Naar zijn vaderland teruggekeerd, leerde hij madame *De Stael* kennen te Coppet, en ging hij zich met ijver toeleggen op de studie der plantkunde. In het najaar van 1812 keerde hij terug naar Berlijn, waar hij aan de academie zijn studiën voortzette, doch bij het uitbarsten van den bevrijdingsoorlog gevoelde hij zich in zulk een onaangenamen toestand tusschen zijn vrienden en zijn vaderland, dat hij gaarne de gelegenheid aangreep, om met de Russische brik „Rurik", onder bevel van kapitein *Von Kotzebue*, als natuuronderzoeker een reis rondom de wereld te ondernemen. Het geheele reisgezelschap stelde echter zeer weinig belang in natuurkundige waarnemingen, en de berichten van *Chamisso* werden in het dagboek van den kapitein zoo gebrekkig vermeld, dat hij moeite had, zijn eer te handhaven. Deze reis gaf hem de stof voor zijn gedicht „Salas y Gomez". In October 1818 keerde hij terug naar Berlijn en werd er custos bij het Koninklijk Botanisch Instituut en lid der Academie van Wetenschappen. In 1825 begaf hij zich wegens familiezaken naar Frankrijk. *Chamisso* overleed den 21sten Augustus 1838. Hij schreef: „De animalibus quibusdam e classe vermium Linnaei" (1819), „Uebersicht der in Norddeutschland vorkommenden nützlichsten und schädlichsten Gewächse u. s. w." (1827), „Bemerkungen und Ansichten auf einer Entdeckungsreise unter Kotzebue" (1827), „Beschreibung einer Reise um die Welt" en „Ueber die hawaïsche Sprache" (1837). Van zijn gedichten verschenen vele in den „Musenalmanach", dien hij met *Varnhagen* stichtte en vervolgens met *Gustav Schwab* redigeerde, en van zijn verzamelde gedichten verscheen in 1850 de 11de uitgave. Beroemd is vooral zijn „Peter Schlemihl" of de geschiedenis van een man, die zijn schaduw verkocht heeft, een schildering van zijn eigen onrustigen gemoedstoestand en zijn zwervend, doelloos leven. Het werd in 1813 in een zeer sombere stemming geschreven, in 1814 door mevrouw *Fr. de la Motte-Fouqué* ter perse bezorgd en is in bijkans alle beschaafde talen overgezet. Ook maakte hij zich zeer verdienstelijk door met *Gaudy* een vertaling te leveren der fraaiste liederen van *Béranger*. Zelfs bij het gebruik van een vreemde versmaat wist hij aan zijn gedichten een echt Duitsch karakter te geven. Waait ons uit zijn balladen en legenden een geest van somberheid te gemoet, in andere gedichten huldigt hij de muze der opgeruimdheid en jokkernij. Hij onderscheidde zich door kinderlijken eenvoud, door een warm gevoel van vriendschap en door een heilig gewijde geestdrift voor al wat schoon is en goed. Van zijn gezamenlijke werken verscheen een nieuwe druk door *M. Koch* (4 dln., Stuttgart 1898) en door *A. Bartels* (4 dln., Leipzig 1899). Over „Peter Schlemihl" zie *J. Schapler* in de „Deutsche Krone", 1898.

Literatuur: Du Bois Reymond, Adelbert von Chamisso als Naturforscher (Berlijn 1889); *Von Schlichtendal* in „Linnaea", Bd. XIII (Berlijn 1839); „Allgemeine Deutsche Biographie", 4de dl. (1876).

Chamonix of *Chamouny*, een fraai en druk bezocht dal der Savooische Alpen in het tegenwoordige Fransche departement Haute Savoye, strekt zich uit langs den noordelijken voet van het Mont-Blancgebergte van Les Houches tot aan den Col de Balme (2204 m.) in zuidwestelijke richting, en is gemiddeld 1,5 km. breed en 22 km. lang. Het is aan beide zijden ingesloten door hooge, steile bergen, waarvan breede gletschers afdalen, zooals de glacier du Géant, waarvan de benedenloop Mer de Glace en glacier des Bois heet, en de glacier des Bossons en de l'Argentière. Nog in de 18de eeuw was dit dal nagenoeg onbekend. Twee Engelschen, *Pococke* en *Windham* genaamd, wisten er in 1741 het eerst in door te dringen, en hun namen prijken op een steen, die boven de „Mer de glace" is geplaatst. De eigenlijke ontdekker was evenwel de Geneefsche natuuronderzoeker *Saussure*, die zich in 1787 derwaarts begaf, den Mont-Blanc beklom en door zijn beschrijving de reizigers naar Chamouny lokte. In verscheidenheid en bevalligheid van natuurtafereelen kan het niet halen bij het Berner Oberland, maar het is veel trotscher en indrukwekkender. Het dal, dat 1050 m. boven de Middellandsche Zee gelegen is, bestaat grootendeels uit fraaie weiden, hoewel de grond er ook tarwe, rogge, boonen, gerst, vlas, haver, hennep en aardappelen oplevert. De Alpenweiden leveren er boter, kaas en geurigen honig, en de Arve bevat veel visch. In het voor- en najaar woeden er stormen, en geduchte sneeuwvallen veroorzaken er dan dikwijls groote schade. Men vindt er 3 dorpen, namelijk Les Houches, Chamonix of Prieuré en Argentières, die samen de twee gemeenten Chamonix en Argentière vormen. Het aantal inwoners van het dal bedraagt ongeveer 5000, en daaronder bevinden zich de moedige, krachtig gebouwde gidsen, die de reizigers naar den top van den Mont-Blanc of naar andere merkwaardige punten vergezellen. Deze laatste zijn in Chamonix: La Flegère, een bergterras der Aiguilles Rouges, vanwaar men de geheele keten van den Mont-Blanc aanschouwt, Montanvert boven den Glacier des Bois, den rotswand Le Chapeau aan den voet der Aiguille de Brochard, en de bron benevens het ijsgewelf van de Aveyron.

Chamosiet is de naam van een groenachtig zwart, fijn oölithisch ijzererts, dat uit platte, onregelmatige, met magnetietstof vermengde korreltjes bestaat en, vermengd met kalksteen, afzettingen van groote klompen vormt in de kalklei van het Chamosondal bij Ardon in Wallis. De korreltjes worden gemakkelijk door zuren onder achterlating van kiezelzuurgelei ontleed en bevatten als zuiver materiaal 25 % kiezelzuur, 19 % kleiaarde, 40 % ijzeroxyduul, 3 %

magnesia en 13 % water. Ook oölithische ijzererts, op andere plaatsen gevonden, worden chamosiet genoemd.

Chamotte of *charmotte* is de naam van een vuurvaste leemmassa, die gebruikt wordt bij het bouwen van zoodanige inrichtingen, welke aan een zeer hooge temperatuur zijn blootgesteld. Men bereidt ze uit verschillende leemsoorten, zooals leileem uit de steenkolenformatie, kwartshoudende kaolienensoorten (door verweering van graniet of porphyr ontstaan) en vette leemsoorten der oligoceenformatie. De chamottesteenen worden gemaakt door tichelsteenen te bakken, fijn te stampen en het poeder met het halve gewicht versche leem van dezelfde soort te vermengen en daarvan wederom steenen te vormen, te drogen en bij een sterke hitte te bakken, zoodat zij lichtgrijs worden en, tegen elkaar geslagen, helder klinken. Goede chamottesteenen moeten de grootste hitte en de aanzienlijkste temperatuurveranderingen kunnen verdragen zonder te trekken, smelten of te barsten. Als zoodanig worden die van Stourbridge in Engeland zeer geroemd. De chamotte wordt te Groszalmerode, Saarau, Stettin, Dahlhausen, Duisburg enz. van goede hoedanigheid gebakken.

Chamouny. Zie *Chamonix*.

Champagne, een landschap (weleer een provincie) in Frankrijk, ten noorden grenzende aan de Belgische provincies Luik en Luxemburg, ten oosten aan Lotharingen en Franche-Comté, ten zuiden aan Bourgondië en ten westen aan Isle de France en Picardië, besloeg een oppervlakte van ongeveer 25 900 v. km. met 1 200 000 inwoners. Bij de nieuwe indeeling werd het verdeeld over de departementen Marne, Haute Marne, Aube en Ardennes, terwijl kleinere gedeelten zijn toegevoegd aan de departementen Yonne, Aisne, Seine-Marne en Meuse. De rivieren, waaraan de departementen hun namen ontleenen, zijn de voornaamste van dat landschap, hetwelk verdeeld werd in Laag-Champagne met de districten Champagne (Troyes), Vallage (Joinville), Bassigny (Langres) en Sénonais (Sens), en Hoog-Champagne met Rémois (Rheims), Perthois (Vitry), Rethelois (Rethel), Sedan (Sedan) en Brie Champenoise (Meaux). Het O. en midden van het land, de zoogenaamde Champagne pouilleuse, is over het geheel onvruchtbaar. Het land, tot het bekken van Parijs behoorende, vertoont zich als een reeks van hoogvlakten, uit leisteen-, jura-, krijt- en tertiaire vormingen bestaande, van smalle, ondiepe dalen doorsneden en van het oosten, waar zich het Ardenner- en Argonnerwoud bevinden, naar het westen afdalende. De hoogvlakte van Langres, 10 km. lang, is een reeks van hoogten en heuvels zonder bergkammen of hooge toppen, en zelfs het Argonnerwoud bestaat uit zulke boschrijke hoogvlakten, die slechts een honderdtal meters boven de naburige dalen verrijzen. Daarentegen is het westelijk gedeelte zeer vruchtbaar, welvarend en volkrijk. De voornaamste voortbrengselen zijn er de kostbare champagnewijn, graan, vuursteen en krijt, hetwelk als „blanc d'Espagne" in den handel komt. Reeds in de 11de eeuw had men er jaarmarkten in de voornaamste steden. De inwoners onderscheiden zich door een krachtig lichaam, door een stouten, krijgshaftigen aard en door een zekere zwaartillendheid, die ons aan hun Germaanschen oorsprong herinnert. Zij worden door de overige Franschen als niet zeer snugger beschouwd.

Champagne, dat ongetwijfeld zijn naam ontleent aan het Latijnsche *campus* (veld), was vóór de komst der Romeinen door Gallische stammen bewoond, o.a. bevolkten Remers, Trikassen, Melden, Lingonen en Sennonen een deel van Gallia Comata, dat later bij Gallia Celtica en Belgica gevoegd werd. Nog later behoorde dit gewest tot Austrasië en werd van 570 tot 714 door hertogen geregeerd. Op deze volgden sedert 943 erfelijke paltsgraven, die zich ook graven van Troyes noemden. Door het huwelijk van *Philips IV* met *Johanna*, de erfgename van het koninkrijk Navarra, van Champagne en Brie, verviel het in 1248 aan Frankrijk en werd in 1361 voor altijd daarmede vereenigd, daarbij de voormalige rechten en voorrechten behoudende. Gedurende den veldtocht van 1792 was het oostelijk en gedurende dien van 1814 het westelijk gedeelte van Champagne het hoofdtooneel van den strijd, en vooral ook in den oorlog van 1870—1871 heeft het veel geleden, eveneens in den Wereldoorlog (zie aldaar).

Champagne is een landschap in het Fransche departement Charente, gelegen tusschen de Charente en de linkerzijrivier Né. De bodem bestaat uit krijt, en de streek is bekend door haar brandewijnfabricage.

Champagne of *Champeigne* is de naam van het oostelijk deel van het Fransche landschap Touraine, tusschen Cher en Indre; het is vruchtbaar en bezit veel tarwe- en ooftbouw. Ook behoort er toe een gedeelte van Neder-Berry, dat droog, onvruchtbaar en dun bevolkt, voor schapenteelt gebruikt wordt; verder nog een groot deel van het departement Charente. De Groote Champagne helt naar de Né af, de Kleine Champagne naar de Charente; in eerstgenoemde liggen de cognacplaatsen Segonzac, Genté en Gimeux.

Champagnewijn behoort tot de wijnsoorten, die in het voormalige Fransche landschap Champagne worden gewonnen. Men heeft witte en roode soorten, mousseerende en niet-mousseerende. Gewoonlijk echter bedoelt men met Champagne een wijnsoort, die zooveel opgelost koolzuur bevat, dat de drukking daarvan de kurk, zoodra deze van haar boeien bevrijd is, met een knal wegstuwt uit den hals der flesch, terwijl het ontwijken van dat gas het vocht in de glazen doet schuimen. Voorzeker is de mousseerende wijn zeer lang bekend, daar men op schilderijen der Nederlandsche school uit de 17de eeuw het champagneglas met zijn schuimenden inhoud reeds aantreft, doch de fabriekmatige bereiding daarvan dagteekent van de 2de helft der 18de eeuw. Men vervaardigt dien niet alleen van de druif, die in Champagne groeit, maar ook van die der Côtewijnen, in het Fransche departement Côte d'Or groeiende, voorts van de Duitsche en Oostenrijksche wijnen.

In den gewonen toestand ontbreekt aan den

wijn de eigenschap van te schuimen, doch men kan hem die mededeelen, wanneer men het koolzuur, dat zich bij de tweede gisting ontwikkelt, daarin laat oplossen onder druk, zoodat het eerst later, namelijk bij het schenken, ontsnapt en hierdoor het vocht in een schuimenden toestand brengt. De vervaardiging van mousseerenden wijn geschiedt op de volgende wijze: men laat den most, terstond na den oogst uit de druiven geperst, 1 of $1^1/_2$ etmaal in een kuip bezinken en brengt dien vervolgens op vaten, waar hij de eerste hevige gisting ondergaat. Daarna komt de wijn in gezwavelde vaten en in Februari wederom in schoone vaten, waarna hij in het begin van April op flesschen wordt getapt. Hij moet dan een bepaald gehalte aan suiker, alcohol en vrij zuur bezitten of door versnijding daartoe gebracht worden. De flesschen moeten van dik glas met zorg vervaardigd worden; toch springen nog ± 4 % er van. De druk van het koolzuur bedraagt ongeveer 4-5 atmosferen. In de flesschen doet men vooraf een weinig „liqueur", namelijk een mengsel van kandijsuiker met cognac en wijn, waaraan ook portwijn, madeira, muskaatwijn, kirschwasser enz. wordt toegevoegd. Dit vocht vermengt men voorts met een mengsel, uit alkuin en looistof *(tannine)* bestaande, dat tot klaring van den wijn moet dienen. Na het aftappen worden de flesschen gekurkt en de kurken met bindgaren en ijzerdraad vastgemaakt. Hierna legt men de flesschen in de daartoe bestemde lokalen in een hellenden stand, zoodat de hals eerst een weinig naar beneden is gekeerd, en men doet dien na 12—14 dagen en vervolgens langzamerhand toenemen, totdat de kurken der flesschen geheel naar beneden zijn gewend; tegen de kurk vergadert dan, vooral bij dagelijksch schudden, al het bezinksel. Daarna wordt de kurk met dat bezinksel handig verwijderd, de ledige ruimte met „liqueur" aangevuld en iedere flesch opnieuw gekurkt, van bindgaren en ijzerdraad voorzien en om top en hals met bladtin bedekt. De mousseerende wijn bevat nu 6-7 procent koolzuur, dat daarin een eigenaardigen geur doet ontstaan; na verloop van $1^1/_2$ of 2 jaar kan de wijn gedronken worden. Men heeft ook halfmousseerende champagne *(crémant* of *demi-mousseux)*.

De beste champagnewijnen komen uit de arrondissementen Rheims en Epernay (departement Marne) van een krijt- of kalkachtigen bodem. Tot de eerste klasse der witte champagnewijnen behooren die van Sillery, die barnsteenkleurig, geestrijk, droog en geurig is, die van Ay en Mareuil, die fijn van smaak, sterk mousseerend en liefelijk van geur wordt genoemd, voorts die van Hautvilliers, Dizy, Epernay en Pierry. Tot de tweede klasse behooren die van Cramons, Avise, Ogne en Le Menil. Men heeft nog een derde, vierde en vijfde soort, die echter meestal in de streek zelf worden verbruikt. Tot de eerste klasse der roode champagnewijnen (montagne) rekent men die van Verzy, Verzenay, Mailly, St. Besle, Bouzy en Thierry, die fraai van kleur en heerlijk van geur zijn — tot de tweede die van Hautvilliers, Mareuil, Dizy, Pierry, Epernay, Taissy, Ludes, Chigey, Rilly, Villers en Allerand. De voornaamste handelsplaatsen voor champagnewijnen zijn: Rheims, Avise, Epernay en Châlons-sur-Marne. Van 1900 tot 1901 werden in Frankrijk 7,4 millioen flesschen verbruikt en 20,6 millioen uitgevoerd.

Wegens het voordeel, dat de handel in champagnewijnen oplevert, zijn deze laatste aan velerlei vervalsching onderhevig; geen derde deel van den wijn, die in Frankrijk en Duitschland onder dien naam verkocht wordt, heeft ooit Champagne gezien. De meeste champagnewijn, dien men te Parijs verkoopt, wordt aldaar vervaardigd door koolzuur in allerlei wijnsoorten te persen of door er bestanddeelen in te doen, door wier verbinding zich koolzuur ontwikkelt. Ook in Duitschland vervaardigt men van de aldaar gegroeide druiven champagnewijn, die zelfs kenners niet van echte champagne kunnen onderscheiden, en het aantal dier fabrieken neemt nog steeds toe.

Champagny, *Jean Baptiste Nompère de,* hertog *van Cadore,* een Fransch staatsman, werd den 4den Augustus 1756 te Roanne geboren. In 1774 kwam hij bij de marine, onderscheidde zich in den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog en werd in 1782 kapitein van een linieschip. In 1789 als afgevaardigde gekozen, sloot hij zich bij den derden stand aan. Onder *Napoleon* was hij staatsraad in het ministerie van Marine en later achtereenvolgens gezant te Weenen, minister van Binnen- en Buitenlandsche Zaken. In 1808 kreeg hij den titel: hertog van *Cadore.* Hij leidde de onderhandelingen over den vrede van Weenen en *Napoleon's* huwelijk met *Maria Louise.* In 1811 legde hij zijn portefeuille neer en werd intendant der kroondomeinen en lid van den Senaat. Gedurende den veldtocht naar Rusland was hij secretaris van keizerin *Maria Louise.* Na *Napoleon's* terugkeer van Elba werd *Champagny* pair; hij overleed den 3den Juli 1834 te Parijs.

Champagny, François Joseph Marie Thérèse Nonpère de, zoon van den voorgaande, werd den 10den September 1804 te Weenen geboren, stond in den strijd voor vrijheid van onderwijs op clericaal standpunt. Hij was een der stichters van de „Revue contemporaine", lid der Académie en overleed den 4den Mei 1882 te Parijs. Van zijn werken noemen wij: „Un mot d'un catholique" (1844), „Du projet de loi sur la liberté d'enseignement" (1847), „De la propriété" (1849), „Du Germanisme et du Christianisme" (1850), „La charité chrétienne dans les premiers siècles de l'Eglise" (1854), „De la critique contemporaine" (1864) en „Le chemin de la vérité" (2de druk, 1874). Zijn voornaamste werk is: „Histoire des Césars" (4 dln., 2de druk 1853). De vervolgen verschenen onder de titels: „Les Antonins" (3 dln., 2de druk 1866) en „Les Césars du IIIe siècle" (3 dln., 1870).

Champaign is een stad in het county van dien naam in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, ten Z.Z.W. van Chicago gelegen, aan verschillende spoorwegen. De stad heeft ongeveer 10 000 inwoners; er wordt handel gedreven in graan, vee en huiden; ook is er de „Illinois Industrial University" gevestigd.

Champaigne, *Philippe de,* een Fransch

schilder, den 26sten Mei 1602 te Brussel geboren, ging in 1621 naar Parijs en werkte daar met *Nicolas Poussin* onder leiding van *Duchesne*. Op lateren leeftijd trok hij zich terug in het klooster Port-Royal, waar zijn dochter non was, en overleed aldaar den 12den Augustus 1674. Hij was een van de beste portretschilders van zijn tijd. Van zijn portretten bezit het Louvre te Parijs die van kardinaal *Richelieu* en van koning *Lodewijk XIII* en van des schilders dochter als non. Van zijn kerkelijke schilderijen verdienen genoemd te worden: „De Aanbidding der herders" en „Maria Boodschap" te Rijssel, „De Kruisiging" en „De Afneming van het kruis" te Toulouse, „Christus aan het kruis" en „De Opwekking van Lazarus" te Grenoble. In het museum te Brussel zijn van hem, o.a. „Maria Hemelvaart", „Christus in den tempel", „De Heilige Genoveva" en „De Heilige Hieronymus".

Champ de Mars is een groot plein in Parijs. Tot aan het einde der regeering van *Lodewijk XV* diende het nog voor warmoezerij, tot men bij de stichting der Ecole militaire een stuk van 1000 bij 500 m. reserveerde voor militaire oefeningen, welk gedeelte, in navolging van dat te Rome, *Champ de Mars* geheeten werd. Verschillende gebeurtenissen hebben er plaats gehad. Den 14den Juli 1790 vierde men er op den herinneringsdag van de bestorming der Bastille een verbroederingsfeest, waarbij de nieuwe wetten door vorst en volk bezworen werden („la fête de la Fédération"). Den 17den Juli 1791 ontstond er een volksoploop naar aanleiding van het vervallen verklaren van het koningschap; de slecht geïnstrueerde gardes schoten op de menigte, waarvan er ongeveer 500 vielen. Den 3den November 1804 werden er de keizerlijke standaarden aan de regimenten uitgereikt. In 1867 had er de tweede Parijsche wereldtentoonstelling plaats. Het veld wordt niet meer voor militaire oefeningen gebruikt.

Champeau. Zie *Willem van Champeau.*

Champfleury, *Jules,* eigenlijk *Fleury-Husson,* een Fransch schrijver, den 10den September 1821 te Laon geboren, ontwing zijn opleiding in zijn geboorteplaats en kwam later in de leer bij een boekhandelaar te Parijs, waar hij betrekking aanknoopte met jonge lieden, die zich later als schrijvers hebben onderscheiden, zooals *Pierre Dupont, Murger, Courbet* enz., op wier aansporing hij medewerker werd aan de tijdschriften: „Le Corsaire" en „L'Artiste". Hij leverde daarin een groot aantal opstellen van verschillenden aard, doch eerst na 1847, met zijn stuk „Chien-Caillou", begon hij een belangrijker plaats in te nemen op het gebied der letterkunde. Hij gaf een reeks van geschriften in het licht, waarvan „Les excentriques" (1852) en „Les bourgeois de Molinchart" (1855) grooten bijval vonden en hem den naam bezorgden van hoofd der realistische school. Hij beschreef zijn eigen jeugd in: „Confessions de Sylvius" (1849), schreef verder: „Aventures de Mariette" (1856), „Les amis de la nature" (1859), „Les demoiselles de Tourangeau" (1864), „La Pasquette" (1876) en „La petite rose" (1877). Voorts heeft hij bijdragen geleverd tot de kunstgeschiedenis in de werken: „Histoire de la caricature au moyenâge et sous la renaissance", „Histoire de la caricature sous la République, l'Empire et la Restauration", „Histoire des faïences patriotiques sous la révolution" (1866), „Histoire de l'imaginerie populaire" (1869, 3de druk, 1886) en „Les vignettes romantiques. Histoire de la littérature et de l'art 1825—1840" (1883). Hij overleed den 7den December 1889 te Sèvres, waar hij sedert 1873 conservator was aan het museum voor ceramiek.

Champignon. Zie *Paddestoelen.*

Champigny is een vlek in het Fransche departement Seine, arrondissement Sceaux, 14 km. ten O. van Parijs aan den linker oever der Marne. Het telt (1911) 10 624 inwoners, die zich bezig houden met de vervaardiging van sieraden en meubels, en is bekend door de gevechten van den 30sten November en den 2den December 1870.

Championnet, *Jean Etienne,* een Fransch generaal, werd geboren in 1762 in Valence. Bij het uitbarsten der revolutie dempte hij met een bataljon vrijwilligers de oproeren in de Jurastreek, werd daarna geplaatst bij het Rijn- en vervolgens bij het Moeselleger onder *Hoche* en gaf in 1793 schitterende blijken van dapperheid. Tegen het einde van dat jaar werd hij bevorderd tot divisie-generaal, diende bij het Sambre- en Maasleger, vocht met grooten moed in den slag bij Fleurus en nam vervolgens deel aan de krijgsverrichtingen aan den Beneden-Rijn. Daarna benoemd tot generaal en chef, sloeg hij de Napolitanen, die een inval gedaan hadden in den Kerkelijken Staat, bij Terni, Fermo, Otricoli en Calvi, verjoeg hen uit Rome, deed hen naar Capua terugkeeren en rukte den 25sten Januari 1799 met de Lazzaroni Napels binnen, waar hij de Parthenopeïsche Republiek afkondigde. Daar hij zich tegenover de agenten van het Directoire te veel gezag aanmatigde, moest hij het opperbevel aan *Macdonald* afstaan, waarna hij gevangen naar Grenoble werd gebracht. Door den staatsgreep van den 18den Brumaire 1799 kreeg hij zijn vrijheid en tevens het opperbevel over het leger der Alpen. Hij werd echter in September van dat jaar bij Savigliano en Fossano door de Russen en Oostenrijkers verslagen, trok naar Provence terug en overleed den 9den Januari 1800 te Antibes, waar in 1891 een standbeeld voor hem werd opgericht.

Champlain, *Samuel de,* een Fransch zeevaarder, werd in 1567 te Brouage aan de Golf van Biscaye geboren. Hij was de stichter van Quebec en de eerste gouverneur van de Fransche koloniën in Canada, waarmee zijn geheele levensloop ten nauwste verbonden is. Hij overleed den 25sten December 1635 te Quebec. Zijn interessante reisbeschrijvingen werden door *Laverdière* in 1870 te Quebec uitgegeven.

Champlainmeer ligt in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, op de grenzen van Vermont en New-York, tusschen 44 en 45° N.Br., waar het zich noordwaarts uitstrekt tot aan de Beneden-Canada. Het is 177 km. lang, 0,4—24 km. breed en 1982 v. km. groot. De waterspiegel bevindt zich thans 28 m. boven het zeeoppervlak, doch volgens oude strandlijnen is deze

hoogte vroeger 90—122 m. geweest. De diepte bedraagt in het noordelijk deel 90—180 m., in het zuidelijk, dat door een natuurlijk kanaal overgaat in het Georgemeer, slechts 33—45 m. Het staat door het Noordkanaal met de Hudsonrivier, door het Westkanaal met het Eriemeer en door de John'srivier (Richelieu, Chambly, Sorel) met de St. Laurensrivier in verbinding. De Missisque, de Onion, de Ottercreek, de Saranack, de Goutt en de Chezy voeren haar wateren er heen. Het bevat 60 eilanden en zijn oevers zijn aan de westzijde rotsachtig en steil en van vele baaien voorzien. Dit meer vormt een belangrijken gemeenschapsweg tusschen de omliggende gewesten; des zomers is het met schepen bedekt en des winters worden de zwaarste sledevrachten over zijn dichtgevroren oppervlakte vervoerd, terwijl ook de in het meer uitmondende rivieren meestal bevaarbaar zijn. Het heeft zijn naam ontvangen van *Samuël Champlain,* die het in 1608 ontdekte. Den 12den October 1776 overwonnen hier de Engelschen, den 11den September 1814 de Noord-Amerikanen in een zeegevecht.

Champmeslé, *Marie de,* geboren *Desmares,* een Fransche tooneelspeelster, de gunstelinge van *Racine,* werd geboren in 1644 te Rouaan, debuteerde aldaar zonder grooten bijval, huwde met den begaafden tooneelspeler *Champmeslé* en trad in 1669 te Parijs op in den Maraisschouwburg, waarna zij in 1670 voor dien van het Hôtel de Bourgogne werd geëngageerd. Haar bekwaamheid als kunstenares was zij vooral verschuldigd aan de toegenegenheid van *Racine* en aan zijn onderwijs in de tragische kunst. Haar geestige omgang en haar schoonheid lokten vele beroemde mannen naar haar woning. Zij bezat een welluidende, volle stem, die bij het voordragen der treurspelen van *Racine* indrukwekkend klonk. Zij werd ontrouw aan dezen beproefden vriend wegens een nieuw opkomende genegenheid jegens den graaf *de Clermont-Tonnerre;* zij overleed den 15den Maart 1698 te Auteuil bij Parijs, niet lang nadat zij het tooneel had vaarwel gezegd.

Haar echtgenoot, *Charles Chevillet de Champmeslé,* muntte meer uit in blijspel- dan in treurspelrollen en schreef eenige tooneelstukken, die na zijn dood in 2 deelen zijn uitgegeven. Hij overleed den 22sten Augustus 1701.

Champollion, *Jacques Joseph,* een Fransch oudheidkenner, geboren te Figeac in het departement Lot den 5den October 1778, werd na de voleindiging zijner studiën bibliothecaris en vervolgens hoogleeraar in de Grieksche taal te Grenoble. In 1828 werd hij als conservator der handschriften geplaatst aan de koninklijke bibliotheek te Parijs, en in 1848 werd hem het bestuur opgedragen over de boekerij te Fontainebleau. Zijn arbeid is van groot belang geweest voor de palaeografie en de bronnenkennis der Fransche geschiedenis. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Antiquités de Grenoble" (1804), „Annales des Lagides" (1819, 2 dln., Parijs), „Traité élémentaire d'archéologie" (1843, 2 dln.), „Lettre sur l'inscription du temple de Denderah" (1806), „Notice d'un manuscrit latin, intitulé: Albani belli libri V" (1807), terwijl hij uitgaven leverde van: „Les tournois du Roi René" (1826) en van „Chartes latines sur papyrus du 6me siècle" (1837). Voor het prachtwerk van *Silvestre,* getiteld: „Paléographie universelle" (1839) bezorgde hij met zijn zoon *Aimé* den tekst. Voorts verschenen van zijn hand: „Lettres des rois, reines et autres personnages des cours de France et d'Angleterre" (1843, 2 dln.), „Documents historiques, tirés de la bibliothèque royale" (1842), „Le palais de Fontainebleau, ses origines, son histoire artistique et politique" (1867, 2 dln.) en „Documents paléographiques relatifs à l'histoire des beaux arts et des belles lettres pendant le moyen âge" (1867). Hij overleed den 6den Mei 1867.

Zie Aimé Champollion, Les deux Champollion, leur vie et leurs oeuvres (1888).

Champollion, Jean François, een broeder van *Jacques Joseph,* was de grondlegger der Egyptologie. Hij werd den 23sten December 1790 te Figeac geboren, studeerde te Parijs in de Oostersche talen en werd in 1809 hoogleeraar in de geschiedenis aan de academie te Grenoble. Door zijn geschrift: „Egypte sous les Pharaons" (1814, 3 dln.) maakte hij reeds naam, doch hij werd wegens zijn ijver voor *Napoleon I* door de *Bourbons* in 1815 in ballingschap verwezen. In 1817 keerde hij naar Grenoble terug en werd opnieuw hoogleeraar. In 1821 werd hij nogmaals ontslagen, waarop hij zich naar Parijs begaf, waar hij tengevolge zijner nasporingen omtrent de hiëroglyphen door den koning belast werd met de taak, om van 1824 tot 1826 in Italië en vervolgens, toen hij tot directeur van het Egyptisch Museum was benoemd, van 1828 tot 1830 in Egypte te reizen, waarna hij in 1831 den Egyptischen leerstoel verkreeg aan het Collège de France te Parijs. Het was hem niet vergund, zelf zijn rijke verzameling te rangschikken, daar hij reeds den 4den Maart 1832 overleed. Hij schreef: „De l'écriture hiératique des anciens Egyptiens" (Grenoble 1821), „Lettre à M. Dacier, relative à l'alphabeth des hiéroglyphes phonétiques" (1822), „Précis du système hiéroglyphique des anciens Egyptiens" (1824, 2de druk 1828), „Panthéon égyptien" (1823), „Lettres à M. le duc de Blacas relative au musée royal égyptien de Paris" (1824—1836, 2 dln.), terwijl na zijn dood in het licht verscheen: „Lettres écrites d'Egypte et de Nubie" (1833), „Grammaire égyptienne" (1836—1841, 3 dln.) en „Monuments de l'Egypte et de la Nubie, etc." (1835—1845, 5 dln.), „Dictionnaire égyptien en écriture hiéroglyphique" (1842—1844), „Monuments de l'Egypte et de la Nubie, notices descriptives conformes aux manuscrits autographes rédigés sur les lieux" (1844, later voortgezet onder leiding van *De Rougés).*

Zie bovengenoemde biografie en *Hartleben,* Champollion, Sein Leben und sein Werk (Berlijn 1906).

Champollion, Aimé Louis, de tweede zoon van *Jacques Joseph,* werd te Grenoble in 1812 geboren en was aan de koninklijke bibliotheek werkzaam als amanuensis van zijn vader. Hij gaf verschillende geschiedkundige werken uit, o.a. „Mémoires du cardinal de Retz", „Journal de l'Estoile", „Poésies de Charles d'Orléans",

„Mémoires de Pierre Lenet, Brienne, Mon trésor, Turenne, Omer Talon, abbé de Choisy"; verder werken over paleografie en kunst in de Middeleeuwen, zooals: „Louis et Charles, ducs d'Orléans, et leur influence sur leur siècle" (1844), „Droits et usages concernant les travaux de construction publics ou privés sous la troisième race" (1860) en de bovengenoemde biografie (1888).

Champoton is de naam van een plaats in Mexico, aan de W.-kust van Yucatan, aan de rivier van dien naam, ten Z. van Campèche gelegen. Volgens de Yucatekische sage werd het door de Ah-Itza of de Tolteken gesticht. Bij de ontdekking was het een kleine staat, waarover het geslacht der *Covoh* regeerde. De eerste ontdekker van Yucatan, *Francisco Hernandez de Cordova,* die het in 1517 van uit Cuba bereikte, vond hier hardnekkigen tegenstand. De veroveraar van Yucatan, *Francisco de Montejo,* werd er vriendelijker ontvangen.

Champseix, *Léonie Béra,* pseudoniem *André Leo,* een Fransche schrijfster, in 1829 te Lusignan geboren, trad in het huwelijk met den journalist *Champseix,* die in 1861 overleed. Na den val van het keizerrijk behoorde zij tot de vooruitstrevendste partijen en werkte onder de commune mede aan de „Sociale". Tegen het einde van den opstand vluchtte zij naar Zwitserland, huwde in 1873 met *Benoît Malon* en overleed te Parijs in 1900. Zij schreef: „Un mariage scandaleux" (1862; 2de druk 1865), „Les deux filles de M. Plichon" (1864; 3de druk 1868), „Jacques Galleron" (1865), „L'idéal au village" (1867), „Double histoire" (1868), en „Marianne" (1877).

Champs Elysées. *Zie Elysées, Champs.*

Chamsin of *Kamsin* (Arabisch = 50) is een in Egypte uit het Z. waaiende, heete en droge woestijnwind, die vooral optreedt in de 50 dagen, welke op de voorjaarsnachtevening volgen. In Kaïro waait hij gewoonlijk 4 maal, op andere plaatsen wel 16—20 maal per jaar. De voorteekenen zijn drukkende warmte en lage barometerstand. Terwijl hij heerscht, is de hemel bedekt met nevelachtige wolken, de zon schijnt zonder glans, de lucht is soms vuil roodgeel, de thermometer stijgt snel, in Kaïro wel tot 43° C. en de vochtigheid neemt snel af. Gewoonlijk begint de chamsin eenige uren na zonsopgang, bereikt zijn grootste hevigheid in de eerste namiddaguren en houdt met zonsondergang op.

Chan of *han* zijn in de Oostersche steden groote steenen gebouwen, waarin reizende kooplieden onderdak en ruimte vinden voor hun handel.

Chañaral is een hoofdplaats van het gelijknamige departement (25 864 v. km.) der Chileensche provincie Atacama, gelegen aan de baai van Chañaral. Zij heeft een kleine, beschutte haven en is het uitgangspunt der spoorwegen naar de kopergroeven van Las Animas en Salado. Er zijn groote koopersmelterijen, en de plaats bezit een aanzienlijken uitvoer van koper, goud, zilver en lood. Zij telt (1907) 6057 inwoners.

Chancelier beteekent kanselier en was in Frankrijk vóór de Revolutie van 1789 de titel van den minister van Justitie, den voornaamste van alle raden des konings en grootzegelbewaarder; de betrekking was levenslang en zeer eervol. Zijn rechterlijke macht was bij de groote zelfstandigheid der gerechtshoven niet zeer groot; tegenover het Parlement was hij de vertegenwoordiger van het koninklijk gezag, dat dan ook aan hem veel te danken had. Ook was hij belast met het maken der nieuwe juridische wetten.

In Fransche consulaten is tegenwoordig de chancelier de zegelbewaarder of registrator.

Chancellorsville is een plaats in den Noord-Amerikaanschen staat Virginia, district Spottsylvania, 20 km. ten W. van Fredericksburg gelegen. Van den 2den tot den 4den Mei 1863 werd hier de generaal der Noordelijken, *Hooker,* door de Zuidelijken onder *Lee* verslagen, waarbij generaal *Stonewall Jackson* doodelijk gewond werd. Den 6den Mei 1864 streed *Lee* hier weder met de Noordelijken onder *Grant;* deze onbeslisten slag is bekend als de slag in de wildernis.

Chandernagor. *Zie Tsjandarnagar.*

Chandler, *Richard,* een Britsch oudheidkundige, geboren in 1738 te Elson in Hampshire, studeerde te Oxford en legde zijn oudheidkennis het eerst aan den dag door de uitgave van het prachtwerk: „Marmora Oxoniensia" (Oxford 1763). Door een genootschap in 1764 belast om nasporingen te doen in het Oosten, volbracht hij een reis door Ionië, Attica, Argolis en Elis, en keerde in 1766 met een rijken oogst naar zijn vaderland terug. Hier schreef hij nu: „Ionian antiquities" (Londen 1769—1800, 2 dln.), „Inscriptiones antiquae pleraeque nondum editae, in Asia minori et Graecia, praesertim Athenis collectae" (1774) en „History of Illium or Troy" (1802). Zijn reisbeschrijvingen („Travels in Asia minor" en „Travels in Greece") zijn alleen uit een oudheidkundig oogpunt belangrijk en werden ook in het Nederlandsch vertaald (Utrecht 1777). Hij overleed in Februari 1810 als rector te Tilehurst in Berkshire.

Changaigebergte is een nog weinig bekende bergketen in Centraal-Azië, die van den Hoogen Altaï tot 105° O.L. v. Gr. loopt. Het westelijk deel, *Chanchuchei* genaamd, scheidt het bekken van het Kara-oessoe-meer (Kobdobekken) van dat van het Ubsa-nor. Karakter en geologische samenstelling schijnen dezelfde te zijn als die van den Altaï, tot welk bergstelsel hij dan ook gerekend wordt. Van de vele boven de sneeuwgrens uitstekende toppen is de hoogte nog niet bepaald. Op het Changaigebergte ontspringen aan de oostzijde de Selenga, aan de zuidwestzijde de Dsapchyn. Aan de noordelijke helling van het oostelijk deel liggen de ruïnes van Karakorum.

Changarnier, *Nicolas Anne Théodule,* een Fransch generaal, werd den 26sten April 1793 te Autun geboren en ontving zijn opleiding aan de militaire school te St. Cyr. Met den rang van kapitein vertrok hij in 1830 naar Algerië, waar hij na den veldtocht naar Constantine (1836) tot den rang van divisie-generaal opklom, in welke betrekking hij deel nam aan de meeste gevechten in Afrika. In 1848 werd hij belast met het voorloopig bestuur over Algerië.

Naar Parijs geroepen, wees hij er de portefeuille van Oorlog van de hand, maar werd in de plaats van *Cavaignac* tot gouverneur-generaal van Algerië benoemd, welke waardigheid hij evenwel niet lang bekleedde, daar het departement Seine hem afvaardigde naar de Nationale Vergadering. Te Parijs zag hij zich voorts benoemd tot opperbevelhebber der Nationale garde en daarna tevens van de eerste militaire divisie. Zijn krachtige maatregelen verhinderden den 29sten Januari 1849 het uitbarsten van een burgeroorlog in de straten van Parijs, alsmede den 13den Juni den opstand der republikeinen en socialisten. Hij werd beschouwd als de verdediger van het monarchale beginsel, doch niet ten behoeve van *Napoleon*, maar van *Orleans*, zoodat hij in Januari 1851 ontslag ontving uit zijn dubbel commando. De Nationale Vergadering was voornemens hem het opperbevel toe te vertrouwen over de troepen, tot haar bescherming bestemd, maar het werd door den staatsgreep van 1851 verijdeld, daar *Changarnier* bij die gelegenheid in hechtenis genomen en uit Frankrijk verbannen werd. Aanvankelijk vestigde hij zich te Mechelen, doch na de afkondiging der algemeene amnestie keerde hij terug naar zijn goederen in het departement Saône-Loire. Ofschoon een tegenstander van het keizerrijk, bood hij bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog het vaderland zijn diensten aan. Hoewel met geen commando belast, begaf hij zich naar Metz, waar hij gedurende de belegering *Bazaine* ter zijde stond. Den 25sten October begaf zich de grijze krijgsman op last van *Bazaine* naar het hoofdkwartier van prins *Frederik Karel*, om over de capitulatie der vesting te onderhandelen, die 2 dagen later werd vastgesteld. Na het sluiten van den vrede werd hij lid der Nationale Vergadering, waar hij zich bij het Orleanistisch rechter centrum voegde, was lid van den krijgsraad, die vonnis moest uitspreken over onderscheiden generaals, nam vervolgens zitting in den Senaat en overleed den 14den Februari 1877 te Versailles.

Changeant is een veelgedragen stof van zijde, wol of katoen, waarvan de schering anders gekleurd is dan de inslag, om welke reden zij, naarmate het licht er anders op valt, verschillende kleuren vertoont.

Chania *(Canea)* is de met vestingwerken voorziene hoofdstad van het eiland Kreta. Zij is op de N.-kust ervan gelegen, heeft (1911) 24 399 inwoners, een haven met golfbreker, dokken en arsenaal, aanzienlijken handel (invoer 3 millioen gld., uitvoer 1,5 millioen gld.) en is de standplaats van een hoofdcommissaris en een Grieksch metropoliet. In den omtrek vindt men veel olijfboomen. De provincie Chania heeft ongeveer 80 000 inwoners, waarvan ruim 60 000 Grieken.

Channing. *William Ellery*, een Amerikaansch geestelijke en schrijver, werd den 7den April 1780 te Newport in Rhode-Island geboren. Hij ontving zijn opleiding aan het Harvard-college te Cambridge bij Boston. Aanvankelijk studeerde hij in de medicijnen, daarna in de godgeleerdheid. In 1803 werd hij predikant bij de gemeente der Unitariërs te Boston. Hij nam deze met zooveel ijver in bescherming, dat hij den naam verwierf van „Apostel der Unitariërs". Onderscheiden geschriften gaf hij in het licht en hij volbracht belangrijke reizen, die hem een groot gedeelte van Europa deden kennen. Hij overleed den 2den October 1842 op een tocht naar Bennington in Vermont. Zijn boek „On slavery" maakte grooten opgang. Vele kleine opstellen van *Channing* zijn in Engeland herdrukt en sterk verspreid, en zijn gezamenlijke werken werden in 1841 te Boston in 5 dln. uitgegeven, waarbij nog een bloemlezing zijner preeken: „The perfect life", kwam.

Zie: *W. H. Channing*, The life of W. E. Channing (1880).

Channing, William Ellery, een neef van den voorgaande, den 29sten November 1818 te Boston (Massachusetts) geboren, was werkzaam aan de „New-York Tribune" en aan de „New Bedford Mercury". In 1842 vestigde hij zich in Concord, waar hij medewerker werd aan *Emerson's* „Dial". Vermelding verdienen zijn „Poems" (1843, 1847), „The Woodman" (Boston 1849), „Near home" (1858), „The Wanderer" (1872). In proza verschenen „Conversations in Rome between an Artist, a Catholic and a Critic" (1847) en „Thoreau, the Poet-Naturalist" (1874).

Chanpoer is een stad in den Britsch-Indischen vazallenstaat Bahawalpoer, gelegen op 30° 9′ N.Br. en 71° 16′ O.L. Het is de hoofdstad van het gelijknamige district in de divisie Allahabad en ligt op den rechter Gangesoever. In de mooie plantsoenen om de stad staan de gedenkteekenen voor de in 1857 door *Nana Sahib* vermoorde Engelsche gevangenen. In het oude fort op den linkeroever ligt een sterk garnizoen en wordt het leder voor het leger verwerkt. De 196 000 bewoners van dien oever beoefenen het juweliers- en lederhandwerk en handelen in katoenen stoffen, graan, benevens in alle voortbrengselen van Europa, China en Indië. Het district Chanpoer heeft ruim 1 200 000 inwoners en is 6138 v. km. groot.

Chanson was oorspronkelijk de naam voor ieder episch of lyrisch gedicht, dat gezongen kon worden. Thans verstaat men er een gemakkelijk te zingen lied onder, dat de liefde, den wijn of een voorval van den dag behandelt. Kostbare verzamelingen zijn: *Leroux de Lincy*, Recueil de chants historiques français (Parijs 1841, 2 dln.), *Dumersan* en *Ségur*, Chansons nationales et populaires de France (1866, 2 dln.). In de Middeleeuwen treden op den voorgrond *chansons de geste*, de nationale heldensage behandelend, die door speellieden *(jongleurs)* werden voorgedragen, en de *chansons d'histoire* of *chansons à toile* (omdat zij bij het weven gezongen werden), volksliederen in streng epischen vorm, die een eenvoudige liefdesgeschiedenis vertellen.

Chansonnette is een klein lied, gewoonlijk van komischen of schuinen inhoud. Ook is het de naam van de zangeres, die zulke liedjes zingt.

Chantage beteekent eigenlijk een wijze van vischerij, waarbij de vischen door leven te maken in de netten gedreven worden. Gewoonlijk

wordt het gebezigd in den zin van afpersing van geld, onder bedreiging, dat van de personen van wie dit geëischt wordt, in geval van weigering voor hem nadeelige of onaangename zaken openbaar gemaakt zullen worden. Zie ook *Dreigen*.

Chantal, *Jeanne Françoise Frémiot de,* den 28sten Januari 1572 te Dijon geboren, trad in het huwelijk met *Christophe de Rabutin,* baron *de Chantal,* nam na den dood van haar echtgenoot den heiligen *Franciscus van Sales* tot biechtvader en stichtte, op raad van dezen, in 1610 te Annecy de Orde van Maria-Boodschap *(Salesianerinnen),* welke in 1641, bij haar overlijden, 87 kloosters telde. Zij werd door paus *Benedictus XIV* zalig gesproken en door *Clemens XIII* heilig verklaard. Haar gedachtenis wordt gevierd op den 21sten Augustus. Haar werken verschenen onder den titel: „Sainte J. Fr. Fr. de Chantal, sa vie et ses oeuvres" (Parijs 1874—1879, 7 dln.).

Chant du départ is de naam van een door *M. J. Chénier* in 1794 gedicht en door *Méhul* getoonzet krijgslied, dat na de Marseillaise het populairste nationale lied onder de eerste Fransche Revolutie was.

Chantenay-sur-Loire is een stad in het arrondissement en kanton Nantes van het Fransche departement Loire-Inférieure, op een hoogte aan den rechter oever der Loire en aan de spoorlijn Nantes-St. Nazaire gelegen. Het heeft (1911) 24 403 inwoners, steengrooven, werven, ijzergieterij, suikerraffinaderijen en fabrieken van raapolie en beenderkool.

Chan-Tengri. *Zie Tiën-Sjan.*

Chantepie de la Saussaye, *Daniel,* een Nederlandsch godgeleerde, geboren te 's-Gravenhage den 10den December 1818, studeerde te Leiden en werd in 1842 predikant bij de Waalsche gemeente te Leeuwarden, vertrok 6 jaar later naar Leiden, vanwaar hij zich in 1862 naar Rotterdam begaf, en aanvaardde den 21sten November 1872 het hoogleeraarsambt te Groningen met een redevoering: „Over de plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen". Met zijn gewonen ijver, maar zeer kort, was hij werkzaam, daar hij reeds den 13den Februari 1873 overleed. Hij was de vertegenwoordiger van een eigenaardige richting, welke de wetenschap zocht op te bouwen op de ervaring des geloofs. Hij heeft een groot aantal opstellen geleverd in de door hem geredigeerde tijdschriften: „Ernst en Vrede" en „Protestantsche bijdragen", evenals in onderscheiden andere godgeleerde en stichtelijke maandwerken. Voorts gaf hij vijf bundels leerredenen (1860—1865) en onderscheiden brochures uit en schreef daarenboven: „Bijbelstudiën" (1859—1863), „Leven en richting" (1865), „De brief aan de Hebreeën, voor de gemeente uitgelegd" (3 dln., 1863), „De zoogenaamde middenpartij in de vaderlandsche kerk" (1866), „Vertroostingen. Twaalf redenen" (1872) enz.

Zie: *A. M. Brouwer,* Daniël Chantepie de la Saussaye (1905).

Chantepie de la Soussaye, Pierre Daniel, een Nederlandsch godgeleerde, een zoon van den voorgaande, werd den 9den April 1848 geboren te Leeuwarden, waar zijn vader destijds Waalsch predikant was; hij werd opgevoed te Leiden en te Rotterdam, studeerde te Utrecht, waar hij in 1871 promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid. In 1872 werd hij predikant te Hemmen en in 1878 hoogleeraar in de godsdienstgeschiedenis aan de gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, in 1899 aan de Rijksuniversiteit te Leiden, waar hij eenige theologische vakken van ethiek doceert. Sedert 1888 is hij lid der Kon. Academie van Wetenschappen, waarvan hij thans voorzitter is. Hij schreef het eerste uitvoerige „Lehrbuch der Religionsgeschichte" (2 dln., 1887—1889), waarvan latere drukken met medewerking van vakgeleerden werden gepubliceerd en thans een 4de druk in bewerking is onder redactie van prof. *Edw. Lehmann* (Lund). Hij was mederedacteur van „Studiën, theologisch tijdschrift" (1875 tot 1881) en is dit nog van het Stichtelijk tijdschrift „Overdenkingen", zoomede van het maandschrift „Onze Eeuw", tot welks oprichters hij behoort. Verder verschenen van zijn hand „The religion of the Teutons" (Boston 1902; gedeeltelijk ook in het Hollandsch als „De Godsdienst der Germanen"); „Het leven van Nicolaas Beets" (2de druk 1906); „Het Christelijk leven" (2 dln., 2de druk 1913); tal van voorlezingen, o.a. „Zekerheid en twijfel", en artikelen, ook wel verzameld in bundels als „Geestelijke Stroomingen" (2de druk 1914).

Chanterelle is de naam voor de hoogste snaar der strijkinstrumenten, in het bijzonder voor de e-snaar der viool.

Chantilly, een stad met (1911) 5556 inwoners in het Fransche departement Oise, arrondissement Senlis, is merkwaardig door het prachtig kasteel, hetwelk er de prinsen *van Condé* hebben doen verrijzen. Het is vorstelijk ingericht en bevat een schouwburg, een boekerij, een wapenzaal, een kabinet voor natuurlijke historie, badkamers, stallingen voor 300 paarden enz. Daaraan is een park en een woud ter grootte van 2100 H.A. verbonden. Het werd in 1790, als een bezitting van uitgewekenen, tot staatsdomein gemaakt, doch na de Restauratie aan de familie *Condé* teruggegeven.

Chantonnay is de hoofdplaats van het kanton van dien naam in het arrondissement Roche-sur-Yon van het Fransche departement Vendée, 3 km. van de groote Lay gelegen. Het heeft (1911) 3962 inwoners en vormt met Vouvant het middelpunt van een steenkoolbekken, dat jaarlijks ruim 25 000 ton kolen oplevert. In Juli 1793 versloegen hier de Republikeinen de Vendeeërs, maar generaal *Le Comte* werd den 5den September 1793 hier door de Vendeeërs verslagen.

Chantre, *Ernest,* een Fransch geoloog, werd in 1845 te Lyon geboren. Eerst was hij assistent aan het museum te Lyon, daarna onder-directeur van dezelfde inrichting en in 1892 werd hij hoogleeraar in de ethnologie te Lyon. Hij volbracht wetenschappelijke reizen naar Griekenland, Rusland, den Kaukasus, West-Azië (1893—1894) en Opper-Egypte (1898—1899). Van zijn groot aantal werken moeten vooral genoemd worden: „Recherches anthropologiques dans le Caucase" (1885—1887), „Ré-

sultats des missions de M. Chantre, de 1879 à 1893" (1885), „Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie du Nord" (1896), „Recherches archéologiques dans l'Asie occidentale, mission en Cappadoce 1853—1854" (1898) en „Les dernières découvertes effectuées dans les nécropoles préhistoriques de la Haute Egypte" (Société d'anthropologie, Lyon 1898).

Chantrey, *Francis,* een Engelsch beeldhouwer, werd den 7den April 1781 te Jordanthorpe in het graafschap Derby geboren. Hij overleed den 25sten November 1842 te Londen. Zijn voornaamste werk is het ruiterstandbeeld voor *George IV* op Trafalgar Square te Londen.

Chanykow, *Nicolaas,* een Russisch reiziger en beoefenaar der Oostersche talen, werd geboren den 24sten October 1819 in het gouvernement Kaluga, ontving zijn opleiding aan het lyceum te Zarskoje Selo, begaf zich reeds vroeg naar het Oosten en nam in 1839 tot 1840 deel aan den noodlottigen veldtocht van *Perowski* tegen China. Gedurende een reeks van jaren was hij Russisch consul in Perzië. Met dit land en met Boekhara maakte hij zich op zijn reizen nauwkeurig bekend, en in vele gewesten van Chorassan, Afghanistan en Aserbeidsjan was hij de eerste Europeesche bezoeker. In 1843 verscheen te St. Petersburg zijn: „Beschrijving van het khanaat Boekhara" (Engelsch: Londen 1845). Daarenboven vertaalde hij het werk van *Karl Ritter* over Perzië in het Russisch en schreef: „Mémoire sur la partie méridionale de l'Asie centrale" (Parijs 1863), „Etudes sur l'instruction publique en Russie" (1865) en „Mémoire sur l'etnographie de la Perse" (1866). Hij overleed den 3den November 1878 te Rambouillet bij Parijs.

Chanzy, *Auguste,* een Fransch generaal, werd geboren den 18den Maart 1823 te Nouart, departement Ardennes. Sedert 1843 diende hij bijna onafgebroken in Afrika, in 1859 nam hij deel aan den Italiaanschen veldtocht, onderscheidde zich bij Solferino en werd bij de expeditie naar Syrië ingedeeld. De regeering der Nationale Verdediging benoemde hem den 22sten October 1870 tot divisie-generaal, den 2den November tot commandant van het 16de korps van het Loireleger onder generaal *Aurelle.* Toen na de overgave van Orleans het Loireleger in tweeën werd gedeeld, werd *Chanzy* den 9den December commandant der eene helft, waarmee hij van den 7den tot den 10den December bij Beaugency den grootheritog *van Mecklenburg* hardnekkig tegenstand bood. Daarop trok hij op Le Mans terug, om zijn leger te reorganiseeren, waarna hij in het begin van Januari 1871 met 5 korpsen (150 000 man) naar het W. trachtte op te rukken om Parijs te ontzetten. Hierin werd hij door prins *Frederik Karel* verhinderd en moest, na veel verliezen geleden te hebben in de gevechten van den 11den en 12den Februari, Le Mans ontruimen en op Laval terugtrekken. Toch trachtte hij de Nationale Vergadering over te halen den oorlog voort te zetten. In 1873 werd hij tot gouverneur-generaal van Algiers benoemd en in Februari 1879 als gezant naar St. Petersburg gezonden. In 1881 teruggeroepen, werd hij commandant van het 6de korps te Châlons; hij overleed den 4den Januari 1883 aldaar. Hij schreef: „La deuxième armée de la Loire" (Parijs 1871; 9de druk 1888).

Chaos, een Grieksch woord, beteekent bij *Hesiodus* de ledige, onmetelijke ruimte, die vóór den aanvang der dingen bestond en den *Nacht* en *Erebus* voortbracht, en bij *Ovidius* den ruwen mengelklomp, waarin de bestanddeelen voor een toekomstige wereldvorming waren besloten. Volgens een andere Grieksche mythe moet men den oorsprong der dingen zoeken in een eeuwigen, ongeboren, oneindigen Chaos, die niet licht en niet duister, niet droog en niet vochtig, niet warm en niet koud was, maar alles in een vormlooze massa in zich vereenigde, totdat het de gedaante van een ei aannam, waaruit de manvrouw geboren werd, die de vier elementen scheidde. De Ionische wijsgeeren hielden het water *(Thales),* de lucht *(Anaximenes)* of het vuur *(Heraclitus)* voor het oorspronkelijk element, hetwelk alles omvatte en den naam van Chaos droeg. Volgens het scheppingsverhaal van Genesis I verkeerde ook de aarde vóór de schepping in den toestand van chaos; zij was „woest en ledig", wachtende op haar vorming. Thans geeft men dien naam aan een verward mengsel, aan een ordelooze massa.

Chapeau beteekent in het Fransch hoed; *chapeau* was een klaphoed, in den regel van zwarte zijde en geheel vlak, zoodat hij niet op het hoofd, maar onder den arm moest gedragen worden. Later werd deze verdrongen door den *chapeau claque* of juister *chapeau à claque,* een samendrukbaren hoed, die nu nog tot de galakleeding van burgerlijke personen behoort. Ook is chapeau claque de naam van een uit tibetstof vervaardigden cylinderhoed, die met een mechanisme voorzien is, waardoor hij samengedrukt en weer uitgespannen kan worden, ook wel Gibushoed genoemd, naar den uitvinder *Gibus* te Parijs.

Chapeau bas beteekent thans „hoed af" of „met afgenomen hoed".

Chapelain, *Jean,* een Fransch dichter, den 5den December 1595 te Parijs geboren, studeerde in de medicijnen, legde zich vooral toe op de Oude en Nieuwe talen en vestigde door zijn voorrede voor den: „Adone" van *Marini* de aandacht van *Richelieu* op zich, die hem een plaats bezorgde in de pas opgerichte „Académie Française" en hem tevens belastte met de afwerking in bijzonderheden zijner eigen letterkundige voortbrengselen en met het opstellen van de uitspraken der Académie over de werken van anderen. Nu werd hij het orakel van alle Fransche dichters. De bijval, dien zijn sonnetten en madrigalen vonden, spoorden hem aan, om de geschiedenis der „Maagd van Orléans" in een heldendicht te bezingen. De hertog *de Longueville* koesterde daarvan groote verwachtingen en verleende hem een jaargeld; eerst na verloop van 20 jaar verschenen de eerste 12 zangen van het stuk, dat uit 24 zangen zou bestaan (1656). Vervolgens kwam er tot tweemaal toe een drietal zangen, terwijl de laatste vier nooit zijn gedrukt. Het geheele handschrift bevindt zich in de Nationale Bibliotheek. De nieuwsgierigheid

van het publiek was zoo groot, dat er in 1½ jaar 6 uitgaven van de pers kwamen, doch niet minder groot was de teleurstelling. Wel werd het door de vrienden van den hertog geprezen, maar het bezweek onder het oordeel van *Boileau*. („Chapelain décoiffé" en „Métamorphose de la perruque de Chapelain en comète"). *Chapelain* overleed den 22sten Februari 1674.

Chapelier, *Isaac René Gui le,* geboren te Rennes in 1754, onderscheidde zich in 1787 in den strijd tusschen het Parlement en den koning als verdediger van het eerste zóó gunstig, dat hij in 1789 als afgevaardigde voor den Derden Stand naar de Staten-Generaal werd gezonden. Hij ijverde tegen de voorrechten der provincien, tegen het grondbezit der geestelijken en verlangde, dat ieder afgevaardigde niet als gevolmachtigde van zijn departement, maar als vertegenwoordiger der geheele natie zou worden beschouwd. Hij ontwierp het besluit tot afschaffing der voorrechten van den adel en bezorgde godsdienstvrijheid aan de Protestanten in den Elzas en in Franche-Comté. Voorts bewerkte hij de oprichting van een Nationale rechtbank en van een Hof van Cassatie en zorgde voor de invoering der nationale driekleur. Na de vlucht des konings ging hij van de Jacobijnen tot de Feuillants over en wilde de aanmatiging der clubs breidelen, doch om die reden werd hij als een voorstander van het koningschap veroordeeld, en zijn hoofd viel in 1794 onder de bijl der guillotine. Zijn letterkundige opstellen zijn te vinden in de: „Bibliothèque d'un homme public" (1789—1792, 28 dln.) van *Condorcet*.

Chapelle, eigenlijk *Claude Emanuël Lhuillier,* een Fransch dichter, geboren in 1626 te La Chapelle, een dorp bij St. Dénis, was de onechte zoon van den schatrijken *François Lhuillier,* die hem als zoon erkende en bij zijn sterven bezitter maakte van een aanzienlijk vermogen. Hij leidde een ambteloos leven en ging vriendschappelijk om met *Racine, Molière, Boileau, Lafontaine* enz. Zijn gedichten, wier aantal gering is, onderscheiden zich door een bevallige losheid en ongedwongenheid. Daarenboven schreef hij met *Bachaumont:* „Relation d'un voyage, fait en France" (1663). *Chapelle* overleed den 12den September 1686. Zijn „Oeuvres" verschenen in 1755.

Chapelle ardente, ook wel *castrum doloris* geheeten, is de ter eere van een vorstelijk of ander hooggeplaatst overleden persoon opgestelde katafalk in een vertrek of in een kerk. De ruimte wordt zwart behangen en passend, vooral met wapens, versierd en met kaarsen verlicht. Op de katafalk staat de doodkist. De teekens, die den rang van den doode aanduiden, zooals de rijks- of andere vorstelijke insigniën, ridderorden, degens, epauletten enz. worden op de kist of op tabouretten gelegd. Rondom de katafalk staan hooge kandelaars. In vroegeren tijd werd de katafalk soms door een geheelen bovenbouw overdekt, thans is het in den regel een troonhemel, aan ieder van welks vier zuilen een paradewacht staat.

Chaperon is een hoofd en hals bedekkende kap, die in de Middeleeuwen door beide geslachten gedragen werd. Ook is chaperon de naam van een oudere dame, die jonge dames begeleidt. Zie ook *Kaproen*.

Chapetones worden de uit Europa komende immigranten in Zuid-Amerika genoemd, in tegenstelling met de in Amerika geboren, van Europeanen afstammende Creolen.

Chaplain, *Jules Clément,* een Fransch medailleur en beeldhouwer, den 12den Juli 1839 te Mortagne in het departement Orne geboren, studeerde sedert 1857 aan de Ecole des Beaux-Arts te Parijs onder den beeldhouwer *Jouffroy* en den medailleur *E. A. Oudiné*. In 1863 behaalde hij den grand prix de Rome, waarop hij zijn studiën van 1864 tot 1868 in Italië voortzette, waar hij verscheiden teekeningen maakte, o.a. het portret van *Andrea del Sarto,* „De schepping van den mensch", naar *Michelangelo* enz., en o.a. reeds de medaille voor de wereldtentoonstelling te Parijs ontwierp. Naar laatstgenoemde stad teruggekeerd, maakte hij spoedig zijn een opgang met zijn werk, dat hij tot medailleur van Frankrijk werd benoemd. In 1881 werd hij lid van de Académie des Beaux Arts in de plaats van den médailleur *J. E. Gatteaux*. Naar zijn meeste ontwerpen werden medailles gegoten, in de laatste jaren van zijn leven vooral door *Liard* te Parijs naar door *Tasset* met zijn reductiemachine gemaakte verkleinde modellen. *Chaplain* overleed den 13den Juli 1909 te Parijs. Hij is een der beste vertegenwoordigers der nieuwe richting in de Fransche medailleerkunst. Hij modelleerde zijn koppen (bijv. *Ernest Meissonier* op 75-jarigen leeftijd) en zinnebeeldige voorstellingen in krachtige, dikwijls bijna ruwe trekken, die de kunstvolle uitvoering van zijn werk, dat uitmuntte door de realiteit van het uitgebeelde, eer bevorderde dan schaadde. Als beeldhouwer heeft *Chaplain* o.a. in steen gehouwen de standbeelden van de schilders *Henri Regnault* en *Gros,* terwijl hij marmeren borstbeelden maakte van *Albert Dumont, François Wey, Fresca* e.a.

Zie: *Roger Marx,* Les médailleurs français depuis 1789 (Parijs 1897); *A. Lichtwark,* Die Wiedererweckung der Medaille (Dresden 1897); *M. Mazerolle,* J. C. Chaplain, Biographie et catalogue de son oeuvre (Parijs 1897).

Chaplin, *Charles,* een Fransch schilder en kopergraveur, den 8sten Juni 1825 te Andelys geboren, was leerling van *Drolling* en schilderde aanvankelijk landschappen, later meest portretten. Als graveur werkte hij naar *Rubens, Watteau, Bida* en naar zijn eigen schilderijen. Hij overleed den 30sten Januari 1891 in Parijs.

Chapman, *George,* een Engelsch tooneeldichter, in 1559 te Hitching-Hill in het graafschap Hertfort geboren, studeerde te Oxford, verwierf te Londen de vriendschap van *Marlowe, Ben Johnson* en *Essex,* bekleedde onder *Jacobus I* een plaats aan het Hof en overleed den 12den Mei 1634. Hij vertaalde al de gedichten van *Homerus* in het Engelsch. Het meest belangrijke zijner werken is de vertaling der „Ilias" (1598—1611) en der „Odyssee" (1614) uit het Grieksch, ook vertaalde hij de „Batrachomyomachie", hymnen, epigrammen enz. van *Hesiodus*. De beroemdste zijner 18 drama's zijn de tragedies: „Bussy d'Ambois", „The conspiracy

of the Duke of Byron" en „Alphonsus, emperor of Germany", en de comedies: „Eastward Ho!" (met *Jonson* en *Marston*, 1605) en „All fools but the fool". Een nieuwe druk zijner „Plays" verscheen in 1873 te Londen, een uitgave van al zijn werken aldaar van 1873 tot 1875.

Chapman, *Edward John*, werd den 21sten Februari 1821 te Kent in Engeland geboren. Eerst nam hij dienst in het Fransche vreemdelingenlegioen in Algiers, studeerde vervolgens in Engeland en verwierf eenige jaren later den leerstoel voor mineralogie aan het University College. In 1853 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de mineralogie en geologie aan het nieuw opgerichte University College te Toronto, waar hij tot 1896 werkzaam was. Hier gaf hij vele jaren het „Canadian Journal of Industry, Science and Art" uit, waarin hij een groote reeks opstellen, voornamelijk op mineralogisch en palaeontologisch gebied, publiceerde. *Chapman* overleed in The Pines (Hampten Wick) den 28sten Januari 1904.

Chapman, *James*, een Engelsch reiziger in het binnenland van Afrika, begaf zich in het jaar 1840 als koopman naar Natal en deed van hier uit handelsreizen en jachtondernemingen naar de Transvaalsche Republiek en naar de gewesten der Beetsjoeanen, bezocht sedert 1852 bij herhaling het Ngamimeer, ontdekte de groote zoutpannen, waarin de Soega uitmondt, ging van 1861 tot 1862 van de Walvischbaai met *Thomas Baines* naar het Ngamimeer en de Victoriawatervallen der Zambesi en overleed den 6den Februari 1872 te Du Toits Pan in Nieuw-Griqualand. Hij schreef het belangrijk werk: „Travels in the interior of South-Africa" (Londen 1868, 2 dln.).

Chapmann, *Fredrik Henrik von*, een Zweedsch vice-admiraal, werd geboren den 9den September 1721 te Gothenburg, hield zich reeds vroeg bezig met den scheepsbouw, vermeerderde zijn kennis van dezen tak van nijverheid vooral in Engeland en schreef daarover het boek: „All about ships". Daarin wordt voor het eerst de theorie van den scheepsbouw behandeld, zoodat men dit werk beschouwen mag als den grondslag der verbeteringen, welke in de laatste eeuw in den scheepsbouw zijn aangebracht. Ook reorganiseerde hij de vervallen Zweedsche vloot, zoodat *Gustaaf III* hem tot vice-admiraal benoemde en in den adelstand opnam. Hij overleed te Karlskrona den 19den Augustus 1808.

Chaponnière, *Francis*, een Protestantsch godgeleerde, werd in 1842 te Genève geboren, studeerde aldaar, te Parijs, in Duitschland, Engeland en Schotland en werd in 1870 hulpprediker te Genève, waar hij later voorlezingen bleef geven. Sedert 1880 redigeert hij „La semaine religieuse de Genève". Hij schreef „L'église nationale évangélique" (1880), „Pasteurs et laïques de l'église de Genève" (1889), „M. F. Buisson et le Christianisme évangélique" (1900).

Chappe, *Ignace Urbain Jean*, een Fransch mechanicus, werd geboren in 1760, studeerde in de rechten, verkreeg een administratieve betrekking, die hij door de Omwenteling verloor, maar werd door het departement Sarthe afgevaardigd naar de Wetgevende Vergadering. Daarna nam hij deel aan de telegrafische onderneming van zijn broeder *Claude* (zie aldaar) en werd na het overlijden van deze directeur van het telegraafbureau te Parijs. In 1823 verloor hij die betrekking; hij overleed te Parijs den 26sten Januari 1829. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door zijn „Histoire de la télégraphie" (1824, 2 dln.).

Chappe, Claude, een broeder van den voorgaande en uitvinder van den optischen telegraaf, werd geboren te Brûlon-le-Maine (Sarthe) in 1763, omhelsde den geestelijken stand en verkreeg een paar winstgevende bedieningen, die hem in staat stelden, om zijn neiging tot de proefondervindelijke natuurkunde te bevredigen. In 1792 construeerde hij een optischen telegraaf, die het volgend jaar tusschen Parijs en Lille in werking werd gesteld. De Regeering erkende daarvan het gewicht, liet stations oprichten en vertrouwde het bestuur toe aan *Chappe* en zijn beide broeders. Een vermindering van inkomsten maakte hem echter zoo zwaarmoedig, dat hij zich den 23sten Januari 1805 in een put verdronk.

Chappe d'Auteroche, *Jean*, een Fransch sterrenkundige, den 2den Maart 1722 te Mauriac in Auvergne geboren, was eerst geestelijke, wijdde zich vervolgens aan de sterrenkunde, nam den 5den Juni 1761 te Tobolsk den gang van Venus voorbij de Zon waar en gaf hiervan verslag in zijn: „Voyage en Sibérie fait en 1761" (1768, 2 dln.). Keizerin *Catharina II* deed zijn bewering, dat Rusland meer moerassen en woestijnen dan volkrijke steden en vruchtbare gewesten bezat, door *Sjoewalow* wederleggen in: „Antidote, ou examen du mauvais livre intitulé: Voyage etc." (Amsterdam 1771, 2 dln.). In 1769 volbracht *Chappe* in het belang der sterrenkunde een reis naar Californië, waarvan de beschrijving door *Cassini* is uitgegeven. Hij overleed den 1sten Augustus 1769 te San Lucar in Spanje.

Chappuis, *Herman Théodore*, een Nederlandsch novellist, geboren te Haarlem in 1844, nam reeds vroeg dienst in het Nederlandsche leger, zag zich in 1866 bevorderd tot tweede, in 1869 tot eerste luitenant, klom vervolgens in 1884 op tot kapitein, in 1895 tot majoor en in 1899 tot luitenant-kolonel. *Chappuis* was zoowel op letterkundig als op krijgskundig gebied een tamelijk vruchtbaar auteur, en behalve een aantal novellen in „Europa" en andere tijdschriften verschenen van zijn hand afzonderlijk: „Op den Beukenhorst" (1876), „Renie" (1877), „Satanella" (1878), „Zijn Geheim" (1878), „De oorlog in het oosten" (1848), „Dora Wodau" (1878), „De Heer van Sparrendael" (1880), „Een nacht op den dijk" (1879), „De ramp te Nieuwkuik" (1881), „Novellen en schetsen" (1882), „De lotgevallen van Jan Romein" (1883), „Broeder en zuster" (1883), „Nol Gille en andere beelden uit Noord Brabant" (1886), „Boschwachters Rika" (1886), „Villa Oceana" (1886), „Stille wateren, diepe gronden (1889), „Vrouwenharten" (1891), „Twee moeders" (1893), „Monsieur Paljas" (1895), „De Fransch-Duitsche oor-

log" (1896), „Haar afgod" (1896), „Een familiedrama" (1898), „Zijn pleegkinderen" (1898) en „Napoleon de Groote" (1905).

Chapremon, een Stoïcijnsch wijsgeer te Alexandrië, was eerst bibliothecaris aan den tempel van *Serapis* en begaf zich vervolgens naar Rome, om met *Alexander van Aegae,* een Peripatetisch wijsgeer, voor de opvoeding van *Nero* te zorgen. Zijn werken over de hieroglyphen en over de geschiedenis en den godsdienst der Egyptenaren zijn verloren gegaan.

Chaptal, *Jean Antoine Claude,* graaf *van Chanteloup,* een Fransch scheikundige, minister en pair, werd den 4den Juni 1756 te Nogaret in het departement Lozère geboren en ontving zijn opleiding te Parijs, waar hij in kennis kwam met de uitstekendste mannen van zijn tijd. Als hoogleeraar in de scheikunde te Montpellier gaf hij zijn belangrijke voorlezingen in het licht onder den titel: „Eléments de chimie" (4de uitgave 1803); een belangrijke erfenis besteedde hij aan de stichting van een laboratorium. Hier werden de eerste proeven genomen eener kunstmatige bereiding van zwavelzuur, aluin en natrium. Aan hem is Frankrijk het Turksch rood verschuldigd en hij wist de Italiaansche Puzzolaanaarde te vervangen door okerhoudende aardsoorten. In 1795 aanvaardde hij de betrekking van hoogleeraar in de toegepaste scheikunde te Parijs en werd er lid van het Instituut. *Napoleon I* belastte hem met de zorg voor het openbaar onderwijs en riep hem in 1799 in den Staatsraad. Als lid van dat lichaam moest hij de verdeeling van Frankrijk in de departementen, arrondissementen en gemeenten verdedigen. In 1800 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken en bevorderde zich vooral, den bloei der nijverheid te bevorderen. Hij opende in zijn vaderland de eerste scholen voor kunst en nijverheid, deed de verzamelingen van voorwerpen op het Conservatoire ten behoeve van het onderwijs in orde brengen, legde wegen aan over den Simplon en den Mont-Cenis, bouwde bruggen over de voornaamste rivieren, groef verbindingskanalen en betoonde zich een voorstander van de vrije scheepvaart. Te Parijs zette hij den aanbouw voort van het Louvre, van de fraaie Rue Rivoli enz., benoemde een Egyptische commissie en deed een aantal genees-, heel-, artsenijmeng- en verloskundige scholen verrijzen. Dat alles geschiedde in den tijd van 4 jaar; toen hij zich echter ongezind betoonde tot de verklaring, dat de beetwortelsuiker beter was dan de rietsuiker, ontving hij in 1805 zijn ontslag, waarna hij zich onbelemmerd aan de wetenschap wijdde. De keizer benoemde hem niettemin in 1805 tot lid van den Senaat en nam hem in 1811 op in den gravenstand. Gedurende de Honderd Dagen werd hij pair des Rijks, minister van Staat en directeur van den handel. Na de Restauratie keerde hij tot het ambteloos leven terug, maar werd in Maart 1815 door *Lodewijk XVIII* tot lid der Academie van Wetenschappen en in 1819 tot pair benoemd. Hij overleed den 30sten Juli 1832 te Parijs. *Chaptal* schreef o.a.: „Essai sur le prefectionnement des arts chimiques en France" (1800), „La chimie appliquée aux arts" 1807), „La chimie appliquée à l'agriculture" (1823) en „De l'industrie Française" (1829, 2 dln.). Een methode, in 1800 door hem aanbevolen, om door toevoeging van suiker aan den most, den wijn van slechte jaren te verbeteren en daaraan door fijn gemaakt marmer vrij zuur te ontnemen, bestempelt men met den naam van *chaptaliseeren.*

Chaptaliseeren. Zie *Chaptal.*

Chapu, *Henri, Michel Antoine,* een Fransch beeldhouwer, den 29sten September 1833 te Lemée in het departement Seine et Marne geboren, ging in de leer bij *Pradier, Duret* en *Cogniet.* Hij overleed den 20sten April 1891 te Parijs. Zijn voornaamste werken zijn het gedenkteeken voor den schilder *Henri Regnault* in de Ecole des Beaux-Arts te Parijs, en de beelden van *Pluto* en *Proserpina* in het park van Chantilly.

Chapuis, *Paul,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1851 geboren te Lieu in Zwitserland, studeerde te Lausaune en te Tübingen, werd predikant te L'Etivez en in 1879 hoogleeraar te Lausanne. Zijn sterke zin voor kerkelijke vrijheid noopte hem in 1886 zijn ambt neer te leggen en weder predikant te worden. Eenige jaren daarna had zich zijn godsdienstig en wetenschappelijk standpunt zoozeer gewijzigd, dat hij in 1901 wederom zijn professoraat opnam. Hij schreef „Le surnaturel" (1898) en geregeld in zijn tijdschrift „Evangile et liberté" (van 1880 tot 1894) en in „Revue de théologie et philosophie". Hij overleed in 1904.

Chapultepec is een slot met prachtig vergezicht dicht bij Mexico, waarmee het door een mooien weg verbonden is. In 1785 werd het op last van den onderkoning *Galvez* gebouwd, op de plaats van een voormalig paleis van *Montezuma,* en als residentie gebruikt. Door keizer *Maximiliaan* werd het verfraaid; thans is er een cadettenschool in gevestigd.

Chara. Zie *Algen.*

Character indelebilis noemt men in de R.-Katholieke Kerk het onuitwischbaar merkteeken, dat door den doop, het vormsel en de priesterwijding in de ziel wordt gedrukt, zoodat deze sacramenten nimmer ten tweeden male worden toegediend, hoewel hij, die ze ontvangen heeft, door een onwaardig gedrag de daaraan verbonden voorrechten verliezen kan.

Charade (Provençaalsch *charrado,* van *charra* = spreken, praten) noemt men een lettergrepenraadsel, dat de kenmerken der afzonderlijke deelen of lettergrepen van een woord of naam aanduidt, zoodat de oplossing gelegen is in het vinden van het geheele woord of den bedoelden naam. Derhalve zijn die talen, welke vele samengestelde woorden bezitten, het meest geschikt voor charades, en deze zijn wel eens in dichtmaat vervat of worden ook wel in pantomimes voorgesteld, in welk geval zij den naam dragen van *charades en action.*

Charadsj is een Arabisch woord, hetwelk in Turkije een belasting beteekent, die in de gedaante van hoofdgeld geheven werd, inzonderheid in Moldavië en Walachije, van ingezetenen, die niet tot de Mohammedanen behoorden. Zij gaf echter aanleiding tot veel willekeur en werd in 1856 afgeschaft. In plaats daarvan werd een belasting ingevoerd ter bevrijding van den mi-

litairen dienst. In Egypte verstaat men er de grondbelasting onder.

Charak of *Kerak* is de naam van een eilandje in de Perzische Golf, 70 km. ten N.W. van Aboesjir. Het is onvruchtbaar, heeft een haven en ongeveer 1000 inwoners. De bij het eiland gevonden parels behooren tot de mooiste van de geheele golf, maar zijn wegens de diepte bijna niet te bereiken. Eertijds in het bezit der Portugeezen, werd het bij handelsverdrag van den 3den Januari 1808 door Perzië aan Frankrijk afgestaan. Den 3den December 1856 werd het door de Engelschen bezet, maar bij den vrede van den 4den Maart 1857 teruggegeven.

Charas. Zie *Bang.*

Charavay, *Martin Etienne,* een zoon van *Jacques Charavay,* werd den 17den April 1848 geboren. In Parijs bezocht hij de „Ecole des Chartes", waar hij in 1869 het diploma van archivaris-palaeograaf verwierf. Hij was bij zijn vader werkzaam en maakte zich o.a. verdienstelijk door het ontmaskeren van vervalschingen, breidde tevens de zaak zijns vaders uit, wiens blad „L'amateur d'autographes" hij voortzette, terwijl hij de „Revue des documents historiques" oprichtte en redigeerde (1874—1881). Verder gaf hij verschillende staatkundige en historische werken uit.

Charbin is de naam van een stad in Mandsjoerije, die in den Russisch-Japanschen oorlog herhaaldelijk genoemd werd. De stad ligt aan den rechter oever van de Soengari, aan de splitsing van den Siberischen spoorweg. Zij werd door de Russen gesticht bij den bouw van den spoorweg in Mandsjoerije, en het bestuur ervan is er dan ook gevestigd. Op dat gedeelte loopen de treinen volgens Charbiner tijd, die met den Russischen 6 uur 24 minuten verschilt. De stad bestaat uit drie deelen: Oud-Charbin, Nieuw-Charbin en de Havenstad, samen met ongeveer 35 000 inwoners. Behalve verschillende fabrieken is er een filiaal van de Russisch-Chineesche bank. De stad breidt zich zeer snel uit.

Charbonnerie. Zie *Carbonari.*

Charcot, *Jean Martin,* een Fransch geneeskundige en neuropatholoog, den 29sten November 1825 te Parijs geboren, studeerde aldaar in de geneeskunde, promoveerde in 1853 en was er sedert 1856 werkzaam als arts aan het centraal bureau der hospitalen. In 1862 werd hij geneesheer aan het groote hospitaal voor lijderessen der Salpêtrière, waar hij sedert 1866 voorlezingen hield over chronische ziekten, over ziekten van den ouderdom en over ongesteldheden der zenuwen, waardoor hij een beroemden naam verwierf. Sedert 1850 was hij professeur agrégé, maar in 1873 verkreeg hij den leerstoel voor pathologische anatomie bij de geneeskundige faculteit te Parijs. In 1882 echter trad hij op als hoogleeraar aan het hoofd van een door hem gestichte kliniek voor zenuwlijders. Hij heeft den voortgang van alle deelen der neuropathologie door zijn voortreffelijke nasporingen niet weinig bevorderd en haar met een schat van merkwaardige feiten verrijkt. Beroemd zijn zijn opstellen over hysterie, hystero-epilepsie, sclerose, verlamming en ruggemergtering, alsmede over de door hem het eerst beschreven *tabes spasmodica.* Algemeen bekend zijn voorts de onderzoekingen van hem en van zijn leerlingen over de metalloscopie en metallotherapie. *Charcot* overleed den 16den Augustus 1893 te Morvan (Nièvre). Hij schreef o.a.: „De l'expectoration en médecine" (1857), „De la pneumonie chronique" (1860), „Leçons sur la maladie du foie, des voies biliaires et des reins" (1877), „Leçons cliniques sur les maladies des vieillards et les maladies chroniques" (1868), „Leçons sur les maladies du système nerveux faites à la Salpêtrière" (1874; 4de druk 1880). „Localisations dans les maladies du cerveau et de la moelle épinière" (1876—1880) en „Leçons du Mardi à la Salpêtrière" (1889—1890, 2 dln.). Zijn verzamelde werken kwamen in 1886 uit. Ook leverde hij talrijke bijdragen in de mede door hem geredigeerde tijdschriften: „Archives de physiologie normale et pathologique", „Archives de neurrologie", „Revue de médecine", „Nouvelle iconographie de la Salpêtrière" (sedert 1888) en in „Archives de la médecine expérimentale" (sedert 1889).

Charcot, *Jean Baptiste,* een Fransch poolreiziger, werd den 15den Juli 1867 te Neuilly sur Seine geboren, studeerde in de medicijnen, werd arts en nam in 1890 de betrekking aan van assistent-geneesheer aan een hospitaal te Parijs; later werd hij assistent aan het Institut-Pasteur en zenuwarts. Nadat hij in 1902 een oefeningstocht naar de Noordelijke IJszee ondernomen had, trad hij het volgend jaar op als leider eener Fransche Zuidpoolexpeditie, waarbij voornamelijk Grahamland onderzocht werd. In 1905 teruggekeerd, ondernam hij in 1908 een tweeden tocht, vergezeld door een groot aantal geleerden. Hoofddoel der expeditie was ditmaal het onderzoek van het op de eerste reis ontdekte Loubetland, ten Z. van Grahamland gelegen, en van het Alexander I-land. Hij overwinterde op Petermann-eiland, ontdekte nieuw land ten W. en Z. van Alexander I-land en vond het eiland Peter I terug. Den 31sten Mei 1910 was de expeditie te Guernsey terug. Van zijn werken noemen wij: „Expédition antarctique française" (Parijs 1903—1905), „Le Français au pôle sud" (Parijs 1906) en met *Clerc-Rampal* „La navigation mise à la portée de tous" (2de druk Parijs 1909).

Charcot-Land heet het Zuidpoolgebied, dat door den Franschen zuidpoolreiziger *Charcot* in 1910 op zijn reis ten Z.W. van Alexander I-land op 70° Z.Br. en 75° W.L. ontdekt werd. Het bestaat uit een hoogland, geheel met gletschers bedekt en door steile rotspartijen gekroond.

Charcotsche kristallen zijn kleurlooze, fijne, lange, prismatische kristallen van 0,01—0,02 mm. lengte. Zij zwellen op in glycerine, lossen moeilijk op in warm water, zuren en alkaliën en in het geheel niet in alcohol en aether. Volgens *Charcot* vindt men ze in het bloed en het merg der beenderen van leukaemische en in de uitwerpselen van asthmatische personen en bij bronchitis, neuspolypen, kankergezwellen enz. Volgens *Leyden* veroorzaakt de prikkeling dezer kristallen op de eindvezels van den *va-*

gus in de slijmhuid der luchtpijpen een reflectorische kramp in de spieren der nauwere luchtpijpvertakkingen.

Chardin, *Jean,* een Fransch reiziger, den 26sten November 1643 te Parijs geboren, begaf zich op 22-jarigen leeftijd naar Oost-Indië, om diamanten te koopen. Na een kort oponthoud te Soerate bezocht hij Perzië, werd er tot koninklijk koopman benoemd, vertoefde 6 jaar in Isfahan en deed belangrijke waarnemingen omtrent de toestanden in dit rijk. Met uitgebreide geschied- en oudheidkundige verzamelingen kwam hij in 1670 in zijn vaderland terug, doch bracht van 1671 tot 1681 nogmaals een bezoek aan Perzië en Indië. Na zijn terugkeer werd hij te Londen door koning *Karel II* tot ridder geslagen en eenige jaren daarna als gevolmachtigde van de Engelsch-Oost-Indische Compagnie naar ons land gezonden. Vervolgens ging hij weder naar Engeland en overleed in de nabijheid van Londen den 26sten Januari 1713. Hij was de Turksche, Perzische en Arabische talen volkomen machtig en schreef: „Le couronnement de Soleiman III, roi de Perse" (1671) en „Voyage du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient" (met voortreffelijke platen, uitgave van 1811 in 10 dln.). Van zijn nagelaten handschriften werd door *Thomas Harmer* gebruik gemaakt. De „Reizen" van *Chardin* zijn ook uitgegeven te Amsterdam in 1686 en in 1735 in 4 deelen met platen.

Chardin, *Jean Baptiste Siméon,* een Fransch schilder, geboren den 2den November 1699 te Parijs, gestorven aldaar den 6den December 1779. Hij was een leerling van *Pierre Jacques Caxes, Noel Nicolas Coypel* en *Jean Baptiste Vanloo.* De stillevens en de tafereelen uit het dagelijksch leven, die *Chardin* in olieverf of pastel schilderde, behooren tot de voortreffelijkste kunstwerken der 18de eeuw. De meeste werken van *Chardin* bezit het Louvre te Parijs, o.a. het vermaarde „Bénédicité".

Chardonnetzijde. Zie *Collodiumzijde.*

Charente, een Fransch departement, gevormd uit gedeelten der oude gewesten en landschappen Angoumois, Saintonge, Poitou en Lamarche, ligt in het zuidwesten van Frankrijk tusschen de departementen Deux Sèvres, Vienne, Haute Vienne, Dordogne, Gironde en Charente Inférieure, en telt op 5972 v. km. (1911) 346 424 inwoners. De bodem is er zeer oneffen en in het noorden met hooge, in het zuiden met lagere heuvels bedekt. De rivieren, die het departement besproeien en zich in de Charente als hoofdrivier uitstorten, verliezen een groot deel van haar water in de holen en spleten van den kalkachtigen grond. Ruim de helft der oppervlakte is door den landbouw in beslag genomen en $^1/_5$ door den wijnbouw, die er veel brandewijn levert. Voorts zijn er weiden, wouden, vooral veel kastanjeboomen, en woeste gronden. De ijzerindustrie is er niet onbelangrijk. Het departement bevat 5 arrondissementen: Angoulême, Barbezieux, Cognac, Confolens en Ruffec; de hoofdstad is Angoulême. Weleer had het land een eigen graaf, doch in 1380 verviel het aan het huis Orleans en daardoor aan de Fransche kroon. Er zijn bloedige veldslagen geleverd tusschen de Franschen en Engelschen, alsmede tusschen de R.-Katholieke en Protestantsche ingezetenen.

Charente, een Fransche rivier, ontspringt bij het dorp Cheronnac in het gebergte van Limousin (departement Haute Vienne) op een hoogte van 323 m., stroomt aanvankelijk noordwestwaarts, daarna zuidwestwaarts, wordt bij Montignac bevaarbaar en valt tegenover het eiland Oléron, na een loop van 375 km., in de Baai van Gascogne. Door overstroomingen heeft zij haar oeverlandschappen vruchtbaar gemaakt. Zij ontvangt de Touvre en de Boutonne en verleent haar naam aan de departementen Charente en Charente Inférieure. De Romeinen noemden haar Carantonus.

Charente-Inférieure, een Fransch departement, bestaande uit Aunis en gedeelten van Saintonge en Poitou, grenst ten zuiden en westen aan den Atlantischen Oceaan, ten noorden aan het departement Vendée en ten oosten aan het departement Deux Sévres, en telt op 7232 v. km. (1911) 450 871 inwoners. De bodem bestaat er grootendeels uit drooggemaakte moerassen, en ruim de helft daarvan is ontgonnen. Behalve de Charente stroomt er de Gironde met een aantal zijrivieren in het zuidelijk gedeelte, terwijl daarenboven kanalen het verkeer bevorderen. Nabij de zee bevinden zich zoutmoerassen, die zout leveren, maar tevens zeer ongezonde dampen uitwasemen. Men verbouwt er graan, hennep en vlas, veel wijn, ooft, kastanjes, pruimen enz. De zee en de rivieren leveren er oesters en veel visch. Men vindt er een aantal fabrieken, en scheepvaart en handel zijn er van veel belang. Het departement is in 6 arrondissementen verdeeld: La Rochelle, Rochefort, Marennes, Saintes, Jonzac en St. Jean d'Angély, met 40 kantons en 480 gemeenten. Hoofdstad is La Rochelle.

Charenton-le-Pont, een stad in het Fransche departement Seine, telt (1911) 14 499 inwoners. Zij ligt 2 km. ten Z.O. van Parijs, bij het vereengingspunt van de Seine en de Marne en aan den spoorweg van Parijs naar Fontainebleau. Reeds vroeg was zij beroemd door de Protestantsche kerk, die er naar het ontwerp van *Jacques Debrosse* verrees en tot vergaderplaats diende voor de kerkelijke conciliën der Hervormden. Zij werd echter in 1686, na de herroeping van het Edict van Nantes, gesloopt. De stad heeft wijn- en houthandel, porselein- en steenfabrieken, molens en een groot krankzinnigengesticht, dat in 1847 werd verbouwd. Op het binnenplein van dat gebouw prijkt sedert 1882 een standbeeld van *Esquirol.*

Chares, een Atheensch veldheer, was de zoon van *Theochares,* wist de toegenegenheid te verwerven van het Atheensche volk en zag zich gedurig aan het hoofd geplaatst van belangrijke ondernemingen. In 361 v. Chr. snelde hij de Phliasiërs te hulp, die door de mannen van Sicyon en Argos werden bedreigd, doch wekte kort daarna in een veldtocht tegen *Alexander van Pherae* door zijn zwakheid de verontwaardiging der bondgenooten van Athene. Hij noodzaakte vervolgens *Charidemus,* de Chersonesus terug te geven en werd na den dood van

Chabrias (358) opperbevelhebber, totdat *Iphicrates* en *Timotheus* met een tweede vloot verschenen, om Samos te ontzetten. Daar hij de onzichtigheid der overige veldheeren als verraad beschouwde, zette hij hen af, en om kosten te besparen, verhuurde hij zich met zijn leger aan den Perzischen satraap *Artabazus*. In den oorlog tusschen *Philippus van Macedonië* en de inwoners van Olynthus kwam hij te laat (348) om dezen laatsten hulp te brengen. In 338 commandeerde hij het Atheensche leger bij Chaeronea, trad in 332 in Perzischen dienst en overleed omstreeks 324.

Chares, een Grieksch beeldhouwer, afkomstig van Lindus op Rhodus, leefde omstreeks 324 v. Chr. en vervaardigde den bekenden Colossus van Rhodus, een 34 m. hoog standbeeld, aan de Zon gewijd en als het zevende wereldwonder beschouwd. Het bestond uit een aantal gegoten stukken rondom een gemetselde kern. Deze Colossus heeft 56 jaar bestaan en is toen door een aardbeving boven de knieën afgebroken.

Charette de la Contrie, *François Athanase,* geboren den 17den April 1763 te Couffé bij Ancenis, trad reeds vroeg in dienst der koninklijke marine en werd in 1789 luitenant ter zee, maar begaf zich naar Coblenz, toen de revolutie veld won. Weldra echter keerde hij naar Bretagne terug, werd er aanvoerder der nationale garde, poogde te Parijs den koning te redden, ontsnapte aan zijn vervolgers en woonde eenigen tijd op zijn kasteel Fonteclause. In 1793 stelde hij zich aan het hoofd der opstandelingen in Beneden-Poitou, en was weldra meester van geheel de Beneden-Vendée. Daar hij na zijn vereeniging met de insurgenten van Opper-Bretagne niet tot bevelvoerend hoofd wend aangesteld, voerde hij na dien tijd oorlog op eigen gelegenheid en maakte zich door moord en brand gehaat bij de republikeinen, terwijl hij tevens het vertrouwen verloor van zijn eigen partij. Kort daarna sloot hij een verbond met *Stofflet,* den bevelhebber in Opper-Bretagne, doch sloot den 18den Februari 1795 ook een overeenkomst met de Nationale Conventie, waarbij hij zich zelfs verbond, *Stofflet* tot onderwerping te brengen. Onbeschroomd verscheen hij met 4 officieren in koninklijke uniform te Nantes. Het bevel echter des gezaghebbers, om de koningslivrei af te leggen, en het feit, dat generaal *Hoche* onderscheiden hoofden der Vendéeërs in hechtenis had doen nemen, brachten hem tot het besluit, de vreedzame onderhandelingen af te breken en tot het uiterste in den strijd te volharden. Na een bloedig gevecht bij St. Cyr nam hij de wijk naar het woud van Aizenay, waar hij een guerilla-oorlog voerde. Hij werd zwaar gewond, gevangen genomen en den 26sten Maart 1796 te Nantes gefusileerd.

Charge is in de krijgskunst een aanval met het blanke wapen, gewoonlijk van de ruiterij.

Chargé d'affaires (zaakgelastigde) is de diplomatieke vertegenwoordiger, die bij gebreke of afwezigheid van den ambassadeur of den gezant belast is met de behartiging van de belangen van zijn gouvernement. Men heeft alzoo tijdelijke zaakgelastigden en permanente, de laatsten alleen van kleine mogendheden.

Chargeh is de naam van een groote oase in de Libysche woestijn, tusschen 25° en 26° N.Br. en 30° 30′ en 31° O.L. v. Gr. Zij ligt 15 m. boven de oppervlakte der zee en is omgeven door 450 m. hooge terrassen van kalksteen. Men vindt er bronnen, waaronder vele warme (30° —36° C.) en ijzerhoudende, ± 65 000 dadelpalmen en vele oudheden uit de oud-Egyptische, Grieksche, Romeinsche en Christelijke tijdperken. Het fraaiste gedenkstuk van vroeger dagen is een goed bewaard gebleven oud-Egyptische tempel van *Hibe*; deze heeft een lengte van 50 en een breedte van 20 m. en een schat van gekleurde hieroglyphen. Hij werd ter eere van *Ammon* van Thebe door *Darius I* gesticht. Daarenboven heeft men er tempels uit den tijd van *Trajanus, Domitianus* en *Hadrianus,* vijf Romeinsche burchten van gebakken steen en een verwoeste Christelijke doodenstad met breede straten, Byzantijnsche koepels en bouwvallen van kloosters, waarin weleer *Athanasius* en *Nestorius* hun verblijf hielden. De bebouwde gronden beslaan er een oppervlakte van 836 H.A. en het aantal inwoners bedraagt ongeveer 7400. De oase wordt door een gouverneur vanwege Egypte bestuurd.

Chargeurs Réunis of *Compagnie française de navigation à vapeur* is de naam van een in 1873 gestichte Fransche stoomvaartmaatschappij met een kapitaal van 8 millioen francs, die in 1883 vereenigd werd met de Société française postale de l'Atlantique (ontstaan in 1881 met 5 millioen francs, later op 10 millioen verhoogd). De geliquideerde maatschappij bracht 7 schepen in, ter waarde van 1½ millioen francs en 3 millioen francs in aandeelen, zoodat de maatschappij nu werkt met 12½ millioen francs. De volgende routes worden bevaren: van Hâvre naar Brazilië (Pernambuco, Bahia, Rio de Janeiro, Santos), van Hâvre naar de La Plata, in aansluiting aan de door de Chargeurs Réunis onderhouden Paranalijn (Rosario, San Nicolas, Parana, Corrientes, Assuncion); van Hâvre of Bordeaux naar W.-Afrika tot Matadi; van Hâvre of Bordeaux naar Lorenzo Marquez, Beira en Madagascar, iedere maand; van Duinkerken of Hâvre, Bordeaux en Marseille naar Fransch-Indochina (Saigon, Haiphong). De vloot bestaat (1911) uit 28 schepen met een inhoud van 129 578 registertonnen.

Charibert I, een Frankisch koning uit het *Merovingische Huis,* was de oudste der 4 zonen van *Chlotarius I,* die hun vader overleefden (561 na Chr.). Toen zijn broeder *Chilperich I* zich van het geheele rijk wilde meester maken, verbond *Charibert* zich met de beide andere broeders en dwong den hebzuchtige, het gebied met hem te deelen, waarna *Charibert* het gedeelte verkreeg, hetwelk Parijs tot hoofdplaats had. Volgens den dichter *Venantius Fortunatus* was hij een verstandig en deugdzaam vorst, hoewel het bekend is, dat hij door den bisschop *Germanus* van Parijs wegens bigamie in den ban werd gedaan. Hij overleed in 567 zonder mannelijke nakomelingen.

Charibert II, een zoon van *Chlotarius II* († in 628), werd door zijn broeder *Dagobert* met Aquitanië en Zuid-Frankrijk begiftigd en zetel-

de als koning te Toulouse, waar hij in 631 overleed. Zijn nakomelingen, die in de 8ste eeuw uitstierven, moesten zich vergenoegen met den titel van hertog *van Aquitanië*.

Châridsjieten of *Chawâriedsj* („de vertrekkenden") vormen een Mohammedaansche secte, die na den slag bij Siffin ontstond, doordat 12 000 streng-geloovigen het leger van den kalief *Ali ibn Abî Tâlib* verlieten, daar deze zijn recht op het kalifaat door een scheidsgerecht liet beslissen. Zij erkenden evenmin *Alî* als *Moâwija* en beschouwden het als plicht aan overtreders der wet gehoorzaamheid te weigeren. Ook ontkenden zij het uitsluitend recht van de Koreisjieten op het kalifaat en verlangden, dat de kalief door vrije keus van de gemeenten benoemd zou worden, dat niet-Arabieren en zelfs slaven dit ambt ook zouden kunnen bekleeden en dat de ongodsdienstige heerscher verwijderd zou worden. Hun dogmatiek en ethica waren somber. Spoedig splitsten zij zich naar hun aanvoerders in verschillende partijen, waartegen de eerste Omajaden een wreeden verdelgingskrijg voerden. De door dezen oorlog verstrooide Châridsjieten vonden een toevlucht in Afrika, waar hun staatkundige denkbeelden grif ingang vonden bij de vrijheidlievende Berberstammen. Het gelukte den Châridsjieten verschillende opstanden te organiseeren en staten volgens hun leer te stichten, onder welke die der Beni Mšâb in Algerië nog het strengst de oorspronkelijke denkbeelden bewaard hebben. Ook het imamaat van Maskate in Oman (Arabië) berust op genoemde leer.

Charieten (Grieksch *Charites*, enkelvoud *charis*) waren in de Grieksche mythologie goddelijke wezens, die beschouwd moesten worden als de verpersoonlijking van schoonheid, vroolijkheid en liefelijkheid in de natuur, zoowel als in het menschenleven. De Homerische poëzie nam er een onbepaald aantal van aan, bij *Hesiodus* vindt men er drie, nl. *Aglaïa* (glans), *Euphrosyne* (vroolijkheid) en *Thalia* (bloeiend geluk), en zijn het dochters van *Zeus* en *Eurynome*. Dit aantal en deze namen werden van toen af in de poëzie en in de beeldende kunsten voor goed aangenomen. In ouderen tijd werden zij gekleed voorgesteld, op latere afbeeldingen daarentegen geheel naakt, met maagdelijk slanke vormen en meestal dooreen gestrengelde armen, tot een groep vereenigd. Volgens *Pausanias*, die als haar ouders *Helios* en *Aigle* noemt, werden in sommige streken van Griekenland, in afwijking van het gewone gebruik, slechts twee Charieten vereerd, bijv. in Sparta, waar zij *Kleta* en *Phaënna*, en in Athene, waar zij *Auxo* en *Hegemone* genoemd werden. Waarschijnlijk is deze opgave echter verkeerd en werden de Charieten ook in Attica ten getale van drie vereerd onder de namen, waarmee ook de Horen aangeduid werden, nl.: *Thallo*, *Auxo* en *Karpo*, respectievelijk de godin van den bloei, den groei en de vrucht, terwijl *Hegemone* een naam van *Hekate* was, die met de Charieten te zamen vereerd werd. In Rome werden de Charieten *Gratiae* of *Gratiën* genoemd en zijn daar nooit het voorwerp eener godsdienstige vereering geweest, doch werden er, in navolging van Griekenland, door dichters en kunstenaars gewierd. In het Kapitolijnsch museum te Rome bevindt zich een reliëf, dat de Gratiën voorstelt en te Siéna in de Opera del Duomo een beschadigde marmergroep, die in 1460 te Rome in het Palazzo Colonna gevonden werd. Van de beeldhouwers uit nieuweren tijd hebben *Canova* en *Thorwaldsen* de Charieten of Gratiën voorgesteld.

Charieten *(charitatis fratres)*, ordebroeders. *Zie Charité.*

Charilaos, koning van Sparta, regeerde omstreeks het jaar 863 v. Chr. Hij was een zoon van koning *Polydectes*, een neef van *Lycurgus* en gesproten uit het geslacht der *Procliden* of *Eurypontiden*. Met zijn medekoning *Archelaus* verwoestte hij de stad Aegie aan de grenzen van Arcadië en deed een inval in het gebied der Argieven. Op een tocht tegen de Tegeaten werd hij met zijn geheele leger gevangen genomen, doch in vrijheid gesteld na de belofte, dat hij niet weder tegen hen ten strijde zou trekken. Bovenstaande daden worden echter betwijfeld. Hij wordt voorgesteld als een zachtmoedig en edel vorst.

Charis of *Bevalligheid* is bij *Homerus* in de Ilias de gemalin van *Hephaestus*, in de Odyssee *Aphroditè* zelf, en bij *Hesiodus* en anderen een der *Charieten* (zie aldaar).

Charisi, *Jehoeda-Ben-Salomo*, een Hebreeuwsch dichter, te Xeres in Spanje geboren, leefde in den aanvang der 13de eeuw en overleed reeds vóór 1235. Hij vertaalde belangrijke geschriften uit het Arabisch in het Hebreeuwsch en gevoelde zich hierdoor opgewekt, om het oorspronkelijk Hebreeuwsch gedicht „Tachkemoni" te schrijven. Dit onderscheidt zich door een juiste voorstelling der toestanden van zijn volk en door een rijkdom van dichterlijke beelden. Het is gedrukt te Konstantinopel (1578) en te Amsterdam (1729), en men heeft ook een critische uitgave van *Kämpf* (1845).

Charisma beteekent genadegave. Er worden onder verstaan de buitengewone genadegaven van den H. Geest, zooals de gave der talen, der profetie, der ziekengenezing enz. welke God aan bijzondere personen ten bate der gemeenschap verleent, zooals met name ten tijde van de eerste vestiging van het Christendom (vgl. I Cor. 12 : 8—10) is geschied.

Charité, afkomstig van het Latijnsche *caritas* (menschenliefde), is een Fransch woord, dat bepaaldelijk voor Christelijke liefde jegens den naaste wordt gebruikt, die zich in werken van weldadigheid openbaart. Om die reden heeft men ook wel hospitalen en verpleginsgestichten alzoo genoemd, bij voorbeeld te Parijs en te Berlijn. Verschillende religieuse genootschappen, die zich aan liefdewerken wijden, dragen den naam van „frères of soeurs de la charité" (zie *Liefdezusters*). Het werk der charité is in de Katholieke wereld, datgene, wat de inwendige zending in het Protestantisme verricht.

Charité, *La*, is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton in het arrondissement Cosne van het Fransche departement Nièvre, aan den rechteroever van de Loire op 170 m. hoogte gelegen. Zij telt ongeveer 4000 inwoners en heeft een oude Romaansche kerk van Ste Croix, die

reeds in 1106 werd gewijd en tot het klooster Caritas behoorde, door *Hugo van Cluny* gesticht. Verder vindt men er hoogovens, wolspinnerijen, schoenfabrieken en touwslagerijen.

Charite, *Simon Lucas,* een Nederlandsch dichter uit het midden der 18de eeuw, werd vermoedelijk geboren te Aalst en schreef o.a. „Leven en dood van de H. Barbara, patronesse tegen de pest en onvoorziene doodt, in rijm gesteld" (1762), „Verheffinge van het aardsbroederschap der H. Roosenkrans; met den lofzang op de 15 ministeriën, gevolgt van de victorie ter zee, door Don Juan van Oostenrijk op de Turken, 7 October 1571" (1771), „Lijktraenen over onze souverijne Maria Theresia enz." en „Theodoricus en Aurelia, onder Rudolphus, koning van Vrankrijk, blij-eijndend treurspel" (1789).

Chariten. Zie *Charieten.*

Chariton, bijgenaamd *Aphrodisius,* een Grieksch romanschrijver, die in de 4de of 5de eeuw v. Chr. leefde, was afkomstig uit Aphrodisias en beschreef de minnarijen en lotgevallen van *Chaereas* en *Calirrhoë.* Hij noemt zich een schrijver van den redenaar *Athenagoras,* den staatkundigen tegenstander van *Hermocrates* te Syracuse. De dochter van laatstgenoemde is de heldin van den roman. De loop der gebeurtenis, haar huwelijk, haar begrafenis, haar opstanding, haar schaking door roovers en haar hereeniging met *Chaereas* is voor een Grieksch roman vrij natuurlijk. Hij is in het Attisch dialect opgesteld en door *d'Orville* met toelichtingen (Amsterdam 1758, 3 dln.) in het licht gegeven. Andere uitgaven zijn die van *Beck* (1783) met een Latijnsche vertaling van *Reiske,* de Parijsche (1797) en de Venetiaansche (1812), van *Hirschig* (Parijs 1856) en van *Hercher* (Leipzig 1859).

Charity Organisation Society is de naam van een in 1869 te Londen gestichte vereeniging, die de armoede bestrijdt, ten eerste door naar samenwerking te streven tusschen de weldadigheidsvereeniging en de openbare armenzorg, ten tweede door onderzoek en keuze der middelen in de gevallen, waarin een beroep op de weldadigheid gedaan wordt, en ten derde door onderdrukking van de bedelarij. Zij heeft reeds veel goeds tot stand gebracht en beschikt over groote inkomsten, die zij, zeer doelmatig, gedeeltelijk aan haar onderwijzende en onderzoekende werkzaamheden, gedeeltelijk aan ondersteuningen besteedt. In de tijdschriften van de vereeniging „Charity Organisation Review" en „Charities' Register and Digest", verschijnen de gegevens van alle Londensche weldadigheidsvereenigingen. Dergelijke vereenigingen bestaan ook in de Engelsche koloniën en provincies en in Noord-Amerika.

Charivari noemen de Fransehen getier en geraas, vergezeld van gefluit en van het gebons van tegen elkander geslagen voorwerpen (bij voorkeur keukengereedschap), waardoor zij, gewoonlijk bij avond of bij nacht, hun afkeuring te kennen geven over de een of andere handelwijze, bij voorbeeld van het huwelijk van een weduwe met een jongen man, of van het gedrag van een of ander ambtenaar of overheidspersoon. In Frankrijk bestond die gewoonte reeds in de Middeleeuwen, vooral bij huwelijken van weduwen, die daardoor in strijd handelden met de door *Tacitus* vermelde Germaansche gewoonte om niet te hertrouwen. Aan die volksstrafoefening heeft het tijdschrift „Charivari", in 1832 te Parijs gesticht, zijn naam ontleend, daar het de vertegenwoordigers, de ministers en zelfs koning *Lodewijk Philips* in scherpe zetten en geestige caricaturen gedurig aan de kaak stelde. Aan dit woord beantwoordt in het Nederlandsch *ketelmuziek,* in het Duitsch *Katzenmusik* of *Krawall,* in het Engelsch *rough music* en in het Spaansch *concerrada.*

Men geeft den naam *charivari* ook aan kleine, doorgaans zilveren, aanhangsels aan een horlogeketting of armband, dit gebruik berust op de vergelijking van het rinkelen dezer voorwerpjes met ketelmuziek.

Charkow, vroeger *Slobodische Oekraine* geheeten, is een gouvernement in Europeesch Rusland, dat in het N. aan de gouvernementen Kursk en Woronesch, in het O. aan het land der Donsche Kozakken, in het Z. aan Jekaterinoslaw en in het W. aan Poltawa grenst. Het is 54 495 v. km. groot, gemiddeld 100—150 m. boven den zeespiegel gelegen, helt steil naar de rivieren af en heeft veel kloven en spleten (balka of bujerak geheeten). De rivieren zijn de Donez, Worskla, Soela, Wir en Psiol. In het voorjaar overstroomen zij een aanzienlijke oppervlakte en maken deze vruchtbaar door het meegevoerde slib. Het klimaat is gematigd, maar grillig, de gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 6,2° C., de winter is dikwijls zeer koud en de zomer heet. De 245 900 inwoners (1910) bestaan voor het grootste gedeelte uit Klein-Russen en uit Kozakken, verder uit Groot-Russen, Kalmukken, Duitschers, Joden en Zigeuners. Slechts 15 % der bevolking woont in de steden. Landbouw en veeteelt zijn de voornaamste middelen van bestaan. Er wordt veel graan verbouwd, waaronder boekweit, maïs en gerst, bovendien veel beetwortels, tabak, groenten en ooft. Van de geheele oppervlakte is 57,2 % akkerland, 23,9 % grasland, 11 % is bedekt met bosschen, terwijl 4,7 % niets oplevert. Van groot belang is de paardenfokkerij, die in 53 stoeterijen, waaronder de Bjelowodskische voor al beroemd zijn, voortreffelijke rijpaarden voor het leger levert, en de schapenfokkerij, waardoor Charkow de eerste wolmarkt van Rusland is. Verder houdt men zich bezig met bijen- en zijdeteelt. De visschvangst en de mijnbouw zijn van weinig beteekenis, van meer belang is de zoutproductie. De industrie gaat in de laatste jaren flink vooruit, vooral de beetwortelsuikerfabrikage. Ook vindt men er talrijke wolwasscherijen, bierbrouwerijen, branderwijnstokerijen en steenovens; in den laatsten tijd zijn er bovendien een aantal aardewerkfabrieken opgericht. Behalve in de gelijknamige hoofdstad (zie aldaar) is de handel van weinig beteekenis, hoewel door het gouvernement de groote spoorwegen loopen, die Moskou met de havens der Zwarte Zee en de Zee van Azow verbinden. Er zijn ongeveer 600 jaarmarkten, waarop vooral huiden, wol, vee (voornamelijk paarden), leeren, zijden en katoenen stoffen, alsmede pels- hout-, ijzer- en staal-

waren verhandeld worden. Het gouvernement wordt in 11 districten verdeeld: Achtyrka, Bogoduchow, Charkow, Isjum, Kupjansk, Lebedin, Smijew, Sumy, Starobjelsk, Walki en Woltschansk.

Charkow of *Kharkow* is de naam der hoofdstad van het evenzoo genoemde Russische gouvernement. Zij ligt in de Oekraine, 20 km. ten noordoosten van Poeltawa in een heuvelachtige, ten deele moerassige streek, aan het kruispunt der spoorwegen Koersk—Charkow—Sebastopol en Charkow—Nikolajew, alsmede aan de Donetz, die hier een paar andere rivieren opneemt, welke de stad in 3 deelen splitsen en door de uitwaseming van haar water, hetwelk des zomers stilstaat, de lucht wel eens verpesten. Zij is een der schoonste steden van Zuid-Rusland en telt (1910) 219 600 inwoners, onder welke zich vele adellijke familiën en vermogende kooplieden bevinden. Een gedeelte der stad is nog het oude dorp, waaruit zij allengs is ontstaan — een ander deel heeft ruime, ofschoon ongeplaveide straten en houten huizen, en nog een ander deel is in Europeeschen trant gebouwd en voorzien van pleinen, door aanzienlijke woningen en paleizen omgeven. Zij is de zetel van een gouverneur en van een aartsbisschop, heeft een universiteit, in 1804 gesticht, met boekerij en musea, alsmede 3 gymnasia, een handelsschool, een seminarium, een schouwburg, een Lutheresche en 16 Grieksche kerken, een technische school, een veeartsenijschool, 2 gymnasia voor meisjes en (7 km. van de stad verwijderd) een landbouwschool. Er zijn onderscheiden fabrieken, waarin vilten hoeden en tapijten vervaardigd of zeep, kaarsen, brandewijn en leder bereid worden. Zij is het middelpunt van den Russischen wolhandel; jaarlijks zijn er 4 missen (van den 18den Januari tot midden Februari is de voornaamste), waarop voor 60 millioen roebels omgezet wordt. De stad werd in 1653 door czaar *Alexei Michailowitsch* gesticht en in 1780 tot hoofdstad van het nieuwe district Charkow verheven.

Charlemagne is de Fransche naam voor *Karel den Groote* (zie aldaar).

Charlemont is een buitenfort der vesting Givet in het Fransche departement Ardennen op een 215 m. hooge rots aan den linkeroever der Maas met ruimte voor 6000 man. Het werd in 1555 door *Karel V* gebouwd en later door *Vauban* versterkt.

Charleroi is de hoofdstad van de Belgische provincie Henegouwen en ligt op den linkeroever der Sambre en aan een kruispunt van spoorwegen naar Brussel, Mons, Maubeuge, Chimay, Mézières, Namur, Hasselt en Leuven. Zij is verdeeld in de bovenstad, de benedenstad en Entre Deux Villes; de laatstgenoemde 2 deelen zijn door een brug over de rivier verbonden. De vestingwerken vormden een regelmatigen zeshoek met de noodige buitenwerken, doch zijn sedert 1866 in plantsoenen veranderd. In de bovenstad bevinden zich een kerk, een gasthuis, een hospitaal, een weeshuis enz. Ook is er een Kamer van Koophandel, benevens een schilder- en teekenacademie, een gymnasium, een archaeologisch en een mineralogisch museum. De belangrijke steenkolenmijnen in haar nabijheid hebben aanleiding gegeven tot een hooge vlucht der nijverheid, vooral der ijzerbewerking, zoodat de ijzersmelterij Couillet, een half uur gaans van daar, $^1/_3$ van het Belgisch gietijzer levert. Andere plaatsen met kolenmijnen en ijzerindustrie in den omtrek zijn Gilly, Jumet, Châtelet, Montignies enz. De bevolking der omstreken is zoo dicht, dat wel 2000 op de v. km. komen. Charleroi zelf telt (1910) 28 177 inwoners. Het kanaal van Charleroi, dat op 2 km. afstand loopt, in 1832 geopend werd en 15 uren gaans lang is, verbindt deze stad met Brussel.

Charleroi werd in 1666 door de Spanjaarden op de plek van het dorp Le Charnoy gesticht en naar *Karel II* genoemd. Reeds in het volgende jaar werd zij door de Franschen veroverd, waarna *Lodewijk XIV* de vestingwerken door *Vauban* liet voltooien. Na dien tijd bleef zij een twistappel der naburige mogendheden. De Vrede van Nijmegen wees haar toe aan Spanje (1678), doch in 1693 werd zij door de Franschen, in 1697 door de Spanjaarden en in 1746 wederom door de Franschen veroverd. Gedurende den Fransch-Revolutie-oorlog (1794) was zij voor de Oostenrijkers, als de sleutel der Sambrelinie, van groot gewicht. Daarom werd zij door de Franschen belegerd en moest zich den 25sten Juni 1894 eindelijk overgeven. De vestingwerken werden gesloopt, doch na 1815 door de Nederlanders met de gelden der Fransche oorlogscontributie hersteld; zij waren echter voor het tegenwoordige Belgische defensiestelsel van te gering belang, om ze in haar grooten omvang te behouden.

Charles, *Jacques Alexandre César,* een Fransch natuurkundige, die zich vooral door bevordering der luchtscheepvaart verdienstelijk heeft gemaakt, werd den 12den November 1746 te Beaugency geboren, legde zich in zijn jeugd met ijver toe op de Oude talen, en oefende zich voorts in de muziek, de schilderkunst en de werktuigkunde. Geruimen tijd was hij werkzaam bij het ministerie van Financiën, maar ontving eindelijk als overcompleet ambtenaar zijn ontslag, waarna hij natuurkundige voorlezingen hield. Toen in 1783 de gebroeders *Montgolfier* met hun uitvinding te voorschijn traden, legde *Charles* zich op de luchtscheepvaart toe en liet reeds den 27sten Augustus 1783 op het Champ de Mars bij Parijs een luchtballon opstijgen, niet door verwarmde lucht, maar met waterstof gevuld *(Charlière).* Den 3den December van dat jaar deed hij zelf een reis van de Tuileriën uit met *Robert.* Hij werd hoogleeraar in de natuurkunde te Parijs, vond een thermometrischen hydrometer uit en verbeterde den heliostaat van *Gravesand.* In 1804 werd hij lid van het instituut en later bibliothecaris ervan. Hij overleed den 7den April 1822.

Charleston is de hoofdstad van het gelijknamige county en de voornaamste zee- en handelsstad van den Noord-Amerikaanschen staat Zuid-Carolina, gelegen op 33° 47′ N.Br. en 79° 57′ W.L., op een schiereiland tusschen de rivieren Ashley en Cooper, die hier in een 11 km. lange en ongeveer 3 km. breede baai uitmonden. De ingang wordt door de forten Moultry, Sumter en Castle Pinckey verdedigd en door

groote zeedammen (jetties) op 7,8 m. diepte gehouden. De laag gelegen stad heeft soms veel van overstroomingen te lijden. Zij is regelmatig gebouwd. De voornaamste winkelstraten zijn de Broad-, King- en Meetingstreet. De voornaamste gebouwen zijn het belastingkantoor, het stadhuis, de in 1752 gebouwde Michaëliskerk, nog 40 andere kerken van minder beteekenis, het postkantoor, de rechtbank, het politiebureau, een groote markthal en de gevangenis. Aan de haven ligt een mooi plantsoen (battery). Het aantal inwoners bedraagt (1910) 58 833. De voornaamste middelen van bestaan zijn kunstmestvervaardiging (uit phosforzure kalk), houtzagerij, machinebouw, graan- en rijstpellerijen enz. Uitvoerartikelen zijn katoen, phosfaat, terpentijn, hars, rijst enz. Het scheepvaartverkeer bedroeg in 1911 348 532 ton.

Charleston is een der oudste steden der Vereenigde Staten en werd in 1672 gesticht, in 1779 door de Engelschen bezet, die haar echter het volgende jaar weer verlieten. In 1783 werd zij tot city verheven. Den 12den April 1861 openden de Geconfedereerden hier de vijandelijkheden met het beschieten van Fort Sumter, dat zich den 14den overgaf. Het werd de stapelplaats van krijgsvoorraad, die hun door blokkadebrekers werd toegevoerd. In 1863 werden de aanvallen der Noordelijken ter zee afgeslagen, waarna het bombardement der stad begon, die zich den 17den Februari 1865 overgaf.

Charleston is de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat West-Virginia, gelegen aan de bevaarbare Kanawha, 100 km. boven haar uitmonding in de Ohio, in een vruchtbaar dal, waar steenkolen, ijzer en zoutbronnen voorkomen. Zij telt (1911) 22 996 inwoners.

Charleston is de voornaamste plaats van het graafschap Coles in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, heeft een hoogeschool voor geneeskunde en (1911) 5884 inwoners.

Charlestown, een voormalige stad in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts is sedert den 1sten Januari 1874 met Boston (zie aldaar) vereenigd.

Charlestown is de voornaamste plaats van het Britsch West-Indische eiland Nevis (zie aldaar).

Charlet, *Nicolas Toussaint,* een Fransch schilder en teekenaar, den 20sten December 1792 te Parijs geboren, was de zoon van een dragonder, bekleedde gedurende het keizerrijk bij het leger de betrekking van schrijver, verloor die bij de Restauratie en oefende zich toen in het atelier van den schilder *Gros.* Zijn etsen en steendrukken, meer dan 1000 in aantal, hebben als onderwerpen meest het leven der soldaten uit den tijd van *Napoleon.* Tot zijn schilderijen behooren: „Een episode uit den Russischen veldtocht" (in het museum te Versailles), „De overtocht van Moreau over den Rijn" (in het museum te Lyon) en „Een troep gewonden" (in het museum te Bordeaux). Hij overleed den 30sten December 1845.

Charleville is de hoofdstad van het gelijknamige kanton in het arrondissement Mézières van het Fransche departement Ardennes, aan de Maas gelegen. Met Mézières is het door een brug verbonden. Het telt (1911) 22 654 inwoners, bezit een rechtbank en verschillende inrichtingen van onderwijs. De stad heeft veel industrie, loodgieterijen, draadnagelfabrieken, die jaarlijks tot 6 millioen kg. draadnagels leveren, geweren- en wapenfabrieken. De bevolking voert een levendigen handel in pijpen, borstels, leder, suiker, graan, wijn en dakleien. De stichter van de stad is *Karel van Gonzaga* (1606).

Charlière is de naam van een naar *J. A. C. Charles* (zie aldaar) genoemde soort van luchtballons. Zie *Luchtvaart.*

Charlois was vroeger een gemeente in de provincie Zuid-Holland, tegenover Rotterdam op het eiland IJselmonde aan de Nieuwe Maas gelegen, die in 1895 ten behoeve van nieuwe havenwerken bij Rotterdam werd gevoegd.

Charlotte is de hoofdstad van het county Mecklenburg in den Noord-Amerikaanschen staat Noord-Carolina. Het ligt in een gouddistrict aan de Sugar-creek, ongeveer 200 km. W. Z.W. van Raleigh en aan het kruispunt van verschillende spoorwegen. Er zijn vier mijnbouwondernemingen gevestigd en het telt (1910) 34 014 inwoners. Van 1838 tot 1873 was hier een filiaal van de munt der Vereenigde Staten van N.-Amerika gevestigd. Verder heeft de stad veel katoenhandel en ijzerindustrie.

Charlotte *van Bourbon* was een dochter van *Lodewijk van Bourbon,* hertog *van Montpensier* en derde gemalin van *Willem I,* prins *van Oranje,* die met haar in het huwelijk trad, nadat hij zich van zijn tweede vrouw, *Anna van Saksen,* had laten scheiden. Zij was eerst abdis van Jouarre geweest, doch in 1571 uitgeweken naar *Frederik II,* keurvorst van de Palts, waar zij den Hervormden godsdienst aannam. *Marniz,* als onderhandelaar van den prins, begeleidde haar met twee oorlogsschepen over Emden naar Den Briel, waar den 12den Juni 1575 het huwelijk gesloten werd. De wettigheid van dezen echt is door de tegenstanders van den prins hevig betwist op grond van haar kloostergeloften, van den gebrekkigen vorm van 's prinsen scheiding van zijn tweede gemalin en van de ontbrekende toestemming van den hertog *van Montpensier,* doch door bevoegde autoriteiten erkend. Zij was zeer aan den prins gehecht, zooals blijkt uit haar brieven, in de „Archives" van *Groen van Prinsterer* uitgegeven. Zij bleef zooveel mogelijk in de nabijheid van haar gemaal, vergezelde hem bij zijn intocht in Utrecht (1578), schonk hem 6 dochters en overleed den 5den Mei 1582 te Antwerpen ten gevolge van de overmatige inspanning bij het verplegen van haar gemaal, toen deze door *Jean Jauregui* verwond was.

Literatuur: Delaborde, Charlotte de Bourbon, princesse d'Orange (Parijs 1888); *Joh. Naber* en *De Neve,* De vorstinnen van het huis van Oranje-Nassau (2de druk Haarlem 1911).

Charlotte *Elizabeth van Beieren,* hertogin *van Orleans,* dochter van den paltsgraaf *Karel Lodewijk,* werd geboren den 27sten Mei 1652 te Heidelberg, was de tweede gemalin van *Philippe van Orleans* en alzoo de moeder van den lateren Regent. Zij was niet schoon, maar wist door haar geest en tevens door haar liefde tot

allerlei ridderlijke oefeningen de aanzienlijken van het Hof te boeien en te beheerschen. Zij overleed in 1722, een geschrift achterlatende, getiteld: „Fragments ou lettres originales de Madame", ook uitgegeven onder den titel: „Mélanges historiques, anecdotiques et critiques" (1788), waaruit haar degelijk karakter blijkt.

Charlotte *Christine,* een dochter van hertog *Rudolf Lodewijk van Brunswijk-Wolfenbüttel,* werd geboren den 28sten Augustus 1694, huwde in 1711 met den Russischen grootvorst *Alexis Petrowitsj,* een zoon van *Peter I,* en overleed den 2den November 1715 van verdriet over de slechte bejegening, die zij van haar gemaal ondervond. Haar zoon beklom later als *Peter II* den troon. De meening, dat zij zich voor dood heeft uitgegeven, maar, naar Amerika ontsnapt, aldaar met zekeren *d'Auban* gehuwd en in 1770 overleden is, is van allen grond ontbloot.

Charlotte, *Joachime Thérèse van Bourbon,* een dochter van *Karel IV* van Spanje en van *Maria Louisa van Parma,* werd geboren den 25sten Augustus 1775 en huwde in 1790 met *Johan,* infant van Portugal. Zij was niet schoon, en het huwelijk niet zeer gelukkig, zoodat het, ofschoon met 9 kinderen gezegend, in 1805 verbroken werd. Wegens deelneming aan een samenzwering tegen haar man werd zij door dezen naar Queluz verbannen; toch volgde zij hem in 1807 naar Brazilië en hield met haar 3 dochters te Rio-Janeiro een Hof, dat het brandpunt was der oppositie tegen de regeering van haar echtgenoot. Toen *Johan VI* na de revolutie van Oporto (1816) aarzelde met de invoering der constitutie, begaf zij zich naar Portugal, om het hoogste gezag in bezit te nemen, doch werd, daarin teleurgesteld, met haar zoon Dom *Miguël* de ziel der absolutistische partij. Laatstgenoemde moest na een bloedigen burgeroorlog het land verlaten, en *Charlotte* werd naar een klooster verbannen. Later bewoonde zij het kasteel Queluz, en na den dood des konings (1825), hernieuwde zij, doch te vergeefs, haar aanslagen; zij overleed den 7den Januari 1830.

Charlotte, *Marie Amélie Auguste Victoire Clémentine Léopoldine,* ex-keizerin van Mexico, geboren te Laeken bij Brussel den 7den Juni 1840, was de eenige dochter van *Leopold I,* koning van België, en van prinses *Louise van Orleans,* een dochter van *Lodewijk Philips,* koning van Frankrijk. Den 27sten Juli 1857 trad zij in het huwelijk met *Maximiliaan,* aartshertog van Oostenrijk, en toen deze de keizerskroon van Mexico aanvaardde, volgde zij hem in 1864 derwaarts. Toen er door het vertrek der Fransche troepen de toestand allengs hachelijker werd, zocht zij, hoewel te vergeefs, in den zomer van 1866 in persoon, zoowel te Parijs bij *Napoleon III,* als te Rome bij paus *Pius IX* hulp te verwerven voor haar gemaal. Door smart krankzinnig geworden, vertoefde zij eenige maanden op het kasteel Miramar bij Triëst en werd in Juli 1867 naar het slot Tervueren bij Brussel gebracht. Zij leeft na dien tijd in volkomen afzondering, eerst te Laeken en sedert 1879 op het kasteel Bouchoute bij Brussel.

Charlottenbrunn, een badplaats in het Pruisische district Waldenburg, ligt in een door dennenbosschen omgeven, naar het Z. Z. O. open dal en telt (1910) 1693 inwoners. De mineraalbronnen bevatten alkaliën, ijzer en koolzuur en worden gebruikt door lijders aan long-, hart- en zenuwziekten en bloedarmoede. In de nabijheid bevinden zich kolenmijnen en een porseleinfabriek.

Charlottenburg is een stad in het Pruisische regeeringsdistrict Potsdam, ten W. van Berlijn, 33—37 m. boven den zeespiegel gelegen, aan de Spree en aan den Berlijnschen stadsspoorweg, den ceintuurspoorweg en den luchtspoorweg, welke laatste hier onder den grond loopt. Van de gebouwen is vooral het koninklijk slot, waaraan de stad haar ontstaan dankt, merkwaardig. Het werd in 1696 door den keurvorst, den lateren koning *Frederik I* voor zijn tweede gemalin *Sophie Charlotte* in de nabijheid van het dorp Lietzen (Lützow) gebouwd, heette eerst *Lietzenburg,* na den dood van *Sophie Charlotte* echter Charlottenburg. Bij het slot behoort een groot park met een schouwburg en een mausoleum, dat de grafmonumenten bevat van koningin *Louise, Frederik Wilhelm III* (wit marmer), keizer *Wilhelm I* en keizerin *Augusta.* De stad heeft 4 Evangelische kerken (waaronder de Keizer Wilhelm-Gedachteniskerk), de Trinitatiskerk, een Katholieke kerk en een synagoge. Verder verdienen vermelding: het natuurkundig-technische rijkslaboratorium, het generaalcommando van het 8ste legercorps, de hoogescholen voor beeldende kunsten en muziek, het „Romanische Haus" en het „Bürgerhaus" en het nieuwe stadhuis, alsmede een ruiterstandbeeld voor keizer *Frederik III* en een gedenkteeken voor prins *Albrecht.* De stad telt (1910) 305 978 inwoners. De industrie is er van groote beteekenis: ijzergieterijen en machinefabrieken, electrotechniek (de bekende firma *Siemens* en *Halske)* voor sterk- en zwakstroom, pottebakkerijen, glasblazerijen, de koninklijke porseleinfabriek en andere, fabrieken van papier, carton, chemicaliën, verfstoffen, gewalste buizen, asphalt enz. Electrische trams onderhouden het verkeer. Bekend is de technische hoogeschool. Charlottenburg werd in 1705 door *Frederik I* gesticht, verkreeg in 1721 stedelijke rechten, maar heeft zich eerst na 1870 zeer sterk uitgebreid.

Charlottesville, de hoofdstad van het county Albemarle in den Noord-Amerikaanschen staat Virginia, ligt aan een tweetal spoorwegen, ten noordwesten van Richmond en telt (1911) 6765 inwoners. Zij is merkwaardig als de zetel der universiteit van Virginia, welke, in 1819 naar het ontwerp van *Jefferson* gesticht werd. Men vindt er een aanzienlijke bibliotheek, een museum en een sterrenwacht. In de nabijheid ligt Monticello, de voormalige bezitting van *Jefferson* met diens graf.

Charmeo, *Charmay* of *Galmitz.* Zie *Jaundal.*

Charmes, *Gabriël,* een Fransch schrijver, werd in 1850 te Aurillac geboren. Hij was jaren lang hoofdredacteur van het „Journal des Débats", doch zag zich om gezondheidsredenen verplicht in het Oosten en Zuiden verblijf te houden. Zijn belangrijkste werken zijn: „Cinq

mois au Caire et dans la Basse-Egypte" (1880), „L'Avenir de la Turquie" (1883), „La Tunisie et la Tripolitaine" (1883), „Voyage en Palestine" (1884), „Politique extérieure et coloniale" (1885), „La réforme de la marine" (1886), „Nos fautes" (1886), „Une ambassade au Maroc" (1887), „Voyage en Syrie" (1891) en „L'Egypte" (1891). *Charmes* overleed te Parijs in 1886.

Charmotte. Zie *Chamotte.*

Charmoy, *François Bernard,* een beoefenaar der Oostersche letterkunde, den 14den Mei 1793 te Sulz in den Boven-Elzas geboren, bezocht het college te Pfalzburg en begaf zich in 1810 naar Parijs, waar hij onder de leiding van *Sacy* zijn studiën voortzette. Op aanbeveling van laatstgenoemde werden hij en *Demange* in 1817 naar St. Petersburg beroepen, waar men hem een professoraat opdroeg in de Perzische en Turksche talen. Voorts hield hij zich ijverig bezig met een onderzoek van de geschiedbronnen der Mongolen en met de Middeleeuwsche geschiedenis van Rusland en leverde in 1883 in de „Mémoires" der Academie te St. Petersburg: „Relation de Maçoudy et d'autres auteurs Musulmans sur les anciens Slaves". Reeds vroeger (1829) had hij een episode uit den: „Iskander Nameh" van den Perzischen dichter *Nisami* in het licht gegeven, en vervolgens verscheen van zijn hand: „Expédition de Tamarlan contre Tog' kamiche khan, de l'Oulous de Djoutchy". Om gezondheidsredenen verliet hij Rusland in 1835 en vestigde zich eerst bij Toulon en later te Aouste in het departement Drôme, waar hij zich hoofdzakelijk bezig hield met de taal en de geschiedenis der Koerden en met de vertaling eener geschiedenis van dit volk, door *Chérefeddin* opgesteld. Het eerste deel, met een schat van aanteekeningen verrijkt, verscheen onder den titel: „Chéref-Nameh, ou Fastes de la nation Kourde, par Chéref Ouddine, prince de Bidlis etc." (1868). *Charmoy* overleed in 1869, en het tweede deel, alsmede het niet minder omvangrijke werk: „Fastes de la nation des Mongoles", bleef tot nu toe ongedrukt. Hij was staatsraad in Russischen dienst en lid van onderscheiden geleerde genootschappen.

Charolais. Zie *Charolles.*

Charolles, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Saône-et-Loire, ligt bij het vereenigingspunt van de Semence en Arconce en aan den spoorweg naar Lyon, bezit een handelsrechtbank, een collège, een bibliotheek en (1911) 3740 inwoners, die zich bezighouden met de vervaardiging van fayence, draineerbuizen, chemicaliën, hout-, wijn-, en veehandel. Boven de stad verheffen zich de bouwvallen van een oud kasteel en in haar nabijheid vindt men belangrijke steengroeven. Zij was voorheen de hoofdstad van het aloude landschap *Charolais,* dat in de 9de eeuw tot graafschap verheven werd en in 1390 aan Bourgondië kwam. In de 15de eeuw erfden het de Habsburgers; onder *Lodewijk XIV* was het een twistappel tusschen Spanje en Frankrijk. In strijd met de vredesbepalingen van 1659 gaf *Lodewijk XIV* het aan het huis Condé, in 1771 kwam het aan de Fransche kroon.

Charon is volgens de Grieksche fabelleer de veerman der Onderwereld, die de schimmen der afgestorvenen met zijn boot over den slijkerigen Cocytus brengt en daarvoor van elk een obool ontvangt, dien men den overledene bij de begrafenis in den mond legde. Wie niet begraven was of geen obool bezat, moest als een schim langs den oever der rivier ronddwalen, totdat de grijze, norsche veerman zich bewegen liet, hem naar de andere zijde te brengen. Levenden, die van zijn boot gebruik wilden maken, moesten voorzien wezen van een gouden tak. Omdat hij *Heracles* eens overzette, zonder dat deze op zoodanige gunst eenig recht had, moest *Charon* een geheel jaar in boeien smachten. Men noemt hem een zoon van *Erebus* en *Nyx,* en hij wordt voorgesteld in de gedaante van een oud, knorrig man met een ruigen baard en een fonkelenden blik, in een oude boot. De Etruskers stelden *Charon* voor als een soort doodsengel, met een schrikwekkend uiterlijk en een dubbelen hamer. In de sagen der nieuw-Grieken leeft hij nog voort.

Charondas, de wetgever van zijn geboorteplaats Catana en van andere koloniën op Sicilië en in Italië, leefde omstreeks het midden der 7de eeuw v. Chr. Van zijn wetten, in verzen vervat, is een en ander medegedeeld door *Aristoteles* en *Diodorus Siculus.* Zij waren in vele steden van Groot-Griekenland zeer in aanzien. Daarbij bevond zich ook de bepaling, dat niemand gewapend een volksvergadering mocht bezoeken. Toen hij op zekeren tijd, pas van een reis teruggekeerd, zich derwaarts begaf zonder zijn zwaard af te leggen, en men er hem opmerkzaam op maakte, dat hij zijn eigen wetten schond, riep hij uit: „Neen, bij Zeus! ik bekrachtig ze!" en stiet zich het staal in de borst. Om eventueele veranderingen in zijn wetten moeilijk te maken, bepaalde hij, dat ieder, die veranderingen voorstelde, dit met den strop om den hals moest doen, teneinde onmiddellijk geworgd te kunnen worden, als deze veranderingen niet werden aangenomen.

Charost, *Armand Joseph de Béthune,* hertog *van,* een afstammeling van *Sully* en zelfs door de Fransche revolutiemannen een „weldoener en vader der lijdende menschheid genoemd", werd den 1sten Juli 1728 te Versailles geboren. Hij nam dienst bij de cavalerie en onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog. Hij liet uit eigen middelen voor zijn gewonde soldaten te Frankfort een lazaret bouwen, en toen in 1758 de schatkist in nood was, zond hij zijn zilver naar de munt. Na het sluiten van den vrede begaf hij zich naar zijn goederen en zorgde er op de edelmoedigste wijze voor zijn voormalige krijgsknechten en voor de armen en ongelukkigen van den omtrek, bevorderde het onderwijs en den landbouw, verzachtte het leenstelsel, stichtte gasthuizen, bewaarscholen enz. en pleitte in de provinciale vergadering en in die der Notabelen met al de kracht zijner welsprekendheid voor een meer billijke verdeeling der lasten. Toch werd hij gedurende de Omwenteling in hechtenis genomen, waarna hij een half jaar in den kerker moest doorbrengen. De Fransche landbouw is veel aan hem verschuldigd, en hij stichtte tevens een aantal weten-

schappelijke en weldadige vereenigingen. Hij overleed den 27sten October 1800 als maire van het tiende arrondissement van Parijs. *Charost* schreef: „Résumé des vues et des premiers travaux" (1799), „Vues générales sur l'organisation de l'instruction rurale" (1795), benevens een aantal andere werken, meestal van socialen inhoud.

Charpentier, *Marc Antoine,* een Fransch componist, werd in 1634 te Parijs geboren. Op 15-jarigen leeftijd ging hij naar Rome, om zich op het schilderen toe te leggen, maar hij bepaalde zich weldra uitsluitend tot de muziek, waarin de beroemde *Carissimi* zijn leermeester was. Reeds in Italië maakte hij opgang door zijn muziekstukken, en na zijn terugkeer te Parijs werd hij er kapelmeester van den hertog *van Orleans,* den broeder van *Lodewijk XIV.* Later werd hij kapelmeester van het Jezuïeten-College te Parijs en ten slotte aan de Ste. Chapelle. Hij overleed den 24sten Februari 1704. *Charpentier* schreef voornamelijk kerkelijke werken (missen, Psalmen, Te Deums, motetten, oratoria) en een tweetal opera's. Zijn oratorium „Le reniement de St. Pierre" is eenigen tijd geleden nog te Parijs uitgevoerd.

Charpentier, *François Philippe,* een Fransch werktuigkundige, den 3den October 1734 te Blois geboren, ontving zijn opleiding aan het Jezuïetencollege aldaar en kwam vervolgens in de leer bij een plaatsnijder te Parijs. Hier ontdekte hij een verbeterde etsmethode en verkocht zijn geheim aan den Graaf *de Caylus.* De oudste platen in die manier zijn van hem zelf; zijn uitvinding bezorgde hem vrije woning in het Louvre en den titel van koninklijk mechanicus. Nu deed hij vele andere belangrijke ontdekkingen; met een brandspiegel smolt hij metalen, hij verbeterde de lantarens der vuurtorens en der oorlogsschepen, vervaardigde brandspuiten, die weldra in geheel Frankrijk in zwang kwamen, vond nieuwe werktuigen uit om kanonnen en geweerloopen te boren enz. Laatstgemelde uitvinding verschafte hem 24000 francs en het bestuur over het „Atelier de perfectionnement". Rijke aanbiedingen van buitenlandsche mogendheden wees hij van de hand. *Charpentier* overleed den 22sten Juli 1817 te Blois in behoeftige omstandigheden.

Charpentier, *Johann Friedrich Wilhelm Toussaint von,* een Duitsch aard- en mijnbouwkundige, den 24sten Juni 1738 te Dresden geboren, studeerde in de rechten en in de wiskunde, werd in 1766 leeraar in laatstgenoemd vak aan de mijnacademie te Freiberg en legde zich nu met ijver toe op de kennis der mijnontginning. In 1784 werd hij directeur eener aluingroeve te Schwemsal in Merseburg, en op zijn raad werd in 1785 te Freiberg een amalgameerwerk aangelegd. Keizer *Jozef II* nam hem op in den rijksadelstand, en de Saksische Regeering benoemde hem in 1801 tot hoofdbestuurder der mijnen. Hij overleed den 27sten Juli 1805. *Charpentier* heeft zich door belangrijke verbeteringen van den mijnbouw zeer verdienstelijk gemaakt, waarvan zijn geschriften getuigenis afleggen.

Charpentier, Toussaint von, een Duitsch natuurkundige, een zoon van den voorgaande, werd den 22sten November 1779 te Freiberg geboren. Hij studeerde te Leipzig in de rechten en werd in 1801 auditeur bij het hooggerechtshof te Leipzig, maar ging het volgend jaar over in dienst van het mijnwezen. Weldra was hij „Oberbergrath" te Breslau; in 1835 werd hij opperbestuurder der mijnen in Silezië, en overleed te Brieg den 4den Maart 1847. Ook heeft hij veel geschreven over insecten, vooral over vlinders, en hij bracht een nieuwe uitgave van het: „Allgemeines Bergwerkslexikon" (1809, 2 dln.) tot stand.

Charpentier, Johannes von, een jongere broeder van den voorgaande, werd den 7den December 1786 te Freiberg geboren. Hij wijdde zich in de mijnen van Silezië aan den mijnbouw. In 1806 begaf hij zich naar Frankrijk, om er in het zuiden des lands ijzersmelterijen op te richten. Tevens hield hij zich bezig met de geologie, en zijn verhandeling over de geologische vorming der Pyreneeën werd bekroond door de Academie te Parijs. Hij was de eerste die de beteekenis der morainen begreep en ook deze naam is van hem afkomstig. In 1814 werd hij belast met het bestuur der zoutmijnen te Bex in het Zwitsersche kanton Waadt en benoemd tot hoogleeraar in de geologie te Lausanne. Hij overleed den 2den September 1855.

Charpentier, *Gervais,* de stichter der Fransche uitgeverszaak *G. Charpentier* en *C. Fasquelle* te Parijs, werd den 2den Juli 1805 geboren. Hij voerde in 1838 een gemakkelijk Engelsch octodecimo-formaat in den Franschen boekhandel in; naar hem werd het „format Charpentier" genoemd. Na korten tijd gaf hij een bibliotheek van 400 deelen (bibliothèque Charpentier) in dit formaat uit. Ook stichtte en redigeerde hij het „Magasin de librairie", waaruit later de „Revue nationale" ontstond. Na zijn dood, den 14den Juli 1871, werd de zaak door zijn zoon *Georges Charpentier,* geboren te Parijs in 1846, overleden aldaar in 1906, voortgezet. De vaudeville „La folie persécutrice" is door hem geschreven (1870). In 1890 associëerde deze zich met *Eugène Fasquelle,* aan wien in 1906 de zaak geheel overging. De „bibliothèque Charpentier" bevat Fransche klassieken en buitenlandsche romans in Fransche vertaling, staathuishoudkundige werken, gedenkschriften, reisbeschrijvingen enz. Ook bestaat er een „Petite bibliothèque Charpentier" in $^1/_{32}$ formaat, benevens een „Nouvelle collection" met moreele strekking, en verder geïllustreerde uitgaven der werken van *Chenier, Daudet, Musset* enz.

Charpentier, *Gustave,* een Fransch componist, den 25sten Juni 1860 te Dieuze (Lotharingen) geboren, was een leerling van het conservatorium te Parijs (van *Massenet, Massart* en *Pessart*) en behaalde in 1887 den eersten „grand prix de Rome" met een cantate „Didon". Gedurende zijn verblijf te Italië schreef hij de orkestsuite „Impressions d'Italie"; daarna volgden „La vie du poète" (soli, koor en orkest, tekst van den componist, 1893), „Les fleurs du mal" (orkest en koor), „Impressions fausses" (1895). Maar *Charpentier*'s naam verkreeg eerst

internationale bekendheid door zijn opera „Louise", een „roman musical" op eigen prozatekst (1ste opvoering 2 Februari 1900 te Parijs). Een soort vervolg daarop is zijn nieuwste opera of „poème lyrique" „Julien" (Juni 1903).

Na *Massenet's* dood (1912) werd *Charpentier* diens opvolger als lid der Académie.

Charpie. Zie *Pluksel.*

Charpoet, in de dagen der Oudheid *Karkathiokerta* en door de Armeniërs *Charpert* geheeten, is een versterkte stad in het Aziatisch-Turksch vilajet Ma'amoeret ul Aziz, op den noordelijken zoom van een door den Eufraat besproeide hoogvlakte, 1270 m. hoog gelegen. Zij bezit schilderachtige bouwvallen van een grooten burcht, een zeer oude kerk bij het klooster der Jacobieten, waar zich merkwaardige handschriften bevinden, en omstreeks 20 000 inwoners, grootendeels Turken. Zij is vooral gewichtig uit een krijgskundig oogpunt, zoodat men er een sterke bezetting onder het bevel van een pasja aantreft. Laatstgenoemde houdt echter zijn verblijf te Mesere (Jeni-Charpoet), 6 km. van Charpoet verwijderd.

Charras, *Jean Baptiste Adolphe,* den 7den Januari 1810 geboren te Pfalzburg in Lotharingen, werd in 1830 om zijn staatkundige gevoelens geweerd van de Polytechnische school, en behoorde in de Julidagen tot de aanvoerders van den opstand. Hij bezocht daarna de militaire school te Metz, maar werd ook hier om staatkundige redenen weggezonden (1833). Weldra echter kreeg hij vergiffenis en werd tot luitenant en kort daarna tot kapitein bij het eerste regiment artillerie bevorderd. Zijn republikeinsche opstellen in den „National" waren oorzaak van zijn overplaatsing naar Algerië, waar hij zulke doorslaande blijken van bekwaamheid gaf, dat hij weldra chef werd van een der vier Bureaux Arabes. Zijn voorspoed bij een vermetelen aanval op het leger van *Abd-el-Kader* in 1844 bevorderde hem tot bataljons-chef in het eerste regiment van het vreemdelingenlegioen. In 1846 kwam hij aan het hoofd der Zephyrs en stichtte een kolonie tusschen Oran en Maskara. Toen hij vervolgens met verlof te Parijs vertoefde, waar inmiddels zijn partij aan het roer was gekomen, werd hij benoemd tot onder-secretaris bij het ministerie van Oorlog. Hij verwijderde een groot aantal hoofdofficieren, die de nieuwe orde van zaken niet waren toegedaan, maar verijdelde ook den toeleg der clubs, om de krijgstucht te verzwakken, terwijl hij bij het mobiel maken van het leger een groot organiseerend talent aan den dag legde. De Nationale Vergadering benoemde hem tot chef van den generalen staf onder den minister van Oorlog *Cavaignac.* Hij werkte niet weinig mede tot beteugeling van den Juni-opstand. Toen *Cavaignac* dictator was, kon alleen de dringende bede van den minister *Lamoricière* hem bewegen, zijn betrekking te blijven waarnemen. Zoodra echter *Lodewijk Bonaparte* tot president gekozen was, nam *Charras* zijn ontslag, en hij behoorde in het Wetgevend Lichaam tot de minderheid, die den president en den minister wegens de expeditie naar Rome in staat van beschuldiging wilde stellen. Daar hij elken stap, die tot het verkrijgen der keizerskroon werd gewaagd, hardnekkig bestreed, werd na den staatsgreep van den 2den December 1851 zijn naam op de lijst der officieren doorgehaald en hij zelf in hechtenis genomen en naar België gebracht, waar hij zooveel last had van de Fransche politie, dat hij naar 's-Gravenhage vertrok (1854). Hier schreef hij zijn uitstekend werk: „Histoire de la campagne de 1815" (1858, 3 dln.), waarin de misslagen van *Napoleon I* in den slag van Waterloo met scherpe trekken zijn aangewezen. Later begaf hij zich naar Bazel in Zwitserland, waar hij den 23sten Januari 1865 overleed. Hij liet een bijna voltooid werk achter, getiteld: „Histoire de la guerre de 1813 en Allemagne" (Leipzig 1866; 2de druk Parijs 1870).

Charrière, *Isabella Agneta* madame *de Saint Hyacinthe de,* geboren *van Thuyl van Serooskerke,* geboren te Utrecht in 1746, ontving haar opvoeding te 's-Gravenhage en woonde met haar echtgenoot, een edelman uit Waadtland en tevens den leermeester van haar broeder, het grootste gedeelte van haar leven op een dorp bij Neufchâtel. Daar legde zij zich toe op de beoefening der fraaie letteren. Zij oefende op de vorming van *Benjamin Constant de la Rebecque* een aanmerkelijken invloed. De Fransche Revolutie beroofde haar van een groot gedeelte van haar vermogen. Vele teleurstellingen gaven op gevorderden leeftijd aan haar beminnelijk karakter een plooi van somberheid; zij overleed den 25sten December 1805. Onder den naam *Abbé de la Tour* schreef zij: „Lettres neuchâteloises" (1784, 1833), „Les trois femmes" (1798), „Honorine d'Userche", „Sainte Anne et les mines de Yedborg", „Sir Walter Finch et son fils William", „Calliste ou lettres écrites de Lausanne", „Mistress Henley", benevens eenige tooneelstukken, o.a. „L'émigré" (1793), „Le Toi et le Vous", die veel bijval vonden. Haar geschriften onderscheiden zich door een geestigen en levendigen stijl en door een wijsgeerigen inhoud.

Charron, *Pierre,* een Fransch kanselredenaar en schrijver, geboren te Parijs in 1541, studeerde in de rechten, was 6 jaar advocaat, trad daarna in den geestelijken stand en verwierf weldra als kanselredenaar een beroemden naam, zoodat hij hofprediker werd van koningin *Margaretha.* Op 47-jarigen leeftijd keerde hij naar Parijs terug, om zich in een monnikenorde te doen opnemen, maar werd wegens zijn gevorderden leeftijd afgewezen. Nu vatte hij het predikambt weder op, hield eerst te Angers, later te Bordeaux zijn verblijf en overleed den 16den November 1603 te Parijs. Hij was zeer bevriend met den historicus *Montaigne,* wiens invloed in zijn geschriften merkbaar is. Zijn: „Traité des trois vérités" (1594) en zijn: „Traité de la sagesse" (1601) baarden veel opzien en bezorgden hem den naam van atheïst.

Charta (Latijn *chartula*) was oorspronkelijk bij de Romeinen een blad der papyrusplant, doch had later de beteekenis van alles, waarop men schreef of teekende, papier. Ons woord *kaart* is er aan ontleend. Reeds bij de Romeinen bestonden verschillende kwaliteiten van papier, zooals *chartula Augusta* (vroeger *hieratica*), *Clau-*

dia, Livia, amphitheatrica, Fanniana, Saitica, Taeniotica. De *chartula emporetica,* de smalste en slechtste soort, was niet geschikt om te schrijven, maar werd door de kooplieden voor zakjes gebruikt. In de Middeleeuwen verstond men onder Charta elke oorkonde; zoo heet tegenwoordig nog de groote Parijsche archiefschool „Ecole des chartes". In het bijzonder heeten aldus die oorkonden, welke rechten en vrijheden toekenden. Daar de Engelsche *Magna Charta* de grondslag is der staatsregeling aldaar, terwijl *Lodewijk XVIII* de door hem gesanctionneerde grondwet *charte constitutionelle* noemde, heeft men na dien tijd iedere grondwet veelal met den naam van *Charta* of *Charte,* later met dien van *constitutie* bestempeld. Op dien grond bestaat in Engeland een partij, wier aanhangers zich *Chartisten* (zie aldaar) noemen.

Charta indentata. Zie *Charta partita.*

Charta partita was in de Middeleeuwen, toen de zegels nog niet veel voorkwamen, een vooral in Engeland gebruikelijke oorkonde, die ook wel *chirographum* (= handschrift) genoemd werd. Ieder der twee of meer partijen verkreeg een gelijkluidend exemplaar *(charta paricola)* van het rechtsgeldige stuk. De verschillende exemplaren werden echter op één vel papier geschreven, waarop een woord (gewoonlijk *chirographum),* het alfabet, een spreuk of iets dergelijks zoodanig geschreven stond, dat, als de verschillende exemplaren afgesneden werden, ook het woord of de spreuk, hetzij in rechte lijn *(charta partita),* hetzij zigzagsgewijze *(charta indentata)* werd doorgesneden; door de stukken later samen te voegen, kon dan de echtheid bewezen worden.

Chartepartij. Zie *Chertepartij.*

Chartered Company beteekent in het algemeen een van een patent voorziene maatschappij. Meer in het bijzonder wordt er de Britsch-Zuid-Afrikaansche maatschappij onder verstaan. Zie aldaar.

Charteren van schepen beteekent het verhuren van schepen voor een bepaalde reis of voor een bepaalden tijd; men spreekt in het eerste geval van reis-charter en in het tweede geval van time-charter. Het Wetboek van Koophandel geeft in de artikelen 461 tot 463 eenige bepalingen omtrent deze huur en verhuur van schepen.

Charterhouse School is een van de grootste Engelsche „Public Schools", die tot 1872 zich in de City van Londen bevond, maar daarna naar Goldalming in het graafschap Surrey overgebracht werd. Zij werd in 1609 gesticht door *Thomas Sutton.* Vroeger stond met de school een gesticht voor mannen in verbinding, door *Thackeray* in zijn „Newcomes" onder den naam „Grey Friars" beschreven. Hijzelf was een leerling van genoemde school. Aan de oudere leeraars zijn 11 afzonderlijke woningen toegewezen tot huisvesting van leerlingen; daaronder 7 huizen, die ieder meer dan 50 scholieren kunnen bevatten. Het grootste gewicht wordt op de klassieke talen gelegd, hoewel er ook een „Army Class" is, die door de candidaten voor de Woolwich Academy, een militaire school, bezocht wordt.

Charters Towers is de naam eener stad in de Britsch-Australische kolonie Queensland, op ongeveer 20° Z.Br. gelegen, met spoorwegverbindingen naar de haven Townsville en naar het binnenland. Zij telt ongeveer 6000 inwoners; in den omtrek zijn rijke goudvelden.

Chartier, *Alain,* een Fransch dichter, in 1390 te Bayeux in Normandië geboren, was secretaris van *Karel VI* en *Karel VII.* Wijsgeerig gevormd, wist hij zijn gedachten in heldere, beschaafde taal weer te geven en zijn verzen bereiken een voor dien tijd buitengewone rhytmische volmaking, doch zijn eentonig. Zijn „Bréviaire des nobles", een vormenleer voor jonge edellieden, in den vorm van balladen, werd zeer geroemd; uit zijn „Belle dame sans merci" (1426) ontstond een geheele literatuur. Het ongeluk van zijn vaderland inspireerde hem tot diepgevoelde gedichten, zooals „Le livre des quatre dames" en „Le lay de paix", alsmede tot eenige Latijnsche prozawerken. Hij overleed omstreeks 1429.

Chartisme is de naam van de arbeidersbeweging in Engeland tot het verkrijgen van een *Volkscharta,* tegenover de *Magna Charta,* door koning *Jan* aan den adel verleend. Hoewel de eerste verschijnselen eener democratische gezindheid in Engeland zich reeds openbaarden tijdens den Amerikaansdhen Vrijheidsoorlog, verkreeg zij eerst later een chartistisch karakter. In 1817 kwam onder de leiding van majoor *Cartwright* een petitie tot stand om algemeen stemrecht met 1 700 000 handteekeningen. Twee jaar daarna vergaderde op het Peterloofield te Manchester, onder het voorzitterschap van *Hunt,* een groote volksmenigte, met het voornemen, te beraadslagen over de afschaffing der graanwetten en over den toestand des rijks, maar zij werd terstond uiteengejaagd door de gewapende macht. Door repressieve wetten, vooral op aandringen van *Castlereagh* vastgesteld, werd vooreerst een einde gemaakt aan dergelijke politieke bijeenkomsten, doch later trad vooral door *Owen* de socialistische richting op den voorgrond. Door den invloed der Owenieten ontstond in 1827 een staatkundige vereeniging van werklieden onder den naam „National union of the working classes", welke wijziging van kieswet en hervorming van het Lagerhuis bedoelde en uit Birmingham zich over het geheele land verspreidde. *Benbow,* eerst schoenmaker en vervolgens koffiehuishouder, was de stichter van deze vereeniging, welke tot leerschool strekte aan bekende Chartisten, zooals *O'Connor* en *O'Brien.* De radicalen uit den middenstand werden bevreesd voor een organisatie van het proletariaat en wisten invloed te verkrijgen in deze vereeniging. Op aansporing van Sir *Francis Burdett, Duncombe* en anderen kwam reeds in 1838 een vereeniging van werklieden met personen uit de middenklasse tot stand, die het aannemen van den Reformbill ondersteunde, maar na het bereiken van dat doel zich weder ontbond. Daarmede echter hadden de proletariërs geen vrede. In plaats van staatkundige bewegingen ontstonden toen, op aandringen van *Owen,* talrijke werkliedenvereenigingen, welke in verzet kwamen tegen de willekeur der fabriekseigenaars en

tegen de vermindering der loonen. In 1834 namen al die vereenigingen het besluit tot een werkstaking, welke echter aan de arbeiders groote nadeelen bezorgde en hun toestand geenszins verbeterde. In 1835 ontstond eindelijk, wegens verbittering over de nieuwe armenwet te Londen, een staatkundige vereeniging onder den naam van Radical Association. Daar de leden van deze meerendeels tot den middenstand behoorden, vormden in het volgende jaar de werklieden insgelijks een politieke vereeniging onder den naam Working Men's Association. Zij telde tot 1838 slechts weinig leden, maar werd de bakermat van het chartisme. *Lovett*, vroeger kunstdraaier, verwolgens koffiehuishouder en eindelijk boekverkooper, ontwierp de zes artikelen der toekomstige Volkscharta, welke aan onderscheiden radicalen in het Lagerhuis werden medegedeeld. Voorts nam een vergadering van werklieden te Birmingham den 6den Augustus 1838 het besluit, tot het verkrijgen der Volkscharta (People's charter) een verzoekschrift tot het Lagerhuis te richten met vermelding der zes artikelen. Deze waren: ballotage bij de verkiezingen, algemeene jaarlijksche Parlementen, afschaffing van den actieven en passieven census, verdeeling van het land in kiesdistricten naar de bevolking en bezoldiging der afgevaardigden. Kort daarop werd door de Working Men's Association tot bereiking van haar doel een commissie naar Londen gezonden, die onder den naam van Nationale Conventie in den aanvang van 1839 verscheen, om er zes maanden te vertoeven. De Conventie verdeelde zich echter weldra in twee partijen, namelijk die der Physical-force- en Moral-force-men. Toch waren zij beide eenstemmig bij het opmaken der Volkscharta, welke in de petitie zou worden vermeld, alsmede over het uitzenden van volksleiders naar de provinciën. Deze Volkscharta bestond uit 39 artikelen, waarin behalve reeds genoemde eischen nog andere gesteld werden, zooals de invoering eener inkomstenbelasting, de afschaffing der nieuwe armenwetten, de vermindering der lasten enz. Tevens vormden de Physical-force-men een geheime commissie (committee of safety), die tot een openlijken opstand zou aansporen. Ook de Moral-force-men zochten na het inleveren der petitie de provinciën op vreedzame wijze in beweging te brengen. Het afwijzen der petitie in het Lagerhuis met 235 tegen 46 stemmen, het in hechtenis nemen van onderscheiden chartisten, zooals *Lovett* en *Collin*, en het uiteenjagen der vergadering door de politie, dit alles bracht de geheele arbeidersbevolking des lands in opschudding. Nachtelijke samenkomsten leidden tot velerlei uitspattingen en misdrijven. Eindelijk barstte den 4den November 1839 de opstand uit in Zuid-Wales. Onder aanvoering van *Frost*, *Williams* en *Jones* overrompelden 8000 Chartisten de stad Newport, maar werden door de gewapende macht verdreven. Het over hen uitgesproken doodvonnis werd veranderd in deportatie. De werklieden vergenoegden zich aanvankelijk met het inzamelen van gelden voor de slachtoffers van hun zaak. Eerst in 1840 kwamen weder afgevaardigden uit verschillende gewesten van Engeland te Manchester bijeen, om een nieuw genootschap te vormen. In Juni 1841 werd weder een petitie met 3 300 000 naamteekeningen ter zake van het verkrijgen eener Volkscharta ingeleverd.

Het chartisme vertoonde zich intusschen het eerst als een staatkundige macht, toen het zich met de Tories vereenigde, om het Whigministerie te doen vallen, waarom het ook weder door de Tories ondersteund werd bij zijn *agitatie* tegen de armenwet. Het arbeidersproer in de noordelijke mijndistricten van Engeland verbreidde zich door de chartistische beweging van 1842 zeer snel onder de werklieden in de katoenfabrieken te Manchester. Gedurende de beweging voor den vrijen handel en voor de opheffing der graanwetten trad het chartisme tijdelijk op den achtergrond, terwijl het zich tevens meer en meer uitbreidde en organiseerde. Dit geschiedde bepaaldelijk ook op kerkelijk gebied, daar een groot aantal Chartisten de Staatskerk verliet. De invloed der Fransche Revolutie in 1848 schonk aan de Chartisten in Engeland een nieuwe opwekking. Er werden gedurig vergaderingen gehouden, om geluckwenschen aan te bieden aan het Fransche volk, terwijl voorts in Maart van dat jaar onlusten ontstonden te Londen en Manchester en vooral te Glasgow, waar eenige duizenden arbeiders aanmerkelijk schade veroorzaakten, de wapenmagazijnen plunderden en de kreten deden weergalmen: „Leve de Republiek! Weg met de Koningin! Volgen wij het voorbeeld van onze republikeinsche broeders in Frankrijk!" Kort daarna organiseerde de conventie der Chartisten te Londen een monstermeeting, welke in spijt van het verbod der Regeering, den 10den April plaats greep; zij was echter niet zoo druk bezocht als men verwacht had en ging rustig uiteen, daar de Chartistische aanvoerders het geraden oordeelden, een bloedige botsing te vermijden. Ook had de Regeering belangrijke militaire maatregelen genomen en in Londen 12 000 buitengewone constables onder *Wellington* beëdigd. Op last van deze meeting werd wederom een petitie, ditmaal met 5 760 000 handteekeningen, bij het Lagerhuis ingediend, maar door dit laatste met een groote meerderheid verworpen. De hooge vlucht der nijverheid en de zegenrijke gevolgen van de opheffing der graanwetten, waardoor de prijs van het brood aanmerkelijk daalde, ontnamen aan het chartisme een groot gedeelte van zijn kracht. Langzamerhand heeft het chartisme zijn beteekenis verloren en thans bestaat geen chartistenpartij meer.

Chartoem, de hoofdstad van den Egyptischen Soedan, is gelegen aan den linker oever van den Blauwen Nijl, dicht bij zijn vereeniging met den Witten Nijl, op 15° 37′ N.Br. en 32° 40′ O.L., 335 m. boven den zeespiegel. De temperatuur bereikt er gemiddeld 's namiddags 39°, soms stijgt zij boven 45° C. De stad is omringd door kale vlakten en was vóór de inneming door de Mahdisten (1884) het middelpunt van den geheelen Noord-Oost-Afrikaanschen handel. Zij was door aarden wallen omgeven en bestond grootendeels uit leemen huizen met nauwe, kromme, smerige straatjes; van steen waren slechts het prachtige huis van den gouverneur, gelegen

aan den Nijl, met groote mooie tuinen, de voornaamste regeeringsgebouwen, consulaten, zendingsgebouwen en kerken. De smalle straat langs de rivier was door ingeheide palen tegen uitwassching beveiligd, langs de rivier bevonden zich villa's, tuinen en plantages tot aan Ras-el-Chartoem, waar de beide rivieren zich vereenigen. De op 50 000 zielen geschatte, zeer gemengde bevolking, bestond voor de eene helft uit Europeanen, Turken, Kopten en Egyptische handwerkslieden, voor de andere helft uit verschillende stammen uit Centraal-Afrika, die hierheen als slaven werden gebracht.

Gedurende de heerschappij der Mahdisten lag zij in puin en werd vervangen door het nieuw aangelegde Omdoerman, doch na de herovering door de Engelsch-Egyptische troepen (1898) is zij opnieuw de hoofdstad geworden. Voor den sirdar is een paleis opgericht, terwijl een aantal regeerings-gebouwen spoedig volgden. Toch heeft de plaats tot dusver haar vroegere beteekenis niet teruggekregen.

Chartoem ontstond omstreeks 1820 uit de legerplaats, die de generaals van *Mehemed Ali* opsloegen op de landtong tusschen beide rivieren, en waaromheen zich de inboorlingen vestigden om handel te drijven. Na den val van het oude handelscentrum Schendi vereenigde zich in Chartoem de gezamenlijke handel van Oost-Soedan in ivoor, gummi, tamarinde, struisveeren en slaven naar de Roode Zee en Kaïro. De Blauwe Nijl werd druk bevaren door grootere en kleinere zeilbooten, zelfs stoombooten legden hier aan. Onder *Ismail pasja* werd Chartoem de hoofdstad van den Egyptischen Soedan en standplaats van den gouverneur-generaal, doch viel den 26sten Januari 1885 in handen der Mahdisten, nadat generaal *Gordon*, die daarbij sneuvelde, het sedert den 12den Maart 1884 dapper verdedigd had.

Charton, *Edouard Thomas,* een Fransch schrijver, den 11den Mei 1807 te Sens geboren, was reeds op zijn twintigste jaar advocaat te Parijs, trad in 1829 op als hoofdredacteur van het „Bulletin de la société pour l'instruction élémentaire" en van het „Journal de la morale Chrétienne" en stichtte in 1833 het „Magasin pittoresque". Na de omwenteling van 1848 werd hij secretaris-generaal van het ministerie van Onderwijs, lid der Wetgevende Vergadering en in April 1849 van den Staatsraad, maar moest wegens deelneming aan het protest tegen den staatsgreep zijn ontslag vragen, waarna hij zich wederom wijdde aan letterkundigen arbeid. Na den val van *Napoleon III* was hij korten tijd prefect van het departement Seine-et-Oise en zag zich in 1871 wederom afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, waar hij zich bij de republikeinsche minderheid voegde. Een benoeming tot senator voor levenslang wees hij van de hand, maar liet zich naar dat lichaam afvaardigen, waar hij weldra den voorzitterszetel bekleedde. Sedert 1867 was hij correspondeerend en sedert 1876 buitengewoon lid van de Académie. Hij overleed in 1890 te Versailles. Nadat hij in 1843 de „Illustration" had gesticht, bezorgde hij in 1856 met *Paulin* de uitgave van den: „Ami de la maison", die slechts een jaar bleef bestaan. Ook was hij hoofdredacteur van den „Tour du monde" en van de „Bibliothèque des merveilles". Voorts schreef hij: „Voyageurs anciens et modernes" (1855—1857, 4 dln.) en „Histoire de France d'après les documents originaux et les monuments de l'art de chaque époque" (met *H. Bordier,* 1863, 2 dln).

Chartres, de ouderwetsche hoofdstad van het Fransche departement Eure-Loire, aan een kruispunt van spoorwegen en aan de Eure in een vruchtbare vlakte gelegen, is de zetel van het departementaal bestuur, van een bisschop en van een handelsrechtbank. Haar hoofdkerk, met mooie glasschilderingen, in spitsboogstijl gebouwd, is een der prachtigste bedehuizen van Frankrijk. Verder vindt men er een oude abdij St. Pierre, uit de 12de eeuw, het stadhuis, de poort Guillaume, een museum en een botanischen tuin. De stad telt (1911) 24 103 inwoners, vele scholen, een boekerij, onderscheiden geleerde genootschappen en instellingen van weldadigheid, vele fabrieken, leerlooierijen en een levendigen handel in wol en graan. Chartres was reeds vóór de komst der Romeinen een aanzienlijke plaats en heette toen Autricum. In de Middeleeuwen was zij de hoofdstad van het landschap Beauce, en zij gaf haar naam aan het graafschap Chartres. Dit laatste kwam in 1286 aan de kroon van Frankrijk en werd door *Frans I* in 1528 in een hertogdom veranderd, dat gewoonlijk tot apanage diende voor den oudsten zoon van den hertog *van Orleans.*

Chartres, *Robert Philippe Louis Eugène Ferdinand,* hertog *van,* werd geboren den 9den November 1840 te Parijs, als tweede zoon van prins *Ferdinand van Orleans* en kleinzoon van *Lodewijk Philips.* Den 11den Juni 1863 huwde hij met *Francisca van Orleans,* de dochter van zijn oom, den prins *van Joinville.* Uit dit huwelijk werden drie zoons en twee dochters geboren en wel: prins *Robert,* geboren den 11den Januari 1866, overleden den 31sten Mei 1885, prins *Hendrik,* geboren den 16den October 1867, overleden den 9den Augustus 1901, prins *Johan,* geboren den 4den September 1874, gehuwd in 1899 met *Isabella,* prinses *van Orleans,* dochter van den *Graaf van Parijs,* prinses *Marie,* geboren den 13den Januari 1865, gehuwd in 1885 met *Waldemar,* prins van Denemarken, *Margareta,* geboren den 25sten Januari 1869, gehuwd in 1896 met *Patrice de Mac-Mahon,* hertog *van Magenta.* De hertog *van Chartres* nam in het Unieleger deel aan den Amerikaanschen burgeroorlog, waarover hij een werk schreef „Histoire de la guerre civile en Amérique" (dl. 1—7, met atlas 1—6, Parijs 1874); na den 4den September 1870 nam hij dienst in het Fransche leger, maar werd tengevolge van het decreet van den 25sten Februari 1883 non-actief. Tengevolge van de wet tegen de prinsen van den 23sten Juni 1886 werd hij uit de ranglijst verwijderd. Hij overleed in December 1910 op het kasteel St. Firmin bij Chantilly.

Chartreuse is de naam van een likeur. Zie *Chartreuse, La Grande.*

Chartreuse, *La Grande,* is het oudste klooster der Karthuizerorde, in het Fransche departement Isère, ten noorden van Grenoble (ge-

meente St. Pierre-de-Chartreuse) in een woeste bergstreek gelegen, door den heiligen *Bruno* (zie aldaar) gesticht. Het is een groot gebouw met een ruime kapittelzaal, 60 cellen en een bibliotheek. De kluis van den stichter, 2 km. vandaar in een dennenwoud, nabij een warme bron, is later in een kapel herschapen. De monniken der Chartreuse vervaardigden tot hun verdrijving in 1905 in het nabijgelegen dorp Fourvoirie de onder den naam Chartreuse bekende kruidenlikeur. De omliggende boschrijke berggroep der Fransche Kalkalpen, ten N. van het Isèredal gelegen, is naar de Chartreuse genoemd. De hoogste top is de Pic de Chamechaude (2087 m.).

Chartularia, *chartaria* of *diplomataria* noemt men bewaarplaatsen voor oorkonden en documenten, alsmede in de kloosters de copieboeken, bevattende afschriften van documenten over koop, schenkingen, testamenten enz., die in geval van nood zelfs kracht van bewijs hadden, wanneer er geen blijken waren van opzettelijke vervalsching. Zij zijn voor den geschiedvorscher van groot belang.

Charybdis, volgens de Grieksche fabelleer een waterverzwelgend monster in het smalste gedeelte der Straat van Messina, was de dochter van *Poseidon* en van de gulzige *Gaea,* die door *Zeus* in zee werd geslingerd, waar zij alles verslindt, wat zich in haar nabijheid waagt. Sommigen noemen haar een zuster van haar buurvrouw *Scylla* (zie aldaar). Het schijnt, dat vooral bij een sterken zuidenwind de stroom in gemelde straat de schepen naar de kust stuwde en op de rotsen verbrijzelde, zoodat de vloot van *Octavianus* er de helft harer vaartuigen verloor, toen zij aan den ingang der Straat die van *Sextus Pompejus* ontmoette. Denkelijk echter werd de naam van Charybdis gegeven aan een maalstroom nabij de haven van Messina, thans onder de namen Charilla, Rema, Calofaro en Garofalo bekend en bij windstilte slechts even merkbaar. Deze echter is zoo ver van de Scylla, een rots bij het hedendaagsche stadje Scilla op de Italiaansche kust, verwijderd, dat het oude spreekwoord: „Van de Scylla in de Charybdis geraken" niet in letterlijken zin juist kon zijn. Hoewel een zuiderstorm, inloopende tegen den uit het noorden komenden stroom, de vaart in de Straat van Messina voor kleine vaartuigen nog wel lastig kan maken, vooral daar het water er over een rotsgrond van zeer ongelijke diepte stroomt, is zij voor groote schepen niet gevaarlijk meer.

Charzow is een plaats in het Pruisische regeeringsdistrict Oppeln. Zij telt (1910) 10 875 inwoners, heeft ijzer- en steenkoolmijnen en een gedenkteeken voor den graaf *von Redern,* die den bergbouw op steenkool in Opper-Silezië invoerde.

Chasaren was een oud-Turksch volk, dat tusschen de Zwarte en Kaspische Zee woonde, de Wolgabulgaren onderwierp en de Krim en Kiew veroverde. Door de Slavische Poljenen, Sewerjenen, Radimitsjen en Wjetitsjen werd hun prioriteit erkend. In de 9de eeuw strekte zich hun rijk uit van de Jaik tot den Dnjepr en Boeg en van de Zwarte Zee en den Kaukasus tot den middelloop der Wolga en Oka. Aan hun hoofd stond de chakan, die in de 8ste eeuw tot het Jodendom overging, en dien een beg als opperbevelhebber ter zijde stond. Het leger bestond uit Mohammedaansche huurlingen en militie. De Chasaren dreven een levendigen handel tot naar Indië. De hoofdsteden waren Itil (Astrakan) en Semender. Tegen de Petsjenegen werd de vesting Sarkel of Belaja Wesj opgericht. *Swjetoslaw* versloeg in 965 de Chasaren, veroverde Sarkel, plunderde Itil en Semender en vernietigde hun macht. Volgens sommigen zijn de Karaïm of Karaïten, in Zuid-Rusland en de voormalige Poolsche landen, afstammelingen van hen.

Chasideeën of *Chasidim* (vromen) was de naam van zoodanige Israëlieten, die na den terugkeer uit de Babylonische ballingschap de voorschriften opvolgden der Groote Synagoge, zoodat zij meer op zich namen dan de Mozaische wet van hen vorderde, en zich hierdoor onderscheidden van de *Tsadikim* (Rechtvaardigen), die zich stiptelijk aan de Schriftelijke Wet hielden. Uit de Chasideeën ontstonden de secten, die bij het gezag der Wet dat der overlevering voegden, zooals de Phariseeën, die zich later verdeelden in Talmudisten, Rabbinisten en Kabbalisten, terwijl uit de Tsadikim vervolgens de Sadduceeën, Esseeën enz. voortsproten.

De hedendaagsche Chasideeën zijn echter volgelingen van een leer, in het midden der 18de eeuw door zekeren *Israël,* bijgenaamd *Baal-Sjem-Tob,* in Podolië verkondigd. Hij trad als profeet en wonderdoener op, werd weldra als een heilige vereerd, nam den titel „Tsaddik" („Vrome") aan en beweerde visioenen te hebben. Hij beweerde, dat een vroolijk, opgewekt leven Gode welgevallig was, deed het gebed vergezeld gaan van sterke lichaamsbewegingen, zooals springen en in de handen klappen, en schreef ook wasschingen en een bijzondere kleedij voor. Zijn uitspraken bezaten absolute autoriteit. Het aantal zijner volgelingen groeide sterk aan en bij zijn dood (1760) was het reeds tot 40 000 geklommen. Daar zijn bijnaam tot *Besjt* werd verkort, noemden zijn aanhangers zich ook *Besjtianen,* die twee boeken van den stichter, „Sepher Keter Sjewo-Tob" en „Tsebaot RIBSJ", tot grondslag nemen voor hun gevoelens. Hun meest bekende leeraren waren zijn drie kleinzonen *R. Beer* uit Mizricz, *R. Mendel* uit Przemysl en *R. Maltsch* uit Lazantsch. Na den dood van *Besjt* verspreidden zich zijn volgelingen over geheel Polen, waar zij een aantal onafhankelijke gemeenten hebben doen verrijzen. Ook in de Donauvorstendommen en in sommige streken van Galicië en in Hongarije zoekt men die niet te vergeefs. Op de ontwikkeling van het Jodendom in die streken hebben zij een zeer nadeeligen invloed uitgeoefend.

Chasidim. Zie *Chasideeën.*

Chaskŏi, *Chaskovo* of *Haskovo* is de naam van de voormalige hoofdplaats van het in 1901 verdwenen gelijknamige district in Oost-Roemelië. Zij is gelegen aan den straatweg van Adrianopel naar Philippopel en telt (1910) 15 067 inwoners. Er wordt een groote jaarmarkt gehou-

den. Het voormalig district Chaskői maakt nu deel uit van het district Eski-Zagra.

Chasles, *Michel,* een Fransch wiskundige, den 15den November 1793 te Epernon geboren, bezocht de Polytechnische school te Parijs, wijdde zich vervolgens 10 jaar lang ambteloos aan de wetenschap, werd in 1825 hoogleeraar te Chartres, in 1841 aan de Polytechnische school en aanvaardde in 1846 een leerstoel voor de hoogere meetkunde aan de faculteit der wetenschappen te Parijs. In 1839 werd hij corresponderend en in 1851 gewoon lid van het Instituut. Hij was de grondlegger der *nieuwere geometrie.* In de jaren 1867 tot 1869 verdedigde hij met grooten ijver de echtheid van een aantal handschriften, die zich in zijn bezit bevonden, zonder eenige inlichtingen te geven omtrent de wijze, waarop hij ze was machtig geworden. Sedert Juli 1867 deed hij gedurig mededeelingen aan de Académie van een verzameling van brieven van *Galileï, Pascal* en *Newton,* waaruit bleek, dat de eer der groote ontdekkingen van laatstgenoemde eigenlijk toekwam aan *Pascal.* De Académie bewaarde langen tijd een voorzichtig stilzwijgen, totdat eindelijk bleek, dat al zijn handschriften onecht waren, daar een falsaris hem jaren lang bedrogen had. *Chasles* overleed den 12den December 1880.

De talrijke opstellen van *Chasles* zijn grootendeels in tijdschriften verspreid. Hij schreef: „Sur l'attraction des ellipsoïdes" (1837), „Sur l'attraction des corps de forme quelconque" (1845), voorts over lijnen en vlakken van den tweeden graad, over kegelsneden, over kromme lijnen van den derden en vierden graad enz. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Aperçu historique sur l'origine et le développement des méthodes en géométrie" (1837), „Traité de géométrie supérieure" (1852), „Traité des sections coniques" (1865) en „Rapport sur les progrès de géométrie" (1871).

Chassé, *David Hendrik* baron, een Nederlandsch generaal, werd geboren te Tiel den 18den Maart 1765. Hij was de zoon van een majoor in Munsterschen dienst, stond reeds in 1775 in de gelederen van het Nederlandsche leger en was bij het uitbreken der patriotsche woelingen kapitein. Hij schaarde zich aan de zijde der Patriotten, en toen deze partij het onderspit dolf, nam hij de wijk naar Frankrijk, waar hij zich weldra bevorderd zag tot luitenant-kolonel. Met het leger van *Pichegru* (1795) keerde hij naar zijn vaderland terug en diende na 1796 onder *Daendels.* Toen in 1799 de Engelschen op onze kust landden, hield hij moedig stand tegen de overmacht. In 1803 werd hij kolonel en in 1806 generaal-majoor. In Spanje voerde hij het opperbevel over de Nederlandsche troepen, onderscheidde zich door moed en bekwaamheid en verwierf den naam van „Generaal Bajonet", omdat hij den vijand bij voorkeur met het blank geweer aantastte. Na den slag bij Ocaña (1809) kreeg hij den titel van baron en een aanzienlijk jaargeld. Door zijn krachtige maatregelen redde hij in de Pyreneeën het ingesloten korps van generaal *Erlon.* Gedurende de veldtochten van 1813 en 1814 voerde hij bevel als divisie-generaal en werd bij Bar sur-Aube zwaar gewond. Na de eerste overgave van Parijs keerde hij terug naar zijn vaderland, waar hij van koning *Willem I* de aanstelling ontving tot luitenant-generaal. Ook streed hij in den slag bij Waterloo. Na het sluiten van den vrede ontving hij een militair commando, eerst te Brussel en in 1819 te Antwerpen, en toen in 1830 de Belgische omwenteling uitbrak, trok hij met zijn troepen naar de citadel en bombardeerde de stad, toen haar inwoners hem aldaar wilden aanvallen. Vastberaden verdedigde hij die sterkte van den 29sten November tot den 23sten December tegen een Fransch leger, en de koning benoemde hem tot generaal der infanterie. Na de overgave der citadel, die ten slotte niet veel meer dan een puinhoop was, werd hij met zijn soldaten als krijgsgevangenen naar St. Omer gebracht, doch keerde den 12den Mei 1833 naar Nederland terug, alwaar hij tot commandant van Breda en tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal werd benoemd. Nadat hij in 1841 gepensionneerd was, legde hij in 1848 laatstgemelde betrekking neder, en overleed den 2den Mei 1849.

Chasseloup-Laubat, *François* markies *van,* een Fransch generaal, den 18den Augustus 1754 te St. Sornin bij Marennes geboren, werd in 1774 luitenant der genie. Gedurende de Revolutie zat hij eenigen tijd gevangen, doch in de jaren 1794 en 1796 woonde hij de belegering bij van Maastricht en Mainz, in 1796 die van Milaan en Mantua en zag zich weldra bevorderd tot brigade-generaal bij zijn korps. In 1799 baande hij voor het korps van *Moreau* den weg voor een veiligen aftocht, en na den slag van Marengo sloeg hij het beleg voor Peschiéra. Na den vrede van Lunéville (1801) zorgde hij voor de verdedigingslijn van Noord-Italië, verhief Genua tot een belangrijke vesting en maakte zich vooral verdienstelijk door de versterking van Chateau-Vieux, Legnano, Peschiéra, Mantua en Alessandria. In Duitschland versterkte hij de Elbe- en Odervestingen en daarna begaf hij zich met een dergelijken last naar Polen. Ook bestuurde hij de belegeringen van Kolberg en Danzig. In 1808 verbeterde hij de vestingwerken van Venetië, Palma-Nova, Osoppo, Ancona enz., en in het daarop volgende jaar voerde hij bevel over de genietroepen in Italië en was commandant van Mantua. In 1811 werd hij benoemd tot groot-officier van het Legioen van Eer en tot Staatsraad. Gedurende den tocht naar Rusland was hij wederom bevelhebber van het geniekorps, en na zijn terugkeer werd hij tot senator gekozen en door *Napoleon* in den gravenstand opgenomen. Na den terugkeer der *Bourbons* legde hij den eed van trouw af aan de nieuwe dynastie en bekreunde er zich niet om, dat *Napoleon* hem gedurende de Honderd Dagen tot pair benoemde. Toen hij na de Restauratie als lid van dit Lichaam zitting nam, stemde hij tegen de veroordeeling van *Ney* en bevond zich later doorgaans aan de zijde der minderheid. Daarna ontving hij den titel van markies en overleed den 10den October 1833. Van zijn hand verscheen: „Essai sur quelques parties des fortifications et de l'artillerie (1811).

Chasseloup-Laubat, Justin Napoléon Samuël Prosper graaf *van,* oudste zoon van den voorgaande, geboren te Alessandria den 29sten Maart 1805, was gedurende de Restauratie requestmeester, onder *Lodewijk Philips* lid van den Staatsraad, kwam in 1849 in de Wetgevende Vergadering en was in 1851 eenigen tijd minister van Marine. Na den staatsgreep werd hij als regeeringscandidaat bij herhaling herkozen, en toen in 1858 het ministerie voor Algerië en de Koloniën, met prins *Napoleon* aan het hoofd, tot stand kwam, werd hij eerst raad en in 1859 minister van Koloniën. Toen dit ministerie in 1860 werd opgeheven, zag hij zich benoemd tot staatssecretaris van Marine en Koloniën. Ook werd hij lid van den Senaat en in Juli 1869 president van den Staatsraad. In Februari 1871 werd *Chasseloup-Laubat* wederom gekozen tot lid der Nationale Vergadering. Hij overleed te Parijs den 29sten Maart 1873.

Chasse-marée is een klein visschersvaartuig op de kusten van Bretagne in gebruik, met één doorloopend dek, 3 masten en als logger getakeld. Het kan zeer dicht aan den wind zeilen. De groote mast voert boven het loggerzeil gewoonlijk nog een kleiner zeil.

Chassepotgeweer, een achterlader, was in den oorlog van 1870 en 1871 het vuurwapen der Fransche infanterie en werd alzoo genoemd naar zijn uitvinder, *Antoine Alphonse Chassepot,* geboren den 4den Maart 1833, sedert 1858 ambtenaar bij de wapenfabriek van St. Thomas te Parijs en overleden den 14den Februari 1905. Het is terstond na 1866, na het einde van den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog, in Frankrijk ingevoerd en berustte op hetzelfde stelsel als het zundnaaldgeweer, terwijl het in plaats van de zundnaald een kortere en sterke stift had, die door een spiraal werd voortgestuwd. Onder de verschillende voordeelen van het Chassepotboven het zundnaaldgeweer behoorde vooral het kleinere kaliber. In 1874 werden er metalen patronen voor ingevoerd en werd het naar het systeem *Gras* gewijzigd.

Chasseral is een bergrug in de Zwitsersche Jura aan het Bieler meer, die een hoogte van 1609 m. bereikt. Van Biel leidt een rijweg bijna tot den top, vanwaar men een schoon uitzicht heeft.

Chassériau, *Théodore,* een Fransch schilder, werd in 1819 te Samana op San Domingo geboren. Na te Parijs bij *Ingres* gestudeerd te hebben, maakte hij in 1840 een reis naar Italië. Zijn eerste stukken: „Venus Anadyomene", „Geboeide Andromeda" en „Gevangen Trojaansche vrouwen", benevens de muurschilderingen in de kerk St. Merry (1843, twee tafereelen uit de geschiedenis der heilige Maria van Egypte) zijn nog in den klassieken stijl van *Ingres* uitgevoerd. Zijn voornaamste werk was de beschildering boven de trap in het gebouw der Rekenkamer te Parijs 1844—1848 (allegorische voorstellingen van oorlog, vrede, handel, wetten, gerechtigheid enz., die bij den opstand der Commune in 1871 bijna geheel door brand vernield werden). Hierin doet hij zich als een voorlooper der monumentale schilderkunst in lichte kleuren kennen, welke door *Puvis de Chavannes* verder ontwikkeld is. Na een reis naar het Oosten verliet hij de manier van *Ingres* om zich bij *Delacroix* aan te sluiten. Dit toonen zijn latere werken, zooals: „Arabische ruiters, na den strijd hun dooden wegvoerend", „Arabische hoofden, elkander aansporend tot den strijd", „Sabbath te Constantine", „Een harem van binnen", „Macbeth en de heksen", „Tepidarium te Pompeji" (1853) en „De kuische Susanne" (beide in het Louvre). Hij overleed in 1856 te Parijs.

Chasseron is een bergrug in de Jura in het Zwitsersche kanton Waadt, 11 km. ten N. van Yverdon aan het meer van Neuchâtel. De hoogte bedraagt 1587 m.

Chasseurs à cheval behooren in Frankrijk en België tot de lichte ruiterij. Zij vormden in Frankrijk in den tijd van *Napoleon I* niet minder dan 34 regimenten. In 1831 zijn in Algerië 3 afzonderlijke regimenten chasseurs d'Afrique opgericht met Arabische paarden en met blauwe wapenrokken en kepi's; zij onderscheiden zich hierdoor van de 12 andere regimenten chasseurs, die een groen huzarenuniform en talpac's dragen. Door de wet van den 25sten Juli 1887 is het aantal regimenten der chasseurs à cheval op 21 gebracht.

Chassis. Zie *Photografietoestel.*

Chastel, *Etienne Louis,* een Zwitsersch Protestantsch godgeleerde, geboren in 1801, studeerde te Genève en in het buitenland en werd in 1839 hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Genève. Verschillende zijner werken maakten grooten opgang; bekroond door het „Institut de France" werden: „L'histoire de la destruction du paganisme dans l'empire de l'Orient" (1850) en „Etudes historiques sur l'influence de la charité durant les premiers siècles chrétiens" (1853), dat in verschillende talen werd overgezet. Verder schreef hij nog: „Conférences sur l'histoire du Christianisme" (2 dln., 1839—1847), „L'église romaine" (1856), „Le Christianisme et l'église au moyen âge" (1859), „Le Christianisme dans l'âge moderne" (1864), „Le Christianisme dans les six premiers siècles" (1865), „Le Christianisme au dix-neuvième siècle" (1874) en „Histoire du Christianisme depuis son origine jusqu'à nos jours" (1881—1883). Als hoogleeraar trad hij in 1881 af; hij is in 1886 overleden.

Chastelain of *Châtelain, George,* een Vlaamsch geschiedschrijver, geboren omstreeks 1405 te Aalst, reisde in Frankrijk, Spanje, Italië en Engeland, werd door hertog *Philips den Goede* van Bourgondië tot stalmeester en vervolgens tot lid van den Geheimen Raad benoemd, deed in diens opdracht reizen naar Frankrijk, Spanje, Italië en Engeland, genoot voorts de gunst van *Karel den Stoute* en overleed in 1475 te Valenciennes. Hij schreef: „Chronique des ducs de Bourgogne 1419—1470" (uitgegeven door *Buchon* in 1827), „Recollection des merveilles advenues de mon temps", een belangrijk, maar grootendeels verloren werk, waarvan de overblijfselen uitgegeven zijn in 1831 door *Molinet,* en „Chronique de Normandië" (1850). Zijn gezamenlijke werken zijn uitgegeven door *Kervijn de Lettenhove* in 8 deelen (1863—1866).

Chasteler, *Johann Gabriël* markies *von,* een Oostenrijksch generaal, geboren den 22sten Januari 1763 op het kasteel Mulbais in Henegouwen, bezocht de militaire school te Weenen en werd genie-officier in Oostenrijkschen dienst. Uit den oorlog tegen de Turken keerde hij als majoor terug en in 1793 streed hij onder den prins *van Koburg* in de Nederlanden. In den slag bij Wattignies verwierf hij zich grooten roem. Na den Vrede van Campo Formio regelde hij de grenscheiding der nieuwe Venetiaansche gewesten, en gedurende den Italiaanschen veldtocht van 1799, vooral in den slag bij Cassano, droeg hij niet weinig bij tot de overwinning. Bij Tortona werd hij zwaar gewond, doch reeds in het volgende jaar (1805) streed hij weder aan het hoofd eener brigade in Tirol. In 1809 werd hij bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk, en na den rampspoedigen slag bij Wörgl trok hij met het overschot zijner troepen naar Hongarije. In 1813 vocht hij aan het hoofd eener divisie grenadiers bij Dresden, en na den slag bij Kulm werd hij benoemd tot veldtuigmeester en gouverneur van Theresiënstadt. Na de organisatie van het Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk werd hij gouverneur van Venetië en overleed aldaar den 7den Mei 1825.

Chatanga is een rivier in het Aziatisch Russisch gouvernement Jeniseïsk, tusschen de Jeniseï en de Anabara, ontvangt op haar linkeroever de waterrijke Cheta, de Bolachna en de Nowaja, en mondt na een loop van 740 km. uit in de Noordelijke IJszee, waar zij de Golf van Chatanga vormt, die 260 km. lang is. Aan haar benedenloop, op nagenoeg 72° N.Br., ligt het dorp Chatangskoje.

Chateaubriand, *François René,* vicomte *de,* een beroemd Fransch schrijver en staatsman, den 4den September 1768 te St. Malo geboren, bezocht de colleges te Dol, Dinan en Rennes, was eerst voor den zeedienst, daarna voor den geestelijken stand bestemd, doch trad ten slotte (1786) als onderofficier in dienst en was reeds in 1787 opgeklommen tot kapitein. Tot het opsporen der Noordwestelijke Doorvaart begaf hij zich in 1791 naar de Nieuwe Wereld, doch keerde na 5 maanden terug en ging onder de vanen der koningsgezinden strijden. Bij de belegering van Thionville (1792) werd hij gewond; hij vluchtte naar Engeland, waar hij door vertaalwerk en onderwijs in zijn onderhoud moest voorzien. Hier schreef hij zijn „Essai sur les révolutions anciennes et modernes" (1797, 2 dln.), waarin zijn koningsgezinde neigingen, vooroordeelen, wijsgeerige bespiegelingen en vrijzinnige gevoelens met elkander vermengd zijn. Na den 18den Brumaire 1797 keerde hij naar Frankrijk terug en werd er medewerker aan den „Mercure de France", waarin zijn „Attala" verscheen. De dood zijner moeder (1798) bewerkte zijn terugkeer tot het positieve Christendom, en in die stemming schreef hij zijn „Génie du christianisme" (1802, 5 dln.), dat alleen poëtische en aesthetische waarde heeft, veel aanvallen, ook van theologische zijde, had te verduren en door de Kerk op den Index werd geplaatst. *Chateaubriand* had zich inmiddels bij het Consulaat aangesloten, waarna *Napoleon* hem tot secretaris van legatie te Rome en vervolgens tot Fransch gevolmachtigde bij de republiek Wallis benoemde. Na het ter dood brengen van den hertog *van Enghien* (1804) nam hij zijn ontslag, wees alle aanbiedingen des keizers van de hand en deed in 1806 een reis naar het Oosten (Griekenland, Palestina, Afrika en Spanje), waarna zijn epos in proza „Les Martyrs" (1809, 2 dln.) het licht zag, gevolgd door zijn „Itinéraire de Paris à Jerusalem" (1811, 3 dln.), beide meesterstukken van taal en stijl. In 1811 tot lid der Académie gekozen in plaats van zijn overleden tegenstander *J. Chenier,* verbood de keizer hem het uitspreken eener redevoering, omdat deze, inplaats van de gewone lofuitingen, een zeer ongunstige beoordeeling van zijn voorganger bevatte. *Chateaubriand* ging daarop tot de oppositie tegen *Napoleon* over en werd een politieke persoonlijkheid. Zijn haat uitte zich het scherpst in 1814 bij den intocht der Geallieerden in Parijs, toen hij een onwaardig pamflet in het licht zond, getiteld: „De Bonaparte et des Bourbons", hetwelk veel opzien baarde. Bij den terugkeer van *Napoleon* volgde hij *Lodewijk XVIII* naar Gent en kwam na den slag bij Waterloo met dezen weder te Parijs. Hij werd minister van Staat en pair en betoonde zich een ijverig legitimist, doch toen hij in zijn geschrift: „De la monarchie selon la charte" eenige vrijzinnige denkbeelden opperde, viel hij bij den koning in ongenade. Nu schaarde hij zich aan de zijde der oppositie zonder een verzoening onmogelijk te maken. Dit laatste geschiedde door zijn „Mémoires, lettres et pièces autentiques touchant la vie et la mort du duc de Berry" (1820), en weldra genoot hij dan ook weder de gunst van het Hof en zag hij zich achtereenvolgens benoemd (1822) tot buitengewoon gezant te Londen, tot gevolmachtigde bij het Congres van Verona en tot minister van Buitenlandsche Zaken. Hij was een der hoofdaanleggers van den Spaanschen oorlog, geraakte echter door zijn grenzelooze ijdelheid in twist met minister *Villèle* en werd ontslagen (1824). Woedend sloot hij zich bij de oppositie aan en bestreed de Regeering als pair en in het „Journal des Débats". Doch onder het ministerie-*Martignac* verzoende hij zich weder met de Regeering en ging als gezant naar Rome (1828), legde echter zijn betrekking neder, toen *Polignac* de teugels van het bewind in handen kreeg. Na de Julidagen bepleitte hij in de Kamer der Pairs de rechten van den hertog *van Bordeaux* op den troon, weigerde den eed van trouw aan *Lodewijk Philips* en nam tot leus de door hem tot de hertogin *van Berry* gerichte woorden: „Madame, votre fils est mon roi". Tegelijkertijd onderhield hij echter betrekkingen met de republikeinen. Zijn laatste staatkundige handelingen waren zijn reizen in het belang der Bourbons (1831 en 1843). Overigens leefde hij rustig in de Abbaye-aux-bois, waar hij zich met de samenstelling zijner Mémoires bezig hield, in de nabijheid zijner vriendin madame *Récamier,* die hij 20 jaren lang trouw is gebleven en in wier salons hij het middelpunt en den afgod van het jonge Frankrijk vormde. Hij overleed den 4den Juli 1848 en werd be-

graven op het kleine rotseiland Grand-Bey, niet ver van St. Malo. In die plaats verrees voor hem een monument (van *Millet*). Na zijn dood verschenen zijn: „Mémoires d'outre-tombe" (1849—1850, 12 dln.). Hij schreef voorts nog: „Réflexions politiques sur quelques écrits du jour et sur les intérêts de tous les Français", „Remarques sur les affaires du moment", „Le Roi est mort, vive le Roi!", „Note sur la Grèce", „De la restauration et de la monarchie élective", „Le dernier des Abencerrages" enz. Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven, zoo door hem zelf (1826—1831, 31 dln.) en in 1859—1860 door *Sainte-Beuve* (in 12 dln.). Terecht staat *Chateaubriand* aan de spits der Fransche Romantische school.

Literatuur: De Lescure, Chateaubriand (in „Grands écrivains français, 1892); *Pailhès,* Chateaubriand, sa femme et ses amis (Bordeaux 1896); *René Kerviler,* Essai d'une bio-bibliographie de Chateaubriand et sa famille (Vannes 1896); *G. Bertrin,* La sincérité religieuse de Chateaubriand (Parijs 1899); *Biré,* Les dernières années de Chateaubriand, 1830—1848 (Parijs 1902); *Charlotte Blennerhassett,* Chateaubriand-Romantik und die Restaurationsepoche in Frankreich (Mainz 1902); *Giraud,* Chateaubriand (Parijs 1904).

Châteaubriant, een arrondissements-hoofdstad in het Fransche departement Loire Inférieure, ligt aan de Chère, ten noorden van Nantes en aan een kruispunt van spoorwegen. Er bevindt zich een Romaansche kerk, St. Jean de Béré van 1114, een kasteel, een ijzergieterij, fabrieken van suikerwaren, en machines. De plaats heeft handel in graan en vee en telt (1911) 7479 inwoners.

Chateaubrun, *Jean Baptiste Vivien de,* een Fransch treurspeldichter, geboren te Angoulême in 1686, onderdrukte zijn neiging tot de dramatische poëzie, uit vrees, dat hij daardoor zou mishagen aan den vromen hertog *van Orleans,* tot wiens dienaren hij behoorde, zoodat hij gedurende 40 jaar geen enkel stuk in het licht gaf. Eerst na den dood van zijn begunstiger legde hij op 68-jarigen leeftijd zijn „Troyennes" (1754 naar *Euripides* en *Seneca)* ter perse. Deze werden in den schouwburg met bijval ontvangen en gevolgd door een reeks andere treurspelen, aan de oude geschiedenis ontleend. Hij werd lid der Académie en overleed den 16den Februari 1775 te Parijs. Zijn „Oeuvres choisies" zijn in 1814 bij *Didot* uitgegeven.

Château-Cambresis. Zie *Câteau-Cambresis.*

Château d'Oex is de naam van een vlek en hoofdplaats van het district Pays d'Enhaut in het Zwitsersche kanton Waadt. Het is gelegen op 994 m. hoogte in een ketteldal, omringd door bosschen en weidenrijke vooralpen, aan den rechteroever der Saane. Na den brand van 1800 is het bijna geheel opnieuw uit steen opgebouwd; het telt (1910) 3331 inwoners. Wegens de gezonde lucht en het schoone uitzicht komen er veel vreemdelingen.

Chateaudun, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Eure-et-Loire, bevallig aan de Loire gelegen en sedert den brand van 1723 een der fraaiste steden van Frankrijk, heeft 7 kerken, een nieuw paleis van justitie, een collège, een boekerij, een hospitaal, onderscheiden fabrieken en (1911) 7296 inwoners. In haar nabijheid verheft zich het oude kasteel der graven *Dunois* met een beroemden toren uit de 12de eeuw. In 1870 brandde de stad nogmaals af.

Château-Margaux, een fraai kasteel in het Fransche departement Gironde, is bekend wegens zijn voortreffelijke wijnbergen, die op een uitgestrektheid van 10 H.A. jaarlijks 1000 tonnen fijnen wijn van dien naam leveren, ter waarde van 7- tot 9000 francs de ton van 1000 flesschen.

Châteauneuf is een veel voorkomende Fransche plaatsnaam.

Châteauneuf-les-Bains is een dorp in het kanton Manzat, arrondissement Riom van het departement Puy-de-Dôme, aan de Sioule gelegen, op 518 m. hoogte. Het telt (1911) 828 inwoners en heeft minerale bronnen.

Châteauneuf-Calcernier of *Châteauneuf-du-Pape* is een dorp in het kanton en arrondissement Orange van het departement Vaucluse, op een heuvel aan de Rhône gelegen en telt ongeveer 1000 inwoners, die veel aan wijnbouw doen. In de buurt liggen de ruïnes van een slot uit de 14de eeuw, dat vroeger een zomerverblijf der pausen was.

Châteauneuf-sur-Loire is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton in het arrondissement Orleans van het departement Loiret, aan de Loire gelegen, op 122 m. hoogte. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 3375; er zijn kuiperijen, fabrieken van laken, azijn en suiker. De plaats heeft haar ontstaan te danken aan een thans geheel vervallen slot, dat door *Philips II Augustus, Philips IV den Schoone, Lodewijk IX den Heilige* en door den hertog *van Penthièvre* bewoond werd. In 1428 werd het door de Engelschen stormenderhand genomen, maar in het volgend jaar door de *Maagd van Orleans* heroverd.

Châteauneuf-sur-Sarthe is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton in het arrondissement Segré van het departement Maine et Loire, aan de Sarthe gelegen, op 40 m. hoogte. De plaats telt (1911) 1413 inwoners. Men vindt er de overblijfselen van het in 1131 door *Godfried van Plantagenet* gebouwd slot. In de 9de eeuw was het de residentie van *Robert den Sterke,* den oudsten bekenden voorvader van *Hugo Capet.* Toen heette de plaats Seronnes.

Châteauneuf-en-Thymerais is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton in het arrondissement Dreux van het departement Eure-et-Loir, aan het bosch van dienzelfden naam gelegen. De plaats telt (1911) 1335 inwoners en heeft glasfabrieken en vlasspinnerijen. Den 18den November 1870 werden hier de Franschen door de Duitschers verslagen.

Châteauroux is de oudenwetsche hoofdstad van het Fransche departement Indre, niet ver van de rivier van dezen naam en van den Orleans-spoorweg gelegen. Zij telt (1911) 26 095 inwoners en bezit veel handel in wol, graan, ijzer, schapen en wijn, alsmede fabrieken voor laken, tabak, leder, landbouwgereedschappen en

bier. Men vindt er een lyceum, een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, een museum, een openbare boekerij, een botanischen tuin enz. In de nabijheid ligt het oude kasteel (thans prefectuur) Château-Raoul, in 950 gebouwd.

Château-Salins, soms wel Salzburg geheeten, is de hoofdstad van het gelijknamige district en kanton in het Rijksland Lotharingen, aan de kleine Seille gelegen. Het districtsbestuur is er gevestigd, benevens een rechtbank. De stad telt (1910) 2402 inwoners, heeft een leerlooierij, houtzagerij en een glasfabriek, op de plaats van de in 1826 verlaten zoutmijn, waarvan de naam *(castrum salinum)* afgeleid is. In de buurt vindt men Romeinsche overblijfselen van fundeeringen uit klei.

Château-Thièrry, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Aisne, verheft zich amphitheatersgewijs op den rechter oever van de Marne en aan den spoorweg tusschen Parijs en Straatsburg. Boven haar verrijzen de bouwvallen van een oud kasteel. Men vindt er twee kerken, een college, een gevangenis, een hospitaal, onderscheiden fabrieken en (1911) 7771 inwoners. Er bestaat een levendige handel in schapen, hout, wol, graan en wijn. Langs een fraaie brug van 3 bogen bereikt men over de rivier de voorstad Marne. In haar nabijheid heeft men een paar ijzerhoudende bronnen. Zij is de geboorteplaats van den fabeldichter *La Fontaine.* Het kasteel werd er in 720 door *Karel Martel* gebouwd; daar woonden de graven van de Champagne, *Hendrik II* enz. Den 12den Februari 1814 versloeg hier *Napoleon I* de Pruisen en Russen onder *Sacken.*

Châtel, *Jean,* een kweekeling der Jezuïeten te Parijs, werd geboren in 1575, beproefde in 1594 een moordaanslag op koning *Hendrik IV* en werd om die reden gevierendeeld. Tengevolge van dien aanslag werden de Jezuïeten uit Frankrijk verdreven.

Châtel, *Ferdinand Toussaint François,* hervormer van de Fransche R.-Katholieke Kerk, werd den 9den Januari 1795 te Gannat in het departement Allier geboren, bezocht het seminarium te Montferrand, werd in 1818 vicaris aan de hoofdkerk te Moulins, daarna pastoor te Monetay aan de Loire en vervolgens van 1823 tot 1830 aalmoezenier bij verschillende regimenten. Reeds had hij door artikels in den „Réformateur, écho de la religion et du siècle", waarin hij op geloofsvrijheid aandrong, veel opzien gebaard. Na het uitbarsten der omwenteling van 1830 verzamelde hij een aantal geestelijken om zich heen en eischte een onbeperkte verdraagzaamheid, onafhankelijkheid van Rome, de Fransche taal voor den kerkdienst, afschaffing van de oorbiecht en van het vasten, het huwelijk voor de priesters en een kosteloos verrichten van alle kerkelijke plechtigheden. Toen hij echter bij de vermeerdering zijner aanhangers te Parijs openbare godsdienstoefeningen hield, zich in 1831 tot bisschop liet wijden en zich de waardigheid van Primaat van Gallië aanmatigde, toen het bleek dat de nieuwe leer volstrekt niets Christelijks bevatte en de geloofsbelijdenis van haar grondlegger gelegen was in de woorden: „La loi naturelle, toute la loi naturelle, rien que la loi naturelle", en toen zelfs een zijner aanvankelijke volgelingen, de abbé *Auzou,* zich tegen zulk een nietsbeteekenenden godsdienst verklaarde, veranderde de openbare meening. De politie sloot den 28sten November 1842 de deuren van den nieuwen tempel, en *Châtel* werd naar de gevangenis gebracht. De geheele zaak was een parodie op de hervorming der Kerk. *Châtel* rustte echter niet en trad in 1848 op als verdediger van de emancipatie der vrouw, doch hij overleed den 13den Februari 1857 in behoeftige omstandigheden te Parijs. Van zijn geschriften noemen wij: „Le code de l'humanité ou l'humanité ramenée à la connaissance du vrai Dieu et au véritable socialisme" (1838), „Profession de foi de l'église catholique française" (1831) en „Catéchisme à l'usage de l'église catholique française" (1833).

Châtelain, *Georges.* Zie *Chastelain.*

Châtelet, een stad in het district Charleroi van de Belgische provincie Henegouwen, ligt aan de Sambre en aan den spoorweg van Charleroi naar Namen en telt (1912) 13 387 inwoners. Men vindt er onderscheiden ijzergieterijen, steengroeven en pottebakkerijen. Met haar verbonden is het dorp Châtelineau.

Châtelet-Lomont, *Gabrielle Emile, markiezin van,* geboren barones *Letonnelier de Breteuil,* een Fransche schrijfster, geboren den 17den December 1706, leerde reeds vroeg Latijn, Engelsch en Italiaansch en legde zich daarna toe op de wis- en natuurkundige wetenschappen. Haar echtgenoot was opperhofmaarschalk van koning *Stanislaus Leszcynski.* In 1733 vestigde zij zich op het half vervallen kasteel Cirey op de grenzen van Lotharingen en Champagne, om zich geheel en al aan de studie te wijden. Hier woonde zij van 1734—1748 met *Voltaire.* Later begon zij een amourette met *Saint-Lambert.* Zij overleed den 10den December 1749 te Lunéville. Zij schreef over het stelsel van *Leibnix* („Institutions de physique"), vertaalde de „Principia" van *Newton* in het Fransch, en zag haar: „Traité de la nature du feu" door de Académie bekroond.

Châtellerault is een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Vienne, gelegen aan de Vienne, die hier bevaarbaar wordt, en aan den Orleans- en staatsspoorweg. Met de voorstad Châteauneuf is het door een 144 m. lange steenen brug verbonden. De stad telt (1911) 18 260 inwoners, bezit vele fabrieken van machines en staalwaren, waaronder een wapenfabriek van den staat (5400 arbeiders). De handel met landbouwproducten is aanzienlijk. Er is een college, een beurs en een handelsrechtbank. De stad vormde vroeger met de omliggende landen het vice-graafschap Châtellerandois, dat, toen de voormalige heerschers waren uitgestorven, aan het Huis Bourbon kwam. Koning *Frans I* verhief het tot hertogdom, in 1538 werd het met de kroon vereenigd, doch kwam onder *Hendrik III* aan het Huis La Trémouille.

Chatham, een stad en vesting met groote marinetuighuizen, ligt in het Engelsche graafschap Kent, ten O.Z.O. van Londen, aan de Med-

way, 17 km. boven de monding, en is met Rochester samengebouwd. Zij telt (1911) 42 250 inwoners. Het groote arsenaal, waaraan de stad haar beteekenis dankt, werd in 1588 door koningin *Elizabeth* gesticht. De dokken hebben een oppervlakte van 200 H.A. en kunnen de grootste schepen opnemen. Behalve de werkplaatsen en magazijnen, zijn er nog een artilleriepark, kazernes, hospitalen en een ingenieurschool. Al die inrichtingen zijn zoo beveiligd, dat de vijand, zelfs met de hulpmiddelen van onzen tijd, ze op verre na niet zoo gemakkelijk zal kunnen veroveren, als onze admiraal *De Ruyter* in 1667.

Chatham is de naam eener stad in de provincie Nieuw-Brunswijk van het Dominion of Canada, aan den rechteroever van de Miramichi gelegen, dicht bij haar monding in de Miramichibaai van de St. Laurens-golf. Het is de standplaats van een Roomsch-Katholiek bisschop en telt (1911) 4868 inwoners, die zich met scheepsbouw, oestervisscherij en houthandel bezighouden.

Chatham is ook de naam eener andere stad in Canada, gelegen in de provincie Ontario, ten O. van Detroit, aan de bevaarbare Theems en den Great-Western-spoorweg. Zij vormt het handelscentrum van de zeer vruchtbare omgeving en telt (1911) 10 770 inwoners, waarvan ruim $^1/_5$ Negers zijn.

Chatham, *Graaf van.* Zie *Pitt.*

Chathameilanden is de naam van een eilandengroep, behoorende tot Nieuw-Zeeland, 660 km. ten O. ervan gelegen, op 44° Z.Br. en 175° 20′ W.L. van Gr. met een gezamenlijke oppervlakte van 971 v.km. en (1906) 399 inwoners, waaronder 220 Maori's en 20 Moriori's, de oudste oorspronkelijke bewoners dezer groep. De groep bestaat uit het voornaamste eiland Chatham of Warekauri (936,8 v.km.) met het groote zoutmeer Tewanga, het Pitteiland of Rangihaute (16,6 v.km.), Rangatira en een aantal kleinere eilanden en riffen. Op de eilanden vindt men slechts lage verheffingen van kristallijne en silurische lei, alsmede van tertiairen kalksteen, doorbroken door jong-vulkanische gesteenten. De flora en fauna is Nieuw-Zeelandsch; opmerking verdienen een vederpalm *(Kentia sapida)* en 5 landvogels. Het klimaat is veel kouder dan dat van Nieuw-Zeeland. De inwoners drijven rundvee- en schapenteelt, om de walvischvangers te proviandeeren. In 1791 werden de eilanden door *Broughton* ontdekt.

Chathamlicht is de naam van een optischen nachtseintoestel, die het eerst gebezigd werd door de Engelschen in den oorlog tegen Abessinië. Dit toestel bestaat uit een spirituslamp, in wier vlam door middel van een blaasbalg een luchtstroom gedreven wordt, die voorafdoor een buis gaat, welke gedeeltelijk gevuld is met een brandbaar poeder. De luchtstroom neemt hiervan genoeg mede, om de vlam der spirituslamp sterk lichtgevend te maken. Naar gelang van den afstand worden verschillende brandbare poeders gebruikt. Voor een grooteren afstand neemt men poeder van hars, en voor nog grooteren afstand wordt bij het harspoeder magnesiumpoeder gevoegd.

Chatîb is de Arabische naam, bij alle Mohammedaansche volken in gebruik, voor den bedienaar van den eeredienst, die Vrijdags den plechtigen godsdienst in de hoofdmoskee (djâmi) leidt, het gebed inzet en de gebruikelijke toespraken (choetbe, choetba of chatba) van den „minbar" of preekstoel tot de gemeente houdt. Ook op andere feestdagen, bijv. bij het Bairamfeest, houdt hij zulke toespraken.

Châtillon, *Auguste de,* een Fransch dichter en schilder, geboren te Parijs in 1813, gevoelde zijn roeping als volksdichter eerst op rijperen leeftijd, toen hij na het mislukken der Februari-omwenteling geruimen tijd rondzwierf op de hoogvlakte van Mexico. Zijn bundel volkszangen verscheen door de zorg van *Th. Gauthier* onder den titel: „A la grand' pinte", eerst in 1855 en aanmerkelijk vermeerderd in 1860. Zij zijn zeer geschikt voor muziek, maar niet altijd kiesch van uitdrukking. Een nieuwe uitgave van zijne „Poésies" werd in 1866 ter perse gelegd. Hij overleed in 1881.

Châtillon-sur-Seine, is een arrondissements-hoofdstad in het Fransche departement Côte d'Or aan de Seine, aan den Fransehen Oosterspoorweg en aan den spoorweg van Parijs naar Lyon gelegen. Het heeft een rechtbank van eersten aanleg, een handelsrechtbank, een college en een openbare boekerij met museum en telt (1911) 4698 inwoners, die zich bezighouden met de vervaardiging van ijzeren gietwerk en inkt, handel in ijzer, hout, wol en lithografische steenen. Van den 4den Februari tot den 19den Maart 1814 had hier een congres zitting, waarop de Geallieerden vruchteloos met *Napoleon* over den vrede onderhandelden. In den Duitsch-Franschen oorlog was deze stad bezet door een bataljon van de landweer en door 2 eskadrons huzaren, tot het legercorps van generaal *Werder* behoorend. Zij werden er den 19den November 1870 overvallen door het korps van *Garibaldi,* onder aanvoering van diens zoon *Riciotti,* zoodat zij met zware verliezen op Château-Villain moesten terugtrekken.

Chatma of *Chatme* is de volledige opzegging van den Korantekst van het begin tot het einde. Dit is een particuliere godsdienstoefening, waartoe zich overal vrome Mohammedanen vereenigen en waarvoor bovendien nog 3 tot 4 vrome schriftgeleerden gehuurd worden. Aan de graven van vrome personen wordt op bepaalde dagen een chatma gehouden, ook dikwijls vóór de begrafenis en op bepaalde dagen er na. Eveneens is zulk een godsdienstoefening gebruikelijk bij familiefeesten, bijv. dat van de besnijdenis.

Chatouille, afkomstig van het Italiaansche woord *scatola* (doos), was oorspronkelijk de naam van een kastje, waarin geld, belangrijke papieren en kostbaarheden bewaard werden. Later bestempelde men daarmede de *bijzondere kas* van een vorst. Daarom worden de eigendommen, die een vorst als privaatpersoon bezit, ook wel *chatouillegoederen* genoemd. Daarmee kan hij handelen als ieder particulier met zijn bezit; sommige vorstenhuizen hebben echter de bepaling, dat onroerende chatouillegoederen, waaromtrent bij leven geen bepalin-

gen zijn gemaakt, bij overlijden voor goed deel uitmaken van de fidei-commiesgoederen van het Huis.

Chatrian. Zie *Erckmann-Chatrian.*

Chatsworth House, een slot in het Engelsche graafschap Derby, ligt aan de Derwent bij Brakewell, is de prachtige zetel van den hertog *van Devonshire* en werd in 1688—1706 naar het ontwerp van *Wren* gebouwd. Men vindt er een belangrijke verzameling van schilderijen en beeldhouwwerken. Het grootsche park en de trekkas zijn werken van sir *Joseph Paxton,* den genialen tuinman van den overleden hertog en den stichter van het eerste tentoonstellingspaleis te Londen. De waterwerken, waarbij zich een waterstraal ter hoogte van 80 m. verheft, worden na die van Versailles voor de schoonste van Europa gehouden.

Chattahoochee is een rivier in Noord-Amerika. Zij ontspringt op de Blauwe Keten der Appalachen, vormt veel stroomversnellingen, stroomt tot Westpoint naar het Z. W. en op de grens van Georgia en Alabama naar het Z., neemt op de grens van Florida de Flint op en heet vandaar af Appalachicola. De rivier is 576 km. van de monding af bevaarbaar.

Chattanooga of *Shattenoega,* een belangrijk spoorwegstation, waar de Nashville-Chattanooga en de Western-Atlantic-spoorwegen zich vereenigen, is een rotsvesting in den staat Tenessee en aan de rivier van dien naam, bij de grenzen van Georgia en niet ver van Alabama. Zij bezit hoogovens, walswerken, handel in hout, kolen en ijzer en (1910) 44 604 inwoners. Chattanooga is bekend door de glansrijke overwinning, die van den 22sten tot den 25sten November 1863 de Noordelijken onder *Grant* er behaalden op de Zuidelijken onder *Bragg.*

Chattel. *Fredericus Jacobus van Rossum du.* Zie *Duchattel.*

Chatten. Zie *Katten.*

Chatterton, *Thomas,* een Engelsch dichter, den 20sten November 1752 te Bristol geboren, bezocht op zijn 8ste jaar de armenschool te Colston. Op 11-jarigen leeftijd schreef hij een hekeldicht, op 14-jarigen leeftijd werd hij schrijver bij een procureur te Bristol en legde zich vooral toe op de kennis der oud-Engelsche taal. Toen er in 1768 een nieuwe brug werd ingewijd, deed hij in de courant een beschrijving drukken van de eerste monniken, die over de oude bruggen waren gegaan, een beschrijving, volgens zijn verzekering door hem aan een oud handschrift op perkament ontleend. Daarna vervaardigde hij onderscheiden verzen in ouden trant, die hij aan voormalige dichters, vooral aan *Rowley,* toekende. In 1769 legde hij er eenige voor aan *Horace Walpole,* doch deskundigen herklaarden ze voor onecht, zoodat hij diens gunst verloor. *Chatterton,* hierdoor gekrenkt, liet zijn betrekking varen en begaf zich naar Londen, om er in de dagbladen der oppositie te schrijven.

Door het overlijden van zijn beschermer, den lord-mayor *Beckford,* werden zijn omstandigheden zoo bekrompen, dat hij, nog geen 18 jaar oud, zich door vergif van kant maakte. Opmerkelijk is het talent, waarmee hij de taal en de wijze van uitdrukking van oude schrijvers wist na te bootsen. Zijn werken zijn te Londen meermalen uitgegeven.

Chaucen *(Chauken)* is de naam van een groot volk, dat in het noorden van Germanië langs de kust der Noordzee, van de Ems tot aan de Elbe, gevestigd was en gerekend wordt te behooren tot den hoofdstam der Ingaevonen. Ten westen waren de Friezen hun naburen, ten zuiden de Chamaven, Amsibaren en Cherusken, doch na het verdrijven der voorlaatsten strekten zij hun gebied uit tot dat der Katten. Zij waren verdeeld in *Groote* en *Kleine Chaucen;* de eersten woonden tusschen de Eems en de Weser, de laatsten in Brunswijk en Lüneburg. Zij vormden over het geheel een behoeftig visschersvolk, dat reeds vroeg tot de bondgenooten der Romeinen behoorde. *Drusus* en *Tiberius* trokken door hun land en werden in den oorlog tegen de Cherusken door hen gesteund, terwijl zij ook hulp verleenden aan *Germanicus,* toen zijn vloot door een storm was vernield. Die goede verstandhouding nam echter een einde, toen de Romeinen hen als onderdanen wilden behandelen; zij stonden op, trokken verwoestend naar de kusten van Gallië en ondersteunden *Claudius Civilis.* In de 3de eeuw behoorden zij met de Franken tot de machtigste stammen van Germanië. Later werden hun kusten door de Friezen in bezit genomen en trokken zij naar het binnenland, waar zij met de Saksen samensmolten.

Chaucer, *Geoffrey,* „de vader der Engelsche dichtkunst", werd omstreeks 1340 te Londen als zoon van een wijnhandelaar geboren. In 1357 vindt men hem vermeld onder de hofhouding van *Elizabeth van Ulster,* de gemalin van *Lionel,* den zoon van *Eduard III.* Uit een gerechtelijk stuk van October 1386 blijkt, dat *Chauser* destijds ouder dan veertig jaren was en sedert 27 jaren de wapens droeg. Hij is dan ook in 1359 met *Eduard III* naar Frankrijk getrokken. In 1360 was hij weder in Engeland terug. Of de dichter toen studeerde, is niet zeker, ofschoon niet onwaarschijnlijk. Na afloop van den oorlog werd hij onder de *Valets of the king's chamber* opgenomen en kreeg in 1367 als *dilectus valetus* een jaarlijksch inkomen. In 1366 wordt zijn vrouw *Philippa* vermeld als hofdame van de koningin, later als hofdame van *Constance van Castilië,* de tweede vrouw van *Johan van Gaunt,* hertog *van Lancaster.* Op den dood van diens eerste vrouw, *Blanche* (1369), schreef *Chaucer* „The Dethe of Blanche the Duchesse" (meestal „Boke of the Duchesse" genoemd). Gewichtig voor *Chaucer's* dichterlijke ontwikkeling was zijn reis naar Italië in 1372. In 1374 bekleedde hij een staatsbetrekking te Londen en in de volgende jaren werd hij meermalen voor politieke zendingen naar Vlaanderen en Frankrijk gebruikt. In 1379 ging hij met een zending naar Milaan en in 1386 werd hij lid van het Parlement voor Kent. In de jaren na 1386 leefde hij in kommervolle omstandigheden. De vele verhalen, die omtrent deze jaren in omloop zijn, zijn echter geheel onbetrouwbaar. Eerst in 1399 braken betere dagen voor hem aan; maar hij overleed reeds den 25sten October

1400 in de nabijheid van Westminster, in welks abdij hij begraven ligt.

Chaucer's werken kunnen wij in drie tijdperken verdeelen: 1°. tot 1372 (navolging der Franschen); 2°. van 1372 tot 1384 (navolging der Italianen) en 3°. van 1384 tot 1400 (eigen schepping). Tot de eerste periode behooren: „The Compleynte unto Pite", de vertaling van den „Roman de la Rose" van *Guillaume de Lorris*, „The Book of the Duchesse" en „The A. B. C."; tot de tweede: „Troilus and Criseyde" (naar *Boccaccio*'s „Filostrato"), „Hous of Fame", „the Compleynt of Mars"; tot de laatste: „Legend of good women", „Canterbury Tales", vele kleinere gedichten en een verhandeling over het astrolabium. Vele gedichten worden aan *Chaucer* toegeschreven, waarvan de echtheid zeer twijfelachtig is. Zijn meesterwerk, de „Canterbury Tales", vormt een cyclus van 24 novellen; de dichter laat ze verhalen door pelgrims uit verschillenden stand, die naar het graf van den heiligen *Thomas van Canterbury* zijn gereisd. Het werk is niet voltooid (*Caxton*-uitgave 1475).

Chaucer vertoont, ondanks den Franschen en Italiaanschen invloed, steeds een echt nationalen trek in zijn werken. Herhaalde malen werden zijn werken volledig uitgegeven, het eerst door *Tynne* in 1532. Een der nieuwste uitgaven is die van *Skeat* (6 dln., 1894—1897). Vooral de *Canterbury Tales* werden in vele talen overgezet. Zijn complete dichterlijke werken in het moderne Engelsch overgezet door *John S. P. Tatlock* en *Percy Mac Kaye* verschenen in 1912. De onderzoekingen van vele geleerden hebben in den laatsten tijd meer licht omtrent het leven van den dichter verspreid. De voornaamste gegevens vindt men in de uitgaven der in 1868 opgerichte „Chaucer Society" en in *E. P. Hammond*, Chaucer; a bibliographical Manual (Londen 1908).

Zie ook: *R. K. Root*, Poetry of Chaucer. Guide to its study (Edinburgh 1906); *G. G. Coulton*, Chaucer and his England (Londen 1908); *A. W. Ward*, Chaucer (English Men of Letters, Londen 1909).

Chaudesaignes is een stad in het arrondissement St. Flour van het Fransche departement Cantal met (1911) 1675 inwoners. Zij ligt 650 m. boven de zee en heeft haar naam van de heete bronnen ontvangen, die reeds den Romeinen onder den naam *calentes aquae* bekend waren. Deze hebben een temperatuur van 57°—81,5° C., bevatten koolzure soda met een weinig jood en broom en worden tegen jicht en chronische rheumatische aandoeningen gebruikt. Ook vindt men in de buurt een koude staalwaterbron en twee ijzerhoudende koolzuurbronnen. De stad ligt in een nauwe bergkloof der Aubracketen.

Chaudet, *Antoine Denis,* een Fransch beeldhouwer, werd den 31sten Maart 1763 te Parijs geboren. Zijn meest bekende werk is een standbeeld van *Napoleon I* voor de zaal van het Wetgevend Lichaam te Parijs, dat sedert 1814 in Sans-Souci te Potsdam staat. Hij overleed den 19den April 1810. Zijn echtgenoote *Elise Gabiou* was schilderes.

Chaudey, *Ange Gustave,* een Fransch advocaat en journalist, geboren in 1817 te Vesoul, studeerde en promoveerde te Parijs in de rechten, bepaalde zich in 1845 tot de journalistiek, werd redacteur van de „Presse" en leverde onderscheiden staatkundige vlugschriften, zooals: „La crise politique" (1847) en „De la formation d'une véritable opposition constitutionnelle" (1848). Na de Februari-omwenteling was hij een der ijverigste aanhangers van *Lamartine* en ondersteunde de candidatuur van generaal *Cavaignac* voor het presidentschap der Republiek. Na de verkiezing van *Napoleon* begaf hij zich naar Vesoul, wijdde er zich aan de rechtspractijk en stelde zich candidaat voor de Wetgevende Vergadering. Na den staatsgreep van den 2den December werd hij echter veroordeeld tot ballingschap. In 1856 keerde hij met verlof der Regeering terug naar Parijs, behoorde er tot de redactie van den „Courrier du dimanche" en later tot die van den „Siècle" en baarde in 1869 groot opzien door zijn brochure: „L'empire parlementaire, est-il possible?" Na den val van het keizerrijk stelde hij zich ter beschikking van het Bewind en zag zich benoemd tot lid der commissie voor hervorming van het rechtswezen en tot maire van het 9de arrondissement van Parijs. Met kracht verzette hij zich tegen de pogingen der sociaal-democraten op den 31sten October 1870 en op den 22sten Januari 1871, om de Regeering der Nationale Verdediging ten val te brengen en de commune te stichten. Hij werd na den opstand van den 18den Maart in hechtenis genomen en eerst naar Mazas en vervolgens naar St. Pelagie gebracht. Bij het verhoor, dat de communeman *Rigault* hem deed ondergaan, antwoordde hij met de betuiging, dat hij slechts zijn plicht had vervuld. Den 23sten Mei, toen de troepen uit Versailles te Parijs binnenrukten, werd *Chaudey* op de binnenplaats van de gevangenis doodgeschoten. *Rigault* zelf commandeerde het peloton, dat met de uitvoering van dit vonnis was belast.

Chaudfontaine is de naam van een dorp in de Belgische provincie Luik, in romantische omgeving aan de Vesdre gelegen. Het telt (1912) 1945 inwoners, heeft een warme bron (32° C.) en is een druk bezochte badplaats. In de nabijheid ligt de bedevaartskerk Chèvremont.

Chaudoir, *Antoine,* een Nederlandsch wijsgeer en wis- en natuurkundige, werd den 8sten October 1749 te Theux in de Belgische provincie Luik geboren, bezocht de Latijnsche school te Maastricht, daarna de hoogeschool te Franeker en werd in 1779 door de Waalsche synode tot proponent bevorderd. Nadat hij gedurende zeven jaar het predikambt te Leiden waargenomen en zich op onderscheiden wetenschappen toegelegd had, werd hij in 1786 benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte, logica, metaphysica en sterrenkunde aan de hoogeschool te Franeker, aldaar het volgende jaar honoris causa begiftigd met den titel van meester in de vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. In 1807 legde hij zijn ambt neer en woonde achtereenvolgens te Amsterdam en te Beverwijk. In 1819 wilde hij zich te Leiden vestigen, doch het overlijden van zijn vriend *Brugmans* bracht hem tot andere gedachten. Hij ging weder op reis, kocht in 1823 het buitengoed Postrust nabij

Haarlem, waar hij den 20sten Februari 1824 overleed.

Chaudordy, *Jean Baptiste Alexandre Damaze* graaf *van,* een Fransch staatsman, geboren in 1825, werd in 1855, na het voleinden zijner rechtsgeleerde studiën, als surnumerair aan het departement van Buitenlandsche Zaken geplaatst. Onder den minister *Drouyn de l'Huys* werd hij directeur bij het departement en behield dien rang tot aan den val van het Keizerrijk. Toen *Jules Favre* na de capitulatie van Sedan en de vlucht der keizerin het bestuur van Buitenlandsche Zaken op zich nam, werd *Chaudordy* minister van Buitenlandsche Zaken in het Comité der Nationale Verdediging. In September 1870 ging hij met de Delegatie der nieuwe Regeering naar Tours en in Januari daaraanvolgende naar Bordeaux, en wel als plaatsvervanger van *Jules Favre.* Zijn naam werd bekend door zijn beide circulaires van den 10den October 1870 aan de verschillende mogendheden van Europa omtrent den afstand van Elzas en Lotharingen. Nog andere belangrijke stukken werden door hem uitgevaardigd, zooals het protest tegen de beschuldiging van den Bondskanselier van Duitschland, dat de gevangen genomen zeelieden een slechte behandeling hadden ondergaan enz. Zijn beweringen werden echter door *Bismarck* op een afdoende wijze wederlegd, en toen na de ontbinding van het Comité van Defensie (Maart 1871) een ander bewind onder de leiding van *Thiers* aan het hoofd der zaken kwam, verliet de graaf het staatkundig tooneel. Den 8sten Februari 1871 zag hij zich gekozen tot lid van de Nationale Vergadering en voegde zich bij de conservatieve rechterzijde. Onder het ministerie-*De Broglie* werd hij den 5den December 1873 gezant in Zwitserland en den 3den October 1874 ambassadeur te Madrid. Onder het ministerie-*Dufaure* in 1876 vertrok hij als gevolmachtigde naar de Conferentie te Konstantinopel, waar hij beproefde een verbond met Rusland tot stand te brengen. In 1878 werd hij wegens zijn ultramontaansche gevoelens uit Madrid teruggeroepen. Hij overleed den 26sten Maart 1899 te Parijs.

Chaufepié, *Jacques George de,* ook *Cofopiaeus* en *Calvopedius* genaamd, een Nederlandsch godgeleerde en een zoon van een Fransch uitgewekene, werd den 9den November 1702 te Leeuwarden geboren, studeerde te Franeker en werd in 1723 door de Waalsche synode bevorderd tot proponent. Hij werd hulpprediker te Amsterdam en daarna achtereenvolgens predikant te Vlissingen, te Delft en te Amsterdam, waar hij den 3den Juli 1786 overleed. Reeds als student gaf hij een paar Latijnsche verhandelingen in het licht. Voorts schreef hij: „Lettres sur divers sujets importants de la religion" (1737), welke hij ook in het Nederlandsch uitgaf, „Sermons de feu Jean Brutel de la Rivière avec un éloge historique de l'auteur" (1748), „Nouveau dictionnaire historique et critique, pour servir de supplément à celui de Bayle" (1750—1766, 4 dln.), alsmede een aantal leerredenen en vertalingen.

Chauliac, *Guy de,* of *Guido de Cauliaco,* een Fransch chirurg, geboren omstreeks 1300 te Cauliaco, een dorp in Auvergne, studeerde te Toulouse, Montpellier, Bologna en Parijs, practiseerde vervolgens te Lyon en vertoefde daarna als arts bij de pausen *Clemens VI, Innocentius VI* en *Urbanus V.* Zijn sterfjaar is onbekend. Zijn geschriften, bekend onder de titels: „Formulare" (ook onder dien van „Chirurgia parva") en „Inventarium sive collectorium artis chirurgicalis medicinae" (later „Chirurgia magna" geheeten) zijn de beste over dit onderwerp uit de Middeleeuwen. Merkwaardig zijn daarin vooral de beschrijving van den Zwarten Dood van 1348 en van het bezigen van slaapwekkende inademingen bij pijnlijke kunstbewerkingen.

Chaulieu, *Guillaume Amfrye de,* een Fransch dichter, werd in 1639 te Fontenay geboren en verwierf door de gunst van den hertog *van Vendôme* en diens broeder, grootprior van Malta, de abdij van Aumale en eenige andere geestelijke bedieningen, die hem een jaargeld opbrachten van 30 000 livres. Hij vestigde zich in den Temple, het paleis van genoemden hertog, en bracht zijn dagen door met het vervaardigen van een aantal bevallige gedichten, die getuigenis geven van zijn levendige verbeeldingskracht, van zijn onuitputtelijke geestigheid en van zijn meesterschap over de taal. Zelfs in hoogen ouderdom, door podagra gekweld en van het licht der oogen beroofd, deed hij zijn levenslustige liederen hooren. Hij overleed den 27sten Juni 1720 te Parijs. Volgens *Sainte-Beuve* zijn zijn beste gedichten: „Fontenay", „La retraite", „Mon portrait", „La goutte" en „La mort". De „Oeuvres de Chaulieu" verschenen te Parijs in 1750 en 1823, de „Lettres inédites" werden in 1850 uitgegeven.

Chaumette, *Pierre Gaspard,* een Fransch revolutieman, werd den 24sten Mei 1763 te Nevers geboren, trad in zeedienst en was bij het uitbarsten der Omwenteling schrijver bij een advocaat te Parijs. Hoewel hij ijverig deel nam aan de vergaderingen der Cordeliers en medewerkte aan het dagblad „Les révolutions de Paris", bleef hij lang onopgemerkt. In Augustus en September 1792 wist hij echter door zijn vurige redevoeringen de gemoederen van het volk in vlam te zetten, en hij was weldra procureur der gemeente te Parijs, waarna hij zijn naam met dien van *Anaxagoras* verwisselde. Hij ijverde voor de oprichting eener revolutionnaire rechtbank en voor de invoering van den eeredienst der rede, waaraan de kerk van Notre Dame gewijd werd. Als Hébertist werd hij op last van *Robespierre* den 13den April 1794 geguillotineerd.

Chaumont is een bergrug in den Zwitsersche Jura, ten N.O. van Neuchâtel, in het Zwitsersche kanton Neuenburg gelegen. Hij reikt tot een hoogte van 1173 m. en strekt zich tusschen Val de Ruz en het meer van Neuenburg uit tot de grens van Bern, waar hij aansluit aan den Chasseral. Het vergezicht, met dat van den Chasseral overeenkomende, is een der mooiste in Zwitserland. Boven op den berg bevindt zich, behalve een hotel en een paar huizen, een erratisch blok, de Pierre à bot, dat, van de Mont-Blanc-groep afkomstig, door een voormaligen Rhônegletscher hierheen werd gebracht.

Chaumont-en-Bassigny, de hoofdstad van het Fransche departement Haute Marne, aan den Oosterspoorweg en op het vereenigingspunt van de Seine en de Marne gelegen, telt (1911) 14 870 inwoners, heeft in haar nabijheid een merkwaardig spoorwegviaduct en binnen haar muren onderscheiden belangrijke inrichtingen van onderwijs en eenige merkwaardige gebouwen. Er zijn 4 kerken, waaronder de schoone kerk St. Jean Baptiste (13de en 14de eeuw), een stadhuis, waarvoor het standbeeld van *Lebon,* een uitvinder op het gebied van lichtgas, een gerechtshof, een handelsrechtbank, een lyceum, kweekscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen, een bibliotheek en een museum. Vroeger was de stad een bezitting der graven van Champagne, van wier slot aldaar nog de toren Hautefeuille over is. In de geschiedenis is zij bekend door het naar haar genoemd Verdrag, dat er den 1sten Maart 1814 tusschen Rusland, Engeland, Oostenrijk en Pruisen ter bestrijding van *Napoleon* gesloten werd voor het geval, dat de onderhandelingen te Châtillon (zie aldaar) tot niets zouden leiden.

Chauny, een stad in het Fransche departement Aisne en in het arrondissement Laon, ligt aan de Oise, welke hier bevaarbaar wordt en zich met het Kanaal van Croiset vereenigt, en aan den Fransehen Noorderspoorweg, welke er een zijtak uitzendt naar St. Gobain. Men vindt er een handelsrechtbank, een groote slijperij van spiegelglas, suikerfabrieken, ijzer en kopergieterijen, veel handel en (1911) 10 696 inwoners.

Chaussard, *Pierre Jean Baptiste,* een Fransch revolutieman, tevens dichter en prozaschrijver, werd den 8sten October 1766 te Parijs geboren, wijdde zich aan de rechtsgeleerde practijk, doch volgde tevens zijn neiging tot de letterkunde. In 1792 zond het ministerie-*Lebrun* hem naar België, om er revolutionnaire denkbeelden te verspreiden, maar hij gedroeg zich daarbij zoo onhandig, dat *Dumouriez* hem terugriep. Daarna werd hij secretaris van den maire van Parijs, vervolgens van het Comité du Salut Public en eindelijk secretaris-generaal bij het ministerie van onderwijs. Kort daarna legde hij deze betrekking neder, om zich onbelemmerd aan de studie te wijden, werd in 1803 achtereenvolgens hoogleeraar in de fraaie letteren te Rouaan, Orleans, Nimes en Parijs, maar zag zich door de Restauratie van zijn ambt beroofd. Hij overleed den 23sten Januari 1823. Van zijn geschriften noemen wij: „De l'Allemagne et de la maison d'Autriche" (1792), „Mémoires historiques et politiques sur la révolution de la Belgique" (1793), „De l'éducation des peuples" (1793), „Jeanne d'Arc, recueil historique et complet" (1806) en vooral het leerdicht: „Epître sur quelque genre, dont Boileau n'a pas fait mention" (1811).

Chaussée. Zie *Kunstweg.*

Chausson, *Ernest,* een Fransch componist, geboren in 1855 te Parijs, was leerling van *Massenet* en *César Franck,* fungeerde geruimen tijd als secretaris der „Société nationale de musique", en overleed tengevolge van een ongeval den 15den Juni 1899. Hij schreef o.a. een symfonie (Bes-dur), de „poèmes symphoniques", „Viviane" en „Les caprices de Marianne", een piano-concert, een viool-concert, kamermuziek, de opera's „Hélène" en „Le roi Arthur" enz.

Chautauqua is de hoofdplaats van het gelijknamige graafschap in het W. van den staat New-York en staat bekend als het uitgangspunt eener beweging tot meerdere ontwikkeling van het volk *(University Extension).* Gedurende den zomer hebben er druk bezochte voordrachten plaats, terwijl de vereeniging, die deze organiseert, vele vertakkingen bezit in de Unie. De stad telt 3590 inwoners. In de buurt ligt het 28 km. lange en 2—5 m. breede Chautauquameer, dat 394 m. boven de zee en 224 m. boven het Eriemeer ligt en op de Alleghany, een zijrivier der Ohio, afwatert.

Chauveau-Lagarde, *Claude François de,* een Fransch advocaat, werd geboren te Chartres den 21sten Januari 1756. Tot de merkwaardigste cliënten, die hij met de grootste onverschrokkenheid tot het uiterste verdedigde, behooren *Marie Antoinette, Charlotte Corday, Brissot* en *Miranda.* Hij werd echter gevangen genomen en kwam eerst vrij door den 9den Thermidor. In 1797 verdedigde hij den abbé *Brottier.* Onder *Napoleon I* was hij advocaat bij den Staatsraad, en in 1814 nam *Lodewijk XVIII* hem op in den adelstand. Gedurende de Honderd Dagen bepleitte hij de zaak van den generaal *Bonnaire,* waarover hij in 1816 een „Exposé simple et fidèle" in het licht gaf, in 1828 werd hij lid van het Hof van Cassatie, doch legde een paar jaar daarna zijn betrekking neder en overleed den 28sten Februari 1841. Hij heeft onderscheiden rechtsgeleerde geschriften in het licht gegeven.

Chauvelin, *Bernard François* markies *de,* een Fransch staatsman en redenaar, geboren den 29sten November 1766, ontving zijn opvoeding aan de militaire school te Parijs, werd daarna geplaatst bij het leger en was een ijverig voorstander der Omwenteling. Hij legde zulke groote bekwaamheid aan den dag, dat *Dumouriez* hem als gezant naar Londen afvaardigde. Toen Engeland, na den dood van *Lodewijk XVI,* alle betrekkingen met Frankrijk afbrak, keerde *Chauvelin* naar zijn land terug. De mannen van het Schrikbewind vonden hem te voornaam en te zachtmoedig, zoodat hij tot den 9den Thermidor gevangen zat. Na den 18den Brumaire werd hij lid van het Tribunaat en ijverde met kracht tegen de aanmatiging van den Eersten Consul, zoodat *Napoleon* hem verwijderde door hem in 1803 tot prefect van het departement Lys te benoemen. Hier was hij 8 jaar tot zegen van de bevolking werkzaam, werd daarna tot lid van den Staatsraad benoemd en ging vervolgens als luitenant-generaal naar Catalonië. Na de Restauratie werd hij door het departement Côte d'Or tot lid der Kamer van Afgevaardigden gekozen. Hier behartigde hij de zaak des volks tegenover de *Bourbons,* moest in 1829 wegens ziekte zijn mandaat nederleggen, begaf zich echter na de Juli-omwenteling weder naar Parijs en overleed den 9den April 1832.

Chauvin, *Etienne,* een Fransch godgeleerde en wijsgeer, geboren te Nimes den 18den April 1640, zag zich beroepen tot Hervormd

predikant, maar verliet zijn vaderland na herroeping van het Edict van Nantes. Eerst vestigde hij zich te Rotterdam en ontving later een benoeming tot predikant en hoogleeraar in de wijsbegeerte te Berlijn, waar hij den 6den April 1725 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „De cognitione Dei", „Lexicon rationale sive thesaurus philosophicus cum figuris" (1692) en „De naturali religione" (1693).

Chauvinisme is een woord, dat eerst in den nieuweren tijd in de Fransche taal werd ingevoerd en waarmede men het gedrag en de gevoelens aanduidt van hen, die met grenzelooze bewondering tegen het vaderland opzien en daarbuiten niets goeds kunnen vinden, althans niet willen erkennen, dat aldaar iets beters kan bestaan dan in hun eigen land. Het woord zou afgeleid zijn van een ouden grenadier, *Chauvin* geheeten, die telkens optrad in de vlugschriften, teekeningen enz., waarmede men na *Napoleon's* terugkeer van Elba stemming voor hem zocht te maken. Het woord kwam in gebruik door *Scribe's* tooneelstuk „Le soldat laboureur", waarvan de hoofdpersoon *Chauvin* heet, of volgens anderen door de gebroeders *Théodore* en *Hippolyte Cognard* in het blijspel: „La cocarde tricolore", dat den 19den Maart 1831 voor de eerste maal werd opgevoerd in het Théâtre des Folies Dramatiques te Parijs. Daarin toch komt een soldaat voor met den naam *Chauvin,* die eenige coupletten zingt met het refrein: „J' suis Français, j' suis Chauvin, J' tape sur le Bédouin". Na dien tijd heeft het woord „chauvinisme" in bovengemelde beteekenis burgerrecht verkregen, ja, men heeft haar nog uitgebreid door er elke partijkeuze door aan te duiden, die niet op goede gronden, maar op een dweepziek gevoel is gebouwd.

Chaux-de-Fonds, *La,* is een districtshoofdstad van het Zwitsersche kanton Neuenburg, gelegen in een ruw, waterarm en hoog dal (992 m.), aan de spoorwegen Neufchâtel—Locle—Morteau, Souceboz—Chaux-de-Fonds en verschillende kleinere. De stad telt (1910) 37 766 inwoners, die zich voornamelijk bezig houden met het vervaardigen van uurwerken, een industrie, die hier in 1705 ingevoerd werd door *Jean Richard* en sterk bevorderd door *Pierre Droz.*

Chavanne, *Joseph,* een Oostenrijksch ontdekkingsreiziger, geboren den 7den Augustus 1846 te Graz, studeerde aldaar en te Praag, deed van 1867 tot 1869 reizen door Middel- en Noord-Amerika, Marokko en de Algerijnsche Sahara. Van 1884 tot 1885 onderzocht hij den benedenloop van den Kongo en begaf zich in 1888 naar Argentinië, waar hij den 7den December 1902 te Buenos-Ayres overleed. Zijn voornaamste werken zijn: „Die Temperaturverhältnisse von Oesterreich-Ungarn" (Weenen 1871), „Beiträge zur Klimatologie von Oesterreich-Ungarn" (Weenen 1872), „Die Sahara" (Weenen 1878), „Afghanistan" (Weenen 1878), „Afrika im Licht unsrer Tage" (Weenen 1881), „Die mittlere Höhe Afrikas" (Weenen 1881), „Afrikas Ströme und Flüsse" (Weenen 1883), „Jan Mayen und die oesterreichische arktische Beobachtungsstation" (Weenen 1884). Ook gaf hij uit een „Physikalische Wandkarte von Afrika" (4 kartons, 2de druk Weenen 1882) en de 7de druk van *Balbi's* „Allgemeine Erdbeschreibung" (Weenen 1882).

Chavannes, *Alexandre César,* een Zwitsersch anthropoloog, werd in 1731 te Montreux geboren. Van 1759 tot 1766 was hij Fransch predikant te Bazel, daarna hoogleeraar in de theologie te Lausanne, waar hij in 1808 overleed. Door zijn voornaamste, grootsch opgevat werk „Anthropologie abrégée" (Lausanne 1788) werd hij de stichter der anthropologische wetenschap.

Chavée, *Honoré Joseph,* een Belgisch philoloog, werd in 1815 te Namen geboren. Tot priester gewijd in 1838, begaf hij zich in 1847 naar Parijs, waar hij onderwijs gaf aan het collège Stanislas en aan het Athenaeum. In 1848 trad hij uit den geestelijken stand en huwde in 1871, gedurende een reis naar Londen, met *Henriette Harrisson.* Hij overleed in 1877. Van zijn geschriften vermelden wij: „Essai d'étymologie philosofique" of „Recherches sur l'origine et les variations des mots qui peignent les actes intellectuels et moraux" (1843), „Lexicologie indo-européenne ou Essais sur la science des mots sanscrits, grecs, latins, français, lithuaniens, russes etc." (1849), „Moïse et les langues ou Démonstration par la linguistique de la pluralité originelle des races humaines" (1855), „La part des femmes dans l'enseignement de la langue maternelle" (1859), „Les langues et les races" (1862), „Enseignement scientifique de la lecture" (1872) en „L'anthropologie et la méthode intégrale en linguistique" (1873).

Chavero, *Alfredo don,* een Mexicaansch archaeoloog, werd den 1sten Februari 1841 te Mexico geboren, studeerde in de rechten, vestigde zich vervolgens als advocaat in zijn geboorteplaats en speelde tevens een rol in de politiek. Nochtans vond hij tijd zich grondig met de studie der geschiedenis en beschaving van het oude Mexico bezig te houden en daarover een geheele reeks van werken en tijdschrift-artikelen te publiceeren. Vooral belangrijk zijn zijn uitgaven der oorspronkelijke handschriften van oude schrijvers, zooals de „Obras historicas des Don Fernando de Alva Ixlilxochitl" (2 dln., Mexico 1892) en de „Historia de Tlaxcala" van *Muñoz Camargo* (Mexico 1902); verder moeten vooral vermeld worden zijn bibliografische geschriften, zooals de „Apuntes viejos de bibliografia mexicana" (Mexico 1903) en zijn bibliografische essays over *Morfi, Vega, Tovar* e.a. in de Annalen van het Nationale Museum te Mexico. Hij overleed te Mexico den 24sten October 1906.

Chaves, een stad en vesting in de Portugeesche provincie Traz os Montes, op den linkeroever van de Tamega, bezit een hoofdkerk, een armenhuis, twee gasthuizen en twee kloosters en telt (1900) 6463 inwoners. Over de rivier ligt een prachtige Romeinsche brug ter lengte van 154 m. met 16 bogen. Men heeft er voorts overblijfselen van oud-Romeinsche baden. De bronnen zijn zouthoudend en hebben een temperatuur van 71° C.; het zijn de Aquae Flaviae der Romeinen.

Chazal, *Pierre Emanuel Félix de,* minister

van Oorlog in België, werd geboren te Tarbes in het departement Hautes Pyrénées in 1808, begaf zich reeds vroeg naar de Nederlanden, waar zijn vader, een voormalig Jacobijn, na de Restauratie een wijkplaats had gezocht, en toonde zich in 1830 een ijverig voorstander der Belgische revolutie. In 1831 stond hij reeds aan het hoofd van een regiment infanterie, klom weldra op tot den rang van generaal-majoor en maakte zich zeer verdienstelijk voor de legerorganisatie in België, zoodat hij er in 1844 door de Kamers op de meest eervolle wijze werd genaturaliseerd. In 1847 werd hij luitenant-generaal. In den Belgischen partijstrijd (zie *België*) stond hij steeds aan de zijde der liberalen en belastte zich in 1847 in het kabinet-*Rogier* met de portefeuille van Oorlog. Zijn verzet tegen verlaging der oorlogsbegrooting berooide hem van zijn populariteit, zoodat hij in 1850 afstand deed van zijn ambt. Doch reeds in 1852 benoemde de koning hem weder tot luitenant-generaal en tot commandant der 4de militaire divisie, en den 9den April 1859 wederom tot minister van Oorlog. Hij bekleedde dien post tot in 1866 en trad toen af wegens de stormen, die de groote kosten der versterking van Antwerpen, de vorming van een Belgisch-Mexicaansch legioen van vrijwilligers en zijn tweegevecht met het Kamerlid *Delaet* van Antwerpen tegen hem hadden doen opsteken. Hij werd later divisie-generaal en adjudant des konings, en toen hem in Juli 1870, bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen oorlog, het opperbevel over de troepen werd toevertrouwd ter handhaving der neutraliteit des lands, legde hij opnieuw groote bekwaamheid aan den dag. Hij overleed den 25sten Januari 1892 te Pau.

Check. Zie *Cheque.*

Cheddarkaas. Zie *Kaas.*

Cheiranthus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Kruisbloemigen *(Cruciferen);* het onderscheidt zich door vierkante, saamgedrukte hauwen en een diepen tweelobbigen stempel op den top van het vruchtbeginsel. Het omvat een aantal tweejarige, overblijvende kruiden en heesters, die als sierplanten worden gekweekt. De gewone muurbloem *(C. Cheiri* L.) met welriekende, gele, bruine of paarse bloemen, groeit op steenachtige plaatsen en oude muren in het Z. van Europa en ook wel bij ons en bloeit van Mei af bijkans den geheelen zomer. Er bestaan van deze plant een aantal verscheidenheden, die bij de bloemkweekers onder verschillende namen bekend zijn.

Cheireddin-pasja, een Tunesisch en Turksch staatsman, geboren in Abchasië, werd als knaap omstreeks het jaar 1825 door een slavenhandelaar naar Konstantinopel gebracht en aldaar verkocht aan een Bedoeïn, die hem naar Tunis zond. Hier kwam hij in het paleis van *Achmed-bey,* die hem bij het korps zijner pages voegde, hem onderwijs deed geven en hem later niet alleen de middelen verschafte om zijn studiën voort te zetten, maar hem ook vrijheid gaf, om een beroep te kiezen. *Cheireddin* koos den krijgsdienst, maar onderhield zijn betrekking met *Achmed-bey,* zoodat hij zich benoemd zag tot diens adjudant. Als zoodanig vergezelde hij in 1846 zijn meester naar Parijs, diende hem tevens als tolk en werd in 1852 wegens een hoogst belangrijke aangelegenheid alleen naar Frankrijks hoofdstad gezonden. Daar hij zijn last met schranderheid volbracht, werd hij tot generaal benoemd. Daarop vertoefde hij drie jaar te Parijs en wist zich dien tijd ten nutte te maken door een ijverige beoefening der staathuishoudkunde en door reizen naar Engeland en Duitschland. Gedurende den Krimoorlog nam hij deel aan de onderhandelingen, welke gevolgd werden door het zenden van hulptroepen uit Tunis. In 1867 en 1868 bezocht hij tot driemaal toe Konstantinopel en onderscheidde zich door diplomatieke bekwaamheid. In die dagen leverde hij ook een opstel over de noodzakelijkheid van een aantal hervormingen in de Mohammedaansche staten, een geschrift, dat in 1868 in het Fransch werd vertaald. In 1873 werd *Cheireddin,* inmiddels tot voorzitter van den Hoogen Raad van Tunis benoemd, eerste minister. In deze betrekking poogde hij de hervormingen, in zijn geschrift aangewezen, tot stand te brengen. Daardoor kwam hij in botsing met den bey en legde den 20sten Juli 1877 zijn betrekking neder. Op aansporing van het Fransche Bewind werd hij in 1878 door den sultan naar Konstantinopel ontboden, om er bij de voorgenomen hervormingen de Porte met raad en daad bij te staan. Hij zag zich den 4den December 1878 tot groot-vizier benoemd. Al zijn hervormingspogingen leden echter schipbreuk op de bedorvenheid der Turksche bureaucratie, op de listen der camarilla, op den tegenstand van den alvermogenden minister van Oorlog *Osman-pasja* en op de zwakheid van den sultan. Het regeeringsprogramma, door *Cheireddin* opgesteld, werd door *Abd-oel-Hamid* verworpen, en daarop volgde den 28sten Juli 1879 zijn ontslag als groot-vizier. Hij overleed den 30sten Januari 1890 te Konstantinopel.

Cheirocrinus of *handzeelelie,* is een der merkwaardigste onder de talrijke vormen der Noord-Amerikaansche Palaeocrinoïdeeën en het eenige geslacht der crinoïdeeënklasse, waarbij de kroon of de kelk met de armen niet in de richting van den steel naar boven gericht is, maar onder een scherpen hoek van het kelkeinde van den steel naar beneden hangt, niet ongelijk aan een hand met vingers.

Cheky, ook wel *chequi, tsjeki* of *sjeki* geheeten, is een Turksch gewicht voor goud, zilver, edelsteenen en medicijnen van 320,259 gram of 100 dirhem. In Bassora heeft het 150 dirhem of 100 miskâl. Vóór 1874 waren er ook andere gewichten, die dezen naam droegen, doch deze zijn niet meer wettig.

Chelard, *Hippolyte André Jean Baptiste,* een Fransch componist, den 1sten Februari 1789 te Parijs geboren, was leerling van *Fétis,* daarna van *Dourlen* en *Gossec* aan het conservatorium te Parijs, behaalde in 1811 den prix de Rome en studeerde toen nog onder *Baïni* te Rome en onder *Zingarelli* en *Paesiello* te Napels. In 1816 was hij eerste violist der opera te Parijs; daarna ging hij naar Duitschland, werd in 1828 tengevolge van den bijval zijner opera

„Macbeth" hofkapelmeester te München. In 1829 keerde hij naar Parijs terug, maakte met „La table et le logement" fiasco, richtte toen een muziekhandel op, die tengevolge van de revolutie in 1830 te gronde ging, keerde weer naar München terug, was in 1832 en 1833 te Londen, daarna weer te München, van 1836 tot 1850 te Weimar als hofkapelmeester en van 1852 tot 1854 te Parijs. *Chelard* overleed den 12den Februari te Weimar. Hij schreef voornamelijk opera's, waarvan „Die Hermannschlacht" (1835) wel de beste is.

Chelczizky, *Peter,* was een der grootste denkers uit den tijd der Hussieten; behalve zijn werken is weinig van hem bekend. Zijn jeugd valt in den tijd van *Johannus Huss;* van 1419 tot 1420 was hij in Praag, waar hij, in tegenstelling met de besluiten der Praagsche magisters en Taborieten, zijn stem verhief tegen het gebruik van geweld in geloofszaken. Daarop trok hij zich in zijn geboorteplaats Chelcziz terug, waar hij waarschijnlijk een landgoed had en schreef daar, hoewel leek zijnde en geen geleerde opvoeding genoten hebbende, veel strijdschriften (over het Avondmaal enz.), traktaten en andere werken, waarover hij zich reeds in 1443 op den landdag te Kuttenberg te verantwoorden had. Zijn voornaamste werken zijn: „Postille" (Czechisch, omstreeks 1435, uitgegeven in 1522) en „Sit viry" („Net des geloofs", geschreven omstreeks 1455, uitgegeven in 1521), waarin de radicale zijde van de Hussietenbeweging zoover mogelijk wordt doorgevoerd. Na de nederlaag der Hussieten werd zijn leer in 1457 het fundament der Kunwalder vereeniging, waaruit de Boheemsche Broeders (zie aldaar) ontstonden. Hij overleed omstreeks 1460.

Chelerythrine. *Zie Chelidonine.*

Chelidonine, $C_{20}H_{19}NO_5$, is een alkaloïd, dat in de stinkende gouwe *(Chelidonium majus)* naast 2 isomere alkaloïden *α* en *β* homochelidonine, $C_{21}H_{21}NO_5$, protopine $C_{20}H_{17}NO_5$, en chelerythrine, $C_{21}H_{17}NO_4$, voorkomt. Het vormt kleur- en reukelooze kristallen met 1 molecule kristalwater, smaakt bitter, lost moeilijk op in alcohol, niet in water en aether, vormt met zuren zouten en is eenigszins giftig. Chelerythrine, dat in de wortels van verschillende planten voorkomt, vormt fijne kleurlooze kristallen met 1 molecule kristalwater, lost niet op in water, wel in alcohol en aether, smaakt brandend scherp en vormt oranjeroode zouten. Het werkt narkotisch, terwijl het stof een hevig niezen veroorzaakt.

Chelidonium *L.* of *gouwe* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Papaverachtigen *(Papaveraceeën).* Het onderscheidt zich door een 2-bladigen, afvallenden kelk, een 4-bladige bloemkroon, talrijke meeldraden en een hauwvormige, 2 kleppige doosvrucht met vele aan een middenschot vastgehechte zaden. Het omvat overblijvende gewassen met een geel melksap. Daartoe behoort de stinkende gouwe *(Chelidonium majus* L.), een opgaande plant, die omstreeks één m. hoog wordt, in ons land algemeen onder heggen enz. groeit, tot aan den spilvormigen wortel met geel melksap gevuld is en diep vindeelige bladeren met stompe lobben en gele bloemen draagt, welke tot schermen vereenigd zijn.

Chelidonzuur of *pyroöndicarbonzuur,* $C_7H_4O_6$, is een tweebasisch, organisch zuur, dat naast appelzuur in het loof van *chelidonium majus* L. voorkomt. Het kristalliseert in witte naalden, lost moeilijk in water en alcohol op en smelt bij 220° C., waarbij het ontleed wordt. Onder het koken met alkaliën splitst het zich in aceton en oxaalzuur.

Chelidromia, ook wel *Cheliodromia, Liadromia, Halonesos* of *Halonisos* geheeten, is een tot de groep der noordelijke Sporaden, en sedert 1899 tot den nomos Magnesia behoorend eiland van 82 km. oppervlakte. Het bestaat uit een 22 km. langen bergrug, die van het Z.W. naar het N.O. loopt, een hoogte van 485 m. bereikt en gedeeltelijk met naaldbosschen begroeid is. In de Oudheid waren er twee steden; een ervan heette Ikos. Thans vindt men er slechts het kleine dorp Halonesos met ongeveer 700 inwoners.

Chelius, *Maximilian Joseph,* een Duitsch heelkundige, den 16den Januari 1794 te Mannheim geboren, studeerde aldaar en te Heidelberg en verwierf reeds in 1812 den doctorstitel. Nadat hij zich te München en te Landshut verder geoefend had, werd hij in 1813 geneesheer aan het hospitaal van Ingolstadt. Nadat hij van een typhusziekte hersteld was, trok hij in het volgende jaar met het leger naar Frankrijk. Na het sluiten van den vrede bezocht hij de hospitalen te Weenen, begaf zich in 1815 wederom naar Frankrijk en vertoefde, na zijn terugkeer, achtereenvolgens te Göttingen, te Berlijn en te Parijs. Van hier werd hij in 1817 als buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde naar Heidelberg beroepen, alwaar men hem in 1819 tot gewoon hoogleeraar benoemde. In 1821 werd hij hofraad, in 1826 geheim hofraad en in 1841 geheimraad; in October 1864 legde hij zijn professoraat neder, zag zich in 1865 in den erfelijken adelstand opgenomen en overleed den 17den Augustus 1876 te Heidelberg. *Chelius* heeft door zijn belangrijke voorlezingen een groot aantal heelkundigen gevormd. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Handbuch der Chirurgie" (8ste druk 1857, 2 dln.) en „Handbuch der Augenheilkunde" (1844), „Ueber die Heilung der Blasenscheidenfisteln durch Kauterisation" (Heidelberg 1845) en „Zur Lehre von den Staphylomen des Auges" (1858).

Chelius, Franz, een zoon van den voorgaande, den 6den September 1822 te Heidelberg geboren en eveneens chirurg, was tot 1873 professor te Heidelberg, woonde daarna te Dresden en leidde sedert 1877 een privaatkliniek voor chirurgie en vrouwenziekten. Hij schreef: „Ueber die Amputation im Fussgelenk" (1846) en „Ueber das Staphylom der Hornhaut" (1847).

Chelmo marginalis. Zie *Squamipinnes.*

Chelmsford, de hoofdstad van het Engelsche graafschap Essex, aan den Oosterspoorweg in het dal der hier bevaarbare Chelmer gelegen, telt (1911) 18 008 inwoners en heeft een hoogst aanzienlijken graan- en veehandel. Men vindt er een Gotische kerk (gedeeltelijk uit de 15de eeuw), een Latijnsche school, een museum, een

boekerij en een deftig stadhuis, benevens fabrieken van landbouw- en electrische machines.

Chelmsford, Lord *Frederick Thesiger,* een Britsch staatsman, de zoon van een planter op het eiland St. Vincent, werd geboren te Londen den 15den Juli 1794, diende bij de marine, studeerde daarna in de rechten, werd in Februari 1844 lid van het Lagerhuis, onder *Peel* in 1844 solicitor-general en in 1845 attorney-general. Na het aftreden van *Peel* was hij in het parlement de steun der Tories. Bij de vorming van het ministerie-*Derby* was hij van Februari tot December 1853 attorney-general. In 1858 werd hij in het 2de ministerie-*Derby* lord-kanselier en tot peer en baron benoemd, doch trad in Juni 1859 af. Ook in het 3de ministerie-Derby bekleedde hij van Juli 1866 tot Februari 1868 dezen post. Hij overleed den 5den October 1878.

Chelone (Grieksch = schildpad) is een nymph, die volgens de Grieksche fabelleer wegbleef bij het huwelijksfeest van *Zeus* met *Hera* en daarmede den spot dreef, zoodat *Hermes* haar met haar woning in de rivier stortte, waar zij, in een schildpad veranderd, steeds haar huis op den rug moet dragen.

Chelone is de naam van een Aeginetische en Peloponnesische zilvermunt, aldus genoemd naar den schildpad, welke erop geslagen is.

Chelone L. is een plantengeslacht uit de familie der Leeuwebekachtigen *(Scrophulariaceeën).* Het onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk en een lipvormige, buikige bloemkroon met een schildvormigen helm. Het omvat overblijvende kruiden, die vooral in Noord-Amerika en Mexico groeien. Van de soorten vermelden wij *Chelone barbata* Cuv. met een onbehaarden stengel ter hoogte van 1 m., lancetvormige bladeren en vermiljoenroode, tot aren vereenigde bloemen, in Mexico groeiende.

Chelonia. Zie *Schildpadden.*

Chelsea behoort administratief onder Londen, is gelegen tusschen Westminster en Kensington aan de Theems en telt (1911) 66 385 inwoners. De stad heeft een door *Karel II* in 1682 gesticht invaliedenhuis, een inrichting tot opvoeding van soldatenweezen, groote kazernes, de oude kerk St. Luke's uit de 14de en 17de eeuw en 2 kweekscholen voor onderwijzers. Bekend is het porselein, dat van vóór 1700 tot 1784 te Chelsea werd vervaardigd.

Chelsea is een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, county Suffolk, gescheiden van Oost-Boston door de Chelsea-Creek, van Charlestown door de Mystic River en met beide plaatsen door een spoorweg verbonden. Het bezit een mooi stadhuis, een marinehospitaal, fabrieken voor gummistoffen, naaimachines, borstels enz. en (1910) 32 452 inwoners.

Cheltenham, een stad en badplaats in het Engelsche graafschap Gloucester, aan de Chelt en aan den westelijken voet der Cotswoldheuvels in een bevallige landstreek en in een aangenaam klimaat gelegen, wordt in het badseizoen druk bezocht. De stad telt met de voorstad Charlton Kings (1911) 48 942 inwoners, heeft een college, een gymnasium, een kunstschool en een kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen. De baden bevatten er keukenzout, zwavel, ijzer en kalk en hebben veel overeenkomst met die van Spa. Zij werden in 1716 ontdekt, maar eerst in 1738 voor gebruik geschikt gemaakt.

Chem of *Min* is de naam van een oud-Egyptischen god, die te Chemnis, het tegenwoordige Achmim, als plaatselijke god vereerd werd. Door de Grieken werd hij met *Pan* vergeleken. De bij *Herodotus* genoemde, als bok afgebeelde *Pan* is niet dezelfde. Van den ouden tempel van *Chem* is niets meer over, maar in de oostelijk van Achmim gelegen dalwand bevindt zich thans nog een merkwaardige, door *Ai,* een koning der 18de dynastie (± 1400 v. Chr.), aan *Chem* gewijde grot.

Chem. is, als toevoegsel aan zoölogische namen, de afkorting van *Johann Hieronymus Chemnitz* (zie aldaar).

Chemie. Zie *Scheikunde.*

Chemicaliën of *chemische producten* is de algemeene benaming voor stoffen, die door de chemische technologie vervaardigd worden. Streng genomen zijn dus ook brandewijn, zeep, stearinekaarsen, beetwortelsuiker en leer chemische producten. Gewoonlijk worden echter die stoffen aldus geheeten, welke in chemische fabrieken vervaardigd worden, bijv. zwavelzuur, soda, chloorkalk, aluin, dynamiet, anorganische en organische verfstoffen, alsmede geneesmiddelen, bijv. chinine, morphine, chloroform, chloralhydraat enz. Zie ook *Chemische industrie.*

Chemische elementen. Zie *Atoomgewicht* en *Elementen, Chemische.*

Chemische fabrieken zijn inrichtingen, waarin chemicaliën vervaardigd worden. Zie ook *Chemische industrie.*

Chemische formules. Zie *Scheikundige formules.*

Chemische industrie is dat deel der nijverheid, dat zich met de vervaardiging van chemicaliën bezighoudt. Eenige takken van deze industrie zijn zeer oud, o.a. de vervaardiging van zeep, olie, lijm en looistoffen, maar een groot gedeelte is eerst tengevolge der wetenschappelijke onderzoekingen der laatste jaren ontstaan. De chemische industrie heeft zich in alle beschaafde landen ontwikkeld, maar ieder land kenmerkt zich gewoonlijk door het op den voorgrond treden van bepaalde takken dezer industrie. Bij ons is zij nog niet zeer ontwikkeld, voornamelijk wegens gebrek aan grondstoffen en den tegenzin der Nederlanders om kapitaal in industrieële ondernemingen te steken. Toch opent de steeds in belangrijkheid toenemende steenkolenproductie in het zuiden van ons land de mogelijkheid eener belangrijke nationale chemische industrie. Voor de verschillende takken dier industrie zie *Nederland: Nijverheid.*

Zie: *Norton,* Die chemische Industrie in Belgien, Holland, Norwegen und Schweden, übersetzt von H. Grossmann (Brunswijk 1914).

Chemische laboratoria. Zie *Scheikundige laboratoria.*

Chemische praeparaten. Zie *Scheikundige praeparaten.*

Chemische processen, Zie *Scheikundige processen.*

Chemische producten. Zie *Chemicaliën.*
Chemische symbolen. Zie *Atoomgewicht.*
Chemische technologie. Zie *Chemische industrie.*
Chemische teekens. Zie *Atoomgewicht.*
Chemische verbindingen. Zie *Scheikunde.*
Chemische verwantschap. Zie *Affiniteit.*
Chemische weegschaal. Zie *Weegschaal.*

Chemitypie is een methode, om clichés te maken, die als de houtsneêplaten kunnen worden afgedrukt. In een koperplaat worden lijnen gegraveerd, die men met een legeering van lood, tin en bismuth vult. Door verdund salpeterzuur verwijdert men de bovenste laag der koperplaat, zoodat de legeering, welke niet door het zuur wordt aangetast, er verheven op komt. Daarvan kan dan de prent gedrukt worden.

Chemnitz is de hoofdplaats van het gelijknamige Saksische district, ligt 300 m. boven zee aan den voet van het Ertsgebergte en telt (1910) 287 807 inwoners. Er zijn 11 Evangelische kerken, waaronder de Gotische Jakobikerk met een mooi portaal, (zie de afb.), een afgescheiden Luthersche kerk, een Roomsch-Katholieke kerk, een Methodistenkerk en een synagoge. Van groote beteekenis is er de metaalindustrie (locomotieven) en de textielindustrie. Verder zijn er nog leerlooierijen, bleekerijen, ververijen en fabrieken van chemicaliën, bierbrouwerijen en steenovens. Het verkeer wordt door talrijke spoorwegen, alsmede door een electrischen en een paardentram onderhouden. De plaats bezit een gymnasium, een hoogere burgerschool, een handelsschool, een ambachtsschool, scholen voor architectuur, machinebouw, ververij en vaktekenen, vereenigd onder den naam van technische staatsscholen. Verder zijn er scholen voor weverij en landbouw, vakscholen voor muzikanten, wevers, kleermakers, barbiers enz. Ook is er nog een stedelijk museum en een naturaliënkabinet en heeft men er vele inrichtingen van liefdadigheid, en sinds 1906 een crematorium.

Chemnitz, in oude stukken *Kaminizi* geheeten, heeft zijn ontstaan aan een klooster te danken en verkreeg in 1143 marktrecht. Nog vóór 1298 bezat het een stedelijk bestuur en was in het midden der 14de eeuw reeds de eerste industriestad der mark Meissen, waaraan het in 1330 gekomen was. Door den Dertigjarigen Oorlog werd de bloei der stad geheel vernietigd; zij brandde in 1632 en 1634 bijna geheel af. Eerst in het begin der achttiende eeuw nam de industrie haar hooge vlucht en daarmede begon de bloei der stad.

Chemnitz, *Martin,* een leerling van *Melanchthon* en na dezen een der meest beroemde leeraren van het Luthersche kerkgenootschap, werd den 9den November 1522 te Treuenbrietzen geboren. Eerst was hij onderwijzer te Wriezen aan de Oder, daarna leeraar in de wis- en sterrenkunde en studeerde sedert 1549 te Koningsbergen in de godgeleerdheid, nam deel aan den strijd van die dagen, begaf zich naar Wittenberg om er de voorlezingen van *Melanchthon* te hooren en werd in 1544 godsdienstleeraar te Brunswijk en in 1567 superintendent aldaar. In dien tijd schreef hij zijn: „Repetitio sanae doctrinae de vera praesentia corporis et sanguinis Domini in coena sacra" (1561), waarin hij de avondmaalsleer van *Luther* tegen de Hervormden verdedigde, gaf in de „Theologiae Jesuitarum praecipua capita" (1562) een verslag van de leer dier orde, en toonde zich in het: „Examen concilii Tridentini" (1565, 4 dln.) een schranderen bestrijder van de leerstellingen der R.-K. Kerk.

Chemnitz, Philipp Bogislaw von, een kleinzoon van den voorgaande, geboren den 9den Mei 1605 te Stettin, trad in 1627, na in de rechten te hebben gestudeerd, in Hollandschen, daarna in Zweedschen krijgsdienst, werd door koningin *Christina* van Zweden in 1644 tot raadsheer en geschiedschrijver benoemd en in den adelstand opgenomen, en overleed in 1678. Hij schreef onder den naam van *Hippolitus a Lapide:* „De ratione status in imperio nostro Romano-Germanico" (1640, 2e druk 1647), alsmede: „Der königlich-schwedische in Deutschland geführte Krieg" (nieuwe druk 1855—1859, 6 dln.) en een na zijn dood uitgegeven verhaal van de veldtochten van *Torstenson.*

Chemnitz, *Johann Hieronymus,* den 10den October 1730 te Maagdenburg geboren, was theoloog en natuurvorscher en schreef het vervolg van *Martini's* „Neues systematisches Conchylienkabinet" (Neurenberg 1769—1795, 11de nieuwe uitgave van *Küster, Kobelt* en *Weinkarff).* Naast de zeer goede afbeeldingen van het werk staan voor hun tijd voor een deel voorbeeldige beschrijvingen. Zoowel voor de *Gmelin'*sche uitgave van *Linnaeus* als ook later voor *Lamarck* is dit werk een der voornaamste bronnen geweest. *Chemnitz* overleed den 18den October 1800 te Kopenhagen.

Chemnitzer, *Iwan Iwanowitsj,* een Russisch fabeldichter, een zoon van Duitsche ouders, werd den 16den (5den) Januari 1745 geboren te Jenotajewsk in het gouvernement Astrakan. Met zijn vader trok hij in 1755 naar St. Petersburg. Aanvankelijk studeerde hij in de geneeskunde, maar begaf zich weldra in krijgsdienst en nam, nadat hij eenige veldtochten had bijgewoond, in 1769 zijn ontslag. Na eenige reizen en lotswisselingen, werd hij in 1782 consul-generaal te Smyrna, waar hij tot zwaarmoedigheid verviel en den 31sten (20sten) Maart 1784 overleed. Zijn fabelen en vertellingen, die veel overeenkomst hebben met die van *La Fontaine,* verschenen gedurende zijn leven van 1778—1781, zonder naam van den schrijver en zijn eerst na zijn dood in 1791 in 3 dln. met zijn naam uitgegeven en later meermalen herdrukt. Tot de beste uitgaven behooren die van *Smirdin* (Petersburg 1847) en die van *J. Grot* (met de brieven van den dichter, Petersburg 1873).

Chemonastie. Zie *Prikkelbewegingen.*

Chemotaxis of *chemotropisme* is de beweging der levende cel door chemische prikkeling. Neemt men een haarbuisje met de een of andere chemische stof en brengt dit in een waterdruppel, dan zal de stof in het buisje aantrekkend of afstootend werken op de zich in het

water bevindende cellen, die een eigen beweging hebben. De chemotactische werking is afhankelijk van den aard der chemische stoffen, van de sterkte der oplossing en de soort der cellen. De mannelijke zaaddraden der varens worden door afscheiding van appelzure zouten, die der mossen door suikerafscheiding naar het vrouwelijk orgaan gelokt (erotische chemotaxis). Ook de richting, waarin de stuifmeelbuis groeit, wordt door chemische prikkeling bepaald. Op zijn weg door den stempel volgt hij de prikkeling, die zekere koolhydraten en eiwitstoffen op hem uitoefenen. In microscopische praeparaten verzamelen zich sommige bacteriën juist op die plaatsen, waar gelijktijdig aanwezige groene algen onder de inwerking van het zonlicht zuurstof afscheiden. Ook bij de witte bloedlichaampjes heeft men gevoeligheid voor chemische prikkeling bespeurd; zekere giftstoffen, door bacteriën afgescheiden, veroorzaken een toenadering en ophooping van leukocyten, waardoor de ettering van een geïnfecteerde wonde verklaard wordt. Zeer waarschijnlijk bezit het dierlijke ei chemische stoffen, die de spermatozoïden van dezelfde diersoort naar zich toe lokken.

Chemotherapie. De chemotherapie zoekt in de behandeling van sommige ziekten naar chemische praeparaten, die een specifieke werking hebben op de oorzaak der ziekte. Vooral *Ehrlich* maakte zich in die richting verdienstelijk en is er de grondlegger van. Een dergelijk middel moet volgens hem de bacteriën in hun cultuur dooden, het moet ongevaarlijk zijn voor den mensch en zijn bacteriëndoodende eigenschappen mogen door toediening aan den mensch niet verzwakt worden. Het bleek hem, dat bij verandering van een bepaald chemisch middel er veranderingen in optraden ten opzichte van de bacteriën en ten opzichte van den mensch, maar die veranderingen gingen niet parallel. Hij kon bijv. door een invoering in het praeparaat van een chlooratoom het desinfecteerend vermogen ervan zeer doen stijgen, terwijl de giftigheid voor den mensch juist verminderde. Zoo vond *Ehrlich* het tetrabroom-o-kresol, dat nog in een oplossing van 1:200 000 de ontwikkeling van diphtheriebacillen tegenhoudt en voor ons organisme bijna niet giftig is. Van het gebruikelijke carbol is minstens een sterkte van 1:800 noodig en het is veel gevaarlijker voor ons lichaam. Op die wijze zijn reeds enkele stoffen samengesteld, die ons tegen de trypanosomen kunnen verdedigen en is ook salvarsan gevonden, dat specifiek werkt tegen de framboesia (zie aldaar), die er in West-Indië bijna door uitgeroeid is, en een machtig hulpmiddel tegen syphilis is. Kinine bij malaria en de salicylpraeparaten bij acuut gewrichtsrheumatisme zijn ook chemotherapeutische middelen. Ook tegenover kanker tracht men die te vinden, wat *Wassermann* met selenium, gecombineerd met eosine, bij den kanker van muizen gelukte. De gezwellen verdwenen er niet zelden zeer snel mee, maar de muizen stierven zeer vaak, hetzij door het middel, hetzij door de snelle resorptie van te gronde gaande kankercellen. De onderzoekingen zijn nog verre van voltooid, maar de methode belooft veel voor de toekomst en heeft ook reeds bij slaapziekte met atoxyl goede resultaten gehad.

Zie: *Hoppe-Seyler's* Zeitschrift für physiologische Chemie, Bd. 47.

Chemotropisme. Zie *Chemotaxis.*

Chemulpo, *Tsjemulpo* of *Chemulpho* beteekent in het Chineesch „goederenhaven" en is de voornaamste verdragshaven van Korea, aan de westkust, in de nabijheid der zuidelijke monding van de Han-kang gelegen, in de provincie Kjeung-kwi. Het is de haven van het naburige In-tsjien, alsmede van de hoofdstad Seoel en heeft zijn opkomst te danken aan het buitenlandsche verkeer. De stad wordt verdeeld in een inboorlingen-, een Japansche, een Chineesche en een vreemdelingenwijk. In 1912 telde zij ongeveer 29 000 belastingbetalende inwoners. Er is een tolkantoor en een Japansche bank gevestigd. De handel gaat flink vooruit. Uitgevoerd worden vooral rijst, boonen, runderhuiden, vellen, papier en ginseng. De invoer bestaat voornamelijk uit katoenen stoffen, vooral shirting, Japansch snijwerk, ijzer, laken, visch, graslinnen, lucifers, Amerikaansche petroleum, rijst, saki en zijden stoffen. De 42 km. lange spoorweg naar Seoel werd in 1900 geopend. Ook is er een stoomvaartverbinding met Ma-po, de rivierhaven van Seoel, 88 km. van Chemulpo verwijderd. In 1881 werd het voor de Japanners en na 1883 ook voor de andere mogendheden, die in het verdrag zijn opgenomen, geopend. Het is aan het internationale telegraafnet aangesloten en heeft stoomvaartverbinding met Foesan, Kobe, Nagasaki, Wladiwostok en Shanghai. In den Russisch-Japanschen oorlog had hier den 9den Februari 1904 een zeegevecht plaats, waarbij de Russen den kruiser „Varjag" en de kanonneerboot „Korejez" verloren.

Chenavard, *Paul,* een Fransch historieschilder, den 9den December 1808 te Lyon geboren, was een leerling van *Hersent, Delacroix* en *Ingres.* Hij ontwierp muurschilderingen voor het Pantheon te Parijs. De cartons bevinden zich in het museum te Lyon. Men ziet daar ook schilderijen van hem, als „De Dood van Cato" en „De Dood van Brutus". Het Luxembourg te Parijs bezit van hem: „La divina tragedia". Hij overleed den 12den April 1895 te Parijs.

Chênedollé, *Charlet Pioult de,* een Fransch dichter, werd den 4den November 1769 te Vire in Normandië geboren. Nadat hij deel had genomen aan twee veldtochten in het leger der uitgewekenen, vertoefde hij in Nederland, te Hamburg, waar hij betrekkingen aanknoopte met *Klopstock* en *Rivarol,* en in Zwitserland, keerde in 1799 naar Parijs terug, werd in 1812 inspecteur der academie van Caen en in 1830 inspecteur-generaal bij het onderwijs. Hij overleed den 2den December 1833 te Burey (departement Eure). Behalve door de beide genoemden werd hij beïnvloed door Madame *De Stuel* en *Chateaubriand.* Zijn groot gedicht „Génie de l'homme" (1807 enz.) vond geringen bijval. Zijn beste werk vormen zijn „Etudes poétiques" (1820). Bovendien publiceerde hij: „Esprit de Rivarol" (1808) en met *Fauolle* de volledige werken van *Rivarol* (1808, 5 dln.). Zijn „Œuvres

complètes" werden uitgegeven door *Sainte-Beuve* (1864).

Chênée is de naam van een industrieplaats in de Belgische provincie Luik, op een afstand van 5 km. van Luik gelegen aan de samenkomst van Vesdre en Ourthe en aan de spoorwegen Brussel—Herbesthal en Chênée—Verviers. De plaats telt (1912) 9939 inwoners en heeft belangrijke zink-, koper- en glasindustrie.

Chenery, *Thomas,* een Britsch journalist en beoefenaar der Oostersche talen, in 1826 op Barbados geboren, ontving zijn opleiding te Eton en te Cambridge en trad vervolgens op als advocaat. Wegens zijn belangrijke geschriften op het gebied der Oostersche letteren werd hij in 1868 benoemd tot hoogleeraar in het Arabisch aan de universiteit te Oxford. In 1870 werd hij lid van de commissie van revisoren eener vertaling van het Oude Testament. Daarenboven was hij eeresecretaris van het Koninklijk Aziatisch Genootschap te Londen. *Chenery* overleed den 11den Februari 1884. Hij schreef: „The assemblies of al Harîri translated" (dl. 1, 1867), „The Arabic language" (1869) en „Suggestions for a railway route to India" (1869), terwijl hij ook een uitgave bezorgde van: „Machberoth Ithiel" van *el Charîsi* (1872). Als journalist heeft hij van 1877 tot aan zijn dood de „Times" geredigeerd.

Chénier, *Louis de,* een Fransch geleerde en staatsman, werd geboren in 1722 te Montfort bij Toulouse, begaf zich voor handelszaken naar Konstantinopel en bekleedde er van 1753 tot 1764 de betrekking van consul-generaal. Toen in 1767 de vrede gesloten werd tusschen Frankrijk en Marokko, werd hij ook gevolmachtigde voor eerstgenoemd rijk aan laatstgemeld Hof, waar hij 15 jaren bleef en daarna naar Parijs terugkeerde. Bij het uitbarsten der revolutie behoorde hij tot de gematigde partij. *Chénier* overleed te Parijs in 1795. Hij schreef een paar belangrijke werken, namelijk: „Recherches historiques sur les Maures", „Histoire de l'empire du Maroc" (1787) en „Révolutions de l'empire Ottoman" (1787).

Chénier, André Marie de, een Fransch dichter, een zoon van den voorgaande, den 30sten October 1762 te Konstantinopel geboren, kwam op jeugdigen leeftijd in Frankrijk en trad eerst in den krijgsdienst, maar verwisselde dien weldra met de beoefening der letteren. Hij trad in de club der gematigden en schreef het beroemde geschrift: „Avis aux Français sur leurs véritables ennemis". Sedert 1793 was ook zijn leven in gevaar; hij verborg zich in Versailles en bracht bijna dagelijks bezoeken in het naburige Louveciennis bij mevrouw *Pourrat,* voor wier dochter, mevrouw *De Lecoulteux* (de „Fanny" zijner oden), hij een groote liefde gevoelde; een ongelukkig toeval had den 7den Maart zijn gevangenneming ten gevolge, en den 25sten Juli 1794, drie dagen voor den val van *Robespierre,* werd hij ter dood gebracht.

Chénier stond geheel onder den invloed der klassieke Oudheid. Zijn lievelingsdichters zijn de Grieksche en Romeinsche lyrici, vooral *Theocritus, Tibullus* en *Propertius.* Hij hield zich ook veel met geografische, historische en astronomische onderzoekingen bezig, die hij voor zijn groote lierdichten „Hermès", „l'Amérique" enz. dacht te gebruiken. Echter zijn van deze epische gedichten nog slechts brokstukken aanwezig. Zijn herdersdichten zijn lieve, gracieuse genreschilderingen, meest in den geest van het antieke leven; de elegieën schilderen de vreugde en het leed van den dichter, zijn behoefte aan vriendschap en liefde, zijn verlangen naar de natuur en zijn bevrediging in de studie; in de brieven spreekt hij van de hooge vlucht, die zijn geest dacht te nemen. De schoonste producten van zijn poëtischen geest bevinden zich in zijn oden („A Fanny", „A Charlotte Corday", „La jeune captive", „Versailles") en jambische gedichten („Comme un dernier rayon"). Met recht noemt *Sainte-Beuve* hem „notre plus grand classique en vers depuis Racine et Boileau". Gedurende zijn leven zijn slechts twee van zijn gedichten gedrukt geworden: het „Jeu de paume" en de ironische hymne in jamben op de opgestane Zwitsers. Zijn nagelaten gedichten, meest fragmenten, werden gedeeltelijk in 1819 door *Latouche* uitgegeven. De eerste volledige uitgave was die van *Gabriel de Chénier* (1874). een neef van den dichter. De jongste uitgave, van *Guillard,* verscheen in 1899 in 2 dln.

Chénier, Marie Joseph de, een Fransch dichter en een broeder van den voorgaande, den 11den Februari 1764 te Konstantinopel geboren, begaf zich reeds vroeg naar Frankrijk, werd er officier bij de dragonders, maar nam weldra zijn ontslag, om zich onverdeeld aan de fraaie letteren te kunnen wijden. Zijn eerste stukken van dramatischen inhoud: „Edgar ou le page suppos" (1785) en „Azémire" vonden geen bijval — vooral niet bij het Hof. Daarna sloot *Chénier* zich aan bij de voorloopers der Omwenteling, hetgeen hem zoozeer ten kwade werd geduid, dat hij voor de opvoering van „Henri VIII" en „Charles IX" geen toestemming kon verkrijgen. Toch wist *Chénier* het met hulp van *Danton* zoover te brengen, dat „Charles IX" den 4den November 1789 vertoond werd. *Talma* trad daarin voor de eerste maal op in een hoofdrol, en vooral een aanbeveling van *Mirabeau* was oorzaak, dat aan het stuk een uitbundige toejuiching ten deel viel. Toen voegde de dichter zich met hart en ziel bij de revolutionnaire partij en dichtte nog meer stukken, die de toenmalige opgewondenheid bevorderden, zooals: „Calas", „Cajus Gracchus", „Fénelon" en „Timoléon". Weldra werden zijn „Cajus Gracchus" en zijn „Timoléon" verboden, en ging hij over tot de gematigde partij. In dien tijd vervaardigde hij de beroemde volksliederen: „Le chant du départ", dat door *Méhul* op muziek werd gebracht, en „Veillons au salut de l'empire". Hij was lid van de Nationale Conventie en van de Wetgevende Vergaderingen. Bij de behandeling van een voorstel, om het beeld van *Marat* in plaats van dat van *Mirabeau* in het Panthéon te plaatsen, maakte hij zich bij de aanhangers van eerstgenoemde verdacht, doch de 9de Thermidor bracht hem redding, en ook zijn „Timoléon" werd opgevoerd. Zijn staatkundige tegenstanders, die hem verweten, dat hij mede oorzaak was van de veroordeeling van zijn broeder, beantwoord-

de hij met de hekeldichten: „Epître sur la calomnie" en „Le docteur Pancrace". In 1802 werd hij lid der Académie, maar bemoeide zich weinig meer met de politiek. Zijn satire: „Les nouveaux saints", in die dagen geschreven, is tegen *Chateaubriand* gericht; zijn drama „Cyrus" haalde hem de ongenade op den hals van *Napoleon*, zoodat zelfs zijn laatste en beste tooneelwerken „Tibérius", „Philippe II", „Brutus et Cassius" en „Oedipe", niet opgevoerd mochten worden. Hij bekleedde sedert 1803 de betrekking van inspecteur-generaal van het onderwijs, doch legde haar neder, toen *Napoleon* tot keizer werd gekroond. Verder schreef hij nog een: „Tableau de la littérature française depuis 1789" (1816). Hij overleed den 10den Januari 1811 te Parijs. Zijn gezamenlijke werken zijn van 1824 tot 1826 in 8 deelen uitgegeven door *Arnault*, met inleiding en toelichtingen door *Daunou* en *Lemercier*.

Chenille is een Fransch woord, hetwelk *rups* beteekent, doch men geeft dien naam ook aan ruig zijden of katoenen band, dat op een ruige rups gelijkt, fabriekmatig vervaardigd en tot boordsels, belegsels enz. gebruikt wordt.

Chenonceaux is een dorp in het arrondissement Tours van het Fransche departement Indre-et-Loire, gelegen aan de Cher en aan den spoorweg naar Orleans, met ongeveer 200 inwoners. Het is bekend door het prachtige kasteel in renaissancestijl, dat in de Cher is uitgebouwd. Het werd in 1515 door *Bohier* begonnen, vergroot door *Diana van Poitiers* en *Catharina de Medici* en gerestaureerd van 1870 tot 1888.

Chenopodiaceeën of *Ganzevoetachtigen* is de naam van een plantenfamilie met kleine, onaanzienlijke, twee- of éénslachtige, alleenstaande of tot trossen, hoofdjes, aren enz. vereenigde bloemen; deze hebben meestal een 5-deelig, aan den voet buisvormig, gewoonlijk groen gekleurd bloemdek, aan welks voet de meeldraden ingeplant zijn; het éénhokkig vruchtbeginsel draagt aan zijn top een stijl, die in 2 of 4 stempels eindigt; de vrucht is droog en niet openspringend, dikwijls door het overblijvende kelkachtige bloemdek omgeven. Sommige planten dezer familie leveren gezochte groenten, zooals spinazie *(Spinacia)* en melde *(Atriplex)*; andere zijn broodplanten, zooals de rijstmelde *(Chenopodium Quinoa)*, die in Chili en Peru verbouwd wordt. Tot deze familie behoort ook de biet *(Beta vulgaris)*. Zie *Beta*.

Chenopodium of *ganzevoet* is het voornaamste plantengeslacht uit deze familie. Het omvat kruiden met verspreide, gesteelde bladeren. De soorten komen ook in ons land in grooten getale voor. Daartoe behooren o.a. de witte melde *(C. album* L.) met witbestoven, eironde, grofgetande bladeren en rechtstandig getakte bloemtrossen — de Blauwe melde *(C. polyspermum* L.) met gaafrandige, eironde, stompe bladeren — en de Brave Hendrik *(C. bonus Henricus* L.) met 3-hoekigspiesvormige, gaafrandige bladeren en gedrongen, samengestelde aren.

Chenopodium. Zie *Chenopodiaceeën*.

Chente Min. Zie *Achmim*.

Chenu, *Jean Charles*, een Fransch natuuronderzoeker en geneesheer, den 30sten Augustus 1808 te Metz geboren, studeerde sedert 1825 in de geneeskunde te Parijs en nam als officier van gezondheid dienst bij het Fransche leger. In zijn garnizoen te Carcassonne behandelde hij als arts den prefect van het departement Aude, *G. Delessert*, en kwam daardoor in betrekking met dezen invloedrijken persoon. *Delessert* belastte hem met het beheer van zijn rijke verzameling van planten en schelpen en bezorgde hem een betrekking bij de ijzerhoudende bronnen van Passy. Later trok *Chenu* met het Fransche leger naar den Krim en daarna werd hij bibliothecaris aan de geneeskundige school van Val de Grâce. Hij overleed den 12den November 1879 te Parijs. Van zijn geschriften noemen wij: „Encyclopédie d'histoire naturelle" (Parijs 1850—1861, 31 dln.), „Rapport sur les résultats du service médico-chirurgical aux ambulances de Crimée etc." (1865), „Recrutement de l'armée et population de la France" (1867), „Statistique médico-chirurgicale de la campagne d'Italie en 1859" (1869, 2 dln.), „De la moralité dans l'armée et des moyens d'économiser la vie humaine" (1870), „Rapport sur le service médico-chirurgical des ambulances et des hôpitaux pendant la guerre de 1870—1871" (1874, 2 dln.), „Aperçu sur les expéditions de Chine, de Cochinchine, de Syrie et de Mexique" (1877), „Manuel de conchyliologie et de paléonthologie" (1859—1862, 2 dln.), „Leçons élémentaires sur l'histoire naturelle des oiseaux" (1862—1863, 2 dln.), „La fauconnerie ancienne et moderne" (1862) en „Ornithologie du chasseur" (1870). Zijn „Illustrations conchyliologiques" (1842—1854, 85 afl.) bleven onvoltooid.

Cheops (door de Grieken ook *Suphis* of *Chemmis* genoemd) is de naam van een der oud-Egyptische koningen, tot de vierde dynastie behoorende, die omstreeks 3600 v. Chr. leefde. Van hem is de grootste der pyramiden (zie aldaar) afkomstig, die zich bij het dorp Gizeh, op den linker Nijloever bij Kaïro verheffen, oorspronkelijk bijna 147 m. hoog en aan elke zijde van het grondvlak 233 m. breed, naar hem „de Cheopspyramide" genoemd. Volgens *Herodotus* zouden daaraan 20 jaren lang 100 000 menschen gewerkt hebben. In een kamer der pyramide staat nog de eenvoudige doodkist van *Cheops* uit rood graniet. De Grieken schilderen hem als een hardvochtig vorst, die de goden moet hebben veracht. Dit zal echter waarschijnlijk niet het geval zijn geweest, daar verscheiden Egyptische tempels door hem gebouwd werden.

Chepewyan is de naam van den belangrijksten Indianenstam, die tot de afdeeling der Athabasken behoort. Zij bewonen Britsch Noord-Amerika, noemen zich zelf *Saw-eessaw-dineh* of mannen der opgaande zon, en beschouwen de landstreek tusschen het Slavenmeer, het Athabascameer en de Mississippi als hun erfelijk jachtgebied. Er zijn vele rendieren, en zij verkoopen de huiden dezer dieren, voor zoover zij zelf die niet noodig hebben.

Chephren (Hiëroglyfisch *Chafré)* is de naam van een Egyptischen koning der vierde dynastie. Over zijn regeering is niets bekend;

als opvolger van *Cheops* bouwde hij de op één na grootste pyramide, ten Z.W. van die van *Cheops*. De hoogte er van bedraagt 138,5 m., de zijde van het grondvlak 216 m.; zij is door een ringmuur omgeven. In de nabijheid liggen de puinhoopen van den er bij behoorenden doodentempel, die nog in de 18de eeuw in tamelijk goeden toestand verkeerde. Aan de linkerzijde bevindt zich de reusachtige uit de rotsen gehouwen Sphinx, de voorstelling van den zonnegod *Harmachis;* 40 m. ten Z. er van is een tweede tempel gelegen, die waarschijnlijk eveneens tot de vereering van *Chephren* gediend heeft, daar er o.a. 9 standbeelden van dien heerscher gevonden werden.

Cheque of *check* heet in Engeland en ook in andere landen, waar deze Engelsche gewoonte van betalen is aangenomen, een bankiers- of kassiersbriefje, dat aan den bezitter *(to the bearer)* op zicht betaalbaar is. Feitelijk is dus een cheque niets anders dan een assignatie (zie aldaar). Het is in Engeland voor kooplieden en zelfs voor particulieren een zeer gewoon betaalmiddel. Ieder heeft geld gedeponeerd bij zijn bankier of bij een bank, hij ontvangt een boekje met cheques, vult, zoo hij een betaling te doen heeft, het bedrag in de cheque in, onderteekent haar en scheurt haar af, en zoo blijft deze als circulatiemiddel enkele dagen in omloop, totdat het ter betaling wordt aangeboden. De vorm van de cheque is aldus: boekje N°., cheque N°.

Het bankiershuis N. N. of een joint-stockbank te X betale aan toonder de som van..... pound, om daarvoor de rekening te debiteeren van *(naamteekening)*.

Betaalbaar (bijv.) 14 dagen na visa ten kantore voornoemd.

Hoewel in mindere mate dan de wissel is toch ook de cheque in het internationale verkeer van groote beteekenis geworden, zoodat evenals voor den wissel ook voor de cheque meer en meer de behoefte is voelbaar geworden, om internationale bepalingen betreffende het cheque-recht in het leven te roepen. Door de Nederlandsche Regeering werd in het jaar 1909 aan de Mogendheden een uitnoodiging gericht tot deelneming aan een internationale conferentie voor het ontwerpen van een uniform wisselrecht, en nadat een tweede conferentie, te 's-Gravenhage gehouden van den 15den Juni tot den 23sten Juli 1912, had geleid tot de onderteekening van een verdrag betreffende uniform wissel-recht, werd besloten ook pogingen aan te wenden om tot de regeling van uniform chequerecht te geraken. Verwacht mag worden, dat binnen niet te langen tijd een conferentie van de Mogendheden zal gehouden worden.

Cher is de naam eener rivier in Midden-Frankrijk. Zij ontspringt in Auvergne, dicht bij Mérinchal in het kanton Auzances (Creuse), stroomt eerst naar het N., daarna naar het W. en mondt na een loop van 350 km. beneden Tours in de Loire uit. Zij is van Vierzon af bevaarbaar, doch wordt, daar van Vierzon tot St. Aignan het Berry-kanaal gebruikt wordt, slechts van St. Aignon af, 76 km. ver, bevaren. Haar voornaamste rechter zijrivieren zijn de Aumance, Yèvre en Sauldre; van links komen de Tardes en de Arnon. De rivier is zeer vischrijk en heeft herhaaldelijk door overstroomingen geduchte verwoestingen aangericht. Naar haar zijn de departementen Cher en Loir-et-Cher genoemd.

Cher is de naam van een departement in midden Frankrijk. Het grenst ten N. aan het departement Loiret, ten O. aan Nièvre, ten Z. aan de departementen Allier en Creuse en ten W. aan Indre en Loir-et-Cher, werd uit het vroegere Opper-Berry gevormd en beslaat een oppervlakte van 7302 v. km. met (1911) 337 810 inwoners. Het departement is verdeeld in 3 arrondissementen: Bourges, St. Amand en Sancerre. De hoofdstad is Bourges. Ten tijde der Romeinen woonden hier de Biturigen.

Cherasco is de naam eener stad in het district Mondovi der Italiaansche provincie Cuneo, op een afstand van 2 km. gelegen boven de uitmonding der Stura in de Tanaro, in een zeer vruchtbare omgeving en aan den spoorweg Savona-Bra-Carmagnola. De gemeente telt (1911) 9032 inwoners, heeft een koepelkerk der Madonna del Popolo, twee triumfbogen en zijde-industrie. In de Middeleeuwen was het een der sterkste vestingen van Noord-Italië, maar werd in 1801 door de Franschen ontmanteld. In 1631 werd hier de vrede van Cherasco gesloten, die een einde maakte aan den successieoorlog van Mantua, tusschen Oostenrijk en Frankrijk. Den 28sten April 1796 werd hier tusschen Frankrijk en Savoye een wapenstilstand gesloten, die den 15den Mei 1796 door den vrede gevolgd werd.

Cheraskow, *Michail Matwejewitsj,* een Russisch dichter, werd den 5den November (25sten October) 1733 te Perejaslawlj in het gouvernement Poltawa geboren, trad eerst in den militairen dienst, welken hij in 1754 verliet, werd in 1755 assessor bij de universiteit te Moskou, in 1763 directeur en in 1770 naar St. Petersburg aan het mijncollege beroepen. Van 1778 tot 1802 was hij curator der universiteit te Moskou, waar hij den 27sten September 1807 overleed. *Cheraskow* heeft twee groote epische gedichten geschreven, n.l. „De Rossiade" in 12 gezangen (1779) en „Wladimir" in 18 gezangen (1786). Behalve deze twee werken heeft hij nog drama's, romans, fabels, epische gedichten, liederen enz. geschreven. Zijn voornaamste verdienste bestaat daarin, dat hij het eerst het epos en den roman als kunstwerk in Rusland heeft ingevoerd. Een volledige uitgave zijner werken verscheen te Moskou in 1796 (12 dln.).

Cherbourg is de naam van een arrondissementshoofdstad en vesting van den eersten rang in het Fransche departement Manche. Zij ligt aan den mond der Divette in het Kanaal, aan een vlakke bocht der noordkust van het schiereiland Cotentin, is het eindpunt van den spoorweg Nantes—Cherbourg en is belangrijk als de sterkste oorlogshaven van Frankrijk, die in 1858, na meer dan 60-jarigen arbeid en na 200 millioen francs gekost te hebben, voltooid werd. De stad wordt verdeeld in de oude, burgerlijke en de nieuwe, militaire, stad. Gene groepeert zich om den mond der Divette en heeft achter zich een rij van mooie, gedeeltelijk rotsachtige, gedeeltelijk met bosch bedekte heuvels. Ten N.W.

van haar strekt de militaire stad zich uit, die de oorlogshaven omvat en aan de landzijde door een gracht en een 5 km. lange verdedigingslinie omgeven is.

Onder de burgerlijke gebouwen van Cherbourg moeten vooral genoemd worden: de kerk Ste Trinité (omstreeks 1450 gebouwd, voor eenigen tijd gerestaureerd), het stadhuis (met de schilderijenverzameling Musée Henri, benevens een muntkabinet, een verzameling van naturaliën en een bibliotheek), het hospitaal (van 1862) enz. Op het plein voor het stadhuis staat een ruiterstandbeeld van *Napoleon I*, in den openbaren tuin een gedenkteeken voor den schilder *Millet*. Cherbourg bezit verder een lyceum, een collège, een marineschool, een beurs, een schouwburg, een stedelijke en een marinebibliotheek en telt (1911) 43 731 inwoners, die veel nijverheid uitoefenen en een belangrijken handel drijven. Verder is het de zetel van een marineprefect, een handels- en een zeerechtbank, een Kamer van Koophandel en talrijke consuls. Cherbourg heeft ook een druk bezocht zeebad.

De voornaamste invoerartikelen van Cherbourg zijn: hout, koren, meel, kolen en koloniale waren; de belangrijkste uitvoerartikelen: vee, boter, eieren en bouwmaterialen. Een regelmatige stoombootdienst onderhoudt de verbinding met Hâvre, Guernsey en Southampton; ook doen de booten der lijnen Hamburg- en Bremen—New-York, Hamburg—Brazilië en Hamburg—Valparaiso, Southampton—Buenos-Ayres enz. Cherbourg aan.

De oorlogshaven bestaat uit drie groote, met elkander in verbinding staande bassins, die te zamen een oppervlakte van 22 H.A. beslaan en 40 der grootste schepen kunnen opnemen. Het dichtst bij de buitenste reede en daarmee door een 64 m. breed kanaal verbonden, ligt de buitenhaven; ten N. van deze en daarmee door een sluis samenhangend, bevindt zich het vloedbassin, en ten W. daarvan strekt zich de binnenhaven uit, die zoowel met het vloedbassin, als met de buitenhaven door sluizen verbonden is. Om deze havens, vooral echter om de binnenhaven, groepeeren zich de dokken, werven, tuighuizen, magazijnen, reusachtige werkplaatsen, machinefabrieken, ketting- en ankersmederijen en andere etablissementen. De reede, die bij ebbe 12—13 m. diep is, wordt in het N. door een dam tegen de zee beschermd en bezit een oppervlakte van 1500 H.A. De steenen dam is 3606 m. lang, aan de basis 200 en aan de kruin 9 m. breed. Zeven lichttorens verlichten haven en reede. Cherbourg is een zeer sterke vesting. Op den dam der reede bevinden zich drie met het zwaarste geschut voorziene forten, een Centraal-, een Oost- en een West-fort, tusschen welke een doorloopende reeks van batterijen is opgesteld. De oostelijke invaart van de reede (506 m.) wordt, behalve door het Oostfort van den dam, door het er tegenover gelegen, goed versterkte eiland Pelée, de westelijke invaart (1000 m.) door het in het midden op een klip gelegen fort Chavagnac en door het fort Querqueville beheerscht. Zoowel het fort Chavagnac, als het eiland Pelée, zijn door dammen met het vastland in verbinding gebracht. Een tweede rij van versterkingswerken ligt om de oorlogshaven en de stad, waaronder het fort Homet en het fort des Flamands. Op de hoogten, achter de stad, ligt verder een rij van vestingwerken, die Cherbourg aan de landzijde moeten beschermen, maar ook de reede bestrijken, waaronder de forten des Couplets, d'Octeville en du Roule.

Volgens de sage werd Cherbourg reeds door *Caesar's* legaat *Sabinus* gesticht en daarnaar *Caesaris Burgum* genoemd, terwijl andere het oude *Coriallum* voor Cherbourg houden. In de geschiedenis verschijnt het voor het eerst als *Carusbur* onder *Willem den Veroveraar*, door wien het aan de Engelsche kroon kwam, die het tot omstreeks 1200 behield. In 1418 veroverden het de Engelschen opnieuw. Eerst den 12den Augustus 1450 gaf het zich aan de Franschen over. *Karel VII* verbeterde de vestingwerken, *Lodewijk XIV* wilde Cherbourg tot een veilige oorlogshaven en tot een sleutel van het Kanaal maken, *Lodewijk XVI* nam het plan weder op; echter eerst in het laatst van 1853 was de oorlogshaven klaar. Tegelijkertijd werd ijverig aan de landversterkingen gewerkt, die in 1858 voltooid werden.

Cherbuliez, *André*, geboren in 1795, als zoon van den boekhandelaar *Abraham Cherbuliez* te Genève, studeerde aanvankelijk in de godgeleerdheid en werd vervolgens huisonderwijzer, eerst bij een Engelsche familie in Italië en toen bij vorst *Dolgoroeki* te Parijs. Hier legde hij zich toe op de Duitsche letterkunde, nam na zijn terugkeer te Genève eerst het leeraarsambt waar en werd in 1832 directeur der hoogste klasse van het collège, in 1840 hoogleeraar in het Latijn en in 1846 in de oude talen. Tot zijn belangrijke geschriften behooren: „De libro Job" (Genève 1820), „Essai sur la satyre latine" (1829), benevens verscheidene verhandelingen in de „Bibliothèque universelle de Genève". Hij overleed den 14den Juni 1874 te Genève.

Cherbuliez, Antoine Elisée, geboren den 29sten Juli 1797, vestigde zich als privaat-docent te Genève en werd er in 1835 in de plaats van *Rossi* benoemd tot hoogleeraar in de rechten en in de staathuishoudkunde. Hij was er tevens lid van den gemeenteraad, redacteur van wetenschappelijke tijdschriften en schrijver van belangrijke werken, zooals: „L'utilitaire" (Genève 1828—1830, 3 dln.), „Riche ou pauvre" (Parijs 2de druk 1841), „Théorie des garanties constitutionelles" (1838, 2 dln.) en „La démocratie en Suisse" (1843, 2 dln.). Door de omwenteling van 1846 uit alle openbare betrekkingen verwijderd, legde hij het hoogleeraarsambt neder en begaf zich naar Parijs, waar hij de socialisten — inzonderheid *Proudhon* — bestreed o.a. in: „Simples notions de l'ordre social" (1848) en „Le potage à la tortue, ou entretiens populaires sur les questions sociales" (1849). Zijn belangrijkste werk zijn de „Etudes sur les causes de la misère tant morale que physique et sur les moyens d'y porter remède" (1853), dat hij in Zwitserland schreef, waarheen hij in 1852 was teruggekeerd als tijdelijk hoogleeraar te Lausanne. In 1855 kreeg hij eindelijk een vastere betrekking als hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan

het polytechnicum te Zurich. Hij schreef aldaar: „Précis de la science économique" (1862, 2 dln.) en overleed den 7den Maart 1869. Behalve genoemde werken schreef hij een aantal artikels in de „Bibliothèque universelle" (te Genève, later te Lausanne verschijnend) en in het „Journal des Economistes".

Cherbuliez, Joël, een broeder van den voorgaande en opvolger van zijn vader in den boekhandel, werd geboren in 1806 en heeft zich vooral bekend gemaakt als uitgever der „Revue critique des livres nouveaux" (Parijs, later te Genève verschenen, 1833 enz.). Voorts schreef hij: „Le lendemain du dernier jour d'un condamné" (Parijs 1829), „Genève, ses institutions, ses moeurs etc." (1867) en redigeerde bovendien verscheiden jaren de conservatieve bladen „Le Fédéral" en „Le journal de Genève" en schreef onderscheidene artikelen in de „Revue des Deux Mondes". Hij overleed den 31sten October 1870.

Cherbuliez, mevrouw *Tourte,* geb., een zuster van den voorgaande, schreef eenige verhalen en romans, waarvan „Annette Gervais" en „Le journal d'Amélie" algemeen bekend werden. Zij overleed in 1863.

Cherbuliez, Victor, een zoon van *André,* werd den 19den Juli 1829 te Genève geboren, studeerde aldaar en vervolgens te Parijs, te Bonn en te Berlijn. Naar zijn geboortestad teruggekeerd, schreef hij aldaar eenige werken, die door het geheele beschaafd Europa met bijval ontvangen werden, zooals: „Un cheval de Phidias. Causeries athéniennes" (2de druk 1864), „Le comte Kostia" (1863), „Le prince Vitale" (1864), „Paule Méré" (1865), „Le roman d'une honnête femme" (1866), „Prosper Randoce" (1868), „Le grand oeuvre" (1867), „L'aventure de Ladislas Bolski" (1869), „La revanche de Joseph Noirel" (1872), „Meta Holdenis" (1873), „Miss Rovel" (1875), „Le fiancé de Mlle Saint-Maur" (1876), „Samuel Brohl & Cie" (1877), „L'idée de Jean Têterol" (1878), „Amours fragiles" (1880), „Noirs et rouges" (1881), „Olivier Maugant" (1885), „La Bête" (1887), „Une Gageure" (1890), „Le secret du précepteur" (1893), „Après Fortune faite" (1896), „Jacquine Vanesse" (1898) enz. Voorts schreef hij: „Etudes de littérature et d'art" (1873), „L'Allemagne politique" (1870), „Hommes et choses d'Allemagne" (1877), „L'Espagne politique" (1874) en „Hommes et choses du temps présent" (1883). Hij behoorde tot de redactie van de „Revue des Deux Mondes", waarin hij een groot aantal zijner novellen plaatste, en werd in 1881 tot lid der Académie française benoemd. Hij overleed den 30sten Juni 1899 te Combs-la-Ville (Seine-et-Marne).

Chérest, *Aimé,* een Fransch geschiedkundige, werd den 3den Maart 1826 te Auxerre geboren, studeerde in de rechten en werd advocaat in zijn geboortestad. Naast zijn rechtspractijk hield hij zich vooral bezig met geschiedkundige onderzoekingen. Zoo verschenen van zijn hand o.a.: „Vézelay, étude historique" (3 dln., Parijs 1863—1868); „L'archiprêtre, épisode de la guerre de cent ans au XVe siècle" (Parijs 1880); „La chute de l'ancien régime" (2 dln., Parijs 1884; het 3de dl. door *H. Joly,* Parijs 1886). *Chérest* overleed den 30sten Januari 1885 te Parijs.

Chéret, *Jules,* een Fransch schilder, den 31sten Mei 1836 te Parijs geboren, was aanvankelijk steendrukker en maakte naam door zijn fraaie aanplakbiljetten. Later legde hij zich ook toe op het ontwerpen van tapijten. Zijn beste schilderwerk is de versiering van een zaal in het stadhuis te Parijs.

Cheribon, eigenlijk *Tjirebon* (zie de kaart van Java), is de meest oostelijke residentie van West-Java; zij beslaat een oppervlakte van 6718,5 v. km. en telt (1905) 1 709 005 inwoners, waaronder 1187 Europeanen, 22 668 Chineezen, 2705 Arabieren, 172 andere vreemde Oosterlingen en 1 682 273 inlanders. De laatsten bestaan grootendeels uit Soendaneezen, hun taal is dan ook Soendaneesch, ofschoon aan de kust het Javaansch reeds de overheerschende taal geworden is. De oostgrens der residentie, de Tji Losari, vormt de grens tusschen het eigenlijke Soendaneesche en het Javaansche taalgebied. De residentie grenst ten N. aan de Java-zee, ten W. aan de residentie Batavia, ten Z. aan de residentie Preanger-Regentschappen en ten O. aan de residenties Banjoemas en Pekalongan.

De noordkust is, evenals de geheele noordkust van het eiland, laag en vlak en bestaat uit alluviale slibafzettingen van de rivieren, waarvan de voornaamste is de Tji-Manoek, die bij den hoek van Indramajoe met vele mondingen in zee valt. Het geheele noordwestelijke gedeelte der residentie, de afdeeling Indramajoe, is laag en vlak en bij de grens van Batavia moerassig, het zuidelijk gedeelte is bergachtig. Ongeveer in het midden verheft zich de Tjerimai (3070 m.), nabij de grens van de Preanger-Regentschappen ligt de bergrug Tjakraboewana, waarop de Tji-Tandoewi ontspringt, die in haar bovenloop de grens vormt tusschen de residenties Cheribon en de Preanger-Regentschappen en Banjoemas. In het zuidelijkste deel der residentie, de afdeeling Galoek, verheft zich de Sawal (1761 m.). Deze afdeeling wordt in het N. begrensd door den Goenoeng Kendeng, een voortzetting van den Tjakraboewana. Hier ligt ook het meer van Pendjaloe, bekend om zijn schoonheid. Belangrijke rivieren komen er verder niet voor, hoewel de residentie zeer waterrijk en over het algemeen zeer vruchtbaar is.

Administratief wordt Cheribon verdeeld in de afdeelingen Indramajoe, Cheribon, Madjalengka, Koeningan en Galoek, alle uit de overeenkomstige regentschappen bestaande en met gelijknamige hoofdplaatsen, behalve Galoek, dat Tjiamis tot hoofdplaats heeft. Tot het gewest behoort ook het 138 hectaren groote Boompjeseiland of Poeloe-Rakit, 18 zeemijlen uit den wal gelegen.

In de afdeeling Indramajoe liggen de groote particuliere rijstlanden Indramajoe en Kandanghaoer.

Cheribon werd in 1680 gedurende een oorlog der O.-I. Compagnie tegen Bantam door troepen, daartoe van Batavia afgezonden, bezet, en in het volgend jaar werd een contract gesloten, dat tot het begin der vorige eeuw in hoofdzaak onveranderd bleef. Met de afbakening der grenzen,

als gevolg van het tusschen de Compagnie en Mataram gesloten contract van 1705, ontstond de residentie Cheribon. Het drukkend bestuur der Compagnie gaf meer dan eens aanleiding tot opstanden der bevolking, zoo bijv. in 1778 en in 1802. Aan het gezag der sultans werd ten deele door *Daendels* in 1806 en voor goed onder het Engelsch tusschenbestuur een einde gemaakt, door de beide sultans in 1813 en 1815 te pensioneeren. In hun plaats kwamen regenten. Toch bleef de bevolking aan drukkende lasten onderworpen, hetgeen in 1818 tot een opstand leidde. De invoering van het cultuurstelsel gaf in 1830 aanleiding tot nieuw verzet der bevolking in een paar regentschappen. Sedert bleef de rust in Cheribon gehandhaafd, zelfs in de jaren 1844 en 1848, toen er, tengevolge van het mislukken van den rijstoogst, hongersnood heerschte.

Cheribon is de naam eener afdeeling, tevens regentschap, in het N.O. der gelijknamige residentie (zie aldaar) en bestaat grootendeels uit de N. en N.O. hellingen en de uitloopers van den Tjerimai, die zich op de Z. grens verheft, en uit de aangeslibde vlakte, die de van dien vulkaan komende rivieren gevormd hebben langs de N. kust. De bodem is vruchtbaar en brengt vooral suiker en rijst voort. Vooral het district Palimanan is rijk aan minerale bronnen en andere vulkanische verschijnselen. De afdeeling beslaat een oppervlakte van 128 545,61 H.A. en omvat de districten Cheribon, Beber, Mandirantjan, Sindanglooet, Losari, Ploembon, Palimanan en Gegesik-lor. De hoofdplaats der afdeeling is de stad Cheribon (zie aldaar).

Cheribon, de hoofdplaats van het gelijknamige gewest, de afdeeling, het regentschap en het district, ligt aan de noordkust van het eiland Java en heeft een in den westmoeson veilige open reede. Geregeld wordt de plaats door de booten der Paketvaart Maatschappij en andere stoomschepen aangedaan, die er de producten, voornamelijk koffie en suiker, innemen. Cheribon is een oude stad met hauwe en onregelmatige straten en bekrompen, morsige Europeesche, Chineesche en Arabische wijken. Deze bouwtrant, in verband met de onvoldoende afwatering en daardoor ontstane aanslibbing der Tjirebon of Garnalenrivier, maakt er den gezondheidstoestand zeer slecht, vandaar dat het residentiehuis 2 palen benoorden de stad, nabij de desa Tangkil staat, waar ook de meeste Europeanen wonen. In de desa Astana, die eveneens tot de hoofdplaats behoort, ligt op een kleinen heuvel, vlak aan het strand, de beroemde Goenoeng Djati, het graf van den *Soenan Goenoeng Djati,* den stichter van Cheribon, dat in vervallen toestand verkeert. De afstammelingen der oude sultans van Cheribon, de sultan *Sepoeh* en de sultan *Anom,* hebben ieder hun afzonderlijken kraton. Op 2 palen ten Z.Z.W. der stad ligt een lustverblijf van sultan *Sepoeh,* dat om zijn grillige bouworde veel bezocht wordt.

Cheribon telt (1905) 23 540 inwoners en wel 499 Europeanen, 3136 Chineezen, 1104 Arabieren, 105 andere vreemde Oosterlingen en 18 696 inlanders. De plaats heeft door belangrijken uitvoer van suiker en koffie en de vele Oostersche kooplieden en klein-industriëelen een levendig en welvarend uitzien. De bloei der stad wordt echter belemmerd door de gebrekkige haven. De vaargeul is 18 m. breed en 277 m. lang, besloten tusschen wanden van koraalsteen, op een door kaden beschutte landtong, en biedt niet alleen veel te weinig ruimte om te laden en te lossen, maar kan slechts met moeite door een stoombaggermolen op behoorlijke diepte gehouden worden.

Chernac, *Ladislaus,* een wis- en natuurkundige, in 1742 nabij de stad Jawarzin in Hongarije geboren, genoot eerst zijn opleiding aan het athenaeum illustre te Debreczin en bezocht sedert 1767 achtereenvolgens de hoogescholen te Weenen, Bazel, Turijn, Utrecht en Groningen. Aan laatstgenoemde academie verwierf hij door het verdedigen van 2 dissertatiën den rang van doctor in de geneeskunde en dien van doctor in de wis- en natuurkunde en werd terstond daarna benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het athenaeum te Deventer. Hij aanvaardde die betrekking in 1776 en bekleedde haar gedurende 40 jaar, terwijl hij eervolle aanbiedingen van elders van de hand wees. Behalve onderscheiden redevoeringen, schreef hij: „Cribrum arithemeticum etc." (1811 in 4to), op meer dan 1000 bladzijden de priemgetallen van 1 tot 1 020 000 bevattende met een 5-ledige inleiding. Hij overleed den 15den Mei 1816, kort na het verkrijgen van zijn emeritaat.

Cherokeezen of *Cherokees* is de naam van een Indianenstam in Noord-Amerika, die zich zelf *Tsálagi* noemt en tot de groep der Apalachen behoort. Vroeger bewoonden zij de hedendaagsche staten Alabama, Georgië, Mississippi, Tenessee en Noord- en Zuid-Carolina. Zij waren toen verdeeld in bergbewoners (Ottare) en dalbewoners (Airate). Hoewel zij zich aanvankelijk welwillend jegens de Engelsche volkplanters gedroegen, kwam het weldra tot een oorlog, die in 1761 met hun onderwerping eindigde. Gedurende den Onafhankelijkheidsoorlog hielden zij zich in den beginne onzijdig, maar lieten zich ten laatste tot vijandelijkheden tegen de Vereenigde Staten verleiden. Generaal *Pickens* trok toen tegen hen te velde en vervolgde hen te vuur en te zwaard, totdat den 17den October 1781 een vrede gesloten werd, die niet weder verbroken is. In den oorlog van 1882 streden vele Cherokeezen in de gelederen der Amerikanen, en generaal *Jackson* betuigde, dat zij hem groote diensten hadden bewezen. Bij hun geschil met den staat Georgië (1829) werden zij wel door het Hooggerechtshof in het gelijk gesteld, maar dit was te zwak om aan het vonnis uitvoering te geven, zoodat zij niettemin naar Arkansas werden verplaatst. Nadat men hen lang te vergeefs door omkooping der hoofden tot afstand van landerijen had zoeken te bewegen, kwam eindelijk een overeenkomst met 600 van hen tot stand; doch hiertegen leverden 15 000 Cherokeezen, verreweg het meerendeel des volks en der hoofden, een plechtig protest in. Evenwel werd in 1836 de overeenkomst door het Congres geldig verklaard. Twee jaren later verscheen generaal *Scott* met 2000 man in hun land en beval hen, zich op bepaalde punten te verzamelen en naar het Indianengebied te verhuizen. Zij ge-

hoorzaamden en verkregen aldaar tusschen 36° en 38° N.Br. een gebied van 39 715 v. km. De bodem is er vruchtbaar en voor den landbouw en de katoenteelt zeer geschikt. Zij hebben aanmerkelijke vorderingen gemaakt in beschaving, wonen in goed aangelegde dorpen, houden zich bezig met landbouw en veeteelt en met onderscheiden handwerken. *Georg Guesz* (Sequojah), een Cherokees, vond in 1826 een schrijftaal met 85 letterteekens uit, waarin ook boeken gedrukt zijn, o.a. een vertaling van het Nieuwe Testament. Een drukkerij, een dagblad enz. zoekt men er niet te vergeefs, en vele Cherokeezen kleeden zich naar den smaak van New-York en Parijs. In den laatsten tijd heeft *Horatio Hale* de Cherokeezen met de Irokeezen in verbinding willen brengen („Indian Migrations, as evidenced by language", in de „American Antiquarian", 1883). In het jaar 1889 werd een deel van hun land als Oklahoma voor de immigratie opengesteld, in 1891 een ander deel.

Cherrier, *Charles Joseph de,* een Fransch historieschrijver, werd den 6den Maart 1785 te Neufchâteau (departement Vosges) uit een aanzienlijk en bemiddeld Lotharingsch geslacht geboren, wijdde zich op aansporing van *Cuvier* aan de beoefening der natuurkunde, nam vervolgens als eskadronchef en adjudant van generaal *Bertrand* deel aan de oorlogen van *Napoleon* in Italië en Duitschland tot aan den slag bij Leipzig, hield als luitenant-kolonel met het 1ste regiment der oude garde tot het uiterste stand op het slagveld van Waterloo en werd na den val des keizers geplaatst bij de administratie. Toen hij na de Juli-omwenteling weigerde, den eed van trouw aan de nieuwe dynastie af te leggen, verloor hij zijn betrekking en zijn militairen rang, bepaalde zich tot de beoefening der geschiedenis en schreef: „Histoire de la lutte des papes et des empereurs de la maison de Souabe" (Parijs 1841—1845, 3 dln.; 2de druk 1858), waarin hij duidelijk aantoont, dat de pausen door hun streven, om met de geestelijke ook de wereldlijke macht te vereenigen, zelf de oorzaken werden van hun vernedering en „Histoire de Charles VIII, roi de France" (Parijs 1868, 2 dln.; 2de druk 1870), waarbij belangrijke archieven geraadpleegd zijn. Tot hoogen ouderdom bleef hij krachtig naar lichaam en geest, maar voelde zich diep gekrenkt door de gebeurtenissen van 1870—1871 en overleed te Neufchâteau den 27sten Juli 1872. Hij was sedert 1854 lid der Académie.

Chersiphron van Cnossus op Creta was in den aanvang der 6de eeuw v. Chr. met *Theodorus* en *Metagenes* de bouwmeester van den beroemden tempel van *Artemis* te Ephesus, die in 356 v. Chr. door *Herostratus* in brand gestoken en onder *Alexander den Groote* door een nieuw gebouw vervangen werd. Van beide tempels werden door de opgravingen van den Engelschman *Wood* overblijfselen (nu in het Britsch museum) teruggevonden.

Cherso (Slavisch *Cres),* is de naam van een Oostenrijksch eiland in de Golf van Quarnero en behoort tot het district Lussin van het markgraafschap Istrië. Het is 65 km. lang en 2—12 km. breed, strekt zich van het N. naar het Z. uit en telt op een oppervlakte van 410 v. km. een bevolking van 11 000 inwoners. Het eiland wordt in het N.W. van het vasteland door het kanaal van Farasina, in het N.O. van het eiland Veglia door het Canal di Mezzo en in het Z.W. van het eiland Lusson door de kanalen van Ossero en Punta Croce gescheiden. Het wordt doorsneden van een kalkgebergte, welks hoogste punten (Monte Sysz 637 m.) kaal zijn; aan de kust echter, vooral in het Z., gedijen wijn, olijven en zuidvruchten. De wouden in het N. leveren timmer- en brandhout. In het midden van het eiland ligt 13 m. boven den zeespiegel het 700 H.A. groote, 56 m. diepe *Vranameer,* dat zonder zichtbaren toe- en afvoer is en zijn water waarschijnlijk van het vasteland door onderaardsche rivieren ontvangt. Merkwaardig is verder de grot (Foiba) van Smergo.

Cherso is de naam der hoofdstad van het gelijknamige eiland, aan de W.-kust gelegen. Zij telt ongeveer 5000 inwoners, die zich bezighouden met visscherij, scheepsbouw, scheepvaart en handel in wijn en zuidvruchten. De stad heeft verschillende kerken, kloosters, een rechtbank en een haven.

Cherson is de naam van een gouvernement in Rusland, tot 1803 *Nikolajew* geheeten. Het grenst ten N. aan de gouvernementen Podolië, Kiew en Poltawa, ten O. aan Jekaterinenburg en Taurië, ten Z. aan de Zwarte Zee en ten W. aan Bessarabië, en beslaat een oppervlakte van 71 284 v. km. Het land is grootendeels een steppe, die door de rivieren Dnjepr en Dnjestr, welke de grens in het O. en W. vormen, den Boeg met de Ingul en de Inguletz doorstroomd wordt. Aan de monding vormen deze rivieren limans, die zout water bevatten, maar voor de scheepvaart niet diep genoeg zijn. Het klimaat is veranderlijk, in den zomer droog en heet, in den winter koel en stormachtig. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 7,5—10°. Het gouvernement telt (1910) 3 447 100 inwoners, waarvan het grootste gedeelte (ongeveer 84 %) tot de Grieksch-orthodoxe Kerk behoort. Cherson vormt met betrekking tot de heerschende kerk een eigen eparchie met een aartsbisschop aan het hoofd. Naar de nationaliteit kan de bevolking in Klein- en Groot-Russen, die de groote meerderheid vormen, in Romanen (Moldo-Walachen), Bulgaren, Serviërs, Polen, Grieken, Armeniërs, Duitschers, Joden en Zigeuners verdeeld worden. De bevolking houdt zich vooral bezig met landbouw en veeteelt; ook de vischvangst is aanzienlijk. Aan mineralen wordt ijzer, zout en kaolien gewonnen. De industrie breidt zich wel in den laatsten tijd meer en meer uit, maar beperkt zich toch voornamelijk tot de groote steden (Odessa, Nicolajew). De handel is levendig. Groote zaken worden vooral in wol, huiden, koren en vee gedreven. De voornaamste haven- en handelsplaatsen van het gouvernement zijn Cherson, Nikolajew en Odessa; de binnenhandel concentreert zich in de steden Berislaw, Alexandrija, Jelissawetgrad, Wosnessensk, Olwiopol en Tiraspol. Het gouvernement wordt verdeeld in 6 districten: Alexandrija, Anajew, Cherson, Jelissawetgrad, Odessa en Tiraspol. Het land, dat vroeger tot het Krimsche khanaat be-

hoorde, heeft zijn opkomst vooral aan *Catharina II* te danken, die de steden Cherson (1778), Nikolajew (1786), Odessa (1792) enz. stichtte.

Cherson, de hoofdstad van het gelijknamige Russische gouvernement (zie aldaar), een havenstad aan de Dnjepr, 30 km. boven haar monding, is schilderachtig tegen een heuvel aan den rechteroever van de rivier gelegen, die hier ongeveer 7 km. breed is. De stad is regelmatig gebouwd, heeft 12 Grieksch-Katholieke, één R.-K. en een Luthersche kerk, 2 synagogen en 19 Joodsche bedehuizen. De bevolking bedroeg in 1910 85 200 zielen. Verder bezit de stad 2 gymnasia, 2 meisjesburgerscholen, een landbouwschool, een Grieksch-orthodox seminarium, een Israëlietische school en verscheiden stedelijke vakscholen. De industrie bestaat voornamelijk uit het zieden van talk en zeep, het wasschen van wol, het brouwen van bier en het fabriceeren van tabak. De handel van Cherson ontwikkelt zich, niettegenstaande de gunstige ligging aan den mond van de Dnjepr, wegens de nog ontbrekende spoorwegverbinding en de overweldigende concurrentie van Odessa en Nicolajew, slechts langzaam. De vroegere versterkingen (0,5 km. van Cherson), waarvan nog 2 poorten en eenige wallen bewaard zijn gebleven, omsluiten groote kazernen en magazijnen, benevens een kerk met de graftombe van *Potemkin*, voor wien in de stad ook een gedenkteeken is opgericht. De stedelijke tuin is versierd met een gedenkteeken voor den in Cherson gestorven Engelschen philantroop *John Hobsard*.

Cherson werd in 1778 door *Potemkin* aangelegd. In 1787 hadden in Cherson *Joxef II* en keizerin *Catharina II* een samenkomst.

Chersonesus, afkomstig van een Grieksch woord, dat *schiereiland* beteekent, was in de dagen der Oudheid de naam van vele schiereilanden, die door een bijvoegsel werden onderscheiden. Zoo had men den *Chersonesus Cimbrica,* tot aan het einde van de 2de eeuw v. Chr. bewoond door de Cimbren, namelijk het Deensch schiereiland (Holstein en Jutland).

Chersonesus, gewoonlijk met den bijnaam *Heraklea,* heette verder het voorgebergte op de westzijde van den tegenwoordigen Krim, dicht bij Sebastopol. Door de Bithynische Herakleoten werd aldaar in de 5de eeuw een stad *Chersonesus* gesticht, die echter reeds ten tijde van de geboorte van *Christus* vervallen was. De een weinig oostelijk daarvan gebouwde nieuwe stad *Chersonesus* was langen tijd rijk en machtig; haar gebied was door een van de haven van *Balaklawa* naar het N. loopenden muur tegen de Tauriërs beveiligd. Later was zij grensstad van het Byzantijnsche rijk en een verbanningsoord voor- voorname personen. In de Middeleeuwen diende zij nog den Genueezen tot handelsplaats en in 1578 stonden nog haar muren en torens overeind. In de 14de eeuw ging zij door de aanvallen der Lithauers en Russen te gronde en in de 15de eeuw haalden de Turken vele architectuurstukken tot versiering van Stamboel weg, later de Russen voor den bouw van Sebastopol.

Chersonesus Taurica of *Scythica,* het Taurische Schiereiland, is de hedendaagsche Krim, door de smalle landengte Taphrus (thans Perekop) met het land der Scythen verbonden. Zij was de zetel van het aloude bergvolk der Tauriërs, dat zich later met de daarheen verhuizende Scythen tot Tauroscythen vereenigde en een geducht zeerooversvolk was.

Chersonesus Thracica, bij uitnemendheid *de Chersonesus* genaamd, was de naam van de zuidwestwaarts loopende landtong tusschen de Thracische Zee en den Hellespont (het tegenwoordige schiereiland Gallipoli). Een dwarsmuur beveiligde het schiereiland tegen de aanvallen der Thraciërs; en de voornaamste steden waren er Cardia, Calliupolis en Sestus. Het kwam in het bezit der Perzen en was na het verdrijven van deze bij afwisseling in de handen der Atheners, Spartanen en Macedoniërs. Later voerden de Romeinen er heerschappij.

Chersonesus aurea („gouden schiereiland") was de naam van het tegenwoordige schiereiland Malaka in Achter-Indië.

Chertepartij, ook wel *chartepartij,* is een schriftelijk stuk, waarbij een overeenkomst van bevrachting tot een zeereis van een geheel schip of een gedeelte daarvan wordt geconstateerd (zie *Bevrachten*). De wet schrijft voor, welke punten zij moet behelzen, maar partijen kunnen er met onderling goedvinden ook andere punten in regelen of enkele der door de wet genoemde punten weglaten; zij zouden ook het opmaken eener chertepartij geheel achterwege kunnen laten, maar missen dan een bewijsmiddel in geval van geschil, want bewijs door getuigen is hierbij niet toegelaten. De chertepartij bevat in de eerste plaats de namen van den vervrachter en van den bevrachter, van hem, wiens schip vervracht wordt, en van hem, wien de scheepsruimte wordt afgestaan. Voorts wordt er in uitgedrukt, of de bevrachting plaats heeft voor het geheele of voor een gedeelte van het schip; voor welke reis of reizen, of wel voor welken tijd de bevrachting is gesloten; dit behoort tot het onderwerp der overeenkomst. Men kan er voorts in bepalen, welke soort van goederen ingeladen en vervoerd zal worden; waar zoodanige bepaling ontbreekt, daar is de bevrachter te dien aanzien vrij. Verder moet het bedrag der vracht worden vermeld, en wel, zooals zij is bedongen, bij de reis, bij de maand of op andere wijze, tot een bepaald bedrag, of naar het getal, de maat of het gewicht der vervoerde goederen. Ten aanzien van de vracht, vooral wanneer die bij de maand is bepaald, kan worden uitgedrukt, wanneer zij zal beginnen te loopen, hoe en wanneer zij zal betaald worden, of het trekken op de vracht, en tot welk bedrag, geoorloofd zal zijn (het maken van *avances*).

De bevrachting heeft een bepaald schip ten onderwerp, dat bij zijn naam in de chertepartij moet vermeld worden, met opgave van grootte en verdere door partijen gewenschte bijzonderheden. Ook de naam van den schipper moet in de chertepartij vermeld worden; de vervrachter kan niet tegen den zin of zonder de toestemming van den bevrachter een ander persoon voor hem in de plaats stellen. De persoon, voor wien de lading bestemd is, de *geconsigneerde,* wordt in den regel pas opgegeven in het later op te maken cognossement.

Als punten, in de chertepartij op te nemen, noemt de wet nog de plaats en den tijd voor de lading en voor de lossing bepaald *(ligdagen)*; is die tijd niet genoemd, dan wordt hij buiten 's lands geregeld naar de wetten of de gebruiken der plaats, terwijl hij voor ons land en voor de koloniën is vastgesteld op vijftien werkdagen voor zeeschepen en op drie voor lichterschepen. Zoo de lading of de lossing niet binnen den gestelden termijn is afgeloopen, is de nalatige voor de *overligdagen* vergoeding verschuldigd, waarvan het bedrag mede dadelijk in het contract kan zijn bepaald of anders volgens de bepalingen van het Wetboek van Koophandel in verband met de grootte van het schip wordt berekend in verband met het K. B. van den 3den Januari 1898 (Stb. no. 1), gewijzigd bij dat van den 17den Augustus 1911 (Stb. no. 282), waarin een tarief voor de berekening is vastgelegd. Art. 458 van het Wetboek van Koophandel bepaalt voorts, dat buitenslands de tijd van lading en lossing, wanneer zij niet in de chertepartij is geregeld, wordt bepaald naar de wet of het gebruik van de plaats. De chertepartij kan verder o.a. bepalingen behelzen omtrent den tijd, waarop het schip gereed moet zijn, omtrent de bevoegdheid van den schipper of de schepelingen om goederen voor eigen rekening in te laden, omtrent de gevolgen van het niet nakomen van de overeenkomst door een der partijen, welke gevolgen, indien partijen er over hebben gezwegen, door de wet geregeld worden.

Cherub, in het meervoud *Cherubim,* is een symbolische figuur uit het Oude Testament en wordt voorgesteld als een gevleugeld wezen met een menschelijk gelaat. Het is de vertegenwoordiger van den machtigen *Jahve* en komt in den Bijbel het eerst voor in het scheppingsverhaal, als geplaatst met een vlammend zwaard aan den ingang van Eden's hof. In het „heilige der heiligen" van den Tabernakel en later van den Tempel bevonden zich boven de Ark des Verbonds twee met goud overtogen Cherubim van olijvenhout, en het volk meende, dat *Jahve* daarboven zetelde en vandaar zijn openbaringen aan den hoogepriester mededeelde. Fantastisch vooral zijn de cherubim in de vizioenen van den profeet *Ezechiël:* zij verschijnen op den storm uit het noorden in een vurigen gloed en gelijken op menschen, maar ieder van hen heeft 4 aangezichten, namelijk van een mensch, van een leeuw, van een stier en van een adelaar, en 4 vleugelen, 2 om te vliegen en 2 om het lichaam te bedekken. Onder die vleugelen hebben zij een groot aantal handen, zij zweven heen en weder met de snelheid van den bliksem, en op hun vleugelen rust de wagentroon van *Jahve,* blinkende als safier en door een regenboog overwelfd. Ook de raderen zijn van fonkelend gesteente en, evenals het lichaam en de vleugelen der cherubim, met tallooze oogen bezaaid. — In de Openbaring vindt men eveneens gewag gemaakt van 4 dieren, welke naast den troon van God staan. Ook deze zijn met oogen bedekt, doch van 6 vleugels voorzien en dezelfde als die in het vizioen van *Ezechiël.* Deze dieren zijn vervolgens de attributen geworden der 4 Evangelisten. *Josephus* noemt de cherubim gevleugelde dieren en *Philo* beschouwt ze als zinnebeelden der eigenschappen van het Opperwezen. In de Christelijke poëzie is de cherub een engel van hoogen rang geworden. In de mystische „Hagada" vormen de cherubim de eerste rij der hemelscharen, die door de ophanim als tweede, de chajoth als derde en de engelen (melachim) als vierde rij gevolgd worden.

Cherubini, *Maria Luigi Carlo Zenobio Salvatore,* een Italiaansch componist, werd den 14den September 1760 te Florence geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd legde hij zich toe, onder de leiding van *Bartholomeo Felici,* diens zoon *Alessandro, Pietro Pizzari* en *Guiseppe Castrucci,* op het componeeren, en trad in 1773 op met een mis en een intermezzo, die grooten bijval vonden, zoodat hij daarop cantates psalmen, motetten, aria's enz. liet volgen. De hertog *van Toskane,* later keizer *Leopold II,* stelde hem in de gelegenheid, te Venetië onder *Sarti* zijn studies voort te zetten, en onder het toezicht van dezen debuteerde hij in 1780 te Alessandria met zijn opera „Quinto Fabio", die veel succes had. Nu werd hij van alle zijden met aanvragen bestormd en schreef in 1782 voor Livorno: „Adriano in Siria", voor Florence: „Armida" en „Il Mesenzio", in 1783 te Rome en Venetië: „La sposa di tre e marito di nessuna", in 1784 voor Mantua: „Alessandro nell' Indie" en „I viaggiatori felici". In 1784 ging hij naar Londen en voltooide er in 1785 en 1786 de opera's „La finta principessa" en „Giulio Sabino". In 1786 vertrok hij naar Parijs, waar *Viotti* hem in de beste muziekkringen inleidde, maar bezocht daarna nogmaals Londen en Italië, waar hij te Turijn (1787) zijn „Ifigenia in Aulide" met uitstekend gevolg ten tooneele bracht. In 1788 koos hij Parijs voor goed tot woonplaats.

Tot nu toe had *Cherubini* in den lichten Italiaanschen stijl geschreven. Doch na zijn vestiging te Parijs, waar de strijd tusschen de Gluckisten en Piccinisten nog nawerkte, wordt zijn stijl ernstiger, dieper. Hij schreef nu o.m. de opera's „Démophoon" (1788), „Lodoisca" (1791), „Elisa, ou le voyage du Mont Bernard" (1795), „Médée" (1797), „Les deux Journées" (1800) en „Anacréon" (1803). In 1805 nam *Cherubini* een opdracht voor Weenen aan, waar hij zijn opera „Fanisca" schreef. Nadat hij er hofconcerten enz. gedirigeerd had, keerde hij naar Parijs terug, waar hij de hofconcerten moest leiden. Het gelukte hem echter niet de gunst van *Napoleon I* te verwerven, en de talentvolle componist was hierdoor zóó gekrenkt, dat hij meestal in afzondering leefde op het kasteel van den prins *van Chimay* bij Parijs en het componeeren geheel liet rusten. Bij gelegenheid van de inwijding eener nieuwe kerk te Chimay werd hem opgedragen een mis te schrijven; hij schreef nu een zijner meest beroemde missen (F-dur), waardoor hij zich weer bewust werd, hoe hij een hem bijzonder passend genre had verwaarloosd. Wel werd hij de opera niet geheel ontrouw („Crescendo", 1810, „Les Abencerages", 1813, „Ali Baba", 1823), doch hij wijdde zich nu meer aan de kerk- en kamercompositie. In 1816 werd hij leeraar in de compositie aan het conservatorium

en oppermuziekintendant, in 1821 kreeg hij de leiding van het conservatorium. Hij overleed den 15den Maart 1842. Een door *Cherubini* zelf samengestelde catalogus zijner werken bevat o.m.: 11 groote missen (waarvan 5 gedrukt), 2 Requiems, een 8-stemmig Credo, een Magnificat, een Miserere, een Te Deum, 4 Litanieën, 2 Lamentationes, een oratorium, 38 motetten, gradualia, hymnen, 20 antifonen, een ballet, cantates, romances, canons, 6 strijkkwartetten, een kwintet, 6 pianosonates, een sonate voor twee orgels, 15 Italiaansche en 14 Fransche opera's enz. *Cherubini*'s „Cours de contrepoint" is feitelijk door zijn leerling *Halévy* bewerkt, en verscheen in Duitsche vertaling (van *Stöpel*, 1830), Engelsche vertaling (van *J. A. Hamilton*, 1837 en *C. Clarke*, 1854).

Zie: *Bellasis*, Cherubini, memorials illustrative of his life (Londen 1874) en *Crowest*, Cherubini (Londen 1890).

Cherubijn is in de wapenkunde een kinderkopje met wiekjes.

Chéruel, *Pierre Adolphe*, een Fransch geschiedschrijver, geboren den 17den Januari 1809 te Rouaan, ontving zijn opleiding aan de normaalschool aldaar en werd eerst hoogleeraar in de geschiedenis aan het collège te Rouaan en vervolgens in 1849 rector van de normaalschool aldaar. Hij leverde: „Journal d'Olivier Lefèbre d'Ormesson" (Parijs 1860—1862, 2 dln.), „Mémoires du duc de Saint-Simon" (1856—1858, 20 dln.; 2de druk met *Reignier*, 1873—1874), „Mémoires de mademoiselle de Montpensier" (1858—1859, 4 dln.; 2de druk 1866—1869) en de „Lettres du cardinal Mazarin pendant son ministère" (1872—1891, 6 dln.). Zelf schreef hij: „Histoire de Rouen sous la domination anglaise" (1840), „Histoire de Rouen pendant l'époque communale, 1150—1382" (1844, 2 dln.), „De l'administration de Louis XIV" (1849), „Histoire de l'administration monarchique en France depuis Philippe-Auguste jusqu'à la mort de Louis XIV" (1855), „Dictionnaire historique des institutions, moeurs et coutumes de la France" (6de druk 1884, 2 dln.), „Marie Stuart et Catherine de Médicis" (1858), „Mémoires sur Fouquet" (1862, 2 dln.), „Saint-Simon, considéré comme historien de Louis XIV" (1865), „Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV" (1878—1880, 4 dln.) en „Histoire de France sous le ministère de Mazarin" (1882—1883, 3 dln.). Al deze geschriften onderscheiden zich door een groote geleerdheid en tevens door een boeienden verhaaltrant. In 1866 werd *Chéruel* rector der academie te Straatsburg en later van die te Poitiers, tot 1874. Hij overleed den 2den Mei 1891 te Parijs.

Cherusken is de naam van een Germaansch volk, dat tusschen de Wezer en de Elbe ten N. van den Harz woonde en door *Drusus* (12 en 9 v. Chr.) en *Tiberius* (4 na Chr.) slechts voorbijgaand onderworpen werd. Zij maakten onder *Arminius* (zie aldaar) aan de veroveringen der Romeinen door den slag in het Teutoburgerwoud (9 na Chr.) een einde, weerstonden ook *Germanicus* van 14 tot 16 nog met succes en werkten de veroveringsplannen van den Markoman *Marbod* van 18 tot 20 tegen. Onder *Claudius* kozen de Cherusken *Italicus*, den in Rome levenden neef van *Arminius* en zoon van diens broeder *Flavus*, tot koning; deze werd wel spoedig verdreven, doch door de Longobarden weder teruggevoerd. Ten tijde van *Diocletianus* was *Chariomer* koning, die door de Katten verdreven, te vergeefs de hulp der Romeinen inriep. Nog in de 4de eeuw traden de Cherusken als een afzonderlijk volk op, maar zij smolten daarna met de Saksen samen.

Cherville, *Gaspard Georges* markies *van*, een Fransch schrijver, den 11den December 1821 te Chartres geboren, was langen tijd een ijverig medewerker van *Alex. Dumas, père*, maar legde zich later meer op de jachtliteratuur toe. Hij overleed den 10den Mei 1898 te Noisy-le-Roy. In het jaar 1862 verscheen zijn eerste zelfstandig werk „Les aventures d'un chien de chasse" (2de druk 1882). Hij leidde de uitgave van het prachtwerk „La vie à la campagne" (3 dln., Parijs 1879—1885) en schreef onder denzelfden titel in den „Temps" een menigte voortreffelijke artikelen over het landleven. Verder verdienen vermeld te worden: „Histoire d'un trop bon chien" (Parijs 1867, geïll. uitgave 1884), „Pauvres bêtes et pauvres gens" (1869), „Histoire naturelle en action" (1873), „La chasse aux souvenirs" (1875), „Contes de chasse et de pêche" (1878), „Les bêtes en robe de chambre" (1882), „Le gibier plume et poil" (2 dln., 1884—1885), „Les mois aux champs" (1886), „Chiens et chats" (1888, geïllustreerd door *Lambert*), „Les oiseaux chanteurs" (1891), „Muguette" (1891), „Nouveaux contes d'un coureur des bois" (1893), „Récits de terroir" (1893) en „Les éléphants" (1895).

Chesapeakebaai is de naam van een inham aan de Oostkust der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, tusschen 36° 45′ en 39° 36′ N. Br. gelegen. Zij bezit een lengte van 320 km., is 10—55 km. breed en ontvangt de rivieren James, York, Rappahannock, Potomac, Patapsco en Susquehanna van het W., de Captank en Nanticoke van het O., in breede aestuariën, die voor een deel voortreffelijke havens vormen, zooals bij Baltimore, Washington, Newport News en Norfolk. De oevers zijn laag, de door eilanden omzoomde oostkust is gedeeltelijk moerassig. Een kanaal (27 km. lang) verbindt de Chesapeakebaai met de Delaware, een ander (70 km.) met de Albemarlesund, een derde, het Chesapeake-Ohio-kanaal (295 km.), voert langs den Potomac naar Cumberland, den Potomac bij Georgetown op een 426 m. lang en 11,5 m. hoog aquaeduct overschrijdend.

Cheshire is de naam van een graafschap aan de westkust van Engeland. Het wordt ten N. door de graafschappen Lancashire en Yorkshire, ten O. door Derby, ten Z.O. door Stafford, ten Z. door Shropshire, ten W. door Denbigh en Flint en ten N.W. door de Iersche Zee begrensd en telt op een oppervlakte van 2659 v. km. een bevolking van (1911) 895 410 inwoners. Chester, de hoofdstad, Birkenhead en Stockport zijn sedert 1888 afzonderlijke graafschappen. Het hoofdmiddel van bestaan is veeteelt, en de *Cheshire-* of *Chesterkaas*, waarvan jaarlijks 11 000 000 kg. geproduceerd en in groo-

te hoeveelheid uitgevoerd wordt, is van ouds beroemd.

Chesnelong, *Pierre Charles,* één van de leiders der ultramontaansche partij in Frankrijk, werd den 14den April 1820 te Orthez (departement Basses Pyrénées) geboren. Nadat hij zich een voorstander van het Keizerrijk had betoond, werd hij in 1860 maire van Orthez en in 1865 en 1869 afgevaardigde naar het Wetgevend Lichaam, en sedert den 7den Januari 1872 was hij lid der Nationale Vergadering, voegde zich bij de uiterste rechterzijde en was een der vurigste Legitimisten. Hij hield in October van dat jaar te Salzburg een samenkomst met den graaf *van Chambord* en leverde gunstige berichten omtrent de gevoelens en wenschen van den Pretendent. Terwijl hij in de Nationale Vergadering zijn strijd tegen de Republiek voortzette, plaatste hij zich tevens aan het hoofd van de clericale beweging, werd voorzitter van de R.-Katholieke vereenigingen, bevorderde met ijver de stichting van R.-Katholieke universiteiten en nam de leiding op zich van vergaderingen der clericale partij, waar zijn populaire bespraaktheid hem grooten bijval bezorgde. In 1877 werd hij tot senator gekozen; hij overleed in Juli 1899 te Orthez.

Chesney, *Francis Rawdon,* een Engelsch generaal en reiziger, bekend als de eerste ontwerper van een weg over land naar Indië, werd geboren in 1789 te Ballyrea in Ierland. Hij ontving zijn opleiding aan de militaire academie te Woolwich, werd in 1815 benoemd tot kapitein der artillerie, diende eenigen tijd te Gibraltar, bezocht daarop in Frankrijk, Italië en Duitschland de slagvelden, welke vermaard waren geworden in de krijgsgeschiedenis van Napoleon, en bevond zich in 1829 op weg naar Konstantinopel, om de Turken bij te staan tegen de Russen, toen de vrede van Adrianopel een einde maakte aan den oorlog. Voorzien van aanbevelingsbrieven aan de Turksche gezaghebbers, bezocht hij ook dáár het tooneel van den strijd en schreef: „Narrative of the Russo-Turkish campaigns of 1828—1829". Dit boek werd echter eerst gedrukt in 1854, lang na het beroemde en meer bekende werk van graaf *von Moltke.* Voorts begaf zich *Chesney* naar Klein-Azië en Egypte, met het doel, het vraagstuk op te lossen van een rechtstreeksch stoombootverkeer naar Indië, hetzij langs den Eufraat, hetzij over de Roode Zee. Hij bevoer deze laatste en toonde aan, dat het mogelijk was, in 21 dagen van Suez naar Bombay te stoomen. Hij richtte dan ook den 20sten October 1830 een memorie aan den Engelschen gezant sir *R. Gordon,* waarin hij de opgave der ingenieurs van *Napoleon I* bestreed en het graven aanraadde van een dergelijk kanaal, als later door *De Lesseps* is tot stand gebracht. Deze memorie bleef echter rusten in de archieven van het ministerie en werd eerst in lateren tijd, toen het werk van *De Lesseps* zou ten uitvoer worden gebracht, door een dagbladschrijver te Londen openbaar gemaakt. *Chesney* zette zijn reis voort door de woestijnen van Arabië en Palestina, bereikte bij Ana den Eufraat en zakte op een door hem zelf gebouwd vlot die rivier af tot aan de Perzische Golf (Januari 1831). Op dezen tocht, die vergezeld ging van vele gevaren en bezwaren en waarover hij bij zijn terugkeer een rapport inleverde aan het ministerie, volgde later de expeditie naar den Eufraat; zij vertrok onder leiding van *Chesney* in 1835 uit Engeland, rukte voorwaarts tot aan den Eufraat en tot aan de Indische Zee en bewees de mogelijkheid van een postverbinding met Indië langs den Eufraat en langs den Tigris. Van deze expeditie gaf *Chesney* eenige mededeelingen in de werken van de Geographical Society te Londen en een uitvoerig bericht in zijn geschrift: „Expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris" (1850, 2 dln.), gevolgd door zijn: „Narrative of the Euphrates expedition 1835—1837" (1868). In 1855 zag hij zich bevorderd tot generaal-majoor, in 1860 tot luitenant-generaal en in 1866 tot generaal. Hij overleed den 31sten Januari 1872 te Ballyrea. Ook leverde hij het belangrijke geschrift: „Observations on the past and present state of firearms etc." (1852).

Chesney, Charles, een zoon van den vorige en eveneens een Britsch hoofdofficier, trad in 1845 in dienst van het korps ingenieurs en werd leeraar in de krijgsgeschiedenis aan de school van den generalen staf. Zijn „Waterloo lectures" (1870) wekten groot opzien, daar hij de beslissing over den slag bij Waterloo toekende aan de komst der krijgsmacht van *Blücher,* hetgeen in strijd was met het in Engeland algemeen aangenomen gevoelen. Zijn essays, in het licht verschenen onder den titel: „Modern military biography", bevatten een reeks van degelijke geschriften, o.a. over de Taipingrevolutie in China. Hij overleed te Londen den 19den Maart 1876.

Chester is de naam van een stad (city) in het graafschap Cheshire (zie aldaar) in het westelijk deel van Engeland. Het ligt op een rotsachtige hoogte aan de bevaarbare Dee, 12 km. boven haar mond in een ondiep aestuarium. De uit den Romeinschen tijd afkomstige, 4—12 m. hooge muur vormt tegenwoordig een 2350 m. langen wandelweg rondom de stad. De elkander rechthoekig snijdende straten zijn in de rotsen uitgehouwen en hebben gedeeltelijk aan beide zijden doorloopende galerijen of „rows". Over de rivier voeren een oude brug met 7 bogen en de nieuwe Grosvenorbrug in één boog van 60 m. spanning. De merkwaardigste gebouwen zijn: de kathedraal, een gebouw uit rooden zandsteen in Noorschen en Gotischen stijl opgetrokken, gedeeltelijk nog uit de 12de eeuw, in 1876 door *G. Scott* gerestaureerd; de Werburghabdij, die reeds vóór 700 jaren een van de rijkste van Engeland was; de thans grootendeels vervallen kerk van *Johannes den Dooper* uit de 11de eeuw, buiten de stadsmuren. Van het oude, door *Willem den Veroveraar* gebouwde slot is nog slechts een vierhoekige toren (Caesar's Tower) aanwezig. Op zijn plaats staat tegenwoordig een groep van gebouwen, die als gerechtshof, gevangenis en kazernen dienen. Onder de nieuwere gebouwen zijn de voornaamste: het stadhuis, het in den vorm van een kapel gebouwde concertgebouw, het Grosvenormuseum (met Romeinsche oudheden), het hoofdpostkantoor en de kunst-

school. De bevolking telde in 1911: 39 028 zielen. Chester heeft een alleen voor kustvaarders toegankelijke haven en is door het Ellesmerekanaal met Ellesmere Port aan de Mersey verbonden. Belangrijk is de schoenfabricage en vooral de handel in kaas, ook die in zout, steenkool, lood en Iersch linnen. Chester is de zetel van een Anglikaanschen bisschop, heeft een kweekschool voor onderwijzers en een Latijnsche school *(King's school)*. Buiten de muren ligt de beroemde renbaan *Roodee*, 6 km. ten Z. van de stad *Eaton Hall*, het prachtige, van 1876 tot 1884 door *Waterhouse* volledig verbouwde landgoed van den hertog van Westminster.

Chester heette ten tijde der Romeinen *Deva* en was het strandkwartier van het 20ste legioen. Aan het Romeinsche *Castrum* herinnert de tegenwoordige naam der stad. Na de verovering door de Noormannen werd Chester de hoofdstad van een graafschap, dat in 1237 door de Kroon geannexeerd werd. Later was Chester de voornaamste vesting tegen Wales; gedurende den Burgeroorlog was het het voornaamste steunpunt der Royalisten, dat zich eerst na een langdurig beleg in 1646 aan het leger van het Parlement overgaf.

Chester is de naam van een stad in de Vereenigde Staten van N.-Amerika, in Pennsylvanië, graafschap Delaware gelegen. Zij ligt aan de Delaware, 20 km. beneden Philadelphia, heeft een theologisch seminarium, scheepswerven, wol- en katoenfabrieken en telt (1910) 38 537 inwoners. Chester is de oudste kolonie in Pennsylvanië, werd in 1643 door Zweden gesticht en droeg eerst den naam van Upland.

Chesterfield is de naam van een stad (municipal borough) in het N.O. deel van Derbyshire (Engeland). Zij ligt aan de Rother en het Chesterfield-kanaal (naar de Trent), heeft een oude kerk met een 70 m. hoogen „hangenden" (crooked) toren, een oude school voor kosteloos onderwijs, een technische school, een instituut (met bibliotheek en museum) en (1911) 37 406 inwoners. De stad heeft ijzergieterijen, kant- en katoenfabrieken, machinebouw en pottebakkerijen. In de nabijheid vindt men kolenmijnen. Ten Z.O. ligt *Harwich Hall*, het landgoed van den hertog van Devonshire, van 1590 tot 1597 gebouwd met herinneringen aan *Maria Stuart*, die in het naburige, nu vervallen kasteel als gevangene verblijf hield.

Chesterfield, *Philip Dormer Stanhope,* graaf *van,* een Engelsch staatsman, redenaar en schrijver, werd den 22sten September 1694 te Londen geboren. Hij studeerde te Cambridge en vertoefde vervolgens geruimen tijd te Parijs. Toen *George I* den troon beklommen had, werd hij kamerheer bij den prins *van Wales* en lid van het Lagerhuis; later in 1726, na den dood van zijn vader, lid van het Hoogerhuis, en hij onderscheidde zich steeds door zijn vrijzinnige denkbeelden. In 1728 vertrok hij als buitengewoon gezant naar ons land, daarna werd hij opperhofmeester van *George II*, vice-koning van Ierland en in 1747 staatssecretaris. Weldra nam hij zijn ontslag, om zich aan zijn studie en aan zijn vrienden te wijden, en overleed den 24sten Maart 1773. Zijn geestige „Letters to his son" (Londen 1774, 2 dln.) werden met grooten bijval ontvangen, en van zijn overige geschriften vermelden wij: „Miscellaneous works" (Londen 1777, 2 dln.) en „Posthumous pieces" (Londen 1778).

Chesterfieldeilanden is de naam van een sedert 1879 aan Frankrijk behoorende groep koraaleilanden van 0,8 v. km. oppervlakte, gelegen op 20° Z.Br. en 158° 30' O.L. v. Gr. ten W. van de N. punt van Nieuw-Caledonië in den Grooten Oceaan. Men vindt er rijke guanolagen.

Chesterkaas is de naam eener kaassoort (zie *Kaas*), aldus genoemd naar de stad Chester (zie aldaar), waar zij vooral verkocht wordt. Zij wordt bereid in het graafschap Cheshire (zie aldaar).

Chetieten. Zie *Hetieten.*

Chev. is bij namen van insecten de afkorting van *Auguste Chevrolat,* een Fransch entomoloog (1799—1884).

Chev. is bij namen van planten de afkorting van *François Fulgis Chevallier,* geboren den 2den Juli 1796 te Parijs, overleden den 24sten December 1840 te Freiburg. Hij schreef „Flora der omgeving van Parijs" en eenige verhandelingen over korstmossen.

Chevalier beteekent ridder en is de erfelijke titel van een deel van den vroegeren Franschen adel, alsook de naam der leden van ridderorden.

Chevalier d'honneur of hofkavalier is de begeleider van een vorstelijk persoon — *Chevalier d'industrie* beteekent bedrieger — *Chevalier sans peur et sans reproche* beteekent ridder zonder vrees of blaam en was de eeretitel voor verschillende ridders der Middeleeuwen, bijv. van *Bertrand du Guesclin, Louis de la Tremouille,* maar vooral wordt er *Bayard* mee bedoeld — *Chevalier de la triste figure* is een bijnaam van Don *Quichote.*

Chevalier d'or was de naam van een gouden muntstuk met het Malteserkruis.

Chevalier, *Jacob,* was een der medeplichtigen aan het verraad, in 1426 tegen hertog *Jan van Brabant* gesmeed. Toen deze in het bosch van Soignies op de jacht was, volgde *Chevalier* hem met een van spijkers voorzienen ringkraag, ten einde hem daarmede te worgen. De aanslag mislukte, de booswicht kwam in hechtenis, doch *Jan* was niet te bewegen, hem ter dood te doen veroordeelen. Hij werd in den kerker geworpen, en eerst na het overlijden van *Jan* (1427) op last van diens opvolger *Philips* onthoofd en gevierendeeld.

Chevalier, *Nicolas,* een Fransch archaeoloog, geboren te Sedan in de tweede helft der 17de eeuw, kwam na de herroeping van het Edict van Nantes in Nederland en vestigde zich eerst te Amsterdam, toen te Utrecht en daarna weder te Amsterdam als boekhandelaar, kunstkooper, drukker en stempelsnijder, en overleed omstreeks 1720 in behoeftige omstandigheden in laatstgenoemde stad. Hij heeft een groot aantal werken geschreven, van welke wij noemen: „Histoire de Guillaume III, roy d'Angleterre, par médailles, inscriptions, arcs de triomphe etc." (1692), „Relation des campagnes de l'an 1708 et 1709 par médailles" (1709), en vooral

zijn „Recherches curieuses d'antiquités, venues d'Italie, de la Grèce, d'Egypte, et trouvées à Nimègue, à Xanten etc.", behelzende een beschrijving van zijn eigen belangrijk kabinet, dat later aan den graaf *Tavulla*, gezant van Portugal, werd verkocht, terwijl het vervolgens gedeeltelijk te Leiden, gedeeltelijk te Dresden en gedeeltelijk bij den graaf *van Wassenaar Obdam* tot verrijking der musea heeft gediend.

Chevalier, *Michel,* een Fransch staathuishoudkundige, werd geboren den 13den Januari 1806 te Limoges. In 1824 werd hij leerling der Polytechnische school te Parijs. Ingenomen met de theorieën der school van *Saint-Simon,* verkreeg hij de redactie der „Globe", welk dagblad door de Saint-Simonisten gekocht was, om het tot orgaan van de nieuwe sociale leerstellingen te maken. Bij de scheuring tusschen *Bazard* en *Enfantin* volgde hij laatstgenoemde naar Ménilmontant en werd medewerker aan het „Livre nouveau", het toekomstige evangelie der Saint-Simonisten. In 1832 meende de regeering paal en perk te moeten stellen aan de buitensporigheden der nieuwe leer en werd ook *Chevalier* tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld. Nog vóór het einde van zijn straftijd werd hij echter door minister *Thiers* naar de Vereenigde Staten van Amerika gezonden, om aldaar een studie van de kanalen en spoorwegen te maken. In deze betrekking schreef hij van de verschillende steden uit, die hij bereisde, een reeks brieven voor het „Journal des Débats", die groot opzien wekten en later uitgebreid, onder den titel „Lettres sur l'Amérique du Nord" (2 dln., Parijs 1836 en 1842), in boekvorm verschenen. Ook schreef hij „Des intérêts matériels en France, travaux publics, routes, canaux, chemins de fer" (Parijs 1838, 7de druk 1843), dat een lange reeks practische verbeteringen bevat. In 1836 benoemd tot ridder van het legioen van eer, in 1840 tot hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan het Collège de France en in 1841 tot chef-ingenieur van den mijnbouw, werd hij in 1845 door de kiezers van het departement Aveyron naar de Kamer afgevaardigd, waar hij met de meerderheid stemde, die tegen iedere staatkundige verandering was, terwijl hij in het „Journal des Débats" voor de vrijzinnigste staathuishoudkundige denkbeelden opkwam. Na de Februarirevolutie van 1848 bestreed hij de socialistische stellingen van *Louis Blanc* en verdedigde in zijn „Lettres sur l'organisation du travail" (Parijs 1848) het oude staathuishoudkundige stelsel, dat door de nieuwe richtingen van dien tijd zoo heftig werd aangevallen. Na den coup d'état van den 2den December 1851 werd hij staatsraad in gewonen dienst en in 1860 senator. Van toen af deed hij zich als groot voorstander van den vrijhandel kennen en deed o.a. veel om het Engelsch-Fransche handelsverdrag van 1860 tot stand te doen komen. Op de wereldtentoonstelling te Londen in 1862 was hij voorzitter der internationale jury en in 1867 redigeerde hij de berichten over de tentoonstelling te Parijs. Deze zijn in een lijvig werk verschenen en met een inleiding van *Chevalier* voorzien, onder den titel „Exposition universelle de 1867 à Paris. Rapports du Jury international" (13 dln., Parijs 1868). Verder heeft hij geschreven: „Cours d'économie politique" (3 dln., Parijs 1842—1850 en 1855—1860, het derde deel verscheen in 1850 onder den titel „La monnaie"), „Essais de politique industrielle, souvenirs de voyage: France, république d'Andorre, Belgique, Allemagne" (Parijs 1852). *Chevalier* was een vaardig schrijver, wiens economische meening zich echter eerst langzaam heeft gevormd. Onder de regeering van *Napoleon III* had hij voor een groot deel de leiding der economische politiek van Frankrijk. Toenmaals waren zijn meeningen geheel in overeenstemming met die van *Cobden*. Het beroemde Fransch-Engelsch handelstractaat van den 23sten Januari 1860 was het werk van *Chevalier*. In Februari 1851 opende het Institut de France zijn poorten voor hem. Hij overleed den 28sten November 1879 te Château de Montplaisir bij Lodève (Hérault).

Chevalier, *Auguste,* een Fransch Afrikareiziger, werd in 1873 te Domfront geboren, deed sedert 1898 een aantal reizen in Fransch West-Afrika, vooral met het oog op plantengeografische onderzoekingen en tot het opsporen van nuttige gewassen, in het bijzonder van katoenplanten. In 1909 bereisde hij het brongebied van den Niger en de gronsstreken tusschen Liberia en de Ivoorkust, in 1910 den middelloop van den Niger. Met anderen samen gaf hij het werk uit „Les végétaux utiles de l'Afrique tropicale française" (Parijs 1905 v.v.).

Chevalier, *Sulpice.* Zie *Gavarni.*

Chevallier, *Paulus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 10den September 1722 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden in de godgeleerdheid, werd achtereenvolgens beroepen te Sloten, te Rijswijk en te Groningen en aanvaardde in laatstgenoemde stad in 1752 het hoogleeraarsambt. Hij overleed aldaar den 7den Maart 1796. Hij was een grondig geleerde en heeft onderscheiden geschriften — echter niet van grooten omvang — in het licht gegeven.

Chevallier, Pierre, een zoon van den voorgaande, den 22sten November 1760 te Groningen geboren, studeerde eveneens in de theologie, werd achtereenvolgens predikant te Lellens, bij de Waalsche gemeenten te Naarden en te Zwolle, in 1787 privaat-docent aldaar, kwam in 1794 te Harderwijk, daarna te Amsterdam weder in dienst, en overleed aldaar den 16den Augustus 1825. In 1810 onderwees hij koning *Lodewijk* in de Nederlandsche taal. Hij heeft eenige kleine geschriften uitgegeven.

Chevau-légers (dikwijls ten onrechte *Chevaux-légers* geschreven) was oorspronkelijk de naam van een compagnie lichte ruiterij, ten behoeve van het Huis des Konings door *Hendrik IV* van Frankrijk opgericht. In 1660 werden 2 compagnieën „Chevau-légers de la Reine" opgericht. Volgens de ordonnantie van 1776 moest elk cavalerieregiment uit 5 escadrons, waaronder één Chevau-légers, bestaan, en in 1779 werden de 24 escadrons Chevau-légers tot 6 regimenten vereenigd en de Chevau-légers der garde ontbonden. Oostenrijk, Italië en eenige Duitsche staten namen dien naam over. In Frankrijk werden uit de Chevau-légers onder *Napo-*

leon I Chasseurs à cheval en Lanciers gevormd; Oostenrijk gaf ze in 1852 den naam van Ulanen; het groothertogdom Hessen den zijnen dien van dragonders. Tegenwoordig bestaat de naam Chevau-légers nog slechts in Beieren en als Cavalleggierri in Italië.

Chevé, *Emile Joseph Maurice,* geboren in 1804 te Douarnenez, was oorspronkelijk geneesheer, maar is bekend als de vertegenwoordiger eener bijzondere methode van elementair muziekonderwijs, dat in hoofdzaak neerkomt op het gebruik van cijfers in plaats van noten, waardoor het noten leeren wordt vermeden en het intervallen treffen bij het zingen vergemakkelijkt. Deze methode, oorspronkelijk van *Pierre Galin* (geboren 1786, overleden den 31sten Augustus 1821), maakte hij meer bekend in een aantal werken, gemeenschappelijk geschreven met zijn vrouw *Nanine Paris* en haar broeder *Aimé.* Daardoor werd de methode *Galin-Paris-Chevé,* kortweg ook *Chevé* genoemd, spoedig populair. *Chevé* overleed den 26sten Augustus 1864.

Chevillard, *Camille,* een Fransch componist en dirigent, den 14den October 1859 te Parijs geboren, een zoon van den violoncellist *Alexandre Chevillard* (geboren den 15den Januari 1811 te Antwerpen, overleden den 18den December 1877 te Parijs, leeraar aan het Parijsch conservatorium en stichter der „Société des derniers quatuors de Beethoven"), studeerde aan het conservatorium te Parijs pianospel en compositie, werd in 1897 tijdelijk opvolger van zijn schoonvader *Lamoureux* als dirigent der naar dezen genoemde concerten en in 1899 definitief leider daarvan. Hij heeft niet alleen uitmuntende verdiensten als dirigent, doch ook is hij een der Fransche toonkunstenaars, die van grooten invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de concertmuziek in Frankrijk. Met het *Lamoureux*-orkest maakte hij tal van reizen buiten Frankrijk; van 1912 tot 1914 speelde het orkest des zomers in het Kurhaus te Scheveningen. Verder heeft *Chevillard* ook naam gemaakt als componist van kamermuziek en orkestwerken.

Cheville, *Pas de,* is de naam van een pas in de Freiburger Alpen aan de grens der Zwitsersche kantons Waadt en Wallis, ten N.O. van de Rhônebocht. De weg, gedeeltelijk rijweg, gedeeltelijk voetpad, stijgt van Bex uit door het bosch- en weidenrijke dal van Avançon tot den pas, 2049 m. hoog, vanwaar men een mooi uitzicht heeft. Aan de N. zijde steken de steile wanden van den Diableret (3251 m. hoog), aan de Z. zijde de rotskoppen van den Grand-Moveran (3061 m. hoog) er boven uit. Van hier uit daalt de weg snel naar het kleine meer van Derborence, dat door een bergstorting van den Diableret ontstaan is, loopt vervolgens door een puinveld naar het Val de Triqueut en langs de linkerzijde daarvan, hoog boven de schuimende Lizerne, naar het Rhônedal, dat hij bij Conthey bereikt. Van Bex naar Contey duurt de tocht 10—11 uur.

Cheviot is de naam voor een weefsel vervaardigd uit grove wol, in het bijzonder Crossberdwol, en wordt gebruikt voor het vervaardigen van kleedingstukken. Al naarmate de grondstof tot kamgaren of tot strijkgaren verwerkt is, wordt het weefsel meer of minder glad. In het algemeen voelt cheviot hard en ruw aan en is altijd eenigszins los, daar de grove wolsoorten niet altijd samenpakken; indien de wol niet met kunstwol of afvalproducten vermengd is, zijn kleedingstukken uit cheviot echter zeer duurzaam. Het vervaardigen van cheviot is een der voornaamste takken van de wolindustrie, hoewel in hoofdzaken niet afwijkend van de andere takken dezer nijverheid.

Cheviots of *Cheviot Hills* is de naam van een bergketen, 56 km. lang, gelegen tusschen Northumberland en Roxburghshire, die de grens tusschen Engeland en Schotland vormt en een hoogte van 867 m. bereikt. De kern van het gebergte bestaat uit porfier. De hoogste deelen zijn met moeras bedekt, maar de dalen zijn vruchtbaar en rijk aan weiden. Zeer veel wordt er aan schapenteelt gedaan. Talrijke zijrivieren van Tyne, Tweed en Esk ontspringen op deze bergketen.

Cheviotschaap. Zie *Schaap.*

Chevr. Zie *Chev.*

Chevreau, *Julien Théophile Henri,* een Fransch staatsman, werd geboren in 1823 te Parijs. Nadat hij van zijn vader, die lid van het Wetgevend Lichaam was, zijn opleiding ontvangen had, vergezelde hij zijn vriend *Laurent-Pichat* in 1841 op een reis door Italië, Griekenland, Egypte en Syrië, waarna de beide reismakkers een deel gedichten: „Les voyageuses" (1844), uitgaven. *Chevreau,* een ijverig Bonapartist, deed zijn best om na 1848 de candidatuur van *Lodewijk Napoleon* voor het presidentschap te bevorderen en werd hiervoor beloond door een benoeming tot prefect van het departement Ardèche (1849). Den 2den December 1851 ondersteunde hij den staatsgreep en werd dientengevolge secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken en in 1853 staatsraad. Oneenigheid met graaf *Persigny* gaf aanleiding, dat hij zijn betrekking nederlegde, waarna hij als prefect in het departement Loire Inférieure werd geplaatst. Hier stichtte hij veel goeds; hij verbeterde het lot der arbeiders, deed het groote Hôtel-Dieu te Nantes verrijzen, riep een onderstandsvereeniging in het leven en bevorderde te Nantes de tabaksnijverheid. In 1864 werd hij prefect van het Rhônedepartement. Toen *Ollivier* in 1870 de teugels van het bewind in handen nam en den prefect der Seine *Hausmann* ontsloeg, kwam *Chevreau* in diens plaats. Na de aftreding van *Ollivier* werd hij, zonder zijn betrekking als prefect te verliezen, in het Kabinet *Palikao* minister van Binnenlandsche Zaken, doch de gebeurtenissen van den 4den September 1870 beroofden hem van al zijn posten en deden hem naar Brussel trekken. In 1885 werd hij gekozen tot afgevaardigde voor Ardèche. Hij overleed te Yerres in 1903.

Chevreul, *Michel Eugène,* een Fransch scheikundige, den 31sten Augustus 1786 te Angers in het departement Maine-et-Loire geboren, studeerde te Parijs en werd in 1809 assistent van zijn leermeester *Vauquelin.* In 1813 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de natuurwetenschappen aan het Lycée Charlemagne, in 1820 daarenboven tot examinator aan de Polytechni-

sche school en in 1824 tot directeur der ververij bij de gobelinfabriek. Van 1830 tot 1879 was hij hoogleeraar aan het Collège de France; hij overleed den 9den April 1889 te Parijs, bijna 103 jaren oud. Hij schreef: „Recherches chimiques sur les corps gras d'origine animale" (1823, nieuwe druk 1889), „Considérations générales sur l'analyse organique et ses applications" (1824), „Recherches sur la teinture" (1826), „Leçons de chimie appliquée à la teinture" (1831, 2 dln.), „De la loi du contraste simultané des couleurs et de l'assortiment des objets coloriés" (1839; nieuwe druk 1840), „Théorie des effets optiques que présentent les étoffes de soie" (1846), „Recherches chimiques sur la teinture" (1862 v.v.), „Des couleurs et de leurs applications aux arts industriels à l'aide des cercles chromatiques" (1864; nieuwe druk 1888), „Introduction à l'histoire des connaissances chimiques" (1866), „Histoire des principales opinions de la nature chimique des corps" (1869), „De la baguette divinatoire, du pendule explorateur et des tables tournantes" (1854). Zijn standbeeld (door *Guillaume*) werd in 1886 in het museum voor natuurlijke historie geplaatst.

Chevreuse, *Marie van Rohan,* hertogin *van,* werd in 1600 geboren en huwde op den leeftijd van 17 jaar met den connétable van Luynes. Na 4 jaar reeds weduwe, huwde zij den hertog *van Chevreuse* en nam daarna deel aan de in die dagen zoo talrijke intriges en samenzweringen, den laatsten tegenstand van den hoogen adel tegen de onbeperkte koninklijke macht. Door *Richelieu,* wiens gevaarlijkste tegenstandster zij was, naar Engeland verdreven, keerde zij na den dood van *Lodewijk XIII* in 1643 terug en bemoeide zich na 1650 ijverig met de Fronde. Met den grooten *Condé* trad zij in enge verbinding en onderwierp zich eerst, toen de zaak geheel verloren was. Zij overleed in 1679.

Chevron is de naam van een onderscheidingsteeken voor onderofficieren, uit het Fransche leger afkomstig en ook in het Nederlandsche ingevoerd. Het bestaat uit hoekvormig op den mouw genaaide tressen. Ook werden aldus genoemd soortgelijke tressen, welke in overeenstemming met hun aantal of bijzondere kenteekenen bij onderofficieren en minderen het aantal dienstjaren aanwijzen.

Als zoodanig zijn zij tegenwoordig vervangen door een gekroonde letter W.

Chevron in de wapenkunde. Zie *Keper.*

Chevronel in de wapenkunde is een smalle keper (zie *Keper).*

Chevronraderen of *pijlraderen.* Zie *Tandraderen.*

Cheyenne is de naam der hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Wyoming, graafschap Laramie. Zij ligt 1851 m. boven den zeespiegel aan de Union-Pacificlijn, bezit een kapitool, een bibliotheek, spoorwegwerkplaatsen, schaatslijperijen, veel veehandel en telt (1911) 11 320 inwoners.

Cheyne, *Thomas Kelly,* een Engelsch theoloog en bijbelcriticus, werd den 18den September 1841 te Londen geboren. Van 1868 tot 1880 was hij „fellow" van het Balliol College te Oxford, van 1880 tot 1885 predikant te Tendring in Essex. In 1885 werd hij hoogleeraar in de Bijbelsche exegese en kanonikus van Rochester. Sedert 1884 was hij lid van de Old Testament Revision Company. Behalve commentaren op de profeten *Jesaja, Jeremia, Hozea* en *Micha,* schreef hij: „Notes and criticisms on the hebrew text of Isaiah" (Londen 1868), „The book of Psalms" (Londen 1884, 2de druk 1888, omgewerkt 1904), „Job and Solomon" (Londen 1887), „Jeremiah, his life and times" (Londen 1888), „The origin and religious contents of the psalter" (Londen 1891), „Aids to the devout study of criticism" (Londen 1892), „Founders of Old Testament criticism" (Londen 1894), „Introduction to the book of Isaiah" (Londen 1895), „Jewish religious life after the Exile" (Londen 1898), „Isaiah" (critische textuitgave met vertaling, Londen 1897—1899), „The christian use of the Psalms" (Londen 1899). *Cheyne* was medeuitgever van de „Encyclopaedia Biblica" (Londen 1899—1903) en ook van de „Critica Biblica" (Londen 1903). In 1908 trad hij als hoogleeraar af.

Cheyne-Stokes, *Ademhalingsverschijnselen van,* noemt men een zekere verandering der gewone ademhaling. Zij komt voor bij sommige ernstige ziekten (hartvervetting, uraemie, beroerte, hersenziekten) en openbaart zich door een vrij lang ophouden der ademhaling, eerst gevolgd door een flauwen, schier onmerkbaren ademtocht en dan door een gedurig diepere en eindelijk zeer krachtige ademhaling, waarna deze allengs weder flauwer wordt en ten slotte weder eenigen tijd tot stilstand komt. Dit verschijnsel ontstaat door een vermindering der prikkelbaarheid van het in het verlengde merg gelegen centrum der ademhaling en is gewoonlijk een bedenkelijk teeken voor het verloop der ziekte. Het ontleent zijn naam aan de beide Engelsche artsen, die dit verschijnsel het eerst hebben beschreven, namelijk *George Cheyne* (geboren in 1671, overleden te Bath den 12den April 1743) en *William Stokes* (geboren in 1804, overleden te Dublin den 7den Januari 1878).

Cheysson, *Emile,* een Fransch staathuishoudkundige en statisticus, werd den 18den Mei 1836 te Nîmes geboren en op 18-jarigen leeftijd toegelaten tot de Ecole polytechnique te Parijs, waarvan hij na twee jaren overging naar de Ecole des ponts et chaussées. In 1870, gedurende het beleg van Parijs, werd hij belast met de meelproductie en bleef hij daarna werkzaam in technische staatsbetrekkingen. Toen hij in 1877 aan het hoofd werd geplaatst van de cartografische afdeeling van het ministerie van openbare werken, vormde hij dit bureau om tot een administratief en technisch statistisch bureau, dat het „Bulletin de statistique et de législation comparée" en het „Album annuel de statistique graphique" uitgaf. Reeds in 1867 was hij de medewerker geworden van *Frédéric Leplay* bij de door dezen uitgegeven „Ouvriers européens" en „Ouvriers des deux mondes", series van monographieën over het leven van arbeidersfamilies *(budgets ouvriers).* Van 100 van deze arbeidersbudgets heeft hij een synthetisch overzicht saamgesteld. Als hoogleeraar aan de

Ecole nationale des mines en de Ecole libre des sciences politiques heeft hij zijn leerlingen geduldig universitair seminariewerk geleerd. Sedert 1901 was hij lid van het Institut de France. In 1885 behoorde hij tot de oprichters van het Institut international de statistique. Tal van geschriften verschenen van zijn hand, die in verschillende tijdschriften zijn opgenomen. Hij overleed den 7den Februari 1910 te Leysin sur Aigle.

Chézy, *Antoine Léonard de,* een Fransch orientalist, den 15den Januari 1773 te Neuilly geboren, ontving zijn opleiding aan de Polytechnische school, legde zich vervolgens toe op het Sanskrit, werd in 1815 hoogleeraar in deze taal aan het Collège de France en overleed den 31sten Augustus 1832. Zijn belangrijkste werk is een uitgave en een Fransche vertaling van het drama: „Sakuntala" van *Kâlidâsa* (Parijs 1830).

Chézy, Helmine de, geboren *von Klencke,* de echtgenoot van den voorgaande, den 26sten Januari 1783 te Berlijn geboren, ontving een zorgvuldige opvoeding en huwde met *De Chézy,* nadat zij van een vroegeren echtgenoot gescheiden was. Toen zij zich in haar nieuwe verbintenis ook niet gelukkig gevoelde, keerde zij in 1810 naar Duitschland terug en wijdde er zich aan letterkundigen arbeid. Na het uitbarsten van den bevrijdingsoorlog in 1813 snelde zij haar gewonde landgenooten met zooveel ijver te hulp, dat zij daarover in moeilijkheden werd gewikkeld met het Fransch bestuur te Keulen. Na dien tijd woonde zij eerst te Heidelberg, later afwisselend te Berlijn, Dresden, Weenen, München en Genève. Door haar „Gedichte" (1812, 2 dln.) en haar „Herzenstöne auf Pilgerwegen" (1833) verwierf zij een eervolle plaats onder de dichteressen der romantische school. Het riddergedicht: „Die drei weiszen Rosen" vond een plaats in „Urania" voor 1821. Van haar romans noemen wij: „Emma's Prüfungen" (1827); voorts schreef zij: „Erzählungen und Novellen" (1822, 8 dln.), „Stundenblumen" (1824—1827, 4 dln.), en den tekst voor „Euryanthe" een opera van *Weber* (1824). In haar laatste levensjaren werd zij blind. Zij overleed den 28sten Februari 1856 te Genève. Na haar dood zijn haar gedenkschriften onder den titel „Unvergessenes" door *Berta Borngräber* in het licht verschenen (1859, 2 dln.).

Chézy, Wilhelm de, een zoon der beide voorgaanden, den 21sten Maart 1806 te Parijs geboren, schreef een reeks van vertellingen, zooals: „Der fahrende Schüler" (1835), „Der fromme Jude" (1845), „Das grosze Malefizbuch" (1847), „Der letzte Janitschar" (1853) enz. Van zijn overige werken, waaronder het heraldieke „Ehrensold", moeten vooral zijn „Erinnerungen aus meinem Leben" (1863—1864, 2 dln.) genoemd worden. Hij overleed den 14den Maart 1865 te Weenen.

Chiabrera, *Gabriello,* een Italiaansch dichter, den 8sten Juni 1552 te Savona geboren en reeds vroeg van zijn ouders beroofd, ontving door de zorg van zijn oom te Rome een wetenschappelijke opleiding, kwam na diens dood in dienst bij den kardinaal *Cornaro,* moest wegens tweegevechten de wijk nemen naar zijn geboorteplaats en zat hier een half jaar in de gevangenis. Daarna wijdde hij zich met zoo goed gevolg aan de dichtkunst, dat de vorsten er een eer in stelden, hem als gast te ontvangen. Hij schatte echter zijn onafhankelijkheid te hoog, om zich daardoor te laten verblinden. Hij was een man van degelijke geleerdheid, die zich vooral in de ode en het lied door echt dichterlijke verhevenheid van denkbeelden en door een sierlijken vorm onderscheidde. *Chiabrera* overleed den 14den October 1638 te Savona. Zijn dikwijls gedrukte lyrische gedichten zijn het volledigst verzameld onder den titel: „Rime" (Rome 1718, 3 dln.). Een goede bloemlezing leverde *Polidori* (Florence 1865).

Chiaje, *Stefano delle,* werd den 25sten April 1794 in Teano di Terra di Lavora geboren. Hij studeerde te Napels en werd daar ook hoogleeraar in de anatomie en de zoölogie. Ook beoefende hij ijverig de botanie. Zijn belangrijkste werken behandelen het oog, de Wormen, de Weekdieren, de Echiniden en de pharmaceutisch belangrijke planten (Napels 1824, 2 dln.). Zijn hoofdverdienste is, dat hij het onderzoek van de Italiaansche land- en zeefauna zeer heeft bevorderd in de door *Cuvier* aangegeven richting. Vooral van belang zijn de „Istituzione di anatomia e fisiologia comparata" en zijn hoofdwerk „Descrizione degli anamali invertebrati della Sicilia citeriore" (2de druk Napels 1841—1844, 8 dln.). Zijn gezamenlijke werken zijn uitgegeven in 20 dln. Hij stierf te Napels den 22sten Juli 1860.

Chiala, *Luigi,* een Italiaansch schrijver, werd den 29sten Januari 1834 te Ivrea geboren. Hij studeerde in de philologie en nam deel aan de oorlogen tegen Oostenrijk in 1859 en in 1866. Met ijver verdedigde hij generaal *Lamarmora* in de stukken: „Le général Lamarmora et l'alliance prussienne" (Parijs 1868), „Cenni storici sui preliminari della guerra del 1866e sulla battaglia di Custoza" (Florence 1870—1872) en „Ancora un po' più di luce" (Turijn 1902) en schreef „Ricordi della giovinezza di Alfonso Lamarmora" (1879). Hij redigeerde van 1870 tot 1876 de „Rivista militare" en werd in 1882 in de Kamer gekozen. In 1892 werd hij tot senator benoemd. Verder schreef hij: „Dal 1858 al 1892" (Turijn 1892—1893, 3 dln.), „Politica segreta di Napoleone IIIe di Cavour" (Turijn 1895), „Giacomo Dina e l'opera sua nelle vicende del risorgimento italiano" (Turijn 1896), „La Triplice e la Duplice Alleanza" (Turijn 1897), „La vita e i tempi del generale Gius Dabormida-Regno di Carlo Alberto 1848—1849" (Turijn 1897), „Pagine di storia contemporanea" (Turijn 1897). Ook gaf hij uit „Lettere di Camillo Cavour" (Turijn 1883—1887, 6 dln.). Den 27sten April 1904 is hij te Rome overleden.

Chiana, in de Oudheid *Clanis* geheeten, is de naam van een rivier in de Italiaansche landschappen Toskane en Umbrië, die uit een langen tijd moerassige, in het midden der 18de eeuw droog gelegde laagte tusschen Arno en Tiber ontstaat. Zij zond haar water in de Oudheid slechts naar de laatste, totdat door de groote afdammingswerken sedert 1551 de moerassen van het Chianadal drooggelegd en de rivier in twee armen verdeeld werd: de eene, het *Canale Maëstro,* grootendeels gekanaliseerd, voert de

grootste hoeveelheid water naar het N. in de Arno, 11 km. ten N.W. van Arezzo, de andere, *Chiana,* vereenigt zich bij Orvieto met de naar de Tiber gaande Paglia. Het splitsingspunt ten N. van het Lago di Chiusi ligt 251 m. hoog. Nu is het Val di Chiana, vooral ten gevolge van de werkzaamheid van graaf *Fossombroni* (1754—1844) een der vruchtbaarste streken van Italië met meer den 100 000 inwoners. Onder de kostelijke wijnsoorten is de *Montepulciano* een der meest geliefde van Italië.

Chiapas, *Las,* de zuidelijkste staat van de republiek Mexico, grenst ten N. aan Tabasco, ten O. en Z.O. aan Guatemala, ten Z. aan de Golf van Tehuantepec en ten W. aan Oaraca en Veracruz. Het land is bergachtig en telt op een oppervlakte van 70 524 v. km. een bevolking van (1910) 436 817 inwoners. Het plateau van Chiapas is een voortzetting van dat van Guatemala, maar minder hoog, daar het zich slechts tot 1000 m. boven de oppervlakte der zee verheft. Het zuidwestelijke randgebergte draagt verscheiden uitgedoofde vulkanen, zooals den Soconusco (2380 m.), de beide vulkanen van Amilpas, den Sapotitlan enz. Naast deze bergketen vindt men er nog 2 andere, die er evenwijdig mede loopen, waarin een der hoogste toppen, de Hueitepec, ten O. van San Cristobal, 2667 m. bereikt; en daartusschen liggen vruchtbare dalen met een heerlijk klimaat. Er zijn vele rivieren, welke zich grootendeels door Tabasco heen in de Golf van Mexico uitstorten, en de belangrijkste daarvan is de Rio-Chiapas of Rio-Tabasco, in den bovenloop Mescalapa, in den middenloop Grijalva genoemd, die in de bergen van Cuchumalanes ontspringt. Het klimaat wordt er in het algemeen voor gezond gehouden, en een aanzienlijk deel des lands is met wouden bedekt. De landbouw is er weinig ontwikkeld, de mijverheid van weinig beteekenis, en ook de handel gaat er gebukt onder het gemis van voldoende middelen van verkeer. Het land brengt echter voortreffelijke tabak voort. De inwoners zijn meest Mestiezen en Indianen. Men heeft er grootsche bouwvallen uit het vóór-Europeesche tijdperk. De oudste stad des lands is Chiapa de los Indios, in 1527 gesticht en door ongeveer 1600 Indianen bewoond, doch de hoofdstad is Tuxtla-Gutierrez (1910) 10 217 inwoners; de grootste stad is San Cristobal de los Llanos of Ciudad de las Casas. Het land behoorde onder de Spaansche heerschappij tot het kapitein-generaalschap Guatemala, waarvan het met Tuxtla en Soconusco een eigen intendantie vormde. Na de revolutie sloten Chiapas en Tuxtla zich als een eigen staat bij de Mexicaansche foederatie aan, de door haar voortreffelijke cacao beroemde kustprovincie Soconusco bij de republiek van Centraal-Amerika, bij welke zij tot 1854 bleef, toen Guatemala al zijn aanspraken op Soconusco aan Mexico tegen 420 000 peso's afstond.

Chiari, *Pietro,* een Italiaansch romanschrijver en dichter, geboren te Brescia in 1711, voegde zich bij de Orde der Jezuïeten en wijdde zich aan de wetenschap. Weldra verkreeg hij den titel van Hofdichter van den hertog *van Modena* en vestigde zich te Venetië. Op gevorderden leeftijd begaf hij zich weder naar Brescia, waar hij in 1785 overleed. Zijn dramatische geschriften zijn verschenen onder de titels: „Commedie" (Venetië 1756, 10 dln., en Bologna 1759—1762), „Nuova raccolta di commedie" (Venetië 1762) en „Tragedie" (Bologna 1792).

Chiarini, *Giuseppe,* een Italiaansch dichter, paedagoog en criticus, werd den 17den Augustus 1833 te Arezzo geboren. In 1860 werd hij secretaris bij het ministerie van Onderwijs en in 1867 inspecteur op de inrichtingen van hooger onderwijs te Livorno, in 1884 directeur van het lyceum Umberto I en daarna schoolraad te Rome, waar hij den 1sten Augustus 1908 overleed. Gedurende zijn verblijf te Turijn redigeerde hij eenigen tijd de „Revista italiana". Nadat hij met de Regeering naar Florence was verhuisd, stichtte hij aldaar het „Ateneo italiano", dat in weerwil van zijn belangrijken inhoud weldra verdween. Hij gaf werken uit van *Leopardi, Foscolo* e.a. en onderscheidde zich in zijn „Poesie" (Livorno 1874) en in de gezangen „In memoriam" (Imola 1875), maar vooral in „Lacrymae" (Bologna 1879) als lyricus. Een volledige uitgave zijner „Poesie" verscheen te Bologna in 1902. Verzamelde critische opstellen over de nieuwere letterkunde bevatten de: „Ombre e figure" (Rome 1883), „Donne e poeti" (Rome 1885), „Letture di storia patria" (Florence 1887, dl. 1), „Gli amori de U. Foscolo" (Bologna 1891, 2 dln.), „Studi e ritratti letterari" (Livorno 1900), „Giosuè Carducci" (Bologna 1901). Bovendien vertaalde hij *Heine's* „Atta Troll" (Bologna 1878), „Deutschland" (1883) en „Gedichte" (1883).

Chiasmodus niger. Zie *Schelvisschen.*

Chiastoliet is een variëteit van het mineraal andalusiet (zie aldaar). Het komt voor in lange, dunne kristallen, die een dikwijls scherp begrensde, vaak kruisvormige, door een koolachtige stof donker gekleurde kern omsluiten, ingegroeid in leien.

Chiavari is de naam van een arrondissementshoofdstad in de Italiaansche provincie Genua. Zij ligt aan de baai van Rapallo (Riviera di Levante) en aan den spoorweg Genua—Pisa, te midden van een rijken plantengroei, bezit verscheidene mooie kerken en paleizen, een lyceaalgymnasium, een technische en een zeevaartschool, een haven en telt (1911) ongeveer 10 000 (als gemeente 14 041 inwoners, die zich met vischvangst (sardellen), wijn- en oliebouw, fabricage van meubels, vooral stoelen, en handel, vooral in wijn, olie en kaas, bezighouden.

Chiavenna is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Sondrio. Zij ligt ten N. van het Comomeer, 300 m. boven den zeespiegel, in een vruchtbaar dal aan de Mera en is een belangrijk station van den spoorweg Colico—Chiavenna, den electrischen tram Lecco—Chiavenna en de Alpenwegen over den Splügen door het dal San Giacomo en over den Malojapas door het Bergell dal. De stad heeft een mooie renaissance kerk, San Lorenzo, een onvoltooid kasteel, de ruïnen van een oude vesting en telt (1911) ongeveer 3000 (als gemeente 4349) inwoners. In de berghellingen treft men talrijke kloofvormige openingen aan, zoogenaamde *Ventaroli,* die als wijn- en bierkelders dienst doen.

CHICAGO.

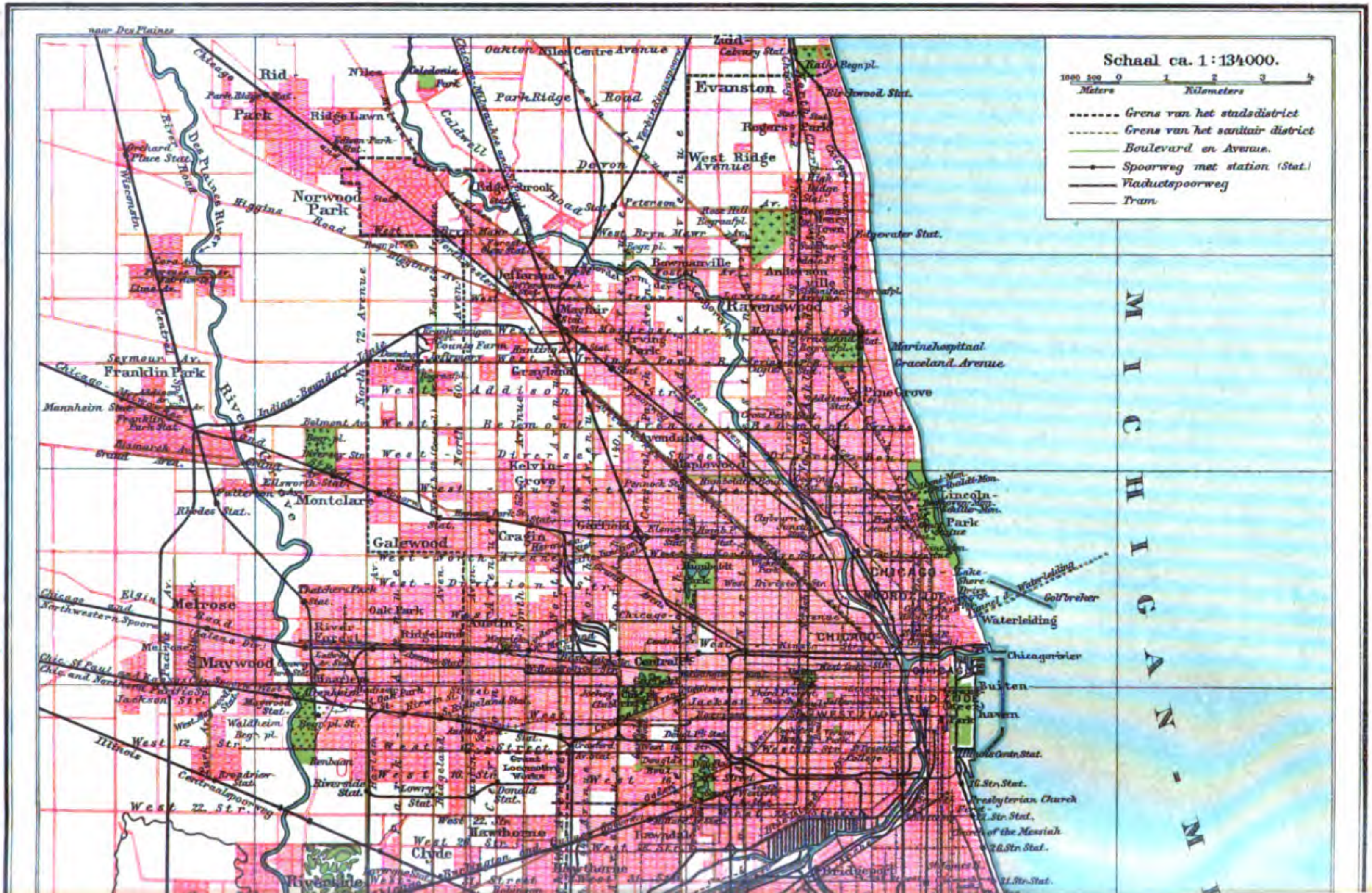

Schaal ca. 1:134000.
Meters
Kilometers
Grens van het stadsdistrict
Grens van het sanitair district
Boulevard en Avenue.
Spoorweg met station (Stat.)
Viaductspoorweg
Tram
MICHIGAN-M
Evanston
West Ridge Avenue
Norwood Park
Rid. Park
Ridge Lawn
Franklin Park
Montclare
Galewood
Melrose
Maywood
Ravenswood
Mayfair
Irving Park
Kelvin Grove
Cragin
Austin
Oak Park
Riverside
Clyde
Hawthorne
Bridgeport
Chicagorivier
Buitenhaven
Waterleiding
Golfbreker
Lincoln Park
Marinehospitaal
Graceland Avenue
Pine Grove
Des Plaines River
Central Park
Ridgeland

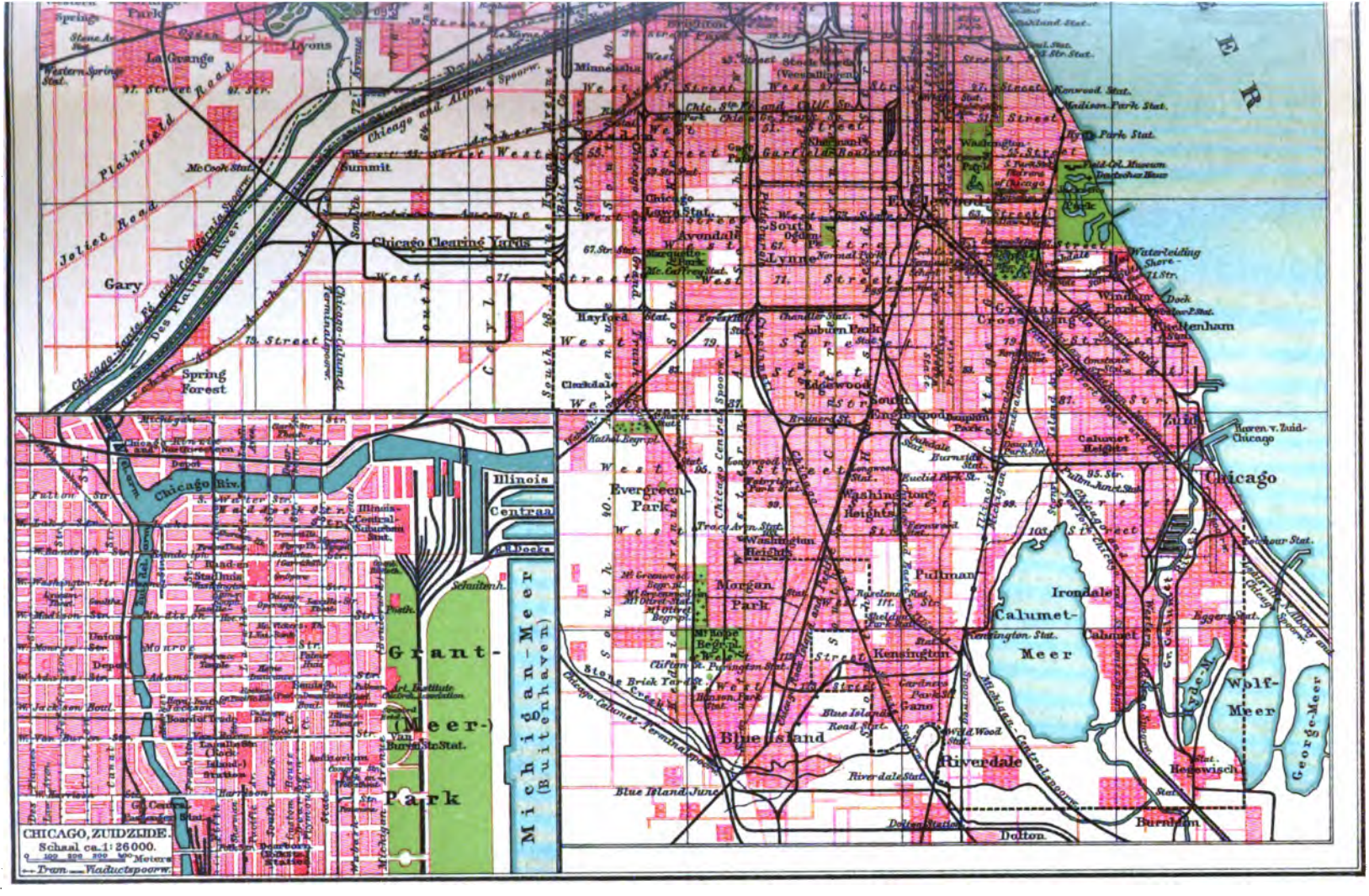
CHICAGO, ZUIDZIJDE.
Schaal ca. 1:26000.
Tram Viaductspoorw.
Chicago
Grant-Park
Michigan-Meer (Buitenhaven)
Calumet-Meer
Wolf-Meer
George-Meer
Chicago Clearing Yards
Blue Island
Riverdale
Dolton
Burnham
Irondale
Pullman
Kensington
Washington Heights
Morgan Park
Evergreen Park
Englewood
Lynne
Avondale
Gary
Spring Forest
Summit
Lyons
La Grange
Illinois Centraa
Chicago Riv.
Illinois-Central-Suburban Stat.
Van Buren Str. Stat.
Art Institute
Auditorium
Chicago Lawn Stat.
Chicago Clearing Yards
Chicago-Calumet-Terminalspoorw.
Michigan-Centralspoorw.
Chicago Central Trunk Spoorw.
Chicago and Alton Spoorw.
Chicago-Santa Fé and California Spoorw.
Des Plaines River
Joliet Road
Plainfield Road
Western Springs Stat.
McCook Stat.
Hayford Stat.
Clarkdale
Chandler Stat.
Auburn Park
Edgewood
Longwood
Washington Heights
Kensington Stat.
Blue Island Road Stat.
Riverdale Stat.
Blue Island Junc.
Dolton Station
Calumet Heights
Cheltenham
Windsor Park
Waterfeiding Shore
Dock
Zuid-Chicago
Raven v. Zuid-Chicago
Hegewisch
Eggers Stat.
Kenwood Stat.
Madison Park Stat.
Hyde Park Stat.
Field Col. Museum
Washington Park
Grand Crossing
Stone Brick Yard Stat.
Schaitenh.
Poeth.
Brighton Park
Minnehaha
Eldon
Garfield Boulevard
Sherman Park
Pittsburgh Stat.
Marquette Park
Mc. Carthy Stat.
Ogden Park
Normal Park
Fabrique Park
Trace Aven. Stat.
Mt. Greenwood Begrpl.
Mt. Olivet Begrpl.
Mt. Hope Begrpl.
Clifton St. Burnington Stat.
Hanson Park Stat.
Gano
Wild Wood Stat.
Eucliid Park St.
Burnside Stat.
Dunbar Park
Calumet Park
Irondale
Eggers Stat.
Hyde-M.
Wolf-Meer
George-Meer
Michigan-Centralspoorw.
Chicago-Calumet-Terminalspoorw.
Stone Brick Creek
Chicago Riv.
Fulton Str.
Randolph Str.
Washington Str.
Madison Str.
Monroe Str.
Adams Str.
Jackson Boul.
Van Buren Str.
Harrison Str.
Polk Str.
Taylor Str.
Roosevelt Road
Michigan Boul.
Wabash Avenue
Indiana Avenue
Prairie Avenue
Calumet Avenue
Cottage Grove Avenue
Ellis Avenue
Drexel Boul.
Lake Shore Drive
Lake Michigan
Illinois
Centraa
Schaitenh.
Poeth.
Art Institute
Auditorium
Van Buren Str. Stat.
Grant-Park
Michigan-Meer (Buitenhaven)
Calumet-Meer
Wolf-Meer
George-Meer
Chicago
Blue Island
Riverdale
Dolton
Burnham
Irondale
Pullman
Kensington
Washington Heights
Morgan Park
Evergreen Park
Englewood
Lynne
Avondale
Gary
Spring Forest
Summit
Lyons
La Grange
Chicago Clearing Yards
Chicago Lawn Stat.
Hayford Stat.
Clarkdale
Chandler Stat.
Auburn Park
Edgewood
Longwood
Washington Heights
Kensington Stat.
Blue Island Road Stat.
Riverdale Stat.
Blue Island Junc.
Dolton Station
Calumet Heights
Cheltenham
Windsor Park
Waterfeiding Shore
Dock
Zuid-Chicago
Raven v. Zuid-Chicago
Hegewisch
Eggers Stat.
Kenwood Stat.
Madison Park Stat.
Hyde Park Stat.
Field Col. Museum
Washington Park
Grand Crossing
Stone Brick Yard Stat.
Schaitenh.
Poeth.
Brighton Park
Minnehaha
Eldon
Garfield Boulevard
Sherman Park
Pittsburgh Stat.
Marquette Park
Mc. Carthy Stat.
Ogden Park
Normal Park
Fabrique Park
Trace Aven. Stat.
Mt. Greenwood Begrpl.
Mt. Olivet Begrpl.
Mt. Hope Begrpl.
Clifton St. Burnington Stat.
Hanson Park Stat.
Gano
Wild Wood Stat.
Eucliid Park St.
Burnside Stat.
Dunbar Park
Calumet Park
Irondale
Eggers Stat.
Hyde-M.
Wolf-Meer
George-Meer
Michigan-Centralspoorw.
Chicago-Calumet-Terminalspoorw.
Stone Brick Creek
Chicago Riv.
Fulton Str.
Randolph Str.
Washington Str.
Madison Str.
Monroe Str.
Adams Str.
Jackson Boul.
Van Buren Str.
Harrison Str.
Polk Str.
Taylor Str.
Roosevelt Road
Michigan Boul.
Wabash Avenue
Indiana Avenue
Prairie Avenue
Calumet Avenue
Cottage Grove Avenue
Ellis Avenue
Drexel Boul.
Lake Shore Drive
Lake Michigan

Statestreet, gezien van Madisonstreet uit.

4 km. ten O. ligt het door een bergstorting verwoest dorp *Plurs*.

Chiavenna was reeds in 1038 de hoofdplaats van een graafschap, dat in de 12de eeuw tot het hertogdom Zwaben behoorde. In 1335 kwam het graafschap aan de Visconti van Milaan, die het aan de familie *Balbiani* in leen gaf. In 1512 werd Giavenna veroverd door de Graubunderlanders en deze behielden het na het dempen van een gedurende den Dertigjarigen Oorlog uitgebroken opstand tot 1797. Daarna kwam de stad aan de Cisalpijnsche republiek, en haar geschiedenis valt sedert dien tijd samen met die van Lombardije.

Chiaveri, *Gaetano,* een Italiaansch bouwmeester, in 1689 te Rome geboren, was tot 1749 in dienst der koningen van Polen, die tevens keurvorsten van Saksen waren. Als zoodanig begon hij in 1738 met het bouwen der Roomsch-Katholieke Hofkerk te Dresden, die echter pas voltooid werd, nadat hij weder naar Italië teruggekeerd was. Dit gebouw is een der beste, in Duitschland gedurende de 18de eeuw verrezen. *Chiaveri* overleed in 1770 te Foligno.

Chibcha is de naam van het machtigste volk, dat vóór de ontdekking van Amerika het gebied van het latere koninkrijk Nieuw-Granada, het tegenwoordige Columbia, bewoonde. Het middelpunt was de hoogvlakte van Bogota en de in het N. daarbij aansluitende hoogdalen van Tunja en Sogamoso. Zij hebben echter ook in de heete dalen in het Z. van Bogota gewoond en op de geheele O.-helling der Cordillera's tot aan de Llano's van den Rio Meta. Op het hoogland verbouwden zij aardappelen, maïs en quinoa, in de heete dalen katoen en maniok. Ook dreven zij met de omwonende volken een winstgevenden handel in steenzout.

De talrijke stammen, die onder erfelijke opperhoofden *(usaque)* stonden, waren reeds vroeg vereenigd; aan het hoofd stond het opperhoofd van Tunja, dat den titel z a q u e voerde. Dit verbond werd later opgelost, toen de in Muikita, het tegenwoordige Funza, wonende *Zipa* de zuidelijke stammen om zich verzamelde en een mededinger van den zaque werd. Een afzonderlijke plaats onder de overige opperhoofden werd ingenomen door dien van Iraca in Sogamoso; aan hem werden als afstammeling van den god der beschaving bovennatuurlijke krachten, vooral over het weer, toegeschreven.

De Chibcha vereerden zon en maan en vierden bij nieuwe maan het huwelijk van beide. De zonnegod verschijnt als de door het land trekkende god der beschaving en draagt als zoodanig den naam *Chiminizagahua* of *Nemterequeteba*. In het dal van Bogota werd vooral de op den regenboog verschijnenden *Bochica* vereerd. Buitendien vereerden zij een god der aarde, *Chibchacum,* de oermoeder *Bacheu* of *Fucha cho gue* (de goede vrouw) en den vosgod *Fo* of *Nemcatacoa,* den god der kunst, der handwerkslieden, schilders en schilderessen en gelijktijdig die der feesten en gezangen. Als bijzondere geschenken werden den goden gouden beeldjes *(tunjos)* in verschillende diergestalten en andere kostbaarheden aangeboden. In Guatavita bestrooide zich de kazike met stofgoud, voer op een vlot in het meer, wierp de gouden offergaven in het water en baadde zich. Door dit offer is de sage van het Eldorado (zie aldaar) ontstaan. Ook werden papegaaien, die men eerst leerde spreken, en in sommige gevallen menschen geofferd. Om de 15 jaar werd hiertoe met groote plechtigheid een knaap doodgeschoten, die voor deze offerhande afzonderlijk was opgevoed en als de personificatie van den reizenden zonnegod *Nemterequeteba* gold. De offerpriesters werden in afzonderlijke inrichtingen *(cuca)* tot een ascetisch en kuisch leven opgevoed.

Voor de oudheden der Chibcha en naburige volken, zie de plaat Amerikaansche oudheden, II, fig. 6—10. Van deze zijn in vele Europeesche musea groote verzamelingen aanwezig. De zoogenaamde kalendersteenen (fig. 8), waarop verschillende dieren in reliëf afgewerkt zijn, hadden geen ander doel dan het goudblad in den vorm van die dieren te drijven. Onder de voorwerpen van aardewerk vindt men eigenaardige menschvormige potjes (fig. 6), zeer dikwijls met een soort helm of halvemaanvormig hoofddeksel en die een gouden halve maan in het kraakbeen van den neus droegen. Bij de Columbische stammen hing die gouden maan over den mond, waarom ze door de naburige Peru-Indianen *quillasenca,* d. w. z. „maanneuzen", genoemd werden. Deze figuren zijn gewoonlijk hol en hebben een gat in het achterhoofd. Vermoedelijk zijn het de potjes, waarin aan de goden stofgoud en andere kostbaarheden geofferd werden. Verder hadden zij fijn beschilderde kruiken, in welker versiering het Andreaskruis vaak voorkomt (fig. 7). De merkwaardigste voorwerpen zijn echter de gouden figuurtjes (fig. 9). Het eigenlijke lichaam wordt door een gedreven plaatje gevormd, de omtrekken en ledematen der figuur worden voorgesteld door daarop bevestigde draden. Vaak vindt men vrouwelijke figuren met een kind in den arm, die waarschijnlijk de oermoeder *Bachue* voorstellen.

Het Chibchavolk en zijn taal wordt in de berichten gewoonlijk met *muysca* aangeduid. Dat is echter niet de naam, maar beteekent in de Chibchataal mensch. De taal is thans uitgestorven, hoewel zij door de Spaansche zendelingen bestudeerd werd.

Het land werd in 1538 door de gelijktijdig van drie zijden aanrukkende Spaansche legers bezet. Van den Rio Magdalena uit was de adelantado *Gonzalez Ximenez de Quesada* het eerst tot het hoogland van Bogota doorgedrongen. *Sebastiaan de Balalcazar* was van Quito uit over den Popayan naar Bogota getrokken en *Nicolaas Federmann* kwam uit Venezuela van het O. over de Llanos aan den Rio Meta.

Chica. Zie *Chicha.*

Chicago (zie den plattegrond en de plaat) is de naam van een stad in het graafschap Cook van den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, de tweede stad der Unie en der Nieuwe Wereld. Zij ligt op 41° 53′ N.Br. en 87° 30′ W.L. v. Gr., aan den zuidwesthoek van het Michiganmeer, strekt zich over een oppervlakte van 500 v. km. uit en ligt 179 m. boven den spiegel van het Michiganmeer. De binnen het stadsgebied uit een Noord- en een Zuid-

arm samenvloeiende Chicagorivier vormt een tamelijk goede natuurlijke haven, waaruit door normaliseering en het aanleggen van groote dammen aan haar monding benevens (ongeveer 20) dokken gemakkelijk een voortreffelijke haven gevormd kon worden. In den tegenwoordigen tijd tracht men haar overal op een diepte van 6,3 m. te brengen, zoodat zeer groote stoombooten daarin kunnen laden en lossen. Door de uitbreiding van Chicago in zuidelijke richting viel ook de Calumet-River meer en meer binnen haar gebied, en aan haar monding werden eveneens havenwerken aangelegd. Als het zuid-westelijk eindpunt van den grooten natuurlijken waterweg langs de St. Laurensrivier en de Canadeesche meren en als het natuurlijke uitgangspunt van een zeer rijk achterland, werd Chicago echter tegelijkertijd het belangrijkste kruispunt van spoorwegen op het vasteland, waar tegenwoordig ongeveer 40 spoorlijnen samen komen. Met de Mississippi werd door het Illinoiskanaal een verbinding tot stand gebracht. Het klimaat is in den zomer heet (tot 42°), in den winter veranderlijk en koud (tot -30°). Chicago heeft ook den spotnaam „Windy City" (windstad) niet te vergeefs ontvangen. In 1900 bedroeg de jaartemperatuur 9,1° C., de neerslag 700 mm. De laagste waargenomen temperatuur was —23° F. (op 24 Dec. 1872), de hoogste 103° F. (op 21 Juli 1901).

De breede en rechte straten der stad loopen gedeeltelijk evenwijdig aan den oever van het Michigammeer van het Z. naar het N., gedeeltelijk rechthoekig daarop van het O. naar het W.; slechts enkele gaan waaiervormig van het midden uit. Over de beide armen van de Chicagorivier liggen 65 bruggen en 3 tunnels er onder. De voornaamste handelswijk ligt tusschen het meer en de Zuid-Chicagorivier, en de slagaderen van verkeer vormen, naast State-Street (de Broadway van Chicago), de Wasbah- en Michigan-Avenue, de Washington-, Market- en South-Waterstreet. Daar bevinden zich ook de voornaamste gebouwen, waarvan sommige meer dan 20 verdiepingen hoog zijn, het in Fransche renaissancestijl uitgevoerde stadhuis en het gerechtshof, het post- en douanekantoor, het auditorium met een toren van 82 m., een groot hotel en een schouwburg, de vrijmetselaarsloge, de kunsthal, het concertgebouw, de openbare bibliotheek, het gebouw van de Kamer van Koophandel enz. Om de eigenlijke stad liggen de 60,3 km. lange avenues, breede met boomen beplante straten, welke de voornaamste der 17 openbare parken met elkander verbinden: het 125 H.A. groote Lincolnpark in het N.O., met standbeelden van *Lincoln, Grant, Schiller* en *Lassalle* en een 25 m. hooge electrische fontein, het 91 H.A. groote Humboldtpark in het N.W., het Garfield- en het Douglaspark (75 en 74 H.A.) in het W., en het Washington- en Jacksonpark (371 en 237 H.A.), in het Z. In het laatstgenoemde had in 1893 de wereldtentoonstelling plaats, waarvan de grootsche gebouwen voor een deel bewaard gebleven zijn. In 1903 besloot het stedelijk bestuur tot oprichting van een aantal volksparken, voorzien van turnhallen, boekerijen, vergader- en schouwburgzalen, club- en restauratiegebouwen. Ook de 60 kerkhoven, waaronder het Rosehill-Cemetery in het N.W. en het Oakwood-Cemetery in het Z., zijn op de wijze van parken aangelegd. Van de 700 kerken en bedehuizen behooren 148 aan de Methodisten, 116 aan de R.-Katholieken, 75 aan de Congregationalisten, 61 aan de Baptisten, 49 aan de Presbyterianen, 42 aan de Episcopalen, 31 aan de Duitsch- en 16 aan de Zweedsch-Lutherschen, 20 aan de Israëlieten enz. Slechts enkele, zooals de Katholieke Kathedraal, de St. Jameskerk, de Peter-Paulkerk, de Immanuelkerk en de Sinaïtempel zijn architectonisch belangrijk. Een 12-tal waterleidingen leveren dagelijks 728 226 000 gallons water. De afvoerkanalen voor faecaliën en straatvuil liepen vroeger uit in de Chicagorivier en het meer, tot de bedenkelijke gevolgen daarvan, o.a. een typhusepidemie in 1891, geleid hebben tot den aanleg van het groote Chicago-Draineerkanaal, hetwelk, 48 m. breed, 6,6 m. diep en 45 km. lang, de afvalproducten naar de Desplaines- en Illinois River voert, en den loop van de Chicagorivier over een zekeren afstand kunstmatig omgekeerd heeft. Zes groote stations, waarin dagelijks ongeveer 200 posttreinen en 10 000 goederenwagens binnenloopen, zorgen voor het verkeer naar buiten, een stedelijke viaductspoorweg, benevens talrijke electrische en kabelspoorwegen, alsmede omnibussen voor dat der stadswijken onderling. De electriciteit voor den tram benevens voor de 4400 booglampen, die de stad verlichten, wordt in hoofdzaak geleverd door twee groote maatschappijen. Het spoorwegvervoer bedraagt dagelijks gemiddeld 200 000 reizigers.

Terwijl Chicago in 1829 nog een dorp was van 12 huizen, bedroeg de bevolking in 1840: 4854, in 1850: 29 963, in 1870: 298 977, in 1890: 1 099 850, in 1900: 1 698 575 en in 1910: 2 185 283. Daaronder waren 1 693 918 in het buitenland geborenen en ruim 30 000 kleurlingen. Onder de bevolking bevonden zich ongeveer 500 000 Duitschers en 20 000 Nederlanders, waarvan bijna de helft Groningers.

De handel van Chicago is buitengewoon groot, zooals blijkt uit de volgende lijst:

Artikel.	Invoer 1912.	Uitvoer 1912.
Vleesch	154 000 037 lbs.	566 765 852 lbs.
Spek	61 228 100 „	252 176 100 „
Boter	287 798 800 „	271 109 500 „
Huiden	149 058 500 „	162 800 300 „
Meel	7 070 898 vaten.	6 268 876 vaten.
Tarwe	35 914 000 bushels.	35 726 100 bushels.
Maïs	112 690 000 „	73 739 000 „
Haver	118 491 300 „	102 077 000 „

Eveneens is Chicago zonder twijfel de eerste houtmarkt der Unie en der wereld en tegelijkertijd haar eerste staal- en ijzermarkt, terwijl de tabakshandel er in 1900 een waarde vertegenwoordigde van 25 millioen dollar. In haar haven liepen in 1911: 6179 schepen met een inhoud van 784 448 ton in en 6000 schepen met 7 797 128 ton uit. De ontvangsten der post bedroegen in 1910: 18 502 854 dollar. Verscheiden der groote warenhuizen bezitten meer dan 4000 man personeel. Als geldmarkt is Chicago in den laatsten tijd ook zeer belangrijk geworden. De geheele omzet van zijn banken (waaronder 21 nationale banken) bedroeg in 1910: 13 939 689 984 dollar. Onder de 23 consulaten is ook een Nederlandsch.

Nauwelijks minder belangrijk is de industrie, die in 1909: 9656 fabrieken met 356 954 arbeiders bezighield. Bovenaan staan de slagerijen en vleeschexporthuizen, die met ongeveer 27 000 man (de firma *Armour en Comp.* alleen met 8000) in één jaar tot 8 016 675 varkens (1899), 1 795 354 runderen (1900) en 3 075 548 schapen (1900) verwerkten. De aldaar ontdekte en in 1906 algemeen bekend geworden knoeierijen, hebben deze industrie echter veel schade toegebracht. Maar toch werden in 1912 nog 1 733 188 runderen en 6 275 463 varkens geslacht. De vleeschindustrie produceerde in 1909 voor een waarde van 325 millioen dollars. Maar ook in de ijzer- en staalbewerking, de fabricage van landbouwmachines, de meubelindustrie, de fabricage van handschoenen, orgels en pianoforto's (jaarlijks 30 000 orgels en 40 000 piano's) is Chicago de eerste plaats der Unie en in de fabricage van kleederen, tapijten, rijwielen, mijnbouwmachines en spoorwegwaggons wedijvert het met New-York, Philadelphia enz.

Het aantal der kostelooze openbare scholen bedroeg in 1910: 380 met 300 893 leerlingen en 6383 onderwijzers, buiten de talrijke godsdienstige en particuliere scholen. De door verscheidene millionnairs met 7 372 559 dollar begiftigde universiteit van Chicago telde in 1911: 387 docenten, 6042 studenten, een bibliotheek met 300 000 deelen en 36 inrichtingen voor openbare voordrachten (zoogenaamde University Extension), de universiteit van het N.W., in de voorstad Evanston, 410 docenten, 4338 studenten en 45 764 boekdeelen in haar bibliotheek, het Armour-Polytechnicum 38 docenten, 1000 studenten en 15 000 deelen in de bibliotheek. Daarnaast moeten genoemd worden het Presbyteriaansch-theologisch Mc. Cormick-seminarium, het Duitsch-Luthersch theologisch seminarium, de theologische seminaria der Episcopalen en Baptisten, de Loyola Universiteit, het Procopius College, het Lewes Institute, het Lassalle Institute, 20 scholen voor geneesheeren en tandartsen, de industrieschool *(Manual Training School)* enz., benevens 11 doofstommeninstituten. Onder de 20 bibliotheken zijn de openbare bibliotheek (ongeveer 250 000 deelen), de Newberry-bibliotheek (100 000 deelen) en de bibliotheken van het historisch en juridisch genootschap de belangrijkste. Het Chicago Art Institute heeft een mooie kunstverzameling. Chicago is de zetel van een Katholieken aartsbisschop en bezit 22 kloosters. Aan weldadigheidsinstellingen telt men er 41 ziekenhuizen, benevens asylen voor ongeneeslijke zieken, verschillende weeshuizen, een gesticht voor vondelingen, een voor gevallen vrouwen, een tot genezing voor dronkaards, het St. Vincentskinderasyl met hospitaal voor moeders, een armenhuis, een tehuis voor oude vrouwen, een krankzinnigengesticht, een Israëlietische weldadigheidsvereeniging enz.

De schouwburgen zijn meest van ondergeschikten rang, muziek en zang staan er echter hoog. Er verschijnen 24 dagbladen, verder 36 bladen, welke tweemaal in de week uitkomen, 260 weekbladen en 162 maandbladen. Verder zijn er 4 Zweedsche, 2 Deensche en één Poolsch blad.

Het bestuur der stad wordt uitgeoefend door een burgemeester (mayor) met een registrator, een thesaurier, een advocaat en 68 gemeenteraadsleden, die allen door de burgers, telkens voor twee jaren, gekozen worden, terwijl de andere beambten door den burgemeester worden benoemd. De stedelijke financiën bevinden zich in een zeer goeden toestand; ofschoon van 1880 tot 1900 het belastingplichtig bezit van 117 970 035 op 363 116 845 dollar steeg, nam de gemeenteschuld slechts van 12 794 271 tot 25 576 468 dollar toe. In 1912 waren deze getallen resp. 940 450 171 en 25 784 586.

Chicago neemt de plaats van het in 1804 tot bescherming tegen de Pottawatomie-Indianen gestichte fort Dearborn in. De bloei van de stad nam vooral toe sedert de uitvoering van het Illinois- en Michigankanaal. Ook de groote branden van 1871 en 1874, welke een schade veroorzaakten van 194 millioen dollars, konden den bloei van de stad niet tegenhouden. Een ernstige ramp trof de stad in December 1904, toen bij een brand in het *Iroquois Theatre* niet minder den 587 menschen om het leven kwamen.

Literatuur: A. T. Andreas, History of Chicago (Chicago 1884—1886, 3 dln.); *Seeger,* Chicago, die Geschichte einer Wunderstadt (Chicago 1892); *J. Kirkland,* Story of Chicago (Chicago 1892); *S. E. Sparling,* Municipal history and present organisation of the city of Chicago (Madison 1898); *R. Blanchard,* Discovery and conquest of the North-West with the history of Chicago (Chicago 1898—1903); *Milo M. Quaife,* Chicago and the old North-West, 1673—1835 (Chicago en Cambridge 1913).

Chicarood *(Chica, Caracuru, Carapiru, Curuguru),* is de naam van een roode verfstof, die zich uit een kond geworden aftreksel van de bladeren van *Bignonia Chica* afscheidt. Het is gedroogd zinnoberrood, bij wrijving goudgroen metallisch glanzend, reuk- en smaakloos, onsmeltbaar en niet oplosbaar in water, moeilijk in alcohol en gemakkelijk in vette oliën en alkaliën. Het wordt door de Indianen aan den Orinoco en de Cassiquiare tot het beschilderen der huid, in Noord-Amerika tot het rood- en geelverven van wol en zijde gebruikt.

Chicha of *chica* is een alcoholische dranк, die door vrouwen bereid wordt, die daartoe maïskorrels kauwen en het sap in een bak spuwen. Door het speeksel wordt het zetmeel van de maïs

in dextrine en suiker omgezet, welke stoffen spoedig in gisting overgaan. Vroeger was deze methode over geheel Zuid-Amerika verbreid en wordt thans nog in Bolivia gevonden.

Chichen-Itza is een der aanzienlijkste ruinensteden van het oude Yucatan, in het O.-deel van het schiereiland, ten Z. van den straatweg van Izamal naar Valladolid, te midden eener met wouden bedekte vlakte gelegen. In jaren van droogte offerde men daar aan de regengoden kostbare steenen en kinderen, die van een kleinen tempel op den steilen rotswand in het water werden geworpen. De ruïnes bedekken een oppervlakte van bijna $2^1/_2$ v. km. Tot de voornaamste gebouwen behoort het zoogenaamde nonnenklooster of paleis, de hoofdtempel El Castillo en het Chichanchob of roode huis, die in hoofdzaak met die der andere steden van Yucatan overeenkomen.

Chichester is de naam der hoofdstad (city) van het Engelsche graafschap West-Sussex. Zij ligt op een kleine verhevenheid aan de rivier de Levant, in een vruchtbare vlakte, niet ver van de zuidkust, is door promenaden (de vroegere wallen) omgeven, heeft een mooie kathedraal, van 1187 tot 1336 in vroeg-Engelschen stijl gebouwd, de eenige kerk met 5 beuken van Engeland (de 91 m. hooge middeltoren stortte in 1861 in, maar werd onder de leiding van *G. Scott* weder opgebouwd), met een merkwaardige graftombe; verder een bisschoppelijk paleis met mooien tuin, een theologisch seminarium en een kweekschool voor onderwijzers. De plaats telt (1911) 12 591 inwoners. In de nabijheid ligt *Goodwood Park* met een kasteel van den hertog *van Richmond* (groote schilderijengalerij).

Chichester verheft zich op de plaats van de Romeinsche sterkte *Regni*, werd in de 5de eeuw door den Saksischen koning *Ella* verwoest, maar door zijn zoon *Cissa* weer opgebouwd en tot residentie verheven, vandaar de naam *Cissa Ceaster*.

Chichimeca heetten bij de Mexicanen de krijgshaftige, van de jacht levende stammen van het N. en W. De Mexicanen beweerden zelf uit die streken afkomstig te zijn en waren trotsch op hun Chichimecaansche afkomst. De koningen van Texcoco en de inwoners der republieken Huexocinco en Tlaxcalla noemden zich Chichimecen. Ook heetten aldus de Nahuatlakische veroveraars, die in de kuststreken van Veracruz doordrongen. De naam wordt echter niet gegeven aan de verschillende stammen der Maya's.

Chickahomini is de naam van een zijrivier der James-River in den Noord-Amerikaanschen staat Virginia en bekend door de gevechten in Mei en Juni 1862. *Mac Clellan* was na de inneming van Yorktown en Williamsburg met een deel van het Unieleger op den N. oever gegaan, waar hij, toen de gezwollen rivier de bruggen achter hem sterk beschadigd had, door de Geconfedereerden onder *Johnstone* den 31sten Mei en den 1sten Juni aangevallen werd en alleen door tijdige hulp van versche troepen voor een geheele vernietiging bewaard bleef. Na lang geweifeld te hebben, besloot *Mac Clellan* de stellingen aan de Chickahomini te ontruimen, de generaal *Lee* der Geconfedereerden liet drie zijner divisies op den N. oever overgaan en wierp met generaal *Jackson*, die zich bij hem gevoegd had, den 27sten Juni verschillende korpsen van het Unieleger met 9000 man verlies terug. *Mac Clellan* zette in de volgende dagen den terugtocht naar de James-River onder voortdurende gevechten voort. Wegens hun groote verliezen konden de Geconfedereerden zich de overwinning niet ten nutte maken.

Chickamauga is de naam eener kleine zijrivier van de Tennessee in den Noord-Amerikaanschen staat Tennessee, in de geschiedenis bekend door den slag op den 19den en den 20sten September 1863. Generaal *Rosecrans* had het Geconfedereerde leger onder *Bragg* teruggedrongen en Chattanooga den 9den September bezet. *Bragg* keerde echter met versterking terug, bezette de hoogten ten Z. en ten O. van Chattanooga en versloeg den onvoorzichtig opgerukten tegenstander met een verlies van 12 000 man en 36 kanonnen. Ook de Geconfedereerden hadden echter 10 000 man verloren.

Chickasaws is de naam van een Indianenstam in Noord-Amerika. Hij is vermaagschapt met dien der Choctaws, was voorheen machtig en woonde ten tijde van de ontdekking in het westelijk deel van den staat Mississippi, in het brongebied van de Mobilerivier. Zij waren in de 18de eeuw den Engelschen genegen, maar vijandig gezind jegens de Franschen. Met dezen kwam het in 1736 tot 1740 tot een oorlog, waarin de stam grootendeels vernietigd werd, terwijl het overblijvend gedeelte uit zijn woonplaatsen werd verdreven. In 1786 sloten de Chickasaws een vriendschapsverbond met de Unie en in 1837 vertrokken zij met de Choctaws naar het Z.W. van het Indianengebied. Hun betrekkingen met de Unie werden in 1855 door een bijzonder verdrag geregeld. Woordenlijsten van hun taal bevinden zich in *Adair's* „History of the American Indians" (Londen 1775).

Chiclana de la Frontera is de naam eener districtsstad in de Spaansche provincie Cadiz, aan de Lirio gelegen, dicht bij de kust. Zij telt 10 868 inwoners (1900), heeft beroemde stierengevechten, koude zwavelbaden en wijnbouw. In de buurt bij de hoogte Barosa werden in 1811 de Franschen door *Graham* verslagen.

Chicopee is de naam eener stad in het county Hampden van den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts, boven Springfield aan de monding der Chicopee in den Connecticut gelegen. De stad telt (1910) 25 401 inwoners. In de buurt zijn de Chicopee-Falls met de gelijknamige stad. In beide plaatsen zijn fabrieken van katoen, wapens, brons en werktuigen, in Chicopee-Falls vooral van landbouwwerktuigen.

Chidhr is volgens de Mohammedaansche sage een persoonlijkheid, die nu eens als de Bijbelsche profeet *Elias*, dan weer als tijdgenoot van *Abraham* wordt voorgesteld. Hij was geen profeet, maar een heilig man en vizier van den wereldveroveraar *Dsoel Karnein*, eveneens een mystische persoonlijkheid, wiens naam ook aan *Alexander den Groote* gegeven werd. Ook *Mozes* werd volgens de Mohammedaansche sage op zijn tochten dertig jaren lang door den *Chidhr* begeleid. Hem wordt een eeuwigdurend leven

toegeschreven, waarop de ouderdom geen invloed heeft, daar hij op een tocht in het rijk der duisternis, in het zuidwestelijk deel der aarde gelegen, uit de bron des levens dronk, vandaar ook zijn naam „de groene" of „de altijd frissche." Hij is altijd op reis, en zijn hem door God opgelegde taak is het, de zeevarenden te beschermen. Heilige menschen ontmoeten hem vaak en hij verkeert voor anderen onzichtbaar met hen, redt ze uit gevaren of geeft ze onderricht in mystische zaken. In deze hoedanigheid neemt hij een der opperste plaatsen in het stelsel der soefis in. De sagen, waarin hij voorkomt, hebben dikwijls verschillende punten van overeenkomst met de Christelijke van *St. George*.

Chiemmeer is de naam van het grootste meer in Beieren en wordt om die reden ook wel het *Beiersche Meer* genoemd. Het ligt aan den voet der Alpen ten westen van Traunstein, 520 m. boven den zeespiegel en strekt zich 11 km. van het Z. naar het N., 12 km. van het W. naar het O. uit, bezit een diepte van 156 m. en een oppervlakte van 84 v. km. De Achen, Prien en Roth voorzien het van water, en de afstrooming geschiedt door de Alz, die zich uitstort in de Traun. Nabijgelegen kleine meren en moerassige streken aan den noordwestelijken oever bewijzen, dat het voorheen veel grooter is geweest. Hooge bergen vormen er ten Z. en Z.O. een indrukwekkenden achtergrond, doch zijn oevers zijn over het geheel laag en eentonig. Des te bekoorlijker zijn er een 3-tal eilanden, namelijk Herrenwörth (Herrenchiemsee), dat tot 1803 de zetel van een abdij der Benedictijnen was en van 1215 tot 1805 van een bisdom, Frauenwörth (Frauenchiemsee), met een klooster van Benedictijner nonnen en een bevallig gelegen visschersdorp, en het Krautinsel, dat groenten levert. Het meer is zeer vischrijk. Van het station Prien van den spoorweg München—Salzburg voert een lokaalspoorweg naar Stock en van hier een stoomboot naar de eilanden en naar Seebruck aan het noordeinde van het meer.

Chieri is de naam van een stad in de Italiaansche provincie Turijn. Zij ligt aan den spoorweg Trofarello-Chieri, bezit een lyceum, een gymnasium, een technische school en (1911) ongeveer 12 000 (als gemeente 16 028) inwoners, die zich vooral met katoenweverij, ververij, steenbakkerij en het bereiden van vermouth bezig houden. Ten Z.W. van Chieri ligt de groote Gotische kerk Santa Maria della Scala. — *Chieri* werd vroeger voor het door *Plinius* vermelde *Carrea Potentia* gehouden, waarvan de ligging echter onzeker is. In 1562 werd de stad door *Emmanuel Philibert* aan het Huis Savoye gebracht.

Chiers is de naam eener rivier in het N. O. van Frankrijk, die niet ver van Arlons in de Belgische provincie Luxemburg ontspringt en Korn genoemd wordt door de Duitsch sprekende bevolking. Na een loop van 20 km. komt zij in Frankrijk, stroomt door de departementen Meurthe-et-Moselle, Meuse en Ardennes en mondt 7 km. boven Sedan in de Maas uit, na een loop van 95 km., waarvan 10 km. bevaarbaar zijn.

Chiesa evangelica italiana, vroeger *Chiesa cristiana libera* genoemd, is een Protestantsche gemeenschap in Italië, die haar ontstaan te danken heeft aan de vereeniging der vele zelfstandige, van 1848 tot 1870 over Italië verstrooide Protestantsche gemeenten. Tot 1889, toen zij Chiesa evangelica italiana werd gedoopt en rechtspersoonlijkheid verkreeg, nam zij snel in bloei toe, maar na dien tijd is zij, voor een goed deel door onderlinge oneenigheid, sterk achteruitgegaan. Slechts in Florence is nog een kerk van deze gemeenschap blijven bestaan; de meeste hebben zich afgescheiden en aangesloten bij de Engelsche methodisten.

Chieti is de naam van een Italiaansche provincie tot 1871 *Abruzzo citeriore* genoemd. Zij grenst ten O. aan de Adriatische Zee, ten N. aan de provincie Teramo, ten W. aan Aquila, ten Z. aan Campobasso en telt op een oppervlakte van 2947 v.km. een bevolking van (1911) 363 583 inwoners. Chieti wordt verdeeld in de arrondissementen Chieti, Lanciano en Vasto.

Chieti, de hoofdstad van de gelijknamige Italiaansche provincie, ligt 330 m. boven den zeespiegel, op een hoogte aan de Pescara, aan den spoorweg Castellamare—Adriatico—Rome. De plaats bezit een mooie kathedraal (in 1070 gebouwd, in 1595 hernieuwd, met een crypt), ruïnen van een kasteel uit den tijd der Noormannen, benevens overblijfselen van Romeinsche bouwwerken (amphitheater, de tempel van *Diana Trivia* enz.). Chieti is de zetel van een aartsbisschop en van een prefekt en bezit verder een lyceum, een normaalschool, een technisch instituut, een seminarium, een Kamer van Koophandel en een schouwburg. De inwoners, (1911) ongeveer 15 000 (als gemeente 25 477), houden zich bezig met de fabricage van wollen stoffen, hoeden, glas, lucifers enz., benevens handel in wijn, graan, olie enz.

In de Oudheid heette de plaats *Theate Marrucinorum*. Gedurende den tweeden Samnitischen oorlog viel de stad in 305 v. Chr. in handen der Romeinen. Later was zij afhankelijk van de Goten, daarna van de Longobarden en in de 11de eeuw van de Noormannen, onder wier bewind zij tot grooten bloei kwam. In 1524 stichtte hier de heilige *Gaetano van Theate* de orde der Theatijnen.

Chiffreeren is de kunst, om door middel van een soort geheimschrift *(cryptografie)* aan oningewijden het lezen eener mededeeling onmogelijk te maken, terwijl de ingewijde in het bezit is van het letter- of cijferstelsel, waardoor de ontcijfering verkregen wordt. Het gebruik van geheimschrift is reeds zeer oud. De Joden hadden er een, dat op de omkeering van het alfabet berustte en dat nog heden onder den naam alfabetum A T BaS. bekend is. Het is de eenvoudigste manier van cryptografie, daar de eerste letter, de A, met de laatste (in het Hebreeuwsch de T), de tweede, de B, met de voorlaatste, de S, verwisseld wordt enz. Bij *Jeremia* komt de naam Babylon (Ba Be L) voor als Se Sa K; dus in plaats van B schrijft hij S en K in plaats van L. Ook de Grieken en Romeinen hadden geheimschrift. In de Middeleeuwen hielden zich zelfs groote geleerden bezig met het vervaardigen van cryptografische stelsels, bijv. *Johannes Tritheim (Trithemius);* maar prakti-

sche waarde heeft het chiffreeren eerst verkregen door *Athanasius Kircher* en zijn leerling *Kaspar Schott*. Eerstgenoemde vond behalve andere methoden een scherpzinnig bedacht stelsel uit, dat op een combinatie van letters en cijfers berust. In fig. 1 heeft de horizontaal loopende rij letters betrekking op den zoogenaamden sleutel, de verticale rij letters op het geheim. Als sleutel dienen eenige woorden, die vooraf door beide

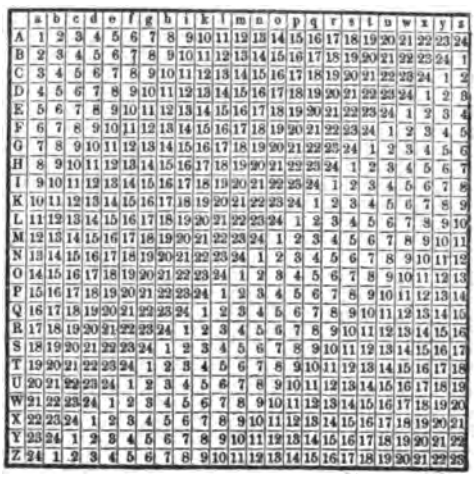

Fig. 1. Chiffreeren.

personen afgesproken zijn. Aangenomen, dat de sleutel is „De encyclopaedie van Winkler Prins is de beste", en de over te zenden geheime mededeeling „Amerikaansche petroleumtrust gaat uit elkander." De persoon, die zijn handelsvriend dit bericht zendt, schrijft als eerste teeken 4, dat is het getal, dat op de snijding van de verticale cijferrij onder *d* (eerste sleutelletter) en der horizontale cijferrij naast *A* (eerste letter van het geheim) staat. Het tweede teeken is 16, staande op de snijding der rijen van de tweede sleutelletter *e* en de tweede letter van het geheim *M*. Zoo is het derde teeken 9 enz. De ontvanger van den brief zoekt in de verticale rij van *d* het getal 4 en vindt dit op de horizontale rij van de *A*. enz.

Kaspar Schott ging nog verder; in zijn boek „De Magia universali" (Würzburg 1676) geeft hij zelfs een katoptrische cryptografie, die men als voorloopster van het hedendaagsche telegraafgeheimschrift kan aanzien. Ook *Thomas Willis* heeft zich ten opzichte der cryptografie zeer verdienstelijk gemaakt in zijn werk „The schoolmaster in the art of Stenography" (Londen 1647). Behalve verbeteringen van oude stelsels, maakte hij het bovengenoemde nog ingewikkelder door bij de volgens eerstgenoemde methode bepaalde cijfers andere, volgens een vooraf afgesproken plan, op te tellen en af te trekken. Een dergelijk stelsel als dat van *Kircher* was het eerste, dat bij de telegrafie gebruikt werd. In plaats der cijfers gebruikte men letters (zie fig. 2) van a tot z. Het is duidelijk, dat evenwel een oningewijde door hoogstens 24 pogingen, mits de sleutel bekend is, de oplossing kan vinden. Daarom is het beter de letters niet alfabetisch, maar zonder orde door elkander te plaatsen. Door weer sleutels op sleutels te ma-

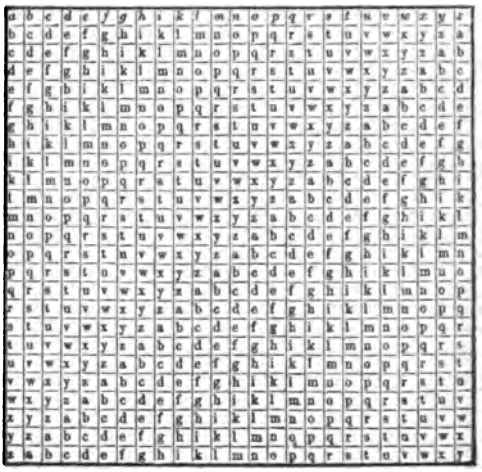

Fig. 2. Chiffreeren.

ken, kan de oplossing zeer ingewikkeld worden, hoewel, mits de oningewijde over een bericht van voldoende grootte beschikt, de oplossing altijd mogelijk is, indien de letters eenvoudig omgezet zijn.

Om een ons onbekend schrift te dechiffreeren, is het eerst zaak de taal te leeren kennen. Als dezelfde letter aan het eind van een woord nooit verdubbeld voorkomt, heeft men met Latijn te doen, komt één letter verdubbeld voor, dan is

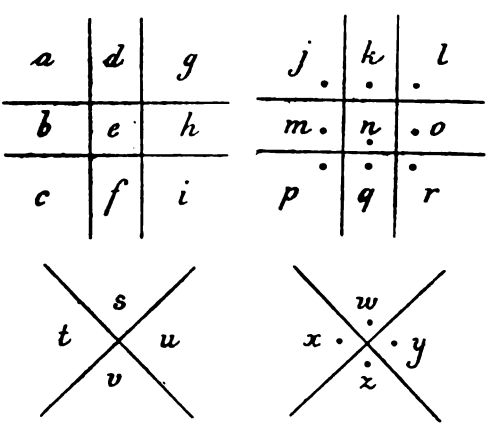

Fig. 3. Chiffreeren.

het Fransch en dat teeken de *e*. De *e* is nog al spoedig te kennen, daar zij in moderne talen de meest voorkomende letter is. Als een teeken zeer dikwijls met een en hetzelfde andere teeken samen gaat, kan men de *c* en de *h* vermoeden en voor Nederlandsch of Duitsch als zeker aannemen. Hoe verder men komt, des te gemakkelijker wordt de oplossing.

Ook worden dikwijls teekens voor het chiffreeren gebruikt. Uit fig. 3, die natuurlijk in het be-

zit van afzender en ontvanger moet zijn, ziet men onmiddellijk, dat het woord „post" aldus geschreven moet worden: ·| |· V >

Een vierde wijze is het chiffreeren met behulp van mallen. Hierbij worden de letters eenvoudig omgezet. Het volgens fig. 4 met gaten voorziene bordpapier wordt op het schrijfpapier gelegd en in de gaten de opeenvolgende letters van het bericht geschreven, daarna 90° gedraaid en weer alle gaten volgeschreven enz., totdat het 4 maal gebruikt is, waarna alle hokjes met een letter zijn voorzien. De ontvanger legt zijn mal er op en kan onmiddellijk het bericht lezen.

Onder de letterstelsels neemt dat van den Deenschen ingenieur *Köhl* een eerste plaats in. Hier krijgen de 25 letters van het alfabet nummers van 2 cijfers; nadat het bericht van de getallen voorzien is, verbindt men het laatste cijfer van de eene letter met het eerste der daarop volgende letter, waardoor nieuwe getallen ontstaan, die aan de letters beantwoorden, welke overgezonden worden. Voor de eerste en voor de laatste letter wordt het eerste en het tweede cijfer van een sleutelletter genomen. Als men de getallen goed van buiten kent, veroorlooft dit stelsel tamelijk vlug werk en geeft ook voldoende zekerheid.

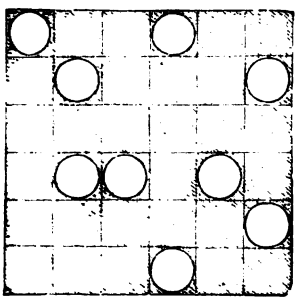

Fig. 4. Chiffreeren.

In het algemeen veroorzaken de meeste stelsels een aanzienlijk tijdverlies. Daarom was men er al voor een eeuw op bedacht, het chiffreeren te bespoedigen door woordenboeken te vervaardigen, waarin voor ieder woord een afzonderlijk getal stond, welk laatste nog weer door een sleutelgetal veranderd kon worden. De verbuigingen en de veranderingen van de woorden werden door afzonderlijke teekens aangeduid. Bij den optischen telegraaf werden deze door getallen aangewezen. Deze manier van chiffreeren is vooral na de uitvinding van den electromagnetischen telegraaf in zwang gekomen. Stelsels van deze soort zijn o.a. dat van *Sittler* en dat van *Niethe*.

In koopmans- en in beurskringen is in den laatsten tijd een chiffreerlexicon in gebruik, door het internationale telegraafbureau uitgegeven. Het verschilt van de beschreven stelsels daarin, dat de woorden niet door cijfers, maar door andere woorden uit de verschillende moderne talen vervangen worden en heeft boven de andere telegraafstelsels voor, dat het goedkooper is, daar bijv. een getal dat uit meer dan drie cijfers bestaat dubbel betaald moet worden. Stelsels, waarbij cijfers en letters samen moeten overgeseind worden, zijn zeer onvoordeelig, daar ieder enkel teeken, volgens de internationale telegraaf-conferentie te Rome van 1872, als een woord moet betaald worden, terwijl anders bij de Europeesche berekening vijf teekens voor één woord gelden.

Het nieuwste werktuig voor het chiffreeren van overzeesche telegrammen is een met cijfers en letters voorziene ronde wijzerplaat. Zie ook *Telegraafcode*.

Chigi is de naam van een vorstelijk Romeinsch geslacht, afkomstig uit Siena. *Agostino Chigi* (overleden den 10den April 1520) onderscheidde zich door zijn rijkdom en kunstmin. Hij liet door den bouwkundige *Baldassare Peruzzi* de villa Farnesina bouwen, die *Soddoma* en *Raffaël* met fresco's versierden. In 1655 verkreeg *Fabio Chigi*, als *Alexander VII*, de pauselijke waardigheid. Toen kwam het in het bezit van het vorstendom Campagnano en van het hertogdom Ariccia met het paleis Chigi, dat tot de aanzienlijkste van Rome gerekend wordt. Voorts heeft het in een paar kerken fraaie kapellen met kostbare schilderijen. De *Chigi's* bekleeden sedert 1712 het ambt van maarschalk der Roomsche Kerk en hebben in 1834 den naam *Albani* bij den hunne gevoegd.

Flavio vorst *Chigi*, geboren in 1810, was tot 1848 officier bij de pauselijke garde, trad daarop in den geestelijken stand, werd benoemd tot aartsbisschop van Mira in partibus infidelium en werd daarop eerst nuntius te München en vervolgens tot 1873 te Parijs, waar hij den Heiligen Stoel onder zeer moeilijke omstandigheden op een waardige wijze vertegenwoordigde. Hij overleed als kardinaal en groot-prior van de Johanniterorde den 15den Februari 1885.

Chignon is de naam van het haar, dat in een zakvormige knot op het achterhoofd gedragen wordt en door een kam bevestigd is. Deze haardracht, reeds bij de gepoederde kapsels der vrouwen in de 18de eeuw bijna algemeen in gebruik, kwam omstreeks het midden der 19de eeuw weder van Parijs uit algemeen in de mode, waarbij de chignons gewoonlijk van valsch haar werden gemaakt. Spoedig door andere haardrachten verdrongen, is zij sedert 1900 weder in versterkte mate in gebruik genomen.

Chihuahua, een staat in N. Mexico, tusschen 25° 45′ en 31° 43′ N.Br. en 103° 25′ en 108° 45′ W.L. gelegen, wordt begrensd door de Mexicaansche staten Sonora, Sinaloa, Durango, Coahuiilo, den Uniestaat Texas en het territorium Nieuw-Mexico. Het beslaat een oppervlakte van 233 094 v. km. en telt (1910) 405 265 inwoners, ligt tusschen den kam der westelijke Sierra Madre en den Rio Grande del Norte en bestaat grootendeels uit een 1200—1600 m. hoog, deels steppenachtig, deels woestijnachtig tafelland, waarvan de woeste gedeelten als Bolson de Mapimi, Llano de los Gigantes, Llano de los Christianos, Llano del Chilicothe en Desierto bekend zijn. In de ertsrijke, met naaldboomen beplante Sierra Tarahumare bereikt de Rumerachic een hoogte van 2966 m., de Bufa de Cosihuiriachic een van 2380 m., terwijl de rivieren Rio Fuerte, Rio Mayo en Rio Yaqui door tot 1200 m. diep ingesneden dalen naar de Golf van Californië stroomen. Van de overige rivieren bereikt slechts de Rio Conchos, versterkt door den Rio Santa Cruz en den Rio Chubiscar, den Rio Grande en daarmee de zee. De Rio del Carmen, Rio de Santa Maria, Rio de Casas Gran-

des e.a. eindigen in zoutlagunen. Het klimaat is droog (de jaarlijksche hoeveelheid regen bedraagt slechts in het gebergte meer dan 220 mm.), in den winter dikwijls tamelijk koud (Iuarez tot — 15°), in den zomer altijd heet (tot 40°). De landbouw is op de meeste plaatsen slechts met behulp van kunstmatige bevloeiing mogelijk. De voornaamste producten zijn: tarwe, maïs, boonen, tabak, ooft en wijn (bij Iuarez). De bergwouden leveren pijnboom- en cederhout. Belangrijk is de veeteelt van runderen, schapen, paarden, ezels en muildieren. Van de grootste beteekenis is de mijnbouw, die in de laatste jaren weer zulk een hooge vlucht heeft genomen, dat Chihuahua in dit opzicht de voornaamste van alle Mexikaansche staten is, met een opbrengst aan zilver, goud, koper, lood enz. van (1899) 22 374 294 peso's, uit 134 mijnen en met 9692 arbeiders. De eigenlijke industrie wordt door katoenspinnerijen, tabaksfabrieken en een brouwerij vertegenwoordigd. De bewoners zijn in het bergland overwegend Tarahumare-Indianen, in het N. Apachen, voor het overige Mestiezen en Creolen. Voor de volksontwikkeling zorgen openbare en particuliere scholen, te zamen met ongeveer 12 000 leerlingen en bibliotheken. De staat wordt verdeeld in 11 districten.

Chihuahua, de hoofdstad van den gelijknamigen staat, ligt aan de Rio Chubiscar, 1412 m. boven den zeespiegel. Zij werd in 1691 gesticht, met een prachtige, uit de opbrengsten der zilvermijnen van Santa Eulalia gebouwde kathedraal, een mooie Plaza, een gedenkteeken voor den aanvoerder der insurgenten *Hidalgo,* een regeeringspaleis, een munt, een Jezuïetencollege, een rechtsschool, een groote waterleiding, 2 hospitalen en 2 banken, en telt 39 061 inwoners.

Chil' at. Zie *Chal' at.*

Child, Sir *Josiah,* geboren in 1630 als een zoon van onbemiddelde ouders, wist door schranderheid en ijver een plaats te verkrijgen onder de aanzienlijkste kooplieden van Londen, en door het opkoopen van aandeelen in de Oost-Indische Compagnie verwierf hij een jaarlijksch inkomen van 20 000 pond sterling en den bijnaam van een *nabob.* Hij werd lid van het comité der Oost-Indische Compagnie en zorgde, dat de gewichtigste betrekkingen dezer maatschappij in het bezit kwamen van zijn gunstelingen en bloedverwanten. Ofschoon hij zijn schatten niet spaarde en met de eerste edelen des lands wedijverde, vermeerderde zijn rijkdom op een verwonderlijke wijze. Hij werd in 1678 baronet, kocht een prachtig landgoed te Wanstead en schonk zijn dochter een huwelijksgift van 50 000 pond sterling, toen zij zich in den echt verbond met den oudsten zoon van den hertog *de Beaufort.* Hoewel aanvankelijk tot de Whigs behoorend, voegde hij zich later, als gouverneur der Oost-Indische Compagnie, bij de Tories. Nadat hij voorts zijn voormalige vrienden uit het bestuur verwijderd en alle betrekkingen aan zijn aanhangers toevertrouwd had, was hij onbeperkt heerscher der Oost-Indische Compagnie. Weldra stond hij in het koninklijk paleis te Whitehall in zeer hooge gunst, en koning *Karel II* aanvaardde uit zijn hand een geschenk van 10 000 guinjes, terwijl diens broeder *Jacobus* vervolgens ook 10 000 pond sterling ontving. Allen, die invloed hadden aan het Hof, werden door rijke geschenken gunstig gestemd. De omkoopingsgelden, door *Child* met mildheid uitgestrooid, behoefde hij aan zijn ambtgenooten niet eens te verantwoorden. Eerst nadat *Jacobus II* verdreven en door *Willem III* vervangen was, ontstond er verzet tegen *Child.* Hij moest plaats maken voor een ander gouverneur, maar verloor geenszins zijn invloed, daar hij door een doelmatig besteden van 100 000 pond sterling er in slaagde, het octrooi der Compagnie te vernieuwen. Hij overleed den 22sten Juni 1699. Vermelding verdient zijn geschrift „Brief observations concerning trade and the interest of money" (Londen 1668), als 5de druk onder den titel „A new discourse of trade" (Glasgow 1751) verschenen.

Child, *Lydia Maria,* geboren *Francis,* een Amerikaansche schrijfster, den 11den Februari 1802 te Medford in Massachusetts geboren, trad op als schrijfster met: „Hobomok" (1824), „The Rebels" (1825), „The first settlers" (1829) enz. In 1833 begon zij met geestdrift de slavernij te bestrijden, vooral in haar geschrift „Appeal in behalf of that class of Americans, called Africans". Met haar man *David Lee Child* gaf zij van 1840 tot 1844 de „National Anti-slavery Standard" uit. Haar briefwisseling met en over *John Brown* werd in 1860 in 300 000 exemplaren verkocht en baarde veel opzien. Andere werken van haar zijn: „The American frugal housewife" (1829), „History of the condition of women of all ages and nations" (1832), „The progress of religious ideas through successive ages" (3 dln., 1855) en „Aspirations of the world" (1878). Zij overleed den 20sten October 1880 te Wayland in Massachusetts.

Child, *Francis James,* een Amerikaansch philoloog en literatuurhistoricus, den 1sten Februari 1825 te Boston in Massachusetts geboren, studeerde aan het Harvard college, werd er in 1851 hoogleeraar in de rhetorica, in 1876 in de Engelsche letterkunde en overleed den 11den November 1896 in Boston. Hij was een autoriteit op het gebied der Engelsche volksliederen en ook als kenner van *Chaucer,* en schreef: „Collection of English and Scottisch ballads" (8 dln., Boston 1857—1859), later geheel omgewerkt tot „The English and Scottisch popular ballads" (deel 1—10, 1884—1896), „Four old plays" (1848), „Poems of sorrow and comfort" (1865), „Observations on the language of Chaucer and Gower" (1862 en 1866 in de „Memoirs of the American Academy").

Childebert is de naam van eenige Frankische koningen uit het stamhuis der *Merovingers.* Hiertoe behooren:

Childebert I, een zoon van *Clovis,* de stichter van het Frankische rijk, ontving na het overlijden zijns vaders het vierde deel van diens uitgestrekt gebied en had zijn zetel te Parijs (511.. Hij streed met goed gevolg tegen *Amalrich II,* koning der West-Goten, en veroverde in 532 met zijn broeder *Chlotarius I* het Bourgondische rijk. Toen *Chlotarius I* met de weduwe van zijn broeder *Chlodomer* in het huwelijk trad en

zijn moeder *Chlotilde* de 3 zonen uit het eerste huwelijk tot zich nam, deed hij die jongelingen met goedvinden van *Chlotarius* naar Parijs brengen en daarna aan *Chlotilde* vragen, of zij haar kleinzonen met geschoren kruin — zoodat zij als geestelijken later van alle wereldlijk gebied verstoken waren — of dood wilde zien. „Liever dood!" gaf de fiere vorstin in haar vertwijfeling ten antwoord, en de twee oudsten werden aanstonds vermoord, terwijl de jongste aan den dood ontsnapte door zijn lang hoofdhaar af te snijden en in een klooster te gaan. Het plan van *Childebert*, om *Theodebert* van Austrasië te berooven, alsmede een ander, om met laatstgenoemde tegen *Chlotarius* op te trekken, leed schipbreuk. Later veroverde hij met dezen een gedeelte van Spanje, verwoestte in 557 het land zijner bondgenooten tot aan Rheims en overleed in het volgende jaar, waarna *Chlotarius* zich meester maakte van zijn rijk en zijn gemalin en beide dochters in ballingschap zond.

Childebert II, de zoon van *Sigbert I*, koning van Austrasië, en van *Brunehilde*, werd geboren in 571. Na het vermoorden van zijn vader (575) werd hij door hertog *Gondebald* gered en tot koning verheven. *Gontram*, koning van Bourgondië, nam hem in 577 aan als zoon, en beiden vorderden van *Chilperic I*, zijn broeder, de teruggave van het veroverde gedeelte des rijks. Toen deze hieraan geen gevolg gaf, sloot de trouwelooze *Childebert* in 581 een verbond met hem en beoorloogde *Gontram*, om de helft der stad Marseille te verkrijgen. *Gontram* en zijn neef sloten in 586 een overeenkomst, waarbij zij elkander erfgenaam maakten. Niettemin trok *Childebert*, na *Gontram's* rampspoedigen oorlog tegen de West-Goten, met *Richard* tegen hem ten strijde, doch bood tevens aan, den Oost-Romeinschen keizer *Mauritius* tegen de Longobarden te hulp te snellen. Laatstgenoemden brachten hem echter een nederlaag toe. Na *Gontram's* dood voerde hij ook heerschappij over Bourgondië, maar hij gedroeg zich als een dwingeland, zoodat er een samenzwering tegen hem ontstond, die evenwel op een bloedige wijze onderdrukt werd. Hij overleed in 596.

Childebert III, een zoon van *Theodoric III*, werd opvolger van zijn broeder *Clovis III* op den troon van Austrasië en behoorde tot de „rois fainéans", want de hofmeier *Grimoald*, een zoon van *Pepijn van Herstal*, had het bewind in handen. Hij overleed in 711.

Childerik is de naam van eenige Frankische koningen uit het stamhuis der *Merovingers*. Hiertoe behooren:

Childerik I, de zoon van *Merovaeus*, den koning der Salische Franken. Hij beklom den troon in 457, doch werd om zijn losbandig gedrag door zijn onderdanen verdreven, vluchtte naar *Basinus*, koning van Thuringen, en vergold diens langdurige gastvrijheid door zijn gemalin *Basina* te verleiden, met wie hij naar het land der Franken terugkeerde, alwaar hij haar tot koningin verhief. Zij schonk hem te Doornik *Clovis*, den stichter van het Frankische rijk. Hij overleed in 481. Zijn graf werd in 1653 te Doornik gevonden.

Childerik II, de zoon van *Clovis II*, werd in 660 koning van Austrasië en had hertog *Wolfoald* tot hofmeier. De zetel van zijn gebied was Metz. In 670 overleed *Chlotarius III*, en de hofmeier *Ebroïn* verhief *Theodorik*, den jongeren broeder van *Childerik*, tot koning van Neustrië en Bourgondië, zonder hierover de rijksgrooten te raadplegen. Dezen, hierdoor verbitterd, riepen *Childerik* te hulp, die weldra verscheen, *Theoderik* in een klooster zette en zich opwierp tot alleenheerscher over het geheele rijk. Op verlangen der rijksgrooten moest hij echter aan elk rijk zijn eigen wetten laten behouden. De woestheid en willekeur van *Childerik* deden intusschen weldra een samenzwering ontstaan, en hij werd in 673 met zijn gemalin en één zijner zonen op de jacht vermoord.

Childerik III, de laatste „roi fainéant" uit het stamhuis der *Merovingers*, werd in 743 door *Karloman* op den troon verheven. *Childerik III* werd dus koning, maar had volstrekt geen gezag, en toen *Pepijn de Korte* met goedkeuring van den paus ook den koninklijken titel aannam (751) begaf zich *Childerik* met geschoren kruin naar het klooster Sithieu te St. Omer, waar hij in 754 als monnik overleed.

Childers, *Hugh Culling Eardley*, een Engelsch staatsman, geboren den 25sten Juni 1827 te Londen, studeerde te Cambridge en zag zich in 1850 benoemd tot lid van het bestuur van de kolonie Victoria in Australië. In 1857 keerde hij als generaal-agent der kolonie naar Engeland terug, werd er in 1860 lid van het Parlement, in 1864 onder *Palmerston* lord der Admiraliteit en in 1865 secretaris van Financiën. In 1866 trad hij af, maar werd in 1868 onder *Gladstone* eerste lord der Admiraliteit (minister van Marine), maar moest wegens overdreven spaarzaamheid ten opzichte van de vloot zijn ontslag nemen (Maart 1871). Van Augustus 1872 tot 1873 was hij als kanselier van Lancaster weder lid van het ministerie, en aanvaardde daarop nogmaals de betrekking van generaal-agent der kolonie Victoria. In het tweede ministerie-*Gladstone* was hij van 1880 tot 1882 staatssecretaris van Oorlog, daarna tot Juni 1885 kanselier der schatkist en in het derde ministerie-*Gladstone* van Januari tot Augustus 1886 minister van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed den 29sten Januari 1896 te Londen. Zijn zoon, de luitenant-kolonel *Spencer Childers*, publiceerde „Life and correspondence of Rt. Hon. Hugh C. E. Childers, 1827—1896" (Londen 1901, 2 dln.).

Childers, *Robert Cesar*, een beroemd kenner van het Boeddhisme, werd in 1838 geboren. Na te Oxford gestudeerd te hebben, begaf hij zich in 1860 naar Britsch-Indië. Gedurende zijn verblijf op Ceylon als burgerlijk ambtenaar maakte hij zich met behulp van een inboorling bekend met het „pâli" en gaf na zijn terugkeer in 1864 in het blad van de „Asiatic Society" verschillende pâliteksten uit met vertalingen, alsmede onderzoekingen over het Singhaleesch, de taal van Ceylon. In 1872 werd hij onderbibliothecaris aan de bibliotheek van het India Office en daarna professor in het pâli en in de Boeddhistische letterkunde aan het University College te Londen. Zijn voornaamste werk is de bekroonde „Dictionary of the Pali language"

(Londen 1875), waardoor een nieuw tijdperk in de studie der pâlileterkunde en van het Boeddhisme geopend werd. Kort voor zijn dood voltooide hij in manuscript een grammatica van het pâli. Hij overleed den 25sten Juli 1876.

Chili (zie de kaart Chili, La Plata-Staten en Patagonië) is een der belangrijkste staten van Zuid-Amerika, eenmaal een Spaansch generaalcapitanaat.

Ligging en grenzen. Chili ligt aan de W. kust van Z.-Amerika tusschen 17° 47′ en 55° 59′ Z.Br. en strekt zich als een 4300 km. lange en meestal 140, somtijds slechts 110, in de provincie Antofagasta echter meer dan 400 km. breede kuststrook tusschen den Grooten Oceaan in het W. en de Cordilleras de los Andes in het O. uit. Het grenst in het N. aan Peru, in het O. aan Bolivia en Argentinië. Volgens de met de naburige staten gesloten verdragen behooren Vuurland ten W. van 68° 34′ W.L., de geheele straat **Magalhães** en Patagonië ten Z. van 52° Z.Br. en ten W. van den kam der Cordillera's tot Chili; de Cordillera's vormen de grens tusschen Chili en Argentinië en van den vulkaan Licancaoer (23° 8′ Z.Br.) af ook tegenover Bolivia en Peru. Over de Cordilleragrens ontstonden in de laatste jaren herhaaldelijk twisten met Argentinië, daar de rivieren dikwijls ten O. van de hoofdketen ontspringen en daardoor de waterscheiding, welke volgens het oorspronkelijk verdrag de grens moet vormen, op een gebied te liggen komt, waarop Argentinië aanspraak maakte (zie geschiedenis). Tot Chili behooren verder de Juan-Fernandez-eilanden en het Paascheiland. Zonder de laatste omvat Chili een gebied van 757 366 v. km., volgens de nieuwste planimetrische berekening van 759 000 v. km.

Kusten. De kust verloopt in het grootste noordelijk gedeelte tamelijk gelijkmatig; zij heeft wel is waar vele voorgebergten en baaien, maar deze zijn niet scherp afgescheiden van den romp des lands. Daarenboven bieden de baaien meestal weinig bescherming. De eilanden, welke vóór dit gedeelte der kust liggen, zijn klein en onbelangrijk. Van 42° Z.Br. af is daarentegen het groote, geheel Chili doorsnijdende lengtedal in de zee gelegen en vormt tot voorbij de straat van **Magalhães** een kanaal, waarvoor een rij eilanden en groote eilandengroepen zijn gelegen, ontstaan door de verbrokkeling der Kustcordillera, zooals: Chiloé, de Chonosarchipel, Campaña en Wellington, de Madre de Dios-archipel, Chatham, Hannover, de Koningin-Adelaïde-archipel, Santa Inés, Vuurland, Navarino, Wollaston enz. Zie verder *Amerika: Kusten.*

Bodemgesteldheid. Deze wordt geheel bepaald door de Cordillera's (zie *Andes),* die het land in zijn geheele lengte doorsnijden en waarvan de, met sneeuw bedekte toppen, bij de buitengewone doorzichtigheid der lucht, van de zee uit gezien, boven de zee schijnen te hangen. Ten Z.O. van 42° Z. Br. stijgt het gebergte onmiddellijk uit de zee op, aan de zeezijde vergezeld door talrijke bergachtige eilanden. Ten N. daarvan treedt dicht aan de kust een bergketen op; de van de berghellingen komende rivieren hebben zich door deze Cordillera de la Costa een weg naar zee gebaand, waardoor zij in vele afzonderlijke deelen opgelost is geworden. Tusschen het kustgebergte en de Cordillera strekt zich een door kleinere bergketenen in verscheiden deelen verdeelde vlakte (llano intermedio) uit, die langzaam naar de Reloncavibaai afhelt. Meer dan 50 bergen verheffen zich in Chili van 2000 tot 6000 m., de hoogste, de Cerro del Mercedario (6798 m.) op 31° 59′ Z.Br., blijft in hoogte weinig achter bij den Aconcagua (7000 m.), die in Argentinië is gelegen. In de kustcordillera hebben 17 toppen een hoogte van meer dan 1000 m. De sneeuwgrens stijgt in de Cordillera van Atacama tot 4500 en 5000 m., bedraagt op de breedte van Santiago 3300, ten Z. van Conception 2000, in de Cordillera van Llanquihue 1500 en in Vuurland slechts 1100 m. De toppen en passen nemen in hoogte toe, hoe verder men naar het N. komt. De Barilochepas (41° 20′ Z.Br.) heeft een hoogte van 840 m., ook de 25 km. verder noordwaarts gelegen Pedro-Rosalespas is slechts 836 m. hoog. De belangrijkste passen zijn verder: de Planchonpas (2507 m.), de Cumbre- of Uspallatopas (3960 m.), de Portezuelo de Azufre (3645 m.), de Come Caballa (4356 m.) en de Tacorapas (17° 50′ Z.Br., 4170 m.).

Geologische gesteldheid. Geognostisch bestaat de Kustcordillera in het N. voornamelijk uit graniet en porfiergesteenten, in het Z. vooral uit gneis en glimmerlei, die ook op de eilanden de overhand hebben. De hoofdketen der Andes is een veel jongere verheffing. Afgezien van eenige plaatsen in het Z., waar archaeische gesteenten voorkomen, is zij uit sedimenten opgebouwd, die niet ouder dan het Permisch tijdperk schijnen te zijn en in hun versteeningen geheel het karakter der Europeesche Jura- en krijtlagen vertoonen, maar daarenboven porfier, porfiertuffen en conglomeraten bevatten. Op deze lagen rijzen de vulkanen op, waarvan de lava en asch dikke lagen gevormd hebben. Op vele plaatsen worden de lei- en kalkgesteenten der Jura- en krijtformatie door andesietische en trachietische gesteenten (in Patagonië ook bazaltgesteenten) doorbroken, die dikwijls met ertslagen in verbinding staan. In het heuvelland tusschen de Kustcordillera en de Andes treden sedimentgesteenten, vooral uit het mesozoïsche tijdperk op, dikwijls bedekt door jongere (ook bruinkool bevattende tertiaire) sedimentvormingen en zoutafzettingen. Aan de kust komen op verscheiden plaatsen krijtgesteenten voor en in grootere uitgestrektheid tertiaire vormingen, waarin de beroemde kolenmijnen van Lota, Chiloé, benevens die van straat **Magalhães** liggen. Onder de talrijke vulkanen schijnen die bij Chillan (Tinguiririca, Chillan, Antuco, Villarica, Osorno) de meest werkzame te zijn. Solfataren en heete bronnen zijn eveneens zeer talrijk.

Aardbevingen komen zeer dikwijls voor; men verdeelt ze in ongevaarlijke, de dikwijls voorkomende „Temblores", en de hevige „Terremotos". De verschrikkelijke aardbeving van 1751 begroef de oude stad Conception in de zee en verwoestte bijna alle plaatsen van 34—40° Z.B.; in 1822 werd Valparaiso erg geteisterd en in 1835 vooral Nieuw-Concepcion. Den 17den

CHILI, LA PLATA-STATEN EN PATAGONIË.

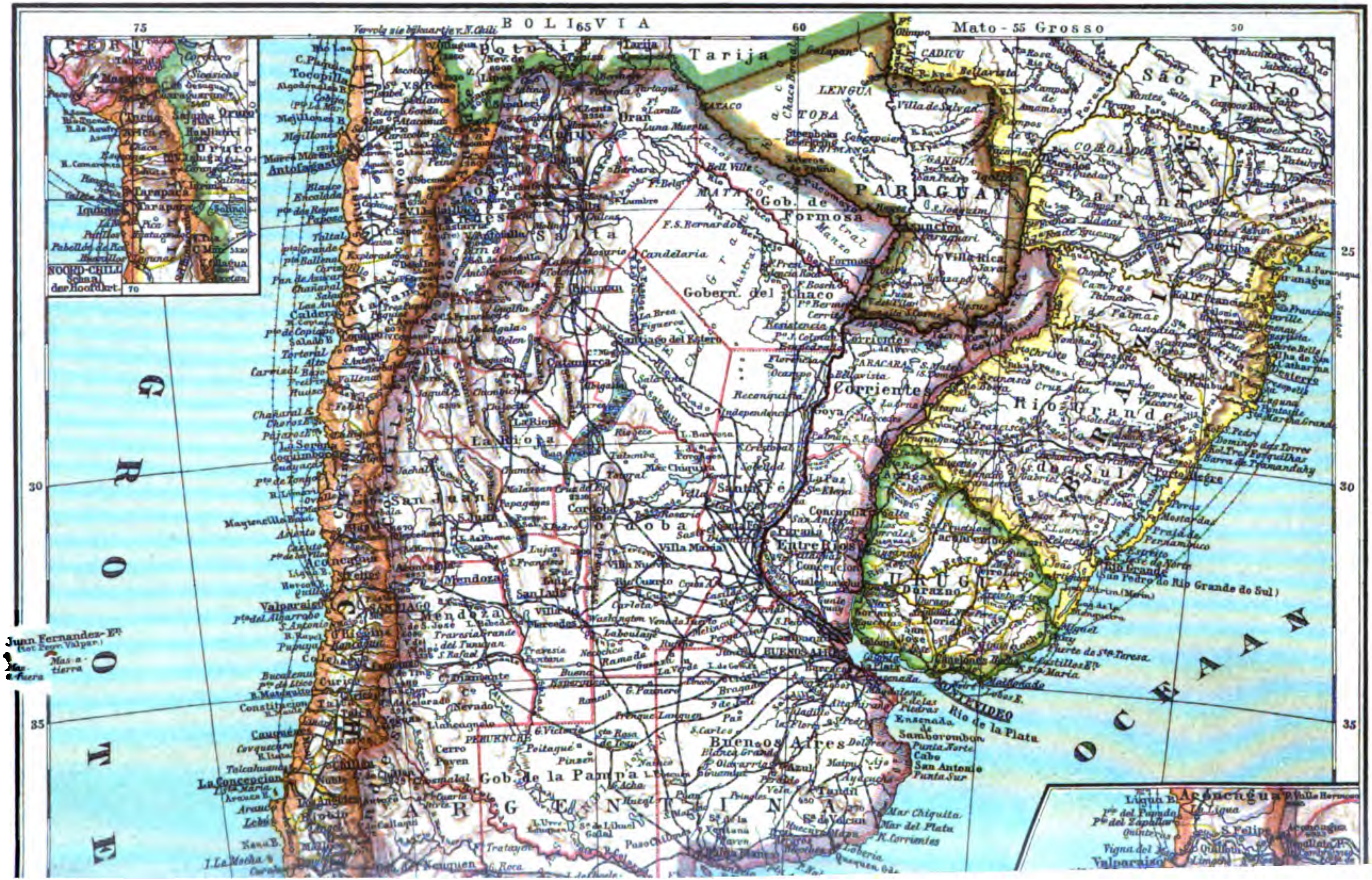

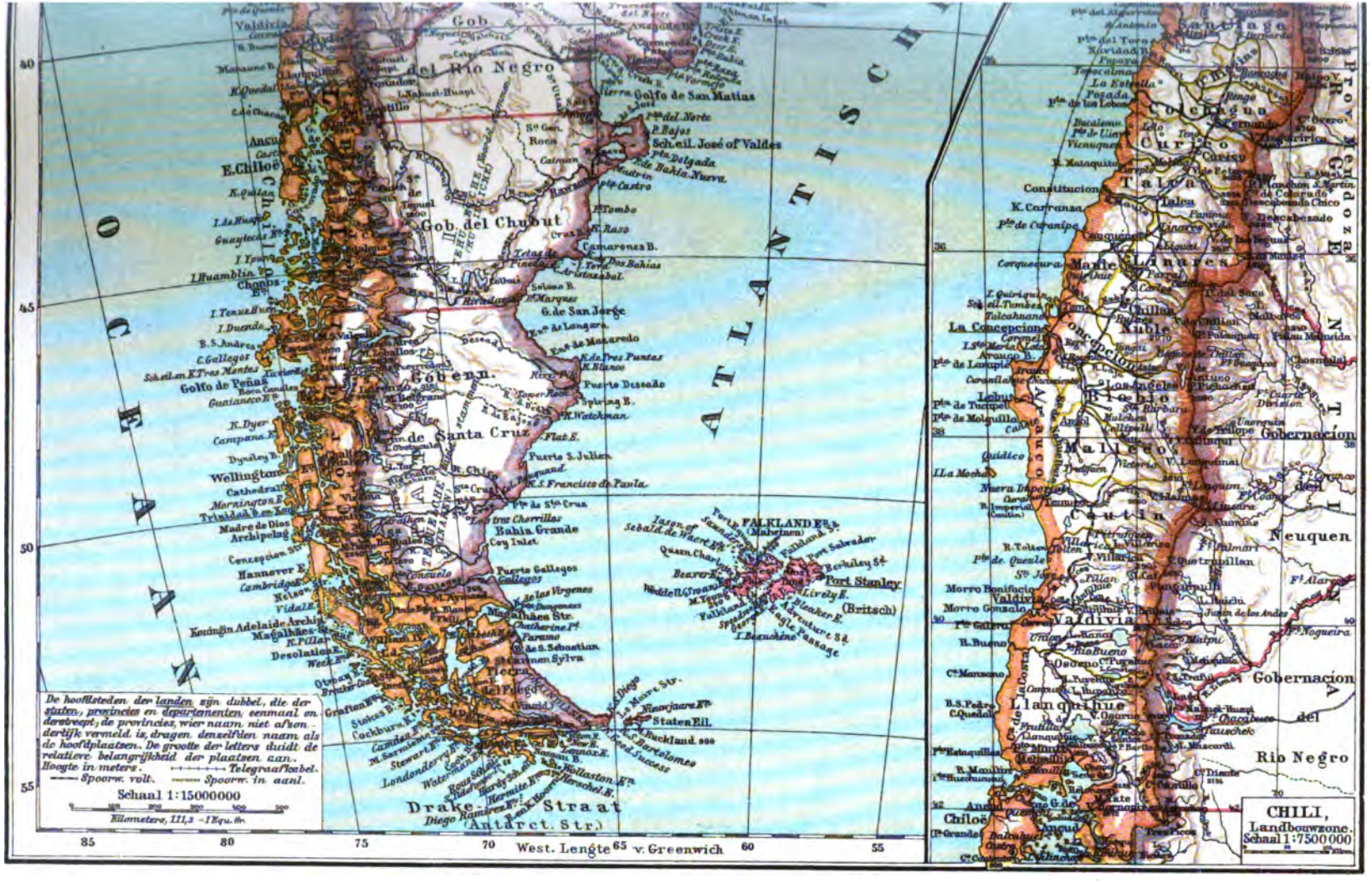
Gob. del Rio Negro
Gob. del Chubut
Gob. de Santa Cruz
Gob. de Tierra del Fuego
Golfo de San Matias
Sch.eil. José of Valdes
Golfo de Peñas
Puerto Deseado
Puerto S. Julian
Puerto Gallegos
Bahia Grande
FALKLAND Is. (Malvinen)
Port Stanley (Britsch)
Drake-Straat (Antarct. Str.)
Cap Horn
Valdivia
Concepcion
Talca
Curico
Talca
Linares
Chillan
Nuble
Los Angeles
Biobio
Malleco
Cautin
Neuquen
Gobernacion
Llanquihue
Rio Negro
Chiloë
Constitucion
La Concepcion
Arauco
Lebu
Quidico
Morro Bonifacio
Morro Gonsalo
Cordillera de los Andes
Rio Diguillin
Rio Itata
Rio Maule
Rio Mataquito
Rio Lontue
Rio Tinguiririca
Rio Cachapoal
Rio Rapel
Rio Maipo
Rio Mapocho
Rio Aconcagua
Rio Choapa
Rio Limari
Rio Elqui
Rio Coquimbo
Rio Huasco
Rio Copiapo
Rio Salado
Rio Loa
Rio Tolten
Rio Imperial
Rio Queule
Rio Bueno
Rio Maullin
Rio Petrohue
Rio Puelo
Rio Aysen
Rio Baker
Rio Pascua
Rio Cochrane
Rio Huemules
Rio Simpson
Rio Ibanez
Rio Jeinimeni
Rio Chacabuco
Rio Blanco
Rio Mayer
Rio Deseado
Rio Chico
Rio Coig
Rio Gallegos
Rio Santa Cruz
Rio Chalia
Rio Chico
Rio Chubut
Rio Senguerr
Rio Mayo
Rio Chico
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Barrancas
Rio Grande
Rio Desaguadero
Rio Tunuyan
Rio Diamante
Rio Atuel
Rio Salado
Rio Chadileuvu
Rio Curaco
Rio Colorado
Rio Neuquen
Rio Limay
Rio Collon Cura
Rio Caleufu
Rio Chimehuin
Rio Quilquihue
Rio Traful
Rio Nahuel Huapi
Rio Manso
Rio Puelo
Rio Futaleufu
Rio Palena
Rio Corcovado
Rio Yelcho
Rio Fonck
Rio Figueroa
Rio Cisnes
Rio Aysen
Rio Baker
Rio Pascua
Rio Cochrane
Rio Huemules
Rio Simpson
Rio Ibanez
Rio Jeinimeni
Rio Chacabuco
Rio Blanco
Rio Mayer
Rio Deseado
Rio Chico
Rio Coig
Rio Gallegos
Rio Santa Cruz
Rio Chalia
Rio Chico
Rio Chubut
Rio Senguerr
Rio Mayo
Rio Chico
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Barrancas
Rio Grande
Rio Desaguadero
Rio Tunuyan
Rio Diamante
Rio Atuel
Rio Salado
Rio Chadileuvu
Rio Curaco
Rio Colorado
Rio Neuquen
Rio Limay
Rio Collon Cura
Rio Caleufu
Rio Chimehuin
Rio Quilquihue
Rio Traful
Rio Nahuel Huapi
Rio Manso
Rio Puelo
Rio Futaleufu
Rio Palena
Rio Corcovado
Rio Yelcho
Rio Fonck
Rio Figueroa
Rio Cisnes
De hoofdsteden der landen zijn dubbel, die der staten, provincies en departementen eenmaal en dwarsgestreept; de provincies, wier naam niet afsonderlijk vermeld is, dragen denzelfden naam als de hoofdplaatsen. De grootte der letters duidt de relatieve belangrijkheid der plaatsen aan.
Hoogte in meters.
Telegraafkabel.
Spoorw. volt.
Spoorw. in aanl.
Schaal 1:15000000
Kilometers, 111,3 = 1 Equ. gr.
CHILI, Landbouwzone.
Schaal 1:7500000
West. Lengte v. Greenwich
85
80
75
70
65
60
55
40
45
50
55

Augustus 1906 had een aardbeving plaats, waardoor een aanzienlijk gedeelte van Valparaiso verwoest en honderden menschen gedood werden, terwijl ook Santiago en andere plaatsen veel te lijden hadden. Sedert werden nog herhaaldelijk nieuwe aardschokken in de maanden Augustus en September gevoeld. In het algemeen neemt de kracht en de veelvuldigheid der aardbevingen van het N. naar het Z. af.

Onder de metalen, waaraan Chili zeer rijk is, nemen koper en zilver de eerste plaats in. Zilver komt vooral voor in erts-gangen in den opper-jura-kalksteen bij Caracoles en Chanarcillo; koperertsen, doorgaans als gangen, in de dioritische gesteenten aan den oostvoet der Kustcordillera; goud werd vroeger in groote hoeveelheid in het alluvium en in kwartsgangen der Kustcordillera gevonden. Van andere metalen wordt alleen nog lood en kobalt ontgonnen, bovendien zwavel, marmer, steenkool, boronatrocalciet, borax en salpeter (*chilisalpeter*), waarmee geheele streken in de provincie Atacama bedekt zijn.

Wateren. Noordelijk Chili, waar bijna alle beken na een korten loop door den aardbodem opgezogen worden, is zeer arm aan water; beter is het gesteld met zuidelijk Chili, ofschoon slechts weinige rivieren ver stroomopwaarts bevaarbaar zijn. De belangrijkste zijn: de Rio Loa, de eenige belangrijke in het N., de Choapa, de voor de bevloeiing van het dal van Santiago belangrijke Maipo, de nog het verst bevaarbare Maule, de Bio-Bio, de grootste rivier des lands, maar toch in den benedenloop slechts voor schepen van gemiddelde grootte bevaarbaar, de Cautin (Rio Imperial), de Callecalle of Rio de Valdivia, de belangrijkste van alle wegens de goed beschermde haven aan haar monding, de Rio Bueno en de Rio Maullin. Ook treft men in het Z. vele groote en zeer diepe meren aan, zooals die van Llanquihue, Ranco, Huanehue, benevens talrijke geneeskrachtige bronnen, waaronder die van Chillan, Apoquindo, Cauquenes en Colima gebruikt worden.

Klimaat. Het klimaat is door de groote uitgestrektheid van het land en het aanzienlijk verschil in hoogte zeer ongelijk. De noordelijke kusten hebben passaatachtige, betrekkelijk koude, zuiden- en zuidwestenwinden, terwijl aan de zuidelijke kuststreek in den zomer westen-, in den winter noordwestenwinden heerschen. Land- en zeewinden wisselen in den zomer met groote regelmatigheid af; de eerste zijn aan de kust buitengewoon hevig. Op het land zijn de winden meer onregelmatig. Gemiddelde warmteuitersten zijn: Copiapo 32,1 en 3,1°, Santiago 30,9 en —0,9°, Valdivia 28,9 en —1,4° C. De noordelijke kustgebieden hebben zeer spaarzame winterregens, die naar het Z. langzamerhand in rijkere, meer of minder gelijkmatig over het geheele jaar verdeelde regens over gaan. Terwijl het N. bijna regenloos kan genoemd worden, begint reeds aan gene zijde van den 35sten breedtegraad een gebied, dat buitengewoon rijk aan regen is. De toename van de regenhoeveelheid van het N. naar het Z. kan blijken uit de volgende cijfers: Copiapo 10, Serena 40, Valparaiso 340, Santiago 360, Talia 500, Valdivia 2930, Corral 2530, Puerto Montt 2450 mm. Onweers komen zeer zelden voor, zoodat men ze in Santiago evenzeer vreest als aardbevingen. In de zuidelijke cordillera's treden ook gletschers op, die van Colchagua af zuidwaarts steeds talrijker en grooter worden.

Het klimaat van Chili geldt over het algemeen voor gezond.

Plantengroei. De woestijn Atacama scheidt de flora der tropische Andes van de Chileensche. De Chileensche Andes missen samenhangende wouden. De voorwaarden voor het leven van boomen keeren in het algemeen eerst ten Z. van Valparaiso en Santiago terug, en hier beginnen dan ook de dichte wouden, welke hun ontstaan te danken hebben aan het vochtige klimaat van Valdivia en Chiloë. Hier is ook de zone van den korenbouw. De groote vlakte tusschen kaap Blanco en Valparaiso is woudloos. De hoogvlakten tusschen de Cordillera's zijn woest. Wel is waar ontbreken de boomen er niet, vooral verheft er zich de *Boldu,* een lauracee en de rosacee *Quillaria saponaria,* maar zij bereiken geen aanzienlijke hoogte. Het aantal inheemsche boomen is gering. De meesten zijn altijd groen en behooren tot de olijven *(Buddleia),* de tamarinden en de Mimosaceeën. De eenige palm is *Jubaea spectabilis,* zuidwaarts tot 35° reikend. De struikvorm, eveneens slechts spaarzaam vertegenwoordigd, is vaak door de vorming van doornen gekenschetst *(Rhamnus* en *Berberis).* De doornlooze struiken behooren grootendeels tot de Myrthen en Oleanders.

Aan de rivieroevers van de Andesdalen komt de Zuid-Amerikaansche wilg *(Salix Humboldtiana)* veelvuldig voor. De door verweering van vulkanische gesteenten ontstane leembodem brengt een groote hoeveelheid bolgewassen (Liliaceeën en Amaryllidaceeën) en heesters, ook Bromeliaceeën voort, zoodat het landschap in den winter en het voorjaar met mooie bloemen versierd is. Vele heesters en houtgewassen worden gekenmerkt door het afscheiden van vluchtige oliën en harsen. Het woud, dat van Santiago af naar het Z. toe het land bedekt, bezit de prachtige, ongeveer 30 m. hooge *Araucaria imbricata* en de in de omstreken van Valdivia veel voorkomende *Fagus obliqua.* De cypressen worden vertegenwoordigd door de geslachten *Libocedrus* en *Fitzroya,* wier hout van groot practisch nut is.

Dierenwereld. De dierenwereld van Chili vormt een deel van den Neotropischen gordel en wel van den Chileenschen of Patagonischen subgordel. Karakteristiek zijn de knaagdieren; in de Andes komt tot een hoogte van 4000 m. de als pelsdier belangrijke wolmuis *(Chinchilla, Eriomys lanigera),* de haasmuis *(Lagidium)* zelfs tot 5000 m. voor; aan de rivieren huist de moerasbever of coypu *(Myopotamus).* Andere voor Chili karakteristieke soorten zijn de schijnratten *(Octodontidae)* en de echte muizen *(Muridae).* Van de roofdieren vindt men in de wouden de poema en in de Andes de brilbeer *(Tremarctos ornatus).* De tweehoevigen zijn vertegenwoordigd door de om haar wol zeer gezochte vicuña *(Auchenia vicunna),* de als huisdieren gehouden lama's en alpaka's en kleine hertensoorten *(Cervus chilensis).* Uit de klasse der tande-

loozen treft men hier de zeldzaam voorkomende gordelmuis of het mantelgordeldier *(Chlamydophorus truncatus)* aan. Onder de vogels zijn merkwaardig een soort papegaaien *(Henicognathus)*, twee soorten duiven, een groot aantal watervogels (waaronder de Chileensche zwaan), de condor (een roofvogel) en de Patagonische struisvogel. Van de reptiliën bezit Chili eenige Zuid-Amerikaansche soorten der adders en boomslangen en eenige tot Chili beperkte soorten van hagedissen, gekko's en iguana's; de amphibieën worden slechts door ongestaarte soorten vertegenwoordigd. Ook van vischen bezit het land eigenaardige soorten, evenals van insecten, welke laatste echter een vermenging van tropische en noordelijke vormen vertoonen.

Bevolking. Het aantal inwoners bedroeg in 1910: 4 262 564, verdeeld over de volgende provincies, terwijl in de respectievelijke hoofdsteden in 1907 het aantal bedroeg als verder in de tabel staat opgegeven:

Provinciën.	v. km.	Inwoners 1910.	Per v. km.	Hoofdsteden.	Inwoners 1907.
Aconcagua	14 210	132 730	9	San Felipé . . .	10 426
Antofagasta	120 718	118 718	1	Antofagasta . . .	32 496
Arauco	6 366	62 259	11	Lebu	3 295 (1903)
Atacama	79 585	65 118	0,8	Copiapó	10 287
Biobio	13 587	100 495	7	Los Angeles . . .	11 691
Cautin	15 105	161 435	11	Temuco	16 037
Chiloë	22 255	91 657	4	Ancud	3 979 (1903)
Colchagua	9 987	159 425	16	San Fernando . .	8 277 (1903)
Concepcion	8 422	225 054	25	Conception . . .	55 330
Coquimbo	34 862	178 731	5	Serena	15 996
Curico	7 714	108 120	14	Curicó	17 573
Linares	10 210	111 773	11	Lináres	11 122
Llanquihue	91 676	113 285	1,2	Puerto Montt . . .	4 347 (1903)
Magellanes (territ.) .	171 438	23 650	0,1	Punta Arenas . . .	12 199
Malleco	7 701	113 020	13	Angol	7 896 (1903)
Maule	6 410	115 568	17	Cauquénes	10 119 (1903)
Nuble	8 823	169 858	19	Chillan	34 296
O'Higgins	6 066	942 257	16	Rancagua	10 380
Santiago	14 672	546 599	37	Santiago	332 724
Tacna	23 958	42 925	1,8	Tacna	11 504 (1903)
Talca	9 448	132 730	13	Talca	38 040
Tarapaca	46 957	115 940	2	Iquique	40 171
Valdivia	21 637	131 751	6	Valdivia	15 229
Valparaiso	5 059	299 466	59	Valparaiso	162 447
Chili . . .	757 366	4 262 564	5		

Het aantal buitenlanders bedraagt 134 524, waaronder 27 140 Peruanen, 21 968 Bolivianen, 18 755 Spanjaarden, 13 023 Italianen, 10 724 Duitschers, 9845 Engelschen en 9800 Franschen. De inheemsche bevolking bestaat uit Indianen, Spanjaarden en Negers, benevens kleurlingen. De Indianen ten N. van de rivier Bio-Bio zijn reeds lang Christenen en hebben vaste woonplaatsen, de meer zuidelijk wonende, de Aurekanen, zijn in twee groepen verdeeld: de *Indianos Costinos* (Kust-Indianen) en de zeer krijgshaftige *Moluches*, die in de vlakten langs de Andes wonen. De Spaansche Creolen onderscheiden zich van hun Amerikaansche stamverwanten door grootere lichaamskracht, energie, ondernemingsgeest en vaderlandsliefde; de als slaven ingevoerde, sedert 1811 vrije Negers zijn meest door vermenging met andere stammen verdwenen. Verder zijn er talrijke Mestiezen (Cholos) en Chinos (kinderen van Blanken en Cholos).

De Roomsch-Katholieke Kerk is de staatskerk; andere godsdiensten worden echter geduld. Zij staat onder den aartsbisschop van Santiago en 3 bisschoppen: van La Serena, Concepcion en Ancud. Het onderwijs is, zelfs aan de universiteit, kosteloos, leerplicht bestaat niet; toch bezit Chili meer dan 1000 staats- en 500 particuliere scholen. Middelbaar onderwijs wordt gegeven door het Nationaal-instituut te Santiago, benevens aan 9 lycea van den eersten en 9 van den tweeden rang. Aan het hoofd van het geheele onderwijs staat de in 1743 door de Jezuieten te Santiago gestichte universiteit met 4 faculteiten (rechtswetenschap, medicijnen, theologie en natuurwetenschappen). Verder bestaan in Santiago nog een paedagogisch instituut, een Katholieke universiteit (sedert 1889), een nationale bibliotheek, een sterrenwacht, scholen voor technisch onderwijs en een industrieschool voor meisjes. Ook heeft het land 2 mijnbouwscholen, een landbouwinstituut, 5 landbouwscholen en een proefstation. Er verschijnen ongeveer 200 couranten en tijdschriften (16 in Santiago, 15 in Valparaiso).

Middelen van bestaan. De *landbouw* lijdt onder den vloek van het grootgrondbezit, die wel is waar voor het middelste deel des

lands, waar de groote bevloeiingswerken onmisbaar zijn, recht van bestaan heeft. Ook in de later verworven zuidelijke districten heeft de regeering echter het grootste gedeelte van het land aan groote kapitalisten verkocht. Tarwe is het hoofdproduct. Van de overige landbouwgewassen moeten vooral genoemd worden: gerst, maïs, boonen, grauwe erwten, aardappelen, beetwortels, tabak, linzen, hennep, vlas enz. Europeesche ooftboomen gedijen er voortreffelijk. Uitgevoerd worden: gerst, tarwe, meel, aardappelen, walnoten enz. De wijnbouw is over geheel Chili verspreid. Palmhonig wordt in groote hoeveelheid uit de palmbosschen van het N. verkregen.

De *veeteelt* wordt begunstigd door de voortreffelijke weiden, zoowel in de vlakte, als in het gebergte. De paarden, van Andalusisch ras, zijn levendig en onvermoeid, maar de trekdieren niet zwaar genoeg. Men heeft daarom Engelsche en Fransche rassen ingevoerd. De runderen, een Spaansch ras, zijn middelmatig groot en sterk, maar geven weinig vleesch. Voor verbetering van de schapenteelt door kruising is reeds veel gedaan. In de zon gedroogd rundvleesch (Charqui) vormt een belangrijk uitvoerartikel. Ook de bijenteelt is belangrijk; de vischvangst heeft echter niet veel te beteekenen.

Mijnbouw. Aan bruikbare metalen en mineralen is Chili bijzonder rijk. De eerste plaats neemt de salpeter in, die in de noordelijke, vroeger aan Bolivia en Peru behoorende provinciën gewonnen wordt. Voor 1913 wordt de productie geschat op ± 60 000 000 quintals. Met de productie van salpeter staat die van jodium in nauw verband. Aan koper zijn de provinciën Tarapaca, Antofagasta, Atacama, Santiago en Coquimbo het rijkst. Het grootste gedeelte van het koper wordt in het land zelf gesmolten en in den vorm van staven uitgevoerd. De belangrijkste mijnen bevinden zich bij Lota, Coronel, Talca, Valparaiso, Aconcagua, Huasco, Carrizal, Caldera, Copiapo, Taltal, Chañaral, Antofagasta enz. In 1911 werd 65 171 ton kopererts uitgevoerd. Ten opzichte van de goudproductie volgde Chili in het begin der 19de eeuw onmiddellijk op Brazilië en Columbia; sedert dien tijd ging de productie echter sterk achteruit. Voor zilver vormt Copiapo het middelpunt; de belangrijkste mijnstreken zijn die van Chañarcillo, Iquique, Antofagasta enz. IJzererts en komen op vele plaatsen voor, maar werden tot dusver nergens in de nabijheid van steenkool aangetroffen. Reusachtige tertiaire kolenlagen werden omstreeks 1850 bij Lota en Coronel, ten Z. van de Bio-Bio ontdekt. Rijke lagen guano bevinden zich op de Lobos-eilanden, die zoo lang onder Chileensch bestuur blijven tot dat 1 millioen ton uitgevoerd is; daarna zullen ze weder aan Peru terugkomen.

De *industrie* omvat, behalve de bewerking der metalen, bierbrouwerijen, fabricage van leder en suiker, koren- en houtzaagmolens (in het Z.), zeepziederijen en stijfselfabrieken, is echter nog tamelijk onbelangrijk. De huisindustrie levert voornamelijk geweven stoffen, borduurwerk, tapijten, manden en aarden vaatwerk.

De *handel* wordt begunstigd door de lange kust met haar talrijke havens, waarvan Valparaiso en daarna Talcahuano, vooral als invoerhavens, de voornaamste aan de geheele westkust van Z.-Amerika zijn, terwijl bij den uitvoer de salpeterhavens Iquique en Pisagua, verder Coquimbo, Coronel, Antofagasta en Valdivia een voorname plaats innemen. De invoer bestaat voornamelijk uit staven ijzer, ijzerblik, talk, manufacturen, steenkolen, timmerhout, suiker en rundvee (uit Argentinië); de uitvoer uit salpeter en koper, zilver en zilvererts, jodium, tarwe, gerst, steenkolen, guano, ijzererts, zoolleder, walnoten, wol enz.
De handel bedroeg in peso's:

	Invoer	Uitvoer
1901	139 300 766	171 844 976
1911	348 990 354	399 409 363
1912	334 454 779	383 227 949

Aan den in- en uitvoer heeft Engeland verreweg het grootste aandeel. Nederland zond in 1911 voor 274 410 pesos aan koopwaren naar Chili en betrok daaruit voor 9 429 511 pesos. De handelsvloot bestond in 1911 uit 84 stoomschepen, metende 69 604 ton en 91 zeilschepen met 52 918 ton. In verband met de steeds toenemende handelsbetrekkingen tusschen Nederland en Chili heeft de Roland-lijn in 1906 besloten, haar booten op de reis van Bremen naar Z.-Amerika ook Rotterdam te doen aanloopen.

De lengte der staatsspoorwegen bedroeg (1911) 2831 km., die der lijnen van particuliere maatschappijen 3114 km., zoodat te zamen 5945 km. in exploitatie waren. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 352, de lengte der draden 36 024 km., het aantal telegrammen 244 000, het aantal postkantoren (1910) 1096. Verder waren er in 1905 81 telefoonkantoren, (de lengte der draden bedroeg 12 767 km.), en 4 stations voor draadlooze telegrafie. De banken zijn alle particuliere met het recht om banknoten uit te geven. De Nationale bank zorgt voor de regeeringszaken, andere banken zijn de Caja de Crédito Hipotecario, de Banco Chileno, de Valparaiso, de Santiago, Agricola, Comercial, Popular Hipotecario, Crédito Unido, Hipotecario enz.

Het metrieke stelsel is sedert 1863 ingevoerd, doch niet uitsluitend in gebruik. Het muntwezen werd door de wet van den 11den Februari 1895 geregeld.

Bestuur. De grondwet, die in 1833 aangenomen, maar sedert dien tijd herhaaldelijk gewijzigd werd, heeft den sedert de onafhankelijkheidsverklaring van den 18den September 1810 bestaanden bondsstaat in een eenheidsstaat veranderd. De souvereiniteit berust bij het volk en wordt uitgeoefend door drie machten: de uitvoerende, de wetgevende en de rechterlijke. De president heeft de uitvoerende macht; hij wordt voor 6 jaar indirect door het volk gekozen en is niet herkiesbaar. Hem ter zijde staan 6 ministers. De wetgevende macht berust bij twee lichamen: een Kamer van afgevaardigden uit 94

leden en een Senaat uit 32 leden bestaande, welke rechtsstreeks door het volk gekozen worden. Het opperste rechtscollege bestaat uit 7 leden en is gevestigd te Santiago. De slavernij is sedert 1811 opgehéven.

Chili is in 23 provinciën en 1 territorium (zie tabel) ingedeeld. Volgens de begrooting van 1912 bedroegen de uitgaven 257 916 447 pesos in courante munt en 52 732 120 in goud.

Het uitvoerrecht op salpeter en de opbrengst van den verkoop bij opbod van de salpeter houdende terreinen maken te zamen de voornaamste bron van inkomst van den Chileenschen staat uit. Van 1900 tot 1903 bedroeg de gemiddelde opbrengst van dat uitvoerrecht 46 790 996 peso's en de veiling van de terreinen leverde jaarlijks 5 à 6 millioen peso's op. In 1912 bedroegen de uitvoerrechten (bijna geheel op salpeter) 85 087 724 perso's goud op een totaal inkomsten van 192,8 m. peso's in courante munt en 103,5 m. peso's goud. De staatsschuld bedroeg den 31sten December 1912: 459 970 133 peso's, de binnenlandsche 5 916 700 peso's in goud en 181 203 570 peso's in courante munt.

Het leger wordt verdeeld in het staande leger en de nationale garde. Sedert 1898 is de algemeene weerplicht ingevoerd, volgens welke elk Chileen van zijn 20ste tot zijn 40ste jaar dienstplichtig is. Volgens de legerwet van 1912 bestaat het leger uit 27 000 man, waaronder 8044 als stamtroep, 5371 als marinepersoneel, 9860 recruten voor het landleger, 709 voor de vloot, 1500 voor de kustartillerie en 1737 carubinieri. De vloot bestaat uit 21 schepen met bijna 41 540 tonnen inhoud, benevens eenige opleidingsschepen, een aantal kanonneerbooten enz. Het personeel telde (1909) 538 officieren en beambten en 4954 man. Een militaire academie en een kadettenschool bestaan te Santiago, een hydrografisch bureau te Valparaiso. Talcahuano en Valparaiso zijn oorlogshavens met marinewerven en dokken.

Wapen van Chili.

Het wapen der republiek (zie de afb.) is een schild, door een dwarsstreep in een blauwe en roode helft verdeeld, waarin een zilveren ster met 5 stralen. Een huemul (soort ree) en een condor, beide met een gouden kroon, dragen het wapen. Op het schild zijn drie blauw-witroode struisveeren. Het devies luidt: „Por la razon o la fuerza". De vlag bestaat uit twee horizontale strooken, de bovenste in het eerste derde deel blauw, met een witte vijfstralige ster, voor het overige wit; de onderste rood. De landskleuren zijn wit, blauw en rood.

Geschiedenis. Reeds de Inca's van Peru hebben pogingen aangewend, om Chili aan hun heerschappij te onderwerpen, doch deze waren althans in het zuiden vruchteloos. *Diégo Almagro* drong echter in 1535 uit Peru in de provincie Coquimbo door. De Spanjaarden vestigden zich aldaar en rukten in 1550 onder *Pedro Valdivia* voorwaarts tot aan de Bio-Bio, waar de Araukanen zulk een krachtig verzet boden, dat zij zich met het gebied ten N. der rivier tevreden moesten stellen. Dit gebied werd onder het bestuur gesteld van een Spaanschen kapiteingeneraal en genoot een betrekkelijk groote mate van zelfstandigheid. Opgewekt door het voorbeeld van Buenos-Ayres en andere Spaansche koloniën in Z.-Amerika, gevoelden er de hoogere standen neiging, zich onafhankelijk te maken van Spanje. Nadat in 1810 de kapitein-generaal *Carrasco* op last der Spaansche Cortes was afgezet, kwam te Santiago een Junta bijeen, die den markies *de la Plata,* een ingezetene van Chili, tot president koos. Een poging van den Spaanschen krijgsoverste *Figuerra* om de nieuwe regeering ten val te brengen mislukte en deed de omwenteling uitbarsten. Het Congres, dat den 9den September 1811 bijeenkwam, handelde nog steeds in naam van Spanje, doch een jaar later maakten 3 broeders van aanzienlijke afkomst *José Miguel, Juan José* en *Luis Carrera* zich meester van het gezag, verdreven het Congres en verklaarden Chili onafhankelijk. *Abascal,* onderkoning van Peru, zond in 1813 generaal *Paréja* uit Lima er heen, doch *José Miguel Carrera* bracht hem in het zuiden des lands een nederlaag toe. De Junta, afkeerig van de aanmatiging der *Carrera's,* ontnam hem het opperbevel en droeg het op aan *Bernardo O'Higgins,* die niet beletten kon, dat de overmachtige Spanjaarden onder *Gainsa* de stad Talca innamen. Een nieuwe omwenteling joeg de Junta uiteen, bekleedde den overste *Lastra* met het dictatorschap, deed den burgeroorlog ontbranden en baande den weg voor generaal *Osorio* met nieuwe Spaansche troepen uit Peru. *O'Higgins* werd den 2den October 1814 bij Rancagua verslagen, doch ontsnapte met een aanzienlijke krijgsmacht over de Andesketen naar Mendoza. Ruim 2 jaar hield nu *Osorio* het bewind in handen, en het volk scheen verheugd te zijn over het einde van den oorlog en van de heerschappij der *Carrera's.* Intusschen gevoelde Buenos-Ayres het gevaar, dat van de zijde van Chili dreigde en ondersteunde de uitgeweken Chileenen, die zich onder generaal *San Martin* met de troepen der La Platastaten tot een leger vereenigden. Het gelukte dezen bevelhebber in Februari 1817 de Spanjaarden te misleiden en met 4000 man een der stoutste tochten, waarvan de geschiedenis melding maakt, namelijk in 8 dagen een tocht van 370—450 km. over de onbewoonde, 4000 m. hooge Cordillera's te volbrengen. De Spanjaarden, aan den voet van het gebergte onder *Maroto* vereenigd, leden een beslissende nederlaag en lieten de hoofdstad in handen der overwinnaars, die den generaal *O'Higgins* in April tot opperbestuurder van den Staat kozen. *Osorio* echter rukte uit Concepcion voorwaarts, overviel en versloeg den 19den Maart 1818 de Patriotten bij Cancharayada, maar verloor den

5den April den beslissenden slag bij Maypu. Hierdoor werd Chili voor goed vrijgemaakt van de Spaansche heerschappij. Lord *Cochrane* (later lord *Dundonald*) veroverde, als admiraal der republiek, in Januari 1820 Valdivia en generaal *Freyre* in 1826 het eiland Chiloe, de laatste punten, waar zich een Spaansche bezetting bevond.

Nu volgden er burgeroorlogen. Reeds den 28sten Januari 1823 werd de opperbestuurder afgezet. Generaal *Freyre* aanvaardde de regeering, doch werd eveneens ten val gebracht; wel greep hij naar de wapens, doch leed in Juli 1828 nabij Santiago de nederlaag en werd verbannen. In de plaats der eerste constitutie van 1824 kwam den 6den Augustus 1828 een tweede. Als president volgde generaal *Pinto*, en op dezen in 1831 de voorzitter *Priéto*, die de binnenlandsche rust herstelde en, door bekwame ministers geholpen, vele nuttige maatregelen nam. Een samenzwering, uit Peru aangestookt, werd in 1837 op bloedige wijze onderdrukt. Deze gebeurtenis en de toenemende macht van *Santa-Cruz*, president van Bolivia, die zich van Peru had meester gemaakt en Chili bedreigde, waren oorzaken van een oorlog, die in Maart 1839 met de verbanning van generaal *Santa-Cruz* eindigde. Chili werd nu den 25sten April 1844 door Spanje onafhankelijk verklaard, en door vele verdragen met buitenlandsche mogendheden en door de toenemende vaart op den Grooten Oceaan ontwikkelde het land zich op een zeer voorspoedige wijze. Ook binnenslands werd de rust niet gestoord. In 1841 beklom generaal *Bulnes* den voorzitterszetel en werd in 1846 herkozen. Zijn opvolger in 1851 was *Manuel Montt*, de candidaat der democratische partij, en generaal *De la Cruz* zocht vruchteloos zich daartegen te verzetten. Het bestuur van *Bulnes* had voor den financiëelen toestand, den handel en de immigratie uitmuntende vruchten gedragen. Den 2den Januari 1852 werd de eerste spoorweg geopend van Copiapó naar Caldera. Onder het bewind van *Montt*, die eveneens zijn ambt 10 jaar bekleedde, ontving Chili een burgelijk wetboek, handelsrechtbanken, een regeling der gemeentebesturen, een disconto- en depositobank (te Valparaiso) en een voorschotbank op hypotheken. Met Groot-Brittannië werd den 30sten November 1856 een handelstractaat gesloten, en de jeugdige republiek hield zich ver van de onlusten, die haar Zuid-Amerikaansche zusters teisterden. Een oproer, dat in 1859 uitbarstte, werd aanstonds gedempt. Op *Montt* volgde in 1861 *José Joaquin Perez*. Onder zijn bewind werd Chili in 1864 wegens gewelddadigheden, jegens een Baskische kolonie in Peru gepleegd, in moeilijkheden gewikkeld met Spanje. Dit laatste nam de Chincha-eilanden in bezit en brak de diplomatieke betrekkingen af, waarna een Spaansch eskader onder admiraal *Paréja* voor Valparaiso verscheen en Spanje in September 1865 den oorlog verklaarde. *Paréja* bracht zich om het leven, omdat de Chileensche korvet „Esmeralda" in November een Spaansche kanonneerboot veroverd had. Zijn opvolger, admiraal *Mendez Nuñuz*, blokkeerde de havens van Valparaiso en Caldéra en bombardeerde den 31sten Maart 1866 eerstgenoemde stad. Inmiddels schaarden Peru, Ecuador en Bolivia zich aan de zijde van Chili en verklaarden Spanje den oorlog, waarna het eskader den 14den April 1866 Valparaiso verliet om — hoewel te vergeefs — Callao aan te tasten. Daarmede namen de vijandelijkheden een einde; doch eerst in 1869 werd door bemiddeling der Vereenigde Staten, onder voorwaarde van schadevergoeding voor het bombardement van Valparaiso, een wapenstilstand van 2 jaar gesloten, die den 12den April 1871 met 3 jaar verlengd werd, terwijl men tevens te Washington over den vrede onderhandelde. In de laatste jaren hadden de zuidelijke gewesten van Chili veel te lijden van de invallen der woeste Araucanen, vooral in 1870, toen een Fransch avonturier zich onder den naam van koning *Orelie Antoine I* aan het hoofd had geplaatst van dien stam.

Onder het bestuur van *Errazurix*, die in 1871 president geworden was, ontstond in 1874 een botsing tusschen de Regeering en de bisschoppen, daar laatstgenoemden in een herderlijken brief den president, het ministerie en vele senatoren en afgevaardigden hadden geëxcommuniceerd, omdat dezen deel hadden genomen aan de vaststelling van bepalingen in het strafwetboek, waarbij de afkondiging van bepaalde pauselijke bullen verboden werd. Het Congres beperkte echter langs wettelijken weg het gezag der geestelijkheid. In 1876 werd *Anibal Pinto* tot president der Republiek gekozen.

In 1879 ontstond een oorlog tegen Peru en Bolivia. De oorzaak hiervan was de gebrekkige grensregeling en het vinden van groote hoeveelheden guano en salpeter in het betwiste grensgewest in het noorden van de woestijn Atacama, tusschen den 23sten en 24sten breedtegraad. Wel bestond er met betrekking tot het ontginnen dier groeven een verdrag tusschen Chili en Bolivia, doch dit laatste wilde door het monopolie van guano en salpeter zijn financiëelen toestand verbeteren, en legde zulk een hoog invoerrecht op salpeter, dat de Chileensche salpeter-industrie met vernietiging bedreigd werd. Chili protesteerde te vergeefs, en Bolivia wilde zelfs de Chileensche salpetermijnen, tot vergoeding van nog onbetaald uitvoerrecht, verkoopen, toen twee Chileensche pantserschepen en eenige houten vaartuigen verschenen, ongeveer 1000 man bij Antofagasta aan land brachten en zoowel de salpetergroeven als de havenplaatsen Mejillonis, Cobija en Tocopilla in bezit namen. Nu begon men zich in Chili en Bolivia gereed te maken tot den strijd, terwijl Peru weigerde zich onzijdig te houden, zoodat Chili ook aan Peru den oorlog verklaarde (4 April).

De Chileensche vloot onder admiraal *Williams Robelledo* blokkeerde de Peruaansche kust tot aan Mollendo en belette aan Iquique alle gemeenschap met de zee, om deze vereenigingsplaats van de vijandelijke legers door gebrek aan levensmiddelen tot de overgave te dwingen. Daarenboven vernielden de Chileenen den onderzeeschen kabel, die langs de kust naar Lima loopt, alsmede de toestellen voor den uitvoer van guano en salpeter. Den 13den April had bij den mond der Loa het eerste zeegevecht plaats, het-

welk gunstig uitviel voor Chili, en den 17den Mei vertrok het Chileensch gepantserd eskader van Iquique naar Callao, terwijl *Prado* de bezetting van Iquique versterkte en van proviand voorzag. De Chileensche vloot hervatte den 30sten Mei de blokkade van Iquique, terwijl de Peruviaansche troepen reeds bij Arica waren ontscheept. Het snelle ramschip „Huascar" onder admiraal *Gran* veroorzaakte echter groote schade aan transportschepen enz. en bedreigde voortdurend de gemeenschap van Valparaiso met de zee, zoodat de blokkade van Iquique tegen het einde van Juli moest worden opgeheven. Den 8sten October 1879 had bij Punta Angamos een zeegevecht plaats tusschen den „Huascar" en twee Chileensche pantserschepen. De „Huascar" werd, nadat admiraal *Gran* gesneuveld was, door de Chileenen veroverd en te Valparaiso ten behoeve van de Chileensche vloot gerepareerd. Nu kon ook het leger te land met grootere kracht optreden. Den 2den November werd Pisagua gebombardeerd en werden in de baai van Junin aldaar 9000 man aan land gezet. Pisagua werd bezet, en 7000 man onder *Escala* trokken voorwaarts naar Iquique. Het leger der Bondgenooten aldaar, van de gemeenschap met de zee beroofd, zocht vruchteloos Pisagua te veroveren. Nu zond *Prado* generaal *Buendia* met 8800 man tegen de Chileenen in het veld, en den 19den November waagde *Buendia* het met zijn troepen het Chileensche leger in een versterkte stelling bij San Francisco (Dolores) in het front aan te tasten, maar werd met groot verlies teruggeslagen en door de Chileenen tot Taracapa aan den voet der Cordillera's vervolgd. Daarna trok *Escala* voorwaarts naar Iquique, en ook de hoofdmacht der Chileenen trok van de Loa daarheen, waarna de troepen der Bondgenooten de wijk namen naar Tarapaca. De Chileensche vloot nam Iquique in bezit, en *Escala* zond een troepenmacht naar Tarapaca, dat zich den 27sten November overgaf. Thans waren de Chileenen meester in de geheele provincie Tarapaca en ontgonnen terstond de salpeterlagen aldaar, geschat op een waarde van vijf milliard gulden. De tegenspoed van leger en vloot had de bevolking van Peru en Bolivia zóó verbitterd en oproerig gemaakt, dat de presidenten het geraden achtten, naar hun hoofdsteden terug te keeren. Zij werden echter afgezet. In Bolivia nam generaal *Campero* de teugels van het bewind in handen, en *Prado* vluchtte heimelijk naar Panama, waarna *La Cotera* aan het hoofd der zaken kwam en een strijd op leven en dood aankondigde. Alle hulpmiddelen werden nu te baat genomen om den oorlog door te zetten, en de opofferingen, die Peru zich daarvoor getroostte, brachten het rijk aan den rand van den afgrond.

Chili versterkte intusschen vloot en leger, verontrustte de kusten, vernielde er steden en dorpen en blokkeerde sedert den 10den April 1880 Callao, de haven van Lima. Chileensche kruisers strekten hun tochten uit tot Panama en maakten zich meester van alle voor Peru bestemde transportschepen. Om Arica, door de Bondgenooten bezet, te bestoken, ontscheepten zich onder *Escala* den 24sten Februari 1880 bij Ilo 18 000 Chileensche soldaten met 24 stukken geschut. Het leger der Bondgenooten, door admiraal *Montero* gecommandeerd, trok terug naar Tacna, maar plaatste 4000 man te Moquegua, om de Chileenen op te houden. Dezen echter namen die stad in en joegen de bezetting op de vlucht. Het leger der Bondgenooten, op den Alto de Tacna versterkt, bleef werkeloos, ofschoon 12 000 man sterk met 24 stukken geschut. Den 25sten Mei werd het aangetast door ruim 13 000 Chileenen met 50 stukken geschut en leed een bloedige nederlaag. *Escala* bezette daarop Tacna en deed Arica door generaal *Baquedano* bombardeeren. De stad werd stormenderhand ingenomen en geplunderd. De poging van den Peruviaanschen generaal *Pierola*, een federatie van Peru en Bolivia tot stand te brengen, mislukte, en Bolivia gaf den oorlog op.

Vruchteloos zochten de Vereenigde Staten van Amerika de strijdenden tot den vrede te bewegen. Peru wilde geen grondgebied afstaan, en Chili zag zich gedrongen tot het voortzetten van den oorlog. Chili verzamelde bij Arica den noodigen voorraad en was in November 1880 gereed den strijd te hervatten. Den 13den November 1880 staken 10 000 Chileenen uit Arica in zee en stapten 7 dagen later bij Pisco ten zuiden van Callao aan wal. Eenige dagen daarna werd de hoofdmassa van het leger (20 000 man) ten noorden van Callao ontscheept, veroverde na hevigen strijd Lurin, behaalde den 12den Januari 1881 bij Chorillos en drie dagen later bij Miraflores de overwinning op de Peruanen en bezette, zonder verderen tegenstand te ontmoeten, den 17den Januari Lima en den 18den Januari Callao.

Daar in Peru geen algemeen erkende regeering was, moest de vrede nog uitgesteld en het land bezet gehouden worden, totdat den 20sten October 1883 met den tot president gekozen *Iglesias* een vrede gesloten kon worden, die den 31sten Maart 1884 bekrachtigd werd en waarbij Bolivia zich den 4den April aansloot. De vredesvoorwaarden waren voor de overwonnen staten zeer hard. Het geheele gebied, waarover oorlog gevoerd was, kwam aan Chili, en wel stond Bolivia de provincie Antofagasta, Peru de provincie Tarapaca definitief af, terwijl Tacna en Arica voor 10 jaren onder Chileensch bestuur geplaatst werden, na afloop waarvan de bevolking zou beslissen, of zij tot Chili of tot Peru wilde behooren, en het land, dat die landstreek ontving, aan het andere 10 millioen dollar betalen zou.

Op den president *Santa Maria*, die sedert 1881 aan het hoofd van den Staat gestaan had, volgde den 18den September 1886 *Balmaceda*, die zich vooral voor het openbaar onderwijs verdienstelijk heeft gemaakt. Onder zijn bestuur werd ook het spoorwegnet aanzienlijk uitgebreid. Een budgetconflict met het Congres was in Januari 1891 oorzaak van een opstand, die spoedig een grooten omvang aannam. De president ontbond het Congres, stelde het budget vast en toonde zich vast besloten, op elke mogelijke wijze zijn gezag te behouden, terwijl de leden van het Congres, bij wie zich het grootste deel van de vloot aansloot, eerst de noordelijkste provinciën in

bezit namen, van waar zij steeds verder naar het Z. doordrongen. In Februari werd Pisagua veroverd, Iquique beschoten en ingenomen en een eigen regeering benoemd. Den 7den Maart werden *Balmaceda*'s troepen bij Pozo Almonte verslagen. Daarentegen gelukte het den 23sten April de torpedoboot Almirante Condell, het admiraalschip der Congrespartij, de Blanco Encalada, in de baai van Culdera in de lucht te doen springen. Intusschen had *Balmaceda* despotisch geregeerd. Het opperste gerechtshof en het hof van appel waren opgeheven, militaire rechtbanken opgericht, en alle staatkundig verdachten ingekerkerd. Eindelijk kwam het in de laatste dagen van Augustus in de onmiddellijke nabijheid van Valparaiso tot een beslissenden slag. De Congrespartij had namelijk onder leiding van den vroegeren Pruisischen artillerie-kapitein *Körner* een goed gedisciplineerd leger gevormd, dat den 19den Augustus een weinig ten noorden van Valparaiso geland was. Den 21sten Augustus had de overtocht over de Aconcaguarivier en de slag bij Concon plaats, die met een schitterende overwinning der Congrespartij eindigde. Een gevecht bij Viña del Mar den 23sten Augustus, waaraan ook de Congresvloot deel nam, had slechts het doel, een taktiek te bedekken, waardoor aan de Balmacedisten de verbinding met Santiago afgesneden werd. De voornaamste slag werd den 28sten Augustus bij La Placilla ten Z. van Valparaiso geleverd en eindigde met een volledige nederlaag der regeeringstroepen. Denzelfden dag bezette generaal *Canto*, de aanvoerder van het Congresleger, Valparaiso, *Balmaceda* vluchtte naar Santiago, waar hij zich in het Argentijnsch gezantschap verborgen hield en den 19den September zich zelf om het leven bracht. Reeds vroeger was Santiago aan de Congrespartij overgeleverd, en daarmede de overwinning der revolutie voltooid. *Jorje Montt*, de voorzitter van de door de Congrespartij gevormde Junta en de hoofdleider van de revolutie, nam eerst het voorloopig bewind waar, tot hij den 18den November tot president gekozen werd. Hij deed veel voor de verbetering der financiën, maar bij de presidentskeuze van Augustus 1896 behaalde toch de candidaat der liberalen, *Federico Errazuriz*, de overwinning, die den 18den September zijn ambt aanvaardde.

Reeds vroeger had een grensstrijd met Argentinië een scherperen vorm aangenomen; toch werd in 1899 het besluit genomen, de grenskwestie door een gemengde commissie te doen onderzoeken. Terwijl dit conflict hoofdzakelijk een gevolg van de slechte grensbepalingen uit den tijd der Spaansche kolonisatie te noemen is, zijn de grensconflicten met Bolivia en Peru van nieuweren datum. Beide waren een gevolg van de vredesverdragen van 1884. Terwijl namelijk Chili den afstand van Antofagasta van de zijde van Bolivia als definitief beschouwde, beweerde Bolivia de provincie slechts verpand te hebben, en vorderde ten minste de teruggave van een haven aan den Grooten Oceaan, hetgeen Chili weigerde, evenals aan Peru de volksstemming, waarbij besloten zou worden, of Tacna en Arica tot Chili dan wel tot Peru zouden behooren, onder voorwendsel, dat Peru niet over de 10 millioen dollar beschikte, die het aan Chili te betalen had, indien de volksstemming ten gunste van Peru zou uitvallen. De nieuwe presidentsverkiezing, die in Juni 1901 plaats had, viel opnieuw ten gunste der liberalen uit, wier candidaat, don *German Riasco*, met groote meerderheid gekozen werd. Reeds vóór dien tijd had de vice-president *Zanartu* voor den zieken president *Errazuriz* de staatszaken waargenomen, die hij ook na diens dood (12 Juli) tot aan het oogenblik, waarop de nieuwe president zijn betrekking aanvaardde (18 September 1901), waarnam. Nauwelijks was *Riasco* in functie getreden, of het kwam nogmaals tot een verscherping van den grensstrijd met Argentinië, een gevolg daarvan, dat Chili in het gebied, waarover strijd gevoerd werd, wegen begon aan te leggen, waarop Argentinië troepen liet binnenrukken. Beide staten rustten zich ten oorlog, maar de strijd werd eindelijk den 25sten December 1901 bijgelegd, door den koning van Engeland tot scheidsrechter te benoemen. De beslissing van den koning, die den 21sten November 1902 volgde, trachtte een billijke verdeeling tot stand te brengen; Chili ontving 50 000 en Argentinië 40 000 v. km. van het betwiste gebied en de rust bleef bewaard. Den 30sten Augustus 1906 werd *Pedro Montt* tot president der republiek gekozen, onder wien Chili dezelfde bewogen binnenlandsche staatkunde heeft gekend als vóór diens optreden. Gedurende zijn bewind tot einde 1910 traden achtereenvolgens niet minder dan 9 ministeries op. Omvangrijke werkstakingen in den winter 1907—1908, vooral te Atacama en te Iquique, maakten den binnenlandschen toestand nog moeilijker. In 1909 moest de regeering, om het evenwicht in de staathuishouding te bewaren, voorstellen om een groot gedeelte der staatssalpetermijnen te verkoopen. Toch besloot de Kamer op het einde van dat jaar om de regeering een uitbreiding van het nieuw ingediende vlootprogramma in overweging te geven. In de buitenlandsche politiek staat het jarenlange geschil met Peru op den voorgrond. De kwestie over het gebied van Tacna en Arica moest in 1908 eindelijk worden opgelost. Chili deed, omdat zijn salpeterindustrie zich daar belangrijk had uitgebreid, het voorstel, dat echter in strijd was met het verdrag van 1883, om aan Peru een schadeloosstelling van 20 millioen soles te betalen, den spoorweg Arica—Tacna door te trekken tot aan Arequipa en verklaarde zich verder bereid om een handelsverdrag aan te gaan. Peru wees dit voorstel af, evenals een tweede, om het gebied in de verhouding 3:2 te verdeelen. Ten slotte legden beide partijen zich bij een scheidsrechterlijke uitspraak van den koning van Spanje neer. De gebeurtenissen van Melilla (zie *Spanje*) vertraagden deze echter en Chili zag zich ten slotte in Februari 1910 genoopt om de Peruaansche geestelijken, welke er tegen kuipten, uit het land te zetten. Onmiddellijk daarop verbrak Peru de diplomatieke betrekkingen. De tusschenkomst van de Vereenigde Staten van N.-Amerika werd niet aanvaard, vooral niet na hun optreden in Nicaragua, waarover de Z.-Amerikaansche staten zeer waren ontstemd. Een mijnconcessie van de N.-Amerikaansche firma *Ali-*

sop en Co. op het gebied, waarover het geschil liep, leidde tegen het einde van 1909 zelfs tot een ultimatum van de Vereenigde Staten van N.-Amerika; het moest echter na het besliste verzet van Brazilië worden ingetrokken. De aangelegenheid werd daarna aan de scheidsrechterlijke uitspraak van den koning van Engeland onderworpen. Deze heeft bij uitspraak van den 10den Juli 1911 beslist, dat *Allsop en Co.* in plaats van de geëischte £ 600 000 slechts £ 187 000 vergoeding zullen ontvangen. De Chileensche regeering protesteerde tegen den druk, dien Noord-Amerika op haar tijdens het arbitrageproces geoefend had. Zij gaf daarvan aan de Zuid-Amerikaansche en Europeesche staten kennis.

Chili vierde als tweede Z.-Amerikaansche staat in 1910 zijn onafhankelijkheidsjubileum. Het werd alleen gestoord door den plotselingen dood van president *Montt*, den 16den Augustus 1910 op reis naar Nauheim te Bremen overleden. Zijn plaatsvervanger, de vice-president *Fernandez Albana*, overleed reeds den 6den September 1910, waarop het presidentschap tijdelijk door den minister van Justitie en Onderwijs, *Emiliano Figueroa*, werd waargenomen. Het Nationale Congres benoemde den 21sten December 1910 den doctrinair-liberalen *Ramón Barros Luco* voor de volgende 5 jaar tot president.

Met Peru duurden de moeilijkheden voort. Voor een aanval op het Peruaansch consulaat te Iquique heeft Chili genoegdoening gegeven. Intusschen wekte de houding van den Peruaanschen bisschop, die den Chileenschen veldprediker het gebruik van de kerken in Tacna en Arica ontzegde, weder gevoeligheden. Ten slotte namen de moeilijkheden zulk een scherpe wending, dat er over een mogelijken oorlog gesproken werd. Alleen het feit, dat Peru ook grensgeschillen met andere buren had, dwong het om in te binden.

De Tacna-Arica-kwestie trad in 1911 scherper op den voorgrond, hoofdzakelijk omdat Chili afgevaardigden uit deze grensdistricten in de Chileensche Kamers laat kiezen. Peru tracht Bolivia tot een bondgenootschap tegen Chili over te halen en zou daarvoor aan Bolivia een haven afstaan. Chili van zijn kant zoekt toenadering tot Columbia en besloot in October 1911 tot uitbreiding van leger en vloot. De openbare meening dringt aan tot het nemen van krachtige maatregelen tegen Peru. De moeilijkheid voor de regeering zit in den slechten financiëelen toestand van het land. De buitenlandsche schuld wordt steeds grooter; het deficit op de staatsbegrooting bedroeg einde 1912 ruim 190 millioen pesos. Tot dekking daarvan grijpt men naar het gevaarlijke middel van de uitgave van papiergeld; ook is men in October 1912 weder begonnen met den verkoop van salpetermijnen. Trots dezen ongunstigen toestand gaat het Congres voor uitgaven te voteeren voor economische werken, het aan de regeering overlatende daarvoor de noodige gelden te vinden. Zoo werd in Augustus 1910 besloten de door Nederlandsche waterbouwkundigen ontworpen verbetering van de haven van Valparaiso uit te voeren. Ook werd een commissie benoemd om de zuidelijke provincies te bereizen, ter bevordering van de binnenlandsche kolonisatie. Het spoorwegnet werd uitgebreid en in Augustus 1911 te Santiago een tentoonstelling voor schoone kunsten geopend.

In 1912 leed het land door pest en gele koorts, die vooral hevig in Tocopilla woedden; zware overstroomingen brachten aanmerkelijke schade toe aan den Transandinospoorweg. De spoorweg tusschen Port Montt en Pisagua werd in 1913 voor het verkeer geopend. Betreffende het Tacna-Arica-vraagstuk stelde de Chileensche regeering in 1913 voor, Arica definitief als een provincie van Chili te beschouwen en over Tacna binnen 20 jaar door een plebisciet te doen beslissen. In Peru is men dit voorstel niet gunstig gezind.

Opmerkelijk is in den laatsten tijd de toenemende beteekenis van Japansch kapitaal in den handel te Valparaiso en Santiago.

Literatuur: K. Martin, Landeskunde von Chile (uitgeg. door *P. Stange,* Hamburg 1909); *O. Bürger,* Acht Lehr- und Wanderjahre in Chile (Leipzig 1909); *Ed. Poirier,* Chile en 1909 (Santiago 1909); *Maitland,* Chile, its land and people (Londen 1914); „Chile, a handbook compiled by the International Bureau of American Republics" (Washington 1909); *Dunker,* Wirtschaftsstudien aus Südamerika, speziell über Chile (Leipzig 1910); *J .P. Canto,* Chile: An account of its wealth and progress (Londen 1913); *Koebel,* Modern Chile (Londen 1913); *Pradel,* Le Chili après cent ans d'indépendance (Parijs 1912); *G. F. Scott Elliot,* Chile: Its history and development (Londen 1907); *A. S. M. Chisholm,* The independence of Chile (Londen 1912).

Chiliasme, een Grieksch woord, beteekent het geloof aan een *Duizendjarig Rijk* vol glans en heerlijkheid, hetwelk *Christus* na een zichtbaren terugkeer stichten zal. Dit geloof van Joodschen oorsprong heerschte in overeenstemming met de verwachtingen der Joden en met de Openbaring van Johannes (hoofdstuk 20 en 21), in de beide eerste eeuwen der Christelijke Kerk algemeen, doch begon reeds in het midden der 2de eeuw te verflauwen of zinnebeeldig te worden opgevat, terwijl het zich bij de Montanisten (zie aldaar) nogmaals met kracht verhief. Volgens het gevoelen der Chiliasten zou de terugkomst van *Christus* voorafgegaan worden door bange tijden en door de verschijning van den *Anti-Christ*; dan echter zou de *Messias* komen, om *Satan* voor een tijd van 1000 jaar in boeien te slaan, de heidenen en goddeloozen te vernietigen of in slaven der vromen te herscheppen, het Romeinsche rijk te doen vallen en op zijn puinhoopen een nieuwe orde van zaken te doen verrijzen, namelijk een teruggevonden Paradijs, een nieuw Jeruzalem, waar de vromen in onschuld en overvloed zouden wonen. Het ontbrak daarbij geenszins aan verwachtingen van zinnelijken aard. Een leeraar uit de 2de eeuw verzekerde, uit den mond van *Johannes* te hebben vernomen, dat in het Messiasrijk verbazend groote korenaren en druiventrossen zouden groeien, die de godvruchtigen zonder eenige moeite zouden oogsten en nuttigen — zelfs waren er, die zich dat rijk voorstelden als den hemel vol-

gens *Mohammed*, namelijk als een onbeperkte bevrediging van alle zinnelijke genietingen. De aanvang van dat rijk is door de Apostelen blijkbaar reeds verwacht gedurende hun leven en werd later telkens na een betrekkelijk kort tijdsverloop tegemoet gezien, terwijl er bij gedurige teleurstelling gegevens werden gezocht, om dien aanvang te bepalen.

Het Chiliasme is nooit geheel en al uit de Christelijke kerk verdwenen. De rechtzinnigste Kerkvaders der 2de eeuw, zooals *Papias, Justinus, Irenaeus, Hippolytus* en *Tertullianus*, waren Chiliasten, terwijl de Gnostici, de Alexandrijnsche school en de Roomsche clerus hun leer bestreden, doch het volksgeloof niet konden overwinnen. Sedert de 4de eeuw echter begon men in het Oosten de Openbaring van *Johannes* meer als zinnebeeldig te beschouwen, terwijl in het Westen de aloude verwachtingen der Kerk bleven heerschen. Eerst toen de lijdende en strijdende Kerk een overwinnende was geworden, behoefde men het Duizendjarig Rijk niet meer in de toekomst te verwachten. Gedurig echter, vooral tijdens de Kruistochten, door den strijd tusschen keizer en paus, bij het zedelijk verval der geestelijkheid of bij vreeselijke pestziekten, verhief het Chiliasme opnieuw het hoofd. In de Middeleeuwen zagen veden in de Openbaring een kort begrip der kerkgeschiedenis, en zelfs de Hervormers meenden, dat de *Anti-Christ* niets anders was dan het pausdom. Toen echter de dweepzieke Wederdoopers een Duizendjarig Rijk langs den weg van oproer en geweld wilden stichten, werd het Chiliasme zoowel door de Augsburgsche, als door de Zwitsersche geloofsbelijdenis, als een Joodsche dwaling verworpen, en de orthodoxe dogmatiek hield staande, dat het Duizendjarig Rijk niet in de toekomst, maar in het verleden moest worden gezocht. Niettemin verdiepten gedurende de godsdienstoorlogen in ons werelddeel de vervolgden zich in Chiliastische droomen, zooals valt waar te nemen bij de Boheemsche Broeders, de Camisards, de Weigelianen, de Labadisten, de Quiëtisten, de aanhangers van *Jane Leade* in Engeland enz., en hier zochten zelfs geleerde mannen, als *Thomas Burnet* en *William Whiston*, het Chiliasme op geologische gronden te handhaven. Voorts was onder de Lutherschen in Duitschland *Wilhelm Petersen* een voorstander van die leer, en ook met *Swedenborg* was dit het geval. Terwijl *Spener* en de Piëtisten wegens hun geloof aan het Messiasrijk door de rechtzinnigen werden verketterd, verwierf het door *Johann Albrecht Bengel* het burgerrecht in de Luthersche Kerk. Hij berekende den aanvang van het Duizendjarig Rijk op het jaar 1836, terwijl zijn leerlingen er beschrijvingen van leverden en anderen deze in een dichterlijk gewaad hulden. Ook later is gedurig het vergaan der wereld voorspeld in verband met de komst van het Messiasrijk.

Chilidromia *(Alonisos)* is de naam van een Grieksch eiland ten noorden van Euboea met een even zoo genoemd dorp. Het is bergachtig (457 m.), met bosch begroeid en bezit rijke bruinkolenbeddingen. Het eiland is 82 v. km. groot en telt ongeveer 600 inwoners. In de Oudheid heette dit eiland Ikos en bezat twee steden, waarvan eenige bouwvallen nog zichtbaar zijn. Men wees hier het graf van *Peleus* aan.

Chilisalpeter, *natronsalpeter* ($NaNO_3$), een voor technisch gebruik hoogst belangrijke delfstof, wordt voornamelijk gevonden in Chili (provincie Tarapaca) in de woestijn Atakama, tusschen 19° en 24° Z.Br., nabij de grens van Peru. De salpeterbeddingen liggen $^1/_2$ tot 3 m. onder de oppervlakte, hebben zelf een dikte van ongeveer $1^1/_2$ m., een breedte van 3 km. en 350 km. lengte. De bovenste laag van dit terrein *(Chuco)* bestaat uit gipshoudend zand. Daaronder ligt een laag *(costra)* van een conglomeraat van leem, grint, veldspaat en porfier, verbonden door kalium-, natrium-, calcium- en magnesiumsulfaat, die in de onderste laag een geleiachtige massa vormen *(congelo)*. Daaronder bevindt zich het ruwe salpeter *(caliche)*, dat op een met schitterende anhydrietkristallen vermengde leemlaag *(coba)* rust. De caliche heeft een gehalte van 30—55 % $NaNO_3$, van ongeveer 10 % NaCl en bevat verder kaliumnitraat (KNO_3), natriumperchloraat ($NaClO_4$) en natriumjodaat ($NaJO_3$).

Door oplossen en omkristalliseeren verkrijgt men het salpeter. De moederloog wordt op jodium verwerkt.

Het Chilisalpeter kristalliseert in stompe rhomboëders, is doorzichtig tot doorschijnend, waterhelder tot wit van kleur, zoo hard als klipzout (hardheid 1,5—2), gemakkelijk oplosbaar (80 dln. in 100 dln. koud, 200 dln. in 100 dln. warm water), smaakt zout en verkoelend en heeft een soortelijk gewicht van 2,1—2,2. Het Chilisalpeter van den handel bevat gemiddeld 95 % natriumnitraat ($NaNO_3$), overeenstemmende met 15,5 % stikstof, 2,5 % keukenzout (Na Cl), 0,5 % natriumsulfaat en 2 % water en aardachtige bestanddeelen.

Nadat in 1820 het eerste chilisalpeter in Engeland was ingevoerd, nam het gebruik zeer toe. Het kalisalpeter (KNO_3) werd er bijna geheel door verdrongen, doch het chilisalpeter deugt niet tot vervaardiging van buskruit, daar het in de lucht water opneemt. Het dient ook tot het bereiden van salpeterzuur, volgens de formule

$$NaNO_3 + H_2SO_4 = NaHSO_4 + HNO_3.$$

Verder wordt het in de glasfabrieken en voor de buskruitfabricage gebruikt tot het bereiden van kalisalpeter door omzetting in oplossing met chloorkalium tot chloornatrium en salpeter. Een van de belangrijkste toepassingen is echter die als stikstofmeststof. Het mag echter voor dat doel niet meer dan 1 % perchloraat ($KClO_4$ of $NaClO_4$) bevatten, voor veengronden niet meer dan 0,5 % daar dit zeer schadelijk voor de planten is. Ook in de geneeskunde vindt het toepassing.

Het verbruik van Chilisalpeter is ontzettend toegenomen. De uitvoer van Chili bedroeg:

in	1830	850 ton
in	1850	25 000 „
in	1870	150 000 „
in	1890	1 000 000 „
in	1910	2 300 000 „

Hiervan gaan ongeveer 70 % naar Europa; 40 % komt in Hamburg op de markt. Duitsch-

land verbruikte in 1909 alleen als meststof 470 000 ton Chilisalpeter voor een waarde van 95,5 millioen mark.

Het salpeter is gemakkelijk oplosbaar en wordt niet in den grond geabsorbeerd. Dientengevolge wordt de stikstof in dezen vorm gemakkelijk en snel door de planten opgenomen en kan daarmede het snelst in de behoefte van de plant worden voorzien. In verband daarmede is de Chilisalpeter vooral geschikt voor overbemesting, in het bijzonder van wintergewassen, voor het aanzetten van zwakke planten en voor sterk produceerende gewassen, die zeer groote behoefte aan stikstof hebben, zooals bieten.

Chilisalpeter maakt de gewassen welig en vertraagt hun rijping. Daarom mag het niet te laat gegeven worden. Het verdient zelfs aanbeveling bij zomergewassen althans een deel reeds vóór of bij het zaaien te geven. Ook bij wintergewassen geve men het vroeg in het voorjaar. De door Chilisalpeter bevorderde vertraging der rijping wordt door aanwending van voldoende hoeveelheden phosforzuur eenigermate ondervangen.

Groote hoeveelheden Chilisalpeter kunnen vooral de granen te sterk doen legeren. Het is daarom gewenscht deze meststof niet in overgroote hoeveelheden aan te wenden, maar bij groote behoefte aan stikstof een deel daarvan te geven in den vorm van ammoniak. Groote hoeveelheden Chilisalpeter bevorderen ook het ontstaan van korsten aan de oppervlakte van den grond. Chilisalpeterbemestingen zijn vooral loonend op bieten, karwij en koolzaad; in mindere mate ook op aardappelen, rogge, haver en tarwe; in het algemeen niet op vlinderbloemigen.

Literatuur: Weitz, Der Chilisalpeter als Düngemittel (Berlijn 1905); *Jurisch,* Salpeter und sein Ersatz (Leipzig 1908).

Chilka is de naam van een meer, eigenlijk slechts een ondiep haf, aan de oostkust van Voor-Indië. De diepte bedraagt 1 tot 1,5 m., terwijl het een oppervlakte heeft, al naar gelang van het jaargetijde, van 890 tot 1165 v. km. Het meer krijgt zijn water van de Mahanadi en staat door een smal kanaal in verbinding met de Golf van Bengalen. In het meer worden een aantal bewoonde eilanden aangetroffen. Zoodra de regentijd begint en de mondingsarmen van de Mahanadi haar watermassa naar de zee voeren, wordt het zeewater uit het meer gedreven.

Chilkow, *Michail Iwanowitsj* vorst, een Russisch staatsman, werd in 1843 geboren. Nadat hij zijn opleiding in het pagecorps had ontvangen, trad hij in dienst bij de jagers der lijfgarde. In 1860 ondernam hij een tweejarige reis door Europa en Amerika. Na zijn terugkeer werd hij rechter, maar ging in 1864 weer naar Amerika, waar hij bij een Engelsche Zuid-Amerikaansche spoorwegmaatschappij in het begin als gewoon werkman, later als stoker en machinist werkzaam was. Daarna werkte hij als bankwerker in de locomotievenfabriek te Liverpool. Vandaar uit ging hij weer naar Rusland terug, waar hij een werkkring bij de spoorwegen kreeg. In 1880 leidde hij onder generaal *Annenkow* den bouw van den spoorweg naar Kisil-Arwa. Van 1882 tot 1884 was hij in Bulgarije directeur van openbare werken, waarna hij weer bij den Transkaspischen spoorweg terugkeerde. Sedert 1892 werd hij directeur van verschillende spoorwegen, in 1894 tot hoofdinspecteur der gezamenlijke Russische spoorwegen en in Januari tot minister der verkeerswegen benoemd. In laatstgenoemde betrekking was hij krachtig werkzaam aan de vergrooting van het Russische spoorwegnet, vooral met betrekking tot de verbindingen met de Aziatische deelen van Rusland en de voltooiing van den Siberischen spoorweg. Vaak inspecteerde hij persoonlijk het werk aan den laatste. Bij het uitbreken van den Russisch-Japanschen oorlog in 1904 leidde *Chilkow* herhaaldelijk zelf het troepenvervoer op den Siberischen spoorweg en over het Baikalmeer, terwijl hij met bekwamen spoed zorgde voor het tot stand komen van den spoorweg rondom het meer.

Chillan is de hoofdstad der provincie Nuble in de republiek Chili, ligt ten Z.W. van Santiago, in een uitgestrekte, zeer vruchtbare vlakte, 214 m. boven den zeespiegel, werd in 1751 door een aardbeving en in 1835 door overstrooming bijna geheel verwoest, maar ontwikkelde zich daarna zóó voorspoedig, dat zij in 1907 34 269 inwoners telde. Zij was te voren het brandpunt van de werkzaamheid der Jezuïeten, die er een groot college voor de zending en een school voor Indiaansche jongelingen deden verrijzen. Reeds voor jaren werd zij door een spoorweg met Santiago en Concepcion verbonden. Ten Z.O. van de stad, in het Andesgebergte, liggen de druk bezochte zwavelbaden van Chillan, op een hoogte van 1864 m. In de nabijheid ligt de vulkaan Nevado de Chillan (2879 m.).

Chillon is een merkwaardig slot in het Zwitsersche kanton Waadt tusschen Villeneuve en Montreux aan het oostelijk uiteinde van het Meer van Genève. Het is gebouwd op een rots in het meer, door een ophaalbrug met den naburigen oever verbonden en bestaat uit eenige onregelmatige gebouwen, in wier midden een vierkante toren met witte muren zich verheft. De onderaardsche gewelven zijn in de rots uitgehouwen. In 1248 werd het slot tot een vesting gemaakt door *Peter van Savoye.* In Maart 1536 werd het veroverd door de mannen van Bern, die er aanzienlijke schatten buit maakten. Tevens vonden zij er in den kerker *François Bonnivard,* prior van St. Victor te Genève, den kloekmoedigen verdediger van Genève's onafhankelijkheid, die er op bevel van *Karel III van Savoye* 6 jaar had gevangen gezeten. Later was het achtereenvolgens nog tuighuis en strafgevangenis. In zijn gedicht „The prisoner of Chillon" heeft *Byron* dezen martelaar verheerlijkt. Ook de namen van vele andere dichters zijn op de muren van het slot te lezen. *Alfred de Musset, Georges Sand, Victor Hugo* en vele anderen bezochten het.

Chiloë (eigenlijk *Chili-Hue* of *Einde van Chili)* is de naam van een eiland, dat tot de gelijknamige provincie der republiek Chili behoort en in het Z. van deze republiek, bij de Golf van Ancud (Concovadobaai) gelegen is. Het wordt door het nauwe kanaal van Chacao in het N. en door een 50 km. breede straat in het O. van het vasteland gescheiden en heeft een oppervlakte

van 8570 v. km. (met de grootendeels onbewoonde omliggende eilanden 9480 v. km.). Het eiland bestaat in het W. en Z. uit glimmerlei, in het binnenland uit graniet en groensteen en in het N. uit vulkanische gesteenten. Het klimaat is er vooral des winters vochtig en onaangenaam, maar gezond. Tot de voornaamste voortbrengselen behooren er aardappelen, kool en groenten, verder tarwe, haver, gerst, vlas, peulvruchten, boonen en ooft. Voorts is er veel cederhout, waarin een belangrijke handel wordt gedreven. Tot de tamme dieren behooren er vooral zwijnen en schapen, tot de wilde reeën, vossen, bevers, walvisschen, robben, watervogels en vischen. De bewoners zijn gedeeltelijk vreedzame Araucanen, die het Christendom hebben aangenomen, gedeeltelijk Blanken of Kleurlingen van Spaansche afkomst. Nijverheid en handel staan er nog op lagen trap, scheepsbouw en scheepvaart, naast vischvangst en landbouw zijn daarentegen hoofdmiddelen van bestaan. Het nog weinig bekende binnenland wordt beschreven als meer heuvelachtig dan bergachtig, mild besproeid, zeer vruchtbaar, doch bijkans geheel met bosch bedekt, waarin vele fraaie, altijdgroene boomen en tropische planten groeien. De havenplaatsen zijn de hoofdstad Ancud (San Carlos) aan de noordkust en Castro, Chacao, Dalcahue en Chonchi aan de oostkust, terwijl de rotsachtige westkust bijna ontoegankelijk is. Te Ancud, de zetel van een bisschop, vindt men een middelbare school, een zeevaartschool, een seminarium, een goede haven en (1907) 3543 inwoners.

Chiloë werd den 21sten Januari 1559 door *Garcia de Mendoza* ontdekt, doch eerst 7 jaar later door *Ruiz de Gamboa* in bezit genomen. Het diende toen als een station voor de scheepvaart. Toen de Spanjaarden na den slag aan de Maipu (1818) Chili verlieten, behielden zij het eiland nog tot 1826. Daarna kwam het aan Chili.

Chiloë, een provincie van de republiek Chili in Z.-Amerika, bestaat uit het eiland Chiloë, de Chonoseilanden en het hier tegenover gelegen vasteland van Patagonië. Zuidwaarts strekt het gebied zich uit tot aan kaap Tres Montes, het uiterste punt van het schiereiland Taitao. De oppervlakte bedraagt 22 255 v. km. met (1910) 91 657 inwoners, die bijna allen op het eiland Chiloë wonen. Slechts weinige Indianen leven op de hooge, ongenaakbare kuststreek van het vastland. Aan de O. grens liggen de hooge vulkanen Minchimadiva (4238 m.), Corcovado (2289 m.), Yantels (2050 m.) en Maca (2060 m.). De provincie is in drie departementen verdeeld: Ancud, Castro en Quinchao. De hoofdstad is Ancud.

Chilok is de naam van een bevaarbare rechter zijrivier der Selenga in het Russisch-Siberisch gebied Transbaikalië. De lengte bedraagt 470 km. De bovenloop ligt in de buurt der naar de Lena loopende Witim en Ingoda.

Chilon *(Cheilon),* één der Zeven Wijzen van Griekenland, was de stichter van het ephoraat en werd zelf ephorus eponymus te Lacedaemon. Men zegt dat hij als grijsaard van blijdschap gestorven is, toen zijn zoon in de Olympische spelen als overwinnaar werd gekroond. Van hem zijn, naar men zegt, de spreuken, die in het Nederlandsch luiden: „Ken uzelven"; „Al te veel is ongezond" en „Borgen brengt zorgen". Volgens *Diogenes Laërtius* heeft hij ook een groote elegie vervaardigd.

Chilperik is de naam van eenige Frankische koningen uit het stamhuis der *Merovingers.* Daartoe behooren:

Chilperik I, een zoon van *Chlotarius I.* Na den dood zijns vaders (561) wist hij door geschenken de gunst te winnen der dapperste Franken, trok naar Parijs en beklom er den troon van *Childebert,* maar moest zich onderwerpen aan zijn 3 halfbroeders *Charibert, Gontram* en *Sigbert,* die het rijk door het lot verdeelden. *Chilperik* kreeg het gebied van *Chlotarius* met Soissons. Toen *Sigbert* in 562 tegen de Avaren streed, deed *Chilperik* een inval in zijn land en veroverde Rheims en andere steden, doch *Sigbert* wreekte zich bij zijn terugkeer door Soissons te bemachtigen, *Theodebert,* een zoon van *Chilperik,* gevangen te nemen, laatstgenoemde een nederlaag toe te brengen en zijn steden weder te bezetten. *Theodebert* keerde echter na verloop van een jaar terug, en *Chilperik* huwde kort daarna met *Brunehilde,* de gemalin van *Sigbert,* een oudere zuster van *Gailesuinta* en een dochter van *Athanagild,* koning der West-Goten. Weldra echter deed hij haar worgen en huwde met *Fredegonde.* Wegens dien moord werd hij door zijn broeders van de heerschappij beroofd, doch reeds in 567 had hij het gezag weder in handen. Bij voortduring streed hij tegen zijn broeders; hij werd met zijn gemalin en kinderen in 575 binnen de muren van Doornik door *Sigbert* ingesloten, die echter voor het staal van sluipmoordenaars, door *Fredegonde* afgezonden, bezweek. Nu trok hij naar Parijs, beroofde de weduwe van *Sigbert* van haar bezittingen en zond haar hulpeloos weg, doch zijn zoon *Meroveus* trad met haar in het huwelijk en verzoende zich vervolgens met zijn vader. Toen deze vernam, dat *Gontram* en *Childebert* voornemens waren, tegen hem op te trekken, versterkte hij zich te Kamerijk, doch keerde later naar Parijs terug, om er bij het huwelijk tegenwoordig te zijn van zijn dochter *Rigonte* met *Reccared,* koning der West-Goten. Kort daarna (584) werd hij vermoord op aansporing van *Fredegonde,* nadat hij zich door zijn gedrag met den haat en de verachting zijner tijdgenooten beladen had.

Chilperik II, een zoon van *Childerik II,* werd na den dood zijns vaders (673) in een klooster opgesloten, doch na het overlijden van *Dagobert III* (715) tot koning uitgeroepen. In 716 verbond hij zich met *Radboud,* koning der Friezen, tegen *Karel Martel,* die als Hofmeier in Austrasië heerschte, rukte voorwaarts tot Keulen en verwoestte de Rijnstreek. Omgekocht door *Plectrudis,* de weduwe van *Pipijn van Heristal,* die te Keulen woonde, keerden de bondgenooten terug, doch werden bij Umblava door *Karel* overrompeld en verslagen. In 717 leverde deze bij Vinciacum aan *Chilperik* een bloedigen slag, waarin laatstgenoemde met zijn Hofmeier *Ragantried* het onderspit moest delven. De overwonnenen vertrouwden nu de beveiliging des rijks toe aan *Eudo van Aquitanië* en trokken

nogmaals op tegen *Karel,* die hen wederom op de vlucht joeg en tot Parijs vervolgde, ja, de Seine overschreed en tot aan Orleans voorwaarts rukte. *Chilperik* vond een wijkplaats bij *Eudo,* die hem later aan *Karel* uitleverde. Deze plaatste hem weder als een stroopop op den troon, maar hield zelf de macht in handen. *Chilperik* overleed kort daarna, in 720.

Chiltern-Hills is de naam van een heuvelreeks in het Engelsche graafschap Buckingham aan den linker Theemsoever. De grootste hoogte is 276 m. (Wendower Hill). Vroeger was zij met dichte beukenbosschen begroeid.

Chiltren Hundreds is de naam van een district in de Engelsche graafschappen Oxford, Buckingham en Bedford, dat vroeger veel van rooverbenden te lijden had, waardoor de aanstelling van een afzonderlijken veiligheidsbeambte noodig werd, die den naam van *Steward of the Chiltren Hundreds* droeg. Hoewel sedert lang overbodig, bestaat de betrekking nog, die met 20 shilling per jaar gesalarieerd wordt en aan parlementsleden wordt gegeven, die hun mandaat wenschen neer te leggen. Daar dit laatste n.l. niet vrijwillig kan geschieden, doch het bekleeden eener bezoldigde staatsbetrekking het mandaat doet verloren gaan, is het gebruikelijke middel de benoeming tot *Steward of the Chiltren Hundreds.* Aan een parlementslid, dat zich aan een eerlooze handeling heeft schuldig gemaakt, wordt de benoeming geweigerd.

Chimaera, een wanstaltig, vuurspuwend monster uit de Grieksche mythologie, van voren leeuw, in het midden geit en van achteren draak, werd volgens *Homerus* door *Amisodorus,* koning van Carië, opgefokt en verwoestte het Lycische land, totdat *Bellerophon* het doodde. Volgens *Hesiodus* had het drie koppen en was een dochter van *Typhon* en *Echiana.* Een afbeelding van den chimaera komt op vele munten voor, bijv. op die van Sicyon. Het museum te Florence bezit een bronzen beeld, de Chimaera voorstellende. De chimaera is naar alle waarschijnlijkheid het beeld der vulkanische werking van vuurspuwende bergen.

Chimaera monstrosa. Zie *Chimaeridae.*

Chimaeren. *Zie Entbastaarden.*

Chimaeridae is de naam van de eenige familie van visschen, die de onderorde der *Holocephali* vormt. Het zijn op haaien gelijkende visschen met 5 paar kieuwbogen, maar slechts 4 paar kieuwspleten, die door een kieuwdeksel gedekt zijn. De ruggestreng *(chorda)* is niet metameer ingesnoerd; inplaats van een volledig wervellichaam vindt men eenige kraakbeenige ringen. De bovenkaak is geheel met den kraakbeenigen schedel versmolten. De wijfjes leggen een klein aantal eieren, die evenals bij de haaien, in de eileiders bevrucht worden. De leden dezer familie, meestal niet groot en hoogstens een lengte van ongeveer 1,50 m. bereikende, zijn merkwaardig om hun zonderlinge vormen. Zij zijn echter weinig talrijk; slechts drie geslachten met weinige soorten behooren er toe.

Het eerste geslacht, *Chimaera,* bezit een zachten, vooruitstekenden snuit, zonder aanhangselen; de rugvinnen, waarvan de voorste een zeer stenken en langen stekel heeft, nemen het grootste deel van den rug in, de anaalvin is laag, terwijl de staart — bijna even lang als de romp — draadachtig uitloopt, aan het laatste gedeelte van boven en van onder van een lage vin voorzien.

Drie soorten van dit geslacht zijn bekend, n.l. de Spookvisch *(Chimaera monstrosa,* zie de afb.), een diepzeevisch, die zelden tot 50 m. onder de oppervlakte opstijgt, voorkomende in de Noordzee, bij Japan en aan Kaap de Goede Hoop; *C. collici* van de westkust van Noord-Amerika, en *C. affinis* van de Portugeesche kust.

Het tweede geslacht, *Callorhynchus,* wijkt van het vorige af door het bezit van een kraakbeenachtig uitsteeksel aan den snuit, in een huidplooi eindigende; het staarteinde is duidelijk naar boven gericht, met een vin aan de onderzijde, maar niet bovenop, terwijl de anaalvin kort maar dik is. Een soort *Callorhynchus antarcticus* komt in de zuidelijke gematigde streken algemeen voor.

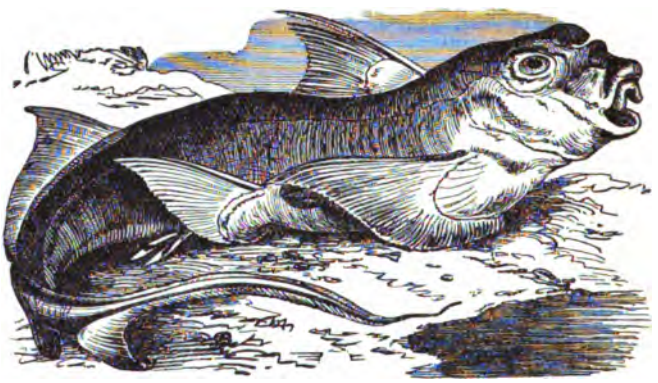

Spookvisch *(Chimaera monstrosa).*

Het derde geslacht is *Harriotta,* die 0,5 m. lang wordt en in het noordelijk gedeelte van den Atlantischen Oceaan leeft.

Chimay is een prinsdom in de Belgische provincie Henegouwen. Het landschap kwam in 1397 door koop aan het Huis Croy en werd in 1486 door keizer *Maximiliaan* ten behoeve van *Charles de Croy* tot prinsdom verheven. De hoofdstad draagt denzelfden naam. Van het Huis *Croy* verviel het in 1686 door erfenis aan de graven *van Bossu,* en na het uitsterven van dit geslacht (1804) aan de Fransche familie *Riquet de Caraman.*

Chimay is de naam eener stad in het arrondissement Thuin der Belgische provincie Henegouwen en hoofdstad van het gelijknamige vorstendom. Zij ligt aan de Blance en aan de lijnen Beaumont—Chimay en Hastière—Marienbourg —Momignies en telt (1912) 3343 inwoners. Men

vindt er twee kerken, een slot met park, het standbeeld van den dichter en geschiedschrijver *Froissart* (aldaar overleden in 1410), een athenaeum en een seminarium, ijzermijnen, hoogovens, beroemde marmergroeven en kantfabrieken. Op de hoogte van Scourmont, 10 km. ten Z. ervan, ligt het modelklooster der Trappisten.

Chimay, *François Joseph Philippe de Riquet,* graaf *van Caraman,* prins *van,* werd geboren den 21sten November 1771. Bij het uitbarsten der Revolutie was hij officier van een regiment dragonders in Frankrijk, doch verliet het land met de aanhangers der *Bourbons* en werd na de Restauratie tot kolonel bevorderd. In 1815 werd hij door het departement Ardennes naar de Kamer van Afgevaardigden gezonden, waar hij zich bij de oppositie voegde, waarom men hem niet herkoos. Nu begaf hij zich naar de Nederlanden, waar hij genaturaliseerd en tot lid der Eerste Kamer benoemd werd (1820). Zijn titel als prins zag hij in 1824 door de Nederlandsche Regeering erkend. Hij overleed den 2den Maart 1843.

Zijn gemalin *Thérèse,* de schoone en geleerde dochter van den Spaanschen minister *Cabarrus,* werd geboren te Saragossa den 31sten Juli 1773, en huwde eerst, tegen haar zin, met den markies *de Fontenay.* Zij dweepte met de Fransche Revolutie, liet zich in 1793 scheiden van haar uitgeweken gemaal en begaf zich naar Bordeaux, om minder blootgesteld te zijn aan de vervolgingen van het Schrikbewind. Hier leerde zij *Tallien,* het lid der Nationale Conventie, kennen, die zich, naar men beweert, door haar invloed liet bewegen, de bloedige bevelen der Conventie met gematigdheid ten uitvoer te brengen. Nu trad zij met *Tallien* in het huwelijk en onderhield een druk verkeer met *Josephine de Beauharnais, Barras, Hoche* en *Bonaparte.* Toen haar echtgenoot laatstgenoemde naar Egypte vergezelde, scheidde zij van hem. Zij huwde in 1805 met den prins *van Chimay* en overleed den 15den Januari 1835 te Brussel.

Chimay, Joseph de Riquet, prins *van Caraman* en *Chimay,* de oudste zoon der beide voorgaanden, werd geboren den 20sten Augustus 1808 en was van 1839 tot 1841 Belgisch gezant te 's-Gravenhage, vervolgens gouverneur der Belgische provincie Luxemburg, daarna gezant aan eenige Italiaansche Hoven en eindelijk lid der Belgische Tweede Kamer. Nadat hij in 1856 dit ambt neergelegd had, deed hij in 1864 vruchtelooze pogingen, om weder benoemd te worden. Hij werd burgemeester van het stadje Chimay, doch hield meestal zijn verblijf te Parijs.

Chimay, Joseph de, een zoon van den vorige, geboren den 9den October 1836, was geruimen tijd gezantschapssecretaris te Parijs en bekleedde onder het clericale bewind van 1870 tot 1878 de betrekking van gouverneur van Henegouwen. Van den 26sten October 1884 tot zijn dood, den 29sten Maart 1892, was hij minister van Buitenlandsche Zaken.

Chimay, Eugène de, een broer van den vorige, geboren den 8sten Januari 1843, was eenigen tijd lid van den Provincialen Raad van Henegouwen. Hij overleed in 1881. Zijn eenige zuster *Valentine,* geboren in 1839, huwde in 1861 met prins *Paul de Bauffremont* († 1893), van wien zij in 1874 scheidde. Daarna hertrouwde zij met prins *Bibesco* († 1902), maar dit huwelijk werd in Maart 1876 als bigamie nietig verklaard. De zaak kwam in 1879 in hooger beroep te Charleroi, waar men in 1880 een vonnis gaf, waarbij laatstgemeld huwelijk wel degelijk wettig verklaard en de aanklager, de prins *de Bauffremont,* tot een boete (15 000 francs) en tot de kosten (omstreeks 900 000 francs) veroordeeld werd.

Chimborazo is de naam eener provincie in de Zuid-Amerikaansche republiek Ecuador van 14 360 v. km. oppervlakte en met 122 000 inwoners, behalve de Indianen. In het Z. grenst zij aan de provincie Cañar, in het N. aan Leon en omvat het hoogland tusschen de beide Andesketens, die hier dicht met vulkanen bezet zijn, o. a. Sangay, El Altar, Tunguragua. De vlakte watert naar het O. af naar den Rio Pastaffa en de Morona. In het Z. bij Alausi wordt aluin en zwavel gevonden. De hoofdstad is Riobamba.

Chimborazo is een der hoogste toppen van de Zuid-Amerikaansche Cordilleras en verheft zich in den staat Ecuador. Geruimen tijd (tot 1817) hield men hem ten onrechte voor den hoogsten berg van Amerika, ja, van de geheele aarde. Als een alleenstaande trachietkegel verrijst hij ter hoogte van 3400 m. boven de hoogvlakte van Quito en 6247 m. boven den zeespiegel. Hij werd door *La Condamine* (1745) tot een hoogte van 5100 m., door *Humbolt* en *Bonpland* (1802) tot een hoogte van 5759 m. en door *Bousingault* en *Hall* (1831) tot een hoogte van 6004 m. beklommen. *Jules Remy* kwam in 1856 tot nabij den top, Dr. *Stübel* in 1872 tot 5810 m. en de Engelschman *Whymper* bereikte in 1880 den top. Tot een hoogte van 4000 m. is hij met Alpenkruiden begroeid, en ter hoogte van 5000 m. vindt men de sneeuwlijn.

Chimonanthus *Lindl,* is een heester uit de familie der *Calycanthaceeën,* die in Japan te huis behoort en welriekende, vuilwitte, van binnen rozeroode bloemen draagt. De eenige soort, *C. fragrans* genaamd, bloeit in den winter, wordt 3 m. hoog en draagt tegenovergestelde, lancetvormige en alleenstaande bloemen met een diep ingesneden bloemdek. Fraai is vooral de verscheidenheid, die *C. fragrans grandiflorus* genoemd wordt en groote, bijna stervormige, gele, roodgevlekte bloemen draagt. Deze heester moet in kassen of bakken worden aangekweekt, doch wil vervolgens bij ons in de open lucht op beschutte plaatsen en in eene heidegrond wel groeien. De heester wordt door afleggen, stekken of enting op wortelstokken vermeerderd.

Chimpanse *(Troglodytes niger* of *Pithecus troglodytes)* is de naam van een groote soort van apen, veel gelijkende op den gorilla. Hij is echter kleiner, zijn gebit is minder ontwikkeld en ook zijn kortere armen en zwarte kleur onderscheiden hem van dezen laatste. Hij wordt van 1,2 tot 1,5 m. groot. Het Noord-Europeesche klimaat kan hij niet verdragen, en het is zelden gelukt een exemplaar van deze soort langer dan twee jaren in leven te houden. Het voedsel, dat men hem in gevangenschap geeft, bestaat gewoonlijk uit vruchten en gekookte rijst, maar

ook uit eieren, vleesch en melk. Met den gorilla en den orang-oetan vormt hij de groep der antropomorphe apen (zie *Aap*).

Chimu is de naam van een rijk en van een volk, dat het noordelijk deel van het Peruaansche kustland bewoonde, de tegenwoordige provincie Trujillo in het departamento Libertad. Het volk sprak een afzonderlijke taal, die misschien verwant was aan de dialecten, welke verder zuidelijk in het kustgebied gesproken werden, maar geheel verschilde met het quechua der Inca-Peruanen van het hoogland. De Chimu waren, evenals de andere Peru-Indianen, zeer ontwikkeld op het gebied van kunst en handwerk. Zij vormden een machtig rijk, dat eerst onder den negenden inca, *Pachacuti*, schatplichtig werd aan den heerschenden stam van Cuzco. Van de oude hoofdstad zijn nog reusachtige overblijfselen aanwezig. Een vlakte van 25—30 km. lang en 10 km. breed is dicht bezaaid met ruïnes, een ware wildernis van muren, die groote ruimten afsluiten, welke laatste weer met een doolhof van gebouwen zijn bedekt. Daar tusschen vindt men ronde heuvels en afgeknotte pyramiden. De laatste zijn uit grof grint gebouwd met een leemachtig cement verbonden, de gebouwen uit in de zon gedroogde tegels. Evenals in de paleizen van Mitla, zijn hier de muren bepleisterd en versierd, zeer dikwijls met het beeld van een aap met een halvemaanvormigen helm, dat ook op de hier gevonden vazen voorkomt. De heuvels zijn grafheuvels, waarin de lijken in zittende houding op elkaar gestapeld liggen. Men heeft hier aanzienlijke vondsten van gouden en zilveren voorwerpen gedaan, maar het meeste is omgesmolten geworden.

China (zie de kaarten en platen) is de naam van een groot rijk in O.-Azië en wordt dikwijls gebruikt tot aanduiding van het geheele Chineesche rijk, terwijl er feitelijk het „Land der 18 provincies" onder verstaan moet worden.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Azië*.

Naam. De in Europa gebruikelijke benaming „Hemelsch rijk" is bij de Chineezen niet bekend. Zij zelf noemen hun land Tsjoengkwo, „Land van het Midden", dichterlijk Tsjoengkwa, „Bloem van het Midden". Tatsing-kwo beteekent het geheele Chineesche rijk. Ook Tien-hia, „(wat) onder den hemel (is)", wordt nog veelal als naam voor het rijk gebruikt. Ofschoon Tsjoengkwojen, „middenlander", de gewone benaming voor een Chinees is, komt toch in het N. de uitdrukking „Hanshon" veel voor en in Kanton „Tangsjan", in verband met de namen der dynastieën van *Han* en van *Tang*. Dikwijls wordt n.l. de naam der regeerende dynastie toegepast op dien van het land, bijv. „rijk der Han", „zonen van Ming" enz. De naam Serer (zijde-lieden), die de Grieken en Romeinen aan de Chineezen gaven, duidde oorspronkelijk een volk van Midden-Azië aan, maar werd later voor de eigenlijke bewoners van China gebruikt. Bij *Ptolemaeus* vinden wij echter al de namen Thin, Thinai en Sinai.

De oorsprong van den naam China heeft tot vele vermoedens aanleiding gegeven. Men moet echter aannemen, dat hij door de Portugeezen in de 16de eeuw tot ons gekomen is, terwijl men onder het Tsjina der oude Indiërs een ander volk heeft te verstaan. Of echter de naam afkomstig zou zijn van de dynastie der Thsin is twijfelachtig, hoewel er voor pleit, dat de Chineezen zich zelf nog in de 5de eeuw na Christus er naar noemden en het ook deze dynastie is geweest, die het eerst Z. China en Cochinchina veroverde. *Marco Polo* vermeldt nog den naam Kathai voor het noordelijk deel van het land. Deze naam was bij de Turken gebruikelijk. Nog thans heet het bij de Mongolen Kitat en bij de Russen Kitan. De Mandsjoe noemen de Chineezen Nikan, de Birmanen Taroep (Tarok) en de Tibettanen Gyanagpa. Onder Bogdo (Bogdochan) verstaan de Mongolen en Toengoezen den keizer van China (eigenlijk beteekent dit woord „heilig" van het sanskrit bhagavat).

Ligging en grenzen. Het Chineesche rijk in zijn geheelen omvang ligt tusschen 18° en 53½° N.Br. en 74° en 135° O.L. v. Gr. en is, na het Russische en het Britsche, het grootste der aarde. Het beslaat (zonder de vreemde bezittingen en pachtgebieden) een oppervlakte van ongeveer 11 138 880 v. km., waarvan 3 877 000 v. km. op eigenlijk China komen. Tot het rijk behooren als „nevenlanden" Mandsjoerije, Mongolië, de provincie Sinkiang en Tibet met het Koekoenor-gebied. Het Chineesche rijk wordt tegenwoordig ten N. door Siberië en de Amoer begrensd, ten N.O. door de Oessoeri (Amoerprovincie) en de Kustprovincie, ten O. door Korea, de golf van Petsjili, de Gele Zee en de Oost-Chineesche Zee, ten Z.O. door de Zuid-Chineesche Zee, ten Z. door Tonkin, Birma, de Britsch Indische provincies Assam, Oost-Bengalen en Sikkim, benevens de rijken Bhoetan en Nepal en ten W. door de Britsch-Indische provincie Pendsjaab en de nieuwe grensprovincie (1901), door Afghanistan en Russisch Centraal-Azië.

Het eigenlijke China (de 18 provincies met het eiland Hainan, behalve de provincie Sinkiang) ligt ongeveer tusschen 18° en 44° N.Br. en tusschen 98° en 122° O.L. v. Gr. In het N. strekken de provincies Petsjili en Sjansi zich tot voorbij den Grooten Muur (zie aldaar) uit, maar deze vormt nog de grens tusschen Sjensi en het oostelijke deel van Kansoe en het gebied der Mongolen. Het westelijke deel van deze provincie reikt nog in het N.W. tot voorbij Soetsjou. Bij het smalste gedeelte der provincie (ten W. van Liantsjou) gaat de grens naar het Z. over de Hoangho ten Z.W. van Sining en omvat de provincie Szetsjwan. Van hieruit loopt de grens (volgens Chineesche kaarten) westwaarts en zuidwestwaarts door weinig bekende streken tot aan de Kinsjakiang en de Hantsankiang. Het laatste gedeelte der W. grens tusschen China en Birma loopt zuidwaarts, eerst tusschen de Loetsjekiang (Saloeën) en de Lantsankiang (Mekong), vervolgens tusschen de Saloeën en de Irawadi. De Z.W. grens ligt een weinig ten Z.O. van Bhamo. De Z. grens strekt zich uit door het gebied van Sjan ten N. van Birma, gedeeltelijk langs onbeduidende rivieren en bergketens, terwijl in het Z.O. Kwangsi en Kwangtoeng door nog weinig bekende gebergten van Tonkin gescheiden zijn.

Kustgesteldheid. De kust, waarvan de

CHINA E

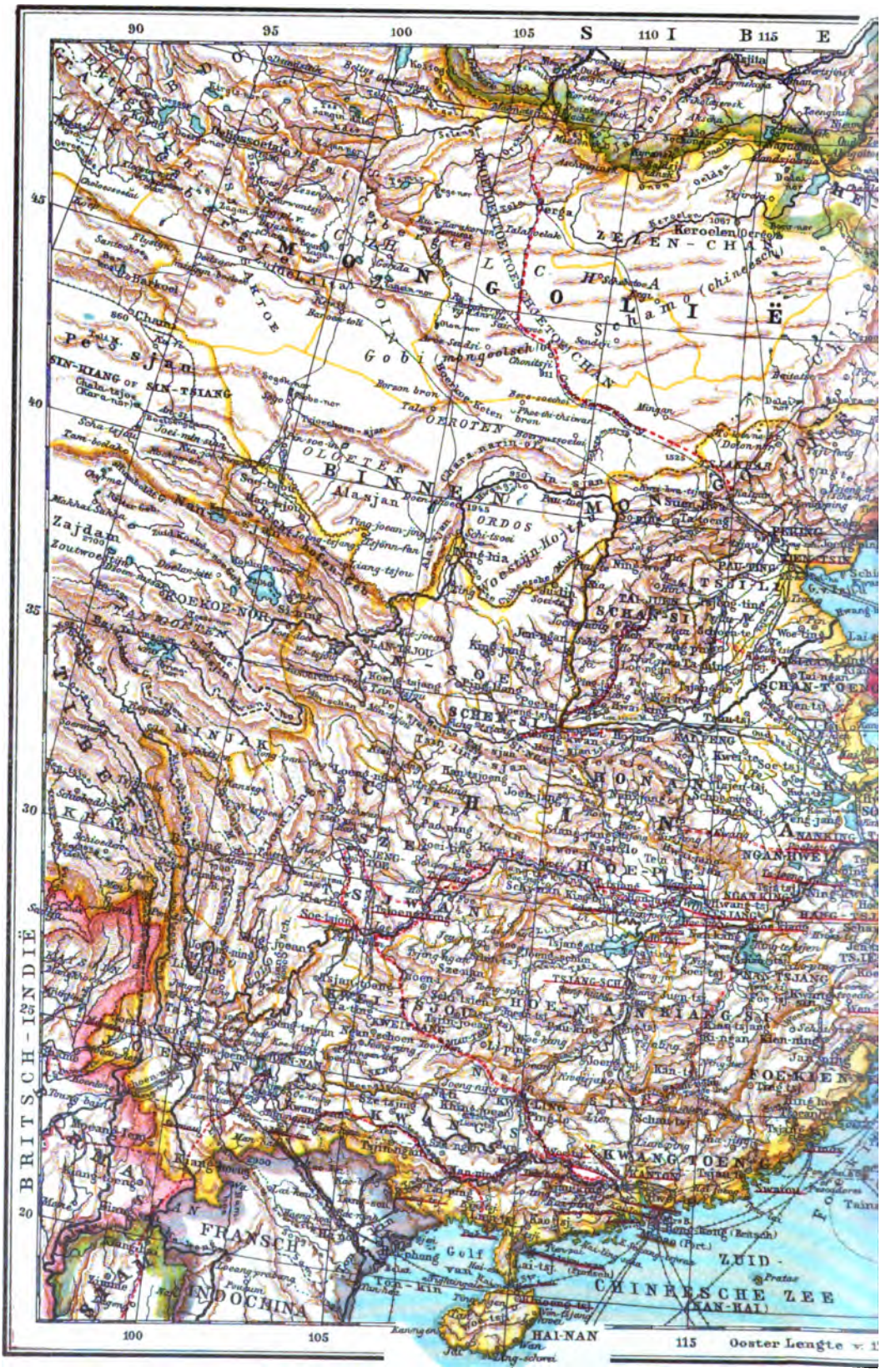

90
95
100
105
110
115
S
I
B
E
45
40
35
30
25
20
MONGOLIË
ZEZEN-CHAN
Keroelen
Gobi (mongoolsch)
Schamo (chineesch)
OEROTEN
OLOETEN
BINNEN
Alasjan
ORDOS
Woestijn-Hoetau
Pe-sjan
SIN-KIANG OF SIN-TSIANG
Zajdam
KOEKOE-NOR
TAN-GOETEN
MINJAK
KHAM
TSJENG-TOE
SCHEN-SI
SCHAN-SI
TSJI-LI
PEKING
PAU-TING
SCHAN-TOENG
HO-NAN
HOE-PE
NGAN-HWEI
NANKING
HANG-TSJANG
KWEI-TSJOU
HOE-NAN
KIANG-SI
FOE-KIEN
KWANG-TOENG
KANTON
KWANG-SI
FRANSCH INDOCHINA
Golf van Ton-kin
HAI-NAN
ZUID-CHINEESCHE ZEE
(KAN-HAI)
BRITSCH-INDIË
Ooster Lengte v. 1

N. JAPAN.

R 130 I 135 Ë 140 145 150
SACHALIN (KARAFOETO)
JESSO (HOKKAIDO)
HONDO (NIPPON)
KIUSHIU
SHIKOKU
JAPANSCHE ZEE
GROOTE OCEAAN
OOST-CHINEESCHE ZEE
GEEL ZEE
Chineesch Rijk
Japansch Rijk
HOOFDSTAD eener provincie
Hoofdstad van een district van den eersten rang - foe.
Hoofdstad " " " " " tweeden " tsjou.
Hoofdstad " " " " " derden " hien.
Schaal 1: 18000000.
Kilometers. 100 50 0 100 200 300 400 500 600
Greenwich 125 130 135 140

MIDDEN OOSTCHINA.

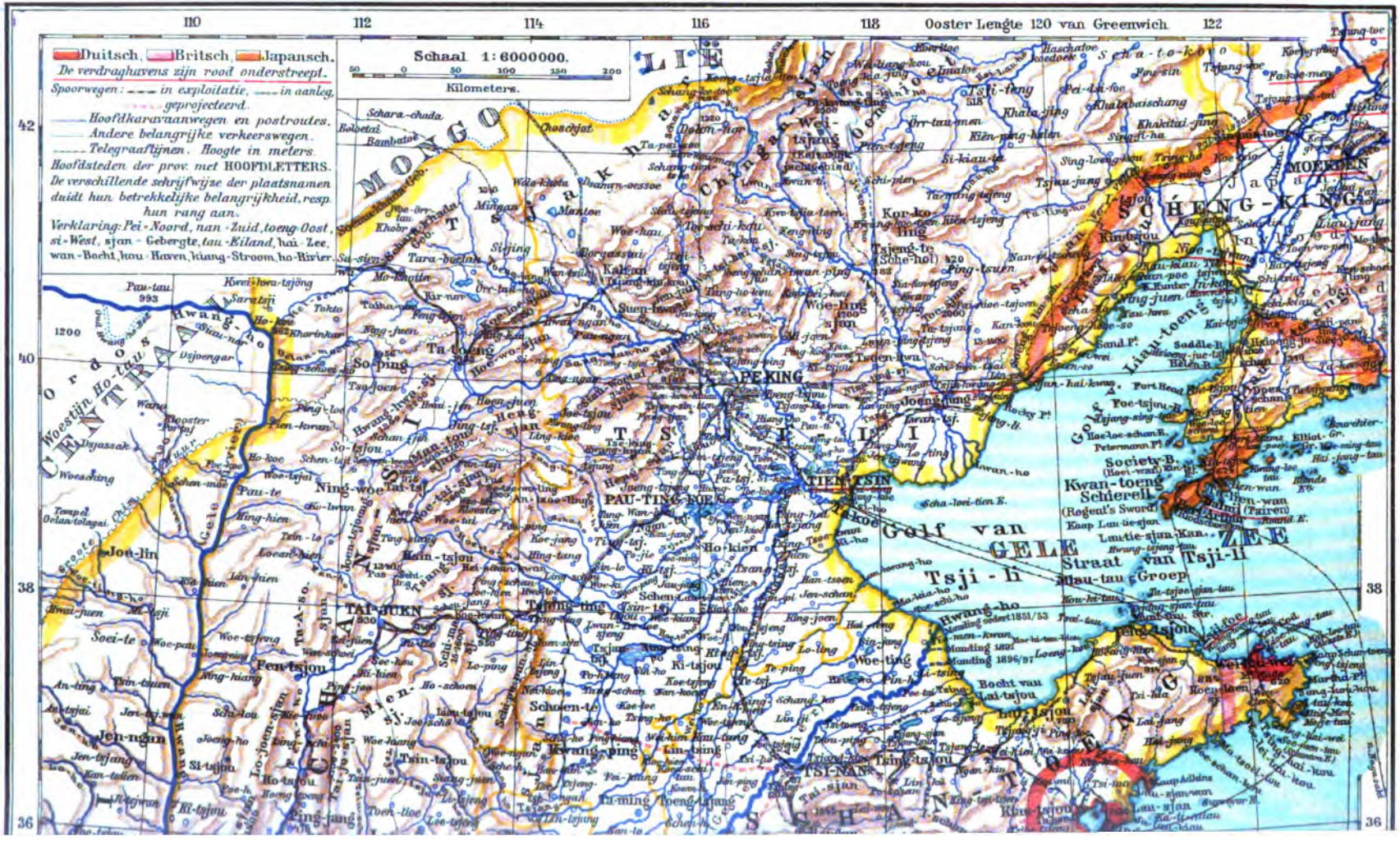

GELE ZEE
(HWANG-HAI)
HOE-NAN
NGANHWEI
KIANGSOE
HOEPE
KIANGSI
TSJE-KIANG
KAI-FENG
NAN-KING
(KIANG-NING)
WOE-TSJANG
HAN-JANG
NGAN-KING
HANG-TSJOU
Sjang-hai
Ning-po
Baai van Hang-tsjou
Si-NGAN-FOE
Hoe-nan-foe
Kwei-te
Hoe-tsjou
Soe-tsjou
Tsjin-kiang
Jang-tsjou
Hwai-jang-sjan
Woe-sjan
Po-jang-hoe
110
114
118
120
122
34
32
30

lengte op ongeveer 5570 km. geschat wordt, is in de zuidelijke helft, van Hainan tot ongeveer 30° N.Br., bergachtig, rijk aan eilanden en sterk geleed, evenals het schiereiland Sjantoeng; hier treft men ook de beste havens aan. Overigens is zij vlak en door ondiepten voor de scheepvaart gevaarlijk. 75 vuurtorens (waaronder die aan den beneden Jangtse) en een groot aantal boeien en andere teekens dienen voor de bebakening. Een groot gevaar leveren de cyclonen of taifoen (wervelstormen) op. Zulk een storm deed bijv. in September 1906 bij Hongkong tal van schepen en honderden menschenlevens verloren gaan. Grootere inhammen der kust zijn de golven van Liautoeng en Tsjili (Gele Zee), de Hangtsjoubaai en de golf van Tonkin. Van de talrijke eilanden noemen wij nog, behalve Hainan (34 000 v. km.) de groep der Tsjoesaneilanden voor de Hangtsjoubaai en de Miautaueilanden in de straat van Tsjili. Zie verder *Azië, Kusten.*

Bodemgesteldheid. China is overwegend hoogland, want al bestaat er, zooals *Von Richthofen* in zijn standaardwerk „China" heeft aangetoond, groot verschil tusschen het N. en Z., toch wordt wel vijf zesde gedeelte van het geheel door gebergten en hoogvlakten ingenomen. Het laagland bestaat in hoofdzaak uit de alluviale vlakte in het mondingsgebied van Hoangho en Jangtsekiang, bedekt met het zeer vruchtbare löss en in oppervlakte Nederland wel 16 maal overtreffende. Het hoogland wordt doorgaans in het N. en het Z. Chineesche bergland onderscheiden. Van de aanzienlijke ketens moet in de eerste plaats een voortzetting van den Kwen-Lun, de Tsingling, vermeld worden. Deze loopt in bijna westelijke richting door Sjensi en helt op ongeveer 113° O.L. v. Gr. steil af, bereikt een hoogte van omstreeks 3300 m. en vormt een scherpe grens tusschen Noord- en Midden-China en tevens de waterscheiding tusschen de Hoangho en de Jangtsekiang. In de noordelijke provincies Kansoe, Sjensi, Sjansi en een deel van Petsjili en Honan strekken zich breede hoogvlakten uit, onderbroken door Z.W.—N.O. loopende bergketens en doorsneden door diep ingesneden dalen, waaronder het dal der Weiho het belangrijkste is. Het hoogland doet zich door zijn steile hellingen naar de vlakte van de Beneden-Hoangho, van daaruit gezien als een hooggebergte voor, en zijn rand draagt op de grens van Petsjili den naam van Taihangsjan. Aan de andere zijde der vlakte verheft het land zich in Sjantoeng meermalen tot hooge gebergten, waaronder de Taisjan, een der heilige bergen, een hoogte van 1500 m. bereikt, terwijl de Weiho door heuvelreeksen van de laagvlakte der Jangtsekiang gescheiden wordt. Ten Z. der vlakte loopen de bergketens ten deele in N.W.-Z.O. richting, grootendeels echter in Z.W.-N.O. richting (het Sinisch bergstelsel van *Von Richthofen*). Deze ketens sluiten gedeeltelijk bekkens van aanzienlijke hoogte (1800 m.) in. De waterscheiding tusschen Jangtsekiang en Sikiang, welke een andere richting volgt, heeft vroeger tot het aannemen van een overdwars loopende bergketen, Nanling geheeten, geleid, welk woord echter slechts de „zuidpas" of „de zuidpassen" beteekent. Ook de op Chineesche kaarten dikwijls voorkomende benaming Sneeuwberg (Suesjan) heeft aanleiding gegeven tot misverstand. In het N.W. bereiken wel is waar enkele gebergten de sneeuwgrens, of verheffen zich zelfs aanmerkelijk daarboven (Kioetingsjan in noordelijk-, Taliangsjan in zuidelijk Szetsjwan), en ook de Tsinling bereikt in den Paisjan meer dan 3300 m. Volgens *Von Richthofen* verheffen zich verder in N. China de Koeloesjan aan de N.W. grens van Sjansi tot 2350 m., de Woetaisjan in O. Sjansi tot 3490 m., de Taijosjan in Sjansi tot 2100—2400 m., de Soengsjan in Honan (113° O.L. v. Gr.) tot 2400 m., de Paijunsjan in Honan tot 2400 m., verder in het N. de Foengkwangsjan aan de grens van Korea en de Iwoeloesjan aan de grens van Liausi en Sjenking. In het Z. vindt men op de Chineesche kaarten tal van namen, als: de Tientaisjan, die van Z.W. naar N.O. Tsjekiang doorloopt, de Woeisjan in het N.O. van Foekien, de beroemde, op meer dan 1200 m. geschatte Lofousjan in N.O. Kwangtoeng, de Kioeliensjan op de grens van Kwangtoeng en Kwangsi, de Groote en de Kleine Meiling. Belangrijke en niet zeer hooge passen, die uit Kwangtoeng naar Kiangsi en Hoenan voeren, zijn de Junnan-pas (1000 m.), tusschen Poenganting in Kweitsjou en Pingjihien in Junnan, de Juloeng of Suesjan in N. Junnan en de Pasjan in Szetsjwan. Tot de vijf heilige bergen *(woejo)* behooren de Taisjan in Sjantoeng, de Hengsjan, in Hoenan, de Hwasjan in Sjensi, de Hengsjan in Petsjili en de Soengsjan in Honan. — Op Hainan moet de Woetsjisjan of „Vijfvingerberg" in het binnenland vermeld worden. Werkzame vulkanen schijnen in China niet aanwezig te zijn.

Geologie. Behalve de in de hooggebergten van Sjantoeng en Z.O. China veel voorkomende oergebergten spelen palaeozoïsche lagen, wat uitgestrektheid en dikte betreft, een overwegende rol. De door *Von Richthofen* beschreven sinische lagen (hoofdzakelijk cambrium) treden in het N. en Z. Chineesche bergland, in Sjantoeng en den oostelijken Kwen-Lun veelvuldig op, terwijl silurische en devonische lagen hoofdzakelijk ten Z. van den Tsinglingsjan en in de zich in Achter-Indië voortzettende bergketenen worden aangetroffen.

Het N. Chineesche tafelland is vermoedelijk (onder de löss-laag) bijna geheel uit lagen der steenkolenformatie samengesteld, die bovendien in Z. China (Hoenan, Kweitsjou en Junnan, in deze laatste provincies in het bijzonder als kolenkalk) ver verbreid zijn. Mesozoïsche sedimenten vullen het groote bekken in Z. China (Szetsjwan, Kwangsi, Hoenan enz.) en bevatten eveneens dikwijls kolen. Onder de jongere formaties zijn het löss in het N. en het lateriet in het Z. de voornaamste; het eerste, in N. China als „gele aarde" aangeduid, is van het grootste belang voor de bebouwing, besproeiing, verkeerswegen, nederzettingen enz. Terwijl werkzame vulkanen schijnen te ontbreken, komen vulkanische gesteenten wel voor. De jongere vulkanische gesteenten hebben echter een geringe verbreiding; zij treden als lavastroomen aan de N. grens tegen Mongolië en aan den rand der groo-

te woestijnvlakte, vooral in het heuvelland van Nangking en in het Z.O. (zuidelijk Junnan) op.

Wateren. De talrijke inhammen langs de kust, de vele groote rivieren, de kunstmatige waterwegen tusschen deze en de vele belangrijke meren zijn van ouds voor het verkeer zeer gunstig geweest. De zee heeft aan de monding der Jangtsekiang en verder noordelijk een geelachtige kleur en wordt daarom Gele Zee (Hoanghai) genoemd. Het onderscheidt tusschen eb en vloed is zeer belangrijk, maar is afwisselend naarmate van het jaargetijde en de winden. In den zeeboezem van Hangtsjou stijgt het water soms plotseling 6 m. (volgens oudere berichten zelfs 12 m.) en vormt dan een voor de scheepvaart uiterst gevaarlijken, bijna loodrechten wand (Woesoeng aan den mond der Sjanghai-rivier 4,5 m., Hongkong 2,3 m., Kanton 1,5 tot 3 m., Schatou bij springvloed 2,1 m., Amoy 4,4 tot 4,8 m., Ningpo 2,7 m., aan den mond 3,8 m. springvloed, Nanking 3,6 tot 4,5 m. in den zomer, Takoe aan den mond der Peiho 3,6 m. springvloed). Van de rivieren behooren de Jangtsekiang en de Hoangho tot de grootste der aarde; de derde in grootte is de Sikiang. De Liauho, de Peiho, de Jangtsekiang, de zich in de monding van deze laatste ontlastende Sjanghai-rivier (Hwangpoe of Woesoengkiang), de Joengkiang bij Ningpo, de Minkiang bij Foetsjou, de monding der Hankiang bij Schatou en de Tsjoekiang worden ook door Europeesche schepen bevaren. Verder de Hwaiho, die vroeger door middel van het Hoengtsemeer in den voormaligen benedenloop der Hoangho uitmondde, de Tsientang bij Hangtsjou, de Oukiang bij Wentsjou en de Kioeloengkiang bij Amoy.

China is bijzonder rijk aan meren, vooral in eenige der noordelijke en middenprovincies, aan de zee of aan de Jangtsekiang gelegen. Tot de grootste behooren het Toengtinghoe, het Pojanghoe en het Taihoe rechts van de Jangtsekiang, en de hiermede door het Groote of Keizerskanaal in verbinding staande Kaujoehoe en Hoengtsehoe. Reeds sinds oude tijden bestaan talrijke, langere en kortere, de lager gelegen streken in alle richtingen doorkruisende kanalen, waaronder het Groote of Keizerskanaal het voornaamste is. Het strekt zich aan de kust over 10 breedtegraden (ongeveer de lengte van den Rijn van zijn oorsprong tot zijn monding) van Peking tot Hangtsjou uit en verbindt de Peiho met de Hoangho en de Jangtsekiang. Onder de minerale bronnen moeten de voor geneeskundige doeleinden gebruikte warme zwavelbronnen (bijv. bij Ninghai in Sjantoeng en Tangsjan bij Peking) vermeld worden.

Klimaat. China ligt, wat zijn klimaat betreft, nog in den moesongordel van Oost-Azië; maar bij de uitgestrektheid van het land en de groote verscheidenheid van het reliëf moet het klimaat wel groote afwijkingen vertoonen. In het algemeen heeft China, door de oostelijke ligging van het land, een vastelandklimaat, met warme zomers en koude winters. Vooral in het N. is dit bijzonder sterk, waar de regens in den zomer dikwijls voor het aan bosch zoo arme land in verwoestende wolkbreuken overgaan, terwijl in den winter groote droogte heerscht en in het voorjaar de van uit Mongolië komende winden hemel en aarde in reusachtige stofwolken hullen. Te Peking bedraagt bij een gemiddelde jaartemperatuur van 11,6° C., de gemiddelde temperatuur van den winter — 4,2° C., die van den zomer + 25,4° C.; te Kanton stijgt de thermometer, bij een gemiddelde temperatuur van 21° C., tijdens de warmste maanden tot boven 34°, daalt echter gedurende de koudste tot — 15° C. Het verschil tusschen de grootste warmte en grootste koude bedraagt te Peking meer dan 51°, te Sjanghai meer dan 47° en te Kanton meer dan 33° C. Te Peking bevriest het Keizerskanaal tot op den bodem en bij Takoe de zee voor de monding der Peiho zoodanig, dat men er zich zeer ver op wagen kan. In het algemeen kan men de temperatuur van Peking als die van noordelijk, die van Kanton als die van zuidelijk China beschouwen. In de zuidelijkste, binnen de tropen gelegen streken bestaan slechts twee jaargetijden: het droge, van October tot April (N.O. moeson), en de regentijd met overheerschenden Z.W. wind van April tot October. De tusschen den keerkring en den 30sten parallelcirkel gelegen subtropische streek vormt den overgang tot de noordelijker gelegen streken. Ook hier valt veel regen, die in den zomer tot afkoeling der temperatuur bijdraagt. De N. en N.O. winden kenmerken zich door droogte en koude. Te vermelden zijn nog de vooral van Augustus tot October op de Chineesche en Gele Zee voorkomende cyclonen, in het Chineesch taifoen geheeten, wier verwoestende kracht zich dikwijls ver landwaarts in doet gevoelen (zie *Kustgesteldheid*).

Plantenwereld. De flora van China is rijk aan afwisseling. In de zuidelijkste provincies is zij een tropische, nauw verwant aan die van Achter-Indië, verder noordelijk een subtropische, die tegelijkertijd palmen (Chamaerops excelsa), prachtige naaldboomen (Cunninghamia sinensis, Salisburia adiantifolia), de theestruik, azalia's, camellia's enz. bevat. Nog verder noordwaarts (33—40°) volgt die der warm gematigde zone met een groot aantal soorten, welke met die der Midden-Europeesche flora overeenstemmen, terwijl in het hooggebergte der westelijke provincies een Alpenflora aangetroffen wordt. In het algemeen wordt de Chineesche flora gekenmerkt door een opvallend groot aantal prachtig bloeiende gewassen en een naar verhouding grooter aantal geslachten dan soorten. De voornaamste cultuurplanten zijn rijst, tarwe, gerst, opium, katoen en ginseng (een genotmiddel, zie *Aralia*), maïs, tabak, indigo, aardnoten en in het Z. suikerriet. De zoowel voor eigen gebruik, als voor den uitvoer zoo hoogst belangrijke theestruik moet gelijktijdig met de voedingsplanten genoemd worden. Voor de zijdenrupsenteelt wordt de witte moerbeziënboom, voor de papierfabricage de papiermoerbeziënboom (Broussonetia papyrifera), voor den plantenwas de Stillingia sebifera, voor de bereiding van lakvernis de Rhus succedanea aangeplant. Van bamboesoorten komen uitgestrekte wouden voor, in overvloed echter slechts in de subtropische zuidelijke provincies, ofschoon de dwergbamboe

juist in O.-Azië zeer ver naar het N. aangetroffen wordt. Zuidelijk China heeft een menigte nuttige gewassen, die in noordelijk China ontbreken, vooral sinaasappelensoorten (Citrus), den kamferboom, den guajavaboom (Psidium) en de gember. Geheel anders dan met de aan nuttige planten zoo rijke flora van eigenlijk China is het gesteld met die van het westelijke, aan de overzijde van het randgebergte van Centraal-Azië gelegen, uitgestrekte gebied van het Chineesche rijk; deze is over het geheel arm en ten deele slechts voor een nomadenbevolking geschikt.

Dierenwereld. De fauna van China speelt lang niet zulk een gewichtige rol als de plantenwereld. Zij is op merkwaardige wijze samengesteld uit Indische en Siberisch-Europeesche elementen, en hoewel de eerste in het Z. de overhand hebben, strekt zich het gebied van sommige vormen toch tot over de noordelijke grens van het land uit. De eilanden Hainan en Formosa en de provincies aan de zuidkust, Kwangsi, Kwangtoeng en Foekien, hebben een nog geheel Indische dierenwereld: apen, lemuren *(Nycticebus)*, vliegende honden *(Pteropus)*, civetkatten, olifanten, neushoorns, schubdieren, pauwen en echte hoenders *(Gallus)* zijn alle tropische dieren. Zeer rijk is het geheele zuidelijke deel van het land aan prachtige fasantensoorten, van welke vele, zooals de goudfasant *(Phasianus pictus)* tamelijk ver noordelijk nog voorkomen. Bijzonder goed vertegenwoordigd zijn de insecteneters. Tijgers komen over het geheele land voor en wel in twee rassen: in het Z. de Indische, in het N. de Siberische; ook de panter wordt in het grootste gedeelte van het rijk aangetroffen. In de bergwouden der westelijke provincies leven beren, muskusdieren, steenbokken, wilde honden, wasbeerhonden *(Nycteraütes procyonoides)* en katten. Antilopen, herten, en wel behalve de gewone ook karakteristieke, alleen hier levende soorten zonder gewei *(Hydropotes* en *Lophotragus)*, reeën, dassen, marters, wezels enz. zijn meer verspreid, maar worden toch hoofdzakelijk in de midden- en noordelijke provincies aangetroffen. De meeste van deze soorten, evenals talrijke soorten van trek- en strandvogels, eenden, ganzen, zwanen, pelikanen en andere watervogels, waarvan velen bij de landmeren van Midden-China leven, stemmen overeen met de soorten van Midden-Europa of zijn er mee verwant. Voor de zuidelijke gebergten zijn nog de zonnevogels *(Liotrichidae)* kenmerkend, evenals voor de noordelijke woestijnen de vuisthoenders *(Syrrhaptes)* en talrijke leeuweriken. De zeekust, evenals alle rivieren en meren, is buitengewoon vischrijk. Ook tusschen de zoetwatervisschen in China en die in Europa bestaat groote overeenkomst. Echter zijn er ook vischsoorten, waarvan alleen in Noord-Amerika verwante soorten worden aangetroffen, bijv. de lepelsteur *(Polyodon)* in de Jangtsekiang *(Gladius)* en in de Mississippi *(folium)*. Amphibieën, in het bijzonder de gestaarte, zijn goed vertegenwoordigd; in het W. wordt de groote Japansche salamander *(Cryptobranchus japonicus)* aangetroffen. Slangen komen in het Z. veelvuldig voor, in het N. slechts 4 of 5 soorten. De insectenwereld is zeer gemengd; de Indisch-tropische dagvlinders worden tot in het Amoerdal gevonden. De zijdeteelt is sedert overoude tijden in China bekend, ook vischteelt (goudvisschen). Het aantal huisdieren is gering. De buffel, die gebruikt wordt bij het bebouwen der rijstvelden, is het voornaamste. De in China gefokte paarden zijn klein en leelijk en worden hoofdzakelijk als lastdieren gebruikt. Twee-bultige kameelen dienen in de noordelijke provincies voor het verkeer met Mongolië en voor het transport van steenkolen naar Peking.

Delfstoffen. De groote rijkdom aan mineralen ligt nog grootendeels onbenut. De meeste liggen wel is waar in de oudste en oudere lagen, voornamelijk in het gneis in Sjantoeng en aan den Tsinling en in de cambrische formatie, door *Von Richthofen* — omdat zij hoofdzakelijk in China gevonden wordt — „sinische" lagen genoemd. In rijkdom aan steenkolen kan wellicht geen land met China wedijveren. De gebrekkige verkeerswegen zijn echter oorzaak, dat zij slechts van gering nut zijn. Een uitzondering hierop maken de mijnen van Kaiping (in noordoostelijk Petsjili), die door een spoorweg met de kust verbonden zijn, die van Foesjoen, Honan, Kiangsi en Sjantoeng. Gemakkelijk van de zee uit te bereiken zijn de kolenmijnen van Woehoesjwei aan de Golf van Liantoeng. Verder in het binnenland liggen die van Saimaki, aan de grens van Korea en Ponsihoe. In Liausi vindt men er in het N.W. van Kintsjoufoe, in Petsjili bij Sjimentsai en de reeds genoemde van Kaiping in het N.O., verder bij Tsjaitang, Jangkiafang, Fangsjau, Siwan, Hoetai, Mentoukou ten W. en Z.W. van Peking en bij Tatoengfoe in het N. van Sjansi. Vooral moeten de kolenlagen van Z.O. Sjansi genoemd worden, die bij een dikte van 6 tot 9 m. zich uitstrekken over een oppervlakte van (naar schatting) meer dan 33 000 v. km. Hier treft men ook ijzererts en anthraciet dicht naast elkander aan (bij Loping). Ook het district van Taijuenfoe bevat kolenmijnen. In Honan vindt men ze bij Hwaiking en Sjoetsjou, in Sjantoeng bij Posjanhien, Tsjangkioehien en Weihien, in Kiangsoe ten N.O. van Nanking, in Hoepe ten N.O. van Hwangtsjoufoe, in Kiangsi bij Lopinghien, in Hoenan in het dal van de Loeiho, verder bij Kweijanghien en Sianghianghien, in Kwangtoeng bij Sjantsjoufoe. De naam steenkool (mei) komt reeds in een werk uit de derde eeuw v. Chr. voor. *Marco Polo* had zich reeds over het gebruik er van als brandstof verwonderd.

Ook ijzer wordt in groote hoeveelheid aangetroffen. De mijnen van Loping, Taijang en Nantsoen leveren niet alleen een voortreffelijke soort erts, maar zijn ook van bijzonder belang, omdat steenkolen aldaar gemakkelijk te verkrijgen zijn. Het smelten geschiedt, zonder hulp van hoogovens, volgens een overoud systeem. Goud wordt bij lagen waterstand aan den bovenloop der Jangtsekiang, die daarom Kinsjakiang (goudzandstroom) heet, en aan andere rivieren van Junnan gewasschen. De belangrijkste goudmijnen bevinden zich in Kweitsjou en in Moho aan de Amoer; deze laatste moeten gemiddeld dagelijks 50 onsen opleveren. In Sjantoeng, waar-

heen de roep van den grooten goudrijkdom reeds vóór vele jaren Californische goudgravers gelokt had, is men bij Ninghai op rijke aders gestooten, die sedert 1890 door binnenlandsche ondernemers worden geëxploiteerd. De rijkste zilvermijnen bevinden zich in Junnan; ook die van Sjehol (Tsjengte) in Petsjili leveren veel op; van minder beteekenis zijn die van Kwangsi, Szetsjwan en Kwangtoeng. Koper wordt in vrij groote hoeveelheid in Junnan gewonnen; de mijnen worden deels door een onder staatstoezicht staande maatschappij geëxploiteerd, deels is de exploitatie in het W. nog vrij, deels wordt het verkregen koper tegen bepaalde prijzen opgekocht om aan de munt te Peking afgeleverd te worden. Goud, zilver, koper en ijzer worden reeds omstreeks 2000 v. Chr. als producten van enkele provincies van noordelijk China vermeld. Tin uit Junnan wordt in Pakhoi uitgevoerd, daarentegen Bangka-tin ingevoerd. Kwikzilver leveren Junnan, Szetsjwan, Kwangtoeng, Kweitsjou, Kansoe; lood wordt aangetroffen in Honan, loodglans in Tsjekiang, Foekien en Szetsjwan, antimonium en zink in Hoenan, Hoepe en Szetsjwan.

Verder bevat de bodem talrijke soorten van graniet, porfier en marmer, jaspis, agaat, bergkristal, amethist, chalcedoon, opaal, lazuursteen, turkoos, beeldsteen, speksteen, niersteen en van eigenlijke edelgesteenten robijnen, safieren en topazen. Naast een roodachtige aluinaarde vindt men de echte porseleinaarde, voornamelijk op den Kauling in de omstreken van Kingtetsjen in Kiangsi, verder bij Sjoetsjou in Honan, Loengtsuan in Tsjekiang enz. In Szetsjwan en Junnan wordt keukenzout gewonnen uit artesische bronnen. Uit vele van deze boorgaten komt tevens een brandbaar gas, dat, door bamboebuizen geleid, voor het koken van het zout gebruikt wordt. In Sjansi wordt zout uit het zoogenaamde zoutmeer van Loetsoen gewonnen. In eenige kustprovincies, vooral in Kiangsoe, ten N. van de Jangtsekiang, wordt veel zeezout vervaardigd. Sedert de oudste tijden is zoutbereiding een staatsmonopolie. Het verleenen van concessies aan Europeesche maatschappijen zal in de toekomst de ontginning der mineralen stellig sterk doen vooruitgaan.

Oppervlakte en bevolking. Volgens *Sakharow* telde het geheele rijk in 1749 slechts 177 millioen inwoners, welk cijfer in 1780 tot 277 millioen steeg, in 1812 360 en in 1852 420 millioen werd. Een nieuwe volkstelling noemt het getal 426 447 325 voor het rijk en 407 737 305 voor de 18 provincies, maar zeer betrouwbaar zijn deze cijfers niet. De meest betrouwbare berekeningen geven voor de oppervlakte en de bevolking der 22 provincies de volgende cijfers:

PROVINCIES.	Oppervl. in v. km.	Bevolking.	Op 1 v. km.
Tsjili	314 800	22 970 654	73
Toekiem	111 200	8 556 678	77
Holoengkiang	525 500	1 562 254	3
Honan	173 500	22 375 516	129
Hoenan	200 500	20 583 187	103
Hoepe	181 400	21 256 144	117
Kansoe	351 400	3 807 883	11
Kiangsi	179 500	16 254 374	91
Kiangsoe	99 300	15 379 042	155
Kirin	272 000	5 349 287	20
Kwangsi	217 300	5 426 356	25
Kwantoeng met Hainam	243 000	23 696 366	97
Kweitsjau	157 200	9 266 914	59
Moekden	141 800	5 830 819	41
Nganghwei	142 800	14 077 683	99
Sjansi	207 300	9 422 871	45
Sjantoeng	149 600	25 813 685	173
Sjensi	199 300	6 726 064	33
Sintsiang	1 426 000	1 768 560	1,2
Szetsjwan	461 000	54 505 600	126
Tsjekiang	91 200	13 942 655	153
Junnan	396 700	8 049 672	20
Garnizoens	—	195 496	—
Kinderen beneden 6 jaar die in bovenstaande opgave niet meegeteld zijn	—	9 000 000	—
De 18 provincies	6 242 300	325 817 760	52
Mongolië met Kobao en Tarbagatai	2 787 600	1 800 000	0,6
Tibet	2 109 000	2 000 000	1
De nevenlanden samen	4 896 600	3 800 000	0,8
China	11 138 900	329 600 000	30

Oppervlakte en bevolking der pachtgebieden en vreemde bezittingen:

	Opp. in v. km.	Bevolking.
Pachtgebieden.		
Japansch pachtgebied Koeantoeng	3374	488 089
Weihaiwei (Duitsch) . .	738	147 177
Kiautsjou („). . .	501	195 180
Hongkong (Engelsch) . .	922	94 432
Koeangtsjou (Fransch) .	1000	158 881
Vreemde bezittingen.		
Hongkong (Engelsch) . .	126	362 307
Macao (Portugeesch) . .	10	74 866

Het aantal vreemdelingen, dat in de tractaathavens woonden, bedroeg in 1911: 153 522, waaronder 10 256 Engelschen, 78 306 Japanners, 51 221 Russen en 192 Nederlanders.

De Engelschen bezitten in die steden 606 handelshuizen, de Japanners 1329, de Russen 312, de Nederlanders 19.

Als voornaamste *Nederlandsche handelshuizen* vallen te noemen: de Nederlandsche Handelsmaatschappij te Shangai en Hongkong, de Java-China-Japanlijn, wier hoofdagentschap te Hongkong is gevestigd, en de Holland-China Handelscompagnie te Hongkong, Shangai en Tientsin.

De Chineesche steden zijn alle op dezelfde wijze gebouwd, gewoonlijk een vierhoek in het midden, door hooge muren en grachten omringd. Hier wonen de ambtenaren. De handel zetelt in de voorsteden. De straten zijn meestal bochtig en nauw, zelden breeder dan 3 of 4 meter. Voor waterafvoer wordt zelden gezorgd en de gezondheidstoestand is er zeer slecht.

De eigenlijke Chineezen komen in de geschiedenis voor als bewoners van het Z., dus van de tegenwoordige provincies Sjensi en Sjansi aan den midden-Hoangho. Of zij hierheen van het N.W. uit zijn gekomen, dan wel autochtonen zijn, valt niet met zekerheid te zeggen. Uit oude geschriften en uit hun overlevering zou men moeten opmaken, dat Sjensi het oerland der Chineezen is en dat alleen kunsten en wetenschappen uit den Kwen-Lun gekomen zijn. Algemeen wordt echter aangenomen, dat zij niet de oorspronkelijke bewoners vormen, maar dat eigenlijk China oorspronkelijk door Tibetaansche en Achter-Indische stammen bevolkt was, waarvan de overblijfselen, als Sifan, Yao, Lolo en Miaotse, nog thans in Junnan, Kweitsjou, Kwangsi en Kwangtoeng aangetroffen worden. Deze werden teruggedrongen door een volk uit het N.W., en dit volk moet als de eigenlijke Chineezen beschouwd worden. Merkwaardig is het, hoe dit volk alle andere elementen in zich heeft opgenomen, zoodat zich een natie gevormd heeft, die bij vele verschillen toch merkwaardige overeenkomst vertoont in taal, in zeden en in gebruiken. Later kwamen Turksche stammen en eindelijk als veroveraars de Mandsjoe, die thans nog in de voornaamste plaatsen, waar zij de zoogenaamde Tatarenstad bewonen, de bezetting vormen.

Emigratie. Ondanks de buitengewone gehechtheid aan hun geboortegrond, die allen Chineezen eigen is, dwingt de overbevolking velen, hun land te verlaten; vooral is dit het geval in Kwangtoeng en Foekien. Het eerste doel der Chineesche landverhuizers was de nevenlanden van eigenlijk China, doch nadat hier, vooral in Mandsjoerije, alle bebouwbare streken in bezit genomen waren, moest de stroom emigranten zich naar andere landen richten, in de eerste plaats naar Achter-Indië en den Oost-Indischen Archipel, waarheen nog jaarlijks vele duizenden trekken. De Chineesche bevolking van Achter-Indië bedraagt omstreeks 4 millioen, de helft der inwoners van Bangkok zijn Chineezen, in Singapore beheerschen zij bijna den handel. De goudontdekkingen in Californië en Australië lokten vele Chineezen daarheen, maar spoedig werden in Noord-Amerika verbodsbepalingen tegen de Chineesche landverhuizing uitgevaardigd, terwijl zij in Australië door een zeer hoog hoofdgeld zooveel mogelijk geweerd werden. Ondanks deze bepalingen waren in 1910 in de Noord-Amerikaansche Unie nog 71 531 Chineezen, waarvan het grootste deel in de westelijke staten. In de zeven Australische koloniën telde men in 1911 20 775 Chineezen, een veel kleiner getal dan vroeger, in Canada woonden in 1911 27 083 Chineezen. Bij het aanleggen van den Panama-spoorweg en van het kanaal door de landengte heeft men Chineezen in grooten getale als werkvolk gebruikt, die meest allen te gronde zijn gegaan. Duizenden Chineezen zijn naar Centraal- en Zuid-Amerika, naar Chili, Réunion, Britsch-West-Indië en vooral naar Cuba getrokken. Ook in de mijnen van Zuid-Afrika werken tegenwoordig duizenden zonen van het Hemelsche Rijk. Zie voor emigratie naar Nederlandsch Oost-Indië: *Chineezen in Insulinde.*

Middelen van bestaan. Landbouw en *veeteelt.* De Chineezen zijn in de eerste en voornaamste plaats een landbouwvolk. Reeds sedert overoude tijden staat de landbouw in hoog aanzien, en volgens de sage werd het bebouwen van de akkers door den tweeden keizer *Tsjinnoeng* in de 28ste eeuw v. Chr. geleerd. De grond werd beschouwd als eigendom des keizers; sedert het einde der derde dynastie (4de eeuw v. Chr.) hief de Staat nog slechts een belasting, terwijl vroeger een gedeelte van den bodem voor den vorst werd bebouwd. De grondbezitter wordt thans niet verder beperkt in zijn bezit, dan dat hij het land verliest, indien hij het niet bebouwt. In de vlakten is het grondbezit zeer sterk verdeeld, zoodat de akkers klein zijn; een familie van vijf leden heeft daar van een stuk bouwland van niet meer dan 1 tot 2 hectaren. Een bezitter van 6 of meer hectaren geldt als een vermogend man; men treft er echter ook bezittingen van 600 hectaren aan en in het heuvelland zelfs van 1200 tot 1800. Het bebouwen van den bodem geschiedt met houweelen en harken van de meest verschillende soort; ploegen en eggen worden alleen op de grootere goederen gebruikt. Het graan wordt gedorscht door middel van uittrappen of

met dorschvlegels. Tot het pellen der rijst en het malen van het koren dienen molens, die door menschenhanden, door buffels of door waterkracht worden bewogen; om het katoen te reinigen, gebruikt men eveneens zeer primitieve hulpmiddelen. De bouwgrond bestaat uit zeer jonge alluviale lagen en in het N. hoofdzakelijk uit löss; met uitzondering van N. China kan overal het geheele jaar door het land bewerkt worden; in Z. China kan ook altijd gezaaid, geplant en geoogst worden; vooral de verschillende groentesoorten worden in den winter tot gebruik van het veld gehaald. Het werk begint in Maart en eindigt in November. Wisselbouw is regel; als meststoffen gebruikt men lijnkoeken, menschelijke faeciliën, mest van zwijnen, buffels en ossen, zelden die van paarden en geiten, waterplanten, asch, gebrande kalk en visch.

Het voornaamste landbouwproduct van zuidelijk- en midden-China is de rijst en wel in drie soorten: roode, kleine en groote. Het N. en het N.W. leveren overvloedig tarwe, gerst en rogge, verschillende gierstsoorten, ook aardappelen, bataten, wijn, rhabarber, indigo, hennep, Chineesch gras *(Boehmeria nivea)*, jute, vlas, specerijen enz. De suikerrietteelt heeft door het verlies van Formosa veel geleden. Tabak wordt bijna door iedereen voor eigen gebruik verbouwd; verder in grootere hoeveelheid in het N., in het Z. en in Hoepe; in 1904 werd voor 2 565 000 taëls uitgevoerd. De theestruik wordt uitsluitend in kleine tuinen geplant, meestal in heuvelachtige districten met een schralen zandbodem. Tot 1870 was China bijna de eenige leverancier, die alle landen der aarde van thee voorzag. Sedert zijn Japan, Britsch-Indië, Ceylon, Natal en ook Nederlandsch Oost-Indië sterke concurrenten geworden. Toch had de uitvoer van thee in 1912 een waarde van 33 778 taels. Olieplanten worden in groote hoeveelheid verbouwd. Zeer belangrijk was vroeger de papavercultuur voor de opiumbereiding, hoofdzakelijk in Szetsjwan en verder in Junnan, Sjensi, Hoepe, Hoenan, Kiangsoe en Foekien. Maar sinds de beperkende regeeringsmaatregelen van 1906 is deze cultuur sterk afgenomen. Engeland heeft zich bij een tractaat in 1911 verbonden, niet meer opium uit Voor-Indië in te voeren, dan China zelf voortbrengt. Van ooftsoorten moeten de litsjien longanpruimen, pomeransen, ananas, kokosnoten, bananen enz., vermeld worden. Gember wordt overal in het binnenland verbouwd. Groenten, wortel- en knolgewassen groeien er overvloedig.

Ook in den tuinbouw munten de Chineezen uit. Boschbouw en weilanden met hooiwinning bestaan er niet. Van groot belang is verder de zijdeteelt, die sedert oude tijden zeer hoog staat; de meeste en de beste zijde leveren de middenprovincies en de omstreken van Kanton.

De *veeteelt* is van weinig belang. Het paard, klein en leelijk, maar sterk, wordt bij het leger en den postdienst gebruikt; in het O. fokt men ezels en muildieren, in het N. tweebultige kameelen; runderen fokt men zeer weinig; zij zijn klein. De buffel wordt voor den landbouw gebruikt en ook als trekdier. Het schaap komt in het N. meer voor dan de geit. De varkens zijn zeer laag op de pooten, bijzonder vet en behooren tot de nuttigste huisdieren, evenals honden en katten, die ook gegeten worden. Fazanten, pauwen en hoenders, en in de midden-provincies ook prachtig gevederde mandarijneneenden, worden veel gehouden.

Tot de landplagen behooren in de allereerste plaats de overstroomingen, waardoor de rijstoogst dikwijls vernietigd wordt, want dit gewas wordt voornamelijk in de rivierdalen gekweekt; maar ook droogte, een gevolg van de ontwouding, heeft dikwijls hongersnood tengevolge. De regeering en particulieren hebben, om in dergelijke gevallen de bevolking te ondersteunen, groote voorraadschuren doen aanleggen.

Nijverheid. Het vernuft der Chineezen moet eertijds grooter zijn geweest dan thans, nu zij door hun Koreaansche en vooral door hun Japansche leerlingen in vele opzichten ver overtroffen worden. De magneetnaald schijnen zij reeds 2500 jaar v. Chr. gekend te hebben; eveneens kenden zij het buskruit reeds lang vóór ons, ofschoon het alleen voor vuurwerk gebezigd werd, totdat het voorbeeld der Europeanen hun leerde het ook in den oorlog te gebruiken. In de vroeger beroemde metaalsmederij en bronsgieterij worden zij thans door de Japanners overvleugeld. Daar menschelijke arbeidskracht er zoo goedkoop is, heeft de behoefte aan uitvinding van machines er zich tot dusver weinig doen gevoelen. Alleen pompen en kunstig samengestelde scheprraderen, door den stroom zelf of door trekdieren bewogen, om het water uit de kanalen en rivieren tot besproeiing der velden te kunnen gebruiken, treft men overal aan. Olieen korenmolens worden door buffels in beweging gebracht. De papierbereiding dagteekent van 153 na Chr.; men gebruikt hiervoor hennep en jonge bamboe, de bast van den papierboom *(Brousonetia papyrifera)*, katoen, den bast van den moerbeziënboom, rotan, rijststroo enz. De sterkste soorten worden voor vensters en tot het overtrekken van zonneschermen gebruikt. Te Sjanghai bestaat een groote Chineesche papierfabriek. Het gebruik van houtsneedruk dagteekent uit de zesde eeuw onzer jaartelling; in 992 werd voor het eerst steendruk toegepast. Letterdruk werd in de 11de eeuw uitgevonden, maar de groote moeilijkheden, die de Chineesche taal oplevert, is oorzaak geweest, dat deze methode eerst sedert 1662 algemeen in gebruik is gekomen, toen door toedoen van Europeesche zendelingen 250 000 beweegbare letterteekens in koper gesneden werden. In den laatsten tijd worden Chineesche nieuwsbladen, bijbelvertalingen enz. met beweegbare letters gedrukt. Vuurwerk leveren de fabrieken bij Kanton; het wordt hoofdzakelijk naar de Vereenigde Staten uitgevoerd (in 1912 voor 3 196 000 taels). Chineesch email (c l o i s o n n é) heeft thans nog bijzondere waarde. Porselein wordt thans maar zeer weinig als handelsartikel uitgevoerd; vorm en beschildering zijn bij de Japanners veel beter; toch blijft China beroemd voor zijn oud-porselein, dat groote waarde bezit. De lakwaren zijn beroemd, evenals de artikelen van ivoor, hout, kristal, goud en zilver, waarvoor Kanton de hoofdmarkt is. In den scheepsbouw hebben de Chineezen al-

RIJST- EN THEE-CULTUUR IN CHINA

Rijstveld en landbouwers in de buurt van Honam.

Lossen van thee te Hankou, de groote Chineesche theemarkt.

leen op de keizerlijke werven, onder leiding van Europeesche deskundigen, vorderingen gemaakt. De Chineesche kooplieden maken bij voorkeur gebruik van Europeesche vaartuigen, die meer veiligheid opleveren door hun grootere zeewaardigheid dan de Chineesche jonken. Het handelsverdrag tusschen China en Japan van den 21sten Juli 1896, waarbij de invoer van machines is toegestaan, is voor de nijverheid van groot belang. Meestal zijn het buitenlanders, die de groote fabrieken hebben opgericht: spinnerijen, chemische fabrieken en stoomkorenmolens te Shanghai, spinnerijen te Tientsin, Soetsjou, Hangtsjou enz.; maar ook de Chineesche ondernemingsgeest is wakker geworden, en zijdespinnerijen en staalgieterijen werden door Chineezen opgericht.

Handel. De buitenlandsche handel was tot aan den vrede van Nanking (1842) hoofdzakelijk tot den landweg over Maimatsjin—Kiachta en den zeeweg over Kanton beperkt. Thans zijn voor den handel de volgende „Tractaathavens" opengesteld: 1°. De havenplaatsen Sjanghai, Ningpo, Foetsjou, Amoy, Kanton, Nioetsjwang, Tsjifoe, Tsjingkiang, Swatou, Kioengtsjou, Nanking, Tientsin, Hankou, Kioekiang, Itsjang, Woehoe, Wentsjou, Pakhoi, Loengtsjou, Mengtsz, Hokou, Tsjoengking, Sjasi, Soetsjou, Hangtsjou, Szemao, Samsjoei, Woetsjou, Tengyoech, Konymoen, Tsjangsja, Antoeng en Taloengkou, alle krachtens tractaten voor den handel geopend;

2°. Plaatsen, geen havens zijnde, krachtens tractaat geopend: Moehoen, Mountsjoeli, Hailar, Tsitsikar, Aigoen, Charbin, Kwantsjengtze, Kirin, Ninghoeta, Hoentsjoen, Loengtsjingtsoen, Sansing, Lahasoesoe, Simminfoe, Tiehling, Toengkiangtse, Fakoemen, Fenghwangtsjeng, Liaoyang.

3°. Door de Chineesche regeering uit eigen beweging opengesteld: Soeinfenho, Tsinwanghao, Yotsjou, Santoeao, Woesung, Tsinau, Tsjouwtsoen, Weihsien, Nanning, Yunnanfoe, Tsjangtch, Huangtan, Kweihwa-Ch'eng, Kalgan, Dolon-Nor, Chihfeng, Taonan-fu, Lungkow, Hululao.

De laatste 7 zijn nog alleen in naam opengesteld. De vreemde douanen staan onder den Inspector General of Customs te Peking. De jaarlijksche verslagen van alle douanekantoren worden in de „Returns of Trade and Reports" opgenomen. Dit zijn de eenigste betrouwbare bronnen omtrent den handel van China.

In de hier volgende tabellen zijn niet begrepen de waarde van de goederen, die verscheept zijn met Chineesche schepen, niet onderworpen aan de vreemde douane-contrôle.

Overzicht van den buitenlandschen handel gedurende de jaren 1909—1912 (in taels):

	Invoer.	Uitvoer.
1909	418 158 067	338 992 814
1910	462 964 894	380 833 328
1911	471 503 943	377 388 166
1912	473 097 031	370 520 403

Overzicht van den buitenlandschen handel in 1912 (in duizenden taels):

Land van herkomst of bestemming.	Invoer.	Uitvoer.
Hongkong	147 801	103 384
Japan	91 017	55 262
Groot-Brittannië	74 856	15 900
Vereenigde Staten	36 198	35 050
Rusland	21 232	45 197
Britsch-Indië	46 646	7 573
Duitschland	21 130	14 339
Straits en Singapore	8 605	6 339
België	8 751	6 555
Macao	6 408	4 573
Frankrijk	2 932	38 809
Ned.-O.-Indië	6 048	1 613
Korea	3 155	5 443
Indo-China	3 319	1 497
Oostenrijk-Hongarije	2 275	1 873
Italië	486	10 843
Nederland	982	7 615
Andere landen van Europa	915	1 031
Engelsch Amerika	1 111	885
Overige landen	1 859	6 739
Totaal	485 726	370 520

Hiervan werd voor 12 629 000 taels weer uitgevoerd.

(Zie voor den in- en uitvoer der voornaamste handelsartikelen in 1912, in duizenden taels, de tabel op blz. 152).

Nederland heeft een consulaat-generaal te Hongkong, tevens voor Zuid-China, een consulaat-generaal te Sjanghai, tevens voor de havens aan de Jangtserivier, verder consulaten te Tientsin, Amoy, Kanton en in de havens op Hainan, Tsjifoe, Foetsjou, Hankou, Nioetsjwang en Swatou.

Het is uiterst moeilijk betrouwbare cijfers te geven omtrent den handel van ons land en zijn koloniën met China, want in de statistieken der „Imperial Maritime Customs" heeft Nederland geen eigen hoofd, en voor Java en Sumatra komt er wel een collectief hoofd in voor, maar de opgaven aldaar leveren toch een onjuist beeld, daar hetgeen te Hongkong wordt ingevoerd grootendeels weder naar China wordt verzonden. Hongkong is echter een vrijhaven, en betrouwbare handelsstatistieken omtrent die plaats bestaan er niet. Een en ander heeft tengevolge, dat ons ook de Consulaire verslagen ten opzichte van China geen voldoende inlichtingen kunnen verstrekken. De volgende cijfers zijn ontleend aan de Jaarlijksche statistiek (1905) van den in-, uit- en doorvoer van Nederland en aan die van Nederlandsch Oost-Indië.

Nederland voerde in 1912 naar China uit o.a. katoenen stoffen (630 272 Hk Tls.), aniline (88 030), sigaren (32 285), kandijsuiker (17 865), wijnen (15 703), naalden (14 663), verfwaren (13 720), renkwerken (12 426), tin (11 074), kaas (6418), gecondenseerde melk (6142), margarine (1976), cacao en chocolade (1966), levende planten en bloemen (1674).

Nederlandsch-Indië voerde in 1912 naar China uit (waarde in Hk. Tls) o.a.: petroleum (3 136 438), witte suiker (1 766 782), bruine suiker (355 155), geraffineerde suiker (109 484), kandij (21 014), thee (161 871), peper (43 321), tripang (36 695), kaarsen (78 668), zeegras en agar-agar (10 157), rotan (11 389), grondstoffen voor het maken van lucifers (25 906), eetbare vogelnestjes (6457).

Overige bestaansmiddelen. Hieronder neemt de *vischvangst* een eerste plaats in, daar deze aan duizenden een middel van bestaan verschaft, en visch voor de overgroote meerderheid der bevolking bijna het eenige dierlijke voedsel vormt,

INVOER.	duizenden taels	UITVOER.	duizenden taels
Katoenen stoffen	81 425	Ruwe zijde	76 739
Katoenen garens	62 664	Boonen en boonenkoeken	41 206
Opium	47 707	Thee	33 778
Petroleum	24 846	Katoen	17 252
Suiker	24 086	Zijden stoffen	17 013
Meel	12 694	Huiden	15 196
Tabak	12 425	Olie	15 046
Rijst	11 660	Sezamzaad	11 966
Verfstoffen	11 462	Tin	11 711
Visch	10 551	Vlechtwerk	7 644
IJzer	8 806	Wol	6 863
Steenkool	8 221	Graan	6 258
Wapens en ammunitie	7 748	Vee	5 555
Lucifers	6 985	Matten	3 770
Leer	6 414	Tabak	3 761
Machines	5 792	Borstels	3 741
Papier	4 304	Aardnoten	3 599
Zakken	4 156	Vleesch	3 384
Hout	4 042	Steenkool	3 362
		Vruchten	3 344
		Meel	3 262
		Papier	3 250
		Vuurwerk	3 196
		Medicijnen	3 028

ook tot bemesting der velden gebruikt wordt. De kunstmatige vischteelt is dan ook reeds sedert overoude tijden bekend in China.

De groote rijkdom des lands aan mineralen werd vroeger zeer weinig benut. Een keizerlijk edict van den 27*sten* Maart 1896 gelast de gouverneurs den mijnbouw te bevorderen door de vorming van maatschappijen met Chineesch kapitaal. Nu leveren de 8 voornaamste met Chineesch, Japansch, Engelsch en Duitsch kapitaal modern ingerichte steenkoolmijnen te Kaiping, Toeshoen, Honan, Pinghs, Hungshan, Ching Ching en Lin Cheng dagelijks van 1000 tot 6000 ton elk.

De rijke ijzerlagen van Tarjeh zijn in concessie gegeven aan een Japansch syndicaat. Zie verder *Delfstoffen.*

Banken. De inlandsche banken zijn zeer talrijk en geven banknoten op bepaalden termijn uit, waarvan het aantal die der regeering ver overtreft. Buitenlandsche banken bestaan in de verdragshavens, n.l. de „Honkong and Shanghai Banking Corporation", „Chartered Bank of India, Australia and China", „Chartered Mercantile Bank of India", „Oriental Banking Corporation", „National Bank of India", „Agra-Bank", „Comptoir d'Escompte de Paris", „Deutsch-Asiatische Bank", de Russisch-Chineesche bank en de Jokohama bank. Sedert 1897 bestaat een keizerlijk Chineesche staatsbank te Peking met Chineesch kapitaal. De rentevoet bedraagt gemiddeld 10 tot 15 procent.

Munten. De meest voorkomende zijn de *toengtsien, sapeken* of *kasj,* stukjes koper met tin, lood of zink, aan één zijde gestempeld, van ongelijke grootte en dikte en met een vierkant gat in het midden. 100 stuks vormen, aaneengeregen, een *mahs* of *tsien* en 10 zulke snoeren van 100 stuks een *liang* of *tael.* De tael is gelijk gesteld met een zilveren kegel ter zwaarte van 34,246 g. (in Shanghai). In den Haikwan-tael van 38,246 g. of 37,799 g. worden de douanen betaald. De waarde van deze tael is 2,06 gulden. Eerst sedert 1890 worden in China zilveren munten geslagen, overeenkomende met den in de kustplaatsen algemeen gangbaren Mexicaanschen dollar en onderdeelen daarvan ($^1/_2$, $^1/_5$, $^1/_{10}$ en $^1/_{20}$). Een groote munt bevindt zich thans in Kanton, waar ook het vroeger gegoten kopergeld geslagen wordt. Zelfs houten geld is, althans in de provincie Kianhsi, nog in omloop, uitgegeven door de bank der Ping-hsiang kolenmijnen, en wel in den vorm van bamboestaafjes, 15 cm. lang, $1^1/_2$ cm. breed en $^1/_2$ cm. dik, vertegenwoordigende een waarde van 100 cash of ± 12 cent Nederlandsche munt. In de laatste jaren streeft de regeering naar eenheid in het muntstelsel. Alle munten worden nu geslagen op de Rijksmunt te Tientsin en de filialen te Hankou, Chengta en Moekden.

Maten en gewichten zijn zeer verschillend. Zoo wisselt de *tsji* = 10 *tsoen* af tusschen 9 en 16 Engelsche duim; in de verdraghavens worden meestal 14,1 duim = 35,813 cm. gerekend. Een groote rol speelt de lengtemaat *li* = 1800 *tsji* = ± 644,58 m. Als gewicht geldt o.a. de *pikol* = 60,453 kg. 1 *pikol* = 100 *kin* of *katti* van 16 *liang*, ook wel *tael* genoemd.

Verkeerswegen en -middelen. Scheepvaart. De volgende tabel geeft een overzicht van de in 1912 in de verdraghavens uit- en ingeklaarde schepen.

Nationaliteit.	Aantal.	Tonneninhoud.
Britsche	31 909	38 106 732
Chineesche	107 698	17 277 407
Duitsche	4 778	6 171 684
Fransche	1 836	1 634 468
Japansche	20 091	19 913 385
Overige	3 623	3 102 802

Hieronder waren 89 954 stoomschepen met 81 203 082 ton inhoud en 79 981 zeilschepen met 5 003 415 ton.

Van groot belang voor den handel is de opruiming van den Woesoengbaar bij Sjanghai.

Het binnenlandsche verkeer geschiedt in midden-China bij voorkeur te water; overigens maakt men gebruik van muildieren en in het N. van kameelen. In het algemeen zijn de landwegen slecht en de verkeersmiddelen, waarbij nog steeds de kruiwagen en een soort tweewielige handenkar, met een huif bedekt, een belangrijke rol spelen, gebrekkig. Zelfs het Keizerskanaal (zie aldaar) verkeert gedeeltelijk in een treurigen toestand.

Spoorwegen. In het begin van 1905 waren 5528 km. spoorweg voltooid. De aanleg gaat in China met vele moeilijkheden gepaard. In 1863 werd de eerste spoorweg, een lijntje van 15 km. tusschen Shangai en zijn voorhaven Woesoeng geopend, maar in 1876 weder gesloten, omdat het volk er zich tegen verzette. Eerst in 1898 herrees het als groot-, in plaats van klein-spoor. De Kaiping- en Tientsin-Takoe spoorweg, die in 1888 voltooid werd, was de eerste lijn van eenige beteekenis en heeft een lengte van 115 km. Aan *Li-Hoeng-Tsjang* (zie aldaar) is het te danken, dat het spoorwegnet eenigermate uitgebreid werd. De Chineesch-Japansche oorlog heeft eveneens den aanleg zeer bevorderd. Zoo werd den 13den November 1905 door voltooiing der brug over de Gele rivier de spoorlijn Peking—Hankou en daarmede de verbinding der laatstgenoemde plaats met het Aziatisch-Europeesche spoorwegnet voltooid, zoo kwam den 18den derzelfde maand het eerste, 20 km. lange traject der lijn Shanghai—Nanking klaar en werd in Juli 1906 de lijn Shanghai—Soetschou—Woekiang, als deel van den Nankingspoorweg, voor het verkeer opengesteld. In den laatsten tijd werden aan verschillende Europeesche en Amerikaansche maatschappijen concessies voor den aanleg van belangrijke lijnen verleend: voor de lijnen Laokay—Junnansoe, Langsoe—Loengtsjou en Nanningfoe—Pakhoi aan een Fransche maatschappij, voor de lijn Tsingtou—Tsinanfoe aan een Duitsche, eveneens voor een lijn van Tientsin over Tsinanfoe naar Ihsien tot Tsjinkiang: voor de lijn Hankou—Kanton aan een Amerikaansche, voor de lijn Peking—Hankou aan een Belgisch-Fransche, voor de lijn Tsjintsou—Nioetsjwang naar de lijn Kharbin—Port Arthur aan een Engelsche. Einde 1911 waren 9152 km. in bedrijf.

Posterijen. De Chineesche rijkspost staat onder het ministerie van Verkeer te Peking. Particuliere postondernemingen zorgen voor het niet ambtelijke verkeer. Den 1sten Februari 1896 werd een rijkspost opgericht, die onder den inspecteur-generaal der douanen geplaatst werd. Het aantal bureaux was in 1912 6816, het aantal verzendingen 500 089 000.

Telegrafie. Het telegraafnet is in den laatsten tijd zeer uitgebreid en Peking is met alle provinciehoofdsteden en verdraghavens verbonden. Ook met Shanghai is dit het geval. De eerste telegraaflijn dagteekent van 1874. In 1910 was het telegraafnet 47 197 km. lang en bedroeg het aantal stations 560. De beambten zijn meest Chineezen. De onderzeesche lijnen behooren aan de „Great Northern Telegraph Company" en de „Eastern Extension Telegraph Company".

Interlocale telefoonleiding bestaat alleen tusschen Peking en Tientsin, plaatselijke in Peking, Tientsin, Sjanghai en Kanton. De exploitatie geschiedt door het rijk; Kalgan, Peking, Hankou, Nanking en Sianghai hebben stations voor draadlooze telegrafie.

Beschavingstoestand. De eigenlijke Chineezen zijn zelden grooter dan 1,52 m., de vrouwen meestal nog kleiner. Het gezicht is rond, de oogen zijn klein, ver van elkander geplaatst, steeds donker en staan dikwijls scheef, de jukbeenderen steken uit, de neus is klein en plat, het voorhoofd laag, de lippen dikker dan bij de Europeanen, het gezicht is bijna altijd kaal geschoren, het hoofdhaar zwart. De Chineezen staan, wat spierkracht betreft, bij de Kaukasische volkeren ten achter; een zekere mate van slapheid in de aangezichtsspieren is oorzaak dat de mannen iets vrouwelijks hebben. De bewoners van de noordelijke provincies zijn in het algemeen sterker dan die van het midden en zuiden; deze laatsten zijn ook donkerder dan de meer roodachtige bewoners van het N.; die van midden-China zijn matgeel. De bergbewoners hebben het meest hun ruwe eigenschappen bewaard.

Naar de maatschappelijke positie onderscheidt men vier klassen: geleerden, landbouwers, handwerkslieden en kooplieden. De hooge ambtenaren vormen de aristocratie. Waardigheden en titels zijn niet erfelijk. De geleerdenstand, de hoogste, komt voort uit alle lagen der bevolking. Omdat echter alle klassen er naar streven geld te verwerven, zijn toch ook de welgestelden in aanzien.

De geestelijke ontwikkeling der Chineezen is niet gering en het gemiddeld peil der volksontwikkeling zeer hoog. Zij hebben geheel zelfstandig vele belangrijke uitvindingen gedaan,

een omvangrijke letterkunde geschapen, hebben op staatkundig gebied meer gedaan dan alle andere Aziaten en iets meer blijvends gesticht dan alle andere volken der aarde. In hun verstandelijke ontwikkeling treden naast godsdienstige motieven vooral practische op den voorgrond. De Chineezen hebben veel kunstzin, al komt deze dan ook weinig overeen met den Europeeschen smaak. Zij zijn vlijtig, verbazend geduldig, matig, sluw en bovenal practisch. Zij zijn geboren kooplieden. Fijne, beschaafde manieren vindt men in de oostelijke provincies en in midden China; de bewoners van het Z. zijn daarentegen stug en indringerig, die van het Z.W. des lands ruw en onbeschaafd. De Europeaan moet in den omgang met Chineezen steeds rekening houden met de mogelijkheid van trouwbreuk; in handelszaken is de Chinees echter volkomen te vertrouwen en zal hij zijn verplichtingen steeds zoo goed mogelijk nakomen.

De kleederdracht verschilt zeer in de onderscheiden provincies, maar wordt in de laatste jaren meer en meer verdrongen door de Europeesche.

De bewoners van het platteland dragen in den zomer groote bamboehoeden. In den winter dragen de lagere volksklassen gewatteerde katoenen kleederen; de rijkeren kleeden zich in laken en pelsen. De vroegere kostbare feest- en staatskleedij heeft ook plaats gemaakt voor rok en gekleede jas. De bewoners van het platteland gaan meestal barnevoets, de lastdragers op sandalen van stroo. Het dragen van wit ondergoed, evenals het gebruiken van tafel- en beddelakens, is bij de Chineezen geheel en al onbekend; trouwens in het algemeen staat de reinheid in China niet hoog. De vrouwenkleeding is gelijk aan die der mannen, alleen langer en wijder. Sluiers zijn onbekend; wenkbrauwen, wangen en lippen worden geverfd, het haar door de gehuwden in allerlei kunstige vormen gekapt en met bloemen versierd; de ongehuwden dragen het in lange vlechten. De val der Mandsjoe-dynastie maakte ook een einde aan het door dat volk in 1644 ingevoerde gebruik om het hoofdhaar tot een langen staart te vlechten. Evenzoo behoort het misvormen van de vrouwenvoeten tot het verleden.

De Chineezen leven dikwijls in de havens en op de rivieren geheel op het water in drijvende woningen; zelfs drijvende stallen en ook moestuinen worden op vlotten aangetroffen. De huizen op het land zijn meestal van één verdieping, slechts gedeeltelijk van steen opgetrokken en verder uit leem, planken of vlechtwerk samengesteld. De vloeren zijn ongelijk, en papier bedekt de vensteropeningen. Eigenaardig is het aan de uiteinden opwaarts gebogen dak. Het huisraad is uiterst eenvoudig. Bij de voorname klassen heeft men een afzonderlijke voorvaderenhal met de stamtafels der familie. De tuinen zijn meestal met smaak aangelegd.

Een grondtrek van het maatschappelijk leven in China is de innigheid en gestrengheid van het familieleven. De vaderlijke macht is zoo goed als onbeperkt. Een vader kan zijn kinderen aan anderen afstaan, en slechts wat zijn zoons betreft is hij hierin eenigszins beperkt, omdat hij er minstens één moet overhouden om voor de vereering der voorouders te blijven zorgen. Het geldt namelijk als een misdaad ten opzichte van den onbeperkten eerbied aan zijn ouders en grootouders verschuldigd, niet te zorgen voor een afstammeling, die hun zielen offers kan brengen. De zucht, om ook later zelf in het schimmenrijk in een talrijken kring van familieleden te leven en er dus macht, invloed en aanzien te genieten, is mede oorzaak, dat men zich niet zoo spoedig van zijn zoons ontdoet, tenzij om hen door zijn eigen broeders of andere familie te doen adopteeren. Voor dochters gelden deze beperkende overwegingen niet. Zij toch kunnen op de eeuwige instandhouding van den eeredienst der vaderen geen invloed uitoefenen, daar zij door het huwelijk in een anderen stam worden opgenomen en dus voor de familie verloren gaan. Vandaar dat zij, vooral onder de lagere volksklassen, in grooten getale bij de geboorte worden omgebracht, of als slavinnen verkocht. Men heeft echter in den laatsten tijd getracht dit misbruik eenigszins tegen te gaan door oprichting van particuliere vondelingenhuizen. Als natuurlijk gevolg van de onbeperkte vaderlijke macht, heeft het kind zich geheel en al te beschouwen als een slaaf of slavin zijns vaders, als zijn onbeperkt eigendom. Deze onderwerping geldt als hoogste plicht des menschen. Omgekeerd is de vader ook mede verantwoordelijk voor het gedrag en de handelingen van alle leden des gezins. Ook de vrouw heeft tegen haar echtgenoot dezelfde onderworpenheid in acht te nemen. Exogamie is de hoogste huwelijkswet. Een vrouw te huwen uit denzelfden stam is bloedschande en streng strafbaar. Bij de totstandkoming van elk huwelijk speelt de onbeperkte ouderlijke macht de hoofdrol. Meestal betalen de ouders van den bruidegom aan die van de bruid een koopsom. Bij wellicht geen natie treedt de zucht om veel zoons te hebben sterker op den voorgrond dan bij de Chineezen. Geen wonder, dat men onder de welgestelden naast zijn eerste vrouw een of meer bijwijven huwt, vooral indien het eerste huwelijk kinderloos blijft. De eerste vrouw behoudt echter den voorrang.

Behalve door de patriarchale macht wordt het Chineesche familieverband beheerscht door een beginsel, dat in het geschreven Chineesche wetboek aldus wordt uitgedrukt: „Zoo lang de vader of moeder leeft, heeft het kind geen eigendom". Een man behoort dus met zijn vrouwen en kinderen en alles wat hij bezit in absoluut eigendom aan zijn vader of grootvader. Het echtscheidingsrecht berust geheel bij den man, maar is niet onbeperkt. Alleen mannen mogen hertrouwen; vrouwen plegen menigmaal, weduwe geworden, zelfmoord. De zoons deelen de erfenis, de dochters zijn van het erfrecht geheel uitgesloten. Een gevolg van de vereering der voorouders is ook het gewicht dat men hecht aan begrafenissen en begraafplaatsen en de strenge regels betreffende rouw.

Het voedsel der Chineezen bestaat ongeveer uit alles wat eetbaar is, ofschoon de strenge Boeddhisten het vleesch, althans dat van de runderen, niet willen gebruiken. Het theeverbruik

is verbazend groot, maar de arme volksklasse moet zich met surrogaten behelpen, somtijds zelfs met gekookt water. De Chinees eet zittend met behulp van twee eetstokjes. Sterke drank wordt over het algemeen weinig gebruikt, daarentegen zijn de Chineezen in hooge mate aan opium verslaafd. Onder de vermaken moet in de eerste plaats genoemd worden het spel. Reeds sedert overoude tijden is het schaakspel bekend, wijkt echter zoowel van het Indische, als van het Europeesche af.

Aan de openbare feesten (nieuwjaarsdag, lantaarnfeest enz.) wordt algemeen deel genomen; vooral openbare vertooningen vallen zeer in den smaak. Tooneelvoorstellingen worden druk bezocht, en een groot vermaak voor oud en jong is het doen stijgen van papieren vliegers, welke generaal *Hansi* in 206 v. Chr. zou hebben uitgevonden. Op het gebied van vuurwerk zijn zij onovertroffen. Een eigenaardigheid hunner schrijfwijze is nog, dat zij de woorden niet horizontaal naast, maar verticaal onder elkander plaatsen en aan de rechterzijde beginnen. Voor taal en letterkunde zie *Chineesche Taal en Letterkunde.*

Couranten. Reeds meer dan duizend jaren geleden werden in China vanwege het keizerlijk Hof berichten omtrent keizerlijke besluiten enz. onder de hoogere ambtenaren verdeeld. Een dergelijke verzameling van berichten noemde men „Ti-Pan" (Hofberichten), „Tsa Pan" (Gemengde berichten), „King Thsjao" (Afschriften uit de hoofdstad) of „King Pan" (Berichten uit de hoofdstad). Sedert het begin der 19de eeuw verschijnen deze berichten dagelijks in een klein boekje van minstens tien bladzijden. Ook te Kanton wordt een dergelijk officieel blad uitgegeven, de „Yuan Mon Pan". Verder bedienen ook de kooplieden zich voor allerlei aankondigingen van periodiek verschijnende bladen. De oudste Chineesche courant, volgens Europeesche begrippen, verscheen eerst in 1870 te Sjanghai, de „Schon Pan". De maandelijksche oplage behet door den Nederlandschen hoogleeraar en bemeest gelezen Chineesche blad. Van de overige Chineesche bladen vermelden wij: de „Hu Pan" (verschijnt sedert 1881 te Sjanghai en heeft een maandelijksche oplaag van 60 000 exemplaren), de „Tien-Sji-Tsjai-Hwa-Pan" (een geïllustreerd blad, dat sedert 1887 te Sjanghai verschijnt, met een maandelijksche oplaag van 20 000 exemplaren), de „Tsji Pan" (Petsjili-courant, verschijnt te Tientsin met een maandelijksche oplaag van 30 000 exemplaren en dient hoofdzakelijk voor de belangen der Engelsche kooplieden) en de „Kwang Pan" (verschijnt sedert 1886 te Kanton). Hongkong heeft 5 groote Chineesche couranten, en ook de „Lat Pan", die te Singapore wordt uitgegeven, is een belangrijk orgaan voor de steeds toenemende Chineesche bevolking in de Straits. In het geheel verschijnen er ruim 600 Chineesche dag-, week- en maandbladen en het aantal wast snel. Zie ook het artikel *Courant* en de daarbij behoorende platen.

De Europeesche pers is in China sterk vertegenwoordigd. De belangrijkste zijn: „North China Herald", „North China Daily News", „The Celestial Empire" (allen te Sjanghai), „Foochow Advertiser" (te Foetsjou), „Hankow Times" (te Hankou), „Daily Press", „China Mail" en „Echo de Povo" (Portugeesch blad) te Hongkong. In Sjanghai, Peking en Tientsin verschijnen ook Fransche en Duitsche dagbladen. In Europa verschijnt bij de firma *Brill* te Leiden het door den Nederlandschen hoogleeraar en bekenden sinoloog *G. Schlegel* opgerichte „Toung-Pan", een in het Fransch geschreven tijdschrift, dat voornamelijk aan China gewijd is.

Tijdrekening. Eerst sedert omstreeks 104 v. Chr. bestaat er ten tijde van den geschiedschrijver *Szematsien* eenige overeenstemming tusschen de Chineesche en de Europeesche tijdrekeningen. Het jaar heeft 354 of 355 dagen en is verdeeld in 12 maanden van 29 of 30 dagen. De maand wordt deels gehalveerd, deels in decaden verdeeld. De dag telt 12 dubbele uren (sji), die vanaf 11 uur 's avonds geteld worden. Bij hun berekeningen, zelfs bij de meest samengestelde, bedienen de Chineezen zich van een rekenbord *(Swanphan).*

Godsdienst. De voornaamste godsdiensten zijn de leer van *Koengfoetse (Confucius),* van *Laotse,* van *Boeddha* en de door hun wederkeerigen invloed ontstane tegenwoordige nationale godsdienst. Voor de provincies van het N.W. is de Islam van groote beteekenis, terwijl het Christendom wat aantal belijders en invloed betreft, nog weinig belangrijk is.

Ofschoon de Regeering geen staatsgodsdienst kent, staan de aanhangers van het Confucianisme staatkundig het meest in aanzien. De oude godsdienst bestond bijna uitsluitend in de vereering der voorvaderen. Menschen en geesten werden niet als geheel gescheiden beschouwd; de natuur is vol geesten *(sjin).* De hemel *(tiën)* is het hoogere, de aarde *(ti)* het lagere. Aan de spits van alle geesten staat de hemel of Sjangti, de opperste heerscher, God; in de wijsbegeerte worden deze twee tegenstellingen aangeduid als *Yang* en *Yin,* zooveel als het mannelijke en het vrouwelijke beginsel of licht en duisternis. Door de samenwerking van hemel en aarde ontstaan alle wezens, en het voortreffelijkste is de mensch. Bij den dood lost de mensch op in een hemelsch en een aardsch gedeelte. De overleden vorsten komen naast den oppersten keizer (God) in den hemel. Van belooning of bestraffing wordt nergens gewaagd; de gestorvenen blijven in dezelfde verhouding tot hun vorsten als op aarde en oefenen op het lot hunner nakomelingen een belangrijken invloed uit. Een priesterstand ontbreekt; de keizer, de leenvorsten en ten slotte ook de familievaders verrichten de godsdienstige ceremoniën. De godsdienst, waartoe thans de keizer, alle ambtenaren en de geleerden behooren, is de leer van *Koengfoetse.* Hierbij heeft men behalve de keizers en vorsten ook beroepspriesters. Offers worden gebracht, en aan bedevaarten wordt veel gewicht gehecht.

De derde eigenaardige Chineesche godsdienst is de leer van *Laotse,* den stichter van de Taosecte, die ook in Japan en Achter-Indië verspreid is. De aanhangers hebben zich langzamerhand aan een grof mysticisme overgegeven. Zij wonen vooral in de provincie Kiangsi, zijn echter weinig in tel.

Het Boeddhisme (leer van *Fo*) kwam in 65 na Chr. uit Voor-Indië naar China, maar heeft in den loop der tijden veel van zijn oorspronkelijk karakter verloren. De priesters maken zich door hun indolentie, hun vrijwillige armoede en hun lastig bedelen bij de aanhangers van *Koengfoetse* verachtelijk. De groote massa van het volk belijdt ongetwijfeld het Boeddhisme. Een scherp verschil bestaat er echter tusschen dit Boeddhisme en den zooeven beschreven volksgodsdienst niet. Het geloof aan de zielsverhuizing, een begrip, dat in den ouden godsdienst geheel vreemd was, kwam door het Boeddhisme in China en is thans algemeen.

De Islam kreeg reeds in 628 na Chr. vasten voet in China, nadat een neef van *Mohammed, Wah Abi Kabsha,* van keizer *Taitsoen* verlof had gekregen, een moskee te Kanton te bouwen. Zijn graf is nog thans een bedevaartsplaats voor alle in China levende Mohammedanen. In 755 zond khalif *Aboe Giafr* aan keizer *Soentsoeng* 4000 Arabische soldaten, die zich later in verschillende steden van China vestigden. Het grootste aantal Mohammedanen leeft thans in Kansoe (8 350 000), Sjensi (6 500 000) en Junnan (3 750 000), veel minder in Sjantoeng en Honan (400 000), verder nog verspreid in de overige provincies. Het geheele aantal Mohammedanen wordt geschat op ongeveer 20 000 000 zielen. Joden zijn er zeer weinig. Te Kaifongsoe in Honan is een kleine kolonie.

Het Christendom werd reeds in de eerste helft der 7de eeuw door Nestorianen ingevoerd. De eerste Europeesche reizigers, zooals *Marco-Polo,* vonden reeds tijdens de Mongolenheerschappij talrijke Nestoriaansche gemeenten. De eigenlijke invoering van het Christendom dagteekent echter van 1580, toen het aan den Jezuïet *Ruggieri* gelukte in Kanton vasten voet te krijgen. In 1601 kwam de Jezuïet *Ricci* te Peking, in 1696 verschenen de Dominicanen en Franciscanen in het land, maar hadden minder succes dan de Jezuïeten. De Christelijke godsdienst werd echter bloedig vervolgd, en eerst door het verdrag van Tientsin (26 en 27 Juni 1858) en door dat van Peking (24 en 25 October 1860) werd aan de Christenen weder bescherming van hun persoon en eigendom gewaarborgd. Toch komen nog steeds Christenmoorden voor. De Roomsch-Katholieke orden hebben in de 18 provincies 32 vicariaten. In 1900 waren er 41 bisschoppen, 700 Europeesche en 500 inlandsche priesters en ongeveer 1¼ millioen aanhangers, meer dan 3000 kerken en scholen met ongeveer 60 000 leerlingen en 50 seminariën. De Protestantsche zending telt ongeveer 150 000 aanhangers, met 1500 missionarissen (waarvan de helft vrouwen) en 600 kerken; de scholen tellen 20 000 leerlingen. Nog zijn door hen opgericht 70 hospitalen en 50 apotheken.

Onderwijs. Volgens de wet van 1905, die het zeer verouderde Chineesche onderwijsstelsel verving door een op Europeesche leest geschoeid, zullen er vier universiteiten opgericht worden. Daarvan bestaat nu reeds die in Peking, waaraan Europeesche hoogleeraren verbonden zijn en Chineesche, die hun studiën in Europa volbracht hebben. Verder zullen in alle provincies middelbare en technische scholen opgericht worden. Van de laatste zijn er reeds 34 geopend. Al deze scholen staan onder toezicht van den Schoolraad in Peking. De provincies zijn verplicht de noodige lagere scholen op te richten. Lager onderwijs is verplicht.

Sinds 1906 bestaat er in Peking een inrichting voor opleiding van Chineesche medici, die onderhouden wordt door vrijwillige bijdragen van Chineezen en Westerlingen.

In Sjanghai en andere havensteden bestaan talrijke Engelsche en Fransche missiescholen.

Het aantal onderwijsinrichtingen in geheel China wordt geschat op 58 000 met 1 600 000 leerlingen.

Bestuur. De regeering van China was tot den 12den Februari 1912 monarchaal en volgens de beginselen, zooals die in de eerste vier boeken van *Koengfoetse* neergelegd zijn, patriarchaal. In werkelijkheid was zij echter ontaard in een heerschappij van willekeur der verschillende provinciale autoriteiten. De keizer, de *Tientse,* „zoon des hemels", of *Hwangti,* „gele keizer", had een onbeperkte macht over al zijn onderdanen; hij was het geestelijk opperhoofd, de opperste rechter en de aanvoerder in den oorlog. Als uiterlijk teeken zijner waardigheid droeg hij de gele kleeding. De keizer koos zijn opvolger onder zijn zonen, en indien deze er niet waren, onder zijn naaste mannelijke bloedverwanten. De keuze werd echter eerst bij zijn dood bekend gemaakt. De regeering van het land was tamelijk ingewikkeld. In een boek van 920 deelen, het Tatsing Hoeitien, zijn de staatsinstellingen omschreven. De wetgevende macht berustte bij den keizer, maar onder verantwoordelijkheid van de ministers. De wetten en besluiten werden in het staatsblad „King-Pao" gepubliceerd. Het ministerie van het Keizerlijk Huis (Tsjoengjenfoe), waarvan de leden prinsen waren, had onder zich de keizerlijke hofhouding (Newoefoe) en de academie van Peking (Hanlinjuen). Sedert het begin der 18de eeuw werden de gewichtigste staatsaangelegenheden door den hoogsten staatsraad (Kunkitsjoe), in tegenwoordigheid des keizers behandeld.

Naast dezen staatsraad berustte de opperste leiding der regeering bij den *Noeiko,* uit zes leden bestaande (drie Chineezen en drie Mandsjoe). Onder de bevelen van deze leden werkten zes ministeries (Lioepoe): Binnenlandsche Zaken (Lioepoe), Financiën (Hoepoe), Eeredienst (Lipoe), Oorlog (Pingpoe), Justitie (Hsingpoe) en Openbare werken (Koengpoe). Behalve deze waren de hoogste colleges te Peking: het ministerie van Koloniën (Lifanjuen) voor het bestuur van de onderworpen landen, uit zes Mandsjoe en Mongolen bestaande, een ministerie voor Buitenlandsche Zaken (Tsoenglijamen), dat in 1860 werd ingesteld en waaronder ook de door Europeanen beheerde douanen ressorteeren. Verder nog de Raad van Censuur (Toetsjajoen), die het recht had aan den keizer op elken regeeringsmaatregel een tegenvoorstel in te dienen. Deze raad was ook in de verschillende provincies vertegenwoordigd. Sedert den 12den Februari is

China een republiek met een president aan het hoofd, bijgestaan door 9 ministers. Deze toestand is het voorloopige eindresultaat der hevige omwentelingen, welke China in de laatste jaren heeft doorgemaakt (zie verder bij *Geschiedenis*). Het Parlement bestaat uit een Senaat van 274 leden, waarvan om de 2 jaar $^1/_3$ aftreedt, en een Huis van Afgevaardigden met 596 leden, die voor 3 jaar zitting hebben. Volgens de nieuwe grondwet van den 1sten Mei 1914 bezit de president nagenoeg een dictatoriaal gezag. In Juni werden de militaire gouverneurs der provincies, die door hun zelfstandig optreden de Centrale regeering lastig waren, afgezet en vervangen door een militairen raad, direct ondergeschikt aan het departement van Oorlog te Peking en dus aan *Joeantsikai*.

Het nieuwe regime heeft ook het verouderde rechtswezen hervormd. Er bestaan nu 4 soorten rechtbanken: 1°. Het hoog gerechtshof *(Ta Li Yuan)* met een afdeeling voor burgerlijke en een voor strafzaken; 2°. Provinciale Rechtbanken *(Kao Teng Shen Pan Ting)* in de provinciale hoofdsteden; 3°. Districtshoven en 4°. Arrondissementsrechtbanken, een in elk hsien.

Voor de jurisdictie over onderdanen van vreemde staten geldt het recht van exterritorialiteit, d. w. z. dat zij berust bij den vertegenwoordiger der betreffende mogendheid, dus bij den consul. Deze beslist in straf- en burgerlijke zaken volgens de wetten van zijn land. Chineezen worden door vreemdelingen bij hun consulaat en bij de Chineesche ambtenaren aangeklaagd, een consulair ambtenaar treedt dan als bijzitter op. In hooger instantie beslissen de gezanten te Peking en het ministerie van Buitenlandsche Zaken.

De inkomsten bestaan uit een grond- en een rijstbelasting, die het grondbezit rechtstreeks treffen, uit het zoutmonopolie, een zegelbelasting, een belasting van 8 procent van den verkoopsprijs bij overgang van vaste goederen en uit de douaneninkomsten. De plaatselijke inkomsten vloeien grootendeels in de provinciale kassen. Voor de regeering te Peking is daarom het in 1854 ingestelde toezicht op de rechten aan de zeezijde van groot gewicht. Deze instelling staat geheel onder Europeanen. De toestand der Chineesche financiën kan uit het volgende overzicht blijken.

De openbare schuld bedraagt:

	%	Nominaal bedrag in ponden sterling.	Nog schuldig op 31 Dec. 1912.	Aflosbaar.
Oorlogsleening 1895	6	5 000 000	800 000	1915
Eng.-Duitsche leening 1896	5	16 000 000	12 050 350	1932
Leening 1898	4½	16 000 000	13 818 400	1943
Spoorwegleening 1898	6	2 300 000	1 840 000	1944
„ 1904	5	2 250 000	2 250 000	1953
„ 1905	5	700 000	700 000	1935
„ 1905	5	1 100 000	330 000	1915
„ 1907	5	650 000	650 000	1953
„ 1907	5	1 500 000	1 500 000	1937
„ 1908	5	9 500 000	9 500 000	1938
„ 1909	5	2 000 000	2 000 000	1938
„ 1910	5	4 800 000	4 800 000	1940
„ 1910	7	450 000	450 000	1920
„ 1911	5	6 000 000	6 000 000	1951
Leening voor wegen en telegraaf 1911	5	1 500 000	145 856	1936
Leening 1912	5	5 000 000	5 000 000	1952
„ 1912	6	750 000	750 000	1921
Schuld in ponden sterling		75 500 000	62 897 086	
		francs.		
Leening 1895	4	400 000 000	277 760 000	1931
Spoorwegleening 1902	5	40 000 000	40 000 000	1931
„ 1903	5	25 000 000	25 000 000	1934
„ 1907	5	16 000 000	16 000 000	1932
Schuld in francs		481 000 000	358 760 000	
		Yen.		
Spoorwegleening 1909	5	2 470 000	2 416 074	1934
Leening 1910/11	6	1 600 000	1 600 000	1913
„ 1912	8	3 000 000	3 000 000	1922
„ 1912	7	2 000 000	2 000 000	
Schuld in Yen		9 070 000	9 016 074	

	%	Nominaal bedrag in ponden sterling.	Nog schuldig op 31 Dec. 1912.	Aflosbaar.
		Dollars.		
Leening 1911	7	5 000 000	5 000 000	
Schuld in Dollars		5 000 000	5 000 000	
		Mark.		
Leening 1912	7 en 8	11 000 000	11 000 000	1917
Schuld in Marken		11 000 000	11 000 000	
		Taels.		
Oorlogsleening 1894	7	10 900 000	1 090 000	1914
Schadevergoeding voor den Boxeropstand 1901	4	450 000 000	772 937 500	1940
Leening 1909	7	500 000	300 000	1919
„ 1910	7	6 000 000	6 000 000	1918
„ 1910	7	2 000 000	2 000 000	1920
„ 1912	7	2 000 000	2 000 000	
Schulden in taels		471 400 000	784 327 500	

Wapen en orden. Het Chineesche wapen, dat tevens ook het symbool der keizerlijke familie was, was een draak, met vijf klauwen aan de pooten en een gevlamde kogel. Geel was de keizerlijke kleur. In de vierkante vlag (de oorlogsvlag) is de draak blauw op een geel veld. De nieuwe lands-, tevens handelsvlag vertoont vijf horizontale banen: van boven naar beneden rood, geel, blauw, wit, zwart. De vlag van het leger vertoont op een rood veld een negenpuntige zwarte ster met 19 gele kogels aan de punten en in het midden. De marinevlag heeft op een rood veld een blauw vierkant in den linkerbovenhoek en daarin een witte zon met twaalf stralen.

Wapen van China.

Van de orden wordt alleen nog die van den „Dubbelen Draak" verleend; zij is verdeeld in 5 klassen met 11 graden. De orde van den Draak was gedurende de Taipingrevolutie bestemd voor de in het Chineesche leger dienende vreemde officieren. De orde van de Kostbare Ster is opgeheven en de Koeng pai was een medaille voor verdienstelijke militairen.

Leger en vloot. Het leger was vóór de revolutie van 1912 samengesteld uit vier hoofdgroepen: de afdeeling der keizerlijke acht banieren, die der groene vlag, die der naar Europeesch model gedrilde troepen en de hulptroepen uit Mongolië en Tibet. De troepen der „8 banieren" *(Patsji)*, het keizerlijke leger, bestonden uit 24 eenheden, en wel 678 uit Mandsjoe, 221 uit Tataren en 266 uit Chineezen samengestelde compagnieën, elk van 90 man. Zij waren het, die een einde maakten aan de dynastie der Ming in de 17de eeuw, doch hebben thans alle militaire waarde verloren. Er waren ongeveer 100 000 man te Peking en in de 25 andere plaatsen van Tsjili, ongeveer 50 000 in de andere 17 provincies, in Mongolië en in Turkestan. De oude troepen der provincies, troepen van het „groene vaandel" *(Loejing)* genaamd, stonden onder de onderkoningen en gouverneurs en stonden, wat militaire waarde betreft, nog lager dan de keizerlijke troepen, zoodat ze nu opgeheven zijn. Een keizerlijk edict van September 1901 gelastte de volledige reorganisatie van het geheele leger en de verdeeling der troepen in 3 categorieën en wel: *Tsjanpeitsjoen, Sioepeitsjoen* en *Heoepeitsjoen*, of veld-, reserve- en politietroepen. Van 1905 tot 1922 zullen 36 divisies gevormd worden, bestaande uit een generalen staf, twee infanterie-brigades (van 2 regimenten van 3 bataljons van 4 compagnieën), één regiment cavalerie van 3 escadrons, één regiment artillerie van 9 batterijen, één bataljon genietroepen en één bataljon trein.

Hiervan waren vóór de revolutie van 1912 reeds gevormd 4 divisies. In dat jaar zijn daaraan toegevoegd 4 divisies van een nieuw gevormde republikeinsche garde. In Zuid-China is het leger tengevolge van de onlusten nog vrijwel gedesorganiseerd. In hetzelfde jaar werd het land in 9 groote legerdistricten verdeeld, die onder bestuur van een ambtenaar der landsregeering staan. Naar schatting telt het actieve leger van 300 000 tot 800 000 manschappen. Vreemde officieren dienen als instructeurs en leeraren aan de krijgsscholen.

De hervormingen dagteekenen uit het jaar 1895, tengevolge van de bemoeiingen van *Li-Hoeng-Tsjang*. Het artillerie-materiaal werd gemoderniseerd en de kustforten in staat van verdediging gebracht, zooals de forten van Takoe, Peitang, Tientsin, Lutai enz., die echter in den Chineesch-Japanschen oorlog toch weinig weerstand geboden hebben. De groote Chineesche muur, evenals de vestingwerken van Peking,

hebben alle waarde als verdedigingsmiddel verloren.

De Chineesche vloot bestaat uit 4 kruisers van 16 000 ton, 2 torpedokruisers, 2 torpedoaviso's, 8 oude kruisers, 5 torpedobooten, 23 kanonneerbooten, 4 torpedobooten op de Jangtsekiang. Verschillende oorlogsschepen zijn in bouw, in 1913 werden 12 torpedobooten besteld.

Geschiedenis. De aanvang der Chineesche geschiedenis ligt in het duister. Hoewel de schrijfkunst reeds door keizer *Fohi*, omstreeks 3000 jaar v. Chr. uitgevonden en door zijn opvolger *Hoangti* verbeterd zou zijn, heeft men uit de dagen der Oudheid geen geschreven berichten, die van vroegeren oorsprong zijn dan van den tijd van *Kongfoetse* (6 eeuwen v. Chr.). Daarenboven heeft er een groote brand onder *Tsingsjihoang* (213 v. Chr.) de voortbrengselen der oude Chineesche letterkunde grootendeels vernietigd en de samenstelling der geschiedenis aan de willekeur der aanhangers van *Kongfoetse* en *Laotse* prijs gegeven.

Het historische tijdperk der Chineezen neemt een aanvang met de dynastie *Hia* (2205 tot 1767 v. Chr.), hoewel dit vorstenhuis en het volgende, *In* of *Sjang* genaamd en regeerende tot in 1123, nog in het halfmythische tijdperk thuis behoort. De berichten van deze periode verhalen allerlei bijzonderheden van goede en slechte keizers, van burgeroorlogen enz., waaruit blijkt, dat het volk zich op staatkundig en wetenschappelijk gebied begon te ontwikkelen. Ten tijde der dynastie *Hia* begon het echter een prooi te worden der verdorvenheid, zoodat de wijze *Tsjingtsjang* een ander vorstenhuis op den troon bracht. Toen reeds had het rijk veel te lijden van de invallen der barbaren. Niet veel merkwaardigs vernemen wij van de dynastie *Tsjeoe*, die van 1122 tot 249 v. Chr. regeerde. Haar stichter was *Woewang*, die de volksontwikkeling aanmerkelijk bevorderde, terwijl onder *Lingwang*, van 571 tot 544 v. Chr. regeerende, *Kongfoetse* geboren werd en *Laotse* een halve eeuw vroeger (604).

In 720 neemt het tijdperk der strijdende koningen een aanvang of dat, waarin vele kleine staten zich naast elkander verhieven. *Tsjaosiang*, de stichter der *Tsin*-dynastie, poogde vruchteloos geheel China aan zijn gezag te onderwerpen. Dit gelukte eerst aan zijn heldhaftigen achterkleinzoon, die den titel van *Hoang* (keizer) aannam en zich *Tsinsjihoangti* noemde (246—210 v. Chr.). Hij roeide de kleine vorstenfamiliën uit, verspreidde zijn roem door de geheele wereld en schonk zijn naam *(Tsina)* aan het land. Hij begon den bouw van den Grooten Muur, om zijn onderdanen te beveiligen tegen de barbaren, die onder den naam van Hiongnoe (Hunnen) in zijn rijk vielen. Daar de vorsten, die naar afhankelijkheid streefden, zich op geschreven overeenkomsten en geschiedkundige feiten beriepen, beval *Hoangti*, dat alle boeken, die op de geschiedenis of de oude instellingen betrekking hadden, verbrand moesten worden, terwijl hij tevens de leer van *Kongfoetse*, als tot een lang verdwenen beschavingstijdperk behoorende, poogde te onderdrukken. Wie er zich in geschrifte tegen verzette, werd levend begraven. Onder zijn zoon kwam het rijk in verval, doch het ontving nieuwen luister van *Lieoepang*, die de grondlegger werd van de dynastie *Han* (206 v. Chr.), welke zich in een westelijke (tot 24 na Chr.) en in een oostelijke (tot 220 na Chr.) verdeelde. In dien tijd werden de oude boeken weder opgezocht en kende men opnieuw gezag toe aan de leer van *Kongfoetse*. Onder keizer *Mingti* (58 tot 75 na Chr.) kwam de leer van *Boeddha* in het Chineesche rijk. Dit splitste zich omstreeks 220 in 3 koninkrijken, die echter in 280 onder *Woeti* weder vereenigd werden. Laatstgenoemde werd de stichter van de dynastie *Tsin*, welke van 265 tot 420 na Chr. de heerschappij behield, waarna *Kaotsoewoeti*, de stichter werd van het huis *Song*, hetwelk van 420 tot 479 regeerde. Deze keizers waren geen veldheeren, zoodat de Tataren allengs gevaarlijker werden voor China en ten laatste de noordelijke gewesten in bezit namen, waar zij in 386 een afzonderlijk rijk stichtten. In het eigenlijke Chineesche rijk regeerden verder de vorstenhuizen *Tsi* tot 503, *Leong* tot 537 en *Tsjin* tot 589, en in het noordelijke de dynastie *Wei* tot 550 en de dynastieën *Petsi* en *Heoetsjeoe* tot 581. Toen kwam er het huis *Soei* op den troon, veroverde in 589 het zuidelijk gebied, onttroonde *Tsjin* en vereenigde de beide deelen onder zijn gezag. Doch reeds de derde keizer uit dit vorstenhuis werd afgezet door *Lijoeën*, die de dynastie *Tang* grondvestte, welke zich te Singanfoe in Sjensi 3 eeuwen staande hield. China wend onder dit vorstenhuis, dat de beschaving bevorderde, machtig en welvarend, vooral onder het bestuur van den geleerden *Taitsong*.

De laatste keizer, *Tsjao-sioeën-ti* genaamd, werd van zijn waardigheid beroofd door *Tsjoewan*, die in 907 de dynastie *Heoelaing* stichtte. Onderscheiden volgende vorstenhuizen regeerden slechts korten tijd. China was inmiddels aan binnenlandsche onlusten ten prooi: de Tataren kregen gedurig grooter invloed, en bijna elke provincie had een zelfstandigen gebieder. Toen kozen de Chineezen in 990 *Tsjaokoeangjin* tot keizer, den stichter van de tweede dynastie *Song*, welke tot 1270 regeerde. Onder *Tsjintsong* waren de Chineezen verplicht, aan de Tataren schatting te betalen, waarvan zij zich evenwel kort daarna vrijvochten. Doch reeds in 1125 maakten de Tataren zich meester van geheel noordelijk China, terwijl *Kaotsjoeng* als een schatplichtig koning over de zuidelijke gewesten regeerde. Om zich van dat juk te ontslaan, sloot keizer *Nigtsong* een verbond met *Dsjengiskhan*, en de vijand bezweek voor dien veroveraar. Weldra echter keerden ook de Mongolen hun wapenen tegen China, overschreden den Muur en plunderden Peking (1215). Na den dood van keizer *Tiping*, die, na het verlies van den laatsten slag tegen de Mongolen in Kanton gelegerd, zich met zijn geheele geslacht in het water stortte, werd *Koeblaikhan*, later *Sjitsoe* genaamd, de stichter der Mongoolsche heerschappij (1279), die regeerde tot 1368. China werd nu door vreemdelingen bestuurd, doch dezen verloren onder den invloed der Chineesche beschaving al het uitheemsche, daar de keizers zich voegden naar Chineesche zeden en gewoon-

ten, den godsdienst onveranderd lieten en kunsten en wetenschappen deden bloeien. Nu stond het land ook voor andere vreemdelingen open: er verschenen zendelingen en reizigers, van welke laatsten wij *Marco Polo* (zie aldaar) noemen. Na den dood van *Timoerkhan* (1307) ontstonden er binnenlandsche verdeeldheden, die den troon bedreigden. Tegen keizer *Togontimoerkhan* kwam *Hong-noe,* een Chineesch herder en roover, in opstand. De Mongoolsche rijksgrooten waren tevens verdeeld, zoodat de zoon van den laatstgenoemden keizer naar Mongolië vluchtte, om er een nieuw rijk te stichten. *Hongnoe,* later *Tai-tsong* genaamd, werd nu de stichter der dynastie *Ming* (1368 tot 1644). Onder hun bestuur, omstreeks het jaar 1400, werd Peking keizerlijke residentie. In dat tijdperk kwamen de inwoners van China in aanraking met de Europeanen. In 1522 vestigden zich de Portugeezen op de naburige eilanden, bepaaldelijk te Macao, om handel te drijven, in 1583 verscheen er de Jezuïet *Matthias Ricci,* die er meer welwillendheid ondervond dan de Capucijner monnik *Caspar de Crux.* Omstreeks dien tijd kwamen er de Spanjaarden, en in 1604 ook de Nederlanders, doch dezen werden er niet toegelaten. In 1625 vestigden de Nederlanders zich op Formosa, maar in 1662 moest *Coxet* het eiland aan den Chineeschen zeeroover *Coxinga* afstaan.

Aan de grenzen van het rijk woonde in die dagen een Tatarenstam, die men thans met den naam van Mandsjoe's bestempelt. Onder keizer *Sjintsong* vergunde men aan dezen zich te vestigen in de provincie *Liaotong,* en toen men hen later wilde verdrijven, kwamen zij hiertegen in verzet en waren zoo voorspoedig, dat zij onder hun vorst *Taitsoe* geheel *Liaotong* veroverden, waarna hun aanvoerder den titel van keizer aannam. Hij zette den oorlog voort tot aan zijn dood, en de strijd eindigde eerst, toen zijn zoon en opvolger *Taitsoeng* in 1643 overleed. Doch in China plaatste een zekere *Litsetsjing* zich aan het hoofd van een opstand. De tegenpartij van dezen riep de Mandsjoe te hulp, waarna dezen eerst Peking en toen nagenoeg het geheele rijk overweldigden, waarover hun afstammelingen tot den 29sten December 1911 hebben geregeerd. *Sjoentsi* (eigenlijk *Sjitsoe)* veroverde geheel China (1646 en 1647) en stichtte de dynastie *Tsing.* Onder zijn bestuur verkregen de Russen vergunning om met China handel te drijven en verwierven de zendelingen allengs meer volgelingen. Hij werd in 1662 opgevolgd door zijn zoon *Schingtsoe,* die de Mongolen overwon, Tibet en Formosa veroverde en het rijk aanmerkelijk uitbreidde. Hij voerde wegens de grensregeling een oorlog tegen Rusland, die in 1689 door den vrede werd gevolgd. In de laatste jaren van zijn bestuur vestigden zich de Engelschen en Franschen te Kanton, verkregen de Christenen vrijheid van godsdienst en werd hij zelf een ijverig beoefenaar der wis- en sterrenkunde. Doch onder zijn zoon en kleinzoon (1722 tot 1773) werden de Christenen verbannen en vervolgd. De laatste, *Kienlong (Kaotsoeng)* genaamd, maakte zich meester van Kasjgar, Jarkand, Klein-Boekharije, het grootste gedeelte van Dsjoengarije, Miao-tse enz., en vergrootte zijn gebied naar de zijde van Hindostan en Groot-Boekharije. Hij streed zeer ongelukkig tegen de Birmanen in Ava, die in 1770 meer dan de helft van zijn leger vernietigden. In 1793 verscheen er een Engelsch gezantschap, met *Macartney* aan het hoofd, zonder de gewenschte voorrechten te verwerven, terwijl daarentegen de handelsbetrekkingen met Rusland geregeld werden. Onder zijn zoon en opvolger *Scheuntsoeng (Kiakhing)* had het rijk veel te lijden van opstanden, vooral van het geheime genootschap der „Witte Waterlelie", terwijl gelijktijdig een talrijke, goed georganiseerde macht zeeroovers de kusten verontrustte en den handel belemmerde. Daar de keizer de Katholieke priesters voor bondgenooten der geheime genootschappen hield, werden zij op doodstraf uit de provincies verbannen. Hongersnood, slechte oogsten en overstroomingen, die het rijk herhaaldelijk teisterden, werden door het volk aan het slechte bestuur des keizers geweten, op wiens leven herhaalde aanslagen plaats hadden, en men vermoedt, dat zijn dood (1820) op een jachtpartij niet op natuurlijke wijze heeft plaats gevonden. Zijn zoon *Taokwang (Suantsoeng)* verdreef de R.-Katholieke zendelingen in 1828 ook uit Peking, waar zij tot dien tijd met de samenstelling van den almanak belast waren geweest.

De belangrijkste gebeurtenis onder het bestuur van dezen keizer was de oorlog tusschen de Chineezen en de Engelschen. Tusschen die beide volkeren bestonden van ouds handelsbetrekkingen en deze ondervonden geenerlei belemmeringen, totdat in 1834 het monopolie der Britsch-Oost-Indische Compagnie een einde nam, zoodat de handel met China thans vrij werd. Lord *Napier* werd naar China gezonden, om de Britsch-Chineesche handelsbetrekkingen te regelen, de toestand der Engelschen in Kanton te ordenen en aldaar de rechtspraak over de Engelschen uit te oefenen. De Chineesche regeering wilde van zulk een ambtenaar niets weten en brak alle gemeenschap met Engeland af. Toen de gezant gevoelde, dat hij niet sterk genoeg was, om met geweld zijn doel te bereiken, gaf hij toe, en dientengevolge konden zijn landgenooten weder handel drijven te Kanton. Ook zijn opvolgers *Francis Davis, Robinson* en *Elliot* werden intusschen niet als gezanten erkend, doch onder laatstgenoemde ontstond de opiumtwist, die oorzaak werd van den oorlog. Reeds in de voorgaande eeuw had de Chineesche regeering strenge bevelen tegen het gebruik en den verkoop van opium uitgevaardigd, en toch nam de opiumaanvoer door den smokkelhandel der Engelschen verbazend toe. Zoo was de invoer van 9535 kisten in 1827—1828 tot 26818 kisten, ter waarde van meer dan 15 millioen gld., in 1835—1836 gestegen. Thans besloot de keizer in eens voor goed een einde te maken aan den opiumhandel, en de Chineesche gouverneur *Lin* werd met buitengewone volmacht naar Kanton gezonden, nam er strenge maatregelen tot onderdrukking van den opiumhandel en eischte (1839), dat de geheele opiumvoorraad, in de Engelsche magazijnen en schepen aanwezig, aan hem zou uitgeleverd worden. Meer dan 20 000 kisten opium, een waarde vertegenwoordigende

van 4 millioen pond sterling, moesten aan de Chineezen uitgeleverd worden en werden door dezen vernietigd. Er vielen nu weldra verschillende vijandelijkheden voor, en *Lin* riep zijn landgenooten op, om zich te wapenen en de Engelschen te vernietigen. Alle pogingen van *Elliot*, om de zaak tot een vreedzaam einde te brengen, waren vruchteloos; de Chineesche admiraal *Koeang* verscheen met 29 oorlogsjonken, om zich van de Engelsche oorlogsbodems meester te maken, doch werd met een verlies van 6 vaartuigen teruggeslagen. De handel met Engeland werd thans geheel verboden, en het gelukte den Chineeschen veldheer *Jih* eenige Engelschen en *Elliot* zelf uit Macao te verdrijven, terwijl een nachtelijke aanval met branders op de vloot geheel en al mislukte.

Nu verklaarde Engeland den oorlog aan China (1840—1842). Een Engelsche vloot onder admiraal *Elliot* verscheen den 28sten Juni 1840 voor Kanton en een gedeelte daarvan blokkeerde de Tijgerrivier. Een ander gedeelte veroverde den 5den en 6den Juli het eiland Tsjoesan, waarna de landingstroepen de hoofdstad Tinghad bezet hielden. Amoy werd gebombardeerd en van zijn vestingwerken beroofd. Hierna stevende de vloot de Peihorivier op, om den keizer te dwingen tot het in ontvangst nemen der uit Engeland afgezonden depêches, hetgeen *Lin* te Kanton geweigerd had. De keizer, door de oorlogsbedreigingen tot toegevendheid gestemd, toonde zich daartoe bereid, hield zich zeer verbaasd over het voorgevallene en knoopte onderhandelingen aan, waarna hij zich genegen verklaarde, een gevolmachtigde tot het sluiten van den vrede naar Kanton te zenden, mits de Engelsche vloot derwaarts terugkeerde. *Elliot* liet zich door fraaie beloften misleiden en voldeed aan den eisch.

Te Kanton werden echter de onderhandelingen in het oneindige gerekt, totdat commodore *Bremer*, de opvolger van *Elliot*, den 9den Januari 1841 de forten aan den mond der Tijgerrivier veroverde en aan de Chineezen groote schade berokkende. Nu kwam den 20sten Januari een voorloopig verdrag tot stand, waarbij de haven van Kanton werd heropend, de handelsbetrekkingen hersteld werden, het eiland Hongkong aan Engeland afgestaan, 6 millioen dollars schadevergoeding aan dat rijk toegekend en het diplomatiek verkeer op den voet van gelijkheid geregeld werd. De Britsche vloot stevende nu naar Hongkong, doch daar het verdrag den 24sten Februari nog niet door de Chineesche regeering was goedgekeurd, namen de vijandelijkheden weder een aanvang. De Engelschen hernamen de forten aan de Tijgerrivier, vernielden een aantal Chineesche jonken, stevenden den 18den Maart naar Kanton en namen er de factorijen in de voorstad in bezit. Nu vroegen de Chineezen om een wapenstilstand, die hun werd toegestaan onder voorwaarde, dat de handel vrij en de kooplieden veilig zouden zijn.

Ook nu was de toegevendheid der Chineezen niet ernstig gemeend; zij maakten zich gereed tot den oorlog en brachten hun krijgsmacht op 50 000 man. Toen *Elliot* zulks bemerkte, deed hij een nieuwen aanval op Kanton. De generaal sir *Hugh Gough*, bevelhebber van de landingstroepen, bezette den 24sten Mei de factorijen en versloeg daags daarna met 2500 man het geheele Chineesche leger bij Kanton. Juist wilde hij de binnenstad stormenderhand innemen, terwijl de vloot de forten en jonken vernielde, toen de Chineezen den wensch te kennen gaven, om weder te onderhandelen, en de minister *Hoe* in persoon verscheen. Nogmaals liet *Elliot* zich overhalen, en den 27sten Mei werd het vroegere verdrag vastgesteld. De gevorderde schadevergoeding werd den 5den Juni betaald, de Engelsche oorlogsmacht keerde naar Honkong terug, en het scheen, dat de Chineezen nu eindelijk getrouw zouden blijven aan de gemaakte overeenkomst. Weldra echter werden weder moeilijkheden door hen opgeworpen.

Tot nu toe hadden de Engelschen opzettelijk vermeden, met kracht te werk te gaan. Toen zij echter gevoelden, dat de Chineezen zich niet door bangmakerij tot den vrede lieten bewegen, namen zij het besluit, beslissende maatregelen te nemen. *Elliot* werd door sir *Henry Pottinger* vervangen en admiraal *Parker* tot bevelhebber der vloot benoemd, terwijl sir *Hugh Gough* aanvoerder bleef der landingstroepen. Er werd besloten, een aanval te doen op Nanking en op het Keizerskanaal. Den 24sten Augustus verliet de vloot, uit 34 vaartuigen bestaande, het eiland Honkong en wendde in de eerste plaats den steven naar Amoy, dat na een gevecht van 4 uur, hetwelk met een volkomen nederlaag der Chineezen eindigde, in handen der Engelschen viel. Dezen lieten slechts een kleine bezetting op het eiland Koelangsoe voor de stad achter en trokken den 5den September naar Tsjoesan, dat na een kort maar hevig gevecht werd genomen; van hier begaven zij zich naar Tsjinhai aan den mond der Tahia, dat sterk bevestigd was, doch den 10den October na een korten strijd veroverd werd. Ningpo viel 2 dagen later zonder slag of stoot in handen der Engelschen. Dezen vertoefden er eenigen tijd, om versterkingen af te wachten, en werden er vruchteloos aangevallen. Van Ningpo trokken zij naar Tsjapoe, de stapelplaats van den Chineeschen handel, welke den 18den Mei 1842 na geringen tegenstand ingenomen werd. Den 13den Juni bereikte de expeditie den mond der Jang-tse-kiang en weldra dien der Woe-soeng in eerstgenoemde rivier. Hier waren verdedigingswerken opgericht, die na een bombardement van 2 uur stormenderhand, maar zonder moeite en gevaar werden veroverd; waarna men den 19den Juni nog geringer tegenstand te Sjanghai vond. De Engelschen stieten op heviger verzet voor de stad Tsjingkiangfoe bij het Keizerskanaal, doch ook deze werd na een bloedige bestorming veroverd.

Deze nederlaag was een groote slag voor de Chineezen, die bij de komst der Engelschen voor Nanking dringend om een wapenstilstand verzochten, ten einde den vrede te sluiten. De onderhandelingen begonnen den 15den Augustus 1842, en den 26sten daaraanvolgende werd vastgesteld, dat voor de Engelschen, behalve de haven van Kanton, die van Amoy, Foetsjou, Ningpo en Sjanhai zouden geopend worden, dat Hongkong aan hen werd afgestaan en het be-

drag der rechten door hen zou worden geregeld, dat er consuls in de 5 geopende havens zouden benoemd worden, dat alle onderhandelingen op den voet van gelijkheid zouden geschieden en dat er een som van 21 millioen dollars als schadevergoeding zou worden betaald. Zoo was dan China voor de eerste maal gedwongen, een Christenstaat als zijn gelijke te erkennen. Ook de Noord-Amerikanen en Franschen wenschten nu dezelfde voorrechten te verkrijgen als de Engelschen, aanvankelijk te vergeefs; doch in 1844 werden ook met die mogendheden tractaten gesloten. Frankrijk had daarbij het stichten van scholen en kerken in de 5 havensteden en vrijheid van godsdienst voor de inlandsche Christenen bedongen.

Keizer *Mianning,* in Europa enkel bekend onder den naam van zijn regeeringstijdperk *Taokoeang,* overleed den 25sten Februari 1850, nadat hij zijn gezag in Tibet en Turkestan bevestigd had. Zijn vierde zoon *Insjoe,* die zich *Hienfong* noemde, volgde hem op. De rust des rijks werd onder hem verstoord door de Taiping-revolutie en den Engelsch-Franschen oorlog.

Te Taipingrevolutie ontwikkelde zich vooral in het Z. des rijks. Reeds lang hadden zich geheime genootschappen gevormd, om de dynastie te doen vallen. Daarbij kwamen oproerigheden van verschillenden aard en geweldenarijen van roovers ter zee en te land, terwijl anderen den vernederenden vrede met Engeland wilden verbreken. Onder het niet zeer krachtige bestuur van *Hiengfong* vereenigden zich al die elementen en schaarden zich onder het gezag van *Hoeng-sioetsoeën,* den aanvoerder der Taipings. Deze aanvoerder, een dweepziek persoon, die zich verbeeldde visioenen te hebben, stichtte een afzonderlijke secte, die weldra een paar duizend aanhangers telde en door het vernielen der afgodsbeelden in botsing kwam met de overheid. Toen vervolgens twee roofzuchtige stammen elkander beoorloogden en een van hen zijn toevlucht nam tot de Taipings, zagen dezen zich belangrijk versterkt. De keizerlijke troepen, die tegen hen optrokken, leden de nederlaag en de oproerlingen maakten zich meester van de stad Joennan (1851). Nu werd het nieuwe rijk gesticht en *Hoeng-sioetsoeën* tot keizer uitgeroepen: hij noemde zich *Tien-Koeo* (Hemelrijk), *Tiente* of *Tienwang* (Zoon des Hemels) en stichter van de dynastie *Taiping* (Algemeene Vrede). De troepen van het nieuwe keizerrijk behielden in 1852 overal de overhand. In 1853 trokken de opstandelingen naar Nanking, dat zij weldra veroverden, waarna het Tataarsche garnizoen met vrouwen en kinderen, ongeveer 20 000 personen, over de kling werd gejaagd. Al wat op den voormaligen eeredienst betrekking had, zelfs de porseleinen toren, werd vernield en de naam der stad in dien van Tienking (Hemelresidentie) veranderd.

De krijgsmacht der Taipings bedroeg waarschijnlijk 80 000 man, zoodat zij, indien zij naar Peking waren opgerukt, gemakkelijk de heerschappij der Mandsjoe's hadden kunnen omverwerpen. Doch zij bleven te Nanking, waar zij zich versterkten. In 1853 brachten zij tweemaal aan het keizerlijke leger een nederlaag toe, maar toen zij in de provincie Honan doordrongen, om er de hoofdstad Kaifong te belegeren, werden zij voor de eerste maal verslagen, zoodat zij in Augustus 1853 het beleg moesten opbreken. Men had echter plan, om zich daarover te wreken door een welberaamden aanval op Tientsin, de haven van Peking. Zegepralend trokken zij door Sjansi en Petsjili derwaarts en bevonden zich den 30sten October 1853 voor de stad. Doch ook hier zagen zij zich door een geduchten tegenstand genoodzaakt, om van de belegering af te zien, waarna sommige afdeelingen van het leger op roof uitgingen. De keizer te Peking, van de gewone geldmiddelen beroofd, zag zich gedrongen den opiumhandel toe te laten. In April 1854 behaalden de Taipings een overwinning nabij het Keizerskanaal, maar toen zij ten W. van Peking voortrukten, werden zij zoo beslissend verslagen, dat zij over de Hoangho moesten terugtrekken. Nieuwe nederlagen volgden, en in 1857 hadden de Taipings slechts een klein gewest aan den oever der Jang-tse-kiang en in 1858 niets dan Nanking overgehouden. Deze stad werd door de keizerlijke troepen belegerd, doch de Taipings brachten hun door een uitval een nederlaag toe, waarna zij Soetsjeoe en Ningpo veroverden en het beleg sloegen voor Sjanghai (1862).

Verwikkelingen van den listigen *Jeh,* onderkoning te Kanton, met de Europeesche mogendheden, leidden in denzelfden tijd tot een buitenlandschen oorlog. Een Chineesch schip had onder Engelsche vlag gevaren, doch werd plotseling door het Chineesch bestuur in beslag genomen en de bemanning in de gevangenis geworpen, omdat het vermoeden van zeerooverij op haar rustte. De Engelsche consul *Parker* eischte de loslating der matrozen, doch *Jeh* voldeed slechts ten halve aan die vordering, zoodat deze geringe gebeurtenis aanleiding gaf tot het in bezit nemen der Chineesche vestingwerken nabij Kanton (1856) en het bombardeeren van deze stad door den Engelschen admiraal *Seymour,* waarbij hij door Amerikaansche oorlogsschepen ondersteund werd. In weerwil van het protest van den Franschen gezant, ging *Jeh* zoover, dat hij een prijs stelde op het hoofd van elken Europeaan. De aanwezige zeemacht was niet sterk genoeg voor een krachtige onderneming, doch Frankrijk werd Engelands bondgenoot. Lord *Elgin* vertrok uit Engeland met onbeperkte volmacht en 5000 man, Frankrijk zond baron *Gros* met een stoomfregat en admiraal *Rigault de Genouilly* met een fregat en 8 stoomkorvetten naar de Chineesche Zee. Rusland en Noord-Amerika namen aan deze expeditie geen werkzaam deel. De toestand in Britsch-Indië belemmerde echter den gang der zaken in de Chineesche wateren. Eerst in October 1857 waren in Indië 5000 man beschikbaar, waarbij zich vervolgens nog 500 man uit Engeland en 1350 man uit Frankrijk voegden. Men kwam overeen, dat men het sterke Kanton zou aantasten, den zetel van *Jeh,* die het ultimatum der twee Europeesche mogendheden hoogmoedig verworpen had. Den 29sten December 1857 werden de wallen van Kanton bestormd en genomen. De onderkoning *Jeh,* de ondergouver-

neur *Pi Koeei* en de bevelhebber *Moeh* werden gevangen genomen, eerstgenoemde naar de vloot en vervolgens naar Calcutta gebracht en de beide laatstgenoemden in hun waardigheden hersteld.

Een besluit des keizers ontzette *Jeh* van zijn ambt en verleende het aan *Hoeangtsing*, die wegens zijn haat tegen vreemdelingen bekend stond. *Elgin* en *Gros*, gesteund door *Reed* en *Poetjakin*, gevolmachtigden van Amerika en Rusland, zonden van Sjanghai uit naar het hof van Peking een duidelijke opgave van hun eischen; bepaaldelijk vroegen zij waarborgen voor de veiligheid van het internationaal verkeer en van de zendelingen, alsmede toelating van vreemde gezanten te Peking. Tot den 31sten Maart zouden zij gevolmachtigde mandarijnen afwachten en anders naar Peking oprukken. De verklaringen van den keizer waren ontwijkend. De vereenigde vloten verschenen dientengevolge aan den mond der Peiho, namen Takoe en trokken naar Tientsin, waarop het Hof de vredesonderhandelingen opende, die den 27sten Juni 1858 ten einde werden gebracht. Met de Russische regeering sloot men ongeveer op denzelfden tijd een verdrag over den afstand van grond aan de Amoer. Evenwel werd het recht van den gezant, om te Peking zijn verblijf te houden, veranderd in de bevoegdheid van Europeesche gezanten, om in gewichtige gevallen te Peking te mogen verschijnen. Daarentegen werd het belangrijke Tientsin vrijhaven, en de verspreiding van den Christelijken godsdienst zou geen belemmering meer ondervinden. Voor schadevergoeding vorderden Engeland 15 en Frankrijk 7 millioen gulden, en de verbonden mogendheden bleven te Tientsin wachten, totdat zij er het door den keizer bevestigd vredesverdrag den 4den Juli 1858 ontvingen.

Het bleek echter spoedig, dat de Chineezen zich niet aan de gemaakte overeenkomst wilden houden. Men zocht aan de Europeesche gezanten het recht te betwisten, te Peking te komen. Zij werden naar Shanghai verwezen, of zij moesten althans een bepaalden landweg naar Peking inslaan. *Bruce*, de Engelsche, en *Bourboulon*, de Fransche minister-resident, verschenen den 24sten Juni 1859 aan den mond der Peiho, om over Tientsin naar Peking te reizen. Men wist, dat de vestingwerken langs de rivier zeer versterkt waren; toch stevenden admiraal *Hope* en kapitein *Tricault* den 25sten Juni de Peiho op, maar werden teruggeslagen. Nu beijverden zich de beide verbonden mogendheden, een voldoende krijgsmacht naar China te zenden. In Mei 1860 bevonden zich 18 000 man troepen van verschillende wapens, onder aanvoering van generaal *Grant* te Hongkong en Frankrijk zond 9000 man derwaarts onder generaal *Montauban*, benevens 39 schepen onder bevel van den vice-admiraal *Charner*, die zich te Shanghai vereenigden. Het opperbevel werd weder toevertrouwd aan lord *Elgin* en baron *Gros*. Inmiddels werd de bezetting van Kanton versterkt en het eiland Tsjoesan van manschappen voorzien. De ernstige bedoelingen der bondgenooten konden voor de Chineesche regeering niet verborgen blijven. Reeds vóór de komst van al de troepen had *Bruce* haar voorgesteld, een volledige uitvoering te geven aan het jongste verdrag, een duurzaam verblijf aan de gezanten te Peking toe te staan, de nieuwe oorlogskosten te vergoeden en zich te verontschuldigen over den aanval op de Peiho, en haar een bedenktijd verleend van 30 dagen, doch dit alles werd door het Hof te Peking verworpen. De vereenigde vloten gingen nu in de Golf van Petsjili en aan den ingang der Gele Zee ten anker. Nadat men in Tientsin een voldoende bezetting had achtergelaten, rukten den 3den September 6000 man Engelsche en 3000 man Fransche troepen voorwaarts. Op een herhaald aanbod van vrede werd verklaard, dat men eerst te Tongtsjan wilde onderhandelen, en dit geschiedde den 14den September. De gevolmachtigden der bondgenooten zouden zich onder bedekking van 2000 man derwaarts begeven, doch liepen groot gevaar en 39 Fransche en Engelsche officieren, die aan de onderhandelingen deelnamen, geraakten in handen der Chineezen. Vruchteloos eischte lord *Elgin* hen terug; men vernam, dat zij naar Peking waren opgezonden. Daags daarna verscheen een Fransche versterking van 2000 man, en den 21sten werd het Chineesche leger, hetwelk zich wederom verzameld had bij Palikao, nogmaals verslagen. De voorstellen van prins *Kong*, den broeder des keizers, van den 22sten en 23sten September waren niet aannemelijk, en men trok, na het zenden van een ultimatum, den 3den October voorwaarts naar de hoofdstad. Den 6den bevond zich het Europeesche leger in de vlakte van Peking, en daarna werd het keizerlijk zomerpaleis Joenmingjoen (Parel des Rijks) met al zijn schatten zonder tegenstand ingenomen, terwijl keizer *Hienfong* reeds de vlucht had genomen naar Jeho, verder noordwaarts gelegen. Den 9den trok men op tegen Peking. Inmiddels had lord *Elgin* den 7den October een brief ontvangen van prins *Kong*, waarin hij de uitlevering beloofde der gevangen Engelschen en Franschen; er keerden echter slechts 19 in een ellendigen toestand terug, de overige 20 waren door mishandeling en moord om het leven gekomen. China wilde nu vrede, maar de voorwaarden werden door de bondgenooten verzwaard; niet alleen aan de vroegere verdragen moest worden voldaan, maar ook omstreeks 29 millioen gulden voor oorlogskosten betaald worden, terwijl Tientsin bezet zou blijven totdat een en ander was geschied. Daarenboven verklaarde lord *Elgin*, dat tot straf voor de mishandeling der gevangenen het zomerpaleis zou worden verbrand, hetgeen den 18den en 19den geschiedde. Vooral dit laatste was een gevoelige slag voor de Chineesche regeering; alles werd ingewilligd, en na de vaststelling der tractaten trokken op 2 verschillende dagen (24 en 25 October) lord *Elgin* en baron *Gros* door de keizerlijke residentie. Het verdrag werd den 2den November uit Jeho door den keizer bevestigd, waarna de troepen den 10den Peking verlieten. In Maart 1861 betrokken de Fransche en Engelsche gezanten hun hotels te Peking, en in Juni van dat jaar de Noord-Amerikaansche gezant eveneens.

De keizer overleed den 22sten Augustus 1861 te Jeho. Hij had bepaald, dat zijn minderjarige

zoon *Kitsiang*, geboren den 5den April 1855, onder voogdijschap hem zou opvolgen. Toen echter de jonge keizer Peking bereikte, werd dit bestuur omvergeworpen. Twee keizerin-weduwen werden nu tijdelijk met de keizerlijke waardigheid bekleed, terwijl de vroeger reeds vermelde prins *Kong* eigenlijk aan het hoofd der zaken kwam. Deze gaf vele blijken van schranderheid en was tevens welgezind jegens de Europeanen, zoodat in de jaren 1861 tot 1864 handelsverdragen met de meeste Europeesche staten werden gesloten, terwijl zich te Peking gezanten vestigden van Rusland en Spanje.

Thans was het voor de Chineesche regeering van het grootste gewicht het oproer der Taipings, dat zich tijdens en na de verwikkelingen met de Europeesche mogendheden had uitgebreid, te dempen. Ook voor de Europeesche mogendheden was deze aangelegenheid geenszins onverschillig, daar door de verovering van Ningpo en den aanval op Shanghai, het middelpunt van den Europeesch-Chineeschen handel, de belangen der Engelschen en Franschen rechtstreeks werden bedreigd. Daar de opstandelingen tevens het verkeer op de Jangtsekiang belemmerden, besloten de Europeanen eindelijk tegen de Taipings op te trekken. In Mei 1862 zuiverden Engelsche en Fransche troepen de omstreken van Ningpo en Shanghai van muitelingen. Chineesche troepen werden onder de leiding van Europeesche officieren georganiseerd en de Chineesche vloot werd verbeterd, waarna de Taipings zich allengs meer in de engte zagen gebracht, totdat eindelijk den 19den Juli 1864 ook Nanking, hun laatste bolwerk, in de handen viel der keizerlijke troepen. De keizer der opstandelingen had zich vóór de overgave met zijn vrouwen verbrand; eenige bevelhebbers werden gevangen genomen en ter dood gebracht.

Niettemin verhieven de Taipings in het laatst van dat jaar weder het hoofd in de provincies Toekian, Tsjekiang en Kiangsoe; doch terwijl deze opstand in 1865, althans in Foeikan, door de verovering der stad Tajangtsjoe onderdrukt werd, ontstond een nieuw oproer, dat der Nienfei (noordelijke muiters), in Midden-China, vooral in Tjantong. In October 1868 maakten de oproerlingen zich zelfs meester van Ningpo. Ten slotte werden ook dezen overal verslagen, en daarmede eindigde de Taiping-revolutie, die aan ongeveer 2 millioen menschen het leven had gekost. Vooral de Britsche generaal *Gordon* (zie aldaar) had zich bij het onderdrukken der revolutie zeer onderscheiden.

In 1862 ontstond een oproer van Mohammedaansche Doenganen te Singanfoe, de hoofdstad der provincie Sjensi. De keizerlijke troepen werden door hen teruggeworpen en hun aanhangers namen onder aanvoering van *Sosjoensjan* uit Salar vooral in de provincie Kangsoe en in Dsoengarije aanmerkelijk toe. In 1864 veroverden zij de groote stad Oeroemtji, waar zij 130 000 menschen vermoordden, en China verloor in weinige jaren geheel Dsoengarije. Van Oeroemtji breidde het oproer zich zuidwaarts uit.

Jakoeb Beg, een Oesbekisch Tataar, die in 1863 gouverneur eener stad in Khokand was, maar later bij zijn vorst in ongenade viel, geluk-te het, met hulp zijner soldaten geheel Oost-Turkestan aan zijn heerschappij te onderwerpen. Na zijn dood in 1877 volgde hem zijn zoon op, die echter in 1878 door China van alle macht beroofd werd.

De keizer *Toentsjih* overleed den 18den Januari 1875 en liet geen opvolger na. Door het lot werd de 4-jarige *Tsaitien (Kwangsoe)* keizer. De betrekkingen tot de Europeesche staten werden steeds vredelievender, waartoe de oprichting van Chineesche gezantschappen te Berlijn, Parijs, Londen en St. Petersburg en later ook te Washington en te Tokio veel bijdroeg. China toonde zich steeds bereid, voldoening te verschaffen, indien vreemde onderdanen, meestal zendelingen, vermoord werden.

In 1874 dreigde een oorlog tusschen China en Japan wegens beleedigingen, welke Japansche schepen en onderdanen in 1873 op Formosa hadden ondervonden. Toch kwam in het uiterste oogenblik een minnelijke schikking tot stand. Ook ontstond er spanning tusschen China en Engeland wegens den aanval, waaraan de expeditie onder kolonel *Horace Brown*, op de reis van Birma naar Joennan, te Maowin op Chineesch grondgebied in het begin van 1875 was blootgesteld geweest en waarbij de Engelsche ingenieur *Margary* was vermoord, doch ook dit geschil werd tegen het einde van 1875, toen de Engelsche gezant *Wade* Peking reeds verlaten had, nog bijgelegd. In Februari 1876 eischte de regeering van Duitschland voldoening wegens een roofzuchtigen aanval, beproefd op het kustvaartuig „Anna", varende onder Duitsche vlag, waarna een Duitsch eskader voor Hongkong verscheen. Daarop volgde in Mei van dat jaar de afzetting der schuldige ambtenaren en de terechtstelling van twee roovers. Bij het verdrag van Tsjifoe (17 September 1876) beloofde China aan vreemdelingen de bescherming der Regeering bij tochten in het binnenland.

In 1880 scheen het tot een oorlog tusschen China en Rusland te zullen komen. Het geschil werd veroorzaakt door de afvalligheid van eenige Chineesche gewesten in 1864 en 1865. Toen had Rusland aangeboden, de provincie Ili ten behoeve van China te bezetten. Het was voor Rusland van belang, dat de rust in Ili gehandhaafd bleef. Daarom deden zij dit aanbod, hetwelk werd aangenomen, en trokken er de hoofdstad Koeldsja binnen. Later echter wilden de Russen Ili niet aan China teruggeven, hoe sterk de Chineezen er ook op aandrongen. Toen eindelijk de oorlog zou uitbarsten, kwam in 1880 tusschen de Russische regeering en den Chineeschen gezant *Tsjoeng-Hau* te St. Petersburg een verdrag tot stand, inhoudende, dat Rusland tegen betaling van 5 millioen roebels het oostelijke, kleinere deel van Koeldsja zou teruggeven. Dit verdrag werd echter te Peking niet goedgekeurd, maar *Tsjoeng-Hau* teruggeroepen en als landverrader ter dood veroordeeld, een vonnis, hetwelk uit ontzag voor Rusland niet werd voltrokken. Wederom dreigde de oorlog, maar werd nog voorkomen, doordat den 22sten Maart 1882 te Koeldsja het protocol werd onderteekend, waardoor China weder in het bezit kwam van het geheele Koeldsjagebied.

In den loop van het jaar 1884 ontstonden verwikkelingen tusschen China en Frankrijk. Laatstgenoemde mogendheid had zich meester gemaakt van de beschermheerschappij over Anam en Tongkin, en dit was niet slechts door China erkend, maar ook aangrenzende Chineesche provincies werden volgens het Verdrag van Tientsin voor den Franschen handel geopend. Toen echter de Franschen, krachtens het verdrag, de grensvesting Langsoe in bezit wilden nemen, werden zij door de Chineesche bezetting teruggeslagen. Dientengevolge vertrok de Fransche gezant *Patrenôtre* met een ultimatum naar Peking, waarbij een aanzienlijke schadevergoeding werd gevraagd. De Chineesche regeering wees het ultimatum van de hand, waarna de Fransche admiraal *Courbet* eenige scheepstimmerwerven en magazijnen op Formosa door een bombardement verwoestte en een paar kanonneerbooten in den grond boorde, ofschoon tusschen de beide elkander bestrijdende mogendheden de oorlog nog niet officiëel verklaard was. Maar de Fransche regeering sloot reeds den 9den Juni 1885 vrede met China te Tientsin, waarbij haar de opperheerschappij over Anam en Tonkin door China werd toegestaan.

Een tijdlang scheen het nu, alsof tenminste in de aan de kust gelegen provincies de hervormingen met kracht zouden worden doorgevoerd. *Li Hoeng Tsjang* werd de grondlegger der moderne Chineesche vloot en van het leger. In het Z. was het de onderkoning *Linmingtsjoan*, die spoorwegen en telegraaflijnen deed aanleggen, maar de bevolking was nog te veel tegen hervormingen gekant, en ook aan het Hof was de conservatieve partij oppermachtig. Ook in Korea werden de hervormingen door de regeering tegengegaan, en toen aldaar in 1894 een boerenopstand uitbrak en de Koreaansche troepen de nederlaag leden, zond China 3000 man hulptroepen onder generaal *Yi*. Hiertegen protesteerde de Japansche regeering; zij zond eveneens troepen naar Korea en verklaarde den 14den Juli 1894, dat een verdere zending van Chineesche troepen naar Korea als een vijandelijke daad zou beschouwd worden. Den 23sten Juli bezetten Japansche troepen het koninklijk paleis te Seoel en benoemden den vader des konings, die een voorstander van hervormingen was, tot regent. Den 25sten Juli schoot de Japansche kruiser Naniwa het onder Engelsche vlag varende Chineesche troepentransportschip in den grond en den 1sten Augustus verklaarde Japan aan China den oorlog. Zie verder *Chineesch-Japansche oorlog*.

Voordat nog de vrede definitief gesloten was, kwamen Rusland, Duitschland en Frankrijk tusschenbeide en eischten van Japan de teruggave van het verkregen gedeelte van Mandsjoerije tegen een verhooging der oorlogskosten met 30 millioen taels (55 millioen gulden). Japan moest voor de overmacht zwichten, doch de hierdoor bij de Japanners gewekte verbittering kan als een der oorzaken beschouwd worden van den Russisch-Japanschen Oorlog (zie aldaar).

Omdat de Japanners hun overwinningen aan de moderne taktiek en organisatie te danken hadden, vormde zich ook in China een hervormingspartij; zij stichtte in 1895 te Peking de *Tsjiang Hsoe Hoei*, waarvan *Kang Joe Wei* leider werd. Sedert Februari 1896 was de keizer *Koeangsoe* voor hun programma gewonnen en het scheen werkelijk of een tijd van hervormingen zou aanbreken. In November 1897 verschenen Duitsche oorlogsschepen in de baai van Kiautsjou, om voor den moord op twee zendelingen voldoening te eischen; China moest nu de baai en de onmiddellijke omgeving voor 99 jaren in pacht afstaan. Dit gaf Rusland aanleiding Port Arthur en Talienwan voor 25 jaren te „pachten", Frankrijk nam de Tsjowbocht en Engeland Weihaiwei in bezit. Door deze handelwijze der Europeesche mogendheden behield de conservatieve partij aan het Hof de overhand. In 1898 had een paleis-revolutie plaats, waardoor de keizer gedwongen werd de teugels van het bewind weder aan de keizerin-weduwe *Tsithsi* over te geven. Vijf leiders der hervormingspartij werden ter dood gebracht en *Kang Joe Wei* redde zich slechts door de vlucht aan boord van een Engelsch oorlogsschip. Om in de toekomst voor de wraak der hervormingspartij zeker te zijn, werd de keizer in Januari 1899 gedwongen den zoon van zijn neef, den uit de verbanning teruggeroepen prins *Toean*, te adopteeren en tot troonopvolger te benoemen. De reactie behaalde een volkomen overwinning, en in N. China hielden de vroeger hervormingsgezinde onderkoningen zich neutraal.

Het karakteristieke verschijnsel dezer reactie was de uitbreiding der zoogenaamde *Bokserbeweging*. Deze is geenszins, zooals dikwijls gemeend wordt, een vernieuwing of uitbreiding van de vele geheime genootschappen in China. Men moet daarin meer een patriotsche beweging zien. De grondlegger van deze beweging is de vroegere gouverneur van Sjantoeng, *Li Ping Heng*, die op verlangen van Duitschland afgezet werd, maar wegens zijn geleerdheid en zijn karakter als een wijze werd beschouwd. Hij organiseerde vereenigingen van knapen der gegoede klassen, die gemeenschappelijk voor kleine altaren in de mysteriën werden ingewijd; ook meisjes werden toegelaten. Iedere 500 werden tot een compagnie vereenigd, die te zamen eten, slapen en exerceeren moesten, onder leiding van een aanvoerder, dien zij gehoorzaamheid moesten zweren. Dat dit als een voorbereiding tot den strijd tegen de vreemde mogendheden moest beschouwd worden, werd openlijk verkondigd. De naam der vereeniging *Ihotoean* of *Ihotsjoen* beteekent „Vrijwillige vaderlandsche vereeniging". Door de Engelschen, die de oefeningen bijwoonden, werd de uitdrukking „boxerdrill" in omloop gebracht, die in Europa tot veel misverstand aanleiding gaf. Het fanatisme dezer scharen werd door het bijgeloof gevoed, dat de hoogere mysteriën der vereeniging aan de ingewijden onkwetsbaarheid zouden verleenen. In Mei 1899 werden de eerste dergelijke oefeningen opgemerkt. De haat van deze fanatieken keerde zich vooral tegen de inlandsche Christenen, de zendingstations, de spoorwegen en de telegrafen, en al spoedig kwam het tot bloedige botsingen. Volwassenen, met speer en mes gewapend, hielpen de kinderen. De vreemde gezan-

ten te Peking eischten, dat deze oefeningen verboden zouden worden; maar in de keizerlijke edicten van den 24sten Januari en den 29sten Mei 1900 werden slechts enkele beperkende bepalingen gemaakt. Zelfs aan het Hof gaven de „Boksers" voorstellingen, en de jonge troonopvolger en zijn speelgenooten werden in hun oefeningen onderwezen. Prins *Toean* was de beschermer der beweging, die zich snel van stad tot stad uitbreidde. Het gevaar werd nog vergroot door droogte en misgewas. Reeds in Mei moesten vreemde ingenieurs, die aan den spoorwegbouw bezig waren, naar Hankau vluchten. Spoorwegstations en zendingshuizen werden vernield, zendelingen en Chineesche Christenen gedood. De gezanten te Peking lieten, in overleg met het Tsjoenglijamen, den 31sten Mei 1899 340 marinesoldaten van de vreemde oorlogsschepen komen voor de veiligheid der legaties. Omdat het echter bekend was, dat de keizerin-weduwe door den genreaal *Toengfoehsiang*, die bekend stond als een vijand der vreemdelingen, overtuigd was, dat hij hen kon weerstaan en dat zij den troepen bevel had gegeven niet op de „Boksers" te schieten, vroegen de gezanten nogmaals om versterking. De terugkeer van het Hof en de benoeming van prins *Toean* tot voorzitter van het Tsoenglijamen waren eveneens verontrustende voorteekenen. Met 2000 man ging nu de Engelsche admiraal *Seymour* per spoor tot aan Lanfang, waar de spoorweg vernield was. Hier werd hij zoodanig door de „Boksers" bestookt, dat hij genoodzaakt was naar Tientsin terug te trekken. Sedert den 12den Juni waren nu de gezanten te Peking van alle verkeer met de buitenwereld afgesloten. Toen besloten de commandanten der oorlogsschepen voor Takoe, met uitzondering van den Amerikaanschen, den 16den Juni door de consulaten aan den bevelhebber der Takoeforten een ultimatum te zenden, om hen vóór den 17den Juni 2 uur de forten over te geven. De regeering te Peking stelde zich op het standpunt, dat zij met alle mogendheden in oorlog was en gelastte daarom aan de gezanten den 19den Juni binnen 24 uur Peking te verlaten; tevens gaf zij aan de troepen bevel, tegen admiraal *Seymour* op te rukken. De Duitsche gezant *Von Ketteler*, die zich nogmaals naar het Tsoenglijamen wilde begeven, werd onderweg doodgeschoten. Den 20sten Juni openden de Chineezen het vuur op de gebarricadeerde gezantschapsgebouwen. Acht weken duurde deze ongelijke strijd, en zonder twijfel hebben de 700 Europeanen hun redding alleen te danken aan de wankelmoedigheid der Chineesche regeering. Reeds was intusschen de strijd om Tientsin ten gunste der verbonden mogendheden beslist. De vreemde nederzetting werd door 1400 man standvastig verdedigd. De nieuw aangekomen versterkingen ontzetten eerst *Seymour* en verdreven daarop, 7000 man sterk, de Chineesche troepen uit de Chineezenstad. Toen nu ook een divisie uit Japan was geland, kon de opmarsch tegen Peking beginnen. Den 14den Augustus werd de stad door 20 000 man genomen.

Omdat de keizerlijke familie naar Singanfoe gevlucht was, konden de vredesonderhandelingen eerst den 17den September te Tientsin met prins *Tsjing* en *Li Hoeng Tsjang* beginnen. Toen de Chineesche regeering bespeurde, dat de vreemde mogendheden het op sommige punten niet eens waren, rekte zij de onderhandelingen. Hiervan maakte de bokserpartij gebruik, om de vreemdelingen nog verder te benadeelen, hetgeen herhaalde tuchtigingsexpeditiës tengevolge had, waarbij vele barbaarsche daden plaats vonden. Het ruwst traden de Russen in Mandsjoerije op, en zij maakten van de gunstige gelegenheid gebruik, om geheel Mandsjoerije onder een militair bestuur te plaatsen. Sedert de aankomst van den opperbevelhebber, den Duitschen veldmaarschalk graaf *Waldersee* (27 September), werden door de verbondenen tochten gedaan naar Pautingfoe, Hoghoe, Mijunhsien en de Minggrave en ook van uit Tientsin in de provincie Tsjili. De voorbereiding voor een groote algemeene expeditie was oorzaak, dat het Chineesche Hof eindelijk in Februari 1901 er in toestemde, de hoofdschuldigen te doen straffen.

Het duurde echter tot den 22sten December, eer de mogendheden het over de voorwaarden eens waren en de gemeenschappelijke nota aan de Chineesche gevolmachtigden kon overhandigd worden. Terwijl men nu over de lijst der te bestraffen ambtenaren en het bedrag der door China te betalen schadeloosstelling onderhandelde, trachtte Rusland *Li Hoeng Tsjang* te bewegen, Mandsjoerije af te staan, waartegen Japan, Engeland en Amerika zich verzetten, zoodat Rusland het in April 1901 bereikte voordeel weer prijs moest geven. Ten slotte werd den 7den September, dus ruim een jaar na de inneming van Peking, het vredesprotocol door China aangenomen. Behalve de bestraffing der schuldigen nam China op zich gedurende twee jaar allen invoer van wapens en munitie te verbieden en een oorlogsschatting te betalen van 465 millioen taels (850 millioen gulden). De gezantschapswijk te Peking werd opnieuw opgebouwd, versterkt en van een permanente bezetting voorzien. De Takoe-forten zouden geslecht worden en twaalf plaatsen tusschen Peking en de zee door vreemde troepen worden bezet. Als eenige tegemoetkoming hebben de Chineezen een verhooging der invoerrechten in de verdraghavens verkregen. In September 1901 werd daarop Peking en in October 1902 Shanghai ontruimd. In October 1901 keerde het Hof naar Peking terug. Den 7den November overleed *Li Hoeng Tsjang* en werd *Wangwensiao* tot zijn opvolger benoemd, terwijl de gouverneur van Sjantoeng *Yoeansjikai* onderkoning van Tsjili werd. Een keizerlijk edict van den 30sten November 1901 ontnam aan den zoon van prins *Toean*, wegens de misdaden, door zijn vader begaan, het recht op den troon. Dit besluit der keizerin-weduwe beteekende, dat zij geheel met de reactionnaire partij had gebroken. Een feestelijke receptie van de heeren en dames van het diplomatieke corps wees er eveneens op, dat het Hof het verledene wilde trachten te doen vergeten en dat nu eindelijk een tijdperk van vooruitgang zou aanbreken. Vooral trachtte men dit te bereiken door een nauwere aansluiting aan Japan. De nieuwe handelsverdragen met Engeland (5 September 1902) en met Japan en de Vereenigde Staten zul-

len eveneens veel er toe bijdragen, China langzamerhand te brengen op een zelfde standpunt van moderne beschaving en ontwikkeling als Japan. Van bijzondere beteekenis was de op initiatief van den president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, *Roosevelt*, door de groote mogendheden vastgestelde overeenkomst, dat niet elk voor zich bijzondere voordeelen in China zou trachten te verkrijgen, en de erkenning van het beginsel van open deur (14 Februari 1904). In den Russisch-Japanschen oorlog (1904—1905) verklaarde China zich neutraal, uitgezonderd wat Mandsjoerije betrof, daar het niet in staat was in dit gebied de neutraliteit te handhaven. Het nationaal gevoel begon zich in China met meer en krachtiger bewustwording te openbaren, toen het drukkende ontzag voor Rusland's macht en onoverwinnelijkheid was geweken: het volk gevoelde zich te krachtig om de voogdij te verdragen van de Westersche mogendheden. De in het volk opgekomen drang naar hervormingen noopte het uit eigen oogen te zien en een aantal ontwikkelde ambtenaren werden naar Europa gezonden, om zich op de hoogte te stellen van de economische en staatsinrichtingen; het leger werd in modernen zin georganiseerd en uitgerust. Toen in 1905 in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika strenge wetten werden uitgevaardigd om de Chineezen te weren, wreekten de Chineezen zich door Amerikaansche goederen te boycotten, wat de V. S. van Amerika tot nadenken stemde. In de Tibettaansche kwestie weigerde China volstandig het Engelsch-Tibettaansche verdrag te erkennen en handhaafde nadrukkelijk zijn gezag over dezen staat. Het verklaarde dit land te zullen regeeren volgens dezelfde beginselen als het vóór den oorlog Mandsjoerije had gedaan, zoodat Engeland genoemd verdrag in 1905 voor nietig verklaarde. Het volgende jaar, den 27sten April, sloot Engeland met China een verdrag, waardoor voor Engelands handel de weg naar Tibet's hoofdstad Lhassa werd gebaand, terwijl Engeland zich verbond in Tibet geen gebied te bezetten, noch in te grijpen in de regeering. In 1908 keerde de Dalai Lama uit China naar Tibet terug en toen er zich in 1910 nieuwe moeilijkheden voor China opdeden, wist het zijn gezag te handhaven: het zond een leger, dat Lhassa bezette, terwijl de Dalai Lama veiligheid zocht bij de Engelschen in Indië. Later werden de geschillen oogenschijnlijk uit den weg geruimd, zonder dat de woelingen in Tibet, dat zich van China wil afscheiden, een einde nemen. Die separatistische verlangens werden door Engeland aangemoedigd, daar Tibet binnen zijn belangensfeer is gekomen en het gezag wil uitoefenen in het land van den Dalai Lama.

Ook binnenlandsche hervormingen volgden. In September 1905 werden de oude vergelijkende literaire examens afgeschaft en de beletselen weggenomen, die een vrije, onbevangen studie in den weg stonden. De commissie, welke in Japan en Europa de staatkundige, maatschappelijke en bestuursinstellingen had bestudeerd, bracht aan den keizer een rapport uit, op grond waarvan deze den 1sten September 1906 de noodzakelijkheid van een grondwet proclameerde, zoodra de noodige bestuurs- en financieele hervormingen deze voldoende voorbereid zouden hebben. Een eerste maatregel in die richting was het besluit van den 20sten November 1906, waarbij het gebruik van opium binnen 10 jaar geheel moest afgeschaft zijn. In September 1907 volgde een keizerlijk edict, bepalende, dat binnen 9 jaar het eerste parlement moest worden bijeen geroepen en spoedig een wet op de drukpers zou worden uitgevaardigd; inmiddels zou in elke provincie een Raad van Bijstand uit de bevolking worden samengesteld. De voorbereiding werd opgedragen aan een Nieuwen Raad van State (Tze Cheng Jonan), onder voorzitterschap van prins *Poeloen* en van den staatsman *Soentsjianai*. Nieuwe studie-commissies werden naar Europa gezonden en een herziening van het wetboek van strafrecht voorbereid. In den herfst van 1907 nam de ziekte van keizer *Kwang Su* steeds toe. Den 14den November 1908 overleed hij, na vooraf, in overeenstemming met de keizerin-moeder *Tse Hsi*, den driejarigen *Poe Ji*, een zoon van zijn broeder *Tsjoen*, als opvolger te hebben aangewezen. Den volgenden dag overleed de keizerin-moeder, waardoor de vader van den nieuwen keizer tot het regentschap werd geroepen. Deze ontsloeg den invloedrijken bevorderaar van gematigde hervormingen, den onderkoning *Joeansjikai*, die het vertrouwen had der groote mogendheden, den 2den Januari 1909 plotseling uit zijn ambten en verbande hem naar zijn geboorteplaats. Algemeen zag men daarin de overwinning van reactionnaire invloeden aan het Hof, waarom de gezanten van Engeland en Amerika er bezwaren tegen inbrachten. De prinsregent gaf echter de verzekering, dat de staatkunde van hervormingen gehandhaafd zou blijven. De tegenstelling tusschen Mandsjoes, de stamgenooten van het keizershuis, en Chineezen deed zich onder de ambtenaren steeds scherper gevoelen. Zoo was o.a. *Joeansjikai* in ongenade gevallen, juist omdat hij die tegenstelling wilde opheffen en de erfelijke renten van de baanderheeren intrekken. Zijn opvolger in den Grooten Raad werd de Mandsjoe *Natoeng*, die zich in 1902 in Japan bij de vooruitstrevende richting had aangesloten.

De poging van de Chineesche regeering om het opiumschuiven ook door verminderden invoer te bestrijden, leed op de opiumconferentie, den 1sten Februari 1909 te Sjanghai geopend, schipbreuk door het verzet van Engeland, welks kolonie Hongkong het meest bij den opiumhandel belang heeft. Aan militaire hervormingen werd de grootste aandacht gewijd. Een commissie, onder leiding van den stiefbroeder van den regent, prins *Tsai Hsoen*, bezocht daartoe Japan, Amerika en Europa. In de provincies hadden de eerste bijeenkomsten der Raden van Bijstand van de onderkoningen plaats. Vragen van buitenlandsche staatkunde bemoeilijkten echter de regelmatige binnenlandsche ontwikkeling. De Amerikanen hadden een vroeger verkregen spoorwegconcessie aan de regeering terugverkocht, maar eischten nu van de leening voor den spoorweg Hankou—Sz'tsjwan een evengroot gedeelte voor zich op als Engeland, Duitschland en Frankrijk zouden plaatsen. Bovendien vroegen zij con-

cessie voor een spoorweg in Mandsjoerije van Aigoen aan de Amoer over Tsitsikar naar Nioetsjwang aan de Golf van Petsjili. De Chineesche kapitaalbezitters en spoorwegbouwers verzetten zich daartegen, wat nationalistische instincten wakker maakte, evenals het overplaatsen van den vice-koning *Toeangfan,* een Mandsjoe, van Nanking naar Tiëntsin en zijn vervanging door den Chinees *Tsjangjentsjun,* die te Kanton den Japanschen smokkelhandel krachtig had bestreden, en in de Z.lijke provincies een beweging tegen buitenlandsche invloeden begunstigde. Intusschen keerde zij zich ook tegen de heerschende dynastie, welke haar daarom van uit Peking door het zenden van troepen bestreed. In de provincie Hoenan, waar men de hooge rijstprijzen in verband bracht met speculaties van provinciale ambtenaren, vond de beweging eveneens voedsel, zoodat in het voorjaar van 1910 in het Z. van het rijk de voorteekenen van een gevaarlijke beweging vielen waar te nemen.

Het aanzien van de regeering leed ook door het gebrek aan succes bij haar optreden tegen de eischen van Rusland en Japan. Zij moest haar medewerking verleenen aan het streven van Rusland naar een kortere spoorwegverbinding van Peking met Europa in aansluiting aan den Baikalspoorweg; tegen de vestiging van een Russisch consulaat in de Mongoolsche grensplaats Taonanfoe, die niet voor den vreemden handel is geopend, protesteerde zij tevergeefs en tegen de doorvoering van politiemaatregelen door Rusland in de plaatsen langs den spoorweg in Mandsjoerije, moest zij in December 1909 de hulp der mogendheden inroepen. Evenmin had zij succes met haar optreden tegen Japan, dat de Chineezen het doortrekken van den spoorweg zelfs over een korten afstand N.waarts verbood en als schadeloosstelling een strook woesten grond aanbood, waarop China reeds oudere rechten deed gelden. Het voorstel van het Waiwoepoe om de zaak aan het Haagsche scheidsgerecht te onderwerpen, wees Japan van de hand, dat door bedreiging en een ultimatum de Japansch-Chineesche overeenkomst van den 4den September 1909, waarbij o.a. de Toemen als grens tusschen Korea en China werd aangewezen, doordreef.

Al deze gebeurtenissen schokten de positie van de hervormingsgezinde Mandsjoe-partij aan het hof. Een symptoom van de algemeene ontevredenheid was de mislukte aanslag van den 27sten December 1909 op den prins-regent. Daar de bemoeiingen van de regeering in het N. van het rijk tegen Rusland en Japan vruchteloos bleven, kwam het er voor haar op aan haar gezag in het Z. te versterken. Aan Portugals verzoek, om de grensregeling van Macao aan de uitspraak van het Haagsche scheidsgerecht te onderwerpen, weigerde zij te voldoen. Vooral krachtig trad zij op tegen den Dalai-Lama van Tibet, die op grond van de Russisch-Engelsche overeenkomst van den 31sten Augustus 1907 zijn souvereiniteitsrechten wilde uitbreiden. Een Chineesch leger rukte in het voorjaar van 1910 Tibet binnen en de Dalai-Lama vluchtte naar Britsch-Indië. Ook slaagde zij er in om een militaire muiterij te Nanking te onderdrukken.

De aandrang van het Chineesche volk naar een parlement leidde in 1910 tot belangrijke tegemoetkomingen van de regeering. Den 30sten Januari 1910 weigerde een keizerlijk decreet echter het verzoek van de provinciale Raden van Bijstand of Landdagen om het toegezegde parlement vóór den vastgestelden termijn (1916) bijeen te roepen, waarbij als argument werd aangevoerd, dat de bevolking nog niet voldoende was voorbereid. Een maatregel in die richting bedoelde, naast de reeds genoemde, de afschaffing van de slavernij (10 Maart). Den 9den Mei riep echter een keizerlijk decreet tegen den 1sten November 90 notabelen bijeen tot een vergadering (Tsjoejeng Yoenan), die over de samenstelling van het parlement zou beraadslagen. Wel poogde zij de daardoor gewekte verwachtingen te onderdrukken, door den 27sten Juli nogmaals te verklaren, dat bijeenroeping vóór 1916 onmogelijk was, maar daar de vergadering van notabelen eenstemmig de bijeenroeping verlangde, gaf de regeering toe en beloofde uiterlijk binnen 3 jaar de instelling van een parlement van twee Kamers. Als voorbereiding daartoe werden afzonderlijke ministeries van Oorlog en Marine in het leven geroepen.

In de buitenlandsche staatkunde bleef het succes nog steeds achterwege. Het geschil met Portugal over Macao leidde in het begin van 1910 tot een latenten oorlogstoestand, waarin de onbetrouwbaarheid der troepen in Z.-China duidelijk aan den dag kwam. Een poging van de Vereenigde Staten van N.-Amerika om door zes mogendheden: Amerika, Engeland, Frankrijk, Duitschland, Rusland en Japan de spoorwegen in Mandsjoerije onzijdig te doen verklaren en hen aldus voor China te behouden, had slechts een Russisch-Japansche overeenkomst ten gevolge (3 Juli 1910), waarbij China zich moest neerleggen, ofschoon zijn souvereiniteit in Mandsjoerije en Mongolië er door bedreigd werd. Tevergeefs trachtte het door concessies aan Amerikaansche spoorwegmaatschappijen een tegenwicht er tegen te scheppen. Alleen in Tibet had het succes.

Het Chineesche volk bleek eenerzijds niet tevreden met de langzame invoering van een grondwettelijke regeering, anderzijds was het verbolgen over de buitenlandsche staatkunde en de anti-nationale spoorwegstaatkunde van de centrale regeering te Peking. De gevolgen van de longenpest-epidemie, die in den winter van 1910—1911 Mandsjoerije en Mongolië teisterde, en van overstroomingen en hongersnood in enkele der centrale provincies deden de rest. De oude, algemeene haat in Z.-China tegen de Mandsjoes gaf aan de revolutie, die het eerst te Tsetsjwan uitbarstte, eenheid en leiding. Was zij hier gericht tegen de spoorwegstaatkunde van de regeering, te Woetsjang, Hankeoe en Hanjang, waarheen de beweging oversloeg, nam zij het karakter van een militaire omwenteling aan. Zij verbreidde zich over geheel China, vond later aanhang in Mandsjoerije, Mongolië en Tibet, en ook de vloot ging allengs geheel naar de opstandelingen over, terwijl de regeering zich alleen in het N. van het land kon handhaven. Onder invloed van den drang der noorderarmee

opende deze den 22sten October 1911 de eerste Chineesche nationale vergadering en in de troonrede werd de wensch uitgesproken, dat een constitutioneele regeering zou worden gevestigd. Den 27sten October riep zij *Joeansjikai* weder aan het bewind met den titel van allerhoogst bevolmachtigde en met de opdracht alle hem geschikt voorkomende middelen aan te wenden om een einde te maken aan den opstand. Den 2den November werd hij benoemd tot eersten minister en den 13den November kwam hij te Peking, waar hij door burgers en soldaten feestelijk werd ontvangen. Al spoedig kwam er eenige ordening in den verwarden toestand. De actie van de regeeringstroepen tegen Hankau en Hanjang, door hem voortgezet, had succes. De leider van de opstandelingen te Woetsjang, *Lioe-Eng-Hoeng*, was zelfs gedwongen een wapenstilstand te vragen. Maar de beweging was ook hem te machtig. Shanghai en Nanking werden voor de revolutie gewonnen en in Sjansi, Kanton en Mandsjoerije kreeg ze vasten voet. De prins-regent deed den 27sten November op plechtige wijze in den tempel der voorouders den eed op de constitutie; maar ook dit kon den loop der revolutie niet stremmen. Het hoofdkwartier van de opstandelingen werd naar Sjanghai overgebracht, waar in December 1911 onderhandelingen tusschen vertegenwoordigers van hen en van *Joeansjikai* gevoerd werden. Deze laatste streefde naar een constitutioneele monarchie onder den keizer; de opstandelingen wenschten de republiek. Vertegenwoordigers van 18 provincies kozen dan ook den 29sten December 1911 dr. *Soen-Jat-Sen* te Nanking tot president der Republiek. Dr. *Soen-Jat-Sen* is de geestelijke vader der Chineesche Republiek. Om zijn liberale denkbeelden heeft hij 15 jaren lang als balling buiten zijn vaderland rondgezworven, steeds krachtig werkzaam voor de verwezenlijking der republikeinsche idee. Van rijke Chineesche emigranten had hij de millioenen weten bijeen te krijgen, noodig voor zijn organisatie. Hij was, dat bleek ook nu, in China een zeer populair man. Alle pogingen van *Joeansjikai* om de leiders der revolutionnaire partij voor zijn denkbeelden te winnen, faalden dan ook, waarop hij de Mandsjoe-dynastie wist te overtuigen van de noodzakelijkheid om afstand te doen van den troon. Daarop werd den 4den Februari 1912 een keizerlijk edict afgekondigd, waarbij aan *Joeansjikai* werd opgedragen met de revolutionnairen te Nanking in overleg te treden om een republiek te vormen. Na eenige onderhandelingen gelukte hem dit en den 12den Februari vaardigde *Joeansjikai* het decreet uit, waarin vermeld stond, dat China voortaan den naam zou dragen *Ta tsoen-hoaminko* (Groote republiek van het midden der beschaving). Den dag daarop werd *Joeansjikai* te Nanking tot voorloopig president der republiek gekozen, terwijl *Soen-Jat-Sen*, in overeenstemming met zijn vroeger afgelegde verklaring, vrijwillig aftrad. Den 10den Maart heeft *Joeansjikai* den eed als president afgelegd.

Groot waren de moeilijkheden, welke *Joeansjikai* had te overwinnen. In verschillende deelen van het rijk bleef het onrustig; Tibet en Mongolië, waarschijnlijk in de verwachting van buitenlandsche (Russische) hulp, weigerden den nieuwen toestand te erkennen en wilden zich onafhankelijk maken.

Den 28sten April werd de Nationale Vergadering, die inmiddels gekozen was, te Peking geopend, hoewel het lang geduurd had, voor *Joeansjikai* er in geslaagd was de revolutionnaire partij te doen afzien van den eisch, dat de regeeringszetel naar Nanking zou worden verlegd. De opening geschiedde op plechtige wijze in tegenwoordigheid van alle ministers en 74 afgevaardigden. *Joeansjikai* hield een program-rede, waarin hij de dekking der begrooting door de ontginning van nieuwe hulpbronnen besprak en een verhooging aanbeval van de in- en uitvoerrechten, den zoutaccijns, afschaffing van de likin en verbetering van de munt.

Ook over de voorloopige grondwet kwam men tot overeenstemming. Deze grondwet treedt in de plaats voor de voorloopige Grondwet van Nanking en de 19 punten der Grondwet, die de Mandsjoe-dynastie toestond. Eerst keurde de vergadering te Nanking, vervolgens *Joeansjikai* en ten slotte ook het nieuwe kabinet deze Grondwet goed. Haar voornaamste artikelen luiden als volgt: Zij is verdeeld in 7 hoofdstukken en 56 artikelen. Er zijn drie machten, het uitvoerend en het wetgevend gezag en de rechterlijke macht. Het uitvoerend gezag wordt uitgeoefend door den president en de ministers, het wetgevend gezag door het voorloopig Parlement, de ministers en den president, de rechterlijke macht door de hoven en rechtbanken. Alle gezag is ontleend aan het volk. Alle burgers zijn gelijk zonder onderscheid van ras of godsdienst. Niemand kan in hechtenis genomen of vervolgd worden dan krachtens de wet. Het domicilie is onschendbaar. De beroepen zijn vrij. De burgers hebben de vrijheid van spreken, van drukpers en van vereeniging, in het geheele gebied te gaan, te komen en te wonen. Voorts stelt het nieuwe staatsstuk het briefgeheim en de vrijheid van geloof en godsdiensten vast en kent den burgers het recht van petitie toe. Het voorloopige parlement bestaat uit 121 afgevaardigden, waarvan er 5 per provincie gekozen worden door de 18 provinciën van het eigenlijke China, de 3 provinciën van Mandsjoerije, Binnen-Mongolië, Buiten-Mongolië en Tibet. Turkestan of Tsjinkai kiest slechts één afgevaardigde. Het voorloopige parlement bezit niet het recht van initiatief, maar stemt over begrootingen, staat belastingen en leeningen toe, keurt tractaten en de verklaringen van oorlog of vrede goed en kan aan de regeering den wensch uitspreken, dat eenig wetsontwerp worde ingediend. Indien het voorloopige parlement oordeelt, dat de president de republiek wil omverwerpen, kan het hem in staat van beschuldiging stellen op voorwaarde, dat een vijfde der leden aanwezig is en dat tenminste drie vierden hunner dat besluit goedkeurt. Eveneens kan het de ministers in staat van beschuldiging stellen, op voorwaarde, dat drie vierden der leden aanwezig is en het voorstel worde aangenomen met de stemmen van tenminste twee derde van hen. De macht, aan een enkele provincie gegeven, wordt dus buitengewoon groot. De afgevaardigden genieten par-

lementaire onschendbaarheid. De president van de republiek wordt door het parlement gekozen. Hij heeft het recht van veto over de besluiten van het parlement, tenzij drie vierden der leden zulk een besluit bekrachtigen. De president is het hoofd der strijdmacht te land en ter zee. Hij kondigt wetten af, verklaart oorlog en vrede met medewerking van het parlement. Hij dient bij het parlement wetsontwerpen in. Het ministerie is tegenover het parlement verantwoordelijk en contrasigneert de ontwerpen van den president. De rechters zijn onafhankelijk en onafzetbaar; de terechtzittingen worden in het openbaar gehouden. Het voorloopige parlement zal in tien maanden een definitieve kieswet uitwerken en het parlement zal bijeengeroepen worden om de definitieve grondwet op te stellen.

In het begin van 1913 hadden de verkiezingen voor het Chineesche parlement plaats. Den 8sten April kwam de Nationale Vergadering bijeen; de Senaat telde 274, het Huis van Afgevaardigden 596 leden. Onder deze laatsten was de oppositie, de z.g. Koeomintang-partij, sterk vertegenwoordigd. Zij beoogde de macht van *Joeansjikai* tegen te gaan en de rechten van Zuid-China tegenover de regeering te Peking te handhaven. In Juli brak in Zuid-China de opstand uit tegen *Joeansjikai*. Kanton verklaarde zich onafhankelijk en de onderkoning *Tsengtsjunsuan*, een verstokt reactionnair, werd tot president der zuidelijke republiek uitgeroepen. Door de krachtige maatregelen van *Joeansjikai* werd het oproer bedwongen; Nanking, de laatste veste der revolutionnairen, viel den 3den September in zijn macht. Den 6den October 1913 werd *Joeansjikai* voor 5 jaar tot president gekozen. Spoedig daarop verklaarde hij de Koeomingtang-partij voor opgeheven, daar zij een beletsel was voor China's ontwikkeling; 220 afgevaardigden en 130 senatoren werden uit hun waardigheid ontzet. Den 13den November werd de Nationale Vergadering voor onbepaalden tijd verdaagd. In haar plaats trad een grondwetsraad op, bestaande uit 78 partijgenooten van *Joeansjikai*.

Om in de financiëele behoeften van de jonge republiek te voorzien, hadden Engeland, Duitschland, Frankrijk, Rusland en Japan in Februari 1913 een leening toegestaan, oorspronkelijk op £ 500 millioen begroot, doch later tot de helft van dit bedrag gereduceerd. Niettemin is de geldelijke en economische toestand van China uiterst zorgelijk. Duizenden soldaten brandschatten de provinciesteden. Vooral maken zich daarbij berucht de benden onder aanvoering van „den witten Wolf". De kust is onveilig door zeerooverij. Naar het oordeel van bevoegden gaat China een ernstige crisis tegemoet. Onder Russischen invloed heeft Mongolië, met den Hoogepriester van Oerga aan het hoofd, zich vrij verklaard. Bij het verdrag van den 5den November 1913 werd alleen China's suzereiniteit erkend. In het binnenlandsch bestuur is Mongolië geheel onafhankelijk; het behoeft China zelfs geen schatting te betalen. Een gevaarlijke nabuur voor China blijft Japan, dat voor zijn overbevolking steeds uitbreiding van grondgebied, voor zijn nijverheid nieuwe afzetgebieden zoekt. Gebruik makende van de onmacht der groote mogendheden om zich tijdens den Wereldoorlog met de kwesties van het Verre Oosten in te laten, stelde Japan den 12den Februari 1915 aan China de volgende eischen: geen enkel deel der Chineesche kust, noch eenig eiland wordt afgestaan of verpacht aan een vreemde mogendheid; Japan verkrijgt het uitsluitend recht op mijnen in Oost-Mongolië, waar tevens geen spoorwegen zullen worden aangelegd zonder Japan's toestemming; de pachtovereenkomsten voor Port Arthur, den Antoen-, Moekden- en Kirin-Tsjangtoeng-spoorweg wordt voor den duur van 99 jaar verlengd; de Japanners zullen zich in Oost-Mongolië en Zuid-Mandsjoerije als landbouwers of handelaren mogen vestigen en daar land koopen; de Duitsche voorrechten op Tsjangtoen (Kiaotschao: zie *Wereldoorlog*) worden op Japan overgedragen; de spoorwegen van Chefoe of Loengkow naar Weihtien worden door Japan aangelegd. Ten slotte verzoekt Japan nog verschillende voorrechten met betrekking tot spoorwegen, kolen- en ijzermijnen, dokken en andere industriëele ondernemingen. Deze verregaande eischen, in den vorm van een ultimatum gesteld, verwekten niet alleen te Peking, maar ook in Engeland, Rusland en de Vereenigde Staten hevige ontstemming. De Chineesche regeering trachtte door onderhandelingen tijd te winnen.

Tegen de uitbreiding tot 99 jaar van de pachtverdragen inzake Port Arthur en de spoorwegen Antoeng—Moekden en Tsjangsjoen—Kirin had China de bezwaren spoedig opgegeven. De grootste moeilijkheid lag echter in het door Japan geëischte recht van grondbezit door Japanners in geheel Mandsjoerije en de onbeperkte vrijheid van vestiging en beweging. China meende terecht, dat deze eischen neerkwamen op een afstand van souvereiniteit, daar het land overstroomd zou worden door buitenlanders, waarover het geen recht van politie zou hebben. Daar China bleef dralen, stelde Japan den 7den Mei 1915 een ultimatum, dat reeds den 9den door China werd aangenomen, zoodat Japan al zijn eischen ingewilligd zag.

Literatuur: F. von Richthofen, China (Berlijn 1877—1912); *Tiessen*, China das Land der 18 Provinzen (Berlijn 1902 enz.); *Richard*, Comprehensive geography of the Chinese Empire (Sjanghai 1908, Engelsche bewerking van *Kennedy*); *H. A. Geil*, Eighteen capitals of China (Londen 1911); *R. K. Douglas*, China (1912); *E. de Laboulaye*, Les chemins de fer de Chine (Parijs 1911); *Bretschneider*, History of the European botanical discoveries in China (Londen 1898); *J. Legge*, The religions of China (Londen 1880); *Piton*, La Chine, sa religion, ses moeurs, ses missions (Toulouse 1880); *De Groot*, The religious system of China (6 dln., Leiden 1892—1910); *Idem*, Studies in Chinese religion (Londen 1910); *Idem*, Religion in China (New-York 1912); *H. Borel*, De Chineesche filosofie (Amsterdam 1905 v.v.); *Mc. Gillivray*, A century of protestant missions in China (Londen 1908); *Wolferstan*, The catholic church in China from 1860—1907 (Londen 1909); *E. T. Williams*, Progress of educational reform of China (Washington 1907); *Gray*, China, a history of the laws, manners, and customs of the people

(Londen 1878); *Scott,* The people of China (Londen 1900); *J. Macgowan,* Men and manners of modern China (Londen 1912); *J. van Haaften,* Drie jaar in China op wacht (Amsterdam 1912); *J. D. Ball,* Chinese at home (New-York 1912); *L. H. W. van Sandick,* Chineezen buiten China ('s-Gravenhage 1909); *Hopkins,* The development of Chinese writing (Londen 1910); *Plath,* Die Landwirtschaft der Chinesen (München 1884); *Exner,* China, Skizze von Land und Leuten mit besonderer Berücksichtigung kommerzieller Verhältnisse (Leipzig 1889); *G. Vissering,* On Chinese currency (Batavia 1912); *Calquhoun,* China in transformation (Londen 1900); *Hirth,* Ancient history of China (New-York 1908); *Boulger,* History of China (2de druk, Londen 1898, 2 dln.); *Parker,* China, her history, diplomacy and commerce (Londen 1901); *Cordier,* Histoire des relations de la Chine avec les puissances occidentales (Parijs 1901—1902, 3 dln.); *Bland,* Recent events and present policies in China (Londen 1912); *H. T. Bell* en *H. G. W. Woodhaed,* The China yearbook (1ste jrg. New-York 1912); Freiherr *von Mackay,* China (1914).

Chinagras, *Chineesch gras, Chineesche hennep, fibragras, fibre,* in Engeland *Cloth grass* geheeten, is de naam van onderscheiden soorten van spinbare vezels, die in Oost-Azië uit netelplanten *(Urticaceeën)* verkregen, in den handel gebracht en tot geweven stoffen verwerkt worden. Grootendeels komen zij van de Chineesche netelplant *(Urtica nivea),* voorts van andere soorten *(U. tenacissima, heterophylla, cannabina, pulcherrima, crenulata, virulenta, urens* en *dioica),* alsmede van eenige soorten van het geslacht *Böhmeria (B. utilis, Goglado, candicans* en *frutescens).* De Chineesche naam is *tsjoema* (d. w. z. vezels der *tsjoeplant).* Vanouds heeft men de netelplanten daartoe gebruikt, zooals blijkt uit den naam *neteldoek,* al heeft men dien thans ook toegekend aan een dunne katoenen stof. In den aanvang der 10de eeuw waren in onderscheidene staten van Europa nog spinnerijen, waar de vezels van onze gewone brandnetelsoorten *(U. dioica* en *urens)* als grondstof werden gebezigd. De laatste bestond te Leipzig tot omsteeks het jaar 1720. In den aanvang van de vorige eeuw heeft men pogingen aangewend, om het gebruik van Oost-Aziatische vezels in te voeren, bepaaldelijk van Chinagras, hetgeen echter eerst gelukt is na de Londensche wereldtentoonstelling van 1851. Na dien tijd is het verbruik van Chinagras aanmerkelijk toegenomen, vooral toen de Amerikaansche burgeroorlog gebrek aan katoen deed ontstaan. Later nam zijn beteekenis weer sterk af. Men verkrijgt het uit Hindostan, China, Japan, Java, en men heeft zich er op toegelegd, om het te verbouwen in de Vereenigde Staten, in Mexico, in Brazilië, in Australië, in Bengalen, de Strait Settlements en in het zuiden van Frankrijk. China voert gemiddeld jaarlijks 11 mil. kg. uit en voorziet de weinige thans nog bestaande Europeesche fabrieken grootendeels van deze grondstof.

De bewerking der plant, die een paar meters hoog wordt, neemt een aanvang, zoodra zij begint te bloeien en stemt vrijwel overeen met die van vlas. De stengels worden gebroken, en wel zóó, dat de bast en het merg loslaten, waarna men ze in water weekt, om er de kleurstof uit te verwijderen. Men verkrijgt op deze wijze 50 % spinbare vezels, en een akker met Chinagras levert 3 oogsten in een jaar. De ruwe vezels worden met alkaliën behandeld, gebleekt en gehekeld. Het spinnen geschiedt machinaal op de wijze van zijde of katoen. Het garen onderscheidt zich door een zijdeachtigen glans, is veel sterker dan vlas- of hennepgaren en levert het bekende graslinnen. Bij het weven wordt het zelden alleen gebruikt, doorgaans met katoen vermengd. Het garen en de katoenen stoffen kunnen vrij goed gekleurd worden, doch bij het aanwenden van anilinekleurstoffen moet een bijtmiddel voorafgaan. In China zelf wordt het gras feitelijk niet gesponnen, maar de door splijting en haspelen verkregen vezels met de uiteinden op elkander gelegd en door rollen in de hand of samenknoopen vereenigd, waardoor geen ronde draden, zooals bij ons garen, ontstaan, maar platte, als een zeer smal lint.

Chinatalk, verkeerdelijk ook wel *Chineesche was* (zie aldaar) genoemd, is het product van den talkboom. De zwarte zaden, ter grootte eener erwt, worden in November of in December verzameld en zijn met een witte talklaag omgeven, die men wint door smelten in water of door uitdrukken der gekneusde zaden. Vaak wordt de talk nog met 25 % lijnolie vermengd, om haar weeker te maken. In zuiveren toestand bestaat de talk voornamelijk uit palmitine en een weinig stearine, heeft een soortelijk gewicht van 0,918 en smelt bij 44° C. In China wordt zij in de lampen gebrand en ook nu en dan naar Engeland uitgevoerd, om in de zeepfabricage gebruikt te worden.

Chinawortel *(Radix Chinae)* noemt men de bijwortels van *Smilax Chinae* L., een gewas, dat in Cochinchina, China en Japan te huis behoort. De knolachtige, op een aardappel gelijkende wortelstok vormt een medicament en komt als zoodanig in den handel. Zie verder *Smilax.*

Chinazuur, $C_6H_7(OH)_4COOH$, bevindt zich, met kalk en alkaloïden verbonden, in den kinabast, in de boschbessenplant, in de koffieboon en waarschijnlijk ook in vele andere planten. Het vormt kleurlooze prisma's, is oplosbaar in water en verdunden alcohol, heeft een zuren smaak, smelt bij 162° C. en vormt meestal kristalliseerbare, in water oplosbare zouten, van welke het calciumzout in den kinabast voorkomt en bij de bereiding van chinine als bijproduct verkregen wordt. Bij de verhitting boven zijn smeltpunt geeft het chinazuur: hydrochinon, pyrocatechine, phenol, benzoëzuur enz. Door oxydatie ontstaat chinon. Het chinazuur wordt waarschijnlijk afgeleid van hexahydrobenzol (C_6H_{12}) en zou dan als tetraoxyhexahydrobenzolcarbonzuur kunnen opgevat worden.

Chincha-eilanden is de naam van 3 in den Grooten Oceaan aan de kust van de Zuid-Amerikaansche republiek Peru, voor de Piscobaai gelegen eilanden: Isla del Norte, Isla del Medio en Isla del Sur. De 3 eilanden zijn samen 1620 H.A. groot. Zij werden reeds door de oude Peruanen om de guano bezocht. De uitvoer begon in 1840, werd toen monopolie der regeering

en steeg zoodanig, dat in 1867 de waarde 218,69 millioen dollars bedroeg. Sedert 1874 is echter de dikke, kostbare mestlaag uitgeput en hebben de rotsachtige, plantenlooze eilanden geen waarde meer.

Chinchilla is de naam van een eigenaardige groep van Zuid-Amerikaansche knaagdieren, waarvan de weinige soorten in viscacha en echte chinchilla worden onderscheiden. De eerste soort leeft in de pampas van Buenos-Aires en op de Cordilleras van Peru en Bolivia. De echte chinchilla of wolmuizen (*Chinchilla lanigera B.*) zijn kleiner en leven eveneens in de Andes. Zij leveren het als *chinchilla* bekende, fijne, zijdeachtige, grijze pelswerk, met van 3 tot 5 cm. lang haar, waarvan gemiddeld 100 000 vellen jaarlijks naar Europa verscheept worden. De *chinchillones*, die grooter en vuilgeel zijn, en de kort behaarde *bastaardchinchilla's* worden meer als voedsel gebruikt.

Chinchilla de Monte Aragon, een stad in de Spaansche provincie Albacete (Murcia), ligt aan den spoorweg van Madrid naar Alicante en Albacete-Cartagena, aan een zijrivier van de Jucap. Het heeft een fraaie hoofdkerk, de bouwvallen van een kasteel, marmer- en gipsgroeven, pottenbakkerijen en wolververijen en telt ongeveer 7000 inwoners.

Chineesche duivel, *karbouw-visch, joosje* en *zeekoe* zijn de namen van een soort van klipvisch uit de Molukssche Zee *(Taurichthys varius)*. De vorm is zeer eigenaardig, het lichaam is bij de eerste rugvin zeer hoog, het bovenste gedeelte van den kop springt aan het einde naar voren en vormt op deze wijze een grooten knobbel, terwijl boven elk oog zich een krachtige doorn bevindt.

Chineesche feestdagen. Zie *Feestdagen.*

Chineesche klokjes *(Forsythia)*. Een algemeen bekende sierheester, die bloeit vóór de bladeren komen. De plant behoort tot de familie der Olijfachtigen *(Oleaceeën)*. Bloemen geel; struik afkomstig uit China. De belangrijkste soorten zijn: *Forsythia viridissima* Vahl., in 1804 uit Japan ingevoerd en *F. suspensa* Vahl., in hetzelfde jaar ingevoerd. Van de laatste bestaan verschillende vormen: *F. s. Fortunei* Lind. met verschillende gekleurde bladeren. Verder kent men nog de belangrijke hybride *F. intermedia* Zabel, met de vormen: *F. i. densiflora* Koehne, en *F. i. vitelina* Koehne.

Chineesche kunst (zie de platen). De geschiedenis der Chineesche kunst begint ongeveer 3000 jaar v. Chr. Toen wisten de Chineezen reeds prachtige bronswerken te vervaardigen. Twaalf eeuwen later bereikte die kunst een nog grootere volmaaktheid, gelijk eenige vazen in de verzameling *Cernuschi* te Parijs bewijzen. Ook de kunst van het vervaardigen van porselein hebben de Chineezen reeds vroeg verstaan, benevens die van het emailleeren en het bewerken van kostbare steensoorten.

Natuurlijk moet ook de bouwkunst in China sedert de vroegste tijden beoefend zijn geworden. Daar die echter bij voorkeur van hout gebruik maakte, zijn haar oudste voortbrengselen niet meer aanwezig. Hoewel de bouwkunst der Chineezen de sporen vertoont van den invloed der Boeddhistische kunst, heeft zij toch voor een groot gedeelte haar eigen karakter, wat verklaard wordt door de afsluiting, waarin het Chineesche rijk zich gedurende vele eeuwen bevond.

De Chineesche huizen herinneren nog in menig opzicht aan de tenten der nomadische volken, uit huiden vervaardigd. De daken, die door houten pijlers geschraagd worden, hebben nog de gebogen vormen en de gebogen punten, die de oorspronkelijke tenten vertoonden. De paleizen bestaan uit een groot getal van dergelijke huizen, die binnen een ringmuur zijn geplaatst. Plaat III, fig. 2 geeft een denkbeeld van den bouwtrant der Chineesche huizen. Bijzonder veel werk wordt in de Chineesche bouwkunst gemaakt van de doorluchtige vullingen der vensters en der borstweringen.

Bij de meer monumentale bouwwerken der Chineezen, zooals tempels (Plaat III, fig. 6) en pagoden (Plaat III, fig. 1 en 5) is in de groote lijnen de invloed der Boeddhistische kunst van Indië te bespeuren. Maar toch bestaan zij eigenlijk slechts uit een opstapeling van huizen. Deze gebouwen zijn merkwaardiger om hun bevallig uiterlijk dan door de grootschheid van hun afmetingen. De naar buiten springende hoeken zijn met klokken of gedrochtelijke figuren versierd. Als bouwstof is meest gebakken steen gebezigd, en al het houtwerk is in sprekende kleuren gelakt.

De oudste gebouwen, die overbleven, dagteekenen uit den laatsten tijd der Middeleeuwen.

Vóór de gebouwen zijn dikwijls kunstig gebeitelde figuren van dieren, die op eigenaardige wijze gestyleerd werden, geplaatst. Een voorbeeld daarvan geeft de leeuw, die voor het zomerpaleis te Peking staat en op Plaat III, fig. 3, is afgebeeld. Van de oudste beeldhouwkunst bleven niets over dan de reeds genoemde bronswerken, waarvan er op Plaat II, fig. 1, een is afgebeeld, dat van 1760 v. Chr. dagteekent. De versierselen zijn hier meest meetkundige figuren, die een zinnebeeldige beteekenis hebben. Alleen de ooren vertoonen gestyleerde afbeeldingen van olifantskoppen. In lateren tijd wordt de natuur meer gevolgd, gelijk de olifantskoppen van fig. 3 op deze plaat doen zien.

Toen, omstreeks het begin onzer jaartelling, de leer van Boeddha in China ingang vond, werden Indische motieven in de Chineesche kunst opgenomen. Een voorbeeld daarvan geeft de altaarkandelaar, in fig. 4 van Plaat II voorgesteld. Als tijdperken van bijzonderen bloei gelden voor het bronsgieten de 15de en de 16de eeuw. Niet slechts van brons werd door de Chineesche beeldhouwers gebruik gemaakt; zij hebben ook tin, speksteen, nefriet, hout, hoorn en gebakken aarde gebezigd. Ofschoon een zeker realisme vooral in de afbeeldingen van menschen en dieren (fig. 8 en 9 van Plaat II) niet zeldzaam is, geven de beeldhouwers toch de voorkeur aan het fantastische (fig. 5), dat meestal een zinnebeeldige beteekenis heeft.

In het bijzonder hebben de Chineezen uitgemunt door het email, waarmede zij hun metalen voorwerpen versierden. Dit email is het zooge-

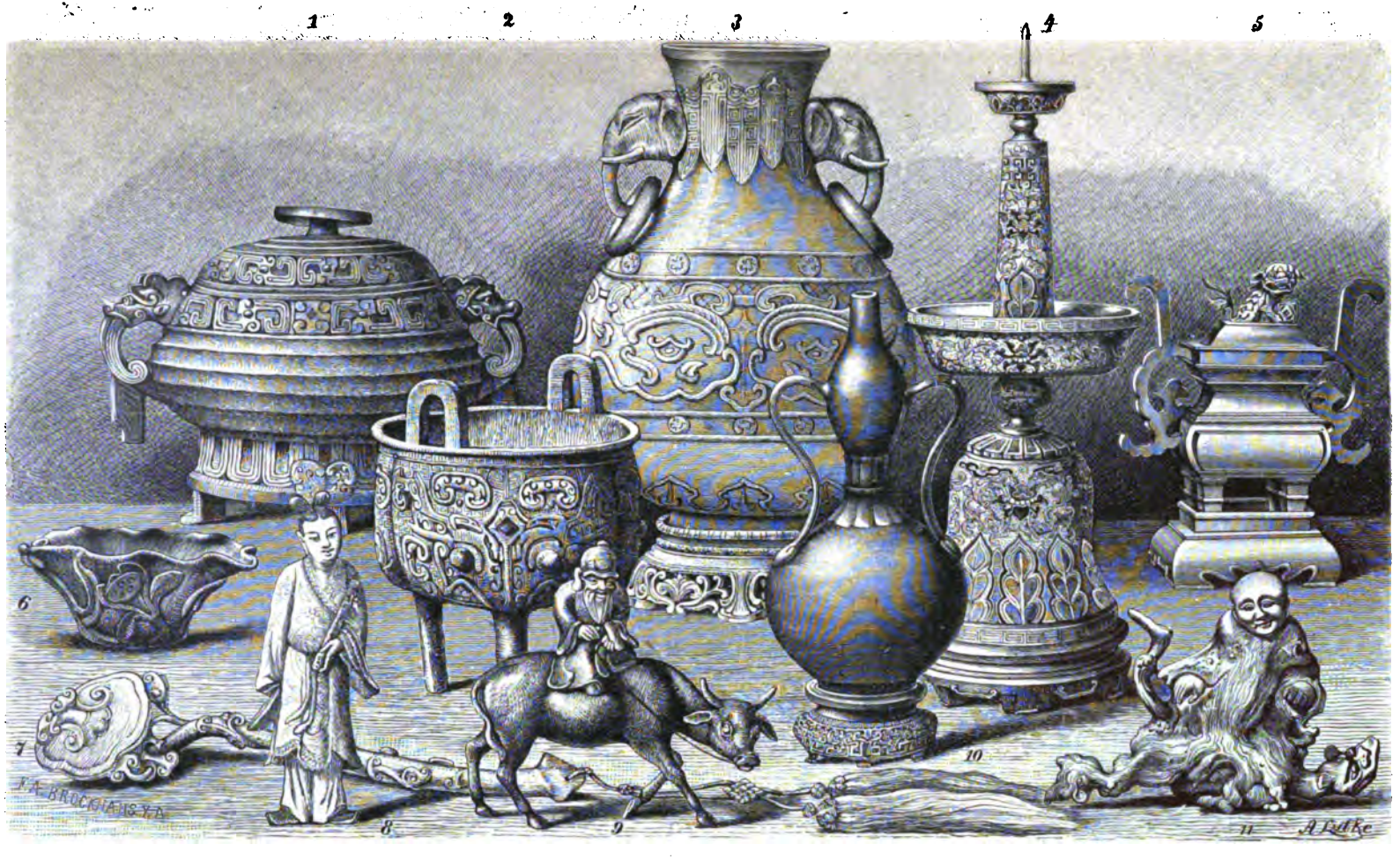

1. Tsun, Offervat uit brons (Sjang-dynastie, 1760—1122 v. Chr.). 2. Ting, idem. 3. Vaas van nefriet. 4. Altaarkandelaar met email-cloisonné. 5. Wierookvat uit tin. 6. Vaatwerk van hoorn. 7. Schepter van nefriet. 8. Beeldje van speksteen. 9. Lao-tze, op een buffel rijdend, van brons. 10. Vaas van porselein (Khien-lung, 1736—1796). 11. Beeldje van hout.

CHINEESCHE KUNST III

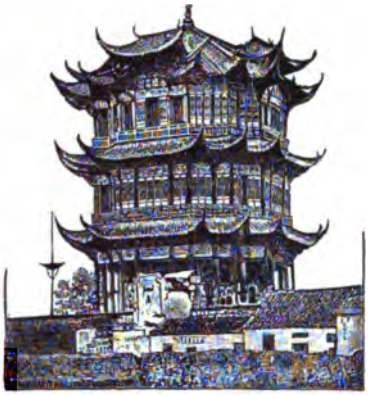

1. Pagode te Woe-tsjang.

2. Straat te Peking.

3. Leeuw vóór het keizerlijk zomerpaleis te Peking.

4. Paleis in den keizerlijken tuin te Wan-sjau-sjan.

5. Pagode te Toeng-tsjau.

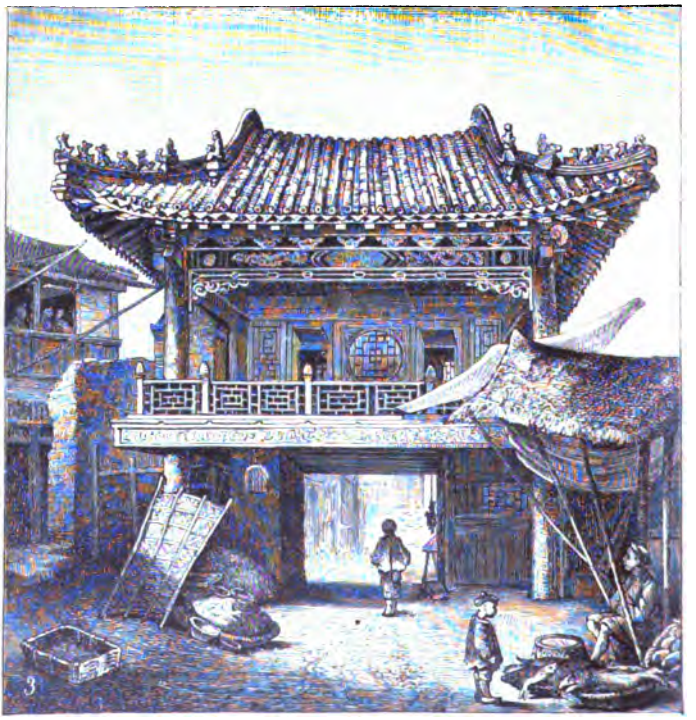

6. Poort van een tempel te Tien-tsin.

naamde „émail cloisonné", waarbij de verschillende vakjes, waarin de kleuren zijn aangebracht, van elkander worden gescheiden door draden van geel koper, die op het metaal zijn bevestigd. Op deze wijze hebben de Chineezen zeer groote voorwerpen met bloemen, figuren van dieren en meetkundige vormen zeer smaakvol versierd. Een schaal en een haarspeld, van koper en geëmailleerd, zijn in fig. 1 en 10 op Plaat I voorgesteld.

Het Chineesche lakwerk is reeds van ouds beroemd. Het wordt vervaardigd, door houtwerk, zooals schalen, kastjes, doozen of meubelen, dat bijzonder licht en toch stevig is, vele malen met het sap van een boom, *Rhus vernicifera*, te bestrijken, nadat eerst een grondverf is aangebracht. In de lak zelf worden de versierselen, die in kleuren of goud zijn uitgevoerd, gemaakt. Niet minder vermaard dan het lakwerk is het Chineesche porselein. Men is het er niet over eens, wanneer het eerste porselein in China werd gemaakt. Sommigen kennen aan het porselein een zeer hooge oudheid toe, anderen meenen, dat het niet ouder is dan de 9de eeuw na Chr. Als versiering van den witten grond werden meest blauwe figuren gebezigd (Plaat I, fig. 2). Doch ook figuren in verschillende kleuren komen op het Chineesche porselein dikwijls voor (Plaat I, fig. 4). Het fraaiste porselein werd in de 17de eeuw gemaakt; in dien tijd werd er veel naar Nederland uitgevoerd en de vervaardigers van Delftsch aardewerk bootsten het op hun wijze na. Ook aardewerk is door de Chineezen vervaardigd. Zij versierden het met allerlei kleuren en figuren, gelijk het beeldje (fig. 6) en de trekpot (fig. 7) op Plaat I vertoond, doen zien. Voorwerpen van glas (fig. 5) geven eveneens een hoog denkbeeld van de kunstvaardigheid der Chineezen.

Reeds 250 jaren v. Chr. kenden de Chineezen de zijde en wisten zij die tot het maken van rijke weefsels en borduursels te gebruiken. Hoe fraai die borduursels zijn toonen de figuren 8 en 9 van Plaat I.

De schilderkunst der Chineezen heeft al van ouds in nauw verband gestaan met hun ambachtskunst. Zij kreeg pas ook een zelfstandige beteekenis, toen in de 1ste eeuw na Chr. het vervaardigen van papier door de Chineezen was uitgevonden. Sedert werd vooral in de Boeddhistische kloosters het schilderen beoefend.

De Chineesche schilderkunst heeft naar bepaalde overleveringen gewerkt. Daardoor zijn haar voortbrengselen steeds gestyleerd, wat voorheen als een gebrek werd aangemerkt, doch tegenwoordig, en terecht, als een karakteristieke eigenschap wordt gewaardeerd. De doorzichtkunde, welke sedert de 15de eeuw de grondslag der Europeesche schilderkunst is, werd door de Chineezen nimmer beoefend, en ook het wedergeven van reliëf, waarnaar die Westersche kunst streefde, hebben zij nooit beproefd. Zoo zijn hun teekeningen en schilderijen niets dan versieringen van platte vlakken. Onderscheid tusschen hoofdfiguren en bijzaken maken de Chineezen niet, daar alles voor hen dezelfde beteekenis heeft, die dikwijls met zinnebeelden samenhangt. Eigenlijk kan men dus het Chineesche schilderen teekenwerk beschouwen als een soort van schrift, terwijl het Chineesche schrift als van de teekenkunst afgeleid moet gelden. De geheele Chineesche kunst heeft dus de eenheid, die tegenwoordig te vergeefs door de kunst van het Westen wordt gezocht.

Reeds in de 10de eeuw v. Chr. werden de houten wanden in de Chineesche paleizen beschilderd. Eer het papier werd uitgevonden, schilderden de Chineezen op zijde. In de 8ste eeuw na Chr. kwam het schilderen van landschappen tot grooten bloei; ook later werden veel landschappen geschilderd, waarvoor bepaalde, door de overlevering vastgestelde, regelen bestonden. In de 13de en 14de eeuw trad het schilderen van figuren meer op den voorgrond en werden ook planten met bijzondere nauwkeurigheid afgebeeld.

Sedert de 15de eeuw werden geen nieuwe motieven meer aan de oude toegevoegd. Wat daarna gemaakt werd vertoont een navolging van de vroegere motieven.

De technische vaardigheid der Chineesche schilders is groot. Hun werk heeft een zeer decoratief karakter en wordt dan ook tegenwoordig algemeen bewonderd. De Chineesche schilderkunst is van grooten invloed geweest op de Japansche, die veel van haar eigenaardigheden zelfstandig ontwikkelde.

Literatuur: Paléologue, L'art chinois (1887); *S. W. Bushell,* Chinese art (1909 v.v.); *E. F. Fenellosa,* Epochs of Chinese and Japanese art (Londen 1912); *E. Chavannes,* La sculpture en Chine au temps des deux dynasties Han (Parijs 1893); *H. A. Giles,* Introduction to the history of Chinese pictorial art (1905); *F. Hirth,* Scraps from a collector's note-book (1905); *Seiichi Taki,* Chinese landscape painting (in „The Kokka", nos. 191 enz., 1906); *R. K. Douglas,* Guide to the Chinese and Japanese illustrated books (Britsch Museum 1887).

Chineesche medailles is de naam, dien men geeft aan de z.g. tempelmunten, d. z. medailles, die vroeger bij godsdienstige ceremonieën door de Chineezen gebruikt werden, verder behooren hiertoe amuletten en toovermedailles, waartoe het in China heerschende bijgeloof groote aanleiding geeft, en eindelijk medailles, die als gelukwensch aan iemand geschonken werden. Ze zijn van koper of brons, hebben evenals de Chineesche munten een gat in het midden of aan den rand een oogje en dragen, naar gelang van hun bestemming, behalve toepasselijke opschriften, zeer verschillende teekens en afbeeldingen, vooral van draken, herten, honden, slangen, tijgers enz.

Chineesche radijs, *Raphanus sativus oleiferus* of — naar de plaats van oorsprong: *R. s. chinensis* — behoort tot de familie der Kruisbloemigen. De plant moet uit China tot ons gebracht zijn en is een soortgenoot van de gewone radijs *R. s. rapifera,* met welke ze alle botanische kenmerken, behalve den vorm van den wortel, gemeen heeft. Zij kan als de oudere cultuurvorm van beide rassen worden aangenomen, waaruit zich de vorm met verdikten wortel ontwikkeld heeft. Waarschijnlijk is het, dat beide cultuurvormen van de in het wild groeiende he-

rik, *R. raphanistrum*, afstammen. *R. sativus* heeft een opgezwollen, weinig ingesnoerde hauw met een doorloopende, met sponsachtig merg gevulde, binnenruimte. De ovale, ongeveer 4,5 mm. lange en 3,5 mm. breede roodachtig bruine zaden bevatten 40—50 procent van een goede vette olie met zuiveren smaak, die in kwaliteit weinig minder is dan raapolie.

Als oliegevend gewas heeft echter de Chineesche radijs haar beteekenis verloren. Zij komt thans in hoofdzaak nog slechts als groenvoedergewas voor de cultuur in aanmerking. De groene plantenmassa wordt door alle soorten van vee, in het bijzonder door melkvee, gaarne gevreten en bij vroeg uitzaaien kan reeds tegen het midden van Mei met de voedering worden begonnen. Deze kan zoo lang worden voortgezet, tot de eerste hauwen beginnen te rijpen. Dan kan de rest blijven staan voor zaadwinning.

De Chineesche radijs kan met goed resultaat worden verbouwd op klei-, zandige leem- en goed toebereide veengronden en stelt middelmatig hooge eischen aan den vruchtbaarheidstoestand van den grond. De grond moet echter goed los zijn.

Daar de plant weinig gevoelig is voor vorst, kan het uitzaaien vroegtijdig in het voorjaar plaats hebben, wat zeer gewenscht is ter verkrijging van een hooge opbrengst. Het zaad wordt bij voorkeur in rijen gezaaid op onderlinge afstanden van 30—40 cm. en in een hoeveelheid van 10—12 kg. per H.A.; bij het zaaien in het wild is 15—20 kg. zaaizaad per H.A. noodig. Het mag slechts ondiep worden ondergebracht.

Bij tijdigen uitzaai rijpt het gewas van midden tot einde Augustus; bij latere zaaiing in September. De rijping heeft zeer ongelijkmatig plaats. Het oogsten kan geschieden als de grootste helft van het aantal hauwen wit gekleurd is. Een openspringen der hauwen is niet te vreezen; wel een afvellen van deze, zoodat het inhalen der vrucht met zorg moet geschieden. Het gesneden gewas wordt tot schooven gebonden en in hokken gezet. In deze blijft het langeren tijd ter droging en narijping staan. Regen schaadt het dan niet, integendeel, de hauwen worden daardoor meer murw en zijn dan bij het dorschen gemakkelijker te breken. De opbrengst aan zaad loopt van 1250 tot 2000 kg. per H.A.

Chineesche muur, in de taal des lands *Wanlitsjangtsjing of Muur van* 10 000 Li genaamd, is de hooge wal, die als bescherming tegen de Toeranische volkeren langs de noordelijke grenzen van eigenlijk China werd opgetrokken en gedeeltelijk uit een dam, gedeeltelijk uit een hechten muur bestaat. Hij neemt een aanvang in de woestijn Gobi, nabij Je-ho, achter Kan-tsjeoe-foe, en overschrijdt bij Ning-hia de Hoang-ho. Daarna bestaat hij uit een aarden wal en vervolgens uit met metselwerk bekleede dijken op een grondslag van graniet. Op sommige plaatsen is hij dubbel, ja driedubbel, zooals vooral in de nabijheid van Peking. Bijna overal vormt hij de noordelijke grenzen des rijks, gaat nog eenmaal over de Hoang-ho en loopt ten N. van Peking tot aan de Golf van Pe-tsji-li. De muur is 2450 km. lang en bevat steenen genoeg, om er een dunnen, niet zeer hoogen muur van te bouwen, die den geheelen aardbol tweemaal omspant. Hij is op de meeste plaatsen 16,5 m. hoog en heeft van onderen een dikte van 8 m. en van boven van 5 m. Met regelmatige tusschenpoozen vindt men vierhoekige wachttorens, die zich ruim 12 m. boven den muur verheffen, en op de belangrijkste punten waren weleer de poorten van ijzer. Een talrijke bezetting vormde er toen een eigenaardige bevolking. Sedert de Mandsjoe meester van China zijn, is hij doelloos geworden en valt in puin. Ongetwijfeld is hij niet door één keizer, maar door een reeks van keizers gedurende een aanmerkelijk tijdsverloop gesticht. Het schijnt, dat vooral keizer *Tsinhoangti*, die in 210 jaar v. Chr. overleed, dat werk bevorderd heeft, en het blijkt, dat men in het W. tegen het einde der 14de eeuw kennis droeg van het bestaan van dien muur. Indirect is de Chineesche muur oorzaak geweest van de volksverhuizing, omdat de Mongoolsche scharen, toen zij hier het hoofd stieten, zich naar het W. hebben gewend.

Chineesche taal en letterkunde. Het Chineesch behoort tot den Indo-Chineeschen taalstam en is dus met het Tibetaansch, Birmaansch, Siameesch enz. verwant. De grammaticale vormen onderscheidt men bij de meeste dezer talen alleen door de plaatsing der woorden en door enkele hulpwoorden. Twee andere kenmerken dezer talen zijn de zoogenaamde intonatie en de éénlettergrepige bouw, waarom men ze ook wel zingende talen noemt. Uit de omstandigheid, dat de taal éénlettergrepig is, heeft men vroeger meenen te moeten besluiten, dat het Chineesch de oudste vorm der menschelijke taal voorstelt. Integendeel moet men juist in dit gebruik van éénlettergrepige woorden een ontwikkeling der taal zien, die waarschijnlijk vroeger meerlettergrepig geweest is.

Men kan in de ontwikkeling der taal drie vrij nauwkeurig gescheiden tijdperken onderscheiden: 1°. de oudste periode (s j a n g k o e w e n), van 2000 v. Chr. tot het optreden van *Kongfoetse;* 2°. de klassieke periode (t s j o e n g k o e w e n), die ook het bloeitijdperk der klassieke literatuur omvat en tot den aanvang onzer tijdrekening duurde; 3°. de moderne omgangstaal, die ook de taal der belletrie is en het eerst in de dramatische literatuur optreedt ten tijde der Mongolenheerschappij (1280—1368).

De Nieuw-Chineesche taal is verdeeld in een groot aantal dialecten, waarvan de meest bekende zijn: het Mandarijnendialect (k w a n h w a), de omgangstaal van de beschaafde Chineezen; dit dialect is weer verdeeld in drie andere, waarvan respectievelijk Peking, Nanking en Tsjintoefoe in Szetsjwan de hoofdzetels zijn en waarvan het dialect van Peking als het meest beschaafde moet beschouwd worden. In de tweede plaats het dialect van Tsjekiang en Kiangsoe en verder die van Toekien, van Amoy, van Kanton en het Hakka-dialect in de provincies Kwangtoeng en Kwangsi. Wat klank betreft, wijken deze dialecten zeer sterk van elkander af. De zuidelijke zijn in het algemeen klankrijker dan de noordelijke. Ook is bij hen de intonatie in haar oorspronkelijken vorm bewaard gebleven. Omdat in het Chineesch, naar onze begrippen, het aantal in klank

verschillende woorden zeer gering is, moet juist aan de intonatie een bijzondere waarde gehecht worden. Ieder woord heeft een eigen toon, die hoog of laag, gelijkmatig of ongelijkmatig en in dit laatste geval weder vlug stijgend of dalend of ten slotte kort afgebroken is, maar steeds bij dat woord behoort. Zoo kunnen bijv. twee woorden van gelijken klank al naarmate zij een anderen toon hebben, een verschillende beteekenis bezitten. Omdat natuurlijk, ondanks die verschillende intonatie, gelijkluidende woorden zooveel mogelijk beperkt moeten worden, spelen samenstellingen in de tegenwoordige Chineesche omgangstaal een groote rol. Zeer waarschijnlijk is de intonatie ingevoerd ter vervanging van één of meer in den loop der eeuwen uitgevallen lettergrepen. De kort afgebroken toon is bijv. in plaats gekomen van een oorspronkelijken uitgang *k*, *t* of *p*.

De grammaticale bouw van het Chineesch wordt gekarakteriseerd door het gebruik der hulpwoorden en der woordvoeging. Het woord op zich zelf is éénlettergrepig en onveranderlijk, een verschil in klank tusschen de rededeelen en grammaticale vormen bestaat niet. De Chineesche grammatica is dus niets dan syntaxis.

Van de talrijke grammatica's noemen wij die van *Prémare* (Malaka 1831), van *Rémusat* (Parijs 1822; 2de druk 1858 door *De Rosny*), van *Summers* (Londen 1863) en van den Leidschen hoogleeraar *Gustav Schlegel* („La loi du parallélisme en style chinois", Leiden 1896); verder de werken van *Schott* („Chinesische Sprachlehre", Berlijn 1857) en van *Gabelentz* („Chinesische Grammatik", Leipzig 1881). De voornaamste woordenboeken zijn: dat van *Basilé de Glemona* (Parijs 1813), *Morrison* (Macao 1815—1823, Shanghai 1865), *Gonçalves* (Macao 1831—1841), *Medhurst* (Batavia 1842—1843), *Lobscheid* (Londen 1866), *W. Williams* (Sjanghai 1874), *Eitel* (Hongkong 1877—1883), *Schlegel* (Chineesch-Hollandsch, Leiden 1882—1890), *Giles* (Londen 1892) en *Seidel* (Berlijn 1901). Talrijk is het aantal werken, die over de verschillende dialecten zijn geschreven. In 1882 verscheen te Batavia een „Chineesch-Hollandsch woordenboek van het Emoi dialect" door *Francken* en *De Grijs*.

Het *Chineesche schrift* is een woordschrift, d. w. z. dat ieder letterteeken een afzonderlijk éénlettergrepig woord voorstelt. Oorspronkelijk waren de teekens ruwe symbolische voorstellingen, later kwamen daar symbolische groepen bij, bijv. twee boomen duiden een woud aan; mond beteekent gezang, vrouw en kind liefde; „deur" en „mond" zóó samen gevoegd, dat de „mond" zich tusschen de deurstijlen bevindt, is de aanduiding voor „vragen", „bedelen"; is daarentegen het teeken voor „oor" tusschen de deurstijlen gevoegd, dan beteekent zulks luisteren. Een deur met een streepje voor de stijlen geeft aan het begrip „sluiten". Twee vrouwen te zamen beduidt „kijven", terwijl een aantal vrouwen samen het zinnebeeld is voor „laster". Een „vrouw" met een „varken", voorgesteld onder een „dak", vertolkt het begrip „huwelijk". Bij den Chinees is n.l. het varken een zeer gewild huisdier, en zoo krijgt dus deze combinatie de beteekenis van het grondvesten eener huishouding; „vrouw" en „bezem" = man en vrouw. Op deze wijze is het grootste aantal der meer dan 40 000 teekens ontstaan, waarvan men er slechts 3000 tot 4000 behoeft te kennen. Het schrift dagteekent reeds uit de 16de eeuw v. Chr.

De Chineesche letterkunde draagt een zeer oorspronkelijk karakter; zij is daarboven de rijkste en met betrekking tot aardrijkskunde, volkenkunde en geschiedenis de merkwaardigste van het Oosten. Den draad der geschiedenis kan men er volgen tot aan het begin der 5de eeuw v. Chr. De boekdrukkunst is er reeds uitgevonden in 593 na Chr., zoodat de werken ook vroegtijdig binnen het bereik van het volk zijn gekomen. Daarenboven zijn de boeken er in het algemeen veel goedkooper dan in Europa; vele worden er bij inteekening, andere op kosten der boekhandelaars uitgegeven. Tot de plaatsen, die wegens een uitgebreiden boekhandel beroemd zijn, behoort vooral Soetsjoe. In alle voorname plaatsen van het rijk vindt men openbare bibliotheken, en ieder beschaafd man bezit er een boekverzameling. De gedrukte catalogus der boekerij van keizer *Kienlong* omvat 122 deelen. Op bevel van dien keizer werd een bloemlezing uit de klassieke schrijvers van China uitgegeven, die met de kantteekeningen berekend is op 163 000 deelen, waarvan in 1818 reeds 78 731 deelen waren verschenen.

De Chineezen verdeelen hun geschriften in 4 groepen, namelijk de kerkelijke, de geschiedkundige, de onderwijzende en de letterkundige. In de 5 kerkelijke, „King" genaamd, vindt men de oudste gedenkstukken van Chineesche dichtkunde, geschiedenis, wijsbegeerte en wetgeving, van welke sommige waarschijnlijk tot de oudste oorkonden der menschheid behooren. Zij zijn in de 16de eeuw v. Chr. door *Kongfoetse* verzameld en bestaan uit: „Jih-king" of het boek der gedaanteverwisselingen, „Sjoe-king" of de jaarboeken, „Sji-king" of het boek der liederen, „Tsjhuntshieu" of het boek der geschiedenissen, en „Li-ki" of het boek der plechtigheden en gebruiken. Voorts heeft men de „Sze-sjoe" of de 4 boeken, die door *Kongfoetse* en zijn volgelingen zijn opgesteld, namelijk „Ta-hio" of de kunst, om de volkeren met wijsheid te besturen, „Tsjoeng-joeng" of de kunst om door wetenschap en deugd de uitersten te vermijden, „Lun-yu", een zedeleer in gesprekken, en de „Geschriften van Mengtse", over zede- en staatkundige onderwerpen handelend. Zij zijn in het Latijn, Fransch, Duitsch en Engelsch vertaald.

Uit bovengemelde 9 boeken, die ook in het Mandsjoe werden overgebracht, bemerkt men, dat de Chineesche letterkunde zich vooral beweegt op het gebied der dichtkunst, geschiedenis, zedeleer en staatkunde. Vooral omtrent de twee laatstgenoemde onderwerpen heeft men een groot aantal geschriften van practisch-wijsgeerigen aard. De wijsbegeerte van *Kongfoetse* bekreunt zich in het algemeen weinig om de theorie; toch ontstond in zijn school in het begin der 12de eeuw een bespiegelende richting door den geleerden *Tsjoe-hi*, een man van algemeene kennis, die alle Chineesche toestanden in zijn

stelsel opnam. Voorts klimt hij in zijn „Sing li" door een uitbreiding der leer van *Kongfoetse* veel hooger op dan deze en komt op het begrip van iets oorspronkelijks, dat hij met de natuur, het noodlot en bovenal met de orde vereenzelvigt. Zijn stelsel vond ingang bij het volk doordien zijn: „Siaohio", een met zedespreuken versierde encyclopaedie, bij het schoolonderwijs werd gebruikt. Een kort begrip daarvan is vervat in een boekje, „San-tse-king" genaamd, dat door nagenoeg elken Chinees wordt van buiten geleerd. De richting is in veel lateren tijd door *Man-si-ho*, den schrijver van een 120-tal boeken, bestreden.

Terzelfder tijd ongeveer als *Kongfoetse* leefde ook *Lao-tse*, eveneens de stichter eener wijsgeerige school. In zijn spreukenboek, „Tao-teking" genaamd, dat wegens zijn raadselachtigen inhoud later vele en velerlei verklaring vorderde, kende hij aan *Tao*, als de oorspronkelijke rede, een scheppend vermogen toe en bouwde op dezen grondslag een metaphysische zedeleer. De meest-beroemde zijner volgelingen is *Tsjoeangtse*, een tijdgenoot van keizer *Hien-wang;* hij vervaardigde onder zijn talrijke geschriften het vermaarde „Nan-hoa king". Toen de Tao-vereerders een secte vormden, verkreeg deze allengs een eigen letterkunde, en tot hun belangrijkste boeken rekent men het „Kan ingpian", hetwelk over 's menschen plichten handelt.

Ook de Boeddhistische letterkunde is er zeer uitgebreid. Niet alleen zijn de heilige boeken (Soetra's) der Boeddhisten uit het Sanskrit in het Chineesch vertaald, maar Chineesche Boeddhisten hebben daarover zooveel geschreven, dat reeds in 540 na Chr. een der keizers een boekerij van 5400 deelen over hun leer verzamelen kon. Merkwaardig zijn voorts de 16 zedespreuken, door keizer *Kanghi* in den aanvang der 18de eeuw uitgevaardigd en door zijn zoon tot „Beschouwingen" uitgewerkt. Ook zijn de rechten en verplichtingen der staatsambtenaren, de wetten en vooral de strafwet nauwkeurig omschreven.

De belangrijkste werken der Chineesche letterkunde zijn die, welke betrekking hebben op geschiedenis en aardrijkskunde; zij zijn voor een grondige kennis van Oost-Azië onmisbaar. Eerst in de 14de eeuw zijn door Mohammedanen en in den aanvang der 18de door Jezuïeten kaarten van geheel China vervaardigd, doch reeds omstreeks het begin onzer jaartelling werd een hydrografische beschrijving des lands en in de 9de eeuw een van alle provinciën met bijgevoegde kaarten opgesteld. Het merkwaardigst echter is de „Taitsingitongtsji", een algemeene beschrijving van China, die vele plaatselijke bijzonderheden bevat en in 1744 in 108 deelen is uitgegeven. Ook de schatplichtige landen, zooals Tibet en Dsoengarije, de Lioe-kioe-eilanden enz., zijn nauwkeurig beschreven. Voorts vindt men er een menigte statistieke werken en reisbeschrijvingen. Men heeft bijvoorbeeld in den aanvang der 5de eeuw een „Beschrijving van de Boeddhalanden" van *Fahian*, die gedurende 40 jaar in Hindostan reisde en ook Ceylon op Java bezocht. Twee eeuwen later verscheen het hoogst belangrijke boek van *Hioeëntshang* „Sijoeki" (Kennis der westelijke landen) genaamd, waarin hij zijn tochten naar Italië beschrijft.

Als het oudste geschiedkundige werk vermelden wij nogmaals het „Sjoeking" van *Kongfoetse* en merken op, dat de oudste overleveringen weinig dichterlijks bevatten, maar enkel een naar tijdsorde gerangschikte opgave van feiten. Omstreeks 100 jaren v. Chr. beval keizer *Woeti*, dat de rijksgeschiedschrijver *Ssematan* een algemeene en oordeelkundige geschiedenis van zijn rijk zou opstellen. Dit bevel is door zijn zoon *Ssemathsian* volbracht, die in zijn „Sseki" (Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis) een werk geleverd heeft, dat de gebeurtenissen bevat van den aanvang tot aan 122 v. Chr. en tot voorbeeld gediend heeft voor latere schrijvers.

Op taalkundig gebied ontmoet men in China uitgebreide woordenboeken. Het eerste woordenboek leverde er *Hioesjin* omstreeks het jaar 100 na Chr., doch de voortreffelijkste werken van dien aard zijn de beide groote woordenboeken van keizer *Kanghi*, namelijk het: „Kanghitssetian" in 32 of 34 deelen (gedrukt in 1716), de grondslagen van het groote woordenboek: „Tsjingtssetong", en het „Peiwenjunfu", een compilatie uit alle bestaande woordenboeken, welke het eerst in 1711 in 131 deelen verscheen en later door een supplement van 106 deelen is gevolgd. Tot de merkwaardige woordenlijsten voor onderwijs behoort het berijmde: „Tsiantse-wen", hetwelk dient om 1000 verschillende schriftteekens in het geheugen te prenten.

Het oudste dichterlijke boek is het boven reeds vermelde: „Sjiking"; sommige liederen daarvan zijn in 1766 v. Chr. vervaardigd. De geheele verzameling is in 4 afdeelingen gesplitst: de eerste bevat volksliederen, de 2 volgende feestliederen en de 4de lijkgezangen. Zij zijn eenvoudig van vorm en bestaan uit coupletten van een gelijk aantal gelijklettergrepige, rijmende regels. Hun dichterlijke waarde is zeer verschillend; er zijn er bij, die door teerheid en naïeveteit alle gedichten van lateren tijd overtreffen. Het aantal godsdienstige liederen is zeer gering; vele bezingen den keizer, ook wel maatschappelijke toestanden, terwijl ook krijgsliederen niet geheel en al ontbreken. Later werd de vorm der gedichten meer kunstmatig door een bepaalde afwisseling van rijmen. De versregelen tellen in onzen tijd gewoonlijk 5 of 7 lettergrepen met een caesuur. Terwijl het heldendicht er niet hooger opklimt dan tot den berijmden roman, bloeit er het leerdicht, het beschrijvend gedicht en vooral het drama.

Men vindt in China een grooten rijkdom van romans, die zich niet zoozeer onderscheiden door verheven denkbeelden, als door een keurige beschrijving van de gewoonten en zeden des volks. Zij worden verdeeld in historische, fantastische en burgerlijke. Tot de eerste behoort: „Sankoeotsji", een romantische geschiedenis van China en „Sjoeihoetsjoean" of verhalen van beroemde roovers uit de 10de eeuw. De fantastische roman brengt het gebied der geesten in verband met de menschenwereld, zooals de roman „Pesjetsingki". De burgerlijke roman geeft een getrouwe voorstelling van de licht- en schaduwzijde van

het Chineesche volkskarakter, alsmede van het openbaar en huiselijk leven in China, zooals „Haokioetsjoean" (Verhaal van de volmaakte vrouw) en „Yoekioali" (De beide nichten) enz. Dichterlijker en bevalliger zijn vele kleine verhalen en novellen, aan merkwaardige gebeurtenissen of belangrijke rechtsgedingen ontleend. Zeer vele van de door ons genoemde werken zijn door *Julien* in het Fransch vertaald.

Aanzienlijk is voorts de schat van Chineesche tooneelstukken. Beroemd zijn vooral de „Joeandsjinpe tsjong" of de „Honderd drama's uit den tijd der Mongolen". Men heeft er vele historische tooneelspelen, maar inzonderheid vele blijspelen, waarin vooral de aanhangers van *Boeddha* in een bespottelijk licht worden gesteld. Sommige daarvan, zooals: „Hoeilanki" (Geschiedenis van den krijtcirkel) en „Tsjaosjikoejoel" (Het Chineesche weeskind), zijn door *Julien* vertaald.

Eindelijk vindt men er een menigte boeken over genees-, natuur-, wis- en sterrekunde, over landbouw en krijgswezen, over muziek en schilderkunst en over alle deelen van werktuigen en bedrijfsleer. De Chineezen hebben een encyclopaedie der kruid- en geneeskunde in 40 deelen met platen. Ook andere en groote encyclopaedieën zijn er in menigte. In Europa bevinden zich de belangrijkste verzamelingen van Chineesche werken te Leiden, Londen, Parijs, St. Petersburg en Berlijn.

Literatuur: W. Hillier, The Chinese language; how to learn it (Londen 1910); *F. H. Chalfant,* Early Chinese writing (Memoirs of the Carnegie Museum, Londen 1907); *H. A. Giles,* History of Chinese literature (Londen 1901); *A. Conrady,* Sprache, Schrift und Literatur der Chinesen (in *Kürschner's* „China", Leipzig 1902); *W. Grube,* Geschichte der chinesischen Literatur (Leipzig 1902); *A. Conrady,* Chinas Kultur und Literatur (Leipzig 1903).

Chineesche tolken, eigenlijk *ambtenaren voor Chineesche zaken,* zijn personen, die, na een opleiding van Staatswege in Nederland of Indië gedurende 6 jaren (waarvan de laatste 2 in China door te brengen), de rechterlijke en administratieve autoriteiten en colleges in Nederlandsch Indië, binnen hun eigen ressort, in aangelegenheden Chineezen betreffende, rechtstreeks van advies dienen. Ook kunnen zij om gewichtige redenen vertalingen verrichten en voor particulieren tegen salaris werkzaam zijn. Deze instelling dagteekent eerst van het jaar 1870. Reeds ruim een eeuw te voren heeft de Compagnie (in 1752) drie Europeanen voor Chineesche tolk doen opleiden, een proefneming, die echter reeds in 1766 werd gestaakt.

Chineesche was is de naam van een helderwitte of geelachtige stof, die door een schildluis (*Coccus ceriferus* F a b r.) op den Chineeschen esch (*Fraxinus chinensis* R o x b.) voortgebracht wordt. De stof is hard en van een kristallijne structuur, gelijkt eenigszins op spermaceti, smelt bij 81°—82° C., heeft een soortelijk gewicht van 0,970 en bestaat voor het grootste gedeelte uit cerotinezuur en cerylalcohol. Zie ook *Chinatalk.*

Chineesche Zee is een naam, die echter slechts zelden gebruikt wordt, voor de Oost-Chineesche Zee en de Zuid-Chineesche Zee samen (zie aldaar).

Chineesch groen, *Chinagroen* of *lokao,* is de naam van een Chineesche verfstof, die bij de zijdeweverij gebruikt wordt. Zij wordt uit den bast van *Rhamnus utilis* en *R. chlorophora* bereid. Men kookt deze bastsoorten in water en laat ze vervolgens eenige dagen trekken onder toevoeging van kalkmelk, potasch of soda. In de zoo verkregen blauwachtige vloeistof wordt een lap katoen gedompeld, en na de indompeling laat men het weefsel drogen en spreidt het des nachts en des ochtends uit over het gras, waarbij men er op letten moet, dat het licht niet te sterk is. De groene kleur ontstaat daarop door den invloed der zon op de naar het licht gekeerde zijde. Een dergelijke bewerking herhaalt men tien tot vijftien maal, totdat de juiste kleur verkregen is. Daarbij zet zich op de vezels een overtollige hoeveelheid verfstof af, welke door wasschen en spoelen verwijderd wordt. Uit het waschwater laat men de overtollige verfstof bij kookhitte weder neerslaan op katoen, en neemt ze door wrijven en wasschen ook van dit laatste weder weg. Wat daarop als slib bezinkt, wordt op papier gelegd, gedroogd en in den vorm van dunne plaatjes verzameld en in den handel gebracht. Het organische bestanddeel, *lokaïne* genaamd, laat zich met een oplossing van ammoniumcarbonaat uittrekken en blijft bij het verdampen daarvan achter. Het schijnt een glucosied te zijn, daar zich bij splitsing door behandeling met zuren een suiker vormt.

Chineesch-Japansche oorlog. De aanleiding tot dezen oorlog was de wensch van beide staten om een overwegenden invloed op Korea te oefenen. De naaste aanleiding was het zenden van troepen, die den aldaar uitgebroken opstand onderdrukken moesten (*zie Korea*). Terwijl de diplomatieke onderhandelingen nog aan den gang waren, landde in het begin van Juni 1894 de 9de Japansche brigade onder generaal *Oshima* in Chemulpo en verzamelde zich voor de poorten van Seoel, de hoofdstad van Korea. Reeds vroeger waren 2500—3000 Chineezen onder generaal *Jeh* in Korea aangekomen en hadden zich ten N. van Ja-sjan (Asan) verschanst. Tegen den raad van *Li-Hoeng-Tsjang* besloot de keizer van China de Japanners, die den 23sten Juni het koninklijk paleis te Seoel bezet hadden, uit Korea te verdrijven en liet hij den 22sten Juli een troepentransport per schip uit Ta-koe naar Ja-sjan vertrekken. Den 23sten Juli had er een gevecht plaats tusschen een Chineesche en een Japansche vloot, elk van 3 schepen. Een Chineesche torpedojager werd in den grond geboord, een aviso genomen en het derde schip zwaar beschadigd; hoewel ook een Japansche kruiser veel averij kreeg, boorden de beide andere Japanners een groot transportschip met troepen in den grond, n.l. de „Kaushing", die onder Engelsche vlag voer. Daarna verklaarde Japan den 1sten Augustus den oorlog.

Terwijl een Chineesch legerkorps van ongeveer 15 000 man zich verschanste bij Ping-jang aan de Ta-tong rivier, rukten de Japanners onder maarschalk *Jamagata* in September in 4 co-

lonnes op. Den 13den September nam de zuidelijke colonne onder generaal *Osjima* zonder ernstigen tegenstand de vooruitgeschoven werken der Chineezen, deed den 14den September een vergeefschen aanval op het eigenlijke bruggehoofd en drong den 16den September van het O., Z. en W. in de stad door, die door de Chineezen des nachts ontruimd was. Het verlies der Chineezen bedroeg ongeveer 3000 dooden en gewonden en 600 gevangenen, dat der Japanners slechts 600 dooden en gewonden. Den 15den September vertrokken van Talienwan 5000 Chineezen op 6 transportschepen onder bescherming der Chineesche vloot, onder opperbevel van admiraal *Ting*, naar Takoesjan, ten W. van de Jaloerivier. Reeds den 17den September was men met de ontscheping begonnen, toen de Japansche vloot onder admiraal *Ito* naderde en het tot een grooten zeeslag aan de monding der Jaloerivier kwam. Vijf schepen der Chineezen werden vernietigd, verschillende andere zwaar beschadigd, maar ook van de Japansche schepen hadden eenige, waaronder het vlaggeschip, erg geleden, terwijl de ontscheping der troepen geslaagd was.

Intusschen hadden de Japansche troepen na de overwinning bij Pingjang den opmarsch naar de Mandsjoerijsche grenzen begonnen. Van Chineesche zijde werd deze grens verdedigd door generaal *Sang* met ongeveer 15 000 man, die zich achter de Jaloerivier hadden opgesteld. Den 24sten October doorwaadde de rechter vleugel van het eerste Japansche legerkorps de rivier, terwijl den volgenden dag, onder zeer moeilijke omstandigheden, bruggen geslagen werden. De 5de divisie nam nog denzelfden dag de plaats Foe-Sjang, den 26sten werden de Chineezen na een strijd van 3 uur op de vlucht gedreven, onder achterlating van een enormen buit. Het eerste legerkorps der Japanners bereikte in het begin van November de linie Takoesjan-Fenghwangtsjeng, een tweede, onder maarschalk *Ojama*, landde in October op het schiereiland van Port Arthur ten N. van Talienwan en bij Kintsjou. De Chineezen trokken onmiddellijk terug en ontruimden de versterkingen van Talienwan, waarbij den Japanners een rijke buit, waaronder alleen 80 zware stukken geschut, in handen viel. Daarna begon het beleg van Port Arthur, dat hoogstens 10 000 man bezetting had. Nadat den 18den November een klein voorhoedegevecht had plaats gehad, namen de Japanners den 20sten November een stelling in op de hoogten ten N. van Port Arthur, en den volgenden dag begon het bombardement. De eerste Chineesche werken werden reeds tegen 8 uur 's morgens veroverd; om 3 uur 's middags waren alle kustwerken ten O. van den haveningang genomen, en op den morgen van den 22sten November bezetten de Japanners ook de W. werken. De Chineezen boden geen noemenswaardigen tegenstand; het grootste gedeelte van hun leger gelukte het te ontkomen; hun verlies bedroeg 2—3000 man, dat der Japanners ongeveer 400 man. De Japanners trokken nu verder noordwaarts, en na eenige kleinere gevechten kwam het den 19den December tot een bloedig gevecht bij Haitsjeng, een groote stad aan den voet van het Mandsjoerijsch gebergte, dat met een overwinning der Japanners eindigde. Het gelukte hun echter niet Liau-jang ten Z. van Moekden te bereiken, daar de bergwegen te slecht waren. Daarom trokken zij op Fenghwangtsjeng terug. Een paar duizend Chineezen vielen den 13den December tamelijk onverwachts deze stad aan, maar werden den volgenden dag geheel verstrooid. Overal werden nu de winterkwartieren betrokken; de Chineezen trokken echter voortdurend versterkingen in de Liauhovlakte samen. De vloot hadden zij, voor zoover zij niet door de Japanners vernietigd was, in Weihaiwei in veiligheid gebracht; de bezetting dier plaats telde 10 000 man, de forten en versterkingen aan de zeezijde waren uitmuntend bewapend, bijna uitsluitend met Krupp-kanonnen van zwaar kaliber; de landzijde was echter zeer zwak bezet. Den 20sten en den 21sten Januari 1895 landden de Japanners, ongeveer 20 000 man sterk, onder maarschalk *Ojama*, den veroveraar van Port Arthur, in de Joengtsjeng-baai en begonnen onmiddellijk tegen Weihaiwei op te rukken. Hoewel de Chineezen van de landing op de hoogte waren, werden de bezettingen der O. forten den 30sten Januari 1895 verrast. Tegen den middag waren zij gezamenlijk in handen der Japanners, en daar de Chineezen niet eens de zware stukken onbruikbaar gemaakt hadden, konden de Japanners onmiddellijk den strijd tegen het Itau-fort en de Chineesche vloot beginnen. Intusschen was de 2de divisie der Japanners tegen de W. forten van Weihaiwei opgemarcheerd, die zonder slag of stoot verlaten werden, terwijl de bezetting naar Tsjifoe terugtrok. In den nacht van den 4den Februari gelukte den Japanners een aanval op de Chineesche vloot. Het pantserschip Ting Juen werd getroffen, maar in ondiep water aan den grond gezet, waardoor de equipage gered werd. De Japanners verloren twee torpedobooten, hernieuwden echter in den volgenden nacht hun torpedoaanvallen en deden twee Chineesche oorlogsschepen en een mijnlegger zinken. Den 7den Februari nam de rest van de Japansche vloot ernstig aan den strijd deel. Het Itau-fort werd tot zwijgen gebracht, de Chineesche torpedobooten ontsnapten in de richting naar Tsjifoe, doch 7 er van werden genomen, twee in den grond geboord, zoodat er maar twee ontkwamen. Toen nog een Chineesch oorlogsschip in den grond was geschoten, beging admiraal *Ting* zelfmoord en kapituleerde Weihaiwei den 14den Februari, onder voorwaarde van vrijen aftocht der bezetting. Daarbij viel al wat van de Chineesche vloot over was den Japanners in handen.

In Mandsjoerije waren de Japanners tot een lange werkeloosheid gedoemd, daar de temperatuur zelfs tot 25° C. daalde. De Chineezen verzamelden 50 000—60 000 man in de Liauhovlakte en vielen met een deel daarvan den 17den en den 22sten Januari 1895 het versterkte Haitsjeng aan, maar werden met groote verliezen afgeslagen. Ook in de gevechten van 16, 17, 21 en 24 Februari behaalden de Japanners de overwinning. Den 28sten Februari traden zij aanvallend op, wierpen de Chineezen in N. richting terug en veroverden den 4den Maart, na

een hardnekkigen strijd in de straten, Nioetsjwang. Den 6den Maart namen zij Jingtse en den volgenden nacht het kustfort, dat ten Z. der stad gelegen was. Bij Tientsjwangtai leden de Chineezen een gevoelige nederlaag door generaal *Nodzu*.

De Japansche vloot bracht den 23sten Maart de oude Chineesche versterkingen van de haven Makoeng op Ponghoe, het grootste der Pescadores-eilanden, tot zwijgen. In de morgenuren van den volgenden dag landden de Japanners en namen de versterkingen van de landzijde.

China had reeds in Februari 1895 vredesonderhandelaren naar Hirosjima gezonden, maar hun volmachten waren den Japanners niet voldoende; eerst den 19den Maart werden de onderhandelingen geopend, toen *Li-Hoeng-Tsjang* van onbeperkte volmacht voorzien in Sjimonoseki aankwam. Den 31sten Maart werd de wapenstilstand onderteekend, die echter alleen voor Noord-China en wel tot den 20sten April van kracht was; den 17den April 1895 volgde de **voorloopige afsluiting** van den vrede, die den 8sten Mei voor goed geteekend werd. Daarbij erkende China de onafhankelijkheid van Korea, stond het schiereiland Liautong, het eiland Formosa en de Pescadores aan Japan af en verplichtte zich tot betaling eener oorlogsschatting van 200 millioen taels (360 mill. gld.).

Voordat echter de ratificatie van dit verdrag plaats had, interveniëerden Rusland, Frankrijk en Duitschland door een gemeenschappelijke nota bij de Japansche regeering en wisten daardoor te bewerken, dat Japan afzag van het schiereiland Liau-tong, waartegen de oorlogsschatting met 30 millioen taels verhoogd werd. Zie verder *Japan, Geschiedenis*.

Literatuur: Jukichin Inouye, The Japan-China War. (Yokohama 1896); *Du Boulay,* Epitome of the China-Japanese War (Londen 1896); *Von Kunowski* en *Fretzdorff,* Der japanisch-chinesische Krieg (Leipzig 1895); *Bujac,* La guerre sino-japonaise (Parijs-Limoges 1896).

Chineesch papier. Zie *Rijstpapier*.

Chineesch rood. Zie *Zinnober*.

Chineesch vuur noemt men mengsels, die op buskruit gelijken en sedert het jaar 200 onzer jaartelling door de Chineezen tot vuurwerk en in den oorlog werden gebezigd. De Chineezen gebruikten ze nog in 1858 bij Canton, maar sedert zijn zij in den oorlog door het buskruit verdrongen. Met den naam Chineesch vuur duidt men ook Bengaalsch vuur aan (zie aldaar).

Chineesch zilver. Zie *Argentaan*.

Chineesch zijdepapier is een fijne papiersoort, die uit de jonge bastvezels van *Bambusa arundinacea* Willd. in China vervaardigd wordt.

Chineezen in Insulinde zijn niet alleen de volbloed inboorlingen van het Chineesche rijk, maar ook hun, al dan niet met inlandsch bloed vermengde, afstammelingen, voor zoover deze zich niet van hun rasgenooten hebben afgescheiden en in de inlandsche bevolking zijn opgegaan, hetgeen slechts bij uitzondering gebeurt, al vindt men te Buitenzorg een kleine Chineesche Christengemeente. De eerste categorie wordt *sin-kheh* (= nieuwe gast, vreemdeling) genoemd, de tweede *peranakans*. In physieke kracht staat de peranakan ver bij den sin-kheh achter. De zware arbeid in de mijnen van Bangka en Billiton en op de tabaksvelden van Sumatra's Oostkust wordt dan ook hoofdzakelijk door sin-kheh verricht.

Voor den nieuweling is geen werk te laag of te zwaar om het te verrichten en zoo treft men Chineezen aan bij alle mogelijke soorten van werkzaamheden. Handel is echter voor de Chineezen hoofdmiddel van bestaan, zij vormen de tusschenpersonen, den eigenlijken handeldrijvenden middenstand. Hun handelsgeest en hun energie en organisatietalent hebben hen in staat gesteld, dikwijls groote kapitalen te verwerven, al is het dan ook niet altijd op zeer prijzenswaardige manier, zooals met het pachten van opiumkitten, het recht tot het houden van dobbeltafels en pandjeshuizen enz. Ook van woekerhandel zijn zij niet afkeerig, en zoo oefenen zij somtijds op de inlanders een nadeeligen invloed uit; maar in andere opzichten zijn zij onmisbaar te achten.

Reeds vele eeuwen vóór onze vestiging werd de Archipel door Chineezen bezocht. De eerste kolonisten kwamen uit de provincie Foehkiën, tegenwoordig echter strekt zich het emigratiegebied veel noordelijker uit. Toch hebben de *Foehkiënneezen* of *Hokkiëneezen,* wat aantal betreft, nog steeds de overhand op hun rasgenooten, de *Hakka's* of *Kheh-Chineezen,* grootendeels afkomstig uit het Z.W. van Foehkiën en het N. van Kwantoeng. De eerste vormen de meerderheid op Java, in den Riouw-Lingga-Archipel en in de meeste handelsplaatsen der Buitenbezittingen, de laatste vooral in de Westerafdeeling van Borneo, in Bangka, Billiton en Deli, alsmede in de grootere plaatsen van Java. In de laatste halve eeuw zijn zij ten deele vervangen door de *Tio-tsioe-* of *Swatow-Chineezen,* ook wel *Hoklo's* geheeten, afkomstig uit Tsjao-tsjoe, en ook in de Westerafdeeling van Borneo, maar vooral op Sumatra's Oostkust sterk vertegenwoordigd. Swatow is het uitgangspunt voor deze emigranten. Groote armoede is de hoofdoorzaak der emigratie in China en de emigranten behooren dan ook meestal tot de armste klassen, die in Insulinde er echter spoedig in slagen hun lot te verbeteren.

Ondanks de groote rasvermenging hebben de Chineezen in Insulinde hun vooroudelijke zeden en gewoonten bewaard, evenals hun taal. Toch heeft hun samenleving in den Archipel een en ander een weinig gewijzigd, maar in hoofdzaak hebben zij hun eigenaardig, vreemd cachet behouden. Vooral op godsdienstig terrein is alles uit China (zie aldaar) afkomstig. De verhouding der kinderen tot de ouders, het sterk gepronoceerde patriarchaat is behouden gebleven, alleen de kleedij is veranderd; maar het dragen van den bekenden haarstaart heeft evenlang als in China zelf stand gehouden. Evenals in China, vormen de Chineezen in Insulinde clans of tsoks, doordat de zoons zich niet van de familie afscheiden en dus het gezin steeds aangroeit. De tsoks zijn in den loop der eeuwen tot stammen, tsongs, aangegroeid, waarvan vooral de *Lim, Li, Oeng, Tan* en *Teng* op Java sterk

vertegenwoordigd zijn. Dit clan-wezen speelt vaak een belangrijke rol bij het vormen van handelsvereenigingen en pacht-kongsi's, maar werkt ook de zoogenaamde geheime genootschappen zeer in de hand. Hun zucht naar het stichten van vereenigingen blijkt het best uit de *kongsi's* (zie aldaar). Het gebruik, om behalve een hoofdvrouw, ook een of meer bijvrouwen te nemen, is in onze bezittingen eveneens zeer algemeen. Voor verdere bijzonderheden omtrent de Chineesche zeden en gewoonten zie *China, Bevolking.*

Het aantal Chineezen, thans in Insulinde gevestigd, bedraagt volgens de jongste volksopneming:

Java en Madoera	295 193
Buitenbezittingen	268 256
Geheel Insulinde	563 449

Dit aantal is aanzienlijk, als men bedenkt, dat er buiten de Chineezen in den geheelen Archipel slechts ruim 130 000 niet-inlanders leven, waarvan 80 000 Europeanen. Ruim de helft der Chineezen is op Java gevestigd, vooral in de noordelijke residenties, welke het best voor den handel gelegen zijn, zoo alleen in de residentie Batavia 92 520, in Samarang 32 724, in Soerabaja 26 646; in de Buitenbezittingen zijn zij het talrijkst in de residentie Oostkust van Sumatra, n.l. 99 236, in de Westerafdeeling van Borneo 48 348, in Bangka 43 723 en in Riouw en Onderhoorigheden 18 491. Het grootste deel van deze Chineezen is niet uit China gekomen, maar bestaat uit nakomelingen van Chineezen, die van oudsher in Insulinde wonen. Daar Chineesche vrouwen haar vaderland slechts bij hooge uitzondering verlaten, hebben de Chineezen in den Archipel van den beginne af inlandsche vrouwen en later meer vrouwen van gemengd Chineesch-inlandsch bloed gehuwd, waardoor de tegenwoordige Chineezen er feitelijk een zeer gemengd ras vormen, al hebben zij de voorvaderlijke zeden en gewoonten bewaard. Het aantal dezer *peranakans* bedraagt volgens schatting 14 of 15 maal dat der uit China afkomstige sinkheh.

Volgens art. 73 van het Regeeringsreglement worden de vreemde Oosterlingen, waartoe ook de Chineezen behooren, waar zij een eenigszins aanmerkelijk getal uitmaken, vereenigd in afzonderlijke wijken, die onder het onmiddellijk bestuur van hun eigen hoofden staan. De door de regeering benoemde stamhoofden voeren den titel van majoor-, kapitein-, of luitenant-Chinees; zij zijn van de inlandsche overheidspersonen geheel onafhankelijk en rechtstreeks ondergeschikt aan het Europeesch bestuur. Aan deze hoofden ondergeschikt zijn de wijkmeesters, die de afzonderlijke wijken der Chineesche „kampen" besturen. Op de drie hoofdplaatsen van Java is een Chineesche raad, door welk college, samengesteld uit de aanzienlijkste Chineezen, alle zaken van inwendig beheer geregeld en ter zake aan den resident voorstellen worden gedaan.

De Chineezen vormden in het algemeen tot voor enkele jaren een rustig element der bevolking, al moest de regeering in vroeger eeuwen wel eens gewapenderhand tegen hun kongsi's, bijv. op Borneo, of hun geheime vereenigingen, zooals in 1824 op Java en elders, optreden. Maar overigens veroorzaakten zij juist op Java weinig last, totdat in de laatste jaren zich juist op dit eiland een toenemende mate van ontevredenheid begon te openbaren, grootendeels een gevolg van de in den loop der jaren gewijzigde omstandigheden. De Chineezen wenschen tegenwoordig meer vrijheid van beweging en ontwikkeling en, evenals voor weinig jaren met de Japanneezen is geschied, staatsrechtelijk met de Europeanen gelijk gesteld te worden, dus naast den Europeeschen kolonist te staan. Hierover werden in 1911 tusschen de Nederlandsche en de Chineesche regeering onderhandelingen gevoerd, die, naar het schijnt, tot een voor beide partijen bevredigend resultaat hebben geleid, al is van de wijze, waarop de zaak geregeld werd, tot heden niets bekend geworden. De rust keerde daarmede echter niet terug, daar de groote staatkundige gebeurtenissen in China zelf (zie aldaar: *Geschiedenis)* hun invloed ook in Insulinde deden gelden. Het kwam zelfs in 1912 op verschillende plaatsen, waar de Chineezen talrijk zijn, zooals te Soerabaja, Batavia, Samarang enz., tot hevige botsingen, wel is waar niet tusschen de Chineezen en de Nederlandsche regeering, maar tusschen de Chineezen onderling. Volgens sommigen (o.a. *Henri Borel)* zijn deze te beschouwen als „relletjes" van een minder soort Chineezen, „koelieplebs", opgezweept door fanatieke redevoeringen en geschriften van de „Soe Po Sia"-vereenigingen, opgericht in 1908 en 1909, met het doel propaganda te maken en gelden te verzamelen voor de revolutie in China, al namen zij het onschuldige karakter aan van leesclubs. Anderen zien in de gebeurtenissen op Java een strijd tusschen de ruwere, minder beschaafde en volbloed republikeinsche sinkheh en de reeds lang op Java gezeten, beschaafde, welvarende peranakans, die met de keizerlijke dynastie sympathiseeren en in elk geval niets gevoelen voor het nivelleerende ideaal eener democratische republiek. Deze botsingen tusschen twee elkander niet sympathieke Chineesche elementen vallen echter buiten de Jong-Chineesche beweging in Insulinde, die meerdere beschaving, onderwijs en verheffing beoogt en van het Nederlandsche gouvernement een betere behandeling op het stuk van vestiging, rechtspraak, passen, onderwijs, belastingen enz. verlangt, een beweging, waarmede de regeering stellig rekening zal moeten houden.

Zie: *L. H. W. van Sandick,* Chineezen buiten China. Hunne beteekenis voor de ontwikkeling van Zuid-Oost-Azië, speciaal voor Nederlandsch-Indië ('s-Gravenhage 1909).

Chineezenkwestie. De enorme bevolkingsdichtheid van China veroorzaakte reeds sedert eeuwen een sterke emigratie, vroeger naar andere deelen van Azië, waaronder bijv. Achter Indië en den Indischen Archipel, maar na 1840 vooral naar het W. van Noord-Amerika en naar Australië. Deze beweging nam spoedig zulke afmetingen aan, dat de blanken in de Vereenigde Staten, Canada en de Australische koloniën gevaar liepen hun overwicht te verliezen. Toen er van 1850 tot 1870 gebrek aan arbeiders in

Californië was voor de goudwasscherijen en de spoorwegen, stroomden de Chineezen daarheen. De blanke arbeiders, voornamelijk Ieren, konden niet met hen concurreeren; daar de Chineezen zeer weinig noodig hebben om te leven, veroorzaakten zij een sterke loondaling, hetgeen natuurlijk aanleiding tot ontevredenheid gaf. Daarbij kwam nog hun ergernis verwekkend leven. In San-Francisco leefden zij in bekrompen woningen in een eigen stadswijk, waar zij zelfs een geheime particuliere justitie er op na hielden, ongeveer zoo iets als de Napelsche camorra. Op 100 820 mannelijke Chineezen (in 1880) waren slechts 4793 vrouwen, voor het meerendeel prostituees. Het gevolg daarvan was een buitengewone demoralisatie van die klassen der blanken, die met de Chineezen in aanraking kwamen. In de Vereenigde Staten nam men drie middelen te baat, om de Chineezen te verdrijven of tenminste den verderen stroom tegen te gaan. Vooreerst werd het grauw tegen hen opgehitst. Reeds vroeger hadden zij daarvan te lijden gehad, de Iersche volksleider *Dennis Kearney* had reeds een waren kruistocht tegen hen geopend. In Rock-Springs (Montana) kwam het den 2den September 1885 tot een uitbarsting, waarbij 50 Chineezen omkwamen en hun eigendommen vernield werden. Dergelijke voorvallen hadden ook in Colorado plaats. Het tweede middel was de wetgeving der staten en territoriën. Californië ging in 1856 voor met anti-Chineezenwetten; de staatsregeling van 1879 van Californië gaf den Staat het recht de Chineezen uit het land te verbannen en verbood aan de vereenigingen hun werk te verschaffen; maar de verdragen met China verijdelden de uitvoering dezer bepalingen. Toen na 1875 de Chineezen in grooten getale als landarbeiders gebruikt werden, namen de staten, waarin zulks het geval was, het laatste middel te baat en appelleerden aan de Bonds-regeering. President *Hayes* moest reeds in Maart 1879 zijn veto uitspreken over een wet, die door het congres was aangenomen, ter beperking der Chineezenimmigratie, omdat deze met de verdragen met China in strijd was. Den 17den November 1880 werd een verdrag met China gesloten, dat den Vereenigden Staten het recht gaf, de immigratie te beperken, maar niet geheel te verbieden. Den 6den Mei 1884 werd een wet uitgevaardigd, die de immigratie voor 10 jaar opschortte, behalve voor degenen, die reeds vroeger in het land waren geweest. Na vruchtelooze onderhandelingen met China (van 1886 tot 1888) werd den 1sten October 1888 door de Vereenigde Staten, in strijd met het verdrag met China, een wet uitgevaardigd, waarbij den Chineezen het landen verboden werd. Maar ook deze wet bleef zonder uitwerking; de Chineezen werden in Canada en in Mexico ontscheept en trokken over de onbewaakte grenzen. Ook de verscherping en verlenging met 10 jaren der Antichinese-bill van 1884 en 1892 hielpen niet. In den zomer van 1894 werd een nieuw verdrag met China gesloten voor 10 jaren, waarbij, behalve eenige uitzonderingen, de invoer van Chineezen verboden werd. China behield voor zich het recht, dergelijke bepalingen met betrekking tot de Amerikanen te maken. Het steeds scherper optreden der Unie tegen de Chineesche immigratie gaf in 1904 aanleiding tot maatregelen van weerwraak in China, vooral bestaande in een boycot van alle Amerikaansche producten. Deze beweging benadeelde den Amerikaanschen handel ernstig en maakte de bezorgheid der regeering van de Unie gaande. Eerst na een paar jaren gelukte het aan de beweging een einde te maken.

Ook Britsch-Columbia, de westelijkste provincie van het Dominion of Canada, trachtte de Chineezen buiten het land te houden, maar eveneens zonder veel gevolg. Een wet van 1884 eischt van iederen Chinees een belasting van 10 dollars, later zelfs van 50 dollars, en houdt den Chinees, die van een misdaad aangeklaagd is, zoolang voor schuldig, tot hij zijn onschuld bewezen heeft.

Door soortgelijke maatregelen trachtten ook de Australische koloniën zich tegen de Chineezen-overstrooming te verdedigen, hoewel daar in 1891 op 3 millioen blanken, slechts ongeveer 40 000 Chineezen voorkwamen. In 1877 waardigde Queensland een wet uit, waarbij de eigenaar van een landverhuizersschip voor iederen ontscheepten Chinees een invoerrecht van £ 10 betalen moest, dat echter de Chinees bij het verlaten der kolonie terug kreeg, na aftrek van eventueel te zijnen behoeve door de regeering gemaakte kosten. Verder kwam er de bepaling in voor, dat de schepen per 10 ton laadvermogen slechts 1 Chinees mochten invoeren, dat later op 30 ton gebracht werd, terwijl de belasting op £ 30 werd verhoogd. Dergelijke wetten werden ook gemaakt in Nieuw-Zuidwales, Victoria, Nieuw-Zeeland en Zuid-Australië, in 1888 werd in Nieuw-Zuidwales de belasting opgeheven, maar slechts de invoering van 1 Chinees per 300 ton veroorloofd. Na den laatsten Boerenoorlog ontstond in Z.-Afrika gebrek aan werkkrachten in de mijnen en dit had den aanvoer van Chineesche koelies ten gevolge. Spoedig gaf hun aanwezigheid aldaar tot dezelfde klachten aanleiding als elders en ontstond ook hier een krachtige beweging om verdere immigratie tegen te gaan.

In het Russische grensgebied was de nederzetting van Chineezen gedurende eenigen tijd verboden, later hadden zij den geheelen kleinhandel in hun macht, in den laatsten tijd is hun aantal tengevolge der Chineezenonlusten sterk verminderd.

Ook in Insulinde kan er van een Chineezenkwestie gesproken worden, al heeft het Gouvernement nooit maatregelen genomen om de immigratie te stuiten. Omtrent de rol, die de Chineezen in onzen Archipel spelen, wordt verschillend geoordeeld. Zie verder het artikel *Chineezen in Insulinde.*

Chinetum is de naam van een artsenij, die vooral uit den bast van *cinchona succiruba* P a v. in Oost-Indië gewonnen wordt en uit ongezuiverde en nog met elkander vermengde kina-alkaloïden bestaat. Men verkrijgt het als een geelwit poeder, dat niet oplost in water, maar wel in verdund salpeterzuur. Het kinagehalte behoort ten minste 20 % te bedragen.

Chingangebergte of de *Groote Chingan*

is de naam van een bergketen in Centraal-Azië, die zich in meridionale richting uitstrekt tusschen de woestijn Gobi en Mandsjoerije. In het N. reikt het tot den Amoer en is aldaar 2500 m. hoog, gaat door den Iljchoerialin in den Doutse-alin of Kleinen Chingan over, die aan de andere zijde van den Amoer onder den naam van Boerejagebergte voortloopt.

Chinidine, $C_{20}H_{24}N_2O_2$, is de naam eener kinabase, die naast chinine in den kinabast voorkomt en met chinine de samenstelling gemeen heeft. Uit alcohol kristalliseert het in kleurlooze prisma's, die tot het klinorhombische stelsel behooren en 2,5 % kristalwater bevatten. In drogen toestand smelt het bij 168° C. De smaak is bitter, en met zuren vormt het neutrale en zure zouten. Op het lichaam werkt het als de chinine, maar niet zoo sterk. Het zwavelzure chinidine of chinidinesulfaat wordt in den handel dikwijls conchinine genoemd.

Chiniet, $C_6H_{10}(OH)_2$, een tweewaardige alcohol, ontstaat door hydreering van chinon.

Chinine *(chininum),* ook wel *quinine* of *kinine* geheeten, een alkaloïde van de formule $C_{20}H_{24}N_2O_2$, werd in 1820 door *Pelletier* en *Gaventou* ongeveer tegelijk met de cinchonine ontdekt. De *kinabast,* waaruit genoemde geleerden haar afzonderden, werd tegen het midden der 17de eeuw door de Spanjaarden als middel tegen de malaria in hun Amerikaansche bezittingen ontdekt en in 1640 door de echtgenoote van een vice-koning naar Spanje gebracht. Spoedig daarop begonnen de Jezuïeten, die ze van hun zendelingen kregen, er een winstgevenden handel in te drijven. Een tijdlang werd aan haar heilzame werking getwijfeld en dreigde zij vergeten te worden, thans is zij onontbeerlijk. Men verkrijgt de chinine uit den bast van onderscheidene Cinchonasoorten, en zij is daarin steeds vergezeld van cinchonine en meestal ook van chinidine en cinchonidine. De grootste hoeveelheid chinine vindt men in den koningskina *(China regia Plana)* en in den bast van *Cinchona Calisaya, var. vera* W e d d., die 2,2 % chinine en 0,28 % chinchonine bevat. Om chinine te verkrijgen, maakt men echter vooral gebruik van China Pitayo, van *Cinchona condaminea, var. Pitayensis,* waarin men 1,5—1,8 % chinine en 0,8—1 % cinchonine aantreft. Men laat den tot poeder gestampten bast trekken in water, dat 1 % zwavelzuur bevat, doet het aftreksel neerslaan met een oplossing van koolzuur natrium, wascht en perst den neerslag uit en laat dezen uittrekken met alcohol. Bevat de bast veel cinchonine, dan laat men deze uit het kokend heet bereid alcoholisch aftreksel kristalliseeren. Anders neutraliseert men het aftreksel met zwavelzuur, verwijdert door destillatie den alcohol en laat de zwavelzure chinine kristalliseeren, waarna deze door een herhaalde kristallisatie gezuiverd wordt. Uit de oplossing van zwavelzure chinine wordt door koolzuur natrium zuivere chinine, met 3 moleculen water gebonden, neergeslagen. Zij vormt dan microscopisch kleine prisma's zonder kleur of geur, smaakt bitter, lost moeilijk op in koud, gemakkelijker in warm water, doch zeer gemakkelijk in alcohol, smelt bij 177° C., reageert alkalisch, doet het polarisatievlak links draaien en is niet vluchtig. Wrijft men ze met 200 deelen chloorwater en voegt er 25 deelen ammoniak bij, dan verkrijgt men een donker-grasgroenen, op hars gelijkenden neerslag, *thalleiochine* of *chininegroen* geheeten (zie aldaar).

Zuivere chinine dient tot het bereiden van een pharmaceutisch praeparaat, namelijk van citroenzure ijzerchinine *(chininum ferro-citricum).* Veel meer echter zijn de chininezouten in gebruik. Van deze bestaan twee reeksen, namelijk moeielijk oplosbare, neutraal reageerende — en gemakkelijk oplosbare, zuur reageerende zouten. Zij zijn kleurloos, meestal kristalliseerbaar en zeer bitter van smaak, en haar oplossingen fluoresceeren met een blauwe kleur. Het gewone chininezout is het basisch sulfaat, hetwelk als zwavelzure chinine (chininum sulfuricum $(C_{20}H_{24}N_2O_2)_2H_2SO_4 + 8H_2O$) in den handel komt. Het vormt kleur- en reukelooze, dunne, zijdeglanzende naalden, heeft een zeer bitteren smaak, phosforiseert bij verwarming, verliest in de open lucht 5 moleculen kristalwater, wordt bij 120° C. watervrij, smelt bij 165° C., wordt dan rood en verkoolt eindelijk. Het lost op in 780 deelen koud, in 25—30 deelen kokend water en in 120 deelen alcohol. Uit een oplossing in zwavelzuurhoudend water kristalliseert het sulfaat ($C_{20}H_{24}N_2O_2H_2SO_4 + 7H_2O$), dat in den handel voorkomt als zure zwavelzure chinine *(chininum bisulfuricum),* kleurlooze naalden vormt en in 11 deelen water oplost. Een oplossing van zwavelzure chinine in azijnzuur geeft met jodium kleurlooze, doch in opvallend licht prachtig groene metaalglanzende blaadjes, die moeilijk in water, maar gemakkelijk in alcohol oplossen, het licht vijfmaal zoo sterk polariseeren als toermalijn en onder den naam van *herapathiet* in polarisatietoestellen gebruikt worden. Zoutzure chinine *(chininum hydrochloratum,* $C_{20}H_{24}N_2O_2.ClH + 2H_2O$), verkrijgt men door een dubbele omzetting uit chloorbaryum en zwavelzure chinine. Zij vormt kleurlooze, zijdeglanzende naalden, riekt niet, smaakt zeer bitter, lost op in 30 deelen water en in 3 deelen alcohol en verliest in de open lucht 1 molecule water. Behalve deze zouten vindt men in de apotheek ook nog looizure en valeriaanzure chinine.

Chinine is het meest werkzame bestanddeel van den chinabast; reeds in kleine hoeveelheden houdt het gisting- en rottingsprocessen tegen door directe inwerking op het protoplasma van lagere organismen; fermenten echter als ptyaline en pepsine worden in hun werking niet door chinine gestoord. Witte bloedlichaampjes reageeren er echter zeer sterk op; nog door een oplossing van 1 : 20 000 worden zij verlamd. Ook de temperatuurverlaging bij koorts berust op vermindering van de celwerkzaamheid. Daardoor is de chinine het meest gebruikte middel in koortsige ziekten geworden, maar heeft zij vooral beteekenis in de bestrijding van de malaria, waar zij direct inwerkt op de organismen, die bij deze koortsen in de roode bloedlichaampjes leven. Ook bij zenuwpijnen, vooral als deze een gewijzigde vorm zijn van malaria en op geregelde tijden terugkeeren (intermitteerende neuralgieën), helpt zij vaak best. Verder geeft men haar bij alle ongesteldheden, die uit algemeene verzwak-

king voortkomen en prikkelt er onvoldoend functioneerende organen mee. Zoo bezigt men haar, vooral in verbinding met ijzer, als uitstekend versterkingsmiddel bij bleekzucht om de spijsvertering te verbeteren. Bij velen verwekt reeds een kleine gift oorsuizing, tijdelijke doofheid, gezichtsbeneveling, stamelen enz. Meestal zijn daarvoor echter groote dosissen (1,0 tot 1,5 gram) noodig, waarbij die verschijnselen stijgen tot doofheid, sterk suizen in de ooren, braken en slapeligheid. Worden die dosissen snel herhaald of geeft men 5,0 gram en meer, dan treedt zelfs tijdelijk blindheid op en herstelt zich het gezichtsvermogen slechts gedeeltelijk. Werklieden in chininefabrieken hebben veelal last van uitslag aan armen en beenen, van gezwollen oogleden en lippen enz. De zeer bittere smaak van chinine wordt het gemakkelijkst verzacht met chloroform. Tusschen de verschillende chininezouten bestaat, wat hun werking betreft, weinig verschil. De geringste werking openbaart zich bij het looizuur zout; het valeriaanzuur zout schrijft men inzonderheid voor bij intermitteerende koortsen met krampachtige verschijnselen en vooral bij hysterie.

Chininegroen wordt ook wel *thallochine* geheeten en is een groene verfstof, wier alcoholische, met water verdunde oplossing tot het verven van zijde en wol onmiddellijk gebruikt kan worden, terwijl katoen vooraf door eiwit moet worden geanimaliseerd. De verfstof wordt verkregen uitgaande van een waterige oplossing van chininesulfaat, door respectievelijke toevoeging van chloorkalk, zoutzuur, en ten slotte van ammoniak.

Deze reactie wordt tevens in de alkaloïdchemie gebruikt voor het opsporen van chinine. Het is onoplosbaar in water, benzine, terpentijnolie, zwavelkoolstof en aether, maar lost op in alcohol, houtgeest en glycerine.

Chinizarine is evenals het alizarine (zie aldaar) een dioxyanthrachinon van de structuur $C_6H_4<^{CO}_{CO}>C_6H_2(OH)_2$ (1,4).

Men kan het kunstmatig verkrijgen in mooie roode, naaldvormige kristallen door verhitting van phtaalzuuranhydried met hydrochinon en geconcentreerd zwavelzuur.

Chinoïdine, eigenlijk *chinioïdine,* is een bruine, harsachtige stof, welke uit de moederloog, die bij de bereiding van chinine overblijft, door koolzuur natrium wordt neergeslagen. Zij is bros, glanzend en aan de randen doorschijnend, wordt licht en week, is zonder reuk en nagenoeg zonder smaak en lost gemakkelijk op in verdund zoutzuur en in alcohol, maar moeilijk in water. De alcoholische oplossing smaakt zeer bitter en reageert alcalisch. Chinoïdine is een mengsel van chinine, chinchonine, chinidine en chinchonidine en van de ontledingsproducten van deze basen. Zij is een volksmiddel tegen koorts en wordt wegens haar goedkoopheid vooral in de hospitalen en in de armenpraktijk gebezigd. Als versterkend middel is zij echter op verre na niet zoo deugdzaam als de chinine; in groote giften, verbonden met zuren, werkt zij zeer gunstig als purgeermiddel. In de apotheek heeft men *tinctura chinoïdini,* welke uit 2 deelen chinoïdine, 17 deelen spiritus en 1 deel zoutzuur bestaat.

Chinoline, C_9H_7N, ontstaat bij destillatie van chinine met kaliloog, komt voor in steenkolen- en beenderenteer en ontstaat synthetisch bij het verwarmen van aniline met glycerine en

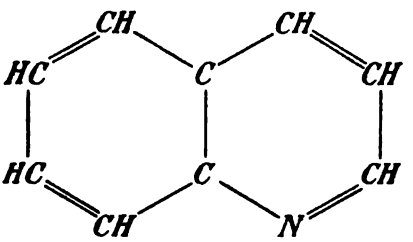

Chinoline.

zwavelzuur onder toevoeging van nitrobenzol of arseenzuur als oxydatiemiddel. In de structuurformule van het chinoline neemt men aan een verbinding van den benzolkern met den pyridine kern, zooals uit onderstaande formules blijkt.

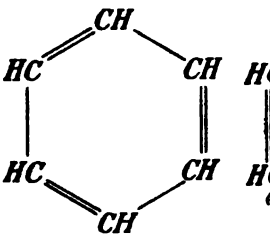

Benzol.

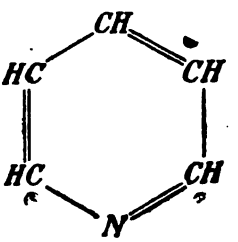

Pyridine.

Chinoline is een kleurlooze, olieachtige vloeistof, met een groot lichtbrekend vermogen. Het riekt aromatisch, heeft een brandenden smaak, een soortelijk gewicht van 1,095 bij 20°, lost slechts op in water, maar kan met alcohol en aether vermengd worden. Het kookt bij 239° en vormt met zuren kristalliseerende zouten, die gemakkelijk in water oplossen. Bij vervanging van de waterstofatomen van het chinoline door alcoholradicalen ontstaan homologe en isomere

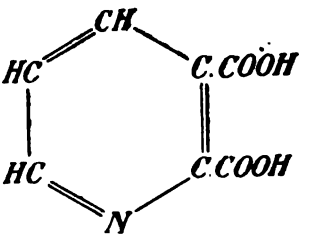

Chinoline zuur.

verbindingen, chinolinebasen, waaruit door oxydatie der alkylgroepen, mono-, di- en tricarbonzuur gevormd worden. Door oxydatie van chinoline met kaliumpermanganaat wordt de benzolkern vernietigd en ontstaat chinolinezuur. Chinoline en pyridine zijn de uitgangspunten

voor de bereiding van veel alkaloïden. Chinoline werkt antipyretisch en antiseptisch, urine, bloed en lijmoplossingen worden door 0,2—0,4 % zoutzuur-chinoline voor rotting beschermd; de alcoholische gisting wordt er echter niet door tegengehouden. Bij koortslijders brengt het een verlaging van temperatuur voort, doch veroorzaakt een neiging tot braken. Ook wordt het gebruikt bij de bereiding van teerverven.

Isochinoline komt in de steenkolenteer voor en ontstaat o.a. uit benzylideenamidoacetaal bij verwarming met zwavelzuur. Het gelijkt veel op chinoline, smelt bij 23°, kookt bij 240,5° en vormt met kalipermanganaat phtaalzuur en cinchomeronzuur. Het is het uitgangspunt bij de bereiding van vele alkaloïden, behoorende tot de klasse der opiumbasen.

Chinolineblauw. Zie *Cyanine.*

Chinolinegeel is het natriumzout voor het disulfozuur van het chinophtalon. Dit laatste bereidt men uit phtaalzuuranhydried en chloorzink. Het chinolinegeel verft zeer fraai en echt; de betrekkelijk hooge prijs verhindert evenwel een ruime toepassing.

Chinolinerood is een kleurstof van de samenstelling $C_{20}H_{13}N_2CL$, die door de inwerking van benzotrichloried en chloorzink op een mengsel van chinoline en isochinoline ontstaat en evenals cyanine tot de bereiding van lichtgevoelige photografische platen gebruikt wordt.

Chinolinezuur. Zie *Chinoline.*

Chinonen zijn in de organische scheikunde stoffen, die van de koolwaterstoffen der aroma-

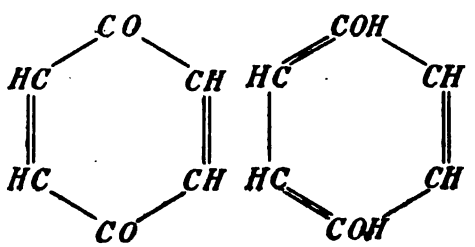

Chinon Hydrochinon.

tische reeks afgeleid kunnen worden, doordat 2 waterstofatomen door 8 zuurstofatomen vervangen zijn, en bij de echte chinonen nemen deze zuurstofatomen den stand (1,4) in. De chinonen ontstaan meestal door oxydatie der aromatische koolwaterstoffen met chroomzuur. Het zijn vaste, gekristalliseerde, gele verbindingen met een eigenaardig scherpen reuk. Zij kunnen gemakkelijk in hydrochinonen omgezet worden door reduceerende stoffen (bijv. zwaveligzuur), waarbij zij zich met 2 atomen waterstof verbinden. Het eenvoudigste chinon is benzochinon, dat men het eerst verkreeg door destillatie van kinazuur met mangaansuperoxied en zwavelzuur; het beste geschiedt zulks door oxydatie van aniline met chroomzuur. Het chinon kristalliseert in goudgele prisma's, smelt bij 116° en sublimeert reeds bij een middelmatige temperatuur. Het lost gemakkelijk op in water, alcohol en aether. Onder den invloed van het zonnelicht wordt het bruin. Door reduceerende verbindingen gaat het over in hydrochinon.

Vele chinonderivaten zijn belangrijke kleurstoffen, zooals het alizarine (dioxyanthrachinon). Het eenvoudigste chinon, het benzochinon $C_6H_4O_2$, ontstaat bij de destillatie van kinazuur en van de bladeren van den liguster, esch, eik, klimop, olm enz. met bruinsteen en zwavelzuur en bij oxydatie van talrijke paraderivaten van het benzol. Ook wordt het in den bodem door twee soorten bacteriën gevormd en schijnt het bij de humusvorming een belangrijke rol te spelen. Het tusschenproduct chinhydron (groen hydrochinon), $C_{12}H_{10}O_4$, ontstaat bij het vermengen der oplossingen van chinon en hydrochinon; het vormt goudgroene kristallen met een metaalglans, lost op in water, alcohol en aether, sublimeert bij verhitting en kan de metallische bronsverven vervangen.

Het technisch meest werkzame chinon is het anthrachinon, waaruit het alizarine opgebouwd is.

Chinoock is een föhnachtige wind aan den oostvoet van het Kopgebergte in het Noorden der Vereenigde Staten en in Canada.

Chinopyrine is een mengsel van antipyrine chininehydrochloried, dat tegen malaria wordt aangewend in onderhuidsche inspuitingen van 1 g.

Chinovabitter of *Chinovine,* $C_{30}H_{48}O_8$, is een bitterstof, die in naalden kristalliseert en als α-chinovine in den bast van *china nova* en van *china calisaya* en als β-chinovine in de basten der *cupreas*soorten gevonden wordt. Door zoutzuur wordt het gesplitst in een suikerachtige stof, chinoviet, en in chinovazuur, $C_{24}H_{38}O_4$.

Chinovazuur, $C_{24}H_{38}O_4$, bevindt zich in den kinabast en in den wortel van Tormentilla. Het vertoont zich in naalden zonder kleur, reuk of smaak, lost niet op in water, maar in alcohol, zuren en alkaliën en vormt amorfe zouten, die zeer bitter van smaak zijn. Het ontstaat ook bij de werking van zuren op de kleurlooze, amorfe chinovine of het chinovabitter, $C_{30}H_{48}O_8$, dat zich eveneens in de kinabast bevindt, in water weinig, maar in alcohol gemakkelijk oplost en een scherpen, onaangenaam bitteren smaak heeft.

Chinovine. Zie *Chinovabitter.*

Chinoxaline is een aan het chinoline verwante organische base met de samenstelling $C_8H_6N_2$, wier structuur door de in de figuur voor-

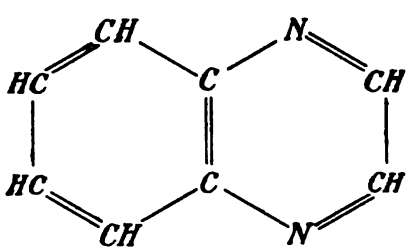

Chinoxaline.

gestelde formule aangegeven wordt. De talrijke chinoxalinederivaten worden daarvan afgeleid door de waterstofatomen door andere atomen of

atoomgroepen te vervangen. Zij zijn bijna alle, evenals de chinoxaline, langs kunstmatigen weg te verkrijgen, door tusschen orthodiamidoverbindingen en diketonen water te laten uittreden. Tot genoemde derivaten behooren ook de verschillende chinoxalineverfstoffen.

Chiny is de naam van een stadje in de Belgische provincie Luxemburg aan de Semoy gelegen, 40 km. ten N.W. van Arlon. Het telt (1912) 805 inwoners en was sedert de 10de eeuw hoofdplaats van een gelijknamig graafschap. Bij Chiny begint het ruim 2000 H.A. groote, wildrijke bosch van Chiny.

Chiococca *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Sterbladigen *(Rubiaceeën);* het onderscheidt zich door een kleinen, 5-tandigen, overblijvenden kelk, een trechtervormige, 5-deelige bloemkroon met 5 korte meeldraden en een onverdeelden stamper en een eenigszins ronde, samengedrukte, met den kelk gekroonde bes met 2 zaadjes. Het omvat een aantal klimmende heesters met eironde, tegenovergestelde bladeren en breede steunblaadjes en met geelachtig-witte, in de oksels geplaatste bloemtrossen. Zij groeien in Zuid-Amerika en Australië. *Chiococca brachiata* uit Zuid-Amerika is daar als middel tegen slangenbeet bekend.

Chioggia of *Chiozza,* een belangrijke havenplaats in de Italiaansche provincie Venetië, ligt op een lagunneneiland, 26 km. ten zuiden van de stad van dien naam en 6 km. noordwaarts van den Brentamond, aan den spoorweg Rovigo—Chioggia. Zij is, evenals Venetië, op palen gebouwd, aan de Adriatische Zee gelegen en door een smalle steenen brug van 250 m. met het vaste land verbonden. Het kanaal della Vena verdeelt de stad in twee helften. De diepe haven staat onder de bescherming der forten Caroman en San Felice; andere verdedigen de voorstad Sottomarina. Van hier strekt zich een reusachtige dijk, „Murazzi" genaamd, uit met een lengte van 18 km., een hoogte van 10 en een breedte van 15 m. en met het opschrift: „Ausu Romano, aere Veneto" (Een Romeinsche onderneming, door Venetië bekostigd). Hij beveiligt Venetië tegen overstrooming en de lagunen tegen verzanding. Tot de voornaamste gebouwen behooren er het bisschoppelijk paleis en de hoofdkerk. De stad telt (1911) 35 061 inwoners, die zich door een eigenaardig dialect en kleederdracht van alle overige lagunenbewoners onderscheiden. Zij houden zich bezig met handel, scheepvaart, vlasspinnerij, zeilmakerij en vooral visscherij.

Chioggia is het Fossa Claudia der Romeinen, en sedert de 4de eeuw droeg deze stad den naam van Clugia. Haar bevolking nam sterk toe bij de invallen van *Radagijs, Odoacer* en *Attila* in Italië, omdat velen er toen een veilige wijkplaats vonden. Later kwam zij onder de heerschappij van Venetië. Koning *Pepijn* veranderde haar in 809 in een puinhoop, doch 2 jaar daarna verrees zij prachtiger dan te voren, maar werd in 901 nogmaals door de Slavoniërs verwoest. In 1110 verplaatste de bisschop van Malamocco zijn zetel hierheen. Gedurende den langen strijd tusschen de beide groote handelsrepublieken van Italië viel zij in de macht der Genueezen, doch reeds den 24sten Juni 1380 werd zij heroverd door de Venetianen, die haar in bezit hielden tot aan den val van hun gemeenebest.

Chion, een leerling van *Plato,* geboren te Heraklea, doodde in 353 v. Chr. den tiran van zijn geboortestad en werd zelf door diens lijfwacht gedood. Men meent, dat hij de schrijver is van 17 brieven, welke onder anderen door *Orelli* (1816) en door *Hercher* in de „Epistolographi Graeci" (1873) zijn uitgegeven.

Chionanthus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Oleaceeën;* het onderscheidt zich door een 4-spletige, diep ingesneden bloemkroon en omvat uitheemsche heesters en boomen, van welke *C. virginica* L. bij ons als sierplant bekend is. Deze, uit Amerika afkomstig, wordt 2 tot 4 m. hoog, heeft eironde, deels tegenovergestelde, deels afwisselende bladeren met bruine stelen en sierlijke, witte bloemtrossen, die van ver op sneeuwvlokjes gelijken. Als alleenstaande heester komen de bloemen mooi uit. Als trekheester wordt de plant vrij veel door bloemisten gebruikt. Te Boskoop en te Aalsmeer kweekt men er duizenden, eerst één jaar lang in den bloempot, waarna ze voor den verkoop geschikt zijn. De tuinvormen van deze plant: *C. v. angustifolia, C. v. pubescens* en *C. v. latifolia* bezitten geen bijzondere waarde. Ook *C. axillaris* L. uit Nieuw-Holland is in de Europeesche oranjerieën niet zeldzaam. Eveneens moet nog genoemd worden: *C. retusa* uit China en Japan afkomstig, maar wellicht niet geheel hard in ons klimaat. De vermeerdering der plant geschiedt door aflegging, enting op wortelstukken. Ze wordt voor het in bloei trekken in de bloemisterij in pot voorbereid.

Chios, thans *Chio, Skio* en in het Turksch *Sakys Adassi* (Mastikeiland) genaamd, was een der schoonste en vruchtbaarste Turksche eilanden in de Aegeïsche Zee, totdat het in den Griekschen Onafhankelijkheidsoorlog door de Turken werd uitgemoord en vervolgens in 1881 door een reeks aardbevingen werd verwoest. Het ligt tegenover de W. kust van Klein-Azië, ten zuiden van het eiland Lesbos en beslaat een oppervlakte van 827 v. km. Voorheen heeft het de namen gedragen van *Athalia, Macris, Pityusa* en *Ophiusa,* en als kapen vermelden de Ouden *Poseidon* en *Phanae,* ten zuiden van de stad Chios, *Notion,* thans Kaap Mastico, het zuidelijkste punt van het eiland, *Melaena,* thans Kaap St. Nicolaas, tegenover Psyra, *Laios,* thans Porto di Mesta, en *Phlion,* thans Kaap La Guardia. Op het eiland verheffen zich vele kale kalksteenbergen, van welke de Eliasberg de Pellinaeus der Ouden in het noorden de voornaamste is. De vruchtbare grond is er goed bebouwd, en het klimaat zoo aangenaam, dat de Turken dit eiland het „Paradijs van den Archipel" noemen. Weleer leverde Chios een beroemde soort van marmer, die zich door een loodkleur met witte aderen onderscheidde, benevens een fijne soort van potklei, terwijl het thans nog antimoonglans en oker levert. Gelijk weleer, is het eiland vermaard om de mastik (hars van den Pistaciaboom), waaruit de in het Oosten algemeen be-

kende mastik van Chios, een soort van absinth bereid wordt, en om den voortreffelijken wijn, die er met zorg behandeld wordt, zoet en vurig is en op Malaga en Frontignac gelijkt. Verder levert het eiland vijgen, oranjeappelen, citroenen, zijde, katoen, olijfolie enz., alsook kaas, wol en zijde. Tot de merkwaardige dieren des lands behoort een roode soort van patrijzen. De bevolking vervaardigt er zijden en katoenen stoffen en drijft hiermede, benevens in geconfijte vruchten, graan, vee en zout een aanzienlijken handel. De voornaamste uitvoerartikelen zijn leder, zuidvruchten, brandewijn en mastik. Ingevoerd worden vooral huiden en graan. Het eiland behoorde vóór den Balkan-oorlog tot het Turksche vilajet Dsjesairi-Bahri-Sefid en telt met de kleine naburige eilanden (1910) 75 000 inwoners, grootendeels Grieken. De hoofdstad Chios (vroeger ook wel Kastron geheeten), op de O. kust gelegen, telt 13 000 inwoners, is zetel van een aga en een Grieksch-Katholieken aartsbisschop, wordt door een kasteel beschermd en bezit een haven met 2 lichttorens. De handel gaat er achteruit.

Het eenige gedenkteeken der Oudheid, dat men op het eiland aantreft, is de „School van Homerus", een plaats waar volgens de overlevering deze dichter zich met zijn leerlingen vereenigde. Die school is niets anders dan een cirkelvormige bank in de rots, een teerlingvormigen steen, ter hoogte van $^1/_2$ m. omgevende. Waarschijnlijk moet een en ander als een voormalig heiligdom van *Cybele* worden beschouwd. Nog in den aanvang der vorige eeuw verhief zich op dit eiland het rijke klooster Neamoni, in het midden der 11de eeuw door keizer *Constantijn IX Monomachos* gesticht.

Vanouds heeft Chios aanspraak gemaakt op de eer, het vaderland van *Homerus* te wezen. Zeker is het echter, dat de tooneeldichter *Ion*, de geschiedschrijver *Theopompus*, de geograaf *Metrodorus*, de sophist *Theocritus*, de wijsgeer *Ariston*, benevens de kunstenaars *Glaucus*, *Malas*, *Micciades*, *Anthermus* en *Bupalus* aldaar geboren zijn. Haar oudste bewoners waren Pelasgen; later brachten Cretensen er wijnbouw, en onder de volgende kolonisten bekleedden de Ioniërs een belangrijke plaats. Toen de Perzen in Klein-Azië vielen en er tot de Grieksche volksplantingen doordrongen, toonden de inwoners van Chios weinig belangstelling voor hun verdrukte broeders en gaven zich zonder slag of stoot aan *Cyrus* over (546 v. Chr.). Later echter namen zij (in 500 v. Chr.) deel aan den Ionischen opstand tegen de Perzische heerschappij en streden bij het eiland Lade op honderd schepen met grooten moed voor de gemeenschappelijke vrijheid. Na den slag echter werden zij zelf door *Histiaeus*, den aanvoerder der Ioniërs, overvallen en kwamen daarna weder in de macht der Perzen, die vele inwoners als slaven wegvoerden. Intusschen herstelde het eiland spoedig van zijn zware slagen; althans na den slag van Mykale (479) nam het als een republiek deel aan den Attischen Zeebond. Het eiland bereikte thans een hoogen trap van welvaart en verschafte belangrijke hulp aan de Atheners in den Peloponnesischen oorlog. Later verbond het zich met Sparta en maakte ook Milete en andere Ionische steden los van het verbond met Athene. De Atheners verwoestten nu het eiland, zoodat de inwoners zich wederom aansloten aan de Atheners, doch, ook door dezen verdrukt, zich na den slag bij Naxos bij de Thebanen voegden, waardoor de Bondgenootenoorlog ontstond. *Chabrias* kon het eiland niet bemachtigen, en het ontviel in 355 v. Chr. voor altijd aan de Atheners. Later voerde *Memnon*, een Perzisch veldheer, er een korten tijd heerschappij. Na den oorlog van koning *Philippus III* kwamen de inwoners van Chios het eerst in aanraking met de Romeinen. Tot belooning voor de in den oorlog tegen *Antiochus den Groote* van Syrië bewezen hulp, werd het eiland door Rome tot een vrijstaat verklaard en genoot het ook de gunst der Romeinsche keizers. In latere eeuwen maakte het deel uit van het Oost-Romeinsche Rijk en deelde in de lotgevallen van dien staat. In 1307 plunderden Turksche zeeroovers het eiland en brachten de inwoners om het leven, die op het kasteel veiligheid hadden gezocht, terwijl de overigen, op 40 vaartuigen ingescheept, bij Scyrus schipbreuk leden en meest allen verdronken. Nauwelijks was Chios eenigszins hersteld van dezen slag, toen *Bajezid* met 60 schepen verscheen en het eiland nogmaals veroverde. Daarna werd het gerumen tijd door de Genueezen beschermd, totdat de Turken het in 1566 in bezit namen en er een aga plaatsten. Een onderneming van 5 Toskaansche galeien droeg geen vruchten, en slechts met moeite gelukte het den Franschen gezant *De Brèves*, de wraakzucht van den sultan te beteugelen. Later werd de stad Chios door de Franschen beschoten, omdat zeeroovers uit Tripoli derwaarts de wijk genomen hadden, doch een schadevergoeding, door Frankrijk betaald, herstelde den vrede. Den 21sten September 1694 werd Chios door de Venetianen veroverd, doch viel in 1695 opnieuw in de macht der Turken. Weldra was dit eiland het meest-begunstigde van de Sporaden, en zijn inkomsten vloeiden in de kas des sultans. Gedurende den Grieksche bevrijdingsoorlog kwamen ook de inwoners van Chios in verzet (Februari 1821) tegen de Turksche heerschappij, maar moesten het onderspit delven, waarop de Turken er een vreeselijke wraak namen. In April 1822 werden 23 000 inwoners vermoord en 47 000 als slaven verkocht, terwijl slechts 5000 ontsnapten. Een hernieuwde poging, in 1827 beproefd, om zich onafhankelijk te maken, mislukte eveneens, en bij de vorming van het koninkrijk Griekenland werd Chios er niet in opgenomen. In 1914 maakten zoowel Turkije als Griekenland aanspraak op het eiland. Van de aardbevingen, die er van den 3den tot den 11den April 1881 plaats grepen, hebben wij reeds melding gemaakt, en ook in Januari 1882, voorts den 26sten September en den 16den October 1883 werd het eiland opnieuw door geweldige aardschokken geteisterd, waardoor vele menschen het leven verloren en ontzettende verwoestingen werden aangericht.

Zie: *Fustel de Coulanges*, L'île de Chio (Parijs 1893) en *Pernot*, En pays turc, L'île de Chio (Parijs 1903).

Chippewa is de naam eener rivier in den

Noord-Amerikaanschen staat Wisconsin, die op de bergen ten Z. van het Boven Meer ontspringt. Zij stroomt door een met naaldhoutbosschen begroeid gebied, neemt links den Manidowish en de Yellow en rechts de Red-Cedar op en mondt na een Z.W.-loop van 380 km. bij Pepin in de Mississippi uit.

Chipping-Wycombe, ook *Chepping-Wycombe* of *High Wycombe* geheeten, is een stad (municipalborough) in het Engelsche graafschap Buckingham, 40 km. ten W.N.W. van Londen gelegen aan de Wycombe, die in den Theems uitmondt, en aan de Z.O.-helling der Chiltern-Hills. De stad telt (1911) 20 387 inwoners, heeft een mooie kerk uit de 13de eeuw, fabrieken van papier, kant en houten meubels. In de nabijheid ligt Hughenden Manor, vroeger landgoed, thans rustplaats van *Beaconsfield*. In de buurt vindt men oud-Britsche en Romeinsche oudheden.

Chique (*Sarcopsylla penetrans* L.) of *tique* noemt men een zandvloo, die tot de orde der Vlooien (*Aphaniptera*) behoort en zich van de gewone vloo onderscheidt door de volgende kenmerken: zij is kleiner, heeft een langeren bek, meer naar voren geplaatste voorpooten, geen tasters aan de lip en geen tweekleppige scheede aan de 3 draden van den zuiger. Dit diertje behoort tot de lastige insecten van Zuid-Amerika; het dringt in de huid van den voet, en het wijfje zet zich aldaar door ontwikkeling der eieren zoodanig uit, dat het kwaadaardige verzweringen kan veroorzaken, indien het niet verwijderd wordt, voordat de larven uitkomen.

Chiquimula, de hoofdstad van het gelijknamige departement (1889 64 733 inwoners) in de Midden-Amerikaansche republiek Guatemala, op den rechter oever van den Hualan gelegen, heeft een mooie, groote kerk en telt ongeveer 5000 inwoners. Van het nabijgelegen *Oud-Chiquimula* zijn, na herhaalde aardbevingen, slechts de bouwvallen eener groote kerk overgebleven.

Chiquito is de naam van een Indianenstam in Bolivia, wiens gebied ligt ten Z. van Chaco en ten O. van Paraguay. Hij is ongeveer 20 000 zielen sterk. Zij zijn half beschaafd en belijden bijna allen den Roomsch-Katholieken godsdienst. Hun eigenaardige taal werd bestudeerd door *Henry* en *Adam* (Parijs 1880).

Chiquitos, eigenlijk *Llanos de Chiquitos,* is de naam van een groot gewest in het departement Santa Cruz van den Zuid-Amerikaanschen staat Bolivia. Zie *Gran-Chaco.*

Chiragra is jicht aan de handen. Zie *Jicht.*

Chiriqui is het meest westelijke departement van de republiek Panama, ligt tusschen de Caribische Zee en den Grooten Oceaan en heeft een oppervlakte van 17 000 v. km. en een bevolking van omstreeks 50 000 zielen. Het is een vruchtbaar land met prachtigen plantengroei en heeft een heet, doch gezond klimaat, vooral in het binnenland. De Chiriqui-Laguna is een prachtige haven, maar daar het gebergte nergens lager is dan 900 m., is dit gedeelte van Midden-Amerika niet voor het maken van een verkeersweg tusschen den Atlantischen en den Grooten Oceaan in aanmerking gekomen. Het land wordt door de Cordilleras doorsneden, die hier vele vulkanen bezitten. De hoogste top is de Chiriqui (3374 m.). De hoofdstad David, aan de rivier van dien naam, in een vruchtbare vlakte gelegen, is van hout opgetrokken en telt 9000 inwoners. De bronnen van bestaan zijn er hoofdzakelijk tabaksbouw en veeteelt; rijst, koffie, sassaparille, parels, huiden, schildpad, gedroogd vleesch en eenig goud worden uitgevoerd. De belangrijkste uitvoerhaven is er Alanje of Santiago de Alanje, ook Rio-Chico genaamd, met 4982 inwoners.

Chirografische schuldeischers. Zie *Concurrente crediteuren.*

Chirogrammatomantie is de kunst, om uit een handschrift het karakter van den schrijver te bepalen. Zie *Graphologie.*

Chirographum is een woord, dat eigenlijk niets anders beteekent dan handschrift, doch men heeft dien naam ook gegeven aan een *schuldbekentenis.* Een chirographarius of een chirografisch schuldeischer (zie aldaar) is een zoodanige, wiens vordering enkel op een schuldbekentenis berust.

Chiromantie is de kunst van waarzeggen uit de hand, namelijk om uit de lijnen, de oneffenheden en den geheelen vorm van 's menschen hand en vingers zijn aard en inborst te bepalen en zijn toekomstig lot te voorspellen. Die kunst verdeelt de lijnen der handpalm in 7 hoofdlijnen,, namelijk de levenslijn *(linea vitalis),* tusschen duim en wijsvinger aanvangend en om de basis van den duim loopend en in haar zuiveren vorm op kracht en gezondheid, alzoo op een lang leven wijzend; de natuur- of hoofdlijn *(linea naturalis* of *cephalica),* onder den wijsvinger beginnend en doorgaans rechtstreeks of met een tak zich onder een scherpen hoek beneden den wijs- of den middelsten vinger met de levenslijn vereenigend of zonder verbinding naar den maanberg voortloopend en bij voldoende lengte een goeden toestand van de maag, de lever enz. aanduidend; de tafel-, darm- of gemeene lijn *(linea mensalis, inguinalis, communis),* die beneden den pink of zelfs op den rug der hand begint en dwars onder de drie achterste vingers voortloopt en, als zij sterk uitkomt, een goed voortplantingsvermogen, doch wanneer zij tot aan het eerste lid van den wijsvinger voortgaat, een moeitevol leven te kennen geeft; de lever- of maaglijn *(linea hepatica, stomachica),* tusschen de levenslijn, den Venusberg of de rasceta en de natuurlijn en op een goede spijsvertering wijzende; en de *rasceta* of eerste dwarslijn beneden de handpalm op het handgewricht en voorspoed in ondernemingen voorspellend. Voorts kent zij ook 7 ondergeschikte lijnen, namelijk de Marslijn of zuster der levenslijn *(linea Martis, soror vitalis),* evenwijdig aan de levenslijn naar de zijde van den duim, en bij een scherpe teekening rijkdom en voorspoed aanwijzende; de zonne- of eerelijn *(linea solis, honoris)* van den voet van den 4den vinger tot aan de tafellijn of deze doorsnijdend, en bij aanmerkelijke lengte een groot verstand en eereambten aantoonend; den Venusgordel *(cingulum Veneris),* die tusschen den wijs- en middensten vinger ontspringt en in een halven

cirkel voortgaat naar de tusschenruimte tusschen den vierden vinger en den pink, terwijl zij voorspoed in de liefde aanwijst; de Saturnus- of gelukslijn *(linea Saturnina)*, die van de dikte van den duim, de rasceta of den maanberg naar den middensten vinger voortschrijdt en in een zuiveren toestand rijkdom en zegen, maar bij kronkeling of verdubbeling verdriet of gevaar voorspelt; de huwelijkslijnen *(lineae matrimoniales)*, kleine onder den pink met de tafellijn evenwijdig loopende lijnen, die een gelukkig huwelijk te kennen geven; de melkweg *(via lactea)*, een zuster- of zijlijn der levenslijn, met deze aan den maanberg en bij de rasceta beginnend en tegen den maanberg oploopend, of bij den Venusberg aanvangend en bij de rasceta in en door den maanberg gaande, terwijl zij bij genoegzame zuiverheid aanleg voor kunst en wetenschap en ook voorspoed in den vreemde en in de liefde aanduidt; en de beslissingslijnen *(linea discriminales)*, die de grenzen der hand naar de zijde van den arm bepalen en bij de rasceta aanvangen. Voorts heeft men tusschen de lijnen bepaalde plaatsen in de handpalm, namelijk de tafel *(mensa)* tusschen de natuur- en tafellijn, die met rijkdom en milddadigheid in betrekking staat, de Marsholte *(cavea Martis)*, een 3-hoekige ruimte tusschen de levens-, natuur- en leverlijn, die op voorspoed, natuurlijk verstand en bescheidenheid wijst, de 5 bergen onder de eerste geledingen der vingers, namelijk den Venusberg onder den duim, den Jovisberg onder den middelsten vinger, den Zonneberg onder den ringvinger en den Mercuriusberg onder den pink, en den Maanberg *(Mons Lunae)* of het hooge deel der handpalm tusschen den Venusberg en den Jovisberg, tusschen de rasceta en de tafellijn. Voor een gelukkige hand wordt in het algemeen de zoodanige gehouden, waarin al die lijnen en verhevenheden duidelijk zichtbaar zijn, een sierlijke richting of een juiste plaats hebben.

Aristoteles was reeds van oordeel, dat 's menschen levensduur overeenkomt met den stand der lijnen in de handpalm, zoodat men daaruit het aantal toekomstige levensjaren kan bepalen. Een bepaald stelsel van chiromantie vindt men voorts in de droomuitleggingen van *Artemidorus*, die in de 2de eeuw onzer jaartelling leefde. Later werd die kunst in verband gebracht met de sterrenwichelarij, terwijl zij in *Cardanus* en *Theophrastus Paracelsus* ijverige voorstanders vond. De stelselmatige chirologische en chiromantische studie bloeide in Europa vooral in de 17de eeuw en hield er zich staande tot in het midden der 18de. Een lange reeks van geleerde werken is daarover geschreven, en in den aanvang der 18de eeuw werd er nog door hoogleeraren college over gegeven aan de meeste Duitsche hoogescholen. In onzen tijd zijn het in den regel de Zigeuners, die zich met deze aloude kunst bezighouden.

Echter heeft men in den jongsten tijd weer meer aandacht aan chiromantie geschonken en wel tot een practisch doel. In Engeland en ook in andere landen fotografeert men niet alleen het gelaat van misdadigers, maar ook de hand, omdat deze laatste minder aan verandering is blootgesteld dan het gelaat. Zie *Bertillonage*.

Chiron (Grieksch *Cheiron*) was volgens de Grieksche mythologie de zoon van *Kronos* en *Philyra*, een der Centauren. Lichamelijk volkomen op deze laatsten gelijkend, stond hij geestelijk ver boven hen en wordt reeds in de „Ilias" de beste en bekwaamste der Centauren genoemd. Hij was een goedaardige berggeest, de vriend van goden en heroën, bedreven in vele kundigheden, vooral in de geneeskunde: hij was ervaren in het zoeken van geneeskrachtige kruiden en in het bereiden van zalven. Onder de vele helden, die door hem werden opgevoed, behooren *Asclepius*, *Iason* en *Achilles*. Hij heerschte op den Pelion, waar hij in de vallei Pelethronion een grot bewoonde. Bij de vervolging der Centauren werd hij, door een vergissing van *Heracles*, door een der pijlen getroffen, welke in het bloed der Hydra van Lernaea gedoopt waren. De daardoor veroorzaakte wonde was onheelbaar en dientengevolge deed hij afstand van zijn aanspraken op onsterfelijkheid aan *Prometheus* en werd door *Zeus* als *Schutter* aan den sterrenhemel geplaatst.

Chiroptera. Zie *Handvleugeligen*.

Chiropterophiel noemt men die bloemen, wier steunbladen een lekkernij vormen voor de groote vleermuizen *(Chiroptera)* van den Maleischen archipel, de bekende „vliegende honden". Deze bewerken bij het eten daarvan het overbrengen van stuifmeel. Dergelijke bloemen komen o.a. voor bij de tweehuizige *Freycinetia* (fam. *Pandanaceeën*).

Chirotheken zijn een soort handschoenen, die reeds in de Oudheid door de West-Aziatische volken, alsmede door de Perzen, Grieken en Romeinen *(digitalia)*, bij wie zij uit kostbaar pelswerk bestonden, gedragen werden. In de Middeleeuwen waren zij bij de meeste beschaafde volken in gebruik. De tot de kroningsinsigniën der Duitsche keizers behoorende chirotheken waren uit purperen zijde vervaardigd, aan de buitenzijde rijk versierd met goud- en parelborduurwerk en met kleine geëmailleerde gouden plaatjes en aan de binnenzijde met gouden sieraden in Romaanschen stijl. Als onderdeelen van het geestelijke ornaat (met geborduurd kruis) komen zij alleen in de Westersche Kerk voor en als bisschoppelijk onderscheidingsteeken reeds in de 6de eeuw.

Chirotheriumvoetsporen zijn de afdruksels der voetstappen van groote fossiele amphibieën, waarschijnlijk *labyrinthodonten*. Vijf teenen zijn er duidelijk in te onderscheiden; vandaar de naam *chirotherium* = handdier. Zij werden het eerst gevonden bij Hessberg in de buurt van Hildburghausen in de bovenste lagen der middenformatie van den Bonten zandsteen. Daarna werden zij ook gevonden in dezelfde lagen op vele andere plaatsen, zooals in Thüringen, in de Spessart en het Odenwald (vooral bij Jena, Karlshafen a. d. Weser, Kissingen enz.). Later vond men ook in de bovenste trias en de onderste krijtformatie, alsmede in den steenkool en in het roodliggende voetstapafdrukken van fossiele dieren, gedeeltelijk van

amphibieën en gedeeltelijk van reptiliën, zooals de saurichnieten en de ornithichnieten.

Chirurgie. Zie *Heelkunde.*

Chirurgvisschen. Zie *Ledervisschen.*

Chislehurst, een stad in het Engelsche graafschap Kent, 15 km. ten Z.O. van Londen met (1911) 8666 inwoners, was van 1870 tot 1880 de verblijfplaats van het gezin van *Napoleon III.* Het bewoonde aldaar het buitenverblijf Camden-House, een vroegere bezitting van den beroemden oudheid- en geschiedkundige *William Camden* († 1623). Keizerin *Eugenie* kwam er met den keizerlijken prins den 22sten September 1870, en na het sluiten van den voorloopigen vrede van Versailles begaf zich ook de ontkroonde keizer derwaarts, die er den 9den Januari 1873 overleed. Chislehurst was toen het middelpunt der Bonapartisten; aldaar had den 16den Maart 1874 de plechtige meerderjarigheidsverklaring plaats van prins *Louis Napoleon,* en vandaar vertrok deze den 27sten Februari 1879 naar het land der Zoeloe-Kaffers, waar hij sneuvelde. De voormalige keizerin verliet echter Chislehurst in 1880 en betrok een villa bij Farnborough.

Chiswick, een voorstad van Londen, in het graafschap Middlesex, telt (1911) 38 697 inwoners. Het ligt ten W. van Hydepark-Corner in een bevallig oord aan den N. oever der Theems, 15 km. van de Londenburg verwijderd en bezit een groot aantal mooie landhuizen en tuinen. Merkwaardig is vooral het prachtige Chiswick-House, toebehoorende aan den hertog *van Devonshire,* met rijke kunstverzamelingen en prachtige parken en tuinen. Daar overleden *Charles Fox* (1806) en *George Canning* (1827) en op het oude kerkhof rust *Hogarth.*

Chitaronne, een muziekinstrument, tot de luitsoort behoorend, dat in de 17de en 18de eeuw veel werd gebruikt, doorgaans voor begeleiding. Het had een aantal stalen snaren, die met een plectrum werden getokkeld.

Chitine, $C_{18}H_{30}N_2O_{12}$, is het hoofdbestanddeel van het huidskelet der insecten en schaaldieren. Zij vormt bij dieren de vliezige en harde deelen en is daarbij gemengd met andere zelfstandigheden. Voor de bereiding van chitine kookt men de dekschilden van meikevers achtereenvolgens met verdund zoutzuur, verdunde alkaliën, water, alcohol en aether uit. Zij blijven dan in denzelfden vorm terug en de chitine vormt dan een zuiver witte massa, die slechts in geconcentreerde zuren oplosbaar is en alsdan glycosamine geeft, een amine van druivensuiker, van de samenstelling $C_6H_{13}NO_5$.

Chiton is de naam van het gewone kleed der Grieken, zoowel van mannen, als van vrouwen, overeenkomende met de Romeinsche tunica. De Dorische chiton was een soort van wollen hemd zonder mouwen en op de schouders door naalden vastgehouden (fig. 1); doch die der slaven en handwerklieden was slechts van een linker armgat voorzien en liet den rechter arm en een deel der borst vrij, was ook veel korter (fig. 2). Dit kleed werd algemeen door de mannen gedragen, en dat der vrouwen had een dergelijk model en reikte nauwelijks tot aan de knieën. De Ionische Grieken, bepaaldelijk de Atheners, droegen een langeren chiton van zijde, doch deze werd, zooals uit de geschriften van

Fig. 1. Chiton.

Fig. 2. Chiton.

Aristophanes blijkt, reeds in de dagen van *Pericles* tegen den korteren Dorischen verruild. De chiton der Ionische vrouwen, die langer in gebruik bleef, bestond uit een wijd, ruim geplooid, tot op de voeten neerhangend hemd met wijde mouwen en van linnen of van een dergelijke stof vervaardigd. Daar hij op de schouders saamgevat werd, zoodat de daartusschen gelegen deelen naar de bovenzijde te lang werden, ontstond er een overslag (diploïs), welke van voren en van achteren doorgaans tot op de heupen afdaalde. De mouwen waren gesloten en hingen als geplooide zakken naar beneden, of ook wel van den schouder af opengesneden en de gescheiden deelen door versierselen verbonden, zoodat men den arm kon zien. Daar dit gewaad veel langer was dan het lichaam, werd het door middel van een gordel zoo hoog opgeschort, dat het slechts tot aan de voeten reikte. Daardoor ontstond wederom een overhangsel boven den gordel, dat, vandaar afdalende, met den zoom der diploïs

Fig. 3. Chiton.

een evenwijdige lijn vormde (fig. 3). Gewoonlijk was de chiton wit, doch de vrouwen maakten ook wel gebruik van donkere kleuren, versierd met boordsels enz. De chiton werd gedragen op het bloote lichaam en vormde somtijds het eenige kleedingstuk.

Chitone of *Chitonia* is een bijnaam van *Artemis* (Diana), wellicht afkomstig is van het Attische vlek van dien naam, waar zij zeer vereerd werd, of wellicht omdat zij op de jacht den Griekschen chiton droeg en dien opschortte. De *Chitoniafeesten* vierde men te Syracuse met een afzonderlijken dans.

Chitoniden. Zie *Keverslakken.*

Chiusi, een kleine, maar vanouds merkwaardige stad met (1911) 6305 inwoners, in de Italiaansche provincie Siena, in het dal van de Chiana en van het meer van Chiusi, aan den spoorweg Empoli—Chiusi en Chiusi—Rome gelegen, bevat de overblijfselen van antieke tempels en Middeleeuwsche muren, benevens belangrijke verzamelingen van Etruskische en Romeinsche oudheden. Zij behoorde vroeger tot de 12 Etruskische republieken en was de zetel van *Porsenna.* Later bleef zij getrouw aan de Romeinen en riep de hulp van dezen in tegen de Galliërs (391 v. Chr.) Ten tijde der Volksverhuizing verloor zij vele harer bewoners en bereikte eerst later weder een zekere mate van bloei. In het bijzonder is de stad merkwaardig door de Etruskische graven, waarvan de jongeren dikwijls met wandschilderingen zijn versierd.

Chivasso, een stad in de Italiaansche provincie en het district Turijn, aan de Po en aan den spoorweg Turijn—Milaan en Chivasso—Aosta, heeft (1911) 10 622 inwoners, die zich vooral met graan- en veehandel bezig houden. Tot 1804 was zij een sterke vesting en te voren de zetel der hertogen *van Montferrat.* Haar vestingwerken zijn echter door de Franschen gesloopt.

Chiwa, *Khiwa* of *Oergendsj,* is een khanaat in Turkestan in Centraal-Azië, dat onder Russischen invloed staat. In het N. wordt het door het Aralmeer, in het O. door de Amoe-Darja, in het W. door het Oest-Oert plateau begrensd; in het Z. wordt meestal de veertigste breedtegraad als grens aangenomen en ligt de woestijn Karakoem. Chiwa heeft bij den vrede met Rusland in 1873 al het gebied rechts van de Amoe-Darja verloren en beslaat thans een oppervlakte van 67 430 v. km. Het grootste deel bestaat uit zandwoestijnen; vruchtbaar en bevolkt is alleen het Amoe-Darjadal. Het heeft een vastelandsklimaat, met warme zomers, korte maar strenge winters en groot verschil in dagelijksche temperatuur. Zoover de natuurlijke en kunstmatige besproeiingsmiddelen reiken, levert het rijst, tarwe, zijde, katoen, sesam, vlas, ooft, wijn en meloenen op. De veeteelt is, behalve die van schapen en kameelen, onbeduidend. Het getal bewoners wordt zeer verschillend opgegeven, zou volgens den Almanach de Gotha van 1914 niet minder dan 800 000 bedragen. Zij bestaan uit Sartien of Tadsjik en uit Oesbeken, de latere veroveraars. Het aantal Russen bedraagt (1913) 400. De karavaanwegen zijn verlaten, handel en industrie bijna geheel verdwenen, sedert de Centraal-Aziatische spoorweg is aangelegd. Terwijl Ferghana, Tasjkent, Samarkand en Boechara in bloei vooruitgaan, vervalt Chiwa hoe langer hoe meer. De regeering van den khan is erfelijk, maar door het vredesverdrag met Rusland in 1873 zoodanig beperkt, dat de khan geen betrekkingen mag aanknoopen met vreemde mogendheden en geen verdragen mag sluiten zonder Ruslands toestemming. Aan de Russen is volledige handelsvrijheid verleend.

Uit den tijd van het Perzische vorstenhuis der *Achaemeniden* (500 v. Chr.) kennen wij van Chiwa, dat in de Oudheid Charesm, Chwarizm of Chorasmia, d. i. laagland, heet, niet veel meer dan den naam des lands. Volgens *Herodotus* vormden de Charesmiërs met de Parthen, Sogdiërs en Ariërs het 16de district van het Perzische rijk. In het leger van *Xerxes* streden zij onder eigen veldheeren, en hun koning kwam *Alexander* begroeten, toen deze in 327 v. Chr. tot den Oxus genaderd was. De beheerschers des lands behoorden tot de zwervende volken, welke in die dagen, evenals nu, rondom de oase woonden. In de 6de eeuw was hun koning afhankelijk van den meer oostwaarts gevestigden chakan der Turken. De Arabieren brachten bij hun heerschappij over Chiwa nagenoeg geen wijziging in het bestuur des lands, daar Chiwa nog in de 11de eeuw eigen vorsten had. Geheel anders handelden de Seldsjoeken, die het land in de eerste helft dier eeuw veroverden en er *Malek-sjah* tot stadhouder aanstelden. Tegen het einde dezer eeuw verkreeg *Koethb-Eddin-Mohammed,* de zoon van een Turkschen slaaf, het stadhouderschap met den titel van *Charesmsjah.* Hij streefde naar uitbreiding zijner macht, verwierf de gunst der ingezetenen en verzamelde vele geleerden aan zijn Hof. De *Charesmsjahs* werden weldra gevaarlijk voor de sultans der Seldsjoeken en eindelijk erfgenamen van hun gezag, dat zij echter verloren bij den inval van *Dsjengis-Khan.* In die dagen van roem en bloei strekte Charesm zich uit van de Kaspische Zee ten westen tot aan Bagdad en omvatte nagenoeg geheel Perzië, alsmede gedeelten van Afghanistan en van de Oxuslanden tot aan de Syr Darja. *Toeli,* een zoon van *Dsjengis-Khan,* verwoestte omstreeks 1220 Chiwa, doch verliet het land weer. In 1372 ondernam *Timoer* zijn eersten krijgstocht naar het land, die door vier andere gevolgd werd en waarbij Chiwa geducht te lijden had. *Timoer* nam in 1388, na zijn vijfden aftocht, maatregelen tot herstel der steden. Ongeveer een eeuw verheugde zich Chiwa in een toestand van rust, maar daarop veroverden Turksche zwervende horden de hoofdstad. Omstreeks 1485 kwam het land voor korten tijd aan Perzië. Als Soennieten wilden de inwoners van Chiwa zich niet onderwerpen aan de heerschappij der Sjiïtische Perzen en riepen in 1515 *Ilbar,* een Oesbeekschen prins en nakomeling van *Dsjengis-Khan,* tot khan uit; sedert dien tijd stond Chiwa onder het gezag der Oesbeken. Uit dat bestuur ontsproot het thans nog heerschende *Koengrader* vorstenhuis. *Mohammed Rahim* organiseerde de eenhoofdige regeering (1802—1825). Inmiddels werd het land in 1740 nog geteisterd door een Oosterschen veroveraar, *Nadir-*

sjah, die Chanka veroverde, maar weldra van zijn rooftocht terugkeerde.

Reeds vroeg begonnen de pogingen van Rusland om met Chiwa betrekkingen aan te knoopen en dat land afhankelijk te maken. De eerste aanraking dagteekent uit de 17de eeuw door bemiddeling van kozakken. Den 30sten Juni (oude stijl) 1700 werd Chiwa op verzoek van den khan *Sjanias* onder Russisch gezag geplaatst. In 1714 vroeg de khan ondersteuning van Rusland tegen de Kirgiezen. Daar *Peter de Groote* reeds met *Nefes,* vorst der Toerkmenen, een verbond had gesloten tegen Chiwa, werd in 1717 onder prins *Bekewitsj-Tsjerkassi* een krijgstocht derwaarts ondernomen, doch met een noodlottigen afloop. Het gevangen houden van Russische onderdanen gaf in 1839 aanleiding tot het zenden eener Russische krijgsmacht uit Orenburg, 20 000 man en een trein van 10 000 kameelen, onder generaal *Perowski.* Vreeselijke sneeuwstormen, koude en gebrek aan levensmiddelen noodzaakten den generaal in het laatst van 1840 halverwege en met verlies van de helft zijner manschappen den terugtocht te aanvaarden. Het ophitsen der aan Rusland onderworpen Kirgiezen leidde in 1873 tot den oorlog. Generaal *Von Kauffman* rukte met 12 000 man naar Chiwa. De troepen van den khan werden den 20sten Mei bij Mandik verslagen en de hoofdstad veroverd, waarop den 12den Augustus de vrede tot stand kwam. De khan werd niet afgezet. Hij moest echter de delta en de rechteroever van de Amoe Darja prijs geven en Ruslands suzereiniteit erkennen.

Chiwa, de hoofdstad van het khanaat Chiwa (zie aldaar), is een onaanzienlijke stad aan een kanaal van de Pelwan abad, een zijrivier van de Amoe Darja. In het midden staan op een hoogte de citadel, het paleis en de huizen der voornaamste ambtenaren. De bevolking (Oesbeken, Sarten en Perzen) telt ongeveer 30 000 zielen, die zich met tapijt-, zijde- en andere industrie bezighouden. Het mooiste bouwwerk is er de moskee Polwan Ata.

Chizerots et Burins noemt men een eigenaardigen volksstam, die in het Fransche departement Saône-et-Loire en in het arrondissement Bourg-en-Bresse van het departement Ain hoofdzakelijk de dorpen Sermoyer, Arbigny, Boz en Ozan bewoont. Die lieden, hoewel door hun nijverheid tot welvaart geklommen, blijven er bij de boeren geminacht en gehaat, eensdeels omdat zij voor nakomelingen van Saracenen worden gehouden, anderdeels omdat meh hen als boosaardig en hebzuchtig beschouwt. Zij huwen gewoonlijk onder elkander en houden zich bezig met landbouw, veehandel, het slagersbedrijf enz. Velen van hen onderscheiden zich door een blanke huid en door levendige, donkere oogen.

Chladni, *Ernst Florenz Friedrich,* een Duitsch natuurkundige, de grondlegger der leer van het geluid, werd den 30sten November 1756 te Wittenberg geboren, studeerde aldaar en te Leipzig in de rechten en promoveerde in 1782, doch legde zich vervolgens uitsluitend toe op de natuurkunde en gaf een nieuwe theorie van het geluid (zie aldaar). Hij is de uitvinder van het euphonium (1790) en van den clavicylinder (1800). Gedurende zijn reizen door Duitschland, Nederland, Frankrijk, Italië, Rusland en Denemarken maakte hij zijn uitvindingen overal bekend. Merkwaardig zijn vooral ook zijn ontdekkingen betreffende de klankfiguren (zie aldaar). Hij overleed den 4den April 1827 te Breslau. Tot zijn geschriften behooren: „Entdeckungen über die Theorie des Klanges" (1787), „Akustik" (1802 en 1830), „Neue Beiträge zur Akustik" (1817), „Beiträge zur praktischen Akustik und zur Lehre vom Instrumentenbau" (1822). Ook op het gebied der zoogenaamde boliden of lichtende meteoren deed hij belangrijke onderzoekingen. In zijn verhandelingen: „Ueber den Ursprung der von Pallas gefundenen und anderer ihr ähnlicher Eisenmassen" (1794) en „Ueber Feuermeteore" (1820) trachtte hij aan te toonen, dat de steen- en ijzermassa's, die op de aarde vallen, niet van haar afkomstig zijn.

Chlamydosporen. Zie *Zwammen.*

Chlamydozoën. Onder dezen naam worden de micro-organismen verstaan, die de oorzaak van sommige infecties zijn en zekere gemeenschappelijke eigenschappen bezitten. Men vermoedt, dat zij de oorzaak zijn van pokken en van trachoom en ook van roodvonk en mazelen. Het gif dezer infectieziekten wordt door bacteriënfilters niet tegengehouden en heeft verder de eigenschap, bepaalde cellen van het lichaam aan te tasten, die dan een hulsel om het gif vormen, welke hulsels voor de diagnostiek van groote waarde zijn. In de bepaalde cellen (bijv. van het oogslijmvlies bij trachoom), worden in de nabijheid van den kern één of meer uiterst kleine korrels zichtbaar, z.g. initiaallichaampjes, die zich door deeling vermeerderen, en dan vormt de cel een omhulsel om hen heen. In dit omhulsel vermeerderen zich de korrels zoolang, tot het omhulsel barst en de geheele cel met die lichaampjes gevuld is.

Chlamys is de naam van een kleedingstuk der oude Grieken, dat vermoedelijk afkomstig was van Macedonië of Thessalië. Bij de Grieken was het een soort van korten mantel, dien men over den linkerschouder wierp, waarna men hem op den rechterschouder met een haak en oog vastmaakte. Het gold voor een bewijs van onwelvoegelijkheid, indien iemand zonder den chlamys in het openbaar verscheen. De chlamys diende ook als krijgsmantel. Dat kleed kwam onder den naam van *sagum* en *paludamentum* ook bij de Romeinen in gebruik.

Chlapowski, *Desiderius,* een Poolsch generaal, geboren in 1789 in het groothertogdom Posen, kwam in 1807 bij de keizerlijke garde in dienst, werd ordonnansofficier van *Napoleon I* en vervolgens eskadronschef bij de garde te paard. In die betrekking nam hij deel aan den tocht naar Rusland, verwierf de gunst van *Napoleon,* doch nam in 1813 zijn ontslag. Bij het uitbarsten der Poolsche omwenteling van 1830 benoemde *Chlopicki* hem tot generaal; hij onderscheidde zich vooral in de slagen van Grochow en Wilna. Zijn aanval op Wilna mislukte echter. *Chlapowski* overleed den 27sten Maart 1879. Hij schreef: „Lettres sur les événements militaires en Pologne et en Lithuanie" (1832).

Chloanthiet, ook wel *wit nikkelkies* of

arseennikkelkies geheeten, is een mineraal, dat regulier (pentagonaal-hemiëdrisch) kristalliseert. Het is naar den vorm der kristallen en der aggregaten en ook overigens in niets van spijskobalt te onderscheiden. Veel z.g. spijskobalt uit het Ertsgebergte zou men juister chloanthiet mogen noemen. Het is tinwit van kleur; schelpachtig tot oneffen op de breuk en broos. De hardheid bedraagt 5,5 en het soortelijk gewicht 6,6. Aan de lucht krijgt het een grijze of zwartachtige kleur of wordt met een laag groen nikkelbloesem bedekt (vandaar de naam *chloanthes* = groen uitslaand). Het bestaat uit Ni As_2, dat 71,8 deelen arsenicum en 28,2 deelen nikkel bevat; steeds is een klein gedeelte van het nikkel door ijzer of kobalt vervangen. Het wordt in ertsgangen gevonden in Saksen, Bohemen, Thuringen, Hessen, Hongarije en Dauphiné.

Chlodio of *Chlogio*, koning der Salische Franken te Dispargum, kwam in 428 na Chr. aan het bewind, deed een inval in Henegouwen en Artois, bracht den Romeinen een nederlaag toe en veroverde Kamerijk, Doornik en Amiens, waar hij zijn zetel vestigde. In 445 heerschte hij tot aan de Somme, maar toen hij deze rivier overtrok, werd hij door *Aëtius* verslagen. Hij overleed in 448 en wordt als de stamvader der Frankische koningen beschouwd.

Chlodomer, een Frankische koning, was de tweede zoon van *Clovis I* en verkreeg na den dood zijns vaders het gebied tusschen de Loire en Garonne, waar hij Orleans tot residentie koos. Hij en zijn broeders, opgehitst door hun moeder *Chlotilde*, wier vader *Chilperik* door *Gondobald* was omgebracht, trokken tegen de zonen van dezen, *Sigismund* en *Godomar*, te velde. *Chlodomer* liet *Sigismund* met zijn gemalin en kinderen om het leven brengen en versloeg met zijn ouderen broeder, *Theodorik van Austrasië*, dicht bij Vienne *Godomar*, maar kwam tevens zelf onder de vijanden en vond er den dood (524). Zijn weduwe *Gontheuca* werd de gemalin van *Chlotarius I*; deze en *Chilperik I* brachten *Theodowald* en *Gonthar*, de zonen van *Chlodomer*, om het leven en verdeelden onderling diens rijk. Een derde zoon, *Clodowald* genaamd, werd monnik, stichtte bij Parijs een klooster en overleed in 560.

Chloë, de *ontkiemende* of *groenende*, was in Attica de bijnaam van *Demeter*, de beschermgodin van het jonge graan. Haar ter eere werden lentefeesten gevierd, die den naam van *Chloeia* droegen en den 6den dag van de maand Thargelion (onze Meimaand) begonnen. De naam *Chloë* komt vooral veel voor in de herdersdichten en herdersromans der 18de eeuw.

Chlonides, de oudste bekende kluchtspeldichter van Athene, leefde volgens *Aristoteles* later dan *Epicharmus* en vermoedelijk omstreeks de 80ste Olympiade. Van zijn kluchten: „De bedelaars" en „De helden" zijn fragmenten bewaard gebleven en gedrukt in de „Fragmenta comicorum graecorum" (1889, 2 dln.) van *Meineke*.

Chloor (Atoomgewicht: Cl = 35,45) komt wegens zijn groote affiniteit tot bijna alle elementen niet vrij op aarde voor; de meest voorkomende verbinding is keukenzout (NaCl). Het is een groen, zwaar gas, dat zeer schadelijk werkt op de ademhalingsorganen en zich met vele stoffen direct verbindt. Een stukje phosforus in een vat met chloor geworpen, verbindt zich onder lichtverschijnselen met chloor tot phosforchloruur (PCl_3); dun bladkoper verbrandt erin tot koperchloruur. Tot waterstof heeft chloor zoo'n sterke affiniteit, dat een mengsel van gelijke volumina chloor en waterstof door de inwerking van het zonlicht of van magnesiumlicht ontploft tot chloorwaterstof (HCl). Zulk een mengsel heet *chloorknalgas*. Deze groote affiniteit tot waterstof is ook de reden, dat chloor op vochtige gekleurde stoffen bleekend werkt. Het verbindt zich dan langzaam met de waterstof uit het water tot chloorwaterstof, terwijl zuurstof in statu nascendi vrij komt. Deze zuurstof oxydeert dan de kleurstoffen.

Daar chloor in de practijk te moeilijk te behandelen zou zijn, wordt het in vrijen toestand niet voor het bleeken gebruikt. Men laat het met vochtige gebluschte kalk een verbinding aangaan tot *bleekpoeder* ($CaOCl_2.H_2O$). Wordt dit opgelost in water, dan zet zich deze stof zoodanig om, dat er calciumchloried ontstaat en zuurstof; deze laatste werkt bleekend.

Vroeger werd chloor bijna uitsluitend gewonnen uit chloorwaterstof; dit is een bijproduct bij de sodabereiding volgens de methode van *Leblanc* en was in het begin der 19de eeuw waardeloos, zoodat de fabrikanten van soda het (als zoutzuur) weg lieten loopen in de wateren — waardoor de visschen stierven — of het in de lucht lieten ontsnappen. Een wet noodzaakte de Engelsche fabrikanten alle chloorwaterstof op te zamelen en slechts daar te deponeeren, waar het geen schade kon veroorzaken. Later, toen er een methode gevonden werd, om chloor eruit te bereiden en hiervan weer bleekpoeder te maken, werd het de voornaamste bron van inkomsten voor de fabrikanten.

Om chloor te bereiden, wordt zoutzuur (HCl, gas opgelost in water) verhit met bruinsteen (MnO_2). Er komt dan chloor vrij. Slechts de helft van het chloor wordt aldus vrij verkregen. Dit wordt in gemetselde ruimten geleid, waar vochtige gebluschte kalk op den grond uitgespreid is. Deze verbindt zich met chloor tot bleekpoeder. Het dure bruinsteen wordt daarbij omgezet in vrij waardeloos mangaanchloruur ($MnCl_2$). *Weldon* vond een methode, om dit weer bruikbaar te maken voor het winnen van chloor. Het wordt daartoe met kalk vermengd en in torens opgehoopt, waardoor lucht geblazen wordt.

Als eindproduct wordt calciummanganiet (Ca MnO_3) verkregen, dat evenals bruinsteen (Mn O_2) op zoutzuur inwerkt en dus opnieuw bruikbaar is.

Zonder bruinsteen kan chloor uit chloorwaterstof verkregen worden volgens de methode van *Deacon*. Chloorwaterstof en lucht laat men strijken over poreuse steenen, die gedrenkt zijn met een oplossing van kopersulfaat en die verwarmd zijn tot 360° à 400°. Er heeft dan, door den invloed der koperzouten, die zelf onveranderd blijven, een omzetting plaats, waarbij chloor vrij komt.

Chloor kan ook bereid worden door zoutzuur

of chlorieden te ontleden door een electrischen stroom. Op plaatsen, waar men kan beschikken over goedkoope krachten (bijv. stroomend water, watervallen etc.) voor het verkrijgen van een electrischen stroom is dit zeker de belangrijkste methode ter bereiding van chloor. Uit opgelost keukenzout (NaCl) ontstaat door een electrischen stroom bij de negatieve pool (kathode) natrium en bij de positieve (anode) chloor. Natrium verbindt zich direct met water tot natronloog (NaOH); het chloor lost in water op en verbindt zich dan weer met natronloog, zoodat een oplossing ontstaat, die sterk bleekend werkt *(Eau de Labarraque)*. Wil men echter chloor en natronloog afzonderlijk hebben, dan wordt de kathode omgeven door een poreus vat, dat wel den stroom, maar geen chloor doorlaat; dit *diaphragma* moet echter tegen chloor bestand zijn. De electroden worden meestal uit kool of uit platina vervaardigd. In de practijk bleken de meeste poreuse stoffen voor diaphragma ongeschikt te zijn; elke fabriek heeft een eigen methode om ze te maken. Voortdurend worden zij nog verbeterd. Bijna altijd wordt het bereide chloor verwerkt tot bleekpoeder. Het wordt ook gebruikt om uit goudhoudende ertsen het goud als goudchloried te verkrijgen en voor het verkrijgen van kaliumpermanganaat, ferricyaankalium, chloroform enz. enz.

Chlooraethyl of *aethylchloried*, C_2H_5Cl ontstaat bij de inwerking van chloor op alcohol of op aethaan en wordt vervaardigd door chloorwaterstof in alcohol te leiden, en als bijproduct bij de bereiding van chloral. Het is een kleurlooze vloeistof, die scherp aetherisch riekt en een zoeten, specerijachtigen smaak heeft. Het soortelijk gewicht is 0,92, het kookpunt 12,5°. Zij lost slecht op in water, doch laat zich met alcohol en aether vermengen, is licht ontvlambaar en vormt met chloor aethylideenchloried, $CH_3.CHCl_2$ en perchlooraether, C_2Cl_6. Een mengsel dezer substitutieproducten, dat bij 110° —130° kookt, is de *aether anaestheticus*, die aromatisch riekt, brandend zoet smaakt en als plaatselijk bedwelmingsmiddel gebruikt werd. Chlooraethyl wordt veel bij de bereiding van teerverven gebruikt.

Chlooraethylideen. Zie *Aethylideenchloried*.

Chlooranyl is een organische verbinding van de samenstelling $C_6Cl_4O_2$ en is benzochinon, waarin de 4 waterstofatomen door chlooratomen vervangen zijn. Het chlooranyl ontstaat uit vele benzolfabrikaten, zooals aniline, phenol e.a. bij inwerking van chloor. Het vormt goudglanzende gele blaadjes, die in water niet oplossen, maar wel in alcohol en aether en bij 150° verdampen. Chlooranyl werkt oxydeerend en wordt daarom in de techniek gebruikt bij de vervaardiging van verfstoffen.

Chloorbaryum. Zie *Baryumchloried*.

Chloorcalcium. Zie *Calciumchloried*.

Chloorcyaan. Zie *Cyaanchloried*.

Chloorjodium. Zie *Joodchloried* en *Joodchloruur*.

Chloorkalium, *kaliumchloried*, KCl, als mineraal *sylvine* geheeten, is een zout, dat een bestanddeel van het zeewater uitmaakt en als dubbelzout in carnalliet voorkomt. Het carnalliet is een bestanddeel van de zoogenaamde „Abraumsalze", die uit een mengsel van dit zout met kieseriet en steenzout bestaan. Om het chloorkalium daaruit te verkrijgen, worden de gestampte „Abraumsalze" met een tot oplossing onvoldoende hoeveelheid water vermengd, door stoom tot het kookpunt verhit en de verzadigde loog van de onoplosbare deelen gescheiden. Het voornaamste bestanddeel der loog is carnalliet, dat bij het oplossen in chloorkalium en in chloormagnesium gescheiden wordt, terwijl het kieseriet en het steenzout niet in de loog opgelost worden. Uit de carnallietloog kristalliseert bij het afkoelen het chloorkalium, dat, van de moederloog gescheiden, met koud water gewasschen wordt. De moederloog wordt weer gebruikt om er de „Abraumsalze" in op te lossen op de boven beschreven wijze. Het gewasschen en in vlamovens gedroogde chloorkalium is de grondstof, waarvan men bij de bereiding der meeste kaliumverbindingen uitgaat. Door omkristalliseeren verkrijgt men het in zuiveren toestand, en alsdan vormt het kleurlooze, kubusvormige kristallen, die in kokend water tot een bedrag van 37 % oplossen, terwijl een oplossing van 15° C. slechts 25 % kan bevatten. Chloorkalium smelt bij matige gloeihitte en verdampt bij hoogere temperatuur in aanzienlijke hoeveelheid.

In den vorm van chloorkalium komt het kali in bijna alle kalimeststoffen voor, terwijl een paar dezer meststoffen onder dien naam in den handel worden gebracht, n.l. één met 80 à 85 % zuiver chloorkalium, overeenkomende met tenminste 50 % zuivere kali, en een met 90 à 95 % zuiver chloorkalium en een minimum van 57 % zuivere kali. Wegens het hooge kaligehalte kunnen deze meststoffen doelmatig worden gebruikt in landen, die op groote afstanden van de kaliwerken zijn gelegen, omdat daarbij de kosten van vervoer naar deze landen op dezelfde hoeveelheid kali geringer zijn; verder bij culturen, die veel kali vereischen en in het algemeen bij intensieve culturen. In Duitschland, waar de kalizouten gewonnen worden, is en wordt de chloorkalium maar weinig gebruikt; in Nederland echter vrij veel in de Veenkoloniën, daar bij aanwending van deze meststof op aardappelen met dezelfde hoeveelheid kali minder op dit gewas nadeelig werkend chloor wordt gebracht dan bij gebruik van ruwe kalizouten.

Chloorkalk. Zie *Bleekpoeder* en *Chloor*.

Chloorknalgas is een mengsel van gelijke volumina chloor en waterstof, dat bij ontsteking of onder den invloed van zon, magnesium- of booglicht zich onder ontploffing tot chloorwaterstof verbindt. Zie ook *Chloor*.

Chloorkoolstof. Hieronder verstaat men verschillende verbindingen, die alleen uit chloor en koolstof bestaan.

Koolstoftetrachloried of *tetrachloormethaan*, CCl_4, wordt door het zonlicht uit chloroform en chloor gevormd, of ook wel door chloor te leiden door kokende zwavelkoolstof. Het is een kleurlooze vloeistof, die bij 77° C. kookt. Zij wordt in het groot vervaardigd, om oliën aan andere stoffen te onttrekken en vervangt als zoodanig

het licht ontvlambare benzol, aether enz.

Dicarbonhexachloruur of *perchlooraethaan*, C_2Cl_6, wordt verkregen uit aethyleenchloried door volledige substitutie van de waterstof. Het vormt kristallen, die bij 181° C. koken, nadat zij even te voren gesmolten zijn, en die naar kamfer rieken. Bij het leiden der dampen door zwak gloeiende pijpen, wordt het ontleed in chloorgas en in:

Dicarbontetrachloruur of *perchlooraethyleen*, C_2Cl_4, een kleurlooze bij 117° C. kokende olie.

Hexachloorbenzol of *chloorkoolstof van Julin*, C_6Cl_6, wordt gevormd als men chloroform of perchlooraethyleen door sterk gloeiende buizen leidt. Het kristalliseert in kleurlooze prisma's, die bij 226° C. smelten en kookt bij 326° C.

Chloorkoolzuur of juister *Chloormierenzuur* is een zuur van de formule Cl.COOH, dat in vrijen toestand niet bestendig is, maar waarvan de esters bekend zijn. Deze ontstaan naast zoutzuur bij de inwerking van alcoholen op phosgeen; het zijn vluchtige vloeistoffen met een sterken reuk, die met water zich ontleden in koolzuur, zoutzuur en alcohol. Het amied van chloorkoolzuur, $Cl.CO.NH_2$, wordt pisstofchloried genoemd en ontstaat bij de inwerking van phosgeen op salmiak. Het heeft een prikkelenden reuk, smelt bij 50° C. en kookt bij 61°. Door vocht wordt het spoedig ontleed.

Chloorkoper. Zie *Koperchloried* en *Koperchloruur*.

Chloorlood, *loodchloried,* $PbCl_2$, komt in de natuur voor als cotunniet en in verbinding met koolzuur-lood als loodhoornerts, met phosforzuurlood als pyromorphiet. Het wordt uit loodzoutoplossingen door zoutzuur of keukenzout neergeslagen en ontstaat bij de behandeling van loodoxied, loodwit en loodglans met zoutzuur. Het kristalliseert in kleurlooze naalden of blaadjes, lost op in 135 deelen koud en 30 deelen warm water en in geconcentreerd zoutzuur smelt bij 510° en verhardt tot een hoornachtige massa, is niet vluchtig en vormt gemakkelijk basische chlorieden, waarvan matlockiet en mendipiet in de natuur voorkomen.

Chloormetalen of *chlorieden* zijn verbindingen van metalen met chloor, die voor een gedeelte in de natuur voorkomen, zooals chloornatrium of keukenzout, chloorkalium of sylvine, chloorzilver, chloorkwikzilver enz. Zij ontstaan bij de inwerking van chloor op metalen, gewoonlijk reeds bij gewone temperatuur en soms onder lichtverschijnselen. Ook worden zij gevormd bij de inwerking van chloor op metaaloxieden, vooral gemakkelijk in tegenwoordigheid van kool, bij het leiden van chloor in een oplossing van een alkalimetaaloxied, bij de inwerking van zoutzuur op metalen, metaaloxieden, zwavelmetalen en koolzure zouten der metalen. Onoplosbare chloormetalen worden uit oplossingen der zelfde metalen door zoutzuur of door een oplosbaar chloormetaal neergeslagen. Chloormetalen zijn vast of vloeibaar, gewoonlijk kristalliseerbaar en oplosbaar in water; chloorlood is moeilijk, chloorzilver, koper- en kwikzilverchloruur geheel onoplosbaar, de meeste zijn smeltbaar, vele zijn vluchtig. De moeilijk smeltbare werden vroeger hoornmetalen genoemd (hoornzilver, hoornlood), omdat zij na het smelten tot een hoornachtige massa verstijven, de gemakkelijk smeltbare metaalboters en de vloeibare metaaloliën. Weinig chloormetalen worden door de hitte ontleed, vele echter door verhitting met waterstof, door ammoniak of metalen, geen enkele door verhitting met kool. Zeer vele metalen verbinden zich in verschillende verhoudingen met chloor; de verschillende chloorverbindingen komen overeen met de diverse zuurstofverbindingen, waarbij dan in plaats van 1 atoom zuurstof 2 atomen chloor voorkomen. Chloormetalen, die weinig chloor bevatten, heeten chloruren, die met veel chloor worden sesquichlorieden en chlorieden genoemd. Vele chloormetalen worden voor technische en geneeskundige doeleinden gebruikt, zooals keukenzout, chloorkalium, chloormagnesium, chloorijzer, chloorkooper, chloorkwikzilver, chloorzilver, chloorgoud, chloorplatina of platinaspons enz.

Chloormethyleen. Zie *Methyleenchloried*.

Chloormierenzuur. Zie *Chloorkoolzuur*.

Chloornatrium, *natriumchloried,* is de scheikundige naam voor *keukenzout*. Zie aldaar.

Chlooropaal is een waterhoudend silicaat van ijzeroxied en ijzeroxyduul, dat zich in zuren onder afscheiding van een gelei van kiezelzuur oplost en voor de blaaspijp zwart wordt zonder te smelten. Het heeft een soortelijk gewicht van 2 tot 2,3 en is zeer bros. Onder den naam van *ungwariet* komt dit groene silicaat met den half-opaal gemengd voor bij Ungwar in Hongarije. De *nontroniet,* die in Dordogne en de *pinguiet,* die in Saksen gevonden wordt, zijn dergelijke gesteenten.

Chlooroxieden. Zie *Chloorzuren*.

Chloorpropyleen. Zie *Propyleenchloried*.

Chloorstikstof of *Dulongs explosieve olie* ontstaat, als chloorgas in een niet volkomen verzadigde oplossing van salmiak geleid wordt. Het chloorgas wordt daarbij allengs opgenomen, en tevens vertoonen zich aan de oppervlakte der vloeistof olieachtige droppels, die vervolgens naar den bodem zinken en zich tot een citroengele, olieachtige vloeistof, de chloorstikstof, vereenigen met een soortelijk gewicht van 1,7. Deze chloorstikstof met zeer scherpen reuk is zeer vluchtig, blijft bij zeer lage temperatuur nog vloeibaar, destilleert bij 71° C. en ontploft bij 63 tot 100° C. met groot geweld, waarbij zij zich in 3 volumina chloorgas ontleedt. Bij gewone temperatuur ontploft zij ook door aanraking met phosforus, terpentijnolie, sporen van vet en stof. Met water ontleedt zij zich langzamerhand in ammoniak en onderchlorigzuur, ten laatste blijft slechts zoutzuur en salpeterigzuur achter. Met hydrazine vormt zij stikstofwaterstofzuur. Ongevaarlijk is een 10 % oplossing van chloorstikstof in benzol. De chloorstikstof werd in 1811 door *Dulong* ontdekt.

Chloortoluolen. Zie *Toluol*.

Chloorwaterstof. } Zie *Zoutzuur*.
Chloorwaterstofzuur. }

Chloorijzer. Zie *IJzerchloried* en *IJzerchloruur*.

Chloorzilver, *zilverchloried, hoornerts* of *zilverhoornerts,* AgCl., is een der rijkste zilvertsen, dat in het regulaire stelsel kristalliseert

en wel in rhombendodecaëders, komt echter gewoonlijk voor in korsten van geel-, bruin- of blauwgrijze kleur. Het heeft een diamantachtigen vettigen glans, bezit groote taaiheid (de hardheid bedraagt 1—1,5) en is doorschijnend als koehoorn. Het soortelijk gewicht bedraagt 5,58 tot 5,6. Chemisch bestaat het uit 75,3 deelen zilver en 24,7 deelen chloor, doch is in den regel door ijzeroxied, leem en andere bijmengsels verontreinigd. Het smelt zeer gemakkelijk, het zilver wordt in de reductievlam door soda spoedig afgescheiden, tegen zuren is het zeer bestendig. Met gedegen zilver komt het vooral in de bovenste gedeelten der ertsgangen voor. Het komt voor in het Ertsgebergte, Kongsberg in Noorwegen, Schlangenberg in den Altai, in Nevada, Arizona, Idaho, Mexico, Chili en Peru.

Het chemisch zuivere chloorzilver is voor het licht zeer gevoelig, lost op in ammoniakwater, cyaankalium en natriumthiosulfaat en eenigszins in een geconcentreerde keukenzout-oplossing en vormt, na gesmolten en weer gestold te zijn, een doorschijnende en snijbare massa. In de photografie wordt het naast broomzilver veel gebruikt. Ook in de analyse maakt men gebruik van dit in zuren onoplosbare zilverzout.

Chloorzink of *zinkchloried*, $ZnCl_2$, ontstaat in watervrijen toestand bij zachte verwarming van zink met chloorgas. In waterachtige oplossing verkrijgt men het door het oplossen van metalliek zink in ruw zoutzuur. Uit de oplossing worden de meest vreemde metalen door digestie met zink verwijderd, het ijzer, na eerst geoxydeerd te zijn door chloor, met zinkcarbonaat. De ijzervrije oplossing wordt in een porseleinen schaal ingedampt, totdat een druppel der vloeistof op een koud voorwerp stolt, waarna men haar onder voortdurend roeren laat afkoelen en het chloorzink als wit kristalpoeder achterblijft. Bij 700° C. kan het gedestilleerd worden en stolt bij afkoeling tot een witte massa, *zinkboter* geheeten, die aan de lucht gemakkelijk smelt en in water en alcohol goed oplost. Choorzink wordt in de heelkunde, als *zincum chloratum*, gebruikt als bijtmiddel, in verbandwaters, voor inspuitingen en als waschmiddel; inwendig genomen werkt het als bijtend vergif. In de organische synthese dient het als wateronttrekkend middel. Technisch wordt het vooral gebruikt voor de verduurzaming van hout, alleen en met salmiak als soldeerwater, tot bruineeren van geweerloopen, tot bijtsen van messing, ter bereiding van perkamentpapier, ter bevrijding van brandewijn van pyridinebasen, ter verdelging van ongedierte enz. Voor deze technische doeleinden behoeft het niet chemisch zuiver te zijn. Het wordt vervaardigd, òf door oplossing van zink in zoutzuur en indampen in ijzeren pannen, òf door menging van gelijkwaardige hoeveelheden zinksulfaat en keukenzout en indamping der oplossing, waarna, bij een zekere concentratie, het gevormde natriumsulfaat afgescheiden wordt. Met zinkoxied verbindt het zich tot zinkoxychloried of basisch chloorzink. Dit ontstaat, als een plastische massa, die na eenigen tijd verhardt, als zinkoxied in een opossing van 50° Bé. geroerd wordt, en dient ter vervaardiging van afdrukken voor afgietsels, waarbij het gips in gladheid en hardheid overtreft, verder ter vervaardiging van kunstmatige tanden en tandkit.

Chloorzuren zijn verbindingen van chloor met waterstof en zuurstof. In nauw verband met deze zuren staan de verbindingen van chloor met zuurstof. Hoewel die twee gassen in het algemeen niet veel neiging vertoonen, zich met elkander te verbinden, bestaan er toch van beide onderscheiden verbindingen, van welke sommige zeer werkvaardig zijn.

De reeks van de bekende chloorzuren vertoont een opmerkingswaardige regelmatigheid. Zij zijn:

Chloorwaterstofzuur,	welks molecuul bestaat uit	1	at	chloor,							en	1	at.	waterstof
Onderchlorigzuur,	„	„	„	„	1	„	„	1	at.	zuurstof	„	1	„	„
Chlorigzuur,	„	„	„	„	1	„	„	2	„	„	„	1	„	„
Chloorzuur,	„	„	„	„	1	„	„	3	„	„	„	1	„	„
Overchloorzuur,	„	„	„	„	1	„	„	4	„	„	„	1	„	„

In scheikundig teekenschrift wordt dan de reeks: ClH, ClOH, ClO_2H, ClO_3H en ClO_4H. Van eenige dezer zuren zijn anhydrieden bekend, terwijl er nog een verbinding van zuurstof met chloor bestaat, die niet met een zuur overeenkomt. De bekende oxydatietrappen van chloor zijn:

Onderchlorigzuuranhydried,	welks molecuul bestaat uit	2	atomen	chloor	en	1	at.	zuurstof.			
Chlorigzuuranhydried,	„	„	„	„	2	„	„	„	3	„	„
Onderchloorzuuranhydried,	„	„	„	„	1	„	„	„	2	„	„

Onderchlorigzuuranhydried, Cl_2O, in 1834 door *Balard* ontdekt, ontstaat door de werking van chloor op kwikzilveroxied en is een roodachtiggeel gas, dat licht ontploft, in water oplost, door de meeste stoffen ontleed wordt en met chloorwaterstof water en chloor levert. Organische stoffen worden er door vernietigd. Bij —20° C. wordt het gas vloeibaar. De waterachtige oplossing van het gas bevat het onderchlorigzuur; dit kan gedestilleerd en alzoo geconcentreerd worden, waarna het een sterk bleekend vermogen heeft. De zouten van dit zuur ontstaan ook door de werking van chloor op basen, waardoor zich de zoogenaamde bleekzouten vormen, zooals Eau de Labarraque en Eau de Javelle.

Overchloorzuur, $HClO_4$, kan door voorzichtig verwarmen van chloorzuur kalium als kaliumzout verkregen worden, daar dit onder zuurstofontwikkeling ontleedt. Uit het mengsel van kaliumperchloraat en chloorkalium kan eerstgenoemd zout door omkristalliseeren uit warm water in zuiveren toestand verkregen worden. Door 1 deel kaliumperchloraat met 4 deelen geconcentreerd zwavelzuur te verhitten, destilleert het zuurhydraat als een ontplofbare, olieachtige vloeistof, die bij vermenging met een weinig

water zich in kristallen van de samenstelling ClO_2, $OH + H_2O$ (trihydraat) omzet. Met meer water ontstaat een pentahydraat: $ClO_2.OH + 2H_2O$ of H_5ClO_6, een zeer bestendige, dikke vloeistof, die in water oplost en bij 203° kookt. Deze werkt nauwelijks oxydeerend, terwijl het watervrije zuur, evenals het trihydraat, zelfs hout en papier doet ontbranden.

Chloorzwavel, *enkelvoudige chloorzwavel* of *zwavelchloruur,* S_2Cl_2, ontstaat als chloorgas over gesmolten zwavel wordt geleid. Het is een donkergele vloeistof met een soortelijk gewicht van 1,7, die bij 138° kookt en als oplossingsmiddel voor zwavel dient bij het vulkaniseeren van het caoutchouc. *Dubbele chloorzwavel,* SCl_2, ontstaat, als enkelvoudige chloorzwavel bij gewone temperatuur met chloor verzadigd wordt; het is een roodbruine olie, die zeer gemakkelijk door water ontleedt. *Viervoudige chloorzwavel* ontstaat als een van beide genoemde chlorieden bij —22° met chloor verzadigd wordt. Het is een geelbruine vloeistof, die reeds beneden het vriespunt in chloor en dubbele chloorzwavel uiteen valt. Door water worden de verschillende verbindingen van chloor met zwavel onmiddellijk in zoutzuur en zwaveligzuur ontbonden, terwijl bij de enkelvoudige en de dubbele chloorzwavelverbindingen zich bovendien nog zwavel afscheidt.

Chlopicki, *Joseph,* een Poolsch generaal en dictator gedurende den Poolschen opstand van 1830, werd geboren den 24sten Maart 1771 in Galicië, trad in Poolschen krijgsdienst, onderscheidde zich in 1794 in den slag bij Raclawice en behoorde in 1797 onder de eersten, die tot bevrijding van Polen in dienst traden van de Fransche Republiek. Schitterend streed hij in Italië (1799—1801), werd in 1806 kolonel in Franschen dienst, woonde in 1807 de veldslagen van Eylau en Friedland bij en keerde kort voor den Vrede van Tilsit naar zijn vaderland terug. Als bevelhebber van een infanterieregiment ging hij vervolgens naar Spanje, toonde bij de belegering van Saragossa beradenheid en moed, werd tot brigade-generaal bevorderd, sloeg de Spanjaarden den 10den Februari 1810 aan den oever van de Ebro en nam deel aan den tocht naar Rusland. Hij vocht bij Smolensk en werd aan de Moskwa gewond, doch daar hij vruchteloos zijn benoeming tot divisie-generaal tegemoet zag, nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Parijs. Toen keizer *Alexander I* de herstelling van Polen beloofde, keerde *Chlopicki* naar zijn vaderland terug en werd er tot divisie-generaal benoemd; doch een beleediging door grootvorst *Constantijn* noodzaakte hem, zijn ontslag te nemen, waarna hij een ambteloos leven leidde tot aan den opstand van 1830. Hij vleide zich geenszins met de hoop, welke anderen van deze beweging koesterden, en wees de uitnoodiging om lid te worden van geheime vaderlandslievende genootschappen meermalen van de hand; ja, toen de revolutie uitbarstte, hield hij zich aanvankelijk verscholen; maar hij kon geen weerstand bieden aan de stem van het volk en van het leger, en aanvaardde het bevelhebberschap, onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat zulks in naam des keizers geschiedde. Onder diezelfde voorwaarde was hij bereid, den 5den December de dictatuur aan te nemen tot aan de opening van den Rijksdag en spaarde geen moeite, het volk met den keizer te verzoenen. Op den Rijksdag legde hij zijn waardigheid neder, maar werd 2 dagen later wederom tot dictator benoemd, waarna hij zijn verzoenende pogingen voortzette. Hij werd echter door de patriotten ter verantwoording geroepen. Reeds den 23sten Januari 1831 legde hij intusschen vrijwillig het dictatorschap neder en gaf tevens blijk van vaderlandsliefde door in dienst te treden als gewoon soldaat. Hij vocht met roem bij Grochow en vooral bij den aanval op een Russisch korps onder *Sjachowski* en *Geismar.* Bij die gelegenheid werd hij zwaar gewond. Na het dempen van den opstand woonde *Chlopicki* te Krakau, waar hij den 30sten September 1854 overleed.

Chlora is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Gentiaanachtigen *(Gentianaceeën).* Het onderscheidt zich door een 4- tot 10-deeligen kelk, een bloemkroonbuis met een vlakken, 4- tot 10-deeligen zoom en door een éénhokkige doosvrucht. Het omvat éénjarige kruiden, zooals *C. perfoliata* L., de Zomer-Bitterplant, die in vochtige weiden van Zuid-Europa groeit en een gaffelvormigen stengel en tot bijschermen vereenigde gele bloemen draagt. Deze plant is misschien niet inlandsch. *C. serotina* Koch., de Herfst-Bitterplant, daarentegen komt zeer veel in de omstreken van Brielle voor.

Chloraatpoeders vormen een afdeeling der ontploffingsmiddelen en bestaan voor een groot deel uit chloorzuurkalium, een enkelen keer uit een hoogere chloorverbinding. Wegens de groote brisante kracht en den hoogen prijs, konden zij sedert de uitvinding van *Berthollet* in 1785 nauwelijks met andere kruitsoorten concurreeren. In den laatsten tijd worden zij nagenoeg uitsluitend ter vervaardiging van ontstekingsmiddelen, patronen voor electrische ontsteking enz., gebruikt.

Chloral of *trichlooracetaldehyd,* C_2HCl_3O, van de structuur $CCl_3.COH$, is het eindproduct van de inwerking van chloor op absoluten alcohol van 96—97° Tralles. Het wordt met geconcentreerd zwavelzuur verwarmd, waarbij nog veel zoutzuur ontwijkt, gedestilleerd, ontzuurd en gerectificeerd. Ook vervaardigt men het electrolytisch, door het chloor, dat aan de anode uit een chloorkaliumoplossing ontwikkeld wordt, op alcohol te laten inwerken. Het gevormde zoutzuur neutraliseert het aan de kathode ontstane kalihydraat. Chloral is een kleurlooze, olieachtige vloeistof, met een scherpen reuk en smaak en met een soortelijk gewicht van 1,541 bij 0°. Het kookt bij 97°, laat zich met alcohol en aether vermengen, lost ook in water gemakkelijk op, gedraagt zich in het algemeen als een aldehyd en vormt bij oxydatie trichloorazijnzuur, met alkaliën chloroform en mierenzuur-alkali. Bij lang staan verandert het chloral in isomeer porseleinachtig metachloral, dat onoplosbaar is in koud water, alcohol en aether, doch bij verwarming tot 200° weer in gewoon chloraal overgaat. Met 0,1 van zijn gewicht aan water verbindt het zich tot chloraalhydraat, $CCl_3.CH$

$(OH)_2$. Dit vormt, uit benzol omgekristalliseerd, kleurlooze kristallen, die niet vervluchtigen. Het riekt zwak aromatisch, in de warmte eenigszins stekend en smaakt scherp en bitter. Het lost gemakkelijk op in water, alcohol en aether, smelt bij 57°, verstijft bij 15° en splitst zich bij destillatie in chloraal en water bij 96°—98°. Het moet in gekleurde flesschen tegen het licht bewaard worden. Chloralhydraat werkt in kleine giften evenals morphine, grootere (1—3 g. bij volwassenen) verwekken soms reeds na eenige minuten een diepen slaap. Men kan chloral lang als slaapmiddel gebruiken, zonder dat de gevoeligheid ervoor vermindert, maar overmatig gebruik veroorzaakt een vergiftiging *(chloralisme)*, zich openbarend in storingen in de spijsvertering, huidaandoeningen, perifere verlammingen, neuralgiën en toenemende lichaams- en geesteszwakte. *Liebig* verkreeg chloral in 1832, maar eerst in 1869 ontdekte *Liebreich* zijn slaapwekkend vermogen. Chloral is een zeer werkzaam tegengift tegen strychnine, doch strychnine is bij chloralvergiftiging nutteloos.

Chloralamied of *Chloralformamied* ontstaat door de inwerking van chloral op formamied en heeft de volgende samenstelling: $CCl_3CH < \begin{matrix} HO \\ NOCOH \end{matrix}$. Het vormt kleurlooze, eenigszins bitter smakende kristallen, die in water, maar gemakkelijker in alcohol oplossen, bij 115° C. smelten en bij destillatie zich splitsen in chloralhydraat of formamied. Ook door alkaliën volgt deze splitsing, waardoor het chloralamied in het bloed zeer spoedig in chloralhydraat en mierenzuur-ammoniak wordt ontleed. In de geneeskunde is het bekend onder den naam *chloralum formamidatum* en veroorzaakt in afzonderlijke giften van 2 tot 3 gr. een diepen, verkwikkenden slaap; boven chloralhydraat heeft het voor, dat het de werkzaamheid van het hart en den bloeddruk niet verandert en de spijsvertering niet schaadt.

Chloralchloroform is een door behandeling met alkaliën verkregen chloroform (zie aldaar). Om zijn zuiverheid gebruikt men het bij narcose liever dan de gewone chloroform.

Chloralhydraat. Zie *Chloral.*

Chloralimied is een nieuw ingevoerde, hypnotisch werkende medicijn, die in werking het chloralamied (zie aldaar) nog overtreft. Het heeft de formule: $CCl_3 — CH = NH$ en vormt kleur-, reuk- en smaaklooze kristalnaalden, die bij 166° C. smelten, niet oplossen in water, maar gemakkelijk in alcohol, aether en chloroform.

Chloralmethyl is een plaatselijk pijnstillend middel en wordt bij chirurgische operaties ter vervanging van het cocaïne en den aether gebruikt.

Chloralorthoform is een verbinding van chloral en orthoform en wordt in de geneeskunde gebruikt als plaatselijk anaesthetisch werkend antiseptisch middel.

Chloralose is een condensatieproduct van druivensuiker en chloral, dat in fijne kleurlooze naaldjes kristalliseert, die bij 184—186° C. smelten, in warm water gemakkelijk oplossen en bitter smaken. In de geneeskunde wordt het als kalmeerend en slaapwekkend middel gebruikt.

Chloraten, *Chloorzure zouten.* Zie *Chloorzuren.*

Chloriet of *prismatisch talkglimmer* is een delfstof, die monoklien kristalliseert en zich doorgaans in zeer dunne, 6-zijdige blaadjes, maar ook in vele andere vormen vertoont. Men vindt het gewoonlijk als bedekking van andere delfstoffen. Het is schubbig-bladerig, zacht en taai, zoodat men de dunne blaadjes kan buigen, doch het is niet veerkrachtig. Zijn hardheid bedraagt 1,5 tot 2 en zijn soortelijk gewicht 2,55—2,78. Zijn kleur is gewoonlijk donkergroen in verschillende nuances; zeer dunne blaadjes zijn doorzichtig en hebben een parelmoerglans. De kristallen uit den Oeral onderscheiden zich door een dubbele kleur *(dichroïsme)*: in de richting der assen vertoonen zij zich fraai smaragdgroen en loodrecht op de assen geel of bruinachtigrood. In het algemeen heeft men bladerig, gewoon, schilferig en aardachtig chloriet. In afzonderlijke kristallen komt het zelden voor, maar in schilferigen of leivormigen toestand vormt het geheele gebergten in Tirol, Zwitserland, Stiermarken enz. Onder den naam *Chlorietgroep* vat men een groot aantal silicaten samen, die een groote overeenkomst met de glimmers hebben en alle verbindingen zijn van waterhoudende magnesiumsilicaten met die van aluminium, ijzeroxyduul en ijzeroxied. In een kolf verhit, geven zij waterdroppels, voor de blaasbuis gaan zij in blaadjes uiteen, worden wit, bruin of zwart en zijn min of meer smeltbaar. Zij worden door zwavelzuur aangetast of lossen er volkomen in op.

Van de chlorietgroep zijn de belangrijkste mineralen het beschreven chloriet, thans meestal *klinochloor* genoemd, en het *pennien.*

Chlorietlei is een gesteente uit de groep der kristallijne leigesteenten en bestaat uit een min of meer zuivere chlorietmassa van schilferigen bouw en van een groenachtige kleur. Vaak is het met kwartskorrels, met veldspaat, glimmer en talk vermengd en dan lichter van kleur. Is de hoeveelheid glimmerblaadjes groot, dan verkrijgt het gesteente een gespikkeld voorkomen. Heeft de chlorietmassa de overhand, dan is deze golvend en schilferig; is de hoeveelheid kwartskorrels aanzienlijk, dan wordt het gesteente grijs. Ook komen er veel kalkspaatkorreltjes in voor. Tot de delfstoffen, die er somtijds in opgesloten zijn, behooren magneetijzer, bitterspaat, granaat, topaas, cyaniet, toermalijn, hoornblende, veldspaat, zwavel, koper- en arsenikkies, rutiel, titaniet en molybdeenglans. De chlorietlei gaat over in talk-, glimmer- en daklei en verandert licht door den een of anderen invloed van buiten. Waar chlorietlei een vast gesteente vormt, kan men dit als bouwsteen gebruiken. Zij is in vele gebergten in aanzienlijke hoeveelheid aanwezig, bijv. in de St. Gotthardgroep, het Zillerdal, Ahrdal, Dauphiné enz.

Chlorimetrie. Zie *Chlorometrie.*

Chloris, een nymph der Grieksche fabelleer, was de gemalin van *Zephyrus* en de godin der bloemen, dus dezelfde als *Flora* bij de Romeinen. Voorts was *Chloris* de naam der oudste

dochter van *Niobe* en van den Thebaan *Amphion*. Te voren heette zij *Meliboea*, maar toen zij bij den dood der kinderen van *Niobe* (zie aldaar) alleen gespaard bleef, werd zij van schrik zoo bleek, dat men haar na dien tijd *Chloris* (de Bleeke) noemde.

Chlorodyne is een pijn- en krampstillend middel van verschillende samenstelling, bijv. morphine, water, chloroform, henneptinctuur, alcohol, blauwzuur, pepermuntolie en tinctuur van Spaansche peper. Het wordt inwendig en uitwendig en ook als zweetdrijvend en prikkelend middel gebruikt.

Chloroform, *formyltrichloried* of *trichloormethaan,* $CHCl_3$, ontstaat bij de inwerking van chloor op methaan (CH_4) of op een oplossing van kalihydraat in alcohol. Bij de bereiding van chloroform destilleert men alcohol of aceton met chloorkalk, waarbij dit laatste chloreerend en oxydeerend werkt, of men ontleedt chloral met kaliloog, waarbij tevens mierenzuur kali ontstaat. Op laatstgenoemde wijze leveren 100 deelen alcohol tenminste 80 deelen chloroform, op eerstgenoemde slechts 70, dat bovendien nog minder zuiver is. Zeer zuiver chloroform verkrijgt men door uitslingeren van in sterke koude gekristalliseerd chloroform, dat goed kristalliseert. Chloroform is een kleurlooze vloeistof met een soortelijk gewicht van 1,5008 bij 15°, heeft een aangenaam zoetachtigen, aetherachtigen smaak, die later brandend wordt en riekt evenzoo. Het laat zich met alcohol en aether vermengen, lost moeilijk op in water en ontbrandt moeilijk. Bij —83° bevriest het en smelt bij —62°; het is zeer vluchtig, kookt bij 61,5°, reageert neutraal, wordt aan de lucht, en vooral bij inwerking van het licht zuur, en bevat dan zoutzuur, chloor en vergiftig carbonylchloried; dit wordt tegengegaan door een weinig alcohol. Het in de geneeskunde aangewende chloroform bevat 1 % alcohol, heeft ongeveer het soortelijk gewicht van 1,485—1,489 en kookt bij 60°—62°.

Verschillende organische verbindingen kristalliseeren met kristalchloroform zooals bijv. het salicylied. Door alcoholische kaliloog wordt chloroform gesplitst in mierenzuur, kooloxied en zoutzuur; met natriumalcoholaat ontstaat orthomierenzuurester; met alcoholischen ammoniak bij 180° cyaanammonium en salmiak; met primairebasen en kaliloog isonitrielen; met chloor koolstoftetrachloried. Het werkt sterk antiseptisch, maar heeft gewoonlijk geen uitwerking op enzymen. Het is een oplossingsmiddel voor jood, zwavel, phosphorus, vetten, harsen, caoutchouc, getah pertjah en zekere alkaloïden, waarom het bij bereiding en reiniging van deze en daaruit vervaardigde stoffen wordt gebruikt. Het meest wordt het gebruikt als verdoovingsmiddel, waarbij men den damp inademt. (Zie *Narcose* en *Narcotica.*) Te sterke giften werken doodelijk door hartverlamming. Het werd in 1831 door *Liebig* en *Soubeiran* ontdekt; zijn bedwelmende werking ontdekte *Simpson* in 1848.

Chlorometer. Zie *Berthollimeter.*

Chlorometrie of *Chlorimetrie* is het bepalen van hoeveelheden chloor die door verschillende stoffen kunnen geleverd worden. Het bepalen van het chloorgehalte van bleekpoeder behoort hier toe. Volgens *Lunge* lost men 10 gram bleekpoeder op in 250 kub. cm. water; als deze troebele vloeistof homogeen geworden is, neemt men daarvan 5 kub. cm. en voegt dit bij eenige kub. cm. waterstofsuperoxied. Dit zet zich met het bleekpoeder zoo om, dat er zuurstof vrij komt en wel dubbel zooveel, als er uit het bleekpoeder alleen vrij kan komen; deze hoeveelheid zuurstof wordt gemeten. Bij het gebruik van genoemde hoeveelheden komt met elke kub. cm. zuurstof 1,632 % bleekend chloor (of 5 fransche graden) overeen.

Chlorometrische graden. In Duitschland, Engeland, Rusland en Amerika drukt men de sterkte van bleekpoeder in (chlorometrische) graden uit, die het percentage van werkzaam chloor aangeven. In Frankrijk en ook in eenige fabrieken van Duitschland beteekent het aantal graden het aantal liters chloor (van 0° en 77 cm. druk), die uit 1 kilogram van het onderzochte bleekpoeder vrij gemaakt kunnen worden.

Chlorophyceeën. Zie *Algen.*

Chlorophyl. Zie *Bladgroen.*

Chlorose noemt men het verschijnsel, dat bij hoogere planten optreedt, als haar ijzerverbindingen als voedingsstof worden onthouden, en dat daarin bestaat, dat de jonge organen bleekgeel of wit te voorschijn komen en dan spoedig afsterven, omdat hun de groene chlorophylkleurstof ontbreekt, die een buitengewoon belangrijke rol bij de voeding van de plant speelt (zie *Bladgroen).* Om chlorotische planten te krijgen is in de eerste plaats een voedingsoplossing noodig, waarin absoluut geen ijzer aanwezig is. Maar ook dan treedt de chlorose gewoonlijk pas langzamerhand op. De eerste bladen van kiemplanten zijn altijd groen, omdat zij uit de reservestoffen van het zaad nog genoeg ijzerverbindingen krijgen. Daarom zijn planten met groote zaadlobben, zooals boonen, voor zulke proeven in 't algemeen ongeschikt, omdat het ijzergehalte daarvan voor de ontwikkeling van de geheele plant voldoende is. Goede resultaten verkrijgt men met de Maïs, de Boekweit, de Erwt en de Zonnebloem. Kiemplanten van erwten bijv., gekweekt in ijzervrije voedingsoplossing, ontwikkelen eerst 3—4 groene bladen, dan een geelgroen blad, terwijl de daarna ontstaande bladeren *sneeuwwit* zijn evenals de ranken. Men kan bij zulke chlorotische planten later nog weer de groene kleur te voorschijn roepen, als men hun een zeer verdunde oplossing van een ijzerzout, bijv. ijzerchloried, geeft, die dan door den wortel of ook direct door het chlorotische blad, indien dit een genoegzaam doordringbare cuticula bezit, kan worden opgenomen. Een vereischte daarvoor is echter, dat het chlorotische orgaan nog jong is. Bij oudere chlorotische organen helpt toevoer van ijzer niet meer. Men heeft langen tijd gemeend, dat chlorophyl ijzer bevatte en toen lag natuurlijk de verklaring van het verschijnsel der chlorose voor de hand. Men weet nu echter, dat in het chlorophyl in het geheel geen ijzer voorkomt. Bovendien heeft men gevonden, dat chlorophylvrije zwammen bij hun ontwikkeling ook het ijzer niet kunnen missen. De functie van het ijzer bij de voeding moet dus wel een geheel andere zijn.

Misschien is zij wel dezelfde als die van kalium en magnesium, welke elementen voor de ontwikkeling van de plant ook volkomen onontbeerlijk zijn, n.l. deze, dat het mede dient voor den chemischen opbouw van het protoplasma. Ontbreekt het, dan ontstaat als secundair verschijnsel de chlorose. Het is nog niet uitgemaakt of het optreden van chlorose steeds een bewijs is, dat ijzer in de voedingsoplossing ontbreekt of voor de plant niet toegankelijk is. Niet onmogelijk is het, dat ook andere gebreken in de voedingsoplossing chlorose kunnen veroorzaken.

Chlorose infectieuse, noemt men een verschijnsel, dat bij *Abutilon* wordt waargenomen en dat daarin bestaat, dat, wanneer een bont exemplaar wordt geënt op een groene variëteit, deze laatste ook bont kan worden. De bontheid vertoont zich dan bij die bladeren, welke zich na de enting ontwikkelen. Men heeft hier te doen met een infectieuse ziekte, die door enting van een bonten op een groenen tak kan worden overgebracht. Waarschijnlijk is zij verwant met de mozaïekziekte der tabak. Van de uitwendige omstandigheden oefent vooral het licht een grooten invloed uit op de mate, waarin de ziekte optreedt. Plaatst men zieke exemplaren in het donker, dan kunnen deze genezen. Ook op verschillende andere wijzen kan men bontbladige planten tot constant groenbladige maken.

Chlorosis. Zie *Anaemie.*

Chlotarius, of *Clotarius,* is de naam van eenige koningen uit het stamhuis der *Merovingers.* Van hen vermelden wij:

Chlotarius I, de jongste zoon van *Clovis I den Groote* en van *Chlotilde.* Na den dood zijns vaders (511) verkreeg hij het oud Salische land en Soissons, dat zich van Soissons en van Amiens tot aan den Rijn en tot aan de Friesche grenzen uitstrekte. In 523 en 524 trok hij met zijn broeders ten strijde tegen de Bourgondiërs, waarbij zijn broeder *Chlodomer* sneuvelde. Met zijn broeder *Childebert* vermoordde hij de zonen van *Chlodomer* en verdeelde met hem diens rijk. Voorts ondersteunde hij zijn broeder *Theodorik I* tegen *Hermanfried,* koning der Thuringers. Daarna ontbrandde een hevige twist tusschen de beide broeders over het bezit der gevangene *Radegond,* de dochter van koning *Bertharius.* Het lot besliste eindelijk ten gunste van *Chlotarius,* doch hij deed *Theodorik* door sluipmoord uit den weg ruimen. In 534 streed hij met zijn broeder *Childebert* wederom tegen Bourgondië, veroverde Autun, verdreef koning *Godomar* en maakte zich meester van zijn rijk. Over zijn twist met *Theodebert,* den zoon van *Theodorik,* zie *Childebert I.* Steeds trachtte hij zijn gebied uit te breiden. In 542 trok hij door een groot gedeelte van Spanje en keerde met een rijken buit naar Gallië terug. Toen *Theodowald,* de zoon van *Theodebert I,* in 555 overleed, hield *Chlotarius* zijn rijk in bezit en huwde met diens weduwe *Vuldotrade,* doch stond haar aan hertog *Chariwald* af. In dat jaar kwamen de Saksen in opstand; *Chlotarius* versloeg hen en de met hen verbonden Thuringers, doch leed in een volgenden veldslag de nederlaag, zoodat hij om den vrede moest smeeken. Inmiddels rukte zijn oproerige zoon *Chramnus,* door *Childebert* geholpen, voorwaarts tot Rheims. Laatstgenoemde overleed echter in 558 en liet zijn schatten en zijn rijk aan *Chlotarius* achter. Op bevel van dezen werd *Chramnus* nu gewurgd, waarna de vader naar Tours trok, om in de St. Maartenskerk aldaar vergiffenis te vragen voor zijn zonden. Hij overleed in 561, waarna zijn 4 zonen zijn rijk onderling verdeelden.

Chlotarius II, de jongste zoon van *Chilperik I* en *Fredegonde.* In 584 kwam hij, toen 4 maanden oud, onder voogdijschap van zijn moeder en onder de bescherming van zijn oom, koning *Gontram van Bourgondië,* op den troon. In 593 versloeg hij *Quintrio,* hertog van Champagne. Na den dood van *Chilperik II,* nam *Fredegonde* met haar zoon Parijs en de overige steden in bezit en versloeg *Theodebert* en *Theodorik,* de zonen van den overledene. Dezen namen echter wraak na het overlijden van *Fredegonde* en noodzaakten hem tot een verdrag, waarbij hij slechts een klein gebied overhield. In 604 deed hij *Bertoald,* den hofmeier van *Theodorik,* bij Arlon overvallen, veroverde het grootste gedeelte der landen en steden tusschen de Loire en de Seine en belegerde laatstgenoemde in Orleans, maar werd bij Estampes verslagen en tot den vrede van Compiègne gedwongen. Toen in 605 een oorlog uitbarstte tusschen *Theodebert* en *Theodorik,* verbond eerstgenoemde zich met *Chlotarius* en beiden zochten met hulp van *Witerich,* koning der West-Goten, *Theodorik* te overweldigen; doch deze wist den hebzuchtigen *Chlotarius* door afstand van grondgebied tot zijn belangen over te halen, versloeg zijn broeder en maakte zich meester van Austrasië. Na den dood van *Theodorik* deed *Chlotarius,* bijgestaan door de partij van *Arnulf* en *Pepijn,* een inval in Austrasië, dat door *Brunehilde* voor haar kleinzoon werd bestuurd. Hij riep de volkeren aan de overzijde van den Rijn te hulp, doch deze werden door *Warnar,* den hofmeier van *Chlotarius,* die een verraderlijken aanslag der koningin tegen hem ontdekt had, van haar vervreemd, zoodat de krijgsbenden tot *Chlotarius* overliepen en van de zonen van *Theodorik* alleen *Childebert* ontsnapte, terwijl *Sigbert* en *Corbus* werden omgebracht, *Merovig* in den kerker geworpen en *Brunehilde* op een wreedaardige wijze gedood. *Warnar* werd nu hofmeier van Bourgondië en *Rado* van Austrasië. Op deze wijze werd *Chlotarius* meester van geheel Frankenland. In 622 verhief hij zijn zoon *Dagobert* tot koning van Austrasië en overleed in 628. Zijn tijdgenooten roemen zijn geleerdheid, weldadigheid en vroomheid en schrijven zijn gebreken, vooral zijn hebzucht, toe aan den tijd, waarin hij leefde.

Chlotarius III, de oudste zoon van *Clovis II* en van *Bathilde.* Hij beklom in 656, na den dood zijns vaders, den Frankischen troon onder voogdijschap zijner moeder en overleed in 670 op 15-jarigen leeftijd. Zijn hofmeier was de heerschzuchtige *Ebroïn.*

Chlotarius IV, volgens sommigen *Dagobert II. Karel Martel* verhief hem in 717 tot koning met eenigen schijn van gezag, doch hij overleed reeds in 719.

Chlotilde of *Clotilde* was een dochter van koning *Chilperik* en de gemalin van *Clovis I*, dien zij bij den slag van Zülpich tot het Christendom bekeerde. Men vermeldt, dat zij haar 3 zonen tot den oorlog tegen Bourgondië heeft opgehitst, om den dood van haar ouders te wreken. Zij overleed in 544 te Tours en werd wegens haar vroomheid en weldadigheid door de geestelijkheid onder de heiligen geplaatst.

Ook haar dochter droeg dien naam en was gehuwd met *Amalrich*, koning der West-Goten, die haar tot de Ariaansche leer wilde overhalen. Haar broeder *Childebert I* snelde haar echter te hulp, waarna zij naar Frankrijk terugkeerde, doch onderweg overleed.

Chlum, een dorp bij Königgrätz in Bohemen met ongeveer 600 inwoners, aan de helling van een steilen, alleenstaanden berg gelegen, was de sleutel der Oostenrijksche stelling in den slag van den 3den Juli 1866. Hier had *Benedek* zijn reservetroepen geplaatst. Toen echter de kroonprins van Pruisen met het 2de legerkorps op de rechterflank der Oostenrijkers aanviel, wierp zich de 1ste divisie der garde onder *Von Hiller von Gärtringen* op Chlum, veroverde het dorp en verdedigde zich met zooveel beleid tegen de overmacht van *Benedek*, dat het in de handen der overwinnaars bleef. Generaal *Von Hiller* vond er den heldendood.

Chlysten, *Chlysty*, geeselaars of godsmenschen geheeten, vormen in Rusland de oudste groep der zoogenaamde „Geestelijke Christenen". Zij werd ingesteld door den boer *Danila Filipow*, in wien, naar beweerd werd, in 1645 God de Vader zich vertoond zou hebben en als wiens „zoon", de „Christus", *Iwan Suslow* ijverig propaganda maakte, waardoor hij overal vervolgd werd. Nog heden zien de Chlysten in dezen *Suslow* hun verlosser, wien zij rekenschap zullen moeten geven. In hun godsdienstige bijeenkomsten, die door profeten en profetessen geleid worden, voeren zij onder geeseling en het zingen van heilige liederen dansen uit.

Chmel, *Joseph*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, den 18den Maart 1798 te Olmütz geboren, trad op 18-jarigen leeftijd in het koorheerenstift St. Florian en werd er in 1826 bibliothecaris. Op kosten van het stift ging hij van 1830 tot 1833 naar Weenen, waar hij in de keizerlijke bibliotheek en in het huis- en staatsarchief de bouwstoffen verzamelde voor zijn „Geschichte Kaiser Friedrichs IV" (1840—1843) en in het algemeen voor de geschiedenis van Oostenrijk in de Middeleeuwen. In 1834 werd hij er tweede archivaris en in 1846 onderdirecteur van het geheime staatsarchief met den titel van regeeringsraad. Hij overleed den 28sten November 1858 te Weenen. Hij heeft o.a. uitgegeven: „Die Handschriften der K. K. Hofbibliothek zu Wien im Interesse der Geschichte excerpirt" (1840—1841, 2 dln.), „Materialien zur österreichischen Geschichte" (1830—1840, 5 dln.), „Regesta chronologico-diplomatica Ruperti, regis Romanorum (Frankfort 1834); „Regesta chronologico-diplomatica Frederici III, Romanorum imperatoris" (1838—1840, 12 dln.), „Der österreichische Geschichtsforscher" (1838—1842, 3 dln.), „Urkunden, Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Maximilians I" (1845) en „Aktenstücke und Briefe des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilians I" (als dl. 1—3 der „Monumenta Habsburgica", Weenen 1854—1858).

Chmielnicki, *Bogdan Sinowi Michaïlowitsj*, een kozakken-hetman uit den aanvang der 17de eeuw, diende in het Poolsche leger en verwierf het vertrouwen van koning *Wladislaw IV*. Een opstand, omdat aan de kozakken geen zitting werd vergund in den Rijksdag, mislukte, en nu kwamen op *Chmielnicki*'s aanhitsing ook de Tataren in beweging. Thans was hij voorspoedig. In een tractaat met Polen van den 17den Augustus 1649 werden zijn kozakken onafhankelijk verklaard, terwijl zij vrijheid verkregen tot het belijden van den Griekschen godsdienst en de metropolitaan van Kiew zitting nam in den Poolschen Senaat, volgende in rang op den primaat van Polen. *Chmielnicki* werd nu in zijn waardigheid bevestigd door den Poolschen koning *Johan Casimir*, den opvolger van den inmiddels overleden *Wladislaw IV*. *Chmielnicki*, verraad van Poolsche zijde vreezende, trok met 30 000 Kozakken en Tataren naar Moldavië. *Johan Casimir* deed een leger van 50 000 man tegen hen oprukken, en in den slag bij Berestecz-ko gelukte het den Poolschen veldheer wel is waar de Tataren van de kozakken te scheiden en deze laatsten te verslaan, doch *Chmielnicki* behaalde daarna gedurig nieuwe overwinningen, zoodat de koning gedwongen was, de voormalige overeenkomst te handhaven. De hetman deed nu zijn krijgsmakkers koloniën stichten in de omstreken van Poeltawa en beijverde zich, om hun het rustig bezit der verworven voorrechten te verschaffen. Een herhaalde opstand der boeren in de Oekraine gaf den koning van Polen aanleiding, de onderwerping der kozakken nogmaals te beproeven; doch hij leed zulke aanzienlijke verliezen, dat hij het leven en de vrijheid met goud moest koopen. *Chmielnicki* verwoestte daarna Lithauen, waarbij 200 000 Joden vermoord werden, doch de koning slaagde er in, door schitterende beloften, den khan der Tataren afvallig te maken van de kozakken. Hierop bracht de hetman een verbond tot stand met czaar *Alexis Michaïlowitsj*. Het gevolg van dat verbond was voor Polen het verlies van Lithauen en de Oekraine. Hoewel de hetman zich buigen moest onder een vreemd juk, was hij te oprecht, om een verbond tegen Rusland te sluiten, waartoe hij werd aangezocht door den sultan, en deze was over de weigering van *Chmielnicki* zoo verstoord, dat hij hem vergif deed toedienen, waardoor hij den 25sten Augustus 1657 stierf. *Chmielnicki* was een schrander veldheer, met zelfopofferende vaderlandsliefde bezield, zoodat zijn gedachtenis ook nu nog bij de kozakken in eere wordt gehouden. In 1888 is zijn ruiterstandbeeld te Kiew opgericht.

Hij werd in 1660 opgevolgd door zijn zoon *George*, die het verbond met Rusland verbrak, zich bij Polen aansloot, tegen de Turken streed en door dezen werd gevangen genomen, doch later wederom hetman der kozakken en vorst van de Oekraine werd. In 1662 werd hij door de Russen bij Kaniew verslagen, maar hield toch den strijd vol en sneuvelde kort daarna.

Chmielowski, *Piotr,* een Poolsch beoefenaar van de geschiedenis der letterkunde en criticus, den 19den Februari 1848 in het Russisch gouvernement Podolië geboren, studeerde te Warschau en te Leipzig, waar hij promoveerde. Daarop vestigde hij zich te Warschau, waar hij van 1881 tot 1897 de maandrevue „Atheneum" redigeerde. *Chmielowski* is een der beste en onpartijdigste critici, die zich vooral beweegt op het gebied der nieuwere Poolsche literatuur. Hij schreef: „Der Ursprung der Phantasie" (Warschau 1873), „Die Frauengestalten des Mickiewicz, Slowacki und Krasinski" (1873, 4de druk Krakau 1894), „Die polnischen Schriftstellerinnen des 19 Jahrhunderts" (Warschau 1885), „Adam Mickiewicz" (2 dln., Krakau 1886, voornaamste werk over dien dichter), „Studien und Skizzen aus der Geschichte der polnischen Litteratur" (2 dln., Krakau 1886), „Unsere Romanschriftsteller" (Krakau 1887), „J. J. Kraszewski" (Krakau 1888, eerste volledig overzicht), „Skizze der neuesten polnischen Litteratur 1864—1894" (3de druk Krakau 1895), „Die polnischen Dichter der Gegenwart" (St. Petersburg 1895), „Polnische Litteratur in Abkürzungen und Auszügen der hauptsächlichsten Werke" (3 dln., Warschau 1898—1899), „Geschichte der polnischen Litteratur" (Warschau 1899). Hij gaf een vertaling van *Goethe's* „Wilhelm Meister" (Warschau 1893) en met *E. Grabowski* een „Algemeine Litteraturgeschichte" (Warschau 1894) uit.

Chnodomar, koning van een gedeelte der Alemannen, maakte zich in de 4de eeuw onzer jaartelling zoo gevreesd bij de Romeinen, dat keizer *Constantinus II* hem een uitgestrekt gebied, van de Alpen tot aan Mainz, afstond. In 352 deed hij strooptochten in Gallië en streed weldra tegen keizer *Julianus.* Nabij Straatsburg behaalden de Romeinen een overwinning (357) en namen *Chnodomar* gevangen, die niet lang daarna te Rome in de castra peregrina overleed.

Chnum of *Chnoebis* is de naam eener Egyptische godheid, die in verschillende steden heiligdommen bezat. De voornaamste plaats, waar hij vereerd werd, als „heer van het land der watervallen" en beschermer der Nijlbronnen, was het eiland Elephantine. Hij werd als bok voorgesteld met baard en lange horens, maar ook als mensch met bokkenkop, voorzien van ronde ramhorens, evenals de god *Ammon.* Bovendien had hij een merkwaardige hooge hoofdversiering. De gemalin van *Chnum* was de godin *Satis.* De Grieken identificeerden hem met den god *Ammon.*

Choanen, *choanae narium,* is de naam voor de beide achterste, door het ploegschaarbeen van elkander gescheiden openingen der neusgaten, waardoor de neusholte met de mondholte in open verbinding staat. Door de choanen kan het neusslijm ongehinderd naar de mondholte afloopen en door schrapen der keel naar buiten verwijderd worden, terwijl door slikken de toegang tot de choanen afgesloten wordt, doordat zich de huig tegen den achtersten mondwand aanlegt, en zoodoende het eten verhinderd wordt in de neusholte door te dringen. Hevige neusbloedingen worden gestild door de beide choanen, evenals de neusgaten, door proppen watten af te sluiten (tamponade der neusholte).

Chocolade is een mengsel van cacao (zie aldaar) en suiker, meestal in verhouding van 1½ deel suiker op 1 deel cacao. Goedkoopere soorten worden ook met meel vermengd, met poeder van gerooste eikels, kastanjes, aardnoten, cichorei, scheepsbeschuit enz., ook met gemalen cacaoschillen (zie aldaar) en andere houtachtige stoffen, zelfs met gips.

Bereiding. Tot het einde der 18de eeuw geschiedde de bereiding uitsluitend door handenarbeid, en eerst *Brisson* voerde in 1732 een tafel in, waarop het tot poeder stampen der boonen minder lastig plaats had. Later werden cacaomolens ingevoerd, volgens sommigen het eerst door *Doret* te Parijs in 1778, volgens anderen reeds veel vroeger door den Genuees *Boxelly.* Tegenwoordig worden uitsluitend machinerieën gebruikt om de boonen de verschillende bewerkingen te doen ondergaan. Deze bestaan achtereenvolgens in: 1. het sorteeren en reinigen der ruwe boonen; 2. het roosten of branden der gezuiverde boonen; 3. het breken en pellen der gebrande boonen; 4. het mengen der verschillende soorten van boonen; 5. het malen der gebrande en gebroken boonen, meestal tegelijkertijd met de vermenging van verschillende toevoegsels, namelijk suiker en dikwijls specerijen of medicamenten; 6. het van lucht bevrijden, vormen en afkoelen der chocolade; 7. de verpakking.

Het reinigen geschiedt door de boonen machinaal in roering te brengen op een zeef, terwijl een luchtstroom het stof uit de massa blaast; daarna worden zij gesorteerd naar de grootte in drie groepen, door middel van een tweede hellende zeef, waarna zij nogmaals met de hand gelezen worden, om alle wormstekige en gehavende exemplaren te verwijderen.

Het branden of roosten der boonen (van dezelfde grootte en soort) geschiedt door ze in beweeglijke en om hun as draaibare trommels aan een temperatuur van 130° à 140° C. bloot te stellen; warmtegraad en duur der roosting hangen af van de soort en de hoeveelheid der boonen. Thans is het product gereed om tot kleine stukjes gebroken te worden; door een sterke luchtstroom wordt het verkregen product van de zaadschillen bevrijd. De hierbij verkregen cacaoschillen vormen het eenige afvalproduct der chocolade-industrie, en daar zij ongeveer 12 % van het gewicht van het zaad uitmaken, heeft men vele pogingen aangewend om voor de cacaoschillen (zie aldaar) een geschikte toepassing te vinden. De gebroken massa wordt nu in cylinderwalsmachines fijn gemalen en wel verkrijgt men in de moderne machines een dergelijken graad van fijnheid, dat de massa bij een temperatuur boven het smeltpunt van het cacaovet, n.l. bij 35°—40° C., vloeibaar wordt, hetgeen van belang is om bij het nu volgende mengproces een innige menging met de suikers, specerijen enz. te verkrijgen. Dit geschiedt in de z.g. *melangeurs,* waarin de gesmolten cacao en de suiker met behulp van maalsteenen, of walsen door elkaar gewerkt wordt. Eerst tegen het einde van het proces voegt men de specerijen of aetherische oliën toe.

Het aldus verkregen mengsel wordt in ver-

warmde kasten bij 60° C. bewaard tot het verder verwerkt wordt.

Hierbij wordt de massa in een verwarmde melangeur nogmaals gekneed en vervolgens in groote klompen op tafels van hard hout, marmer of ijzer gebracht om af te koelen tot 26° à 32° C. Doormiddel eener persmachine wordt zij van de luchtblazen, die zich, vooral bij het walsen, gevormd hebben, bevrijd, daarna door een geleidingswals in platen van vooraf bepaalde dikte vervormd en deze door verplaatsbare messen in gelijke deelen verdeeld, welke beantwoorden aan het gewicht der gewenschte chocoladetabletten of blokken. Deze worden met de hand in blikken vormen gedrukt, welke de massa precies moet vullen. Luxe-chocolade komt ook wel in eenvoudige vormen in den handel, verkregen door blikjes, welke meestal vijf- of tiendeelig zijn, zóó, dat men een samenhangend, van inkervingen voorzien tablet verkrijgt; meer algemeen zijn echter de dubbelvormen, waarbij twee of meer deelen een rondom gesloten geheel vormen, waarvan de binnenwand gemodelleerd is naar het voorwerp, dat men van chocolade wil fabriceeren, als sigaren, eieren, visschen en andere dieren, vruchten, naamletters enz. Bij chocolade met crême- of andere kernen wordt eerst de kern in een vorm gegoten en deze met weeke chocolade in den definitieven vorm gedrukt. Bij de „pralines" wordt de kern in een tamelijk vloeibare chocolademassa gedompeld; bevatten de pralines likeur, dan wordt deze laatste in halfbolvormige holten, bekleed met gipspoeder en van ongeveer knikkergrootte gegoten, waarin de likeur, door kristallisatie, met een laagje suiker bekleed wordt; het aangehechte gips wordt er afgeblazen en de bolletjes vervolgens in een vloeibare chocolademassa gedompeld, waarna veelal op de buitenzijde versieringen worden aangebracht.

Voor de geschiedenis zie het artikel *Cacaopoeder*.

Hoewel de chocolade-industrie zich gedurende de laatste dertig jaren in Nederland zeer sterk ontwikkeld heeft, ondervindt zij toch de scherpe concurrentie van het buitenland, vooral van Frankrijk en Zwitserland, te meer daar zij, evenals cacao, vrij hier te lande mag worden ingevoerd, de uitvoer daarentegen belemmerd wordt door de hooge invoerrechten, in andere landen van dit product geheven. In 1910 werden in Nederland ingevoerd als met suiker bereide chocolade (invoerrecht 25 gld. per 100 kg.) 198 402 kg., daarentegen 956 395 kg. uitgevoerd, meest bestemd voor België, Groot-Brittannië, Nederlandsch-Indië en Turkije. Om de beteekenis van deze cijfers na te gaan, vergelijke men ook de cijfers voor den in- en uitvoer der cacao (zie *Cacaopoeder*).

Literatuur: Saldau, Die Schokoladefabrikation nach dem neuesten Stande der Technik geschildert (2de druk Weenen 1907); *Luhmann,* Kakao und Schokolade (Hannover 1909); *Zipperer,* Die Schokoladefabrikation, neubearbeitet von *H. Schaeffer* (3de druk Berlijn 1913).

Choctaw of *Chactaw* is de naam van een vroeger talrijken Indianenstam in Noord-Amerika, die aan den middelloop van de Mississippi en aan de Yazoorivier woonde en in 1839 grootendeels met de Chickasaw verhuisde naar een gedeelte van het Indianengebied, hetwelk ten noorden grenst aan de Canadian- en Arkansasrivier, ten oosten aan den staat Arkansas, ten zuiden aan de Redrivier en ten westen aan den meridiaan van 100° W.L. van Parijs. De Choctaws houden zich hoofdzakelijk bezig met landbouw en veeteelt, bewonen goedgebouwde huizen, bezitten houtzaagmolens en hebben een geschreven grondwet, volgens welke een algemeene raad (general council) van 40 leden in de wetgeving voorziet, terwijl de uitvoerende macht aan 4 gekozen hoofden is toevertrouwd. Men heeft er voorts rechtbanken van gezworenen en een Hof van Appèl. De geheele mannelijke bevolking is dienstplichtig en staat onder het bevel van een generaal. Hun taal is een van de 3 hoofdtalen der Indianen en werd door de Fransche kolonisten in Louisiana gebruikt in het verkeer met de verschillende Indianenstammen, daar deze haar verstonden. Voor hun godsdienstige behoeften zorgen zendelingen van het Amerikaansch zendelingengenootschap; het Nieuwe Testament en eenige andere boeken zijn in hun taal overgebracht. Voor de afgestane gronden hebben zij van de Vereenigde Staten niet alleen andere gewesten ontvangen, maar ook een aanzienlijke som gelds, terwijl hun daarvoor een jaarlijksche bijdrage toevloeit, van welke een bepaald gedeelte ter bekostiging van het onderwijs dient.

Chodawendikjar, een Turksch vilajet in Klein-Azië, omvat ongeveer het oude Mysië, Phrygië en het Z.W. gedeelte van Bithynië. Het heeft een oppervlakte van 65 800 v. km. en telt 1 626 000 inwoners. Het is verdeeld in 5 sandsjaks: Broessa, Karasi, Ertoghroel, Kioetahia en Afioen-Karahissar. De hoofdplaats is Broessa (zie aldaar).

Chodkjewicz, *Jan Carol,* een Poolsch veldheer, in 1560 geboren, vocht in het Spaansche leger tegen ons land. In 1602 behaalde hij met een Poolsch leger bij Dorpat en Weiszenstein een overwinning op de Zweden, werd daarna groot-hetman van Lithauen en bracht in 1605 bij Kirchholm aan koning *Karel IX* van Zweden de nederlaag toe. Deze zegepraal maakte zijn naam beroemd door geheel Europa. In 1611 sloot hij een wapenstilstand met de Zweden, en *Sigismund III* riep hem op, om den strijd tegen den valschen *Demetrius* voort te zetten. De ellendige toestand van het leger noodzaakte hem inmiddels Moskou te verlaten en in Rusland om te zwerven, totdat een verdrag hem den vrijen terugtocht naar Polen vergunde (1618). In 1620 voerde hij het opperbevel in den veldtocht tegen de Turken, behaalde onderscheiden overwinningen, maar hij overleed reeds in 1621.

Chodowiecki, *Daniël Nicolaas,* een Duitsch schilder en graveur, den 16den October 1726 te Danzig geboren, oefende zich in zijn vrijen tijd in het teekenen en graveeren en werd in 1797 benoemd tot directeur der Academie van Beeldende Kunsten te Berlijn, waar hij den 7den Februari 1801 overleed. Hij heeft veel prenten gemaakt, die vooral voor verluchting van boeken gediend hebben.

Chodsjent is een stad in het district Samarkand van het Russisch-Centraal Aziatisch gouvernement Turkestan, aan de Syr-Darja, 150 km. ten Z. van Tasjkent gelegen. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 40 520. De stad heeft 202 moskeeën, 40 scholen, 5 karavansera's, groote zijde- en katoenspinnerijen, ververijen, katoen-, ooft- en wijnbouw. De bevolking bestaat uit Tadsjik, Oesbeken en Russen. Den 5den Juni 1866 werd de stad door de Russen veroverd.

Chodzko, *Leonard Jacob,* een Poolsch geschiedschrijver, den 6den November 1800 te Oborek in het landschap Wilna geboren, vergezelde in 1819 prins *Michaël Oginsky* op een reis door Rusland, Duitschland, Engeland en Frankrijk, vestigde zich daarna te Parijs en schreef er „Observations sur la Pologne et les Polonais" (1827), waarop de gedenkschriften van *Oginsky* volgden. Gedurende de Juli-omwenteling streed hij aan de zijde der liberalen en werd door *Lafayette* tot adjudant benoemd. Na het uitbarsten der Poolsche revolutie werd hij door het Nationaal Bewind belast met het behartigen der belangen van Polen bij de Fransche Regeering. Hij schreef o.a.: „Une esquisse chronologique de l'histoire de la littérature polonaise" (1829), „Histoire des légions polonaises en Italie sous le commandement du général Dombrowski" (1829—1832, 2 dln.), „Les Polonais en Italie etc." (1830), „Pologne pittoresque, scènes historiques etc." (1835—1838, 2 dln.), „Histoire de la Lithuanie" (1831) en „Histoire de Pologne" (1857). Hij overleed den 12den Maart 1871 te Poitiers.

Chodzko, *Alexander,* een Poolsch schrijver, tevens beoefenaar der Oostersche letterkunde, werd geboren den 11den Juli 1804 te Krzywicze in Lithauen, was van 1829 tot 1841 Russisch consul-generaal in Perzië en vestigde zich vervolgens te Parijs, waar hij in 1857 tot hoogleeraar in de Slavische taal en letterkunde aan het Collège de France benoemd werd. Tot 1884 bleef hij hoogleeraar te Parijs en overleed den 20sten December 1891 te Juvisy. Van zijn geschriften noemen wij: „Le Ghilan ou les marais Caspiens" (1850), „Grammaire persane" (1852), „Études philosophiques sur la langue courde" (1857), „Légendes slaves du moyen âge" (1859), „Grammaire paleo slave" (1869), „Etudes bulgares" (1875) en „Théâtre persan" (1878).

Chodzko, Ignacy, een Poolsch dichter, neef van den vorige, werd geboren den 15den Januari 1795 in de nabijheid van Wilna en overleed den 1sten Augustus 1861. Hij schreef een aantal boeiende en humoristische verhalen, die verzameld zijn onder de titels: „Obrazy Litewskie" (1840—1862, 13 dln.) en „Podania Litewski" (1852—1858, 4 seriën).

Choerilus, *de Athener,* een der oudste treurspeldichters, trad reeds in het jaar 520 v. Chr. op. Hij schijnt grootendeels satirieke spelen vervaardigd te hebben en was een voorlooper van *Aeschylus.*

Choerilus, *de Hekeldichter,* afkomstig uit Samos, kwam in de 94ste olympiade in betrekking met den Spartaanschen veldheer *Lysander.* Niet lang daarna vinden wij hem aan het Hof van *Archelaus,* koning van Macedonië; hij overleed aldaar in het 4de jaar der 94ste olympiade. Van zijn gedichten zijn slechts een dozijn kleine fragmenten in aanhalingen bewaard gebleven.

Choerilus, een episch dichter, uit Jasus in Carië, vergezelde *Alexander den Groote* op zijn tocht naar Perzië en bezong in een heldendicht de daden van dezen vorst. Men verhaalt van hem, dat de koning met hem overeen was gekomen, dat hij voor elk goed vers een goudstuk en voor ieder slecht vers een oorveeg ontvangen zou, en dat de dichter aan de overdaad van belooning voor laatstgemelde soort bezweken is.

Choës was de tweede dag van het feest der Anthesteriën (een driedaagsch feest te Athene ter eere van *Dionysos)* en aan vroolijk genot gewijd. Men geloofde, dat omstreekes dien tijd de dochter van *Demetr* uit de onderwereld in het rijk des lichts terugkeerde, om zich met haar moeder en *Dionysus* te vereenigen. Deze gedachten werden in een zeer heilige plechtigheid uitgedrukt, die vanwege den Staat door de *Basilissa,* de vrouw van den *archon basileus* en veertien edele vrouwen, de zoogenaamde *gerarai,* d. i. eerwaardigen, gehouden werd in het heiligdom te Limnae, dat alleen op dezen dag geopend was. De *Basilissa* betrad alleen het binnenste van den tempel.

Choesistan, ook wel *Arabistan* en in de Oudheid *Susiana* geheeten, is een provincie van het Perzische rijk, aan de Perzische Golf gelegen, die in het W. aan Mesopotamië grenst. De zuidhelft der provincie is laag en vlak, een alluviaal gebied, ten deele moerassig, ten deele woestijn en alleen vruchtbaar, waar de bodem kunstmatig bevloeid wordt; de noordhelft is een bergland, bedekt met evenwijdig loopende, Z.O. —N.W. gerichte ketenen met toppen tot 5000 m. hoogte. De voornaamste rivieren zijn de Kercha en Karoen, zijrivieren van de Sjat el Arab, en de Dsjerrahi. Het klimaat vertoont een vastelandkarakter met heete zomers en strenge winters en geringen regenval; de meeste regen valt in de maanden December tot April. De bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Perzen en Arabieren; daarnaast wonen er Bachtijaren en Loeren. Waar de bodem voldoende water ontvangt, levert hij twee oogsten. De voornaamste landbouwgewassen zijn: graan, ooft, papaver, indigo en tabak. Als belangrijkste plaatsen vallen te noemen: Schoester, Bebehan en Dizfoel, in welks nabijheid de ruïnes van de vroegere residentie Suza zijn gelegen. Oppervlakte en aantal inwoners der provincie zijn zelfs niet bij benadering bekend.

Choetbe. *Zie Chatib.*

Choi, een stad in de Perzische provincie Aserbeidsjan, aan de Kotoer en aan den karavaanweg van Tebriz naar Erzeroem gelegen, is een der fraaiste steden van Perzië. Zij heeft breede, regelmatige, van kanalen doorsneden en met boomen beplante straten, een Armenische voorstad met twee kerken, een groote karavansera en 20 000 tot 30 000 inwoners. Haar omstreken behooren tot de dichtst bevolkte oorden van Perzië, en er wordt veel rijst, ooft, graan en katoen verbouwd.

Chois. is bij plantennamen de afkorting voor

Jacques Denys Choisy, die den 5den April 1799 te Jussy bij Genève geboren werd en aldaar den 26sten November 1859 overleed als hoogleeraar in de plantkunde.

Choiseul is een van de grootere Engelsche Salomonseilanden (zie aldaar) in den Grooten Oceaan, ten N. van het eiland Bougainville en daarvan door de Bougainvillestraat gescheiden.

Choiseul-Amboise, *Etienne François* hertog *van,* markies *van Stainville,* een zeer invloedrijk Fransch staatsman, werd geboren den 28sten Juni 1719, trad in militairen dienst en onderscheidde zich in den Oostenrijkschen Successieoorlog bij de belegering van Praag (1741). Naar Parijs teruggekeerd, werd hij onder bescherming van madame *de Pompadour* in 1748 bevorderd tot luitenant-generaal en in 1758 met den titel van hertog begiftigd, dien trouwens zijn voorvaderen reeds hadden gedragen. Ter wille van het verbond met Oostenrijk tegen Pruisen, zond madame *de Pompadour* hem in 1756 eerst naar Rome, vervolgens naar Weenen en deed hem daarna in October 1758 benoemen tot minister van Buitenlandsche Zaken. Hoewel de oorlog, met Oostenrijk tegen Pruisen ondernomen, voor Frankrijk niet voorspoedig afliep, sloot hij een nieuw verbond met Oostenrijk en was rusteloos werkzaam, om het leger te verbeteren. Al zijn pogingen leden schipbreuk, wegens de onbruikbaarheid der aanvoerders; de Fransche vloten werden overal verslagen, de koloniën kwijnden weg en de handel ging te gronde. Een landing in Engeland zou al deze verliezen vergoeden, maar zij mislukte door de lafhartigheid en onhandigheid van admiraal *Conflans.* Geldgebrek verbood belangrijke toerustingen, en de oorlog werd 2 jaren slepende gehouden, waarna *Choiseul* de portefeuille van Oorlog aanvaardde. Het familietractaat der *Bourbons,* door *Choiseul* tot stand gebracht en bepalende, dat Frankrijk, Spanje, Sicilië en Parma elkander steeds zouden bijstaan, is als een meesterstuk van staatkunde aangemerkt, maar bracht aan de verbondenen weinig voordeel. Na vele nuttelooze opofferingen onderhandelde hij over den vrede van Hubertsburg (1763), bracht dien tot stand en verwierf daardoor de gunst des volks. Die gunst werd nog grooter, toen hij *Lodewijk XV* overhaalde, om de Orde der Jezuïeten in Frankrijk op te heffen. Hij verschafte zich daardoor aanzien in het Parlement, dat van de Jezuïeten zeer afkeerig was, en bij madame *de Pompadour,* die wel wist, dat de Orde haar haatte. Algemeen werd hij nu geprezen, doch men belasterde hem bij den zwakken koning zoodanig, dat zijn toestand bij het overlijden van madame *de Pompadour* verre van gunstig mocht heeten (1765). Op zelfbehoud bedacht, vatte hij nu het grootsche voornemen op, Frankrijk geheel en al te onttrekken aan het gezag van den Heiligen Stoel en een onafhankelijke Gallicaansche Kerk te stichten. Daarom deed hij, in weerwil van de verzoeken en bedreigingen van *Clemens XIII,* in 1768 Avignon en Venaissin door Fransche troepen bezetten. De volgende paus, *Clemens XIV,* wist echter de gunst des konings te winnen en verijdelde alzoo het plan van den minister. *Choiseul* kende echter het karakter van zijn volk: hij vleide het met schitterende vooruitzichten; doch men moet erkennen, dat hij zich tevens beijverde, om de vloot uit te breiden, den handel op te beuren en de koloniale belangen te bevorderen. De kolonisatie in Guyana mislukte, maar de welvaart van St. Domingo, Martinique en Guadeloupe nam aanmerkelijk toe. De Oost-Indische koopvaart kreeg een nieuw leven, en in alle havens des rijks werden schepen uitgerust. Om den roem der Fransche wapenen te doen herleven, stichtte *Choiseul* militaire scholen en verbeterde hij den toestand van het leger door afschaffing van de voor geld verkrijgbare officierspatenten en de ondoelmatige exercitie. Voorts verbeterde hij de wapens der artillerie en genie. In zijn buitenlandsche staatkunde ondersteunde hij Polen en wikkelde Rusland, dat naar zijn gevoelen door te groote macht gevaarlijk werd voor het evenwicht van Europa, in een oorlog met de Porte. Hij zond Fransche officieren naar Oost-Indië, om er de inlandsche vorsten tegen Engeland op te zetten. Hij wist de algemeene politiek zoo te leiden, dat de keizerin van Rusland hem „Le cocher de l'Europe" noemde. De onverwachte dood van den kroonprins en diens gemalin en van den schoonvader des konings, *Stanislaus Lescinzky,* die tot de voorstanders der Jezuïeten behoorden, bracht de vijanden van *Choiseul* op het denkbeeld, uit te strooien, dat hij hen door vergif van het leven had beroofd. De gunst des konings verloor hij echter eerst door den invloed van de opvolgster van madame *de Pompadour,* madame *Dubarry.* Nu vormde de hertog het plan, de toegenegenheid des konings te herwinnen door een schitterend succes ter zee, waardoor blijken moest, wat hij voor de vloot had gedaan. Daarom zocht hij heimelijk den koning van Spanje over te halen tot een oorlog tegen Engeland. Zijn vijanden ontdekten echter zijn toeleg en beschuldigden hem bij *Lodewijk XV* van verraad. Deze ontsloeg den 10den December 1770 den minister en deed hem in hechtenis nemen. Hierop werd het Parlement ontbonden, doch de onbekwaamheid der opvolgers van *Choiseul* plaatste zijn verdiensten in zulk een glansrijk licht, dat de koning hem veroorloofde, zich naar zijn buitenverblijf Chanteloup aan de Loire te begeven. Hier omringde hij zich met een vorstelijke hofhouding en ontving er de hulde van Frankrijk, welke hem te overvloediger gebracht werd, naarmate de roem des lands dieper zonk. De partij van madame *Dubarry* wist echter zijn terugroeping te verhinderen. *Lodewijk XVI* vergunde den hertog zich te Parijs te vestigen en ten Hove te verschijnen, waar men hem met onderscheiding bejegende. Ook had hij grooten invloed op den koning en de koningin tot aan zijn dood (7 Mei 1785). Zijn gemalin offerde haar vermogen op, om zijn schulden te betalen.

Choiseul-Gouffier, *Marie Gabriël Auguste Laurent* graaf *van,* een oudheidkundige en pair van Frankrijk, geboren den 27sten September 1752, bezocht Griekenland in 1776 en deelde de uitkomsten zijner nasporingen mede in zijn „Voyage pittoresque de la Grèce" (1778). Door dit boek werd hij lid van het Instituut. Toen hij op het punt stond, die reis te herhalen,

werd hij tot Fransch gezant te Konstantinopel benoemd en alzoo in de gelegenheid gesteld, zijn belangrijke studie met kracht voort te zetten. De betrekking van gezant te Londen, hem in 1791 aangeboden, wees hij van de hand, en bleef ook na den val der *Bourbons* deze als de wettige koningen van Frankrijk beschouwen, zoodat hij zijn diplomatieke nota's aan de broeders van *Lodewijk XVI* zond, die zich in Duitschland bevonden. Zijn depêches werden echter onderschept door het Republikeinsche leger aan den Rijn, zoodat er bevel werd gegeven, hem in hechtenis te nemen. *Choiseul* nam nu de vlucht naar Rusland en werd door *Catharina II* welwillend ontvangen. *Paul I* benoemde hem vervolgens tot staatsraad, tot directeur der Academie van Schoone Kunsten en tot keizerlijk bibilothecaris. Hij verloor echter eenigen tijd de gunst van den czaar door zijn vertrouwelijken omgang met den Oostenrijkschen gezant *Cobentzl*. Toen *Alexander I* den troon beklommen had, keerde *Choiseul* naar Frankrijk terug, wijdde zich aan de beoefening der wetenschap en leverde het vervolg op zijn „Voyage pittoresque". Na de Restauratie werd hij pair van Frankrijk en lid der Academie. Hij overleed den 20sten Juni 1817 te Aken. Van zijn „Voyage pittoresque" verscheen een nieuwe uitgave in 1841. Zijn belangrijke verzameling oudheden werd door *Lodewijk XVIII* aangekocht voor het Louvre.

Choisy, *François Auguste,* een Fransch ingenieur en archaeoloog, werd in 1841 te Vitry-le-Français geboren. Hij was werkzaam als hoofdingenieur en hoogleeraar aan de Ecole des ponts et chaussées, en schreef: „L'art de bâtir chez les Romains" (1873), „L'Asie mineure et les Turcs en 1875" (1877), „Le Sahara, souvenirs d'une mission à Goléah" (1881), „L'art de bâtir chez les Byzantins" (1883) en „Etudes épigraphiques sur l'architecture grecque" (1884).

Choisy-le-Roi is een stad in het kanton Ivry, arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine, ten Z. van Parijs gelegen, aan den spoorweg Parijs—Orleans. Zij telt (1911) 15 908 inwoners, heeft een bronzen gedenkteeken voor *Rouget de Lisle*, die hier in 1836 overleed. Er zijn fabrieken van porselein, leer, zeep en chemikaliën, wijn en kolenhandel. Van Parijs uit worden er vele uitstapjes heen ondernomen; ook is het daarmee door een tramweg verbonden. In den oorlog van 1870 werden in deze richting veel uitvallen gedaan.

Chol is de naam van een Mayavolk, dat een afzonderlijk dialect spreekt, verwant aan dat van de Tzental en de Tzotzil. Tegenwoordig zijn zij ongeveer beperkt tot 5 dorpen in het departementos Palenque van den Mexicaanschen staat Chiapas. In hun gebied liggen de grootsche ruines van Palenque. Waarschijnlijk bevolkten zij vroeger de bergstreken van Chiapas en de bosschen van de Alta Vera Paz tot de lagune van Izabal (Golfo dulce) en tot de baai van Honduras.

Cholaemie is in de geneeskunde een soort van zware geelzucht.

Cholera. de naam van een epidemie, is een woord, dat door de meesten afgeleid wordt van χολή (gal) en ῥεῖν (vloeien), door anderen, wellicht eigenaardiger, van κολέρα of dakgoot, waarlangs het regenwater wegvloeit, zoodat hierdoor op de aanhoudende, waterachtige ontlasting der lijders gewezen wordt. Eigenlijk duidt men er twee ziekten door aan, namelijk *cholera nostras,* ook wel Europeesche of inheemsche cholera en *cholerine* geheeten, die zich in een minder gevaarlijken vorm vertoont en vanouds in ons werelddeel bekend is, en *cholera asiatica,* de echte, gevaarlijke cholera, uit Voor-Indië herwaarts gebracht.

De geschiedenis der Aziatische cholera vóór 1871, toen zij zich als een algemeene epidemie verspreidde, ligt nagenoeg in het duister. Hoewel men in het Sanskrit daaromtrent mededeelingen aantreft, bijvoorbeeld in de Soesroeta, waar zij den naam draagt van *mahamari* (groote dood), kan men er weinig op vertrouwen, daar de beide vermelde vormen der ziekte dikwijls met elkander verward worden. Eerst uit de voorlaatste eeuw vinden wij aangaande de cholera een en ander vermeld, dat wij als waar kunnen aannemen. Het is bijvoorbeeld zeker, dat zij in 1768 tot 1771 te Pondichery en omstreken gewoed en er 16 000 menschen weggerukt heeft. In 1783 heerschte zij aan den bovenloop van den Ganges en eischte er binnen 8 dagen 20 000 slachtoffers. In Achter-Indië was zij tot aan 1829 onbekend. Haar eigenlijke geschiedenis neemt echter een aanvang in 1817, toen zij zich in geheel Voor-Indië vertoonde, om zich allengs over alle bewoonde gewesten der aarde uit te strekken. In 1818 bezocht zij Ceylon, in 1819 werd zij door een Engelsch fregat van daar naar Mauritius en Isle de France, voorts naar de oostkust van Afrika gebracht. Toen zij in 1819 in Achter-Indië was opgetreden, verbreidde zij zich verder naar China, waar zij in 1821 en 1822 een zeer boosaardig karakter aan den dag legde. In Australië kwam zij eerst in 1832, evenwel zonder zich aldaar sterk te verspreiden.

Belangrijker echter is voor ons haar verbreiding naar het Westen. In 1821 kwam zij uit Bombay naar de Oostkust van Arabië, vandaar langs de Perzische Golf naar den benedenloop van den Eufraat en drong in Perzië door tot aan de muren van Isfahan. Tevens verbreidde zij zich langs den Tigris door Mesopotamië naar Bagdad en langs den Eufraat tot aan de Syrische grenzen, verdween bij het naderen van den winter, doch verhief zich weder in die streken in het volgende jaar, verspreidde zich over Koerdistan en Syrië (Aleppo), kwam in den winter van 1823 wederom tot stilstand en teisterde in genoemd jaar Syrië, Palestina en Perzië, betrad aan de kust der Kaspische Zee het Russisch grondgebied en bereikte den 22sten September te Astrakan den bodem van Europa. Een gestrenge koude kluisterde echter haar macht, en eerst na verloop van 4 jaar keerde zij aldaar terug. Inmiddels had zij zich in 7 jaar over een gebied van 90 lengte- en 70 breedtegraden verspreid. Nadat in 1826 de cholera in Bengalen had gewoed, werd zij in het daarop volgende jaar door karavanen van Lahore naar Toeran gebracht, verspreidde zich in 1828 onder de Kirgiezen en overschreed in 1829 te Orenburg bij het Oeralgebergte weder de grenzen van Euro-

pa. Langs een tweeden weg ging zij in 1829 naar Perzië, rukte in 1830 langs het oude spoor voorwaarts naar Astrakan en had tegen het einde des jaars een aanzienlijk grondgebied aan de Kaspische Zee, bij het Oeralgebergte, aan de Wolga, den Don en de Dnjepr veroverd, terwijl zij noordwaarts tot Nowgorod, noordwestwaarts tot Kiew en westwaarts tot in Podolië en Volhynië doordrong. Ofschoon door den gestrengen winter van 1830 en 1831 beteugeld, brak zij in de eerste maanden van laatstgemeld jaar in de westelijke gouvernementen van Rusland met nieuwe hevigheid uit, werd door de troepen, die aan den Poolsch-Russischen oorlog deelnamen, naar het oosten van Polen gebracht en vertoonde zich in Juni te St. Petersburg, te Archangel enz. en in het najaar in de Russische Oostzee-provinciën. Tevens breidde zij zich in 1830 uit met een zijstroom van Perzië over Mesopotamië en Arabië, in 1831 over Palestina, Egypte door het dal van den Nijl tot aan Thebe en was weldra te Tunis. Van Rusland drong zij in dat jaar op 3 plaatsen over de grenzen van Duitschland: zij verbreidde zich over Warschau en Kalisch westwaarts, kwam in Juni in Pruisen, in de districten Posen en Bromberg, en verscheen in Silezië. Hier werd zij in 1832 opnieuw uit Bohemen ingevoerd, waarna zij langs den Oder de Mark en Pommeren bezocht. Toch woedde zij, met uitzondering van eenige plaatsen, zooals Stettin, Potsdam, Berlijn en Frankfort aan den Oder, niet hevig, terwijl de oostelijke gewesten van Pruisen veel meer hadden te verduren. Hoe verder zij westwaarts reikte, des te goedaardiger werd haar karakter, zooals bleek in de provincie Saksen, in Hannover, Hamburg en Holstein. In Hamburg bleef zij van 1831 tot 1835 heerschen. Bremen bereikte zij eerst in 1834, terwijl zij in 1832 op een verlaten vaartuig in ons land te Scheveningen optrad en zich van hier in dat en in het volgende jaar over de Rijnstreken uitbreidde. Een anderen weg volgde zij, toen zij in Mei 1831 met een Russisch schip naar Danzig werd gebracht en zich van hier verbreidde naar Elbing, Koningsbergen en Köslin, terwijl zij reeds in Januari 1831 uit Podolië naar Galicië trok, om zich in Juni over Hongarije en van hier over Neder-Oostenrijk, Stiermarken, Opper-Oostenrijk, Moravië en Bohemen te verspreiden. Intusschen was de aard der ziekte veel zachter geworden, hoewel zij in 1832 in Oostenrijk gedurende korten tijd met groote hevigheid woedde, zonder zich over het zuidwestelijk gedeelte van Duitschland uit te strekken. Tegelijk met Galicië werd Moldavië aangetast en kwam zij naar Wallachije en Roemelië, voorts met schepen uit Galatz naar Konstantinopel en Smyrna. Door een schip uit Hamburg was zij reeds in 1831 in Engeland gebracht, verspreidde er zich in de noordelijke districten en stak in 1832 naar Ierland over, terwijl de Schotsche Hooglanden verschoond bleven. Omstreeks dien tijd verscheen de ziekte te Calais en te Parijs en verspreidde zich met verbazende snelheid over een groot gedeelte van Frankrijk, terwijl de hooggelegen oostelijke en zuidelijke departementen meerendeels verschoond bleven. In 1833 vertoonde zij zich opnieuw in het noorden van Frankrijk, in 1834 te Marseille, vanwaar zij het zuiden van Frankrijk bezocht. In 1832 werd zij geconstateerd in België en Nederland, vertoonde zich in 1832 en 1833 in Noorwegen, verspreidde er zich in 1834 en eischte toen ook in Zweden vele slachtoffers. Denemarken bleef echter in dien tijd vrij ervan. Reeds in 1832 was zij door Iersche landverhuizers naar Canada (Amerika) gebracht, doch eerst in het volgende jaar bezocht zij het binnenland der Vereenigde Staten. Zij trok er westwaarts en richtte vooral onder de Indianen vreeselijke verwoestingen aan, overschreed het Rotsgebergte en bereikte den Grooten Oceaan, terwijl zij eerst in 1834 in de oostelijke Staten bespeurd werd. In Mexico, op de West-Indische Eilanden en in Zuid-Amerika vinden wij haar in goedaardigen vorm in 1833 en 1835. Intusschen had zij ook in Europa nieuwe vorderingen gemaakt. In 1833 was zij met een Engelsch schip naar Portugal gekomen, vanwaar zij zich weldra over Spanje verspreidde, waar zij in 1834 algemeen werd, waarna zij, vandaar naar Marseille vervoerd, ook de vroeger gespaarde departementen van Oost- en Zuid-Frankrijk aangreep, in 1838 naar Piémont toog, noordelijk Italië doortrok, zich in 1835 over geheel Zuid-Italië uitstrekte en in 1837 op Sicilië uitbrak. Uit Como begaf zij zich naar Zwitserland, bepaalde zich echter enkel bij het kanton Tessino, doch kwam in dat jaar ook te Venetië, verspreidde zich over Triëst naar Oostenrijk, vertoonde zich in Tirol en trok over Weenen naar Bohemen, Moravië, Hongarije en Galicië. Thans bleef ook het zuidwesten van Duitschland niet verschoond, hoewel zij slechts hier en daar optrad. Terzelfder tijd was de ziekte uit Galicië weder in Polen en van hier in Pruisen doorgedrongen, en in 1847 vertoonde zij zich zeer zwak te Stettin en te Hamburg. In het noorden van Afrika heerschte zij in 1835 tot 1837 over een uitgestrekt gebied. In 1837 begon een tienjarige rust, zoodat zij zich binnen de grenzen hield van haar oorspronkelijk gebied (Azië). Eerst in 1848 overschreed zij wederom de grenzen van Europa, volbracht nog sneller dan de eerste maal haar loop over den aardbodem en zette geruimen tijd haar verwoestingen voort. Nadat zij van 1841 tot 1847 in Azië haar oude wegen had opgezocht, vertoonde zij zich in laatstgemeld jaar weder in Astrakan, trok over de Kaukasische landengte en langs de kust der Zwarte Zee naar Konstantinopel, naar het zuiden van Europeesch-Rusland, westwaarts zich tot Volhynië uitstrekkend, noordwaarts tot Moskou, en woedde in September 1848 over geheel Rusland en Polen. Tevens brachten pelgrims haar uit Konstantinopel naar Walachije, Moldavië en Griekenland. Uit Polen kwam zij in 1848 in Pruisen, verspreidde zich over Saksen en teisterde in 1849 en 1850 het grootste gedeelte van Oostenrijk en eenige streken van westelijk en noordwestelijk Duitschland, terwijl het zuidwestelijk gedeelte nagenoeg geheel verschoond bleef. Tegelijkertijd bereikte zij Groot-Brittannië, waar zij 46 592 menschen wegrukte, Nederland, België, Frankrijk, Noord-Amerika, Mexico en Centraal-Amerika en woedde er met groote hevigheid, vooral in 1849 op de Antillen. Skandinavië

en Zuid-Europa, met uitzondering van Opper-Italië, Malta, Griekenland en de Ionische Eilanden, ging zij ditmaal voorbij. Daarentegen bracht zij Skandinavië een bezoek in 1853, en strekte zich toen en in het volgende jaar tot Groot-Brittannië en in 1855 ook tot Frankrijk uit. In 1854 en 1855 verhief zij zich tevens in oorden, waar zij te voren onbekend was, zooals in Beieren, in Zwitserland en in Zuid-Amerika. Na dien tijd heeft zij zich op verschillende plaatsen in Europa en Amerika zeer sporadisch vertoond, zonder een epidemisch karakter aan te nemen, totdat in de jaren 1865 en 1867 in ons werelddeel een nieuw choleratijdperk aanbrak, waarin ook Nederland hevig door de ziekte geteisterd werd. In 1871 heerschte zij in St. Petersburg en trok wederom westwaarts, alwaar zij de Oostzeeprovinciën bezocht, zonder evenwel verder dan tot Koningsbergen door te dringen. Voorts heerschte zij in October 1872 in erge mate in Rusland, vooral te Poeltawa en omstreken. Geruimen tijd liet zij nu de bevolking van ons werelddeel met rust, maar vertoonde zich in den zomer van 1884 plotseling te Toulon, ingevoerd door schepen uit Indië, vanwaar zij zich naar Marseille en andere plaatsen in het zuiden van Frankrijk verspreidde, maar zeer spoedig in hevigheid verminderde. Vandaar trok zij in 1885 naar Spanje en Italië, waar zij vooral te Napels en te Spezzia een aanzienlijk deel der ingezetenen aantastte. In 1890 trad zij opnieuw in Spanje op. In 1892 drong zij van Perzië uit door naar Bakoe en Astrakan, verbreidde zich over geheel Rusland en brak plotseling in Augustus 1892 te Hamburg uit, en wel zóó hevig, dat binnen een paar weken op 750 000 inwoners bijna 18 000 zieken waren en 7611 dooden. Toch gelukte het de epidemie te beperken; waar zij hier en daar in Pruisen zich verbreidde, werd zij spoedig bedwongen, zoodat zij zich tot Hamburg en het naburige Altona bepaalde. Gelijktijdig echter verscheen de gevreesde ziekte in Frankrijk (Parijs, Hâvre, Rouaan) en België (Antwerpen). In 1893, 1894 en 1895 kwamen in Europa nog slechts eenige op zich zelf staande gevallen voor.

Bij de vraag naar de oorzaken dezer ziekte ontwaren wij aanstonds het verschijnsel, dat zij, hoewel verschillend in hevigheid en in snelheid van uitbreiding, zich steeds op dezelfde wijze vertoont, liefst langs waterwegen voortschrijdt en met een eigenaardige hardnekkigheid de voorkeur geeft aan bepaalde gewesten en zelfs aan bepaalde wijken van steden en dorpen, zoodat zij juist dáár zich het eerst, het hevigst en het meest algemeen openbaart. Dit alles doet ons reeds denken aan een vaste oorzaak, die onder alle omstandigheden op eenvormige wijze werkt, waarbij echter hulpfactoren moeten in rekening gebracht worden, die de vatbaarheid der bevolking in het algemeen voor deze ziekte verhoogen. Uit het verslag harer geschiedenis heeft men reeds kunnen opmerken, dat schepen, legerafdeelingen en bedevaartgangers veelal de voertuigen harer verspreiding zijn. Haar snelheid is dan ook het grootst, waar het onderling verkeer het drukst is, hoewel ook hierbij haar voortgang natuurlijk van toevallige omstandigheden — van het overbrengen der smetstof — afhankelijk is. Het valt namelijk niet te ontkennen, dat men de cholera besmettelijk moet heeten, indien deze naam gegeven wordt aan ziekten, die door middel van een smetstof, welke zich in den lijder ontwikkelt, van den eenen mensch op den anderen overgaan. Intusschen is zij niet besmettelijk op een wijze als pokken of roodvonk, waar een bloote aanraking der huid de ziekte kan overplanten; men moet de smetstof der cholera zoeken in de ontlaste stoffen der lijders. Vele voorbeelden hebben bewezen, dat de omgang met de zieken niet gevaarlijk is, terwijl juist het wegbrengen der excrementen de ziekte heeft doen ontstaan. Waschvrouwen, die het bevuilde linnen der lijders behandelden, anderen, die gebruik maakten van dezelfde plaatsen, waar men de ontlaste stoffen van een cholerazieke had weggeworpen, werden aangetast. Een reiziger, die in geringen graad door cholera is aangetast, kan dus, zonder het zelf te vermoeden, een gezonde stad besmetten. Daaruit verklaart men het verschijnsel, dat de cholera hier en daar onverwachts en ver van alle door haar bezochte gewesten is verschenen, vooral daar men opgemerkt heeft, dat de smetstof somtijds eerst na geruimen tijd werkzaam optreedt. Het schijnt voorts, dat de smetstof zich eerst na een bepaald ontbindingsverloop der ontlaste stoffen ontwikkelt. Ook is het niet onwaarschijnlijk, dat slechts een geringe hoeveelheid van zoodanige stoffen toereikend is, om de geheele massa van een gevulden secreetput in gisting te brengen, zoodat hierdoor de smetstof op groote schaal gevormd wordt, terwijl die stoffen in een verschen toestand nog onschadelijk schijnen te wezen. Ook is het gebleken, dat men door krachtige ontsmettende maatregelen veel kan doen, om de uitbreiding der cholera te beperken. Niet vreemd is het derhalve, dat de cholera vooral bevorderd wordt door drinkwater, hetwelk op eenige wijze met de smetstoffen in verband kan staan. Slecht geïsoleerde privaten, welker inhoud naar bronnen of waterleidingen afvloeit, kunnen verderfelijk werken, evenals het drinken van het water eener rivier, waarin de menschelijke afval geworpen wordt. Toen de cholera te Londen heerschte, was de sterfte driemaal zoo groot onder hen, die het onreine Theemswater gebruikten, als onder de bewoners der wijken, waar men zuiverder water ter beschikking had. Sedert het gebruik van duinwater is de cholera te Amsterdam, zoo vaak zij er zich vertoonde, veel meer beperkt geweest in haar uitbreiding dan voorheen, en wij weten, dat in Zeeland, waar de brakke grond de ingezetenen tot het drinken van regenwater noodzaakt, de ziekte nagenoeg onbekend is gebleven. Hamburg had in 1892 drie procent zieken, maar de waterleiding bleek verontreinigd met ongefiltreerd Elbewater; Altona, met uitstekende waterleiding, had slechts 0,4 %. Ja, midden in Hamburg bleven inrichtingen met eenige honderden bewoners, die eigen putten hadden, vrij van de cholera. Daardoor is duidelijk, dat stroomend water een geschikte drager is der smetstof; welke nu deze laatste was, infusiediertje, schimmelplantje of iets anders, bleef onbekend, totdat *R. Koch*

in 1883 in Indië den *kommabacil* als den schuldige vond. Die bacil onderscheidt zich door den gekromden vorm, waaraan hij zijn naam dankt, en door zijn levendige beweging. Ook vormen de kolonies zijner reincultuur op gelatine trechtervormige inzinkingen. Men vindt hem alleen in den inhoud der darmen, reeds in de eerste stoelgangen in massa's, en in de buisvormige darmklieren, slechts zeer zelden in het braaksel, wanneer dit uit darminhoud bestaat, maar niet in andere afscheidingsproducten van den door cholera aangetasten lijder. Na de eerste week verdwijnen zij uit den stoelgang. Door inspuiting van reinculturen in de darmen van dieren heeft men cholera kunnen opwekken. Toch is het persoonlijk verkeer met aangetasten volstrekt niet de hoofdoorzaak van de verbreiding der cholera. Er zijn veel andere oorzaken, waarvan wij één, het drinkwater, reeds leerden kennen. Verder zijn de sanitaire toestanden in de steden van gewicht en misschien de gesteldheid van den bodem. In overvulde, donkere en vochtige woningen treedt de cholera bijzonder hevig op, terwijl de sterfte onder welgestelden veel geringer is. Ook worden de dieper gelegen stadsgedeelten gewoonlijk zwaarder getroffen, dan de hoogere. De stand van het *grondwater* zou eveneens grooten invloed hebben; *v. Pettenkofer* meende, dat het dalen van het grondwater de cholera in de hand werkte; want dan is de bodem geschikter voor de ontwikkeling van den bacil, die dáár eerst zijn giftigheid zou krijgen. Die invloed zou vooral op poreuzen bodem uitkomen; zandbodem, kalk- en leembodem en alluviaalzand zouden gunstig voor de verbreiding zijn, maar de ziekte zou zelden voorkomen op oorspronkelijke of overgangsgesteenten, en hooge of op rotsen gelegen plaatsen zouden vrij blijven. Die theorie bleek onhoudbaar. Onze waterleidingen moeten in elk geval geheel afgesloten zijn van het grondwater. Ook vochtige voedingsmiddelen, als ooft en groenten, waarop de bacil welig tiert, kunnen de cholera overbrengen. *Koch* denkt ook aan insecten en *Grassi* vond op den buik van vliegen, die op cholera-lijken gezeten hadden, talrijke cholerabacillen.

Dikwijls wordt cholera voorafgegaan door griep, verkoudheid, tusschenpoozende koorts en vooral door diarrhé. Waar zij zich vertoont, heeft men doorgaans in het begin betrekkelijk de meeste gevallen met doodelijken afloop; haar uitbreiding neemt vervolgens gedurende eenige weken dagelijks toe en begint daarna te verminderen, totdat zij eindelijk geheel en al verdwijnt.

Vooral *Bryden* in Engeland (1870), die in Indië de cholera tot onderwerp heeft gemaakt van een nauwgezet en langdurig onderzoek, *Pettenkofer* in Duitschland (1871) en *R. Koch* hebben over den aard en de verspreiding dier ziekte hoogst belangrijke geschriften uitgegeven, waaruit blijkt, dat zij in de Gangesdelta als inheemsch moet worden beschouwd en dat zij zich door de talrijke pelgrims verbreidt. De maanden van Juli tot October zijn voor de uitbreiding der cholera het gunstigst, vaak vermindert zij of houdt zij op, als op een langdurige droogte hevige regens volgen.

De *Aziatische cholera* of *braakloop* onderscheidt zich in den regel door afwezigheid van koorts, door de ontlasting van een groote hoeveelheid stof, die op rijstwater gelijkt, door braking, krampen in de ingewanden en de kuiten, een snelle vermindering der krachten, het ophouden der urine-afscheiding, het verdwijnen van den pols, kilheid en werkeloosheid der huid, zoodat de hierin aangebrachte huidplooi niet aanstonds verdwijnt, en blauwe gelaatskleur. Slechts in de hevigste gevallen ontwaart men echter al die verschijnselen.

Een geringe graad van cholera vertoont zich als *choleradiarrhé*. Deze veroorzaakt een geduurige ontlasting van waterachtige stof en gaat vergezeld van gerommel in de ingewanden, gebrek aan eetlust, beslagen tong, vermindering der urine-afscheiding en vaak reeds van pijn in de kuiten, voorts van dorst, drukking op de maag en hoofdpijn. Deze diarrhé kan de inleiding zijn van een zwaren cholera-aanval; is zij dat niet, dan is zij in den regel ook niet gevaarlijk.

Een erger graad dier ziekte wordt met den naam van *cholerine* bestempeld. De verschijnselen zijn dezelfde als die der choleradiarrhé, maar veel heviger: de ontlaste stoffen zijn met witte vlokken vermengd, er ontstaat braking, en de pijn in de kuiten verandert in kramp. Zij gaat zeer gemakkelijk in eigenlijken braakloop over. zoo niet, dan vereischt de genezing meer zorg en tijd dan de choleradiarrhé.

Bij de *echte cholera* onderscheidt men 3 tijdperken: dat der voorloopige verschijnselen, dat van den aanval en dat van het herstel. Het eerste, eigenlijk dat der choleradiarrhé, duurt gewoonlijk 1 tot 4 dagen. Verwaarloost men de ongesteldheid, dan bevordert men het optreden der cholera, terwijl deze dan door een zorgvuldige behandeling soms nog kan worden afgewend. Intusschen treedt de cholera ook wel eens onmiddellijk op in volle kracht en is dan hoogst gevaarlijk. Matheid in de leden, kilheid van handen en voeten, duizeling, verdooving der ledematen, hartklopping, sterk zweeten en gerommel in den buik kondigen den aanval aan. De aanval zelf geschiedt gewoonlijk des nachts. Is er geen diarrhé geweest, dan volgen herhaalde stoelgangen elkander met snelheid op, en de overvloedige ontlasting geschiedt met groote gemakkelijkheid. De lijder gevoelt zich mat en duizelig en begint onder benauwdheid en hartklopping te braken, waarbij eerst de inhoud van de maag en vervolgens een groenachtige of witte. vlokkige vloeistof wordt uitgeworpen. Zijn gelaat vervalt, en een inwendige hitte veroorzaakt een onleschbaren dorst. Hij gevoelt krampen in de kuitspieren, in de dijen, armen en vingers. Zijn stem wordt heesch, zijn huid koud, en de huidplooi verdwijnt zeer langzaam. Er komen kringen om de oogen, terwijl handen en voeten. lippen en nagels blauw worden. De tong is sterk beslagen en koud. de pols zwak en weldra niet meer merkbaar. De urineloozing houdt geheel op en de onderbuik is eenigszins ingevallen en deegachtig op het gevoel. Na verloop van eenige uren — op het langst van $^1/_2$ tot $^3/_4$ etmaal — kunnen de ontlastingen verminderen, zoodat de ziekte het 3de tijdperk bereikt, of de verschijnselen nemen toe in hevigheid en eindigen met

den dood. In dit laatste geval ligt de lijder doorgaans bewegingloos en uitgeput op den rug en de ontlasting geschiedt onwillekeurig. Zijn gelaat is ingevallen en het geheele lichaam vermagerd. De huid is rimpelig, ijskoud en deegachtig op het gevoel, handen, voeten en ooren zijn donkerblauw of paars en de lippen bijna zwart. De krampen blijven aanhouden, de ademhaling wordt moeilijk, de pols is niet meer waar te nemen en uit de geopende aderen verschijnen eenige droppels zwart, dik bloed, terwijl een kleverig zweet de geheele huid bedekt. De opwaarts gerichte oogen blijven half open, de bewustheid verdwijnt en het leven vliedt heen. Doorgaans verschijnt de dood binnen een etmaal, dikwijls reeds na verloop van een paar uren, zelden op den tweeden dag. Blijft de lijder $1^1/_2$ etmaal in leven, dan is er hoop op behoud.

Nu neemt het derde tijdperk een aanvang, waarin de verschijnselen zeer verschillend kunnen wezen. Bij een gunstig verloop volgt nu de zoogenaamde *reactie*. De levensverrichtingen herwinnen haar kracht, de pols wordt sterker, de blauwe kleur verdwijnt en de uitdrukking van het gelaat wordt levendiger. Angst en beklemdheid maken plaats voor kalmte, en deze brengt een weldadigen slaap. De stoelgang neemt af en de ontlaste stoffen krijgen een meer natuurlijke kleur, terwijl de urine-afscheiding allengs overvloediger terugkeert. Op deze wijze kan de genezing na verloop van weinige dagen plaats hebben. Doch niet altijd is de gang der reactie zoo gunstig. Somtijds keert de normale lichaamswarmte slechts in sommige deelen terug en mist de lijder het gevoel van een aanvankelijk herstel. Somtijds ook is de reactie al te hevig, zoodat de lichaamswarmte, tot koortshitte klimmend, een vollen, snellen pols, hoofdpijn en zelfs ijlhoofdigheid doet ontstaan. Doch ook deze toestand eindigt onder overvloedig zweet en een sterk vermeerderde urine-afscheiding doorgaans met genezing. Erger is het, wanneer hij in een ziekte ontaardt, welke veel overeenkomst heeft met typhus en om die reden den naam draagt van *choleratyphoïde*. Omstreeks $^1/_4$ der cholera-lijders wordt er door aangetast; soms ontstaat zij door het achterblijven der urinebestanddeelen in het bloed en heeft in ergen graad doorgaans een doodelijken afloop. De gebrekkige werking der nieren berust op een mechanische belemmering, want terwijl door normale nieren een physiologische zoutoplossing onder een druk van ± 35 mm. kwik kan stroomen, is bij nieren uit cholera-lijken een druk van ± 90 mm. noodig. De blik van den lijder wordt daarbij starend, de pupil onbeweeglijk, het gelaat warm en rood, de tong droog en de ledematen zijn koud. De diarrhé kan nog voortduren en een hevige hitte zich openbaren. Een kleverig zweet bedekt zijn lichaam: slaapzucht en bedwelming wisselen af met ijlhoofdigheid, en eindelijk volgt een algemeene verlamming en de dood. Een andere vorm van choleratyphoïde bestaat in ontsteking der slijmvliezen, wederom vergezeld van braking, en de dood volgt in den regel binnen weinige dagen. Herstel is echter niet onmogelijk, maar heeft dan zeer langzaam plaats.

De lijkopening van cholera-lijders wijst ons hoofdzakelijk op 2 verschijnselen: op een geweldig sterke afscheiding van het darmkanaal en op een snelle verandering van het bloed. In het darmkanaal vindt men de op rijstwater gelijkende vloeistof, die uit afgescheiden bloedwei en afgeschilferde darmvlokken bestaat, en het slijmvlies der darmen is hier en daar ontstoken. Het bloed is donker blauwachtig rood, min of meer dik, na een hevigen aanval zelfs taai als teer of pek. Het is opgehoopt in het hart, maar ontbreekt in de haarvaten, alzoo in het celweefsel, de spieren en de longen. Bijna altijd zijn de nieren aangedaan, en men ontwaart daarin, vooral bij choleratyphoïde, een eigenaardige vervorming, onder den naam van eiwitnieren bekend. De ziekte is dus eigenlijk gelegen in een overmatige afscheiding van vloeistof uit de bloedvaten van het slijmvlies der darmen. Tevens wordt het slijmvlies zelf aangetast, zoodat het zich in vlokken met de vloeistof vermengt. Door het weiverlies wordt het bloed dik, zoodat het niet in de haarvaten kan doordringen; daarom wordt ook de ademhaling in de longen belemmerd, en wegens de vermindering der bloedmassa verdwijnt de gevuldheid der huid. De gebrekkige voeding der hersenen doet voorts ijlhoofdigheid ontstaan. Er komt nog bij, dat het bloed al het vocht, dat in de weefsels voorhanden is, gretig opzuigt, zoodat de huid verschrompelt en haar veerkracht verliest en de gebrekkige ademhaling haar blauw maakt.

Terecht behoort de cholera tot de zeer gevreesde ziekten. De sterfte bedroeg gemiddeld 50 %, doch klom in den aanvang wel eens tot 70 %, terwijl zij bij het afnemen tot 40 of 30 % van het aantal gevallen daalde. Een aanval van cholera laat geen onvatbaarheid voor de ziekte na, maar bijna nooit wordt tijdens *dezelfde* epidemie een persoon meer dan eens getroffen.

Om de cholera te bestrijden, heeft men de meest uitenloopende middelen met min of meer gunstig of ongunstig gevolg toegepast, en de geneeskunde is nog niet zoover gevorderd, dat zij er één kan aanwijzen, dat in elk geval tot beteugeling der ziekte krachtig werkt. Het spreekt van zelf, dat men bij choleradiarrhé en bij cholerine aanstonds de grootste omzichtigheid moet in acht nemen, om een aanval van den moorddadigen braakloop zoo mogelijk af te wenden. Hiertoe komen vooral warmte, rust en het inwendig gebruik van slijmerige dranken, zooals gort- en rijstwater, te pas, voorts bij krampen warme pappen en het bevorderen van een zachte uitwaseming, terwijl men de braking, bij groote hevigheid, door opium met bruispoeder matigt. Bij maagpijn kan een braakmiddel van ipecacuanha goede diensten bewijzen, en ook calomel verdient vaak aanbeveling. Voorts heeft men van oleum ricini, alsmede, om het braken tegen te gaan, van toastwater (water, waarin geroost wittebrood geweekt werd) goede uitkomsten gezien.

Bij een aanval van cholera verwarme men in de eerste plaats de kille huid door wollen dekens, warme kruiken, zakken met warme zemelen of zand enz. en verschaffe den lijder een overvloed — maar telkens bij kleine hoeveelheden — van drank, waartoe men liefst spuitwa-

ter, bruispoederwater, selterswater of zuiver water met een weinig rooden wijn kieze, alsmede koude slijmerige dranken. Zoo mogelijk geve men hem, met tusschenpoozen van 6 of 10 minuten, kleine stukjes ijs. Later, bij toenemende koude, kan men die dranken door een warm afkooksel van kamillen of iets dergelijks vervangen. Bij hevige krampen moet men de pijnlijke deelen wrijven met warme wollen lappen of ze met mosterdpap bedekken. De sterke diarrhé dient men door ijspillen tegen te gaan, het braken insgelijks door ijs, bruispoeder, champagnewijn en krachtig bier, door zuurdeeg op de maag, door warme omslagen enz. tot stilstand te brengen, den belemmerden bloedsomloop door wrijven en borstelen of door het gebruik van spiritualia te bevorderen en de krampen door inwrijvingen met chloroform of door lauwe baden te stillen. Deze en andere middelen moeten door den geneesheer worden voorgeschreven. Daartoe behoort vooral de morphine en het opium, de eerste als onderhuidsche inspuitingen tegen de spierkrampen, het laatste tegen de diarrhé. Het groote vochtverlies, dat het bloed lijdt, en dat in het eerste stadium wel $^2/_3$ van zijn vloeistof bedraagt, kan met uitstekend gevolg bestreden worden door onderhuidsche inspuiting van groote hoeveelheden eener oplossing van $^3/_4$ % keukenzout.

Vooral *Roger* heeft zich door zijn methode van inspuitingen zeer verdienstelijk gemaakt, zoodat in Calcutta, waar gemiddeld een 70 % der aangetasten stierven, thans de sterfte 23,3 % is geworden. In lichte gevallen geeft men herhaalde klysteeren eener oplossing van 0,95 % keukenzout, met 0,3 gram chloorcalcium op 1 L. erbij en brengt de patiënten er vaak mee door den collaps. Daalt echter de bloeddruk beneden 70 mm., dan wordt de vloeistof langs dezen weg niet meer geresorbeerd en spuit men ongeveer 2 L. in een ader in. Bloeddruk en soortelijk gewicht van het bloed worden telkens bepaald, om daarnaar de concentratie, de hoeveelheid en de temperatuur der in te spuiten vloeistof te regelen, evenals het tempo. De toxinen bestrijdt *Roger* met pillen of zwakke oplossing van overmangaanzure calcium, de buitengewoon hooge temperaturen, die de toxinen veroorzaken, met het koeler maken van de in de ader gespoten vloeistof (tot 30°), koude klysteeren en koude baden.

Het derde tijdperk vereischt niet zoozeer geneesmiddelen, als een nauwkeurige verpleging en een groote voorzichtigheid in het gebruik van spijs en drank. De lijder gebruike aanvankelijk koude, eerst later warme dranken. Hij voede zich met slijmerige soep en dunne bouillon, waarbij men vervolgens wat gevogelte of rundvleesch kan voegen, benevens eenige licht-verteerbare groenten, doch vooral geen salade. Met eiwit-houdend voedsel begint men echter eerst als de diarrhé geheel en al opgehouden heeft. Zeer nuttig is nu en dan een eetlepel goede wijn. De afscheiding der urine moet men door zure dranken, zooals limonade, bevorderen en alle prikkelende spijzen vermijden. De mechanische belemmering in de afscheiding door de nieren wordt echter het best bestreden door de normale concentratie van het bloed te herstellen met behulp van clysteeren en infusie, geholpen door medicamenten, die de hartwerking versterken, zooals digitalis.

Er kan veel gedaan worden, om de verspreiding der cholera te verhoeden, althans te beperken. Bij het levendig personen- en handelsverkeer in ons werelddeel is een quarantaine veelal onmogelijk en een volkomen afsluiting van een staat of stad evenzeer. Wel kan en moet men aan de grensstations contrôle op de reizigers uitoefenen en verdachte gevallen ophouden en isoleeren; ook sporadische gevallen moeten geïsoleerd en alles, wat met den patiënt in aanraking kwam, gedesinfecteerd worden. Ook dient men bij het heerschen der cholera alle groote volksbijeenkomsten, zooals kermissen, processien, legerkampeering enz., te vermijden, de lijken der choleralijders met den meesten spoed en met de grootste voorzorg te begraven, de transportwagens met carbolzeep te desinfecteeren, de behoeftige klasse van het noodige te voorzien en tot zindelijkheid en het gebruiken van goed drinkwater aan te sporen, de huizen der choleralijders en vooral ook de secreetputten met chloor, carbolzuur en met kalkmelk (1 L. per dag per privaat) te ontsmetten en in de steden alle gezondheidsmaatregelen, namelijk het zuiveren van zinkputten, goten, mestvaalten, straten enz., met gestrengheid te handhaven. Verbod van den verkoop van onrijpe vruchten en geregelde bacteriologische onderzoekingen van het drinkwater zijn mede vereischt. Daarbij is het van belang, dat bij een ziekte, die zich vaak zoo onverwacht openbaart en zoo snel toeneemt, steeds geneeskundige hulp voorhanden zij, en dat men een voldoend aantal verplegers en verpleegsters, alsmede zoo mogelijk een goed ingericht ziekenhuis beschikbaar hebbe.

Tot de belangrijkste voorbehoedende maatregelen, die men zelf in acht kan nemen, behooren de volgende: men zij zooveel mogelijk kalm, onbezorgd en onbevreesd voor de ziekte zelf. Men wake echter tegen koude voeten, tegen koude in de ingewanden en tegen iedere snelle afwisseling van temperatuur. Men gebruike geen voedsel, dat aanleiding kan geven tot buikloop, zooals onrijp of overtollig ooft, salade, augurken, komkommers, meloenen, zure melk enz.; want stoornis der maagfuncties werkt op de ontwikkeling van den bacil bevorderlijk. Elke lichte stoornis in de spijsvertering moet dus zorgvuldig behandeld worden. Men verandere niet van leefwijze, maar zij in alles matig, betrekke liefst een ruime, luchtige, droge bovenkamer, kleede zich warm en stelle zich niet bloot aan schadelijke uitwasemingen. Men denke er vooral aan steeds vóór het eten de handen te wasschen.

In 1866 werd op aandringen der Fransche regeering te Konstantinopel een internationaal congres gehouden over de cholera, bepaaldelijk over de middelen, om die gevreesde ziekte in haar verspreiding te belemmeren. Ons land werd er door dr. *Van Geuns* vertegenwoordigd en aldaar werd in de eerste plaats toezicht aanbevolen op de bedevaart naar Mekka. Een uitgebreid verslag van dat congres werd geleverd door dr. *Fauvel*. Een jaar daarna werd op de choleraconferentie te Weimar, waaraan 47 artsen en na-

tuurkundigen deelnamen, vooral door de hoogleeraren *Friesinger, Hirsch* en *Pettenkofer* die ziekte tot een voorwerp gemaakt van wetenschappelijk onderzoek. De epidemie te Hamburg in 1892 gaf aanleiding tot vaststelling van internationale maatregelen tegen de verspreiding der ziekte op het hygiënisch congres te Dresden in 1893.

De *inlandsche cholera* (cholera nostras) of Europeesche braakloop, die vanouds inheemsch is in ons werelddeel, onderscheidt zich hierdoor van de Aziatische, dat men geen komma-bacillen erbij vindt. Voor het overige komt zij met haar Indische zuster zeer sterk overeen, doch is veel minder gevaarlijk, zoodat zij doorgaans na een duur van 5 of 12 uur door beterschap wordt gevolgd. Zij vereischt een dergelijke behandeling als de choleradiarrhé, de cholerine en de eigenlijke cholera naar gelang van haar hevigheid.

Literatuur: Fayrer, Geschichte und Epidemiologie der Cholera (München 1889); *Flügge*, Verbreitungsweise und Abwehr der Cholera (Leipzig 1893); *Klemperer*, Untersuchungen über Infektion und Immunität bei der asiatischen Cholera (Berlijn 1894).

Cholerabacil. Zie *Cholera* en *Bacteriën.*

Choleradiarrhé.
Choleratyphoïde. } Zie *Cholera.*
Cholerine.

Cholerisch temperament. Zie *Temperament.*

Cholesterine, $C_{26}H_{44}O$ of $C_{25}H_{42}O$, *cholestearine* of *galsteenvet*, werd in 1788 door *Gren* in de galsteenen ontdekt en wegens zijn natuurkundige eigenschappen tot de vetten gerekend, tot *Redtenbacher* aantoonde, dat het wegens den aard zijner oxydatieproducten op het nauwst verbonden is met de galzuren, aanmerkelijk verschilt van de vetten en zich als een éénwaardige alcohol, $C_{26}H_{43}OH$, gedraagt. Men verkrijgt het uit tot poeder gemaakte galsteenen door ze uit te koken met alcohol of met een mengsel van gelijke deelen alcohol en aether, waaruit het bij de afkoeling in witte glinsterende plaatjes neerslaat. Het is echter ook in het plantenrijk te vinden, namelijk in erwten. Uit aether kan men het ook in prisma's verkrijgen, die bij 100° C. reeds in de lucht hun molecuul kristalwater verliezen, niet in water, moeilijk in kouden alcohol, maar gemakkelijk in warmen alcohol en in aether oplossen, bij 145° C. smelten en bij sterker verhitting, zonder ontleding te ondergaan, destilleeren.

De cholesterine bevindt zich in de gal gedeeltelijk in opgelosten toestand en gedeeltelijk er in zwevend, en daar de gal zich in het darmkanaal uitstort, vindt men de cholesterine ook in de ontlaste stoffen, vooral in het meconium. Onder omstandigheden, die nog niet goed bekend zijn, kan er zooveel cholesterine in de gal voorkomen, dat ze praecipiteert en galsteenen vormt. Verder vindt men haar als bestanddeel van het bloed, van den eierdooier en van de hersenen. Tot herkenningsmiddel van cholesterine dienen volgens *Moleschot* 5 deelen zwavelzuur en 1 deel water, daar hierdoor de randen der cholesterinekristallen karmijnrood gekleurd worden; deze kleur wordt paars, zoodra de kristallen verdwenen zijn.

Cholet, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Maine-et-Loire, bevallig gelegen aan de Maine en een station van den Orleansspoorweg, heeft (1911) 21 058 inwoners, een college, een handelsrechtbank en een zeer bloeiende nijverheid in batist, fijn linnen, katoen, flanel enz. Een en ander geeft er bezigheid aan 50 000 tot 60 000 werklieden in den omtrek. Daarenboven wordt te Cholet een aanzienlijke handel gedreven in hout, graan en vooral in vee. Jaarlijks worden omstreeks 100 000 stuks vee naar Parijs gezonden. In de omstreken worden vele megalithische monumenten aangetroffen.

Choliambus of *hinkende jambus*, naar haar uitvinder *Hipponax* (540 v. Chr.) ook *versus hipponacteus* genaamd, is een versmaat, uit den zesvoudigen jambus ontstaan en van dezen onderscheiden doordien de laatste voet, in plaats van een jambus (⏑ —), een trochaeus (— ⏑) of een spondaeus (— —) is. Men vindt hem o.a. bij *Catullus* en bij *Martialis*, en hij vertoont zich in dezen vorm:

⏑ — ⏑ — | ⏑ — ⏑ — | ⏑ — — ⏑

Choline, $C_5H_{15}NO_2$, is een organische base, die voor het eerst in de gal gevonden werd en daarom choline of bilineurine genoemd wordt. Ook wordt zij in eierdooiers, in de hersenen, verbonden met glycerinephosphorzuur als lecithine, in hop, en dus ook in bier, aangetroffen. Verder ontstaat het bij verrotting van eiwithoudende stoffen (zie *Lijkenalkaloïden);* uit sinapine (het alkaloïd van *sinapis alba* L.) door het met alkaliën te koken. Langs kunstmatigen weg kan men het zoutzure zout verkrijgen door inwerking van aethyleenchloorhydrine op trimethylamine. Volgens zijn samenstelling is het trimethyloxyaethylammoniumhydroxied. Het choline kristalliseert moeilijk, valt aan de lucht uit elkaar, reageert sterk alkalisch en elorpt koolzuur op. Door oxydatie ontstaat uit het niet giftige choline giftig muskarine of een hiermede isomere stof.

Cholm, in het Poolsch *Chelm*, is een districtsstad in het Poolsch-Russische gouvernement Lublin, aan de Ocker, een zijrivier der Boeg, gelegen. In den omtrek wordt veel graan verbouwd. Zij is het kruispunt der spoorwegen Kowel—Mlawa en Brest—Cholm en telt 18 452 inwoners, die veel handel in vee en graan drijven.

Cholm, een districtstad in het Russische gouvernement Pskow, ligt aan de Lowat en telt 5894 inwoners.

Cholmogory *(Heuvelbergen)* is een oude stad in het Russische gouvernement Archangel, aan den W.-oever der Dwina gelegen. Zij heeft verschillende kerken, een zeevaartschool en telt ongeveer 1500 inwoners, die zich vooral met veeteelt bezighouden. Het Cholmogorysche koeienras, dat door schoonheid en melkrijkdom uitmunt, wordt door geheel Rusland bij voorkeur aangefokt. Cholmogory is de geboorteplaats van den dichter *Lomonossow*, voor wien hier een standbeeld opgericht is.

Cholnoky, *Eugen*, een Hongaarsch aardrijkskundige en reiziger, werd in 1870 te Vesz-

prim geboren. Na te Boedapest gestudeerd te hebben, werd hij aldaar assistent aan de technische hoogeschool en nam deel aan het wetenschappelijk onderzoek van het Plattenmeer, waarover hij „Die Limnologie des Plattensees" schreef. Van 1896 tot 1898 bereisde hij het laagland van China, onderzocht de bergketen van den Hoeai, vond, dat deze een oostelijke voortzetting van den Kwenlun was en doortrok Mandsjoerije. In 1899 werd hij tot secretaris der Hongaarsche aardrijkskundige vereeniging benoemd en begon met de uitgave zijner reisbeschrijvingen. Bovendien is hij adjunct van den aardrijkskundigen leerstoel te Boedapest.

Cholo noemt men in Peru de Mestiezen of afstammelingen van Blanken en Indianen. Zij vormen na de Indianen het aanzienlijkste gedeelte der bevolking en bewonen vooral de groote dorpen en provinciesteden. Met betrekking tot hun geestvermogens schijnen zij in het algemeen op lageren trap te staan dan de Indianen en de afstammelingen van het Afrikaansche ras. De kleur hunner huid is zeer verschillend.

Cholos is de naam van een Indianenstam in Panama. De stam bewoont de kust ten Z. van de Golf van Darién en leeft in hutten, die aan het water 2 tot 3 m. boven den bodem op palen zijn gebouwd.

Cholula is een stad in de Mexicaansche provincie Puebla en merkwaardig omdat zij tijdens de verovering des lands door de Spanjaarden een groote stad was, volgens de berichten van *Las Cazas* een van 150 000 zielen, terwijl er binnen haar muren 400 tempels prijkten. De stad dagteekent uit den tijd vóór de Azteken en vormde de stapelplaats voor den handel van het Mexicaansche hoogland. Ter eere van *Quetzacoatl*, een godheid, die een betere staatsregeling en godsdienst geschonken had, verrees er een reusachtig gedenkteeken, Theokali, 54 m. hoog en een oppervlakte beslaande van 11 hectaren. Met groote bewondering spreken de eerste veroveraars van het heerlijk uitzicht, hetwelk men van het plat van dit gedenkteeken had over het volkrijke Cholula en de omstreken, alsmede van de vele priesters, de talrijke bedevaartgangers, de godsdienstige feesten en de plechtige optochten in deze heilige stad van Ahnauac. Thans telt de stad ongeveer 7000 inwoners.

Chomjakow, *Alexeï Stepanowitsj,* een Russisch schrijver, den 13den Mei 1804 te Moskou geboren, diende van 1822 tot 1825 bij de gardecavalerie te St. Petersburg. Hij nam echter in 1825 zijn ontslag als officier, bezocht Pruisen, Oostenrijk en Zwitserland en vertoefde geruimen tijd te Parijs, waar hij zijn eerste drama, „Jermak of de verovering van Siberië", vervaardigde. Op zijn terugreis bezocht hij de West-Slavische landen en maakte zich bekend met de talen der Czechen, Slowaken, Slowenen en Kroaten. Om zich voorts vertrouwd te maken met den aard der Servische en Bulgaarsche volkeren, nam hij in 1828 deel aan den veldtocht der Russen tegen Turkije. Na den vrede van Adrianopel nam hij aanstonds zijn ontslag en woonde van 1829 tot 1846 ambteloos te Moskou, waar hij zich aan de dichtkunst wijdde. Toen schreef hij „De pseudo-Dmitrii" en zijn lyrische gedichten, welke laatste bij hun verschijnen (1844) grooten bijval vonden. Opgewekt door den schrijver *Waloejew* († 1846), werd hij de vertegenwoordiger der Panslavistische richting, zoodat in al zijn gedichten zijn vaderlandsliefde zich openbaart, in de overtuiging, dat de zegepraal van het Slavengeslacht een nieuw en beter tijdperk in de wereldgeschiedenis zal doen aanbreken. *Chomjakow* nam voorts deel aan vele nijverheidsondernemingen en was medewerker aan een oeconomisch tijdschrift. In 1846 tot 1847 volbracht hij weder een groote reis door Europa en plaatste de beschrijving daarvan in het Russische blad „Russkaja Bessjeda", waaraan hij sedert 1856 werkzaam was. Hij was lid van de Academie van Wetenschappen te St. Petersburg en voorzitter van het Genootschap van vrienden der Russische letterkunde te Moskou. In de werken der eerste verscheen van hem een „Vergelijking van Russische woorden met het Sanskrit", en ook zijn in handschrift nagelaten boek: „Over algemeene geschiedenis" bevat vele taalkundige opmerkingen. Hij overleed den 5den October (23sten September) 1860. Een verzameling van zijn gedichten verscheen in 1861. Hij vertoont zich daarin als een volbloed Rus, die zijn vaderland zoo voortreffelijk vindt, dat hij al het vreemde versmaadt.

Chond is in Voor-Indië de naam van den grootsten Dravidischen volksstam, die het boschrijke Gondwana bewoont, in het bijzonder de streek tusschen de Wainganga, Pranhita en Godaweri in het W., de Indrawaddy in het O., het zoogenaamde Gondwanagebergte in het Z. en de Narbada in het N. Zij vormen thans geen eigenlijken stam meer en gaan langzamerhand meer en meer in de Hindoes op. Hun taal, het Gondi, behoort tot de Dravidische talen en werd grammaticaal behandeld door *Willamson* („Gondi grammar and vocabulary"). Het aantal Gondi sprekenden wordt geschat op 1 380 000. De Chond zijn middelmatig van lengte; zij hebben fijne, goedgevormde ledematen, een eirond gelaat, een stompen neus, uitpuilende jukbeenderen, levendige oogen, dikke lippen en een vrij donkere huidkleur. Zij vereeren indrukwekkende natuurverschijnselen, de hemellichamen, hun voorvaderen enz. en zoeken de gunst hunner goden door offeranden, vroeger vooral door menschenoffers, te behouden. Er is een aanzienlijke priesterstand en een aartsvaderlijke regeeringsvorm, en de verschillende patriarchen bekleeden er gewoonlijk ook de geestelijke waardigheid. Hun hoofden zijn gehoorzame dienaars der Engelsche regeering. Landbouw wordt door hen weinig beoefend, maar als arbeiders voor grondwerk en in de mijnen zijn zij zeer gezocht.

Chondrieten. Zie *Meteoorsteenen.*

Chondrilla *Trn.* of *Knikbloem* is een plantengeslacht uit de familie der Samengesteldbloemigen *(Compositen).* Het onderscheidt zich door een meestal 8-bladig omwindsel en 7 tot 12 in rijen geplaatste bloemen en door gesteeld en harig zaadpluis. *C. juncea* L. (biesvormige knikbloem) is een plant met bochtig-vinspletige wortelbladeren en lijnvormige stengelbladeren, die in ons land vrij zeldzaam is.

Chondrine of *Kraakbeenlijm.* Zie *Lijmstof.*

Chondrodiet is de naam van een delfstof, die kristalliseert in het monokline stelsel. De hardheid is 6 tot 6,5, het soortelijk gewicht 3,1, de breuk schelpachtig en de kleur meestal citroengeel tot hyacinthrood of olijfgroen. De samenstelling is $Mg\ (F, OH)_2$. $2(Mg, Fe)_2\ SiO_4$ en het bestaat dus uit 54,64 % magnesia, 36 % kiezelzuur, 3,75 % fluor, 3,97 % ijzeroxied en 1,62 % water. Het is onsmeltbaar voor de blaaspijp, laat in zuren een gelei achter en wordt gevonden in Amerika, Finland, Zweden en Saksen. Het komt ook als korrels in kalksteen voor.

Chondroom. Zie *Gewellen.*

Chondropterygii. Zie *Kraakbeenvisschen.*

Chondrostei. Zie *Kraakbeenganoïden.*

Chondrostoma nasus. Zie *Karpervisschen.*

Chondrus. Zie *Iersch mos.*

Chonia noemde men weleer een gewest aan de Z.O.-kust van het Apennijnsche schiereiland, hetwelk vóór de vestiging der Grieksche koloniën door den stam der Chones bewoond werd. Het strekte zich uit over de vlakten rondom de Golf van Tarente. Men vond er de steden Locri, Caulonia, Petilia, Crimisa, Croton, Sybaris, Chone, Tarentum enz.

Chonia is het pseudoniem van den Nederlandschen schrijver *L. C. Kinderman* (zie aldaar).

Choniates, *Niketas Akominatos,* een Byzantijnsch geschiedschrijver, afkomstig uit Chonis in Phrygië en secretaris van *Alexius Comnenus* en daarna sacri cubiculi praefectus (overste der slaapkamer) begaf zich, nadat de hoofdstad door de Latijnen veroverd was (1204), in ballingschap naar Nicaea, waar hij in 1216 overleed. Zijn hoofdwerk is de „Geschiedenis van het Grieksche rijk" in 21 boeken, loopende van 1118 tot 1206. Het bevat vele belangrijke bijzonderheden. Behalve dit werk schreef hij ook een „Thesaurus Orthodoxiae" in 27 boeken.

Chonoseilanden, ook *Guaytecaseilanden* geheeten, vormen een groep aan de W.-kust der Chileensche provincie Chiloé, tusschen het eiland Chiloé in het N. en het schiereiland Taitao in het Z. De groep bestaat uit 45 grootere en talrijke kleinere eilanden en klippen, uit oud-vulkanische gesteenten en glimmerlei opgebouwd en rijk aan met sneeuw bedekte bergtoppen. De oppervlakte bedraagt 12 200 v. km. De bevolking bestaat uit 800 Indianen. De dierenwereld is arm en het klimaat komt overeen met dat van Vuurland. Het grootste eiland is Magdalena (2225 v. km.), waarop de hoogste berg, de Motalat (1660 m.), gevonden wordt. De beste haven is Port Low.

Chons of *Khoensoe* is de naam van een Egyptische godheid, den zoon van *Ammon* en van *Moet.* Hij werd vooral in Thebe gehuldigd en was oorspronkelijk de maangod en als zoodanig dezelfde als *Thoth.* Door de koningen der 20ste dynastie werd voor hem een tempel ten Z. van Karnak gebouwd.

Chontales, een departement der republiek Nicaragua, in Centraal-Amerika, strekt zich uit ten oosten van de meren van Nicaragua en Managua, over een oppervlakte van 30 853 v. km. Het is rijk aan goud en zilver; ook akkerbouw en veeteelt worden er gedreven. De voornaamste mijnen bevinden zich in Libertad. Nagenoeg de geheel beschaafde bevolking, ongeveer 30 000 zielen, woont aan den oever van het meer, in en bij de hoofdplaats San Sebastian de Acoyapa. De Chontales-Indianen zijn nagenoeg uitgestorven.

Chop, *Max,* een Duitsch schrijver over muziek, geboren den 17den Mei 1862 te Greussen (Thüringen), studeerde in de rechten, doch wijdde zich later geheel aan de muziek en is werkzaam als muziekcriticus en essayist. Bekend. zijn zijn toelichtingen op werken van *Liszt, Wagner, Bungert* e.a. Zijn analyses van *Wagner*'s muziekdrama's zijn ook in het Nederlandsch vertaald (door *Wilhelmine van Westhreene).*

Choper is een rivier in Europeesch Rusland. Zij ontspringt in het district Pensa, stroomt door de gouvernementen Pensa, Saratow, Tambow, Woronesh en het land der Donsche Kozakken en mondt na een sterk gekronkelden loop van omstreeks 895 km. in den Don uit. Tot haar belangrijke zijrivieren behooren de Worona, de Kolytlei, de Sawala, de Mitkirei, de Arkadak en de Karai. Zij is een echte stepperivier, die aan haar bovenloop veel breeder is dan aan haar mond. De rechter oever is bijna overal steil, hoog met bosschen van loofhout bezet en met vele grafheuvels bedekt; de linker oever is meestal laag en boomrijk. Des zomers is er gebrek aan water, doch in het voorjaar zet zij het geheele land onder water, zoodat zij alsdan gedurende 14 dagen ook boven den mond der Worona met vaartuigen bedekt is, die granen, huiden, wol enz. naar de jaarmarkten brengen.

Chopersk of *Nowochopersk,* hoofdstad van het arrondissement Chopersk (61 667 v. km., 200 000 inwoners) in het Russische gouvernement Woronesh, aan den westelijken en zeer steilen oever van de Choper, heeft oude vestingwerken, een stadsbank, een scheepstimmerwerf, zeepziederijen, branderijen en telt 6088 inwoners (1897), die handel drijven in granen, lijnzaad en vee en een aanzienlijken veestapel onderhouden in de nabijgelegen steppen.

Chobi, *de Chobus* der Oudheid en in het Turksch *Cheba,* is een rivier in Mingrelië, in het Russisch Trans-Kaukasisch gouvernement Koetaïs. Zij ontspringt op den berg Omjasj aan de grens van Swanetië en mondt na een Z.W. loop van 140 km. bij Redoet-Kaleh in de Zwarte Zee uit.

Chopin, *Jean Marie,* een Fransch schrijver, geboren te Lübeck in 1795, werd reeds op jeugdigen leeftijd secretaris van prins Koerakin en schreef: „De l'état de la Russie, ou observations sur les moeurs, son influence politique et sa littérature, suivies de poésies traduites du russe" (1822), „La Russie et la Sibérie", „La Crimée", „La Serbie", „Les révolutions des peuples du Nord" (1841—1842, 4 dln.), vele vrijzinnige gedichten, talrijke opstellen in de „Revue indépendante", voorts met anderen: „Histoire de Napoléon I, du roi de Rome (duc de Reichstadt) et de la famille Bonaparte" (1853), „Les provinces danubiennes" (1856) en vertalingen van onderscheidene werken van *Dickens.* Hij overleed te St. Petersburg in 1870.

Chopin, *Frédéric François,* een Poolsch pianist en componist, werd den 22sten Februari

1810 te Zelazowa Wola bij Warschau geboren. Zijn vader was een Franschman *(Nicolas Chopin)*, die zich als gouverneur en leeraar in Polen had gevestigd; zijn moeder, *Justine Krzyzanofska*, een Poolsche. Reeds vroegtijdig toonde *Chopin* een buitengewonen aanleg en werd hij als een wonderkind gevierd. Hij kreeg eerst les van een Bohemer, *Zywny*, daarna van *Joseph Elsner*, directeur der muziekschool te Warschau. In 1827 trad hij te Warschau voor het eerst in het openbaar op, in 1829 gaf hij twee concerten te Weenen. In 1830 verliet hij zijn vaderstad voorgoed en vestigde zich na een kunstreis te Parijs, waar hij spoedig een voornamen vriendenkring om zich heen verzamelde *(Liszt, Berlioz, Heine, Balzac, Meyerbeer* e.a.) en een gevierd pianist, componist en vooral een beroemd paedagoog was. Zijn zwakke gezondheid werd hem spoedig noodlottig; in 1838 ging hij tot herstel naar Majorca, vergezeld van en verpleegd door de dichteres *George Sand*. De hoop op volledig herstel bleek evenwel ijdel. Toen echter in 1849 beterschap scheen in te treden, maakte hij een reis naar Londen en Schotland, die zijn krachten evenwel geheel sloopten. *Chopin* overleed den 17den October 1849 te Parijs.

Chopin is een van die verschijningen, wier kunst reeds vroeg rijp was en volstrekt geen groei of ontwikkeling toont, daarbij een zeer eigen karakter draagt en geheel afzonderlijk staat. Zijn muziek heeft een ietwat begrensd, zeer romantisch karakter; op zichzelf is zij echter zeer rijk en verscheiden, uiterst fijngevoelig zonder sentimenteel te zijn, temperamentvol, krachtig en teer, fantastisch, kortom, de zeer subjectieve uiting van een zeer bijzondere persoonlijkheid. Hij schreef bijna uitsluitend voor piano, eenige werken voor piano en cello (op. 3, op. 65) en een trio (op. 8). Een thematische catalogus zijner composities is verschenen bij *Breitkopf und Härtel* (Leipzig 1888).

Zie: *Liszt*, Frédéric Chopin (4de druk Leipzig 1890); (in het Duitsch door *La Mara*, 2de druk Leipzig 1896); *Kleczynski*, Chopins grôszere Werke (in het Duitsch, Leipzig 1898); *Niecks*, Frederick Chopin as a man and musician (Londen 1889, 2 dln.; in het Duitsch door *Langhans*, Leipzig 1900); *H. Leichtentritt*, Frédéric Chopin (Berühmte Musiker, Berlijn 1905).

Chopine is de naam van een oud-Fransche maat voor natte waren. In Parijs $^1/_2$ pint = 0,465 L., in tapperijen zooveel als halve flesch.

Chora, ook wel *Hora* geheeten, is een stad op het eiland Samos met ongeveer 1500 inwoners. Omstreeks 3 km. er van verwijderd liggen aan de kust de ruïnes van het oude Samos; de muren hebben een omvang van 10 km.; de akropolis is nog aanwezig, verder overblijfselen van tempels, een theater en twee havendammen, benevens een zuil van den Heratempel uit den vóór-Griekschen tijd. De oude haven Tigani heet thans Tiganion.

Chorassan. Zie *Khorassan*.

Chorda. Zie *Chordata*.

Chorda *Lyngb.* is een plantengeslacht uit de groep der Bruinwieren *(Phaeophyceae)* en komt voor in de meeste zeeën. Het is glibberig op het gevoel, taai, veerkrachtig en in gedroogden staat hoornachtig. Langs onze kust komt voor *Chorda filum*, dat in den regel niet dikker wordt dan een griffel bij een lengte van ongeveer 1 meter.

Chordata of *Chordadieren* is de naam van alle dieren, welke tijdelijk (embryonaal) of blijvend in het bezit zijn van een ruggestreng *(chorda dorsalis* of *notochord)*, d.i. een veerkrachtige stang, die den grondslag vormt van het as-skelet. De chorda is tijdens de embryonale ontwikkeling bij allen aanwezig. Bij de meeste wordt zij in volwassen toestand grootendeels verdrongen; alleen bij de lagere vormen blijft zij geheel of gedeeltelijk bestaan. Behalve het bezit van de ruggestreng hebben de Chordata nog twee andere kenmerken gemeen, n.l.: 1°. de kieuwdarm *(pharynx)* is blijvend of alleen embryonaal voorzien van spleten, waardoor zij in gemeenschap treedt met de buitenwereld (kieuwspleten); 2°. het centraal-zenuwstelsel ligt geheel dorsaal van de chorda en heeft den vorm van een holle buis. Tot de Chordata behooren: de *Hemichordata*, bij welke de chorda alleen in het voorste gedeelte van het lichaam voorkomt; de *Urochordata (Tunicata* of *Manteldieren)*, die de chorda alleen hebben in het staartgedeelte en de *Cephalochordata*, bij welke oorspronkelijk de chorda in de geheele lengte van het lichaam aanwezig is. Vergelijk de artikelen *Hemichordata, Manteldieren, Leptocardii* en *Gewervelde dieren*.

Choreeg. Zie *Choregie*.

Choregie (Grieksch) was in het oude Athene een der vrijwillige plichten, die vermogende Atheners op zich namen, en bestond in het uitrusten en onderhouden van het *koor* (zie aldaar), dat zoowel in de komedie, als in de tragedie een belangrijke rol had te vervullen. Hij, die dezen kostbaren plicht op zich nam, heette *choreeg*, de plaats, waar de oefeningen gehouden werden, *choregeion* of *chorageion*. Bij de muzikale wedstrijden trad voor iedere Atheensche phyle een choreeg op, en degene, wiens koor de overwinning behaalde, ontving uit naam der phyle een lauwerkrans en van den Staat een drievoet, met het recht dezen in de zoogenaamde Tripodenstraat in het openbaar op te stellen. De drievoet werd aldaar geplaatst op een zuil of voetstuk, voorzien van een inscriptie *(choregische monumenten)*, terwijl er omheen veelal een sierlijk gebouwtje werd opgetrokken. Daarvan zijn tot heden bewaard gebleven het monument van *Lysicrates* (bij het volk als Lantaarn van Demosthenes bekend) en dat van *Thrasyllus*.

Choreografie is de kunst om de dansfiguren met de daarbij vereischte houdingen, bewegingen enz., door teekens aan te wijzen, evenals de muziek door noten. Men meent, dat die kunst reeds bij de Grieken en Romeinen bekend is geweest. Een later uitvinder daarvan is *Toinot Arbeau* (een omzetting van *Jehan Tabourot)*, die in zijn „Orchésographie" (1588) de teekens der passen onder de dansmuziek schreef. Later hebben *Le Feuillet* (1761) en vooral de dansmeester *Beauchamp* haar tot hoogere volkomenheid gebracht.

Choreomanie of *Danszucht*. Zie *Vitusdans*.

Choriambus heet in den versbouw een versmaat, die uit een trochaeus (choreus) en een jambus bestaat, dus — ⏑ ⏑ —.

Choripetalen. Zie *Bloem.*

Choris, *Leonthij,* een Russisch teekenaar en reiziger, werd geboren den 22sten Maart 1795 te Jekaterinoslaw in Klein Rusland, bezocht eerst het gymnasium te Charkow en begaf zich vervolgens naar de Academie te St. Petersburg. In 1815—1818 vergezelde hij *Otto von Kotzebue* op een reis rondom de wereld en begaf zich in 1819 naar Frankrijk, waar hij een „Voyage pittoresque autour du monde" (1821—1823) met fraaie, oorspronkelijke teekeningen en tekst van *Cuvier, Chamisso* en *Dr. Gall* in het licht deed verschijnen. Te Parijs oefende hij zich onder de leiding van *Gérard* en *Regnault* in de schilderkunst. In 1827 begaf hij zich naar Zuid-Amerika doch werd er den 22sten Maart 1828 op een tocht naar Veracruz door roovers vermoord. Hij heeft een vervolg geleverd op bovengenoemde reisbeschrijving in zijn: „Vues et paysages des régions équinoxiales etc." (1825).

Chorismodactycus multibarbis. Zie *Scorpaenidae.*

Chorizema *Labill.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papilionaceëen).* Het onderscheidt zich door een 2-lippigen, 5-spletigen kelk, een buikige kiel der bloemkroon, een korten, haakvormigen stamper met een scheeven stijl en een opgeblazen, veelzadige peul. Het omvat lage heesters, die in Australië groeien, zooals *C. Henchmanni* R. Br. met donkerroode bloemen — *C. ilicifolium* Lab. met goudgele bloemen en een purperroode kiel — *C. rhombeum* R. Br. met een klimmenden stengel en geelroode bloemen met purperroode vleugels en kiel — *C. spartioïdes* Lodd. met een gele, aan de randen rood geteekende vlag enz.

Chorley, een industriestad in het Engelsche graafschap Lancaster, aan het kanaal van Leeds naar Liverpool, telt (1911) 30 315 inwoners, die in steenkool, lood- en molensteengroeven arbeiden en tevens in een groot aantal linnen-, mousseline-, kaliko-, garen- en andere fabrieken werkzaam zijn.

Chorley, *Henry Fothergill,* een Engelsch schrijver, vooral over muziek, den 15den December 1808 te Blackleyhurst in Lancashire geboren, ontving zijn opleiding aan het Royal Institution te Liverpool en werd in 1834 medewerker aan het „Atheneum". Hij bleef 35 jaren aan dit tijdschrift verbonden en leverde vooral muzikale beoordeelingen. Op dit gebied verwierf hij een onbetwist gezag. In 1868 staakte hij dat werk om gezondheidsredenen; hij overleed den 16den Februari 1872. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Memoirs of Miss Hemans with illustrations of her literary character from her private correspondence" (1836), „The authors of England, a series of medallion portraits of modern literary characters" (1838; 2de druk, 1861), „Music and manners in France and Germany" (1841, 3 dln.), „Modern German music, recollections and criticisms" (1854, 2 dln.), „Händel-Studies" (1859, 2 dln.), „Thirty years' musical recollections" (1862, 2 dln.). de drama's: „Old love and new fortune" (1850) en „Duchess Eleanor", de operateksten: „White magic" en „Amber Witch" en verder vertalingen van 20 operateksten uit het Duitsch, Fransch en Italiaansch; voorts de romans: „Sketches of a seaport town" (1835, 3 dln.), „Conti the discarded, with other tales and fancies" (1835), „Lion, a tale of the coteries" (1839), „The Prodigy" en „Pomfret, or public opinion and private judgement" (1845, 3 dln.). Uit zijn nalatenschap verscheen nog: „Henry Fonthergill Chorley, autobiography, memoirs and letters" (1873, 3 dln.).

Chorografie is de naam, dien men geeft aan de aardrijkskundige beschrijving van een klein gebied, bijv. een landstreek of provincie. Hierdoor onderscheidt zij zich van de geografie, de beschrijving der aarde, en van de topografie, de beschrijving van een bepaalde plaats.

Chorologie. Zie *Biologie.*

Choron, *Alexandre Etienne,* een schrijver over de theorie der toonkunst, den 21sten October 1772 te Caen geboren, studeerde eerst in de philologie en de mathematica, doch wijdde zich daarna aan de muziek. In 1811 werd hij correspondeerend lid van de „Académie des Beaux Arts" en kreeg de opdracht der regeering, de kerkkoren te reorganiseeren; in 1816 werd hij directeur van de „Grand Opéra", en wist gedaan te krijgen, dat het in 1815 gesloten conservatorium weer werd geopend onder den naam „Ecole royale de chant et de déclamation". Het volgend jaar trad hij als opera-directeur af en stichtte de „Institution royale de musique classique et religieuse". Hij bouwde er in 1826 een concertzaal, en als kapelmeester aan de Sorbonne deed hij zijn kweekelingen elken Zondag stukken van *Allegri, Palestrina* enz. uitvoeren. Na de revolutie van 1830 vatte hij het plan op, in geheel Frankrijk in de kerken en scholen de koren weder in te voeren, zoodat hij muziek voor vierstemmige liederen vervaardigde, waarmede hij door het land reisde. Daar de regeering hem niet ondersteunde, zag hij allengs zijn vermogen wegsmelten. *Choron* overleed den 29sten Juni 1834 te Parijs. Hij schreef een groot aantal historische en theoretische werken, waarvan wij noemen: „Dictionnaire historique des musiciens" (2 dln. 1810—1811), „Principes d'accompagnement des écoles d'Italie" (1804), „Principes de composition des écoles d'Italie" (1808, 3 dln.; 2de druk 1816, 6 dln.), „Méthode élémentaire de musique et de plain chant" (1811), „Méthode élémentaire d'harmonie et de composition" (1814), „Méthode concertante de musique à plusieurs parties d'une difficulté graduelle" (1817) en „Méthode concentante de plain-chant et de contre-point ecclésiastique" (1819), vertalingen van werken van *Albrechtsberger,* en het onvoltooid gebleven „Manuel complet de musique vocale et instrumentale, ou Encyclopédie musicale" (1816—1838, 8 dln.).

Zie *H. Réty,* Notice historique sur Choron et son école (Parijs 1873).

Chorremabâd is de hoofdplaats der Perzische provincie Loeristan, aan de rivier Kerga. De hooge, op een zwarte rots gestichte burcht, Felek el Aflak (Hemel der Hemelen) genaamd, heeft nauwlijks een bewoonbaar vertrek en geen

vensters of deuren; alles is verwoest. De stad telt ongeveer 5000 inwoners.

Chorrillos, een badplaats aan zee in de Zuid-Amerikaansche republiek Peru, 15 km. ten Z. van Lima, waarmede zij door een spoorweg is verbonden, ligt ten noorden van den berg Salto del Frayle, die westwaarts in de Punta de Chorrillos uitloopt, waarnaast ten zuiden de Chorrillosbaai zich uitstrekt. De stad telt omstreeks 15 000 inwoners en is een zeer gezocht zomerverblijf der bewoners van Lima. Den 13den Januari 1881 behaalden bij Chorrillos de Chileenen een overwinning op de Peruanen.

Chorsabad of *Khorsabad,* een dorp in het vilajet Mosoel, 25 km. ten N.O. van Mosoel gelegen, is bekend door de opgravingen, welke er vooral van 1842 tot 1845 door den consulairen agent van Frankrijk te Mosoel *P. E. Botta* en in 1842 door *Victor Place* zijn gedaan. Zij legden daar de ruïnen bloot van de Assyrische paleisstad Doer-Scharroekin en vonden er tal van bas-reliëfs, inscripties, vazen enz. Door het ontdekken van het eerste Assyrische koningspaleis te Chorsabad werd *Botta* de vader der Assyriologie (zie aldaar).

Zie: *Botta,* Monuments de Ninive etc. (met teekeningen van *E. Flandin;* 5 dln., Parijs 1847—1850) en *dezelfde,* Inscriptions découvertes à Khorsabad (Parijs 1848).

Chortatzis, *Georg,* een Grieksch dichter uit Kreta, leefde waarschijnlijk in het midden der 17de eeuw en schreef het drama „Erophile". Het is een navolging van *Giraldis'* drama „L'orbecche" en het eerste in het Nieuw Grieksch verschenen dichtwerk.

Chortizy of *Chortizkaja* is de hoofdplaats der Doopsgezinde Pruisische kolonieën, uit de omstreken van Danzig afkomstig, aan de oevers van den Dnjepr. Zij ligt in het Europeesch-Russisch gouvernement Jekaterinoslaw, tegenover het evenzoo genoemde eiland in den Dnjepr. De stad telt ongeveer 2000 inwoners, die een levendigen handel drijven met de bewoners der nabijgelegen gewesten.

Chortizy, een Russisch eiland in den Dnjepr, is 14 km. lang, 4 km. breed en wordt door 551 Pruisische Mennonieten bewoond. Het behoort tot de er tegenover gelegen gelijknamige gemeente.

Chosjen was de naam van het vierkante schild, dat de Israëlietische hoogepriester op de borst droeg, wanneer hij het Heilige der Heiligen binnentrad. Het was versierd met 12 edelgesteenten, in 4 rijen geplaatst, waarop de namen der 12 stammen gegraveerd waren.

Chosrew-pasja. Zie *Khosrew-pasja.*

Chosroës, *Chasrav, Khosroe* of *Khosrev* is de naam van twee Perzische koningen uit de dynastie der Sassanieden. *Chosroës I* (531—579), met den bijnaam *Anôsjarwân* of *de zalige,* was de zoon van koning *Kavâdh I (Kabades),* een groot en rechtvaardig vorst. In de eerste jaren hield hij zich bezig met het regelen der binnenlandsche toestanden van zijn rijk. In 540 deed hij een gelukkigen inval in Syrië en dwong *Justinianus,* na verschillende meer of minder gelukkige gevechten, in 546 een wapenstilstand af tegen jaarlijksche schatting; in 562 werd een duurzame vrede gesloten. Tegen het einde zijner regeering in 572 begon hij een nieuwen oorlog tegen het Oost-Romeinsche rijk, die bij zijn dood nog niet geëindigd was, maar tamelijk gelukkig door hem gevoerd werd. Hij liet zijn troon na aan zijn zoon *Hormizd IV.*

Chosroës II (591—628), met den bijnaam *Parvêz (de overwinnaar),* was een kleinzoon van *Chosroës I* en een zoon van *Hormizd IV.* Hij werd door *Bahrâm,* dien hij tot oproer en tot moord op zijn vader opgestookt had, verdreven en kon aan de eenjarige regeering van *Bahrâm VI* slechts een einde maken door de hulp van keizer *Mauritius.* Toen deze met zijn geheele familie in 602 door *Phokas* vermoord werd, begon hij, om den dood van zijn weldoeners te wreken, een oorlog, die gedurende 20 jaren het O. en het Z. van het Oost-Romeinsche rijk verwoestte. Vooral opzien verwekte de verovering van Jeruzalem in 614. Eerst het krachtige optreden van keizer *Heraklius,* die sedert 623 een reeks gelukkige veldtochten tegen *Chosroës II* voerde, maakte den toestand voor de Byzantijnen gunstiger. In 628 kwamen de rijksgrooten in opstand tegen den naar Medië gevluchten vorst en verhieven zijn zoon *Kavâdh II Sjêröë* op den troon. *Kavâdh* liet zijn vader ombrengen en sloot met de Byzantijnen vrede.

Chotek is de naam van een oud-adellijk geslacht uit Bohemen en Oostenrijk. Het werd in 1556 in den stand der vrijheeren, in 1723 in den Boheemschen gravenstand en in 1745 in dien der Duitsche rijksgraven opgenomen. Van de leden noemen wij:

Chotek von Chotkowa en Wognin, Johan Rudolf, werd geboren in 1748, bekleedde aanzienlijke staatsambten en overleed te Weenen in 1824.

Chotek, Karel, graaf, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 23sten Juli 1783, studeerde te Weenen en te Praag in de rechten, bekleedde eveneens onderscheidene aanzienlijke betrekkingen en overleed den 28sten December 1868.

Chotek, Bohuslaw, graaf, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 4den Juli 1829, trad in diplomatieken dienst en werd eerst legatieraad te Berlijn, toen buitengewoon gezant te Stuttgart en in 1870 te St. Petersburg. Hij overleed den 11den October 1896.

Chotek, Sophie, gravin, de vierde dochter van graaf *Bohuslaw,* geboren den 1sten Maart 1868 te Stuttgart, was hofdame van de gemalin van aartshertog *Frederik* en huwde den 1sten Juli 1900 in morganatischen echt met den Oostenrijkschen troonopvolger aartshertog *Franz Ferdinand* (zie aldaar), waarna zij tot vorstin van *Hohenberg* verheven werd. Den 28sten Juni 1914 viel zij met haar gemaal te Serajevo als slachtoffer van een moordaanslag, door den gymnasiast *Prinzep* gepleegd.

Chotin (Poolsch *Chocim*). Zie *Chotsjim.*

Chotsjim, ook *Chotin* genaamd, is een Russische stad in Bessarabië, op den rechter oever van den Dnjestr. Zij telt 30 429 inwoners en bezit een Armenische en 2 R.-Katholieke kerken, 5 Grieksche kerken, een synagoge, vele

leerlooierijen en kaarsenfabrieken, belangrijke schoenenindustrie, bierbrouwerijen en steenovens. In 1812 kwam de stad, tegelijk met Bessarabië, aan Rusland, bij den vrede van Boekarest. De vroeger belangrijke vestingwerken werden in 1856 geslecht. Zij beheerschte een der voornaamste overgangen over den Dnjestr, is daarom dikwijls in andere handen overgegaan en het tooneel van verschillende gevechten geweest.

Chotusitz, een vlek in Bohemen met omstreeks 1500 inwoners, is bekend geworden door den slag van den 17den Mei 1742, waarin 24 000 Pruisen onder *Frederik II* de overwinning behaalden op 28 000 Oostenrijkers onder hertog *Karel van Lotharingen,* waarna de vrede van Breslau een einde maakte aan den Eersten Silezischen Oorlog.

Chouans noemde men gedurende de groote Fransche Revolutie de boeren, die op den rechter oever der Loire en in Bretagne voor de zaak des konings streden, in tegenstelling met de Vendeërs op den linkeroever. *Jean Cottereau,* gewoonlijk *Chouan (Chat-huant* = nachtuil) genaamd, een voormalig smokkelaar, verzamelde in Juni van 1793 in de wouden van Pertre en Fougères een bende ontevredenen, de zoogenaamde *Chouannerie,* onder de vaan van het koningschap. Ook in de Vendée vond hij weerklank, en zijn aanhang breidde zich uit tot bij Parijs. Daar de Chouans verstoken waren van behoorlijke wapens en munitie, moesten zij zich tot rooftochten en nachtelijke overrompelingen bepalen, doch zij waren sterk genoeg, om een leger van 60 000 man geregelde troepen de handen vol te geven. Eindelijk gelukte het generaal *Beaufort,* in het begin van 1794 een bende *Chouans* onder den markies *de Puisaye* te verslaan. *Jean Chouan* hield zich met zijn bende in het woud van Pertre in een hol geruimen tijd verborgen, totdat *Beaufort* er den 2den Februari 1794 in slaagde, hen te omsingelen en gevangen te nemen, waarbij *Chouan* sneuvelde. Eindelijk werd geheel het W. van Frankrijk in staat van beleg gesteld en het opperbevel aldaar aan generaal *Hoche* opgedragen. *Puisaye* begaf zich naar Engeland, om van *Pitt* ondersteuning te vragen, en gaf het commando over aan den vermetelen gelukzoeker *Désoteux,* genaamd *Cormatin,* die bij het voeren van den oorlog niet veel beleid aan den dag legde. De Nationale Conventie knoopte met hem en *Charette* (zie aldaar) onderhandelingen aan, en *Cormatin* onderteekende den 9den April 1795 te Mabilais een verdrag, volgens hetwelk de Chouans de wapens zouden nederleggen en de Republiek erkennen. Beide partijen waren echter geenszins voornemens, zich daaraan te houden. *Cormatin* werd wel is waar kort daarna in hechtenis genomen en naar Cherbourg gebracht, maar de dappere *George Cadoudal* (zie aldaar) en *Scépeaux* verlevendigden den moed der bende en bleven volhouden. Eindelijk verscheen *Puisaye* met Engelsche en Fransche uitgewekenen, en de *Chouans* schaarden zich in grooten getale onder hun aanvoerder. Toch werden zij herhaaldelijk verslagen, en hun toestand verergerde nog, toen *Hoche,* na het eindigen van den oorlog in de Vendée, zijn troepen naar den rechter oever der Loire deed oprukken. De aanvoerders *Vieuville, Sérent* en anderen sneuvelden, *Scépeaux* en *Cadoudal* moesten de wapens nederleggen. *Frotté* nam de vlucht naar Engeland, en *Puisaye* ging naar Amerika. De Chouannerie scheen vernietigd te zijn, doch zij werd opnieuw in Engeland georganiseerd. In 1799 stak zij over naar Frankrijk; *Frotté* voerde bevel in Normandië, *Cadoudal* in Morbihan, *Bourmont* in Maine enz., en de opstand had zich reeds uitgebreid tot op 3 uur gaans van Versailles, toen de 18de Brumaire daaraan een einde maakte. *Napoleon* zond generaal *Brune* met een versterking van 30 000 man naar de Loire, en de benden verstrooiden zich naar alle kanten. De bevelvoerders maakten gebruik van de algemeene amnestie, met uitzondering van *Frotté,* die gevangen genomen en doodgeschoten werd. Ook in 1814 en 1815 verhief de Chouannerie op beide oevers der Loire het hoofd. Nu waren haar aanhangers beter van wapens voorzien en werden zij door bekwame mannen aangevoerd, zooals *Coislin, Andigné, Ambrugeac, Courson* enz. Ditmaal maakte de slag van Waterloo een einde aan die beweging. De aanvoerders der Chouans werden door de *Bourbons* met hooge posten in het leger bekleed, eenigen zelfs onder de pairs opgenomen.

Zie: *Kérigant,* Les Chouans (Parijs 1882); *J. Morvan,* Les Chouans de la Mayenne, 1792—1796 (Parijs 1901); *E. Daudet,* La police et les Chouans dans le Consulat et l'Empire, 1800—1815 (Parijs 1895); *H. de la Fontenelle de Vaudore,* Autour du drapeau blanc. Biographies inédites des chefs vendéens et chouans etc. (1913); *G. de Saint-Ivry,* La Chouannerie et ses victimes. Corentin Le Floch, député aux états généraux en 1789 (1909).

Choulant, *Ludwig,* een Duitsch geneeskundige, den 12den November 1791 te Dresden geboren, studeerde te Dresden en te Leipzig in de geneeskunde. Eerst werd hij geneesheer te Altenburg, daarna geplaatst aan het koninklijk ziekenhuis te Dresden en in 1823 hoogleeraar in de theoretische en in 1828 in de praktische heelkunde. Hij werd in 1842 rector der hoogeschool, in 1844 medicinaalraad bij het ministerie. *Choulant* overleed den 18den Juli 1861. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Tafeln zur Geschichte der Medizin" (1822), „Anleitung zur ärztlichen Receptierkunst" (1825 en 1834), „Lehrbuch der speziellen Pathologie und Therapie des Menschen" (1831, 5de druk, bewerkt door *Richter,* 1852—1853), in het Nederlandsch vertaald door dr. *L. Ali Cohen,* „Anleitung zur ärztlichen Praxis" (1836), „Bibliotheca medico historica" (1842), „Geschichte und Bibliographie der anatomischen Abbildung" (1852), „Die Anfänge wissenschaftlicher Naturgeschichte" (1856) en „Graphische Inkunabeln" (1858). Voorts bezorgde hij een uitgave der „Opera" van *Benvenuto Cellini".*

Choumara, *Pierre Marie Théodore,* een Fransch ingenieur en schrijver over vestingbouw, werd geboren in 1787 te Nonancourt,

trad in dienst bij het korps ingenieurs en schreef als kapitein zijn belangrijk werk: „Mémoires sur la fortification ou examen raisonné des propriétés et des défauts des fortifications existantes" (1827), dat ook in het Duitsch werd vertaald. Dit werk, dat de gebreken der in Frankrijk hooggeroemde versterkingen van *Vauban* en *Cormontaigne* in het licht stelt, haalde hem het ongenoegen van zijn superieuren op den hals en noodzaakte hem, den dienst te verlaten. Later werd hij echter weer chef van een bataljon, doch verliet weldra wegens nieuwe oneenigheden voor goed den militairen dienst. Hij overleed den 5den Juni 1870.

Chouquet, *Adolphe Gustave,* een Fransch schrijver over muziek, den 16den April 1819 te Havre geboren, was van 1840 tot 1860 muziekonderwijzer in Amerika en wijdde zich vervolgens te Parijs aan letterkundigen arbeid. Zijn geschiedenis der muziek van de 14de tot de 18de eeuw werd in 1864 door de Académie te Parijs met den prix-*Bordin* bekroond; denzelfden prijs behaalde hij in 1868 met zijn werk: „Histoire de la musique dramatique en France depuis ses origines jusqu'à nos jours" (1873). In 1871 werd hij benoemd tot conservator der instrumentenverzameling aan het conservatoire te Parijs en leverde daarvan in 1875 een catalogus. Ook schreef hij „Rapport sur les instruments de musique et les éditeurs de musique à l'exposition de 1878" (1880). Hij overleed den 30sten Januari 1886 te Parijs.

Chow of *tsjoh* is de naam van een gewicht, of juister nog van een aan het gewicht ontleende maatseenheid om den prijs der parels te bepalen in de Britsch-Indische provincies Bombay en Madras. De gewichtseenheid der parels is in Bombay de *tank,* ter waarde van 4,665 gram. Men verkrijgt de hoeveelheid chows door het kwadraat van het aantal tanks te nemen en dit door 330-maal het aantal parels te deelen. De chow wordt verdeeld in 4 quarters van 25 docras, de laatste weer in 16 boeddams. In Madras komt de mangelin overeen met $^1/_{12}$ tank. Hier berekent men het aantal chows door $^3/_4$ te nemen van het aantal mangelins in het kwadraat en dat door het aantal parels te deelen.

Chrestiens de Troyes, een dichter, die in de 12de eeuw in het Noorden van Frankrijk leefde, behoorde tot het gevolg van *Philips van Elzas,* graaf *van Vlaanderen,* en overleed waarschijnlijk in 1191. Hij behoorde tot de meest gevierde dichters zijner eeuw en ontleende zijn stof doorgaans aan den sagenkring der Tafelronde. Hij onderscheidde zich bij de behandeling daarvan door vindingrijkheid en fraaien stijl. Zijn roem en zijn invloed op de ontwikkeling der Noord-Fransche poëzie berusten echter op zijn epische voortbrengselen, vooral op zijn „Contes", die overal, vooral echter in Duitschland, nagevolgd werden. Men heeft van hem: „Li contes d'Erec" (uitgegeven door *Bekker,* later door *Foerster,* Halle 1890), „Li contes de Cliget" (door *Foerster,* 2de druk Halle 1901), „Li romans del chevalier de la Charrete", tot den „Lancelot" behoorende (uitgegeven in 1899 door *Foerster* te Halle), „Li romans dou chevalier ou Lyon" (uitgegeven in 1862 door *Holland,* opnieuw door *Foerster,* 2de druk Halle 1902) en „Li contes del Graal" of de roman van *Perceval* (uitgegeven door *Potvin,* 6 dln., Mons 1865—1872). Zijn epos „Del roi Marc et d'IJsalt la Blonde" (Tristansage) is verloren gegaan.

Chrestomatie noemt men een verzameling van stukken, grootendeels in proza, der beste schrijvers van een of andere natie, of ook van de beste stukken van een enkelen schrijver. De oudste bekende chrestomatieën zijn die van *Haladius* uit den aanvang der 4de en die van *Proclus* uit het midden der 5de eeuw. Bij het herleven der letterkunde zijn uit de werken der voornaamste Grieksche en Latijnsche schrijvers chrestomatieën samengesteld, vooral uit de werken van *Herodotus, Thucydides, Cicero, Livius, Suetonius* e.a. Later heeft men er vooral vervaardigd voor schoolgebruik.

Chriemhilde of *Kriemhilde,* een oud-Duitsche vrouwennaam, samengesteld uit *grima* (helm) en *hiltja* (strijd), alzoo de strijdende met den helm, is een belangrijke figuur in de Duitsche heldensage, vooral in het Nibelungenlied (zie aldaar). Zij was de zuster van *Gunther,* koning der Bourgondiërs te Worms, en deze gaf haar ten huwelijk aan *Siegfried.* Nadat deze door *Hagen* vermoord was, vertoefde zij als weduwe aan het Hof van haar broeder, totdat zij zich met *Etzel (Attila)* in den echt verbond en met dezen naar Hongarije toog. Na verloop van jaren noodigde zij haar bloedverwanten uit Bourgondië met hun dienstmannen uit aan het Hof van haar tweeden gemaal en deed een vreeselijk bloedbad onder hen aanrichten, om den dood van *Siegfried* te wreken. Zij zelf doodde met het zwaard van *Siegfried* den moordenaar van haar gemaal. Doch ook zij werd gedood door den ouden *Hildebrand,* een dienstman van *Dietrich van Bern.* In de Noorsche sagen („Edda" en „Volsungasaga") speelt *Gudrun* de rol, die *Chriemhilde* in de Duitsche sage heeft.

Chrisma (door de Grieken gewoonlijk *myron* genoemd) is één der heilige zalfoliën in de Christelijke kerk in gebruik. Het Oude Verbond kende reeds zalvingen met olie tot wijding van personen of zaken (bijv. Exodus 30 : 30 van den hoogepriester; Sam. 10 : 1 van den koning; Genesis 28:18 van den steen van *Jacob;* Exodus 30 : 26 van de heilige vaten enz.). Ook kenden de oude Grieken en Romeinen het gebruik van olie voor godsdienstige doeleinden. Ook de Apostelen kenden zalvingen met olie (Marc. 6 : 13; Jac. 5 : 14).

De Katholieke Kerk kent naast het gebruik van olie voor religieuse doeleinden, bijv. voor de Godslamp, drie soorten „heilige olie", n.l. de ziekenolie *(oleum infirmorum),* de catechumenenolie *(oleum catechumenorum* of *oleum exorcizatum* of doopolie) en het chrisma. Het chrisma is zuivere olijfolie, waarin, tenminste vanaf de 6de eeuw, balsem en in de Grieksche Kerk nog vele andere specerijen, worden gemengd.

Basilius voert de wijding ervan terug tot de Apostolische tijden. Het wijdingsformulier van de Latijnsche Kerk staat in het *Pontificale Romanum.* Zij is voorbehouden aan den bisschop en geschiedt jaarlijks op Witten Donderdag.

Chrisma wordt gebruikt bij het Vormsel, de bisschopswijding en de consecratie van kelken en patenen; met catechumenenolie bij doop-, altaar- en kerkconsecratie, met ziekenolie bij de klokkenwijding.

Chrismale is een vat, waarin het chrisma wordt bewaard. Het beteekent ook de witte linnen doek, die den doopeling op het hoofd wordt gelegd, of de wasdoek, die onmiddellijk op den altaarsteen onder de drie altaardwalen wordt gelegd. In de Middeleeuwen wordt het woord nog gebruikt voor *corporale*, voor reliekenhouders en voor *ciborie*.

Chrismon is een meer of minder versierd letterteeken, eerst op een χ gelijkend, doch in latere tijden bijna altijd van een *C*-vormige gedaante. Van de tijden der Merovingers tot de 13de eeuw komt het in oorkonden, vooral aan het begin daarvan, voor en gold als een symbolisch teeken voor de invocatie (aanroeping). In die der Merovingers en der oudste Karolingers vindt men vaak een C voor de signum-regels. De Middeleeuwsche boeken verklaren het teeken als het monogram van het woord *Christus*, het *labarum*. Tironische verkortingen, die soms in de chrismen der Merovingers voorkomen en *ante omnia Christus, Christus* of *amen* beteekenen, bevestigen zulks. Tijdens het Interregnum verdwijnt het chrismon uit de oorkonden der Duitsche koningen en ook in particuliere oorkonden komt het na de 13de eeuw niet meer voor.

Christ, *Johann Friedrich*, een Duitsch humanist, werd in April 1700 te Coburg geboren, studeerde te Jena, Halle en Leipzig en werd in 1731 in laatstgenoemde plaats buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis en in 1739 hoogleeraar in de dichtkunst. Hij is de grondlegger der kunstarchaeologie in Duitschland. *Lessing, Heyne* en *Winkelmann* stonden onder zijn invloed. Hij overleed den 3den September 1756 te Leipzig. Uit de nagelaten geschriften van zijn „Collegium litterarum" gaf *Zume* uit: „Abhandlungen über die Literatur und Kunstwerke vornehmlich des Altertums" (Leipzig 1776). Verder schreef hij, behalve historische werken en Latijnsche gedichten: „Musei Richteriani dactyliotheca" (Leipzig 1743); „Anzeige und Auslegung der Monogrammatum" (Leipzig 1747), gaf den „Phaedrus" uit (Leipzig 1748) en het 1ste en 2de dl. van *Lipperts* „Dactyliothek" (Leipzig 1755—1756; het overige werd door *Heyne* bezorgd).

Christ, *Wilhelm von*, een Duitsch letterkundige, den 2den Augustus 1831 te Geisenheim in Nassau geboren, studeerde te München en Berlijn, was van 1854 tot 1860 leeraar aan een gymnasium te München en zag er zich in laatstgemeld jaar benoemd tot gewoon hoogleeraar in de letteren, welke leerstoel hij tot 1903 bekleedde. *Christ* overleed den 8sten Februari 1906. Hij schreef o.a. „Quaestiones Lucretianae" (1855), „Grundzüge der Griechischen Lautlehre" (1859), „Die Ueberlieferung der Pindar'sche Oden" (1868), „Avian und die ältesten Nachrichten über Iberien und die Westküste von Europa" (1865), „Die Parakataloge im griechischen und lateinischen Drama" (1874), „Theilung des Chors im attischen Drama" (1878), „Anthologia graeca carminum christianorum" (1871, met *Paranikas*), „Metrik der Griechen und Römer" (1879), „Aristotelis de arte poetica liber" (1878), „Homeri Iliadis carmina" (1884, 2 dln.), „Aristotelis metaphysica" (1886) en „Geschichte der griechischen Literatur bis auf die Zeit Justinians" (1898).

Christchurch is de hoofdstad van de Nieuw-Zeelandsche provincie Canterbury, gelegen aan de Avon en den Midlandspoorweg en door een 13 km. langen spoorweg verbonden met de haven Lyttelton. Men vindt er fraaie gebouwen, een museum, universiteit, botanischen tuin enz., veel nijverheid en handel en (1910) 57 642 inwoners. Zij werd in 1850 gesticht; haar sierlijke hoofdkerk is naar het ontwerp van *Gilbert Scott* gebouwd.

Christchurch is een stad in het Engelsche graafschap Hampshire aan de monding van de Avon en de Stour in het Engelsche kanaal, met een groote in Anglo-Normandischen stijl gebouwde kerk (waarin een gedenkteeken voor *Shelley*) en uurwerkfabrieken. De stad telt (1911) 5104 inwoners. In de nabijheid zijn de badplaatsen Southborne on Sea, Bournemouth en Mudeford en het kasteel Highcliffe, waarin een verzameling Middeleeuwsche rariteiten.

Christ Church Hospital, ook *Christ's Hospital* of *Blue Coat School* geheeten, is een in de Londensche City gelegen school, die in 1547 door *Eduard VI* gesticht werd. Van 1897 tot 1902 werd bij Horsham een groot nieuw gebouw voor de Christ Church Hospital school opgericht en het ongezonde oude gebouw te Londen geheel afgebroken. In die school ontvangen 1170 arme kinderen uit de goede standen gratis onderhoud en opvoeding; verder ontvangen er nog 600 jongens en 400 meisjes kosteloos onderwijs. De leerlingen dragen een lange tot de voeten reikende blauwe jas met witte metalen knoopen, kniebroek en lange gele kousen, terwijl zij steeds zonder hoofddeksel uitgaan.

Christelijke feestdagen. Zie *Feestdagen*.

Christelijke kunst. Reeds onder de eerste Romeinsche keizers had het Christendom zijn weg uit het Oosten naar Rome gevonden. Aanvankelijk onderdrukt, verkreeg het toch langzamerhand meer aanhangers en toen *Constantijn de Groote* de leer van *Christus* omhelsde, werd het de godsdienst van den Staat.

De oudste voortbrengselen der Christelijke kunst vindt men in de Catacomben te Rome. In de oudste der vertrekken, die als begraafplaats dienden, vindt men muurbeschilderingen, die met verschillende zinnebeelden prijken. Men ziet daar de letters X en P door elkander, waarmede de naam van *Christus* werd aangeduid, ook de alpha en de omega komen voor en ook een visch wordt dikwijls afgebeeld (zie *Christusmonogram*). Het kruis gold als het zinnebeeld der verlossing, de palm als dat van den eeuwigen vrede, de pauw beduidde de onsterfelijkheid. De gelijkenissen van *Christus* leverden zinnebeelden als het lam, den wijnstok, het schip, den herder en dergelijken.

Weldra stelde men zich echter met zulke betrekkelijk eenvoudige zinnebeelden niet meer tevreden, en werden schilderijen vervaardigd. De voorstelling van *Christus* als den goeden herder, door zijn schapen omgeven, waarbij de herder een baardeloos man in antiek gewaad is, komt nu in zwang. Doch ook aan het Oude Testament begint men de stoffen te ontleenen. Zij worden dan gebruikt als toespelingen op *Christus*. Zoo beteekent *Mozes*, die de bron uit de rots doet ontspringen, de wonderbaarlijke geboorte van *Christus*, de bron van alle heil; de offering van *Isaac* door *Abraham* zinspeelt op *Christus'* offerdood aan het kruis, *Jonas* uit de visch te voorschijn komend op zijn opstanding. Deze tafereelen hebben nog een volkomen Romeinsch karakter; zon en maan, dag en nacht, rivieren en bergen worden, als in den antieken tijd, door personen voorgesteld. In een der catacomben is *Christus* zelfs voorgesteld onder de gedaante van *Orpheus*.

Belangrijk voor de kennis dezer eerste Christelijke kunst zijn in het bijzonder de sarcofagen, waarin de Christenen, in navolging der heidenen, hun dooden bijzetten. Deze sacofagen toch zijn met beeldhouwwerk versierd; de fraaiste is die van *Junius Bassus*, in 359 gestorven, welke nu in de St. Pieterskerk te Rome wordt bewaard. Hij is nog geheel in antieken geest bewerkt.

In de 5de eeuw gaat, zoowel in het schilderwerk als in het beeldhouwwerk het antieke karakter verloren. Maar dan verdwijnt tevens de schoonheid, welke de eerste voortbrengselen der Christelijke kunst had gekenmerkt.

Toen het Christendom niet meer aan vervolgingen bloot stond, maar, integendeel, den voorrang kreeg, begonnen de gelooviger behoefte te krijgen aan gebouwen, voor hun samenkomsten geschikt. Die gebouwen zijn de basilieken, welke gesticht werden in navolging der zalen, waarin tot dusverre in de kringen der aanzienlijke Christenen, de samenkomsten hadden plaats gehad. Ook de Oud-Romeinsche basilieken, die eigenlijk overdekte markten waren, schijnen voorbeelden te hebben opgeleverd (zie verder *Basiliek*).

Als bouwstof voor deze basilieken werd de afbraak van antieke gebouwen gebruikt. Van buiten liet men de gebouwen zonder versiering.

De voornaamste versiering dezer basilieken zijn de mozaïeken, die van binnen tegen de muren werden aangebracht. Reeds in den Romeinschen tijd had men zulke mozaïeken op vloeren gemaakt. Daar de muren, die met mozaïeken versierd werden, een groot oppervlak hadden en de techniek een breede behandeling vereischte, kregen de mozaïeken een grootschheid, die voortreffelijk bij het plechtig karakter der basilieken past.

De oudste mozaïeken die bewaard bleven, dagteekenen uit de 4de eeuw en worden gevonden in de grafkapel der *H. Constantia* te Rome. Zij stellen festoenen van wingerdbladen voor. Uit het laatst der 5de eeuw afkomstig zijn de mozaïeken in de basiliek van den H. Paulus te Rome, die bij den brand gespaard bleven. Hier ziet men het reusachtig borstbeeld van Christus, door de zinnebeelden der evangelisten, een engel, een adelaar, een os en een leeuw, omgeven. Ook de figuren der Ouderlingen uit de Openbaring van Johannes benevens *Petrus* en *Paulus* zijn hier aangebracht.

Een mozaïek in de nis der basiliek van de H.H. Cosmas en Damianus te Rome, dat in 530 voltooid werd, vertoont, op een blauwen grond, *Christus* op wolken staande tusschen zes heiligen en twee palmboomen. Onder deze voorstelling is het Lam Gods, met zes lammeren aan wederszijden, te zien.

De Byzantijnsche kunst heeft invloed gehad op de mozaïeken, die van 671 tot 677 in de basiliek van den H. Apollinaris buiten Ravenna gemaakt werden; in denzelfden geest zijn die in de basiliek van de H. Agnes buiten Rome. Maar die in de basiliek van de H. Praxedis te Rome, uit de 9de eeuw, hebben nog een Oud-Christelijk karakter, al zijn zij minder fraai bewerkt dan de vroegere.

Uit de 6de eeuw afkomstig zijn verscheidene handschriften, wier verluchtingen een goed denkbeeld geven van de kunst uit dien tijd. Reeds in de Oudheid was het gebruikelijk geweest, handschriften op deze wijze te versieren. De groote waarde, die door de Christenen aan de boeken van den Bijbel werd toegekend, bracht er hen toe, de afschriften daarvan zoo kostbaar mogelijk op te luisteren. Deze verluchtingen, later miniaturen genoemd, zijn in de 6de eeuw als gekleurde teekeningen op perkament uitgevoerd; zij herinneren dan nog aan de werken der Oudheid. Dikwijls is meer dan één voorstelling op een bladzijde geplaatst. Een handschrift van het boek Genesis, op deze wijze verlucht, bezit de Hofbibliotheek te Weenen, waar men ook het beroemde „plantenboek" van *Dioscorides* aantreft. Een evangelieboek van 586 wordt in de Laurentiaansche bibliotheek te Florence bewaard.

Bijzondere aandacht verdienen de in ivoor uitgevoerde snijwerken uit het Oud-Christelijk tijdperk. Reeds in den Romeinschen tijd waren schrijftafeltjes *(dipticha)* in gebruik geweest, bestaande uit twee door scharnieren verbonden ivoren plaatjes, waarvan de binnenzijde door was bedekt was, waarin men met een stift kon schrijven. De Christenen bedienden zich van soortgelijke tafeltjes om de namen van hen, die zich door goede werken verdienstelijk hadden gemaakt, op te teekenen. Die tafeltjes en ook doozen uit ivoor, die tot bewaarplaats van reliquieën dienden, werden met snijwerk versierd, dat soms zeer fraai is, gelijk een doos uit de 5de eeuw in het museum te Berlijn bewijst.

Zie verder *Byzantijnsche kunst*.

Literatuur: *F. X. Kraus*, Roma sotterranea (Freiburg 1873) *A. de Waal*, Roma Sacra (München 1906); zie verder de literatuuropgaven onder de artt. *Basiliek* en *Byzantijnsche kunst*.

Christelijke kweekscholen. Zie *Kweekscholen*.

Christelijk-Gereformeerde Kerk in Nederland is de „zuivere voortzetting" der Christelijk Gereformeerde Kerk met het bij de Regeering bekende reglement van 1869. Zij is niet toegetreden tot de den 17den Juni 1892 plaats

gehad hebbende vereeniging der Gereformeerde kerken in Nederland en telt slechts een gering aantal gemeenten, met volgens de volkstelling van 1910 samen 55 720 leden. Voor de opleiding van predikanten voor dit genootschap bestaat een Theologische school te 's Gravenhage.

Zie: *K. Fernhout Mzn.*, De Christelijk Gereformeerde Kerk (1912).

Christelijk-Historische Unie is sedert Mei 1912 de naam van de staatspartij in Nederland, die in 1903 uit de samensmelting der vroegere Vrij-Antirevolutionnaire partij met den Christelijk-Historischen kiezersbond, in 1897 te Utrecht opgericht, ontstond. De vereeniging had den 25sten Mei 1903 te Amsterdam plaats. De organen „De Nederlander" en „Het Nederlandsche Dagblad" werden toen eveneens vereenigd. De naam „Christelijk-Historisch" is afkomstig van *Groen van Prinsterer*.

Volgens de Christelijk-Historischen is de overheid geroepen de Christelijk-Historische grondslagen van het volksleven te bevestigen en de Christelijke beginselen in het staatsleven te eerbiedigen. Nederland moet bestuurd worden als een Christelijke Staat in Protestantschen zin. Het constitutioneel koningschap, opgedragen aan het huis van Oranje, is de vrucht van de leidingen Gods met ons volk. De overheid heeft Zondagsrust te handhaven; zij is verplicht te waken voor de openbare zedelijkheid en de openbare gezondheid, dit laatste evenwel met dien verstande, dat het recht wordt ontkend om iemand te dwingen zich of zijn kinderen te onderwerpen aan kunstbewerkingen, waartegen hij bezwaar heeft (Koepokinenting). De overheid bescherme de Kerk en de uitoefening van den eeredienst. Voor zoover het lager onderwijs van overheidswege wordt gegeven, behoort de school te voldoen aan de eischen eener Christelijke opvoeding. Waar de toepassing van dat beginsel zwarigheden zou ontmoeten, moet de overheid rekening houden met de godsdienstige richtingen der locale bevolking. De bijzondere school geniete dezelfde financieele ondersteuning van staatswege als de openbare. De overheid is niet geroepen een ieder een behoorlijk bestaan te verzekeren. Het kiesrecht behoort gegeven te worden aan de bij de wet aan te geven personen, zoodat alle kringen des volks tot hun recht komen. Waar staatsbemoeiing onvermijdelijk is, worde zoo min mogelijk van bezoldigde ambtenaren, zooveel mogelijk van de medewerking der ingezetenen gebruik gemaakt.

De Unie is aangesloten bij de Overeenkomst tusschen de drie rechtsche partijen van den 24sten April 1913 *(Coalitie,* zie aldaar).

Christelijk-Latijnsche Letterkunde. Het uitgangspunt voor deze letterkunde schijnt het Latijnsche noordwestelijke deel van Afrika te zijn geweest. Zij ontstond in de tweede helft der 2de eeuw en vond haar oorsprong in de vijandige houding van den Staat tegenover de Christenen, welke deze laatsten dwong tot verweerschriften, waarin zij de aanvallen op hun geloof trachtten te weenleggen. Nauw hiermede verbonden zijn de polemieken, waarin de verkeerdheden van den heidenschen godsdienst werden aangetoond. Hierbij sluit zich aan een aanzienlijke historische, encyclopaedische en ook philosofische literatuur, afgezien nog van den onafzienbaren rijkdom van de zuivere theologische voortbrengselen. Daar destijds het maken van verzen meer en meer in de mode kwam en het epos als de dichterlijke voorstellingsvorm in de dingen van den voortijd gold, hebben ook de Christelijke schrijvers niet versmaad, zich in hun verweerschriften en polemieken van den dichtvorm te bedienen. Voornamelijk gaven de scheppingsgeschiedenis en de verhalen der daden van God bij het Oude Bondsvolk aanleiding tot dichterlijke behandeling. Daarbij komt de steeds grooter wordende neiging tot mystieke en allegorische verklaring van personen, gebeurtenissen en toestanden, welke eveneens voor de Christelijke poëzie niet weinig stof heeft opgeleverd. Uit het poëtische grafschrift ontstond de lofzang op martelaren en heiligen; de heiligenroman, zoowel in proza als in poëzie, werd de meest gezochte lectuur van den lateren tijd. Ook de brief is een belangrijke vorm der vroegste Christelijke letterkunde geworden. Hiernaast moeten ook vermeld worden de gezangen, waarvan het ontstaan niet op Romeinschen bodem, maar in het Oosten te zoeken is. Zij werden voor de Christelijke feest- en rustdagen gedicht en hebben, herhaaldelijk gewijzigd, hun tijd overleefd; in lateren tijd dienden zij hoofdzakelijk voor den eeredienst der heiligen. De oud Christelijke lyriek heeft niet alleen liederen van verwonderlijke diepte en schoonheid voortgebracht, maar zij is ook als de oorsprong van ons modern kerkgezang te beschouwen.

Aan de spits der Christelijke letterkunde staat op het gebied van apologetiek en polemiek *M. Minucius Felix,* die in navolging van *Cicero* en *Seneca,* een dialoog „Octavius" schreef, waarin *Caecilius,* die het Christendom van het standpunt der oude Romeinen heftig aanvalt, door *Octavius* op de eenheid Gods en de hoogere zedelijkheid van de nieuwe leer wordt opmerkzaam gemaakt en overwonnen. Voorts moeten genoemd worden *Tertullianus* uit Carthago (ongeveer 150—220), wiens „Apologeticus" (197) gericht was tot de stadhouders van het rijk en waarin opgekomen werd tegen de geheime misdaden, waarvan de Christenen werden beticht, en het hun ten laste gelegde gebrek aan eerbied voor de Goden werd verdedigd. Zijn „Ad nationes" (aan de heidenen) bevat een heftigen aanval op de oude Godenleer. *Arnobius,* rhetor te Sicca in Numidië, schreef omstreeks 300 het werk „Adversus nationes", waarin de voornaamste aanklachten tegen het Christendom worden weerlegd en het veelgodendom werd veroordeeld, o.a. om zijn onzedelijkheid. *Julius Firmicus Maternus* richtte in 347 een geschrift, „De errore profanarum religionum", tot de keizers *Constantinus* en *Constans.* Hij drong hierin aan op de geheele vernietiging van het heidendom, door het onzedelijke en onhoudbare der Oostersche eerediensten aan te toonen.

Als geschiedschrijvers moeten genoemd worden: *Hieronymus* uit Stridon (331—420). In 362 schreef hij de eerste Christelijke literatuurgeschiedenis, „De viris illustribus", waarin 135

„Het Verband tusschen de Gereformeerde scholen in Nederland", dat echter geen afzonderlijke schoolvereeniging is. Bij de vereeniging voor *Christelijk Volksonderwijs*, die van 1890 dagteekent, moeten hoofdbestuurders lidmaten zijn van de Ned. Herv. Kerk.

In 1878, toen de Schoolwet van *Kappeyne* door de Tweede Kamer was aangenomen, werd van Protestantsch-gelooviger zijde een volkspetitionnement op touw gezet, door personen boven de achttien jaren; en meer dan driehonderd duizend zetten hun naam onder het verzoekschrift, waarbij aan den Koning verzocht werd, de nieuwe schoolwet niet te bekrachtigen. Dat verzoek werd afgewezen, maar het denkbeeld vond aanstonds weerklank om de verkregen samenwerking voor het Christelijk onderwijs een blijvende vrucht te doen dragen. En zoo ontstond *de Unie, „Een school met den Bijbel"*. De tweede vereeniging, die eene organisatie van het geheele Christelijk onderwijs wil zijn en waarbij zich dan ook reeds 728 scholen hebben aangesloten, is de *Schoolraad*. De Raad ontstond na de wijziging der Wet van 1878, in 1889 tot stand gekomen. Ten slotte moet nog melding gemaakt worden van de *Unie van Christelijke onderwijzers en onderwijzeressen in Nederland*, die in 1896 opgericht werd en ongeveer 300 leden telt.

Hadden al deze vereenigingen de bevordering van het lager onderwijs op het oog, het ligt voor de hand, dat de voorstanders van Christelijk onderwijs daarmede niet tevreden konden zijn, vandaar dat niet alleen gezorgd werd voor Christelijke kweekscholen (zie *Kweekschool*), maar ook vereenigingen werden opgericht voor gymnasiaal onderwijs (zie *Gymnasium*) en in den jongsten tijd voor Middelbaar onderwijs (zie aldaar), terwijl de sluitsteen op het geheel gevormd wordt door de Vrije Universiteit, den 20sten October 1880 geopend door de Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag.

Voor bijzonderheden betreffende het Roomsch-Katholiek bijzonder onderwijs zie men onder *Roomsch-Katholieke scholen*.

Christelijk-Philanthropische inrichtingen in Nederland, *Centraal-Bond van.* Het doel van dezen bond is: de behartiging van de belangen van den arbeid op Christelijk-philanthropisch gebied in Nederland, welk doel men o.m. zal trachten te bereiken door het in het leven roepen eener voldoende opleiding van hulppersoneel in de gestichten en het houden eener onderlinge inspectie.

Gelegenheid tot opleiding voor meisjes bestaat aan de Diaconessenschool te Amsterdam.

In 1912 waren 45 inrichtingen tot dezen bond toegetreden.

Christelijk-Sociale beweging streeft er naar, de sociale nadeelen te doen verdwijnen door de gemeenschap van het kwaad van het eenzijdig individualisme te verlossen door middel van het Christendom. Zij erkent de rechtmatigheid van eigendom en bijzondere ondernemingen, mits deze een Christelijken grondslag hebben. Zulk een beweging ontstond in Engeland na den ondergang van het Chartisme (zie aldaar) en werd vooral voorgestaan door *F. D. Maurice, Kingsley* en *Ludlow*. In 1850 werd een Christelijk-sociale vereeniging opgericht ter aanmoediging van arbeidersvereenigingen. De *Christian Social Union*, in 1889 te Oxford gesticht, wil de autoriteit van het Christelijk leven in het maatschappelijke leven en werken invloed verschaffen.

In Duitschland wordt de partij verdeeld in een Katholieke en in een Protestantsche richting. Eerstgenoemde werd vooral na 1848 door bisschop *Von Ketteler* (geb. 1811 te Münster, gest. 1877 in Burghausen) aangemoedigd en wordt vertegenwoordigd door de in 1876 gestichte „Görres-Gesellschaft". Laatstgenoemde kreeg, na de voorbereidende werkzaamheden van *Johann Hinrich Wichern* (1808—1881), *Victor Aimé Huber* (gest. 1869) e.a., eerst meer beteekenis in de Christelijk-sociale arbeiderspartij in 1878, door den hofprediker *Adolf Stöcker* te Berlijn, die met hulp der Kerk de sociaal-democratie overwinnen wilde. Oorspronkelijk was zij in geestelijken zin verbonden met de orthodox-conservatieve vereeniging voor sociale hervorming, die ook tegen de sociaaldemocratie streed, maar langzamerhand vervallen is. Na de uitvaardiging der socialistenwetten bleef de partij van *Stöcker* echter bestaan en nam nu den strijd op tegen de liberale denkbeelden op kerkelijk, staat- en staathuishoudkundig gebied. Het programma daarvan zet het Christelijk geloof voorop en verlangt verplichte vakvereenigingen, invoering van den normalen werkdag, wederinvoering der wetten tegen woekeraars, verplichte hulpkassen voor weduwen, weezen en invaliden, progressieve belastingen op het inkomen en de nalatenschappen. Toen de verwachte steun uit de kringen der arbeiders uitbleef, vervormde zich de vereeniging in een Christelijk-sociale partij, die spoedig in conservatieve en in antisemietische richting veld won, maar ten gevolge van de afkeurende houding van *Von Bismarck* en keizer *Wilhelm II* alle beteekenis voor de practijk verloor. In de partij zelf ontstond een scheuring tusschen de richting van *Stöcker* en een nieuwere partij, die zich meer tot het socialisme voelde aangetrokken en voorgestaan werd door de geestelijken *Friedrich Naumann, Paul Göhre*, e.a., die haar tot een zelfstandige nationaal-sociale partij verhieven.

Ook in Oostenrijk werd kort vóór 1890 van Katholiek-conservatieve zijde een poging gedaan, om een arbeidersorganisatie op Christelijk-socialen grondslag tot stand te brengen en met hulp daarvan invloed op de wetgeving uit te oefenen. Dit streven, door den thans overleden burgemeester van Weenen *Lueger* en vorst *Alois Liechtenstein* voortgezet, leidde tot de vorming eener Christelijk-sociale partij, die een grooten invloed uitoefent in de Oostenrijksche Kamer van Afgevaardigden, maar vooral in den Neder-Oostenrijkschen Landdag en in den gemeenteraad van Weenen. Een van de aanvoerders dezer partij is de huidige burgemeester van Weenen *Weisskirchner*.

Ook in België vindt men een Christelijk-sociale partij op Katholieken grondslag, waarin de nieuwere radicaal-democratische richting tegen-

over de oudere conservatieve richting onder den abt *Daens* staat. In Frankrijk werd in deze richting gewerkt door graaf *Alfred de Mun* en *Gayraud;* in Zwitserland door kardinaal *Mermillod* en nationaalraad *Decurtins*. In ons land worden dezelfde beginselen tot zekere hoogte aangetroffen bij de Christelijk-Historische partij. Zie aldaar.

Een uitvoerige uiteenzetting van dit onderwerp vindt men in *Conrad's* Handwörterbuch der Staatswissenschaften (3de druk Jena 1908—1910, 3de dl., blz. 377—398) en in *L. Say,* Nouveau dictionnaire d'économie politique (2 dln., Parijs 1891—1892, onder „Socialisme chrétien").

Christen, *Ada,* een pseudoniem voor *Christine Friederik,* weduwe *Neupauer* en gehuwd met *Breden*. Zie *Breden, Christine.*

Christen-Democratische partij is een kleine politieke partij in Nederland, waarvan de heer *A. P. Staalman* te Den Helder voorzitter is. Zij eerbiedigt de overheid als Gods dienaresse en vraagt rechtmatigen invloed van het volk op de wetgeving. Zij verwerpt de klasseheerschappij, zoowel die van de revolutionnaire democraten als die van de revolutionnaire aristocraten en vraagt den steun der regeering voor de zwakken en hulpbehoevenden in de maatschappij. Zij verklaart zich tegen den klassenstrijd en klassenbevoorrechting, verlangt knotting van de macht van een zondig kapitalisme en wegneming van de oorzaken der maatschappelijke ongelijkheid. Wat de practische politiek betreft, wenscht zij kiesrecht voor gezinshoofden en met hen gelijkgestelden, verplichte volksverzekering, raden van landbouw en van tuinbouw, vrijmaking van het onderwijs en rijkssteun voor dit vrije onderwijs, vermindering van militaire uitgaven, verhooging van successierechten en invoerrechten. Zie verder *J. A. Jungmann* en *F. K. van Iterson,* Parlement en kiezer ('s-Gravenhage 1913), blz. 62—64.

Christendom is een der wereldgodsdiensten. Volgens de opgave der statistiek is het getal zijner belijders ruim 500 millioen; het breidt zich nog uit door de zending. De waarde van dit cijfer is echter betrekkelijk; deze 500 millioenen mogen onder het bereik van de Christelijke cultuur vallen of haar in zich hebben opgenomen, aanhangers eener Christelijke wereld- en levensbeschouwing zijn zij lang niet alle. Het Christendom wordt op volken in hun geheel betrokken; in deze volken zijn evenwel vele individuen, die zich met hun levensbeschouwing naast of tegenover het Christendom plaatsen; er zijn aanhangers onder van *Nietzsche* en *Von Hartmann;* van het *historisch-materialisme* en *monisme, atheïsten, agnostici* enz. Zij vormen in onzen tijd een macht van beteekenis. Derhalve onderscheiden wij tusschen het Christendom als beschavingscomplex en als godsdienst.

Het Christendom als godsdienst. A. *Hedendaagsche toestand.* Het Christendom van onzen tijd wordt gekenmerkt door groote verscheidenheid van vormen. Het is onmogelijk al deze vormen samen te brengen onder een definitie van wat het essentieel Christelijke is. Het eigenlijk Christelijke wordt gezien in het geloof aan *Jezus Christus* als den Zoon Gods en diens Zoendood; in het geloof in God als den Hemelschen Vader en het kindschap Gods van den mensch; in levensbeginselen, voornamelijk naastenliefde. De laatste omschrijving is het meest populair. Volgens de eerste bepaling is een zekere *christologie* kenmerk van het Christelijke. Met deze definitie wordt begrenzing van terrein (men denke aan de leus: Christenen en Paganisten), maar nog geen eenheid bereikt; immers de vrucht van dien zoendood valt den mensch ten deel òf door het geloof (orthodox-Protestanten), òf door de magische werking van het Sacrament en het doen van goede werken (Katholieken). Ook wordt deze begrenzing gewraakt; immers een Christendom zonder Christologie blijft zijn recht op den naam handhaven en maakt zich sterk, dat het, indien al niet de geschiedenis der kerk, dan toch den stichter van het Christendom aan zijn zijde heeft. Wat het specifiek-Christelijke is, wordt ten slotte op dogmatische gronden uitgemaakt. Van den uitwendigen kant bezien — misschien ook naar zijn innerlijke zijde *(Tiele)* — doet het Christendom zich voor als een conglomeraat van allerlei levensbeschouwingen, die zeer ver uiteen loopen. De formeele eenheid bestaat hierin, dat zij zich in samenhang met *Jezus,* het *Evangelie,* het *Christendom* gevoelen.

Voor den één is het Christendom een stichting Gods tot redding van zielen; voor den ander een geestesopenbaring van absolute waarde of de relatief hoogste verwezenlijking van het goddelijke in de wereld; op het Evangelie (Bergrede) beroepen zich de *Tolstoyanen,* die weerloosheid leeren; naast hen achten anderen het hanteeren der wapenen in gehoorzaamheid aan de overheid Christenplicht; Christen-Socialisten van onderscheiden kleur oordeelen, dat verschillende rechten van het individu aan de gemeenschap moeten overgaan; Christen-Anarchisten achten den Staat dwang en veroordeelen hem als onchristelijk. Onder deze en zoovele andere verschillen raakt het gevoel van saamhoorigheid dikwijls zoek. De gedachte van een Christendom boven geloofsverdeeldheid, blijkt een droom, dien alleen rationalistisch zelfvertrouwen kon scheppen. Voor onzen tijd is kenmerkend kerkzin — d.i. aanhankelijkheid aan eigen kerk — en polemiek. Het Roomsch *integralisme* stelt zich bewaring van het ongerept Katholieke ten doel en ijvert tegen inter-Confessionalisme, Het goed recht der kerkgenootschappen wordt na een periode van twijfeling opnieuw bepleit. Er is intusschen ook meer dan één streven om boven richtingstrijd en sektarisme uit een kring van Christengeloovigen te vormen (éénheidsbeweging enz).

B. *Geschiedenis van het Christendom. Algemeene opmerking.* Kan het raadplegen der geschiedenis ons niet helpen om uit het veelvormig Christendom tot de bepaling van het eigenlijk Christendom te geraken? Maar ook over de vraag, wat het Christendom van den beginne af geweest is, wordt geen eenstemmigheid bereikt. 1°. aangezien men tegenover deze geschiedenis een zeer verschillend standpunt in-

neemt, 2°. omdat de vraag nog in historisch onderzoek is. Wat 1°. betreft: Tot het laatst der 18de eeuw gold het Christendom als een langs bovennatuurlijken weg mechanisch gegeven waarheid (de bijbelschrijvers waren pennen van den Heiligen Geest geweest) een volkomen openbaring, een godsdienst, dien op dezen grond een geheel bijzondere plaats toekwam. Op dezen gemeenschappelijken bodem stonden Katholiek en Protestant; tusschen hen was de vraag, wie nu de leer der kerkvaders had. Deze beschouwing is met het *Rationalisme* in het gedrang gekomen; een nieuwe beschouwing schreef aan het toeval een deel van de geschiedenis des Christendoms toe, ja zelfs had (volgens enkelen) bedrog aan het ontstaan der Christelijke overlevering geholpen. Het mechanisch openbaringsgeloof is toen door velen verlaten; niet in die mate intusschen het geloof, dat aan het Christendom een bijzondere plaats toekomt. De wijsgeerige bespiegeling heeft het voorgesteld als de hoogste trap van de ontwikkeling, die de Idee met goddelijke noodwendigheid ondergaat *(Hegel)*; de mechanische openbaring maakte plaats voor de organische. De moderne theologie eerst heeft het specifiek verschil van het Christendom met andere godsdiensten geloochend en het een plaats aangewezen tusschen deze als een verschijnsel van denzelfden aard, zij het dan ook van hooger waarde.

Dit verschil van waardeering is beslissend voor de vraag, hoedanig het oudste Christendom geweest is. Naar Roomsche opvatting is de openbaring eens aan de Apostelen gegeven en heeft de Kerk deze getrouwelijk bewaard; in de Christelijke leerstellingen van later dagen schuilt niets nieuws, ze zijn een door ketterij enz. noodzakelijk geworden formuleering der oorspronkelijke waarheid (zie 8*a*). De streng orthodoxe Protestanten verleggen hun tegenwoordig geloofsbezit ook naar de Apostolische gemeente. Volgens moderne beschouwing (in 't algemeen naar de historische opvatting) zijn de leerstellingen van het Christendom in Apostolischen en na-apostolischen tijd ontstaan door samensmelting van het oer-Christelijke met niet-Christelijke elementen; met de ontleding houdt het historisch onderzoek zich nog steeds bezig (dit ad 2°.). In het midden van dit meeningsverschil staat de persoon van den Stichter en de beteekenis van zijnen titel: Zoon Gods.

1. *Het ontstaan van het Christendom.* Het ontstaan van het Christendom wordt in het Nieuwe Testament beschreven *(Handelingen der Apostelen)* en terloops vermeld in de Joodsche Oudheden van *Flavius Josephus* (lib. 18, cap. 4; de echtheid der plaats wordt betwijfeld), in de Annalen van *Tacitus* (Lib. 15, cap. 44) en de Levens der Romeinsche Keizers van *Suetonius (Claudius* Lib. 25). Het Nieuwe Testament, dat hoofdbron is, wordt, zoowel wat tekst als inhoud betreft, door de moderne wetenschap aan historisch-literarische kritiek onderworpen. Veel is voor haar nog onzeker. Zij betrekt in haar onderzoek ook de niet in het N. T. opgenomen Oud-Christelijke letterkunde.

Zijn naam heeft het Christendom van *Jezus Christus* (zie *Jezus*). Is hij de stichter? Over dit punt heerscht verschil van gevoelen. Naar de gangbare opvatting ligt in zijn persoon en prediking de oorsprong van een nieuwen godsdienst in het begin der naar hem genoemde jaartelling. Er is evenwel een andere opvatting van de Evangelische geschiedenis, de „Symbolische" geheeten, in ons land het meest bekend als hypothese-*Loman:* de geschiedenis van *Jezus* is niet die van een persoon; het *Jezus*-beeld is inkleeding eener idee (volgens *Loman* is *Jezus* de gemeente, tot een persoon gemaakt); het historisch bestaan van den stichter is onzeker, althans van geringe beteekenis. Deze gedachte: *Jezus* is niet de historische stichter van het Christendom, is behalve (gedurende een tijd) door *Loman,* door *A. Pierson, Bolland* e. a. in verschillenden vorm verdedigd. In den tegenwoordigen tijd wordt vooral in Duitschland propaganda gemaakt voor de gedachte, dat *Jezus* is een vermenschelijkte cultus-god. Ook wordt de *Jezus*-figuur daar verklaard als de vleeschwording van het proletariërsideaal *(Kalthoff).*

Voor deze symbolisch-mythische opvattingen kan het Christendom niet anders zijn dan een geestesstrooming (heilbegeerige Joodsche gemeente; verlossingsgemeenschap; vrijheidsbeweging) in het begin onzer jaartelling, die zich om de idee van een *Jezus (Joxua,* redder) *Christus* (gezalfde) geconcentreerd heeft. Volgens de historische opvatting daarentegen sloten zich de volgelingen van *Jezus* na diens kruisdood aaneen tot een gemeente op den grondslag van dit nieuw geloof: de gekruisigde is de *Messias* der Joodsche profetie; door God verhoogd, zit hij thans ter rechterhand Gods. Deze gemeentestichting wordt door de overlevering in Hand. 2 op het eerste Pinksterfeest na *Jezus'* dood gesteld en gaat gepaard met de uitstorting van den Heiligen Geest. *Christus* (Grieksch van *Messias* = gezalfde) wordt nu (volgens anderen: was reeds) de naam van den Verheerlijkte. Van dezen is de naam Christenen afgeleid (Hand. 11 : 26).

2. *De Apostolische Gemeente.* De Apostolische gemeente is een heilsgemeenschap, waarvan *Jezus Christus* het middelpunt is. Over zijn beteekenis voor haar heerscht verschil van gevoelen. De titels, die hem gegeven worden, worden op onderscheiden wijze verklaard. Hij heet o.a. Zoon Gods. Voor de confessioneele theologie bevat deze naam eenvoudig de erkenning van *Jezus'* bovennatuurlijke herkomst, Zijn geboorte uit den Heiligen Geest; de historische godsdienstwetenschap geeft verschillende verklaringen: 1°. een historische: Zoon Gods is een Joodsche Koningstitel (Psalm 2:7), die aan Jezus als den Messias toekomt en eerst in Grieksche kringen in bovennatuurlijken zin is opgevat; 2°. een mythische: Zoon Gods (ook op een enkele plaats: God) heet *Jezus,* omdat hij een menschgeworden cultus-god is, aan het Grieksch-Oostersch mysteriewezen ontleend; 3°. een wijsgeerige: de naam „Zoon Gods" drukt de idee der éénheid-van-God-en-mensch uit, welke in de *Jezus*-figuur gesymboliseerd is. Intusschen erkennen ook de voorstanders van een historische opvatting der Evang. geschiedenis, dat zeer spoedig op de historische verschijning het licht valt van

een hooger wezen van *Christus*. Reeds *Paulus* stelt *Jezus* voor als een hemelsch praëxistentwezen. Ook geeft hij hem als tweeden *Adam* een bijzondere plaats in het scheppingsplan. Deze gedachten, bij *Paulus* nog zuivere geloofswaardeering, hebben geleid tot bespiegeling (zie *Christologie)* en zijn op den duur de Christelijke theologie gaan beheerschen. Voorloopig staat het geloof op den voorgrond, dat *Jezus* zal wederkeeren uit den hemel, waarin Hij is opgenomen, om Zijn rijk te stichten (*parousie* = terugkeer); het heil is allereerst: deelen in de goederen, die het loon zijner getrouwen zullen zijn. De bespiegeling van *Openbaring* stelt den duur van dat *Christus'* rijk op aarde op duizend jaar (Openb. 20). Met deze toekomstverwachting gaan samen ervaring en eisch van levensvernieuwing in *Christus;* deze vernieuwing sluit zich aan bij *Jezus'* prediking van den waren levensweg (Bergrede en hier en daar in de Evangeliën). Aan *Jezus'* persoon knoopt zich voor zijn belijders ook een sterk gevoel van saamhoorigheid vast. Verschillen van natie, maatschappelijke positie, sekse enz. vallen weg voor de „leden van het ééne lichaam". Men houdt geregelde avondbijeenkomsten *(agapen* of liefdemalen), waarin het brood gebroken wordt en de dood van *Jezus* herdacht (avondmaal). Ook vrouwen getuigen in deze samenkomsten. Of deze kring goederengemeenschap voorstond, is een twistpunt (Hand. 2:44 en 45 tegenover Hand. 5 : 4 e.a.). Enkele onderzoekers *(Kalthoff, Kautzky)* leggen sterken nadruk op het communisme van het oudste Christendom. Intusschen heeft de gemeente afschaffing van slavernij niet noodig geacht (Brief aan Philemon). Opgenomen wordt men in dezen kring door den doop (zie aldaar). Zoowel aan doop als avondmaal heeft men van den beginne af zekere magische kracht toegekend.

3. *Ontwikkeling van het Christendom. a. Uitbreiding.* De tijd dient op allerlei wijze de uitbreiding der nieuwe secte. De Grieksche taal hebben de beschaafde landen gemeen. In het Romeinsch wereldrijk ligt de basis voor een internationaal-godsdienstig gemeenschapsleven en voor de prediking van een wereldverlosser. Verlangen naar een heilsleer voert aan allerlei godsdienstige kringen en priesterschappen aanhangers toe. De Joodsche gemeenten in de verstrooiing met haar kringen van heidensche heilbegeerigen zijn de kanalen geweest, waarlangs de nieuwe mare van *Jezus'* heilswerk uit Palestina aan de wereld is gebracht. Voor de groote schare gaat bijzondere bekoring uit van dien Heer, die in de gestalte van een dienstknecht geleden en zijn voorliefde voor de armen van geest, de kleinen, „vromen" duidelijk getoond heeft. Onder de aanhangers waren dan ook vele kleine luiden. *(Celsus* spreekt smalend van schoenlappers enz.).

Het Christendom verbreidt zich over Syrië, Klein-Azië, Macedonië, Griekenland, Italië en Noord-Afrika. Vervolging noch bestrijding (zie *Christenvervolgingen)* kunnen het keeren. Integendeel: winst voor de beweging worden de martelaars *(Ignatius, Polycarpus* e.a.); de apologeten *(Irenaeus, Tertullianus, Clemens, Origenes* e.a.), die in een wetenschappelijke behandeling van het Christendom kracht zoeken tegen de vijandige machten. Ook kerkelijke organisatie sterkt de secte in haar strijd. Na 300 wordt het Christendom in het Romeinsche rijk de heerschende godsdienst *(Constantijn de Groote).*

b. Inwendige groei. Aanraking met wijsgeerige gedachten en de eischen der propaganda drijven tot de schepping van een geloofs- en kerksysteem. Allereerst laat het Christendom den Joodschen cultus vallen uit eigen godsdienstige praktijk; met opheffing van spijswetten en sabbath komt het de heidenen tegemoet, die door deze gebruiken van opname in de Joodsche gemeenschap worden teruggehouden; deze emancipatie staat op naam van *Paulus.* In de tweede plaats wordt *Christus'* verschijning met de heerschende wijsgeerige gedachten in verband gebracht. *Philo,* een vroom Joodsch wijsgeer uit Alexandrië, beheerscht de religieuze wijsbegeerte in de eerste eeuwen na Christus; in zijn systeem wordt de centrale plaats ingenomen door het begrip van den *Logos* (rede) d.i. God-actief, zoowel in de schepping als in het hooger geestesleven van den mensch; de werkzame zijde van den Absoluten, rustenden God. De praëxistente *Christus,* de Zoon Gods, wordt tot dien Logos gemaakt, het Woord in het Evangelie van Johannes, dat vleesch is geworden om aan de menschen kennis, geloof en onsterfelijkheid te brengen, om voor de zonden der menschen als offer te sterven en van demonen te verlossen. Door deze versmelting van *Christus* en *Logos* ontvangt de gedachte, dat *Christus* God openbaart en tot God brengt, een wijsgeerigen grondslag. Intusschen laat men de geschiedkundige overlevering niet varen: die openbaring is gegeven in den mensch *Jezus.* De *Gnostiek* (zie aldaar) lost het Christendom op in wijsgeerige mystiek; *Christus* komt de goddelijke vonken in menschenzielen uit het stoffelijke, dat tegengoddelijk is, verlossen door het licht der kennis; hij is God en daar God en vleesch niet verbonden kunnen zijn, schijnmensch. Deze *Gnostiek* wordt als vergrijp tegen de traditie door de *Apologeten* bestreden. Maar ook onder deze Christelijke denkers komen — vooral in het Westen — diegenen voor het hoogste gezag in aanmerking *(Irenaeus, Tertullianus),* die het geloof aan de historische verlossing stellen boven een wijsgeerig begrijpen van *Jezus'* verschijning *(Clemens* en *Origenes)* en het Christendom aanprijzen als verlossingsgodsdienst, niet als Kroon der cultuur. Van *gnosis,* d.i. een esoterische leer voor ontwikkelden, wil het Christendom niet weten. Daardoor heeft het in werfkracht het *Neo Platonisme* (zie aldaar) overtroffen.

4. *De Katholieke Kerk.* De Christelijke kerk is ontstaan door de aaneensluiting der gemeenten. Deze heeft niet alleen machtsversterking, maar vooral juiste formuleering en handhaving der geloofswaarheid ten doel. Er is een Apostolische traditie, berustende bij de bisschoppen der Apostolische, d.z. door Apostelen gestichte gemeenten (Jeruzalem, Antiochië, Efeze, Rome e.a.); deze is voor de vaststelling der leer be-

slissend. De Gnostiek wordt buiten de kerk gesloten. Met deze kerk ontstaan: een geloofsbelijdenis (symbolum); een canon van het N. T. (lijst van erkend-christelijke geschriften); doopformule (zie: *Doop);* éénheid in ceremonies en een priesterlijke stand. De beide laatste worden naar heidensche en Joodsche voorbeelden gemodelleerd; ook de wereldmijding van het oorspronkelijk Christendom wijkt voor streven naar bezit.

De organisatie der kerk sluit zich aan bij die van het Romeinsche rijk. De verwachting van de spoedige wederkomst van *Christus* (zie *Chiliasme)* vervalt, wordt sectegeloof. De geloofsbelijdenis heet Apostolisch. Het oudste symbolum (meermalen gewijzigd) luidt: „Ik geloof in God den Vader, den Almachtige en in Jezus Christus zijn eeniggeboren Zoon, onzen Heer, die geboren is uit Heiligen Geest en de maagd Maria, die gekruisigd is onder Pontius Pilatus en begraven, ten derden dage opgestaan van de dooden, opgevaren in de hemelen, gezeten ter rechterhand des Vaders, vanwaar hij komt om te richten levenden en dooden — en aan een heiligen Geest, een heilige kerk, vergeving van zonden, opstanding des vleesches." De heilige kerk wordt meer dan een gemeenschap van vromen; zij krijgt het karakter van heilsinstituut; de kerkelijke handelingen (doop o.a.) gelden, onverschillig hoe de zedelijke staat van den bedienaar is; de kerk schenkt absolutie aan wie in doodzonde verkeeren. De algemeenheid der kerk wordt boven de heiligheid gesteld; de *Montanisten* (zie aldaar), die een kerk van heiligen willen stichten in de verwachting eener spoedige *parousie* (terugkeer), worden uitgebannen. Deze algemeene d.i. Katholieke Kerk zegt, dat zij handhaaft wat altijd en wat overal door allen geloofd is. Zoo noodig doet zij dit door een samenkomst *(synode, concilie)* van bisschoppen; deze zijn n.l. als opvolgers der Apostelen met de gave der waarheid begenadigd. Op deze concilies is intusschen over de leer der Kerk langen tijd gestreden; over het wezen van *Christus* eerst; nadat zijn volkomen-goddelijkheid was aangenomen, is er lang gehandeld over de verhouding van het goddelijke en menschelijke in hem (strijd over de twee naturen; zie *Christologie);* intusschen is het leerstuk van de Drieëenheid (zie aldaar) geformuleerd voor de gansche Kerk. Inderdaad is nimmer overeenstemming bereikt. In het Oosten heeft de godsdienst andere beteekenis dan in het Westen; hier is hij aan Gods eischen voldoen, gehoorzaamheid; daar aan Gods onverderfelijkheid deel krijgen, mystiek, contemplatie. De Westersche en Oostersche Kerk vatten de Drieëenheid verschillend op. Dat is o.a. gebleken uit het verschil van gevoelen over den uitgang van den Heiligen Geest. Rome liet den Heiligen Geest van Vader en Zoon uitgaan, omdat God één drie-éénige Persoon is *(Augustinus);* op den duur heeft het dit *„filioque"* (en van den Zoon) in de geloofsbelijdenis ingevoegd. Het Oosten, dat de drieëenheid opvatte als het zijn van één Wezen in drie Personen (het had behoefte aan een beslist onderscheiden *Christus*-Zaligmaker), heeft dit niet kunnen dulden. Nog heden ten dage is deze toevoeging een bron van verwijdering tusschen de Katholieken onderling en tusschen hen en geestverwanten. Hoewel Rome aan dezen strijd deelnam en op de beslissing invloed uitoefende, was het inderdaad bovenal geïnteresseerd bij den *anthropologischen strijd.* Op de vraag, hoe de mensch zalig wordt, wat hij zelf er toe doet door zijn leven en wat van God uitgaat, antwoordt *Augustinus:* de mensch is sinds den zondeval uit zich zelf tot niets goeds in staat, *Pelagius:* de mensch kan goed zijn, als hij wil en zich zoo de zaligheid verwerven. De kerk heeft de oplossing aanvaard, die *Semi* (half) *Pelagianisme* genoemd wordt: de goddelijke genade doet het, maar 's menschen wil werkt mee. Uit het laatste welt 's menschen verantwoordelijkheid; daarnaast blijft de beteekenis der Kerk als genadeschenkster, als heilsinstituut; de genade moet verdiend worden door boete en goede werken.

5. *De Roomsch-Katholieke Kerk.* Voor de geschiedenis van de Christelijke kerk is op den duur het Latijnsch-Germaansch Christendom van de meeste beteekenis geworden; Rome is hiervan het centrum. In het Oosten en in Noord-Afrika zijn de Christenen aanvankelijk het sterkst vertegenwoordigd. Maar Noord-Afrika is sinds 700 den Islam geheel ten deel gevallen en het Oosten verliest in de Middeleeuwen zijn oorspronkelijke kracht; het denken versteent daar, als de christologische strijd beslecht is. Rome christianiseert de Germaansche en Slavische volken; de eersten schenken het een levenskracht, die het tot de leidende macht van het Middeleeuwsch Christendom maakt.

Dit Latijnsch-Germaansch Christendom kenmerkt zich door zijn zucht om elk gebied van leven, denken en werken te beheerschen en in een éénheid samen te vatten. Rome verwerft eerst het *primaat;* het gezag, dat de Apostolische gemeenten eertijds bezaten, gaat op Rome over. De éénheid der bisschoppen, die de genadegave der waarheid hebben, ligt in den bisschop van Rome (Paus). Konstantinopel, de hoofdplaats van het Oosten, laat te vergeefs zijn luister als residentie gelden; het staat aan het gezag van Byzantium in den weg, dat het hof invloed heeft op de kerk. Rome heeft een sterk wapen in de traditie, dat het de eenige apostolische zetel is *(„Petrus,* de eerste der Apostelen, is eerste bisschop van Rome geweest"). De kerk wordt de vergadering van alle Christengeloovigen, die onder gehoorzaamheid aan den Paus het ware geloof van *Christus* belijden. In 1054 komt er scheuring tusschen het Oosten, dat het primaat van Rome slechts erkennen wil als een primaat van eer, niet van macht en van het Westen. De Oostersche Kerk heeft ook reeds lang geprotesteerd tegen de vervalsching der leer (zie 4). In den grond komt de scheiding voort uit het verschil, dat er is in religie. De Kruisvaarders hebben Rome's macht ook over het Oosten trachten te vestigen, maar de verwijdering slechts vergroot (verovering van Konstantinopel in 1204). De Grieksch-Katholieke Kerk is sindsdien voor een federatieve eenheid onder leiding der bisschoppen (de Kerk is een door God verordende gemeenschap van menschen, vereenigd door het orthodoxe geloof, de

goddelijke wet, het priesterschap en de Sacramenten); de Roomsch-Katholieke Kerk voor éénheid onder Rome.

Het Latijnsch-Germaansch Christendom tracht zich aan wereldsch gezag te onttrekken en de macht van God te verwezenlijken door den Staat onder de Kerk te brengen. In den tijd van 1050 tot 1300 *(Gregorius VII* tot *Bonifacius VIII)* is de monarchale macht van Rome het scherpst geformuleerd en bereikt zij haar hoogtepunt. Pausen onderwerpen machthebbers met ban en interdict. *(Hendrik IV* te Canossa; investituurstrijd). *Bonifacius* decreteert nog, dat het tot de onmisbare voorwaarden ter zaligheid behoort aan den pontifex Romanus onderworpen te zijn. Na 1300 gaat deze macht gaandeweg achteruit door het opkomen van het nationaliteitsbesef, dat Rome vergeefs in een internationaal verband tracht op te slorpen.

Het Christendom wordt opgelegd als een wet, uitgaande van de Kerk. Machtsvorming is drijfveer, maar hoogere motieven ontbreken niet: de eer van God, de zaligheid der zielen. *Christus* heeft zijn bloed gegeven, de Kerk gesticht en al wie in haar geboren is en gedoopt, wordt zalig. De christianiseering van heidensche volkeren gaat door tot in de 14de eeuw (bekeering van Lithauen). De Joden zijn vooral na de Kruistochten vervolgd. Ketters worden niet geduld; de *Katharen* („reinen"; zij kenmerken zich door een streng kosmisch dualisme, verwerpen o.a. het huwelijk) zijn als „ketters" bijna uitgeroeid (12de eeuw); de *Waldenzen* even wreed vervolgd. De Kerk wil het gansche leven beheerschen; als de erve, die gewijd is, komt zij te staan tegenover de wereld, die onder den vloek ligt; haar wijding van kerken, klokken, plaatsen en handelingen is *exorcisme*, verdrijving van de macht der demonen. Wat gewijd is, heeft aanraking met God; de Kerk wil de overheid zalven, het huiselijk leven onder voogdij nemen, maatschappelijke organismen kerstenen (gilden). Gevolg is, dat het goddelijke verzinnelijkt wordt. In beelden wordt het aanschouwd. Palestina wordt de grond, door God zelf bestreden. Reliquieën doen goddelijke kracht. In de beschouwing der sacramenten (doop, avondmaal, op den duur 7) gaat het magisch element, dat er van den aanvang in ligt, overheerschen. De ouwel is geen symbool, maar bevat de genade *(gratia infusa)*. Brood en wijn verandert in de Mis in vleesch en bloed van *Christus (transsubstantiatie)*. De godsdienst heiligt het menschenleven mechanisch. Daarnaast verwereldlijkt het Christendom. Er komt tweeërlei moraal, een voor leeken en een voor den clerus.

Het streven om eenheid te brengen in het denken leidt tot de scholastiek, die zich ten taak stelt de redelijkheid der openbaring (het *depositum fidei)* te laten zien en de daarin van godswege gegeven kennis tot een systematisch geheel te verwerken; daarnaast aan te toonen, dat alle weten in het Christendom bevat is. De autoriteit van de kerkvaders *(patres* = leeraren en schrijvers van de Kerk van de 2de tot de 6de eeuw) treedt voor de redelijkheid van het kerkgeloof op den achtergrond.

Tegenover dit streven naar eenheid, dat de vorming van macht, het opleggen van het kerkgeloof en hiërarchie met zich brengt, treden in de Middeleeuwen reacties op in het monnikenwezen, dat de ascese (zie aldaar) door de kerk vrijwel practisch verloochend, (uitz.: het coelibaat) naar voren brengt met een beroep op de armoede van *Jezus (Franciscus van Assisi)*. De ontaarding van het monnikenwezen dringt telkens tot herschepping. *Arnold van Brescia* leidt een beweging tegen den rijkdom der Kerk en de macht van den Paus. De individueele vroomheid handhaaft zich in de mystiek, een zich verdiepen in God, dat boven-kerkelijk is *(Bernard van Clairvaux; Eckart, Tauler, Ruysbroek* en *Thomas a Kempis:* „Navolging van Christus").

Ook scherpt de ontaarding der Kerk den spot met geestelijken in het bijzonder (Reinaert de Vos) en Kerk en Christendom in het algemeen *(De tribus impostoribus)*. Intusschen brengt in de Kerk het *Nominalisme* (zie aldaar) den aluitsteen aan van het kerkgeloof; in tegenstelling met de scholastiek verklaart het de waarheid van het Roomsch-Katholieke geloof voor een zaak van gezag. De geloovige kan volstaan met *fides implicita*, als zijn geest niet bekwaam is tot *fides explicita*, d. w. z. als hij door gebrek aan kennis niet met het Woord van God kan instemmen, mag hij verklaren, dat hij zich op de autoriteit der Kerk verlaat. De Roomsche leer is aan het eind der Middeleeuwen in hoofdtrekken deze: het geloof maakt niet zalig; het is een voor waar houden van de geheimenissen, waartoe het toegang geeft; tot die geheimenissen behoort, dat God den zondaar rechtvaardig maakt; de mensch na den val heeft niet meer en niet minder dan zijn oorspronkelijke natuur; zijn hoogere natuur, de band met God, is weggevallen; door de genademiddelen wordt deze hersteld; die genademiddelen komen van Boven en werken door eigen kracht, ook bij afwezigheid van het individu (Mis); de Kerk deelt ze uit; zij is een heilsinstelling, die door de heilsdienaren (de priesters) gevormd wordt; door den doop wordt de smet der erfzonde uitgewischt, d. w. z. de zonden, die vóór den doop begaan zijn; voor die na den doop is persoonlijke satisfactie noodig in de goede werken, die de mensch uit kracht van zijn vrijen wil kan volbrengen; genade en goede werken maken zalig; heilsverzekerdheid is er echter niet.

6. *Sectarisch Christendom.* Het Christendom openbaart zich behalve in de Katholieke kerken in ketterssche stroomingen — naar de opvatting van *Gottfried Arnold* op de zuiverste wijze. *Ludwig Keller* zoekt in deze stille oppositiekringen een oud-Evangelische gemeente, die zich voortzet van den Apostolischen tijd af; zijn hypothese heeft echter weinig bijval gevonden. Zij propageeren een godsvrucht buiten kerkelijkheid om.

7. *Het Protestantisme.* Een nieuwe faze van Christenvroomheid treedt op in het Protestantisme, dat uit oppositie tegen de Roomsche opvatting van godsdienst geboren is. Humanisme, hervormingsbewegingen in de kerk *(Wiclef, Huss, Broeders des gemeenen levens)* hebben het hunne aan zijn ontstaan toegedaan; ook mag men den invloed van sociale toestanden niet bui-

ten beschouwing laten *(Karl von Lamprecht);* hoofdzaak is, dat het Christendom allereerst weer gemoedsgesteldheid wil zijn *(Luther's* zielestrijd; oplossing: rechtvaardigverklaring van den zondaar; conclusie: het Pausdom onthoudt ons de genade om niet). De verhouding tusschen godsvrucht en leven wordt ethisch: het godsdienstige hangt niet af van kerkelijke wijding, maar van de gezindheid, de betrekking tusschen God en mensch is rechtstreeksch en individueel; *Christus* is de eenige middelaar, de Kerk geen heilsinstituut; het Evangelie is de eenige autoriteit in geloofszaken; er zijn twee sacramenten: doop en avondmaal. In dezen gemeenschappelijken grondslag ligt de éénheid van het Protestantisme; voor het overige vertoont het van den aanvang groote verscheidenheid van vormen. Wat de waardeering der Kerk betreft: het *Anabaptisme* verwerpt alles wat kerk is, als wereldsch dwingende macht; *Luther* (althans in zijn latere periode) handhaaft de gedachte, dat er één kerk is, ook al is de Paus de Antichrist; *Calvijn* streeft van zijn eerste optreden af naar een nieuwe Kerk op den grondslag van Gods Woord. Voorzoover het noodig was, is de breuk tusschen Rome en het Protestantisme beslist, doordat Rome de leer der verdienstelijke werken niet wil laten varen. Er worden onder de Protestanten verschillende beschouwingen gehuldigd over den zondigen mensch. *Luther* en *Calvijn* leeren, dat door den val de vrije wil verloren is gegaan; onder den invloed der beide *Socini* ontstaat in Zevenburgen en Polen in het Protestantisme een strooming, die de menschelijke waardigheid in zijn vrijheid legt *(Socinianen* 2de helft der 16de eeuw); ook staan er *exstatici* op, die leeren, dat de Christen geheiligd is door den Geest en zich niet meer om zijn vleesch te bekommeren heeft (deel der Anabaptisten). In het algemeen zijn er 3 groepen te onderscheiden: de aanhang der groote Hervormers, die de rechtvaardigmaking door het geloof vooropstelt (met onderling verschil over Avondmaal enz.); de Anabaptisten, bij wie de verwachting der parousie een groote rol speelt, die op Evangelische gezindheden den nadruk leggen, en zich door de getuigenis van den Geest dikwijls tot teugelloos subjectivisme laten verleiden; de Socinianen, die de Schrift verstandelijk-nuchter opvatten en om de verwerping der Drieëenheid ook *Unitariërs* genoemd worden.

8. *Geschiedenis van het Christendom van de Hervorming tot op onzen tijd. a. Rome.* Het Katholicisme, dat gezag meent te hebben over alle gedoopten, tracht zijn verloren macht te herwinnen. De orde der *Jezuïeten (Ignatius van Loyola)* neemt het op voor dit doel; in deze orde wijkt de ascese, die grondslag was van het monnikendom, voor het streven naar de macht der Kerk. Het Protestantisme weet zich evenwel in meer of minder zuiveren vorm blijvend in Noord-Duitschland, Noord-Nederland, Engeland en Schotland, de Scandinavische rijken en een deel van Zwitserland en Frankrijk te vestigen. Bij het Lutheranisme en het Calvinisme komt als derde groote, maar twijfelachtig-Protestantsche formatie de Anglikaansche Kerk (Church) in Engeland, die zoo goed als enkel anti-Pauselijk is. In ons land, waarin aanvankelijk sprake is van Lutheraansche ketterijen, krijgt het Calvinisme de overhand; daarnaast vormen zich als voortzetting van het gezuiverd Anabaptisme gemeenten van Mennisten en Doopsgezinden.

De Roomsch-Katholieke Kerk herziet zichzelve op het concilie van Trente, maar bevestigt de leer, zooals zij aan het einde der Middeleeuwen geworden is. Deze leer is grondslag van het hedendaagsch Roomsch-Katholicisme. Uitwendige noch inwendige lotgevallen brengen ingrijpende wijziging. Het optreden van *Port-Royal,* dat op gemoedsgronden de genadeleer van *Augustinus* boven de Semi-Pelagiaansche kerkleer stelt (17de en 18de eeuw) en het Jezuïtisme bestrijdt, wordt door den Paus veroordeeld (Jansenisme; oud-Roomschen in Nederland). De poging van *Jozef II* van Oostenrijk (einde 18de eeuw) om Kerk en „Aufklärung" (toenemende verstandelijkheid) elkander nader te brengen, heeft geen duurzaam resultaat. De opheffing van de orde der Jezuïeten (1773) door toenemenden afkeer van geloofsdrijven, wordt in 1814 door haar herstel gevolgd. Het afloopen van de Revolutie (concordaat met *Napoleon),* bovenal de Restauratie, versterkt Rome's kracht. Het Roomsch-Katholicisme begint te streven naar de hoogste politieke macht en weert alles af, wat de kerkleer op haar scholastieken grondslag bedreigt. Veroordeeld wordt het Hermesianisme (± 1830), waarin de kennisleer dienst doet ter apologie van het kerkgeloof. Welgevalliger is aan kerkelijke autoriteiten de apologetiek van *Newman* (uit de Church naar Rome overgegaan): er is onderscheid tusschen de Apostolische Openbaring en de kerkleer; maar de laatste is ontvouwing der eerste, een door God toelichten der waarheid, door ketterij en overtreding noodzakelijk gemaakt. Het Roomsch Modernisme doet een stap verder, verklaart het *depositum fidei* (geopenbaarde leer der Kerk), waarvan de scholastiek uitging, voor een bezit, dat aan groei onderhevig is, bepaalt de taak der Kerk tot het hoeden van de collectieve godsdienstige ervaring der menschheid en erkent de noodzakelijkheid van historisch-literarische critiek op de meeste historische data van den Bijbel — enkele heilsfeiten uitgezonderd — *(George Tyrrell, A. Loisy:* de dichter-kerkhervormer *Fogazzaro);* dit modernisme is door den Paus veroordeeld (1907. Encycliek *Pascendi).* De Paus wordt onfeilbaar verklaard (1870); Katholicisme is Ultramontanisme; „er is geen persoonlijke godsdienst". Botsingen blijven niet uit. *Lamennais* (± 1830) ijvert in Frankrijk voor scheiding van Kerk en Staat, van godsdienst en politiek; hij vindt bij den Jezuïetisch denkenden clerus geen steun en stelt nu het souvereine volk in de plaats der Kerk. In Duitschland komt een beweging naar een nationale kerk, maar het Ultramontanisme blijkt sterker. Het Jezuïetisme kan slechts door den staatsarm worden neergedrukt (Jezuïetenwetten). Sinds de onfeilbaarverklaring van den Paus is er verwijdering tusschen Rome en de oud-Katholieken; de laatsten brengen het primaat der bisschoppen weer naar voren en krijgen hierdoor contact met een partij in de Rus-

sische Kerk, die dit primaat door middel van concilies voorstaat, met oud-Roomschen en Anglikanen. De Church is in de 19de eeuw Rome zeer genaderd (*Puseyisme* ± 1850; zie *Pusey*). Groot verlies aan zielen lijdt Rome in Oostenrijk door de Los-van-Rome-beweging, die nog in onzen tijd doorgaat.

b. Het Protestantisme is sinds zijn opkomst aan stroomingen onderhevig. De tegenstellingen verscherpen zich op den duur. Het blijft zich principieel verzetten tegen de opvatting, dat geloof is: aannemen van wat de Kerk leert; toch roept de worsteling tegen Anabaptisme en vrijgeesterij bij Lutheranen en Calvinisten een door de overheid te handhaven kerkgezag in het leven. Op den duur wordt de leuze: de Kerk is daar, waar de ware leer wordt verkondigd. Het Schriftgezag wordt ten bate der kerkleer aangewend: de Schrift kan ieder overtuigen van de waarheid, door de Kerken geleerd. Het gezag van den Bijbel wordt tegen de wetenschap verdedigd, wier resultaten met de openbaring in tegenspraak zijn. Deze strooming is in het laatst der 16de eeuw overheerschend.

In de 17de eeuw komt het *subjectivisme* aan het woord; daartegenover verheft zich een *dogmatisme*, dat niet meer is dan de scholastieke afleiding eener geloofsleer uit de begrippen van den Bijbel. Persoonlijke godsvrucht wordt tegenover deze dorre leerstelligheid op den voorgrond geplaatst door het Remonstrantisme in ons land, dat het zedelijk doen van den mensch handhaaft tegenover de uitverkiezingsleer; door de Kwakers in Engeland, die het inwendig licht stellen tegenover „het boek"; door de internationale geestesrichting van het piëtisme, dat allereerst met de waarheid van God rekent en het doorleven dier waarheid. Ook het Socinianisme, dat op het begrijpen der waarheid den nadruk legt, treedt meer naar voren. Er wordt gezocht naar de motieven der dogma's, die men aanneemt. Ook komen er, die kerkelijke verdraagzaamheid voorstaan in tweeërlei vorm: rekkelijken, die de muren der kerk willen uitzetten (*Latitudinarisme*) en *toleranten*, die opkomen voor de rechten van dissenters. De gedachte wordt uitgesproken, dat de overheid boven de kerken behoort te staan. Met al deze bewegingen komt de nieuwere wijsbegeerte *(Cartesius)* door haar subjectief karakter overeen; is er ten deele niet vreemd aan.

De 18de eeuw is de eeuw der „Aufklärung" (verlichting); het *Rationalisme* doordringt het Christendom; op Protestantsch gebied ontstaat een Christendom zonder christologie, dat de wonderen van den Bijbel óf als bedrog verwerpt óf natuurlijk verklaart; het treedt op met de pretentie de ware leer aangaande God en de zedelijkheid te huldigen en te verbreiden, predikt een natuurlijk redegeloof, vervat in de gedachten God, onsterfelijkheid en deugd *(Kant)*. De openbaringswaarheid der Kerken treedt op den achtergrond in dit Christendom, dat voor een groot deel beschaving is en wil zijn en wereldsche beroepsvervulling tot godsdienst maakt. Dichterlijke geestesneigingen vinden bevrediging in de prediking eener opvoeding der menschheid door God *(Herder)*. Een nieuw-Humanisme vervangt godsdienst en Christendom *(Goethe)* voor sommige kringen in Duitschland; in Frankrijk dragen de *Encyclopaedisten* hun ideeën voor, die boven het Christendom zijn uitgegroeid.

Na de Revolutie drijft de behoefte aan vastheid en rust tot de *Restauratie;* deze brengt in het Protestantisme Kerk en dogma weer naar voren. Ze is reactie; het positieve Christendom (Roomsch en Protestantsch) wordt „verbond tusschen troon en altaar" en wekt als zoodanig haat. Aan deze reactie werkt de *Romantiek* mee, een eenzijdig dwepen met de Middeleeuwen, dat leidt tot afwijzing van het Protestantisme als de breuk in een universeel Christendom *(Novalis)*. Ook *Schleiermacher* neemt het voor het dogma op; uit vroomheid verdedigt hij den positieven godsdienst tegen Rationalisme; vroom voelen handhaaft hij naast vrij denken. De opleving van Protestantsche vroomheid komt met het *Reveil*, dat in het wedergeboren hart het centrum van het geloofsleven legt en ziel voor ziel voor godsvrucht tracht te winnen. Met dat laatste begint ook de inwendige zending zich bezig te houden *(Oberlin)*.

Een wijsgeerig verdediger vindt het absoluut Christendom in *Hegel*, die in de geschiedenis de noodzakelijke ontwikkeling ziet van een waarheid, niet van den mensch uitgaande (de logica der idee) en het Christendom als hoogtepunt dier ontwikkeling erkent. Intusschen vat hij de dogma's wijsgeerig op en helpt den tijd voorbereiden, waarin de worsteling tusschen vrijzinnigheid en rechtzinnigheid begint (na 1830). *D. F. Strauss* geeft door zijn „Leven van Jezus" (mythische opvatting: de geschiedenis van *Jezus* is niet historie, maar heilige sage, dichtstuk der geloovige gemeente) den stoot tot critiek op de bronnen en grondslagen van het Christendom *(Tübingsche school)*; het historisch onderzoek van den Bijbel neemt een aanvang; een deel der Christenen emancipeert zich van het gezag der Schrift *(Modernisme)*; tegenover deze Modernen stellen zich het scherpst die *Orthodoxen*, welke het gezag der Schrift tot den grondsteen van hun geloof maken; de *Evangelischen* handhaven het vooral in betrekking tot de heilsgeschiedenis *(Jezus* is Zoon Gods); een eigenaardig standpunt nemen op den duur de *Ethisch-orthodoxen* in: onze levenservaring verleent aan de heilsgeschiedenis en daarmee aan de Schrift gezag. Met dit verschil van Schriftbeschouwing gaat verschil van vroomheid en levensbeschouwing gepaard (oud en nieuw geloof). Vanaf 1830 maakt zich het Sectarisme op, om in vrije kerken de oude leer te handhaven tegenover de halfslachtige volkskerken; de oplevende verwachting van de wederkomst van *Christus* schept ook eigen geloofskringen *(Adventisten)*.

Aan dissensie over Bijbel en belijdenis knoopt zich spoedig een schoolstrijd vast.

De laatste decennïën van de 19de eeuw kenmerken zich door menigvuldigheid van leveneleer, die onder Christelijke vlag van wal steekt. De *evolutieleer* wordt door een deel der Christenen in hun wereld- en levensbeschouwing opgenomen. Het *Darwinisme* wordt echter ook als een wapen tegen het Christendom gehanteerd.

Materialisme, atheïsme en *agnosticisme* laten zich meer dan ooit gelden. In het begin van de 20ste eeuw schijnt hun geluid iets matter te worden en laat het Christendom krachtiger tonen hooren.

c. Christendom en cultuur. Naar het gangbaar gevoelen is er een Christelijke cultuur, waarvan de centrale gedachte is, dat de individueele mensch een absolute waarde heeft. Het Christendom heeft zijn oorspronkelijk element van wereldverachting uit hoofde der aanstaande wederkomst van *Christus* op den achtergrond laten treden voor het streven naar wereldverheffing. De vrouw is door het oudste Christendom geëmancipeerd (Gal. 3 : 8). In de eerste eeuwen van zijn bestaan heeft het met goed gevolg gepleit tegen gladiatorenspelen en slavenmishandeling en is het opgekomen voor de rechten van het jonggeboren en nog ongeboren kind. Er zijn er evenwel, die den invloed van het Christendom ontkennen en de humanitaire ideeën toeschrijven aan de bevruchting van de klassieke cultuur door den Germaanschen geest *(Seeck).*

In de Middeleeuwen is de Kerk een cultuurmacht van beteekenis. Zij geeft zedelijke en maatschappelijke voorschriften en treedt op tegen ruwheid van zeden. Zij doet haar invloed gelden op de rechtsverhoudingen (godsvrede; huwelijk) en maakt het begraven van dooden tot regel. Monniken hebben de wetenschap gediend en de stoffelijke welvaart bevorderd door het cultiveeren van woeste streken. De Kruistochten hebben middellijk de cultuur bevorderd. De Kerk heeft echter ook vrees voor hel en duivel gekweekt en met heksenprocessen demonen bestreden. Op den duur heeft zij het licht der kennis onder een korenmaat willen zetten; toen heeft het Humanisme *(Erasmus)* den nieuwen tijd ingeluid. Het Protestantisme verwerpt alle ascetisme en geeft den Christen een taak in de wereld.

In den nieuwen tijd vloeien arbeid van Christendom en beschaving ineen. Hun afzonderlijke invloedssfeer is niet af te bakenen; de bepaling van hun invloed geschiedt op grond van sympathieën. Men weet in het Christendom elementen te ontdekken, die der cultuur vijandig zijn *(Von Hartmann).* Zeker is, dat het positief Christendom zich tegenover de huidige emancipatie stelt en op maatschappelijk gebied veelal reactionnair is. Aan philanthropie heeft het steeds de voorkeur gegeven boven sociale hervorming (Leger des Heils; inwendige zending). Maar er is nimmer een Christendom geweest zonder armenzorg. Toch heeft het ook bij wijlen op maatschappelijk gebied naar radicale middelen gegrepen (communisme der *Huttersche Doopsgezinden, Labadisten* enz.) Het heeft geijverd tegen slavenhandel *(Kwakers). William Channing* van Boston († 1842) was oprichter van een Vredesbond. In het algemeen heeft het de waardeering van den arbeid — in het Westen althans — bevorderd. Dit neemt niet weg, dat tegenover velen, die voor de toekomst alles van het Christendom verwachten, wat o.a. blijkt uit den ijver voor de zending, anderen staan, die hun verwachting bouwen op de cultuur, op het socialisme enz. Naar opvatting van de laatsten beperkt het Christendom zich te zeer tot zielszorg. Intusschen begint het in onzen tijd ook door sociale bemoeiing aan de oplossing der maatschappelijke kwestie te arbeiden.

Ook de kunst is door het Christendom geïnspireerd. De vroomheid der Middeleeuwen heeft haar kathedralen gebouwd; op de muziek heeft Christelijke godsvrucht invloed geoefend (Gregoriaansche Kerkmuziek; *Bach).* Zij heeft aan de schilderkunst motieven gegeven *(Madonna's* met het kind *Jezus).*

Literatuur: 1. *Algemeene geschiedwerken. B. W. Colenbrander,* Beknopte Geschiedenis van het Christendom (1888, van modern standpunt); *P. A. Klap,* Beknopt Leerboek van de geschiedenis des Christendoms (1903, orthodox); *P. Albers,* Handboek der algemeene Kerkgeschiedenis (1905, Roomsch-Katholiek); *R. Sohm,* Geschiedenis der Kerk in grondtrekken (vertaald door *L. Faure,* 1889); *Kurtz,* Leerboek der Kerkgeschiedenis (vertaald door *J. A. Gerth van Wijk,* 1904; voor studeerenden); *K. Heussi,* Kompendium der Kirchengeschichte (1907); *O. Pfleiderer,* Die Entstehung des Christentums (1905); *dezelfde,* Die Entwicklung des Christentums (1907); *Beets, Ter Haar* e.a., Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen (1852—1859).

2. *Bijzondere Geschiedwerken.* Over het ontstaan v. h. Christendom (uitgaande van verschillende opvatting) *A. Hausrath,* Geschiedenis van Jezus' tijd en tijdgenooten (vert. door *D. Lodeesen,* z. j.); *W. Lang,* Oudste geschiedenis van het Christendom (1858); *E. Renan,* De Apostelen (1866, vertaald); *F. C. Baur,* Het Christendom en de Christelijke Kerk der 3 eerste eeuwen (1876, vertaald); *W. Moll,* Geschiedenis van het kerkelijk leven der Christenen gedurende de eerste 6 eeuwen (1875); *J. A. Cramer,* Geschiedenis van de eerste 6 eeuwen der Christelijke Kerk (1897); *A. Kalthoff,* Die Enstehung des Christentums (1904); *S. Lublinski,* Die Entstehung des Christentums (1910); *K. Kautzky,* Ontstaan van het Christendom (vertaald door *H. Gorter,* 1913); *H. A. van Bakel,* Geschiedenis van het oudste Christendom (1910); *Bolland,* De Evangelische Jozua (1907).

Over later tijd. A. Pierson, Het Roomsch-Katholicisme (1865—1872); *L. W. E. Rauwenhoff,* Geschiedenis van het Protestantisme (1865—1871); *A. Kuyper,* Het Calvinisme (1898); *Réville,* Het vrijzinnig-Protestantisme (vertaald door *L. Meezenbroek,* 1903); *S. D. van Veen,* Een eeuw van worsteling (19de eeuw) (1904); *A. Ritschl,* Het ontstaan der Oud-Kath. Kerk (1868).

3. *Historisch-wijsgeerige beschouwing. A. Harnack,* Het wezen des Christendoms (vertaald door *C. S. M. Kuenen,* 1903).

4. *Dogmengeschiedenis. K. R. Hagenbach,* Ontwikkelingsgeschiedenis van de Chrl. leerstukken (vertaald door *A. Pierson,* 1859); *F. Loofs,* Dogmengeschiedenis (vertaald door *J. Quast,* 1902); *A. Harnack,* Dogmengeschichte (3 dln.. 4de druk 1909).

5. *Dogmatiek, H. Bavinck,* Gereformeerde Dogmatiek (1895); *S. Hoekstra Bz.,* Christelijke geloofsleer (1898); *J. Kaftan,* Dogmatik (1901).

6. *Christendom en Cultuur. W. E. H. Lecky,*

History of European Morals (zeer gedocumenteerd); *T. Kuiper,* Strijd en overwinning (naar *J. G. W. Uhlhorn,* 1880); *W. J. Manssen,* Het Christendom en de vrouw (1877); *A. C. E. Gerlings,* De vrouw in het oud-Christelijk gemeenteleven (1913); *G. Boissier,* Het stervend Heidendom (vertaald door *H. Bakels,* 1912); *C. Loring Brace,* Gesta Christi (lyrisch gesteld, 1882); *Seeck,* Untergang der antiken Welt, II (geringschattend, 1901); *J. G. W. Uhlhorn,* Geschichte der christlichen Liebesthätigkeit (3 dln., 1882—1890); *H. P. G. Quack,* De socialisten (1875—1897); *K. Kautsky,* Vorläufer des neueren Sozialismus; *H. Kutter,* Die Revolution des Christentums (1908); *E. Tröltsch,* Die Absolutheit des Christentums (1901).

7. *Kerkgenootschappen,* zie: „Kerk en secte". Hollandiadrukkerij Baarn (1912—1914) en de artikelen op de namen der verschillende kerkgenootschappen.

Christenen, *Inlandsche,* zijn de inlandsche bewoners van Insulinde, die tot het Christendom zijn overgegaan. Het verschil van den Christelijken en Mohammedaanschen godsdienst, vooral omdat deze laatste zich niet alleen op godsdienstig, maar ook op privaat- en publiekrechtelijk terrein beweegt, is een van de hoofdoorzaken geweest van de verdeeling der bewoners van Nederlandsch-Indië in Europeanen en inlanders. Bij deze verdeeling is niet voldoende rekening gehouden met de Inlandsche Christenen, die ten aanzien van het privaatrecht en van het strafrecht volgens art. 109 van het Regeerings-Reglement met Inlanders zijn gelijkgesteld, echter is de gouverneur-generaal bevoegd in overeenstemming met den Raad van Indië in de toepassing dezer bepalingen uitzonderingen te maken. In het algemeen kan men dus zeggen, dat de inlandsche Christen als inlander wordt behandeld.

Christengemeenten in Insulinde. De Protestantsche gemeenten in Insulinde (met uitzondering van de „Britsche Protestantsche gemeente" te Batavia) vormen één kerkgenootschap; zij worden plaatselijk beheerd door kerkeraden en algemeen door een opperkerkelijk college, genaamd „Bestuur over de Protestantsche kerken in Nederlandsch Indië". Dit college is te Batavia gevestigd, voorzitter is een lid van den Raad van Nederlandsch Indië of een ander aanzienlijk lid der Protestantsche gemeente en bestaat verder uit predikanten en notabelen, welke laatsten, evenals de president, door den Gouverneur-Generaal worden benoemd op voordracht van het kerkbestuur. Het aantal predikanten bedraagt 41 benevens 25 hulppredikers. Tot de Protestantsche kerken behooren ruim 54 000 Europeanen, waarvan omstreeks 23 000 lidmaten, benevens 300 000 Inlanders, onder wie 93 000 lidmaten. Het aantal zendingsgemeenten bedraagt 654, waaronder ook de bijgemeenten, terwijl op 134 plaatsen in den Archipel zendelingen gevestigd zijn, welke zendelingen tot verschillende genootschappen behooren, hoofdzakelijk tot de Nederlandsche zendingsvereeniging te Rotterdam en het Rijnsch zendingsgenootschap te Barmen. Het zielental bedraagt, voor zoover de opgaven strekken, ongeveer 150 000. De voornaamste Europeesche gemeenten zijn die te Batavia, Semarang, Soerabaja, Bandoeng, Djokdjokarta, Soerakarta, Magelang, Padang enz. In het algemeen zijn de inlandsche Christenen naar verhouding in het O. deel van den Archipel het talrijkst.

In 1913 verscheen het rapport der Staatscommissie, die in 1910 is benoemd om te dienen van advies omtrent de vraag naar de maatregelen tot herziening van de bestaande verhouding tusschen het gouvernement en de Protestantsche Kerk in Ned. Indië met het doel aan die Kerk grooter zelfstandigheid te geven.

De Katholieke kerkelijke statiën staan onder het gezag van het hoofd der Roomsch-Katholieke kerken in Nederlandsch Indië en haar leeraren worden kerkelijk benoemd en evenals de Protestantsche leeraren bezoldigd uit 's lands kas. De geestelijke zorg voor het deel ten oosten van 125° 30' O.L. gelegen, is aan den Apostolischen vicaris van Batavia onttrokken en opgedragen aan de missionarissen der Congregatie van het Heilige Hart van Issondun. Tot de R.-Katholieke Kerk behooren ruim 30 000 Europeanen, ruim 36 000 Inlanders en 500 vreemde Oosterlingen. Het aantal geestelijken is 73.

Christensen, *Hjalmar,* een Noorsch criticus, tooneel- en romanschrijver, werd den 5den Mei 1869 te Förde (Söndfjord) geboren. Na in de rechten gestudeerd te hebben, werd hij in 1894 dramaturg aan den schouwburg te Christiania. Van zijn werken verdienen genoemd te worden: „Een vrij-gezinde" (roman, 1889), „Mat bloed" (novellen, 1891), „De bastaard" (1892), de drama's: „De vrouw van Loth" (1892) en „Een overwinnaar" (1893), „Jonge Nooren" (1893, verzameling van critieken), „Arne Garborg" (1894, bekroonde schets in „Samtiden"), „Vort litteraere liv" (critieken, 1902) en „Det ig. aarh. kulturkamp i Norge" (1905). Onder de voorvechters der moderne beweging in de Noorsche letterkunde neemt hij een eerste plaats in. In zijn stukken behandelt hij decadenten en psychologische en maatschappelijke vraagstukken.

Christen-Socialisten, *Bond van.* Deze bond werd den 13den Juli 1907 opgericht. Hij bestaat uit afdeelingen en verspreide leden. Orgaan van den bond is het weekblad „Opwaarts". De bond is de gemeenschap van hen, die van zins en willens te leven uit het beginsel der eeuwige goddelijke liefde, gelijk dit ten volle in *Jezus-Christus* openbaar is, zich echter bevinden in een maatschappij, gegrond op het kapitalistische stelsel, en daarom opheffing van dit stelsel beoogen. De strijd zal op heilige wijze worden gevoerd, als een strijd voor Gods zedelijke wereldorde.

Zie verder: *J. A. Jungmann* en *F. K. van Iterson,* Parlement en Kiezer ('s-Gravenhage 1913), blz. 100—102.

Christenvervolgingen hadden voornamelijk in de eerste drie eeuwen onzer jaartelling plaats. Reeds na de kruisiging van *Jezus,* toen de geloovigen zich weer in Jeruzalem verzameld hadden, kwamen daar eenige gewelddadigheden tegen hen voor van de zijde der Joodsche overheid. Niet zoozeer het preeken van den gekruisigden *Jezus,* als wel een vrijer inzicht in

de wetten en de verwerping van den tempeldienst door in Griekenland opgevoede Joden, zooals *Stephanus*, schijnt den eersten stoot er toe te hebben gegeven. Nog grooteren aanstoot namen de Joden aan het Evangelie van *Paulus*, volgens hetwelk Joden en heidenen gelijkberechtigd waren. Na de verwoesting van Jeruzalem in 70, maar vooral met den opstand van *Bar Kochba* in 133 bereikte de haat der Joden tegen de Christenen een groote hoogte.

De Romeinsche staatsmacht bemoeide zich aanvankelijk weinig met de Christenen, daar zij als een Joodsche sekte geduld werden. Voor de Romeinen was de godsdienst in de eerste plaats een staatkundige aangelegenheid; uit staatkundig inzicht liet men den onderworpen volkeren hun goden en hun godsdienst. Hoe meer het Christendom zich afzonderde van den Joodschen godsdienst, des te meer werd het een godsdienst, waarvoor de staatkundige motieven der verdraagzaamheid niet meer golden. Toen het Christendom niet meer de godsdienst van een natie was, werd het een door de Romeinen gevaarlijk geachte geheime vereeniging. De ongewone vormen van het geloof der Christenen, het geheimzinnige, dat hun samenkomsten omgaf, maakte dit zeer verklaarbaar, terwijl bovendien ook de houding der Christenen der wereld niet vriendelijk gezind was.

De Christenmoord onder *Nero* in 64 is waarschijnlijk tot Rome beperkt gebleven en draagt niet het karakter eener godsdienstvervolging, daar hij dienen moest om de volkswoede tegen *Nero*, ontstaan door den brand van Rome, van hem af te leiden. Ook onder *Domitianus* (81—96) bleef het bij enkele terdoodveroordeelingen en een onderzoek naar de nakomelingen van *David*, van wier onschadelijkheid de keizer spoedig overtuigd was. Eerst onder *Trajanus* (98—117) vroeg *Plinius*, de stadhouder van Bithynië, hoe hij zich tegenover de Christenen te gedragen had met het oog op het gevaar, dat zij opleverden voor den Staat. Op bevel van den keizer moesten alleen diegenen, wier schuld bewezen was of een bekentenis afgelegd hadden, volgens de staatswetten als rebellen met den dood gestraft worden; zij mochten echter niet worden opgespoord en evenmin op anonieme beschuldigingen vervolgd worden. Dit bleef ook de gedragslijn de volgende keizers. De propaganda voor het Christelijk monotheïsme bracht den staatsgodsdienst, vooral de keizervereering, de openbare orde en de staatkundige eenheid van het rijk in gevaar. Hoewel men zulks inzag, droegen de vervolgingen in den eersten tijd toch geen overwegend juridisch karakter. *Theodor Mommsen* heeft voor het eerst erop gewezen, dat vergrijpen tegen den godsdienst door de politie gestraft werden, welke onder de stadhouders der provincies stond, die niet zoo streng aan de voorschriften van het strafproces gebonden waren. Daardoor werd soms met zachtheid opgetreden, maar van den anderen kant hadden, vooral als aan de volkswoede de vrije teugel werd gevierd, van tijd tot tijd hier en daar groote wreedheden plaats. De zoogenaamde edicten van *Hadrianus* (117—138) en van *Antoninus Pius* (138—161) ten gunste der Christenen zijn niets anders dan Christelijke ficties; evenwel was het onder laatstgenoemde keizers en in den eersten tijd van *Marcus Aurelius* (161—180) tamelijk rustig. In de laatste regeeringsjaren van den laatste ontstond er echter een vervolging in Gallië, Griekenland en in het Oosten, zooals de Christenen nog niet gekend hadden. De wetten van *Trajanus* werden toen, vooral door de stadhouders, dikwijls overschreden. Wij hebben o.a. uitvoerige berichten uit dien tijd over de Christenvervolgingen te Lyon en te Vienne. Zijn opvolger *Commodus* keerde echter tot de zachtere practijk van *Trajanus* terug. De in het begin duldzame keizer *Septimius Severus* (193—211) gaf in 202 het sein tot een over verschillende deelen van het rijk verbreide vervolging door een verbod op de bekeering tot het Joden- of Christendom. De doodstraf was echter geen regel, de veroordeelden werden verbannen of in de steengroeven gebruikt. Het syncretisme, waartoe de buitenlandsche keizers, voornamelijk *Heliogabalus* (218—222) en *Alexander Severus* (222—235) overhelden, verleende ook den god der Christenen een plaats in het heidensche pantheon. De Christenhaat van keizer *Maximinus* (235—238), maar meer nog de door verschillende rampen opgewekte volkshartstochten, gaven den stoot tot voorbijgaande, maar harde vervolgingen in eenige gewesten. Onder zijn opvolgers trad echter weer een tijdperk van rust in. Een hunner, *Philippus* (244—249), zou volgens de sage Christen zijn geworden.

Het tijdperk der algemeene vervolgingen begint eerst onder keizer *Decius* (249—251). Teneinde den ouden Romeinschen staatsgodsdienst, waarmee volgens hem ook de staatkundige welvaart samenhing, opnieuw te bevestigen, begon hij tegen het Christendom een strijd op leven en dood. *Decius* leidde de vervolgingen zelf, en de nalatige stadhouders werden met harde straffen bedreigd. De middelen om de Christenen te dwingen, werden hoe langer hoe wreeder; vooral in Rome, Alexandrië, Carthago en Pontus schijnt de vervolging het ergst gewoed te hebben. Vooral de bisschoppen moesten het ontgelden; want de vast samenhangende Christelijke gemeente scheen als een staat in den staat bijzonder gevaarlijk. Er vielen aanmerkelijk meer offers dan bij de vorige vervolgingen. Na den dood van *Decius* hielden zij op, maar begonnen nog eens onder *Valerianus* (253—260), die den Christenen in het begin niet ongunstig gezind was. Het bleef echter voornamelijk bij het ter dood brengen van bisschoppen en priesters. Daarop trad een lange rust in, die slechts door keizer *Aurelianus* (274) even verstoord werd. De edicten van *Diocletianus* (284—305) maakten daaraan een einde. Nadat deze keizer den Christenen 9 jaren lang tot de hoogste eereambten aan het hof en in het leger had toegelaten, begon in 303 de laatste, maar ook de wreedste vervolging. De aanleiding was gelegen in het fanatisme van zijn medekeizer *Galerius*, die alleen door uitroeiing der Christenen de gunst der vertoornde goden en de overwinning der Romeinsche wapens verwachtte. In 303 volgden 3 edicten tegen den Christelijken godsdienst en zijn voorgangers spoedig op elkander, terwijl

in 304 een vierde edict tegen de Christenen in het algemeen uitgevaardigd werd. In het geheele Romeinsche rijk werden de Christenkerken verwoest, de heilige boeken weggenomen en verbrand en de godsdienstige vereenigingen verboden; zij, die aan de goden niet offeren wilden, werden bedreigd met verlies van eereambten, verbeurdverklaring hunner bezittingen, gevangenisstraf en ten laatste met den dood. Hoewel er, vooral in den eersten tijd, zeer veel slachtoffers vielen, waren alle pogingen tot uitroeiing van het Christendom te vergeefsch. Nog tegen het einde van 304 hief *Diocletianus* de doodstraf weer op, en na 305 nam de vervolging, althans in het Westen, een einde. In het O. deel van het rijk zetten *Galerius* en *Maximinianus* ook na de afdanking van *Diocletianus* het onderdrukkingsstelsel nog verscheiden jaren voort. Eindelijk zag *Galerius* het nuttelooze van zijn pogingen in en sloot vrede met de Christenen (311) door herroeping zijner vervolgingsedicten. Hierbij sloten zich de keizers *Constantinus, Licinius* en, door hen gedwongen, ook *Maximinus Daza* aan. Het tolerantie-edict van Milaan (313) verleende ten slotte den Christenen volkomen vrijheid van godsdienst, terwijl de geroofde kerken en goederen terug gegeven werden. *Constantinus* koos hoe langer hoe meer voor de Christenen partij en bereidde door een reeks van maatregelen ten slotte de verheffing van hun godsdienst tot staatsgodsdienst voor. Na dien tijd ondervonden zij alleen buiten het Romeinsche rijk nog vervolgingen, o.a. in 343 en in 414 in Perzië, van 437 tot het begin der 6de eeuw in het Afrikaansche rijk der Vandalen en onder de Germaansche volken. De pogingen van keizer *Julianus* (361—363), om het heidendom te herstellen, zijn geen eigenlijke Christenvervolgingen geweest.

Literatuur: C. Neumann, Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diokletian (dl. I, 1890); *P. Allard*, Histoire des persécutions (5 dln., 1885—1890; verkort uitgegeven als „Le Christianisme et l'empire romain); *M. Conrat*, Die Christenverfolgungen im römischen Reich vom Standpunkte des Juristen (1897); *A. Linsenmayer*, Die Bekämpfung des Christentums durch den römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian (München 1905); *A. Pieper*, Christentum, römisches Kaisertum und heidnischer Staat (Munster 1907).

Christiaan I, koning van Denemarken, Noorwegen en Zweden, werd geboren in 1426 en ontving de Deensche kroon in 1448, na den dood van *Christoffel III*, wiens jonge weduwe, *Dorothea van Brandenburg*, hij huwde. In 1450 werd hij ook koning van Noorwegen en in 1457 van Zweden, terwijl hij in 1460 als hertog van Sleeswijk en Holstein te Ripen werd gehuldigd. Slechts 2 jaar bleef hij in het rustig bezit van al die landen. Zijn verkwisting, de door hem opgelegde belastingen, zijn oneenigheid met den Zweedschen aartsbisschop *Bengtson*, dit alles bracht in 1463 de Zweden tot het besluit, de Kroon terug te eischen, en de langdurige worsteling eindigde in 1471 met de nederlaag van *Christiaan* in den slag bij Brunkeberg, nabij Stockholm. Meer voorspoed had hij in zijn overige staten, ofschoon ook hier zijn grenzelooze verkwisting aanleiding gaf tot menige oneenigheid. Hij verpandde bijvoorbeeld in 1468 aan *Jacobus III*, koning van Schotland, toen deze zijn schoonzoon werd, de Orkaden, als waarborg voor een bruidschat van 60 000 gulden, vervolgens ook het Noorweegsche eiland Hetland, en stond ze later af, omdat hij ze niet kon inlossen. Voorts deed hij kostbare reizen, maar bewees ook een weldaad aan zijn rijk door de stichting der universiteit te Kopenhagen (1470). Hij overleed den 21sten Mei 1481.

Christiaan II, de zoon van koning *Johan I* van Denemarken, den 1sten Juli 1481 te Nyborg op Funen geboren, werd in 1506 koning van Denemarken en Noorwegen. Zijn hartstochtelijk karakter openbaarde zich vooral in 1506, toen zijn vader hem als stadhouder naar Noorwegen zond, om er een oproer te beteugelen; hij deed dit op zulk een gewelddadige wijze, dat hij de toegenegenheid der Noren voor altijd verbeurde. In dien tijd knoopte hij een minnehandel aan met „Mooi Dyveke", de dochter van een Hollandsche herbergierster, *Sigbrit*, te Bergen, en die twee vrouwen hadden een noodlottigen invloed op zijn daden, de eene als minnares, en de andere als de „Deensche ministeres", zooals men haar noemde. Bij het aanvaarden zijner regeering in 1513 dwong de adel hem tot een verdrag, dat hem van nagenoeg alle koninklijke rechten beroofde. *Christiaan II*, een begaafd en krachtig, tegelijk ook hartstochtelijk en wraakzuchtig vorst, was een beschermer van de burgers en boeren. Den adel en de hooge geestelijkheid haatte hij; hun macht zocht hij steeds te beperken. Aan de verkiezingscapitulatie stoorde hij zich niet; hij wilde, gelijk de overige toenmalige vorsten, onbeperkt gezag uitoefenen. Bij het volk was hij bemind om zijn goede wetten. Daar hij het hachelijke van zijn toestand gevoelde, vooral met betrekking tot Zweden, waar *Sten Sture* als rijksbestuurder regeerde, zocht hij door aanzienlijke verbintenissen zijn macht te versterken. Hij huwde in 1515 met *Elizabeth*, een zuster van keizer *Karel V*, en sloot verdragen met de voornaamste vorstenhuizen van Europa. Verdeeldheid tusschen *Sten Sture* en den aartsbisschop *Gustaaf Trolle* had eerstgenoemden bewogen, *Christiaan* naar Zweden te roepen, en laatstgenoemde hem de Kroon aan te bieden. Terstond verscheen *Christiaan* met een aanzienlijke vloot voor Stockholm (1518), maar moest met groot verlies afdeinzen. Niet lang daarna verklaarde hij aan Zweden den oorlog (1520). Zijn gevaarlijkste tegenstander, *Sten Sture*, werd al dadelijk in den slag bij Bogesund doodelijk gewond, en weldra viel Stockholm in zijn handen. Nu deed hij Zweden door den rijksraad voor een erfelijk koninkrijk verklaren, ve kondigde er de invoering van den Protestantschen godsdienst en liet zich te Stockholm kronen. Daarna nam hij wraak op de aanhangers van *Sten Sture* en richtte het „Stockholmsche bloedbad" aan, hetwelk aan 600 personen het leven kostte. Van dien tijd af echter was alle voorspoed van hem geweken. Zweden kwam opnieuw in verzet onder *Gustaf Wasa*, en deze ontrukte hem dit land en beklom er in 1523 den

troon. De adel van Jutland ontsloeg zich op een vergadering te Wiborg van trouw en gehoorzaamheid jegens hem, en hoewel de boeren en burgers partij voor hem kozen, nam hij den 20sten April 1523 ijlings de vlucht naar de Nederlanden, terwijl de Denen hertog *Frederik van Sleeswijk* tot koning van Denemarken en Noorwegen kozen. In de Nederlanden door den keizer en door andere R.-Katholieke mogendheden aangemoedigd, koesterde *Christiaan* de hoop, dat hij door het vleien der R.-Katholieken den troon zou kunnen heroveren. In 1531 landde hij dan ook met een vrij aanzienlijke vloot in Noorwegen en streed aanvankelijk zeer voorspoedig, zoodat de gevolmachtigden van *Frederik I* zich geneigd betoonden tot het aangaan van een verdrag en hem een vrijgeleide gaven, waarmede hij in Juli 1532 op de reede van Kopenhagen verscheen. *Frederik* echter wilde van geen vrijgeleide weten; hij nam den vorst gevangen en hield hem op het kasteel Sonderburg in bewaring. Hier zat *Christiaan* 17 jaar in den kerker; eerst *Christiaan III* verbeterde zijn toestand door hem te doen overbrengen naar Kallundborg, waar hij in 1559 overleed.

Christiaan III, koning *van Denemarken en Noorwegen,* hertog *van Sleeswijk-Holstein,* een zoon van *Frederik I,* werd geboren in 1503 en kwam eerst in 1536 in het rustig bezit van den troon. Onder zijn bestuur werd de universiteit der hoofdstad aanmerkelijk verbeterd en trad Denemarken toe tot het Smalkaldisch Verbond (1538). Ook werd onder hem de macht des konings aanzienlijk vermeerderd, omdat de meeste goederen der opgegeven kloosters en bisdommen in zijn bezit kwamen. Noorwegen verloor zijn zelfstandigheid en bleef tot 1814 een deel der Deensche monarchie. In een oorlog gewikkeld tegen *Karel V,* bestookte hij dezen op de kust van Vlaanderen en bracht hem door het sluiten van de Sont groote nadeelen toe. *Christiaan III* overleed den 1sten Januari 1559; hij was een bevorderaar van handel en nijverheid.

Christiaan IV, een der roemrijkste koningen van Denemarken, was een zoon van *Frederik II,* werd geboren den 12den April 1577 en regeerde ook over Noorwegen en Sleeswijk-Holstein. Nog minderjarig aanvaardde hij in 1593 in de hertogdommen, in 1596 in de koninkrijken zelf het bewind. Hij huwde met prinses *Anna Catharina van Brandenburg* en volbracht in 1599 een reis om de Noordkaap, ten einde de grenzen van zijn rijk te leeren kennen en zijn onderdanen tegen allen overlast van vreemden te beveiligen. Hij bevorderde voorts den scheepsbouw en legde de grondslagen voor een Deensche zeemacht. Ofschoon hij bovenal de kunsten en de werken des vredes op prijs stelde, moest hij belangrijke oorlogen voeren, namelijk tweemaal tegen Zweden (1611—1613 en 1643—1645); verder nam hij (1625—1629) deel aan den Dertigjarigen Oorlog, doch had daarbij weinig voorspoed. Den 27sten Augustus 1626 werd hij zoo volledig door *Tilly* bij Lutter verslagen, dat hij naar Denemarken moest terugtrekken. Bij den vrede van Lubeck, in 1629, kreeg hij zijn landen terug onder voorwaarde niet meer aan den oorlog deel te nemen. Intusschen deed hij door uitbreiding van den handel, tot zelfs in Indië, de welvaart aanmerkelijk toenemen, en door de vele hervormingen wist hij ook de gunst van het volk te winnen, ofschoon hij hierbij door den adel dikwijls zeer tegengewerkt werd. In zijn laatste jaren had zijn schoonzoon, de rijkshofmeester *Korfitz Ulfeldt,* den grootsten invloed op de regeering. Deze wist te bewerken, dat *Christiaan's* zoon en opvolger, *Frederik III,* een verkiezingscapitulatie moest onderteekenen, die hem geheel ondergeschikt maakte aan den Rijksraad, waarin *Ulfeldt* het meest te zeggen had. *Christiaan IV* overleed den 28sten Februari 1648.

Christiaan V (1670—1699), de eerste Deensche koning uit het Oldenburgsche Huis, aan wien de kroon niet door keuze, maar door het in 1660 vastgesteld erfrecht ten deel viel, werd geboren den 15den April 1646. Hij regeerde tevens over Noorwegen, Sleeswijk en Holstein. Zijn minister van Buitenlandsche Zaken, graaf *Griffenfeld,* was een voorstander van den vrede. Hij werd echter door een partij aan het hof tegengewerkt en ook de koning zelf was voor den oorlog. Als bondgenoot van den keizer van Duitschland en van den keurvorst van Brandenburg tegen Zweden, maakte hij zich meester van de provincie Schonen (de „Schonensche oorlog"), maar moest haar bij den vrede van Fontainebleau (1679) weder afstaan. Zoolang hij *Griffenfeld* tot minister had, was zijn regeering goed: de wetgeving werd verbeterd, de aanleg van wegen en de ontginning van mijnen vonden in hem een bevorderaar, instellingen van weldadigheid kwamen tot stand, handel en nijverheid namen een hooge vlucht en de West-Indische eilanden St. John e.a. vielen aan Denemarken ten deel. Hij stichtte de Danebrogorde, voerde in zijn rijk de waardigheid in van vrijheer en graaf, en overleed den 25sten Augustus 1699.

Christiaan VI, koning van Denemarken en Noorwegen, hertog van Sleeswijk-Holstein, werd geboren den 30sten November 1699 en regeerde van 1730 tot 1746. Hij was een aanhanger van het piëtisme en voerde het in zijn geheele land in. Hij stichtte tal van volksscholen, waar godsdienstleer, lezen, schrijven en rekenen onderwezen werd. Door de wet van den 5den Maart 1731 voerde hij den woonplaats-dwang in, die den jongen boeren verbood, tusschen hun 14de en 35ste jaar hun geboortegrond te verlaten. Hij bevorderde den handel en de wetenschap en stichtte de koninklijke Academie van Wetenschappen te Kopenhagen, een academisch gymnasium te Altona, deed Kopenhagen, waarvan in 1726 een derde door de vlammen verwoest was, weder opbouwen en liet een dok aanleggen te Christiaanshaven. Hij verkwistte echter ook veel, vooral door toedoen zijner prachtlievende gemalin *Sophie van Brandenburg,* aan fraaie gebouwen en liet bij zijn overlijden, den 6den Augustus 1746, groote schulden na.

Christiaan VII, koning van Denemarken en Noorwegen, hertog van Sleeswijk-Holstein, een zoon van *Frederik V,* werd geboren den 29sten Januari 1749, beklom in 1766 den troon, en gaf, gesteund door zijn bekwamen minister *Bernstorff,* die den twist met het huis *Gottorp*

tot een goed einde bracht, aanleiding tot goede verwachtingen. Hij hief de lijfeigenschap op en verwierf zich daardoor de toegenegenheid des volks. Zijn lijfarts *Struensee* wist zich bij den koning, wiens geestvermogens door uitspattingen waren verzwakt, zoo onmisbaar te maken, dat hij en de koningin, *Carolina Mathilda*, weldra de geheele heerschappij in handen hadden. Nadat de nieuwe gunsteling de aanzienlijkste en verdienstelijkste staatslieden, en onder dezen ook graaf *Bernstorff*, uit de nabijheid van *Christiaan* verwijderd had, gedroeg hij zich als bestuurder van het rijk. Het gelukte aan de koningin-moeder, door een krachtige partij gesteund, onder voorwendsel, dat het volk oproerig werd, een bevelschrift tot inhechtenisneming van de koningin en van *Struensee* aan den koning te ontlokken (zie onder *Mathilde* en onder *Struensee*). Een nieuw ministerie, met *Guldberg* aan het hoofd, aanvaardde het bestuur; in 1784 werd de kroonprins, later *Frederik VI*, mederegent, en *Bernstorff de jongere* eerste minister. *Christiaan* regeerde slechts in naam en overleed krankzinnig, den 13den Maart 1808.

Christiaan VIII, koning van Denemarken, hertog van Sleeswijk-Holstein en Lauenburg, de oudste zoon van *Frederik VI*, werd geboren den 18den September 1786 en bekleedde de betrekking van stadhouder van Noorwegen, toen dit rijk bij den vrede van Kiel (14 Januari 1814) aan Denemarken ontnomen en, in personeele unie, aan den koning van Zweden toegewezen werd. Zoodra het volk die bepaling nietig verklaarde en zich op zijn zelfstandigheid beriep, vatte de stadhouder het besluit op, de onafhankelijkheid des land tegen elken aanval te verdedigen, waarna hij door de meerderheid der volksafgevaardigden, op den rijksdag te Eidsvold in 1814, als *Christiaan I* tot erfelijk koning van Noorwegen werd benoemd, volgens de bepaling eener grondwet, die naar het voorbeeld van de Fransche constitutie van 1791 was opgesteld. Vruchteloos echter was de hoop, dat Engeland dien maatregel zou goedkeuren: het verklaarde de kust des lands in staat van blokkade. Tevergeefs zochten de gezanten der vreemde mogendheden den stadhouder-koning tot andere gedachten te brengen. Eindelijk zag hij zijn zwakke krijgsmacht verslagen door een Zweedsch leger onder aanvoering van den kroonprins van Zweden, waarna hij gedwongen werd, den wapenstilstand van Mosz te sluiten, het bewind aan den staatsraad op te dragen en zich in te schepen naar Denemarken. Daarna wijdde hij zich te Kopenhagen aan de beoefening van kunst en wetenschap. Na het overlijden zijns vaders ontving hij in 1840 de Deensche kroon. De omstandigheden waren niet gunstig; de geldmiddelen bevonden zich in een ellendigen staat, talrijke misbruiken bevorderden velerlei ongerechtigheden, er bestond spanning met Duitschland, dwang van buiten omtrent den Sonttol, en het volk hoopte, dat de man, die in 1814 zoo krachtig was opgetreden, om de volksrechten der Noorwegers te verdedigen, althans een constitutie zou schenken aan zijn onderdanen. Hiertoe was de koning volstrekt niet geneigd, ofschoon hij toch veel verbeteringen aanbracht, vooral in de geldmiddelen. De ontevredenheid openbaarde zich in volksbewegingen in de hoofdstad. Niettemin handhaafde *Christiaan* het conservatieve stelsel en overleed den 20sten Januari 1848. Zijn levensdoel was geweest een innige verbinding tusschen Denemarken en Sleeswijk-Holstein tot stand te brengen, hetgeen echter mislukte, zoowel door het verzet der hertogdommen, als van den Duitschen Bond.

Christiaan IX, koning van Denemarken, werd geboren den 8sten April 1818 op het kasteel Gottorp bij Sleeswijk als de vierde zoon van hertog *Friedrich Wilhelm Paul Leopold* van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg († 1831). Zijn gemalin was een nicht van koning *Christiaan VIII*. Hij vestigde zich te Kopenhagen en koos in den oorlog van 1848 tot 1850 de Deensche zijde. Dit gaf aanleiding, dat hij, bij het uitsterven van het Deensche vorstenhuis, tot troonopvolger werd benoemd volgens het protocol van Londen van den 8sten Mei 1852, en door de Deensche wet van den 31sten Juli 1853 als zoodanig aangenomen. Na den dood van *Frederik VII* aanvaardde hij de regeering (15 November 1863) en vaardigde een grondwet uit, waardoor het hertogdom Sleeswijk met het koninkrijk Denemarken werd vereenigd. Evenwel had zich de erfprins *Frederik van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg* reeds den 16den November tot hertog van *Sleeswijk-Holstein* doen proclameeren onder goedkeuring van de meerderheid der bevolking. De ambtenaren weigerden er den eed van getrouwheid aan den koning, en in Duitschland ontstond een algemeene beweging tegen Denemarken. Saksische troepen, tot den Duitschen Bond behoorende, namen krachtens Bondsbesluit van den 1sten October 1863 van den 24sten tot den 31sten December 1863 de hertogdommen Holstein en Lauenburg in bezit. Oostenrijk en Pruisen eischten de intrekking der uitgevaardigde grondwet, en bij weigering trokken hunne troepen over de Eider en veroverden niet alleen Sleeswijk, maar geheel Jutland. Zoodra in Februari 1864 het Danewerk ontruimd was, de Pruisen Alsen veroverd hadden en in Seeland dreigden te landen, ontstonden er te Kopenhagen oproerige bewegingen, doch toen er geen hulp van buiten kwam opdagen, werd het vrijzinnig Kabinet door een conservatief ministerie vervangen, en dit verzocht om vrede. Eindelijk deed *Christiaan IX* volgens het vredesverdrag te Weenen van den 30sten October 1864 afstand van de hertogdommen Sleeswijk-Holstein en Lauenburg, waarna de zuidelijke grenzen des rijks werden vastgesteld.

Den 26sten Mei 1892 vierde het koningspaar onder levendige deelneming van het geheele Deensche volk, hun gouden huwelijksfeest. Den 29sten September 1898 overleed de koningin. *Christiaan IX* overleed den 29sten Januari 1906. Hij had drie zoons en drie dochters: de latere koning *Frederik VIII*, geboren den 3den Juni 1843 en overleden den 14den Mei 1912, gehuwd den 28sten Juli 1869 met prinses *Louise* van Zweden, koningin *Alexandra* van Engeland, koning *George* van Griekenland, keizerin-weduwe *Maria Feodorofna* van Rusland, hertogin *Thyra* van Cumberland en prins *Waldemar*.

Christiaan X, koning van Denemarken, werd geboren den 26sten September 1870 te Charlottenburg; den 26sten April 1898 is hij te Cannes in het huwelijk getreden met *Alexandriëne,* hertogin *van Mecklenburg.* Den 14den Mei 1912 is hij zijn vader *Frederik VIII* opgevolgd.

Christiaan I, vorst *van Anhalt-Bernburg,* werd geboren den 11den Mei 1568, ontving een wetenschappelijke opvoeding, nam als Fransch luitenant-generaal deel aan een rampspoedigen veldtocht (1591) ter ondersteuning van *Hendrik IV* tegen de Ligue. In 1595 werd hij stadhouder van de Opper-Palts en trad in het huwelijk met *Anna van Bentheim,* die hem 16 kinderen schonk. Bij de verdeeling der gewesten van Anhalt viel hem Bernburg ten deel. Hij nam deel aan de stichting der Evangelische Unie (1608), werd generaal bij het Bondsleger en begaf zich als gezant van den Bond naar *Rudolf II,* aan wien hij vruchteloos de bezwaren der Protestanten voorhield. In den Gulik-Kleefschen Successie-oorlog veroverde hij met prins *Maurits van Oranje* de stad Gulik. Toen *Frederik V* tot koning van Bohemen gekozen was, kwam hij aan het hoofd der troepen van de Palts en Bohemen, streed in 1619 aanvankelijk voorspoedig, maar verloor den slag bij den Witten Berg, niet ver van Praag. Hierop vestigde hij zich onder Deensche bescherming te Flensburg. In 1621 werd de rijksban over hem uitgesproken, maar later weer opgeheven, waarna hij zich in 1624 met *Ferdinand II* verzoende. Na den dood zijns broeders werd hij het hoofd van het stamhuis, bestuurde met beleid zijn landen en overleed den 17den April 1630.

Christiaan *Wilhelm,* markgraaf *van Brandenburg,* werd geboren in 1587, in 1598 tot aartsbisschop van Maagdenburg gekozen, welk ambt hij in 1608 aanvaardde. In 1614 legde hij het neder wegens zijn huwelijk, maar zag zich toch door het kapittel tot administrator benoemd. In den Dertigjarigen Oorlog gewikkeld, trok hij op tegen den bisschop *Christiaan* van Halberstadt en bracht hem een nederlaag toe (1621). In 1626 werd hij ook tot coadjutor van Halberstadt verheven, nam bij de nadering van *Wallenstein* en *Tilly* (1629) de wijk naar *Gustaaf Adolf* van Zweden en keerde met dezen naar Duitschland terug. Hij verzamelde bij Maagdenburg een bende, waarmede hij aan het keizerlijk leger groote schade toebracht, doch werd bij de verovering dier stad (1631) zwaar gewond en naar het hoofdkwartier van *Pappenheim* vervoerd. Nadat hij Katholiek geworden was, werd hij op vrije voeten gesteld en ontving door den vrede van Praag uit de inkomsten van het aartsstift Maagdenburg jaarlijks 12 000 thaler, die hij bij den vrede te Munster met de ambten Loburg en Zinna verwisselde. Hij overleed den 1sten Januari 1665.

Christiaan, markgraaf *van Bayreuth,* een zoon van den keurvorst *Johann Georg* van Brandenburg, werd geboren te Berlijn in 1581. In 1603 werd hij markgraaf van Bayreuth, ijverde sterk voor de Protestanten en bevond zich in 1632 bij koning *Gustaaf Adolf* in het leger voor Neurenberg. Door gezanten nam hij deel aan den vrede te Munster, beijverde zich om op zijn gebied de welvaart te bevorderen en overleed in 1655.

Christiaan *Ernst,* markgraaf *van Bayreuth,* werd geboren in 1644, aanvaardde de regeering in 1661 en verwierf groote verdiensten door de bevordering van het welzijn des lands. Hij steunde in 1680 den keurvorst van Brandenburg, die hulp verleende aan de Nederlanden tegen Frankrijk, stichtte de universiteit te Erlangen en overleed in 1712.

Christiaan de Oudere, hertog *van Brunswijk-Lüneburg,* bisschop van Minden, werd in 1566 geboren, in 1597 tot coadjutor van het stift Minden gekozen en aanvaardde de regeering in 1599, waarna hij vrijheid van godsdienst afkondigde. Na den dood van zijn ouderen broeder (1611) werd hij hertog van Brunswijk. Gedurende den Dertigjarigen Oorlog koos hij de partij des keizers, doch toen de keizerlijke benden onder *Tilly* zijn landen in bezit namen en de bisschop van Osnabrück aanspraak maakte op het stift Minden, ging hij over tot de Zweedsche partij. Hij overleed in 1633.

Christiaan, hertog *van Brunswijk-Wolfenbüttel,* Luthersch bisschop van Halberstadt, een der krijgsoversten uit den Dertigjarigen Oorlog, „de dolle bisschop" bijgenaamd, was een zoon van hertog *Hendrik Julius* en werd geboren den 20sten September 1599. Reeds in 1616 werd hij bisschop van Halberstadt en zag zich voorts met aanzienlijke kerkelijke waardigheden beleend. Zijn onrustige geest bracht hem in de Nederlanden, waar hij als ritmeester in dienst trad. Toen *Frederik van de Palts* de koningskroon van Bohemen verloor, snelde *Christiaan* derwaarts en legde er den eed af, dat hij al het mogelijke zou doen, om de koningin en haar gemaal weder in het bezit te stellen van het koninkrijk. Met 15 000 man verspreidde hij overal schrik en ontsteltenis, doch leed de nederlaag in een gevecht tegen den graaf *van Anhalt.* Daarna trok hij naar Westfalen, waar hij de rijke bisdommen (Paderborn enz.) plunderde, en toen er hem de heilige *Liborius* en de 12 Apostelen in zilver in handen vielen, verklaarde hij, dat deze voortaan moesten „wandelen". Hij liet er namelijk geld van slaan met de opschriften: „Tout avec Dieu" en „Gottesfreund, der Pfaffen Feind". Plunderend trok hij langs de grenzen van Thuringen en Hessen door Fulda en de Wetterau naar den Rijn, terwijl hij overal brandschatting hief. Wurzburg bood hem wederstand, doch Höchst viel in zijn handen, en alle achtergebleven inwoners werden er vermoord. Nabij deze stad bracht *Tilly* den 20sten Juni 1622 hem een nederlaag toe, doch het gelukte hem, zich met den graaf *van Mansfeld* te vereenigen. Zij knoopten met onderscheiden mogendheden onderhandelingen aan, ten laatste ook met de Staten-Generaal der Nederlanden, die hen voor den tijd van 3 maanden in dienst namen, om Bergen-op-Zoom te ontzetten. Zij sloegen zich bij Fleurus door de Spanjaarden heen, waarbij *Christiaan* zijn arm verloor, en noodzaakten bij hun aankomst voor genoemde vesting de Spanjaarden het beleg op te breken. Na het einde der 3 maanden trok *Mansfeld* met

5000 man naar Oost-Friesland en *Christiaan* met 7500 man door Westfalen in het hart van Duitschland, om er de Protestantsche regeeringen te beschermen tegen *Tilly*, die zich met 20 000 man in Hessen bevond. Genoemde regeeringen vreesden evenwel terecht, dat juist zijn komst de landen aan al de gruwelen van den oorlog zouden blootstellen en deden hem van zijn voornemen afzien. In 1623 rukte hij uit zijn bisdom met meer dan 20 000 man *Tilly* tegemoet, vestigde zijn hoofdkwartier te Nordheim, overrompelde en versloeg een afdeeling van het keizerlijk leger, maar werd den 6den Augustus 1623 bij Stadtlohn verslagen, waarna hij met 12 000 man Arnhem bereikte en weder door de Staten-Generaal in dienst genomen werd. De verregaande teugelloosheid zijner troepen was oorzaak, dat hij kort daarna zijn ontslag ontving. Daarna trok hij naar Oost-Friesland, waar hij zich met *Mansfeld* vereenigde, doch de beide bevelhebbers zagen zich weldra door gebrek gedrongen hun benden af te danken, en *Christiaan* begaf zich naar 's-Gravenhage. Toen vervolgens de oorlog tegen Spanje werd hervat en *Mansfeld* in Engeland ondersteuning verwierf, reisde ook *Christiaan* derwaarts en ontving er de orde van den Kouseband. In Februari 1625 trokken de beide veldheeren hun troepen in Nederland bijeen, doch daar het ontzet van Breda, dat door den Spaanschen bevelhebber *Spinola* ingesloten was, mislukte, begaven zij zich naar Westfalen en brachten in het aartsstift Keulen schrik en ontzetting. Nadat de benden wegens gebrek verloopen waren, bereikte het overschot, ten getale van 10 000 man, in October de omstreken van Bremen. Met het Deensche leger kwam *Christiaan* in 1626 weder in zijn vaderland en hield er zich ijveriger dan ooit met krijgstoerustingen bezig. Hij volbracht onderscheiden voorspoedige strooptochten tegen de Kroaten, poogde Goslar te overrompelen, plunderde nogmaals Paderborn, ontzette Nordheim, voorzag Minden en Göttingen van levensmiddelen, doch moest zich, door koorts aangetast, naar Wolfenbüttel begeven, waar hij den 6den Juni 1626, nog geen 27 jaren oud, overleed.

Christiaan *Albert*, hertog *van Holstein-Gottorp*, was een zoon van hertog *Frederik*, werd geboren in 1641 en aanvaardde de regeering in 1659. Hij stichtte in 1665 de universiteit te Kiel. Toen in 1667 het geslacht der graven *van Oldenburg* uitstierf, moest hij ten gevolge eener kerkelijke beslissing de geheele erfenis aan den koning van Denemarken afstaan, en toen hij in 1675 naar Rendsburg werd genoodigd, om de daardoor veroorzaakte oneenigheid bij te leggen, werd hij in hechtenis genomen en tot afstand der hem gewaarborgde souvereiniteit gedwongen. Hij ontsnapte naar Hamburg, doch zijn landen werden niet weinig door de Denen verontrust, totdat eerst de vrede van Nijmegen en vervolgens het Verdrag van Altona hem in 1685 weder in het bezit stelden van zijn rechten. Hij overleed in 1694.

Christiaan, *Karel Frederik Augustus*, hertog *van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Augustenburg*, een zoon van hertog *Frederik Christiaan* († 1814) en van prinses *Louisa Augusta* van Denemarken, werd den 19den Juli 1798 geboren en is bekend uit den Successie-oorlog tusschen Denemarken en de Duitsche hertogdommen, daar hem, als het hoofd van de jongere koninklijke lijn van het Holsteinsche vorstenhuis, ingeval van uitsterven van den mannelijken stam der oudere, regeerende koninklijke lijn van het Huis der Deensche regenten, de erfopvolging in Sleeswijk-Holstein was toegekend. Na den dood zijns vaders ontving hij, onder voogdijschap zijner moeder, diens bezittingen en waardigheden, werd generaal-majoor in Deenschen dienst en trad in het huwelijk met *Louisa Sophia*, gravin *van Daneskjöld-Samsoe*. Na de invoering der provinciale stenden in Sleeswijk en Holstein nam hij er zitting en ijverde tegen de inlijving der landen bij het Deensche Rijk. Men beschouwde hem als den kampvechter voor de zelfstandigheid der hertogdommen en hij genoot als zoodanig een groote populariteit, terwijl hij zich daardoor tegelijkertijd den haat der Denen op den hals haalde. Daar nu na de troonsbestijging van *Christiaan VIII* het uitsterven van het koninklijk Huis in de mannelijke lijn, en alzoo de afscheiding van Sleeswijk-Holstein van Denemarken, licht kon plaats grijpen, daar de koning slechts één zoon, later koning *Frederik VII*, bezat, die zelf geen nakomelingschap had, zag zich de hertog met betrekking tot de aangelegenheden der hertogdommen in een eigenaardige positie geplaatst. Toen er na den dood van *Christiaan VIII* een voorloopig bestuur werd ingesteld, sloot hij zich met geheel zijn geslacht bij die beweging aan, en terwijl zijn broeder *Frederik* zich aan het hoofd der regeering plaatste, zorgde hij te Berlijn, dat de koning van Pruisen den bekenden brief uitvaardigde, waarin de zelfstandigheid, ondeelbaarheid en erfelijkheid in de mannelijke lijn met betrekking tot Sleeswijk-Holstein werden erkend. Hij deed voorts zijn zonen dienst nemen in het Sleeswijk-Holsteinsche leger, terwijl hij zich te Rendsburg ophield. Steeds bleef hij aandringen op een vreedzame schikking met Denemarken. Hierdoor echter kon hij de gunst der Denen niet winnen, terwijl hij in de hertogdommen zijn populariteit meer en meer verloor. Toen in Januari 1851 Pruisen en Oostenrijk de Sleeswijk-Holsteinsche legers, waarin de hertog diende, aanmaanden om de wapens neder te leggen, moest hij het land verlaten en werd tevens met zijn geheele geslacht door de Denen verbannen. Te Frankfort sloot hij nu een overeenkomst met de Deensche regeering, waarbij hij zijn bezittingen aan Denemarken afstond, terwijl hij andere aankocht in Silezië, waaronder de heerlijkheid Primkenau, waar hij den 11den Maart 1869 overleed. Ook na den dood van *Frederik VII* keerde hij niet op het staatkundig tooneel terug, maar hij deed in 1863 volkomen afstand van alle erfrechten op Sleeswijk-Holstein, het aan zijn zoon *Frederik* overlatende, die te doen gelden.

Christiaan, hertog *van Silezië*, een zoon van hertog *Johan Christiaan*, werd geboren in 1618, opgevoed aan het Hof van prins *Radziwil* in Pruisen, studeerde te Frankfort aan den Oder en aanvaardde in 1639 met zijn broeders de regeering. In 1645 verdeelden zij het gebied,

en daarbij viel hem Wohlau ten deel, waar hij de welvaart aanmerkelijk vermeerderde. Bij de belegering van Brieg door de Zweden (1642) viel hij in handen van den vijand, maar werd door de burgers der stad bevrijd. Na den dood zijns broeders koos hij aldaar zijn verblijf en overleed in 1672.

Christiaan I, aartsbisschop van Mainz, werd in Thuringen geboren, waarschijnlijk uit het geslacht der graven *van Buch*. Eerst was hij domproost van Merseburg en van Mainz, ging toen als nuntius van paus *Victor IV* naar Denemarken en werd in 1162 door keizer *Frederik I* tot rijkskanselier benoemd. Hij begeleidde dien keizer in 1163 naar Italië, waar hij, toen de keizer in 1164 naar Duitschland terugkeerde ter bescherming van paus *Paschalis III* bleef en zich later een ijverig voorvechter der Hohenstaufsche staatkunde betoonde. In 1165 werd hij tot aartsbisschop van Mainz verheven en in Maart 1167 gewijd. Als aanvoerder van het keizerlijke leger in Italië versloeg hij den 29sten Mei 1167 met *Reinoud van Keulen* de inwoners van Rome bij Tusculum, waardoor de keizer Rome kon binnentrekken. Spoedig daarna was hij weer in Duitschland werkzaam. Na 1171 bleef hij, met een korte onderbreking, als generaal-legaat in Italië en belegerde in 1173 te vergeefs Ancona. Na den ongelukkigen slag van Legnano was hij bemiddelaar bij den vrede van Venetië. Door *Alexander* werd hij nu als aartsbisschop erkend. Intusschen duurde zijn strijd met de Byzantijnsche partij in Italië voort. Ruim een jaar was hij de gevangene van *Koenraad van Montferrat*. Na in 1183 op bevel van paus *Lucius III* de Romeinen tot opheffing van het beleg van Tusculum gedwongen te hebben, overleed hij den 25sten Augustus 1183 te Rome. *Christiaan I* was tegelijkertijd veldheer en staatsman. Niet aan de uitoefening van zijn ambt wijdde hij zijn groote gaven, maar aan het rijk en zijn keizer.

Christian Catholic Church is de naam aangenomen door een godsdienstige organisatie in 1896 te Zion City bij Chicago (Ill.), gesticht door *J. A. Dowie*. De leden daarvan houden vast aan de gewone beginselen van Christelijk geloof, maar kennen bovendien groote waarde toe aan gebedsgenezing, gemeenschappelijke wijdingsdiensten en drievoudige onderdompeling der gelovigen. In zijn leiding der gemeenschap wordt *Dowie* bijgestaan door helpers. Hun beteekenis ligt niet alleen in hun bemoeiing met het godsdienstig leven, maar ook in hun zorg voor onderwijs en maatschappelijk welzijn. Een tijdlang verspreidde deze secte zich zeer snel ook buiten Amerika, maar na 1907, het sterfjaar van *Dowie*, sleten de eigenaardigheden dezer secte snel af, zoodat zij zich nu niet veel meer onderscheidt van de meeste Christelijke secten in Amerika.

Christian Endeavour societies. Zie *Endeavour-vereenigingen*.

Christiania (zie den plattegrond en de plaat) is de hoofdstad van het gelijknamige stift, tevens de hoofdstad van het koninkrijk en ligt op 59° 54′ 43″ N.Br. en 10° 43′ 28″ O.L. v. Gr. De stad wordt geheel ingesloten door het ambt Akershus, beslaat een oppervlakte van 17 v. km. en ligt aan het noordeinde van de 110 km. lange Christiania-fjord. Behalve de eigenlijke stad bestaat zij uit vele wijken en voormalige voorsteden, zooals Oslo of Gamle-Byen (oude stad), Grünerlökken, Sagene, Rodelökken, Grönland, Vaterland, Piperviken, Hammersborg, Hornunsbyen e.a. De straten zijn breed en recht en worden met gas of electrisch licht verlicht; goed drinkwater wordt door twee waterleidingen aangevoerd. De gemiddelde temperatuur is + 5,3° C., maar het verschil tusschen wintertemperatuur (Januari — 5°) en zomertemperatuur (Juli + 16,5°) is groot; de regenval bedraagt jaarlijks 671 mm. De breede Karl Johanns Gade, die naar het koninklijk slot voert, maakt met het Eidsvoldsplein en de Storthingsgade een grootsteedschen indruk. Van de overige straten zijn het Victoriaterras en de westelijke Avenue, Bydö Allée, het belangrijkst. Behalve de kathedraal bezit de stad nog 15 Luthersche, één Anglikaansche en twee R.-Katholieke kerken. Van de openbare gebouwen zijn de schouwburg, het huis der Storthing, het Paleis van Justitie, het regeeringspaleis en de rijksbank, de nieuwe vrijmetselaarsloge, de universiteit, het historisch museum, het museum voor beeldhouwwerken en de stichting van *Thorsen* de voornaamste. Op de oude marktplaats staat een mooie hal in half Byzantijnschen stijl. Het oude slot Akershus, de zetel der Deensch-Noorsche koningen tot 1713, wordt als arsenaal gebruikt. Het nieuwe, door koning *Johan* gebouwde paleis is een groot, maar eenvoudig gebouw.

Wapen van Christiania.

De bevolking van Christiania is sterk toegenomen en bedroeg in 1801 slechts 8931, in 1835: 24 045, in 1865: 65 514, in 1885 met de voorsteden 128 301 en in 1910: 241 834 inwoners. De industrie der stad en haar omgeving is niet onbelangrijk; katoenspinnerijen, ververijen, papier- en oliemolens, zeepziederijen, bierbrouwerijen, steenovens, bewerking van hout enz. Wat den handel betreft, is Christiania de eerste stad van het land. In de veilige en groote haven, die in den winter door ijsbrekers wordt opengehouden en sedert den nieuwen kadeaanleg aanmerkelijk verbeterd is, liepen in 1912: 2426 schepen binnen met 1 620 057 ton inhoud, terwijl 1583 schepen met 1 172 586 ton inhoud de haven verlieten. De invoer had een waarde in 1912 van 233 344 500 kr., de uitvoer van 34 817 800 kr. De stad zelf had in 1900: 142 zeilschepen met 98 276 ton en 173 stoomschepen met 81 860 ton. Stoombooten verbinden Christiania met de naburige plaatsen en met alle Noorweegsche steden langs de geheele kust tot Vadsö, alsook met Gotenburg, Frederikshaven, Kopenhagen, Hamburg, Bremen, Stettin, Engeland, Nederland, België, Frankrijk, Spanje, Italië en Noord-Amerika. Spoorwegen verbinden de stad met Zweden (over Kongsvinger en Frederikshald) en met het binnenland: naar Skien, Kongsberg Kröderen, Sperilen, Randsfjord, Gjövik en Fagernes en Valdres, naar Flisen in Solör, naar Otta

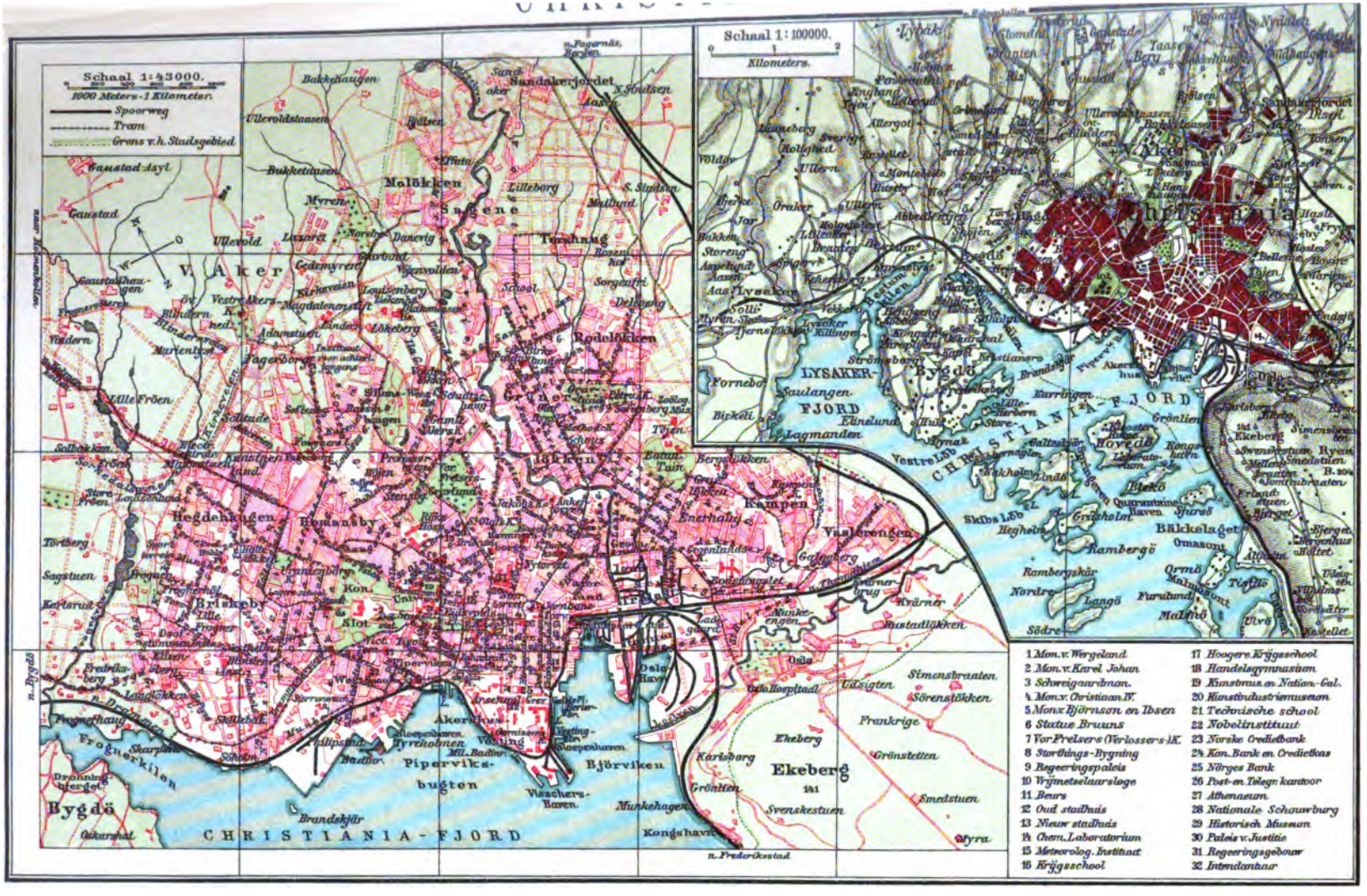
Schaal 1:43000.
1000 Meters = 1 Kilometer.
Spoorweg
Tram
Grens v.h. Stadsgebied
Schaal 1:100000.
0 1 2
Kilometers.
Aker
Sagene
Tonshaug
Rodelökken
Lökken
Hegdehaugen
Bogstadsby
Briskeby
Kampen
Vaalerengen
Rambergö
Ekeberg
Bygdö
Pipervika-bugten
Björviken
Frognerkilen
CHRISTIANIA-FJORD
LYSAKER-FJORD
Hovedø
Bäkkelaget
Gaustad Asyl.
Gaustad
Ullevold
Bakkelaugen
Sandakerfjordet
Molökken
Lilleborg
Myren
Vinderen
Adamstuen
Frognerseteren
Hille Frøen
Briskeby Lille
Tyrholmen
Akershus
Vaterland
Jernbanetorvet
Tyskerbryggen
Vestre Akers-Kirkegaard
Aas
Lysaker
Fornebö
Bjerkö
Lagmanden
Strömsborg
Kristianaro
Brandsjär
Karringen
Grönten
Hovedö
Ekeberg
Grönsletten
Svenskestuen
Smedstuen
Munkehagen
Kongshavn
Sörenstökken
Frankrige
Udsigten
Simensbraaten
Dronningberget
Oskarshal
Brandekjär
n. Frederikssund
n. Drammen
n. Bygdö
1 Mon.v. Wergeland
2 Mon.v. Karel Johan
3 Schweigaardmon.
4 Mon.v. Christian IV.
5 Mon.v. Björnson en Ibsen
6 Statue Bruuns
7 Vor Frelsers (Verlossers) K.
8 Storthings-Bygning
9 Regeeringspaleis
10 Vrijmetselaarsloge
11 Beurs
12 Oud stadhuis
13 Nieuw stadhuis
14 Chem. Laboratorium
15 Meteorolog. Institut
16 Krijgsschool
17 Hoogere Krijgsschool
18 Handelsgymnasium
19 Kunstmus. en Nation.-Gal.
20 Kunstindustriemuseum
21 Technische school
22 Nobelinstituut
23 Norske Creditbank
24 Kon. Bank en. Creditkas
25 Nörges Bank
26 Post-en Telegr. kantoor
27 Athenaeum
28 Nationale Schouwburg
29 Historisch Museum
30 Paleis v. Justitie
31 Regeeringsgebouw
32 Intendantuur

DE FJORD VAN CHRISTIANIA

in Gulbrandsdal over Röros naar Drontheim, en een naar Bergen. Voor het verkeer in de stad heeft men talrijke electrische tramwegen.

De universiteit (Fridericiana, in 1811 gesticht uit vrijwillige bijdragen) telt 63 hoogleeraren, 3 lectoren, 5 doctoren en 12 zoogenaamde stipendiaten; het aantal studenten bedraagt ongeveer 1500. Aan de universiteit zijn verschillende musea, bijv. een van Noorsche oudheden, een bibliotheek (400 000 deelen), een botanische tuin en een astronomisch en meteorologisch observatorium verbonden. Verder heeft Christiania een hoogere militaire en een krijgsschool, vele gymnasia, volksscholen, een technische school, een schilderijengalerij, goede hospitalen enz. Christiania is de residentie des konings en de zetel der regeering en van het opperste gerechtshof. Er is een Nederlandsche consul-generaal gevestigd.

De omstreken van Christiania zijn schilderachtig schoon. Uit het kalme bekken der fjord, die zuidwaarts tusschen blauwe eilanden verdwijnt, verheft zich het land met sierlijke buitenverblijven en hoeven, afgewisseld met groene wouden, die ook hooger hun heerschappij handhaven en de toppen der bergen kronen. De voormalige vesting Akershus, voorheen zich verheffende op een rotsgevaarte, is gedeeltelijk gesloopt. Oude, breede lindeboomen geven er schaduw, en op het schiereiland Bygdö, tegenover de stad, prijkt het nieuwe paleis Oskarhall; er werd in 1901 een volksmuseum geopend. Bygdö bezit voortreffelijke zeebaden. Heerlijk is vooral het uitzicht van den Egeberg ten O. van Christiania. In het N.W. liggen verscheiden hotels (Holmenkollen, Voxenkollen, Frognersäteren), die druk bezocht worden. De stad met haar omtrek, met haar wateren en eilanden, gelijkt op een Italiaansch landschap en vormt het bekoorlijkste landschap in het N. van Europa. Het klimaat is er zeer gezond. Niet ver van Christiania, bij het meer van Tyrifjörd, ligt Ruigerige, een fraai keteldal met onderscheidene meren. Ook Krogkleven en Paradisbakker bij Drammen worden druk bezocht.

De oude stad *(Oslo)* werd omstreeks 1050 gesticht, was vroeger de zetel van een bisschop en sedert 1397 de eigenlijke hoofdstad van Noorwegen. Lang was zij afhankelijk van de Duitsche Hansa. Eerst sedert het begin der 16de eeuw begon ook de handel der burgers zelf van eenige beteekenis te worden. In 1624 stichtte *Christiaan IV* de tegenwoordige stad, nadat de oude, op den anderen oever der fjord, door brand vernield was. Tot het einde der 17de eeuw was de stad door wallen omgeven. In 1716 was zij voor korten tijd in de macht van *Karel XII*. Later bloeide de handel, vooral met Engeland, steeds meer. Alleen in het begin der 19de eeuw was er eenige stilstand.

Christianiafjord (zie de plaat bij Christiania), de grootste zeeboezem in het Z. van Noorwegen, is omringd door schilderachtige en vruchtbare kusten, welke tot het stift Christiania behooren, en strekt zich uit van het Z. naar het N. over één breedtegraad, van Hvalöer in het O. en Tjömö in het W. tot aan Christiania, waar zij aan de oostzijde rondom het boschrijke en bergachtige schiereiland Nesodden loopt en ter lengte van 22 km. de hooge, met bosch begroeide oevers van de Bundefjord vormt. In het zuidelijk gedeelte heeft zij een aanmerkelijke breedte (15 km. en meer). Nadat zij voorts de Dramsfjord, ter lengte van 22 km., noordwestwaarts heeft uitgezonden, vernauwt zij zich bij Drōbak, om vervolgens nabij de hoofdstad nogmaals een groot waterbekken met talrijke eilanden te vormen. De scheepvaart is zeer aanzienlijk.

Christianiet is de naam van een mineraal van den Vesuvius, daaraan gegeven door *Monticelli* en *Covelli*, ter eere van prins *Christiaan Frederik* van Denemarken, die met hen den Vesuvius onderzocht had. Aldus werd ook door *Descloizeaux* het IJslandsche phillipsiet (kalkharmotoom) ter herinnering aan *Christiaan VIII* genoemd. Thans zijn beide namen niet meer in gebruik.

Christiansambt is de naam van een ambt in het Noorweegsche stift Hamar en telt op 25 275 v. km. (1910) 119 236 inwoners. De helft des lands is een hooge bergstreek, waarin zich de Snehätta, de hoogste top van geheel Noorwegen, verheft; in het zuiden strekken groote wouden van naaldboomen zich langs de Randsfjörd uit. Andere gedeelten zijn zeer vruchtbaar, en het Mjösenmeer is er door korenvelden omgeven. De belangrijkste rivier is de Goedbrandsdal-Laagen. De landbouw en veeteelt zijn van belang, en de belangrijkste plaatsen zijn Lillehammer (3804 inwoners) en Gjövik (3249 inwoners).

Christiansand is de naam van het zuidelijkste Noorweegsche stift. Het grenst aan de stiften Christiania en Bergen en aan de Noordzee en bevat 4 ambten (Bratsberg, Lister-Mandal, Nedenes en Stavanger). Zijn oppervlakte bedraagt 25 275 v. km. met (1910) 119 236 inwoners.

Christiansand, hoofdstad van het gelijknamige stift, tevens die van het ambt Lister-Mandal, ligt aan den mond van de Torredalself, op een landtong in de Christiansandfjord, aan den spoorweg Bylandsfjord-Christiansand, op den achtergrond eener breede en veilige baai, is regelmatig en ruim gebouwd en telt (1910) 15 154 inwoners, die zich met handel, scheepvaart, visscherij en fabrieksnijverheid bezig houden. Er wordt vooral veel hout uitgevoerd, voorts zalm, huiden, koper, ijzer enz. De stad heeft een gotische domkerk, een gymnasium en een zeevaartschool en 4 scheepstimmerwerven. De haven is goed en wordt door de stoombooten van Christiania naar Bergen, Hull, Londen, Hamburg, Rotterdam en die van Drontheim naar Hamburg, Kopenhagen en Stettin aangedaan. In 1912 werden ingeklaard 1152 schepen, metende 747 398 ton, en uitgeklaard 1208 schepen, metende 681 728 ton. Onder de laatste was 1 Nederlandsch stoomschip.

Te Christiansand is een Nederlandsch viceconsulaat. De stad werd in 1641 door koning *Christiaan IV* gesticht.

Christian Science (Christelijke wetenschap) is de naam, gegeven aan een zoogenaamde metaphysische geneeswijze, door me-

vrouw *Mary Baker-Eddy* ingevoerd, waarvan de grondstellingen in haar boek „Science and health, with key to the scriptures" (252ste druk Boston 1903) zijn neergelegd en die door overal verspreide kerkelijke gemeenten in toepassing wordt gebracht. Het werkelijk bestaan van zonde en ziekte wordt geloochend op grond van de leer, dat God, het absoluut goede, alles in alles is, dus het booze geen recht van bestaan heeft; of zij worden op rekening van eigen schuld of die der gemeenschap geschoven. Zonde en ziekte worden geheeld door het gebed der Christelijke wetenschap *(gezondbidden)*, d. i. het streven naar het duidelijke begrip van het feit, dat door den algoeden, voor het overige onpersoonlijk gedachten God, als natuurlijk gevolg zijner almacht en alomtegenwoordigheid, ieder kwaad en leed kan overwonnen worden, zoodra zich de mensch bewust geworden is van zijn geestelijke verbinding met het grondelement van alle bestaan. De openbaring van God in *Christus*, den eersten „scientist", wordt aangenomen op grond van het bijbelwoord, dat als leider tot het eeuwige leven dient; daarentegen worden dogma's, kerkelijke voorschriften en priesterheerschappij verworpen als boeien voor de vrije geestelijke ontwikkeling van den mensch en den godsdienst. In den eenvoudigen eeredienst worden door twee „lezers" afwisselend een aantal plaatsen uit den Bijbel en het leerboek der Christelijke wetenschap voorgelezen. De eerste kerk der Scientisten werd in 1879 te Boston opgericht, waar in 1895 een prachtige nieuwe „Mother Church" werd gebouwd. In het geheel bestaan er reeds 720 kerken en 383 vereenigingen met tezamen meer dan een millioen aanhangers, onder wie ruim 4000 oefenaars. Officieel wordt een weekblad en een maandblad der Chr. Scientisten uitgegeven. Zij bewegen zich niet op staatkundig of kerkelijk-staatkundig gebied.

Alleen de medische toepassing dezer theorie leidt tot misbruik. Er zijn in Amerika reeds heel wat gezondbidders van beroep, die soms groot succes hebben, soms vervolgd worden als de patiënt sterft. De geheele beweging heeft opnieuw de aandacht der medische wereld gevestigd op suggestie en daarmee samengaande psychische geneeswijzen.

Zie: *B. Young*, Christian Science (1909).

Christiansen, *Arne Einar*, een Deensch dichter, den 20sten Juli 1861 geboren, studeerde eerst in de theologie aan de universiteit van Kopenhagen, maar bewoog zich na 1886 uitsluitend op letterkundig gebied en redigeert sedert 1892 de „Illustrered Tidende". In 1899 is hij directeur van het koninklijke tooneel in Kopenhagen geworden. Als dramaticus werd hij het eerst bekend. In „Lindows Börn" (1880), „En Egoist" (1882) en „Annette" (1893) heerscht een burgerlijk gemoedelijke en innige stemming, zoo ook in zijn romans „Joppe" (Kopenhagen 1889) en „Hjarl" (Kopenhagen 1894). Meer modern realistisch, maar toch romantisch zijn zijn dichterlijke drama's „Broder Rus" (Kopenhagen 1889), „Peter Plus" (Kopenhagen 1890), „Lätizia" (1891) en „Cosmus" (1897).

Christiansöe, voorheen *Ertholme* (Erwteneilanden) genaamd, is een groep van 3 kleine eilanden, die 19 km. ten N.O. van het Deensche eiland Bornholm zijn gelegen en in administratief opzicht hierbij behooren, namelijk Christiansholm, Frederiksholm en Grasholm. Men heeft er ongeveer 200 inwoners, die meest door vischvangst en tuinbouw in hun onderhoud voorzien. Tusschen de eerstgenoemde twee eilandjes bevindt zich een goede haven; ook is er een vuurtoren.

Christianstad is een Zweedsch län (provincie) in het Z.W. des lands, aan het Kattegat en de Oostzee grenzende. Het telt op 6445 v. km. (1910) 228 321 inwoners.

Christianstad, de hoofdstad van het gelijknamige län, ligt aan de Sjöviken, een verbreeding der Helgerivier, 22,5 km. van de Oostzee in een moerassig oord en telt (1910) 11 569 inwoners. De stad is door een spoorweg verbonden met Hessleholm, Söloesborg, Ahus en Glimakra, heeft een mooie kerk, schouwburg, scholen enz. De industrie omvat giet- en ijzerwaren, tabak, bier en handschoenen. Verder heeft men er eenigen handel in graan, spiritus enz. De haven der stad ligt bij het vlek Ahus. De stad werd in 1641 door *Christiaan IV* van Denemarken gesticht en heeft bij afwisseling aan Denemarken en Zweden toebehoord.

Christansund is een zeestad in het Noorsche ambt Romsdal, naar koning *Christiaan VI* genoemd; voor 1742 heette zij Lille-Fosen. Zij is gelegen op drie eilanden: Indlandet, Kirkelandet, Nordlandet, die de ruime haven omringen, en telt (1910) 13 012 inwoners, die zich voornamelijk met visscherij (vooral klipvisch), scheepvaart en handel bezighouden. In 1900 bezat de stad 133 schepen, van totaal 8109 tonnen laadvermogen. De stad heeft geregeld stoombootverkeer met Rotterdam. Er woont een Nederlandsche vice-consul.

Christie, *William Henry Malony*, een Engelsch sterrenkundige, den 1sten October 1845 te Woolwich geboren, studeerde aan Trinity college te Cambridge, waar hij in 1871 tot magister werd bevorderd. Nadat hij reeds sedert 1870 als assistent aan de sterrenwacht te Greenwich was werkzaam geweest, werd hij in 1881 opvolger van *Airy* als directeur van dat observatorium en als koninklijk astronoom van Engeland. Hij is de uitvinder van een zeer gevoeligen spectroscoop, van een instrument tot bepaling van de kleur en van de helderheid der sterren, van een polariseerend oogglas tot waarneming der zon en van een registreermicrometer.

Christina, *De Heilige*, in Toskane in de 2de helft der 3de eeuw geboren, werd door haar heidenschen vader, *Urbanus*, een stadhouder van *Diocletianus*, in de gevangenis geworpen en wreed gefolterd, omdat zij als Christin de kostbare afgodsbeelden verbroken en onder de armen verdeeld had. Niets kon haar echter tot afvalligheid bewegen. Volgens de legende stortte dan ook het beeld van *Apollo* verbrijzeld ter aarde, toen men haar wilde dwingen, aan dien afgod te offeren. Zij werd door haar beulen met pijlen gedood. Te Palermo, waar haar lichaam rust, wordt zij als schutsheilige vereerd. Haar naamdag valt op den 24sten Juli.

Christina, koningin van Zweden, de doch-

ter van *Gustaaf Adolf* en van prinses *Maria Eleonora van Brandenburg*, werd geboren den 8sten (18den) December 1626, ontving onder de leiding van haar vader een meer mannelijke dan vrouwelijke opvoeding en werd reeds in 1627, vóór zijn vertrek naar Duitschland, tot zijn opvolgster benoemd onder voorwaarde, dat zij de rechten der Standen erkennen zou. Na den dood haars vaders werd zij onder voogdijschap tot koningin uitgeroepen en toen de kanselier *Oxenstierna* in 1636 naar Zweden terugkeerde, door hem in de staatkunde onderwezen. Reeds in 1644 nam zij zelf de regeering in handen. Den 7den December 1644 werd haar door de Stenden de regeering met groote plechtigheid opgedragen en zij wist de teugels van het bewind met groote kracht en zelfstandigheid te houden. Terwijl de Dertigjarige Oorlog in Duitschland nog voortduurde, sloot zij met Denemarken den vrede van Brömsebro (1645) en bezorgde hierdoor aan Zweden onderscheiden provinciën en voorrechten. Wel verhief zij *Oxenstierna* tot graaf, maar onttrok zich tevens meer en meer aan zijn invloed, vooral toen zij iets van zijn voornemen vernam, om haar zijn zoon tot gemaal te geven, en sloot zich aan bij de jongere, Franschgezinde aristocratie. Na den Westfaalschen Vrede werden haar andere huwelijksvoorstellen gedaan; onder de aanvragers bevonden zich zelfs de koningen van Portugal, Spanje en Polen, doch zij werden allen afgewezen, en hoewel zij reeds op jeugdigen leeftijd haar hand aan prins *Karel Gustaaf van Zweibrücken* had toegezegd en de Rijksstenden zich daarmede tevreden verklaarden, wist men haar ook afkeer van een echtverbintenis met dezen in te boezemen. Niettemin benoemde zij hem met goedvinden van den Rijksraad tot opvolger, indien zij zonder nakomelingschap kwam te overlijden. In October 1650 werd zij met groote pracht te Stockholm gekroond. Met geestdrift bevorderde zij kunst en wetenschap, verzamelde uitstekende mannen om zich heen *(Hugo de Groot, Descartes, Salmasius* enz.), hield briefwisseling met onderscheiden buitenlandsche geleerden, begiftigde ruimschoots de universiteit te Upsala en stichtte kostbare kunstverzamelingen. De Stenden werden evenwel ontevreden over haar bestuur, het volk over haar geldverkwisting, de adel over het begunstigen van bekwame mannen, zonder op rang of stand te letten, de geestelijkheid wegens haar omgang met Jezuïeten en Calvinisten. Vele leden van den Rijksraad namen hun ontslag, en na een geruimen tijd van ernstige overpeinzing gaf zij in 1651 te kennen, dat zij het gezag wenschte neer te leggen. De beloften van den Rijksraad, haar schulden te betalen en haar een voldoende som voor haar hofhouding te verschaffen, waren niet in staat, haar van dat voornemen te doen afzien, daar zij, wenschende ongehuwd te blijven, meende het best voor de belangen van het rijk te zorgen, indien zij plaats maakte voor haar opvolger. Ook haar voorliefde voor het Katholicisme droeg daartoe bij. Den 16den Juni 1654 deed zij afstand van de regeering en vroeg tevens een jaarlijksche toelage van 200 000 Zweedsche daalders, met de vergunning, die buiten het rijk te mogen verteren, en op denzelfden dag werd *Karel Gustaaf* gekroond. In Juli 1654 kwam zij te Hamburg, vanwaar zij aan den koning van Zweden het besluit mededeelde, nimmer in haar vaderland terug te keeren, trok naar Munster, waar zij vriendschappelijk omging met de Jezuïeten, en hield den 23sten December 1654 haar plechtigen intocht in Brussel, waar zij onder de leiding van den Dominicaan pater *Guemes*, in het paleis van den aartshertog *Leopold* en in tegenwoordigheid van *Pimentelli* en *Montecuculi*, heimelijk tot den R.-Katholieken godsdienst overging. Nadat zij nu den paus bekend had gemaakt met haar voornemen, Rome te bezoeken, zond deze zijn protonotarius *Holstenius* naar Innsbruck, voor wien zij openlijk belijdenis aflegde van haar geloof. In een amazonegewaad en te paard trok zij Rome binnen en werd er gevormd door paus *Alexander VI*, waarbij zij den naam van *Alexandra* ontving. In den zomer van 1656 verliet zij Rome, om zich eerst naar Frankrijk en vervolgens naar Duitschland te begeven. Te Parijs was zij het voorwerp der algemeene bewondering wegens haar geestigheid. In September 1656 keerde zij naar Italië terug, doch vertrok in het volgend jaar weder naar Frankrijk, waar *Mazarin* haar met leede oogen zag verschijnen, omdat men vermoedde, dat zij den vrede tusschen Frankrijk en Spanje wilde bevorderen. In het koninklijk slot Fontainebleau deed zij intusschen krachtens een door haar, zoo het heette, als souverein gewezen vonnis den markies *Monaldeschie*, haar opperstalmeester en gunsteling, om het leven brengen, waardoor zij de achting verbeurde van het volk en van het Hof. Te vergeefs gaf zij hierop aan *Cromwell* haar wensch te kennen, tot een bezoek in Engeland te worden uitgenoodigd, en keerde in 1658 naar Rome terug. Zij geraakte in groote geldverlegenheid, zoowel door haar spilzucht, als door den steun, dien zij ook hier aan kunstenaars en geleerden verleende, en ontving van den paus een jaargeld van 12 000 scudi. Om haar verwarde zaken in orde te brengen deed zij na den dood van *Karel Gustaaf* in 1660 een reis naar het vaderland. Reeds in Hamburg kwam haar de tijding ter oore, dat men op haar komst in Zweden weinig gesteld was, omdat haar overgang tot de R.-Katholieke Kerk en haar levenswandel haar beroofd hadden van de toegenegenheid des volks. Wel werd zij te Stockholm met de verschuldigde eerbewijzen ontvangen, doch zij gaf al dadelijk ergernis door de stichting eener R.-Katholieke kapel. Deze werd echter vernield, en men verdreef de geestelijken en Italianen van haar gevolg buiten de grenzen. Ofschoon zij een geschrift had ingediend aan de Rijksstenden, waarin zij aanspraak maakte op de kroon van Zweden, zag zij zich genoodzaakt een acte van volledigen afstand te teekenen. Te Norrköping, waar zij dien winter haar verblijf hield, kon zij geen vergunning verkrijgen de mis te laten lezen. Zij verliet nu Zweden, maar keerde in 1667 nogmaals voor korten tijd in haar vaderland terug. Toen *Johan Casimir* afstand had gedaan van den troon van Polen, bemoeide zij zich weder met staatkundige aangelegenheden, waarbij de paus haar scheen te ondersteunen; doch daar zij geen geld

had en evenmin tot een huwelijk besluiten kon, werd de zwakke *Wiesnowiezki* gekozen. Nu begaf zij zich opnieuw naar Rome, waar zij zich geheel aan kunsten en wetenschappen wijdde en een academie stichtte (1674). In 1689 werd zij door een ernstige ziekte aangetast, waaraan zij den 9den (19den) April overleed; zij werd in de St. Pieterskerk bijgezet. De paus liet voor haar een gedenkteeken oprichten. Tot haar universeelen erfgenaam benoemde zij haar veeljarigen vriend en raadsman kardinaal *Azzolino*.

Christina heeft ook eenige kleinere geschriften nagelaten, grootendeels gepubliceerd in *Arkenholtz'* „Mémoires de Christine, reine de Suède" (Amsterdam 1751—1760, 4 dln.). De echtheid der in 1762 onder haar naam verschenen brieven is niet bewezen.

Literatuur: F. W. Bain, Queen Christina of Sweden (Londen 1890); *Gaudenzio,* La regina Christina de Suezia in Italia (Turijn 1892); *Frits,* Dronning Christina (Kopenhagen 1896); *Taylor,* Christina of Sweden (Londen 1909).

Christina, koningin-regentes van Spanje. Zie *Maria Christina*.

Christine de Pisan, een Fransche dichteres, geboren te Venetië in 1363, bezocht met haar vader, een sterrenkundige, het Hof van koning *Karel V*. Zij trad op 15-jarigen leeftijd in het huwelijk, verloor reeds vroeg haar echtgenoot en zocht leniging voor haar smart in de beoefening der letteren. Tot haar dichterlijke voortbrengselen behooren: „Cent ballades et autres petits poêmes, dicts moraux", de roman „Othéa" en „Jeanne d'Arc, Chronique rimée". Van haar geschriften in proza noemen wij: „Histoire du roi Charles le Sage", „Epîtres sur le roman de la rose", „Lettres à la reine Isabella" en „La vision de Christine". Zij overleed omstreeks het jaar 1430 in een klooster.

Christinehamm is een stad in het Zweedsche län Wermland, aan de rivieren Lötelf en Warna gelegen, met (1910) 8762 inwoners. Zij ligt verder aan de splitsing van den spoorweg Stockholm—Christiania en is door een stoomvaartlijn over het Wenermeer met Gotenburg verbonden. De stad drijft veel handel in mijnproducten, vooral ijzer, alsmede in graan en hout.

Christinos noemde men in Spanje de staatkundige partij, welke de rechten van koningin *Maria Christina* (zie aldaar), als voogdes harer dochter *Isabella,* tegen de aanspraken en aanvallen der Carlisten verdedigde en die eveneens opkwam voor liberale hervormingen.

Christitsj, *Philipp,* een Servisch staatsman, geboren te Belgrado in 1819, trad in 1836 in staatsdienst. In 1839 zond de Regeering hem tot zijn verdere vorming naar Weenen, daarna vertrok hij in 1841 naar Parijs, waar hij zich tot 1848 wijdde aan de studie der rechtsgeleerdheid en het doctoraat verwierf. Na zijn terugkeer in het vaderland werd hij secretaris bij het ministerie van Onderwijs, in 1856 raadsheer in het hooggerechtshof en in 1858 staatsraad. Toen in 1859 vorst *Milosj* den troon van Servië beklom, werd *Christitsj* kabinetssecretaris, in 1860 minister van Buitenlandsche Zaken, in 1867 van Justitie en in 1870 gevolmachtigd minister te Konstantinopel. In 1873 werd hij benoemd tot minister van Onderwijs, maar legde in 1874 zijn ambt neder en onthield zich van alle deelneming aan staatszaken tot Februari 1877. Toen werd hij gezant van Servië te Konstantinopel, in 1879 te Weenen en in 1882 te Londen. In datzelfde jaar riep koning *Milan* hem aan het hoofd van het ministerie, met opdracht de radicale partij te vernietigen. Dit gelukte hem niet; in 1884 trad hij af, maar in 1886 werd hij weder minister-president en ontwierp op *Milan's* verlangen een nieuwe constitutie. In 1895 trad hij voor goed af; hij overleed te Belgrado in 1902.

Christlieb, *Theodor,* een Duitsch Protestantsch godgeleerde, geboren den 7den Maart 1833 te Birkenfeld in Württemberg, trad als schrijver op met het boek: „Leben und Lehre des Johannes Scotus Erigena" (1860), vertrok als predikant der Duitsch-Evangelische gemeente naar Londen en keerde vervolgens terug naar Zwaben, waar hij godsdienstleeraar werd te Friedrichshafen aan het Bodenmeer. In die betrekking hield hij in den winter van 1865 op 1866 voorlezingen, welke later onder den titel „Moderne Zweifel am Christlichen Glauben" (1867—1868, 8 stukken; 2de druk 1870) zijn verschenen. In 1868 werd hij hoogleeraar in de praktische theologie te Bonn en universiteitsprediker aldaar. Zijn voorlezing over de richtingen des ongeloofs in de theologie, gehouden op een vergadering der Evangelische Alliantie te New-York in 1876, verwekte in Amerika groote opschudding en werd het volgende jaar gedrukt. Voorts schreef hij: „Der Missionsberuf des evangelischen Deutschlands nach Idee und Geschichte" (1879), „Der indobritische Opiumhandel und seine Wirkungen" (2de druk 1878), „Der gegenwärtige Stand der evangelischen Heidenmission" (1879) en „Die Bildung evangelisch begabter Männer zum Gehilfendienst am Wort". Hij overleed den 14den Augustus 1889.

Christmas is eigenlijk de 25ste December, maar men verstaat er in Engeland ook den geheelen Kersttijd onder, die vroeger tot den 2den Februari, thans echter tot den *twelfth-day,* dus den 6den Januari duurt.

Christmas carols zijn Kerstgezangen van gedeeltelijk zeer ouden oorsprong, daar zij nog betrekking hebben op den heidenschen *joel-ever*. Het everlied werd reeds in 1170 aan het hof van *Hendrik I* en met Latijnschen tekst nog in 1840 in het Queen's College te Oxford bij het op tafel brengen van den zwijnskop gezongen. Een verzameling van Christmas Carols werd uitgegeven in 1521 door *Wynkyn de Worde,* door *Gilbert* in 1823, door *T. Wright* in de „Percy Society" (16de dl.) en ten slotte door *Bullen* (Londen 1885).

Christmas pantomimes zijn de prachtige komische tooverballets, die omstreeks Kerstfeest in Londensche schouwburgen, bijv. in Drury-Lane- en Covent-Garden-Theatre, opgevoerd worden. Tegen het einde der 17de eeuw kwamen zij in zwang en bereikten hun toppunt onder *Rich* en *Garrick*. Gewoonlijk beginnen zij met de voorstelling van een sprookje, dat gevolgd wordt door een harlequinade, waarin verschillende gebeurtenissen en regeeringspersonen in een komisch daglicht gesteld worden.

Christodorus, een Grieksch dichter uit de stad Coptus in Egypte, leefde ten tijde van keizer *Anastasius I* (491—518). Hij heeft een gedicht van 416 verzen op de standbeelden in het museum van *Zeuxippus* te Byzantium nagelaten. Het gedicht is opgenomen in de Grieksche anthologie.

Christodulus, een Grieksch bouwmeester, ontwierp de eerste moskee, door de Turken te Konstantinopel gebouwd en naar sultan *Mohammed II* genoemd; de moskee werd in 1469 voltooid.

Christoffel of *St. Kitts* is de naam van een eiland der Kleine Antillen, hetwelk tot het Britsche gouvernement der Leewardeilanden behoort. Het ligt tusschen Nevis en St. Eustatius ten O. van Antigua, op 17° N.Br. en 45° W.L. v. Gr. en heeft een oppervlakte van 176 v. km. De bodem bestaat gedeeltelijk uit een kalkvorming. De hoogste berg (1130 m.) is er de Mount-Misery, een uitgebrande vulkaan. Het klimaat is gezond, de gemiddelde temperatuur bedraagt 26° C., maar orkanen en aardbevingen veroorzaken er somtijds groote verwoestingen. De plantages leveren er suiker, koffie en katoen, en het aantal inwoners bedraagt (1911) 26 283. De hoofd- en havenstad is Basseterre. De voornaamste uitvoerartikelen zijn suiker, rum, melasse, koffie en indigo. Het eiland werd in 1493 door *Columbus* ontdekt, en deze gaf het den naam van San-Christobal. In 1625 werd het door de Franschen bezocht. Eindelijk werd het in 1713 aan Engeland toegewezen.

Christoffel I, koning van Denemarken, de vierde zoon van *Waldemar I* en van een Vlaamsche prinses, beklom in 1252, als opvolger van zijn broeder *Abel*, den Deenschen troon en voerde, wegens het aanmatigend gedrag van *Jacob Erlandsoë*, bisschop van Lund, een hevigen strijd tegen de geestelijkheid. Hij nam *Erlandsoë* gevangen, werd met zijn rijk, uitgezonderd Jutland, in den ban gedaan en stierf aan vergif den 29sten Mei 1259.

Christoffel II, koning van Denemarken, een zoon van koning *Erik*, was een der ongelukkigste koningen van Denemarken. *Waldemar van Sleeswijk* beroofde hem in 1326 van den troon, dien hij eerst 4 jaren later weer beklom; daarna moest hij oorlog voeren tegen graaf *Gerhard van Holstein*, waarna de mishandelingen, die hij van 2 edellieden ondervond, in 1332 zijn dood veroorzaakten.

Christoffel III, koning van Denemarken (als koning van Zweden *Christoffel I*), was een zoon van *Johan van Beieren* en van prinses *Sophia van Denemarken en Zweden*, en werd in plaats van *Erik X* eerst rijksbestuurder (1438), toen koning van Denemarken (1440) en in 1441 ook van Zweden. In Denemarken woedde tijdens zijn regeering een Boerenopstand; in Zweden werd in 1442 de algemeene rijkswet aangenomen. Zijn buitenlandsche politiek was tegen de Hansa gericht, en hij begunstigde den handel der Nederlandsche steden. Hij overleed den 6den Januari 1448, waarna het huis Oldenburg den Deenschen troon besteeg.

Christoffel, *de Kampvechter*, hertog *van Beieren*, een zoon van *Albrecht III*, werd geboren den 6den Januari 1449 en was een der krachtigste ridders van zijn tijd. Toen zijn broeder *Albrecht* het bewind aanvaard had, wilde hij zich aan dezen als mederegent opdringen. Na herhaalde pogingen tot opstand moest hij in 1475 voor een tijd van 10 jaar afstand doen van alle aanspraken op het bewind. Hij verwierf door zijn heldendaden in de oorlogen van dien tijd grooten roem, snelde keizer *Maximiliaan* tegen Hongarije te hulp en was de eerste, die de muren van Stuhlweiszenburg beklom. Na verloop van het 10-jarig tijdperk plaatste hij zich aan het hoofd van den „Löwlerbund", door de vijanden van *Albrecht* opgericht. Toen echter die bond verliep, trok *Christoffel* met onderscheiden edelen en vorsten naar Palestina en overleed, verzoend met zijn broeder, den 14den Augustus 1493 op den terugtocht te Rhodus.

Christoffel IV, hertog *van Württemberg*, zoon van hertog *Ulrich den Kloekmoedige* en van de Beiersche prinses *Sabina*, werd geboren den 12den Maart 1515. Toen *Karel V* het erfvorstendom aan zijn broeder *Ferdinand* in leen gaf en *Christoffel* dwong hem naar Italië te volgen, nam deze de vlucht naar de bergen van Tirol. Inmiddels nam *Ulrich* het land gewapenderhand weder in bezit, riep zijn zoon tot zich en zond hem vervolgens naar het Fransche Hof. Hier verwierf *Christoffel* zich de gunst van den koning. Na den dood van *Ulrich* aanvaardde *Christoffel* den troon en wist te bewerken, dat hij in het bezit van zijn hertogdom bevestigd werd. De Standen werden opgeroepen, het landrecht vastgesteld, met zijn medewerking het Concilie van Trente gehouden, en hij was de ijverigste bevorderaar van den Augsburgschen Religievrede. Hij was een vriend van keizer *Maximiliaan* en van keurvorst *Frederik van de Palts*, vrijzinnig op het stuk van godsdienst, maar onverzoenlijk jegens de R.-Katholieken, hoewel hij zeer verlangde, dat de godsdienstwisten op een algemeen concilie zouden worden bijgelegd. Hij hervormde de universiteit en de seminaria en zorgde zoowel voor het volksonderwijs, als voor den landbouw. Hij overleed den 28sten December 1568. Den 23sten Juni 1889 werd een standbeeld voor hem te Stuttgart onthuld.

Christoffel, *Elwin Bruno*, een wiskundige, werd den 10den November 1829 te Montjoie geboren. Na in Berlijn gestudeerd te hebben, werd hij in 1859 aldaar privaat-docent. In 1862 werd hij hoogleeraar in Zurich, daarna aan de universiteit te Straatsburg. In 1894 nam hij zijn ontslag; hij overleed den 15den Maart 1900 te Straatsburg. *Christoffel* heeft een reeks verhandelingen in vakbladen geschreven over differentiaal- en integraalrekening, meetkunde, wiskundige natuurkunde en geodesie.

Christoffel, *Hans*, een officier der infanterie van het leger in Nederlandsch-Oost-Indië, werd in 1865 te Davos in Zwitserland geboren, liet de universitaire studiën varen, om in 1885 als soldaat dienst te nemen bij het Indische leger, waar hij ook in ondergeschikte rangen reeds grooten roem wist te verwerven. In 1897 werd hij tot onder-luitenant bevorderd en bereikte zoodoende den hoogsten graad, dien een militair

beneden den rang van officier kan verkrijgen. In Atjeh, waar hij 15 jaren van zijn diensttijd doorbracht en waar hij o.a. deelnam aan de krijgsverrichtingen in Pedir in 1898, bij Samalanga in 1901 en bij de gevangenneming van den pretendent-sultan in 1902, onderscheidde hij zich zoodanig, dat hij, na reeds in 1901 benoemd te zijn tot Ridder der Militaire Willemsorde 4de klasse, in 1903, na de onderwerping van *Panglima Polim,* buitengewoon benoemd werd tot 2den luitenant.

Zijn tochten naar en door de Gajoelanden hebben veel bijgedragen tot de pacificatie dier streek, en in 1904 werd hij dan ook bevorderd tot Ridder 3de klasse der Militaire Willemsorde. In 1905 ging *Christoffel* met zijn marechaussées naar Borneo en maakte er met een handvol manschappen, door zijn doortastende wijze van optreden, een einde aan het jarenlang verzet der vroegere sultansfamilie en haar medestanders. Na deze expeditie in de Boven-Doesoen, waar de uitstekende militaire gaven van *Christoffel* duidelijk gebleken waren, werd hij buitengewoon bevorderd tot 1sten luitenant. In 1906 werd *Christoffel* als Nederlander genaturaliseerd. Hij is gehuwd met een dochter van *Jan van Rijswijck,* in leven burgemeester van Antwerpen.

Christoffelzilver. Zie *Alfenide* en *Christofle, Charles.*

Christofle, *Charles,* een Fransch industrieel, werd geboren te Parijs in 1805, stond aanvankelijk aan het hoofd van een handelshuis in gouden en zilveren voorwerpen en maakte in 1842 grooten naam door de inrichtingen tot galvanisch vergulden en verzilveren, welke hij in zijn geboorteplaats en te Karlsruhe deed verrijzen. De door hem op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867 geleverde voorwerpen wekten algemeene bewondering, en het naar hem genoemde *Christoflemetaal* of galvanisch nieuwzilver, dat slechts 2 gewichtsprocenten zilver bevat en volkomen op zilver gelijkt, is algemeen bekend. Hij overleed den 13den December 1863 te Parijs. *Christofle* was de oprichter van de firma *Christofle & Co.*

Christologie beteekent leer over *Christus;* zij behelst de beschouwing, die Christenen over natuur en werk van *Christus* huldigen; de geloofsstelling, waarin het geschiedt, heet Christologisch dogma.

1. *Christologie in onzen tijd.* Een christologisch dogma en christologie hebben in het algemeen alleen die Christenen, voor wie *Christus* als bovennatuurlijk wezen voorwerp van geloof is; de modernen over het geheel niet. Wel hebben op grond van *Jezus'* groote beteekenis voor het algemeen- en het persoonlijk-godsdienstig leven modernen hem een plaats in de dogmatiek willen geven. Ook zijn uit de voorstanders eener symbolische opvatting van de Evangelische geschiedenis (zie *Christendom,* B. 1.) stemmen opgegaan voor een *locus de Christo,* daar in hem belichaamd is, wat de gemeente van het leven Gods in zich ervaart. In onzen tijd trachten sommigen van den historischen *Jezus* een suprahistorischen *Christus* te onderscheiden en den laatste als openbaring van het goddelijke voor alle tijden tot het middelpunt eener christologie te maken. Tot nog toe is de mogelijkheid van een moderne christologie twijfelachtig gebleken. Door de meeste modernen wordt zij trouwens ontkend.

2. *Herkomst der hedendaagsche christologie.* De Kerkelijke christologie van onzen tijd is een erfenis van de oud-Christelijke Kerk. Zij wijst *Christus* de tweede plaats in de Drieëenheid aan en leert, dat hij volkomen God is en volkomen mensch en wonderbaar geboren uit de maagd *Maria* door de kracht van den Heiligen Geest. Hij is Middelaar tusschen God en mensch. Dit leerstuk is een erfenis van de oud-Christelijke Kerk. Is het ook een erfenis van de apostolische gemeente? Rome leert, dat het dogma reeds aan de apostelen geschonken is; de strijd over de christologie heeft het oorspronkelijk geloofsbezit der Kerk niet gewijzigd. De Protestantsche orthodoxie acht van den beginne een getuigenis van *Christus* (Matth. 22 : 41 v.v.) en van de Apostelen (Handelingen) en een geloof der gemeente aanwezig, die de toereikende grondslag vormen voor het latere dogma *(Bavinck).* Beiden belijden de feitelijkheid van *Jezus'* bovennatuurlijke herkomst. Daartegenover staan de beschouwingen, die deze feitelijkheid ontkennen en een inwendige geschiedenis van het leerstuk aannemen, waarvan de kerkelijke christologie, ook wat haar inhoud aangaat, het resultaat is. Zij verschillen onderling over de vraag, welk verloop deze ontwikkeling gehad heeft. De aanhangers der historische opvatting van de Evangelische geschiedenis trekken een lijn van den mensch *Jezus* naar de christologie der Kerk. Zij nemen een spoedige vorming en snelle ontwikkeling der christologie aan in dezer voege: na zijn dood (volgens een jongere voorstelling reeds met den doop) is *Jezus* op grond zijner opstanding Zoon Gods geworden (Hand. 2 : 32 v.v.; Lk. 3 : 22 e.a.); deze titel is niet meer dan een konings-, Messiastitel; *Paulus* echter huldigt reeds in hem een *praeëxistent* wezen (Gal. 4 : 4 e.a.), dat afgedaald is en ten hemel weergekeerd na de verlossing te hebben volbracht, waarop hij verhoogd is met den naam Heer; hij staat beneden God: of *Paulus* hem in de wereldschepping betrokken heeft (Hebr. 1 : 2 e.a.), moge onzeker zijn, zeker is in het Evangelie van *Johannes* de vereenzelviging van *Christus* en *Logos* (zie aldaar) geschied. Naast deze beschouwing staat een andere van de voorstanders eener symbolische opvatting van de Evangelische geschiedenis. Voor hen bevat het N. T. niets dan christologie. Aangezien zij de echtheid van de brieven van *Paulus* ontkennen, kunnen zij de Nieuw-Testamentische uitspraken omtrent *Christus* later dateeren. De ontwikkelingslijn, die zij trekken, leidt van de christologie der Apostolische gemeente naar die der Kerk (zie ook *Christendom,* B. 1. 2 en 3).

3. *Ontstaan van de christologie der Katholieke Kerk.* Twee voorstellingen van *Jezus* stonden in de oud-Christelijke gemeente naast elkander bij de ééne geloofsverzekerdheid, dat in *Christus* God verschenen is. Volgens de eene is hij de *Messias,* de in het O. T. beloofde Koning: hij zal in heerlijkheid terugkomen om het rijk

Gods te stichten; hij is een mensch, maar tot Zoon Gods aangenomen, ingewijd tot zijn waardigheid door de zalving met den Heiligen Geest. De andere voorstelling huldigt hem als een in het vleesch verschenen bovennatuurlijk wezen, dat vóór zijn verschijning op aarde bij God was; ook wordt hij vereerd als orgaan der wereldschepping *(Logos)*. Met dit verschil in de beschouwing van het wezen van *Christus* gaat een verschillende beschouwing van zijn werk gepaard. Hij is de Verlosser, maar deze verlossing wordt verschillend gedacht, rationalistisch: *Christus* is een menschelijk leeraar van den waren levensweg, òf mystiek: *Christus*, de goddelijke in herkomst, heeft licht en leven geopenbaard, deelt onsterfelijkheid mee, en magisch: door heilsmiddelen brengt hij ons God nader. De laatste opvatting is de heerschende geworden, omdat zij op de toenmalige gedachtenwereld het meeste vat had en aan het Christendom de verstrekkende beteekenis gaf — evenwel niet zonder strijd. De uitspraken van het N. T. omtrent *Christus* zijn niet wijsgeerig uitgewerkt; met de vragen, hoe wij ons dit hemelsch wezen naast God hebben te denken, hoe de Godszoon mensch kon zijn, hoe hij het kon worden en het menschelijk bewustzijn met het Godszoon-bewustzijn kon vereenigen, laat het zich niet in. De kerkelijke theologie kon deze vragen niet ontwijken en schiep met de beantwoording rondom conflicten; vooral het *rationalisme*, dat zich aan de historische traditie vasthield, bleef strijdbaar. *Christus'* volkomen goddelijkheid en menschelijkheid is eerst vastgesteld na den christologischen strijd.

4. *Vorming van het christologisch dogma.* De persoon van Christus. In de ontwikkeling van dit dogma kunnen wij drie fazen onderscheiden: *a.* waarin beslist wordt, wie *Christus* is; *b.* hoe zijn verhouding tot God is; *c.* hoe de verhouding tusschen de twee naturen van *Christus* is.

a. Degenen, die zich verzetten tegen de vereenzelviging van *Christus* met den *Logos* als een van God onderscheiden goddelijk wezen, worden saamgevat onder den naam van *Monarchianen*, omdat zij de alleenheerschappij van God verdedigden, ook wel *Unitariërs*, omdat zij tegen de opkomende Drieëenheidsleer waren. Zij worden onderscheiden in twee partijen: de *Adoptianen*, die leeren, dat *Jezus* door God als Zoon is aangenomen (geadopteerd), en de *Modalisten* met de hoofdgedachte: *Christus* is een verschijningswijze *(modus)* van God; God zelf was in *Jezus* verschenen, had in hem geleden; door de Kerk in het Oosten werden zij *Sabellianen* genoemd naar *Sabellius*, die leerde: God is achtereenvolgens in drie kwaliteiten opgetreden; als Schepper en Wetgever (Vader), Verlosser (Zoon) en Heiligmaker (Heilige Geest). *Sabellius* hing de Stoïsche wijsbegeerte aan, die van de Ideeën in de wereld werkende krachten maakt. De Kerk stond aan de zijde van de Platonische denkbeelden, volgens welke de Ideeën van eeuwigheid her bij God zijn. Zij wees in de eerste helft der 3de eeuw het *Sabellianisme* af. Ook de onwijsgeerige menigte begeerde een *Logos*, die een persoon is. Het *Adoptianisme* werd niet lang daarna verworpen, omdat het de bijzondere plaats van het Christendom als verlossingsgodsdienst bedreigde en *Jezus* tot niet meer dan een profeet maakte. De leer der Kerk werd, dat *Christus* de vleeschgeworden *Logos* is, zelfstandig naast God bestaande van vóór de schepping der wereld.

b. In de tweede faze van den strijd werd de verhouding van *Christus* en God vastgesteld. Uit deze periode zijn vooral de namen *Arius* en *Athanasius* bekend. Hun christologieën staan onder den invloed hunner persoonlijke godsdienstigheid. *Arius*, een vertegenwoordiger van de rationalistische school te Antiochië, kon met zijn monotheïsme geen anderen dan een geschapen *Christus* verbinden en in den Leeraar der Waarheid het eindige niet voorbijzien; als eerste schepsel en Wereldschepper moest men hem God noemen, hij stond beneden God. Voor *Athanasius* lag de waarde der christologie in heilsverzekerdheid; *Christus* moest de onverderfelijkheid zijn om ze te kunnen schènken; Zijn verlossingsleer (de *Alexandrijnsche)* berustte op de gedachte eener „unio mystica" met *Christus;* hij had een ongeschapen eeuwigen *Christus* noodig. Op de algemeen-kerkelijke beraadslaging te Nicea (325) heeft hij gezegevierd. Wel had het concilie onder den invloed der aanhangers van *Origenes* aan de belijdenis, dat *Christus* volkomen God is, de beperking toegevoegd, dat hij beneden God in macht en waarheid stond, maar het standpunt van *Arius* is verlaten, de *Semi-Arianen*, die godgelijkheid van *Christus* verdedigden, zijn langzamerhand verdwenen ondanks politieke beschermers; de *Alexandrijnen* daarentegen hebben voortdurend meer formule en kerkelijke theologie van hun geest weten te doordringen. Rome (het Westen) ging met *Athanasius* mee op gronden aan *Tertullianus* ontleend: *Christus* kan alleen als God de zondige menschheid van haar straf vrijspreken. Door de *Origenisten* is de goddelijkheid van *Christus* in de Drieëenheidsleer (zie aldaar) wijsgeerig verwerkt.

c. In den strijd over goddelijkheid of godgelijkheid van *Christus* was de aandacht niet gevallen op het gevoelen van *Arius*, dat de *Logos* een menschelijk lichaam had aangenomen. Door *Apollinaris* ontstond hieruit een punt van meeningsverschil. Hij leerde, dat *Jezus* een menschelijk lichaam had aangenomen, een menschelijke ziel (als levensbeginsel bedoeld), maar niet de menschelijke rede; daarvoor was de *Logos* in de plaats getreden. Hij was van eeuwigheid Godmensch geweest, noch volkomen mensch, noch volkomen God; twee in één gaat niet. Was hij volkomen mensch geweest, dan had hij niet boven de zonde gestaan en had de *Logos* niet meer kunnen doen dan hem aansporen. Hij werd bestreden zoowel door de *Antiochenen*, die de menschelijke trekken van *Jezus* in de Evangeliën naar voren schoven, als door de *Alexandrijnen;* deze oordeelden en verklaarden, dat dan nimmer de mensch geheel verlost werd. Wij, die ons volkomen en ongeschonden behouden weten, belijden naar het geloof der Katholieke Kerk, dat een volkomen God een volkomen mensch heeft aangenomen. De *Apollinaristen* werden veroordeeld. Echter ontbrandde nu de strijd tusschen *Antiocheners* en *Alexandrijnen*. De vraag

werd, hoe de vereeniging der beide naturen in *Christus* gedacht moest worden. De *Antiochenen* beschouwden deze verbinding als een samenvatting (gescheiden ook na de vereeniging); mensch en God in *Christus* stonden tot elkaar als tempel en godenbeeld; *Maria* was niet: Moeder Gods; zij had slechts den mensch, niet God gebaard. De *Alexandrijnen* daarentegen streden voor het andere uiterste: de naturen waren saamgesmolten en het menschelijke was geheel vergoddelijkt. Beide denkbeelden werden veroordeeld (in de 5de eeuw) en Rome legde vast, dat beide naturen in *Christus* onvermengd, maar ook onafscheidelijk verbonden waren; het was één persoon en twee naturen; de Verlosser was God en mensch beide (Chalcedon 451). Voortaan legde het Oosten den nadruk op de éénheid van den persoon, het Westen op de verscheidenheid der naturen. Op den duur influenceerde het Oosten echter het Westen. Elke natuur blijft zichzelve, maar de goddelijke doordringt de menschelijke, dat was een gedachte, die in de mystiek van den cultus uitnemend paste.

Nadat de beslissing van Chalcedon gevallen was, heeft een deel der Egyptenaren zich afgescheiden als *Monophysieten* (die slechts één mensch-geworden goddelijke natuur in *Christus* aannamen). Noch het besluit van keizer *Zeno*, dat alleen de in Konstantinopel bevestigde belijdenis van Nicea zou gelden (het zoogen. *henotikon*), noch een poging om het besluit van Chalcedon monophysitisch uit te leggen, hebben de Monophysieten kunnen winnen. Toen heeft keizer *Heraclius* de verzoening beproefd door de verklaring, dat in *Christus* één god-menschelijke wil gewerkt had. Hiertegen heeft Rome zich verzet en in 681 is te Konstantinopel beslist, dat de belijdenis van Chalcedon gehandhaafd zou worden. De éénheid met de *Monophysieten*, die vroeger een bolwerk waren tegen het Oosten, thans onder Mohammedaansche heerschappij, had geen waarde meer. De *Monophysieten* leven voort in de *Kopten* of *Jacobieten*.

In Spanje kwam in de 8ste eeuw nog eens op den nieuwen grondslag het oude *Adoptianisme* terug.

B. Het werk van Christus. Wat *Christus* voor de menschheid gedaan heeft, is ook in de Katholieke Kerk nader bepaald. In het Nieuwe Testament verleent hij goddelijken bijstand in verschillenden vorm; hij geeft onderwijzing; door de opstanding heeft hij den dood overwonnen, door zijn geest nieuw leven gewekt; hij maakt, die in hem gelooven, het eeuwig leven deelachtig; hij is als een zoenoffer aan het hout des vervloekten gestorven en heeft daarmede de wet te niet gedaan; hij heeft de macht der demonen gebroken. Hij is ook de Messias, die terugkomt om het godsrijk te stichten. Als het geloof in zijn wederkomst verflauwt, wordt de voorstelling zwevend. Op den voorgrond treden de gedachten, dat hij kennis, onsterfelijkheid en heerschappij over den duivel en zijn dienaren gebracht heeft. In de Grieksch-Katholieke Kerk is *Christus* bovenal de onsterfelijkheid-verleener gebleven. De noodzakelijkheid van zijn dood werd niet ingezien; deze werd voorgesteld als gevolg van een rechtshandel tusschen God en den duivel, waarbij God zijn Zoon voor de menschen uitwisselde en den duivel er liet inloopen *(Origenes)*. *Anselmus* betoogde in een geschrift: „Waarom is God mensch geworden?" de noodzakelijkheid van *Jezus'* lijden en sterven: er moest voldoening zijn voor de door de zonde geschonden eer van God; God zelf alleen kòn die geven; de mensch mòest ze geven; daarom moest God mensch worden en de gerechtigheid tot in den dood dienen. *Abaelard* stelde daar tegenover, dat de kruisdood een daad van liefde is om wederliefde te wekken. Hij sprak daarmee het gevoelen der mystieken uit, die in hun bevindelijkheid boven een juridische verzoeningstheorie uitgaan. *Thomas van Aquino* combineerde beiden; de noodzakelijkheid van den zoendood gaf hij echter prijs en hij vulde de theorie ten bate der Kerk aan met de gedachte, dat de dood van *Christus* (de meest passende oplossing) tegelijk verdienstelijk was geweest. Dat *Christus* voor de menschheid van God oververdiend heeft, is in de Roomsche theologie gebleven.

5. *De Christologie van de Hervorming tot op onzen tijd.* Het Protestantisme heeft in het algemeen de belijdenis van Chalcedon omtrent de natuur van *Christus* overgenomen: hij is volkomen God en mensch. Hoewel *Luther* de beide naturen streng wilde scheiden, heeft het Lutheranisme steeds neiging gehad het goddelijke een overwicht te geven; dat goddelijke doordringt het menschelijke door „uitwisseling van eigendommelijkheden"; alleen deze oplossing paste bij de Luthersche avondmaalsleer, waarin het goddelijke met en onder het stoffelijke aanwezig is. *Calvijn* heeft de beide naturen scherp uiteengehouden en met het oog op de opstanding ook van òns vleesch het volkomen menschelijke van de eene natuur gehandhaafd. *Melchior Hoffmann, Menno Simons* e.a. namen echter stelling tegen het leerstuk van de twee naturen; zij leerden, dat *Jezus* zijn vleesch niet van *Maria*, maar in haar schoot van den Heiligen Geest ontvangen had. Hun theorie hing samen met hun vereering van *Christus* als zondelooze, en hemelsch leeraar en exempel.

Wat *Christus'* werk aangaat, op zijn middelaarschap viel het volle licht; bijstand van heiligen verviel. De noodzakelijkheid van den zoendood werd weer naar voren gebracht: om den ernst der zonde heeft *Jezus Christus* mòeten lijden; zich in de plaats der menschheid stellend, heeft hij dat lijden vrijwillig aanvaard; hij heeft daarmede van God voor de zondige menschheid vergiffenis verworven om niet, op geloof alleen. Deze verzoeningsleer is de grondslag van de strenge orthodoxie gebleven. Daarnaast is echter een mildere opvatting tot macht gekomen, volgens welke *Christus-in-ons* den band met God herstelt en ons heil bewerkt *(Boehme,* Kwakers enz.); met zijn opstanding loopt de wedergeboorte in ons evenwijdig.

Het *Rationalisme* heeft de noodzakelijkheid der verzoening ontkend en het eerst de christologie een plaats ontzegd: God was uitsluitend voorwerp van geloof en *Christus* leeraar van zedelijkheid. *Hegel* bouwde een christologie op de wijsgeerige gedachte der eenheid van God

CHRISTUS

Naar de schilderij van Andrea Solario.

en mensch. *Ritschl* maakte het geloof aan *Jezus* tot grondslag van het Christendom. De moderne theologie daarentegen brak met de supranaturalistische beschouwing van den persoon van *Christus* en met de verzoeningsleer en stelde God als eenig object van geloof. Al deze geestesneigingen doen zich tot op onzen tijd gelden en stelling nemen voor of tegen een christologie.

Literatuur: Voor de beschrijving der christologie zie handboeken voor geloofsleer onder literatuur bij art. *Christendom*; voor geschiedenis der christologie zie aldaar (dogmengeschiedenis); modernen en christologie: *Ph. R. Hugenholtz* (Studiën op godsd. en zedek. gebied, versch. artt., 1884—1889); *I. van Dijk*, Godsdienst en Geschiedenis (studiën, Jrg. 1881); *J. G. Boekenoogen*, Christologische beschouwingen (Theol. Tijdschr. 1892). Populair: Christusbeschouwingen onder de Modernen, *A. Bruining*: Jezus van Nazareth en ons geloofsleven, en andere Hollandia-uitgaven.

Christophe, *Henry*, een Negerkoning van Haïti, werd den 6den October 1767 op Saint-Christopher, een der Kleine Antillen, geboren. Bij den Negeropstand in 1794 koos hij onmiddellijk de partij der Negers en muntte uit door moed en initiatief. Door *Toussaint l'Ouverture* werd hij tot brigadegeneraal en gouverneur eener provincie benoemd. Onder de leiding van *Christophe* en van *Dessalines* werden de pogingen der Franschen om het eiland te heroveren, afgeslagen. Na den dood van *Dessalines* werd hij in Februari 1807 tot president der republiek Haïti gekozen, maar kon niet verhinderen, dat het geheele Z. en W. zich tot een zelfstandige republiek onder den mulat *Pétion* vormde. In 1811 liet hij zich als *Hendrik I* tot koning van Haïti kronen en vaardigde den „Code Henri" uit, een verstandige aanpassing van den „Code Napoléon" aan de toestanden in zijn rijk. Toen *Pétion* in 1818 overleden was, hernieuwe *Christophe* zijn pogingen om het geheele eiland onder zijn bestuur te vereenigen. Geen uitkomst meer ziende bij een soldatenoproer, schoot hij zich den 8sten October 1820 dood, om den muiters niet in handen te vallen.

Christophe-en-Montigny-mitrailleuse is de naam van een in 1869 in België en Oostenrijk ingevoerde en naar de uitvoerders genoemde mitrailleuse van Belgischen oorsprong en van hetzelfde systeem als de Fransche mitrailleuse *(canon à balles)*. De mitrailleuse bestaat uit een bundel van 37 geweerloopen, die alle tegelijkertijd van achteren geladen worden door het insteken van een patroonhouder. De inrichting voor het afvuren bestaat uit een kast met slagpinnen, die ieder door een spiraalveer naar buiten gedrukt worden. Deze wordt door een handel vast achter den patroonhouder geschoven, waarvan hij slechts door een dunne stalen plaat gescheiden is. Door de laatste naar onder te schuiven wordt de een na de andere slagpin vrij, die onder den druk der veer tegen de patronen slaan en ze aldus ontsteken. Na het afvuren wordt deze kast teruggetrokken, waarna de staalplaat door een gespannen veer naar boven schuift en een nieuwe patroonhouder kan ingezet worden. Daar in 1 minuut ongeveer 8 houders kunnen afgevuurd worden, bedraagt de snelheid van vuren ongeveer 296 schoten per minuut. Deze mitrailleuse is echter door nieuwere constructies verdrongen en wordt nog slechts voor de verdediging van weinig belangrijke punten der vestingen gebruikt.

Christophorus *(Christusdrager)* is een van de heiligen der R.-Katholieke Kerk. Over zijn leven is weinig met zekerheid bekend. De legende verhaalt het volgende: *Christophorus*, te voren *Reprobus* of *Adokymos* geheeten en uit Palestina afkomstig, had een dubbele mansiengte en een verbazende kracht. Eerst diende hij zijn koning, doch toen hij de vrees van dezen voor een Christusbeeld ontwaarde, besloot hij zijn kracht aan *Christus* te wijden. Een kluizenaar maakte hem met dezen bekend, en daar de gewone boete voor hem niet voldoende was, werd hij aan den oever eener rivier geplaatst, om er op zijn schouders de pelgrims naar de overzijde te brengen. Daar droeg hij ook een kind over den stroom; het was *Christus* zelf, die hem in den stroom onderdompelde, hem daardoor doopte en den naam *Christusdrager* gaf. Men stelt hem voor als een reus met een staf in de hand en het Christuskind op de schouders.

Zijn naamdag wordt in de R.-Katholieke kerk den 25sten Juli herdacht. Zijn viering was eertijds zeer populair, vandaar dat men vele Middeleeuwsche afbeeldingen van hem bezit. Over eenige Nederlandsche schreef *G. W. van Heukelum*, Van sunte Cristoffels beelden (Utrecht 1875).

Christophorus is de naam van een tegenpaus, die in 903 tegen *Leo V* gekozen werd, maar in 904 door *Sergius III* werd afgezet en vermoord.

Christopoulos, *Athanasios*, een Grieksch dichter en taalkundige, geboren in 1770 te Kastoria in Macedonië, woonde als knaap met zijn ouders te Boekarest, studeerde te Pest en te Padua in de geneeskunde en in de rechten en werd daarna onderwijzer in het huis van prins *Moeroesi*, eerst te Boekarest, daarna te Jassy. Vervolgens bekleedde hij eenige ambten in Moldavië, vestigde zich eerst te Jassy, daarna te Hermannstadt, vervolgens in Griekenland, begaf zich in 1836 naar Walachije en overleed den 29sten Januari 1847. Hij schreef een historisch-politiek werk „Politika parallela" (Athene 1833), verschillende drama's, vertaalde het eerste boek der Ilias en de Oden van *Sappho* in het Nieuw-Grieksch en vervaardigde anakreontische liederen.

Christus is de Grieksche vertaling van het Hebreeuwsche *messias*, in het Nederlandsch *gezalfde* en is de eer- of ambtsnaam van *Jezus* (zie aldaar).

Christus, *Afbeeldingen van* (zie de plaat) werden in den eersten tijd van het Christendom niet gemaakt. Men bepaalde zich tot zinnebeeldige voorstellingen, zooals de Goede Herder en dergelijken. De oudste afbeelding van *Christus* vindt men in de catacombe, die als krypta van *Lucina* bekend staat, en uit de 2de eeuw dagteekent. Hier is de doop van *Christus* voorgesteld; zoowel *Johannes* als *Christus* hebben het antieke type, zonder baard. Ook de catacombe van den

II. Callixtus, uit de 3de eeuw, prijkt met een dergelijke voorstelling. Op de sarcofaag van *Junius Bassus,* die uit het jaar 359 dagteekent, is *Christus'* intocht te Jeruzalem in reliëf uitgehouwen. Ook hier vindt men het antieke type. *Augustinus* zegt, dat in de 4de eeuw geen afbeelding van *Christus* bekend was, doch dat men hem op twee wijzen placht voor te stellen. De eene wijze was zonder baard, als jongeling, de andere als man op rijperen leeftijd, die een baard draagt.

Overal, waar tafereelen uit het leven van *Christus* zijn voorgesteld, heeft men hem als baardeloos jongeling afgebeeld; waar *Christus* echter als in den hemel opgenomen voorkomt, draagt hij meest een baard. Toch komt hij ook hier wel als baardeloos jongeling in den eersten tijd voor.

De schoonste voorstelling van *Christus* zonder baard ziet men op een sarcofaag in het museum van het Lateraan te Rome, die uit het begin der 4de eeuw dagteekent.

In de koornis der kerk van St. Jan in het Lateraan te Rome bevindt zich een mozaïek uit de 5de eeuw, dat in de Middeleeuwen als het eenig juiste portret van *Christus* werd beschouwd. De overlevering zegt, dat toen *Constantijn de Groote* de kerk had laten bouwen, als een getuigenis, dat hij de godheid van *Christus* erkende, het portret door een wonder in de nis te voorschijn kwam. Toen in het laatst der 13de eeuw het mozaïek vernieuwd werd, liet men het borstbeeld van *Christus* in wezen. Het vertoont een man, wiens donkere haar, in het midden gescheiden, hem op de schouders valt. Ook de oogen en de wenkbrauwen zijn donker, doch de krullende baard is lichter van tint.

Dit type is sedert in de Christelijke kunst steeds gevolgd. Slechts zelden werd *Christus* later zonder baard voorgesteld, gelijk *Michelangelo* deed op zijn fresco van het Laatste Oordeel in de Sixtijnsche kapel te Rome, dat in 1541 voltooid werd. De plaat vertoont het type met den baard, naar een schilderij van *Andrea Solario,* uit het begin der 16de eeuw.

Zie: *A. de Waal,* Roma Sacra (München 1907).

Christus of *Cristus, Pieter,* een Vlaamsch schilder, omstreeks 1410 waarschijnlijk te Baarle bij Tilburg geboren, overleden te Brugge in 1472. In 1444 kocht hij het burgerrecht van Brugge, waar hij sedert tot zijn dood schijnt te hebben gewoond. Hij werkte in den geest der gebroeders *Van Eyck.* Een H. Maagd van hem bezit het Städel-Museum te Frankfort; te Keulen vindt men zijn beste werk, „de H. Eloy in een goudsmidswinkel".

Christusmonogram is de symbolisch afgekorte schrijfwijze voor *Christus.* Van de 4de tot de 6de eeuw was het gewoonte als Christusmonogram een samenstelling der beide eerste letters van het Grieksche *Christos* te gebruiken en wel X (Grieksch = Ch) en P (Grieksch = R), somtijds ingesloten door de eerste en laatste letter van het Grieksche alfabet, Α *(alpha)* en Ω *(omega).* Als Christusmonogram uit de eerste eeuwen moet men ook de formule ΙΧΘΤΣ (Grieksch *ichtys* = visch) beschouwen. Deze bestaat uit de beginletters van de Grieksche woorden Ιèsous Christós Theou Yiós Sotèr *(Jezus Christus,* Gods zoon, Heiland), somtijds werkelijk in beeld gebracht door een visch. Later kwam de afkorting I C X C (Grieksch voor Is. Chs) in gebruik, terwijl in de 15de eeuw I H S (Grieksch voor Iès), door *Bernhard van Siena,* die bij zijn predikingen een tafel met dit monogram naast zich plaatste, in hoog aanzien kwam. In de 16de eeuw werd het het ordeteeken der Jezuïeten. Minder juist wordt het wel geïnterpreteerd als Jesus Hominum Salvator *(Jezus* der menschen Heiland) of In Hoc Signo vinces (In dit teeken zult gij overwinnen),of ook *Iesus Heiland Saligmaker.*

Christusorde is de naam van een pauselijke en van een Portugeesche ridderorde. Aanvankelijk omvatte zij slechts geestelijke personen, want toen in 1312 de orde der Tempelridders werd opgeheven, deed koning *Dionysius van Portugal* haar onder dien gewijzigden naam in zijn rijk voortbestaan, hetgeen door paus *Johannes XXII* werd goedgekeurd. De macht der Orde werd zoo groot, dat *Julius III* in 1550 de waardigheid van grootmeester voor altijd met de kroon verbond. Sedert 1789 is zij in 3 klassen, grootkruisen, commandeurs en ridders, verdeeld. Het ordeteeken is een lang, rood kruis met een wit kruis in het midden; het wordt door de grootkruisen aan een 3-voudige gouden keten door de commandeurs aan een rood lint om den hals en door de ridders in het knoopsgat gedragen. Hierbij komt voor de hoogste klassen nog een ster op de linkerborst.

De pauselijke Christusorde, oorspronkelijk met de Portugeesche orde verbonden, is een orde van verdienste en wordt slechts bij hooge uitzondering verleend. Haar kenmerken zijn: aan een keten een rood Latijnsch kruis, dat een wit kruis omsluit en de plaque of ster. Zij telt slechts één klas, die der ridders.

Chrobak, *Rudolf,* eene Duitsch geneeskundige, werd den 8sten Juli 1843 te Troppau in Silezië geboren. Na in Weenen gestudeerd te hebben, werd hij in 1873 aldaar privaat-docent aan de universiteit, in 1879 buitengewoon en in 1889 gewoon hoogleeraar in de verloskunde en gynaecologie. Hij overleed den 2den October 1910 te Weenen. Behalve talrijke kleine verhandelingen schreef hij: „Die mikroskopische Anatomie des Uterus" (in *Stricker's* „Handbuch der Lehre von den Geweben des Menschen und der Tiere", Leipzig 1869—1872), „Untersuchungsmethoden und gynäkologische Therapie" (in *Pitha-Billroth's* „Handbuch der Frauenkrankheiten", Stuttgart 1885). Met *Pfannenstiel* gaf hij uit „Festschrift zur Feier des 50 jährigen Jubiläums der Gesellschaft für Geburtshilfe und Gynäkologie in Berlin" (Weenen 1894), en met *A. von Rosthorn:* „Die Erkrankungen der weiblichen Geschlechtsorgane" (in *Nothnagels'* „Spezielle Pathologie und Therapie", deel 20, Weenen 1896).

Chrodegang, bisschop van Metz, een afstammeling uit het geslacht der *Algilolfingen,* geboren in het begin der 8ste eeuw, was referendaris aan het Frankische Hof ten tijde van *Karel Martel* en overleed in 766. Hij bevorderde de verzoening der Frankische regeering met Ro-

me en besteedde zijn aanzienlijke goederen aan het stichten van kloosters. Vooral heeft hij zich beijverd, om de tucht onder de geestelijkheid te herstellen door het invoeren van een bepaalden regel, *Chrodegangi regula sincera* genaamd. Hierdoor werden de monniken verplicht in een huis *(monasterium)* te wonen, gezamenlijk den maaltijd te houden en op bepaalde uren te prediken. Het afleggen van bepaalde beloften was geen vereischte, zoodat zulke kloosterlingen eigen bezittingen mochten hebben. Die regel is eerst door *Karel den Groote* (789) en vervolgens door *Lodewijk den Vrome*, op de synode te Aken in 816, bevestigd.

Chroomaatgeel of *loodchromaat*, $PbCrO_4$, is een kunstmatige verfstof, die in verschillende kleurschakeeringen van lichtgeel tot oranjerood voorkomt. Uit een oplossing van loodsuiker wordt het door kaliumbichromaat als een geel poeder neergeslagen. Ook wordt het verkregen uit loodnitraat, loodchloried, loodoxied en loodwit. Het is bijna onoplosbaar in water, lost op in verdund salpeterzuur en kaliloog, ontwikkelt bij verhitting zuurstof, waarbij basisch chroomzuurlood en chroomoxied achterblijven. Organische stoffen worden bij verhitting er door geoxydeerd tot koolzuur en water, waarbij het zelf overgaat in loodoxied en chroomoxied. Het levert een der mooiste gele kleuren, die bovendien nog in verschillende nuances voorkomt bij dezelfde chemische samenstelling. Bij overvloed van chroomzure kali verkrijgt men een kristallijn product van een donkere stroogele kleur, bij overvloed van een loodzout is het echter licht en wollig. Chromaatgeel, neergeslagen uit een loodzoutoplossing door een oplossing van chroomzure kali en zwavelzuur, is helgeel en vormt met Parijsch blauw een prachtige groene verfstof (chroomgroen). Chromaatgeel wordt als water- en als olieverf gebruikt, is een uitmuntende dekverf, doch men moet bij de vermenging met zwavelhoudende kleuren voorzichtig zijn, daar door vrijkomende zwavelwaterstof de kleur langzaam bruin wordt. Ook onverdunde zuren tasten het aan, doch het is bestand tegen de inwerking van licht, lucht en verdunde zuren, niet echter tegen logen, ongebluschte kalk en zeepen. Onder fantasie-namen als „Stalgeel", „Nieuwgeel", „Parijsch geel" worden vervalschte chroomaatgeelsoorten aangeboden, die eigenlijk niet voor het gebruik in aanmerking komen. Door alkaliën verandert het chromaatgeel in rood basisch loodchromaat $PbCrO_4.Pb(OH)_2$, chroomrood genoemd. Het chromaatoranje, dat een mengsel van beide is, wordt uit azijnzuurlood door neutraal chroomzuurkali neergeslagen. Het chroomrood, chroomzinnober of Oostenrijksch zinnober komt ook in verschillende nuances voor en heeft in kristallijnen toestand de intensiteit van het echte zinnober. Men gebruikt het als water-, olie- en kalkverf, het droogt, evenals het chromaatgeel, zeer snel in olie, is zeer bestendig, wordt door zuren geel en door zwavelwaterstof zwart. Zoowel chromaatgeel als chroomrood zijn zeer vergiftig.

Chromaten, *chroomzure zouten.* Zie *Chromiumzuur.*

Chromatisch, een term in de muziek gebruikelijk, in tegenstelling met diatonisch, is afgeleid van het Grieksche woord „Chroma" (kleur); men bedoelt daarmee de verschillende door verhooging of verlaging van een halven toon aangebrachte wijziging van een en dezelfde toontrap (bijv. ces, c, cis, cisis, ges, g, gis, gisis enz.). Door invoeging van zulke verhoogingen, resp. verlagingen in een diatonischen toonladder (zie *Diatonisch)* verkrijgt men den *chromatischen* toonladder (bijv. van C stijgend: c, cis, d, dis, e, eis, fis, g, gis, a, ais, b, c; dalend: c, b, bes, a, as, g, ges, f, e, es, d, des, c).

Chromatische aanpassing is een dikwijls voorkomend natuurverschijnsel, hierin bestaande, dat een dier in kleur overeenkomt met de voorwerpen, in welker buurt of waarop het leeft. Daardoor wordt het tegen vijanden of roofdieren beschermd. Zoo hebben de woestijndieren in den regel de kleur van het zand; zij, die op bladeren leven, zijn groen; de dieren in de poolstreken wit, de pelagisch levende waterdieren doorzichtig. Als dieren, ook wat den vorm betreft, op andere, gewoonlijk goed gewapende dieren gelijken, noemt men het verschijnsel *mimicry* (zie aldaar).

Chromatische polarisatie. Zie *Polarisatie.*

Chromatoforen (Grieksch: *verfdragers)* zijn cellen, die door de een of andere kleurstof gekleurd zijn en zich bij verschillende dieren vooral in de huid bevinden. Doordat zij zich samentrekken of uitbreiden, wordt de kleur van het lichaamsdeel daar ter plaatse veranderd. Bij inktvisschen vormen de chromatoforen kleine puntjes in de lichtgekleurde huid; door samentrekking van de om iederen chromatofoor straalvormig geplaatste vezels worden de chromatoforen grooter, tot zij tegen elkander aankomen, waardoor het dier een donkerder kleur verkrijgt. Dit geschiedt buitengewoon vlug, en het schijnt, dat deze samentrekkingen zoowel willekeurig, als onwillekeurig kunnen plaats hebben. Ook verschillende visschen en kreeften kunnen hun kleur door middel van chromatoforen veranderen en met de omgeving in overeenstemming brengen (zie *Chromatische aanpassing);* zijn de dieren echter blind, dan verliezen zij dit vermogen. Ook het kameleon verandert tengevolge van de samentrekbare chromatoforen betrekkelijk snel van kleur.

Chromides is de naam van een visschenfamilie uit de orde der Beenvisschen *(Teleostei)*, onderorde der Keelkakigen *(Pharyngognathi)*. Haar leden zijn zoetwatervisschen van betrekkelijk kleine afmetingen, levende in tropische gedeelten van Afrika en Amerika. Voor een deel zijn zij planteneters en bezitten dan talrijke darmwindingen, voor een ander deel echter vleeseters. Het lichaam is geheel beschubd, de zijstreep in den regel onderbroken, de rugvin en de anaalvin zijn gedeeltelijk stekelig; de buikvinnen zijn borststandig met slechts één stekel en vijf stralen. De tanden op de kaken zijn klein, terwijl het verhemelte glad is.

Onder de tot deze familie behoorende geslachten valt te noemen het geslacht *Chromis* met 20 soorten uit de zoete wateren van Afrika en

Palestina. De meest bekende daarvan is de *„Bulti"* of *„Bolty"* uit den Nijl, een der weinige smakelijke visschen van deze rivier; zij heeft een lengte van ongeveer 20 cm. Enkele dezer soorten komen in den Jordaan en in het meer van Galilea voor.

Voorts dient vermeld het geslacht *Hemichromis*, terzelfde plaatse als het geslacht *Chromis* levende, met *H. Sacra* uit het meer van Galilea; het geslacht *Acara* uit tropisch Amerika, met *A. bimaculata*, een van de aldaar meest algemeen voorkomende visschen, en het talrijke geslacht *Heros*, met 50 soorten, voornamelijk in Centraal-Amerika voorkomende, waar elk groot meer of groote rivier door een of meer merkwaardige soorten bewoond wordt.

Chromis. Zie *Chromides.*

Chromium of *chroom* (Cr) is een metaal met een atoomgewicht van 52,1. Het onderscheidt zich door de fraaie kleuren zijner verbindingen en werd in 1797 door *Vauquelin* in een Siberisch looderts ontdekt, dat na dien tijd den naam heeft gedragen van chroomzuurlood. Het meest verspreide chroomerts is de *chroomijzersteen* van de samenstelling Cr_2FeO_4; zeldzamer vindt men chroomzuurverbindingen in roodkopererts, melanochroïet en vauquelinïet. In zeer kleine hoeveelheden is het chromium aanwezig in een groene (smaragd, serpentijn, straalsteen) en roode (pyrhop, spinel, kunstmatigen robijn) delfstof, terwijl men het tevens aantreft in boonertsen en meteoorsteenen.

Men bereidt chroom door een mengsel van chroomoxied en aluminiumkorrels in een met magnesia bekleeden smeltkroes te verbranden, of door uit chroomoxied met kool in een electrischen oven de zuurstof te verwijderen en daarna het koolstofhoudende product nog om te smelten in een kroes, die met kalk en chroomoxied bekleed is. Ook verkrijgt men het door electrolyse uit een geconcentreerde oplossing van chroomchloried en chroomsulfaat.

Chroom vormt glanzende tesserale kristallen met een soortelijk gewicht van 6,92 bij 20°, is zeer hard (chroom met 1,5—3 % koolstof kan slechts met een diamant bewerkt worden), smelt bij 1515°, verbrandt in de knalgasvlam onder vonkenspatten, wordt bij 700° door zwavel aangetast en door smeltend chloorzuur kalium onder vuurverschijnselen geoxydeerd. Het weerstaat de werking van zuren, zelfs van koningswater, doch in fijn verdeelden toestand wordt het zeer gemakkelijk door zoutzuur en een weinig door zwavelzuur aangetast. De valentie is 2, 3 of 6. Met zuurstof vormt het een 5-tal verbindingen, namelijk chroomoxyduul (CrO), chroomoxied (Cr_2O_3), chroomoxyduuloxied (CrO, Cr_2O_3), chroomsuperoxied (CrO_3) en chroomzuur anhydried (CrO_3). Met stikstof, zwavel, phosforus, chloor, fluoor en cyaan verbindt het zich eveneens.

Chromiumaluin, $KCr(SO_4)_2.12H_2O$, ontstaat uit een met zwavelzuur vermengde oplossing van chroomzuur kali bij behandeling met alcohol of zwaveligzuur, totdat het chroomzuur tot chroomoxied gereduceerd is. Als bijproduct verkrijgt men chroomaluin bij de bereiding van zekere teerverven. Het vormt amethystroode kristallen, lost op in 7 deelen water bij 15° C. en wordt uit de blauwroode oplossing door wijngeest neergeslagen. Bij 75° wordt de oplossing groen en verliest het vermogen te kristalliseeren, na verloop van eenige weken keert echter de violette kleur van dat vermogen terug. Bij 25°—30° verliest het de helft van zijn kristalwater, verliest bij 100° nog meer en wordt groen; bij 350° is het watervrij, terwijl het bij nog hoogere temperatuur geheel ontleed wordt. Uit de groene oplossing van chroomaluin wordt door alcohol een taaie groene massa neergeslagen, die tot kleuring van olievernis, caoutchouc en tot bereiding van groenen inkt gebruikt wordt. Chroomaluin wordt in de katoendrukkerij voor het bijtsen gebruikt, om lijm onoplosbaar te maken, bij de bereiding van waterdichte weefsels en chroomleder en voor dé vervaardiging van chroomoxied en de zouten daarvan. Ook wordt het veel verwerkt tot chroomzuurkali en chroomgeel.

Chromiumbrons is een kristallijne modificatie van chroomoxied, dat in den vorm van kleine schitterende scherfjes verkregen wordt, als men rood chroomzuur kalium met een gelijk gewicht keukenzout aan een hevige gloeihitte blootstelt en het gesmolten product met water uittrekt.

Chromiumchloried, $CrCl_3$, ontstaat bij het gloeien van chroomoxied met kool in een stroom chloorgas. Het sublimeert in violette glanzende blaadjes, lost niet op in water, vormt echter reeds met $^1/_{4000}$ chroomchloruur een groene oplossing. De groene oplossing van chroomoxied in zoutzuur vormt bij verdamping groene, waterhoudende kristallen, die bij verhitting met droog chloorwaterstof oplosbaar chroomchloried leveren van een perzikbloesemroode kleur; dit sublimeert echter als onoplosbaar violet chroomchloried. Dit laatste wordt als bronskleur *(chroombrons)* gebruikt, terwijl de groene oplossing een zwarte kleurstof oplevert. Bij het gloeien van chroomchloried in waterstof ontstaat chroomchloruur.

Chromiumchloruur verkrijgt men door gloeiing van violetchroomchloried met droog waterstofgas bij een matigen warmtegraad. Het vertoont zich dan in witte glanzende naalden, sublimeert moeilijk en is hygroscopisch. De blauwe oplossing ervan in water werkt sterk reduceerend en absorbeert gretig zuurstof, waarbij het een groene kleur aanneemt. Chroomchloruur vormt ook blauwe kristallen met 4—6 moleculen kristalwater.

Chromiumoker is een ongeveer grasgroen, dof mineraal met oneffen en korrelige breukvlakte. Het is een waterhoudend aluminiumsilicaat met 2—10 % chroomoxiedgehalte. Het wordt als niervormige overtreksels en als afzetting in de spleten van het porphyr te Halle en te Waldenburg in Silezië aangetroffen. Te Creuzot komt het in een conglomeraat voor en met chroomijzersteen samen op het Shetlandeiland Unst.

Chromiumoxied, Cr_2O_3, komt in de natuur voor met ijzeroxyduul als chroomijzersteen of chroomoker. Al naar gelang van de bereiding verkrijgt men het nu eens als zwarte blaadjes met een metaalglans en een soortelijk gewicht van 5,61, die zoo hard zijn, dat zij glas snijden,

dan weer met een groenen metaalglans of als groen poeder, dat voor de blaaspijp smelt en weer bij het stollen zwarte kristallen vormt. Chromiumoxied ontstaat bij de verhitting van het chroomzuuranhydried (CrO_3), of van ammoniumchromaat of van een mengsel van kaliumchromaat en zwavel.

Men verkrijgt dan den amorfen, groenen vorm. In den vorm van zwarte kristallijne blaadjes verkrijgt men het als men chroomoxychloried door een gloeiende buis leidt.

Het amorfe chroomoxied is gemakkelijk oplosbaar in zuren, het gegloeide is in zuren bijna onoplosbaar, vormt bij gloeiing met salpeter of met alkaliën aan de lucht chroomzuur alkali, wordt bij zeer hooge temperatuur door kool, doch niet door waterstof gereduceerd. Met silicaten gesmolten, kleurt het deze fraai groen en het vindt daarom toepassing bij het kleuren van glas en porcelein. Een veel toegepaste drukverf voor papier en speciaal banknoten is het zeer lichtechte *Guignet's groen*, een boorzuurhoudend chromiumoxied, dat men door zwak gloeien van kaliumbichromaat met gekristalliseerd boorzuur verkrijgt. Het chromiumoxied, dat bij de bereiding van teerverven in groote hoeveelheden als afvalproduct verkregen wordt, verhit men met kalk onder toetreding van lucht tot chromaten, of ook wel worden deze langs electrolytischen weg er uit bereid. Een magnetisch chromiumoxied Cr_3O_4 sublimeert uit chromylchlorieddamp bij 300° in groene prismatische kristallen.

Chromiumoxiedzouten of *chroomzouten* ontstaan als 6 atomen waterstof in het zuur vervangen worden door 2 atomen chroom. De geconcentreerde oplossingen hebben een dieproode, blauw phosforesceerende kleur, worden bij verhitting groen en de groene oplossingen na afkoeling rood. Slechts de roode oplossingen vormen kristallen van een blauwe of violette kleur, die bij doorvallend licht rood is. De oplosbare chromiumoxiedzouten reageeren zuur, hebben een onaangenamen, samentrekkenden smaak en worden door oplossing van chroomhydroxied in zuren bereid. Ook door reductie van een chroomzuurzout, waarbij een vrij zuur gevoegd is, verkrijgt men chroomzouten. Uit oplossingen van chroomzouten wordt door bijtende potasch blauwgroen chroomhydroxied neergeslagen, dat zich in de vrije kali met een groene kleur oplost. Door zwavelwaterstof wordt het niet neergeslagen, door zwavelammonium echter wel, onder ontwikkeling van zwavelwaterstof. Bij smelten met salpeter vormen de chroomzouten chroomzurezouten.

Chromiumtrioxied. Zie *Chromiumzuur.*

Chromiumijzersteen of *chroomijzersteen*, ook *octaëdrisch chroomerts* en *chroomijzererts* genoemd, heeft een soortelijk gewicht van 4,5—4,8, een hardheid van 5,5 en beantwoordt aan de formule $(FeMgCr)O.(Cr_2Al_2Fe_2)O_3$. Het kristalliseert in het regelmatige stelsel, en de zelden voorkomende kristallen zijn kleine octaeders. Het is zwart, schelpachtig van breuk, bros, ondoorzichtig en bezit een halven metaalglans. Het bevat 60,04 % chroomoxied, 20,13 % ijzeroxyduul, 11,85 % aluinaarde en 7,45 % magnesiumoxied en wordt door gloeiing magnetisch. Smelt men het met salpeter en voegt er warm water bij, dan verkrijgt men een gele vloeistof, die met azijnzuurlood en salpeterzuurbarium een fraaien gelen neerslag levert. Voor de blaaspijp met borax en phosforzout gesmolten, geeft het een vuilgroene kleur, zoolang het mengsel nog warm is, maar na de afkoeling vertoont zich de schoone, groene chroomkleur. Het poeder wordt door salpeter- en zoutzuur weinig aangetast. De chromiumijzersteen komt in Amerika en Europa voor en dient tot bereiding van chroomkleuren.

Chromiumzure baryum. Zie *Baryumchromaat.*

Chromiumzure zouten of *chromaten* zijn verbindingen van chroomzuur met bases. Zij komen gedeeltelijk voor in de natuur, gedeeltelijk worden zij door wisselwerking verkregen. Zij zijn gewoonlijk geel of oranje, voor het meerendeel onoplosbaar in water en worden door gloeiing ontleed. De met zwavelzuur vermengde oplossing der chromaten verandert door alcohol, zwavelig zuur en zwavelwaterstof in chroomoxiedzout. Men kent slechts neutrale zouten van het chroomzuur H_2CrO_4 (monochromaten), die na toevoeging van een zuur geen zure chromaten, doch tengevolge van waterafscheiding neutrale zouten van het dichroomzuur $H_2Cr_2O_7$ *(dichromaten)* vormen. Deze laatste worden door bases weder tot monochromaten teruggebracht.

Chromiumzuur of *chroomzuur*, H_2CrO_4, komt in de natuur voor in rood looderts, phoeniciet en vauqueliniet en wordt door zwavelzuur uit chromiumzure zouten afgescheiden. In het groot wordt het uit het afvalproduct der teerverven, het chroomoxied, langs electrolytischen weg vervaardigd. Men kent het slechts in oplossingen, waaruit bij voldoende concentratie het chroomzuuranhydried of chroomoxied CrO_3 kristalliseert. Dit laatste, uit rood chroomzuur kali en zwavelzuur afgescheiden, vormt scharlakenroode kristallen, is reukeloos, smaakt eerst zuur en dan bitter, kleurt de huid bruin, lost gemakkelijk op in water en alcohol, wordt bij verhitting bijna zwart en smelt bij 190°, waarbij een klein gedeelte vervliegt. Bij 250° splitst het zich in chroomoxied en zuurstof, bij verhitting met geconcentreerd zwavelzuur ontwikkelt het zuurstof, met zoutzuur chloor, het werkt krachtig oxydeerend, verkoolt o.a. papier, terwijl alcohol, op de kristallen van chroomzuuranhydried gedruppeld, ontbrandt; een verdunde oplossing van alcohol wordt in aldehyd en azijnzuur omgezet. In drogen ammoniak begint het te gloeien en gaat over in chroomoxied. Met bases vormt het chroomzurezouten. Het wordt als oxydatiemiddel gebruikt, gewoonlijk vermengt men rood chroomzuur kali en zwavelzuur, bijv. in de chroomzuur-elementen, waar het de gevormde waterstof oxydeert, en tot bijtsen en kleuren van wol en zijde en soms in de heelkunde als bijtmiddel. Een oplossing in 4—6 deelen water doet dierlijke weefsels inkrimpen, waaruit men dan gemakkelijk dunne sneden voor microscopisch onderzoek vervaardigen kan.

Chromiumzwart is de zwarte kleur, die met behulp van kaliumbichromaat en blauwhoutaftreksel op katoen of wol verkregen wordt.

Daartoe wordt bijv. 1 kg. katoendraad in een kokende dikke oplossing van 80 g. blauwhoutuittreksel zoolang bewogen, tot het geheel daarmee doortrokken is, waarna het zoolang in een bad van 10 g. kaliumbichromaat en 10 gr. kopersulfaat blijft tot de zwarte kleur ontstaat.

Chromofoor. Zie *Chromogenen.*

Chromogenen (kleurvormers) zijn verbindingen, die in staat zijn kleurstoffen te vormen, en waarin een bepaalde atoomgroep voorkomt als oorzaak dezer eigenschap, die men derhalve chromofoor of chromofore groep noemt. Dergelijke chromofore groepen zijn bijv.: de nitrogroep, NO_2, de azogroep —N=N—, de chinongroep enz., die iedere koolwaterstof tot een chromogeen maken. Om daaruit echter een kleurstof te vormen, is nog de aanwezigheid van zekere zoutvormende groepen, zooals NH_2 of OH een vereischte. Zoo is bijv. het azobenzol, $C_6H_5.N:N.C_6H_5$, geen verfstof, hoewel het gekleurd is, doch wel een chromogeen der azogroep. Het amidoazobenzol, $C_6H_5.N:N.C_6H_4.NH_2$, echter wel.

Chromolithografie. Zie *Kleurendruk.*

Chromophotografie. Zie *Kleurenphotografie.*

Chromoplasten. Zie *Cel.*

Chromosfeer. Zie *Zon.*

Chromosoom. Zie *Cel* (plantep).

Chronegk, *Ludwig,* directeur van het Meininger tooneelgezelschap, werd den 3den November 1837 te Brandenburg geboren. Reeds voordat hij door *Görner* voor het tooneel werd opgeleid, bestuurde hij gedurende een jaar het Théâtre Français te Parijs en debuteerde vervolgens in den schouwburg van *Kroll* te Berlijn. In de daarop volgende jaren was hij verbonden aan de schouwburgen te Liegnitz en te Görlitz, aan onderscheiden schouwburgen te Berlijn, aan den Thalia-schouwburg te Hamburg en den stadsschouwburg te Leipzig en eindelijk in 1866 aan den Hofschouwburg te Meiningen. Door zijn groot talent als regisseur klom hij er spoedig op en werd regisseur (1871), opperregisseur (1873), directeur (1877) en „Intendanzrat" (1880), terwijl hij na 1877 niet meer als tooneelspeler optrad. Voorts verkreeg hij den titel van hofraad en intendant. Niet weinig bevorderde hij den bijval, dien de „Meiningers" op hun kunstreizen in het buitenland verwierven. Hij overleed den 8sten Juli 1891 te Meiningen.

Chronicae Polonorum is de oudste kroniek van Polen. Zij loopt tot 1113 en is vermoedelijk geschreven door een Venetiaanschen geestelijke, wiens naam onbekend is, doch die gemeenlijk *Martinus Gallus* genoemd werd. Het werk verheerlijkt *Boleslaw III,* die de Pommeren tot het Christendom heeft doen bekeeren.

Chronicon Gotwicense is de naam van een werk, dat *Johann Georg Bessel* (geb. 1672 en overl. 1749), onder den naam *Godfried* sedert 1714 abt van de Benedictijner abdij Göttweig (Göttweih) in Neder-Oostenrijk, met *Hahn* in 1732 te Tegernsee uitgaf. Dit werk was door *Bessel* geschreven als de „tomus prodromus" van een groot historisch werk, doch meer dan dit inleidend deel is er niet verschenen. Het „chronicon" is geïllustreerd met tal van kopergravures en behandelt, in navolging van *Mabillon,* achtereenvolgens: handschriftenkennis, oorkondenleer, koninklijke verblijven en de aardrijkskunde der afzonderlijke gewesten van Duitschland. Het werk is van groot belang voor de diplomatiek, omdat *Bessel* de oorkonden der Middeleeuwen in groepen verdeelde en behandelde, naar den tijd of de plaats der verschijning. Het overtreft aan geleerdheid en zorgvuldige bewerking alle vroegere werken van dien aard.

Chronicon paschale noemt men een Christelijke kroniek van de Schepping der wereld tot 1042 na Chr. loopend. Het geheel bestaat uit 3 gedeelten samengevoegd op de jaren 354 en 629. Zijn naam ontleent het geschrift aan de nauwkeurige opgave der tijden van de Paaschfeestviering.

Chronique scandaleuse noemt men, in navolging van een geschrift over *Lodewijk XI,* dat hem in een slecht daglicht stelde en in 1611 onder dien titel in druk verscheen, een relaas van familieschandalen, of ook de lasterpraatjes en kwade geruchten, die omtrent een of ander persoon in omloop zijn.

Chronisch, een woord uit het Grieksch afkomstig, beteekent langdurig, slepend. Vooral spreekt men van *chronische* (slepende) ziekten in tegenoverstelling van *acute* (snel afloopende). Zie onder *Ziekte.*

Chronodeik (Grieksch = *tijdwijzer)* is een door *Chandler* uitgevonden, gemakkelijk te vervoeren werktuig om den waren tijd te bepalen uit eenige circummeridiaanhoogten der zon. Het bestaat uit een loodrecht geplaatsten kleinen verrekijker met spinragnet en zonneglas, waarin het beeld der zon geprojecteerd wordt door een onder den verrekijker aangebrachten spiegel, die om een horizontale as draaibaar is. Men draait den spiegel zoodanig, dat op zeker oogenblik vóór den middag het zonnebeeld zich door de vierkantjes van de spinragdraden beweegt, waarbij men de verschillende oogenblikken van aanraking volgens een normaalklok opteekent. Nu laat men den spiegel in denzelfden stand tot 's middags het zonnebeeld weer in den kijker valt en noteert weer de tijden van aanraking. Het gemiddelde der respectieve morgen- en middagtijden van aanraking is 12 uur ware zonnetijd, die, met inachtneming der tijdvereffening, in middelbaren of gewonen tijd veranderd wordt.

Chronograaf (Grieksch = *tijdschrijver)* is een toestel, waardoor verschillende tijdmomenten met groote nauwkeurigheid kunnen opgeteekend worden. De eerste chronografen werden in 1848 geconstrueerd door *Bond* en *Walker.* Een astronomische slingerklok (normaal- of registreerklok) is met een electrisch contact *(E)* voorzien, waardoor iedere secunde een stroom wordt gesloten (zie fig.). Daardoor wordt het anker *A* van een electromagneet aangetrokken, waardoor een schrijfstift aan het eene uiteinde van *A* iedere secunde een punt op een zich gelijkmatig voortbewegende papierstrook *SS* zet. Door een tweeden magneet *(E')*, wiens stroomketen door den waarnemer gesloten wordt, wordt eveneens op de papierstrook een teeken geplaatst; uit den stand van dit laatste ten opzichte van

de secundestippen kan het juiste oogenblik der waarneming berekend worden. De thans gebruikelijke chronografen hebben in principe dezelfde inrichting. Zij worden verdeeld in cylinder- en

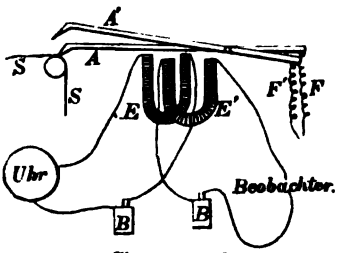

Chronograaf.

bandchronografen; bij de cylinderchronografen geschiedt de registreering der signalen op een met een vel papier bespannen cylinder, die met gelijkmatige snelheid door een uurwerk rondgedraaid wordt, terwijl de electromagneten met ankers en schrijfstiften op een wagentje, dat op rails loopt, langzaam langs den cylinder verschoven worden; de secundenstippen vormen dus een schroeflijn. De bandchronografen komen met het gewone Morsetelegraaftoestel (zie aldaar) overeen, behalve dat hier nog een electromagneet voor de waarnemingspunten is. Die van *Fuess* is veel in gebruik; daarmee kan de tijd tot op $^1/_{1000}$ secunde nauwkeurig bepaald worden.

Bij den chronograaf van *Hipp* staan de electromagneten loodrecht op de richting, waarin zich het papier voortbeweegt, de schrijfstiften zijn voortdurend op het papier en teekenen daarop een lijn, maar worden door de ankers, als deze aangetrokken worden, zijdelings verschoven, zoodat de secunden en de oogenblikken der waarneming zich als knikken in de lijnen voordoen.

De chronograaf wordt vooral in de sterrenkunde gebruikt bij den doorgang van sterren. Terwijl men vroeger bij de waarneming van het oogenblik, waarop het beeld der ster met de verschillende spinnagdraden in aanraking kwam, de secunden tellen moest naar het geluid van den slinger en de 10de secunden schatten naar den tijd, die tusschen den laatsten slingerslag en het oogenblik van aanraking verloopen was (oog- en oormethode), behoeft men nu slechts den sleutel van den chronograaf neer te drukken. De waarnemer kan dus zijn geheele opmerkzaamheid aan het verschijnsel wijden en kan bovendien veel sneller de waarnemingen noteeren. Ook kan men zijn waarnemingen op den chronograaf van een andere sterrenwacht noteeren, hetgeen bij de telegrafische lengtebepalingen geschiedt.

Chronograaf is speciaal de naam voor een zakuurwerk met verspringenden secundewijzer, die door druk op een knop tot stilstand kan worden gebracht. Zij worden vooral gebruikt bij wedstrijden.

Chronogram (Grieksch, in het Nederlandsch veelal *tijdvers* genoemd) is een gedicht of ook wel een prozaspreuk, waarvan de letters, die tevens Romeinsche cijfers zijn, bij samentelling, het jaar aanwijzen der gebeurtenis, waarvan dat vers of die spreuk gewaagt. Het jaar der Parijsche bloedbruiloft wordt bijv. aangewezen door de spreuk: „LVtetIa Mater natos sVos DeVoraVIt". Als men de Romeinsche cijfers samentelt, verkrijgt men 1572. Veelal heeft men zulke jaartallen aangewezen in een chronodistichon of tweeregelig tijdvers.

Chrono-isothermen. Daar de luchttemperatuur volgens een dagelijksche en een jaarlijksche periode verandert, kan men deze veranderingen grafisch voorstellen door op twee rechthoekige coördinaatassen de uren van den dag op de eene en de dagen van het jaar op de andere uit te zetten. In het snijpunt der coördinaten wordt op het vlak van het diagram een loodlijn opgericht, wier lengte in verhouding tot de temperatuur is genomen. De eindpunten dezer loodlijnen liggen in een vlak, uit welks verloop men dat der temperatuur kan zien. Daartoe brengt men een aantal vlakken evenwijdig aan het coördinatenvlak der tijden en op onderling gelijke afstanden door het lichaam. De snijlijnen met het vlak, dat bepaald wordt door de einden van de loodlijnen der temperaturen, zijn de chrono-isothermen.

Chronologie, een Grieksch woord, dat *tijdrekenkunde* beteekent, is de leer van de tijdverdeeling en van de verhouding dier deelen onderling met betrekking tot den duur en de opvolging, gelijk zij door de beweging der hemellichamen of door willekeurige bepaling der menschen zijn vastgesteld. Daar tijd en ruimte — volgens *Kant* vormen van ons denkvermogen — de voorwaarden zijn van alle zinnelijke waarnemingen, zoo was een verdeeling van den tijd van ouds een behoefte, terwijl de regelmatige wisseling der jaargetijden, samenvallende met niet minder regelmatige veranderingen in de natuur, den mensch al spoedig een middel tot verdeeling van den tijd aan de hand gaf. Intusschen bleef er voor de willekeur nog speelruimte genoeg over, zoodat men spreken kan van een *sterren-* of *wiskundige chronologie,* of wel van een *historische* of *technische.* De eerste doet ons kennen, hoe de leer van de beweging der hemellichamen op de tijdverdeeling wordt toegepast, de tweede, hoe bij verschillende volkeren de toestand der tijdverdeeling geweest is en hoe hiernaar de historische gebeurtenissen in een juiste tijdsverhouding te brengen zijn. De laatste berust op de eerste.

De schaduw, door de zon op de aarde veroorzaakt, is voorzeker het eerst als tijdmeter gebruikt. Aanvankelijk was wellicht die van een boom voldoende, doch de tijd werd steeds nauwkeuriger bepaald, toen men een staf loodrecht in den grond plaatste en daar omheen een aantal concentrische cirkels trok, met het voetpunt van den staf als middelpunt, zoodat men uit den omtrek van die cirkels, waartoe het uiteinde der door dezen staf geworpen schaduw zich uitstrekte, den tijd van den dag kon vaststellen. Zoo ontstonden de zonnewijzers, die eerst in de 11de eeuw onzer jaartelling door eigenlijke uurwerken werden vervangen. Voorts lette men niet alleen op de wisseling van dag en nacht,

maar ook op den stand der zon en op de schijngestalten der maan. Men beschouwde den langsten dag als het midden van het jaar, de volle maan als het midden der maand. Later werden vier schijngestalten der maan of weken vastgesteld en vier tijdperken des jaars of seizoenen, die men onwillekeurig vergeleek met de tijdperken van het menschelijk leven. Niets was nu eenvoudiger, dan zich bij de tijdrekening aan de opvolging der jaren te houden; toch is dit in den beginne weinig geschied, daar de oudste geschiedschrijvers geheel andere grondslagen, zooals de regeering van bepaalde vorsten enz., voor hun tijdrekening aannamen. Hierdoor is een groote mate van onzekerheid ontstaan. Groot is daarenboven vaak de chronologische verwarring, wanneer wij letten op de Grieksche en Romeinsche tijdrekening, de Olympiade en de stichting van Rome, op de aera van Nabonassar, op de Christelijke jaartelling, op de Mohammedaansche enz. (zie *Aera*). Verder hebben de oude schrijvers zelfs den aanvang der Christelijke jaartelling op verschillende tijdstippen gesteld.

Bij de Egyptenaren begon de dag te middernacht; zij verdeelden hem naar de 12 teekenen van den dierenriem (zie aldaar) in 12 uren en gaven een dergelijk aantal aan den nacht. Door de afwisselende heerschappij der 7 planeten verkreeg de week even zoo vele dagen, terwijl de maand uit 30 dagen bestond en het jaar alzoo 360 dagen telde. Niet alleen over de maanden en dagen, maar ook over de uren waren bepaalde goden gesteld, namelijk die, wier namen aan de planeten waren toegekend, te weten *Saturnus, Jupiter, Mars, de Zon, Venus, Mercurius* en *de Maan*. Daar het aantal dagen te klein was voor het jaar, voegden zij aan de laatste maand 5 dagen toe, waarop de geboortefeesten van hun goden werden gevierd. Daar het jaar, dat begon met de verschijning aan den ochtendhemel van de Hondster *(Sirius)*, vóór den opgang der zon, ongeveer $^1/_4$ dag te kort gerekend werd, moest die verschijning om de 4 jaren een dag verschoven worden en na 4×365 jaren, d. i. na 1460 jaren, een geheel jaar. Deze periode van 1461 jaren (= 1460 werkelijke jaren) werd de Siriusperiode *(cyclus canicularis)* genoemd. Met de tusschenvoeging dier dagen wachtte men, totdat de som der dagen een week bedroeg, alzoo 30 jaar, en dit tijdperk werd een generatie genoemd. Daar men echter na verloop van 14 generatiën een week te veel aan al die jaren had toegevoegd, liet men dan de invoegingsweek weg, en zulk een tijdperk van 14 maal 30 jaren droeg den naam van Phoenixperiode, nadat men te voren reeds aan 2 generatiën ieder één dag minder had toegevoegd. Van deze kunstige berekening is wellicht ook de verdeeling der uren, minuten en seconden afkomstig.

Uit Egypte verspreidde zich deze methode van tijdverdeeling over de geheele beschaafde wereld van dien tijd en kwam in de eerste plaats bij de Babyloniërs en Chaldaeërs in gebruik, die het burgerlijk jaar met zonsopgang begonnen. Zij verdeelden dag en nacht ieder in 12 uren met behulp van zonnewijzers en wateruurwerken. De Joden begonnen hun dag met den avond. De verdeeling in uren leerden zij te Babylon kennen; niettemin hielden zij zich aan de oude indeeling van den dag in 4 en van den nacht in 3 deelen. De week bestond bij hen uit 7 dagen en eindigde met den Sabbath. De aanvang van de maand werd door de Nieuwe Maan bepaald en ging gepaard met godsdienstige plechtigheden. Hun jaar was een maanjaar en bestond uit 12 maanden, die in het algemeen 30 dagen bezaten, waaraan schrikkelmaanden werden toegevoegd en waarin ook eenige dagen werden in- of uitgeschakeld om het jaar op een bepaalden tijd te doen beginnen. Zoo varieerde het Joodsche jaar tusschen 354 en 385 dagen. Het burgerlijke jaar begon in de maand Tisjri. Deze onzekere tijdrekening bleef in gebruik tot de verwoesting van Jeruzalem. In de 3de eeuw na Chr. hebben zij een verdeeling van ieder uur in 1080 deelen ingevoerd; steeds beginnen zij den dag na den ondergang der zon en de week na het eindigen van den Sabbath. Hun jaar wordt nog van tijd tot tijd door een schrikkelmaand aan het einde des jaars vereffend, en de aanvang des jaars valt bij hen tusschen den 5den September en den 5den October. In Syrië hield men zich aan het oude Romeinsche jaar en later aan de Juliaansche tijdrekening; het eerste is thans nog bij de Syrische Christenen in gebruik.

De Arabieren regelen hun tijdverdeeling uitsluitend naar den omloop van de maan, en beginnen hun maanden, zoodra zich de sikkel van dat hemellicht in de avondschemering begint te vertoonen. Twaalf zulke maanden vormen een jaar, dat alzoo niet met het zonnejaar overeenstemt, waarom de aanvang des jaars bij hen in 33 jaar alle jaargetijden doorloopt. De burgerlijke dag begint bij hen met den ondergang der zon; ook gebruiken zij de weken als tijdperken van 7 dagen, een overoude instelling, die door *Mohammed* bevestigd is. Toch is bij de Turken ook het Juliaansche jaar, dat zij op den 1sten Maart doen aanvangen, in zwang en bij de sterrenkundigen het zonnejaar tot wetenschappelijke doeleinden.

De Perzen hebben hun voormalige tijdrekekening, die veel beter was, voor de Arabische laten varen. Zij hadden sedert het midden der 11de eeuw jaren van 365 en schrikkeljaren van 366 dagen, en men meldt, dat zij hun invoering zoo nauwkeurig berekend en zoo vernuftig geordend hadden, dat elke maand 30 dagen telde en de dag van nieuwjaar altijd op dien der voorjaarsnachtevening viel. Zij was door *Malek Sjâh* of *Djelaleddin* vastgesteld en naar dezen genoemd.

Bij de Grieken had men in de dagen van *Homerus* een splitsing van den dag en van den nacht elk in 3 deelen en van het jaar in 2 seizoenen. De winter werd bij hen niet gerekend. Elke maand had 3 decaden of tientallen van dagen, en 12 maanden vormden een jaar, waarbij echter in 10 maanden de laatste dag met den eersten der volgende samenviel, zoodat het jaar 350 dagen telde. *Hesiodus* bepaalt de jaargetijden nauwkeuriger naar den op- en ondergang der sterren, en *Herodotus* berekent het jaar op 360 dagen en voegt er om de twee jaar, later om de 4, 6 of 8, een schrikkelmaand bij; men zag

weldra in, dat het verschil tusschen het maanjaar en het zonnejaar $11^1/_2$ dagen of in 8 jaren 3 maanden bedroeg, waarom in het 3de, 5de en 8ste jaar van dat tijdperk een schrikkelmaand werd ingevoegd. Toen het bleek, dat deze berekening niet volkomen juist was, stelde *Democritus* een tijdperk van 62 jaren met 28 schrikkelmaanden voor, waardoor hij maar een dag van de waarheid verschilde. Eindelijk werd in 433 v. Chr. door *Meton*, door de invoering van een cyclus van 235 over 19 jaren verdeelde maanden, de tijdrekening naar zon en maan in overeenstemming gebracht. Hij maakte een 19-jarigen kalender, waarin de Attische maanden, feesten, zonnestilstanden, nachteveningen, benevens de op- en ondergang van vele sterren, enz. waren opgeteekend. Het burgerlijke jaar der Atheners begon in den zomer en telde $365^5/_{19}$ dagen. Omstreeks een eeuw later vond *Calippus* een verschil van $^1/_{76}$ dag tusschen het door *Meton* aangenomen jaar en het zonnejaar en voerde een 76-jarige periode in, welke met één dag moest verminderd worden. Twee eeuwen later werd die periode wederom verbeterd door *Hipparchus*, die bevond, dat het tropische jaar $^1/_{300}$ te lang was genomen, hoewel zijn periode niet in zwang kwam. Het jaar der Spartanen begon waarschijnlijk, evenals dat der Macedoniërs, met de herfstnachtevening en dat der Boeotiërs met den winterzonnestilstand. Later evenwel, onder de heerschappij der Romeinen, werd er de Juliaansche tijdrekening ingevoerd.

Ook bij de Romeinen werd zoowel de dag, als de nacht in 12 uren verdeeld. De eerste nam een aanvang met middernacht, zoodat de nachtelijke uren tot 2 burgerlijke dagen behoorden. Voorts was bij hen ook de verdeeling van den nacht in 4 nachtwaken *(vigiliae)* in gebruik. Om deze te bepalen, lette men op den stand der sterren en op het wateruurwerk *(clepsydra)*, dat zij in 164 v. Chr. door *Scipio Nasica* hadden leeren kennen, terwijl tevens, gelijk wij in het uit Griekenland afkomstige woord *hora* (uur) opmerken, de uurverdeeling uit Hellas werd overgenomen. *Romulus* had, naar beweerd wordt, een zonnejaar van 10 maanden vastgesteld, van welke de 1ste, 3de, 5de en 8ste 31 en de overige 30 dagen telden, te zamen 304, waarom hij zich spoedig genoodzaakt zag, er 2 schrikkelmaanden (Januari en Februari) bij te voegen. *Numa*, wiens bijgeloof afkeerig was van even getallen, zou aan Maart, Mei, Juli en October 31 dagen, aan de overige 29, doch aan Februari 28 gegeven hebben om het getal 355 te verkrijgen. Daar nu dit maanjaar $15^1/_4$ uren te lang en tevens als zonnejaar $10^1/_4$ dagen te kort was, werd er om de twee jaar na het feest der Terminalia (23 Februari) een schrikkelmaand van 22 of 23 dagen bijgevoegd, die echter om de 22 of 23 jaren werd weggelaten. Deze regeling hield stand tot aan *Julius Caesar;* doch in den laatsten tijd der Republiek waren de vereischte invoegingen zoo vaak verwaarloosd, dat in 46 v. Chr. de Romeinsche tijdrekening 90 dagen en 4 schrikkelmaanden ten achteren was geraakt, hetgeen *Caesar* verhielp door als naar gewoonte tusschen den 23sten en den 24sten Februari een schrikkelmaand te plaatsen en de overige 3 maanden van 34 en 33 dagen tusschen November en December te schuiven, zoodat hij na den 29sten December een nieuwe tijdrekening beginnen kon. Met hulp van den Egyptischen sterrenkundige *Sosigenes* voerde hij een zonnejaar in van 365 dagen, terwijl de overblijvende 6 uren om de 4 jaar tusschen den 23sten en den 24sten Februari een schrikkeldag vormden. Na den dood van *Caesar* verordende men wegens een misverstand om de 3 jaar een schrikkeldag, zoodat er wederom verwarring ontstond, die echter door *Augustus* werd uit den weg geruimd, toen hij gelastte, dat er in de eerstvolgende 12 jaren geen schrikkeldag zou ingevoegd worden. De maanden waren door de *kalendae, nonae* en *idus* in 3 deelen verdeeld. Tusschen de laatste 2 telde men 8 dagen, en tusschen de eerste twee had *Numa* 4 en bij maanden van 31 dagen 6 dagen geplaatst, doch *Caesar* nam die 2 meerdere dagen tusschen Idus en Kalendae weg.

Deze *Juliaansche* tijdrekening werd aangenomen door de Christenen, die er echter wegens hun Zon- en feestdagen de Israëlietische week aan toevoegden, waarna ook de dagen der maand met een doorloopend cijfer werden geteld. Nog lang echter werd de tijd bepaald naar de feesten der heiligen, wier aantal zoodanig toenam, dat alle dagen van het jaar door hen meer dan bezet waren. Het geboortefeest van *Christus* plaatste men op den 25sten December, het besnijdenisfeest op den 1sten Januari en den Driekoningendag op den 6den daaraanvolgende, om aan de Romeinsche en Germaansche heidenen en de vereerders van *Mithras* vergoeding te bezorgen voor de door hen omstreeks dien tijd gevierde feesten *(Saturnalia,* het *Joelfeest* enz.). De Juliaansche tijdrekening is ook thans nog in de Grieksche Kerk in gebruik.

Inmiddels had men in de Latijnsche Kerk de noodzakelijkheid eener verbetering gevoeld. Men had de lengte van het jaar omstreeks 11 minuten te groot genomen, hetgeen in onzen tijd reeds een verschil oplevert van nagenoeg 13 dagen. Eerst in de 16de eeuw ontwaarde men die fout, daar de voorjaarsnachtevening, die, volgens een besluit van het Concilie te Nicaea, ter bepaling van het Paaschfeest diende, niet op den 21sten Maart, maar reeds 10 dagen te voren verscheen. Dientengevolge belastte paus *Gregorius XIII* den sterrenkundige *Aloysius Lili* met de verbetering van den kalender, en deze kwam in 1582 tot stand. Zij werd door de R.-Katholieke staten aanstonds aangenomen, zoodat men van den 4den October op den 15den overging, en later ook door de meeste Protestantsche, die in 1700 aan de maand Februari 18 dagen gaven. In Engeland is zij in 1752, in Zweden in 1753 en in Zwitserland eerst in de vorige eeuw ingevoerd. Volgens dezen *Gregoriaanschen kalender* heeft men wel om de 4 jaar een schrikkeljaar, doch dat valt weg in ieder eeuwjaar, behalve in die eeuwjaren, wier cijfers door 4 deelbaar zijn. Hierdoor heeft men zich naar de gemiddelde lengte van het tropische jaar (365 dagen, 5 uren, 48 minuten en 45 seconden) zoodanig geschikt, dat de fout eerst na verloop van 3300 jaren één dag bedraagt.

De tijdrekening was voorheen ook verschil-

lend met betrekking tot den aanvang des jaars. Het begon in Engeland en in sommige streken van Italië nog in de 18de eeuw met de voorjaarsnachtevening, elders met de herfstnachtevening en bij de Israëlieten, zooals thans nog, met de aan deze nachtevening naastgelegen nieuwe maan. De dag begint met middernacht en telt 12 uur tot den middag, waarna men weder van 1 tot 12 uur telt, doch in Italië telt men door tot 24.

Voorts heeft men verschillende grondgetallen, waarmede de tijdrekening een aanvang neemt (zie *Aera*). De tijdrekenkundige moet derhalve, bij de tijdsbepaling van historische feiten, deze kennen en vervolgens weten, van welke soort van tijdrekening de verschillende volkeren gebruik hebben gemaakt of nog gebruik maken. Daar de *Christelijke aera*, die tot grondgetal of aanvangscijfer het geboortejaar van *Christus* heeft (753 na de stichting van Rome en 622 vóór de vlucht van *Mohammed*), algemeen is aangenomen, moet men met zorgvuldigheid de tijdsopgaven uit andere aera's daartoe herleiden. Uit het bovengemelde blijkt, dat de chronologie een nog al ingewikkelde zaak mag heeten, en daar zij voor de historie, voor de rechtsbedeeling en voor het maatschappelijk leven van groot belang is, ligt het voor de hand, dat vele geleerde mannen zich met een wetenschappelijke beschouwing daarvan hebben beziggehouden, zooals *Scaliger, Calvisius, Petavius, Bunting, Dodwell, Ideler, Matzka, Schram, Grotefend* e.a.

Literatuur: F. X. Kugler, Babylonische Mondrechnung (Freiburg 1900); *Mahler,* Die Zeit- und Festrechnung der Juden (Weenen 1889); *Unger,* Zeitrechnung der Griechen und Römer (in *J. Müller's* Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft; 2de druk Nördlingen 1893); *Scaliger,* De emendatione temporum (1583); *dezelfde,* Thesaurus temporum (1606); *Calvisius,* Opus chronologicum (1605); *Petavius,* De doctrina temporum (1627); *dezelfde,* Tabulae chronologicae (1628); *dezelfde,* Rationarium temporum (1630); *D'Antine, Clemencet* en *Durand,* L'art de vérifier les dates (voortgezet door *Clément* en later door *Saint-Allais;* nieuwe druk, door *Courcelles,* Parijs 1821 v.v., 19 dln.); *A. von Eck,* Universalkalender (Berlijn 1865); *Rühl,* Chronologie des Mittelalters und der Neuzeit (Berlijn 1897); *John Bont,* Handbook of rules and tables for verifying dates with the christian era (2de druk Londen 1889); *A. Giry,* Manuel de diplomatie (Parijs 1894); *Wislicenus,* Astronomische Chronologie (Leipzig 1895); *Ideler,* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie (Berlijn 1825—1826, 2 dln.; nieuwe druk Breslau 1883); *H. Grotefend,* Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit (1891—1897, 3 dln.); *dezelfde,* Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit (2de druk Hannover-Leipzig 1905); *F. K. Ginzel,* Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie. Das Zeitrechnungswesen der Völker (Leipzig 1906—1914, 3 dln.).

Chronometer (Grieksch, *tijdmeter*) is in het algemeen de naam van een hoogst nauwkeurig loopend uurwerk, dat gebezigd kan worden tot bepaling der geografische lengte (zie aldaar, alsook *Aarde*) en heden ten dage ook algemeen toepassing vindt op sterrenwachten en tot tijdsbepaling bij wedstrijden. Heeft men zulk een uurwerk te Greenwich, welke plaats als aanvangspunt der lengtegraden veelal wordt genomen, en neemt men op een reis een chronometer, met dien van Greenwich gelijkloopend, mede, dan weet men hierdoor, welke tijd van den dag het te Greenwich is. Heeft men eenigen tijd gereisd, dan kan men door het meten van de hoogte der zon den tijd van den dag bepalen op de plek, waar men zich bevindt, en daardoor het verschil in geografische lengte met Greenwich, daar 4 minuten verschil in tijd met 1° lengteverschil overeenkomt.

Het spreekt van zelf, dat een goede chronometer vooral voor den zeeman van het hoogste belang is. Trouwens al vroeg is men op het denkbeeld gekomen, om daarmede de lengte te bepalen. Reeds *Gemma Frisius* spreekt er van in 1530, alzoo niet lang na de uitvinding der zakuurwerken, in zijn boek „De usu globi", en *Christiaan Huyghens* vervaardigde daartoe zulk een uurwerk, dat in 1665 op een reis naar de kust van Guinea goede diensten deed. Het Engelsche gouvernement loofde in 1714, op aandrang van *Newton,* een belooning van 30 000 pond sterling uit aan dengene, die een chronometer leverde, nauwkeurig genoeg, om er de lengte op zee mede te bepalen met zoo groote juistheid, dat het mogelijk verschil niet meer dan 1 graad bedroeg. Eerst in 1728 kwam *John Harrison* met afbeeldingen van zulk een uurwerk zich aanmelden. Hij ontving den raad, het te vervaardigen, hetgeen hij in 8 jaar volbracht. Zijn werkstuk bleek op reis naar Lissabon proefhoudend te zijn, en hij leverde daarna tot 3-maal toe een verbeterd exemplaar. Het laatste noemde hij *Timekeeper,* een naam, die nog in Engeland gebruikelijk is, en daarmede deed zijn zoon *William* in 1762 een reis naar Jamaica en terug, waarna het bleek, dat het in 4 maanden slechts 114¹/₄ seconden was afgeweken van den waren tijd.

Na *Harrison* hebben vele werktuigkundigen hun krachten aan het vervaardigen van chronometers beproefd. Onder hen hebben in Engeland *Kendall, Mudge, Arnold, Dent* en *Pennington,* in Duitschland *Seiffert, Butzengeiger* en *Tiede,* in Denemarken *Jürgensen* en *Kessels,* in Nederland *Hohwü,* in Frankrijk *Le Roy* en de gebroeders *Berthoud* en vooral *Bréguet* uitgemunt. Men heeft er voor scheepsgebruik van grooten omvang (box-timekeepers, zie de afb.), en andere, die de gedaante hebben van gewone zakuurwerken (pocket-timekeepers), voorts op de observatoria pendulechronometers. Sommige zijn voor middelbaren zonnetijd, andere voor sterrentijd geregeld. Reist een zeeman af, zoo dient hij den *stand* en den *gang* van zijn chronometer te kennen: hij moet weten, hoeveel deze verschilt in tijd met den standaardchronometer te Greenwich, en tevens hoeveel hij, met betrekking tot laatstgenoemde, in een bepaald tijdperk voor- of achterloopt.

Om bij de vervaardiging van chronometers aan deze een zooveel mogelijk gelijkmatigen

gang te bezorgen, komt het vooral aan op het echappement en de onrust (zie *Chronometer-echappement* bij het artikel *Echappement* en *Onrust).*

Om de drijfkracht op de onrust zooveel mogelijk constant te houden, is de snek (zie aldaar) met ketting en trommel weer bij chronometers ingevoerd. Ook zijn zij om dezelfde reden van een wijzer voorzien, die aangeeft, hoever de veer is afgeloopen. Teneinde den invloed van schokken op de spiraalveer te verminderen, wendt men 2 dubbele spiralen Bréguet aan, en om den chronometer steeds in denzelfden stand te houden, is hij in Cardansringen gehangen. Gewoonlijk neemt men 2 of 3 chronometers mee aan boord ter onderlinge vergelijking.

Zie: *Stechert,* Das Marine-Chronometer (Hamburg 1894); *Bolte,* Die Methoden der Chronometerkontrolle an Bord (Hamburg 1894).

Chronophotografie wordt de methode genoemd om van zich snel bewegende voorwerpen, vooral menschen en dieren, photografische opnamen met gelijke tusschentijden te doen.

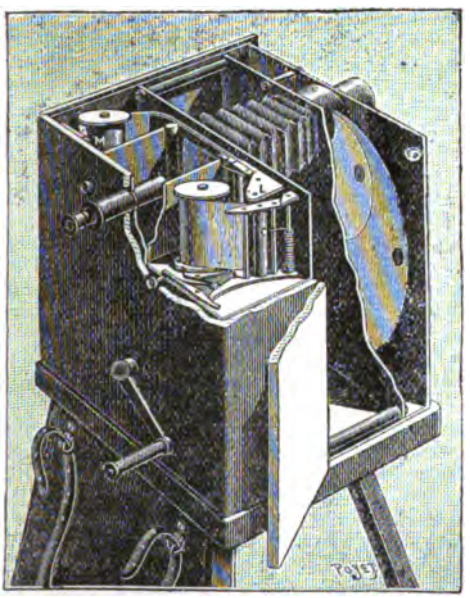

Chronophotografisch toestel van *Marey.*

Vooral *Marey* heeft zich veel met het construeeren van geschikte toestellen daarvoor beziggehouden. Zulk een serie photografieën geeft een heldere voorstelling van de verschillende phasen der beweging; bovendien kan men zich de beweging zelf weer voor de oogen voeren, door de strook, waarop zich de photografieën bevinden, in een kinematograaf te laten afloopen. De chronophotografie werd het eerst door *Janssen* toegepast bij de voorstelling van een Venusdoorgang en later door *Muybridge* bij zijn studie over de bewegingen van paarden en andere dieren. Hij plaatste daartoe een rij camera's langs de baan, die het paard doorloopen moest, en liet het dier gedurende zijn loop achtereenvolgens electrische ketens verbreken, waardoor de respectieve camera's in werking kwamen en in iedere camera dus het beeld ontstond, dat met een bepaalde phase der beweging overeenkomt. *Anschütz* te Lissa leverde voortreffelijke serieplaten van galoppeerende paarden, loopende honden enz. *Marey* gebruikte de chronophotografie bij zijn studiën omtrent de vliegbewegingen der vogels en nam daartoe één camera, die in den loop van een soort geweer geplaatst was, dat op den vliegenden vogel gericht werd. Door het aftrekken werd een uurwerk in gang gezet, waardoor een ondoorzichtige schijf met een fijne spleet 12-maal per secunde werd rondgedraaid. De belichting, daardoor ontstaan, duurde telkens $^1/_{720}$ secunde. Ook de gevoelige plaat kreeg door het uurwerk een roteerende beweging, zoodat dus iedere $^1/_{12}$ secunde een beeld op een andere plaats ontstond (zie de afb.). Bij de kinematografen gebruikt men in plaats der roteerende platen collodiumfilms, die door een uurwerk achter de snel roteerende plaat met spleet voortbewogen worden, echter zóó, dat zij bij de belichting ongeveer 0,001 secunde stil staan. De bewegingen van menschen kunnen echter ook op een enkele vaste plaat gephotografeerd worden, als voor deze een roteerende momentsluiting is aangebracht (zie de afb.). De plaatsveranderingen van den persoon tusschen twee opeenvolgende photo's zijn voldoende, om de beide beelden op de plaat naast elkander te doen vallen. Het verdient aanbeveling den persoon in het zwart te kleeden en daarop de plaats van armen, beenen en hoofd door lichte, glanzende streepen en punten aan te duiden. Op de gevoelige plaat komen dan alleen laatstgenoemde en het aantal phasen kan zeer groot zijn, terwijl, wegens de smalheid der strepen, de afzonderlijke phases toch goed uit elkaar blijven. *Braune* en *Fischer* nemen gelijktijdig van verschillende kanten momentopnamen van den bewegenden persoon en verkrijgen beelden der verschillende lichaamsdeelen door plotseling in gloeiing gebrachte Geisslersche buizen. Ook bedient men zich van de chronophotografie tot het afbeelden van verschillende bewegingen, die anders zeer

Chronophotografie (achtereenvolgende phasen van een lengtesprong).

moeielijk te volgen zijn, zooals de beweging van het kwikzilver in het haarbuisje van den capillair electrometer, de pulseerende beweging der slagaderen, vooral ook van de verschillende onderlinge standen en de bewegingen der spraakorganen bij het voortbrengen der klanken.

Chronoscoop (Grieksch *tijdziener)* is een inrichting om een kort tijdsverloop te meten; het wordt vooral gebruikt bij de bepaling van de snelheid van projectielen. Ook worden zij *chronografen* genoemd (zie aldaar), hoewel de

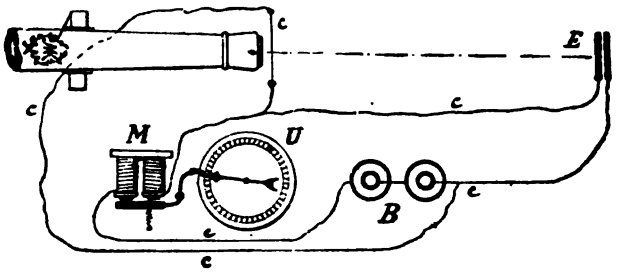

Fig. 1. Chronoscoop.

chronoscopen gewoonlijk niet den tijd registreeren. Bij den chronoscoop van *Wheatstone* (1840; zie fig. 1) doorloopt de stroom van een batterij *B* een electromagneet *M* door den draad *c*. Het anker is verbonden met een uurwerk *U* en zoolang de stroom doorloopt en het anker aangetrokken wordt, blijft het uurwerk in rust. Door het afvuren wordt de draad *c*, die onmiddellijk vóór den mond van het stuk gespannen is, verbroken en komt het uurwerk in werking. Door den schok van het projectiel op het doel wordt door het metalen plaatje *E* de stroomketen weer hersteld en dus het uurwerk gestopt, zoodat de tijd, dien het projectiel onderweg was, afgelezen kan worden.

Een andere inrichting om de snelheid in zekere gedeelten van de kogelbaan te meten, berust op de kop-golf. De schietbaan is in een aantal abscissen verdeeld, op ieder daarvan bevindt zich de ontvanger van een telefoon, die door het geluid van de kop-golf zijn eigen uurwerk op den waarnemingspost in werking zet. Alle uurwerken worden later op hetzelfde oogenblik buiten werking gesteld. Door de verschillende tijden van elkaar af te trekken, verkrijgt men den tijd, dien het projectiel over het gedeelte der baan tusschen de respectieve telefonen gedaan heeft.

De chronoscoop van *Pouillet* (1844) berust op het verschijnsel, dat de uitslag van een multiplicatornaald afhankelijk is van de stroomsterkte, maar ook van den tijd, gedurende welken de stroom erop werkt, mits deze tijd zeer klein is. Omgekeerd als in de afb. wordt de stroom gesloten bij het afschieten en verbroken bij het treffen van het doel. Door *Helmholtz* zijn verschillende verbeteringen aangebracht.

De chronoscoop van *Navez* bestaat uit een slinger met telwerk. De slinger wordt in zijn uitersten stand vastgehouden door een electromagneet, de inrichting der draden is als in de afb. Zoodra het projectiel het doel treft, wordt de slinger weer onmiddellijk gegrepen. *Le Boulengé* gebruikt geen slinger, maar een vallend lichaam; uit de valhoogte kan de tijd berekend worden.

Noble meet de snelheid in het stuk zelf. In de wanden bevinden zich loodrecht op de aslijn een aantal met kleppen voorziene uitschakelaars. Door het projectiel worden stroomketens van deze achtereenvolgens verbroken en de daarin opgenomen chronografen in werking gesteld.

Ook maakt men gebruik van een stemvork. De chronoscoop van *Löbner* bestaat uit een uurwerk met een wijzerplaat van ± 3 m. middellijn, die in 200 en in 360 deelen verdeeld is. Iedere deelstreep van de 200 deeling komt met 0,001 secunde overeen. Daar de punt van den wijzer dus per secunde ongeveer 47 m. aflegt, moet voor het aflezen de momentphotografie te hulp worden geroepen. Het projectiel wordt in zijn vlucht tegelijkertijd gephotografeerd, door het contact te laten maken tusschen 2 bladtinplaten met parafine er tusschen, waardoor een keten van een electriseermachine gesloten wordt en een vonk overspringt, die het projectiel verlicht, welk beeld door spiegels in een camera komt.

De chronoscoop van *Le Boulengé*, die tegenwoordig zeer veel gebruikt wordt, heeft de volgende inrichting. Op de schietbaan bevinden zich voor het stuk twee ramen van draad, op een bepaalden afstand, bijv. 50 m., van elkaar. De kogel vliegt door beide ramen heen en schiet een draad stuk, waardoor een stroomketen verbroken wordt. Deze twee onderbrekingen worden in het meettoestel als volgt opgeteekend: de stroom, die door het eerste raam gaat, loopt om een electromagneet *a* (zie fig. 2), door welks aantrekking de staaf *c* zoolang gedragen wordt, als de stroom gesloten is, maar die hem laat vallen, als het projectiel den draad stuk schiet in het

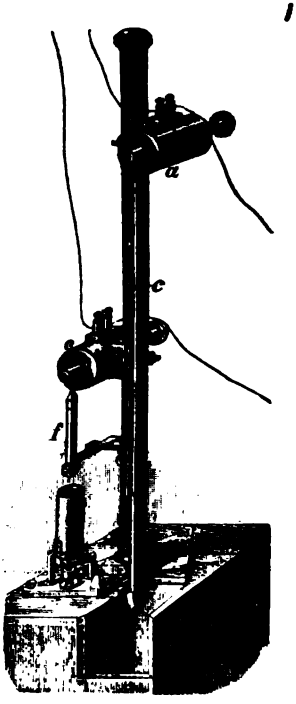

Fig. 2. Chronoscoop.

eerste raam. De stroom van het tweede raam loopt om den electromagneet, die op dezelfde wijze een gewichtje *f* draagt. Dit hangt boven het plaatje *g* (zie fig. 3, die de uitschakelingsinrichting op vergroote schaal voorstelt).

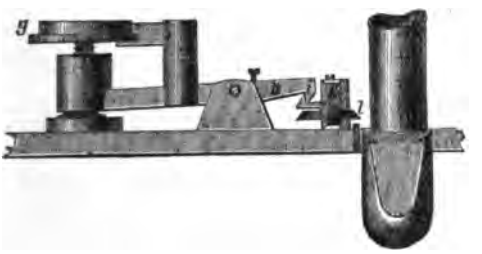

Fig. 3. Chronoscoop.

Het mes *l*, dat door een veer *k* naar rechts wil schieten, wordt in den geteekenden stand daarin verhinderd door de nok *i* van den hefboom *h*, wiens andere arm het plaatje *g* draagt. Zoodra een schot afgevuurd wordt, begint, nadat het eerste raam is stukgeschoten, *c* te vallen, en bij de verbrijzeling van het tweede raam *f*, dat op *g* valt, waardoor het mes uitgeschakeld wordt en naar rechts gaat, waardoor op staaf *c*, die een zinken bekleedsel draagt, een merk wordt ingeslagen. Vooraf heeft men het nulpunt op *c* ingeslagen en den valtijd van *f* bepaald door beider stroomketens tegelijk te verbreken. Uit den afstand tusschen het nulpunt en het andere merk laat zich de valtijd van de staaf berekenen, waarin de kogel op de schietbaan den afstand van 50 m. afgelegd heeft, zoodat de snelheid van laatstgenoemde ook bekend is.

Chroolepus is de naam van een geslacht van Groenwieren *(Chlorophyceeën)*, die als roode korst- of zodevormige bekleedselen op boomschors, muren en rotsen leven. Haar ronde, langronde of langwerpige cellen zijn tot draden vereenigd en bevatten een oranjegele of roode stof, die na het verwelken haar kleur verliest, zoodat de plantjes daarna een grijsachtiggroene kleur verkrijgen. Zij onderscheiden zich door een geur als die van viooltjes, vooral wanneer zij gewreven worden (Veilchenstein). Men ontwaart dien geur vooral bij *Chroolepus Jolithus* Ag. De voortplanting geschiedt door middel van zwermsporen, welke zich echter eerst dan ontwikkelen, wanneer de plantjes door water worden bevochtigd.

Chroom. Zie *Chromium*.

Chroomgroen. Onder dezen naam treft men zeer verschillende stoffen aan. *Chroomoxied* lost met een prachtige groene kleur in gesmolten glas op en wordt bij het maken van groen glas en bij de porseleinschilderijen gebruikt. Verder kent men *chroomhydroxied, boorzuur chroom* en *phosforzuur chroom*, die onder de namen groen van Pannetier, Arnaudon, Plessy, Guignet, Mittler en smaragdgroen in den handel voorkomen. Ook worden onder den naam chroomgroen mengsels verstaan van Berlijnsch blauw met chroomgeel, waaraan gewoonlijk krijt, gips, loodsulfaat, zwaarspaat enz. zijn toegevoegd. Zij worden vooral als dekverven bij het schilderen en bij het maken van behangselpapier gebruikt en dragen in den handel verschillende namen.

Chroomverbindingen. Zie *Chromiumverbindingen*.

Chroomzuurelement. Zie *Element, Galvanisch*.

Chrudim is de naam van een Oostenrijksch-Boheemsch district, hetwelk op 706 v. km. ongeveer 95 000 inwoners telt, verdeeld over 94 gemeenten.

Chrudim, de hoofdstad van het gelijknamige district, aan de Chrudimka en aan de spoorwegen Deutsch-Brod—Rositz en Hermanmestetz—Borohradek gelegen, heeft een Gotische, nieuw gerestaureerde kerk uit de 13de eeuw, drie andere kerken, een Capucijnerkloosters en (1910) 14 385 Czechische inwoners. De industrie levert er suiker, spiritus, meel, bier, leder, schoenwerk en landbouwwerktuigen. Er worden verder groote paardenmarkten gehouden.

Chrulew, *Stepan Alexandrowitsj*, een Russisch generaal, geboren te Moskou in 1810, onderscheidde zich in den Hongaarschen oorlog en werd generaal-majoor. In 1854 voerde hij bevel over de belangrijke expeditie naar het Sir-Darja-gebied, ten O. van het Aralmeer; daar stichtte hij het fort Kasaly, benevens onderscheiden koloniën en bestormde in Khokand de vesting Ak-Metsjit, die later onder den naam van „Fort Perowsky" een der hoofdpunten is geworden van de Russische macht in Centraal-Azië. Als luitenant-generaal leverde hij den Turken den 4den Maart 1854 den belangrijken slag bij Kalarasj en commandeerde bij de blokkade van Silistria de voorhoede van het Russische leger. Vervolgens begaf hij zich naar den Krim, waar hij met 30 000 man een aanval deed op Eupatoria, dat door de Franschen en Engelschen bezet was, maar met verlies teruggeslagen werd. Daarna leidde hij als opperbevelhebber den beroemden uitval der Russen uit Sebastopol op den 23sten Maart, bestuurde de verdediging van Karabelnaja, streed dapper maar niet voorspoedig op den 8sten September, en moest, bij den Malakoff zwaar gewond, weldra het leger verlaten. In 1856 werd hij opperbevelhebber van het leger bij Kars, hetwelk er tot aan het sluiten van den vrede de Turksche grenzen bewaakte. Na het uitbarsten van den opstand in Warschau begaf hij zich in Februari 1861 als bevelhebber van het 2de legerkorps naar Polen, waar hij den opstand met geweld hielp beteugelen. Hij hield zich vervolgens bezig met het ontwerpen van plannen tot uitbreiding van Ruslands invloed en handel in Midden-Azië en overleed den 2den Juni 1870 te St. Petersburg.

Chrysaliden of *goudpoppen* noemt men de met gouden of zilveren vlekken versierde poppen van sommige vlinders en ook alle mummiepoppen.

Chrysaminezuur, ook *polychroomzuur* en *aloëzuur* genaamd, is tetranitrochrysazine, $C_{14}H_2(NO_2)_4(OH)_2O_2$, die bij de werking van salpeterzuur op aloë, uit de in koud water oplosbare aloïne ontstaat. Het vormt een geel poeder, dat in kokend water gemakkelijk oplost en hieraan

een purperkleur geeft, bij verwarming ontploft, met zwavelammonium paars of blauw wordt, onder vorming van het hydrochrysamied of tetraamidochrysazine, waaruit door salpeterigzuur chrysazine, $C_{14}H_6O_2(OH)_2$, een dioxyanthrachinon optreedt, dat met anorganische bases gekleurde zouten doet ontstaan, die meestal een goudgroenen metaalglans bezitten. Het chrysazine is een verfstof; het kleurt wol donkerbruin, zijde rood, levert met aluinaarde violette verbindingen en met ammoniak een paars chrysamied, dat zich uit kokend water in goudgroene blaadjes afscheidt.

Chrysander, *Karl Franz Friedrich,* een Duitsch schrijver over muziek, den 8sten Juli 1826 te Lübtheen in Mecklenburg geboren, studeerde te Rostock, waar hij doctor werd in de wijsbegeerte, en vertoefde geruimen tijd in Engeland. Na zijn terugkeer in Duitschland woonde hij afwisselend in Lauenburg, te Vellahne in Mecklenburg en te Bergedorf bij Hamburg. Hij heeft zich vooral op de *Händel*-studie toegelegd en geldt op dat gebied ook als autoriteit. Zijn hoofdwerk is wel de complete uitgave van *Händel's* werken (100 deelen, 1859—1894); hij bezorgde daarvan niet alleen de redactie, maar ook den druk, waarvoor hij speciaal een drukkerij had opgericht. Koning *George van Hannover* verleende voor deze uitgave een jaarlijksche subsidie van 1000 thaler, die in 1866 door de Pruisische regeering werd overgenomen. *Chrysander* maakte voor de uitgave gebruik van de handschriften en boeken van *Händel,* in bezit van het Buckingham-palace te Londen en van *Viktor Schölcher.* In 1894 stichtte *Chrysander* een Händel-vereeniging te Londen, die de groote *Händel*-uitgave aankocht. Voorts bewerkte hij ook een uitgave van *Händel*-oratoria, deze daarbij aanpassend aan de eischen der moderne muziekbeoefening. Een groote biographie van *Händel* liet hij onvoltooid na (tot 1740; 3 dln. 1858—1867; voortgezet door *Max Seiffert);* verder schreef hij „Ueber die Molltonart in Volksgesängen" en „Ueber das Oratorium" (1853), en tal van artikelen in verschillende tijdschriften. Hij overleed den 3den September 1901 te Bergedorf.

Chrysaniline, ook *phosfine, ledergeel* of *xanthine* genaamd, is een gele kleurstof, welke als bijproduct van de fabricage van fuchsine wordt verkregen en in hoofdzaak uit het nitraat van diamidophenylacridine bestaat. Onzuiver komt het als philadelphiageel in den handel.

Chrysanthemum *L.* of *ganzebloem* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen);* het onderscheidt zich door een halfbolrond omwindsel, door tweeslachtige, buisvormige, 5-tandige schijfbloemen en vrouwelijke, lintvormige straalbloemen, door een naakten bloembodem en vruchtjes zonder zaadpluis. Het omvat éénjarige en overblijvende kruiden en eenige halfheesters, die algemeen verspreid zijn. Van de soorten noemen wij *C. coronarium* L. met witte en gele straal- en goudgele schijfbloemen, die in het Z. van Europa groeit en waarvan de bloemen worden aanbevolen tegen geelzucht en tot het zacht maken van gezwellen, — *C. Leucanthemum* L., de witte ganzebloem, met stengelomvattende, lancetvormige, gezaagde, aan den voet ingesneden en getande bladeren, spatelvormige wortelbladeren, een vertakten stengel, gele schijf- en witte straalbloemen, in onze weilanden algemeen groeiend, — *C. segetum* L. met fraaie, goudgele bloemen, en op onze zandige bouwlanden te vinden, — *C. carinatum Schousb.* met fraaie, 3-kleurige bloemen, in Lombardije groeiende, — *C. grandiflorum* Willd. met groote bloemen, wier schijf geel en wier straal wit is, van de Canarische Eilanden afkomstig. — *C. Roxburghii* Desf., die ongeveer 1 m. hoog wordt, gele bloemen draagt, somtijds met witte straalbloemen, en in Oost-Indië groeit, waar de bloemen op gelijke wijze gebruikt worden als bij ons de kamille.

De *Chrysanthemum indicum,* ongeveer vóór een eeuw ingevoerd, speelt in den tuinbouw een belangrijke rol, zoowel in Europa, als in Amerika, maar in geen land is hij zoo verspreid en gezocht als in Japan, waar geen feest wordt gehouden, geen plechtigheid plaats heeft, zonder dat deze plant daarbij een groote rol vervult.

Door de cultuur zijn een groote hoeveelheid variëteiten van uiteenloopende kleuren, maar tevens in hooge mate afwijkend, wat den vorm betreft, in den handel gebracht. Tegenwoordig is het niet zeldzaam bloemen van 25 cm. doorsnede aan te treffen, bloemen voorzien van de grilligste bloembladeren, soms met lange haren bezet (zie de afb.).

Chrysanthemum.

De chrysant wordt gekweekt van stek of door middel van deeling der oude plant. De laatste kweekwijze wordt weinig gevolgd. De stekken worden van de uitloopers der oude plant genomen. De laatbloeiende soorten stekt men in de 2de helft van December, de matig vroeg bloeiende in Januari en de vroeg bloeiende in het be-

gin van Februari. Deze stekken maken in een kweekbedding bij een temperatuur van 10—15° C. spoedig wortels. Na de wortelvorming worden ze opgepot en behandeld, zooals dit met pas ingepotte plantjes doorgaans geschiedt. Vóór deze jonge planten aan de bepaalde cultuurmethode worden onderworpen, worden ze eenige keeren in een grooteren pot geplaatst en het grondmengsel, waarin zij komen, zwaarder en voedzamer genomen. Men kweekt de Chrysanten in den vollen grond en in potten. In beide gevallen onderscheidt men den kweek in *één-bloeiers, driebloeiers* en *veelbloeiers,* al naar 1, 3 of meer bloemen door één plant worden voortgebracht. Daar de grootte der bloemen wel eenigszins in verband staat met het aantal, hetwelk een plant voortbrengt, oogst men van de „eenbloeiers" de enorme bloemen, die de liefhebbers met trots vervullen. Bij de teelt van Chrysanten speelt de voeding een hoogst belangrijke rol; want wanneer daaraan gebrek ontstaat, krijgt de plant onmiddellijk gele bladeren en wordt de bloem klein. Verder hebben alleen die planten handelswaarde, welke tot aan den grond met donkergroene bladeren bezet zijn. Men verkrijgt dit door het zorgvuldig aanbinden der stengels en het voortdurend verzorgen met water, wanneer daaraan behoefte bestaat. In verband met het aantal gewenschte bloemen, knijpt men steeds alle overtollige zijscheuten uit de oksels der bladeren. Daardoor worden geen onnoodige deelen gevormd en komen de plantenvoedingsstoffen de overige deelen ten goede.

De meest gekweekte soorten zijn: Viviand Morel, N. C. S. Jubilée, Miss Alice Byron, Soleil d'Octobre, Saxonia, Godfrey King, Dorothy Fox, Princesse Alice de Monaco, Ed. André, Rayonnante, Elsy Fulton, Lucie Duveau. In den laatsten tijd kweekt men de planten veel in den vollen grond, om ze met October in de kassen te plaatsen. Het overbrengen met een kluit schaadt weinig. Wanneer de kassen een weinig verwarmd worden, komt dit de ontwikkeling der bloemen zeer te stade.

Speciaal te Aalsmeer wordt de cultuur voor den uitvoer en den binnenlandschen handel gedreven.

Chrysanthemumorde of *goudsbloemorde* is de naam eener Japansche, door keizer *Moetsoehito* den 27sten December 1877 gestichte ridderorde. Zij bestaat uit een ster van 32 wit geëmailleerde gouden stralen; in de 4 hoeken, die door de verkorting der stralen gevormd worden, bevindt zich een goudsbloem tusschen twee groen geëmailleerde bladeren. Het roode middenvak is door een gouden ring omgeven. Een goudsbloem met 4 Japansche letterteekens, die „verheven daden en eervolle handelingen" beteekenen, verbindt den bovensten straal met een gouden ring. De chrysanthemumorde wordt slechts aan regeerende vorsten en aan de hoogste staatsambtenaren verleend.

Chrysanthius, een Grieksch wijsgeer uit de 4de eeuw na Chr., uit de school van *Jamblichus,* was een aanhanger van de mystieke zijde van het Neo-Platonisme. Hij werd door keizer *Julianus* aan het hof geroepen om van raad te dienen bij de herwekking van het Hellenisme. Of hij door ongunstige voorteekens of door gebrek aan vertrouwen in de mogelijkheid van de plannen van *Julianus* werd geleid, is niet te zeggen, doch hij bedankte en verzette zich ook als hoogepriester van Lydia tegen voorgenomen godsdienstige hervormingen. Hij was dientengevolge in hooge achting bij Christenen en heidenen.

Chrysaor (= gouden zwaard) is in de Grieksche mythologie de naam van een monster, dat tegelijk met *Pegasus* uit den romp van *Medusa* voortkwam, toen *Perseus* haar hoofd van den romp scheidde. Het droeg een gouden zwaard. *Chrysaor* is ook een bijnaam van *Apollo.*

Chrysarobine, $C_{30}H_{30}O_7$, is een bestanddeel van het Goa- of Ararobapoeder, dat door uitkoken der ingedampte stof met benzol en door verdamping der oplossing in gele blaadjes en naalden verkregen wordt. Het lost niet op in water, moeilijk in alcohol en aether, maar gemakkelijk in chloroform, ijsazijn en benzol. Ook wordt het door sterke kaliloog opgelost en gaat bij het inleiden van zuurstof over in chrysofaanzuur. Door gloeien met gepoederd zink verandert het in methylanthraceen. Ongebijtste stoffen worden er geel door gekleurd. In de geneeskunde wordt het chrysarobine aangewend tegen huidziekten in den vorm van zalf.

Chryseïs (eigenlijk *Astynome),* de dochter van *Chryses,* een priester van *Apollo,* werd in den Trojaanschen oorlog gevangen genomen en *Agamemnon* als slavin toegewezen. Deze gaf haar eerst weer aan haar vader terug, nadat *Apollo* in het Grieksche leger voor Troje een pest had doen ontstaan en *Achilles* (zie aldaar) hem in ruil voor haar *Briseïs* had afgestaan.

Chrysine, *diozyflavon,* is de gele kleurstof uit de populierknoppen. Zij behoort tot de zoogenaamde *flavonen,* gele kleurstoffen, wier samenstelling ten nauwste samenhangt met die van salicylzuur.

Chrysippus, de voornaamste vertegenwoordiger der Stoïcijnsche wijsbegeerte, werd geboren te Tarsus omstreeks 282 v. Chr., ging met zijn vader *Apollonius* als knaap naar Soli en kwam in 262 te Athene, waar hij de lessen bijwoonde van de Stoïcijnsche wijsgeeren *Zeno* en *Cleanthes* en van de wijsgeeren *Arcesilas* en *Lacydes.* Terwijl hij de tegenwerpingen van laatstgenoemden tegen de Stoïcijnsche wijsbegeerte zocht te ontzenuwen, ontwikkelde hij deze, doch week in vele opzichten van zijn voorgangers af, vooral van *Zeno,* waarom hij een eigen school stichtte. Hij overleed in 208 of 209 v. Chr. Men vermeldt van hem, dat hij 705 geschriften vervaardigd heeft. Eenige fragmenten daaruit vindt men aangehaald bij zijn bestrijders, vooral bij *Plutarchus.* Een catalogus van zijn geschriften is door *Diogenes Laërtius* nagelaten. Vermoedelijk heeft hij ook geschied-, taal- en zedekundige werken opgesteld, maar vooral schijnt hij zich op de logica en dialectica te hebben toegelegd. Zijn borstbeeld vindt men op de villa Albani te Rome. Zijn werken zijn verzameld o.a. door *Joh. v. Arnim* in „Stoicorum veterum fragmenta" (Leipzig 1853).

Chrysobalanus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rosaceeën.*

Het onderscheidt zich door een 5-lobbigen kelk, even zoo vele spatelvormige bloembladeren en 15 tot 20 meeldraden. Het omvat heesters en lage boomen uit Amerika en Afrika met witte bloemen in gaffelvormige aren geplaatst. *C. Icaco* L. (de icaco-pruimenboom) is een heester ter hoogte van omstreeks 3 m. in Carolina, West-Indië, Zuid-Amerika en Midden-Afrika, met een bruinen, meestal gestippelden bast, kortgesteelde, glanzige bladeren en eironde steenvruchten, die in Amerika *icaco* of *guajera* worden genoemd, gewoonlijk rood, paars, wit of geel van kleur zijn, een zoeten, samentrekkenden smaak hebben, den dorst lesschen en rauw, gekookt of met suiker geconfijt, gegeten worden. De zaden geven veel olie. Ook de vruchten van *C. ellipticus* Smeath en *C. luteus* Soland., die in Sierra Leone groeien, zijn eetbaar.

Chrysoberyl, $BeAl_2O_4$, is de naam van een edelgesteente, welks kristallen doorgaans combinaties zijn van rhombische prisma's en van een op de smalle zijvlakken van deze geplaatste horizontale zuil of doma met een helling van 120°, zoodat zij zich veelal vertoonen als dikke, 6-zijdige platen met het breede, loodrecht gestreepte vlak dier zuil als eindvlak. De kanten van deze zuil zijn veelal door de vlakken van een rhombisch prisma afgestompt en hiermede in een schuin daarop geplaatste rhombische pyramide verbonden, zoodat er korte, dikke zuilen ontstaan. Meestal echter vindt men het in korrels. Het heeft een schelpachtige breuk, een hardheid van 8,5, een soortelijk gewicht van 3,65 tot 3.8, glasglans en een groene of geelgrijze kleur. Het is doorzichtig en bezit soms een blauwachtigen of melkwitten glans. Het bestaat uit 74,66 % aluinaarde, 6,00 % kiezelzuur, 16 % berylliumoxied, 2,25 % ijzeroxied en 2,66 % titanium, en het verliest 0,67 % bij het gloeien. Voor de blaaspijp is het onsmeltbaar, geeft met vloeimiddelen een helder glas en wordt door soda niet aangetast. Wordt het met een kobaltoplossing bevochtigd en aan gloeihitte blootgesteld, dan verkrijgt men een fraai blauw poeder. Zoutzuur en zwavelzuur laten het nagenoeg onveranderd. Het chrysoberyl werd tot nog toe hoofdzakelijk in Ceylon, Pegoe en Brazilië gevonden, voorts in graniet en gneis in Noord-Amerika en in Moravië, alsmede in het Oeralgebergte, waar een smaragdgroene variëteit den naam draagt van *Alexandriet*. Het edelgesteente wordt op een koperen schijf met amaril en op een tinnen schijf met tripel gepolijst. Wegens zijn hardheid en lichtschittering was het vroeger een zeer geschat edelgesteente.

Chrysofaanzuur of *rheïnezuur* is een met het alizarine homoloog methyldioxyanthrachinon, $C_{15}H_{10}O_4$ of $C_{14}H_5(CH_3)O_2(OH)_2$, dat in een korstmossoort, *parmelia parietina* Ach., in sennesbladeren en in den wortel van de rhabarber voorkomt. Aan die ingedampte stoffen wordt het chrysofaanzuur door alcohol of door aether onttrokken. Het kristalliseert in goudgele prisma's of blaadjes, die in alkaliën met purperroode kleur oplossen en bij 162° C. smelten. In de geneeskunde wordt het als zalf tegen huidziekten, vooral syphilitische, gebruikt.

Chrysografie is de kunst om met goud te schrijven of te schilderen. De Byzantijnen, die niet alleen in kostbare boeken of oorkonden eenige groote geschilderde letters met bladgoud belegden, maar ook geheele stukken met goudtinctuur schreven en ook andere boekverluchters uit de Middeleeuwen brachten haar in toepassing. Verschillende dezer boeken, met gouden letters op perkament uitgevoerd *(codices aurei)*, voornamelijk evangelieboeken, bleven bewaard.

Chrysoïdine, *diamidoazobenzol*, $C_{12}H_{12}N_4$, behoort tot de zeer belangrijke azokleurstoffen. Het zoutzure zout van chrysoïdine is fraai gekristalliseerd en roodachtig van kleur. Het lost in water op en is in staat zijde en wol zonder bijtmiddel te kleuren, katoen echter niet.

Chrysokalk is een legeering van koper, zink en lood; bevat 90,5 % koper, 7,9 % of 3 % zink en 1,6 % of 6,5 % lood.

Chrysolieth. Zie *Olivijn*.

Chrysoloras, *Manuël*, was een der eerste Grieken, die de letterkundige voortbrengselen der oud-Helleensche beschaving, welke in Konstantinopel bewaard waren gebleven, naar het W. van Europa overbracht. Hij werd geboren in het midden der 14de eeuw en wijdde zich aan de beoefening der wijsbegeerte. De keizer *Manuel Palaeologus* zond hem in 1391 naar de vorsten van Europa, om hun hulp tegen de Turken in te roepen, en hij verkreeg niet alleen aanzienlijke geldsommen, maar ook een viertal schepen van Frankrijk. In 1397 verliet hij zijn vaderland en stichtte op verzoek van den Senaat van Florence aldaar een school voor Grieksche letterkunde, bekleedde vervolgens het leeraarsambt aan een dergelijke school te Pavia, gaf toen onderwijs te Milaan, trok van daar naar Pavia, vervolgens naar Venetië (1402) en werd van hier door *Gregorius XII* naar Rome geroepen, waar hij tot de R.-Katholieke Kerk overging. In 1413 begaf hij zich met 2 kardinalen naar Duitschland, om er de plaats te bepalen, waar een concilie zou gehouden worden, en vergezelde daarop paus *Johannes XXIII* naar Constanz, waar hij den 16den April 1415 overleed. Behalve onderscheiden godgeleerde geschriften heeft men van hem „Erometata" (Venetië 1482), de beginselen der Grieksche taal in cathechismusvorm, die onderscheiden uitgaven beleefden.

Chrysophrys. Zie *Zeebrasems*.

Chrysophyllum, een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceeën*, onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk en een klokvormige bloemkroon, door in de buis vastgehechte en tegenover de slippen der kroon geplaatste meeldraden, door een nagenoeg zittenden, schildvormigen, 10-lobbigen stempel en een 1—10-hokkige, 1—10-zadige bes. Het omvat West-Indische en Zuid-Amerikaansche boomen, van welke sommige smakelijke en gezonde vruchten dragen en andere als sierplanten in de Europeesche kassen worden gevonden. *C. Caïnito* L. of sterappel is een fraaie boom ter hoogte van 10 tot 12 m. in West-Indië, met een bruinen bast, neerhangende takken, van boven onbehaarde, van onder viltige, goudkleurige bladeren en talrijke okselstandige, purperroode bloemen, be-

nevens purperroode, onbehaarde, ronde, smakelijke vruchten — *C. glabrum* Jacq. wordt 5 m. hoog, groeit in de bosschen op Martinique, heeft langwerpige, onbehaarde, van onderen bleeke bladeren, trosvormige bloemen en vruchten zoo groot als olijven. Het hout is zeer hard en wordt vooral tot palen voor omheiningen om de koffieplantages gebruikt — *C. pyriforme* Willd., 10 m. hoog, groeit in Guyana en op St. Domingo aan de oevers van rivieren, heeft afwisselende bladeren, alleenstaande bloemen en peervormige, smakelijke vruchten — *C. monopyrenum* Sw., in West-Indië en aan den Orinoco te vinden, draagt roode, viltige bladeren, trosvormige bloemen en blauwe, smakelijke vruchten (Damasceensche pruimen) — en *C. pomiforme* Berter., een boom op Jamaïca, draagt vruchten, die zoo groot zijn als appels.

Chrysopraas. Zie *Chalcedoon.*

Chrysorine is een door *Rauchenbergen* in München het eerst bereide legeering van 2 deelen koper en 1 deel zink, bij de laagst mogelijke temperatuur samengebracht (eerst de halve hoeveelheid zink), dan van borax als vloeimiddel voorzien en in een windoven snel gesmolten, waarna men het overige zink in warme stukjes er snel bijvoegt onder gestadig omroeren en eindelijk de legeering snel in vormen giet. Het chrysorine heeft een schitterend gele kleur en gelijkt op goud van 18 tot 20 karaat, loopt niet aan in de lucht en kan met een kleine hoeveelheid goud fraai verguld worden.

Chrysorrhoas of *Goudstroom* (wegens de groote vruchtbaarheid zijner oeverlanden) de Amana of Abana van het Oude Testament, thans Nahr Barada of „de Koude" geheeten, is een rivier, die ontspringt op den Anti-Libanon, langs Doemmar en ten zuiden langs Damascus stroomt en zich zes uur ten O. van Damascus in een meer of moeras uitstort, dat hij des zomers nauwelijks bereiken kan wegens het vele water, dat er tot bevloeiing der naburige landerijen aan onttrokken wordt.

Chrysosplenium *L.* of *goudveil* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Steenbreekachtigen *(Saxifragaceeën).* Het onderscheidt zich door een 4-spletigen, halfbovenstandigen, gekleurden kelk met 8 meeldraden, door 2 stijlen en door een éénhokkige, 2-kleppige, 2-snavelige doosvrucht. Het omvat kruiden uit alle werelddeelen met ronde bladeren en kleine, tot bijschermen vereenigde bloemen. *C. alternifolium* L. met afwisselende, niervormige bladeren en viertallige, goudgele bloemen — en *C. oppositifolium* met een vierkanten stengel, tegenovergestelde, niervormige bladeren en kleine geelachtig-groene bloemen, welke tot tuiltjes vereenigd zijn, worden beide in ons land hier en daar langs slootkanten aangetroffen.

Chrysostemma *Less.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen);* het onderscheidt zich door een omwindsel, dat uit een dubbele rij blaadjes bestaat, door een platten vruchtbodem en door omgekeerd-eironde, platte, aan de hoeken gevleugelde en met een pluis gekroonde vruchten. De eenige soort is *C. tripteris* Less. met een van boven vertakten, onbehaarden stengel ter hoogte van 2 m., tegenovergestelde, onbehaarde bladeren en fraaie, groote bloemen met gele straal- en bruine schijfbloempjes. Deze Amerikaansche plant is ook naar de tuinen van Midden-Europa met goed gevolg overgebracht.

Chrysostomus, een Grieksch woord, dat *guldemond* beteekent, is de naam of liever de eeretitel, aan onderscheiden mannen gegeven, die beroemd waren wegens hun welsprekendheid.

Chrysostomus, *Johannes,* patriarch van Konstantinopel, een kerkvader en redenaar, werd geboren te Antiochië in 347 na Chr., na den dood zijns vaders door zijn vrome moeder *Anthusa* in het Christelijk geloof opgevoed en vervolgens door den rhetor *Libanius* in de wijsbegeerte en door *Andragathus* in de welsprekendheid onderwezen. In het besluit zich aan de godgeleerdheid te wijden, werd hij versterkt door *Basilius* en *Theodorus,* later bisschoppen van Mopsuesta, en door *Maximus,* later bisschop van Seleucia, en na een leertijd van 3 jaar en het ontvangen van den doop werd hij gewijd tot het ambt van voorlezer der Heilige Schrift *(anagnostes).* Na het overlijden zijner moeder voegde hij zich bij de kluizenaars, die in de nabijheid van Antiochië leefden, en woonde gedurende 2 jaar in een grot onder velerlei onthouding en kastijding. Daardoor werd hij ziek, zoodat hij in 381 naar Antiochië moest terugkeeren. Op zijn 43ste jaar werd hij er tot diaconus en vervolgens tot presbyter gewijd, waarna hij, als vicarius van den bisschop, gedurende 12 jaar de groote gemeente door zijn buitengewone talenten stichtte en zijn roem als redenaar zich door geheel het Oosten verspreidde. In 397 werd hij te Konstantinopel door *Theophilus,* patriarch van Alexandrië, zeer tegen zijn zin tot bisschop gewijd. De gestrenge zedeleer van *Chrysostomus* was in de bedorven Hofstad voor velen een ergernis en berokkende hem de vijandschap der keizerin *Eudoxia.* Nadat hij door een vergadering van bisschoppen te Chalcedon, onder leiding van *Theophilus,* patriarch van Alexandrië, was afgezet, begaf hij zich naar Bithynië, doch werd door den eenstemmigen eisch zijner gemeente, bekrachtigd door een aardbeving, welke men als een goddelijke waarschuwing beschouwde, terstond teruggeroepen. Nadat hij echter opnieuw tegen de losbandige keizerin geijverd had, werd hij wederom verbannen; eerst ging hij naar Cucusa in Klein-Azië, doch werd van hier naar Pityus aan den oostelijken oever der Zwarte Zee verwezen. Hij zou echter dat oord der ballingschap niet bereiken, daar hij den 14den September 407 onder weg bij Comana in Pontus overleed. Zijn stoffelijk overschot werd in 438 naar Konstantinopel gebracht en later in de kerk van het Vatikaan te Rome bijgezet. Zijn gedachtenis wordt in de Grieksch-Katholieke Kerk op den 13den November, in de Roomsche op den 27sten Januari gevierd.

De naam *Chrysostomus* (Guldemond) werd hem eerst na zijn dood gegeven. Hij legde vooral waarde op de ethische zijde van het Christendom. Als dogmaticus van weinig beteekenis,

is hij de groote Christelijke kanselredenaar der Oudheid. Zijn karakter onderscheidde zich door hoogen ernst, gestrenge zedelijkheid en verdraagzame liefde. Hij leefde te Konstantinopel eenvoudig en matig en muntte zoozeer uit door weldadigheid, dat het volk hem *Johannes den Aalmoezengever* noemde. Met ijver was hij werkzaam aan de bekeering der heidenen en zond op eigen kosten zendelingen onder hen. Toen zijn meest verbitterde vijand, de minister *Eutropius*, gedurende een oproer veiligheid zocht bij een altaar, te voren roekeloos door hem ontwijd, ontrukte *Chrysostomus* hem door een toespraak aan de woede des volks, evenals hij ook *Gainias*, den Gotischen aanvoerder van Duitsche soldaten, die de vaan van den opstand tegen den keizer verhief en dezen in zijn hoofdstad belegerde, door zijn onweerstaanbare welsprekendheid bewoog, het beleg op te breken en zijn vijandelijke voornemens te laten varen. Vorm en inhoud der redevoeringen van *Chrysostomus* zijn voortreffelijk. Hij heeft een groot aantal, wel 1000 „Homilieën" (Kerkelijke redevoeringen) nagelaten. Zij zijn door *Savilius* (Eton 1613, 8 dln.), voorts bij herhaling, sommige met een Latijnsche vertaling, uitgegeven.

Zie: *A. des Amorie van der Hoeven,* Joannes Chrysostomus, voornamelijk beschouwd als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid (1825, 2de druk 1852); *Puech,* Saint-Jean Chrysostome et les moeurs de son temps (Parijs 1891); *Chr. Baur,* Saint-Jean Chrysostome et ses oeuvres dans l'histoire littéraire (1907).

Chrysotil of *glanzig asbest* is een op asbest gelijkende vezelige serpentijn, die veelal in serpentijnsteen gevonden wordt. Zij is donkergroen en ook wel wit van kleur, in Silezië, Saksen en Zwitserland niet zeldzaam en ook in Noord-Amerika aanwezig. Haar bestanddeelen zijn ongeveer 44 % kiezelzuur, 39 % magnesiumoxied, 2,5 % ijzeroxyduul en 14 % water.

Chrzanow is de naam eener stad in Oostenrijk en hoofdplaats van het gelijknamige district. Het is 44 km. van Krakau gelegen, aan den spoorweg Weenen—Krakau en telt (1910) 11 563 inwoners. De stad heeft een rechtbank, garnizoen en levendigen handel. In de buurt liggen groote lood-, zink- en galmeimijnen benevens steenkoollagen, die een voortzetting van het Silezische kolenbekken vormen.

Chrzanowski, *Adalbert,* een Poolsch generaal, werd geboren in 1781 in het wojwodschap Krakau, ontving zijn militaire opleiding te Warschau en nam als genie-officier deel aan de veldtochten van 1812 en 1813 en als kapitein bij den generalen staf aan dien tegen de Turken in 1829. Hoewel de Poolsche revolutie van 1830 weinig met zijn gevoelens strookte, zag hij zich weldra daarin gewikkeld; men belastte hem met de versterking van Zamosk, daarna met het kommandement van Modlin, waarna hij in den aanvang van 1831 bij het korps van generaal *Zymierski* en vervolgens als chef van den generalen staf bij dat van *Skrzynecki* werd geplaatst. Den 14den Juli 1831 behaalde hij een overwinning op generaal *Rüdiger* bij Minsk. Vóór het bezwijken van Warschau was hij onder *Kroekowiecki* gouverneur der stad. ontbond de staatkundige genootschappen en stemde eindelijk voor de overgave. De democraten noemden hem een verrader des vaderlands. In 1849 werd hij naar Turijn geroepen, om er behulpzaam te zijn bij de reorganisatie van het Piemonteesche leger. Hoewel hij slechts den rang van luitenant-generaal bezat en zijn betrekking tot den mede te velde getrokken koning onbepaald bleef, was hij in den noodlottigen 5-daagschen veldtocht van laatstgenoemd jaar toch eigenlijk de verantwoordelijke opperbevelhebber. Na dien veldtocht ontving hij zijn ontslag, waarna hij zich schriftelijk verdedigde, tot 1851 in Sardinië bleef, zich daarop naar Frankrijk begaf en eindelijk zich vestigde te Louisiana (Noord-Amerika). Hij overleed den 5den Maart 1861 te Parijs.

Chuapa, ook wel *Choapa* of *Illapel* geheeten, is een rivier in Chili, die op den 6798 m. hoogen Cerro del Nercedario in de Andes ontspringt. Zij vormt de grens tusschen de provincies Coquimbo en Aconcagua en mondt, na een loop van 193 km., in den Grooten Oceaan uit.

Chubb, *Thomas,* een aanhanger van het Engelsche deïsme, werd in 1679 in een dorp nabij Salisbury geboren en bleef daar heel zijn leven (1747) wonen als eenvoudig handwerker. De gedachten van het deïsme zijn door hem met zeer veel nadruk, zeer eenvoudig neergeschreven. De godsdienst is voor hem kracht tot zedelijk leven; de zedelijke plichten door God den mensch opgelegd, zijn in overeenstemming met de rede en de natuur des menschen. De ware godsdienst was door de Kerk verduisterd en door de samenwerking van Kerk en Staat totaal bedorven. Zijn meeningen zijn duidelijk uitgesproken in zijn „Fundamental question of religion" (1725). Zijn belangrijkste werk is „The true Evangel of Christ" (1738).

Chubut is de naam eener groote rivier in Patagonië, die op de O.-helling der Andes uit verschillende takken ontstaat, tusschen 42° en 43,5° Z.Br. Eerst loopt zij naar het Z.O. en daarna naar het O., neemt als rechter zijrivier den Senger en als linker een nog niet onderzochte rivier op en stroomt bij Rawson in den Atlantischen Oceaan uit.

Chubut is een gobernacion der Argentijnsche republiek en naar de rivier Chubut genoemd. Het is gelegen tusschen 42° en 46° Z.Br., de Andes en de zee en omvat een gedeelte van het Patagonische tafelland, is 242 039 v. km. groot en telt (1906) 29 600 inwoners. Behalve door den Chubut, wordt het door den Senger besproeid en heeft talrijke meren in de Andes. De dalen zijn zeer vruchtbaar, en na den aanleg der noodige spoorwegen, zullen ze goede landbouwstreken worden. Nu is schapenfokkerij de hoofdzaak. Op het tafelland verheffen zich slechts weinig toppen, in het O. de Sierra General Roca. De kust daalt van een hoogte van 100—220 m. steil in zee. De bevolking behoort tot den stam der zwervende Tehuelchen (Huilliche). De hoofdplaats is de kolonie Rawson met 500 inwoners.

Chulm, een landschap in Toeran, is sedert 1850 afhankelijk van Afghanistan, ligt tusschen Balkh en Koendoes en vormde te voren een zelf-

standig khanaat met 300 000 inwoners. De rivier Chulms ontspringt ongeveer 80 km. ten N. van Bamian bij den Harakotalpas van het Kara-Kohgebergte, bereikt door een kloof de vlakte en verliest door besproeiingkanalen nagenoeg al haar water, voordat zij de Amoe-Darja bereikt. Vóór die kloof ligt de hoofdplaats Tasjkoergan, 7 km. ten O. van de bouwvallen van het oude, groote Chulm, een regelmatig aangelegde, van kanalen doorsneden stad met 10 000 inwoners en rijke bazars.

Chun, *Karl,* een Duitsch dierkundige, geboren den 1sten October 1852 te Höchst aan den Main, studeerde van 1872 tot 1875 te Göttingen en Leipzig en vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaat-docent. Tevens was hij er assistent bij *Leuckart.* In 1883 werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar in de dierkunde te Koningsbergen, in 1891 te Breslau en in 1898, als *Leuckart's* opvolger, te Leipzig. Hoofdzakelijk hield hij zich bezig met de natuurlijke historie der zeekwallen en schreef „Das Nervensystem und die Muskulatur der Rippenquallen" (1878), „Die Ktenophoren des Golfs von Neapel" (1880) en „Die kanarischen Siphonophoren" (1891—1892). Verder heeft hij eenige verhandelingen geleverd over de fauna in de diepte der zee; zij werden opgenomen in de „Abhandlungen der Berliner Akademie". Later was hij met diepzeeonderzoekingen in de Middellandsche Zee belast en leidde daarna van Augustus 1898 tot Mei 1899 de Duitsche diepzee-expeditie der „Valdivia", waarover hij verscheidene berichten en mededeelingen publiceerde, alsook het werk „Aus den Tiefen des Weltmeers" (Jena 1900, 2de druk 1902) schreef, benevens het wetenschappelijke werk „Wissenschaftliche Ergebnisse der Deutschen Tiefseeexpedition auf dem Dampfer „Valdivia" (Jena 1902 v.v.).

Chunchusen (woordelijk = roodbaardigen) zijn Chineesche vagebonden, die gevlucht zijn uit vrees voor straf of voor de willekeur der Chineesche regeering en nu in N. China, Mandsjoerije, Korea en het aangrenzende Russische gebied van roof en brandschatting leven. Zij vormen goed georganiseerde, eensgezinde troepen, zoodat de Chineezen in den regel weinig tegen hen kunnen uitrichten. Ook ondervonden de Russen met het oog op hun spoorwegen meer dan eens last van hen, terwijl in den Russisch-Japanschen oorlog herhaaldelijk (naar men zegt, door de Japanners gewapende) benden Chunchusen Russische legerafdeelingen aanvielen.

Chuquet, *Arthur Maxime,* een Fransch geschiedkundige, ook op letterkundig gebied werkzaam, werd den 1sten Maart 1853 te Rocroi geboren. Hij studeerde aan de hoogere normaalschool te Parijs en daarna van 1874 tot 1876 te Leipzig en te Berlijn in de Germaansche philologie. Na zijn terugkeer werd hij leeraar aan het Lycée Saint-Louis in de Duitsche taal, daarna was hij werkzaam als repetitor aan de Ecole normale supérieure en aan de Ecole supérieure de guerre. Sedert 1893 is hij hoogleeraar in de Germaansche talen en letterkundige aan het Collège de France, sedert 1901 ook lid van het Institut de France. Als medewerker, secretaris en eindelijk directeur der „Revue critique" heeft *Chuquet* een groot aantal artikelen en berichten over Duitsche werken geschreven. Zijn heldere stijl en scherpzinnige betoogtrant worden zeer geprezen. Ook gaf hij voor de Fransche scholen commentaren op eenige werken van *Schiller* en *Goethe* uit. Verder schreef hij: „De Ewaldi Kleistii vita et scriptis" (Parijs 1887), „Jean Jacques Rousseau" (1893), „Paris en 1790" (1895), een vertaling der beschrijving van *G. A. von Halem* van zijn verblijf in Frankrijk met een studie over dezen Oldenburgschen schrijver, „Etudes de littérature allemande" (2 dln., 1900—1902), „Stendhal-Beyle" (1902). Het meest bekend werd hij echter door zijn werken op historisch-krijgskundig gebied, zooals: „Le général Chanzy" (1884), „Les guerres de la Révolution" (11 dln., 1886—1895), „La jeunesse de Napoléon I" (3 dln., Parijs 1897—1899), „L'école de Mars" (Parijs 1899), „L'Alsace en 1814" (Parijs 1900), „Etudes d'histoire" (2 dln., Parijs 1903—1904), „Dugommier" (Parijs 1904), „La légion germanique, 1792—1793" (Parijs 1904).

Chuquisaca of *Sucre* is een stad der Zuid-Amerikaansche republiek Bolivia. Zie *Sucre.*

Chur (Italiaansch *Coira,* Fransch *Coire)* is de hoofdplaats van het Zwitsersche kanton Grauwbunderland. Zij ligt 590 m. hoog aan den voet van den Hochwang en van den boschrijken Pizockel, in een bekoorlijk, door hooge bergen omgeven dal aan de Plessur, die in den Rijn uitmondt. De stad ligt aan den spoorweg Rorschach—Chur en aan den spoorweg Thusis—Chur—Davos-Platz. De stad is onregelmatig gebouwd met nauwe straten en hooge huizen en telt (1910) 14 814 inwoners, waaronder ongeveer 3000 Katholieken. Het Bisschopshof is het merkwaardigste punt der stad en was een vesting der Romeinen; hier verheft zich ook de hoofdkerk, in 773 door den bisschop *Tello* gesticht, met vele merkwaardige oudheden. Het bisschoppelijk kasteel, naast de kerk, is een oud gebouw met portretten der voormalige bisschoppen. Op de noordelijke hoeken van het Bisschopshof bevinden zich 2 Romeinsche torens, en in een van deze heeft, volgens de sage, de heilige *Lucius,* koning der Schotten, in 176 na Chr. den marteldood ondergaan. Achter de hoofdkerk ligt het seminarium, en op een hooge rots, tusschen het geboomte, de St. Luciuskapel, waarvan men een fraai uitzicht heeft. Voorts bezit de stad nog verschillende merkwaardige gebouwen en een paar geleerde genootschappen. De stad is een groot deel van haar welvaart verschuldigd aan haar ligging aan den weg, die over den Splügen naar Italië leidt. De bevolking leeft er vooral van het vreemdelingenverkeer, binnenlandschen handel, wijn-, ooft- en graanbouw. In de nabijheid ligt schilderachtig het veel bezochte Lürlebad en in de kloof der Rabiusa de badplaats Passugg met ijzer- en natronbronnen.

Chur is ongetwijfeld door de Romeinen gesticht; in de dagen van keizer *Constantijn* heette de stad *Curia Rhaetorum,* en in 452 was er reeds een bisschop gevestigd. In 1464 werd zij door keizer *Frederik IV* tot een rijksstad verheven, in 1498 onder het aartsbisdom Mainz gesteld en in 1802 toegevoegd aan de Helvetische republiek.

Church, *Richard,* een Grieksch generaal, geboren in 1785, lid van den staatsraad in Griekenland, commandeerde in 1813 en 1814 te Zante een Grieksch regiment, dat door de Engelschen bezoldigd werd, bevond zich vervolgens als generaal in Sicilië en op Malta en snelde in 1826 de Grieken te hulp. Nadat hij in Maart 1827 in Griekenland was aan wal gestapt, gelukte het hem, de vereeniging tot stand te brengen van de Nationale Vergadering te Castri met die te Aegina. Nu beijverde hij zich, Athene te ontzetten, maar zag zich door de verdeeldheid der Grieksche legerhoofden in zijn werkzaamheden belemmerd, zoodat de Akropolis bezweek. Dit verzwakte zijn invloed, en daarenboven zocht *Maurocordato* hem verdacht te maken. Niettemin bezette hij met het overschot zijner troepen de landengte van Korinthe en herstelde zijn aanzien in 1828 door een voorspoedigen tocht in het W. van Griekenland, waar hij *Resjid-pasja* noodzaakte terug te trekken. Onder het Voorloopig Bewind zag hij zijn diensten met ondank beloond. In 1830 nam *Church* zijn ontslag en begaf zich naar Argos, terwijl hij na den val van *Capo d'Istrias* weder op het staatkundig tooneel verscheen. Nadat hij door koning *Otto* tot lid van den staatsraad was benoemd, overleed hij in 1873 te Athene.

Church, *Richard William,* een Engelsch geestelijke, in 1815 geboren, bekleedde een belangrijke plaats in de Engelsche staatskerk; hij was deken van St. Paul en bedankte voor een benoeming tot aartsbisschop van Canterbury. Zeer bevriend met kardinaal *Newman* (zie aldaar), was hij een bewonderaar der romantisch-Katholieke beweging in Oxford, zonder echter zelf de staatskerk te verlaten. Hij schreef enkele historische studiën, maar heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn „The Oxford movement" (eerst in 1891 verschenen), waarin zijn groote eerbied voor *Newman* aan het licht komt. Hij is in 1890 overleden.

Church Army noemt men de in 1882, in navolging van het Leger des Heils, in Londen van kerkelijke zijde gestichte organisatie, die zich ten doel stelt de godsdienstige verheffing der meest verwilderde massa en deze door allerlei maatregelen tot geregeld werk te brengen.

Churchill, ook *English river* genoemd, een rivier in Britsch Noord-Amerika, ontspringt als Beaver-River in het westelijk binnenland, kronkelt in een N.O. richting door een vlakte en door eenige meren naar de Hudsonsbaai en stort zich hierin uit na een loop van meer dan 1000 km. Zij bezit een groot aantal stroomversnellingen en is alleen bevaarbaar voor booten, die op de lastigste plaatsen op den oever gebracht en gedragen worden.

Churchill, *Charles,* een Engelsch hekeldichter, werd in 1731 te Londen geboren. Na den dood zijns vaders werd hij diens opvolger als predikant in de St. Johnskerk te Westminster, maar moest wegens zijn ergerlijken wandel die betrekking nederleggen. Reeds toen had hij met eenige vrienden een letterkundige vereeniging gevormd. Hij maakte zich bekend door zijn „Rosciad" (1761), een hekeldicht op de toenmalige tooneelspelers. Toen men hem hierover hard viel, schreef hij zijn „Apologie", waarin hij de dagbladschrijvers, de tooneelspelers en vooral *Garrick* bespotte. Zijn vijanden wezen op zijn lichtzinnig leven, waarop hij zich rechtvaardigde in een brief aan *Lloyd,* getiteld: „The Night". Tevens verscheen de eerste zang van het gedicht: „The Ghost", waarin hij *Johnson* aanviel; maar nog meer opschudding veroorzaakte „The prophecy of famine, a Scotch pastoral". Zijn bewonderaars plaatsten hem boven *Pope.* Geruimen tijd verkeerde hij vriendschappelijk met *Hogarth,* maar toen deze een caricatuur uitgaf van den beroemden volksmenner *Wilkes,* gaf *Churchill* een brief aan *Hogarth* in het licht, waarin hij het zedelijk karakter van dezen op een onwaardige wijze bekladde. *Churchill* overleed den 4den November 1764 op een reis naar Boulogne. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1774 in 4 deelen te Londen verschenen (nieuwe druk van *Bell* in 2 dln., Londen 1871).

Churchill, Lord *Randolph,* een Engelsch staatsman en de jongere zoon van den zevenden hertog *van Marlborough,* werd geboren den 13den Februari 1849. Nadat hij te Oxford had gestudeerd, werd hij in 1874 lid van het Parlement. Eerst na den dood van lord *Beaconsfield* (1881) begon *Churchill* de aandacht op zich te vestigen door zijn openlijke vereering van lord *Beaconsfield* en door zijn heftige aanvallen op *Gladstone.* Hij onderscheidde zich door zijn slagvaardigheid, zijn eerzucht en zijn zelfvertrouwen. Daardoor wist hij zich, in spijt van zijn gebrek aan politieke ervaring en aan voldoende kennis, weldra aanhangers te verschaffen en als stichter van de zoogenaamde Fourth Party (Vierde Partij) zijn invloed te doen gelden. Voor zoover hij staatkundige begrippen bezat, hield hij zich aan de reeds door *Disraëli* verkondigde leer der Tory-democratie, en daarmede wist hij naar de rechter- en linkerzijde zóó handig te werken, dat niet alleen het jongere geslacht der Tories hem als leider huldigde, maar ook de radicalen en de Homerulers tot hem naderden, terwijl de Tories van den ouden stempel hem, evenzeer als vroeger *Disraëli,* vreesden en haatten.

Bij den val van het kabinet-*Gladstone* was de invloed van *Churchill* zóó groot geworden, dat hij deel kon nemen aan de samenstelling van het ministerie-*Salisbury.* Aan hem zelf viel de belangrijke betrekking van minister van Indië (Juni 1885—Januari 1886) ten deel. Gedurende zijn beheer liep de expeditie van Birma, onder zijn toezicht geregeld, voorspoedig af. Nadat hij wegens den val van het ministerie-*Salisbury* in Januari 1886 weder naar de banken der oppositie was teruggekeerd, hernieuwde *Churchill* met grooten ijver zijn aanvallen op *Gladstone.* Toen na de verwerping der Home Rule-bill de conservatieven in Augustus 1886 weder aan het roer kwamen, aanvaardde *Churchill* de betrekking van kanselier der Schatkist en van leider in het Lagerhuis. Plotseling legde hij den 23sten December 1886 de betrekking van kanselier der Schatkist neder, omdat zijn ambtgenooten niet op zijn bezuinigingsplannen wilden ingaan. Een ontslag van *Churchill* veroorzaakte een belangrijke wijziging van het conservatieve ministerie

Hij nam van nu af aan in het Lagerhuis een geheel zelfstandige plaats in en overleed den 24sten Januari 1895 te Londen. Over een in 1891 naar Zuid-Afrika ondernomen reis schreef hij: „Men, mines and animals in South Africa" (Londen 1892). Zijn redevoeringen (1880—1888) verschenen in 1889 te Londen.

Churchill, Winston Leonard Spencer, een zoon van den vorige, Engelsch soldaat en schrijver, werd den 30sten November 1874 geboren, diende eerst in het Engelsche leger, maar ging over in het Spaansche gedurende den Cubaanschen opstand in 1895. Daarop diende hij in Britsch-Indië en in Soedan en trad bij het uitbreken van den Boerenoorlog als vrijwilliger in de lichte cavalerie, terwijl hij tevens oorlogsberichten voor de „Morning Post" schreef. Na door de Boeren te zijn gevangen genomen, ontsnapte hij uit Pretoria en keerde naar Engeland terug, waar hij in 1900 in het Parlement gekozen werd. In 1905 werd hij onderstaatssecretaris voor Koloniën. Na in 1907 Britsch Oost-Afrika bezocht te hebben, werd hij in 1908 in het kabinet-*Asquith* minister van Handel. In 1910 werd hij tot staatssecretaris voor Binnenlandsche Zaken benoemd, welk ambt hij in 1911 verwisselde met dat van Eersten Lord der Admiraliteit. Terstond voerde *Churchill* groote hervormingen in het personeel en bestuur der Marine in; zoo stelde hij een staf der admiraliteit in, onder admiraal *Troubridge*. Hij was steeds een groot voorstander van een sterke Engelsche vloot. Zijn voorstel, in Juli 1912 naar aanleiding van de Duitsche Marine-plannen gedaan, tot uitbreiding der Engelsche vloot, werd door het Parlement aangenomen. In April 1913 werd *Churchill* beticht, met Sir *Rufus Isaacs* en Mr. *Lloyd George,* van financiëele knoeierijen in Marconi-shares. *Churchill* wees de beschuldiging beslist van zich af. Tijdens den Wereldoorlog had den 25sten Mei 1915 een reorganisatie van het kabinet plaats, dat in een coalitiekabinet werd veranderd. *Churchill* werd als minister van Marine vervangen door *Arthur James Balfour,* bleef echter zitting houden in het ministerie als kanselier van het hertogdom Lancaster. Van zijn hand verschenen: „The River war" (over den oorlog in Soedan, Londen 1902, 2de druk), „From London to Ladysmith via Pretoria" (Londen 1900), „Jan Hamiltons March" (Londen 1900), „Lord Randolph Churchill" (2de druk Londen 1907, een biografie van zijn vader), „My African journey" (Londen 1908; 1910), „Liberalism and the social problem" (Londen 1909).

Church of God noemt men de organisatie van vrije gemeenten, die tusschen 1820 en 1830 in Noord-Amerika zijn ontstaan onder invloed van een opwekkende beweging, die vooral door den predikant *John Weinbrenner* in het leven is geroepen en naar wien men deze gemeenschap ook soms „Weinbrennerianen" noemt. Voor deze gemeenten bestaan geen wetten of geloofsbelijdenissen, de Heilige Schrift is voor hen eenig richtsnoer van leven en denken. Zij passen onderling de voetwassching toe en bedienen den doop door onderdompeling. Hun nauwere aaneensluiting dateert van 1830. In 1907 telden zij 590 gemeenten en ruim 41 000 leden.

Churfirsten, ook wel *Kuhfirsten,* is de naam van een bergketen der Sentisgroep in het Zwitsersche kanton St. Gallen. Zij vormt een 12 km. langen, 2000 m. hoogen kam met scherpe toppen, die uit kalksteensoorten der middelste Jura en krijtformatie bestaat. De richting is W.-O. In het Z. helt de Churfirsten steil af naar het Walenmeer, naar het N. geleidelijk met begroeide, dakvormige ruggen naar den Toggenburg. Van het W. naar het O. gaande, komt men achtereenvolgens aan de toppen Leistkamm (2106 m.), Tisch (2172 m.), Scheere (2194 m.), Wart (2225 m.), Selun (2208 m.), Frümsel (2268 m.), Brisi (2280 m.), Scheibenstoll (2238 m.), Hinterruck (2309 m.) en Kaiserruck (2204 m.). Soms wordt ook nog tot de Churfirsten gerekend de daarmee in het Z.O. samenhangende groep van den Faulfirst (2413 m.) en van den Alvier (2363 m.), tusschen den Rijn en den benedenloop der Seez gelegen en bij Sargans in den ijzerrijken Gonzen eindigend. Al deze toppen zijn, hoewel voor een deel niet gemakkelijk, te beklimmen. Alleen aan de uiteinden van de keten zijn goed begaanbare passen. In het W. verbindt de Passweg over het Loch (1558 m.) Wesen aan het Walenmeer met den Toggenburg; in het O. wordt de verbinding tusschen Walenstadt en het Rijndal door den weg over den Hohe Niederen (1840 m.) gevormd.

Churriguera, *José,* een Spaansch bouwmeester, in 1650 te Salamanca geboren, was een volgeling van den Italiaanschen architect *Francesco Borromini.* Hij overleed in 1723 in zijn geboorteplaats. Zijn voornaamste werken zijn het Stadhuis en het College der Jezuïeten te Salamanca. Rijke altaren, door hem ontworpen, bevinden zich in onderscheidene Spaansche kerken; een der meest beroemde is dat in de kerk van San Domingo te Salamanca.

Churrus. Zie *Hennep.*

Churus. Zie *Bang.*

Churwalden (Vallis Corvantiana) is een district in het Zwitsersche kanton Grauwbunderland. Van de vier dorpen is Churwalden (zie aldaar) het voornaamste. Het geheele district telt ongeveer 1300 inwoners.

Churwalden, een dorp in het arrondissement Plessur van het Zwitsersche kanton Grauwbunderland, ligt 1240 m. boven de oppervlakte der zee, 7 km. ten Z. van Chur, aan den grooten weg over de Lenzerheide, heeft een oude kerk, weleer de kloosterkerk van de voormalige abdij der Praemonstratensen Aschera en thans dienende voor de beide kerkgenootschappen, verder verscheidene hôtels en pensions en telt (1910) 691 inwoners, onder welke zich 250 Katholieken bevinden. Zij houden zich hoofdzakelijk bezig met landbouw en veeteelt. Wegens zijn bevallige ligging in het tegen kille winden beschermde woud- en weidenrijke dal der Rabiusa, dat rechts door de keten van den Parpaner Schwarzhorn (2690 m.) en links door die van den Stätzerhorn (2576 m.) wordt begrensd, en wegens zijn zacht en gelijkmatig bergklimaat is Churwalden een druk bezocht herstellingsoord, vooral voor hen, die aan bloedarmoede en aan borstziekten lijden.

Chusâ'a (in het Arabisch = „de gescheide-

nen") is de naam van een der voornaamste Arabische stammen, aanvankelijk tot den grooten stam der Asd behoorende, die zich in Jemen gevestigd had. De naam ontstond, doordat zij zich in het begin der 3de eeuw van hun stamgenooten afscheidden en naar Mekka trokken, terwijl de anderen zich in Aman en Syrië vestigden. Volgens de overlevering der Arabische genealogen gingen de Chusâ'a in Mekka wonen, na de Djorhom verdreven te hebben en hadden het opzicht over de Kaaba tot de 5de eeuw na Chr., toen door *Koessaji ibu Kilâb* dit recht op de Koreisjiten overging.

Chusistan. Zie *Choesistan.*

Chwalynsk is een district in het N.O. van het Russische gouvernement Saratow, aan den rechter oever van de Wolga. Het is een vruchtbaar land met een oppervlakte van 6288 v. km. en 200 000 inwoners, die zich met landbouw, veeteelt (in het bijzonder schapenteelt), vischvangst en graanhandel bezig houden. De bevolking bestaat grootendeels uit Russen (58 procent), verder Tataren (20 000 Mohammedanen), Mordwinen en Tsjoewasjen.

Chwalynsk, een districtshoofdstad in het Europeesch-Russisch gouvernement Saratow, op den rechter oever van de Wolga gelegen, heeft 7 kerken en telt 15 127 inwoners, die een belangrijken handel drijven in talk, zout, hout en appelen.

Chwolson, *Daniël,* een Poolsch beoefenaar der Oostersche letteren, den 10den December 1820 te Wilna uit Israëlietische ouders geboren, studeerde te Breslau in de Oostersche talen, vertrok in 1847 naar Weenen, om er Oostersche handschriften te raadplegen, en begaf zich in 1850 naar St. Petersburg, waar de Academie van Wetenschappen zijn hoofdwerk: „Die Ssabiër und das Ssabismus" (1856) in het licht gaf. Nadat hij in 1855 tot het Christendom was overgegaan, werd hij hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te St. Petersburg. Van zijn geschriften noemen wij voorts: „Ueber die Ueberreste der altbabylonischen Literatur in arabischen Uebersetzungen" (1859), „Ueber Tammûz und die Menschenverehrung bei den alten Babyloniern" (1860), „Over eenige Middeleeuwsche beschuldigingen tegen de Joden" (Russisch, 1861), „Achtzehn hebräische Grabschriften aus der Krim" (1865), „Berichten over Chazaren, Boertassen, Bulgaren enz. van Ibn-Dasta" (Russisch, 1867), „Die semitischen Völker" (1872), „Het laatste Avondmaal en de sterfdag van Christus" (Russisch, 1875—1878; 2de druk 1880), „Corpus inscriptionum hebraicarum" (1882) en „Syrisch-nestorianische Grabschriften aus Semirjetsjie" (1890, 1897).

Chwostow, *Dmitrij Iwanowitsj* graaf, een Russisch staatsman en dichter, werd geboren te St. Petersburg den 19den Juli 1757, bezocht het gymnasium en de hoogeschool te Moskou en werd in 1772 officier bij de keizerlijke garde. In 1788 streed hij als kolonel onder graaf *Soewarow* tegen de Turken, hielp bij Foksjani den 1sten Augustus 1789 de overwinning behalen op *Mehmed-pasja,* nam daarna deel aan den slag van den 26sten September aan de Rymnik tegen den groot-vizier en onderscheidde zich bij de bloedige bestorming van Ismaïl op den 22sten December 1789. Daarna volgde hij *Soewarow* naar Polen, was den 5den October 1795 bij het moordtooneel te Praga, dat tot den val van Warschau leidde, doch nam het volgend jaar zijn ontslag, om de staatkundige loopbaan te betreden. In 1797 werd hij eerste procureur van den Senaat, in 1798 lid der Synode en in 1799 lid van den Geheimen Raad en van den Rijksraad. *Karel Emanuël IV,* koning van Sardinië, verhief hem in den gravenstand; ook werd hij lid der Academie te St. Petersburg en eerelid der Academie van Schoone Kunsten aldaar. Hij heeft een groot aantal dramatische en didactische stukken in het licht gegeven. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1817 in 4 deelen verschenen te St. Petersburg, waar hij den 3den November 1835 overleed.

Chyl *(chylus), melksap* of *spijssap,* is de melkachtige vloeistof, die in de watervaten van de maag en van den dunnen darm gedurende de spijsvertering in groote hoeveelheid aanwezig is. *Aselli* heeft die vaten in 1622 ontdekt en met den naam van melksapvaten bestempeld. Dit vocht is bij verschillend voedsel ook verschillend van kleur en samenstelling. Bij het gebruik van plantaardig voedsel is het nagenoeg kleurloos en bij gebruik van dierlijk voedsel wit. Deze kleur is afkomstig van kleine vetdeeltjes, die volgens *H. Muller* met een eiwithulsel omgeven zijn. Ook de maagchyl is kleurloos, omdat aldaar geen vet opgenomen wordt. Het melksap reageert flauw alkalisch en heeft een soortelijk gewicht van 1.020. Buiten de vaten stolt het voor een deel. Voorts zweven in de chyl kleine korrels of kernen, en vele kernen bevatten ronde cellen, ook chyllichaampjes genaamd. Naargelang de vloeistof hooger klimt uit chylvaten in de borstbuis, om zich eindelijk in de linker sleutelbeenader uit te storten, worden die lichaampjes rooder van kleur. In de chylusvaten worden de albuminestoffen opgenomen en hun omzettingsproducten in den dunnen darm (peptonen en amidozuren) en verder de vetten van de spijsbrij *(chymus).* De resorptie der vetten en waarschijnlijk ook die der albuminestoffen geschiedt door de werkzaamheid van de lymphe-cellen, die talrijk in het netvormig bindweefsel der darmslijmhuid voorkomen. Die cellen bewegen zich tijdens de spijsvertering, tot zij op de oppervlakte van de slijmhuid gekomen zijn, nemen daar vet en eiwitmolekulen op en keeren dan in de slijmhuid en in de uitloopers der chylusvaten terug. Volgens een scheikundig onderzoek komt de chyl sterk overeen met het bloed en bestaat zij uit 90,6 % water, 0,1 % fibrine, 4,9 % eiwit en extractiefstoffen, 3,3 % vet en 1,1 % zout. De beweging van het sap wordt bevorderd door de ademhaling, daar bij de inademing de borstbuis haar inhoud in de sleutelbeenader uitstort, door de klapvliezen der watervaten, die geen teruggang gedoogen, door de wormsgewijze (peristaltische) beweging van het darmkanaal en door het samentrekkend vermogen der vaten. Men heeft voorts opgemerkt, dat een watervat, op twee plaatsen onderbonden, tusschen die beide uitzet, zoodat er een opslorping van vocht door de wanden plaats

heeft, waardoor het reeds in de vaten aanwezige vocht voortgestuwd wordt. Men meent, dat in een volwassen mensch gemiddeld dagelijks 3 kg. chyl gevormd wordt. De chyl voert, behalve de in den darm geresorbeerde stoffen, ook de darmlymphe weg en bevat talrijke lymphecellen uit de darmwanden. Daar zij zich in de linkersleutelbeenader uitstort, voert zij het bloed gewichtige bestanddeelen toe, die tot vervanging en vernieuwing van het bloedplasma dienen, tot vervanging van de verbruikte lymphecellen en tot nieuwe vorming van roode bloedschijfjes. Zie *Voeding*.

Chylurie, *galakturie* of *melkpissen* is een ziekte, die vooral in tropische streken waargenomen wordt. De urine bevat dan een groote hoeveelheid vet in uiterst fijn verdeelden toestand, waardoor zij sprekend op melk gelijkt. De zieken worden bleek, mager en krachteloos. Van tijd tot tijd verkrijgt de urine weer haar normale samenstelling en komt de lijder er weer boven op. Door deze afwisseling kan het soms jaren duren, voordat door uitputting de dood intreedt. Als oorzaak der chylurie neemt men aan, dat er abnormale verbindingen tusschen het lymph- en chylstelsel en de urinewegen bestaan, waardoor het chyl in de urine komt. Volgens *Wucherer* en *Lewis* wordt de tropische chylurie veroorzaakt door kleine parasieten in het bloed, zoogenaamde nematoden *(filaria sanguinis hominis* Lewis), den embryovorm van *filaria Bancrofti* Cobb. Zij bewerken een verstopping der lymphvaten, waardoor deze breken en de lymph in de urinewegen komt.

Chym *(chymus)* of *spijsbrij* wordt gevormd door de voedende stoffen, nadat zij den weg van den mond door de maag naar den twaalfvingerigen darm hebben afgelegd, en vertoont zich aldaar als een gelijkmatig grijze brij, die wegens de bijgemengde spijsverteringsvloeistoffen zuur reageert. Anorganische zouten en andere stoffen, die in water en zwakke zuren oplosbaar zijn, zoo ook suiker en gom, bevinden zich daarin in een opgelosten toestand, het zetmeel is in suiker omgezet, en een ander gedeelte gaat onveranderd in den dunnen darm over. Veeren, klauwen, haren en houtvezels blijven onveranderd, de organische stoffen, zooals vleesch, zijn in haar vormende bestanddeelen, namelijk vezels, cellen enz. ontbonden, de eiwitachtige zelfstandigheden hebben een scheikundige wijziging ondergaan, zoodat zij niet meer stremmen, zij zijn in peptonen veranderd, en van het vet zijn door het maagsap de celwanden opgelost, waarna het tot groote droppels samenvloeit. Is de chym door het portier van de maag gegaan, dan wordt hij door toevoeging van gal geneutraliseerd en later, onder in den dunnen darm, reageert hij alkalisch. Intusschen kan hij bij een ruim gebruik van plantaardig voedsel ten gevolge van de plantenzuren ook zuur blijven. Hij wordt voorts vermengd met het al-vleeschsap en het darmsap, verkrijgt door de gal een groenachtig gele kleur en verliest in den dunnen darm een groot gedeelte van zijn bestanddeelen, zooals eiwit, vezelstof, kaasstof en vet, die, door de watervaten opgeslorpt, in chyl (zie aldaar) overgaan. Het niet verteerbaar gedeelte, tot den eindeldarm naderende, krijgt meer en meer een bruine kleur en een walgelijken reuk en wordt eindelijk door ontlasting verwijderd.

Chijs, *Pieter Otto van der,* een Nederlandsch penningkundige, den 22sten Augustus 1802 te Delft geboren, begon reeds op 9-jarigen leeftijd munten te verzamelen van verschillende landen en staten, bezocht de Latijnsche school in zijn geboorteplaats, werd in 1820 student te Leiden, beantwoordde een academische prijsvraag aldaar en te Gent en promoveerde in 1828 met den hoogsten lof in de letteren. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot lid der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, schreef in 1829 een „Verhandeling over het nut der beoefening der munt- en penningkunde" en nam in 1830 de redactie op zich van het „Academisch Tijdschrift van het Koningrijk der Nederlanden" en in 1833 die van het „Tijdschrift voor algemeene munt- en penningkunde". Na het overlijden van den hoogleeraar *Reuvens* (1835), werd het penningkabinet van Leidens hoogeschool onder zijn beheer gesteld, waarbij hij behalve den titel van directeur dien van buitengewoon hoogleeraar ontving. Vooral heeft hij naam gemaakt door het beantwoorden van de prijsvraag, door Teyler's tweede genootschap in 1841 uitgeschreven, waarin gevraagd werd: „Eene zooveel doenlijk volledige, juiste en beredeneerde afbeelding van al de munten onzer voormalige hertogen, graven, heeren en steden enz., van de vroegste tijden af tot aan de bevrediging van Gent". Zijn antwoord, met goud bekroond, heeft hij later omgewerkt en aangevuld. Voorts heeft hij het penningkabinet te Leiden aanmerkelijk uitgebreid en voorlezingen gehouden over numismatiek. Hij overleed den 4den November 1867 te Leiden. Hij was lid of eerelid van een groot aantal binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen en leverde, behalve reeds genoemde verhandelingen, vele belangrijke opstellen in de „Algemeene konst- en Letterbode", in de „Handelingen der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde", in het „Tijdschrift voor algemeene Munt- en Penningkunde" in de „Revue de la Numismatique Belge", en in vele andere.

Chijs, Jacobus Anne van der, een zoon van den voorgaande, werd den 1sten Juni 1831 te Leiden geboren. Hij studeerde aldaar in de rechten, promoveerde in 1856 en deed daarna te Delft examen voor O.-I. ambtenaar. In 1857 vertrok hij naar Nederlandsch-Indië, werd benoemd tot commies, later tot referendaris ter Algemeene secretarie, was daarna als inspecteur bij het Inlandsch Onderwijs werkzaam en werd den 28sten Januari 1892 tot landsarchivaris benoemd, na geruimen tijd werkzaam te zijn geweest met het classificeeren enz. van het Oudarchief te Batavia. Door zijn zorg werden belangrijke stukken uit dat archief uitgegeven, zooals: „Inventaris van 's lands archief te Batavia, 1602—1816" (Batavia 1882), „Nederlandsch Indisch plakaatboek", waarvan 14 dln., loopende tot 1808 zijn verschenen, en „Daghregister. gehouden in 't Casteel Batavia". Voorts schreef hij: „Geschiedenis der stichting der Vereenigde O. I. Compagnie" (Leiden 1856; 2de

druk 1857), „De Nederlanders te Jakatra" (Amsterdam 1860), „De Latijnsche scholen van 1642 en 1666, alsmede het seminarium van 1745" (Batavia 1860), „Neerlands streven tot openstelling van Japan voor den wereldhandel" (Amsterdam 1867), „De munten van Ned.-Indië" (met *Netscher*, in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, dl. XXXI, 1864), „Bijdrage tot de geschiedenis van het inlandsche onderwijs in Nederlandsch-Indië" en „Proeve eener Nederlandsch-Indische bibliographie, 1659—1870" (1875; vermeerderd uitgegeven in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, dl. XXXIX, 1880). Verder schreef hij verschillende artikelen, vooral over de geschiedenis van Nederlandsch-Indië. *Van der Chijs* was behalve landsarchivaris, conservator van het Numismatisch Kabinet van het *Bat. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, welk genootschap hem destijds tot eerelid benoemde, eerelid van de *Ned.-Ind. Mpij. van Nijverheid en Landbouw* te Batavia, lid van het Indisch Comité voor wetenschappelijke onderzoekingen enz. Hij overleed te Batavia den 21sten Januari 1905.

Chytraeus, *David*, eigenlijk *Kochhaff*, een Luthersch godgeleerde, geboren den 26sten Februari 1530 te Ingelfingen, studeerde te Tubingen en vervolgens te Wittenberg, waar hij zich bij *Melanchthon* aansloot. Sedert 1548 hield hij voorlezingen over rhetorica, sterrenkunde, geschiedenis en godgeleerdheid. In 1551 werd hij hoogleeraar te Rostock, woonde in 1555 den Rijksdag te Augsburg, alsmede de talrijke theologische twistgesprekken van die dagen bij, en hielp in 1569 in Oostenrijk, voorts in Stiermarken de kerkelijke zaken in orde brengen. Hij overleed te Rostock den 25sten Juni 1600. Tot zijn geschriften behooren: „Historia confessionis Augustanae" (1578), „Regulae vitae" (1555), „Chronicon Saxoniae" (1595) en „Opera theologica" (1599).

Chytraeus, Nathan, een broeder van den voorgaande, den 15den Maart 1543 te Menzingen bij Heidelberg geboren, studeerde te Rostock onder de leiding van zijn broeder, daarna te Tubingen en werd in 1564 te Rostock hoogleeraar in de Latijnsche taal- en letterkunde en in 1580 rector der stadsschool. In 1593 werd hij in laatstgenoemde betrekking te Bremen geplaatst, waar hij den 25sten Februari 1598 overleed. Hij schreef: „Poematum omnium libri XVII" (1579) en „Fastorum ecclesiae christianae libri XII" (in verzen, 1584).

Chytridiaceeën zijn microscopisch kleine planten, die meestal op waterplanten (vooral op algen) of kleine waterdieren parasiteeren. De laagste vormen bestaan slechts uit een enkele cel, maar hebben waarschijnlijk een zeer klein, draadvormig mycelium. De cel vormt zwermsporen, die tot nieuwe plantjes uitgroeien. Andere vormen bestaan uit twee cellen: de eene vormt zwermsporen; de andere, in vele dunne takjes verdeeld, zorgt voor de opname van het voedsel. Men brengt ze tegenwoordig tot de laagste Wierzwammen *(Physomyceten)*.

Ciacona. Zie *Chaconne*.

Cialdini, *Enrico*, een Italiaansch generaal, den 10den Augustus 1811 te Castelvetro in Modena geboren, nam in 1831 als vrijwilliger dienst bij de nationale militie te Reggio en bood, toen de burgeroorlog in Portugal uitbarstte tusschen den absolutistischen dom *Miguël* en dom *Pedro*, die de constitutie wilde herstellen, laatstgenoemde zijn diensten aan.

Na afloop van den oorlog ging hij met de in Portugal aanwezige vreemde troepen als luitenant over in dienst van *Maria Christina*, koningin van Spanje. Na het eindigen van den Spaanschen burgeroorlog (1840) begaf hij zich naar Barcelona, doch toen in 1841 een samenzwering tegen *Espartéro* ontdekt werd, waaraan vrienden van *Cialdini* hadden deelgenomen, nam men hem als verdacht in hechtenis en plaatste hem na zijn vrijlating op wachtgeld.

Toen in 1848 de strijd voor de eenheid en onafhankelijkheid van zijn vaderland uitbrak, ging hij naar Vicenza. Hier werd hij zwaar gewond en gevangen genomen, doch herkreeg de vrijheid en nam met een regiment vrijwilligers een roemrijk aandeel in den noodlottigen veldtocht van 1849. Toen in 1855 een Sardinisch leger onder het opperbevel van *Lamarmora* naar den Krim werd gezonden, ontving *Cialdini* het commando over 3 van de 5 brigades. Den 21sten Mei 1859 streed hij, in den oorlog tegen Oostenrijk, voorspoedig bij de brug over de Sesia. De koning bevorderde nu *Cialdini* tot luitenant-generaal.

In 1860 kreeg *Cialdini* bevel over het 4de legerkorps. Intusschen was *Garibaldi* te Marsala geland en zegevierend tot aan Napels voortgerukt, waarop *Cialdini* den last ontving, onder het opperbevel van *Fanti* naar den Kerkelijken staat te trekken. Na een kortstondig verzet maakte hij zich meester van Pesaro, begaf zich den 13den September naar Sinigaglia en bezette den volgenden dag de hoogten van Osimo en Castelfidardo, waar hij den 18den zegevierend streed tegen *Lamoricière* en *Pimodan*. Daags daarna omsingelde hij 400 man pauselijke troepen en sloeg het beleg voor Ancona, dat zich den 22sten September reeds overgaf. Den 20sten October streed *Cialdini* bij Isernia voorspoedig tegen een Napolitaansch korps van 20 000 man, hetwelk hij op de vlucht sloeg. Onderwijl gaf Capua zich over, en *Cialdini* ontving het bevel, Gaëta te belegeren, dat hij tot de overgave noodzaakte. Nu werd hij naar Sicilië gezonden, om zich van de citadel te Messina, het laatste bolwerk der *Bourbons*, meester te maken, hetgeen hem in korten tijd gelukte. Toen *Garibaldi* in den zomer van 1862 Catanea op Sicilië bemachtigde, benoemde de regeering *Cialdini* tot dictator op genoemd eiland, om *Garibaldi* te bestrijden. *Garibaldi* werd te Aspromonte gevangen genomen. *Cialdini* werd in 1864 tot senator benoemd. Weinig deel had hij aan den oorlog tegen Oostenrijk in 1866; hij stond met zijn korps aan den benedenloop van de Po, maar trok weldra terug naar Piacenza. Na den slag bij Custozza werd hij in plaats van *Lamarmora* aan het hoofd gesteld van den generalen staf. Een aanbieding in 1867, om zich als gezant naar Weenen te begeven, wees hij van de hand; de taak, om na het aftreden van *Rataxxi* een nieuw kabinet te vormen, nam hij op zich, zonder daarin te slagen. In hetzelfde jaar werd hij bevor-

derd tot opperbevelhebber der troepen in Midden-Italië. Hij was een gevaarlijk tegenstander van het ministerie-*Lanza*, te meer daar hij zijn ontslag nam uit den dienst, ten einde zich op staatkundig gebied vrijer te kunnen bewegen. Er bestond tegen het einde van 1870 plan, om *Cialdini* tot hertog van Gaëta te benoemen, doch de openbare meening kwam daartegen in verzet. Toch heeft hij later den titel ontvangen. Nadat hij koning *Amadeo* als buitengewoon gezant naar Spanje had begeleid, heeft hij zich aldaar als ambteloos burger gevestigd. In 1879 werd hij gezant te Parijs, maar moest in 1881 deze betrekking laten varen. Hij overleed den 8sten September 1892 te Livorno.

Ciampi, *Sebastiano,* een Italiaansch letterkundige, den 30sten October 1769 te Pistoja geboren, werd in 1803 hoogleeraar aan de universiteit te Pisa en in 1818 te Warschau, keerde in 1822 naar Italië terug en vestigde zich te Florence, waar hij den 14den December 1847 overleed. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Memorie della vita di Messer Cino da Pistoja" (1808 tot 1813), „Notizie del canonico Sozomeno" (1810), „Monumenti d'un manuscrito autografo di Giovanni Boccaccio da Certaldo" (1827 en 1830) en „Bibliografia critica delle antiche reciproche correspondenze dell' Italia colla Russia, Polonia etc." (1834—1842, 3 dln.).

Ciampi, *Ignazio,* een Italiaansch dichter en schrijver, den 31sten Juli 1824 te Rome geboren, studeerde in de rechten, nam deel aan de volksbewegingen van 1847 en 1848, streed tegen de Franschen in het Vatikaan en bij de Porta San Pancrazio, maar verliet na het herstel der pauselijke heerschappij zijn geboortestad, om zich elders bezig te houden met geschied- en letterkundige studiën. Toen in 1870 het wereldlijk gezag van den paus een einde nam, trad *Ciampi* in staatsdienst en werd in 1874 hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis aan de universiteit te Rome, waar hij den 21sten Januari 1880 overleed. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „La imitazione della poesie russe de Allessandro Puschkin" (1855), „Serena", „Poesie varie" (1857), „Stella", gedicht in 5 zangen (1858), „Le nuove poesie" (1871), „Le rappresentazioni sacri del Medio Evo considerate nella parte comico" (1855), „La commedia italiana del Cinquecento" (1867), „La commedia italiana del secolo XVII" (1856), „La vita artistica di Carlo Goldoni" (1860), „La Città Etrusca" (1866), „I Cassiodori nel V e nel VI secolo" (1876), „Innocenzo X e la sua corte" (1878), „Demetrio el l'Agrippina del Nord" (1869), „La fine de donna Olimpia Pamfili e le sue Memorie in Roma" (1877), „I Gemelli", „Le Cronache e gli statuti, della Città di Viterbo del 1261", „Le Cronache di Nicoló della Tuccia" en „Della vita e delle opere de Pietro della Valle il Pellegrino" (1880). Na zijn dood verscheen nog „Storia modera della scoperta dell' America alla pace di Westfalia" (1881) en „Opuscoli vari storici e critici" (1887).

Ciampoli, *Giovanni Battista,* een Italiaansch dichter, in 1589 te Florence geboren, ontwikkelde zich zoo voorspoedig op de leerscholen der Jezuïeten en Dominicanen, dat hij reeds vroeg over elk opgegeven onderwerp met groot gemak kon spreken. Hij woonde de wijsgeerige en wiskundige lessen bij van *Galileï* en werd door *Gregorius XV* tot secretaris der breven benoemd en met voordeelige kerkelijke betrekkingen begiftigd. Daar deze voorrechten hem trotsch en lastig maakten, zond de paus hem als gouverneur achtereenvolgens naar Montalto, Norcia en ten slotte naar Jesi, waar hij den 6den September 1643 overleed. Zijn gedichten zijn verdeeld in Poesie sacre, funebre e morale en onder den titel: „Rime de Mons. G. Ciampoli" in 1648 uitgegeven. Ook heeft hij een aantal werken in proza nagelaten.

Ciampoli, *Dominico,* een Italiaansch schrijver, den 25sten Augustus 1855 te Atessa in de Abruzzen geboren, is thans hoogleeraar in de geschiedenis der letterkunde te Ancona. Zijn eerste novellen: „Fiori di monte" (1876), „Fiabe abruzzesi" (1880), „Racconti abruzzesi" (1880), „Trecce nere" (1882) en „Cienta" (1884) zijn voor het grootste deel geniale schilderingen van het volksleven in Zuid-Italië. Op hen volgden de romans: „Diana", „L'ignoto" (1884), „Roccamarina" (1890, 2 dln.), „L'invisibile" (1896), „Il barone di San Giorgio" (1897) en de novelle „Fra le selve" (1890). Een bijzondere studie maakte *Ciampoli* van de Slavische literatuur in „Mélodie russee" (1881), „Studi slavi" en „Letterature slave" (1889—1890, 2 dln.). Ook gaf hij nog „Studi letterari" (1891) en „Nuovi studi letterari e bibliografici" (1899) uit.

Ciardi, *Guglielmo,* een Italiaansch schilder, werd den 13den September 1844 te Venetië geboren. Hij woont te Venetië, aan welke stad hij bij voorkeur zijn motieven ontleent. Schilderijen van hem waren in 1912 op de vierjaarlijksche tentoonstelling te Amsterdam te zien. Men vindt er ook in het museum te Rome.

Zijn dochter *Emma Ciardi* is ook schilderes.

Ciarlo, *Rafaëllo da Urbino,* is een Italiaansch majolicaschilder uit de 16de eeuw, die ook in Spanje gewerkt heeft.

Cibber, *Colley,* een Engelsch blijspeldichter en tooneelspeler, in November 1671 te Londen geboren, diende eerst onder den prins *van Oranje* en trad vervolgens op in den Drurylaneschouwburg. In 1695 deed hij zijn blijspel: „Love's last shift" opvoeren, dat veel toejuiching vond. Hij bewerkte stukken van oude Engelsche en van buitenlandsche tooneeldichters. In 1710 werd hij directeur van genoemden schouwburg. Daar hij verder in 1730 tot „Poeta laureatus" benoemd werd met een behoorlijke toelage, verliet hij het tooneel, om het op 75-jarigen leeftijd weder te betreden. Hij overleed den 12den December 1757. Behalve genoemd blijspel leverde hij: „Love makes a man", „She would and she would not", „Careless husband" en „The nonjuror". Ook schreef hij in zijn laatste levensjaren een „Apology for my own life", die voor de geschiedenis van het Engelsche tooneel zeer belangrijk is. Een uitgave van zijn dramatische werken is in 1777 te Londen in 5 deelen in het licht verschenen.

Cibber, Theophilus, een Engelsch tooneelspeler en een zoon van den voorgaande, werd ge-

boren in 1703 en kwam op reis door schipbreuk om het leven (1758). Terwijl hij als dramatisch schrijver en tooneelspeler niet veel beteekende, verwierf hij grooten roem door het werk: „The lives of the poets of Great-Britain and Ireland to the time of Dean Swift" (1753, 5 dln.), hoewel men ook beweerd heeft, dat het vervaardigd is door *Robert Shiels*. Zijn echtgenoote *Susanna Maria*, geboren in 1716, een zuster van den componist *Arne*, was een der meest gevierde tragische tooneelspeelsters en zangeressen van haar tijd. Zij overleed in 1766.

Ciborium, afkomstig van het Grieksche woord κιβόριον, is oorspronkelijk de naam van de vruchtschaal der Egyptische boon *(Colocasia)*, welke door de oude Egyptenaren als drinknap werd gebruikt. Later werden bij de Grieken en Romeinen metalen drinknappen van dergelijken vorm aldus genoemd. In de R.-Katholieke kerken is het ciborium (zie fig.) de groote kelk, waarin de gewijde hostiën worden bewaard. Die kelk is doorgaans van zilver en moet minstens van binnen verguld zijn, voorts gesloten met een deksel, door een kruis bekroond, en bedekt met een rijk-geborduurden zijden doek, *ciborievelum* genoemd. Zulk een ciborium wordt door den bisschop gewijd. Verder beteekent ciborium ook de op zuilen rustende overkapping van een altaar (zie aldaar).

Ciborium.

Cibotium is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cyatheaceeën*, behoorende tot de Varens. Van de soorten is *Cibotium Djambianum* Hook., op de oost- en westkust van Sumatra en ook op Java in vochtige en schaduwrijke streken groeiend, zeer merkwaardig wegens het bloedstelpend vermogen van de haren, die aan de bladstelen dezer plant gevonden worden. Het haarpluis van deze en andere tropische boomvarens is in de apotheek bekend onder de namen *Pengawar Djambi* en *Pili Cibotii*. De bloedstelpende werking berust waarschijnlijk daarop, dat de haren water en alkali aan het bloed onttrekken, tengevolge waarvan het fibrine stolt. Tegenwoordig is het weinig meer in gebruik.

Cibrario, *Luigi* graaf, een Italiaansch geschiedschrijver, werd geboren te Turijn den 23sten Februari 1802, studeerde er in de rechten en trad in 1824 in Sardinischen staatsdienst. Met grooten ijver legde hij zich toe op de beoefening der geschiedenis en verwierf reeds door zijn eerste geschriften, zooals: „Notizie sulla storia dei principi die Savoia" (1825), „Delle storie di Chieri libri IV" (1827 en 1830, 2 dln.) en „Notizie di Paolo Simone de' Balbi" (1826), een goeden naam. Koning *Karel Albert* belastte hem met onderscheiden diplomatieke zendingen. In 1848 werd hij senator in Sardinië. Toen de koning na den noodlottigen afloop van den Italiaanschen oorlog in vrijwillige ballingschap naar Oporto was geweken, werd *Cibrario* door den Senaat derwaarts afgevaardigd. Hij heeft zijn verblijf aldaar beschreven in het merkwaardige boek „Ricordo di una missione in Portugallo al re Carlo Alberto" (1850, 3de druk 1861). Onder het bestuur van *Victor Emanuel* belastte hij zich in het ministerie-*d'Azeglio* in 1852 met de portefeuille van Financiën, welke hij echter met die van Onderwijs en deze in 1855 met die van Buitenlandsche Zaken verwisselde, welke laatste hij in het volgende jaar overdroeg aan *Cavour*. Als geschiedschrijver behaalde hij vooral grooten roem door de werken: „Storia della monarchia de Savoia" (1840—1847, dl. 1—3), „Origine e progresso delle istituzioni della monarchia di Savoia" (1854—1855, 2 dln.) en „Della economia politica del Medio Evo" (1839, 5de druk 1861, 2 dln.). Voorts schreef hij: „Storia di Torino" (1847. 2 dln.), „Cronaca d'Usseglio" (1851, 3de druk 1862) en „Storia e descrizione della Real Badia d'Altacomba" (1844, 3de druk 1855), en een aantal werken van kleineren omvang, novellen enz., terwijl hij ook nieuwe uitgaven van belangrijke geschriften van oude en nieuwe Italiaansche letterkundigen bezorgd heeft. Hij overleed den 1sten October 1870 te Salo in Brescia.

Cibyra, weleer een machtige stad in Groot-Phrygië, was volgens de sage door de Lydiërs gesticht en bezat in de dagen van haar bloei een omvang van 20 km., daar zij met 3 andere steden een tetrapolis (vierstad) vormde. De Romeinen, aangevoerd door *Manlius*, namen haar in bezit, doch eerst door *Murena* werd zij ingelijfd in het Romeinsche rijk. Vervolgens werd zij door een aardbeving verwoest en door *Tiberius* weder opgebouwd en met den naam van Caesarea bestempeld. In de Middeleeuwen is zij geheel vervallen, zoodat haar puinhoopen eerst in de 18de eeuw ontdekt zijn ten noorden van Denisteg.

Cicaden *(Cicadida, Homoptera)* is een onderorde der Snavelinsecten *(Rhynchoten)*, die wel is waar nog groote verscheidenheid oplevert, doch waarvan alle leden toch overeenstemmen door het bezit van korte, altijd in een fijnen borstel eindigende sprieten, van een geleden snavel, waartoe de stekende en zuigende monddeelen zijn vervormd, en van vier vleugels, die al of niet gelijksoortig, maar steeds over hun geheele lengte op gelijke wijze ontwikkeld zijn. Zij voeden zich met plantensappen, hechten zich echter niet voor geruimen tijd aan de planten vast en treden zelden in groote massa's op. Er worden 4 familiën onderscheiden: de Kleine Cicaden, de Bultcicaden, de Lantaarndragers en de Zingende Cicaden.

Cicaden, *Zingende (Stridulantia, Cicadidae)* ontleenen hun naam aan de tonen, welke de mannelijke leden der familie voortbrengen, en worden ook wel als Zingende krekels aangeduid. Zij vormen een familie der Cicaden

(zie aldaar) en zijn vrij groote insecten (zie de afb.), hebben een korten kop, gezwollen voorhoofd, uitpuilende oogen, drie duidelijke, enkelvoudige oogjes aan de kruin, korte, borstelvormige, aan de binnenzijde der oogen ingeplante sprieten, glasheldere, soms ook gevlekte of behaarde voorvleugels, die langer zijn dan de achtervleugels, en een dik kegelvormig achterlijf,

Cicaden. *a.* Insect. *b.* Larve.

waaraan zich het muziekorgaan der mannetjes bevindt. Dit is aldus samengesteld: twee groote, lederachtige schubben, verlengstukken van het achterborststuk, bedekken de voorste buikschilden van het achterlijf. Onder het achterste gedeelte van elke schub bevindt zich een groote, ovale plek, de zoogenaamde „spiegel", het strakgespannen, dunne verbindingsvlies van het eerste en tweede buikschild. Vóór de beide spiegels ligt een kleinere schub, die een nagenoeg driehoekige holte bedekt, welker bodem gevormd wordt door een dun overlangs geplooid vlies; dit „trommelvlies" is bevestigd in een hoornachtig raam. Een krachtige spier, die aan het buikschild van het eerste achterlijfssegment ontspringt, werkt door middel van een pees op den naar den rug gekeerden rand van het raam. Door haar samentrekkingen geraakt het „trommelvlies" in trillende beweging; het hierdoor voortgebrachte geluid, versterkt door de als klankbodems dienende spiegels en andere vliezige organen, is het „gezang" der cicaden.

De cicaden zijn schuwe en trage dieren, die alleen door de stralen der brandende middagzon tot een iets vluggere beweging opgewekt worden. Zij steken den snavel in jonge twijgen van houtachtige planten en voeden zich met het hieruit opgezogen sap. De hierbij uit de wonde vloeiende druppels bedekken den tak met een korst, welke men op sommige planten inzamelt en onder den naam van „manna" gebruikt. De wijfjes bezitten een zeer bijzonder ingerichte legboor, waarmee zij gaten tot in het merg der jonge twijgen booren, om daarna in ieder gat een ei te leggen. De hieruit komende larven kruipen onmiddellijk in den grond, somtijds eenige voeten diep, waar sommige soorten jaren lang in den larventoestand vertoeven en zich voeden met het sap der wortels. Hierdoor en door de legboor der wijfjes wordt veel schade aangericht.

Het bekende aantal soorten van Zingende Cicaden bedraagt 400—500, waarvan 18 in Z.-Europa, 4 in Duitschland, doch geen enkele in Nederland.

Cicadidae. Zie *Cicaden.*

Cicago. *Lanfranc,* een troubadour der 13de eeuw, werd te Genua uit een aanzienlijk geslacht geboren en bekleedde een rechterlijke betrekking. Aanvankelijk huldigde hij in zijn liederen een Provençaalsche jonkvrouw, *Berlanda* genaamd, doch na den dood van deze wijdde hij zijn lier aan den godsdienst. Met geestdrift riep hij allen op tot den kruistocht, dien *Lodewijk de Heilige* in die dagen wilde ondernemen. Als een ijverig Ghibellijn was hij een vijand van den paus en werd in 1278 op een reis bij Monaco vermoord. Er bestaan ongeveer 30 gedichten van hem, van welke echter slechts 5, benevens fragmenten van de overige, door *Raynouard* zijn uitgegeven.

Cicco de Ferrara. Zie *Cieco da Ferrara.*

Cicendia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gentianaachtigen (Gentianaceeën). C. filiformis* (Draadgentiaan) komt in ons land voor; echter vrij zeldzaam op lagen hei- en veengrond en vochtigen zandgrond. De stengel is zeer dun; de blaadjes zijn lancetvormig; de bloemen zeer klein en langgesteeld. De bloemkroon is geel van kleur; de kelk viertandig.

Cicer *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceeën).* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door een dikken stamper en door een opgeblazen vrucht met 2-bultig zaad. *C. arietinum* L. draagt oneven gevinde bladeren en alleenstaande, meestal roodachtige bloemen, en groeit langs de Middellandsche Zee in het wild tusschen het graan; het wordt een enkele maal ook in ons land aangetroffen.

Cicero. In vele drukkerijen geeft men — hoewel ten onrechte — aan den *standaard-maat* voor den letterzetter den naam van *Cicero,* in plaats van *Augustijn.* Zie *Boekdrukkunst, Technisch gedeelte.*

Cicero is de naam van een bepaalde soort of type van drukletter, zoo genoemd, omdat daarmee het eerst de „Brieven van Cicero" door *Sweynheim* en *Pannarx* in 1467 te Rome zijn uitgegeven.

Cicero, *Marcus Tullius,* een beroemd Romeinsch staatsman en redenaar, die door zijn groote gaven een belangrijke rol vervulde in de Romeinsche Republiek en vervolgens door zijn talrijke en hoogst belangrijke geschriften een grooten invloed had op de beschaving van ons werelddeel, werd geboren den 3den Januari 106 v. Chr. op het landgoed zijner ouders nabij Arpinum, een stad in Latium, waar zijn vader als een vermogend Romeinsch ridder gevestigd was. Na onder leiding van den beroemden redenaar *Crassus* en den rechtsgeleerde *M. Scaevola* zijn studiën te hebben volbracht, nam hij deel aan den oorlog tegen de Bondgenooten en streed, onder *Sulla,* tegen de Marsi. Daarna bezocht hij te Rome de colleges van den redenaar *Molo.* Toen hij 26 jaar oud was, behaalde hij zijn eerste succes als verdediger van *Roscius Amerinus,* die in het jaar 80 door een gunsteling van *Sulla* beschuldigd was van vadermoord. In 79 begaf *Cicero* zich naar Athene, vermoedelijk om de nabijheid van den gevreesden *Sulla* te ontvlieden. Te Athene wijdde hij zich gedurende een half jaar aan de studie der wijsbegeerte. Vandaar toog hij naar Azië en Rhodus, waar hij de les-

sen volgde van *Posidonius* en van *Molo*, die zich toen te Rhodus bevond. In deze jaren, 79—77, wekte zijn welsprekendheid reeds de bewondering der Grieken. Daar *Sulla* inmiddels gestorven was, keerde hij naar Rome terug, en trad er als verdediger op voor den tooneelspeler *Roscius*. In 75 werd hij quaestor op Sicilië. Zijn taak, die door een toen heerschenden hongersnood zeer verzwaard was, vervulde hij op een wijze, die hem de achting van den Senaat en de toegenegenheid der Sicilianen bezorgde. Toen, eenige jaren later, de Sicilianen op schandelijke wijze door *Verres* uitgezogen werden, wendden zij zich, in 76, tot *Cicero* om bijstand. In zeven redevoeringen („Verrines") tastte *Cicero* den proconsul *Verres* aan en legde op buitengewoon welsprekende manier zijn misdadige handelwijzen bloot. De „Verrines" gelden als de meesterstukken van *Cicero's* juridische oraties. Zij maakten ook op den aangevallene zulk een indruk, dat hij zijn vonnis niet afwachtte, maar na de 2de oratie op de vlucht ging. In 69 was *Cicero* aedilis; in 66 hield hij als praetor zijn eerste staatkundige rede voor de *Lex Manilia*, waarin hij tevens aandrong de leiding in den Mithradatischen oorlog aan *Pompejus* over te dragen. Als consul maakte hij zich in 63 door de ontdekking en onderdrukking van *Catilina's* samenzwering (zie *Catilina*) zeer verdienstelijk; hij ontving daarvoor den eerenaam van „Vader des Vaderlands". Zijn beteekenis en invloed overschattende, waagde hij het in 60 als vertegenwoordiger van Senaat en ridderschap het eerste Driemanschap van *Caesar, Pompejus* en *Crassus* te bestrijden. Zijn persoonlijke vijand, *P. Clodius*, trad toen, waarschijnlijk daartoe aangezet, met een aanklacht tegen hem op, naar aanleiding van de op zijn last volvoerde terechtstelling van aanhangers van *Catilina*. Daarom ging *Cicero* in 58 in ballingschap. Hoewel hij het jaar daarna op eervolle wijze teruggeroepen werd, miste hij elken politieken invloed. Hij legde zich met des te meer ijver op zijn gerechtelijke praktijk en zijn letterkundige studiën toe. Uit dezen tijd dagteekenen zijn: „Pro Sestii" (56), „Pro Plancio" (54), „Pro Milone" (52). Ook zijn brieven, waarvan 864 bewaard zijn gebleven in 4 verzamelingen en die een kostbare bron vormen voor de historische kennis dier dagen, zijn gedeeltelijk toen geschreven, n.l.: „Ad familiares" van 62—43, „Ad Atticum", van 68—44, en „Ad Quintum fratrem" van 60—54; de correspondentie met *M. Brutus* dateert van na *Caesar's* dood.

In 53 werd *Cicero* augur en in 51—50 was hij proconsul van Cilicië, welk ambt hij niet slechts met grooten ijver, maar — wat destijds een zeldzaamheid was — met de meeste onbaatzuchtigheid vervulde. Toen in 49 de burgeroorlog uitbrak, was *Cicero* het eerst met zich zelf niet eens welke partij hij kiezen zou. Ten slotte koos hij partij voor *Pompejus* en volgde dezen naar Griekenland. Voor den slag bij Pharsalus verliet hij de partij van *Pompejus*, wist van *Caesar* vergiffenis te verwerven en tevens het verlof naar Rome terug te keeren. Tijdens *Caesar's* dictatuur onthield *Cicero* zich van de politiek. Slechts bij drie gelegenheden liet hij zich horen. Den eersten keer in den Senaat, in 46, om *Caesar's* goedertierenheid jegens *M. Claudius-Marcellus* te prijzen („Pro Marcello"); daarna, in hetzelfde jaar, bepleitte hij bij *Caesar* de zaak van *Quintus Ligarius;* in 45, eveneens bij *Caesar*, die van *Deiotarus*, tetrarch van Galatia. In deze periode had hij veel huiselijke onaangenaamheden. Met zijn vrouw *Terentia* kon hij niet overweg. In 46 scheidde hij, na een 33-jarige echtvereeniging, van haar en huwde zijn jonge, rijke pupil *Publilia*. Groot verdriet berokkende hem de dood zijner geliefde dochter *Tullia*. Met *Publilia*, die naijverig was geweest op *Tullia's* invloed, kon hij het op den duur evenmin vinden; ook van haar scheidde hij. Om zich te troosten, hield hij zich bezig met letterkundigen arbeid. Uit dezen tijd dagteekenen bijv. zijn „Paradoxa Stoïcorum" (46), „De finibus bonorum et malorum" (45), „Academica" (45), „Tusculanae disputationes" (44) enz. Ook zijn „Laus Catonis", „Consolatio" en „Hortensius" zijn uit deze periode.

Zijn rust werd wreed gestoord door den moord op *Caesar* (den 15den Maart 44). Zelf was hij daarin niet het minst betrokken. Hij wilde na den moord de partijen verzoenen en bewerkte een amnestie. Toen het echter scheen, dat *Antonius* de opengevallen plaats van *Caesar* zou innemen, begon *Cicero* den strijd met zijn beroemde eerste philippica tegen *Antonius*, die hij den 2den September 44 hield. *Cicero* kwam nu weder aan het hoofd van den Staat. Het scheen dat zijn partij, die van den Senaat, na de nederlaag van *Antonius* bij Mutina de teugels in handen had. Het 2de Driemanschap, van *Octavianus, Antonius* en *Lepidus*, verijdelde die hoop. Een der eerste vogelvrij verklaarden was *Cicero*. Toen hij op het punt stond zich door de vlucht te redden, werd hij op zijn landgoed bij Formiae door afgezonden moordenaars van kant gemaakt. *Cicero's* hoofd en rechterhand werden door *Antonius* te Rome op het redenaarsgestoelte aan het volk getoond.

Cicero was een idealistisch aangelegd man met veel patriotisme. Voor vrienden en familieleden gevoelde hij veel. Zijn zedelijk leven was onbesproken. Steeds was hij werkzaam en zijn redevoeringen vormen het hoogtepunt van Romeinsche welsprekendheid. Daartegenover staat dat zijn karaktervastheid te wenschen overliet, dat zijn ijdelheid en zelfoverschatting hem en anderen dikwijls parten speelden. Hij liet een zoon na, *Marcus Cicero*, geboren in 65 v. Chr., die in 30 consul werd, en wiens sterfjaar onbekend is. Hij was de laatste van zijn geslacht.

Van de vele redevoeringen, door *Cicero* gehouden, zijn onderscheidene en toch betrekkelijk slechts weinige tot ons gekomen. Het schijnt, dat zij eerst opgeteekend en uitgewerkt zijn, nadat zij waren uitgesproken. Het zijn gedeeltelijk pleitredenen, gedeeltelijk redevoeringen, tot het volk, tot den Senaat of tot *Caesar* gericht. In deze openbaart hij een schitterend talent. Tot de merkwaardigste behooren: „Pro P. Quinctio", „Pro Roscio Amerino", „In Verrem", „Pro lege Manilia", „De lege agraria in P. Servilium Rullum", „In Catilinam", een viertal redevoeringen, hoewel de echtheid van alle vier geenszins

onbetwistbaar is, „Pro Murena" „Pro Valerio Flacco", „Pro A. Licinio Archia", ook door velen voor onecht verklaard, „Pro C. Rabirio Postumo", door *F. A. Wolf* voor onecht gehouden, „Pro Ligario", „Pro Dejotaro" en de „Orationes Philippicae", tegen *M. Antonius* gericht, terwijl daarenboven nog vele redevoeringen, die den naam van *Cicero* voeren, door de critiek in de vorige eeuw, als opstellen van anderen, verworpen zijn.

Talrijk zijn vooral de „Brieven" van *Cicero*, welke door zijn vrijgelaten slaaf *Tiro* na zijn dood werden verzameld en uitgegeven. De meeste zijn opstellen na den tijd van zijn consulaat en aan hooggeplaatste Romeinen of aan vrienden en bloedverwanten gericht. Zij onderscheiden zich door een beknopten, geestigen stijl en een gemakkelijke gave van mededeeling en zijn voor de geschiedenis van die dagen zeer belangrijk. Aanvankelijk bestonden er onderscheiden verzamelingen van „Brieven van Cicero", doch van deze zijn alleen „Ad diversos" of „Ad familiares" (16 boeken, critische uitgave van *Mendelssohn*, Leipzig 1893), „Ad T. Atticum" (16 boeken, uitgegeven door *Boot*, 2de druk Amsterdam 1886), „Ad Quintum" (3 boeken, aan zijn broeder, toen deze propraetor was in Azië) en „Ad Brutum" (1 boek) bewaard gebleven, en wel door middel van een handschrift, dat *Petrarca* in 1345 ontdekte en afschreef. Men heeft daaruit, evenals bij de „Orationes", vele bloemlezingen.

Zijn wijsgeerige verhandelingen schreef hij meestal op gevorderden leeftijd, toen de omstandigheden hem verwijderd hielden van het staatstooneel en hij troost zocht in de beoefening der wetenschap. Daardoor wilde hij zijn landgenooten tot de studie der wijsbegeerte opwekken en in de Latijnsche taal een wijsgeerige terminologie scheppen. Om haar ingang te verschaffen, zocht hij de bespiegeling der Grieken op het gebied der practijk over te brengen. Die geschriften zijn vooral voor de geschiedenis der wijsbegeerte van groot belang, hoewel men het betreurt, dat de schrijver de gevoelens der Grieksche wijsgeeren minder uitvoerig heeft medegedeeld dan zijn eigene. Zijn 6 boeken „De republica" handelen over den besten regeeringsvorm en geven de voorstelling eener ideale volkomenheid van den Romeinschen staat. Daarbij behooren zijn boeken „De legibus", van welke 3 zijn bewaard gebleven. In zijn „Academicae Quaestiones", die wij slechts gedeeltelijk bezitten, behandelde hij de gevoelens der oude Academische wijsgeeren, en in de 5 boeken „De finibus bonorum en malorum" deelt hij de leerstellingen mede der beroemdste wijsgeeren over het „hoogste goed", als het einddoel van 's menschen handelingen. Het geschrift „De natura Deorum" (3 boeken) behelst de gevoelens der Grieksche wijsgeeren over het wezen der Godheid. Hierbij behooren de 3 boeken „De divinatione", waarin hij de leer der Stoïcijnen omtrent het voorgevoel uiteenzet en vervolgens het bijgeloof zijner tijdgenooten bestrijdt. In het behouden gebleven gedeelte van het opstel „De fato" komt hij in verzet tegen de meening der Stoïcijnen omtrent het noodlot en den vrijen wil. Bevallig en boeiend zijn *Cicero*'s geschriften „De senectute", waarin hij den ouderdom verdedigt, en „De amicitia", waarin hij den aard, den oorsprong en de plichten der vriendschap beschouwt. Merkwaardig is voorts zijn werk „De officiis" (3 boeken), opgesteld ten behoeve van zijn zoon *Marcus*, toen deze te Athene studeerde. Voorts vermelden wij zijn „Paradoxa Stoicorum sex", zijn „Oeconomica", aan *Xenophon* ontleend, zijn „Protagoras", een vertaling van het boek van dien naam van *Plato*, alsmede een gedeelte eener vertaling van den „Timaeus" van dien wijsgeer. Ook heeft hij geschreven: „De philosophia", „De gloria", „De consolatione", „De luctu minuendo", „Laus Catonis", „Laudatio Porciae", „De suis consiliis", „De jure civili in artem redigendo", „De auguriis", „De virtutibus", en „De chorographia".

Van vele bewaard gebleven geschriften van *Cicero* heeft men onderscheidene codices, wier waarde zeer verschilt. Van de belangrijkste uitgaven zijner gezamenlijke werken noemen wij de „Editio princeps" (1498, 4 dln.), die van *Gronovius* (Leiden 1692, 4 dln.), die van *Ernesti* (1737 en 1774—1777, 8 dln. en 1780, 13 dln.), die van *Orelli* (1823—1838, 8 dln. en 1845, 4 dln.), die van *Baiter* en *Kayser* (1860—1869) en die van *C. F. W. Müller* (Leipzig 1878 v.v.). Er bestaat een „Lexicon ciceronianum" van *Nizolius*, door *Facciolati* verbeterd (1820, 3 dln.), en een „Clavis Ciceroniana" van *Ernesti* en een van *Schütz*. *Merguet* gaf een woordenboek op *Cicero*'s geschriften uit (7 dln., Jena 1877—1894).

Literatuur: Een biografie van *Cicero* gaf *Plutarchus*, een der nieuwste is die van *Zielinski*, „Cicero im Wandel der Jahrhunderte" (Leipzig 3de druk 1912); *Boissier*, Cicéron et ses amis (12de druk Parijs 1902); *Le Breton*, Etude sur la langue et la grammaire de Cicéron (Parijs 1901); *Greenidge*, The legal procedure of Cicero's time (Oxford 1901); *Volquardsen*, Rom im Uebergang von der Republik zur Monarchie und Cicero als politischer Charakter (Kiel 1907); *Drumann*, Geschichte Roms. Pompejus, Caesar, Cicero und ihre Zeitgenossen (2de druk Leipzig 1912); *Schütz*, Cicero's historische Kenntnisse (Berlijn 1913).

Cicero, Quintus, was een jongere broeder van den voorgaande. Als legaat van *Caesar* onderscheidde hij zich vooral in Gallië door zijn oorlog tegen *Ambiorix*, vergezelde daarna als legaat zijn broeder naar Cilicië, dat dezen als proconsulair wingewest was toegekend, en koos in den burgeroorlog met hem de zijde van *Pompejus*. In 43 v. Chr. werd hij tijdens den Burgeroorlog gedood.

Cicerone is in Italië, meer bepaald te Rome, de naam van hen, die aan vreemdelingen tot leidslieden dienen bij het bezichtigen der oudheden. Wellicht is die naam in gebruik gekomen, omdat men de gidsen wegens hun woordenrijkheid en geestdrift bij den ouden Romeinschen redenaar vergeleek.

Cichorei is een uit den wortel van *Cichorium Intybus*, familie *Compositen*, bereid surrogaat voor koffie. Als plant is de cichorei overblijvend en, in het wild groeiend, reeds het eer-

ste jaar, een 40—140 cm. hoogen, vertakten, kantigen stengel vormend, voorzien van bochtig vinspletige, boven ongedeelde, lancetvormige bladeren met breeden, bijna stengelomvattenden voet. De bloemhoofdjes, in trossen van zelden meer dan 2 vereenigd, met lichtblauwe lintbloemen, brengen 5—6-kantige, omgekeerdeironde, grijsbruine dopvruchtjes voort, van een kleinen haarkelk voorzien. Door de cultuur is het uitschieten van den bloeistengel in het eerste jaar verhinderd en de penwortel vleezig verdikt geworden. Voor de bereiding wordt de wortel in de cichoreidrogerijen gewasschen, gesneden en gedroogd op eesten van geperforeerden steen of van draad boven open vuurhaarden. Het drogen duurt omstreeks 12—14 uur. Uit 4 kg. versche wortelen wordt ongeveer 1 kg. gedroogde verkregen. De gedroogde laten zich gedurende 1 en zelfs meer jaren bewaren.

In de branderijen worden de gedroogde wortelen geroosterd in cylindrische of kogelvormige ijzeren trommels, daarna gemalen en vervolgens aan een fermentatieproces onderworpen, meest in een kunstmatig vochtig gemaakte omgeving.

Bij het roosteren wordt dikwijls wat plantenvet in den vorm van sesam- of aardnotenolie aan de cichorei toegevoegd, waardoor het product langer droog blijft en een meer donkerbruine kleur, een amandelachtigen reuk en aan-

Cichorium Intybus.
a. Plant. *b.* Wortel (1/3 der nat. grootte), *c.* Bloem. *d.* Vrucht met stamper. *e.* Vrucht (tweemaal vergroot).

genameren smaak verkrijgt. Bij het roosteren worden de zetmeelachtige stoffen ten deele in suiker omgezet, terwijl het bittere glycosied onveranderd blijft.

Het gebruik van de cichoreibladeren als groente was reeds bij de Grieken en Romeinen bekend. De verwerking van den wortel tot surrogaat voor koffie is uitgevonden en het eerst uitgevoerd in 1775 door de Fransche artsen *Harpong* en *Brunau* te Sessinez en nam een hooge vlucht ten tijde van het continentaalstelsel onder *Napoleon*. Daarmede hield de uitbreiding van den verbouw van den wortel gelijken tred. In de omgeving van Maagdenburg en Brunswijk ontwikkelde zich de cultuur tengevolge van inkrimping der cultuur van suikerbieten, wegens bietenmoeheid van den grond of om economische redenen.

De eerste voorwaarde voor de rentabiliteit van den verbouw van cichorei is de nabijheid van een drogerij, waarin de wortel zoodra mogelijk gedurende de campagne van omstreeks den 15den September tot den 15den December moet worden verwerkt, aangezien hij in erge mate door vorst kan lijden. Aan de cultuur stelt de cichorei ongeveer dezelfde eischen als de suikerbiet. In ons klimaat is zij niet kieskeurig; dienaangaande valt alleen op te merken, dat zij nachtvorsten slecht verdraagt. Een goede bietengrond is ook geschikt voor cichorei; de laatste komt voor de lichtere zandgronden echter meer in aanmerking. Aan voorvrucht en bemesting stelt zij al dergelijke eischen als de biet. Op zware kleigronden groeit ze goed, doch het oogsten levert dikwijls onoverkomelijke bezwaren. In greide groeit ze goed; na bieten ook, terwijl omgekeerd ook bieten na cichorei goed gedijen. Aangezien de cichorei in de navrucht gemakkelijk opslaat uit de in den grond achtergebleven wortelresten, moet deze bij voorkeur behakt kunnen worden of men moet den grond sterk beschaduwen. Rogge kan na cichorei met succes worden verbouwd.

Cichorius, *Conrad,* een Duitsch geschiedkundige en klassiek philoloog, werd den 25sten Mei 1863 te Leipzig geboren. Na volbrachte studie bereisde hij Zuid-Europa en Klein-Azië, vestigde zich daarna te Leipzig en werd er in 1896 buitengewoon hoogleeraar en in 1900 gewoon hoogleeraar in de oude geschiedenis te Breslau. Hij was van den aanvang een der redacteuren der „Breslauer Studien zur Geschichte" (sedert 1908). Van zijn hand verschenen o.a.: „Die Reliefs der Trajanssäule" (2 dln., tafels en 2 dln. [2de en 3de dl.] tekst, Berlijn 1896—1900); „Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha" (Berlijn 1904); „Untersuchungen zu Lucilius" (Berlijn 1908).

Cicisbeo of *Cavaliere servénte* noemde men in Italië sedert de 17de, wellicht in Genua reeds sedert de 16de eeuw, den vasten geleider en hoffelijken gezelschaphouder eener gehuwde dame. Te voren eischte de goede toon in Italië, dat een gehuwd man uit den aanzienlijken stand na het eerste huwelijksjaar of na de eerste bevalling zijner echtgenoote zich alleen in zijn woning met haar bemoeide. In gezelschappen en openbare vermakelijkheden was zij vergezeld van haar cicisbeo, die reeds aan het toilet haar zijn opwachting maakte en zich voorts te harer beschikking stelde. Die gewoonte is in den aanvang van de vorige eeuw in de meeste streken in onbruik geraakt.

Cicogna, *Emanuele Antonio,* een Itali-

aansch geschied- en oudheidkundige, geboren te Venetië den 17den Januari 1789, studeerde te Udine in de rechten en bekleedde vervolgens te Venetië aanzienlijke betrekkingen. Zijn hoofdwerk is „Delle inscrizioni Veneziane" (1824—1853, 6 dln.). Voorts vermelden wij van hem: „Di Stefano Piazonne da Asola" (1840), „Della famiglia Marcello" (1841), „Intorno alla veneta patrizia famiglia Foscolo" (1842), „Saggio di bibliografia Veneziane" (1847), „Vite e scritti di G. Rossi" (1852), „Origine della confraternitá di San Giovanni Evangelista" (1855) en „Giovanni Muslero da Ottinga" (1858). Hij overleed den 22sten Februari 1868 te Venetië.

Cicuta *L.* of *waterscheerling* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen *(Umbelliferen)*. Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelkrand, omgekeerd hartvormige bloembladeren met binnenwaarts gebogen lobben, een gekroonden stamper en een bijna ronde, aan de zijde samengedrukte, met ribben en striemen bedekte vrucht. Het omvat overblijvende waterplanten met een hollen wortelstok, door horizontale tusschenschotten in hokjes verdeeld, drievoudig gevinde bladeren en witte bloemen; zij zijn alle zeer vergiftig. De meest algemeene soort is *C. virosa* L., de groote of vergiftige waterscheerling, ook *dollekervel* geheeten, met een dikken, gelederen, witten, van binnen hollen, van dwarswanden voorzienen wortelstok, welke het meest vergiftige deel der plant is, een opgerichten, ronden, hollen, eenigszins gestreepten groenen of gelen stengel ter hoogte van ½ tot 1½ m., groote, onbehaarde, twee- of drievoudig-gevinde, donkergroene, doffe bladeren met lange, lancetvormige, scherpgezaagde, langs den bladsteel afloopende blaadjes, van welke het bovenste 3-lobbig is, met vliezige bladscheeden en halfbolvormige bloemschermen, zonder of met een uit weinig bladeren bestaand omwindsel en veelbladige omwindseltjes, met bloemen met een zeer kleinen, 5-tandigen kelk met sterk ontwikkelde kelkslippen en witte, ronde, inwaarts gebogen bloembladeren, die korter zijn dan de haarvormige, witte meeldraden, met een eivormige of halfronde, geribde vrucht, met de gekromde stempels gekroond. Deze plant groeit aan de oevers van rivieren, in moerassen en sloten in Europa en het noorden van Afrika, en is ook in ons land vrij algemeen, vooral in moerassige veenstreken en aan slootkanten.

Cid. Arabische bijnaam (= Heer) van *Rodrigo* of *Ruy Diaz* van Bibar, ook *el Campeador* (= de Strijder) genoemd, was gesproten uit een aanzienlijk geslacht en de eerste volksrechter en graaf van Oud-Castilië. Hij werd geboren omstreeks het jaar 1039 op het kasteel van Bivar, bij Burgos. Zijn leven is minstens voor de helft legendarisch. Zijn prille jeugd bracht hij door aan het hof van *Ferdinand I* van Castilië. Den bijnaam Campeador verwierf hij in een tweegevecht met een Navareesch ridder; de bijnaam *Cid* werd hem later gegeven, in een zijner talrijke gevechten met de Mooren.

Het eerst wordt, met historische zekerheid, de *Cid* vermeld in den twist, die na den dood van *Ferdinand I* tusschen diens zonen *Alphonsus VI* van Leon en *Sancho*, koning van Castilië, uitbrak. *Sancho*, die door zijn eigen broeder verslagen was, hervatte, op raad van den *Cid*, den volgenden dag den strijd en nam toen *Alphonsus* gevangen. Dit feit kan in 1065 plaats gehad hebben. De *Cid* werd nu *Sancho's* vertrouwde vriend en raadgever. Toen *Sancho* gesneuveld was en geen kinderen naliet, werd *Alphonsus* ook koning van Castilië. De *Cid* wilde hem niet als zoodanig erkennen, voor hij gezworen had, niet aan *Sancho's* dood schuldig te zijn. *Alphonsus* legde den geëischten eed af, maar koesterde van dit oogenblik af wrok tegen den *Cid*. Eenigen tijd later verbande hij hem zelfs en verklaarde hij zijn goederen verbeurd. De *Cid* verzamelde nu een legertje, waarmede hij in zijn omgeving schrik verspreidde, zoowel onder de Christenen als onder de Mooren. Van uit zijn kasteel, gelegen tusschen Daroca en Alcaniz, „de rots van den *Cid*" genaamd, deed hij zijn geduchte aanvallen op Spanjaarden en Arabieren. Vaak trad hij zelfs als bondgenoot op van Mohammedaansche vorsten, zooals de emirs van Albarracin en Saragossa. Met hen bestreed hij niet slechts de Moorsche *Almoraviden*, maar ook de koningen van Arragon en Castilië. Dorpen werden gebrandschat en van particulieren schatting geheven. Kort voor zijn verbanning had hij *Ximena*, een familielid van koning *Alphonsus*, gehuwd. Wat met den romantischen nimbus van den *Cid* niet overeenstemt, is, dat deze dame zeer rijk en zeer leelijk was. Tijdens de verdediging van Valencia tegen de *Almoraviden* stierf de *Cid* den 10den Juni 1099. Met volle wapenrusting werd hij in de kerk van San Pedro de Cardena begraven.

Reeds vroeg is de *Cid* in volksliederen bezongen; het oude gedenkstuk van Castiliaansche poëzie, het „Poéma del Cid", dagteekent waarschijnlijk uit de 12de eeuw en is blijkbaar aan die volksliederen zijn oorsprong verschuldigd. De bronnen, waaruit de geschiedenis van den *Cid* geput is, zijn een Latijnsche kroniek, door *Risco* in het klooster San Isidoro te Leon gevonden, uit het midden der 13de eeuw; de „Cronica General", door *Alphonsus X* in de 2de helft dier eeuw saamgesteld uit genoemden kroniek en uit Arabische verhalen; de „Cronica del Cid", uitgegeven in 1512 door *Juan de Velorado*, abt van het klooster San Pedro te Cardeña, een compilatie uit de „Cronica general", vermeerderd met dichterlijke toevoegsels; ten slotte verschillende Arabische handschriften, waarvan sommige van zeer ouden datum, door *Doxy* (zie beneden) uitgegeven. Het „Poëma" zelf werd langen tijd te Bibar in het huis van den *Cid* bewaard, doch is op bevel van *Ferdinand*, den broeder van *Karel V*, in 1552 in het licht gegeven, en later bij herhaling gedrukt. Daarin wordt de *Cid* niet alleen als krijgsman, maar ook als echtgenoot, vader en vriend voorgesteld. Wat de dichter reeds vroeg uit den mond des volks opgezameld en tot een geheel vereenigd had, is later bij gedeelten en in telkens vernieuwde vormen in volksliederen, de beroemde *Cid-romancen*, bewaard gebleven. De oudste van deze schijnen niet ouder te zijn dan de 16de eeuw, hoewel de kronieken der 13de vermelden,

dat toen reeds onderscheidene sagen omtrent den *Cid* in omloop waren. Deze gewagen van zijn buitengewone lichaamskracht, van een gezantschap, door den sjah van Perzië naar hem afgevaardigd, van zijn testament, van zijn begrafenis en van door hem verrichte wonderen. De Cid-romancen zijn het eerst uitgegeven in algemeene verzamelingen van dien aard, zooals in den „Cancionéro de romances" (1550) enz., en later afzonderlijk door *Escobar* (1612), door *Reguero* (1818 en 1828) en critisch gerangschikt door *Duran* in „Romancero del Cid" (1840, 2 dln.) en door *Karoline Machaelis* „Romancero del Cid" (Leipzig 1871). Nauwelijks behoeven wij er bij te voegen, dat zij, althans gedeeltelijk, in de meeste talen van Europa zijn overgezet. Omtrent den *Cid* heeft vooral ook onze landgenoot, de hoogleeraar *Doxy*, is zijn: „Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne pendant le moyen âge" (Leiden 1849) vele belangrijke bijzonderheden aan het licht gebracht. De jeugd van den *Cid* is beschreven, liever bezongen, door *Guilhem de Castro* in „Las Mocedades del Cid Campeador" (1618); aan het eerste gedeelte daarvan heeft *Corneille* de stof voor zijn drama ontleend.

Van de dramatische bewerkingen zijn vooral *Corneille's* „Cid" en, hoewel in mindere mate, die van *Herder* (1806, nieuwe uitg. van *J. Schmidt*, Leipzig 1868) algemeen bekend geworden. Van de nieuwere bewerkingen vallen vooral het drama van *Delavigne*, La fille du Cid, *Victor Hugo's* „Légende du Siècle" en *Massenet's* opera „Le Cid" (1885) te noemen. Nog heden ten dage worden uit de oude Comedias in Spanje de „pasos" of colportageromans getrokken en gretig door de Spaansche bevolking gelezen.

Literatuur: V. A. Huber, Geschichte des Cid (Bremen 1829); *dezelfde*, Cronica de Cid (Marburg 1849); *Doxy*, Recherches sur l'histoire politique et littéraire de l'Espagne pendant le moyen-âge (Leiden 1849, 3de druk 1881); *Ferd. Wolf*, Primavera y flor de romances (Berlijn 1856, 2 dln.; Spaansche bewerking van *Menendez y Pelayo*, 1899—1902); *A. Hämel*, Der Cid im spanischem Drama des 16ten und 17ten Jahrhunderts (Halle 1910).

Cidariden is de naam eener familie van regelmatig gebouwde zeeëgels met een kogelvormige dikwandige schaal, die van boven en beneden eenigszins afgeplat is. De interambulacraalvelden zijn breed; zij hebben groote, niet talrijke, schilden, die ieder met één doornvormig uitsteeksel voorzien zijn. De stekels zijn groot, dikwijls knotsvormig verdikt en in de lengte met rijen fijne wratjes bezet. Men kent 21 levende en meer dan 240 fossiele soorten, welke laatste voor het eerst in de schelpkalk optreden en haar hoogsten trap van volmaaktheid in de krijtformatie bereiken.

Cider is de naam van een drank, uit appels of peren, vooral van eerstgenoemde, bereid en om die reden ook *appelwijn* genaamd. Men gebruikt daarvoor veelaal de Rheinische Schafnose, Champagne Reinette, Feiner Trierische Weinapfel, Gelber Weinapfel, den gouden pippeling, den paradijsappel, den wijnappel; in Engeland Cherry Norman, Chisel Jersey en Kingston Black; in Frankrijk Blanc Mollet, Saint Laurent, Doux Normandie, Omont, Argile, den Franschen kroonappel, den kleinen ciderappel. Van de peren komen vooral de suikerpeer en de wijnpeer in aanmerking. Het ooft wordt gestampt en dan uitgeperst, waarna men het sap op groote vaten laat gisten. Nadat de most in het vat helder geworden is, tapt men hem af, om hem voorts op dezelfde wijze als most van wijn (zie aldaar) te behandelen. Wegens het daarin aanwezig plantenslijm is de cider zeer geneigd tot azijnzure gisting, waarom men voor zuivere vaten, een gestadig aanvullen en goede kelders moet zorgen. Hij heeft den aangenaamsten smaak zoolang hij nog veel koolzuur ontwikkelt, doch hij wordt allengs bitter en eindelijk zuur. Men maakt ook veel mousseerenden appelwijn.

De cider is een gezonde drank en verdient de voorkeur boven jenever, brandewijn of bier. De beste cider wordt bereid in Normandië, in Bretagne en Picardië, voorts in het Zwitsersche kanton Thurgau. In Duitschland is hij in de omstreken van Frankfort a. d. M., in Franken, Württemberg en Thuringen de volksdrank. Ook in het Z. en W. van Engeland, in Herefordshire, Worcestershire en Gloucestershire vervaardigt men onderscheiden soorten van cider, welke onder den naam van „British wines" in den handel worden gebracht. Hij kan, op dezelfde wijze als wijn, in azijn worden omgezet, en zulke ooftazijn is bijna evengoed als wijnazijn. De beroemde Opper-Oostenrijksche cider wordt uit eenige soorten van sappige peren bereid. In ons land vindt men in het Z., o.a. in Maastricht en Beek, ciderfabrieken.

De kwaliteit der cidervruchten wordt beheerscht door het gehalte aan sap, suiker, tannine, lijmige stoffen en vruchtenzuur. Doorgaans bekomt men van 50 K.G. vruchten 30—33 liter sap, met een gemiddeld gehalte van:

Vruchten.	Soortelijk gewicht.	Zuren.	Suiker.	Vruchtensuiker.	Rietsuiker.	Tannine.
Engelsche	1,0642	15,82	14,30	10,63	2,71	0,22
Duitsche	1,0569	14,78	12,04	8,72	3,15	0,46
Fransche	1,0627	—	13,04	—	—	0,245

Hoe meer tannine de vruchten bevatten, zooveel te beter kan de wijn bewaard worden en des te helderder blijft ze.

Zie *William B. Alwood*, A Mudy of Cidermaking in France, Germany and England (1903) en *C. H. Claassen* en *J. G. Hazeloop*, Leerboek voor de Fruitteelt (Zwolle 1912).

Cieco da Ferrara, een Italiaansch dichter, kreeg dien naam naar zijn vaderstad en omdat hij blind was; zijn eigenlijke naam was

Francesco Bello. Omstreeks 1492 woonde hij bij Gonzaga in Bozzolo, daarna in Mantua en in Ferrara. In 1496 schreef hij een volledig ridderdicht, „Libro d'arme e d'amore nomato Mambriano" in 45 gezangen, dat in 1509 voor het eerst gedrukt werd door *Eliseo Conosciuti,* maar na nog eenige drukken in de 16de eeuw beleefd te hebben, in vergetelheid geraakte. De eenige nieuwere uitgave is die van 1840 te Venetië. Verder schreef hij „Descrizione del gran torneamento di M. Giovanni Bentivoglio di Bologna" (Bologna 1471). Hij overleed vóór 1506.

Cienfuegos, een havenstad in de provincie Santa Clara aan de Zuidkust van Cuba aan de wijde en diepe Bahia de Jagua, heeft een grooten uitvoer van suiker, siroop, rum, tabak en huiden. De stad telt (1913) 81 462 inwoners.

Cienfuegos, *Nicasio Alvarez de,* een Spaansch dichter, werd den 14den December 1764 te Madrid geboren. Toen te Salamanca de nieuwe dichterschool onder *Cadalso Melendez Valdes* gesticht werd, ging hij aldaar studeeren. Daarna leefde hij eenigen tijd in Madrid uitsluitend voor zijn studiën. Door de uitgave zijner gedichten in 1798 werd zijn letterkundige naam voor goed gevestigd. Spoedig daarna werd hij door de Regeering met de redactie der tijdschriften „La Gaceta" en „El Mercurio" belast en eenige jaren later volgde zijn aanstelling bij het departement van Buitenlandsche Zaken. Wegens deelneming aan den volksopstand van den 2den Mei 1808 tegen de Fransche bezetting van Madrid werd hij ter dood veroordeeld, doch op aandringen zijner vrienden naar Frankrijk gedeporteerd, waar hij spoedig na zijn aankomst te Orthez, in Juli 1809, overleed. Hij was lid der koninklijke Spaansche academie, waarin hij wegens zijn treurspel „Pitaco" werd opgenomen. Verder schreef hij nog de treurspelen „Idomeneo", „Zoraïda", „La Condesa de Castilla" en het blijspel „Las Hermanas generosas". De treurspelen zijn schoolsch, pathetisch en hol. Hij zelf bezorgde nog bij zijn leven de uitgave zijner werken („Obres", 2 dln., Madrid 1798); de beste en volledigste verscheen in 1816 (Madrid, 2 dln.). Zijn gedichten bevinden zich in de „Biblioteca de autores españoles" (deel 67) te Madrid.

Cienkowski, *Leon,* een Poolsch plantkundige, in 1822 te Warschau geboren, bezocht de universiteit te St. Petersburg en vertrok later met een wetenschappelijke zending naar Egypte, vanwaar hij de botanische verzamelingen te St. Petersburg met Afrikaansche plantensoorten verrijkte. Eerst werd hij hoogleeraar te Odessa en later te Charkow. Hij overleed den 7den October 1887 te Leipzig. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ueber Clathrulina" (een nieuw geslacht der Actinophryen), „Beiträge zur Kenntniss der Monaden", „Bau und Entwickelung der Labyrinthuleen", „Ueber Palmellaceen und Flagellaten", „Ueber Schwämmebildung bei Noctiluca miliaris", „Ueber Schwämmebildung bei Radiolarien", „Zur Entwickelungsgeschichte der Myxomyceten" en „Zur Morphologie der Bakterien" (St. Petersburg 1877).

Cieszkowski, *August* graaf, een Poolsch wijsgeer en staathuishoudkundige, geboren in 1814 in Podlachië, studeerde te Berlijn, gevoelde zich aangetrokken door de philosofie van *Hegel* en schreef: „Prolegomena zur Historiosophie" (1838). Na een reis door verschillende landen van Europa begaf hij zich naar Warschau en stichtte er met anderen het tijdschrift: „Bibliotheka Warszawska". In 1847 vestigde hij zich in Posen en was in 1852 afgevaardigde van den Landdag te Berlijn, waar hij optrad als verdediger van de Poolsche nationaliteit. Verder was hij in Posen voorzitter van het Poolsch Wetenschappelijk Genootschap, in welks jaarboeken hij verscheidene verhandelingen plaatste. In zijn boek „Gott und Palingenesie" (1842) verdedigde hij de persoonlijkheid van God en de onsterfelijkheid der ziel tegen *Michelet.* Hij schreef de oeconomische werken „Du crédit et de la circulation" (1839) en „De la pairie et de l'aristocratie moderne", waarin hij beweerde, dat de vervallen, niets beteekenende aristocratie der geboorte dan eerst weder waarde en invloed zal bekomen, wanneer zij zich vereenigt met de aristocratie van den geest. In het Poolsche geschrift „Ojcze Nasz" (1848) ontwikkelde hij, naar aanleiding van het „Onze Vader", de wijsgeerige en godsdienstige nationale denkbeelden van zijn volk in de verschillende tijdperken der geschiedenis. In zijn psychologische verhandeling „O drogach ducha" (De wegen des geestes, 1877) beschouwde hij de verschillende functiën van den geest, namelijk het geweten en het denken, voorts de wetenschap en de kunst in haar geleidelijke ontwikkeling. Hij overleed den 12den Maart 1894 te Posen.

Cieza is een districtshoofdstad der Spaansche provincie Murcia, op een hoogte gelegen aan den linker oever der Segura en aan den spoorweg Chinchillà—Cartagena. Zij telt ongeveer 15 000 inwoners en is door een vruchtbare huerta omgeven. Men vervaardigt er papier en stoffen van espartogras.

Cif of *Caf* is in een koopcontract de afkorting der clausule, dat de verkooper de kosten van laden, verzekering en vracht der goederen tot een in het contract overeengekomen plaats geheel voor zijn rekening neemt. Bijv.: „Te leveren cif Amsterdam". Het zijn de eerste letters der woorden: *cost, insurance (assurance)* en *freight.*

Cignani, *Carlo,* een Italiaansch schilder, den 15den Mei 1628 te Bologna geboren, was een leerling van *Francesco Albani.* Hij overleed den 6den September 1719 te Forli. Zijn voornaamste werk is het groote fresco, „de Hemelvaart van Maria" in den koepel der kerk van Santa Maria del Fuoco te Forli. In het museum te Weenen ziet men van hem „Maria met haar kind" en „Pera en Cimon".

Cignaroli, *Giambettino,* een Italiaansch schilder, in 1706 te Verona geboren, was een leerling van *Santo Prunati* en *Balestro.* Hij overleed in 1770 te Verona. Meer nog dan als schilder heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door de stichting der „Accademia di pittura", welke zijn boekerij erfde en thans nog te Verona bestaat. Werken van hem bevinden zich o.a. in het museum te Weenen en in het Prado-museum te Madrid.

Cigoli, *Lodovico Cardi da.* Zie *Cardi.*

Ciliairlichaam is het voorste deel van het vaatvlies van het oog, dat met de ciliaire verlengstukken een stralenkrans rondom de lens vormt. Zie *Oog.*

Ciliata. Zie *Afgietseldiertjes.*

Cilicië was in de oudheid de naam van het zuidoostelijkste landschap van Klein-Azië, ongeveer het tegenwoordige vilajet Adana. Het werd van Syrië gescheiden door het Amanosgebergte, ten W. en N. begrensd door den Taurus, en door bergpassen met Isaurië, Lykaonië en Cappadocië verbonden. Naar de bodemgesteldheid was het verdeeld in het Vlakke Cilicië *(Cilicia Pedias),* in die dagen een dicht bevolkt en uiterst vruchtbaar (doch nu moerassig en schaars bewoond) kustgewest, en in het Bergachtig Cilicië *(Cilicia Trachea)* in het W., dat wegens zijn rijkdom aan hout lang een twistappel was tusschen de Seleuciden en Ptolomaeën, tot het door *Antiochos den Groote* veroverd werd.

Tot de meest beroemde bergpassen behoorden de *Pylae Ciliciae* tusschen Thyana en Tarsus, over welke *Alexander de Groote* uit *Cappadocië* in het land viel, de *Amanicae Pylae en* de *Pylae Tyriae,* waar de Cersus tusschen 2 muren doorheen stroomde. De belangrijkste rivieren waren er de Cersus, de Pyramus, de Sarus, de Cydnus, de Calycadnus, de Lamus, de Arymagdus en de Melas. De inwoners (Cilices) waren afkomstig van de Syriërs en Phoeniciërs, en na *Alexander den Groote* ontstonden er Grieksche volksplantingen. Nadat het landschap geruimen tijd aan de vorsten van omringende staten was onderworpen geweest, werd het door *Pompejus* in een Romeinsch wingewest herschapen, terwijl de bewoners der bergstreek nog lang hunne onafhankelijkheid handhaafden. De hoofdstad des lands was Tarsus, de geboorteplaats van den apostel *Paulus.*

Cilli, *Bergland van,* is de naam van het lage bergland, rondom Cilli (zie aldaar) gelegen, ten Z. van het Bachergebergte en ten O. der Steiner Alpen. De voornaamste hoogten zijn de Welka Planina (1206 m.), de Kumberg (1219 m.) en de Wachberg (1026 m.). Met het bergland van Cilli, dat niet meer tot de Alpen behoort, staan in het O. het Matzel- en het Ivanscicagebergte in verbinding.

Cilli of *Celje* is de zetel van het bestuur van het gelijknamige district. Het is mooi gelegen, op 237 m. hoogte, aan den linkeroever der Saun en aan de spoorwegen Weenen—Triëst en Cilli—Wöllau, en telt (1910) 6993 inwoners. De stad drijft handel in hout, ijzer, leer, steenkolen en graan, heeft een zinkpletterij en zinkmijn, gasfabriek, chemische fabriek en een fabriek van parketvloeren benevens brouwerij en fabrieken van haloxyline en leer. In den laatsten tijd is Cilli een druk bezochte badplaats. Men vindt er een museum voor Romeinsche oudheden en verschillende oude torens en muren, die in 1492 den aanvallen der Turken weerstand boden.

In den Romeinschen tijd was Cilli, toen *Celejas* geheeten, van grootere beteekenis dan tegenwoordig. De tempel van *Mars,* die zich hier bevond, was door het geheele rijk beroemd.

Cima, *Giovanni Battista,* een Italiaansch schilder, naar zijn geboorteplaats *da Conegliano* genaamd, werd omstreeks 1460 te Conegliano geboren, waar hij den 3den September 1518 overleed. Hij was een leerling van *Luigi Vivarini* en volgde later *Giovanni Bellini.* De meeste groote musea van Europa bezitten stukken van zijn hand. Het meest-beroemde is de voorstelling van „Maria met het kind, door Johannes den Dooper, de heilige Catharina en andere heiligen omgeven" in het Louvre te Parijs. Een dergelijk stuk bevindt zich in de kerk Santa Maria dell' Orto te Venetië. Het museum te Weenen bezit van hem „Maria met het kind, door den H. Jozef, den H. Lodewijk en den H. Hieronymus omgeven".

Cimabue, *Giovanni,* een Italiaansch schilder, geboren te Florence in 1240 en gesproten uit het adellijk geslacht *Cimabue-Gualtieri,* overleed in 1302. *Cimabue* volgde de Byzantijnsche schilders, doch bestudeerde meer dan zij de natuur. In de Academie te Florence vindt men van hem een madonna, die vroeger in de kerk van Santa Trinità bewaard werd. Ook in de kerk van Santa Maria Novella te Florence is een madonna van hem aanwezig. In het koor en het kruisschip van de bovenkerk San Francesco te Assisi heeft *Cimabue* fresco's geschilderd.

Cimarosa, *Domenico,* een Italiaansch componist, den 17den December 1749 te Aversa in de provincie Caserta geboren, was leerling van den organist van het Franciscaner klooster te Napels, pater *Polcana,* daarna van *Manna, Sacchini, Fenaroli* en *Piccine* aan het conservatorium Santa Maria di Loreto. Reeds in 1772 trad hij op als opera-componist (met „Le stravaganze del conte") en maakte toen daarmede grooten naam in verschillende steden van Italië. In 1789 ging hij naar St. Petersburg, kon evenwel het klimaat niet verdragen, waarom hij zich in 1792 naar Weenen begaf, waar hij het werk schreef: „Il matrimonio segreto". Het succes van dit werk was zonder weerga: in 1793 werd het te Napels opgevoerd en 67-maal herhaald. In 1798 nam *Cimarosa* deel aan den Napolitaanschen opstand, werd ter dood veroordeeld, kreeg echter gratie van koning *Ferdinand,* en wilde toen naar Rusland gaan, doch overleed op zijn reis daarheen te Venetië den 11den Januari 1801. Hij componeerde in het geheel 75 opera's, voorts missen, oratoria, dramatische cantates en tal van kleinere vocale werken.

Zie zijn biographie van *Hirschfeld* in den Catalogus der Weensche tentoonstelling naar aanleiding van het Cimarosa-eeuwfeest (1901).

Cimento, *Accademia del,* werd in 1657 te Florence opgericht door groothertog *Ferdinand II* en diens broeder *Leopold,* beide beoefenaars der natuurwetenschappen. Het doel der stichting was de bevordering der proefondervindelijke natuurkunde. Hoewel het aantal leden slechts negen bedroeg, kreeg deze Accademia weldra een groote vermaardheid. De resultaten der gemeenschappelijke onderzoekingen zijn samengevat in de „Saggi di naturali sperienze fatte nell' Accademia del Cimento", Firenze 1667. In 1731 gaf *Musschenbroek* van deze uitgave een Latijnsche vertaling. Slechts een tiental jaren heeft deze

Accademia bestaan. Toen in 1667 *Leopold* tot kardinaal zou worden benoemd, stelde Rome de opheffing der stichting tot voorwaarde der benoeming, aan welken eisch *Leopold* toegaf.

Cimex. Zie *Wantsen.*

Cimmeriërs is de naam van een fabelachtig volk, hetwelk volgens *Homerus* in het verre westen de kust van den Oceaan bewoonde en altijd in nacht en nevel gehuld was. Daarom spreekt men van „Cimmerische duisternis", terwijl sommigen ook den naam des lands van het Phoenicische woord *kamar* (donker) afleiden. De historische Cimmeriërs woonden aan den Cimmerischen Bosporus, tusschen den tegenwoordigen Krim, die naar hen genoemd is, en het vasteland.

Volgens *Herodotus* werden zij door de Scythen verdrongen en gingen naar Klein-Azië, vanwaar zij in de 7de eeuw v. Chr. door den Lydischen koning *Alyattes* verjaagd werden.

Cimmerische Bosporus. Zie *Bosporus.*

Cimoliet is een grijswitte of roodachtige, sterk aan de tong klevende leemsoort, aldus genoemd naar haar vindplaats, het eiland Cimolus (zie aldaar) of Argentiera. Sedert overoude tijden wordt het in Griekenland als zeep gebruikt tot het wasschen van wollen stoffen en het verwijderen van vetvlekken.

Cimolus, thans *Argentiera* geheeten, is een klein rotseiland aan de O.-kust van Griekenland, tot de Cycladen behoorende. Het is 42 v. km. groot, telt 2015 inwoners en levert het cimoliet (zie aldaar).

Cimon, een zoon van *Miltiades,* een der uitstekendste Atheensche veldheeren en der braafste burgers van zijn tijd, werd geboren omstreeks 507 v. Chr. uit een oud-adellijk geslacht. Hij zag de dagen zijner jeugd op een treurige wijze voorbijgaan, daar wegens een schuld van 50 talenten, die zijn vader niet kon betalen, de atimie of eerloosverklaring ook op hem bleef rusten, en hij er zelfs in de gevangenis voor moest boeten, totdat het huwelijk zijner halfzuster *Elpinice* met den rijken *Callias* hem daaruit bevrijdde. In den oorlog tegen *Xerxes* gelukte het hem, door moed en beleid, de gunst des volks en de achting van *Aristides* te verwerven. Beiden werden vervolgens belast met het oppergezag over de Atheensche vloot en maakten zich verdienstelijk door de bondgenooten, die wrevelig waren op de Lacedemoniërs, aan hun zijde te brengen en aan Athene de hegemonie te bezorgen. Terwijl *Aristides* de zaken van het bondgenootschap regelde, bevond zich *Cimon* aan het hoofd der zeemacht. Hij zuiverde de Thracische kust van de Perzen, tuchtigde de zeeroovers van het eiland Scyrus en keerde met het gebeente van *Theseus* naar Athene terug, alwaar nu te zijner eer 3 zuilen in den tempel van *Hermes* werden opgericht. De pogingen van *Cimon,* den strijdlust der Atheners op te wekken tegen de Perzen in plaats van tegen de Spartanen, leidde in 465 tot de belangrijke expeditie naar Carië, Lycië en Pamphylië en tot de beroemde dubbele zegepraal aan den mond van den Eurymedon, waarna *Cimon* nog een Perzische vloot van 80 schepen vernietigde. De Thraciërs, die, evenals andere bondgenooten, in verzet kwamen tegen de onbeperkte aanmatiging van Athene, overwon hij in 465 v. Chr. in een zeeslag. Hij werd na zijn terugkeer aangeklaagd van het feit, dat hij, omgekocht door *Alexander,* koning van Macedonië, zijn verovering op het vasteland niet verder had voortgezet, doch zijn populariteit beschermde hem. Erger was de slag, door *Pericles* aan de aristocratische partij van *Cimon* toegebracht, toen hij door *Ephialtes* aan den Areopagus zijn staat- en zedekundigen invloed ontnam en alzoo den laatsten wettelijken steun der aristocratie vernietigde. De pogingen van *Cimon,* den maatregel van *Pericles* ijdel te maken, deden hem de gunst des volks verliezen. Vandaar dat men hem voor een tijd van 10 jaar in ballingschap verwees, toen de Lacedemoniërs een Atheensch leger afwezen, hun door *Cimon* gedurende een Helotenoproer te hulp gezonden (461 v. Chr.). Het is niet bekend, waarheen *Cimon* zich toen begaf; hij vertoonde zich weder vóór den slag van Tanagra (457), om in de gelederen der Atheners te strijden, doch daar men hem wantrouwde, verliet hij het leger. Dit laatste, in verband met den rampspoedigen afloop van den slag, bracht verandering te zijnen gunste teweeg. Men beschouwde hem als een geschikt persoon, om te onderhandelen, en daar *Pericles* zijn partij, die grootendeels gesneuveld was, niet meer vreesde, deed hij het voorstel, *Cimon* terug te roepen. Daarop kwam deze weder te Athene (454), maar eerst in 451 werd voor den tijd van 5 jaar een wapenstilstand gesloten. Nu stelde *Cimon* zich ten doel, de rust in Griekenland te herstellen, ten einde de vereenigde Grieksche krijgsmacht tegen de Perzen te kunnen gebruiken; het gelukte hem eerst dit te bereiken, toen de Perzen de Grieksche steden in Klein-Azië bedreigden en Cyprus veroverd hadden. Volgens *Thucydides* stevende *Cimon* met 200 schepen naar Cyprus en sloeg er het beleg voor Citium. Hij overleed kort daarna (449), terwijl de vloot op de hoogte van Salamis een glansrijke overwinning behaalde.

Cinaloa, ook *Sinaloa* en *het land van Ostimura* genaamd, is een staat van de republiek Mexico. Hij wordt ten W. over een aanzienlijke lengte door den Grooten Oceaan, ten Z. door de rivier Bayona, ten O. door Durango en Chihuahu en ten N. door Sonora begrensd en beslaat een oppervlakte van 71 380 v. km. met (1910) 323 499 inwoners. Naar de natuurlijke gesteldheid van den bodem kan men dit gewest in 3 deelen verdeelen, namelijk in de zandige kustvlakte, die nagenoeg geheel dor is gedurende het droge seizoen, een hooger gelegen, vruchtbare streek, in het midden des lands, en een bergachtig gedeelte naar de zijde der noordoostelijke grenzen, gevormd door de hellingen der hoogvlakte van Anahuac. De belangrijkste rivieren zijn er de Rio de las Cañas (Bayona), de grensrivier in het Z., de Rio del Rosario, del Mazatlan, del Piastla (alle 3 op den Sierra Madre ontspringend), de Rio Culiacan, de Rio de Ocrioni en de Rio del Fuerte, de grensrivier naar de zijde van Sonora.

Het klimaat is er, naar gelang der hoogte van den bodem, ongelijk, maar over het geheel ge-

zond, hoewel aan de kust in den regentijd niet vrij van gele koorts. De bosschen leveren er verf- en timmerhout, velerlei harsen en geneeskrachtige kruiden, de landbouw geeft er maïs, tropische vruchten, suikerriet, koffie, tabak en nagenoeg alle Europeesche groenten en vruchten. Zeer vruchtbaar zijn inzonderheid de hoogvlakten van het binnenland, terwijl de bergstreek vele nuttige delfstoffen bevat (zilver, koper, lood en ook goud). Kapitaal, wegen en werkkrachten voor de ontginning ontbreken echter. Het aantal mijnen bedraagt 400. De voornaamste bedrijven zijn er landbouw en veeteelt. De hoofdstad van den Staat en de zetel van den bisschop is Culiacan; grooter is de havenstad Mazatlan.

Cinca is een rivier in de Spaansche provincie Huesca. Zij ontspringt in de Midden-Pyreneeën bij den Mont Perdu, neemt de Ara, Esera en Isuèla op en mondt na een loop van 180 km. beneden Fraga in de Segre uit, niet ver van de plaats, waar laatstgenoemde rivier zich vereenigt met de Ebro. Met het breede en diepe dal der Cinca, hetwelk bij Bielsa een aanvang neemt, staat het dal van Gistain in verbinding, een der meest woeste dalen van de geheele Pyreneeën.

Cinchone. Zie *Chinine.*

Cinchonicine. Zie *Cinchonine.*

Cinchonidine. Zie *Chinine.*

Cinchonine, $C_{19}H_{22}N_2O_2$ *(cinchonium),* is een door *Pelletier* en *Caventou* ontdekt alkaloide in den kinabast, vooral aanwezig in den grijzen (tot 2,5 %) en bruinen bast, naast grooter hoeveelheid chinine in den rooden en gelen en in geringe hoeveelheid in dien van den koningskina. De cinchonine, door een alkali uit zijn oplosbare zouten neergeslagen, vertoont zich als een witte, kaasachtige neerslag, die in drogen staat een wit poeder oplevert. Uit een verzadigde oplossing in heeten alcohol kristalliseert zij in kleurlooze, doorzichtige, glanzige, vierzijdige prisma's of in dunne witte naalden; zij heeft geen reuk en bijkans geen smaak, maar verkrijgt eerst later den bitteren kinasmaak, — voorts is zij bestand tegen de lucht, watervrij, smelt bij 257° C. zonder te ontleden tot een kleurlooze vloeistof, die bij bekoeling kristallijn wordt, terwijl een gedeelte onder verspreiding van een aromatischen reuk vervliegt als witte dampen, die in losse vlokken of dunne naalden sublimeeren. Verwarmt men de cinchonine met glycerine tot 180°, dan ontleedt zij en vormt cinchonicine, benevens een roode stof. Zij verbrandt volkomen in de lucht met een vlam. In koud water is zij weinig oplosbaar; geconcentreerd salpeterzuur en zwavelzuur lost haar in de koude op zonder haar te ontleden, doch wel bij verhitting. Met zwavelzuur en loodsuperoxied verwarmd, levert zij een roode zelfstandigheid, het chinchonetine, dat ook door behandeling met een zwavelzuurhoudende kaliumpermanganaatoplossing optreedt. Met chloorwater en ammonia vermengd, wordt zij niet groen, zoodat zij zich hierdoor onderscheidt van de chinine. In kouden alcohol lost zij weinig op, maar in warmen des te beter, en de oplossing reageert alkalisch. Vooral onderscheidt zij zich van de chinine door haar onoplosbaarheid in zuiveren aether. Zie voorts onder *Chinine.*

Merkwaardig zijn voorts de *cinchoninezouten.* Met zuren geneutraliseerd, vormt de cinchonine zoowel zure, als basische zouten, die kleurloos, voor kristallisatie vatbaar en bitter van smaak zijn. Zij lossen in water en in alcohol doorgaans gemakkelijker op dan de overeenkomstige chininezouten, maar zij zijn daarentegen in aether onoplosbaar of nagenoeg onoplosbaar. Hun oplossing in water wordt voorts door zuring-, wijnsteen- en looizuur en de zouten dezer zuren wit neergeslagen en geeft met een goudoplossing een gelen neerslag. Platinachloried geeft een gelen, kristallijnen neerslag, een jodiumoplossing kleurt hem bruin. Zij onderscheiden zich van de chininezouten, doordien de witte neerslag, door alkaliën ontstaan, bij het verwarmen der vloeistof niet week wordt als hars, in aether niet oplost en doordien de oplossingen in water noch door salpeterzuurzilver, noch door salpeterzuurkwikzilver troebel worden. Men kan de cinchoninezouten van de chininezouten scheiden door middel van aether of van chloroform, waarin de laatste oplossen en de eerste niet. Uit een oplossing der zwavelzure zouten kristalliseert eerst de zwavelzure chinine, en wanneer men de neutrale oplossing met wijnsteenzuur en vervolgens met dubbelkoolzuurnatrium vermengt, dan praecipiteert alleen de cinchonine, terwijl de chinine opgelost blijft.

Cinchonium. Zie *Cinchonine.*

Cincinnati, de hoofdstad van het graafschap Hamilton in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, op 39° 6′ N.Br. en 84° 27′ W.L. v. Gr. gelegen, is de aanzienlijkste stad van dien staat. Op het einde der 18de eeuw had Cincinnati 750 inwoners, 1810: 2540, in 1830: 24 851, in 1850: 115 436, in 1870: 216 239, in 1880: 255 139, in 1890: 296 908 en in 1910: 363 591, waaronder ongeveer 25 % Duitschers. Zij ligt in den zuidwestelijken hoek van den Staat, op den rechter oever van de Ohiorivier, in een halven cirkel omgeven door lage, meestal met bosch begroeide heuvels. De rivier verschaft er, ofschoon met aanmerkelijk verschil van waterstand, in alle jaargetijden een goede aanlegplaats. Behalve langs den kronkelenden waterstroom is de stad zeer regelmatig aangelegd met breede straten, die elkander onder rechte hoeken snijden. De voornaamste straat, Mainstreet genaamd, loopt van de landingsplaats der stoombooten noordwaarts door de geheele stad. Sommige gedeelten der stad zijn hoofdzakelijk door Duitschers bewoond, weshalve zij den naam dragen van „Little Germany" (Klein-Duitschland). Tot de merkwaardigste gebouwen behooren er het gerechtshof (Court House) in de Mainstreet, het postkantoor, het stadhuis en de St. Peterskathedraal. Cincinnati heeft sedert 1870 een universiteit (University of Cincinnati) met de klinisch pathologische school van het Cincinnatihospitaal (68 leeraars en 1550 studenten), een theologisch seminarium, een Katholieke en een Joodsche middelbare school. De openbare bibliotheek telt 240 000 deelen, verder is er een geschiedkundig genootschap, een handelsgenootschap en een genootschap voor natuurlijke historie. Ook op kunstgebied wordt veel gedaan.

Belangrijke couranten zijn de „Enquirer" en de „Commercial Tribune".

Cincinnati is voor den handel de groote stapelplaats van het Westen, waar een groot aantal land- en waterwegen zich vereenigt, zooals het Miamikanaal, hetwelk de stad met het Eriemeer verbindt. Eigenlijk zijn al de spoorwegen in Ohio mazen van hetzelfde net, zoodat de voortbrengselen des lands gemakkelijk de hoofdmarkt te Cincinnati kunnen bereiken. Tusschen de stad en Pittsburg, St. Louis en New-Orleans is een levendig scheepvaartverkeer.

De nijverheid omvat te Cincinnati hoofdzakelijk machinefabrieken, schoen- en laarzenmakerijen, meubel- en kleederfabrieken, kaarsen- en lucifersfabrieken, zeepziederijen, bierbrouwerijen, whiskystokerijen, brandkastenfabrieken enz.

De stad wordt bestuurd door een burgemeester, die voor drie jaren gekozen wordt en die de meeste ambtenaren benoemt. De wetgevende macht berust bij een lichaam, waarvan de leden voor twee jaar gekozen worden. De stad is eigenaar van den Chicago-Southern-Railway. Er is een Nederlandsch consulaat gevestigd.

De plaats werd in 1787 door landverhuizers uit Nieuw-Engeland en Nieuw-Jersey op de plaats van het toenmalige fort Washington gesticht en in 1819 met stedelijke rechten bedeeld.

Cincinnatus, *Lucius Quinctius,* een schitterend toonbeeld van oud-Romeinsche deugd en eenvoudigheid van zeden en van een echt republikeinschen geest, was met zijn zoon *Quinctius Caeso* een van de voorvechters der Patriciërs bij hun oneenigheden met de Plebejers.

In het jaar 460 v. Chr. werd hij tot consul gekozen, en toen 2 jaar later (458 v. Chr.) de consul *L. Minucius* op een veldtocht tegen de Aequers door dezen in een bergkloof was ingesloten, zoodat een schandelijke gevangenisstraf voor het Romeinsche leger onvermijdelijk scheen, werd *Cincinnatus* tot dictator benoemd. Volgens de legende vonden hem de boden achter den ploeg, bezig zijn kleinen akker te bewerken. De legende verhaalt verder het volgende. Terstond riep *Cincinnatus* alle weerbare mannen op het veld van Mars bijeen, verordende, dat ieder zich van 12 schanspalen zou voorzien, stond reeds om middernacht in de nabijheid van het vijandelijke leger en deed dit omsingelen. De Aequers beseften bij het aanbreken van den dag hun hopeloozen toestand tusschen 2 Romeinsche legers en onderwierpen zich aan de hardste voorwaarden. *Cincinnatus* ontzeide nu aan het door hem ontzette leger alle aanspraak op den verworven buit en beroofde *Minucius* van het consulschap. Hij zelf vierde een prachtigen triomf, doch nam van den geheelen buit niets anders dan een gouden kroon. Hij legde reeds na 16 dagen de dictatuur neder en keerde naar zijn goederen terug.

Nog eenmaal, op zijn 80ste jaar (439 v. Chr.), werd *Cincinnatus* tot dictator gekozen, toen de Plebejische ridder *Spurius Maelius,* die gedurende een hongersnood koren onder de Plebejers had uitgedeeld, beschuldigd werd naar de koninklijke waardigheid te streven. De grijze *Cincinnatus* verscheen plotseling in de volle pracht van zijn dictatuur in het midden des volks en ontbood *Maelius* voor zich. Toen deze nu bij zijn pogingen om te vluchten gedood werd, verklaarde de dictator zulks als een rechtvaardige straf en hield de Plebejers in bedwang. Niettemin was het geheele volk met zoo'n hooge achting jegens *Cincinnatus* bezield, dat, toen de tribunen, uit wraakzucht tegen de moordenaars van *Maelius,* den maatregel doordreven het volgende jaar krijgstribunen met gezag van consuls in plaats van consuls te kiezen, in de hoop, dat die waardigheid hun ten deel zou vallen, geen van hen, maar wel *Lucius Quinctius,* een zoon van *Cincinnatus,* tot de gekozenen behoorde.

Cincinnatusorde was een orde der Amerikaansche Unie, die slechts korten tijd heeft bestaan. Na het eindigen van den Vrijheidsoorlog stichtten de officieren een vereeniging, met het doel, de verkregen rechten te handhaven. Op het ordeteeken, dat aan een donkerblauw lint met witte zoomen gedragen werd, stond het beeld van *Cincinnatus,* die van 3 Romeinsche senatoren het zwaard als teeken zijner waardigheid ontvangt, en verder dat zijner echtgenoot in het verschiet voor de deur der landelijke woning en door landbouwgereedschap omgeven, een en ander met het randschrift: „Omnia relinquit servare rem publicam" (Hij verlaat alles om zijn vaderland te beveiligen). Dit eereteeken zou erfelijk zijn. *Washington* werd tot eersten president benoemd. De statuten der Orde waren echter nauwelijks uitgevaardigd, toen zich daartegen van alle kanten uit de jeugdige staten krachtige stemmen verhieven en het Congres het dragen van ordeteekens verbood, als in strijd met den republikeinschen geest. Er werd nu besloten, geen nieuwe leden meer te benoemen en de bepaling der erfelijkheid te doen vervallen. Op deze wijze moest de Orde spoedig verdwijnen, vooral ook, daar vele leden haar uit eigen beweging aflegden. De Fransche officieren, die de orde als eerelid gekregen hadden, droegen haar tot aan het uitbarsten der Groote Revolutie, doch in een veranderden vorm, namelijk in dien van een gouden adelaar met uitgespreide vleugels, boven wiens kop zich een lauwerkrans en op wiens borst zich het boven beschreven zinnebeeld bevond. Het hing in het linker knoopsgat aan een blauw, met leliën versierd lint. Dit laatste was een zinnebeeld der vriendschap van Frankrijk en Amerika.

Cineas of *Kineas,* een Grieksch redenaar en staatsman, afkomstig uit Thessalië en een leerling van *Demosthenes* te Athene, trad in dienst van koning *Pyrrhus* van Epirus en bewees dezen door zijn diplomatieke behendigheid zulke groote diensten, dat men verklaarde, dat de welsprekendheid van *Cineas* meer steden voor *Pyrrhus* geopend had, dan zijn krijgsmacht. Toen *Pyrrhus* Italië wilde veroveren (280 v. Chr.), zond hij *Cineas* met 3000 man vooruit, doch deed, overtuigd van de meerderheid der Romeinen op het gebied der krijgskunst, hun door dien redenaar den vrede aanbieden. Deze nu wist door zijn behendigheid den Senaat gunstig voor zijn aanbod te stemmen, doch de oude, blinde *Appius Claudius* bewerkte ten slotte, dat het van de hand werd gewezen. Bij zijn terugkeer verklaarde *Cineas* aan *Pyrrhus,* dat de Romeinsche senaat hem een vergadering van ko-

ningen toescheen. Later ontving hij een gezantschap, uit Rome naar *Pyrrhus* afgevaardigd, vergezelde de Romeinsche krijgsgevangenen naar Rome en deed er te vergeefs nieuwe voorstellen voor den vrede. Voordat *Pyrrhus* naar Sicilië vertrok, werd *Cineas* daarheen gezonden, om er met de steden onderhandelingen aan te knoopen. Na dien tijd vinden wij niets meer van hem vermeld, zoodat hij waarschijnlijk voor het einde van den veldtocht overleden is (278).

Cineol, $C_{10}H_{18}O$, behoort tot de groep der terpenen en komt in vele aetherische oliën voor, o.a. in de eucalyptusolie en oleum cinae (wormzaadolie).

Cineraria *L. (aschkruid; zie de plaat Koude kasplanten bij het art. Kassen, Koude en Warme,),* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen (Compositen).* Het onderscheidt zich door een naakten bloembodem, een omwindsel, welks blaadjes in één rij zijn geplaatst, en een harig zaadpluis, en het omvat een aantal in- en uitheemsche kruiden en heesters, van welke sommige in de tuinen als sierplanten voorkomen. In ons land komt voor *Cineraria palustris* (Moerasandijvie), welke echter beter bekend is onder den naam van *Senecio paluster.* Bekend voor randbeplanting is *C. maritima,* welker wit behaarde bladeren een fraaie afscheiding vormen. Deze soort wordt door zaad vermeerderd, dat vroeg in het voorjaar in warmen bak uitgezaaid, datzelfde jaar nog flinke planten voortbrengt.

Cinesias, een Grieksch dithyrambendichter uit Athene, was een zoon van den beroemden citherspeler *Meles* en gaf door zijn gedichten aanleiding, dat men alle hoogdravende en onzinnige poëzie met den naam van „dithyrambische" bestempelde. Ook de blijspeldichters, onder anderen *Aristophanes,* kozen hem tot mikpunt hunner spotternijen, en de redenaar *Lysias* geeselde hem in een tweetal redevoeringen. Van zijn verzen is niets bewaard gebleven.

Cingulum (Latijn = gordel), ook *balteus, zona* of *cinctorium* genoemd, is een koord, uit linnen, wol of zijde vervaardigd, dat dient tot vasthechting of opschorting der albe van den R.-Katholieken geestelijke. Het is wit of heeft de liturgische kleur van den dag en is aan de uiteinden meestal met kwasten versierd.

Ook de gordel van ordesgeestelijken draagt dezen naam, evenals een breede band, die door geestelijken over de toga wordt gedragen.

Cinna, *Lucius Cornelius,* een Romeinsch patriciër, werd nadat hij de waardigheid van praetor had bekleed, in den Bondgenootenoorlog tot legaat benoemd en vervolgens, met toestemming van *Sulla,* hoewel hij tot diens tegenstanders behoorde, voor het jaar 87 v. Chr. met *Gnaeus Octavius* tot consul gekozen, evenwel onder de bezworen verklaring, dat hij de bestaande instellingen ongeschonden zou handhaven. Nauwelijks had hij zijn betrekking aanvaard, toen hij *Sulla* door een tribuun deed aanklagen. Deze echter bekreunde zich daarom niet, maar vertrok ongehinderd als opperbevelhebber in den oorlog tegen *Mithridates,* naar Azië. Toen nu *Cinna* voorstelde, *Marius* terug te roepen en de Bondgenooten, die het burgerrecht niet bezaten, niet meer als een afzonderlijke tribus het laatst te laten stemmen, maar hen onder de overige tribus te verdeelen, ontstond er op het Forum een bloedige strijd, waarna *Cinna* afgezet en uit de stad verdreven werd. In korten tijd echter verzamelde hij uit de troepen van *Appius Claudius,* die juist Nola belegerde, en uit die der Bondgenooten 30 legioenen bijeen, riep *Marius* en de overige ballingen terug en noodzaakte Rome zich over te geven, waarop ter bevrediging der wraakzucht van *Marius* een vreeselijk, dagen lang voortgezet moordtooneel volgde. Op eigen gezag bekleedde hij met *Marius* het consulschap over het jaar 86 v. Chr. en deed na diens dood *Lucius Valerius Flaccus* en voor het volgende jaar *Gnaeus Papirius Carbo* tot zijn ambtgenoot kiezen. Met laatstgenoemde behield hij ook in 84 het consulaat. Op het bericht, dat *Sulla* uit Azië terugkeerde, maakte *Cinna* zich gereed, hem in Griekenland te gemoet te trekken, doch zijn soldaten weigerden hem te volgen en brachten hem in een oproer om het leven. Zie verder onder *Marius* en *Sulla.*

Cinna, Lucius Cornelius, een zoon van den voorgaande, nam deel aan de samenzweringen van zijn tijd, daar hij als jongeling zich met den consul *M. Lepidus* verbond, om het gezag der partij van *Sulla* omver te werpen. Toen deze onderneming mislukte, nam hij de vlucht naar *Sertorius,* die zich in Spanje bevond, maar werd door bemiddeling van *Caesar* teruggeroepen en tot praetor benoemd. Na het vermoorden van *Caesar* verscheen hij op het Forum, waar *Brutus* het diep geschokte volk tot kalmte zocht te stemmen, beleedigde er de nagedachtenis van den veldheer in honende taal en wierp de teekenen der van hem ontvangen waardigheid ter aarde. Hierdoor echter werd de menigte opnieuw verbitterd, zoodat *Lepidus* hem in bescherming moest nemen tegen haar woede.

Cinna, Gnaeus Cornelius, was een zoon van den voorgaande, stond wel in den slag bij Actium aan de zijde van *Antonius,* doch werd later door *Augustus* met groote onderscheiding bejegend. Niettemin nam hij, als een ijverig republikein, 5 jaar later deel aan een samenzwering tegen den keizer. Zij werd echter ontdekt, doch *Augustus,* na hem zijn ondankbaarheid te hebben verweten, schonk hem vergiffenis en benoemde hem tot consul. Na dien tijd bleef *Cinna* getrouw aan den keizer.

Cinnaber. *Zie Kwiksulfied.*

Cinnamomum. *Zie Kaneel.*

Cino da Pistoja, eigenlijk *Guittone Sigisbuldi,* een Italiaansch dichter en rechtsgeleerde, werd in 1270 te Pistoja geboren, studeerde aldaar en te Bologna in de rechten en bekleedde tot aan 1307 een betrekking bij de rechtbank in zijn vaderstad. Gedurende den bloedigen burgeroorlog tusschen de Zwarten en de Witten verliet hij Pistoja en begaf zich naar de vesting Sambuca, waar *Filippo Vergiolesi,* het opperhoofd der Witten, heerschappij voerde, derwaarts getrokken door zijn toegenegenheid jegens diens bevallige dochter *Selvaggia,* die hij ook nog na haar vroegtijdigen dood in zijn liederen huldigde. Vervolgens bezocht hij Frankrijk en keerde terug naar Rome, waar hij om-

streeks 1310 assessor werd van den senator *Lodewijk van Savoye*. Hier voltooide hij zijn commentaar op het wetboek, verwierf hierdoor den doctoralen graad en hield nu aan onderscheiden hoogescholen, zooals te Treviso, te Siena, te Perugia, te Florence en zelfs te Parijs, voorlezingen over het burgerlijk recht. In 1336 werd hij in zijn geboortestad benoemd tot gonfaloniere (banierdrager), doch hij overleed nog vóór het aanvaarden dezer waardigheid den 24sten December van dat jaar. Als lierdichter verdient hij een plaats naast *Dante* en *Petrarca*. Zijn gedichten zijn meerendeels aan de liefde gewijd en onder den titel: „Rime di messer Cino da Pistoja" (1559 en later bij herhaling) uitgegeven. Belangrijk is ook zijn rechtsgeleerd werk: „Lectura domini Cyni de Pistorio super codice" (1483). De laatste uitgave is van *Carducci* in 1862.

Cinq-Mars, *Henri Coiffier de Ruze,* markies *de,* de rampspoedige gunsteling van *Lodewijk XIII* en de tweede zoon van den maarschalk *Antoine Coiffier,* markies *d'Effiat,* werd geboren in 1620 en reeds als knaap door den kardinaal *De Richelieu* benoemd tot kapitein van een compagnie der koninklijke lijfwacht. Hij werd op 19-jarigen leeftijd in de omgeving van *Lodewijk XIII* gebracht, ten einde den invloed tegen te gaan, dien mejuffrouw *De Hautefort,* een vijandin van *Richelieu,* op den koning oefende. Door zijn nette manieren en zijn geestigheid wist *Cinq-Mars* spoedig de gunst van den vorst dermate te winnen, dat hij de tot nu toe machtige maîtresse in ongenade deed vallen. Overmoedig geworden door zijn succes en aangespoord door zijn geliefde, prinses *Louise Maria van Gonzagne,* trachtte hij *Richelieu's* macht te fnuiken, althans aandeel in de regeering te krijgen. De minister, die dit weldra bemerkte, werkte *Cinq-Mars* tegen. Deze stookte nu den koning tegen *Richelieu* op, en beraamde met *Gaston d'Orléans,* den hertog *van Bouillon,* vermoedelijk met medeweten der koningin, een complot tegen den minister. Zij sloten een verdrag met de Spaansche regeering, die de samenzweerders met troepen en geld beloofde bij te staan. *Richelieu* wist zich een copie van dit verdrag te verschaffen, dat hij den koning liet lezen. *Cinq-Mars* werd nu te Narbonne gevangen genomen en met zijn vriend *De Thou* te Lyon voor een buitengewone commissie terecht gesteld. *Gaston d'Orléans* was zoo laaghartig zijn medeplichtigen door zijn getuigenis te bezwaren. *Cinq-Mars* en *De Thou* werden den 12den September 1642 te Lyon onthoofd.

De lotgevallen van *Cinq-Mars* zijn herhaaldelijk door schrijvers en dichters behandeld geworden, zoo bijv. door *Alfred de Vigny* in zijn roman „Cinq-Mars ou une conjuration sous Louis XIII" (2 dln., Parijs 1826) en door *Gounod* in zijn opera „Cinq-Mars" (1877).

Zie: *Basserie.* La conjuration de Cinq-Mars (Parijs 1896); *L. d'Haucour,* La conspiration de Cinq-Mars (Parijs 1902); *L. d'Astarac de Frontrailles,* Relations des choses particulières de la cour pendant la faveur de M. de Cinq-Mars.

Cinque Ports of *Vijf Havens* is sedert *Willem den Veroveraar* de naam van 5 steden, die in Engeland op de kust van Kent en Sussex tegenover Frankrijk gelegen en van druk bezochte havens voorzien zijn, namelijk Dover, Sandwich, Romney, Hythe en Hastings, benevens later nog Winchelsea en Rye. De koningen schonken aan die 5 steden wegens haar belangrijke ligging groote voorrechten, terwijl zij daarentegen ieder jaar gedurende 40 dagen 80 schepen op eigen kosten in gereedheid moesten houden. De commandant van het slot te Dover was gouverneur dier havensteden en bekleed met den titel van „Lord warden of the cinque ports". Hoewel die havens tegenwoordig meerendeels verzand en voor het oorspronkelijk doel, het bergen eener oorlogsvloot, onbruikbaar geworden zijn, hebben de steden nog een gedeelte dier voorrechten behouden. Hiertoe behoort onder anderen, dat afgevaardigden van deze steden bij het kronen van den koning den troonhemel dragen. Voorheen werden ook door elk dier kleine steden 2 afgevaardigden naar het Parlement gezonden, doch door den reformbill van 1832 verloren Romney en Winchelsea het kiesrecht, terwijl Hythe en Rye slechts één vertegenwoordiger benoemen. De betrekking van „Lord warden" bestaat nog en is tegenwoordig een sinecure van een der hooge hof- en staatsambtenaren. *Wellington* heeft haar ook bekleed in 1829, zonder evenwel het daaraan verbonden tractement, dat van 3000 op 1025 pond sterling is gedaald, te willen trekken. Het ambtsverblijf van dien „Lord" is Walmer-Castle bij Deal.

Cintra, een kleine stad met ongeveer 6000 inwoners in de Portugeesche provincie Estremadura, is bekoorlijk gelegen aan de noordelijke helling der Sierra de Cintra (Montes Lunae), die slechts 529 m. hoog is. De stad ligt verder aan den spoorweg Lissabon—Cacem—Cintra en is een zeer druk bezochte badplaats en zomerverblijfplaats van het Hof. Het Palacio da Pena ligt ten Z. van de stad, evenals het Castello dos Mouros. In de nabijheid vindt men de villa van den Engelschman *Cook,* verder de Penha Verde, met een graftombe van *Joao de Castro,* en het in 1560 gestichte kurkklooster Santa Cruz (dos Capuchos), waarvan de cellen met kurk bekleed zijn. Den 30sten Augustus 1808 sloten de Engelschen onder *Dalrymple* hier een overeenkomst met *Junot,* waardoor de Franschen Portugal ontruimden.

Cinyras, door de zangen der dichters gehuldigd, was afkomstig uit Cyprus en een gunsteling van *Apollo,* koning en priester van *Venus* te Paphos, welke laatste betrekking erfelijk bleef in zijn geslacht. Volgens anderen was Cilicië zijn vaderland en stichtte hij vervolgens op Cyprus de stad Paphos. Ook wordt hij wel een zoon van *Apollo* en *Amathusa* genoemd. Omtrent zijn verdere lotgevallen zijn de berichten eveneens verschillend.

Cione. Zie *Orcagna.*

Ciotat, *La,* een stad in het Fransche departement Bouches du Rhône, arrondissement Marseille, aan de baai van Ciotat en aan den spoorweg Marseille—Nizza, heeft een goede haven, een zeevaartschool, belangrijke werven van

de Messageries maritimes, visscherij, kusthandel en telt (1911) 9975 inwoners.

Cipelgras *(Narthecium ossifragum)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Lelieachtigen *(Liliaceën)*. De plant heeft een kruipenden wortelstok en een opstijgenden stengel. De onderste bladen zijn lijn-zwaardvormig; de bovenste klein, scheedeachtig. De bloemen staan in een ijlen tros. Het bloemdek is van binnen geel, van buiten groenachtig. In moerassige veen- en heistreken komt de plant zeer veel voor. Zij is vergiftig.

Cipolla, *Carlo* graaf, een Italiaansch geschiedkundige, werd den 21sten September 1854 te Verona geboren, studeerde tot 1874 in de wijsbegeerte en in de geschiedenis en werd in 1882 hoogleeraar in de nieuwere geschiedenis aan de hoogeschool te Turijn. Behalve talrijke verhandelingen in verschillende tijdschriften, vooral over de geschiedenis van Venetië en Asti, schreef hij: „Storia delle signorie italiane dalla morte di Enrico VII alla discesa di Carlo VIII" (in *Vallardi*'s „Italia", Milaan 1878; afzonderlijke uitgave 1881), „Federico Barbarossa a Vaccaldo" (1882), „Una congiura contro la republica di Venezia negli anni 1522—1529" (Rome 1889), „Per la storia d'Italia e dé suoi conquistatori nel medio evo" (Bologna 1895). Ook gaf hij uit: „Antiche Cronache Veronesi" (Venetië 1890), alsmede de geschiedenisbronnen van *Novalese* in „Fonti per la storia d'Italia" (Rome 1899 en 1901, 2 dln.). Tevens was hij jarenlang medewerker aan de „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft" van *Jastrow* en *Berner*.

Cipollina is de naam van een fijnkorreligen met glimmerblaadjes vermengden kalksteen, die fraai gepolijst kan worden. Men vindt hem in Saksen, Moravië, Silezië, Italië, Frankrijk, Zweden enz.

Cippus, een Latijnsch woord, dat paal beteekent, was bij de Romeinen de naam van vierkante zuilen zonder basis of kapiteel, doch van een opschrift voorzien, zoodat zij veelal tot grenssteenen, wegwijzers en grafgesteenten dienden.

Cipriani, *Giovanni Battista,* een Italiaansch schilder en graveur, in 1727 te Florence geboren, ontving zijn opleiding te Rome en ging in 1754 naar Londen, waar hij in 1790 stierf. Tot zijn werken behooren de plafondschilderingen in Queens-house te Landsdown en in Melbourne- (thans York-) house te Londen. Voor den „Orlando Furioso" van *Ariosto* heeft hij koperprenten gemaakt.

Cipriani, *Amilcare,* een Italiaansch revolutionnair, werd geboren te Rimini in 1845. Reeds in 1859 vocht hij tegen de Oostenrijkers. Na den slag bij Villafranca (1860) deserteerde hij en voegde zich te Napels bij *Garibaldi*. Bij verstek ter dood veroordeeld, vluchtte hij naar het Oosten. In 1871 nam hij deel aan de Commune, werd gevangen genomen, ter dood veroordeeld, maar naar Noumea gedeporteerd. In 1879 op vrije voeten gesteld, keerde hij naar Parijs terug. In 1881 was hij op het te Rome gehouden socialistencongres, werd gevangen genomen en veroordeeld tot 10 jaren dwangarbeid. In Ravenna en Forli werd hij bij wijze van protest herhaaldelijk tot afgevaardigde gekozen. In 1887 werd hem door het Italiaansche gouvernement gratie verleend, waarop hij zich te Rome vestigde en er medewerker werd aan verschillende socialistische bladen. In 1897 trok hij naar Griekenland, waar hij deel nam aan den oorlog tegen Turkije en in den slag bij Domokos zwaar gewond werd. Na zijn terugkeer koos Forli hem voor de vijfde maal tot afgevaardigde, en de uiterste linkerzijde diende een motie in, om aan *Cipriani* zijn burgerlijke rechten terug te geven, maar ook nu werd zijn verkiezing weder ongeldig verklaard.

Circaea *L. (Heksenkruid* of *Stevenskruid)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Wederikachtigen *(Onagraceeën)*. Het onderscheidt zich door een 2-deeligen, boven het vruchtbeginsel geplaatsten kelk, een bloemkroon van 2 omgekeerd-hartvormige bloembladen, 2 met deze afwisselende meeldraden en een stekelharige, 2-hokkige doosvrucht, en omvat overblijvende kruiden met ovale, tegenovergestelde bladeren en witte, in trossen geplaatste bloemen. De meest bekende soort is het groot Heksenkruid *(C. lutetiana* L.) met spits-eironde, getande bladeren, in trossen geplaatste bloemen met een roodachtigen kelk en witte of rozenroode bloembladen. In ons land is dit plantje op vele plaatsen in bosschen te vinden; in menigte vindt men het o.a. in het Haagsche Bosch. Bij Maastricht komt nog een zeldzame soort voor *C. intermedia.*

Circassië. Zie *Tsjerkessië.*

Circassienne is de naam van een geweven stof, wier schering uit wol of katoen en wier inslag uit wol bestaat. Waarschijnlijk wordt zij aldus naar het landschap Circassië genoemd, hoewel zij het eerst in Engeland werd vervaardigd. Ook geeft men dien naam aan een halfzijden stof, die op „gros de Tours" gelijkt en gekeperde strepen van een andere kleur heeft. Beide worden vooral in Lyon en in Zwitserland, de eerste ook in Bohemen en Saksen, vervaardigd.

Circe, een toovenares, was een dochter van *Helios* (de Zon) en van de Oceanide *Perseïs,* een zuster van *Aeëtes,* en bewoonde het eiland Aea (het latere voorgebergte Monte Circeo) op de kust van Italië. Hier bracht zij den tijd door met weven en zingen en werd er door vier berg- en riviernymphen bediend. Gedurende zijn omdolingen bereikte *Odysseus* ook dit eiland en zond er een aantal mannen heen onder bevel van *Eurylochus,* om het land te verkennen. Weldra keerde de aanvoerder terug en verhaalde, dat *Circe* hen in haar paleis ontvangen had; later echter had zij hen door middel van haar tooverstaf in zwijnen veranderd. Hij alleen was aan dat gevaar ontkomen, omdat hij den wijn niet had aangeroerd. Terstond begaf zich *Odysseus* aan wal ter bevrijding van zijn reismakkers en ontving van *Hermes,* die hij onderweg in de gestalte van een jongeling ontmoet had, inlichtingen omtrent de wijze, waarop hij zich tegen de lagen van *Circe* beveiligen kon. De toovordrank van *Circe* had dan ook op *Odysseus* geen invloed, en toen hij volgens den raad van *Hermes* haar met het blanke staal bedreigde,

als wilde hij haar doorboren, zwoer zij met een heiligen eed, dat hem geen kwaad wedervaren en zij zijn reismakkers tot hun natuurlijke gedaante terugroepen zou. *Circe* vatte echter zulk een vurige genegenheid op voor *Odysseus*, dat hij er een jaar moest blijven. Zij schonk hem 2 zonen, *Agrius* en *Latinus*. Toen hij wilde vertrekken, haalde zij hem over, eerst naar de Onderwereld te gaan en *Tiresias* te raadplegen, en daarna voorspelde zij hem al de gevaren, waarmede hij in de toekomst zou te worstelen hebben.

Circello, voorheen *Circaeus Mons* of *Circeum Promontorium* genaamd, een voorgebergte in Midden-Italië, 18 km. ten W. van Terracina, verheft zich ter hoogte van 310 m. (hoogste top 541 m.) en gelijkt in de verte op een eiland, hetwelk men oudtijds voor de woonplaats van *Circe* (zie aldaar) hield. Het gebergte is bedekt met een subtropischen plantengroei, met eike-, mastik-, citroen- en oranjeboomen, met opuntia's, agave's, granaat- en St. Jansbroodboomen, laurierboomen en dwergpalmen; ook levert het heerlijke vijgen en een uitmuntenden wijn. Aan het strand zijn vele grotten, waaronder de della Maga. De voornaamste plaats is San Felice Circeo met (1911) 2981 inwoners; in de nabijheid liggen de ruïnen van het oude Circeji. Van hier uit verbreidde zich de myrte, uit Griekenland overgebracht, over geheel Italië.

Circensische spelen *(circenses* of *ludi circenses)*, alzoo genoemd naar den *Circus* (zie aldaar), waar zij gehouden werden, is de naam van kampspelen, die te Rome op hooge feesten werden vertoond of ook wel aangericht door hooge staatsambtenaren bij het aanvaarden hunner betrekking of op andere tijdstippen. Men onderscheidde die spelen naar de namen der godheden, te wier eere, of wel der gelegenheden, naar aanleiding waarvan zij gegeven werden; men had alzoo *Circenses Apollinares, Florales, Cereales, Saturnales, Bacchanales* en *Saeculares*. In het algemeen werden die feesten bij de Romeinen op veel grooter schaal gevierd dan de hippodromiën (paardenwedrennen) bij de Grieken, en men mag ze beschouwen als zinnebeelden van de macht, daarna van de weelde en eindelijk van de verdorvenheid van het Romeinsche volk. Oorspronkelijk droegen zij een godsdienstig karakter, en hun ontstaan verliest zich in den grijzen voortijd; want volgens de sage zou de Sabijnsche maagdenroof hebben plaats gevonden tijdens dergelijke spelen, door *Romulus* ter eere van den god *Consus* ingesteld. De godsdienstige beteekenis geraakte meer en meer op den achtergrond, toen aanzienlijke Romeinen zich beijverden, zulke feesten te geven, teneinde de gunst des volks te verwerven. In den eersten tijd waren zij voorzeker hooggewaardeerde feesten, door de koningen ingesteld, in de dagen der republiek enkel volksvermakelijkheden, om de menigte in een goede stemming te houden. Tevens breidde het aantal spelen zich uit, zoodat het tot zeven verschillende soorten klom. Het begin van het feest was een plechtige optocht van het Capitool door de stad naar den Circus *(pompa circensis)*, waarbij het wereldbeheerschend Rome al zijn luister ten toon spreidde. De standbeelden der goden, op prachtige wagens geplaatst of op de schouders gedragen, openden den optocht; dan volgden de wagens en paarden voor den wedstrijd bestemd, daarna de kampvechters, de overheden en de priesters en eindelijk de offerdieren. Nadat men eenige malen de ronde had gemaakt door den circus, werd een offerande gebracht, en op een teeken van den praetor of van een ander overheidspersoon namen de spelen een aanvang. Onder deze bekleedde het wedrennen van paarden *(cursus equorum)* en vooral van 2-, 3- en 4-spannen voor wagens de eerste plaats. Om de volgorde werd geloot, en daarna plaatsten zich de eerste vier in de *carceres* (wagenschuren), om er het teeken af te wachten. Dat viertal, hetwelk een rit *(missus)* vormde, onderscheidde zich door even zooveel verschillende kleuren, wit, rood, groen en blauw, waarbij keizer *Domitianus* later de gouden en purperen kleur voegde. Iedere kleur had haar voorstanders onder het volk. Veelal werden er 25 ritten achter elkander gedaan. De circensische wagenmenners *(agitatores)* hadden geen ander bedrijf en waren aanvankelijk grootendeels slaven, terwijl later aanzienlijke Romeinen en zelfs keizers in die hoedanigheid deel namen aan de spelen. Zij droegen een kort gewaad zonder mouwen. De teugels der paarden werden om het lijf vastgebonden, zoodat zij de handen vrij hielden, om hen te besturen en aan te moedigen. Iedere rit vereischte een zevenvoudigen omloop om de *meta* (eindpaal), en hij, die daarna het eerst de streep bereikte, die tot aanvangslijn had gediend, werd als overwinnaar gekroond. Toch stond de zegepraal in den circus op verre na niet in zoo hoog aanzien als die in de Olympische spelen, ja, er werd op eerstgenoemde in lateren tijd een geldelijke belooning gezet, waarom de laatste rit ook de geldrit *(missus aerarius)* genoemd werd. Door *Augustus* werd voorts in plaats van het 4-span het 6-span in zwang gebracht, en in lateren tijd spande men ook herten, ja, zelfs leeuwen, tijgers, olifanten, kameelen en honden voor de wagens. Behalve de paardenwedren had men er voor en na „gymnastische spelen", vooral worstel- en vuistgevechten, een soort van tournooi *(ludus Trajanus)* of een spiegelgevecht te paard, een strijd van wilde dieren, hetzij onderling, hetzij tegen menschen, hoewel deze doorgaans in het amphitheater plaats had, voetvolk- en ruitergevechten, zoowel man tegen man, als bende tegen bende, zeegevechten, die echter later in afzonderlijke, daartoe geschikte inrichtingen gehouden werden, en tooneelspelen.

In den circus verdween tegelijk met het karakter van het Romeinsche volk de grootheid van Rome. Verwierf men er reeds in de dagen der Republiek de volksgunst, in het tijdperk der keizers bepaalde zich het ellendig overschot van het voorheen zoo krachtig staatkundig leven der Romeinen tot den circus, zoodat *Juvenalis* het hartstochtelijk streven der menigte naar vermaak met de woorden beschrijft: *„Duas tantum res anxius optat, panem et Circenses!"* (zij vraagt met gretigheid slechts 2 zaken, namelijk brood en Circensische spelen!). Ook in de Romeinsche wingewesten werden Circensische spe-

len ingevoerd, en de wedrennen bleven nog lang na den val van het keizerrijk bestaan.

Circeo, *Monte.* Zie *Circello.*

Circleville, de hoofdstad van het county Pickaway in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, op den linker oever der Scioto, ligt te midden van vruchtbare bouwlanden en telde in 1900 6991 inwoners. Door den Cincinnati- en Muskingumspoorweg en het Ohiokanaal heeft zij gemeenschap met de overige aanzienlijke plaatsen des lands. De stad heeft een levendigen graanhandel.

Circuit (in het Latijn *circuitus* = omtrek) is in het Engelsche rechtswezen de rondreis, die ieder rechter van de High Court of Justice te Westminster Hall vier maal per jaar moet doen, om in de hoofdsteden van het graafschap zittingen der jury te houden. Verder verstaat men er onder de zeven kringen, waarin Engeland en Wales (dit laatste met twee onderafdeelingen) verdeeld worden en in ieder waarvan de rondreis door de rechters om beurten gedaan wordt. Met eenige wijzigingen bestaat deze inrichting ook in verschillende staten van Noord-Amerika (bijv. Massachusetts), en de Unie zelf is in 9 circuits ingedeeld, in ieder waarvan een rechter van het hooggerechtshof uit Washington en een eigen rechtbank *(circuitcourt)* gevestigd zijn.

Circulaire Polarisatie. Zie *Polarisatie.*

Circulatiebank. Zie *Banken,* 5de afdeeling.

Circulatiepomp is een pomp, die een vloeistof doet circuleeren. Bij de explosiemotoren voert zij het koelwater rondom de cylinders; bij ijsmachines en bij de zoogenaamde „Kaltdampf"-machine perst zij het zwaveligzuur samen; bij stoomturbines en groote machines gebruikt men een circulatiepomp, om de smeerolie en kringloop door de machine te laten volbrengen, waarbij zij telkens een filter passeert. Meer in het bijzonder geeft men den naam circulatiepomp aan de pomp, die het koelwater door den oppervlaktecondensor bij scheepsmachines buiten boord drijft. Deze pomp wordt met een balans door de hoofdmachine zelf gedreven, of als centrifugaalpomp door een afzonderlijke machine; turbinebooten hebben uitsluitend laatstgenoemde inrichting.

Circuleerend medium. Zie *Geld.*

Circumcisie. Zie *Besnijdenis.*

Circummeridiaanshoogte duidt in de sterrenkunde de hoogte van een hemellichaam aan, wanneer het zich nabij den meridiaan van de plaats des waarnemers bevindt.

Circumpolairsterren zijn sterren, die voor een bepaalde waarnemingsplaats nooit ondergaan. Uit de fig. blijkt, dat een ster *S,* wier breedte gelijk is aan den afstand van pool tot zenith, of 90° minus poolshoogte of geografische breedte der waarnemingsplaats, zich in haar laagste culminatiepunt in den horizon bevindt. Sterren op grootere breedte zijn dus voor die plaatsen circumpolair. Zoo gaan bijv. voor Amsterdam, dat op 52° 22′ 30″ N.Br. ligt, sterren op een breedte grooter dan 37° 37′ 30″ niet onder. Omgekeerd, als een hemellichaam, bijv. de zon, zich op zekeren dag van het jaar op 20° N.Br. bevindt, moet men minstens op 70° N.Br. zijn, om haar niet te zien ondergaan. Door de straalbreking in den dampkring, waardoor de hemellichamen hooger schijnen te staan, dan werkelijk het geval is, wordt deze breedte een wei-

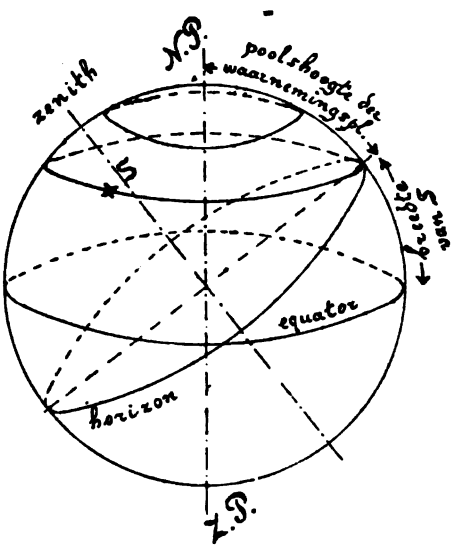

nig kleiner. De circumpolairsterren van onze tegenvoeters zijn voor ons steeds onder den horizont, terwijl men onder den aequator alle sterren kan zien.

Circumscriptiebullen is de naam der pauselijke aanschrijvingen, welke in de eerste plaats de uitwendige aangelegenheden der diocesen en parochiën en verder in het bijzonder hun begrenzing *(circumscriptio)* regelen. In meer algemeenen zin kan een circumscriptiebul echter ook de betrekking van een staat tot de Katholieke Kerk regelen, hoewel niet op zoo'n fundamenteele wijze als een concordaat. De circumscriptiebullen hebben het karakter van kerkwetten van den paus.

Circumvallatieliniën waren voorheen in de versterkingskunst de dekkingen door belegeraars opgeworpen, om zich te verdedigen tegen krijgsbenden, die tot ontzet aanrukten. Wegens haar groote uitgebreidheid — die, welke in 1624 bij de belegering van Breda verrees, had een lengte van 52 600 pas — waren zij zelden zeer sterk, zoodat zij bij den aanval doorgaans zonder groote moeite werden beklommen. Een der laatste was die, welke bij de belegering van Charleroi in 1746 door 20 000 boeren werd opgeworpen. De reeds bij de Romeinen bekende *contravallatieliniën* moesten dienen, om een vesting geheel in te sluiten; maar ook deze zijn verdwenen na de uitvinding der parallelwegen van *Vauban.*

Circus was de naam van het renperk te Rome, waar de Circensische spelen (zie aldaar) werden gehouden. Aanvankelijk was hij alleen ingericht voor den wedloop van paarden zonder of met wagens, later diende hij voor verschillende spelen. Ten tijde van *Romulus* en onder de volgende koningen zou de Campus Martius

de daartoe bestemde plaats geweest zijn, doch *Tarquinius Priscus* zou voor den buit, op de Latijnen behaald, den *Circus Maximus* gebouwd hebben (zie de afb.), terwijl later ook in andere gedeelten der stad dergelijke inrichtingen verrezen. Zij waren alle, evenals de Grieksche hippodromus, van boven open en langwerpigrond van gedaante. De laagste gaanderij *(podium)* verhief zich ter hoogte van ongeveer 4 m. boven den bodem van het circus, en hier bevonden zich de zitplaatsen der aanzienlijkste personen en daarachter, amphitheatersgewijs opklimmende, die der overige toeschouwers. De toegangen tot de plaatsen droegen den naam van *vomitoria* (uitbrakers). Prachtig was vooral de loge voor den keizer en zijn gezin, *pulvinar* genaamd. Het aantal ingangen was 3, namelijk de hoofdpoort *(porta triumphalis)*, de *porta libitinaria*, waardoor de dooden en gewonden werden weggedragen, en een derde in het midden, tusschen de 12 wagenschuren *(carceres)*. Voor deze carceres had men de afrijplaats *(oppidum)*. Tusschen de beide eindpalen bevond zich een heining, *spina* genaamd. De carceres waren overwelfd, en daarboven bevonden zich plaatsen voor de toeschouwers, aanvankelijk voor de consuls; later bevond er zich ook het *cubiculum principis* (de vorstelijke loge) en de zitplaats van den praetor. Aan de beide uiteinden verrezen er torens, op wier trappen ruimte was voor muzikanten. De carceres en torens waren met schilderijen versierd. Tusschen de carceres en de eerste *meta* (eindpaal) werd vóór den aanvang van den rit een witte lijn getrokken, waar de wagens stand hielden en door de *moratores* (tegenhouders) in het gelid werden gebracht, en die lijn was het doel van den zevenvoudigen omrit. De *spina* (heining), die den circus in 2 helften deelde, was ongeveer 2 m. hoog en 6 m. breed en had in den circus van *Caracalla* een lengte van ongeveer 280 m. Eerst was zij, evenals de meta, van hout, doch onder de keizers werd dat alles van steen opgetrokken. De spina was een belangrijk gedeelte van den circus: behalve een obelisk, in den tijd van *Augustus* aldaar geplaatst, droeg zij *Cybele* op een leeuw, de standbeelden der *Victoria* en der *Fortuna* en vele andere zuilen en kleinere standbeelden. Ook vond men er sedert 174 v. Chr. 7 dolfijnen, op zuilen rustende, benevens een ander zuilgestel met 7 eieren, waardoor het aantal omloopen in den circus geteld werd. Voorts verrezen op de spina altaren voor den dienst der goden. De metae, aan de uiteinden der spina en van deze bijna 4 m. verwijderd, waren hol, vormden kleine kapellen met de ingangen naar de zijde der spina en droegen 3 kegelvormige zuilen, door een eivormig lichaam gekroond.

Tegelijk met de staatkundige ontwikkeling des volks veranderde echter ook de inrichting en het gebruik van den circus. In den beginne had men er geen plaatsen voor afzonderlijke standen, doch in 196 v. Chr. verkreeg de Senaat een eereplaats. Te allen tijde was intusschen de circus de plek, waar de levendigheid, de vroolijkheid en de weelde van het Romeinsche volk zich het duidelijkst vertoonden. Men gebruikte hem trouwens ook tot het houden van plechtige optochten, van volksvergaderingen enz., de veldheeren hielden er tentoonstelling van den veroverden buit, ja, *Augustus* sprak in den *Circus Flaminius* een lijkrede uit op *Drusus*. De beroemdste circussen te Rome waren: de *Circus agonalis* op den Campus Martius, die van *Caracalla* of van *Marentius*, bij de hedendaagsche Porta San Sebastiano gelegen en de eenige, uit wiens bouwvallen men een en ander omtrent de inrichting van den circus kan opmaken, de *Circus Flaminius*, die eens op bevel van *Augustus* met water gevuld werd, waarin men 36 krokodillen liet zwemmen en de *Circus Maximus* (zie de afb.), tusschen den Palatijnschen en Aventijnschen heuvel gelegen. Deze kon 150 000, volgens *Plinius* 260 000, toeschouwers bevatten en werd door de keizers verfraaid, versierd en vergroot, zoodat er in de 4de eeuw na Chr. 385 000 zitplaatsen waren. Voorts had men er den *Circus Neronis* en den *Circus Salustii*. Behalve te Rome vond men nagenoeg in elke aanzienlijke stad in Italië en in de wingewesten een circus.

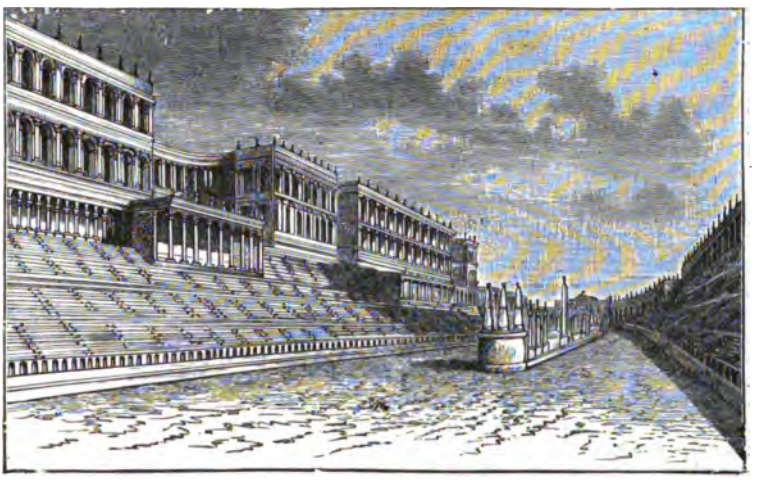

Circus Maximus (gerestaureerd).

Cirencester, gewoonlijk *Cicester* of *Ciceter* geheeten, is een marktstad en parlementsborough in het Engelsche graafschap Gloucester, 28 km. ten Z.O. van Gloucester gelegen aan

de Churn, een bronrivier van de Theems. Zij telt (1911) 7631 inwoners, heeft een mooie kerk, museum van Romeinsche oudheden, groote wolmarkten en fabrieken van leer en aardewerk. Het is het eindpunt van een tak van het Theemes Severnkanaal. In de buurt ligt Oakleypark, het landgoed van lord *Bathurst* en bevindt zich een bekende landbouwhoogeschool (Royal Agricultural College).

Cirlacy, *Ludwig Friedrich von,* een Duitsch schrijver over krijgskundige aangelegenheden, werd geboren te Potsdam den 13den Januari 1786, trad in 1801 in dienst bij de Pruisische infanterie, nam deel aan de veldtochten van 1806 tot 1807, bezocht vervolgens de militaire school te Berlijn en werd in 1813 bij Groszgörschen zwaar gewond. Daarna streed hij als officier van den generalen staf in het noorden van Frankrijk en schreef: „Geschichte des Belagerungskriegs von 1815" (1819), gevolgd door: „Chronologische Uebersicht der Geschichte des preuszischen Heeres" (1820), een „Beschrijving van Turkije" (1824) en „Betrachtungen über die möglichen Operationen bei einem Kriege gegen die Turkei" (1828). Daarenboven leverde hij vele bijdragen in tijdschriften. Hij was lid van het bestuur der militaire school te Berlijn en overleed aldaar den 12den Augustus 1829.

Cirkel noemt men in de meetkunde een in zich zelf terugkeerende kromme lijn, die overal even ver verwijderd is van een met haar in hetzelfde platte vlak gelegen punt, het *middelpunt* geheeten. Een gedeelte van een cirkel is een *boog*. Het vlak, door die lijn (ook *omtrek* genoemd) omsloten, noemt men *cirkelvlak,* elke door het middelpunt gaande en door den omtrek begrensde rechte lijn een *middellijn* (diameter), en elke rechte lijn, die van het middelpunt naar den omtrek loopt, een *straal* (radius). Elke rechte lijn, die 2 punten van den omtrek verbindt, is een *koorde* en als zij verlengd wordt een *snijlijn* (secante), terwijl het gedeelte van het cirkelvlak, door een boog en de koorde begrensd, een *segment,* en het gedeelte tusschen 2 stralen en een boog een *cirkelsector* wordt geheeten. De hoek, door 2 stralen gevormd, is een *middelpuntshoek.* Een rechte lijn, die met den omtrek slechts één punt gemeen heeft, hoe ver zij ook verlengd wordt, is een *raaklijn* (tangente). De volgende eigenschappen van den cirkel worden in de planimetrie bewezen:

Gelijke bogen worden onderspannen door gelijke koorden; de koorde van een grooteren boog (mits kleiner dan de halve cirkel) is grooter dan die van een kleineren; bij gelijke bogen behooren gelijke middelpuntshoeken; een loodlijn, op het midden eener koorde opgericht, gaat door het middelpunt, en omgekeerd verdeelt een lijn, uit het middelpunt loodrecht op een koorde neergelaten, deze in twee gelijke deelen, en staat een lijn, die, uit het middelpunt naar een koorde getrokken, deze in 2 gelijke deelen verdeelt, loodrecht op die koorde. — Het onbekende middelpunt van een cirkel wordt gevonden, wanneer men een loodlijn opricht op het midden eener koorde; deze, aan weerszijden tot den omtrek verlengd, is dan een middellijn, en het midden van deze is het gezochte middelpunt. Men vindt het onbekende middelpunt bij een boog, wanneer men hierin 2 niet aan elkaar evenwijdige koorden trekt en op het midden van ieder van deze een loodlijn opricht: het snijpunt der loodlijnen is dan het middelpunt. Door 3 punten, die in hetzelfde vak en niet in dezelfde rechte lijn liggen, kan men steeds een cirkel trekken; hiertoe vereenigt men die punten door 2 rechte lijnen, en richt op het midden van ieder van deze een loodlijn op, waarna het snijpunt dier loodlijnen het middelpunt is van den gevraagden cirkel. De raaklijn staat loodrecht op den straal, die door het raakpunt gaat, en omgekeerd is de lijn, op het eindpunt van een straal loodrecht op dezen opgericht, een raaklijn in dat punt aan den cirkel. Den cirkelomtrek denkt men verdeeld in 360 gelijke bogen, die dus tusschen de beenen van 360 middelpuntshoeken van één graad bevat zijn. Het 360ste deel van een cirkelomtrek heet een booggraad, het 60ste deel hiervan een boogminuut en het 60ste deel daarvan een boogseconde. Door deze verdeeling kan bewezen worden, dat een middelpuntshoek evenveel hoekgraden, -minuten en -seconden bevat, als de ingesloten boog booggraden, -minuten en -seconden. Gewoonlijk wordt deze stelling uitgedrukt door te zeggen: een middelpuntshoek is gelijk aan den boog, waarop hij staat.

Een hoek, wiens toppunt op den cirkelomtrek ligt, is gelijk aan de helft van den boog, waarop hij staat; hieruit volgt, dat de toppunten van alle gelijke hoeken, wier beenen door twee vaste punten gaan, op een cirkelboog liggen. Ligt het toppunt van een hoek binnen den cirkel, dan is deze gelijk aan de helft van de som der beide bogen, waarop hij staat; ligt het hoekpunt buiten den cirkel, dan is de hoek gelijk aan het halve verschil der beide ingesloten bogen. Door een raaklijn te beschouwen als een snijlijn, waarvan de snijpunten vlak bij elkaar liggen, zijn de vorige stellingen gemakkelijk te vinden, voor het geval, dat een van de beenen van den hoek een raaklijn wordt. De verhouding tusschen de *middellijn* en den omtrek van een cirkel wordt gevonden door middel van den ingeschreven regelmatigen veelhoek.

Een veelhoek noemt men in een cirkel *ingeschreven,* wanneer zijn hoekpunten in den omtrek gelegen zijn, en *omgeschreven,* wanneer zijn zijden raaklijnen zijn aan den cirkel, en een veelhoek is *regelmatig,* wanneer al zijn zijden en hoeken gelijk zijn. In den regelmatigen ingeschreven zeshoek is de zijde gelijk aan den straal; door die zijden middendoor te deelen, kan men vervolgens den 12-hoek, voorts den 24-hoek, den 48-hoek, den 96-hoek enz. in den cirkel construeeren, de *verhouding* bepalen van de zijde van zulk een veelhoek tot den straal en van al de zijden tot den straal (dat wil zeggen het getal, hetwelk uitdrukt, hoe vaak de straal of liever de middellijn in de som der zijden of den omtrek van den ingeschreven veelhoek begrepen is). Nu kan men het aantal zijden zoo groot maken, dat de som der zijden van den veelhoek uiterst weinig van den omtrek van den cirkel verschilt, zoodat beider verhouding tot de middellijn nagenoeg gelijk is; zoekt men die verhouding ook voor een omgeschreven veelhoek, dan

zal ook die, wanneer men het aantal zijden van den veelhoek zeer groot neemt, nagenoeg gelijk zijn aan de verhouding van de middellijn tot den cirkel en eveneens tot de som der zijden van den omgeschreven veelhoek. Men kan die berekening door vermeerdering van het aantal zijden van den in- en omgeschreven veelhoek zoo ver voortzetten, dat de verhoudingscijfers eerst na vele decimalen eenig verschil aanwijzen. Het is derhalve duidelijk, dat door de met elkander overeenkomende cijfers de verhouding van den omtrek tot de middellijn bij benadering wordt aangewezen. *Ludolf van Keulen* vond voor dat verhoudingsgetal de cijfers 3,1415926, wanneer de middellijn = 1 wordt gesteld, dat wil zeggen: wanneer men den cirkel uitrolt tot een rechte lijn, zal zijn middellijn er 3,1415926 enz. maal in begrepen wezen. Dit verhoudingsgetal heet het getal π (pi), en de genoemde waarde 3,1415926 het *Ludolfiaansch getal*. Het is door *Richter*, hoogleeraar te Elburg, tot 500 decimalen voortgezet, hoewel de vermelde 7 decimalen, ja, gewoonlijk de vier eerste voldoende zijn. Men gebruikt ook andere verhoudingsgetallen van middellijn en omtrek, zooals $\frac{22}{7}$ (verhouding van *Archimedes*) en $\frac{355}{115}$; het eerste geeft in decimalen 3,1428 enz., het tweede 3,1415929 en is dus slechts een weinig te groot.

Met het getal π wordt nu de omtrek van een cirkel berekend. Deze is gelijk aan den dubbelen straal ($2r$), vermenigvuldigd met het getal, hetwelk aanduidt, hoe vaak die dubbele straal in den omtrek begrepen is, het getal π; dus is de omtrek van elken cirkel $= 2\pi r$, of = zijn middellijn, vermenigvuldigd met het getal π.

Ook ter berekening van den inhoud van den cirkel heeft men een formule gevonden. Laat men uit het middelpunt van den cirkel een loodlijn op de veelhoekszijde (s) neer van een ingeschreven veelhoek en noemt men die a, dan zal de inhoud van dien driehoek $^1/_2\ a \times s$ zijn en dus de inhoud van den geheelen veelhoek gelijk aan $\frac{n a \times s}{2}$, wanneer die veelhoek n zijden heeft. Nu is het duidelijk, dat door vermeerdering van het aantal zijden van den veelhoek, waardoor deze tot den omtrek meer en meer nadert, de loodlijn a zoo lang wordt, dat zij nagenoeg niet van den straal in lengte verschilt. Doet men zulks, dan mag men stellen $a = r$. De formule voor den inhoud is dus $\frac{r \times n \times s}{2}$. Doch als het aantal zijden van den veelhoek zoo groot is genomen, verschilt hare som nagenoeg niet van den omtrek van den cirkel en bijgevolg is $n \times s$ of de som der zijden van den veelhoek, dus zijn omtrek, nagenoeg gelijk aan den omtrek van den cirkel, dus $= 2\pi r$. Stelt men in de gevonden formule deze uitdrukking in de plaats van $n \times s$, dan verkrijgt men als inhoudsformule $\frac{r \times 2\pi r}{2} = \pi r^2$, of met andere woorden: de inhoud van een cirkel is gelijk aan het vierkant van den straal, vermenigvuldigd met het getal π. Wiskundig is bewezen, dat het oppervlak van een cirkel grooter is dan van elke andere vlakke figuur, die denzelfden omtrek heeft. Tot op onzen tijd hebben velen getracht het getal π volkomen juist uit te drukken door een breuk, zoodat dan met passer en liniaal een vierkant geconstrueerd zou kunnen worden met hetzelfde oppervlak als een cirkel. Deze constructie wordt de *quadratuur van den cirkel* genoemd. De onmogelijkheid, om deze te vinden, is aangetoond door *Lindemann*.

In de mechanica en hoogere wiskunde bleek de verdeeling van een cirkel in 360 graden enz. niet geschikt; het bleek doelmatiger als eenheid een boog aan te nemen, wiens lengte gelijk is aan den straal; deze eenheid draagt den naam van *radiaal*. Een cirkel bevat dus 2π radialen. Elke radiaal is groot 57° 47′ 44,8″ (ongeveer).

Een grooten cirkel op een bol noemt men zulk een, wiens middelpunt met dat van den bol samenvalt. Wanneer men in het middelpunt van zulk een cirkel een lijn plaatst, loodrecht op het cirkelvlak en haar aan beide zijden verlengt, dan noemt men de punten, waar die lijn de oppervlakte van den bol ontmoet, de polen van den cirkel.

In de logica hoort men wel eens gewagen van het *redeneeren in een cirkel*. Dit geschiedt wanneer men hetgeen bewezen moet worden, als grondslag van het bewijs aanneemt. Men noemt dit ook *petitio principii*.

Cirkelsextant is een astronomisch instrument, hetwelk bestaat uit een vereeniging van den gewonen spiegelsextant met den kollimator-gyroscoop, en werd door den Franschen admiraal *Fleuriais* uitgevonden. Het doel is de vervanging van den kunstmatigen kwikhorizon, die 's nachts of bij laag hangenden mist gebruikt wordt. De kollimator-gyroscoop bestaat uit een tol, waarvan de massa zooveel mogelijk naar den omtrek gebracht is, om het traagheidsmoment te vergrooten. De punt draait in een kogelvormige tappan, waardoor de as van den tol na verloop van tijd zich zelf in den verticalen stand brengt. Op het platte bovenvlak van den tol staan, symmetrisch ten opzichte der draaiingsas, twee gelijke planconvexe lenzen met de platte vlakken na elkander toegekeerd en tot op haar centrale deelen afgeslepen, terwijl de platte vlakken der lenzen loodrecht op het horizontale bovenvlak van den tol staan. Het platte vlak der eene lens ligt in het brandpunt van dat der andere, terwijl in de optische as een horizontale zwarte streep op iedere lens getrokken is. Door een pneumatische inrichting kan de tol met behulp van 8 op den omtrek aangebrachte schroefvleugeltjes 30—40 omwentelingen per secunde maken. De tappan is zoodanig voor het spiegeltje van den sextant aangebracht, dat, als het vlak van de sextant en de as van den tol verticaal staan en de kijker op den horizon gericht is, de optische as daarvan door de zwarte streepjes op de lenzen gaat. Bij de snelle omdraaiing van den tol ziet men deze streepjes als één zwarte lijn op oneindigen afstand en vormt zij dus een kunstmatigen horizon. Door op de gewone wijze het beeld van een hemellichaam daarmee in dekking te brengen, kan de hoogte bepaald worden. Tot

dusver is hij alleen bij de Fransche marine in gebruik en voldoet daar, na eenige aangebrachte verbeteringen, goed.

Cirripedia, *Rankpootigen,* is de naam van een orde uit de klasse der Schaaldieren *(Crustaceeën).* Zij omvat vastzittende zeedieren zonder oogen en sprieten, met een chitine bevattenden mantel, die een aantal kalkplaten afscheidt, welke het dier bedekken, en met 6 paar 4-ledige, fijne, draadvormige pooten. De volwassen dieren zijn slechts zelden naakt en zonder mantel, maar zijn doorgaans in schalen besloten en met een vleezigen steel aan andere lichamen vastgehecht. In die woning ligt het dier in een omgekeerde houding, namelijk met den kop naar beneden en den staart naar boven. De mond is van 3 paar zijwaarts geplaatste kaken voorzien, en de vermelde pooten bestaan uit een vleezigen steel en 2 veelledige rankpooten, waarmede de dieren water en voedsel in de mantelholte kunnen brengen. Zij ondergaan een aanmerkelijke gedaanteverwisseling. In de jeugd zwemmen de dieren als larven vrij rond en verliezen, nadat zij zich op palen, rotsen, slakken enz. vastgehecht hebben, de oogen en sprieten, om dan in de boven beschreven volwassen vormen over te gaan. Men verdeelt ze nog in drie onderorden, n.l. *Lepadiden,* waartoe *Lepas anatifera* (eendenmossel) behoort, *Balaniden,* zonder steel vastgehecht, waartoe de bekende *Balanus tintinnabulum* L. (zeepok) behoort en die men zoowat in alle zeeën aantreft op steenen en hout, ja zelfs op krabben vastgehecht; en ten slotte de *Rhizocephaliden,* welke parasieten zijn. Onderzoekt men een aantal krabben, dan vindt men heel vaak een exemplaar, dat een sterke verdikking tusschen den onderkant en den naar beneden geklapten staart vertoont. Dit „gezwel" is niets anders dan *Sacculina carcini,* die met den steel in het lichaam van zijn waard is gedrongen. Deze steel vertakt zich vooral in de lever van zijn slachtoffer.

Cirrocumulus of *Vederige stapelwolk* is een wolkenvorm, die den overgang vormt tusschen cirrus- en cumulus-wolken (zie aldaar). Zij treden meestal op als afgeronde, witte, zachte wolken, de zoogenaamde *schaapjeswolken.*

Cirrostratus of *Vederige laagwolk* is een wolkenvorm, die den overgang vormt tusschen cirrus- en stratus-wolken. Deze wolken zijn dichter dan de zuivere cirri en hangen veel lager; dikwijls gelijken zij op lange, smalle linten, vooral in de nabijheid van den horizon hangend.

Cirrus of *Vederwolk* noemt men de hoogste, uit ijsnaalden gevormde wolken, die zich soms als een sluier aan den hemel uitstrekken en een zeer verschillend voorkomen kunnen hebben. Vooral door de luchtreizen der laatste jaren heeft men ze nauwkeuriger leeren kennen. Hun studie is van belang, om de winden in de hoogere deelen des dampkrings te leeren kennen, alsook met het oog op weervoorspellingen. Zie verder *Wolken.*

Cirsium *(vederdistel)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen).* Het onderscheidt zich door een omwindsel, uit vele, meestal gedoornde schubben gevormd, en buisvormige, tweeslachtige of tweehuizige bloemen met vrije meeldraden; door gevederd, van onderen door een ring verbonden zaadpluis en een stoppeligen vruchtbodem. Het omvat overblijvende 2-jarige kruiden. In ons land komen een achttal soorten voor, bijv. *C. arvense* (Akkervederdistel), *C. lanceolatum* (Speervederdistel) en *C. palustre* (kale Jonker).

Cis-Alpijnsche Republiek is de naam van een Italiaanschen staat, die den 28sten Juni 1797 door generaal *Bonaparte* uit de Cis- en Trans-Padaansche republieken gevormd en bij den vrede van Campo-Formio door Oostenrijk als onafhankelijk erkend werd. Zij omvatte Oostenrijksch-Lombardije met het gebied van Mantua, de Venetiaansche bezittingen Bergamo, Brescia en Cremona, Verona en Rovigo, voorts bij haar samensmelting met de Cis-Padaansche republiek de vorstendommen Massa en Carrara, benevens de 3 legatiën Bologna, Ferrara en Mesola met Romagna. Den 22sten October van dat jaar werden er Valtellino (van het kanton Graauwbunderland), Bormio en Chiavenna bijgevoegd, zoodat zij op 42 450 v. km. 3½ millioen inwoners telde. Milaan was de zetel van het bestuur en van het Wetgevend Lichaam, dat uit een Senaat van 80 en een Grooten Raad van 160 leden bestond. De republiek verbond zich in 1798 nog inniger met Frankrijk door een of- en defensief verbond en een handelstractaat. Intusschen werd zij reeds in 1799 ten gevolge van de overwinningen der Oostenrijkers en Russen opgeheven, doch na den slag bij Marengo (1800) door *Bonaparte* hersteld. Te vens ontving zij een nieuwe staatsregeling, namelijk een Consulta (Raad) van 50 en een Governo (Uitvoerend Bewind) van 9 leden. Met het gebied van Novara en Tortona werd de republiek vergroot en bij den vrede van Lunéville opnieuw door Oostenrijk erkend. Den 25sten Januari 1802 ontving zij den naam van *Italiaansche Republiek,* koos *Bonaparte* tot president en *Francesco Melzi d'Exile* tot vice-president en werd nu in 13 departementen verdeeld. Den 17den Maart 1805 verscheen een gezantschap der republiek bij keizer *Napoleon,* om hem den titel van koning van Italië aan te bieden. Van dien tijd af tot 1814 vormde zij het koninkrijk Italië.

Cis-Alpijnsch Gallië. Zie *Gallië.*

Ciseleeren is in het algemeen het bewerken van metalen met scherpe werktuigen. Zoo ciseleert men gegoten voorwerpen, waarvan de naden en oneffenheden weggenomen moeten worden. Ook geeft men dien naam aan den arbeid van den kunstenaar, die door middel van stempel en hamer figuren brengt op goud en zilver en deze met de graveernaald bijwerkt. Zie verder *Goudsmeedkunst.*

Cisio Janus is de naam van een soort verkorte kalender, bestaande uit verzen, welke gevormd werden door de beginlettergrepen der belangrijkste feest- en heiligendagen, die door invoeging van bepaalde woorden tot verstaanbare zinnen waren gemaakt. Voor iedere maand waren twee hexameters en voor elken dag der maand een lettergreep daarvan bestemd. Zoo luidt de eerste hexameter van den meest gebruikelijken *Cisio Ja-*

nus, welke naam ontleend is aan de beginlettergrepen van dien hexameter, aldus: *Cisio Janus Epi sibi vendicat Oc Feli Mar An*". De woorden *sibi vendicat* doen hier slechts dienst als verbindingswoorden met bovengenoemde bedoeling; *Cisio = Circumcisio domini* (Besnijdenis des Heeren, 1 Januari); *Janus* is een korte schrijfwijze voor Januari en dient dus om de maand aan te geven; *Epi = Epiphania domini* (Drie Koningen, 6 Januari); *Oc = Octava Epiphanie* (de 8ste dag na *Epiphania*, 13 Januari); *Feli = Felicis presbiteri confessoris* (14 Januari); *Mar = Marcelli pape* (16 Januari); *An = Antonii abbatis confessor* (17 Januari).

Het gedicht diende tot beter verstand van den kalender, terwijl de versmaat een middel was, om het van buiten leeren te vergemakkelijken. Wilde men aan de hand daarvan den datum van een feest- of heiligendag opzoeken, dan behoefde men slechts de afkorting voor dien dag of voor den heilige, aan wien die dag gewijd was, op te zoeken. De hexameter, waarin die afkorting voorkwam, gaf dan de maand aan, waarin die dag viel, terwijl men — daarbij rekening houdend, dat de opeenvolgende dagen der maand werden voorgesteld door de opeenvolgende lettergrepen der beide hexameters voor elke maand — door telling der lettergrepen den dag der maand kon vaststellen. Hierbij moest men er echter op letten, dat voor een gezochten dag, door meer dan een lettergreep voorgesteld, slechts de eerste lettergreep meetelde.

De *Cisio Janus* was over de geheele Middeleeuwsche wereld bekend, doch de dateering met behulp daarvan — en dan alleen in den Latijnschen vorm — heeft zich vermoedelijk slechts beperkt tot Noord- en Oost-Duitschland, Bohemen, Polen en Skandinavië.

Cisium was bij de oude Romeinen een lichte, tweeraderige reiswagen zonder kap, die door muildieren getrokken werd.

Cis-Kaukasië is de oud-Romeinsche naam van het land ten noorden van den Kaukasus, terwijl de gewesten ten zuiden van die bergstreek *Trans-Kaukasië* werden genoemd. Heden ten dage vormt Cis-Kaukasië een deel van het Russische generaal gouvernement Kaukasië (zie aldaar).

Cis-Leithanië of het gebied aan *deze* zijde van de Leitha, die gedeeltelijk de grensrivier vormt tusschen Oostenrijk en Hongarije, is sedert 1867, in tegenstelling van *Trans-Leithanië* — het gebied aan *gene* zijde van de Leitha of de landen der Hongaarsche Kroon — de algemeen gebruikelijke naam voor het geheel der in den Oostenrijkschen Rijksraad vertegenwoordigde Kroonlanden der Oostenrijk-Hongaarsche monarchie en omvat de voorheen tot den Duitschen Bond behoorende Kroonlanden Oostenrijk beneden en boven de Enns, Salzburg, Stiermarken, Karinthië, Krain, het Oostenrijksch-Illyrische Kustland, Tirol met Vorarlberg, Bohemen, Moravië en Silezië, benevens Galicië, de Boekowina en Dalmatië, te zamen 300 026 v. km. met (1910) 28 591 934 inwoners.

Cis-Padaansche Republiek is de naam van een Italiaanschen staat, die den 20sten September 1796, na den slag bij Lodi, gelijktijdig met de Trans-Padaansche republiek door generaal *Bonaparte* gevormd werd. Zij bestond aanvankelijk uit Modena, Reggio, Ferrara en Bologna. De staatsregeling werd op den voet der Fransche vastgesteld. De uitvoerende macht was aan een Bewind van 3 leden toevertrouwd; daarenboven bevond er zich een Groote Raad van 60 en een Senaat van 30 leden. Zij telde 10 departementen en een millioen inwoners. Weldra echter ontstond er verdeeldheid tusschen de verschillende gewesten, daar onderscheidene zich bij de Cis-Alpijnsche republiek wenschten te voegen, waarin zij dan ook in Juli 1797 in haar geheel werden opgenomen. De naam was ontleend aan de rivier Padanus of Po, die de Cis-Padaansche van de Trans-Padaansche republiek scheidde.

Cis-Rhenaansche Republiek is de naam van een staat, die nooit in werkelijkheid heeft bestaan. Toen namelijk na de overwinning van het Fransche leger in 1797 de macht der Duitsche vorsten in de Rijnstreek vernietigd was, vereenigden zich aldaar onderscheiden steden, zooals Keulen, Bonn en Aken, om naar het voorbeeld der Italiaansche Republiek een gemeenebest te vormen. Dit laatste gaf zich den naam van Cis-Rhenaansche republiek; doch reeds bij den Vrede van Campo-Formio (17 October 1797) werd de linker-Rijnoever in het geheim door Oostenrijk aan Frankrijk afgestaan, zoodat de republiek niet tot stand is gekomen.

Cissaeus, *Ulpius*, of *Hederaceus*, een Friesch geleerde, die in den aanvang der 16de eeuw leefde, had zich zoo genoemd naar den grooten klimopstruik, die zich in zijn geboorteplaats Schalzum om den kerktoren slingerde. Hij studeerde te Erfurt en werd er hoogleeraar in de Grieksche taal. Hij was zeer vijandig tegen de Hervorming gestemd en keerde naar het vaderland terug, waar hij het priesterambt bekleedde en omstreeks het jaar 1540 overleed. Hij heeft o.a. in het licht gegeven „Hesiodi opera et dies cum Latina versione et scholis" (1553) en „Proverbiorum farrago cum Erasmi chiliadibus" (1571).

Cis-Satledsj-Staten, vormen een Britsch commissariaat (commissionership) in Pendsjaab in Britsch-Indië. De zetel van het bestuur is Ambala. Het bestaat uit de districten Ambala, Ludhiana, Firozpoer en Hissar en de staten Patiala, Dsjind en Nabha. De naam werd het eerst gebruikt voor Sikhvorstendommen, die gedurende de laatste tijden van het rijk Delhi in het Z. van de Satledsj ontstaan zijn. Na de overwinning van de Engelschen op de Mahratten geraakten deze vorstendommen in onderlingen strijd, totdat zij gedwongen werden in 1809 met de Engelschen een verdrag te sluiten. Langzamerhand werd de Engelsche invloed grooter en de meeste staten staan thans geheel onder Britsch bestuur.

Cissey, *Ernst Louis Octave Courtot de*, een Fransch generaal en staatsman, geboren te Parijs den 23sten December 1810, ging in 1835 als luitenant naar Algiers en onderscheidde zich vooral bij de bestorming van Constantine en in den slag van Isly. In den Krimoorlog werd hij wegens zijn dapperheid, in 1854 bij Inkermann

betoond, tot brigade-generaal benoemd; in 1863 werd hij divisie-generaal. In den Duitsch-Fransehen Oorlog van 1870 voerde hij bevel over de eerste divisie van het 4de armeekorps, nam deel aan de krijgsverrichtingen in de omstreken van Metz en werd bij de capitulatie van laatstgenoemde vesting krijgsgevangen in Duitschland. Na het sluiten van den voorloopigen vrede nam hij deel aan de onderdrukking der commune, waarna hij tot bevelhebber van het 2de legerkorps benoemd werd. Reeds bij de verkiezingen van den 8sten Februari 1871 was hij lid geworden van de Nationale Vergadering en den 5den Juni ontving hij van *Thiers* de portefeuille van Oorlog. In die betrekking heeft hij de reorganisatie van het Fransche leger met kracht bevorderd. Na den val van *Thiers* trad hij af en kwam aan het hoofd van het 9de korps te Tours. In 1874 droeg *Mac Mahon* hem de vorming van een nieuw Kabinet op. Hierin verkreeg *Cissey* de portefeuille van Oorlog. In December 1875 benoemd tot senator voor levenslang, aanvaardde hij het bevel over het 11de legerkorps te Nantes. Betrokken in het proces van den luitenant-kolonel *Jung* en diensvolgens beschuldigd van landverraad en afpersing, moest hij in 1880 den actieven dienst verlaten, maar werd door de commissie van onderzoek vrijgesproken, en de Kamer bekrachtigde in April 1881 dit vonnis. *Cissey* overleed den 15den Juni 1882 te Parijs.

Cissoïde is de naam eener kromme lijn van den 3den graad, die haar naam te danken heeft aan haar gelijkvormigheid met den zoom van het klimopblad. Men construeert de cissoïde door aan het eene uiteinde der middellijn van een cirkel een raaklijn te trekken en uit het tweede uiteinde dier middellijn een aantal rechte lijnen door den cirkel heen naar de raaklijn aan weerszijden van het raakpunt. Meet men nu op elk dier lijnen, van hun gemeenschappelijk begin af, de afstanden van haar snijpunten met de raaklijn tot het raakpunt en vereenigt deze punten door een kromme, dan wijst deze den loop der cissoïde aan. Deze bestaat uit 2 symmetrische takken, die allengs tot de raaklijn naderen zonder haar ooit te bereiken. Men vermeldt, dat de cissoïde ontdekt is door *Diocles*, een Grieksch wiskundige, die in de 5de eeuw na Chr. leefde.

Cissus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Wijnstokachtigen *(Vitaceeën)*. Het zijn planten uit de keerkringslanden, waar vele van haar soorten tot de meest gewone lianen behooren.

Cista noemt men een soort van ronde kistjes van gedreven brons, welke men in Etruscische graven gevonden heeft. Doorgaans waren zij met bad- en toiletartikelen gevuld, die men aan de overleden vrouwen meegaf. Op het deksel bevinden zich veelal figuren, die tot handvatsel dienen, en de pooten hebben de gedaante van klauwen, terwijl het kistje en het deksel ook wel van geciseleerde afbeeldingen zijn voorzien. Een hoogst merkwaardige *cista* is die, genoemd naar *Ficoroni*, welke haar in 1745 in zijn bezit kreeg, en door wien zij in het Museo Kircheriano te Rome kwam. Zij is waarschijnlijk uit de 4de eeuw afkomstig. Daarop namelijk zijn tafereelen uit den Argonautentocht gegraveerd, welke door *Wiesner* in plaat gebracht en door *Braun* in 8 groote bladen met tekst uitgegeven zijn. Uit het „Romai fecid", in het opschrift dezer cista voorkomend, blijkt, dat haar vervaardiger geen Romein kan geweest zijn, maar vermoedelijk een Oscische Campaniër. Een andere soort van Etruskische cisten, van steen of leem vervaardigd, dagteekenen uit de laatste eeuwen v. Chr. en zijn vierkante aschurnen, waarop de beeltenis van den overledene in liggende houding is aangebracht.

Zie: *F. Behn*, Die Ficoronische Cista (Leipzig 1907).

Cistaceeën of *zonnekruidachtigen*, is de naam eener plantenfamilie uit de orde der *Cistifloren*. De kelk is 5-bladig, de buitenste twee bladen zijn veel kleiner dan de binnenste drie; de kroon is 5-bladig en valt spoedig af; in den knoptoestand is zij gedraaid; er zijn vele meeldraden; het vruchtbeginsel is éénhokkig met 3 of 5 pariëtale (wandstandige) zaadlijsten. Het zijn kruiden of lage heesters. In ons land komen slechts 2 soorten voor: *Helianthemum vulgare*, het *Zonnekruid* (St. Pietersberg) en *H. guttatum* (Texel, Vlieland en Terschelling). Vele Cistaceeën zijn met klierdragende haren bezet, die een kleverig, welriekend vocht afscheiden, dat aan de lucht verhardt, in den handel bekend onder den naam van *ladanum*.

Cisterciënsen of *Orde van Citeaux (Cistercium)* is een monnikenorde, welke gesticht werd door den abt der Benedictijnen *Robert* uit Champagne. Deze had als prior te Tonnerre, Montier la Celle en St. Aigulf, voorts als opperste van onderscheiden kluizenaars in het woud van Molesme en elders herhaalde pogingen gedaan, de kloostertucht te verbeteren, die echter op den onwil der monniken waren afgestuit, en eindelijk begaf hij zich met 20 geestverwanten naar het moerassige bosch van Citaux, bij Dijon, waar hij in 1098 een klooster stichtte met het voornemen, er de regelen van den heiligen *Benedictus* met de meeste gestrengheid in acht te nemen. Op bevel van den paus moest *Robert* wel is waar naar Molesme terugkeeren, maar de abt *Alberich* slaagde er in, na het opstellen der „Statuta monachorum Benedictensium", die stichting als de eenige ware der Benedictijner orde door den paus te doen erkennen, verordende voor het klooster de witte en voor de wereld de zwarte pij en verbande allen overvloed en elk sieraad. De groote gestrengheid schrikte echter de nieuwelingen zoozeer af, dat het klooster nagenoeg ledig stond, toen in 1113 de later zoo beroemde *Bernhard van Clairvaux* (zie *Bernhard*) met 30 broeders tot de Orde toetrad; binnen den tijd van 2 jaar verrezen toen 4 nieuwe kloosters. *Bernhard* was toen eerst 17 jaar oud en werd in 1115 abt van Clairveaux, een dezer 4 kloosters. In 1119 telden de Cisterciënsen er reeds 12 en omstreeks 1200 wel 2000 in Frankrijk, Duitschland, Engeland enz. *Bernhard* wordt daarom ook wel de tweede stichter der Orde genoemd en de orde zelf die der *Bernhardijnen*. De abt *Stephanus* vereenigde ze alle met het stamklooster tot een genootschap door eenige schranderbedachte artikelen, die hij onder den naam van „Charta der Christelijke liefde"

opstelde. Na dien tijd is de abt van Cîteaux steeds superior-generaal der Orde geweest; hierop volgen in rang de abten van bovenvermelde vier kloosters en daarna die der overige. De ordebroeders legden zich vooral toe op de bevordering van landbouw en veeteelt en hebben zoo veel gedaan voor de economische ontwikkeling van Noord- en West-Europa. Door deze werkzaamheden groepeerden zich rondom de orde heel wat leekebroeders. Het bestuur der Orde berust bij 25 definitoren en de wetgevende macht benevens de eindbeslissing over geschillen bij het algemeen kapittel, uit al de abten der Cisterciënsen bestaande. De Spaansche ridderorden werden er mede verbonden. Geheel Portugal was in 1143 leenplichtig aan de abdij van Clairvaux, en in de 13de eeuw bezat de Orde kloosters van Scandinavië tot Spanje. Na dien tijd ging de oorspronkelijke gestrengheid der Orde en ook haar roem verloren, en vruchteloos zochten de pausen de eerste te herstellen. De Cisterciënsen waren rijke kloosterheeren geworden en bezweken voor de macht der weelde. Eindelijk scheurden in 1469 de Spaansche kloosters zich los en vormden een zelfstandige Orde; ook in Frankrijk en Italië ontstonden afzonderlijke congregatiën onder de hoede der vorsten, zooals de Feuillants bij Toulouse, de Trappisten enz. Tegenwoordig bezit de Orde de meeste kloosters in Oostenrijk.

Het eerste nonnenklooster dezer Orde is door *Stephanus*, abt van Clairvaux, in 1120 te Tart gesticht, en later is dat van Port-Royal het belangrijkste geworden; daarna is het aantal verminderd. Het gewaad der nonnen is wit met een zwarten sluier, scapulier en gordel.

Cistifloren. 1. *Thea chinensis* (Thee); *a.* bloem, *b.* vrucht, beide in natuurlijke grootte. 2. *Cistus creticus*; *a.* bloembodem na verwijdering der bloemkroon en van de meeste meeldraden, *b.* vrucht in doorsnede. 3. *Viola Syvestris* (Boschvioltje); *a.* normale, *b.* cleistogame bloem, *c.* de laatste doorgesneden en vergroot, *d.* een meeldraad. 4. *Reseda luteola*; *a.* bloem vergroot, *b.* knop sterk vergroot, *c.* vrucht vergroot.

Cistifloren is de naam van een plantenorde uit de groep der *Choripetalen*, behoorende tot de klasse der *Dicotylen* (Tweezaadlobbigen). De bloemen zijn hypogynisch (dus het vruchtbeginsel is onderstandig) en meestal regelmatig. De kelk en de bloemkroon zijn 5-tallig; de kelk ligt in den knop met de blaadjes over elkander. De meeldraden zijn talrijk. Het vruchtbeginsel is éénhokkig met wandstandige (pariëtale) zaadlijsten.

Tot deze orde behooren (zie de afb. boven) de families: *Cistaceeën, Droseraceeën* met de verwan-

te *Nepenthaceeën* en *Sarraceniaceeën, Violaceeën, Hypericaceeën, Clusiaceeën, Ternstroemiaceeën* en de kleine familiën *Elatinaceeën, Tamaricaceeën, Bixaceeën* (of *Bixineeën*) en *Dipterocarpaceeën*. Sommigen brengen de *Resedaceeën* ook nog tot deze orde. Zie verder de afzonderlijke families.

Cistus L. (veldroos), een plantengeslacht uit de familie der Zonnekruidachtigen *(Cistaceeën)*, onderscheidt zich door een 5—10-kleppige doosvrucht, en omvat altijdgroene, fraai bloeiende, sterk vertakte sierplanten met tegenovergestelde bladeren. Tot de soorten behooren *C. Creticus* L., 1 of 1½ m. hoog, een zeer vertakte, eenigszins kleverige heester met viltige kelkbladen en groote, purperroode bloemen, op Kreta en Sicilië en in Griekenland, Calabrië en Syrië groeiende, waar deze plant veel welriekend hars oplevert, terwijl haar bladeren in de geneeskunde werden gebruikt en in Griekenland thans nog tot surrogaat van thee dienen.

Citadel, afkomstig van het Italiaansche verkleinwoord *cittadella* (stadje), is de gebruikelijke naam van een overheerschend sterk fort, dat zich bij een groote bevestigde plaats bevindt en tot toevluchtsoord kan dienen voor de bezetting van laatstgemelde. Tevens was zij van ouds geschikt om de inwoners eener nabijgelegen stad in toom te houden. De grootte der citadel is afhankelijk van die der vesting, omdat zij ruimte moet hebben om het geheele garnizoen op te nemen, en zij moet zoo gelegen zijn, dat de vijand haar niet gemakkelijk kan aantasten en veroveren. Ook moet de esplanade of de ruimte tusschen de citadel en de stad zoo groot zijn, dat de vijand zich niet van de huizen als borstwering kan bedienen. Om de nabijgelegen stad met haar geschut te bestrijken, werd zij gewoonlijk op een hoogte gebouwd; hiertoe was het ook van belang, dat de straten der stad in de richting der citadel voortliepen. De citadellen hebben intusschen hun vroegere waarde verloren, nu de beslissing van den strijd in den fortengordel gelegen is. Men geeft den naam citadel tegenwoordig ook wel aan een bijzonder gewichtig punt van een stelling.

Citadel in de wapenkunde. Deze figuur onderscheidt zich van het kasteel (zie aldaar) doordat de torens zich achter den muur met de poort bevinden. Citadellen treft men bijv. aan op het wapen van Boedapest (zie aldaar).

Citato loco. Zie *Loco citato.*

Cité, een Fransch woord, overeenkomende met het Engelsche *city* en het Italiaansche *citta* en met deze afgeleid van het Latijnsche *civitas*, beteekent in het algemeen een stad en in sommige groote steden, zooals Parijs en Londen, het oudste gedeelte der stad met de hoofdkerk. Te Parijs is de *Cité* het eilandje in de Seine, waarop zich de kerk van Notre-Dame bevindt. De naam *Cité* werd vooral in de Middeleeuwen aan dit gedeelte van Parijs gegeven om het te onderscheiden van *la Ville* op den rechteroever en van *l'Université* op den linkeroever van de Seine. Waar tegenwoordig het paleis van justitie staat, verhief zich in den Romeinschen tijd een versterkt kasteel. In den Karolingischen tijd werd het eiland door vier bruggen met de oevers verbonden. Tijdens het tweede keizerrijk veranderde het aanzien van de oude cité geheel en werd dit oudste gedeelte van de hoofdstad geheel gemoderniseerd.

Van *Cité* is het woord *citoyen* afgeleid. Zie aldaar.

Citeaux of *Cisteaux* is de naam eener voormalige abdij der Cisterciënsen (zie aldaar) in de gemeente St. Nicolas les Citeaux van het kanton Nuits, arrondissement Beaune van het Fransche departement Côte d'Or. In 1098 werd de abdij gesticht door *Eudes I* en den abt *Robert van Molesme*. De abdijkerk, die in de Revolutie verwoest werd, was de begraafplaats der hertogen *van Bourgondië*. Thans zijn er een landbouwkolonie van 500 gevangenen en een suikerfabriek gevestigd.

Citerior was in de Oudheid de aanduiding van dat gedeelte van een land, dat aan *deze* zijde van een grensscheiding gelegen was; bijv. *Gallia citerior*. Het is hetzelfde als *Cis* met toevoeging van de grensscheiding (als bijv. naamw.) voor den naam van een land, als *Gallia Cisalpina*.

Cithaeron is de naam van een uitgestrekt, boschrijk gebergte in het oude Griekenland, gelegen op de noordelijke grenzen van Megaris en Attica naar de zijde van Boeotië. Het is het tooneel der aloude herders- en jagersverhalen uit den sagentijd en draagt thans den naam van Elatea. Op den hoogsten top, ten Z.W. van Plataea zich verheffend en aan den *Zeus van Cithaeron* gewijd, werden de Daedalische feesten gevierd, en aan de steile zuidelijke helling vond men de bergpassen Dryos Cephalae. De noordelijke hellingen waren minder hoog en steil; men vond overal de toppen met pijnboomen en de lagere gedeelten met eiken-, olijven- en St. Jansbroodboomen begroeid. Men vermeldt, dat er weleer, behalve allerlei ander wild gedierte, ook leeuwen te vinden waren. De belangrijkste rivieren waren ten N. de Oëroë en de Asopus, ten Z. de Cephissus. Aan den Cithaeron lag Eleutheris, de geboorteplaats van *Dionysus*, en ook *Hebe* werd er onder den naam van *Cithaeronia* gehuldigd.

Citharexylon *L., vedelboomhout*, is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Verbenaceeën*. Het onderscheidt zich door een nagenoeg stervormige, 5-lobbige bloemkroon met een klokvormigen, 5-tandigen kelk, 5 korte meeldraden en een knodsvormigen stamper, en een vrucht, bestaande uit 2 tweehokkige dopvruchten, van welke ieder hok één zaadkorrel bevat. Tot de soorten van dit geslacht behooren groote boomen in Brazilië en West-Indië. Het hout is zeer hard, bekend onder den naam van „Bois cotelet".

Cither is de naam van een met snaren bespannen muziekinstrument, welks uitvinding door de Grieksche fabelleer aan *Amphion* wordt toegeschreven. De *kithara* der Grieken telde aanvankelijk 4, later 7 en eindelijk 11 snaren en werd met een ivoren stift *(plectrum)* bespeeld. De spelers noemde men *kitharisten*, en de zoodanigen, die er bij zongen, *kithariden*. De cither van lateren tijd bestaat uit een holle kast met een rond klankgat, waarboven zich een aantal, soms dertig, snaren bevinden, die beneden

genoemd *gat* zijn vastgemaakt en vandaar naar de schroeven van den langen hals voortloopen. Soortgelijke instrumenten als de cither zijn de *balalaika* of Russische cither met 2 snaren, die in het Oosten veel gebruikt wordt, en de *strijkcither*, in Opper-Oostenrijk, Tirol en Stiermarken in zwang; zij wordt op de tafel gelegd en met een strijkstok bespeeld, zoodat zij veel overeenkomst heeft met de *Noordsche balke* der oude Friezen, en de *slagcither*, welke vierkant is en met de vingers bespeeld wordt. Men kan de *guitarre* (zie aldaar) als een wijziging van de cither beschouwen. Een veelgebruikten vorm van de cither is de z.g. *accoord-cither;* daarop is een inrichting aangebracht, waardoor men verschillende snaren buiten werking kan stellen en wel zoodanig, dat de vrijgebleven snaren een accoord vormen.

Citochromie is een methode om in drie of vier kleuren te drukken, die door Dr. *E. Albert* te München werd uitgevonden. Zij kan als een verbetering van den drie- of vierkleurendruk worden beschouwd en geschiedt ongeveer op dezelfde wijze. De vier platen, zwart, rood, geel en blauw, kunnen op de gewone boekdrukpers gedrukt worden. Zij hebben boven de drie- of vierkleurendruk voor, dat zij sneller vervaardigd en spoediger na elkander gedrukt kunnen worden.

Citoyen was oorspronkelijk de naam der stemgerechtigde bewoners der cité (zie aldaar), der stadsburgers en later, onder het constitutioneele koningschap, van alle burgers. In 1792 werd in decreten van de Revolutiemannen bevolen, elkander niet meer met den aristocratischen titel „monsieur" en „madame" aan te spreken, maar daarvoor *citoyen* en *citoyenne* te gebruiken. Een tijdlang werd dit volgehouden, maar bij het verslappen van den revolutionnairen ijver, verviel men weer in de oude gewoonten. Onder het Directoire was het woord citoyen nog slechts in openbare verhandelingen en ambtelijke kringen uitsluitend in gebruik. In de officiëele wijze van aanspreken bleef het tot het Consulaat bestaan, maar verdween geheel bij het begin van het Keizerrijk. De officiëele almanak van 1808 schreef zelfs voor, den titel madame te gebruiken in plaats van citoyenne. Bij de Revolutie van 1848 trachtte men het opnieuw in te voeren, maar zag er spoedig weer van af. Volgens de tegenwoordige Fransche Wet is citoyen ieder Franschman van 21-jarigen leeftijd en ieder vreemdeling, die door een 10-jarig verblijf in het land het burgerrecht verworven heeft.

Citraal, $C_{10}H_{16}O$, is een lichtgele olieachtige vloeistof, alleen bij verlaagden druk te destilleeren, met een aangenamen reuk naar citroen. Het vormt een belangrijk bestanddeel van verschillende aetherische oliën en komt onder meer voor in de olie der sinaasappelschillen, in de citroenolie en lemongrasolie. In de organische scheikunde behoort het tot de groep der aldehyden, zoodat het door reductie is over te voeren in een alcohol, de *geraniol* en door oxydatie in *geraniumzuur*. Toepassing vindt het bij de fabricatie van essences en reukstoffen.

Citraconzuur is een tweebasisch organisch zuur van de samenstelling $C_5H_6O_4$, waarvan het anhydried $C_5H_4O_3$ door destillatie van citroenzuur verkregen wordt. Het kristalliseert in prisma's, lost gemakkelijk in water op en gaat bij destillatie in zijn anhydried over, welke vloeistof bij 213° C. kookt.

Citroen noemt men de vrucht van den citroenboom *(Citrus medica* L.), die afkomstig is uit Azië of uit Afrika, doch reeds sedert eeuwen in het zuiden van Europa, vooral in Italië, Sicilië, Spanje en Portugal, en thans ook in de warme landen van andere werelddeelen, in onderscheiden soorten gekweekt wordt. Die boom bereikt een hoogte van 10 tot 12 m. en heeft een gladden, grijsachtigbruinen stam met een sterk, maar onregelmatig vertakte, rijk met bladeren versierde kroon. Zijn bladeren zijn langwerpig, spits, met doorschijnende kliertjes bezet en van een ongevleugelden steel voorzien. De bloemen staan alleen of in trossen aan de uiteinden der takken en hebben een kleinen, purperkleurigen kelk, evenals ook de buitenzijden der bloembladeren purperkleurig zijn. De langwerpig ronde vrucht bevat 10—15 hokken, bezit een gele, dunne, onbehaarde, met vele oliehoudende cellen voorziene schil van een aangenamen reuk en een specerijachtig-bitteren smaak, en deze omsluit een witte, lederachtige laag zonder reuk of smaak en voorts een zeer zuur sap. De vruchten, welke men naar elders vervoeren wil, worden onrijp afgeplukt, in vloeipapier gewikkeld en vervolgens in kisten gepakt. De citroenboom bloeit nagenoeg het geheele jaar, zoodat hij veelal te gelijk bloemen, groene en gele vruchten draagt. Men plukt jaarlijks in het Z. van Europa de vruchten tot 3-maal toe, namelijk in September, November en Januari. Zie verder *Citrus*.

Citroenhout, het hout van Citrussoorten, werd door de Romeinen uit Mauritanië en voornamelijk uit de oorspronkelijke wouden van het Atlasgebergte gehaald en tot het vervaardigen van tempeldeuren en tafels gebruikt. Zulke tafels, die schijven *(orbes)* vormden van een dikken stam en een middellijn bezaten van meer dan 1 m., werden op een ivoren voet geplaatst en waren zeer kostbaar. Zij droegen den naam van monopodia. Het hout, hetwelk men tegenwoordig veelal met den naam van citroenhout (geelhout, stokvischhout) bestempelt, is afkomstig van *Morus tinctoria* L., een boom, die in West-Indië, Zuid- en Noord-Amerika groeit. Het is voor schrijnwerkers weinig geschikt, maar wordt voor de ververijen aangevoerd. De beste soort komt van China.

Citroenkruid *(Artemisia abrotanum)*. Zie *Artemisia*.

Citroenkruid *(Melissa officinalis* L.) is de naam van een plant uit de familie der Lipbloemen *(Labiaten)*. Het is een overblijvend kruid, dat bij ons in tuinen als sierplant wordt gekweekt en in Zuid-Europa inheemsch is. Het heeft gesteelde, eironde, gekartelde of gekarteld-gezaagde bladeren, die aan den voet bijna hartvormig zijn. De bloemkroon is wit. Het kruid riekt naar citroenen.

Citroenolie, *cedro-olie* of *oleum citri,* is een aetherische olie, die in den vruchtwand van

de citroen zich in groote oliekliereu bevindt en er het aroma aan geeft. Voornamelijk in Zuid-Italië wordt deze olie gewonnen door de rijpe vruchten af te schillen en de gekneusde schillen uit te persen. De aldus verkregen vloeistof is troebel, dik en slijmerig; bij het staan scheidt zich de citroenolie daaruit aan de oppervlakte af, in welken vorm zij in den handel wordt gebracht. Door destillatie met stoom wordt zij gezuiverd. Eerst is de citroenolie geel, na de zuivering kleurloos, met een aromatischen reuk, sterk lichtbrekend vermogen en rechts draaiend. Aan het licht en de lucht blootgesteld, wordt zij donkergeel, dik vloeibaar, zuur en scheidt vaste citroenkamfer of citropteen, $C_{10}H_{18}O_5$, af. Citroenolie wordt gebruikt in de parfumerie en als smaak verbeterend middel in de pharmacie. De citroensuiker der apotheken *(elacosaccharum citri)* verkrijgt men door vermenging van suiker met citroenolie. Citroenolie bevat 2 terpenen, n.l. citreen en pineen.

Citroensap wordt verkregen door het uitpersen der vrucht van den citroenboom (zie *Citroen* en *Citrus)*, nadat de schillen en zaden verwijderd zijn. Het geklaarde, gefiltreerde en opgekookte sap kan men in zorgvuldig gesloten flesschen en op een koele plaats geruimen tijd goed houden. Het bevat, behalve water, ongeveer 8 % citroenzuur, een bittere extractiefstof, gom en eenig appelzuur. In het groot wordt het bereid in Zuid-Italië, Sicilië, West-Indië, den Griekschen Archipel en op de N.-kust van Afrika. Gedeeltelijk wordt het des winters versch verzonden, waarbij het meestal tot gisting overgaat, gedeeltelijk wordt het vooraf ingekookt. De verzending geschiedt in vaten van 400 tot 500 kg. gewicht. Het dient tot bereiding van citroenzuur, alsook in de huishouding.

Citroenvlinder of *Citroentje (Goneopteryx Rhamni* L.) is een tot de familie der Witjes *(Piëriden)* behoorende vlinder, die in Nederland algemeen voorkomt, in de duinen echter zeer zeldzaam is. De vleugels van het mannetje zijn citroengeel, die van het wijfje groenachtig wit. Bij beide geslachten vindt men op iederen vleugel een kleine, oranjegele vlek. Daar de vlinders overwinteren, behooren zij tot de eerste, die men in het voorjaar ziet. Zij vliegen voor de tweede maal van Juli tot den herfst. Toch is er maar één generatie in het jaar. De rups van dezen vlinder is matgroen met een zwakke, witte zijstreep en groene stigmata. Men vindt haar in Mei en Juni op den gemeenen wegedoorn *(Rhamnus catarctica* L.) en den vuilboom *(Rhamnus Frangula* L.). De pop heeft een zeer dik borststuk en is ook groen met twee lichtgele zijstrepen.

Citroenzuur ($C_6H_8O_7 + H_2O$ of $C_3H_4(OH)(COOH)_3 + H_2O$, in het plantenrijk algemeen verspreid, werd in 1784 door *Scheele* ontdekt en later door *Berzelius* en vooral door *Liebig* onderzocht. Men vindt het in de betrekkelijk grootste hoeveelheid in citroensap (zie aldaar), doch ook in vele andere vruchten, vooral in bessvruchten. Men verkrijgt het door citroensap te koken, om de eiwitachtige stoffen te doen coaguleeren, en na filtratie met geslibd krijt te neutraliseeren, waarbij zich citroenzuur calcium afscheidt, dat door decantatie of filtratie van het vocht verwijderd wordt. Men wascht het zout met kokend water uit en behandelt het dan met zooveel zwavelzuur als noodig is, om het calcium te binden. Het opgelost citroenzuur scheidt men daarna door filtratie van het zwavelzuur calcium en laat het in looden bakken door middel van stoom uitdampen tot op de dikte van dunne stroop. Daarna laat men de genoeg geconcentreerde vloeistof in looden cylinders kristalliseeren, waartoe gemiddeld vier dagen vereischt worden. De kristallen van citroenzuur worden meermalen omgekristalliseerd en door filtratie over beenderenkool gezuiverd. Verder kan het ook technisch verkregen worden door inwerking van sommige schimmels *(citromyces)* op suiker en glucose, waardoor deze voor een aanzienlijk deel in citroenzuur worden omgezet.

Citroenzuur kristalliseert in rhombische prisma's, heeft een aangenaam zuren smaak en is in koudeu toestand in het twee derde gedeelte en bij kookhitte in de helft van zijn gewicht aan water oplosbaar; het lost ook op in alcohol, doch uiterst moeilijk in aether. Het begint bij 50° C. te knetteren, smelt bij 100° C. in zijn kristalwater, wordt bij 130° watervrij en smelt bij 153°. Wordt de temperatuur nog hooger, dan verandert het in aconietzuur, $C_3H_3(COOH)_3$, en dit neemt waterstof op onder vorming van tricarballylzuur ($C_3H_5(COOH)_3$. Men noemt daarom citroenzuur, dat één atoom zuurstof meer bezit dan het tricarballylzuur, ook wel oxytricarballylzuur. Het heeft veel overeenkomst met wijnsteenzuur, maar onderscheidt zich daarvan door de volgende eigenschappen: bij het verkolen van citroenzuur kan men geen reuk van verbrande suiker waarnemen, zijn oplossing blijft bij het neutraliseeren met kalkwater in de koude helder, en eerst bij het koken ontwaart men een afscheiding van citroenzuurcalcium; oplossingen van neutrale citroenzure alkaliën geven niet bij gewone temperatuur, maar alleen bij kookhitte met chloorcalcium een neerslag, en zuurcitroenzuurkalium is zeer gemakkelijk oplosbaar.

Citroenzuur is een tricarbonzuur en geeft dus als driebasisch zuur drie reeksen van zouten. Het wordt gebezigd tot het bereiden van verfrissehende dranken (kwast), in de katoendrukkerij en in de geneeskunde als middel tegen scheurbuik. Voorts vindt men in de apotheek: citroenzuur ijzer, citroenzuur-ijzerammoniak en citroenzuur ijzerchinine.

Citronella-olie. *Zie Grasolie.*

Citrullus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Komkommerachtigen *(Cucurbitaceeën)*. Het omvat slechts weinige soorten en deze behooren thuis aan de kusten van de Middellandsche Zee en in de keerkringslanden van Azië. Die soorten zijn overblijvende, liggende, kruidachtige gewassen met éénslachtige, gele bloemen. Zij hebben een vijfspletige, buis- of klokvormige bloemkroon. De mannelijke bloemen bezitten drie meeldraden, de vrouwelijke een korten, met drie stempels gekroonden stamper en een onderstandig vruchtbeginsel. Daartoe behooren *C. vulgaris* Schrad. en *C. Colocynthidis* Schrad. Eerstgenoemde

soort levert de watermeloenen en laatstgemelde de kolokwintappels, die in de apotheek gebruikt worden.

Citrus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rutaceeën*, afdeeling der *Aurantiaceeën* of oranjegewassen. Het onderscheidt zich door een kruikvormigen kelk, een 5- tot 8-bladige bloemkroon en een besachtige, met min of meer sappige cellen gevulde vrucht met vele zaden. Het zijn fraaie, altijdgroene boomen en struiken, vaak in de bladoksels met dorens gewapend, en met witte, zeer welriekende, alleenstaande, of tot trossen vereenigde bloemen. Van de soorten, die uit Azië afkomstig zijn en in groepen gesplitst worden, noemen wij de groep der *Oranjeboomen*. Deze onderscheiden zich door min of meer gevleugelde bladstelen, spitse, ovale bladeren en nagenoeg bolronde, goudgele of roodachtige vruchten met dunne schillen. Hiertoe behoort *Citrus Aurantium* L., of de oranjeboom, die zoete vruchten draagt, uit Zuid-Azië afkomstig is, 12 m. hoog wordt, vaak doornige takken met spitse, donkergroene, eenigszins gezaagde bladeren met weinig of niet-gevleugelde stelen en witte bloembladeren draagt. Deze boom groeit vanouds in Klein-Azië, Noord-Amerika en Zuid-Europa (Italië, Zuid-Frankrijk, Portugal) en is later ook naar West-Indië en de keerkringslanden van Amerika overgebracht. De oorspronkelijke boom schijnt de gewone oranjeboom *(C. A. vulgaris)* te wezen met doornige takken, eenigszins gevleugelde bladstelen en bolvormige roodachtig-gele, zeer zoete vruchten. De meest bekende verscheidenheid van dezen is de appelsina, China- of sinaasappel *(C. A. sinensis)*, waarbij er ook voorkomen, die rood vleesch hebben *(C. A. haemotosarcum)*, vandaar de naam bloedappelsinen. Een andere verscheidenheid, *C. Bigaradia*, draagt zure of bittere vruchten, deze heeft een minder hoogen stam, breede, gevleugelde bladstelen en groote, zeer welriekende bloemen, en wordt in onderscheiden variëteiten gekweekt, waartoe ook een paar kleine, namelijk: *C. sinensis* Risso, benevens *C. sinensis myrtifolia* Risso, behooren. Voorts heeft men de *bergamot-oranje (C. A. Bergamotta* Hort.) met al of niet gedoornde takken, gevleugelde bladstelen, kleine, zeer welriekende bloemen en peervormige of ingedeukte vruchten met een gladde, licht-gele schil en een zuur vruchtvleesch, die ook al weder verscheidenheden heeft, van welke *C. mellarosa* de belangrijkste is. De bergamotolie wordt geperst uit de vruchtschillen van *C. A. var. Bergamia* en is een bekende toiletolie. Essence de Bergamotte werd in kilogrammen uitgevoerd door:

	1911	1912	1913
Oostenrijk-Hongarije .	5 900	5 010	1 600
Frankrijk	28 572	40 980	28 275
Duitschland	5 334	6 806	1 037
Engeland	4 328	4 950	9 600
Ver. Stn. v. N.-Amerika	13 033	10 765	10 038
Andere landen . . .	5 284	2 832	3 854

In Frankrijk wordt in het bijzonder uitgevoerd door Cannes, Grasse en Hyères.

Van de Oost-Indische soorten noemen wij nog *C. madurensis* Lour, *C. macracantha* Hassk. en *C. pyriformis* Hassk.

Van de *Oranjeboomen*, althans van sommige soorten, gebruikt men vooreerst de bladeren *(folia aurantiorum)*, die een aangenamen geur, een specerij-achtigen smaak, een vluchtige olie en een bitterstof bezitten; een afkooksel daarvan wordt als pijnstillend middel tegen krampen voorgeschreven, en zij doen dienst bij het bereiden van likeuren en parfumerieën. Verder gebruikt men de bloemen *(flores aurantiorum)*, die aetherische olie, gom, azijnzuurcalcium en bitterstof bevatten, een hoogst aangenamen geur bezitten en bij destillatie de geurige oranjebloesemolie en het oranjebloesemwater opleveren, dat voor fijn gebak te pas komt; 100 kg. versche bloemen geven 25 kg. droge. De zeer bittere onrijpe vruchten *(fructus aurantiorum immaturi)*, die van de boomen afvallen en daarna verzameld en gedroogd worden, worden in de likeurstokerijen gebruikt of er worden rozenkransen van gedraaid. De schillen der onrijpe vruchten *(cortex aurantiorum)*, die van buiten bruinachtig geel en oneffen zijn wegens het verdrogen der oliekliertjes, vinden eveneens toepassing; de Curaçaoschillen *(cortices aurantiorum curassavicorum)* worden voor de beste gehouden; zij bevatten een aetherische olie en een bittere extractiefstof, waaruit onder anderen het likeur „curaçao" en de „oranje-olie" bereid worden. Niet minder gebruik

Citrus medica.

maakt men van de *versche vruchten*, vooral van appelsina's, welke in hun vruchtvleesch citroenzuur, suiker, gom, een weinig eiwit, water en citroenzuurcalcium bevatten en uit het Z. van Europa in groote hoeveelheid naar de meer noordelijke gewesten gevoerd worden.

Citroenboomen (zie de afb.). Deze hebben meestal ongevleugelde bladstelen, langwerpige, groote, wratachtige of gegroefde vruchten met dikke schillen, zacht vleesch en zuiver sap. Tot de belangrijkste verscheidenheden behooren: de gewone citroenboom *(Citrus medica* L., zie *Citroen);* de limoenboom *(C. Limonum* Risso) met dunne, somtijds gedoornde takken, ovale, fraai-groene bladeren, bloemen, die van buiten eenigszins purperrood zijn, en gele vruchten met een zuur, maar smakelijk sap; *C. Limia* Poit. et Risso, een boom met schoone groene bladeren, van buiten purperroode bloemen en gewoonlijk een zoet smakend sap; *C. Limetta* Risso, de zoete limoenboom met kleine witte bloemen, eivormige, lichtgele vruchten en een zuur vruchtvleesch; en *C. Peretta* Risso, een sierlijke boom met gedoornde takken, wigvormige, getande bladeren en peervormige, zure vruchten.

Van de citroenboomen gebruikt men de bladeren *(folia critri),* waaraan een krampstillend vermogen wordt toegeschreven; de vruchten, waarbij men in aanmerking moet nemen, dat die van den eigenlijken citroenboom *(C. medica)* vooral tot het bereiden van succade dienen, zoodat de citroenen, die wij in het dagelijksch leven gebruiken, doorgaans vruchten van den limoenboom *(C. limonum)* zijn; de *schillen (Cortices Citri),* die vooral bij het bereiden van likeuren te pas komen; en eindelijk de *olie,* het *sap* en het *zuur,* waarover in de betreffende artikelen gesproken is.

Essence van citroenen fabriceert Frankrijk.

Uitgevoerd werd in kilogrammen door:

	1911	1912	1913
Oostenrijk-Hongarije	46 684	40 024	33 779
Frankrijk	11 615	22 711	45 068
Duitschland	144 457	106 921	10 530
Australië	12 786	17 339	16 219
Argentinië	14 375	8 703	7 789
Amerika	216 298	238 517	193 315
Andere landen	26 190	30 572	19 972

De *pompelmoesboomen (C. decumana* L.). Deze gelijken op den oranjeboom en hebben groote bladeren, breed-gevleugelde bladstelen en bolvormige of plat-peervormige vruchten, die 5 tot 7 kg. zwaar worden, een dikke, gladde schil, sponsachtig vleesch en een groenachtig merg hebben; de vruchten dezer planten, welke in Oost-Indië te huis behooren en ook in West-Indië gekweekt worden, zijn niet bijzonder aangenaam van smaak. Men eet ze veelal versch met wijn en suiker, en daar men ze bij een voorzichtige behandeling lang goed kan houden, leveren zij op zee een verfrisschenden drank. Het hout der boomen is hard en voor bewerking zeer geschikt. De geschilde en afgekookte vruchten worden met suiker tot een soort van citronaat ingemaakt.

Cultuur. Over het aankweeken der Citrussoorten vermelden wij het volgende: dat aankweeken heeft bij ons plaats in daartoe geschikte oranjerieën. De boomen tieren het best in een grond, die het midden houdt tusschen licht en zwaar en waartoe mengsels worden aanbevolen, die uit bladaarde, rivierzand en ouden koemest bestaan. Op den bodem van den pot of bak legge men vooraf potscherven. Brengt men in den aanvang van den zomer de boomen in de open lucht, dan is het goed, de oude aarde langs de randen van den bak door nieuwe te vervangen. In den winter moeten zij licht en veel frissche lucht hebben en evenmin aan vorst, als aan groote kachelwarmte blootgesteld worden. Zoolang mogelijk late men ze op het middaguur de vrije lucht genieten en men geve hun spaarzaam water. Zij vereischen daarbij een temperatuur van 1—6° C. Het verplanten geschiedt in April en Mei, namelijk wanneer de wortels den geheelen bak vullen; deze worden daarbij een weinig ingekort. Kleine boomen worden alle 2 jaar, grootere alle 3—5 jaar verplant. Gedurende den winter is voor den oranjeboom niets zoo nadeelig als overgroote vochtigheid, zoodat men hem zeer matig dient te begieten. Dit laatste moet voorts niet bij den stam, maar bij de randen van den bak geschieden. In den zomer, bepaaldelijk gedurende den bloeitijd en de vruchtvorming, mag men bij droog weder het begieten geen enkelen dag verzuimen. Oude planten geeft men ieder voorjaar een bemesting met verdunden koemest of met water, waarin op 100 L. water is opgelost: ½ kg. superphosfaat, ¼ kg. patentkali en ¼ kg. zwavelzure ammoniak. Na de toediening giete men alles terdege na, zoodat de kluit flink vochtig geworden is. Alle soorten en verscheidenheden worden door oculeeren, copuleeren en enten vermenigvuldigd; dit geschiedt op stammen van citroenboomen, die uit zaad zijn gekweekt. Ook stekken willen onder klokken en bij vochtige lucht en matige warmte wel groeien. Plaatst men oranjeboomen in een woonvertrek, dan verwijdere men ze zoover mogelijk van de stookplaats en zuivere gedurig de bladeren van stof met een vochtige spons.

De voornaamste stapelplaatsen voor appelsinen zijn: Genua, Nizza, Messina, Cadix, Malaga, Lissabon, Triëst, Bordeaux en Hamburg. De invoer in Engeland bedraagt jaarlijks vele millioenen stuks; deze komen meestal van Malta en de Azoren, maar ook uit Venezuela. Algiers levert eveneens groote hoeveelheden kisten, grootendeels voor Frankrijk bestemd. Mallorca brengt ongeveer 50 millioen stuks op. Portugal's uitvoer bedraagt ± 200 000 kisten van 1000 stuks, die van Griekenland 50 millioen stuks. In Z.-Italië bedraagt de uitvoer 200 millioen francs, in Nieuw-Zuid-Wales is de productie belangrijk. Bij verzendingen wordt voor een afstand tot New-York op 30 à 40 procent verlies gerekend.

De citroenen worden voornamelijk uit Sicilië (Messina) verzonden, maar ook uit andere plaatsen, zooals Malaga. De oogst bedroeg in Italië in 1901/1902: 4430 millioen stuks van 18 millioen planten.

Een flink dragende sinaasappelboom levert bij zorgvuldige behandeling jaarlijks gemiddeld 3000 vruchten, een citroenboom nog meer.

Literatuur: M. Otto, L'industrie des Par-

fums (1909); „Parfumery and Essential Oil Record", 1914; „Bulletin de la Maison Boire, Bertrand fils, de Grasse" (1914).

Cittadella, een districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Padua, is het kruispunt der spoorwegen van Vicenza naar Treviso en van Padua naar Bassano, bezit een botanischen tuin en een fraaie hoofdkerk en telt bijna 5000, als gemeente (1911) 11 202 inwoners. Spinnerijen, ververijen en weverijen vormen hoofdmiddelen van bestaan. De stad werd in 1220 als een grensvesting tegen Treviso aangelegd en is nog met muren, torens en grachten omgeven.

Citta di Castello, een stad in de Italiaansche provincie Perugia, op den linker oever van den Tiber en aan den spoorweg Arezzo—Fossato gelegen, telt (als gemeente) (1911) 26 972 inwoners. Zij is de zetel van een bisschop, drijft een levendigen handel, en heeft behalve de hoofdkerk, door *Bramante* gebouwd en met fraaie schilderijen versierd, nog vijf andere kerken. Voorts heeft men er paleizen van de familiën *Manzini, Vescovile* en *Vitelli,* insgelijks door hun kunstwerken bekend.

Citta Vecchia of *Citta Notabile,* een vesting op het Britsche eiland Malta, 16 km. ten Z.W. van La Valetta, verheft zich op een heuvel in het midden des lands en telt ongeveer 9000 inwoners. Zij was te voren de hoofdstad van Malta en heeft een groote, fraaie hoofdkerk, onder welke zich een kleine grot bevindt, waarin volgens de sage de apostel *Paulus* na zijn schipbreuk drie maanden heeft doorgebracht. Zijn standbeeld en dat van graaf *Robert van Normandië* versieren het kerkgebouw, terwijl in de stad ook nog andere kerken en kloosters gevonden worden. Tot 1566 was de stad de hoofdstad van het eiland.

Citters, *Aernout van,* geboren te Middelburg den 10den December 1633. Nadat hij zijn rechtsgeleerde studiën te Leiden voleindigd had (1655), werd hij 2 jaren later (1657) benoemd tot raadsheer in het Hof van Vlaanderen, in 1671 tot secretaris van Middelburg en in 1674 door *Willem III* tot raadsheer in het Hof van Holland en Zeeland en tevens tot ambassadeur in Engeland, waar hij *Karel II* moest overhalen tot een verbond met Zweden. Nadat hij hiertoe vruchteloos pogingen had aangewend, zocht hij met *Van Beuningen* den koning te bewegen, als scheidsrechter op te treden tusschen Frankrijk, Spanje en het Duitsche rijk. In 1685 werd hij weder als gezant naar Engeland afgevaardigd en bleef aldaar tot in 1695, dus gedurende een zeer hachelijk tijdvak, waarin hij zich met beleid en beradenheid gedroeg. Bij de kroning van *Willem III* ontving hij met *Nicolaas Witsen* en anderen den titel van „buitengewoon ambassadeur". Tot ambassadeur in Spanje benoemd, kwam hij in Mei 1696 te Madrid aan en overleed aldaar den 12den October van dat jaar. Van zijn nagelaten brieven heeft *Macaulay* vlijtig gebruik gemaakt in zijn „History of England".

Citters, Willem van, een zoon van den voorgaande, werd den 7den October 1685 te Londen geboren, studeerde te Leiden, vestigde zich als advocaat te Middelburg, werd in 1712 burgemeester dier stad en bekleedde die betrekking tot 12-maal toe. Voorts werden hem onderscheiden zendingen opgedragen, en ofschoon hij een aanhanger was van de stadhouderlooze regeering, deed hij toch in 1742 aan de Staten van Zeeland het voorstel, het stadhouderschap op te dragen aan *Willem IV,* prins *van Oranje.* Hij overleed den 28sten November 1742.

Ook andere leden van dit geslacht, zooals *Willem van Citters,* geboren te Middelburg in 1723 en overleden in 1802, *Willem Aernout van Citters,* geboren te Middelburg in 1741 en overleden in 1811, en *Jacob Verheye van Citters,* geboren te Middelburg in 1753 en overleden in 1853, zijn in hooge rechterlijke bedieningen werkzaam geweest.

Citters, Jacob de Witte van, een Nederlandsch schrijver en kleinzoon van den laatstgenoemde, den 16den Mei 1817 te 's-Gravenhage geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en vestigde zich in 1861 in zijn geboorteplaats. Van 1858 tot 1865 was hij schoolopziener van het 1ste district van Zuid-Holland en sedert 1854 redacteur van „Themis". Ook behoorde hij tot de redactie van de „Algemeene Konst- en Letterbode" en was sedert 1860 vaste medewerker aan „De Nederlandsche Spectator". Voorts schreef hij: „Het rechtlijnig teekenen op de bewaarschool en de onderste klassen der lagere school" (1867) en „Contracten van correspondentie en andere bijdragen tot de geschiedenis van het ambtsbejag in de Republiek in de Vereenigde Nederlanden" (1873). Hij overleed den 3den October 1876 te Montreux in Frankrijk.

Ciudad, afkomstig van het Latijnsche *civitas,* is in Spanje en zijn koloniën de naam eener stad van den eersten rang, welke haar eigen rechten heeft en alzoo wel te onderscheiden is van villa.

Ciudad-Bolivar. Zie *Angostura.*

Ciudadela is de vroegere hoofdstad van het Spaansche eiland Menorca, aan een smalle bocht der W.-kust gelegen. De stad telt ongeveer 8500 inwoners, heeft een kleine haven, mooie huizen van den Menorcaanschen adel en een Gotische kerk. In de nabijheid zijn de druipsteengrotten Perella, Perelleta en Cova de s'Aygo.

Ciudad Porfirio Diaz is een stad in den Mexicaanschen staat Tamaulipas. Zij telt ongeveer 12 000 inwoners.

Ciudad-Real is de naam van de zuidelijkste en grootste Spaansche provincie van Nieuw-Castilië. Ten N. wordt deze provincie begrensd door Toledo, ten O. door Albacete, ten Z. door Jaen en Cordoba en ten W. door Badajoz. De oppervlakte bedraagt 19 608 v. km. met (1910) 368 492 inwoners.

Ciudad-Real, de hoofdstad van de gelijknamige Spaansche provincie, ligt aan den spoorweg Madrid—Badajoz en Manzanares—Ciudad—Real. De stad telt ongeveer 17 000 inwoners, die eenigen handel drijven. Zij is de zetel van een gouverneur en van een bisschop. Den 27sten Maart 1809 zegevierden hier de Franschen onder *Sebastiani* over de Spanjaarden onder *Cartojal.*

Ciudad-Rodrigo is een Spaansche grensvesting naar de zijde van Portugal in de provincie Salamanca en in het voormalig koninkrijk Leon, met ongeveer 10 000 inwoners, op den rechteroever der Agueda en aan den spoorweg Salamanca—Villaformoso gelegen. De stad moest zich den 10den Juli 1810 na een dappere verdediging aan de Franschen overgeven, maar den 8sten Januari 1812 werd zij ingesloten door *Wellington*, onder wiens opperbevel ook de toenmalige Prins *van Oranje*, later koning *Willem II*, roemrijk streed. De stad werd in den nacht van den 19den op den 20sten Januari daaraanvolgende bestormd en veroverd, waarna de Spaansche Cortes *Wellington* tot hertog van Ciudad-Rodrigo en tot grande der eerste klasse verhieven.

Civa. Zie *Çiva*.

Civet. Zie *Civetkat*.

Civetkat (*Viverra* L.) is de naam van een zoogdierengeslacht uit de orde der Roofdieren (*Carnivoren*). Het onderscheidt zich door een slank lichaam, korte pooten, een langen hals en snuit, 4 of 5 teenen met klauwen, die ingetrokken kunnen worden, een langen, veelal neerhangenden staart en door een klierzak, tusschen de anale opening en de voortplantingswerktuigen geplaatst en geschikt om een aldaar afgescheiden, sterk riekende vloeistof, *civet* genaamd, te bewaren, een vocht dat een sterken muskusreuk verspreidt en in den handel wordt gebracht als parfum en opwekkend middel. De civetkatten zijn, met uitzondering van slechts één Amerikaansche soort, alleen in de Oude Wereld, in Afrika en Azië te vinden; in Europa heeft men slechts één soort. Zij zijn zooltreders en zeer roofzuchtig en bloeddorstig; haar voedsel bestaat uit eieren, kruipende en kleine viervoetige dieren, schaaldieren en insekten.

Van de soorten vermelden wij de *Afrikaansche civetkat* (*V. civetta* Buff), die kleiner is dan een kat en grooter dan een wezel. Haar kop is breed, haar snuit puntig, de staart half zoo lang als het lichaam, dat een lengte bereikt van bijna 0,75 m., de pels dicht, maar kortharig. De kleur der vacht is geelachtig-grijs met donkerbruine vlekken en strepen aan de zijden, doch onder den buik lichter, terwijl de staart 6 of 7 ringen draagt en een zwarte punt. Aan elke zijde van den pels heeft men een lange, witte vlek, door een donkerbruine streep in 2 deelen verdeeld en onder elk der oogen een groote donkerbruine vlek. Dit dier leeft in Afrika, vooral in Opper- en Neder-Guinea, en behoort in Abessinië, Nubië en Egypte tot de huisdieren; men houdt het vooral om het *civet*.

De Indische civetkat (*Viverra rasse sive Viverricula indica*) is grijs van kleur met zwarte strepen en wordt op Java, Sumatra en Borneo aangetroffen. Een andere soort, algemeen bekend onder den naam van zibetkat of muskuskat (*Viverra zibetha*), bewoont de Soenda-eilanden en Ceram, is veel grooter, en haar lichaam is versierd met een aantal zwarte vlekken en strepen. Op Borneo leeft de zebra-civetkat (*Viverra Boiei*). Verder is nog de gevlekte civetkat (*Viverra-tangalunga*) algemeen in den Oost-Indischen Archipel verspreid, en in de Soendalanden treft men de zeer fraaie linsang (*Prionodon* of *Viverra gracilis*) aan.

Een andere soort is de *genetkat* (*V. genetta* L.), die een zeer rank en fraai lichaam bezit met een kleinen, naar de achterzijde wat breederen kop, een langen staart en zeer korte pooten. De pels is geelachtig-grijs; langs de zijden 4 of 5 rijen zwarte vlekken en langs de bovenzijde van den hals 4 zwarte strepen, terwijl de keel en de borst lichtgrijs zijn. Dit dier leeft in geheel Afrika, in het zuiden van Spanje en Frankrijk, waar het, evenals in Turkije, als huisdier dienst doet, om de muizen te verdelgen. De huiden van al die soorten komen in den handel.

Civiale, *Jean,* een Fransch heelkundige, in 1792 te Thiezac in het departement Cantal geboren, heeft zich beroemd gemaakt als uitvinder der *lithotripsie* of der verwijdering van steenen uit de blaas. Na vele proeven op lijken, om den steen in de uretra op mechanische wijze te verbrijzelen, gelukte die operatie hem het eerst in 1824 bij een levend persoon. De Fransche Academie beloonde hem daarvoor in 1826 met een geschenk van 6000 francs, en hij verwierf daarenboven den prix-Monthyon ten bedrage van 10 000 francs. Hij overleed den 13den Juni 1867 te Parijs. Zijn werken hebben meest alle betrekking op de door hem uitgevonden methode; daartoe behooren: „De la lithrotritie" (1827), „Parallèle des divers moyens de traiter les calculeux etc." (1836), „Traité pratique sur les maladies des organes genito-urinaires" (1837—1840, 3 dln.), „Resultats cliniques de la lithrotitie pendant les années 1860—1864" (1865).

Cividale del Friuli is de hoofdstad van het gelijknamige district der Italiaansche provincie Udine, aan den spoorweg Udine-Cividale del Friuli gelegen. De gemeente telt (1911) 9886 inwoners, is door een brug uit de 15de eeuw met den anderen oever der Natisone verbonden, die in de Isonzo uitloopt. Er is een dom met 3 beuken uit de 15de eeuw, in welks archief zich kostbare handschriften bevinden (o.a. een codex der Evangeliën uit de 5de eeuw) een museum van Longobardische en Romeinsche oudheden en een klooster. De plaats heeft katoen- en linnenweverijen. Waarschijnlijk is Cividale het voormalige Romeinsche *forum Julii;* langen tijd was het de residentie der Longobardische hertogen en kwam in 1419 aan Venetië.

Civiele Gezaghebbers zijn ambtenaren op de Buitenbezittingen in Nederlandsch Oost-Indië, ressorteerende onder het departement van Binnenlandsch Bestuur, die, evenals de posthouders (zie aldaar), belast zijn met het bestuur over een afdeeling of onderafdeeling. Dikwijls, zooals bijv. in het gouvernement van Atjeh en Onderhoorigheden en dat van Celebes, worden officieren met de functie van civiel-gezaghebber belast.

Civiele Huis *van H. M. de Koningin* is dat gedeelte der Hofhouding, hetwelk niet tot het Militaire Huis (zie aldaar) behoort. De Koningin richt Haar Huis naar eigen goedvinden in. De regeling van de eigen hofhouding der Koningin en die der leden van het koninklijk geslacht behoort aan Hare Majesteit. De Ko-

ningin bepaalt de plechtigheden en gebruiken, die zij tot instandhouding van de koninklijke waardigheid noodig acht.

Het Civiele Huis bestaat (1914) uit: 11 grootofficieren, waarvan 1 chef van het Militaire Huis, 1 grootmeester, 1 opperceremoniemeester, 1 opperstalmeester, 1 opperkamerheer, 1 opperschenker, 1 opperhofmaarschalk, 1 hofmaarschalk en 1 ceremoniemeester is; 7 kamerheeren in gewonen en 75 kamerheeren in buitengewonen dienst, waaronder 1 opperceremoniemeester, 1 opperkamerheer, 1 opperhofmaarschalk, 1 opperschenker, 1 ceremoniemeester, 3 grootmeesters, 1 eerste kamerheer, 1 particuliere secretaris, 1 jagermeester in Zuid-Holland, 1 hofmaarschalk, 1 intendant te 's-Gravenhage, 1 intendant te Amsterdam. Voorts uit 1 hofintendant voor het Loo, 1 jagermeester voor Gelderland, 1 oppenhoutvester, 1 directeur van het koninklijk huisarchief, tevens hofraad, 1 hoofd van het koninklijk staldepartement, 1 rechtsgeleerd adviseur, 1 lijfarts, 4 jagermeesters in buitengewonen dienst, 1 stalmeester in buitengewonen dienst, 9 kamerjonkers, 1 jachtjonker, 2 hofpredikers, 2 geneesheeren bij de hofhouding. Verder zijn er 1 grootmeesteres, 1 grootmeesteres-honoraire, 4 dames du palais, 4 dames du palais honoraires, 3 hofdames, 2 hofdames honoraires en 1 lectrice. Het getal hoofden van hofdepartementen en bureaux bedraagt 11, waarvan 1 hofmaarschalk, 1 thesaurier, 1 intendant van het Loo, 1 jagermeester voor Gelderland, 1 directeur van het Kon. huisarchief, 1 particulier secretarie, 1 opperhoutvester, 1 intendant van het paleis te Amsterdam, 1 intendant van de paleizen te 's-Gravenhage, 1 jagermeester voor Zuid-Holland, en 1 hoofd van het Koninklijk staldepartement is.

Civiele lijst noemt men de som, die in constitutioneele en ook in enkele niet-constitutioneele staten jaarlijks uit de staatsinkomsten aan het Hoofd van den staat wordt toegekend, om het onderhoud van dat Hoofd en van de regeerende familie te bestrijden. Zij is wel te onderscheiden van de bezittingen der Kroon (Kroondomeinen) en van het eigen vermogen van het Koninklijk geslacht. Het spreekt van zelf, dat er pas sprake kan zijn van zulk een civiele lijst, wanneer in de practijk het beginsel is aangenomen, dat het privaatvermogen van den vorst en de schatkist van den Staat twee wel te onderscheiden zaken zijn. Het Hoofd van den staat geniet die som uit de inkomsten van het land niet zoo zeer als traktement, want hij is geen ambtenaar van den Staat, maar zijn Hoofd, zelf een integreerend bestanddeel van het staatsbestuur (althans in de staten, die niet den republikeinschen regeeringsvorm hebben), maar als een noodzakelijke toelage, om de kosten van de Hofhouding, met al wat daartoe behoort, te bestrijden. De eer en de waardigheid van den Staat zelf eischen, dat hij naarmate van zijn krachten voorzien moet in de uitgaven, die vereischt worden, om zijn Hoofd en het Huis van den regeerenden vorst op meer of min onbekrompen wijze te onderhouden.

De civiele lijst werd het eerst in Engeland ingesteld onder *Karel II*, om paal en perk te stellen aan de verkwistingen van dezen vorst. Andere natiën volgden langzamerhand dit voorbeeld. De historische verwarring tusschen het vermogen van den vorst en de schatkist bleek evenwel ook nog bij de vaststelling der oudste civiele lijsten te bestaan. Immers de sommen, aan den vorst toegestaan, moesten dikwijls niet alleen dienen tot bestrijding der kosten van zijn Hofhouding en van zijn Huis, maar ook moesten daaruit onderscheiden traktementen van eigenlijke staatsambtenaren betaald worden. Meer en meer evenwel kreeg de civiele lijst het haar toebehoorende karakter.

De vaststelling van het bedrag der civiele lijst heeft plaats op verschillende wijze. Of zij geschiedt eenmaal, erfelijk als het ware, voor alle tijden en geslachten, òf zij wordt voor elke financiële periode, bijvoorbeeld bij elke begrooting, opnieuw geregeld, òf de vaststelling er van gebeurt bij elke nieuwe troonsbeklimming. De grondwet van 1848 van ons land bepaalde, dat, behalve de inkomsten uit de Kroondomeinen, koning *Willem II* een jaarlijksch inkomen van één millioen gulden uit 's lands kas zou genieten, terwijl dat inkomen bij elke troonsbestijging opnieuw zou worden vastgesteld. Het jaarlijksch inkomen van koning *Willem III* bedroeg zes maal honderdduizend gulden, voor koningin *Wilhelmina* werd dit bedrag eveneens aangenomen. Bovendien worden, volgens de grondwet, voor de koningin, tot haar gebruik, zomer- en winterverblijven in gereedheid gebracht, voor wier onderhoud echter niet meer dan vijftig duizend gulden jaarlijks ten laste mogen komen van het land. Aan de koningin-weduwe wordt gedurende haar weduwlijken staat een jaarlijksch inkomen van honderd vijftig duizend gulden uit 's lands kas toegekend. De civiele lijst in ons land bedraagt op dit oogenblik 885 000 gulden (1914).

In België is dat bedrag 5 499 758 francs, in Frankrijk 1 200 000 francs, in Engeland 534 000 pond sterling, in Italië 15 050 000 lire, in Japan 4 500 000 yen, in Oostenrijk 22 600 000 kronen, in Pruisen 15 719 269 mark, in Rusland 16 359 000 roebel en in Spanje 8 900 000 pesetas.

Civiele partij. Bij de oude volken staat in het begrip „straf" dit element op den voorgrond, dat het nadeel, aan het individu, den beleedigde of zijn verwanten toegebracht, moet vergoed worden. Het tegenwoordige strafrecht staat op een geheel ander standpunt; hoeveel verschil van gevoelen er ook bestaat over den rechtsgrond en het doel der straf, hierover is men het eens, dat het al of niet straffen als regel niet afhankelijk kan worden gesteld van het individu, waartegen het strafbare feit is gepleegd. De strafvervolging gaat uit van een staatsorgaan, het Openbaar Ministerie; zij kan in het algemeen worden ingesteld onafhankelijk van en zelfs tegen den wil van den benadeelde; slechts in enkele gevallen is de strafvervolging van een klacht van dezen afhankelijk (zie hierover *Beschuldiging*). De straf wordt uitgesproken door van Staatswege benoemde rechters, ten uitvoer gelegd op Staatskosten, terwijl de opbrengst der geldboeten in de Staatskas vloeit. Naast deze

strafactie staat het recht van den benadeelden persoon op rechtsherstel, meestal in den vorm van schadevergoeding; dit recht moet worden geldend gemaakt bij den burgerlijken rechter door een gewone burgerlijke rechtsvordering. Burgerlijke actie en strafactie staan dus in het algemeen geheel onafhankelijk naast elkander. Echter is in sommige gevallen tot bekorting van het proces toegelaten, den eisch tot schadevergoeding in te stellen voor den strafrechter, die op vordering van het Openbaar Ministerie over het strafbare van het feit zal oordeelen. De benadeelde stelt zich dan, zooals men dit noemt, *civiele partij*, hij voegt zich dan in de strafzaak, en de strafrechter doet bij zijn vonnis tevens uitspraak over de burgerlijke rechtsvordering. Deze voeging is slechts toegelaten, indien de burgerlijke rechtsvordering een bepaald bedrag niet te boven gaat, en wel bij strafzaken, voor een Arrondissements-Rechtbank behandeld, een bedrag van *f* 150, en als de behandeling voor een kantongerecht geschiedt, een bedrag van *f* 50. De civiele partij voegt zich in het geding door een eenvoudige verklaring ter terechtzitting; zij kan zich laten vertegenwoordigen door een gemachtigde en zich doen bijstaan door een raadsman; zij kan bewijsstukken overleggen tot staving der geleden schade, maar geen getuigen of deskundigen aanbrengen. Soms is het hem, die zich civiele partij stelt, niet te doen om inderdaad schadevergoeding te verkrijgen, maar om de gelegenheid te hebben ter terechtzitting het woord te voeren; er wordt in zulk een geval dan een schadevergoeding van een zeer gering bedrag, bijv. 1 gld., gevorderd.

Civiel ingenieur. Zie *Ingenieur*.

Civiel proces. Zie *Rechtsgeding*.

Civiel recht. Zie *Burgerlijk recht*.

Civilis, *Julius Claudius*, eigenlijk *Julius Civilis*, was een aanvoerder der Batavieren bij hun opstand tegen de Romeinen in de jaren 69 en 70 na Chr. Hij en zijn broeder *Julius Paulus* waren, naar men vermeldt, uit een koninklijk geslacht gesproten en bij hun stam zeer in aanzien. Door *Fontejus Capito*, opperbevelhebber der Romeinen in Neder-Germanië, van opruerigheid beticht, werd *Julius Paulus* ter dood gebracht, en aan eerstgenoemde zou voorzeker hetzelfde lot zijn ten deel gevallen, ware *Nero* niet vermoord geworden. *Galba* sprak hem vrij, doch de soldaten van *Vitellius* eischten zijn dood. Door die gebeurtenissen ontkiemde bij *Civilis*, teruggekeerd in zijn vaderland, het plan, het juk der Romeinen te verbreken; aanvankelijk echter hield hij het verborgen en schaarde zich aan de zijde van *Vespasianus*, den tegenstander van *Vitellius*. Een last van *Vespasianus* gaf den Batavier aanleiding, een volksvergadering bijeen te roepen. Hij noodigde de Batavieren uit tot een samenkomst in een heilig woud, kreeg hier het volk op zijn zijde en verzekerde zich ook van den bijstand der naburige Kaninefaten en Friezen. Eerstgenoemde stammen kwamen het eerst in verzet en overrompelden onder aanvoering van *Brinio* twee Romeinsche legioenen. Eenigen tijd poogde zich *Civilis* nog altijd als aanhanger van *Vespasianus* voor te doen en de Romeinsche aanvoerders tot de verdediging der onverdedigbare kasteelen te bewegen; hij moest echter weldra openlijk als een vijand van de Romeinen optreden, behaalde een overwinning te land, daar de Tongeren tot hem overliepen, en veroverde een Romeinsche vloot van 24 schepen door de muiterij van daarop aanwezige Bataafsche roeiers. Hierna verklaarden de Germanen zich gereed, om een bondgenootschap met hem te sluiten, en tevens won hij door een menschlievende behandeling van gevangen Gallische soldaten de gunst der Galliërs. *Flaccus Hordeonius*, die als onderbevelhebber van *Vitellius* in die streken het bevel voerde, zag zich eindelijk genoodzaakt, den legaat *Mummius Lupercus* met 2 legioenen tegen de oproerige bondgenooten te doen oprukken, en aanvankelijk trokken zoowel de Ubiërs als de ruiterij der Trevieren en Batavieren bereidvaardig mede ten strijde. Dadelijk echter bij den aanvang van den slag voegden zich de Bataafsche ruiters bij *Civilis*, waardoor de linkervleugel der Romeinen veel zwakker werd. Niettemin hielden de legioenen stand, totdat de Ubiërs en Trevieren op de vlucht gingen. Terwijl de Batavieren dezen vervolgden, gelukte het den Romeinen, Castra Vetera te bereiken. Aanstonds gaf *Civilis* aan de cohorten der Batavieren en Kaninefaten, die op bevel van *Vitellius* reeds op weg waren naar Rome, tijding van deze overwinning; deze nu maakten de weigering van een hooge, door hen geëischte soldij tot voorwendsel naar Neder-Duitschland te trekken, ten einde zich aldaar met *Civilis* te vereenigen, hetwelk hun ook gelukte, nadat zij zich bij Bonn een weg hadden gebaand dwars door de Romeinsche bezetting heen. Het bericht, dat *Vespasianus* door den slag bij Cremona allen tegenstand overwonnen had, kon *Civilis* niet bewegen, de wapens neer te leggen; zelfs zond hij een gedeelte van zijn leger tegen *Dillius Vocula* aan den Boven-Rijn ten strijde. Het werd echter bij Gelduba tot den terugtocht genoodzaakt, en *Vocula* drong door tot in Castra Vetera, hoewel gebrek aan levensmiddelen hem weldra dwong naar elders te trekken. Toen werden zijn onderbevelhebbers *Classicus* en *Julius Tutor* afvallig, verleidden ook de legioenen tot ontrouw en namen deze onder hun bevel tot verdediging der Gallische onafhankelijkheid. Zij, die in Castra Vetera waren ingesloten, gaven zich nu over aan *Civilis* en werden bij het vertrek door de Germanen afgemaakt, terwijl de plaats werd verbrand. Tevergeefs had *Civilis* het eerste trachten te beletten; hij voorkwam slechts met moeite, gesteund door de Germaansche wichelares *Veleda*, de vernietiging van het bloeiende Colonia Agrippina. Twee andere Romeinsche legioenen, bij Novesium en Bonna, moesten hun legerplaats verlaten. Weldra echter brak er verdeeldheid uit onder de opstandelingen en de Galliërs bleven daarenboven grootendeels aan Rome getrouw. *Cerialis* bezette Trier en bracht de opgestane Galliërs een nederlaag toe. Ook in den slag, dien hij bij Castera Vetera aan *Civilis* leverde, bleef hij overwinnaar. *Civilis*, *Classicus* en *Tutor* trokken daarna weder naar den Rijn, en hoewel zij nu en dan een aanval waagden, waren zij na den inval van *Cerialis* op het Eiland der Batavieren

tot den vrede gemeigd, daar het aan *Cerialis* gelukt was, ook onder de Batavieren verdeeldheid te zaaien en wantrouwen jegens hun aanvoerder op te wekken. Juist met de onderhandelingen, die daarna tusschen *Cerialis* en *Civilis* op een halfafgebroken brug over den IJsel gevoerd werden, eindigt het verhaal van *Tacitus*, de eenige bron voor deze gebeurtenissen. Wat er van *Civilis* en *Cerialis* verder geworden is, is onbekend. De overlevering zwijgt hieromtrent. Wij kunnen uit latere berichten alleen opmaken, dat de Bataven en de andere stammen in onze streken na de onderwerping ongeveer in dezelfde positie tegenover Rome zijn gebleven, die zij vóór den opstand hadden ingenomen.

Civilisatie. *Zie Beschaving.*

Civiltà Cattolica, *La,* is een Italiaansch tijdschrift, dat alle 14 dagen te Rome verschijnt. Het is een der invloedrijkste organen van de Jezuïeten, werd in 1850 te Napels onder redactie van *P. Curci* opgericht, maar door *Ferdinand II* onderdrukt, waarop het naar Rome werd overgebracht.

Civitali, *Matteo,* een Italiaansch beeldhouwer, in 1435 te Lucca geboren, is waarschijnlijk een leerling van *Desiderio da Settignano* en behoort tot de beste meesters van dien tijd. Hij maakte in 1484 het zoogenaamde Tempietto en in 1498 den preekstoel in de kathedraal te Lucca. Hij overleed in 1501 te Lucca. Het museum van zijn geboorteplaats bezit van hem een borstbeeld van *Christus* met de doornenkroon. Verder is zijn werk het grafteeken voor *Domenico Bertini* in de kathedraal te Lucca, van 1479; een grafteeken in de kerk van San Romano aldaar van 1490; een altaar in de kathedraal te Lucca van 1484 en het grafteeken voor Pietro a Noceto in dezelfde kerk. In de kapel van San Giovanni der kathedraal te Genua ziet men van hem zes levensgroote beelden en verscheidene reliëfs.

Civitali, Matteo, de jonge genaamd, was een neef van den vorigen meester. Hij was als beeldhouwer in hout vermaard. Zijn voornaamste werk is een deur van 1487 in de kathedraal te Lucca.

Civitali, Niccolò, een zoon van *Matteo,* was ook beeldhouwer. Zijn werk is het sacramentsaltaar van 1516 in de kerk Santa Maria dei Servi te Lucca.

Civitali, Vincenzo, was een zoon van *Matteo* de jonge; als beeldhouwer maakte hij een beeld van den *H. Petrus* voor de kerk San Frediano te Lucca, dat het jaartal 1506 draagt.

Civitali, Vincenzo, de jonge genaamd, was architect en beeldhouwer. In 1567 werkte hij aan de kathedraal te Lucca; ook de versterkingswerken der stad voerde hij uit. Zijn voornaamste werk als beeldhouwer is het hoofdaltaar der kerk Santa Maria Forisportam te Lucca.

Civitas duidde in het oude Rome in de eerste plaats het staatsburgerschap aan, dat wil zeggen het behooren tot de Romeinsche gemeenschap en de daarmede samenhangende rechtspositie volgens het Romeinsche *jus civile.* Al naar dit de persoonlijke verhoudingen regelt of wel betrekking heeft op die van de gemeenschap, wordt het gesplitst in *jus privatum* en *jus publicum,* en op dezelfde wijze wordt de rechtspersoonlijkheid onderscheiden in privaatrechtelijke en gemeenrechtelijke. Het eerste houdt de bevoegdheid in, deel te nemen aan het Romeinsche handelsverkeer, *jus commercii,* en deel uit te maken van het Romeinsche familieleven, voornamelijk, doch niet uitsluitend, om in zuiver Romeinschen echt te leven, *jus connubii* (zie *Connubium).* Het tweede omvat de bevoegdheid, invloed uit te oefenen op den gang der staatszaken door stemrecht in de comitiën en aan de uitvoering der door dit lichaam genomen besluiten als ambtenaar deel te nemen, *jus suffragii, jus honorum.* Deze bevoegdheden vormen het begrip van de *civitas;* andere den *civis* toekomende rechten, vóór alles het *jus provocationis,* dat wil zeggen, het recht om een beroep te doen op het volk in zake de uitspraak van de ambtenaren met betrekking tot lijfs- en halsstraffen, werden door afzonderlijke wetten voor en na hieraan toegevoegd. *Civis* is ieder vrij man, die de *civitas* bezit; de vrije, die haar niet heeft, heet *peregrinus;* de onvrije, lijfeigene *(servus),* is noch *civis,* noch *peregrinus,* daar hij niet wordt beschouwd als een persoon, maar eenvoudig als een zaak.

Civitas is echter ook de aanduiding eener staatkundige gemeenschap, hetzij deze, hetgeen bij de Grieken gewoonlijk het geval was en ook eeuwen lang voor Rome zelf gold, bestond uit een hoofdstad met haar gebied, of wel uit de bevolking van een landstreek zonder zulk een hoofdstad.

Onder *libera civitas* verstond men, zooals de naam reeds aanduidt, oorspronkelijk een souvereinen staat. Toen de Romeinsche heerschappij zich echter over de geheele Oude Wereld begon uit te breiden, verkregen bevriende staten van den Romeinschen senaat dikwijls het recht, als bijzondere onderscheiding den titel en den rang van een *civitas libera* te voeren en daardoor de openlijk erkende bevrijding van de Romeinsche heerschappij.

Civita Vecchia, hoofdstad van een district der provincie Rome, ligt westzuidwestwaarts van Rome, aan de Tyrrheensche Zee en aan den spoorweg Pisa—Rome en telt (1911) 18 736 inwoners. Zij heeft een oorlogshaven met twee in zee zich uitstrekkende hoofden, aanzienlijke scheepstimmerwerven, vuurtorens, een arsenaal, een citadel (naar *Michelangelo),* een schouwburg, een bagno met 1200 veroordeelden enz. Ook is zij de zetel van een bisschop. De ingezetenen houden zich vooral bezig met aluinbereiding, en in de nabijheid der stad vindt men druk bezochte zeebaden, terwijl de stoombooten, die geregeld tusschen Napels en Marseille varen, er aanleggen.

De stad verheft zich op de plaats van het oude Centrumcellae, hetwelk ter eere van *Trajanus,* die het vergrootte, ook Hortus Trajani werd genoemd. Ten tijde van *Justinianus* was die stad de twistappel tusschen de Grieken en de Goten. Zij werd door *Totilas* veroverd, doch door *Narses* weder in bezit genomen (553 na Chr.). Meermalen werd zij verwoest, maar telkens verrees zij weder uit haar puinhoopen. Paus *Urbanus VIII* voorzag haar van vestingwerken en *Inno-*

centius XII verklaarde haar een vrijhaven en verzorgde haar van drinkwater, door van Tragino derwaarts een waterleiding aan te leggen. Na den aftocht der Fransche troepen (30 Juli 1870) werd de vesting door pauselijke soldaten bezet, doch na een beraad van 12 uur gaf zij den 16den September 1870 zich over aan den Italiaanschen generaal *Bixio*.

Çiwa, ook *Mahâdêva*, „groote god", geheeten, is een der meest populaire goden der Hindoes, die in het Z. van Voor-Indië door het grootste gedeelte en in het N. ten minste door een aanzienlijk deel der bevolking vereerd wordt. Hij is de patroon der boetelingen, die echter zelfs niet door ascese vermurwd en tot inwilliging van wenschen gedwongen kan worden. Tevens is hij de machtige, hoog op den Himalaya tronende heer der bergen, die verwoestend, maar tegelijkertijd ook reinigend en bevruchtend werkt. Als teeken van zijn macht voert hij den drietand en een jachtnet, het symbool zijner heerschappij over de dieren; als god der verwoesting draagt hij een keten van schedels om den hals; op het hoofd draagt hij de maan; een bijzonder kenteeken is het derde oog in het voorhoofd. Zijn gemalin is *Pârvati*, ook *Doergâ* of *Kâli* geheeten. De vereering van *Çiwa* onder het symbool van den phallus is vooral bij de zuidelijke Çiwaieten in gebruik. *Çiwa* schijnt te zijn ontstaan uit den vedischen *Roedra*, wiens bijnaam *çiwa* (= goedig) reeds in de Jadsjoerveda voorkomt; waarschijnlijk echter zijn ook andere elementen, vermoedelijk ten deele aan de godsdienstige voorstellingen der oudste bewoners van Indië ontleend, er mee vermengd geworden.

Çiwaïsme is één van de twee groote secten, die te zamen den tegenwoordigen godsdienst van Voor-Indië, het Hindoeïsme vormen. Zij wordt aldus genoemd, omdat zij *Çiwa* („de goedgunstige") of *Mahâdêva* („groote god") beschouwt als Opperwezen, uit wien alles ontstaan is, door wien alles ontstaan is, door wien alles onderhouden en alles vernietigd wordt. Evenals het oude Brahmanisme kent zij autoriteit toe aan de Veda's, de Brahmana's, de Pourana's en andere heilige boeken. Het *Çiwaïsme* wordt intusschen beschouwd als een minder hoog staande godsdienst dan het Brahmanisme, hetgeen echter alleen geldt voor de opvatting van het volk, dat *Çiwa* vooral beschouwt als een verschrikkelijke godheid; vandaar de bloedige offers en de afschuwelijke godsdienstoefeningen, waarmede men deze godheid eert. Maar naast deze ruwe vereering van het volk, bestaat er sedert de 8ste eeuw onzer jaartelling een philosofische en theologische school, gesticht door den beroemden *Çankarâtchârya*, die het Çiwaïsme heeft ontwikkeld tot een bijna monotheïstisch pantheïsme. Deze school wordt vertegenwoordigd door de *çiwa-bhâktas* (dienaren van *Çiwa*). In overeenstemming met den geest van het Hindoeïsme, ruimt het stelsel een plaats in voor andere goden, zoodat een vereering van *Çiwa* en *Visjnoe* of van de *Trimoêrti* niet tot de zeldzaamheden behoort. Het is trouwens een leerstelling der Hindoes, dat *Çiwa*, *Visjnoe* en *Brahma*, evenals alle andere goden, slechts openbaringen zijn van één godheid. De meest gewone vorm waaronder *Çiwa* vereerd wordt, bestaat in een symbool, de *Lingga*, het zinnebeeld van bevruchtende, levenwekkende kracht. Zijn voorheen meest verbreide benaming in Nederlandsch Oost-Indië was *Bhatâra-Goeroe* (van *Djagad-Goeroe*, „Meester der wereld"). Met de godsdienstige vereering van *Çiwa* gaat gepaard die van *Doergâ* („Moeder-natuur"). Het Çiwaïsme kent verschillende secten en monnikorden *(Çaiwa's)*, die, althans uiterlijk, weinig van elkander verschillen.

Hoe het Çiwaïsme eigenlijk ontstaan is, is niet met juistheid na te gaan, maar zeker is het, dat reeds eenige eeuwen v. Chr. Çiwaïetische monnikorden bestonden. De bewijzen van *Çiwa*-vereering in noordwestelijk Indië in de eerste eeuw onzer jaartelling en de invloed van het Çiwaïsme op de ontwikkeling van het Dsjainaisme (zie aldaar) zijn voldoende, om een denkbeeld te geven van de groote beteekenis der secte in een groot gedeelte van Voor-Indië reeds vóór het Middeleeuwsche tijdperk.

In den Indischen archipel blijkt uit de inscriptie van Tjanggal van *Çaka* (654), waarbij de oprichting van een lingga door koning *Sandjaja* verheerlijkt wordt, dat het Çiwaïsme in Kedoe beleden werd. Spoedig daarop treedt in Midden-Java het Dsjainisme naast het Çiwaïsme op. Men beweerde zelfs, dat *Çiwa* en *Boeddha* één en hetzelfde wezen waren. De overblijfselen van Boroboedoer, Kalasan en Mendoet zijn intusschen uitsluitend Boeddhistisch, terwijl de overblijfselen van lingga's, nandi's en Doergâbeelden kenmerkend zijn voor het Çiwaïsme. Thans heerscht het Çiwaïsme nog slechts in Insulinde op het eiland Bali, waar ook nog sporen van het Boeddhisme aangetroffen worden. De Islam heeft beide van Java verdrongen. Ook op andere eilanden van den Archipel zijn nog sporen van een vereering van *Bhatâra Goeroe* te vinden.

Clackmannan is de naam van een graafschap in het Z. van Schotland. Het is door de Firth of Forth van het graafschap Stirling gescheiden en wordt voor het overige door de graafschappen Perth en Fife omsloten. Op 129 v. km. telt het (1911) 31 121 inwoners. Het zuidelijk gedeelte van dit gewest is vlak, doch in het noordelijk gedeelte verheft zich de keten der Orchillbills in den Bencloch tot een hoogte van 728 m. De voornaamste rivier is er de Devon, die van het O. naar het W. door een vruchtbaar dal kronkelt. De grond is er zeer vruchtbaar en $^3/_4$ van de geheele oppervlakte is in cultuur gebracht. Er wordt een groote hoeveelheid steenkolen gedolven; voorts levert de bodem er ijzer, kalk, zilver, koper, lood en kobalt. Andere uitvoerartikelen zijn wol, vette schapen en koren. De voornaamste havenplaats is Alloa.

Clackmannan, de hoofdstad van het graafschap, heeft (1911) 2203 inwoners. Zij drijven een belangrijken handel in steenkolen. Het oude kasteel, Clackmannan Tower geheeten, hetwelk zich aldaar verheft, was in 1330 de verblijfplaats van *Robert Bruce* (zie aldaar).

Cladanthus *Cass.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saamgesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door een stoppeligen bloembodem en door samengedrukte, ongevleugelde en onbehaarde vruchten.

Van de soorten noemen wij *C. proliferus* Dec. *(Anthemis arabica* L.), die bijna 1 m. hoog wordt en aan een sterk vertakten stengel dubbelgevinde, onbehaarde bladeren met lijnvormige blaadjes en een groot aantal fraaie, goudgele, in de oksels der takken geplaatste bloemen draagt. Zij behoort te huis in Barbarije en wordt in de tuinen van Midden-Europa als sierplant gekweekt.

Cladium of *galigaan* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Cypergrassen *(Cyperaceeën).* Het onderscheidt zich door een veelbladig, kelkachtig bloemdek met over elkander liggende kafblaadjes, waarvan de buitenste de kleinste zijn. Van de soorten noemen wij de ook in ons land voorkomende galigaangras *(C. Mariscus* R. Br.).

Cladonia. Zie *Bekermos.*

Cladophora. Zie *Algen.*

Cladosporium noemt men den konidiënvormenden toestand van verschillende soorten van zwammen, die tot de eenvoudige kernzwammen *(Pyrenomyceten)* behooren. Verschillende zijn schadelijke parasieten. Zij bestaan uit een donker gekleurd mycelium, waarop ketenvormige, eveneens donker gekleurde sporendraden gevormd worden.

Cladosporium is ook de naam van een zwammengeslacht uit de groep der z.g. onvolkomen zwammen *(Fungi imperfecti).*

Claarbout of *Klaarbout, Joost,* een Zeeuwsch rederijker, werd geboren te Vlissingen, leefde in de tweede helft der 17de eeuw en gaf, behalve gedichten, een aantal tooneelstukken in het licht, zooals „Klacht van 't Kalf" (Middelburg 1662), „Oresto of verdruckte onnooselheyt en de rampsalige Sibyna" (treurspel, Amsterdam 1662) enz.

Claessen, *Johannes,* een Nederlandsch godgeleerde, in 1734 te Maastricht geboren, studeerde in de theologie en werd eerst rector te Schoonhoven en daarna achtereenvolgens predikant te Kedichem en te Leerdam. Hij nam zijn emeritaat in 1807 en overleed den 19den Mei 1812. Hij was aanvankelijk een ijverig patriot, zoodat zijn huis door de Prinsgezinden geplunderd werd, terwijl hij zich later bij de tegenpartij voegde. Wegens zijn geleerdheid, goedhartigheid en populaire predikwijze genoot hij op zijn standplaatsen de achting der weldenkenden. Hij heeft een lange reeks van geschriften, vooral leerredenen, uitgegeven, waarvan wij noemen: „Brieven over den aard, de kracht en de waerheit van de Borgtogt van Jezus Christus" (1785, 2 dln.).

Claessens, *Jan,* ook *Jan Claesz. van Grouw* genaamd, was in de tweede helft der 17de eeuw leeraar der Doopsgezinden te Grouw. Wegens zijn vrijzinnigheid gaf hij in 1690 aanstoot in de gemeente, die zich in weerwil van de vredelievende pogingen van *Ubbo,* baron *van Aylva,* grietman van Idaarderadeel, weldra in 2 gemeenten, een Vlaamsche en een Waterlandsche, scheidde. *Jan Claessens* behoorde tot deze laatste. Hij overleed in het begin der 18de eeuw. Hij schreef: „Leere der Doopsgezinden, verdedigt tegen de vreemde misduidingen van D. Feddriks" (1702).

Claessens, *Lambertus Antonius,* een Vlaamsch plaatsnijder, werd geboren te Antwerpen omstreeks 1764, bezocht daar de academie, studeerde onder leiding van *Bertolozzi* te Londen en vestigde zich vervolgens te Amsterdam. Later ging hij naar Parijs, waar hij in 1834 overleed. Hij werkte naar oude meesters.

Claesz, *Pieter,* een Nederlandsch schilder, werd geboren te Burgsteinfurt omstreeks 1590 en begraven te Haarlem den 1sten Januari 1661. Reeds vóór 1617 woonde hij te Haarlem, waar hij steeds werkzaam was. *Pieter Claesz.* is een der voornaamste Nederlandsche stillevenschilders der zeventiende eeuw. Bij voorkeur schilderde hij een tafel met de overblijfselen van een ontbijt. Hij was de vader en leermeester van *Nicolaes Berchem.* Schilderijen van hem vindt men onder anderen in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Museum Boymans te Rotterdam.

Claeszen, *Claaszens* of *Claaszoon, Reynier,* geboortig uit Amsterdam, was vice-admiraal van Zeeland en behoorde tot het smaldeel, dat in het najaar van 1606 met 24 schepen, onder het bevel van den luitenant-admiraal *Willem Hautain,* naar den Atlantischen Oceaan gezonden werd, om de Portugeesche retourvloten op te vangen. Nabij Kaap St. Vincent werd *Hautain* aangevallen door den Spaanschen vlootvoogd don *Louis de Fiasciardo* met 8 groote galjoenen, waarvan een aanstonds op *Claeszens* afkwam. Aanvankelijk zond *Hautain* 3 schepen tot hulp, doch toen al die galjoenen derwaarts stevenden, deinsde hij af, zoodat *Claeszen* geheel alleen tegenover den overmachtigen vijand stond. Twee dagen bleef hij strijden; eindelijk was zijn schip reddeloos geschoten en een groot deel zijner manschappen gesneuveld. Nu deed *Claeszen* aan de 60 overigen het voorstel, de lont in het kruit te steken; het werd aangenomen, en na een kort gebed volvoerde de held het feit, waarvan de bijzonderheden door 2 matrozen, die door de Spanjaarden werden opgevischt, medegedeeld en door *Helmers* in de „Hollandsche Natie" bezongen zijn. De Staten-Generaal en de Admiraliteit van Amsterdam beijverden zich, om aan de weduwen en weezen der gesneuvelden blijk te geven, dat zij het heldhaftig gedrag dier vlotelingen op prijs stelden.

Claim beteekent in het Engelsch aanspraak of recht, vooral op een patent. In Amerika en Australië duidt het een stuk land aan, dat iemand verworven heeft, alsook een aandeel in een goudgraverij.

Claimjumper is iemand, die zich een stuk land heeft toegeëigend, waarop een ander een vroeger recht kan doen gelden.

Clairault. Zie *Clairaut.*

Clairaut of *Clairault, Alexis Claude,* een Fransch wiskundige, den 18den Mei 1713 te Parijs geboren, bestudeerde reeds als jongen van tien jaar het boek van *L'Hôpital* over de kegelsneden en schreef zelf reeds het volgend jaar een verhandeling over vier krommen van den derden graad, die, door zijn vader aan de academie werd overhandigd en daar groot opzien wekte. Na het publiceeren van zijn „Recherches sur les courbes à double courbure", werd hij, niettegenstaande zijn jeugdigen leeftijd, tot lid

der Academie benoemd. Met *Maupertuis* ging hij kort daarop naar Bazel, waar hij *Jean Bernoulli*, den nestor der toenmalige wiskundigen, leerde kennen, en vervolgens naar Lapland tot opmeting van een meridiaan. In 1743 deelde hij aan de Academie zijn theorie mede omtrent de gedaante der aarde op hydrostatische gronden, en werd alzoo de eerste Fransche wiskundige, die op den grondslag van *Newton's* ontdekkingen verder ging en de formule vond voor de voorwaarden van het evenwicht der vloeistoffen. Voorts vermelde hij de uitkomsten van zijn nasporingen omtrent de maan in het werk: „Théorie de la lune déduite du seul principe de l'attraction" (1752 en 1765). Daarna zag hij zich door zijn: „Théorie des mouvements des comètes" in een heftigen strijd gewikkeld met *d'Alembert*. Hij overleed den 17den Mei 1765.

Clairet is de naam, dien men geeft aan elke licht-roode Fransche wijnsoort. In Engeland geeft men den naam *claret* aan alle roode Fransche wijnen, de champagne- en bourgognewijnen uitgezonderd.

Clairfayt (eigenlijk *Clerfayt*), *Franz Sebastian Karel Joseph de Croix, graaf van*, een Oostenrijksch veldmaarschalk, werd den 14den October 1733 op het kasteel Bruille in Henegouwen geboren. Hij nam als officier deel aan den Zevenjarigen Oorlog en onderscheidde zich in de veldslagen van Praag, Lissa, Liegnitz enz. zoozeer, dat hij weldra bevorderd werd tot kolonel. Bij den opstand in de Zuidelijke Nederlanden in 1787 verwierp hij alle aanbiedingen, waardoor men hem van *Jozef II* trachtte afvallig te maken. In den oorlog tegen de Turken (1788 en 1789) werd hij tot veldtuigmeester benoemd, sloeg met zijn korps de Turken bij Mehadia en vervolgens, na de verwoesting van Belgrado, bij Salga en Kalafat. In 1792 wierp hij met *Beaulieu* de Franschen terug, die een inval beproefden in de Nederlanden, nam aan het hoofd van een korps van 12 000 man deel aan de verovering van Longwy en Verdun en dekte den terugtocht van den hertog *van Brunswijk* naar Coblenz. In 1793 noodzaakte hij de Franschen, het beleg van Maastricht op te breken en besliste door zijn beleid den slag bij Neerwinden. Evenzeer onderscheidde hij zich in de gevechten van Quiévrain, Hanson en Famars, terwijl hij Le Quesnoi dwong, zich over te geven. In den aanvang van den veldtocht van 1794 wist hij met een afdeeling troepen in Vlaanderen de aanvallen der Franschen bij herhaling af te slaan, doch toen de prins *van Coburg* den slag bij Fleurus verloor, was hij niet langer in staat, den vijand tegen te houden, zoodat hij het leger met groote omzichtigheid deed terugtrekken over den Rijn. In 1795 werd hij veldmaarschalk en ontving het opperbevel over het Oostenrijksche leger en het Rijnleger. In het najaar, toen het Sambre- en Maasleger onder *Jourdan* bij Düsseldorf, en het Rijn- en Moezelleger onder *Pichegru* bij Mannheim over den Rijn trokken, wierp *Clairfayt* zich op eerstgenoemde, sloeg hem bij Höchst en deed hem over de rivier terugtrekken; daarna rukte hij voorwaarts om Mainz te ontzetten, dat door 70 000 Franschen was ingesloten, en dreef den vijand over Ingelheim naar Bingen en over Oppenheim naar Alzey. Daar hij op een veldtocht in den winter niet was voorbereid, sloot hij den 21sten December een wapenstilstand en keerde in Januari 1797 naar Weenen terug. Oneenigheid met den minister *Thugut* was oorzaak, dat hij niet weder met een commando werd belast. Wel benoemde men hem tot Hofkrijgsraad, doch de ondervonden miskenning had een nadeeligen invloed op zijn gezondheid, en hij overleed den 19den Juli 1798. Het Oostenrijksche infanterieregiment N°. 9 werd in 1888 naar hem genoemd.

Clairin, *Georges Jules Victor*, een Fransch schilder, in 1843 te Parijs geboren, was een leerling van *Picot* en vervolgens van *Pils*. *Clairin* deed, in gezelschap van *Regnault*, een reis naar Spanje en Marokko. Hij schilderde meest tafereelen uit Spanje en Marokko, doch ook portretten, zooals dat van *Sarah Bernhardt*.

Clairmeer. Zie *Huronmeer*.

Clair-obscur, in het Italiaansch *chiaroscuro*, is de meest gebruikelijke naam voor de verdeeling van licht en schaduw op schilderijen, teekeningen en prenten, en wordt meer gebezigd dan de Nederlandsche uitdrukking *licht en bruin*. Met wit en zwart kunnen alle schakeeringen van licht en schaduw worden uitgedrukt. Vroeger waren de schilders gewoon, hun stukken eerst in wit en zwart of wit en bruin uit te voeren, hetwelk men *doodverf* noemde. Daarna pas werden de kleuren aangebracht, en daardoor was het mogelijk aan licht en schaduw de tinten te geven, die zij in de natuur hebben. Sommige meesters, zooals *Correggio* en *Rembrandt* legden zich in het bijzonder op het wedergeven van sterke tegenstellingen tusschen licht en schaduw toe.

Als *clair-obscur-prenten* zijn houtsneden en kopergravures bekend, waar de schaduwen door tinten, van afzonderlijke platen gedrukt, worden aangegeven. De oudste prenten in dien geest werden in 1506 door *Lucas Cranach* gemaakt. Hier is de houtsnede toegepast. *Abraham Bloemaert* heeft ook voor kopergravures van den clair-obscur-druk partij getrokken. In den laatsten tijd wordt veel van autotypie en zincografie gebruik gemaakt om clair-obscur-druk te verkrijgen.

Clairon, *Claire Josèphe Hippolyte Legris de Latude*, een Fransche tooneelspeelster, in 1723 niet ver van Condé in Vlaanderen uit arme ouders geboren, ging reeds vroeg naar Parijs, waar zij het besluit opvatte, tooneelspeelster te worden. Zij trad reeds op 13-jarigen leeftijd op in het Théâtre des Italiens, doch ging, daar zij hier geen bijval vond, naar Rouaan en andere steden, waar zij ook als balletdanseres en zangeres aan de voorstellingen deel nam. In 1743 verbond zij zich aan de opera te Parijs. Kort daarna ontving zij een aanstelling bij het Théâtre Français, en toen zij hier de eerste maal in de rol van *Phèdre* optrad, behaalde zij een schitterende zegepraal. De lof van *Voltaire* vermeerderde haar roem, en zij was reeds 22 jaar de lieveling geweest van het publiek, toen haar weigering, met een tooneelspeler van zeer betwist talent op te treden, oorzaak was, dat men haar met *Lekain* en anderen plotseling in

de gevangenis wierp (1765). Wel verkreeg zij kort daarna haar vrijheid, maar zij zeide het tooneel vaarwel. Haar groot vermogen zag zij vervolgens door de ongelukkige speculaties van den abbé *Terray* aanmerkelijk verminderen en op 50-jarigen leeftijd knoopte zij nog een betrekking aan met den markgraaf *van Anspach*, die een dozijn jaren jonger was dan zij. Zij volgde hem naar zijn Hof en keerde eerst in 1791 naar Parijs terug, waar zij den 18den Januari 1803 nagenoeg in behoeftige omstandigheden overleed. In 1901 werd te Condé een gedenkteeken voor haar opgericht. Zij schreef: „Mémoires d'Hippolyte Clairon et réflexions sur la déclamation théâtrale" (1799, nieuwe uitgave 1822).

Clairv. is in natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *Josephe Philippe de Clairville*, geboren in 1742, overleden in 1830 te Winterthur. Hij schreef over de flora van Zwitserland en over Zwitsersche kevers.

Clairvaux, een vlek in het Fransche departement Aube, niet ver van Bar-sur-Aube op den linker oever der rivier en aan een spoorwegstation gelegen, is bekend door zijn oude en beroemde abdij der Cisterciënsen (zie aldaar), *Clara Vallis* geheeten en gesticht door den heiligen *Bernhard*, die er de waardigheid van eersten abt bekleedde (1115) en aldaar in de kerk begraven werd. Later verrees naast de oude stichting een nieuw en prachtig klooster, alwaar onder de merkwaardigheden een wijnvat getoond werd, hetwelk 800 ton bevatten kon en den naam van den „heiligen Bernhard" droeg. De abdij, die aanzienlijke inkomsten bezat, werd tijdens de Revolutie opgeheven, en de gebouwen dienen thans tot centrale gevangenis, waarin gemiddeld 1500 mannen en 500 kinderen zijn opgenomen.

Clairville, *Louis François*, eigenlijk *Nicolaie*, een Fransch tooneeldichter, den 28sten Januari 1811 te Lyon geboren, schreef meer dan 220 kluchten en operettenteksten, die door een geestigen stijl en onkiesche dubbelzinnigheden den bijval verwierven van het Parijsche publiek. Daartoe behooren: „Margot" (1837), „Les Heures graves" (1842), „Satan ou le diable à Paris" (1844), „Gentil Bernard" (1846), „Roger Bontemps", „La poule aux oeufs d'or", „La propriété, c'est le vol" (1848), „L'exposition des produits de la République", „Les représentants en vacances" (1849), „Les tentations d'Antoinette" (1850), „Les coulisses de la vie" (1852), „Les trois gamins" (1854), „Le cotillon" (1862), „Les Parisiens à Londres" (1866) en „Quinze heures de fiacre" (1867). Ook leverde hij de tekstboeken voor „Daphnis en Chloë" van *Offenbach* en voor „La fille de Madame Angot" van *Lecocq*. Hij overleed den 7den Februari 1879 te Parijs.

Clairvoyante noemt men een „helderziende" vrouw; in de taal der magnetiseurs beteekent het een vrouw, die in magnetischen slaap met geopende oogen verborgen dingen ziet. Zie verder *Somnambulisme*.

Clajus, *Johann, de Oude*, de grondlegger der Duitsche spraakleer, werd geboren in 1535 te Herzberg in Keur-Saksen, studeerde te Grimma en Leipzig, was 9 jaar lang leeraar in de muziek, dichtkunst en Grieksche taal te Goldberg in Silezië, daarna rector te Frankenstein in Münsterberg en later te Nordhausen, en overleed den 11den April 1592 als godsdienstleeraar te Bendeleben in Thüringen. Zijn „Grammatica germanicae linguae" (1578, nieuwe uitgave van *Weidling*, Straatsburg 1894), is geruimen tijd algemeen in gebruik geweest.

Clam is de naam van een grafelijk geslacht in Oostenrijk. Het heette te voren *Perger von Höchenperg*, naar het stamslot Höchenperg in Karinthië, vanwaar het in de 14de eeuw verdreven werd. *Christoph Perger* kocht toen de Oostenrijksche heerlijkheid Clam, en zijn achterkleinzoon *Johann Gottfried von Clam*, geboren in 1598, werd met zijn broeders en neven den 22sten November 1655 opgenomen in den Rijksvrijheerenstand. Zijn kleinzoon *Johann Leopold von Clam* werd door zijn 2 zonen *Ferdinand Joseph* en *Johann Christoph* de stamvader der tegenwoordige graven *von Clam-Martinicz* en *Clam-Gallas*. Van hun afstammelingen noemen wij:

Clam-Martinicz, Karl Joseph Nepomuk Gabriël graaf *von*, luitenant-veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst, geboren den 23sten Mei 1792 te Praag. Gedurende de veldtochten van 1812 tot 1814 was hij geplaatst als vleugel-adjudant bij vorst *von Schwarzenberg*. Met den luitenant-veldmaarschalk *Koller* begeleidde hij keizer *Napoleon I* naar het eiland Elba en vervolgens begaf hij zich naar het Congres te Weenen. In 1821 bevond hij zich als kolonel van een regiment kurassiers in Hongarije, vertrok in 1824 als diplomatiek gezant naar St. Petersburg en werd in 1830 generaal-majoor en Hofkrijgsraad. In 1835 benoemde keizer *Ferdinand* hem tot adjudant-generaal, in 1836 tot geheimraad en chef der militaire afdeeling in den staatsraad en in 1837 tot luitenant-veldmaarschalk. Hij was een hardnekkig tegenstander van alle vrijzinnige beginselen; hij overleed den 29sten Januari 1840.

Clam-Martenicz, Heinrich Jaroslow graaf *von*, een zoon van den voorgaande, geboren te St. George in Hongarije den 15den Juni 1826. Hij trad in 1847 in actieven dienst, werd na de beweging in Maart 1848 bij graaf *Stadion* geplaatst, bekleedde voorts eenige aanzienlijke betrekkingen, het laatst die van landspresident van Krakau, en nam in 1859 zijn ontslag. Hij was na dien tijd de leider der Czechische adellijke partij in Bohemen, die zich in het dagblad „Das Vaterland" een eigen orgaan bezorgde. Den 29sten April 1860 werd hij lid van den Rijksraad en in 1861 voorzitter van het Boheemsch Museum. In 1862 nam hij zijn ontslag uit den Rijksraad. Sedert was hij een van de leiders der Slavische feodale partij. Later werd hij weer lid van den Rijksraad; hij overleed den 5den Juni 1887 te Praag.

Clam Gallas, Eduard graaf *von*, uit een andere lijn, werd geboren te Praag den 14den Maart 1805. Hij betrad in 1823 de militaire loopbaan, werd in 1839 kolonel, in 1846 generaal-majoor en onderscheidde zich in 1848 aan het hoofd eener brigade in de gevechten bij Santa Lucia, Goito en Vicenza, en vooral bij Custozza. Ook nam hij in 1849 op een roemrijke

wijze deel aan den veldtocht tegen Piemont en werd daarna benoemd tot luitenant-veldmaarschalk bij het legerkorps te Orsova, hetwelk hij in Juni deed oprukken naar Zevenburgen. Hij bezette Kronstadt, versloeg de Hongaren bij Illyefalva, nam Vasarhely in en hield vandaar het omliggende land in toom. In 1859 werd hij belast met het commando over het 1ste legercorps in Bohemen. Hierover voerde hij bevel in 1859 in den Italiaanschen oorlog en streed in den slag bij Magenta op den rechter vleugel tegen *Mac-Mahon* en eveneens in dien bij Solferino. Na den Vrede van Villafranca keerde hij naar zijn commandement in Bohemen terug, en de keizer benoemde hem in 1865 tot opperhofmeester. In den oorlog van 1866 ontving hij van den opperbevelhebber *Benedek* den last, de Saksisch-Silezische grenzen te dekken, waar hij zich met het Saksische leger onder kroonprins *Albert* vereenigde. Bij het voortrukken van het Pruisische leger gaf *Benedek* aan *Clam-Gallas* bevel, in elk geval zich te handhaven in het bezit der Iserlijn. Ook na de rampspoedige gevechten bij Hünerwasser en Podol moest hij onder zeer ongunstige omstandigheden daaraan gehoorzamen, en het gevolg daarvan was, dat hij bij Münchengrätz en Gitschin verslagen werd. *Benedek* gaf in een telegram de schuld der nederlaag aan *Clam-Gallas*, zoodat deze van zijn commando werd ontzet; later werd hij echter door den krijgsraad vrijgesproken. Daarenboven heeft hij zich in een openbaar geschrift met kracht verdedigd. Hij overleed den 17den Maart 1891 te Weenen. *Clam-Gallas* was een der rijkste grondbezitters in Bohemen.

Clamageran, *Jean Jules,* een Fransch staatsman, werd den 29sten Maart 1827 te New-Orleans geboren en in Frankrijk genaturaliseerd in 1846. In 1851 werd hij doctor in de rechten en advocaat te Parijs, richtte in 1861 de „Union protestante libérale" op en behoorde tot de politieke fractie, die de wettelijke oppositie tegen de regeering van *Napoleon III* organiseerde. In September 1870 werd hij geplaatst bij de centrale mairie van Parijs, doch in Februari 1871 weder ontslagen. In 1876 werd hij lid van den Parijschen gemeenteraad, in 1879 staatsraad, in 1882 senator en den 6den April 1885 belast met de portefeuille van Financiën in het eerste Kabinet *Brisson,* doch trad reeds 10 dagen later om gezondheidsredenen weer af. Zijn belangrijkste werken zijn: „Du louage d'industrie, du mandat et de la commission" (1856), „Histoire de l'impôt en France" (1867—1876), „Le matérialisme contemporain" (1869), „Souvenirs du siège de Paris" (1872) en „La réaction économique et la démocratie" (1890). Hij overleed den 4den April 1899 te Parijs.

Clan is een Keltisch woord, hetwelk *kinderen, nakomelingen* of *gezin* beteekent en in de Schotsche Hooglanden een *stam* aanwijst. De leden van een clan waren voornamelijk van meening, dat zij van denzelfden stamvader afstamden, als het stamhoofd, zoodat deze onder hen eenigszins een aartsvaderlijk gezag bekleedde. Zij dienden hem daarom niet alleen met de trouw van leenmannen, maar ook met de toegenegenheid van bloedverwanten. Men kan nagaan, hoe gevaarlijk zulke stamhoofden waren, die zich steeds omstuwd zagen van mannen, die met hart en ziel de zaak van hun gebieder als de hunne beschouwden. Na den opstand van 1745 werden de clan's door de Engelsche regeering opgeheven, en zelfs de laatste sporen daarvan zijn thans nagenoeg verdwenen. De voornaamste clans waren oudtijds die van *Campbell, Cameron, M'Donald, M'Kenzie, M'Intosh* en *M'Gregor.*

Clant is de naam van een aanzienlijk geslacht, hetwelk van ouds in de provincie Groningen en wel te Stedum gevestigd was. Zijn leden hebben aan de twisten der Schieringers en Vetkoopers en later aan den bevrijdingsoorlog tegen Spanje met ijver deelgenomen. De geschiedenis vermeldt, dat *Albert Clant* in 1413 door de Schieringers werd doodgeslagen, dat zijn zoon *Wibrand Clant* het hoofd was der Vetkoopers, dat *Egbert Clant,* heer van Stedum, lid was der Statenvergadering van Groningen, mede de Unie van Utrecht onderteekende en in 1590 te Bremen in ballingschap overleed; dat *Otto Clant,* vaandrig in dienst van den Staat, den 17den Januari 1586 de kerk te Boxum met de grootste dapperheid verdedigde tegen de Spanjaarden, lijfsgenade weigerde en sneuvelde, nadat hij zich in zijn vaandel gewikkeld had; dat *Allert Clant* overste in dienst dezer landen, in 1589 vergunning van de Staten ontving, krijgsvolk te werven, dat hij daarmede naar Rees trok en hier met den vijand slaags geraakte, dien hij met groot verlies deed afdeinzen; dat *Adriaan Clant* tot Stedum, heer van Nittersum, geboren in 1600, door Stad en Lande afgevaardigd werd naar de Vergadering van Hunne Hoog Mogenden, in 1648 een der afgezanten was bij den vredehandel te Munster en in 1666 overleed, waarna een fraai grafteeken van wit marmer te zijner eer in de kerk te Stedum is opgericht; en dat *Egbert Clant,* als lid van de regeering der Groninger Ommelanden, gewikkeld was in de oneenigheden, die in 1668 de provincie teisterden, tot de Ommelander heeren behoorden en in 1709 overleed, drie dochters en geen stamhouder nalatend.

Clap. is in de Latijnsche namen van lagere dieren de afkorting voor *Antoine René Edouard Claparède,* geboren den 24sten April 1832 te Genève en overleden te Siena den 31sten Mei 1871. Hij schreef o.a. met *Johann Lachmann* „Etudes sur les infusoires et les rhizopodes" (2 dln., Genève 1858—1861).

Clap. et Lachm. is de afkorting van *Claparède* en *Lachmann.*

Clapham is de naam eener Londensche voorstad in het graafschap Surrey, 5 km. van de Westminsterbrug. Het telt als parlementsborough met Battersea ongeveer 250 000 inwoners.

Clapperton, *Hugh,* een Engelsch Afrikareiziger, geboren in 1788 te Annan in het Schotsche graafschap Dumfries, deed reeds vroeg, als zoon van een scheepsgezagvoerder, onderscheiden reizen naar Amerika. Wegens een vergrijp tegen de inkomende rechten moest hij dienst nemen en ging in 1814 als cadet naar Amerika, waar hij weldra als luitenant bevel voerde over

een schoener op het Eriemeer. In 1817 keerde hij naar Engeland terug, vergezelde met luitenant *Denham* in 1821 *Oudney* op een reis naar Bornoe en het Tsaadmeer en drong na den dood van laatstgenoemde door tot aan Sokoto. Na zijn terugkeer in 1825 werd hij bevorderd tot kapitein en belast met de taak, naar de Golf van Benin te stevenen en vandaar naar Sokoto en Bornoe te reizen, ten einde den loop van den Niger te onderzoeken. De sultan van Sokoto verbood hem echter verder te trekken. Hij overleed niet ver van Sokoto den 13den April 1827. Op dien tocht was hij vergezeld door kapitein *Pearce* en dr. *Morrison*, beiden van de Britsche marine, en *Richard Lander*, welke laatste de eenige van hen was, die in Engeland terugkeerde en er de nagelaten papieren van *Clapperton* bracht. Bijzonderheden omtrent zijn tochten zijn te vinden in: „Narrative of travels and discoveries in northern and central Africa in the years 1822, 1823 and 1824" (1826), „Journal of a second expedition into the interior of Africa" (1829) en „Records of Clapperton's last expedition to Africa" (1830, 2 dln.). Hij was de eerste Europeaan, die in het Nigergebied zoo diep in het binnenland van Afrika doordrong.

Claque, afkomstig van het Fransche woord *claquer* (in de handen klappen), is in Frankrijk de naam van een bezoldigden troep, die zich in de schouwburgen met het inzetten van de toejuiching belast, met de bedoeling, dat het aanwezige publiek onwillekeurig zal worden medegesleept. Aanvankelijk bestond de claque uit personen, die vrijkaartjes ontvangen hadden en zich om die reden verplicht gevoelden, van hun goedkeuring te doen blijken. In 1820 werd die gewoonte door zekeren *Sauton* in een welgeorganiseerd stelsel herschapen, n.l. door de oprichting van een „Assurance des succès dramatiques", waarbij een schrijver, acteur of actrice tegen vaste prijzen een bepaalde hoeveelheid toejuichingen kon koopen. Men onderscheidt de *claqueurs* nog in *tapageurs*, de eigenlijke klappers, *connaisseurs*, die opmerkingen ten beste geven, *rieurs*, die voor het lachen zorgen, evenals *pleureurs* voor het weenen, *bisseurs*, die zorgen dat herhaald wordt, *chatouilleurs*, die vóór de voorstelling en in de pauze stemming maken voor het stuk, en *chauffeurs*, wier arbeidsveld in koffiehuizen enz., dus buiten den schouwburg, ligt. Ook in Londen en elders bestaat de claque.

Claqueurs. *Zie Claque.*

Clara. Zie *Clarissen.*

Clare is de naam van een kustgewest in de Iersche provincie Munster; het grenst ten W. aan den Atlantischen Oceaan, ten N.W. aan de Galwaybaai, ten N.O. aan Galway, ten O. aan Tipperary, wordt ten zuiden door den breeden mond der Shannon van Limmerick gescheiden en telt op 3351 v. km. (1911) 104 064 inwoners. De bodem is er bergachtig, maar hier en daar vindt men breede dalen en kleine vlakten, die uitmuntende weilanden opleveren; ook akkerbouw (haver en aardappelen) wordt er wel gedreven. Verder heeft men er linnenfabrieken en aan den mond der Shannon veel vischvangst. De bodem is daarenboven rijk aan delfstoffen, lood, zilver, zink, zwavelkies, ijzer en mangaanerts; ook marmer wordt aangetroffen. Het aanzienlijkste gebergte is er de Slieve Bernagh (500 m.), en de voornaamste rivieren zijn er de Shannon en de Fergus, van welke de eerste tot Limmerick bevaarbaar is voor groote schepen. Er zijn talrijke baaien. Het klimaat is er gezond. De hoofdstad — voorheen Killaloe — is Ennis.

Clare, *John*, bijgenaamd de „Boer van Northamptonshire", een oorspronkelijk Engelsch dichter, den 13den Juli 1793 te Helpstone in Northamptonshire geboren, gaf reeds vroeg blijken van veel aanleg. Zijn dichtgave werd door de „Seasons" van *Thomson* opgewekt, zoodat de 13-jarige knaap weldra 2 liederen: „The morning walk" en „The evening walk" vervaardigde. In 1818 kwam zijn sonnet op de ondergaande zon in handen van *Drury*, boekhandelaar te Hamford, en deze zorgde, dat er een bundel in het licht verscheen van *Clare's*: „Poems, descriptive of rural life and scenery" (3de druk 1820), die algemeenen bijval vond. Daarna kwam een andere uit onder den titel: „The village minstrel and other poems" (1821, 2 dln.). Hij schreef voorts verzen in almanakken enz., die later onder den titel: „The rural Muse" (1836) tot een bundel samengevoegd zijn. Toen hij echter in lateren tijd door verkeerde speculatiën alles verloor, werd hij door zulk een zwaarmoedigheid aangetast, dat men hem in een krankzinnigengesticht moest plaatsen, waar hij den 20sten Mei 1864 overleed.

Claremont is de naam van een buitenverblijf in de nabijheid van Windsor. Het werd gesticht door lord *Clive* in 1769, in 1816, na het huwelijk der toenmalige troonopvolgster van Engeland, prinses *Charlotte van Wales*, met prins *Leopold van Saksen-Coburg*, tot woonplaats van dit echtpaar bestemd en na den dood dier prinses (November 1817) aan haar echtgenoot toegewezen. Deze woonde er tot in 1831, toen hij tot koning der Belgen gekozen werd, en stelde het in 1848 ter beschikking van zijn schoonvader *Louis Philippe*, den verdreven koning van Frankrijk, die er den 26sten Augustus 1850 overleed. Na den dood van *Leopold* werd Claremont weer Britsch kroondomein en in 1882 eigendom van koningin *Victoria* en de woonplaats van haar in 1884 overleden jongsten zoon, den hertog *van Albany*.

Clarence, *Albert Victor*, hertog *van Clarence en Avondale*, graaf *van Athlone*, werd den 8sten Januari 1864 te Frogmore-Lodge bij Windsor geboren, als oudste zoon van den prins van Wales, den lateren koning *Eduard VII* van Engeland. In 1877 trad hij in de marine en deed verschillende reizen. Na zijn terugkeer in 1883 studeerde hij te Cambridge. In 1889 bezocht hij Voor-Indië en werd in 1890 als hertog van Clarence lid van het Hoogerhuis. Kort vóór zijn overlijden, den 14den Januari 1892 te Sandringham, had hij zich verloofd met zijn nicht, prinses *Marie van Teck*.

Clarendon, *Edward Hyde* graaf *van*, grootkanselier van Engeland, werd geboren in 1609 te Dinton in Wiltshire, studeerde te Oxford in de rechten, verwierf in het Lange Parlement onder *Karel I* het vertrouwen van zijn medeleden, schaarde zich bij het uitbarsten van

den burgeroorlog onder de vaan des konings, werd benoemd tot kanselier der schatkamer en tot lid van den geheimen raad en vergezelde in 1646 prins *Karel*, den lateren koning *Karel II*, naar Jersey, waar hij 2 jaar vertoefde en onderscheiden geschriften opstelde, die hij in naam des konings tegen het Parlement uitgaf. Na den dood van *Karel I* werd hij door den prins naar Frankrijk geroepen en met een zending naar Madrid belast, om aldaar hulp te verkrijgen, ging vervolgens naar Parijs, om de koninginmoeder met den Hertog *van York* te verzoenen, en begaf zich toen naar 's Gravenhage, waar *Karel II* hem tot groot-kanselier van Engeland benoemde. Na den dood van *Cromwell* bracht hij de onderhandelingen omtrent de troonsbeklimming van Karel II tot een goed einde. In 1660 werd hij kanselier der universiteit te Oxford en in 1661 pair, baron *Hyde*, viscount *van Cornburg* en graaf *van Clarendon*. Hij krenkte velen door zijn verregaande onverdraagzaamheid in zaken van den godsdienst, door den afstand van Duinkerken aan Frankrijk en door aan het Parlement het recht te betwisten, zich in te laten met de praerogatieven der Kroon. Van hoogverraad beschuldigd, werd hij uit Engeland verbannen. Wel zond hij een geschrift te zijner rechtvaardiging, doch de beide Huizen namen het besluit, het door beulshanden te laten verbranden. De haat des volks vervolgde hem zelfs op het vasteland, en met moeite werd hij te Evreux aan de mishandelingen van Engelsche matrozen ontrukt. Hij hield bij afwisseling verblijf te Montpellier, Moulins en Rouaan, waar hij in September 1674 overleed. Later werd zijn stoffelijk overschot in de Westminsterabdij bijgezet. Tot zijn geschriften behooren: „History of the rebellion and civil wars in England" (1702, 3 dln., 1807, 6 dln. en 1826), „History of the civil war in Ireland" (1721), „Clarendon's Statepapers" (1767—1786) en „The life of Edward, earl of Clarendon" (1791, 3 dln.).

Zijn dochter *Anna Hyde* huwde in 1659 in het geheim met 's konings broeder, den hertog *van York*, die later als *Jacobus II* den troon beklom. Het huwelijk werd door *Karel II* erkend, en twee dochters uit dien echt gesproten, *Maria* en *Anna*, werden later koninginnen van Engeland.

Clarendon, George William Frederick Villiers, graaf *van*, een Engelsch staatsman, was een kleinzoon van *Thomas Villiers*, en deze een zoon van den graaf *van Jersey*, die in 1752 in het huwelijk trad met de erfgename van den laatsten graaf *van Clarendon* uit de familie *Hyde*, waarom hij in 1757 tot baron *Hyde* en in 1776 tot graaf *van Clarendon* verheven werd. *George William Frederick*, geboren den 12den Januari 1800, studeerde te Cambridge en te Oxford en werd in 1833 benoemd tot gezant te Madrid, waar hij een verdrag sloot tot afschaffing van den slavenhandel. In 1838 bezorgde hem het overlijden van een kinderloozen oom den titel van lord *Clarendon*. Hij keerde naar Engeland terug en nam er zitting in het Hoogerhuis. In 1840 werd hij groot-zegelbewaarder en later kanselier van het hertogdom Lancaster. Na de ontbinding van het Whigministerie (September 1841) werd *Clarendon* een ijverig lid der oppositie, maar hij ondersteunde de handelspolitiek van *Peel*. In 1846 kwamen de Whigs weder aan het bewind, en *Clarendon* werd eerst voorzitter van den Board of Trade en in 1847 onderkoning van Ierland. Hij bekleedde deze betrekking tot in 1852 en legde in dat tijdperk, bij hongersnood en oproer, gematigdheid en rechtvaardigheid aan den dag, waardoor hij de algemeene achting verwierf. Het ministerie *Derby* riep hem terug, doch reeds den 28sten December 1852 werd hij benoemd tot minister van Buitenlandsche Zaken in het Kabinet *Aberdeen-Russell*. Ook onder *Palmerston* behield hij zijn portefeuille; doch na het aftreden van dezen (1858) keerde ook *Clarendon* tot het ambteloos leven terug. Eerst in 1864 verkreeg hij als kanselier van het hertogdom Lancaster wederom zitting in den ministerraad. Kort daarna werd hij belast met een geheime zending naar *Napoleon III*, nam deel aan de conferentie te Londen over den Duitsch-Deenschen oorlog en werd in 1865 wederom minister van Buitenlandsche Zaken; doch reeds in het volgende jaar legde hij die betrekking neder. Na den val van het ministerie-*Disraeli* (1868) werd hij in het ministerie *Gladstone* weder met zijn voormalig ambt bekleed. Hij zocht met Pruisen en Frankrijk onderhandelingen aan te knoopen tot vermindering van het staande leger. Hij overleed plotseling den 27sten Juni 1870. — Zijn oudste zoon, *Eduard Hyde*, lord *Hyde*, geboren den 11den Februari 1846, volgde hem op in de grafelijke waardigheid.

Clarendon Castle is een koninklijk kasteel in de nabijheid van Salisbury, waar *Hendrik II* in 1164 de groote Rijksvergadering hield van baronnen en prelaten, waarop de „Constitutions of Clarendon", werden vastgesteld. Het kasteel ligt thans in puin.

Clarendon Press is de naam van een boekdrukkerij met uitgeverszaak der universiteit te Oxford, die onder leiding staat eener delegatie van 12 aldaar woonachtige leden der universiteit, die door de anderen gekozen worden. In 1588 bestond er reeds een boekdrukkerij in Oxford, die spoedig in betrekking met de universiteit kwam en in 1632 het privilege van het drukken daarvoor verkreeg. Boeken op allerlei wetenschappelijk gebied worden er uitgegeven, ook is het de grootste bijbeldrukkerij ter wereld; het uitgeversrecht van bijbels deelt zij met de drukkerij van Cambridge. Zij was een der eerste drukkerijen in Engeland, die werken met Oostersche letterteekens uitgaf. Verder zijn aan de zaak inrichtingen verbonden voor het vervaardigen van cliché's, alsmede een lettergieterij, een boekbinderij enz., terwijl zij eigen papierfabrieken in Wolvercate bij Oxford bezit, die als specialiteit een zeer dun papier vervaardigen. Ook heeft hij een magazijn en een universiteitsboekbinderij in Londen en agenturen in New-York, Leipzig en Edinburgh. Zij wordt soms als de *Oxford University Press* aangeduid, doch feitelijk wordt daaronder slechts de afdeeling verstaan, die zich uiteluitend met de uitgave van Engelsche Bijbels en liturgische werken bezig houdt.

Clarens is de naam van een dorp in de gemeente Châtelard-Montreux, district Vivis of Vevey van het Zwitsersche kanton Waadt, 380 m. hoog, op een afstand van 8 km. van Vevey gelegen, aan het meer van Genève. Het dorp is bekend door het werk van *J. J. Rousseau* „Nouvelle Héloïse". De schoone omtrek is met landhuizen en villa's bezaaid; het zachte klimaat en de beschutte ligging maken het in den winter tot een verblijfplaats voor borstlijders.

Claret. Zie *Clairet.*

Claretie, *Jules,* eigenlijk *Arsène Arnaud,* een Fransch schrijver, geboren den 3den December 1840 te Limoges, bezocht het Lycée Bonaparte te Parijs en was vervolgens werkzaam als tooneelbeoordeelaar, feuilleton- en romanschrijver. Als voorzitter van de vereeniging van letterkundigen werd hij in 1885 administrateur van de Comédie française en in 1888 tot lid van de Académie française benoemd. Van zijn romans vermelden wij: „Une drôlesse" (1862), „Piérille" (1863), „Les ornières de la vie" (1864), „Les victimes de Paris" (1864), „L'Assassin" (1866), „Mademoiselle Cachemire" (1867), „Madeleine Bertin" (1868), „Les Muscadins" (1874, 2 dln.), „Le train no. 17" (1877), „La maison vide" (1878), „Le troisième dessous" (1879), „La maîtresse" (1880), „Une femme de proie" (1880), „Les amours d'un interne" (1881), „Monsieur le ministre" (1881), „Le prince Zilah" (1884), „Candidat" (1887), „La cigarette" (1890), „L'Américaine" (1892) en „L'Accusateur" (1897). Voorts leverde hij: „Les derniers montagnards" (1867), „Histoire de la révolution de 1870—1871" (2de druk, 5 dln., 1875—1876), „La France envahie" (1871), „Le champ de bataille de Sedan" (1871), „Paris assiégé" (1871), „Les Prussiens chez eux" (1872), „Cinq ans après, l'Alsace et la Lorraine depuis l'annexion" (1876), „Histoire de la révolution de 1870—1871" (1876) en „Le Drapeau" (1879). Ook schreef hij eenige geschiedkundige drama's, die echter weinig bijval vonden. Zijn grootste beteekenis ontleende hij aan zijn journalistieke werkzaamheid. Hij overleed in December 1913.

Claretta, *Gaudenzio* baron, een Italiaansch geschiedkundige, werd den 21sten November 1833 geboren. Na te Turijn in de rechten te hebben gestudeerd, legde hij zich op de studie der geschiedenis toe; hij werd in 1872 lid van de academie te Turijn. Hij overleed den 17den Februari 1900. Van zijn werken noemen wij: „Vita di Maria Francesca Elisabetta di Savoia-Nemours, regina di Portogalla" (Turijn 1865), „Storia della reggenza di Cristina di Francia, duchessa di Savoia" (Turijn 1868—1869, 3 dln), „Storia del regno e dei tempi di Carlo Emanuele II, duca di Savoia" (Genua 1877—1879, 3 dln.), „Adelaide di Savoia, duchessa di Baveria, e i suoi tempi" (Turijn 1878), „Sui principali storici piemontesi" (Turijn 1878), „La regina Cristina di Svezia in Italia" (Turijn 1892) enz.

Clari, *Giovanni Carlo Maria,* een Italiaansch componist, in 1669 te Pisa geboren, werd in Bologna door *Colonna* onderwezen. Hij was kapelmeester te Pistoja, waar hij omstreeks 1745 overleed. Zijn psalmen, missen en verdere kerkmuziek behooren tot de beste composities van dien tijd. Voor Bologna componeerde hij de opera „Il savio delirante". Hij werd vooral beroemd als madrigaal-componist. In dit opzicht neemt hij, naast *Steffani,* onder zijn tijdgenooten de eerste plaats in door de verzameling van kamerduetten en terzetten, die in 1720 als opus 1 in druk verschenen, maar vooral door de latere van 1740 en 1743.

Clariden of *Glariden* is een gedeelte der Tödigroep der Glärner Alpen. Van den Tödi zijn zij gescheiden door den Claridenfirn en den Sandalppas (2907 m.); ten N. worden zij door den Klausenpas begrensd. De Clariden bereiken op de grens der kantons Uri en Glarus een hoogte van 3270 m. Het gebergte, dat uit nummulietenkalk bestaat, heeft den vorm van een kruis, welks midden door een sneeuwtop wordt ingenomen. Op den Z. arm van het Claridenjuk staat de rotspiramide van den Claridenhorn (3104 m.), in het N. helt een uitgesneden rotskam af naar den Claridengletscher, die door talrijke kloven verdeeld wordt. Door den O. arm van het kruis zijn de Clariden met den Gemsfayrenstock (2974 m.), door den W. arm met den Scheerhorn (3296 m.) en de Windgälle (3192 m.) verbonden. De beklimming geschiedt van het Maderanerdal of van het Linthdal uit.

Clarino is de naam voor een thans in onbruik geraakte hooge solotrompet; de omvang ging tot d^3.

Clarisse, *Theodorus Adrianus,* een Nederlandsch godsdienstleeraar, te Oost-Souburg op Walcheren geboren, studeerde te Utrecht, en was achtereenvolgens predikant te Amerongen, Wageningen, Schiedam en Amsterdam. Hij overleed den 7den Mei 1782 te Groningen. Van hem verscheen een bundel leerredenen getiteld: „De weg der zaligheid in Jezus Christus enz." (1779) voorts „Verklaring van den brief aan de Colossers" (na zijn dood uitgegeven, 1784—1792, 2 dln.) en „Het leven des geloofs van een Christen" (1728).

Clarisse, Johannes, een Nederlandsch godgeleerde, een zoon van den voorgaande, den 19den October 1770 te Schiedam geboren, studeerde te Leiden en te Utrecht in de theologie en tevens in de fraaie letteren en verwierf door zijn Latijnsche verhandeling „Over den Heiligen Geest" van den Senaat der Utrechtsche hoogeschool een eeredoctoraat in de godgeleerdheid. Hij werd daarna achtereenvolgens predikant te Doorn en te Enkhuizen, hoogleeraar te Harderwijk (1803), predikant te Rotterdam (1812) en gewoon hoogleeraar te Leiden (1815), waar hij bijna 25 jaar in die betrekking werkzaam was. In 1840 begaf hij zich naar het buitenverblijf te Brink bij Reede in Gelderland, en overleed den 29sten November 1846. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Eerkroon gezet op het hoofd van den grooten rijmer Jacobus Dagevos enz." (een humoristisch spotschrift, 1788), „Gedichten" (1793), „Gedenkwaardigheden uit het leven van sommige Apostelen" (1797 en 1825), „Redevoeringen voor jongelingen, bijzonderlijk uit de beschaafde standen" (1814, 2 dln. en 1846), „Encyclopaediae theologicae epitome"

(1832 en 1835), voorts verhandelingen door het Haagsch Genootschap en door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bekroond, een groot aantal leerredenen enz.

Clarisse, Theodorus Adrianus, een Nederlandsch godgeleerde, zoon van den voorgaande, werd den 18den Februari 1795 te Amsterdam geboren. Nadat hij zijn studiën te Harderwijk en te Leiden voleindigd en aan laatstgenoemde hoogeschool den doctorstitel en door het beantwoorden eener prijsvraag: „Over het leven en de schriften van Athenagoras" de gouden medaille verworven had, werd hij in 1819 predikant te Doorn en 4 jaar later buitengewoon en in 1825 gewoon hoogleeraar te Groningen, doch overleed reeds den 25sten September 1828 te Leiden, waar hij ten huize zijns vaders vertoefde. Hij heeft eenige belangrijke geschriften, bewerkt naar die van Duitsche geleerden, alsmede een bundel leerredenen nagelaten.

Clarissen, *Orde der,* of *Ordo Sanctae Clarae,* ook *Orde der arme vrouwen* genaamd, is een vereeniging van geestelijke zusters, door de heilige *Clara* gesticht. Deze, in 1194 uit een aanzienlijk geslacht te Assisi in den Kerkelijken Staat geboren, gevoelde reeds vroeg neiging, den sluier aan te nemen. Toen men haar tot een huwelijk wilde dwingen, nam zij de vlucht naar het naburige klooster Portiuncula, waar zich de heilige *Franciscus* met zijn aanhangers bevond, koos vervolgens haar verblijf in de nabijzijnde Damianuskerk en stichtte er in 1212 een vereeniging van vrouwen, waaruit weldra de Orde der Clarissen ontstond. Zij bleef tot haar dood (11 Augustus 1253) abdis van haar klooster, onderscheidde zich door de zwaarste zelfkastijdingen en werd in 1255 door paus *Alexander IV* heilig verklaard. Kardinaal *Hugolin,* later paus *Gregorius IX,* stichtte in 1219 voor de Clarissen een klooster te Perusa. Reeds vroeg ontstonden dergelijke kloosters te Reims, te Burgos in Spanje, in Bohemen en elders.

In de 17de eeuw stichtte *Francisca,* uit het huis *Farnese,* een veel gestrengere orde van Clarissen en bouwde in 1631 haar eerste klooster te Albano. Voorts werd een klooster voor ongeschoeide Clarissen te Farfa door kardinaal *Barberini* gesticht. De nonnen dezer vereeniging gaan barrevoets, dragen geen linnen en moeten een altijddurend stilzwijgen bewaren. Het gewaad der Clarissen is grijs, evenals dat der Minorieten, en door een koord omsloten. Er is een tijd geweest, waarin zij 2 000 kloosters met 54 000 nonnen bezaten. Na de Hervorming is dat aantal aanmerkelijk verminderd, en de hedendaagsche kloosters dier orde zijn meerendeels gewijd aan de opvoeding der vrouwelijke jeugd. Er bestaan er thans nog 150.

Clark, *Francis Edward.* Zie *Endeavor-vereeniging.*

Clark, *James,* een Engelsch geneesheer, in December 1788 te Cullen geboren, studeerde te Edinburgh, deed een reis door Frankrijk, Italië en Zwitserland en vestigde zich in laatstgenoemd land, waar hij weldra door een gelukkige behandeling van borstkwalen grooten naam verwierf. Later werd hij geplaatst aan het St. George's hospitaal te Londen en achtereenvolgens benoemd tot consulteerend geneesheer van den koning en de koningin van België, tot lijfarts van koningin *Victoria* en tot baronet (1837). Hij heeft onder anderen uitgegeven: „Medical notes on climate, diseases, hospitals and medical schools in France, Italy and Switzerland". (1820 en 1822) en „A treatise on pulmonary consumption" (1835).

Clark, *Alvan,* de stichter eener beroemde optische werkplaats, werd den 8sten Maart 1804 te Ashfield in Massachusetts als zoon van een boer geboren. Hij werd opgeleid tot graveur en vestigde zich later als portretschilder in Boston. Uit liefhebberij legde hij zich met zijn zoon *George Basset Clark,* die den 14den Februari 1827 geboren en later ingenieur werd, sedert 1844 toe op de vervaardiging van verrekijkers, vooral op het slijpen van objectieven voor refractors. Al hun kennis moesten zij uit boeken en eigen ondervinding opdoen. In 1850 slaagden zij er in, een voortreffelijken refractor met een objectiefopening van 13 cm. te vervaardigen, die spoedig door grootere gevolgd werd. Door aanbeveling van *W. R. Dawes* in Engeland, voor wien *Clark* een uitmuntend objectief van 19 cm. geleverd had, werd zijn naam zóó bekend, dat hij zijn beroep kon maken van het slijpen en in 1860 te Cambridgeport bij New-York een werkplaats oprichtte voor het slijpen van objectieven, waarin ook zijn tweede zoon *Graham Clark,* geboren den 10den Juli 1832 te Fall-river (Massachusetts), overleden den 9den Juni 1897 te Cambridge, opgenomen werd. Hij overleed den 19den Augustus 1887. Na zijn dood werd de zaak door zijn zonen voortgezet en leverde behalve talrijke objectieven van middelbare grootte, de grootste objectieven, die thans op de sterrenwachten aanwezig zijn. De sterrenwacht te Washington en de universiteitssterrenwacht van Virginia bezitten refractors van 66 cm., die te Pulkowa een van 76 cm., die door hem vervaardigd werden. Het objectief van 91½ cm. der Licksterrenwacht en dat van 101 cm. der Yerkessterrenwacht in Wisconsin werden door zijn zonen geleverd. *Alvan Graham Clark* heeft als sterrenkundige naam gemaakt door de ontdekking van 14 dubbelsterren en de opgang makende ontdekking van den donkeren begeleider van Sirius.

Clark, *Latimer,* een electrotechnicus, werd den 10den Maart 1822 te Great Marlow in Buckinghamshire geboren. In 1847 werd hij adjunct-ingenieur bij den bouw der Britanniabrug, trad in 1850 in dienst bij de „Electric Telegraph Company", stichtte met anderen de firma *Clark, Forde & Cy.,* wier leiding hij op zich nam, en legde ongeveer 81 000 km. onderzeeschen kabel in alle deelen der aarde. In 1853 deed hij uitgebreide onderzoekingen omtrent electrische kabels, die in 1861 op onderzeesche kabels werden toegepast en leidden tot de kennis van de signaalvertraging daarin. Met *Faraday* bestudeerde hij de ladings- en ontladingstijden van geleiders, vooral van stroomen van korten duur; met *Lodge* deed hij proefnemingen om de stofdeeltjes uit de lucht door electrische influentie te verwijderen en verrichtte met *Bright* metingen over de intensiteit en den

weerstand van electrische stroomen. Zijn veelomvattende metingen beoogden de verschillende omstandigheden, die zich voordoen, als een stroom door een geleider gaat, van elkaar te scheiden, en leidden tot een nauwkeuriger kennis van den stroom. Van meer algemeene beteekenis waren zijn in 1861 gepubliceerde beginselen voor electrische maateenheden, waarin hij voor het eerst voorstelde, de benamingen ohm, farad en volt toe te passen. Verder maakte hij naam door onderzoekingen over weerstandsmetingen, de wetten van den electrischen stroom in onderzeesche kabels, de electriciteit der lucht, hoeveelheid en spanning der electriciteit enz., en construeerde hij een galvanisch element en een normaalelement. Ook hield hij zich bezig met stereoscopisch zien, de stormen in de Perzische Golf, tijdmetingen enz., en deed reeds vroeg proeven, om door luchtdruk voorwerpen door buizen te bewegen. Hij schreef: „Electrical measurement" (Londen 1868), „Electrical tables and formula for operators in submarine cables". *Clark* overleed den 29sten October 1898.

Clarke, *Samuël,* een Engelsch wijsgeer en godgeleerde, den 11den October 1675 te Norwich geboren, studeerde te Cambridge en legde zich vooral toe op de wis- en natuurkunde en wijsbegeerte. In 1698 werd hij kapelaan bij den bisschop van Norwich. In 1704 en 1705 hield hij belangrijke voorlezingen over de grondwaarheden van den godsdienst en verkreeg in 1706 een plaats als leeraar te Londen en in 1709 die van Hofprediker in St. James-Westminster, welke hij tot zijn dood (17 Mei 1729) bekleedde. Zijn boek: „The scripture-doctrine of the Trinity" (1712 en 1719) haalde hem van de zijde der Episcopaalsche geestelijkheid vele onaangenaamheden op den hals; doch zijn meest beroemd werk is: „Demonstration of the being and attributes of God" (1705—1706, 2 dln.), waarmede een ander, getiteld: „Verity and certitude of natural and revealed religion" (1705), in nauw verband staat. Men beschouwt hem als den stichter der rationalistisch-supranaturalistische school. Hij voerde voorts een geleerden pennestrijd met *Leibnix* over de natuurlijke wijsbegeerte en godgeleerdheid. Zijn wijsgeerige werken zijn later in 4 deelen uitgegeven (Londen 1732—1742).

Clarke, *Henri Jacques Guillaume,* graaf *van Hüneburg* en hertog *van Feltre,* maarschalk en pair van Frankrijk, was afkomstig van een Iersch geslacht en werd geboren den 17den October 1765 te Landrecies in Henegouwen, trad in 1782 in krijgsdienst en werd na den slag bij Lindau (1793) tot brigade-generaal bevorderd. Vervolgens voerde hij bevel over de voorhoede van het leger aan den Rijn en werd, als verdacht, van zijn waardigheid beroofd en in hechtenis genomen (1795). Nadat hij de vrijheid herkregen had, begaf hij zich naar den Elzas, doch werd weldra door *Carnot* tot chef van het Topographisch Bureau benoemd en door het Directoire als divisie-generaal met een geheimen last naar Weenen en daarna naar Italië gezonden, om er *Bonaparte* in het oog te houden. Hij was het echter spoedig met laatstgenoemde eens, en *Clarke* zond geen andere berichten af dan die door den generaal waren gelezen en goedgekeurd. Toen *Carnot* den 18den Fructidor de wijk nam, werd *Clarke* teruggeroepen, doch *Napoleon* hield hem bij zich tot na het sluiten van den Vrede van Campo Formio. Toen hij vervolgens te Parijs verscheen, verkeerde hij eerst in ongenade, maar werd niet lang daarna naar den koning van Sardinië gezonden, om een verbond tot stand te brengen. Na den 18den Brumaire benoemde *Bonaparte* hem weder tot chef van het Topographisch Bureau. Nadat hij 3 jaar als gezant aan het Hof van den koning van Etrurië doorgebracht had, werd hij kabinetssecretaris van den keizer voor krijgszaken en marine. Gedurende den veldtocht tegen Oostenrijk (1805) werd hij benoemd tot gouverneur van Weenen en tot groot-officier van het Legioen van Eer, en bij het bezetten van Pruisen was hij eerst gouverneur van Erfurt en vervolgens van Berlijn. In 1807 ontving hij de portefeuille van Oorlog, en de rampspoedige onderneming der Engelschen tegen Vlissingen, in 1809, verschafte hem den titel van hertog *van Feltre,* nadat hij vroeger reeds tot graaf *van Hüneburg* was benoemd. In 1814 stemde hij voor het afzetten des keizers, en *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot pair. Na de landing van *Napoleon* bij Cannes werd *Clarke* in plaats van *Gouvion St. Cyr* minister van Oorlog, doch moest in 1817 de portefeuille wederom aan dezen afstaan, waarna hij tot maarschalk van Frankrijk en tot gouverneur der 15de militaire divisie benoemd werd. Hij overleed den 28sten October 1818.

Clarke, *Edward Daniël,* een Engelsch reiziger en reisbeschrijver, werd den 5den Juni 1769 te Willington in Essex geboren, studeerde op het Jezuïetencollege te Cambridge en legde er zich vooral toe op geschiedenis, penningkunde, Engelsche dichtkunde en natuurkunde. In December 1805 werd *Clarke* tot priester gewijd en verkreeg het vicariaat te Harlton. In 1807 hield hij te Cambridge voorlezingen over delfstofkunde, werd er hoogleeraar in de oryctognosie en in 1817 onderbibliothecaris. Zijn Oostersche handschriften, onder welke zich een codex van *Plato* bevond, dien hij op het eiland Patmos ontdekt had, werden ten behoeve der Bodleyaansche bibliotheek voor 1000 pond sterling aangekocht, zijn Grieksche munten kwamen in het bezit van *Payne Knight,* en Engeland is tevens aan hem het bezit verschuldigd van een beroemden sarcophaag, waarover hij zijn geschrift: „The tomb of Alexander, a dissertation etc." in het licht gaf. Hij overleed den 9den Maart 1822. Een volledige uitgave zijner reisbeschrijvingen verscheen onder den titel: „Travels in various countries of Europa, Asia and Africa" (1819—1824, 11 dln.).

Clarke, *Mary Cowden,* een Engelsche schrijfster, die zich hoofdzakelijk bepaalde tot het bestudeeren der werken van *Shakespeare,* was de oudste dochter van den toonkunstenaar *Vincent Novello* en werd den 22sten Juni 1809 te Londen geboren. In 1828 trad zij in het huwelijk met den schrijver *Charles Cowden Clarke,* met wien zij geruimen tijd in Italië vertoefde. Zij overleed den 12den Januari 1898 in de

villa Novello bij Genua. Van haar geschriften vermelden wij: „The girlhood of Shakespeares heroïnes" (1850), „Proverbs from Shakespeare" (1848), „The adventures of Kit Bam mariner" (1848), „The iron cousin" (1852), „Worldnoted women" (1858), „A rambling story" (2 dln., 1874), „Recollections of writers" (1878) en „Shakespeare key" (1879). Vooral echter heeft zij zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van haar: „Complete concordance to Shakespeare" (1848), terwijl zij met haar echtgenoot in 1865 ook een uitgave der werken van *Shakespeare* in gereedheid bracht. In 1897 verscheen haar autobiografie „My long life".

Clarke, *James Freeman,* een Amerikaansch godgeleerde en lid van de secte der unitariërs, werd geboren den 4den April 1810 te Hanover in New-Hampshire, bezocht Harvard College, was eerst te Louisville in Kentucky en sedert 1841 te Boston werkzaam als predikant en overleed den 8sten Juni 1888 te Jamaica Plain (Massachusetts). Hij schreef: „Christian doctrine of prayer" (1854), „Orthodoxy, its truths and errors" (1866), „Steps of belief" (1870), „Ten great religions" (1871), „Common sense in religion" (1874), „Essential and nonessential in religion" (1878), „How to find the stars" (1878), „Memorial and biografical sketches" (1878), „Anti-slavery days" (1884) „Manual of Unitarian belief" (1884), „Every-day religion" (1886), „Vexed questions" (1886) enz. Met *Emerson* en *Channing* gaf hij „Memoirs of M. F. Ossoli" uit.

Clarke, *Hyde,* een Engelsch ingenieur, taalkenner en ethnoloog, geboren te Londen in 1815, was werkzaam te Londen en vervolgens in Turkije en zag zich toen benoemd tot correspondeerend secretaris voor Noord-Azië bij de Anthropological Society en eindelijk tot secretaris voor vergelijkende philologie bij de Ethnological Society. Hij overleed den 1sten Maart 1895. Van zijn geschriften vermelden wij: „Theory of railway-investment" (1846), „Engineering of Holland" (1849), „A grammar of the English tongue" (1853), „Dictionary of the English language, as spoken and written" (1855), „Colonisation, defence and railways in our Indian empire" (1857), „Handbook for comparative grammar of Egyptian, Coptic and Ude" (1873), „Researches on prehistoric and protohistoric comparative philology, mythology and archaeology" (1875), „The early history of the Mediterranean populations" (1882) en „On the Turkish survey of Hungary" (1888). Zijn latere opstellen werden in de „Transactions of the Royal Historical Society" en andere vaktijdschriften opgenomen.

Clarke, *Jakob Augustus Lockhart,* een geneeskundige, werd in 1817 te Londen geboren. Na gestudeerd te hebben aan het Guy's- en het St. Thomashospitaal, vestigde hij zich als geneesheer in Pimlico en werd in 1871 dokter aan het „Hospital for epilepsy and paralysis". *Clarke* overleed den 25sten Januari 1880. Hij schreef talrijke werken op het gebied van histologie en physiologie, voornamelijk betrekking hebbende op den bouw en de functies van het ruggemerg en de hersenen. Naar hem wordt een groep van gangliëncellen in het ruggemerg „posterior vesicular column of Clarke" genoemd.

Clarke, *Andrew,* een Engelsch generaal en Australisch staatsman, werd den 27sten Juli 1824 te Hampshire geboren. In 1844 trad hij in het Britsche ingenieurskorps, diende van 1847 tot 1848 in Nieuw-Zeeland, werd in 1851 lid van den wetgevenden raad van Tasmania, in 1853 generaal-inspecteur van Victoria, werd in het parlement van Melbourne gekozen en minister, maar bedankte in 1857. Van 1863 tot 1864 was hij belast met de demping van het Asjantioproer en had van 1864 tot 1873 het toezicht over de uitbreiding der marine-arsenalen te Chatham, Portsmouth, Plymouth en Cork, op Malta en de Bermudaeilanden. Daarna werd hij gouverneur van de Straits Settlements benoemd en was van 1875 tot 1880 minister van Openbare Werken in Britsch-Indië. Na van 1881 tot 1885 als generaal-inspecteur der vestingen werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1885 tot generaal-majoor en in 1886 tot luitenant-generaal benoemd, waarna hij generaal agent werd der Britsche regeering voor de kolonie Victoria in Australië en den 29sten Maart 1902 overleed.

Clarke, Sir *Edward,* een Engelsch jurist, werd den 15den Februari 1841 te Londen geboren, kwam in 1859 als klerk bij de Indische regeering, maar verliet deze betrekking in 1860, om in de rechten te gaan studeeren. In 1864 werd hij advocaat en was geruimen tijd als verslaggever voor den „Morning Herald" en den „Standard" in het Lagerhuis werkzaam. In 1880 werd hij tot *Queen's counsel* benoemd en in hetzelfde jaar in het Lagerhuis gekozen. In het tweede ministerie van lord *Salisbury* was hij van Augustus 1886 tot Augustus 1892 solicitor-general, maar wilde in 1895 niet in diens derde kabinet zitting nemen en bedankte in 1897 voor het hem aangeboden ambt van *master of the rolls,* een der hoogste rechterlijke betrekkingen van het land. De Zuid-Afrikaansche staatkunde der regeering en de Boerenoorlog werden door hem sedert 1899, in en buiten het Parlement, zeer hevig bestreden. In 1900 legde hij zijn mandaat neer, daar zijn kiezers te Plymouth zijn houding afkeurden; ook werd hij niet herkozen bij de verkiezingen in den herfst van hetzelfde jaar. In 1906 werd hij weer lid van het huis der gemeenten van de City van Londen. Een rede, die hij den 12den Maart 1906 tegen de regeering hield over de tariefhervorming, verwekte groote verontwaardiging bij zijn partijgenooten. Kort daarna trad hij om gezondheidsredenen af. Hij wordt voor een der eerste juristen van Engeland gehouden; drie verzamelingen van zijn staat- en rechtskundige redevoeringen zijn in druk verschenen (Londen 1890, 1894 en 1900).

Bekend is ook zijn „Treatice on the law of Extradition" (4de druk 1903).

Clarke's Fork of *Clarke's river,* de voornaamste bronrivier der Columbia, ontstaat in den Noord-Amerikaanschen staat Montana uit de samenvloeiing van de Bitter-Root en de Flatheadriver. Eerstgenoemde ontspringt in het Big-Holegebergte, in het Z.W. van Montana, stroomt eerst naar het N. en dan met de Hellgate naar het N.W. en tot haar vereeniging met

de Flathead-rivier naar het O. Laatstgenoemde ontspringt in de Rocky-Mountains in Canada, loopt eerst naar het Z. en door het Flatheadmeer en vereenigt zich met de Bitter-Root-river, na de Jocko-river opgenomen te hebben. De aldus ontstane Clarke's Fork stroomt in N.W. richting door Montana en Idaho, vervolgens door het Pend d'Oreille- of Kalispelm-meer en wendt zich dan in W. richting naar het territorium Washington. Vervolgens buigt zij naar het N. om en mondt op 48° 50′ N.Br. en 117° 45′ W.L. Greenwich uit in de Columbia. De totale lengte van de Clarke's Fork met de bronrivieren is ongeveer 1000 km.

Clarke's river. Zie *Clarke's Fork.*

Clarkia *Pursh.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagraceeën;* het onderscheidt zich door een buisvormigen, 4-spletigen kelk, door 4 van nagels voorziene bloembladeren, een 4-deeligen stempel met ronde lobben, en een bijna rolronde, 4-hokkige doosvrucht. Het omvat een aantal zomergewassen, die in Californië thuis behooren en waarvan sommige in Europa als sierplanten worden gekweekt, zooals *C. elegans* Dougl. en *C. pulchella* Pursh. Men zaait het zaad in den herfst of in Maart, doch men dient in het eerste geval de jeugdige plantjes over te brengen naar de warme kas. Door een juiste temperatuur en veel frissche lucht te geven zorgt men er voor, de halfvolwassen planten in Mei op de bloemperken te kunnen brengen.

Clarkson, *Thomas,* een Engelsch philanthroop, werd in 1760 te Wisbeach geboren. Na zijn studie voltooid te hebben, voelde hij zich zeer aangetrokken tot de zaak der afschaffing van de slavernij. Hij gaf zeer vele brochures uit, organiseerde meetings, hield conferenties in geheel Europa en had de voldoening, zijn pogingen met succes bekroond te zien. Van zijn werken zijn de belangrijkste: „An essay on the slavery" (1786), „An essay on the impolicy of the African slavetrade" (1788), „A portraiture of quakerism" (1806), „Memoirs of the life of William Penn" (1813), „The cries of Africa to the inhabitants of Europe" (1822) en „Essay on baptism" (1843). *Clarkson* overleed te Playford-Hall bij Ipswich, in 1846.

Clary en Aldringen zijn de namen van een vorstelijk geslacht in Oostenrijk. Men vermeldt, dat de stamheer, *Bernhard van Clary,* afkomstig uit Florence, van keizer *Karel IV* in 1363 het burgerrecht in Bohemen ontvangen heeft. *Frans van Clary* of *Clario de Riva,* vermoedelijk uit Tirol, verkreeg aanzienlijke goederen in Bohemen en werd door keizer *Ferdinand III* in den stand der rijksvrijheeren opgenomen. Zijn zoon *Hiëronymus* nam dienst als soldaat en klom op tot den rang van generaal-majoor. Door zijn huwelijk met *Anna,* een dochter van den rijksgraaf *van Aldringen,* verwierf hij het bezit van het wapen van dit geslacht, hetwelk hij in 1635 met het zijne vereenigde, waarna hij in 1666 den grafelijken titel verkreeg. Zijn achterkleinzoon *Franz Wenzel* werd in 1767 door keizer *Jozef II* tot rijksvorst verheven. Graaf *Manfred von Clary,* geboren den 30sten Mei 1852, trad in staatsdienst, werd in 1896 landspresident in Silezië en in 1898 stadhouder van Stiermarken. Na het aftreden van graaf *Thun* vormde hij in 1899 een nieuw Kabinet, maar werd den 21sten December van dat jaar wegens geschillen over de taalverordeningen tot aftreden gedwongen, waarna hij weer stadhouder van Stiermarken werd.

Clason, *Samuel,* een Zweedsch geschiedkundige en staatsman, werd den 23sten Juni 1867 te Upsala geboren, waar hij sedert 1895 leeraar in de geschiedenis was. Van 1895 tot 1898 was hij tevens secretaris van het Zweedsch-Noorweegsch Unie-Comité. In 1903 kwam hij aan het Rijksarchief te Stockholm en in 1904 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Lund. In 1905 was hij voorzitter van het eerste Noorsche geschiedkundig congres en in 1906 werd hij lid van de Eerste Kamer, waar hij tot de conservatieve partij behoort. *Clason* schreef o.a.: „Till reduktionens förhistoria" (1895); „Historisk redogörelse förunionsfrågans tidigare skeden" (1898); „Ur konung Gustaf II. Adolfs skrifter" (1898); „Axel Oxenstiernas bref 1625—1627" (1900); „Studier öfver arkivväsendet i utlandet" (1902) enz.

Classen, *Alexander,* een Duitsch scheikundige, werd den 13den April 1843 te Aken geboren. Na van 1862 tot 1865 te Giessen en te Berlijn in de scheikunde gestudeerd te hebben, werd hij in 1865 assistent in de scheikunde bij professor *Sonnenschein* te Berlijn, begaf zich in 1867 naar Aken, waar hij een privaatlaboratorium oprichtte, en werd in 1870 assistent voor analytische scheikunde aan de juist aldaar opgerichte technische hoogeschool. In 1880 werd hij in genoemd vak hoogleeraar, in 1883 hoogleeraar in de anorganische scheikunde en directeur van het anorganische laboratorium, in 1894 bovendien hoogleeraar voor electrochemie en directeur van het electrochemisch laboratorium. Zijn onderzoekingen bewegen zich op het gebied van analytische, anorganische scheikunde en electrolyse. De anorganische scheikunde verrijkte hij met een aantal nieuwe methoden; de electrolytische analyse werd door hem eerst ontwikkeld en sedert 1884 door een groot aantal electrolytische bepalings- en scheidingsmethoden, alsmede door de invoering van dynamo en accumulatoren, verder volmaakt. Zijn electrolytische methoden en toestellen worden in de scheikundige laboratoria van alle landen gebruikt. Hij schreef: „Quantitative Analyse durch Electrolyse" (4de druk Berlijn 1897), „Handbuch der analytischen Chemie" (6de druk Stuttgart 1912, 2 dln.), „Ausgewählte Methoden der analytischen Chemie" (2 dln., Brunswijk 1901—1903), „Theorie und Praxis der Mass-analyse" (Brunswijk 1912), met *Roscoe:* „Lehrbuch der anorganischen Chemie" (3de druk Brunswijk 1895—1896, 2 dln.) en „Kurzes Lehrbuch der Chemie" (11de druk Brunswijk 1894). Verder bewerkte hij den 10den en 11den druk van *F. Mohr's* „Lehrbuch der Titriermethoden" (Brunswijk 1896).

Classiarii (Latijn van *classis* = vloot) waren bij de Romeinen de manschappen, die op de vloot dienden. Ten tijde der Republiek werden zij uit de laagste klasse der bevolking genomen, in den Keizertijd uit vrijgelatenen en pe-

regrini, die eerst na een diensttijd van 26 jaar het burgerrecht verkregen. Zij stonden het laagste van alle troepen, wat betreft rang en soldij. Later werd een gedeelte dezer vlootsoldaten van Ravenna en Misenum bij het garnizoen te Rome ingedeeld, waar zij o.a. het circus met zeildoeken moesten overspannen. In den landoorlog werden zij voor het herstellen der wegen gebruikt.

Classicisme noemt men in de kunst het volgen van die meesters, welke als klassiek gelden.

Classicus, *Julius,* een aanvoerder der Trevieren, was een strijdmakker van *Civilis* (zie aldaar) in den bevrijdingsoorlog der Germanen en Galliërs tegen de Romeinsche heerschappij. Hij genoot door afkomst, rijkdom en dapperheid een groot aanzien bij zijn stam. Hij streed aanvankelijk voor *Vitellius* tegen de volgelingen van *Otho* en later onder *Hordeonius* tegen de partij van *Vespasianus* en tegen de Batavieren, die onder *Civilis* waren opgestaan. De dood van *Hordeonius,* de onverschilligheid der Gallische benden en zijn haat tegen de Romeinen brachten eindelijk zijn plan tot rijpheid, zich openlijk tegen Rome te verzetten. De saamgezworenen, waarbij ook Ubiërs en Tongeren behoorden, kwamen bij Keulen bijeen en besloten in de eerste plaats de overblijfselen van het leger van *Vitellius* aan hun zijde te brengen. Te vergeefs spande *Dillius Vocula,* die aan het hoofd der legioenen aan den Rijn verscheen, alle krachten in, dezen smaad van de zijnen af te wenden. Terwijl zijn woorden de welgezinden troffen, doorstak hem een der saamgezworenen, en een oogenblik daarna deed *Classicus* met al de praal van een Romeinschen imperator zijn intocht in het leger, waar hij aan de legioenen den eed van getrouwheid afnam aan het nieuwe Gallische rijk. Ook Colonia Agrippina (Keulen) werd ingenomen en de bezetting tot denzelfden eed genoodzaakt. Nu vocht *Classicus* naast en dikwijls onder *Civilis.* Intusschen bevond zich in Gallië nog altijd een partij, die het met Rome hield, en toen *Cerialis* een gedeelte der opstandelingen verslagen had, keerden de afvallige legioenen met berouw terug. Een zegepraal van laatstgenoemden veldheer op *Civilis* en *Classicus* scheidde deze mannen; *Civilis* trok naar het eiland der Bataven en *Classicus* trok met 113 aanzienlijke landgenooten over den Rijn, om zich bij de Germaansche stammen te voegen. Toen hij vervolgens bij Arenacum (Arnhem) tegen de Romeinen streed, leed hij wederom de nederlaag en redde zich ternauwernood in een bootje, dat hem over de rivier bracht. Omtrent de latere lotgevallen van *Classicus* is niets bekend.

Classiek. De oorsprong van dit woord wordt teruggebracht tot een plaats bij den Latijnschen schrijver *Aulus Gellius,* die spreekt van een *scriptor classicus,* dat is een schrijver van goeden huize, in tegenstelling met *scriptor proletarius,* een schrijver uit het volk, van geringe beschaving. Het is vervolgens in zwang gekomen voor een schrijver, die door fijne beschaving en zuiverheid in den vorm ten voorbeeld gesteld kan worden en wiens werken in hooge mate van blijvende waarde zijn. Inzonderheid paste men het toe op de schrijvers uit den bloeitijd van de Grieksche en Latijnsche letterkunde, en dit leidde er weer toe *classiek* te gebruiken van allerlei voortbrengselen van de Grieksche en Romeinsche beschaving. In tegenstelling met *romantisch* gebruikt, wil *classiek* zeggen: doordrongen van den geest of de schoonheidsidealen der Grieksche en Romeinsche oudheid. Eindelijk gebruikt men *classiek* van al wat (op het gebied van het geestelijk leven) door den tijd zeker gezag heeft verworven. Zoo spreekt men van een *classiek* voorbeeld (een voorbeeld, dat bij voorkeur wordt aangehaald), een *classiek* leerboek enz.

Classis (Latijn) is in de Nederlandsch Hervormde Kerk een kerkelijk gebied, uit eenige ringen bestaande en een deel van een provincie vormend.

Clathrus is de naam van een zwam uit de familie der Stinkzwammen *(Phallaceeën).* De soorten onderscheiden zich door den vorm van het receptaculum, dat aan een traliewerk doet denken *(Clathrus* = getralied venster) en door een groen gekleurde, slijmachtige sporenmassa, die naar aas riekt. *C. cancellatus,* in Zuid-Duitschland voorkomende, heeft een wit buiten- en een rood binnenbekleedsel en bereikt een middellijn van 5—10 cm. Zij is een paar maal in ons land aangetroffen.

Clauberg, *Johann,* een Duitsch wijsgeer, werd in 1622 te Solingen geboren. Hij was een leerling van *Descartes* en trachtte diens leer in te voeren op de scholen, meer bepaald te Herborn en te Duisburg, waar hij in 1665 overleed. Zijn voornaamste werken zijn: „De conjunctione animae et corporis humani scriptum" „Exercitationes centum de cognitione Dei et nostri", „Logica vetus et nova" (1656), „Ontosophia" en „Initiatio philosophi seu Dubitatio cartesiana" (1687). Een volledige uitgave van zijn werken verscheen onder den titel „Opera philosophica" in 1691 te Amsterdam.

Claude, *Jean,* een strijder voor de rechten der Hervormde Kerk in Frankrijk, werd geboren te Sauvetat in 1619. Nadat hij te Montauban gestudeerd en in eenige kleine plaatsen het leeraarsambt bekleed had, werd hij beroepen te Nîmes en hield aan de hoogeschool aldaar voorlezingen over godsdienstige onderwerpen. In 1661 was hij voorzitter der Synode van Languedoc en verzette zich hier met zooveel ijver tegen prins *Conti,* dat hem het recht ontnomen werd te prediken. Hij vertrok naar Parijs, om zich recht te verschaffen, maar nadat hij 6 maanden vruchteloos pogingen daartoe had gedaan, aanvaardde hij het leeraarsambt te Montauban. Na verloop van 4 jaar werd hem door het Hof verboden, die betrekking waar te nemen, zoodat hij wederom naar Parijs ging en er tot aan de herroeping van het Edict van Nantes bleef. Toen werden alle Hervormde predikanten gelast, Frankrijk te verlaten, doch men vergunde aan *Claude,* na dien tijd nog een leerrede te houden te Charenton. Hij bemerkte echter den strik en wees de vergunning van de hand, waarna hij over de grenzen werd gebracht. Nu begaf hij zich naar 's-Gravenhage, waar zijn zoon predikant was, bedankte voor het professoraat, dat

hem te Groningen en te Frankfort aan de Oder aangeboden werd, zag zich door de Staten benoemd tot historieschrijver der Republiek, preekte van tijd tot tijd te 's-Gravenhage en overleed den 18den Januari 1687. In het boek van *Bungener*, „Un sermon sous Louis XIV", is *Claude* de hoofdpersoon. Hij heeft een lange reeks van stichtelijke en geleerde werken nagelaten.

Zijn zoon *Isaac*, den 5den Maart 1653 te St. Afrique geboren, werd in 1684 naar de Fransche gemeente te 's-Gravenhage beroepen. Hij schreef de novelle: „Le comte de Soissons" en overleed den 29sten Juli 1695.

Een zoon van dezen laatste, *Jean Jacques*, studeerde te Utrecht en werd Fransch predikant te Londen, waar hij den 7den Maart 1713 overleed.

Claude de France, koningin van Frankrijk, was een dochter van *Lodewijk XII* en van *Anna van Bretagne*. Geboren op het kasteel Romorantin in 1499, was zij aanvankelijk bestemd tot echtgenoot van den lateren keizer *Karel V*, doch huwde in 1514 met *Frans van Valois*, later koning *Frans I*, wien zij o.a. haar aanspraken op Milaan ten huwelijk bracht. Zij had drie zoons en 4 dochters en overleed in 1524.

Claude Gellée *(Gelée)*. Zie *Claude Lorrain*.

Claudel, *Paul*, een Fransch dichter en schrijver, werd in 1868 te Villeneuve sur Fère in het departement Aisne geboren. In de laatste jaren heeft hij zeer de aandacht getrokken door zijn van groot talent getuigende werken in streng Katholieken, mystieken geest. Zij onderscheiden zich door diepte, overtuigingskracht en rijkdom aan beelden, die echter volgens sommiger oordeel in overlading ontaardt, terwijl men hem ook een weinig sierlijken stijl verwijt. Zijn voornaamste werken zijn „Connaissance de l'Est" (1900), „L'Arbre" (waarin verschillende vroeger afzonderlijk verschenen stukken zijn verzameld, (1901); „Ode. Les Muses" (1905); „Art poétique (1907); „L'Otage" (1911). Zijn „Théâtre" verschijnt sedert 1911.

Claude Lorrain, eigenlijk *Claude Gellée* of *Gelée*, een Fransch schilder, geboren in 1600 te Chamagne aan de Moezel, ging in 1617 te Rome bij *Agostino Tassi* in de leer, en later bij *Gottfried Wals* te Napels. In 1625 vertrok hij naar Nancy, in 1627 weder naar Rome, waar hij van 1630 tot 1635 met *Joachim von Sandrart* verkeerde, die hem aanmoedigde, om naar de natuur te studeeren. *Claude Lorrain* schilderde Italiaansche landschappen en strandgezichten, die evenzeer door hun coloriet als door de compositie en de prachtige lichteffecten uitmunten. Hij overleed den 21sten November 1682 te Rome. Werken van hem bezitten de verzameling Doria te Rome, het Louvre te Parijs, de National Gallery te Londen en vele andere verzamelingen, vooral in Engeland. Het zoogenaamde „Liber veritatis", dat op het kasteel Chatsworth bewaard wordt, bevat twee honderd penteekeningen van *Claude Lorrain*, die ontwerpen voor schilderijen zijn.

Zie: Mad. *Mark Pattison*, Claude Lorrain, sa vie et ses oeuvres (Parijs 1884); Lady *Dilke*, Claude Lorrain (1884); *Dullea*, Claude Gellée le Lorrain (Londen 1887).

Claudia, *Gens*, is de naam van een aanzienlijk geslacht te Rome, verdeeld in een Patricische en een Plebejische lijn, die beide weder in onderscheiden takken en stammen waren gesplitst, terwijl de oorspronkelijke naam *Claudius* zelfs in *Clodius* veranderd werd. Volgens de overlevering trok dit geslacht, door een groot aantal cliënten gevolgd, reeds ten tijde van *Romulus* uit het land der Sabijnen naar Rome, waarna het op voorstel van *Titus Tatius* in den persoon van *Atta Clausus* door den Senaat onder de Patriciërs werd opgenomen. De Senaat achtte die aanwinst zóó groot, dat aan de *gens Claudia* 25 jugera lands en een begraafplaats aan den voet van het Capitool, voorts aan haar cliënten een aanzienlijke uitgestrektheid gronds werden toegekend. Tot op den tijd van *Suetonius* telde dat geslacht 28 consuls, 5 dictators, 7 censors, 7 triomfen en 2 ovaties. Den voornaam *Lucius* liet het varen, toen 2 aldus geheeten familieleden wegens roof en moord werden veroordeeld. Tot de merkwaardigste personen van dit geslacht behooren:

Claudius, Appius Sabinus, volgens de overlevering afkomstig uit Regillum in het land der Sabijnen, vandaar de toevoeging *Regillensis* aan zijn naam. Daar droeg hij den naam van *Atta Clausus*, en wijl hij er, als een vriend der Romeinen, op een vijandige wijze bejegend werd, verhuisde hij op uitnoodiging van *P. Valerius Publicola* in 504 v. Chr. naar Rome en werd er de stamvader van een talrijk geslacht. Reeds vroeg begon hij den strijd tegen de Plebejers. In 495 v. Chr. werd hij consul, tegelijk met *Publius Servilius*. Een opstand der Volscers moedigde de Plebejers aan tot een herhaald verzet, doch op de belofte van nieuwe voorrechten volgden zij *Servilius* en versloegen den vijand. *Claudius* trachtte uit naijver *Servilius* den welverdienden triomf te betwisten. Hij wist toen het benoemen van een dictator door te drijven; de keuze van den Senaat viel echter niet op hem, maar op den meer gematigden *Valerius*. Toen evenwel de pogingen van dezen, om het volk van zijn schulden te ontlasten, schipbreuk leden op den hardnekkigen tegenstand van *Claudius*, trokken de Plebejers eindelijk naar den Heiligen Berg. Ook nu nog stemde *Claudius* tegen alle toegevendheid, doch de meer bezadigden zorgden, dat de Plebejers door de benoeming van volkstribunen beveiligd werden tegen de aanmatigingen der Patriciërs. Die instelling was vervolgens het mikpunt der gestadige aanvallen van *Claudius*. Daarom ook gaf hij zijn goedkeuring aan het voorstel van *Coriolanus*, in een tijd van hongersnood gedaan, om het koren, uit Sicilië aangevoerd, dan alleen voor het volk verkrijgbaar te stellen, indien het de tribunen afschafte. *Coriolanus* werd echter verbannen. Bij den strijd over de verdeeling der landerijen van den Staat drong *Claudius* aan op het benoemen eener commissie van 10 personen *(Decemviri)*, die de uitgestrektheid en den toestand dier landerijen onderzoeken, de onrechtmatige bezitters daarvan verwijderen, tot een nieuwe verhuring overgaan en de opbrengst in de schatkist storten zou. Die maatregel herstelde de rust, doch aan het uitvoeren daarvan

werd niet gedacht, zoodat de volkstribunen reeds in 481 v. Chr., bij het uitbarsten van een oorlog, de oproeping van krijgsknechten verhinderden. Zijn poging, om het tribunaat machteloos te maken, door het aantal volkstribunen tot 5 uit te breiden, mislukte. Hij was voorts ook de eerste, die de beelden der voorvaderen in een openbaar heiligdom, in den tempel van *Bellona,* plaatste, hetgeen later door de aanzienlijken te Rome algemeen werd nagevolgd.

Claudius Sabinus, Appius, een zoon van den voorgaande en diens evenbeeld. Een voorstel van den tribuun *Publius Valero* bestreed hij, nadat hij tot consul gekozen was, met zoo groote heftigheid, dat zijn tegenstanders hem te lijf wilden, zoodat de Senaat zich genoodzaakt zag, aan de wenschen des volks eenigszins te gemoet te komen. Kort daarna bracht *Claudius* een leger in het veld tegen de Volscers, doch hij behandelde de soldaten zoo gestreng, dat zijn bevelen niet volbracht werden en de Romeinen een nederlaag leden. *Claudius* liet nu de centuriones, die de vlucht genomen hadden, geeselen en onthoofden en van de legioenen den tienden man ter dood brengen. In het volgende jaar bestreed hij de akkerwet, die door de tribunen opnieuw was voorgedragen, doch werd door hen voor een volksrechtbank geroepen, om rekenschap te geven van zijn ambtsbeheer. Men kon het niet eens worden over het vonnis, zoodat de beslissing tot den volgenden morgen verschoven werd. Dienzelfden nacht echter overleed hij, volgens *Livius* aan een ziekte, volgens *Dionysius* maakte hij zelf een einde aan zijn leven.

Claudius, Appius, een zoon of een kleinzoon van den voorgaande, doch veelal zijn neef genoemd. In het jaar 455 werd hij tot consul gekozen. Daarbij echter veinsde hij volksgezinde gevoelens, zoodat hij zich aan de zijde der tribunen schaarde en de keuze van Tienmannen voorstelde. Nu werd hij zelf tot tienman benoemd en, hoewel de jongste onder hen, door de gunst des volks aan het hoofd van dat lichaam geplaatst. Toen echter het volgende jaar wederom Tienmannen benoemd waren en hij als voorzitter de keuze van zijn eigen aanhangers had weten door te drijven, meende hij het masker der vrijzinnigheid te kunnen afwerpen. De Tienmannen werden even zoovele dwingelanden en bepaalden op eigen gezag, dat zij het volgende jaar hun waardigheid zouden blijven bekleeden. In een zitting van den Senaat, die wegens dreigend oorlogsgevaar onvermijdelijk was geworden, bleef *Claudius* onverzettelijk bij de hevige aanvallen der Senatoren en bij de ernstige toespraak van zijn oom. Alleen met het oog op de ongunstige omstandigheden des tijds gaf de Senaat toe aan de eischen van het „jonge Rome", dat onder de Tienmannen gouden dagen beleefde, en kende aan die Tienmannen het recht toe, troepen te werven en hierover het opperbevel te voeren. Acht van hen trokken te velde, doch *Claudius* en *Spurius Oppius* bleven achter en veroorzaakten den val der geheele instelling door twee wanbedrijven, namelijk door den moord, door hun toeleg gepleegd op *Lucius Siccius Dentatus,* den veldheer uit de Plebejers, en door de snoodheid van *Claudius* ten opzichte van *Virginia,* een dochter van *Lucius Virginius* (zie aldaar). Bij het bericht dezer gruwelen barstte het oproer los, en toen het volk zijn eischen tot herstel van het tribunaat en tot bestraffing der Tienmannen niet ingewilligd zag, trok het wederom naar den Heiligen Berg en gaf Rome en de Senatoren weerloos aan den vijand prijs. De Senaat moest toegeven, maar *Claudius* volhardde in zijn trots. *Virginius* trad als beschuldiger tegen hem op, en nadat *Claudius* zich te vergeefs op het volk beroepen had, werd hij in hechtenis genomen. Nadat zijn oom vruchteloos pogingen had aangewend, hem te bevrijden, bracht hij zich in de gevangenis om het leven, of werd er volgens *Dionysius* op last der tribunen gedood.

Claudius Caecus (de Blinde), *Appius,* die aanvankelijk *Crassus,* later *Caecus* genoemd werd. Hij bekleedde in 312 v. Chr., reeds voordat hij consul was geweest, het gewichtig ambt van censor, benoemde allerlei personen tot Senatoren, nam de geringste lieden te Rome in de tribus op en zocht door dezen maatregel den invloed der aanzienlijke Plebejers te verzwakken. Betere daden volvoerde hij door het aanleggen van straten en waterleidingen. Zonder zich te bekreunen om de *Lex Aemilia,* bekleedde hij zijn ambt langer dan den bepaalden tijd. Als consul bleef hij in 307 v. Chr., gedurende den oorlog tegen de Samnieten, te Rome. In het volgend jaar bestreed hij het voorstel der tribunen, Plebejers toe te laten tot de priesterlijke waardigheid. In 297 v. Chr. was hij wederom consul, en ditmaal trok hij mede te velde tegen de Samnieten en Etruriërs, maar hij legde niet veel krijgskundige bekwaamheid aan den dag, zoodat hij gedurig de nederlaag leed. De hulp van zijn ambtgenoot *Lucius Volumnius* wees hij met trots van de hand. De soldaten eischten echter, dat de beide consuls gezamenlijk hen zouden aanvoeren tegen den vijand. Nu moest *Claudius* toegeven, om den roem der zegepraal niet geheel aan zijn medeconsul over te laten. De overwinning werd door de Romeinen behaald, en *Claudius* deed de gelofte, dat hij ter eere van *Bellona* een tempel zou stichten. Hij bleef in het leger totdat hij door den consul *Fabius Maximus* werd afgelost. Later overwon hij met *Volumnius* nogmaals de Samnieten. Op gevorderden leeftijd werd hij blind en keerde tot het ambteloos leven terug. Toen echter in 280 v. Chr. *Pyrrhus,* na zijn zegepraal op *Valerius Laevinus, Cineas* naar Rome zond, om er den Romeinen vrede en vriendschap aan te bieden, ontwaakte in *Claudius* de voorvaderlijke geest. Hij liet zich naar den Senaat dragen en bewoog er door een fiere en krachtige toespraak de leden, die reeds geneigd waren het voorstel van *Pyrrhus* aan te nemen, tot het hoogmoedig antwoord, dat de koning eerst het grondgebied van Italië diende te ontruimen, en dat het hem eerst daarna vrijstond gezanten te zenden en om den vrede te verzoeken.

Claudius (of *Clodius*) *Pulcher, Publius,* Deze was consul in 249 v. Chr., toen de Romeinen gedurende den eersten Punischen Oorlog vruchteloos Lilybaeum belegerden. Nadat *Claudius* vruchteloos beproefd had, den havenmond on-

bruikbaar te maken, besloot hij, de Carthaagsche vloot onder *Adherbal* in de haven van Drepanum te overvallen. De gebrekkige toestand der Romeinsche vloot, de onbekwaamheid van haar aanvoerder en de bedrevenheid der Carthaagsche zeelieden, dat alles werkte mede, om hun de zege te verschaffen, die aan Rome 93 schepen, 8000 dooden en 20 000 gevangenen kostte. Daar ook de ambtgenoot van *Claudius* geen groot veldheerstalent aan den dag legde, riep de Senaat beiden terug en gaf aan *Claudius* den last, een dictator te kiezen. Met woede en wrevel vervuld, gaf hij Rome zekeren *Claudius Glicia*, een zijner vrijgelaten slaven, een man uit de heffe des volks, tot dictator. Wegens die onwaardige daad werd hij door twee tribunen van hoogverraad beschuldigd, maar door een onweder, dat bij het houden der Comitia losbarstte, van de aanklacht bevrijd. Later veroordeelde hem het volk tot een zware geldboete. In 246 v. Chr. leefde hij niet meer. Waarschijnlijk heeft hij zich zelf om het leven gebracht.

Claudianus, *Claudius,* een Romeinsch dichter uit Alexandrië in Egypte, begaf zich in het jaar 395 na Chr. naar Rome. Zelf was hij van Romeinsche afkomst en verkeerde aan het keizerlijk Hof van Ravenna met de aanzienlijkste mannen. Bovenal genoot hij de gunst van *Stilicho,* die hem met waardigheden bekleedde en op het Forum Trajani een standbeeld voor hem oprichtte. Het jaar van zijn geboorte en van zijn overlijden is niet nauwkeurig bekend. Hij was ongetwijfeld de beste Latijnsche dichter van zijn tijd en de laatste van het ten ondergang neigende Rome. Wij kennen van hem herderszangen, puntdichten, brieven, lof- en hekeldichten. Zijn voornaamste stuk is de „Raptus Proserpinae", een onvoltooid heldendicht in 3 boeken. Voorts noemen wij zijn: „Gigantomachia", die door velen echter voor een vertaling uit het Grieksch wordt gehouden, terwijl men betwijfelt of deze wel van *Claudianus* afkomstig is. Van geschiedkundig belang zijn de werken: „De bello Gildonico", een beschrijving der toerustingen van *Honorius* tot een oorlog tegen de Moorsche vorsten, en „De bello Gretico", een verslag van de overwinning, door *Stilicho* op de Goten behaald. Van zijn gedichten worden „In nuptias Honorii et Mariae", „Fescennia" en „Idyllia" het meest geroemd. Behalve de uitgave van *Barnabas Celsanus* (1682), noemen wij die van *Nicolaas Heinsius* (Leiden 1665) en die van *Petrus Burmannus* (Amsterdam 1760).

Claudianus Mamertus, een Christelijk dichter en wijsgeer, waarschijnlijk omstreeks 425 na Chr. geboren, was de jongere broeder van den heiligen *Mamertus,* bisschop van Vienne, die hem tot priester wijdde en als helper bij het bestuur van zijn bisdom gebruikte. Hij wijdde zich vooral aan de regeling der liturgie en het onderwijs der geestelijken en was de schrijver van de zoogenaamde „Kleine liturgiën", die in sommige R.-Katholieke kerken thans nog 3 dagen vóór Hemelvaartsdag gezongen worden. Ook dichtte hij hymnen; waarschijnlijk is de passiehymne „Pange, lingua gloriosi" van hem. Van zijn philosofische werken is het meest bekend: „De statu animae", uitgegeven door *P. Moselanus* (Bazel 1520) en *C. Barth* (Zwickau 1655). De gezamenlijke werken van hem zijn uitgegeven door *Engelbrecht* in het „Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum" (deel II, Weenen 1885).

Claudius, *Tiberius Claudius Nero,* Romeinsch keizer. Zie *Tiberius.*

Claudius of liever *Tiberius Claudius Drusus Nero Germanicus,* de 4de Romeinsche keizer (41—54 na Chr.), was een zoon van *Nero Drusus,* een neef van keizer *Tiberius,* een kleinzoon van den praetor *Tiberius Claudius Nero* en een jongere broeder van *Drusus Germanicus,* met wien hij den naam van *Germanicus* aannam, omdat hun vader de Germanen overwonnen had. Hij werd in 9 v. Chr. te Lugdunum (Lyon) geboren, en werd zooveel mogelijk van alle staatszaken uitgesloten. Zijn naaste bloedverwanten behandelden hem als een onnoozele, en *Caligula* bekleedde hem met eenige staatsambten, om een voorwerp te hebben voor zijn spotlust. Daar hij de groote geldsom, voor de priesterlijke waardigheid en het consulambt vereischt, niet kon betalen, verkocht hij in het openbaar al zijn goederen. Hij wijdde zich aan de beoefening der wetenschappen, vooral der geschiedenis, en schreef een aantal werken, die verloren zijn gegaan. Na den dood van *Caligula* werd hij onverwachts tot den troon geroepen. Bij het gerucht, dat de keizer vermoord was, had hij zich in het paleis verborgen, maar een praetoriaansch soldaat haalde hem uit zijn schuilhoek te voorschijn, en terwijl de Senaat op het Capitool beraadslaagde over het herstel der republikeinsche vrijheid, werd *Claudius,* op grond der belofte, dat hij elken soldaat een geschenk zou geven, door het leger tot keizer uitgeroepen. Dit was het eerste voorbeeld van het koopen van een troon. De machtelooze Senaat moest toegeven, en *Claudius* verleende een algemeene amnestie, behalve aan den moordenaar van *Caligula.* Hij was bescheiden, genoot de gunst van het volk en zorgde niet alleen voor „brood en spelen", maar stelde ook belang in de wetgeving en rechtspleging. Volgens *Suetonius* echter werden op zijn bevel de Joden uit Rome verdreven. Hij bouwde een waterleiding en verbeterde de haven van Ostia. Hij trok naar Brittannië (43 na Chr.), waar zijn veldheeren voorspoedig streden, vertoefde er 16 dagen en keerde toen naar Rome terug, om er een prachtigen triomf te vieren. Een der gemalinnen, met welke hij zich achtereenvolgens verbonden had, was de beruchte *Valeria Messalina* (zie aldaar), die hem tot vele gruwelen verleidde, vooral na de samenzwering van *Camillus Scribonianus.* Zijn laatste vrouw, zijn nicht *Agrippina,* haalde hem over, zijn eigen zoon *Britannicus* te verstooten en haar zoon *Gajus Claudius Nero* als zoon aan te nemen en aan zijn dochter *Octavia* ten huwelijk te geven. *Toen Agrippina* bezorgdheid begon te koesteren, dat de keizer op dat besluit zou terugkomen, bracht zij hem door vergif om het leven (54 na Chr.).

Claudius, *Gajus Nero,* Rom. keizer. Zie *Nero.*

Claudius II of liever *Marcus Aurelius Flavius Claudius Gothicus,* Romeinsch keizer (268

—270 na Chr.), was afkomstig uit Dardanië, een landschap van Moesië, en telg van een onaanzienlijk geslacht, zoodat hij alleen door persoonlijke verdiensten zijn hooge waardigheid verwierf. Hij bezat bij groote lichaamskracht veel moed en beradenheid. In weerwil van zijn ongenoegen met *Gallienus* ondersteunde hij dezen in den strijd tegen *Postumius* (262 na Chr.). In 267 vocht hij met *Macrianus* tegen de Goten, en in het volgende jaar hielp hij *Gallienus* bij de belegering van Milaan, hoewel hij volgens sommigen medeplichtig was aan den dood van dien keizer. Volgens *Eutropius* werd hij door de soldaten tot keizer uitgeroepen en volgens *Aurelius Victor* overhandigde hem *Gallienus* zelf bij zijn sterven de teekenen der hoogste waardigheid. Later overwon hij de Alemannen, die tot aan het Gardameer waren doorgedrongen. In het volgende jaar vielen de Goten in de Donaugewesten en in Griekenland. *Claudius* trok met zijn geheele legermacht tegen hen op en behaalde op hen bij Naïssus een volkomen overwinning, waarna hij den bijnaam van *Gothicus* droeg. Volgens *Aurelius Victor* heeft *Claudius*, naar een uitspraak der Sibillijnsche Boeken, in een veldslag zijn leven aan het vaderland ten offer gebracht, volgens anderen streed hij ook het volgende jaar aanhoudend tegen de Goten en bezweek eerst in 270 te Sirmium aan de pest.

Claudius, *Matthias Asmus,* ook bekend als de „Wandsbecker bode", een schrijver en dichter voor het Duitsche volk, werd den 15den Augustus 1740 te Rheinfeld in Holstein geboren. Nadat hij zijn studiën te Jena voleindigd had, leefde hij geruimen tijd ambteloos te Wandsbeck, waar hij van 1771 tot 1775 een staatkundig blad, „Der Wandsbecker Bote", uitgaf. Later bekleedde hij een ambt in Darmstadt, doch keerde reeds in 1777 naar Wandsbeck terug. Zonder dat hij deze stad behoefde te verlaten, werd hij in 1778 revisor bij de Sleeswijk-Holsteinsche bank in Altona. Eerst gedurende zijn laatste ziekte liet hij zich naar Hamburg in het huis van zijn schoonzoon *Perthes* brengen, waar hij den 21sten Januari 1815 overleed. Als schrijver trad hij eerst op met zijn „Tändeleien und Erzählungen" (1764). Zijn opstellen in proza, zijn verhalen, fabelen, puntdichten, verzen enz. werden in de Muzenalmanakken en in den „Wandsbecker Bote" geplaatst, terwijl hij vervolgens een uitgave van zijn gezamenlijke werken bezorgde onder den titel: „Asmus omnia sua secum portans" of „Sämmtliche Werke des Wandsbecker Boten" (1775—1812; 18de uitgave, in 2 dln. door *Redlich,* 1902). Daarenboven vertaalde hij: „Sethos" (1777, 2 dln.) van *Terasson,* „Reisen des Cyrus" (1780) van *Ramsey* en de werken van *Fénelon.*

Claudius was een van de eerste Duitsche schrijvers, die er zich bepaaldelijk op toelegden, voor het volk te schrijven, en hierin slaagde hij volkomen door zijn naïeveteit en geestigheid, die nergens in platheid ontaardde. Met den geest der scherpe satire verbond hij dien der gemoedelijkheid en welwillendheid. Vele van zijn liederen leven nog in den mond des volks, terwijl er verscheidene door *Tollens* in het Nederlandsch zijn overgebracht. Zeer wordt de Duitsche dichter voorts geprezen om zijn gastvrijheid, menschlievendheid en weldadigheid. Op gevorderden leeftijd openbaarde zich bij hem een neiging tot vrome dweperij, ook werd hij allengs een bewonderaar van het verledene, zoodat hij zelfs te velde trok tegen datgene, wat hij te voren met vurigen ijver verdedigd had, namelijk tegen verlichting, verdraagzaamheid en vrijheid van drukpers. Niettemin heeft hij door zijn geschriften een zegenrijken invloed gehad op den Duitschen volksgeest en op de Duitsche letterkunde.

Claudius Civilis. Zie *Civilis.*

Claudius Clausson Svart, een Deensch kartograaf, de oudste van Scandinavië, werd den 14den September 1388 te Sallinge op Funen geboren, bezocht de kloosterschool te Soroe op Seeland, vertrok in 1424 naar Rome, bezocht Florence en leerde hier de kaarten van *Ptolemaeus* kennen. Hij leverde als aanvulling en verbetering daarvan een kaart van het N. van Europa en van Groenland, welke spoedig daarna in de Ptolemaeusuitgave van Nancy werden opgenomen. Een tweede verbeterde uitgave van deze kaart vormt den grondslag van de geografische voorstelling van N. Europa in bijna alle handschriften en uitgaven der werken van *Ptolemaeus* uit den tijd der Renaissance.

Clauren, pseudoniem van *Karl Heun,* een Duitsch schrijver. *Zie Heun.*

Claus, *Karl Friedrich Wilhelm,* een Duitsch dierkundige, den 2den Januari 1835 te Kassel geboren, studeerde te Marburg en te Giessen en vestigde zich in 1858 te Marburg en in 1859 te Würzburg als docent in de dierkunde, werd hier in 1860 buitengewoon hoogleeraar en in 1863 gewoon hoogleeraar te Marburg, in 1870 te Göttingen en in 1873 te Weenen, waar hem tevens de leiding werd opgedragen van het zoologisch station te Triest. Hij behoorde tot de ijverigste voorstanders van de descendentietheorie (zie aldaar), maar bestreed tevens de overdreven denkbeelden van *Haeckel* en anderen. *Claus* overleed den 18den Januari 1899. Zijn onderzoekingen betreffen vooral de ongewervelde dieren. Van zijn geschriften noemen wij: „Die frei lebenden Copepoden" (1863), „Untersuchungen zur Erforschung der genealogischen Grundlage des Krustaceensystems" (1876), „Untersuchungen über die Organisation und Entwicklung der Medusen" (1883), „Grundzüge der Zoologie" (1879—1882), „Die Platycseliden" (1887), „Lehrbuch der Zoologie" (1897), „Lamarck als Begründer der Descendenzlehre" (Weenen 1888). Ook was hij oprichter van de: „Arbeiten aus dem zoologischen Institut der Universität Wien und der zoologischen Station in Triest" (1878 enz.), waarin een reeks opstellen van zijn hand verschenen.

Claus, *Emile,* een Belgisch schilder, geboren den 27sten September 1849 te Vyve St. Eloy in West-Vlaanderen. Hij schildert meest landschappen, waarvoor hij de stof ontleent aan de omgeving van Astene in Oost-Vlaanderen, waar hij woont. Een schilderij van hem was in 1912 op de Vierjaarlijksche Tentoonstelling in het Stedelijk Museum te Amsterdam te zien.

Clausel, *Bertrand* graaf, maarschalk van Frankrijk, werd geboren den 12den December

1772 te Mirepoix in het departement Arriège, nam als adjudant van generaal *Perignon* in 1794 en 1795 deel aan de veldtochten in de Pyreneeën, commandeerde in 1799 in Italië een brigade, volgde in 1801 generaal *Leclerc* naar St. Domingo, werd in 1804 divisie-generaal bij het noorderleger en onderscheidde zich in 1809 in den oorlog tegen Oostenrijk en vooral na 1810 in Spanje, waar hij het opperbevel van *Marmont* overnam en den moeilijken terugtocht uit Portugal bestuurde. *Lodewijk XVIII* benoemde hem tot inspecteur-generaal der infanterie. Niettemin schaarde zich *Clausel* bij de terugkomst van *Napoleon* in 1815 aan zijn zijde, werd tot pair benoemd, verkreeg het commando over het leger der Pyreneeën en bood aan de *Bourbons* ernstigen tegenstand. Een koninklijk besluit verklaarde hem een verrader van vorst en vaderland; hij nam de vlucht naar Amerika en werd door den krijgsraad den 16den September 1816 bij verstek ter dood veroordeeld. Evenwel ontving hij in 1819 verlof terug te keeren, werd in 1827 en 1830 tot afgevaardigde gekozen en bleef in de oppositie. Na de Julirevolutie werd hij tot gouverneur van Algerië benoemd en ondernam in November den zegetocht over den Atlas van Medea uit, waarna hij met den maarschalkstaf werd beloond. Toch vond zijn bestuur geen algemeene goedkeuring, en hij werd daarom reeds het volgende jaar teruggeroepen. Wederom gekozen tot afgevaardigde, deed hij pogingen om de familie *Napoleon* den toegang te verschaffen tot Frankrijk, waarin hij echter niet slaagde. In 1835 begaf hij zich nogmaals als gouverneur naar Algerië, doch keerde twee jaar later naar Frankrijk terug, om zich in het openbaar over de tegen hem gerichte beschuldigingen te verantwoorden. Als lid van de Kamer van Afgevaardigden behoorde hij sedert 1838 tot de oppositie. Hij overleed den 21sten April 1842 op zijn kasteel Secourieu bij Toulouse. Gedurende zijn verblijf in Amerika schreef hij een rechtvaardiging van zijn handelwijze, voorts: „Observations du général Clausel sur quelques actes de son gouvernement à Alger" (1830) en „Nouvelles observations" (1833).

Clausen, *Henrik Nicolai*, een Deensch godgeleerde, werd den 22sten April 1793 te Maribo op het eiland Laaland geboren. Van 1818 tot 1820 reisde hij door Duitschland, Italië en Frankrijk en hoorde te Berlijn *Schleiermacher*. Na zijn terugkeer in het vaderland werd hij in 1822 benoemd tot professor in de theologie aan de universiteit te Kopenhagen. Steeds bemoeide hij zich met de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken; hij werd geraadpleegd over de aangelegenheden van Kerk en school, en was lid van de Vereeniging voor het rechte gebruik der drukpers, van het Scandinavisch Genootschap, van de Sleeswijksche Vereeniging enz. Reeds vóór 1834 koos hij bepaald de zijde der constitutioneele partij en vertegenwoordigde die als voorzitter der Provinciale Standen te Roeskilde (1842—1846) onder de reactionnaire regeering van *Christiaan VIII*. Hij was er de leider der oppositie, en na den dood van genoemden vorst gaf hij met zijn vriend *Schouw* een vlugschrift uit (1848), waarin hij de gebreken van het bestuur met gestrengheid gispte. Van dien tijd af hield *Clausen* staatkundige bijeenkomsten in zijn huis, waaruit later de „Casinovergaderingen" ontstonden. Van 1848 tot 1849 was hij lid van het Wetgevend Lichaam, dat den koning het ontwerp eener vrijzinnige grondwet voorlegde, en in 1848 tot 1851 minister van Eeredienst zonder portefeuille. Na dien tijd bleef hij lid van den Rijksdag en van den Rijksraad, zonder daarom de werkzaamheden van zijn betrekking te verzuimen. Bij de regeling der erfopvolging na den dood des konings behoorde hij tot de oppositie tegen het ministerie-*Bluhm-Oersted*, maar bleef bij de minderheid. Zijn staatkundige weg werd afgebakend door zijn constitutioneel-monarchale beginselen, die zich zoowel verzetten tegen de reactie der absolutisten als tegen de overdrijving der democraten. Gedurende den Sleeswijkschen Oorlog betoonde hij zich een ijverig voorstander der Deensche zaak. In 1874 legde hij zijn professoraat neder. *Clausen* overleed den 28sten Maart 1877 te Kopenhagen. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren, behalve uitlegkundige boeken over de eerste 3 Evangeliën, het Evangelie van Johannes en de Brief aan de Romeinen: „Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus" (1825), „Foredrag over Reformationen" (1836), „Det Nye Testaments Hermeneutik" (1840), „Det Evangeliske Kirkelivs Nutid og Fremtid" (1859) enz. Ook was hij sedert 1831 redacteur van een tijdschrift voor buitenlandsche theologische letterkunde.

Clausen, *Thomas*, een Deensch sterrenkundige, den 16den Januari 1801 te Nübel in Sleeswijk geboren, schreef reeds in 1823: „Berechnung der Sternbedeckungen vom Monde zur Bestimmung der geographischen Länge" in de „Astronomische Nachrichten", in datzelfde jaar gevolgd door een wiskundige verhandeling. Hij vertrok daarop naar Altona, waar hij zich onder de leiding van *Schumacher* met sterrenkundige waarnemingen bezig hield en onderscheiden opstellen schreef. Vandaar begaf hij zich naar München, waar hij werkzaam was in het optisch instituut van *Uzschneider*, maar keerde na verloop van eenige jaren als observator naar Altona terug. In 1840 leverde hij een verhandeling over de groote komeet van 1770 en ontving een prijs van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Kopenhagen. In 1840 werd hij onder *Mädler* observator aan de sterrenwacht te Dorpat, zag zich in 1866 tot diens opvolger benoemd en ontving in 1872 het emeritaat. Hij overleed in Augustus 1885 te Dorpat. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door het berekenen der loopbanen van kometen. Het getal π heeft hij berekend tot 250 decimalen.

Clausen, *Sophus*, een Deensch novellist en lyrisch dichter, den 12den September 1865 op Langeland geboren, begon in 1884 te studeeren en werd na een reis in 1892 door Frankrijk en Italië in 1895 redacteur te Nyköbing. In 1887 gaf hij te Kopenhagen zijn eerste, weinig beteekenende verzameling gedichten „Kinderen der Natuur" uit, die eerst in 1899 door een tweede „Weidefluiten" gevolgd werd. Zijn half weemoedige beschrijvingen van het landleven geven

blijk van een groot lyrisch talent, terwijl zijn door verzen afgewisselde novellen met veel humor het leven en de liefde in de kleine steden behandelen, zooals in: „Jonge scharen" (1894), „Kitty" (1895), „Jonker Geluksklaver" (1900, als eerste deel van den romancyclus „De stad"). In de lyrische gedichten „Antonius te Parijs" en „Pelgrimstocht" (beide 1896) worden zijn eigen ervaringen in Italië en Parijs weergegeven. *Clausen* staat onder den invloed der Fransche dichters *Beaudelaire* en *Verlaine*.

Clausewitz, *Karl* von, een Pruisisch generaal en bekend strateeg, werd geboren te Burg den 1sten Juni 1780, genoot een gebrekkige opleiding en trad op 12-jarigen leeftijd reeds als vaandrig in dienst bij het infanterie-regiment „Prinz Ferdinand", waarin hij in 1793 en 1794 de veldtochten aan den Rijn meemaakte. In de jaren 1801 tot 1803 bezocht hij de militaire school te Berlijn, vergezelde in 1806 prins *August* als adjudant, werd ten gevolge der capitulatie van Prenzlau als gevangene naar Frankrijk gebracht, diende daarna tot 1812 bij den generalen staf en en werkte op het bureau van generaal *Von Scharnhorst*. Daarenboven gaf hij aan den kroonprins van Pruisen en aan prins *Frederik der Nederlanden* onderwijs in de krijgswetenschap. Bij het uitbarsten van den Russischen oorlog trad hij in Russischen dienst, nam als kwartiermeester-generaal deel aan den veldtocht en werd in 1813 als Russisch officier van den generalen staf aan het hoofdkwartier van *Blücher* geplaatst. Gedurende den wapenstilstand schreef hij zijn „Uebersicht des Feldzugs von 1811", waarvan *Gneisenau* geruimen tijd als schrijver beschouwd werd. Vervolgens zag hij zich bevorderd tot chef van den generalen staf van het Russisch-Duitsch legioen en in 1815 van het Pruisisch korps onder *Thielemann*, voorts in 1816 tot generaal-majoor en directeur der algemeene militaire school. In 1830 werd hij bij de artillerie en later als chef van den generalen staf bij den veldmaarschalk *Gneisenau* geplaatst. *Clausewitz* overleed den 16den November 1831 te Breslau. Zijn „Hinterlassene Werke über Krieg und Kriegführung" (1832—1837, 10 dln.) hebben groote waarde.

Clausius, *Rudolph Julius Emanuël*, een Duitsch natuurkundige, den 2den Januari 1822 te Köslin in Pommeren geboren, studeerde te Berlijn en vestigde zich aldaar als privaat-docent. In 1845 vertrok hij als hoogleeraar naar de polytechnische school te Zurich en werd er professor in de natuurkunde aan de universiteit. Twaalf jaren later ging hij naar Würzburg en van hier in 1869 als hoogleeraar naar Bonn. Hij overleed den 24sten Augustus 1888. Zijn wetenschappelijke arbeid betrof hoofdzakelijk de mechanische warmtetheorie. Ook de kinetische gastheorie dankt aan hem gedeeltelijk haar ontstaan. Hij schreef een reeks van verhandelingen in *Poggendorff's* „Annalen", die later onder den titel: „Die mechanische Wärmetheorie" (2de druk Brunswijk 1876—1891, 3 dln.) verschenen; verder schreef hij nog „Ueber das Wesen der Wärme, verglichen mit Licht und Schall" (Zurich 1857) en „Die Potentialfunktion und das Potential" (Leipzig 1859).

Clauson-Kaas, *Adolf von*, of *Clauson von Kaas*, den 16den Mei 1826 te Langenfelde bij Altona geboren, was officier bij de Deensche cavalerie, nam als ritmeester zijn ontslag en wijdde zich vervolgens aan opvoedkundige studiën. Hij kwam op het denkbeeld scholen voor huisvlijt te stichten, en hieruit ontstonden de ambachtsscholen, welke hij met de gewone leerscholen zocht te verbinden. Sedert 1883 was hij in Saksen werkzaam, waar hij de huisvlijtscholen organiseerde en tevens het boetseer- en teekenonderwijs voor blinde kinderen. Hij overleed den 28sten October 1906 te Kopenhagen. Hij schreef: „Ueber Arbeitsschulen und Förderung des Hausfleiszes" (1881) en „Die Arbeitsschule neben der Lernschule" (1876).

Clausule, een Latijnsch woord, in rechten gebruikelijk, beteekent een afdeeling, een plaats uit een geschrift, bijv. in *clausula senatus consulti*, een plaats, een afdeeling van een senaatsbesluit. Meestal heeft het de beteekenis van *beding*, namelijk: een van de voorwaarden, van de bestanddeelen eener overeenkomst. Het is voor den rechtsgeleerde van het grootste gewicht, om een clausule van de overeenkomst zelf wel te onderscheiden, omdat somtijds de nietigheid van een clausule volstrekt niet medebrengt de nietigheid der overeenkomst, terwijl in andere gevallen het invoegen van de een of andere clausule de onbestaanbaarheid der overeenkomst in zich sluit. Verscheiden clausules, die gewoonlijk in de meest voorkomende contracten worden aangetroffen, hebben een eigen naam gekregen, zooals de *Clausula generalis*, een inlassching in een volmacht, waarbij wordt bepaald, dat de gevallen, waarin de wet een speciale volmacht eischt, gerekend zullen worden in die algemeene volmacht te zijn opgesloten; de *Clausula cassatoria* of het beding der partijen, gemaakt in een wederkeerige overeenkomst, dat bij niet vervulling eenerzijds der op zich genomen verplichtingen de ontbinding der overeenkomst van de andere zijde in rechten zal kunnen gevraagd worden; de *Clausula codicillaris*, een verklaring van den erflater onder het Romeinsche recht, dat, bijaldien zijn testament om de een of andere reden niet als volledig geldend, *formeel* testament kon gelden, het ten minste als *Codicil* of *fidei commis* kracht en werking zou mogen hebben. Ons Wetboek van Koophandel kent de *clausula cassatoria*, d. i. de vermelding op *secunda* en *tertia* (en ook op de *quarta* en verdere exemplaren) van den wissel, dat de betaling daarvan de kracht der vorige te niet doet.

Claustrum van het Latijnsche woord *claudere* (sluiten) beteekent afgesloten plaats. Hiervan komt het woord klooster. Claustrum beteekent òf het klooster zelf, òf dat gedeelte, waarvoor de clausuur (zie aldaar) geldt of zeer dikwijls de kruisgang van een klooster, d. i. een zuilengang of gaanderij in de kloosters, die als wandelgang wordt gebruikt.

Clausuur beteekent *afsluiting*. Men gebruikt het ter aanwijzing van het afgesloten zijn van de bewoners van een klooster van het verkeer met de buitenwereld. De naam is verder overgedragen op dat gedeelte van het klooster, waar wereldlijke personen niet mogen binnen-

treden en dat de kloosterlingen slechts op beperkte wijze mogen verlaten. De clausuur kan pauselijk of bisschoppelijk zijn; zij is meestal strenger voor vrouwen- dan voor mannenkloosters. Op het verbreken der clausuur staan strenge kerkelijke straffen. Vele kloosters in wijderen zin, d. w. z. huizen, waarin geestelijke personen samenwonen, hebben echter geen clausuur.

Clavaria *L.* is de naam van een soortenrijk geslacht uit de familie der Knotszwammen *(Clavariaceën)*. De tot dit geslacht behoorende zwammen groeien meestal op den grond, soms op hout. Zij hebben een steel of zijn enkel knotsvormig; dikwijls ook zeer vertakt en op koraal gelijkend. Zij zijn vleezig of wasachtig. Het hymenium bedekt aan alle zijden het naakte vruchtlichaam. De sporen zijn wit, eivormig, kogelrond, glad of gelijken door uitsteeksels op een watermolen. Vele soorten zijn eetbaar.

Clavecimbel (Italiaansch *clavicembalo*, Fransch *clavessin*) is een oud klavierinstrument. De naam is waarschijnlijk de verbinding van *clavis* (zie *Claviatuur*) en *cymbel (hakkebord)*, dus een hakkebord of cymbaal met klavier. In afwijking met het *clavichord* (zie aldaar) heeft het *clavecimbel* voor elke snaar een toets; de snaren worden door aan houten staafjes bevestigde pennen getokkeld, hetgeen aan het instrument een bijzondere klankkleur geeft. Uit den oorspronkelijken vorm van een rechthoekigen driehoek ontstond de vorm, die thans onze vleugels nog hebben; vandaar ook de namen *staartstuk, zwijnskop* (wegens den spitsen vorm), Duitsch *kielflügel* (in verband met de pennen). Het instrument werd gestadig verbeterd; in de 17de eeuw bouwde men clavecimbels met twee klavieren, waarvan elk correspondeerde met een afzonderlijk volledig stel snaren; dat van het bovenklavier stond echter een octaaf hooger (iets dergelijks dus als de 4-voetstemmen van een orgel; er waren ook clavecimbels, waarbij het onderklavier kon verbonden worden met een stel snaren, dat een octaaf dieper klinkt (dus 16 voet). Niet alleen had men daardoor meer verscheidenheid van klank en grooteren omvang, doch door de klavieren aan elkaar te koppelen, verkreeg men nog bijzondere effecten. Bovendien treft men in enkele clavecimbels een inrichting aan, die de snaren door stukjes vilt kunnen afdempen, waardoor een luitklank ontstaat. *Bach* heeft zijn klavierwerken ongetwijfeld voor clavecimbel met twee klavieren geschreven, waaruit trouwens het vaak voorkomen van stemkruisingen is te verklaren. De omvang was hoogstens 5 octaven (F—f³).

In het einde der 18de eeuw werd de *clavecimbel* meer en meer door het hamerklavier (zie *Piano)* verdrongen, om ten slotte geheel in onbruik te raken. In de laatste jaren worden evenwel weer ernstige pogingen in het werk gesteld om het instrument in eere te herstellen, om althans de muziek, welke voor clavecimbel is geschreven, ook op dit instrument uit te voeren. Een vurige voorstandster van dat denkbeeld is de Poolsche pianiste en clavecimbaliste *Wanda Laudowska*, die met woord en daad naar het eerherstel der *clavecimbel* streeft. De firma *Pleyel* te Parijs vervaardigt clavecimbels, geheel naar de oudere authentieke instrumenten gereconstrueerd. Op zulk een instrument vertolkte *Wanda Laudowska* ook werken van *Bach, Händel* e.a.

Zie: *O. Paul*, Geschichte des Klaviers (1868), *W. Laudowska*, Musique ancienne (1909).

Claves terminorum is de naam der sleutelgetallen (Lat. *claves*, meerv. van *clavis* = sleutel), die het aantal dagen aanduiden, waarmede men in de Middeleeuwen, vanaf vaste data tellende, de data van den 9den en 6den Zondag vóór Paschen *(terminus septuagesime* en *t. quadragesime)*, van Paschen *(t. pasche)*, van den Zondag vóór Hemelvaart *(t. rogationum)* en van Pinksteren *(t. pentecostes)* berekende. De vaste datum, vanwaar alle Middeleeuwsche kalenders uitgaan voor de berekening van Paschen, is de 11de Maart, met inbegrip van welken datum men bij de berekening van Paschen van een bepaald jaar, zooveel dagen verder moet tellen als het sleutelgetal van dat jaar bedraagt. De dag der maand, met welken de laatste dag van het sleutelgetal samenvalt, is de datum van Paschen *(terminus paschalis)*. Het spreekt vanzelf, dat deze berekening allengs ook werd toegepast op de van Paschen afhangende Zondagen, en zoo kwam men ook tot vaste data als uitgangspunten voor de dateering dezer feestdagen met de *clavis*, die voor de verschillende feestdagen van hetzelfde jaar dezelfde was. Deze vaste data waren voor de bovengenoemde Zondagen achtereenvolgens: 7 Januari, 28 Januari, 11 Maart, 15 April en 29 April en werden in de kalenders genoemd *locus clavium* of *sedes clavium* (plaats der sleutels) of ook kortweg *claves* van hun feesten, ter onderscheiding waarvan de eigenlijke *claves* dan *regulares clavium* werden genoemd.

Claviatuur is de naam voor de gezamenlijke toetsen van een klavier, orgel, harmonium enz. De term is afgeleid van het Latijnsche *clavis* (sleutel), daar de claviatuur het eerst werd toegepast op de orgels, en dus de toets werkt als een soort sleutel, welke door het doen opheffen van het ventiel, den wind den weg naar de pijpen opent. De claviatuur is door de tijden heen op alle instrumenten toegepast, ook op strijkinstrumenten; dit laatste denkbeeld heeft evenwel nooit succes gehad; men vindt het thans hoofdzakelijk bij piano's en verwante instrumenten, orgels en klokkenspelen. Bij de twee laatstgenoemde is de claviatuur tweeledig, n.l. een voor de handen *(manuaal)* en een voor de voeten *(pedaal)*. De kleppen en ventielen op de blaasinstrumenten kan men ook als een soort *claviatuur* beschouwen. De claviatuur van orgels en piano's bestaat uit een reeks van horizontaal, dicht naast elkander geplaatste toetsen (wit gekleurd) voor de diatonische toonladder, waartusschen op de betreffende plaatsen verhoogde (zwarte) toetsen voor de chromatische halve tonen *cis, dis, fis, gis, ais* ingeschoven zijn. Op oude orgels, clavecimbels en clavichorden vindt men de tonen voor de diatonische C-dur toonladder vaak zwart, de chromatische tonen wit gekleurd.

Daar de behandeling van het klavier bijzondere moeilijkheden oplevert, heeft men later door andere plaatsing der toetsen getracht, de techniek te vergemakkelijken, o.a. *Paul von Jan-*

ko met zijn *Janko-klavier*. Deze en dergelijke systemen hebben evenwel geen opgang gemaakt en de gebruikelijke claviatuur niet in het minst kunnen verdringen.

Claviceps is de naam van een geslacht uit de groep der Kernzwammen *(Pyrenomyceten)*. Het onderscheidt zich door de vorming zijner sporen binnen in kleine holten, zoogenaamde peritheciën, welke met het hymenium zijn bekleed. De soorten van dit geslacht leven als woekerplanten op andere gewassen. De merkwaardigste soort is *C. purpurea Tul.*, die het moederkoorn oplevert. Zie aldaar.

Clavichord, een oud klavierinstrument, gedurende de 17de en 18de eeuw met de clavecimbel de rol vervullend van de moderne piano. Het heeft zich ontwikkeld uit het *monochord* en het *organistrum*. De oudste clavichorden (16de eeuw) bestaan uit een platte, langwerpig vierkante doos of kast, waarin een aantal snaren zijn gespannen; voor de kast is een claviatuur aangebracht. De toetsen brengen metalen plaatjes (z.g. *tangenten)* in beweging, die op de snaren drukken, waardoor een zekere toonhoogte wordt verkregen, en ze tegelijkertijd in trilling brengen; er zijn dus minder snaren dan toetsen, aangezien op één snaar door de tangenten verschillende tonen kunnen worden voortgebracht *(gebonden clavichord)*. Ter versterking van den klank paste men later het systeem van dubbele snaren toe. Het *clavichord* had geen pooten, doch werd op een tafel geplaatst; reizende clavichordisten namen hun instrument ook zelf mee. In het begin der 18de eeuw werd het clavichord in zooverre verbeterd, dat men het systeem van meer snaren voor een toets opgaf en elke toets één snaar kreeg *(vrij clavichord)*; daardoor werden de instrumenten ook grooter en op pooten gebouwd; de aanslag bleef echter dezelfde en in dat opzicht vormde het *clavichord* een verschil met het *clavecimbel*. Een bijzonder effect op het *clavichord* was de z.g. „Bebung": door de toets heen en weer te schuiven, veroorzaakte men een licht wrijven van de tangente over de snaar, hetgeen een eigenaardigen klank gaf.

Clavicitherium is een klavierinstrument, voorkomend in de 16de en 17de eeuw. Het is feitelijk een *clavecimbel,* waarvan de snaren niet horizontaal, doch verticaal zijn gespannen; een voorlooper dus van het *giraffen-klavier* en de *pianino*.

Clavicula (Latijn = kleine sleutel) wordt het sleutelbeen genoemd, terwijl men er ook onder verstaat een boek met verklaringen. *Clavicula Salomonis* is volgens de Kabbalisten een werk van koning *Salomo,* waarin de bezwering van geesten behandeld wordt.

Clavicylinder is een muziekinstrument, bestaande uit een glazen of zinken cylinder, die door een trapper in een ronddraaiende beweging wordt gebracht, terwijl gestemde metaalstaven door middel eener claviatuur er zoodanig langs bewogen kunnen worden, dat zij door de wrijving tonen voortbrengen. De klank, die daarbij ontstaat, is echter weinig muzikaal, zoodat het instrument weinig opgang heeft gemaakt. Het werd uitgevonden door *Chladni* in 1799.

Claviger, een Latijnsch woord, kan afkomstig zijn van *clavis* (sleutel) en beteekent dan *sleuteldrager,* een naam die aan onderscheidene Grieksche godheden gegeven werd. Ook kan het afkomstig zijn van *clava (knods),* omdat *Heracles* ook wel *Claviger* of *Knodsdrager* genoemd wordt. *Claviger* wordt ook de bewaarder van een gymnasium genoemd.

Clavis terminorum. Zie *Claves terminorum.*

Clavus annalis (Latijn = *jaarspijker)* is de spijker, die in den ouden tijd te Rome, volgens Tuscisch gebruik, jaarlijks op den 13den September door den Consul of den dictator in den rechter buitenmuur van den tempel van *Jupiter* werd geslagen; ook schijnen de Romeinsche landlieden op dergelijke wijze nog later de jaren geteld te hebben.

Clavija *Ruiz* et *Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapotaceeën;* het onderscheidt zich door een korten, klokvormigen kelk, door een klokvormige bloemkroon met een 5-lobbigen rand, door een krans van honigbakjes en een veelzadige bes. Het omvat Noord-Amerikaansche heesters, van welke wij noemen: *C. ornata* Don. met een stam, die 1,5 m. hoog wordt, met bladeren ter lengte van 3 dm. en fraaie, gele, welriekende, tot hangende trossen vereenigde bloemen. Deze heester behoort in Europa onder de sierplanten.

Clay, *Henry,* een Amerikaansch staatsman, den 22sten April 1777 te Hannover in Virginia geboren, vestigde zich te Lexington in Kentucky en werd in 1803 gekozen tot vertegenwoordiger in zijn gewest, en in 1806 door de Wetgevende Vergadering aldaar als senator naar het Congres te Washington gezonden. Hij sloot zich aan bij de democraten en in 1811 werd hij tot afgevaardigde naar het Congres benoemd, in 1813 aldaar als voorzitter gekozen en in 1814 als een der commissarissen tot het sluiten van den vrede naar Gent gezonden. Hij haalde het Congres over tot het besluit, dat het elke inmenging der Europeesche mogendheden in de binnenlandsche zaken van Zuid-Amerika als een oorlogsverklaring zou beschouwen. Onder president Adams werd hij staatssecretaris, maar zijn populariteit was reeds zeer aan het afnemen. Toen *Jackson* in 1828 den presidentszetel innam, werd *Clay* senator van den staat Kentucky. Gedurig trad hij tegen *Jackson* in het parlementaire strijdperk, maar zijn aanvallen leden schipbreuk op diens beradenheid en groote populariteit. Zoowel in 1836 als in 1844 was hij candidaat voor het presidentschap, doch telkens te vergeefs. Toen in 1849 wegens de slavenkwestie in Californië en Nieuw-Mexico tusschen het N. en het Z. verdeeldheid dreigde te ontstaan, liet hij zich door Kentucky weder tot lid van den Senaat kiezen en deed aan het Congres den voorslag, de slavernij ten Z. der vastgestelde lijn rechtens te laten bestaan, maar het aan de nieuwe staten in keuze te geven, haar al of niet op te heffen. Toen dit voorstel door een coalitie der uitersten partijen werd afgestemd, verliet hij Washington in 1850. Daarna ontwierp de Senaat op grond der denkbeelden van *Clay* een schikking, waardoor een hachelij-

ke crisis werd afgewend. *Clay* overleed den 29sten Juni 1852 te Washington.

Clay's leven is beschreven o.a. door *Colton* (New-York 1846, 2 dln.), die ook zijn redevoeringen alsmede zijn briefwisseling uitgaf (New-York 1846—1857, 6 dln.; nieuwe druk 1898, 7 dln.) en *K. Schurz* (Boston 1885—1887, 2 dln.).

Clays, *Paul Jean,* een Belgisch schilder, geboren te Brugge in 1819, was een leerling van *Théodore Gudin* en schilderde meest zeegezichten, die men in verschillende verzamelingen vindt. Hij overleed in 1875 te Brussel.

Claytonia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Posteleinachtigen *(Portulaecaceeën).* Het onderscheidt zich door een 2-bladigen kelk, een 5-bladige bloemkroon, een 3-spletigen stempel en een éénhokkige, 3-kleppige doosvrucht. Het omvat een aantal Amerikaansche kruiden. In ons land komt verwilderd voor *Cl. perfoliata,* Winterpostelein, afkomstig uit Amerika.

Cleanthes, een Grieksch wijsgeer, was de leermeester van *Chrysippus* en met dezen de grondlegger der Stoïcijnsche wijsbegeerte. Hij werd geboren te Assus in Klein-Azië en voorzag door handenarbeid in zijn behoeften, terwijl hij de lessen bijwoonde van *Crates* en daarna die van *Zeno,* na wiens dood hij te Athene den leerstoel der Stoa bekleedde. Men vermeldt, dat hij op hoogen ouderdom (ongeveer 250 v. Chr.) een einde aan zijn leven gemaakt heeft door zich te onthouden van voedsel. Hij heeft het stelsel der Stoïcijnen opgebouwd, aantoonende, dat 's menschen bestemming gelegen is in een leefwijze naar de voorschriften der natuur en dus in overeenstemming met de wetten van het heelal. In afwijking met de overige Stoïcijnen beschouwde hij de zon als het hoogste. Van zijn wijsgeerige geschriften zijn slechts fragmenten bewaard gebleven; voorts heeft men van hem een lofzang op *Zeus,* die bij herhaling is uitgegeven.

Clearchus was de bevelhebber der Spartaansche vloot in de laatste periode van den Peloponnesischen oorlog. Door de Lacedemoniërs werd hij aan de inwoners van Byzantium als veldheer aanbevolen (403 v. Chr.), maar hij matigde zich er het gezag aan van een tiran, liet de aanzienlijkste ingezetenen der stad om het leven brengen en verrijkte zich met hun goederen. Toen de Spartanen hierop een leger tegen hem deden oprukken, begaf hij zich met zijn schatten naar Selymbria. Hij leed er de nederlaag en ontnapte naar Ionië, waar hij het vertrouwen verwierf van *Cyrus* en voor dezen een leger bijeenbracht, om daarmede deel te nemen aan diens strijd tegen zijn broeder *Artaxerxes Mnemon.* Hij nam deel aan den rampspoedigen slag van Cunaxa (401 v. Chr.) en bestuurde hierna den terugtocht der Tienduizend (zie aldaar) tot aan de rivier Zabatos (Lycus), waar hij met 4 andere veldheeren door een list van *Tissaphernes* het leven verloor.

Clearchus, tiran van Heraklea, was een leerling van *Plato* en *Isocrates,* verzamelde een van de beroemdste boekerijen der Oudheid en werd na een wreede heerschappij, die 12 jaar duurde, in 360 v. Chr. vermoord.

Clearing House. Zie *Afrekening.*

Clearmeer. Zie *Boraxmeer.*

Clebsch, *Rudolph Friedrich Alfred,* een Duitsch wiskundige, den 14den Januari 1833 te Koningsbergen geboren, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde. Daarna begaf hij zich naar Berlijn, waar hij aan verschillende scholen als leeraar werkzaam was, en vestigde er zich vervolgens als privaatdocent. In 1858 ging hij als professor in de analytische mechanica naar de polytechnische school te Karlsruhe en vertrok in 1863 als hoogleeraar naar Giessen en in 1868 naar Göttingen, waar hij den 7den November 1872 overleed. Hij heeft een groot aantal opstellen geleverd in wiskundige tijdschriften, vooral in de door hem met *Neumann* gestichte „Mathematische Annalen". Voorts schreef hij: „Theorie der Elasticität fester Körper" (1863), „Theorie der Abelschen Functionen" (met *Gordon;* 1866) en „Theorie der binären algebraïschen Formen" (1871).

Cleistogamie. Zie *Bestuiving.*

Clemanges. Zie *Nicolaas de Clemanges.*

Clematis L. is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ranunculaceeën.* Het onderscheidt zich door een zeer kleinen, 4—5-bladigen, kroonachtigen kelk, door somtijds bloembladachtige, misvormde buitenste meeldraden en vele vruchten, doorgaans van een gevederden stijl voorzien. Van de soorten noemen wij: *Clematis Vitalba* L. of *heggerank,* die ook in ons vaderland op vele plaatsen groeit, een rankenmakenden heester met gevinde bladeren en hartvormige, gaafrandige blaadjes. De Clematis vormt in de boomkweekerij een handelsgewas bij uitnemendheid, en duizenden worden jaarlijks naar Frankrijk, Duitschland, Engeland en Amerika verzonden. Dit plantengeslacht wordt in verschillende hoofdgroepen verdeeld: *Viticella*-groep, groeihoogte van 2—3 m.; *Patens*-groep,

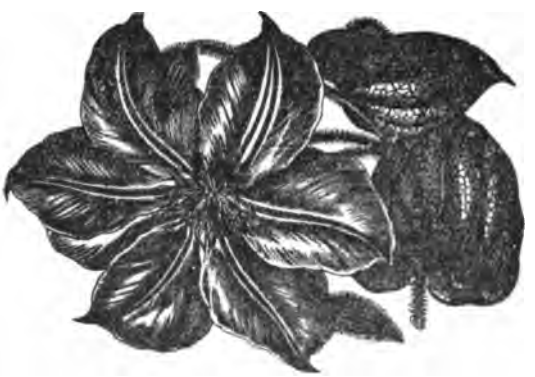

Clematis lanuginosa.

hoogte 3—4 m., bloeien aan overjarige ranken; *Florida*-groep, hoogte 1,5—2,00 m., bloeien aan ranken in het vorige jaar gegroeid; *Lanuginosa*-groep, hoogte van 2—5 m., met groote bloemen,

gedeeltelijk op overjarig, gedeeltelijk op jong hout gevormd; *Jackmanni*-groep, 2—5 m. hoogte groeiend, rijke bloei; *Coerulea odorata*-groep, klimmen niet; *Erecta*-groep, sterven allen tot den grond af, zoodra de winter intreedt; *Graveolens*-groep, meestal kleinbloemig en soms laagblijvend; *Montana*-groep, eveneens meestal kleinbloemig en laagblijvend. De klimmende Clematis is uitnemend voor huis- en priëelbeplanting; de niet-klimmende kunnen voor perkbeplanting dienen.

Cultuur. De beide verouderde manieren van vermeerdering, scheuren en afleggen, worden tegenwoordig weinig toegepast; de eerste nog slechts bij de tot den grond afstervende uit de laatstgenoemde vier groepen. Ook het stekken geschiedt in ons land niet, hoewel dit in Amerika op vrij groote schaal plaats heeft. Zaaien wordt hier evenmin veel toegepast; alleen in Orleans speelt deze vermeerderingswijze een groote rol, want daar worden gezaaid: *Coccinea, Davidiana, erecta alba, flammula, graveolens, integrifolia coerulea, montana* en *viticella.* De zaden worden 3 à 4 weken lang gestratificeerd en dan uitgezaaid. De meest gebruikelijke wijze ter vermeerdering is het *enten op worteldeelen* of op stammetjes. De worteldeelen neemt men liefst van 2-jarige *C. viticella* in Augustus of September, en ent die met de gewenschte variëteiten, waarvan men het bijna rijpe, bebladerde liefst eenjarige hout bezigt. Deze geënte worteldeelen legt men ± 10—14 dagen in de kweekbedding eener kas, of kuilt ze direct in een kouden bak in. Daar het hout van alle groepen niet gelijk rijp en geschikt voor het enten is, begint men eerst met de *Viticella* variëteiten, vervolgens met de *Jackmanni-, Lanuginosa-, Florida-* en *Patens*-variëteiten. In het voorjaar worden deze *Clematissen* in zwaarbemeste en diep losgewerkten grond geplant en 's zomers goed aangebonden. Ze kunnen dan in 1 of 2 jaren zware, leverbare planten vormen. De enting op stammetjes is moeilijker en leidt tot geringer resultaten. Vooreerst moeten zij goed zijn doorgeworteld, daarna moeten zij met „gedreven" of met buiten gegroeid hout geënt worden. Men gebruikt deze wijze dan ook slechts voor enkele variëteiten, bijv.: W. Koster, Mad. Granger, Lady Bovill, La France, Star of India, Eduard André enz. De cultuur in potten neemt bijzonder toe. Men gebruikt hiervoor het liefst de variëteiten uit de groep, die op oud hout bloeien, kweekt ze één à twee jaren in den pot en forceert de planten dan bij een temperatuur van 10—20°.

De meeste belangrijke variëteiten zijn: Jackmanni, blauw; La ville Lyon, rood; Bangholm Bell, wit; Star of India, rood en wit gestreept; Gipsy Queen, purper; Unidini, blauw, dubbel; Henryi, wit; Prins Hendrik, hemelsblauw. Om het plotseling afsterven van Clematis in den zomer te voorkomen, moeten de jonge, uit den wortelvoet komende scheuten, in de maanden Maart-April tot diep in den grond worden afgesneden. De Clematis leent zich bijzonder voor het bedekken van bloemperken. Daartoe legt men de ranken op ± 10 cm. afstand plat op den grond met zoogenaamde mikjes vast. De naar de hoogte groeiende zijscheuten bloeien vrij wel te gelijkertijd.

Clemen, *Karl,* een Duitsch godgeleerde, in 1865 te Sommerfeld geboren, studeerde in de godgeleerdheid en werd in 1892 privaat-docent te Halle, in 1898 hoogleeraar aldaar en in 1903 te Bonn. Vele belangrijke werken zijn door hem in het licht gegeven: „Die Chronologie der paulinischen Briefe" (1893), „Die Einheitlichkeit der paulinischen Briefe" (1894), „Die christliche Lehre von der Sünde" I (1897), „Niedergefahren zu den Toten" (1900), „Paulus" (1904), „Schleiermacher's Glaubenslehre" (1905), „Die Entstehung des Neuen Testaments" (1906), „Die Apostelgeschichte" (1905), „Zur Reform der prakt. Theologie" (1907), „Religionsgeschichtliche Erklärung des Neuen Testaments" (1909), „Quellen zur praktischen Theologie" (I—III, 1910), „Der geschichtliche Jesus" (1911), „Die Entstehung des Johannesevangeliums" (1912), „Der Einfluss der Mysterienreligionen auf das älteste Christentum" (1913). Hij is redacteur van de „Studiën zur praktischen Theologie".

Clemenceau, *Georges Benjamin,* een Fransch staatsman, geboren den 23sten September 1841 te Mouilleron-en-Pareds in het departement Vendée, bezocht het gymnasium te Nantes, studeerde daarna te Parijs in de geneeskunde en vestigde er zich als arts in het 18de arrondissement. Na den 4den September 1870 werd hij er tot maire benoemd en in Februari 1871 door het departement Seine afgevaardigd naar de Kamer. Gedurende den opstand der Commune poogde hij de moeilijke taak der bemiddeling tusschen het Stadhuis te Parijs en de Regeering te Versailles op zich te nemen, maar kwam den 18den Maart 1871 te laat om het leven te redden van de generaals *Lecomte* en *Clément Thomas.* Daarop legde hij zijn ambt als maire en zijn mandaat als volksvertegenwoordiger neder en wijdde zich aan de leiding van den gemeenteraad te Parijs, waarvan hij in 1875 voorzitter werd. Bij de Februariverkiezingen werd hij weder gekozen tot lid der Kamer van Afgevaardigden en voegde zich bij de uiterste linkerzijde. Door zijn gaven als redenaar verkreeg hij de leiding van zijn partij. Hij behoorde tot de commissie van Achttien, door de fractiën der linkerzijde belast met de taak, weerstand te bieden aan een ministerie, hetwelk met een staatsgreep dreigde, en in Maart 1879 verhief hij zijn stem, om het ministerie-*Fourtou-Broglie* in staat van beschuldiging te stellen. Later streed hij voor de amnestie der communemannen en bepleitte den 5den Maart 1881, na een discussie over het leveren van wapenen aan Griekenland, de aanneming eener motie, waarbij de Kamer haar leedwezen te kennen gaf, dat de woorden van het ministerie-*Ferry* weinig in overeenstemming waren met zijn daden. Het voorstel werd echter verworpen. Bij de verkiezingen van den 21sten Augustus 1881 werd hij door drie districten afgevaardigd naar de Kamer. Hij opteerde voor het district Montmartre en stichtte daarop het dagblad „La Justice", het orgaan der uiterste linkerzijde. In de zitting van den 19den Juli 1882 gaf hij zijn steun aan het door *Freycinet*

gevraagde crediet voor Marine, maar voegde er bij, dat men niet tot elken prijs het bondgenootschap met Engeland moest verwerven, en kwam bepaald in verzet (29 Juli) tegen de interventiepolitiek in Egypte. Den 2den Februari 1883 eischte hij een herziening der grondwet als grondslag voor alle hervormingen. Den 2den Februari 1884 dreef hij een voorstel door tot benoeming van een commissie tot onderzoek van de oeconomische gesteldheid des lands. Bovenal echter bestreed hij de koloniale politiek van *Ferry* en droeg verreweg het meest bij tot den val van dien minister; zelfs vorderde hij, dat het kabinet-*Ferry* in staat van beschuldiging zou worden gesteld. In den tijd der verkiezingen voor de Kamer van Afgevaardigden ontwikkelde hij groote werkzaamheid en beijverde zich, aan de opportunistische partij de nederlaag te bezorgen. In onderscheidene kiesdistdicten trad hij op als spreker, maar hij werd slechts in twee departementen, Var en Seine, gekozen. Hij opteerde voor het departement Var. Na het aftreden van *Brisson* ondersteunde hij eenigen tijd het door *Freycinet* gevormde bewind (7 December 1885), om het in December 1886 in verbond met de rechterzijde te doen vallen. Deze afhankelijkheid der regeering van den wil der radicalen maakte *Clemenceau*'s invloed steeds grooter; toch wees hij een aanbod van president *Grévy*, na het ontslag van *Rouvier*, tot vorming van een nieuw ministerie, van de hand. Na de splitsing zijner partij, die voor een deel zich bij de Boulangisten aansloot, verkoor hij een tijd lang veel van zijn invloed, en de val van *Boulanger*, na de verkiezingen van 1889, benevens persoonlijke aanvallen naar aanleiding van een echtscheidingsproces en het Panamaschandaal, waren zelfs oorzaken, dat hij in 1893 zijn kamerzetel verloor. Als verdediger van *Dreyfus* trad hij in de „Aurore" op en droeg veel bij tot de revisie van dit proces. Na den val van het ministerie-*Rouvier* werd *Clémenceau* in Maart 1906 in het ministerie-*Sarrien* met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken belast. Toen dit aftrad, werd *Clemenceau* (den 23sten October 1906) minister-president van het nieuwe ministerie, met behoud van de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Hij had de in December 1905 aangenomen wet tot scheiding van Kerk en Staat uit te voeren, wat met vele moeilijkheden gepaard ging. Niet minder werd zijn werkkracht gevraagd voor de oplossing van de sociale kwesties, die zich voordeden, als staking in de kolenmijnen, gevolg van mijnrampen in Courrières en het neerleggen van den arbeid door post- en telegraafbeambten. Door krachtig in te grijpen werd hij de laatste arbeidsweigering spoedig de baas. Hij riep een ministerie van arbeid in het leven en er kwamen wetten op Zondagsrust en voor werkliedenverzekering. In Juli 1909 viel het ministerie-*Clemenceau* en werd opgevolgd door een ministerie-*Briand*. Hij nam nu weer plaats op de banken der afgevaardigden en begon opnieuw zijn scherpe critiek op de regeering, die den val van opvolgende ministeries tengevolge had. Zoo verzette hij zich, hoewel tevergeefs, in Maart 1912 tegen de ratificatie van het Marokko-verdrag met Duitschland. Ook toonde hij zich een hevig tegenstander van het evenredig kiesstelsel, dat in 1912 door de Kamer was aangenomen. Met *Combes* stichtte hij in Juli van dat jaar het „Comité de défense du suffrage universel". Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Au pied du Sinaï" (1898); „Justice militaire" (1901); „Les embuscades de la vie" (1903); „Figures de Vendée" (1903).

Clemens, *Titus Flavius*, geboren te Athene, maar wegens zijn veelvuldig verblijf te Alexandrië doorgaans *Clemens Alexandrinus* genaamd, was een van de beroemdste kerkleeraars uit het laatst der 2de of het begin der 3de eeuw. Omstreeks het jaar 190 werd hij presbyter der kerk te Alexandrië en als leeraar aan de school daar ter plaatse de opvolger van zijn leermeester *Pantaenus*. Hij overleed ongeveer in 220 en werd opgevolgd door *Origenes*. *Clemens* heeft veel geschreven, de belangrijkste van de bewaard gebleven werken zijn de boeken „Protrepticus", „Paedagogus" en „Stromata". Het eerste is een vermaning tot de heidenen gericht, om Christen te worden, het tweede een schets der Christelijke zedeleer, en het derde een verzameling van korte en belangrijke stukken uit de Grieksche en Christelijke letterkunde, een bont mengsel, waarvan het den naam „Stromata" (tapijten) ontleende. Zijn geschriften zijn belangrijk voor de kennis van den toenmaligen toestand der wetenschappen; zij werden het eerst te Florence (1550) en later bij herhaling uitgegeven. Van de hand van *H. U. Meyboom* verscheen in 1902—1904 „De Clemens-roman" (2 dln.), in 1912 „De aanmaning tot de Grieken" in de serie Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling (Deel VIII), benevens „Clemens Alexandrinus" in hetzelfde jaar.

Clemens is de naam van 17 pausen, waaronder drie schismatieken, die in de Katholieke Kerk niet mede gerekend worden.

Clemens I Romanus, een der Apostolische Vaderen en volgens de overlevering de eerste en ook wel de derde bisschop te Rome na *Petrus*. In de overlevering der 2de eeuw vervult hij als leerling van *Petrus* en als bemiddelaar tusschen de Joodsche en heidensche Christenen een gewichtige rol. Omtrent zijn persoon is niet veel met zekerheid bekend; men weet niet of hij dezelfde is, die in den brief aan de Philippensen (IV : 3) als mede-arbeider van *Paulus* genoemd wordt. Waarschijnlijk is hij niet identiek met den oud-consul *Flavius Clemens*, een neef van *Domitianus*, die door dezen ter dood werd gebracht (96 na Chr.). Een later verhaal spreekt van zijn ballingschap in den Thracischen Chersonesus in het jaar 102. Ook vermeldt de kerkelijke overlevering nog, dat hij op last van keizer *Trajanus* aan een anker vastgemaakt en in zee geworpen werd, doch dat het lijk van den martelaar weldra aan wal spoelde. Men bezit van hem eenige geschriften. De literatuur, bekend onder den naam Clementinische brieven en homiliën (zie *Clementinen*) is zeker niet van hem afkomstig.

Clemens II (1046—1047), voorheen *Suidger* geheeten, was eerst bisschop van Bamberg en werd op verlangen van koning *Hendrik III* op de Synode te Sutri tot paus gekozen.

Clemens (III), een tegenpaus (1080—1100), te voren, onder den naam van *Guibert*, aartsbisschop van Ravenna, door *Hendrik IV* als tegenpaus van *Gregorius VII* gekozen en eindelijk door het leger der Kruisvaarders uit Rome verdreven. Hij overleed in 1100 te Ravenna.

Clemens III (1187—1191), te voren *Paolo Scolari* geheeten, aartsbisschop van Praeneste. Hij herkreeg de wereldlijke heerschappij over Rome en bewoog *Frederik Barbarossa, Philips Augustus* en *Richard Leeuwenhart* tot een Kruistocht.

Clemens IV (1265—1268), vroeger *Gui Foulques* of *Guido Le Gros* genaamd en uit Frankrijk afkomstig, was eerst raadsheer des konings, toen aartsbisschop van Narbonne en kardinaalbisschop van Sabina en schonk Napels aan *Karel van Anjou*, om de macht der *Hohenstaufen* te knuiken.

Clemens V (1305—1314), te voren *Bertrand d'Agoust* of *De Gouth* genaamd, in Frankrijk geboren, werd in 1295 bisschop van Comminges, in 1299 aartsbisschop van Bordeaux en in 1305 door den invloed van koning *Philips* met de driedubbele kroon getooid. Door den invloed van *Philips* trok hij niet naar Rome, maar verplaatste de pauselijke residentie naar Avignon (begin der Babylonische ballingschap der pausen). Door een geheime overeenkomst bevrijdde hij den koning van Frankrijk en zijn dienaren van den banvloek van *Bonifacius VIII*. Laatstgenoemde zuiverde hij op de Kerkvergadering te Vienne van het verwijt van ketterij, hief er de orde der Tempelridders op, tuchtigde Venetië in 1313, nadat hij daarover in 1309 wegens de verovering van Ferrara den banvloek had uitgesproken, en benoemde na den dood van keizer *Hendrik VII* koning *Robert* van Napels tot rijksbestuurder van Italië; doch te midden zijner plannen, om dit geheele land aan zijn heerschappij te onderwerpen, overleed hij te Roquemaure in Languedoc (20 April 1314). Een gedeelte van het „Corpus juris canonici", een aantal geschriften bevattende tot hervorming der geestelijkheid, te weten de besluiten van het Concilie van Vienne met zijn eigen Decretalen, in 5 boeken verdeeld en in 1343 in een consistorie van kardinalen afgekondigd, draagt den naam van *Clementinae constitutiones* of „Wetten van Clemens".

Clemens VI (1342—1352), te voren *Pierre Roger*, bisschop van Arras en raadsheer des konings. Hij bracht den volkstribuun *Cola Rienzi* ten val, was de beschermer van *Johanna* van Napels en sprak den laatsten, maar ook den vreeselijksten banvloek uit over een der keizers, namelijk over *Lodewijk den Beier*, dien hij door *Karel IV* zocht te verdringen. Hij stelde de viering van het Jubeljaar op elke 50 jaren vast, was zeer wereldgezind en maakte zich in hooge mate schuldig aan nepotisme.

Clemens (VII), een schismatieke paus. Deze, eerst graaf *Robert van Genève*, was daarna bisschop van Cambrai, kardinaal en eindelijk (1378) paus te Avignon.

Clemens (VIII), te voren *Aegidius Muños* genaamd, was canonicus te Barcelona, werd in 1424 door 3 kardinalen tot paus gekozen, maar moest in 1429, volgens een besluit van het Concilie te Tortosa, afstand doen van zijn waardigheid.

Clemens VII (1523—1534), te voren *Giulio de Medici*, was eerst aartsbisschop van Florence en poogde *Karel V* over te halen tot dwangmaatregelen tegen de Protestanten en het houden van een algemeen concilie te verhinderen, omdat hij bedacht was voor hervorming. Gedurende zijn bewind vielen de oorlogen voor tusschen de twee machtige vorsten, koning *Frans I* van Frankrijk en keizer *Karel V* van Duitschland, en de paus, tusschen beiden wankelend, maakte zich beiden tot vijand. Rome werd door den connétable *van Bourbon* ingenomen, de paus op den Engelenburg belegerd en vervolgens gevangen genomen. Wèl ontsnapte hij, als koopman vermomd, doch ook na dien tijd veroorzaakte de toenemende Hervorming in Duitschland hem veel zorgen, terwijl zijn weinig diplomatiek optreden bij de echtscheiding van *Hendrik VIII* oorzaak was, dat het Engelsche volk zich afscheidde van de R.-Katholieke Kerk.

Clemens VIII (1592—1605), te voren *Ippolito Aldobrandini*, werd geboren in 1536, ontving in 1585 den kardinaalshoed en werd vervolgens met de pauselijke waardigheid bekleed. Zijn weigering, *Hendrik IV* als koning van Frankrijk te erkennen, moest hij boeten met inkrimping van zijn gezag in Frankrijk, en hij slaagde niet in zijn pogingen, Venetië afhankelijk te maken van den pauselijken stoel. Daarentegen verwierf hij het hertogdom Ferrara, bracht in 1598 den vrede te Vervins tusschen Frankrijk en Spanje tot stand en verhoedde, door zich niet te bekommeren om het Edict van Nantes en door de scheiding van *Hendrik IV* van *Margaretha* stilzwijgend goed te keuren, het uitbarsten van een nieuwen oorlog tusschen die beide mogendheden. Daar hij de Dominicanen begunstigde en de heiligverklaring van *Loyola* weigerde, kreeg hij ongenoegen met de Jezuïeten, en het schijnt, dat deze om die reden onder verdenking zijn gekomen, toen hij den 5den Maart 1605 overleed. Hij bezorgde in 1592 een tweede uitgave der *Vulgata*, naar hem „Editio Clementina" genaamd.

Clemens IX (1667—1669), vroeger den naam dragende van *Giulio Rospigliosi*, was eerst nuntius in Spanje, daarna kardinaal en secretaris van *Alexander VII*, maakte als paus een einde aan de vervolgingen der Jansenisten, maar verbood de uitgave en verspreiding van hun vertaling van het Nieuwe Testament.

Clemens X (1670—1676), voorheen *Emilio Altieri* geheeten, werd op ver gevorderden leeftijd tot paus verheven.

Clemens XI (1700—1721), voorheen *Giovanni Francesco Albani* geheeten, werd in 1690 kardinaal en veroordeelde als paus in 1713 de uitgave van het Nieuwe Testament van *Quesnel* door den bul „Unigenitus", zoodat de Jansenistische strijd bestendigd werd. Zijn werken zijn in 1729 in 2 deelen uitgegeven.

Clemens XII (1730—1740), vroeger *Lorenzo Corsini* geheeten, werd in 1706 kardinaal, hief als paus alle vrijplaatsen voor moordenaars op, verfraaide Rome en stichtte een seminarium tot bekeering der Grieken.

Clemens XIII (1758—1769), voorheen *Carlo Rezzonico* geheeten, werd in 1737 kardinaal en stond als paus onder den machtigen invloed van den staatssecretaris *Torregiani*. Gedurende zijn bewind werd de Orde der Jezuïeten uit Portugal, Spanje en Frankrijk verdreven en de pauselijke hiërarchie aangevallen door *Nicolaus von Hontheim* (zie aldaar).

Clemens XIV (1769—1774), *Giovanni Vincenzo Antonio* (als kloosterling *Lorenzo*) *Ganganelli* geheeten, werd geboren te San Arcangelo bij Rimini den 31sten October 1705, werd op 18-jarigen leeftijd lid van de Orde der Minorieten en legde zich met ijver toe op de godgeleerdheid. Weldra werd hij consultor der Inquisitie en vervolgens kardinaal (1759). Nadat het conclave, na den dood van *Clemens XIII*, geruimen tijd verdeeld bleef, werd eindelijk *Ganganelli* tot paus gekozen. Wegens de Jezuïeten was zijn voorganger in onmin geraakt met onderscheiden mogendheden: Venetië wilde de geestelijke orden hervormen zonder hierin den paus te kennen, Polen was voornemens, het gezag van den Heiligen Stoel te verminderen, en zelfs te Rome was men misnoegd. *Clemens XIV* beseffte den bachelijken toestand en beijverde zich, met de vorsten vrede te maken. Hij zond een nuntius naar Lissabon, vernietigde den bul „In coena Domini" en onderhandelde met Spanje en Frankrijk. Ten gevolge hiervan onderteekende hij den 21sten Juli 1773 de vermaarde breve „Dominus ac redemptor noster", waardoor de Jezuïetenorde voor altijd werd opgeheven. Van dat oogenblik af leefde hij in onrust en vrees, zoodat zijn krachten allengs verminderden en hij den 22sten September 1774 overleed. Zijn marmeren borstbeeld, door *Canova* vervaardigd, prijkt in de kerk der Apostelen te Rome. *Clemens XIV* onderscheidde zich door vrijzinnigheid, staatsmanswijsheid, grondige geleerdheid en een welwillend karakter. Hij bevorderde kunst en wetenschap, vooral door de stichting van het „Clementijnsch museum". Hij heeft geen andere geschriften nagelaten dan eenige brieven.

Clemens, *Jacob*, veelal *Clemens non Papa* (= *niet de Paus*) geheeten, een Nederlandsch contrapuntist uit de 16de eeuw, was in 1550 eerste kapelmeester van *Karel V*, overleed vermoedelijk omstreeks 1558 en is een der belangrijkste componisten in de periode van *Josquin des Près* tot *Palestrina*. Hij schreef tal van missen, wereldlijke, geestelijke liederen en z.g. Souterliedekens. Daarvan zijn de meeste uitgegeven door *Tilman Susato* te Antwerpen. Vooral echter vindt men van hem een groot aantal 4-, 5-, 6-, 7- en 8-stemmige zangen in de Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI", uitgegeven op kosten der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst.

Clemens, *Christiaan Hendrik*, een Nederlandsch schrijver, den 3den October 1808 te Utrecht geboren, ontving zijn opleiding eerst te Luik, vervolgens aan de kweekschool voor onderwijzers te Haarlem en werd leeraar in de Nederlandsche taal, aardrijkskunde en geschiedenis aan het Instituut van koophandel te Luik. Na de Belgische omwenteling vestigde hij zich eerst te Boxtel, daarna te Gemonde en werd eindelijk onderwijzer aan de Departementale school te Nijmegen, waar hij den 12den October 1841 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Krijgsverhalen" (1832), „Krijgstafereel van de belegering der Citadel van Antwerpen" (1833), „Lambert Broussard, historische roman uit de dagen der Belgische omwenteling" (1833), „Lentebloempjes" (1836), „Algemeene geschiedenis voor jonge lieden" (1837—1840, 5 dln.), „De stad Nijmegen en derzelver omstreken", „Nieuwe schetsen uit Noord-Brabant, Limburg en België" (1840) en „Een nieuw boek" (1841). Voorts leverde hij vele bijdragen in het „Leeskabinet", den „Gelderschen Volksalmanak" enz.

Clemens, *Samuel Langhorne*, een Amerikaansch novellist, bekend onder den naam van *Mark Twain*, den 30sten November 1835 te Florida in den Noord-Amerikaanschen staat Missouri geboren, was eerst werkzaam als boekdrukker, daarna als loods op de Mississippi, toen als secretaris bij een ouderen broeder, die de betrekking bekleedde van ondergouverneur van het territorium Nevada, en eindelijk als mijnwerker. Hij plaatste nu en dan artikelen in de „Virginia City Entreprise" en werd in 1862 redacteur van dit blad. In 1865 belastte hij zich met de uitgave van een courant te San Francisco, maar ging het volgende jaar voor een Californisch blad een reis naar de Sandwich-eilanden ondernemen. Na zijn terugkeer hield hij voorlezingen in Californië en Nevada en gaf in 1867 den eersten bundel van zijn humoristische schetsen uit, onder den titel: „The celebrated jumping frog of Calaveras and other sketches". In datzelfde jaar volbracht hij met het stoomschip „Quaker City" zijn Europeesch-Oostersche pleizierreis, vertoefde daarna weder eenigen tijd in Californië en zette vervolgens zijn letterkundige werkzaamheden voort. Van zijn overige geschriften, die allen getuigen van zijn humoristisch talent, vermelden wij: „The Innocents abroad, or the new pilgrim's progress" (1870), „Mark Twain's pleasure-trip on the continent" (1871), „Burlesque autobiography and first romance", „Eye openers, good things", „Flush times in the silvermines and other matters", „Screamers, a gathering of scraps", die alle in 1871 in druk verschenen, „The Innocents at home" en „Roughing it" (waarvan in 9 maanden 91 000 exemplaren verkocht werden, 1872). Een bloemlezing uit zijn werken verscheen onder den titel: „The choice humorous works of Mark Twain" (1873). Verder vermelden wij nog: „The adventures of Tom Sawyer" (1876), „A tramp abroad" (1880), „The stolen white elephant" (1882), „The Prince and the Pauper" (1881), „Life on the Mississippi" (1883), „Adventures of Huckleberry Finn" (1884), „A Yankee at the court of king Arthur" (1889), „Curious dream" (1892), „Information wanted" (1892), „American claimant" (1892), „The £ 1 000 000 banknote and other stories" (1893), „Tom Sawyer abroad" (1894), „Pudd'n head Wilson" (1894), „Tom Sawyer, Detective" (1896) en „More tramps abroad" (1897). De meest bekende van deze werken zijn ook in het Nederlandsch vertaald. Hij overleed

den 21sten April 1910 te Redding in Connecticut.

Clemens, *Wenceslaus,* de laatste keurvorst van Trier, geboren den 28sten September 1739, was een zoon van *Frederik Augustus III,* koning van Polen en keurvorst van Saksen, trad in 1760 in Oostenrijkschen krijgsdienst, nam als luitenant-veldmaarschalk deel aan den slag bij Torgau (3 November 1760), maar nam wegens lichaamsgebreken den geestelijken stand aan en werd in 1763 bisschop van Freising en Regensburg. In 1768 werd hij keurvorst van Trier en bisschop van Augsburg. Ook verkreeg hij later de vorstelijke proostdij Ellwangen. Als een verlicht man bevorderde hij te Trier het onderwijs en zocht door een edict van tolerantie (1783) en velerlei inrichtingen van algemeen nut ontwikkeling en welvaart te bevorderen. Ook na de opheffing van de Orde der Jezuïeten behield hij dezen in zijn land, protesteerde tegen de radicale hervormingen van *Jozef II,* nam den vrijzinnigen bisschop *Hontheim* in bescherming en was in 1786 de medeontwerper van de Emser Punctatiën. Ook verbood hij het houden van processiën en schafte vele heilige dagen af. Hoewel hij over geen groote rijkdommen beschikken kon, hield hij een prachtige hofhouding en stichtte te Koblenz een fraai en prachtig slot. Vooral was hij een groot voorstander van muziek. Bij het uitbarsten van de Fransche Revolutie maakte hij een einde aan alle hervormingen en nam gestrengere regeeringsmaatregelen. Hij verschafte aan de Fransche uitgewekenen en aan de leden van de Fransche dynastie een veilige wijkplaats, en Koblenz werd het middelpunt der Fransche koningsgezinden. In 1794 werd Trier door de Franschen bezet, en bij den Vrede van Lunéville verloor hij het grootste gedeelte van zijn grondgebied en in 1802 ook het overige, alsmede Augsburg en Ellwangen. Met een jaargeld van 100 000 gulden vestigde hij zich te Augsburg. *Clemens* overleed den 27sten Juli 1812 te Oberndorf in Allgäu.

Clement, *Anthonie,* een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Zierikzee in 1620, studeerde te Leiden en overleed reeds in 1657. Hij gaf uit: „Claudii Salmasii Epistolarum liber primus" (1656) met een levensbeschrijving van *Salmasius,* en „Roberti Baronii, philosophi celeberrimi, metaphysica generalis et specialis" (1657).

Clément, *Jacques,* de moordenaar van *Hendrik III,* koning van Frankrijk, werd geboren te Sorbon in het aartsbisdom Rheims, trad in de orde der Dominicanen en kwam door het fanatisme der Katholieke liga op het denkbeeld, den koning, die met een leger oprukte naar het oproerige Parijs, om het leven te brengen. Men verhaalt, dat zijn prior *Edmund Bourgoing* hem sterk tot dit misdrijf heeft aangezet, ja, de hertogin *van Montpensier* ligt onder verdenking, dat zij hem de grootste gunsten heeft verleend, om hem in zijn opzet te versterken. Men opende hem het uitzicht op den kardinaalshoed, indien het hem gelukte te ontsnappen, terwijl in het ongunstigste geval hem de roem van het martelaarschap werd voorgespiegeld. Hierdoor tot dweepzucht gebracht, vermoordde hij den koning, maar werd zelf door diens gevolg gedood (1589). Zijn lijk werd vervolgens uit het venster geworpen, naar de gerechtsplaats gevoerd, met 4 paarden vaneengereten en verbrand.

Clément, *Ambroise,* een Fransch staathuishoudkundige, werd in 1805 te Parijs geboren. Hij was eerst medewerker aan het „Journal des économistes" en van den grooten „Dictionnaire de l'Economie politique" van *Coquelin* en *Guillaumin* (1852—1853), gaf daarna de „Recherches sur les causes de l'indigence" (1846) uit en werd vervolgens een der voornaamste medewerkers aan den „Dictionnaire général de la politique" van *Maurice Bloch,* aan den „Dictionnaire d'économie politique" enz. Verder schreef hij tegen de ideeën van *Louis Blanc:* „Des nouvelles idées de réforme industrielle et en particulier du projet d'organisation du travail de M. Louis Blanc" (1848) en later, toen hij lid geworden was van de Académie des sciences morales: „Essai sur la science sociale, économie politique, morale, expérimentale et théorique" (1867). Hij overleed in 1886.

Clémenft, *Jean Pierre,* een Fransch geschied- en staathuishoudkundige, werd den 2den Juni 1809 te Draguignan geboren en overleed te Parijs als lid van het Instituut den 8sten November 1870. Van zijn geschriften vermelden wij: „Histoire de la vie et de l'administration de Colbert" (1846; 2de druk 1874, 2 dln.), door de Académie bekroond, „Le gouvernement de Louis XIV" (1848), waarmede hij den prix-Gobert verwierf, „Jacques Coeur et Charles VII de la France au XVe siècle" (1853, 2 dln.; 4de druk 1874), „L'histoire du système protecteur en France depuis Colbert jusqu' à la révolution de 1848" (1854), „Portraits historiques" (1854), „Etudes financières et d'économie sociale" (1859), „Lettres, instructions et mémoires de Colbert" (1863—1873, dl. 1—7), „La police sous Louis XIV" (1866), „L'Italie en 1671" (1867), „Madame de Montespan et Louis XIV" (1868) en „Une abbesse de Fontevrault au XVIIe siècle" (1863; 3de druk 1871).

Clément, *Charles,* een Fransch kunsthistoricus, geboren te Rouaan in 1821, overleden den 4den Juli 1887 te Parijs. Van zijn werken noemen wij: „Michel Ange, Léonard de Vinci, Raphaël" (1861; 3de druk 1875), „Géricault" 1868; 3de druk 1879), „Prud'hon, sa vie, ses oeuvres et sa correspondance" (1872), „Léopold Robert d'après sa correspondance inédite" (1874), „Artistes anciens et modernes" (1876) en „Charles Gleyre, sa vie et ses oeuvres" (1877; 2de druk 1885).

Clément, *Jacques Alfred Féliz,* een Fransch componist en schrijver over muziek, werd den 13den Januari 1822 te Parijs geboren. Reeds op 13-jarigen leeftijd componeerde hij een mis, die te Parijs werd opgevoerd. Daarna was hij kapelmeester van de St. Augustinus en de St. Louis d'Antin kerk en organist aan de kerk der Sorbonne. Hij maakte zich bekend door de uitvoering van oude koorzangen uit de 13de eeuw (uitgegeven als „Chants de la Sainte Chapelle", 1849, 3de druk 1875). Ook bezorgde hij de uitgave van een verzameling Middeleeuwsche sequenzen met orgelbegeleiding. Behalve leerboe-

ken voor den kerkzang schreef hij: „Histoire générale de la musique religieuse" (Parijs 1861), „Les musiciens célèbres depuis le XVIe siècle" 1868, 4de druk 1887, Nederlandsch van *P. v. Westhreene),* „Histoire de la musique" (1885). Met *P. Larousse* schreef hij den „Dictionnaire lyrique", een operalexicon met inhoudsopgave (1869) met 4 supplementen tot 1881 (2de druk als „Dictionnaire des opéra's" door *A. Pougin,* 1899). Hij overleed den 22sten Januari 1885 te Parijs.

Clément de Ris, *Anathase Louis Torterat,* graaf, een Fransch letterkundige, werd in 1820 te Parijs geboren. In 1878 werd hij conservator aan het museum van Versailles. Hij overleed aldaar in 1882. Van zijn werken noemen wij: „Portraits à la plume" (1853), „Les musées de province" (1859), „Le musée royal de Madrid" (1859), „Critiques d'art et de littérature" (1862), „La curiosité" (1863), „Musée de Louvre" (1872—1874), „Les amateurs d'autrefois" (1876) en „La typographie en Touraine de 1467 à 1830" (1878).

Clementi, *Muzio,* een Italiaansch componist, werd geboren te Rome den 24sten Januari 1752 en kreeg les van den organist *Buroni,* van *Carpani* (compositie) en van *Santarelli* en openbaarde reeds vroeg grooten aanleg voor de muziek. Op 14-jarigen leeftijd vond een mis, die hij zelf gecomponeerd had, grooten bijval, en zijn klavierspel wekte de opmerkzaamheid van een Engelschman, *Beckford* genaamd, die hem met zich nam naar Engeland. Nadat hij hier tot aan zijn 18de jaar den tijd had doorgebracht, trad hij te Londen in het openbaar op. Van 1777 tot 1780 was hij cembalist aan de Italiaansche opera; in 1781 maakte hij een kunstreis door Europa; te Weenen speelde hij met *Mozart* voor keizer *Josef III.* Over Frankrijk en Zwitserland ging hij weer naar Londen terug, verzamelde er door concerten en door onderwijs een aanzienlijk vermogen en kwam aan het hoofd te staan van den muziekhandel en pianofabriek van *Hongman & Broderip.* Na het faillissement van deze firma, richtte hij met *Collard* een zelfde zaak op. Tot zijn voornaamste leerlingen behooren *J. B. Cramer* en *John Field.* Met laatstgenoemde deed hij een kunstreis door een groot gedeelte van Europa; te Berlijn gaf hij les aan *Monteles* en *Kalkbrenner.* Daar trad hij ook in het huwelijk, doch verloor zijn vrouw binnen het jaar; ging toen met zijn leerlingen *Klengel* en *Berger* naar St. Petersburg en in 1810 van daar over Weenen en Italië naar Londen terug, waar hij in 1811 voor de tweede maal huwde en den 10den Maart 1832 overleed. *Clementi* kan beschouwd worden als de grondlegger van het moderne klavierspel. Hij schreef 106 pianosonaten, de bekende „Gradus ad Parnassum", symphonieën, ouvertures, duo's voor twee piano's enz.

Clementia (in het Latijn = genade, zachtheid) was de naam eener allegorische godheid, die vooral tijdens het Romeinsche keizerrijk vereerd en met *Clementia tua* aangesproken werd. Op munten is zij als jeugdige vrouw afgebeeld met een diadeem en olijf- of lauwerkrans.

Clementinen noemt men in de eerste plaats de verzameling geschriften, die op naam gesteld zijn van paus *Clemens I* (zie aldaar). Eertijds werden er alleen een verzameling *homelieën* onder verstaan, nu vallen er ook onder de zgn. *recognitiones* en de *epitome.* Allen hebben tot onderwerp verhalen over de lotgevallen van paus *Clemens I.*

Clementinen noemt men verder ook het deel van het *Corpus juris canonici,* waarin de besluiten van het concilie van Vienne in 1311, door paus *Clemens V* verzameld, benevens een deel zijner eigen decretalen opgenomen zijn. De clementinen zijn in 5 boeken ingedeeld in de volgorde der officiëele verzamelingen der vroegere pausen. In het consistorie der kardinalen werden zij in 1314 door *Clemens V* gepubliceerd en ook aan de Fransche universiteiten verzonden. In 1317 werden zij door *Johannes XXII* nogmaals aan verschillende universiteiten gezonden, echter zonder den tekst van *Clemens V* te veranderen. De nieuwste uitgave is die van *Friedberg,* in het tweede deel van zijn „Corpus juris canonici" (Leipzig 1876—1882).

Cleobis en **Biton** waren de zonen van *Cydippe,* een Argivische priesteres van *Hera* te Argos. Toen deze zich op zekeren dag naar den tempel moest begeven en de trekdieren niet aanwezig waren, trokken de jongelingen zelf den wagen over een afstand van 45 stadiën. De moeder smeekte daarop den goden haar zonen het beste te schenken, wat de goden aan stervelingen konden geven. Toen vielen de beide jongelingen in den tempel in een slaap, waaruit zij niet weer ontwaakten.

Cleobolus, tiran van Lindos, een der Zeven Wijzen van Griekenland, heeft volgens *Diogenes Laërtius* een groot aantal gedichten vervaardigd. Hij overleed in het jaar 560 v. Chr.

Cleombrotus, een zoon van koning *Anaxandridas* van Sparta, trok vóór den slag bij Salamis met het leger uit den Peloponnesus naar de landengte van Korinthe, om den inval der Perzen te verhoeden (480 v. Chr.), en overleed kort daarna. Hij was de vader van *Pausanias* en *Nicomedes.*

Cleombrotus I, koning van Sparta, een zoon van *Pausanias,* was de opvolger van zijn broeder *Agesipolis* op den Spartaanschen troon. Na het verdrijven der Spartanen uit de Kadmeia (burcht) van Thebe, was hij bevelhebber over de eerste en vierde onderneming tegen Thebe, die vruchteloos afliepen (378 en 376 v. Chr.). In het volgende jaar hielp hij de Phocensers, die door de Thebanen bedreigd werden, doch verloor tegen *Epaminondas* in den slag bij Leuctra het leven (371).

Cleombrotus II, een schoonzoon van den Spartaanschen koning *Leonidas II* en diens opvolger, toen deze van zijn waardigheid werd beroofd (242). Twee jaar later echter keerde *Leonidas* aan het hoofd zijner overwinnende partij naar Sparta terug. *Cleombrotus* nam de wijk in het heiligdom van *Poseidon,* en toen *Leonidas* hem ook hier vervolgde, trad *Chilonis,* de echtgenoot van den vluchteling, haar vader in rouwgewaad tegemoet, om vergiffenis te smeeken voor haar gemaal. *Leonidas* schonk hem het leven, doch verbande hem uit Sparta.

Cleome *L.* is de naam van een plantenge-

slacht uit de familie der *Capparidaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-bladigen kelk, 4 nagenoeg rechtopstaande bloembladeren, een groot aantal om het vruchtbeginsel geplaatste, eenigszins ongelijke meeldraden en een gesteelde of ongesteelde hauw. Het omvat éénjarige gewassen en heesters, die in de tropische gewesten thuis behooren.

Cleomedes was een kampvechter uit Astypalaea, die in de 71ste Olympiade overwinnaar was in het vuistgevecht bij de Olympische spelen. Toen hij daarbij zekeren *Iccus*, een Epidauriër, doodde, werd hem de prijs ontzegd. Door dezen hoon krankzinnig geworden, rukte hij in zijn geboortestad de zuilen van een gymnasium omver, waarbij 60 knapen het leven verloren, waarna hij de wijk nam in den tempel van *Minerva*. Toen men de kast, waarin hij zich verborgen had, openbrak, was zij ledig, en de godspraak verklaarde, dat *Cleomedes*, als de laatste der heroën, onder de goden was opgenomen.

Cleomedes, een Grieksch sterrenkundige, die waarschijnlijk in de 2de eeuw na Chr. leefde, schreef 2 boeken over de cirkelvormige beweging der hemellichamen en een verklaring der inrichting des heelals volgens de leer der Stoïcijnen. Zijn werken zijn uitgegeven in het Latijn te Brescia (1488 en 1497), in het Grieksch te Parijs (1539) en het laatst door *Schmidt* te Leipzig (1831).

Cleomenes I, koning van Sparta, de oudste zoon van den Agiade *Anaxandridas*, was een stoutmoedig en schrander vorst, ondernam in 520 v. Chr. een voorspoedigen veldtocht tegen de Argieven en 10 jaar later een tweeden tot verdrijving der *Pisistratiden* en tot herstel van het gezag der *Alcmaeoniden*. Toen echter *Clisthenes*, de aanvoerder van deze laatsten, de overhand begon te verkrijgen op de partij van *Isagoras*, zorgde *Cleomenes*, dat *Clisthenes* verbannen werd en trok zelf Athene binnen, waar hij 700 Atheensche geslachten verdreef. Nu hij echter aan *Isagoras* en diens medestanders het oppergezag wilde bezorgen, barstte in geheel Attica een opstand uit. *Cleomenes* en *Isagoras* namen de wijk op den Akropolis, doch stemden na een belegering van 2 dagen er in toe, het grondgebied van Attica te verlaten (508 v. Chr.). *Cleomenes* bracht een nieuw leger bijeen, verwoestte het gewijde veld der Eleusinische godinnen en was gereed tot een beslissenden slag, toen de meeste bondgenooten afvallig van hem werden. Het aanzoek van den Milesiër *Aristagoras*, om hulp te verschaffen tegen de Perzen, wees hij van de hand. In het jaar 492 wilde hij de Aegineten, die aan de gezanten van *Darius* aarde en water hadden voorgezet, gestreng straffen, doch zijn medekoning *Demaratus* verijdelde dat voornemen. Uit wraakzucht bracht hij tegen dezen in, dat hij geen echte zoon was van koning *Ariston*, en daar het Orakel te Delphi deze aanklacht bevestigde, werd *Demaratus* van zijn waardigheid ontzet en door *Leotychides*, een werktuig van *Cleomenes*, opgevolgd. Gedurende een nieuwen tocht naar Aegina werd de valschheid dier aantijging ontdekt, en *Cleomenes* nam eerst de wijk naar Thessalië en toen naar Arcadië, om de bewoners tegen Sparta op te ruien. De Spartanen riepen hem echter weldra terug. Kort daarna werd hij krankzinnig en doodde zich zelf.

Cleomenes II, koning van Sparta, een zoon van *Cleombrotus I*, werd de troonopvolger van zijn broeder *Agesipolis II* (370 v. Chr.), doch schijnt gedurende zijn regeering, die bijna 61 jaren telde, weinig merkwaardigs te hebben verricht.

Cleomenes III, een zoon van koning *Leonidas II* van Sparta, ontving een uitstekende opvoeding van zijn moeder *Cratesiclea* en aanvaardde op 19-jarigen leeftijd het bewind (236 v. Chr.). Onder de regeering zijns vaders had de koninklijke waardigheid al haar beteekenis verloren. Door roemrijke daden wilde de zoon dit verloren aanzien herstellen. Hij verijdelde een poging van het Achaeïsch Verbond, onder den veldheer *Aratus*, om eenige steden partij te doen kiezen tegen Sparta. Nauwelijks echter was hij in Sparta teruggekeerd, toen *Aratus* het stadje Caphiae in Arcadië innam en hem noodzaakte tot een tweeden veldtocht. Ten derden male trok hij later op verzoek der Eleërs tegen hem te velde en bracht hem bij den berg Lycaeus een nederlaag toe. Tegen de Ephoren riep hij *Archidamus* uit Messene terug, ten einde hem tot medekoning te verheffen, doch de geroepene werd door zijn tegenstanders vermoord. Nieuwe oorlogen tegen Achaea brachten hem nieuwen roem. Eindelijk oordeelde hij den tijd gunstig voor zijn hervormingsplannen (226). Hij liet de burgers, op wier bijstand hij niet kon rekenen, in Arcadië in het leger achter, trok naar Sparta, deed van de vergaderde Ephoren 4 ter dood brengen, verbande 80 der aanzienlijkste burgers, verkondigde aan het volk, dat er voortaan geen Ephoren zouden bestaan, en vaardigde het bevel uit tot opheffing van alle schulden en tot gelijke verdeeling van den grond, waartoe hij en zijn vrienden vrijwillig hun bezittingen ten offer brachten. Een aantal aanzienlijke Perioeken verhief hij tot burgers, waardoor hij zijn partij verstenkte, en hield een leger van 4000 soldaten in dienst, terwijl hij zijn broeder *Euclidas* tot medekoning aanstelde. Hij herstelde de oud-Spartaansche eenvoudigheid en gestrengheid en hernieuwde den oorlog tegen de Achaeërs. *Aratus* riep nu *Antigonus Doson*, koning van Macedonië, te hulp, en deze maakte zich niet alleen meester van Argos, maar ook van al de Arcadische steden, die tot het Spartaansche bondgenootschap behoorden. Daar de bijstand uitbleef, hem door den Egyptischen koning *Ptolemaeus Euergetes* toegezegd, schonk *Cleomenes* aan elken Heliooot (slaaf), die 5 Attische mina's betaalde, de vrijheid, waardoor hij zich 500 talenten en 2000 gewapenden verschafte. Toen nu in den winter van 223 op 222 *Antigonus* een gedeelte zijner troepen naar Macedonië gezonden en met de overige de winterkwartieren betrokken had, veroverde en verwoestte *Cleomenes* de aanzienlijke stad Megalopolis, verscheen tot tweemaal toe voor Argos en volbracht rooftochten naar Phlius, Onogyrtus en Orchomenus, maar verloor den beslissenden slag bij den bergpas van Sellasia, ontsnapte echter met een klein aantal ruiters naar Sparta. Hier gaf hij aan de burgers den raad, voor koning *Antigo-*

nus de poorten te openen en ging zelf naar Alexandrië, om bij *Ptolemaeus* hulp te zoeken. *Ptolemaeus* overleed kort daarna, en zijn opvolger, *Ptolemaeus Philopater*, hielp hem niet. De rijksbesturder wilde nu met *Cleomenes* samenspannen, om het Egyptische vorstenhuis ten val te brengen, doch de Spartaan weigerde en wenschte naar zijn vaderland terug te keeren. Dit werd hem echter ontzegd, omdat hij nu bekend was geworden met de zwakke zijden van het Egyptische rijk. *Cleomenes* werd weldra in den kerker geworpen, doch ontsnapte uit de gevangenis, zocht echter te vergeefs hulp en bracht zich, toen hij inzag, dat zijn zaak verloren was, met zijn metgezellen om het leven (220 v. Chr.).

Cleon, een Atheensch volksmenner, vond in de weifeling van *Pericles* bij den aanvang van den Peloponnesischen oorlog, in diens rampspoedigen veldtocht in 430 v. Chr. en in het uitbreken van de pest te Athene een geschikte gelegenheid, zich aan het hoofd der misnoegden te plaatsen, doch zag weldra zijn invloed wijken voor dien van zijn tegenstander. Na diens dood verwierf hij echter de volksgunst. Hij bezat een groote mate van gezond verstand en natuurlijke welsprekendheid. Hierdoor verwierf hij reeds in 427 een groot aanzien. Hij zag zich vooral gesteund door een troep arme burgers en gebruikte deze tot werktuig van zijn dwingelandij. *Nicias*, het hoofd der oligarchie, was niet tegen hem opgewassen. *Cleon* wist echter, dat hij zich alleen in een feilbewogen tijd kon staande houden; daarom verhinderde hij, dat er vrede werd gesloten met Sparta, terwijl 420 Spartaansche burgers op het eiland Sphacteria door de Atheners waren ingesloten. Intusschen boden de Spartanen een hardnekkigen tegenstand, en de Atheners leden op Pylos gebrek. *Cleon* verklaarde, dat deze berichten valsch waren en dat het een bekwamen veldheer, daarbij op *Nicias* doelende, licht moest vallen, zich van dat handjevol Spartanen meester te maken. Hij zelf zou er wel kans toe zien. Men hield hem aan zijn woord, en tegen zijn zin moest hij het bevelhebberschap op zich nemen. Hij verklaarde dat hij binnen 20 dagen de ingesloten Spartanen levend of dood in zijn macht zou hebben, en hij volbracht, door de bekwaamheid van zijn medeaanvoerder *Demosthenes*, werkelijk, wat hij beloofd had. Daar hij zich nu voor een groot veldheer hield en verwachtte, dat hij voorspoediger zou zijn dan *Nicias* en *Nicostratus*, voerde hij op 30 schepen een aanzienlijk getal soldaten naar Amphipolis, waar hij verslagen werd en sneuvelde (422).

Cleonymus, een zoon van den Spartaanschen koning *Cleomenes II*, maakte na den dood zijns vaders (310 v. Chr.) aanspraak op de koninklijke waardigheid, doch men riep *Areus I*, den zoon van zijn overleden ouderen broeder, tot den troon. Om zich van hem te ontslaan, zonden de Ephoren hem met een hulpleger naar Tarente. Hier voerde hij een voorspoedigen oorlog. Hij wilde Sicilië en Griekenland veroveren en maakte zich meester van Corcyra (302 v. Chr.), om een wapenplaats te bezitten. Toen de inwoners van Tarente vrede hadden gesloten en hem zijn afscheid gaven, ondernam hij een strooptocht in Beneden-Italië, om zich daarna weder in te schepen. Hij leed op de Adriatische Zee een gevoelige nederlaag en keerde nagenoeg zonder schepen en soldaten naar Corcyra terug. Later begaf hij zich naar Laconië, vervolgens naar Thebe en ondersteunde de Boeotiërs, maar werd door koning *Demetrius* verjaagd. In 278 veroverde hij Troezene. Om zich over de ontrouw zijner vrouw te wreken en zich van den troon meester te maken, overreedde hij *Pyrrhus*, koning van Epirus, naar den Peloponnesus te trekken, en verscheen in 272 als vijand voor de muren zijner geboortestad. Hij bereikte echter geenszins zijn doel, en men vindt verder niets meer van hem vermeld.

Cleopatra, de oudste dochter van *Ptolemaeus Auletes*, bereikte in 51 v. Chr. haar 17de jaar en beklom tevens, volgens het testament van haar vader, den troon, als mederegentes van haar 10-jarigen broeder en gemaal *Ptolemaeus*. Als plaatsvervangers van laatstgenoemde regeerden *Pothinus*, *Achillas* en *Theodotus*, die haar verdreven, onder voorwendsel, dat zij haar broeder van het gezag wilde berooven (48 v. Chr.). Zij verzamelde een leger in Syrië, en toen *Pompejus* (zie aldaar) naar Egypte vluchtte, waar hij zijn einde vond, was *Ptolemaeus* bij den berg Casius gelegerd, om den inval van *Cleopatra* af te weren; doch toen *Caesar* er met zijn zegevierend leger verscheen, vorderde deze, dat de beide legers de wapens zouden neerleggen en de zaak aan zijn beslissing overlaten. *Cleopatra*, die eerst door tusschenpersonen met den machtigen veldheer onderhandeld had, liet zich des nachts vermomd bij hem brengen en wist door haar bekoorlijkheden te bewerken, dat *Caesar* de beschikking van haar vader handhaafde. De voorstanders van *Ptolemaeus* grepen nu naar de wapens, en *Cleopatra* moest het onderspit delven. Daar echter *Ptolemaeus* hierbij gesneuveld was, droeg *Caesar* de regeering op aan haar en haar minderjarigen broeder, en als minnares van *Caesar* had zij grooten invloed. Na het eindigen van den Alexandrijnschen oorlog deed zij hem nog vele maanden in Egypte blijven, verordende groote gastmalen en bevoer met hem in een prachtig vaartuig den Nijl, om hem de wonderen des lands te doen kennen. Na verloop van eenige jaren ontbood *Caesar* haar zelfs naar Rome, deed haar wonen in zijn eigen huis, verloofde haar zoon om zich naar hem te noemen, en nam haar op onder de vrienden en bondgenooten van het Romeinsche volk. Na *Caesar's* dood ondersteunde zij *Dolabella*, doch *Antonius* riep haar ter verantwoording naar Sicilië, omdat *Serapion*, haar stadhouder op Cyprus, *Cassius* ondersteund had. Zij verscheen voor hem, niet in het gewaad van een beschuldigde, maar in dat van *Aphrodite*, als deze *Dyonisus* bezoekt, en haar heerschappij over *Antonius* was weldra zoo groot, dat hij om harentwil allerlei verkeerde daden pleegde. Zij zelf had reeds haar broeder *Ptolemaeus* door vergif om het leven gebracht. Den winter van het jaar 41 bracht *Antonius* bij haar te Alexandrië door. Vier jaar later ontbood hij haar weder in Syrië en bleef bij haar, totdat zij hem ten slotte aan

Octavianus verried in den slag bij Actium (31 v. Chr.). Na den dood van *Antonius* (zie aldaar) poogde zij als gevangene van *Octavianus* ook dezen te boeien, doch tevergeefs, en om niet bij den triomf van dien veldheer te worden vernederd, bracht zij zich door vergif of, zooals ook beweerd wordt, door den beet eener adder om het leven (30 v. Chr.).

Zie: *Stahr*, Kleopatra (2de druk Berlijn 1879); *Houssaye*, Aspasie, Cléopâtre etc. (1879); *D. de Bernath*, Cléopâtre, sa vie, son règne (1903, ook vertaald in het Engelsch, 1907); *P. W. Sergeant*, Cleopatra of Egypt (1909).

Clepsydra. Zie *Wateruurwerk*.

Clercq, *Nicolaas de,* een boekhandelaar en boekdrukker, die van 1599 tot ± 1620 werken heeft uitgegeven te Delft, was zeer ervaren in de geschiedenis. Zijn voornaamste werken zijn: „Tooneel der Keijzeren en Coningen van Christenrijck enz." (1615 in folio), „Tooneel der beroemde Hertogen, Princen, Graven ende Krijgshelden van Christenrijck enz." (1617 in folio) en „Princelijk kabinet enz." (1625 in folio). Vermoedelijk is hij tusschen 1620 en 1625 overleden.

Clercq, *Willem de,* een Nederlandsch improvisator, den 15den Januari 1795 te Amsterdam geboren, onderscheidde zich reeds vroeg door een sterk geheugen. Hij werd opgeleid voor den handel, was eerst te Amsterdam als maklaar gevestigd, doch werd er weldra benoemd tot secretaris en later tot directeur der Handelmaatschappij. Hij overleed aldaar den 4den Februari 1844.

Er zijn slechts weinig gedichten van hem uitgegeven, maar zijn „Verhandeling over de vraag: „Welken invloed heeft de vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaansche, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandsche taal- en letterkunde sinds het begin der vijftiende eeuw tot op onze dagen" is door het Instituut bekroond en in 1824 uitgegeven. *De Clercq* was lid van de tweede klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Clercq, *Frederik Sigismund Alexander de,* een Nederlandsch Oost-Indisch ambtenaar, werd den 7den April 1842 te Zutfen geboren. Opgeleid aan de Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht, werd hij den 27sten Juli 1863 aangesteld tot officier van gezondheid bij het leger in Ned.-Indië. Spoedig daarna ging hij aldaar in burgerlijken dienst over en werd in Maart 1866 benoemd tot controleur in de residentie Menado, in 1872 tot adjunct-inspecteur van het Inlandsch Onderwijs, als hoedanig hij achtereenvolgens werkzaam was in de Molukken, Sumatra en Oost-Java, om in April 1877 tot inspecteur bij dien tak van dienst te worden bevorderd. Na een tweejarig verlof wegens ziekte werd hij in December 1884 benoemd tot resident van Ternate. In Augustus 1888 werd hij in dienzelfden rang overgeplaatst naar Riouw, om in Mei 1890 's lands dienst met pensioen te verlaten. Behalve verschillende opstellen op geografisch, ethnologisch en linguïstisch gebied in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, de Indische Gids, het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, het Tijdschrift van Nederlandsch-Indië, den Cosmos v. Guido Cora en het Internales Archiv für Ethnographie, zijn als afzonderlijke werken van hem verschenen: „Het Maleisch der Molukken" (Batavia 1876), „Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate" (Leiden 1890), en met medewerking van *I. D. E. Schmeltz:* „Ethnographische beschrijving der West- en Noordkust van Nederlandsch Nieuw-Guinea" (Leiden 1893). Als controleur was hij bij de expeditie van den lateren leger-commandant *De Brauw* diens rechterhand en verwierf in dat tijdperk de militaire Willemsorde. *De Clercq* overleed in Augustus 1906.

Clercq, *René de,* een Belgisch dichter en prozaschrijver, den 14den November 1877 te Deerlijk geboren, volbracht zijn middelbare studiën aan de bisschoppelijke college's te Tielt en Kortrijk en studeerde vervolgens aan de Hoogeschool te Gent, waar hij in 1902 in de Germaansche philologie promoveerde. In hetzelfde jaar werd hij leeraar aan het stads-college te Nijvel, thans is hij leeraar aan het atheneum te Gent. Van zijn hand verschenen de dichtbundels: „Gedichten" (Amsterdam 1907), „Toortsen" (1909) en „Uit de Diepten" (1911), alsmede de roman „Harmen Riels" (1913). De gedichten van *De Clercq* hebben zich door hun eenvoudigheid, die echter geheel vrij is van banaliteit, een bijzonder groote populariteit verworven, althans in België. Verscheidene zijn op muziek gezet en men bericht, dat sommige dezer liederen tijdens den oorlog in het leger met voorliefde gezongen zijn.

Clercq, *Pieter le,* een Nederlandsch geschied-, natuurkundige en dichter, werd geboren te Naarden in 1692, woonde geruimen tijd in Overijsel en was vervolgens commissaris der uitheemsche depêches te 's-Gravenhage, waar hij den 20sten December 1759 overleed. *Le Clercq* schreef het hekeldicht: „De mensch dwazer dan het dier" (1712), „Huwelijkamintafereel" (1722), „Schouwtooneel der Natuur", uit het Fransch van den abt Pluche (1739, 14 dln.), „Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden sedert den aanvang des jaars 1714 enz." (1753, in folio en in kwarto), „Nieuwejaarsgeschenk voor Juffers" (1753) enz.

Clerfayt. Zie *Clairfayt*.

Clericalen. Zie *Clerus*.

Clericis laicos zijn de beginwoorden, waarnaar de bul werd genoemd, die *Bonifacius VIII* in 1296 proclameerde en waarbij hij alle geestelijken vrijstelde van gehoorzaamheid aan het wereldlijk gezag en alle leeken, die van de geestelijkheid belastingen vorderden, in den ban deed.

Clerici vagantes noemt men de min of meer georganiseerde, rondtrekkende, jonge geestelijken, die in de 13de eeuw in Frankrijk, Engeland en Duitschland, door allerlei oorzaken van een geregeld bestaan waren afgesloten en gedwongen hun kost op te halen door als voordragers van liederen en gedichten rond te trekken. Velen kwamen later weer tot een geregeld leven terug, maar een deel was hiertoe niet in

staat en werd van den geestelijken stand vervallen verklaard en als gewone fortuinzoekers door het gerecht vervolgd.

Clerious. Zie *Le Clerc.*

Clerkenwell is de naam eener wijk van Londen aan den linkeroever der Theems, waar veel klokkenmakers en metaalbewerkers wonen.

Clermont-en-Argonne is een stad in het Fransche departement Maas, arrondissement Verdun, 295 m. boven zee gelegen, en telt (1911) 1066 inwoners. Er zijn phosphaatgroeven en steenbakkerijen.

Clermont-en-Beauvaisis of *Clermont-de-l'Oise* is een arrondissementshoofdstad van het Fransche departement *Oise,* 118 m. boven zee gelegen aan een kruispunt van spoorwegen. De stad telt (1911) 6004 inwoners, die zich bezighouden met het vervaardigen van corsets en handel drijven in slachtvee en paarden. Zij is de geboorteplaats van *Philips den Schoone.*

Clermont-Ferrand, een arrondissement van het Fransche departement Puy de Dôme, telt op 1812 v. km. (1911) 165 886 inwoners, 120 gemeenten en is verdeeld in 14 kantons.

Clermont-Ferrand, de hoofdstad van het Fransche departement Puy de Dôme, ligt ten O. van den Puy de Dôme op een heuvel, tusschen de Tiretaine en de Artier, aan de spoorwegen St. Germain-des-Fossés—Nîmes, St. Etienne—Montbrisson—Clermont en Brive—Tulle—Clermont. De stad zelf bestaat uit Clermont en de voormalige vesting Montferrand, die door lanen verbonden en tot een stad vereenigd zijn. Men heeft er een aantal nauwe kromme straten, maar tevens groote pleinen, een antieke hoofdkerk, in spitsboogstijl met een krypt, fraaie gebouwen voor den linnen- en voor den graanhandel, een paleis van Justitie, een schouwburg, standbeelden van *Desaix* en *Pascal,* een academie van wetenschappen enz. Zij is de zetel van een bisschop en bezit een universiteit, een seminarium, een boekerij met 46 500 deelen, musea, een muziekschool en telt als gemeente (1911) 65 386 inwoners. Men vervaardigt er chemische producten, leder, linnen, zijde, kousen, chocolade, papier, zeep, waskaarsen, machines enz. Zij is de stapelplaats der voortbrengselen van den geheelen omtrek en voor den handel tusschen Parijs, Bordeaux, Lyon en Zuid-Frankrijk. Er zijn twee minerale bronnen, die als baden gebruikt worden. Zij is de geboorteplaats van *Gregorius van Tours,* van *Pascal* en van generaal *Desaix.*

In ouden tijd was Clermont door de Arverners bewoond en droeg den naam van Arvernï. De Romeinen noemden haar *Nemossus* of *Augustonemetum,* en het kasteel Clarus Mons gaf aanleiding tot haar tegenwoordigen naam. In 253 na Chr. werden de ingezetenen door *St. Austramonius* tot het Christendom bekeerd. In de 8ste eeuw werd zij door de Franken en in de 9de eeuw door de Noormannen verwoest. In de Middeleeuwen zijn er vele kerkvergaderingen gehouden, waaronder die van 1095, het groote concilie van Clermont-Ferrand genaamd, dat door paus *Urbanus II* zelf werd bijgewoond en waarop tot den Eersten Kruistocht besloten werd. Later werd Clermont de hoofdstad van Auvergne, en *Lodewijk XIII* vereenigde haar met Montferrand en gaf haar den naam Clermont-Ferrand.

Clermont-Gauneau, *Charles,* een Fransch oriëntalist, den 19den Februari 1846 te Parijs geboren, was in Jeruzalem en Konstantinopel als dragoman, daarna als vice-consul in Jaffa werkzaam. In 1882 keerde hij naar Parijs terug en werd in 1886 tot consul eerste klasse benoemd. Hij schreef: „La Palestine inconnue" (1876), „Etudes d'archéologie orientale" (2 dln., 1880—1896), „Les fraudes archéologiques en Palestine" (1885), „Recueil d'archéologie orientale" (1888—1902), „Archaelogical researches in Palestine during the years 1873—1874" (vertaald door *J. Macfarlane,* deel 2, Londen 1896), „Album d'antiquités orientales" (aflevering 1, Parijs 1897). Sedert 1900 is hij belast met de uitgave van het „Répertoire d'épigraphie sémitique".

Clermont-l'Hérault of *Clermont-de-Lodève* is een stad in het Fransche departement Hérault, arrondissement Lodève, met (1911) 5177 inwoners, die leder, papier en laken voor het leger vervaardigen en handel in graan en wijn drijven.

Clermont-Tonnerre is de naam van een adellijk Fransch geslacht, wiens stamslot, het kasteel Clermont, in het departement Isère gelegen is. De aanvankelijke baronnie werd in 1547 in een graafschap veranderd. Het geslacht is verdeeld in onderscheiden lijnen, van welke een den hertogelijken titel bezit, terwijl de overige dien van markies voeren.

Clermont-Tonnerre, *Stanislas* graaf *de,* geboren in 1747, nam in 1789 als afgevaardigde van den adel zitting in de Staten-Generaal. Hij trad er op als verdediger van den derden stand en als een vijand van het Hof. Weldra echter werd hij meer gematigd en diende bij de commissie tot het ontwerpen eener constitutie het ontwerp eener grondwet in, welke veel overeenkomst had met de Engelsche. Hierdoor verloor hij zijn populariteit. Niettemin stemde hij in den nacht van den 4den Augustus 1789 voor de opheffing van alle privilegiën en voor de invoering van rechtbanken van gezworenen. Als protest tegen de Jacobijnen, vormde hij met *Malouet* en anderen de club van vrienden der monarchie, die echter door *Barnave* als een vereeniging van saamgezworenen werd voorgesteld, zoodat zij ontbonden moest worden. Ook het „Journal des impartiaux", dat hij met *Fontanes* uitgaf, werd weldra verboden, en het gemeen bedreigde hem in zijn hôtel. Toen de koning de wijk nam naar de Tuilerieën, werd *Clermont* door het volk aangehouden, maar hij redde zich ditmaal door een eed van trouw te zweren aan de Nationale Vergadering. Den 10den Augustus 1792 werd hij opnieuw door het gemeen in zijn hôtel belegerd; hij vluchtte in het huis van gravin *de Brissac,* doch werd aldaar door zijn vervolgers ontdekt en vermoord. Een verzameling van zijn staatkundige geschriften is in 1791 in 4 deelen verschenen; voorts schreef hij „Analyse de la constitution" (1791). Met hem stierf de grafelijke tak uit.

Clerodendron *L.* is de naam van een plan-

tengeslacht uit de familie der Verbenaceeën. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen kelk, een klokvormige, 5-spletige bloemkroon met een lange buis, 4 lange meeldraden, een gespleten stempel en een steenvrucht. Het omvat heesters en boomen uit de heete gewesten met gaafrandige, tegenovergestelde bladeren en fraaie, doorgaans zeer welriekende bloemen.

Clerus is de Latijnsche naam van de gezamenlijke geestelijken of clerici, meer bepaald van de Roomsch- en Grieksch-Katholieke. Het woord is afkomstig van een Grieksch woord, dat *lot* of *erfdeel* beteekent. Men noemde den geestelijken stand „erfdeel van God", d. w. z. een aan God gewijde stand. De clerus staat dus tegenover de leeken, en tot den clerus behooren zij, die de tonsuur, d. i. de kruinschering, hebben ontvangen (zie verder *Geestelijke stand*). Van clerus is wederom de benaming *clericalen* afkomstig, waarmede degenen bedoeld worden, die in het bijzonder voor de rechten en belangen der Roomsch-Katholieke Kerk opkomen.

Clésinger, *Jean Baptiste Auguste Stello,* een Fransch beeldhouwer, werd geboren te Besançon in 1814, genoot het eerste onderricht van zijn vader en maakte vervolgens een reis door Italië. Hij overleed te Parijs den 7den Januari 1883. Als zijn beste werk geldt het zittend beeld van *George Sand* in het Théâtre Français te Parijs.

Clesse, *Antoine,* een Belgisch volksdichter, den 30sten Mei 1816 te 's-Gravenhage geboren, vertrok reeds als kind naar Bergen (Mons), om er zich aan het vaderlijk bedrijf, dat van wapensmid, te wijden. Het lezen van het gedicht „L'Art poétique" van *Boileau* gaf hem aanleiding, zich aan het beoefenen der dichtkunst te wagen. In 1839 bekroonde de Société des arts et des sciences du Hainaut een zijner oden met een gouden medaille. Zijn echt vaderlandsche liederen zijn zeer populair geworden. Tot de meest bekende behooren: „La bière", „Mon étau", „Une immortelle", en „Jocrisse". Een bundel zijner „Chansons" verscheen met de melodieën te Brussel in 1866. Ook gaf hij een „Discours sur la chanson" (1868) in het licht en in 1888 verscheen „Nouvelles chansons et poésies". Hij overleed den 9den Maart 1889 in zijn geboorteplaats.

Clethra *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ericaceeën;* het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een 5-deelige bloemkroon met 3 meeldraden, een 2-spletigen stempel en een 3-hokkige doosvrucht. Het omvat Amerikaansche en Oost-Aziatische heesters en boomen met afwisselende bladeren en witte bloemen. Tot de sierplanten rekent men *C. alnifolia* L. met een stam ter hoogte van 1 tot 2½ m. en lange, aarvormige bloemtrossen, met de tuinvormen: *C. a. Michauxii, C. a. paniculata, C. a. scabra* en *C. a. tomentosa.* Verder moeten nog genoemd worden: *C. acuminata Michuux* uit Zuidelijk Oost-Amerika, *C. barbinervis* Siebold uit Oost-Azië, *C. Delavayi Franchet* uit Yünnan en *C. Fargesii,* door *Franchet* in 1895 uit China ingevoerd. De vermeerdering heeft door afleggen en stekken plaats. De planten vormen prachtig versieringsmateriaal der tuinen.

Cletus, *St.,* een Romein, was, naar men vermeldt, de leerling, mede-arbeider en de tweede of derde opvolger van *Petrus* te Rome. Hij bekleedde 12½ jaar den pauselijken stoel en onderging in 93 den marteldood. Zijn naamdag wordt gevierd op den 26sten April. Hij is identiek met *Anacletus I.*

Cleve. Zie *Kleef.*

Cleve, *Engelbrecht van,* graaf *van Rethel, Nevers, Auxerre* en *Estampes,* derde zoon van *Johannes I,* hertog *van Cleve,* werd geboren den 16den September 1462. Toen er in 1481 twist ontstond tusschen de ingezetenen van Utrecht, gesteund door den burchtgraaf *Jan van Montfoort,* en hun bisschop *David van Bourgondië,* verzochten eerstgenoemden aan *Engelbrecht van Cleve,* om hen tegen den bisschop in bescherming te nemen. Deze deed op luisterrijke wijze zijn intocht in Utrecht, liet er gouden en zilveren munten slaan met zijn naam, gaf zich den titel van „ruwaart en beschermer des lands van Utrecht", hield er zich staande, hoewel de bisschop voor de stad verscheen, om haar op te eischen, en paus *Sixtus IV* allen in den ban deed, die aan *David van Bourgondië* ongehoorzaam waren, volbracht strooptochten naar Naarden, verbrandde Amerongen, en belegerde IJselstein. De burgers van Utrecht, misnoegd over den langdurigen oorlog, maakten gebruik van een tijdelijke afwezigheid van *Engelbrecht* om den bisschop in de stad te roepen. Een aantal burgers verzocht den heer *van Nieveldt* uit Amersfoort om hulp. Deze zwom met zijn soldaten over de gracht (3 Mei 1483), nam de bisschoppelijke soldaten gevangen en liet den bisschop, van alle kleederen beroofd, op een wagen naar Amersfoort brengen. Weldra echter verscheen *Maximiliaan,* aartshertog *van Oostenrijk,* voor de wallen van Utrecht, dat zich op goede voorwaarden aan hem overgaf. *Engelbrecht van Cleve* werd als krijgsgevangene naar Gouda gevoerd, doch een jaar daarna in vrijheid gesteld. Hij huwde in 1489 met *Charlotte,* een dochter van *Jan II van Bourbon,* waarna hij zich naar Frankrijk begaf, waar hij zeer gezien was ten Hove en tot gouverneur van Champagne werd aangesteld. Hij overleed den 6den November 1506.

Cleve, *Philips van,* heer *van Ravenstein,* een zoon van hertog *Adolf van Cleve,* stond in hoog aanzien bij *Maximilaan van Oostenrijk,* zoodat deze bij zijn vertrek naar Duitschland (1480) het bewind over de Nederlanden aan hem en *Engelbrecht van Nassau* toevertrouwde. Later was hij voor *Maximiliaan* gijzelaar te Gent, en toen laatstgenoemde toch de wapens opvatte tegen die stad en haar belegerde, plaatste *Philips van Cleve* zich aan het hoofd der Gentenaars en deed de aanvallers aftrekken. Daarom deed keizer *Frederik III* hem in den rijksban, hem vervallen verklarende van goed en eer. Nu echter maakte *Philips* zich meester van Vlaamsche steden en ook van Brussel. Eenigen tijd daarna werd hij in Sluis belegerd, door troepen te lande onder *Albrecht van Saksen* en door een aanzienlijke vloot onder *Philips van Bourgondië,* heer *van Beveren* en admiraal der Ne-

derlanden, versterkt door een aantal Engelsche schepen. Wel verdedigde *Philips van Cleve* zich met groote dapperheid, maar hij moest zich eindelijk op goede voorwaarden overgeven. In het begin der 16de eeuw was hij admiraal der vloot van keizer *Karel V* en vervolgens gouverneur van Genua. Hij schreef een „Instruction sur toutes matières de guerroyer tant par terre que par mer".

Cleve, *Joost van,* eigenlijk *Joost van der Beecke,* een Vlaamsch schilder, die in het begin der 16de eeuw te Antwerpen leefde. Sommigen houden dezen schilder, die in 1511 meester in het St. Lucasgild te Antwerpen werd en den 10den November 1540 aldaar overleed, voor den vervaardiger van een schilderij in het Museum te München, die *Maria* op haar sterfbed voorstelt. Verscheidene schilderijen, blijkbaar van dezelfde hand, komen in andere verzamelingen voor.

Cleve, *Per Theodor,* een Zweedsch scheikundige, werd den 10den Februari 1840 te Stockholm geboren. Na sedert 1858 in Upsala te hebben gestudeerd, werd hij in 1863 aldaar leeraar. In 1866 was hij werkzaam in het laboratorium van *Wurtz* te Parijs en bereisde voor geologische onderzoekingen in 1867 Zuid-Europa, van 1868 tot 1869 Noord-Amerika en West-Indië. Over West-Indië schreef hij: „On the geology of the north-eastern West India islands" (1872). Hij beweegt zich vooral op het gebied der scheikunde, waarin hij in 1874 hoogleeraar te Upsala werd. Als academisch leeraar wist hij bij de studenten belangstelling voor oorspronkelijke onderzoekingen op te wekken en regelde het verloop van de studies beter. Van zijn werken verdienen vermelding: „Lärobok i kemi" (1872—1874, 2de druk 1877—1888), „Analytisk kemi" (1875), „Qualitativ kemisk analys" (1885, 2de druk 1894), „Lärobok i kemiens grunder" (1886, 4de druk 1899). Later hield hij zich voornamelijk bezig met onderzoekingen over diatomeeën, plankton enz. De resultaten dezer onderzoekingen zijn door hem in talrijke verhandelingen in vakbladen beschreven. Naar hem is ook het mineraal cleveiet (zie aldaar) genoemd.

Cleveïet is een mineraal, dat door *H. E. van Nordenskiöld* voor het eerst beschreven en naar den scheikundige *P. T. Cleve* (zie aldaar) genoemd werd. Het komt, ingesloten in veldspaat, voor te Garta bij Arendal in Noorwegen en is waarschijnlijk een verontreinigd en door opname van water veranderd uraniumpekerts. Evenals dit kristalliseert het volgens het regelmatige stelsel (kubus, rhombendodecaëder en octaëder). Gewoonlijk vindt men het in den vorm van regelmatige korrels van ijzerzwarte, matte kleur. Zij zijn ondoorzichtig, de hardheid bedraagt 5,5, het soortelijk gewicht 7,49. Het behoort tot de radioactieve stoffen, door *Ramsay* werd er helium in ontdekt. In zoutzuur lost het op onder afscheiding van chloorlood. Volgens een analyse van *Lindström* bevat het 42,04 % uraniumoxied, 6,87 % ytteraarde, 3,47 % erbiumsesquioxied, 2,33 % ceriumoxied, 1,05 % ijzeroxied, 4,76 % thoriumoxied, 23,89 % uraniumoxyduul, 11,31 % loodoxied, 4,28 % water.

Cleveland, oorspronkelijk *Cleaveland,* is de grootste stad in den Noord-Amerikaanschen staat Ohio, de hoofdstad van het graafschap Cuyahoga, gelegen aan een baai van het Eriemeer en de monding der Cuyahoga. Zij werd gesticht in 1796 door landverhuizers uit Connecticut en telde in 1820 slechts 400, in 1860 reeds meer dan 43 000, in 1880 ruim 60 000 en thans (1910) 560 663 inwoners. Zij verheft zich half cirkelvormig op een boschrijken heuvel aan den oever van het meer. De voornaamste gebouwen zijn het stadhuis, het postkantoor, het gerechtshof, het gebouw der „Society for savings", het tuchthuis en de gevangenis, en onder de 130 kerken, de Protestantsche en Katholieke kathedralen, onder de openbare parken het Lake View Park met het mausoleum van *Garfield* en het Wadepark met het standbeeld van den commodore *Perry.* Cleveland is een van de belangrijkste fabriekssteden der Unie. Het heeft verder groote slachterijen, bierbrouwerijen, petroleumraffinaderijen, confectiemagazijnen, houtzaagmolens en scheepsbouwwerven. Cleveland is de zetel van de „Standard Oil Company" en heeft een uitstekende haven en een belangrijken handel. In 1911 bedroeg de scheepvaartbeweging 8 500 000 short tons, de invoer van ijzererts 3 662 137 en de uitvoer van kolen 2 176 316 ton. Cleveland is het uitgangspunt van 10 spoorwegen; talrijke bruggen zijn over de Cuyahoga gebouwd, waaronder een 925 m. lang viaduct. Tramlijnen doorsnijden de stad in alle richtingen.

Van de liefdadigheidsinstellingen zijn een krankzinnigengesticht, een stadsziekenhuis en een marinehospitaal de voornaamste. De stad heeft een universiteit, een „Case School of Applied Science" (technische school), een seminarium enz. Behalve de openbare bibliotheek is er een „Library Association", die haar zetel heeft in „Case Hall", een prachtig gebouw met bibliotheek en concertzaal; verder zijn er 6 groote schouwburgen. De stad wordt van water voorzien uit het Eriemeer.

In de nabijheid der stad versloeg commodore *Perry* in 1814 op het Eriemeer de Engelschen.

Cleveland, *Grover,* de twee-en-twintigste president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den 18den Maart 1837 te Caldwell in Nieuw-Jersey geboren, studeerde in de rechten en werd in 1859 advocaat. In 1870 werd hij benoemd tot sheriff van Erie County, in 1881 tot burgemeester van Buffalo. In die betrekking onderscheidde hij zich door bekwaamheid, moed en zelfstandigheid. In 1882 werd hij met een groote meerderheid van stemmen gekozen tot gouverneur van New-York, en ook als zoodanig verwierf hij door zijn uitstekend beleid de achting en het vertrouwen van zijn medeburgers. Op de democratische nationale conventie te Chicago werd hij in 1884 met 683 tegen 137 stemmen benoemd tot democratisch candidaat voor den presidentszetel. Bij de verkiezing, die in November van dat jaar plaats had, verkreeg de democratie een meerderheid van 65 953 stemmen (20 van de 38 staten schaarden zich aan de zijde der democratie). Met 219 stemmen tegen 182 op den republikeinschen candidaat *Blaine* werd *Cleveland* tot president gekozen. Hij aanvaardde

die betrekking den 4den Maart 1885. Zijn streven was, een onpartijdig bestuur te voeren en de verkwisting der staatsinkomsten zooveel mogelijk tegen te gaan. In zijn buitenlandsche politiek werd hij belemmerd door de republikeinsche meerderheid in den Senaat. De gewichtigste gebeurtenis in zijn regeeringsperiode was de strijd over het tolltarief. *Cleveland* wilde de beschermende rechten verminderen. In 1888 moest hij bij de presidentsverkiezingen zijn zetel aan den republikeinschen candidaat *Harrison* afstaan, maar in 1892 werd hij weder gekozen. Zijn tweede presidentschap verliep zonder bijzondere gebeurtenissen; alleen zijn pogingen om in het Engelsch-Venezolaansche geschil als scheidsrechter op te treden, verwekten groot opzien. Den 4den Maart 1897 legde hij zijn ambt neder, en in 1899 werd hij hoogleeraar in de staatswetenschappen aan de universiteit Princeton in New-Yersey. In 1892 verschenen zijn verzamelde geschriften en redevoeringen. Hij overleed den 24sten Juni 1908.

Clianthus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papilionaceeën)*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-tandigen kelk, door een bloemkroon met een ver naar achteren omgeslagen vlag, korte vleugels en een langen, snavelvormig gekromden kiel, een langen stamper en een rechte, gesnavelde, donkerbruine peul met niervormige, gele, bruin gestippelde, door vlokkig haar omgeven zaadjes. Tot de soorten behooren *C. puniceus* Soland., een Nieuw-Zeelandsche heester met een opstijgenden, onbehaarden stengel ter hoogte van 1 tot 1½ m., oneven gevinde bladeren, half-pijlvormige steunblaadjes en groote, prachtige, karmozijnroode, tot trossen vereenigde bloemen — en *C. speciosus* Steudel, een heester der Norfolkeilanden. *C. Dampieri* Cun. van Nieuw-Zeeland wordt meest als eenjarige plant behandeld, dus vroeg in het voorjaar beschut gezaaid, en dient voor de koude kas.

Cliché. Zie *Clicheeren*.

Clicheeren noemt men een door *Selzam* te Leipzig omstreeks het jaar 1770 uitgevonden methode, om houtsneden of gravures in metaal te vermenigvuldigen. Hiertoe bereidde hij een metaalmengsel, waartoe doorgaans 3 deelen lood, 2 deelen tin en 5 deelen bismuth genomen werden, en juist op het oogenblik als de gesmolten legeering zou stollen, plaatste hij daarboven het aan een houten staafje bevestigde origineel en dreef dit met een slag van de hand in de taaie massa. Na afkoeling van het metaal verkreeg men op deze wijze een matrijs, die een omgekeerd beeld leverde. Nadat deze zorgvuldig met bolus- of grafietpoeder was ingewreven, kon men ze op dezelfde wijze als het origineel gebruiken; men drukte ze n.l. weer in de weeke massa, en aldus ontstond een nauwkeurig met het origineel overeenstemmend voorwerp, de *cliché*, dat op hout gespijkerd of met lood aangegoten werd, om het, samen met de drukletters, op de boekdrukpers af te drukken. Indien het origineel in hard metaal was gesneden, kon het „en creux" in het weeke clicheer-metaal gedreven worden.

Later maakte men cliché's uit caoutchouc en ook uit celluloid, terwijl het handwerk vervangen werd door de *clicheer-machine*. Deze tamelijk primitieve methode vindt echter geen toepassing meer sedert de uitvinding der galvanoplastiek (zie aldaar) en der stereotypie (zie aldaar).

Clichy-la-Garenne is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton, in het arrondissement St. Denis van het Fransche departement Seine, 2 km. ten N.O. van Neuilly gelegen in de nieuwe Parijsche banlieue. Zij ligt op den rechter Seine-oever, aan den spoorweg Parijs—Versailles (Ligne de la rive droite), en telt (1911) 46 676 inwoners. Er zijn fabrieken van chemicaliën, kaarsen, zinkwit, zeep, katoendrukkerijen, steenovens en groote bleekerijen. Van 1795 tot 1797 was hier de Société de Clichy gevestigd, uit voormalige uitgewekenen en royalisten gevormd, die na den coup d'état van den 4den September 1797 naar Cayenne verbannen werden.

Cliënt noemde men te Rome den geringen man, die zich onder de bescherming bevond van een aanzienlijke, van een *patroon*. Zulk een bescherming bestond ook in andere staten der Oudheid. Zij ontleende haar oorsprong aan de betrekking tusschen de veroveraars van een land en zijn oorspronkelijke bewoners. De cliënt werd gerekend tot het geslacht of liever tot het volk *(gens)* van zijn patroon; hij nam deel aan sommige plechtigheden der familie en bezat aanvankelijk geen staatkundige rechten. Van *Servius Tullius* ontvingen de cliënten het burgerrecht. Zij hadden tot wederopzeggens toe land in gebruik van den patroon, en deze bepleitte hun zaken voor de rechtbank. Daarentegen moesten zij den patroon bij voorkomende gelegenheden behulpzaam zijn. Patroon en cliënt mochten niet als getuige of aanklager tegen elkander optreden, en een misdrijf van den cliënt tegen zijn patroon werd beschouwd als een misdrijf tegen den zoodanige, aan wien men veel verschuldigd is *(perduellio)*. Allengs verdween de afhankelijkheid der cliënten van hun patroons, zoodat zij tegen het einde der Republiek herschapen was in een vriendschappelijke betrekking en onder de keizers geheel en al verloren ging. Thans geeft men den naam van cliënt aan dengene, die de bescherming zoekt van een rechtsgeleerde en aan dezen het bepleiten van zijn zaak opdraagt.

Cliff-houses zijn verzamelingen van woningen in Arizona, Nieuw-Mexico en Z.W. Colorado, in natuurlijke of kunstmatig vergroote holen of galerijen in de steile wanden der cañons en ontoegankelijke hoogten aangebracht. Gedeeltelijk waren zij bestemd voor enkele families, gedeeltelijk voor geheele dorpen. Zij zijn uit steenen gebouwd en gewoonlijk aan de binnen- en buitenzijde met specie bepleisterd. Uit de geheele bouwwijze der woningen, alsmede uit de daarin gevonden overblijfselen, volgt, dat zij door een landbouwend volk bewoond werden, dat veel overeenkomst moet hebben gehad met de zoogenaamde Pueblo-Indianen (Zuñi, Moqui, Taos), die nog heden in die streken wonen. Dergelijke huizen worden thans nog des winters betrokken door de Havesupai of Koanino van de Cataract-creek.

Clifford is de naam van een oud Engelsch geslacht, welks stamslot Clifford Castle in Herefordshire is. De stamvader was *Walter Fitz Ponce,* die ten tijde van *Hendrik II* leefde.

Clifford, Rosamunde, een kleindochter van den stamvader van het geslacht en de minnares van den Engelschen koning *Hendrik II.* Men zegt, dat deze vorst den doolhof te Woodstock gebouwd heeft, om haar te verbergen voor zijn jaloersche gemalin *Eleonore de Guienne.* Het verhaal, dat zij den koning twee zoons zou hebben geschonken, en dat, toen hij naar Normandië was getrokken, *Eleonore* in den doolhof en in het kasteel Woodstock zou zijn doorgedrongen en *Rosamunde* vermoord zou hebben, is een legende. Vele dichters hebben *Rosamunde's* lotgevallen bezongen, o.a. *Addison* en *Th. Körner.*

Clifford, *George, graaf van Cumberland,* werd geboren in 1558 op het kasteel Brougham in Westmoreland en behoorde tot de gunstelingen van *Elizabeth.* Toen de Spaansche Armada Engeland bedreigde, liet hij op eigen kosten kaperschepen bouwen, om de koninklijke vloot te versterken. Een onderneming tegen de Azorische eilanden was niet voorspoedig. Ook een rooftocht in 1598 tegen de Spanjaarden en Portugeezen in de West-Indische wateren bracht hem weinig roem en buit. Bij het proces van *Maria Stuart* behoorde hij tot de rechters. Hij wist te bewerken, dat de graaf *van Essex* in hechtenis werd genomen, en verijdelde diens pogingen, de burgers van Londen tot een oproer te bewegen. Hij overleed in 1605.

Clifford, *Thomas* lord, geboren in 1630, was in 1660 lid van het Lagerhuis, nam deel aan de krijgsverrichtingen ter zee tegen Nederland en werd in 1668 schatmeester des konings. Hij behoorde tot het beruchte Cabalministerie (zie *Cabal*) en zocht met hulp van Frankrijk aan den koning een onbeperkt gezag te bezorgen, terwijl hij, in het belang der Katholieken, tevens een voorstander was van verdraagzaamheid in zaken van godsdienst. In 1672 werd hij als baron *Clifford van Chudleigh* tot pair verheven. Dat hij tot de R.-Katholieke Kerk is overgegaan, staat niet vast, maar is waarschijnlijk. In elk geval legde hij na de aanneming der Test-act zijn ambt neer en overleed in 1673.

Clifford, *George,* geboren te Amsterdam den 7den Januari 1685, was bewindhebber der Oost-Indische Compagnie en bracht den zomer veelal door op zijn buitengoed „De Hertenkamp" bij Haarlem. Hier bezat hij een uitmuntenden plantentuin, waarvan, op aanbeveling van *Boerhaave,* het bestuur was opgedragen aan *Linnaeus,* die daarvan in zijn werk: „Hortus Cliffortianus" (1737) een beschrijving gaf. *Clifford* overleed den 10den April 1760.

Clifford, *Jan,* een Nederlandsch staatsman, werd geboren te Amsterdam den 4den Januari 1768, studeerde te Leiden in de rechten, vestigde zich te Amsterdam, werd er lid der regeering en nam in 1795 zitting in het Comité van Justitie. Drie jaar later ging hij over tot den koophandel, en in 1808 benoemde koning *Lodewijk* hem tot ontvanger-generaal der Kolonieën. Bij de inlijving des lands bij Frankrijk legde hij zijn betrekking neder. In 1814 echter werd hij lid der Provinciale, voorts der Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, zag zich in 1815 in den adelstand opgenomen en in 1816 benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier onderscheidde hij zich door een groote kennis van handelszaken, legde in 1819 zijn mandaat neder en overleed den 27sten Maart 1823. Hij was gehuwd met *Agnes Maria van der Hoop.*

Clifford, Jhr. *Gerard George,* een Nederlandsch staatsman, werd geboren den 16den Februari 1779, studeerde te Leiden in de rechten en werd eerst thesaurier te Amsterdam en in 1824 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij was een ijverig voorstander van den vrijen handel, werd den 4den October 1830 minister van Koloniën, toen minister van Staat en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed bij Arnhem den 7den Maart 1847.

Climacterische jaren zijn die levensjaren, waarin bij een vrouw de functie der geslachtsorganen ophoudt, d. w. z. ongeveer tusschen 45 en 50 jaar. In deze jaren treden in het oog-vallende veranderingen op aan het lichaam der vrouw, vooral neiging tot vetvorming, vaak vergezeld met ziekten en ongemakken, vooral van de geslachtsorganen.

Het voornaamste verschijnsel is het ophouden der menstruatie, waaraan een tijdperk van ongeregelde menstruatie voorafgaat. Zijn de bloedingen echter hevig of talrijk, of keeren zij terug na reeds opgehouden te zijn, dan is op dezen leeftijd een onderzoek naar ernstige afwijkingen, speciaal kanker, aangeraden (zie *Vrouwenziekten*).

Climacterium. Zie *Climacterische jaren.*

Climax of *klimming* is een redekunstige figuur, welke ontstaat, wanneer men zijn denkbeelden zoo rangschikt, dat men achtereenvolgens van het zwakkere tot het sterkere overgaat.

Clinchant, *Justin,* een Fransch generaal, geboren den 24sten December 1820 te Thiaucourt, werd in 1866 benoemd tot brigade-generaal en bevond zich in 1870, bij het uitbarsten van den oorlog, bij het 3de legercorps (*Bazaine*). Hij streed bij Metz en ontsnapte bij de capitulatie. Daarop werd hij divisie-generaal, en *Gambetta* benoemde hem, in plaats van *Bourbaki,* tot bevelhebber van het Oosterleger. Hij moest de wijk nemen naar Zwitserland en keerde na het teekenen van den voorloopigen vrede naar Frankrijk terug, werd er commandant van het 5de legercorps bij het leger van *Mac Mahon,* drong met zijn soldaten door tot in Parijs en werd in 1873 chef van het eerste legercorps te Rijssel, in Februari 1879 van het 6de legercorps te Châlons sur Marne en in Juni 1880, als voorstander der republikeinsche partij en vriend van *Gambetta,* gouverneur van Parijs, waar hij den 20sten Maart 1881 overleed.

Clinopodium *L.* of *borstelkrans* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Lipbloemigen (*Labiaten*). Het onderscheidt zich door een borstelig omwindsel onder den schijnkrans, door een tweelippigen kelk met een 3-spletige boven- en 2-spletige onderlip en door een bloemkroon met een omgekeerd hartvormige

bovenlip. De eenige soort, ook in ons land groeiende, maar zeldzaam, is de gewone borstelkrans (*C. vulgare* L.), een overblijvende plant met een opgaanden, vertakten, behaarden stengel ter hoogte van 3 tot 6 dm., met tegenovergestelde, zacht behaarde bladeren en lichtroode of witte bloemkransen aan den top van den stengel.

Clinton, de hoofdstad van het evenzoo genoemde graafschap in den Noord-Amerikaanschen staat Iowa, werd in 1855 gesticht en telde in 1870 ruim 6000, in 1880 ongeveer 9000 en in 1910 25 577 inwoners. Zij ligt aan den Chicago- en Noordwestspoorweg en heeft onderscheiden fabrieken, vooral zaagmolens.

Clinton is een fabrieksplaats in den Noord-Amerikaanschen staat Massachusetts met ± 14 000 inwoners.

Clinton, een plaats in den Noord-Amerikaanschen staat Missouri, heeft ± 6000 inwoners.

Clinton, Sir *Henry,* een Engelsch generaal, diende eerst in den Zevenjarigen Oorlog in Duitschland, werd in 1758 kapitein bij de Britsche garde en vertrok in 1775 als generaalmajoor naar Amerika. Hier onderscheidde hij zich door de verovering van New-York in September 1777 en de bestorming van de forten aan de Hudson zoo gunstig, dat hem na het terugroepen van generaal *Howe* het opperbevel werd opgedragen. Hij bestuurde met groot beleid den aftocht naar Jersey. Bij het innemen van Charlestown liet hij echter toe, dat er groote wreedheden werden bedreven. In 1782 moest hij het bevel aan *Carleton* afstaan, werd gouverneur van Limmerick en lid van het Parlement. Hij overleed den 24sten December 1795 als gouverneur van Gibraltar. Hij heeft „Gedenkschriften" (1784) uitgegeven over den Amerikaanschen Oorlog.

Clinton is de naam eener invloedrijke Amerikaansche familie te New-York, die vele staatslieden onder haar leden heeft geteld en lange jaren achtereen de regeering van New-York met de *Livingstons* gedeeld heeft. De voornaamste harer leden zijn:

Clinton, George, geboren den 26sten Juli 1739, was in 1796 candidaat voor het vice-presidentschap, maar werd eerst daartoe gekozen in 1805, waarna hij deze waardigheid tot zijn dood in 1812 bekleedde.

Clinton, De Witt, een neef van den vorige, werd den 2den Maart 1769 in Little Britain (New-York) geboren en was verscheiden keeren lid van den Senaat der Vereenigde Staten en mayor der stad New-York. In 1812 werd hij met *Madison* candidaat voor het presidentschap gesteld, maar niet gekozen. In 1816 werd hij tot gouverneur van New-York benoemd en bekleedde deze betrekking later nog verscheiden keeren. Hij maakte naam als advocaat en als ontwerper van het Eriekanaal. Hij overleed den 11den Februari 1828 te Albany (V. S.). Van zijn hand verschenen o.a. „Memoir on the antiquities of Western New-York" (1818) en „Letters on the Natural History and internal resources of New-York" (1822).

Clinton, Sir *Henry,* geboren in 1738, zoon van *George,* trad reeds vroeg in Britschen dienst en nam als adjudant van *Ferdinand van Brunswijk* deel aan den Zevenjarigen Oorlog. Van 1772 tot 1784 was hij lid van het Parlement. Hij woonde weinig zittingen bij, daar hij als majoor tegen de Amerikanen streed, o.a. bij Bunker Hill en Long Island. Wegens oneenigheid met Lord *Cornwallis* keerde hij na de capitulatie van Saratoga naar Engeland terug. In 1790 werd hij weder lid van het Lagerhuis; in 1794 gouverneur van Gibraltar, waar hij den 23sten December 1795 overleed. Van zijn hand verscheen „Narrative of the Campaign of 1781 in North America" (1783).

Clintonia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lobeliaceeën.* Het onderscheidt zich door een kelk met 5 ongelijke, lijnvormige, stompe bladen, een 2-lippige bloemkroon met een 2-spletige boven- en een grootere, 3-spletige onderlip, tot een bundel vereenigde meeldraden en een lange, 3-kantige, buisvormige, veelzadige doosvrucht. Het omvat éénjarige gewassen uit Columbia en Chili, van welke wij noemen: *C. elegans* Lindl. met fraaie, lichtblauwe bloemkronen, wier onderzijde met 2 witte vlekjes versierd is — en *C. pulchella* Lindl. met groote, blauwe bloemkronen, die in het midden wit en van onderen geel en met 3 paarse vlekjes geteekend zijn. Verder is van belang *C. miniata.* Tegenwoordig tracht de kweeker breedbladerige, donkergroene, groote trossen voortbrengende planten te kweeken, waarvan de afzonderlijke bloemen rechtop staan en weinig diep zijn ingesneden. In kamers houden de planten zich langen tijd goed. Alleen heeft men in het voorjaar te zorgen, dat de zon in het hart der plant schijnt, om zeker van bloei te zijn.

Clintoniet is de naam van verschillende zeldzame delfstoffen, waterhoudende verbindingen van kiezelzuur, aluminiumoxied, ijzeroxied, calciumoxied en magnesiumoxied. Zij hebben een parelmoerglans, zijn in dunne blaadjes doorzichtig, hebben een bruine, gele of groene kleur, een hardheid van 5—6 en een soortelijk gewicht van 3—3,1. Er behooren toe: het *Clintoniet* in den ophicalciet van Amity (New-York) en in den kalksteen in Tirol, het *Chloritoïd* in Tirol, Canada en den Oeral, het *Seybertiet* in den korreligen kalksteen van *Warwick* in Noord-Amerika, het *Xanthopylliet* van *Slatoust* in het Oeralgebergte en het *Brandisiet* van *Monzoni* in Tirol. Het Clintoniet wordt ook wel *Holmesiet* genaamd.

Clio of *Kleio* is de muze van de geschiedenis. Zij wordt voorgesteld met lauweren omkranst, in de eene hand een half geopende rol en in de andere een trompet houdende.

Clissa is de naam van een dorp in het Oostenrijksche district Spalato in Dalmatië. Het ligt 13 km. van Spalato en 7 km. van Salona op 360 m. hoogte aan de helling van het gebergte. De gemeente telt ongeveer 5000 inwoners, die zich voornamelijk met wijn- en olijvenbouw bezig houden. Clissa is verscheiden malen belegerd en ingenomen geworden. Het kasteel (Fortezza de Clissa) beheerscht zoowel de naburige landstreek, als den weg, die over het gebergte naar Sindj en verder naar Bosnië voert.

Clisson, *Olivier de,* een Fransch ridder,

werd geboren in Bretagne in 1336, streed eerst aan de zijde der Engelschen, maar ging vervolgens tot de Franschen over en werd de wapenbroeder van *Dugueslin*. Om zijn wreedheid gaf men hem den naam van „le boucher". Hij werd in 1380 de opvolger van *Dugueslin* als connétable van Frankrijk en had grooten invloed op *Karel VI*. Toen deze echter krankzinnig werd en men te weten kwam, welke aanzienlijke rijkdommen *Clisson* bezat, betichtten zijn vijanden hem van verduistering van gelden, en het Parlement veroordeelde hem in 1392 tot verlies zijner waardigheid, tot een geldboete en tot ballingschap. Hij overleed in 1407 op zijn kasteel Josselin in Bretagne.

Clitomachus uit Carthago, aldaar *Hasdrubal* genaamd, was te Athene een leerling van *Carneades*, den stichter der nieuwe Platonische Academie, en werd in 109 v. Chr. diens opvolger. Van zijn geschriften is nagenoeg niets bewaard gebleven.

Clitoria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papilionaceeën)*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk met 2-schutbladeren, een bloemkroon met groote vlag, een stamper met breeden stempel en een 2-kleppige, veelzadige peul. Het omvat klimmende gewassen met eenigszins langronde bladeren en met groote, verschillend gekleurde bloemen. Van de soorten vermelden wij: *C. ternatea* L., een Oost-Indische slingerplant met groote blauwe of witte bloemen, *C. virginiana* L., die in Noord-Amerika en West-Indië groeit en schoone lichtblauwe of purperroode bloemen draagt, en *C. mexicana* Lk. met donker-purperroode bloemen en in Mexico groeiend.

Clitoris. Zie *Geslachtsorganen.*

Clive, *Robert,* baron *van Plassey,* lord, een Engelsch krijgsman en de grondlegger der Britsche macht in Voor-Indië, werd den 29sten September 1725 te Styche in Shropshire geboren. Hij ging als schrijver in dienst der Oost-Indische Compagnie in 1743 naar Madras. Hier verwisselde hij de pen met den degen, onderscheidde zich bij herhaling en werd spoedig bevorderd. Hersteld van een zware ziekte, ging hij in 1753 naar Engeland, keerde in 1755 als kolonel naar Madras terug en bracht den vermeteelen zeeroover *Angria* een nederlaag toe. Hij dwong den Nabob van Bengalen, vrede te sluiten, versloeg later met zijn kleine bende een leger van 15 000 man ruiterij en 40 000 man voetvolk, dat door dien Nabob met medewerking van Frankrijk was bijeengebracht (1757), en veroverde de hoofdstad Mursjidabad, waarna de Nabob op de vlucht om het leven kwam. Deze zegepraal legde den grondslag voor de Engelsche macht in Voor-Indië. *Clive* begaf zich in 1760 naar Engeland, waar de koning hem tot pair van Ierland en tot baron *van Plassey* verhief. Bij het ontstaan van nieuwe onlusten in Bengalen trok hij derwaarts met een buitengewone volmacht, en ofschoon de rust hersteld was, liet hij zich tot leenheer benoemen van de provinciën Bengalen, Bihar en Orissa en bezorgde hierdoor aan de Oost-Indische Compagnie een uitgestrekt gebied met 15 millioen inwoners. Nadat hij zijn last volbracht en alle zaken geregeld had, legde hij in 1767 zijn waardigheid neder en keerde met groote rijkdommen naar Engeland terug, waar de koning hem met de Bathorde versierde. Het volk beschuldigde hem van machtsoverschrijding, doch het proces, hierdoor ontstaan, werd met glans door hem gewonnen. Niettemin ergerde het hem zoozeer, dat hij zich voor het Parlement rechtvaardigen moest, dat hij met een pistoolschot een einde maakte aan zijn leven (22 November 1774).

Literatuur: Macaulay's „Essays" (dl. II, bl. 83); *Arbuthnot,* Lord Clive (in „Builders of Greater Britain", Londen 1899); *Holmes,* Four Heroes of India (Londen 1892).

Clivia of *Himantophyllum* Lindl. (zie plaat: warme kasplanten bij het art. *Kassen, Koude en Warme),* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën* en telt slechts weinige soorten, met welker kruising *Van Houtte* begon, en die nu nog in verschillende kweekers groote voorstanders vindt. Zij vormt een krachtige plant, die voor den handel veel waarde bezit. De vermeerdering geschiedt meestal door zaden, die in een matig warmen bak uitgezaaid, spoedig flinke planten vormen. Ze blijven den geheelen zomer in een niet te warme kas en verlangen veel versche lucht. Zij worden des winters vrij koel gehouden, maar moeten steeds volop frissche lucht genieten. Men verlangt tegenwoordig openstaande, rechtopstaande, weinig diep ingesneden bloemen, gaafrandige, breede bladeren, die vooral bij de basis een aanzienlijke breedte moeten hebben. De handel vraagt 2- en 3-jarige planten, welke laatste pas flink kunnen bloeien.

Cloaca. Zie *Kloaak.*

Cloacadieren. Zie *Kloaakdieren.*

Clock, *Pieter Aelbertz,* een Nederlandsch bouwmeester, in de tweede helft der 16de eeuw waarschijnlijk te Medemblik geboren, ontwierp in 1598 het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat te Leiden.

Clodia, een aanzienlijke, maar zedelooze Romeinsche vrouw, was de zuster van *Publius Clodius Pulcher.* Men meldt, dat zij haar echtgenoot, *Quintus Metellus Celer,* die in het jaar 60 v. Chr. consul was, door vergif heeft omgebracht, doch toen zij vervolgens haar minnaar *Marcus Coelius Rufus* beschuldigde van pogingen, haar op dergelijke wijze het leven te benemen, verdedigde *Cicero* dezen op een schitterende wijze in een redevoering, waarin hij het karakter van *Clodia* in een hoogst ongunstig licht plaatste. De dichter *Catullus* verheerlijkte haar in zijn gedichten als *Lesbia.*

Clodius Pulcher, *Publius,* een Romein uit het aanzienlijk geslacht der *Claudii* (zie *Claudia gens),* diende eerst als krijgsman onder *Lucullus* in den Derden Oorlog tegen *Mithridates* en zocht het leger tegen den veldheer op te ruien. Toen hij kort daarna met het opperbevel over de vloot was belast, viel hij in de handen van zeeroovers, doch herkreeg weldra zijn vrijheid, streed met de Syriërs tegen de Arabieren, diende in 65 v. Chr. een aanklacht in tegen *Catilina* wegens geldafpersingen, doch liet zich door dezen omkoopen, en begaf zich in

64 met den proprætor *L. Muraena* naar Trans-Alpijnsch Gallië, waar hij door ongeoorloofde middelen groote schatten vergaarde. In 62 werd hij tot quæstor benoemd, en hij beging een heiligschennis jegens de *Bona Dea,* door in de vermomming eener vrouw in de vertrekken van *Pompeja,* de gemalin van *Cæsar,* door te dringen; doch omgekochte rechters spraken hem vrij. Nadat hij het ambt van quæstor op Sicilië had waargenomen, werd hij tot volkstribuun gekozen. Hij wist de gunst van het volk te winnen, verwijderde *Cicero* uit Rome, door de wet door te drijven, dat ieder, die zonder vorm van proces een Romeinsch burger gedood had, in ballingschap zou worden verwezen, en vervolgens *Cato,* door hem te belasten met de verovering van het eiland Cyprus. Hij deed daarna de villa's van *Cicero* verwoesten, terwijl hij zich diens half afgebrand huis in de stad en dat van *Sextus Pompejus,* dien hij door vergif uit den weg ruimde, toeëigende, om er een nieuw gebouw te stichten. Hij veroorloofde zich allerlei daden van geweld, en ook de drieman *Pompejus* was niet veilig voor zijn aanslagen. *Clodius* verzette zich zelfs tegen *Cæsar* en wist de terugroeping van *Cicero* telkens te beletten. Toen de tribuun *Publius Sextius* eens den consul *Metellus* in de rede viel, mishandelde *Clodius* hem zoodanig, dat hij nauwelijks het leven behield. Voorts belegerde *Clodius* het huis van den tribuun *Milo,* en deze daagde hem vruchteloos voor het gerecht. Hij verbrandde den tempel der Nymfen, waar belangrijke oorkonden werden bewaard, stoorde de spelen van *Apollo,* door den prætor *L. Cæcilius* verordend, en omsingelde diens woning. Toen *Cicero* eindelijk teruggeroepen was, beschuldigde *Clodius* hem van allerlei ongerijmdheden. Wel ontving nu de redenaar zijn huis terug en werden de gebouwen van *Clodius* omvergehaald, doch deze verjoeg de bouwlieden en stak het huis van *Cicero* in brand. Niet lang daarna tastte hij *Cicero* aan op straat en bestormde daags daarna de woning van *Milo.* Om zich voor alle aanklachten te vrijwaren, deed hij zich tot ædilis benoemen, riep zelfs *Cicero* voor de rechtbank en behandelde *Pompejus,* die hem wilde verdedigen, op een smadelijke wijze. Later verzoende hij zich met *Pompejus* en ondersteunde dezen en ook *Crassus* tot verkrijging van het consulaat. Nadat hij zich eenige jaren rustig had gehouden, trad hij op met zijn vroegere heftigheid, toen *Milo* naar het ambt van consul dong. De beide vijanden ontmoetten elkander op de Via Appia, en het kwam tot een gevecht, waarin *Clodius* gewond werd. Men droeg hem naar een nabijgelegen woning, maar de aanhangers van *Milo* sleurden hem naar buiten en brachten hem om het leven (52 v. Chr.).

Cloelia, volgens de sage een Romeinsche maagd, was met eenige gezellinnen aan koning *Porsenna* in gijzeling gegeven, doch wierp zich met haar vriendinnen in den Tiber, zwom over den stroom en ontsnapte aan de macht van den vijand. De Romeinen zonden haar terstond naar *Porsenna* terug, die echter edelmoedig genoeg was, haar op vrije voeten te stellen en haar tevens veroorloofde een zeker getal gijzelaars mede te nemen. *Cloelia* koos de minderjarigen en vertrok met dezen naar Rome, waar een standbeeld te harer eere werd opgericht.

Çloka *(sjloka)* is in de Indische metriek een vierregelige strophe, speciaal het oud-epische vers van de Indiërs, hetwelk oorspronkelijk uit de viervoudige herhaling van een achtlettergrepig vers met dijambischen uitgang bestond. In dezen vorm (anoesjtoebh) wordt de *çloka* reeds in de Vedische poëzie gebruikt. Om echter de vermoeiende eentonigheid der steeds terugkeerende voeten te vermijden, vond in lateren tijd het volgende schema ingang .... ⏑ — — — || .... | ⏑ — ⏑ — || (tweemaal), hetwelk bij kunstdichters nog aan verschillende wetten is onderworpen.

Clonmel of *Clomel,* een Iersche stad in het graafschap Tipperary, is in het dal der Shannon en aan de bevaarbare Suir zeer bevallig gelegen, heeft een gerechtshof, een Latijnsche school, 2 kloosters, een gasthuis, een krankzinnigengesticht en (1911) 10 277 inwoners, die zich met de lakenweverij en met handel in de voortbrengselen des lands bezig houden. De vestingwerken werden in 1650 door *Cromwell* geslecht. De stad is de geboorteplaats van den dichter *Laurence Sterne.*

Cloon, *Dirck* of *Theodoor van,* een gouverneur-generaal van Nederlandsch Oost-Indië, werd omstreeks 1688 te Batavia geboren, studeerde in de rechten te Leiden en promoveerde aldaar den 1sten April 1707. In dienst der Oost-Indische compagnie vertrok hij in November 1719 als opperkoopman naar Indië, werd in 1720 opperhoofd der factorij te Negapatnam en in 1723 gouverneur van Coromandel. Na in 1724 tot raad-extraordinair en in 1730 tot raad-ordinair van Nederlandsch Indië benoemd te zijn, besloten de heeren XVII, in hun vergadering van den 9den October 1731, hem het opperbestuur van Indië op te dragen. Hij aanvaardde dit ambt den 28sten Mei 1732, maar vroeg reeds den 20sten December 1733 zijn ontslag, waarop hij den 10den Maart 1735 te Batavia overleed. Zijn bestuur kenmerkte zich niet door bijzondere gebeurtenissen.

Cloots, *Jean Baptiste du Val de Grâce,* baron *de,* doorgaans *Anacharsis Cloots* (eigenlijk *Klotz*) genaamd, een van de zonderlingste dwepers der Fransche Revolutie, werd den 24sten Juni 1755 in de nabijheid van Kleef geboren, ontving zijn opleiding te Parijs en werd zooseer met geestdrift vervuld voor de oud-Grieksche gemeenebesten, dat hij onder den naam van *Anacharsis* door een groot gedeelte van Europa reisde, ten einde aan dien regeeringsvorm ingang te verschaffen. Hij wilde alle volkeren tot een groote vereeniging samenvoegen, en de Revolutie scheen zijn wenschen te vervullen. Hij kwam den 19den Juni 1790 met een bontgekleede bende in de Nationale Vergadering, richtte tot deze een adres van dankbetuiging, omdat zij zich tegen de dwingelanden verzette, en verzocht, dat alle vreemdelingen, die zich te Parijs bevonden, opgenomen mochten worden in het Fransche volk. Hij noemde zich toen „orateur du genre humain". Als lid der Constitueerende Vergadering eischte hij vooral den dood der Duitsche vorsten en legde ter bevordering der volkswape-

ning 12 000 francs op het altaar des vaderlands. In 1792 afgevaardigd naar de Nationale Conventie, wilde hij radicale hervormingen invoeren op het gebied van staatkunde en godsdienst, want hij haatte het Christendom evenzeer als het koningschap. Bij de veroordeeling van *Lodewijk XVI* stemde hij in naam der menschheid voor diens dood. Daar hij van adel en rijk was, werd hij uit de club der Jacobijnen verwijderd en den 15den Maart 1794, na den val van *Hébert*, in hechtenis genomen. Den 24sten daaraanvolgende stierf hij op het schavot, terwijl hij tot het laatste oogenblik toe een dweepzieke profeet van het materialisme bleef. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Centitude des preuves du Mahométisme" (1780), „Bases constitutionelles de la république du genre humain" (1793) en „L'orateur du genre humain" (1791).

Cloppenburg of *Cloppenburgh, Johannes*, een Hervormd Nederlandsch godgeleerde den 13den Mei 1592 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden en te Franeker, werd predikant te Amsterdam, waar hij zoo hevig tegen de Remonstranten en Doopsgezinden schreef en preekte en tegen de lauwheid van de Regeering in het toelaten dier vergaderingen, dat hij het weldra geraden achtte de wijk te nemen, eerst naar Leiden en voorts naar Brielle, waar hij 10 jaar werkzaam was, terwijl hij zich later vestigde te Harderwijk, waar men hem tevens tot hoogleeraar benoemde. In laatstgemelde betrekking werd hij in 1643 geplaatst te Franeker, waar hij den 30sten Juli 1652 overleed. Door zijn verregaande onverdraagzaamheid heeft hij zich overal in moeilijkheden gewikkeld. Zijn werken zijn in 1684 te Amsterdam verzameld uitgegeven.

Closen, *Karl* vrijheer *von*, een Beiersch staatsman, geboren te Zweibrücken in 1786, studeerde te München, te Weenen en te Landshut. In 1819 werd hij „ministerialrat", en na den dood van *Maximiliaan Joseph* (1825) volgde hij zijn geliefkoosde neiging en wijdde zich aan den landbouw. In 1828 was zijn oppositie tegen de regeering op den Landdag zoo hevig, dat hij in 1831 geen verlof kon verkrijgen, om dien bij te wonen. Kort vóór de samenkomst van den Landdag van 1833 werd hij door de regeering beschuldigd van het misdrijf van majesteitsschennis, omdat hij een gedicht van dr. *Grosze* had helpen verspreiden; eerst in 1840 werd hij vrijgesproken. Na zijn vrijspraak werd hij weder naar de Kamer afgevaardigd, waar hij zich aan de zijde der constitutioneel-monarchalen schaarde. Die richting volgde hij ook bij de volksbeweging van het jaar 1848. Wel behoorde hij tot de leden van het Parlement te Frankfort, doch hij woonde er slechts weinige zittingen bij, daar koning *Maximiliaan II* hem tot gezant bij den Bond benoemde. Na de aftreding van het Beiersche Maartministerie werd hij staatsraad in buitengewonen dienst en vervolgens belast met een buitengewone zending naar Olmütz. Hij overleed den 19den September 1856, een paar geschriften nalatende, n.l.: „Bemerkungen über einige Paragraphen des Verfassungentwurfs mit besonderer Rücksicht auf die Verhältnisse Oesterreichs zu Deutschland" (1848) en „Die Armee als militärische Bildungsanstalt der Nation" (1850).

Closet, *retirade, privaat* of *plee*, is een gelegenheid tot opname der menschelijke uitwerpselen, in grootere of kleinere, daartoe afzonderlijk in gebouwen of afdeelingen daarvan ondergebrachte ruimten. De goede inrichting van closets in woonhuizen is met veel bezwaren verbonden. Vooreerst moet het closet niet te ver van de woon- en slaapkamers verwijderd zijn, ten tweede voor goede verlichting en ventilatie gezorgd worden met het oog op de zindelijkheid. Verder moet het closet niet te klein zijn, zoodat de gebruiker zich vrij bewegen kan, en uit materiaal vervaardigd zijn, dat tegen de inwerking der uit faecaliën ontstaande gassen, vooral zwavelwaterstof en ammoniak, bestand is. De eigenlijke closetinrichting bestaat uit een houten plank, de bril, met een rond gat, dat door een deksel gesloten kan worden. Daaronder bevindt zich bij waterclosets het bekken, bij het tonnenstelsel de trechter, die den overgang naar de nauwere buis, respectievelijk de opening in de ton, vormt. De waterclosets waren in 1750 in Frankrijk reeds in gebruik onder den naam van *lieux à l'anglaise* en werden in 1775 door den horlogemaker *Alexander Cumming* voor Engeland gepatenteerd. Men heeft waterclosets met voortdurende spoeling, waarbij veel water vereischt wordt, doch die dan ook de grootste zekerheid, wat reukeloosheid betreft, aanbieden; verder die met doorspoeling na ieder gebruik, hetzij door den persoon of automatisch; ten slotte, closets met periodieke doorspoeling, wat voor openbare gebouwen aanbeveling verdient. Om de kwalijk riekende gassen, die uit de afvoerpijp opstijgen, af te sluiten, zijn zeer vele inrichtingen bedacht, de beste is door middel van de siphon, waarbij het bovenein de van de afvoerpijp U-vormig gebogen is en waarin steeds na iedere doorspoeling schoon water blijft staan, dat een hermetische afsluiting tot stand brengt. Door een buis, die buiten het dak reikt en met de afvoerpijp in verbinding staat, kunnen de gassen ontwijken. Aanbeveling verdient het, voor behoorlijke desinfectie der faecaliën te zorgen, door de een of andere desinfecteerende stof met het spoelwater te mengen, of beter nog, na iedere spoeling in het bekken te brengen. De draagbare closets of stilletjes voor zieken zijn slechts in zooverre goed, als zij na ieder gebruik behoorlijk gereinigd worden, want hier is goede afsluiting moeilijk te bereiken.

Closet in de wapenkunde is een zeer smalle faas (zie aldaar).

Clossius of *Closs, Johann Friedrich*, een geneeskundige, in 1735 te Marbach in Württemberg, studeerde te Tubingen en werd bibliothecaris en lijfarts van prins *Willem V*, zoodat hij bij afwisseling te 's-Gravenhage en op het kasteel Hondsholredijk zijn verblijf hield. Later schonk de markiezin *de Châtelet*, de bekende vriendin van *Voltaire*, hem een jaargeld van 1000 gulden, waarna hij zich te Hanau vestigde, waar hij in 1787 overleed.

Closson, *Ernest*, een Belgisch muziekleeraar en criticus, den 12den December 1870 te St. Josse ten Noode geboren, is koordirecteur en as-

sistent-conservator van het instrumentenmuseum van het Brusselsch conservatorium. Voorts werkte hij mede aan verschillende tijdschriften (ook onder het pseudoniem *Paul Antoin*). Van hem zijn uitgegeven: „Siegfried de Wagner" (1891), „E. Grieg" (1892), „La musique et les arts plastiques" (1897), „L'instrument de musique comme document ethnographique" (in den „Guide musical", 1902).

Clos Vougeot, de prachtigste wijnberg van Bourgondië, heeft een uitgebreidheid van 60 hectaren. Hij ligt in het departement Côte-d'Or, niet ver van Cîteaux, tusschen Dijon en Nuits, omstreeks een uur gaans van Chambertin. De wijn, aldaar gewonnen, komt overeen met den Chambertinwijn.

Clot, *Antoine,* meer bekend onder den naam van *Clot-Bey,* aan wien Egypte de regeling van zijn geneeskundigen dienst verschuldigd is, werd den 7den November 1793 te Grenoble geboren, ontving er zijn opleiding aan het Hospice de la Charité, studeerde vervolgens te Montpellier en vestigde zich als arts in zijn geboorteplaats. In 1822 begaf hij zich naar Egypte, stichtte op verzoek van *Mehemed-Ali* te Aboe-Zabel een geneeskundige school, waaraan hij zich belastte met het onderwijs in de heelkunde, voorts een Fransche school, een school voor artsenijbereidkunde, een vee-artsenijschool en een school voor vroedvrouwen. De onderkoning benoemde hem tot bey, en in 1832 reisde *Clot* met een twaalftal van zijn beste leerlingen naar Parijs, opdat zij aldaar hun studiën zouden voltooien, bezocht in 1833 Londen en begaf zich vervolgens naar Alexandrië, om er den geneeskundigen dienst op de vloot te regelen. In 1836 werd hij geplaatst bij den generalen staf en benoemd tot chef van den geheelen geneeskundigen dienst, waarna hij zich te Kaïro vestigde en ook de scholen derwaarts verplaatste. Na den dood van *Mehemed-Ali* (1849) begaf hij zich met een pensioen van 16 000 francs naar Marseille en stond in 1852 zijn kostbare Egyptische verzameling af aan den Staat. *Clot-Bey* overleed den 28sten Augustus 1868 te Marseille. Hij schreef onder anderen: „De la peste observée en Egypte" (1840), „Aperçu général sur l'Egypte" (1840, 2 dln.), „Coup d'oeil sur la peste et les quarantaines" (1851), „Méhémet-Ali, vice-roi d'Égypte" (1862) en „De l'ophtalmie, du trichiasis, de l'entropion et de la cataracte, observés en Egypte" (1864).

Cloud, *Saint.* Zie *Saint Cloud.*

Cloué, *George Charles,* een Fransch admiraal, geboren den 20sten Augustus 1817, trad in 1832 in dienst bij de marine, werd in 1862 kapitein op een linieschip en onderbevelhebber van het eskader in de Amerikaansche wateren. In 1867 werd hij schout-bij-nacht en chef van den staf in Cherbourg en vervolgens gouverneur van Martinique. In 1874 werd hij bevorderd tot vice-admiraal en zeeprefect te Cherbourg en voerde in 1878 het bevel over het oefeningskader in den Atlantischen Oceaan. Daarna werd hij chef van het hydrografisch bureau en belastte zich den 22sten September 1880 met de portefeuille van Marine in het ministerie-*Ferry.* Hij schreef: „Renseignements hydrographiques sur la mer d'Azof" (1856) en „Pilote de Terre-Neuve" (1870, 2 dln.). *Cloué* overleed den 25sten December 1889.

Clouet, *Jean,* een Fransch schilder, werd in de tweede helft der 15de eeuw in Vlaanderen geboren, in 1518 hofschilder van koning *Frans I* en stierf te Parijs in 1540. Hij wordt ook wel *Janet* genoemd; zijn meest bekende werk is een portret van *Frans I* te paard in de Uffici te Florence.

Clouet, François, een zoon van den vorige, omstreeks 1520 geboren, gestorven te Parijs in 1571 en eveneens hofschilder der Fransche koningen. Een der fraaiste door hem vervaardigde schilderijen stelt *Catharina de' Medici* met haar kinderen voor en wordt op Howand Castle in Engeland bewaard. Een mansportret bezit het museum te Weenen.

Clough, *Arthur Hugh,* een Engelsch opvoedkundige en dichter, werd in 1819 te Liverpool geboren. Na in de inrichting van *Thomas Arnold* te Rugby voorbereidend onderwijs genoten te hebben, kwam hij in 1836 op de universiteit te Oxford. Hier werd hij in de zoogenaamde tractaatsbeweging der Puseyisten gemengd, maar maakte zich spoedig van hun papistisch streven los en werd in 1843 „fellow" en leeraar aan het Oriëlcollege. In 1851 begaf hij zich naar Amerika en vestigde zich in October 1852 tijdelijk te Cambridge in Massachusetts. In 1853 werd hij als openbaar examinator naar Engeland beroepen en in 1856 bovendien mog tot secretaris der commissie voor krijgswetenschappelijke examens benoemd. Zijn voornaamste gedicht is: „The bothie of Toper-na-Fuosich. A long-vacation pastoral" (Oxford 1848); het is in hexameters geschreven en bevat, behalve prachtige natuurtafereelen uit het Schotsche hoogland, een bekoorlijke liefdesgeschiedenis. Daarop volgen de in Italië vervaardigde langere gedichten: „Amours de voyage", die voornamelijk indrukken uit Rome weergeven, en „Dipsychus", dat in 1850 te Venetië geschreven is. „Mania Magno" is een bundel novellen en bevat verhalen van de reizigers op een schip. Met *T. Burbidge* gaf hij in 1849 uit „Ambarvalia-Poems". Hij overleed den 13den November 1861 te Florence. Na zijn dood verschenen: „Poems of A. H. C., with a memoir bij Palgrave" (Cambridge 1862, 2de druk 1863, nieuwe uitgave 1888) en „The poems and prose remains of A. H. C. with a selection from his letters and a memoir. Edited by his wife" (2 dln., Londen 1869, nieuwe uitgave 1888).

Clouvet, *Pieter,* ook *Clouet, Clovet* of *Clowet* genaamd, een Nederlandsch plaatsnijder, werd in 1606 te Antwerpen geboren, bezocht Italië en Frankrijk en overleed in zijn geboortestad in 1677. Tot zijn beste prenten behooren: „De lusthof van Venus", „De dood van den heiligen Antonius", „De afneming van het kruis" naar *Rubens,* „St. Michaël, den duivel bestrijdende" naar denzelfde, en „De heilige Maagd" naar *Van Dijck.*

Zijn neef *Albert Clouvet,* in 1624 te Antwerpen geboren, was eveneens een bekwaam plaatsnijder. Hij vertoefde geruimen tijd in Italië en overleed te Antwerpen in 1687.

Clovio, *Giulio,* een Italiaansch schilder, af-

komstig uit Croatië, werd omstreeks 1500 geboren en overleed te Rome in 1578. Hij heeft meest miniaturen vervaardigd. De meest bekende zijn die, welke hij voor kardinaal *Farnese* maakte, en die, gebonden in een band, door *Benvenuto Cellini* uitgevoerd, nu in het museum te Napels berusten.

Clovis I (Duitsch *Chlodwig*), bijgenaamd *de Groote*, een Frankische koning uit het geslacht der Merovingen, was een zoon van *Childerik* en *Baxina*, en werd geboren in 466. In 481 werd hij, als opvolger van zijn vader, koning van een gedeelte der Salische Franken in het noorden van Gallië. Voorspoedige wapenfeiten bezorgden hem reeds vroeg roem en buit, zoodat hij het waagde, met *Ragnachar*, een anderen Frankischen koning, een aanval te doen op de laatste overblijfselen van het Romeinsch gezag in Gallië, de landstreek tusschen Somme en Loire, welke hij in 486 door zijn overwinning op *Syagrius* bij Soissons veroverde. Tien jaar later begon hij een langdurigen oorlog, om de Germanen onder de Frankische heerschappij te brengen. In 493 huwde hij met *Chlotilde*, een nicht van den Bourgondischen koning *Gondobald*, die hem tot het Katholicisme poogde te bekeeren, doch tevergeefs. Toch stond hij toe, dat zijn oudste zoon *Ingomer* gedoopt werd, en ofschoon deze in het doopgewaad overleed, verkoorloofde hij, dat vervolgens ook aan zijn tweeden zoon *Chlodomer* de doop werd toegediend. Eerst streed hij tegen de Alemannen, en toen hij zag, dat in den slag bij Zülpich de zegepraal hem zou ontglippen, beloofde hij dat hij Christen zou worden, indien hij de overwinning behaalde. Hij overwon en *Clovis* werd weldra door *Remigius*, bisschop te Rheims, gedoopt en met een heilige olie gezalfd, die naar men zeide, in een kristallen flesch uit den hemel was nedergedaald. Zijn zuster en duizenden Franken volgden zijn voorbeeld, en paus *Anastasius* begroette hem als den „allerchristelijksten" koning, waarna de R.-Katholieke steden van Armorica zich uit eigen beweging aan hem onderwierpen. In het jaar 500 trok hij ten strijde tegen *Gondobald*, koning van Bourgondië, bracht hem in den slag bij Dijon de nederlaag toe, belegerde hem in Avignon en maakte hem schatplichtig. Volgens zijn zeggen zag hij zich door geloofsijver gedwongen, in 507 tegen de Arianensche West-Goten onder *Alarik* te velde te trekken. Hij versloeg hen in den slag bij Vouglé, niet ver van Poitiers, rukte voort naar Bordeaux en maakte zich meester van de schatten van *Alarik*, terwijl zijn onechte zoon *Theodorik* een groot aantal steden veroverde. Nu schonk de Grieksche keizer hem den titel van consul, en *Clovis* verplaatste zijn zetel van Tours naar Parijs, terwijl hij het veroverde Aquitanië en Toulouse behield. Steeds was hij er op bedacht, zijn gebied uit te breiden en deinsde daarbij voor geen listen en wreedheden terug. Heimelijk spoorde hij *Chloderik*, den zoon van zijn voormaligen bondgenoot *Sigbert*, aan, om zijn vader te vermoorden, waarna hij zelf den zoon om het leven bracht en door de Ripuarische Franken tot koning werd uitgeroepen. Een anderen Frankischen vorst, *Charic* genaamd, en diens zoon deed hij eerst in een monnikspij steken en daarna ter dood brengen. Verraders, die hij door schijnbaar kostbare geschenken omgekocht had, leverden zijn vroegere bondgenooten *Ragnachar* en diens broeder in zijn macht, waarna hij hen met eigen hand vermoordde. Hij overleed in 511 en werd om zijn geloof en om zijn weldaden, aan de Kerk bewezen, door de geestelijkheid zeer geroemd. Hij moet beschouwd worden als de grondlegger der Frankische heerschappij en deed door zijn bekeering de R.-Katholieke Kerk zegevieren over het Arianisme. Het door hem gegrondveste rijk werd volgens Frankisch erfrecht verdeeld onder zijn vier zonen: *Theodorik, Chlodomer, Childebert* en *Clotarius*.

Clovis II was de tweede zoon van *Dagobert I* en *Nanthild*, geboren in 633. In 638, na den dood zijns vaders, werd hij onder voogdijschap zijner moeder koning van Neustrië en Bourgondië, maakte zich na den dood van koning *Sigbert* en na het vermoorden van diens major domus *Grimoald* van Austrasië meester, en werd op deze wijze gebieder over het geheele Frankische rijk. Hij werd echter krankzinnig en overleed reeds in 656.

Clovis III, een zoon van *Theodorik III*, werd in 690 als kind met een schijn van koninklijk gezag bekleed, terwijl de majordomus *Pepijn van Herstal* regeerde. De koning overleed reeds in 694 en werd door zijn broeder *Childebert III* opgevolgd.

Club is een Engelsch woord, hetwelk een knods, voorts het gelag, dat iemand betalen moet, dan het gezelschap zelf, en eindelijk het door dat gezelschap gebruikte lokaal beteekent. Engeland is het eigenlijke land der clubs, omdat zich aldaar, onder het schild der burgerlijke vrijheid, de mannen vanouds in gezellige kringen vereenigd hebben, om er de aangelegenheden van Kerk en Staat te bespreken of over letterkundige zaken te handelen. Reeds in den aanvang der 18de eeuw had men er onderscheiden clubs, o.a. de „Literary Club", waartoe *Johnson, Garrick, Goldsmith* e.a. beroemde mannen behoorden, en thans bestaan er onder anderen de „United Serviceclub", de „Army and Navyclub", de „Carltonclub" (die der conservatieven), de „St. Jamesclub" (die der diplomaten) en een groot aantal anderen. Tijdens de Fransche revolutie namen sommige partijen den Engelschen naam club aan, bijv. de Jacobijnen en de Feuillants. Ook in andere landen ontstonden tal van clubs, doch deze zijn, behalve in Amerika, bijkans overal ontaard in politieke vereenigingen. In 1848 ontstonden clubs nagenoeg in geheel Westelijk en Midden-Europa, om spoedig bij de toenemende staatkundige reactie te verdwijnen. In Engeland zijn in nieuweren tijd talrijke „Working Men's Clubs" gesticht, die zich de gezelligheid ten doel stellen. In het studentenleven spelen de clubs als onderdeelen van het Corps een gewichtige rol.

Clugny. Zie *Cluny*.

Clunes is de naam eener stad der Britsch-Australische kolonie Victoria, 200 km. ten N.W. van Melbourne aan de Creswick-creek gelegen. Met Ballarat en Maryborough is zij door spoorwegen verbonden. De stad telt ongeveer 3000

inwoners en heeft een kwartsmijn, die veel goud oplevert.

Cluny, vroeger *Clugny,* is een stadje in het Fransche departement Saône-Loire, arrondissement Mâcon, aan de Grosne en aan den spoorweg naar Lyon. Het bezit overblijfselen van een oude Romaansche abdij en van andere kerken en telt (1911) 4150 inwoners, die zich bezig houden met papierfabrikage en plateelbakkerij. Vooral beroemd is er de voormalige Benedictijnenabdij. De abdij Cluny werd in 910 door *Willem den Vrome,* hertog van Aquitanië, gesticht en telde later onder haar oversten onderscheiden vorstelijke personen. De monniken, die er zich tijdens den tweeden abt *Odo* (927—941) onder den gestrengen regel van *St. Benedictus* verenigden en zich *Cluniacensers* noemden, vonden, vooral wegens den invloed van abten als *Aymar, Majolus, Odilo* (994—1048) en *Hugo,* zoo grooten aanhang, dat het aantal der onder den abt van Clugny geplaatste kloosters meer dan 2000 bedroeg. Clugny werd het uitgangspunt voor de bevrijding der Kerk van de heerschappij van den Staat en in het bijzonder van de tegen de keizerlijke macht gerichte reformatie van paus *Gregorius VII,* die zelf tot de *Cluniacensers* had behoord. Reeds in de 12de eeuw begon echter de tucht onder deze zeer te verslappen. In 1528 werd de orde bijna geheel afhankelijk van de familie *Guise.* De abdij te Clugny werd in 1790 opgeheven. Reeds in de 15de eeuw hebben de abten van Clugny te Parijs een paleis doen bouwen, dat den naam ontving van „Hotel de Clugny"; aldaar heeft *Du Sommerard* in 1833 een prachtige verzameling van voorwerpen, vooral wapenen uit de Middeleeuwen, tentoongesteld, een verzameling, die in 1842 tegelijk met het gebouw in het bezit is gekomen van den Staat *(Musée de Cluny).*

Clupea harengus. Zie *Haringvisschen.*

Clupeïden. Zie *Haringvisschen.*

Cluse-et-Myoux, *La,* is een plaats in het arrondissement en kanton Pontarlier van het Fransche departement Doubs, gelegen aan de spliteing van den straatweg, die van Pontarlier naar de Zwitsersche grens loopt. De gemeente telt ongeveer 1000 inwoners. Bekend zijn de gevechten in den Fransch-Duitschen oorlog, die hier den 1sten Februari 1871 plaats hadden na den slag aan de Lisaine.

Cluseret, *Gustave Paul,* een Fransch officier en lid der Commune, werd den 13den Juni 1823 te Parijs geboren. Hij studeerde te St.-Cyr en werd in 1855 kapitein. Na zijn ontslag genomen te hebben, nam hij in 1860 deel aan den tocht van *Garibaldi* naar Sicilië. In den Amerikaanschen burgeroorlog streed hij aan de zijde der Noordelijken. In 1867 in Frankrijk teruggekeerd, werd hij lid van de „Internationale", welker beginselen hij tijdens den oorlog van 1870—1871 in Lyon en Marseille trachtte te verbreiden. De Commune te Parijs stelde hem aan het hoofd der oorlogszaken. Wegens ongenoegen met *Delescluze* werd hij den 1sten Mei 1871 ontslagen en in Mazas opgesloten. Enige dagen later door de regeeringstroepen ontzet, nam hij de wijk naar Engeland. Vandaar in 1884 teruggekeerd, werd hij door Toulon in 1888 naar het Wetgevend Lichaam afgevaardigd. In 1887 gaf hij twee deelen „Mémoires" uit. Hij overleed nabij Hyères den 21sten Augustus 1900.

Clusia. Zie *Clusiaceeën.*

Clusiaceeën is de naam van een plantenfamilie uit de orde der *Cistifloren.* Zij zijn tweehuizig en omvatten houtgewassen uit de tropen met harsgangen. Hiertoe behooren o.a. de geslachten *Clusia* en *Garcinia,* welke laatste in Oost-Indië groeit en de bekende guttegom oplevert. Het geslacht *Clusia* is gekenmerkt door een 4- tot 8-bladigen, gekleurden kelk, een 4- tot 8-bladige bloemkroon, een groot aantal meeldraden, een schildvormigen stempel en een 5- tot 12-kleppige doosvrucht. Er behooren toe heesters en boomen, die veel melksap bevatten, dat in de lucht verhardt tot een rood gom.

Clusium. Zie *Chiusi.*

Clusius, eigenlijk *Charles de Lecluse,* een Fransch gereesheer en plantkundige, werd den 18den Februari 1525 te Atrecht geboren en studeerde aan een groot aantal hoogescholen in de rechtsgeleerdheid en fraaie letteren, totdat hij zich eindelijk te Montpellier tot de plantkunde bepaalde. Nu reisde hij rond in Frankrijk, Spanje, Portugal en Engeland, overal planten verzamelende, vertoefde soms geruimen tijd in de voornaamste steden en stelde zich in betrekking met de geleerdste mannen van die dagen. Keizer *Maximiliaan II* ontbood hem in 1573 naar Weenen, benoemde hem tot directeur van den botanischen tuin en tot lijfarts en verhief hem in den adelstand. Na den dood des keizers vestigde hij zich te Frankfort aan de Main, waar hij gedurende 6 jaren een ambteloos leven leidde; daarna werd hij naar Leiden beroepen als bestuurder van den botanischen tuin met den titel van professor honorarius, doch weldra (1593) aldaar aangesteld tot gewoon hoogleeraar in de plantkunde. Deze betrekking bekleedde hij tot aan zijn dood, den 4den April 1609.

Clusius heeft de ontwikkeling der plantkunde zeer bevorderd. Hij was hoogst nauwkeurig in zijn beschrijvingen en heeft een groot aantal nieuwe gewassen, zooals de jonquilles, de narcissen, de wilde kastanje, den plataan- en citroenboom, de laurierkers, de schorseneer, de sneeuwboom, de jasmijn en de tulp, in Nederland gebracht. Het plantengeslacht *Clusia* is door *Linnaeus* naar hem genoemd. Het aantal der door hem geschreven of, vooral uit het Spaansch, vertaalde werken is zeer groot. Daarvan noemen wij: „Caroli Clusii atrebatis rariorum aliquot stirpium per Hispanos observatorum historia" (1576), „Rariorum aliquot stirpium et plantarum per Pannoniam, Austriam et vicinas quasdam provicias observatarum historia" (1583) en „Exoticorum libri X; quibus animalium, plantarum, aromatum, aliorumque peregrinorum fructuum historiae describuntur" (1601 en 1605).

Cluverius, *Philippus,* of *Filip Cluver,* een Nederlandsch aardrijks- en oudheidkundige, werd geboren te Danzig in 1580 en studeerde te Leiden, waar hij zich op aanraden van *Scaliger* op de aardrijkskunde toelegde. Daarna volbracht hij belangrijke reizen, meestal te voet, door verschillende landen en vestigde zich vervolgens te Leiden, waar de curatoren hem in 1616 den titel

van „Geographicus academicus" en een jaargeld van 500 gulden toekenden. Hij overleed alsdaar in 1623, eenige geschriften nalatende, van welke wij noemen „Commentarius de tribus Rheni alveis et ostiis etc." (1611), in het Nederlandsch vertaald onder den titel „Bataafsche oudheden, of verhandeling over de drie uitloopen en monden van den Rhijn enz." (1709 en 1719, 2 dln.), „Germaniae antiquae libri tres etc." (1616 en 1630), „Sicilia antiqua, item Sardinia et Corsica" (1609) en „Introductionis in universam geographiam tam veteram quam novam libri VI etc." (1624 en later bij herhaling).

Cluysenaar, *Jean Pierre,* een Belgisch architect, geboren den 28sten Maart 1811 te Kampen in Nederland, vertrok reeds op 7-jarigen leeftijd naar Brussel, waar hij zich oefende onder de leiding van *Suys.* Hij ontwierp in 1837 het plan der Galéries St. Hubert te Brussel, in 1846 en 1847 door hem gebouwd. In 1841 voltooide hij de danszaal van de societeit „Grande Harmonie". Andere werken van hem zijn: de Marché de la Madeleine, het instituut voor blinden en het Conservatoire, alles te Brussel. Hij overleed te Brussel den 16den Februari 1880.

Cluysenaar, Alfred, een zoon van den voorgaande, den 22sten September 1837 te Brussel geboren, legde zich toe op de schilderkunst, eerst onder de leiding van *Navez* en later te Parijs onder die van *Léon Cogniet,* vertoefde daarna in Italië en vestigde zich eindelijk te Brussel. Hij heeft vooral portretten geschilderd.

Cluysenaer, *Jacobus Leonardus,* spoorweg-ingenieur, werd den 11den Mei 1843 te Breda geboren en verwierf het diploma van civiel-ingenieur op twintigjarigen leeftijd. Kort daarna kwam hij in dienst bij de staatsspoorwegen en nam o.a. een werkzaam aandeel bij den bouw van de brug over het Hollandsch Diep. Van 1869 tot 1873 was hij leeraar aan de Hoogere burgerschool te Breda, trok in 1873 naar Indië tot het aanleggen van den spoorweg op de W.-kust van Sumatra en begon daarmee zijn carrière op spoorweggebied, die nog slechts gedurende enkele jaren onderbroken werd door het leeraarschap aan de Koninkl. Militaire Academie, dat hij van 1876 tot 1879 vervulde. In dit laatste jaar ontving hij de aanstelling tot hoofdingenieur der Staatsspoorwegen, was van 1881 tot 1888 secretaris en plaatsvervangend directeur-generaal en trad in 1888 gedurende eenige maanden als directeur der Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij op. In dezelfde functie trad hij later op bij de Centraal-Spoorwegmaatschappij (1890—1900). Sedert Juli 1900 is hij voorzitter van den raad van beheer der Ned. Ind. Spoorwegmaatschappij. In 1913 werd hij door den Senaat der Technische Hoogeschool tot doctor honoris causa benoemd.

Zijn belangrijkste werken zijn: „Rapport over den aanleg van een spoorweg ter verbinding van de Ombiliën-kolenvelden op Sumatra met de Indische Zee" (met kaarten en aanteekeningen, uitgegeven door het Departement van Koloniën, 1876), „Rapport over den aanleg van spoorwegen in de Padangsche Bovenlanden" (met kaarten en lengteprofiel, uitgegeven als voren, 1878), „Het hellend vlak van Agudio en de stangenbanen. Rapport over de waarde en bruikbaarheid dezer stelsels bij den aanleg van een spoorweg ter verbinding van de Ombiliën-kolenvelden op Sumatra met de Indische Zee" (met aanteekeningen, uitgegeven als voren, 1878) en „Nota over spoorwegaanleg in Midden-Sumatra" (uitgegeven alsvoren, 1884).

Cluyt, *Dirk Outgers* en *Outgers,* vader en zoon, woonde te Leiden in de 16de en 17de eeuw, hebben veel bijgedragen tot de bevondering der plantkunde in Nederland. Eerstgenoemde, ervaren in het kweeken van gewassen, werd door curatoren der hoogeschool te Leiden belast met den aanleg van den botanischen tuin. Ook schreef hij een boekje: „Van de Biën, haeren wonderlijcken oorsprongck, enz.", dat in 1598 en later bij herhaling, zelfs nog in 1785, is uitgegeven. Zijn zoon deed reizen in het buitenland, om gewassen voor den academischen kruidtuin te verzamelen, nam te Montpellier 2 jaar lang de lessen waar voor *Richer de Belleval,* hoogleeraar in de botanie, begaf zich vervolgens naar Spanje en zelfs naar Afrika, vestigde zich in 1634 als geneesheer te Amsterdam en werd vervolgens directeur van den Hortus te Leiden. Hij heeft een merkwaardig boekje over het inpakken en verzenden van boomen, planten en zaden, en een paar andere werken in het licht gegeven. Het geslacht *Cluytia* is naar hem genoemd.

Cluytia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Euphorbiaceën.* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, wiens slippen met een gelijk aantal bloembladeren afwisselen, door 5 aan den voet samengegroeide meeldraden en een rond vruchtbeginsel met 3 stijlen. Het omvat een 48-tal heesters en boomen uit de warme landen, en wel uit het zuiden van Afrika. Tot de soorten behooren: *C. pulchella* L., een sierlijke heester ter hoogte van 1 m., met een ronde kruin en witte bloemen, in het zuiden van Afrika groeiend — en *C. collina* Roxb., een kleine boom in Oost-Indië met eironde bladeren, een 3-zadige kluisvrucht, een zeer vergiftigen bast en bijzonder hard hout.

Clyburg, *Cleiburg, Cleyburg* of *Kleiburg, Jacob,* geboren te 's-Gravenhage omstreeks het jaar 1666, was kapitein-luitenant bij de admiraliteit in Amsterdam, hielp in 1700 als gezagvoerder op de „Aemilia" van 66 stukken Kopenhagen bombardeeren en heeft een aantal dichtwerken uitgegeven, van welke wij noemen: „Chrispijn Mogol of de gewaande Turk" (kluchtspel, 1718), „Nederland in gekheit" (zinnespel, 1720), „Salomona, Joodsche martelares" (treurspel, 1720), „De bedriegelijke prokureur" (kluchtspel, 1743) enz.

Clyde is de belangrijkste rivier aan de W.-kust van Schotland. Zij ontspringt in het gebergte Lanark, op den Queensberry-Hill, stroomt in noordwestelijke richting langs Lanark, Hamilton, Glasgow, Renfrew en Dumbarton en mondt na een loop van 157 km. uit in de breede Clydebasi bij Greenock in de Ierssche Zee. Zij vormt bij Lanark watervallen ter hoogte van 25 m., is tot aan Glasgow bevaarbaar en kronkelt door een vruchtbare en volkrijke streek van Schotland. Op haar oevers zijn talrijke werven, o.a.

de bekende werf van *John Brown* te Clydebank. Een kanaal verbindt de Clyde met de Forth.

Clymenia is de naam van een geslacht fossiele koppootige dieren *(Cephalopoden)* uit de Devonische lagen (clymeniënkalk). Zij hebben met sommige *Nautiloïden,* waarvan *Nautilus* het eenige, thans nog levende geslacht is, de inwendige ligging van de sipho gemeen, waardoor zij zich van alle *Ammonieten* onderscheiden. Om verschillende redenen brengt men ze echter tegenwoordig toch tot deze laatste en wel in de familie der Clymeniën *(Clymeniïden).* De sipho loopt langs de concave zijde der kamers, welker scheidingswanden naar voren concave randen en op de rugzijde een zadelvormig uitsteeksel vertoonen.

Clysma.
Clysteeren. } *Zie Lavement.*

Clytaemnestra. *Zie Agamemnon* en *Orestes.*

Clytus, *wesptor* of *bonte boktor,* is een geslacht der boktorren *(Cerambyciden)* met ruim 320 soorten, die over de geheele aarde verspreid zijn. Zij hebben een rolronden, slanken vorm met dunne pooten en zijn goede vliegers. De meeste soorten zijn zeer fraai geteekend, gewoonlijk geel met fluweelzwarte dekschilden, waarover gele of lichtgekleurde dwarsbanden loopen, zoodat zij op bloemen zittend, gemakkelijk met wespen verwisseld worden. Men vindt deze kevers meestal op geveld hout. Van de 4 in ons land voorkomende soorten is *Cl. arietis* L. de eenige gewone. Zijn lengte is 8—14 mm., de kleur is zwart, behalve 2 vlekken op het voorhoofd, die geel zijn, evenals de voorrand van het halsschild, het schildje, vier dwarsbanden over de dekschilden, van welke de 2de binnenwaarts naar voren gebogen is, en de spits van het achterlijf. De sprieten en pooten zijn bruingeel.

Cneorum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cneoraceeën.* Het onderscheidt zich door een kleinen 3- of 4-tandigen kelk en even zoovele bloembladeren, meeldraden en stampers en door een 3-voudige, in het midden samenhangende steenvrucht. Van de soorten noemen wij *C. tricoccum* L., een lagen, altijd groenen heester, die in het zuiden van Europa en in het noorden van Afrika groeit en okselstandige, 3-tallige, gele bloemen en roode vruchten draagt.

Cnicus *L.* of *gezegende distel* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen).* Wij vermelden hier *C. benedictus* Gaertn., den eigenlijken *gezegenden* distel, die in den Levant en op de Grieksche Eilanden voorkomt en bij ons gekweekt wordt, omdat het kruid *(Herba Cardui benedicti),* het extract daarvan *(Extractum Cardui benedicti),* alsmede het zaad *(Semen Cardui benedicti),* in de geneeskunde worden gebruikt.

Cnidoglanis microcephalus. Zie *Meervallen.*

Cnidus of *Knidos* was een Lakonische kolonie en tevens de hoofdstad der Dorische Hexapoli in Klein-Azië, gelegen bij het voorgebergte Triopion (Kaap Krio) in Carië. Zij was de hoofdzetel van den dienst van *Aphrodite,* wier standbeeld, door *Praxiteles* vervaardigd, zich daar bevond. Ook vierde men aldaar, gemeenschappelijk met Rhodos, Cos en Hallicarnassos de wedstrijden voor den triopischen *Apollo.* In 394 v. Chr. werd bij Cnidus de zeeslag geleverd, waarin de Athenaers en Perzen onder *Conon* de Spartanen versloegen.

Cnijff of *Knijf, Johan,* bisschop van Groningen, geboren te Utrecht in het begin der 16de eeuw, studeerde te Leuven in de godgeleerdheid. Door *Christoffel van Brunswijk,* aartsbisschop van Bremen, en andere Duitsche vorsten werd hij afgevaardigd naar Rome, en paus *Julius III* schonk hem den titel van prediker-generaal. Nadat hij eerst de betrekking van vicaris van *Frederik Schenk,* aartsbisschop van Utrecht, had waargenomen, benoemde *Filips II* hem tot bisschop van Groningen. In 1566 nam hij plechtig in de Martinuskerk den bisschoppelijken zetel in bezit, zocht deugd en goede zeden te bevorderen, was menschlievend en afkeerig van vervolgingen, wist het klooster Wittewierum met zijn schatten aan het bisdom toe te voegen en maakte met dat van Aduard een overeenkomst, waarbij jaarlijks 4000 daalders aan den bisschop zouden worden uitgekeerd. Hij overleed den 6den October 1576.

Coa is een rivier in het district Guarda der Portugeesche provincie Beira alta, die op de Serra de las Mesas ontspringt en bij Sabugal naar het N. ombuigt, om na een noordelijken loop van 150 km. bij Fozcoa in de Duero uit te monden.

Coadjutor is in de Roomsch-Katholieke Kerk een assistent, die aan den een of anderen waardigheidsbekleeder, gewoonlijk een bisschop, toegevoegd wordt. De coadjutor wordt òf voor eenigen tijd, òf voor altijd benoemd en bezit dikwijls het recht van opvolging. *Bonifacius VIII* heeft in 1298 het recht om coadjutors aan te stellen voor den paus gereserveerd. Is een bisschop door onderdom of ziekte verhinderd zijn ambt uit te oefenen, dan mag hij of het kapittel den paus verzoeken, een coadjutor te benoemen, die tijdelijk, hoogstens tot den dood van den bisschop, diens waardigheid bekleedt. Zulke benoemingen waren hoe langer hoe zeldzamer geworden met de toenemende ontwikkeling van het bisschoppelijk bestuur, maar toch werd ook in nieuweren tijd menigmaal door den paus naast een bisschop een coadjutor voor het leven en met het recht van opvolging benoemd. Daartoe is de goedkeuring van het kapittel, waar dit kiesrecht bezit, niet strikt noodzakelijk, maar wel heeft de Staat in dat geval dezelfde bevoegdheid, als bij de gewone benoeming van een bisschop.

Coaguleeren. *Zie Stollen.*

Coahuila, een staat van de republiek Mexico, gelegen tusschen 25° en 29° 50' N.Br., wordt door Nuevo Leon, San Luis Potosi, Zacatecas, Durango Chihuahua en Texas begrensd en van het laatste gewest door den Rio Grande gescheiden. Hij is 165 099 v. km. groot en telt (1910) 367 652 bewoners. Het zuidelijk gedeelte is bergachtig door uitloopers van de Cordillera's, doch in het noorden, naar de zijde van den Rio Grande, wordt de bodem allengs vlakker en vindt men uitgestrekte wouden en vruchtbare dalen.

Het zuidelijk gedeelte behoort tot de groote woestijn Bolson de Mapimi. Aan den Z. en O. zoom van dit gedeelte vindt men niet zeer hooge, maar steile kalksteengebergten, die zilver-, koper- en loodertsen bevatten. Tot de voornaamste rivieren behooren er in het noordelijk gedeelte de Rio Salado, welke in den Rio Grande valt en den Rio Sabinos opneemt, en in het zuidelijk gedeelte eenige rivieren, welke zich met den Rio San Juan vereenigen. Van de meren noemen wij de Laguna, de Agua Verde, het Kaaimansmeer (Laguna de Tlagualila) en de Laguna de Parras. Het klimaat is er in het algemeen gematigd en gezond, maar de zomers zijn er warm en de winters koud. Hoofdmiddel van bestaan vormt de veeteelt en verder de landbouw, die tarwe, maïs, gerst, peulvruchten, suikerriet, Spaansche peper en Europeesch ooft, en in het Z.W. en bij Parra ook katoen en wijn oplevert. Sedert spoorwegen aangelegd zijn, is de welvaart toegenomen. Men vindt er een 60-tal mijnbouwondernemingen en eenige katoenfabrieken, 3 hoogescholen en 8 bibliotheken.

Coalitie noemt men in de Nederlandsche politiek het verbond der drie rechtsche partijen (Anti-revolutionnaire partij, Christelijk-historische Unie en Roomsch-Katholieke Staatspartij), hernieuwd den 24sten April 1913, dat de voorwaarden vastlegt, waarop de drie partijen elkander bij de algemeene verkiezingen zullen steunen. Deze voorwaarden zijn saamgevat in een „Politiek" en een „Electoraal accoord". Art. 192 der Grondwet (openbaar onderwijs) behoort gewijzigd te worden in dien zin, dat het bijzonder onderwijs op dezelfde wijze van overheidswege worde gesteund als het openbaar. Bij de grondwetswijziging zullen zij art. 171, 1e lid (de tractementen enz., thans door de onderscheiden gezindten genoten, blijven aan deze verzekerd) niet aan de orde stellen. Elke candidaat, die van de verbonden partijen steun verlangt, behoort het voorgaande program te onderschrijven. De partijen steunen elkaars candidaten. De partij, die vóór de verkiezing een zetel bezet heeft, behoudt dezen met uitzondering van het district-Leiden, waarop de anti-revolutionnaire partij recht heeft. Aan diezelfde partij wordt ook het district Ede toegewezen.

Coalitie, Coalitieverbod. Op het gebied der sociale politiek wordt onder *coalitie* verstaan de tijdelijke of blijvende vereeniging van werknemers of werkgevers tegen hun tegenpartijen bij het arbeidscontract, derhalve hetzij een verbond van patroons, om zich te verzetten tegen de eischen der werklieden, hetzij een vereeniging van werklieden, om betere arbeidsvoorwaarden te verkrijgen. Ten opzichte van het nut, dat vakvereenigingen kunnen hebben voor de arbeiders, verwijzen wij naar het artikel *Arbeidersvereenigingen*. Een theoretische uiteenzetting van de redenen, waarom het arbeidsaanbod — mits verschijnende met gemeenschappelijke eischen en staande onder strenge discipline van het bestuur eener moderne vakvereeniging — veel gunstiger arbeidsvoorwaarden kan afdwingen dan een aantal losse, onafhankelijk van elkaar optredende werklieden, kan daarom hier gemist worden. Treedt tegenover de werklieden van een bepaald vak een georganiseerde bond van patroons op — hetgeen in onzen tijd van trusts en kartellen steeds meer geschiedt — dan hebben de patroons een veel grooteren invloed op de arbeidsvoorwaarden hunner werklieden dan zij zouden gehad hebben, indien zij zonder eenigen onderlingen band, wellicht in onderlinge concurrentie, tegenover hun arbeiders moesten optreden. Hoe langer hoe meer kunnen wij in de industrie het verschijnsel zien, dat patroonsbonden met centrale vakvereenigingen van werklieden samen in onderling overleg de arbeidsvoorwaarden voor een zekere periode vaststellen. De aldus gesloten overeenkomst wordt genoemd tariefovereenkomst, waarvan in het artikel onder dien naam meer gezegd zal worden.

Coalitie heeft niets uit te staan met werkstaking of uitsluiting. Integendeel, hoe sterker de coalitie is, des te eer zal zij geneigd zijn, langs den weg der vreedzame onderhandelingen haar doel te bereiken. Het begrip is evenmin identiek met patroonsbond of vakvereeniging. Want de coalitie kan zijn van voorbijgaanden aard, een losse, tijdelijke band. Die losse band kan evenwel de aanleiding zijn tot een blijvende aaneensluiting van belanghebbenden.

Het spreekt vanzelf, dat voor beide partijen, patroons en werklieden, de vrijheid om een coalitie te sluiten van groot gewicht is. Ontbreekt die vrijheid voor de werklieden en staat tegenover dit gemis niet een sterke controle der publieke opinie of der volksvertegenwoordiging, onverschillig of deze parlement of gemeenteraad heet, dan staat de werkman, afgezonderd van zijn lotgenooten, met wie hij één lijn zou kunnen trekken, op een standpunt, dat hem blootstelt aan de noodlottige gevolgen zijner economische zwakheid. Voor de werklieden *is* dan ook het bezit van het coalitierecht een eerste voorwaarde voor het veroveren van een beteren levensstandaard. Begrijpelijkerwijze hebben dan ook in alle tijden de werklieden zich groote opofferingen getroost, om die vrijheid te verkrijgen of te behouden.

De strijd om de coalitie-vrijheid is niet in onzen tijd ontstaan. Toen het gild langzamerhand was geworden een patroonsbond, waarin de werklieden hetzij in het geheel niet werden toegelaten, hetzij een zeer ondergeschikte rol vervulden, zijn door de werklieden ook ten onzent herhaaldelijk pogingen gedaan, om zich te organiseeren tegenover het patroonsbelang. In Nederland gelukte hun dit alleen op bedekte wijze. Een aantal begrafenis- en ziekenbussen beoogden ook het nevendoel om de loonbelangen der leden te verdedigen, althans te bespreken. Maar van arbeiderssamenscholingen (d. i. van tijdelijke coalities) zijn in onze geschiedenis niet weinig voorbeelden te vinden. En niet zelden heeft ten onzent de overheid (bijv. te Amsterdam) maatregelen genomen om zulke coalities te verhinderen.

Daarentegen was het patroonsgild een vereeniging, waartoe de overheid dwong in te gaan. Toen nu in 1798 onze Grondwet de gilden afschafte (art. 53 der Algemeene beginselen luidt: „Bij de aanneming der staatsregeling worden vervallen verklaard alle gilden, corporatiën of

broederschappen van neringen, ambachten of fabrieken"), was daarmede in beginsel de vrijheid van coalitie, zoowel van patroons als van werklieden erkend.

Lang duurde die vrijheid niet. Want de Fransche heerschappij bracht den *Code Pénal* en zijn artikels 291—294 en 414—416 in het land. Volgens de eerstgenoemde artikels kon geen gezelschap of genootschap van meer dan 20 personen met het oogmerk om op bepaalde dagen samen te komen, worden opgericht, zonder voorkennis der Regeering, die elke voorwaarde kon opleggen, die zij verkoos. De wet van den 22sten April 1855 schafte deze artikels af en bestrafte alleen de deelneming aan verboden vereenigingen.

Daarmede was echter de coalitievrijheid niet erkend. Want de artikels 414—416 C. P. bleven tot 1872 in stand. Het eerste artikel bedreigde straf (van 6 dagen tot één maand en een boete van 200—3000 frs.) tegen de werkgevers, die *onderling samenspannen of zich vereenigen om tegen recht en billijkheid een loonsvermindering door te drijven.* Artikel 415 verbood de samenspanning en de vereeniging van werklieden *om tegelijkertijd het werk te doen ophouden of den arbeid van anderen te verhinderen,* of *om op loonsverhooging aan te dringen* (op straffe van ten minste 1 maand en ten hoogste 3 maanden gevangenis). De hoofden en aanleggers zouden met een gevangenzetting van 2—5 jaren gestraft worden. Met dezelfde straffen werden die werklieden bedreigd, die arbeidgevers of werklieden zelf geïntimideerd hadden met vervloekingen, proscriptie, verwenschingen enz. Zooals uit den hier gegeven tekst blijkt, was de coalitie van arbeiders steeds verboden, ook al ging hun streven niet tegen recht en billijkheid in. Genadiger was de wet tegen de werkgevers, die alleen strafwaardig zouden zijn, indien zij zich coaliseerden om *injustement* en *abusivement* loonsvermindering te bewerken. Hoe rechtmatig de eischen der werklieden ook waren, hun vereeniging was steeds strafbaar.

Alleen tusschen de jaren 1850 en 1869 zijn 126 personen in Nederland vervolgd wegens eenvoudige coalitie (art. 415 C. P.) en 75 van hen werden veroordeeld tot straffen tusschen 8 dagen en twee jaren. Werkgevers zijn niet vervolgd.

De eerste, die zijn stem tegen het coalitieverbod in ons Parlement liet hooren, was Mr. *S. van Houten* (20 November 1869). Na een ontwijkend antwoord ontvangen te hebben op de vraag, of de Regeering geneigd was een wetsontwerp tot afschaffing van het verbod in te dienen (bij monde van den minister *Van Lilaar*) schreef hij zijn bekende brochure: „De regtstoestand der werklieden in Nederland". Na een herhaalde interpellatie van den afgevaardigde van Groningen diende Mr. *Jolles,* de opvolger van den afgetreden minister *Van Lilaar,* den 30sten April 1871 het lang begeerde wetsontwerp in, dat de wet werd van den 12den April 1872.

Eindelijk was dus Nederland, 8 jaren later dan in Frankrijk en 3 jaren later dan in Duitschland, de coalitievrijheid ook voor den arbeider erkend.

Ten slotte nog één vraag: Heeft de wet van den 11den April 1903 (Stbl. no. 101) tot wijziging van art. 284 W. v. S. en tot invoeging van art. 358, bis, ter en quater de coalitievrijheid in Nederland aan banden gelegd? Van arbeiderskant wordt niet zelden gezegd, dat die wet, na de algemeene werkstaking van Maart 1903 tot stand gekomen, de coalitievrijheid gevoelig heeft aangetast, doch ten onrechte, al moet men erkennen, dat het voorstellen dier wet op dát oogenblik een tactische fout is geweest. Het straffen van geweld of feitelijkheden, bedreven om een ander wederrechtelijk over te halen tot daden, die hij anders zou hebben nagelaten, of de strafbaarstelling van ambtenaren, beambten en spoorwegpersoneel, die door werkstaking stremming willen veroorzaken in den openbaren dienst of in het spoorwegverkeer, heeft met een coalitieverbod niets te maken. Alleen enkele middelen, die de arbeider of ambtenaar voorheen ongestraft kon aanwenden om zijn doel te bereiken, zijn hem ontnomen. Doch die middelen waren voorheen niet minder moreel laakbaar.

Zie hierover: *Ph. Falkenburg,* Bijdrage tot de leer van het Arbeidsloon (Rotterdam 1890).

Coalitieoorlogen zijn in het algemeen die oorlogen, waarbij onderscheiden staten vereenigd tegen een gemeenschappelijken vijand optreden. Zulke oorlogen waren bijv. die van een aantal Europeesche mogendheden tegen *Lodewijk XIV* van Frankrijk in de jaren 1673—1678, 1688—1697 en 1701—1714. In het bijzonder worden echter met den naam coalitieoorlogen aangeduid de oorlogen der Europeesche mogendheden tegen de Fransche republiek (Fransche revolutieoorlogen) van 1793 tot 1802 en de oorlogen tegen *Napoleon I.*

Coalitieverbod. Zie *Coalitie.*

Coanza of *Kwanza,* een rivier in de Portugeesch West-Afrikaansche kolonie Angola, stroomt op 13° 32′ Z.Br. en 17° 8′ O.L. uit het meer Moessombo, op een 1650 m. hoog plateau gelegen, en wendt zich eerst naar het N.N.O., vervolgens naar het N.W. en het W. en bereikt door den 21 m. hoogen waterval van Kambambe (Livingstone-waterval) de kustvlakte, waarin zij zich, dicht bij de monding, met een scherpen bocht naar het Z.W. wendt. De belangrijkste zijrivieren zijn rechts de Loando, de Moekosso en de Loekalla, links de Cuito. Bij de monding wordt een eiland gevormd, waarop een vervallen Nederlandsch fort is gelegen. Verder stroomopwaarts worden eveneens talrijke eilanden gevormd bij de Portugeesche forten Caloembo en Moechima. De watermassa, die de rivier in zee brengt, is zeer groot en door de witte kleur nog op bijna 12 km. van de kust te herkennen. Tot aan den waterval van Kambambe, 225 km. van de monding verwijderd, is zij voor kleinere schepen, tot Dondo voor stoombooten bevaarbaar.

Coast Ranges (Kustketens) is de naam van een gebergte aan de kust van den Grooten Oceaan in Noord-Amerika, dat zich uitstrekt van Beneden Colorado tot aan de Juan de Fuca-straat en zich in de bergketens van Vancouver en de Koningin Charlotte-eilanden noordwaarts voortzet. De voornaamste ketens zijn: de San Jacin-

to- (3350 m.), de San Bernardino- (Grizzly Peak, 3575 m.) en de Santa Monica Mountains (1009 m.) in Z. Californië; de Santa Ynez- (1024 m.), de Santa Lucia- (1606 m.), de Monte Diablo- (Mount Hamilton, met de beroemde Licksterrenwacht, 1365 m.) en de Contra-Costa-keten (2850 m.) in Midden en Noord Californië; de Siskiou- (2336 m.) en Olympia Mountains (2480 m.) in Oregon en Washington. De zuidelijke ketens zijn rijk aan petroleumbronnen, de middelste hebben kwikzilvermijnen, de noordelijke steenkolen. De ingesloten dalen zijn woest, bij kunstmatige besproeiing echter zeer vruchtbaar. De San Jacinto-pas, de Gouden Poort en de Columbia-pas, breken dwars door de ketens heen.

Coast survey, kustopmeting, is een door de regeering der Vereenigde Staten van N.-Amerika ingesteld wetenschappelijk lichaam, dat belast is met de uitvoering van astronomische en geodetische opmetingen ten behoeve eener karteering van het geheele gebied der Vereenigde Staten, zoodat het dus te vergelijken is met de Europeesche graadmeting. Oorspronkelijk hield zij zich uitsluitend met de opmeting der kusten bezig, waarvan de naam dan ook afkomstig is.

Coatbridge is een stad in het Schotsche graafschap Lanark, 15 km. ten O. van Glasgow gelegen, aan het Monklandkanaal en met Airdrie samengebouwd. Zij ligt midden in een rijk mijndistrict, telt (1911) 43 452 inwoners en is het middelpunt der Schotsche ijzerindustrie. Er worden plaatijzer, ijzerdraad en spoorwagens vervaardigd. In den omtrek bevinden zich ongeveer 90 hoogovens.

Coati of *neusbeer (Nasua socialis* W.) is de naam van een dier, hetwelk tot de orde der *Roofdieren (Carnivoren)* en tot de familie der *Beren (Ursiden)* behoort. Het leeft in troepen in de oerwouden van Paraguay en Brazilië, bezit de grootte van een vos, voedt zich met vruchten, insecten en vogels en kan gemakkelijk getemd worden. Het onderscheidt zich door een snuitvormig verlengden neus, die ver over de mondopening heenreikt en een langen, met bruine ringen geteekenden staart. Het heeft groote oogen, korte ooren en korte pooten met scherpe klauwen. Het wordt wegens zijn fraaien pels en zijn smakelijk vleesch ijverig gejaagd.

Coaz, *Johannes Willem Fortunat,* een boschbouwkundige, den 31sten Mei 1822 te Antwerpen geboren, bezocht eerst de boschbouwschool te Tharandt en trad in 1844 als ingenieur in het topografische bureau der Zwitsersche republiek, waar hij zich met de opmeting van het kanton Graubunderland bezighield. In 1850 werd hij inspecteur van het boschwezen van dit kanton; in 1851 voltooide hij de kaart van den Bernina, waarbij hij den 13den September er in slaagde, den 4052 m. hoogen top voor de eerste maal te bestijgen. Hij maakte vooral werk van het planten van bosschen tot bescherming tegen lawines, die in Graubunderland veel voorkomen. In 1873 ging hij voor korten tijd als inspecteur van het boschwezen naar St. Gallen en in 1875 werd hij tot hoofdinspecteur der Zwitsersche bosschen benoemd. Sedert 1880 was hij hoofd der afdeeling voor boschbouw, jacht en visscherij in het departement van Industrie en Landbouw. *Coaz* schreef: „Der Wald. Zwei Vorträge gehalten zu Chur. 1. Die Geschichte des Waldes und seine Stellung im Endorganismus. 2. Der Einfluss des Waldes auf die Entwicklungsgeschichte" (Leipzig 1861), „Das Forstwesen Graubündens, geschichtlich-statist. Bericht 1851, 1852—1868" (Chur 1869).

Cobaea is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Polemoniaceeën.* Het onderscheidt zich door een klokvormigen 5-spletigen, 5-kantigen kelk en een klokvormige bloemkroon met een 5-deeligen, achterwaarts gebogen zoom, voorts door spiraalvormige helmdraden en een omgekeerd-eivormige, 3- tot 5-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat 2 soorten, die in Mexico thuis behooren, namelijk *C. scandens* Cav. n. met een ronden, onbehaarden, klimmenden, vertakten stengel, 3-jukkig gevinde bladeren met gaffelvormige ranken en langgesteelde, groote, neerhangende, eerst groene, daarna paarse bloemen, een plant, die zich in de wouden van Mexico op een bevallige wijze van den eenen boom naar den anderen slingert en ook in Europa tot versiering van broeikassen gekweekt wordt, en *C. lutea* Dom. met gele bloemen.

Coban, een stad in Guatemala (Midden-Amerika), in de provincie Vera Paz en aan de Cojabon gelegen, telt (1904) 30 770 inwoners (grootendeels Indianen) en heeft eenigen handel in landbouwproducten, o.a. koffie en eenige weverijen.

Cobbett, *William,* een Engelsch publicist, den 9den Maart 1762 te Farnham in het graafschap Surrey geboren, trad in 1784 als tamboer in dienst. Het volgende jaar ging hij met een regiment naar Nieuw-Schotland en nam in 1791 als sergeant zijn ontslag. Met ijver had hij de leemten zijner opleiding aangevuld, zoodat hij te Philadelphia als schrijver kon optreden. Onder den naam van *Peter Porcupine* (Stekelvarken), gaf hij er onderscheiden vlugschriften uit en een tijdschrift. Toen hij wegens smaad in zijn geschriften tot een aanzienlijke geldboete veroordeeld werd, keerde hij in 1801 naar Engeland terug, waar hij tot zijn dood het geestig „Weekly Political Register" redigeerde, dat weldra veel invloed had. Aanvankelijk behoorde hij tot de Torypartij, maar een beleediging van *Pitt* herschiep hem in een radicaal. Hij streed zoo ijverig voor zijn nieuwe richting, dat hij wegens opruiing tot een gevangenisstraf van 2 jaar en tot een geldboete van 1000 pond sterling veroordeeld werd. Toen hij vervolgens nogmaals in staatkundige verwikkelingen betrokken werd, begaf hij zich in 1817 eenigen tijd naar Amerika. Na zijn terugkeer hield hij in 1829 en 1833 in Engeland en in Ierland staatkundige voorlezingen. Hij was een tegenstander van de Tories en Whigs beiden, doch een ijverig aanhanger der Staatskerk. In 1832 werd hij door Oldham afgevaardigd naar het Lagerhuis, waar hij evenwel geen grooten invloed verwierf. Hij overleed den 18den Juni 1835 op zijn buitenverblijf te Surrey. Van zijn geschriften, die zich door een duidelijken, krachtigen en sierlijken stijl onderscheiden, noemen wij: „The works of Peter Porcupine" (1801, 12 dln.), „Treatise on Cobbetscorn" (1828), „English Grammar", „Collection

of State trials" (1809—1810, 3 dln.) en „Parliamentary debates" (1803—1818, 20 dln.).

Cobbler is een uit Amerika ingevoerde verkoelende drank, bereid uit wijn met ijs, suiker en sinaasappelschillen; het wordt door een strootje gedronken. Het meest bekend is de sherrycobbler.

Cobbold, *Thomas Spencer,* een Engelsch beoefenaar der natuurlijke historie, werd in 1828 te Ipswich geboren. Nadat hij te Edinburgh vergelijkende ontleedkunde onderwezen had, begaf hij zich naar Londen, waar hij onderwijs gaf in plantkunde, later in vergelijkende ontleedkunde en in 1868 conservator werd aan het Britsch Museum. Zijn colleges over aardkunde hadden veel succes. *Cobbold* overleed in 1886. Hij schreef o.a.: „Traité d'helmintholologie" (1870).

Cobden, *Richard,* een bekend voorvechter van den vrijen handel, werd geboren den 3den Juni 1804 te Dunford bij Midhurst in Sussex. Na eerst in een groothandel in Londen te hebben gewerkt, het laatst als handelsreiziger, begon hij in 1832 een eigen zaak in Manchester. Spoedig ging hij over tot de oprichting van een katoendrukkerij, welke zaken hem binnen kort in staat stelden de lange campagne tegen de korenwetten te aanvaarden. Toen hij dan ook in 1835 de staatkundige loopbaan betrad, behoorde hij reeds onder de vermogende fabrikanten. Op herhaalde reizen naar Frankrijk, België en Zwitserland had hij zijn kundigheden aanmerkelijk vermeerderd, en een door hem uitgegeven, tegen *Urquhart* gerichte brochure, getiteld „England, Ireland and America", stelde hem in de gelegenheid, de theorie te ontwikkelen, die hij gedurende zijn verderen levensloop met eenige wijziging krachtig handhaafde. Hij verklaarde zich voor een stelsel van vrede en beweerde, dat het de taak van Engeland was, zijn handelsbetrekkingen en daarmede zijn zedelijken invloed over de geheele wereld uit te breiden zonder oorlog te voeren. Dit geschrift, door een ander onder den titel „Russia" (1836) gevolgd, baarde opzien en verschafte hem een zeker aanzien onder de nijverheidsmannen van Lancashire. Hij maakte daarvan gebruik tot stichting van een athenaeum voor jonge lieden, die op de kantoren en in de fabrieken van Manchester werkzaam waren. Daarna zorgde hij met zijn vrienden, dat zij het stadsbestuur in handen kregen, waarin hij zelf als alderman gekozen werd. Vervolgens benoemde men hem tot voorzitter van de Kamer van Koophandel. Inmiddels bezocht hij de Vereenigde Staten en deed een reis door Egypte, Turkije, Griekenland en Duitschland. Hier kwam bij hem voor het eerst het denkbeeld op tot stichting van een vereeniging voor de belangen van den middenstand. Zijn hoofddenkbeelden had hij reeds neergelegd in de eerste door hem geschreven brochure, waarin hij eerst *Washington's* woorden tot de zijne maakt: „De juiste gedragslijn tegenover vreemde volken moet bestaan in de uitbreiding van de handelsbetrekkingen en verder in de afwezigheid van politieke betrekkingen, zoover als zulks mogelijk is", en daarna zegt: „Wij Engelschen hebben niet tot taak over de geheele wereld rechtvaardigheid uit te deelen en onze tusschenkomst zal meestal meer kwaad dan goed doen. Wij moeten eerst ons eigen huis op orde brengen. Als wij onze nationale schulden betalen willen, moeten wij een grootere bevolking en een uitgebreider handel hebben, en wanneer wij dezen laatsten ernstig wenschen, moeten wij breken met onze feodale gewoonten en onze groote militaire uitgaven en bovenal met onze beschermende rechten".

De nadeelige werking der graanwetten had men in Engeland reeds lang ondervonden, en toen na den terugkeer van *Cobden* (1838) het voorstel in beraadslaging werd gebracht, wijziging dier wetten te verzoeken, uitte hij de meening, dat men de afschaffing daarvan moest vragen, en zijn amendement werd met meerderheid van stemmen aangenomen. Nauwelijks was dit in het land bekend geworden, of het vond bij de voorstanders der nijverheid grooten bijval, en in het voorjaar van 1839 verschenen 200 afgevaardigden te Londen met petitiën, die van 2 millioen handteekeningen waren voorzien. Het verzoek tot afschaffing werd niettemin in het Lagerhuis met een aanzienlijke meerderheid verworpen. De voorstanders lieten zich echter hierdoor geenszins uit het veld slaan; zij kwamen den volgenden dag weder bijeen en vormden een genootschap, dat na een krachtige toespraak van *Cobden* met den naam van „Anti-Corn-law-league" bestempeld werd. Laatstgenoemde behartigde met de grootste inspanning de uitbreiding dier vereeniging, doch eerst in 1841 werd hij naar het Lagerhuis afgevaardigd. Gedurende 5 zittingsjaren volhardde hij onwrikbaar in den strijd tegen het monopolie der grondbezitters, die geen pogingen onbeproefd lieten, om *Cobden* verdacht te maken. Omdat zijn krachtige aanvallen tegen den eersten minister *Peel* gericht waren, beschuldigde men hem van sluipmoord. Allengs echter werd *Peel* zelf tot de gevoelens van zijn tegenstander overgehaald, en toen de graanwetten eindelijk op voorstel van dien staatsman werden opgeheven, verklaarde hij in een beroemde redevoering, dat de verdienste van die zegenrijke hervorming uitsluitend aan *Cobden* moest worden toegekend.

De val van het beschermend stelsel was het einde van een merkwaardig tijdperk in het staatkundig leven van *Cobden*. Zijn dankbare landgenooten verzamelden een som van 80 000 pond sterling en boden hem die aan, als een schadeloosstelling voor de financiële en andere offers, die hij in den strijd had gebracht. Een plaats in het ministerie wees hij van de hand, doch hij volbracht een reis door geheel Europa, om zich te ontspannen. Te Madrid ontving hij de tijding, dat hij in Yorkshire met groote meerderheid tot lid van het Parlement was gekozen. Teruggekeerd naar Engeland, beijverde hij zich bij voortduring, om in het Lagerhuis alle voorstellen tot bevordering der volkswelvaart te ondersteunen. Vooral drong hij aan op bezuiniging der staatsuitgaven en op uitbreiding van het stemrecht. Daarenboven was hij een vriend des vredes en verzette zich tegen de interventiepolitiek van lord *Palmerston,* zocht in 1853 de vredebreuk met Rusland te verhoeden en verklaarde zich met zooveel kracht tegen den oorlog, dat zijn

populariteit er door verminderde. Een votum van wantrouwen tegen de regeering, door hem ter gelegenheid van de verwikkelingen met China in het Parlement ter sprake gebracht, werd met een meerderheid van 16 stemmen aangenomen; maar toen het Huis ontbonden werd, onthield de volkskeuze hem het mandaat van vertegenwoordiger. *Cobden* deed een reis naar de Vereenigde Staten en werd in 1859 opnieuw door Rochdale afgevaardigd naar het Parlement; doch de portefeuille van Koophandel, hem door *Palmerston* aangeboden, wees hij van de hand, omdat hij zich bij geen partij wilde aansluiten. Daarentegen nam hij op zich, een handelsverdrag te sluiten met Frankrijk, en volvoerde deze taak op een verdienstelijke wijze. Men kon hem niet bewegen, den titel van baronet of eenig ander eerbewijs aan te nemen, daar hij zich met zijn onafhankelijke positie als parlementslid volkomen vergenoegde. Gedurende den Amerikaanschen Burgeroorlog koos hij partij voor de Noordelijke Staten, en bij de Deensch-Duitsche verwikkelingen geeselde hij de dubbelzinnige interventiepolitiek van Groot-Brittannië. Steeds verdedigde hij de noodzakelijkheid der non-interventie, en in dien geest sprak hij in 1864 tot zijn kiezers te Rochdale. Inmiddels werd hij door een borstkwaal aangetast, zoodat de geneesheeren hem verboden, in 1865 aan de beraadslagingen van het Parlement deel te nemen. Groote belangstelling echter in de vaststelling der grenzen van Canada dreef hem naar Londen. Hier overleed hij den 2den April 1865, nog voordat hij in het Parlement had kunnen verschijnen. Over *Cobden*'s optreden ten opzichte van de kornrechten zie: *Anticornlawleague*. Door de zorg zijner weduwe verschenen „The political writings of Richard Cobden" (1867, 2 dln., nieuwe uitgave in één deel met een inleiding van Sir *L. Mallet*, Londen 1878) en door die zijner vrienden *John Bright* en *Thorold Rogers*, „Cobden's speeches on questions of public policy" (1870, 2 dln.) en door *Aug. Mongredien*, „History of the freetrade movement in England" (Londen 1881).

Een standaardbiografie is die van *John Morley* („Life of Richard Cobden, Londen 1881; 2de druk 1896; 1902).

Cobenzl, *Ludwig* graaf *von*, een Oostenrijksch staatsman, werd den 21sten November 1753 te Brussel geboren, trad in 1772 in Oostenrijkschen staatsdienst en vertrok als gezant in 1774 naar Kopenhagen, in 1777 naar Berlijn en in 1779 naar St. Petersburg, waar hij tot in 1797 bleef en de gunst verwierf van keizerin *Catharina II* door zijn staatkundige bekwaamheid en doordien hij stukken voor haar schouwburg schreef en zelf aan de opvoering deel nam. In 1795 sloot hij in naam van Oostenrijk met Engeland en Rusland een verbond tegen Frankrijk, in 1797 onderteekende hij den Vrede van Campo Formio. Later woonde hij het Congres te Rastadt bij, keerde vervolgens terug naar St. Petersburg, sloot in 1801 den Vrede van Lunéville en werd hierna benoemd tot minister van Buitenlandsche Zaken. Na den Vrede van Presburg legde hij zijn betrekking neder; hij overleed den 22sten Februari 1809 te Weenen. Hij was gedurende zijn geheele leven een onvermoeid bestrijder van de denkbeelden der Fransche Omwenteling. — Zijn neef *Johan Philip* graaf *von Cobenzl*, de laatste van dit geslacht, werd geboren in 1741, bekleedde onder de regeering van keizer *Jozef II* aanzienlijke staatsbetrekkingen en overleed den 30sten Augustus 1810 te Weenen.

Cobequid-hills is de naam eener heuvelketen in de provincie Nieuw-Schotland van het Dominion of Canada, die van kaap Chiegnecto aan de Fundybaai van het W. naar het O. evenwijdig aan het Prins Edwards eiland loopt en de Chiegnectobaai van de Mijnenbaai scheidt. De heuvelketen is 250—330 m. hoog, met oerwouden bedekt en heeft aan de Mijnenbaai en de N.-zijde veel steenkolen- en ertslagen.

Cobet, *Carel Gabriël*, een Nederlandsch beoefenaar der Oude, bepaaldelijk der Grieksche letterkunde, werd den 28sten November 1813 te Parijs geboren. Na het voleindigen zijner academische studiën verleende de faculteit der wijsbegeerte en letteren te Leiden hem eerehalve den graad van doctor in de letteren en werd hij in de gelegenheid gesteld, op kosten van den Staat een wetenschappelijke reis te ondernemen (1840—1845). Het jaar daarna werd hij te Leiden tot hoogleeraar benoemd. Hij heeft door zijn critische uitgaven van Grieksche schrijvers en door zijn scherpzinnige beschouwingen over den Griekschen versbouw een Europeeschen roem verworven. Tot de belangrijkste geschriften van *Cobet* behooren: „Prosopographia Xenophontea" (1836), „Observationes criticae in Platonis comici reliquias" (1840), „Oratio de arte interpretandi grammatices et critices fundamentis inniza primario philologi officio" (1847), „Variae lectiones, quibus continentur observationes criticae in scriptores Graecos" (1854), „Novae lectiones etc." (1858), „Hyperidis Oratio Funebris" (1857), „Philostratus de arte gymnastica" (1859), „Xenophontis Anabasis et Hellenica" (1859), „Orationes Lysiae" (1862), „Miscellanea critica" (1876), „Observationes criticae et palaeographicae ad Dionysii Halicarnassensis antiquitates romanas" (1877) en „Collectanea critica" (1878). In 1884 moest hij wegens het bereiken van den door de Wet gestelden leeftijd aftreden. *Cobet* overleed den 20sten October 1889 te Leiden. Vele bijzonderheden betreffende zijn innerlijk leven en zijn geleerden arbeid worden vermeld in zijn „Brieven aan Geel uit Parijs en Italië (November 1840—Juli 1845)", in 1891 met een uitvoerig levensbericht als inleiding uitgegeven door *R. Fruin* en *H. W. van der Mey*.

Cobham is een dorp in het Engelsche graafschap Kent, 7 km. ten Z.O. van Gravesend. In de buurt ligt, midden in een park, Cobham-hall, dat sedert 1714 aan de graven *van Darnley* behoort. Het middengedeelte werd door *Inigo Jones* opgericht, de vleugels zijn uit de 16de eeuw. Het slot bevat schilderijen van *Titiaan*, *Rubens* en *Van Dijck*. Ten N. daarvan ligt Gad's Hill met het woonhuis van *Charles Dickens*.

Cobham, *Eleonora*, dochter van *Reginald* lord *Cobham van Sterborough*, vergezelde *Jacoba van Beieren*, toen deze in 1424 met haar derden gemaal *Humphrey van Glocester* uit Engeland terugkeerde, als hofdame naar Henegou-

wen. Het jaar daarop vertrok *Glocester* weder over Calais naar Engeland, in gezelschap van *Eleonora Cobham*, met wie hij liefdesbetrekkingen had aangeknoopt. Zij wordt door haar tijdgenooten een zeer schoone en ontwikkelde, doch tevens verleidelijke en geslepen vrouw genoemd. In plaats van bijzit van *Glocester* wilde zij zijn wettige gemalin en daardoor koninklijke prinses worden. *Bedford*, de broeder van *Glocester*, steunde haar in dat voornemen. Deze zag n.l. ongaarne, dat *Glocester Jacoba* hielp tegen *Filips van Bourgondië*, daar dit *Bedford*'s plan, zich met Bourgondië's medewerking van Frankrijk meester te maken, in de war zou brengen. Er was hem dus alles aan gelegen *Glocester* in Engeland te houden. Dit gelukte. Het huwelijk met *Jacoba* werd nu ongeldig verklaard en *Eleonora* werd *Glocester*'s vrouw. Na den dood van *Bedford* beschuldigde men haar den jongen koning *Hendrik VI* door tooverij om het leven te hebben willen brengen, waardoor voor *Glocester*, den eenig overgebleven zoon van *Hendrik IV*, de weg tot den troon open zou liggen. *Eleonora* had zich ter bereiking van haar doel in verbinding gesteld met *Marjory Jourdemain*, bijgenaamd de „heks van Eye", en met twee geestelijken, den astroloog *Roger Bolingbroke* en den kanunnik van de St. Stefanuskapel *Thomas Southwell*. Door zwarte kunst zou men *Hendrik VI* langzaam doen sterven. Het geheim lekte uit in 1440. *Eleonora* werd door een bijzonder gerechtshof, uit geestelijke en wereldlijke lords saamgesteld, veroordeeld om drie dagen barrevoets met een brandende kaars in de hand door Londen te trekken en in alle kerken haar zonden te belijden. Daarna werd zij — de doodstraf werd wegens haar hooge positie niet toegepast — levenslang opgesloten, eerst op het kasteel te Chester, daarna op het eiland Man, waar zij overleed. De „heks van Eye" werd levend verbrand, *Bolingbroke* gehangen en daarna gevierendeeld; *Southwell* was in de gevangenis gestorven.

Cobitis fossilis. } Zie *Karpervisschen*.
Cobitis taenia. }

Coburg is een schiereiland aan de N.-kust van Australië, aan den ingang der Van Diemensgolf en door de Dundastraat van Melville-eiland gescheiden. Het heeft twee goede havens: Raffles en Essington.

Cobya is een stad in de Chileensche provincie Antofagasta, aan een ondiepe baai gelegen. Vroeger was het als *Puerto de la Mar* de eenige zeehaven der republiek Bolivia en had 2000 inwoners, thans echter slechts 500. De handel is er van weinig belang, daar de stad aan de landzijde grenst aan uitgestrekte woestenijen. Ook is er gebrek aan drinkwater, en zelfs levensmiddelen moeten van elders worden aangevoerd.

Coca noemt men in Peru de bladeren van *Erythroxylon Coca* Lam., een aldaar groeienden boom, behoorende tot de familie der *Erythroxyleae*, verwant aan die der Vlasachtigen *(Linaceën)*. De bladeren worden er door de inwoners gekauwd, zoowel wegens den aangenamen smaak, als om zich te versterken. Men zegt namelijk, dat zij de zenuwen zoodanig prikkelen, dat de mensch door het gebruik daarvan zelfs bij aanhoudende inspanning nagenoeg alle voedsel missen kan. Zij zijn echter schadelijk voor de longen en veroorzaken een algemeene verslapping der zenuwen en spieren. De *coquero* of verslaafde cocakauwer staat gelijk met een dronkaard. Velen zijn niettemin aan het genot der coca verslaafd, zoodat de cocaboom in Peru tot de gewichtigste cultuurgewassen behoort. Hij heeft (zie de afb.) geschubde takken, eironde, netvormig geaderde bladeren en twee aan twee of drie aan drie aan de zijden der takken geplaatste bloemen. De bladeren zijn vrij flauw van smaak, maar worden aangenaam zoet na toevoeging van ongebluschte kalk of loogasch, waarom de Peruvianen beiden steeds bij zich hebben.

Men geeft in Paraguay den naam van coca ook aan den boom, die de Paraguaythee levert, hoewel deze, een hulstsoort *(Ilex Paraguayensis* St. Hil.), aanmerkelijk verschilt van den cocaboom. Op Java is de cultuur der echte cocaplant ingevoerd, toen het uit de cocabladeren bereide alkaloïde cocaïne (zie aldaar) voor de geneeskunde waarde kreeg. De in W.-Java ge-

Cocaplant; *a.* stuk van een tak (nat. grootte), *b.* bloem (vergroot), *c.* bloemblad, *d.* vrucht.

kweekte soort is de *Erythroxylon Coca* Lam., *var. Spruccanum* Burck. De jonge bladeren dezer Java-coca, die tegenwoordig geregeld en op vrij groote schaal wordt aangevoerd, bevatten een buitengewoon hoog alkaloïdgehalte, deels cocaïne, deels andere ecgonine-verbindingen. Een dezer, tropacocaïne, wordt, evenals cocaïne, in de oogheelkunde gebruikt.

Cocagna *(Cuccagna)* noemde men voorheen in Italië een volksvermakelijkheid, waarbij men op een vrij hooge, op vier gladde, met zeep besmeerde palen rustende stelling, lekkernijen en wijn in gereedheid had, om degenen te onthalen, aan wie het gelukte, langs die palen de

stelling te bereiken. Zulke feesten werden op de laatste vier Zondagen van het carnaval te Napels gevierd. Daarvan zijn afkomstig de Fransche *mât de cocagne* en onze *boom* of *mast van cocagne,* die vooral in ons land in gebruik was op het eind der 18de en in het begin der 19de eeuw, met de komst der Franschen en bij publieke feesten tijdens de Fransche overheersching. Zoo kan men het ook verklaren, waarom de Franschen ons *luilekkerland* met *pays de cocagne* vertolken. De oorsprong van het woord is wellicht te zoeken in de uitdeelingen van graan tijdens den Romeinschen keizerstijd *(congiarium).*

Cocaïne, $C_{17}H_{21}NO_4$, is het alkaloïde van de cocabladeren (Folia coca), gedroogde bladeren van *Erythroxylon Coca* Lam., een heester uit de familie der Erythroxyleeën en in Peru, Bolivia en op Java te vinden (zie *Coca).* De cocaïne kristalliseert in groote kleurlooze prisma's, smaakt eenigszins bitter, waarbij de zenuwen van de tong voor eenigen tijd gevoelloos worden, smelt bij 98°, lost moeilijk op in water, gemakkelijk in alcohol en zeer gemakkelijk in aether. Cocaïne is de metylester van een zuur van het benzoylecgonine, $C_{16}H_{19}NO_4$, dat eveneens in de cocabladeren voorkomt. Bij koking met alkaliën of zuren splitst het benzoylecgonine zich in benzoëzuur en ecgonine, $C_9H_{15}NO_3$, dat als een β-oxypropionzuur moet aangezien worden, waarin een waterstofatoom door een met stikstof gemethyleerd tetrahydropyridinerest vervangen is. De structuurformule van cocaïne is dus $C_6H_7N(CH_3)$. $C(OCO.C_6H_5).CH_2.COOCH_3$. Men kan het synthetisch verkrijgen uit benzoylecgonine en ecgonine door inwerking van methylalcohol en van benzoylchloried. Met zuren vormt het gewoonlijk kristalliseerbare, in water oplosbare zouten, waarvan het zoutzure zout *(cocaïnum hydrochloricum),* $C_{17}H_{21}NO_4.HCl$, zeer veel in de geneeskunde gebruikt wordt. Het is een wit, kristallijn, zwak zuur reageerend poeder, dat gemakkelijk in alcohol en water oplost.

De cocaïne behoort tot de narcotische middelen. Wordt zij inwendig gebezigd en in kleine giften toegediend, dan verhoogt zij, evenals opium en Indische hennep, de werkzaamheid der hersenen en veroorzaakt opwekking, een aangenaam gevoel en vermeerdering van werkkracht, zoodat een aanhoudende inspanning van lichaam of geest zonder hinder wordt verdragen, terwijl zij in grootere giften de werkzaamheid der hersenen verdooft en vermoeidheid, slaap en bedwelming doet ontstaan. Met goed gevolg schrijft men ze voor als opwekkend middel bij zwakte, op afmattende tochten, bij het beklimmen van bergen, bij wedstrijden, bij nerveuse dyspepsie, koliek en zeeziekte, alsmede bij het behandelen van hen, die aan morphine of sterken drank verslaafd zijn.

Veel belangrijker evenwel is het uitwendig gebruik van cocaïne als een plaatselijk verdoovend en pijnstillend middel, waardoor zij zeer snel een plaats verworven heeft onder de onontbeerlijke geneesmiddelen. Wanneer men de opperhuid of een der toegankelijke slijmvliezen, zooals van het oog, den neus, den mond, de keel, het strottenhoofd, de scheede en den endeldarm, met een twee procentische of, wat nog beter is, met een meer geconcentreerde oplossing van cocaïne bevochtigt, dan ontstaat door verdooving van de uiteinden der gevoelszenuwen een voorbijgaande gevoelloosheid van die deelen, waarbij pijnlijke onderzoekingen of kunstbewerkingen zonder eenig gevoel van pijn kunnen worden volbracht. Behalve deze plaatselijke verdooving kan men op het bevochtigde slijmvlies, ten gevolge van de vernauwing der aldaar aanwezige bloedvaten, een verbleeken waarnemen en bij indroppeling in het oog een tijdelijke verwijding der pupil. Men maakt gebruik van deze verdoovende werking der cocaïne bij kleine operaties of in die gevallen, waarin de bedwelming door chloroform in het geheel niet of niet zonder bezwaar kan worden toegepast, vooral bij de oogheelkunde, bij laryngoscopische en rhinoscopische onderzoekingen en kunstbewerkingen, bij de oor- en tandheelkunde, alsmede bij pijnlijke wonden, zweren, brandwonden, hevige zenuwpijnen enz.

Evenals alle narcotische middelen veroorzaakt ook de cocaïne bij voortgezet gebruik, alzoo bij misbruik, een slooping van lichaam en geest. Men bestempelt dezen toestand, die in vele opzichten met de morphineverwoesting overeenkomt, met den naam van cocaïnisme. Wie hieraan lijden, vermageren bij een onverminderd voedselgebruik zeer snel, krijgen een bleeke, doodsche gelaatskleur en lijden aan vreemde gewaarwordingen, alsof hun allerlei ongedierte onder de huid kruipt; ook wel, alsof zij met water bespat of geëlectriseerd worden. Ook hallucinaties van het gezicht en het gehoor treden op. Zij worden bij de pogingen, om het cocaïnegebruik na te laten, aangetast door hartklopping, hartverlamming, een belemmerde ademhaling en flauwte. Wordt echter met het cocaïnegebruik voortgegaan, dan ontstaan weldra slapeloosheid, vermindering van het geheugen, verflauwing van de wilskracht, visioenen en tijdelijke zielsziekten en ten laatste een volslagen krankzinnigheid (cocaïnemanie), die in den vorm van visionaire verbijstering aanleiding geeft tot den waan, dat de lijder vervolgd wordt. Ook in de lichtere gevallen zonder geestesverbijstering ontstaat toch een geesteszwakte, kenbaar aan zwakte van het geheugen en een opvallende breedsprakigheid. Alleen een tijdige afschaffing van het cocaïnegebruik kan den lijder redden, en ook dan nog moet hij behandeld worden in een daartoe aangewezen gesticht. Want wel zijn de abstinentie-verschijnselen zelden van gevaarlijken aard en kan dus de onthouding snel dóórgezet worden, maar de psychische gevolgen blijven daarna nog langen tijd bestaan. De voorspelling is buitendien reeds minder gunstig door de gewoonlijk aanwezige demoralisatie en de groote kans op terugkeer tot het misbruik.

Cocaïnemanie. | **Cocaïsme.** } Zie *Cocaïne.*

Cocarde is een van lint vervaardigde roset, die als herkenningsteeken van een politieke partij of als een blijk van nationaliteit gedragen wordt. Zij is vooral in 1789 in Frankrijk als driekleurige cocarde beroemd geworden. Deze werd in 1814 door de witte vervangen, in 1815

door *Napoleon* hersteld, na de Tweede Restauratie weder verbannen en in 1830 opnieuw aangenomen, om haar heerschappij tot nu toe te handhaven. Na den bevrijdingsoorlog van 1813 kwamen ook in Duitschland cocardes met de landskleuren in gebruik. De zwart-rood-gouden cocarde werd er in 1832 door een Bondsbesluit verboden, doch kwam in 1848 weder in zwang en werd toen zelfs bij het leger ingevoerd. In Italië is het voormalig onderscheidingsteeken der bewegingspartij, de groen-wit-roode cocarde, in 1848 door de Piémontesche regeering erkend en na de vestiging van het koninkrijk Italië de nationale cocarde geworden. In ons land is zoowel de nationale cocarde rood, wit en blauw, als de oranjecocarde, bij feestelijke gelegenheden in gebruik. Het leger draagt de oranjecocarde. Vroeger gold het als een disciplinaire straf, dat aan militairen het dragen van de cocarde ontzegd werd gedurende een bepaalden tijd.

Cocceji, *Heinrich* vrijheer *von*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd geboren te Bremen den 25sten Maart 1644, studeerde te Leiden en te Oxford in Engeland, werd in 1672 hoogleeraar in de rechten te Heidelberg, in 1689 te Utrecht en in 1690 te Frankfort aan de Oder. Zonder deze betrekking te verliezen, werd hij in 1702 door den keurvorst *van Brandenburg* (destijds tot koning van Pruisen verheven) afgevaardigd naar 's-Gravenhage, om er zijn belangen waar te nemen betreffende de nalatenschap van koning *Willem III*. Na zijn terugkeer werd hij tot geheim staatsraad benoemd en in 1712 als baron in den adelstand opgenomen. Hij overleed den 18den Augustus 1719. Als rechtsgeleerde werd hij door vele vorstelijke personen geraadpleegd, en zijn geschrift over Duitsch staatsrecht, getiteld: „Juris publici prudentia" (1695), werd als academisch leerboek algemeen gebruikt. Een dergelijken bijval vond ook zijn: „Autonomia junis gentium" (1718). Voorts schreef hij nog een reeks van rechtsgeleerde werken, van welke wij noemen: „Collationes juridicae etc." (1677), „Grotius illustratus seu commentarii ad Grotii de jure belli et pacis libri III" en „Prodromus justitiae gentium etc." (1719).

Cocceji, Samuël vrijheer *von*, een zoon van den voorgaande en eveneens een rechtsgeleerde, werd geboren te Heidelberg in 1679 en in 1702 benoemd tot hoogleeraar te Frankfort aan de Oder, ging in 1704 als regeeringsraad naar Halberstadt en bekleedde er aanzienlijke staatsambten, waarna hij in het volgende jaar lid werd van het Rijkskamergerecht te Wetzlar. In 1714 vertrok hij naar Berlijn en werd er achtereenvolgens geheim justitieraad, voorzitter van het kamergerecht, minister van Oorlog, chef van alle geestelijke zaken en curator van alle Koninklijke universiteiten, voorzitter van het hooggerechtshof van appèl, chef der justitie en grootkanselier. Hij overleed den 4den October 1755. Hij was bij uitnemendheid een man van zaken, die tot verbetering der rechtspleging in Pruisen veel heeft bijgedragen. Zijn „Codex Fredericianus" (1747—1750) was in dien tijd een voortreffelijk boek, zijn „Jus civile controversum" wordt zeer geroemd, en de inleiding tot den „Grotius illustratus" van zijn vader is ook afzonderlijk uitgegeven onder den titel: „Novum systema junisprudentiae naturalis et Romanae".

Coccejus, *Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde en het hoofd eener kenkelijke partij, werd den 9den Augustus 1603 te Bremen geboren. In 1625 deed hij zich te Hamburg door een geleerden Israëliet de geschriften der Rabbijnen verklaren en zette vervolgens zijn studiën voort aan de hoogeschool te Franeker. Toen hij hier reeds een werk over den Talmud uitgegeven en met *Sebastianus Pfochenius* een letterkundigen strijd gevoerd had, ging hij naar Leiden, en werd vervolgens in 1630 te Bremen en in 1636 te Franeker tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch beroepen. Nadat hij in 1644 hier den titel van doctor in de godgeleerdheid ontvangen had, *ging* hij in 1650 als hoogleeraar naar Leiden, waar hij den 4den November 1669 overleed. Hij werd in de St. Pieterskerk begraven, waar zijn beeltenis in wit marmer boven zijn rustplaats is aangebracht.

Coccejus was voor zijn tijd een zeer vrijzinnig godgeleerde, die zich beijverde, de Hervormde Kerk van haar schoolsche orthodoxie te bevrijden, het recht eener van stelsels onafhankelijke uitlegkunde te handhaven en alle Christenen tot ware vroomheid op te wekken. Eigenaardig is zijn typische beschouwing van het Oude Testament: Israël in zijn geheele geschiedenis, in zijn wetten en plechtigheden is in zijn oog een afschaduwing van hetgeen bij en door de komst van *Christus* geschieden zou. Voorts koesterde hij het gevoelen, dat men den inhoud der Gewijde Schriften het best begrijpen kan, wanneer men acht geeft op de verschillende betrekkingen, waarin het menschdom tot God gestaan heeft, en hieruit ontsproot zijn leer der „Verbonden" (het Werkverbond, het Genadeverbond en het Nieuwe Verbond).

In 1658 werd vooral door zijn ambtgenoot *Heidanus*, die met hem instemde, zijn meening openbaar gemaakt, dat de Christen volstrekt niet gebonden was aan de Israëlietische instelling van den Sabbath, daar deze slechts een afschaduwing was van den geestelijken, eeuwigdurenden Sabbath der geheele Christenheid. Nu riep men: „De Kerk is in gevaar!", en *Essenius, Hoornbeek* en anderen kwamen daartegen op, *Coccejus* van onrechtzinnigheid beschuldigende. Voorts voerde hij strijd met den hoogleeraar *Gijsbert Voetius* over de beteekenis der Grieksche woorden ἄφεσις/πάρεσις, die volgens laatstgenoemde hetzelfde beduiden, maar volgens *Coccejus* een „volkomene en een onvolkomene vergiffenis". Eindelijk voerde hij een pennestrijd met *Samuël Maresius*, hoogleeraar te Groningen, die hem van Sociniaansche gevoelens beschuldigde. Geen wonder dus, dat er verdeeldheid ontstond in de Nederlandsch Hervormde Kerk. De beide partijen noemden zich *Coccejanen* of „lieden van de nieuwe studie" en *Voetianen* of „lieden van de oude studie", en het duurde geruimen tijd, voordat de vrede gesloten was.

Coccejus heeft zich door zijn grondige kennis van de Grieksche en Oostersche talen verdienstelijk gemaakt jegens de Bijbelsche uitlegkunde. Zijn godgeleerde geschriften zijn te Amster-

dam van 1673 tot 1675 in 8 deelen in folio en later nog 2 maal uitgegeven. Daartoe behooren o.a. „Summa doctrinae de foedere et testamento Dei" (1648 en later bij herhaling), „De ultimis Mosis verbis" (1650), „Psalmi et verba Davidis extrema" (1660), „Summa theologiae ex sacris scriptis repetita" (1662) en „Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici Veteris Testamenti" (1669 en later bij herhaling), verder een reeks van uitlegkundige geschriften over verschillende boeken van het Oude en Nieuwe Testament.

Zie zijn biografie in „Het Protestantsche Vaderland, dl. II, blz. 123 v.v., aan het slot waarvan tevens een literatuuropgave omtrent *Coccejus* voorkomt.

Coccidiën, kogel- of eivormige psorospermen, zijn parasitische protozoën uit de groep der gregarinen, die bij konijnen, muizen, schapen, kalveren, honden en menschen in het binnenste der epitheelcellen (darm en galbuizenepitheel) woekeren en door verwoesting van het epitheel ontstekingen van darm en lever kunnen veroorzaken.

Coccinelliden of *lievenheersbeestjes* is de naam van een familie uit de orde der Schildvleugeligen *(Coleoptera)* onder de insecten. De kleine diertjes dezer familie hebben een hoog gewelfd, cirkelvormig lichaam, hetwelk van onderen plat is, en korte, draadvormige sprieten. Van de soorten is het zevenstippelig lievenheersbeestje *(Coccinella septempunctata)* ook bij ons algemeen bekend. Het heeft 7 zwarte stippen op zijn roode dekschilden. Deze diertjes zijn bijzonder nuttig, daar zij, maar vooral hun zespootige larven, een verbazende menigte bladluizen verdelgen. Zij leggen hun eieren op bladeren en brengen zelf den winter onder boombast of afgevallen bladeren door.

Coccius, *Ernst Adolph,* een Duitsch oogarts, den 19den September 1825 te Knauthain bij Leipzig geboren, studeerde te Leipzig en te Praag in de geneeskunde, vestigde zich in zijn geboorteplaats en werd in 1849 benoemd tot arts aan een gesticht voor ooglijders te Leipzig. In 1851 werd hij er privaat-docent in de ooghoelkunde, in 1858 buitengewoon hoogleeraar in de geneeskunde en bestuurde er tot in 1867 een door hem zelf gestichte kliniek voor ooglijders. In laatstgenoemd jaar werd hij benoemd tot gewoon hoogleeraar en tot opvolger van *Rutte* als directeur van genoemd gesticht, en in 1870 ontving hij den titel van geheim medicinaalraad. Hij overleed den 23sten November 1890 te Leipzig. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Die Ernährungsweise der Hornhaut und serumführenden Gefässe im menschlichen Auge" (1852), „Ueber die Anwendung des Augenspiegels nebst Angabe eines neuen Instruments" (1853), „Ueber den Mechanismus der Accommodation des menschlichen Auges nach Beobachtungen im Leben" (1867), „Ueber die Behandlung der Augenverletzungen" (1871), „Ueber Ophthalmometrie und Spannungsmessung am kranken Auge" (1872) en „Ueber die Diagnose des Sehpurpurs im Leben" (1877).

Coccolithen is de naam van eigenaardige microscopische kalklichaamjes, die de gedaante hebben van twee door een dwarsstaafje verbonden schijven (die van een manchetknoop), welke men aantreft in den *Bathybius* (zie aldaar), terwijl zij nu en dan bolletjes (coccosfeeren) vormen. Te voren hield men ze voor geraamten van den Bathybius, maar nu deze laatste, wat zijn bestaan betreft, niet meer tot de levende wezens gerekend wordt, is men van dat gevoelen teruggekomen. Sommige natuurkundigen beschouwen ze als zelfstandige vormingen van organische of anorganische natuur, terwijl anderen ze houden voor voortplantingsproducten der kalkwieren.

Coccoloba is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Veelknoopigen *(Polygonaceeën).* Het onderscheidt zich door een 5-deelig, gekleurd bloemdek en een éénzadige bes. Het omvat boomen van middelmatige grootte in West-Indië, Zuid-Amerika en China groeiend, van welke sommige voor geneeskrachtig worden gehouden, terwijl andere wegens hun fraaie bladeren en bloemtrossen tot de sierplanten behooren. Van de soorten noemen wij: *C. uvifera* L. of strand-druivenboom, die ter hoogte van 5 tot 10 m. in Midden-Amerika groeit, groote, hartvormige, lederachtige bladeren, nagenoeg witte bloemtrossen, benevens roode, eetbare vruchten, ter grootte van kersen draagt, en de West-Indische of Amerikaansche kinogom (zie *Kino)* en in het harde, roode hout een fraaie roode verfstof oplevert.

Cocculine. Zie *Cocculus.*

Cocculus *Dec.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Menispermaceeën.* Het onderscheidt zich door éénslachtige bloemen: de mannelijke hebben een 5- tot 9-bladigen kelk, een 6-bladige bloemkroon en even zoo vele vrije meeldraden, de vrouwelijke bloemen, voor het overige op de voorgaande gelijkende, hebben een 2-spletigen stijl met een enkelvoudigen stempel en een 4- tot 6-voudig vruchtbeginsel, waaruit zich even zoo vele op bessen gelijkende steenvruchten ontwikkelen. Het geslacht *Cocculus* omvat een 70-tal soorten, die in Afrika, Oost-Indië en Australië groeien en waarvan sommige tot de geneeskrachtige behooren. Wij noemen hier *C. palmatus* Dec. *(Jatrorrhiza palmata* Miers.) of de Columboplant, die vooral in de dichte wouden van Mozambique te vinden is en thans ook op Isle de France, de Seychellen enz. verbouwd wordt. Haar kruidachtige, klimmende stengel is met bruinachtig roode haren bedekt, evenals de bladeren, die handvormig en langgesteeld zijn. De bloemtrossen der mannelijke planten zijn samengesteld, die der vrouwelijke enkelvoudig, de bloembladeren bij beide groen en de vruchten langwerpig, met lange, zwarte haren bezet en van de grootte eener hazelnoot. De bruinachtig-gele, eenigszins gelede, vliezige knollen van dit gewas zijn onder den naam van *Radix Columbo* of *Calumbo* (Columbo- of Calumbowortel) in de apotheken te vinden. Zij worden in het droge jaargetijde gerooid, aan draden geregen en opgehangen om te drogen. Zij bevatten een kristallijne bitterstof, columbine en zetmeel, en verschaffen een sterk aangeprezen geneesmiddel tegen gebreken van de spijsverteringsorganen en tegen dysenterie (zie *Colombowortel).* Voorts vermelden wij: *C.*

suberosus Dec. (*Anamirta Cocculus* W. et Arn.), een slingerende heester, die met meer andere soorten de vergiftige kokkelskorrels oplevert. Hij groeit op Ceylon, Java, Amboina en Malabar, heeft een stam ter dikte van een arm, een kurkachtige schors, groote lederachtige bladeren, kleine, witte, tot trossen vereenigde bloemen en besvormige, roode steenvruchten. De gedroogde vruchten, kokkelskorrels genaamd, zijn zoo groot als erwten, nagenoeg rond en donker grijsachtig bruin, somtijds zwart of ook wel aschkleurig, rimpelig en smakeloos, maar hebben een oliehoudende kern, die walgingwekkend en bitter is en tot de narcotische vergiften behoort. Een merkwaardig bestanddeel der korrels is de *cocculine* (menispermine, pricrotoxine), die in haar werking veel overeenkomst heeft met strychnine. Zij is zeer vergiftig en veroorzaakt stuiptrekkingen, verlamming en bedwelming. Als tegengif wordt een afkooksel van galnoten of van andere looistofhoudende zelfstandigheden aanbevolen. In Indië gebruikt men de kokkelskorrels voor de vischvangst; wanneer men ze namelijk in het water werpt, worden de vissehen er door bedwelmd, zoodat ze aan de oppervlakte komen en zich gemakkelijk laten grijpen. Ten sterkste is het af te keuren, dat men in Engeland en elders in de brouwerijen de korrels gebruikt, om een meer bedwelmende kracht aan het bier te geven. Verscheidene andere soorten, zooals *C. peltatus* Dec., op de kust van Malabar groeiend, *C. crispus* Dec., op Java inheemsch, *C. cordifolius* Dec., op Malabar te vinden en onder den naam *goelancha* bekend. *C. glaucus* Dec., een heester der Molukken met slijmerige bladeren, *C. orbicularis* Dec., enz., worden tegen velerlei ongesteldheden aanbevolen.

Coccus. Zie *Cochenille.*

Cocentayna of *Cocentaina,* een stad in de Spaansche provincie Alicante, ten N. van Alcoy en aan den voet van den Moncabrer (1386 m.), schilderachtig gelegen, telt ongeveer 7000 inwoners. Zij is door sierlijke tuinen omringd, heeft fraaie kerken, een kasteel der hertogen *van Medinaceli* en eenige Romeinsche overblijfselen.

Cochabamba is de naam van een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Bolivia. Het beslaat een groot deel van de oostelijke Andesketen, tusschen den bovenloop van de Beni en van de Mamore, tot 17° Z.Br. en de hoogvlakte tot aan den bovenloop van de Rio Grande en telt op een oppervlakte van 60 418 v. km. (1911) 380 699 inwoners of 5 per v. km., die meestal van gemengd Indiaansch ras zijn. Behalve de hoofdstad is de haven Chinore van eenige beteekenis.

Cochabamba, hoofdstad van het gelijknamige departement van Bolivia, ligt ter hoogte van 2559 m. boven de oppervlakte der zee aan den oever der Rio de la Rocha, een zijrivier der Rio Grande. Men heeft er 15 kerken, een gymnasium en (1911) 24 512 inwoners, die vooral in het vervaardigen van katoenen en wollen stoffen, van leder, zadels, stijfsel, zeep enz., benevens in een vrij aanzienlijken graanhandel hun bestaan vinden. De stad werd in 1572 gesticht. In de nabijheid liggen loodmijnen.

Cochem is de hoofdstad van het gelijknamige Duitsche district, 51 km. van Trier gelegen aan de Moezel en aan den spoorweg Koblenz—Trier, die hier door den 4206 m. langen Keizer-Wilhelm-tunnel gaat. De stad telt (1910) 3758 inwoners en heeft belangrijken wijnbouw en handel. Boven het plaatsje ligt op een heuvel een oude burcht, door de Franschen verwoest, maar van 1873 tot 1877 gerestaureerd. Aan den ingang van het naburige Endertdal ligt op een berg de ruïne Winneburg, 2 km. stroomopwaarts de abdij Ebernach, thans een krankzinnigengesticht.

Cochenille noemt men het gedroogde wijfje van *Coccus Cacti* L., een halfvleugelig insect, behoorende tot de familie der Schildluizen *(Cocciden).* Deze familie onderscheidt zich daardoor, dat het wijfje bijna altijd vleugelloos is, veelal op dezelfde plaats blijft, waar het zich aan een cactus heeft vastgehecht, en er bij haar eieren of jongen sterft, deze daarbij als een beveiligend schild bedekkend. Het mannetje heeft een volkomen gedaanteverwisseling en alleen goed ontwikkelde voorvleugels.

De echte Cochenille *(Coccus Cacti* of *Cactusschildluis)* leeft vooral in Mexico op verschillende cactusplanten en bepaaldelijk op de nopalplant *(Opuntia coccinellifera),* die men tot aankweeking van het insect op groote schaal op de hoogvlakte van Mexico verbouwt. Het mannetje is donkerrood, heeft tienledige sprieten, witachtige vleugels en 2 lange staartborstels. Het wijfje is grijs, breed en bolvormig, met wit

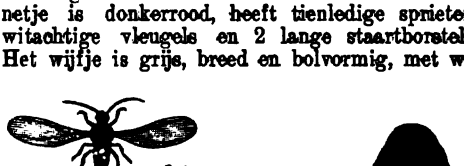

Cochenille *(Coccus cacti).*
a. Mannetje. *b.* Wijfje (van de buikzijde gezien).

stof bedekt en mist de vleugels. De wijfjes zoeken op de plant een geschikte plaats en leggen er eieren in een hoopje wollig was. De wijfjes sterven, zoodra zij de eitjes gelegd hebben, zoodat zich in het droge jaargetijde telkens na twee maanden een nieuw geslacht vertoont.

Alleen de wijfjes leveren de gewenschte kleurstof. Daar deze bij het gewicht betaald wordt, kiest men voor de verzameling den tijd, die aan het eierleggen voorafgaat, omdat zij dan het zwaarst zijn. Men bewaart natuurlijk eenige wijfjes, om de soort te laten bestaan, doch voor het overige strijkt men ze met een stomp mes van de planten op een blik en doodt ze vervolgens door ze met warm water te begieten of aan heeten waterdamp bloot te stellen. Hierna worden zij gedroogd en komen als grijze korrels met een wasglans in den handel. De er in aanwezige kleurstof heet *karmijnrood* of *karmijnzuur.*

De cochenilleteelt bestond reeds vóór de ontdekking van Amerika op de hoogvlakte van

Mexico, en werd vervolgens naar de Canarische en Azorische Eilanden, naar Malaga, Algerië en Spanje en zelfs naar Java overgebracht. In den jongsten tijd is de cochenilleteelt minder winstgevend geworden, doch het is zeker, dat geen andere kleurstof de cochenille evenaart in gloed en deugd. Een hectare land met caotus beplant, levert ongeveer 400 kg. (in 1 kg. gaan 140 000 gedroogde insecten).

De cochenille wordt vooral gebruikt tot het verven van zijde en andere geweven stoffen, alsmede tot bereiding van het karmijnlak der schilders. In den handel vindt men vooral Honduras-, Veracruz- en Zacatecas-cochenille vermeld, en van deze drie soorten zijn de eerste en de derde de beste. De handel is echter zeer weinig belangrijk in vergelijking met vroeger.

Uit Mexico is de cochenille met de nopalplant naar een acclimatisatietuin te Cadix, en van hier door een Spanjaard, *Bisch* genaamd, in 1827 onder het bestuur van *Du Bus* heimelijk naar Java overgebracht. Het is gebleken, dat de nopalplant er in een warm klimaat wel wil groeien, maar moeilijker is het, om er aan het insect de onmisbare droogte en windstilte te verschaffen. De cultuur werd er zoowel door het gouvernement, als door particulieren ondernomen en was niet onvoorspoedig, daar het jaar 1855 142 787 kg. opleverde. De teelt werd van gouvernementswege vooral gedreven in het strafetablissement te Soekaradja (Banjoewangi). De cultuur kostte echter meer dan de opbrengst en werd in 1865 ingetrokken. Ook de particuliere cultuur bestaat op Java niet meer.

Cochenillecactus. Zie *Cactus* en *Cochenille.*

Cochery, *Louis Adolphe,* een Fransch staatsman, geboren den 26sten April 1819, promoveerde in de rechten en was in 1848 eenigen tijd Kabinetschef van den minister van Justitie *Crémieux.* Daarna redigeerde hij den „Avenir National" en stichtte in 1868 in het departement Loiret het blad „L'Indépendant de Montargis". Bij de algemeene verkiezing van Mei 1869 werd hij lid van het Wetgevend Lichaam, voegde er zich bij het linker centrum en verklaarde zich tegen den oorlog. Na den 4den September 1870 werd hij commissaris-generaal der Nationale verdediging in het Departement Loiret, nam deel aan de gevechten bij Orleans en was te Versailles tegenwoordig bij de onderhandelingen over den wapenstilstand; eenigen tijd werd hij door de Duitschers gevangen gehouden. In 1871 werd hij lid van de Nationale Vergadering en vervolgens van de Kamer van Afgevaardigden, behoorde eerst tot het linker centrum, maar voegde zich allengs bij de Republikeinsche linkerzijde. Na de vorming van het ministerie-*Dufaure* (November 1871) werd hij onderstaatssecretaris van Financiën en van den 5den Januari 1879 tot den 31sten Maart 1885 was hij minister van Posterijen en Telegrafie. In Januari 1888 werd hij tot lid van den Senaat gekozen. Hij overleed den 13den October 1900 te Parijs.

Cochery, Georges Charles Paul, een Fransch staatsman en zoon van den voorgaande, werd den 20sten Maart 1855 te Parijs geboren. In 1885 vaardigde Loiret hem naar de Kamer af. Van 1896 tot 1898 was hij minister van Financiën in het kabinet-*Méline.*

Cochin, *Kotsjin* of *Katsjhi,* een Britsch-Indische vazalstaat, op de kust van Malabar gelegen, telt op 3536 v. km. (1911) 918 110 inwoners, en wel 627 346 Hindoes, 61 264 Mohammedanen, 216 010 Christenen en 1350 Joden. Het laagland levert veel rijst en kokospalmen, katoen, koffie, indigo, betel enz. op; de boschen geven teakhout en andere kostbare houtsoorten; zoutaanmaak is een regeeringsmonopolie. De radja betaalt jaarlijks 20 000 pond sterling, zijn inkomsten bedragen 21 millioen roepijen. De militaire macht is 236 man sterk met 2 kanonnen. De hoofdstad is Ernakolam met ongeveer 30 000 inwoners; de radja houdt in het nabijgelegen Tripoenthora verblijf. Andere steden zijn Mattantsjeri (23 000 inwoners), Tritsjoer (17 000 inwoners) en Tsjittoer (9000 inwoners).

Het land was vroeger aan *Haider Ali* schatplichtig en werd in 1792 en 1809 vazalstaat van de Engelsch-Oost-Indische compagnie.

Cochin, *Kotsjin* of *Kotsjin-Bandar,* een kleine havenstad in het district Malabar van het Britsch-Indische presidentschap Madras, is de eenige plaats aan de W.-kust ten Z. van Bombay, waar groote zeeschepen gebouwd kunnen worden. De stad telt 20 000 inwoners, waarvan de helft Christenen (afstammelingen van Portugeezen en Nederlanders). Zij heeft een levendigen handel (in 1903: 640 333 ton; invoer 778 703 roepijen, uitvoer 8 342 328 roepijen). Men vindt er nog vele bouwwerken uit den Nederlandschen tijd en in de in 1546 gebouwde kerk is het graf van *Vasco de Gama.*

De Portugees *Cabral* landde hier in 1500; *Vasco de Gama* stichtte er een faktorij in 1502 en in 1503 bouwde *Albuquerque* er een fort. Er ontstond een aanzienlijke handel, zoowel naar Arabië, als over Egypte naar Venetië. Tevens werd de stad het middelpunt van de werkzaamheid der R.-Katholieke zendelingen. In 1603 kwam zij in het bezit der Nederlanders, die de hoofdkerk, door de Portugeezen gesticht, in een handelsmagazijn veranderden. In 1795 maakten zich de Engelschen van haar meester, en aan dezen werd zij in 1814 afgestaan. *Cochin* bereikte tijdens het bewind der Nederlanders het toppunt van bloei.

Cochin, *Charles Nicolas,* een Fransch graveur, werd geboren te Parijs in 1688, werkte naar oude en nieuwe meesters en overleed in 1754.

Cochin, Nicolas, zoon en leerling van den vorige, reisde in Italië, gaf daarvan verslag in zijn „Voyage d'Italie" (1758, 3 dln.). Hij gaf met *Gravelot* een „Iconologie par figures etc." (4 dln.) uit. Hij overleed in 1790.

Cochin, *Pierre Suzanne Augustin,* een Fransch schrijver, in 1823 te Parijs geboren, hield zich vooral bezig met kwesties op het pauperisme betrekking hebbende. In 1850 werd hij adjunct, in 1853 maire van het Xde arrondissement van Parijs, en behoorde tot de kleine fractie der liberale Katholieken. In 1864 werd hij gekozen tot lid van de Académie des sciences morales et politiques en in 1871 werd hij prefect van Seine-et-Oise. Hij overleed te Versailles in 1872. Van zijn werken noemen wij: „Essai

sur les méthodes d'instruction et d'éducation et sur les établissements de Pestalozzi" (1848), „Abolition de l'esclavage" (1861, bekroond door de Fransche Academie), „Rome, les martyrs du Japon et les évêques du XIXe siècle" (1862), „Lettre sur l'état du paupérisme en Angleterre" (1854), „Les ouvriers européens" (1856), „De la condition des ouvriers français" (1862), „Le progrès des sciences et de l'industrie au point de vue chrétien" (1863), „La réforme sociale en France, résumé critique de l'ouvrage de Le Play" (1865), „Abraham Lincoln" (1869), „Le comte de Montalembert" (1870) en „Le service de santé des armées avant et pendant le siège de Paris" (1871).

Cochinchina, bij de Chineezen *Kotsjintsjing* geheeten, wordt dikwijls in meer uitgebreide beteekenis als naam voor Annam gebruikt, omvat eigenlijk slechts de oostelijke, zich tusschen $10^1/_2$ en $17^1/_2{}^0$ N.Br. uitstrekkende en door de Annamieten *Dangtrong* genaamde provincie van dit rijk (zie de kaart van Achter-Indië bij het artikel *Fransch Indo-China*). Als *Neder-Cochinchina* (La basse Cochinchine) is het een Fransche bezitting in Achter-Indië. Deze wordt ten W. door de Golf van Siam, ten N.W. door Cambodsja, ten N.O. door Laos en Annam, ten Z.O. door de Chineesche Zee begrensd en loopt naar het Z. in kaap Cambodsja (Camao) spits toe. Het bestaat hoofdzakelijk uit het vroeger tot Cambodsja behoorende, maar sedert 1658 langzamerhand veroverde landschap Saigon, dat het stroomgebied van de Beneden-Mekong omvat. Bovendien behooren tot Cochinchina: Poelo Condor, Poelo Obi en eenige andere eilanden.

De Fransche bezitting is 56 960 v. km. groot en bestaat grootendeels uit vlak, zeer rijk besproeid alluviaal land. Alleen in het N. heeft de bodem het karakter van heuvelland (tot 700 m. hoogte).

De Mekong splitst zich in Cambodsja in 3 armen: een noordelijke, die in den regentijd (April tot November) haar water in den Bienho afvoert, en twee zuidelijke, die niet ver van elkander door Cochinchina stroomen en met 6 groote en verschillende kleine armen uitmonden. In de N.O. helft van het land vindt men de Donnai of rivier van Bienhoa, de rivier van Saigon, de Groote en de Kleine Vaïco. Al deze rivieren kunnen door diepgaande schepen bevaren worden, maar aan den mond zijn zij meestal door zandbanken versperd. Van de zijrivieren van de Mekong is de naar Mitho stroomende Kwadai de beste, omdat de monding nog 5 m. diep is. De Loirab is zelfs bij eb tot Saigon toe, waar zij een breedte heeft van 400 m., zeer goed bevaarbaar. Een groot aantal kleinere rivieren en talrijke natuurlijke kanalen, die de rivieren met elkander en met de Golf van Siam in het W. verbinden, voltooien het hydrografische net (226 832 km.) en bevorderen door het afzetten van slib de vruchtbaarheid van den bodem.

Het klimaat is er voor nog niet geacclimatiseerde Europeanen ongezond. In den regenbrengenden Z.W. moeson (Mei tot October) wisselt de temperatuur tusschen 20° en 30° C. af, in den drogen N.O. moeson (October tot Mei) echter stijgt de temperatuur over dag tot 36° en daalt 's nachts niet beneden 16°. Het grootst is de hitte in Februari en begin Maart; de neerslag is het grootst in Juni. De taifoens van de Zuid-Chineesche Zee veroorzaken dikwijls groote schade.

De fauna sluit zich aan bij die van Achter-Indië. Van de roofdieren zijn de tijger en de panter vertegenwoordigd; niet zelden worden rhinocerossen, olifanten, wilde zwijnen, krokodillen en vele vergiftige en onschadelijke slangen aangetroffen; herten en buffels zijn zeer talrijk; vogels leven er in menigte, eveneens velerlei insecten. De flora is zoowel met die van Voor-Indië en Birma, als met die van den Maleischen Archipel verwant, zij vormt met die van Annam, Siam en Cambodsja een eigen gebied, dat zich door talrijke Clusiaceeën kenmerkt, maar weinig palmsoorten telt. Mineralen van beteekenis worden niet aangetroffen.

De kolonie had in 1911 3 050 000 inwoners, waarvan 2 600 000 Annamieten en 230 000 Cambodsjanen, 100 000 Chineezen, 50 000 van gemengd inlandsch ras, 6000 Maleiers, 1300 Indiers, 11 251 Europeanen, waaronder ± 9000 Franschen. De heerschende godsdienst is het Boeddhisme (ongeveer 1 700 000). De zending heeft haar hoofdzetel te Saigon. Hier bevindt zich een groot seminarium. In grootere steden zijn scholen naar Europeesch model ingericht met gedeeltelijk Europeesche onderwijzers. De bodem levert hoofdzakelijk rijst, waarvan $^2/_3$ wordt uitgevoerd; bovendien worden katoen, tabak, suikerriet enz. gekweekt. De rubberplantages beslaan een oppervlakte van 13 000 H.A. met ± 4 000 000 boomen. De bosschen bevatten nuttige houtsoorten. De industrie is belangrijk; alleen de zoutwinning en de vervaardiging van grove zijden stoffen zijn van eenig belang. De handel is hoofdzakelijk in handen van Chineezen. De uitvoer bestaat vooral uit rijst, visch, vischlijm, katoen, huiden, copra en peper. In 1912 werden de havens bezocht door 411 stoomschepen, metende 1 070 624 ton. Een derde daarvan waren Engelsche schepen. Ondanks de invoering van Fransch geld, komt de Mexicaansche zilverpiaster (3,9 franc) veelvuldig voor. In 1893 werd het Fransche tolstarief ingevoerd. Het verkeer geschiedt hoofdzakelijk te water; vele straatwegen werden in den laatsten tijd aangelegd. De eenige spoorweg is de lijn Saigon—Mitho (77 km.). Saigon is met Cholon verbonden door een tramlijn. Met inbegrip van Cambodsja heeft het telegraafnet 3664 km. lengte. Cochinchina is verdeeld in 21 arrondissementen en drie steden, Cholon (173 000 inwoners in 1911), Saigon en Cap Saint Jacques (1374 inwoners). Het zelfstandig bestuur der plaatsen hebben de Franschen grootendeels laten bestaan, alleen de hoogste autoriteit *(Ka)* wordt door den gouverneur benoemd; de gewestelijke regeering en de rechtspleging zijn echter geheel hervormd. Zij resideeren onder den „Hoogen Raad van Indochina", aan wiens hoofd de gouverneur-generaal van Fransch-Indo-China te Hanoi staat; onder hem staat de luitenant-gouverneur van Cochinchina, die te Saigon verblijf houdt. Het bestuur der provinciën is opgedragen aan de „Inspec-

teurs des affaires indigènes", die onder den directeur van Binnenlandsche Zaken ressorteeren. De hoofdinkomsten zijn tollen, personeele belastingen en het opiummonopolie. In 1913 bedroegen de inkomsten en uitgaven 7 181 737 piasters. De inboorlingen zijn dienstplichtig, maar slechts een klein aantal wordt op Europeesche wijze geoefend en bewapend, het grootste gedeelte wordt als militie ingedeeld. Saigon, de zetel van het bestuur, is door de Franschen tot een belangrijk marine-station gemaakt. Ingevolge de annexatie van Neder-Cochinchina wist Frankrijk in 1863 ook het protectoraat over Cambodsja en hierdoor een vrij handelsverkeer met het binnenland van Achter-Indië te verkrijgen.

Cochinchina was vroeger een Chineesche vazalstaat, vormde daarna een deel van het koninkrijk Cambodsja en werd in 1658 gedeeltelijk, in 1720 geheel door Annam onderworpen. De oorlog, die Frankrijk in 1858 tegen Annam begon, werd in Februari 1861, na een korte onderbreking, na aankomst van nieuwe versterkingen onder den vice-admiraal *Charner* voortgezet. Deze versloeg het leger der Annamieten. Ofschoon de koning wel geneigd was vrede te sluiten, werden de vijandelijkheden voortgezet, en achtereenvolgens vielen Mitho aan de Mekong, Bienhoa ten N.O. van Saigon en Vinhlong in de handen der Franschen, zoodat de koning zich weldra genoodzaakt zag een verdrag te sluiten, waarbij de 3 provinciën Bienhoa, Saigon en Mitho, benevens het eiland Poelog-Condore aan Frankrijk werden afgestaan. Admiraal *Bonard* werd in 1863 opvolger van den vice-admiraal *De la Grandière* als gouverneur der nieuwe kolonie en sloot weldra een overeenkomst met Cambodsja, waarbij dit rijk zich onder de beschermheerschappij van Frankrijk plaatste en de belangrijke plaats Namvan, bij den oorsprong van 4 rivierarmen der Mekong gelegen, aan Frankrijk tot een steenkolendepôt afstond. Daar in drie andere provinciën des lands, Vinhlong, Chandoc en Hatien, gedurig onlusten voorvielen, voegde admiraal *De la Grandière* in 1872 die aan het Fransche grondgebied toe. Eerst in 1879 kon het land als gepacificeerd beschouwd en een burgerlijk bestuur ingevoerd worden. Door de besluiten van den 17den October 1887 en van den 12den April 1888 werden Cochinchina, Cambodsja, Annam en Tonkin met de Fransche kolonie Indochina vereenigd, maar de landen hebben een administratieve zelfstandigheid behouden.

Literatuur: E. Lagrillière-Beauclerc, A travers l'Indo-Chine, Cochinchine etc. (Parijs 1900); *P. Nicolas,* La vie française en Cochinchine (Parijs 1900); *P. Cultru,* Histoire de la Cochinchine francaise etc. (1909); zie ook *Fransch-Indo-China.*

Cochinchinakip noemt men een hoendersoort, afkomstig uit Centraal- en Noord-Azië, die eerst tegen het midden der vorige eeuw naar Europa kwam. Ze is een zwaar gebouwde, meestal geel, ook wel eens wit of zwart gekleurde kip, die betrekkelijk kleine, geelachtige eieren met dikke schaal legt. De waarde als leg- of vleeschhoen is gering, maar ze heeft tot sterke uitbreiding der pluimveeteelt in Europa aanleiding gegeven.

Cochius, *Frans David,* geboren den 17den December 1787 te Valburg (Gelderland), nam in October 1804 dienst als élève der genie, trad in December 1810 in Franschen dienst en nam als kapitein bij den staf der genie deel aan de gevechten bij Katzbach, Leipzig en Hanau. In Augustus 1814 weder als 1ste luitenant-ingenieur ingedeeld in het Nederlandsche leger, werd hij tot kapitein-ingenieur benoemd voor het Indische leger. Na eerst bij Quatre Bras gevochten te hebben, vertrok hij den 16den October 1815 naar Java. Hij werd majoor-ingenieur in Februari 1821 en kolonel-ingenieur in December 1825. Als luitenant-kolonel-commandant der genie maakte hij de 2de expeditie naar Palembang mede (1821). In 1825 trad hij met veel beleid op bij het begin van den Java-oorlog; drie malen approviandeerde hij het belegerde Djokjokarta, nam in Juni 1826 Plered in, vervolgde *Dipa Negara* tot Diko, streed bij Kalitan, Djali-anom, Djokjokarta, Pasir Gedé enz. en bleef tot het einde van den oorlog te velde (1830). In 1831 werd hij generaal-majoor-titulair, in September 1835 commandant van het Indische leger. Als commissaris van het Gouvernement ter Westkust van Sumatra herstelde hij den goeden geest onder de troepen aldaar en veroverde den 16den Augustus 1837 Bondjol, waar het op te richten fort naar hem genoemd werd. In April 1839 werd hij generaal-majoor effectief en in November 1843 luitenant-generaal. Den 1sten Januari 1848 werd hij als legercommandant eervol gepensionneerd. *Cochius* overleed den 1sten Mei 1876 te Rijswijk.

Cochlaeus, *Johann,* eigenlijk *Dobeneck,* een Duitsch geleerde en een tegenstander van *Luther,* werd geboren te Wendelstein bij Neurenberg in 1479. Hij was eerst rector aan de St. Laurenzschool in zijn geboorteplaats, bekleedde vervolgens kerkelijke betrekkingen te Frankfort aan den Main, te Mainz en te Meissen, waar hij domheer werd, vervolgens die van secretaris van *hertog Albrecht van Saksen* te Dresden en overleed den 10den Januari 1552 als kanunnik van den Dom te Breslau. Als tegenstander der Hervorming behoorde hij tot de opstellers van het strijdschrift tegen de Augsburgsche Confessie, was werkzaam bij de vergadering te Regensburg en gaf onderscheiden satyrieke stukken tegen *Luther* in het licht, zooals: „Lutherus septiceps ubique sibi contranius" (1529 en bij herhaling), „Bookspiel Martini Luthers" (1531) enz. Van zijn overige talrijke geschriften noemen wij: „Vita Theodorici regis Ostrogothorum" (1544) en „Historiae Hussitarum libri XII" (1549).

Cochlearia. *Zie Lepelblad.*

Cochrane. *Thomas, graaf van Dundonald,* een Britsch admiraal, werd geboren den 14den December 1775 en trad in 1793 in den zeedienst. In Mei 1801 volbracht hij een roemrijk wapenfeit door het veroveren van het Spaansche fregat „El Jamo" op de hoogte van Barcelona. In het geheel nam hij gedurende 10 maanden van zijn bevelhebberschap op de „Speedy" 50 schepen met 122 kanonnen. Eindelijk echter moest hij de vlag strijken voor het Fransche smaldeel onder admiraal *Linois,* maar werd weldra uitge-

wisseld en bevorderd tot kapitein. Na den vrede van Amiens werd hij commandant op de „Pallas" van 32 stukken en maakte hij zich in den zeestrijd met Frankrijk vermaard. Als bevelhebber op de „Impérieuse" veroverde of vernielde hij van den 13den December 1806 tot den 7den Januari 1807 15 vijandelijke proviandschepen. Hoewel hij in 1806 door Honiton naar het Parlement was afgevaardigd, bleef hij op de vloot en bewees door een reeks van roemrijke daden groote diensten aan de zaak der Spaansche onafhankelijkheid. In 1809 vernielde hij op de reede van Aix bij Rochefort 10 Fransche linieschepen en eenige fregatten en ontwing daarvoor de Bath-orde. Onmiddellijk daarna beschuldigde hij lord *Gambier*, onder wiens opperbevel hij dat feit had volbracht, van plichtverzuim, doch deze stond bij de Regeering in de gunst en werd vrijgesproken. Daar *Cochrane* tevens tot de oppositie behoorde, trachtte men hem onschadelijk te maken. Men ontdekte een samenspanning, om door het uitstrooien van valsche geruchten nopens den afstand van *Napoleon* de staatspapieren in de hoogte te drijven, en *Cochrane* werd op bloot vermoeden in die rechtzaak gewikkeld, met het noodlottig gevolg, dat hij in 1814 door zijn vijanden veroordeeld werd tot een boete van 1000 pond sterling, een jaar gevangenisstraf, te pronk staan en verlies van zijn betrekking, van zijn waardigheid als parlementslid en van de Bath-orde. Het geheele land geraakte er door in opschudding, en de kiezers van Westminster kwamen er tegen in verzet door hem aanstonds het mandaat van afgevaardigde weder op te dragen. Na den straftijd verscheen hij weder in het Parlement, doch daar hij het vaderland niet langer kon dienen, streed hij als admiraal voor de onafhankelijkheid van Chili en maakte een einde aan den oorlog door het veroveren van Valdivia en Lima (1821). Vervolgens ging hij in dienst van Brazilië, waar keizer dom *Pedro* hem tot markies van Maranão verhief. Daarna vocht hij voor de Grieksche vrijheid en keerde in 1828 naar Engeland terug, waar hij zich wijdde aan de beoefening der wetenschap. Koning *Willem IV* herstelde hem in zijn rang van schout-bij-nacht, en door het overlijden zijns vaders werd hij graaf *Dundonald;* maar de ondervonden krenking kon hij nooit vergeten. Onder de regeering van *Victoria* werd zijn proces herzien en zijn onschuld aan het licht gebracht, waarna hij tot vice-admiraal bevorderd en met het grootkruis der Bath-orde versierd werd. Belast met het opperbevel der vloot in de West-Indische en Noord-Amerikaansche wateren, keerde hij in 1851 vandaar terug met den rang van admiraal en overleed te Kensington den 31sten October 1860. Hij heeft eenige geschriften en onder deze zijn eigen levensgeschiedenis „Autobiography of a seaman" nagelaten.

Cochrane, Thomas John, neef van den voorgaande, werd geboren den 5den Februari 1789, kwam op jeugdigen leeftijd in den zeedienst en was in 1806 reeds kapitein. Nadat hij zich in den Amerikaanschen Oorlog onderscheiden had, was hij geruimen tijd gouverneur van Newfoundland en werd in 1837 door Ipswich naar het Parlement afgevaardigd, waar hij tot de conservatieve partij behoorde. In 1841 werd hij schout-bij-nacht en in 1844 opperbevelhebber der vloot in Oost-Indië. Hier volbracht hij een wel-geslaagde onderneming tegen de zeeroovers in den Indischen Archipel, maakte zich in 1846 meester van de hoofdstad van den sultan van Broenei, ontwing in 1847 het Grootkruis der Bath-orde en werd in 1856 benoemd tot admiraal, in 1865 tot admiraal der vloot en overleed op het eiland Wight den 18den October 1872.

Cochrane, Alexander Dundas Ross Baillie lord, oudste zoon van den voorgaande, werd geboren in 1816 en in 1841 afgevaardigd naar het Parlement. In zijn boek „Young Italy" (1850) is hij opgetreden als een ijverig voorstander van de conservatieve staatkunde. In het Parlement richtte hij bij herhaling zijn aanvallen tegen *Palmerston* en nam de Napelsche en Oostenrijksche Regeering (1850) in bescherming tegen de liberale partij. In 1880 werd hij tot lid van het Hoogenhuis met den titel baron *Lamington* benoemd. Hij schreef eenige romans in den trant van die van *Bulwer,* en zijn „Young artist's life" (1864) wordt zeer geprezen. Ook schreef hij: „Historic pictures" (1865, 2 dln.) en „Francis I and other historic studies" (1870, 2 dln.).

Cochrane, John Dundas, een neef van den admiraal sir *Alexander Cochrane,* was kapitein bij de Britsche zeemacht en een bekend reiziger. Te voet trok hij eerst door Frankrijk, Spanje en Portugal, voorts van St. Petersburg door Siberië naar Kamtsjatka. Hij beschreef dezen tocht in zijn: „Narrative of a pedestrian journey through Russia" (1824). Na zijn terugkeer begaf hij zich naar Amerika en overleed den 12den Augustus 1825 te Valencia in Columbia, toen hij gereed stond, om een voetreis door de Nieuwe Wereld te beginnen.

Cochrane, *John,* een Engelsch schaker, werd in 1798 geboren. Hij gaf in 1822 te Londen een werk uit, getiteld „A treatise of the game of chess, containing the games on odds from the „Traité des Amateurs", the games and the celebrated anonymous Modenese, a variety of games actually played, and a catalogue of writers on chess, with a frontispice". Bedoeld werk was een vertaling van het Fransche boek „Traité théorique et pratique du jeu des Echecs par une Société d'Amateurs", in 1775 samengesteld door eenige spelers, welke in de jaren 1770 tot aan de Revolutie geregeld in het Café de la Régence te Parijs zich vereenigden, teneinde het schaakspel te beoefenen. In bedoelde uitgave komen voornamelijk veel gambiet-partijen voor. *Cochrane* wijdt ook zijn aandacht aan een verdediging van het Koninggambiet, reeds door *Sarratt* en *Caxenove* beschreven, doch die later door *Cochrane's* arbeid den naam verkregen heeft van „gambiet van Cochrane". *Cochrane* speelde in 1821 veel partijen met *Labourdonnais* en *Le Breton des Chapelles,* terwijl hij later veel speelde met *Staunton,* welke partijen men vindt in de „Chess Player's Chronicle" van 1841. *Cochrane* is eveneens de uitvinder van een nieuwe aanvalsvariant in het Schotsche gambiet. Hij overleed in 1878.

Cock, *Jeronimus,* een Vlaamsch schilder, plaatsnijder en kunsthandelaar, geboren te Ant-

werpen omstreeks 1510, was het grootste deel van zijn leven te Antwerpen als kunsthandelaar gevestigd, schilderde landschappen en graveerde ook prenten. Hij overleed den 3den October 1570, waarschijnlijk te Rome. Bekend zijn o.a. de door hem uitgegeven prenten van *Jeronymus Bosch, Pieter Brueghel, Coornhert, Vredeman de Vries* e.a. Zijn kunsthandel was een der voornaamste van dien tijd. Hij was de leermeester van *Pieter Brueghel*.

Cock, *Theodorus de,* een strijder voor de R.-Katholieke Kerk in Nederland, geboren te Utrecht den 29sten October 1650, werd te Rome bij het college „De propaganda fide" toegelaten, zoodat hij na verloop van 8 jaar als priester en doctor in de godgeleerdheid in zijn geboortestad terugkeerde. Achtereenvolgens werd hij nu kapelaan te Leiden, pastoor te Zwolle en daarna te Leiden. Door het aartsbisschoppelijk kapittel van Utrecht naar Rome gezonden, wist hij aldaar te bewerken, dat *Petrus Codde* tot aartsbisschop van Utrecht werd benoemd, en *De Cock* keerde in 1688 naar Leiden terug. Toen echter *Codde* wegens overhelling tot Jansenistische gevoelens ter verantwoording naar Rome werd geroepen, zag *De Cock* zich te Utrecht door den paus benoemd tot apostolisch vicaris, terwijl tevens de bediening van aartsbisschop aldaar reeds voor hem bestemd was. Daar de nuntius te Brussel *Codde* vruchteloos zocht te bewegen, om *De Cock* tot zijn provicaris aan te stellen, ontstond er verwarring, daar *De Cock* in 1700 beval een jubilé af te kondigen en de ondervicariasen van *Codde* zijn gezag niet erkenden. De Staten bemoeiden zich er mede, omdat in de pauselijke breve omtrent dat feest gezegd werd, dat de Nederlanden in het bezit der ketters waren *(ab haereticis occupantur),* en in een plakkaat werd bepaald, dat geen vicaris hier te lande zou worden erkend, dan die door gecommitteerde raden zou zijn toegelaten, zoodat *De Cock* van zijn vicariaat werd ontzet. Hij werd aangeklaagd in een leerrede beleedigende uitdrukkingen jegens de Staten gebruikt te hebben, maar wist zich te verdedigen, door de onwaarheid der beschuldiging aan te toonen. Eenigen tijd daarna werd een brief van hem onderschept, waarin uitdrukkingen voorkwamen beleedigend voor de Staten. Een bevel tot gevangenneming werd tegen hem uitgevaardigd, en toen hij ternauwernood ontsnapte, beloofde men een premie van 3000 gulden aan dengene, die hem in de handen der justitie bracht.

De Cock begaf zich naar Emmerik, waar hij tot kanunnik werd benoemd. In 1704 werd hij te Kleef gevangen gezet, maar kort daarop vrijgesproken. Hij ging in 1706 naar Keulen en vervolgens naar Rome, waar hij in de onmiddellijke nabijheid van den paus als diens kamerheer en eerste geheimkapelaan aanzienlijke kerkelijke waardigheden bekleedde en in Januari 1720 overleed. Hij heeft eenige boeken geschreven; het handschrift van zijn: „De missione Bataviae libri XV", bevindt zich in de boekerij van het collegie „De propaganda fide" te Rome.

Cock, *Hendrik de,* de eerste grondlegger van het kerkgenootschap der Gereformeerden of, zooals zij aanvankelijk genoemd werden, Afgescheidenen, werd den 12den April 1801 te Veendam geboren, studeerde te Groningen in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens predikant te Eppenhuizen, Noordlaren en Ulrum. Te dezer plaatse werd hij bekend met de „Institutie" van *Calvijn,* en sedert dien tijd werd de inhoud zijner prediking meer bepaald een rechtzinnig-Gereformeerde. Zelfs gaf hij in 1833 „De vijf artikelen tegen de Remonstranten" opnieuw in het licht. Hij kreeg nu veel aanhang. Maar het Kerkbestuur bemoeide zich er mee, omdat hij kinderen uit andere gemeenten doopte, en *De Cock* werd in zijn ambt geschorst en den 29sten Mei 1834 afgezet.

Door zijn optreden te Ulrum, waar hij een acte van afscheiding in de kerk voorlas en daardoor onrust in de gemeente verwekte, kwam hij zelfs met den strafrechter in aanraking. Hij zette echter zijn taak om nieuwe gemeenten te stichten en kinderen te doopen voort. Hij overleed den 14den November 1842 te Groningen. Van zijn geschriften noemen wij: „Ernstige en hartelijke toespraak aan zijn landgenooten in deze zorgvolle en droevige dagen", „Noodige waarschuwing en tegengift tegen het gruwelijke boek, de dweper getiteld enz." en „Vriendelijk antwoord aan den kleinen vriendenkring, die belangstellend in deszelfs eeuwig heil, mij openlijk de vraag gedaan heeft: Op welken grond de verplichting der Gereformeerden rust, om heden ten dage precies zoo te moeten gelooven, als in 1618 en 1619 is vastgesteld".

Cocker is de naam eener rivier in het Engelsche graafschap Cumberland, die bij Blackleadmines in het district Seen ontspringt en bij Cockermouth in de Derwent uitloopt.

Cockerill, *John,* een der grootste industrieelen der 19de eeuw, werd den 3den Augustus 1790 te Haskington in Lancashire geboren en begaf zich op 12-jarigen leeftijd naar Verviers, waar hij met zijn vader in dezelfde fabriek werkzaam was. In 1807 ontving hij met zijn oudere broeder *James* van hun vader de noodige gelden, om zelf een fabriek op te richten te Luik. *William,* een derde broeder, stond later aan het hoofd eener spinnerij in Frankrijk, verloor haar door brand en vestigde vervolgens zijn fabriek in de Pruisische stad Guben. *John* begon in 1816 met *James* te Seraing fabrieken te bouwen, welke een kapitaal vereischten van 16 millioen francs. Met het bijeenbrengen der kapitalen voor zulke uitgebreide fabrieken als deze en als medeopzichter der Belgische Bank ontwikkelde *John Cockerill* zulk een financiëel talent, dat hij aan de spits kwam te staan der Belgische industrie. De werken bestonden destijds uit: een machinenfabriek, een fabriek van stoomketels, pletwerken voor plaatijzer en voor spoorstaven, een hoogoven, 16 puddelovens, vele vlamovens, een smederij met 80 vuurhaarden, een werkplaats voor modelleurs, een andere voor teekenaars, 2 steenkolengroeven, een ertsgroeve enz. De werkzaamheden werden er volbracht door 2500 arbeiders en 22 stoommachines met omstreeks 1000 paardenkracht. Men had er wekelijks 80 ton ijzer en 70 000 francs voor arbeidsloon noodig. In 1825 verkocht *James* zijn aandeel aan *Willem I,* koning der Nederlanden, die

de ondernemingen van *John* met kracht ondersteunde, en begaf hij zich naar Aken, waar hij den 8sten Mei 1837 overleed.

Door de omwenteling van 1830 leed deze grootsche nijverheidsinrichting veel schade, maar zij herstelde zich spoedig, toen *John* in 1833 eigenaar der geheele zaak was geworden. Hij richtte op een groot aantal plaatsen binnen en buiten België onderscheiden fabrieken op, namelijk ijzersmelterijen en machinefabrieken te Luik, Val-Benoit, Verviers, Aken, Decazeville, Bezéche, St. Petersburg en elders, spinnerijen te Luik, Namen, Spa, Aken en St. Denis, lakenfabrieken in Kotbus en Polen, voorts een glasfabriek, een papierfabriek enz., te zamen ongeveer 60 verschillende inrichtingen, tot zelfs in Suriname. De toestand van België in 1838 schokte echter het vertrouwen op de ondernemingen van *John Cockerill*, zoodat hij zich weldra in geldelijke ongelegenheid bevond en een vereffening van zaken onvermijdelijk werd. Den 12den April 1839 werd de balans bekend gemaakt, die een actief van bijna 26 millioen en een passief van bijna 18 millioen francs opleverde. Nu gaf hij last, om, tot afdoening van het verschuldigde, al zijn fabrieken en goederen te verkoopen, behalve die te Seraing (zie aldaar). Daarna begaf hij zich naar Rusland, om er op last der regeering nieuwe nijverheidswerkplaatsen op te richten, doch hij overleed op de terugreis te Warschau den 19den Juni 1840. Te Brussel werd in 1872 een standbeeld voor hem opgericht.

Cockney is een overoude bijnaam van de bewoners van Londen. Hij komt reeds voor in de 12de eeuw. Daar de hoofdstad van Engeland bij „luilekkerland" vergeleken werd en dit in het Engelsch den naam draagt van „Land of Cockeign" (Cocagne), is die bijnaam vermoedelijk hiervan afkomstig. Ook het door de lagere klassen gesproken dialect wordt Cockney genoemd.

Coclers, *Louis Bernard,* een Nederlandsch schilder, in 1740 te Maastricht geboren, was een leerling van zijn vader *Jan Baptist Coclers* en studeerde in Italië. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit twee portretten van hem. Hij overleed in 1817 te Luik.

Cocles, *Publius Horatius,* was volgens de sage de redder van Rome, toen *Porsenna* de stad belegerde, om er het gezag van den verdreven *Tarquinius* te herstellen. Met *Spurius Lartius* en *Titus Herminius* verdedigde hij de brug over den Tiber tegen den overmachtigen vijand, totdat men haar had afgebroken, waarna hij zich met zijn makkers in den stroom wierp en behouden de overzijde bereikte. Het dankbare Rome schonk hem zooveel land als hij op één dag kon omploegen en richtte een standbeeld voor hem op.

Cocon is de naam van het weefsel, waarin sommige insektenlarven, in het bijzonder de rupsen der vlinders, zich inspinnen voor het verpoppen. Het bestaat uit dunne draadjes, die uit een slijmerig vocht worden gesponnen, hetwelk in de lucht verhardt. Vooral spreekt men van de cocons van de zijderups (zie aldaar). Vele dieren maken ook om hun eieren cocons.

Cocos. Zie *Kokospalm.*

Cocos-eilanden, ook *Keeling-eilanden* genoemd, zijn een groep van 33 eilanden in den Indischen Oceaan, in een rechte lijn vóór Straat Soenda, tusschen 12° en 13° Z.Br. en op 96° 53′ O.L. gelegen. Zij werden in 1689 door kapitein *Keeling* ontdekt en bleven onbewoond tot 1823, toen een Engelschman, *Alexander Hare,* er zich met eenige Maleische huisgezinnen op het Rijst-eiland vestigde. In 1825 vond kapitein *Ross* op een der andere eilanden, Poeloe Tikoes, een haven, door hem Port Albion genoemd. Niettegenstaande deze Engelsche nederzettingen werden de Cocos-eilanden als een Nederlandsche bezitting beschouwd, totdat ze in April 1857 door kapitein *Granville Freemantle* voor Engeland in bezit werden genomen. De uitvoerartikelen zijn kokosnoten, pompoenen, meloenen, maïs, visch, schildpadden en tripang.

Van de Cocos-eilanden loopt een onderzeesche telegraafkabel van de Eastern Extension Australasia and China Telegraph Co. naar Batavia.

Bij deze eilandengroep werd den 9den November 1914, tijdens den Wereldoorlog (zie aldaar), de Duitsche kruiser „Emden" tot zinken gebracht.

Cocotte beteekent in de Fransche kindertaal kipje en is oorspronkelijk de benaming voor een soort braadpan. In nieuweren tijd verstaat men er een elegante lichtekooi onder, in denzelfden zin als lorette (zie aldaar).

Cocushout, *West-Indisch,* of *Cuba-Grenadilla* geheeten, is het hout van een West-Indischen boom, die tot het geslacht *Inga* behoort. Het heeft een tamelijk breede spint, welke lichtgele kleur scherp afsteekt bij het olijfgroene hart. Het wordt in groote hoeveelheden gebruikt voor het draaien van kleine voorwerpen, vooral tabakspijpen.

Cocytus was in de dagen der Oudheid de naam van een zijrivier van den Acheron in Epirus, van welke men verzekerde, dat zij in de Onderwereld ontsprong. Ook een stroom der Onderwereld, een arm van den Styx, wordt bij de oude Grieksche dichters zoo genoemd en komt reeds in de Odyssee voor.

Coda, een Italiaansch woord, hetwelk *staart* beteekent, is in de Italiaansche prosodie de terzine, welke vooral in komische dichtstukken wel eens aan het sonnet wordt toegevoegd. Vandaar ook de naam *sonetto caudato* of *colla coda.* De eerste zevenvoetige regel der coda rijmt met den laatsten regel van het sonnet en de twee volgende rijmen onderling. Het gebruik dagteekent uit de 13de eeuw en wordt bij *Burchiello, Berni* e.a. dikwijls aangetroffen.

In de muziek is coda het aanhangsel, dat tot refrein dient of aan het geheel toegevoegd is, om hieraan een betere ronding te geven. Men vindt ze vooral in de scherzi en sonaten en symphonieën en ook in stukken in sonatenvorm. *Beethoven* breidde de coda's in zijn symphonieën belangrijk uit.

Codde, *Jan, Adriaan* en *Gijsbrecht van der,* zijn de stichters van de godsdienstige secte, waaraan men den naam gaf van die der Collegianten of Rijnsburgers. Alle drie waren leerlooiers, de eerste te Oegstgeest, de tweede te Rijnsburg en de derde te Warmond. Toen de Re-

monstrantsch-gezinde predikanten vervolgd werden en zij zich niet met de rechtzinnige Hervormde leer konden vereenigen, hielden de drie broeders, bijgestaan door zekeren *Theunis Cornelissen*, een visscher te 's-Gravenhage, samenkomsten, waarin eenige hoofdstukken uit den Bijbel voorgelezen werden, terwijl daarna één of meer der aanwezigen optraden, om op een stichtelijke wijze te spreken. Dit beviel hun zoo goed, dat zij bij de predikanten niet ter kerke kwamen. Allengs openbaarden zich bij hen en hun aanhangers eigenaardige gevoelens en gebruiken. Zij beweerden, evenals de Doopsgezinden van dien tijd, dat de Christen geen overheidsambt mag bekleeden en geen oorlog voeren, verwierpen den kinderdoop en dienden den doop toe door onderdompeling.

Coddæus, *Willem van der*, of *Guilielmus Coddaeus*, geboren te Leiden in 1575, studeerde aldaar en werd in 1601 buitengewoon en een jaar daarna gewoon hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal, doch daar hij zich aan de zijde der Remonstranten schaarde, werd hij in 1619 ontslagen. Zelfs nam men hem in hechtenis, toen in 1623 een aanslag op het leven van prins *Maurits* ontdekt was, doch spoedig werd hij weer ontslagen. Zijn sterfjaar is onbekend, maar hij leefde nog in 1625. Van een aantal Latijnsche werken, door hem in het licht gegeven, noemen wij „Notae ad Grammaticam Hebraeam Martini Navarri Morentini" (1612) en „Hoseas propheta Hebraicé et Chaldaicé cum duplici versione Latina et commentariis Hebraicis trium doctissimorum judaeorum etc." (1621).

Codde, *Pieter*, een Nederlandsch schilder, geboren te Amsterdam in 1599 of 1600, begraven aldaar den 12den October 1678. Hij schijnt steeds te Amsterdam gewoond te hebben, hoewel uit zijn werk duidelijk de invloed van *Frans Hals* en diens leerlingen *Dirk Hals*, *Jacob Duck* en andere Haarlemsche meesters blijkt. Hij voltooide in 1637 een schutterstuk van *Frans Hals*, dat zich thans in het Rijks Museum te Amsterdam bevindt. In dat museum, in het Mauritshuis te 's-Gravenhage en in vele der voornaamste buitenlandsche musea vindt men werken van zijn hand. *Willem Duyster* was zijn leerling. *Codde* schilderde bij voorkeur binnenhuizen met figuren, doch ook portretten.

Codde, *Pieter*, of *Petrus Coddaeus*, aartsbisschop van Utrecht, geboren te Amsterdam den 27sten November 1648, studeerde te Leuven, hield er voorlezingen over de wijsbegeerte en reisde vervolgens naar Frankrijk. Hij was voornemens, zich naar Italië te begeven, toen de aartsbisschop van Utrecht, *Johannes van Neercassel*, hem terugriep en hem te Huissen in zijn woning opnam. Hij werd eerst diens ondervicaris en daarna diens opvolger (1689). Nadat hij 10 jaar zijn betrekking had waargenomen, werd hij van Jansenisme beschuldigd en naar Rome geroepen, waar hij in een geschrift, getiteld: „Declarationes super pluribus, quae tam ad ipsum tam ad Hollandiae missionem pertinent, interrogationibus etc." rekenschap gaf van het waarnemen zijner hooge bediening. Niettemin werd hij in zijn betrekking van apostolisch vicaris, zonder bijvoeging van redenen, geschorst, en toen hij in 1703 te Utrecht terugkwam, vond hij er niet weinig verwarring, daar de geestelijkheid van zijn aartsbisdom *De Cock* (zie aldaar) niet als opvolger wilde erkennen. Hij onthield zich echter, uit eerbied voor den paus, van de uitoefening der bisschoppelijke waardigheid en gaf in 1706 een „Declaratio apologetica" in het licht. Hij overleed den 18den December 1710 als ambteloos burger te Utrecht.

Code, van het Latijnsche *codex*, beteekent wetboek of verzameling van wetboeken. Het onbeschreven of *costumier* recht werd in den loop der tijden langzamerhand *geschreven* recht, dat is: een *wet*. Verschillende punten, een en hetzelfde onderwerp betreffende, worden achtereenvolgens bij onderscheiden wetten geregeld. Door het gemis aan het noodig onderling verband tusschen de wettig geregelde onderwerpen ontstaat er dikwijls duisterheid in het recht, onderlinge tegenspraak in de wetten, gemis aan eenheid en vastheid van beginselen. De tot nog toe verspreide wetten worden nu in onderling verband gebracht en vereenigd in *codes* of wetboeken. *Napoleon I* heeft op dit punt zeer groote verdiensten. De wetten, regelende het burgerlijk recht, heeft hij verzameld in den *Code Napoléon*, van den 21sten Maart 1804, die op de burgerlijke rechtsvordering in den *Code de procédure civile*, van den 14den April 1806, die regelende het handelsrecht in den *Code de commerce*, van den 15den September 1807, die op de strafvordering in den *Code de procédure criminelle*, van den 17den November en den 26sten December 1808, en die, waarin het strafrecht was vervat, in den *Code pénal*, van den 22sten Februari 1810. Deze vijf wetboeken zijn de bekende *Cinq Codes*.

De naam *Code* wordt ook nog officiëel gebruikt voor de militaire wetboeken, *Codes militaires*, voor de wet op het boschwezen, *Code forestier* en voor den *Code rural*. De meest bekende is de *Code civil* of *Code Napoléon*. De Fransche Constitutie van 1791, het gemis aan eenheid van recht gevoelende, dat in dien tijd bestond, stelde vast, dat er één burgerlijk wetboek voor het geheele rijk zou zijn. *Cambacérès* diende de daarop betrekkelijke wetsontwerpen eerst bij de *Conventie*, later bij den *Raad van Vijfhonderd* in. Het werk, daar onafgedaan, werd door de Consuls weer opgevat. In 1800 werd een commissie van vier leden *(Fronchet, Portalis, Bigot de Préameneu* en *Maleville)* belast met de samenstelling van dat wetboek.

Vóór de Revolutie was Frankrijk verdeeld in landen van het geschreven (hoofdzakelijk Romeinsch) recht, *pays du droit écrit*, en landen waar het (op Germaansche grondslag berustende) gewoonterecht, *pays du droit coutumier*, van kracht was. Slechts de koninklijke ordonnantiën golden voor het geheele rijk. Na herhaalde omwerkingen en herzieningen werd den 21sten Maart 1804 de *Code civil des Français* afgekondigd, onder het keizerrijk *Code Napoléon* genoemd, sedert de Restauratie wederom *Code Civil* geheeten, doch onder den voorlaatsten naam nog algemeen bekend. De kortheid en helderheid van stijl en voorstelling maken het tot een model van een wetboek. De veroveringen van

Napoleon brachten het in andere landen over, waar het nog geldt of althans ten grondslag is gelegd aan de latere wetgevingen, zoo in België, verscheidene Zwitsersche kantons en in ons land. Ook eenige Amerikaansche staten namen het gewijzigd over.

Code is de naam, dien men geeft aan het woordenboek, dat in den handel en ook door particulieren gebruikt wordt voor het afkorten van telegrammen, vooral zulke, bestemd voor landen buiten Europa.

Code civil. *Zie Code.*

Codeïne, $C_{18}H_{21}NO_3$, is de naam van een opiumbasis, in 1832 door *Robiquet* ontdekt. Bij de bereiding van morphine verkrijgt men als eerste product een kristallisatie der chloorwaterstofzure zouten van morphine, pseudomorphine en codeïne. Uit de oplossing van deze doet men morphine en pseudomorphine neerslaan door ammoniak en laat daarna de chloorwaterstofzure codeïne kristalliseeren, daar codeïne in ammoniak oplosbaar is. Men bevrijdt deze, door ze te wasschen, van salmiak, doet de codeïne neerslaan door middel van kaliumhydroxied en zuivert ze door haar bij herhaling te laten kristalliseeren uit aether. Hieruit verkrijgt men haar in kleine watervrije, zeer glanzige kristallen, die bij 155° C. smelten. Zij lost op in 10 deelen water, voorts gemakkelijk in chloroform, aether, alcohol en amylalcohol, maar niet in petroleumaether. Codeïne is een sterke basis en is de monomethylaether van morphine. Zij kleurt rood lakmoespapier blauw en ontleedt de meeste metaalzoutoplossingen, ook ammoniumzouten, en kan dus door ammoniak *niet* uit haar zouten afgescheiden worden. Eigenaardig is bij codeïne de volgende reactie: zij lost kleurloos op in geconcentreerd zwavelzuur, maar de oplossing wordt blauw bij toevoeging van een uiterst geringe hoeveelheid ijzerchloried. Haar werking op 's menschen lichaam is een dergelijke als die van morphine, maar zwakker, ook werkt het minder op maag en darm. Het wordt gebruikt tegen lastigen hoest, als narcoticum bij pijnlijke darmaandoeningen en ook wel bij geestesziekten en in de onthoudingskuur van morphine.

Code Napoléon.
Code pénal. } *Zie Code.*

Codex, oorspronkelijk *Caudex,* is eigenlijk een stuk hout, ontdaan van de schors, verder noemde men vroeger *Codex* de houten tafeltjes, die uitgehold en met was bestreken, dienden om op te schrijven. De naam ging later ook op de op perkament of papier *(codex membranaceus, codex chartaceus)* geschreven oorkonden over. Sedert de uitvinding der boekdrukkunst verstaat men onder *codex* een handschrift, bijv. *codex argenteus,* het te Upsala bewaarde handschrift van de Gotische bijbelvertaling van *Ulfilas.* Voor codices van den Bijbel zie *Testament, Oude* en *Nieuwe.*

In het rechtswezen beteekent codex een verzameling van wetten; gewoonlijk wordt er een bijvoeglijk naamwoord bijgevoegd, ontleend aan den naam van hem, die tot de verzameling der wetten bevel gaf of de wetten heeft uitgevaardigd, ook wel aan den inhoud der wetten, aan de stof, die door haar wordt geregeld. De meest bekende in het Romeinsche recht zijn de Codex Theodosianus, C. Hermogenianus, C. Gregorianus en C. Justinianeus. *Zie Corpus Juris.*

Codex Gregorianus is een private verzameling van keizerlijke verordeningen, vervaardigd door den jurist *Gregorius* onder de regeering van de keizers *Hadrianus* tot *Diocletianus* (284—305). Vermoedelijk heeft deze codex invloed gehad op de samenstelling van den Codex Justinianeus. *Zie Corpus Juris* en *Codex.*

Codex Hermogenianus is een door den jurist *Hermogenianus* in de 4de eeuw samengestelde verzameling van keizerlijke verordeningen. Zij was niet officieel erkend en had geen rechtskracht. *Zie Codex.*

Codex Justinianeus. *Zie Codex* en *Corpus Juris.*

Codex rescriptus. *Zie Palimpsest.*

Codex Theodosianus is de eerste officieele verzameling van keizerlijke verordeningen, in de jaren 435 tot 437 op last van keizer *Theodosius II* samengesteld. *Zie Codex.*

Codices is het meervoud van *codex.* Zie aldaar.

Codicil is eigenlijk een klein, met was overtrokken tafeltje, waarvan de Romeinen zich tot briefschrijven bedienen. In het *recht* heeft het de meer beperkte beteekenis van een soort van uiterste wilsbeschikking, op zich zelf staand of als aanhangsel van een bestaand testament, doch, in elk geval, minder formeel. Het recht, om den uitersten wil in *codicilli* te openbaren, kwam ten tijde van keizer *Augustus* in gebruik, vooral ten behoeve van hen, die door verhuizing naar de provinciën niet in de gelegenheid waren, een testament te maken, formeel volledig naar het strenge recht: immers het noodig aantal getuigen, die Romeinsche burgers moesten zijn, was dikwijls moeilijk te vinden. Een codicil was bij de Romeinen dus een minder formeel testament; de daarin opgenomen beschikkingen waren in het algemeen geldig, maar niet alle uiterste wilsbeschikkingen kon men bij wijze van codicil maken; voor een *erfstelling* (het aanwijzen van iemand als erfgenaam) bijv. was een formeel testament noodig.

In ons tegenwoordig recht geeft men den naam codicil wel eens aan een ondershandsch stuk, door den erflater geschreven, gedagteekend en onderteekend, maar zonder verdere formaliteiten opgemaakt, waarin beschikkingen na den dood zijn vervat. De wet veroorlooft slechts enkele beschikkingen op deze wijze te maken, n.l. aanstelling van executeuren, bestelling der begrafenis, making van legaten van kleeding, lijfstoebehooren, bepaalde lijfsieraden en bijzondere meubelen.

Codificatie. Het recht wordt geboren uit de gewoonte der burgers, om bij de meest voorkomende handelingen, die van invloed zijn op den toestand van hun persoon en van hun vermogen, zekere vormen in acht te nemen, en aan die handelingen zelf zekere vaste gevolgen te verbinden. Bij geschillen over dergelijke onderwerpen neemt de rechter in zijn uitspraken de bestaande gewoonten in acht en handhaaft en bekrachtigt ze alzoo. Die vonnissen worden aldus zelf een nieuwe bron van recht; de inge-

zetenen en de rechter nemen ze bij later voorkomende gelegenheden als richtsnoer aan. De rechter vervult tegelijkertijd nog de taak van wetgever. De behoefte aan geschreven recht begint zich hoe langer hoe sterker te openbaren; de vereeniging van rechtspraak en wetgeving in één hand wordt hinderlijk voor het toenemend verkeer in de maatschappij en belemmert de maatschappelijke ontwikkeling.

In de 13de, 14de en 15de eeuw werden in Europa verscheiden hoofdonderwerpen van recht geregeld bij ordonnantiën; de wet wordt voor die onderwerpen op den duur de hoofdbron van het recht. Zoo vinden wij onderscheiden deelen van het publiek en privaatrecht in afzonderlijke wetten, publicatiën, ordonnantiën, statuten, handvesten en keuren behandeld. Die behandeling is geheel occasioneel; van tijd tot tijd, naarmate de behoefte daartoe dringt, regelt de wet een nieuw onderdeel van het recht. Een groot gebrek van deze wijze van wetgeven is, dat er geen systeem in de wetten komt: het verschil in de beginselen, veranderlijk naar tijd en behoeften, waarvan de wetgevers uitgaan, brengt mede, dat het verband der deelen blijft ontbreken, dat er strijd, duisterheid en derhalve rechtsonzekerheid in de wetten bestaat. Naarmate het aantal wetten toeneemt, wordt de verwarring grooter. Nu begint men de verschillende wetten, die betrekking hebben op hetzelfde onderdeel van het recht, te schiften, te zuiveren, en bijeen te voegen in een algemeene wet of in een wetboek (zie *Code*), en die werkzaamheid van den wetgever noemt men *codificatie*. Het is natuurlijk, dat het codificeeren, zooals alle pogingen om eenheid, orde en vastheid in de verschijnselen der maatschappij te brengen, het meest voorkomt in die perioden der geschiedenis, waarin het een machtig vorst gelukt, meer dan één land onder zijn alleenheerschappij te brengen. Zoo is het Romeinsche recht gecodificeerd onder de keizers; vooral *Justinianus* (527—565) heeft aan dit werk op verdienstelijke wijze zijn krachten besteed (zie *Corpus Juris*). En de codificatie van het hedendaagsch recht is voor een groot deel te danken aan de regeering van *Napoleon I*. Zijn Codes hebben in de meeste beschaafde staten van Europa en van Amerika tot een navolgenswaardig voorbeeld gediend.

Onze Grondwet huldigt het beginsel van codificatie in art. 150, luidende: „Het burgerlijk en handelsrecht, het burgerlijk en militair strafrecht, de rechtspleging en de inrichting der rechterlijke macht worden bij de wet geregeld in algemeene wetboeken, behoudens de bevoegdheid der wetgevende macht om enkele onderwerpen in afzonderlijke wetten te regelen". Over de codificatie van het burgerlijk recht en haar geschiedenis is het een en ander medegedeeld onder *Burgerlijk recht en Burgerlijk Wetboek*. Tegelijk met dit Wetboek zijn den 1sten October 1838 in werking getreden: het Wetboek van Koophandel, het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, de wet op de Rechterlijke Organisatie en het Wetboek van Strafvordering, die even zoovele Fransche Wetboeken, in de dagen van Napoleon hier ingevoerd, vervingen. Het Fransche Wetboek van Strafrecht (Code Pénal) bleef gelden tot den 1sten September 1886, toen het tegenwoordige Nederlandsche Wetboek van Strafrecht werd ingevoerd. Het militair strafrecht is gecodificeerd in de Crimineele Wetboeken voor het krijgsvolk te water en te lande van 1814, die vervangen zijn door het in 1903 tot stand gekomen Wetboek van Militair Strafrecht.

Naast zijn voordeelen heeft het stelsel van codificatie ook nadeelen. Hoe meer de wetten een systematisch geheel vormen, des te moeilijker wordt het, in een gedeelte der wet wijziging te brengen zonder het verband van het geheel te schaden. Men komt daardoor er licht toe de wetten onveranderd te laten, ook waar de maatschappelijke ontwikkeling verandering zou eischen. Het recht verkrijgt iets onbuigzaams en er ontstaat gevaar, dat het geen gelijken tred meer houdt met de behoeften der maatschappij. Bekend is het woord, waarmede *Von Savigny*, de beroemde rechtsgeleerde uit het begin der 19de eeuw, voor zijn tijd den wensch naar codificatie van het Duitsche recht bestreed: „Das Recht wird nicht gemacht; es ist und wird mit dem Volke".

Codille is een uitdrukking in het hombrespel. Iemand is codille als bij het einde van het spel één van de tegenpartij meer punten heeft gemaakt dan hij zelf.

Codo, ook wel *cana* of *braza* genoemd, is een Spaansche (oude Castiliaansche) lengtemaat en gelijk aan twee *vara* of 1,6718 m.

Codogno is een stad in het district Lodi der Italiaansche provincie Milaan, ten N. van de Po gelegen aan de spoorwegen Milaan—Piacenza en Cremona—Pavia. De gemeente telt (1911) 10 863 inwoners. De stad heeft linnen- en zijdeindustrie, leerlooierijen en majolicafabrieken. Het is de voornaamste uitvoerplaats der Parmesaansche kaas, waarvan jaarlijks voor ± 1 millioen gulden verzonden wordt.

Codrington, *Edward*, een Britsch admiraal, werd geboren in 1770 en trad reeds in 1783 als midshipman in dienst bij de marine. In den slag bij Trafalgar voerde hij als kapitein bevel over het linieschip „Orion", in 1809 nam hij deel aan den aanval op Vlissingen en hielp vervolgens Cadix verdedigen. In 1814 werd hij schout-bij-nacht en diende onder admiraal *Cochrane* in Amerika, en in 1821 vice-admiraal. Als bevelhebber der vloot in de Middellandsche Zee sloot hij een wapenstilstand met *Ibrahim-pasja*, welke door dezen geschonden werd, waarna *Codrington*, belast met het opperbevel over de vereenigde Engelsch-Fransche vloot, waarbij zich ook nog een Russisch eskader onder admiraal *Heyden* voegde, bij Navarino aan den vijand een nederlaag toebracht, waardoor het grootste deel der Turksche vloot vernietigd werd. Hij werd door Frankrijk en Rusland met eerbewijzen overladen en met de Bath-orde versierd. Inmiddels was het Toryministerie hem weinig genegen, zoodat hij weldra door een anderen opperbevelhebber vervangen werd (1828). Doch na de troonsbeklimming van *Willem IV* werd hij in zijn vaderland weder naar verdiensten geëerd. In 1831 voerde hij bevel over de Kanaalvloot, en van 1832 tot 1839 was hij lid van het Parlement voor Devonport. Daarna werd hij

commandant van Portsmouth, en *Victoria* benoemde hem tot kamerheer. Hij overleed als admiraal den 28sten April 1851.

Codrus, de laatste koning van Athene, was een zoon van *Melanthus*. Volgens de overlevering verklaarde bij een inval der Doriërs (1068 v. Chr.) de godspraak, dat de Atheners dan alleen zouden zegepralen, wanneer hun koning door den vijand gedood werd. *Codrus* wilde zich voor zijn vaderland opofferen en begaf zich, als een boer vermomd, in het vijandelijk leger, zocht er twist, raakte handgemeen en sneuvelde, waarna de Doriërs, toen hun de toedracht der zaak bekend werd, aftrokken. Onder voorwendsel, dat niemand waardig was de plaats van den edelen *Codrus* te bekleeden, herschiepen de Eupatriden de monarchie in een republiek, waarin *Medon*, een der zonen van *Codrus*, voor levenslang als archon benoemd, het bestuur in handen kreeg.

Coeck van Aelst, *Pieter*, een Vlaamsch schilder en schrijver, geboren te Aalst in 1502, was leerling van *Barend van Orley* en studeerde ook in Italië. *Karel V* benoemde hem tot zijn hofschilder. *Pieter Coeck* maakte ontwerpen voor tapijten, gebrandschilderde glazen en andere versieringen. Hij was de leermeester van *Pieter Brueghel de Oude*; schilderijen door hem gemaakt bezitten de musea te Brussel, te Gent en te Utrecht. *Pieter Coeck van Aelst* is het meest bekend door zijn geschriften. In 1539 verscheen van hem: „Generale Regelen der Architecture op de vijve manieren van Edificiën..., met de Exemplen der Antiquiteyten, die int meerendeel concordeeren met de leeringhen Vitruvii". In 1542 gaf hij uit de vertaling van het derde boek over Bouwkunst van *Sebastiano Serlio*. Hij overleed in 1550 te Antwerpen. *Pieters* weduwe, *Mayken Verhulst*, gaf in 1553 zijn vertaling der volledige vijf boeken over Bouwkunst van *Serlio* te Antwerpen uit. Dit werk werd onder den titel „Regelen van Metselrijen" in 1606 te Amsterdam herdrukt. Het is van grooten invloed op de Nederlandsche bouwkunst geweest.

Coedra is de naam der vierde en laagste kaste bij de Hindoes. Volgens de leer van het orthodoxe Brahmaïsme is de çoedra de dienaar der andere kasten, dien men naar willekeur wegjagen, ja zelfs dooden mag. In werkelijkheid dreven de çoedra reeds in de oude tijden handel en werden dikwijls rijk; ook worden zij als heiligen genoemd; er wordt zelfs beweerd, dat *Tsjandragoepta*, de machtigste vorst van Indië, een çoedra geweest is.

Coëducatie is het stelsel, volgens hetwelk beide geslachten gemeenschappelijk worden opgevoed, hetgeen vooral in Noord-Amerika gebruikelijk is, waar, tot hun 19de jaar en nog langer, meisjes en jongens door elkaar op dezelfde schoolbanken zitten en op dezelfde wijze behandeld worden. De coëducatie is aldaar mogelijk door den veel vrijeren toestand, waarin het vrouwelijk geslacht verkeert; de zedelijke gevaren, die dit stelsel medebrengt, hebben echter in Europa veel tegenstanders ervan doen ontstaan. Vooral in geneeskundige kringen is men ten deele er tegen, daar deze beweren, dat coëducatie schadelijk werkt op het vrouwelijk gestel en de ontwikkeling ervan. De voorstandsters van vrouwenemancipatie zijn er echter zeer mede ingenomen.

Zie: *A. J. Schreuder*, „Bezwaren tegen gemengde scholen voor voortgezet onderwijs" (1909).

Coëfficient *is* in een wiskundige formule het getal, waarmee de voornaamste grootheid van een lid der formule moet vermenigvuldigd worden; als er geen coëfficient geschreven staat, beschouwt men de eenheid als coëfficient. Zoo zijn in de formule $x^3 + 3x^2 - 4x + 5 = 0$, de coëfficienten: 1, 3, —4 en 5, deze laatste n.l. van x^0. Terwijl men doorgaans de veranderlijke grootheden voorstelt door de laatste letters van het alfabet, neemt men voor de coëfficienten de eerste letters, of een zekere letter met indices, bijv. n_0, n_1, n_2 enz. Gewoonlijk beschouwt men de coëfficienten als constant of hoogstens op zeer eenvoudige wijze veranderlijk.

Coehoorn, *Menno* baron *van*, een Nederlandsch vestingbouwkundige, vermoedelijk gesproten uit een Zweedsch geslacht, dat met koning *Christiaan II* van Denemarken in Nederland was gekomen, werd geboren op Lettingastate onder Britsum in 1641. Zijn eerste lessen kreeg hij van zijn vader, verder studeerde hij aan de hoogeschool te Franeker in de wiskunde, en prins *Hendrik Casimir*, stadhouder van Friesland, benoemde hem tot kapitein, waarna hij deelnam aan den veldtocht van 1667 en zich voorts bij het beleg van Maastricht en later in de veldslagen bij Senef, Cassel en St. Denis door moed en beradenheid onderscheidde, zoodat hij weldra bevorderd werd tot kolonel van 2 bataljons voetvolk. Bij het beleg van Grave spreidde hij een groot talent ten toon, daar hij de belegeraars over biesbruggen over de gracht naar het glacis voerde en hier gebruik maakte van de door hem uitgevonden draagbare Coehoornmortieren (zie *Mortier*). In 1682 geraakte hij in twistgeschrijf met den kapitein *Louis Paen* over de versterking van den vijfhoek, en bij die gelegenheid schreef hij zijn „Verhandelingen over de versterckinge des vijfhoeks met al zijn buy tenwercken" (1682, in folio met platen), waarin hij nieuwe beginselen van vestingbouw ontwikkelde. *Paen* kwam er tegen op in zijn „Architectura militaris", doch deze werd in 1683 door *Coehoorn* wederlegd.

Grooten roem verwierf hij, toen Keizersweert door *Frederik*, keurvorst *van Brandenburg*, belegerd en door het volgen van zijn raad in 2 dagen veroverd werd, en vooral toen door zijn beleid ook Bonn in korten tijd in handen van den keurvorst viel. Hierop deed deze hem het aanbod, om bij hem als generaal-majoor in dienst te treden, doch *Coehoorn* weigerde. In 1690 streed hij als brigadier in den slag van Fleurus en werd er bijna door den vijand gevangen genomen. Afgunst berokkende hem intusschen miskenning, doch *Willem III* plaatste *Coehoorn* aan het hoofd van een regiment en zond hem naar Namen, om deze stad te versterken. *Coehoorn* bouwde er een fort en verdedigde het nog onvoltooid in 1692 tegen de Franschen, hoewel hij zich eindelijk gedwongen zag tot de overgave. De beroemde Fransche vestingbouwkundige *Vauban*, dien hij genoodzaakt had tot zevenmaal toe zijn batterijen te verplaatsen, prees

trouwens zelf de verdedigingswerken, en *Coehoorn* werd bevorderd tot sergeant-majoor-generaal der infanterie.

In 1694 werkte hij mede tot de verovering van de vesting Hoei, welke in 10 dagen bemachtigd werd, en in het volgende jaar behaalde hij grooten roem door de herneming van Namen, waar het kasteel eerst door hem zelf en later door *Vauban* zoo versterkt was, dat deze op de poort had doen schrijven: „Het kan wel overgegeven, maar niet overwonnen worden". Om dit tot onwaarheid te maken, trok hij over de Sambre en maakte zich meester van een klooster, vanwaar hij de linie van *Vauban* in den rug kon aanvallen. Deze linie moest volgens den ontwerper 6000 man kosten, en *Coehoorn* overmeesterde haar met een verlies van slechts 200 dooden. Toen beschoot hij het kasteel met 166 kanonnen en 55 mortieren, zoodat de talrijke bezetting zich weldra overwonnen moest verklaren. Dit heldenfeit werd met verbazing gehoord: de keurvorst van Beieren schonk hem 5 stukken geschut, en *Willem III* benoemde hem tot luitenant-generaal der infanterie en tot ingenieur-generaal der fortificatiën, hem tevens vereerende met een aanzienlijk regiment Hollanders. Het vroeger door hem aangevoerde regiment werd aan zijn zoon toegewezen, doch *Coehoorn* sloeg dit aanbod af wegens den jeugdigen leeftijd van den begunstigde, waarna hem de herstelling der vestingwerken van Namen werd opgedragen. Terwijl hij zich hier bevond, trok hij naar Givet, om er de welvoorziene magazijnen der Franschen met gloeiende kogels te beschieten. Na den Vrede van Rijswijk (1697) werd hij grootmeester der artillerie en verbeterde op last van de Staten en van den koning de vestingwerken te Groningen door den aanleg van een nieuw werk naar de zijde van Helpman, voorts die van Zwolle, Nijmegen, Breda en Bergen-op-Zoom.

In 1702 deed *Coehoorn* een inval in Vlaanderen en vernielde er met 10 000 man de Fransche linies tusschen St. Donaas en Isabelle, waarna hij zich, voor de overmacht omzichtig terugwijkende, onder het vuur van Sluis begaf. Daarna trok hij naar het leger van den hertog *van Marlborough* voor Venlo, om de aanvallen op die vesting en op het fort St. Michiel aan de overzijde van de Maas te besturen. Dit laatste werd stormenderhand ingenomen, en de stad gaf zich na 5 dagen over. Nu nam hij deel aan de verovering van het kasteel te Luik, en vooral het volgende jaar verwierf hij nieuwen roem door de doelmatige besturing van het beleg van Bonn, waardoor deze stad weldra in handen kwam van den hertog *van Marlborough*. In de volgende maand gaf deze aan *Coehoorn* en *Sparre* den last, om de Fransche linies in het land van Waas te overmeesteren. Hij deed dit door des avonds bij Lillo over de Schelde te trekken en den volgenden dag de werken van Calloo te bestormen. Hiermede namen de krijgsbedrijven van *Coehoorn* een einde, daar hij kort daarna door een beroerte werd aangetast en een herhaling van dien aanval hem den 17den Maart 1704 het leven kostte. Hij werd begraven te Wijckel, een Friesch dorp bij Sloten, en men vindt aldaar in de kerk een wit marmeren gedenkteeken. Het is vervaardigd door *Jan Baptist Xavery*, en de Staten van Friesland hebben daartoe 10 000 gulden geschonken. Voorts is na de belegering van Bonn een gedenkpenning geslagen met het randschrift: „Menno baro de Coehoorn, summus apud Batavos armorum praefectus". *Karel II* van Engeland verhief hem tot ridder-baronet, *Lodewijk XIV* poogde te vergeefs hem door schitterende aanbiedingen aan zijn dienst te verbinden en *Willem III* overlaadde hem met gunstbewijzen. Behalve het reeds genoemde werk, schreef *Coehoorn:* „Nieuwe vestingbouw" (met platen, 1685 en later), dat in het Fransch en Duitsch vertaald werd, voorts over de theorie van het innemen van steden, over het materieel der artillerie en over het werpen van bommen. Hij was gehuwd met *Magdalena van Scheltinga.*

De vestingbouw van *Coehoorn* was in die dagen bij uitnemendheid berekend voor onzen effen, lagen bodem. Zijn inzichten komen vooral neer op het volgende: de hoofdwal is betrekkelijk laag en heeft een gemetselde escarpe, die door voorliggende bedekkingen tegen het vuur van den vijand beveiligd is. De bastions zijn zes of acht in getal, opgevuld en ruim en hebben lange flanken en korte faces, terwijl een fausse-braie, door een droge gracht van den hoofdwal gescheiden, deze en de ravelijnen omsluit. De hoofdgracht en de grachten der ravelijnen zijn van water voorzien en de couvrefaces zijn zoo smal, dat de vijand er ook na haar bemachtiging geen vasten voet kan krijgen. De gedekte weg is ruim en heeft groote wapenplaatsen en, evenals de ravelijnen, opgemetselde reduits en traversen. De bodem van de droge gracht en van den gedekten weg ligt ter hoogte van den waterspiegel, zoodat de vijand er geen ontgravingen kan doen, en zij worden uit binnenwaarts gelegen galerijen met klein geweer verdedigd. Voor het schouderpunt der bastion ligt een gemetseld orillon, dat de gracht der fausse-braie vóór de face der bastion bestrijkt. Het geheel is uitmuntend geflankeerd, terwijl de breede droge gracht en de ruime gedekte weg geschikte gelegenheid aanbieden tot uitvallen. Eindelijk was de besparing van metselwerk in ons vaderland een aanmerkelijke besparing van kosten. Het spreekt echter wel van zelf, dat in onze dagen, na de uitvinding van het getrokken geschut en den vooruitgang der artilleriewetenschap, de vestingbouwkunde van *Coehoorn* meer en meer op den achtergrond is geraakt. Toch herinnert in de tegenwoordige vestingen en forten nog veel aan *Coehoorn*. Daar hem niet, evenals aan *Vauban*, de gelegenheid geschonken werd, de bevestiging onzer grenzen stelselmatig door te zetten, heeft de nazaat, uit onkunde, de verdiensten van den genialen Nederlandschen vestingbouwkundige niet altijd naar eisch erkend. Niet alleen was hij steeds bedacht op een actieve verdediging, maar hij huldigde tevens als hoofdbeginselen, dat de verdediging den geheelen staat moest omvatten, om van al diens hulpbronnen gebruik te maken, dat de stroomen, als hartaderen van 's lands welvaart, zooveel mogelijk geopend moesten blijven, zoodat men niet aldaar, maar aan de overzijde de verdediging voeren

moest, en dat men diende te zorgen, zich door grensterkten in verbinding te stellen met tot hulp opdagende bondgenooten.

Coehoorn, Hendrik Casimir baron *van*, een zoon van den voorgaande, eveneens een vestingbouwkundige, werd geboren den 13den Mei 1683, klom op tot den rang van luitenant-kolonel titulair en werd belast met de directie der approches, fortificatiën en loopgraven. Hij nam echter zijn ontslag en ging ambteloos wonen te Leeuwarden, waar hij den 16den September 1756 overleed.

Zie: *J. W. van Sypesteyn*, Het leven van Menno baron van Coehoorn (Leeuwarden 1860).

Coehoornmortier. Zie *Mortier*.

Coehoorn van Houwerda, *Menno* baron *van*, een volle neef van den beroemden vestingbouwkundige, trad in dienst en klom op tot den rang van luitenant-kolonel. In 1708 was hij commandant van Roermond en majoor der provincie Gelre.

Coehoorn van Houwerda, Coenraad Gideon baron *van*, een zoon van den voorgaande, werd den 2den April 1702 te Maastricht geboren, klom op tot den rang van majoor en werd in 1747 belast met het commando in Willemstad, waar hij in November van dat jaar overleed.

Coehoorn van Houwerda, Johannes Jacobus baron *van*, een zoon van den voorgaande, werd den 3den Maart 1734 te Maastricht geboren, bekleedde bij het Fransche leger den rang van veldtuigmeester, was in 1770 als luitenant-kolonel in Beierschen dienst en overleed in 1785.

Coehoorn of *Cohorn, Louis Jacques* baron *de* een zoon van den voorgaande, werd den 16den Januari 1771 te Straatsburg geboren, trad vroeg in Franschen dienst en werd bij het uitbarsten der Omwenteling tot luitenant bevorderd. Wegens zijn antirepublikeinsche gevoelens verloor hij zijn betrekking en werd genoodzaakt bij het Fransche leger als vrijwilliger dienst te nemen. Weldra werd hij bevorderd tot bataljonschef en adjudant van generaal *Decaen*. Hij vocht met roem in 1799 met het leger van den Donau onder *Jourdan* en werd kort daarna chef de brigade en adjudant-generaal. Ook in de volgende veldtochten betoonde hij zooveel beleid en moed, dat hij in 1807 tot brigade-generaal bij de grenadiers en voltigeurs benoemd werd. In 1809 gelukte het hem de Oostenrijkers na een bloedigen strijd uit Ebersberg te verdrijven. *Napoleon* versierde hem met het commandeurskruis van het Legioen van Eer en zond hem naar Spanje, doch zijn wonden noodzaakten hem, naar Frankrijk terug te keeren. Na den ongelukkigen tocht naar Rusland stelde hij zich weder ter beschikking van den keizer en hij was te Lützen aanvoerder der zeesoldaten. Bij Bautzen verbrijzelde een kanonskogel hem het been, en hij bezweek den 29sten October 1813.

Coehoorn van Houwerda, Menno Gideon Casimir baron *van*, een afstammeling van eerstgenoemden *Menno*, een Nederlandsch krijgsman, geboren den 16den September 1792, trad reeds vroeg in dienst en nam deel aan den tocht naar Rusland, werd met het ridderkruis van het Legioen van Eer begiftigd en begaf zich na zijn terugkeer in het vaderland naar Oost-Indië, waar hij in 1825 als majoor de expeditie naar Celebes bijwoonde. Toen in het volgende jaar de vorst van Tanette op dat eiland oproer stookte, werd *Coehoorn* derwaarts gezonden en maakte er zich van de hoofdstad meester, doch overleed kort daarna ten gevolge der vermoeienissen, den 27sten Juni 1827.

Coelenteraten (Grieksch = holdarmigen) of *Holtedieren* (zie de plaat) is de naam eener talrijke groep ongewervelde dieren, waarbij de afzonderlijke lichaamsdeelen doorgaans straalsgewijze rondom een centrale as zijn gegroepeerd en daarenboven de spijsverteringsorganen zoodanig liggen, dat van een centrale holte, die als maag dienst doet, onmiddellijk kanalen uitgaan, die zich door het geheele lichaam vertakken en de voedende sappen naar alle richtingen verspreiden.

De grondvorm van alle coelenteraten is een zak, die uit twee cellagen bestaat, een buitenste *(ectoderm)* en een binnenste *(entoderm)*, met een voorste opening, den mond. De afzonderlijke typen berusten op dezen grondvorm en zijn min of meer straalsgewijs opgebouwd, doorgaans volgens de grondgetallen 4 of 6. Op verschillende wijzen kunnen soms zeer groote koloniën ontstaan, waarbij de maagholten van de afzonderlijke individuen door kanalen met elkander in verbinding staan. Een kolonie omvat verschillende soorten van individuen, waarvan sommige voor de voeding, andere voor de voortplanting enz. moeten zorgen en die tegenover de kolonie in haar geheel de functies van organen verrichten. De wijze van voortplanting is weer zeer verschillend, geslachtelijk, ongeslachtelijk en somtijds ingewikkeld, zoodat eerst onderscheiden op elkander volgende en van elkander afstammende individuen samen den levenskring der soort vormen.

Men verdeelt de coelenteraten in drie onderafdeelingen: s p o n s e n *(spongiae)*, zonder netelorganen, n e t e l d i e r e n *(cnidaria)*, met netelorganen, weer onderverdeeld in k o r a a l p o l y p e n *(anthozoën)* en *polypomedusen*, en in de derde plaats r i b k w a l l e n *(ctenophora)*. Tegenwoordig worden de *Sponsen* en de *Ribkwallen* meestal als op zich zelf staande stammen *(phyla)* van het dierenrijk beschouwd. Zie verder de afzonderlijke artikelen en de afbeeldingen der plaat.

Coelestien of *zwavelzuur strontium*, $SrSO_4$, is een delfstof uit de groep der zwavelzure zouten, welke als zwaarspaat kristalliseert in het rhombische stelsel, een dergelijke breuk bezit, een hardheid heeft van 3—3,5 en een soortelijk gewicht van 3,9—4. Het is doorzichtig tot doorschijnend, waterhelder, doch veelal wit, grijs of blauw gekleurd, somtijds ook roodachtig en bestaat uit 56,6 % strontiumoxied en 43,4 % zwavelzuuranhydried. Het geeft aan de vlam een karmijnroode kleur. In water en zuren is het niet oplosbaar. Men heeft van die delfstof eenige verscheidenheden, namelijk *gekristalliseerd, vezelig* en *dicht coelestien*. Het eerste vindt men in kalkvormingen, het tweede in mergelbeddingen en het derde vooral te Montmartre bij Parijs. Het komt gekristalliseerd voor in Sicilië, aan het Eriemeer, bij Bristol (Engeland) en bij

COELENTERATEN

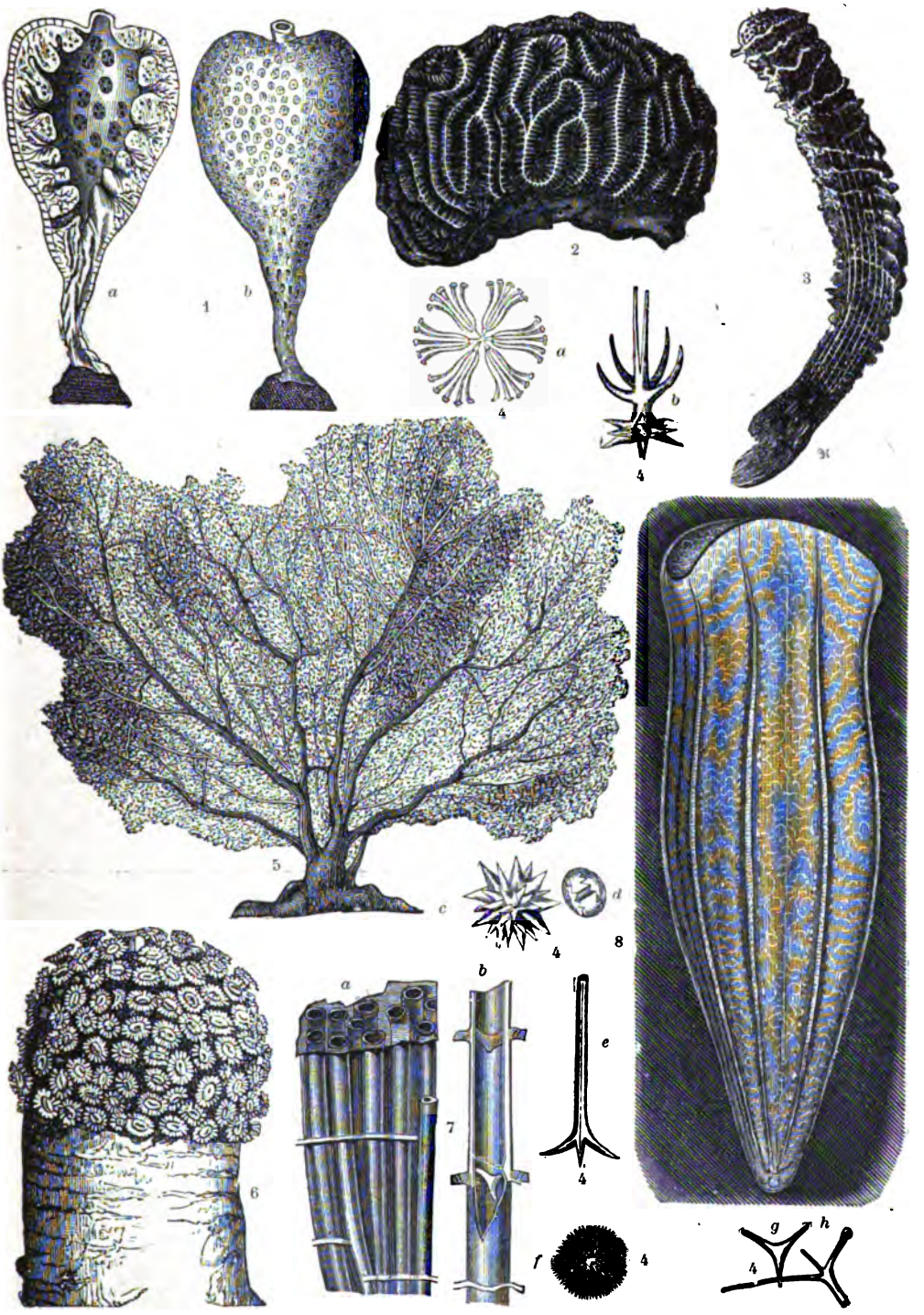

1. Kalkspons; *a* lengtedoorsnede, *b* van ter zijde gezien. 2. Korsalstok (Maeandrina cerebriformis). 3. Venusbloemenmand (Euplectella aspergillum). 4. Kiezel- en Kalkafzetsels van spongiën; *a* Stralennaald van Euplectella, *b* Kiezelpantser van Corticium. *c* Kiezelster van Chondrilla, *d* Kiezelpantser van Spongilla, *e* Anker van Ancorina, *f* Kiezelkogel van Geodia, *g h* Kalknaalden van Sycon. 5. Waaierkoraal (Gorgonia flabellum). 6. Tak van een stok van Goniopora columna met levende polypen. 7. Orgelkoralen (Tubipora musica); *a* Stuk met onderscheiden kalkbuisjes, *b* Geopend buisje, vergroot. 8 Ribkwal (Beroë Forskalii).

Ratibor. Men gebruikt het voornamelijk bij de bereiding van strontiumoxied en van chloorstrontium en van het nitraat, dat bij het maken van roode vuurwerken te pas komt.

Coelestinus is de naam van 5 pausen.

Coelestinus I (422—432) was aanvankelijk diaken te Rome, bestreed de onafhankelijkheid der bisschoppen in Afrika en bemoeide zich met goed gevolg met de Nestoriaansche twisten; op een Romeinsche synode (430) veroordeelde hij *Nestorius* en daarna door zijn drie gezanten op het concilie van Ephese (431). Hij overleed den 26sten Juli 432 en is later heilig verklaard. Zijn naamdag valt op den 6den April.

Coelestinus II (1143—1144), uit Toscane afkomstig, heette eerst *Guido de Castellis* en was een leerling van *Abaelard*. Hij onthief *Lodewijk VII*, koning van Frankrijk, van het interdict.

Coelestinus III (1191—1198), *Jacinto Bobo* genaamd, beklom op 85-jarigen ouderdom den Heiligen Stoel en zag zich tegen zijn zin genoodzaakt, *Hendrik VI* tot keizer te kronen. Hij overleed den 8sten Januari 1198.

Coelestinus IV (1241), uit het Milaneesch geslacht *Castiglione* gesproten, overleed den 10den November 1241, nadat er 16 dagen sedert zijn verkiezing verloopen waren.

Coelestinus V (1294) werd geboren in 1215 te Isernia (Sergna) in het koninkrijk Napels, en heette eerst *Pietro de Murrone*. Hij leefde als kluizenaar op den berg Morrone in de Abruzzen, stichtte de orde der Coelestijnen, doch stond als paus onder den invloed van *Karel II van Anjou*. Voorts verwekte hij de ontevredenheid der kardinalen, zoodat hij in de maand Juli gekozen, reeds in December 1294 zijn waardigheid nederlegde en opgevolgd werd door *Bonifacius VIII*. Deze hield zijn voorganger in hechtenis, en toen *Coelestinus* ontsnapte, werd hij achterhaald en in den citadel Fumone opgesloten, waar hij in strenge boetedoening leefde tot zijn dood, den 19den Mei 1296. Hij werd met groote pracht begraven en later heilig verklaard (1313). Zijn naamdag is de 19de Mei.

Coelestius, een monnik uit Brittannië vroeger advocaat, trad in 409 te Rome tegelijk met *Pelagius* in het strijdperk tegen *Augustinus*, om de vrijheid van den wil te verdedigen, begaf zich in 411 met *Pelagius* naar Afrika en werd er op een synode te Carthago in 412 wegens zijn dwalingen in den ban gedaan. Daarna ging hij naar Ephesus, waar hij aanhangers vond, doch toen men ook daar op de synoden zijn leer verwierp, zag hij af van verdere pogingen, om haar ingang te verschaffen. Van zijn werken vindt men eenige fragmenten in de strijdschriften van *Augustinus* (zie *Pelagianen*).

Coelestijnen is de naam van een gewijzigde orde van Benedictijnen, welke in 1258 gesticht werd door *Pietro de Murrone*, later paus *Coelestinus V*, in de Abruzzen. De orde werd herhaaldelijk door de pausen bevestigd, waarschijnlijk het eerst door *Urbanus IX* in 1264, en telde spoedig in Italië, Frankrijk, Duitschland en de Nederlanden ongeveer 150 kloosters. Het gewaad der orde is wit met een zwarte kap.

Coelesyrië. Zie *Syrië*.

Coelho, *Francisco Adolpho,* de grondlegger van de vergelijkende studie der Romaansche talen in Portugal en hoogleeraar in die talen aan den „Curso superior das letras" te Lissabon, geboren in 1847, schreef: „A lingua portugueza" (1868), „Theoria da conjugaçao em latem e portuguez" (1871), „Questoes da lingua Portugueza" (1874), „Noçôes de glottologia geral e especial portugueza" (1888), „Os dialectos romanicos ou neolatinos na Africa, Asia e America" (1880—1882) en „Os ciganos de Portugal" (1892). Ook stichtte hij in 1873 het wetenschappelijke tijdschrift: „Bibliographia critica de historia e litterature" en gaf in 1880 de „Revista d'ethnologia e de glottologia" uit. In den jongsten tijd houdt hij zich hoofdzakelijk met paedagogische studiën bezig.

Coelibaat, gewoonlijk ten onrechte *celibaat* gespeld, is in het algemeen de ongehuwde staat en in het bijzonder het verbod zich in het huwelijk te begeven, waaraan de R.-Katholieke geestelijken onderworpen zijn. In ouden tijd vinden wij het coelibaat bij de Vestaalsche maagden te Rome, terwijl het aan Israëlietische priesters ongeoorloofd was, een hun onwaardige echtgenoote te kiezen. Het Nieuwe Testament bevat geen verbod van het huwelijk; zelfs waren sommige apostelen gehuwd. Maar reeds *Paulus* gaf de voorkeur aan den ongehuwden staat en beschouwde het huwelijk alleen noodzakelijk om de ontucht te verminderen. Intusschen verhief zich reeds vroeg in de Kerk het gevoelen, dat zij, die dagelijks met de gewijde mysteriën omgingen, zich moesten onthouden van de genoegens en zorgen van het huiselijk leven, en hierdoor ontstond weldra een versmading van het huwelijk. Reeds in de 2de eeuw vindt men voorbeelden van vrijwillige geloften tot het leiden van een ongehuwd leven, en hooge kerkelijke waardigheden werden bij voorkeur toevertrouwd aan ongehuwde priesters; zelfs werd hierbij wel eens bepaald, dat zij in geval van huwelijk hun hooge bediening moesten nederleggen, terwijl tevens uitdrukkelijk verboden werd, een gesloten huwelijk te ontbinden. Het verbod van het huwelijk werd echter eerst uitgesproken op het Concilie te Elvira in Spanje (305), terwijl zij, die in gehuwden staat de wijding hadden ontvangen, op straf van verlies van hun ambt, zich van alle huwelijksgemeenschap moesten onthouden. Niet zoo streng waren de bepalingen, die daaromtrent op de Concilièn te Neocaesarea en te Ancyra (314) werden vastgesteld. Wel wendde een ascetische partij op de algemeene Kerkvergadering te Nicaea (325) pogingen aan, om strengere maatregelen te doen nemen, doch *Paphnutius*, zelf een gestreng asceet en nauwgezet man, verdedigde met zooveel ijver de heiligheid van het huwelijk, dat de bestaande bepalingen werden gehandhaafd, waarbij alleen aan de hoogere geestelijken het huwelijk ontzegd was. Gestrengere gevoelens begonnen echter te heerschen tegen het laatst der 4de eeuw, vooral daar paus *Siricius* het huwelijk met den naam van „obscoenae cupiditates" bestempelde. De volgende pausen waren hetzelfde gevoelen toegedaan; op de Conciliën te Carthago (390 en 401), Toledo (531) en Tours (567) werden verordeningen uitgevaardigd, die aan priesters, diakens en sub-

diakens de onthouding van het huwelijk voorschreven, en wereldlijke wetgevers hechtten daaraan hun zegel door vast te stellen, dat huwelijken van hoogere geestelijken als nietig en hun kinderen als onecht moesten beschouwd worden. Ook in de Grieksch-Katholieke Kerk huldigde men dergelijke beginselen, maar niet zoo gestreng, terwijl men in de Latijnsche de oude verordeningen gedurig en met nadruk herhaalde, bijvoorbeeld op het Concilie te Rome (743), te Mainz (888), te Augsburg (952) enz. Bij het toenemend verval der kerkelijke tucht begon men zich intusschen allengs minder om het coelibaat te bekreunen, zoodat vele priesters, zooals o.a. uit de kerkelijke geschiedenis van Friesland in vele voorbeelden blijkt, leefden in concubinaat. Vruchteloos werden daartegen verordeningen afgekondigd door *Leo IX*, *Stephanus IX*, *Nicolaas II* en *Alexander II*. Eindelijk nam *Gregorius VII* meer doortastende maatregelen. Het Lateraansche concilie van 1123 en meer bepaald dat van 1139 verklaarde het huwelijk van een hoogeren clericus voor ongeldig. *Alexander III* bepaalde, dat het huwelijk ook van een lageren geestelijke verlies van beneficie en privilegiën ten gevolge had. *Bonifacius VIII* matigde deze bepaling. Al die voorschriften zijn later door het kerkelijk recht bij herhaling bekrachtigd. Een verzoek om opheffing van het coelibaat der priesters, door hertog *Albrecht V* van Beieren en den hertog *van Kleef*, met goedkeuring des keizers tot het Concilie van Trente gericht, had slechts de bevestiging der vroegere voorschriften ten gevolge.

Thans gelden in de R.-Katholieke Kerk omtrent het coelibaat der geestelijken ongeveer de volgende bepalingen: een gehuwd persoon mag de hoogere wijdingen (d. w. z. subdiakonaat, diakonaat, priesterschap) niet ontvangen, want men kan een huwelijk niet ontbinden en toch is het kerk-rechtelijk onvereenigbaar met een geestelijke bediening. Men maakt echter een uitzondering, wanneer de vrouw zich bereid verklaart, in een klooster te gaan, of op hoogeren leeftijd een gelofte van altijddurende zuiverheid af te leggen. Gaat een geestelijke niettemin een huwelijk aan, zoo is dit nietig voor de wet, hij wordt irregulier en beloopt de excommunicatie, terwijl hij eerst na behoorlijke boete daarvan vrijgesproken en in zijn bediening hersteld kan worden. Wanneer een geestelijke, die alleen lagere wijdingen heeft ontvangen (zooals bijv. de kruinschering, het lectoraat enz.) in het huwelijk treedt, is dit weliswaar wettig, maar zijn bediening en de hieraan verbonden voordeelen verliest hij. Bij gebrek aan ongehuwde personen kunnen ook gehuwde (mits in eersten echt) de lagere wijding ontvangen.

In de Grieksch-Katholieke Kerk zijn de oude bepalingen nog van kracht: daar mag niemand na de wijding van het subdiakonaat in het huwelijk treden, en daarom is het er een gewoonte, dat velen zich kort voor die wijding in den echt begeven. Willen zij een tweede huwelijk aangaan, zoo moeten zij hun bediening neerleggen. Bisschoppen mogen evenwel alleen benoemd worden uit hen, die nooit gehuwd geweest zijn. In de Protestantsche Kerk heeft *Luther* het coelibaat der geestelijken en leeraars, door leer en voorbeeld afgeschaft, hetgeen bij de verschillende afdeelingen dier Kerk algemeen navolging gevonden heeft.

Zie: *Ant.* en *Aug. Theiner*, Die Einführung der erzwungenen Ehelosigkeit bei den christlichen Geistlichen (Altenburg 1828, 2 dln.; nieuwe uitgave van *Nippold*, Barmen 1892—1897, 3 dln.); *Laurin*, Der Zölibat nach kanonischem Recht (Weenen 1880); *Bocquet*, Le célibat ecclésiastique jusqu'au concile de Trente (Parijs 1894); *Lea*, Historical sketch of sacerdotal celibacy (3de druk New-York 1907, 2 dln.).

Coelius Mons, een der zeven heuvelen van het oude Rome en voor *Tiberius* „Augusteus Mons" geheeten, was de zuidoostelijkste van alle en aan den Mons Palatinus, Aventinus en Esquilinus grenzende. Aan zijn voet bevond zich de heuvel *Coeliolius* met het *Cyclopenhol* (Atrum Cyclopis); thans draagt die heuvel den naam van *il monte di Santo Giovanni*.

Coello, *Alonso Sanchez*, eigenlijk *Sanchez* genaamd, een Spaansch schilder, in het begin der 16de eeuw te Benicayso in Portugal geboren, was hofschilder van *Philips II*, en vertoont in zijn portretten den invloed van *Anthonie Mor van Dashorst* en van *Titiaan*. Hij overleed in 1590 te Madrid. Als zijn fraaiste werken gelden de portretten van *Don Carlos* en van de *Infante Isabella* in het museum te Madrid. Ook enkele altaarstukken van hem zijn bekend; men vindt er een, dat het huwelijk der H. Catharina voorstelt, in het Escuriaal.

Coello, *Claudio*, een Spaansch schilder, geboren te Madrid omstreeks 1630, was een leerling van *Francisco Rizi*, doch bestudeerde ook *Titiaan*, *Rubens* en *Van Dyck*. Hij overleed den 20sten April 1693 te Madrid. Van zijn fresco's gelden die in de kathedraal te Toledo, in 1671 voltooid, als de beste. Hij werd in 1684 tot hofschilder van den koning van Spanje benoemd. Als zoodanig maakte hij zijn meesterstuk, de „Sagrada Forma" in de sacristie van het Escuriaal, hetwelk de overbrenging van een wonderdoende hostie voorstelt. Tal van uitmuntende portretten komen op dit stuk voor.

Coello de Portugal y Quesada, *Francisco*, een Spaansch aardrijkskundige, werd den 26sten April 1820 te Jaen geboren. In 1866 nam hij als overste van de genie zijn ontslag uit het leger en legde zich op de aardrijkskunde en het landmeten toe. Hij was een der stichters der Aardrijkskundige vereeniging van Madrid en overleed den 30sten September 1898. Zijn voornaamste werk is: „Atlas de España y sus posesiones de ultramar" (Madrid 1848—1870).

Coeloom, *lichaamsholte*, *perivisceral-* of *peritoneale holte* noemt men de holte, waarin bij de meeste dieren de darm gelegen is.

Coemeterium (rustplaats) is de benaming der kerkhoven bij de eerste Christenen, vooral van die in de catacomben te Rome. Van dit woord is het Fransche *cimetière* afkomstig.

Coen, *Jan Pieterszoon*, gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië, de grondlegger der Nederlandsche macht in den Indischen archipel en stichter van de stad Batavia, den 8sten Januari 1587 te Hoorn geboren, was in zijn jeugd zee

jaren werkzaam op een handelskantoor te Rome bij *Justus Pescatore*, en deed, vandaar teruggekeerd, van 1607 tot 1611 als onderkoopman met het schip „Nieuw-Hoorn" en in 1612 als opperkoopman met de schepen „De Provinciën" en „De Hoop" een reis naar Indië, waar hij in October 1613 tot boekhouder-generaal van alle kantoren en tot president van de kantoren te Bantam en Jakatra werd aangesteld. Hij bracht de generale boeken zoo uitstekend in orde en bekleedde die ambten op zoo loffelijke wijze, dat de Kamer van Zeventienen op verzoek van *Laurens Reael* er in toestemde, hem in diens plaats aan te stellen tot gouverneur-generaal, zooals geschiedde bij acte van den 25sten October 1617, die door de Staten-Generaal en prins *Maurits* bekrachtigd werd.

Tengevolge van oneenigheden met Bantam was, als tegenwicht tegen dat rijk, in 1610 een faktorij te Jakatra gesticht, maar toen ook de pangeran of regent van dit rijkje niet te vertrouwen scheen, bepaalde *Coen* in 1618, dat aldaar een fort zou gesticht worden. Ondanks den tegenstand van Jakatra en later ook van de Engelschen werd dit plan volvoerd. *Coen* zag zich echter genoodzaakt, na een onbeslisten slag tegen de overmachtige Engelsche vloot, naar de Molukken te gaan om versterking te zoeken (Januari 1619), en gedurende zijn afwezigheid had de bezetting van het fort zich te verdedigen zoowel tegen Jakatranen en Engelschen, als later tegen de Bantammers. In Mei 1619 kwam *Coen* weder voor Jakatra, nadat hij eerst nog Japara verbrand had, waar de Nederlanders, die er verblijf hielden, in 1618 vermoord waren. Het gelukte hem zonder veel moeite het fort te ontzetten, en op de plaats van het verwoeste Jakatra werd door hem de hoofdstad van Nederlandsch-Indië, Batavia, gesticht, door *Coen* eerst „Nieuw-Hoorn" genoemd. Het bestuur en rechtswezen in het voor de compagnie verworven gebied, Batavia en ommelanden, werd door hem op uitmuntende wijze georganiseerd. In 1621 vertrok *Coen* naar de Banda-eilanden en tuchtigde daar de bevolking wegens niet nakoming der gesloten contracten. Den 1sten Februari 1623 droeg hij het bestuur over aan *Pieter de Carpentier*, en kwam den 19den September 1623 met het schip „Dordrecht" en nog 5 andere rijkgeladen schepen in Zeeland binnen. Alleen de peper, die hij medebracht, werd voor 4½ millioen gulden verkocht. De waardene gouverneur-generaal werd dan ook door de Oost-Indische Compagnie niet alleen met een groote som gelds, maar ook met een zware gouden keten en een staatsiedegen beloond.

Kort daarna (3 October 1624) werd hij aangezocht, om het neergelegde bewind opnieuw op zich te nemen, en wel onder zoo gunstige voorwaarden, dat hij daaraan gehoor gaf en in Maart 1627 aan boord van de „Galjas van Hoorn" weder naar Indië vertrok. Den 30sten September 1627 trad hij opnieuw als gouverneur-generaal op. Zijn komst was als het ware het sein voor de Engelschen om Batavia te verlaten en hun hoofdkwartier te Bantam te vestigen. Gedurende den korten tijd, dat hij het bestuur voor de tweede maal voerde, werd Batavia tweemaal door een krijgsmacht uit Mataram, doch tevergeefs, belegerd; gedurende het tweede beleg overleed *Coen*, den 21sten September 1629.

Jan Pieterszoon Coen is zonder twijfel de grondvester van het Nederlandsch gezag in Indië. Als krijgsoverste en als bestuurder toonde hij groote talenten. Zijn kolonisatieplannen werden niet verwezenlijkt. Een reglement op den handel naar Indië van zijn hand werd, ofschoon door de Heeren XVII goedgekeurd, niet ingevoerd tengevolge van verzet van de directeuren. Zijn doel was de Compagnie te dienen; steeds had hij dat doel voor oogen en nooit heeft hij geschroomd middelen, ook zelfs de strengste, vooral tegenover de inlanders, te gebruiken ten einde dat doel te bereiken. Te zijner eere is te Hoorn een standbeeld opgericht.

Coenders, *Ludolph*, werd in 1507 burgemeester van de stad Groningen, bekleedde die betrekking gedurende 40 jaar en zag zich in 1536 tevens benoemd tot stadhouder van Groningen en de Ommelanden namens den hertog *van Gelder*.

Coenders, Derk, geboren in 1507, gaf op zijn kasteel te Helpen gelegenheid aan de Hervormden tot het houden van godsdienstoefeningen en moest de vlucht nemen, waarna hij in 1570 met verbeurdverklaring van goederen verbannen werd, in 1576 terugkeerde, nogmaals moest vluchten en in 1584 te Leer overleed.

Coenders, Frederik, van Helpen, heer *van Faen en Huizinge*, geboren in 1541, was een zoon van den voorgaande, bezocht vreemde landen, werd burgemeester van Groningen en lid der Gedeputeerde Staten. Hij behoorde tot de stichters der hoogeschool aldaar en overleed in 1618.

Coenders, Abel, van Helpen, heer *van Eusum, Middelstum* enz., was een halve broeder van den voorgaande, studeerde te Marburg en te Heidelberg en werd vervolgens lid van den Raad van State en van de Staten-Generaal. Voorts werd hij met belangrijke staatkundige werkzaamheden belast, waarna hij burgemeester werd van Groningen en curator van de hoogeschool aldaar. Hij overleed in 1629.

Coenders, Bernhard, van Helpen, heer *van Faen, Huizinge* enz., geboren in 1601, werd president van de Groninger Ommelanden en lid van de Staten-Generaal. *Lodewijk XII* schonk hem de ridder-orde van St. Michiel; daarna werd hij ambassadeur in Zweden, waar hij in 1678 overleed.

Coenen, *Johannes Meinardus*, een Nederlandsch toonkunstenaar, den 28sten Januari 1825 te 's-Gravenhage geboren, bezocht er de Koninklijke muziekschool en werd in 1851 orkest-directeur van den schouwburg van *Van Lier* te Amsterdam, in 1856 van den stadsschouwburg, voorts opvolger van *Van Bree* als directeur der concerten van *Felix Meritis*, in 1865 van de concerten van het Paleis van Volksvlijt en in 1868 kapelmeester bij het muziekkorps der Amsterdamsche schutterij met den rang van officier. Hij overleed den 10den Januari 1899 te Amsterdam. Van zijn composities vermelden wij de ouverture „Floris V" en de cantate „Ada van Holland" (tekst van *Heije*), voorts een symphonie, onderscheidene ouvertures, een kwartet voor

blaasinstrumenten, een vioolconcert, een klarinetconcert, een fluitconcert en vele fantasieën, zoowel voor harmonie- als voor strijkorkest. Hij componeerde voorts het dramatische gedicht: „Bertha en Siegfried" voor soli, koor en orkest.

Coenen, Frans, een Nederlandsch violist en componist, den 26sten December 1826 te Rotterdam geboren, trad op 12-jarigen leeftijd reeds op als violist en verwierf in 1840 met een door hem gecomponeerde mis voor koor en orkest veel bijval. Van 1840 tot 1842 oefende hij zich te Stuttgart onder *Molique*, in 1842 en 1843 te Brussel onder *Vieuxtemps*, vestigde zich daarna te Rotterdam, waar hij muziekdirecteur werd en vertrok in 1848 als muziekonderwijzer naar New-York, vanwaar hij kunstreizen ondernam door geheel Amerika. In 1854 ging hij naar Amsterdam, waar hij als virtuoos en directeur van onderscheiden muziekvereenigingen gedurende een aantal jaren overwegenden invloed uitoefende op het muziekleven. In 1877 werd hij directeur der muziekschool van de afdeeling Amsterdam der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst en in 1883 directeur van het nieuw opgerichte Amsterdamsche conservatorium, waarvan hij een der medeoprichters was. Van zijn talrijke composities vermelden wij: „Elia op Horeb", „Albrecht Beiling" en „Maria Magdalena" (alle voor soli, gemengd koor en orkest). In 1898 trok hij zich uit het muzikale leven terug en leefde ambteloos te Leiden tot zijn dood, den 24sten Januari 1904.

Coenen Jr., Frans, een Nederlandsch letterkundige en zoon van den voorgaande, werd in 1866 te Amsterdam geboren. In 1886 werd hij als student ingeschreven aan de hoogeschool zijner geboortestad, waar hij in 1892 promoveerde tot doctor in de rechtswetenschap op een proefschrift getiteld: „De Fransche wet tot bescherming van verwaarloosde en mishandelde kinderen". Reeds gedurende zijn studententijd verscheen van zijn hand in den studentenalmanak van 1891 een schets „Stroom af", fragment uit het later afzonderlijk uitgegeven „Verveling", die zeer de aandacht trok. Dit was het begin van zijn schrijversloopbaan, welke sedert onafgebroken werd voortgezet. In 1895 werd hij benoemd tot directeur van het Museum Willet-Holthuisen, welk ambt hij nog bekleedt. Behalve de reeds genoemde stukken verschenen van zijn hand: „Studies", „Een Zwakke" (1896), „Bleeke Levens", „Zondagsrust" (1902), „In Duisternis", „Vluchtige verschijningen", „Burgermenschen" (1905), „Charles Dickens en de romantiek" (1911), terwijl hij o.a. bijdragen leverde aan verschillende tijdschriften, vooral aan „Groot Nederland", waarin hij geregeld tooneelcritieken schrijft, terwijl hij in 1914 als opvolger van *Van Nouhuys* tot de redactie toetrad.

Coenobiten (Grieksch *koinobiten*) of *synoditen*, zijn, in tegenstelling met de anachoreten (zie aldaar), de monniken, die gemeenschappelijk in één woning leven.

Coenraad, de 22ste bisschop van Utrecht, was een edelman uit Zwaben, die door aanbeveling van keizer *Hendrik IV*, wiens leermeester hij geweest was, in 1076 die waardigheid verkreeg. Hij voltooide het slot te IJselmonde, dat hij echter na een beleg van 16 dagen aan *Dirk V*, graaf van Holland, moest overgeven. Nadat hij de St. Mariakerk gesticht en 23 jaar geregeerd had, werd hij in 1099 in zijn paleis door een Fries, denkelijk een gehuurden moordenaar, om het leven gebracht.

Coens, *M.*, pseudoniem van *Willem Levinus Penning Jr.* Zie aldaar.

Coërcibel is een eigenschap der gassen, waardoor zij, bij voldoende afkoeling en druk, zich tot vloeistoffen laten verdichten. Nog in 1877 werden de gassen in coërcibele en in permanente gassen verdeeld; laatstgenoemde waren die gassen, welke onder alle omstandigheden gasvormig bleven. Tot eerstgenoemde werden gerekend cyaan, zwaveligzuur, chloor, ammoniak, zoutzuur, koolzuur, salpeterigzuur en stikstofoxyduul; tot laatstgenoemde stikstofoxied, kooloxied, zuurstof, stikstof en waterstof. Sedert het echter aan *L. Cailletet* te Parijs en aan *R. Pictet* te Genève gelukt is, in 1867 tot 1878 alle tot dusver voor permanent gehouden gassen door hoogen druk en sterke afkoeling vloeibaar te maken, bestaan er nog slechts coërcibele gassen. Vóór 1823 werden daarentegen alle gassen voor permanent gehouden en werden de zoogenaamde dampen van de gassen onderscheiden; eerstgenoemde konden verdicht worden, laatstgenoemde niet. Toen in 1823 *Davy* en *Faraday* en na deze *Thilorier* en *Natterer* („Verflüssigung der Kohlensäure und des Stickstofoxyduls", 1844) er in slaagden, bovengenoemde als coërcibel aangegeven gassen vloeibaar te maken, ontstond de scheiding in coërcibele en in permanente gassen, welke echter, sedert men de beteekenis der critische temperatuur in 1877 leerde kennen, weder verviel. *Wroblewski* (1883), *Olszewski* en *Dewar* hebben later nieuwe onderzoekingen omtrent het vloeibaar maken van gassen gedaan. Eerstgenoemde bepaalde reeds den druk en de temperatuur bij het vloeibaar worden en verkreeg temperaturen tot —200° C. met behulp van kokende, vloeibaar gemaakte gassen, zooals zuurstof, stikstof, kooloxied. Dr. *Bleekrode* (1885) bepaalde de brekings-exponenten der vloeibare gassen op 1,2 tot 1,4. Voor eenige jaren is het *Dewar* gelukt, ook waterstof in vloeibaren staat te brengen en thans is ook het helium als laatste „permanent" gas vloeibaar gemaakt door prof. *Kamerlingh Onnes* te Leiden in 1907.

Coeruleum of *coeline* is een blauwe verfstof, voor water- en olieverfschilderijen in gebruik. De kleur is lichtblauw met een weinig groen. Het is een goede dekverf, is niet korrelig en uitstekend geschikt om de blauwe kleur des hemels weer te geven. Coeruleum verandert niet door zonlicht, ook niet aan de lucht; evenmin oefenen groote hitte en bijtende alkaliën bij gewone temperatuur er eenigen invloed op uit. Het bestaat uit tinzuur-cobaltoxyduul, $CoSnO_3$, vermengd met tinoxied en gips.

Coetier, *Willem*, geboren te Arnhem den 10den Maart 1647, studeerde te Leiden, werd in 1670 buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis te Harderwijk, nam in 1672 zijn ontslag, verwierf in 1678 aan genoemde hoogeschool het doctoraat in de rechten en aanvaardde in 1681

het hoogleeraarsambt in de geschiedenis en welsprekendheid te Deventer en in 1693 te Franeker, waar hij in 1721 aftrad en den 16den December 1723 overleed. Hij heeft een groot aantal „Orationes" achtergelaten; voorts schreef hij: „Adnotationes in aliquot Suetonii loca" (1609), „De Namurco cum arce munitissima expugnatis et deditione captis" (1695) enz.

Coeur, *Jacques,* een Fransch staatsman, geboren te Bourges omstreeks 1395, was in de eerste helft der 15de eeuw de gunsteling van koning *Karel VII,* dien hij door zijn rijke geldmiddelen in staat stelde de krijgsbenden te bezoldigen, waarmede *Karel* Normandië veroverde. Ook regelde *Coeur* het staatsbestuur en bezorgde aan Montpellier een beurs en een waterleiding. In 1440 nam de koning hem op in den adelstand, zond hem vervolgens als gezant naar Rome en naar Genua en benoemde hem in 1450 tot minister van Financiën. *Coeur* breidde daarbij zijn handelsbetrekkingen uit, en weldra behoorden de aanzienlijksten des rijks tot zijn schuldenaars. Juist dezen deden hem vallen. Zij beschuldigden hem, dat hij de munt vervalscht, *Agnes Sorel* vergiftigd en hoogverraad gepleegd had, zoodat hij met verbeurdverklaring zijner goederen — geschat op 250 millioen francs — uit Frankrijk verbannen werd (1455). Hij begaf zich nu naar paus *Calixtus III,* die hem het opperbevel over een vloot tegen de Turken toevertrouwde; hij overleed voor Chios in 1456. Zijn prachtig paleis te Bourges bestaat nog.

Literatuur: Clément, Jacques Coeur et Charles VII (Parijs 1865); *Du Fresne de Beaucourt,* Histoire de Charles VII (Parijs 1881—1890).

Coffea. Zie *Koffie.*

Coffermaker. Zie *Coffermans.*

Coffermans, *Marcellus,* ook genoemd *Coffermaker,* was een Vlaamsch schilder, die van 1549 tot 1595 te Antwerpen woonde. Hij schilderde bijbelsche voorstellingen in den trant van *Memlinc.* Zijn schilderijen zijn zeldzaam.

Coffineilanden. Zie *Bonijneilanden.*

Coffinières, *Antoine Siméon Gabriel,* een Fransch rechtsgeleerde en letterkundige, werd in 1786 te Castelnaudary geboren en vestigde zich in 1806 als advocaat te Parijs. Hij pleitte in vele politieke processen en overleed in 1862. Hij heeft een groot aantal werken nagelaten, waarvan wij noemen: „Analyse des Nouvelles de l'empereur Justinien, conférées avec l'ancien droit français et le Code Napoléon" (1805), „Le Code Napoléon expliqué par les décisions suprêmes de la cour de cassation et du conseil d'Etat" (1809), „Observations sur le rétablissement du divorce" (1821), „De la bourse et des spéculations sur les effets publics" (1824), „Traité de la liberté individuelle" (1828), „Rapport sur le système cellulaire" (1844) en „Eléments de notre organisation gouvernementale, administrative et judiciaire" (1850).

Cogalnitsjeanoe, *Michaël,* een Roemeensch staatsman en geschiedschrijver, geboren den 6den September 1817 te Jassy, studeerde na 1835 te Berlijn. Hij schreef daar zijn: „Histoire de la Valachie et de la Moldavie" (1837). In zijn vaderland teruggekeerd, stichtte hij met anderen in 1840 de „Dacia litteraria", een letterkundig tijdschrift. Hij gaf voorts geschiedkundige documenten uit. Staatkundigen invloed verwierf hij eerst toen *Cusa* tot vorst van Walachije en Moldavië gekozen was (1859). Van dien tijd af stond hij meermalen aan het hoofd der zaken en stichtte als minister van Eeredienst de universiteit te Jassy. Als voorzitter van den ministerraad volbracht hij den staatsgreep van den 14den Mei 1864, gaf een gemeentewet en verbeterde de rechtspleging. Geldelijke ongelegenheden noodzaakten hem de portefeuille neder te leggen, en niet lang daarna (22 Februari 1866) volgde de val van vorst *Cusa.* De meerderheid der Constitueerende Vergadering, die *Karel van Hohenzollern* op den troon plaatste, was zeer op hem verbitterd. Weldra echter was hij weder lid der Kamer, en van November 1868 tot den 24sten Januari 1870 minister van Binnenlandsche Zaken. Van 1871 tot 1876 behoorde hij tot de liberale oppositie, en toen in 1877 de liberalen de teugels van het bewind weder in handen namen, was hij geruimen tijd minister van Buitenlandsche en van Binnenlandsche Zaken. Nadat hij korten tijd als Roemeensch gezant te Parijs had vertoefd, ontstond tusschen hem en zijn voormalige ambtgenooten uit het vrijzinnig ministerie *Bratianoe* een groote verwijdering, hoofdzakelijk wegens de Donauquaestie, waarbij *Cogalnitsjeanoe* zich eenigszins op het Russische standpunt plaatste. Hij overleed den 2den Juli 1891 te Parijs.

Cogito, ergo sum, „ik denk, dus besta ik", beter „ik heb bewustzijn, dus besta ik", is de grondstelling, waarvan *Descartes* uitging en die hij, als zijnde de waarheid, die het gemakkelijkst wordt erkend, aan het hoofd van zijn wijsgeerig stelsel plaatste.

Cognac is een drank van hoog alcoholgehalte, uit wijn bereid. Oorspronkelijk nam men Franschen wijn van de Charente, later bijna alle soorten. Ook wordt kunstmatige cognac bereidt, zonder of met een minimum wijndestillaat (zie *Cognacolie).* Om het aroma te verbeteren, wordt echter ook aan echten cognac een weinig essence toegevoegd. De druiven worden zeer snel uitgeperst en de most ongeveer 14 dagen na afloop der gisting overgehaald. Daarbij ontstaat eerst de zoogenaamde *brouillis,* die na nieuwe destillatie de *eau de vie* van ongeveer 50 % alcoholgehalte oplevert. *Esprit* is de naam van een destillaat met nog hooger alcoholgehalte. Gewoonlijk destilleert men tot 67—74 % alcohol verkregen is, die dan weer met gedestilleerd water op de gewenschte sterkte versneden wordt. De destillateurs hebben soms verplaatsbare branderijen, om vlug den opgekochten most te kunnen destilleeren. Op flesschen verandert de cognac weinig, hoogstens wordt het bouquet iets beter; door het hout der vaten ondergaat hij groote veranderingen, wier verloop chemisch nog niet met juistheid bekend is. Daarom wordt het hout der vaten altijd met zorg gekozen. Het beste zijn vaten van 5 jaar gedroogd oud eikenhout uit Limousin, vooral voor cognac, die 30 tot 40 jaar liggen moet. Uit het hout worden stoffen opgenomen, waardoor de kleur ontstaat, het alcoholgehalte neemt iets af en de door de houtporiën binnendringende zuurstof is

de oorzaak van oxydatieprocessen. Door toevoeging van thee, suiker, gebrande suiker en rum kunnen deze processen bespoedigd worden. Wegens het groote verbruik van cognac, voert Frankrijk veel wijn van elders tot cognacbereiding in. Zoo werden er in het jaar 1886—1887 26 535 H.L. uit inheemsche druiven bereid, doch alleen Parijs verbruikt jaarlijks meer dan 150 000 H.L. Verder fabriceert men cognac in Hongarije, Spanje en Portugal, Italië, Duitschland en Californië. Als men echter weet, dat Frankrijk alleen naar Engeland jaarlijks ongeveer 125 000 H.L. cognac uitvoert, is het duidelijk, dat het grootste deel vervalscht wordt. Daartoe wordt o.a. de spiritus vermengd met citroenolie, wijnbessenolie, azijnaether, perubalsem, vanilline, een weinig looizuur en sporen van boterzuur- en mierenzuuraether. Deze verbindingen komen gemengd als *cognac essences* in den handel. Over de chemische samenstelling van den cognac is weinig bekend, en daar, zooals reeds gezegd is, ook onder den echten cognac een weinig essence gemengd moet worden, is het uiterst moeilijk, langs chemischen weg vervalschingen te constateeren en gaat men liever op den reuk en den smaak af. Op 38 volumeprocenten alcohol wordt een maximum van 2 % suiker toegevoegd.

De cognac in den handel wordt in 6 soorten verdeeld, n.l.: *La grande (fine) champagne*, die voornamelijk met de beste champagnesoorten vermengd wordt, *La petite champagne, Les borderies* of *premiers bois, Les deuxièmes bois* of *bons bois, Saintonge* en *La Rochelle*. De verschillende destillaten van Armagnac en Languedoc komen in hoofdzaak met den cognac overeen.

Cognac, arrondissement van het Fransche departement Charente, is 717 v.km. groot en telt ongeveer 65 000 inwoners. Het is verdeeld in 4 kantons en heeft 62 gemeenten.

Cognac, hoofdstad van het gelijknamige arrondissement, ligt 51 km. ten W. van Angoulême, in het vroegere Angoumois, aan den linkeroever van de Charente en aan de spoorwegen La Rochelle—Saintes Angoulême en Cognac—Saint Jean d'Angély. De onderwetsch gebouwde stad is zeer mooi gelegen en telt (1911) 19 188 inwoners. Cognac is het middelpunt der productie van den naar de stad genoemden brandewijn of cognac. Het vervaardigen der vaten, kurken enz. vormt een belangrijke industrie, verder wordt door inwoners ook nog handel gedreven in wijn, vee, koren enz. In het oude kasteel, dat nog gedeeltelijk bestaat en dat thans als bergplaats voor cognac dient, werd *Frans I* geboren.

Cognac, het oude Condate, heette later Comacum en sedert de 12de eeuw Coignac. Vroeger stond het onder eigen heeren; in de 12de eeuw kwam het als graafschap aan den graaf van Angoumois en verviel later aan de Kroon. Den 22sten Mei 1526 werd hier tusschen *Frans I* van Frankrijk, *Hendrik VIII* van Engeland, hertog *Frans Sforza* van Milaan en paus *Clemens VII* de heilige liga tegen keizer *Karel V* gesloten. In 1562 werd de stad door de Hugenoten genomen.

Cognacaether of *cognacessence* wordt onderscheiden in natuurlijken en in kunstmatigen. De natuurlijke cognacaether wordt door destillatie van wijnmoer verkregen en na met overgehaalden brandewijn te zijn verdund, verspreidt hij een sterken wijnreuk, waarom hij als aromatisch bestanddeel aan kunstmatigen cognac wordt toegevoegd. Bij de bereiding worden 100 deelen wijnmoer in een destilleerketel met evenveel deelen water dooreengeroerd, waaraan 1 deel zwavelzuur wordt toegevoegd, en dan door instroomenden stoom gedestilleerd. Daardoor ontstaat een zwak alcoholische vloeistof, op wier oppervlakte zwarte oliedroppels drijven. Deze worden er af genomen en opnieuw met water gedestilleerd, waardoor men den kleurloozen cognacaether verkrijgt. Deze is in den handel als *oleum vitis viniferae* bekend en kost per kilo ongeveer *f* 100 (1897). De kunstmatige is veel goedkooper en wordt in groote hoeveelheden uit kokosolie vervaardigd. De kokoszeep wordt in warm water gesmolten, door verdund zwavelzuur ontleed, waarbij de vetzuren, zooals palmitinezuur, caprinezuur, capronzuur e.a. als een olieachtige laag bovenop drijven, deze worden afgeschept en na gewasschen te zijn in sterken alcohol opgelost, waarna er zoutzuur ingeleid wordt, totdat de oplossing daarvan niet meer kan opnemen. Daarna wordt de vloeistof door wasschen met water van het eventueel aanwezige vrije zuur gezuiverd en vormt een mengsel der aethylaethers der verschillende organische zuren. In geringe hoeveelheid aan verdunden alcohol toegevoegd, verleent zij dezen een reuk en smaak, die aan cognac doet denken.

Cognacessence. | **Cognacolie.** } *Zie Cognacaether.*

Cognaten. Zie *Cognatio.*

Cognatio noemt men de verhouding tusschen twee personen, die van elkander of beiden van een derde afstammen. *Cognaten* zijn dus bloedverwanten. In het Romeinsche recht wordt de *cognatio* (natuurlijke verwantschap, bloedverwantschap) tegenover de *agnatio* (cognatio civilis) gesteld, welke laatste berust op de vaderlijke macht (zie *Agnaten*).

Cognatio spiritualis is de kanoniek rechtelijke, de door doop en vorming ontstane verwantschap en komt juridisch slechts in zooverre in aanmerking, als in het kanonieke recht een huwelijk tusschen peet en peetekind niet geoorloofd is.

Cogniet, *Léon,* een Fransch schilder, den 29sten Augustus 1794 te Parijs geboren, was een leerling van *Guérin*. Hij heeft zich vooral als leermeester naam gemaakt. In het paleis te Versailles bevindt zich een stuk van hem, dat „Het vertrek der Nationale Garde uit Parijs in 1792" voorstelt. Hij overleed den 20sten November 1880 te Parijs.

Cognitio beteekent een onderzoek door den rechter, vooral in buitengewone gevallen, die niet door de wet of een edict voorzien zijn, vandaar *cognitio extraordinaria,* het onderzoek door een hoogen magistraat bevolen en opgedragen aan een speciale commissie van rechters. De *causae cognitio* is in het algemeen de instructie, het onderzoeken en het overwegen van de zaak, het onderwerp van het geschil, dat noodzakelijk aan de rechterlijke beslissing, waardoor een eind aan het proces gemaakt wordt, moet voorafgaan.

In Rome was de *praetor* met dit onderzoek belast.

Cognitor is in het Romeinsche recht hij, die in een bepaalde zaak den burgers bijstand in rechten verleent of als speciaal gemachtigde vertegenwoordigt, in tegenstelling met den *procurator*, die niet als de *cognitor* voor één bepaalde zaak uitgenoodigd wordt, maar die steeds gemachtigd is voor den burger op te treden. Ook heetten aldus ambtenaren van den Romeinschen fiscus, die de schuldenaren der schatkist moesten opsporen, tot betaling dwingen en vervolgen. Hun ambt heette de *cognitura*.

Cognossement (Lat. *cognoscere* = erkennen) is een papier, welks inhoud strekt tot bewijs van inlading van goederen, die de schipper of kapitein erkent ingenomen te hebben en belooft naar een bepaalde plaats te vervoeren en daar aan den aangewezen persoon af te leveren, en uit kracht waarvan de rechtmatige houder van het stuk als zoodanig recht heeft op die goederen en ze volgens de daarin uitgedrukte of door de wet vastgestelde bepalingen van hem kan opeischen. De schipper of kapitein is verplicht van de door hem ingeladen goederen cognossementen af te geven binnen 24 uren na de inlading.

Het cognossement houdt volgens onze wet in: 1°. den naam van den bevrachter of inlader; 2°. de aanduiding van den *geconsigneerde*, den persoon, aan wien de zending geschiedt; als zoodanig kan worden aangewezen een bepaald persoon (het cognossement staat dan *op naam*) of een bepaald persoon of diens order, ook de *order* van den inlader of van den schipper (het luidt dan *aan order*), of de houder of toonder van het stuk, zonder invulling van naam (cognossement *aan toonder*); 3°. den naam en de woonplaats van den schipper, die de lading heeft ingenomen en daarvoor aansprakelijk is; 4°. den naam en de soort van het schip, benevens de plaats, waar het te huis behoort; 5°. de omschrijving van den aard der goederen, met opgave van hoeveelheid, gewicht, merken, getallen; wil de schipper voor den inhoud, de maat of het gewicht niet instaan, dan moet hij zorgen, dat er in het cognossement wordt ingevuld, dat inhoud of maat enz. hem onbekend is; 6°. de plaats der inlading en die der bestemming; 7°. een aanwijzing van de vracht, niet juist de vermelding van het bedrag: verwijzing naar de chartepartij is genoeg; 8°. de onderteekening van den schipper en van den inlader of diens expediteur of cargadoor; de laatste handteekening ontbreekt gewoonlijk in de practijk, doch is niet zonder belang, omdat wellicht het stuk als bewijsmiddel tegenover derden, de assuradeurs of andere inladers, zal moeten gebruikt worden. Andere bepalingen kunnen er bovendien in worden opgenomen, bijv. omtrent de ligdagen en het overliggeld, en verdere clausules, die des schippers verantwoordelijkheid tegenover den inlader of den geconsigneerde wijzigen. Van elk cognossement worden ten minste *vier* exemplaren opgemaakt: één voor den inlader, die daarmee zijn recht bewijst tegenover den schipper en de reederij; één voor den geconsigneerde, die daarop zijn recht tot uitlevering der goederen baseert; één voor den schipper, tot staving van zijn rechten en verplichtingen, en één voor den eigenaar of de reederij, die ook een zelfstandig belang tegenover anderen, zelfs tegenover den schipper, te handhaven kan hebben. De inlader kan de teekening van meer exemplaren eischen. Bij verschil van inhoud tusschen de exemplaren zal aan het meest regelmatige de grootste bewijskracht moeten worden toegekend. De schipper moet uitleveren al datgene, wat in het cognossement vermeld is: slechts in één geval kan dienaangaande door hem van dat stuk worden afgeweken, namelijk indien hij bewijst, dat er meer op het cognossement staat, dan in het schip kan geladen worden: hij kan dan volstaan met de uitlevering van het werkelijk ingeladene en met schadeloosstelling aan den geconsigneerde, zoo daartoe termen aanwezig zijn. Het cognossement is voor den houder een titel, waarmee hij zijn recht kan staven, om de daarin vermelde goederen op te eischen: met de overdracht van het stuk gaat dat recht aan zijn opvolger over. Betwist is de vraag, of de houder van het cognossement reeds als bezitter of eigenaar van de daarin vermelde goederen beschouwd kan worden, voordat deze hem werkelijk zijn uitgeleverd. Bij de uitlevering der goederen moeten de cognossementen aan den schipper worden teruggegeven. Wanneer er meer houders van cognossementen van hetzelfde goed optreden, of er beslag op de goederen is gelegd, mag de schipper slechts losen met machtiging der rechtbank en kan hij autorisatie vragen tot opslag van de lading, waardoor hij zijn rechten op hetgeen hem toekomt, kan waarborgen, en tegelijkertijd de lading ongeschonden bewaren voor hem, die later, desnoods door een proces, zal blijken de ware rechthebbende te zijn.

Cogswell, *Joseph Green*, een Noord-Amerikaansch geleerde, in 1796 te Ipswich in Massachusetts geboren, ontving zijn opleiding aan Harvard college en begaf zich in 1816 met zijn vrienden *G. Ticknor* en *E. Everett* naar Europa, waar hij onderscheiden Duitsche universiteiten bezocht en zich vooral toelegde op onderwijs, opvoeding en bibliotheekwetenschap. Na zijn terugkeer was hij gedurenden tijd als leeraar werkzaam aan Harvard college en stichtte in 1823 met *George Bancroft* het Round Hill Seminary en iets later een dergelijke inrichting te Raleigh in N. Carolina. In 1839 belastte hij zich met de uitgave van den „New-York Review" en stond *Astor* ter zijde bij de stichting der vermaarde boekerij te New-York, waaraan hij een reeks van jaren als eerste bibliothecaris verbonden bleef. Later begaf hij zich naar Cambridge, waar hij den 26sten November 1871 overleed. Van zijn „Catalogue of the Astor library", op 8 deelen berekend, zijn de eerste twee in 1857—1858 verschenen.

Cohaerer of *Buis van Branley* is het voornaamste deel van het opvangtoestel voor draadlooze telegrafie en werd in 1890 door *Branley* uitgevonden, om electrische golven aan te toonen. De cohaerer bestaat uit een buis met een metaalvijlsel, gewoonlijk staal of nikkel, gevuld. In een electrischen stroomloop opgenomen, vormt dit een aanzienlijken weerstand in norma-

le omstandigheden; onder den invloed der Hertzsche golven vermindert deze weerstand echter aanzienlijk, zoodat de stroom er goed doorheen gaat en electromagneten in werking kan brengen (zie verder *Draadlooze telegrafie*).

Cohaesie (Latijn *samenhang*) is de moleculaire aantrekkingskracht tusschen de naburige deeltjes van een vast lichaam, die de scheiding zoekt te verhinderen, als een uitwendige kracht de deelen uit elkaar tracht te brengen. De vastheid, d. i. de weerstand, die een lichaam tegen scheiding door breken, trekken, wringen enz. bezit, is dus een uiting van de cohaesie, evenzoo de hardheid, d. i. de weerstand, die een lichaam biedt tegen krassen en scheuren aan de oppervlakte. Naar de wijze, waarop de scheiding der deeltjes plaats heeft, onderscheidt men de lichamen. Als de samenhang der deeltjes niet onmiddellijk verbroken wordt, doch eerst een blijvende vormverandering intreedt, noemt men het lichaam taai, of geeft het een naam, afhankelijk van de wijze, waarop de uitwendige kracht er op inwerkt, zooals rekbaar, smeedbaar, kneedbaar, pletbaar, walsbaar, buigbaar enz. De kleinste drukkende of trekkende kracht, die een blijvende (plastische) verandering van vorm tot stand kan brengen, noemt men de elasticiteitsgrens; de kleinste kracht, waarbij een breuk intreedt, is de grens der plasticiteit. De taaiheid wordt bepaald door het verschil dezer beide laatste. Is dit verschil zeer klein, heeft dus plotseling de breuk plaats, zonder dat een merkbare vormverandering eraan voorafging, dan noemt men het lichaam bros. Gewoonlijk zijn harde lichamen bros en weeke taai, hoewel er uitzonderingen bestaan. Zoo laat zich het metaal tantalium, dat in hardheid met diamant wedijvert, tot uiterst dunne draadjes trekken, terwijl de marinelijm, die zoo week als was is, bij het slaan met een hamer als glas barst. Ook broze lichamen kunnen door druk blijvende vormveranderingen ondergaan, mits men de belasting op alle punten tegelijk laat aangrijpen, zoodat nergens een trekspanning, grooter dan de cohaesie, kan optreden. De deelen van taaie lichamen kunnen door samendrukking weer vereenigd worden.

Cohaesiefiguren, *Evenwichtsfiguren,* worden door vloeistoffen gevormd, die aan den invloed der zwaartekracht onttrokken zijn. De moleculaire krachten (*cohaesie*) streven er naar, lichamen met zoo klein mogelijke oppervlakken te vormen; werkt er dus absoluut geen kracht van buiten op in, dan ontstaat de bol, bijv. bij olie in een mengsel van water en alcohol met hetzelfde soortelijk gewicht. Door het inbrengen van twee draadringen, kan deze bol tot een cylinder worden uitgetrokken, waarvan de zijvlakken door halve bollen begrensd zijn. Om het ontstaan van ons zonnestelsel aan te toonen, bracht *Plateau* door den oliebol een metalen as, welke vlug werd rondgedraaid. Eerst platte de bol zich aan de polen af en bij grootere snelheid vormde zich een ring om den evenaar, die in kleine bolletjes uiteenviel (zie *Aarde*). Als men veelvlakken, waarvan de ribben door ijzerdraad gevormd zijn, in zeepsop dompelt en langzaam er uit trekt, vormt dit tusschen de ribben dunne huidjes, die elkander onder rechte lijnen snijden. De zwaartekracht kan hier wegens de geringe massa van het zeepsop, in vergelijking met de groote oppervlaktespanning, op nul worden gesteld. Door *Tomlinson* worden de figuren, die bij de uitbreiding eener vloeistof met groote oppervlaktespanning ontstaan, eveneens cohaesiefiguren genoemd. (Zie ook *Capillariteit.*)

Cohahuila. *Zie Coahuila.*

Cohen, *Henri,* een Fransch muntkenner, werd in 1808 te Amsterdam geboren en overleed den 17den Mei 1880 als conservator aan het penningkabinet van de nationale bibliotheek te Parijs. Bekend zijn de beide groote standaardwerken van hem: „Description générale des monnaies de la république romaine" (Parijs 1857) en „Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain" (7 dln., Parijs 1859—1862; 2de druk door *Feuardent,* deel 1—8, Parijs 1880—1894).

Cohen, *Levy Ali,* een Nederlandsche geneeskundige, werd den 6den October 1817 te Meppel geboren, studeerde in de geneeskunde te Groningen, waar hij zich in 1840 als arts vestigde. Na het oprichten der bureaux voor statistiek aan de griffies der provinciën (1858), werd hij bekleed met de betrekking van chef van dat bureau te Groningen, terwijl hij na de invoering der nieuwe geneeskundige wetgeving (1 November 1865) benoemd werd tot inspecteur voor het geneeskundig staatstoezicht, eerst voor de provinciën Overijsel en Drente (woonplaats Zwolle), vervolgens (1 Januari 1869) voor de provinciën Friesland en Groningen (woonplaats Groningen). Hij overleed den 22sten November 1889 te Groningen. *Cohen* schreef o.a.: „Het wezen en de rationeele behandeling van den zoogenaamden diabetes mellitus" (1845), „Waarom en hoe moet de wetenschap der natuur door den mensch beoefend worden?" (1847), „De dichter van het boek Ijob als dierkundige beschouwd" (1843), „Handboek der Openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie enz." (1872, 2 dln.) en „Algemeene gezondheid en fabrieksnijverheid enz." (1860).

Van 1862 tot 1865 was *Ali Cohen* een der drie deskundigen, die onder en met den minister *Thorbecke* de geneeskundige wetgeving hebben ontworpen en voorbereid, en in 1870 was hij lid der staatscommissie, belast met het ontwerpen van de Koninklijke besluiten tot uitvoering der wet op het veeartsenijkundig staatstoezicht enz. Ook werd op zijn initiatief in 1872 de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van de koepokinenting opgericht.

Cohen, *Hermann,* de voornaamste vertegenwoordiger van het Neo-Kantianisme in onze dagen, den 4den Juli 1842 te Coswig (Anhalt) geboren, ontving zijn onderricht aan het gymnasium te Dessau, voorts aan het Joodsch theologisch seminarium te Breslau en aan de universiteiten te Breslau, Berlijn en Halle. In 1873 werd hij privaat-docent te Marburg, op een stelling luidende: „Die systematischen Begriffe in Kants vorkritischen Schriften nach ihrem Verhältniss zum kritischen Idealismus". Sedert 1876 is hij hoogleeraar te Marburg. Hij is behalve de voornaamste uitlegger van *Kant's* werken ook nog een van de vurigste voorvechters

van de Joodsche wetenschap. Als zoodanig is hij de stichter van een „Gesellschaft zur Forderung der Wissenschaft des Judentums", welke in 1902 haar eerste zitting te Berlijn hield. Zijn werken zijn: „Kants Theorie der Erfahrung" (1871; 2de druk 1885); „Kants Begründung der Ethik" (1877; 2de druk 1910); „Das Prinzip der Infinitesimalmethode" (1882); „Kants Begründung der Aesthetik" (1889); „Einleitung mit krit. Nachtrag zu F. A. Lange's Geschichte des Materialismus" (8ste druk 1909); „System der Philosophie" (1. „Logik der reinen Erkenntniss", 1902; II. „Ethik des reinen Willens", 1904; 2de druk 1907); „Religion und Sittlichkeit" (1907), „Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft" (1907) en „Die religiösen Bewegungen der Gegenwart" (1914).

Cohen, *Emil,* een Duitsch geoloog, geboren den 12den October 1842 te Aakjär in Jutland, studeerde te Heidelberg en Berlijn en werd in 1878 hoogleeraar in de petrografie te Straatsburg. In 1872 en 1873 reisde hij in Zuid-Afrika, om er de pas ontdekte diamantvelden te onderzoeken. In 1886 werd hij hoogleeraar te Greifswald. Behalve een aantal kleine verhandelingen schreef *Cohen* nog: „Ueber die Dyas im südlichen Odenwald" (1871), „Geognostisch-petrographische Skizzen aus Süd-Afrika" (1874) en „Erläuternde Bemerkungen in der Routenkarte einer Reise von Lydenburg nach den Goldfeldern und von Lydenburg nach der Delagoabai im östlichen Süd-Afrika" (1875). Met *Benecke* leverde hij een geognostische kaart van de omstreken van Heidelberg (1874—1877). Vooral heeft hij zich bekend gemaakt door zijn onderzoek van den microscopischen bouw en de samenstelling der gesteenten. Daarover leverde hij een „Sammlung von mikrophotographien zur Veranschaulichung der mikroskopischen Struktur von Mineralien und Gesteinen" (3de druk 1899). Verder verschenen nog van zijn hand: „Meteoreisenstudien" (1891) en „Meteoritenkunde" (1894). *Cohen* overleed den 13den April 1905 te Greifswald.

Cohen, *Ernst Julius,* een Nederlandsch scheikundige, werd den 7den Maart 1869 te Amsterdam geboren, waar hij de hoogere burgerschool bezocht en vervolgens, na afgelegd staatsexamen, in 1888 als student aan de universiteit werd ingeschreven. Gedurende zijn studietijd (1890) vertoefde hij eenigen tijd te Parijs, waar hij arbeidde op het laboratorium van *Moissan;* vooral echter is hij leerling van *Van 't Hoff,* dien hij als assistent bij zijn werk ter zijde stond. In 1893 haalde hij de graad van doctor in de wis- en natuurkunde op een proefschrift getiteld: „Bepaling van overgangspunten langs electrischen weg enz.", was na het vertrek van *Van 't Hoff* nog eenigen tijd als assistent werkzaam bij *Bakhuis Roozeboom* en vertoefde in 1899 in Stockholm bij *Arntzenius.* Een met goud bekroonde prijsvraag van het Genootschap voor proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam (1897) had intusschen zijn naam in de wetenschappelijke wereld klank gegeven, en in 1898 werd hij aangezocht voor het hoogleeraarsambt in de scheikunde aan de Mac. Gill. University in Montreal (Canada), aan welk aanzoek hij evenwel geen gevolg gaf. De Amsterdamsche universiteit benoemde hem in 1901 tot buitengewoon hoogleeraar, doch reeds in 1902 ging hij naar de Rijksuniversiteit te Utrecht over, waar hij in 1904 het *Van 't Hoff-laboratorium* stichtte en waar hij nog heden werkzaam is. In boekvorm zijn van zijn hand verschenen: „Studien zur chemischen Dynamik" (1896), „Jacobus Henricus van 't Hoff" (1899), „Voordrachten over physische Scheikunde" (1901, ook in 't Duitsch en Engelsch), „Uitersten op het gebied der algemeene of physische chemie. Inaugureele rede Amsterdam" (1901), „Rumor in Casa, Inaugureele rede Utrecht" (1902), „Vorlesungen über anorganische Chemie" (met *P. van Romburgh,* 1906). Verder werden door hem bijdragen geleverd voor het: „Zeitschrift f. physikalische Chemie", „Chemische Zeitschrift", „Zeitschrift f. Elektrochemie", „Chemisch Weekblad", „Maandblad v. Natuurwetenschappen", „Tijdschrift voor Geneeskunde", „Verslagen v. d. Koninkl. Akademie van Wetenschappen" enz.

Cohen Stuart, *Abraham Benjamin,* een Nederlandsch geleerde, den 17den Maart 1825 te 's-Gravenhage geboren, werd in 1842 aan de hoogeschool te Leiden ingeschreven, maar vertrok weldra naar Delft, om het radicaal voor Oost-Indisch ambtenaar te verkrijgen, dat hij in 1846 verwierf. In Indië wijdde hij zich aan wetenschappelijke studiën, waartoe hij door de regeering in staat werd gesteld, die hem in 1847 toevoegde aan *Winter* en *Wilkens* te Soerakarta, ter verlichting van hun werkzaamheden voor de vertaling van wettelijke verordeningen in het Maleisch en Javaansch. In 1851 werd hem toegestaan, in Soerakarta te mogen blijven tot voortzetting zijner studiën in de Javaansche en Kawi-talen. Aldaar vertoefde hij tot 1860, toen hij tot herstel van gezondheid naar Nederland vertrok. In 1862 in Indië teruggekeerd, vestigde hij zich te Batavia, waar hij door de regeering met verschillende werkzaamheden van taalkundigen aard werd belast. In het laatst van 1871 was *Cohen Stuart* genoodzaakt, weder verlof aan te vragen, dat herhaaldelijk verlengd werd, ook omdat hij te Leiden hulpmiddelen vond voor zijn studie der Kawi-oorkonden, die hij te Batavia zou hebben moeten missen. In November 1875 keerde hij naar Indië terug; hij overleed den 6den Februari 1876 te Batavia. Zijn belangrijkste werken zijn: „De geschiedenis van baron Sakendher" (Indisch Archief, 1850 en 1851), „Maleische vertaling van de Algemeene Bepalingen van Wetgeving, van de twee eerste hoofdstukken van het Regl. Recht org. en van het Regl. op de uitoefening der Politie enz." (Batavia 1853; 2de druk 1856), „Brata Joeda of de strijd der Bhârata's" (verhandeling van het Bataviaasch Genootschap" 1860, dln. XXVII en XXVIII), „De Kawi-oorkonden" (onvoltooid, 2 dln., Leiden 1875). Van 1854 tot 1872 redigeerde hij den Javaanschen Almanak, van 1861 tot 1870 schreef hij in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch Oost-Indië opstellen over de Javaansch-Mohammedaansche tijdrekening.

Cohen Stuart, *William James,* in 1857 te 's-Gravenhage geboren, was van 1876 tot 1909 Nederlandsch zeeofficier en van 1905 tot 1907 als kapitein-ter-zee minister van Marine in het

ministerie-*De Meester*. Onder zijn bewind werden de plannen vervaardigd voor het tot nu toe grootste Nederlandsche pantserschip „De Zeven Provinciën" (6500 ton). In verband met den aanbouw van dit schip werd de oosterdoksluis te Amsterdam verwijd. Verder werd onder zijn ministerie de eerste onderzeeboot in dienst gesteld; de voorschriften op de oefeningen met geschut grondig herzien; de mogelijkheid tot korter dienstverbanden voor het personeel geschapen; een Staatscommissie ingesteld tot herziening van de samenstelling der zeemacht in Nederlandsch-Indië en de reorganisatie van het personeel van den Marinestoomvaartdienst voorbereid. Opposities tegen 's ministers voorstellen ter geleidelijke opheffing van het korps mariniers leidden tot zijn aftreden.

Cohn, *Albert,* een boekhandelaar, werd den 2den Februari 1827 te Berlijn geboren. Van 1853 tot 1870 was hij hoofdfirmant en leider en tot 1874 eigenaar der firma *A. Ascher & Co.* te Berlijn en Londen. In 1900 ging de zaak onder den naam „Albert Cohn Nachfolger" over op *Heinrich Arens*. Zij is een der voornaamste firma's op het gebied van autografen en letterkundige rariteiten. Haar catalogi gelden als belangrijke bibliografische hulpmiddelen. Ook schreef hij „Shakespeare in Germany" (Berlijn 1865) en bijdragen voor het „Shakespeare-Jahrbuch", vooral de bibliografie daarvan na 1864.

Cohn, *Ferdinand,* een Duitsch plantkundige, den 24sten Januari 1828 te Breslau geboren, studeerde aldaar en te Berlijn in de natuurkunde en legde zich vooral toe op de botanie. In 1850 vestigde hij zich als privaatdocent aan de universiteit in zijn geboorteplaats en werd er in 1859 tot buitengewoon en in 1872 tot gewoon hoogleeraar in de plantenphysiologie benoemd. Hij vestigde zijn aandacht inzonderheid op de morphologie en ontwikkelingsgeschiedenis der lagere wieren en zwammen. *Cohn* overleed den 26sten Juni 1898 te Breslau. Van zijn werken noemen wij: „Zur Naturgeschichte der Protococcus pluvialis" (1851), „Untersuchungen über die Entwickelungsgeschichte der mikroscopischen Algen und Pilze" (1854) en „Neue Untersuchungen über Bacterien". Zijn geschriften zijn meerendeels opgenomen in academische jaarboeken en tijdschriften. Ook redigeerde hij de „Beiträge zur Biologie der Pflanzen", welke hij sedert 1870 te Breslau deed verschijnen, en de „Kryptogamenflora Schlesiens" (sedert 1877).

Cohn, *Hermann,* een Duitsch oogheelkundige, werd den 4den Juni 1838 te Breslau geboren, waar hij zich in 1864 als geneesheer vestigde. In 1866 stichtte hij aldaar een particuliere kliniek voor oogziekten, trad in 1868 als privaat-docent aan de universiteit op en werd in 1874 buitengewoon hoogleeraar. Hij bewoog zich op het gebied van oogziekten, hygiëne van het oog, lichtmeting, photografie van het inwendige oog en vooral op dat der schoolhygiëne. *Cohn* overleed den 11den September 1906 te Breslau. Hij schreef: „Untersuchungen der Augen von 10 060 Schulkindern, nebst Vorschlägen zur Verbesserung der den Augen nachteiligen Schuleinrichtungen" (Leipzig 1867), „Schussverletzungen des Auges" (Erlangen 1872), „Vorarbeiten für eine Geografie der Augenkrankheiten" (Jena 1874), „Studien über angeborne Farbenblindheit" (Breslau 1879), „Die Augen der Frauen" (Breslau 1879), „Die Hygiene des Auges in den Schulen" (Weenen 1883, vertaald in het Engelsch en Russisch), „Ueber künstliche Beleuchtung" Brunswijk 1883), „Ueber den Beleuchtungswert der Lampenglocken" (Wiesbaden 1885), „Ueber die Notwendigkeit der Einführung von Schulärzten" (Leipzig 1886), „Die ärzliche Ueberwachung der Schulen zur Verhütung der Verbreitung der Kurzsichtigkeit" (Weenen 1887), „Die Schule der Zukunft" (Hamburg 1890), „Ueber den Einfluss hygienischer Massregeln auf die Schulmyopie" (Hamburg 1890), „Lehrbuch der Hygiene des Auges" (Weenen 1891), „Ueber Verbreitung und Verhütung der Augeneiterung der Neugebornen" (Berlijn 1896), „Die Sehleistungen von 50 000 Breslauer Schulkindern" (Breslau 1899), „Wie müssen Bücher und Zeitungen gedruckt werden?" (Brunswijk 1903). Ook vervaardigde hij „Tafeln zur Prüfung der Sehleistung" (7de druk Breslau 1898), „Transparente Sehproben" (Weenen 1894), „Täfelchen zur Prüfung feinen Farbensinnes" (Berlijn 1900), en construeerde een lichtonderzoeker voor werkplaatsen in 1899. Een overzicht van zijn leven gaf hij in „Dreissig Jahre augenärztlicher und akademischer Lehrtätigkeit" (Breslau 1897).

Cohn, *Gustav,* een Duitsch staathuishoudkundige, geboren den 12den December 1840 te Marienwerder, studeerde te Berlijn en te Jena. Hij vestigde zich in Maart 1869 aan de universiteit te Heidelberg als privaat-docent in de staathuishoudkunde, maar gaf een half jaar later gehoor aan een beroep naar de polytechnische school te Riga, waar hij tot 1872 werkzaam bleef. In den aanvang van 1873 volbracht hij een wetenschappelijke reis naar Engeland en verwerkte te Tübingen de aldaar opgezamelde ervaringen in de geschriften: „Untersuchungen über die Englische Eisenbahnpolitik" (1874—1875, 2 dln.), „Die Entwickelung der Eisenbahngesetzgebung in England" en „Zur Beurtheilung der englischen Eisenbahnpolitik". In 1874 reisde hij in Italië en in 1875 aanvaardde hij de betrekking van leeraar aan de polytechnische school te Zurich, waarna hij in 1884 als gewoon hoogleeraar in de staatswetenschap naar Göttingen vertrok. In zijn geschriften beweegt hij zich hoofdzakelijk op het gebied van het verkeer, op dat der belastingen en op dat der fabriekswetgeving, terwijl hij ook andere belangrijke vragen der staathuishoudkunde en de theorie dezer wetenschap bespreekt. Zijn geschrift over de Engelsche spoorwegen is door de Vereeniging van Duitsche spoorwegmaatschappijen met den eersten prijs bekroond. Verder vermelden wij van hem: „Die englische Eisenbahnpolitik der letzten zehn Jahre" (1883), „System der Nationalökonomie (3 dln., Stuttgart 1885—1898), „Volkswirtschaftliche Aufsätze" (1882), „Nationalökonomische Studien" (1886), „Beiträge zur deutschen Börsenreform" (1895), „Die Frauenbewegung" (1897), „Zur Geschichte und Politik des Verkehrswesens" (1900) en „Die Kameralwissenschaft in zwei Jahrhunderten" (1901) en „Zur Politik des Deutschen Finanz-, Ver-

kehrs- und Verwaltungswesens" (Stuttgart 1905). Daarenboven is een groot aantal artikelen van zijn hand verschenen in de volgende tijdschriften en seriewerken: „Deutsche Zeit- und Streitfragen", „Sammlung gemeinverständlicher Vorträge", „Archiv für Eisenbahnwesen", „Deutsche Rundschau", „Finanzarchiv", „Fortnightly Review", „Historische Zeitschrift", „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", „Preussische Jahrbücher", „Jahrbuch für Gesetzgebung und Verwaltung", „Zeitschrift für die Staatswissenschaften", „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik", „Economic Journal".

Cohn, *Clara,* geboren *Viebig,* een Duitsche schrijfster, werd den 17den Juli 1860 te Trier geboren. Na te Düsseldorf de school bezocht te hebben, studeerde zij voor gezang op de koninklijke hoogeschool voor muziek te Berlijn, waarna zij in 1896 met den uitgever *Frits Cohn* huwde. Reeds het volgende jaar begon zij een groote reeks werken te schrijven onder haar meisjesnaam. In haar werken zijn duidelijk de indrukken te bespeuren, die zij tijdens haar langdurig verblijf in den Eifel en op de landgoederen in Posen heeft opgedaan. Haar krachtig realisme en zuivere karakterteekening, vooral in haar oudere werken, verwierven haar een groote bekendheid. Zij schreef de volgende romans en novellen: „Kinder der Eifel" (Berlijn 1897), „Vor Tau und Tag" (Berlijn 1898), en „Die Rosenkranzjungfer" (1901); verder de romans: „Rheinlandstöchter" (1897), „Dilettanten des Lebens" (1899), „Es lebe die Kunst" (1899), „Das Weiberdorf" (1900, 11de druk 1902), „Das tägliche Brot" (1901), „Die Wacht am Rhein" (1902), „Wen die Götter lieben" (Stuttgart 1903), „Vom Müller-Hannes" (Berlijn 1903), „Das schlafende Heer" (1904), „Einer Mutter Sohn" (1906), „Absolvo te" (1907), „Das Kreuz im Venn" (1909), „Die heilige Einfalt" (1910), „Die vor den Toren" (1910). Van al deze werken zijn talrijke drukken verschenen. Verder schreef zij het drama „Barbara Holzer" (Berlijn 1898) en de tooneelspelen „Pharisäer" (Berlijn 1899) en „Das letzte Glück" (1909).

Cohnheim, *Julius Friedrich,* een Duitsch patholoog, geboren den 20sten Juli 1839 te Demmin (Pommeren), studeerde te Berlijn, Würzburg, Greifswald en Praag in de geneeskunde en werd, nadat hij als arts deelgenomen had aan den oorlog in Sleeswijk-Holstein, onder *Virchow* assistent aan het pathologisch instituut te Berlijn en in 1868 hoogleeraar te Kiel, vanwaar hij gedurende den Duitsch-Franschen Oorlog weder naar Berlijn vertrok. In 1872 ging hij als gewoon hoogleeraar naar Breslau, waar onder zijn leiding een nieuwe pathologische inrichting verrees, en sedert 1878 was hij hoogleeraar en directeur van het pathologisch instituut te Leipzig, waar hij den 14den Augustus 1884 overleed. Aan hem dankt de geneeskunde de wetenschap, dat bij iedere ontsteking het grootste deel der etterlichaampjes uit witte bloedlichaampjes bestaat. Hij paste ook het eerst de bevriezingsmethode toe. Van zijn geschriften vermelden wij: „Untersuchungen über die embolischen Prozesse" (1872), „Neue Untersuchungen über die Entzündung" (1873), „Vorlesungen über allgemeine Pathologie" (1877—1880, 2de druk 1882) en „Die Tuberkulose vom Standpunkt der Infektionslehre" (1881).

Cohoes, een stad in het graafschap Albany in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt op den westelijken oever van de Hudsonrivier, aan den mond der Mohawk, aan het Eriekanaal en telt (1910) 24 709 inwoners, wol- en katoenfabrieken, ijzergieterijen, machinefabrieken, een hoogeschool en een academie.

Cohorte of eigenlijk *cohors* (bende) noemde men bij de Romeinen een tiende gedeelte van een legioen; zij bestond uit drie manupuli. De cohorte was het taktische onderdeel van het legioen, dat sedert *Marius* uit tien cohorten bestond. Het gevecht werd ingeleid met vier, doorgevoerd met drie en voor de beslissing werden eveneens drie cohorten gebruikt. De cohorte was weer verdeeld in 6 centuriën van 100 man. In latere eeuwen had men de praetorische cohorten *(cohors praetoria),* die keurtroepen waren en konden beschouwd worden als een school voor de officieraloopbaan. De legioensindeeling der republiek heeft ook in den keizertijd bestaan. De cohorte telde toen 500 man. De keurtroepen in de hoofdstad waren ingedeeld in cohorten van 1000 man.

Coillard, *François,* een Fransch zendeling, geboren te Asnières-les-Bourges (Cher) den 17den Juli 1834, studeerde theologie en geneeskunde te Straatsburg en vertrok den 2den September 1857 met de „Trafalgar" van Londen naar Zuid-Afrika. In 1858 stichtte hij aan de Caledon, een zijrivier van de Oranjerivier, het station Leribe. Een oorlog tusschen de boeren en inboorlingen dwong hem in 1866 zijn station te verlaten; eerst in 1869 was het hem mogelijk naar Leribe terug te keeren en tot 1877 zegenrijk werkzaam te zijn. In dat jaar verliet hij Leribe, om verder noordwaarts aan de Boven-Zambesi in het Barotseland werkzaam te zijn. Zijn beide werken: „On the Treshold of Central Afrika" en „Sur le Haut-Zambèse" zijn voor de geografen van groot belang. *Coillard* overleed den 27sten Mei 1904.

Zie: *E. Favre,* François Coillard (1907).

Coimbatore *(Kojambatoer),* een district in het Britsch-Indische presidentschap Madras, telt op 20 357 v. km. ruim 2 millioen inwoners, alle Hindoes, behalve ± 45 000 Mohammedanen en ± 16 000 Christenen.

Coimbatore *(Kojambatoer),* de hoofdplaats van een even zoo genoemd district in het Britsch-Indische presidentschap Madras, ligt op 11° N. Br. en 77° O.L. v. Gr., op den linker oever van de Nojil, een zijrivier der Cavery, niet ver van den voet van het Nilgirigebergte, in een droge, gezonde landstreek, en telt ongeveer 55 000 inwoners. Er zijn breede, zindelijke straten, goede scholen voor Europeanen en inlanders en een centrale gevangenis. De plaats is zetel van een R.-Katholieken bisschop en 4 Hervormde missies. De spoorweg van Madras naar Bepoer loopt langs de stad.

Coïmbra, een district in de Portugeesche provincie Beira, heeft op een oppervlakte van 3883 v. km. een bevolking van (1911) 360 056 inwoners en is verdeeld in 17 kantons.

Coïmbra, de oude hoofdstad der Portugeesche provincie Beira, is aan en op eenige steile heuvels en op den oever der bevaarbare Mondego zeer schilderachtig gelegen en telt (1911) 20 581 inwoners. Een gemetselde brug leidt er naar den linker oever der rivier, en aldaar verheffen zich boschrijke hoogten met fraaie buitenverblijven (quintas) en kloosters. De stad heeft een buitengewoon zacht klimaat, de regenval bedraagt 894 mm. Zij is de zetel van een bisschop en heeft een lyceum en een kunstacademie, een kathedraal uit de 12de en een uit de 16de eeuw en een voormalig Augustijnenklooster (Mosteiro de Santa Cruz), thans grootendeels stadhuis. Verder is er eenige industrie (linnenweverij, plateelbakkerij enz.). De inwoners leven grootendeels van de universiteit. Die hoogeschool, de eenige in Portugal, werd in 1290 te Lissabon gesticht, maar in 1308 naar Coïmbra verplaatst. Daaraan zijn, behalve inrichtingen van voorbereidend onderwijs, een sterrenwacht, een scheikundig laboratorium, een botanische tuin en een uitgebreide bibliotheek verbonden. Nabij de stad ligt het groote en prachtige klooster van Santa Clara en de Quinta das Lagrimas, waar *Inez de Castro* in 1530 werd omgebracht, voorts overblijfselen van het Coninbra der Ouden.

Geruimen tijd was Coïmbra de verblijfplaats der koningen van Portugal, en sommige prinsen voerden den titel van hertog van Coimbra. In 1064 had *Ferdinand I* de stad op de Mooren veroverd. In 1755 werd zij, tegelijk met Lissabon, door een aardbeving geteisterd, den 17den September 1810 werd er een afdeeling van het Fransche leger onder *Masséna* door de Engelschen gevangen genomen, in 1846 barstte er een Miguëllistisch oproer uit, waarna de hertog *van Saldanha* er den 4den Januari 1847 binnentrok.

Coïr is de handelsnaam voor de vezels, die de vrucht van den kokospalm (zie aldaar) omhullen.

Coiter of *Koyter, Volcher,* een van de beroemdste geneesheeren der 16de eeuw en een van de grondleggers der wetenschappelijke en der ziektekundige ontleedkunde, werd in 1534 te Groningen geboren, bezocht op kosten van zijn geboortestad de voornaamste academiën in Frankrijk en Italië, hoorde te Pisa de lessen van *Fallopius,* te Rome die van *Eustachius* enz. en werd in 1569 stadsgeneesheer te Neurenberg. Hij werd geplaatst bij het leger en overleed als militairarts bij de troepen van *Johan Casimir* in het jaar 1600. *Coiter* heeft onderscheiden ontleedkundige ontdekkingen gedaan en schreef: „Tractatus anatomicus de ossibus foetus abortivi et infantis dimidium anni nati" (in Eyssonius, „De ossibus infantis", Groningen 1859), „Tabulae externarum humani corporis partium" (Neurenberg 1573) en „Gabrielis Fallioppii lectiones etc." (1575).

Coix is de naam van een Oost-Indisch plantengeslacht uit de familie der Grassen *(Gramineeën),* hetwelk eenige graansoorten omvat, *C. lacryma* L. heeft halmen ter hoogte van ruim 1 m. met vertakte, neerhangende aren met mannelijke bloemen, terwijl zich daar beneden aartjes met vrouwelijke bloemen bevinden; de harde, ronde, witte of blauwachtig-grijze schijnvruchten van deze plant gelijken min of meer op tranen, waarom deze ook wel *Jobstranen* worden genoemd. Men verbouwt haar in Indië om de harde vruchtjes, waarvan bidsnoeren *(tasbeh)* gemaakt worden en guirlandes bij inlandsche feesten, voorts in China, Afrika en zelfs in Italië om het zaad, dat gemalen en zelfs bij het maken van brood gebezigd wordt. Een andere soort is *coix agrestis* Lour., een grassoort uit O.-Indië, die 2 m. hoog wordt. Behalve dat het een geliefd paardenvoer is, worden de harde „tranen" wel, als kralen gerregen, voor armbanden enz. gebruikt.

Cojedes, *Zie Concepcion.*

Cojutepeque is de hoofdstad van het departement Cuscatlan in den Midden-Amerikaanschen staat San Salvador, ten O. der stad San Salvador gelegen in de buurt van het meer Cojutepeque. De stad telt ongeveer 12 000 inwoners en heeft groote markten.

Coke, Sir *Edward,* een Engelsch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren in 1552 te Mileham in het graafschap Norfolk, studeerde in de rechten, was onder de regeering van koningin *Elisabeth* eenigen tijd solicitor general, en werd in 1593 voorzitter (speaker) van het Lagerhuis en kort daarna *attorney-general. Jacobus I* benoemde hem niettegenstaande de tegenwerking zijner tegenstanders tot opperrechter der *Common Pleas,* maar hij werd in 1616 ontslagen. Later kreeg hij weer zitting in het parlement en behoorde toen tot de oppositie, ook tegen zijn ouden mededing er, den kanselier *Bacon.* Hij was ook in 1628 de grondlegger van de *„Petition of Right"* en overleed den 3den September 1634. Zijn belangrijkst geschrift is: „Institutes of the laws of England" (1628 en later).

Coke, *Thomas William* graaf *van Leicester,* een Engelsch landhuishoudkundige, werd geboren den 4den Mei 1752, beoefende wetenschappelijk den landbouw en bracht het door de toepassing van den Norfolker wisselbouw, door de veredeling van het rundvee enz. zoover, dat hij de opbrengst zijner goederen aanzienlijk verhoogde, terwijl zijn pachters met hem rijk werden. Hij overleed den 30sten Juni 1842. Hij was tevens een vrijzinnig staatsman, die Norfolk van 1774 tot 1832 in het Parlement vertegenwoordigde en er de politiek der Whigs ijverig ondersteunde. In 1837 werd hij als graaf *van Leicester* pair van Engeland.

Cokes is de naam van een gewoonlijk uit steenkolen, somtijds ook uit bruinkolen bereide, niet vlammende brandstof. De steenkolen of bruinkolen worden, gelijk bij de houtskoolbereiding, onder afsluiting der lucht verhit, waarbij het grootste gedeelte van de zuurstof der steenkolen in den vorm van water ontwijkt. De gassen, die bij deze verhitting ontwijken, komen tamelijk wel overeen met het lichtgas; een deel wordt tot ammoniakhoudend water en tot teer gecondenseerd. Het doel van de cokesbereiding is: 1°. Verhooging van het koolstofgehalte der brandstof; hierdoor geeft cokes meer warmte, 2°. cokes is een zindelijker brandstof dan steenkool; cokes zwelt niet op bij verbranding en levert geen rook en stinkende dampen, 3°. het verkrijgen van een geringere hoeveelheid zwa-

vel, daar het verkrijgen van cokes minder zwavel bevat dan steenkool. Bij de cokesbereiding gaat echter een aanzienlijke hoeveelheid brandstof verloren, en zelfs als de cokes met water gebluscht wordt, waarbij zwavelverbindingen ontwijken, blijft toch nog een derde van de zwavel er in achter, gebonden aan ijzer en calcium.

De soort der cokes is afhankelijk van de wijze, waarop zich de steenkolen bij de verbranding gedragen. Zandkolen, die bij de verbranding uiteenvallen, vormen cokes in losse stukken, sinterkolen leveren een weinig samenhangend, en alleen vette of bakkolen een volkomen samenhangend product. Daarom neemt men als grondstof bij voorkeur vette bak- en sinterkolen, vooral zulke soorten, welke voor stoomketels minder geschikt zijn. Magere kolen kunnen met vetkolen of pek vermengd worden en leveren dan m e n g c o k e s. Men gebruikt alleen kolen, die hoogstens 5—8 % minerale bestanddeelen bevatten en tracht door sorteeren en waschen dit gehalte op 4 % te brengen, daar deze bestanddeelen het warmtegevend vermogen verminderen, de cokesvorming tegengaan en in het gebruik de roosters verslakken. In het gunstigste geval verkrijgt men cokes met 6 % asch, maar gewoonlijk is dat gehalte 8—10 %. Ook oefent het watergehalte invloed uit op de hoedanigheid der cokes; droge steenkolen leveren minder vaste cokes dan natte; maar toch moet het watergehalte niet meer dan 4 % bedragen.

Van de verschillende methoden om cokes te bereiden, munt de mijt door eenvoudigheid uit, maar daarbij gaat het meest verloren. De *cokesmijten* komen vrijwel met de houtskoolmijten overeen. Een andere methode is de bereiding in de *Schaumburgsche ovens;* deze bereidingswijze levert echter geen gelijkmatig product. In Europa worden de mijten en laatstgenoemde ovens bijna uitsluitend voor magere kolen gebruikt, daarentegen zijn in de Vereenigde Staten beide methoden zeer verbreid. In de *gesloten* of *kamerovens* kunnen ook magere kolen gebruikt worden, als de breedte der ovens voldoende verminderd en de temperatuur hoog genoeg opgevoerd wordt door een vlugge verwarming der ovenwanden door de gevormde cokesgassen. De gesloten ovens kan men indeelen in: 1. bijenkorfovens; 2. ovens met horizontale of verticale gaskanalen, met of zonder winning der bijpro-

SAMENSTELLING VAN GEDROOGDE COKES.

	Aschhoudend				Aschvrij		
	koolstof	waterst.	zuurstof	asch + water	koolstof	waterst.	zuurstof
cokes uit Ruhrkolen . .	85,0	0,8	7,6	6,4	90,8	0,9	8,2
	91,7	1,2	—	6,9	98,6	1,3	—
	83,4	0,7	5,4	10,3	93,0	0,8	6,0
cokes uit Saarkolen . .	86,4	1,9	3,0	8,5	94,5	2,1	3,3
cokes uit Eng. kolen. .	92,0	0,2	7,3	0,7	92,4	0,2	7,3
	93,0	0,2	1,6	5,0	98,0	0,2	1,6
	84,3	0,1	0,3	9,1	92,8	0,2	6,9

ducten. De oudere, eenvoudige *bakovens* of *bijenkorfvormige ovens*, waarin de goede p a t e n t c o k e s bereid wordt en die thans nog in de Vereenigde Staten en in Engeland zeer in zwang zijn, hebben een vierhoekige of ovale gedaante, een diameter van 3—4 m. en een hoogte van 1—3 m. binnenwerks. Zij liggen, om warmteverlies te voorkomen, in rijen naast elkander. De kolen worden zonder meer in de sterk verhitte ovens door het gewelf ingebracht, dat daarna dichtgemetseld wordt, terwijl de luchttoevoer gedurende het proces, dat 48—72 uur duurt, geregeld wordt met behulp van kleine openingen. Daarna wordt het gewelf opengebroken en water op de cokes gespoten, totdat zij geblusscht zijn. Deze cokes is van uitstekende hoedanigheid, compact, zilvergrijs en buitengewoon vast. Deze ovens hebben verschillende veranderingen en verbeteringen ondergaan, waarbij men er naar streefde, de teer en den ammoniak af te scheiden. Dat is o.a. het geval bij de verbeterde bijenkorfoven van *Jameson.*

De verticale oven van *Appolt* bezit zoowel verticale als horizontale gaskanalen. Opdat de warmte beter doordringe, hebben de verticale schachten een langgerekt rechthoekige doorsnede, terwijl ter voorkoming van warmteverlies, twee rijen, ieder van 12 schachten, door een mantel tot één oven vereenigd worden. De wanden der afzonderlijke schachten zijn door holten van elkaar en van den mantel gescheiden, terwijl deze holten met elkaar in verbinding staan. Iedere afdeeling heeft van boven een nauwe opening om de steenkolen in te brengen, en is van onderen voorzien van een ijzeren klep, waardoor de cokes verwijderd kan worden. In het onderste gedeelte der zijwanden van de afdeelingen bevinden zich nauwe spleten, waardoor de gassen en dampen ontsnappen, die in de holten, onder toevoer van lucht, verbranden. Deze ovens zijn nog al duur en worden spoedig door de hooge temperatuur aangetast en onbruikbaar; bovendien is de cokes ongelijkmatig van samenstelling, daar de kamers in het midden veel warmer zijn, dan die aan de zijkanten. Daarom worden in het Saargebied nog slechts horizontale ovens met loodrechte gaskanalen volgens *Coppée* en *François-Bezroth* gebruikt. Hierbij wordt de vereischte temperatuur ten deele in de cokesruimte zelf, ten deele in de gaskanalen, voortgebracht. Het gevolg is, dat een deel der steenkool verbrandt, waardoor de opbrengst kleiner is, terwijl de hoeveelheid asch, die de cokes bevat, grooter wordt; echter zijn deze nadeelen

minder groot dan die der Appoltsche ovens. Bij ovens volgens het systeem *Hoffmann* — een verbinding van de ovens volgens *Coppée* en de regeneratoren volgens *Siemens* — wordt de lucht tot ruim 1000° C. verhit, door welke maatregel niet alle voortgebrachte gassen noodig zijn voor de ovens, maar een aanzienlijk deel als lichtgas op andere plaatsen aangewend kan worden.

Om het benzol uit de gassen te winnen, worden deze door tegenstroomcondensors geleid, waarin zware teerolieën het benzol opnemen. Ook worden de gassen soms tot —45° C. afgekoeld, waardoor de benzol zich als een vettige zelfstandigheid afscheidt. Door de kolen vóór het inbrengen in de ovens goed samen te stampen, wordt de opbrengst met 5—6 % verhoogd.

Als nevenproduct wordt cokes verkregen bij de lichtgasbereiding, de zoogenaamde g a s c o k e s. Deze worden gewoonlijk uit waterstofrijke vetkolen bereid in snel verhitte retorten; zij hebben een blazige structuur en bevatten veel waterstof en zuurstof, daar zij, teneinde niet te veel brandstof onder de retorten te moeten verstoken, niet lang verwarmd worden. Goede cokes moet helder klinken, niet afgeven en een hooge ontbrandingstemperatuur bezitten, terwijl zij een sterken trek noodig heeft voor de verbranding. G i e t c o k e s moet daarenboven voldoende vastheid bezitten, om niet samengedrukt te worden door de groote drukking in den hoogoven.

Van de verschillende bruinkoolsoorten zijn alleen het ligniet en andere pek- en glanskolen geschikt tot cokesbereiding. Deze hebben veel overeenkomst met houtskool en worden, evenals de cokes uit steenkolen, in hoogovens gebruikt en verder als filtreerkool, zwarte verf en als briketten. Voor de bereiding gebruikt men mijten, kleine ijzeren kasten en retorten. Als nevenproduct verkrijgt men bruinkolencokes bij de bereiding van minerale oliën en paraffine.

Reeds in 1589 werd door *Proctor* en *Peterson* een Engelsch patent genomen, om cokes uit steenkolen te bereiden, maar eerst aan *Darby* gelukte het omstreeks 1735, een goed soort cokes in mijten te bereiden uit vette kolen. Van veel belang was deze uitvinding voor de ijzerindustrie. Na 1781 werd de cokes ook in gesloten ovens bereid, om het teer als nevenproduct te verkrijgen. Daarna begon men ook met open ovens te werken, waarbij natuurlijk de nevenproducten verloren gingen, en eerst in de laatste jaren heeft men weer ernstig werk van de gesloten ovens gemaakt met het oog op de bijproducten, ammoniak, teer, benzol en pik (zie deze artikelen).

Literatuur: Byrom and *Christopher,* Modern Coking Practice (Londen 1910); *Simmersbach,* Koks-Chemie (Berlijn 1914).

Col *(Colle)* is een insnijding in een bergkam, een pas, zooals bijv. de Col di Tenda (1873 m.), de Col de Larche (1995 m.), Col de Lautaret (2075 m.) enz.

Cola is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceeën.* Het omvat boomen van middelmatige grootte, met gaafrandige bladeren, in aren gerangschikte bloemen en groote, veelzadige vruchten. *C. acuminata* R. Br. is een boom ter hoogte van 12 m., met bladeren ter lengte van 16—20 cm., gele, roodgevlekte bloemen en een vijfhokkige doosvrucht, ter grootte van een citroen. In elk hokje vindt men een roodachtig-paars zaad, van den omvang eener kastanje. Deze noot, *cola-* of *goeroenoten* geheeten, hebben een flauw bitteren, niet onaangenamen smaak en zijn niet samentrekkend; zij bevatten 2,4 % caffeïne, looistof, vet, suiker en zetmeel en worden in West-Afrika, van Senegambië tot Angola, door de Negers gekauwd. Deze noten vormen een belangrijk handelsartikel. Zij worden in de pharmacie gebruikt voor de bereiding van verschillende preparaten. De boomen zijn ook op Mauritius, in West-Indië, Brazilië, Mexico enz. geplant. Een minder goede soort, de witte colanoot, is afkomstig van *C. macrocarpa* R. Br.

Colani, *Timothé,* een leider der vrijzinnige Protestantsche partij in Frankrijk, werd geboren te Lemé in het departement Aisne in 1824, studeerde te Straatsburg en werd aldaar predikant, terwijl de godgeleerde faculteit hem in 1847 den prijs toekende voor een verhandeling over het „Leben Jesu" van *Strauss.* Sedert 1850 was hij met den hoogleeraar *Reuss* te Straatsburg redacteur van de „Revue de théologie et de philosophie chrétienne", die hij tot 1869 uitgaf. In 1861 stichtte hij de „Union protestante libérale", een vereeniging der kerkelijk-liberale partijen in den Elzas. Hij deed voorts een bundel leerredenen in het licht verschijnen en werd in 1864 tot hoogleeraar te Straatsburg benoemd. Ten gevolge van den oorlog tegen Duitschland legde hij in 1870 zijn ambt neder en keerde naar Frankrijk terug. Hier begaf hij zich in de politiek en op de algemeene synode der Fransche Hervormde Kerk, in Juni en Juli 1872 gehouden, trad hij op als een invloedrijk verdediger der liberale richting. In 1875 vestigde hij zich te Parijs en trok er door zijn bijdragen in politieke en letterkundige tijdschriften wederom de aandacht op zich. Hij overleed den 2den September 1888 te Grindelwald. Van zijn werken noemen wij: „Jésus Christ et les croyances messianiques de son temps" (1864) en „Essais de critique, historique, philosofique et littéraire" (1895). Van zijn preeken zijn verscheidene in andere talen vertaald.

Colbert, *Jean Baptiste,* een Fransch staathuishoudkundige en minister van Financiën onder *Lodewijk XIV,* werd geboren te Rheims den 29sten Augustus 1619, ontving een degelijke opvoeding en verwierf door een reis in zijn vaderland een grondige kennis van den toestand der nijverheid aldaar. In 1648 werd hij geplaatst op het bureau van den staatssecretaris *Letellier* en betoonde zoo groote bekwaamheid, dat hij aan *Mazarin* werd aanbevolen, die zijn talenten zeer op prijs stelde, zoodat hij in 1654 reeds was opgeklommen tot intendant van Financiën, staatsraad en secretaris der koningin. Ingevolge de ongesteldheid van *Mazarin* werkte hij met den koning en verwierf diens vertrouwen. De toestand der schatkist was ellendig, en *Colbert* vestigde daarop de aandacht van *Lodewijk XIV,* doch wees tevens de middelen, om dien te verbeteren. Na den dood van *Mazarin* plaatste de koning hem met den titel van controleur-generaal aan het hoofd der Financiën. *Colbert* stichtt

te in de eerste plaats een Raad van Financiën en vervolgens een rechterlijke commissie, om de handelingen der pachters en ambtenaren na te gaan. Een zijner slachtoffers was *Fouquet*, de opper-intendant van Financiën. *Colbert* kwam toen zelf in diens plaats (1660). In 1669 werd hij opper-intendant der koninklijke gebouwen, der schoone kunsten en fabrieken, later ook minister van Marine. Hij hervormde en vereenvoudigde de belastingen, besnoeide het leger van ambtenaren en verhaagde de rente, terwijl hij zorgde, dat voor elke uitgave de middelen aangewezen en de domeinen ten behoeve der Kroon besteed werden. Ook was hij er steeds op bedacht, door ondersteuning van staatswege overal de nijverheid op te wekken en aan te moedigen, zoodat er vele fabrieken verrezen en de handel zich meer en meer ontwikkelde. Hij verbeterde de wegen, deed het Kanaal van Languedoc aanleggen, maakte de havens te Marseille en te Duinkerken tot vrijhavens, stichtte verzekeringmaatschappijen, zuiverde de handelswetgeving en richtte in 1664 een Oost-Indische en een West-Indische handelscompagnie op. Als voorstander van het mercantilisme (zie aldaar), verbood hij den invoer van buitenlandsche industriëele producten (1667) en den uitvoer van alle grondstoffen. Toen werd hij de grondlegger der Fransche koloniën en der Fransche vloot. Te Rochefort werd een haven aangelegd, en op verscheiden andere plaatsen bouwde hij groote tuighuizen voor de marine. In 1662 bezat Frankrijk reeds 60 linieschepen en 40 fregatten, en 20 jaar later was er het aantal oorlogsschepen tot 193 geklommen. De geheele rechtspleging werd voorts herzien, en kunsten en wetenschappen vonden in hem een beschermer; hij stichtte in 1663 de „Académie des Inscriptions", 3 jaar later de beroemde „Academie van Wetenschappen" en eindelijk in 1671 een „Academie voor Bouwkunde". Onderscheiden wetenschappelijke inrichtingen werden door hem verbeterd en uitgebreid; hij hervormde de Academie der Schilderkunst en was de grondlegger van de school voor Fransche schilders te Rome. Het onbeperkte koningschap verslond onmetelijke schatten en had dus groote inkomsten noodig, die voornamelijk geput werden uit de nijverheid. Op godsdienstig gebied was hij vrijzinnig en belette de vervolgingen der Hugenoten. Onder zijn bestuur klommen de ontvangsten des rijks tot 116 milliard francs, en toen hij den 5den September 1683 overleed, was het volk wegens nieuwe belastingen op de levensmiddelen zoodanig op hem verbitterd, dat het zich op zijn lijk wilde wreken. Toch was hij bij den koning in ongenade gevallen, toen hij aan diens eindelooze aanvragen om geld ten slotte niet meer meende te kunnen toegeven.

Colbert liet een vermogen van 10 millioen frs. na, benevens den titel markies van *Seignelay*, die op zijn oudsten zoon overging. Omtrent de staathuishoudkundige gronden van zijn gedragslijn zie: *Mercantilisme*.

Colbertisme. Zie *Mercantilisme*.

Colchagua, een provincie der Zuid-Amerikaansche republiek Chili, grenst ten N. aan Santiago, ten W. aan den Grooten Oceaan, ten Z. aan Curico, ten O. aan Argentinië. Zij telt op een oppervlakte van 9987 v. km. een bevolking van (1910) 159 425 inwoners. Tusschen de Cordilleras in het O. en het kustgebergte in het W. ligt een vlakte, het beste en vruchtbaarste gedeelte van het land. Colchagua is een van de vruchtbaarste provinciën van Chili (gerst, maïs, boonen). De weiden zijn er uitstekend en de veestapel zeer groot. Van de mineralen zijn goud en koper de voornaamste. De spoorweg Santiago-Talca loopt door de provincie. De hoofdstad is San Fernando.

Colchester, de voormalige hoofdstad van het Engelsche graafschap Essex, 80 km. ten N.O. van Londen, aan den spoorweg en aan de bevaarbare Colne bevallig gelegen, telt (1911) 43 452 inwoners en heeft een 10-tal kerken, een korenbeurs, een stadhuis, een schouwburg, een Latijnsche school, onderscheidene lettenkundige vereenigingen enz. Het fabriekwezen bloeit er en een goede haven, toegankelijk voor schepen van 150 ton, bevordert er de scheepvaart en den handel. Inzonderheid is deze stad beroemd wegens de oesters, die in hare nabijheid geteeld worden. De grondslagen der nijverheid zijn er gelegd door Vlaamsche vluchtelingen in de dagen van *Alva*. Colchester is een van de oudste steden van Engeland. Hier werd *Cymbalid* met zijn zoon *Guiderinds* en *Caractacus* door keizer *Claudius* ontkroond. Onder de Angelsaksen werd zij de hoofdstad van het koninkrijk Essex. In den tijd van *Karel I* was zij het toevluchtsoord der koningsgezinden, zoodat zij door de Parlementstroepen belegerd en in 1648 veroverd werd.

Colchester, *Charles Abbot,* lord, werd geboren te Abingdon den 14den October 1757, studeerde te Oxford en vervolgens te Genève en werd in 1795 afgevaardigd naar het Parlement. In 1801 werd hij eerste secretaris van Ierland, daarna lid van den Staatsraad (Privy Council) en in 1802 voorzitter (speaker) van het Lagerhuis, welk ambt hij in 1816 neerlegde, waarna hij tot baron en pair des Rijks benoemd werd. Hij overleed den 7den Mei 1829.

Colchester, Charles Abbot, lord, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 12den Maart 1798, trad in zeedienst, woonde de belegering van Cadix bij, vergezelde in 1816 lord *Amherst* op een gezantschapsreis naar China en was in 1860 opgeklommen tot den rang van vice-admiraal. Onder het ministerie *Derby* bekleedde hij voorts de betrekking van vice-voorzitter van den Board of Trade en vervolgens die van postmeester-generaal. Hij overleed den 28sten October 1867.

Colchicine, $C_{22}H_{25}NO_6$ of $C_{15}H_9(OCH_3)_3CO\,OCH_3\,NH\,C_2H_3O$, is een alkaloïd, dat o.a. voorkomt in de herfsttijdeloos *(Colchicum autumnale)*. Men vindt het in alle deelen der plant, maar voornamelijk in het zaad. Hieruit verkrijgt men haar door uittrekking met alcohol. Het extract wordt uitgedampt om den alcohol te verwijderen, en de wateradhtige rest wordt met koolzuur kalium behandeld, waardoor onzuivere colchicine neerslaat. Deze wordt in verdund zuur opgelost, door filtratie van hars en vet bevrijd en opnieuw door koolzuur kalium neergeslagen. De colchicine is een amorf, geelachtig wit poeder, zonder reuk, maar met een zeer bitteren

smaak. Het lost gemakkelijk op in water, alcohol, chloroform en benzol, doch is onoplosbaar in aether. Het smelt bij 143—147°, is niet vluchtig, vormt gemakkelijk ontleedbare zouten en heeft zwak basische eigenschappen. Colchiceine is acetotrimethylcolchicine zuur en colchicine het methylester ervan. Door de lucht en de oxydeerende werking van het organisme ontstaat uit colchicine oxydicolchicine, dat de physiologisch werkzame stof is. In geringe hoeveelheden ingenomen, veroorzaakt de colchicine reeds een hevig braken en diarrhé. Het wordt aangewend tegen rheumatisme, jicht en Brightsche nierziekte.

Colchicum. *Zie Tijdeloos.*

Colchis was weleer de naam van een land aan de Oostkust van den Pontus Euxinus, het doel van den tocht der *Argonauten* (zie aldaar). Daar woonden de Colchiërs, die wegens hun kroeshaar en donkere huidskleur door *Herodotus* afstammelingen van Egyptenaren worden genoemd. Eerst waren zij onafhankelijk, doch zij werden door *Mithridates* onderworpen. De Romeinen hadden er in den tijd der keizers enkele koloniën en sterkten, en de vorsten waren van Rome afhankelijk. De voornaamste stad was Dioskurias, het latere Sebastopolis. Het land was er vruchtbaar en leverde een overvloed van allerlei voortbrengselen, hoewel de inwoners er zeer eenvoudig leefden en vooral boekweit tot voedsel gebruikten. Zeer gezocht was het Colchisch lijnwaad.

Coldcream is de naam van een zachte zalf of pomade, die vooral bij winterhanden, bij letsel van doorrijden enz. aanbeveling verdient. Door verdamping van haar watergehalte op de huid veroorzaakt deze zalf, vooral op ontstoken plaatsen, een aangename verkoeling.

Col di Tenda of *Colle di Tenda* is de naam van een pas in de Alpen. Zie *Alpen.*

Colditz is een stad in het onderdistrict Grimma van het Saksische district Leipzig, 150 m. hoog gelegen aan de Zwickauer Mulde en aan den spoorweg Glauchau-Wurzen. De stad telt (1910) 5460 inwoners, heeft katoenspinnerijen, fabrieken van geweven stoffen, watten, karton, sigaren en aardewerk, groote molens en bruinkoolmijnen. Op een hoogte ligt een oud slot, dat thans als krankzinnigengesticht is ingericht.

Coldstream-guards is de naam van een Engelsch gardegrenadierregiment. Bij de Restauratie in 1660 werd door *Karel II* het geheele leger ontbonden, behalve het in 1656 opgerichte cavalerieregiment van generaal *Monk,* dat uitmuntende diensten had bewezen. In 1661 werden o.a. 4 infanterieregimenten opgericht, een er van is het *Coldstreamregiment of footguards,* dat, hoewel ouder dan de grenadierguards, hieraan ondergeschikt in rang werd. De *Coldstream-guards* vormen 2 bataillons met 69 officieren, 128 onderofficieren en 1500 grenadiers. Zij dragen scharlakenroode jassen met witte tressen, donkerblauwe broeken en zwarte beremutsen met roode veeren.

Colebrooke, *Henry Thomas,* een kenner der Oud-Indische taal en letterkunde, werd den 15den Juni 1765 geboren, begaf zich reeds vroeg naar Indië, was eerst rechter te Mirzapoer, later Britsch resident aan het Hof te Berar, keerde in 1816 naar Europa terug en gaf zijn rijke verzamelingen van handschriften ten geschenke aan de Oost-Indische Compagnie. Hij overleed den 18den Maart 1837 te Londen als voorzitter van het Aziatisch Genootschap. Tot zijn talrijke werken behooren de opstellen in de „Asiatic researches", die later onder den titel van „Miscellaneous essays" (1837 en 1858, 2 dln.) zijn uitgegeven, vertalingen van Oud-Indische wetboeken en de uitgave van onderscheiden oorspronkelijke stukken in het Sanskrit. Ook heeft hij een „Grammar of the Sanscrit language" (1805, welke niet voltooid is) geschreven en de uitgave van de grammatica van *Panini* en van het oude sanskrit-woordenboek „Amarakosha'' bezorgd.

Colenbrander, *Herman Theodoor,* een Nederlandsch geschiedschrijver, werd den 13den December 1871 te Drachten geboren. Hij bezocht de gymnasia te Arnhem en te 's-Gravenhage en werd in 1891 student in de letteren aan de hoogeschool te Leiden, waar hij in Maart 1897, na daarvoor in 1895 en 1896 nasporingen te hebben gedaan in de archieven te 's-Gravenhage, Berlijn, Parijs en Londen, promoveerde tot doctor in de Nederlandsche letteren op het proefschrift: „De Patriottentijd", dl. I (met de dln. II en III verschenen te 's-Gravenhage 1897—1899). In October 1897 werd hij reeds adjunctarchivaris aan het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en in 1902 lid en secretaris der pas opgerichte „Commissie van advies voor 's Rijks geschiedkundige publicatiën" en tevens directeur van het in het Algemeen Rijksarchief ondergebrachte bureau dezer commissie. Sedert 1906 is *Colenbrander* ook mederedacteur van „De Gids", voor welk tijdschrift hij reeds tal van bijdragen leverde; ook verschenen bijdragen van hem in andere tijdschriften, in de „Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap" en in de „Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde" enz. Behalve het reeds genoemde werk gaf hij een reeks van werken uit, waarvan wij noemen: „R. Fruin, Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek" ('s-Gravenhage 1901); „De Belgische omwenteling" ('s-Gravenhage 1905); „Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840" (Rijks geschiedkundige publicatiën [groote serie], tot heden de dln. I—VIII, 's-Gravenhage 1905—1915); „De Bataafsche republiek" (Nederlandsche Historische Bibliotheek, Amsterdam 1908); „Ontstaan der grondwet" (R. G. P., kleine serie, tot heden de dln. I en II, 's-Gravenhage 1908—1909); „Schimmelpenninck en koning Lodewijk" (Ned. Hist. Bibl., Amsterdam 1911); „Dépêches van Thulemeyer, 1763—1788, in bewerking van Robert Fruin, ingeleid en aangevuld..." (Werken uitgeg. door het Hist. Gen. te Utrecht, IIIde serie, no. 30, Amsterdam 1912); „Korte historiael ende journaels aenteyckeninge van verscheiden voyagiens in de vier deelen des wereldts-ronde... door David Pietersz. de Vries" (Werken uitgeg. door de Linschoten-vereeniging, III, 's-Gravenhage 1912); „Inlijving en op-

stand" (Ned. Hist. Bibl., Amsterdam 1913); „Anton Reinhard Falck, Gedenkschriften... met appendix voorzien..." (R. G. P., kleine serie, 's-Gravenhage 1913 en „Historie en leven" (Amsterdam 1915, 2 dln.). Verder werd onder toezicht van *Colenbrander* uitgegeven door het Dep. van Koloniën: „Dagh-register gehouden int Casteel Batavia vant passeerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India, anno 1643—1644" ('s-Gravenhage 1902), gaf hij met historische inleiding uit: „J. H. van der Palm, Geschied- en redekunstig gedenkschrift van Nederland's herstelling in den jare 1813" (Kl. letterk. Pantheon, Zutphen 1909) en bezorgde hij een 2den, vermeerderden druk van „B. D. H. Tellegen, De wedergeboorte van Nederland" (Groningen 1913).

Colenso is de naam eener plaats in het graafschap Weenen der Britsche kolonie Natal, gelegen aan den rechteroever der Tugela en den spoorweg Port-Natal—Ladysmith. Bij de poging om Ladysmith te ontzetten, leden hier de Engelschen onder *Buller* den 15den December 1899 een gevoelige nederlaag door de Boeren; den 20sten Februari 1900 werd de stad door de Engelschen bezet.

Colenso, *John William,* een vrijzinnig geestelijke der Engelsche Staatskerk, werd geboren den 24sten Januari 1814 in Cornwall, studeerde te Cambridge, legde er zich vooral toe op de wiskunde, zoodat hij leerboeken voor algebra en rekenkunde schreef, en werd in 1846 tot godsdienstleeraar in Norfolk benoemd. Hij gaf nu zijn: „Village sermons" (Dorpspreeken, 1853) uit en vertrok daarna als bisschop naar Natal in Zuid-Afrika. Zijn bevindingen aldaar beschreef hij in zijn boek: „Ten weeks in Natal" (1855). Hij wijdde er zich met ijver aan zijn taak en legde zich toe op de taal der Zoeloe-Kaffers, zoodat hij weldra een spraakkunst en een woordenboek daarvan in gereedheid had en het Engelsche „Prayerbook" benevens den Bijbel daarin kon vertalen en doen drukken. Een schrijven van *Colenso* aan den aartsbisschop van *Canterbury,* waarin hij het afkeurde, dat de Kaffers, in veelwijverij levend, verplicht waren om bij het ontvangen van den doop alle vrouwen op één na te verstooten, verwekte in Engeland groote ergernis, en deze klom, toen hij in zijn nieuwe vertaling van den „Brief van Paulus aan de Romeinen" den eeuwigen duur der helsche straffen loochende en de verwachting openbaarde, dat ook de heidenen zalig konden worden. Nog grooter opschudding veroorzaakte hij door zijn critische uitgave van: „De 5 boeken van Mozes en dat van Jozua", waarin hij bezwaren opperde tegen de geloofwaardigheid der Bijbelsche oorkonden. *Colenso* moest naar Engeland terugkeeren om zich te verantwoorden; inmiddels kwamen de geestelijken der Engelsch-Afrikaansche Kerk bijeen tot een synode, die hem vervallen verklaarde van zijn bisschoppelijk ambt, doch *Colenso* weigerde, daarvan afstand te doen, zich beroepende op de hooge kerkelijke besturen in Engeland. Daar wilde de behoudende partij hem op een voorbeeldige wijze voor zijn vermetelheid straffen, doch de vrijzinnige partij legde daaraan zoovele zwarigheden in den weg, dat de gehoede zaak eerst hangende bleef. Vervolgens sprak de bisschop van Kaapstad het vonnis van ambtsverlies over hem uit, maar *Colenso* beriep zich op het Privy Council der koningin, werd daardoor vrijgesproken en bleef zijn waardigheid te Natal bekleeden. Hij overleed in Juni 1883.

Coleone of *Colleoni, Bartolommeo,* een der eerste Italiaansche condottieni of partijgangers, was bij afwisseling als krijgsbevelhebber in dienst van de republiek Venetië en van den hertog *van Milaan.* Hij werd in 1446 te Monza in de gevangenis geworpen, doch door de burgers van Milaan bevrijd, die hem aan het hoofd stelden van hun leger, waarmede hij in 1447 een overwinning behaalde op den hertog *van Orleans.* Een jaar daarna was hij wederom in dienst van Venetië. Den 4den November 1475 overleed hij op zijn kasteel Melpaga. Zijn ruiterstandbeeld, door *Verrocchio* vervaardigd, bevindt zich te Venetië op het plein voor de kerk San Giovanni e Paolo.

Coleoptera. Zie *Schildvleugeligen.*

Coleraine is een stad in het Iersche graafschap Londonderry, gelegen aan den rechteroever en 7 km. boven de monding van de Bann en aan den spoorweg Ballymena-Londonderry. Zij telt ongeveer 7000 inwoners, heeft een oud kasteel, aanzienlijke linnenweverijen, zalmvisscherijen, vleeschzouterijen en kusthandel. Op den linkeroever ligt de voorstad Waterside of Killowen; de havenstad Port-Rush is er 8 km. van verwijderd.

Coleridge, *Samuel Taylor,* een Engelsch dichter, werd den 21sten October 1772 te Otterry-St.-Mary in Devonshire geboren. Reeds vroeg verloor hij zijn vader, werd in 1791 student te Cambridge, doch verliet die universiteit reeds in 1793, om zijn schulden en ook uit tegenzin in de academische opleiding. Onder valschen naam nam hij dienst, werd door een Latijnsch opschrift op een muur ontdekt en door zijn broeder vrijgekocht. Voor korten tijd keerde hij naar Cambridge terug, doch behaalde er geen graad. In 1794 maakte hij kennis met *Southey,* toen een vurig bewonderaar van de Fransche Revolutie, die hem warm maakte voor een in Amerika te stichten heilstaat „Pantisocracy". Gebrek aan middelen deed dit plan opgeven. Samen schreven de beide dichters het drama „The Fall of Robespierre". In October 1795 huwde hij *Sarah Fricker* en vestigde zich te Clevedon aan het Kanaal. Te Bristol hield hij lezingen over politiek (vooral tegen *Pitt* gericht) en godsdienst, die zeer de aandacht trokken. In 1796 verscheen zijn eerste bundel „Poems". Kort tevoren had hij kennis gemaakt met *Wordsworth* en bezocht hem in 1797 te Racedown in Dorsetshire. Een innige vriendschap ontstond uit deze ontmoeting en weldra vestigde *Wordsworth* zich met zijn zuster in *Coleridge's* buurt. Samen gaven zij in 1798 de „Lyrical Ballads" in het licht, waarin *Coleridge's* meest beroemde gedicht „The Ancient Mariner". In hetzelfde jaar ondernamen zij een reis naar Duitschland, waar *Coleridge* onder den invloed kwam van de philosofie en zijn sympathie voor de Fransche revolutie (vooral door haar latere ontwikkeling) verloor. In 1800 vestigden

Wordsworth en *Coleridge* zich te Keswick in het Lake-district, waar in 1803 *Southey* zich bij hen voegde. Samen staan zij in dit tijdperk bekend als de „Lake-poets". Van 1804 tot 1806 vertoefde *Coleridge* op Malta, te Napels en te Rome. Na zijn terugkeer maakte hij ook kennis met *De Quincey*, Jarenlang werd hij door zijn vrienden ondersteund, doch van 1812 tot 1817 verdiende hij met lezingen en geschriften genoeg om in zijn onderhoud te voorzien. In 1816 zocht hij te Highgate in het gezin *Gilman* genezing voor zijn verslaafdheid aan opium en niet zonder succes. Hij overleed den 25sten Juli 1834.

Buitengewoon was de invloed van zijn omgang, waarvan staaltjes in de door zijn neef *H. N. Coleridge* verzamelde „Table Talk". Voor jongeren gold hij als een orakel. Een vroeger ongekende hoogte bereikte hij als criticus van poëzie („Literary Remains", 4 dln.). Als dichter schitterde hij door perfectie van rhythme en door innige harmonie van gedachte en uitdrukking. Afzonderlijk genoemd moeten nog worden de gedichten: „Christobel", „Ode to France", „Ode to Dejection", „Kubla Khan", „Love", „Youthand Age". Grooten invloed ging ook uit van zijn denkbeelden op philosophisch en godsdienstig gebied waarin hij zich echter niet altijd gelijk bleef. Zelf stond hij in latere jaren sterk onder den invloed van *Schelling*.

Zijn kleinzoon *Ernest Hartley Coleridge* gaf zijn brieven uit („The letters of Samuel Taylor Coleridge", Londen 1895, 2 dln.) en bezorgde in 1912 een complete uitgave van zijn gedichten onder den titel: „Complete poetical works. Including materials never before printed in any edition of the poems", en verder: „Poems: including poems and versions of poems now published for the first time", beide voorzien van tekst en bibliografische aanteekeningen. Een bibliografie van zijn werken verscheen in 1901 van de hand van *Shepherd*.

Zijn biografie schreven o.a. *Traill* (Londen 1884), *Brandl* („Samuel Taylor Coleridge und die englische Romantik", Berlijn 1886), *H. Caine* (Londen 1887) en *J. Dykes Campbell* (1894). Zie ook *Yarnall*, Wordsworth and the Coleridges (New-York 1889).

Colerus, *Johannes*, de hervormer der Duitsche landbouwkunde, werd geboren tegen het einde der 16de eeuw te Goldberg in Silezië, studeerde te Rostock, werd predikant in de Mark en overleed den 23sten October 1639 te Parchim in Mecklenburg. Hij heeft veel gedaan, om aan den bodem een betere behandeling te bezorgen. Hij schreef: „Calendarium perpetuum aut sex libri oeconomici" (3de uitgave 1684), en „Oeconomia ruralis et domestica" (1591—1601, 6 dln.).

Colesberg is een divisie der N.O. provincie in de Britsche Kaapkolonie, heeft een oppervlakte van 6200 v. km. en 8285 inwoners (1891). De 1000—1200 m. hooge hoogvlakte is uitnemend geschikt voor schapen- en struisvogelteelt, vandaar dat de Colesberg het voornaamste wolddistrict der Kaapkolonie is.

De hoofdplaats Colesberg, 20 km. ten Z. der Oranjerivier gelegen aan den spoorweg Elisabeth—Johannesburg—Pretoria met 1841 inwoners, werd den 14den November 1899 door de Boeren bezet, maar moest na eenige gevechten in Maart 1900 weer ontruimd worden.

Coles, *Louise*, geboren *Revoil*, een Fransche dichteres, in 1810 te Aix geboren, wijdde zich reeds vroeg aan de beoefening der poëzie en behaalde met eenige gedichten den eersten prijs der Académie. Na dien tijd heeft zij in proza en poëzie veel geleverd, waaronder een „Essai sur la philosophie de Campanella" (1844); verder schreef zij: „Penserosa" (1840), „Ce qu'on rêve en aimant" (1854), het blijspel: „La jeunesse de Goethe" (1839), de romans: „Deux mois d'émotion" (1843), „Folles et Saintes" (1844; 2de druk 1854), „Hélène" (1854), „Lui, roman contemporain" (1859), de reisverhalen: „Promenade en Hollande" (1859), „Deux mois dans les Pyrénées" (1866), „Naples sous Garibaldi" (1861) en „L'Italie des Italiens" (1862—1864, 4 dln.) en eindelijk nog: „Les derniers abbés, moeurs religieuses d'Italie" (1868), „Les dévotes du grand monde; types du second empire" (1873) en „Lettres de Béranger et détails sur sa vie" (1857). Zij overleed in Maart 1876 te Parijs.

Colet, *John*, een Engelsch geestelijke, kwam in het laatst der 15de eeuw in Italië in aanraking met en onder invloed van Platonische denkbeelden en streefde, in 1496 in Engeland teruggekeerd, naar een hervorming van de kerk, ongeveer zooals ook zijn vrienden *Erasmus* en *Thomas More* zich die voorstelden. Later poogde hij als deken van St. Paul te Londen, door het uitleggen van de boeken des Bijbels, een oorspronkelijk Christendom te verspreiden, waarvoor hij in 1510 op eigen kosten een groote school heeft gesticht. Hij is in 1519 overleden.

Zie: *J. H. Lupton*, Life of dean Colet (1888).

Coleus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Lipbloemigen *(Labiaten)*. Het onderscheidt zich (zie de afb.) door een eirond-klokvormigen, 2-lippigen, 5-tandigen kelk, een vooruitspringende, naar achteren omgebogen bloemkroonkruis met een 3- tot 4-spletige onderlip en een gaafrandige, langere bovenlip en

Coleus.

door meeldraden, die aan den voet verbonden zijn. Het omvat een aantal kruiden en heesters, die tusschen de keerkringen thuis behooren, zooals *C. amboïnicus* Lour., een heester op de Molukken en in Cochinchina, met gescheiden bijschermen en een specerijachtigen, naar citroen zweemenden reuk.

Colfax, *Schuyler*, een vice-president der Vereenigde Staten, werd den 23sten Maart 1823 te New-York geboren. Hij verloor reeds vroeg zijn vader, diende 10 jaar lang als loopjongen in den winkel van zijn stiefvader zonder zelfs lager onderwijs te ontvangen, en vertrok in 1836 met het ouderlijk gezin naar New-Carlisle in den staat Indiana. Hier werd hij Deputy County Auditor in St. Joseph County en stichtte in 1845 een dagblad, dat spoedig veel invloed oefende. Hij behoorde tot de vrijzinnige partij, was een voorstander van de vrijmaking der Negers en werd in 1854 afgevaardigd naar het Congres. In 1863 werd hij er tot voorzitter (speaker) gekozen en leidde de vergadering met groote onpartijdigheid. In Maart 1869 werd hij tot vice-president der Republiek benoemd. Zijn ambt was den 4den Maart 1873 afgeloopen, doch het werd door hem reeds in December 1872 nedergelegd. Later hield hij hier en daar openbare voordrachten, bijv. in 1878 over het leven van *Lincoln*. Hij overleed den 13den Januari 1885 te Mankato in Minnesota.

Coligny, *Gaspard de Châtillon, graaf de*, admiraal van Frankrijk, den 16den Februari 1519 te Châtillon sur Loing geboren, kwam op 20-jarigen leeftijd aan het Hof van *Frans I* en sloot er vriendschap met den jeugdigen *Frans de Guise*, waarna beiden in 1543 den koning in den oorlog vergezelden. Hij onderscheidde zich bij de belegering van Montmedy en van Bains en streed vervolgens tegelijk met zijn broeder zoo dapper, dat zij op het slagveld van Cerisoles door den graaf *van Enghien* tot ridders werden geslagen. *Gaspard* diende daarna in Champagne, nam deel aan de belegering van Boulogne en werd door *Hendrik II* tot generaal der infanterie bevorderd. In 1552, na den afloop van den veldtocht in Duitschland, werd hij admiraal van Frankrijk. De overwinning bij Renty (1554) vergrootte zijn roem, maar bezorgde hem ook de vijandschap van den hertog *de Guise*. In 1555 werd hij gouverneur van Picardië, en in het volgende jaar begaf hij zich naar Brussel, om over den wapenstilstand te onderhandelen. Deze werd echter verbroken door den aanslag van *Coligny* op Douay, en St. Quentin viel in weerwil van zijn kloekmoedige verdediging in 's vijands handen, waarna hij 2 jaar te Sluis en op de citadel te Gent in gevangenschap moest doorbrengen. Na den Vrede van Cateau-Cambrésis keerde hij naar Frankrijk terug en werd benoemd tot gouverneur van Isle de France. Na den dood van *Hendrik II* vermeerderde echter de invloed der hem vijandige *Guises*, en *Coligny* voegde zich bij *Condé*, die insgelijks zijn invloed verloren had. *Coligny* en zijn broeder, de bisschop van Beauvais, omhelsden den Hervormden godsdienst en plaatsten zich aan het hoofd der Hugenoten, die door de *Guises* onder het regentschap van *Catharina de Medicis* vervolgd werden. Nu grepen de beide partijen naar de wapens. De slag van Dreux was noodlottig voor de Hugenoten, doch *Coligny* bestuurde met zooveel beleid den terugtocht van de overblijfselen zijner partij, dat hij door hen als veldheer werd uitgeroepen. Daarop sloeg de hertog *de Guise* het beleg voor Orleans, doch werd aldaar vermoord, waarna men niet verzuimde den admiraal van die euveldaad te beschuldigen. Het verdrag van Amboise herstelde de rust gedurende eenigen tijd, doch *Coligny* en zijn medestanders, verbitterd door de beleedigingen, die zij aan het Hof moesten verduren, openden de vijandelijkheden opnieuw door een poging, om den koning op te lichten (1567). *Coligny* en *Condé* bleven de aanvoerders der Hugenoten en sloegen bij St. Denis hun tegenstanders op de vlucht. Nauwelijks echter ontkwamen zij vervolgens aan den toeleg van het Hof om hen gevangen te nemen, en nu verzamelden zij opnieuw troepen en maakten zich meester van onderscheiden vestingen. Intusschen werden zij bij Jarnac verslagen en *Condé* gevangen genomen en gedood, waarna men den prins *van Béarn, Hendrik van Navarra*, tot hoofd der Hugenoten koos. *Coligny* voerde inmiddels met groot beleid het bevel over het leger. De belegering van Poitiers en de gevechten bij St. Clair en bij Montcontour liepen nochtans slecht voor de Hervormden af. Wel was *Coligny* zwaar gewond, maar hij vatte toch het voornemen op, met zijn leger door de binnenlandsche gewesten van Frankrijk te trekken. Hij behaalde den 27sten Juni 1570 bij Arnay-le-Duc in Bourgogne een overwinning op het leger van den markies *de Brissac*, waarna den 8sten Augustus opnieuw vrede gesloten werd.

Coligny verscheen nu aan het Hof en werd door *Karel IX* voorkomend ontvangen. Hij werd de raadsman des konings, vooral in krijgskundige aangelegenheden, en stelde hem voor, Spanje den oorlog te verklaren, de opgestane Nederlandsche gewesten hulp te verleenen en zich van Vlaanderen meester te maken. De vorst zou dan ook gelegenheid hebben, zich aan de Hofpartijen te onttrekken en zelfstandig op te treden. Dit plan kwam den koning goed voor en hij belegde een staatsraad, waarin echter de jeugdige *Hendrik van Anjou* en *Tavannes* ijverden tegen de bedoelingen van *Coligny*. Hierdoor kwam *Karel IX* aan het wankelen, en *Catharina de Medicis* en de partij der *Guises* deden al het mogelijke, om *Coligny* den voet dwars te zetten. De vermetele uitingen der Hugenoten brachten hun tegenstanders eindelijk tot een samenzwering. *Coligny* had zich tijdelijk naar zijn goederen begeven, om er een memorie over den ontworpen veldtocht op te stellen en ontving er bericht van het naderend gevaar. Hij vertrouwde echter op den koning en keerde bij het huwelijk van *Hendrik van Navarra* met *Margaretha van Valois* naar het Hof terug. Toen hij eenige dagen na den afloop dier plechtigheid van het Louvre langzaam naar zijn woning terugkeerde, werd hij plotseling door eenige kogels getroffen, van welke een hem wondde in de rechterhand en een aan den linker elleboog (22 Augustus 1572). De sluipmoordenaars waren door de *Guises* bezoldigd; *Karel IX* zwoer, dat hij die euveldaad zou

wreken, en begaf zich naar de woning van den gewonde. Deze wenschte den koning alleen te spreken, doch *Catharina de Medicis* wist zulks te verhinderen, en de *Guises*, gesteund door de koningin, maakten gebruik van de dreigende houding der Hugenoten, om den koning weder tot andere gedachten te brengen. Deze riep een Kabinetsraad bijeen, en het gevolg der beraadslagingen was, dat de koning zich niet verzetten zou tegen de plannen van den vreeselijken moord in den St. Bartholomaeusnacht. *Coligny* was het eerste slachtoffer. Op zijn verzoek verscheen bij hem een afdeeling van 50 schutters der garde te zijner beveiliging, doch aan hun hoofd bevond zich zijn doodvijand, de kapitein *Cosseins*. Te middernacht van den 24sten Augustus 1572, nadat de domklok van St. Germain l'Auxerrois het sein had gegeven tot het begin der gruwelen, drongen met een gewapende afdeeling, voor welke *Cosseins* de deur had ontsloten, de hertog *de Guise*, de hertog *d'Aumale*, de groot-prior en de chevalier *d'Angoulême* in de woning van den admiraal. Door den hertog *de Guise* aangevuurd, doorstaken zij hem met hun degens. Het lijk werd uit het venster geworpen, schandelijk verminkt, naar de galg van Montfaucon gesleept en aldaar opgehangen. De dienaren van den admiraal haalden het 3 dagen later met levensgevaar terug.

Coligny was door zijn karakter en talenten een der grootste mannen van zijn tijd. Van zijn geschriften is niets overgebleven dan de geschiedenis der belegering van St. Quentin, daar zijn papieren door het Hof in beslag genomen en in het Louvre verbrand werden.

Zie: *Delaborde*, Gaspard de Coligny (Parijs 1883).

Coligny, Louise de, een dochter van den voorgaande, werd geboren den 26sten September 1555, trad in 1571 in het huwelijk met *Charles de Teligny*, die met haar vader in den St. Bartholomaeusnacht vermoord werd, en nam vervolgens de wijk naar Zwitserland. Zij huwde den 11den April 1583 te Delft met prins *Willem I van Oranje* en schonk het volgende jaar het leven aan een zoon, die onder den naam van *Frederik Hendrik* de opvolger werd van prins *Maurits*. Na het vermoorden ook van dezen echtgenoot (1584) woonde zij aanvankelijk te Vlissingen, vertrok vervolgens naar Frankrijk, doch keerde in 1608 terug, zich beijverende om prins *Maurits* tot het sluiten van het Twaalfjarig Bestand te bewegen. Hoewel zij zich aan de heerschende Kerk hield, was zij afkeerig van de godsdienststrijden van die dagen. Haar pogingen om *Oldenbarneveldt* te redden waren vruchteloos, en haar schrijven aan *Uitenbogaart*, die zich als balling in den vreemde bevond, getuigt van haar verdraagzaamheid. Daardoor echter haalde zij zich den haat der Contra-Remonstranten op den hals, zoodat zij te Delft zelfs met scheldwoorden en slijk beleedigd werd. Zij overleed den 13den November 1620 te Fontainebleau, en haar stoffelijk overschot werd te Delft bijgezet.

Zie: *Marchegay*, Correspondance de Louise de Coligny (Parijs 1888).

Coligny, Odet de, kardinaal van Châtillon, bisschop en graaf van *Beauvais*, een broeder van den admiraal, werd geboren den 10den Juli 1517. Reeds in 1530 werd hij prior, in 1535 canonicus te Parijs, vervolgens kardinaal en aartsbisschop van Toulouse en tevens bisschop van Beauvais. Door zijn overgang tot de Hervormde Kerk verloor hij zijn waardigheden en werd den 31sten Maart 1563 geëxcommuniceerd. Hij vormde een partij, verbond zich in burgerlijken echt met *Isabelle Hauteville*, werd een der aanvoerders van de Hugenoten en streed in den slag bij St. Denis, terwijl hij zich bij de nieuwe uitbarsting van den oorlog (1568) naar Engeland begaf, om de hulp van koningin *Elizabeth* in te roepen. Den 1sten December van laatstgemeld jaar verordende het Parlement zijn inhechtenisneming en veroordeelde hem wegens majesteitschennis tot verlies van alle ambten en waardigheden en tot een aanzienlijke geldboete. *Coligny* bleef echter in Engeland, daar hem vanwege het Hof in het geheim was opgedragen, voor den prins *van Anjou* te dingen naar de hand der koningin. Toen hij op het punt stond, naar Frankrijk terug te keeren, werd hij door zijn bediende vergiftigd (14 Februari 1571).

Coligny, François de, heer *van Andelot*, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 18den April 1521, streed met roem onder *Hendrik II* en werd in 1555 de opvolger van zijn broeder *Gaspard* als generaal der infanterie. Te St. Quentin geraakte hij in gevangenschap, maar wist te ontsnappen en nam deel aan de verovering van Calais en van Guines. Hij omhelsde de Hervorming, moest daarvoor een jaar boeten in de gevangenis te Melun en trad toen op als verdediger van zijn geloofsgenooten. In 1562 wierf hij in Hessen een leger van 3300 ruiters en 4000 landsknechten, overrompelde in 1568 Orleans en deed bij Dreux wonderen van dapperheid. Na den slag van Jarnac was hij bezig, te Saintonge een nieuw leger te verzamelen, doch hij overleed er den 27sten Mei 1569.

Zijn zonen *Hendrik* en *Gaspard* hebben beiden gediend in het leger der Staten in de Nederlanden. De eerste nam deel aan den slag bij Nieuwpoort en aan de verovering van Rijnberk, doch sneuvelde voor Ostende (1601). De tweede onderscheidde zich bij Sluis (1604), bevond zich bij de belegering van 's-Hertogenbosch (1629), werd vervolgens maarschalk van Frankrijk, verderde met afwisselenden voorspoed onderscheiden veldslagen en overleed den 4den Januari 1646 op zijn kasteel te Châtillon.

Colima is een Mexicaansche vrijstaat, op de westkust tusschen 18° 33′ en 19° 10′ N.Br. gelegen en door den Grooten Oceaan, Jalisco en Michoacan begrensd. Hij telt op 5887 v. km. (1910) 77 704 inwoners. De bodem is er langs de kust vlak, in het binnenland bergachtig; in het N.O. verheft er zich de Pico de Colima, een werkzame vulkaan (3886 m.), ten N.O. daarvan de uitgedoofde Nevado de Colima (4300 m.). De eenige belangrijke rivier, de Rio de la Armeria, stroomt ten O. van de laguna van Cuyutlan in zee. De grond is er vruchtbaar en levert katoen, suikerriet, rijst, tabak en koffie; voorts wordt er uit zeewater veel zout gewonnen. De bodem bevat zilver, ijzer, koper en lood.

Colima, de hoofdstad van den gelijknamigen Mexicaanschen *staat*, ligt op een vruchtbare vlakte, 451 m. boven de oppervlakte der zee en is met de haven Manzanillo door een spoorweg verbonden. De stad heeft katoenfabrieken en (1910) 25 148 inwoners.

Colin, *Alexander,* een Vlaamsch beeldhouwer, werd in 1527 te Mechelen geboren. Waar hij werd opgeleid is niet bekend. In 1558 ging hij naar Heidelberg, waar hij beeldhouwwerk voor het Slot uitvoerde. In 1562 vertrok hij naar Innsbruck, waar hij het grafteeken voor keizer *Maximiliaan I,* dat een halve eeuw vroeger was begonnen, voltooide. In de Hofkerk aldaar, waar zich dit werk bevindt, ziet men nog andere grafteekenen, door *Colin* gemaakt, als die van *Philippine Welser,* van *Frans van Tirol* en van *Hans Fugger.* In de kathedraal te Praag maakte hij het gemeenschappelijk grafteeken voor keizer *Ferdinand I,* diens gemalin en keizer *Maximiliaan II.* Hij overleed den 17den Augustus 1612 te Innsbruck.

Coliseum. Zie *Amphitheater.*

Colitis is een ontsteking van den dikken darm. Zie *Buikloop.*

Collaert, *Jean Antoine de,* een Nederlandsch generaal, den 13den Juni 1761 te Blehen geboren, trad eerst in Oostenrijkschen dienst en werd in 1795 geplaatst als luitenant-kolonel bij de Bataafsche huzaren. Als commandant van dit regiment onderscheidde hij zich in 1799 bij den inval der Engelschen in Noord-Holland, voorts in de Napoleontische oorlogen en werd in 1805 kolonel en commandant der garde van den raadpensionaris *Schimmelpenninck.* In 1807 werd hij generaal-majoor, kort daarna kolonel-generaal der garde-grenadiers en kurassiers van koning *Lodewijk,* en na de inlijving van ons land bij Frankrijk commandant van Zara in Dalmatië. Na den val van het Keizerrijk kwam hij als luitenant-generaal der cavalerie in Nederlandschen dienst. In den slag bij Waterloo werd zijn voet door een kogel verbrijzeld, en hij overleed te Brussel aan de gevolgen daarvan den 17den Juli 1816.

Collalto is de naam van een kasteel, aan de Soligo, niet ver van de uitmonding dezer rivier in de Piave, op een heuvel gebouwd. Het is het stamslot van een geslacht van dien naam, welks stichter, *Reimbolt I,* in het midden der 10de eeuw leefde. *Reimbolt XIII,* graaf *van Collalto,* werd geboren in 1575 te Mantua en was de zoon van den Venetiaanschen generalissimus *Anton IV.* Hij kwam, uit Venetië verbannen, in keizerlijken dienst en werd in 1620 door *Ferdinand II* naar Hongarije gezonden, waar hij krachtig tegen *Bethlen Gabor* optrad. Nadat hij daarop gezant te Rome en te Madrid geweest was, vocht hij in 1623 onder *Tilly* aan den Rijn en den Main en werd in 1624 voorzitter van den Hofkrijgsraad te Weenen. Als generalissimus voerde hij het bevel in den Mantuaanschen erfopvolgingsoorlog tegen *Karel van Nevers,* maar werd van zijn bevel ontheven en overleed den 19den December te Chur.

Colla parte. Zie *Battuta.*

Collapsus (Latijn = *ineenstorting*) is meer bepaald de naam voor een eigenaardige, in haar oorzaak onbekende stoornis van het organisme, die zich openbaart in een plotselinge vermindering van de levensfuncties, vooral van de werkzaamheid van het hart en van de hersenen. *Collapsus* komt inzonderheid voor bij ziekten, die vergezeld gaan van hevige koortsen, voorts bij slepende hartziekten, inzonderheid bij zoodanige, die voortspruiten uit een verandering van het spiervleesch van het hart, alsmede bij acute ontstekingen van het buikvlies, bij cholera enz. Het meest staan zwakke en bejaarde personen en zulke, die aan bloedarmoede lijden, daaraan bloot. De gelegenheidsoorzaken van collapsus vindt men veelal in overmatige vermoeienis, hevige pijnen, aanmerkelijk bloedverlies enz. Hij geeft aan den lijder een bleek en ingevallen gelaat, verwrongen trekken en diepliggende, doffe oogen. De huid is daarbij nu eens droog en dan weder met overvloedig en koud zweet bedekt. Het aangezicht, de handen en de voeten zijn kil als van een lijk, en de temperatuur van den romp wisselt gestadig af. De pols is klein, nauwelijks merkbaar en zeer frequent. De hartslag is zwak en de ademhaling insgelijks, doch ook wel eens snel. De stem heeft geen behoorlijken klank. De lijders liggen rustig neder en hun bewegingen getuigen van machteloosheid. De duur van zulk een collapsus is soms eenige minuten, soms eenige uren en ook wel eens dagen. In het algemeen is hij een ongunstig verschijnsel; bij sommigen verdwijnt hij spoorloos en bij anderen is hij een voorbode van den dood. Men geeft bij collapsus prikkelende middelen, zooals krachtigen wijn, sterke koffie, kamfer, muskus enz., terwijl uitwendig zuurdeeg en inwrijvingen met mosterdspiritus worden aanbevolen.

Collargol *(avigentum colloïdale)* is een colloïdaal, in water oplosbaar zilverpraeparaat, hiermee een bruine vloeistof vormend, en dat zoowel in zalfvorm als inwendig en als inspuiting in de aders gebruikt wordt, om zijn krachtige bacteriëndoodende werking. In den laatsten vorm dient het ter bestrijding van algemeene infecties als kraamkoortsen en septicaemie, verder wordt het bij roos, phlegmone enz. plaatselijk gebruikt.

Collart, *Pierre Paul Royer.* Zie *Royer-Collard.*

Collasmethode. Zie *Reliefmachine.*

Collateraal beteekent *van ter zijde.* In rechten verstaat men onder *collateralen* de bloedverwanten in de zijlinie, *cognati* of *conjuncti ex latere,* wier verwantschap afkomstig is van een broeder of een zuster, bijv. oom en neef, broeders- of zusterskind, zijn collateralen. De collateraallinie, *cognationis linea obliqua,* ontstaat door de opeenvolging van geboorten der zijmagen.

Collatie is eigenlijk *te zamen-* of *bijeenbrenging* (zie *Inbreng*). In het kerkelijk recht is collatie of het recht van collatie *(jus patronatus)* het recht om een plaats aan een geestelijke te geven. Het recht, om een kerkelijke standplaats te vergeven, werd reeds in de jaren 541 en 555 door keizer *Justinianus* en in 635 door het Concilie te Toledo aan weereldlijke personen toegekend, als belooning voor het stichten van of het doen van geschenken aan kerken. De oor-

sprong van dit recht schijnt men in het algemeen daarin te moeten zoeken, dat de wereldlijke personen als voorwaarde bij het bouwen of begiftigen van kerken gesteld hebben, dat zij en hun opvolgers bij het kiezen van een geestelijke stem zouden kunnen uitbrengen. Zoodoende werd het verbonden als een heerlijk recht aan zekere *heerdten*, heerlijkheden, hoewel het in den loop der tijden ook daarvan wel werd afgescheiden en in handen kwam van andere personen dan de bewoners der heerlijkheid, waartoe het oorspronkelijke behoorde. De wereldlijke macht, die oorspronkelijk de aanstelling van geestelijken bezat, begunstigde hooggeplaatste personen met het *jus patronatus*.

Onder den stadhouder *Willem IV* werd in Nederland het collatierecht en zijn uitoefening nader geregeld en onder anderen bepaald, dat er een stamboek dier rechten zou worden aangelegd, waarin ieder recht moest worden geregistreerd, en geen ander als bevoegd tot het uitoefenen van dat recht zou worden erkend, dan hij, die daarin behoorlijk zijn titel had doen inschrijven. Bij de grondwet van 1798 werd het collatierecht in ons land, tegelijk met de andere heerlijke rechten, afgeschaft, doch bij besluit van den souvereinen vorst *Willem I* hersteld. Hij, die het recht van collatie bezit en uitoefent, heet *collator*. Doet hij zulks geheel alleen, dan noemt men hem *unicus collator*. Bij een *primaire* collatie is het recht onder een aantal personen verdeeld, doch moet door hen allen gelijktijdig met onderling overleg worden uitgeoefend. De *primarius collator* is hij, die door zijn meerderheid van stemmen de grootste macht bij het doen der benoeming in handen heeft.

Verscheiden collatierechten zijn door de collators, vooral door den Staat, provinciën en gemeenten, ten geschenke gegeven aan de gemeenten der Nederlandsche Hervormde Kerk, of door deze afgekocht, zoodat alsdan de kerkelijke gemeenten zelf door middel van haar vertegenwoordigers de beroeping van haar geestelijken in hun macht hebben.

Collatie beteekent in het kerkelijk recht het verleenen of overdragen van een ambt. Ook wordt hierdoor aangegeven het nemen van een weinig voedsel des avonds op de vastendagen. Onder het nemen hiervan werd oudtijds in de kloosters voorlezing gehouden uit de *„Collationes patrum"* van *Cassianus*. Dientengevolge heeft nu die beperkte maaltijd zelf den naam van *collatio* ontvangen.

Collationneeren beteekent een afschrift met het origineel vergelijken, om te zien of het geheel en al zonder fouten is overgenomen. In de boekhouding verstaat men onder collationneeren de uit memoriaal en journaal in het grootboek overgebrachte posten ieder afzonderlijk nagaan. De in orde bevonden posten worden gewoonlijk met een punt gemerkt, terwijl foutieve posten, als „per abuis geboekt", op de andere zijde nog eens worden ingeschreven.

Collator. Zie *Collatie*.

Colle, *Raffaellino dal*, een Italiaansch schilder, geboren omstreeks 1490 te Colle bij Borgo San Sepolcro, was een der medewerkers van *Rafael* bij het beschilderen der Stanza d'Eliodoro in het Vaticaan te Rome en der Villa Farnesina aldaar. Ook werkte hij met *Giulio Romano* aan het versieren van het Palazzo del Tajetto te Mantua. In de kerken van Borgo San Sepolcro bevinden zich zijn voornaamste werken. De Villa Imperiale bij Pesaro is door hem met fresco's versierd. Een altaarstuk van hem bezit de Pinacoteca Vannucci te Perugia. Hij overleed den 17den November 1566 te Borgo San Sepolcro.

Collé, *Charles*, een Fransch blijspeldichter, in 1709 te Parijs geboren, werd secretaris van den hertog *van Orleans* en door dezen tot tooneeldichter benoemd. Hij schreef „Alphonse l'impuissant", „Partie de chasse de Henri IV" en andere tooneelwerken. Over de Fransche letterkunde van 1748 tot 1772 schreef hij zijn „Journal historique", een verzameling van boosaardige, meestal onjuiste oordeelvellingen. Van zijn gedichten „Chansons" (1807) zijn er enkele, die aan *Béranger* doen denken. Hij overleed den 3den November 1783.

Collectanea noemt men de verzamelingen van opmerkingen, uittrekseis en aanhalingen uit gelezen werken.

Collectant. Zie *Collecte*.

Collecte, van het Latijnsche woord *collectio*, dat *inzameling* beteekent, noemt men een geldinzameling ten behoeve van de armen of een of ander nuttig doel, zoowel langs de huizen, als in de kerken. Personen, die met de inzameling zijn belast, noemt men *collectanten*, terwijl de staatsambtenaren, aan wie het incasseeren van gelden, voor loten der Nederlandsche staatsloterij is opgedragen, den naam dragen van *collecteurs*.

Voorheen gaf men den naam van *collectio* ook aan het gebed, hetwelk in de R.-Katholieke kerken, na de uitnoodiging der diakens tot opstaan, door den bisschop werd uitgesproken en als het ware een verzameling bevatte van al de gebeden der geloovigen, en thans geeft men nog dien naam aan het gebed, hetwelk door den priester voor het altaar met het koor gezongen wordt.

Collecteur. Zie *Collecte*.

Collectieve Arbeidsovereenkomst. Zie *Arbeidscontract*. Het aantal collectieve arbeidsovereenkomsten in Nederland, dat in 1904 slechts 1 en in 1910: 42 bedroeg, breidde zich in de volgende jaren sterk uit en bedroeg op den 1sten Januari 1914: 265. De metaalindustrie was daarin vertegenwoordigd met een aantal van 65, het bouwbedrijf met 51. Het collectieve contract in het diamantbedrijf omvatte meer dan 10 000 arbeiders.

Collectio. Zie *Collecte*.

Collectivisme is een vorm van het socialisme, evenals het communisme. De communisten willen alle goederen, zoowel voortbrengingsmiddelen als genotmiddelen, tot gemeenschappelijk eigendom maken. De collectivisten evenwel meenen, dat hun ideaalstaat kan volstaan met de onteigening van de voortbrengingsmiddelen ten bate van de gemeenschap en hebben geen bezwaar tegen den bijzonderen eigendom van de gebruiks- of genotsgoederen, aangezien deze goederen nooit het middel kunnen zijn, om zonder eigen arbeid een deel van het maatschappelijke inkomen machtig te worden. Evenmin als

alle communisten, hebben alle collectivisten eenzelfde ideaal. Dientengevolge naderen elkaar de communistische en collectivistische stelsels dikwijls zoozeer, dat de grens zeer moeilijk te trekken valt. *Georg Adler* zegt dan ook in zijn artikel over „Socialisme en Communisme" (Handwörterbuch der Staatswissenschaften, 2de druk, Bd. VI blz. 811), dat de begrippen socialisme en communisme tegenwoordig algemeen als van gelijke beteekenis worden beschouwd. Aan den anderen kant blijft *Charles Gide* in zijn „Principes d'Economie politique" (2de druk 1889, blz. 448) bij de oude theoretische indeeling, als hij zegt, dat het collectivisme een verzacht communisme is. Deze opvatting wordt ook door de andere Fransche auteurs gedeeld (o.a. *Emile van der Velde*, in zijn „le Collectivisme").

Wij zullen in dit artikel het collectivisme beschouwen als identiek met het moderne socialisme en daartegenover stellen het communisme, dat naast den gemeenschappelijken eigendom van alle productiemiddelen zich ook den doel stelt verdeeling van het maatschappelijk inkomen naar behoefte. Hier zullen wij daarom een overzicht geven van de gronden waarop het collectivistische socialisme berust, het doel dat het tracht te bereiken en de middelen, die het wil aanwenden, om tot dat doel te geraken. Wat betreft de geschiedenis der socialistische theorieën, zij verwezen naar het artikel *Socialistische stelsels en theorieën*.

Het tegenwoordige collectivisme wil den bijzonderen eigendom van de productiemiddelen (fabrieksgebouwen, werkplaatsen, akkers en velden, machines, gereedschappen enz.), vervangen door gemeenschappelijken eigendom. Het wil de kapitalistische, ongebreidelde en onsystematische concurrentie vervangen door een sociale organisatie van den arbeid. Het wil de collectieve producten verdeelen naar de hoeveelheid en de waarde van den door elk volvassen individu geleverden arbeid. Het stelt dit alles niet als doel van zijn theorieën, doch constateert, dat de maatschappij daarheen door de wetten van de onontwijkbare evolutie gedreven wordt. De geschiedenis der economische verwording onzer maatschappij kan volgens de collectivisten geen aanleiding geven tot een anderen blik op de toekomst. Als het ware hangt het noodlot der geschiedenis boven onze hoofden en wij, bewoners der beschaafde wereld, hebben ons slechts te onderwerpen.

De wijsbegeerte van het collectivisme is een materialistische, die overeenkomst heeft met de Darwinistische evolutie-theorie. De materiëele belangen zijn wel niet de eenige belangen van den mensch, maar zij zijn de meest op den voorgrond tredende. Met deze stelling gaat samen een andere van *Karl Marx*, volgens welke de geheele sociale geschiedenis slechts is een geschiedenis van den klassenstrijd. De klassenstrijd is geboren, zoodat de maatschappij ontstaan is. De verdeeling der klassen berust op een economische basis, in dien zin, dat het de macht of het geweld is, welke aan den een de gelegenheid biedt zijn arbeidsplicht af te wentelen op een ander. De materiëele belangen waren van oudsher de oorzaak van den onafgebroken strijd der geprivilegiëerde klassen tegen de minder bevoorrechten.

De materiëele belangen beheerschen den mensch; deze belangen en de daarvan afhankelijke productiewijze bepalen de zeden en de wettelijke of economische instellingen van een land. Elke historische phase is het resultaat van de daaraan voorafgaande en de voorbereiding voor de volgende. Slavernij, hoorigheid, loonarbeid, ziedaar drie groote historische phenomenen in de sociale evolutie.

Het hedendaagsche collectivisme heeft de grondbeginselen van de sociale critiek van *Marx* overgenomen, doch enkele ondergeschikte punten daarvan laten vallen. De voornaamste dier grondbeginselen zijn de volgende:

1°. de sociale geschiedenis is die der strijdende klassen;

2°. het kapitaal is het resultaat van een voortgezet proces van bedrog en wederrechtelijke toeeigening, de buit van de klasse der overheerschers op die der onderdrukten;

3°. onder het stelsel van den loonarbeid staat het loon niet gelijk aan de volle arbeidsopbrengst. De *meerwaarde*, die de loonarbeid levert, komt in den zak van den eigenaar der productiemiddelen terecht.

Wat de beide eerste punten betreft, aanvaardt het hedendaagsche collectivisme de historische klassen-theorie van *Marx*. Het kapitaal groeit gestadig aan door de toeëigening van dat deel van de arbeidsopbrengst, dat niet den arbeider ten goede komt. Het heeft de neiging zich te concentreeren in een telkens geringer wordend aantal handen. Deze wet van vermeerdering van den rijkdom van enkelen heeft als noodzakelijk gevolg de vermeerdering van de ellende van den loonarbeider. Maar vroeg of laat zal het proletariaat, door het kiesrecht of door de revolutie meester geworden van het openbaar gezag, de kapitalistische maatschappij vervangen door een sociale organisatie der voortbrenging en der verdeeling; het zal, door wetenschap en kennis te maken tot een gemeen goed en door afschaffing van alle bevoorrechting, een einde maken aan het antagonisme der klassen en aan de klassen zelve, die dan saamgebracht zullen worden in een gelukkige en vrije menschheid. En deze evolutie zal niet tot stand komen door een verhoogd bewustzijn van recht en rechtvaardigheid, maar door de ontwikkeling zelve van onze hedendaagsche kapitalistische productiewijze.

Wat het bovengenoemde derde punt aangaat, zijn het vele tegenwoordige collectivisten niet meer geheel met *Marx* eens. Dezen zien in de meerwaarde een berooving van den voortbrenger van alle rijkdommen en de oorzaak van de kapitalistische concentratie. Ook volgens hen ontstaat de waarde alleen als een gevolg van den arbeid, doch als waardemeter is de tijdseenheid van den normalen arbeid, die *Marx* voor de verdeeling der goederen aanlegt, onbruikbaar. Niettemin blijft ook voor hen het stelsel van den loonarbeid onbillijk en onvereenigbaar met een rechtvaardige verdeeling der voortgebrachte waarden. Het kapitaal moet in handen der gemeenschap komen, opdat uitsluitend de voortbrengers van den rijkdom (de arbeiders) daarvan de vruchten kunnen plukken.

Het collectivisme beteekent de vervanging van

het private kapitaal (d. i. de speculatieve, alleen door de vrije concurrentie geleide, private voortbrenging) door het collectieve kapitaal (d. i. door een productiewijze, die, gebaseerd op den collectieven eigendom van alle productiemiddelen in handen van alle leden der maatschappij, een sociale, collectieve organisatie van den nationalen arbeid ten gevolge zou hebben) — *Schäffle:* „Quintessenz des Sozialismus".

In de kapitalistische maatschappij onderneemt elke bezitter van kapitaal vrijelijk een deel der nationale productie alleen uit eigenbelang, en hij ondergaat daarbij geen enkelen socialen invloed dan van de andere concurrenten, die, evenals hij, slechts op winst bedacht zijn.

In den collectivistischen staat evenwel zullen de middelen om de voortbrenging en het goederenverkeer te organiseeren in handen zijn van de geheele maatschappij, en haar collectieve organen zullen alle verspreide arbeidskrachten samen brengen, om ze in één organisatie samen te doen smelten; zij zullen verder alle producten dezer coöperatie verdeelen naar de door allen geleverde arbeidshoeveelheden. Dientengevolge houden alle private ondernemingen op te bestaan. Van ondernemerswinst, noch van loon zal meer sprake zijn. De werklieden zullen beloond worden naar de hoeveelheid en de hoedanigheid van hun arbeid. De middelen, voor elken tak van productie benoodigd, zullen worden vastgesteld door een officieele enquête der administrateuren voor den verkoop en de leidende productie-comité's. De geheele maatschappelijke productie zal zich zoodoende aanpassen aan de behoefte, en een oogenblikkelijk teveel of tekort zullen tegenover elkaar kunnen opwegen. De staatsmagazijnen zullen werkelijke publieke entrepôts worden.

Hoe zal de verdeeling der goederen worden georganiseerd? Daarvoor moet de geleverde arbeid getaxeerd worden. „Elk jaar", zegt *B. Malon*, „zal de socialistische Staat zijn begrooting opmaken van productie en vertering. De commissies voor de statistiek begrooten voor één jaar hetgeen de geheele natie in dien tijd zal noodig hebben. Zij maken deze begrooting met ruime hand, om niet in moeilijkheden te geraken, wanneer het jaar tegenvalt, of om een reservevoorraad te kunnen aanleggen. Zij kennen het arbeidsurenquantum, dat noodig is voor de geraamde productie, en zij kennen tevens het beschikbare aantal arbeiders. Met die gegevens kunnen zij den minimum-duur van den dagelijkschen arbeid bepalen, dien elk aan de maatschappij verschuldigd is en tegelijkertijd het deel van het maatschappelijk product, dat elk toekomt."

Ten slotte nog een woord over de politiek der collectivisten te midden onzer hedendaagsche samenleving. Hoewel natuurlijk feitelijk elke nationale collectivistische partij haar eigen politiek programma bezit, kunnen toch wel eenige punten worden genoemd, waarop die programma's met elkaar overeenstemmen. Het collectivisme eischt o.a. algemeen kiesrecht, progressieve socialisatie der productiemiddelen voor de gemeenten en den Staat, internationale aaneensluiting der arbeiders ter verdediging hunner rechten, bescherming van de arbeiders door de Wet, arbeiderscontrôle op de naleving dier beschermende wetgeving, inkomstenbelasting naar draagkracht, afschaffing der staande legers, scheiding van Kerk en Staat, kosteloos onderwijs van staatswege, staatserfrecht, verbod tot vervreemding van gronden en eigendommen van Staat of gemeente, afschaffing van concessies en monopolies van particulieren.

Zie: *Communisme, Socialistische stelsels en theorieën, Kapitalisme* en *Marxisme.*

Literatuur: Ludwig Stein, Die soziale Frage im Lichte der Philosophie (2de druk Stuttgart 1903); *Em. Vandervelde,* Le collectivisme et l'évolution industrielle (Parijs 1900); *Ernest Belfort Bax,* Essays in socialism (Londen 1906); *H. M. Hyndman,* The economics of socialism (Londen 1896).

Collector of *commutator* (Latijn = verzamelaar) is bij dynamo's met draaiend anker de inrichting, waarop de borstels loopen, die den stroom in de vaste leiding brengen. De inductiestroomen in het anker wisselen bij het voorbijgaan der ankerwindingen langs iederen magneet hun richting. Bij wissel- of draaistroominstallaties is het daarom voldoende, dat de collector uit twee of drie sleepringen bestaat, op ieder waarvan een borstel loopt. Bij gelijkstroommachines is het echter noodig, dat de verbinding van de buitenleiding met de ankerbewikkeling voortdurend verandert. Daartoe heeft men evenveel bronzen of koperen lamellen, als er ankerspoelen zijn, sectoragewijze op de as geplaatst, behoorlijk van elkander en van de as geïsoleerd. Het einde eener ankerspoel en het begin der volgende zijn met dezelfde lamel verbonden en de borstels zoodanig geplaatst, dat de lamellen er reeds onder gepasseerd zijn, voordat de stroom wisselt. Verkeerde borstelstand kan, door het ontstaan van een lichtboog ernstige beschadigingen van het anker en den collector veroorzaken. Zie verder *Dynamo.*

Collège is in Frankrijk en België de naam van voorbereidende scholen voor het academisch onderwijs, overeenkomende met onze gymnasia en hoogere burgerscholen. De Fransche colleges zijn verdeeld in staatsscholen *(lycées),* gemeentescholen *(collèges communaux)* en particuliere instellingen *(établissements particuliers),* en de leerlingen in *externes,* die enkel van het onderricht gebruik maken, en *alumnes,* die tevens kost en inwoning genieten.

De Belgische inrichtingen van onderwijs waren weleer gelijkvormig aan de Fransche. Na de vereeniging van België met ons land werden er, volgens het reglement van den 2den Augustus 1815, zeven athenaea (oppergymnasia) en in alle steden Koninklijke colleges (gymnasia) gesticht. Na de afscheiding van België geraakten de colleges door den invloed der geestelijkheid, die haar eigen scholen en seminaria deed verrijzen, zeer in verval. Volgens de wet van 1850 echter werden twee soorten van middelbare scholen in het leven geroepen, namelijk hoogere, koninklijke athenaea, wanneer zij uit de schatkist, en colleges, wanneer zij geheel of gedeeltelijk door gemeenten of provinciën bekostigd werden, en hoogere, gedeeltelijk staats- en gedeeltelijk gemeentescholen, met den naam van middelbare scho-

len. Een koninklijk athenaeum is verdeeld in een Latijnsche en een beroepsafdeeling. De eerste, 7 klassen tellende, is voorbereidend voor de universiteit, de tweede, 4 lagere en 3 hoogere klassen bevattend, strekt tot vorming van kooplieden, fabrikanten, ingenieurs, militairen enz. Zulk een inrichting van onderwijs wordt bestuurd door een studieprefect, die onder het toezicht staat van een plaatselijke commissie. Naast deze openbare colleges bestaan nog altijd de inrichtingen der geestelijkheid. Ieder jaar heeft men er een wedstrijd der door de wet ingestelde athenaea en colleges, waaraan ook de onafhankelijke inrichtingen mogen deelnemen.

Collège de France is een door *Frans I* gestichte instelling voor taalkundige studiën (Collegium trium linguarum) te Parijs.

Colleges noemt men in Engeland: 1° Onderwijsinstellingen met een academisch karakter, 2° gymnasia en 3° vereenigingen en genootschappen met een wetenschappelijk doel, òf door de Regeering, òf door private personen gesticht. Oxford bijv. heeft 21 colleges, van welke het oudste, *University College*, naar men vermeldt, door koning *Alfred* in 872 en het jongste, *Keble College*, in 1870 in het leven werd geroepen. Te Cambridge (zie aldaar) vindt men 17 colleges, welke dagteekenen van de jaren 1287 tot 1800. Daarenboven bestaan er de *Halls*, welke daarin van de colleges verschillen, dat zij geen Fellowships hebben. De colleges bezitten de rechten van erkende lichamen, zijn meestal zeer rijk en hebben prachtige gebouwen, waarin leeraren en leerlingen wonen. Ieder college heeft zijn directeur, master, warden, rector, provost, president, *principal* of *dean* geheeten, en een zeker aantal *fellows*, die een aanzienlijk jaargeld genieten en (althans bij sommige colleges) met bepaalde vergunning ook in het huwelijk mogen treden. Wordt een fellow bevorderd tot professor, dan heeft hij het recht om te trouwen, zonder zijn fellowship te verliezen. De eigenlijke leeraren van de oudere colleges voeren den titel van *tutors*. Het onderwijs bepaalt zich tot Grieksch, Latijn en wiskunde. Het behandelen der wijsgeerige en staatkundige wetenschappen wordt aan privaat-docenten toevertrouwd. Wegens dit gebrek der aloude colleges werd te Londen naast de universiteit in 1829 het *King's College* gesticht voor onderwijs in de nieuwe talen, geschiedenis, natuurkunde, rechtsgeleerdheid enz. De inrichting der Schotsche hoogescholen komt daarentegen meer overeen met die der Nederlandsche.

Zeer verschillend van gemelde universiteitscolleges zijn die inrichtingen van onderwijs, welke, evenals onze gymnasia, bestemd zijn tot voorbereiding voor de hoogeschool. Zij worden eveneens colleges genoemd, maar ook wel *Public* of *Grammar schools*. Ook hier wordt groot gewicht gehecht aan de lichamelijke opvoeding. Zelden zijn deze inrichtingen gewone scholen (externaten). De bekendste oudere van dergelijke colleges zijn: *Winchester College* (1393), *Eton College* (1441), *St. Paul's School* (1508), *Westminster-School* (1570), *Christ's Hospital* (1552), *Merchant-Taylors' School* (1561), *Rugby* (1567), *Harrow-School* (1571), *Charterhouse School* (1611). In de laagste drie klassen dezer scholen wordt alleen Latijn, in de hoogere drie ook Grieksch onderwezen, terwijl men alle overige vakken aan het privaat onderwijs overlaat.

Het *Royal Military College* te Sandhurst in Berkshire is een cadettenschool. Dergelijke inrichtingen werden door de Oost-Indische Compagnie te Addiscomb en te Haileybury opgericht, terwijl aan deze laatste ook burgerlijke ambtenaren worden opgeleid.

Het *College of Physicians* te Londen werd in 1523 onder *Hendrik VIII* gesticht, en hierbij kwam in 1810 het *College of Surgeons*. Deze lichamen zijn bevoegd, om de adspirantartsen te examineeren en hun den doctorsgraad in de medicijnen toe te kennen. Voor Schotland en Ierland bestaan dergelijke instellingen te Edinburgh en te Dublin.

Het *College of Civilians*, doorgaans *Doctors' Commons* geheeten, is te Londen gesticht door doctor *Harvey*, dean of the Arches, ten behoeve van toekomstige hoogleeraren in het burgerlijk recht. Hier hebben tevens de rechters zitting van het Arches' Court, van de Admiraliteit, van het Prerogative Court enz., die volgens het reglement aan een gemeenschappelijke tafel den maaltijd gebruiken, waarvan de naam *Doctors' Commons* afkomstig is.

In de Vereenigde Staten heeft men een groot aantal colleges, waarvan sommige op de Nederlandsche hoogescholen, maar de meeste op de hoogere klassen van onze gymnasia gelijken. De voornaamste zijn: *Harvard College* te Cambridge in den staat Massachusetts, *Yale College* te New Haven in Connecticut, *Columbia College* te New-York en de *University of Virginia* in Albemarle County. Van de nieuwere inrichtingen zijn *Cornell University* te Ithaca en *Lafayette College* te Easton de voornaamste. Eindelijk heeft men er colleges voor bepaalde vakken, zooals *theological*, *law* en *medical colleges*. Ook staan verscheiden Amerikaansche colleges voor de vrouwelijke jeugd open.

Colleges van Staat, *Hooge*. De ministerieele departementen worden door H. M. de Koningin ingesteld en de hoofden ervan worden door Haar aangesteld en naar welgevallen ontslagen. Tot de Hooge Colleges van Staat behooren de Raad van State, de Kanselarij der Nederlandsche Orden, de Hooge Raad van Adel, de Algemeene Rekenkamer, het Kabinet der Koningin en de beide Kamers der Staten-Generaal. De uitgaven der Hooge Colleges vormen hoofdstuk II der Begrooting.

College van Toezicht, Bijstand en Advies voor het Rijkstucht- en Opvoedingswezen, *Algemeen*. Zie *Rijkstucht- en Opvoedingswezen, College van Toezicht, Bijstand en Advies voor het*.

College voor de zeevisscherijen. Zie *Zeevisscherijen, College voor de*.

College Zeemanshoop, gevestigd te Amsterdam, heeft ten doel de bevordering van den bloei der Nederlandsche zeevaart en de ondersteuning van oude en gebrekkige zeelieden en van weduwen en weezen van zeelieden.

Collegia nationalia of *pontificia*. Zie *Collegium*.

Collegianten of *Rijnsburgers* is de naam van een groep Protestantsche dissenters, bij wie de gedachte heeft post gevat, dat er wel een kerk kon zijn in den Apostolischen tijd, maar niet meer, sinds de genadegaven van I Cor. 12 door verzuim te niet zijn gegaan. Zij willen van de bestaande kerken niet weten noch van predikanten, stellen zich een geestelijke kerk voor, die alle vromen omvat en in afwachting van de stichting dier nieuwe kerk door God, houden zij godsdienstige samenkomsten *(colleges)* met leekeprediking. Eens (volgens anderen tweemaal) in het jaar vereenigen zij zich te Rijnsburg voor de Avondmaalsviering; bij die gelegenheid bedienen zij den doop (door onderdompeling) aan volwassenen, die haar begeeren ter intrede in de geestelijke kerk.

Aanleiding tot het ontstaan dezer godsdienstige vereeniging werd de afzetting van een Remonstrantsch predikant te Warmond in het begin der 17de eeuw. De gebroeders *Van der Codde* (zie aldaar) voorzagen toen in de godsdienstige behoefte. Deze leekeprediking werd beginsel.

De Collegianten worden geprezen om hun zin voor werkdadigheid. Van beteekenis waren hun kringen in Leiden, Amsterdam en Rotterdam. Aanhangers van naam zijn *Coenraad van Beuningen* en *Jan Wagenaar*.

In het laatst van de 18de eeuw gaan ze voornamelijk in de Doopsgezinden op.

Literatuur: J. C. van Slee, De Rijnsburger Collegianten (1895); *C. B. Hylkema,* Reformateurs (1900) en *W. J. Kühler,* De beteekenis van de Dissenters in de Kerkgesch. van Nederland (1913).

Collegia Pietatis zijn samenkomsten, die in 1670 door *Spener* ingesteld werden te Frankfort, om gemeenschappelijk den Bijbel te lezen. Later werd het de algemeene naam voor dergelijke bijeenkomsten.

Collegium noemde men in het oude Rome een vergadering van *collega's* of van personen, die hetzelfde ambt bekleedden, zooals consuls, praetoren, tribunen enz. Het heeft ook thans nog die beteekenis behouden in ons *college van curatoren* enz. Later gaf men dien naam aan een vergadering van studenten, die zich bij een hoogleeraar vereenigden om zijn lessen te hooren, en allengs aan die lessen zelf. Zie verder onder *College*.

De *collegia romana* zijn gestichten voor geestelijken te Rome. Men kan ze verdeelen in 3 soorten: 1°. Onderwijsinrichtingen. Hiertoe behooren het *Collegium Romanum* (z. a.), het *Collegium Urbanum de propaganda fide,* in 1622 door *Gregorius XV* in het leven geroepen, dat bijzonder missionarissen opleidt; verder het *Collegium St. Thomae* enz.; 2° Onderwijsinrichtingen van meer privaten aard. Hiertoe behooren bijv. de *Accademia ecclesiastica,* waar jonge geestelijken worden opgeleid, die later een betrekking wenschen te krijgen in de pauselijke administratie of de diplomatie; verder de colleges van verschillende religieuse orden enz.; 3°. Opvoedingsgestichten. Hiertoe behoort in de eerste plaats het *Collegium Germanicum* (z. a.) en verder vele nationale colleges *(Collegia Nationalia)*. Zoo bestaan: het Grieksche college (1577), het Engelsche (1579), het Schotsche (1600), het Iersche (1628), het Belgische (1844), het Fransche seminarie (1853), het Zuid-Amerikaansche (1858), het Noord-Amerikaansche (1859), het Slavische (1863), het Poolsche (1865), het Boheemsche (1882), het Spaansche (1892), het Canadeesche (1887), het Arameesche (1883), het Maronietische (1891), het Ruthheensche (1897), het Portugeesche (1902).

Collegium Germanicum is de naam eener inrichting te Rome, waarin Duitsche jongelingen in streng Katholieken geest voor priester worden opgeleid. Zij werd in 1552 onder *Julius III* door *Ignatius van Loyola* gesticht en in 1573 door *Gregorius XIII* gereorganiseerd. De studenten volgen de lessen in de wijsbegeerte, godgeleerdheid en kerkelijk recht aan het *collegium romanum* (zie aldaar). Het *Collegium Germanicum* stond onder leiding der Jezuïeten tot de opheffing dezer orde in 1773, daarna onder wereldlijke geestelijken, tot het in 1798 gesloten werd. In 1818 werd het onder de leiding der Jezuïeten weder geopend. In 1580 werd het kleine Hongaarsche college er mede vereenigd; sedert heeft het officieel *Collegium germanico-hungaricum*.

Collegium Romanum is de naam van de in 1551 door *Ignatius van Loyola* te Rome gestichte onderwijsinstelling, die later door paus *Gregorius XIII* hernieuwd werd en daarom ook wel als *Universitas Gregoriana* wordt aangeduid. Zij bezit een theologische, een philosofische en sedert 1876 een canoniek-juridische faculteit en staat geheel onder leiding der Jezuïeten. In 1870 is het gebouw door de regeering geannexeerd en is de Universiteit verplaatst naar het Palazzo Borromeo. In 1910 tot 1911 studeerden er 1090 studenten.

Collenbusch, *Samuel*, een Duitsch piëtist, werd in 1724 te Wichlinghausen geboren en was industriëel en geneesheer te Duisburg en te Barmen, waar hij in 1803 overleed. In pietistischen kring grootgebracht en levend, heeft hij meer dan door zijn enkele uitlegkundige geschriften invloed geoefend als persoon van gezag in zijn omgeving. Nog tegenwoordig worden in de Rijnstreek vele theologen en leeken „Collenbuschianen" genoemd.

Colletia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rhamnaceeën*. Het onderscheidt zich door een klokvormig, 5-spletig bloemdek met 5 aan den rand vastgehechte meeldraden, en omvat sterk vertakte, met dorens gewapende, nagenoeg bladerlooze heesters uit de keerkringsgewesten van Amerika, zooals *C. spinosa* Lam. in Brazilië, Peru en Chili. Zij worden dikwijls gekweekt.

Collett, *Jonas,* een Noorweegsch staatsman, in 1772 op het landgoed Rönnebeksholm op Seeland geboren, studeerde te Kopenhagen in de rechten en was in 1814 tot regeeringsraad opgeklommen. In den strijd, in dat jaar op staatkundig gebied gevoerd, stond hij aan de zijde van hen, die prins *Christiaan Frederik* tot stadhouder en vervolgens tot koning uitriepen, en nam deel aan de vergadering te Eidsvold, waar

de constitutie afgekondigd en Noorwegen onafhankelijk verklaard werd. Terstond na den 17den Mei werd hij benoemd tot staatsraad bij het departement van Binnenlandsche Zaken, in 1822 belastte hij zich met het departement van Financiën en Koophandel, en was sedert 1829 voorzitter van den staatsraad. Toen de koning in 1836 de Rijksvergadering ontbond, ondersteunde *Collett* aanvankelijk de Regeering, doch later het volk. Hij overleed den 3den Januari 1851.

Colletta, *Pietro,* minister van oorlog te Napels, aldaar geboren den 23sten Januari 1775, nam op 21-jarigen leeftijd dienst bij de artillerie. Zijn staatkundige bemoeiingen tijdens de Fransche heerschappij waren oorzaak, dat hij na den terugkeer der *Bourbons* in den kerker geworpen werd. Toen *Joseph Bonaparte* koning van Napels werd, trad *Colletta* weder in krijgsdienst en onderscheidde zich bij de belegering van Gaéta, bij het bezetten van Calabrië en bij de verovering van Capri zoozeer, dat *Joachim Murat* hem in 1808 tot intendant van Calabrië en in 1812 tot directeur-generaal van bruggen en wegen benoemde. In 1813 werd hij chef van het geniewezen bij het leger, in 1814 staatsraad, en in 1815 streed hij tegen de Oostenrijkers. De *Bourbons* handhaafden hem in zijn betrekking. Na het uitbarsten der revolutie in 1820 herstelde hij de orde op Sicilië. De Oostenrijksche interventie riep hem naar Napels terug, waar hij inmiddels tot minister van Oorlog benoemd was. Doch de zaak der Constitutie leed de nederlaag, zoodat men hem als staatsgevangene naar het kasteel St. Elmo bracht en vervolgens naar Brünn in Moravië in ballingschap verwees. Later ontving hij verlof, zich te Florence te vestigen, waar hij den 11den November 1831 overleed, nadat hij er zijn voortreffelijk geschiedwerk: „Storia del reame di Napoli dal 1734 sino al 1825" (1834, 2 dln.) had geschreven.

Collidine. Zie *Pyridine.*

Collier, *Arthur,* een Engelsch wijsgeer, werd in 1680 te Langford Magna bij Salisbury in Wiltshire geboren en overleed aldaar in 1732 als rector. Hij leerde in zijn werk „Clavis universalis or a new inquiry after truth, being a demonstration of the non-existence or impossibility of an external world" (Londen 1713) een dergelijk idealisme als *Berkeley,* maar heeft dit waarschijnlijk geheel onafhankelijk van laatstgenoemde ontwikkeld. Hij stond sterk onder invloed van *Descartes* en *Malebranche.*

Collier, *John Payne,* een Engelsch letterkundige, den 11den Januari 1789 te Londen geboren, studeerde in de rechten, doch werd weldra medewerker aan de „Morning Chronicle". Hij bestudeerde daarna de dichters uit den tijd van koningin *Elizabeth* en deed de uitkomsten van zijn onderzoek opnemen in den „Critical Review", het eigendom van zijn vader, en in het „Edinburgh Magazine". Hij schreef voorts: „The poetical decameron" (1820, 2 dln.), bezorgde een uitgave van „Dadsley's old plays" (1825—1827, 3 dln.), gaf een aantal onbekende tooneelstukken uit den tijd van *Shakespeare* uit en verwierf veel roem met zijn „History of dramatic poetry" (1831, 3 dln.). Aanzienlijke mannen openden hem den toegang tot hun boekerijen, en hij maakte daarvan ruimschoots gebruik, vooral voor een uitgave van *Shakespeare's* „Works" (1842—1844, 8 dln.), waaraan hij 20 jaar besteedde. De Regeering schonk hem een jaarlijksche toelage van 100 pond sterling. Zijn werk: „Notes and emendations to the text of Shakespeare's plays" (1852 en 1853), verwekte groote opschudding, en over de echtheid dier volgens *Collier* aan een oude folio-uitgave ontleende verbeteringen werd een hevige strijd gevoerd. Waarschijnlijk had *Collier* zich vergist. Later verschenen nog van hem: „Bibliographical account of rare books" (1865), „Illustrations of early English popular literature" (1863—1864) en „Illustrations of old english literature" (1866). Hij overleed den 17den September 1883 te Maidenhead.

Collignon, *Léon Maxime,* een Fransch archaeoloog, den 9den November 1849 te Verdun geboren, studeerde in de klassieke talen en archaeologie, was leeraar aan het lyceum te Chambéry, vertoefde vervolgens, als lid van het Fransche Archaeologische Instituut te Athene, in Griekenland en werd vervolgens hoogleeraar te Bordeaux. Ten slotte werd hij hoogleeraar in de archaeologie aan de hoogeschool te Parijs. *Collignon* is lid der Fransche Academie, van het K. Duitsche Archaeologische Instituut, van de archaeologische vereenigingen te Athene en te St. Petersburg enz. Behalve tal van bijdragen in de „Gazette archéologique" en den „Bulletin de l'Ecole française de Rome" enz., schreef hij o.a.: „Essai sur les monuments grecs et romains relatifs au mythe de Psyché" (1877); „Catalogue des vases peints du musée de la Société archéologique d'Athènes" (1877); „Histoire de la céramique grecque"; „Manuel d'archéologie grecque" (1881); „Mythologie figurée de la Grèce" (1883); „Histoire de la sculpture grecque" (1892—1897, 2 dln.); „La polychromie dans la sculpture grecque" (1898); „Lysippe Etude critique" (1904); „L'archéologie grecque" (1908).

Collimatie duidt in het algemeen het samenvallen van 2 lijnen aan, bij een hoekmeetinstrument de overeenkomst der aflezing met de werkelijke grootte van den gemeten hoek. *Collimatielijn* is de richtlijn, bij een kijker de lijn, gaande door het voorwerp en het kruispunt der spinragdraden. Deze lijn behoort loodrecht op de draaiingsas van den kijker te staan, de afwijking daarvan wordt *Collimatiefout* geheeten. Ter vermindering van deze fout wordt het diaphragma, waarop de kruisdraden zich bevinden, door schroefjes in horizontale en in verticale richting verschoven. Deze fout wordt hoofdzakelijk door temperatuurveranderingen veroorzaakt en is dus niet constant, zoodat de correcties zeer dikwijls moeten geschieden. Zie ook *Meridiaancirkel.*

Collimatiefout. Zie *Collimatie.*

Collimatielijn is in de sterrenkunde de rechte lijn, welke het oog, dat door middel van een instrument een voorwerp viseert om het te meten, verbindt met dat voorwerp, bijv. bij een kijker de zoogenaamde optische as of de lijn, welke door de optische middelpunten der glazen gaat. Zie ook *Collimatie.*

Collimator is het objectief van een verrekijker, in de brandvlakte waarvan zich een belicht

voorwerp *(mire)* bevindt. Door het objectief worden de stralen, die van het voorwerp uitgaan, parallel gemaakt, zoodat het zich, voor een waarnemer achter de lens, op oneindigen afstand schijnt te bevinden en dus duidelijk in een kijker gezien wordt, die op grooten afstand ingesteld is (zie ook *Spectroscoop).* Maar ook het objectief van dezen kijker kan in plaats van een afzonderlijken collimator gebezigd worden, als men in het brandpunt in de buis een teeken aanbrengt, dat belicht wordt door een doorzichtig glasplaatje, met de as een hoek van 45° makend en dat het licht reflecteert uit een opening in den zijwand der buis (eventueel een totaal-reflecteerend prisma). De van het teeken komende stralen treden parallel uit het objectief, waarna zij door een spiegelend vlak weer door den kijker teruggeworpen worden, en de waarnemer een beeld van het merkteeken ziet. Dat beeld valt met het merkteeken samen, als het spiegelend vlak (bijv. een kristalvlak) juist loodrecht ten opzichte van de as des kijkers staat. Dit verschijnsel heet *autocollimatie* en wordt gebruikt voor de bepaling der grootte van kristalhoeken en brandpuntsafstanden.

Collin, *Heinrich Joseph von,* een Duitsch tooneelschrijver, den 26sten December 1772 te Weenen geboren, zag zich bij het departement van Financiën geplaatst en werd in 1809 Hofraad. In den oorlog van laatstgenoemd jaar diende hij als officier van de landweer, doch overleed reeds den 28sten Juli 1811. Hij schreef de treurspelen „Regulus" (1802), „Coriolanus", „Polyxena", „Balboa", „Bianca della Porta" en „Die Horatier und Curiatier"; van zijn gedichten is „Kaiser Max auf den Martinswand" bekend. Een verzameling zijner werken is in 1812—1814 in 6 deelen verschenen.

Collin, Matthaeus von, een Duitsch dichter, een broeder van den voorgaande, werd den 3den Maart 1779 te Weenen geboren, studeerde in de rechten en werd in 1808 hoogleeraar in de aesthetica en in de geschiedenis der wijsbegeerte aan de universiteit te Krakau en later te Weenen. In 1814 werd hij belast met de redactie van de „Wiener Zeitung", voorts in 1815 met de opvoeding van den hertog *van Reichstädt* en in 1818 met de redactie van de „Wiener Jahrbücher der Literatur". Hij overleed den 23sten November 1824. Zijn tooneelspelen: „Der Tod Friedrichs des Streitbaren", „Marius", „Bela's Krieg mit dem Vater", „Die feindlichen Söhne" enz. zijn verschenen onder den titel „Dramatische Dichtungen' (1815—1817, 4 dln.). Er zijn ook „Nachgelassene Gedichten" (1826) van hem uitgegeven.

Collin, *Christen,* een Noorsch schrijver op literair-historisch gebied, den 21sten November 1857 te Drontheim geboren, studeerde te Christiania en gedurende een vijfjarig verblijf in Engeland en Frankrijk in de nieuwe talen, gaf van 1892 tot 1895 met *Sars, Sigurd Ibsen* en *A. Löchen* het „Nyt Tidskrift" uit en is sedert 1895 docent voor Europeesche letterkunde te Christiania. Zijn boek: „Kunst und Moral. Beiträge zur Kritik der Dichter und Kritiker des Realismus" (Kopenhagen 1894) is ontstaan uit de opstellen tegen de dekadenten op het gebied van kunst en letteren en oorspronkelijk verschenen in „Verdens Gang". Verder gaf hij uit: „Studien über die Kunst der Menschenschilderung" (1899) en de monografie „Björnstjerne Björnson" (1899).

Collin d'Harleville, *Jean François,* een Fransch dichter, geboren den 30sten Mei 1755 te Mévoisins bij Maintenon, studeerde eerst in de rechten en vervolgens in de letteren en schreef eenige tooneelstukken, waarvan sommige bijval vonden. Van hem heeft men: „L'inconstant" (1786), „Le vieux célibataire" enz. Hij overleed te Parijs den 24sten Februari 1806. Zijn „Oeuvres" zijn o.a. in 1828 in 4 deelen verschenen.

Colling, *Charles* (1751—1836), en *Robert* (1749—1820), Engelsche veefokkers, bekend door hun verbetering van het Durhamvee, waren zoons van *Charles Colling,* landbouwer te Ketton bij Darlington. Van de twee broeders is *Charles* waarschijnlijk de meest bekende. Hij was meer specialiteit en man van zaken dan zijn broeder. Zijn bezoek aan het bedrijf van *Robert Bakewell* (zie aldaar) te Dishley, leidde het eerst tot de verwezenlijking van de mogelijkheid van veefokken op wetenschappelijken grondslag. *Charles* volgde zijn vader op in het bedrijf te Ketton. *Robert,* die eerst een opleiding tot kruidenier ontving in Shields, verkreeg later een boerderij te Barmpton. Een dier, dat hij op advies van *Charles* kocht voor £ 8, en later aan zijn broeder verkocht, werd de beroemde stier „Hubback", die den grondslag vormde van de veestapels te Ketton en Barmpton beide. *Charles* en *Robert* verbeterden door zorgvuldige selectie en fokking het vee van het Teeswaterdistrict in de graafschap Durham. Naar deze graafschap wordt het door hen verbeterde vee, van het Shorthorn type, in de meeste deelen der wereld thans nog Durhamvee genoemd. Het streven der gebroeders was, een rundveeslag te fokken van evenredigen lichaamsbouw en met besten aanleg voor vleesch- en vetvorming, zonder te vervallen in de uitersten van Bakewell, die — door te sterke familieteelt — te groote vetzucht en degeneratieverschijnselen zag optreden. *Robert* stierf ongehuwd te Barmpton den 7den Maart 1820; zijn nalatenschap ging over op zijn broeder *Charles,* die den 16den Januari 1836 overleed.

Zie de „Journal of the Royal Agricultural Society" (1899).

Collingwood, *Cuthbert,* lord, een Britsch admiraal, werd geboren te New-Castle upon Tyne, den 26sten September 1750, trad in 1761 in zeedienst, woonde den slag bij Bunkershill tegen de Amerikanen bij, werd in 1776 commandant van de sloep „Hornet", nam deel aan verschillende gevechten en werd in 1799 benoemd tot schout-bij-nacht van de Blauwe Vlag, waarna hij met het schip „Triumph" de haven van Brest blokkeerde. In 1801 werd hij vice-admiraal van de Blauwe Vlag, en in den slag van Trafalgar, waarin hij na het sneuvelen van *Nelson* het opperbevel op zich nam, onderscheidde hij zich zoo, dat hij tot admiraal, tot pair van Engeland en baron *van Caldburne* benoemd werd en een jaargeld van 2000 pond sterling ontving. Na den dood van *Nelson* commandeer-

de hij de Britsche vloot in de Middellandsche Zee. Hij overleed den 7den Maart 1810 op het schip „Ville de Paris" voor Minorca.

Collini, *Cosmas Alexander,* vooral bekend door zijn letterkundige verstandhouding met *Voltaire,* geboren te Florence den 14den October 1727, studeerde te Pisa in de rechten en begaf zich in 1750 naar Berlijn, waar hij secretaris werd van *Voltaire* en medewerker aan diens „Annales de l'empire". Later volgde hij *Voltaire* naar Genève, woonde sedert 1756 te Straatsburg, werd in 1759 geheimschrijver van keurvorst *Karl Theodor* van de Paltz, in 1766 directeur van het natuurkundig kabinet te Mannheim en overleed aldaar den 22sten Maart 1806. Hij schreef: „Mon séjour auprès de Voltaire" (1807), „Discours sur l'histoire d'Allemagne" (1761), „Précis de l'histoire du Palatinat du Rhin" (1763), „Lettres sur les Allemands" (1784), „Journal d'un voyage, qui contient quelques observations minéralogiques" (1766) en „Considérations sur les montagnes volcaniques" (1781).

Collins, *John Anthony,* een Engelsch wijsgeer, werd in 1676 geboren te Heston in Middlesex. Hij was een der hoofden der Engelsche vrijdenkers en deïsten en zocht te bewijzen, dat men door ijverige oefening in het vrije denken tot de ware erkenning van den godsdienst geraakte. Hij schreef: „A discourse of freethinking, occasioned bij the rise and growth of a sect, called Freethinkers" (Londen 1713, Fransche uitgave, 's-Gravenhage 1714), „A discourse of the grounds and reasons of the Christian religion" (Londen 1724, anonym). Hij overleed in 1729.

Collins, *Williams,* een Engelsch dichter, geboren den 25sten December 1720 te Chichester, schreef reeds als student te Oxford zijn „Oriental eclogues". Hij begaf zich vervolgens naar Londen, om zich op de dichtkunst toe te leggen en gaf in 1747 zijn „Odes" uit, die evenwel geen grooten bijval vonden. Teleurgesteld keerde hij naar zijn geboorteplaats terug, waar hij den 12den Juli 1750 overleed. Na zijn dood werden zijn gedichten, die zich door voortreffelijke hoedanigheden onderscheiden, op de rechte waarde geschat. De beste uitgaven zijn van *Dyce* (1827) en *Thomas* (1858).

Collins, *William Wilkie,* een Engelsch romanschrijver, geboren te Londen in Januari 1824, vergezelde zijn ouders naar Italië en legde zich toe op den handel. Weldra echter liet hij dien varen voor de beoefening der letteren, en een levensbeschrijving van zijn vader (1848, 2 dln.) werd met bijval ontvangen. Nu schreef hij: „Antonina" (1850, 3 dln.), „Basil" (1852, 3 dln.) en „Hide and seek" (1854). Als medewerker aan de „Household Words" van *Dickens* liet hij daarin „After Dark" en „The dead secret" opnemen. Grooter roem oogstte hij met zijn drama's: „The frozen deep" en „Lighthouse", en vooral met den roman: „Woman in white", die in „All the year round" het licht zag. Daarna schreef hij: „No name" (1863, 3 dln.), „Armandale" (1866), „The Moonstone" (1868, dat als zijn beste werk beschouwd wordt), „The new Magdalena" (1873), „Man and wife" (1870) enz. De meeste van zijn werken zijn sensatieromans. De laatste „Blind Love" werd door *Besant* voltooid (1890). Hij overleed den 22sten September 1889 te Londen.

Collinsia, *Nutt.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Leeuwenbekachtigen *(Scrophulariaceeën).* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, een samengedrukte bloemkroonbuis, een 3-spletige boven- en een 2-spletige onderlip en een eivormige, éénhokkige, 4-kleppige doosvrucht. Van de soorten, die vooral in Columbia en Californië te vinden zijn, noemen wij: *C. bicolor* Benth., met een stengel ter hoogte van 4 dm., glanzige bladeren en fraaie, tot trossen vereenigde bloemen, met een lichtpaarse boven- en een witte onderlip; — en *C. grandiflora* Benth. met dergelijke bloemen, die veel als sierplant voorkomt.

Collinson, Sir *Richard,* een Britsch admiraal, geboren den 7den November 1811 te Gateshead, nam in 1823 dienst bij de marine en volbracht een reeks van tochten naar verschillende wateren en werelddeelen. Als commandant van de „Enterprise" zocht hij in 1849 een N.W.-doorvaart, teneinde de Franklin-expeditie op te sporen, stevende om Alaska heen tot 73° N.Br. en verder oostwaarts, maar moest bij Kaap Barrow omkeeren. Hij overwinterde in 1851 in een baai van Prins Albertsland. In het volgende voorjaar bereikte hij op sledevaarten zelfs Melville-eiland. Daarop voer hij met de „Enterprise" door de Dolphijn- en Unionstraat tot in de Deasestraat, bracht den winter van 1852—1853 door in de Cambridgebaai, doch zag zich hier genoodzaakt, den terugtocht aan te nemen. Nogmaals moest hij overwinteren en kwam eerst in 1854 weder in Europa. Hij overleed den 13den September 1883 op zijn landgoed in Ealing.

Collioure is een stad in het kanton Argelès-sur-Mer, arrondissement Céret van het Fransche departement Pyrénées-Orientales, 7 km. ten Z. van Argelès-sur-Mer gelegen aan den spoorweg Narbonne—Perpignan—Portbougrens en in een bocht der Middellandsche Zee. De stad is door een aantal vervallen forten omringd, telt (1911) 3137 inwoners en heeft een zeevaartschool, kurkfabrieken, vischerij en handel in sardijnen, ansjovis en roode wijnen. Tot 1659 behoorde het aan Spanje.

Collipulle is de hoofdstad van het gelijknamige departement der Chileensche provincie Malleco. De stad telt (1912) 2806 inwoners en is aan den N. oever der Malleco en aan den spoorweg gelegen en heeft veel handel.

Collisie of *botsing.* Men spreekt in de practische wijsbegeerte van een collisie van plichten en van rechten. Een collisie van plichten heeft plaats, wanneer twee plichten met elkander in strijd schijnen te wezen, bijv. de plicht der liefdadigheid en die der zorg voor eigen huisgezin enz. Zulk een collisie van plichten spoorde volgens de legende de vrome schoenmakers *Crispinus* en *Chrispinianus* aan, om het leder te stelen van de rijken, ten einde er schoenen van te maken voor de armen. Intusschen werd daarbij de nog grootere plicht, die der eerlijkheid, uit het oog verloren. Het is dan ook duidelijk, dat een collisie van plichten enkel schijnbaar kan bestaan, namelijk alleen voor

dengene, die zijn plichten niet kent en daarvan alzoo het gewicht niet gevoelt. De oplossing echter van die schijnbare botsing van plichten in bepaalde gevallen heeft men opgedragen aan de wetenschap der *Casuïstiek* (zie aldaar).

In *rechten* kan er collisie van wetten, van rechten en van bewijzen voorkomen. De collisie van wetten kan bestaan in de wetten van hetzelfde land, of in de wetgevingen van verschillende landen. In het eerste geval bestaat er *antinomie* (zie aldaar). Bij de zoogenaamde *internationale* collisie van wetten moet de rechter zekere regels volgen, die hem door zijn eigen wetgever of door de rechtswetenschap zijn voorgeschreven. De Nederlandsche wetgever heeft dergelijke voorschriften gegeven in de „Wet van den 15den Mei 1829 (Stb. no. 28), houdende algemeene bepalingen der wetgeving van het Koningrijk". De wetten betreffende de rechten, den staat en de bevoegdheid der personen bijv. zijn bindend voor de Nederlanders, ook wanneer zij zich buiten 's lands bevinden (het zoogenaamd *personeel statuut*). Ten opzichte van onroerende goederen geldt de wet van het land of de plaats, waar die goederen gelegen zijn (het zoogenaamd *reëel statuut*). De vorm van alle handelingen wordt beoordeeld naar de wetten van het land of de plaats, waar die handelingen zijn verricht (*statutum mixtum*). Door de conferentiën voor internationaal privaatrecht, die in de laatste jaren zijn gehouden en de tractaten tusschen verschillende landen, die daaruit zijn voortgevloeid, tracht men het aantal gevallen, waarin conflicten tusschen de verschillende wetgevingen kunnen ontstaan, steeds meer te beperken. Collisie van rechten heeft plaats, wanneer twee rechten zoodanig met elkander in strijd komen, dat beide tegelijk niet kunnen worden uitgeoefend. Het mindere recht moet dan voor het hoogere wijken. In het strafrecht zegt men, dat er dan *noodtoestand* of *noodweer* is. Bij collisie van bewijzen heerscht er tegenspraak tusschen hetgeen door den eischer en hetgeen door den gedaagde bewezen is. De rechter moet dan de waarde en de kracht der aangevoerde bewijsmiddelen taxeeren en uitspraak doen.

Cölln, *Georg Friedrich Wilibald Ferdinand von,* een Duitsch schrijver, werd geboren in 1766 te Oerlinghausen, bekleedde verschillende staatsambten en werd in 1805 redacteur van de Pruisische Staatscourant. Zijn critiek op de Pruisische staatsinrichting bracht hem in de vesting Glatz, doch toen hij verlof ontving om de baden te gebruiken, nam hij de vlucht naar Oostenrijk. Hij overleed den 31sten Mei 1820. Hij schreef doorgaans zonder bijvoeging van zijn naam. Tot zijn werken behooren: „Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am preuszischen Hofe seit dem Tode Friedrichs II" (1807—1809, 6 dln.), „Neue Feuerbrände" (1807—1808, 6 dln.), „Wien und Berlin in Parallele" (1808, 5 dln.) enz.

Collo is het Italiaansche enkelvoud van *colli,* welke uitdrukkingen bij ons en andere volken voor vrachtgoederen gebruikt worden, als de wijze van verpakking niet vermeld is. Zoo heeft men o.a. ook de uitdrukking collo-tarra; hierbij is de tarra van ieder stuk niet afzonderlijk gewogen, maar wordt bij groote partijen een zeker gemiddeld bedrag voor ieder stuk afgetrokken.

Collodine of *plantenlijm* is een stijfselachtige massa, die met water verdund als appreteer- en plakmiddel gebruikt wordt. Deze oplossing is dunner dan gewone stijfsel, zeer homogeen en van zeer groote kleefkracht. Zij verzuurt en schimmelt bijna niet en kan in gesloten bussen onbepaald lang bewaard worden, reageert zwak alkalisch en verschilt, wat de chemische samenstelling betreft, bijna niet van gewoon zetmeelstijfsel.

Collodium is een oplossing van dinitrocellulose of schietkatoen in een alcohol-aethermengsel. De bereiding geschiedt als volgt. Men brengt zuiver wit, goed gereinigd katoen in een koud mengsel van 15 dln. salpeterzuur van 1,52 s. g. met 85 dln. sterk zwavelzuur, waarbij men zorg draagt, dat het katoen vlug met de vloeistof doortrokken wordt. Na een tijdsverloop van 12—24 uur wordt het katoen er uit genomen, in hydraulische persen geperst, waarna men het verdeelt en droogt. Men lost nu de dinitrocellulose door roeren op in een alcohol-aethermengsel. Collodium is een kleurlooze, heldere of zwak opaliseerende, stroopachtige, neutrale, zeer gemakkelijk ontbrandbare vloeistof, die aan de lucht snel indampt en, op de droge huid gestreken, een stevig hechtend, vernisachtig vlies vormt, dat de huid een weinig samentrekt, waarom het dan ook in de heelkunde gebruikt wordt tegen lichte verwondingen. Om het collodiumvliesje elastischer te maken, vermengt men 94 deelen collodium met 1 deel ricinusolie en 5 deelen terpentijn. Het collodium vindt vooral toepassing bij de bereiding van de z.g. nitrozijde (zie *Kunstrijde);* verder wordt het in de photografie gebruikt ter vervaardiging van negatieven of doorzichtige platen voor kinematografen enz.

Zie: *Haeussermann,* Die Nitrocellulosen, ihre Bildungsweisen, Eigenschaften und Zusammensetzung (Brunswijk 1914).

Collodiumpapier of *celloïdinepapier* is een bekend geprepareerd papier tot het vervaardigen van photografische afdrukken. De lichtgevoelige oppervlakte bestaat uit fijn verdeeld chloorzilver, zilvernitraat in een pyroxylinelaag. Er bestaat een soort met een doffe en een met een glanzende oppervlakte. Het meeste collodiumpapier wordt in Duitschland, Engeland en in de Vereenigde Staten van Amerika gemaakt.

Colloïd is in de pathologische anatomie de benaming voor een doffe en gelei-achtige eiwitstof, die onoplosbaar is in water en in zuren, maar wel in alkaliën. Van eiwit onderscheidt zij zich door niet in azijnzuur op te lossen, van mucine door niet neer te slaan bij toevoeging van azijnzuur, en van amyloid door geen kleurreactie op joodzwavelzuur. Het colloïd ontstaat tengevolge van de zoogenaamde colloïde ontaarding of colloïde metamorphose in de klierblaasjes van de schildklier, waardoor de krop ontstaat.

Collomia *Nutt.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Polemoniaceeën.* Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-spletigen of 5-deeligen kelk, een schotelvormige bloemkroon met een smalle buis en 5-deeli-

gen zoom, in het midden der buis vastgehechte meeldraden met ronde helmknoppen en een eivormige doosvrucht. Het omvat kruiden met dichte bloemhoofdjes en afwisselende of tegenovergestelde bladeren. Van de soorten, in Amerika te huis behoorende, noemen wij: *C. coccinea* Lehm. met kleine, fraaie, scharlakenroode bloemhoofdjes, — en *C. grandiflora* Lindl. met groote, gele bloemen. Zij worden enkel als sierplant gekweekt.

Collon of *Colon, Mont,* is de naam eener berggroep behoorende tot de Arollagroep in de Penninische Alpen. Zij heeft drie toppen en is ten W. van den Matterhorn en ten Z. van het Arolladal in het Zwitsersche kanton Wallis gelegen. Tusschen den Arolla-, Vuibez en Collongletscher ligt de wilde massieve granietmassa van den Grooten Collon (3644 m.); ten Z. daarvan is de Evêque gelegen met twee spitsen van 3738 m. en 3672 m. en ten W. daarvan de steile rotspyramide van den Kleinen Collon (3545 m.). Ten Z.O. van den Evêque ligt het met een gletscher bedekte juk van den Col de Collon (3130 m.), waarover een vaak begane pas van Arolla naar Val Pelline leidt. De overige passen der groep, Col de l'Evêque (3393 m.), Col de la Reuse d'Arolla (3242 m.), Col de Chermontane (3084 m.), zijn ruwe gletscherpaden.

Colloquium is een Latijnsch woord, dat *samenspraak* beteekent. Algemeen bekend zijn de geestige „Colloquia" van *Erasmus* (zie aldaar). Tot het *colloquium doctum* (geleerde samenspreking) kunnen bij een Nederlandsche academische faculteit de zoodanigen toegelaten worden, die buitenslands den doctoralen titel hebben verworven en hieraan ook in Nederland geldigheid wenschen te geven. Deze samenspraak tusschen den hoogleeraar en den candidaat treedt dus in de plaats van een examen.

Colloredo is de naam van een aanzienlijk adellijk geslacht in Oostenrijk, dat afkomstig is van het Huis der vrijheeren van *Wallsee* in Zwaben. Als stamvader wordt *Wilhelm* beschouwd, die in 1302 het kasteel Colloredo bij Mels in Friaul bouwde. Zijn 3 zonen stichtten even zoovele lijnen, namelijk *Asquinus* de Asquinische, die in 1694 uitstierf, *Bernhard* de Bernhardijnsche, die zich later in verschillende takken verdeelde, en *Weickhardt* de jongere lijn, terwijl een nakomeling van dezen, *Ferdinand* (1635—1689), door zijn twee zonen *Hieronymus* en *Rudolf* de thans nog bestaande lijnen deed ontstaan, een vorstelijke en een grafelijke. Bekende leden van dit geslacht waren:

Colloredo, Rudolf von, geboren in 1585, diende in den Dertigjarigen Oorlog, werd door *Ferdinand III* tot veldmaarschalk benoemd, voorts tot groot-prior van de Malteser Orde en tot bevelvoerend generaal in Bohemen. Hij onderscheidde zich door zijn dappere verdediging van Praag en overleed aldaar den 24sten Februari 1657.

Colloredo, Joseph, graaf *von Mels* en *Wallsee,* werd geboren te Regensburg in 1735, onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog, geraakte in Breslau krijgsgevangen, werd echter weldra luitenant-veldmaarschalk, vergezelde keizer *Jozef II* naar Frankrijk en zag zich belast met het opperbestuur over de artillerie. In den oorlog tegen de Turken leidde hij de bestorming van Belgrado, voerde het opperbevel over het observatieleger aan de Pruisische grenzen en werd belast met de leiding der zaken van den Hofkrijgsraad. Ook in 1813 en 1814 was hij nog ijverig werkzaam. Hij overleed den 26sten November 1818.

Colloredo-Mansfeld, Franz Gundaccar prins *von,* geboren in 1751, bekleedde de betrekkingen van ambassadeur te Madrid, eersten commissaris bij het Rijkskamergerecht, vice-kanselier des Rijks en minister van Oorlog, en bevorderde in den aanvang dezer eeuw het sluiten van een Oostenrijksch-Engelsch-Russisch verbond. Hij overleed in 1807.

Colloredo-Mansfeld, Hieronymus graaf *von,* een zoon van den voorgaande, werd geboren in 1775, nam dienst bij het Oostenrijksche leger, werd in Frankrijk gevangen genomen, maar ontsnapte in 1795, trok in het volgende jaar onder *Wurmser* naar Italië, klom weldra op tot luitenant-veldmaarschalk, voerde in 1813 het bevel over 2 divisiën van den rechtervleugel van *Gyulay,* streed met roem bij Dresden en Kulm, werd tot veldtuigmeester bevorderd en commandeerde in den volkerenslag bij Leipzig het eerste Oostenrijksche legerkorps. Later stond hij aan het hoofd van korpsen aan den Boven-Rijn en in Bourgondië. Hij overleed den 23sten Juli 1822 te Weenen.

Colloredo-Mansfeld, Ferdinand graaf *von,* een broeder van den voorgaande, werd geboren te Weenen den 30sten Juli 1777, studeerde te Würzburg en te Göttingen, streed als majoor bij Aspern en Wagram, bekleedde vervolgens eenige aanzienlijke betrekkingen, nam in 1848 bij den aanvang der volksbeweging te Weenen de vlucht naar zijn goederen en overleed aldaar den 10den December van dat jaar.

Colloredo-Mansfeld, Franz de Paula Gundaccar, prins *von,* een zoon van *Hieronymus,* werd geboren te Weenen den 8sten November 1802, trad in Oostenrijkschen dienst en bijverde zich in 1848 als generaal-majoor te Praag, om de woelingen te dempen. Hij werd weldra benoemd tot luitenant-veldmaarschalk. In 1850 werd hij belast met het opperbevel over het 2de legerkorps en overleed den 28sten Mei 1852.

Colloredo-Mansfeld, Franz de Paula, graaf *von,* geboren den 29sten October 1799, betrad in 1820, als attaché aan het Oostenrijksch gezantschap te Londen, de diplomatieke loopbaan, bevond zich in dergelijke betrekking aan onderscheiden Hoven, was in 1843 gezant te St. Petersburg, werd in Maart 1848 korten tijd bekleed met het voorzitterschap van den Duitschen Bond te Frankfort en ging in 1849 naar Londen als ambassadeur. Na verloop van eenige maanden keerde hij terug, maar was er van 1852 tot 1856 wederom in die betrekking werkzaam. Nadat hij vervolgens te Rome ambassadeur geweest was, begaf hij zich in 1859 als Oostenrijksch gevolmachtigde naar de vredesconferentie te Zurich en overleed aldaar den 26sten October van laatstgenoemd jaar. Hij was de laatste mannelijke telg der oudere Bernhardijnsche lijn.

Colloredo-Mansfeld, Joseph Franz Hieronymus

vorst *von,* een Oostenrijksch staatsman, geboren den 26sten Februari 1813 en een zoon van *Ferdinand,* trad in krijgsdienst, klom op tot den rang van majoor, erfde in 1852 van zijn neef *Franz de Paula Gundaccar* den vorstelijken titel en aanzienlijke goederen, werd o.a. benoemd tot lid van den Rijksraad en van het Heerenhuis, was van 1861 tot 1867 landmaarschalk van den Neder-Oostenrijkschen Landdag, in 1867 lid van den Boheemschen Landdag en van 1868 tot 1869 voorzitter van het Heerenhuis. Hij overleed den 22sten April 1895.

Zijn oudste zoon *Hieronymus Franz Rudolf,* geboren den 20sten Juli 1842, diende eerst bij de huzaren, werd den 19den Mei 1875 minister van Landbouw, maar keerde den 12den Augustus 1878 tot het ambteloos leven terug en overleed den 29sten Juli 1881. Hij werd opgevolgd als hoofd van het geslacht door zijn zoon *Joseph,* geboren den 17den Februari 1866 te Praag.

Collot d'Herbois, *Jean Marie,* een van de mannen der Fransche Omwenteling, werd geboren te Parijs in 1750, en trok als tooneelspeler door Frankrijk, Nederland en België. Nadat hij te Genève republikeinsche beginselen had opgedaan, ging hij in 1789 naar Parijs, trad er op als volksredenaar en won veler gunst door zijn „Almanach du père Gérard", een werkje, bestemd om de landlieden met de beginselen der revolutie bekend te maken. Weldra was hij er lid van den gemeenteraad en van de Nationale Conventie. Daar deed hij het voorstel, het doodvonnis uit te spreken over de uitgewekenen en den koning in staat van beschuldiging te stellen. Met *Robespierre* vervolgde hij de Girondijnen; hij werd voorzitter van de club der Jacobijnen en hun vertegenwoordiger in het Comité de salut public. Na de verovering van Lyon zond *Robespierre* hem als rechter derwaarts; hij deed er de gevangenen bij hoopen neersabelen en doodschieten. Met geestdrift nam hij deel aan de twisten tusschen de Jacobijnen en de Cordeliers en deed het voorstel tot een landing op de Engelsche kust. Zijn populariteit was zelfs *Robespierre* een doorn in het oog. Na den val van dezen, waartoe hij medewerkte, werd *Collot d'Herbois* niettemin, bij het oproer der Jacobijnen van den 12den Germinal (1 April 1795), aangeklaagd, uit de Nationale Conventie verwijderd en vervolgens tot deportatie naar Cayenne veroordeeld. Hij overleed te Sinnamary in 1796.

Coll'ottava is een woord in de muziek, dat boven de noten staat, als op de piano de rechterhand de hoogere octaaf moet meespelen; bij den bas onder de noten *(coll'ottava bassa)* beteekent het, dat de linkerhand ook de lagere octaaf moet grijpen.

Colman, *George,* een Engelsch tooneeldichter, den 28sten April 1732 te Florence geboren, ontving zijn opleiding aan de Westminsterschool en studeerde vervolgens te Oxford. Hij was eerst belast met de directie van den schouwburg van Coventgarden en later met die van den schouwburg van Haymarket, welke laatste onder zijn bestuur zeer vooruitging. Hij overleed den 4den Augustus 1794 krankzinnig. Men heeft van hem een aantal geestige vertoogen, 27 tooneelstukken, „Miscellaneous works" (1787, 3 dln.) enz. Van zijn tooneelstukken zijn er thans nog op het repertoire.

Colman, George, een zoon van den voorgaande en eveneens een Engelsch tooneeldichter, geboren den 21sten October 1762, ontving zijn opleiding aan de Westminsterschool te Londen en daarna aan de academiën te Oxford en te Aberdeen. Hier schreef hij zijn gedicht: „The man of the people" benevens zijn eerste tooneelstukken. Weldra zag hij zich belast met het bestuur van den schouwburg van Haymarket en vervaardigde daarvoor een reeks van stukken, van welke vele op het repertoire gebleven zijn, zooals: het zangspel „Incle and Yarico" (1787), het tooneelspel „Ways and means" (1788), het drama „The battle of Hexham" (1789), „John Bull", door *Walter Scott* het beste Engelsche blijspel genoemd, „The law of Java" (1821) enz. Hij was zelfs in de hoogste kringen wegens zijn aangenamen omgang zeer gezien, en de gunst van *George IV* verloste hem meer dan eenmaal uit de gevangenis, waarin hij wegens schulden was opgesloten. Deze benoemde hem tevens tot censor der schouwburgen met een jaargeld van 3- tot 400 pond sterling. Hij gaf ook verzen in het licht, zooals: „My nightgown and slippers" (1797) en „Poetical vagaries". Eindelijk gaf hij ook een verhaal van zijn lotgevallen onder den titel van: „Random records" (1830) uit. Hij overleed den 17den October 1836.

Colmar, de hoofdstad van het district Opper-Elzas en van het kanton Colmar, is schilderachtig gelegen in een vruchtbare vlakte aan de Lauch, nabij de plek, waar deze zich met de Fecht vereenigt, door een kanaal met het Rhône-Rijnkanaal verbonden, en aan den spoorweg van Straatsburg naar Bazel en aan den zijtak naar Munster. Men vindt er een fraaie hoofdkerk in spitsboogstijl uit de 14de eeuw, een synagoge, een gerechtshof, een museum en een bibliotheek met 80 000 deelen. De plaats telt (1910) 43 808 inwoners, die zich vooral met handel en nijverheid bezig houden, daar deze stad een stapelplaats is van de voortbrengselen uit den Elzas. In haar omtrek liggen bevallig aangelegde tuinen en wandelplaatsen en doet men veel aan wijn-, ooft- en groententeelt, terwijl er vele fabrieken zijn, vooral textiel- en ijzerfabricken. Zij is de geboorteplaats van den dichter *Pfeffel,* van den generaal *Rapp* en van den admiraal *Bruat,* wier gedachtenis er door standbeelden wordt levendig gehouden.

In de Middeleeuwen heette de stad *Columbaria,* en hieruit ontstond haar tegenwoordige naam. Men vindt haar in de 8ste eeuw reeds vermeld; in 1226 werd zij een keizerlijke vrije Rijksstad, gedurende den Dertigjarigen Oorlog had de stad veel te lijden, in 1632 werd zij door de Zweden en in 1634 door de Franschen ingenomen, bij den Vrede van Nijmegen (1678) kwam zij aan Frankrijk en in 1871 is zij met den Elzas afgestaan aan het Duitsche rijk.

Colmeiro, *Miguel,* een Spaansch plantkundige, werd in 1820 te Santiago de Galicia geboren, studeerde in de medicijnen en natuurwetenschappen en onderzocht de flora van Spanje, vooral die van Galicië, was hoogleeraar in

de plantkunde te Barcelona en te Sevilla en daarna te Madrid, waar hij lid werd van den Staatsraad en de Academie en den 21sten Juni 1901 overleed. Hij schreef: „Catalogo metodico de las plantas observadas en Cataluña" (Madrid 1848), „Apuntes para la Flora de las dos Castillas" (1849), „Recuerdos botanicos de Galicia" (1850), „Curso de Botanica" (1854), „La Botanica y los Botanicos de la Peninsula" (1858), „Plantas de la Peninsula" (1889, 5 dln.), „Vegetacion espontanea de la Peninsula" (1890), „Nombres vulgares de las plantas" (1891), „Noticia de los trabajos botanicos del abade Pourret" (1891).

Colocasia *Schott.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Aroïdeeën*. Het onderscheidt zich door een rechtstandige of kapvormige bloemscheede, die in een buis eindigt, door een bloeikolf met een lang-toegespitst aanhangsel, door éénhokkige vruchtbeginsels en een knotsvormigen stempel. Het omvat eenige belangrijke voedingsgewassen, die in de keerkringslanden worden geteeld. Hiertoe behoort *C. antiquorum* Schott., die men in Egypte, Klein-Azië, Portugal en Amerika aantreft. De wortels, op beetwortels gelijkende, worden gekookt en gegeten. Dit gewas draagt fraaie, groene bladeren, en men plant de kleine knollen, die aan den hoofdwortel zitten, 1 m. van elkaar, om nieuwe wortels te bekomen. — *C. macrorrhiza* Schott., op de Vriendschaps- en Sandwichseilanden *taro* genaamd, heeft een meelrijken wortelstok, die in schijven gesneden en gegeten wordt. Deze plant wordt thans ook in China, Australië en Oost-Indië met goed gevolg aangekweekt. De *Colocasia*soorten, die tot de fraaiste bladplanten behooren, zoekt men ook bij ons in de oranjerieën en warme kassen niet te vergeefs. Ze worden daar door scheuren vermeerderd.

Coloma, *Luis,* een Spaansch schrijver, werd den 9den Januari 1851 te Jerez geboren. Na te Sevilla in de rechten gestudeerd te hebben, bracht hij eenige veelbewogen jaren door te Madrid, en nadat hij van een verwonding genezen was, trad hij in 1874 in de Jezuïetenorde. Hij schreef een aantal didaktisch-godsdienstige novellen en schetsen, voor het meerendeel verzameld onder den titel: „Coleccion de lecturas recreativas" (Bilbao 1887), waarin echter het talent van den schrijver niet tot volle werking komt; verder in 1891 den roman „Pequeñeces", waarin het zedenbederf der voorname wereld te Madrid zeer krachtig en natuurgetrouw geteekend wordt, „Juan Miseria" (Bilbao 1891), „Por un piojo" (4de druk Bilbao 1894), „La reina martir" (Bilbao 1901), „Nuevas lecturas" (Bilbao 1902) en „Cuentos para niños" (2de druk Bilbao 1889). In 1895 verscheen een belangrijk geschiedkundig werk van hem, „Retratos de Antaño".

Coloman, koning van Hongarije van 1095 tot 1114, uit het Huis *Arpad,* werd de opvolger van zijn oom *Ladislaus I, den Heilige.* Hij strekte zijn heerschappij uit over Croatië, waarbij hij de rechten der ingezetenen erkende, zoodat het land slechts in naam vereenigd was met Hongarije. Hij verleende aan de Kruisvaarders in 1096 den vrijen doortocht, zoolang dezen zorgden voor goede tucht, maar toen de benden van graaf *Emico* zich aan plundering schuldig maakten, versloeg hij hen bij Wieselburg. Zijn tocht naar Rusland, om den vorst van Kiew tegen de overige vorsten bij te staan, was niet voorspoedig. Door een twist met zijn neef, hertog *Almos,* werd hij in een oorlog gewikkeld tegen keizer *Hendrik V.* Deze verliet echter het land, na een vruchtelooze belegering van Pressburg, en *Coloman* deed *Almos* en zijn zoon *Bela* (de latere *Bela II)* van het licht der oogen berooven en in een klooster opsluiten. Hij bevestigde het gezag der monarchie door doelmatige inrichtingen, verbeterde de rechtsbedeeling, regelde het beheer der geldmiddelen en handhaafde zijn wil tegenover dien van den paus en van de geestelijkheid. Hij overleed in 1114.

Colombat de l'Isère, *Marc,* een Fransch geneesheer, den 28sten Juli 1798 te Vienne in het departement Isère geboren, studeerde te Montpellier, Straatsburg en Parijs, stichtte er een orthopaedisch instituut voor stotteraars en bracht hierbij een nieuwe geneeswijze met uitstekend gevolg in toepassing. De uitkomsten van zijn onderzoek legde hij neer in onderscheiden geschriften, waarvoor in 1833 de Fransche Academie van Wetenschappen hem een prijs van 50 000 francs toekende. Hij overleed den 10den Juni 1851. Van zijn werken noemen wij: „Traité médico-chirurgical des maladies des organes de la voix" (1834), „Mémoire sur la physiologie et la thérapeutique du bégaiement" (1836), „Traité de tous les vices de la parole et en particulier du bégaiement" (1830), „Traité des maladies des femmes" (1838) en „Mémoire sur l'histoire physiologique de la ventriloquie" (1840).

Colombes is een vlek in het kanton Courbevoie, arrondissement St. Denis van het Fransche departement Seine, 3 km. ten N. van Courbevoie gelegen in de buurt van den linker Seine-oever en aan de spoorwegen Parijs—Dieppe—Pontoise—Asnières—Argenteuil. Het telt (1911) 22 862 inwoners, heeft petroleumraffinaderijen, fabrieken van zetmeel, katoenen mutsen, lijm, gelatine, beenen en hoornen stoffen. In de buurt zijn veel villa's.

Colombey-Nouilly, *Slag van,* door de Franschen *slag van Borny* geheeten, is de eerste der drie groote veldslagen in de omgeving van Metz uit den Fransch-Duitschen oorlog van 1870 tot 1871. Hij werd den 14den Augustus 1870 door het eerste Duitsche leger onder generaal *Von Steinmetz* geleverd tegen verschillende deelen van het Fransche Rijnleger. Terwijl maarschalk *Bazaine* op Verdun aanmarcheerde, om zich met *Mac Mahon* te vereenigen, besloot de Duitsche generaal *Von der Goltz* hem zooveel mogelijk afbreuk te doen, waarbij hij door het 1ste corps onder *Manteuffel* en de 1ste cavaleriedivisie geholpen werd. Na een reeks kleinere gevechten moesten de Franschen het dennebosch van Borny verlaten, terwijl generaal *Manteuffel* de Franschen onder *Ladmirault* tegenhield. Nadat de Duitschers tegen den avond hulp hadden gekregen, verdreven zij de Franschen geheel uit Grigy. Na eenige uren op het slagveld doorge-

bracht te hebben, trokken de Duitschers weer in hun stellingen, die zij 's morgens hadden ingenomen, terug. Het verlies der Duitschers bedroeg 4906 man, dat der Franschen 3608. Door deze overwinning werd de aftocht van *Bazaine* uit Metz twee dagen vertraagd en de poging, om zich met de nieuw uitgeruste troepen van *Mac Mahon* in Châlons te vereenigen, voorloopig verijdeld.

Colombina (letterlijk = Duifje) is een vrouwelijke, gemaskerde figuur uit de Italiaansche commedia dell'arte, en wel gewoonlijk de kamenier der dochter van *Pantaleone*, zelden die dochter zelf. Zij is de minnares van *Arlechino*, naar willekeur gekleed, maar steeds met een zwart half masker bedekt.

Colombo *(Kola-amboe)*, hoofdstad van het eiland Ceylon, aan de Z.W.-kust op een landtong gelegen, is het uitgangspunt van de spoorwegen naar Point de Galle en naar Kandy. De stad bestaat uit een Europeesch en een inlandsch gedeelte. Het eerste bevat het huis van den gouverneur, het postkantoor, het gerechtshof, de gevangenis, de beurs, de bank, het museum, twee bibliotheken en de kazernes. Tusschen dit Europeesch en het inlandsche gedeelte staat het door de Nederlanders gebouwde fort. De bevolking (1911) 226 969, waaronder ± 5000 Europeanen, bestaat hoofdzakelijk uit Singhaleezen, verder uit Parsen, Joden, Mooren, Maleiers, Tamil, afstammelingen van Portugeezen en kleurlingen van Nederlandsche en Engelsche afkomst. De Singhaleezen zijn meest Boeddhisten, de Tamil Brahmanen, de kleurlingen Katholieken, maar ook zijn er vele Protestanten. De handel is aanzienlijk, omdat de stad de voornaamste in- en uitvoerhaven van het eiland bezit. De havenwerken zijn in den laatsten tijd zeer verbeterd. Het scheepvaartverkeer bedroeg in 1911 ongeveer 90 % van het geheele scheepvaartverkeer op Ceylon, dat in dat jaar 9 371 097 ton bedroeg. De stad is de zetel van den gouverneur, van den commandeerenden generaal, van een opperrechter, van een Anglikaanschen en Katholieken bisschop en van een Nederlandschen consul.

Te Colombo, destijds Kolamba genoemd, stichtten de Portugeezen omstreeks 1505 een versterkte nederzetting. In 1658 werd deze door de Nederlanders veroverd, die haar in bezit hielden tot den 15den Februari 1796, toen de Engelschen haar zonder slag of stoot bemachtigden.

Colombo, *Giuseppe*, een Italiaansch minister van Financiën, werd in 1845 te Milaan geboren. Na aldaar werkzaam te zijn geweest als hoogleeraar in de mechanica, werd hij in 1886 door zijn geboorteplaats naar de Kamer afgevaardigd, waar hij aan de rechterzijde plaats nam. Zijn helder verstand en pleidooien voor zaken van algemeen belang, maar vooral zijn strijd tegen de bovenmatige uitgaven en de binnen- en buitenlandsche staatkunde van *Crispi* maakten hem sedert Januari 1889 tot een der voornaamste leden der rechterzijde. Om de rechterzijde voor zich te winnen, werd hij na den val van het kabinet-*Crispi* den 7den Februari 1891 door *Rudini* in het nieuwe kabinet tot minister van Financiën benoemd. Toen in het ministerie verschil van meening ontstond over de dekking van het tekort over het volgende jaar en den 14den April 1892 het ministerie genoodzaakt zou worden zijn ontslag in te dienen, werd de crisis den 22sten April voorloopig voorkomen, doordat *Colombo*, die tegen de voorgenomen belasting was, alleen uittrad. In het nieuwe kabinet-*Rudini*, dat den 7den Maart 1896 gevormd werd, werd hij wederom minister van Financiën, maar trad reeds in Juli met een aantal collega's af. In 1899 werd hij tot president der Kamer gekozen, maar leed de nederlaag bij de nieuwe verkiezing in 1900, waarna hij tot senator werd benoemd.

Colombowortel *(Calumbowortel; Radix Colombo* of *Calumbo)* is de wortelstok van *Jatrorrhiza palmata* Miers of van *Cocculus palmatus* Wallick, een Menispermacee der Afrikaansche O.-kust (zie *Cocculus* Dec.) In den handel komt de wortel voor als schijven van ongeveer 5 cm. middellijn en 2 cm. dikte. De wortel smaakt bitter en heeft geen reuk. De voornaamste bestanddeelen zijn 30 % zetmeel, *columbine*, $C_{21}H_{22}O_7$, een bitterstof, die in kleurlooze prisma's kristalliseert, verder het *colombozuur*, $C_{21}H_{22}O_8 + H_2O$, een amorfe, geelachtige stof, en het alkaloïd berberine. De colombowortel wordt in de geneeskunde gebruikt tot versterking van maag en darmen, o.a. bij diarrhee.

Colomb's seintoestellen werden door den Engelschen admiraal *Colomb* uitgevonden, doch zijn thans reeds gedeeltelijk verouderd. De doelmatigste zijn de volgende: Om over dag te seinen wordt een groote cylinder van zwart zeildoek aan een ra opgeheschen en met langere en korte tusschenpoozen in elkaar geklapt en uitgetrokken. De lange tusschentijden van 6 sec. komen overeen met de strepen in het telegraafschrift van *Morse*, de korte van 1 sec. stellen de punten voor. Soms wordt de cylinder van zeildoek door een van beweegbare jaloezieplankjes vervangen; door deze te draaien, wordt de cylinder massief of doorzichtig, en komen aldus de teekens tot stand. Ook het seinen met zoeklicht berust op het gebruik van het schrift van *Morse*.

Colon is de naam van een departemento in de Centraal-Amerikaansche republiek Honduras, gelegen tusschen den Atlantischen Oceaan en de grens van Nicaragua. Het heeft ongeveer 3000 inwoners. De hoofdstad is Trujillo.

Colon, een havenstad op het eiland Manzanillo in de Limonbaai, werd in 1850 door de Noord-Amerikanen aangelegd als uitgangspunt voor den Panamaspoorweg. Haar vroegere naam was *Aspinwall*. Ondanks het ongezonde klimaat, de onbeschermde haven en de concurrentie der Pacificspoorwegen heeft de stad een aanzienlijk handelsverkeer. Het aantal inwoners bedroeg in 1910: 17 748. Colon is eigenlijk een vrije stad, omdat het eiland Manzanillo in 1852 aan de spoorwegmaatschappij werd afgestaan. Colon is het station van vele stoombootlijnen. De stad zal veel grooter beteekenis verkrijgen, nu het Panamakanaal voltooid is.

Coloneilanden *(Archipielago de Colon)* is sedert 1892 de officiëele naam voor de Galapagos-eilanden (zie aldaar).

Colonel is een soort drukletter van 7 typografische punten.

Colonia is een Latijnsch woord, dat volksplanting beteekent. Onderscheiden steden, door de Romeinen gesticht en bevolkt, dragen dien naam; zooals *Colonia Agrippina* of Keulen, *Colonia Aquensis* of Aix in Frankrijk, *C. Caesarea Augusta* of Saragossa, *Colonia Eboracensis* of York in Engeland, *Colonia Trevirorum* of Trier enz. Zie *Kolonie.*

Colonia, *La, (Colonia del Sacramento)* is de hoofdstad van het gelijknamige departement Colonia in de republiek Uruguay. Het departement is 5682 v. km. groot en telt (1912) 67 151 inwoners. De stad telt 3000 inwoners, is op een kaap aan de La Plata gelegen, heeft een kleine haven en een spoorwegverbinding met Montevideo. In het departement wordt veel landbouw gedreven. De stad werd in 1678 door de Portugeezen gesticht en was langen tijd een twistappel tusschen deze en de Spanjaarden.

Colonna is de naam van een Romeinsch geslacht, dat waarschijnlijk van de graven van *Tusculum* afstamt. De *Colonna's* komen het eerst voor in de 11de eeuw en hebben tot in de 16de eeuw, naast de *Orsini's*, een groote rol te Rome gespeeld. Gewoonlijk traden de *Colonna's* op als hoofden der Ghibellijnen. De zonen van *Giovanni Colonna* (1278 senator van Rome en 1288 markgraaf van Ancona), *Stefano,* de oudste, en *Agapito* zijn de stamvaders der thans nog bestaande linies, die van *Palestrina,* tegenwoordig, nadat de tak *Colonna Barberini* uitgestorven is, alleen nog door den tak *Colonna di Sciarra* vertegenwoordigd, en die van *Paliano* met den zijtak *Colonna-Stigliano* te Napels.

Het paleis Colonna te Rome, aan den voet van het Quirinaal, is beroemd om zijn prachtige 50 m. lange en 11 m. breede galerij en door zijn kostbare kunstwerken.

Van de leden van dit geslacht vermelden wij:

Colonna, Stefano, een Romeinsch senator, werd geboren in de 2de helft der 13de eeuw, nam de vlucht naar Frankrijk voor paus *Bonifacius VIII* en deed dezen in 1303 door Fransche krijgslieden gevangen nemen. Later moest hij bij herhaling voor *Lodewijk den Beier* en voor *Cola di Rienzi* Rome verlaten en verloor het leven bij een poging, om zich van deze stad meester te maken.

Colonna, Sciarra, een broeder van den voorgaande, was bevelhebber te Palestrina in den tijd van *Bonifacius VIII,* doch ontvlood, toen hij er door dezen belegerd werd. Weldra echter keerde hij naar zijn vaderland terug, maakte zich door omkooping meester van Anagni en nam *Bonifacius* gevangen. Toen deze door het volk bevrijd werd en kort daarna overleed, keerde *Colonna* naar Rome terug. Hij opende er in 1327 de poorten voor *Lodewijk den Beier.* Zijn poging om *Johannes XXII* te dooden, mislukte; hij werd vervolgens uit Rome verjaagd en overleed in ballingschap.

Colonna, Prospero, een pauselijk veldheer en de meest-beroemde van zijn geslacht, werd geboren in 1452. Als aanhanger van den Franschen koning *Karel VIII* veroverde hij voor de vreemdelingen Ostia, opende hun de poorten van Viterbo en wilde juist Rome in hun handen leveren, toen *Alexander VI* er in slaagde hem in hechtenis te nemen. Hij werd echter door de Fransche voorhoede weder in vrijheid gesteld en voegde zich bij het vijandelijk leger. *Karel* beloonde de diensten van *Colonna* op een schitterende wijze, doch toen deze zich later aan de zijde van het Huis van *Aragon* schaarde, ging het den Franschen minder voorspoedig. Hun verdrijving uit Italië was hiervan het gevolg, en toen zij vervolgens opnieuw in Italië vielen, zocht *Colonna* hun te Rome zooveel mogelijk weerstand te bieden. Inmiddels wist *Caesar Borgia* te verkrijgen, dat aan het geslacht *Colonna* al de bezittingen werden teruggegeven, daaraan door *Alexander VI* ontnomen. Hij ontzette voorts Rocca-secca, dat door de Franschen bedreigd werd, en had een beslissenden invloed op den slag aan de Garigliano. Gedurende den nieuwen oorlog tegen Frankrijk voerde hij het opperbevel over het leger en ontrukte Italië voor altijd aan de Fransche heerschappij. Hij versloeg het vijandelijk leger bij Bicocca (1522) en veroverde Cremona en Genua. Hij overleed den 30sten December 1523, naar men vermoedt door vergif.

Colonna, Pompeo, een kardinaal, een neef van den voorgaande, werd geboren den 12den Mei 1472 en door zijn oom gedwongen, zich te wijden aan den geestelijken stand. Op het gerucht, dat paus *Julius II* overleden was, maakte hij zich meester van het Capitool en werd om die reden van zijn waardigheden beroofd. *Leo X* benoemde hem tot kardinaal, en hij had grooten invloed op de keus der 2 volgende pausen. Hij werd vervolgens tot legaat te Ancona, tot aartsbisschop van Montreale en eindelijk door *Karel V* tot onderkoning van Napels benoemd, waar hij den 28sten Juni 1532 overleed.

Colonna, Vittoria, markiezin *van Pescara,* een beroemde dichteres, was de dochter van *Fabrizio Colonna,* connétable van Napels, en werd geboren te Marino omstreeks het jaar 1490. Op 4-jarigen leeftijd werd zij verloofd aan den even zoo jeugdigen *Ferrante d'Avalos Francesco,* markies *van Pescara,* met wien zij later in het huwelijk trad. Toen hij in den slag bij Pavia gesneuveld was, leefde zij later lang in afzondering en vestigde zich eindelijk te Rome, waar zij in Februari 1547 overleed. Zij troostte zich met de beoefening der dichtkunst en onderhield briefwisseling met de geleerdste mannen van haar tijd. Haar gedichten, die getuigen van diep gevoel, maar waarvan de letterkundige waarde dikwijls zeer overdreven is, zijn hoofdzakelijk bekend geworden door de persoon der dichteres. Haar „Rime spirituali" zijn in 1538 en later bij herhaling verschenen.

Colonna, Marco Antonio, onderkoning van Sicilië, werd geboren in 1536. Door paus *Pius V* uit Rome verbannen, trad hij in Spaanschen dienst en leidde onder het bevel van den hertog *van Alva* de onderneming tegen den Kerkelijken Staat met zooveel beleid, dat men hem uit zijn verbanning terugriep en *Pius V* hem met een vloot tegen de Turken uitzond. Hij behaalde de overwinning bij Lepanto en keerde in zegepraal terug. Daarna werd hij benoemd tot onderko-

ning van Sicilië. Hij stond gereed, het opperbevel van de Spaansche Armada te aanvaarden, toen hij den 1sten Augustus 1584 overleed.

Colonna, *Michelangelo,* een Italiaansch schilder, werd geboren te Ravenna omstreeks het jaar 1600. Hij was een leerling van *Caprera* te Como en van *Ferrantini* te Bologna, waar hij in 1687 overleed. Fresco's van hem ziet men in de kerk van San Bartolommeo te Bologna (1667) en in het Palazzo Albergati te Florence.

Colonnade noemt men een rij van zuilen, die een hoofdgestel dragen, en een galerij vormen. Zulke galerijen werden reeds in de oudheid veel gemaakt. De muren achter de zuilen waren veelal met standbeelden, reliëfs of schilderstukken versierd, waaraan de galerij haar naam ontleende, zooals de „Stoa poikile" (Bonte galerij) te Athene en de „Porticus der Argonauten" te Rome. Men had ook dubbele galerijen, die aan weerszijden van den middenmuur voortliepen, en eindelijk colonnaden zonder middenmuur. Een galerij vóór een gebouw draagt den naam van *porticus,* en rondom een gebouw dien van *peristylum.* In de Middeleeuwen werd de colonnade verdrongen door de arcade, waarbij de zuilen bogen droegen. Later kwamen de colonnades weder in zwang. De meest beroemde zijn die, waardoor *Bernini* het plein vóór de St. Pieterskerk te Rome omringde.

Colonnato *(zuilenpiaster)* is de naam van een Spaansche zilveren munt, de piaster of peso, zoo genaamd naar twee, ter weerszijden van het Spaansche wapen, er op afgebeelde, meestal gekroonde zuilen, staande in de zee en voorstellende de Zuilen van Hercules. Laatstgenoemde golden voor de Grieken en Romeinen als de westelijke grens der toenmaals beschaafde wereld en werden door *Karel V* (als koning van Spanje *Karel I)* aangenomen als symbool, dat zijn heerschappij zich over de zuilen van Hercules heen, d. i. over den Oceaan en de landen der Nieuwe Wereld, uitstrekte. Hiermede komt overeen het devies „plus ultra", dat zich dikwijls onder of op de zuilen bevindt. Zoo treffen wij op een zuilenpiaster van *Karel III* van Spanje, met het jaartal 1764, op de eene zuil het woord *plus,* op de andere het woord *ultra* aan.

Colonne noemt men in de krijgswetenschap een taktische formatie, waarvan het doel is, een betrekkelijk klein front te vormen, terwijl de diepte grooter is. De afdeelingen worden dus achter elkaar geplaatst, in tegenstelling met de formatie in linie of in bataille, waarbij deze naast elkaar komen. Een colonne noemt men g e o p e n d, als de afstand tusschen de afdeelingen gelijk is of grooter dan hun frontbreedte, g e s l o t e n indien deze korter is. De afdeelingen, waaruit een colonne bestaat, kunnen weder zelf in colonne of in bataille opgesteld zijn. Het overgaan van de colonneformatie in de batailleformatie noemt men d e p l o y e e r e n.

De colonne is tegenwoordig hoofdzakelijk marsch- en manoeuvreformatie. De uitwerking der moderne vuurwapenen is oorzaak geweest, dat, in het werkzame vijandelijk vuur steeds in de verspreide orde moet opgetreden worden. De colonneformatie is dan niet meer mogelijk. De groote samenhang, die zelfs weinig geoefende troepen in de colonne hebben en de betrekkelijk gemakkelijke opleiding zijn oorzaak geweest, dat tijdens de Fransche revolutie-oorlogen de colonneformatie gedurende het geheele gevecht werd toegepast (c o l o n n e t a k t i e k). Men gebruikte dus in plaats van de lange liniën, de gesloten colonnes. *Napoleon* verbeterde deze taktiek, door ook nog de gevechtsreserve in te voeren. De colonnes ageerden destijds meestal in de échiquier-formatie, waarbij telkens achter de opening tusschen twee bataljonscolonnes, een derde bataljonscolonne zich bevond.

Op marsch gebruikt de infanterie de c o l o n n e u i t d e f l a n k, waarbij de manschappen met vieren achter elkaar marcheeren. Ten einde de lengte der colonne te verminderen, laat men dan ook wel, indien de terreinsgesteldheid het toelaat, de colonnes uit de flank naast elkaar marcheeren. Onder g e v e c h t s c o l o n n e heeft men te verstaan een troepengedeelte, en dus geen bepaalde formatie, dat in zijn geheel voorwaarts gebracht wordt, teneinde een gevecht te leveren in tegenstelling met de troepen, die achterwaarts blijven. Verder spreekt men wel van m u n i t i e - en p r o v i a n d c o l o n n e s in plaats van munitie- en proviandtreinen. Eveneens is een v l i e g e n d e c o l o n n e geen bepaalde formatie, maar een zelfstandige troepenmacht, die, zooals de naam aanduidt, zich snel moet kunnen verplaatsen, dus niet voorzien is van een grooten trein van proviand en bagage.

Colonne, *Edouard,* een Fransch musicus, werd den 23sten Juli 1838 te Bordeaux geboren en ontving zijn opleiding aan het Conservatoire te Parijs. Hij maakte vooral naam als dirigent. Sedert 1874 leidde hij te Parijs de *concerts du Châtelet,* die in de richting van *Berlioz* een hervorming in de Fransche muziek zoeken tot stand te brengen. In 1878 dirigeerde hij de officiëele concerten der Wereldtentoonstelling te Parijs, in 1892 was hij eerste kapelmeester van de Groote Opera aldaar. Hij heeft buitengewoon veel bijgedragen tot de ontwikkeling van de concertmuziek in Parijs door het geven van orkestconcerten onder den naam van „Concerts-Colonne". Ook buiten Frankrijk maakte hij als dirigent veel naam. Hij overleed den 29sten Maart 1910 te Parijs.

Colonnetaktiek. Zie *Colonne.*

Colophonium. Zie *Harsen.*

Coloquint *(Citrullus Colocynthis* S c h r a d.) of *kolokwint* is de naam eener plant uit de familie der *Cucurbitaceeën.* Zij onderscheidt zich door een liggenden, vertakten, ruwbehaarden, van vertakte ranken voorzienen stengel, door hartvormig-eironde, veellobbige, aan de oppervlakte wit-viltige bladeren met korte lobben, door kort gesteelde, in de oksels der bladeren geplaatste, donkergele bloemen en door een bolle, onbehaarde vrucht van de grootte eener citroen, met lichtbruine zaden. Men vindt haar in Japan, in de zandstreken van Coromandel, aan de Kaap de Goede Hoop, in Klein-Azië en op de Grieksche eilanden, en zij wordt in Spanje gekweekt. Een extract en tinctuur, bereid uit de vruchten, *coloquintappels* genaamd, wordt als purgeermiddel in de geneeskunde gebruikt. Deze vruchten zijn zeer bitter.

Colorado, een van de staten der N.-Amerikaansche Unie, tusschen 37—41° N.Br. en 102—109° W.L. gelegen, wordt begrensd door Wyoming, Nebraska, Oklahoma, Nieuw-Mexico en Utah en beslaat een oppervlakte van 269 150 v. km. Het land kan men in twee deelen verdeelen: het groote vlakke gebied in het O. (Plains) en de bergstreek in het W. Deze laatste is gemiddeld 2400—3000 m. hoog en wordt door bergketens doorsneden, waarvan meer dan 100 toppen zich boven de 4000 m. verheffen: Blanca Peak (4409 m.) en Culebra Peak (4289 m.) in de Sangre de Cristo Mountains, Grays Peak (4371 m.), Longs Peak (4350 m.) en Pikes Peak (4312 m.) in den Coloradoketen, Mount Elbert (4395 m.) en Mount Harvard (4381 m.) in de Sawatch Mountains, Mount Lincoln (4357 m.) in de Parkketen en Uncompaghre Peak (4355 m.) in de San Juan Mountains. Op verschillende plaatsen worden de bergketens door spoorwegen overschreden. De vruchtbare vlakten in dit gebied, „parks" genaamd, hebben een steppenvegetatie. De rivieren stroomen gedeeltelijk oostwaarts naar de Missouri, zooals de South Platte en Arkansas, gedeeltelijk zuidwaarts naar de Golf van Mexico, zooals de Rio Grande del Norte, gedeeltelijk westwaarts naar de Colorado, zooals de Yampa, White, Gunnison, Dolores, San Juan. Het klimaat is droog en gezond; te Denver, op 1585 m. hoogte, bedraagt de maximum temperatuur 38°, de minimum 34° C. De gebergten zijn over het algemeen met dichte wouden bedekt. In de „plains" zijn alleen de oevers der rivieren dicht begroeid; de groote vlakte van San Luis is dor en onvruchtbaar. De rijkdom aan wild is sterk achteruitgegaan; bergschapen, wapitis, antilopen, wolven, beren, panters, bevers en otters zijn de voornaamste, in het wild levende dieren.

De bevolking bedroeg in 1900: 539 700 zielen, in 1910: 799 024, waaronder 783 539 blanken, en 11 458 negers en kleurlingen en 841 Indianen. Daarvan woonden in plaatsen van meer dan 2500 inwoners: in 1890 45 %, in 1900 48,8 % en in 1910 50,7 %. Van de 91 155 vreemdelingen, die er in 1900 woonden, waren 260 in Nederland geboren. Te Colorado bevindt zich het Colorado College en te Boulder City een universiteit. Er verschijnen ± 350 nieuwsbladen. Landbouw wordt alleen uitgeoefend, waar kunstmatige besproeiing mogelijk is. In 1911 werden 193 000 acres kunstmatig besproeid. De landbouw levert vooral maïs en tarwe:

	in 1885	in 1901
Tarwe	2 395 000 bushels	8 274 000 b.
Maïs	959 000 „	5 222 000 b.

Behalve aardappels (8 millioen bushels) werden in 1911 verkregen: 6656 tons (à 908 kg.) suikerbieten en 21 000 bushels lijnzaad.

Zeer belangrijk is de veeteelt: in 1900 telde de veestapel 273 000 paarden, 16 700 muildieren en ezels, 1 454 000 runderen, 2 045 000 schapen en 104 000 varkens. In 1870 werd 392 920 pound boter gemaakt, in 1905 alléén in de zuivelfabrieken 5 054 006 pound; evenzoo in 1870 37 626 pounds kaas, in 1905 alléén in kaasfabrieken 871 673 pounds. In 1911 leverden 1 300 000 schapen voor 1 310 400 dollar wol.

Zeer belangrijk is de mijnbouw. Voor zilver is het de eerste staat der Vereenigde Staten: in 1905 bedroeg de productie 7 895 108 dollar, in 1911: 4 142 017 dollar. Wat de goudproductie betreft, werd het in 1911 overtroffen door Californië, in 1905 leverde het voor 25 701 100 dollar, in 1911 voor 19 153 860 dollar. Aan steenkool en anthraciet leverde het in 1911: 10 646 775 long tons, aan petroleum in 1910: 239 794 vaten. Verder wordt nog lood, koper, zink, mangaanerts en bismuth gevonden. De industrie hield in 1909 in 2034 fabrieken 34 215 arbeiders en ambtenaren bezig, en beschikte in 1908 over 78 878 paardekrachten door waterkracht verkregen. Twee hoogovens produceerden in 1911: 395 968 tons ijzer. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1910: 553 256 miles (à 1609,3 meter).

Volgens de grondwet van 1875 worden de gouverneur, de hoogere ambtenaren en de 35 senatoren voor vier, de 65 afgevaardigden voor twee jaren gekozen. In den Senaat en in het Huis voor Afgevaardigden heeft Colorado twee vertegenwoordigers, bij de presidentsverkiezing heeft het vier stemmen. De staatsschulden bedroegen in 1890: 599 851, die der graafschappen 4 601 588, die der steden 2 955 962 en die der schooldistricten 253 626 dollars. De staatsmilitie telt 1343 man infanterie. De staat is verdeeld in 57 graafschappen. Hoofdstad is Denver.

Colorado werd reeds in 1540 door *Vasquez Coronado* bereisd en later door *Pike* (1806), *Long* (1820) en *Fremont* (1842) onderzocht. Vóór de ontdekking van het goud (1858) woonden er slechts weinig blanken. In 1861 werd Colorado een territorium en in 1876 een staat van de Unie.

Colorado, *Colorado del Occidente, Westelijke Colorado,* een groote rivier in Noord-Amerika, ontstaat uit de vereeniging van de Green-River en de Grand River, waarvan de eerste uit het N. van de Windriver Mountains komt en de tweede uit het O. van de frontketen van het Rotsgebergte. De Green-River vormt bij het doorbreken van het Uintah-gebergte den prachtigen cañon van Lodore, waarna zij door de Bear- en White-River versterkt wordt; de Grand-River vormt den Gore-cañon en neemt de Eagle, Gunnison en Dolores op. Uit de vereeniging op 38° 20′ N.Br. en 110° W.L. ontstaat de Colorado, die westwaarts stroomt, dan door diepe kloven en door een uitgestrekte rotswoestijn, om eindelijk op 31° 55′ N.Br. in de Californische Golf uit te monden. De linker-zijrivieren zijn de San Juan, de Kleine Colorado, de Bill Williams en de Gila; van rechts neemt zij de Rio Virgin op. Stoomschepen kunnen de rivier opvaren tot aan de Rio Virgin, 980 km. boven de monding. De geheele lengte der rivier met de Green River bedraagt 2900 km., haar stroomgebied 582 000 v. km.

Colorado, *Colorado van Texas,* is een rivier in Texas, die ontstaat uit vele bronrivieren; zij stroomt langs Austin en Columbus en

mondt op 37° 45′ N.Br., na een loop van 950 km., in de Matagordabaai van de Golf van Mexico uit. Stoomschepen kunnen haar tot 320 km. boven de monding bij Austin opvaren. Haar stroomgebied is rijk aan hout en zeer vruchtbaar.

Colorado, *Kobu Leufu,* een rivier in Argentinië, ontstaat op 35° Z.Br. in Mendoza uit de Rio Grande en Rio de Barrancas, die van de Andes komen, en mondt na een loop van 1150 km. op 40° Z.Br., ten Z. van Bahia Blanca, in den Atlantischen Oceaan uit.

Coloradokever. Zie *Aardappelkever.*

Colorado-springs is de naam der hoofdstad van het county El Paseo in den Noord-Amerikaanschen staat Colorado, ten N. van Pueblo, 1924 m. hoog gelegen. De gezonde en schoon gelegen stad telt (1910) 29 078 inwoners, is een kruispunt van spoorwegen, heeft een opleidingsschool voor mijnbouw, een college en twee staatsbanken, veel veehandel, alsmede goud-, zilver- en kolenmijnen in den omtrek. In de buurt vindt men vele merkwaardige plekken, zooals de Manitoubronnen, het Godenpark, Glen-Eyrie, het Monumentpark, Cheyenne-cañon en Pike's peak. In de nabijheid ligt Colorado City met 2914 inwoners.

Coloratuur is in het algemeen de versiering van melodieën met gamma's, gebroken accoorden, trillers en andere muzikalen opsmuk. De instrumentale *coloratuur* werd zeer veel beoefend in de 16de eeuw, toen men vocale werken voor luit en orgel ging bewerken. Met de opkomst en den bloei van den *bel canto* in de 17de en 18de eeuw (Italiaansche Opera) verkreeg de vocale coloratuur groote beteekenis. Zij vereischt een buitengewone vaardigheid van de zangeres of den zanger en daardoor een speciale studie; het coloratuur-zingen is daardoor een afzonderlijk genre geworden; men had ook vroeger tal van beroemde coloratuur-specialiteiten. Thans is de coloratuur min of meer uit de mode geraakt. Zie verder ook *Aria.*

Coloriet, *koloriet* (Italiaansch *colorito*) noemt men de behandeling der kleur door den schilder. Zoowel de Venetiaansche als de Nederlandsche schilders danken aan hun coloriet hun roem.

Colorimeter is een toestel om de hoeveelheid eener stof in een oplossing te bepalen uit de sterkte der kleur van deze laatste. De kleur wordt met die van de normale oplossing vergeleken, waarvan het gehalte bekend is. Bij den colorimeter van *Collardea* en *Reineck* wordt de dikte der laag van de te onderzoeken vloeistof zoo lang veranderd, tot dat de kleur met die der normale oplossing overeenkomt, bij dien van *Houton-Labillardière* en *Salleron* wordt de vloeistof zoolang verdund, totdat een even dikke laag daarvan en van de normale vloeistof dezelfde kleur hebben. Bij den colorimeter van *Dubosq* (zie de afb.) wordt de te onderzoeken vloeistof in den glazen cylinder A gegoten, de normale oplossing, die ter vergelijking dient, in den cylinder A_1. In beide vloeistoffen bevinden zich verplaatsbare cylinders, die aan hun benedeneinde door glasplaten gesloten kunnen worden. De spiegel aan den voet van het toestel laat lichtstralen vallen op de boven de glascylinders geplaatste Fresnelsche parallelepipida, die zoodanig gebroken en gereflecteerd worden, dat men in den kijker een in twee helften verdeeld gezichtsveld verkrijgt. Men verschuift de verplaatsbare cylinders zoo lang, totdat de kleur in beide gezichtsvelden dezelfde is; alsdan is de hoogte der vloeistofzuilen omgekeerd evenredig met de hoeveelheid kleurstof, die zij bevatten. Op hetzelfde beginsel berusten de decolorimeters, die vooral ter bepaling van het ontkleurend vermogen der beenderkool gebruikt worden. Ook door de spectraalanalyse kunnen colorimetrische onderzoekingen verricht worden.

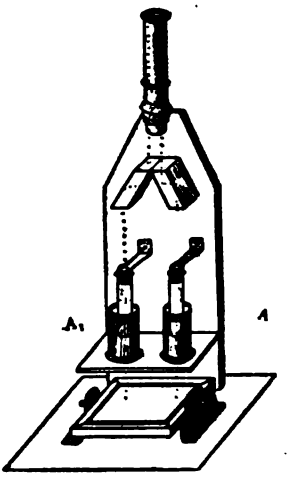

Colorimeter van Dubosq.

Colorimetrische analyse. Zie *Analyse.*

Colossae was in de dagen der Oudheid een stad in Groot-Phrygië, op de plaats, waar de Lycus en de Maeander zich vereenigden. *Heródotus* noemt haar een aanzienlijke, volkrijke plaats met een democratischen regeeringsvorm. Achtereenvolgens bevond zij zich onder de beschermheerschappij der Perzen, Macedoniërs, Seleuciden en Romeinen. Het is bekend, dat *Paulus* een brief heeft geschreven aan de Christelijke gemeente aldaar. Van het voormalige Colossae zijn slechts eenige puinhoopen overgebleven. In de Middeleeuwen trad het 4 km. zuidelijk gelegen Chonae (tegenwoordig Chonas) in de plaats van Colossae.

Colossenzen, *De brief aan de,* is van inhoud zeer bijzonder. Colossae was niet een door *Paulus* gestichte gemeente en de gedachtenwereld der Colossenzen was een zeer ongewone, waarvan *Paulus* in zijn gevangenschap te Rome mondeling of schriftelijk bericht kreeg. Behalve de Christelijke denkbeelden waren in de gemeente te Colossae allerlei Joodsch-gnostische voorstellingen, dwaalleeren, doorgedrongen, die door *Paulus* in zijn brief worden bestreden. Men hechtte aan Sabbath, feesten en nieuwe maan, onthield zich van vleesch en wijn en vereerde de engelen. *Paulus* bestrijdt deze denkbeelden op een zeer tegemoetkomende wijze, door zijn woorden zooveel mogelijk bij deze gedachten te doen aansluiten, zoodat zijn leer althans in woorden niet al te veel verschilt van de dwaalleeren, waarschijnlijk omdat hij die dwaalleer nog niet al te ernstig doorgedrongen oordeelt. Over de echtheid van dezen brief is vroeger veel gestreden. In de laatste tijden helt het gevoelen over naar een erkenning der echtheid. Het aanpassen aan de terminologie der in Colossae op-

komende gnostieke ideeën maakt den twijfel wel verklaarbaar.

Colosseum. Zie *Amphitheater.*

Colossochelys atlas Falc. is de naam van een avontuurlijk voorwereldlijk dier, waarvan de overblijfselen door *Cautier* in de tertiaire lagen van Noordelijk-Indië werden gevonden. Daaruit kan men opmaken, dat het een landschildpad van ruim 6 m. lengte moet geweest zijn. Op oude afbeeldingen wordt het voorgesteld met den Chineeschen muur of de Aarde op zijn rug, vandaar de naam.

Colossus noemt men een beeld van meer dan natuurlijke grootte. In de Oudheid openbaarde zich in de kunst steeds een streven naar het reusachtige; vooral was dit het geval in Assyrië en Egypte. Maar ook *Aristoteles* verkondigde de stelling, dat alleen het groote schoon is. Het grootste beeld uit de Oudheid moet wel de *Colossus van Rhodes* geweest zijn, een metalen beeld, dat zich aan den ingang der haven verhief en wegens zijn reusachtige afmetingen tot de zeven wonderen der wereld gerekend werd. Het was gewijd aan de Zon en in de 4de eeuw v. Chr. door *Chares* vervaardigd. Het prijkte er slechts 56 jaar en werd toen door een aardbeving omvergeworpen. Men verhaalt, dat de Saracenen, die later Rhodus veroverden, de overblijfselen van dat beeld op 900 kameelen hebben weggevoerd. Dat het beeld schrijlings boven den ingang der haven stond, wordt met recht in twijfel getrokken. Na dit kwam het *Zeus*-beeld van *Lysippus* te Tarente. Beroemd waren ook de Colossus van *Hercules* en de *Zeus* van *Phidias* te Olympia en diens *Athene-Parthenos* te Athene. Een 30 m. hoog *Apollobeeld* bracht *Lucullus* uit Apollonia in Pontus naar Rome. *Nero* liet zijn eigen reusachtig beeld, door *Zenodorus* vervaardigd, voor zijn paleis plaatsen. In de Middeleeuwsche kunst vindt men die neiging tot het kolossale niet, maar sedert de Renaissance wordt het streven weer merkbaar; bijv.: het standbeeld van *Carlo Borromeo* te Arona, de *Bavaria* bij München, het *Hercules*-beeld te Wilhelmshöhe bij Kassel, het *Hermann*-gedenkteeken bij Detmold, het Vrijheidsbeeld door *Bartholdi* bij den ingang van de haven van New-York en de *Germania* in het Niederwald.

Colostomie of *Colotomie* is de naam eener operatie, waarbij de dikke darm *(colon)* in de buurt der lenden of het middel aan de opperhuid wordt vastgenaaid en geopend, om zoodoende een kunstmatige aarsopening te doen ontstaan in geval van vernauwing of afsluiting van den dikken- of den endeldarm.

Colostrum, *biest* of *eerste* melk geheeten, is een troebele, melkachtige vloeistof, die alkalisch reageert en in de laatste weken der zwangerschap en nog overvloediger in de eerste dagen na de geboorte wordt afgescheiden door de melkklieren. Zij is dikker dan de melk, die later afgescheiden wordt, heeft een zoeten smaak, is rijk aan eiwitstoffen, suiker en aschbestanddeelen of zouten en bevat, behalve de gewone bestanddeelen der melk, talrijke microscopisch kleine, vethoudende lichaampjes, de zoogenaamde *colostrumlichaampjes*, die uit afgestooten cellen van het epithelium der melkklierblaasjes en -kanalen ontstaan zijn. Het colostrum bevordert het verwijderen van den darminhoud bij het kind en van het darmpek bij de pasgeboren kalveren, waardoor aan de coli-bacteriën, die van uit het dikdarmkanaal van de koe het kalverlichaam kunnen binnendringen, een geschikte voedingsbodem voor ontwikkeling wordt ontnomen. Tevens wordt door de biesttoediening de maagsapafscheiding bevorderd en werkt het daarin aanwezige zoutzuur doodend op de schadelijke bacteriën. In de behandelingsmethode van *Poels* ter bestrijding van de kalverziekten *(colibacilose)* wordt dan ook voorgeschreven, de jong geboren dieren zoo spoedig mogelijk een vierde liter versch gemolken biest te geven. Van den derden of den vierden dag af na de geboorte verandert de samenstelling van het colostrum en begint de eigenlijke melkafscheiding.

Colotomie. Zie *Colostomie.*

Colportage. Zie *Boekhandel.*

Colquhoun, *Patrick,* bekend door zijn geschriften over onderwerpen van socialen aard en door zijn ijver om het algemeen welzijn te bevorderen, werd den 14den Maart 1745 te Dumbarton in Schotland geboren. Hij wist aan de nijverheid dier stad belangrijke voorrechten te bezorgen, en op een reis naar Nederland legde hij de grondslagen voor een levendigen handel van Engelsche katoenen stoffen op het vasteland. In 1789 verhuisde hij naar Londen en werd daar politie-magistraat. Hij maakte een einde aan de schaamtelooze dieverij, welke op de Theems werd gepleegd, poogde den nood der behoeftigen te lenigen, door inrichtingen tot het uitdeelen van soep in het leven te roepen, en deed in zijn: „New system of education for the labouring people" (1806) en in zijn: „Treatise on indigence" voorstellen in dien geest. Zijn boek: „On the population, wealth, power and resources of the British empire" (1814) is nog altijd belangrijk. Dit boek werd indertijd door *Macculloch* heftig aangevallen, maar later door *Giffen* verdedigd. De daarin aanwezige gegevens omtrent het maatschappelijk inkomen van Engeland zijn berekende cijfers, maar hebben niettemin hun verdienste. Hij schreef ook, maar minder gelukkig, over het muntstelsel. De schrijver werd vervolgens handelsagent voor Hamburg, Bremen en Lübeck en overleed den 25sten April 1820.

Colquhoun, *Archibald Ross,* een Engelsch onderzoekingsreiziger, werd den 14den Maart 1848 aan boord op de hoogte der kust van de Kaapkolonie geboren. Hij was van 1871 tot 1885 ingenieur in Engelsch-Indië, in 1789 ging hij naar Siam en deed van 1881 tot 1885 verschillende reizen in Opper-Birma, Siam, Tonkin en Zuidelijk China, gedeeltelijk als correspondent van de Times; van 1885 tot 1889 was hij commissaris in Opper-Birma en van 1890 tot 1892 voor de Engelsch-Zuid-Afrikaansche vereeniging werkzaam in Mashonaland, waar hij het Manikaverdrag tot stand bracht. Van 1893 tot 1894 bereisde hij de Vereenigde Staten van Amerika, in 1895 het Zuiden van Centraal-Amerika, in 1896 Noord-China, van 1898 tot 1899 Siberië, Mongolië en China, van 1900 tot 1901 Polynesië, van 1902 tot 1903 West-Indië, Centraal-

Amerika en de Vereenigde Staten van Amerika. Thans woont hij in Londen. Hij schreef „Across Chrysé" (2 dln., Londen 1883), „Amongst the Shans" (Londen 1885), „Report on railway connexion between India and China" (Londen 1885), „The key of the Pacific" (Londen 1895), „China in transformation" (Londen 1898), „The „Overland" to China" (Londen 1900), „Russia against India. The struggle for Asia" (Londen 1900), „The mastery of the Pacific" (Londen 1902), „Greater America" (Londen 1904), „The Whirlpool of Europe" (Londen 1907).

Colt, *Samuël,* een Amerikaansch ingenieur, ging als scheepsjongen met een Oost-Indië-vaarder naar Calcutta. Op deze reis bedacht hij den later zoo beroemd geworden *revolver* (zie aldaar), en het houten model dier eerste uitvinding is nog aanwezig. Na zijn terugkeer werd hij leerling in een fabriek te Massachusetts, waar hij tevens voor zijn wetenschappelijke vorming zorgde, zoodat hij eenige jaren daarna door de groote steden van Amerika rondreisde en onder den naam van dr. *Coult* voordrachten hield over scheikunde. Met het geld, op deze wijze verzameld, bracht hij zijn uitvinding tot grootere volkomenheid en nam daarvoor octrooi in 1835. Het eerste vennootschap tot vervaardiging van „Colt's revolvers" werd te Patterson in den Staat New-Jersey met een kapitaal van 300 000 dollars gesticht, maar ging in 1842 failliet. Eerst in 1847, gedurende den Mexicaanschen oorlog, hervatte hij die zaak en leverde uit zijn nieuwe fabriek te Newhaven 1000 revolvers aan de Amerikaansche regeering. Daar zijn wapen voldeed, kreeg hij weldra nieuwe bestellingen, zoodat hij in 1852 te Hartford een groote fabriek oprichtte, die meer dan 1 millioen dollars kostte. Een groote vlucht nam de revolverindustrie vooral gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog, doch de uitvinder overleed reeds den 10den Januari 1862.

Colton, *Charles Caleb,* een Engelsch dichter, geboren omstreeks het jaar 1780, genoot zijn opleiding te Eton, studeerde te Cambridge, ontving reeds vroeg een beroep als godsdienstleeraar, doch verbeurde door zijn berispelijk gedrag de achting zijner tijdgenooten. Weldra verkeerde hij in gebrek en ellende en hierdoor werd hij aangespoord tot de vervaardiging van zijn „Lacon", een wijsgeerig werk, dat de bewondering wekte van geheel Engeland. Zoo kwam hij weder in het bezit van de noodige geldmiddelen, doch zijn verkwistingen noodzaakten hem naar Amerika te vertrekken. Later begaf hij zich naar Parijs en was er portretschilder, wijnkooper, dichter, correspondent van den „Morning Chronicle", maar steeds een hartstochtelijk speler, zoodat hij afwisselend in rijkdom en armoede leefde. Hij benam zich den 28sten April 1832 te Fontainebleau het leven. Behalve bovenvermeld werk schreef hij: „A plain and authentic narrative of the Stamford Ghost", „Hypocrisy" en „Napoleon".

Colubrina *L. C. Rich.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rhamnaceeën.* Van de soorten noemen wij: *C. fermentum,* die volgens *Lindley* een geweldige gisting veroorzaakt in suikerhoudend vocht; *C. ferruginosa* en *C. reclinata* (West-Indië), die West-Indisch ijzerhout leveren.

Columba. Zie *Duif.*

Columba, de apostel van Schotland, werd in 521 te Donegal in Ierland geboren, ging in 563 met twaalf volgelingen naar Schotland, dat hij van het Hebrideneiland Hie (Jo, Jona) uit tot het Christendom bekeerde en met kloosters voorzag. Hij overleed in 597. Zijn leven werd beschreven door *Adamnanus,* abt van Hie.

Columbakip is een kruisingsproduct van Maleische en Spaansche hoenders, zonder echter bepaalde raseigenaardigheden te bezitten.

Columbanus, *De heilige,* ook *Columba* genoemd, een van de oudste apostelen van het Christendom bij de Germanen, werd omstreeks het jaar 550 in het Iersche district Leinster geboren, studeerde vlijtig, nam als monnik zijn intrek in het Iersche klooster Bankor en begaf zich in 590 met 12 kloosterbroeders naar Bourgondië, waar hij onderscheiden kloosters stichtte met een zeer gestrengen regel. Ongenoegen met de beruchte *Brunehilde* was oorzaak, dat hij in 610 naar Nantes gebracht en weder naar Ierland ingescheept werd. *Columbanus* trok echter naar *Clotarius II,* koning van Neustrië, en was van plan naar Italië te reizen. Op verzoek van *Theodebert,* koning van Austrasië, liet hij dit voornemen varen, drong door in het land der Alemannen en vestigde zich te Bregenz, waar hij met zijn vriend *Gallus* werkzaam was aan de bekeering der heidenen. Later begaf hij zich naar Milaan, om in Lombardije het Arianisme te bestrijden, en stichtte er aan de Trebia het klooster Bobbio. Hij overleed aldaar den 23sten November 615. De door hem gestichte kloosterorde heeft zich in de 9de eeuw met die der Benedictijnen vereenigd. Hij heeft verscheidene geschriften nagelaten.

Columbarium (Latijn) beteekent in de eerste plaats een *duiventil* en vervolgens de Romeinsche grafgewelven, die zich geheel of gedeeltelijk onder den grond bevinden en waarin de urnen *(ollae)* met de asch der overledenen in boven elkaar aangebrachte nissen zijn geplaatst (zie de afb.). Tal van columbaria zijn bewaard gebleven en daar de nissen voorzien zijn van marmeren platen, waarop de namen en waar-

Columbarium.

COLUMBIA, PANAMA, VENEZUELA, ECUADOR, PERU EN BOLIVIA.

HOOGLAND VAN BOGOTA.
Schaal 1:6000000
CORDILLERA'S VAN ECUADOR.
Schaal 1:6000000.
Galapagos Eil. (tot Ecuador)
Islas de Lobos
Trujillo
Lima
Arequipa
Cuzco
Iquique
La Paz
Cochabamba
Santa Cruz
Chuquisaca
Oruro
Potosi
Tarija
Reyes
Trinidad
Corumba
Villa Bella
Villa Maria
Mato Grosso
Diamantino
Campos dos Parecis
Chimborazo
Cotopaxi
Cuenca
Loja
Esmeraldas
Quito
Ibarra
Tulcan
Albemarle (Isabella)
Chatham
Charles
James
Abingdon
Narborough
Wenman
Culpepper
Duncan
Tower
Equator
Barrington
Indefatigable
Jervis
Bindloe
Hood
Gardner
Conway
Seymour
Baltra
Daphne
Plaza
Rabida
Pinzon
Jervis
Bindloe
Hood
Gardner
Conway
Seymour
Baltra
Daphne
Plaza
Rabida
Pinzon
Wester Lengte 70 van Greenwich
80
75
65
60
5
10
15
20
BRAZILIË
PERU
BOLIVIA
ARGENTINA
PARAGUAY
Acre Territorium
Madeira R.
Purus R.
Javary R.
Yapura R.
Rio Negro
Rio Branco
Rio Guaporé
Rio Paraguay
Rio Madeira
Rio Mamoré
Rio Beni
Rio Grande
Rio Pilcomayo
Rio Bermejo
Rio Salado
Rio Dulce
Rio Colorado
Rio Negro
Rio Chubut
Rio Santa Cruz
Rio Gallegos
Rio Chico
Rio Deseado
Rio Chico
Rio Gallegos
Rio Santa Cruz
Rio Chubut
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Dulce
Rio Salado
Rio Bermejo
Rio Pilcomayo
Rio Grande
Rio Beni
Rio Mamoré
Rio Madeira
Rio Paraguay
Rio Guaporé
Rio Branco
Rio Negro
Purus R.
Javary R.
Yapura R.
Madeira R.
Acre Territorium
Rio Paraguay
Rio Grande
Rio Pilcomayo
Rio Bermejo
Rio Salado
Rio Dulce
Rio Colorado
Rio Negro
Rio Chubut
Rio Santa Cruz
Rio Gallegos
Rio Chico
Rio Deseado
Rio Chico
Rio Gallegos
Rio Santa Cruz
Rio Chubut
Rio Negro
Rio Colorado
Rio Dulce
Rio Salado
Rio Bermejo
Rio Pilcomayo
Rio Grande
Rio Beni
Rio Mamoré
Rio Madeira
Rio Paraguay
Rio Guaporé
Rio Branco
Rio Negro
Purus R.
Javary R.
Yapura R.
Madeira R.
Acre Territorium

digheden der afgestorvenen vermeld staan, zijn zij van belang voor de Romeinsche geschied- en oudheidkunde. Dergelijke graven worden slechts te Rome en naaste omgeving aangetroffen en dagteekenen uit de eerste eeuw voor en na Chr. In 1726 werd er een ontdekt aan de *via Appia* bij Rome, dat door *Gori* beschreven is in zijn: „Descriptio monumenti sive columbarii libertorum et servorum Liviae Augustae et Caesarum" (1726), en in 1735 werd van de talrijke daarin gevonden voorwerpen te Florence een „Accademia Columbaria" gesticht. Twee andere columbaria uit den tijd van *Augustus* zijn in 1840 door *Campana* in de nabijheid der Porta Latina te Rome opgedolven. Het grootste, nabij de Via Appia gelegen, vormt een langwerpig vierkant met 9 rijen nissen boven elkaar. De opschriften bevatten er de namen van personen, die ambten in het keizerlijk paleis bekleedden, van *Augustus* tot *Nero*.

Zij, die niet in staat waren een dergelijk columbarium te bekostigen, konden een plaats in een door particulieren met speculatieve bedoelingen aangelegd gemeenschappelijk columbarium koopen. Ook bestonden — en dit kwam zeer dikwijls voor — begrafenisvereenigingen, die een columbarium bezaten en haar leden voor een bepaald bedrag of tegen het betalen van contributie op bepaalde termijnen een behoorlijke begrafenis en een plaats in dit columbarium verzekerden.

Ook thans noemt men columbarium de plaats, waar de asch van de in de crematoria verbrande lijken bewaard wordt.

Columbia, *Republica de Columbia,* ook wel de *Vereenigde Staten van Columbia* en vroeger *Nieuw Granada* genoemd, is een der bondsrepublieken van Zuid-Amerika (zie de kaart van Columbia, Venezuela, Ecuador, Peru en Bolivia).

Ligging en Grenzen. De republiek strekt zich uit van 12° 30′ N.Br. tot 2° 40′ Z.Br. en van 69 tot 79° W.L. v. Gr. Zij grenst ten N. aan Panama en de Caribische Zee, ten O. aan Venezuela en Brazilië, ten Z. aan Peru en Ecuador, ten W. aan den Grooten Oceaan en bealaat een oppervlakte van 1 135 550 v. km. (volgens planimetrische berekening daarentegen 1 206 200 v. km.).

Kusten. De kustgesteldheid is, althans in het N., zeer gunstig. Aan de Caribische Zee liggen aan de Westzijde van het schiereiland van Goajira de Bahia Honda, de Bahia Portete, de Baai of Lagune van Santa Maria en verder westwaarts de prachtige haven van Cartagena. Aan de diep in het land dringende golf van Uraba liggen aan de oost- en zuidzijde vele veilige ankerplaatsen. Aan de overigens weinig ingesneden kust van den Grooten Oceaan vindt men de baaien van Cupica en San Francisco Solano, de kleine baai van Palmar aan de zuidzijde van de hooge kaap Corrientes, de baai van Choco of Buenaventura en de Ensenada de Tumaco. Van de eilanden zijn de uit tien eilanden bestaande Paarlenarchipel in de Golf van Panama en het 518 v. km. groote eiland Coiba de voornaamste.

Bodemgesteldheid en Rivieren. De Cordilleras van Columbia vormen een onderdeel der Andes (zie aldaar) en kunnen in vier deelen gesplitst worden: vooreerst de nog weinig bekende aan de Golf van Buenaventura beginnende Kust-Cordilleras, dan de naar het N. zich voortzettende West-Cordilleras in het W. van het Caucadal; vervolgens de Centraal-Cordilleras tusschen de Rio Cauca en de Rio Magdalena, de voortzetting der Oost-Cordilleras van Ecuador, die in het N. hooglanden vormen, en eindelijk de Oost-Cordilleras of de Cordilleras van Bogota, die ten O. van de Magdalena loopt en zich ten N. van Bogota in vele takken splitst. De werkzame vulkanen groepeeren zich om den Cumbal (4790 m.), den Pasto (2544 m.) en den Tolima (5525 m.); aardbevingen zijn niet zeldzaam, maar treden in den regel niet zoo verwoestend op als in Centraal-Amerika.

Het geheele oostelijk deel van de republiek is laagland, waardoor de groote zijrivieren van de Amazone (Guainia, Yapura, Iça, Napo) en van den Orinoko (Meta, Guaviare) stroomen. Het land is overigens zeer rijk aan rivieren. De voornaamste is de Rio Magdalena, die naar het N. stroomend, vele zijrivieren opneemt en nabij Barranquila in de Caribische Zee uitmondt. Evenwijdig aan deze rivier loopt de Rio Cauca, die, evenals de zijrivier Rio Nechi, bevaarbaar is. De Rio-Atrato, die in de golf van Darien uitmondt, is eveneens voor stoomschepen bevaarbaar, terwijl de Rio San Juan en Rio Patia, die beide in den Grooten Oceaan uitmonden, voor het verkeer van weinig beteekenis zijn.

Geologie. In de Centraal-Cordilleras spelen graniet- en leigesteenten de hoofdrol, evenals in de Sierra Nevada de Santa Marta in het N.; overigens treft men vele jongere sedimentairgesteenten uit het cretaceïsche tijdperk aan. In de West- en Centraal-Cordilleras worden nog werkzame vulkanen aangetroffen, die uit andesiet en trachiet zijn opgebouwd. Tertiaire en quartaire vormingen vindt men in de vlakte van de Magdalena en in het Z.O. van het land. In de Sierra Nevada en op de hooge bergen in het Z. vallen nog sporen van vroegere gletschervorming waar te nemen.

Klimaat. Het klimaat wordt hoofdzakelijk beheerscht door de hoogteligging boven den zeespiegel. Slechts de hoogste toppen (boven de 4600 m.) dragen eenige sneeuw. Op geringere hoogte volgt hierop het gebied der Paramos (tusschen 3000 en 4500 m.); hier bedraagt de gemiddelde temperatuur nauwelijks meer dan 10° C. Het derde gebied is de Tierra fria (2000—3000 m.). Dit omvat het grootste deel van het hoogland, maar nog uitgestrekter is de zachtere Tierra templada (600—2000 m.), waartoe de laagste gedeelten van de Cordilleras behooren. Tot de Tierra caliente eindelijk behoort het grootste deel van het land, namelijk de kuststreken, de vlakten van de Cauca en de Magdalena en de uitgestrekte laagvlakte in het O. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt er 25—27°, in de Tierra templada 20—25° en in de Tierra fria 12—18° (bijv. te Bogota op 2660 m., 14,4°). De neerslag is daarom van bijzondere beteekenis, wijl hij, bij het geringe

temperatuurverschil, de verdeeling in een zomer- en winterhalfjaar te weeg brengt. De zomer (verano) is n.l. het droge, de winter (invierno) het natte jaargetijde. Deze laatste duurt in Cartagena van Mei tot November, met een korte onderbreking in Juni. Naarmate men zuidelijker komt, wordt deze onderbreking grooter, zoodat men aldaar vier jaargetijden kan onderscheiden. Aan de kust is het klimaat door de uitwasemingen der moerassen zeer ongezond.

Plantenwereld. De lagere deelen van het land hebben een zuiver tropische flora, met vele plantensoorten, zooals de kokospalm en de koningspalm, verder groote bamboewildernissen en talrijke tropische vruchtboomen. Hooger dan 1300 m. wonden wonden met sierlijke boomvarens en verscheiden soorten van cinchona gevonden. Tusschen 2800 en 3000 m. heeft men de eigenaardige vegetatie der Paramos.

Dierenwereld. De fauna is zeer rijk. Naast de typisch-tropisch Amerikaansche worden in de bergstreken ook centraal-Amerikaansche vormen aangetroffen. Apen, gordeldieren, buidelratten, de Amerikaansche tapir, de jaguar, poema en kleinere roofdieren leven in de lagere streken, terwijl hooger herten, hazen en konijnen gevonden worden. De vogelwereld is prachtig ontwikkeld, alle tropisch-Amerikaansche soorten komen er voor; ook de reptiliën en amphibieën zijn rijk vertegenwoordigd.

Delfstoffen. Onder de mineralen neemt goud de eerste plaats in. Tot 1720 en van 1800 tot 1820 was Columbia het rijkste goudland der aarde. Van 1520 tot 1820 leverde het ongeveer een millioen kg. goud. Engelsche mijnbouwmaatschappijen hebben de goud- en zilverproductie in den laatsten tijd weder aanmerkelijk doen stijgen. Kwikzilver, koper en ijzer worden nog weinig ontgonnen. Steenzoutlagen liggen op het plateau van Bogota bij Zipaquira; bruinkolen worden bij Rio Hacha gedolven en komen bovendien bij Cartagena en Bogota voor; rijke asfaltlagen worden in het Quindiugebergte en in Ocana aangetroffen; zwavel op verschillende plaatsen; zeer mooie smaragden bij Muzo.

Bevolking. Columbia telt ongeveer 5 millioen inwoners, dat is 4,1 per v. km. of ongeveer 15 per v. km. van het eigenlijk bewoonde en beschaafde gedeelte. Deze zijn verdeeld in Blanken (10 %), Mestiezen (40 %), Negers, Mulatten, Zambo's (35 %) en Indianen (15 %).

De zedelijke en intellectueele ontwikkeling laat nog veel te wenschen over. De vroeger rijke en machtige Kerk heeft veel van haar aanzien verloren, sedert het land niet meer onder Spaansche heerschappij staat. Onafhankelijk van den Staat regelt zij haar aangelegenheden. Men heeft er één aartsbisdom, dat van Bogota, en 11 bisdommen. Belijders van andere godsdiensten hebben geloofsvrijheid.

Sedert 1867 bestaat te Bogota een universiteit, terwijl te Cartagena, Medellin en Popayan hoogere scholen zijn en verder colegios en priesterseminaria. Sedert 1870 wordt voor het volksonderwijs veel gedaan, in het bijzonder in het departement Antioquia.

Middelen van Bestaan. De landbouw is ondanks den rijken bodem zeer weinig ontwikkeld. Maïs en bananen vormen de voornaamste voedingsmiddelen, en deze worden dan ook hoofdzakelijk verbouwd; verder rijst en tarwe en ook cacao, maar in zeer geringe hoeveelheid, zoodat de productie niet eens voldoende is voor het binnenlandsch verbruik. De eenige cultuurproducten, die uitgevoerd worden, zijn tabak (Ambalema in het Magdalena- en Palmira in het Caucadal) en koffie, die in de Tierra fria voortreffelijk gedijt en waarvan de aanplanting in den laatsten tijd, vooral in de departementen Santander en Antioquia, sterk is vooruitgegaan. Suiker wordt verbouwd in de laagvlakten, maar de concurrentie met West-Indië is voor dit product, wegens de gebrekkige verkeerswegen en de primitieve wijze van bewerking, niet mogelijk.

De *veeteelt* is in de gematigde streken van veel beteekenis, hoofdzakelijk runderen, paarden en muildieren.

De *nijverheid* beperkt zich tot katoenindustrie, sigarenfabricage en mattenvlechterij (Panamahoeden, hangmatten enz.), en heeft zeer weinig te beduiden. Daarentegen is de *scheepsbouw* sedert de openstelling der Magdalena voor het stoomvaartverkeer vooruit gegaan.

De *handel* staat ondanks den rijkdom des lands aan voortbrengselen nog op zeer lagen trap. De ligging van het land is wel is waar zeer gunstig, n.l. aan twee oceanen, wier kusten talrijke goede havens bezitten, maar de traagheid der bevolking, het gemis eener flinke industrie, de gebrekkige verkeersmiddelen en wegen, alsook de voortdurende staatkundige woelingen beletten de opkomst van den handel. Toch is in de laatste jaren eenige vooruitgang merkbaar. De uitvoer bedroeg (1911) 22 375 899 pesos, hoofdzakelijk koffie, levensmiddelen, levende dieren, edele metalen, tabak en ertsen; verder katoen, huiden, houtsoorten en cacao. De uitvoer van kinabast is tengevolge van den roofbouw bijna geheel verdwenen. De invoer, hoofdzakelijk over Barranquila, bedroeg 18 108 863 pesos, grootendeels textielwaren, ijzeren en stalen artikelen, zout, dranken, voedingsmiddelen, drogerijen en chemicaliën, porcelein en luxeartikelen. Van werkelijke beteekenis is de doorvoerhandel op de landengte van Panama.

Goede straatwegen zijn slechts spaarzaam voorhanden, alleen op de hoogvlakten van Bogota, bij Medellin, Cucuta en in het Porcedal. Het spoorwegnet had in 1911 een lengte van 1000 km. Het binnenlandsch brievenverkeer bedroeg in 1911 3 000 000 verzendingen. Het telegraafnet was in 1911 18 000 km. lang met 500 kantoren. De voornaamste verkeersweg is de Magdalenarivier, die thans voor stoombooten bevaarbaar is gemaakt. Wekelijks varen stoombooten van Panama naar de voornaamste havens aan den Grooten Oceaan tot aan San Francisco. Een veertiendaagsche dienst bestaat tusschen Colon en New-York; ook Engelsche, Fransche en Duitsche lijnen onderhouden een geregelde vaart; in 1878 werd een stoomvaartlijn tusschen New-York, Sabanilla, Santa Maria en Cartagena geopend.

Staatkundige indeeling en Bestuur. Volgens den Almanach de Go-

tha 1914 is Columbia in de volgende departementen verdeeld:

	Bevolking.	per v. km.
Antioquia	740 937	12
Atlantico	114 887	41
Bolivar	420 730	7
Boyaca	586 499	13
Caldas	341 198	17
Cauco	211 756	4
Cundinamarca	713 968	32
Huila	158 191	7
Magdalena	149 547	3
Nariño	292 535	11
Noord-Santander	204 381	12
Santander	400 084	8
Tolima	282 426	13
Valle	217 159	20
Overig gebied	238 315	—
Totaal	5 072 613	4,1

Sedert de grondwet van 1886, gewijzigd in 1905 en 1909, is aan de departementos (de vroegere staten) alleen volledige zelfstandigheid gelaten, wat betreft het beheer der financiën. De uitvoerende macht berust bij den voor zes jaren gekozen president, die door zeven verantwoordelijke ministers wordt ter zijde gestaan. De wetgevende macht is in het bezit der Kamer van Afgevaardigden, waarvan de 92 leden (1 op 80 000 inwoners) voor vier jaren bij rechtstreeksche stemming gekozen worden, en de Senaat, waarvan de 35 leden voor vier jaren door de raden der departementen gekozen worden. De financiën bevinden zich van oudsher in zeer slechten staat. Bij de verdeeling der schuld der oude federatieve republiek Columbia, nam de toenmalige republiek Nieuw-Granada hiervan 50 procent of 3 312 975 pond sterling over. Door de achterstallige renten en nieuwe leeningen steeg de buitenlandsche schuld (1911) tot 2 666 400 pond sterling. In 1903 was voor 700 millioen pesos papierengeld in omloop. Het budget bedroeg in 1913: 14 570 652 pesos inkomsten en 14 060 294 pesos aan uitgaven. Sedert 1853 is het metrieke stelsel wettelijk ingevoerd.

Wapen van Columbia.

Het staande leger telt 6000 man, gewapend met het geweer systeem Remington en Gras van het Fransche leger. In tijd van oorlog is er algemeene weerplicht en kan het land 50 000 man op de been brengen. De vloot bestaat uit 1 kruiser, 2 kanonneerbooten en een rivierkanonneerboot.

Het wapen der republiek (zie de afb.) vertoont boven een gouden granaatappel tusschen twee gouden horens op een blauw veld, in het midden een roode vrijheidsmuts op een gouden stang op een zilveren veld en beneden een groene landengte met twee schepen op een blauwe zee. De spreuk is „Libertad y orden", en het wapen wordt gekroond door een condor. De vlag is geel, blauw, rood met het wapen in het midden. Bij de handelsvlag is het wapen door een ster vervangen.

Geschiedenis. De kusten van Columbia werden het eerst in het uiterste oosten bij Cobo de la Vela in 1499 door *Hojeda* en *Vespucci* bereikt. In 1501 ging *Bastidas* vandaar naar de golf van Darien, en in 1502 landde *Columbus* in het N. bij Veragua. Uitgangspunt voor de verovering van het eigenlijke Nieuw-Granada is de in 1525 door *Rodrigo de Bastides* gevormde provincie Santa Marta geweest. Van daar uit heeft *Gonzalo Jimenez de Quesada* in 1526 op last van *Hernando de Lugo* de oude staten: Bogota, Hunsa, Guatabita en Sogamoso onderworpen. In 1547 werd Nieuw-Granada onder een kapitein-generaal geplaatst; in 1718 en definitief in 1739 werd het tot een vice-koninkrijk verheven, dat ook Guyana, Venezuela en Quito omvatte. Het gebied had in 1800 ongeveer 2 millioen inwoners. Nadat reeds in 1806 generaal *Miranda* met Engelsche hulp in Venezuela beproefd had, deze provincie van Spanje afvallig te maken, werd den 20sten Juli 1810 de onderkoning verdreven en het hoogste gezag door een Junta bekleed, die echter voorloopig nog in naam van *Ferdinand VII* regeerde, ofschoon het land reeds republiek van Cundinamarca genoemd werd. Eerst in 1813 werd de onafhankelijkheid van Spanje geproclameerd; tegelijkertijd verdeelde het vice-koninkrijk zich in verschillende staten. De groote man uit dit tijdperk was *Simon Bolivar* (zie aldaar), die, nadat hij de Spanjaarden uit Venezuela verdrongen had, Cundinamarca dwong toe te treden tot den door hem gestichten statenbond van Nieuw-Granada. In 1815—1816 onderwierp echter generaal *Pablo Murillo* Nieuw-Granada weer aan Spanje. In 1819 begon *Bolivar*, na zijn beroemden tocht over de Andes, het land te bevrijden door zijn overwinning bij de brug over de Boyaca. In November 1821 verlieten de Spanjaarden Nieuw-Granada, en ook Panama sloot zich bij den nieuwen staat aan. In Mei 1821 vergaderde het Congres te San Rosario de Cucuta. Een staatsregeling naar het voorbeeld der Noord-Amerikaansche kwam tot stand en *Bolivar* werd den 1sten October 1821 tot president gekozen. In oorlogstijd was *Bolivar* dictator en hij droeg door zijn imperialistische nei-

gingen er veel toe bij, dat de Columbische republiek niet lang stand hield. In 1830 moest de president zijn waardigheid neerleggen. Bolivia was reeds in 1825 afgevallen, in 1830 werd ook Venezuela zelfstandig. In 1831 vormden de midden-provinciën, onder *Joaquin Mosquera,* de republiek Nieuw-Granada, waarvan de grondwet den 29sten Februari 1832 werd geproclameerd. De strijd tusschen liberalen en conservatieven gaf herhaaldelijk aanleiding tot revoluties, welke den vooruitgang van het land tegenhielden en tengevolge hadden, dat de republiek in 1858 in acht staten gesplitst werd. In 1863 kreeg het land den naam van Vereenigde Staten van Columbia. De verschillende politieke richtingen der regeeringen van de afzonderlijke staten had wederom revoluties tengevolge, totdat in 1880 *Rafael Nuñez,* de leider der gematigd liberale partij, president werd, die bij zijn herkiezing in 1884 geheel tot de conservatief-ultramontane richting overhelde. Na een beweging onder de liberalen in 1886 onderdrukt te hebben, wist hij in 1886 een nieuwe grondwet, met overwegend centraliseerend karakter in te voeren. Door deze grondwet, die den 5den Augustus 1886 afgekondigd werd, is Columbia in negen departementen, in plaats van in afzonderlijke staten, verdeeld, terwijl de staat Cundinamarca, waarin Bogota ligt, Bondsland (Distrito Federal) geworden is. *Nuñez* werd wederom voor zes jaren tot president gekozen. In het grensconflict met Venezuela werden door het Spaansche regentschap, in plaats van *Alfonsus XIII,* die tot scheidsrechter gekozen was, de grenzen in 1891 bepaald. Na den dood van president *Nuñez* werd in 1894 *Caro* als zoodanig gekozen. Ofschoon de liberale partij dikwijls door revoluties getracht heeft het bewind in handen te krijgen, is de regeering nog steeds conservatief-clericaal. Het Congres, dat sedert 1898 wegens de voortdurende onlusten niet meer vergaderde, werd in 1903 weder bijeengeroepen en kwam toen met de Vereenigde Staten in conflict over het Panamakanaal, hetgeen tengevolge had, dat Panama een afzonderlijke republiek werd, waarvan de erkenning door Columbia geweigerd werd.

Weliswaar trachtte president *Rafael Reys,* die met ingang van den 1sten Januari 1905 voor 10 jaar tot hoofd der republiek gekozen was, de goede verstandhouding met de Vereenigde Staten van N.-Amerika te herstellen, maar zonder veel succes. Een verdrag, in 1909 met de Unie gesloten, dat de erkenning van Panama's zelfstandigheid ten doel had, vond bij het volk zoo weinig instemming, dat *Reys* reeds in Maart zijn ambt tijdelijk moest neerleggen. En toen de Kamerverkiezingen van Mei 1909 de oppositie niet onbelangrijk versterkten, nam hij zijn ontslag en vertrok naar Londen. Een revolutie, welke ondertusschen uitbrak, werd spoedig onderdrukt. Bij de presidentsverkiezing van den 3den Augustus bleef de vice-president en plaatsvervanger van *Reys, Holguin,* echter in de minderheid tegen den candidaat der opstandelingen, *Gonzalez Valencia,* en een poging tot opstand ten gunste van *Holguin,* door den legeraanvoerder van Bogota beproefd, bleef zonder succes. De spanning met de Vereenigde Staten nam weder toe en leidde tot allerlei wrijvingen (doorvoerbelasting op Amerikaansch meel enz.). De onderlinge wedloop om de macht in de republiek tusschen clericaal-conservatieven en liberalen leidde voor en na tot staatkundige woelingen. President *Rafael Uribe y Uribe* streefde daarom naar de vorming van een nieuwe partij, welke zoowel voor de binnenlandsche als de buitenlandsche staatkunde de nationale belangen tot richtsnoer zou aannemen. De verkiezing van een nieuwen president had plaats in Juli 1910. De gekozene, *Carlos E. Restrepo,* aanvaardde den 7den Augustus zijn ambt. Ook zijn bewind leidde nog niet tot rustiger toestanden. In December 1910 brak in Cartagena een oproer uit, omdat aartsbisschop *Brioschi* kerkegoederen aan N.-Amerikanen had verkocht. Na bloedige uitspattingen moesten ten slotte de betreffende overeenkomsten ongedaan gemaakt worden; de aartsbisschop vluchtte naar Panama. In het midden van 1911 dreigde een conflict met Peru, omdat Columbiaansche troepen onder generaal *Gamboa* het land om de Yapura bezetten en een inval deden op Peruaansch grondgebied. Generaal *Gamboa* werd door de Peruanen verslagen en gedwongen zich naar Manaos terug te trekken. Ofschoon de Peruaansche troepen niet verder doordrongen, was de oorlogzuchtige stemming in Columbia zoo gestegen, dat president *Restrepo,* die voor alles den vrede wilde handhaven, en het Peruaansch gezantschap te Bogota aan aanvallen bloot stonden. *Restrepo* wilde, evenmin trouwens als de regeering van Peru, de Unie een voorwendsel tot interventie geven. Vandaar ook dat, toen staatssecretaris *Knox* in 1912 de republieken van Centraal-Amerika (zie aldaar) ging bezoeken, het gouvernement van Columbia hem ook uitnoodigde naar Bogota te komen. Teekenend voor de volksstemming was de moord op den Amerikaanschen consul te Cartagena, *W. B. Macmaster,* in Augustus 1912, — hoewel Columbia, en met reden, de politieke strekking hiervan ontkende. Aangezien de Vereenigde Staten gaarne vóór de opening van het Panamakanaal de twistpunten met Columbia bijgelegd wilden zien, namen zij met deze verklaring genoegen. Gedurende 1913 werden de onderhandelingen over de Panama-aangelegenheden voortgezet, die ten slotte in December 1913 tot een tractaat leidden, waarbij bepaald werd, dat 1°. de afscheiding van Panama in 1902 een onrecht tegenover Columbia was; 2°. bij de opening van het Panama-Kanaal de Columbiaansche vlag geheschen zou worden; 3°. de Columbiaansche schepen altijd vrij het kanaal mogen doorvaren; 4°. de Columbiaansche landgrens reiken zal tot de neutrale zone; 5°. de Unie aan Columbia 20 millioen dollar schadevergoeding zal betalen; 6°. de rechtsaanspraken van Columbia op den Panama-spoorweg door een scheidsgerecht beslist zullen worden.

Literatuur: R. Nuñez en *H. Jalhay,* La république de Colombie. Geographie, histoire etc. (2de druk Brussel 1898); *Reiss* en *Stübel,* Reisen in Südamerika. Geologische Studien in der Republik Columbia (Berlijn 1892 v.v.); *O. Bür-*

ger, Reisen eines Naturforschers im tropischen Südamerika (Leipzig 1900); *Serret,* Voyage en Colombie (Parijs 1912); *V. Restrepos,* Étude sur les mines d'or et d'argent de la Colombie (in het Fransch door *Jalhay,* Brussel 1908); *Beisswanger,* Im Lande der heiligen Seen. Reisebilder aus der Heimat der Chibaha-Indianer (Neurenberg 1911); *Scruggs,* The Colombian and Venezuelan republics (nieuwe druk Boston 1905); *J. L. Peter,* Republic of Colombia (Londen 1906); *H. Jalhay,* La république de Colombie (Brussel 1909); *C. R. Markham,* The conquest of New-Granada (Londen 1912); *P. J. Eder,* Colombia (Londen 1913).

Columbia is een district aan de Potomac, door de Noord-Amerikaansche staten Maryland (1788) en Virginia (1789) aan het Congres afgestaan, om aldaar de bondshoofdstad Washington te doen verrijzen. Het wordt ten Z.W. door de Potomac en aan de overige zijden door Maryland begrensd, is 180 v. km. groot en telt (1910) 331 069 inwoners. Het gebied wordt namens het Congres door drie „commissioners" bestuurd.

Columbia of *Oregon,* is een groote rivier in het W. van Noord-Amerika, ontspringt uit een klein meer, het Columbiameer, aan den voet van het Rotsgebergte, stroomt noordwestwaarts tot Boat Encampment, vervolgens zuidwaarts door de twee Arrowmeren en komt, nadat zij de Kootency en de Clarke's Fork heeft opgenomen, bij Fort Shepherd in het gebied der Vereenigde Staten. Beneden Colville vormt zij watervallen en stroomversnellingen, waaronder de 17 m. hooge Kettle Falls. Hier neemt zij de uit het W. komende Spokane en de uit het N. komende Okinakane op. Daar, waar de Snake River in de Columbia stroomt, heeft deze een breedte van 1200 m. In westelijke richting verder stroomende, breekt de rivier door het Cascadengebergte heen. In haar mondingsgebied heeft zij een breedte van 11 km., maar de toegang werd belemmerd door zandbanken, totdat hierin door het aanbrengen van dammen verbetering is gebracht. Bij een stroomgebied van 772 000 v. km. en een lengte van 2250 km. is de Columbia slechts over een afstand van 965 km. bevaarbaar, namelijk van de monding tot aan den voet der Cascades (190 km.), vandaar tot de Dalles (80 km.), verder tot aan de Priests Rapids (295 km.) en van Colville tot Boat Encampment (400 km.). Ook de Willamette, die zij in haar benedenloop opneemt, is bevaarbaar. De Columbia werd in 1792 door *Gray* ontdekt en in 1804 en 1805 door *Lewis* en *Clarke* nauwkeuriger onderzocht.

Columbia, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Zuid-Carolina, ligt op den oostelijken oever van de Congaree, die hier voor stoombooten bevaarbaar wordt. De stad heeft breede straten, een mooi capitool, stadhuis, markt, tuchthuis, krankzinnigengesticht, een universiteit, een belangrijken katoenhandel en (1910) 26 319 inwoners. Zij is door spoorwegen met de belangrijkste steden in den omtrek verbonden.

Columbia, een stad in het graafschap Lancaster in Pennsylvanië, aan de Susquehanna, met een 1866 m. lange brug, 54 km. beneden Harrisburg, heeft een levendigen handel in hout en ijzerwaren en telt (1910) 11 454 inwoners.

Columbia is de hoofdstad van het graafschap Maury in Tennessee, op den linker oever van de Duck River, 55 km. ten Z.Z.W. van Nashville, met (1910) 5754 inwoners en eenige inrichtingen voor hooger onderwijs (Jackson College, Female Academy enz.).

Columbiet of *Niobiet,* niobiumzuur ijzeroxyduul, $Fe\,Nb_2\,O_6$, is een mineraal, dat gewoonlijk tot een bedrag van 30 % vermengd is met tantaliumzuurijzeroxyduul (zie *Tantaliet*). Het komt gewoonlijk voor in sterk glanzende, platte of korte zuilvormige rhombische kristallen en is bruin tot donkerzwart van kleur. De hardheid bedraagt 6, het soortelijk gewicht 5,4—6,4 Het wordt gevonden in Beieren, Finland, Connecticut, Colorado, in graniet ingesloten; in Groenland bevindt het zich in kryolieth.

Columbretes of *Slangeneilanden* is de naam van een groep eilanden in de Middellandsche Zee, omstreeks 65 km. ten O. van de kust van Valencia. Deze groep behoort tot de Spaansche provincie Castellon de la Plana. Zij heeft een vulkanischen bodem en diende in de Middeleeuwen tot wijkplaats van zeeroovers.

Columbus, de hoofdstad van den Amerikaanschen staat Ohio, werd in 1812 gesticht en in 1834 tot een stad verheven. Zij ligt in een groote vlakte aan de Scioto en is door spoorwegen met alle deelen der Unie verbonden. Ofschoon men er in 1860 slechts ruim 18 000 inwoners telde, was dit cijfer in 1910 tot 181 511 geklommen. Men heeft er prachtige openbare gebouwen, zooals het capitool, het krankzinnigengesticht enz. De industrie is zeer belangrijk, vooral de ijzerindustrie. Columbus heeft twee universiteiten en andere inrichtingen voor hooger onderwijs.

Columbus, de hoofdstad van het graafschap Muscogee in Georgia aan de bevaarbare Chattahoocheerivier en op de grens van Alabama, heeft veel industrie en handel in katoen. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 20 554.

Columbus, *Christophorus,* in het Italiaansch *Colombo,* in het Spaansch *Christoval Colon,* de ontdekker van Amerika, was de zoon van een lakenwever en werd tusschen den 25sten Mei 1446 en den 20sten Maart 1447 te Genua of te Savona geboren, waar hij werd opgeleid in het beroep zijns vaders. Later ondernam hij eenige reizen, o.a. naar den Levant en wellicht ook naar IJsland. Te Lissabon huwde hij (1477) met donna *Felipa Monix,* de achterkleindochter van *Perestrello* van Porto Santo, een kloek zeeman, van wien hij de eerste duistere mededeelingen kreeg omtrent in het W. gelegen eilanden en landen, hetgeen bij hem het denkbeeld deed ontstaan, te trachten in westelijke richting Indië, China en Japan te bereiken. *Toscanelli* (1397—1482) had reeds in 1474 in een brief de meening geopperd, dat Indië ook van het W. uit bereikt kan worden. *Columbus* kwam met *Toscanelli* in aanraking en kreeg kaarten en inlichtingen van hem. Zijn pogingen, om eerst in Portugal, daarna in

Spanje steun voor zijn plan te vinden, leden aanvankelijk schipbreuk. Hij wilde toen naar Frankrijk gaan, vertoefde onderweg in het klooster La Rabida bij Palos, en werd hier, door bemiddeling van den abt van het klooster, door *Isabella* aangezocht, zijn plannen nader uiteen te zetten. Hij kreeg na den val van Granada (Januari 1492) na eenige onderhandelingen van *Isabella* drie schepen met 120 matrozen bemand en de toezegging, van de erfelijke waardigheid van groot-admiraal en onderkoning van de gewesten, die hij ontdekken zou, een tiende deel der kroonopbrengsten van de te ontdekken landen, benevens het recht voor een achtste deel aan alle handelsondernemingen op die landen te mogen deel nemen en meer andere buitensporige rechten. Den 3den Augustus 1492 verliet hij, aan boord van het karvealschip „Santa Maria" met de „Pinta" en de „Niña", de haven van Palos, bereikte 9 dagen later de Canarische Eilanden, waar hij den 24sten Augustus een uitbarsting van den Piek van Teneriffe waarnam, en stevende toen naar het onbekende Westen. Toen zich echter na verloop van 3 weken nog geen land vertoonde, ontstond er ongenoegen onder het volk. Groote massa's drijvend wier en de afwijking van de magneetnaald vervulden velen met angst, terwijl *Columbus* een en ander als een gunstig verschijnsel beschouwde, nadat hij eenige dagen te voren met blijdschap het oog gevestigd had op het sterrenbeeld „Het Zuider Kruis". In de meening, dat er zich teekenen opdeden van de nabijheid van land, veranderde hij den 7den October van richting en zette koers naar het Z.W.; anders zou hij in Noord-Amerika aangeland zijn. Den 11den October maakte *Columbus* zijn vertrouweling *Pedro Guitèrrez* opmerkzaam op van plaats veranderend licht aan den horizon, en om twee uur in den morgen zag *Rodriquez Bermejo*, een matroos van het vooruitzeilend schip, bij het licht der maan het eerst de zandige kust. Den volgenden morgen was *Columbus* de eerste, die aan wal stapte; hij had in de eene hand zijn getrokken zwaard en in de andere de vaan van Castilië, en in naam van dat rijk nam hij, door zijn manschap als onderkoning gehuldigd, de Nieuwe Wereld in bezit. Hij was aangeland op Guanahani, een der Bahamaeilanden, en gaf daaraan den naam van San Salvador (door de Engelschen Watling Isle geheeten). Op aanwijzing der inboorlingen, dat zich in het Z. een goudland bevond, stevende hij derwaarts en ontdekte den 26sten October Cuba en den 6den December Haïti. Daar hij echter reeds één vaartuig verloren had en een tweede vermiste, nam hij het besluit, in persoon op zijn laatste schip het bericht der ontdekking over te brengen naar Spanje.

Hij liet 39 vrijwilligers achter en aanvaardde den 16den Januari 1493 den terugtocht. Op den tweeden dag vond hij het vermiste vaartuig terug, maar had zulk een storm te verduren, dat hem redding bijkans onmogelijk scheen, waarom hij het bericht zijner ontdekking in een vat deed kuipen en aan de golven toevertrouwde. Hij bereikte echter den 4den Maart den mond van de Taag en liep den 15den daaraanvolgende onder het gelui der klokken de haven van Palos binnen. In het midden van April hield hij een plechtigen intocht in Barcelona, waar koning *Ferdinand* verblijf hield. De voortbrengselen der Nieuwe Wereld werden door voor hem uitgaande dienaren gedragen, waarna hem in tegenwoordigheid des konings een zetel werd aangewezen naast den troon, waar hij zittend verslag mocht geven van zijn ontdekking. Onder goedkeuring van den paus werd bij het verdrag van Tordesillas (7 Juni 1494) een grenslijn getrokken tusschen het Portugeesche en het Spaansche ontdekkingsgebied en wel op 370 mijlen ten W. van de Azoren en de Kaap Verdische eilanden.

Niet alleen werd *Columbus* tot grande van Spanje verheven, maar men stelde hem ook aan het hoofd eener vloot van 17 schepen met 1500 man tot het doen eener tweede reis. Den 23sten September stak hij van Cadix in zee, ontdekte in het begin van November de eilanden Dominica, Marie Galante, Guadeloupe, Antigua, Montserrat, Saba, St. Bartholomaeo, St. Martin en Portorico, en bereikte den 22sten November Haïti (Hispaniola), waar hij een stad stichtte, die ter eere der koningin *Isabella* werd genoemd. Daarna bezocht hij op een reis, die 5 maanden duurde, Jamaïca en Portorico en vond bij zijn terugkeer zijn broeder *Bartolomeo*, die met een voorraad levensmiddelen aangekomen was. Inmiddels ontstond bij de metgezellen van *Columbus* groote ontevredenheid. Zij hadden zich gevleid met de hoop, dat zij in de Nieuwe Wereld zonder eenige moeite onmetelijke rijkdommen zouden vergaderen, en vonden niets dan moeilijkheden en ellende, zoodat zij zich door laster op den onderkoning zochten te wreken en aan het Spaansche Hof valsche voorstellingen gaven van den toestand des lands. *Columbus* was van oordeel, dat hij zijn lasteraars het best kon beschamen door aan zijn gebieders de schatten der Nieuwe Wereld te vertoonen, zoodat hij zooveel goud als slechts mogelijk was, niet altijd zonder maatregelen van geweld, door de inboorlingen liet bijeenbrengen. Inmiddels verscheen *Juan Aguado*, zijn persoonlijke vijand, om de ingebrachte beschuldigingen te onderzoeken. De onderkoning, die het beneden zijn waardigheid achtte, in het land, waar hij heerschappij voerde, voor een rechtbank te verschijnen, benoemde zijn broeder *Bartolomeo* tot zijn plaatsvervanger, ging den 10den Maart 1496 met 225 Spanjaarden naar het vaderland onder zeil en vernietigde door zijn tegenwoordigheid en door de medegebrachte schatten al de aantijgingen van zijn vijanden.

De politieke gebeurtenissen in Spanje en hoofdzakelijk de dood van den troonopvolger don *Juan* vertraagden de derde reis, zoodat *Columbus* eerst den 30sten Mei 1498 met 6 schepen van San Lucar de Barrameda naar het nieuwe werelddeel kon vertrekken. Men had echter zijn vaartuigen met tuchthuisboeven bemand, een maatregel, waaraan *Columbus* in een oogenblik van onbedachtzaamheid zijn goedkeuring geschonken had. Drie schepen zond hij langs den kortsten weg naar Hispaniola, en met de drie andere begaf hij zich op een nieuwe ont-

dekkingareis. Uit den stroom tusschen het eiland Trinidad en de daartegenover gelegen kust maakte hij de juiste gevolgtrekking, dat hij zich nabij den mond van een rivier (de Orinoco) bevond, die te groot was, om aan een eiland te kunnen toebehooren, zoodat hij naar het westen stevende en weldra het vasteland ontdekte. Nu zijn koers noordwaarts nemend, bereikte hij eerst een eiland, dat hij wegens de daar aanwezige parels „Margarita" noemde, en begaf zich vervolgens naar Hispaniola. Hij vond er de kolonisten der nieuwe stad San Domingo in groote spanning, omdat hun gouddorst niet bevredigd werd. *Columbus* verdeelde daarop de landen en de inboorlingen, en deze stap, later in alle Spaansche-Amerikaansche koloniën nagevolgd, leidde tot vernietiging der oorspronkelijke bewoners.

Intusschen bestormden de vijanden van *Columbus* den koning van Spanje met nieuwe aanklachten, ja, men legde hem ten laste, dat hij in de Nieuwe Wereld een onafhankelijk gebied wilde stichten. *Ferdinand* en zelfs *Isabella* schenen er ten slotte geloof aan te slaan, en weldra vertrok *Francisco Bovadilla* met een uitgebreide volmacht naar Hispaniola. Bij zijn aankomst aldaar deed hij *Columbus* en zijn beide broeders in boeien slaan en naar Spanje voeren. Met waardigheid verduurde *Columbus* dien hoon en meldde uit Cadix (25 November 1500) in een brief aan den koning en koningin, welke beleedigingen hij had ondergaan. Een welwillend antwoord noodigde hem ten Hove, waar de vorstelijke personen hem met de gewone onderscheiding ontvingen. *Columbus* rechtvaardigde zich op een eenvoudige wijze, werd volkomen vrijgesproken en zou in zijn vroegere waardigheid hersteld worden, ja, de koning gelastte, dat *Bovadilla* zou worden afgezet en in zijn plaats *Ovando*, een onpartijdig man, tot stadhouder benoemd. De vroegere waardigheid kreeg *Columbus* echter niet terug. De goede gezindheid des konings onderging n.l. weldra eene volslagen verandering. Men sprak van groote toerustingen tot een nieuwen tocht, en zond inmiddels *Nicolao de Ovando y Lares* als stadhouder naar Hispaniola. *Columbus* verzocht dringend om vervulling der gedane toezeggingen, maar te vergeefs. Ernstig was hij er op bedacht, zijn grootsche taak te voleindigen; hij meende namelijk, dat het door hem ontdekte land tot het vasteland van Azië behoorde, zoodat hij er niet aan twijfelde, of hij zou door de een of andere zee-engte een weg naar Oost-Indië vinden, vanwaar kort te voren een rijk beladen Portugeesche vloot was teruggekeerd.

Met 4 slechte schepen, door het Hof voor zijn onderneming uitgerust, en met 150 man ging hij den 11den Mei 1502 met zijn broeder *Bartolomeo* en zijn zoon *Fernando* van Cadix onder zeil en kwam, in strijd met zijn wensch, den 25sten Juni voor San Domingo, waar hij vruchteloos vergunning verzocht, binnen te loopen en zijn schepen te herstellen, alsmede om een naderenden storm af te wachten. Toch vond hij gelegenheid, aan zijn klein eskader in den volgenden nacht een veilige wijkplaats te bezorgen, terwijl een Spaansche vloot van 18 schepen nagenoeg geheel en al vernietigd werd.

Columbus stevende nu langs de kust van Midden-Amerika tot aan Punta de San Blas op de landengte van Panama. Twee van zijn schepen werden door storm vernield en de twee andere leden schipbreuk nabij Jamaica, waar hij ternauwernood het leven redde. Hij wist eenige kano's van de inboorlingen te verkrijgen en overreedde 2 van zijn bekwaamste zeelieden, den tocht naar Hispaniola te wagen en aan den stadhouder bericht te geven van zijn toestand. Er gingen maanden voorbij, voordat er eenige redding opdaagde. Zijn reisgenooten waren op hem verbittend, dreigden meer dan eenmaal hem te dooden en lieten hem aan zijn lot over door zich naar een ander gedeelte van het land te begeven. Hier krenkten zij door hun wreedheid de inboorlingen zoozeer, dat deze ophielden hun levensmiddelen te bezorgen. De moed van den wereldontdekker klom echter te gelijk met het gevaar, en hij wist steeds nieuwe hulpbronnen te vinden. Een totale maansverduistering (29 Februari 1504) gebruikte hij als middel, om de Indianen met den toorn der goden te bedreigen, indien zij in hun vijandige houding bleven volharden. De maan zou de bedreiging bevestigen, en toen de maansverduistering werkelijk plaats greep, werden de Indianen met schrik vervuld en boden hem smeekend aan, wat hij van hen vroeg. Eindelijk daagde er redding: de beide stoutmoedige zeelieden hadden Hispaniola bereikt, doch bij den stadhouder geen gehoor gevonden. Ten laatste was het hun gelukt een schip te huren; *Ovando* voegde er een bij, en na verloop van een jaar kon *Columbus* met zijn makkers Jamaica verlaten (28 Juni 1504). Hij stevende naar San Domingo, om zijn vaartuig te herstellen, en vervolgens naar Spanje, waar hij den 7den November ziek te San Lucar aankwam. *Isabella* was intusschen overleden, en *Columbus* verzocht te vergeefs van *Ferdinand* de vervulling der oorspronkelijke beloften. Hij overleed te Valladolid den 20sten Mei 1506.

Zijn stoffelijk overschot werd in het Franciskaner klooster te Valladolid bijgezet, doch in 1509 naar het Karthuizer klooster Las Cuévas te Sevilla vervoerd, waar *Ferdinand de Katholieke* een gedenkteeken te zijner eer deed verrijzen. In 1536 bracht men het echter met het lijk van zijn zoon *Diego* naar de hoofdkerk van San Domingo op Haïti en in 1795 naar Havana op Cuba over, waar het stoffelijk overschot van den grooten ontdekker werd bijgezet. In 1899 toen Cuba onafhankelijk werd, werd de zerk naar de kathedraal te Sevilla overgebracht. Op den 400-jarigen gedenkdag der ontdekking van Amerika (October 1892) hadden overal groote feestelijkheden ter eere van *Columbus* plaats. Gedenkteekenen zijn voor hem te Genua (door *Canzio*, 1862), te Mexico (door *Cordier*, 1874) voor het klooster La Rabida en te New-York (door *C. Russo*, 1892) opgericht.

Columbus had twee broeders en twee zonen benevens een zuster. Zijn oudere broeder *Bartolomeo Colon* was eveneens een zeeman en had zich reeds als kaartteekenaar te Lissabon een

goeden naam verworven, toen *Christophorus* zich op zijn ontdekkingsreis begaf. Hij werd vervolgens adelantado (ondergouverneur) van Hispaniola, stichtte de stad San Domingo en overleed als directeur der mijnen op Cuba in 1514. De tweede broeder, *Diego Colon* genaamd, bevond zich in 1495 op Haïti, en werd later voorzitter van den raad van Castilië. De jongste zoon van *Columbus, Fernando* geheeten, werd den 15den Augustus 1488 buiten huwelijk geboren en had een adellijke Spaansche dame uit Cordova tot moeder. Op 13-jarigen leeftijd vergezelde hij zijn vader op diens 4de reis en werd 6 jaar later page bij den infant don *Juan* en vervolgens bij koningin *Isabella*. Nadat hij met zijn broeder *Diego* in 1509 Haïti bezocht en een reis door Europa volbracht had, besloot hij den levensloop van zijn vader te beschrijven. Hiertoe betrok hij een kasteel aan den oever der Guadalquivir, waar hij een boekerij bijeenbracht van 12 000 deelen, die hij bij uiterste wilsbeschikking aan een klooster te Sevilla toewees, en overleed in 1539. Of hij de levensbeschrijving van zijn vader zelf geschreven heeft, is zeer twijfelachtig.

De oudste zoon van *Columbus*, geboren tusschen 1480 en 1482 en *Diego* genaamd, was sedert 1493 eerst page bij den infant don *Juan* en vervolgens bij *Isabella*. Nadat hij zijn vader op de tweede reis vergezeld had, bleef hij in Spanje, om er de belangen van dezen tegenover diens vijanden te behartigen. Na den dood van *Columbus* zorgde hij gedurende 20 jaar voor de staatkundige ontwikkeling der eilanden Haïti, Jamaïca, Cuba en Portorico. Zijn vrouw behoorde tot een aanzienlijk Spaansch geslacht, en hij werd bij herhaling als gouverneur van Indië naar Haïti gezonden; maar zijn zachtmoedig karakter gaf aan zijn vijanden telkens gelegenheid, om zijn terugroeping te bewerken. Hij overleed in Spanje den 23sten Februari 1526. Diens oudste zoon, *Luïs Colon*, ontving reeds vroeg den titel van admiraal van Indië, vertoefde op Haïti, doch stond den titel van onderkoning met de daaraan verbonden rechten af aan keizer *Karel V*, die hem daarvoor dien van hertog *van Veraguas* en markies *van Jamaïca* schonk met een aanzienlijk jaargeld; in plaats van het hertogdom Veragua kreeg hij de stad La Vega op Jamaïca. Toen hij in 1572 te Genua overleden was, viel die titel ten deel aan den zoon zijns broeders, en met dezen is de mannelijke nakomelingschap van den wereldontdekker uitgestorven (1576).

Het dagboek van den eersten tocht van *Columbus*, door hem zelf opgesteld, is later in de „Viajes de los Españoles" (1825—1837, 5 dln.) door *Navarrete* uitgegeven, en een „Raccolta completa" der werken van *Columbus* werd in 1864 door *Torre* bezorgd. „Select letters of Columbus" gaf *Major* uit (1892).

Literatuur: Washington Irving, History of the life and voyages of Christopher Columbus (Londen 1827—1828); *Henry Harrisse*, Christophe Colomb, son origine, sa vie, ses voyages, sa famille et ses descendants (Parijs 1884); *dezelfde*, Christophe Colomb devant l'histoire (Parijs 1892); *Justin Winsor*, Christopher Columbus and how he received and imparted the spirit of discovery (Cambridge, Mass., 1891); *S. Ruge*, Christoph Columbus (2de druk Dresden 1902); *A. Fournier*, Histoire de la vie et des voyages de l'amiral Christophe Colomb (Parijs 1894); *John Boyd Thatcher*, Christopher Columbus (New-York 1903—1904); *Vignaud*, Etudes critiques sur la vie de Colomb avant ses découvertes (Parijs 1905); *Filson Young*, Christopher Columbus and the New World of his discovery (Londen 1906).

Columella (Latijn = zuiltje) is de naam van een min of meer staafvormig orgaan, het uiteinde van de steel van een vruchtdrager, dat in dien vruchtdrager oprijst, of ook wel het middelste deel van een sporedoosje. Zoo vindt men een columella bij sommige *Myxomyceten* (slijmzwammen), bij de *Zygomyceten*, waartoe de bekende *Mucor mucedo* behoort, en onder de Mossen bij sommige Levermossen en bij alle Loofmossen.

Columella, *Lucius Junius Moderatus*, een Latijnsch schrijver over zaken van landbouw, werd geboren te Cadix, heeft zich vermoedelijk eenigen tijd in Syrië opgehouden en schijnt hier overleden te zijn. Hij schreef: „De re rustica" in 12 boeken; het 10de, getiteld „De cultu hortorum", is in hexameters vervat en kan als een vervolg op de „Georgica" van *Virgilius* worden beschouwd. Voorts schreef hij: „De arboribus" tot een nadere verklaring van het 5de boek. Beide werken zijn door *Gesner* (1735 en 1773), door *Schneider* (1794—1797) en door *Lundström* (1897) uitgegeven.

Columna is de Latijnsche naam voor zuil. Vrij staande zuilen werden door Grieken en Romeinen als herinnering aan belangrijke gebeurtenissen opgericht. Voorbeelden daarvan zijn de zuil ter herinnering aan den slag bij Platea, en, te Rome, de *Columna Rostrata*, een met de voorstevens van schepen versierde zuil ter herinnering aan de overwinning op zee van *C. Duilius;* verder de eerezuilen voor *Trajanus* en *Marcus Aurelius* aldaar.

Columna Trajana of *Zuil van Trajanus* is de naam der Dorische zuil, die zich thans nog te Rome op haar oorspronkelijke plaats verheft, ter herinnering aan de veldtochten van keizer *Trajanus* in den oorlog tegen de Daciërs. Zij is 29,5 m. hoog en heeft van onderen een middellijn van 3,6 en van boven een van 3,3 m., en bestaat uit 34 stukken wit marmer, van welke 23 tot de schacht behooren, welke bedekt is met reliëfs, die zich als een lint om haar heen slingeren. Die reliëfs stellen de krijgstochten voor van *Trajanus* tegen de Daciërs. Het vierkante voetstuk is met prachtige trofeeën versierd en van een opschrift voorzien. Het beeld des keizers op de zuil is later door dat van den apostel *Petrus* vervangen.

Columnea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Gesnereaceeën*, geheeten naar den Italiaanschen geleerde: *Fabio Colonna* (geb. in 1567 en overleden in 1650). Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, door een buisvormige bloemkroon met een gewelfde boven- en een 3-spletige onderlip, door paarsgewijs verbonden helmknoppen en een 2-

hokkige, veelzadige bes. Het omvat heesters uit de keerkringslanden en hieronder bevinden zich onderscheiden fraaie sierplanten, zooals *C. coccinea* Hort. Berol., die 1 m. hoog wordt en prachtige, scharlakenroode bloemen draagt; *C. scandens* L. uit Guyana met dergelijke bloemen; *C. aureo nitens* Hook. en *C. rotundifolia* Solisb.

Columniferen is een plantenorde uit de groep der Planten met losbladige bloemkroon *(Choripetalen)*, behoorende tot de klasse der Tweezaadlobbigen *(Dicotylen)*. De bloem is hypogynisch (vruchtbeginsel dus bovenstandig), regelmatig; kelk en bloemkroon 5-tallig; meeldraden meest één- of vèèlbroederig, d. w. z. meeldraden tot één of verscheidene bundels vergroeid; vruchtbeginsel twee- of meerhokkig. Tot deze orde behooren de volgende familiën: *Tiliaceeën* (Lindeachtigen), *Sterculiaceeën* en *Malvaceeën* (Kaasjeskruidachtigen).

Tot de *Tiliaceeën* behooren een tweetal Nederlandsche soorten: *T. ulmifolia* (parvifolia), *Kleinbladige Linde*, en *T. platyphyllus* (grandifolia), *Grootbladige Linde*. Een geslacht, *Corchorus*, oorspronkelijk thuis behoorende in Oost-Indië, maar tegenwoordig ook aangekweekt in Algiers, Fransch Guyana en op Mauritius, levert de bekende *jute*, die tot koffie- en rijstzakken wordt verwerkt; vooral de beide soorten *C. olitorius* en *C. capsularis* worden hiertoe gebruikt. De jute laat zich tot fijne weefsels verwerken. In ons land bestaan jutespinnerijen en juteweverijen, doch het grootste gedeelte, dat in Europa wordt ingevoerd, wordt in Dundee verwerkt. De jutesoorten zijn éénjarige planten, die een hoogte van 3 tot 4 m. en een dikte van 13 mm. bereiken. De afscheiding van den bast heeft op dezelfde wijze plaats als bij de hennep; de aldus afgeschilde bast komt in zijn volle lengte in den handel, waar men de volgende soorten onderscheidt: serajgunge, nerajgunge, dacca, daisen (crown), dowrahjute, rejections en cuttings. De goede jute bezit een helle, witgele kleur, hoogen glans, een zekeren graad van weekheid en groote gelijkmatigheid. De jutevezel vormt een cellenbundel, waarvan de wanden dik zijn, zoodat bij het uitdrogen de oorspronkelijke vorm bewaard blijft. Bij *C. Olitorius* is de oorspronkelijke holte van de cel zelfs dicht gegroeid en is de vezel dus massief.

Tot de *Sterculiaceeën* behoort de *cacaoboom* (zie aldaar).

Tot de *Malvaceeën* behooren het bekende Kaasjeskruid, in ons land vertegenwoordigd door een 7-tal soorten, o.a. *Malva sylvestris* L. *(Groot Kaasjeskruid)*; en *M. neglecta* Wallr. *(Klein Kaasjeskruid)*; voorts het geslacht *Althaea*, waarvan *A. officinalis* (Gewone Heemst) inlandsch is en *Althaea rosea* (Stokroos) een algemeen bekende sierplant is; en eindelijk het tropische geslacht *Gossypium*. Onder het groot aantal soorten, welke tot dit geslacht behooren, worden hoofdzakelijk een 5-tal voor de techniek verbouwd; het zijn: *G. herbaceum* (indicum) van 1,5 tot 2 m. hoogte, met nog een groot aantal ondersoorten; *G. herbaceum* (West-Indische G.) van 2 tot 5 m. hoog; *G. peruvianum* 3 tot 5 m. hoog; *G. arboreum* tot 7 m. hoog en *G. religiosum* slechts 1 m. hoog, die de Nankingkatoen levert.

De 3- tot 5-hokkige vrucht van Gossypium springt met 3 tot 5 kleppen open en bevat 3 tot 8 zaden van de grootte eener kleine erwt in elk hokje. Deze zaden zijn van een lang zaadpluis voorzien. Tegen dat de vrucht rijp is, zijn deze haren zoo lang geworden en daardoor zoo in volume toegenomen, dat zij langzamerhand de vruchtkleppen doen uiteenwijken en als een wollige massa naar buiten treden. Naar de lengte der haren verdeelt men de katoen in langstapelige (20 tot 38 mm.) en kortstapelige (van 20 tot 15 mm.). Na het verwijderen der zaden *(engreneeren)* wordt de katoen tot balen gepakt en komt zoo in den handel. Zie verder *Katoen*.

Colutea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papilionaceeën)*. Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, een groote vlag en een gesteelde, eivormige, opgeblazen peul. Het omvat heesters met oneven gevinde bladeren en schaars van bloemen voorziene trossen, van welke sommige als geneeskrachtige, andere als sierplanten bekend zijn. Van de soorten noemen wij: *C. arborescens* L., die 2 tot 4 m. hoog wordt, in Midden-Europa tot Noord-Afrika en Klein-Azië te huis behoort, in Midden-Europa als sierplant wordt gekweekt en bloemtrossen met 6 gele bloemen draagt. De blaadjes worden soms in plaats van sennebladeren gebruikt, en de bittere zaden werken als braakmiddel. De bloemen, bladeren en takken geven met aluin een lichtgele kleur. *C. orientalis* Miller 1759 een heester met roode bloemen, groeit in het zuiden van Europa. Verder komen nog voor: *C. brevialata* Lange, uit Zuid-Frankrijk; *C. longialata* Kochne uit Klein-Azië; *C. Media* Wildenord, een natuurlijke hybride van *arborescens* en *orientalis; C. halepica* Lamarck en *C. melanocalyx* uit Klein-Azië.

Colville, Sir *H. E.*, generaal-majoor in het Engelsche leger, werd den 10den Juli 1852 te Leicestershire geboren en trad in 1870 in Britschen krijgsdienst. In 1879 deed hij een reis van Fez naar Oedsja en de grens van Algerië, diende vervolgens een paar jaren in Britsch Zuid-Afrika en verrichtte in 1883 een opmeting tusschen de Golf van Akaba en de Doode Zee, waarop hij in dienst trad van het Intelligence Department in Soedan. Hier werd hij belast met het opstellen van het officieele verslag omtrent de gebeurtenissen in den Soedan. In 1893 diende hij in Birma en speelde daarna een belangrijke rol bij de vestiging van het Britsche gezag in Oeganda. In 1895 stond hij aan het hoofd der expeditie tegen den vorst van Oenyoro. Aan den jongsten Boerenoorlog nam hij deel als commandant der 9de divisie. Den 24sten November 1907 kwam hij door een automobielongeluk te Frimley om het leven. Van zijn geschriften noemen wij: „A ride in Petticoats and Slippers" (1880), „The Accursed Land" (1884). „History of the Nile Campaigns" (1889) en „The Land of the Nile Springs" (1896).

Colvius, *Andreas*, een Nederlandsch geleerde, geboren te Dordrecht in 1594, studeer-

de te Leiden in de theologie en werd eerst predikant te Rijsoort bij Dordrecht en daarna Hofprediker bij de ambassade te Venetië. Hier bleef hij 7 jaar, werd daarna leeraar bij de Waalsche gemeente te Dordrecht en overleed den 1sten Juli 1671. Hij was er curator der Latijnsche school, bracht een groote verzameling natuurlijke zeldzaamheden bijeen en gaf, naar het Latijn van *Paolo Sarpi*, in het licht: „De historie van de Inquisitie, ende in 't bijsondere, hoe deselve in het gebiedt van Venetiën onderhouden wordt" (1651).

Coltjn, *Hendrikus,* den 22sten Juni 1869 te Haarlemmermeer geboren, werd in 1892 benoemd tot 2de luitenant bij het wapen der Infanterie van het Ned. Indisch leger en nam deel aan de expeditie tegen Lombok, waar hij bij de bestorming van Tjakranegara den 18den November 1894 de Militaire Willemsorde 4de kl. verwierf. In het begin van 1895 van Lombok teruggekeerd, volgde in Mei van dat jaar zijn overplaatsing bij de troepenmacht in Atjeh, waar hij deel nam aan verschillende gevechten, die het gevolg waren van ons actief optreden na het verraad van *Toekoe Oemar* in Maart 1896. In 1897 maakte hij deel uit van de groep van officieren, welke in het halfbedwongen land belast werden met het burgerlijk bestuur over bepaalde deelen van het veroverde grondgebied. Achtereenvolgens werd door hem het bestuur gevoerd over het eiland Poeloe Weh, de Sagi's der XXV en XXII Moekims en het Zuidelijk deel der Westkust van Atjeh. Voor de als militair in die betrekkingen bewezen diensten werd hij in 1900 begiftigd met de eeresabel voor betoonde dapperheid en in 1901 bij keuze bevorderd tot kapitein, met gelijktijdige benoeming tot adjudant van den Civiel en Militair Gouverneur van Atjeh en Ond., luitenant-generaal *J. B. van Heutsz.* In die betrekking werd hem van tijd tot tijd het bevel over mobiele colonnes met bepaalde opdrachten opgedragen, voor de vervulling waarvan hem in 1903 de Mil. Willemsorde 3de kl. te beurt viel. In het jaar 1903 werd hij tevens belast met het burgerlijk gezag over een deel der Noordkust van Atjeh, waar zich destijds de voornaamste hoofden der verzetspartij, onder wie *Panglima Polim,* ophielden. Na deze hoofden tot onderwerping te hebben gebracht, voerde hij nog een korten tijd het burgerlijk bestuur over een gedeelte der Pedirvallei en vertrok in Mei 1904 naar Europa, om reeds begin September den nieuw benoemden Gouverneur-Generaal *Van Heutsz* als adjudant naar Indië te vergezellen. Van October 1904 tot April 1905 was hij werkzaam als assistent-resident van de pas onderworpen Gajoe- en Alaslanden en werd daarna door den Gouv.-Gen. *Van Heutsz* belast met verschillende bestuursopdrachten naar de onderscheidene deelen der Buitenbezittingen. Twee jaar later verliet hij, onder gelijktijdige toekenning van den rang van majoor, voorgoed den militairen dienst en werd benoemd als secretaris van het gouvernement van Nederlandsch-Indië. Na een jaar lang ook werkzaam te zijn geweest als adjunct-regeeringscommissaris voor de decentralisatie, werd in 1908 het ambt van adviseur voor de bestuurszaken der Buitenbezittingen in het leven geroepen, waarin hij de eerste titularis was. Bij de algemeene verkiezingen in 1909 tot Lid der Tweede Kamer voor het district Sneek gekozen, volgde den 4den Januari 1911 zijn benoeming tot Minister van Oorlog.

Onder de wetten, tijdens zijn bewind tot stand gekomen, moeten in de eerste plaats worden genoemd de Militiewet (ingediend den 28sten Februari 1911, aangenomen door de Tweede Kamer den 23sten November 1911 en door de Eerste Kamer den 1sten Februari 1912), de Landstormwet van den 28sten April 1913 en de Landweerwet van den 28sten April 1913, terwijl daarnevens zijn te vermelden verschillende aangenomen voorstellen tot belangrijke uitbreiding van den munitievoorraad voor de infanterie en artillerie, de aanvankelijke reorganisatie van de luchtvaart, de aanschaffing van keukenwagens voor het veldleger, waardoor de mobiliteit der troepen verhoogd werd; een nieuwe organisatie van het leger en verbetering van tractementen en pensioenen van officieren. Eindelijk kwam onder zijn bewind een verbetering van de kustverdediging tot stand.

In Mei 1912 werd hij ad interim belast met de portefeuille van Marine, welke hij tot het aftreden van het kabinet-*Heemskerk* (den 29sten Augustus 1913) voerde. Hier is melding te maken van de instelling van de commissie voor de Indische defensie, waarvan hij ondervoorzitter was.

Na een reis te hebben gemaakt door China en Indië opnieuw te hebben bezocht, trad hij den 1sten Maart 1914 op als directeur der Bataafsche Petroleummaatschappij en werd den 15den September d. a. v. gekozen tot lid van de Eerste Kamer voor de provincie Gelderland.

Comacchio, het oude *Comacula,* is een kleine stad in de Italiaansche provincie Ferrara. Zij telt als gemeente (1911) 12 202 inwoners en is belangrijk wegens de uitgebreide vischvangst, die er gedreven wordt door de bewoners der havenstad Magnavacca, n.l. in de lagunen, door de monden der Po gevormd.

Comana Pontica, een bloeiende stad der Oudheid in den Pontus Galaticus, aan de Iris gelegen en het middelpunt van den handel op Armenië, was haar roem vooral verschuldigd aan den prachtigen tempel der *Artemis Taurica* (Taurische Diana), welke zich aldaar op een rots verhief en waarvan de opperpriester de tweede persoon in het land was en over den tempel onbeperkte macht uitoefende. De bouwvallen der stad liggen bij Gumenek, niet ver van Tokat.

Ook in het oude *Comana Chryse,* de hoofdstad van Cappadocië en aan de Sarus in een diep dal van den Anti-Taurus gelegen, bevond zich een tempel, aan die godin gewijd.

Comanchen of *Comanches* is de naam van een Indianenstam, die in Noord-Amerika vroeger een groot deel van het gebied van Texas en Nieuw-Mexico bewoonde en met de Sjosjonen tot den noordelijken tak van den Uto-Aztekischen taalstam behoort. Vroeger waren de Comanchen, wier aantal in het midden der 19de eeuw op 12 000 geschat wordt, als een oorlog-

zuchtig ruitenvolk zeer gevreesd. In de oorlogen met de Unie in 1867 en 1874 tot onderwerping gebracht, zijn zij begonnen veeteelt en landbouw te drijven. Tegenwoordig leven nog ongeveer 1600 leden van den stam in het Indianenreservation. Het staatsbestuur is niet zeer ingewikkeld, iedere stam kiest zijn opperhoofd. De vrouwen hebben veel invloed, ondanks de veelwijverij. De Comanchen aanbidden de zon als den schepper en vereeren ook slangen en honden.

Comarca di Roma was vóór de vorming van het koninkrijk Italië dat gedeelte van den Kerkelijken Staat, hetwelk zich in den omtrek van Rome bevond. Het telde op nagenoeg 4500 v. km. 10 steden en ruim 325 000 inwoners.

Comarum. Zie *Waterbexie.*

Comayagua, departement van den Centraal-Amerikaanschen staat Honduras, heeft ongeveer 20 000 inwoners en bezit vele bouwvallen van oude steden, waaronder die van Tenampua (Puéblo-Viéjo) de merkwaardigste zijn.

Comayagua of *Concepcion de Comayagua,* de hoofdstad van het departement Comayagua, was tot 1880 de hoofdstad van den Centraal-Amerikaanschen staat Honduras, ligt 650 m. boven den zeespiegel in een vruchtbaar dal, telt ongeveer 3000 inwoners, heeft een mooie kathedraal en weinig verkeer. De stad, in 1540 aan de Humuya gesticht, heette aanvankelijk Valladolid la Nuéva en werd in 1561 de zetel van een bisschop. Toen zij zich losrukte van de Spaansche heerschappij, waren er 18 000 inwoners; dit getal zonk gedurende den burgeroorlog tot 2000.

Comba, *Emilio,* een Italiaansch kerkhistoricus, werd in 1839 te San Germano geboren, studeerde godgeleerdheid te Genève en te Bonn, was van 1863 tot 1872 in verschillende steden van Noord-Italië werkzaam als evangelist en werd in 1872 professor in de kerkgeschiedenis aan de Waldensische theologische school te Florence, waar hij ook de „Rivista cristiana" redigeerde en in 1904 overleed. Van zijn hand zijn belangrijke werken verschenen, vooral over de geschiedenis der Waldensen, „Storia dei Valdesi avanti la Riforma" (1880); „Henri Arnaud, sa vie et ses lettres" (1889); „Storia dei Valdesi" (1893); „I nostri protestanti" (2 dln., 1895 en 1897); „Histoire des Vaudois" (2 dln., 1898 en 1901).

Combattant in de wapenkunde. Zie *Tegengesteld.*

Combattanten noemt men in het krijgswezen al de mannen, die bestemd zijn om aan een gevecht deel te nemen, terwijl de overigen, zooals het personeel van administratie en vervoer, van ziekenverpleging, van werklieden en oppassers, de geestelijkheid enz. tot de *noncombattanten* behooren.

Combe, *George,* een Engelsch beoefenaar der schedelleer, den 21sten October 1788 te Edinburgh geboren, studeerde er in de rechten, was tot 1837 advocaat bij de rechtbanken in Schotland en wijdde zich vervolgens aan de studie der ontleed- en scheikunde. Reeds te voren was hij door *Spurzheim* bekend geworden met de schedelleer van *Gall,* en in 1820 had hij te Edinburgh een „Phrenologisch genootschap" opgericht, waar hij voorlezingen hield over de schedelleer. Hij herhaalde die in Duitschland en ontwikkelde in 1842 te Heidelberg met grooten bijval de grondstellingen van *Gall.* Hij overleed den 14den Augustus 1858 te Moor Park in Surrey. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Essay on phrenology", later bewerkt tot zijn „System of phrenology" (1824, 5de druk 1843), „Elements of phrenology" (1828, 4de druk 1836), „On popular education" (1832 en 1837) en „The constitution of man, considered in relation to external objects" (1828, 15de druk 1842).

Combe, Andrew, een broeder van den voorgaande, werd geboren den 27sten Augustus 1797, studeerde in de geneeskunde en werd lijfarts van koning *Leopold* van België (1835) en later van koningin *Victoria* van Engeland (1838). Hij overleed den 9den Augustus 1847. Tot zijn voornaamste geschriften behooren: „Observations on mental derangement" (1841), „The principles of physiology applied to the conservation of health" (1834; 11de druk 1842), „The physiology of digestion" (1837) en „A treatise on the physiological and moral management of infancy" (1840; 3de druk 1842).

Comber, *T. J.,* een Engelsch zendeling en Afrikareiziger, werd in 1852 te Londen geboren. Als zendeling der *Baptist Missionary Society* kwam hij in 1875 naar het station Victoria in Kameroen, van waar uit hij met *Grenfell* drie jaren lang de delta der Kameroenrivier en het Kameroengebergte onderzocht. Daarop bereisden zij den Kongo, trokken eerst naar San Salvador, in 1883 naar Stanley Pool en bereikten in 1884 Bangala, waarna zij de Kassai opvoeren tot de monding der Koeango. *Comber* was een uitmuntend waarnemer en aardrijkskundige. Hij overleed op zee in 1887. Zijn geografische mededeelingen zijn verschenen in de „Proceedings of the Royal Geographical Society" (1879, 1881, 1884 en 1885).

Combermere, viscount *Stapleton,* een Britsch veldmaarschalk, werd den 17den November 1773 te Llewenny Hall geboren. Reeds vroeg trad hij in het leger en nam aan de Fransche revolutie-oorlogen deel. Daarna ging hij naar Indië en onderscheidde zich in de gevechten tegen *Tippoo Sahib.* In 1808 werd hij als generaal naar Spanje gezonden en behaalde roem in den slag van Talavera. Later, toen hij het opperbevel had over de geheele cavalerie onder *Wellington,* betoonde hij zich een talentvol aanvoerder. Van 1817 tot 1820 was hij gouverneur van Barbados, van 1822 tot 1825 had hij het opperbevel in Ierland, waarna hij in 1825 tot opperbevelhebber van het geheele leger in Indië benoemd werd en het versterkte Bharatpoer innam. Daarvoor werd hij in 1827 tot viscount benoemd en tot pair verheven. In 1830 keerde hij naar Engeland terug, werd in 1835 veldmaarschalk en overleed den 21sten Februari 1855 te Clifton.

Comberousse of *Decomberousse, Charles Jules Felix (de),* een Fransch wiskundige en ingenieur, geboren te Parijs in 1826, was een zoon van den tooneeldichter *Alexis de Combe-*

rousse. Nadat hij de Ecole Centrale doorloopen had, werd hij ingenieur bij de spoorwegen en later hoogleeraar in de toegepaste mechanica aan de Ecole Centrale en hoogleeraar aan het Conservatoire des arts et métiers. Hij overleed te Parijs in 1897. Van zijn werken noemen wij: „Etude des résistances au mouvement des trains sur les chemins de fer" (1853), „Cours complet de mathématiques" (1860—1862, met atlas), „Cours de cinématique, professé à l'Ecole Centrale" (1865), „Traité de géométrie élémentaire" (1865, met *Eug. Rouché*), „Histoire de l'Ecole Centrale des arts et métiers depuis sa fondation jusqu'à nos jours" (1879) en „Traité d'arithmétique" (1882, met *Serret*).

Combes, *Charles Pierre Matthieu,* een Fransch ingenieur, werd in 1801 geboren. Nadat hij in 1820 de polytechnische school doorloopen had, werd hij ingenieur en daarna inspecteur-generaal. In 1847 werd hij lid van de Académie des sciences. Hij maakte zich verdienstelijk door de constructie van een anemometer, die in de mijnen veel toepassing vond; verder schreef hij een groot aantal wetenschappelijke verhandelingen over onderwerpen van zeer uiteenloopenden aard. Hij overleed in 1872.

Combes, *Edmond,* een Fransch reiziger, werd geboren te Castelnaudary (Aude) in 1812. Hij werd eerst vice-consul te Scala-Nova (Klein-Azië) en te Rabat in Marokko. Daarna bezocht hij de kusten van de Roode Zee, een deel van Arabië en met *Tamisier* een deel van Abessinië (1834—1836) en doorkruiste in 1841 Egypte en Nubië. Hij schreef, samen met *Tamisier:* „Voyage en Abyssinie, dans les pays des Gallas, de Choa et d'Ifat, précédé d'une excursion dans l'Arabie Heureuse" (Parijs 1835—1837), en alleen „Voyage en Egypte, en Nubie etc." (Parijs 1846).

Combes, *François,* een Fransch geschiedschrijver, geboren den 27sten September 1816 te Alby, studeerde in zijn geboorteplaats en werd in 1844 hoogleeraar in de geschiedenis te Pamiers, in 1848 aan het Collège Stanislas en in 1853 aan het Lycée Bonaparte. Nadat hij van 1856 tot 1860 de betrekking had bekleed van inspecteur der academie te Lons le Saunier, werd hij als opvolger van *Geffroy* hoogleeraar in de geschiedenis te Bordeaux, waar hij den 7den Februari 1890 overleed. Hij deed onderscheiden wetenschappelijke reizen naar Nederland, Italië en Zwitserland, en schreef: „L'abbé Suger, histoire de son ministère et de sa régence" (1853), „Histoire générale de la diplomatie européenne" (1854—1855, 2 dln.), „Histoire de la diplomatie slave et scandinave" (1856), „La princesse des Ursins, essai sur sa vie et son caractère" (1858), „Correspondance française inédite du grand-pensionnaire Jean de Witt" (1874), „Histoire de la monarchie prussienne et de sa fondation surtout d'après la correspondance de Voltaire et de Frédéric II", „Histoire des invasions germaniques en France depuis Clovis jusqu'à nos jours" (1873), „Les libérateurs des nations" (1874), „L'entrevue de Bayonne et la question de la saint Barthélemy" (1882) en „Madame de Sévigné, historien" (1885). Ook leverde hij de treurspelen: „Le maréchal de Montmorency" en „Catherine de Médicis".

Combes, *Justin Louis Emile,* een Fransch staatsman, werd den 6den September 1835 te Roquecombe in het departement Tarn geboren, ontving zijn opleiding in de *Ecole des Carmes* te Parijs en werd later benoemd tot leeraar in de wijsbegeerte aan het *Institut de Pons,* een gymnasium, dat door geestelijken geleid wordt. Op de dissertatie „Philosophie de Saint Thomas d'Aquin" (Montpellier 1860) promoveerde hij tot doctor in de wijsbegeerte, waarna hij in de medicijnen ging studeeren en zich als practiseerend geneesheer te Pons vestigde, waar hij in 1876 tot burgemeester werd gekozen. Kort daarop werd hij door het ministerie van den zoogenaamden *Ordre moral* afgezet, maar na den val ervan, in 1877, herkozen. In 1885 kwam hij in den Senaat voor Charente-inférieure; zijn mandaat werd in 1884 en 1903 hernieuwd. In het kabinet-*Bourgeois* fungeerde hij van November 1895 tot April 1896 als minister van Onderwijs en Schoone Kunsten. Onder het ministerie-*Waldeck-Rousseau* werd hij door den Senaat tot voorzitter der commissie benoemd, die de beraamde wet op het recht van vereeniging herzien moest, waardoor hij de aangewezen persoon werd, om deze wet door te voeren. Daardoor gelukte het hem betrekkelijk vlug, den 7den Juni 1902, na het aftreden van *Waldeck-Rousseau,* een ministerie te vormen, dat op de vereenigde radicale partijen, met inbegrip der socialisten, steunde (het *bloc*) en waarin hij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken en Eeredienst nam. De met groote consequentie doorgevoerde uitsluiting der geestelijken van het onderwijs in de scholen en de opheffing der geestelijke orden in Frankrijk, alsmede de energie, waarmede hij de rechten van den Staat tegenover de Kerk verdedigde, leidden in 1904 tot een conflict met het Vaticaan. Den 18den Januari 1905 trad hij met het geheele ministerie af, als gevolg der agitatie tegen het *fiches-stelsel* of systeem van verklikking in het leger. In het in October 1915 gevormde nieuwe ministerie kreeg hij weer zitting als minister zonder portefeuille. *Combes* heeft verder nog geschreven eenige medische werken en „Une campagne laïque" (1904) en „Une deuxième campagne laïque" (1905).

Combinatie beteekent verbinding, in de logica de samenvoeging van onderscheiden begrippen, die tot een bepaalde uitkomst kan leiden. Voor Combinatie in de wiskunde, zie *Combinatieleer.* In de kristallografie is een combinatie een kristalvorm, die begrensd wordt door ongelijk vormige vlakken.

Combinatiefiguren ontstaan door de combinatie van twee slingeringen. Fig. 1 stelt het toestel voor om dergelijke figuren te doen ontstaan. Op een door 4 zuilen *B* gedragen en zuiver horizontaal geplaatste plank, bevindt zich aan de eene smalle zijde de slingerstaaf *D,* waarmee de schrijfplaat verbonden is, die aan de andere zijde aan draden is opgehangen. Verder is aan de eene breede zijde van de plank de slingerstaaf *G* zoodanig aangebracht, dat

haar slingeringen zoowel rechthoekig ten opzichte van *D*, als ook onder alle andere hoeken tot 45° ter rechter- en ter linkerzijde kunnen

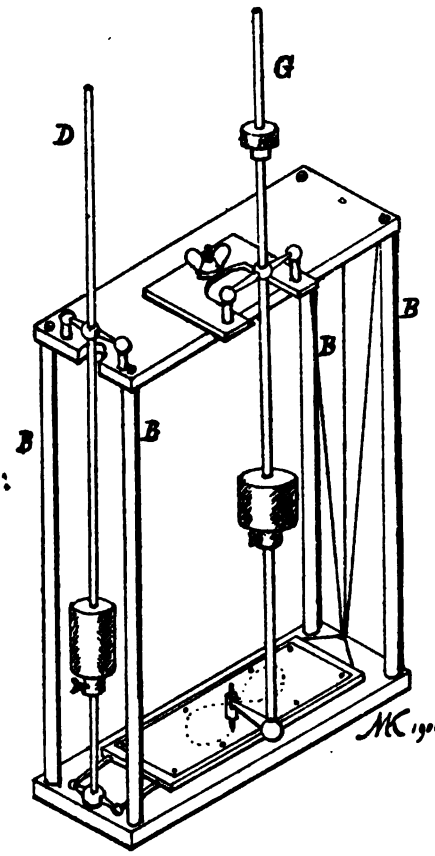

Fig. 1. Toestel tot onderzoek van golvingscomponenten.

geschieden. Aan dezen slinger is de schrijfstift zoodanig bevestigd, dat deze in alle standen

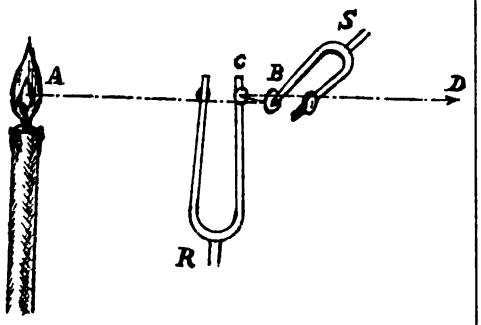

Fig. 2. Optische methode van *Lissajou* tot vergelijking van stemvorken.

van den slinger op de schrijfplaat rust. Als slechts één van deze beide slingers in beweging is, ontstaat een rechte lijn, slingeren beide, dan ontstaan, afhankelijk van de drie grootheden: periode van *D*, periode van *G* en hoek der slingervlakken van *D* en *G*, verschillende figuren, waaruit de figuur van één staaf, die onder dezelfde omstandigheden slingert, valt af te leiden. Bij de optische methode van *Lissajou* (fig. 2) worden de figuren door een lichtstraal op een scherm geprojecteerd. Twee stemvorken *R* en *S*, waarvan de eene verticaal en de andere horizontaal geplaatst is, zijn bij *B* en *C* van kleine spiegeltjes voorzien. De lichtstraal *AB* wordt van *B* naar *C* en van *C* naar het scherm bij *D* geworpen en teekent hier, als beide vorken in rust zijn, een lichtpunt. Als alleen de stemvork *R* trilt, dan beschrijft het lichtend punt een verticale, trilt *S* alleen, dan beschrijft het een horizontale lijn; zijn beide tegelijk in trilling, dan krijgt men een kromme lijn op het scherm, waaruit, evenals bij fig. 1, de gewenschte elementen der beweging kunnen afgeleid worden.

Combinatieleer is een onderdeel der wiskunde, hetwelk onderzoekt, op hoeveel verschillende wijzen een gegeven aantal objekten (zoogenaamde *elementen*) gerangschikt en tot groepen van minder elementen kunnen vereenigd worden. De aard der elementen heeft geen invloed, alleen moeten zij van elkaar onderscheiden worden, zoodat ieder zijn eigen nummer heeft. Iedere samenstelling van een willekeurig aantal van n voorwerpen heet een *combinatie*. Laatstgenoemde worden onderscheiden in combinaties, waarin ieder der n elementen slechts éénmaal voorkomt en in combinaties, waarin dit meermalen plaats heeft. Eerstgenoemde zijn de voornaamste en worden in drie soorten onderscheiden: 1. *Permutaties* (verwisselingen) zijn de combinaties, waarin alle (n) elementen voorkomen en ieder daarvan slechts éénmaal; de verschillende permutaties onderscheiden zich alleen door de rangschikking. Met n elementen zijn $1 \times 2 \times 3 \times \cdots \times (n-1) \times n = P_n$ permutaties mogelijk. Gewoonlijk wordt dit product $n!$ geschreven en gelezen n faculteit. 2. *Variaties* onderscheiden zich van de permutaties daardoor, dat in iedere combinatie slechts een bepaald aantal (m) der n elementen voorkomt; door het aantal m wordt de klasse der variaties bepaald. De variaties der eerste klasse, die ieder slechts 1 element bevatten, heeten *unionen*, die der tweede klasse met 2 elementen *amben* of *finionen*, der derde klasse *ternen* enz. Met m der n elementen kunnen

$$n(n-1)(n-2) \times \cdots \times \{n-(m-1)\} = V^n_m$$

variaties der m^{de} klasse gemaakt worden. 3. *Combinaties* der m^{de} klasse zijn de variaties der m^{de} klasse, waarin alle elementen gerangschikt zijn volgens hun nummers. Zoo zijn combinaties der derde klasse van de elementen 1, 2, 3, 4, 5 o.a. deze, 123, 134, 135, 234, 235, maar 231 behoort er niet toe, daar de elementen 2 en 1 niet in de natuurlijke volgorde voorkomen en een *inversie* vormen. Het aantal combinaties der m^{de} klasse uit n elementen, zonder inversies is:

$$\frac{n(n-1)\times\text{----}\times\left|n-(m-1)\right|}{1\times2\times\text{----}\times m}=K_m^n=\binom{n}{m},$$

dit laatste gelezen n boven m. Verder heeft men nog variaties en combinaties met herhalingen, waarin ieder element meermalen kan voorkomen.

Op de combinatieleer berust het binomium, de theorie der determinanten en de waarschijnlijkheidsrekening. Tot haar ontwikkeling hebben *Wallis, Leibnix, Newton, Euler,* maar vooral *Jacob Bernoulli* veel bijgedragen, die haar in zijn „Ars conjectandi" bijna geheel behandeld heeft. Tegen het einde der 18de eeuw behoorden de Duitsche wiskundigen bijna allen tot de zoogenaamde combinatorische school, die de volledige opstelling van alle mogelijke combinaties als haar voornaamste taak beschouwde; thans is deze richting, wier voornaamste vertegenwoordiger *Hindenburg* was, in vergetelheid geraakt.

Combinatietoon of *toon van Tartini* is de toon, die ontstaat, als twee sterke tonen van ongelijke hoogte te zamen optreden. Hij is lager dan de beide andere, en het aantal trillingen komt overeen met het verschil daarvan, waarom hij dan ook wel *differentiaaltoon* genoemd wordt. Het beste kan men den combinatietoon vernemen, als de tonen tot dezelfde octaaf behooren en daarbij een krachtig en aanhoudend geluid geven, waartoe het beste van orgelpijpen op dezelfde windlade en van krachtige, lang resonneerende stemvorken gebruik wordt gemaakt. De combinatietoon werd in 1740 het eerst door *Sorge,* verder in 1754 door *Tartini* en later door *Young, Röber* en *Helmholtz* bestudeerd. Laatstgenoemde heeft ook met behulp der theorie van den combinatietoon een gelijksoortigen hoogeren toon ontdekt, wiens aantal trillingen gelijk is aan de som der trillingen der beide opwekkende tonen *(sommatietoon).*

Young meende het optreden van den differentiaaltoon te moeten toeschrijven aan het ontstaan van een zoo groot aantal zwevingen, dat deze afzonderlijk als eigen toon wordt gehoord. Deze theorie bleek echter niet houdbaar. *Helmholtz* verklaart het ontstaan van combinatietonen, door aan te nemen, dat bij zeer groote amplitudo de kracht, die het trillend deeltje terugdrijft naar den evenwichtstand niet volkomen evenredig is aan de uitwijking, zooals die bij kleine amplitudo wel het geval is.

Literatuur: H. Helmholtz, Die Lehre von den Tonempfindungen; *E. Mack,* Einleitung in die Helmholtz'sche Musiktheorie (Graz 1867).

Combretaceeën is de naam van een plantenfamilie uit de groep der *Tweezaadlobbigen.* Haar soorten groeien bijna uitsluitend in de keerkringslanden. Zij omvat boomen en heesters, veelal met tweeslachtige bloemen. Van sommige geslachten zijn de vruchtschalen rijk aan looistof, zooals dat der *Terminalia,* waarvan de vruchten onder den naam van *myrobalani* in den handel komen.

Comedie of *Tooneelspel.* Zie *Drama.*

Comedonen. Zie *Ziekten van de huid,* 2, bij het art. *Huid.*

Comenius, *Johann Amos,* eigenlijk *Komensky,* een Duitsch paedagoog, werd den 28sten Maart 1592 te Nivnitz of te Ungarisch Brod in Moravië geboren. Vroegtijdig verloor *Comenius* zijn ouders, die tot de Boheemsch-Moravische broedergemeente behoorden. In 1611 ging hij naar de hoogeschool te Herborn in Nassau en later naar Heidelberg, om in de theologie te studeeren. In 1613 was hij te Amsterdam, keerde in 1614 naar zijn land terug en kreeg daar de leiding der broederschool te Prerau. Hij schreef toen „Grammaticae facilioris praecepta" (1616). In 1616 werd hij priester en twee jaar daarna aanvaardde hij het leeraarsambt te Fulneck, waar hij zich tevens aan het schoolonderwijs bleef wijden. Toen na den slag op den Witten Berg de tegen-reformatie begon en de Protestantsche leeraars uit het koninkrijk verbannen werden, werd *Comenius* door *Karl von Zierotien* en later door *Sadowsky von Sloupna* een asyl aangeboden tot 1627. *Comenius* verwaardigde in die jaren zijn bekende kaart van Moravië en schreef een reeks van geschriften, o.a. „Het labyrinth der wereld en het paradijs van het hart". Sedert 1628 hield hij te Lissa in Polen verblijf, waar hij zijn groot werk „Didactica magna seu omnes omnia docendi artificium" voltooide en zijn „Janua linguarum reserata" schreef, die in 12 Europeesche talen en zelfs in eenige Oostersche vertaald werd; van de „Didactica magna", die oorspronkelijk in het Czechisch geschreven was, zond hij een Latijnsche vertaling naar Zweden. Hij had toen ook het denkbeeld opgevat een soort Encyclopaedie of Pansophie (alwijsheid) samen te stellen. De „Pansophiae diatyposis ichnographica et orthographica" verscheen in 1643 te Dantzig.

Aan een uitnoodiging om naar Zweden te komen, gaf hij geen gehoor, wel ging hij naar Engeland (1641), maar trok in 1642 toch naar Zweden om met den kanselier *Axel Oxenstjerna* plannen te ontwerpen voor een herziening van het Zweedsche onderwijs. Hier leerde hij ook *Lodewijk van Geer* kennen, een rijk Nederlander, die hem steeds in zijn werk steunde. Vandaar keerde hij in 1648 naar Lissa terug en ging vervolgens op verzoek van *Siegmund Rakoczy,* naar Hongarije, waar hij zijn „Orbis sensualium pictus", het oudste prentenboek voor kinderen, vervaardigde. Later vestigde hij zich weder te Lissa, verloor er bij de verwoesting der stad door de Poolsche keizerlijke troepen zijn handschriften en vermogen, begaf zich daarop naar Silezië, Brandenburg en Hamburg, en vestigde zich eindelijk te Amsterdam, waar hij nog eenige werken uitgaf. Hij overleed den 15den November 1670 te Naarden. Zijn „Opera didactica omnia" zijn in 1657 te Amsterdam in het licht verschenen. *Comenius* wilde het geluk van het menschelijk geslacht op den grondslag eener goede opvoeding bouwen, hij was een waar priester der humaniteit. Hij moet als de vader der moderne paedagogiek beschouwd worden.

Zie: *Monroe,* Comenius and the beginnings of educational reform (1900).

Comenius-Gesellschaft is een weten-

schappelijke vereeniging, die in 1892 ter gelegenheid van *Comenius'* 300sten geboortedag, door den archiefraad *Ludwig Keller* gesticht werd, en zich ten doel stelt, de ontwikkeling der godsdienstig-wijsgeerige wereldbeschouwing der Westersche volken na te gaan, waardoor de geschiedenis der ontwikkeling van den geest tot een zelfstandige wetenschap zou verheven worden. Vooral wil zij de beginselen van *J. A. Comenius* en die van zijn richting, d. w. z. die der humaniteit, onderzoeken, om in die richting vormend en opvoedend op het tegenwoordig geslacht te werken en de sociale paedagogie tot een afzonderlijken tak van wetenschap te verheffen. De organen der vereeniging zijn: „Monatshefte der Comeniusgesellschaft" (Leipzig 1892), „Comenius-Blätter für Volkserziehung" (Leipzig, later Berlijn 1893), „Vorträge und Aufsätze aus der Comenius-gesellschaft" (Berlijn 1893).

Comes beteekent begeleider of metgezel en werd in den eersten keizertijd in het Romeinsche rijk gebruikt tot aanduiding van die personen, die den stadhouder werden toegevoegd om hem in het bestuur bij te staan. Zij vormden de *comitatus* of de *cohors* (ook dikwijls *cohors comitum* of *amicorum* genoemd). Sedert *Constantijn den Groote* werd *comes* de titel voor alle Hof- en staatsambtenaren (bijv. *comes sacrarum largitionum* (rijksschatmeester), *comes rerum privatarum* (minister van het kroondomein) enz. Verschillende klassen van *comites* werden onderscheiden en de titel werd ook wel als een onderscheiding verleend.

In de Middeleeuwen was *comes* de Latijnsche benaming voor graaf (zie aldaar).

Comes. *Zie Fuga.*

Comettant, *Jean Pierre Oscar,* een Fransch musicus en schrijver, werd geboren te Bordeaux den 18den April 1819. Hij was een leerling van *Elwart* en *Carafa* aan het Parijsch conservatorium en wijdde zich daarna aan muziekonderwijs, compositie en letterkunde. Een reis naar Amerika gaf hem de stof voor zijn eerste werk „Trois ans aux Etats-Unis" (1857). Daarna gaf hij achtereenvolgens uit: „Le Nouveau Monde" (1861), „Les civilisations inconnues" (1863), „L'Amérique telle qu'elle est" (1864), „Le Danemark tel qu'il est" (1865), „Voyage pittoresque et anecdotique aux Etats-Unis de l'Amérique" (1865), „De haut en bas, impressions pyrénéennes" (1868), „Histoire d'un inventeur au XVIIIe siècle" (*Adolphe Sax,* 1860), „Musique et musiciens" (1862), „La propriété intellectuelle" (1857), „La musique, les musiciens et les instruments de musique chez les différents peuples du monde" (1869) enz. *Comettant* was verder medewerker aan een groot aantal tijdschriften en redigeerde gedurende vele jaren het „feuilleton musical" van de „Siècle." Als componist heeft hij een groot aantal romances, genrestukken voor piano, drie verzamelingen studies voor dat instrument, godsdienstige stukken, koren enz. geleverd. Hij overleed den 24sten Januari 1898 te Montivilliers.

Comines of *Komen* is de naam eener stad, die door de Lys in twee deelen wordt gedeeld. Het gedeelte op den rechteroever behoort tot het kanton Quesnoy-sur-Deûle, arrondissement Lille van het Fransche departement Nord, het andere tot de Belgische provincie West-Vlaanderen. Comines ligt aan de spoorwegen Comines-Armentières, Kortrijk-Hazebrouk en Lille-Belgische grens. Het Fransche deel telt omstreeks 5500 inwoners, het Belgische deel heeft (1912) 6835 inwoners. Men vindt er fabrieken van band, katoenen stoffen, garen en tabak. In 1445 werd hier *Philippe van Comines* geboren. Tot 1672 was de stad met vestingwerken omringd.

Comines, *Philippe de la Clyte,* sire *de,* een Fransch staatsman en geschiedschrijver, werd geboren in 1445 op het kasteel Comines in Vlaanderen. Zijn vader was een der 9 stadhouders van Holland, Zeeland en West-Friesland, door *Jacoba van Beieren* aangesteld, en hij zelf diende gedurende 8 jaren onder *Karel den Stoute,* met wien hij den slag bij Montlhéry bijwoonde. Hij gedroeg zich echter niet dankbaar jegens dien vorst, daar hij zich in verbinding stelde met *Lodewijk XI* van Frankrijk, die door *Karel den Stoute* te Péronne gevangen werd gehouden, en ging in 1472 over in Franschen dienst. Hij werd er tot kamerheer des konings benoemd en met aanzienlijke goederen begiftigd, doch na den dood van *Lodewijk XI* verdrong *Anna van Beaujeu* hem uit het regentschap, omdat hij de heerschzuchtige plannen der hertogen *van Bourbon* en *Orleans* poogde te bevorderen. Het Parlement veroordeelde hem tot 10-jarige ballingschap op zijn goederen met verbeurdverklaring van een vierde deel ervan. Weldra echtert genoot hij weer eenigszins de voormalige gunst en nam deel aan belangrijke diplomatieke onderhandelingen, doch het gelukte hem niet, het vertrouwen van koning *Karel VIII* te verwerven, hoewel hij aan dezen vorst belangrijke diensten bewees, en zelfs de hertog *van Orleans,* voor wien hij zich steeds zoo bijzvend had, hield hem van het Hof verwijderd, toen hij als *Lodewijk XII* den troon beklom. *Comines* begaf zich naar zijn kasteel Argenton en overleed aldaar den 17den October 1509.

Comines wordt voor den besten geschiedschrijver zijner eeuw gehouden. Inzonderheid heeft hij zich beroemd gemaakt door zijn: „Mémoires de Messire Philippe de Comines, seigneur d'Argenton, où l'on trouve l'histoire des rois de France Louis XI et Charles VIII", welke in 1578 door *Kiliaan* en in 1612 door *Frans de Haas* in het Nederlandsch zijn vertaald, terwijl zij voorts in het Latijn, Italiaansch, Spaansch, Engelsch en Duitsch zijn overgebracht. Hij verhaalt daarin met groote getrouwheid de gebeurtenissen van zijn tijd. In zijn politieke opvattingen is *Comines* een voorganger van *Machiavelli.*

Comitaat, eigenlijk *graafschap,* is meer in het bijzonder de naam van de districten van Hongarije (gespanschappen, van het Magyaarsche ispan). Sedert 1876 bestaan in Hongarije 63 en in Croatië-Slavonië 8 comitaten. Aan het hoofd van een comitaat staat als hoogste regeeringslichaam een door de regeering be-

noemd „Obergespan"; deze waardigheid is echter in enkele huizen erfelijk geworden, en eenige van deze zijn wettelijk met hooge rijkswaardigheden en met bisschopszetels verbonden. In 1891 werd de eerste schrede gedaan, om aan de comitanten hun zelfstandigheid te ontnemen.

Comité, een Fransch woord, afkomstig van het Latijnsche *committere* (afvaardigen, opdragen), beteekent een vereeniging van eenige personen, die door een grooter lichaam belast zijn met de uitvoering van een of andere taak. Er bestaat dan ook tusschen *comité, commissie* en *deputatie* groote overeenkomst. Niettemin is een comité veelal bestemd, om een handeling te volbrengen, een commissie om een onderzoek in te stellen en daarvan verslag te doen, en een deputatie, om zich naar deze of gene plaats of naar een bepaald persoon te begeven. *Comité-général* noemt men in Frankrijk, evenals *Comité-generaal* bij ons, de zitting van een vertegenwoordigend lichaam met gesloten deuren. In Engeland daarentegen is in het Parlement een *committee-general* een zitting, waarbij de anders gebruikelijke vormen niet worden in acht genomen. De speaker wordt dan als voorzitter door een ander vervangen en de geheele beraadslaging draagt meer het karakter van een voorloopig onderzoek. In de dagen der Groote Fransche Omwenteling had men een *Comité de salut public* en een *Comité de la sûreté générale*, die de plaats van het ministerie innamen.

Comitia waren in het oude Rome vergaderingen van burgers, waarin deze onder de leiding hunner overheidspersonen een als vraag voorgedragen voorstel *(rogatio)* bij stemming aannamen of verwierpen. Men had verschillende comitia naar gelang der volksklassen. In de *comitia curiata* verschenen alleen de patriciërs op het *Comitium*, een plein tusschen het Forum en de Curia, den zetel van den Senaat, met goedkeuring van dezen, wanneer de voortekens *(auguria)* niet ongunstig waren, in 30 curiae, elk van 10 geslachten. Tot de bevoegdheid van deze behoorde aanvankelijk het benoemen der hoogste staatsambtenaren, de opdracht van het gezag aan de gekozenen, de installatie van de hoogste priesters, de beslissing over oorlog en vrede, de wetgeving, en de toepassing van het strafrecht bij zware misdaden. Voorts moesten belangrijke acten door de comitia curiata worden goedgekeurd. Toen echter sedert den tijd van *Servius Tullius* ook de Plebejers tot de Romeinsche burgerschap gerekend werden, kwamen de comitia curiata meer en meer op den achtergrond. Hun recht van bekrachtiging werd een bloote vorm, terwijl het zwaartepunt van het gezag verplaatst werd naar de *comitia centuriata*, waartoe alle burgers van 17 tot 60 jaar behoorden, patriciërs, ridders en plebejers, die er hun stem uitbrachten volgens de klassen, waarin zij verdeeld waren (zie *Census*) en onder het voorzittersdhap van den consul. Daar het houden van comitia centuriata en de geldigheid der daar genomen besluiten, met uitzondering der gedane keuzen, afhankelijk waren van den Senaat en tevens de rijken meer centuria of stemmende lichamen vormden dan de armen, behield de aristocratie voortdurend een overwegenden invloed op den gang der staatkundige aangelegenheden. Vergaderingen der comitia centuriata werden door de overheid bij bevelschrift *(edictum)* afgekondigd, en de „rogationes" *(voorstellen)* moesten altijdhans 17 dagen voorhangen. Wanneer een augur op den dag der vergadering de voorteekenen ongunstig vond, werd de geheele zaak verschoven, hetgeen ook geschiedde als na den aanvang der vergadering zich noodlottige verschijnselen openbaarden, zooals onweder of regen, wanneer iemand der aanwezigen de vallende ziekte *(morbus comitialis)* kreeg, of als de volkstribunen zijn *Veto* (ik verbied) deed hooren. Werden de comitia geregeld gehouden, dan volgde, na het beraadslagen over de voorstellen, het uitbrengen der stemmen *(suffragia ferre)*, eerst mondeling, maar later op stemtafeltjes, die in een kist werden gelegd. Onder het opzicht van bewakers *(custodes)* werden de stemmen door de stemopnemers *(diribitores)* geteld, en de uitkomst als volksbesluit *(populiscitum)* luid afgekondigd. Langzamerhand werd aan die vergaderingen echter de strafrechtelijke werkzaamheid onttrokken, daar men het onderzoek der zaken aan commissiën opdroeg, die als van zelf in rechtbanken veranderden. Het recht, om over wetten alsmede over vrede en oorlog te beslissen, deelden de comitia centuriata met de *comitia tributa*. Deze werden gevormd door de 35 buurtschappen *(tribus)* van het Romeinsche rijk. Een kunstmatig overwicht der aristocratie was daarin onmogelijk, omdat er de toevallige buren, rijken en armen, grooten en geringen, stembevoegd waren, iedere tribus één stem uitbracht en het aantal armen natuurlijk veel grooter was dan dat der aanzienlijken. Alzoo verkregen er de talrijke geringere klassen, het plebs, de overhand, en de daar genomen besluiten droegen den naam van *plebiscita*. Het voorzitterschap werd er gewoonlijk bekleed door een aedilis of door een volkstribuun; de medewerking van den Senaat of van wichelaars werd daarbij niet vereischt. Gewoonlijk kwam deze vergadering op het Forum bijeen, doch zij kon ook elders samenkomen, mits niet meer dan 1000 schreden van daar. De wijze van behandeling der zaken en van stemming was een dergelijke als in de comitia centuriata. In den beginne bemoeiden zich de comitia tributa alleen met gemeente-aangelegenheden, doch later hadden zij een door wetten bekrachtigden invloed op den geheelen Staat; sedert 442 v. Chr. kozen zij de aedilis plebis, later ook de aedilis curules, de quaestores en magistraatspersonen van minderen rang, voorts, onder de leiding van den opperpriester *(pontifex maximus)*, de priesters. Dat twee wetgevende lichamen in denzelfden Staat naast elkander konden bestaan, is inderdaad zonderling, doch verklaart ook menig feit uit de Romeinsche geschiedenis. Ook na den ondergang der Republiek hielden de keizers de comitia centuriata in stand, doch van een zelfstandigen volkswil kon geen sprake meer zijn. De vergadering vernam er de besluiten van den Senaat en van

hare keizerlijke gebieders, en het schijnt, dat men onder *Trajanus* de laatste sporen vindt der medewerking van de comitia centuriata tot de wetgeving.

Comma Johanneum. Zie *Drieëenheid.*

Commandementen. Een eigenlijke verdeeling van ons land in militaire commandementen, zooals dit vroeger het geval was, bestaat thans in tijd van vrede niet meer. Wel bestaat er nog een indeeling in territoriale commando's, maar deze is van zuiver administratieven aard. In de verschillende stellingen voert de bevelvoerende officier het commandement. Deze stellingen zijn: de Nieuwe Hollandsche Waterlinie met standplaats Utrecht, de stelling van Amsterdam met standplaats Amsterdam en de stelling van het Hollandsch Diep en het Volkerak met standplaats Breda. Commandanten in deze drie stellingen zijn generaals-majoor behoorende tot den Grooten Staf van het leger. Verder de stellingen van Den Helder met standplaats Den Helder en de stelling van de Monden der Maas en van het Haringvliet met standplaats Hellevoetsluis. In deze laatste stellingen zijn vlag-officieren der zeemacht met het commandement belast. Wat de artillerie betreft, zijn er 6 commandementen, terwijl de werken en inundatiemiddelen voor de genie in 4 commandementen zijn verdeeld.

In Nederlandsch-Indië is Java sedert den 1sten Mei 1906 in vier militaire commandementen verdeeld met standplaatsen te Batavia, Magelang, Soerabaja en Bandoeng.

Commandeur is in het Duitsche leger de bevelhebber van een, zekere zelfstandigheid bezittende, troepenafdeeling, een bataillon, regiment of afdeeling. De bevelhebber eener compagnie, escadron of batterij heet chef.

Iemand is commandeur in een ridderorde, indien hij tot de hoogere afdeeling behoort, wier leden het ordeteeken om den hals dragen.

Commandeureilanden. Zie *Commodore-eilanden.*

Commanditairssen is in het handelsrecht de naam van de stille compagnons (sleeping partners) bij een commanditaire vennootschap. Zij deelen in de winsten der vennootschap en dragen de verliezen mede, het laatste echter tot geen verder beloop dan van hetgeen door hen in de vennootschap is ingebracht of dat zij zich verbonden hebben in te brengen. Tegenover derden zijn zij niet aansprakelijk. Zij kunnen dit echter worden, wanneer zij zich werkelijk met het beheer belasten of wanneer zij toelaten, dat hun naam in de firma gebezigd wordt. (*Zie ook Complementarissen).*

Commanditair. } Zie *Vennootschap.*
Commandite. }

Commando is bij het leger een bevel, dat onmiddellijk uitgevoerd moet worden. Tevens duidt het het woord aan, waarmee het bevel tot de handeling gegeven wordt. Er bestaan aankondigings- en uitvoeringscommando's. Eerstgenoemde dienen om de aandacht op een uit te voeren handeling te vestigen, laatstgenoemde worden door de handeling gevolgd. Ook is commando een opdracht, die aan een enkel persoon gegeven wordt, in de beteekenis van benoeming tot het een of andere ambt. Verder is commando een aantal manschappen, die iets hebben te verrichten. Is het een troep, die uit eenige personen bestaat, gekozen uit verschillende afdeelingen, waaraan een bijzondere opdracht gegeven is, dan heet zij gemengd commando. Ten slotte beteekent commando het ambt van bevelhebber.

Commandobrug. Zie *Schip.*

Commandostaf. Zie *Maarschalksstaf.*

Commandovlaggen zijn vlaggen, waardoor de standplaats van een hoogeren bevelhebber, van divisie-commandant af, in de verschillende legers wordt aangeduid. Bij de vloot heeft het schip, waarop de vlootvoogd zich bevindt, een commandovlag in top.

Commedia is de Italiaansche benaming voor het tooneelspel, in het bijzonder van het blijspel, in tegenstelling met de tragedia, het treurspel. De Italiaansche commedia verhief zich onder den invloed van het Romeinsche blijspel tot *commedia erudita* of academisch blijspel, zoowel karakter- als intrigestuk. Daarnaast ontstond uit de populaire farsa de *commedia mimica* in twee verschillende vormen, namelijk de gemaskerde commedia en de commedia dell' arte. De eerste vertoonde landelijke maskers, maar gedoogde geen improvisatie, en als haar grondlegger wordt *Angelo Beolco,* bijgenaamd *Ruzzante,* uit Padua genoemd (1502—1542). Ook daarin bespeurt men den oud-Romeinschen invloed, daar onder de maskers *Zanni,* overeenkomende met den Romeinschen *Sannio,* en *Pulcinello,* op den Romeinschen *Marcus* gelijkende, niet ontbreken, terwijl de *miles gloriosus* van *Plautus* er wederom optreedt in den Capitano glorioso e spavente. De commedia dell' arte of a soggetta was waarschijnlijk een uitvloeisel van de gemaskerde comedia en werd *ex improviso* gegeven. De arlecchino moest met zijn lazzi (koddige invallen) gedurig de verbroken eenheid herstellen en werd alzoo de hoofdpersoon van deze stukken. Men zegt, dat *Francesco Cherea,* de begunstigde komiek van *Leo X,* de uitvinder is geweest van deze stukken, doch waarschijnlijk zijn zij ouder. Zij verspreidden zich zeer spoedig over alle landen van Europa, om er aan het oorspronkelijk blijspel den voorrang te betwisten. In 1577 werden zij door het tooneelgezelschap der Gelosi te Parijs gebracht. Aan het hoofd van dit gezelschap, hetwelk in het Hôtel de Bourbon geruimen tijd een vasten schouwburg had, bevond zich *Flamminio Scala,* vermaard als dichter en als hervormer van de commedia dell' arte. Hij vervulde de rol van den innamorato, en zijn echtgenoote, bekend onder den naam van *Flamminia,* was een der beste tooneelkunstenaressen van die dagen. Reeds vroeger, in 1569, was de commedia dell' arte gekomen aan het Beiersche Hof, en vandaar verder in Duitschland. Nog in de tweede helft der 18de eeuw zijn er sporen van aan te wijzen te Weenen.

Commedia dell' arte. Zie *Commedia.*

Commelin, *Hieronymus,* was een boek-

drukker der 16de eeuw, geboortig uit Douay en eerst werkzaam in Frankrijk en vervolgens te Genève, waarna de keurvorst van de Palts hem naar Heidelberg riep, waar hij grooten naam maakte door zijn correcte uitgaven van Latijnsche en Grieksche schrijvers en in 1598 overleed.

Commelin, Izaäk, boekdrukker te Amsterdam en aldaar geboren den 19den October 1598, was er regent van het Nieuwezijds-Huiszittenhuis en overleed in zijn geboorteplaats den 13den Januari 1676. Hij schreef: „Hollandsch Placcaatboek" (1644, 2 dln.), „Begin en voortgang van de vereenigde Nederlandsche Oost-Indische Maatschappij" (1646, 2 dln.) en „Frederik Hendrik van Nassau, Prinse van Oranje, sijn leven en bedrijf" (1651 en 1652, 2 dln.).

Commelin, Jacob, een broeder van den voorgaande, heeft niets in druk gegeven, maar een paar belangrijke handschriften nagelaten, te weten: „L'histoire des troubles, divisions et déplorables calamités des guerres civiles survenues dans les 17 provinces depuis le commencement du règne de Philippe II jusqu'à la mort de Guillaume, Prince d'Orange", en „Privilegiën en keuren der stad Delft, benevens die van de stad Leiden en Rhijnland", 3 deelen.

Commelin, Johannes, oudste zoon van *Izaäk,* werd den 23sten April 1620 te Amsterdam geboren, studeerde in de medicijnen, zag zich benoemd tot hoogleeraar in de plantkunde in zijn geboorteplaats, werd door *Willem III* in 1672 aangesteld tot lid van den gemeenteraad aldaar en was er stichter van den Hortus botanicus. Hij overleed den 9den Januari 1692, nadat hij in het licht had gegeven: „Nederlandsche Hesperides of oefening van limoenen en oranjeboomen" (1675), „Catalogus plantarum Horti medici Amstelodamensis" (1689).

Commelin, Caspar, tweede zoon van *Izaäk,* den 28sten Februari 1636 te Amsterdam geboren, werd tot regent van het Oudezijds-Huiszittenhuis benoemd en schreef de bekende „Beschrijvinge van Amsterdam enz." (1693, 2 dln. folio, en 1726). Hij overleed den 15den Mei 1693.

Commelin, Caspar, werd geboren te Amsterdam in 1667 en aldaar opvolger van zijn oom *Johannes* als hoogleeraar in de plantkunde. Hij overleed den 25sten December 1731. Van zijn werken noemen wij: „Johannis et Caspari Commelin Horti medici Amstelodamensis rariorum tam orientalium quam occidentalium Indiae aliarumque peregrinarum descriptio et icones an vivum aeri incisae etc." (1667 en 1701), „Flora Malabarica etc." (1666) en „Praeludia botanica" (1703).

Commelina *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Commelinaceeën;* het onderscheidt zich door een 3-bladigen kelk, een 3-bladige bloemkroon, een 3-hokkige, 3-kleppige doosvrucht en een knolvormigen wortel. Het omvat kruiden, van welke sommige tot de geneeskrachtige, voedings- of sierplanten behooren. Wij noemen *C. communis* L. met een kruipenden stengel en blauwe bloemen, in Amerika groeiende — *C. Rumphii* Kostel., een zomergewas op de Molukken met een kruipenden stengel, eivormige bladeren en langgesteelde bloemen, een smakelijke groente verschaffend; — *C. polygama* Roth., een zomergewas in Oost-Indië, Cochinchina en Japan met een kruipenden stengel, tot groente dienende bladeren en blauwe bloemen, die een goede verfstof opleveren; en *C. coelestis* W., een fraaie sierplant met schoone ultramarijnblauwe bloemen en een wiltigen stengel.

Commelinaceeën is de naam van een éénzaadlobbige plantenfamilie, die kruiden omvat met vezelige en knolvormige wortels en enkelvoudige bladeren, voorts met de volgende kenmerken: de bloemen zijn tweeslachtig en meestal van een scheedevormig, klepvormig schutblad voorzien, hetwelk een bloemscheede vormt; er zijn 3 groene kelk- en 3 gekleurde kroonbladeren met nagels op den bloembodem ingeplant; van de 6 meeldraden zijn somtijds 3 onvruchtbaar; het vruchtbeginsel is vrij, 3-hokkig en van een stamper met een enkelvoudigen stempel voorzien; de doosvrucht is 3- of 2-hokkig, 3- of 2-kleppig, en in elk hok bevinden zich 2 zaden. Deze planten groeien grootendeels in Oost- en West-Indië; men vindt er eenige soorten van in Amerika, doch zij ontbreken geheel en al in Europa en in het noorden van Azië. Een vrij belangrijke sierplant is *Cochliostéma* Lem. *var. oderatissima.*

Commende of *commanderie* noemt men een geestelijke bediening, die tijdelijk aan een ander opgedragen is, zoodat deze er de inkomsten van trekt. Somtijds werden zij in het Fransche rijk aan leeken toegewezen, en zoo ontstonden aldaar *leeken-* of *commende-abten.* De pausen trachtten zich hiertegen te verzetten, maar gedoogden niettemin, dat zulke commendes aan begunstigde geestelijken werden toegekend, die slechts den titel voerden, om enkel de inkomsten te genieten, ja, er waren in Frankrijk geestelijke personen, die 4 tot 12 commendes bezaten.

Bij de geestelijke ridderorden gaf men dien naam aan bezittingen, die aan afzonderlijke leden ter besturing of in vruchtgebruik waren opgedragen. Het oppertoezicht voerde de *landcomtur* of landcommandeur.

Een *commendebrief* is de oorkonde, waardoor aan een geestelijke een kerkelijk ambt wordt opgedragen; hij betaalt daarvoor aan den bisschop het *commendegeld.*

Commensurabel zijn gelijksoortige grootheden, die met éénzelfde en gelijksoortige maat kunnen gemeten worden. *Incommensurabel* zijn grootheden, die niet door een quotient van twee meetbare grootheden kunnen worden uitgedrukt, zonder een onnauwkeurigheid te begaan, al is deze ook nog zoo klein.

Commentaren zijn aanteekeningen; later inzonderheid verklarende aanteekeningen van een boek. Een commentator is dus een uitlegger van een werk.

Bij de Romeinen noemde men *commentarii* de dagelijksche aanteekeningen, door priesters en ambtenaren gemaakt. Ook *Caesar* gaf aan zijn dagboek van de Gallische en de Burgeroorlogen den titel *Commentarii.*

Commentry is een stad in het Fransche

departement Allier. Ze ligt in een steenkoolbekken en telt (1911) 10 112 inwoners.

Commer, *Franz,* een Duitsch componist, werd den 23sten Januari 1813 te Keulen geboren. Hij was leerling van *Leibl* en *Klein* te Keulen, van *Rungenhagen, Marx* en *A. W. Bach* te Berlijn. Een opdracht, de bibliotheek van het koninklijk instituut voor kerkmuziek te organiseeren, dreef hem tot historische studies. Verder was hij koordirigent van de Hedwigskerk, en zangleeraar aan verschillende onderwijsinrichtingen; in 1844 richtte hij met *Th. Kullak* en *H. Küster* de Berlijnsche toonkunstenaarsvereeniging, in 1868 met *Rob. Eitner* de „Gesellschaft für Musikforschung" op. In 1844 werd hij koninklijk muziekdirecteur, in 1845 lid der Academie en professor. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door de uitgave der werken van Nederlandsche toonzetters uit de 16de en 17de eeuw. Zijn voornaamste werken zijn: „Collectio operum musicorum Batavorum saeculi XVI" (12 dln., Mainz), „Musica sacra Sammlung der Meisterwerke des 16., 17. und 18. Jahrhunderts" (26 dln., Berlijn 1839), „Cantica sacra, 16. bis 18. Jahrhundert" (2 dln., Berlijn). Verder schreef hij missen, cantates en muziek bij tooneelwerken van Aristophanes en Sophokles.

Commer, *Ernst,* een R.-Katholiek godgeleerde, werd in 1847 te Berlijn geboren, was eerst jurist, werd in 1877 professor in de wijsbegeerte te Liverpool, in 1881 in de godgeleerdheid te Munster, in 1888 te Breslau, in 1901 te Weenen. Hij schreef een „System der Philosophie" (1883), „Logik" (1897), „Die Kirche" (1904); hij is redacteur van het „Jahrbuch für Philosophie und spekulative Theologie". Hij verwekte in 1907 groot opzien door zijn boek „Hermann Schell und der fortschrittliche Katholicismus", waardoor hij zich plaatste in den strijd over het modernisme in de R.-Katholieke Kerk.

Commercespel is de benaming van een hazardspel, waarbij men 32 of 52 kaarten gebruikt, afhankelijk van het aantal spelers, en dat op verschillende wijzen gespeeld wordt. Het eenvoudigste is het volgende. Nadat ieder zijn inzet heeft bepaald, krijgt ieder speler drie kaarten. De gever zelf neemt er slechts twee. De kaarten blijven ongezien op tafel liggen. Voordat de gever zijn derde kaart neemt, stelt hij voor haar te verkoopen. Dit kan men doen of weigeren en afdingen op den gevraagden prijs, vandaar de naam van het spel. Wil niemand koopen, dan draait de gever die kaart om en die kleur is troef, terwijl hij de kaart zelf neemt. Is de kaart verkocht, dan wordt zij ook gekeerd, maar telt voor den kooper. Na achteneenvolgens de drie kaarten te hebben omgekeerd, is de inzet voor hem, die de meeste troefpunten heeft. De volgorde is aas, heer, vrouw enz.

Commercy is de hoofdstad van het gelijknamige arrondissement van het Fransche departement Meuse, 40 km. ten O. van Bar-le-duc aan de Maas gelegen en aan den spoorweg Parijs—Duitsch Avricourt—grens. De stad telt (1911) 8876 inwoners en heeft een stenk garnizoen. Het in 1708 gebouwde slot was de woning van *Voltaire* en *Stanislaus Leszcynski* en is thans kazerne. Verder vindt men er een standbeeld van dom *Calmet,* een college en een kweekschool voor onderwijzers. De plaats heeft leerlooierijen, steenovens, brouwerijen en handel in fijn aardewerk, vee, hout, leer, olie en graan.

Commerson, *Philibert,* een Fransch plantkundige, den 18den November 1727 te Châtillon-les-Dombes geboren, studeerde te Montpellier in de genees- en plantkunde en vestigde zich daar later als arts. Op verzoek van *Linnaeus* bracht hij voor de koningin van Zweden een verzameling bijeen van zeldzame visschen uit de Middellandsche Zee en besteedde het hiervoor ontvangen honorarium aan den aanleg van een botanischen tuin te Châtillon, waar hij zich in 1756 gevestigd had. In het jaar 1764 volbracht hij met *Bougainville* een reis om de wereld. *Commerson* overleed in 1773 op Isle de France. Uit zijn handschriften en verzamelingen hebben *Jussieu* en *Lamarck* 160 nieuwe plantengeslachten bekend gemaakt.

Commersonia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sterculiaceeën.* Het onderscheidt zich door een gekleurden, 5-deeligen kelk, 5 van nagels voorziene bloembladeren, 20 meeldraden met 3 helmknoppen, 5 stampers en een bonstelige dooswrucht. Het omvat lage boomen uit Oost-Indië en Australië; van deze is *C. echinata* Forst., op de Molukken groeiende, het meest bekend.

Commerzlast is een vroeger de maateenheid, waarmee vroeger de draagkracht of het laadvermogen der schepen werd bepaald, o.a. bij de vaststelling van vrachtprijzen en tonnengeld voor vreemde schepen. In Denemarken, waar zij nog in gebruik is, komt zij met 2600 kg. overeen; in Noorwegen was zij tot 1877 in gewicht 2590 kg. en in inhoud 5,0957 kub. m., in Bremen en in Hamburg was tot 1871 een commerzlast 3000 kg.

Commewijne, een rivier in Suriname, ontstaat uit de samenvloeiing van de Tempati, die van het Nassaugebergte noordwaarts stroomt, en de Commewijnekreek, die uit het Z.W. van de Brokopondo-bergen komt. Onder den naam Commewijne loopt de rivier noorden noordwestwaarts, tot het station Sommelsdijk, waar zij de Cottica opneemt, om vervolgens westwaarts te stroomen en bij het fort Nieuw-Amsterdam in de Suriname te vallen. De voornaamste zijtakken zijn: aan den rechteroever, de Peninica, de Bottels-, en de Craskreek en aan den linkeroever: de Mapana met haar zijtakken Sarwa- en Vianda-, verder de Casiwinica-, de Commetewane- en de Orelanakreek. Door het graven van een kanaal, niet ver van post Sommelsdijk, is een eiland ontstaan, waarop vroeger de plantage Lustrijk was aangelegd.

Commewijne, *Beneden-,* is de naam van een district der Nederlandsch West-Indische kolonie Suriname, dat ten N. aan den Atlantischen Oceaan grenst, ten O. aan de districten Coltica en Boven-Commewijne, ten Z. aan de districten Beneden-Suriname, Boven-Suriname

en Boven-Commewijne en ten W. aan het district Beneden-Suriname. Tot dit district behoort het stroomgebied van de Commetewanekreek. Door een geregelden stoomvaartdienst is dit district, waarin de belangrijkste plantages der kolonie liggen, met Paramaribo verbonden. Van het fort Nieuw Amsterdam loopt een breede rijweg aan den linkeroever der rivier Commewijne langs de plantage Zoelen, waarvan het suikerriet per spoor naar Mariënburg wordt vervoerd, om aldaar met het riet van die plantage in de suikerfabriek verwerkt te worden. Tusschen deze plantages ligt de cacaoplantage Geertruidenberg. Op Mariënburg, een belangrijke nederzetting van de Nederlandsche Handelmaatschappij, met een bevolking van ± 1600 arbeiders, wordt behalve suikerriet ook cacao en koffie verbouwd. Hier zijn verder de cacaoplantages Leliëndaal met een kerk en school der Moravische broedergemeente, Zorgvliet, Nijd en Spijt, Mon trésor, Welgelegen, Katwijk, Wederzorg, Vriendsbeleid en Onderzorg en Spieringshoek. Tusschen Zorgvliet en Nijd en Spijt ligt de vestigingsplaats Alkmaar, die, in kleine perceelen verdeeld, door het Gouvernement in gebruik is afgestaan aan immigranten, die op kleine schaal den landbouw uitoefenen. De Orelanakreek opvarende, treft men behalve een aantal kleine perceelen, de plantages Sans Souci en de Hulp aan. Langs den linkeroever der Commewijne liggen nog de in cultuur zijnde cacaoplantages Beekenhorst, Weltevreden en Nieuwgrond en eenige kleine gronden, en in de Commetewane-kreek de plantages Schoonoord en Slootwijk. Een kleiweg loopt van het quarantaine-etablissement Leiden langs den rechteroever der rivier over de cacaoplantage Pieterszorg, de suikerplantage Rust en Werk, de cacaoplantages Johannesburg, Maasstroom, Berlijn, Elisabethshoop, Frederiksdorp, op een deel waarvan het station voor het districtsbestuur gevestigd is, Guadeloupe, Mariënbosch, Kroonenburg, Brouwerslust, Nut en Schadelijk met het Hernhutteretablissement Heerendijk, Killenstein, Mon Souci, 't Vertrouwen, Zorg en Hoop. In de Mattappica-kreek vindt men langs den westelijken oever de cacaoplantages Constantia, Nieuw Meerzorg, Reynsdorp en eenige kleine perceelen, waar vischvangst wordt uitgeoefend.

Commewijne, *Boven-*, is de naam van een district der Nederlandsch West-Indische kolonie Suriname, dat ten N. aan de rivier Cottica grenst, ten O. aan het district Cottica, ten Z. aan het tracé, in 1876 gemaakt tusschen de rivieren Suriname en Marowijne en ten W. aan de districten Beneden-Commewijne en Boven-Suriname. Het omvat het stroomgebied van de Commewijne tot aan de monding van de Cottica met uitzondering van het stroomgebied der Commetewana-kreek. Bijna al de plantages in dit district zijn verlaten. Van het politiestation Sommelsdijk de rivier Commewijne opvarende, ontmoet men slechts kleine aanplantingen op perceeltjes, door het Gouvernement in huur afgestaan. Te Potribo is een kerk van de Moravische broedergemeente. Ook in de Cassewinica-kreek zijn alle plantages reeds lang verlaten. In de Peninica-, de Tempati- en de Commewijne-kreek vindt men eenige Boschnegerdorpjes. De districtscommissaris, gevestigd op het station Ephrata aan den rechteroever der rivier Cottica, is ook belast met het beheer van dit district.

Commies beteekent in het algemeen iemand, aan wien iets is opgedragen. Men heeft commiezen van verschillende klassen bij de departementen van algemeen bestuur of ter provinciale griffie, voorts commiezen, die vanwege de Regeering belast zijn met de taak, om tegen de overtreding der belastingwetten te waken. In Frankrijk heeft men voorts den *commis-voyageur*, dien wij handelsreiziger noemen.

Comminges, *Le*, was een oud graafschap van Frankrijk en bevatte een deel van Gascogne tusschen Armagnac, Toulousain, Foix, Couserans, de Pyreneeën en Astarac. De hoofdstad was Muret, die van het geestelijk bestuur Bertrand de Comminges, het voormalige *Lugdunum Convenarum*. Thans vormt Comminges het Z. deel van het departement Haute-Garonne en het Z.O. deel van Gers.

Commissaris, gevolmachtigde, gelastigde; de *commissaris der koningin*, hoofd van het binnenlandsch bestuur eener provincie (vroeger gouverneur); de *commissaris van politie*, hoofd der politie in een gemeente (onder den burgemeester); *commissaris van orde*, iemand, die bij een feest belast is met het toezicht op de orde.

Verder wordt het woord commissaris nog gebruikt voor den bestuurder van een vereeniging, een club, een societeit enz.; voor iemand, die bij een beurt- of marktveer het opzicht heeft en aanteekening houdt van ontvangen en verzonden goederen, brieven enz. en ook voor personen, die bij een maatschappij belast zijn met het toezicht op den gang der zaken.

Commissaris-Generaal is in het algemeen de titel van een of meerdere hoogste bestuurders van Nederlandsch-Indië, met buitengewone macht bekleed en geplaatst boven de regeering van Indië, aan het hoofd waarvan in gewone tijden de gouverneur-generaal gesteld is. In den tijd der Compagnie werden dergelijke personen eenige malen uitgezonden, om de hooge Indische ambtenaren te controleeren (*R. van Goens*, 1678—1680, *F. h. Bent*, 1680—1682 en jhr. *H. A. van Reede tot Drakenstein*, 1684—1691). Ten gevolge van den geldelijken achteruitgang der Compagnie werden *S. C. Nederburgh* en *S. H. Frijkenius* tot commissarissen-generaal benoemd, die met *Alting* en later met *Siberg* een commissie vormden, welke in 1799 ontbonden werd. In 1814 werden *C. T. Elout*, *G. A. G. P.* baron *van der Capellen* en *A. A. Buyskes* er mede belast, om de bezittingen van de Engelschen over te nemen. Later werden nog *Du Bus de Gisignies* (1825) en *J. van den Bosch* (1832) tot commissaris-generaal benoemd. Thans, nu het Regeeringsreglement in artikel 2 voorschrijft, dat ieder, die zich in Indië bevindt, den gouverneur-generaal als des konings vertegenwoordiger erkennen en hem als zoodanig eerbiedigen en gehoorzamen moet, kan geen commissaris-generaal in den

eigenlijken zin van het woord, d. w. z. met buitengewone macht bekleed, zooals de koning ter plaatse zou kunnen uitoefenen en alleen door zijn instructie gebonden, meer worden uitgezonden. Alleen door een wet zou dit mogelijk zijn.

Commissie is een last of boodschap, die aan iemand is opgedragen, of een vereeniging van personen, tot het volbrengen daarvan benoemd. Zoo hebben de handelshuizen hun *commissionnairs*, die met den verkoop hunner goederen zijn belast. De lastgever wordt ook wel *committent* genoemd, de uitvoerder van den last *commissaris*. Zie aldaar.

Commissieboekhandel. Zie *Boekhandel.*

Commissiehandel is het drijven van handel door middel van commissionnairs of tusschenpersonen, d. w. z. door tusschenkomst van personen, die de goederen niet voor eigen rekening koopen of verkoopen, maar voor rekening en in opdracht van derden. Diegene, welke aan den commissionnair een daad van koophandel opdraagt, heet commissiegever of committent, en diens rechten en verplichtingen zijn in art. 78 en volgende van het Wetboek van Koophandel omschreven. Zie ook *Commissionnair.*

Commissiën uit de Staten-Generaal. Zie *Staten-Generaal.*

Commissie van advies voor 's Rijks geschiedkundige publicatiën. Zie *Rijks geschiedkundige publicatiën.*

Commissie voor de Rijnvaart, *Centrale.* Zie *Rijnvaartacte.*

Commissie voor de Statistiek, *Centrale.* Zie *Statistiek, Centrale Commissie voor de.*

Commissionnair is iemand, die zijn beroep maakt van den commissiehandel (zie aldaar), door voor zeker loon, *commissie* of *provisie* geheeten, voor rekening en namens anderen, in *commissie*, handelingen te verrichten, die hem door dezen, zijn *committenten*, worden opgedragen. De commissionnair handelt op *eigen naam* of *firma*, op order en voor rekening van zijn commissiegever of committent; sluit hij de handeling op naam van dien committent, hetgeen niet bestaat in het eenvoudig noemen van dien naam, maar in de bedoeling, dat die committent en niet hij, de commissionnair, tegenover dien derde verbonden zal zijn, dan is hij niet meer dan lasthebber, en de betrekkingen, uit die handelingen tusschen de personen geboren, worden geregeld naar de leer der lastgeving en niet naar de bepalingen omtrent den commissiehandel. De commissionnair, volgens het Nederlandsch handelsrecht, is, evenals de makelaar, een tusschenhandelaar, een persoon, die den handel tusschen verschillende kooplieden, op verwijdende plaatsen wonende, gemakkelijk maakt. Hij is niet, zooals de makelaar, door het plaatselijk bestuur aangesteld en beëedigd; hij staat dus ook niet onder toezicht en mag voor eigen rekening handel drijven in de vakken van handel, waarin hij zijn commissiehandel uitoefent. De commissionnair is jegens zijn medecontractant, den *derde*, met wien hij handelt, rechtstreeks verbonden; hij zelf kan door deze worden aangesproken tot levering der verkochte goederen of tot betaling van den bedongen koopprijs. Jegens zijn committent is en blijft hij lasthebber, aansprakelijk voor de goede vervulling van den aan hem opgedragen last, en rekenplichtig omtrent alles, wat hij voor hem heeft uitgegeven en ontvangen. De commissionnair is niet persoonlijk aansprakelijk voor hetgeen van den derde, den persoon, met wien hij handelde, kan gevorderd worden. Gaat deze dus failliet, voordat de koopprijs van het geleverde betaald is, dan is de schade voor rekening van den commissiegever. Wil deze zich voor alle gevallen de zekerheid van een gunstigen afloop der handeling verschaffen, dan kan hij het gevaar van verlies overdragen op den commissionnair door een bijzondere clausule, *delcredere* genaamd (zie aldaar), waarvoor den commissionnair dan een verhoogde bezoldiging wordt toegekend. De wet verleent den commissionnair bijzondere voorrechten en waarborgen op de hem toegezonden of onder hem berustende goederen tot zekerheid voor het bekomen van zijn loon en van zijn voorschotten, ter zake van die goederen gemaakt. Zie *Commissiehandel.*

Committent. Zie *Commissionnair.*

Commodatum. Zie *Bruikleening.*

Commodianus, de eerste Christelijke dichter in de Latijnsche taal uit de eerste helft der 3de eeuw, werd door het bestudeeren van den Bijbel voor het Christendom gewonnen. Hij schreef in akrostischen vorm „Instructiones LXXX adversus gentium Deos", vermaningen aan heidenen en Joden tot bekeering en aan Christenen tot boete, en ten tijde van *Decius* of *Valerianus* een „Carmen apologeticum adversus Judaeos et Gentes" met een zinnelijk-apocalyptische beschrijving van het duizendjarige rijk.

Commodore is bij de marines van verschillende landen de titel, die een zeeofficier, beneden den rang van vlagofficier voert, als hem tijdelijk het bevel over meer dan één schip is opgedragen. Bij de Amerikaansche marine duidt het echter een bepaalden rang aan en wel ongeveer gelijkstaande met dien van schout-bij-nacht. Bij de Nederlandsche marine is de titel niet officieel ingevoerd.

Commodoreëilanden, in het Russisch *Komandorskije Ostrowa* geheeten, is de naam van een eilandengroep in de Beringzee, ten O. van Kamsjatka, alzoo genoemd naar den commodore *Bering*, die ze in 1728 ontdekte en aldaar in 1741 overleed. De archipel bestaat uit het eiland Bering (Mjednoj of Kopereiland), 470,8 v. km. groot, en twee onbewoonde eilanden. Er wonen (1910) 647 inwoners, Creolen, Aleuten, Kamsjatdalen en eenige Europeanen en Amerikanen. De eilanden vormen het Commodoredistrict (1734,4 v. km. groot met 647 inwoners in 1897), van het Russisch-Siberische Kustgebied.

Commodus, *Lucius Aelius Aurelius,* ook *Marcus Antonius* genoemd, een Romeinsch keizer, die in 161 na Chr. geboren werd, was een zoon van den edelen *Marcus Aurelius Antonius* en van *Faustina,* maar kenmerkte zich reeds op jeugdi-

gen leeftijd door engerlijke gebreken. Toen zijn vader in 180 overleed, bevond hij zich bij het leger, maar sloot spoedig vrede met de Marcomannen en Quaden, om naar Rome terug te keeren. Zijn wreedheid, die zoover ging, dat hij vreedzame burgers op straat doodde of verminkte, openbaarde zich vooral, toen een aanslag op zijn leven ontdekt was, welke zijn eigen zuster *Lucilla* had beraamd. Daarbij kwamen de schandelijkste losbandigheid en de grootste verkwisting. Om in deze laatste te voorzien, werden de rijkste Romeinen om het leven gebracht, de belastingen verhoogd en staatsambten verkocht. Door geschenken aan het volk en door schitterende spelen werd de schatkist nog meer uitgeput. Daar hij trotsch was op zijn lichaamskracht, vertoonde hij zich als *Heracles* met een knots gewapend en in een leeuwenhuid getooid; ja, men meldt, dat hij 735 maal als zwaardvechter is opgetreden, waarvoor hij zich telkens een aanzienlijke som uit de schatkist liet betalen. Het bestuur des rijks liet hij over aan zijn gunstelingen *(Perennis, Cleander)*. Toen zijn moordlust klom en hij zelfs voornemens was zijn bijzit *Marcia*, den praefect *Laetus*, benevens *Eclectus*, den oppersten ambtenaar van het paleis, om het leven te brengen, zorgden dezen voor hun veiligheid door hem vergif toe te dienen, en toen dit niet hielp, lieten zij hem door een zwaardvechter worgen (31 December 192). De Senaat verklaarde den man, te voren als een god gehuldigd, een vijand van den Staat, en men kon zijn lijk nauwelijks onttrekken aan de woede des volks.

Commonalty. *Zie Commoner.*

Commoner is in Engeland ieder, die niet tot de *nobility*, dat is tot leden van het Hoogerhuis, behoort. Zelfs zonen van peers behooren er toe, hoewel men aan die van hertogen en markiezen en aan de oudste zonen van graven uit hoffelijkheid den titel geeft van lord. Volgens het Engelsche recht vormt de commonalty aldaar de tweede klasse van den burgerlijken stand; zij vervalt echter in eenige onderdeelen.

Common law. Zie *Engelsch recht.*

Common prayer, *Book of,* is de naam van de Engelsche Kerkelijke Agenda. Dat boek werd in 1548 door een comité der voornaamste bisschoppen en godgeleerden onder het voorzitterschap van *Cranmer* vastgesteld naar het voorbeeld van het „Breviarium Romanum" en door het Parlement bekrachtigd (zie *Anglikaansche kerk*). Men hield zich daarbij hoofdzakelijk aan de R.-Katholieke liturgie, doch de veldwinnende Hervorming maakte een herziening dier bepalingen noodzakelijk. Zij geschiedde in 1552, en toen werd de toediening van het sacrament der stervenden, het lezen van missen voor doodden enz. weggelaten. Onder de regeering van koningin *Maria* werd de Latijnsche ritus weder ingevoerd, doch toen *Elizabeth* den troon beklom, verkreeg het Book of Common prayer met eenige wijziging door een parlementsacte opnieuw geldigheid. Het bevredigde op dat oogenblik de behoefte der verschillende partijen, zoodat zelfs de R.-Katholieken de godsdienstoefening bijwoonden in de Anglikaansche kerk. Ten tijde van *Jacobus I* eischte echter de strijd tegen de Puriteinen een nieuwe herziening der liturgie, en daarvoor werd een vergadering gehouden te Hamptoncourt. Daar men het niet eens kon worden, maakte de koning eigenmachtig veranderingen in het Book of Common prayer, en later volgde *Karel I* zijn voorbeeld. *Karel II* achtte het beter, een vergadering van 21 Episcopaalsche en even zooveel Presbyteriaansche godgeleerden samen te roepen, ten einde den inhoud van dat boek aan een onderzoek te onderwerpen. Ook hier was men niet eenstemmig, zoodat ten slotte de *Convocatie* (de vertegenwoordiging der Engelsche geestelijkheid) over de wijzigingen moest beslissen. De uitgave, op deze wijze ontstaan, is in 1662 door het Parlement bekrachtigd en nog heden ten dage het geldend liturgisch boek der Anglikaansche Kerk, ofschoon daarin op ondergeschikte punten wel enkele veranderingen zijn aangebracht.

De bisschoppelijke kerk in Noord-Amerika gebruikt een afzonderlijke uitgave van dit boek, die slechts in zaken van ondergeschikten aard van de Engelsche afwijkt.

Zie: *Fr. Procter,* A. history of the Book of Common prayer (1901).

Commons heet in Engeland de open grond, die zich niet in particulier eigendom bevindt, maar in die der gemeenschap, hetzij *city*, hetzij *borough* of *village*. Deze eigendom is niet privaatrechtelijk, maar publiekrechtelijk. Die grond is *playground*, dient dus voor openluchtspelen, of is ook in bebouwing bij de burgers, die daarop recht gekregen hebben. Hoe deze grond in gemeen bezit is gekomen, is een vraag, die verschillend wordt beantwoord. De historische school beantwoordt haar door dien eigendom te beschouwen als een overblijfsel uit den tijd, toen de stam, de gemeenschap, den grond in gemeenschappelijk gebruik had (het Duitsche *marken*-stelsel). De legale theorie ontleent den gemeenschappelijken eigendom aan een gift van den grondheer aan een dorp *(village-green)* of stad, of aan een uitdrukkelijke of stilzwijgende permissie van den landheer aan al zijn pachters. Er zijn aldus weidegemeenschappen *(commons of pasture)*, gemeene vischgronden *(commons of piscary)*, gemeene plaggegronden *(commons of turbary)*, gemeene houthakgronden *(commons of estovers)*.

Sinds de wet van 1845 (General Inclosure Act, 8 & 9 Vict. c. 148), aangevuld door de Inclosure Act van 1876, wordt de overgang van dezen grond in particulier eigendom bemoeilijkt.

Literatuur: H. Sumner Maine, Village communities (Londen 1876), *F. Seebohm,* The english village community (Londen 1883) en *P. Vinogradoff,* Villainage in England (Londen 1892).

Commons, *House of.* Zie *Lager Huis.*

Commonwealth of Australia. Zie *Australië.*

Commorientes beteekent personen, die samen sterven. In erfenisaangelegenheden kan het namelijk van belang zijn, vast te stellen, welke

personen, vooral familieleden, bij een schipbreuk, brand, spoorwegongeluk enz. vóór de anderen gestorven zijn. Het ligt voor de hand, dat de persoon, die aanspraak maakt, bijv. op de nalatenschap van verongelukten, omdat deze eerder dan een ander gestorven is, moet kunnen bewijzen, dat zulks inderdaad het geval is geweest. Het Romeinsch recht stelt het vermoeden, dat, als ouders en kinderen tegelijkertijd bij een ramp zijn omgekomen, mondige kinderen na de ouders, onmondige kinderen vóór de ouders gestorven zijn. Dergelijke bepalingen, hoewel meer ingewikkeld, komen ook voor in den *Code civil*. Het Duitsche Wetboek neemt aan, dat zij op hetzelfde oogenblik omgekomen zijn; het Nederlandsche stelt als algemeenen regel, dat, indien personen van welke de eene tot des anderen erfenis geroepen is, door hetzelfde ongeval of op denzelfden dag omkomen, zonder dat men kan weten wie het eerst overleden is, zij vermoed worden op hetzelfde oogenblik te zijn gestorven, zoodat geen erfopvolging plaats heeft (artt. 878 en 941 B. W.).

Commotie is in de geneeskunde de gewelddadige schok van het lichaam door vallen, slaan, stooten enz. en het daardoor ontstane ziekteverschijnsel, vooral hersenschuddingen.

Communards. Zie *Commune van Parijs.*

Communeros of *Zonen van Padilla* (een van de opperhoofden der Castiliaansche ligue tegen *Karel V*) is de naam van een geheim genootschap, dat tegen het einde van 1821 in Spanje uit dat der Vrijmetselaars ontstond. Een gedeelte der leden had reeds te voren tot de Carbonari behoord. Daar de Vrijmetselaars meer doordrongen waren van den constitutioneelen geest, wenden zij overvleugeld door de communeros, die als voorstanders der volksheerschappij optraden. *Ballesteros* en *Romero Alpuente* waren hun eerste hoofden. Reeds in 1821 hadden zij te Madrid een junta en in iedere provincie een provinciaal bestuur. In het volgende jaar telden zij 40 000 ridders, en men verzekert, dat hun aantal tot 70 000 geklommen is. Er kwam eenige toenadering tusschen hen en de Vrijmetselaars, die echter door een nieuwe verwijdering gevolgd werd, toen door den invloed van laatstgenoemden in 1822 het ministerie-*San-Miguël* ontstond, dat echter het volgende jaar vervangen werd door een ander, aan welks hoofd zich de communero *Florez d'Estrada* bevond. Met dezen deed de koning zijn intocht in Cadix en Sevilla. Na de tweede Restauratie werd dit genootschap opgeheven, doch het heeft waarschijnlijk nog geruimen tijd bestaan.

Commune van Parijs is de naam van de socialistische partij, die zich tegen het einde van den Duitsch-Franschen oorlog door den opstand van den 18den Maart 1871 meester maakte van de hoofdstad van Frankrijk en er zich in haar strijd tegen het gematigd republikeinsch bestuur tot den 29sten Mei daaraanvolgende wist te handhaven. Haar naam herinnerde aan de dagen van het Schrikbewind, toen Lyon den naam droeg van „La commune affranchie", en zij zocht in vele opzichten de maatregelen van de mannen der Groote Omwenteling na te volgen. Haar hoofddoel was een vernietiging der centralisatie. De communards wilden aan de gemeenten (communes) de grootst mogelijke mate van zelfstandigheid geven en door vereeniging dier gemeenten een federatieve republiek stichten. Men moet hen dus niet verwarren met de *Communisten* (zie *Communisme*).

Reeds gedurende het beleg van Parijs door de Duitschers hadden de roode republikeinen meermalen pogingen gedaan, om zich meester te maken van het stadhuis en het Voorloopig Bewind te verjagen. Dit laatste werd echter gesteund door het grootste gedeelte der Nationale garde. Doch toen deze genoodzaakt was, den intocht des vijands in Parijs te gedoogen, toen de verkiezingen voor de Nationale Vergadering in conservatieven geest uitvielen, ja, den terugkeer der monarchie schenen te voorspellen, toen het herstel der orde duizenden, die van de wanorde geleefd hadden, van hun brood benoofde, zoodat zij door arbeid in hun onderhoud zouden moeten voorzien en de huur hunner woningen betalen, toen was het voor de leiders der socialistische partij niet moeilijk, het volk op hun zijde te krijgen. De Nationale garde der arbeiderswijken Belleville, La Villette en Montmartre, aan welke *Jules Favre* de wapens had laten behouden, kwam in opstand.

Reeds bij den intocht der Duitschers in Parijs (1 Maart) had de Nationale garde een eenigszins dreigende houding aangenomen en hier en daar barricades opgeworpen en van geschut voorzien, naar men zeide, om den vijand binnen de gestelde perken te houden, doch eigenlijk om zich tot een oproer voor te bereiden. Een oproeping van generaal *Aurelle de Paladines*, commandant van Parijs, om die toerustingen te staken, was vruchteloos. *Thiers* beschouwde de geheele zaak als van weinig belang. Juist daardoor klom hun vermetelheid. Zij overrompelden des nachts de wachtposten, noodzaakten kleine afdeelingen geregelde troepen, de wapens neer te leggen, braken de gevangenissen open en haalden geschut en munitie van de wallen. Daarmede bouwden zij op den Montmartre een verschanst kamp, vanwaar een onbekend Centraal Bewind, blijkbaar door *Blanqui* bestuurd, zich als een vertegenwoordiging der Nationale garde opwierp, in een proclamatie de regeering te Versailles van partijdigheid beschuldigde en eischte, dat de Nationale garde voortaan zelf haar bevelhebbers benoemen zou. Een adres, tot dit einde in omloop gebracht, was weldra van een groot getal namen voorzien (16 Maart).

Thans eerst begon de regeering aan ernstige maatregelen te denken en *Thiers* verklaarde, dat hij geweld met geweld keeren en tot elken prijs de orde herstellen zou. Generaal *Vinoy* werd belast met het dempen van het oproer. In den nacht van den 17den op den 18den Maart maakten de regeeringstroepen zich meester van den Montmartre, en 40 gevangenen vielen daarbij in hun handen. Nauwelijks echter was dit te Belleville bekend, toen de Nationa-

le garde vandaar de regeeringstroepen tegemoet trok en verjoeg, van welke sommigen zich met de aanvallers verbroederden en anderen met achterlating van eenige mitrailleuses op de vlucht gingen. *Vinoy* deed versterking aanrukken, doch herhaalde vruchteloos zijn aanvallen op den Montmartre, terwijl het aantal overloopers op zulk een groote schaal toenam, dat de strijd ten gunste der opstandelingen uitviel. Twee generaals van *Vinoy* werden door de hunnen verlaten, door de communards gevangen genomen en terstond doodgeschoten, namelijk *Thomas* en *Lecomte*.

Het oproer breidde zich krachtig uit. Terwijl *Vinoy* met omstreeks 10 000 man, die hem getrouw gebleven waren, terugtrok achter de Seine en bij de brug te Sèvres post vatte om Versailles tegen een onverhoedschen aanval der opstandelingen te beveiligen, haastten zich dezen, om door een net van barricades de voornaamste punten der stad met elkander in verband te brengen en zich van de forten Issy en Bicêtre meester te maken. Tevens vaardigde het Centraal Comité een proclamatie uit, waarin het de regeering beschuldigde van plannen, om Frankrijk weder onder het juk der monarchie te brengen, en het volk opriep, om zich ter redding der republiek om het Comité te scharen. Een ander manifest (20 Maart) bevatte, benevens den herhaalden eisch, dat de Nationale garde haar bevelhebbers zou mogen kiezen, de verklaring, dat de beweging volstrekt niet gericht was tegen den buitenlandschen vijand, voorts een uitnoodiging aan de departementen, om afgevaardigden naar Parijs te zenden, ten einde de republiek op een hechten grondslag te doen verrijzen. Aan deze oproeping werd echter niet voldaan. Intusschen kwamen, behalve de Mont-Valérien, door regeeringstroepen, en de noordelijke forten, door de Duitschers bezet, alle versterkingen rondom Parijs in handen der communards.

Men ging over tot het kiezen van een gemeenteraad, en daar de tegenstanders der socialisten zich van de stemming onthielden, viel de keus op *Blanqui, Félix Pyat, Assy* (een hoofdleider der Internationale), *Delescluze, Paschal Grousset, Henri Rochefort, Victor Hugo* en den schilder *Courbet*, van welke *Rochefort* en *Victor Hugo* weldra hun ontslag namen. Die gemeenteraad, de *Commune* genaamd, werd den 27sten Maart op het stadhuis geïnstalleerd. Den volgenden dag verscheen het „Journal officiel de la Commune de Paris", waarin de benoeming van onderscheiden commissiën, zooals tot vervolging van verdachte personen en besluiten tot het ontslag van onbekwame ambtenaren, tot de verlenging van den vervaltijd van wissels en tot de gedeeltelijke kwijtschelding van sedert den 1sten October verschuldigde huur, werden afgekondigd. De Nationale garde behield haar soldij, en tot dekking der kosten ontnam men aan de bank eerst één en daarna drie millioen francs. De organisatie der artillerie werd aan *Duval*, die der cavalerie aan *Bergeret* en die der infanterie aan *Henry*, later aan *Cluseret* opgedragen. Het Centraal Comité, dat naast de Commune was blijven bestaan, zorgde voorts in het algemeen voor de krijgsaangelegenheden.

Reeds den 2den April achtte de Commune zich in staat, aanvallenderwijze te werk te gaan. Zij wilde de regeeringstroepen ten W. der stad verdrijven, de regeering en de Nationale Vergadering te Versailles opheffen en de organisatie van een nieuw leger verhinderen. De eerste gevechten bij Puteaux, Courbevoie en Neuilly hadden echter voor de Communards geen gunstige uitkomst, daar het vuur van den Mont Valérien hen dwong, met groot verlies terug te trekken. Een andere afdeeling, die aan de zuidzijde onder de bescherming der forten Issy, Vanvres en Montrouge een uitval deed, werd mede door de regeeringstroepen terug geworpen. Ook den volgenden dag op de hoogte van Châtillon en bij Meudon waren de opstandelingen niet gelukkig, terwijl zij daarentegen eenige voordeelen behaalden bij Neuilly. Om deze belangrijke positie werd dagen en weken met groote verbittering en afwisselenden voorspoed gestreden. De regeeringstroepen waanden, dat zij haar den 7den April voor goed veroverd hadden, doch moesten haar later weder ontruimen.

Inmiddels was maarschalk *Mac-Mahon* belast met het bevel over de regeeeringstroepen, die door uit Duitschland teruggekeerde krijgsgevangenen aanzienlijk waren versterkt. Hij ging op een meer stelselmatige wijze te werk, plaatste zijn troepen in een driehoek, waarvan de Mont-Valérien het centrum, Clamart en Châtillon den rechter- en Courbevoie den linkervleugel vormden, terwijl de reserve zich te Versailles bevond, en trok nu langzaam voorwaarts. Hij schoof de artillerie vooruit naar de Porte Maillot en deed haar werken op een gedeelte van de westelijke voorstad (tot aan den Arc de l'Etoile), terwijl de infanterie naar het Bois de Boulogne oprukte en zich ten Z. der stad zoo ver uitbreidde, dat zij, na de bloedige gevechten bij Villejuif, in de gelegenheid was, de forten Montrouge en Bicêtre stormenderhand aan te vallen, hetgeen echter telkens mislukte. Zelfs deed de Nationale garde der Commune in die richting zeer goed geslaagde uitvallen, die echter naar de zijde van den Mont-Valérien minder voorspoedig waren.

Bij dien hachelijken toestand werden er van welgezinde zijde pogingen aangewend, om tot een vergelijk te komen. Een deputatie uit den handelstand van Parijs verscheen te Versailles. De Commune stelde tot eisch, dat Parijs met het departement der Seine voortaan een zelfstandige gemeente zou vormen met een onafhankelijk zelfbestuur en geen andere krijgsmacht dan de Nationale garde; die gemeente zou voor het overige met Frankrijk verbonden blijven en daarmede de oorlogslasten opbrengen. *Thiers* verklaarde, dat zulk een eisch voor geen vervulling vatbaar was: Parijs moest zich onderwerpen aan de kort te voren door de Nationale Vergadering aangenomen gemeentewet, die het benoemen van maires in steden van meer dan 20 000 zielen aan de regeering toekende. Hij was echter bereid om aan de opstandelingen, behalve aan de misdadigers, amnestie te bezorgen en zelfs aan de Nationale garde nog eenige weken haar soldij te laten be-

houden. Daar men het niet eens kon worden, ontvlamde de strijd met nieuwe heftigheid.

De toestand der stad was hoogst ellendig. Handel en nijverheid stonden stil, en de Commune begon meer en meer op het Schrikbewind van 1793 te gelijken. Haar gematigde leden namen hun ontslag, en sommige, zooals *Assy* en *Cluseret*, werden van verraad beticht en in hechtenis genomen. Dit lot viel ook ten deel aan vele vreedzame personen en hooge geestelijken, zooals *Darboy*, aartsbisschop van Parijs, terwijl de Commune bepaalde, dat zij als gijzelaars zouden dienen, om achtereenvolgens te worden doodgeschoten, indien men te Versailles voortging met het fusileeren der krijgsgevangen communards. Huiszoekingen en afpersingen waren aan de orde van den dag. Er werd beslag gelegd op de goederen der regeeringspersonen, die zich te Versailles bevonden, en men gebruikte de eigendommen van kerken, kloosters en instellingen als die der Natie. Het woeste gepeupel plunderde de kerken. Allen die de wapens konden dragen, werden in nieuwe bataljons ingelijfd. De verwarring werd nog vermeerderd door talrijke vreemdelingen, die er kwamen strijden onder de vaan der Sociale republiek.

In de tweede helft van April had *Mac-Mahon* meer dan 120 000 strijdbare mannen bijeen, en daar de krijgsmacht der Commune, die zich ten Z. voldoende gedekt waande door de forten, in het W. was bijeengetrokken, maakte hij zich gereed, om Parijs aan de Z.-zijde aan te tasten. Het gelukte hem dan ook, zich in het begin van Mei meester te maken van het fort Issy.

Nogmaals deed de Commune een beroep op de departementen, om haar beweging te steunen. Reeds den 19den April had zij haar programma bekend gemaakt, in hetwelk aangekondigd werd: „opheffing van het gezag der geestelijkheid, van de militaire dwingelandij en van die der ambtenaren, het ophouden van de uitmergeling des lands, van het beursspel, van den alleenhandel en van de voorrechten, die de oorzaken waren van de slavernij en van den ellendigen toestand der lagere volksklasse". Volgens dat programma zou Fankrijk een „Verbond van zelfstandige gemeenten" vormen, die door zelfgekozen gemeenteraden geregeerd werden en afgevaardigden zonden naar een centraal parlement, dat over de algemeene belangen des lands beraadslagen zou. Daarnaast bevatte het een sociaal-communistische bepaling: „Er zullen gepaste maatregelen genomen worden, om den eigendom naar de eischen van het oogenblik, den wensch der belanghebbenden en de verkregen ondervinding meer algemeen te maken". Doch ook die oproeping vond weinig bijval, en waar zij bij de socialisten te Lyon, Marseille, Toulouse enz. eenige opschudding verwekte, werd de rust door de bevoegde macht spoedig hersteld.

Terwijl inmiddels de Commune haar sterkten voor de poorten van Parijs langzamerhand verloor, nam daarbinnen de tweedracht der gezagvoerders met den dag toe. Een Comité de salut public woedde tegen allen, op wie slechts eenige verdenking viel, en in navolging van 1793 ontstond ook een Comité de sûreté générale, dat de Commune ter zijde stond in het handhaven der orde. De wanhoop bracht de Communards ten slotte er toe het goud en zilver der kerken naar de munt te brengen, de Vendômezuil omver te halen, het huis van *Thiers* af te breken en de chapelle expiatoire van *Lodewijk XVI* te verwoesten.

Intusschen rukten de regeeringstroepen in het zuiden en westen onophoudelijk voorwaarts. Zij verdreven de opstandelingen uit Vanvres en Montrouge, overschreden de Seine en schoten een bres in de wallen (20 Mei). Op den 21sten Mei deden de Parijzenaars onverwachts de witte vlag wapperen, en de regeeringstroepen, die tot hun verbazing de wallen verlaten en de belangrijkste poorten onbezet vonden, trokken den 22sten Mei van verschillende zijden in de stad. De verdedigers der Commune hadden zich gedeeltelijk achter barricaden verschanst, die spoedig bezweken, en gedeeltelijk op den Montmartre versterkt, die reeds den volgenden dag stormenderhand werd veroverd. Een groot aantal opstandelingen, een wanhopigen weerstand biedende, werd over de kling gejaagd of gevangen genomen, doch een gedeelte ontkwam naar het binnenste gedeelte der stad en maakte zich achter een goed aangelegd en welgewapend stelsel van barricades tusschen de Tuileriën en het stadhuis tot verdediging gereed. *Mac-Mahon* deed het den 24sten Mei omsingelen en aantasten, en langzaam namen de opstandelingen de wijk, hun terugtocht door brandstichting met petroleumbommen dekkende. Weldra stonden de Tuileriën, het Palais Royal en het Stadhuis in vlammen, terwijl het Louvre (met uitzondering van een paviljoen en van de belangrijke boekerij) en de kerk La Madeleine door de brandweer werden gered. Voorts werd nog een groot aantal gebouwen door de Communards in de asch gelegd, zooals het Palais de Justice, het Paleis van de Prefectuur der politie, van de Rekenkamer, van den Staatsraad en van het Legioen van Eer, het Théâtre lyrique, het Théâtre de la Porte Saint Martin, het Entrepôt, de Grenier d'Abondance, de Bank van leening, het Museum van den Jardin des Plantes, de Salpêtrière, vele magazijnen, benevens een aantal kerken en kloosters. Nog ontzettender dan deze verwoestingen waren de gruwelen, waaraan zich de door wanhoop tot razernij vervoerde Commune te La Roquette, haar laatsten zetel, schuldig maakte. Daar werden de derwaarts gevoerde gijzelaars, waaronder zich ook de aartsbisschop van Parijs bevond, op een laaghartige wijze vermoord. Dat was de laatste stuiptrekking der Commune. Den 28sten Mei werden de Buttes Chaumont, werwaarts zij zich teruggetrokken had, door de generaals *Ladmirault* en *Douay* bemachtigd en den volgenden dag het overschot te Vincennes gevangen genomen. De meeste hoofdleiders, en onder dezen de generaal *Dombrowski*, waren gesneuveld of in de macht der overwinnaars; alleen *Pyat* en *Grousset* ontsnapten. Wie niet aanstonds de wapens nederlegde, werd doodgeschoten. Nu volgden er huiszoekingen en inhechtenisnemingen. De gevonden brandstoffen wezen op het voornemen

der Communards, om bij hun nederlaag de geheele stad aan verwoesting prijs te geven, en het is tevens gebleken, dat die opstand vooral door de Internationale is voorbereid en bevorderd. Duizenden zijn daardoor diep ongelukkig geworden, zonder nog de duizenden te rekenen, die op last der regeering gevangen gezet en voor de militaire rechtbanken gebracht werden, welke den 7den Augustus 1871 haar zittingen openden en velen ter dood, anderen tot verbanning naar Nieuw-Caledonië veroordeelden. Van den 20sten tot den 30sten Mei waren 6500 Communards gedood, daarna werden er 38 578 gevangen genomen. De amnestiën van den 17den Januari 1879 en den 14den Juli 1880 hieven de verbanning op.

Literatuur: Maxime du Camp, Les Convulsions de Paris (Parijs 1879); *P. Lissagaray,* Histoire de la Commune de 1871 (2de druk Brussel 1896).

Communi. Zie *Comuni.*

Communicatie, afkomstig van het Latijnsche woord *communicatio,* beteekent in de eerste plaats een *mededeeling* en in de tweede plaats een *verbinding.* In dezen zin bezigt men het vooral op krijgskundig gebied. Hier spreekt men van een *strategische communicatie,* namelijk de verbinding van een leger te velde met zijn basis, van een *tactische communicatie,* namelijk de onderlinge verbinding tusschen verschillende legerafdeelingen, alsmede in de versterkingskunst, hierbij doelende op de verbinding van vestingwerken door open of bedekte wegen, bruggen enz., en op die van belegeringswerken onderling door loopgraven.

Communicatiemiddelen aan boord. Zie *Schip.*

Communiceerende vaten zijn twee buizen of reservoirs, die onder den vloeistofspiegel door een kanaal met elkander in verbinding staan. In de armen van dergelijke vaten staan vloeistoffen van hetzelfde soortelijk gewicht even hoog, daar de druk op elken v. cm. van eenzelfde horizontale laag even groot moet zijn. Door onderaardsche spleten staat het grondwater in den regel met naburige rivieren in gemeenschap, waardoor de hoogte van den grondwaterspiegel met die der rivier schommelt. Het vleeschjeswaterpas is een toepassing van communiceerende vaten. Heeft men in de buizen vloeistoffen van ongelijk soortelijk gewicht, die zich niet vermengen, dan verhouden zich de hoogten der vloeistofkolommen, gemeten, uit het vlak van onderlinge aanraking, omgekeerd als haar soortelijke gewichten.

Communie, afkomstig van het Latijnsche woord *communio* (gemeenschap), is in de R.-Katholieke kerk de naam voor avondmaalsviering, omdat zij, die daaraan deel nemen (de *communicanten*) in liefdesgemeenschap met *Christus* vereenigd zijn.

Communiebank beteekent in de R.-Katholieke kerk de tafel, ontstaan uit de vroegere koorafsluiting, waaraan de communie, d. i. de H. Hostie wordt uitgereikt. Zij moet dan met een wit linnen kleed, communiekleed geheeten, worden bedekt; op andere tijden blijft zij ongedekt. Meestal is zij aan de voorzijde versierd met voorstellingen, die op de communie betrekking hebben.

Communisme is, evenals het collectivisme (zie aldaar) een vorm van het socialisme. Het communisme geeft voor, het menschelijk en maatschappelijk geluk te bevorderen door een strenge toepassing van het beginsel der volstrekte gelijkheid in de verdeeling der sociale rechten en plichten. Evenals het collectivisme, beoogt het communisme de socialisatie der productie, doch daarenboven ook den gemeenschappelijken eigendom van de genotsmiddelen.

Hoewel zoowel uit de Oudheid als uit de Middeleeuwen tal van communistische uitingen te vermelden zouden zijn en derhalve het streven der communisten niet uitsluitend toebehoort aan onzen modernen tijd (o.a. het Christelijk communisme van *Müntzer,* 1525, en van *Jan van Leiden* te Munster, 1537), begint toch eerst met *Gracchus Babeuf* († 1796) en met *Robert Owen* (1771—1858) de volledige ontwikkeling der communistische theorie.

„Wij zien in de gemeenschap der goederen en van den arbeid", *zegt Babeuf,* „dat is in de gelijke verdeeling der lasten en lusten, het waarachtige deel der volmaking van den maatschappelijken toestand, de eenige organisatie, die voor altijd onderdrukking kan verhinderen en die in staat is aan alle burgers het grootste geluk te waarborgen."

„Ik verklaar tegenover de gansche wereld", *zegt Owen,* „dat de mensch tot nog toe de slaaf is geweest van een monsterlijke drieëenheid: van den bijzonderen eigendom, van dwaze godsdienstige stelsels en ten slotte van het huwelijk."

De aarde behoort aan niemand, zij is gemeenschappelijk goed; alle grond behoort slechts in één hand te zijn, in die van de menschheid. De zin tot aaneensluiting, de menschelijke groepenvorming is een instinctief feit, dat men bij andere dieren even goed vindt als bij de heeren der schepping; de gemeenten zullen de manifestatie van dat instinct zijn. Die gemeenten zijn ook de eenheden der gemeenschappelijke belangen en behoeften. Groepen van arbeiders zullen gemeenschappelijk den grond exploiteeren, die ten dienste van de gemeenschap is. De gemeenschappelijk geproduceerde goederen worden in pakhuizen opgeslagen en gelijkelijk onder allen verdeeld, overeenkomstig de behoeften van allen. Het huwelijk is vervangen door de vrije vereeniging van man en vrouw. De opvoeding der kinderen is de taak der gemeenschap. Alle hierarchie ontbreekt; de publieke functies worden verdeeld naar de bij de gemeenschappelijke productie en verdeeling gebleken behoeften. *A chacun selon ses besoins, de chacun selon ses facultés.* Eén voor allen en allen voor één. Alle parasitaire elementen der maatschappij moeten worden verdelgd.

Opdat de wet zij de uitdrukking van den gemeenschappelijken wil, vormen de volksbijeenkomsten de regeering der communistische gemeenten. De betrekkingen tusschen de gemeenten onderling worden door congressen onderhouden.

Op dezen theoretischen grondslag heeft *Ca-*

bet (Etienne) in het algemeen zijn utopistischen roman „Voyage en Icarie" (1842) gebouwd. Alle producten der aarde, der nijverheid, alle goederen vormen samen het sociale kapitaal. Binnen de gemeenschap wil hij het huwelijk verplicht maken, in tegenstelling van vele andere communisten. Tot den leeftijd van 5 jaren blijven de kinderen bij de moeder. Daarna passeeren zij de volgende phasen: *réception scolaire, réception ouvrière en réception civique.* Zijn staat is daarenboven theocratisch; *Jesus Christus* is voor hem de eerste apostel van gelijkheid en broederschap.

Robert Owen's beginselen, die hij in de door hem opgerichte gemeenschap „New-Harmony" in den Amerikaanschen staat Indiana heeft trachten toe te passen, missen dat theocratische karakter. De eigendom moet afgeschaft worden; de handel moet verdwijnen, evenals het geld. Producten moeten geruild worden tegen producten. De familie en de godsdienst moeten eveneens worden afgeschaft. Aan allen moet gelijkelijk de gelegenheid worden gegeven zich te ontwikkelen. De schooltijd duurt tot den 15-jarigen leeftijd. De volgende tien jaren van het menschelijke leven zijn bestemd voor den productieven arbeid. De menschen van 25 tot 30 jaren zijn werkzaam bij de oplegging der goederen en hun verdeeling. De dertig- tot veertigjarigen voeren de administratie der gemeenschap. De oudsten regelen op congressen de inter-communale verhoudingen. Boven aan het hoofd der gemeenschap staat een regeeringsraad.

In deze romantische of practische pogingen, om communistische theorieën te belichamen, moet men slechts persoonlijke uitingen zien. Bijna alle hedendaagsche communisten beweren geheel andere wegen aan. Zij zijn revolutionnair in dien zin, dat zij met geweld zich wenschen meester te maken van het gezag (zooals tijdens de commune van Parijs in 1871), maar beoogen niet onmiddellijk door de revolutie te komen tot de communistische gemeenschap. Eenmaal het gezag in handen hebbende, stellen zij zich voor de noodige maatregelen te nemen om den bijzonderen eigendom te onteigenen en voorloopig aan den Staat toe te kennen die rechten ten opzichte van de productie en de verdeeling, die later zullen komen aan de vrije gemeenschap. Zij hopen de democratische en sociale republiek te organiseeren, de staande legers af te schaffen en te vervangen door een volksmilitie, die alleen ter verdediging van het grondgebied kan worden gemobiliseerd. Elke uitwendige godsdienstige plechtigheid zal verboden zijn. De loonarbeid wordt afgeschaft. Langzamerhand willen zij ook overgaan tot uitschakeling van tusschenpersonen bij den ruil. De vrije verbintenis van man en vrouw zal het huwelijk vervangen.

Het aantal aanhangers van het zuiver communisme slinkt voortdurend. Telkens meer loopen er over naar de gelederen der socialisten, zoodat het te voorzien zal zijn, dat binnen niet langen tijd van een communistische beweging weinig sprake meer zal zijn. Hiermede wil niet de overwinning van de doctrinaire, Duitsche sociaal-democratie voorspeld zijn. Juist in den laatsten tijd gaan er ook in Duitschland stemmen op, die het aannemelijk maken, dat de in de laatste tien jaren in Duitschland gevolgde taktiek aan terrein begint te verliezen. Een terugkeer tot het communisme beteekent dit echter geenszins.

Literatuur: B. Malon, Histoire du Socialisme (Parijs 1883), *H. P. G. Quack,* De Socialisten, Personen en Stelsels (6 dln., Amsterdam 1899—1901).

Commutatie Latijn, verandering, verwisseling) beteekent in de rechtswetenschap de verandering van de eene straf in een andere.

Commutatie duidt in de sterrenkunde den hoek aan, dien de lijn van de aarde naar de zon maakt met een andere van de zon naar een planeet. Is deze hoek 0°, dan staat de planeet ten opzichte der zon in *oppositie,* is deze 180°, dan staat zij in *conjunctie.*

Commutator. Zie *Collector* en *Stroomwisselaar.*

Comnenos, *Demetrios,* een Fransch geschiedschrijver en generaal, geboren te Ajaccio op Corsica in 1749, trachtte zijn afkomst te bewijzen van de koningen van Trebizonde en werd hierin door de Fransche regeering gesteund. Hij overleed kinderloos den 8sten September 1821 als maréchal de camp, waartoe *Lodewijk XVIII* hem benoemd had. Hij schreef: „Précis historique de la maison impériale des Comnènes" (Amsterdam 1784), „Lettre à M. Koch sur l'éclaircissement d'un point d'histoire relatif à la fin tragique de David Comnène" (1807) en „Notice sur la maison Comnène" (1815).

Comnenus is de naam van een vorstengeslacht van Byzantijnschen oorsprong, dat van 1057 tot 1059 en van 1081 tot 1185 den troon bekleedde van het Byzantijnsche rijk (zie aldaar) en vervolgens van 1204 tot 1462 dien van Trebizonde (zie aldaar), zoodat het gedurende dat tijdperk 18 keizers, 19 koningen en een groot aantal onafhankelijke vorsten telde. Sommige leden van dat geslacht onderscheidden zich door bevordering der wetenschap, zooals *Alexius I,* die in 1081 keizer werd, zijn zoon *Izaäk,* die een uitlegging schreef der gedichten van *Homerus,* en zijn dochter *Anna Comnena,* een verdienstelijke geschiedschrijfster, die in 15 boeken de regeering van haar vader en de zeden en gewoonten van het Hof te Konstantinopel op een boeiende wijze geschilderd heeft; *Manuel,* de kleinzoon van *Alexius,* die een uitgebreide kennis bezat van de godgeleerdheid, wijsbegeerte en geneeskunde enz. De laatste van het geslacht, *David* genaamd, werd te Trebizonde in 1462 met geheel zijn gezin op last van *Mohammed II* om het leven gebracht. De bewering, dat één hunner aan den dood ontsnapt en de stamvader van het geslacht der *Bonapartes* zou wezen, is aan grooten twijfel onderhevig.

Como, een Italiaansche provincie, grenst ten N. aan Zwitserland, ten N.O. aan de provincie Sondrio, ten O. aan Bergamo, ten Z. aan Milaan en ten W. aan Novara. Zij beslaat een oppervlakte van 2826 v. km. met (1911) 614 282

inwoners. Como is verdeeld in de districten Como, Lecco en Varese.

Como, de hoofdstad van de gelijknamige provincie, ligt schilderachtig aan het zuidwestelijk uiteinde van het Comomeer tusschen met druivenwingerden en olijven- en kastanjeboomen bedekte bergen, aan de spoorwegen Milaan —Chiasso (Gotthardspoorweg), Milaan—Saronno—Como, Como—Lecco en Como—Varese. De stad heeft oude wallen en torens, een in 1396 in Gotischen stijl begonnen en later in Renaissancestijl voltooide domkerk met prachtig beeldhouw- en schilderwerk, twee oude, gerestaureerde kerken (San Abbondio en San Fedele), een Gotisch stadhuis (Broletto) uit de 13de eeuw, een schouwburg en telt 16 000 (als gemeente 14 132) inwoners. De zijde- en fluweelindustrie is belangrijk, verder die in handschoenen, kousen en zeep, metaal en beeldhouwwerken. Como heeft tevens een levendigen handel. Het is de zetel van een bisschop, heeft een lyceum, een bibliotheek, een antiquiteitenkabinet (in het Palazzo Giovio), een gymnasium enz. Te Como werden *Plinius de Oude* en *de Jonge* geboren, verder de pausen *Clemens XIII* en *Innocentius XI*, de geschiedschrijver *Giovio* en de natuurkundige *Volta*, voor wien in 1838 een standbeeld werd opgericht. Ook voor *Garibaldi*, die er in 1859 zijn hoofdkwartier had, is er een gedenkteeken. Op een hoogte ten Z. der stad liggen de ruïnen van het kasteel Baradello; aan den westelijken oever van het meer langs de Strada Regina zijn mooie villa's en tuinen aangelegd.

Como, in de oudheid *Conum*, was tijdens de Romeinen door *Caesar* met 5000 kolonisten bevolkt en een sterke post tegen de Alpenbewoners. In de Middeleeuwen was Como de stapelplaats voor den handel naar den Boven-Donau en in de 12de eeuw behoorde de stad aan de Ghibbellijnen. In 1335 kwam zij onder de *Visconti*'s en daardoor onder de hertogen van Milaan.

Comocladia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Anacardiaceeën*. Het onderscheidt zich door een zeer kleinen, 3- of 4-deeligen kelk, 4 bloembladeren, 4 korte meeldraden en een vleezige, éénzadige steenvrucht. Het omvat boomen, in de warme gewesten van Amerika groeiende, met afwisselende bladeren, zeer kleine, ronde, knoestvormig tot aren vereenigde vruchten en een kleverig sap, dat in de lucht verhardt. Daartoe behooren *C. brasiliastrum* Poir., die op de Antillen groeit en roode vruchten draagt, terwijl zijn bittere bast tot de prikkelende middelen behoort en zijn sap onuitwischbare vlekken maakt — *C. integrifolia* L. op de Antillen — en *C. dentata* Jacq.

Comoedia (Grieksch Κωμῳδία van χῶμος, feest, of anders van χώμη, dorp en ἀοιδός, zanger). komt het eerst voor als benaming van de bij feesten ter eere van *Dionysus* opgevoerde tooneelstukken met vroolijke, dikwijls dolle karakterteekening, dus van het Grieksche blijspel. Men onderscheidt de oude en nieuwe Attische comedie. Ook te Rome had men inheemsche kluchten en blijspelen, *Fescennini*, *Saturae*, *Atellanae* en *Mimen*. Een blijspel volgens de regelen der kunst ontwikkelde zich in de Romeinsche letterkunde eerst in de 3de eeuw v. Chr., toen de Grieksche blijspelen in vertalingen en omwerkingen het eerst door *Livius Andronicus* werden ingevoerd, terwijl de inheemsche kunstuitingen, zooals de *Fescennini*, gedeeltelijk werden verdrongen, gedeeltelijk, zooals de *Saturae*, van haar dramatisch karakter beroofd, of eindelijk, zooals de *Atellanae* en *Mimen*, kunstmatig tot dramatische stukken ontwikkeld. In het begin der 2de eeuw begonnen Romeinsche dichters ook inheemsche stof in den vorm van het Grieksche blijspel te bewerken, en voortaan onderscheidde men de *fabula palliata*, wier inhoud ontleend was aan het Grieksche leven (genoemd naar de Grieksche kleedendracht van de tooneelspelers, het *pallium*), de *fabula togata*, waarvan de stof ontleend was aan het Romeinsche leven (aldus genaamd naar het nationale gewaad der Romeinen, de *toga*), waarvan een onderdeel, de *fabula tabernavia* was, welks inhoud zijn oorsprong vond in het dagelijksche leven; daarnaast valt nog te noemen de *fabula praetexta*, het nationale treurspel der Romeinen, aldus genoemd naar de *toga praetexta*, het opperkleed van hooggeplaatste overheidspersonen.

Como-meer, *Lago di Como* (bij de ouden *Lacus Larius*, vandaar ook thans *Lario* genoemd), is een meer in de Italiaansche provincie Como. Het strekt zich in de richting noord-zuid tusschen de Luganer en de Bergamasker Alpen uit. Het meer verdeelt zich bij Bellagio in twee armen, een zuidwestelijke, waaraan de stad Como ligt, en een zuidoostelijke, die naar de stad Lecco genoemd wordt. Het meer heeft een lengte van 51,1 km., de grootste breedte is 4,5 km., de oppervlakte 149,9 v. km. Het ligt 198 m. boven den zeespiegel en heeft een diepte van 414 m. De Adda stroomt er door en verlaat het bij Lecco. Het is zeer vischrijk en veel watervogels worden in zijn omtrek aangetroffen. De omringende bergen bereiken dikwijls een aanzienlijke hoogte (La Grigna 2410 m., Monte Legnone 2612 m.). Aan het noordelijk gedeelte van het meer liggen op den linker oever Colico, Dervio, Belluno en het beroemde Varenna, op den rechter oever Gravedona en Menaggio. Het schoonste uitzicht heeft men op de hoog gelegen villa Serbelloni bij Bellaggio. Aan het eigenlijke meer van Como liggen op den oostelijken oever Lezzeno, Careno en Torno, op den westelijken Cadenabbia en Tremezzo met de Tremezzina. Voorts Colonna, Angegno, Brienno, Torrigia, Moltrasio en Rovenna. Ook de Lecco-arm is bevallig en wordt door stoombooten bevaren. Tot de merkwaardigste villa's van het meer van Como behoort de villa Vigoni bij Loveno, de villa Giulia, de villa Melzi, de villa Carlota (voorheen Sommariva), in 1843 aangekocht door prinses *Marianne der Nederlanden*, met kunstwerken van *Thorwaldsen* en *Canova*, de villa Pliniana, de villa Pasta, de Villa Pizzo, de villa d'Este enz.

Comoren of *Ihas de Comoro*, een groep van 4 groote en onderscheiden kleine eilanden in den Noordelijken ingang der Straat van Mo-

zambique, werden in 1598 door *Houtman* ontdekt. De oppervlakte bedraagt 2168 v. km. met 97 750 inwoners. Zij zijn hoog, bergachtig, gedeeltelijk vulkanisch en bezitten een aangenaam klimaat en een vruchtbaren bodem. Een tropische plantengroei levert er kokos- en arecapalmen, uitmuntend scheepstimmerhout, oranjes en ananassen, katoen en suikerriet, rijst en maïs, yams en bananen. Men vindt er voorts de caretschildpad en vele runderen en schapen. De inwoners vormen een gemengd ras van Negers, Arabieren en Maleiers; zij belijden den Mohammedaanschen godsdienst en zijn vreedzaam en gastvrij, zich hoofdzakelijk met landbouw, maar ook met onderscheiden takken van nijverheid bezig houdende. Voorheen dreven zij een aanzienlijken handel op Indië, waaraan later de zeeroof groote afbreuk gedaan heeft. Kokosolie en caretschildpad zijn er ook thans nog artikelen van uitvoer.

Drie dier eilanden hebben ieder een Arabischen sultan tot gebieder; het vierde, Mayotte genaamd, 366 v. km. groot, werd in 1841 aan Frankrijk afgestaan en is door een kabel met Zanzibar en Madagaskar verbonden. Hoofdplaats is Dsandsi, voornaamste handelsplaats Msapoere. Suikerriet is het hoofdproduct. Ten N.W. van Mayotte liggen: Johanna (Nsoenaie), het voornaamste der eilanden, 373 v. km. groot, een schilderachtig eiland, rijk besproeid en buitengewoon vruchtbaar en daarbij voorzien van goede ankerplaatsen en dus dikwijls door Europeesche schepen bezocht; de Engelschen hebben hier een kolenstation; Mohilla of Moheli (Moali) is 231 v. km. door klippen omgeven, tamelijk rijk aan vee, maar berucht wegens het slechte klimaat; de hoofdplaats Foemboeni werd in 1867 door Fransche oorlogsschepen getuchtigd; Groot Comoro, Angasija of Ngazija, met een vruchtbaren vulkanischen bodem, heeft een oppervlakte van 1002 v. km., drie ommuurde plaatsen en ongeveer 100 dorpen. Dsjoejini is de residentie van den oppersten sultan. De kusten zijn moeielijk te genaken.

De bevolking van de geheele groep bedraagt (1911) 97 750 zielen.

Door het verdrag van den 24sten April 1886 staan de Comoren onder het protectoraat van Frankrijk. Sinds 1908 staat het onder den gouverneur van Madagascar.

Compaan, *Claas Gerritszoon,* een berucht Nederlandsch zeeroover, werd geboren te Oost-Zaandam in 1587, voer reeds vroeg ter zee en nam na het Twaalfjarig Bestand deel aan een kaapreederij, in het Noorderkwartier gevestigd, terwijl hij weldra het voornemen opvatte, de kaapvaart voor eigen rekening te drijven. Hij kocht het schip „Walta" met 17 stukken en met 80 man, liet zich van wege de Staten tot gezagvoerder benoemen, maar maakte zich al aanstonds schuldig aan zeeroof, waarna hij, te Vlissingen binnenloopende, zijn bemanning met 50 koppen vermeerderde. Daarna werd hij de schrik van alle koopvaarders, en hij veroverde er, volgens zijn eigen verzekering, op zijn zwerftochten 358, waarbij hij zooveel mogelijk het leven der overwonnenen spaarde. Aanvankelijk ontzag hij de Engelsche schepen, zoodat hij zich aan de kust van Ierland kon ophouden en hier zelfs vriendschap onderhield met den graaf *van Stafford,* den onderkoning van Ierland; maar toen koning *Karel I* van Engeland bevel gaf hem te vervolgen, nam hij aanstonds 7 Engelsche schepen en zeilde er mede naar den sultan van Marokko, met wien hij zeer bevriend was, terwijl een ander zeeroover *Jan Janszoon* van Haarlem, aldaar de buitgemaakte goederen bij koop overnam. Zijn leven was een afwisseling van allerlei ontmoetingen, en in alle zeegevechten wist hij de overhand te behouden of zich te redden. Toen hij eindelijk in een strijd met 6 Spaansche schepen zoo gehavend was, dat hij in een Ierlsche haven moest binnenloopen, verkreeg hij op zijn voorgeven, dat zijn vijandelijkheden tegen Spanje gericht waren geweest, pardon van de Staten. Zijn halve broeder toog met den vergiffenisbrief op weg om hem te zoeken, en vond hem eindelijk in Marokko, waar hij juist het schip opbracht van *Jacob Quick* van Oost-Zaan. Hij zeilde nu met zijn halven broeder huiswaarts. Te 's-Gravenhage deed hij een voetval voor *Frederik Hendrik,* bracht zijn dank aan de Staten-Generaal voor het ontvangen pardon en vestigde zich toen te Zaandam, waar zijn geweten hem geen rust liet, zoodat hij dag en nacht van wapens voorzien en van gewapende mannen vergezeld was. Velerlei rampspoeden brachten den zeeroover tot armoede; hij leefde nog in 1655.

Compagnie is de kleinste tactische en administratieve eenheid in een leger. Een compagnie wordt verdeeld in 2 pelotons of wel in 3 à 4 sectiën; elke sectie weder in 2 escouade's. De commandant is een kapitein, aan wien 1 à 3 luitenants met de noodige onderofficieren, korporaals en tamboers (hoornblazers) zijn toegevoegd. De sterkte varieert tusschen de 60 en de 250 man alnaarmate de compagnie op voet van vrede of van oorlog is. Vier tot acht (Engeland) compagnieën vormen een bataljon.

Het onderwijs der compagnie in de bewegingen uit de gesloten orde noemt men compagniesschool.

Compagnie. Zie *Oost-Indische Compagnie.*

Compagnie Belge Maritime du Congo is de naam eener stoomvaartlijn, die in 1913 met 5 booten, te zamen 29 001 registerton metende, het verkeer tusschen België en den Kongostaat onderhoudt. Zij is gevestigd te Antwerpen en werd in 1895 opgericht.

Compagnie des Messageries Maritimes. Zie *Messageries Maritimes.*

Compagnie Générale Transatlantique, een Fransche stoomvaartmaatschappij, werd den 8sten Mei 1855, op aandringen van *Emile* en *Isaac Péreire,* gesticht tot bevordering van den Franschen zeehandel, onder den naam *Compagnie Générale Maritime.* Eerst werden eenige Europeesche stoomvaartlijnen opgericht tusschen Rouaan en Algiers, Havre en Hamburg, Marseille en Antwerpen, waarna een zeilvaart-verbinding tusschen Bordeaux en Californië tot stand kwam. Ook bouwde zij in dien tijd een der grootste zeilschepen, stichtte nieuwe vischerijen op New-Foundland en an-

dere ondernemingen. In 1861 werd de maatschappij onder den naam *Compagnie Générale Transatlantique* aanzienlijk uitgebreid. *Emile Péreire* was van 1861—1867 voorzitter van den raad van beheer, na 1875 werd het *Eugène Péreire*. In 1901 had de maatschappij een verbinding tusschen Havre en New-York, verder Antillenlijnen, afwisselend van Bordeaux of Marseille en St. Nazaire uit, naar Guadeloupe, Martinique, Trinidad, Venezuela en Colon; van Bordeaux naar St. Thomas, Portorico en Haïti; van St. Nazaire naar Habana en Veracruz. Verder heeft zij nog verschillende vaarten van Marseille naar Algiers, Tunis, Malta, Corsica, Sardinië en de Balearen, alsmede rondvaarten in de Middellandsche Zee. Op alle lijnen is deze maatschappij met het vervoer der posterijen belast, waarvoor zij ongeveer 5½ millioen gulden jaarlijks van de regeering ontvangt. In 1913 bestond de vloot uit 84 stoombooten met een gezamenlijken inhoud van 349 351 registertonnen. Het kapitaal is 25 millioen gulden groot. Voor de Vlag der maatschappij zie de vlaggenkaart bij *Signaal- en Reederijvlaggen*.

Compagnie Marseillaise de Navigation à Vapeur, ook wel bekend onder den naam *Fraissinet en Co.*, is een stoomvaartmaatschappij, gevestigd te Marseille en nam in 1913 met 17 schepen, samen metende 31 884 registertonnen, deel aan het verkeer op de Middellandsche en de Zwarte Zee, alsmede aan dat op de Afrikaansche kust tot Libreville en Loango. Voor de vlag der maatschappij zie de vlaggenkaart bij *Signaal- en Reederijvlaggen*.

Compagnie Russe de Navigation à Vapeur et de Commerce is een scheepvaartonderneming, in 1857 te Odessa gesticht. Zij vaart met 70 schepen van 122 237 registertonnen op de voornaamste havens der Zwarte Zee en ook van Odessa naar Smyrna, Piraeus, Syrië, Egypte, Italië, Marseille, Petersburg en naar Oost-Azië tot Wladiwostok. Voor de vlag der maatschappij zie de vlaggenkaart bij *Signaal- en Reederijvlaggen*.

Compagnieschap, Compagnon. Zie *Vennootschap*.

Compagnonnage was in Frankrijk een eigenaardige organisatie der arbeiders, die reeds in de Middeleeuwen bestond en met de Duitsche gezellenvereenigingen vele punten van overeenkomst bezit. In haar vormen deed zij dikwijls aan de vrijmetselaars denken. Oorspronkelijk behoorden hare leden slechts tot de bouwvakken, die met passer en zwaailhaak werkten. Nooit heeft zij echter één enkele vereeniging gevormd, zij bestond uit afdeelingen, die elkaar met de grootste vijandschap bejegenden, waardoor nog in het midden der vorige eeuw bloedige vechtpartijen ontstonden. Waarschijnlijk zijn deze organisaties ontstaan in de 11de of 12de eeuw, hoewel de authentieke gegevens daarover niet verder teruggaan dan tot de 16de eeuw.

Thans bestaat de compagnonnage nog slechts op een zeer beperkt terrein, namelijk in den vorm van een klein aantal bonden, die door verschillende oorzaken aan hun oude gewoonten getrouw zijn gebleven.

De oude compagnonnages kan men terugbrengen tot drie groepen: *Enfants de Salomon* of *Gavots*, ook wel gezellen van den *Devoir de liberté* geheeten, bestaande uit steenhouwers, meubelmakers, leidekkers en bankwerkers, waarbij zich een deel der timmerlieden heeft aangesloten; ten tweede de *Enfants de maître Jacques*, die oorspronkelijk eveneens uit bovengenoemde groepen bestonden, maar later den *Devoir* (ritus of regel) ook aan vele andere werklieden hebben meegedeeld; ten derde de *Enfants du père Soubise*, vroeger uitsluitend uit timmerlieden bestaande, maar waarbij later de leidekkers en stukadoors zich hebben aangesloten. Beide laatstgenoemde groepen heetten *Compagnons du devoir* of ook wel *Devoirants*, wat door de *Gavots* tot *Dévorants* (verslinders) verbastend werd. Na 1830 ontstond er een reformpartij onder den naam van *Société de l'Union*, die vele oude gewoonten, welke slechts tot losbandigheid leidden, afgeschaft wilde hebben en alleen de practische doeleinden behouden. Hoewel deze laatste partij in het begin met veel moeilijkheden te strijden had, heeft zij toch langzamerhand vasten voet gekregen, ofschoon zij nog altijd veel concurrentie ondervindt van de handlangers- en arbeidersvereenigingen, die in den laatsten tijd ontstaan zijn. Het voornaamste doel der Compagnonnage was de gezellen in hun leerjaren op hun tochten te steunen; zij vonden goede herbergen *(mères)* en hulp bij het vinden van een patroon in de verschillende steden van den *tour de France*, ook kregen zij reisgeld en vergoeding bij ziekten. Tevens oefenden zij evenals de moderne arbeiders-vereenigingen invloed op de arbeidsmarkt uit, door den toevloed van gezellen naar reeds overvulde steden tegen te gaan, door eenige bazen en soms geheele steden te boycotten *(damnation)* en, in weerwil van het strenge coalitie-verbod (zie aldaar), dikwijls goed geslaagde werkstakingen te ondernemen.

Literatuur: *E. Martin Saint-Léon,* Le Compagnonnage (Parijs 1901).

Compagnonsvaarten is de naam, dien men geeft aan een drietal veenkanalen, in het O. der provincie Friesland. Het zijn de volgende (zie de kaart van Friesland):

Drachtster-Compagnonsvaart, werd begonnen in 1641 bij Drachten en voortgezet langs Dalen ten N. van Ureterp, de Friesche Palen, Siegerswoude en Bakkeveen, tusschen welke plaatsen zij door het Koningsdiep gesneden wordt (duiker), vanwaar zij geleid werd naar en door Haulerwijk tot boven Haulerwijk aan de Drentsche grens, waar zij met de Kolonievaart in verbinding staat, terwijl zij ten W. van Drachten door de Drait met het oostelijk uiteinde der Smalle Eesterzanding verbonden is. Het kanaal wordt achtereenvolgens geheeten Vaart door Haulerwijk, Bakkeveensteer- en Friesche-Palen-, Ureterper- en Drachtstervaart, is verdeeld in 5 panden, door schutsluizen van elkander en van den Frieschen boezem (zie aldaar) gescheiden en daalt van 6.11 + A.P. (bij Haulerwijk) tot 0,81 + A.P. (bij Drachten). De gemiddelde diepte bedraagt 2 à 2,5 m. Behalve

het benedenste pand dient de vaart met haar groot aantal dwarssloten (w ij k e n) tot boezems voor de aangelegen landen. Zij is ruim 20 km. lang.

Opsterlandsche-Compagnonsvaart, werd reeds in 1704 begonnen, doch eerst na 1781 met kracht voortgezet, en na het overwinnen van velerlei beletselen, omstreeks 1820 tot op ongeveer 300 m. van de Drentsche grens ten einde gebracht, terwijl zij later wel doorgetrokken werd naar, maar toch nog steeds gescheiden is van de Drentsche Hoofdvaart door een dam in de Witte Wijk. Het kanaal, ruim 40 km. lang, loopt langs de dorpen Gorredijk, (waar het de ringvaart vormt) langs den O. en N. dijk van het 6de en 7de Veendistrict en met de Boorn in verbinding staat), Lippenhuizen, Hemrik, Wijnjeterp (Opsterland), Donkerbroek, Oosterwolde, Nieuw-Appelscha (Oosterstellingwerf) naar de Drentsche Hoofdvaart ten Z. van Smilde. Zij is verdeeld in 9 panden, heeft een hoogteverschil van + 10,25 A. P. (Witte Wijk) tot + A.P. (Gorredijksche verlaat) en dient met haar vele wijken grootendeels tot afwatering.

Schoterlandsche-Compagnonsvaart, werd begonnen in 1550 te Heerenveen en later voortgezet, grootendeels ongeveer evenwijdig met de vorige, tot ten Z. van Wijnjeterp. Zij is ruim 20 km. lang, heeft een menigte wijken, is verdeeld in 4 panden, heeft een afwisselende diepte van 1,50 tot 2,55 m., dient tot boezem voor de aangrenzende hooge gronden en staat bij Heerenveen door een schutsluis in verbinding met Frieslands boezem.

Compania Transatlantica is een Spaansche stoomvaartmaatschappij te Barcelona, gesticht in 1881. Zij onderhoudt met 24 schepen, samen in 1913 metende 96 145 registertonnen, een geregelden dienst over Colombo en Singapore met Malaka; verder vaart zij op Marokko en West-Afrika tot Fernando Po; op West-Indië, Centraal-Amerika en Zuid-Amerika.

Companies Act is de gewone benaming voor de Engelsche wetten, die van toepassing zijn op vereenigingen met een maatschappelijk kapitaal *(joint stock).* Zulk een vereeniging, hetzij met of zonder rechtspersoonlijkheid, wordt *Company* geheeten, terwijl de individualistische verbinding van personen tot een handelsonderneming *partnership* genoemd wordt. De hoofdwet is de *Companies Act* van 1862, welke na voorbereidende wetten van 1855, 1856 en 1858 uitgevaardigd is en waaraan later de aanvullingswetten van 1867, 1870, 1877 en 1879 zijn toegevoegd.

Comparatie. Zie *Vergelijking.*

Comparator is een toestel om de lengte van lengtematen tot op een paar duizendste millimeter nauwkeurig te bepalen, hetgeen vooral van belang is voor de standaardmaten en meetkettingen tot het meten der basis bij driehoeksmetingen. De comparator van *Lenoir* in 1792 bestond hoofdzakelijk uit een lineaal met nonius, later met hefboomen om de verschillen te vergrooten, men kon er tot 0,002 m.m. nauwkeurig mee aflezen. Later werden, o.a. door *Troughton* soortgelijke instrumenten geconstrueerd met 2 verschuifbare microscopen aan het eind, waarmee men uitkomsten verkrijgt tot 0,0025 nauwkeurig. Door *Schwerd* en *Bessel* werd de te meten maatstaf op twee goed gefundeerde steenen pijlers tusschen staden prisma's geplaatst; de afstand tusschen de verticale, naar elkaar toegekeerde vlakken der prisma's was iets grooter dan de lengte van het te meten voorwerp. Door tusschenschuiving van glazen keggen kon men tot op 0,001 Parijsche lijn meten. De nieuwste comparatoren zijn echter voor microscopische aflezing ingericht, waarmee men een nauwkeurigheid van ongeveer 0,000006 m.m. verkrijgt.

Comparetti, *Domenico,* een Italiaansch philoloog, in 1835 te Rome geboren, studeerde aldaar aan het Collegio dell' Apollinare, bezocht daarop de universiteit, waar hij zich toelegde op de wis- en natuurkundige wetenschappen, verwierf in 1855 het doctoraat, maar moest daarna, wegens gebrek aan geldmiddelen, zijn oom in de apotheek behulpzaam zijn. Aldaar zette hij in vrije uren zijn taal- en letterkundige studiën voort en oefende zich in de kennis der Duitsche, Engelsche, Fransche, Roemeensche en Russische talen. Door den dichter *Giovanni Torlonia* kwam hij in kennis met graaf *Sclopis,* die hem in de gelegenheid stelde, zich geheel en al aan de wetenschap te wijden. In 1859 werd hij hoogleeraar in de Grieksche taal en letterkunde aan de universiteit te Pisa en zag zich later in die betrekking geplaatst aan het Istituto di studii superiori te Florence; later werd hij te Rome hoogleeraar. Hij schreef: „Intorno all' opera sulla composizione del mondo di Ristoro di Arezzo" (1859), „Intorno all' età in cui visse l'annalista Liciniano" (1859), „Iperide, l'Euxenippea" (1861), „Il discorso pei morti nella guerra Lamiaca" (1864), „Notizie e osservazioni in proposito degli studii critici del professore Ascoli sui coloni greci e slavi dell' Italia Meridionale e sulle ricerche Albanesi" (1863), „Intorno al libro dei Sette Savi" (1865), „Virgilio nella tradizione letteraria sino a Dante" (1866), „Saggi dei dialetti greci dell' Italia Meridionale" (1866), „Edipo e la mitologia comparata" (1868), „Virgilio nel Medio Evo" (1872), „Papiro ercolanese inedito" (1875), „La commissione omerica di Pisistrato e il ciclo epico" (1881), „Iscrizione greche di Olimpia e di Ithaca" (1881), „La villa ercolanese dei Pisoni" (1883), „Le leggi di Gortyna" (1893), „La guerra gotica di Procopio" (1895—1898), „Canti e racconti del popolo italiano" (1870—1891, 9 dln.). „Papiri greco-egizii" (met *G. Vitelli,* sedert 1906). Gedurende geruimen tijd was hij mederedacteur van de „Revista di filologia e d' instruzione classica" en sedert 1884 redigeert hij het „Museo italiano di antichita classica".

Compartimento is de naam voor de staatkundige deelen van het koninkrijk Italië.

Compatibiliteit noemt men gewoonlijk de vereenigbaarheid van 2 verschillende betrekkingen en *incompatibiliteit* de onvereenigbaarheid. Zoo zijn bijv. volgens art. 91 onzer Grondwet de betrekkingen van gouverneur-generaal, van lid van den Hoogen Raad, van lid der Rekenka-

mer, van commissaris des Konings in de provinciën, van geestelijken of bedienaren van den godsdienst incompatibel met die van lid der Staten-Generaal. Ook in het kerkelijk recht spreekt men van compatibile en incompatibile ambten.

Men noemt *constitutioneele* incompatibiliteit deze, die voortspruit uit de Grondwet, *wettelijke*, die haar grond vindt in de wet.

Compayre, *Jules Gabriel*, een Fransch paedagoog en schrijver, werd in 1843 te Albi (Tarn) geboren en hield zich, in opdracht van *Jules Ferry*, bezig met de hervorming van het volksonderwijs. In 1881 werd hij lid der Kamer als vertegenwoordiger van het departement Tarn en bleef zulks tot 1889, terwijl hij veel deed voor de invoering der nieuwe schoolwet. Voor de neutrale school schreef hij in 1881 de voorbeeldige „Eléments d'éducation civique", die, in honderdduizenden exemplaren verspreid, in 1883 te Rome op den Index werden geplaatst. Verder gaf hij uit „Histoire critique des doctrines de l'éducation en France" (1879), „L'instruction civique" (1883), „L'évolution intellectuelle et morale de l'enfant" (2de druk 1896), „Cours de pédagogie théorique et pratique" (1885, 13de druk 1897), een serie monographieën „Les grands éducateurs" en andere paedagogische geschriften, als resultaat zijner werkzaamheid in de hoogere normaalschool voor leeraressen te Fontenay-aux-Roses bij Parijs. Thans is hij rector der academie te Poitiers.

Compe, *Jan ten*, een Nederlandsch schilder, den 14den Februari 1713 te Amsterdam geboren, was een leerling van *Dirk Dalens de jonge* en heeft Amsterdamsche stadsgezichten geschilderd, zooals men er in het Rijksmuseum te Amsterdam ziet. *Ten Compe* behoort tot de beste Nederlandsche meesters der 18de eeuw. Hij overleed den 11den November 1761 te Amsterdam.

Compendium. Zie *Handboek*.

Compensatie is een woord, dat in de natuurkunde wordt gebruikt, om de opheffing eener kracht aan te duiden, die een onregelmatige werking veroorzaakt. Bijvoorbeeld een slingeruurwerk loopt onregelmatig doordien verandering van temperatuur de lengte van den slinger wijzigt, tenzij men door een compensatiestelsel, berustend op het verschillend uitzettend vermogen der metalen, dat gebrek wegneme. Ook de onrust van goede chronometers is van zulk een toestel voorzien. Zie *Echappement, Onrust* en *Slinger*.

Compensatie. Zie *Schuldvergelijking*.

Compensatie-apparaat. Wanneer men twee electrische spanningen met elkander wil vergelijken, dan kan dit geschieden volgens de methode van *Latimer Clark*. Men gaat dan als volgt te werk (zie fig.): AB is een draad van grooten weerstand, waarlangs zich beweegt een sleepcontact C. Tusschen de uiteinden A en B is een constant element met groote electromotorische kracht E ingeschakeld. De beide elementen E_1 en E_2, waarvan men de spanningen wil vergelijken, worden verbonden als in de figuur staat aangegeven. S is een sleutel, waarmede het element E_1 of E_2 met een galvanometer in verbinding wordt gebracht. Wanneer E_1 is ingeschakeld, bepaalt men een punt P_1 op de draad AB zoodanig, dat de wijzer van den galvanometer niet uitslaat; bij E_2 zij dit punt P_2.

Men heeft nu de navolgende verhoudingen

$$\frac{E_1}{E_2} = \frac{\text{weerstand } AP_1}{\text{weerstand } AP_2}$$

Denkt men zich nu den draad AB vervangen door twee weerstandsbanken en neemt men

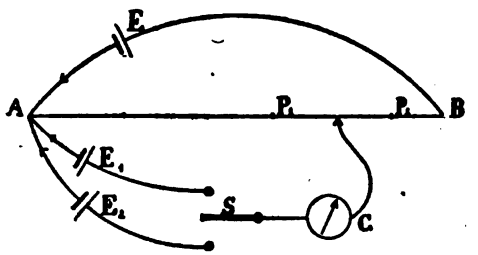

Compensatie-apparaat.

voor het punt C het verbindingspunt tusschen beide banken, dan kan men den weerstand AC op een willekeurig bedrag brengen en daarbij zorgen, dat de totale weerstand AB gelijk blijft. Men schakelt in de eene bank dus evenveel weerstand uit, als men in de andere bank inschakelt. Om vergissing te voorkomen, heeft men een apparaat geconstrueerd, waarbij het omwisselen dier weerstanden automatisch geschiedt, zoodanig, dat de totale weerstand constant blijft. Dit apparaat noemt men het compensatie-apparaat.

Compensatieslinger. Zie *Slinger*.

Compensator is de naam eener inrichting, die de trek- of drukspanningen voorkomen moet, welke anders in een buizenleiding door temperatuurverschillen zouden ontstaan. De compensator in fig. 1, stopbuscompensator, verdient weinig aanbeveling, met het oog op het dichthouden en den druk in de leiding. Fig. 2 is een compensator, die op de elasticiteit van

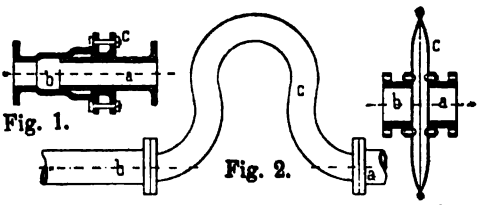

Compensator.

veenkrachtige platen berust. In fig. 3 maakt men gebruik van de elasticiteit van een gebogen pijp; voor alle buizen van kleinere afmetingen is deze laatste dan ook het meest in gebruik.

Competentie beteekent bevoegdheid. Welke rechter of welk rechterlijk college de bevoegdheid heeft van een zaak kennis te nemen is geregeld in de wet op de Rechterlijke organisatie.

Zie hieromtrent *Organisatie, Rechterlijke*.

Competitie (Latijn = mededinging) is in

de sport de naam voor de indeeling van bij den een of anderen bond aangesloten vereenigingen in verschillende afdeelingen. De indeeling geschiedt naar de sterkte der clubs. In zulk een competitie spelen alle clubs tweemaal tegen elkander, eens op eigen, eens op vreemd terrein. Een gewonnen wedstrijd geeft 2, een gelijk gespeelde 1, een verloren 0 punten. De vereeniging, die na afloop van al de te spelen wedstrijden de meeste punten heeft behaald, is kampioen harer afdeeling. In Nederland hebben de voetbal-, cricket-, korfbal- en hockey-sport op verschillende wijze haar competities ingedeeld. Zie daarvoor bedoelde sporten.

Compiègne, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Oise, is aan den mond der Aisne, aan de Oise en aan den Noorderspoorweg gelegen en telt (1911) 17 046 inwoners, die zich met handel, scheepsbouw en nijverheid (touwwerk, suiker) bezig houden. Men heeft er een gerechtshof, een collège, het museum-Vivenel, een boekerij met 30 000 deelen en een vorstelijk kasteel met een fraai bosch, dat een uitgestrektheid heeft van 14,5 v. km. Het is reeds ten tijde der *Merovingers* gesticht; het front is door *Lodewijk XIV* veranderd; *Napoleon I* vestigde er nu en dan zijn verblijf en *Karel X* en *Napoleon III* gebruikten het als jachtslot. Merkwaardig zijn ook de kerken St. Germain (uit de 15de eeuw), St. Antoine (gedeeltelijk uit de 12de eeuw), St. Jacques (uit de 12de en 15de eeuw), en het Gotische stadhuis. Compiègne moet door de oude Galliërs gebouwd zijn en droeg in den tijd van *Clovis* den naam *Compendium*. *Karel de Kale* vergrootte de stad in 876 en noemde haar Carolopolis, in 833 werd *Lodewijk de Vrome* hier afgezet. Den 23sten Mei 1430 werd de Maagd van Orleans onder de muren der stad door de Bourgondiërs gevangen genomen en aan de Engelschen overgeleverd. Vroeger zijn te Compiègne meermalen conciliën gehouden. Den 27sten Augustus 1915 werd de stad door de Duitschers gebombardeerd, waarbij groote verwoestingen werden aangericht.

Compiègne, *Victor* markies *de,* een Fransch reiziger, geboren den 22sten Juli 1847 te Fuligny, de onderzoeker van de Ogowe in Afrika, welke rivier hij in 1872—1874 met *Marche* bevoer, was in 1875 en 1876 secretaris-generaal van het Egyptisch Aardrijkskundig Genootschap en kwam in het begin van 1877 om het leven in een tweegevecht. Behalve talrijke opstellen in tijdschriften schreef hij: „L'Afrique équatoriale" (1875, 2 dln.) en „Voyages, chasses et guerre" (1876).

Compilatie (in het Latijn = te zamen plunderen) is het samenstellen van een boekwerk door stukken uit andere schrijvers onveranderd over te nemen. *Compilator* heet de vervaardiger van zulk een boek. *Compileeren* noemt men het werk, dat hij verricht.

Complement, afkomstig van het Latijnsche woord *complementum,* beteekent *aanvulling.* Het complement van een hoek of boog is in de wiskunde die, welke met genoemden hoek of boog 90° telt en alzoo dien tot 90° aanvult.

Complementaire kleuren. Zie *Aanvullingskleuren.*

Complementarissen is in het handelsrecht de naam van de beheerende vennooten bij een commanditaire vennootschap, die namelijk de leiding in handen hebben en tegenover derden verbonden worden. Als zoodanig staan zij tegenover de commanditarissen (zie aldaar), die wel vennooten zijn, doch zich tegenover derden niet met de leiding der zaken bezighouden. Deze laatsten bepalen zich tot het verschaffen van zeker kapitaal en deelen daarvoor in de winsten en verliezen der vennootschap, doch zijn tegenover derden niet aansprakelijk.

Complexe getallen of *complexe grootheden* zijn getallen, die uit verschillende, onderling niet meetbare eenheden samengesteld zijn. In de wiskunde moest men tot de invoering der complexe getallen overgaan, daar zekere vraagstukken, bijv. de trekking van een evenmachtswortel uit een negatief getal, niet op te lossen zijn, als men uitsluitend positieve en negatieve getallen aanneemt. Dit kan echter wel door den vierkantswortel uit één negatief getal, n.l. uit -1, als nieuwe eenheid in te voeren en daarop dezelfde bewerkingen toe te passen, als op de positieve en negatieve grootheden. Voor deze waarde $\sqrt{-1}$ wordt gewoonlijk het teeken i geschreven, zoodat $i^2 = -1$. Deze getallen heetten vroeger *onmogelijke,* thans *imaginaire getallen,* ter onderscheiding van de *reëele* getallen. 1 is dus een reëele en i een imaginaire eenheid. Elk imaginair getal kan tot den vorm $a + ib$ gebracht worden, waarin a en b reëele getallen zijn. Getallen van dezen vorm heeten *complexe* getallen. Als $b = 0$, dan is het reëel, is $a = 0$, zonder dat b verdwijnt, dan noemt men het een *zuiver imaginair getal.* Het getal $a - bi$ is het *geconjugeerde complexe getal* van $a + bi$ en dit laatste weer van het eerste.

Door de invoering der complexe getallen heeft de wiskunde een nieuwe reeks van grootheden verkregen, die voor zich een afgesloten geheel vormt en waaraan niets meer toegevoegd behoeft te worden, zooals uit de door *Gauss* voor het eerst bewezen grondstelling der algebra volgt, dat iedere algebraïsche vergelijking, wier coëfficienten willekeurige complexe getallen zijn, evenveel complexe getallen tot wortels heeft, als door haar graad wordt aangegeven. Ook zijn de complexe getallen van belang gebleken voor de differentiaal- en integraalrekening, alsmede voor de theorie der functies. Reeds in de 18de eeuw werkte men met complexe getallen, maar beschouwde ze meer als een hulpmiddel bij de berekening, zonder ze als werkelijke getallen te doen gelden. Eerst door *Gauss* werden zij als zoodanig aangenomen; deze heeft ook hun geometrische beteekenis meer algemeen bij de wiskundigen ingang doen vinden, hoewel op deze beteekenis reeds vóór hem door anderen gewezen was, het eerst wel door den Noor *Kaspar Wessel* (1745—1818) in een in 1799 verschenen werk.

De geometrische verklaring bestaat daarin,

dat men de complexe getallen $a + ib$ door de punten van een vlak, het vlak der complexe grootheden, voorstelt, waartoe men 2, door het punt O gaande, ten opzichte van elkaar loodrechte coördinaatassen aanneemt; a is dus de abscis en b de ordinaat van het punt A. Op deze wijze stelt ieder punt van het vlak een complex getal voor, voor x en y als ordinaten dus het getal $x + iy$. Het punt O is het complexe getal $0 + i \times o = o$ en heet daarom het nulpunt. De punten der abscissenas $-x$, o en $+ x$ stellen de reëele getallen voor, die der ordinatenas $— y$, o en $+ y$ de zuiver imaginaire getallen. De afstand OA heet de *modulus* of het *absolute bedrag* van het getal $a + ib$, aangeduid door mod. $(a + ib)$ of door $| a + ib |$. Volgens de stelling van *Pythagoras* is $OA = + \sqrt{a^2 + b^2}$ (de wortel heeft het positieve teeken). De uitdrukking $a^2 + b^2$ of de vorm van $a + ib$ is het product van de geconjugeerde complexe getallen $a + ib$ en $a — ib$. De hoek ϕ, die OA met de positieve zijde der abscissenas maakt, is de amplitude van het complexe getal $a + ib$; stelt men mod. $(a + ib)$ voor door r, dan is $a = r \cos \phi$ en $b = r \sin \phi$, zoodat $a + ib = r (\cos \phi + i \sin \phi) = r e^{i\phi}$. Deze vorm wordt de *normaalvorm* voor het complexe getal $a + ib$ genoemd en is voor verschillende oplossingen zeer geschikt. De invoering en theorie van het vlak der complexe getallen is door *Cauchy* en *Riemann* een der voornaamste hulpmiddelen voor de moderne theorie der functies geworden.

Hoewel de gewone complexe getallen in alle behoeften der moderne wiskunde voorzien, heeft men zich toch nog met meer algemeene complexe getallen bezig gehouden, die meer dan twee, niet onderling meetbare eenheden bevatten. Het meest bekende voorbeeld daarvan zijn de quaternionen van *Hamilton* of de alterneerende getallen van *H. Grasmann*. Met deze hypercomplexe getallen kan men echter niets meer uitvoeren dan met de gewone complexe getallen, alleen kunnen zij sommige beschouwingen en berekeningen vereenvoudigen.

Complot. *Zie Samenspanning.*

Complutensis, *Complutensia* of *Complutensische polyglot.* Zie *Polyglot.*

Compositen of *Saamgesteldbloemigen* is de naam van de grootste plantenfamilie. De bloeiwijze van deze is een hoofdje, d. w. z. de bloemen zijn ongesteeld op een in de breedte uitgegroeide hoofdas ingeplant en door een gemeenschappelijk omwindsel omgeven, zoodat zij te zamen op één bloem gelijken. De bloembodem kan *naakt* zijn of *geschubd* en is in dit laatste geval bezet met vliezige schubjes, die men als schutblaadjes der afzonderlijke bloempjes moet beschouwen. De bloempjes zijn twee- of éénslachtig of geslachtsloos. Het vruchtbeginsel is onderstandig en brengt een kleine, éénzadige dopvrucht voort. De bovenstandige kelk, uit borstels of haren samengesteld, vormt later het vruchtpluis. De bloemkroon is steeds buis-, trechter- of klokvormig met een 5-tandigen of 5-spletigen zoom, ook wel tweelippig of lintvormig. Men spreekt dan ook van buisbloemen *(Tubulifloren)*, en lintbloemen *(Ligulifloren)*. Alle 2-slachtige en mannelijke bloemen hebben 5, op de bloemkroon bevestigde meeldraden, wier helmknopjes tot een hollen cylinder zijn verbonden (saamhelmig). Op het vruchtbeginsel der 2-slachtige en vrouwelijke bloemen verheft zich een lange, draadvormige stijl, die bij eerstgenoemde door dien cylinder gaat en met een dubbelen stempel is gekroond. Intusschen zijn die beide stempels ook wel tot een rolrond lichaam samengegroeid, zooals bij vele distels. De Saamgesteldbloemigen behooren meestal tot de kruiden, doch men vindt onder die gewassen ook heesters en in de keerkringslanden zelfs boomen. Zij zijn over de geheele aarde verspreid. Onder de bekende soorten heeft men weinig bruikbare, maar ook weinig vergiftige planten. Tot de eerste behooren eenige voedingsgewassen, zooals de salade, de artisjok, de cichorei enz. — eenige voor de nijverheid belangrijke, zooals de zonnebloem, uit wier zaad olie verkregen wordt — eenige geneeskrachtige planten, zooals de kamille, de bijvoet, de arnica enz. Daarentegen omvat deze familie een menigte sierplanten, waaronder asters, dahlia's en chrysanthemums algemeen bekend zijn.

Compositie, afkomstig van het Latijnsche woord *compositio*, beteekent de samenstelling der onderdeelen van een kunstwerk.

Compositie is ook de naam van verschillende legeeringen, die op goud of zilver gelijken.

Compost of mengmest is een mest, bereid uit allerhanden afval van dierlijken, plantaardigen en mineralen oorsprong. In het klein wordt zij gewonnen op bijna ieder erf ten plattenlande, in het groot in de centra der bevolking, de steden, waar groote massa's afval van allerlei aard moeten worden verwijderd. De stedelijke compost — stadscompost genaamd — wordt veelal bereid door lagen asch, anderen huiselijken afval en straatvuil, faecaliën en afzetsel uit de zinkputten der straatriolen met elkaar te laten afwisselen. Al naar den aard en de inrichting der stedelijke reinigingsstelsels, varieert de samenstelling van het product. Zie *Meststoffen.*

Vóór het gebruik van kunstmest had de compost — in het bijzonder de Groninger — groote beteekenis voor de Veenkoloniën, waar de behoefte aan mest buitengewoon groot was en waar de landbouwers in de mestvoorziening toen bijna geheel op deze meststof en stalmest waren aangewezen. Door de algemeene aanwending van kunstmeststoffen is met den stalmest de compost op den achtergrond getreden en zijn de prijzen daarvan sterk gedaald. De Groninger compost wordt verhandeld per last van 1770 kg. of per vracht van 10 last = 17 700 kg. Ten einde composthoopen, die lang moeten liggen, te beschaduwen en aan het oog te onttrekken, kunnen ze na bedekking met een weinig aarde worden beplant met kalebassen of maïs.

Compostela, stad. Zie *Santiago de Compostela.*

Compounddynamo, ook *machine met gemengde bewikkeling* geheeten, is de dynamo

(zie aldaar), die, wat bewikkeling der magneten betreft, uit de hoofdstroom- en de nevenstroom- of shuntmachine samengesteld is, of juister beide in zich vereenigt. De beenen der magneten hebben twee bewikkelingen, die over elkaar zijn aangebracht, de eene wordt door den hoofdstroom doorloopen, de andere door den shuntstroom. Bij vermeerdering van den uitwendigen weerstand neemt de stroom in den dikken draad, waar de hoofdstroom doorgaat, af en gaat er meer stroom door de dunne shuntwikkeling, waardoor dus de magneten weer versterkt worden. Door gepaste verhouding der windingen kan men dus de spanning bij een gelijk aantal omwentelingen constant houden, als het stroomverbruik binnen zekere grenzen varieert. Zie verder *Dynamo*.

Compoundstoommachine. Zie *Stoomwerktuig*.

Compres noemt men in de heelkunde een meermalen dubbelgevouwen stuk linnen of verbandgaas, dat op eenig ziek lichaamsdeel onder het verband wordt gelegd, hetzij om, zooals het woord aanduidt, een drukking te veroorzaken, hetzij om een of andere vloeistof, waarin het compres gedompeld is, op die plaats te brengen. Ook gebruikt men een compres tot het opvangen van wondsekreet.

Compressibiliteit. Zie *Samendrukbaarheid*.

Compressiemachine of *compressor* is een werktuig, om een gas te verdichten doormiddel van een zuiger, welke laatste door motorische kracht gedreven wordt. In de ijsfabrieken heeft men compressoren voor koolzuur, ammoniak en zwaveligzuur, terwijl men luchtcompressoren gebruikt bij werken onder water, in ruimten, waar de lucht niet geschikt is voor de ademhaling, ter beweging van vaste en vloeibare lichamen, tot het drijven van boormachines in mijnen en tunnels, waar men niet van stoom gebruik kan maken. De afgewerkte lucht, die met een lage temperatuur uit de boormachine komt, verschaft den arbeiders koelte en versche lucht, een voordeel van de luchtboormachines boven de electrische. In fig. 1 ziet men een lengtedoorsnede van een compressor, die bij het boren van den Mont-Cenistunnel

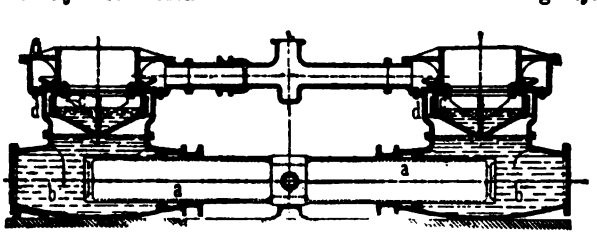

Fig. 1. Compressiemachine.

wend gebruikt. Zij bestaat uit een holle fundamentplaat, waarop de beide cylinders der pompen *bb* en de leibaan voor den dubbelen plunjer *a* gemonteerd zijn. In het midden des plunjers is een aan beide uiteinden uitstekende tap, waarop de beide krukstangen werken, die de ronddraaiende beweging van door waterkracht gedreven tandraderen in de heen- en weergaande beweging van de beide plunjers veranderen. Op de pompcylinders staan de kleppenkasten *dd;* verdiepingen *cc* in de deksels daarvan vormen de zuigpijpen. De zuigkleppen zijn gummiringen, die om de daar ter plaatse met kleine gaatjes doorboorde zuigpijpen liggen en sterk aangetrokken zijn. Onmiddellijk daarboven liggen de drukkleppen, die bestaan uit horizontale gummiringen; de zittingen der kleppen worden gevormd door een ringvormige, doorboorde, gietijzeren plaat tusschen de zuigpijpen en den wand der kleppenkasten. Als kleppenvangers doen kegelvormige, doorboorde ijzeren platen dienst. Met deze machine kan de lucht onder een overdruk van 5 atm. gebracht worden; maar daar zij door het comprimeeren aanzienlijk verwarmd wordt, is afkoeling noodzakelijk. Dit geschiedt door koud water, dat zich in de ruimten *bb* bevindt en voortdurend ververscht wordt. Het komt binnen door de zuigbuizen; daar echter nuttige arbeid verloren gaat door het heen en weer bewegen van het onsamendrukbare water, verdienen de *dro-*

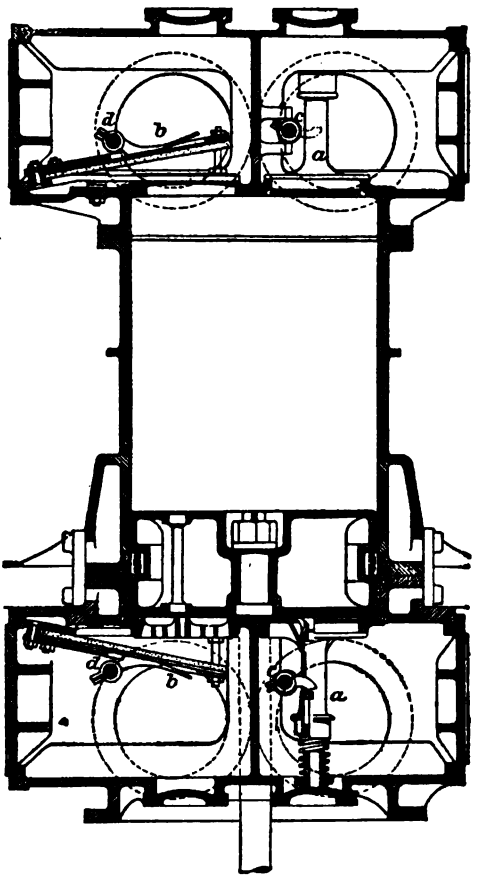

Fig. 2. Compressiemachine.

ge compressoren, aldus geheeten omdat daarbij de lucht niet in onmiddellijke aanraking met het water komt, de voorkeur boven de eenstge-

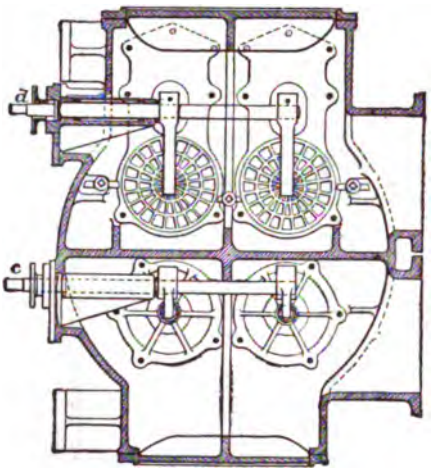

Fig. 3. Compressiemachine.

noemde, welke *natte* compressoren genoemd worden. In de beschreven machines wordt de lucht ineens op den gewenschten druk gebracht; in den laatsten tijd zijn de compoundcompressoren in gebruik gekomen, waarbij de atmosferische lucht eerst in een lagedrukcompressor tot op een zekeren druk samengeperst wordt, vandaar uit naar een reservoir gaat, waaruit zij door den hoogedrukcompressor op de gewenschte spanning wordt gebracht. Fig. 2 en fig. 3 geven zulk een lagedrukcompressor te zien in lengte- en in dwarsdoorsnede met door de machine bewogen kleppen, welke door professor *Riedler* geconstrueerd werd. De zuigerstangen der verticale stoommachines zijn door het bovenste deksel heen verlengd en onmiddellijk aan de pompstangen gekoppeld. De kleppenkasten zijn onder en boven de pompcylinders gemonteerd. Voor het zuigen zijn twee metalen kleppen *a*, als drukkleppen zijn twee gummikleppen *b* op iedere zijde aangebracht, die door hefboomen op de assen *c* en *d* door de stoommachine op den juisten stand geopend en gesloten worden. In deze lagedrukcompressoren wordt de atmosferische lucht op 2 atm. overdruk gebracht, terwijl de daarbij behoorende hoogedrukcompressoren de spanning van 2 atm. op 6 atm. overdruk brengen. Deze soort werkt ruim $2^1/_2$ maal zoo voordeelig, als het oudere type. Een gewichtige verbetering aan de compressoren is aangebracht door de heen- en weergaande, door de machine bewogen kleppen van professor *Stumpf*, die vooral voor snelgaande machines aanbeveling verdienen. Fig. 4 geeft een verticale lengtedoorsnede van zulk een *expres-compressor* met uitwendige waterkoeling, vervaardigd door de Borsigsche fabriek te Tegel. De cylinder *D* der stoommachine is door de leibanen en fundeeringsplaat met den compressorcylinder *K* verbonden, terwijl de krukaskussenblokken met het deksel van den stoomcylinder uit één stuk zijn gegoten. De krukas wordt door twee krukstangen van uit den kruiskop gedreven. Op de krukas zit één excentriek, dat zoowel de verdeel- als Meyer's expansieschuif beweegt. De zuigkleppen zijn draaiend uitgevoerd en worden van de krukas uit door een afzonderlijke kruk bewogen, terwijl de sluiting der cylindervormige drukkleppen door den pompzuiger geschiedt. Zij worden geopend door den overdruk der lucht, die door de holle kleppen op een soort zuiger werkt en ze naar binnen drukt. Aan het einde zijner baan gekomen, drukt de pompzuiger deze kleppen weer naar binnen, op de aanrakingsplaats is de zuiger van een veerende stang voorzien, waardoor geruisch en stooten vermeden worden. Bij een ander type van betrekkelijk jongen datum, dat echter enkelwerkend uitgevoerd is, doet één cylinder zoowel voor stoom-, als voor pompcylinder dienst. Op de eene zijde van den zuiger werkt altijd de stoom, terwijl aan de andere zijde de lucht wordt gecomprimeerd. Om de lucht af te koelen wordt de pompzijde bij iederen slag door condensatiewater besproeid. De expansieschuif van de stoommachine wordt door een excentriek aangedreven, terwijl de expansie door een regulateur bepaald wordt. Deze machine heeft tegen, dat door de afkoeling van den cylinderwand veel warmte en dus arbeid aan den stoom onttrokken wordt.

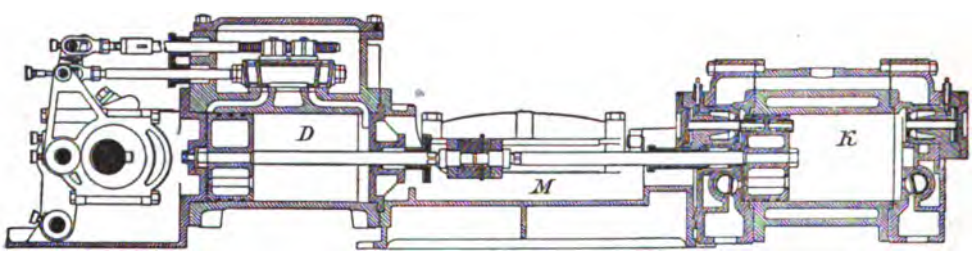

Fig. 4. Compressiemachine.

Compromis. Zie *Verbond der Edelen*.

Compromis is een overeenkomst, bij welke twistende partijen scheidsmannen benoemen, ten einde hun geschil te beslissen en zich aan de uitspraak van deze onderwerpen. De naam is afkomstig van de *belofte*, welke partijen eertijds gewoon waren te doen, dat zij een zekere som als boete zouden betalen, indien zij zich aan de uitspraak der scheidsmannen niet onderwierpen. Het recht der burgers, om te be-

palen, dat hun geschillen aan rechters, door hen zelf gekozen, ter beslissing opgedragen kunnen worden, is een recht, dat door alle beschaafde wetgevingen wordt aangenomen. De onderscheiding van het Fransche recht tusschen het *vrijwillig* en het *gedwongen* compromis, welk laatste plaats vond bij geschillen tusschen vennooten en ter zake eener vennootschap van koophandel, is in ons recht vervallen. Een compromis wordt bij ons alleen aangegaan door vrijwillige keuze der partijen, ook vooraf, bij het aangaan eener overeenkomst, kunnen zij zich verbinden, om geschillen, die in het vervolg mochten opkomen, aan het oordeel van scheidsmannen te onderwerpen. Het compromis moet worden aangegaan bij schriftelijke akte, die onderhands of notarieel opgemaakt kan worden. Zie verder *Arbiter* en *Arbitrage*.

Compsognathus is de naam van de kleinste der Europeesche dinosauriërs. Hij is slechts een voet lang en verwant aan den *iguanodon*. Er bestaat slechts één, maar zeer volledig exemplaar van, dat in de leilagen der bovenste Jura te Kehlheim gevonden werd en zich thans te München bevindt. De algemeene bouw der beenderen, maar vooral die van het bekken en den staart, maken, dat dit dier van alle bekende reptiliën het meest de vogels nabij komt.

Comptabiliteit. Zie *Rekenplichtigheid*.

Comptabiliteitswet is de wet waarbij bepaald wordt, hoe de huishouding van den Staat moet worden gevoerd en op welke wijze deze moet verantwoord worden. In Nederland bestaat een dergelijke wet niet, evenmin als bijv. voor het Duitsche rijk, wel echter in Nederlandsch Oost-Indië. Deze wet, door den minister *Fransen van de Putte* in September 1863 ingediend en in 1864 afgekondigd en later herhaaldelijk gewijzigd, is met alle wijzigingen en aanvullingen, zooals zij toen luidde, opgenomen in Stbl. 1895, N°. 225. Zij is nog nader gewijzigd in 1903 en 1912. Het hoofdbeginsel, in die wet neergelegd, is uitgedrukt in de bepaling, dat de begrooting voor Nederlandsch-Indië jaarlijks bij wet of wetten wordt vastgesteld. Daardoor zijn alle inkomsten en uitgaven van Nederlandsch-Indië onder de contrôle van de Staten-Generaal gekomen, die het toezicht over de kleinste detailzaken kunnen uitstrekken en door het toestaan of het weigeren van uitgaven over belangrijke beginselen van Koloniaal beleid de beslissing in handen hebben. (Zie verder *Begrooting.*)

De ambtenaren, met het beheer belast, zijn verdeeld in ordonnateurs en comptabelen. De eersten zijn bevoegd tot het aangaan van schulden, het verevenen (d. i. het als wettig erkennen na beoordeeling en onderzoek) van de vordering en het betaalbaar stellen daarvan, terwijl de betalingen worden gedaan door de comptabelen. Twee autoriteiten moeten dus samenwerken; als regel geldt, dat een ordonnateur niet tevens mag zijn comptabel. In het moederland is ordonnateur alleen de minister van Koloniën; in Nederlandsch-Indië zijn ordonnateurs de hoofden der departementen, als hulpordonnateurs zijn thun de gewestelijke bestuurshoofden toegevoegd. Verschillende bepalingen zijn gemaakt, opdat de ordonnateurs niet te hooge uitgaven voor den lande zullen gelasten. In de eerste plaats hebben zij zich te houden aan de begrooting. Verder mogen behoudens bepaalde uitzonderingen geen sommen van de begrooting worden afgeschreven tot kwijting van vorderingen, wier bedrag eerst later kan blijken. Ten slotte vermelden wij nog, dat geen leeningen mogen worden gesloten ten laste of onder waarborg van Nederlandsch-Indië, dan krachtens de wet of krachtens besluit van den gouverneur-generaal in overeenstemming met den raad van Indië, goedgekeurd bij de wet.

Met het toezicht op het beheer der koloniale geldmiddelen en over de verantwoording der geldmiddelen is belast de Algemeene Rekenkamer in Nederlandsch-Indië (zie *Rekenkamer in Nederlandsch-Indië*). De contrôle over de uitgaven en ontvangsten in Nederland, de Nederlandsch-Indische begrooting betreffende, geschiedt door de Algemeene Rekenkamer in Nederland.

Comptant. Zie *Contant* en *Factuur*.

Comptoir of *Kantoor*, afgeleid van *compte*, is de schrijf- en zakenkamer van een koopman, waarin ook de beambten, die de boekhouding, correspondentie enz. te voeren hebben, hun werkzaamheden verrichten. Verder verstaat men onder comptoirs of kantoren de handelsnederzettingen eener zaak in het buitenland.

Compton. *Henry*, een raadsman van koning *Willem III* van Engeland en de zoon van den royalistischen officier *Spencer Compton*, graaf *van Northampton*, die als generaal van *Karel I* in den burgeroorlog gesneuveld was, werd geboren te Compton in 1632, studeerde te Oxford, reisde op het vasteland, keerde na de Restauratie terug en werd in 1674 bisschop van Oxford en in 1675 van Londen, kort daarna lid van het Privy Council en leermeester der prinsessen *Maria* en *Anna*. Hij poogde de Dissenters met de Staatskerk te verzoenen en streed tegen de R.-Katholieke richting, zoodat hij onder *Jacobus II* zijn zetel in het Privy Council en in 1686 zelfs zijn bisschopsambt verloor. *Compton* behoorde tot de onderteekenaars van den brief, waarin zeven leiders der Whigs en Tories *Willem van Oranje* uitnoodigden tot een landing in Engeland, spoorde ook *Anna* aan tot afval van haar vader en vluchtte met haar naar het vijandelijk leger, terwijl hij na de overwinning, door dit laatste behaald, in het Hooger Huis verklaarde, dat *Willem* het koningschap kon aanvaarden. Nu werd hij de vertrouwde raadgever van *Willem III*. Ook stond hij in de gunst van koningin *Anna*, maar zijn wensch, om den aartsbisschoppelijken stoel van Canterbury te bekleeden, bleef onvervuld. Hij overleed den 7den Juli 1713.

Comptonia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Kegeldragers (*Coniferen*). Het telt slechts één soort, namelijk *C. asplenifolia* Ait., een Noord-Amerikaansche heester, die een meter hoog wordt en

tot de zeer gezochte sierplanten behoort. Hij bevat tannine, benzoëzuur en een harsachtige stof.

Compulsoires zijn in het Fransche recht verordeningen der gerechtshoven, die de voorwaarden vermelden, waaronder deurwaarders, notarissen of andere personen, die openbare acten onder hun berusting hebben, aan derden afschrift of inzicht der stukken moeten verleenen.

Computatio is het Latijnsche woord voor berekening. *Computatio graduum* is de berekening van de betrekking van bloedverwantschap door het aantal der geboorten, waarbij men een Romeinsche en een canonieke onderscheidt. Elke geboorte wordt een graad genoemd. Zoo staat de kleinzoon tot den grootvader in den tweeden graad, oom tot neef in den derden graad enz. Deze wijze van berekening, de Romeinsche, wordt ook in ons burgerlijk recht gevolgd (Boek I Titel XIV, B. W.). Men onderscheidt daarnaast de canonieke computatio, welke alleen in de zijlinie, namelijk naar één kant tot aan den gemeenschappelijken stamvader rekent (zie ook *Bloedverwantschap*).

Bij de juridische tijdrekening onderscheidt men een *computatio naturalis* en een *computatio civilis*. Bij de laatste berekening telt men eenvoudig de geheele dagen bij elkaar, *de die ad diem*, en niet *de momento ad momentum*, zooals bij de *computatio naturalis* geschiedt. Indien een uitstel een recht zou doen verliezen, dan wordt in het Romeinsche recht gerekend, dat het eindigt bij het eindigen van den laatsten dag. De *computatio civilis* is de meest gebruikelijke. De dag op welke de gebeurtenis plaats had, werd meegerekend, zoodat een kind, op den 1sten Januari geboren, den 31sten December één jaar oud was. Tegenwoordig rekent men in ons burgerlijk recht anders, de laatste dag van den vereischten tijd moet n.l. verloopen zijn.

Comrie, *Alexander,* een Nederlandsch godgeleerde van aanzienlijke Schotsche afkomst, werd in 1708 geboren en kwam naar Nederland om te studeeren te Groningen en te Leiden. In 1734 werd hij tot predikant te Woubrugge beroepen, waar hij 38 jaren werkzaam bleef. Hij overleed den 10den December 1774 te Gouda. *Comrie* was een der beroemdste predikanten van zijn tijd, was een voorvechter der rechtzinnigheid en hartstochtelijk ijveraar, die er naar streefde de Kerk te zuiveren van alle nieuwigheden. Van hem zijn verschillende veel gelezen werken verschenen, „Het A. B. C. des geloofs" (Leiden 1739, herhaalde malen, o.a. nog in 1884 herdrukt naar de uitgave van 1746); „Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs" (Leiden 1744, nog in 1884 herdrukt); „Samuel" (Leiden 1749); „Verzameling van leerredenen" (Leiden en Amsterdam 1749, in 1865 met Duitsche letter herdrukt); „Stellige en practicale verklaringe van den Heidelbergschen Catechismus" (Leiden en Amsterdam 1753, 1856—1857 herdrukt).

Comte is de Fransche naam voor *graaf*. Zie aldaar en het art. *Adel*.

Comte, *Auguste,* een invloedrijk Fransch wijsgeer, werd den 19den Januari 1798 te Montpellier geboren en is den 5den Augustus 1857 overleden. In zijn jeugd stond hij zeer sterk onder invloed van *Saint-Simon*, wiens sociale denkbeelden hij toen volkomen deelde. Later is hij meer zelfstandig zijn weg gegaan. *Comte* is de stichter geworden van het *nieuwere relativisme*, naar hem gewoonlijk *positivisme* geheeten. Het positivisme is de wijsbegeerte, die van de ervaring uitgaande hierbij blijft staan en alle zorg heeft om de inmenging der *metaphysica* te vermijden. Volgens *Comte* is dan ook het vragen en zoeken naar laatste oorzaken zinledig. De positivistische wijsbegeerte streeft er slechts naar de feiten in hun onderlinge verhouding te leeren kennen. Deze wijsbegeerte, die feitelijk reeds vroeger door anderen was uitgesproken, bijv. door *Hume* in de 18de eeuw, blijft hierom merkwaardig, omdat *Comte* getracht heeft een volledige systematiek der wetenschappen te geven en deze ook uit te werken. In deze hiërarchie der wetenschappen, bij welke iedere volgende op de voorafgaande gebaseerd is, begint men met de wiskunde, als zijnde de zekerste wetenschap, die zich met het eenvoudigste en algemeenste bezighoudt; hierop volgen de sterrekunde, de natuurkunde, de scheikunde, plant- en dierkunde en eindelijk de maatschappij-wetenschap, die *Comte* met den naam *sociologie* doopte, een naam, dien zij sindsdien heeft behouden. Ook in de sociologie dient de vergelijkende, ontledende, inductieve methode toegepast. Zij is te verdeelen in *sociale statica*, die zich met de eeuwige onveranderlijke verhoudingen bezighoudt en in *sociale dynamica*, die ons de wetten der maatschappelijke ontwikkeling leert kennen. Deze ontwikkeling doorloopt drie stadiën. Eerst is de godsdienst overheerschend, de priesters en koningen voeren dan de heerschappij; vervolgens de metaphysica, de godsdienst geheel of althans voor het grootste gedeelte, wijsgeeren en rechtsgeleerden voeren den boventoon; dit bewind wordt ten laatste door de industriëelen overgenomen, die dit eerst kunnen doen als de metaphysica vervangen wordt door positivistische wetenschap. In dezen overgangstoestand bevinden wij ons thans. Gelijktijdig verandert de moraal. Eerst is zij uitsluitend egoïstisch getint, later verdwijnt dit *egoïsme* en maakt plaats voor het naastengevoel, of — zooals *Comte* het uitdrukt — voor het *altruïsme*. *Comte's* wijsgeerige denkbeelden zijn vooral door anderen uitgewerkt; *Lafitte, Littré* en ook *Taine* zijn van hem afhankelijk. Ook buiten Frankrijk drongen zijn denkbeelden door; in Nederland schreef *L'Ange Huet* een „Methode der positivistische philosophie van A. Comte".

Zie: *J. S. Mill,* Auguste Comte (1865); *Lévy Bruhl,* La philosophie d' A. Comte (1900).

Comte, *Joseph Achille,* een Fransch beoefenaar der natuurlijke historie, in 1802 te Grenoble geboren, was achtereenvolgens leeraar, bureauchef aan het ministerie van Openbaar Onderwijs en directeur van de voorbereidende school en overleed te Nantes in 1866. Zijn belangrijkste werken zijn: „Recherches anatomiques et physiologiques relatives à la pré-

dominance du bras droit sur le bras gauche" (1828), „Règne animal de Cuvier, disposé en tableaux méthodiques" (1832—1841), „Cahiers d'histoire naturelle" (1836—1845, met *Milne-Edwards),* „Oeuvres complètes de Buffon avec les suites" (1846), „Traité complet d'histoire naturelle" (1844—1848), „Musée d'histoire naturelle" (1864) enz. — Zijn echtgenoote Mme *Achille Comte,* geboren *Aglaé de Boucuvaille* en weduwe van *J. L. Laya,* heeft een „Eloge de Mme de Sévigné" (1840), comédies enz. geschreven.

Comte, *Adolf le,* een Nederlandsch schilder en decoratief kunstenaar, den 30sten Augustus 1850 te Rijswijk geboren, studeerde aan de hoogeschool te Leiden in de letteren, daarna aan de Polytechnische School te Delft en was later leerling van *Polisch* te Parijs. Sedert 1877 is *Le Comte* de artistieke leider der bekende fabriek van aardewerk „De Porceleyne Fles" te Delft. Hij heeft ook de gebrandschilderde vensters, die de Nederlandsche regeering aan het Vredespaleis te 's-Gravenhage schonk, ontworpen.

Landschappen van *Le Comte* zijn in verschillende verzamelingen aanwezig. In de Prinsenkamer te Delft ziet men de portretten der hoogleeraren *Oudemans* en *Bosscha,* door hem geschilderd. *Le Comte* is thans directeur van het Rijksmuseum „Huis Lambert van Meester" te Delft, aan welks inwendige versiering hij heeft medegewerkt.

Comtesse, een Fransch woord, dat gravin beteekent, wordt echter in Duitschland ook voor ongehuwde dames uit den grafelijken stand gebruikt.

Comuneros. Zie *Communeros.*

Comuni is de naam van eenige gemeenten in Noordelijk Italië nabij de grenzen van Tirol. Haar inwoners zijn blijkens taal en zeden van Duitschen oorsprong, doch omtrent hun afkomst verschillen de gevoelens. Zelf houden zij zich voor afstammelingen der Kimbren, die bij Verona voor *Marius* het onderspit moesten delven, maar dit wordt op taalkundige gronden bestreden. Hoogstwaarschijnlijk zijn zij afkomstig van Duitsche kolonisten, door de bisschoppen van Trente derwaarts gezonden ter ontginning van de zilver- en kopermijnen. Intusschen gaat het gebruik der Duitsche taal er meer en meer verloren. De Comuni zijn verdeeld in twee groepen, namelijk de Tredeci Comuni Veronesi, in het district Tregnago der Italiaansche provincie Verona en wel hoofdzakelijk in het dal der Progno gevestigd, waar zij in de dagen der Venetiaansche heerschappij een soort gemeenebest vormden, en de Sette comuni Vicentini, in het district Asiago der provincie Vicenza, die te voren ook onder de beschermheerschappij van Venetië tot een republiek vereenigd waren. Het grondgebied van deze strekt zich uit over de hoogvlakte tusschen de Astico en de Brenta en telt (1911) 26 864 inwoners.

Comus, een godheid, welke bij de Ouden zelden en dan gewoonlijk als die der drinkgelagen voorkomt, wordt voorgesteld als een gevleugeld, somtijds als een in bedwelming nederliggend jongeling. Dikwijls komt hij voor op vazen als één der metgezellen van *Dionysos.*

Het woord *comique, komiek,* is waarschijnlijk van *Comus* afkomstig.

Con is het Italiaansche woord voor „met" en wordt vaak, met andere woorden verbonden, in de muziek gebruikt: *con afflizione,* met smart; *con allegrezza,* met opgewektheid, levendigheid; *con brio,* met levendigheid, met verve; *con calore,* met warmte; *con forza,* met kracht; *con fuoco,* met vuur; *con passione,* met hartstocht enz.

Conanthera *Ruiz.* et *Pav.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën;* het onderscheidt zich door een 6-bladig, naar achteren omgeslagen bloemdek, terwijl de nagenoeg pijlvormige meeldraden tot een kegel vereenigd zijn en een 3-hokkige doosvrucht. Het omvat Midden- en Zuid-Amerikaansche bolgewassen, van welke sommige als sierplanten dienen, zooals: *C. bifolia* Ruiz. et Pav., die een aar met fraaie blauwe bloemen draagt; — en *C. Echeandia* Pers. met prachtige gele bloemen.

Concaaf of *hol* en *convex* of *bol* zijn tegenovergestelde begrippen. Wanneer men in een punt van een kromme lijn (of gebogen oppervlak) een raaklijn (of raakvlak) trekt, dan is de convexe zijde van de kromme lijn, in de buurt van het punt (of van het oppervlak) gekeerd naar de raaklijn (of naar het raakvlak); de concave zijde is ervan afgekeerd. Het punt waarin de raaklijn getrokken is, moet echter een gewoon punt van de kromme lijn of van het oppervlak zijn en geen buigpunt. De concave zijde van een cirkel of ellips of bol is die zijde, waar ook het middelpunt ligt. Bij een hyperbool ligt het middelpunt echter aan den convexen kant van de lijn. Een lens, die begrensd wordt door een plat vlak en een bol stuk van een bol, heet *plan-concaaf*; wordt de lens begrensd door een hol gedeelte en een bol gedeelte, dan heet zij *concaafconvex* of *convex-concaaf* al naar gelang zij in het midden het dunst of het dikst is. Zijn beide grensvlakken hol (of bol) dan heet de lens *biconcaaf* (of *biconvex).*

Concarneau is de hoofdplaats van het gelijknamige kanton in het arrondissement Quimper van het Fransche departement Finistère, aan de Oostkust van de baai de la Forest en aan den weg Rosporden—Concarneau gelegen. Zij telt (1911) 7263 inwoners, waarvan zich in November ruim $^2/_3$ bezig houden met de aardijnenvangst. De haven heeft 3 lichttorens, de ommuurde oude stad ligt op een eiland, in het nieuwe gedeelte is een vischkweekerij, waarvan de bassins 1 v. km. beslaan. Ook zijn er zeebaden.

Concejales zijn de leden van het Spaansche gemeentebestuur. Zie *Ayuntamiento.*

Concentratie *(Actieve massa)* is in den zin van de wet van *Guldberg* en *Waage* het aantal grammoleculen (d.i. de massa's, die zooveel gram wegen, als het moleculair gewicht bedraagt) van een zekere stof in 1 liter. Bij de diffusie wordt als maat der concentratie aangenomen het aantal grammen der stof, voorko-

mende in de eenheid van volume of 1 kub. cm., of ook wel drukt men haar in procenten uit en neemt het aantal grammen der stof in 100 gr. van het oplossingsmiddel.

Concentratie van warmte en lichtstralen wordt verkregen door brandspiegels en brandglazen. Volgens de mechanische warmtetheorie kan de verhitting van een absorbeerend (zwart) lichaam in het brandpunt niet tot de temperatuur van het warmteuitstralend lichaam stijgen.

Concentratie (in de staathuishoudkunde) is een woord, om de neiging aan te duiden, die zoowel in de ondernemingen van voortbrenging als in die van het verkeer bestaat, tot samenvoeging van kleine kapitalen en kleine bedrijven tot groote. Die neiging heeft bestaan van het oogenblik af dat de kapitalistische maatschappij zich begon te ontwikkelen, eene ontwikkeling, die mogelijk was voorzoover en sedert dat de bedrijven niet aan den beperkenden gildedwang onderworpen waren. Die ontwikkeling, d.i. de opkomst van het grootbedrijf nam echter eerst sedert de invoering van de stoomkracht groote afmetingen aan en kon moeilijk ontsnappen aan de aandacht van die staathuishoudkundigen, die zich er op toelegden de wijzigingen in de maatschappelijke organisatie te bestudeeren, die van de veranderde productiewijze het gevolg was. Inzonderheid waren het de wetenschappelijke grondleggers van de sociaal-democratische leer, die het verschijnsel constateerden en daarvoor een grond zochten, hoewel de gevolgen van de samenvoeging van kleine kapitalen ook aan de oudere Engelsche economisten niet ontgaan waren, vooral toen men zich van de draagkracht van de wet van de verminderende en vermeerderende opbrengst *(law of diminishing and increasing returns)* bewust was geworden. Dat een kapitaal van twee millioen gulden in eene zekere onderneming van voortbrenging of verkeer meer dan twee maal zooveel nut kan stichten als een kapitaal van één millioen gulden, had de ervaring geleerd. En die verkregen ervaring werkte de neiging tot concentratie in de hand. Streven niet onze ondernemers ernaar om onze productiewijze zoo goedkoop mogelijk te maken, hetzij om de concurrentie van anderen te breken, hetzij tot verhooging van eigen winst? Het nut en de waarde der productiefactoren worden in een aantal ondernemingen, niet in alle, grooter, naarmate die ondernemingen grooter afmetingen aannemen. Er kan bijvoorbeeld in de groote bedrijven een betere indeeling van den arbeid naar diens bijzondere bekwaamheid plaats hebben; de machines kunnen zoodanig aan het bedrijf worden aangepast, dat zij het volle gebruik van haar productiekracht veroorloven; bedrijfsverbeteringen kunnen gemakkelijker worden ingevoerd, kleine uitvindingen kunnen worden aangemoedigd; van de hulp van deskundigen kan op ieder gebied gebruik worden gemaakt; in het grootbedrijf kan een uitgezochte staf van administratief en commercieel personeel worden tewerkgesteld; de contrôle der technische en andere afdeelingen kan in handen worden gelegd van bijzondere chefs, die volkomen van het te verrichten werk op de hoogte zijn, terwijl de krachten van den bedrijfsleider zich kunnen bepalen tot de algemeene leiding en organisatie. Hetzelfde geldt voor verkeersondernemingen als stoomvaartmaatschappijen, spoorwegen, telegrafen, bankinrichtingen, grootmagazijnen van den kleinhandel.

De concentratie van kapitalen en bedrijven is een verschijnsel, dat zich uit door uitbreiding van eigen bedrijf (fabriek, bank of handelsonderneming) evengoed als door het aanleggen van een losseren of vasteren band tusschen verschillende ondernemingen, die voor een deel haar zelfstandigheid bewaren, zooals *pools, ringen, kartellen* en *trusts* (zie onder al die woorden). Zie verder *Grootbedrijf*.

De literatuur over dit onderwerp is zeer uitgebreid; zoowel de oudere socialisten, als *Marx* en *Engels*, moeten genoemd worden als de nieuwere handleidingen over de staathuishoudkunde bijv. van *A. Marshall*, Principles of Economics (Londen 1890), *J. Shield Nicholson*, Elements of political economy, (Londen 1903) en *H. Rogers Seager*, Principles of economics (Londen 1913). Daarenboven *Em. Vandervelde*, Le Collectivisme et l'évolution industrielle, (Parijs, 1900); *dezelfde*, Le régime socialiste (Brussel 1906); *H. Demarest Lloyd*, Wealth against commonwealth (N.-York 1898), *H. de Beltgens Gibbins*, Economic and industrial progress of the century (Londen 1903); *John A. Hobson*, The evolution of modern capitalism (Londen 1906); *R. Liefmann*, Kartelle und Trusts (Stuttgart 1910) en *dezelfde*, Die Unternehmungsformen (Stuttgart 1912).

Concentratie bij het onderwijs is een begrip, dat in de 19de eeuw tot veel en heftig twistgeschrijf onder de paedagogen aanleiding heeft gegeven. Het is een feit, dat reeds in de geschriften van vele wijsgeeren en paedagogen uit vroegere eeuwen, zooals bijv. van *Comenius*, uitspraken te vinden zijn, waarin op de hooge waarde van een innig verbonden geheel van wetenschappelijke kennis gewezen wordt. Indien men echter in de paedagogiek van „concentratie" spreekt, behoeft men in de geschiedenis niet verder terug te gaan dan tot 1840. Toen werden van geneeskundige zijde de eerste ernstige bezwaren geopperd tegen de overlading op de Duitsche gymnasia. Langzamerhand werd het aantal leervakken uitgebreid. Naast de klassieke talen kwamen de moderne en vooral de natuurwetenschappen. Dit gaf natuurlijk aanleiding tot oppervlakkigheid. Wat moest hiertegen gedaan worden? *Concentratie* was het antwoord, al is het niet na te gaan, wie het eerst dit woord in de paedagogiek gebruikte. Inderdaad, in den aanvang was de concentratie niet anders dan een verweermiddel tegen geestelijke overlading. De een wilde geheele leervakken afschaffen, om de aandacht te vestigen op een meer bepaalde leerstof. Velen wenschten de natuurwetenschappen van het leerplan te schrappen, anderen wenschten de moderne talen afgeschaft te zien, weer anderen het Latijn of Grieksch. Ondertusschen breidde de beweging zich ook over de volksschool uit,

hoewel de strijd daar veel kalmer bleef. Al deze concentratieplannen kregen van de tegenstanders den spotnaam *chirurgische concentratie*, omdat zij in afsnijden en amputeeren haar heil zocht. Zij wilden een andere soort van beperking. Men geve van elke stof, zeiden zij, niet te veel, waarin echter de hoofdzaken duidelijk uitkomen. Deze concentratie ontving, wegens de sterke extracten der leerstof, den naam van *homoeopathische*. Het is deze laatste richting, die wij ook in onze scholen hebben gekend en die misschien nog wel hier en daar zal zijn op te merken.

Intusschen kwam allengs het denkbeeld op, dat de ware concentratie niet moest bestaan in het willekeurig besnoeien der leerstof, noch in het geven van dorre overzichten, maar dat men veeleer zijn kracht moest zoeken in een *verbinding* der leervakken. Men vestigde de aandacht op den Leuvenschen hoogleeraar *Jacotot*, die reeds in het begin der 19de eeuw het voorstel had gedaan, alle leerstof te concentreeren om één enkel middelpunt. Taalonderwijs was voor hem dit middelpunt, *Fénelon's* „Télémaque" het boek, dat hij zijn leerlingen het eerst in handen gaf. Aan dit voorbeeld nu, herinnerden de Duitsche schoolhervormers elkander omstreeks 1850 in tal van brochures. Het verst gingen zij, die een volledige afschaffing der leervakken eischten. Het was *Herbart*, die aan het denkbeeld der concentratie een meer deugdelijken inhoud gaf, ofschoon het *Ziller, Herbart's* groote leerling, is geweest, die zijn denkbeelden verder ontwikkeld heeft. De leerstof moet nauwkeurig onderzocht en gegroepeerd worden om één leervak van zedelijken inhoud, waartoe alle overige in betrekking gebracht dienen te worden; de behandeling der leerstof moet een zoodanige zijn, dat het verband den leerling bewust wordt. Terwijl in Duitschland het godsdienstonderwijs de centrale stof leverde, werd in ons land daartoe een reeks zedelijke verhalen gekozen. Evenwel lijdt deze methode aan het groote euvel, dat de eischen van elk vak op methodisch gebied niet tot hun recht komen, de aanschouwelijkheid dikwijls verloren gaat en vele gewrongen associaties tot stand komen. Daarnaast vond ook een van *Ziller* geheel afwijkende concentratie, zoowel hier te lande als in Duitschland, voorstanders, n.l. een, die niet de Bijbelsche geschiedenis, noch een reeks van zedekundige verhalen tot centrale stof gebruiken wil, maar de „Heimatkunde", de kennis der naaste omgeving van den leerling. Echter is van den eenen kant die omgeving zoo rijk, dat er toch een *keus* uit zal moeten gedaan worden, en van den anderen kant stelt zij in vele gevallen den onderwijzer niet in staat dieper op de zaken in te gaan.

Concentratieketens zijn ketens van galvanische elementen, bestaande uit 2 gelijke metalen platen, bijv. van koper in twee verschillend geconcentreerde zoutoplossingen van hetzelfde metaal, bijv. kopervitriool. Theoretisch hebben zij belang, daar de electromotorische kracht gemakkelijk uit de concentratieverhouding der oplossingen te berekenen is, die door den osmotischen druk wordt bepaald.

Concentratieprogram der vrijzinnige partijen in Nederland. Zie *Vrijzinnige concentratie.*

Concentrisch of *gelijkmiddelpuntig* zijn alle kromme lijnen en oppervlakken, die hetzelfde middelpunt hebben.

Concentrische ringen in de wapenkunde zijn cirkelvormige ringen, wier gemeenschappelijk middelpunt in het hartpunt van het schild ligt (zie de fig.).

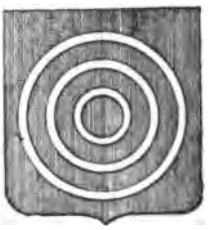

Concentrische ringen

Concentus (Latijn = samenklank of medegezang) is in de R.-Katholieke kerktaal met het *accentus ecclesiastici* een der beide hoofdsoorten, waarin de nituele Gregoriaansche gezangen zijn verdeeld. Onder *concentus* verstaat men niet alleen alles, wat het geheele koor heeft voor te dragen, zooals hymnen, psalmen, responsoriën, halleluja, sequenzen enz., maar ook sommige gedeelten der liturgieën.

Concepcion is een provincie in de Zuid-Amerikaansche republiek Chili, begrensd door de zee en door de provinciën Maule, Nuble, Biobio, Malleco en Arauco. Zij is 8422 v.km. groot, telt (1910) 225 054 inwoners en wordt verdeeld in de 6 departementos: Concepcion, Lautaro, Talcahuano, Rere, Puchacai en Coelemu. Zij voorziet de N. provinciën van koren en heeft bovendien veel wijnbergen en kolenmijnen. De voornaamste plaatsen, behalve de gelijknamige hoofdstad, zijn: Coronel, Lota en Talcahuano.

Concepcion, voorheen *Concepcion de Mocha,* is de hoofdstad der evenzoo genoemde provincie in de Zuid-Amerikaansche republiek Chili en ligt in een vruchtbaar gewest op den linker oever der Biobio, op 12 km. van de monding, waar de haven Talcahuano ligt, waarmede de stad door een spoorweg verbonden is. Tot de voornaamste gebouwen behooren er de hoofdkerk, benevens onderscheidene andere kerken en kloosters, het stadhuis, het lyceum, het hospitaal en de schouwburg. Handel en nijverheid zijn er niet onbelangrijk en worden er door de bevaarbare rivier zeer bevorderd. De uitvoer van steenkolen is vooral van gewicht. De stad telt (1907) 55 330 inwoners.

De stad Concepcion werd in 1550 door *Pedro Valdivia* nabij de zee, op de plaats van het oude Penco gesticht, doch in 1554 en 1603 door de Araucanen veroverd en verwoest en in de jaren 1570, 1657 en 1751 door aardbevingen vernield. Nadat zij in 1764 onder den naam van Nieuw-Concepcion wat verder van de zee weder was opgebouwd, ontwikkelde zij zich voorspoedig, ging in 1813 door den oorlog tegen Spanje weder achteruit, alsmede door de aardbeving van 1835, doch neemt door het ontdekken van steenkolenbeddingen in hare nabijheid een nieuwe vlucht.

Concepcion, een departements-hoofdstad in de Argentijnsche provincie Entre Rios, aan de Uruguay, eindstation van den spoorweg Pa-

rana-Concepcion, heeft veel handel, groote slagerijen en telt (1909) 6000 inwoners.

Concepcion, *Villa de la,* een stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua, telt 4000 inwoners en is beroemd door hare appels, die heinde en ver verzonden worden. Ten W. van de stad liggen in de Sierra Tarahumare rijke zilvermijnen.

Concepcion, *Villa real de,* een stad in Paraguay, heeft veel uitvoer van yerba (Paraguaythee) en telt 2000 inwoners.

Concepcion de Apolobamba, is een stad in Bolivia aan de Tuiche, heeft een Indiaansche bevolking, die zich bezig houdt met de inzameling van kinabast, koka en cacaoboonen.

Conceptaculum. Zie *Algen.*

Conceptio (Latijn = ontvangenis). Zie *Bevruchting. Festum conceptionis immaculatae beatae Mariae virginis* is het feest der Onbevlekte ontvangenis van *Maria,* dat in de R.-Katholieke Kerk den 8sten December en in de Grieksch Katholieke Kerk den 9den December gevierd wordt. Men herdenkt op dit feest, dat Maria van het eerste oogenblik van haar bestaan af, bevrijd is geweest van de erfzonde om de verdiensten van *Christus.* In 1854 werd deze leer als dogma afgekondigd door *Pius IX.*

Conceptualisme is een scholastiek-wijsgeerige term naast de termen *realisme* en *nominalisme,* die uitdrukking wil geven aan een opvatting over de meerdere of mindere mate van werkelijkheid der „begrippen." Terwijl door *realisten* wordt aangenomen, dat de „begrippen" als zoodanig werkelijk bestaan en door de *nominalisten* wordt geleerd, dat alleen de afzonderlijke „dingen" werkelijk bestaan, schrijft het conceptualisme wel aan begrippen werkelijkheid toe, echter alleen in den menschengeest, d.w.z. er bestaat afgezonderd van elk zichtbaar paard, in onzen geest een algemeene voorstelling van een paard, waarnaar wij beoordeelen of een bepaald voorwerp een paard is of niet. *Abelard,* die deze opvatting is toegedaan, en de argumenten voor en tegen aan de hand van *realisme* en *nominalisme* bespreekt, wordt nu eens realist, dan weer nominalist genoemd.

Concert. Eerstens de naam voor een openbare muziekuitvoering. Zulke uitvoeringen dateeren eerst van het eind der 17de eeuw; vóór dien tijd droeg alle muziekbeoefening een uitsluitend intiem of particulier karakter, hetzij dat muziek werd uitgevoerd om de liturgie in de kerken, feesten aan hoven en bij aristocratische en patricische familiën op te luisteren, hetzij dat men in familiekring musiceerde. Met de *concerts spirituels* in 1725 is feitelijk de eerste stoot tot openbare concerten gegeven; tegen het eind der 18de eeuw verloor de muziekbeoefening meer en meer haar uitsluitend besloten karakter.

De naam *concert* voor een muziekstuk vindt men het eerst gebruikt in het eind der 16de eeuw, en is afgeleid van het Latijnsche *concertare,* d.i. kampen, zich meten: er werd mede aangeduid een kerkelijke compositie, waarin een of meer zangstemmen deels afwisselden, deels samenzongen met het orgel, dus zich als het ware met het orgel maten; vandaar de naam *concerti ecclesiastici* (kerkelijke concerten). Daaruit ontstonden later de instrumentale concerten, waarin twee instrumentale groepen tegenover elkander staan: het *kamerconcert (concerto da camera)* en het (instrumentaal) *kerkconcert (concerto da chiesa).* Weer later krijgt men de z.g. *concerti grossi,* waarin twee obligate instrumenten tegenover een klein aantal begeleidende instrumenten staan; deze laatste heetten *di ripieno.* Door *Corelli* is het aantal obligate instrumenten tot drie uitgebreid, terwijl het aantal begeleidende belangrijk werd verhoogd: de obligate instrumenten vormden het *concertino,* de begeleidende het *concerto grosso;* de composities voor die bezetting heetten *concerti grossi.* Daaruit heeft zich onder den invloed van het zich uitbreidend instrumentale virtuozendom het *soloconcert* ontwikkeld, waarin het concertino tot één instrument is ingekrompen, terwijl de bezetting van het *concerto grosso* steeds omvangrijker wordt; het solo-instrument vervult een brillante partij, waarmee de speler zijn virtuositeit kan toonen. Zoo krijgt men gaandeweg concerten voor allerlei instrumenten, terwijl de overige spelers slechts de rol van begeleiders vervullen.

Concertant heette vroeger bijv. een symfonie, wanneer daarin eenige instrumenten solistisch optraden.

Concerts spirituels werden in de 18de eeuw te Parijs gehouden op kerkelijke feestdagen, als de schouwburgen gesloten waren. In 1725 werden zij door *Anne Danican Philidor* voor het eerst georganiseerd en in de Zwitsersche zaal der Tuileriën gedurende 24 dagen in het jaar gehouden. Spoedig kregen zij groote beteekenis voor de orkestmuziek, en op verschillende plaatsen in Parijs ontstonden dergelijke concerten. Zoo gaven zij den stoot tot het geven van openbare muziekuitvoeringen tegen betaling. In den loop des tijds verwisselden zij wel van naam en hielden gedurende de Revolutie eenigen tijd op te bestaan, maar bleven toch het belangrijkste op dit gebied in Frankrijk. De tegenwoordige *Concerts du conservatoire* zijn er uit ontstaan.

Concessie is afgeleid van het Latijnsche werkwoord *concedere:* toegeven, toestaan. In de rechtstaal verstaat men onder concessie een vergunning van de overheid. Zoo spreekt men van concessiën tot tolheffing, bij koninklijk besluit verleend aan provinciale of gemeentebesturen of aan particulieren, die een weg of vaarwater in onderhoud of beheer hebben. Van belang zijn vooral de concessiën, aan maatschappijen of particuliere personen gegeven voor den aanleg en de exploitatie van een onderneming ten dienste van het publiek, bijv. een spoor- of tramweg, een telefoondienst, gasfabriek, waterleiding, mijn enz. De noodzakelijkheid om, alvorens zulk een onderneming op touw te zetten, concessie te vragen, spruit eensdeels hieruit voort, dat men ze meestal niet kan uitoefenen zonder gebruik te maken van den openbaren weg, anderdeels hieruit, dat de concessie gewoonlijk meebrengt een monopolie, waardoor

men verzekerd is, dat, zoolang de concessie duurt, geen concurreerende ondernemingen kunnen worden in het leven geroepen. Meestal wordt de concessie verleend voor zekeren termijn, na afloop waarvan de overheid gerechtigd is, ze al of niet te verlengen. Ook heeft de ondervinding de openbare besturen er toe gebracht, aan de concessiën meer of minder strenge voorwaarden te verbinden, ten einde den concessionnaris te beletten, het algemeen belang op te offeren aan zijn zucht om winst te maken; zoo wordt bijv. bepaald, dat de tarieven, volgens welke het publiek van de diensten der onderneming kan gebruik maken, onderworpen zijn aan de goedkeuring van het bestuur, dat de concessie gegeven heeft. Verder behoudt dit bestuur zich dikwijls voor het recht van naasting, d. i. overneming van het bedrijf tegen betaling van zeker bedrag. Veel is er gestreden over de vraag, of het geven van concessiën voor werken als hier bedoeld wel wenschelijk is en of het niet de voorkeur verdient, dat de overheid zelf ze aanlegt en exploiteert. In vroeger jaren was men meestal afkeerig van overheidsexploitatie en wel: 1°. omdat men bevreesd was voor de risico, aan de bedrijven verbonden en die risico niet durfde brengen ten laste der belastingschuldigen; 2°. omdat men meende, dat ambtenaren niet dezelfde geestkracht en ijver ontwikkelen en niet dezelfde zuinigheid betrachten als de leiders van particuliere ondernemingen; 3°. omdat men colleges als gemeenteraden ongeschikt achtte om over bedrijfsaangelegenheden contrôle uit te oefenen of te beslissen. Tegenwoordig worden deze bezwaren lichter geteld en zijn er zeer veel voorstanders van staats- en gemeente-exploitatie. Deze voorstanders wijzen er op, dat de risico van deze bedrijven niet groot is; dat het weinig verschil maakt, of de leiding van het bedrijf in handen is van een bezoldigd staats- of gemeente-ambtenaar, dan wel van een bezoldigd directeur eener naamlooze vennootschap; dat bij exploitatie door particulieren de belangen van het publiek licht zullen worden verwaarloosd, wanneer die in strijd komen met het financiëel belang der concessionnarissen; dat het eindelijk onbillijk is, dat winsten, door werken van publiek nut verkregen, ten bate komen, niet van de publieke kas, maar van enkele aandeelhouders. In verschillende gemeenten van ons land — vooral te Amsterdam — zijn dan ook in de laatste jaren gasfabrieken, waterleidingen, trams, telefonen, electrische centrales enz. overgegaan uit de handen van particulieren in die der gemeente.

Zie voor de moeilijkheden, aan concessies verbonden: *S. Zadoks,* Geschiedenis der Amsterdamsche concessies (Amsterdam 1899); *O. Hugo,* Städteverwaltung und Municipalsozialismus in England (Stuttgart 1897); *dezelfde,* Die Deutsche Städteverwaltung (Stuttgart 1901); *Adolf Damaschke,* Aufgaben der Gemeindepolitik (4de druk Jena 1901); *Adickes und Beutler,* Die sozialen Aufgaben der deutschen Städte (Leipzig 1903, daarin een aantal gemeenteprogramma's). Zie verdere literatuur bij *Gemeentepolitiek.*

Concha, Don *Manuel Gutierrez de la,* markies *del Duero,* een Spaansch generaal, werd den 3den April 1808 te Cordoba del Tucuman in Buenos-Ayres geboren. Gedurende den Spaanschen burgeroorlog (1834—1840) diende hij in het leger der Christinos. Na den val van *Espartero* werd hij in 1843 tot commandant in Valencia en Murcia benoemd, onderdrukte in 1844 een progressistische beweging in Cartagena en in 1845 de revolutie in Catalonië tegen de conscriptie. Bij de geschillen, die Spanje met Portugal in 1857 had, werd hij met 6000 man naar Portugal gezonden, bezette Oporto en loste de zaak door onderhandelingen op, zonder bloed te vergieten. Tot belooning werd hij tot markies van Duero verheven. Als lid van de Cortes behoorde hij tot de gematigde rechterzijde. In 1853 was hij mede-onderteekenaar van een adres aan koningin *Isabella,* waarin een liberale regeering en de onmiddellijke bijeenkomst der Cortes geëischt werden. Daarom werd hij naar de Canarische Eilanden verbannen, maar vluchtte naar Frankrijk. Na de door *O'Donnell* geleide revolutie, in 1854, keerde *Concha* naar Spanje terug. In de Septemberrevolutie van 1868 stond hij aan de zijde der koningin. Als bevelhebber van het derde corps in den Carlistenoorlog van 1873, had hij het voornaamste aandeel in de ontzetting van Bilbao. Daarom werd hij in Mei 1874 door *Serrano* tot opperbevelhebber van het Noorderleger benoemd, maar viel den 28sten Juni 1874 bij een aanval op de verschansingen van den Monte Muro.

Concha, don *José Gutierrez de la,* markies *de la Habana,* een Spaansch generaal en staatsman, broeder van den voorgaande, werd den 4den Juni 1809 te Cordoba geboren. Hij diende eerst in Amerika, waarna hij, vooral gedurende den Carlistenoorlog, promotie maakte. Naar Majorca verbannen, vluchtte hij in Januari 1854 naar Frankrijk, waar hij in Bordeaux geïnterneerd bleef, tot de Julirevolutie hem in hetzelfde jaar weer naar Spanje terugriep. Hij werd in Maart 1863 minister van Oorlog in het kabinet-*Miraflores* en toen minister van Koloniën. Na het aftreden van *Gonzalez-Bravo,* werd hij den 18den September 1868 belast met het vormen van een nieuw ministerie. Hij verdeelde Spanje in 4 groote militaire districten en zond een leger onder *Novaliches* naar Andalusië. Toen dit den 28sten September bij Alcolea verslagen werd, legde hij zijn ambt neer. Van 1872 tot 1875 was hij kapitein-generaal van Cuba, trok zich in 1875 uit het openbare leven terug, maar werd in 1882 tot president van den Senaat en in 1883 tot bevelhebber van het Noorderleger van Spanje benoemd. Hij overleed den 5den November 1895 te Madrid.

Conchoïde. Wanneer men uit een punt naar een rechte lijn een loodlijn en een aantal andere lijnen trekt en deze verlengt, daarna van de snijpunten dezer lijnen met de gegeven lijn op de verlengden van al die lijnen denzelfden afstand uitzet en de aldus verkregen uiteinden vereenigt, dan is die verbindingslijn de *conchoïde* (of schulplijn) *van Nicomedes.*

Conchyliën. Zie *Conchyliologie.*

Conchyliologie is dat deel van de natuurlijke historie der weekdieren, hetwelk zich

uitsluitend met de *schalen* en *schelpen (conchyliën)* bezig houdt, terwijl daarentegen de anatomie en de physiologie dezer dieren *malakologie* genoemd wordt. Vaak verstaat men echter onder beide uitdrukkingen hetzelfde.

Conciergerie was in de dagen van het Schrikbewind te Parijs de staatsgevangenis aan de Quai de l'Horloge. Een rij van donkere gewelven vormt het onderste gedeelte, en men vertoont hier nog de kerkers, waarin *Danton, Hébert, Chaumette* en *Robespierre* den laatsten nacht van hun leven hebben doorgebracht. Niet ver van deze kerkers ligt de cel, door koningin *Marie Antoinette* vóór haar veroordeeling en terdoodbrenging bewoond. Vroeger had de conciergerie gediend als vesting en later als parlementsgevangenis. In September 1792 werden er op één dag 288 gevangenen vermoord. Thans doet het gebouw nog dienst als huis van bewaring.

Concilie *(concilium)* of *kerkvergadering*, noemt men in de R.-Katholieke Kerk een vergadering van kerkelijke waardigheidsbekleeders, die bijeenkomen om kerkelijke zaken te behandelen en bepalingen omtrent de Kerk vast te stellen. Als het eerste concilie rekent men de Apostelvergadering te Jeruzalem; verder vindt men conciliën in de 2de helft van de 2de eeuw. Men hield de eerste in Klein-Azië, om de Montanistische beweging te bestrijden en over den tijd van het Paaschfeest te beslissen; in den aanvang der 3de eeuw vindt men dergelijke vergaderingen in Griekenland en niet lang daarna in Afrika en Italië. Tot haar leden behoorden aanvankelijk de bisschoppen, terwijl de presbyters er wel zitting, maar slechts een raadgevende stem hadden. Doorgaans hield men de provinciale conciliën in de hoofdsteden der provinciën en de daar gevestigde bisschoppen waren voorzitters. Later werden er rijksconciliën en tevens *oecumenische* of *algemeene conciliën* gehouden. De *oecumenische*, weleer door den keizer saamgeroepen, golden als vertegenwoordigende lichamen van de geheele Christenheid, en de besluiten, daar genomen en door den keizer bekrachtigd, stonden tevens gelijk met de wetten des rijks. Alleen bisschoppen hadden er zitting en stem. De besluiten over de leer droegen den naam van symbolen, die over de zeden en gebruiken den naam van canones. Het eerste algemeene concilie was dat van Nicaea (325). Gedurende de Ariaansche verdeeldheden werden onderscheiden conciliën gehouden.

Conciliën, die zich tot bisdommen bepaalden, werden gewoonlijk door een aartsbisschop samengeroepen, en in Afrika hield men regelmatig zulke kerkvergaderingen onder de leiding van den bisschop van Carthago, zoo ook te Konstantinopel, Alexandrië, Antiochië enz. De groote kerkvergaderingen duurden in het Oosten voort tot aan den beeldenstrijd, en daarna riep de patriarch van Konstantinopel kleinere conciliën bijeen.

In het Westen werden vele nationale conciliën gehouden, waartoe de vorst van een land veelal de bisschoppen opriep; zoo was het in Spanje, Frankrijk en Duitschland. Sedert *Karel den Groote* maakten ook de keizers weder aanspraak op het recht om algemeene vergaderingen te beleggen, doch dit werd hun door de pausen betwist. *Hendrik III*, keizer van Duitschland, heeft op de kerkvergadering te Sutri (1045) drie pausen afgezet en een nieuwen aangesteld. Sedert den tijd van *Gregorius den Groote* zijn de conciliën, door de pausen in het Lateraan samengeroepen, weer als de eerste oecumenische beschouwd; doch in de 13de en 14de eeuw zijn ook buiten Rome eenige algemeene vergaderingen onder de leiding van pausen gehouden. Zij ontvingen na de groote scheuring der Kerk in den aanvang der 15de eeuw een nieuwe gedaante en maakten aanspraak op het hoogste gezag in de Kerk, waaraan ook de pausen zich moesten onderwerpen, waartegen deze zich echter steeds hebben verzet. De voorlaatste, op aandrang van *Karel V* door *Paulus III* samengeroepen, algemeene kerkvergadering, zou over de aangelegenheden der Hervorming beraadslagen en werd gehouden te Trente (1545—1563). Hier werd niet alleen de R.-Katholieke leer tegenover de Protestantsche gehandhaafd, maar werden ook vele twijfelachtige punten tot zekerheid gebracht, allerlei hervormingen en verbeteringen ingevoerd en vooral het recht der pausen op bekrachtiging en uitlegging der conciliebesluiten vastgesteld. Later bleef echter de strijd bestaan tusschen het curialistische en episcopalistische stelsel. Volgens het eerste bezit de paus krachtens zijn onfeilbaarheid de volle kerkelijke souvereiniteit, volgens het tweede is hij onfeilbaar voor zoover hij als voorzitter van het concilie de besluiten van dit laatste omtrent geloof en zeden verkondigt, terwijl zijn bekrachtiging enkel aanduidt, dat de besluiten op wettige wijze genomen zijn. Het jongste (Vaticaansche) concilie (1869—1870) heeft ten gunste van het eerste stelsel beslist.

De Grieksch-Katholieke Kerk erkent slechts de zeven eerste oecumenische conciliën als wettig. Volgens de R.-Katholieke Kerk daarentegen zijn, behalve dat der Apostelen te Jeruzalem, als wettig erkend: het eerste concilie te Nicaea (325), waar de leer van *Arius* veroordeeld werd, het eerste concilie te Konstantinopel (381) onder *Theodosius den Groote*, dat de leer van den Heiligen Geest nader bepaalde, het eerste concilie te Ephesus (431) onder *Theodosius den Jongere*, dat tegen *Nestorius* en zijn aanhangers gericht, besluiten nam over de goddelijke persoonlijkheid van *Christus* en over *Maria*, het concilie te Chalcedon (451) onder keizer *Marcianus*, dat besluiten nam omtrent de leer van de vereeniging der goddelijke en menschelijke natuur in *Christus* tegen den abt *Eutyches* en de Monophysieten, het tweede concilie te Konstantinopel (553) onder *Justinianus* over de synode te Chalcedon, over *Origenes* en de drie kapittels, het derde concilie te Konstantinopel (680) onder keizer *Constantinus V Pogonatus* tot veroordeeling der Monotheleten, het tweede concilie te Nicaea (787) onder keizerin *Irene* en haar zoon *Constantijn* tot wederinvoering der beelden, het vierde concilie te Konstantinopel (869) onder keizer *Basilius* en *Adrianus II*, het eerste Lateraansche concilie

te Rome (1123) onder *Hendrik V*, belegd door *Calixtus II* wegens den twist over de investituur, het tweede Lateraansche concilie (1139) onder *Koenraad III* en *Innocentius II*, het derde Lateraansche concilie (1179) onder *Frederik I*, samengeroepen door *Alexander III*, het vierde Lateraansche concilie (1215) onder *Frederik II* en *Innocentius III*, waar de leer der transsubstantiatie bekrachtigd werd, het eerste concilie (oecumenische synode) te Lyon (1245) onder *Frederik II* en *Innocentius IV*, het tweede concilie te Lyon (1274) onder *Rudolf I* en *Gregorius X*, het concilie (synode) te Vienne (1311) onder *Hendrik VII* en *Clemens V*, het concilie te Constanz (1414—1418), een groote en plechtige kerkvergadering, waar de stelling, dat een algemeen concilie boven den paus staat, bekrachtigd werd, waar de veroordeeling van *Johannes Huss* en van *Hiëronymus van Praag* plaats had, maar welks besluiten niet alle erkend worden, het concilie te Bazel (1431—1449) en dat te Ferrara en te Florence werd voortgezet van 1438 tot 1442, de 5de Lateraansche synode (1512—1517) onder de keizers *Sigismund*, *Albrecht II* en *Frederik III* en onder paus *Eugenius IV*, waar men een verbetering der kerkelijke tucht wilde vaststellen, welks gezag evenwel van het oogenblik af, waarop de vergadering door den paus gesloten werd, niet is erkend, het concilie van Trente (1545—1563) onder *Karel V* en *Ferdinand II* door *Paulus III* samengeroepen, en eindelijk het Vaticaansch concilie (1869—1870) door *Pius IX* belegd, waardoor de onfeilbaarheid van den paus werd vastgesteld. Men zie voorts over de beide laatste conciliën onder de woorden *Trente* en *Vatikaan*. Omtrent Protestantsche Kerkvergaderingen raadplege men het artikel *Synode*.

De besluiten der conciliën zijn in 31 deelen uitgegeven door *Mansi* (Venetië, Florence enz. 1757—1798, loopende tot 1590; nieuwe druk Parijs 1900).

Concilie van Constanz. Zie *Constanz*.

Concilium bibliographicum is een bureau, in 1896 te Zurich door den Amerikaanschen dierkundige *Field* gesticht, op last van het eenstemmig besluit van het internationale dierkundige congres te Leiden in 1895. Het vormt het bibliografische middelpunt voor dierkunde, physiologie en anatomie en geeft inlichtingen omtrent alle wetenschappelijke werken, die op dit gebied verschenen zijn.

Concino Concini. Zie *Ancre*.

Conclave beteekent eigenlijk kamer, en duidt zoowel de plaats aan, waar de kardinalen samenkomen voor de keuze van een paus, als de vergadering zelf. Volgens de voorschriften van *Gregorius X*, op de kerkvergadering te Lyon in 1274 vastgesteld, moeten de stemgerechtigden van het verkeer met de buitenwereld afgesloten zijn, vandaar het woord conclave of conclaaf. In den loop der tijden zijn verschillende voorschriften voor de samenkomst voor de keuze van een paus gegeven. Heden gelden de volgende bepalingen. Op den tienden dag na den dood van den paus komen de kardinalen bijeen op de plaats, waar de vorige overleed. De conclavisten, d. w. z. de kardinalen, bedienden en benoodigd personeel treden in de ruimte, die slechts door één deur met de buitenwereld in gemeenschap staat, binnen. Deze deur wordt in- en uitwendig gesloten en bewaakt. De kardinalen bewonen ieder voor zich vertrekken, die slechts één uitgang hebben. Op den 12den dag begint de pauskeuze (zie aldaar).

Conclusie. Zie *Rechtsgeding*.

Concone, *Guiseppe*, een Italiaansch toonkunstenaar, geboren in 1810 te Turijn, was van 1838 tot 1848 zangleeraar te Parijs, daarna organist der koninklijke kapel van zijn geboortestad, waar hij in Juni 1861 overleed. Hij schreef, behalve opera's, aria's enz. een aantal vocalises, die nog heden ten dage bij de zangstudie algemeen in gebruik zijn.

Concord, de hoofdstad van den staat New Hampshire in Noord-Amerika, ligt aan de Merrimac, vormt het vereenigingspunt van 5 spoorwegen en telt (1910) 21 497 inwoners. Men heeft er belangrijke ijzergieterijen, werkplaatsen voor marmer en graniet en een gedenkteeken voor *Daniel Webster*.

Concord, een stad in den staat Noord-Carolina in Noord-Amerika, heeft katoenindustrie en telt (1910) 8715 inwoners.

Concord, een plaatsje in het graafschap Middlesex in den staat Massachusetts in Noord-Amerika, telt (1910) 6421 inwoners. Een obelisk van graniet is opgericht op de plaats, waar in den slag bij Lexington (19 April 1775) in den Amerikaanschen vrijheidsoorlog de eerste Engelschen vielen.

Concordaat is de naam van een overeenkomst tusschen de regeering van eenigen staat en den paus tot regeling hunner wederzijdsche rechten en verplichtingen ten opzichte der kerkelijke aangelegenheden in den Staat, alsmede tot vaststelling der rechten en verplichtingen van de Katholieke geestelijkheid tegenover den Staat. Vroeger, toen de bisschoppen zelf nog wereldlijke macht hadden, werden concordaten door hen met de vorsten gesloten. Thans wordt de naam alleen gebruikt voor overeenkomsten met den paus. Omtrent het rechtelijk karakter dezer overeenkomsten wijken de opvattingen sterk van elkander af. Van Katholiek standpunt wordt wel beweerd, dat zij voor den Staat bindend zijn, terwijl de Kerk alleen het recht heeft een concordaat te herroepen. Een andere opvatting is, dat zij voor beide partijen bindend zijn en als een bijzondere soort van verdragen naast de staatkundige en volkenrechtelijke moeten opgevat worden. Een derde theorie is, dat een bindend verdrag van een modernen staat met de Katholieke Kerk tot regeling harer aangelegenheden binnen het grondgebied van den staat, rechtens onmogelijk is, en dat dus de concordaten als rijkswetten moeten beschouwd worden. In de Middeleeuwen zijn verscheiden concordaten gesloten. Als het eerste beschouwt men gewoonlijk het concordaat van Worms (1122) tusschen *Hendrik V* en *Calixtus II*. Vooral in de 19de eeuw echter is de beteekenis van overeenkomsten tusschen Staat en Kerk op den voorgrond getreden. Het eerste werd in 1801 tusschen *Napoleon* als eerste consul en paus

Pius VII gesloten, waarnaar de kerkelijke toestanden in Frankrijk geregeld waren, tot de scheidingswet van 1905 daaraan een einde maakte. Het Spaansche dagteekent van 1851, het Oostenrijksche van 1855.

Concordantie was oorspronkelijk een lijst van paralelle plaatsen in een geschrift, later noemde men aldus een woordenboek, dat al de woorden, die in een geschrift of in onderscheiden geschriften gevonden worden, volgens alfabetische orde aanwijst met opgave van al de plaatsen, waar die woorden voorkomen. Daar zulk een werk onmisbaar is bij het gebruiken van geschriften, uit wier inhoud men bewijsplaatsen wil aanhalen, zoo heeft men reeds vroeg concordantiën van den Bijbel gemaakt. Men heeft er een uit de 13de eeuw van *Antonius van Padua* onder den titel „Concordantiae morales", waarop vele andere volgden. Op last van paus *Sixtus V* verschenen van de Vulgata de „Concordantiae bibliorum Sacrorum", en hiervan heeft *Ducripon* in 1838 een nieuwe uitgave geleverd. Men heeft voorts Grieksche en Hebreeuwsche concordantiën, waarvan de Hebreeuwsche van *Rabbi Isaac Nathan* van Arles zeer bekend is en aan de lateren heeft ten grondslag gelegen; de nieuwste Hebreeuwsche is van *Mandelkern,* waarin echter heel wat fouten schuilen. De beste Grieksche is thans die van *Hatch* en *Redpath* (1897—1900). Er bestaat ook een Nederlandsche naar de Statenvertaling en voorts met de Hebreeuwsche en Grieksche woorden van den Groninger predikant *Abraham Trommius* (1672—1691, 3 dln. folio), die nog voor kort herdrukt werd. Van den Koran schreef *Flügel* een concordantie, van *Shakespeare's* werken *Cowden Clarke* (1845) en van de geschriften van *Luther, Lommler* (1827—1828).

Concordia, de godin der eendracht bij de Romeinen, had te Rome onderscheiden tempels, van welke die op het Capitool, door *Furius Camillus* gesticht en later door *Tiberius* en *Livia* hernieuwd, de meest beroemde was. De godin wordt voorgesteld in een zittende houding met een staf, een hoorn des overvloeds of een scheptер in de linker- en een palmtak of een weegschaal in de andere hand.

Concordia, een stad in de provincie Entre-Rios van de Zuid-Amerikaansche republiek Argentina, ligt op den rechter oever van de Uruguay en aan den spoorweg van Concepcion naar Caseros. De stad heeft ongeveer 17 000, als departamento ongeveer 32 000 inwoners en veel uitvoer van pekelvleesch en paraguaythee.

Concordiënboek is de volledige verzameling van alle symbolische boeken, het nieuwe Corpus doctrinae, der Luthersche kerk. Het eerste, den 25sten Juni 1580, op initiatief van keurvorst *Augustus van Saksen,* ter viering van het vijftigjarig jubileum der Augsburgsche geloofsbelijdenis, te Dresden verschenen concordiënboek, bevat: 1) de drie oecumenische symbolen, 2) de onveranderde Augsburgsche geloofsbelijdenis, 3) de apologie hiervan, 4) de beide catechismen van *Luther,* 5) het formulier van eenigheid, 6) de Smalkaldische artikelen. De authentieke Latijnsche tekst verscheen in 1584 te Leipzig.

Zie de uitgave van *J. J. Müller* (10de druk, door *Th. Kolde,* 1907).

Concours. Zie *Faillissement.*

Concours hippique is een wedstrijd van in tuig gaande en onder den man gereden paarden, voor het eerst te Parijs omstreeks 1880 op grootere schaal georganiseerd, waarbij, wat de paarden betreft, vooral op gang en bouw wordt gelet. Bij dezen wedstrijd worden door een jury prijzen, gewoonlijk geld- of eereprijzen en medailles, toegekend. In navolging van Parijs werden de concours hippiques ook in andere landen ingevoerd.

De meest vermaarde concours hippiques vinden plaats te New-York, Londen, Parijs, Ipa, Berlijn en Scheveningen. Meestal is aan zulk een hippisch feest een spring-concours verbonden. Zie verder *Paardensport.*

Concreet noemt men gewoonlijk datgene, wat men zintuigelijk kan waarnemen, en *abstract* datgene, wat men zich als begrip denkt. Zoo is „mensch" een concreet begrip, „de menschheid" daarentegen abstract. Er heerscht heel wat verwarring in het gebruik van dit woord.

Concreties noemt men de in talrijke gesteenten optredende bolvormige, lensvormige of vormlooze ophoopingen van secundair gevormde mineralen. Terwijl *secreties* bestaan uit afscheidingen van mineralen in reeds aanwezige spleten of holten en van buiten naar binnen aangroeien, breiden zich de concreties uit door groei van binnen naar buiten. Zij worden gevormd door afzetting van bepaalde opgeloste stoffen rondom aantrekkingspunten of *kernen,* bijv. sphaerosideriet om overblijfselen van vischen; ijzerkies om ammonieten; vuursteen om zeeëgels enz.

Dierlijke concreties zijn afscheidingen in het organisme, die meestal op een ziekelijken toestand der betreffende organen wijzen, als blaas- en galsteenen (zie aldaar). Slechts in enkele gevallen zijn concreties ook bij volkomen gezonde individuën aanwezig, bijv. de kreeftsoogen in de maag van de kreeft en de gehoorsteentjes en evenwichtsteentjes in het gehoor- en evenwichtsorgaan der meeste dieren.

Concubinaat. Zie *Huwelijk* en *Overspel.*

Concurrente schuldeischers. In het algemeen strekken al de goederen van een schuldenaar tot gemeenschappelijken waarborg zijner schuldeischers en kunnen deze vorderen, dat de opbrengst daarvan in geval van executie pondpondsgewijze, naar evenredigheid van hetgeen zij te vorderen hebben, onder hen verdeeld worden. Alle schuldeischers zijn concurrent. Voorrang tusschen verschillende schuldeischers komt alleen voor bij bepaalde, in de wet genoemde, gevallen.

Zie: *Faillissement, Hypotheek, Pand, Privilege.*

Concurrentie noemt men in de staathuishoudkunde de vrije, onbeperkte uitwisseling van vraag en aanbod. In haar normalen vorm eischt de concurrentie, dat de beide op de open ruilmarkt verschijnende partijen talrijk zijn verte-

genwoordigd, daarenboven verstand van de zaak hebben, die gekocht of verkocht moet worden, en tevens in staat zijn, haar eigenbelang tot het uiterste te behartigen. In dat geval kan men zeggen, dat de normale prijs tot stand komt. Een dusdanige concurrentie is in de praktijk slechts zelden aanwezig en dat wel om verschillende redenen. Om zijn uiterste belang te kunnen doorzetten, heeft men een taktische vaardigheid en een taai geduld noodig, die slechts zelden bij aanbieders en vragers te vinden is. Het kost een niet geringe inspanning en energie, om bij elke ruilhandeling zulk een taai geduld te toonen, zoolang met nooit verminderende opgewektheid vol te houden, totdat ons uiterste belang is bereikt.

Een onderhandeling, waarin wij tot het einde toe lust gevoelen om ons uiterste voordeel te verdedigen, stelt bij ons eigenschappen voorop, die wij maar zelden toonen: bezadigdheid en kalm overleg en daarnevens opgewektheid om den strijd tot het laatste toe vol te houden. Wij worden daarin verhinderd door onze gemakzucht, die van haar kant begeleid wordt door sleur en gewoonte, al te maal vijanden van ons uiterste eigenbelang. De gewoonte, de sleur is volgens *John Stuart Mill* de antipode van de concurrentie. Zij heffen echter niet alle egoïstische overwegingen op. Dit is o.a. het geval bij den detailhandel. Men is eenmaal gewoon, om zijn waren bij een bepaalden winkelier te koopen en men geeft zich niet de moeite om te beproeven, diezelfde waren van dezelfde qualiteit bij een anderen tegen eenigszins lager prijs te verkrijgen. Wellicht zou het kleine prijsverschil de moeite van de poging niet loonen. Doch niet alleen in den detailhandel geldt deze waarheid binnen zekere grenzen. Ook in den groothandel en in de grootindustrie zijn de gewoonte en de gemakzucht twee factoren, die oorzaak zijn, dat men ongebreidelde concurrentie niet den doorgaanden regel mag noemen. Er bestaan dikwijls relaties tusschen grootindustriëelen en handelaren, die waren van hen betrekken, welke verhinderen, dat de laatsten op elk goedkooper aanbod ingaan. Nog minder mag men van ongebreidelde concurrentie spreken op de arbeidsmarkt. Noch de patroons, noch de werklieden zijn geneigd en evenmin in staat, om steeds hun uiterste belang na te streven. Om een voorbeeld te geven, veronderstellen wij, dat een Amsterdamsche fabrikant goedkooper werklieden denkt te kunnen bekomen uit Overijsel of Gelderland. Zal hij daartoe steeds kunnen overgaan? De in deze provincies gevestigde werklieden zijn meestal door familie- en andere banden zoo gebonden aan hun eigen omgeving, dat zij alleen door het aanbod van een veel hooger loon geneigd zouden zijn naar Amsterdam te komen. Juist de gewoonte maakt, dat niet overal ter wereld de loonen in een bepaalde industrie gelijke voeling houden met de op elke plaats bestaande prijzen van de bestaansmiddelen. Dikwijls is de arbeidersvraag beperkt tot de werklieden, op die plaats of in haar naaste omgeving aanwezig.

De vrije, ongebreidelde concurrentie is slechts zelden aanwezig, hoewel geen wetten haar zouden belemmeren. Als wettelijk instituut dateert de vrije concurrentie eerst uit de 19de eeuw. Vóór dien tijd legde de wet haar overal aan banden. De overheid bemoeide zich schier met alles, wat betrekking had op den ruil. De verkoop van levensmiddelen was van overheidswege langen tijd door tarieven geregeld. Het bestaan der gilden maakte, dat niet iedereen zich op het vak zijner keuze kon toeleggen. In andere gevallen, zoowel in de voortbrenging in het groot, als in den groothandel, kende de overheid monopoliën toe. Begonnen de werklieden hooger eischen te stellen aan hun patroons, de overheid rekende het zich tot taak, tusschenbeide te komen.

Was wellicht deze bemoeiing van staatswege in den aanvang voor de belanghebbende producenten en handelaars voordeelig, zoo begon men toch in de 18de eeuw die harde banden sterk te voelen. De *Physiokraten* en de school van *Adam Smith* kwamen tegen deze staatsinmenging op en toonden aan, dat het belang der verbruikers slechts nadeel van die maatregelen ondervond. De prikkel van het eigenbelang ontbrak, en deze kan alleen het belang van allen dienen. De industriëelen en handelaars zouden daardoor aangelokt worden tot productie-verbeteringen. Wanneer de wettelijke belemmeringen uit den weg waren geruimd, zou eerst de tijd aanbreken, dat de voortvarende producent en handelaar ten koste van zijn minder voortvarende en minder knappe beroepsgenooten buitengewone voordeelen behalen kon, die de anderen tot grootere krachtsinspanning zou aansporen.

Onder den drang der Fransche Revolutie werden gilden en monopolies afgeschaft en de beroepen werden vrij. De intocht der vrije concurrentie heeft echter niet al die voordeelen bezorgd, die men er zich van voorstelde. Althans niet zelden heeft zij geleid tot gebruikmaking van onzedelijke middelen, teneinde de overwinning op andere producenten of handelaars te behalen. In het afgetrokkene kan slechts een concurrent op een anderen de overwinning behalen in twee gevallen: òf hij produceert of verkoopt een beter artikel tegen denzelfden prijs als de anderen, òf hij produceert en verkoopt een zelfde artikel als de anderen tegen minderen prijs. In beide gevallen zal de verbruiker daarbij winnen. Wettelijke belemmeringen zouden den verbruikers nadeelig moeten zijn. In de practijk echter staat de zaak anders. Daar zal dikwijls de eene fabrikant den anderen trachten te benadeelen door het leveren van een in schijn gelijkwaardig artikel tegen geringeren prijs. Een ander zal zijn margarineboter trachten te doen doorgaan voor natuurboter. Weer een ander zal afnemers trachten te lokken door den naam van een als solied bekende firma te misbruiken voor den verkoop van een minderwaardig product. Een volgende zal door op facturen of rekeningen afbeeldingen van voorgewende behaalde prijsmedailles af te drukken den indruk willen vestigen van de voortreffelijkheid van zijn waren. Nog een ander zal zijn werkelijk prijswaardige waren voor een korten tijd aanbieden tegen een prijs bene-

den zijn kosten van productie, om zijn concurrenten van een bepaalde markt te weren.

Onder de hier genoemde middelen zijn er eenige, die in verschillende landen in den laatsten tijd strafwaardig zijn geworden (o.a. in Duitschland door de wet van den 27sten Mei 1896 *„zur Bekämpfung des unlauteren Wettbewerbes"*). Vele echter zijn nergens strafbaar en zullen dat ook niet kunnen worden. Ze kleven onze kapitalistische productiewijze aan. De kapitaalkrachtige concurrent kan levering tegen minder dan den zelfkostenden prijs langer volhouden dan anderen, die niet de beschikking hebben over de middelen van den eerste. Wanneer de *Standard-oil-company* plotseling op een bepaalde plaats zijn debietprijs van petroleum belangrijk gaat verlagen, omdat concurrenten op dezelfde markt zijn verschenen, maar daarbij de bedoeling heeft om zoo spoedig mogelijk den prijs wederom te verhoogen, als zijn concurrent van de zijn krachten te boven gaande concurrentie moet afzien, zal geen enkele wet daaraan iets kunnen doen. Het zijn niet anders dan lapmiddelen, als in den een of anderen staat, op aandrang der winkeliers, een vrij hooge belasting op Waarenhäuser wordt ingevoerd. Ook onder den druk van die belasting zal de kapitaalkrachtige eigenaar van het Waarenhaus vele winkeliers te gronde richten. Een fabrikant, die over millioenen te beschikken heeft, kan een fabriek inrichten, waarin alle technische verbeteringen van den laatsten tijd zijn aangebracht. Hij kan zijn arbeiders loonen uitbetalen, die hooger zijn dan die van zijn concurrenten. Niettemin kan hij een product leveren, dat in qualiteit minstens evengoed is tegen een belangrijk lageren prijs. Een andere fabrikant, die twintig jaren vroeger zijn productie begon en niet de noodige middelen bezat om alle technische productieverbeteringen in te voeren, welke de toegepaste wetenschappen aan de hand deden, moet het ten slotte bij dien eersten afleggen.

De vrije concurrentie maakt het noodzakelijk, naar alle bekende productieverbeteringen te streven en dwingt den fabrikant, nooit zijn inspanning op dat punt te doen verflauwen. De productiewijze moet goedkooper worden. Het ligt voor de hand, dat de fabrikant op de loonen zal trachten te bezuinigen, telkens wanneer de arbeidsmarkt hem dit zal toestaan. Dit streven kan alleen bedwongen worden door een krachtige arbeidersorganisatie. Hoewel de laatste dertig jaren in alle landen over het geheele industriëele terrein de bewijzen hebben gegeven van hetgeen in dit opzicht krachtige vakvereenigingen vermogen, hebben deze toch niet kunnen verhinderen, dat de vrouwen- en kinderarbeid, die lager beloond wordt dan die van volwassen mannen, groote vorderingen heeft gemaakt ten nadeele van het gezin en het toekomstig arbeiders-geslacht. Ook hier is de wetgever tusschenbeide getreden door het ongebreidelde arbeidsaanbod van vrouwen en kinderen te beperken.

Sedert 1880 is er over de gansche wereld in den groothandel en de grootindustrie een streven, om de vrije concurrentie, die velen den dood kost, in te toomen. De drang tot zelfbehoud of althans tot het behouden van een voldoende ondernemerswinst, voerde handelaren, industriëelen, verkeersondernemers tot de aaneensluitingen, die men *trusts* en *kartellen* noemt (zie aldaar), verschijnsels, waarin de socialisten meenen te zien den dageraad van de collectieve productie. De groote concentratie, die men alom in de grootindustrie en den groothandel kan waarnemen, is een gevolg van den afkeer van de vrije concurrentie der kleinere ondernemers, welke ontwaakt is. Of deze noodzakelijk tot de collectieve productie zal moeten leiden, is geen vraag welke de theorie heeft te beantwoorden. De toekomst zal ons moeten leeren, of de socialisten goed geraden hebben.

Tegenover de vrije concurrentie staat het *monopolie*, het natuurlijke en het wettelijke (zie aldaar).

Literatuur: alle grootere handboeken over Staathuishoudkunde en *Conrad's* Handwörterbuch der Staatswissenschaften (3de druk Jena 1909—1911, 8ste deel onder „Wettbewerb").

Concursus beteekent letterlijk samenloop. In het strafrecht gebruikte men vroeger dikwijls de uitdrukking *concursus ad delictum* om aan te duiden het geval, dat aan eenzelfde strafbaar feit door meer personen is deelgenomen. Tegenwoordig duidt men door concursus gewoonlijk aan het geval, dat dezelfde persoon schuldig is aan meer dan één vergrijp tegen de strafwet *(concursus delictorum)*. In het burgerlijk recht spreekt men wel eens van concursus, als verschillende rechten samentreffen in één persoon of wanneer meer schuldeischers tegen één schuldenaar optreden *(concursus creditorum)*; in Duitschland wordt daarom het faillissement Konkurs genoemd.

Condamine, *Charles Marie de la,* een Fransch reiziger en wiskundige, den 28sten Januari 1701 te Parijs geboren, vergezelde een eskader naar den Levant, bezocht er Jeruzalem en de vlakte van Troje, bleef 5 maanden in Konstantinopel en keerde met vele wetenschappelijke aanteekeningen in zijn vaderland terug. In 1735 vertrok hij met *Godin* en *Bouguer* naar Amerika, om er onder den evenaar een graadmeting te doen, en bereikte Quito langs een hoogst moeilijken en gevaarlijken weg. De graadmeting was er met vele zwarigheden verbonden, en eerst na een afwezigheid van 10 jaar keerde hij met een geschokte gezondheid naar Frankrijk terug. Op de terugreis voer hij den Amazonenstroom af, waarvan hij de eerste op astronomische berekeningen berustende kaart levende. In 1745 werkte hij te Parijs voor de invoering der inenting tegen de pokken. In 1757 deed hij een reis naar Italië, werd in 1763 verlamd, waarna hij den 4den Februari 1774 overleed. Sedert 1760 was hij lid van de Académie française. Hij schreef onder anderen: „Relation abrégée d'un voyage, fait dans l'intérieur de l'Amérique méridionale" (1745), „La figure de la terre déterminée" (1749), „Mesure des trois premiers degrés du méridien dans l'hémisphère australe" (1751) en „Journal du voyage, fait par ordre du roi, à l'équateur" (1751).

Condé is de naam van een oud en beroemd

geslacht, uit de stad Condé in Henegouwen afkomstig. De stamvader der vrijheeren *van Condé* was *Gottfried*, die omstreeks het jaar 1200 leefde en de helft der heerlijkheid bezat. Nadat het geslacht in 1391 uitgestorven was, verviel die helft achtereenvolgens aan de graven *van Oetingen, van Roggendorf, van Lalaing* en eindelijk aan het Huis *Croy*. De andere helft was in de dagen van *Gottfried* in het bezit der heeren *van Avesnes*, en door *Maria van Avesnes*, gravin *van Blois*, kwam zij aan *Hugo van Châtillon*, graaf *van St. Pol*. Haar achterkleindochter, *Johanna van Condé*, huwde in 1335 met *Jacques I van Bourbon* en werd de stammoeder van het geheele Huis van *Bourbon*. Haar tweede zoon *Lodewijk* verkreeg *Condé*, dat voor zijn achterkleinzoon *Lodewijk van Bourbon* tot een prinsdom verheven werd. Van de leden van dat geslacht vermelden wij:

Condé, Lodewijk I van Bourbon, prins *van* —, jongste zoon van *Karel van Bourbon*, hertog van Vendôme, broeder van koning *Anton* van Navarra, werd geboren te Vendôme den 7den Mei 1530, ondernam in 1549 een veldtocht tegen Boulogne, dat in het bezit was van Engeland, voorts tegen Metz, Toul en Verdun, en behoorde in 1552 onder de verdedigers van Metz. Hij onderscheidde zich bij de belegering van Ulpiano, nam deel aan den slag van St. Quentin, voorts aan de belegering van Calais en Thionville, en werd door *Frans II* belast met de taak, den eed te hooren van den koning van Spanje ter bekrachtiging van den Vrede van Câteau-Cambresis (1559). Later werd hij met *Coligny*, een van de hoofden van het Protestantisme, en bij het ontdekken der samenzwering van Amboise door een commissie uit het Parlement ter dood veroordeeld (30 October 1560). De dag der uitvoering van het vonnis was reeds bepaald, toen de dood van *Frans II* hem uit den kerker bevrijdde, waarna hij zelfs tot lid van den Staatsraad werd benoemd. Daar hij echter weigerde de gevangenis te verlaten, voordat men hem na een wettig onderzoek onschuldig had verklaard, geschiedde dit laatste door den Staatsraad, en deze uitspraak werd bekrachtigd door het Parlement. De verzoening, door den connétable *Montmorency* tusschen *Condé* en den hertog *de Guise* tot stand gebracht, was gehuicheld. *Condé* werd gouverneur van Picardië, waarna hij door heldhaftig vertoon de hoofdstad zoo beangst maakte, dat zij gereed was zich aan hem over te geven, toen de onverwachte komst van den hertog *de Guise* al zijn stoute berekeningen verijdelde. Zijn legermacht ging uiteen, en hij zelf gehoorzaamde aan het bevel, de hoofdstad te verlaten, zonder zich meester te maken van den persoon des konings. Nu begaf hij zich naar Orleans, dat door *D'Andelot* bij verrassing was ingenomen. De omstandigheden waren gunstig, want de Hugenoten grepen overal naar de wapens en een groot gedeelte van Frankrijk was in opstand, terwijl het Hof gebrek had aan geld en aan soldaten; doch *Condé* liet het beslissend oogenblik voorbijgaan. Hij onderhandelde met de koningin en met vreemde Hoven en gaf hierdoor tijd aan de Regeering zich te versterken.

Condé drong nu te sterker aan op de toezending van hulptroepen uit Engeland en Duitschland en belastte zich met de verdediging van Orleans en Bourges. Laatstgenoemde stad bezweek weldra bij verdrag, en Orleans werd voor een dergelijk lot slechts gevrijwaard door de voordeelen, welke *Montgomery* in Normandië behaalde en door de landing der Engelschen. Rouaan werd door de koninklijke troepen stormenderhand ingenomen, en *Duras*, die met 6000 man uit Guienne oprukte, leed de nederlaag. Toch kon *Condé* zich weder te velde begeven, toen *D'Andelot* met 9000 man in Orleans doordrong. In plaats van nu op te trekken naar Parijs, hield hij zich op met het veroveren van allerlei nietige steden, en toen hij eindelijk voor de hoofdstad verscheen, vond hij haar op een ernstige verdediging voorbereid. De slag bij Dreux maakte hem een gevangene van den hertog *de Guise*, weshalve de onderhandelingen over den vrede een aanvang namen. Eerst werd een wapenstilstand en vervolgens de vrede van Amboise (19 Maart 1563) gesloten. Kort daarna vocht de prins bij de belegering van Hâvre tegen de Engelschen, en *Catharina de Médicis* deed veel moeite, hem aan haar belangen te verbinden. Het plan zich op het slot Monceaux meester te maken van den persoon des konings, leed schipbreuk op de trouw der Zwitsers, doch eenige dagen daarna omsingelde het leger der Hugenoten de hoofdstad. In December 1567 moest hij echter het beleg opbreken, en in Februari daaraanvolgende belegerde hij Chartres. De vrede werd niettemin te Longjumeau gesloten en door het koninklijk edict van den 23sten Maart 1569 bekrachtigd. Van beide zijden werden klachten aangeheven over de slechte vervulling der gestelde voorwaarden, en toen het plan van het Hof, de 3 aanvoerders der Hugenoten in hechtenis te nemen, schipbreuk leed, ontbrandde het vuur van den burgeroorlog opnieuw. Een jaar ging nagenoeg werkeloos voorbij, doch toen *Condé* in 1569 door het landschap Saintonge naar Périgord trok, om zich met het leger, door den paltsgraaf *van Zweibrücken* naar Frankrijk gebracht, te vereenigen, werd hij door den hertog *van Anjou* den 13den Maart tot een gevecht gedwongen, aan het wijken gebracht, gevangen genomen en door den aanvoerder der Zwitsers *Montesquiou* doodgeschoten.

Condé, Hendrik I prins *van* —, hertog *van Enghien*, graaf *van Anisy* en *Vallery*, heer van *La Ferté-sous-Jouarre*, de oudste zoon van den voorgaande, werd geboren te La Ferté den 29sten December 1552, streed aan de zijde van den admiraal *Coligny* bij Montcontour en Arnay-le-Duc en ontkwam aan de Parijsche Bloedbruiloft alleen, doordien hij tot het koninklijk Huis behoorde en door zijn gedwongen terugkeer tot de R.-Katholieke Kerk, evenals de koning *van Navarra* en zijn broeders *Conti* en *Soissons*. In 1573 nam hij deel aan de belegering van La Rochelle en werd gouverneur van Picardië. Na het in hechtenis nemen van den koning *van Navarra* en van den hertog *van Alençon*, nam hij de vlucht naar Duitschland, verzamelde er troepen en verklaarde zich openlijk een voor-

stander van het Protestantisme. In Januari 1576 trok hij met een aanzienlijk leger door Champagne naar Bourbonnais en vereenigde zich bij Vichy met den hertog *van Alençon*, die thans het opperbevel voerde over 35 000 man. Het Hof verkeerde in de grootste verslagenheid; weldra werden er onderhandelingen geopend en in het Edict van Mei 1576 gewetensvrijheid en vrijheid van godsdienstoefening aan de Hervormden gewaarborgd. Doch reeds in Februari van het volgende jaar ontstond de Ligue der Katholieken, welke aan de Protestanten de verworven voordeelen wist te ontnemen. De oorlog ontbrandde opnieuw. *Condé* veroverde de belangrijke vesting La Fère en zocht vruchteloos hulp in Duitschland, voorts in Engeland en in de Nederlanden. Inmiddels had de koning *van Navarra* zich met het Hof verzoend, en de prins zag zich genoodzaakt, alleen den strijd voort te zetten. Vruchteloos belegerde hij eenige steden en begaf zich eindelijk over Guernsey naar Engeland en van hier naar La Rochelle. In 1586 behaalde hij echter bij Saintes een overwinning, eveneens bij Coutras (1587), zonder zich die ten nutte te maken. Hij overleed den 5den Maart 1588 te St. Jean d'Angely, vermoedelijk door vergif.

Condé, Hendrik II, prins *van* —, hertog *van Enghien* enz., een zoon van den voorgaande, werd geboren den 1sten September 1588 te St. Jean d'Angely. Een proces, zijn moeder, *Charlotte de la Trémouille*, aangedaan wegens gifmenging en echtbreuk, deed hem 8 jaar in ballingschap doorbrengen te Rochefort, doch na de vrijspraak gaf *Hendrik IV* last aan het parlement, *Condé* als eersten prins van den bloede en als vermoedelijken erfgenaam van den troon te begroeten. In 1609 huwde hij met *Charlotte Marguerite de Montmorency*, doch vermoedde weldra, dat de koning dezen echt bevorderd had, om haar in zijn nabijheid te brengen. Nu vond hij voor haar, later ook voor zich zelf, een schuilplaats bij aartshertog *Albertus*. De koning verzocht om uitlevering der vluchtelingen, doch werd weldra vermoord, en daarop hield *Condé* den 15den Mei 1610 zijn plechtigen intocht in Parijs. De toenemende invloed van *Concini*, markies *d'Ancre*, ergerde hem zoozeer, dat hij het Hof verliet en in Juli 1615 naar de wapens greep. Hij veroverde Château-Thierry en Epernay, trok over de Loire en sloot het Verdrag van Loudun (1616). In weerwil van de gunstbewijzen van het Hof knoopte hij verbintenissen aan met den oproerigen hertog *de Longueville*, werd den 1sten September 1616 in het Louvre in hechtenis genomen en eerst naar de Bastille, later naar Vincennes gebracht. In October 1619 werd hij door *Luynes* in vrijheid gesteld en streed na dien tijd met voorspoed tegen de Hervormden. Het vonnis over zijn zwager, den ongelukkigen *Montmorency* geveld, verschafte hem voorts aanzienlijke goederen, en hij zag zich benoemd tot gouverneur van Bourgondië en Lotharingen. In de drie volgende jaren vocht hij in Spanje en Frankrijk, kwam na den dood van *Lodewijk XIII* aan het hoofd van den Staatsraad en overleed den 26sten December 1646.

Condé, Lodewijk II van Bourbon, prins *van* —, doorgaans de *Groote Condé* genaamd, een zoon van den voorgaande en een der grootste veldheeren van zijn tijd, werd den 8sten September 1621 te Parijs geboren en voerde tot aan den dood zijns vaders den titel van hertog *van Enghien*. Op 19-jarigen leeftijd woonde hij de belegering van Atrecht bij, werd 2 jaar later opperbevelhebber van het Fransche leger in de Nederlanden en behaalde er grooten roem. De Spanjaarden onder *Francesco de Melos* belegerden Rocroi, doch de prins versloeg hen in weerwil van hun overmacht, drong den 9den Mei 1643 door in Vlaanderen en Henegouwen en veroverde Thionville. In het volgende najaar trok hij naar den Elzas en verder naar Freiburg, waar hij *Mercy* noodzaakte tot een achterwaartsche beweging. Den 3den Augustus 1645 behaalde hij bij Allersheim, niet ver van Nördlingen, een belangrijke overwinning en werd zelf daarbij gewond, zoodat hij het opperbevel aan *Turenne* moest overgeven. Reeds in 1646 streed hij weder tegen de Spanjaarden in de Nederlanden en eindigde dien veldtocht met de verovering van Duinkerken. De dood zijns vaders verhief hem vervolgens tot hoofd van zijn geslacht en tot den gewichtigsten man van Frankrijk na den hertog *van Orleans*. In 1648 streed hij weder in de Nederlanden, veroverde Yperen, behaalde de overwinning bij Lens en werd wegens de *Fronde* (zie aldaar) naar Frankrijk teruggeroepen, alwaar hij, als scheidsrechter tusschen het volk en het Hof, het volk van eenige millioenen belastingen bevrijdde en een verzoening tot stand bracht. Toen de strijd opnieuw ontbrandde, koos hij de zijde van het Hof, en toen dit laatste in het geheim Parijs verlaten had, omsingelde *Condé* de stad en bracht aan de volkspartij aanmerkelijke verliezen toe. Onder zijn bescherming keerde het Hof in Augustus 1649 naar Parijs terug, doch hij wachtte vruchteloos op de hem toegezegde macht; zelfs werd hij met zijn broeder en zijn schoonbroeder, den hertog *de Longueville*, door de Fronde, opgestookt door *Mazarin*, in het koninklijk slot te Parijs verraderlijk in hechtenis genomen en naar Vincennes gevoerd. Zijn zuster en haar gunsteling, de hertog *de Rochefoucault*, hadden echter de vlucht genomen, en laatstgenoemde versterkte Bordeaux, terwijl *Turenne*, die zich voor den prins verklaarde, een klein leger verzamelde, een verdrag met Spanje sloot, en met zijn soldaten, versterkt door 16 000 Spanjaarden, in Champagne drong, terwijl het volk te Parijs bij het bericht der gevangenschap van *Condé* vreugdevuren ontstak. *Turenne* rukte zegevierend voorwaarts tot op één dagmarsch van Vincennes, doch leed, nadat de prins reeds was weggebracht naar het kasteel Marcoussi en vervolgens naar Hâvre Grâce, den 15den December 1650 een nederlaag, die hem werd toegebracht door den maarschalk *Du Plessis Praslin*, waarna ook Bordeaux voor de troepen der Regeering bezweek. Het Parlement, de Fronde en de hertog *van Orleans* drongen echter aan op de bevrijding van den prins, en terwijl *Mazarin* de wijk nam naar Keulen, bereidde de veranderde volksgunst

te Parijs *Condé* een schitterende ontvangst. Hij verbande terstond den kardinaal uit Frankrijk, maar verzuimde, aan de hem vijandige koningin het regentschap te ontnemen en dit aan den hertog *van Orleans* op te dragen. *Condé* begaf zich nu naar Bordeaux, maakte er zich meester van het inkomen der Kroon en trok tegen de koninklijke troepen onder den graaf *d'Harcourt* te velde, doch moest voor de overmacht terugtrekken. Nu kwam *Mazarin* met een door hem geworven leger uit zijn ballingschap terug, en hierdoor verkreeg de prins in den hertog *van Orleans* een getrouwen bondgenoot. De maarschalk *van Hoquincourt* werd in April 1652 door *Condé* verslagen, en het Hof, dat zich met *Mazarin* te Gien bevond, alleen door de dapperheid van *Turenne* gered. De prins, te Parijs met geestdrift ontvangen, verkwistte aldaar zijn tijd met onderhandelingen. Weldra werden zijn troepen door *Turenne* verslagen en bij Etampes ingesloten, maar door den hertog *van Lotharingen* ontzet en door den prins zelf naar St. Cloud gebracht. Hier bedreigde hem de overmacht; hij wilde de wijk nemen naar Charenton, maar *Turenne* achterhaalde hem, en hij moest in de voorstad St. Antoine post vatten. De prins was op het punt om voor de overmacht te bezwijken, toen de prinses *van Montpensier*, een dochter van den hertog *van Orleans*, de kanonnen der Bastille op de koninklijke troepen deed richten, waarna deze terugtrokken. Ook de Parijzenaars wapenden zich, doch ook ditmaal was de volksgunst van korten duur; de invloed van *Condé* bepaalde zich tot het Parlement, dat den hertog *van Orleans* tot luitenant-generaal en hem tot bevelvoerend generaal van het leger benoemde. Toen de koninklijke troepen aanmerkelijke vorderingen maakten, wees *Condé* de hem aangebodene amnestie van de hand, begaf zich naar Spanje, veroverde met Spaansche hulp een aantal Fransche steden, maar werd door *Turenne* weder over de grenzen gedrongen. Ook later streed hij niet voorspoedig tegen *Turenne*. Spanje verlangde nu naar den vrede en verwierf daarbij met moeite, dat *Condé* in zijn voormalige waardigheden en goederen zou worden hersteld. Niet hij, maar *Turenne* werd echter bij het uitbarsten van een nieuwen oorlog tegen Spanje (1667) bevelhebber van het leger in de Nederlanden. In het volgende jaar belastte men hem met de taak, Franche-Comté te veroveren, hetgeen hij in 14 dagen volbracht. Toen in 1672 *Lodewijk XIV* tegen Nederland te velde trok, stond *Condé* aan het hoofd van 30 000 man, maakte zich meester van Wezel en werd gewond bij den bekenden overtocht over den Rijn bij Lobith. Na zijn herstel zond men hem met 18 000 man naar Metz, om er het land tegen een aanval der vijanden te beveiligen. Vervolgens beproefde hij nogmaals te vergeefs in Holland veroveringen te maken, beschermde Vlaanderen en leverde in 1674 in de zuidelijke Nederlanden 3 bloedige veldslagen, waarbij de overwinning onbeslist bleef. Ook in 1675 bleef hij er bevel voeren, doch na den dood van *Turenne* werd hij belast met het oppenbevel van het leger in Duitschland. Hier dwong hij *Montecuculi* het beleg van Hagenau op te breken, waarna hij Zabern ontzette. Podagra noodzaakte hem eindelijk het oorlogstooneel te verlaten. Hij overleed den 21sten December 1686 te Fontainebleau.

Condé, Louis Henri prins *van*, achterkleinzoon van den voorgaande, geboren den 18den Augustus 1692, werd benoemd tot pair van Frankrijk, groot-hofmeester van het koninklijk Huis en gouverneur van Bourgondië, woonde onderscheiden veldtochten en belegeringen bij, werd na den dood van *Lodewijk XIV* voorzitter van het regentschap, in 1716 voorzitter van den krijgsraad, in 1718 luitenant-generaal en verkreeg het opzicht over de opvoeding van den jongen koning. Na het overlijden van den hertog *van Orleans* (1723) werd hij eerste minister, doch *Fleury* verdrong hem uit de gunst des konings, waarna *Condé* naar Chantilly verbannen werd. In 1727 verkreeg hij vergunning weder aan het Hof te verschijnen, spande er samen tegen *Fleury*, werd in 1730 nogmaals verbannen, doch kort daarna teruggeroepen, en overleed den 27sten Januari 1740 te Chantilly.

Condé, Louis Josèphe prins *van*, een zoon van den voorgaande, werd geboren den 9den Augustus 1736, was reeds op 4-jarigen leeftijd bekleed met de betrekking van gouverneur van Bourbon en streed met groote dapperheid in den Zevenjarigen Oorlog. Bij het uitbarsten der Revolutie nam hij de wijk naar Duitschland en voegde zich met een kleine schaar bij *Wurmser*. Na den vrede van Campoformio (1797) ging hij in Russischen, daarna in Engelschen dienst. In 1800 bevond hij zich bij het Oostenrijksche leger, doch na den Vrede van Lunéville keerde hij naar Engeland terug, kwam met de *Bourbons* in Frankrijk, betrok het kasteel te Chantilly en overleed den 13den Mei 1818. Hij heeft een „Essai sur la vie du grand Condé" (1806) in het licht gegeven.

Condé, Louis Henri Josèphe prins *van*, een zoon van den voorgaande, de laatste der *Condé's*, werd geboren den 13den April 1756, duelleerde in 1780 met den graaf *van Artois*, later koning *Karel X*, en werd om die reden naar Chantilly verbannen. In dat jaar scheidde hij van zijn gemalin, *Louise Marie Therèse d'Orléans*, nam deel aan de belegering van Gibraltar en werd weldra maarschalk. Bij het uitbarsten der Revolutie begaf hij zich met zijn vader naar Duitschland en streed aldaar in de gelederen der uitgewekenen. Van 1800 tot 1814 vertoefde hij in Engeland, keerde toen naar Frankrijk terug en knoopte er in 1817 betrekking aan met een Engelsche, *Sophie Dawes*, geboren *Clarke* en eerst gehuwd met zijn adjudant, baron *Feuchères*, maar van dezen gescheiden, die den zwakken *Condé* geheel in haar macht had. *Condé* verviel tot zwaarmoedigheid en werd den 29sten Augustus 1830 opgehangen gevonden in het kasteel St. Leu. Hij had den hertog *van Aumale*, vierden zoon van *Lodewijk Philips*, tot erfgenaam benoemd van zijn goederen, want met hem nam het geslacht *Condé* een einde. Hij was de vader van den rampspoedigen hertog *van Enghien* (zie aldaar). De geneesheeren verklaarden, dat hij zich door zelfmoord van het leven had beroofd, doch de bloedverwanten in

de zijlijn trachtten aan te toonen, dat hun de erfenis ontfutseld en *Condé* vermoord was. Zij beschuldigden de barones *de Feuchères,* aan wie de overledene twee kasteelen en twee millioen francs had vermaakt, maar verloren het proces tot in het hoogste ressort. De wettige gemalin van *Condé* overleed te Parijs den 10den Januari 1822.

Condé, Louis Antoine Henri de Bourbon, prins *van,* zoon van den voorgaande. Zie *Enghien.*

Literatuur: Lemercier, Histoire du grand Condé (Tours 1862); *Duc d'Aumale,* Histoire des princes de Condé (Parijs 1869—1895); *Classen,* Der letzte Condé (Frankfort a. d. M. 1907).

Condensatie. Zie *Vochtigheid.*

Condensatie. Wanneer de afgewerkte stoom van een stoomwerktuig in de buitenlucht wordt gevoerd, moet de zuiger bij den terug-

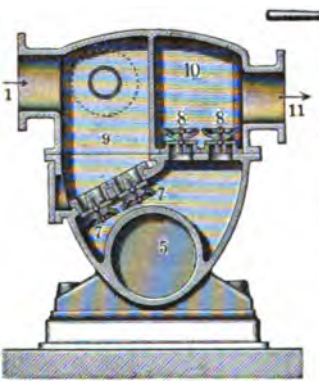

Fig. 1. Condensatie.

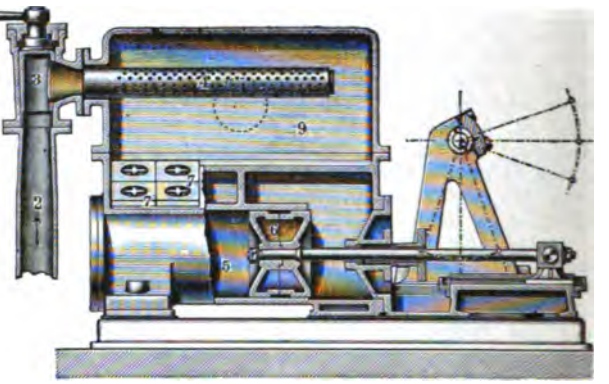

Fig. 2. Condensatie.

gaanden slag een tegendruk overwinnen, die iets grooter is dan de atmosferische spanning en wel zooveel grooter als noodig is, om de weerstanden in de uitlaatleiding te overwinnen. Door de afgewerkte stoom te condenseeren, kan deze tegendruk worden verminderd tot ongeveer 0,1 atmosfeer absoluut. Hierdoor zal bij hetzelfde stoomverbruik de ontwikkelde arbeid van de machine belangrijk toenemen.

De stoom wordt gecondenseerd door vermenging met koelwater, *injectie-* of *meng-condensatie,* of door aanraking met oppervlakken, die door water koel gehouden worden, *oppervlak-condensatie.* Men onderscheidt nog het *gelijkstroom-* en het *tegenstroom-principe,* al naar gelang koelwater en stoom zich in den condensor in dezelfde richting bewegen, dan wel tegengesteld aan elkaar.

Eene condensatie-inrichting bestaat uit: de afgewerkte stoomleiding, de toevoerleiding voor het koelwater, de eigenlijke condensor, de pompen, de afvoerleidingen voor het condensaat, de lucht en het afvloeiwater, een inrichting om het warme afvloeiwater af te koelen, om het daarna weder te gebruiken; dit wordt gedaan wanneer weinig water beschikbaar is.

De *afgewerkte stoomleiding,* welke den te condenseeren stoom van het stoomwerktuig naar den condensor voert, moet zoo wijd zijn, dat slechts een gering drukverschil tusschen cylinder en condensor noodig is, om den stroom snel af te voeren en den weerstand in de leiding te overwinnen. Verder moet zij afwaterend liggen, zoodat er zich geen water in verzamelen kan. De leiding wordt voorzien van een veiligheidstoestel, waardoor er geen overdruk, dat is een druk, grooter dan die der dampkringslucht in kan ontstaan. Verder wordt er een wissel- of driewegafsluiter in aangebracht, waardoor de stoomafvoer snel omgeschakeld kan worden op de buitenlucht.

Het *koelwater* wordt bij de meng-condensors gewoonlijk door het in den condensor heerschende luchtledig of vacuum aangezogen. Met een regelkraan of -afsluiter wordt de hoeveelheid water geregeld, in verband met de hoeveelheid te condenseeren stroom. Wanneer een machine-installatie eenige condensors heeft, moet ieder zijn eigen koelwaterleiding hebben. Moeten zij uit een gemeenschappelijke leiding het water zuigen, dan zal die condensor, waarin het hoogste luchtledig heerscht, alles naar zich toe halen, en de anderen krijgen niets. Wordt de opvoerhoogte te groot, zooals bij den Weiss-condensor het geval is, dan moet een pomp te hulp komen. Bij oppervlak-condensors is er altijd een noodig voor circulatie van het koelwater, *circulatiepomp* geheeten.

De *Condensor* is een gesloten ruimte, waarin de stoom neergeslagen wordt door het koelwater. Er blijft echter altijd nog een geringe hoeveelheid verzadigde stoom over, waarvan de spanning die is, welke behoort bij de temperatuur van het water; hoe lager die temperatuur is (dus hoe kouder het water is), des te geringer is de stoomdruk. De spanning in den condensor is echter altijd hooger, hetgeen veroorzaakt wordt door de aanwezigheid der lucht, die er inkomt door lekke flensverbindingen en pakkingbussen, en, bij mengcondensors, ook met het koelwater. Daar de condensorspanning praktisch overal dezelfde is, zal de lucht zich verzamelen op die plaats, waar de spanning van den stoom het geringst is, en dat is daar, waar het koelwater het koudst is. Lucht en water (con-

densaat en, bij mengcondensors, koelwater) worden afgezogen en in de buitenlucht geperst; geschiedt dit door één pomp, dan heet deze *natte luchtpomp;* is er zoowel een voor lucht als voor water, dan spreekt men van *droge luchtpomp* en *condensaatpomp* of *warmwaterpomp*.

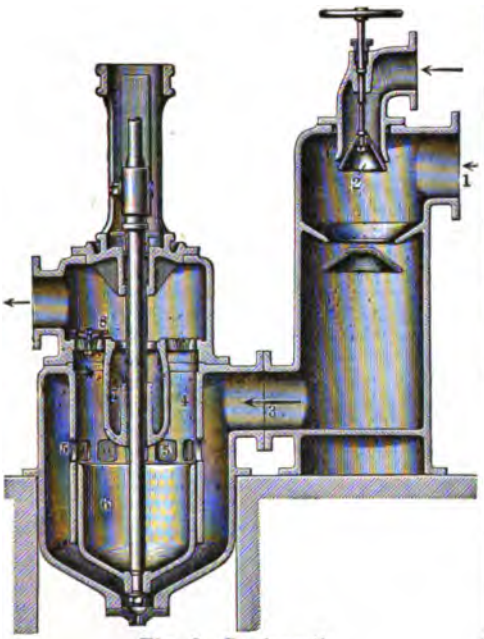

Fig. 3. Condensatie.

De figuren 1 en 2 stellen een eenvoudigen *mengcondensor* voor, die toepassing vindt bij horizontale stoomwerktuigen. In ruimte 9 wordt de stoom, welke bij 1 er inkomt, neergeslagen door het koelwater, dat wordt aangevoerd door pijp 2. De hoeveelheid koelwater wordt door kraan 3 geregeld, terwijl een goede verdeeling van het water wordt verkregen door het te laten uitstroomen door een aantal kleine gaten in binnenpijp 4. Het zoogenaamde *waste-water* (condensaat en warm koelwater) en de lucht worden door de natte luchtpomp 5, 6, verwijderd; de pomp is horizontaal, en dubbelwerkend; 7, 7, zijn de zuigkleppen, 8, 8, de perskleppen; bij 11 wordt het mengsel afgevoerd. De condensor wordt óf onder de machine-as, in den kelder opgesteld, zoodat de zuiger 6 met stang door middel van een stang en een kniehefboom van uit de machineas wordt gedreven, óf achter den stoomcylinder van de machine, zoodat de luchtpomp gedreven wordt door den verlengden zuigerstang. — In fig. 3 zijn een mengcondensor en een luchtpomp afgebeeld, waarbij deze onafhankelijk van elkaar zijn opgesteld; de luchtpomp is verticaal en enkelwerkend uitgevoerd. De te condenseeren stoom komt bij 1 binnen, en stroomt tegen een kegel van koelwater, welke gevormd wordt door een kegel 2, waarmede tevens de hoeveelheid koelwater wordt geregeld. Het mengsel van waste-water en lucht gaat door verbinding 3 van condensor met luchtpomp en komt in de ruimte om pompcylinder 4. Zuigkleppen zijn niet aanwezig, doch inplaats daarvan zijn in den zuigerwand een aantal gaten 5 gemaakt, die het mengsel gelegenheid geven in den cylinder te stroomen, wanneer de zuiger in den laagsten stand staat. Wanneer de zuiger 6 nu naar boven gaat, zullen de gaten 5 afgesloten worden, en daarna zal, mede door aanwezigheid van verdringer 7, eerst de lucht en dan het waste-water door de perskleppen 8 in de buitenlucht worden geperst. Bij horizontale stoomwerktuigen wordt de luchtpomp gedreven door een drijfstang en kruk op het verlengde van de krukas (de luchtpomp ligt

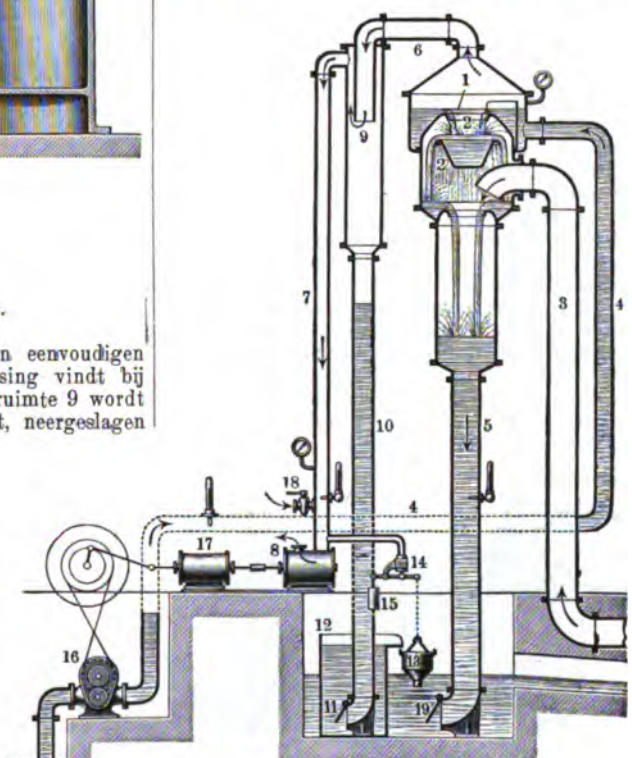

Fig. 4. Condensatie.

dan onder de krukas); bij verticale machines door koppelstangen en een balans van uit de kruishoofden (de luchtpomp is in dit geval naast de machine opgesteld).

De hierboven beschreven condensors werken volgens het gelijkstroomprincipe, waarbij stoom en koelwater in dezelfde richting stroomen, en door een natte luchtpomp worden afgezogen. Bij toepassing van het tegenstroomprincipe, waarbij stoom en water zich tegengesteld aan elkaar be-

wegen, en lucht en water door afzonderlijke pompen worden afgevoerd, kan het warme water hooger temperatuur aannemen, zoodat minder koelwater noodig is, en kan de lucht op de koudste plaats worden afgezogen, zoodat het volumen van die lucht kleiner is. Derhalve kunnen de pompen kleiner zijn, er is minder arbeid noodig om ze te drijven, terwijl het te bereiken vacuum hooger is. Een mengcondensor volgens

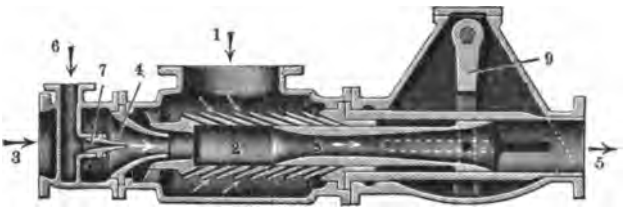

Fig. 5. Condensatie.

het tegenstroomprincipe is die van *Weiss*, afgebeeld in fig. 4. In condensor 1 komt onder de te condenseeren stoom door leiding 3, boven het koelwater door leiding 4. Leiding 3 eindigt in een bocht, zoodat de stoom genoodzaakt is, van bewegingsrichting te veranderen. Door de overstorten 2 wordt het koelwater verdeeld, en komt in aanraking met den in tegengestelde richting stroomenden stoom, waardoor deze wordt neergeslagen, en de lucht wordt afgekoeld. Het warme waste-water wordt onder afgevoerd in valpijp 5, die meer dan 10 m. hoog is, en onder water uitmondt; een warmwaterpomp is dus niet noodig. De lucht wordt boven, waar het het koudst is, afgezogen door de leidingen 6, 7, door middel van een droge luchtpomp 8. Om te voorkomen, dat door te sterk zuigen van de luchtpomp water uit den condensor wordt medegevoerd, is een waterafscheider 9 met afvoerpijp 10 aangebracht. Komt er te veel water in pijp 10, dan vloeit het in reservoir 12, waaruit het

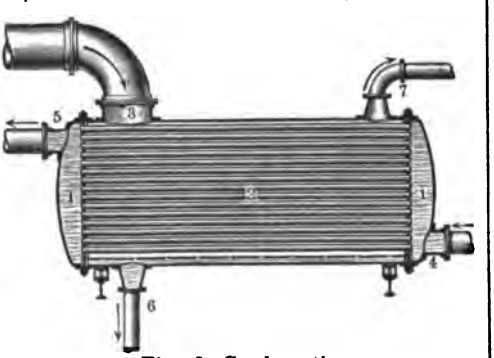

Fig. 6. Condensatie.

overloopt in emmer 13, zonder bodem, die naar beneden gaat en een klep 14 opent, waardoor buitenlucht in de zuigleiding 7 van de luchtpomp treedt. Zoodra de emmer leeg is, wordt de klep door gewicht 15 weer gesloten. Een kleine stoommachine 17 dient om de luchtpomp te drijven, alsmede de koudwaterpomp 16; deze laatste pomp is noodig, omdat de condensor zoo hoog is geplaatst, dat het water niet door het vacuum kan worden aangezogen. —

Fig. 5 is een *waterstraalcondensor van Körting*, dat is een injectie-condensor van bijzondere constructie en werking. Pompen ontbreken; het waste-water wordt in de buitenlucht gebracht door de bewegingsenergie van den stoom. In ruimte 2 heeft de menging van stoom en koelwater, en dus de condensatie, plaats; het water, dat door het vacuum aangezogen wordt, komt bij 3 binnen en gaat door duse 3 naar 2. De stoom wordt toegevoerd bij 1 en stroomt met groote snelheid in 2 door een aantal schuine gaten, waardoor het waste-water in buis 8 ook groote snelheid verkrijgt. Buis 8 verwijdt zich langzamerhand, waardoor de snelheid afneemt en de druk toeneemt, zoodat het water ten slotte in de buitenlucht kan worden afgevoerd. Het in werking stellen van den condensor geschiedt met een stoomstraal, die door duse 7 in ruimte 2 komt, waardoor in 4 vacuum ontstaat en het koelwater wordt aangezogen, dat dan door het toestel heengedreven wordt. Daarna wordt de te condenseeren stoom toegelaten.

ROTEERENDE LUCHTPOMP, SYSTEEM WESTINGHOUSE-LEBLANC.

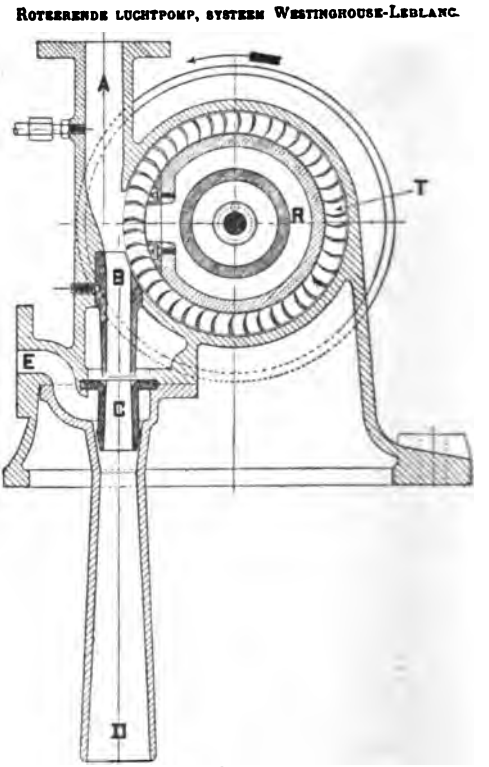

Fig. 7. Condensatie.

Bij *Oppervlak-condensors* wordt het koelwater gescheiden gehouden van den te verdichten stoom, terwijl het condensaat weder gebruikt wordt voor ketelvoeding. Dit wordt gedaan, wanneer het koelwater hiervoor niet geschikt is,

en er weinig goed voedingwater beschikbaar is, zooals aan boord van zeeschepen. Een oppervlak-condensor (zie fig. 6) bestaat uit een aantal pijpjes 2, waardoor koelwater circuleert, dat bij 4 binnenkomt en bij 5 den condensor verlaat; de stoom wordt bij 3 aangevoerd, slaat neer op de koude pijpjes en wordt bij 6 als water afgevoerd; de meegevoerde lucht wordt bij 7 afgezogen. Een andere vorm van oppervlak-condensor is die, waarbij het koelwater een pijpenbundel besproeit, terwijl de stoom in de pijpen neerslaat.

Een *luchtpomp* van bijzondere constructie, welke in de laatste jaren veel opgang maakt, en waarmede een hoog vacuum in den condensor bereikt kan worden, is die volgens het systeem *Westinghouse-Leblanc*. Deze pomp, welke roteerend is, is een straalapparaat voor water en tegelijkertijd het toestel, dat het water moet aanvoeren. Het koelwater komt binnen in de ringvormige ruimte *R*, en wordt door een snel ronddraaiend schoepenrad *T* in het straalapparaat *A, B, C, D* gevoerd, waarin het een groote snelheid naar beneden heeft, en daardoor de lucht, die door *A* wordt aangevoerd, meeneemt; het mengsel gaat door de conussen *B, C* en *D*, welke langzamerhand wijder worden, en komt in de buitenlucht. Schoepenrad *T* is gemonteerd op een as, en wordt direct gedreven door een electromotor of kleine stoommachine (bijv. turbine), of wel indirect door riemoverbrenging. Het in werking brengen geschiedt door water onder druk of door een stoomstraal, welke gevoerd wordt in den ejecteur, rondom Conus *C;* daartoe wordt drukwater of stoom toegelaten bij *E*. De luchtpomp van Westinghouse-Leblanc wordt toegepast als droge luchtpomp bij oppervlakken bij mengcondensors, en als mengcondensor, tevens natte luchtpomp voor kleine capaciteiten.

Literatuur: F. J. Weiss, Kondensation (2de druk Berlijn 1910) en Verslag XXXVIII van de Afdeeling voor Werktuig- en Scheepsbouw van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs ('s-Gravenhage 1910).

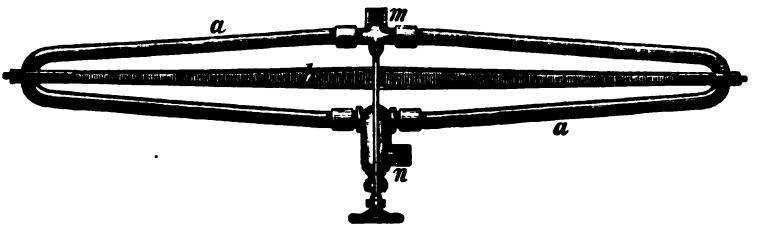

Fig. 1. Condensatiewaterafvoerder.

Condensatie. Hieronder verstaat men in de organische chemie het verschijnsel, dat 2 of meer moleculen van een stof zich met elkaar vereenigen, hetzij met, hetzij zonder wateruittreding, maar zoo dat de oorspronkelijke stof er niet op eenvoudige wijze uit is terug te krijgen. Een typische condensatie is bijv. de aldolcondensatie van twee moleculen acetaldehyd. Zie ook *Aldol.*

Condensatiehygrometer is een toestel om de hoeveelheid waterdamp, in de lucht aanwezig, uit het dauwpunt af te leiden. De eenvoudigste vorm is een vingerhoedvormig, dunwandig zilveren vat, waarvan de oppervlakte goed gepolijst is. Men giet in het vat aether, plaatst daarin een thermometer en blaast, met behulp van een blaasmachine, lucht door den aether. Tengevolge der hierdoor teweeggebrachte snelle verdamping van den aether koelt het geheele toestel af, en als de temperatuur tot het dauwpunt gedaald is, beslaat de gepolijste oppervlakte. Deze inrichting wordt aan *Döbereiner* en *Regnault* toegeschreven. De hygrometer van *Daniell,* welke tot deze soort behoort, is een goed demonstratietoestel, maar niet geschikt voor nauwkeurige metingen. Zie verder *Hygrometer.*

Condensatiemachines of *machines voor lage drukking,* laten, in tegenstelling met de machines *zonder condensatie* of *machines van hooge drukking,* den afgewerkten stoom niet in de buitenlucht ontsnappen, maar slaan dezen in een condensor neer, waardoor 1 atmosfeer druk gewonnen wordt. De oudste stoommachines waren geheel op condensatie gebaseerd. Zie verder *Condensatie* en *Stoomwerktuig.*

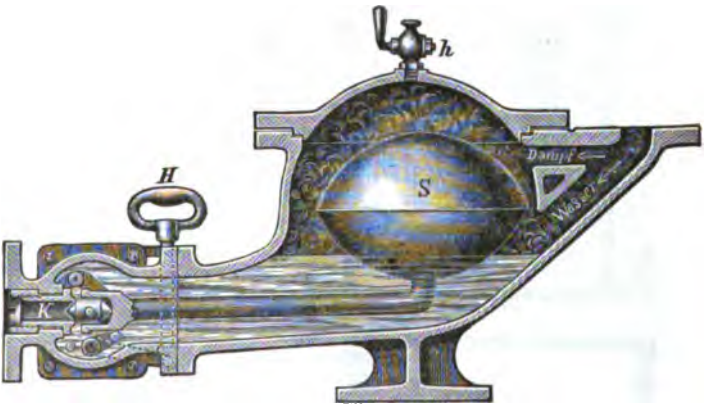

Fig. 2. Condensatiewaterafvoerder.

Condensatiewaterafvoerder is een toestel, om het condensatiewater uit stoomlei-

dingen af te voeren. Men heeft ze in twee soorten, n.l. die, waarbij de afvoerkraan door veerkracht geopend wordt, en zulke, waarbij dit door een vlotter geschiedt. Fig. 1 stelt het toestel van *Kusenberg* voor. Dit bestaat uit de gebogen buis *a*, die door den stang *b* verhinderd wordt

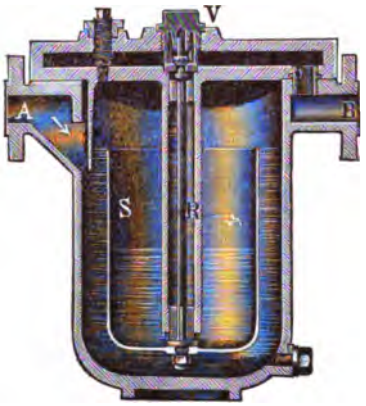

Fig. 3. Condensatiewaterafvoerder.

zich in de lengte te bewegen. Het mengsel van water, lucht en stoom, dat boven bij *m* in de pijp komt, kan door de klep bij *n* ontwijken, die door een handrad gesteld wordt, en op de laagste plaats is aangebracht. Door den stoom, die nu de geheele buis gaat vullen, wordt deze ver-

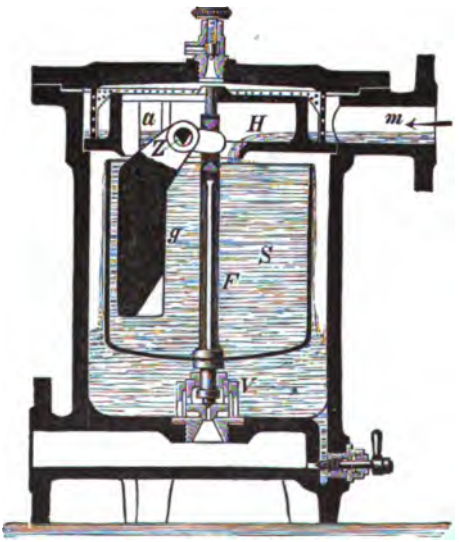

Fig. 4. Condensatiewaterafvoerder.

warmd, waardoor zij uitzet en zich in verticale richting beweegt, waardoor *n* gesloten wordt. Is weer een zekere hoeveelheid condensatiewater verzameld en de buis daardoor afgekoeld en ingekrompen, dan wordt *n* opnieuw geopend en begint hetzelfde spel weer. De tweede soort of de zoogenaamde condensatiepot is meer in gebruik. Fig. 2 geeft een voorstelling van dien van *Dreyer, Rozenkranz* en *Droop*. Door het rijzen van den vlotter *S* wordt de kegelklep bij *K* geopend en kan het condensatiewater afloopen. Zooals men ziet, zijn alle deelen goed toegankelijk. De condensatiepot in fig. 3 werkt als volgt: Het condensatiewater, uit de stoomleiding bij *A* afkomstig, verzamelt zich in den pot en drukt den vlotter *S* naar boven, waardoor de klep bij *V* gesloten blijft. Als het water hooger stijgt, loopt het over den bovenrand van den vlotter *S*. Door het meerdere gewicht daalt *S* en wordt *V* aan het ondereinde van buis *R* geopend en het water, dat zich in *S* bevond, uitgedreven, waardoor *S* weer lichter wordt en *V* sluit, waarna het spel opnieuw begint. Dikwijls hebben de condensatiepotten nog een afzonderlijke ruimte, waarin zich een zeef van metaalgaas bevindt, om bijmengsels tegen te houden. Een dergelijke inrichting van *Bopp en Reuther* te Mannheim stelt fig. 4 voor. Het gewicht van den vlotter *S* is hier gedeeltelijk opgeheven door het tegenwicht *Z*. De inrichting en werking is dezelfde als in fig. 3; alleen bestaat de klep *V* uit twee concentrische kleppen, waarvan de kleinste het eerst wordt geopend en bij toenemende waterhoeveelheid ook de grootste.

Condensator is een toestel, dat eene groote hoeveelheid electriciteit kan opnemen. Verbindt men een koperen plaat *A* met den knop van een electriseermachine, dan zal er op *A* zooveel lading overgaan, dat de potentiaal van *A* gelijk wordt aan die van den knop. Wegens de kleine capaciteit van een dergelijke plaat is de lading van *A* gering. Brengt men nu tegenover *A* een tweede plaat *B* aan, die met de aarde is verbonden, dan induceert de lading van *A* een tegengestelde lading op *B*, waardoor een gedeelte der eerstgenoemde lading gebonden wordt. De potentiaal van *A* daalt, er zal opnieuw electriciteit stroomen van den knop naar *A*, totdat de potentiaal weer de oorspronkelijke waarde heeft. Hieruit blijkt dus, dat door de nabijheid van *B* de capaciteit van *A* vergroot is. Vervangt men de luchtlaag tusschen *A* en *B* door glas, dan neemt de capaciteit aanzienlijk toe. De *ruit van Franklin* is een glazen plaat, aan weerskanten gedeeltelijk bedekt met bladtin. De eene metaalstrook wordt verbonden met een der knoppen van de electriseermachine, de andere met de aarde. Voor een dergelijke condensator kan de capaciteit worden berekend uit de formule $c = \frac{k\,o}{4\pi d}$, waarin o is het oppervlak van elk der platen, d de afstand tusschen beide en k de diëlectrische constante der middenstof. De meestbekende condensator is de Leidsche flesch (zie aldaar). Bij de inductieklos van *Rhumkorff* gebruikt men een condensator opgebouwd uit vellen bladtin, van elkaar gescheiden door geparaffineerd papier. Men kan een condensator ook gebruiken om zeer kleine potentiaalverschillen aan te toonen. Daartoe laadt men *A* tot deze lage potentiaal, verbreekt dan de verbinding met de machine en neemt daarop *B* weg. De capaciteit van *A* daalt aanzienlijk, de potentiaal zal dus evenveel keeren grooter worden. Een goudbladelectroscoop met *A* verbonden geeft nu een uitwijking. Op deze manier

heeft *Volta* in 1783 het potentiaalverschil aangetoond, dat er optreedt in de contactplaats van koper en zink.

Condensor. Zie *Condensatie, Gasfabriek* en *Stoomwerktuig.*

Conder, *Claude Reignier,* een Palestina-reiziger en archaeoloog, werd den 29sten December 1848 in Engeland geboren, was van 1872—1878 genieofficier van het Engelsche leger en in 1881—1882 met opmetingen in Palestina belast. In 1882 maakte hij den Egyptischen veldtocht mede en van 1884—1885 dien in Beetsjoeanenland, waarna hij als grenscommissaris in de geschillen met Transvaal werkzaam was. In 1895 was hij in Ierland werkzaam bij het uitvoeren der maatregelen van de regeering tot verbetering der toestanden aldaar. *Conder* overleed den 16den Februari 1910 te Cheltenham. Hij schreef o.a.: „Tent work in Palestine" (1878, 4de druk 1889); „Judas Maccabaeus and the Jewish war of independence" (1879, nieuwe uitgave 1894); „Heth and Moab Syria in 1881—1882" (1883, nieuwe uitgave 1885); „Altaic Hieroglyphs" (1887); „Primer of Bible Geography" (1884); „Palestine" (1890), „Tel Amarna Tablets" (1893); „The Bible and the East" (1896); „The Latin kingdom of Jerusalem" (1897); „The Hittites and their language" (1898); „The Hebrew tragedy" (1900); „The first Bible" (1903); „The rise of man" (1908) en „The city of Jerusalem" (1909).

Condé sur l'Escaut is de naam eener stad en vesting in het Fransche departement Nord, arrondissement Valenciennes, gelegen nabij de Belgische grens aan de samenvloeiing van de Haine en Schelde, aan het kanaal van Condé naar Mons en aan den locaalspoorweg Somain—Peruwelz, in een moerassige streek. Zij heeft een arsenaal, een college en (1911) 4960 inwoners, die zich bezighouden met cichoreifabricage, bierbrouwerij, looierij, scheepsbouw en handel. De stad, de zetel van het geslacht *Condé,* werd herhaaldelijk belegerd, o.a. in 1676 werd zij door de Franschen genomen en in 1793 door de Oostenrijkers. 2 km. ten N. ervan ligt het dorp *Vieux Condé* met steenkoolmijnen, ijzerindustrie en 3603 inwoners (1901), als gemeente 7550.

Condé-sur-Noireau is een stad in het Fransche departement Calvados, arrondissement Vire, gelegen aan de samenvloeiing van Noireau en Drouance en aan den westelijken spoorweg. De stad telt (1911) 6591 inwoners, heeft een handels- en industrierechtbank, museum, groote katoen- en machine-industrie en een standbeeld voor den hier geboren admiraal *Dumont d'Urville.*

Condillac, *Etienne Bonnot de,* een Fransch wijsgeer der 18de eeuw en een broeder van den abbé *Mably,* geboren te Grenoble in 1715, legde zich toe op de wijsbegeerte en gaf op 14-jarigen leeftijd zijn: „Essai sur l'origine des connaissances humaines" (Amsterdam 1746, 2 dln.) in het licht. Ter wederlegging der stelsels, die niet op ervaring gegrond waren, schreef hij zijn: „Traité des systèmes" (Amsterdam 1749, 2 dln.); hierop volgden: „Traité des sensations" (Amsterdam 1754, 2 dln.) en „Traité des animaux" (Amsterdam 1755). Door zijn geschriften werd hij een vertegenwoordiger van het sensualisme. Hij noemde het denken een soort van gevoelen, verwierp den aangeboren aanleg en verklaarde, dat de mensch elke vaardigheid door oefening verkrijgt, terwijl hij ook alle begeerlijkheden en hartstochten aan het gevoel toeschreef. Immers het gevoel van het aangename wekt belangstelling daarin, en het gemis van dat aangename wekt de begeerte daarnaar. Volgens hem is het verstand niets anders dan de vaardigheid van te kunnen spreken, zoodat hij in het algemeen geen ander vermogen der ziel erkende als dat der gewaarwordingen. *Condillac* was zelf een tegenstander van het materialisme. Zijn psychologie heeft in Frankrijk en Engeland veel invloed uitgeoefend. Een uitgebreide kennis en een aangenaam voorkomen bezorgden aan *Condillac* de plaats van onderwijzer van den Infant van Parma, een neef van *Lodewijk XV*; voor dezen schreef hij een: „Cours d'études" (1775, 13 dln.). In 1768 werd hij lid der Fransche Academie. Hij overleed den 3den Augustus 1780 op zijn buitenverblijf bij Beaugency. Behalve de reeds genoemde heeft hij nog een aantal andere werken geschreven, o.a. „La logique, ou les premiers développements de l'art de penser" (1781).

Conditionneeren noemt men het bepalen van het watergehalte der vezels van geweven stoffen. De gewogen proeven worden in het conditionneertoestel gebracht. Bijgaande figuur stelt het toestel van *L. Schopper* te Leipzig voor. De buitenste cylinder *A* omringt een anderen, waarin zich het mandje bevindt voor de te drogen stof, en dat aan den eenen arm van de balans is opgehangen. De lucht voor het drogen wordt in een afzonderlijke ruimte verwarmd, doorloopt het mandje met vezels van boven naar beneden en onttrekt er de vochtbestanddeelen aan, waarna zij tegelijk met de verbrandingsgassen door *r* ontwijkt. De temperatuur der lucht wordt op 100° C. geregeld. Zoodra het gewicht niet meer afneemt, is de uitdroging geëindigd en wordt bij het gewicht in drogen toestand voor zijde 10 % bijgeteld, n.l. de toegelaten hoeveelheid vocht, en daarna de handelswaarde bepaald. In geval dus de verdampte hoeveelheid water 15 % van het gewicht in drogen toestand was, bevatte de zijde 5 % te veel water, wat niet betaald wordt. Wol mag 17 %, katoenen garens 8,5 % water bevatten.

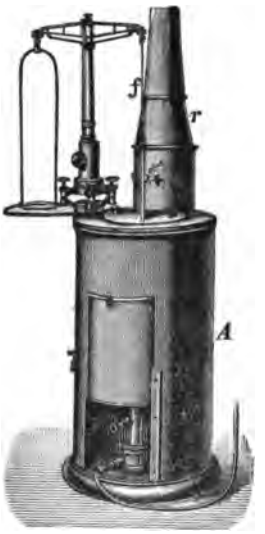

Conditionneertoestel.

Zie: *Heermann*, Mechanisch und physikalisch-technische Textil-Untersuchungen (Berlijn 1912).

Condom, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Gers, ligt aan het vereenigingspunt van de Bayse en de Gèle en aan den Zuiderspoorweg, in een bekoorlijk dal en heeft een mooie Gotische kathedraal (thans museum), een voormalig bisschoppelijk paleis (thans paleis van Justitie), twee hospitalen, een college, een boekerij, een teekenschool en (1911) 6380 inwoners, die zich met het stoken van brandewijn, ijzergieterij enz. bezig houden en daarenboven een aanzienlijken handel drijven in graan, meel en wijn. Weleer was zij de hoofdstad van het landschap Condomois.

Condominium (Latijn = mede-eigendom) is het eigendom, dat verschillende personen bezitten, zoodat ieder aandeel in de zaak heeft (zie *Eigendom*). *Condominaat* is de gemeenschappelijke heerschappij van meerdere personen over een land, ook verstaat men daaronder dat land zelf. Zulk een verhouding bestond in Sleeswijk-Holstein, dat door den vrede van Weenen, den 30sten October 1864, door Denemarken aan Oostenrijk en Pruisen tegelijk was afgestaan.

Condor. Zie *Gier*.

Condoroet, *Marie Jean Antoine Nicolas Caritat* markies *de*, een Fransch geleerde, werd den 17den September 1743 te Ribemont bij St. Quentin geboren. Zijn „Essai sur le calcul intégral", gevolgd door zijn „Mémoire sur le problème des trois corps" en door zijn „Essais d'analyse" bezorgde hem in 1769 een zetel in de Fransche Academie van Wetenschappen, terwijl zijn „Eloges des académiciens morts avant 1699" oorzaak waren, dat hij in 1777 tot secretaris der Académie benoemd werd. Hij sloot zich bij de Encyclopaedisten en later bij de Revolutie aan. Grooten invloed verwierf hij door zijn „Feuille Villageoise". Na de vlucht des koning stelde hij de vorstelijke waardigheid voor als een anti-sociale inrichting, en toen de stad Parijs hem afvaardigde naar de Wetgevende Vergadering, werd hij er eerst secretaris en daarna voorzitter. Hij stelde de proclamatie op aan alle Franschen en aan geheel Europa over de afschaffing der koninklijke waardigheid. Als afgevaardigde van het departement Aisne stemde hij in de Nationale Conventie meestal met de Girondijnen, en de val van deze partij (31 Mei 1793) verhinderde de uitvoering van een constitutie, waarvan *Condorcet* de inleiding had geschreven. Als medeplichtige van *Brissot* werd hij in staat van beschuldiging gesteld, en toen hij zich schuil hield, verklaarde men hem buiten de wet. Zijn vriendin, madame *Verney*, verschafte hem gedurende 8 maanden een wijkplaats, en in dien tijd ontwierp hij zijn „Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain". Eindelijk vernam hij uit de dagbladen, dat ook zij, die veroordeelden in huis hadden verborgen gehouden, met den dood bedreigd werden, en nu waren zelfs de dringendste beden zijner vriendin niet in staat hem te weerhouden. Vermomd verliet hij Parijs, dwaalde eenigen tijd rond, begaf zich door gebrek geprikkeld, naar een herberg te Clamar bij Bourg-la-Reine, werd er door een lid der revolutionnaire rechtbank aangehouden en in den kerker geworpen, waar hij zich den 6den April 1794 door vergif om het leven bracht. Zijn verzamelde werken zijn door *Garat* en *Cabanis* (1804, 21 dln.) en later door *Arago* en *Condorcet-O' Connor* (1847—1849, 12 dln.) uitgegeven.

Condottieri noemde men in de 14de eeuw in Italië de aanvoerders van krijgsbenden, die wegens het uitzicht op soldij en buit bereid waren voor elke zaak te strijden, terwijl zij ook wel op eigen gelegenheid uitgingen om te plunderen. De eindelooze veeten der Italiaansche staten riepen zulke mannen te voorschijn, en dezen hadden weldra alle militaire macht in handen. Reeds de *Visconti's* en de *Scala's* wierven troepen in Duitschland, en later vormde *Lodrisio* in 1339 een goed georganiseerde bende. Tot zijn meest beruchte navolgers behoorden *Guarnieri, Lando, Francesco da Carmagnola* en *Francesco Sforza*. In Frankrijk had men in de 14de eeuw, gedurende de oorlogen tegen Engeland, in de „Compagnies grandes" iets dergelijks. Zij deden zooveel kwaad, dat eindelijk de landlieden der zuidelijke gewesten zich onder den naam van „Pacifères" vereenigden, om die woeste benden te vernietigen. Weldra echter vertoonden zij zich weder onder den naam van „Tard-Venus", versloegen in 1361 het koninklijk leger bij Lyon, waar zelfs *Jacques de Bourbon*, connétable van Frankrijk, het leven verloor, maar verdwenen, toen *Duguesclin* hen overreedde om hem naar Spanje te vergezellen en er tegen *Pedro den Wreede* te vechten.

Condroz is een landstreek in België tusschen Maas, Ourthe en Lesse, die ten tijde van *Caesar* door de Germaansche *Condrusi* bewoond werd. De voornaamste plaatsen zijn Ciney en Huy. De vruchtbaarheid dezer streek is grooter dan die van de overige deelen der Ardennen.

Conductor. Zie *Electriciteit*.

Conduitelijst is de schriftelijke beoordeeling van de bekwaamheden, het karakter en het gedrag der officieren door den chef, dienende ter raadpleging bij voordrachten tot bevordering in hoogeren rang en ter benoeming in een bepaalde betrekking.

Condylomen. Zie *Syphilis*.

Conegliano, een districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Treviso, ligt in een bevallig oord aan den voet van een heuvel, waarop de bouwvallen van een kasteel (Rocca) en een kerk zich verheffen, aan den spoorweg Treviso—Udine. Zij is door muren omringd, heeft eenige paleizen met kunstwerken en telt als gemeente (1911) 13 034 inwoners, die zijden stoffen en laken vervaardigen en een voortreffelijken wijn verbouwen. Zij is de geboorteplaats van den schilder *Giambattista Cima*, en *Napoleon I* verleende aan den maarschalk *Moncey* den titel van hertog *van Conegliano*.

Conestabile della Staffa, *Gian Carlo* graaf, een Italiaansch archaeoloog, den 2den Januari 1824 te Perugia geboren, legde zich aan de universiteit aldaar toe op oudheidkundige en kunststudiën en wijdde zich later meer in het bijzonder aan onderzoekingen van het oude Etrurië. Zijn ontdekkingen maakte hij in

de volgende werken bekend: „Monumenti di Perugia etrusca e romana" (1855—1870, 4 dln.), „Iscrizioni etrusche e etrusco-latine in monumenti che si conservano nell' I. e R. Galleria degli Uffizi di Firenze" (Florence 1858), „Pitture murali a fresco e suppellettili etrusche etc. scoperte in una necropoli presso Orvieto" (Florence 1865). Hij overleed den 21sten Juli 1877 te Perugia. Zijn oudere broeder bezat een madonna van *Rafaël*, die den bijnaam Conestabile della Staffa ontving en sedert 1871 zich in de Eremitage te St. Petersburg bevindt.

Coney Island *(Konijneneiland)* is een klein, door een smallen zeearm van het hoofdeiland gescheiden duineiland ten Z.W. van Long Island, waarheen in den zomer veel personen uit New-York trekken. Het heeft groote zeebaden, parken, hotels, café chantants, tentoonstellingen en is met New-York door verschillende spoorwegen en stoomvaartlijnen verbonden. Jaarlijks wordt het door ruim 10 000 000 menschen bezocht. Deelen er van zijn: West Brighton, Brighton Beach en Manhattan Beach.

Confederatie. Zie *Statenbond.*

Conferentie, *Interparlementaire,* is een bijeenkomst van leden van de parlementen der verschillende staten, waarop vraagstukken, die het bevorderen van de vredesdenkbeelden ten doel hebben, in behandeling komen. Nadat den 31sten October 1888 onder leiding van den vredesapostel *Fréderic Passy* een voorloopige bijeenkomst was gehouden, werd tot de oprichting van de interparlementaire Unie besloten, die nu vrij geregeld jaarlijksche conferenties houdt. De laatste conferentie had in 1913 te 's-Gravenhage plaats. Het is te voorzien, dat na beëindiging van den Wereldoorlog van 1914 de conferenties niet zoo spoedig zullen worden hervat. De statuten der interparlementaire conferentie zijn te vinden in het „Annuaire de la vie internationale" van het Brusselsche Office central des Institutions internationales (Jrg. 1908—1909, blz. 641—646), terwijl haar handelingen geregeld worden vermeld in het „Annuaire du mouvement pacifiste", uitgegeven door het Bureau international de la paix te Bern (opgericht in 1891).

Confervoideeën. Zie *Algen.*

Confessie. Zie *Geloofsbelijdenis* en de verschillende artikelen als *Augsburgsche confessie, Belgica confessio* enz.

Confessor (Latijn = bekenner of belijder) is volgens Matth. 10 : 32 de eerenaam voor de Christenen, die gedurende de Christenvervolgingen hun geloof met moed beleden hadden, maar — in tegenstelling met de martelaars — niet met hun leven daarvoor moesten boeten. *Confessor* was in de latere Katholieke liturgie de naam voor de heiligen, die geen martelaars waren. Zij worden verdeeld in *confessor pontifex* en *confessor non pontifex,* al naarmate zij bisschop waren of niet.

Confetti is de algemeene naam voor suikerwerk in Italië, vooral voor amandelen en noten, die met suiker omkleed zijn. Ook noemt men aldus ronde stukjes papier van verschillende kleur, waarmede vooral in de dagen van het carnaval op straat en bij publieke vermakelijkheden, als bals enz. gemaskerden en niet gemaskerden elkander bestrooien. In ons land is in vele plaatsen bij publieke vermakelijkheden, als kermissen, het gebruik van confetti vanwege de politie verboden.

Confirmatie of *bevestiging* noemt men in de Protestantsche Kerk de aanneming van lidmaten na belijdenis des geloofs. Zij is in de plaats gekomen van het Vormsel (zie aldaar) in de R.-Katholieke Kerk, en heeft doorgaans plaats in de kerk op den Zondag, voorafgaande aan dien, waarop de bevestigden de eerste maal met de gemeente het heilig avondmaal gebruiken.

Confiscatie. Zie *Verbeurdverklaring.*

Confiteor (Latijn = ik belijd) is de formule der openbare zondenbelijdenis, aanvangend met dit woord. In de R.-Katholieke liturgie wordt zij gebruikt bij het begin van de Mis, vóór de uitdeeling der Communie, bij het Laatste Oliesel, bij de Completen enz.

Conflans l'Archevêque, ook wel *Conflans les Carrières* geheeten, is een voormalig dorp aan den rechteroever der Seine, dicht bij de uitmonding der Marne en bij Charenton-le-Pont, waartoe het thans behoort. Het ligt in het arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine. Er zijn een oud aartsbisschoppelijk slot (thans een opvoedingsgesticht) en groote tuinen. Hier sloten den 29sten October 1465 *Lodewijk XI* en de hoofden der Ligue vrede.

Conflicten van attributie noemt men geschillen tusschen de administratie en de rechterlijke macht over de vraag, tot wier bevoegdheid de beslissing van deze of gene zaak behoort. Terwijl vroeger krachtens een koninklijk besluit van 1822 de koning dergelijke conflicten besliste en dus in staat was een zaak aan de rechterlijke macht te onttrekken, heeft hij thans die bevoegdheid niet meer. Niet alleen toch is genoemd koninklijk besluit in 1844 ingetrokken, maar ook schrijft thans art. 156 2de lid der Grondwet voor, dat de wijze, waarop zulke geschillen worden beslist, door een wet moet worden geregeld. Tot heden bestaat er echter geen dergelijke wet. Het gevolg daarvan is, dat, wanneer de rechterlijke macht zich bevoegd rekent een zaak te beslissen, geen andere macht tegen deze beslissing iets vermag.

Conformers of *Conformisten* noemt men de Engelsche Protestanten, die zich aan de 39 artikelen der bisschoppelijke kerk van het jaar 1562 onderwierpen. Zij, die dit niet wilden doen, werden *nonconformisten* en later *dissenters* genoemd.

Conformisten. Zie *Conformers.*

Conformiteit. Zie *Kaartprojectie.*

Confrérie de la passion was een vereeniging van Parijsche handwerkslieden, gesticht met het doel, om gewijde stukken op te voeren. De eerste maal komt de naam voor in een oorkonde van 1398; in 1402 verkregen zij van *Karel VI* uitgebreide privilegiën. De opgevoerde stukken waren mysteriën en mirakels; soms werd een klucht ingelascht. In het begin speelde de troep in het dorp Saint Maurles-Fossès bij Parijs, maar huurde reeds in 1402 een

zaal in het hôtel de la Trinité en verhuisde in 1539 naar het hôtel de Flandres, terwijl zij in 1548 een groote zaal in het hotel de Bourgogne huurde. In hetzelfde jaar werd haar het opvoeren van mysteriën verboden; haar aanzien verdween spoedig, na 1588 moest zij haar privilegie aan andere troepen verhuren en in 1676 werd zij opgeheven.

Confrontatie is het met elkander in aanraking brengen van twee personen, zooals de getuige en de beschuldigde. Verder het vertoonen van een schriftelijke verklaring van een getuige, die afwezig is, aan den beschuldigde. Zie *Proces* en *Strafvervolging* (onder *Straf*).

Confronté in de wapenkunde. Zie *Tegengesteld.*

Confucius is de Latijnsche schrijfwijze van *Koengfoetse*, den naam van den Chineeschen wijsgeer, wiens denkbeelden in den godsdienst der Chineezen zijn opgenomen. Hij werd in 552 v. Chr. geboren nabij Yentsjau in de provincie Sjantoeng. Hij was van een oude, aanzienlijke familie. Van zijn jeugd is weinig bekend. Hij huwde op 19-jarigen leeftijd, bekleedde eenige onbelangrijke betrekkingen en trad reeds spoedig als leeraar in het openbaar op met goed succes. Hij begaf zich naar de hoofdstad van het rijkje, waartoe hij behoorde, en wist zich hier na eenigen tegenspoed een invloedrijke plaats te verwerven. Naijver van vorsten was oorzaak, dat hij op ongeveer 50-jarigen leeftijd gedurende 13 jaren tot een zwervend leven werd gedwongen. Hierna teruggeroepen, bemoeide hij zich weinig meer met staatszaken, maar legde zich vooral toe op het bijeenbrengen van oude geschriften, muziek en het schrijven van het eenige werk, dat wij van hem hebben. Hij stierf in 479 v. Chr. Dat de invloed van *Confucius* op het geestelijk leven van China zoo groot is geweest, moet niet in de eerste plaats worden toegeschreven aan het machtige van zijn denkbeelden, als wel veeleer aan het feit, dat zijn ideeën de consequente toepassing waren van wat reeds in China als krachtige strooming bestond: een taai vasthouden aan het oude, en bovendien aan de volhardende verbreiding zijner denkbeelden door zijn leerling *Mencius* (372—289 v. Chr.), die bovendien de practische beteekenis ervan wist te verduidelijken.

De denkbeelden van *Confucius* worden ten onrechte godsdienstig genoemd. Hij is niet de stichter van den Chineeschen staatsgodsdienst, die veelal Confucianisme wordt genoemd en bestaat uit een samenvoeging van het Taoïsme van *Laotse*, het Boeddhisme en ideeën van *Confucius*. Wat *Confucius* zijn volk gegeven heeft, is een staatkundig-zedelijk stelsel, dat steun vindt in de geschiedkundige overlevering, geen bespiegelende wijsbegeerte als *Laotse* en geen verlossingsleer als het Boeddhisme. Nuchter en zakelijk ontleent *Confucius* aan de historie de gestalten, die de voor hem ideëele deugden bezitten; het menschelijk ideaal is hoogheid van karakter, waartoe de weg is aan te wijzen, die voor ieder open staat. Men moet beginnen met leeren, studeeren wat het juiste beginsel in het gebeuren is, en dit leert men kennen uit de geschiedenis. Zoo komt ieder tot de zekerheid wat zijn juiste bestemming, zijn juiste houding en zijn juiste redeneering moet zijn. Op het zoo gevonden doel afgaande, moet men zich oefenen in vastheid van wil en het bedwingen van aandoeningen. Dit openbaart zich in de eerste plaats in de familie als ouderliefde, maar als hoogste uiting in het staatsleven, als vaderlandsliefde. Groote nadruk wordt gelegd op het „behooren", het rustig en welbewust inachtnemen van goede vormen, waaruit aan den eenen kant een hechten aan ceremoniën voortvloeit, maar aan den anderen kant een algemeene zelfbeheersching. — Zoo blijft zich de gedachtenwereld van *Confucius* in de sfeer van het aardsche bewegen, niet gesteund op religieuze beginselen. Materialist is hij daarom nog niet; hij onderstelt een algemeene erkenning van een goddelijke macht, die waakt over elken mensch en welker waardeering van „hoogheid van karakter" door hem wordt erkend. Deze goddelijke macht noemt hij „hemel", waaruit men misschien mag vaststellen, dat zijn voorstelling hiervan zeer onbepaald, misschien onpersoonlijk was. Tegen den eeredienst van zijn tijd verzette hij zich niet, wel dringt hij hierin aan op matigheid. De vragen naar dood en eeuwig leven heeft hij met een „wij weten het niet" beantwoord en zich van elke bespiegeling hierover onthouden.

Voor den Chineeschen staat heeft de leer van *Confucius* groote beteekenis gekregen, vooral nadat de stichter der *Han*-dynastie in 195 v. Chr. door een bezoek aan het graf van *Confucius* zijn ingenomenheid met diens leer had getoond. De denkbeelden van *Confucius* worden samengesmolten met de heerschende godsdienstige opvattingen en dit geheel heeft eeuwen door gegolden als de staatsgodsdienst der Chineezen en wordt veelal ook Confucianisme genoemd. De kenmerken van dezen godsdienst zijn vereering van de natuur- en der zielen. De natuurvereering concentreert zich in den „tempel des hemels" te Peking. De zielenvereering treft men zoowel aan in kleinen kring in den vorm van vereering van afgestorven familieleden als in grooter kring in den vorm van vereering van gestorven keizers en helden, waarvan sommiger historisch bestaan nog is na te gaan, al zijn zij dikwijls geweven in een kleed van gepersonifiëerde natuurmachten, kunsten en wetenschappen enz.

Het Confucianisme is ook in Japan van veel beteekenis geweest, vooral in lateren tijd (16de en 17de eeuw), zoodat toen wel vernieuwing van het Confucianisme tot hervormingsprogram werd gemaakt. Uitbreiding of verandering heeft het in Japan niet ondergaan, nog steeds zien vele Japanners in deze leer, vrij van wonderen en gericht op een gezond maatschappelijk leven, een zeer bruikbaar ideaal voor een modern volk.

Zie de literatuuropgave bij *China* en verder: *J. J. M. de Groot*, Die Religionen der Chinesen (in „Kultur der Gegenwart", dl. I, afd. III, 1, 1906) en *R. Wilhelm*, Kung-futse, Gespräche (1910).

Confutatie (Latijn = weerlegging) is de Katholieke weerlegging van de Augsburgsche geloofsbelijdenis. Het *confutatieboek* (van Weimar) is een door *Flacius* in het leven geroepen

protest tegen alle afwijkingen der Lutherscbe leer.

Conger vulgaris. Zie *Palingvisschen.*

Congestie noemt men een ophooping van bloed in de slagaderen van een of ander lichaamsdeel.

Congestie-abscessen heeten in de heelkunde etterophoopingen, die door het zakken van etter uit verwijderde plaatsen ontstaan. Zij vertoonen zich bijv. bij verettering der wervelkolom aan de dij, en er ontstaat tijdens het zakken een lange fistelgang tusschen de plaats der verzwering en de plek, waar zich de etter onder de huid vertoont.

Congleton is een marktstad en municipalborough in het Engelsche graafschap Chester, 33 km. ten Z. van Manchester, gelegen aan de rivier Dane. Zij telt (1911) 11 309 inwoners, heeft fabrieken van zijdewaren en mijnen van zout, lood, koper en steenkool in de Congletonketen, den Z. uitlooper van het Penninisch gebergte.

Conglomeraat, ook wel *Conglutinaat* (= samenlijming) geheeten, noemen de aardkundigen puingesteenten, waarvan de fragmenten door een of ander bindmiddel, zooals leem, ijzeroxied, kalk of iets dergelijks samengebakken zijn. Van de conglomeraten onderscheiden zich de breccieën door de hoekigheid der fragmenten en de zandsteenen, doordien bij deze de verbonden deelen uit kleine korrels van eenzelfde delfstof — namelijk kwarts — bestaan. Men onderscheidt de conglomeraten naar de gesteenten, die daarin de overhand hebben, in kwarts-, graniet-, basalt-, grauwakkeconglomeraat enz. Het conglomeraat draagt in de Alpen den eigenaardigen naam van *nagelfluh* (bijv. dat van den Rigi) en behoort er meestal tot de molasseovorming.

Conglutinaat beteekent hetzelfde als conglomeraat. Zie aldaar.

Congo, *Compagnie Belge maritime du.* Zie *Compagnie Belge maritime du Congo.*

Congo-thee of *Congu-thee* is een der geringste theesoorten; zij wordt bereid uit de grovere bladeren. Hier te lande behoort de gebruikte thee meestal tot de qualiteit congu of bestaat uit de betere kwaliteit souchong vermengd met congu.

Congregatie *(congregatio).* In de R.-Katholieke Kerk is een *congregatio religiosa* een door den paus bevestigde vereeniging, soortgelijk aan een geestelijke orde, waarin slechts de eenvoudige geloften worden afgelegd. Een *congregatio pia saecularis* is een vereeniging, die niet alle voorwaarden van het ordesleven vervult, zooals de Lazaristen. Verder is een congregatie ook een verbond tusschen verschillende kloosters van een bepaalde geestelijke orde. Ook verstaat men onder congregatie een vereeniging met een of ander godvruchtig doel, bijv. de congregatie der Heilige Familie. Voorts dragen te Rome commissiën, door den paus met bepaalden last ingesteld, den naam van congregatiën. Aan het hoofd van zoo'n congregatie staat een prefect, n.l. de Paus zelf of een kardinaal. Men kent tegenwoordig een twaalftal van deze congregaties, n.l. 1°. de *Congregatio S. Officii,* belast met de handhaving van geloof en zeden; 2°. de *Congregatio Consistorialis,* o.a. belast met het voorbereiden van Consistorie's (zie aldaar); zij houdt ook toezicht op de bisschoppen in de landen, die aan het gewone kerkelijke recht onderworpen zijn; 3°. de *Congregatio sacramentorum,* tot welker gebied alles behoort, wat de toediening der H. Sacramenten aangaat. Vraagstukken bijv. over de geldigheid van een huwelijk, van een wijding enz. worden door haar behandeld; 4°. de *Congregatio concilii,* die vooral toeziet op de tucht der seculiere geestelijkheid en van het Christenvolk; 5°. de *Congregatio religiosorum,* die de aangelegenheden der religieuse geestelijkheid behandelt; 6°. de *Congregatio de propaganda fide,* die de aangelegenheden der missielanden verzorgt; 7°. de *Congregatio Indicis,* die toeziet op de censuur van boeken enz.; 8°. de *Congregatio Rituum,* die voor de liturgie zorg draagt; 9°. de *Congregatio Ceremoniales,* die zich bezig houdt met het ceremonieel bij kerkelijke en civiele plechtigheden; 10°. de *Congregatio pro negotiis ecclesiasticis extraordinariis,* die bijzondere, haar voorgelegde vraagstukken, meest van politiek-kerkelijken aard, heeft op te lossen; 11°. de *Congregatio Studiorum,* die heeft te waken over de universiteiten der Kerk; 12°. de *Congregatio de fabrica Sancti Petri,* die de zorg heeft over de Sint Pieterskerk.

Congregationalisten noemt men een Engelsche kerkelijke gemeenschap, die door de beginselen van organisatie zich van de Engelsche Staatskerk onderscheidt en deswege tot de *Dissenters* wordt gerekend. Zij worden ook *Brownisten* genoemd, naar *Robert Browne* (zie aldaar). of *Barrowisten,* naar hun lateren leider *Barrowe,* een rechtsgeleerde, die in 1592 werd opgehangen wegens zijn aanvallen op de Staatskerk. Hun denkbeelden zijn door de Engelsche vluchtelingen over Holland naar Amerika verspreid tijdens de regeering van *Elizabeth.* Tijdens den burgeroorlog werden hun aanhangers in Engeland talrijk en machtig. Hun democratisch gekleurde leer was een verzet tegen de suprematie des konings en tegen bisschoppelijke hiërarchie. Zij legden den nadruk op de noodzakelijkheid van vrijwillig zich samenvoegende zelfstandige gemeenten. Later kwam in hun gemeenten ook een gemeenschappelijke voorkeur van godsdienstige geestdrift en chiliastische denkbeelden op. Ook is hun het onderscheid tusschen leeken en geestelijken onbekend. De machtige positie, die zij zich onder *Cromwell* verwierven bleef niet zonder invloed op de congregationalisten en dreef hen tot conservatisme en organisatie (1658), die een gemeenschappelijke geloofsbelijdenis voor allen eischte. De beteekenis van de Congregationalisten is in het laatst der 18de eeuw weder grooter geworden; zij zijn zich in dien tijd gaan toeleggen op zending en wetenschap en onderscheiden zich door hun ruimere opvattingen. Later is hun kracht in Engeland door den overgang van velen hunner tot de *Presbyterianen* sterk verminderd. In 1832 hebben zij zich wederom in een vrij losse gemeenschap van kerken vereenigd.

Ofschoon in 1833 een einde kwam aan de wettelijke bevoorrechting der Congregationalis-

ten in Amerika, zijn zij daar toch zeer in bloei toegenomen en ook hier hebben zij zich meer en meer aaneengesloten. Hun in 1883 gewijzigde geloofsbelijdenis is zeer ruim gesteld. In het geheel telt men in Engeland en Amerika ongeveer 15 000 gemeenten met ongeveer 4 millioen leden.

Literatuur: R. W. Dale, History of English congregationalism (1907) en *W. Walker,* History of the congregational churches in the United States. Zie ook het „Congregational Yearbook" voor Engeland en het „Yearbook" voor Amerika uitgegeven door het „Publishing Committee of the national council" (Boston).

Congres noemt men in het internationaal recht de meer gewichtige en feestelijke samenkomsten van vertegenwoordigers van een groot aantal staten, in tegenstelling met de meer eenvoudige conferentie. In de 17de en 18de eeuw gaf men dezen naam o.a. aan de samenkomsten, die den vrede van Munster en Osnabrück (1648), Nijmegen (1679), Rijswijk (1697), Utrecht (1713) enz. tot stand brachten. Dikwijls waren de staten ook door hun souvereinen in persoon vertegenwoordigd of door de ministers van Buitenlandsche Zaken, zooals op de congressen te Weenen (1815), Aken (1818), Karlsbad (1819), Troppau (1820), Verona (1822) enz. In de laatste helft der vorige eeuw werden alleen de politieke bijeenkomsten te Parijs (1856) en te Berlijn (1878) zoo genoemd.

In Noord-Amerika duidt men met den naam van Congres aan de vergadering van de twee vertegenwoordigende lichamen, Senaat en Huis van Afgevaardigden, samen. Eveneens heet in Frankrijk de vereenigde vergadering van 's lands vertegenwoordigers het Congres.

Congres voor den Vrede. Zie *Vredescongres.*

Congreve, *William,* een Engelsch tooneeldichter, in 1672 nabij Leeds geboren, ontving zijn opleiding eerst te Kilkenny en later te Dublin. Zijn eerste toonealstuk: „The old bachelor", dat in 1693 werd opgevoerd, verschafte hem de gunst van lord *Halifax,* die hem voordeelige betrekkingen bezorgde. „The double dealer" (1694) vond weinig bijval, zijn blijspel „Love for love" (1695) des te meer. In 1697 leverde hij het treurspel „The mourning bride", doch toen zijn blijspel „The way of the world" met onverschilligheid ontvangen werd, zeide hij uit ergernis de dramatische dichtkunst vaarwel. Behalve „The judgment of Paris" en de opera „Semele" heeft hij slechts gelegenheidsgedichten, onder den naam van „Poems" uitgegeven, terwijl hij leefde van zijn ambten. Hij overleed den 19den Januari 1729 te Londen en werd in de Westminsterabdij begraven. Hij stond vooral als blijspeldichter zeer hoog. De beste uitgave van zijn werken is die van *Leigh Hunt* (1849).

Congreve, Sir *William,* een Engelsch generaal der artillerie, bekend door de naar hem genoemde vuurpijlen, werd geboren den 20sten Mei 1771, verwierf door zijn verbeteringen aan sluizen en kanalen grooten lof en werd tot inspecteur van de koninklijke laboratoria benoemd. Zijn belangrijkste uitvinding is echter die der brandraketten, die het eerst voor Boulogne (1806) en vervolgens bij het bombardement van Kopenhagen (1807) zijn gebruikt, alsmede bij den aanval op de Fransche vloot bij Aix en bij het beschieten van Vlissingen (1809). Een andere uitvinding van *Congreve* is die, om met onderscheiden kleuren tegelijk te drukken (*zie Kleurendruk*). In 1816 vergezelde hij *Nicolaas,* in die dagen grootvorst van Rusland, op zijn reis door Engeland, en in 1824 stond hij aan het hoofd van een maatschappij tot invoering van gaslicht op het vasteland. Hierdoor echter werd hij in geldelijke moeilijkheden gewikkeld, zoodat hij zich in 1828 naar Toulouse begaf, alwaar hij den 15den Mei van dat jaar overleed. Hij schreef onder anderen: „Treatise on the Congreve-rocket system" (1827).

Congreve, *Richard,* een Engelsch wijsgeer en schrijver, werd den 4den September 1818 te Leamington geboren en studeerde te Oxford. Daarna kwam hij in aanraking met *Comte* en werd een der ijverigste aanhangers van *Comte*'s positivisme. Hij overleed den 5den Juli 1899. Behalve een uitgave van de „Politiek" van *Aristoteles* (Londen 1855, 2de druk 1874), schreef hij: „The Roman empire of the West" (1855), een tendencewerk ter verheerlijking van het welwillende despotisme, „Catechism of positive religion" (1858), „Elizabeth of England" (1862) en „Essays, political, social and religious" (1874).

Congrevische vuurpijlen. Zie *Vuurpijlen.*

Congruente figuren zijn in de meetkunde zoodanige, die in alles volkomen met elkander overeenstemmen, gelijk en gelijkvormig zijn, zoodat men ze als identiek kan beschouwen.

Congruïsme is de naam van een leer, volgens welke God de genade aan de menschen schenkt op de wijze en onder den vorm, die overeenkomen *(congruum est)* met de omstandigheden, den tijd en den zielstoestand van degenen, die de genade ontvangen, welke genade aldus onfeilbaar zeker het door God beoogde gevolg te weeg brengt.

Congu-thee. Zie *Congo-thee.*

Coniferen. Zie *Naaldboomen.*

Coniferine is een bestanddeel van sommige Coniferen, hetwelk vroeger diende ter bereiding van vanille. Zij wordt verkregen uit het celweefsel, dat zich onder den bast der Coniferen bevindt. Zij vertoont zich in naaldvormige, doorzichtige kristallen met een bitteren smaak, heeft tot samenstelling $C_{16}H_{32}O_8 + 2H_2O$, smelt bij 185°, verweert aan de lucht en wordt door phenol en zoutzuur donkerblauw. Zij behoort tot de glucosieden en wordt door de werking van emulsine op haar waterige oplossing in suiker (glucose) en coniferylalcohol ($C_{10}H_{12}O_3$) gesplitst, welke laatste zich in witte kristallen afscheidt, die bij 75° C. smelten. Laatstgenoemde stof kan door oxydatie met dubbel chroomzuur kalium en verdund zwavelzuur in vanilline worden omgezet.

Coniïne is het vergiftige alkaloïd van den scheerling *(conium maculatum* L.) en heeft de samenstelling $C_8H_{17}N$. Het wordt verkregen door destillatie met soda van de zaden en is een kleurlooze vloeistof, met een onaangenamen, verdoo-

venden reuk en bijtenden smaak. Zij lost in 90 deelen water op, terwijl de oplossing troebel wordt bij het verwarmen. In alcohol en aether lost het gemakkelijk op en kookt bij 167—168° C. Het natuurlijke coniïne draait het polarisatievlak van het licht naar rechts. Het is een sterke base en vormt kristalliseerende zouten met zuren. Met zoutzuur vormt het $C_8H_{17}NH$ Cl., dat bij 217° C. smelt. Het coniïne is het eerste natuurlijke alkaloïd, dat langs synthetischen weg vervaardigd werd en heeft de samenstelling van een α-propylpiperidine. Dit laatste kan door reductie van α-allylpyridine verkregen worden, maar is dan optisch inactief. Het is echter gelukt dit synthetische propylpiperidine in 2 modificaties te scheiden, die volkomen dezelfde eigenschappen hebben, behalve dat de eene het polarisatievlak even sterk naar links draait, als de andere naar rechts. Deze laatste modificatie is met het natuurlijke coniine volkomen identiek. Coniïne is een zwaar en snel werkend vergift. Het wordt wel, ofschoon zeldzaam, als narcoticum aangewend bij cardialgiën, asthma, krampen, hoest en neuralgiën.

Coninck Liefsting, *F. B.,* een rechtsgeleerde en staathuishoudkundige, werd den 6den October 1827 te Hellendoorn geboren, bezocht de Leidsche hoogeschool en promoveerde aldaar in 1852 tot doctor in de beide rechten op stellingen. In 1856 aanvaardde hij de benoeming van substituut officier van justitie te Assen, welke betrekking hij vervulde tot 1861, toen hij rechter te Leiden werd. Na een tienjarig verblijf aldaar werd hij (1871) benoemd tot raadsheer in den Hoogen Raad, was in 1878 reeds vice-president van dit hooge rechterlijke college en nam in 1897 het presidentschap daarvan op zich. Kort na de oprichting werd hij tot lid van het „permanente hof van arbitrage" te 's-Gravenhage benoemd; de aanbieding van een professoraat aan het athenaeum te Amsterdam (1869) werd door hem van de hand gewezen. Hij overleed den 17den November 1913 te 's-Gravenhage. Onder zijn voornaamste werken worden gerekend: „De algemeene beginselen van het bezitrecht en de Nederlandsche bezitactiën" (1869), „Algemeene beginselen van de leer der rechtsgeldigheid van verbintenissen uit overeenkomst" (1890), „De Hervorming v. h. Strafrecht naar aanleiding der jongste Fransche herziening" (1865), „Mémoire sur le principe: pas d'extradition pour les délits politiques" (1875) en een groot aantal bijdragen in staathuishoudkundige en rechtsgeleerde tijdschriften.

Coningk, *C. F. van Assendelft de,* een Nederlandsch zeeman en schrijver, geboren te Arnhem den 5den Maart 1821, was reeds op 23-jarigen leeftijd gezagvoerder van een koopvaardijschip. In 1845 en 1850 ondernam hij in dienst van het Nederlandsch Indische gouvernement een reis naar Nagasaki, stichtte in 1855 een handelshuis te Amsterdam, maar stevende reeds in 1859, bij het openen der havens in Japan, met eigen schip en lading naar Yokohama, waar hij 2 jaar bleef en de stichter werd van een stad, te voren een visschersdorp. In 1870 liet hij de handelszaken varen en vestigde zich te Haarlem, waar hij in 1885 overleed. Hij schreef „Mijn verblijf op Japan" (1854) en „Ontmoetingen ter zee en te land" (1879). Ook was hij gedurende eenigen tijd lid der redactie van de „Economist".

Coninxloo is de naam van verscheiden schilders. De voornaamste zijn: 1°. *Gillis van Coninxloo,* geboren te Antwerpen den 24sten Januari 1544, begraven te Amsterdam den 4den Januari 1607. Na bij verschillende meesters in de leer te zijn geweest, vertrok hij naar Frankrijk en keerde vervolgens naar Antwerpen terug. In 1585 verliet hij die stad en vertoefde achtereenvolgens in Zeeland, te Frankenthal, te Frankfort en te Amsterdam, waar hij reeds in 1603 woonde. Van zijn schilderijen noemen wij een landschap in het museum te Dresden, van 1588. — 2°. *Jan* of *Hans van Coninxloo II,* omstreeks 1540 te Antwerpen geboren en in 1571 naar Emden vertrokken, waar hij den 10den December 1595 overleed. Hij was historieschilder. — 3°. Diens zoon *Jan* of *Hans van Coninxloo III,* te Antwerpen omstreeks 1565 geboren, met zijn ouders naar Emden vertrokken en daar omstreeks 1620 overleden, woonde een tijdlang (van omstreeks 1603 tot 1618) te Amsterdam. — 4°. Zijn zoon *Jan* of *Hans van Coninxloo IV,* werd omstreeks 1589 te Emden geboren. In 1603 trok hij met zijn vader naar Amsterdam en keerde in 1618 met hem naar Emden terug. In 1635 ging hij weder naar Amsterdam. Hij schilderde voornamelijk gevogelte. — Schilderijen van de laatstgenoemde drie meesters vindt men te Emden. Uitvoerig is het leven dezer meesters beschreven in het tijdschrift „Oud-Holland", jaargang 1898.

Conium. Zie *Scheerling.*

Conjectuur, afkomstig van het Latijnsche *conjectura,* beteekent *gissing.* Wanneer men gist, hoe een onleesbare of onbevredigende plaats uit een of ander geschrift eigenlijk moet luiden, dan geeft men meer bepaald aan zulk een gissing den naam van *conjectuur.*

Conjevernon, een stad in het Britsch-Indisch presidentschap Madras en in het district Tsjingelpat, is een der zeven heilige steden van de Hindoe's met een prachtige pagode van *Wisjnoe.* Zij telt 20 000 inwoners.

Conjugatie. Zie *Algen* en *Bevruchting.*

Conjugatie. Zie *Vervoeging.*

Conjunctie. Zie *Voegwoorden.*

Conjunctie heeft in de sterrenkunde de beteekenis van *samenstand,* en deze heeft doorgaans betrekking op onze zon. In het algemeen zijn twee hemellichamen met elkander in conjunctie, wanneer zij gelijke lengte hebben. Is tevens de breedte dezelfde, dan moeten zij, van de aarde gezien, elkander bedekken. De buitenplaneten zijn in *conjunctie,* wanneer de zon zich in de rechte lijn bevindt, welke die planeten met de aarde vereenigt. Deze zijn daarentegen in *oppositie,* wanneer de aarde zich juist tusschen die planeten en de zon bevindt. De maan is bij nieuwe maan in conjunctie, bij volle maan in oppositie met de zon.

Conjunctivitis is een ontsteking of katarrh van het bindvlies van het oog. Zie *Ziekten van het oog* bij het art. *Oog.*

Con moto (Italiaansch) beteekent in de

muziek „met beweging" of „bewogen" en komt vooral voor in verbinding met andere tempo-aanduidingen, zooals: allegro con moto, andante con moto; deze toevoeging beteekent dan, dat de beweging eenigszins sneller moet zijn dan de voorafgaande tempo-aanduiding aangeeft.

Conn. (minder dikwijls *Ct.)* is de officiëele afkorting voor den Noord-Amerikaanschen staat Connecticut.

Connaissance des Temps is de naam van een periodiek geschrift, bevattende een verzameling der voornaamste astronomische ephemeriden met een lijst van geografische plaatsbepalingen. Het wordt jaarlijks door het *Bureau des longitudes* te Parijs uitgegeven.

Connaraceeën is de naam van een plantenfamilie met de volgende kenmerken: de kelk is 5-deelig, de bloembladeren en meeldraden zijn diep in den kelk bevestigd en het aantal meeldraden is het dubbel van dat der bloembladeren, het aantal stampers is 1 tot 5, en de vrucht is peulvormig en opent zich aan de buikzijde. Deze familie omvat boomen en heesters met afwisselende, vindeelige bladeren zonder steunblaadjes en 2-slachtige, tot trossen of aren vereenigde bloemen. De meest bekende geslachten zijn *Connara* en *Cnestis* met ongeveer 160 tropische soorten.

Connaught, de noordwestelijke provincie van Ierland, heeft op 17 775 v. km. (1911) 610 984 (tegen in 1841: 1 420 705) inwoners en wordt verdeeld in de vijf graafschappen Leitrim, Sligo, Mayo, Roscommon en Galway. Zij grenst ten W. en N. aan den Atlantischen Oceaan, ten N.O. aan Ulster, ten O. aan Leinster en ten Z. aan Munster. Het land is in het W. bergachtig en in het O. veelal vlak en met poelen en moerassen bedekt. Men vindt er een groot aantal baaien, rivieren en meren. Van de rivieren is de Shannon de voornaamste; zij komt uit het Lough-Allen en is veelal grensrivier. Nagenoeg de geheele bevolking belijdt er den R.-Katholieken godsdienst. De inwoners houden er zich hoofdzakelijk bezig met linnenweverij, schapenfokkerij en vischvangst. Connaught is een zeer armoedige provincie. Eertijds vormde Connaught een der koninkrijken van Ierland en kwam eerst in 1590 aan de Engelsche Kroon.

Connaught, prins *Arthur William Patrick Albert* hertog *van,* de derde zoon van koningin *Victoria* van Engeland, werd geboren den 1sten Mei 1850, ontving zijn militaire opleiding aan de academie te Woolwich en kreeg in 1868 een luitenantsplaats in het leger. In 1880 werd hij generaal-majoor, commandeerde in 1882 een brigade bij de Egyptische expeditie, van 1883 tot 1885 een divisie in Bengalen, was van 1886 tot 1890 opperbevelhebber van het leger te Bombay, van 1890 tot 1893 bevelhebber van het zuidermilitaire district in Engeland, van 1893 tot 1898 bevelhebber te Aldershot, van 1900 tot 1905 bevelhebber van het Britsche leger. Toen zijn broeder, de hertog van *Saksen-Coburg* en *Gotha,* overleed en de hertog *van Connaught* dus erfgenaam van den troon van Saksen-Coburg werd, heeft hij van zijn rechten voor zich en voor zijn zoon afstand gedaan, teneinde in Engelschen dienst te kunnen blijven (1899). Na in 1893 tot generaal te zijn benoemd, kreeg hij in 1903 den maarschalksstaf. Sedert den 13den Maart 1879 is hij gehuwd met prinses *Louise Margaretha* van Pruisen.

Connecticut, een van de kleinste staten van de Noord-Amerikaansche Unie, grenst ten N. aan Massachusetts, ten O. aan Rhode-Island, ten Z. aan de straat van Long-Island en ten W. aan New-York en telt op een oppervlakte van 12 925 v. km. (1910) 1 114 756 inwoners, waaronder 15 174 Negers, 427 Chineezen, 152 Indianen, 71 Japanners en 328 737 in het buitenland geborenen. Onder de laatste waren in 1900 10 000 Polen, 11 000 Russen en 16 000 Zweden, 32 000 Duitschers, 70 000 Ieren, 153 Nederlanders. De bodem is heuvelachtig en over het algemeen vruchtbaar, vooral in het W. De bevloeiing geschiedt door de rivieren van Connecticut en van Housatonic en door de Thames. Geologisch bestaat Connecticut hoofdzakelijk uit glimmerlei, gneis enz. Vulkanische gesteenten komen plaatselijk voor. Het klimaat is gezond. De landbouw, vroeger zeer bloeiend, is in de laatste jaren sterk achteruitgegaan. De voornaamste producten zijn tabak, aardappels, maïs, haver, rogge en hooi. De mijnbouw is van nog minder beteekenis; graniet, zandsteen, kalksteen en ijzererts worden geëxploiteerd. De industrie is echter in verschillende bedrijven zeer bloeiend. Groote wapen- en patronenfabrieken, kunstgieterijen, metaalfabrieken, fabrieken van naaimachines, landbouwwerktuigen, rijwielen, verder spinnerijen en weverijen van katoen en zijde en wolververijen enz. In 1909 waren er 4251 fabrieken met 233 871 arbeiders en beambten en een productie van 490 millioen dollars. De talrijke havens en baaien aan de straat van Long-Island zijn allen beschut tegen stormen uit den Atlantischen Oceaan en bevorderen den handel, evenals een uitgebreid spoorwegnet en talrijke kanalen. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1910: 1000 mijlen, de electrische banen hadden een lengte van 1013 mijlen (à 1609,3 m.).

De staat is in acht graafschappen verdeeld. Hoofdstad is Hartford. De gouverneur, de 24 senatoren en 250 volksvertegenwoordigers worden om de 2 jaren gekozen. Naar het Huis van Afgevaardigden zendt Connecticut vier vertegenwoordigers. Bij de presidentsverkiezing heeft het zes stemmen. De staatsschuld bedroeg in 1897: 324 000 dollars. Aan de volksscholen waren in 1910 verbonden: 327 onderwijzers en 4950 onderwijzeressen; verder zijn er talrijke middelbare inrichtingen, drie colleges en de „Yale University" (New-Haven).

Connecticut is een van de staten van Nieuw-Engeland en behoorde bij de stichting der Unie tot de 13 oudste staten. Oorspronkelijk was het gebied in twee kolonies verdeeld. In 1637 werden de Pequot-Indianen beoorloogd en uitgeroeid. Koning *Karel II* vereenigde deze twee kolonies. Tot 1850 heeft het land zijn echt Puriteinsch karakter behouden, de groote ontwikkeling van handel en industrie zijn echter oorzaak geweest dat Connecticut thans meer cosmopolitisch is.

Connecticut, afgeleid van het Indiaansche *Quonactacat,* is de grootste rivier der

Nieuw-Engelsche staten in Noord-Amerika. Zij ontspringt op een hoogte van 480 m. in de bergen aan de grens van New-Hampshire en Canada, loopt eerst naar het Z. en vormt de grens tusschen Vermont en New-Hampshire, stroomt daarna door Massachusetts en den staat Connecticut en mondt na een loop van 656 km. bij Saybrook in den Long-Island-Sund uit. Groote schepen kunnen 48 km., tot Middletown, kleine 80 km., tot Hartford, de rivier opvaren. De talrijke watervallen worden door kanalen met sluizen gepasseerd. Het vruchtbare dal is ongeveer 480 km. lang en gemiddeld 64 km. breed. Het stroomgebied beslaat een oppervlakte van 29 136 v. km.

Connemara, een landschap in de Iersche provincie Connaught, het westelijk gedeelte van het graafschap Galway en gelegen aan den Atlantischen Oceaan, wordt wegens zijn romantische natuur gewoonlijk het Iersche Hoogland genoemd. Het is zijn naam (Land der baaien) verschuldigd aan de talrijke baaien der westkust. Men vindt er twintig, die zelfs voor de grootste schepen toegankelijk zijn. De bergen zijn er echter niet hooger dan 730 m. (Twelve Pins)..

Connétable, afkomstig van de Latijnsche woorden *comes stabuli* (stalgraaf), was oorspronkelijk een ambtenaar aan het Oost-Romeinsche keizershof. Hij had het toezicht op de paardenstallen, doch bekleedde tevens de waardigheid van aanvoerder der keizerlijke ruiterij. Dit ambt werd ook ingevoerd bij de Frankische koningen, en de connétables, die aanvankelijk met het inwendig bestuur der paleizen belast waren, zagen zich weldra in het bezit van de aanzienlijkste betrekkingen. Intusschen bereikte eerst in de 11de eeuw het ambt van connétable het toppunt van luister. Na dien tijd had hij het opperbevel over het geheele koninklijke leger, en om hem van andere bevelhebbers te onderscheiden, noemde men hem *groot-connétable* of *connétable van Frankrijk*. *Matthias II* van Montmorency (12de eeuw) was de eerste met dergelijke macht bekleed. Hij had naast den koning het hoogste gezag en in den oorlog een soort van dictatorschap. Hierdoor werd hij zoo machtig, dat het den naijver der koningen opwekte, waarom *Lodewijk XIII* na het overlijden van *Lesdiguières* geen nieuwen connétable benoemde en die betrekking in 1627 ophief. *Napoleon* schonk aan zijn broeder *Lodewijk* den titel van connétable des Rijks en aan *Berthier* dien van vice-connétable, doch na de Restauratie zijn die ambten weder afgeschaft. Uit het woord connétable is het Engelsche *constable* ontstaan.

Connossement. Zie *Cognossement.*

Connubium was het recht, een wettig Romeinsch huwelijk aan te gaan. Oorspronkelijk was hiervoor behalve het burgerschap ook gelijkheid van stand vereischt; later alleen het burgerschap, terwijl het recht een wettig Romeinsch huwelijk aan te gaan toen ook bij tractaat aan burgers van een anderen staat kon worden toegekend.

Conob, op de keerzijde van Romeinsche en Byzantijnsche gouden munten *(solidi)* tot ongeveer het einde der 8ste eeuw voorkomende, is een samenstelling van CON = Constantinopel, de muntplaats, en OB (O = 70 en B = 2) = $^1/_{72}$ van een goudpond, het gewicht dezer munten.

Conocarpus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Combretaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-tandig bloemdek en een éénzadige vlengelvrucht. Het omvat Amerikaansche en Oost-Indische boomen met in hoofdjes geplaatste bloemen. *Conocarpus-* en de ook tot de *Combretaceeën* behoorende *Laguncularia*-species vormen samen met soorten van *Rhizophoraceeën* de tropische mangrovewouden.

Conolly, *John,* een Engelsch krankzinnigen-arts, in 1795 te Market-Rasen in Lincolnshire geboren, trad als vaandrig in dienst, maar nam weldra zijn ontslag en studeerde te Edinburgh in de medicijnen. Nadat hij eenigen tijd als arts en van 1828 tot 1830 als hoogleeraar in de geneeskunde te Londen werkzaam was geweest, kreeg hij in 1839 de betrekking van resident physician and superintendent in het Middlesexgesticht te Hanwell. Daar vond hij 850 krankzinnigen en trots alle hinderpalen zette hij er zijn no-restraint-system door, hierin gelegen, dat men bij het behandelen van krankzinnigen zoo min mogelijk van dwangmiddelen moet gebruik maken. Tegen het einde van 1843 legde hij zijn betrekking neer, maar bleef zich niettemin wijden aan de studie der psychiatrie. Weldra verscheen zijn beroemd werk: „The treatment of the insane without mechanical restraints" (1856), dat aanvankelijk groote bestrijding vond, hoewel na korten tijd zijn stelsel werd aangenomen in Nederland, Denemarken, Frankrijk, Duitschland en alle andere beschaafde staten. Hij overleed den 5den Maart 1866 te Hanwell. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Inquiry concerning the indications of insanity" (1830), „Construction and government of lunatic asylums" (1847) en „Study of Hamlet" (1866).

Conon, een Atheensch vlootvoogd, was in 408 v. Chr. krijgsbevelhebber tegelijk met *Alcibiades* en *Thrasybulus* en stond drie jaar later aan het hoofd der 10 veldheeren, aan wie na den val van *Alcibiades* het hoogste krijgsgezag was toevertrouwd. Door *Callicratidas* verslagen en in Mitylene omsingeld, zag hij zich door een overwinning der overige veldheeren uit zijn neteligen toestand gered, doch hij behield door de volksgunst zijn bevelhebberschap en redde in den ongelukkigen zeeslag bij Aegospotamos een aantal schepen uit de handen van den overmachtigen vijand. Vervolgens werd hem door *Pharnabaxus* het bevel opgedragen over een vloot, door den Perzischen koning ter bestrijding van de Spartanen uitgerust, en hij bracht deze, door *Pisander* aangevoerd, weldra een nederlaag toe. Daarna veroverde hij met *Pharnabaxus* onderscheiden eilanden en steden aan de kust van Klein-Azië, en in het begin van 393 zeilde hij naar Messenië en Laconië, verwoestte er het land en onderwierp het eiland Cythera opnieuw aan de heerschappij van Athene. *Conon* keerde met rijken buit in den Piraeus, de haven van Athene, terug. Daarna zorgde hij voor den opbouw der muren van Athene. De Spartanen, be-

vreesd dat Athene door zijn vriendschap met Perzië eerlang weder bloeien zou, knoopten onderhandelingen aan met het Perzische legerhoofd *Tiribazus* en deden hem gunstige aanbiedingen. Toen de Atheners dit vernamen, zonden zij *Conon* met een gezantschap derwaarts. Doch *Tiribazus* was reeds voor de Spartaansche belangen gewonnen, althans hij deed *Conon* te Sardes in hechtenis nemen, onder voorwendsel, dat hij den Perzischen koning benadeeld had. Volgens *Isocrates* en *Diodorus Siculus* werd de Atheensche vlootvoogd naar het binnenland van Azië gebracht en aldaar onthoofd; doch volgens *Nepos* en *Lysias* ontsnapte hij en overleed bij *Evagoras* op Cyprus (390 v. Chr.).

Conophallus titanum *Beccari*, beter bekend onder den naam van *Amorphophallus titanum*, is de naam van een plant uit de familie der *Araceeën*. Zij werd door *Beccari*, directeur van den botanischen tuin te Florence, op Sumatra ontdekt en is merkwaardig wegens haar reusachtige grootte. De knol, door *Beccari* gevonden, had een omvang van 1,4 m., zoodat twee mannen dien nauwelijks konden dragen, terwijl het eenige blad een steel had ter lengte van 3,5 m. met een omtrek van 90 cm. aan de basis. De bladsteel was onbehaard, groenwit gevlekt en verdeelde zich in drie takken, welke zich nog gedurig weder verdeelden en een bladschijf vormden, die bij een lengte van 3,1 m. een omtrek had van 15 m. De schacht was zoo groot als de bladsteel en het vruchtdragend deel was 50 cm. lang en dicht bezet met olijfvormige, roode vruchten ter lengte van 35—40 mm. Een tweede exemplaar werd door *Beccari* bloeiende gevonden. Zijn bloeikolf had een lengte van 1,75 m. en was dus zoo hoog als een man van gemiddelde lengte, zonder de schacht, te rekenen en gemeten van het begin der bloemscheede tot aan den top der bloeikolf. De schacht was 50 cm. hoog en niet gevlekt. De grootste middellijn der bloemscheede bedroeg 83 cm. en haar diepte ongeveer 70 cm. De gedaante der bloem was klokvormig met een grof getanden en geplooiden rand. Van binnen was de bloem aan de basis bleekgroen, maar aan den zoom donker purperrood, van buiten lichtgroen, over de onderste helft glad, maar boven gekroesd. De kolf was aan de basis over een lengte van 20 cm. met stampers en hooger op met meeldraden bezet, terwijl onvruchtbare organen afwezig waren. De kleur van de kolf was aan de basis vuil-geel en aan den top blauwachtig-geel. De zaden van deze plant zijn te Florence ontkiemd en groeien zeer goed. Zie verder de gekleurde plaat bij *Araceeën*.

Conquisitores waren Romeinsche beambten, die de recruten, die niet vrijwillig opkwamen, moesten opzoeken en hen in naam der consuls trouw aan het vaandel laten zweren. Ook waren het beambten in het theater, die aldaar het vormen van partijen moesten tegengaan.

Conquistadores, een Spaansch woord, hetwelk *veroveraars* beteekent, noemde men hen, die zich in de 16de eeuw van Amerika hadden meester gemaakt, van Californië af tot aan den Rio de la Plata. Die mannen, aanvankelijk wegens hun verdiensten door het Spaansche Hof gehuldigd, leefden in de Nieuwe Wereld als onafhankelijke leenmannen, doch toen later de Spaansche regeering die onafhankelijkheid zocht te beperken, gevoelden de afstammelingen der conquistadores, die nog altijd den naam en wegens het eerstgeboorterecht den voormaligen rijkdom behouden hadden, zich gekrenkt, zoodat zij als aanvoerders optraden in de vrijheidsoorlogen, die het grootste gedeelte van Spaansch Amerika van het moederland losrukten. Onder de namen der conquistadores komen die van aanzienlijke Spaansche geslachten voor, zooals *Ponce de Leon, Mendoça, Gusman* enz.

Conrad, *Werf*, te Haarlem is een van de grootste machinewerven in ons land en hoofdzakelijk bekend door den bouw van baggermachines, welke ook buiten Europa, zooals in Zuid-Amerika, Japan, Indië enz. gebruikt worden.

Conrad, *Frederik Willem*, een Nederlandsch waterbouwkundige, werd geboren te Delft den 21sten December 1769, was kweekeling in de stichting der vrouwe *van Renswoude* en studeerde vervolgens in de waterbouwkunde. Nadat hij eerst tusschen Axel en Hulst werkzaam was geweest, werd hij in 1788 benoemd tot landmeter van Holland en vervaardigde met den landmeter *Engelman* kaarten van den Neder-Rijn en de Lek en van de landen van Heusden en Altena. In 1796 werd hij bevorderd tot adjunct-generaal opziener bij het Hoogheemraadschap van Rijnland en was in 1798 lid van de commissie tot droogmaken van de Nieuwkoopsche en Zevenhovensche plassen en tot vervening van de Krimpenerwaard. Voorts werd hij in 1800 benoemd tot commissaris-inspecteur van 's Lands waterwerken, in 1802 belast met het onderzoek omtrent een uitwatering van den boezem van Rijnland bij Katwijk, alsmede bevorderd tot inspecteur van 's Lands zeehavens en zeegaten in het Noorderkwartier, en bracht met *Arie Blanken* en *Kros* een belangrijk rapport uit over gemelde uitwatering. In 1805 werd hij lid eener commissie voor de sluis- en dokwerken te Hellevoetsluis en na den dood van *Brunings* in diens plaats inspecteur-generaal van den Waterstaat in Holland. Hij overleed den 6den Februari 1808 op den huize Zwanenburg. Hij was lid van onderscheiden geleerde genootschappen en schreef o.a. een „Verhandeling over den Rhijnlandschen Slaperdijk bij Spaarndam enz." (1802), een „Rapport wegens het onderzoek omtrent eene uitwatering te Katwijk aan zee" (1803) en een „Prijsverhandeling betreffende het leven en de verdiensten van Christiaan Brunings" (1827), bekroond met een gouden medaille, hangende aan een gouden keten, ter waarde van 200 ducaten.

Conrad, Jan Willem, een zoon van den voorgaande, werd den 1sten October 1795 te 's-Gravenhage geboren en voor het vak van den waterstaat opgeleid. Na een kort verblijf aan de polytechnische school te Parijs, werd hij in 1814 aan het bureau van den Waterstaat te 's-Gravenhage, in 1815 als opzichter bij de werken van het Nieuwe Diep geplaatst, een jaar later benoemd tot ingenieur van den Waterstaat, en overleed als hoofdingenieur in de provincie Overijsel te Zwolle den 4den April 1853.

Conrad, Martinus Hendrik, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Spaarndam den 25sten Januari 1798, ontving zijn wetenschappelijke opleiding aan de Polytechnische school te Parijs, zag zich in 1816 benoemd tot aspirant-ingenieur, klom weldra op tot den rang van hoofd-ingenieur van de provincie Gelderland en overleed aldaar den 20sten Juni 1854.

Conrad, Frederik Willem, een broeder van den voorgaande, eveneens ingenieur van den Waterstaat, werd geboren te Spaarndam den 15den Februari 1800. Na het overlijden zijns vaders werd hij met zijn beide broeders door een gunstige beschikking van koning *Lodewijk* onder de leiding geplaatst van den directeur van den Waterstaat *Twent,* ontving zijn vorming aan de artillerie- en genieschool te Delft en werd in 1814 tot kadet en in 1817 tot aspirant-ingenieur van den Waterstaat benoemd. Weldra werd hij onder de bevelen van den inspecteur-generaal *Blanken* bekleed met de directie over de uitvoering van een gedeelte der werken aan het Nieuwe Diep en het Noord-Hollandsche Kanaal, terwijl hem voorts het toezicht werd opgedragen bij de werken van het Kanaal van Steenenhoek. In 1820 en 1821 was hij geplaatst bij de herstellingswerken, die een gevolg waren van inundatiën bij de Linge, en bij de voorbereidende werkzaamheden aan het Zederikkanaal. Hierbij was hij bezig in 1824 en 1825, nadat hij in 1822 het opzicht had gevoerd over den bouw van het achterdok te Hellevoetsluis.

Na met verschillende werken belast geweest te zijn, werd hem in 1829 de verbetering der zeewerken te Goedereede opgedragen, terwijl hij een ontwerp tot afdamming van de Maas bij Rotterdam en een paar belangrijke memoriën aan de Regeering inleverde, waarna hij in 1832 benoemd werd tot lid van het Bataafsch Genootschap van proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam. Nadat hij in 1834 tot ingenieur 1ste klasse bevorderd was, zag hij zich in 1839 door de Regeering aangewezen, om den raad van administratie der Hollandsche spoorwegmaatschappij ter zijde te staan, bij den aanleg van de eerste spoorlijn in ons land, n.l. Amsterdam—Haarlem, terwijl hij tevens met *J. A. Beijerinck* optrad als ingenieur bij de droogmaking der Haarlemmermeer. In 1840 wijdde hij zich, met verlof der Regeering, als ingenieur-directeur geheel aan den aanleg van genoemden spoorweg en verwierf door zijn nieuw-uitgedachte draai- en kraanbruggen grooten naam, zooals ook blijkt uit het feit, dat de door hem opgestelde beschrijving van dien spoorweg, door *Charles Manby* in het Engelsch vertaald, door het Instituut van burgerlijke ingenieurs te Londen bekroond werd, terwijl hem vervolgens, wegens de beschrijving van het Kanaal van Katwijk, door dat Instituut de Telfordmedaille en het lidmaatschap werden toegekend. In 1845 werd hij benoemd tot 's Konings commissaris bij de Hollandsche spoorwegmaatschappij en tot correspondeerend lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Nadat hij in 1847 de belangrijke memorie had geschreven over een uitwatering van den Rijn in de Noordzee bij Katwijk, stichtte hij met *Van der Kun* en *Simons* het Vaderlandsch Instituut van Ingenieurs en was er de eerste voorzitter van. In 1850 werd hij lid der jury van de Wereldtentoonstelling te Londen, in 1852 lid van de Académie nationale, agricole, manufacturière et commerciale te Parijs, die hem in 1859 den titel van honorair vice-president vereerde en hem in 1864 de gouden medaille van verdienste uitreikte. *Conrad* was lid en voorzitter van de internationale commissie tot bevordering der doorgraving van de landengte van Suez. Nadat hij in 1854 tot hoofdingenieur 1ste klasse bevorderd en in 1855 een reis naar Egypte volbracht had, deed hij het volgende jaar een tweeden tocht derwaarts. Hij voer den Nijl op en begaf zich vervolgens naar Jeruzalem, waarna hij in 1857 in de Koninklijke Academie van Wetenschappen, die hem in 1855 onder haar leden opgenomen had, een uitvoerig rapport uitbracht over de doorgraving van gemelde landengte. Bij de hiertoe gevormde maatschappij was hij vertegenwoordiger van den onderkoning van Egypte.

In 1858 was *Conrad* voorzitter van den raad van Waterstaat voor het kanaal van Holland op zijn Smalst, lid van den raad van den Waterstaat voor de verbetering van den Rotterdamschen waterweg, en lid der commissie van onderzoek omtrent de uitvoerbaarheid van den aanleg eener zeehaven te Scheveningen, terwijl hij in gemeld jaar tot membre du Conseil supérieur des travaux du Canal de Suez benoemd werd. Voorts was hij in 1859 voorzitter der commissie van onderzoek nopens het droogmaken der plassen beoosten de Vecht, en in 1860 president van den raad van den Waterstaat, ingesteld om verslag uit te brengen over de oeververdediging in Zeeland, alsook in 1864 lid der jury tot beoordeeling der ingezonden ontwerpen van een paleis voor de Staten-Generaal. Als hoofdinspecteur leverde hij officieele verslagen over het onderzoek omtrent de waarschijnlijke gevolgen van de afdamming van de Oosterschelde en van het Sloe. Ook was hij mede werkzaam aan het ontwerpen van de toen nog niet voltooide Waterstaatskaart.

Niet alleen omtrent de doorgraving der landengte van Suez, maar ook aangaande andere werken in het buitenland werd hij geraadpleegd, zooals omtrent een kanaal tusschen de Noord- en Oostzee door Holstein, waarover hij een belangrijk rapport uitbracht in de Fransche taal, over een verbeterde uitwatering van de voorstad Hammerbrook te Hamburg en omtrent den aanleg van een haven op de kust van Jutland. Hij overleed te München den 1sten Februari 1870, na zijn terugkeer van de opening van het Suezkanaal.

Conrad, Jan Frederik Willem, werd geboren in 1825 te Maastricht, studeerde voor ingenieur en werd in 1874 benoemd tot hoofdingenieur van den Waterstaat in het 9de district (Noord-Holland); in 1881 werd hij tot inspecteur benoemd. In 1889 kreeg hij zitting in de Provinciale Staten van Zuid-Holland en in 1891 werd hij door het district 's-Gravenhage II naar de Tweede Kamer afgevaardigd. Hij was voorzitter van het koninklijk Instituut van Ingenieurs, president van het hoofdbestuur der Nederland-

sche Maatschappij tot bevordering van nijverheid en bracht als ingenieur vele openbare werken tot stand. Hij overleed in Augustus 1902.

Conrad, *Thimothy Abbot,* een Noord-Amerikaansch palaeontoloog, werd in Augustus 1803 in den staat New-Yersey geboren, was in staatsdienst aardrijkskundige van New-York in 1837 en van 1838 tot 1841 staatspalaeontoloog. Hij overleed den 9den Augustus 1877 te Trenton (New-Yersey). *Conrad* schreef: „American marine conchology" (1831), „Fossil shells of the tertiary formations of the United States" (1832), „Monography of the Unionidae of the United States" (12 dln., 1834—1859), „Palaeontology of the Mexican Boundary Survey" (1854).

Conrad, *Johannes,* een Duitsch staathuishoudkundige, werd den 28sten Februari 1839 op het landgoed Borkan in W. Pruisen geboren. Eerst wijdde hij zich aan den praktischen landbouw, studeerde daarna te Berlijn en Jena in de natuurwetenschappen en staathuishoudkunde en promoveerde in 1864 te Jena op de dissertatie: „Liebigs Lehre von der Bodenerschöpfung" (Jena 1864). Daarna deed hij studiereizen in het buitenland en hield zich in 1866 bezig met statistieke onderzoekingen over den landbouw in zijn geboorteplaats. Nadat hij in 1868 te Jena door zijn werk: „Die landwirtschaftliche Produktionsstatistik" (Jena 1868) als privaatdocent toegelaten was, werd hij in 1870 aldaar tot buitengewoon hoogleeraar benoemd en in 1872 tot gewoon hoogleeraar in de staathuishoudkunde naar Halle beroepen. *Conrad* legde zijn ambt neer in 1914 en overleed den 25sten April 1915 te Halle. Hij was lid van de tweede commissie voor de bewerking van het Duitsche burgerlijk wetboek. Sedert 1877 gaf hij een „Sammlung nationalökonomischer und statist. Abhandlungen" uit, die in zijn seminarium ontstaan zijn. Van hem zelf verscheen daarin, onder medewerking van leden van het seminarium: „Untersuchung des Einflusses von Lebensstellung und Beruf auf die Mortalitätsverhältnisse" (Jena 1878) en „Das Universitätsstudium in Deutschland während der letzten 50 Jahre" (Jena 1884). Na den dood van *Hildebrand* nam hij van 1878 tot 1890 alleen en sedert 1891 in gemeenschap met *Elster, Lexis* en *Loening* de uitgave der „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" op zich, nadat hij reeds in 1872 aan de redactie daarvan werkzaam was geweest. Met genoemde personen gaf hij ook uit het „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" (Jena 1889 tot 1895; 3de druk 1909—1911, 8 dln., verder nog „Grundriss zum Studium der polit. Oekonomie", 1e dl. „Nationalökonomie", 6e druk 1907, 2e dl. „Volkswirtschaftspolitik", 5e druk 1908, 3e dl. „Finanzwissenschaft", 5e druk 1909, 4e dl. „Statistik", in twee onderafdeelingen, gedeeltelijk 3e druk, 1909, 1910 en 1913); „Leitfaden zum Studium der Nationalökonomie" (4de druk Jena 1908) en „Leitfaden zum Studium der Volkswirtschaftspolitik (3de druk 1910).

Conrad, *Michael Georg,* een Duitsch schrijver, den 5den April 1846 te Gnodstadt in Franken geboren, studeerde sedert 1868 te Genève in de wijsbegeerte en de nieuwe talen, keerde in 1870 naar zijn vaderland terug en schreef onder den indruk van den oorlog „Erziehung des Volkes zur Freiheit" (München 1870, 3de druk 1885). Na 1871 hield hij zich in Italië op en schreef op Capri zijn eerste novellen. In 1878 vestigde hij zich te Parijs en schreef: „Parisiana" (deel 1, 1880), „Französische Charakterköpfe" (2 dln., Leipzig 1881). In 1882 ging hij naar München, waar hij schreef: „Madame Lutetia" (Leipzig 1882), „Lutetias Töchter" (Leipzig 1883) en „Totentanz der Liebe" (Leipzig 1884) en in 1885 het tijdschrift: „Die Gesellschaft" stichtte, dat hij langzamerhand tot hoofdorgaan van het „jüngstdeutsche" realisme maakte. In 1895 deed hij afstand van de leiding der „Gesellschaft" en behoorde van 1896—1898 als lid der volkspartij tot den Rijksdag. Met *H. Willfried* samen schreef hij het blijspel „Die Emancipierten" (Leipzig 1887) en het tooneelspel „Firma Goldberg" (Leipzig 1889), begaf zich daarna op het gebied van den socialen roman in „Was die Isar rauscht" (2 dln., Leipzig 1888), „Die klugen Jungfrauen" (3 dln., Leipzig 1889) en schreef verder geschiedkundige en satyrische werken, zooals: „Fantasio" (Leipzig 1889), „Die Beichte des Narren" (Leipzig 1890), „Erlösung" (Leipzig 1891), „Raubzeug" (Leipzig 1893), „Bergfeuer" (München 1893), „In purpurner Finsternis. Rom-Improvisation aus dem 30. Jahrhundert" (Berlijn 1895). In 1899 verscheen „Salve Regina. Lyrischer Cyclus" (Berlijn), in 1902 de roman „Majestät" (Berlijn), verder: „Deutsche Weckrufe" (Leipzig 1890), „Das Recht, der Staat, die Moderne" (München 1891), „Ketzerblut" (München 1893), „Wahlfahrten" (München 1894), „Der Uebermensch in der Politik" (Stuttgart 1895), „Von Emile Zola bis Gerhart Hauptmann. Erinnerungen zur Geschichte der Moderne" (Leipzig 1902).

Conradi, *Johann Wilhelm Heinrich,* een Duitsch geneesheer, werd geboren te Marburg, den 22sten September 1780, studeerde aan de universiteit aldaar, vestigde er zich als privaatdocent, werd eerst tot buitengewoon en in 1805 tot gewoon hoogleeraar in de geneeskunde benoemd, vertrok in 1814 in dezelfde betrekking naar Heidelberg, waar hij in 1820 den titel van geheim Hofraad ontving, en begaf zich in 1823 als academisch leeraar en praktisch geneesheer naar Göttingen, waar hij den 17den Juni 1861 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Grundrisz der Pathologie und Therapie" (1811, 6de druk 1840), „Handbuch der allgemeinen Therapie" (1833, 6de druk 1861), en „Handbuch der Speciellen Pathologie und Therapie" (4de druk 1831—1833, 2dln.).

Conrart, *Valentin,* een Fransch schrijver, in 1603 te Parijs geboren, wist zich, als kenner der Italiaansche, Spaansche en Fransche taal, een groote autoriteit te verschaffen op het gebied van de zuiverheid van stijl. Sedert 1626 kwamen eenmaal per week bij hem een aantal letterkundigen, om hun werken te bespreken. Onder de bescherming van kardinaal *Richelieu* ontstond uit dit gezelschap de *Académie française,* waarvan hij het volgende jaar, nadat zij in het bezit der patentbrieven was gekomen, secretaris werd, hetgeen hij bleef tot zijn dood,

den 23sten September 1675. Zelf heeft hij slechts weinig in het licht gegeven, vandaar de versregels van *Boileau:* „J'imite de Conrart le silence prudent." Behalve gedichten (fabels, drinkliederen en psalmen) bestaan er brieven van hem aan *Balzac,* den Protestantschen predikant *Rivet* en *Elsevier,* alsmede mémoires, die zich echter tot het jaar 1652 beperken. Van meer gewicht zijn de uittreksels en afschriften van schrijvers uit zijn tijd (44 dln., ongedrukt op de Bibliothèque de l'Arsenal).

Conrat, *Max,* een Duitsch beoefenaar van het Romeinsch recht, werd den 6den September 1848 te Breslau geboren, waar hij tot 1867 vertoefde, voorstudiën maakte op het gymnasium Maria Magdalena, daarna de universiteit bezocht, om vervolgens eenigen tijd in Heidelberg door te brengen en daarna over te gaan naar de universiteit te Berlijn, waar hij in 1870 den doctorsgraad verwierf met een proefschrift: „De natura societatum juris Romani, quae vocantur publicae". Daarna keerde hij terug naar zijn geboorteplaats, waar hij van 1870 tot 1872 werkzaam was bij het „Staatsgericht". In 1874 vestigde hij zich als privaatdocent aan de universiteit te Heidelberg en werd reeds het volgend jaar hoogleeraar te Zurich, daarna professor in het Romeinsch recht te Amsterdam (1878). In 1882 veranderde hij, met zijn overgang tot het Christelijk geloof, zijn geslachtsnaam *Cohn* in *Conrat,* en onder dezen werden sedert zijn werken uitgegeven, waarvan de voornaamste zijn: „Römisches Vereinsrecht", „Der sogenannte actio de eo quod certo loco", „Beiträge zur Bearbeitung des Römischen Rechts", „Das florentiner Rechtsbuch", „Die Epitome exactis regibus", „Pandekten und Institutionenauszug der Britischen Dekretensammlung", „Geschichte der Quellen und Literatur d. Röm-Rechts im früheren Mittelalter", „Die Christenverfolgungen im Römischen Reich vom Standpunkt des Juristen", „Breviarium Alaricianum", „Die Lex Romana canonice compta", „Entstehung des Westgotischen Gaius" en „Enstehung des Westgotischen Paulus". Zijn verdiensten vonden nationale erkenning door zijn benoeming tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen.

In 1907 trad *Conrat* als hoogleeraar af. Eerst verbleef hij geruimen tijd in Italië, waar hij oude archieven doorzocht in verband met zijn lievelingsstudie: de geschiedenis van het Romeinsche Recht in den aanvang der Middeleeuwen. Daarna vestigde hij zich te Heidelberg, waar hij in December 1911 overleed.

Conring, *Hermann,* een Duitsch geleerde, den 9den November 1606 te Norden in Oost-Friesland geboren, studeerde te Helmstedt en te Leiden hoofdzakelijk in de geneeskunde en in de godgeleerdheid, en werd in 1632 te Helmstedt hoogleeraar in de wijsbegeerte en in 1636 in de geneeskunde. De vorsten van Oost-Friesland en koningin *Christina van Zweden* benoemden hem tot lijfarts, koning *Lodewijk XIV* schonk hem een jaargeld en de koning van Denemarken verhief hem tot staatsraad. Hij overleed den 12den December 1681 te Helmstedt. In de gewichtigste rijks- en staatszaken raadpleegde men hem en ook aan het tot stand komen van den Westfaalschen vrede nam hij deel. Zijn werken, handelend over geneeskunde, geschiedenis en staatsrecht, zijn door *Göbel* in 1730 uitgegeven. Zijn beroemdste werken zijn: „De origine juris germanici" (Helmstedt 1643) en „Exercitationes de republica Imperii Germanici". Ook op medisch gebied heeft hij veel gewerkt, vooral om de kwakzalverij tegen te gaan.

Consalvi, *Ercole,* een kardinaal en diplomaat, werd den 8sten Juni 1757 te Rome geboren, wijdde zich aan de beoefening der wetenschappen en verwierf door zijn bestrijding der revolutionnaire denkbeelden in Frankrijk de betrekking van auditor der Rota bij het Pauselijk Hof. De Franschen verbanden hem bij de verovering van den Kerkelijken Staat (1798), doch *Pius VII* benoemde hem tot kardinaal en kort daarna tot staatssecretaris. Hij onderhandelde te Parijs met *Napoleon* over het concordaat (15 Juli 1801), woonde als pauselijk gezant het Congres te Weenen bij, verbeterde het inwendig bestuur en de rechtspleging in den Kerkelijken Staat, door de roovers uit te roeien, en bevorderde den bloei van kunst en wetenschap. Na den dood van *Pius VII* (20 Augustus 1823), leidde hij de aangelegenheden van den Kerkelijken Staat, begaf zich na de kroning van *Leo XII* naar Montopoli in Sabina en overleed te Rome den 24sten Januari 1824, na kort te voren benoemd te zijn tot prefect der propaganda. *Consalvi* was een bekwaam diplomaat, die gunstige concordaten met verschillende staten heeft weten tot stand te brengen. Zijn grafmonument van *R. Rinaldi* is in S. Marcello te Rome, een gedenkteeken van *Thorwaldsen,* is in het Pantheon voor hem opgericht.

Consanguine huwelijken. Zie *Consanguiniteit.*

Consanguiniteit beteekent bloedverwantschap en wordt vooral gebruikt, om bloedverwantschap tusschen gehuwde personen aan te duiden. Vele oude volken misten het begrip van „bloedschande" en kenden dus geen bepalingen, die huwelijken tusschen bloedverwanten beperkten; zoo huwde *Cleopatra,* wier ouders broer en zuster waren, achtereenvolgens met haar twee broeders. Onder den invloed der Christelijke Kerk werden niet alleen huwelijken tusschen neef en nicht, maar ook tusschen verwanten in veel verderen graad streng verboden. Dergelijke verbodsbepalingen berustten meer op *zedelijke* overwegingen; eerst veel later werd een hevige strijd gevoerd over het al of niet *schadelijke* van consanguine huwelijken. De consanguinisten ontkenden elk schadelijk gevolg van bloedverwantschap der ouders voor het kroost, de anti-consanguinisten stelden allerlei gebreken der kinderen, als idiotisme, doofstomheid, onvruchtbaarheid, misvormingen enz. op rekening van die bloedverwantschap. Latere onderzoekingen leerden, dat de consanguiniteit der ouders het kroost niet benadeelt; als beide uit een familie stammen, niet belast met erfelijke kwalen, dan is er volstrekt geen gevaar voor het kroost. Is echter de gemeenschappelijke stam der ouders er mee behept, dan zullen de erfelijke kiemen elkaar ontmoeten en is de kans op

een belast kroost dubbel groot. Dan hebben wij echter de gevolgen van *erfelijkheid* (zie aldaar) voor ons, niet die der *consanguiniteit*. Vooral tuberculose en ziels- of zenuwziekten planten zich van het eene geslacht op het andere voort. De onschadelijkheid der consanguine huwelijken kwam vooral aan den dag door onderzoekingen in afgelegen streken; waar verwantschap tusschen ouders zeer veelvuldig is. In ons land werden die verricht op Schokland door Dr. *H. Polijn Büchner,* op Marken door Dr. *S. H. Coronel.* De Schokkers bleken opmerkelijk forsche menschen, zij kregen slechts weinig levenloos geborenen, 1 : 91, tegenover 1 : 18 voor geheel Nederland, gerekend naar de laatste 30 jaar. In diezelfde jaren stierven in Schokland 1 : $9^2/_3$ kind binnen het eerste levensjaar, tegen 1 : 4 in Kampen, 1 : 3 in Amsterdam. Ook bij volwassenen was de sterfte gering, terwijl de onderwijzers volstrekt geen minderwaardigheid hadden ontdekt in den aanleg der kinderen. In Marken vond *Coronel* het aantal onvruchtbare huwelijken *buiten* bloedverwantschap 1 : $13^2/_{16}$, de onvruchtbare consanguinaire huwelijken 1 : $5^1/_3$, uit de consanguinaire huwelijken sproten gemiddeld $4^3/_4$ kind, uit de huwelijken buiten bloedverwantschap $4^1/_4$ kind! Cretins kwamen bij de consanguine huwelijken niet voor. Zie verder *Bloedschande.*

Conscience, *Henri,* een Belgisch romanschrijver en een van de grondleggers der Vlaamsche letterkunde, den 3den December 1812 te Antwerpen geboren, was de zoon van een Franschman, maar van zijn moeder leerde hij de taal, waarin hij later zijn werken zou schrijven. Hij had in zijn jeugd veel tegenspoed, en ofschoon hij zich aanvankelijk zou bekwamen voor onderwijzer, trad hij in 1830 in dienst en koos hij partij voor zijn gebombardeerde en in brand geschoten vaderstad. Als fourier der Jagers van *Niellon* streed hij tegen Nederlandsche dragonders op den IJzeren Berg bij Leuven, waar hij gewond werd. Gedurende den veldtocht van 1830 tot 1831 leefde hij onder de boeren der Kempen. Toen hij vervolgens tot het burgerlijk leven teruggekeerd was, nam hij ijverig deel aan de Vlaamsche beweging en boeide weldra de aandacht van het publiek door zijn keurige tafereelen. Ontmoedigd door vele vruchtelooze pogingen om op andere wijze in zijn onderhoud te voorzien, schreef hij den roman: „In het wonderjaer 1566" (1837), die met veel bijval ontvangen werd. Deze eersteling was een wild romantisch werk, maar de eerste roman, die in het Vlaamsch geschreven werd. De schilder *Wappers* stelde hem voor aan den koning, en door dezen ondersteund gaf hij zijn: „Phantasia" (1837) in het licht, een bundel verhalen, die getuigenis geven van zijn toenemend meesterschap over de taal. Daarna behaalde hij grooten roem met „De Leeuw van Vlaenderen" (1838, 3 dln.). Nadat hij korten tijd een betrekking had bekleed bij het Provinciaal archief, werd hij griffier bij de Academie van Beeldende Kunsten te Antwerpen, in 1845 eershalve agrégé der universiteit te Gent, in 1847 leeraar in de Vlaamsche taal bij de koninklijke prinsen, in 1857 commissaris in het arrondissement Kortrijk en in 1868 conservator aan het museum *Wiertz* te Brussel. Ook was hij sedert 1867 lid van de Academie van Wetenschappen aldaar. Van zijn talrijke geschriften noemen wij de geschiedkundige romans: „Geschiedenis van graaf Hugo van Craenhove" (1845), „Jacob van Artevelde" (1849), „De Boerenkrijg" (1853), „Hlodwig en Clotildis" (1854), „Batavia" (1858), die zich vooral door frischheid en eenvoudigheid onderscheiden. Verder de novellen: „Siska van Rosemael", „Wat eene moeder lijden kan" en „Hoe men schilder wordt", terwijl vele andere met groote toejuiching werden begroet, zooals: „Lambrecht Hensmans" (1846), „De Loteling" (1850), „Baes Ganzendonck" (1853), „Blinde Rosa" (1851), „De arme edelman" (1851), „De jonge doctor" (1860), „Moederliefde" (1862), „De baanwachter" (1872), „De Minnezanger" (1873), „De dichter en zijn droombeeld" (1873), „De Keus des Harten" (1873), „Everard 't Serclaes" (1874, 2 dln.), „Eene verwarde zaak" (1874), „Schandevrees" (1876), „Gerechtigheid van hertog Karel" (1876), „De oom van Felix Roobeek" (1877, 2 dln.), „De schat van Felix Roobeek" (1878, 2 dln.), „Het wassenbeeld" (1879) enz. Uit al deze verhalen, aan het dagelijksch leven ontleend en tintelend van gevoel en vernuft, blijkt ten volle, dat hij onder de volksnovellisten van zijn tijd een eerste plaats bekleedt. Daarenboven schreef hij een geïllustreerde „Geschiedenis van België" (1845), een uitstekend volksboek. Het feest van zijn zestigsten verjaardag (1872) en vooral dat bij het verschijnen van zijn honderdsten roman (1881) is met grooten luister gevierd, en ook uit Nederland is hem bij laatstgemelde gelegenheid een kostbaar album aangeboden, waarin de voornaamste letterkundigen des lands bijdragen hadden geleverd. Uit Antwerpen kwam een commissie, met den dichter *Jan van Beers* aan het hoofd, die hem aankondigde, dat de gemeenteraad van Antwerpen besloten had voor hem een standbeeld op te richten en dat het plein, waar het monument zou verrijzen, later Conscienceplein zou genoemd worden. Hij overleed den 10den September 1883 te Brussel. Zijn werken werden herhaaldelijk uitgegeven en in vele talen vertaald. In 1912 werd het eeuwfeest zijner geboorte luisterrijk herdacht.

Conscriptie, afkomstig van het Latijnsche woord *conscriptio* (opschrijving), is de naam van de gedwongen lichting voor den krijgsdienst. Reeds bij de oude Grieken en Romeinen bestond de dienstplicht, en te Rome werden zij, die in de termen vielen, opgeschreven, waarna op het veld van Mars de keuze (legio) plaats had. Alleen de laagste volksklassen waren van den krijgsdienst verschoond. Geheel anders was het bij vele volken in de Middeleeuwen, waar de algemeene dienstplicht met zoovele uitzonderingen heerschte, dat de geheele last op de laagste volksklasse neerkwam, bijv. in het Zweedsche leger van *Gustaaf Adolf.* Eerst tijdens de Fransche Revolutie, in het gevaarvolle jaar 1793, werden door de besluiten der Nationale Vergadering van den 23sten Augustus en den 7den September alle Franschen tot den krijgsdienst verplicht en de legers door militaire requisitiën

voltallig gemaakt, totdat de wet van den 5den September 1798 den algemeenen dienstplicht gedurende den leeftijd van 20 tot 25 jaar onder den naam van conscriptie vaststelde. Jaarlijks werd de behoefte aan manschappen vastgesteld en de inlijving door loting bepaald. Onder de heerschappij van *Napoleon* werd zij ook in ons vaderland ingevoerd. De conscriptie bestaat thans in alle landen van Europa, behalve in Engeland, waar echter in 1914 en 1915 tengevolge van den Wereldoorlog daarover een heftige strijd is gevoerd, die tot heden (October 1915) nog tot geen beslissing heeft geleid. Zie verder *Leger*.

Consecratie *(consecratio)*, zegening, inwijding, zalving, van personen (vorsten, bisschoppen, priesters) of zaken (kerken, altaren) voor godsdienstig gebruik. De consecratie door den bisschop moet wel onderscheiden worden van de benedictie door een priester. In het bijzonder verstaat men onder consecratie de zegening van het brood en den wijn bij het Avondmaal. Volgens de Roomsch-Katholieke leer worden hierdoor het brood en de wijn in het lichaam en bloed van *Christus* veranderd *(transsubstantiatie), (consecratio effectiva)*, zoodat na de consecratie alleen nog de uiterlijke schijn, de waarneembare hoedanigheden van brood en wijn aanwezig zijn, maar niet meer de substantie dier zaken zelf.

Consecratiemunten is de naam van de Romeinsche munten, die haar ontstaan te danken hebben aan de gewoonte bij de Romeinen om hun keizers en keizerinnen na hun dood onder de goden te rekenen. De opneming onder de goden *(Apotheose,* zie aldaar) was door de Romeinen van de Grieken overgenomen. Deze plechtigheid *(consecratio)* geschiedde volgens besluit van den senaat of ook van den opvolger van den overleden keizer. Na de begrafenis van het lijk werd een wassen beeld van den overledene op een ivoren baar gedurende 7 dagen in het keizerlijk paleis ten toon gesteld, vervolgens door ridders en senatoren op het Forum gebracht en vandaar naar den Campus Martius gedragen. Hier werd het schitterend opgetooid en, door reukwerk omgeven, op een brandstapel geplaatst, die door den nieuwen keizer werd aangestoken. Uit den brandstapel vloog vervolgens een arend ten hemel, die volgens de voorstelling van het volk de ziel van den overledene naar de goden voerde. Van dit oogenblik af werd den keizer goddelijke eer bewezen; men bouwde voor hem een tempel, stelde daarin priesters aan en noemde hem *divus* (een keizerin *diva*). De munten, naar aanleiding van deze plechtigheid geslagen, hebben op de keerzijde vaak het woord *Consecratio* en een daarop betrekking hebbende voorstelling: een adelaar, die de ziel van den overledene ten hemel voert, of ook een pauw, die bij keizerinnen den adelaar vervangt. Op de voorzijde bevindt zich de naam van de(n) overledene, met het woord *divus (diva)* er aan toegevoegd.

Consecratio. Zie *Apotheose, Consecratie* en *Consecratiemunten*.

Conseil supérieur du travail is een lichaam, dat het Fransche ministerie van Handel sedert 1891 ter zijde staat en alle vragen betrekking hebbende op den arbeid en de arbeiders heeft te bestudeeren en de wetsontwerpen op dit gebied voor te bereiden. De leden bestaan voor $^1/_3$ uit arbeiders. Zij worden, ten getale van 30, voor den tijd van 2 jaar benoemd. Ieder jaar treedt de helft af, doch de aftredende leden zijn terstond herkiesbaar. De zaken, die behandeld worden, zijn: arbeidersscheidsgerechten, regeling der loonuitbetaling, inrichting van afzonderlijke bureau's van arbeid, door welker bemiddeling het sluiten van het arbeidscontract kosteloos geschiedt, inrichting van een arbeidsambt bij het ministerie van Handel als centraal-bureau van alle vragen en berichten, op den arbeid en de arbeiders betrekking hebbende.

De *conseil supérieur du travail* in België werd bij Kon. besluit van den 7den April 1892 ingesteld, en is belast met het geven van advies aan de regeering. Deze raad heeft ten doel aan de Nijverheids- en Arbeidsraden *(conseils de l'industrie et du travail)* een permanent middelpunt te geven, dat de vragen aan die raden stelt, de antwoorden verzamelt en de voorstellen aan de regeering doet. Het is een gemengd college, bestaande uit patroons, arbeiders en deskundigen, samen 48 leden, 16 uit elke categorie. De leden worden voor den tijd van vier jaren door den koning benoemd en zijn herbenoembaar.

Zie over dezen raad: „L'office du travail de 1895 à 1905" (uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Handel, Brussel 1905).

Consensus (Latijn) beteekent overeenstemming, overeenkomst. *Consensus gentium* is de bij alle volkeren heerschende gelijke meening; *consensus matrimonialis* is de huwelijksovereenkomst; *consensus principis* is de toestemming van den landsheer. Ook beteekent *consensus* de sympatische overeenstemming der deelen van een organisme, bijv. der zenuwen, *consensus nervorum*. Verder verstaat men er onder de verschillende geschriften, waardoor men de strijdende partijen der Protestantsche Kerk tot een gemeenschappelijke opvatting der leer zocht te vereenigen, zooals bijv. in Zwitserland de *consensus Tigurinus* (Zurichsche consensus) van 1549 en de *consensus Geneviensis* van 1552, beide van *Calvijn*, over de leer van het Avondmaal en de Praedestinatie; de *Formula consensus Helvetica* van *J. H. Heidegger* en *Frans Turretin*, sedert 1675 in Zwitserland ingevoerd om zekere vrije beschouwingen over de inspiratie der Heilige Schrift en de door *Amyraut* aanbevolen verzachtingen der praedestinatieleer te veroordeelen, maar na 1722 buiten werking gekomen. In Polen kwam in 1570 de *consensus Sendomiriensis* tot stand tusschen de Augsburgsche, Helvetische en Boheemsche confessie, in den gematigden geest van *Melanchton*. Van denzelfden aard was de *consensus Dresdensis* van 1571, de geloofsbekentenis der Keursaksische theologen, die echter spoedig door het formulier van eenigheid op zijde werd geschoven.

Conservatief of *behoudend* zou in het geheel der staatkunde eigenlijk uitsluitend degene moeten heeten, die uit beginsel vasthoudt aan bestaande staatsvormen en maatschappelij-

ke toestanden, en zulks in onderscheiding van de *liberalen*, die de bestaande toestanden voortdurend door in hun oog betere wenschen te vervangen, van de *sociaal-democraten*, die de maatschappij onverwijld in haar geheel verlangen te vervormen en te vestigen op de grondslagen, die naar hun meening de ware zijn, van de *reactionnairen*, die de bestaande toestanden tot vroegere willen terugbrengen enz. Langzamerhand heeft echter het begrip conservatief een andere beteekenis in de politiek gekregen en worden dikwijls alle rechtsche partijen als zoodanig aangeduid, ofschoon er onder deze toch vele zijn, die naar ontwikkeling en verbetering streven, door op te bouwen op het reeds bestaande. Terwijl in Engeland de conservatieve partij één groot geheel vormt, is zij in de meeste staten in zoovele frakties verdeeld, dat van een eigenlijke partij geen sprake meer is. Daarbij komt, dat de godsdienst meestal een zeer groote rol speelt bij de schakeering der partijen, zoodat conservatieven van verschillende godsdienstige gezindten ook in verschillende, vaak scherp tegenover elkaar staande partijen moeten gerangschikt worden. In ons land is de benaming conservatieve partij reeds lang uit de politiek verdwenen, evenals de Volksvertegenwoordiging reeds lang geen leden meer telt, die zich conservatief noemen.

Conservatie van levensmiddelen. Zie *Verduurzaamde levensmiddelen.*

Conservatoire national des arts et métiers is een Parijsch museum voor kunstnijverheid, vooral voor machineconstructies en bevat, behalve groote verzamelingen van patentbrieven, teekeningen van machines en verzamelingen van fabrieks- en handelsmerken, een uitgebreide collectie machines en modellen (13 000 stuks). De inrichting, die zich in de vroegere abdij St. Martin des Champs bevindt, werd in 1783 gevormd door de verzameling van den beroemden mechanicus *Jacques de Vaucanson*, die haar aan den koning had vermaakt, maar verkreeg eerst in 1794 door een decreet van het Convent een officiëel bestaan. In 1798 werd zij in genoemde abdij overgebracht. Sedert 1819 worden iederen winter openbare kostelooze voordrachten in de zalen van het instituut gehouden. Ook kunnen onder zekere voorwaarden machines door de uitvinders ter beproeving worden ingezonden. Van de verkregen resultaten wordt dan proces-verbaal opgemaakt en aan belanghebbenden afgestaan.

Conservatorium, in het Italiaansch *conservatorio*, afkomstig van het Latijnsche woord *conservare* (bewaren), noemt men een inrichting, om de kennis der muziek te bevorderen en in haar zuiverheid te bewaren. Zulke inrichtingen ontstonden het eerst in Italië, en de leerlingen ontvingen er huisvesting, kleeding, voedsel en onderwijs. Te Napels had men er weleer 4 voor jongens, en te Venetië even zooveel voor meisjes. Het oudste van eerstgenoemde was het Conservatorio di Sta Maria di Loreto, in 1537 door een geestelijke, *Giovanni di Tappia*, gesticht; het aantal kweekelingen beliep er meer dan 200, die er 8 jaar bleven, maar ontslagen werden, wanneer het bleek, dat zij geen aanleg hadden voor muziek. Thans is er te Napels slechts één, het Real Collegio di Musica, doch te Milaan is in 1807 een groot conservatorio opgericht; verder te Florence in 1860, te Turijn in 1865, te Venetië in 1877, te Bologna in 1888 enz. Te Parijs is in 1784 een muziekschool opgericht, die in 1795 den naam van Conservatoire verkreeg. Het Conservatoire is thans ook het vereenigingspunt voor alle liefhebbers van klassieke muziek, door de concerten, die er gegeven worden. De studieboeken of de methoden door het Conservatoire uitgegeven, waren vroeger in geheel Europa beroemd. Na het Parijsche zijn de belangrijkste conservatoria dat van Brussel (sedert 1833), Praag (1811), Weenen (1817), Leipzig (1843), St. Petersburg (1862), Moskou (1866) en Berlijn (1869). In ons land bestaat te 's-Gravenhage het Koninklijk Conservatorium voor Muziek en te Amsterdam het Conservatorium der afdeeling Amsterdam van de Maatschappij tot bevordering der toonkunst.

Conserven. Zie *Verduurzaamde levensmiddelen.*

Considerans is de overweging omtrent het doel en de redenen van bestaan van een wet of van een besluit; zij wordt aan het hoofd daarvan geplaatst en gaat alzoo aan den inhoud vooraf. Zie *Wet.*

Considérant, *Victor,* een Fransch socialist, geboren den 12den October 1808 te Salins in het Fransche departement Jura, schaarde zich onder de aanhangers van *Fourier* en werd na den dood van dezen het hoofd der socialistische school. Hij schreef een groot aantal artikels in de „Réforme Industrielle" en belastte zich vervolgens met de redactie van den „Phalange". Hij wist een rijken Engelschman, *Young* genaamd, voor zijn gevoelens te winnen en ontving van hem het noodige geld tot het stichten van een Phalanstère (een op socialistische grondslagen gevestigde gemeenschap van eenige personen in één gebouw). De onderneming leed echter schipbreuk en sleepte den „Phalange" mede in haar val. Daarna ontstond de „Démocratie pacifique", die in 1845 door den „Phalange, revue de la science sociale", werd ter zijde gestaan, en het bestuur van die beide tijdschriften bleef aan *Considérant* opgedragen. Zoowel daarin, als in andere geschriften, zette hij met een uitgebreide kennis zijn plannen uiteen tot verbetering van het menschelijk geslacht. Hij schreef onder anderen: „Destinée sociale" (3 dln., 1834—1845; nieuwe druk 1851, 2 dln.), „Théorie de l'éducation naturelle et attrayante" (1835), „Débâcle de la politique en France" (1836), „Manifeste de l'école sociétaire" (1841), „Exposition abrégée du système phalanstérien de Fourier" (1845), „Principes du socialisme etc." (1847), „Théorie du droit de propriété et du droit au travail" (1841), „Le socialisme devant le vieux monde etc." (1849), „La dernière guerre et la paix définitive de l'Europe" (1850). In 1848 en 1849 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering, waar hij zich bij de Bergpartij voegde. Zijn voorstel, om 1500 bunders grond tot de oprichting van een Phalanstère te bestemmen, leed schipbreuk, en hij zelf werd weldra van hoogverraad beschuldigd, zoo-

dat hij de wijk nam naar België. Hier werd hij in 1854, onder voorwendsel van samenspanning tegen Frankrijk, in hechtenis genomen, maar weldra weder in vrijheid gesteld. Zijn pogingen, in Texas zijn socialistisch stelsel op de werkelijkheid toe te passen, wilden niet slagen, en hij vestigde zich na dien tijd als ambteloos burger in Amerika, vanwaar hij in 1869 naar Frankrijk terugkeerde. Hij overleed den 27sten December 1893 te Parijs. In 1901 werd voor hem een gedenkteeken te Salins opgericht. Anoniem verscheen nog van hem „Mexique; quatre lettres au maréchal Bazaine".

Zie verder: *H. P. G. Quack*, De Socialisten, personen en stelsels (2de druk 1899—1901, 3de dl., bl. 154—180).

Consignatie van handelswaren. Zie *Consignatiestelsel.*

Consignatie. In het burgerlijk wetboek wordt dit punt geregeld in art. 1440 en volgende. Indien de schuldeischer weigert, betaling te ontvangen, kan de schuldenaar hem het verschuldigde gerechtelijk doen aanbieden en bij verdere weigering de geldsom of zaak in gerechtelijke bewaring stellen. Daardoor wordt hij van verdere zorg voor de betaling bevrijd, terwijl het in bewaring gestelde alsdan voor rekening van den schuldeischer is. Vereischten voor de geldigheid van het aanbod en de daarop gevolgde consignatie zijn, dat de schuldeischer bevoegd is te ontvangen, de schuldenaar om te betalen; dat het aangebodene bevat de geheele opeischbare som met interesten en kosten; dat geen voorwaarde of tijdsbepaling aan de betaling in den weg staat; dat het aanbod ter behoorlijke plaats geschiedt en dat het door een notaris of deurwaarder, beiden onder getuigen, gedaan wordt. (Zie ook *Betaling, Aanbod van gereede.)*

De kas der gerechtelijke consignatiën bevindt zich ten kantore van de ontvangers der registratie. Dezen houden de in bewaring gegeven gelden onder zich ter beschikking van den schuldeischer. Zoolang deze het geld niet tot zich genomen heeft, kan de schuldenaar het terugnemen.

Alleen *geldsommen* kunnen in deze consignatiekas worden gestort. Het kan echter ook gebeuren, dat iemand een ander een *zaak* wenscht te leveren, die deze weigert aan te nemen. Geldt het een bepaalde zaak, die geleverd moet worden ter plaatse waar zij zich bevindt, dan kan de schuldenaar den schuldeischer gerechtelijk doen aanmanen, om de zaak tot zich te nemen; blijkt dit vruchteloos, dan kan hij van den rechter verlof bekomen, de zaak op een te bepalen plaats in bewaren te stellen. Voor andere gevallen, speciaal voor levering van onbepaalde zaken, zooals in den handel regel is, geeft de wet geenerlei aanwijzing hoe te handelen.

Behalve de bovenvermelde consignatiekas kent ons burgerlijk wetboek nog een andere. Art. 391 n.l. bepaalt, dat de effecten aan toonder, aan een minderjarige toebehoorende, in de consignatiekas kunnen in bewaring gegeven worden. Zoo ook ten opzichte van onder curateele gestelden. De bewaring *dezer* kas is opgedragen aan de bewaarders van de hypotheken en het kadaster, gezamenlijk met de griffiers der gerechtshoven of arrondissements-rechtbanken.

De bewaring geschiedt ten kantore der bewaarders in kasten of kisten, behoorlijke zekerheid tegen brandschade aanbiedende, voorzien van twee ongelijk werkende sloten, waarvan één sleutel in handen van den bewaarder en één in handen van den betrokken griffier gesteld wordt. Van deze consignatiekas wordt zeer weinig gebruik gemaakt.

Consignatie van troepen, beteekent dat aan deze bevel gegeven wordt, zich in de kazernes of op een bepaalde plaats gereed te houden, om ieder oogenblik uit te rukken. Zulk een consignatie heeft veelal plaats in tijden van onrust en opstand.

Consignatiecontract is in Nederlandsch-Indië de meest gebruikelijke vorm voor geldverstrekkingen ten behoeve van cultuur- en andere ondernemingen, waarbij de geldschieter zich verbindt tot het verstrekken, binnen zekere grenzen, van de gelden, die de ondernemer tot verzekering van den geregelden gang van zaken op zijn onderneming behoeft, terwijl deze daarentegen de verplichting op zich neemt, om aan den geldschieter het te verkrijgen product ten verkoop af te leveren, ten einde met de opbrengst er van de voorgeschoten gelden plus de verschuldigde rente en commissie te verrekenen. Dergelijke overeenkomsten worden voor een of meer oogstjaren gesloten. In het contract wordt dikwijls de bepaling opgenomen, dat de te velde staande oogst insgelijks aan den geldschieter tot waarborg strekken zal voor de nakoming der verplichtingen van den geldopnemer.

Consignatiekas. Zie *Consignatie.*

Consignatiestelsel is een stelsel, dat ten doel had, de door het Cultuurstelsel (zie aldaar) in het bezit van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië gekomen producten voor rekening van het Gouvernement ten verkoop naar Nederland te doen zenden, door tusschenkomst van de, als agent en commissionnair der Regeering optredende Nederlandsche Handel-Maatschappij. Dit stelsel vormt met het cultuurstelsel één geheel en werd door den gouverneur-generaal *Van den Bosch* in het leven geroepen, teneinde de mededinging van vreemde handelshuizen, in Indië zelf, te fnuiken. Na het Engelsche tusschenbestuur had men (sedert 1814) bepaald, dat de producten zooveel mogelijk in Indië zelf zouden worden verkocht en betaald. Dit had een levendig handelsverkeer daar te lande tengevolge, maar kwam hoofdzakelijk ten goede aan vreemde handelshuizen. Om dit tegen te gaan, keerde *Van den Bosch* terug naar het oude stelsel der Compagnie. Ten einde dit stelsel door te voeren, werd de Nederlandsche Handel-Maatschappij gebruikt, die de producten zou overbrengen naar Nederland en aan Java de noodige gelden voor den dienst aldaar zou verstrekken, welke door haar reeds bij de ontvangst der producten zouden worden gestort, voor zoover die voor de behoeften in Indië noodig waren, terwijl het overige aan het Departement van Koloniën hier te lande zou worden uitgekeerd. Deze tusschenkomst van de Handel-Maatschap-

pij was noodig, omdat de Nederlandsche schatkist niet in staat was te voorzien in de voor Indië onmisbare uitgaven, die voor Java alleen ± 30 millioen bedroegen, gedurende de twee jaren, die verliepen tusschen den oogst en het in Indië weder beschikbaar komen van het provenu der in Nederland te verkoopen producten. Van deze regeling, die voor de Handel-Maatschappij zeer voordeelig was, valt niet te ontkennen, dat zij de belangen van land en volk in Insulinde in vele opzichten geschaad heeft. Reeds spoedig kwam er dan ook verzet, en bij de hernieuwing der contracten met de Handel-Maatschappij werden de voordeelen telkens verminderd. Tevens werden de gouvernements-producten weder, althans gedeeltelijk, in Indië verkocht. Thans kan men eigenlijk de nadeelen van het consignatiestelsel beschouwen als tot het verleden te behooren. Koffie, kinabast en Bangka-tin zijn nog de eenige producten, die voor het Gouvernement naar Nederland verscheept worden. De hoeveelheid koffie is echter veel geringer dan de opbrengst der particuliere koffiecultuur, terwijl, indien het Gouvernement zich aan zijn bemoeiingen met de kinacultuur onttrekt en aan plaatselijken verkoop in Indië voor het Bangka-tin de voorkeur geeft, het geheele consignatiestelsel zal verdwenen zijn.

Consigne is in het krijgswezen het bevel, de instructie, het parool, het loswoord voor de troepen, in het bijzonder voor de schildwachten, die, ieder afzonderlijk, dit bij aflossing aan den opvolger moeten overgeven.

Consigneeren is in de eerste plaats een rechtsterm ter aanduiding, dat goederen of gelden gerechtelijk in bewaring worden gegeven. (Zie *Betaling, Aanbod van gereede-,* en *Consignatie.)*

In den handel wil *iemand goederen in consignatie geven* zeggen: aan iemand waren in bewaring geven, om ze door hem te doen verkoopen.

In het *krijgswezen* duidt consigneeren aan: aan een schildwacht de order, het voorschrift, het parool voor zijn post meedeelen; verder arrest opleggen, kwartier arrest geven, iemand verbieden de kazerne te verlaten.

Consilium (Latijn = raad, rechterlijke goedkeuring) was bij de oude Romeinen de bijraad, waarvan zich familievaders, gezworen rechters in civiele zaken, alsmede magistraatspersonen bedienden, als zij vonnissen hadden te vellen, om voor zich en anderen verzekerd te zijn, dat het oordeel, dat volgens hun eigen, vrije meening en niet naar een besluit van het *consilium* geveld werd, op geregelde en wettige wijze zou geschieden. Langzamerhand verkregen deze *consiliarii* meer invloed op de beslissingen der overheid. Ook de stadhouders in de provinciën bedienden er zich van, evenals de veldheeren gewoon waren voor gewichtige besluiten een consilium, een krijgsraad, bijeen te roepen. Ook verstond men onder *consilium* de rechtbank, die uit de lijst der gezworenen gekozen was onder voorzitterschap van den praetor, alsmede de verschillende afdeelingen van het centumviraalgerecht. In den keizerstijd bestond onder *Augustus* een uit de voornaamste leden van den Senaat gevormde staatsraad, die eerst ieder half jaar *(consilia semestria)* en daarna ieder jaar opnieuw werd gevormd. Onder *Tiberius* werden de leden van dezen staatsraad voor hun leven benoemd, terwijl zich onder hen ten minste één ridder bevond. Later wordt alleen nog onder *Alexander Severus* van dezen raad melding gemaakt. Gedurende den geheelen keizerstijd heeft echter, daar ook de keizer, volgens Romeinsch gebruik, rechterlijke beslissingen met een bijraad had uit te spreken, zulk een consilium bestaan.

Consilium abeundi, de *raad om zich te verwijderen,* wordt aan de universiteiten gegeven aan zoodanige studenten, die zich door hun gedrag een verder verblijf aldaar onwaardig betoonen. Het is de zachtere vorm der relegatie, omdat zij na het *consilium abeundi* zich wederom aan een andere universiteit kunnen doen inschrijven. Niet aan alle academiën echter is men hiertoe bereid.

Consistorium is een Latijnsch woord, dat in het algemeen een vergaderplaats beteekent; later echter werd het gebruikt, om het vertrek aan te duiden, waar de geheime raad van den Romeinschen keizer vergaderde, terwijl daardoor sedert *Diocletianus* en *Constantinus* die raad zelf aangewezen werd. Men had gewone leden van den keizerlijken raad, zooals den kanselier en den hofmaarschalk, en ook buitengewone. Die vorm van het Romeinsch-keizerlijk consistorium is overgenomen door de Christelijke Kerk. De bisschoppen hebben hun consistoria, en ook de hoogste pauselijke staatsvergadering, die uit kardinalen is samengesteld, alsmede de buitengewone zittingen van den staatsraad, dragen dien naam.

Ook in de Luthersche Kerk heeft men van ouds consistoria; reeds in 1542 werd er te Wittenberg een ingesteld, en later klom hun aantal, zoodat zij wederom onderworpen werden aan een opperconsistorium. Doorgaans staan zij met de regeering in het nauwst verband, en zij zijn daar alleen zelfstandig, waar de regeerende vorst den R.-Katholieken godsdienst belijdt, zooals in Beieren en Oostenrijk. In Protestantsche landen, bepaaldelijk in Duitschland, zijn de consistoria groote belemmeringen bij het tot stand brengen eener scheiding van Kerk en Staat.

Consolatieprijs (van het Latijnsche *consolari* = troosten) is de prijs, welken men toekent aan iemand, die wegens inzendingen op tentoonstellingen niet kan bekroond worden, maar toch een onderscheiding heeft verdiend. Bij het biljart- of kegelspel wordt aldus de poedelprijs genoemd, welke bij een wedstrijd wordt toegekend aan den deelnemer, die het kleinste aantal punten heeft behaald.

Console noemt men in de bouwkunst uit den gevel springende steenen, bestemd om iets te dragen. Ook de ondersteuning van bouwdeelen binnenshuis wordt zoo genoemd.

Consolidatie. Zie *Staatsschuld.*

Consols, eigenlijk *consolidated annuities* (geconsolideerde renten), zijn staatsschuldbrieven, ontstaan uit de samenvoeging van meerdere leeningen met verschillenden rentevoet. De naam consols werd het eerst in Engeland gebruikt, toen in 1751 verscheiden gedeelten van

de Engelsche staatsschuld tot een bedrag van 9 137 821 pond sterling geconsolideerd werden. Van de geheele staatsschuld van het Vereenigd Koninkrijk, op den 31sten Maart 1913 tot een bedrag van 716 288 421 pond sterling, bedroegen de consols alleen 593 453 857 pond sterling en vormden dus het grootste gedeelte der Britsche staatsschuld. Sedert de renteconversie van 1869 spreekt men ook in Pruisen van consols en wel heeft men er tegenwoordig die 3 en zulke, die $3^1/_2$ procent rente geven.

Consonant. Zie *Medeklinker.*

Consonant in de muziek duidt den samenklank van twee of meer tonen aan, die een harmonisch geheel vormen; als consoneerende intervallen gelden het octaaf, de quint, de kleine en groote terts en hun omkeeringen; als consoneerende accoorden de groote en kleine drieklank en hun omkeeringen. Onder consoneerend accoord verstaat men ook een zelfstandig accoord, n.l. dat een afsluiting kan vormen en geen oplossing vereischt. Zie ook *Dissonant.*

Consortium is een vereeniging van eenige bankiers- of handelshuizen, die voor gemeenschappelijke rekening een of andere financiëele operatie tot stand brengen. Zoo kunnen bijv. de mineuren (speculanten „à la hausse") een consortium vormen, om door vermindering van aanbod of door andere middelen een prijsverhooging te bewerken, terwijl een consortium van hen, die in de contramine gaan (speculanten „à la baisse", in den wind gaan), daartegen kan werken ten einde een prijsverlaging te doen ontstaan. In het bijzonder noemt men consortium een vereeniging van bankiershuizen, ten doel hebbende een staatsleening onder te brengen, door de aandeelen tegen een zekeren koers over te nemen, daarbij aan den Staat borg staande, dat een zeker bedrag werkelijk geplaatst wordt, terwijl dit consortium alsdan tracht, de papieren tegen een hoogeren koers van de hand te doen. Ook de oprichting van naamlooze vennootschappen ligt op den weg der consortia. Voor hetzelfde begrip als consortium wordt ook wel de naam syndicaat gebruikt.

Constable, oorspronkelijk verwant met het Fransche *connétable,* duidde weleer in Engeland een waardigheid aan, welke geheel en al met de Fransche van dezen naam overeenkwam. De *lord high-constable* was er aanvankelijk de hoogste waardigheid aan het Hof en werd na de verovering der Normandiërs die van krijgsbevelhebber. Zij was een leen, opgedragen aan de familie *Stafford,* hertogen *van Buckingham,* maar ging voor haar verloren, toen *Edward Stafford* ten tijde van *Hendrik VIII* schuldig werd verklaard aan hoogverraad (1521). Na dien tijd werd alleen bij plechtige gelegenheden een high-constable benoemd. In Schotland werd die waardigheid in de 16de eeuw verleend aan *Hugh de Morvelle* en erfelijk in de familie *Errol.* De high-constables zijn het eerst benoemd door *Eduard I* in 1284. Onder *Eduard III* werden zij gevolgd door de gemeente-constables *(petty constables).* In geval van nood kunnen alle burgers opgeroepen worden om als special constables dienst te doen; zij vormen dan een soort van burgerwacht. Zij hebben in woelige tijden, bijvoorbeeld bij de demonstratie der Chartisten, den 10den April 1848, de orde bewaard. Te Londen zijn zij in 1829 door *Peel* afgeschaft en door 5 compagnieën politie-ambtenaren vervangen. De naam constabel, gewoonlijk konstabel, werd vroeger gegeven aan den busmeester of stukscommandant bij de artillerie. Ook thans is deze benaming nog bij de marine in gebruik en onderscheidt men konstabelsmaat (korporaal), konstabel (sergeant), konstabelmajoor (sergeantmajoor) en opperkonstabel (adjudant-onderofficier).

Constable, *John,* een Engelsch schilder, den 11den Juni 1776 te East Bergholt in Suffolk geboren, begon omstreeks 1800 met het schilderen van portretten en altaarstukken, doch wijdde zich sedert 1815 aan het schilderen van landschappen, die de natuur in het voorjaar en den zomer met een bijzondere frischheid wedergeven. Hij overleed den 31sten Maart 1837 te Hampstead bij Londen. Zijn werken hebben voor al in Frankrijk invloed gehad en in het bijzonder de meesters der zoogenoemde school van Barbizon hebben er veel van geleerd. Schilderijen van *Constable,* die ook eenige etsen en zwartekunstprenten heeft gemaakt, bezitten de National Gallery, de Tate Gallery en het Victoria and Albert Museum te Londen en het Louvre te Parijs.

Constans, de jongste zoon van keizer *Constantijn den Groote* en *Fausta,* geboren in 323 na Chr., ontving bij de verdeeling van het rijk, na den dood van *Constantijn,* Italië en Afrika benevens eenige andere gewesten. Na de overwinning over zijn broeder *Constantijn II* bij Aquileja verwierf hij (340) de heerschappij over $^2/_3$ van het geheele rijk, streed voorspoedig in Gallië en Brittannië, maar maakte zich weldra verachtelijk door zijn ongebonden leefwijze aan het Byzantijnsche Hof. Met zijn broeder *Constantius* kreeg *Constant* twist over het dogma van de godheid van *Jezus. Constans* was een beslist aanhanger van de leer van *Athanasius.* Zijn optreden heeft de algemeene invoering van het Arianisme verhinderd. Zijn uitspattingen en gewelddaden gaven aanleiding tot een opstand. *Magnentius,* een eerzuchtig krijgsman, deed zich tot keizer uitroepen. *Constans* nam nu de vlucht naar Spanje, maar werd bij de grenzen van dat land ingehaald en in een tempel vermoord (350).

Constans, *Jean Antoine Ernest,* een Fransch minister, den 3den Mei 1833 te Béziers geboren, wijdde zich aan den handel en vertoefde jaren lang voor zaken in Spanje. Daarna studeerde hij in de rechten en werd hoogleeraar te Douay, vervolgens te Dijon en eindelijk te Toulouse. In 1876 werd hij er gekozen tot lid van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij zich voegde bij de Union républicaine. In 1879 werd hij in het ministerie-*Freycinet* onderstaatssecretaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken en den 17den Mei 1880 hoofd van dit departement, met de taak om de Maartdecreten ten opzichte van de Jezuïeten en de niet erkende congregatiën ten uitvoer te brengen. In 1881 legde hij de portefeuille neder, werd tot kamerlid herkozen en in Mei 1886 naar Peking gezonden, om het Fransch-Chineesche ver-

drag af te sluiten. Den 3den November van dat jaar werd hij gouverneur-generaal van Indo-China. Na zijn ontslag als zoodanig, den 14den December 1888, belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken in het kabinet-*Tirard* (25 Februari 1889—17 Maart 1890), bestreed hij het Boulangisme en ontbond de Ligue des patriotes. Door zijn krachtig ingrijpen werd de zege van het Boulangisme, dat op een oorlog met Duitschland aanstuurde, verhinderd. De verkiezingen van 1889 waren een volledige nederlaag der Boulangisten. In September 1889 tot senator gekozen, behield *Constans* zijn portefeuille in het kabinet-*Freycinet* (1890—1892) en werd daarna in 1898 ambassadeur te Konstantinopel. Gedurende de laatste jaren was hij lid van den Senaat. Hij overleed te Parijs den 7den April 1913.

Constant noemt men in de algebra zoodanige grootheden, die een bepaalde waarde hebben; zij worden doorgaans, in navolging van *Cartesius*, aangeduid met de eerste letters van het alphabet. In de integraalrekening is de *constante* die grootheid, welke na het integreeren eener differentiaalvergelijking bij de integraal wordt gevoegd, daar functies, die alleen in constante verschillen, dezelfde differentiaalquotienten hebben. Zie *Differentiaalrekening*.

Constant, *Alphonse Louis,* een Fransch schrijver, in 1816 te Parijs geboren, trad in een geestelijke orde, gaf de „Bible de la liberté" en „La mère de Dieu" uit, die hem een veroordeeling op den hals haalden, en werd daarna een aanhanger van het evadisme van *Ganneau*. In 1848 huwde hij mejuffr. *Cadiot* (later bekend geworden als *Claude Vignon)* en gaf in 1851 een „Dictionnaire de littérature chrétienne" uit. Zijn huwelijk werd onder het Keizerrijk op aanvrage van zijn vrouw ontbonden. *Constant* overleed in 1875 te Parijs. Onder het pseudoniem *Eliphas Lévi* schreef hij verscheiden werken, o.a.: „Dogme et rituel de la haute magie" (1854—1856), „Histoire de la magie" (1859), „La clef des grands mystères" en „Philosophie occulte" (1860).

Constant, *Benjamin,* een Fransch schilder, geboren te Parijs den 10den Juni 1845. Hij was een leerling van *Cabanel* en overleed den 26sten Mei 1902 te Parijs. Hij heeft historiestukken geschilderd, waarvoor hij de stoffen dikwijls aan het Oosten ontleende. Een zijner beste werken, de Grieksche keizerin *Theodora* voorstellende, bezit het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Constant de Rebecque, *Henri Benjamin,* een Fransch staatkundige en redenaar, werd den 23sten October 1767 te Lausanne geboren. Zijn familie had in 1603, wegens de herroeping van het Edict van Nantes, Frankrijk verlaten en zich te Genève gevestigd, en zijn vader, generaal van een regiment ruiters in Nederlandschen dienst, keerde in 1791 naar Frankrijk terug en overleed in 1812. *Henri Benjamin* ontving zijn opleiding aan het Carolinum te Brunswijk. Hij woonde bij afwisseling te Parijs en in Zwitserland, en vestigde zich in 1795 voor goed in Frankrijk's hoofdstad. Hier bepleitte hij voor den Raad der Vijfhonderd de zaak van zijn door de herroeping van het Edict verdreven landgenooten en gaf onderscheiden geschriften in het licht, die zoowel tegen de dwingelandij, als tegen de regeeringloosheid gericht waren, zooals: „De la force du gouvernement actuel de la France et de la nécessité de s'y rallier" (1796), „Des réactions politiques" (1797) en „Des effets de la terreur" (1797). Nog grooter opzien baarde hij in 1797, toen hij als lid van den „Cercle constitutionnel" en later als lid van het Tribunaat, voor het vertegenwoordigend stelsel en de burgerlijke vrijheid in het strijdperk trad. Zijn redevoeringen en geschriften mishaagden den Eersten Consul, weshalve hij in 1802 uit het Tribunaat en uit Parijs verwijderd werd. Hij vertoefde eenigen tijd te Weimar, waar hij vriendschappelijk verkeerde met *Goethe* en *Schiller,* woonde vele jaren te Göttingen, waar hij in 1813 het geschrift uitgaf: „De l'esprit de conquête et de l'usurpation", en daarna te Hannover. In 1814 kwam hij in het gevolg van den kroonprins van Zweden en toonde er zich een ijverigen verdediger van de zaak der *Bourbons*. In dien tijd schreef hij o.a. zijn: „Réflexions sur les constitutions, la distribution des pouvoirs et les garanties dans une monarchie constitutionnelle" (1814). Niettemin liet hij zich na den terugkeer van *Napoleon* overhalen, de betrekking van staatsraad aan te nemen, en hij heeft zich later deswege verdedigd in zijn: „Mémoires sur les Cent Jours" (1822, 2de uitgave 1829). Na de Tweede Restauratie begaf hij zich naar Brussel, doch ontving in 1816 verlof, in Frankrijk terug te keeren, waar hij in 1819 tot lid van de Kamer van Gedeputeerden gekozen en later, in weerwil van de tegenwerking van de zijde der regeering, herkozen werd. Ofschoon zijn oppositie tegen de reactie weinig baatte, bemoedigde zij toch de flauwhartigen. Een reeks van voorlezingen aan het Athénée opende hij in 1825 met een: „Coup d'oeil sur la tendance générale des esprits dans le dix neuvième siècle", en bij de omwenteling van 1830 verklaarde hij, dat de constitutioneele monarchie de beste regeeringsvorm voor Frankrijk was, zoodat hij stemde voor het voorstel, aan den hertog *van Orleans* de Kroon aan te bieden, in wien hij echter evenmin den idealen koning vond. Hij overleed den 8sten December 1830. In het algemeen was hij beter schrijver dan spreker. Men heeft een verzameling van zijn „Discours prononcés à la chambre des députés" (1833, 3 dln.), voorts een andere van zijn politieke brochures onder den titel: „Cours de politique constitutionnelle" (1817—1820, 4 dln.; 2de druk 1833). Ook schreef hij: „De la religion considérée dans sa source, ses formes et ses développements" (1824—1830, 2 dln.) en „Du polythéisme romain, considéré dans ses rapports avec la philosophie grecque et la religion chrétienne" (1833, 2 dln.). Algemeen werden zijn groote talenten op prijs gesteld, en *Béranger* zegt van zijn begrafenis: „Un peuple en deuil lui fit cortège en route". Zijn brieven verschenen in 1844, een bloemlezing uit zijn „Oeuvres politiques" in 1874.

Zie: *H. Castille,* Benjamin Constant (1859); *L. Michon,* Le gouvernement parlementaire sous la Restauration (1905); *V. Glachant,* Benjamin

Constant sous l'oeil du guet (1906); *G. Rudler,* La jeunesse de Benjamin Constant; *dezelfde,* Bibliographie critique des oeuvres de Benjamin Constant (1909).

Constantheid. Zie *Veeteelt.*

Constantia is de gemeenschappelijke naam van 3 landgoederen, 4 km. ten Z. van de hoofdstad der Britsche Kaapkolonie in Zuid-Afrika, wier wijngaarden den voortreffelijken Constantiawijn opleveren. Deze 3 landgoederen dragen de namen van Hoog-, Groot- en Klein-Constantia en worden ook wel naar hun bezitters die van *Van Reenen, Cloete* en *Coligne* genoemd. De wijn, die op deze landgoederen verbouwd wordt, is bekend onder den naam van Constantiawijn. De jaarproductie is gemiddeld 3600 H.L. De Constantiawijn, dien men in den handel brengt, is meestal namaak.

Constantia, een dochter van *Roger II,* koning van Sicilië, werd na den dood van haar neef *Willem II* (1189) erfgename van het rijk. Daar zij in 1186 met *Hendrik,* een zoon van *Frederik Barbarossa,* later keizer *Hendrik VI,* in het huwelijk trad, kwam het rijk van Sicilië aan het Huis der *Hohenstaufen.* Den 26sten December 1194 werd zij moeder van een zoon, later als *Frederik II* tot keizer gekroond. Na den dood van *Hendrik VI* (1197) zocht zij steun bij paus *Innocentius III,* die den jeugdigen *Frederik* beleende met Sicilië en Napels, terwijl zij daarentegen afstand deed van belangrijke kerkelijke rechten. Zij overleed den 27sten November 1198, nadat zij den paus tot voogd over haar zoon had benoemd.

Constantia was een zuster van *Pedro,* koning van Aragon, en gemalin van *Emerich,* koning van Hongarije, en na het overlijden van deze (1200) van den 15-jarigen *Frederik II,* uit het geslacht der *Hohenstaufen,* aan wien zij een zoon, *Hendrik* († 1242), schonk. Zij zelf overleed in 1223.

Constantia, een dochter van *Manfred* uit het Huis der *Hohenstaufen,* werd in 1262 de gemalin van *Pedro,* koning van Aragon, die op grond van dit huwelijk in 1283 Sicilië aan *Karel van Anjou* ontrukte. Na den dood van *Pedro* (1285) deed *Constantia* haar zoon *Jacobus,* in spijt van het verzet van den paus, te Palermo tot koning kronen. Niettemin maakte zij vrede met haar tegenstanders en gaf zelfs haar dochter *Violante* aan *Robert van Calabrië,* den zoon van *Karel van Anjou,* ten huwelijk. Zij overleed in 1302.

Constantiawijn. Zie *Constantia.*

Constantin, *Marc,* een Fransch liederdichter en schrijver, in 1810 te Bordeaux geboren, schreef de woorden en muziek voor ongeveer twee duizend romances en liederen, waarvan verscheiden, o.a.: „Jeanne, Jeannette et Jeanneton" populair geworden zijn. Ook heeft hij de woorden voor beroemde walsen en polka's geschreven, zooals o.a. „La valse des roses". Hij was medewerker aan het „Petit Journal" en schreef: „Physiologie de l'amant de coeur" (1842), „Histoire des cafés de Paris" (1857), „Manuel du savoir vivre" (1857), „Le nouveau Décaméron des jolies femmes" (1859) en „Les bijoux de Jeannette" (comische opera in 1 bedrijf, muziek van *Godard,* 1878). *Constantin* overleed in 1888 te Parijs.

Constantine is een departement der Fransche kolonie Algerië, waarvan het het oostelijk deel inneemt. In het N. grenst het aan de Middellandsche Zee, in het O. aan Tunis, in het Z. aan de Sahara en in het W. aan het departement Algiers. De oppervlakte bedraagt 87 434 km., het aantal inwoners (1911) 2 118 446. Het is verdeeld in de 7 arrondissementen: Batna, Bona, Bougie, Constantine, Gelma, Philippeville, Sétif en 4 subdivisies in het militaire territorium.

Constantine is de hoofdstad van het evenzoo genoemde departement der Fransche kolonie Algerië. Zij ligt op een hoogvlakte van kalksteen, bijna 600 m. boven de oppervlakte der zee aan den voet van een steilen rotswand, die een derde gedeelte van de stad omgeeft, terwijl de twee andere derdedeelen omringd zijn door een rotskloof, waardoor een kleine rivier vloeit, weshalve zij alleen in het W. door middel van een smalle landtong en in het Z. langs de brug El Kantarah, uit den tijd der Romeinen afkomstig, toegankelijk is. De oude brug is echter in 1857 ingestort en door een nieuwe vervangen. Men heeft in de stad de wijk der inboorlingen en die der Europeanen, en haar binnenste gedeelte is een doolhof van enge, vuile straten. De huizen zijn er meestal van leem opgetrokken en hebben geen vensters en kleine deuren. Er zijn 5 poorten, onderscheiden moskeeën en een merkwaardig paleis in Moorschen stijl van den voormaligen bey. Op het hoogste punt der stad verheft zich de citadel (Kasbah) met een kazerne, een militaire gevangenis, een hospitaal enz. Het aantal inwoners van Constantine bedraagt (1911) 61 413, waaronder ongeveer 20 000 Franschen. De nijverheid is er in een achterlijken toestand, doch er wordt een belangrijke handel gedreven met de binnenlanden van Afrika. In de stad en in haar omtrek heeft men vele overblijfselen uit den tijd der Romeinen, en voor de poort Valée verheft zich een marmeren pyramide ter eere van den generaal *Damremont,* die aldaar sneuvelde.

Constantine was weleer de rijkste stad van Numidië en droeg den naam van *Carta,* welke door de Romeinen in *Cirta* veranderd werd. *Massinissa* belegerde haar, en zij gaf zich over op uitdrukkelijk bevel van haar koning, die zich als gevangene in het vijandelijk leger bevond. Als zetel van *Massinissa* onderscheidde zij zich door haar prachtige gebouwen en door haar aanzienlijke bevolking. Ook later handhaafde zij haar roem. *Jugurtha* kon haar enkel door gebrek tot de overgave dwingen, en zij diende den Romeinschen veldheeren *Metellus* en *Marius* tot middelpunt bij hun ondernemingen tegen dien vorst. *Caesar* schonk haar het Romeinsch burgerrecht, doch nu begon haar bloei te verminderen, en in 311 na Chr., gedurende den oorlog tusschen *Maxentius* en *Alexander,* een boer uit Pannonië, die zich in Afrika tot keizer had laten uitroepen, werd zij geheel en al verwoest. *Constantijn de Groote* deed haar weder opbouwen en schonk haar zijn naam, dien zij tot den dag van heden behouden heeft. We-

gens haar sterke vestingwerken bleef zij gedurende de stormen in het begin der Middeleeuwen ongedeerd, en *Belisarius*, de veldheer van *Justinianus*, vond haar in een zeer gunstigen toestand. Vervolgens kwam zij in de handen der Mooren, werd daarna schatplichtig aan Algiers, maar zocht zich sedert het einde der 18de eeuw onder eigen beys meer en meer onafhankelijk te maken. *Achmed-Bey* hield er zijn gezag staande, toen de Fransche vaan reeds wapperde van de muren van Algiers; doch na een mislukten aanslag in 1836 werd Constantine toch den 15den October 1837 door generaal *Valée* stormenderhand ingenomen, nadat *Damremont* daags te voren gesneuveld was.

Constantius Chlorus (volledig *Flavius Valerius Constantius Chlorus*), de vader van *Constantijn den Groote*, was de zoon van een Dariër, *Eutropius* genaamd, en van *Claudia*, een dochter van *Chrispus*, een broeder van keizer *Claudius II*, werd geboren in 250 na Chr., maakte zich beroemd door dappere daden en werd door de keizers *Diocletianus* en *Maximianus* met *Galerius* tot caesar gekozen, ja, kort daarna door *Maximianus*, die hem zijn stiefdochter *Theodora* ten huwelijk gaf, als zoon aangenomen. Het rijk werd nu in 4 deelen gedeeld, en *Constantius* ontving als zijn aandeel Spanje, Gallië en Brittannië. Hij versloeg de Alemannen en verdreef de Franken. Nadat hij voorts Bononia (Boulogne) veroverd had, stak hij over naar Brittannië en bracht er *Alectas* een nederlaag toe. Nu zorgde hij voor de ontwikkeling van kunst en wetenschap en betoonde zich zachtmoedig jegens de Christenen. Toen in 305 *Diocletianus* en *Maximianus* de keizerlijke waardigheid neerlegden, werden *Constantius* en *Galerius* tot augustus uitgeroepen. Hij overleed den 25sten Juli 306 op een krijgstocht tegen de Picten te Eboracum (York).

Constantius II, de tweede zoon van *Constantijn den Groote* en van *Fausta*, werd geboren den 13den Augustus 317 na Chr. te Sirmium in Illyrië en bestuurde op 20-jarigen leeftijd reeds de zaken in Azië, toen de dood zijns vaders hem naar Konstantinopel riep. Hij verkreeg toen Azië en Egypte, maar erfde tevens een oorlog tegen de Perzen. Toen na den dood van zijn broeder *Constans* keizer *Magnentius* in Spanje, Gallië, Brittannië en Italië als keizer werd erkend en *Vetranio*, bevelhebber van zijn legioenen in Illyrië, zich aldaar met het vorstelijk purper bekleedde, ging *Constantius* derwaarts, versloeg *Vetranio*, ontmoette in 351 *Magnentius* bij Mursa aan de Drave, wist den aanvoerder der vijandelijke ruiterij om te koopen en won daardoor den bloedigen slag, terwijl hijzelf zich lafhartig verscholen hield. Zoo verkreeg hij het uitgebreide gebied van zijn vader, nam op een gruwelijke wijze wraak op zijn tegenstanders, vertoefde geruimen tijd in Gallië en voerde oorlog tegen de Alemannen. Daar hij *Gallus*, dien hij eerst tot caesar benoemd had, vreesde, liet hij hem ter dood brengen, en *Julianus* ontkwam alleen door de bescherming van keizerin *Eusebia* aan een dergelijk lot, waarna hij dezen tot caesar benoemde en hem belastte met de heerschappij in het Westen. Een veldtocht tegen de Sarmaten en Quaden verschafte aan *Constantius* den bijnaam van *Sarmaticus*. In 359 ontstond er opnieuw oorlog tegen Perzië, en daar er niet vele voordeelen behaald werden, ontbood hij *Julianus*, om hem met zijn beste troepen te ondersteunen. De troepen weigerden echter derwaarts te trekken en riepen *Julianus* tegen zijn wil tot keizer uit. *Julianus* vroeg daartoe de goedkeuring van *Constantius*, doch deze rukte aanstonds tegen hem op. Hij overleed echter gedurende dien tocht, den 3den November 361, nadat hij *Julianus* tot zijn opvolger had benoemd. *Constantius* miste den ruimen blik, dien zijn vader bezeten had. Hij hield zich meer met hof- dan met staatszaken bezig.

Constantopoulos, *Constantin*, een Nieuw-Grieksch staatsman, werd in 1832 te Tripolis in den Peloponnesus geboren en studeerde te Athene in de rechten. In 1862 behoorde hij tot de aanhangers der revolutionnaire partij, die koning *Otto* ten val bracht. Hij nam zitting in de constitutioneele nationale vergadering, en vertegenwoordigde sedert 1881 in de Kamer geregeld de provincie Mantineia en de nomos Arkadië. Toen in Februari 1892 *Delijannis* door koning *George* gedwongen werd af te treden, vormde *Constantopoulos* den 2den Maart 1892 een kabinet, maar gaf den 23sten Juni zijn portefeuille aan *Trikoepis* over, toen bij de verkiezingen van den 15den Mei zich het Grieksche volk voor laatstgenoemden verklaarde.

Constantijn I of *de Groote*, eigenlijk *Gajus Flavius Valerius Aurelius Constantinus*, keizer van het Romeinsche rijk, werd geboren den 28sten Februari 274 te Naïssus in Opper-Moesië, was een zoon van *Constantius Chlorus* en *Helena*. Hij diende onder zijn vader, die Caesar was, en onder *Diocletianus*, vergezelde zijn vader op een tocht tegen de Picten en zag zich bij diens overlijden (25 Juli 306) door het leger als Augustus en Imperator begroet. Na zijn terugkeer uit Brittannië versloeg hij de Franken, doch bezoedelde zijn zegepraal, doordien hij de beide vijandelijke aanvoerders in den circus te Trier aan de verscheurende dieren ten prooi gaf. Intusschen heerschte er te Rome groote verdeeldheid, daar *Maxentius*, *Maximinianus*, *Galerius* en *Severus* zich met het purper bekleedden. *Maximinianus* zocht de gunst van *Constantinus* te verwerven en deed, toen hij hierin niet slaagde, pogingen hem te dooden, waarna hij op last van *Constantinus* te Massilia geworgd werd. *Galerius* overleed een jaar daarna, en zelfs nu bleven er nog 4 mededingende rijksbestuurders over, namelijk *Licinius* en *Maximinus* in het Oosten, *Maxentius* en *Constantinus* in het Westen. Door het omverhalen der standbeelden van *Constantinus* gaf *Maxentius* het eerst aanleiding tot vijandelijkheden, waarna *Constantinus* over de Alpen trok, zijn tegenstander versloeg en zich meester maakte van geheel Opper-Italië. *Constantinus* trok Rome binnen, waar de Senaat hem als eersten Augustus erkende. Toen begaf hij zich naar Milaan, waar hij zijn zuster *Constantia* met *Licinius* deed huwen. Deze verbintenis spoorde *Maximinus* aan tot een krijgstocht tegen zijn mederegenten, die echter eindigde met zijn dood bij Tarsus. De eensgezind-

heid tusschen *Constantinus* en *Licinius* duurde echter slechts kort; weldra trokken zij tegen elkander op, en *Licinius* moest na herhaalde nederlagen Illyrië, Pannonië en Griekenland aan *Constantinus* afstaan en zich met Thracië en Azië vergenoegen. In 323 barstte wederom een oorlog tusschen hen uit, *Licinius* leed opnieuw de nederlaag, en ofschoon *Constantinus* hem, op de bede zijner zuster, het leven schonk, werd hij, zoowel als *Maximinus*, weldra gedood. Nadat *Constantinus* de alleenheerschappij te Rome had aanvaard, deed hij, ten gevolge van lasterlijke aantijgingen, zijn voorzoon *Crispus* en later ook zijn gemalin *Fausta* ombrengen. Om zijn geweten tot rust te brengen, en om staatkundige redenen, omhelsde hij het Christendom, dat hij tot staatsgodsdienst verhief, waarom de geestelijkheid hem „den Groote" noemde. De ontevredenheid, door zijn bloedige daden te Rome gewekt, was een der oorzaken, dat hij Byzantium tot zetel koos, hetgeen echter vooral geschiedde, omdat in Rome te veel republikeinsche herinneringen de vestiging der monarchie belemmerden. De nieuwe residentie werd prachtig versierd en de keizer schonk haar den naam van Constantinopolis (stad van *Constantijn*). Van zijn handelingen vermelden wij het dempen van een oproer, door zekeren *Colocaerus* aangestookt, zijn overwinning op de Goten of Scyten en de opneming der Vandalen in zijn rijk. Voorts beraamde hij maatregelen tot verdeeling van zijn gebied. Zijn jongste zoon *Constans* en *Dalmatius* (een zoon van zijn broeder) werden tot caesars gekozen, en nu verkreeg zijn oudste zoon *Constantinus* Gallië en Brittannië, *Constantius* het Oosten, *Constans* Italië en Afrika en *Dalmatius* Illyrië met aangrenzende gewesten. Toen hij op het punt stond tegen *Sapores*, koning van Perzië, te velde te trekken, werd hij plotseling ziek en overleed, nadat hij zich door bisschop *Eusebius* had laten doopen, den 22sten Mei 337, waarna men hem te Konstantinopel ter aarde bestelde. De heidenen plaatsten hem onder de goden, en de Christenen onder de heiligen. Hij heeft in zijn rijk een geheel andere orde van zaken ingevoerd, welke trouwens reeds door *Diocletianus* was voorbereid. Alle overblijfselen der voormalige republiek werden thans voor goed afgeschaft en een gestrenge scheiding tusschen het militair gezag en het burgerlijk bestuur ingevoerd. Het uitgebreide rijk, met uitzondering der beide hoofdsteden, verdeelde hij in 4 praefecturen, en deze wederom in diocesen en provinciën. Twee opperbevelhebbers stonden met hunne onderbevelhebbers aan het hoofd van voetvolk en ruiterij. Een geheim Kabinet *(Consistorium principis)* stond den keizer steeds raadgevend ter zijde. Er werden drukkende belastingen ingevoerd, maar tevens zorgde hij er voor, dat een goede rechtspleging gehandhaafd werd, dat de rechtsgeleerde school te Berytus bloeide, dat *Gregorius* en *Hermogenes* de oude en nieuwe wetten verzamelden, en dat de kunst, vooral de schoone bouwkunst, bevorderd werd.

J. C. F. Manso, Leben Constantins des Grossen (Breslau 1817); *Th. Keim*, Der Uebertritt Konstantin des Grossen zum Christentum (Zurich 1862); *Th. Zahn*, Konstantin der Grosse und die Kirche (Hannover 1876); *Flasch*, Konstantin der Grosse als erster christlicher Kaiser (Würzburg 1891); *Boissier*, La fin du paganisme (Parijs 1891); *C. H. Firth*, Constantine the Great. The reorganisation of the Empire and the triumph of the Church (Londen 1905).

Constantijn II, de oudste zoon van den voorgaande en van *Fausta*, werd geboren in 316 te Arelatum en reeds het volgend jaar, tegelijk met *Crispus* en *Licinianus*, tot caesar benoemd. Hij hield zijn verblijf in Gallië, dat hem in 337 bij de verdeeling des rijks, tegelijk met Brittannië en Hispanië werd toegewezen. Tevens had zijn vader een gedeelte van het groote gebied bestemd voor zijn neven *Dalmatius* en *Hannibalianus*, doch dezen werden, niet zonder medeweten van *Constantinus II*, door de soldaten omgebracht. Daar hij voorts nog niet tevreden was met zijn aandeel, trok hij over de Julische Alpen en deed een inval in de gewesten van zijn broeder *Constans*, maar werd bij Aquileja in een hinderlaag gelokt en gedood (430).

Constantijn V, doch *III* als keizer van het Oost-Romeinsche rijk, bijgenaamd *Copronymus*, omdat hij bij zijn doop het water bevuilde, of *Iconoclastes* (de beeldenstormer), werd geboren in 719 en beklom als zoon en opvolger van *Leo den Isauriër* in 741 den troon te Byzantium. In 746 voerde hij een voorspoedigen oorlog tegen de Saracenen, veroverde onderscheidene gewesten en bracht vele verbeteringen in het binnenlandsch bestuur, hoewel hij wegens zijn afkeer van alle beelden verstoken bleef van de gunst des volks. Daar hij echter op de trouw van zijn leger kon rekenen, liet hij zich niet afbrengen van zijn ijveren tegen de vereering der beelden. Toen de monniken daartegen allerlei zwarigheden opperden, hief hij in 768 alle kloosters op, deed de kloostergebouwen afbreken of in kazernes veranderen en dwong de monniken en nonnen, om in het huwelijk te treden, terwijl hij hen bij weigering van het licht der oogen beroofde. Wie bevonden werd, reliquieën of beelden van heiligen te bezitten, moest het leven of de oogen verliezen. Tevens voerde hij oorlog tegen de Bulgaren en Slaven en zelfs tegen de Russen, die tot aan den Donau waren voortgerukt. Hij overleed den 14den September 775, gedurende een veldtocht tegen de Bulgaren.

Constantijn VII *(V)*, bijgenaamd *Porphyrogenitus* (in het purper geboren), keizer van het Oost-Romeinsche rijk, werd geboren in 905, was een zoon van *Leo den Wijze* en werd op 7-jarigen leeftijd onder de voogdij van zijn oom *Alexander*, later van zijn moeder *Zoë* en sedert 919 van *Romanos Lakapenos*, keizer. Hij was een blind werktuig van anderen, doch tevens een bevorderaar der wetenschap. Zelf heeft hij een levensbeschrijving van zijn grootvader *Basilius* opgesteld, alsmede een geschrift: „De administrando imperio", twee boeken: „De ceremoniis aulae Byzantinae" enz. Hij overleed in 959. Eenige van zijn werken zijn in 1617 te Leiden door *Meursius* uitgegeven.

Constantijn, *Caesarewitsj Paulowitsj*, grootvorst van Rusland, met den titel *czarewitsj* begiftigd, werd geboren den 8sten Mei 1779 en

was de tweede zoon van keizer *Paul I*. Hij onderscheidde zich onder *Soewarow* zoozeer, dat zijn vader hem bovengenoemden titel schonk, en hij betoonde ook veel moed in den slag bij Austerlitz. In 1808 woonde hij het Congres te Erfurt bij, vergezelde zijn broeder *Alexander* gedurende de krijgstochten van die dagen, streed dapper bij Leipzig en bevond zich vervolgens op het Congres te Weenen. Daarna werd hij militair gouverneur en opperbevelhebber der troepen in Polen, voorts stadhouder-generaal en onderkoning aldaar. Nadat hij zich van zijn gemalin *Julie Henriette Ulrike* van Saksen-Coburg had laten scheiden, huwde hij met een Poolsche gravin, die vervolgens door den Keizer tot prinses *van Lowicz* verheven werd. Reeds bij het leven van *Alexander* had hij afstand gedaan van den troon, en hoewel hij na den dood van dezen (9 December 1825) te Petersburg als keizer werd uitgeroepen, gaf hij uit Warschau de verklaring, dat hij bij zijn afstand volhardde, zoodat de kroon in het bezit kwam van zijn broeder *Nicolaas*. Zijn geaardheid was weinig geschikt, hem de toegenegenheid der Polen te verschaffen, en toen in 1830 de opstand te Warschau uitbarstte, moest hij zich redden door de vlucht. Na de zegepraal der revolutie onderhandelde hij met het Poolsch Bewind, terwijl *Dibitsj* met het Russische leger voorwaarts rukte. Den 27sten Juni 1831 overleed hij te Witebs aan de cholera. Zijn gemalin overleed weinige maanden daarna.

Constantijn Nicolajewitsj, grootvorst van Rusland, tweede zoon van keizer *Nicolaas* († 1855) en van prinses *Alexandra (Charlotte)* van Pruisen, werd geboren den 21sten (9den) September 1827, bemoeide zich bij voorkeur met aangelegenheden der marine, en werd in 1853 tot groot-admiraal en voorzitter van het departement van Marine enz. benoemd. Gedurende den Russisch-Turkschen oorlog voerde hij bevel over de Oostzeevloot, maar met weinig succes. De hervormingsplannen van zijn broeder *Alexander II* werden door hem met kracht ondersteund. Als lid van het comité, dat voor de opheffing der lijfeigenschap was ingesteld, toonde hij zich een tegenstander van de voorrechten van den adel. In 1862 werd hij stadhouder in Polen, doch reeds daags na zijn aankomst te Warschau kwam zijn leven door een aanslag in gevaar. Onder zijn bestuur barstte er in Januari 1863 een opstand uit (zie *Polen*), en *Constantijn* keerde in 1864 naar Petersburg terug. Sedert 1865 was hij voorzitter van den Rijksraad. Toen *Alexander III* den troon besteeg, werd hij van een deel zijner waardigheden ontheven. Hij overleed den 24sten (12den) Januari 1892 te Pawlowsk bij Petersburg.

Uit zijn, den 11den September 1848 met de prinses *van Saksen Altenburg* (grootvorstin *Alexandra Josefowna* († 1911) gesloten huwelijk had hij drie zoons: *Nikolaj*, geboren den 14den Februari 1850, *Constantijn*, geboren den 22sten Augustus 1858, en *Dmitrij*, geboren den 13den Juni 1860, en verder twee dochters: *Olga*, geboren den 3den September 1851, gehuwd met koning *George I* van Griekenland, en *Wjera*, geboren den 16den Februari 1854, gehuwd met *Eugenius*, hertog *van Württemberg* in 1874 en overleden te Stuttgart den 11den April 1912.

Constanz is de hoofdstad van het Badische district Constanz (1864 v. km. met 144 276 inwoners), ligt aan den Rijn, waar deze het meer van Constanz verlaat, en bestaat behalve uit de oude stad nog uit het vroegere klooster Petershausen en de stadsgedeelten Seehausen en Paradies op den rechter- en de Kreuzlinger voorstad op den linker Rijnoever. Onder de gebouwen is vooral de Dom, een in 1052—1068 gebouwd Romaansch bouwwerk, het merkwaardigste. Tot de bezienswaardigheden behooren het snijwerk der koorstoelen van *Nik. Lerch* (1470), de crypt, de rijke schatkamer, vele grafzerken enz. De meeste vergaderingen van het concilie werden hier gehouden en men kan nog de plaats aanwijzen, waar *Huss* in 1415 bij zijn veroordeeling moet gestaan hebben. Behalve de dom zijn de Stephans- en de Augustijnerkerk, de in Romaanschen stijl opgetrokken Protestantsche kerk, de oud-Katholieke gymnasiumkerk en de in 1884 gebouwde synagoge te vermelden. In het vroegere Dominikanerklooster is het graf van den beroemden Griek *Manuel Chrysolaras* en hier heeft ook *Huss* 89 dagen gevangen gezeten. Het in 1388 gebouwde koophuis, dat tijdens het concilie als conclave dienst deed, is merkwaardig om de groote zaal, waar in 1417 paus *Martinus V* gekozen werd. In het kanselarijgebouw is een rijk archief aanwezig. In het Wessenberghuis bevinden zich een schilderijenverzameling en de groote stedelijke bibliotheek. Behalve deze gebouwen heeft de stad nog vele andere, waaraan historische herinneringen verbonden zijn. Te Constanz zijn gedenkteekenen voor keizer *Wilhelm I* en keizer *Frederik III*, de vierkeizersbron met standbeelden van de keizers *Hendrik III*, *Frederik Barbarossa*, *Maximiliaan I* en *Wilhelm I* benevens eenige andere standbeelden.

De bevolking bedraagt (1910) 27 591 zielen. De industrie omvat katoenspinnerijen en drukkerijen, zijdeweverijen, vervaardiging van waterdichte stoffen, van zakken, linnen, zeildoek, chemicaliën enz. Constanz bezit een Kamer van Koophandel, vele bankinstellingen en op het meer een drukke scheepvaart. Het is het snijpunt van vele spoorwegen en er bestaan verschillende inrichtingen van onderwijs en gestichten voor zenuwlijders en krankzinnigen. De stad is de zetel van een landcommissaris. De omgeving is prachtig aangelegd; in de nabijheid ligt het slot Arenenberg.

De stad werd gesticht door *Constantius Chlorus* in de 3de eeuw en kort na 525 komt zij in de geschiedenis voor als zetel van een bisschop. In 1183 kwam hier de vrede tot stand tusschen keizer *Frederik I* en de Lombardische steden. Reeds vroeg was zij beroemd om haar linnenweverij, maar in de 15de eeuw, toen zij volgens de berichten 40 000 inwoners telde, bereikte zij het toppunt van haar glans gedurende de hooge kerkvergadering, die er van 1414 tot 1418 gehouden werd. Dit *Concilie*, vooral tot beëindiging van het *Schisma* en tegen den hervormer *Huss* belegd, werd bijgewoond door den keizer, door bijna alle keurvorsten, door de rijksvor-

sten, door vele adellijke personen en door gezanten van alle R.-Katholieke koningen, alsook uit Griekenland en Rusland, voorts door paus *Johannes XVIII* en de legaten der 2 tegenpausen, door 3 patriarchen, 33 kardinalen, 47 aartsbisschoppen, 145 bisschoppen, 124 abten, 750 doctoren, in het geheel 18 000 priesters en monniken. De drie pausen werden afgezet en *Martinus V* in hun plaats gekozen, terwijl *Johannes Huss* en *Hierónymus van Praag* (zie aldaar) er veroordeeld en verbrand werden, de eerste den 6den Juli 1415 en de tweede den 30sten Mei 1416. Daarenboven wilde de keizer de geheele Kerk hervormen, doch nauwelijks droeg de nieuwe paus de driedubbele kroon, of hij ontbond het Concilie, met de belofte, dat hij met ieder volk in het bijzonder over de bestaande misbruiken en gebreken zou onderhandelen. De keizer liet in de stad groote schulden achter. Een opstand, in 1511 onder de burgers uitbarstende, omdat de gemeenteraad zich bij het Zwitsersch Verbond wilde aansluiten, werd door keizer *Maximiliaan* gedempt. Na de invoering der Hervorming (1520) verliet het geheele domkapittel de stad en verhuisde naar Rudolfszell. Constanz voegde zich nu bij het Schmalkaldisch Verbond, en toen de stad, na de ontbinding daarvan, het „Interim" niet wilde aannemen, werd zij, hoewel te vergeefs, door de keizerlijke troepen onder *Alfonsus Vives* belegerd. Toen ontnam de keizer haar de privilegiën als rijksstad en schonk haar in 1549 aan zijn broeder *Ferdinand*, waardoor zij aan Oostenrijk verviel. In 1633 werd zij door de Zweden belegerd, en toen de Franschen in 1677 de Breisgau bemachtigd hadden, werd de universiteit van Freiburg tot aan den vrede van Rijswijk derwaarts verplaatst. In 1802 werd het bisdom opgeheven en zijn grondgebied, in 1805 ook de stad, aan Baden toegevoegd. Haar welvaart was inmiddels aanmerkelijk afgenomen en het aantal harer inwoners tot ruim 4000 gedaald. Gedurende den loop der vorige eeuw heeft zij zich echter, vooral wegens haar uitstekende ligging, aanmerkelijk ontwikkeld.

Constellatie gebruikt men somtijds in de beteekenis van *sterrenbeeld*. Doorgaans echter verstaat men onder dit woord den betrekkelijken stand van 2 hemellichamen, vooral van de zon en de maan of van de zon en een planeet, zooals die der conjunctie, der oppositie en kwadratuur. In de astrologie hechtte men veel gewicht aan de constellatie of aan den betrekkelijken stand der planeten bij 's menschen geboorte en bij andere belangrijke gebeurtenissen.

Constipatie. Zie *Verstopping*.

Constituante. Zie *Constitueerende vergadering*.

Constitucion, te voren *Nueva Bilbao*, een stad en tevens de voornaamste handelsplaats der provincie Maule in de republiek Chili, ligt in een der bevalligste oorden van Zuid-Amerika, op den linker oever van den bevaarbaren Rio Maule, die niet ver vandaar in den Grooten Oceaan uitmondt. Bij noordenwind is het binnenkomen en uitzeilen door den mond der Maule wegens de daarvoor gelegen baarbank zeer moeilijk. De regelmatig aangelegde stad telt (1907) 13 914 inwoners; zij heeft druk bezochte zeebaden, visscherij, scheepstimmerwerven voor stoombooten en zeilschepen, stoomzaagmolens en uitvoer van graan, meel, vleesch en vooral van timmerhout. De stad werd in 1794 gesticht en is het uitgangspunt van een spoorweg naar Talca.

Constitueerende vergadering of *grondwetgevende vergadering* noemt men in het moderne staatsrecht een zoodanige, die de grondwettelijke beginselen vaststelt van den Staat, hetgeen slechts daar geschieden kan, waar een nieuwe staat gesticht of een geheel en al onbruikbare grondwet door een andere vervangen moet worden. Het eerste geval kwam voor in Noord-Amerika, nadat het zich van Engeland, en in België, nadat het zich van het koninkrijk der Nederlanden had losgemaakt, en het tweede ten tijde der Groote Fransche Revolutie, daar de voormalige machten, tot het koningschap toe, machteloos waren geworden; voorts in Frankrijk in 1830 na het verjagen der *Bourbons*, in 1848 na het omverwerpen van den troon van *Orleans*, en het laatst in 1870 na den val van *Napoleon III*. Ook het Engelsche Parlement, dat in 1689, na het verwijderen van *Jacobus II*, *Willem III* en *Maria* op den troon plaatste en in de „Declaration of rights" de rechten en vrijheden des volks vaststelde, bekleedde zich met het gezag van een constitueerende vergadering. In Noorwegen, Spanje, Portugal enz. zijn ten gevolge van omwentelingen meermalen constitueerende vergaderingen samengeroepen. In Duitschland zou men aan het Parlement te Frankfort in 1848 dien naam kunnen geven, doch haar samenkomst heeft voor het Duitsche staatsbestuur geen vruchten gedragen. In ons vaderland werd na de omwenteling van 1795 een constitueerende vergadering te 's-Gravenhage samengeroepen, om er de grondwet vast te stellen voor de Bataafsche Republiek, terwijl ook de Dubbele Kamer, in 1848 tot herziening der grondwet benoemd, als zoodanig kan worden beschouwd.

Constitutie. Zie *Constitutioneel stelsel* en *Grondwet*.

Constitutie (= gestel) noemt men den algemeenen toestand van het organisme, die vooral van belang is voor de mate van weerstand van ons lichaam tegen schadelijke invloeden. Op dien toestand hebben vele en velerlei factoren invloed, waaronder zoowel erfelijke, als verkregene. Tot de eerste behoort de aanleg, dien het ras, het geslacht, de familie, waartoe wij behooren, ons bij de geboorte meegeven, tot de laatste opvoeding, beroep, oefening, levensomstandigheden enz., welke dien aanleg tot een bepaalde ontwikkeling brengen. Al die factoren spelen echter in de constitutie geen afzonderlijke rol meer, ze zijn tot één geheel versmolten, en dat geheel kan andere, ongunstige invloeden overwinnen. Zoo kan een flink grijsaard meer weerstandsvermogen hebben dan een vertroeteld jongmensch. Eerst als de puberteitsjaren en de groei voorbij zijn, heeft de constitutie een zekere vastheid verkregen. Men is geneigd iemands gestel te beoordeelen naar lengte en gewicht, maar een groote en zware man behoeft nog geen krachtige constitutie te hebben, en evenmin zijn

goede lichaamsproporties een veilig teeken. Men onderscheidt *krachtige, middelmatige* en *zwakke* constituties en vindt bij de eerste flinken eetlust met voorkeur voor stevigen kost, goede spijsvertering, krachtige stofwisseling, meer haargroei over het lichaam. Ook de beenderen geven een maatstaf, maar de dikte der beenderen en niet de lengte is van gewicht. Bij de vrouw toont zich de krachtige constitutie hierin, dat zij minder lijdt onder zwangerschappen en het zoogen. Verder is de gelaatskleur van gewicht, daar de rijkdom aan bloed en een goede bloedsomloop er zich in afteekenen. Een krachtige constitutie geeft wel meer weerstandsvermogen, ook tegen den erfelijken aanleg voor tering, maar geen verminderde vatbaarheid voor andere infectieziekten, integendeel, sommige ervan, zooals cholera en typhus, treffen juist vooral krachtige personen. Het sterftecijfer aan die ziekten is echter bij de laatsten lager dan bij de zwakken. Jicht en volbloedigheid vindt men meer bij de sterke gestellen.

Zie ook *Psychopathische constitutie.*

Constitutioneele afwijkingen zijn aandoeningen, die het gestel aantasten en van chronischen aard zijn, zooals de veranderingen in het bloed (bleekzucht, scheurbuik enz.), in het centraalzenuwsysteem (hysterie, epilepsie, geestesstoornissen) en in het beenderenstelsel (bijv. rhachitis, Engelsche ziekte). Het is voor de behandeling van vele stoornissen van groot belang te weten, of zij op constitutioneel lijden berusten of niet, want in het eerste geval kan men ze vaak niet opheffen, vóór men dat lijden geneest, bijv. door op de bloedmenging of op het zenuwstelsel te werken.

Constitutioneele Rechterzijde of het *rechter centrum,* door de tegenstanders „r a l l i é s" of *pauselijke republikeinen* genoemd, is de naam der uit vroegere monarchisten bestaande partijgroep in de Fransche Kamer van Afgevaardigden, die in Februari 1892 onder leiding van *Piou,* vorst van Arenberg, en generaal *De Freschevill*e de aansporing der pauselijke encycliek volgde en zich aan den republikeinschen regeeringsvorm onderwierp. Behalve dat zij de republiek eerbiedigen, ijveren zij ook voor het herstel van den socialen en godsdienstigen vrede.

Constitutioneel stelsel is een regeeringsvorm, die gebaseerd is op een grondwet, welke den bevoegdheidskring afbakent van vorst, regeering en volk. De wettelijke macht wordt in dit stelsel uitgeoefend door vorst en volksvertegenwoordiging samen. In tegenstelling hiermede is de *absolute monarchie,* waarbij de wetgevende macht berust bij een monarch.

Het eigenlijke constitutioneele stelsel dagteekent in de meeste landen uit het laatst der 18de eeuw. Toen werden in den staatsvorm de meest ingrijpende veranderingen aangebracht, vooral ten opzichte van de rechten der burgers. Het begrip *staatsburgerschap* kwam na de Fransche Revolutie meer en meer tot zijn recht. De leden van den Staat hebben het recht, den regeeringsvorm te kiezen, welke hun de meest geschikte toeschijnt; zij moeten invloed bezitten op het landsbestuur en zij moeten zekerheid hebben, dat hun rechten behoorlijk gewaarborgd worden. Indien, zooals thans in bijna alle beschaafde landen het geval is, het staatsburgerschap van staatswege is erkend, dan kan de zaak des volks niet geregeld worden buiten de medewerking der burgers om.

Bij de oude Germaansche volkeren had elk vrijgeborene het recht, mede te werken tot vaststelling der bepalingen, welke bestemd waren de gemeenschap te binden. Daartoe kwamen zij op het Maart- of Meiveld samen, onder de leiding van door hen zelf gekozen hoofden. Naarmate de bevolking aangroeide en zich verspreidde, naarmate zij zich, met de vermeerdering der beschaving, meer en meer in klassen splitste, werden deze algemeene samenkomsten moeilijker, om ten slotte onmogelijk te worden. Sporen van die aloude Germaansche volksvergaderingen treft men nog thans aan in de „Landesgemeinden" van Uri en Appenzell. In sommige landen werden na een langdurigen strijd, zooals in Frankrijk, de adel en de burgerij aan het koningschap onderworpen, in andere landen, bijv. ook in Nederland, wisten de machtigste klassen het staatsgezag in handen te krijgen en, door de centrale macht van den vorst te beperken of geheel ter zijde te stellen, gedurende geruimen tijd aan het hoofd van den Staat te blijven. Alleen in Groot-Brittannië bestond reeds in de Middeleeuwen een constitutioneele regeeringsvorm, waarbij naast het koningschap, een, althans gedeeltelijk gekozen, volksvertegenwoordiging medewerkte tot de samenstelling der wet, op welker naleving zij toezicht uitoefende.

In een goed georganiseerden Staat moet een regeermacht bestaan, die de leiding en het bestuur op zich neemt en met het uitvoerend gezag is bekleed. Die regeermacht wordt nu eens aan een uit verschillende personen samengesteld lichaam, zooals in Zwitserland, dan eens aan één persoon, hetzij tijdelijk of erfelijk opgedragen. In Noord-Amerika en Frankrijk is de president het tijdelijk hoofd van den Staat; in de meeste constitutioneele staten van Europa berust de uitvoerende macht bij den vorst.

De grenzen der rechten van het hoofd van den Staat moeten behoorlijk afgebakend zijn, opdat de rechten des volks gewaarborgd blijven. Nu zijn deze rechten en bevoegdheden van het hoofd van den Staat niet overal gelijk, maar meestal uitgebreider in een constitutioneele monarchie dan in die staten, waar het hoofd slechts voor een bepaalden tijd is benoemd.

Onschendbaarheid van het hoofd van den Staat en verantwoordelijkheid der raadslieden is de grondslag van het constitutioneele stelsel. Een wet kan slechts tot stand komen door de samenwerking van het hoofd van den Staat en de volksvertegenwoordiging, zoodat ook de wetgevende macht moet berusten bij beiden. Het hoofd van den Staat heeft de bevoegdheid, om aan een wet, die naar zijn overtuiging niet in het belang van den Staat is, zijn goedkeuring te onthouden. Ook heeft hij het recht de vertegenwoordiging, die niet aan haar doel beantwoordt en niet meer de uitdrukking is van de richting der meerderheid van de natie, te ontbinden. Dit recht vormt een tegenwicht tegen een mogelijke

verkrachting van de belangen der minderheid door een eenzijdige richting bij de meerderheid in de vertegenwoordiging. Tegenover deze macht staat het recht van de vertegenwoordiging, om iedere regeeringsdaad te mogen beoordeelen, terwijl het haar plicht is, een streng toezicht over de regeering te houden. Zij heeft eveneens het recht, de haar voorgelegde wetten te beoordeelen, te wijzigen en desnoods te veroordeelen, en zij is bevoegd wetsvoorstellen in te dienen. Ten slotte behoort aan haar nog het recht van enquête, d. w. z. een onderzoek te mogen instellen naar alles wat zij meent, dat voor het belang van den Staat dienstig is. Daarom is het van het hoogste belang, dat het vertegenwoordigend stelsel geen ijdele vorm is, maar dat zoo veel mogelijk alle burgers medewerken tot de verkiezing van de leden der volksvertegenwoordiging. Zie hiervoor bij *Kiesrecht*.

Alle burgers moeten daarom gelijk zijn voor de Wet, zonder onderscheid van geboorte, bezit of godsdienst. Voor allen geldt éénzelfde burgerlijk recht, éénzelfde strafrecht en voor allen staat de gelegenheid open, staatsbetrekkingen te bekleeden, mits aan de in het algemeen belang gestelde eischen wordt voldaan. Dus rust ook op alle burgers de verplichting om, naar de mate hunner krachten, bij te dragen in de middelen, welke de Staat noodig heeft, om zijn taak te vervullen.

De verplichting lid te zijn van een vereeniging of corporatie, zooals tijdens het gildewezen, is onvereenigbaar met den constitutioneelen regeeringsvorm, die vrijheid van bedrijf eischte, evenals vrijheid van godsdienst, vrijheid van vereeniging en vergadering en vrijheid van drukpers. Ieder burger mag zijn gedachten mondeling of schriftelijk openbaar maken, maar daarom moet hij ook de belangen van den Staat kunnen onderzoeken en beoordeelen, en hiertoe is het noodig, dat de regeeringshandelingen en maatregelen openbaar zijn, en dat de middelen, om zich op de hoogte te stellen van den oeconomischen en maatschappelijken toestand van het volk, iedereen ten dienste staan.

Wanneer de ontwikkeling van het volk een zeker peil bereikt heeft, is de constitutioneele regeeringsvorm het beste middel, om den Staat aan zijn doel te doen beantwoorden, want hoe meer de burgers in staat zijn belang te stellen in het staatsleven, hoe meer zij dus doordrongen zijn, niet alleen van hun rechten, maar ook van hun verplichtingen jegens de gemeenschap, des te meer zal die gemeenschap, en dus ook de Staat en zijn burgers elk afzonderlijk, vooruitgaan.

Zie: *J. C. Bluntschli*, Lehre vom modernen Staat, 1ste dl. (6de druk Stuttgart 1885), 6de boek: „Die Staatsformen".

Constrictie is in de chirurgie vooreerst een operatie, die voornamelijk aangewend wordt tot verwijdering van gezwellen, die van een steel voorzien zijn. Om den steel wordt een draad of kettinkje geslagen en deze met behulp van een afzonderlijk toestel, de *constricteur*, zóó sterk aangetrokken, dat de steel langzaam doorgesneden wordt. Een dergelijke operatie veroorzaakt geen bloedverlies, daar de aldus doorgedrukte bloedvaten niet bloeden.

Bij de methode, door *Esmarch* in 1873 aangegeven, wordt een kunstmatige vermijding van bloeding verkregen bij operaties, door het te amputeeren lid met een elastischen gummiband stevig te omwikkelen en door den gelijkmatigen druk het bloed uit de periphere vaten van het lid naar de verder op naar het hart gelegen bloedvaten te persen. Als bijv. een handbreed onder de knie geamputeerd moet worden, wikkelt men een breeden gummiband van de teenen af tot boven de knie. Waar deze omwikkeling ophoudt, wordt een tweede, ronde band onder sterk trekken 4 tot 5 maal om het been gesnoerd, waarna beide einden door een bijzondere inrichting verbonden worden. Wordt nu de eerste band weggenomen, dan is het onderste lid van het been gelijk aan dat van een lijk, en kan de operatie geschieden zonder dat de patiënt een druppel bloed verliest. Na verrichte amputatie worden de verschillende bloedvaten afgebonden en daarna de laatst aangelegde band verwijderd. Daarop vult zich de stomp onmiddellijk met bloed en worden de eventueel losgebleven bloedvaten, waaruit nu het bloed spuit, afgebonden. Deze uitvinding is een der grootste, die ooit op het gebied der chirurgie gedaan zijn.

Constructie, ontleend aan een Latijnsch woord, dat *opbouw* of *samenvoeging* beteekent, noemt men op het gebied der taalkunde zulk een plaatsing der woorden van een volzin, die hun onderling verband duidelijk maakt. In de meetkunde noemt men constructie een samenvoeging van lijnen, vlakken enz., om hiervan een figuur te vormen, die aan bepaalde kenmerken moet voldoen. Men kan ook formules construeeren, wanneer de daarin aanwezige letters een geometrische waarde hebben. In het bijzonder wordt het woord constructie gebruikt bij de machine-industrie en in de architectuur.

Constructie noemt men in de bouwkunde een samenstelling van verschillende onderdeelen tot een bouwkundig geheel, hetwelk beantwoordt aan bepaalde eischen van stevigheid en duurzaamheid. Een dergelijke bouwkundige constructie, gewoonlijk bouwconstructie genaamd, vormt de kern van elk bouwwerk of onderdeel daarvan, en bepaalt door den vorm de wijze, waarop door middel van de versieringskunst het bouwwerk bouwkunstige waarde behoort te verkrijgen. De studie der bouwconstructiën is een onderdeel van de bouwkunde en wel het meest wetenschappelijke.

Constructiewerkplaatsen zijn militaire inrichtingen, die gerekend worden tot de artillerie te behooren. Wat ons land betreft, werden zij reeds in 1679 te Delft gevestigd en na dien tijd herhaaldelijk hervormd.

Officieren en burger-ambtenaren zijn met het toezicht op den arbeid belast, welke geheel door burgerwerklieden verricht wordt. Al wat een leger behoeft aan geschutmunitie, mitrailleurs, voertuigen, paardetuig, brandbluschmaterieel, affuiten, richtmiddelen, beddingen, bedieningsgereedschappen, waarnemings- en telefoontoestellen, wordt aldaar aangemaakt, samengesteld, gewijzigd en hersteld.

Een hoofd-officier der artillerie is hoofd van het geheel.

Constructiewinkel *te Soerabaja* is een inrichting, bestemd tot het vervaardigen van oorlogsbehoeften in het algemeen en van artillerie-materiaal in het bijzonder, doch waar ook voor andere departementen en voor particulieren met machtiging van het departement van Oorlog kan gewerkt worden. Deze inrichting, die in vele behoeften voorziet, heeft haar ontstaan te danken aan het feit, dat tijdens de oorlogen tusschen Frankrijk en Engeland in het begin der vorige eeuw de communicatie tusschen Java en het moederland zoo goed als verbroken was.

Constructive total loss is in de zeeverzekering de benaming voor het beginsel, dat het schip voor afgekeurd wordt gehouden, zoodra de schade zoo groot is, dat de reparatiekosten meer dan drie vierden der waarde van het schip zouden bedragen. Indien abandonnement (zie aldaar) geoorloofd is, wordt het verzekerde voorwerp krachtens een fictie der wet geacht totaal verloren te zijn; heeft geen abandonnement plaats gehad, dan blijft de verzekerde zaak, of wat er overgebleven is, eigendom van den verzekerde en wordt van de door den assuradeur te betalen volle verzekerde som zooveel afgetrokken, als de waarde van het beschadigde schip of wrak bedraagt.

Consubstantiatie noemt men de leer betreffende het avondmaal, volgens welke het bij het avondmaal genuttigde brood niet verandert in het lichaam van Christus (*transsubstantiatie*), maar brood blijft en wel zoo, dat *in, met* en *door* het brood het lichaam van *Christus* wordt aangeboden en genuttigd.

Consuegra is een stad in de Spaansche provincie Toledo, district Madridejos, aan de Amarguillo bij een waarschijnlijk door *Trajanus* gebouwde vesting. De stad telt ongeveer 8000 inwoners; men vindt er de overblijfselen van een Romeinsch amphitheater, en in de nabijheid jaspis- en marmergroeven. Waarschijnlijk is zij het Consaburum der Romeinen. In 1891 werd de stad door een overstrooming bijna geheel verwoest.

Consul was in de Romeinsche republiek de titel der hoogste staatsambtenaren, die na het verdrijven der koningen twee aan twee en telkens voor den tijd van één jaar hun plaats innamen. De naam is afkomstig van het Latijnsche woord *consulere*, dat zoowel *raad geven*, als *raad vragen* beteekent. Als bevelhebber van het leger droegen zij ook den naam van *praetores* (aanvoerders). Als eerste consuls vinden wij *Lucius Junius Brutus* en *Lucius Tarquinius Collatinus* vermeld (509 v. Chr.). De mededingers naar het ambt van consul moesten het volle burgerrecht bezitten en niet jonger dan 43 jaar zijn; in den regel kwamen alleen zij in aanmerking, die reeds den post van praetor hadden bekleed. De keuze geschiedde in de comitia (zie aldaar), doorgaans in de maand Augustus. De gekozenen waren dan *consules designati*, doch oefenden eerst invloed op de aangelegenheden van den Staat na het aanvaarden van hun ambt, hetwelk ten tijde van den Tweeden Punischen Oorlog op den 15den Maart en sedert 153 v. Chr. geregeld op den 1sten Januari van het volgende jaar geschiedde. Hiertoe begaven zich de consuls, vergezeld door den Senaat, naar het Capitool, brachten er een offerande en legden er den eed af. Overleed een consul, dan werd een ander in zijn plaats gekozen (*consul suffectus, subrogatus*). De macht der consuls was aanvankelijk dezelfde als die der koningen, doch de noodzakelijkheid hunner eenstemmigheid, de bekrachtiging van belangrijke besluiten door den Senaat en somtijds door het volk, de gewettigde tusschenkomst der tribunen, het beroep op het volk wegens gepleegd onrecht en de verantwoording na het neerleggen van het ambt, dit alles gaf tegen het misbruik van die macht een voldoenden waarborg. Daarenboven verloren de consuls in 433 v. Chr., door de instelling van censoren, het toezicht op de geldzaken en op de zeden, en in 366 v. Chr., door de instelling der praetuur, het rechterlijk gezag. Zij bleven alzoo de vertegenwoordigers van het Romeinsche volk binnen en buiten de grenzen des rijks, behielden het recht den Senaat en de volksvergaderingen samen te roepen en te leiden en waren belast met de uitvoerende macht. Als zoodanig voerden zij ook het opperbevel over het leger, aanvankelijk gedurende het jaar van hun ambt en tegen het einde der Republiek in het daarop volgende jaar, nadat zij zich naar de provincie hadden begeven. Tot de eervolle voorrechten der consuls behoorde, dat de door hen verordende wetten, alsmede het regeeringsjaar, naar hun naam werden genoemd, dat zij op curulische stoelen plaats namen, een ivoren scepter voerden, zich in een bepaald gewaad (*toga praetexta*) kleedden, door 12 lictoren vergezeld werden en aanspraak hadden op de eerbewijzen der burgers. Een der beide consuls had om de andere maand het uitvoerend bewind en werd *consul major* genoemd. In tijd van gevaar konden de consuls door een buitengewoon Senaatsbesluit: „Videant consules, ne quid respublica detrimenti capiat" (de consuls mogen toezien, dat het gemeenebest geen schade lijde) met een onbeperkte macht worden bekleed. Na het nederleggen van hun ambt verklaarden zij onder eede, dat zij de wet getrouw hadden gehandhaafd, en voerden daarna den titel van oud-consuls (*consulares*). Onder de keizers bleef het ambt van consul bestaan, doch de bezigheid van dien magistraat bepaalde zich tot het voorzitterschap in den Senaat, de verordening van spelen enz., terwijl van zijn vroeger gezag nauwelijks een schaduw was overgebleven. Daarom benoemden de keizers ook hun gunstelingen tot consuls, zoodat er onder *Commodus* niet minder dan 25 tegelijk waren. Eindelijk werd het ambt door *Justinianus* opgeheven, in 541 na Chr.

Consul. Zie *Consulaatwezen*.

Consulaat in Frankrijk. Toen den 18den Brumaire 1799 door den staatsgreep van *Bonaparte* de staatsregeling der Fransche republiek van het jaar III benevens het Directoire gevallen was, benoemde in den nacht van den 19den op den 20sten Brumaire (11 November) 1799 het overschot van den Senaat, versterkt door dat van den Raad der Vijfhonderd, een voorloopige regeering van 3 consuls en koos daartoe *Siéyès, Bonaparte* en *Roger-Ducos*, welke maat-

regel den 13den December 1799 door de Constitutie van het jaar VIII bekrachtigd werd. Volgens deze zou de uitvoerende macht worden toevertrouwd aan 3 consuls, te kiezen voor den tijd van 10 jaar en telkens herkiesbaar. De Senaat zou het recht hebben, deze bewindvoerders uit zijn leden te benoemen, terwijl voor de eerste maal die mannen door de Constitutie zelf werden aangewezen, namelijk *Bonaparte* als eerste consul en *Cambacérès* en *Lebrun* als tweede en derde consul. De eerste consul had een uitgebreiden werkkring en kon zich in sommige gevallen ook laten vertegenwoordigen. Zijn stem gaf den doorslag; „la décision du premier Consul suffit". Hij benoemde ministers, kondigde wetten af, koos leden van den Staatsraad en gezanten en benoemde officieren van het leger te lande en ter zee, benevens burgerlijke en rechterlijke ambtenaren, met uitzondering van de vrederechters en van de leden van het Hof van Cassatie. Hij genoot een tractement van 500 000 francs, terwijl aan de beide anderen te zamen 150 000 francs was toegekend. *Bonaparte* werd daardoor meester van het gezag, en zijn beide ambtgenooten dienden alleen, om zijn heerschzuchtige plannen een weinig te bemantelen. Hij betrok de Tuileriën en omringde zich met een schitterende Hofhouding. In Mei 1802 benoemde de Senaat hem tot consul voor de 10 volgende jaren, en reeds den 4den Augustus werd hij, met wijziging der Constitutie, tot consul voor levenslang en eindelijk den 18den Mei 1804 tot keizer der Franschen verheven, waarmede het consulaat een einde nam. Als eerste consul heeft *Bonaparte* uitstekend werk verricht voor de reorganisatie van de Fransche administratie en wetgeving. Zie verder *Frankrijk*: Geschiedenis.

Consulaatwezen. Het consulaatwezen, zooals het thans bestaat, dagteekent uit den tijd der Italiaansche republieken. Deze republieken waren de eerste, die, teneinde haar handelsbelangen te bevorderen en haar onderdanen tegen willekeur te beschermen, in het buitenland, waar zulks noodig was, personen aanstelden, die hiervoor hadden te waken. Destijds waren deze personen uitsluitend kooplieden, en deze toestand bleef voortbestaan tot in het begin der 19de eeuw, toen men, op voorbeeld van Frankrijk, beroepsconsuls ging aanstellen.

De consuls in de meeste staten hebben geen diplomatieke bevoegdheden en ook niet de voorrechten der diplomaten; in sommige landen echter is dit wel het geval. Zoo hebben bijv. de Nederlandsche consuls-generaal te Buenos-Ayres (voor de Argentijnsche republiek, Uruguay en Paraguay), te Kaïro (voor Egypte), te Bangkok (voor Siam), en te Tanger (voor Marokko) tevens een diplomatiek karakter. In het algemeen geschiedt dit in landen, waar het voor Nederland van minder belang is, een gezantschap te houden, doch waarmede het toch wenschelijk is in eenige diplomatieke betrekking te staan.

Men onderscheidt in het consulaire corps twee soorten van ambtenaren, die scherp van elkaar gescheiden zijn, de *onbezoldigde consuls (consules electi)*, hier te lande meestal genaamd *honoraire consuls*, en de *bezoldigde consuls (consules missi)*, hier te lande genaamd *beroepsconsuls*. De eersten zijn meestal kooplieden, die zelfs dikwijls tot de onderdanen behooren van het rijk, waar zij gevestigd zijn; de beroepsconsuls daarentegen zijn werkelijke ambtenaren van den Staat, die door dezen uitgezonden worden en uitsluitend met consulaire werkzaamheden belast zijn. Zij worden door het Gouvernement bezoldigd en mogen zelfs geen andere werkzaamheden verrichten dan die voor hun ambt zijn voorgeschreven. De onbezoldigde ambtenaren voeren den titel van consulair agent, vice-consul, consul en consul-generaal, terwijl de beroepsconsuls den rang hebben van aspirant-vice-consul, vice-consul, consul en consul-generaal. De consulaire ambtenaren, zoowel de onbezoldigde als de bezoldigde, worden door de Koningin benoemd, bevorderd, in disponibiliteit gesteld en ontslagen; zij kunnen door den minister van Buitenlandsche Zaken worden geschorst. Voor de benoeming van onbezoldigde consulaire ambtenaren worden geen bepaalde eischen gesteld, voor de benoeming genieten evenwel de Nederlanders, die een voldoende zelfstandige positie hebben, de voorkeur. Voor beroepsconsuls komen daarentegen bij voorkeur in aanmerking zij, die de rangen van aspirant-vice-consul en vice-consul doorloopen hebben. Voorts bepaalt het Consulair Reglement aangaande de bezoldigde consulaire ambtenaren onder meer het volgende. Tot aspirant-vice-consul kunnen alleen zij worden benoemd, die als candidaat voor den consulairen dienst zijn aangewezen en met goed gevolg hebben afgelegd een in het Reglement omschreven examen voor den consulairen dienst. Tot vice-consul kunnen alleen zij worden benoemd, die gedurende een bepaalden termijn als aspirant-vice-consul gediend hebben. Nadat de vice-consul vijf jaren als zoodanig heeft dienst gedaan, kan hij tot consul benoemd worden, heeft hij daarna vijf jaren als consul dienst gedaan, dan kan zijn benoeming tot consul-generaal volgen. Men zie voor de inrichting van het consulaire corps het Koninklijk Besluit van den 1sten Maart 1911 (Stbl. N°. 83), houdende vaststelling van het Consulair Reglement.

De consulaire ambtenaren kunnen hun ambt pas aanvaarden, nadat zij door de regeering zijn erkend en toegelaten *(Exequatuur*, in Turkije *Berat* genaamd).

In vele landen oefenen de consuls rechtsmacht uit over de onderdanen en beschermelingen. Het eerst geschiedde dit in Turkije, waar deze rechtsmacht door verdragen, zoogenaamde *capitulaties* (zie aldaar), gewaarborgd wordt.

Behalve dat de consuls de belangen van onzen handel, nijverheid, landbouw en scheepvaart moeten behartigen en hiertoe ook geregeld rapporten en berichten moeten indienen (zie *Consulaire verslagen)*, zijn zij ook belast met de bescherming der in hun ressort gevestigde Nederlandsche onderdanen. Bij de wet van den 25sten Juli 1871 (Stbl. N°. 91), gewijzigd bij de wetten van den 9den November 1875 (Stbl. N°. 201), den 15den April 1886 (Stbl. N°. 63), den 16den December 1888 (Stbl. N°. 204), den 9den Juni 1915 (Stbl. N°. 203) en den 10den

Februari 1910 (Stbl. No. 56) opgedragen: voorcerst het opmaken van acten van den burgerlijken stand en van andere burgerlijke acten ten behoeve van Nederlanders, gevestigd in het land hunner missie, zoodat zij alsdan fungeeren als ambtenaar van den burgerlijken stand en als notaris; voorts een zekere rechtsmacht in burgerlijke en handelsgeschillen, tusschen Nederlanders onderling, doch alleen ingevolge wrijwillige opdracht der partijen, en eindelijk een rechtspraak in strafzaken. Zij oefenen deze rechtsmacht, hetzij zelfstandig uit, hetzij met een consulaire rechtbank. Hun beslissingen zijn òf in het hoogste ressort, òf met hooger beroep, al naar gelang van de mindere of meerdere geldswaardigheid der vordering, of van de geringere of zwaardere straf van het misdrijf.

Ondanks de vele verbeteringen, die in den laatsten tijd in het Nederlandsche consulaatwezen zijn aangebracht, laat dit nog wel wat te wenschen over, hoofdzakelijk een gevolg van het te gering aantal beroepsconsuls, die de Nederlandsche belangen in den vreemde vertegenwoordigen. Herhaaldelijk zijn dan ook commissies benoemd, teneinde de regeering van advies te dienen. Ook zijn stemmen opgegaan voor een eventueele samensmelting van het diplomatieke en consulaire corps, en hoofdzakelijk, van democratische zijde, voor een geheele vervanging van alle diplomatieke door consulaire ambtenaren. Het rapport van de commissie, belast met het ontwerpen van een regeling, werd in 1904 gepubliceerd. De taak van het consulaatwezen wordt door haar aldus omschreven: „Naast de *bescherming* in het buitenland van Nederlandsche onderdanen is aan den consulairen vertegenwoordiger binnen den kring zijner bemoeiingen de behartiging opgedragen van de belangen van de nationale nijverheid, handel, landbouw en scheepvaart, in de eerste plaats door middel van *voorlichting*. Ten einde zich van dat deel van zijn taak te kwijten, heeft hij eenerzijds, aanvullend en met de noodige zaakkennis toegerust, te *observeeren*, waar te nemen, al datgene, waarvan de kennis voor den nationalen arbeid van belang kan zijn, en anderzijds het waargenomene te *rapporteeren*, opdat de vaderlandsche belangen uit de langs dezen weg omtrent toestanden en omstandigheden in den vreemde verstrekte gegevens, profijt kunnen trekken."

Nu is in verband met wijzigingen in de vormen van verkeer en in de oeconomische toestanden, dat deel der taak, hetwelk op *voorlichting* gericht is, allengs meer op den voorgrond getreden, en het is deze eisch, welke van grooten invloed moet zijn op de inrichting van den geheelen dienst. In verband hiermede acht de Commissie het noodig, „dat voor de goede werking der vertegenwoordiging eensdeels tusschen *diplomatieke* en *consulaire vertegenwoordiging* een behoorlijk, ten meesten nutte der nationale weerbaarheid op industrieel en commercieel gebied werkzaam verband gelegd en onderhouden worde, en anderdeels dat een rationeel gebruik van de medewerking der honoraire consuls den dienst van het ambtelijk personeel aanvulle en steune".

CONSULAIRE AMBTENAREN.

Lijst der plaatsen, waar in 1914 Nederlandsche Diplomatieke en Consulaire Ambtenaren zijn gevestigd.

De plaatsen, waar Beroepsconsuls gevestigd zijn, zijn met cursieve letter gedrukt; verder beteekent C. G. Consul-Generaal, C. Consul, V. Vice-Consul, C. A. Consulair-Agent, A. V. Adspirant Vice-Consul, § = Nederlander. N. = Nederlandsche, F. = Fransche, E. = Engelsche, D. = Duitsche briefwisseling.

Bij het Departement van Buitenlandsche Zaken (2de Afdeeling) zijn, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, volledige inlichtingen te verkrijgen omtrent het bedrijf en beroep van iederen onbezoldigden consulairen ambtenaar.

EUROPA.

België.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Brussel;
Antwerpen (voor de provinciën Antwerpen en Limburg). C. G. § N.; V. § N.
Brugge (voor West-Vlaanderen). C. N.
Brussel (voor de provinciën Zuid-Brabant en Henegouwen). C. G. § N.; V. § N.
Gent (voor Oost-Vlaanderen). C. § N.; V. § N.
Luik (voor Luik, Namen en Luxemburg). C. § N. C. N.
Ostende C. N.

Bulgarije.

Gezantschapsraad te Sofia.
Bourgas (voor departement Bourgas). V. F.
Philippopel (voor departementen Philippopel en Stara-Zagora). V. F. E.
Roestsjoek (voor departementen Roestsjoek en Tirnovo). V. F. E.
Sofia (voor Bulgarije). C. G. F.
Varna. V. F. E. D.

Denemarken.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Stockholm.
Aalborg (voor de ambten Aalborg en Viborg). V. E. D.
Aarhuus (voor het ambt Aarhuus). V. F. E. D.
Akureyri (voor Noordelijk IJsland). V. E. D.
Elseneur (voor het district Frederiksborg). V. D.
Esbjerg (voor het ambt Ribe). V. § N.
Frederikshaven (ook voor gedeeltelijk Hornsherred). C. N.
Hjörring (voor de districten Wenneberg, Börglum, Hoetboe en Ooster-Hanherred in het ambt Hjörring). V. D.
Kallundborg (voor het ambt Holbek). V. N. E. D.
Kopenhagen (voor Denemarken). C. G. § N. V. § N.
Korsör (voor het ambt Sorö en onderhoorige eilanden). V. F. E. D.
Nakskow (voor het eiland Laaland). V. N. F. E. D.

Nyborg (voor het ambt Svenborg en onderhoorige eilanden, met Aeröe). V. E.
Nykjöbing (voor het eiland Falster). V. E. D.
Odense (voor het ambt Odense en onderhoorige eilanden). V. E. D.
Randers (voor het ambt Randers). V. E. D.
Reykjavick (voor Zuidelijk IJsland). V. E. D.
Ringkjöbing (voor het ambt Ringkjöbing). V. E. D.
Rönne (voor de eilanden Bornholm en Christiansö). V. F. E. D.
Skagen (voor de jurisdictie Skagen en voor de Skagerak-kust van Hornsherred). V. N. D.
Stege (voor het eiland Möen). V. E. D.
Thisted (voor het ambt Thisted). V. E.
Thorshavn (voor de Faeröer). V. N.
Veile (voor het ambt Veile). V. E. D.

Duitsche Rijk.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Berlijn.
Aken. C. N.
Altona. C. N. (ressorteert onder Hamburg).
Berlijn (voor Pruisen). C. G. N.; C. N.
Brake. V. D. (ressorteert onder Oldenburg).
Bremen (voor Bremen, Geestemünde en onderhoorigheden). C. § N.
Bremerhaven en Geestemünde, V. N. (ressorteert onder Bremen).
Breslau. C. D.
Brunsbüttelkoog. V. (ressorteert onder Rendsburg).
Colberg. V. N. (ressorteert onder Stettin).
Cuxhaven. V. N. (ressorteert onder Hamburg).
Danzig (voor de provincie West-Pruisen met uitzondering van Elbing). C. D. E. F.
Dortmund. C. N.
Dresden. C. § N.
Duisburg-Ruhrort. C. N.
Düsseldorf. V. C. N.; A. V. § N.
Elberfeld. V. N. (ressorteert onder Düsseldorf).
Elbing. V. N. (zie Pillau).
Emden (voor Oost-Friesland). C. § N.
Essen. C. § N.
Flensburg (voor Sleeswijk). C. D. E. F.
Frankfort a/M. (voor Frankfort en het groothertogdom Hessen en de provincie Hessen-Nassau, behalve de stad en het Reg. bez. Cassel). C. G. § N.; V. § N.
Geestemünde (zie Bremerhaven).
Gladbach (München). V. N. (ressorteert onder Düsseldorf).
Hamburg (voor den staat Hamburg, benevens Wandsbek en Altona). C. G. § N.; A. V. § N.
Hannover (voor gedeeltelijk provincie Hannover en voorts Brunswijk, Anhalt, Pyrmont, Schaumburg-Lippe en Lippe). C. N.
Harburg. C. N. (ressorteert onder Hamburg).
Holtenau (ressorteert onder Rendsburg). V. N.
Kassel (tevens voor het vorstendom Waldeck). C. N.
Keulen. C. N.
Kiel. C. N.
Kleef. C. N.
Koningsbergen. C. N.
Krefeld. V. N. (ressorteert onder Düsseldorf).
Leipzig. C. D. E.
Lubeck. C. N.
Mannheim (voor het grootherlogdom Baden). C. N.; V. N.
Memel. C. N.
München (voor de regeeringsdistricten Opper- en Neder-Beieren, Opper-Paltz, Regensburg, Zwaben en Neuburg). C. G. N.
Munster i/W. (voor de regeeringsdistricten Munster — met uitzondering van Recklinghausen — en Minden). C. N.
Neurenberg (voor de regeeringsdistricten Opper-, Neder- en Midden-Franken en Rheinpfalz). C. N.
Oldenburg (voor het grootherlogdom Oldenburg). C. N.
Pillau (voor de steden Elbing en Pillau). N. F. D. E. (ressorteert onder Koningsbergen).
Rendsburg. C. N.
Rostock en Warnemünde. C. D. (ressorteert onder Schwerin).
Ruhrort (zie Duisburg-Ruhrort).
Schwerin (voor de grootherlogdommen Mecklenburg-Schwerin en Mecklenburg-Strelitz). C. N.
Stettin (voor de provincie Pommeren). C. D. E. F.
Straalsund. V. N. (ressorteert onder Stettin).
Stuttgart (voor Württemberg). C. G. N.
Swinemünde (ressorteert onder Stettin). V. D. E.
Weimar (voor de Thüringsche Staten en Schwarzburg). C. N.
Wismar. V. N. (ressorteert onder Hamburg).
Wyk op Föhr (voor de Westkust van Sleeswijk en de daaraan gelegen eilanden). V. D. (ressorteert onder Flensburg).

Frankrijk.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Parijs.
Abbeville (voor de Somme). V. F. (ressorteert onder Boulogne).
Bastia (voor Corsica). C. F.
Bayonne. C. F. E.
Bordeaux. C. § N.; V. F. E.
Boulogne (voor Pas de Calais). C. N.
Brest (voor de departementen Finistère en Morbihan). C. F. E. D.
Caen. C. F. (ressorteert onder Hâvre).
Calais. C. N.
Cannes. V. F. E.
Cette. C. F.
Cherbourg. V. F. E.
Dieppe. V. F.
Dijon. C. F.
Duinkerken. V. F. E.
Hâvre (voor het departement der Neder-Seine, Eure, Calvados, Orne, Manche). C. § N.
Lorient. V. F.
Lyon. C. F.
Malo (St.-). C. F. E.
Marans. V. F. E.
Marennes (ook voor La Tremblade). V. F. E.
Marseille. C. § N.; V. § N.
Menton. V. F.
Nantes. C. § N.
Nazaire (St.-). V. F. E.
Nice. C. N.
Oléron (Eiland). V. F.
Parijs (voor de Oise, Aisne, Seine, Seine et Oise, Seine et Marne, Eure et Loire, Loiret). C. § N.; V. § N.

Pau. V. F. E.
Reims (voor Ardenne, Marne, Aube, Haute-Marne, Meuse, Meurthe et Moselle, Vosges). C. F.
Rochefort. V. F.
Rochelle (La). C. F. E.
Rouaan. V. F. D. E.
Roubaix. V. F.
Royan. V. F. E.
Rijssel. C. F.
Toulon. C. F. E.
Tours (voor Sarthe, Indre et Loire, Loir et Cher, Indre, Cher). C. F.
Valery sur Somme (St.-). V. F. E.

Griekenland.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Athene.
Athene (voor Griekenland). C. G. § N.
Calamata. V. N.
Candia (voor het eiland Kreta). C. F.
Cephalonia. V. E. F. D.
Corfu. C. N.
Naxos. V. F.
Patras. C. § N.
Piraeus. C. F. D.
Syra (voor de Cycladen). C. E.
Volo. V. F.
Zante. V. F. D.

Groot-Brittannië en Ierland.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Londen.
Aberdeen. V. E.
Alloa, Clackmannan en Stirling. V. N.
Barrow-in-Furness. V. N.
Belfast. V. E. F.
Blyth. V. E.
Borrowstoness. V. E. D.
Birmingham. V. N.
Bradford. V. § N.
Bristol. V. E. F. D.
Burntisland en Aberdour. C. A. E. D.
Cardiff. V. E. F.
Carlisle. V. E.
Charlestown. C. A. E.
Cork (voor de provincie Munster zonder de stad Limerick). V. E.
Cowes (Wight). V. E.
Dartmouth en Torbay. V. E.
Dover (voor Dover en Deal). V. E. F. D.
Dublin. C. E.
Dundee. V. E.
Falmouth (voor graafschap Cornwall met uitzondering van Fowey en Penzance). V. E.
Fowey (voor de steden Fowey, Par en Charlestown). V. E.
Gibraltar. C. E. F.; V. E.
Glasgow (en de havens aan de Clyde). C. N.
Gloucester. V. E.
Coole. V. E. F. D.
Grangemouth. V. E. F. D.
Grimsby. V. E. F. D.
Guernsey (Eiland). V. § N.
Hartlepool. V. E. D.
Harwich. V. E.
Hull, C. § N.
Invergordon. V. E. F.
Jersey. V. E. F.
King's Lynn. V. E.
Leeds. V. E.
Leith. C. E. F.
Lerwick en de Shetlandsche en Orkadische eilanden. V. E.
Limerick. V. E. F. D.
Liverpool. C. § N.
Londen (voor Groot-Brittannië en Ierland). C. G. § N.; V. § N.
Londonderry. V. E.
Lowestoft. V. E.
Malta. C.; V. E. F.
Manchester. C. N.
Methil. V. N.
Middlesborough. V. E.
Newcastle en de andere havens aan de Tyne. C. E. F.; N. E. F.
Newport. V. E.
Penzance. V. E.
Plymouth (graafschap Devon met uitzondering van de stad Dartmouth en de baai van Torbay). C. N.
Portsmouth en Southampton. C. E. F. D.
Rochester (voor Rochester). V. E.
Sheffield (stad Sheffield en de graafschappen Nottingham en Derby). V. E. F.
Sligo.
Stockton-on-Tees. V. E.
Stornoway (de Hebriden, eilandengroep). V.
Sunderland. C. E. F.
Swansea. V. § N.
Weymouth. V. E.
Whithaven.

Italië.

Buitengew. gez. en gevolm. minister te Rome.
Ancona (voor de Marken en Umbrië). C. N.
Bari en Monopoli. V. F.
Barletta. V. F. E. D.
Brindisi. V. F. E. D.
Cagliari (voor het eiland Sardinië). C. F.
Carloforte. V. F.
Castellamare-di-Stabia en Sorrento. V. E. F. D.
Catania. V. F.
Civita-Vecchia (Haven). C. F.
Ferrara. V. F.
Florence. C. F.
Genua (voor Ligurië). C. G. § N.; V. N.
Licata. V. F.
Livorno (voor Toscane). C.; V. F. E. D.
Messina (voor de oostelijke helft van het eiland Sicilië). C. F. E. D.; C. E.
Milaan (voor Lombardije). C. § N.
Milazzo. V. F.
Napels (voor Zuidelijk-Italië). C. N.
Oneglia. V. F.
Palermo (voor de westelijke helft van het eiland Sicilië). C. N. bij voorkeur D. F.
Porto-Ferraio (voor het eiland Elba). V. F.
Porto-Maurizio (zie San Remo).
Rome (voor de provincie Rome, met uitzondering van Civita-Vecchia). C. G. N.
San Remo (voor San Remo en Porto-Maurizio). V. F.
Savona. V. F. E.
Spezzia. C. F. E.
Syracuse. V. F.
Taranto. V. F.

Terranova. V. F. E.
Trapani. V. F. E.
Turijn (voor Alessandria, Cuneo en Turijn). C. § N.
Venetië (voor Venetië en de Emilia). C. G. N.; V. F.

Luxemburg.

Luxemburg (voor het groothertogdom). C. G. N.

Monaco.

Monaco. C. F.

Noorwegen.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Stockholm.
Arendal. V. E.
Bergen. V. F. N.
Christiania (voor Noorwegen). C. G. E. D.
Christiansand. V. D.
Christiansund. V. D.
Drammen. V. F. E. D.
Drontheim. C. E.
Egersund. V. E. D.
Flekkefjord. V. D.
Frederikshald. V. E.
Frederikstad. V. N. E.
Hammerfest. V.
Haugesund. V. E.
Kragerö. V. E.
Larvik. V. D.
Mandal. V. E.
Moss (zie Soon).
Narvik. V. D.
Risöer. V. D. E.
Skien. V. E. D.
Soon en Moss. V. N.
Stavanger. C. D.
Tönsberg. V. D.
Tromsö. V. D.
Vardö (voor het ambt Finmarken). V. D.

Oostenrijk-Hongarije.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Weenen.
Brünn. C. D. F. E.
Fiume en onderhoorigheden. C. D. F. E.
Lemberg (voor Galicië en Bukowina). C. D.
Linz. C. N.
Pesth (voor Hongarije). C. G. § N.
Triëst en de Oostenrijksche havens aan de Adriatische Zee. C. § N.
Weenen. C. G. § N.

Portugal.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Lissabon.
Angra de Heroismo. .....
Aveiro. V. F.
Faro. V. F. E.
Fayal en Pico. V. E. F.
Figueira. V. F.
Flores. V. E.
Funchal (eiland Madera). C. E.
Lissabon. C. G. N.; V. N.
Oporto. C. N.
Ponta Delgada (voor de eilanden San-Miguel en Santa-Maria). V. E. F.
Setubal. V. F. E.
Vianno-do-Castello. V. F.
Villa-Real-de-Santo-Antonio. C. A. F. E.

Roemenië.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Bukarest.
Braila. C. § N.
Bukarest. C. G. N.
Constantza. C. E.
Galatz. C. N.
Giurgevo. V. F.
Sulina. V. F. E.

Rusland.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te St. Petersburg.
Abo. V. D.
Archangel. C. § N.
Arensberg (eiland Oesel). V. D. F.
Bakoe. V. C. F.
Batoem (voor den Kaukasus). C. F.
Björneborg. V. E. D.
Borgå. V.
Gamla Karleby (voor de stad). V. D. E.
Helsingfors (voor Finland). C. E. D.; V. D. E.
Kertsch ..... V.
Kotka en Frederikshamm. V. D.
Kroonstad. V. N.
Libau. V. § N.
Lovisa. V. E.
Moskou. C.; V. N.
Narva. V. § N.; C. N.
Nicolaistadt. V. N.
Nicolaieff. V. D. F.
Noworossiisk. V. F.
Odessa (voor de Russische havens aan de Zwarte en de Azofsche Zee). C. § N.
Pernau. C. D. F.
Petersburg (St.-). C. § N.; V. § N.
Reval. C. D. E. F.
Riga. .....
Rostov a/d Don. V. F.
Taganrog. V. F. D.
Theodosia. V.
Uleaborg. .....
Warschau (voor Polen, de Gten Grodno, Minsk, Wilna en Wolhynië). C. D. F.; V. § N.
Wasa (zie Nicolaïstadt).
Wiborg. V. D.
Windau. V. D.

San Marino.

San Marino. C. F. (te Florence).

Servië.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Bukarest.
Belgrado (voor het koninkrijk Servië). C. G. D. F.

Spanje.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Madrid.
Alicante (voor Alicante, Albacete en Murcia). C. F.
Almeria (voor de provincie Almeria). V. E. (ressorteert onder Malaga).

Barcelona (voor Catalonië en Arragon). C. § N.
Benicarlo. V. F.
Bilbao (voor de provinciën Vizcaya en Alava). C. N.
Bonanza. V. E.
Cadix (voor de provincie Cadix). C. N.; V. F. E.
Carthagena. V. F. E. D.
Castro Urdialez. V. F. E.
Corunha. C. F. E.
Denia. V. E.
Ferrol. V. F. E.
Gyon. V. F.
Granada. V. F. (ressorteert onder Malaga).
Huelva. V. E.
Ibiza. V. F.
Las-Palmas (Gran Canaria). V. F. E.
Madrid (Nieuw Castilië). C. G. F. E.; V. F. E.
Malaga (voor de prov. Almeria, Cordova, Granada, Jaen en Malaga). C. § N.; V. § N.
Palma-de-Malorca (voor de Balearische eilanden). C. F.
Port-Mahon, V. F.
San-Sebastian. C. F.
Santander (voor Asturië, Oud-Castilië en Leon). C. F. D. E.
Santa-Cruz de Teneriffe (Canarische eilanden). C. F.
Sevilla (voor de prov. Sevilla, Huelva, Badejoz en Caceres). C. F. E.
Tarragona. V. F. E.
Valencia (voor de prov. Castellon en Valencia van het oude koninkrijk Valencia). V. F. E.
Vigo (voor de prov. Orense en Pontevedra). C. F. V. F. E.
Zumaya. V. F.

Turkije.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Konstantinopel.
Dardanellen (Aan de). V. F.
Konstantinopel. C. § N.
Saloniki. C.

Zweden.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Stockholm.
Gefle (voor Gefleborgslän). V. N.
Gothenburg. C. E. D.
Halmstad (voor Hallandslän). V. E.
Helsingborg (voor Helsingborg's en Landskrona's toldistrict). V. F. E. D.
Hernösand en omtrek. V. N.
Kalmar (voor de provincie Kalmar). V. E. F. D.
Karlskrona (v. Blekingelän). V. N.
Landskrona. V. E. D.
Luleå (voor het district Norbottertän). V. E.
Lysekil (voor de stad Lysekil). V. N.
Malmö (voor Malmö's toldistrict). V. N.
Norrköping (voor Oster-Göthlandlän). V. N.
Oxelösund. V. N.
Söderhamn. V. E. D.
Stockholm (voor Zweden). C. G. §. N.; V. N.
Strömstad (voor Strömstad's toldistrict). V.E.D.
Sundsvall (voor Wester-Norrlandslän, waarvan is uitgezonderd Hernösand). V. N.
Umeå en district. V. E. D. F.
Varberg. V. E.
Wisby (voor Gottlandslän). V. E. D.

Zwitserland.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Bern.
Bazel (voor Bazelland, Bazelstad, Solothurn, Aargau en Lucern). C. § N.
Bern (voor stad en kanton Bern). V. § N.
Davoz-Platz (voor Graubünden en Tessino). C. § N.
Genève (voor Genève, Waadt, Neuchatel, Fribourg en Wallis). C. § N.
Montreux. V. § N.
Zürich (voor Zürich, Schaffhausen, Thurgau, St. Gallen, Appenzell, Glarus, Schwyz, Uri, de beide Unterwalden en Zug). C. F. D.

AZIË.

Amerikaansche Bezittingen in Azië.

Manila (voor de Philippijnsche eilanden). V. § N.

Britsche koloniën.

Aden. C. D.
Akyab (voor de provincie Arrakan). C. E.
Bombay (tevens voor de centrale provincies, Centraal-Indië en Nizams Rijk). C. § N.
Calcutta (voor Bengalen, Assam, Bihar-Orissa, de Vereenigde provincies Agra en Oudh. en Chandernagor). C. G. § N.; C. § N.
Colombo (voor het eiland Ceylon). C. E. D.
Hongkong (voor Britsch Kowloon en Hongkong en Zuid-China, Kwang-Tschu-Wang en Macao). C. G. § N.; C. § N.
Kurrachee. C. E.
Larcana (voor Cyprus). V. F.
Madras. C. E.
Penang (voor Penang en Perak). C. § N.
Rangoon (voor Birma). C. § N.
Singapore. C. G. § N. V. § N.

China.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Peking.
Amoy (voor Zuid-China). C. G. § N. (met standplaats te Hongkong). C. N.
Canton en de havens op Hai-Nan. C. § N.
Chéfoo. C. N.
Foochow. C. E.
Hankow. V. E.
New-Chwang. C. E.
Shanghai (ook voor de havens aan de Yang-tze rivier). C. G. § N.; V. § N.
Swatow. C. E.
Tientsin. C. N.

Fransche koloniën.

Saigon (voor Indo-China). C. § N.

Japan.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Tokio.

Amping (voor Zuid- en Oost-Formosa). C. A.
Kobe (voor Japan). C. § N.
Nagasaki. V. E.
Seoel (voor Korea). V. N.
Taihoku (voor Noord- en Centraal-Formosa). C. A. E.
Tairen. V. E.
Ykohama. V. N.

Perzië.

..... te Teheran.
Ahwaz.....Boechir (voor de Perzische havens aan de Perzische Golf). C. E.
Teheran. C. § N.

Portugeesche koloniën.

Macao. C. G. § N. (met standplaats te Hongkong).

Siam.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Bangkok.
Bangkok (voor het koninkrijk Siam). C. G. § N.
Penang. C. § N.

Turkije.

Aleppo. C. F.
Alexandrette. V.
Beiroet (voor Syrië, Palestina en Cyprus). C. G. § N.
Damascus. V. F. D. E.
Djedda (voor de vilajets Hedjaz en Yemen). C. § N.
Haifa. V. F.
Jeruzalem. V. F. D.
Jaffa. V. F.
Mersina (Tarsus). V. § F. E.
Metelin. V. F.
Smyrna (voor Klein-Azië). C. G. § N.
Trebizonde.....
Tripoli in Syrië. V. F.
Vathy (voor het vorstendom Samos). V. F.

AFRIKA.

Belgische koloniën.

Banana (voor de Kongo, Kameroen, Fransch Kongo-gebied, Angola, het Prinseneiland en San Thomé, Spaansch Guinea, Fernando-Po, Annabon en Coriscoeiland). C. § N.

Britsche koloniën.

Bloemfontein. C. § N.
Cape Coast-Castle. C. E. F.
Durban (voor Natal). C. § N.
East-London. V. N.
Freetown (Sierra-Leona). C. E.
Helena (St.-), C. E. F.
Johannesburg. C. § N.
Kaapstad. C. G. § N.; V. § N.
Mahé. V. F.
Mombasa (voor Britsch-Oost-Afrika met Zanzibar, het Uganda-protectoraat en Duitsch Oost-Afrika). C. § N. V. § N.
Port-Elisabeth. C. § N.
Port-Louis (Mauritius). C. F. E.
Potchefstroom. V. N.
Pretoria. C. G. § N.; C. N.

Duitsche koloniën.

Swakopmund (voor Duitsch Zuid-West Afrika). C. N.

Egypte.

Politiek agent te Kairo.
Alexandrië. C. § N.; V. F.
Assiout. C. A. E.
Kairo (voor Egypte). C. G. § N.; C. N.
Port-Said. C. F. E.
Suez. V. F. E.

Fransche koloniën.

Algiers (voor Algerië). C. § N.
Arzeu. V. F.
Bougie. V. F.
Bona. V. F.
Neder-Guinea. Zie Belgische koloniën.
Oran. V. F.
Philippeville. V. F.
Tamatave. C. F.

Liberia.

Monrovia. C. § N.

Marokko.

Diplomatiek agent te Tanger.
Casablanca. V. E.
Dar-el-Baida (zie Casablanca).
Larache. V. E. F.
Marrakesch. V. E.
Mazagan. V. E.
Mogador. V. F.
Rabat. V. F.
Saffi. V. E.
Tanger (voor Marokko). C. G. § N.; V. § N.
Tetuan. V. § F.

Portugeesche koloniën.

Beira (voor het gedeelte van de provincie Moçambique ten Noorden van de rivier de Pungue). V. § N.
Lorenço-Marques (voor de provincie Moçambique). C. § N.
Neder-Guinea. Zie Belgische koloniën.
Vincent (St.-) (Kaap-Verdische eilanden en Portugeesch Guinea). V. E.

Tripoli.

Tripoli. C. E.

Tunis.

Biserta. V. F.
Sfax. V. F. E.
Tunis. C. F.

AMERIKA.

Argentijnsche republiek.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Buenos-Ayres.
Bahia Blanca. V. D.
Buenos-Ayres (voor de Argentijnsche republiek, Uruguay en Paraguay). C. G. § N.; V. § N.

Córdoba. V. D.
Mendoza. V. D.
Rosario de Santa Fé. C. § N.
Tucuman. V. D. F.

Bolivia.

La Paz (voor Bolivia, met uitzondering van de departementen Oruro, Chuquisaca, Potosi en Tarija). C. E. F.
Oruro (voor de departementen Oruro, Chuquisaca, Potosi en Tarija). V. N.

Brazilië.

Buitengew. gezant en gevolm. minister te Rio-de-Janeiro.
Bahia (voor de staten Bahia en Sergipe). C. E.
Ceara (voor den staat Ceara). C. F.
Florianopolis (voor den staat Santa-Catharina). C. D. E.
Maceyo (voor den staat Alagoas). C. § E.
Maranhao (voor den staat Maranhao). C. F. E.
Natal (voor den staat Rio-Grande-do-Norte). C. E.
Para (voor den staat Para). C. E. D. F.
Parahyba (voor den staat Parahyba). C. E. D.
Pernambuco (voor den staat Pernambuco). C. § E. F.
Porto-Alegre. C. D. E. F.
Rio de Janeiro (voor Brazilië). C. G. § N.
Rio-Grande-do-Sul (voor den staat van dien naam). C. D.
San-Francisco-do-Sul. C.....
São-Paulo (voor den staat São-Paulo). C. E. D.
Santos. V. N. (ressorteert onder São-Paulo).
Victoria (voor den staat Espirito-Santo). C. N.

Britsche Koloniën.

Bridgetown (voor het eiland Barbados). C. E. D. F.
Belize (voor Britsch-Honduras). C. E.
Calgary (Canada) (voor de provincie Alberta). V. § N.
Castries (St.-Lucia). C. E. F. D.
Georges-Bermuda (St.-). C. E. F.; V. E.
Georgetown (voor Britsch Guyana). C. F. E. D.
Halifax. V. E.
Hamilton (Bermuda). V. E.
St.-John (Antigua). C. E. F.
St.-John (voor New-Brunswick en Prince Edward Island). V. E. D. F.
St. Johns (voor New-Foundland). V. E. F.
Kingston (Jamaica). C. E.
Kitts (St.-) (St. Christopher). C. § N.
Montreal. V. E. F.
Quebec. V. E. F.
Toronto (voor Canada en New-Foundland). C. G. N.
Trinidad (voor Trinidad en Tobago). C. D. E. F.
Vancouver (voor Britsch-Columbia). V. § N.
Winnipeg. A. V. § N.

Chili.

Antofagasta. C. § N.
Punta Arenas. C. § N.
Tacna en Arica. V. D. E.
Talcahuano. C. E.
Valdivia. C. N.
Valparaiso (voor Chili). C. G. N.

Columbia.

Zaakgelastigde te Caracas.
Barranquilla. C. § N.
Bogota. C. E.
Cartagena. V. E.
Rio Hacha. V. F. E.

Cuba.

Havana. C. § N.
San-Jago-de-Cuba. .....

Deensche Koloniën.

Thomas (St.-). C. § N.

Dominicaansche republiek.

Domingo (St.-) (voor de Republiek). C. § N.
Macoris. V. D. E. F.
Porto-Plata. V. F. E.
Sanchez. V. E.

Ecuador.

Guayaquil (voor de republiek). C. F. E.

Fransche Koloniën.

Cayenne (voor Fransch-Guyana). C. N.
Fort-de-France (voor Martinique). C. N.
Poimt-à-Pitre (voor Guadeloupe). C. F. E.

Guatemala.

Guatemala. C. § N.; V. § N.

Haïti.

Aquin. C. A. F. E. D.
Cayes. V. F. E. D.
Jacmel. V. F. E. D.
Port-au-Prince (voor Haïti). C. G. F.
St. Marc. C. A. F.

Mexico.

Buitengewoon gezant en gevolm. minister te Washington.
Merida. V. D.
Mexico (voor de Vereenigde Staten van Mexico). C. G. N.
Tampico. V. E. D.
Vera-Cruz (voor de Mexicaansche havens aan de Golf van Mexico). C. N.

Nicaragua.

Managua. C. F.

Panama.

Colon. V. § N.
Panama. C. § N.

Paraguay.

Minister-resident te Buenos-Ayres.
Asuncion. C. G. § N. (standplaats Buenos-Ayres). C. G. § N.; C. F. D. E.; V. § N.

Peru.

Arequipa. C. E. D.
Callao. C. F.
Lima (voor Peru). C. G. F.
Payta. V. F.

Salvador.

San-Salvador. C. § N.

Uruguay.

Minister-resident te Buenos-Ayres.
Fray-Bentos. V. N.
Montevideo. C. G. § N. (standplaats Buenos-Ayres). C. G. § N.; C. N.; V. F. E.

Venezuela.

Zaakgelastigde te Caracas.
Barcelona. .....
Caracas (voor de republieken Venezuela, Columbia en Panama en Trinidad). .....; C. § N.
Ciudad-Bolivar. V. D. E.
Coro. V. § N.
Guayra (La). C. § N.; V. § N.
Maracaïbo. C. § N.
Porte Cabello. V. § N.

Vereenigde Staten.

Buitengewoon gezant en gevolm. minister te Washington.
Baltimore (voor Maryland), West-Virginia en Delaware). C. § N.
Boston (voor Massachusetts, Maine, Rhode-Island, New-Hampshire en Vermont). C. E.
Chicago (voor Illinois, Michigan, Wisconsin, Minnesota, Noord- en Zuid-Dakotah, Nebraska, Wyoming, Montana en Idaho). C. G. N.; V. § N.
Cleveland (voor Ohio, Indiana). C. N.
Galveston. C. E.
Grand-Rapids. V. N. (ressorteert onder Chicago).
Gulfport (voor Mississippi). V. E.
Honolulu. C. E.
Los Angeles (voor Zuid-Californië). V. E.
Louis (St.-) (voor Missouri, Iowa, Kansas, Colorado, Utah, Arkansas, New-Mexico, Kentucky, Oklahama, Tennessee en Utah). C. N.
Mayaguez (Porto-Rico). V. E.
Minneapolis. V. § N.
Mobile (voor Alabama). V. (ressorteert onder New-Orleans). V. E.
New-Orleans (voor Louisiana, Mississippi, Florida en Alabama). C. E.
Newport News. V. N.
New-York (voor New York, New-Jersey, Pennsylvanië, Connecticut, Massachusets, Maine, Rhode-Island, New-Hampshire, Noord-Carolina, Maryland, West-Virginia, Delaware en Vermont) C. § N.; V. § N.
Norfolk (voor Virginia). C. E.
Pensacola. V. (ressorteert onder New-Orleans). V. § N.
Philadelphia. V. (ressorteert onder New-York.....
Ponce (Porto-Rico). V. N.
Port-Arthur (Texas). C. N.
Portland. V. § N.
San-Francisco (voor Californië, Nevada, Oregon, Washington en Arizona). C. G. N.; A. V. § N.
San-Juan (Porto-Rico). C. E.
Savannah (voor Georgia en Zuid-Carolina). C. § N.
Seattle (Staat Washington en Alaska). V. § N. ressorteert onder San-Francisco).

AUSTRALIË.

Britsche Koloniën.

Adelaïde (voor Zuid-Australië). C. D.
Auckland. V. N.
Brisbane (voor Queensland). C. E.
Christchurch (voor Canterbury). V. § N.
Darwin. C. E.
Dunedin (voor Otago). V. E.
Fremantle (voor West-Australië). C. E. D.
Hobart (voor Tasmanië). C. E.
Melbourne (voor den Australischen Statenbond en Nieuw-Zeeland). C. G. § N.; (voor Victoria). C. N.; V. § N.
Newcastle. V. E.
Port Kennedy (Thursday-Island). V. E.
Sydney (voor Nieuw-Zuid-Wales) C. § N.; V. N.
Townsville. V. E.
Wellington (voor Nieuw-Zeeland). C. E.; V. E.

Consulaire examens. Men onderscheidt hier te lande twee soorten examens: 1°. het vergelijkend examen voor hen, die als candidaten voor den consulairen dienst wenschen in aanmerking te komen en 2°. het eigenlijke examen voor den consulairen dienst, waaraan de candidaten voor den consulairen dienst zich moeten onderwerpen om tot aspirant-vice-consul benoemd te kunnen worden. Artikel 3 van het Consulair Reglement zegt, dat telkens wanneer het belang van den dienst zulks eischt, de aanwijzing als candidaat voor den consulairen dienst wordt voorbereid door een door den minister van Buitenlandsche Zaken aangewezen commissie van vijf leden. Bij haar onderzoek naar de aanbevelenswaardigheid van de personen, die zich bij haar hebben aangemeld, let de commissie op hun verleden, hun geschiktheid voor hun toekomstigen werkkring en hun algemeene ontwikkeling; zij onderwerpt hen tevens aan een vergelijkend examen. Na afloop van het examen wordt door de commissie rapport aan den minister van Buitenlandsche Zaken uitgebracht, waarin zij haar oordeel uitspreekt over de personen, die voor aanwijzing in aanmerking komen, met opgaaf der volgorde, waarin zij geplaatst zouden moeten worden. Binnen een maand na ontvangst van dit rapport worden door den minister van Buitenlandsche Zaken de candidaten voor den consulairen dienst aangewezen. Artikel 4 bepaalt, dat de candidaten voor den consulairen dienst zich uiterlijk binnen twee jaar na hun aanwijzing schriftelijk bij den minister van Buitenlandsche Zaken moeten aanmelden tot het afleggen van het examen voor den consulairen dienst. Dit examen wordt in het openbaar gehouden te 's-Gravenhage en afgenomen door een door de Koningin benoemde commissie, bestaande uit een voorzitter en vier leden; deze commissie kan zich door deskundi-

gen doen bijstaan. Zij, die met goed gevolg het examen aflegden, worden binnen drie maanden na dien tot aspirant-vice-consul aangesteld. De eischen, welke bij de examens gesteld worden, zijn nader in het Consulair Reglement omschreven (zie ook *Consulaatwezen*).

Consulaire Verslagen en Berichten is de naam voor de verzameling van verslagen, door de Nederlandsche consuls in het buitenland opgemaakt en bij de Nederlandsche regeering ingediend. Door den minister van Landbouw, Nijverheid en Handel wordt met medewerking van den minister van Buitenlandsche Zaken uitgegeven het Weekblad „Handelsberichten", dat voor den handel wetenswaardige mededeelingen bevat. Als bijlage tot dit blad verschijnen de Economische Verslagen van Nederlandsche diplomatieke en consulaire ambtenaren. Elke drie maanden wordt als bijvoegsel van het Weekblad een volledige opgaaf gevoegd van de namen en standplaatsen der Nederlandsche consulaire ambtenaren.

Consulares was in het Romeinsche rijk de titel der afgetreden consuls.

Consulent. Zie *Hervormde Kerk*.

Consult of *raadpleging* noemt men doorgaans een samenspreking van twee of meer geneesheeren bij het ziekbed van een lijder. De afzonderlijke samenkomsten der geneesheeren, om over den zieke van gedachten te wisselen, noemt men *consilia medica*, den bijgeroepen arts *consiliarius*, den eersten arts *ordinarius*.

Consulta was in de Cisalpijnsche republiek de naam van den staatsraad. In den Kerkelijken staat was de *Sacra consulta* de uit prelaten bestaande hoogste strafkamer, die zitting hield in het onder *Clementius XII* door *Fuga* gebouwde Palazzo della Consulta.

Consulta of *Achterraad* noemden de Nederlanders ten tijde der regeering van de landvoogdes *Margaretha* het niet-officiëele lichaam, gevormd door *Granvelle, Barlaimont* en *Viglius van Ayta*, aan wiens oordeel de landvoogdes meer waarde hechtte dan aan dat van den Raad van State, terwijl het de beslissing had over de bezetting der open gevallen ambten. De instelling dezer consulta was dan ook een der grieven van de Nederlandsche edelen tegen de Spaansche regeering tijdens het voorspel tot den Tachtigjarigen Oorlog.

Consultatie, *Bureau van*. Volgens het Reglement van orde en discipline voor de Advocaten en Procureurs bestaat er in de residentie van den Hoogen Raad en van elk Gerechtshof alsmede van elke Arrondissements-Rechtbank een Bureau van consultatie, ten minste uit 3 en ten hoogste uit 5 advocaten bestaande, te benoemen door den Hoogen Raad, het Gerechtshof of de Rechtbank. Dit bureau vergadert in de residentie van den Hoogen Raad eens in iedere week; elders naar de behoeften, desnoods om de 2 of 3 weken. Zijn taak is, om gerechtelijken raad en bijstand te verschaffen aan behoeftigen, die geen praktizijn hebben. Ieder die wenscht te procedeeren en voorzien is van een certificaat van onvermogen, kan zich tot het Bureau wenden, dat de zaak summier (oppervlakkig) onderzoekt en, indien zij niet terstond ongegrond blijkt, den behoeftige een advocaat toevoegt. Deze is verplicht aan die toevoeging gevolg te geven.

De officiëele bureau's van consultatie bestaan alleen voor burgerlijke en handelszaken. Voor andere zaken, waarin de behoefte aan kosteloozen rechtsbijstand niet voldoende bevrediging vond, hebben op sommige plaatsen de advocaten door vrijwillige aaneensluiting dergelijke bureaux gevormd, welke advocaten toevoegen uit degenen, die zich daartoe hebben bereid verklaard.

Consus is de oud-Italiaansche god van den gelukkig in de schuren geborgen oogst; als aardgod had hij een overoud onderaardsch altaar in den *Circus Maximus;* zijn voornaamste feesten *(consualia)* vielen op den 21sten Augustus en den 15den December, d. i. aan het begin van den oogsttijd en aan het einde van het dorschen. Bij deze feesten werden ook wedrennen gehouden, die tot de oudste van Rome behoorden. Op grond daarvan verwisselde men hem met den Griekschen *Poseidon Hippios*, waarmee hij echter niets gemeen heeft. Volgens de sage werd op de *consualia*, die *Romulus* ter eere van *Consus* instelde, de roof der Sabijnsche maagden uitgevoerd.

Contactmassa. Zie *Catalytische kracht*.

Contacttheorie, ook wel *Voltaïsme*, naar den uitvinder, *Volta* genoemd, is de naam van een theorie, volgens welke de electrische stroomen in de galvanische elementen alleen zouden worden opgewekt door de aanraking der twee verschillende metalen. Zie verder *Galvanisme* en *Element, galvanisch*.

Contacttoestellen zijn metalen verbindingsstukken, op een isoleerende fundatie bevestigd, welke dienen om de electrische stroomketen van een batterij of dynamo te sluiten. In den regel bestaan zij uit roodkoper of messing; inplaats van een dezer metalen kan ook platina of kwik genomen worden. *Sleepcontacten* vinden toepassing bij uitschakelaars of cellenschakelaars van accumulatorenbatterijen, *stopcontacten* gebruikt men o.a. bij de weerstandsbrug van *Kohlrausch* en bij telefonen; *aambeeldcontacten* heeft de telegrafie. Het *trolleycontact*, waarbij een ijzeren beugel onder of zijdelings tegen den geleider gedrukt wordt, komt voor bij trams met bovengrondschen stroomtoevoer. Met het oog op het vonken of verbranden van het contact dienen bij hooge spanning altijd sleepcontacten gebruikt te worden. Zie verder bij de verschillende electrische machines.

Contades, *Louis George Erasme* markies *de*, een Fransch maarschalk, werd den 11den October 1704 op het kasteel van Montgeoffroi te Anjou geboren. In 1720 trad hij in het Fransche leger, nam gedurende den Zevenjarigen Oorlog als luitenant-generaal in 1757 deel aan den slag bij Krefeld. In Juli 1758 werd hij opperbevelhebber van het Rijnleger, in Augustus 1758 werd hij maarschalk, nadat hij er in geslaagd was, den hertog *van Brunswijk* op den rechter Rijnoever terug te dringen. In 1759 werd hij opperbevelhebber over het geheele Fransche leger in Duitschland en drong na de overwinning van *Broglie* bij Bergen door tot de Weser, doch verloor door de schuld van *Broglie*

den slag bij Minden, waarna hij het opperbevel neerlegde. Hij overleed den 19den Januari 1793 te Livry.

Contagium (Latijn = aanraking) is in de medische wetenschap de naam voor de stof, die een besmetting veroorzaakt. Vroeger dacht men deze stof gasvormig, maar reeds in de Middeleeuwen sprak men van een *contagium vivum* of *animatum*, een levende smetstof, zooals de bacteriologie later leerde kennen. Contagieuze ziekten zijn infectieziekten.

Contango is de veertiendaagsche rente, welke bij het coverstelsel (zie aldaar) door den speculant moet betaald worden.

Contango-dag noemt men den eersten van de drie dagen, waarop de verrekening van de effectenaffaires geschiedt.

Contant is een beding van een koopovereenkomst, dat medebrengt de onmiddellijke of althans spoedige betaling van den koopprijs bij of althans korten tijd na de ontvangst van de goederen. Een koop à contant staat tegenover dien op termijn of op crediet. Of de koopovereenkomst het beding van contante betaling van zelf in zich sluit, hangt af van het gebruik. Het gebruik is verschillend op de verschillende handelsplaatsen en hangt vaak samen met de soort van goederen. Zoo is de contantkoop gebruikelijk, wanneer fondsen, effecten, actiën, handelspapieren enz. het onderwerp der transactie zijn. Het omgekeerde is het geval bij de gewone handelswaren, reëele goederen, zooals de koopman zegt.

Onmiddellijk betalen tegen ontvangst der waar heet „rembours" of remboursement". Op sommige handelsplaatsen is voor enkele artikelen de betaling binnen vier of zes weken nog een contante betaling. Krachtens uitdrukkelijk accoord kan men den betalingstermijn natuurlijk regelen, zooals men wil; bij gebreke van afspraak daaromtrent geldt het gebruik. Wil de kooper afstand doen van den termijn, hem voor de betaling gesteld, dan staat de verkooper hem dikwijls een korting op den koopprijs toe, die wederom afhankelijk is van het gebruik. Door die korting wordt de rekening of factuur contant betaalbaar gesteld.

Contanten noemt men munten of papieren geld van elke soort en van elk land, hetzij die munten nog officiëel in gebruik zijn of niet (piasters, Z.-Amerikaansche doeblons enz.).

Contarini is de naam van een aanzienlijk Venetiaansch geslacht, dat van zeer ouden tijd af tot aan den ondergang der Republiek een aantal beroemde mannen, 4 patriarchen, 8 doges, vele veldheeren, staatslieden, kunstenaars, dichters en geleerden heeft opgeleverd en behoorde tot de 12 families, die den eersten doge, *Paoluzzi Anafesto* (697), kozen.

Contarini, Domenico (1043—1071), om zijn moed en schranderheid bekend, heeft in zijn geboortestad aanzienlijke gebouwen doen verrijzen, o.a. de kerk van San Marco. Hij veroverde Zara op de Hongaren.

Contarini, Giacomo, doge van Venetië (1276—1280), ontwikkelde in weerwil van zijn gevorderden leeftijd een groote mate van beleid in moeilijke omstandigheden; hij dempte een opstand in de steden Triest en Capodistria, voerde een voorspoedigen oorlog tegen Ancona en bezorgde aan Venetië onderscheiden bezittingen.

Contarini, Andrea, was doge (1367—1382), nadat hij reeds onderscheiden hooge waardigheden bekleed en over *Marino Faliero* als rechter gezeten had. Hij maakte een einde aan een oproer te Triest en op Candia, sloot vrede met Oostenrijk, voerde oorlog tegen onderscheiden naburige staten, versloeg de Genueesche vloot bij Chioggia en noodzaakte Genua tot het nederleggen der wapens. Zijn terugkeer uit dien strijd is op kosten der Republiek door *Paolo Veronese* geschilderd.

Contarini, Francesco, bekleedde aanzienlijke ambten in de Republiek, werd gezant naar den H. Stoel en naar Engeland, daarna procuratore di San Marco en eindelijk doge (1623—1624).

Contarini Niccolo, een groot staatsman en geleerde, behoorende tot de Tienmannen, werd vervolgens tot correttore benoemd en bewees in die betrekking de onschuld van *Foscarini*, in 1622 op het bloote vermoeden van verstandhouding met vreemde gezanten ter dood gebracht. Hij werd later tot doge (1630—1631) benoemd, terwijl van hem de geschriften: „De rerum perfectione libri sex" (1576) en „Modo della elezione del serenissimo principe di Venezia" (1630) in het licht zijn verschenen.

Contarini, Carlo, was doge van 1655 tot 1656. Onder zijn regeering bracht de Venetiaansche generaal *Mocenigo* een nederlaag toe aan de Turksche vloot onder het bereik van het geschut der Dardanellen.

Contarini, Domenico II, voerde als doge (1659—1675) strijd tegen de Turken bij Candia en moest dit eiland in 1669 aan de Turken afstaan.

Contarini, Ludovico, sloot vrede met de Turken en bekleedde de hoogste waardigheid der Republiek van 1676 tot 1684. Hij was de vertegenwoordiger der republiek op het Westfaalsche vredescongres.

Andere beroemde mannen van dit geslacht waren:

Contarini, Francesco, leeraar in de wijsbegeerte te Padua (1460) en daarna Venetiaansch gezant bij *Pius II*. Als proceditore hielp hij Siena tegen Florence en sneuvelde in 1476 in een slag tegen de Turken. Hij schreef een „Historia Etruriae etc." (1464).

Contarini, Gasparo, kardinaal en diplomaat, geboren in 1483, studeerde te Padua, ging als Venetiaansch gezant naar den Rijksdag te Worms, was gezant bij *Karel V*, werd te Venetië benoemd tot hoofd der Tienmannen en in 1535 door den paus tot kardinaal, en was een ijveraar voor een doortastende verbetering van den toestand der Kerk. Als pauselijk legaat op den Rijksdag te Regensburg werd hij belast met de verbetering der kerk en het bewaren der kerkelijke eenheid, waarin hij echter niet slaagde. Hij overleed in 1542 als legaat van Bologna, vermoedelijk door vergif. Zijn karakter wordt zeer geroemd en zijn gezamenlijke geschriften zijn te Parijs (1571) en te Venetië (1589) uitgegeven. Het meest-bekende werk van zijn hand is: „De magistratibus et republica Veneta" (1543).

Contarini, Giovanni, een beroemd schilder, werd geboren in 1549 en overleed te Praag in 1604. Hij is een navolger van *Tintoretto* en *Titiaan* en behoort tot de beste schilders der Venetiaansche school.

Contarini, Jacopa Pietro, was de bezitter eener aanzienlijke verzameling van boeken en handschriften. Dit was de oorzaak, dat *Hendrik III,* koning van Frankrijk, bij zijn bezoek te Venetië uitgenoodigd een senator te kiezen, hem daartoe aanwees. Deze gebeurtenis werd door *Tintoretto* in het Dogenpaleis afgebeeld. Dit paleis werd door de zorg en gedeeltelijk op kosten van dezen *Contarini* met schilderijen versierd, die de roemrijke daden der Venetianen voorstellen.

Contarini, Vicenzo, een oudheidkundige, werd hoogleeraar in de Latijnsche en Grieksche welsprekendheid te Padua, waar hij in 1617 overleed. Hij schreef: „Variarum lectionum liber" (1606) enz.

Contarini, Ludovico (Alvisio), een der meestberoemde staatslieden van zijn tijd, ging in 1629 als Venetiaansch gezant naar Parijs en hielp te Londen den vrede tusschen Frankrijk en Engeland en later ook den Munsterschen Vrede tot stand brengen. Hij overleed in 1653.

Conte noemen de Franschen een verhaal in proza of poëzie, dat in het algemeen in een beknopt bestek en in luchtigen, aangenamen, geestigen vorm een of ander voorval mededeelt. Reeds vroeg had men in Frankrijk de „Contes" en „Fabliaux", waarmede de jongleurs op markten en in burchtzalen hun toehoorders vermaakten. De Kruistochten leverden daartoe nieuwe stof, en de Oostersche sprookjes waren de voorloopers van de latere „Contes de fées". *Boccaccio,* die zijn „Decamerone" grootendeels aan die bronnen ontleende, gaf aan de „Contes" een nieuwe gedaante. Vóór dien tijd waren zij in verzen opgesteld, doch na hem vervaardigde men een groot aantal „Contes" in proza, zooals de „Cent nouvelles nouvelles", het „Heptameron" van *Marguerite de Valois,* de „Contes et joyeux dévis" van haar kamerdienaar *Bonaventure des Perriers,* de „Contes d'Eutrapel" van *Noël Dufail* enz. De meestgezochte „Contes de fées" zijn van *Perrault,* de gravin *d'Aulnoy* en mademoiselle *La Force.* Er verschenen voorts „Contes" in verzen van *La Fontaine,* die door velen zijn nagevolgd. Men heeft vervolgens „Contes philosophiques" van *Voltaire,* „Contes moraux" van *Marmontel* en *Mercier* en „Contes drolatiques" van *Balzac.* Van de overige schrijvers noemen wij nog *Alfred de Musset, Gustave Flaubert, François Coppée, Alphonse Daudet* en *Guy de Maupassant.*

Contentieux administratif of *Juridiction contentieuse,* in tegenstelling met *Juridiction gracieuse,* is in Frankrijk de naam voor de administratieve rechtspraak, die niet slechts over bestuursgeschillen, maar ook over fiscale kwesties en strafzaken beslist. Zij houdt zich bezig met alle geschillen, die voortvloeien uit schending der voorschriften, welke aan de besturende lichamen of ambtenaren door de wet of verordeningen zijn opgelegd, of door hen volgens overeenkomst zijn aanvaard.

Contessa, *Karl Wilhelm Salice,* een Duitsch schrijver, den 19den Augustus 1777 te Hirschfeld geboren, ontving zijn opleiding aan het paedagogium te Halle, aan de universiteit aldaar en aan die te Göttingen en vestigde zich daarna als privaat-docent eerst te Weimar en daarna te Berlijn, waar hij den 2den Juli 1825 overleed. Hij schreef novellen en verhalen, benevens een aantal geestige blijspelen, zooals: „Das Räthsel", „Magister Rözelein", „Der unterbrochene Schwatzer" enz. Met zijn broeder *Christian Jakob* gaf hij: „Dramatische Spiele und Erzählungen" (1812—1814, 2 dln.) en met *Hoffmann* en *Fouqué:* „Kindermärchen" in het licht. Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1826 te Leipzig in 9 deelen.

Conthey is een vlek in Zwitserland en de hoofdplaats van het district Gundis, 4½ km. ten W. van Sitten gelegen, aan den rechteroever der Morge, waar deze uit haar dal in de vlakte van het Rhônedal komt. De plaats is door wijnbergen en boomgaarden omringd, telt (1910) 3075 Katholieke inwoners en bestaat uit verschillende huizengroepen, waarvan Conthey Plan en La Place in de vlakte, Conthey Bourg (581 m.) en St. Severin op de terrassen aan den rechteroever der Rhône liggen. De muren van Conthey Bourg werden in 1375 en 1476 door de Oberwallisers geslecht. De plaats is met Sitten en het station Ardon van den Simplonspoorweg door straatwegen verbonden. Van hier leidt een voetpad over Cheville naar Bex. De bij Conthey groeiende roode wijn, Ballio geheeten, behoort tot de beste soorten van Wallis.

Conti, *Niccolo dei,* een Italiaansch reiziger, trok voor handelszaken naar Damascus, vandaar in 1424 met een karavaan naar Arabië en Perzië, bezocht Bagdad en Basra, vanwaar hij naar Voor-Indië zeilde. Daarna bereisde hij het schiereiland, begaf zich naar Ceylon en drong tot Sumatra door. Op den terugweg bezocht hij de kustlanden van Achter-Indië aan de Golf van Bengalen, ging nog eens naar de Soenda-eilanden en keerde over Aden en Djedda naar Egypte terug. Hij had den Islam aangenomen en wendde zich later, door gewetensangst gedreven, om absolutie tot *Eugenius IV,* wiens secretaris, *Poggio Bracciolini,* het reisbericht naar de mededeelingen van *Conti* opteekende. Zijn berichten versterkten *Toscanelli* in zijn meening den Portugeezen den westelijken zeeweg naar Indië aan te raden.

Conti is de naam van een jongere zijlijn van het huis *Condé* (zie aldaar), tot dat der *Bourbons* behoorende.

Conti, François van, tweede zoon van *Louis I,* prins *van Bourbon-Condé,* werd geboren in 1558 en in de Protestantsche leer opgevoed, doch omhelsde in den St. Bartholomaeusnacht den R.-Katholieken godsdienst. *Hendrik IV* benoemde hem tot staatsraad en tot gouverneur van Parijs; hij overleed in 1614.

Conti, Louise Marguerite van Lotharingen, prinses *van,* gehuwd met den voorgaande en na diens overlijden met *Bassompierre.* Toen deze in de Bastille werd opgesloten, moest zij zich naar haar goederen begeven. Zij schreef: „Histoire des amours de Henri IV" (1664) en „His-

toire des amours du grand Alexandre" (Leiden 1663 en later) en overleed in 1631.

Conti, Armand van Bourbon, prins *van,* een broeder van den grooten *Condé,* was de stichter van eene nieuwe lijn der *Conti's.* Hij vereenigde zich met zijn broeder tegen het Hof, maar onderwierp zich weldra aan den kardinaal *Mazarin* en huwde met diens nicht *Anna Maria Martinozzi.* In 1655 voerde hij bevel in Catalonië, werd daarna grootmeester van het Koninklijk Huis, nam deel aan den oorlog in Italië, werd in 1660 benoemd tot gouverneur van Languedoc en overleed den 21sten Februari 1666.

Conti, Louis Armand prins *van,* graaf *van Pézenas,* de oudste zoon van den voorgaande, werd geboren den 4den April 1661, trad in het huwelijk met *Maria Anna van Bourbon,* de gewettigde dochter van *Lodewijk XIV* en van de markiezin *de la Vallière,* streed in Hongarije tegen de Turken, onderscheidde zich bij de belegering van Neuhäusel en overleed te Fontainebleau den 5den November 1685.

Conti, François Louis, prins *van Roche sur Yon,* geboren den 30sten April 1664, was een jongere broeder van den voorgaande, vergezelde dezen naar Hongarije, stelde zich vervolgens onder de bevelen van den grooten *Condé* en behaalde in de Nederlanden, bij Steenkerken en Neerwinden, zulk een roem, dat hij na den dood van *Sobieski* (1697) tot koning van Polen gekozen werd. Hij moest echter wijken voor *Augustus II* van Saksen, den candidaat zijner tegenstanders. In 1703 betrad hij in Italië nogmaals het oorlogstooneel en overleed den 22sten Februari 1709.

Conti, Louis François prins *van,* een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren den 13den Augustus 1717, woonde onderscheiden veldtochten bij, werd groot-prior der Maltezer orde en overleed den 2den Augustus 1776.

Conti, Louis François José prins *van,* eenige zoon van den voorgaande en van *Louise Diane van Orleans,* werd geboren den 1sten September 1734. Gedurende de Omwenteling werd hij voor de revolutionnaire rechtbank gedaagd, eerst vrijgesproken, doch na den 18den Fructidor verbannen. Hij was de laatste mannelijke telg van het huis *Conti* en overleed in 1814 te Barcelona.

Conti, Amélie Gabrielle Stéphanie Louise prinses *van,* de onechte, later gewettigde dochter van den voorlaatste *(Louis François),* werd geboren den 30sten Juni 1756. Zij is bekend door de uitgave van haar Mémoires (Parijs 1798, 2 dln.), waarin zij haar door haar familie opgedrongen, ongelukkig huwelijk met een man uit een kleine provinciestad verhaalt en die *Goethe* stof hebben gegeven voor zijn „Natürliche Tochter".

Zie: *E. Barthélemy,* La princesse de Conti d'après sa correspondance inédite (Parijs 1875).

Conti, *Charles Etienne,* secretaris en gunsteling van keizer *Napoleon III,* werd den 31sten October 1812 te Ajaccio geboren, studeerde in de rechten en trad vervolgens op als schrijver. Als tegenstander der Julimonarchie werd hij in 1848 door het Voorloopig Bewind benoemd tot procurator te Bastia en vervolgens te Ajaccio, tegelijk met *Louis Bonaparte,* gekozen tot lid der Constituante, waar hij aanvankelijk tot de gematigde linkerzijde behoorden en vervolgens een ijverig aanhanger werd van den President, die hem versierde met het kruis van het Legioen van Eer. Na den staatsgreep werd hij lid van den Raad van State, daarna secretaris des keizers en in 1868 senator. Na den 4den September 1870 begaf *Conti* zich naar Engeland, werd bij de verkiezing van den 8sten Februari 1871 tot lid der Nationale Vergadering gekozen en wekte in de zitting van den 1sten Maart door zijn verdediging van den voormaligen keizer zulk een storm van verontwaardiging, dat de zitting een uur moest geschorst worden en bij haar hernieuwde opening het voorstel, om de afzetting van *Napoleon III* en zijn Huis en zijn verantwoordelijkheid voor de ruïne, de invasie en de verbrokkeling van Frankrijk openlijk af te kondigen, met bijna algemeene stemmen aangenomen werd. *Conti* nam zitting in het rechter centrum, werd in October 1871 ook lid van den Generalen Raad van Corsica en overleed den 13den Februari 1872 te Parijs.

Conti, *Augusto,* een Italiaansch wijsgeer, geboren in December 1822 te Villa di San Piero bij San Miniato in Toskane, studeerde in de rechten te Siena, Pisa en Lucca. Hij werd advocaat te Florence, nam deel aan den veldtocht van 1848 en werd later hoogleeraar in de wijsbegeerte te San Miniato, in 1855 aan het lyceum te Lucca, in 1859 inspecteur van onderwijs, in 1863 hoogleeraar te Pisa en in 1864 te Florence. Hij overleed in 1905. Hij schreef: „Storia della filosofia" (1864, 2 dln.; 2de druk 1882), „Evidenza, amore e fede, o i criteri della filosofia" (1862, 2 dln.; 3de druk 1872), „Dio e il male" (1865), „Giovanni Dupré, studio sull' arte" (1865), „Dio come ordinatore del mondo" (1871), „Filosofia elementare" (1869, 9de druk 1879), „Esame della filosofia epicurea nelle sue fonti e nella sua storia" (1878), „Il buono nel vero" (1884) en „Il vero nell' ordine o ontologia e logica" (1891. Ook heeft hij eenige dramatische werken geschreven.

Contich is een gemeente in de Belgische provincie Antwerpen, gelegen aan de spoorwegen Brussel—Antwerpen met den zijtak Contich—Lier en Antwerpen—Dendermonde. Zij telt (1912) 6513 inwoners, heeft brouwerijen en hoeden- en lederfabrieken, alsmede handel in hout.

Continent. Zie *Vastland.*

Continentaalstelsel. Zie *Napoleon I.*

Continentale afzettingen noemt men de vaste stoffen, die door de rivieren uit het binnenland der continenten en door de zee van de kusten worden aangevoerd en op den bodem der zee, in de nabijheid der kust bezinken. Zie verder *Zee.*

Continentale eilanden zijn zulke, die eenmaal een deel van het vastland hebben uitgemaakt. Zie verder *Eiland.*

Continentale grens of *Grenslijn van Wallace* is de grens, die men in Insulinde heeft willen trekken tusschen een westelijk of zuiver Aziatisch en een oostelijk of zuiver Australisch gedeelte. Deze hypothese, die het eerst door *Alfred Russel Wallace* opgesteld werd en waar-

uit zou volgen, dat hetgeen ten W. van die grens, loopende door Straat Lombok en de Straat van Makasar lag, vroeger zou behoord hebben tot het vastland van Azië, het ten O. ervan gelegen gebied tot Australië, was voornamelijk gegrond op het verschil in fauna tusschen het W. en het O. deel van den Archipel en op de diepte der straten van Makasar en Lombok. Latere onderzoekers hebben de onhoudbaarheid dezer stelling aangetoond, en ook *Wallace* heeft er aan getwijfeld, of bijv. Celebes geheel tot Australië behoorde, dan wel een overgangsgebied vormde. Vooral prof. *Max Weber* is het geweest, die bewezen heeft, dat ook in zoologisch opzicht een scherpe grenslijn niet te trekken is, maar dat er wel degelijk een geleidelijk overgang bestaat.

Continentale rivieren of *Stepperivieren* zijn zulke, welke geen afstrooming naar zee hebben, maar in een meer of moeras eindigen, somtijds zelfs langzaam verdwijnen in het zand der woestijn. Zie verder *Rivier*.

Contingent noemt men het aantal mannen, dat tot aanvulling van een leger door middel van conscriptie moet worden bijeengebracht. Het woord was daarvoor in vroeger dagen vooral in gebruik bij den Duitschen Bond, daar elke staat, tot dien Bond behoorende, zijn contingent leveren moest. Het bedrag van het contingent wordt percentsgewijs naar het aantal inwoners berekend.

Contingent noemde men in den tijd der Oost-Indische Compagnie de jaarlijksche levering van bepaalde hoeveelheden producten van overeengekomen soorten door de regenten van de door Mataram aan de Compagnie afgestane landen.

Deze contingenten, die dus in hoofdzaak de inkomsten vormden, welke de Compagnie van die landen trok, waren dikwijls een groote druk voor de bevolking. Behalve deze contingenten had men de verplichte leverantiën. De gouverneur-generaal *Daendels* deed reeds in 1808 een poging, het contingentenstelsel geheel af te schaffen, maar eerst *Raffles* maakte door invoering van het landrentestelsel aan het heffen van contingenten voor goed een einde.

Continuïteit is de eigenschap, dat, waar een deel van het geheel ophoudt, doorloopend, zonder tusschenpoos een ander begint. Ruimte en tijd kan men continuïteit toeschrijven, materieele lichamen slechts schijnbaar, daar, volgens de atoomtheorie haar kleinste deelen door tusschenruimten (moleculaire interstitiën) gescheiden zijn.

In het openbare leven verstaat men onder continuïteit den innerlijken samenhang en de voortdurende ontwikkeling van een regeeringstelsel; in het parlementaire spraakgebruik, het aanknoopen van verhandelingen aan voorafgaande verhandelingen, zoodat de beraadslaging over een zaak, ook als deze in verschillende zittingen behandeld wordt, toch als een ondeelbaar geheel beschouwd moet worden.

Continuo. Zie *Generale bas.*

Conto, Conto-corrent en **Contofinto.** Zie *Rekening* en *Rekening-Courant.*

Contorniati is de naam, die in den nieuweren tijd werd gegeven aan Romeinsche medailles uit den lateren keizerstijd (4de en 5de eeuw na Chr.), welke geen kunstwaarde hebben, maar merkwaardig zijn om hetgeen er op is afgebeeld. Zij zijn vlak gestempeld en voorzien van een dieper liggenden kring (Italiaansch = *contorno),* die meestal met een ander metaal is ingelegd. Zij vertoonen op de voorzijde den kop van den heerschenden of van een vroegeren keizer, of ook wel de beeltenis van een beroemd man uit de Oudheid, als *Horatius, Socrates, Alexander den Groote* enz., terwijl op de keerzijde meestal afbeeldingen of opschriften voorkomen, betrekking hebbende op de renbaan, waaruit men wil afleiden, dat zij waarschijnlijk voor het een of ander doel bij de Circensische spelen hebben gediend.

Een reeks afbeeldingen dezer medailles geeft *Sabatier* in zijn „Description générale de médaillons contorniates" (Parijs 1860).

Contorten is de naam van een plantenorde uit de groep der dicotyledonen. Het is een afdeeling der sympetalen en kenmerkt zich door regelmatige, tweeslachtige, meestal vijftallige bloemen; de stamper bestaat doorgaans uit twee met elkander vergroeide vruchtbladeren. Tot deze orde behooren de families der *oleaceeën, gentianaceeën, loganiaceeën, apocynaceeën* en *asclepiadaceeën* (zie de afzonderlijke artikelen).

Contour is een Fransch woord, dat *omtrek* beteekent en waarmede men in de teekenkunst de buitenste lijnen aanduidt, die den vorm van een voorwerp bepalen.

Contra-alt. Zie *Alt.*

Contrabande is gedurende de Middeleeuwen elke door den pauselijken ban bedreigde levering aan den vijand *(contra bannum).* Van een recht van neutralen kon gedurende de Kruistochten nooit sprake zijn, omdat de geheele Christelijke wereld in het harnas stond tegenover de Mohammedaansche. Het stellige verbod had eerst behoefte aan tempering, toen de wereldhandel opgekomen was en bij conflicten staten overbleven, die niet aan den oorlog deelnamen. Toen kon eerst de vraag rijzen in hoeverre oorlogvoerende staten bevoegd waren den handel van neutralen in bepaalde artikelen te verbieden. Die vraag werd van de 15de tot de 18de eeuw doorgaans op de meest brutale manier beantwoord en bij dit optreden behoorden de Hansa, de Vereenigde provinciën en Engeland tot de ergste. Onze eigen republiek verbood in 1599 allen handel op Spanje, door welke natie ook gedreven. Alle aanvoer naar dit land stond dus open voor verbeurdverklaring onzerzijds. Enkele bijzondere of vredestractaten bepaalden niet zelden uitvoerige uitzonderingen op den algemeenen regel van het universeel verbod tot handel drijven met de oorlogvoerende partijen. Een van de bekendste verdragen in dien zin was het Engelsch-Russische van het jaar 1766, waarvan art. 10 vrijen handel der neutralen waarborgde, behalve in oorlogsbehoeften en met geblokkeerde of belegerde plaatsen en alle oorlogsbehoeften opsomde. Volgens *Piédelièvre* („Précis du droit international public", 2 dln., 1894—1895) zijn in de laatste drie honderd jaar slechts negen verdragen tot stand ge-

komen, waarbij contrabande buiten de daarin genoemde grenzen wordt uitgebreid. Daaronder behoort o.a. het verdrag van Engeland met de Vereenigde Staten van den 19den November 1794, waarin aan den nemer ten opzichte van levensmiddelen het recht van voorkoop tegen geheele schadeloosstelling werd toegekend.

Het ligt voor de hand, dat de zeer uiteenloopende verdragsregelingen geen gelijkvormig gewoonterecht konden scheppen. De theoretische wetenschap was intusschen verder gegaan. *Grotius* („De jure belli ac pacis", 1625) had, zich stellende op het standpunt van het belang der oorlogvoerenden, de goederen in drie soorten onderscheiden, te weten: die welke uitsluitend tot den oorlog dienen, die welke zoowel tot vreedzaam als tot oorlogsgebruik kunnen dienen en die welke met den oorlog in geen verband staan. De oorlogvoerende partijen hebben uit te maken tot welke soort in een bepaald geval een bepaald goed behoort, en welke gevolgen zij aan deze classificatie willen verbinden. Later werden wel door *Coccejus, Hübner* en *Kleen* de rechten der neutralen op medezeggenschap in de bepaling der goederen meer op den voorgrond gebracht, doch zelfs bij de declaratie van Parijs van den 16den April 1856 beriep Engeland zich nog op *Grotius*. Inmiddels was het gewoonte geworden den graanhandel te eerbiedigen. Niettemin verklaarde Frankrijk in den oorlog met China van 1885 rijst tot contrabande. De Vereenigde Staten achtten in 1898 in den Spaanschen oorlog steenkolen contrabande. In den Russisch-Japanschen oorlog van 1904 beschouwden beide oorlogvoerende partijen levensmiddelen onder zekere omstandigheden als contrabande.

Aan een eenigszins uitvoeriger regeling op internationalen grondslag was derhalve groote behoefte. In 1892 werd het vraagstuk ter sprake gebracht op de vergadering van *Genève* van het *Institut de droit international* en aan de leden *Kleen* en *Brusa* het ontwerpen van een regeling opgedragen. In 1896 kwam men op de vergadering van Venetië tot de conclusie, dat algeheele regeling van de stof alsnog onmogelijk was. Zelfs de fundamenten voor vaste beginselen ontbraken. Met welk recht eischen oorlogvoerende partijen, dat neutrale staten hun handelsbelang opofferen aan haar oorlogsbelang? Moet de bepaling van de grens van het begrip „contrabande" aan de willekeur der oorlogvoerenden worden overgelaten? Mag gerekend worden met vermoedens ten opzichte van de eindbestemming van de goederen in neutrale schepen? Wat mag in beslag genomen worden? Alleen de contrabande-goederen, of ook de overige lading van het schip en zelfs het schip? Moet verbeurdverklaring al of niet met schadevergoeding gepaard gaan? Zal er een rechter in hoogste instantie zijn, en wie zal dat zijn?

Op het Russische programma der tweede Haagsche vredes-conferentie nam de contrabandevraag een voorname plaats in. Engeland stelde ter conferentie bij monde van lord *Reay volkomen afschaffing van het instituut* voor, omdat in den tegenwoordigen oorlog de uitoefening van het recht zeer moeilijk zou zijn en daarom van weinig waarde. Niettegenstaande Engeland's voorstel niet zonder wantrouwen werd aangehoord, werd het toch op den 31sten Juli 1907 door 26 staten tegen 5 en 4 onthoudingen in beginsel aanvaard. Tegen stemden o.a. Duitschland, Frankrijk en Rusland. Ten slotte echter bleek bijna geen der voorstanders bereid, zijn meening in een conventie te belichamen.

Een stap verder kwam het vraagstuk in de Londensche Zeerecht-conferentie van 1909. De zoogenaamde *Declaratie van Londen* van den 26sten Februari 1909 bevat in haar 2de Hoofdstuk 23 artikelen en in het 3de Hoofdstuk 3 artikelen, die op contrabande betrekking hebben. Deze komen in het kort op het volgende neer. Er zijn op het voetspoor van *Grotius* drieërlei soorten van goederen, waarvan lijsten werden opgemaakt: 1°. absolute contrabande, 2°. voorwaardelijke contrabande, 3°. goederen, die nooit contrabande kunnen zijn. *Absolute* contrabande zijn: 1°. alle soorten van wapenen, 2°. alle soorten van projectielen, ladingen, kartetsen, 3°. kruit en ontplofbare stoffen voor oorlogsgebruik, 4°. affuiten, ammunitiewagens, militaire transportwagens, 5°. militaire kleeding en uitrusting, 6°. militaire paardentuigen, 7°. draag-, trek- en pakdieren, 8°. kampmateriaal, 9°. militaire dekplaten, 10°. oorlogsschepen en hun onderdeelen, 11°. toestellen en instrumenten, uitsluitend bestemd ter vervaardiging van munitie of oorlogsmaterieel. De oorlogvoerende staten zijn bevoegd vóór den oorlog deze lijst aan te vullen met andere voorwerpen, uitsluitend voor het oorlogsdoel bestemd. *Voorwaardelijke* contrabande zijn: 1°. levensmiddelen, 2°. veevoeder, 3°. kleeding en schoeisel, geschikt voor militair gebruik, 4°. goud en zilver, gemunt of in staven, munt- en bankpapier, 5°. voertuigen van allerlei soort, die voor den oorlog gebruikt kunnen worden, 6°. schepen, schuiten, dokken en hun onderdeelen. 7°. spoorweg-, telegraaf- en telefoonmaterieel, 8°. ballons en vliegmachines, 9°. brandstoffen en slijpsteenen, 10°. kruit en ontplofbare stoffen, niet uitsluitend voor oorlogsgebruik, 11°. prikkeldraad, 12°. paardenhoefbeslag, 13°. zadels en tuigen, 14°. verrekijkers, chronometers en scheepsinstrumenten. Ook deze lijst is voor aanvulling vatbaar.

Voorwerpen, die nimmer voor oorlogsdoeleinden gebruikt kunnen worden, *kunnen nooit contrabande zijn*. Niettemin worden sommige dier goederen in de declaratie bijzonder genoemd als ruw katoen, wol, zijde, vlas en andere grondstoffen voor de textielnijvereheid, oliehoudende noten en copra, gom-, lak- en caoutchoucsoorten, ruwe huiden, hoornen, been, ivoor, natuur- en kunstmest, metaalertsen, aard-, klei-, kalk- en krijtsoorten en steen, porselein en glas, papier en zijn grondstoffen, zeep, verfstoffen en vernissen, bleekpoeders, soda, zouten en ammonia, werktuigen voor landbouw, mijnen, textielnijverheid en drukkersbedrijf, edele steenen, paarlen enz., uurwerken, mode-, weelde- en phantasie-artikelen, veeren, haren en dierenhuiden, meubelen, tapijten, matten, voorwerpen tot verpleging van zieken.

Volstrekte contrabande kan genomen worden, als zij bestemd is voor den vijand, op te maken

uit vrachtbrieven, scheepspapieren of scheepsbestemming. Voorwaardelijke contrabande kan genomen worden, als bewezen wordt, dat zij bestemd is voor de militaire macht of het civiel bestuur van den vijand. Een vermoeden van deze bestemming is aanwezig, als de goederen geadresseerd zijn aan een bekend leverancier van den vijandelijken staat. De aanhaling van al deze goederen is slechts mogelijk aan boord van een schip, dat bestemd is naar het gebied van den vijand en die goederen niet in een tusschenliggende haven heeft te lossen.

De contrabande wordt verbeurd verklaard en het schip eveneens, als meer dan de helft der lading (naar waarde, gewicht, omvang of vracht) contrabande is. Een schip, dat contrabande vervoert, kan vergunning krijgen zijn reis voort te zetten als de kapitein die goederen afstaat tegen aanteekening daarvan in de scheepspapieren.

De declaratie van Londen is nog niet door alle staten, die aan de conferentie deelnamen, geratificeerd. Vandaar dat bij den aanvang van den Europeeschen oorlog, begin Augustus 1914, de oorlogvoerende partijen moesten verklaren, welk standpunt zij tegenover de Londensche Zeerechtdeclaratie zouden innemen. Engeland heeft dat voor zich en zijn bondgenooten gedaan bij een *Order in Council* van den 20sten Augustus (zie Ned. Staatscourant van den 3den September 1914, No. 206), nadat het evenals Duitschland en Frankrijk zich reeds vroeger had uitgesproken over de lijsten van contrabande, in de Declaratie vervat. Zie voor de verklaringen van Duitschland omtrent absolute en conditioneele contrabande de Ned. Staatscourant van den 8sten Augustus 1914, No. 184 A; voor die van Frankrijk de Ned. Staatscourant van den 14den Augustus 1914, No. 189 A; voor die van Groot-Brittannië en Ierland de Ned. Staatscourant van den 20sten Augustus 1914, No. 194.

Wanneer men deze verklaringen nagaat, dan blijkt niet, dat de verschillende staten het ernstige voornemen hebben gehad zich te houden aan de bepalingen, die zij nog slechts zoo kort geleden gezamenlijk hebben vastgesteld. Immers tal van goederen, die volgens de Londensche Declaratie nooit contrabande konden zijn, worden thans als voorwaardelijke contrabande beschouwd. Evenzeer werden goederen, die tot de rubriek voorwaardelijke contrabande behooren, tot absolute contrabande gestempeld. Voornamelijk is dit het geval met de Engelsche en Fransche verklaringen, tegen welke door Duitschland in October 1914 bij de neutrale staten protest is aangeteekend. Ook op dit gebied heeft de Europeesche oorlog van 1914 de droevigste schending van het Volkenrecht te constateeren. Geen verontschuldiging mag men zoeken in het feit, dat de Londensche declaratie nog niet is geratificeerd, een feit, dat niet het gevolg is van principieele bezwaren tegen het tractaat, maar alleen van den korten tijd, sedert de bijeenkomst verloopen. Zie voor een korte samenvatting van den toestand bij het begin van den oorlog: „Documenten voor de economische crisis van Nederland in oorlogsgevaar", uitgegeven door de Koninklijke bibliotheek, aflevering 1.

Literatuur over *contrabande:* J. de Louter, Het Stellig Volkenrecht (2 dln., 's-Gravenhage 1910), 2de dl., hoofdstuk Neutraliteit, § 58, bldz. 443—463, waar tevens een overzicht van de internationale literatuur over dit onderwerp te vinden is.

Contrabas is het grootste en in toonomvang het laagste der thans gebruikelijke strijkinstrumenten. Het is eerst sedert het begin der 17de eeuw bekend en werd aanvankelijk met de basviool *(basse de viole, violone)* gelijkgesteld. Gewoonlijk heeft de contrabas thans vier snaren, in kwarten gestemd (contra-e, a, d, g). Moderne componisten schrijven, om de tonen van contra C tot en met contra Es te kunnen aanwenden, ook een contrabas met vijf snaren voor. Als soloinstrument is het weinig bruikbaar. De grootste virtuoos op de contrabas was *Dragonetti.* In 1873 werd door *Cerveny* een subcontrabas uitgevonden, die nog een octaaf lager gaat (tot subcontra c).

Contrabastuba. Zie *Tuba.*

Contraboek, *Tegenboek,* is de naam van het boek, waarin de contrôle van de rekeningen gehouden wordt. Ook wordt aldus genoemd het boek, waarin een collecteur der staatsloterij aanteekening houdt van de getrokken nummers en de daarop gevallen prijzen.

Contract. Zie *Overeenkomst.*

Contracten met inlandsche vorsten en volken. In art. 35 van het Octrooi der Oost-Indische Compagnie werd haar reeds toegestaan, verdragen en contracten te sluiten met „Princen ende Potentaten", van welke bevoegdheid door haar ruim gebruik werd gemaakt. Die contracten beoogden in den aanvang hoofdzakelijk zich den alleenhandel of andere handelsvoordeelen te verzekeren, maar later, toen de Compagnie meer en meer als souverein optrad, sloot zij vele verbonden, ten einde hare vestiging te doen erkennen, opperhoorigheid te verkrijgen en de wederzijdsche verhoudingen te regelen, ook ten opzichte van den godsdienst en van exterritorialiteitsrechten.

Wat Java en Madoera betreft, zijn de meeste oudere contracten opgenomen in *De Jonge*: „Opkomst van het Nederlandsche gezag in Oost-Indië", omtrent Jakatra en Bantam in *Van der Chys*: „De Nederlanders te Jakatra", wat de Buitenbezittingen betreft eveneens in *De Jonge:* „Opkomst" en in *Valentijn*: „Oud en Nieuw Oost-Indië". Deze tractaten zijn echter grootendeels vervallen.

Ook na den val der Compagnie behield de Indische regeering bevoegdheid contracten te sluiten met die vorsten en volken, aan wie het recht van zelfbestuur gelaten is. Alleen contracten, waarbij een nieuwe vestiging van Nederland op een der eilanden van den archipel wordt verkregen, behoeven de bekrachtiging der Koningin.

De inhoud van die contracten is natuurlijk zeer verschillend. Allen hebben echter één trek gemeen: erkenning van de Nederlandsche souvereiniteit; in de bondgenootschappelijke landen volgens het Bongaaisch tractaat vervangen door belofte van altoos durenden vrede, vriend- en bondgenootschap. Waar de Indische Regeering

voor de eerste maal een dergelijk contract sluit. bedingt zij bovendien dikwijls niet meer dan de belofte van het inlandsch bestuur, geen briefwisseling met andere inlandsche vorsten te zullen onderhouden, zee- en strandroof benevens slavenhandel te zullen beletten en geen vreemdelingen zonder toestemming van het Nederlandsch bestuur te zullen toelaten; zij verbindt zich echter van haar kant meermalen, zich niet met het inlandsch bestuur en de rechtspleging te zullen inlaten. Uit een nauwere aanraking der beide elementen ontwikkelen zich dikwijls nadere voorwaarden (die soms ook reeds bij de eerste aanraking worden opgelegd); dan wordt overeengekomen, dat Europeesche en Oostersche vreemdelingen, met inbegrip van vreemde inlanders, onder het onmiddellijk gezag van het Europeesch bestuur geplaatst en aan de inlandsche rechtspraak onttrokken zullen zijn; dan neemt de inlandsche vorst de verplichting op zich, onderwijs en nijverheid te bevorderen, de koepokinenting voor te staan, Nederlandsche muntspeciën toe te laten, het pandelingschap te weren en de slavernij af te schaffen enz. Soms wordt ook een deel der inkomsten van het land — met name de inkomende en uitgaande rechten — tegen schadeloosstelling aan den vorst door de Indische regeering aan zich getrokken, wordt de rechtspraak ook over inlanders, onder Europeesche contrôle geplaatst, en zelfs het inlandsch bestuur onder Europeeschen invloed gesteld. Menigmaal blijft zoodoende niet meer over dan een schijn van zelfstandigheid, die eindelijk soms, tengevolge eener inlijving, zooals bijv. te Lombok, verdwijnt. In de laatste jaren heeft de Regeering in menige streek, vooral in Zuid- en Midden Celebes, de vorsten gedwongen tot het onderteekenen van een kort en bondig verdrag, zooals reeds jarenlang in Atjeh gebruikelijk was, vandaar dat het als „Atjeh-tractaat" bekend staat. Daarbij erkent de onderteekenaar volkomen zijn ondergeschiktheid aan het Gouvernement en verplicht zich alle verordeningen, welke dat Gouvernement noodig mocht achten, binnen de grenspalen van zijn gebied uit te voeren.

De verdragen en contracten worden met nota's van toelichting tegenwoordig geregeld gepubliceerd.

Zie Encyclopaedie van Nederlandsch Indië, dl. I.

Contracten van correspondentie noemt men de afspraak van sommigen, om de tegenspraak der overigen krachteloos te maken. In den aanvang der 17de eeuw ontstonden in ons vaderland in de regeeringscollegiën dikwijls behoorlijk en schriftelijk gereglementeerde en geformuleerde overeenkomsten, volgens welke de onderscheiden ambten en bedieningen naar vastgestelde statuten en roosters werden verdeeld. Behalve den algemeenen naam van correspondentiën had men ook den meer bijzonderen van conventie, vriendelijke schikking, harmonie, tractaat van vriendschap enz. De diverse afdeelingen van zulk een correspondentie noemde men benden, smaldeelen, conclaviën en vooral cabalen. Harmonie beteekent het bevorderen der eensgezindheid door het smoren van de stem der tegenpartij. Het karakter van zulk een contract was de overheersching der minderheid door een vast aaneengesloten meerderheid, wier leden in de raadsvergadering niet stemmen naar de uitspraak van hun geweten, maar naar de afspraak met hunne medeplichtigen.

Men vindt deze contracten gedurende het geheele tijdperk der republiek tot 1795 toe en in alle betrekkingen, in de Kerk, het militaire en burgerlijke leven. Sporen ervan vindt men vóór 1600 in Friesland. In Holland en Zeeland heeft men ze het ergst, doch men treft ze ook in de andere gewesten aan. Zij zijn de sleutels geweest van de organisatie der familieregeering in ons vaderland. Iets nieuws was het intusschen niet. Reeds in het oude Athene had men de *hetaeriën* of kameraadschappen, hetzelfde doel beoogende en in Rome de *sodalitia*.

Het doel was in ons land bloot ambtsbejag, aansluiting van regenten ten einde zelf in de posten hooger op te klimmen, het bezit der winstgevende of eervolle ambten te monopoliseeren en hun magen en vrienden den toegang tot de regeering te verschaffen.

Contractie-theorie noemt men de hypothese, volgens welke de gebergten op aarde hun ontstaan te danken hebben aan de voortgaande afkoeling der aardkern (zie *Aarde*), waardoor deze inkrimpt, zoodat er tusschen de aardkorst en de kern holten ontstaan, waarboven de zwakste deelen instorten. Voordat dit laatste echter gebeuren kan, moet er door samenpersing of plooiing beneden ruimte worden gemaakt, wijl aldaar minder ruimte is dan op verder van het aardcentrum verwijderde plaatsen. Zoo ontstonden vastlanden en zeeën, plooiings- en breukgebergten. Zie verder *Gebergte*.

Contramineeren noemt men in den effectenhandel de pogingen van speculanten, om een speculatie van anderen tegen te werken. Zij, die zich hiermede inlaten, heeten *contramineurs*.

Contramineur. Zie *Contramineeren*.

Contramijn. Wanneer bij de belegering van een vesting of fort de aanvaller de sterkte nadert, heeft de verdediger in zijn mijnen een krachtig hulpmiddel, hem zulks te beletten, of althans te bemoeilijken. Deze mijnen worden, in tegenstelling met die van den aanvaller, *contra-* of *tegenmijnen* genoemd; zij kunnen alleen in hooge terreinen worden gebruikt. Men onderscheidt twee hoofdsoorten: het *enveloppestelsel*, dat bijna niet meer voorkomt, en het *vertakte stelsel*, hetwelk ook wel dat van *Von der Lahr* wordt geheeten. Als basis hierbij dient meestal de contrescarpgalerij; daarin komen de *gemeenschapsgangen* uit, die een lengte hebben van 60 tot 80 m. en toegang verleenen tot de *zijtakken en luistergangen*. De verdediger bedient zich steeds van *kweetsers*, d. z. mijnen, waarvan de uitwerkingssfeer rakende is aan den beganen grond. Hij vermijdt daardoor, dat de aanvaller in de opgeworpen aarde een dekking zou vinden. Deze mijnen worden aangelegd op het einde der luistergangen; zij hebben de meeste uitwerking, wanneer de gangen van den vijand in de flank kunnen worden genomen. Somtijds kan de aanvaller zelfs gedwongen worden, zijn mijnen onder die van den verdediger aan te leggen, doch zonder gebiedende noodzakelijkheid zal hij

hiertoe nooit zijn toevlucht nemen. De mijnoorlog doet den aanvaller veel van zijn kracht verliezen en maakt, dat hij slechts langzaam kan vooruitkomen.

Contrapunt, afgeleid van *punctus contra punctum*, d. w. z. noot tegen noot, een term, die ontstond, toen zich de meerstemmige muziek begon te ontwikkelen; de kunst dus, om bij een bestaande melodie een daarmee samenklinkende tweede melodie te zingen of schrijven. Langzamerhand gaat die kunst zich tot groote vaardigheid ontwikkelen en bereikt in de 15de en 16de eeuw een enormen bloei. In het algemeen verstaat men onder contrapunt de kunst twee of meer partijen te kunnen combineeren, zóó dat zij goed samenklinken, zonder iets van hun zelfstandigheid te verliezen. Deze kunst vereischt een groote vaardigheid.

Contrasigne beteekent medeonderteekening. Het contrasigne stelt vast welke ministers de politieke verantwoordelijkheid dragen voor het staatsstuk, hetzij wet, hetzij Koninklijk besluit. Zie *Verantwoordelijkheid, Ministeriëele.*

Contrasigneeren beteekent van een contrasigne voorzien (zie aldaar).

Contrastkleuren. Indien men eenigen tijd naar een rood punt op een wit veld ziet en dan den blik op dit witte veld richt, verschijnt daarop een groen punt, dus in de complementaire kleur (zie aldaar). Zoo kan men de 6 eenvoudige kleuren tot 3 paren vereenigen, n.l.: wit-zwart, groen-rood en geel-blauw. De twee kleuren van elk paar noemt men contrastkleuren. Legt men een smalle grijsgrauwe papierstrook op een gekleurd papier, dan vertoont de strook steeds de complementaire kleur van den achtergrond.

Contratenor. Zie *Tenor.*

Contrat social. Zie *Rousseau, Jean Jacques.*

Contredans, in het Fransch *contredanse*, is in het algemeen zoodanige dans, waarin de deelnemers gedurig tot elkander naderen en zich weder van elkander verwijderen, zooals de *anglaise, écossaise, quadrille* enz. In den regel wordt hij door 4 paren gedanst (en carré) of door 6 of 8 (en colonne), en de verschillende figuren hebben hare eigen namen. Nadat *Rameau* in 1745 een dergelijken dans in het ballet „Les fêtes de Polymnie" had ingelascht, kwam hij algemeen in de mode. Zijn tegenwoordige vorm dagteekent uit het begin der 19de eeuw. De meest bekende muziek werd geleverd door *Musard, Offenbach* en *Johan Strauss.* De cancan (zie aldaar) is een ontaarding van den contredans.

Contre-escarp. Zie *Contrescarp.*

Contreras, *Juan Senen da,* een Spaansch generaal, werd geboren te Madrid in 1760. Reeds in 1787 belastte koning *Karel III* hem met de taak, het krijgswezen buitenslands in oogenschouw te nemen, zoodat hij een reis volbracht door Engeland, Frankrijk, Pruisen, Oostenrijk en Rusland. In 1788 woonde hij een veldtocht tegen de Turken en de verovering van Chotim bij. Na zijn terugkeer gaf hij zijn „Dagboek" uit en maakte aanstalten tot verbetering van de Spaansche legermacht, toen de oorlog tegen Frankrijk uitbarstte. Hij werd adjudant van generaal *Urutia,* wierp *Junot* terug, hield met een klein aantal manschappen bij Montrion de Fransche hoofdmacht tegen en streed bij Talavera in den linkervleugel van *Wellington.* Weldra voerde hij als generaal en chef het opperbevel over een legerkorps tot dekking des lands tusschen de Taag en de Guadiana. Nadat hij Badajoz ontzet en in onderscheiden gevechten de overwinning behaald had, werd hij kapitein-generaal van Galicië en nam er de verdediging op zich van het niet zeer sterke Tarragona. Deze vesting bezweek, en *Contreras* werd krijgsgevangen op het kasteel Bouillon, vanwaar hij in October 1812 ontsnapte. Hij bereikte Londen, waar hij een „Memorie" over de belegering van Tarragona uitgaf. Met *Ferdinand VII* keerde hij naar Spanje terug, wijdde zijn overige levensjaren aan de beoefening der wetenschap en overleed in 1826 te Madrid.

Contrescarp noemt men in de versterkingskunst de buitenste helling der gracht van een fort of veldwerk. Zij is naar gelang van de omstandigheden al dan niet voorzien van bekleedingsmuren, die vooral bij droge grachten vele voordeelen opleveren.

Contributie beteekent gemeenschappelijke bijdrage. Sedert het einde der Middeleeuwen is het een naar een bepaalden maatstaf aan gemeenten of aan enkele personen opgelegde belasting. Omdat deze oorspronkelijk, zooals in Athene de *eisphora* en in Rome het *tributum,* alleen voor oorlogsdoeleinden werd geheven, was contributie hetzelfde als oorlogsbelasting; in deze beteekenis werd het woord dan ook nog in lateren tijd gebruikt.

In het tegenwoordige volkenrecht noemt men contributie datgene, wat in de plaats is getreden voor het vroegere buitrecht, namelijk het heffen van een belasting in een bezet gedeelte van een vijandelijk land. Deze belasting zal zoo mogelijk naar den maatstaf der gewone belastingen omgeslagen worden in tegenstelling met de *requisitie.* Het oorlogsreglement van de internationale oorlogsconferentie van Brussel (1874) bepaalt daaromtrent in art. 49 „Si en dehors des impôts visés à l'article précédent (d. z. de gewone, bestaande belastingen) l'occupant prélève d'autres contributions en argent dans le territoire occupé, ce ne pourra être que pour les besoins de l'armée ou de l'administration de ce territoire." Zie *J. de Louter,* Het Stellig Volkenrecht ('s-Gravenhage 1910), 2de dl., blz. 279—285.

Contributiemunten is de naam van de munten, die bij gebrek aan baar geld door steden en landstreken zelf geslagen worden, met het doel de hun door den vijand opgelegde krijgsschatting te betalen. In nood gebruikte men daarvoor wel het zilver der ingezetenen en zelfs de kerksieraden. Een dergelijke munt werd in 1794 te Trier door de Franschen geslagen gedurende het beleg dezer stad door keurvorst *Clemens Wenzeslaus.* Zij draagt het chronogram: „EX VasIs argenteIs In VsVM patrIae sIne CensIbVs DatIs a CLero et prIVatIs" (Uit zilveren bekers voor het vaderland zonder schatting afgestaan door de geestelijkheid en de burgers).

Contritie, is berouw over zijne zonden, voortkomend uit liefde tot God, omdat Hij de oneindige volmaaktheid en goedheid is, die door de zonde is gesmaad. Het staat tegenover *attritie*, een berouw, uit minder volmaakte beweegredenen voortspruitend.

Controle, afkomstig van het woord *contrerôle* of *tegenlijst*, beteekende oorspronkelijk het toezicht over de inkomsten en uitgaven van den Staat, door iemand, die een afschrift in handen had van de lijst, volgens welke ondergeschikte ambtenaren die inkomsten moesten ontvangen of die uitgaven bewerkstelligen. Die persoon droeg den naam van *controleur*, en deze is bij ons nog in gebruik bijv. voor ambtenaren bij de belastingen, die gedurig rondreizen, om de kantoren der rijksontvangers te bezoeken en er kennis te nemen van den staat van zaken. In het algemeen wordt *controle* gebruikt voor toezicht houden en *controleur* voor hem, die daarmede belast is.

In *Nederlandsch-Indië* is het de benaming voor bestuurs-ambtenaren, die niet allen in dezelfde stelling zijn geplaatst. Op de bezittingen buiten Java en Madura staan zij meestal aan het hoofd eener afdeeling. Op Java zijn zij aan de residenten en assistent-residenten toegevoegd. Zij hebben dan geen eigenlijk besturende, maar een *controleerende* betrekking en zijn door hun dagelijksche aanraking met de inlandsche hoofden de aangewezen voorlichters van de hoofden van bestuur. Zij zijn verdeeld in controleurs en aspirant-controleurs. Zie *Insulinde, Bestuur.*

Weleer werd in Frankrijk de minister van Financiën *controleur général des Finances* genoemd, doch na 1680 schonk men dien titel aan den tweeden ambtenaar van dat departement.

Controletoestellen zijn inrichtingen, die door acoustische of optische teekens aanwijzen, of een persoon of een werktuig zijn werk goed of op tijd verricht, of dat bij een machine storingen voorkomen, die den goeden gang benadeelen of gevaarlijk kunnen worden. Groote volkomenheid hebben de zelfregistreerende toestellen voor temperaturen bereikt, die vooral in drooginstallaties toepassing vinden. Dikwijls worden, tegelijk met de machine, ook de personen gecontroleerd; zoo toont o.a. de *Flamansche* tachometer op de Belgische en Fransche locomotieven aan, met welke snelheid op bepaalde plaatsen gereden is. De stoomfluit van *Black* bevat een metalen prop, die eerst smelt bij de temperatuur van den stoom; is de waterstand in den ketel zoodanig gedaald, dat de stoom in de buis ervan kan komen, dan smelt de prop en wordt de machinist door het fluiten opmerkzaam gemaakt. In 1905 werd op de nieuwe Cunardbooten een controletoestel ingevoerd, dat aangeeft, of de deuren in de waterdichte schotten gesloten zijn; door het branden van lampen op een soort nummerbord op de commandobrug weet de commandant, welke deur los is, en kan hij deze van de brug uit sluiten. Zoo bestaan er ook toestellen, om den arbeidstijd der arbeiders te controleeren. Bij het controlestelsel van *J. Benk* te Dresden vallen de metalen plaatjes, die de arbeiders bij aankomst

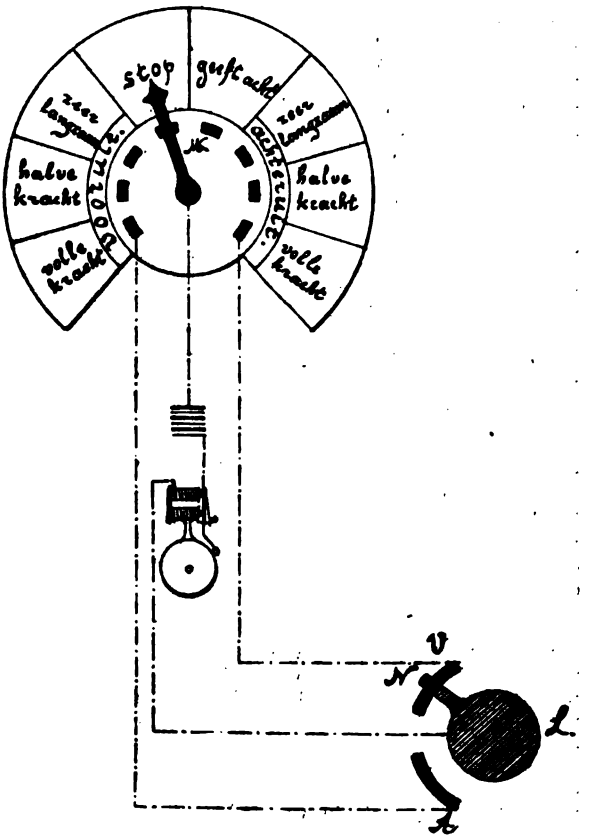

Controletoestel voor machinekamers.

moeten afgeven in een draaiende, met vakjes voorziene trommel, waarvan ieder vakje een zekeren tijd vertegenwoordigt. Een andere inrichting is die van *R. Bürk.* Daarbij zijn de verschillende nummers der arbeiders aan kleppen op een nummerbord bevestigd. Door deze om te slaan, wordt een schrijfstift neergedrukt op een vel papier, dat op een door een uurwerk bewogen rol ronddraait en, aldus den tijd van aankomst opteekent. Het controletoestel van *Thackeray* en *Hurn* of de controle-machinekamertelegraaf doet op schepen bij het geven van een commando een schel op de brug en een in de machinekamer overgaan, die zoo lang blijven

luiden, tot het bevel uitgevoerd is. In de afbeelding is *L* de leveras van de schaarbeweging, die in de standen *vooruit* en *achteruit* moet worden gedraaid en in die standen met nok *N* de verbindingen *V* en *A* van de gemeenschappelijke contactplaat aflicht en dus den stroom verbreekt, die gesloten was door den wijzer mee op de contacten *V* en *A*. Zoolang dus de leveras nog niet in den gewenschten stand staat, blijft de bel voortluiden. De contacten voor *stop, halve kracht, zeer langzaam*, zijn bovendien op dergelijke wijze met den stang der klep verbonden, waarmee de machinist den stoomtoevoer regelt.

Controlesloten hebben een inrichting, waaraan men zien kan, of zij door onbevoegden geopend zijn en hoe vaak zulks is geschied. Ook heeft men sleutels, die door een schuif aantoonen, wanneer het slot voor het laatst geopend of gesloten is. Controletoestellen voor nachtwachten zijn op verschillende punten van het te bewaken terrein geplaatst en gewoonlijk met een normaalklok verbonden, waardoor in ieder toestel een op een schijf of trommel gespannen stuk papier ronddraait. Iedere nachtwaker heeft een afzonderlijken sleutel of stempel, dien hij bij zijn ronde op het papier afdrukt, waaruit men later zien kan, of hij op tijd overal geweest is.

Controlemanometers zijn bij de opzichters van het stoomwezen in gebruik. Zij worden ter vergelijking van de gewone manometers op de daaraan bevestigde controleflens vastgemaakt.

Controleur is de naam van een zeer gevoeligen hevelbarometer, door *Christiaan Huyghens* uitgevonden. Hij vulde de ruimte boven het kwik in het korte, dikke been van een gewonen hevelbarometer (zie onder *Barometer*) bij den hoogsten barometerstand met gekleurden alcohol en plaatste daarboven een zeer dun glazen buisje, dat naar behooren van een in graden verdeelde schaal voorzien werd. Nu is het duidelijk, dat bij het dalen van het kwik in het langere been de soortelijk veel lichtere alcohol in verhouding veel hooger klimt in de alcoholbuis. Dit toestel is derhalve zeer geschikt, om geringe, anders schier onmerkbare barometerveranderingen aan te wijzen, doch wordt tegenwoordig weinig meer aangetroffen en alleen nog bij particulieren, nooit in wetenschappelijke instellingen.

Controlevereeniging. Zie *Veeteelt.*

Controller. Zie *Electrische Spoor- en Tramweg.*

Controlling Interest is in de Vereenigde Staten van Amerika een bijzondere wijze van vereeniging van spoorwegmaatschappijen, waarbij de maatschappij, die zich met een andere vereenigen wil, zooveel actiën daarvan opkoopt, dat zij de meerderheid der stemmen in de algemeene vergadering bezit. Daar dikwijls de vereenigingen van spoorwegmaatschappijen verboden zijn, wordt die methode gebruikt ter ontduiking dezer wetsbepalingen.

Controverse of *strijderaag* noemt men vooral op het gebied van god- en rechtsgeleerdheid alles, waarover verschil van meening bestaat, terwijl de wetenschap nog geen beslissende uitspraak gedaan heeft. De voorstelling van het eigenlijke twistpunt noemt men in processen den *status controversiae.*

Contubernium was in het oude Rome de verbinding van een slaaf met een slavin, met toestemming van den meester, in tegenstelling van het huwelijk van vrijen. De beide echtgenooten heetten *contubernales.* Ook de verbinding van een vrije en een slavin of omgekeerd werd contubernium geheeten.

Contucci, *Andrea,* een Italiaansch beeldhouwer, gewoonlijk *Sansovino* genaamd, naar Monte-Sansovino, waar hij in 1460 geboren werd. Zijn eerste werk, een reliëf op een altaar in zijn geboorteplaats, is in gebakken klei uitgevoerd en herinnert aan *Luca della Robbia.* Van 1491 tot 1499 vertoefde *Sansovino* in Portugal, doch van hetgeen hij daar heeft gemaakt, bleef niets over. In 1500 vertrok hij naar Florence, waar hij beeldhouwwerk voor de kerk Santo Spirito uitvoerde. In 1502 maakte hij een rijkversierd doopbekken in het Baptisterium te Volterra; in hetzelfde jaar begon hij ook aan de fraaie marmeren groep van *Christus,* die door *Johannes* gedoopt wordt, en die boven een der ingangen van het Baptisterium te Florence is geplaatst. Terzelfder tijd maakte hij beelden van *Maria* en *Johannes de Dooper* voor de kathedraal te Genua. In 1504 vertrok *Sansovino* naar Rome, waar hij een grafteeken voor *Pietro da Vincenti* in de kerk Santa Maria in Araceli maakte. Voor de kerk Santa Maria del Popolo liet paus *Julius II* hem in 1505 een grafteeken voor kardinaal *Ascanio Maria Sforza* en in 1507 een voor kardinaal *Girolamo Basso* maken. In 1512 maakte *Sansovino* een groep van *Anna* en *Maria,* die in de kerk Sant' Agostino werd opgesteld. Hij vertrok in 1513 naar Loreto, waar hij tot zijn dood met het versieren der Casa Santa bezig was. De ontwerpen der beelden en reliëfs heeft hij zelf gemaakt, doch de uitvoering geschiedde door zijn leerlingen *Rafael da Montelupo, Girolamo Lombardo, Baccio Bandinelli, Niccoló Pericoli,* gezegd *Tribolo* en *Jacopo Tatti,* welke zich later ook *Sansovino* noemde. Hij overleed in 1529 te Florence.

Contus was een wapen der Romeinsche ruiterij, dat in lateren tijd als lans en werpspies werd gebruikt. De daarmede bewapenden heetten *contarii.*

Conularia is de naam van een uitgestorven slak, die bijna uitsluitend in de palaeozoische gesteenten voorkomt en waarvan de plaats in het stelsel eenigszins twijfelachtig is. De bouw van de schaal vertoont sporen van een verdeeling in kamers.

Conus beteekent kegel en wordt in den machinebouw voor verschillende afgeknot-kegelvormige machinedeelen gebruikt.

Conus is tevens de naam van een omvangrijk geslacht van de slakken.

Convallaria. Zie *Lelietje der dalen.*

Convenant (in het Engelsch *covenant*), afkomstig van het Latijnsche woord *conventia,* is in het algemeen een *overeenkomst.* Zoo spreekt men bijvoorbeeld in de Groninger veenkoloniën van het convenant tusschen de eigenaren der veengronden en die der vallaten. Meer bepaald geeft men den naam van *convenant* aan

een vereeniging, in 1638 door Schotsche Presbyterianen tot handhaving van hun geloof gesticht. Vooral diende het tot de invoering eener nieuwe liturgie en tot een verzet tegen de R.-Katholieke en de Episcopaalsche Kerk. *Karel I* behandelde de Covenanters eerst als muitelingen, doch gebruikte later toegevendheid. Zij waren verdeeld in *geconfedereerden* en *niet-geconfedereerden* en werden erkend in 1643, toen de Presbyterianen de meerderheid verkregen in het Parlement, doch verdwenen allengs onder *Karel II*, toen de Episcopalen aan het hoofd der zaken kwamen.

Convent (Latijn *conventus* = samenkomst), was in de Romeinsche rechtspraak de naam der periodieke gerechtszittingen, die de stadhouder van een provincie in de hoofdsteden der districten hield, waartoe hij rondreizen deed, zooals thans nog de Engelsche en Amerikaansche rechters *(circuit courts)*. Uit de Romeinsche rechtspraak ging het woord in de kerkelijke over, en men noemt niet alleen de vergadering der monniken, maar ook de plaats waar hun vergadering gehouden wordt, *convent*.

Conventie, *samenkomst, overeenstemming*. In de eerste beteekenis wordt deze benaming in het staatsrecht der Vereenigde Staten van Noord-Amerika voor constitueerende vergaderingen gebruikt. In Frankrijk werd de constitueerende vergadering van 1792, na den val van het koningschap, *Nationale Conventie* genoemd. Deze volgde op de Législative (1 October 1791—20 September 1792) en opende haar zittingen den 21sten September 1792 met 750 leden. Zij waren vooral uit de Jacobijnen gekozen, zoodat de constitutioneelgezinde Girondijnen weldra als conservatieven beschouwd werden. Niet alleen verklaarde de Nationale Conventie den 25sten September 1792 Frankrijk tot een republiek, maar zij veroordeelde ook den koning ter dood (Januari 1793), terwijl de hierop volgende onlusten in de Vendée aan de Bergpartij gelegenheid gaven revolutionnaire maatregelen te nemen. Zij benoemde een revolutionnaire rechtbank en een Comité de salut public; de onschendbaarheid der afgevaardigden werd opgeheven. Zij vernietigde de Girondijnen door ballingschap en schavot (1793), waarna de Bergpartij alle gezag in handen kreeg. De opstanden, die daarvan in vele plaatsen van Zuid-Frankrijk (Bordeaux, Lyon, Marseille, Toulon), waar de Girondijnen grootendeels thuis behoorden, het gevolg waren, werden op uiterst bloedige wijze onderdrukt, evenals het verzet der koningsgezinden in de Vendée en Bretagne. De staatsregeling van 1793 werd voorloopig niet ingevoerd en den 28sten Augustus van dit jaar het besluit genomen, dat de Republiek nog in den omwentelingstoestand zou blijven. Thans begon het *Schrikbewind* en het Comité de salut public, met *Robespierre, Couthon* en *St. Just* aan het hoofd, regeerde voortaan onbeperkt over Parijs en door Parijs over geheel Frankrijk. Niets van het oude mocht thans bewaard blijven; een nieuwe tijdrekening werd ingevoerd, de Christelijke godsdienst door den dienst der Rede vervangen, de maximumprijs der levensmiddelen bij de wet vastgesteld; de koningin, 21 Girondijnen, alsook *Philips van Orleans* (Egalité), madame *Roland, Bailly* en vele anderen werden geguillotineerd. Tevens werd echter met de grootste krachtsinspanning het hoofd geboden aan de vele vijanden, die, tot een coalitie vereenigd, tegen Frankrijk oprukten. Den 10den Augustus 1794 schiep zij een nieuwe grondwet, op het beginsel der democratie gebouwd, en riep een krijgsmacht van een millioen burgers (levée en masse) onder de wapenen. Verdachte personen, van wie men vermoedde, dat zij niet met het toenmalig bewind waren ingenomen, werden bij duizenden in den kerker geworpen, terwijl de gangbaarheid der assignaten met geweld gehandhaafd werd. Inmiddels werd de Nationale Conventie een prooi der dictatuur van *Robespierre*, en nadat zoowel de overdrevenen *(Hébert)*, als de gematigden *(Danton)* het schavot beklommen hadden, woedde het Schrikbewind met volle kracht. Het Driemanschap, uit *Robespierre, St. Just* en *Couthon* bestaande, bracht al zijn vijanden onder de valbijl, zoodat het aantal afgevaardigden aanmerkelijk verminderde. Eindelijk bracht het gedurig doodsgevaar de stoutmoedigsten onder hen tot een wanhopige poging, aan dien toestand een eind te maken. Toen *Robespierre* den 9den Thermidor (27 Juni 1794) nieuwe terechtstellingen eischte, werd, op voorstel van *Tallien, Robespierre* buiten de wet gesteld, en reeds den volgenden dag nam het Schrikbewind met den val van *Robespierre* een einde. Met hem vielen eveneens *Couthon, St. Just* en honderd anderen onder het „nationale scheermes". Nu riep de Nationale Conventie haar verbannen leden terug en zocht de geweldenarij van de Jacobijnen en van het gewapende grauw te beteugelen, hetgeen haar, geholpen door de „jeunesse dorée", volkomen gelukte, terwijl zij zich evenzeer met goed gevolg tegen de sterk toenemende reactie verzette, daar de jeugdige generaal *Bonaparte* de samengeschoolde koningsgezinden verstrooide. Nadat verder in 1795 te Bazel vrede gesloten was met Pruisen en Spanje, het besluit tot vrijheid van godsdienstoefening uitgevaardigd en een nieuw stelsel van onderwijs ingevord was, werd de Nationale Conventie ontbonden, den 4den Brumaire van het jaar IV (26 October 1795), terwijl zij een nieuwe grondwet naliet en de teugels van het bewind in handen gaf van het Directoire.

Conventie, *Eischer* en *Gedaagde in*. Ieder burgerlijk proces vangt aan, doordat een persoon, de eischer, van een ander persoon, den gedaagde, in rechten iets vordert. Wanneer de gedaagde er zich nu niet toe bepaalt om tegen de ingestelde vordering verweer te voeren, maar bovendien stelt, dat hij in de onderwerpelijke zaak van den eischer iets te vorderen heeft en dit dan ook inderdaad vordert, zegt men, dat de gedaagde een eisch in reconventie instelt. Men noemt dengene, die het proces aanhangig heeft gemaakt, dan eischer in conventie en gedaagde in reconventie, en hem, tegen wien de vordering oorspronkelijk werd ingesteld, gedaagde in conventie en eischer in reconventie. Art. 250 van het Wetboek van Burgerlijke Rechts-

vordering geeft den gedaagde in het algemeen het recht een eisch in reconventie in te stellen, uitgezonderd: 1°. wanneer de eischer in conventie is opgetreden in een kwaliteit, en de reconventie hem persoonlijk zou betreffen en omgekeerd; 2°. wanneer de rechter, voor wien de eisch in conventie aanhangig is, onbevoegd is om kennis te nemen van de reconventie, met betrekking tot het onderwerp van het geschil; 3°. in zaken van bezitrecht, wanneer de eisch in reconventie het eigendomsrecht op de zaak zou betreffen; 4°. in zaken van verschil over de ten uitvoerlegging van een vonnis. Een eisch in reconventie wordt bijv. dikwijls ingesteld in zaken, waarin de vordering van den eischer in conventie haar oorzaak vindt in de beweerde schuld van den gedaagde in conventie. Zoo bijv. indien de eischer stelt, dat een aanvaring heeft plaats gehad tengevolge van de schuld van den gedaagde. In een dergelijk geval zal de gedaagde dikwijls antwoorden, dat hij niet alleen geen schuld daaraan heeft, maar dat die te wijten is geweest aan de schuld van den eischer en dat hij derhalve — reconventioneel — eischt, dat de eischer in conventie hem de schade zal vergoeden, welke hij tengevolge dier aanvaring heeft geleden.

De eisch in reconventie kan alleen worden ingesteld bij het dienen van antwoord op de door den eischer ingestelde vordering. In den verderen loop van het proces heeft de gedaagde dit recht niet meer.

Conventie, *Nationale.* Zie *Conventie.*

Conventie van Genève. Zie *Genève, Conventie van,* en *Roode Kruis.*

Conventioneel noemt men in het algemeen datgene, wat in een bepaald tijdperk door de maatschappij volgens haar smaak en volgens den toestand van haar ontwikkeling *gepast* wordt geacht. Het is het gepaste niet op zichzelf beschouwd, maar als bij overeenkomst of *conventie* gelijkt door de samenleving. In de kunst verstaat men daaronder datgene, wat naar aangenomen regels is gemaakt.

Convergentie beteekent in de meetkunde een *gestadige nadering* van 2 lijnen, bijv. van een hyperbooltak en zijn asymptoot. Zij staat tegenover *divergentie* of *gestadige verwijdering,* zooals de hyperbooltak van de as.

In de algebra spreekt men van *convergente* of *divergente reeksen.* De termen der eerste worden allengs kleiner, die der laatste allengs grooter. Bij de eerste nadert dus de som der termen tot een bepaalde grenswaarde of limiet.

In de natuurkunde noemt men een lichtbundel *convergent* als de lichtstralen naar een punt toeloopen en *divergent* als zij zich van eenzelfde punt verwijderen.

Conversie van schuldbrieven noemt men een maatregel, waardoor het rentebedrag verlaagd, bijv. van 4 % in 3 % veranderd wordt. Wil een staat eerlijk blijven jegens zijn schuldeischers, dan moet hij tegelijk met de conversie ook de aflossing tegen een billijken prijs aanbieden.

Conversie, *Indische,* is in de administratie van Nederlandsch Oost-Indië de verandering van communaal in erfelijk, individueel bezit. De door Inlanders bezeten grond op Java is grootendeels communaal bezit, eigendom der gemeente, die de gronden aan de ingezetenen volgens aloud gebruik afstaat. Reeds vroeger werden de bezwaren, aan een dergelijk stelsel verbonden, ondervonden en trachtte men conversie te bevorderen. De wet van 1870 (zie *Agrarische Wet)* verbood dit niet, en vrijwillig kwamen dan ook enkele conversies tot stand. De gouverneur-generaal *Loudon* nam het vraagstuk der conversie met kracht ter hand en droeg den algemeen-secretaris *Levysohn Norman* op, een plaatselijk onderzoek in te stellen. Dit onderzoek werd op uitnoodiging van den inmiddels opgetreden minister van Koloniën, *Van Goltstein,* die vermoedde, dat de Inlandsche bevolking in deze zending een bevel tot conversie zou zien, gestaakt. Dezelfde minister lokte nog in 1880 een kabinetscirculaire aan de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera uit, waarbij de regeering uitdrukkelijk verklaarde van elke regeling der conversie af te zien, zoolang niet duidelijker dan tot dusverre de eigen wenschen der bevolking gebleken waren. Deze stap van den minister werd in Mei 1882 door de Tweede Kamer afgekeurd als belemmerend voor de vrije uitoefening van het recht der Inlandsche bevolking om zelve den vorm van haar grondbezit te bepalen. De Kamer achtte de spoedige uitvaardiging eener algemeene verordening, waarbij dat recht uitdrukkelijk erkend en bevestigd en de uitoefening daarom mogelijk gemaakt en geregeld werd, zeer gewenscht. Minister *Van Goldstein* vond in dit Kamervotum aanleiding om af te treden. Een Koninklijk besluit van 1885 bracht de regeling van de wijze, waarop het gemeentelijk bezit in de gouvernementslanden op Java en Madoera, wat de bouwgronden betreft, kan worden veranderd in erfelijk individueel bezit. De verordening stelt als eischen voor de conversie, dat ten minste $^3/_4$ der gerechtigden de verandering moeten wenschen en de wijze van verdeeling goedkeuren en dat ieder gerechtigde, ook de desa-bestuurders, een deel moet krijgen.

Deze verordening heeft weinig aan haar doel beantwoord. Jarenlang kwam nauwelijks een enkele conversie overeenkomstig haar voorschriften tot stand. Van 1880 tot 1895 had slechts in 49 desa's conversie plaats. De oorzaak van het gering aantal conversies is hierin te zoeken, dat het Koninklijk besluit van 1885 niet aansluit aan het adatrecht. Andere oorzaken voor de mislukking zijn de zucht der bevolking, de op den grond rustende lasten over het grootst mogelijk aantal personen te verdeelen, de tegenstand der dorpsbesturen en volgens sommigen ook de invloed der suikercultuur, die bij voorkeur met de besturen van geheele desa's contracteert.

Convertieten (Latijn *conversi* = bekeerden), noemde men sedert de 6de eeuw zoodanige monniken, die zich op volwassen leeftijd door plechtige geloften tot een aanhoudend verblijf in een klooster hadden verbonden, in onderscheiding van de *nutrili,* die van jongs af aldaar voor het monniksleven waren opgeleid. Sedert de dagen van *Gregorius VII* echter gaf men den naam van *conversi* en *conversae* aan zoodanige

kloosterbroeders en kloosterzusters, die, doorgaans uit de laagste volksklassen afkomstig, in het gebouw der samenwoning de geringste werkzaamheden volbrachten.

Tegenwoordig noemt men veelal hen *convertieten*, die van het eene kerkgenootschap tot het andere overgaan. De vrijheid hiertoe is in verreweg de meeste staten van Europa gewaarborgd, en zoowel de Protestantsche Kerk als de R.-Katholieke telt vanouds en nog jaarlijks onder lieden van allerlei stand haar convertieten of bekeerden.

Convertor of *Bessemerpeer*. Zie *IJzerbereiding*.

Convertor is in de electrotechniek een toestel om de stroomrichting in een leiding om te keeren en wordt ook wel *commutator* of *collector* (zie aldaar) genoemd, hoewel deze laatste ook dient om den stroom in een andere leiding te brengen.

Converzano, een stad in de Italiaansche provincie Bari, 8 km. van de Adriatische Zee, op een heuvel gelegen, is de zetel van den bisschop van het bisdom Bari en heeft een kasteel, een fraaie hoofdkerk en (1911) 15 256 inwoners. Zij was weleer de hoofdstad der Noormannen. Er wordt handel gedreven in wijn, olijvenolie, amandelen, vlas en katoen.

Convex. Zie *Concaaf*.

Convict of *convictorium* is op de universiteiten een inrichting, in welke de studenten in de Katholieke theologie samenwonen. Op eenige Duitsche universiteiten en gymnasia, bijv. te Leipzig en Halle, is het de naam voor de inrichting, waarin, tengevolge van een legaat, aan een aantal studenten *(convictoristen)* 's middags en 's avonds spijzen worden uitgedeeld tegen een gering bedrag. De convicten aan Katholieke gymnasia worden gewoonlijk door den bisschop of de diocese in stand gehouden, terwijl de leider steeds een geestelijke is, *regens* genaamd.

Convocatie heet de bijeenkomst der Engelsche geestelijkheid, welke sedert 1210 over kerkelijke belastingen, kerkelijke misbruiken en ketterprocessen oordeelde en ten tijde der Hervorming ook gehoord werd over wijzigingen in cultus en leer, vóór deze aan het parlement werden voorgesteld. De beslissing over de belastingen werd haar in 1665 ontnomen en in 1717 werd zij zelf feitelijk opgeheven, hoewel voor den vorm nog voortbestaand als lichaam, dat bij ieder nieuw parlement werd opgeroepen, maar terstond weer ontbonden. Sedert 1850 werden door de hoogkerkelijke partij wederom krachtige pogingen gedaan om de convocatie weer bevoegdheden te verleenen. — Ook bestaat in de beide kerkelijke provincies Canterbury en York een afzonderlijke convocatie, waarvan die van Canterbury weer in tweeën gedeeld is voor de hoogere en de lagere geestelijkheid.

Convolvulaceeën of *Winden* is de naam van een plantenfamilie onder de *Tweezaadlobbigen* met de volgende kenmerken: de bladeren zijn afwisselend, ongedeeld of gelobd en somtijds vindeelig; de bloemen staan alleen of in trossen in de bladoksels of aan de uiteinden der takken en zijn veelal van een paar schutblaadjes voorzien; de kelk is overblijvend en 5-deelig; de bloemkroon is klok-, trechter- of schotelvormig en heeft een 5-lobbigen zoom, die de 5 meeldraden en den stamper omgeeft; de stamper is somtijds lang of ontbreekt ook wel en de doosvrucht is doorgaans 2-hokkig en 2-kleppig. In ons land komen de geslachten *Convolvulus* en *Cuscuta* voor.

Convolvuline of *rhodeoretine*, $C_{31}H_{50}O_{16}$, is het in water onoplosbaar bestanddeel van jalappehars, afkomstig van *Convolvulus Schiedeanus*. Het is een glucosied, dat onder den invloed van zuren of emulsine, onder het opnemen der elementen van 5 moleculen water, ontleed wordt in convolvulinol, $C_{12}H_{20}O_3$, en 3 moleculen druivensuiker: $C_{31}H_{50}O_{16} + 5H_2O = C_{12}H_{24}O_3 + 3C_6H_{12}O_6$. Convolvuline is een harsachtige, kleur-, reuk- en smaaklooze zelfstandigheid.

Convolvulus. Zie *Winde*.

Convooi noemt men een gewapend geleide, doorgaans bestemd, om te land een transport van levensmiddelen en ter zee een aantal koopvaardijschepen tegen de aanvallen van den vijand te beveiligen. Vroeger was het begeleiden van koopvaardijschepen wegens de kaapvaart noodzakelijk, thans komt het niet meer voor.

Een *convooi* was in den aanvang een vergunning voor de schepen, om vrij sommige wateren te mogen bevaren. Later werd dit woord gebruikt voor het geld, dat betaald moest worden door hen, die verlangden, dat zij op reis begeleid zouden worden door oorlogsschepen. Weder later werd het een vrijgeleide, door den prins *van Oranje* tegen betaling van zekere som verleend ter beveiliging van de kooplieden tegen de Watergeuzen. Langzamerhand veranderde dit in een vast recht, dat alle schepen, naarmate van hun lading, hadden te betalen bij het uitvaren en binnenvallen, en waarvoor zij op zee door de oorlogsschepen van den Staat beschermd werden tegen aanranding of verbeurdverklaring. Het werd dus een vaste belasting en moet aldus wel onderscheiden worden van het admiraalschap, een maatschap van schepen, verscheiden lieden toekomende tot verwering, zooals *H. de Groot* zegt. In een ordonnantie van omstreeks het jaar 1580 wordt gezegd, dat schepen, uitvarende naar de Oostzee, niet zullen mogen vertrekken dan ten getale van 30, begeleid door 2 oorlogsschepen en zijnde zelf zooveel mogelijk gewapend. Bij gebreke van convooiloopers zullen de uit te varen schepen, mits samen minstens 40 kanonnen (gotelingen) voerende, zich tot een goed admiraalschap mogen vereenigen.

Convooilooper is de naam van den persoon, die de in- en uitklaarbiljetten voor de koopvaarders afgeeft, ook hij, die zorgt voor de in- en uitklaringen. Vroeger was het de naam van een schip, dat convooi (zie aldaar) gaf.

Convulsionnairen noemde men een dweepzieke partij, wier aanhangers zich in de eerste helft der 18de eeuw in een der voorsteden van Parijs op het kerkhof van den heiligen *Medardus*, bepaaldelijk op het graf van den heiligen *François de Paris* (overleden in 1727), vereenigden en aldaar door stuiptrekkingen *(con-*

vulsions) werden aangetast. De hoofdleider van deze partij was de abt *Becheran*. Wel deed de koning in 1732 het graf van den heilige door een muur omringen en in 1733 de dwepers in de gevangenis werpen, doch dit alles was niet voldoende, om aan de beweging een einde te maken. Dergelijke verschijnselen zijn intusschen naar andere aanleidingen ook elders, vooral in Amerika, niet vreemd.

Conway, Sir *William Martin*, een Engelsch leeraar in de kunstgeschiedenis en reiziger, werd den 12den April 1856 te Rochester geboren, ontving zijn opleiding aan het Trinity College te Cambridge, bereisde in 1889 het binnenland van Egypte en deed in 1892 een ontdekkingsreis door den Himalaja, waar hij bergtoppen en gletschers ter hoogte van bijna 7000 m. bezocht en landstreken opmat ter lengte van 3200 km. Van 1896 tot 1897 onderzocht hij het onbekende binnenland van Spitsbergen. Ook besteeg hij verschillende toppen in Vuurland, in de Andes en de Alpen. Als hoogleeraar in de kunstgeschiedenis was hij werkzaam aan het *University College* te Liverpool en werd in 1901 door de universiteit te Cambridge tot „slade" professor in de kunstgeschiedenis benoemd. Zijn standaardwerk over de eerste houtsnijders in Nederland, „The history of the woodcutters in the Netherlands", verscheen in 1884. Van zijn reisbeschrijvingen verdienen vooral genoemd te worden: „Climbing and exploration in the Karakoram—Himalayas" (1894); „The first crossing of Spitsbergen" (1897); „The Bolivian Andes" (1899); „Aconcagua and Tierra del Fuego" (1902); „The artistic development of Reynolds and of Gainsborough" (1886); „The Alps from end to end" (1895, nieuwe druk 1910), „Early Tuscan artists" (1902), „No Man's Land: History of Spitsbergen etc." (1906); „The Alps" (1910).

Conyb. is in natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor *William Daniel Conybeare*, een Engelsch geoloog en zoöloog te Cardiff bij Bristol, geboren in 1787, overleden in 1859.

Conyza. Zie *Donderkruid*.

Conze, *Alexander*, een Duitsch archaeoloog, den 10den December 1831 te Hannover geboren, studeerde van 1851 tot 1855 te Göttingen en te Berlijn, werd in 1863 buitengewoon hoogleeraar te Halle, in 1869 gewoon hoogleeraar te Weenen, in 1877 te Berlijn en was van 1887 tot 1905 algemeen secretaris van het Centrale Bestuur van het Archaeologische Instituut aldaar. Hij schreef o.a.: „Eine Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres" (1860), „Melische Thongefässe" (1862), „Reise auf der Insel Lesbos" (1865), „Die Familie des Augustus, ein Relief" (1868), „Beiträge zur Geschichte der griechischen Plastik" (1869), „Die Bedeutung der klassischen Archäologie" (1869), „Vorlegeblätter archäologische Uebungen" (1869), „Zur Geschichte der Anfänge der griechischen Kunst" (1870—1873), „Römische Bildwerke einheimischer Fundorte in Oesterreich" (3 stukken, 1872), „Heroen- und Göttergestalten der griechischen Künste" (1874), „Archäologische Untersuchungen auf Samothrake" (1875), „Theseus und Minotauros" (1878), „Neue archäologische Untersuchungen auf Samothrake" (met *Hauser* en *Benndorf*, 1880) en „Die attischen Grabreliefs" (1890). Ook werkte hij mede aan het werk „Die Ergebnisse der Ausgrabungen zu Pergamom" (1880 v.v.), der „Attischen Grabreliefs" (1890 v.v.) en aan de „Beschreibung der antiken Skulpturen mit Ausschlusz der pergamenischen Fundstücke" (1891).

Cook, *Mount*, de *Ahoarangi* (Wolkenbreker) der Maori, is de naam van den hoogsten top der Southern Alps op het zuidelijk eiland van Nieuw-Zeeland en op de grens van de beide counties Westland en Geraldine. Hij bereikt een hoogte van 3764 m. De top van den Mount Cook werd eerst den 2den Maart 1882 door den Engelschen geestelijke *W. S. Green* met de Zwitsers *Kauffmann* en *Bosz* beklommen. Van de vijf gletschers is de 16 km. lange Tasmanglettscher de grootste.

Cook, *James*, een Engelsch zeevaarder, werd den 27sten October 1728 in het Engelsche graafschap York geboren. Op 13-jarigen leeftijd werd hij op een kolenschip geplaatst, deed onderscheiden reizen van Newcastle naar Londen, werd weldra onderstuurman en legde zich toe op de zeevaartkunde. Op 27-jarigen leeftijd nam hij dienst bij de Koninklijke Marine, en nadat hij onderscheiden havens der Oostzee bezocht en de verovering van Fort Louis en Kaap Breton bijgewoond had, werd hij wegens zijn bekwaamheid en zijn gedrag aangesteld tot opperstuurman op de vloot van admiraal *Saunders*, in 1759 bestemd voor een expeditie naar Quebec, waarbij hij door zijn opnemingen van de St. Laurensrivier gewichtige diensten bewees. Van 1764 tot 1767 vervaardigde hij op last der Regeering uitmuntende kaarten van de kust van Newfoundland, en dit gaf aanleiding, dat de Admiraliteit hem tot luitenant benoemde en tot bevelhebber van de „Endeavour", een vaartuig, dat uitgerust werd naar Oceanië, om er den voorbijgang van Venus voor de zon waar te nemen. Nadat hij op dezen tocht merkwaardige aardrijkskundige bijzonderheden omtrent Australië had verzameld, kwam hij in 1771 in Engeland terug en werd er bevorderd tot „commander". Toen de Regeering in het volgende jaar de schepen „Resolution" en „Adventure" uitzond tot het doen van een ontdekkingstocht naar den Grooten Oceaan, ging *Cook* op eerstgenoemd schip met *Forster*, vader en zoon, als bevelhebber der expeditie aan boord, terwijl het tweede gesteld werd onder *Furneaux*.

Op dezen tweeden tocht bepaalde hij de ligging van een aantal tot dien tijd minder bekende eilanden, ontdekte Nieuw-Caledonië, Norfolkeiland, Nieuw Z.-Georgia en de Sandwicheilanden, bracht Vuurland en het Stateneiland in kaart, drong door tot de hooge zuiderbreedte van 67° 15′, bereikte op zijn terugreis na 32 maanden Kaap de Goede Hoop en liep den 30sten Juli 1775 te Spithead binnen, na een reis van drie jaar en achttien dagen. Daarmee had hij de eerste reis om de wereld in west-oostelijke richting volbracht, tusschen 60 en 70° Z.Br., en daardoor tevens voor goed de legende van het „onbekende Zuidland" te niet gedaan.

Na zijn terugkeer in 1775 werd *Cook* kapi-

tein en verkreeg een betrekking bij het hospitaal te Greenwich. Gedurende zijn afwezigheid had men pogingen aangewend, om de Noordelijke Poolzee te onderzoeken, en daar deze tot geenerlei uitkomst geleid hadden, loofde het Parlement 20 000 pond sterling uit aan den ontdekker eener noordelijke doorvaart van den Grooten in den Atlantischen Oceaan, en daarentegen 5000 pond sterling aan dengene, die tot op den afstand van 1° de Pool naderde. De ondernemende *Cook* stevende met 2 schepen derwaarts. Hij bezocht achtereenvolgens Kerguelenland, Australië, Nieuw-Zeeland en de Gezelschapseilanden en ontdekte eenige eilanden van de Herveygroep op het Zuidelijk en daarna den Sandwicharchipel op het Noordelijk halfrond. Tegen het einde van 1777 stevende hij noordwaarts, bereikte in Maart 1778 de kust van Amerika, zeilde naar de Behringstraat, door de Engelschen naar hem ook wel Cookstraat genoemd, en waande, dat hij het doel van zijn tocht nagenoeg bereikt had, toen hij voor het ijs moest wijken. Toen hij daarop zijn koers zuidwaarts richtte, bereikte hij Hawaii, waar hij zich van het noodige voorzag, begaf zich toen naar Kamtsjatka, doch zag zich genoodzaakt, naar Hawaii terug te keeren. Ditmaal ontvingen de inboorlingen aldaar hem geenszins welwillend, maar roofden zelfs zijn sloep. *Cook* begaf zich naar het opperhoofd der bewoners en om zijn eigendom terug te krijgen, wilde hij het opperhoofd als gijzelaar mede nemen; daarbij ontstond een gevecht, waarin hij door de overmacht zijner vijanden overvallen en met 4 zijner metgezellen gedood werd. Een beschrijving van zijn tochten is in 1773 tot 1785 in 8 deelen in het licht verschenen en in onderscheidene talen vertaald. Daarenboven heeft *Cook* eenige belangrijke verhandelingen geleverd voor het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Londen.

Cook, *Eliza,* een Engelsche dichteres en de dochter van een aanzienlijk koopman te Southwark, werd geboren in 1818 en gaf in 1838 een dichtbundel uit onder den titel: „Melaia and other poems". Hierop volgden: „Poems" (1846—1853, 4 dln.), „New echoes and other poems" (1864) en „Diamond dust" (1865). Haar „Poetical works" verschenen in 1869 (tweede druk 1870). Van 1849 tot 1854 redigeerde zij een tijdschrift, dat haar naam draagt en waaraan zij de: „Jottings from my Journal" (1868) ontleende. In 1874 verkreeg zij uit de schatkist een jaargeld van 100 pond sterling. Zij overleed den 24sten September 1889 te Wimbledon.

Cook, *Frederick Albert,* een Amerikaansch poolreiziger, werd den 10den Juni 1865 te Callicoon in den staat New-York geboren, studeerde in de medicijnen en nam als geneesheer deel aan de tweede expeditie van *Peary* naar Groenland en later aan die van luitenant *De Gerlache* naar het Zuidpoolgebied. In 1908 en 1906 reisde hij in Alaska en beweerde later, dat hij aldaar er in geslaagd zou zijn den hoogsten bergtop van geheel Noord-Amerika, den Mac Kinley, te bestijgen, hoewel zulks tegenwoordig ernstig betwijfeld wordt. In 1907 ondernam hij met den millionair *Bradley* een reis naar Groenland en bereikte aldaar Etah, het noordelijkste station der Eskimo's, op 78½° N.Br. Naar *Cook* beweert, zou hij, daar hem de toestand van het ijs gunstig toescheen, van hier uit een tocht naar de Noordpool ondernomen en deze bereikt hebben. Hij overwinterde aan de W.-kust van Groenland te Etah en begon den 19den Februari 1908 zijn poolreis, eerst in W.-richting naar Ellesmereland, vervolgens in N.W.-richting en op den 18den Maart van het eiland Axel Heibergland in N.-richting begeleid door 4 eskimo's en 44 honden. Den 21sten April zou hij met 2 eskimo's en 12 honden de Noordpool bereikt hebben, om den 23sten April de terugreis te aanvaarden, waarop hij gedwongen werd bij Kaap Sparbo op het eiland North-Devon te overwinteren. Van hier brak hij den 18den Februari 1909 op naar Etah, dat den 15den April weer bereikt werd. Met sleden drong hij van hier uit zuidwaarts naar de Deensche koloniën aan de W.-kust van Groenland door en keerde op de stoomboot „Hans Egede" naar Kopenhagen terug. Hoewel er omtrent de waarheid van *Cook*'s mededeelingen nog verschil van gevoelen tusschen de deskundigen bestaat, houdt de overgroote meerderheid van hen *Cook* voor een bedrieger, die nooit veel noordelijker dan Etah naar de pool is doorgedrongen. Van zijn geschriften noemen wij: „Through the first antarctic night 1898—1899" (Londen 1900). „The Topofa Continent" (Londen 1908) en „My attainment of the pole" (New-York 1911, Duitsche vertaling Hamburg 1912).

Cooke, Sir *William Fothergill,* een Engelsch natuurkundige, die zich verdienstelijk heeft gemaakt jegens het telegraafwezen in zijn vaderland, werd geboren in 1806 te Ealing, studeerde te Edinburgh en diende daarop bij het leger in Indië. Na zijn terugkeer legde hij zich toe op de natuurwetenschappen, eerst te Parijs en later te Heidelberg. Hier vervaardigde hij een telegraaftoestel, dat hij medenam naar Engeland en in toepassing zocht te brengen bij den spoorwegdienst tusschen Liverpool en Manchester. Met *Wheatstone* slaagde hij er in, een doelmatiger toestel uit te vinden, en in Juni 1837 vroegen zij beiden daarvoor octrooi. De eerste werd in 1839 geplaatst, terwijl *Morse* eerst in 1844 den zijne op de lijn van Washington naar Baltimore in toepassing bracht. *Cooke* werd in 1869 knight en overleed in 1879.

Cooks-Archipel, ook *Mangaia-Archipel* of *Hervey-eilanden* genoemd, is een sedert 1888 onder Engelsch protectoraat staande en sedert 1900 door Nieuw-Zeeland geannexeerde eilandengroep van Polynesië in den Grooten Oceaan tusschen 157 en 163° W.L. en 18° 4′ en 21° 57′ Z.Br. Zij werd in 1773 door *Cook* ontdekt en in 1777 weder bezocht. Het zijn lage door riffen omgeven koraaleilanden en slechts voor sloepen toegankelijk. Behalve de kokospalm groeien er de broodboom en de pisang. Hun oppervlakte beslaat omstreeks 368 v. km., en de inwoners, ten getale van 12 380 en door zendelingen tot het Christendom bekeerd, behooren tot de Maleische Polynesiërs. Het belangrijkste dier eilanden is Rarotonga, dat een bergachtigen bodem en vruchtbare kusten be-

zit. Van de overige zijn Autukate, Katutia en Mangaia de grootste. De uitvoer, hoofdzakelijk naar Nieuw-Zeeland, bepaalt zich tot katoen, koffie, arrow-root enz.

Cook's reisbureau. Zie *Cook's rondreisbiljetten.*

Cook's rondreisbiljetten werden door het Engelsche reisbureau Thomas Cook and Son te Londen in 1841 voor reizen in Engeland ingevoerd, in 1856 voor Frankrijk, 1863 voor Zwitserland en Italië, 1870 voor Duitschland, Nederland en België, later ook voor Oostenrijk, Scandinavië, Rusland, de Oostersche landen enz. De ondernemers nemen van de spoorwegbesturen coupons voor willekeurige afstanden, combineeren deze voor de afstanden, die de reizigers willen afleggen, en verkoopen ze in zoogenaamde couponboekjes, die ook nog hotelcoupons (aanwijzing van woning en prijzen in bepaalde hotels) bevatten. Zij zijn, naar gelang van de reis, verschillenden tijd geldig, soms een jaar, terwijl 25 kg. bagage vrij is. Voor den verkoop dezer rondreisbiljetten bestaan talrijke filialen in verschillende landen. Vooral zijn zij van belang voor reizen naar het Oosten, waar vertrouwde tolken, transportmiddelen, tenten, voorraden enz., tegen betaling van een bepaalde som verstrekt worden. Aldaar hebben zij dan ook zooveel aftrek gevonden, dat zelfs pelgrimstochten naar Mekka georganiseerd worden, en stoombooten van Cook's maatschappij op den Nijl hebben aan de Egyptische expeditiès belangrijke diensten verleend. Zoo werd ook de reis van keizer *Wilhelm II* naar Palestina in 1898 door deze maatschappij georganiseerd. Tevens geeft deze maatschappij een reeks voortreffelijke reisgidsen uit.

Cookstraat is een druk bevaren zeeëngte tusschen het Noord- en Zuideiland van Nieuw-Zeeland, en werd in 1769 door *James Cook* ontdekt.

Cooktown is een stad met 2000 inwoners aan de O.-kust van het schiereiland York van de Australische kolonie Queensland. Zij is gelegen aan de trechtervormige monding van de Endeavourrivier, heeft een douanekantoor, een hospitaal, vele fraaie woonhuizen en pakhuizen en een gedenkteeken voor *James Cook.* Het is de ladingsplaats voor tripang en parels en de haven voor het verkeer naar Nieuw-Guinea en de belangrijke goudvelden aan de Palmerrivier, waarmee het door een spoorweg verbonden is. In de buurt verbouwt men met goed gevolg suiker, rijst, tabak, zuidvruchten enz. en kokosnoten. Op deze plaats trok *Cook* in 1770 zijn schip Endeavour op het land om het te kalfateren.

Cool, *Wouter,* was van 1869 tot 1911 Nederlandsch genie-officier; is thans gepensionneerd luitenant-generaal en sinds 1913 lid van den Raad van State; behoorde van 1877 tot 1882 tot het leger in Nederlandsch-Indië, waar hij o.a. fungeerde als chef van den staf bij de expeditie naar Lamtobak-Selimoen (1879). Hier te lande was hij achtereenvolgens hoofd van onderwijs bij de Koninklijk Militaire Academie; leeraar aan, en, als hoofdofficier van den generalen staf, directeur van de Hoogere Krijgsschool; inspecteur van het militair onderwijs en van Juli 1909 tot Januari 1911 minister van Oorlog in het kabinet-*Heemskerk.* Als zoodanig was zijn hoofdwerk de voorbereiding tot de Militiewet, door zijn opvolger in het Staatsblad gebracht. Bij de indiening van voorstellen tot het stichten van een fonds van 40 millioen gulden ter verbetering onzer kustverdediging waren het vooral de plannen voor een pantserfort bij Vlissingen, die veel critiek ondervonden en groote beroering in de buitenlandsche pers verwekten. Hij installeerde voorts een Staatscommissie voor herziening van het militair onderwijs en stelde de Bezuinigings- of Legercommissie tezamen, die door zijn opvolger werd geïnstalleerd. Oppositie tegen 's ministers voorstellen inzake de tractementsvermeerdering voor de officieren leidde tot zijn aftreden.

Coolgardie is een stad met (1909) 2559 inwoners in het binnenland der Britsch-Australische kolonie West-Australië, ten O.N.O. van Fremantle en Perth gelegen, en ontstaan na de ontdekking van de rijke goudvelden ten N.W. van het zoutmeer Lefroy, spoedig na het vinden van goud in Jilgarn. Het middelpunt is Southern-Cross met 1500 inwoners. De spoorweg van Fremantle over Perth, Northam en Southern-Cross werd van 1895 tot 1896 geopend en voortgezet over Calgoorlie naar Kanowna (White Feather) en Menzies. Behalve goud vindt men er ook nog andere metalen. Het district Coolgardie heeft ongeveer 30 000 inwoners. Van 1898 tot 1903 werd de Coolgardie-waterleiding, ter lengte van 525 km. gebouwd met 20 pompwerken en drukreservoirs, die ongeveer 30 000 000 gulden heeft gekost en die de goudvelden van water voorziet.

Coolhaes, *Caspar Jansz.,* een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Keulen den 24sten Januari 1536, studeerde te Düsseldorf en werd Karthuizer monnik. In 1560 bekeerde hij zich tot de Hervormde denkbeelden, huwde en was als Hervormd leeraar werkzaam op onderscheiden Duitsche en Nederlandsche standplaatsen, totdat hij in 1573 beroepen werd te Leiden. Hier hield hij den 8sten Februari 1575 de eerste redevoering tot inwijding van de hoogeschool en verklaarde vervolgens voor de studenten den „Brief van Paulus aan de Galatiërs". Kort daarna droeg hij zijn professoraat over aan *Guillaume Feuguerais,* om zich uitsluitend aan den dienst der Kerk te wijden. In 1578 geraakte hij met zijn ambtsbroeder *Pieter Cornelis* in geschil over de bevoegdheid van den magistraat in kerkelijke zaken. Daar *Coolhaes* het gezag der overheid verdedigde, werd hij door het kerkelijk bestuur te 's-Gravenhage in zijn bediening geschorst, terwijl de Leidsche Regeering hem gebood, daarin te volharden en hem zelfs door *Dirk Volkertsz. Coornhert* in een geschrift liet verdedigen. Voorts schreef *Coolhaes* in 1580 een „Apologia", doch de Hollandsche Classis bracht de zaak voor de Synode te Middelburg (1581) en beschuldigde hem van onrechtzinnigheid. Hij werd veroordeeld tot schuldbekentenis en tot het onderteekenen van de Nederlandsche geloofsbelijdenis, en na zijn weigering verboden hem de Staten van Holland het prediken, terwijl de Hollandsche Synode in 1582 hem als een „ver-

scheurder" uit de Hervormde Kerk bande. De magistraat te Leiden betaalde nog 2 jaar zijn traktement. Intusschen ging hij voort, zich in zijn geschriften tegen de handelwijze zijner tegenstanders te verzetten, en door bemiddeling van *Leicester* nam de Haagsche Synode het besluit, dat *Coolhaes* opnieuw erkend en na 6 maanden weder beroepbaar gesteld zou worden. Daar hij echter zonder bevoegdheid te Warmond predikte, haalde hij zich nieuwe onaangenaamheden op den hals. Intusschen legde hij zich toe op de bereiding van geneeskrachtige wateren en wist zich zoo een onafhankelijk bestaan te verzekeren. In 1591 woonde hij te Amsterdam, waar hij ook allerlei moeilijkheden ondervond. In 1604 poogde men hem weder in den ban te doen. Hij overleed den 15den Januari 1615 te Amsterdam (volgens anderen te Leiden). Hij was een verdraagzaam man, die in onderscheiden punten afweek van de rechtzinnige leer der Hervormde Kerk. De door hem uitgegeven werken zijn bijna alle twist- en verdedigingsgeschriften. Hiervan noemen wij: „Een kort en waarachtig verhaal van het sorgelijke vyer der hatelijke en van God vervloekte oneenigheid in religionsaken" (1580, 1586 en 1610), „Conciliatie, dat is vergelijking van zekere punten der leere enz." (1585) en „Basuyne of trompet Godts" (1619); verder „Van seekere seer costelycke wateren" (1588), tot aanbeveling van de producten uit zijn branderij.

Zie: *H. C. Rogge*, „Caspar Jansz. Coolhaes" (1856, 1858, 2 dln.) en *C. P. Burger Jr.* in het „Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen" (1910).

Coolsma, *Sierk*, den 26sten Januari 1840 te Leeuwarden geboren, vertrok den 13den December 1864 als zendeling der Nederlandsche Zendingsvereeniging te Rotterdam naar Java. Hij werkte eerst te Tjiandjoer (1865—1868) en daarna te Buitenzorg (1869—1873). Nog te Tjiandjoer zijnde, schreef hij tot oefening eenige kleine stukjes in het Soendaneesch. In 1871 verscheen van hem in die taal een vertaling der Evangeliën van Lucas en Johannes (Meester Cornelis). Deze werd in 1874 herdrukt. Inmiddels gaf hij in 1872 een bundeltje school- en kerkliederen uit (herdrukt 1873 en in 1893 uitgebreid). Daarop volgde in 1873 zijn „Handleiding bij de beoefening der Soendaneesche taal" (Batavia). In laatstgenoemd jaar ging hij over in dienst van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, ter vertaling van het Nieuwe Testament in het Soendaneesch. Nadat deze in 1877 in druk verschenen was, werd hem ook de vertaling van het Oude Testament in genoemde taal opgedragen. In 1891 werd de Soendaneesche Bijbel in één band afgedrukt. Verder zijn van hem te noemen: „Twaalf voorlezingen over West-Java" (1879); „Soendaneesch-Hollandsch woordenboek" (Leiden 1884; 2de druk 1913); „De Zendingseeuw voor Ned. O.-Indië" (Utrecht 1901); „Soendaneesche spraakkunst" (1904); „Hollandsch-Soendaneesch woordenboek" met medewerking van *C. Albers* (Leiden 1910); „Het boek Job" (1914). Na zijn tweede verblijf op Java (1886—1889) werd hij geplaatst aan het hoofd van het zendingshuis der Nederl. Zendingsvereeniging, welke betrekking hij ook reeds van 1878 tot 1886 bekleed had. Den 23sten November 1908 legde hij het directoraat van het Zendingshuis neer.

Cooltuyn, *Kooltuin* of *Coolthunius, Cornelius*, een krachtig bevorderaar der Hervorming hier te lande, werd geboren te Alkmaar en was aanvankelijk werkzaam als pastoor te Enkhuizen. Toen reeds betoonde hij zich gunstig gezind jegens de nieuwe leer, zoodat hij op last der Inquisitie de stad moest verlaten. Nu vertrok hij naar Alkmaar en werd er tot priester aangesteld, doch daar hij voortging met zijn vrijzinnige prediking, ontzette de vicaris van den Utrechtschen bisschop hem van zijn bediening. Hij bekommerde zich daarom niet, zoodat er weldra last werd gegeven, hem gevangen te nemen. Nu vluchtte *Cooltuyn* naar Emden en werden zijn goederen verbeurd verklaard (1556). Men beriep hem tot predikant in laatstgemelde stad; hij was er wegens zijn uitgebreide kennis, zijn ijver en vroomheid algemeen geacht en overleed in October 1567. Van hem is het „Dat evangelie der armen, dat is der ellendigen troost enz." (1559).

Coom of *comb* is een Engelsche graanmaat, de helft van den imperial-quarter, dus 145,39 liter. De in 1826 afgeschafte, maar nog in verschillende Britsche koloniën en in de Vereenigde Staten gebruikelijke coom had een inhoud van 140,95 liter.

Coomans, *Jean Baptiste*, een Belgisch schrijver, den 6den December 1813 te Brussel geboren, was advocaat en jaren lang redacteur van het weekblad „La Paix". Sedert 1848 was hij clericaal lid van de Kamer en overleed den 26sten Juli 1896. Hij schreef o.a. de volgende werken, die voor een groot deel ook in onze taal vertaald zijn: „Histoire de la Belgique" (Gent 1836), „Richilde ou épisodes de l'histoire de la Flandre au XIe siècle" (Gent 1839, 2 dln., 6de druk 1864), „Les communes belges" (Brussel 1847, 5de druk 1863), „Jeanne Goetgebuer, chronique brabançonne du XIVe siècle" (Brussel 1854, 2 dln.), „La bourse et le chapeau de Fortunatus, roman philosophique" (Brussel 1858), „Une académie de fous" (Brussel 1861—1874, 2 dln.), „Portefeuille d'un flâneur" (Brussel 1863—1875, 8 dln.).

Coomans, *Pierre Olivier Joseph*, een Belgisch schilder, geboren te Brussel in 1816, oefende zich eerst te Gent en later te Antwerpen onder de leiding van *De Keyser* en *Wappers*. Hij heeft de onderwerpen zijner stukken meest aan de oudheid en de geschiedenis ontleend. Hij overleed den 3den Januari 1890 te Boulogne-sur-Mer. Hij was vooral bekend door zijn voorstellingen uit het leven te Pompeji.

Cooper is een rivier in O. Australië, ontspringt in Queensland en stroomt eerst onder den naam Barkoe of Victoria naar het W. en Z.W., neemt na vereeniging met den Thomson den naam Cooper aan, stroomt daarna naar het Z. en vervolgens naar het W. en verdeelt zich in verschillende takken, waarvan de Z.-arm of Strzelcki-creek in het Blanche-meer uitloopt en de voornaamste in het Eyremeer. Slechts de bovenloop heeft voortdurend water, het overige

rivierbed is slechts na sterke regens gevuld.

Cooper, Sir *Astley Paston,* een Engelsch heelkundige, den 23sten Augustus 1768 te Brooke in Norfolk geboren, bezocht de groote hospitalen te Londen, alsmede de universiteit te Edinburgh, keerde vervolgens naar Londen terug en werd er prosector, vervolgens buitengewoon leeraar in de ontleed- en heelkunde aan het St. Thomashospitaal, daarna heelmeester aan het Guy'shospitaal, begaf zich in 1792 naar Parijs, waar men hem tot honorair lid van het Nationaal Instituut benoemde, werd toen benoemd tot chirurg van koning *George IV,* in 1821 tot baronet, in 1827 tot lijfarts van koningin *Victoria,* en overleed den 12den Februari 1841. Hij onderscheidde zich door zijn operaties, vooral het wegnemen van slagadergezwellen, en heeft de maagpomp in de therapie ingevoerd. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Observations on inguinal and umbilical hernia" (1803), „Of crural and umbilical heria" (1807), „Of abdominal hernia" (2de uitgave 1827), „The lectures on the principles and practice of surgery" (1824—1827) en „The principles and practice of surgery" (1836).

Cooper, *Samuël,* hoogleeraar in de heelkunde en chirurgijn aan het universiteitshospitaal te Londen, werd geboren in 1781 en overleed te Shepperton in Middlesex den 3den December 1848. Hij schreef: „The first lines of the practice of surgery" (6de druk 1836), „On the diseases of the joints" (1807) en „A dictionary of practical surgery" (1801, 7de druk 1837).

Cooper, *James Fenimore,* een Amerikaansch romanschrijver, den 15den September 1789 te Burlington aan de Delaware in den staat New-Jersey geboren, ontving zijn opleiding aan het Yale-college te Newhaven, diende korten tijd bij de marine, maar nam weldra zijn ontslag, om zich te Cooperstown geheel en al aan de letterkunde te wijden. Tot herstel zijner gezondheid bezocht hij in 1826 Engeland en Frankrijk, was van 1826 tot 1829 consul der Vereenigde Staten te Lyon, woonde vervolgens als privaat-docent te Dresden, bezocht Zwitserland en Italië en keerde in 1831 naar zijn vaderland terug, waar hij den 14den September 1851 te Cooperstown overleed. Van zijn hand verschenen: „Precaution" (1821), „The spy" (1821, 2 dln.), „The pioneers or the sources of the Susquehannah" (1822), „The pilot" (1823), „Lionel Lincoln" (1824), „The last of the Mohicans" (1826), welke roman voor zijn beste wordt gehouden, „The prairie" (1827), „The wept of Wish-Ton-Wish" (1828), „Red rover" (1828), „Conanchet" (1829), „The water-witch" (1830), „The bravo" (1831), „The heidenmauer" (1833), „The pathfinder", „The deerslayer", „The two admirals" (1842), „Wing and Wing", „Mercedes of Castile", „Wyandotte" (1844), „Autobiography of a pocket handkerchief", „Ned Myers", „Ashore and afloat", „Miles Wallingford", „Satanstoe", „The chainbearer", „The redskins", „The crater or vulcans peak", „Oak openings", „Jack Tier or the Florida reef", „The sea lions" (1849) en „The ways of the hour" (1850). Voorts schreef hij het blijspel: „Upside down or philosophy in petticoats", leverde een reeks van reisherinneringen in zijn „Gleanings in Europe" (1830—1832, 6 dln.) en gaf ook een „History of the American navy" (1839). De meeste zijner romans zijn in alle talen van het beschaafde Europa overgebracht; zijn gezamenlijke werken werden in de Vereenigde Staten tallooze malen uitgegeven.

Cooper, Suzan Fenimore, een dochter van den voorgaande, werd geboren in 1813 en heeft onderscheidene geschriften uitgegeven, die met grooten bijval ontvangen zijn, zooals „Rural hours" (1850 en vervolgens bij herhaling), „Country rambles or journal of a naturalist in England" (1852), „Rhyme and reason of country life" (1854) enz. Zij werd bijzonder geacht om haar philanthropische stichtingen te Cooperstown.

Cooper, *Peter,* een Amerikaansch industrieel, den 12den Februari 1791 te New-York geboren, bracht de jaren zijner jeugd in armoede door zonder eenig onderwijs te genieten, werd leerling bij een horlogemaker, daarna bij een wagenmaker, vervolgens in een hoedenfabriek en kwam eindelijk aan het hoofd van een lijmkokerij, waardoor hij een aanzienlijk vermogen verwierf. Later stichtte hij ijzerfabrieken bij Baltimore, vervolgens te New-York en in 1845 te Trenton en Jersey. Toen hij door zijn ondernemingen een grooten rijkdom had bijeengebracht, stelde hij zich tot taak, voor het onderwijs en de ontwikkeling der arbeidende klasse te zorgen. Tot dat doel schonk hij 80 000 dollars voor de stichting van het naar hem genoemde Cooper's Instituut te New-York, waar onderwijs wordt gegeven in de technische wetenschappen. Het bevat een leeszaal, een verzameling van modellen, een scheikundig laboratorium, een natuurkundig kabinet, een school voor telegrafie, waar ook meisjes kosteloos onderwijs ontvangen, een school voor photografie en een school voor houtgraveerkunst. De inkomsten van deze instelling worden aan het onderhoud der scholen besteed. *Cooper* overleed den 4den April 1883 te New-York.

Cooper Hewittlamp. Kwikdamplampen worden vervaardigd door de Cooper Hewitt Electric-Company te New-York en vinden vooral in Amerika practische toepassing. Zij bestaan uit een lange glazen buis, waarin zich een hoeveelheid kwikzilver bevindt. Aan de beide einden der buis zijn de electroden aangebracht. Bij het ontsteken laat men met behulp van het kwik contact ontstaan tusschen deze electroden, waarop onmiddellijk de stand van de lamp wordt gewijzigd, zoodat het kwikcontact wordt verbroken. Er ontstaat hierbij een lichtboog, welke een groen-blauw licht blijft uitstralen.

Een Cooper Hewittlamp type H_4 voor 3 Ampère bij 110 Volt heeft de navolgende afmetingen: doorsnede van de buis 17 mm.; lengte van den lichtboog 116 cm., lichtsterkte bij 3 Ampère 650 Heffnerkaarsen. De levensduur van de lamp bedraagt 1000 uur. Het totale watt-verbruik bedraagt 0,59 watt per Heffnerkaars.

Coöperatie beteekent woordelijk *samenwerking.* In economischen zin wordt daarmede bedoeld een bijzondere vorm van het vereenigingsleven; vereenigingen van voortbrengers,

crediet-gevers en -nemers, gebruikers, wien het niet te doen is om elk voor zich zelf winst uit de onderneming te behalen, doch die samenwerken om het door hen uitgeoefende bedrijf vrij te maken van overbodige tusschenpersonen, die bij onze moderne productiewijze gestadig in aantal vermeerderen. In den laatsten tijd wordt door de principiëele voorstanders van het cooperatieve denkbeeld bij voorkeur het woord: *Coöperatisme* gebruikt, omdat zij in de coöperatie niet alleen het middel zien om enkele verbeteringen te verkrijgen, maar een geheel programma van maatschappelijke hervormingen. Het coöperatisme bouwt op den vrijen wil van elk individu om handelingen te verrichten in het voordeel van allen; het steunt niet op de concurrentie en den levensstrijd, maar op de eendrachtige samenwerking van allen; het beoogt geen voordeel voor eigenaars en handelaren, maar alleen voor de gebruikers en de saamverbonden voortbrengers. Zijn programma omvat o.a.:

1°. coöperatieve verbruiksvereenigingen; 2°. coöperatieve inkoop-, verkoop- en productievereenigingen; 3°. coöperatieve productievereenigingen; 4°. coöperatieve arbeidsvereenigingen; 5°. coöperatie bouwvereenigingen; 6°. coöperatieve credietvereenigingen; 7°. winstdeeling voor de arbeiders; 8°. winstdeeling en coöperatieve verbruiks- en productievereenigingen, gecombineerd. Alle wetten, in verschillende landen op de cooperatieve vereenigingen gemaakt, hebben dezen inhoud met elkaar gemeen: gemeenschappelijkheid van het bedrijf, onbegrensdheid van het ledental, de mogelijkheid om als lid opgenomen te worden en uit te treden, de eigenschap van rechtspersoon, aansprakelijkheid der leden van de door de vereeniging bij ontbinding nagelaten schulden.

De coöperatie dateert van den aanvang der 19de eeuw. In 1814 organiseerde *Robert Owen* de eerste verbruiksvereeniging bij zijn fabriek te New Lanark. Dertig jaren later, in 1844, begonnen de „equitable pioneers of Rochdale" hun beroemd geworden winkelvereeniging, en van dat oogenblik af dagteekent de uitbreiding van de coöperatie. Een uiteenzetting van hetgeen mannen als *Robert Owen* (geb. 1771), *Charles Fourier* (geb. 1772), *Francone Vigano* (geb. 1806), *Maurice, Vansittard-Neale, Cesar de Paepe* (geb. 1841). *Buchez* (geb. 1796), *Schulze-Delitzsch* (geb. 1808), *Raiffeisen* (geb. 1818), *Leclaire* (geb. 1800), *Godin* (geb. 1817) voor de coöperatie gedaan hebben, gaat het bestek van dit artikel te buiten. Wij zullen ons moeten beperken tot een korte vermelding van het karakter der hiervoren genoemde vormen van coöperatie.

1. *Coöperatieve verbruiksvereenigingen.* Deze vereeniging in haar meest volkomen vorm zou aan haar leden-verbruikers alle waren leveren, die zij behoeven. Haar doel is dan ook opheffing of uitschakeling van den klein- en zelfs van den groothandel door het leggen van een directen band tusschen verbruikers en fabrikanten. Dit motiveert den afkeer, dien zij gewekt heeft bij de winkeliers. De kleinhandel zoekt — doch onzes inziens ten onrechte — een oorzaak van zijn vermeenden achteruitgang bij de coöperatie. In het artikel over het *middenstandsvraagstuk* zullen wij dit nader toelichten. De groothandel heeft zich daartegen nooit zoo sterk uitgesproken, waarschijnlijk omdat hij naar geen oorzaken van achteruitgang had te zoeken.

Sommige winkelvereenigingen leveren de waren tegen den inkoopsprijs, vermeerderd met de administratiekosten; andere verkoopen tegen gewonen winkelprijs en maken derhalve winst, die aan het eind van het jaar onder de leden wordt verdeeld of in een door de leden gewenschte richting (bijv. ten nutte van het coöperatieve beginsel, of tot socialistische propaganda) wordt besteed. De meeste van deze vereenigingen verkoopen ook aan niet-leden voorzoover dit niet door de wet is verboden (bijv. in Duitschland)

Bijna in alle landen zijn de verschillende verbruikersvereenigingen aangesloten bij een coöperatieve inkoopvereeniging, welke het voordeel oplevert, dat niet alle besturen van winkelvereenigingen een uitgebreide warenkennis behoeven te bezitten om verzekerd te zijn van de deugdelijkheid der door haar geleverde goederen. De inkoopvereeniging *(wholesale-society)* voert de onderhandelingen met fabrikanten en groothandelaren, heeft zaakkundige ambtenaren, een bezoldigde technische controle en levert de door haar gekochte en gecontroleerde goederen aan de verbruiksvereenigingen, die bij haar aangesloten zijn. Zoo kan het bedrijf dezer laatste vereenigingen hoogst eenvoudig gemaakt worden. Verbruikersvereenigingen, die dit middel missen, houden soms gezamenlijk zoogenaamde „beursdagen", waarop haar vertegenwoordigers beraadslagen over de beste bronnen of een plan beramen tot gemeenschappelijken inkoop. Grootere verbruikers-vereenigingen hebben ten behoeve van haar debiet niet zelden de productie van enkele waren zelf ter hand genomen, o.a. broodbakkerijen en zeepfabrieken opgericht, die evenwel dikwijls als gewoon niet-coöperatief bedrijf worden gedreven.

De grootste uitbreiding hebben deze vereenigingen gekregen in Engeland en in Frankrijk, terwijl ook in Duitschland, vooral te platten lande, de consumptieve coöperatie een belangrijke plaats inneemt. Aangezien nauwkeurige statistieken ontbreken, willen wij uit het Jaarboekje 1912 voor den Nederlandschen Coöperatieven bond een schatting overnemen, die uit het jaar 1910 dateert.

Omzet der vereenigingen:

Engeland met Schotland	*f* 882 500 000
Duitschland	227 500 000
Frankrijk	122 500 000
Oostenrijk	82 500 000
Rusland met Finland	82 500 000
Zwitserland	47 500 000
Denemarken	42 500 000
België	35 000 000
Zweden	25 000 000
Nederland	23 750 000
Hongarije	18 750 000
Noorwegen	15 000 000

2°. *Coöperatieve inkoop-, verkoop- en productievereenigingen.* Met dezen naam zijn niet bedoeld uitsluitend vereenigingen van verbruikers

of van producenten om te koopen of te produceeren. Zij staan op een tusschentrap. Dit zal blijken bij de beschrijving van alle vormen, die daaronder kunnen worden gebracht.

Ten eerste de coöperatieve vereenigingen van kleine fabrikanten of handwerksbazen tot den inkoop van grondstoffen *(Rohstoff-* en *Magazingenossenschaften)*. In Duitschland dateeren deze reeds van 1849, toen *Hermann Schulze* uit Delitzsch in zijn woonplaats de eerste meubelmakersvereeniging oprichtte. Thans bestaan er in Duitschland ongeveer 265 vereenigingen (met 262 522 leden en een omzet van 42,5 millioen gulden) tot den aankoop van grondstoffen. Tot deze categorie behooren ook de vereenigingen, waarvan sprake was in de artikelen *Boerenbonden* en *Agrarische kwestie.*

Daartoe behooren tevens de vereenigingen van fabrikanten of handelaren tot den gezamenlijken verkoop. Zoo werd in 1891 door 39 handelaren in Brussel opgericht een coöperatie tot den verkoop bij afslag van wild, gevogelte, vruchten, groenten en andere levensmiddelen. Te Parijs hebben zich enkele kleine meubelmakers aangesloten tot een *corporation Saint-Antoine.* Op denzelfden grondslag staan in Zwitserland de *Verkaufsbazare (bazars de vente)*, waarheen elke werkman het product van zijn eigen arbeid brengt met het doel om het van de hand te zetten. Daaronder vallen eveneens de engros-inkoop-vereenigingen van handelaren, bijv. de slagers-vereeniging tot den aankoop van vee, het Fransche *Syndicat général des pharmaciens de France*, om gezamenlijk geneesmiddelen, drogerijen, minerale wateren, in te koopen. Dit laatste syndicaat heeft zelfs het aanzijn gegeven aan een zuivere coöperatieve productie-vereeniging: de *Société pour la fabrication de l'Iode et de ses dérivés.*

In vergelijking met de andere coöperatieve vereenigingen is het aantal der in deze rubriek thuis behoorende coöperaties niet groot. Herhaaldelijk is er in den laatsten tijd op gewezen, dat winkeliers veel voordeel zouden kunnen trekken uit dergelijke coöperatieve inkoopvereenigingen. In de lijn van het coöperatief ideaal liggen deze vereenigingen echter niet, in zooverre zij niet het algemeen belang van allen als verbruikers beoogen.

3°. *Coöperatieve productievereenigingen.* Deze vereenigingen kunnen uitgaan van arbeiders of van ondernemers. Als ondernemer kan in deze ook de coöperatieve verbruiksvereeniging optreden.

Vooral in Frankrijk hebben zich deze vereenigingen ontwikkeld sedert 1848, met den steun der regeering van *Napoleon III.* In Engeland zijn het dikwijls de verbruiksvereenigingen geweest, die uit haar fondsen of winsten fabrieken hebben opgericht. In Duitschland hebben ze zich op een geheel andere wijze ontwikkeld. *Schulze* heeft de Duitsche natie tegen deze vereenigingen terecht gewaarschuwd. Bestaat namelijk de vereeniging uit beoefenaars van één enkel bedrijf, dan houdt zij al spoedig op, nieuwe leden toe te laten en neemt dan gewone loonarbeiders aan. Behooren haar leden tot verschillende beroepsklassen, dan is het verband tusschen kapitaal en arbeid nog losser. Meestal zijn de arbeiders niet anders dan gewone loonarbeiders, wellicht met een uitzicht op en deel der winst. Ondernemers-vereenigingen slagen nog het beste. Ten bewijze daarvan dienen onze coöperatieve zuivelfabrieken, die evenwel het cooperatieve ideaal zeker niet nabij streven, hoewel ze voor de zuivelboeren van ons land van groot nut zijn geweest en nog zijn. Aan hetzelfde euvel gaan ook een aantal ondernemingen, opgericht door coöperatieve verbruiksvereenigingen, mank. Waarom wordt in de meeste gevallen door een winkelvereeniging een fabriek opgericht? Omdat het bestuur dezer vereeniging meent de goederen uit eigen fabriek goedkooper te kunnen verkrijgen dan van particuliere fabrikanten. De arbeiders dezer soort van fabrieken staan in bijna alle opzichten gelijk met gewone loonarbeiders. Hier of daar wordt hun een winstaandeel gegeven.

De productieve arbeiders-coöperatie, die tevens verbonden is met een winkelvereeniging of enkele winkelvereenigingen, waarvoor zij uitsluitend werkt, staat in theorie geheel anders tegenover het zuivere coöperatieve denkbeeld. De geheele winst komt ten goede aan alle producenten. Risico bij den afzet harer waren beloopt zij niet. Zij kan rekenen op een bepaald debiet en daarnaar haar geheele productie inrichten. Met verstand kan zij haar goed betaalde productieleiders kiezen. Het kapitaal, voor zoover dit niet behoort aan de leden zelf, behoeft slechts een matige rente te bekomen.

Doch thans de keerzijde van de medaille. Hoeveel arbeiders zijn in staat de taak op zich te nemen van de ondernemers? Welke leider, door de arbeiders zelven gekozen, behoudt lang het aanvankelijk in hem gestelde vertrouwen? Zijn niet de arbeiders-leden maar al te spoedig geneigd om in den leider te zien iemand, die op hun kosten een lui leven leidt? Het gewone dagelijksche arbeiderswerk kunnen zij beoordeelen, het werk van den leider leeren zij slechts zelden naar waarde schatten. Wil de onderneming slagen, dan moet tusschen de leden wederzijdsch vertrouwen heerschen. Dit laatste is mogelijk bij een kleine elite van goed ontwikkelde arbeiders. Breidt de onderneming zich uit buiten de grenzen van een engen kring, dan moeten òf nieuwe arbeiders-leden worden toegelaten, òf zuivere loonarbeiders worden aangenomen. Gebeurt het laatste, dan is een onherstelbare bres geschoten in het beginsel. Kiest men den eersten weg, dan is de keuze zeer moeilijk. De oude leden hebben den meestal niet zeer gunstigen begintijd medegemaakt; het nieuwe lid komt in een gemaakt nest. Is het aantal nieuwe leden groot, dan is de kans niet gering op algemeene besluiten, die in strijd zijn met de meening en opvatting der leden-oprichters. De coöperatieve arbeiders-productievereeniging vertoont in de practijk niet zelden het menschelijke karakter op zijn smalst. Met welgemeend enthousiasme begonnen, zijn die vereenigingen zeer dikwijls reeds na een korten tijd van haar bestaan aan de karaktergebreken harer leden bezweken; zelfs wanneer de leden knappe vaklieden waren en zich een alleszins bekwamen leider hadden ge-

kozen. Dit neemt evenwel niet weg, dat eveneens de practijk heeft bewezen, dat de aanwezigheid van alle vereischten, waaraan het bestaan eener coöperatieve productie voldoen moet, niet tot de onmogelijkheden behoort. Een aantal voorbeelden in Frankrijk en Engeland kunnen dat bewijzen. Eigenaardig echter is het zeker, dat bijna al die welgeslaagde coöperaties haar ontstaan te danken hebben aan de goedgeefschheid van een patroon, die op een oogenblik, dat het zijn onderneming uitnemend ging, deze overdroeg aan zijn bedienden en arbeiders, onder tal van bepalingen, die de ervaring hem had geleerd te moeten maken, om het welslagen der coöperatie te waarborgen.

In Frankrijk bestonden in 1910 510 coöperatieve productievereenigingen (behalve de 927 coöperatieve bakkerijen) met een ledental van 20 437 (waarvan ongeveer 10 000 in de coöperatieve bedrijven zelf werkzaam) en een omzet van ongeveer 31 millioen gulden.

4°. *Coöperatieve arbeidsvereenigingen.* Deze vereenigingen gelijken zeer op productievereenigingen. Het zijn vereenigingen van werklieden zonder kapitaal, die zich onder leiding van een gekozen hoofd belasten met aangenomen werk, bijv. bij het lossen of laden van schepen, bij grondwerk, bij het aanleggen van wegen en spoorwegen. Deze losse vereenigingen (ploegen) zijn ook bij ons bekend, hoewel staat en gemeente ten onzent zulke ploegen tot heden toe zelden als aannemers toelaten. Zoolang als de arbeid duurt, duurt ook de ploeg. Daarna gaat de vereeniging uiteen, om spoedig daarop wellicht in andere samenstelling te herleven. In Italië nemen zij onder den naam van *Società di braccianti* een voorname plaats in. Een eigenaardige vereeniging van die soort vinde hier nog vermelding: het *Syndicat des Guides de Chamounix.* Haar doel is een billijke verdeeling der gids-tochten op den Mont-Blanc; zij bestaat uit 300 leden.

5°. *Coöperatieve bouwvereenigingen.* Deze vereenigingen zijn het eerst in Engeland ontstaan. De *Building-societies* aldaar nemen spaargelden van haar leden aan, om die weer uit te leenen aan andere leden, die zich een huis willen laten bouwen. Soms is ook de loop van zaken anders. Menschen, die gaarne een huis in eigendom willen hebben, vereenigen zich om gezamenlijk spaargelden in te leggen. Is de bijeengebrachte som voldoende om een huis te bouwen, dan geschiedt dit door de vereeniging en de leden loten om het te bewonen. Dit wordt voortgezet totdat allen voorzien zijn van een woning. En dan eerst kan elke bewoner eigenaar van het huis worden, dat hij bewoont. In andere vereenigingen is de particuliere eigendom uitgesloten. De vereeniging blijft eigenares der door haar gekochte of gebouwde perceelen.

De Duitsche vereenigingen hebben alleen ten doel aan haar leden goedkoope en goede woningen te verschaffen. Het grootste deel van het kapitaal wordt door het hypothecair crediet verkregen. Nochtans is het vereischte om gezamenlijk het risico te dragen, dat het gevolg is van de aangegane hypothecaire verbintenis en de mogelijkheid, dat niet alle woningen der vereenigingen steeds verhuurd zijn, voor den arbeider bezwarend. Voor ambtenaren, die op vaste inkomens kunnen rekenen, staat de zaak anders. In Duitschland hebben bijv. de *Eminghaus'sche Baugenossenschaftsgruppe* in Karlsruhe, Stuttgart, Gotha en Dresden en de *Berliner Beamtenbauverein* zeer bevredigende resultaten verkregen. Ten onzent heeft de Woningwet van den 22sten Juni 1901 (Stbl. No. 158) een aantal coöperatieve woningbouwvereenigingen in het leven geroepen, die als werkzaam in het belang der Volkshuisvesting voorschotten en bijslagen ontvangen van Rijk en gemeente.

6°. *Coöperatieve credietvereenigingen.* Over de *Raiffeisen'sche Darlehnkassen* en de Nederlandsche Landbouwcredietbanken behoeft niet meer gesproken te worden. Wij verwijzen naar het artikel *Boerenbonden.* Over de andere credietbanken op coöperatieven grondslag slechts het volgende. De volksbanken *(Schulze-Delitz'sche Kreditvereine)* hebben haar ontstaan te danken aan den reeds genoemden *Hermann Schulze.* In 1850 richtte deze in zijn woonplaats een voorschotbank op, wier leden tegelijk kapitaalschieters en borgers zouden zijn. Wij zullen nalaten den ontwikkelingsgang dezer banken te schetsen, doch alleen aangeven op welke wijze zij thans werken. De leden zijn verbonden tot het nemen van aandeelen, die door regelmatige kleine afbetalingen en de verkregen winsten worden volgestort. De intrede in de vereeniging staat aan een ieder open, die voldoet aan de eischen van de statuten. Kapitaal van derden wordt opgenomen onder solidaire aansprakelijkheid, die evenwel sedert de Duitsche wet van den 1sten Mei 1889 in dezen zin is beperkt, dat de crediteur eerst elk aandeelhouder heeft aan te spreken voor het deel, dat deze heeft in het gemeenschappelijk kapitaal. Het onbetaald gebleven deel der schuld kan daarna op elk lid verhaald worden.

De zekerheid, die de bank van den borger verlangt, is zakelijk of persoonlijk. Soms wordt voor kleinere bedragen ook crediet gegeven zonder zekerheid. Aan vele banken is een spaarbank verbonden. Als centraal credietinstituut tusschen de verschillende volksbanken bestaan thans niet minder dan 58 *Centraalkassen.* De volksbanken zijn niet beperkt tot een enkel bedrijf, zij omvatten allerhand soort van personen. Haar crediet verleenen ze op korten termijn. Daarin zien de voorstanders groote voordeelen. Het kapitaal staat niet voor jaren vast. En hoe grooter het aaantal vakken is, wier beoefenaars de vereeniging omvat, des te grooter kans is er voor een gunstige uitwisseling van het toegestane crediet en de inlagen, die noodig zijn om dit crediet te verleenen.

Ook in Italië hebben de Volksbanken opgang gemaakt. De bekendste daarvan is de *Banca popolare* te Milaan, die in 1866 door *Luigi Luzzati* (den lateren minister van Financiën) werd opgericht met een kapitaal van 700 lire, dat thans is aangegroeid tot 10 millioen lire en 5 millioen lire reserve. Kapitalen en reserven der Italiaansche Volksbanken beloopen ongeveer 145 millioen lire.

Frankrijk staat op dit gebied ver bij veel kleiner landen achter.

Ons rest hier de rekening op te maken van de coöperatie, zooals deze onder de hiervoren genoemde vormen wordt beoogd. Het geven van juiste cijfers omtrent den omvang en de ontwikkeling der coöperatie in verschillende landen in haar onderscheiden vormen wordt gaandeweg moeilijker. Er worden in den laatsten tijd pogingen aangewend, om de internationale coöperatieve statistiek op beter leest te schoeien. Al deze vormen hebben ten doel de economische vrijmaking van sommige klassen van personen, door uitschakeling van tusschenpersonen. De verbruiksvereeniging stelt de verbruikers in staat den bakker, den slager, den kruidenier, den winkelier in huishoudelijke artikelen enz. te ontberen, door rechtstreeks van de producenten te koopen of zelfs de producenten te vervangen. De credietvereeniging moet de credietzoekenden bewaren voor de meestal veeleischende credietgevers. De productievereeniging der werklieden stelt de laatsten in staat den patroon te ontberen door rechtstreeks de goederen aan het publiek te verkoopen.

Al de genoemde vormen beoogen den concurrentiegeest te vervangen door dien van hulpvaardigheid. Ieder voor allen, en allen voor ieder is de leus. Zelfs de vereenigingen, die op hetzelfde terrein werken, zijn niet elkanders concurrenten, doch verbinden zich tot grootere bonden. Eveneens heeft alle coöperatie de strekking niet om den eigendom af te schaffen, maar om hem algemeener te maken; niet om het kapitaal op te heffen, maar daaraan de allesoverheerschende rol te ontnemen, die het thans nog inneemt.

Zij heeft een buitengemeen opvoedende kracht door de deelnemers te brengen tot het helpen van anderen door middel van *selfhelp*, door de zucht naar winst om te zetten in den lust tot directe bevrediging der behoeften, door bedrog, valsche reclame, in één woord alle uitwassen der vrije concurrentie tegen te gaan. Er is aan dat alles slechts één keerzijde, maar één van het uiterste gewicht. Zijn alle menschen in staat en bereid die idealen te verwezenlijken? Worden niet velen lid van de coöperatieve vereenigingen alleen en uitsluitend om het daaraan verbonden persoonlijke voordeel? Alle coöperatieve vormen, tezamen genomen, zouden wellicht op een beperkt terrein een grooten omkeer kunnen brengen in de sociale verhoudingen. Verbruiksvereenigingen alleen — en deze zijn toch de meest voorkomende — kunnen dit nimmer.

In het voorgaande is van Nederland slechts bij uitzondering gesproken en wel met opzet, omdat wij — zij het ook een korte — afzonderlijke behandeling wenschelijk achten.

De coöperatie is bij ons geregeld bij de wet van den 17den November 1876 (Stbl. no. 227), gewijzigd 1878, 1881 en 1886. Vóór dien tijd moest de wet op de vereenigingen van 1855 ook deze vereenigingen beheerschen.

Onder coöperatieve vereenigingen verstaat de wet van 1876 vereenigingen van personen, waarbij de in- en uittreding van leden is toegestaan en die de bevordering van de stoffelijke belangen der leden ten doel hebben, als door middel van gemeenschappelijke uitoefening van hun nering of ambacht, door aanschaffing van hun benoodigdheden of het hun verstrekken van voorschotten of crediet. De vereeniging kan ook haar werkkring uitstrekken over niet-leden. De acte van oprichting moet notarieel worden verleden, hetgeen een belemmering is voor zeer kleine coöperatieve credietinstellingen, die thans om die reden haar statuten inrichten naar de wet van 1855 (zie *Boerenbonden*).

In de statuten moet op straffe van nietigheid o.a. worden omschreven de aansprakelijkheid der leden met betrekking tot de verbintenissen der vereeniging. Het register der leden moet ter inzage liggen aan het kantoor der vereeniging. Indien bij vereffening van den boedel eener coöp. vereeniging blijkt, dat haar activa ontoereikend zijn om aan haar verbintenissen te voldoen, zijn de leden, en zij, die in het voorafgaande jaar als lid uittraden, gehouden tot dekking van het tekort, elk voor gelijke deelen, indien niet anders is bepaald, terwijl zij tevens borg blijven voor de betaling van ieder aandeel.

Volgens den twee-en-twintigsten jaargang (1912) van het jaarboek van den Nederlandschen Coöperatieven Bond waren in Nederland en koloniën op den 31sten December 1911 aan dien bond bekend: 2485 coöperatieve vereenigingen.

Deze vereenigingen waren als volgt te verdeelen:

consumptie	Verbruiks(winkel)vereenigingen	215
	Bakkerijen	111
	Vleeschhouwerijen	10
	Brandstoffenvereenigingen	25
	Landbouw-inkoopvereenigingen	317
	Andere	49
productie	Kleer- en schoenmakerijen	11
	Drukkerijen	6
	Zuivelfabrieken	711
	Landbouw-verkoopvereenigingen	36
	Andere	130
spaar-, crediet- en hypothekvereenigingen	Spaar-voorschotkassen	67
	Spaar- en boerenleenbanken	526
	Levensverzekeringen	7
	Brandassurantievereenigingen	19
	Zieken- en andere fondsen	12
	Veeverzekeringsvereenigingen	6
	Bouwvereenigingen	217

Omtrent de arbeiders-coöperaties ten onzent geeft de „Coöperatiegids van den Bond van Nederl. Arbeiderscoöperaties" eenige inlichting.

De totale omzet wordt in 1911 voor 20, in 1912 voor 24 coöperaties berekend en steeg van 2 215 703 gld. tot 2 293 363 gld. Bijna de helft van die som kwam beide malen voor rekening van de bakkerijen, een klein millioen voor de kruidenierszaken, een dikke ton voor den brandstoffenhandel, terwijl de omzet der beide coöperatie-café's slechts zeer luttel was, n.l. 2562 gld. in Delft en 6848 gld. in Rotterdam. In Delft ging daarenboven de omzet van het café sedert 1911 nog met een goede 300 gld. achteruit, terwijl die van Rotterdam echter met een goede 300 gld. steeg.

Het totaal van het personeel in dienst van arbeiders-coöperaties, voor zoover opgegeven, be-

droeg 623 personen, waarbij alleen 241 van de Amsterdamsche „Dageraad".

Literatuur: G. J. Holyoake, The history of co-operation (herziene druk, Londen 1906, 2 dln.); voor de internationale cijfers „Abstracts of foreign labour statistics" (uitgave van den Engelschen Board of Trade); voor de coöperatie te onzent de „Jaarboekjes van den Nederl. Co-operatieven Bond".

Coöperatieve Bond, *Nederlandsche.* Deze bond werd den 24sten November 1889 opgericht. Hij omvat de vereenigingen in Nederland en Koloniën, die zich met coöperatie bezig houden en zich als deelnemers hebben aangemeld. Hij heeft ten doel juiste kennis van de coöperatie te verspreiden en de stoffelijke belangen zijner deelnemers te bevorderen. Het bestuur bestaat uit 11 leden, te kiezen uit de leden der deelnemende vereenigingen. Zijn handelskamer te Rotterdam dient als inkoopscentrale van de aangesloten consumptie-coöperaties en tot verkoopscentrale voor alle aangesloten productieve coöperaties. Deze handelskamer is op haar beurt verbonden met de internationale coöperatieve in- en verkoopskantoren.

De totale omzetten der Rotterdamsche handelskamer waren in 1909: 2 560 544 gld., in 1910: 3 166 974 gld. en in 1911: 3 587 030 gld. Sedert 1900 exploiteert de Handelskamer een eigen zeepfabriek, sedert November 1911 een eigen koffiebranderij en sedert denzelfden tijd ook een fabriek van vleeschwaren. De bond telt thans 127 deelnemende vereenigingen, met samen ruim 65 000 leden. Slechts 99 van de deelnemers zijn ook bij de Handelskamer aangesloten.

Zie: Jaarboekjes van den Nederlandschen Co-operatieven Bond.

Coöperatisme. Zie *Coöperatie.*

Coöperative stores zijn in Engeland magazijnen en winkels van levensmiddelen op co-operatieven grondslag, zooals bijv. de „Civil service supply Association", gesticht in 1866 en de „Army and Navy Cooperative Society", in 1872 gesticht, die op groote schaal zijn aangelegd.

Coopmans, *George,* een Nederlandsch heelkundige, den 27sten Juni 1717 te Makkum geboren, studeerde te Franeker en te Leiden, vestigde zich te Franeker, werd er curator der hoogeschool en in 1795 lid van het Provinciaal Revolutionnair Comité. Hij overleed den 30sten Mei 1800. *Coopmans* bezat een uitgebreide heelkundige kennis, was met *Ouwens* de uitvinder van de aftapping van het water, en schreef onder anderen: „Neurologia et observatio de calculo ex urethra excreto" (1789) en „De nervorum anatome contracta" (1754 en 1762).

Coöptatie noemt men die wijze van verkiezing, waarbij een of ander lichaam zich zelf aanvult.

Coördinaatassen. Zie *Coördinaten.*

Coördinaten noemt men in de *analytische meetkunde* de gegevens, die een meetkundig element (punt, rechte lijn, plat vlak enz.) volkomen bepalen. Nemen wij in een plat vlak twee onderling loodrechte lijnen, dan is elk punt in dat vlak volkomen bekend, als wij de loodrechte afstanden tot die lijnen kennen benevens het gedeelte van het in vieren verdeelde vlak, waarin het punt moet liggen. De beide rechte lijnen heeten de *coördinaatassen,* hun snijpunt de *oorsprong.* Een ervan heet de *X*-as, de andere de *IJ*-as. Gewoonlijk neemt men de *X*-as horizontaal naar rechts, de *IJ*-as verticaal omhoog. De loodlijn uit een punt op de *X*-as neergelaten, heet de (gewoonlijk door *y* voorgestelde) *ordinaat,* die op de *IJ-as* de *abscis* (door *x* voorgesteld). De ordinaat noemt men positief, als zij boven de *X*-as ligt; ligt zij eronder, dan noemt men haar negatief. De abscis rekent men positief als zij rechts van de *IJ*-as ligt; aan den linkerkant is zij negatief. Door deze vaststelling behoort bij elk stel waarden der coördinaten (die dus ook negatieve waarden mogen hebben) slechts één punt in het vlak.

In de ruimte neemt men drie loodrecht op elkaar staande *coördinaatvlakken.* Elk punt der ruimte is dan ook bepaald door de drie loodrechte afstanden tot de coördinaatvlakken, als wij weer vooraf bepalen, dat de derde coördinaat (door *z* voorgesteld) positief is, als het punt boven het horizontale coördinaatvlak ligt en negatief als het er onder ligt.

Cartesius was de eerste, die de coördinaten invoerde. De boven besproken soort heeten daarom ook wel *Cartesiaansche coördinaten.*

Een punt in een plat vlak is ook bepaald door zijn afstand tot een vast punt en den hoek, dien de verbindingslijn van het punt met den oorsprong maakt met een vaste as door den oorsprong. Deze soort coördinaten heeten *poolcoördinaten.* In de ruimte neemt men een vast plat vlak met een rechte lijn er in, waarop de oorsprong ligt. Elk punt is dan bepaald door zijn afstand tot den oorsprong, den hoek, dien de verbindingslijn van punt en oorsprong maakt met de vaste lijn en door den hoek, dien het verbindingsvlak van punt en vaste lijn maakt met het vaste vlak.

Behalve van de genoemde, wordt in de meetkunde nog van vele andere coördinatenstelsels gebruik gemaakt.

Astronomische coördinaten zijn de elementen, die de plaats van een ster aan den hemelbol bepalen. Deze kunnen zijn: *hoogte* en *azimuth, declinatie* en *uurhoek.* Als wij den tijd kennen, zijn *declinatie* en *rechte klimming* en *lengte* en *breedte* coördinaten.

De hoogte is de hoek, dien de verbindingslijn van waarnemer en ster maakt met den horizon. Het azimuth is de hoek tusschen den meridiaan en den verticaalcirkel door de ster. De declinatie is de boog van den uurcirkel (cirkel der noord- en zuidpool) van de ster tusschen de ster en den aequator.

De uurhoek is de boog tusschen den meridiaan en den uurcirkel van de ster. Rechte klimming is de hoek tusschen den uurcirkel van de ster en den uurcirkel door het voorjaarnachtsevening spunt (voorjaars*equinox*). Een cirkel door de polen van de ecliptica heet breedtecirkel. De lengte van een ster is de hoek tusschen zijn breedtecirkel en dien van het voorjaarsequinox, terwijl zijn breedte de boog op zijn breedtecirkel is tusschen de ster en de ecliptica.

Coornhert, *Dirk Volkertsz,* een Neder-

landsch letterkundige, tevens een verdienstelijk schilder, in 1522 te Amsterdam geboren, gaf reeds vroeg blijken van veel aanleg, oefende zich in het Fransch en Spaansch, in het graveeren en in de muziek, deed reeds vroeg een reis naar Spanje en Portugal, werd na zijn terugkeer hofmeester bij *Reinoud van Brederode*, doch vestigde zich vervolgens te Haarlem, waar hij zich met plaatsnijden bezig hield en zich tevens toelegde op de oude talen. In 1561 werd hij er tot notaris en vervolgens tot secretaris benoemd. In 1566 keerde hij zich tegen *Hendrik van Brederode* en de beeldstormers, desniettemin werd hij het volgend jaar voor den Raad van Beroerten gedaagd en geruimen tijd gevangen gehouden. Door een krachtige verdediging herkreeg hij zijn vrijheid, doch toen hij vernam, dat men hem wederom in den kerker wilde werpen, nam hij de wijk naar Kleef en vervolgens naar Xanten, vanwaar hij naar Dillenburg ontboden werd, om zijn oordeel uit te spreken over den toestand der Nederlanden. Hierna zag hij zich (1571) door den Bloedraad gebannen en zijn goederen verbeurd verklaard.

Toen er in 1572 een gunstiger tijdperk aanbrak, keerde *Coornhert* naar het vaderland terug, werd er benoemd tot secretaris der Staten van Holland en zag zich belast met een onderzoek naar de afpersingen, waaraan sommige krijgsoversten van *Lumey* zich hadden schuldig gemaakt. Laatstgenoemde was over de gevorderde rekenschap zoo vertoornd, dat hij *Coornhert* met den dood bedreigde, waarom deze zijn betrekking nederlegde en nogmaals naar Xanten de wijk nam. Na de komst van *Requesens* behoorde hij onder de 24 personen, die van de algemeene vergiffenis van 1575 waren uitgesloten, doch na de Pacificatie van Gent vestigde hij zich weder als notaris te Haarlem. Gedurende zijn strijd met den hoogleeraar *Saravia* woonde hij te 's-Gravenhage, daarna te Delft, waar hem het verblijf werd ontzegd, en eindelijk te Gouda, waar hij den 29sten October 1590 overleed.

Coornhert behoorde tot de voorloopers van *Arminius*. Hij gevoelde sympathie voor de hervorming, maar hij kwam met kracht in verzet tegen alle menschelijk gezag in zaken des geloofs. Daar hij zich dus aan geen formulieren wilde onderwerpen, berokkende hij zich den haat van alle partijen. Inzonderheid ijverde hij tegen de heerschzucht der geestelijken en tegen het verketteren van andersdenkenden. Zelf vervaardigde hij een: „Proeve van den Nederlandschen Catechismus" en droeg haar op aan de Staten van Holland, die echter de opdracht niet aannamen, maar hem een twistgesprek lieten houden met den Leidschen hoogleeraar *Saravia*. Dat twistgesprek, evenals vroeger een ander tusschen hem en de Delftsche predikanten *Arend Cornelissen* en *Reinier Donteclock*, bezorgde hem vele onaangenaamheden, en het hinderde hem, dat hij, een voorstander van vrijheid en vrede, een oorzaak werd van tweespalt en onrust.

Als wijsgeerig en zedekundig schrijver stond *Coornhert* op een hoog standpunt. Zijn werken hadden tevens een onmiskenbaren invloed op de beschaving en ontwikkeling der Nederlandsche taal, waarin hij, ook blijkens zijn lidmaatschap der Amsterdamsche Kamer „In liefde bloeiende", groot belang stelde. Zoowel zijn gedichten als zijn opstellen in proza onderscheiden zich door rijkdom van beelden, kracht van uitdrukking en regelmatigheid van spelling. Hij was tevens een vurig vaderlander, die het zijne heeft bijgedragen tot het afwerpen van het Spaansche juk. Hoewel hij wegens zijn vrijzinnige gevoelens blootstond aan het partijdig oordeel van bekrompen tegenstanders, is het een onloochenbare waarheid, dat hij tot de meestbegaafde en merkwaardigste Nederlanders zijner eeuw behoorde. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Proeve van de Nederlandsche Catechismo, omme te verstaen of die voortgecomen is wte Godlycke schrift, dan wt het menschelyck vernuft enz." (1582), „Ware beschryvingen der conscientiën" (1585), „Proces van 't ketterdoden ende dwang der conscientiën enz." (1590), „Van de Erfzonde", „Van de Praedestinatie Gods, verkiezing en verwerping ontwarring", „Velerhande geestelicke liedekens" (1575), „Ze dekunst, dat is Wellevenskunste" (1586), zijn hoofdwerk „Comedie van de blinde van Jericho" (1582 enz.), „Comedie van de Rijcke man" (1582) en „Boëthius, van de vertroosting der wijsheid enz." (1585), welke met vele andere te vinden zijn in de foliouitgave zijner gezamenlijke werken (Amsterdam 1630 en Gouda 1632). Van belang zijn ook zijn vertalingen van „D'eerste twaelf boecken Odyssae", van werken van *Cicero* en *Seneca* en van „Vijftigh Lustighe Historiën oft Nieuwigheden Joannis Bocatii".

Coornhert was tevens een der beste Hollandsche graveurs van zijn tijd en werkte vooral naar *Heemskercks* composities; ook graveerde hij verscheiden portretten. *Hendrick Goltzius* was zijn leerling.

Copaïfera is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-deeligen kelk, 10 meeldraden en een gesteelde, lederachtige, langwerpig ronde peul met eivormige zaden. Het omvat een aantal boomen met onevengevinde bladeren en tot trossen vereenigde bloemen. Door insnijding in den bast dier boomen verkrijgt men den bekenden *copaïvabalsem* (zie aldaar). Tot de soorten, die in dit opzicht het belangrijkst zijn, behooren *C. Multijuga* Hayne uit Para — *C. Langsdorfii* Desr., *C. coriacea* Mart. uit St. *Paulo* en *C. Jaquinii* Desr. uit Venezuela en de Antillen.

Copaïvabalsem *(Balsamum Copaïvae)* is een heldere, geelbruine, niet of slechts zwak fluoresceerende vloeistof, met een eigenaardigen aromatischen geur en een scherpen, bitteren smaak. Werkzame bestanddeelen zijn een aetherische olie en twee harsen (alpha en betahars), waarvan de eerste sterk overwegende zure eigenschappen bezit en in kristalvorm kan verkregen worden. De copaïvabalsem werkt zeer sterk op alle slijmvliezen en in het bijzonder op die der geslachtsorganen. Behalve in de geneeskunde wordt hij ook gebruikt bij de bereiding van vernis. Voornaamste markten zijn Londen en Hamburg.

Copal, een harssoort, die op barnsteen gelijkt en wier herkomst voor een deel nog onze-

ker is, heeft veel waarde als grondstof van het copalvernis (zie aldaar). Het is gekenmerkt door hardheid, oplosbaarheid, kleurloosheid en doorzichtigheid; is schelpachtig op de breuk, glasglanzend, zonder reuk of smaak en afkomstig o.a. van eenige *Hymenaea*- en *Trachylobium*soorten. Het copal, dat in den handel bekend is onder den naam van Zansibar-, Indisch of Bombaycopal, wordt voor het beste gehouden, hoewel het bijna uitsluitend in Afrika verzameld en vanhier naar Hamburg en Noord-Amerika vervoerd wordt. Ruw *Zansibarcopal* is bedekt met een bruinroode zandlaag en wordt gezuiverd door het te wasschen met potaschloog, waarna het zich als onregelmatige stukken van min of meer lichte kleur met een fijnkorrelige oppervlakte vertoont. Men kan het niet in stukken snijden zonder het te verbrijzelen, maar wel op de draaibank bewerken en polijsten. Over het algemeen heeft copal des te meer waarde, naarmate het harder is. In Britsch-Indië maakt men het copal glad door het van de korrelige oppervlakte te bevrijden. Men veronderstelt, dat dit copal afkomstig is van *Hymenaea verrucosa* Linn., een boom, die ook op Java groeit, en van *Trachylobium Petersianum Klotzsch*, terwijl anderen beweren, dat deze hars er in fossielen toestand gevonden wordt. Het *copal van Sierra Leone* gelijkt op het voorgaande, doch heeft meer een bolvormige gedaante en is minder door zand omkorst, zoodat men het ook *glascopal* noemt. Een geringe soort bestaat uit platte, schelpvormige stukken, is met plantendeelen vermengd en heeft een donkere kleur. Het *copal van Benguela* bestaat uit onregelmatige, lichtgele stukken, met een dun wit vlies bedekt. Dat van *Angola* heeft een dikke, roode korst en gelijkt op het Zanguebarcopal, doch is goudgeel en weeker. Deze soorten worden in den handel de *harde* genoemd en leveren het beste vernis. Tot de weeke soorten behooren het copal van *Accra*, hetwelk op dat van Benguéla gelijkt, dat van *Benin*, in vorm met dat van Angola overeenkomende, het *West-Indisch* of *bolcopal*, hoofdzakelijk van de westkust van Afrika en voor een gering gedeelte uit Amerika afkomstig, en het *Kauriecopal* uit Nieuw-Zeeland, dat er wel eens gevonden wordt in stukken van 50 kg. Op dit laatste gelijkt het *Manilacopal*, dat echter harder is, terwijl er ook een weeke soort van dit copal bestaat. De slechtste soort eindelijk komt uit Californië.

Het smeltpunt der verschillende copalsoorten ligt tusschen 770 en 340° C., het soortelijk gewicht bedraagt meestal 1,062—1,149, de hardheid wisselt af van 1,5—3. In water, alcohol, terpentijnolie, zwavelkoolstof en petroleum is het copal zoo goed als onoplosbaar. Men gebruikt daarom meestal een mengsel van terpentijnolie en lijnolie, nadat men het copal eerst gesmolten heeft.

Amsterdam en Rotterdam zijn voor ons land de voornaamste markten voor copal (Gorontalo, Menado, Batjan, Obi, Ternate, Makasar). De aanvoer bedroeg in 1910 2 907 809 kg.

Copalvernis. Zie *Vernis*.

Copan is een departemento der Middel-Amerikaansche republiek Honduras met ongeveer 40 000 inwoners. Het heeft een gezond klimaat en aanzienlijken uitvoer van tabak. Hoofdplaats is Santa Rosa, thans een Indiaansch dorp, maar eenmaal een belangrijke plaats, zooals blijkt uit de groote ruïnes, afkomstig van de Maya-Indianen. Het hoofdgebouw is een afgeknotte piramide met zijden van 187 m. en 243 m. Aan de zijde, die naar de rivier gekeerd is, bereiken de bijna loodrechte muren hoogten van 18 m. tot 27 m.; de andere muren vertoonen een sterke helling. Het bovenste platform is met slanke piramiden, ronde torens en dieper gelegen vierkante ruimten bedekt. Een groot aantal zuilen, beelden van dieren, steenen koppen en reusachtige pijlers, met een vreemd mengsel van afbeeldingen, versierselen en hieroglyphen, heeft men er gevonden.

Cope, *Edward Drinker*, een Amerikaansch palaeontoloog, werd den 28sten Juli 1840 te Philadelphia geboren en studeerde te Pennsylvanië in de medicijnen. Daarna werd hij hoogleeraar in de natuurlijke historie aan het Haverford College (Pennsylvanië) en nam onder kapitein *Wheeler* deel aan de geologische onderzoeking van de streek ten W. van den 100sten meridiaan. Van 1871 tot 1881 bereisde hij deelen van Kansas, Wyoming, Colorado, New Mexico, Texas en Oregon en rustte expeditiën uit naar andere deelen van westelijk Noord-Amerika, naar Honduras, Peru en Brazilië. Als vrucht van deze onderzoekingen bracht hij een der beste verzamelingen van fossiele gewervelde dieren, bestaande uit ruim 1000 nieuwe soorten, bijeen, waarvan verschillende tot nieuwe families en orden behooren. In 1869 vatte hij alle palaeozoïsche en mesozoïsche amphibieën onder den naam *Stegocephalen* samen. De systematiek der zoogdieren onderging door hem zeer ingrijpende veranderingen. Op neo-Lamarckistische wijze trachtte hij de langzame ontwikkeling en verandering van het inwendige skelet en van het gebit te verklaren. Na zijn dood kreeg het Amerikaansche Museum te New-York zijn groote verzameling fossiele zoogdieren. In het verslag van *Wheeler's* expeditie schreef hij: „The vertebrate palaeontology of New Mexico" (1877), in dat van *Hayden's* expeditie: „The Vertebrata of the cretaceous formation, of the palaeozoic and mesozoic formations and of the tertiary formation" (1882, 3 dln.). Bovendien schreef hij nog: „Synopsis of the extinct Batrachia and Reptilia of North America" (1869—1871), „Origin of the fittest; essays on evolution" (1875), „Primary factors in organic evolution" (1896). Hij overleed den 12den April 1897.

Cöpenick of *Köpenick*, vroeger ook wel Köpnick geheeten, is een stad in het district Teltow van de Pruisische regeeringsafdeeling Potsdam, 11,7 km. ten Z.O. van Berlijn gelegen, aan de samenvloeiing van Spree en Dahne. Zij telt (1910) 30 879 inwoners, heeft een rechtbank, een kerk in Romaanschen en een slotkapel in Renaissancestijl, fabrieken van linoleum, chemicaliën, wasdoek, zeep en cichorei, een glasblazerij, een credietvereeniging, een bank en vier markten. In 1157 was het de residentie van den Slavischen vorst *Jaxo*. In April 1631 had bij Cöpenick *Gustaaf Adolf* een samenkomst met

den keurvorst *Georg Wilhelm*. Ongeveer 5 km. boven Cöpenick, waar de Spree zich tot de Müggelsee verwijdt en waar zich een biologisch zoetwaterstation bevindt, zijn de druk bezochte Müggelbergen (120 m.) gelegen.

In de maand October 1906 werd de plaats eensklaps algemeen bekend door het zeldzaam brutale schelmstuk van een schoenmaker, *Voigt* geheeten, die in de uniform van kapitein der garde te Potsdam een 12-tal soldaten wist op te commandeeren, waarna hij hen het stadhuis te Cöpenick deed bezetten, van den gemeente-ontvanger de kas opeischte en dezen en den burgemeester als quasi-gevangenen door soldaten naar Berlijn deed vervoeren.

Copepoden *(Copepoda* of *Roeipootkreeften)* is een groote orde van lagere, grootendeels kleine Schaaldieren *(Crustaceën)*. Zij worden verdeeld in de vrij levende *eucopepoden* en de parasitisch levende *siphonostomaten* en *parasitische copepoden*. De eerste groep bestaat uit kreeftjes met kauwende mondwerktuigen, een achterlijf zonder leden, gespleten roeipooten en dikwijls zeer groote sprieten, terwijl zij zich springend voortbewegen. Tot deze groep behoort bijv. de familie der *Cyclopiden* met de ook bij ons voorkomende *Cyclops canthocarpoides* Fisch. met één rood oog, roeivoetsprieten en een gaffelvormigen staart. De eieren, die dikwijls mooi kobaltblauw gekleurd zijn, worden door het wijfje in twee groote broedzakken aan het achterlijf meegedragen. Een andere zeer groote familie, die uitsluitend in zee leeft, is die der *Calaniden*, waarvan een der grootste soorten *Calanus finmarchicus* is. De talrijke geslachten en soorten van deze *eucopepoden* leven in binnenwateren en in zee, soms in zulk een menigte, dat zij de kleur van het water wijzigen. In de huishouding der natuur spelen zij een belangrijke rol, daar tallooze visschen zich bijna uitsluitend er mede voeden. Een overgang naar de parasitisch levende copepoden vormen de *notodelphyiden*, die zich in de kieuwholte van vele manteldieren *(Ascidiën)* ophouden, om van het voedsel hunner gastheeren mee te leven.

De echte parasitisch levende copepoden onderscheiden zich van de vrij levende door zuigende monddeelen en een in verschillende stadiën optredende achteruitgang van den lichaamsbouw, tengevolge waarvan de goed gebouwde jonge dieren op lateren leeftijd tot de wanstaltigste en vreemdste wormvormen ontaarden, welker kreeftnatuur eerst door de ontwikkelingsgeschiedenis kon worden vastgesteld. Daar slechts de wijfjes als parasieten leven en zulk een vervorming ondergaan, de mannetjes daarentegen vrij rondzwemmen en goed gebouwd, hoewel van kleine afmetingen zijn, bestaat er gewoonlijk een vergaand geslachtsdimorphisme. De meeste leven aan de kieuwen, in den bek of aan de huid der visschen, aangehecht of met den kop er in geboord, en voeden zich met de sappen en het bloed hunner slachtoffers. Haar nakomelingschap dragen zij in den vorm van eiersnoeren en in zakken bij zich. Daartoe behooren de wormkreeften of Lernaeiden, zooals de baarsluis *(Achtheres percarum* v. Nordm.) en de wormkreeft *(Lernaea branchialis* L.), waarvan eerstgenoemde zich onderscheidt door de nog kenbare verdeeling in kop en borststuk met rudimentair achterlijf en de tot een aanhechtingstoestel samengegroeide groote kaakpooten, terwijl aan het achtereinde de groote eierzakken hangen. De leden van de familie der *Corycaeiden* leven parasitisch op pelagische dieren. Tot een geslacht, dat nauw met de echte copepoden verwant is, behoort de karperluis *(Argulus foliaceus* L.), die op karpers leeft en daarop rondloopt.

Copernicia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der palmen *(Palmae)*, waartoe ongeveer 6 soorten uit tropisch Zuid-Amerika behooren. Het zijn middelmatig hooge boomen met groote waaiervormige bladeren. Het belangrijkst is *Copernicia cerifera* Mart., waspalm of carnaubapalm geheeten, die in Brazilië voorkomt. De bladeren zijn met een tamelijk dikke laag was bedekt, dat in den laatsten tijd als *carnaubawas* (zie aldaar) in den handel komt. Daar de vezels der bladeren en het hout van den stam zeer vast zijn, worden deze dikwijls gebruikt voor de vervaardiging van touwen, matten enz., respectievelijk als duurzaam bouwmateriaal. Ook geldt dit van eenige andere soorten. Alle soorten leveren eetbare vruchten en uit het merg der stammen wordt het *farinha* of palmmeel bereid.

Copernicus, de grondlegger der nieuwere astronomie, werd den 19den Februari 1473 te Thorn in Pruisen geboren, studeerde te Krakau in de wijsbegeerte en in de geneeskunde en woonde er tevens de sterrenkundige lessen bij van *Albert Brudzersky*, terwijl hij vooral door *Johann Müller (Regiomontanus)* tot beoefening der wiskunde werd opgewekt. In 1497 ging hij naar Italië, leerde te Bologna den sterrenkundige *Dominicus Maria Novara* kennen en werd in 1499 benoemd tot leeraar in de wiskunde te Rome. Weldra echter keerde hij in zijn vaderland terug, en werd kanunnik van het domstift te Frauenburg. Als vicaris-generaal en bestuurder der goederen van het bisdom zorgde hij, dat de koning van Polen de bezittingen teruggaf, die hij aan de ridders der Duitsche Orde had ontroofd. Belangrijk waren zijn herleidingstabellen van alle in het koninkrijk gangbare munten. Door de geschriften der Ouden werd hij opmerkzaam gemaakt op de onjuistheid van de theorie van *Ptolomaeus* met betrekking tot ons zonnestelsel; in 1507 bracht hij daarover zijn denkbeelden op het papier, en door zijn sterrenkundige waarnemingen kwam hij tot de overtuiging, dat de zon het middelpunt is van ons planetenstelsel en onze aarde zelf een planeet, die zich met de overige planeten om dat middelpunt beweegt. Omstreeks het jaar 1530 had hij zijn uitgebreid werk: „De orbium coelestium revolutionibus libri VI" (Neurenberg 1553. Bazel 1566, Amsterdam 1617, Warschau 1854) nagenoeg in gereedheid, maar bleef er nog altijd in verbeteren. Vooral hield hij zich bezig met een nauwkeurige bepaling van de omloopstijden van de maan, waartoe de voorgenomen verbetering van den kalender hem aanleiding gaf. Hoewel door den voorzitter der hiertoe benoemde commissie schriftelijk tot medewerking aan-

gezocht, kon hij niet besluiten om zijn ontdekking openbaar te maken, zoodat ook de genoemde verbetering achterwege bleef. Later echter kwamen zijn waarnemingen uitmuntend te stade bij de kalender-hervorming, die door *Gregorius XIII* verordend werd. Intusschen had het gerucht van zijn stelsel zich reeds over de geheele geleerde wereld van die dagen verbreid, en nog altijd draalde *Copernicus* met de uitgave van zijn boek, waaruit hij slechts aan zijn vrienden een en ander mededeelde. De kardinaal *Nikolaas Schomberg* kreeg er reeds in 1536 een afschrift van, en eenige jaren daarna gaf *Joachim Rheticus*, hoogleeraar te Wittenberg, in zijn „Narratio prima", zooals het later genoemd werd, een uitgebreid verslag van het nieuwe stelsel en leverde tevens een schets van de platte en bolvormige driehoeksmeting van *Copernicus* met de daarbij behoorende sinustafels, onder den titel: „De lateribus et angulis triangulorum" (1542). Alleen op aandringen van zijn vrienden stemde *Copernicus* er in toe, tafels te berekenen volgens de door hem gevonden elementen en deze, zonder ophelderingen of bewijzen, door *Andreas Osiander* te Neurenberg te

Stelsel van Copernicus.

doen uitgeven. Voor het overige heeft hij in zijn werk zijn gevoelen enkel als een onderstelling medegedeeld, waardoor de verschijnselen van het zonnestelsel gemakkelijker konden verklaard worden. Hij overleed tusschen den 7den en 21sten Mei 1543, nadat hem weinige uren te voren een exemplaar van zijn onsterfelijk werk overhandigd was, en werd begraven in den Dom te Frauenburg vóór het altaar, waar hij gewoon was de mis te lezen. Eerst veel later werd door den graaf *Sierakowski* in de St. Annakerk te Krakau een gedenkteeken voor hem opgericht met de woorden, volgens *Josua*: „Sta sol, ne movearel" Ook werd in 1829 een standbeeld van hem, door *Thorwaldsen* gemodelleerd, te Warschau geplaatst, terwijl in 1853 ook te Thorn een monument te zijner eer verrees.

Zie: *A. Müller*, Nikolaus Copernikus (Freiburg 1898); *Curtze*, Nikolaus Coppernicus (Berlijn 1899).

Copernicus, *Stelsel van*. Zie *Copernicus* en *Wereldstelsel*.

Copiapó of *San Francisco de la Selva* is de hoofdstad van een departement en van de provincie Atacama in de Zuid-Amerikaansche republiek Chili en ligt op den rechter oever der Rio-Copiapó, ten W. van den vulkaan Copiapó. Zij is met de haven Caldera, met de zilvermijnen van Chanarcillo en met Puquios en San Antonio door spoorwegen verbonden en vormt een regelmatigen, langwerpigen vierhoek. Men vindt er in het westelijk gedeelte, bij het spoorwegstation, fraaie huizen, terwijl elders de meeste wegens de gedurige aardbevingen geen verdieping hebben. Er zijn sierlijke wandelplaatsen, onderscheiden kerken en kloosters, een lyceum, een volksbibliotheek, een schouwburg, een groot aantal fabrieken en (1907) 10 287 inwoners. De haven Puërto de Copiapó, ten W. van de stad gelegen, is sedert de opening van den spoorweg naar Caldera achteruitgegaan. De bodem levert er thans vooral koper, daar de opbrengst der zilvermijnen langzamerhand verminderd is. Het kopererts wordt grootendeels uitgevoerd uit de haven Caldera, die in 1842 is aangelegd. De stad werd in 1707 gesticht en in 843 tot hoofdstad van de provincie verheven.

Copie is de naam voor een handschrift, zoowel van kleinen als van grooten omvang, dat ter drukkerij wordt gezonden, om in druk te worden uitgegeven. De schrijver bedient zich bij het vervaardigen der copie van bepaalde regels, teneinde den drukker in staat te stellen, het drukwerk, waaraan de copie ten grondslag ligt, overeenkomstig zijn wensch ten uitvoer te brengen. Zoo bestaan regels, om aan te geven, wat men cursief, klein of groot kapitaal, vet of gespatieerd gedrukt wil hebben. Men pleegt dit door onderstreping op de volgende wijze aan te duiden:

——— = *cursief.*
═══ = KLEIN KAPITAAL of **vet.**
═══ = GROOT KAPITAAL.
~~~~~ of – – – – = g e s p a t i ë e r d.

Dikwijls gebruikt de schrijver zijn eigen systeem, dat van de voorgaande voorbeelden echter weinig afwijkt; hij zal dan bijv. voor cursief het teeken ~~~~ gebruiken en voor een te spatieeren woord het teeken – – – –, enz. In het algemeen is het wenschelijk, den zetter een verklaring der gebruikte teekens te geven, bijv. aan het begin der copie, teneinde hem niet in het onzekere te laten omtrent de beteekenis er van en zoodoende onnoodige correctie in de drukproef te voorkomen. Ook diene men er voor te zorgen, dat de copie geen aanduidingen voor den druk bevat, die in strijd zijn met de techniek; zoo late men bijv. cursiefletters niet spatieeren, daar deze letters daardoor haar loopend karakter verliezen, enz. (zie *Boekdrukkunst*). Zie verder voor de teekens, ter verduidelijking van de copie voor den zetter, de correctieteekens in het art. *Correctie van drukproeven*.

Wil men verder den zetter in de copie iets duidelijk maken, waarvoor moeilijk een teeken
~~~~~

te gebruiken is, dan plaatse men, met aanhaling van de plaats, die de verduidelijking geldt, in den rand een korte, duidelijke opmerking daaromtrent, omgeven door een kring, daar anders — wat nog wel eens voorkomt — de opmerking tusschen den tekst zou kunnen worden gedrukt.

Een der hoofdvereischten, vooral bij werken van grooteren omvang, is, dat de copie duidelijk leesbaar schrift bevat en dat zij persklaar is, d. w. z. dat niet door slordigheid of wegens andere ongemotiveerde redenen zinnen slecht geredigeerd of geheel of gedeeltelijk weggelaten zijn, waardoor later in de drukproef door den schrijver ingrijpende veranderingen zouden moeten worden gemaakt, wat den zetter onaangenaam en onnoodig werk verschaft (zie het art. *Correctie van drukproeven*). Om de uitvoering van een drukwerk te bespoedigen, is het noodzakelijk, dat de copie slechts aan één kant van het papier geschreven wordt.

Zie: *F. K. v. Ommen Kloeke,* Copie en Correctie (Groningen 1915).

Copieerdraaibank. Zie *Draaibank.*

Copieeren. Op de handelskantoren dient men afschrift te houden van alle uitgaande brieven, en daar het afschrijven veel tijd vereischt, gebruikt men er *copieerpersen.* Men schrijft namelijk een brief met copieerinkt op een blad papier en brengt het schrift over op de ruzijde van doorschijnend copieerpapier, door beide op elkaar onder de *copieermachine* te leggen en daarna deze te laten werken.

Goede *copieerinkt* is dik en verft gemakkelijk af. Gewonen inkt kan men, met uitzondering van alizarine-inkt, niet daarvoor gebruiken, doch zeer wel door toevoeging van suiker in copieerinkt veranderen. Men heeft verschillende voorschriften tot vervaardiging van copieerinkt; het eenvoudigst is voorzeker dit: 3 deelen glycerine en 1 deel suiker worden in de geringst mogelijke hoeveelheid water opgelost en met even zooveel gewonen inkt vermengd. Met goeden copieerinkt kan men 3 copieën vervaardigen. Dit aantal kan op 20 gebracht worden door met een geconcentreerde oplossing van blauwhout te schrijven en het papier te bevochtigen met een zwakke oplossing van neutrale chroomzure kali. Het *copieerpapier* moet zeer dun en doorschijnend wezen en, weinig bevochtigd, den afdruk gemakkelijk opnemen.

De inrichting der *copieerpersen* is verschillend. Doorgaans bestaan zij enkel uit een schroef, die op twee metalen bladen werkt, tusschen welke zich het handschrift met het copieerpapier of copieerboek bevindt.

Op groote kantoren gebruikt men somtijds meer samengestelde machines tot het copieeren van schriftstukken. Het oorspronkelijke stuk wordt op een rol bevestigd, waarover een lange strook copieerpapier loopt en waarop dus bij iedere omdraaiing een afdruk komt. Vóór dien tijd is het copieerpapier reeds door een bak met water gegaan, terwijl het later op een trommel, van binnen door gas- of spiritusbranders verwarmd, snel gedroogd wordt. Bij het uittreden wordt het automatisch in afzonderlijke stukken gesneden. Van iederen brief krijgt men 10 copieën, terwijl de machine per uur ongeveer 1000 copieën leveren kan.

Copieerinkt. Zie *Copieeren.*

Copieermachine. Zie *Copieeren.*

Copieermachine is een inrichting ter mechanische reproductie van het een of ander lichaam. Alle copieermachines berusten op het beginsel, om een zeker punt der machine de gelijke of gelijkvormige banen te doen beschrijven als een ander punt, dat langs het model met de hand wordt voortbewogen. Het eerste punt is dan van een snij-inrichting voorzien. Voor reproducties op platte vlakken gebruikt men machines, die geheel met den teekenaap (zie aldaar) overeenkomen. Voor lichamen moet tevens een inrichting aangebracht zijn, die model en voorwerp met dezelfde hoeksnelheid ronddraait. De afbeelding stelt schematisch de werking voor van een copieermachine voor standbeelden. In *B* bevindt zich een kleine, snel roteerende beitel, die het overtollige materiaal wegneemt. Het gewicht *P* dient om het gewicht der machine op

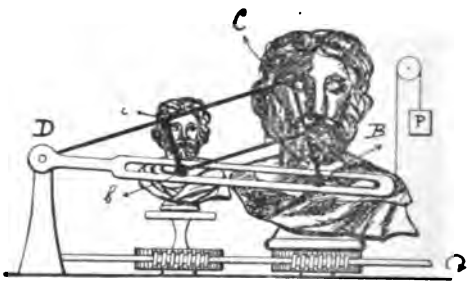

Copieermachine.

te heffen. Daar de lijn *bc* steeds evenwijdig blijft met *BC* en *D*, *b* en *B* steeds op een rechte lijn liggen, is de beweging van *B* in de richting van *DB* evenredig met die van *b* en evenzoo bij de draaiing om *D*.

Copieerpapier. Zie *Copieeren.*

Copieerpers. Zie *Copieeren.*

Copierecht is hetzelfde als auteursrecht. Zie aldaar.

Copland, *James,* een Engelsch geneesheer, werd in 1791 te Deerness op de Orcadische Eilanden geboren, studeerde te Edinburgh eerst in de letteren en wijsbegeerte, daarna in de geneeskunde, begaf zich in 1815 naar Frankrijk en Duitschland en in 1817 naar Afrika en vestigde zich in 1818 te Londen, waar hij in 1820 lid werd van het Royal College of Physicians. In 1822 werd hij redacteur van het „London Medical Repository" en schreef voorts: „Outlines of pathology and practical medicine" (1822) en „Elements of Physiology" (naar *Richerand,* 1829). Zijn hoofdwerk is: „Dictionary of practical medicine" (1833—1858, 3 dln.), dat in Amerika nagedrukt en in het Duitsch vertaald werd. Voorts heeft men van hem: „On pestilential cholera" (1832), „On consumption and bronchitis" (1861) enz. Hij overleed den 12den Juli 1870.

Coppée, *François,* een Fransch dichter en een der eersten onder de „Parnassiens", gebo-

ren den 12den Januari 1842, was de zoon van een klein ambtenaar, wiens beroep hij aanvankelijk volgde, om zich later geheel aan de letterkunde te wijden. Sedert 1884 was hij lid van de Académie. Zijn eerste dichtbundels waren „Le reliquaire" (1866) en „Les intimités" (1868). In 1869 volgden de „Poèmes modernes". Zijn naam als dichter vestigde hij door het stuk in één bedrijf „Le Passant" (1869) en het dramatische gedicht „La grève des forgerons". Verder verschenen van hem de dichtbundels „Les humbles" (1872), „Le cahier rouge" (1874), „Olivier" (1875), „Récits et élégies" (1878), de prozabundel „Vingt contes nouveaux" (1883) en de roman „Une idylle pendant le siège" (1876). Voor het tooneel leverde hij „Deux douleurs" (1870), „Fais ce que dois" (1871), „Les bijoux de la délivrance" (1872), „Le Luthier de Crémone" en de grootere stukken „Madame de Maintenon" (1881) en „Severo Torelli" (1883). Zijn latere werken zijn: „Une mauvaise soirée" (1887), „Contes rapides" (1888), „Henriette" (1889), „Les paroles sincères" (1890), „Toute une jeunesse" (1890), „Le cahier rouge" (1891), „Le coup de Tampon" (1891), „L'homme affiche" (1891), „Pour la couronne" (1891), „Les vrais riches" (1892), „Mon franc parler" (1893—1896), „Rivales" (1893), „Longues et brèves" (1893), „Les contes de Noël" (1894), „Contes tout simples" (1896), „Le coupable" (1896), „La bonne souffrance" (1898), waarin hij zijn terugkeer, na een zware ziekte, tot de R.-Katholieke Kerk schildert, en „A voix haute" (1899). De opvoering van „Le Pater" (1889) werd door het ministerie verboden. Zijn verzamelde werken verschenen te Parijs in 1896 (6 dln.). Ook in de politiek heeft *François Coppée* een rol gespeeld, voornamelijk als voorzitter der „Ligue patriotique". Hij overleed den 24sten Mei 1908.

Zie: *De Lescure*, François Coppée, l'homme, la vie, l'oeuvre (Parijs 1889) en *G. Druilhet*, Un poète français. François Coppée (Parijs 1902).

Coppename is een rivier in Suriname, die in Z.-N. richting stroomt en voorbij het plaatsje Batavia in den Atlantischen Oceaan uitmondt. Zij werd in 1901 door een Nederlandsche expeditie bevaren tot 3° 57′ 40″ N.Br., 181 km. langs de rivier van de Raleighvallen verwijderd, het verste punt, dat vóór dien tijd bereikt was geworden. Verder stroomopwaarts was de rivier een totaal onbevaarbare kreek, die op de Wilhelminaketen haar oorsprong neemt. Van de Raleighvallen stroomafwaarts neemt de Coppename de volgende kreeken op; aan den rechteroever: de Kwama-, de Manakoa- of Corantijn-, de Sabane-, de Columbus- of Brakawatra-, de Tibiti-, de Kalebas- en de Coesowijne-kreek, en aan den linkeroever: de Foengoe-, de Otter-, de Pomo-, de Granmangron-, de Neti-, de Awari-, de Wayombo-, de Tassi-, de Akarana- en de Peruvia-kreek. De voornaamste eilanden in de rivier zijn het Pakerisinaman- of Boeni-, het Koeen Kalf-, het Leguanen-, het Makamba- en het Foengoe-eiland. Behalve de Raleigh-vallen moeten de Makamba-stroomversnellingen genoemd worden.

Copperheads was in de Vereenigde Staten de benaming voor de personen uit de Noordelijke staten, die in den burgeroorlog van 1861 aan de zijde der Zuidelijken stonden en dezen hulp trachtten te verleenen onder den schijn van constitutioneele oppositie. Later werd het de naam voor alle tegenstanders eener gewelddadige onderwerping der Zuidelijke Staten. De naam komt na 1865 niet meer voor.

Coppet is een vlek in het Zwitsersche kanton Waadt, district Nyon, in schoone omgeving, gelegen aan het meer van Genève en aan den spoorweg Genève—Lausanne. Het telt (1910) 581 inwoners, en het slot in de buurt is bekend als verblijfplaats van *Bayle* en door den kring van beroemde mannen, die mevrouw *De Staël*, de erfgename van het slot, hier om zich verzamelde.

Coppi, *Antonio*, een Italiaansch schrijver, geboren den 12den April 1782 te Andezeno in Piémont, ontving zijn opleiding aan een seminarium te Turijn, werd lid eener monnikenorde en hield zich sedert 1806 te Rome bezig met staathuishoudkundige en historische studiën. Hij overleed den 24sten Februari 1870 te Rome. Van zijn geschriften vermelden wij: „Sulla servitu e libera proprietà dei fondi" (2de druk 1842), „Sulla finanze di Roma nei secoli di mezzo" (1855), en vooral: „Continuazione degli Annali d'Italia del Muratori del 1750" (tot 1861, 1824—1868, 15 dln.). Ook stichtte hij in 1813 te Rome de Academia Tiberina.

Coprah is de naam voor stuk gesneden en in de zon of in droogtoestellen gedroogde kernen van kokosnoten. Zij bevatten 50 à 60 % vet en worden voor de bereiding van kokosolie uit Indië naar Europa vervoerd. Amsterdam is een der hoofdplaatsen van den handel in dit artikel en de jaarlijksche omzet aldaar wordt op ongeveer $^1/_3$ gedeelte van de geheele productie getaxeerd.

Coprolieten noemt men de versteende uitwerpselen van voorwereldlijke dieren. *Buckland* ontdekte het eerst, dat de zwarte, harde brokken, in Engeland onder den naam van „bezoarstones" bekend, niets anders waren dan uitwerpselen van uitgestorven vleeschetende wezens. Eveneens vond hij, dat het *Graecum nigrum* en *Graecum album* der apothekers afkomstig waren van uitgeworpen stoffen van hyaena's. De coprolieten zijn hoogst belangrijk voor den palaeontoloog, daar zij hem inlichtingen verschaffen omtrent den bouw van het darmkanaal en den aard der voedingsmiddelen van de dieren, waarvan zij afkomstig zijn. Men kan er somtijds onverteerde overblijfselen van beenderen, tanden, schubben, schelpen enz. in aantoonen. De donkere kleur der coprolieten van Lyme Regis wordt door *Prout* aan het vocht der verslonden inktvisschen toegeschreven. In de coprolieten van den *Ichthyosaurus* (Vischhagedis) vond men overblijfselen van kleine Ichthyosauri, zoodat ook toen sommige dieren hun verwanten verslonden. Het aanzienlijke phosforgehalte is oorzaak, dat men coprolieten als meststoffen gebruikt.

In de geneeskunde noemt men coprolieten de door vreemde lichamen en zouten gevormde darmsteenen.

Coptis is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Ranonkelachtigen *(Ranunculaceeën)*. Het onderscheidt zich door een gekleurden, 5—7-bladigen, afvallenden kelk, een 5- of 6-bladige bloemkroon met smalle of holle bloembladeren, 20—25 meeldraden en 6 tot 10 gesteelde, langwerpige vruchten met weinig zaad. Het omvat een aantal kruiden, die in Noord-Amerika, Groenland en Siberië groeien, zooals *C. trifolia* Salisb.

Copulatie noemt men een verschijnsel, dat bij lagere planten en dieren wordt waargenomen. Het bestaat daarin, dat twee individuen, twee geslachtscellen of twee zwermsporen zich tegen elkaar aanleggen en versmelten. Wanneer de beide individuen zich wederzijds bevruchten en elkaar daarna weer loslaten, dus tijdelijk versmelten, spreekt men van *conjugatie* (zie *Algen* en *Bevruchting)*.

Copuleeren noemt men een methode om planten te veredelen. Hiertoe plaatst men op een wilden stam of wortel een edel rijs van gelijke of bijna gelijke dikte, zoodat de overeenkomstige deelen nauwkeurig op elkander komen te liggen of aan één zijde de bastlagen nauwkeurig op elkaar sluiten, waarna de aanhechtingsplaats met bast of entwas omwoeld wordt. Het copuleeren kan te allen tijde gebeuren. Het geschiedt zoowel binnen als buiten. De z.g. „winterveredeling" wordt tegenwoordig veel toegepast, en daarbij speelt het copuleeren, een wijze van enten, die in 1850 uit Duitschland in ons land werd ingevoerd, een groote rol.

Copyholders is in Engeland de benaming voor bezitters van grondstukken, die tot een heerlijk goed *(manor)* behooren en onderworpen zijn aan den last om zekere rechten aan den heer te betalen. Onder deze rechten zijn die bij vervreemding van het goed en de zoogenaamde *„heriot"* de voornaamste. Het laatstgenoemde recht geeft den heer de vergunning om bij overlijden van den bezitter *(tenant)* het beste beest uit de kudde te nemen. Het recht van *copyhold* is nog een overblijfsel uit den feodalen tijd; de heer wordt nog steeds beschouwd als de feodale eigenaar van het land. Daaruit spruit zijn recht voort op alle mijnen en mineralen in den bodem en van alle hout, dat op het land groeit. De overdracht van *copyhold*-land geschiedt nog steeds onder middeleeuwsche vormen. De nieuwe bezitter wordt in het hof van den heer binnengeleid; zijn toelating wordt ingeboekt in het boek van het hof *(courtsroll)*. Het afschrift van het protocol dient als bewijs voor de rechten van den bezitter, vandaar de naam copyholder. De nieuwere wetgeving, vooral de *Copyhold Act* van 1887, heeft de aflossing dezer rechten zeer vergemakkelijkt, zoodat de copyholders wel spoedig verdwenen zullen zijn.

Coptjn, *Hendrik,* een bekend Nederlandsch tuinarchitect, werd den 3den Maart 1842 te Groenekan nabij Utrecht geboren, waar zijn uitgebreide boomkweekerijen gevestigd zijn, die daar in het laatst der 18de eeuw werden gesticht. Voornamelijk echter is hij bekend geworden door de uitvoering van eenige groote werken op het gebied der tuinarchitectuur. Van algemeene bekendheid zijn o.a. de tuin van het landgoed „Heidepark" bij Doorn (familie *Van Loon)* en het park van het slot „de Haar" (baron *van Zuylen van Nyevelt van de Haar)*. In deze beide gevallen werd hij voor de opgave gesteld, een bijna geheel kalen bodem binnen enkele jaren te herscheppen in een schaduwrijk park met bosch, en hij slaagde daarin door duizenden groote boomen met groote wortelballen te vervoeren en over te planten. Onder zijn voornaamste werken behooren verder nog: het buitengoed Aremberg, van *S. P. van Eeghen* te Doorn, het park van *J. H. Tromp Meesters* te Steenwijk en het Wilhelminapark te Utrecht.

Coq, *Paul,* een Fransch staathuishoudkundige, werd in 1810 te Aiguillon (Lot-et-Garonne geboren. Hij onderwees het recht aan de school Turgot, was medewerker aan verschillende bladen en nam deel aan de redactie van het „Journal des économistes" en van den „Dictionnaire du commerce". *Coq* overleed te Parijs in 1880. Hij schreef o.a.: „Le Sol et la Haute Banque ou les intérêts de la classe moyenne" (1850) en „Cours d'économie industrielle" (1875) enz.

Coquard, *Arthur,* een Fransch componist, geboren den 26sten Mei 1846 te Parijs, was van 1862 tot 1866 leerling van *César Franck,* studeerde tevens in de rechten en wijdde zich na den Fransch-Duitschen oorlog weer geheel aan de muziek. In 1876 werd op een der *Colonne*-concerten voor het eerst een werk van hem uitgevoerd: „Le chant de l'épée" (voor bariton en orkest); in 1884 kwam te Angers zijn eerste opera (L'épée du roi") voor het voetlicht. Ook was *Coquard* werkzaam als muziekrecensent en schrijver (o.a. een biografie van *César Franck)* en een bekroonde studie „De la musique en France depuis Rameau". Behalve een aantal opera's: „Le mari d'un jour" (1886), „L'oiseau bleu" (1894) e.a. schreef hij koorwerken, liederen en composities voor verschillende instrumenten.

Coquelin, *Bénoit Constant,* een Fransch tooneelspeler, bekend als *Coquelin aîné,* den 23sten Januari 1841 te Boulogne geboren, zou worden opgeleid in het vaderlijk bakkersbedrijf, maar zag zich in de gelegenheid gesteld, volgens zijn wensch, het conservatoire te Parijs te bezoeken. Hier ontving hij onderwijs van *Regnier,* behaalde in 1860 den tweeden prijs en debuteerde den 7den December van dat jaar, in het Théâtre Français, als Gros René in „Le dépit amoureux". Reeds in 1863 werd hij onder de sociétaires van genoemden schouwburg opgenomen en wist zich weldra tot den rang van een uitstekend kunstenaar te ontwikkelen. In al zijn rollen bracht hij geest en leven, en steeds dwong hij door woorden en gebaren de bewondering van het publiek af. Van 1886 tot 1889 gaf hij voorstellingen in Amerika. Het toppunt van zijn roem bereikte hij in „Cyrano de Bergerac" (1897) van *Edmond Rostand,* en als „Napoleon" in „Plus que Reine". Hij schreef: „L'art et le comédien" (1880), „Les comédiens par un comédien" (1882) en „L'art de dire le monologue" (1884, met zijn broeder). Ook heeft *Coquelin* zich verdienstelijk gemaakt door de stichting van een tehuis voor oude tooneelspelers, ten ba-

te waarvan ieder jaar een tooneeluitvoering in de open lucht plaats vindt. Hij overleed den 27sten Januari 1909 te Couilly-St.-Germain.

Coquelin, Ernest, bijgenaamd *Coquelin cadet,* een broeder van den vorige en eveneens een tooneelspeler, werd in 1848 te Boulogne-sur-Mer geboren. In 1867 behaalde hij den eersten prijs voor het blijspel aan het Conservatoire, werd daarna aan het Odéon geplaatst, was sedert 1868 aan de Comédie Française verbonden, speelde in de Variétés (1875—1876) en was daarna weer werkzaam in de Comédie Française, die hij niet weder verlaten heeft. Onder zijn naam of onder het pseudoniem *Pirouette* heeft hij verscheiden vermakelijke werken geschreven, zooals: „Le livre des convalescents" (1880), „Le monologue moderne" (1881), „Fariboles" (1882), „L'art de dire le monologue" (1884, met zijn broeder), „Le rire" (1887), „Pirouette" (1888) enz. Hij overleed den 8sten Februari 1909 te Suresnes.

Coquerel, *Athanase Laurent Charles,* een Fransch Protestantsch godgeleerde, den 27sten Augustus 1795 te Parijs geboren, studeerde te Montauban en werd in 1818 predikant bij de Waalsche gemeente te Amsterdam. In 1830 vertrok hij naar Parijs en verwierf er als kanselredenaar weldra grooten naam, hoewel zijn richting, welke van de streng orthodoxe van *Calvijn* aanmerkelijk afweek, hem vele vijanden bezorgde. Tot verspreiding zijner denkbeelden stichtte hij er achtereenvolgens 3 tijdschriften, namelijk: „Le Protestant" (1831—1833), „Le libre examen" (1834—1836) en „Le lien" (1841 enz.). Behalve een achttal deelen „Sermons divers", schreef hij: „Biographie sacrée" (2de druk 1837), „Histoire sainte ou analyse de la Bible" (3de druk 1850), „Christologie ou essai sur la personne et l'oeuvre de Jésus-Christ" (1858, 2 dln.) enz.; de meeste van deze werken zijn in het Engelsch, Duitsch en Nederlandsch vertaald. Na de Februari-omwenteling van 1848 werd hij door het Seinedepartement naar de Nationale Constituerende Vergadering afgevaardigd. Later werd hij gekozen tot lid van het Wetgevend Lichaam, waar hij behoorde tot de partij der gematigde republikeinen, totdat de coup d'état van den 2den December 1851 een einde maakte aan zijn staatkundige loopbaan. Hij overleed den 10den Januari 1868 te Parijs.

Coquerel, Athanase Josué, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam in 1820. Hij wijdde zich reeds vroeg aan de godgeleerdheid en werd suffragaan van den predikant *Paschoud,* totdat een besluit van het Hervormd Kerkbestuur te Parijs hem uit zijn betrekking verwijderde (24 Februari 1864), omdat hij niet geloofde aan de drie-eenheid en aan de wonderen. Hierdoor ontstond een felle strijd, waarin wel *Guizot* zich aan de zijde der orthodoxen, doch het meerendeel van Frankrijks verlichte Protestanten zich aan de zijde van *Coquerel* schaarde. *Coquerel* was verantwoordelijk redacteur van „Le lien" en gaf, behalve een paar bundels leerredenen, een drietal brieven aan *Renan* over diens „Leven van Jezus" uit. Voorts leverde hij: „Des premières transformations historiques du christianisme" (1866), „Libres études" (1867) en „Jean Calas et sa famille" (2de druk 1870). Ook publiceerde hij onuitgegeven brieven van *Voltaire,* hield in den winter van 1871 op 1872 voorlezingen in Noord-Amerika en overleed te Fismes in het departement Marne den 24sten Juli 1875.

Coquerel, Etienne, een broeder van den voorgaande, werd in 1829 eveneens te Amsterdam geboren, studeerde godgeleerdheid te Genève, Straatsburg en Montauban, was van 1855 tot 1885 godsdienstleeraar aan het Lycée Henri IV en mederedacteur van „Le Lien" (tot 1871), „La Renaissance" (1871—1885), terwijl hij ook in Engelsche en Amerikaansche tijdschriften vele waardevolle bijdragen leverde. Hij is in 1901 overleden.

Coques, *Gonzales,* eigenlijk *Cock,* een Vlaamsch schilder, geboren te Antwerpen den 8sten December 1618, gestorven aldaar den 18den April 1684. Hij heeft meest portretten op kleine schaal, in groepen vereenigd, geschilderd, doch koos ook nu en dan bijbelsche of mythologische onderwerpen. Zoo vervaardigde hij voor den stadhouder *Frederik Hendrik* in 1646 ter versiering van het paleis te Honselaarsdijk bij Naaldwijk een reeks van tafereelen, die de legende van Amor en Psyche verbeeldden. Deze schilderijen zijn verloren gegaan; in de National Gallery te Londen ziet men een andere reeks, „De vijf zinnen". Portretstukken van *Coques* ziet men in de musea te 's-Gravenhage, te Kassel, te Londen, te Budapest, te Schwerin, te Antwerpen en te Darmstadt.

Coqui *(Hylodes Martinisensis* Martens) is een 5 cm. lange West-Indische boomkikvorsch, zonder zwemvliezen, maar met kleine zuignapjes aan de teenen. De kleur is grijswit, van boven bruin gemarmerd. De eieren worden in grooten getale (tot 30), in een schuimmassa gehuld, op de bladeren van landplanten gelegd, waarin zich de jongen in 12 dagen zonder gedaanteverwisseling ontwikkelen. Bij het uitkomen hebben zij slechts een korten staart, die echter na 24 uren verdwijnt.

Coquillas, ook *steencocosnoten* of *Lissabonsche cocosnoten* geheeten, zijn de harde vruchtschalen van een Braziliaanschen palm *Attalea funifera* Mart., van eivormige gedaante en 5 tot 9 cm. lang. Zij worden tot draai- en snijwerk gebruikt.

Coquille beteekent *schelp* of *schelpdier.* Ook verstaat men daaronder de in schelpen opgediende fijne ragouts.

Coquille of *gietschaal* is in de metallurgie een ijzeren gietschaal of gietvorm, waarin andere metalen gegoten worden.

Coquimbiet is een mineraal, dat in een laag van groenachtige jaspis in de Chileensche provincie Coquimbo bij Copiapos gevonden wordt. De kristallen behooren tot de hexagonaal-rhomboëdrische klasse, of zijn van een platte of korte zuilvormige gedaante; ook komt het voor in den vorm van kleine en fijnkorrelige aggregaten. Het is kleurloos, ook wel eenigszins witachtig, blauwachtig of lichtgroen, en lost op in koud water. De hardheid bedraagt 2. Coquimbiet bestaat uit normaal zwavelzuur ijzer-

oxied met 9 moleculen water, dus $Fe_2S_3O_{12} + 9H_2O$, 28,5 % ijzeroxied, 42,7 % zwavelzuur en 28,8 % water, soms met een weinig aluminiumsulfaat vermengd.

Coquimbo, een provincie van de Zuid-Amerikaansche republiek Chili, tusschen Atacama en Aconcagua gelegen, telt op 34 862 v. km. (1910) 178 731 inwoners, die grootendeels 3 rivierdalen, die der Rio-Coquimbo, Limari en Chuapa, benevens den omtrek der mijnen bevolken. De bergachtige bodem is er wegens gebrek aan water over het geheel onvruchtbaar, behalve de genoemde rivierdalen, doch levert veel ertsen. Men verbouwt er een weinig koren, meer luzerne, maar vooral ooft, vijgen, wijn enz. De veeteelt is onbeduidend. Van de ertsen zijn behalve goud-, zilver- en mangaan-, vooral koperertsen belangrijk.

Deze provincie werd eerst den 26sten Juni 1826 bij Chili gevoegd. Haar hoofdstad is La Serena, bij den mond van den Rio-Coquimbo.

Cora, *Guido,* een Italiaansch aardrijkskundige, werd den 20sten December 1851 te Turijn geboren en wijdde zich aan aardrijkskundige studiën, waarmede hij zich sedert 1870 in Duitschland bezighield. Naar Turijn teruggekeerd, werd hij aldaar hoogleeraar in de aardrijkskunde en stichtte in 1873 het tijdschrift „Cosmos". In 1874 en 1876 deed hij wetenschappelijke reizen naar Griekenland en Noord-Afrika. In 1898 vestigde hij zich te Rome. Behalve talrijke verhandelingen in zijn tijdschrift en eenige kleine werken, schreef hij: „Da Brindisi a Bombay, attraverso il canale di Suez" (Casale 1869), „Ricerche storiche e archeologiche sul sito d'Auaris" (1870), „Spedizione italiana alla Nuova Guinea" (Rome 1872), „Cenni generali intorno a un viaggio nella Bassa Albania ed a Tripoli di Barberia" (Turijn 1875), „Carta speciale della reggenza di Tunisi" (Turijn 1881), „Note cartografiche sulla reggenza di Tunisi" (Turijn 1881), „Die Zigeuner" (Turijn 1897) en „Nel Montenegro" (Rome 1901). Verder leverde hij de kaartwerken: „America sud a base fisica, 1 : 8000000" (4de blad, Turijn 1901) en „Africa a base fisica, 1 : 8000000" (4de blad, Turijn 1901).

Coraces. Zie *Zangvogels.*

Coralline, *aurine,* of *paenonine,* $C_{20}H_{14}O_3$, noemt men een geelroode kleurstof, die uit carbolzuur ontstaat, wanneer men dit met zuringzuur en zwavelzuur vermengt en daarna verwarmt tot 150° C., totdat de kleur zich voldoende heeft ontwikkeld. Nadat men het met kokend water gewasschen heeft, om het overtollig zuur te verwijderen, wordt de overblijvende stof gedroogd en tot poeder gewreven. Hierdoor ontstaat een fraaie karmijnroode vloeistof, waaruit men door middel van zoutzuur de verfstof neerslaat. Die verfstof wordt wegens haar koraalroode kleur doorgaans rood *coralline* of paeonine genaamd. Zij is nagenoeg onoplosbaar in water, maar oplosbaar in alcohol. Verwarmt men coralline met aniline, dan verkrijgt men een blauwe verfstof, *azuline* of *azurine* genoemd. Onder den invloed van reductiemiddelen gaat het coralline, dat meer onder den naam van *rosolzuur* bekend is, in het leukorosolzuur, een kleurlooze kristallijne stof van de samenstelling $C_{20}H_{16}O_3$, over.

Corallorrhiza of *Koraalwortel* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Standelkruiden *(Orchidaceeën).* Deze plant is kaal, geelgroenachtig van kleur, en heeft een sterk vertakten wortelstok. De vrij breede vertakkingen staan dikwijls in 2 rijen en doen het geheel gelijken op een gewei of een koraal. Eigenlijke wortels ontbreken. De plant is een saprophyt, die uit den humus van den bodem door schimmels *(mycorrhizen)* organische stoffen opneemt. De stengel is vaak gestreept en heeft meestal 3 iets buikige scheeden. De bloemen staan in een korten, ijlen tros. De lip van het bloemdek is witachtig met roode stippen. De plant komt in geheel Europa voor in vochtige bosschen en in veengrond. Bij ons is zij alleen in de duinen bij Bergen gevonden.

Corangi, of *Coringa,* een havenplaats in het district Radsjamoendri of Godavery in het Britsch-Indische presidentschap Madras, ligt op den zuidelijken oever van een arm der Godavery, welke zich in de baai van Corangi uitstort, terwijl zijn mond de haven van Corangi vormt. De havenplaats zelf was vroeger vooral belangrijk voor den kusthandel. Zij telt 5000 inwoners en heeft meermalen veel geleden van overstroomingen. Watervloeden, die aan duizenden menschen het leven kostten, hadden er plaats in 1787 en in 1832. Oorspronkelijk was de stad een Hollandsche kolonie.

Corantijn is de westelijke grensrivier van Suriname. Over den oorsprong bestaat verschil van meening. *Robert Schomburgk,* die hier in 1840 reisde, beschouwde de Koetari-Koeroeni als den bovenloop. *Barrington Brown* ontdekte in 1875 de New River en beschouwde deze als den bovenloop van de Corantijn. De Nederlandsche regeering verklaarde in 1912 zich eens met de opvatting van *Schomburgk.* De Koetari ontspringt op het Toemoek Hoemak Gebergte en neemt weldra rechts de Sipaliwini op, die langer en daarom de eigenlijke bronrivier is. Onder het vormen van talrijke stroomversnellingen stroomt de Corantijn noordwaarts. Op ± 3° 28′ neemt zij links de New-River op en begint zich dan in vele armen te splitsen, die talrijke eilanden insluiten. Op 3° 35′ neemt zij van rechts de Lucie-rivier op, op 5° 2½′ N.Br. de Kabalebo. Onder de tallooze stroomversnellingen zijn de vallen Koning Frederik Willem IV en de Wonotobo-vallen de belangrijkste.

Corato, een stad in de Italiaansche provincie Bari en in het district Barletta, ligt aan de bron van een kleine kustrivier en telt (1911) als gemeente 45 203 inwoners. In de nabijheid heeft men het moderne gedenkteeken ter herinnering aan de overwinning van de 13 Italianen onder *Prospero Colonna* over 13 Franschen onder *Bayard,* tijdens de belegering van Barletta (1503), benevens de grootsche ruïnes van het door *Frederik II* gebouwde Castello del Monte.

Corax, een Siciliaan, die zich na den dood van *Hiëro* en na het verdrijven van *Thrasybulus* (467 v. Chr.) te Syracuse door de macht zijner welsprekendheid geruimen tijd handhaafde aan

het hoofd der republiek en daarna een leerschool voor welsprekendheid opende, wordt met zijn leerling *Tisias* beschouwd als de uitvinder van de rhetorische kunst en van haar toepassing op het maatschappelijk leven bij de Grieken.

Corbeia antiqua. Zie *Corbie.*

Corbeia nova. Zie *Corvey.*

Corbeil is de hoofdstad van het gelijknamige arrondissement in het Fransche departement Seine et Oise, 40 km. ten Z. van Parijs gelegen aan de monding van de Essonne in de Seine en aan den spoorweg Parijs—Corbeil—Montargis—Sens. Zij telt (1911) 10 746 inwoners, heeft een Gotische kerk, een gedenkteeken voor de gebroeders *Galignani,* een rechtbank, bibliotheek, molens, bierbrouwerijen, fabrieken van shawls, cartonnen voorwerpen, olie en damast en drijft handel in graan, meel en wijn.

Corbeille is op de beurs te Parijs de voor de agenten gereserveerde ruimte.

Corbeille of *corbeille de mariage* noemt men in Frankrijk de geschenken, die de bruidegom aan de bruid, gewoonlijk in een rijk versierde mand, overhandigt.

Corbie, een stad in het Fransche departement Somme, ligt aan de Somme en telt ongeveer 4500 inwoners, die grootendeels van veenderij, wol- en katoenspinnerij leven. Er is een Gotische kerk uit de 16de eeuw met een standbeeld van de heilige *Balthilde* (zie aldaar), de gemalin van den Frankischen koning *Chlodwig II,* op wier aansporen te Corbie in 662 de later beroemd geworden Benedictijner abdij is gesticht, het moederklooster van de in 822 gestichte Benedictijner abdij *Corvey* (zie aldaar) in Westfalen. Eerstgenoemde heette daarom in de vroege Middeleeuwen *Corbeia antiqua,* ter onderscheiding van haar dochterklooster, dat *Corbeia nova* werd genoemd. Corbie is ook de geboorteplaats der heilige *Colette* (zie aldaar).

Zie *Levillain,* Examen critique des chartes Mérovingiennes et Carolingiennes de l'abbaye de Corbie (tome V van de „Mémoires et Documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes", Parijs 1902).

Corbière, *Jacques Joseph Guillaume Pierre* graaf *van,* een Fransch minister ten tijde der Restauratie, werd geboren in 1767 te Amanlis bij Rennes. Na de Restauratie werd hij voorzitter van den algemeenen raad in het departement Ille-Vilaine en vervolgens lid van de Kamer van Afgevaardigden, waar hij aanvankelijk het ministerie-*Villèle* ondersteunde, maar later zich bij de oppositie aansloot. In 1820 werd hij minister van Onderwijs en haastte zich om alle vrijzinnige onderwijzers te ontslaan. In 1821 werd hij minister van Binnenlandsche Zaken en graaf, en in 1827 werkte hij mede tot opheffing der Nationale garde en tot ontbinding der Kamer van Afgevaardigden. Daarna werd hij benoemd tot minister van Staat, tot lid van den geheimen raad en tot pair. Nadat hij door de Julirevolutie die betrekkingen verloren had, begaf hij zich naar Bordeaux en overleed te Rennes in 1853.

Corbières is een berggroep in het Fransche departement Aude en Pyrénées-orientales, die zich bij den 687 m. hoogen Col de St. Louis van de keten van den Pic Madrès (2471 m.) in de O. Pyreneeën afscheidt en zich in Z.W. richting, tusschen de dalen Aude en Tet, uitbreidt. Zij bestaat uit krijt en lei, is zeer woest en steil, kaal en arm aan water. De kloven zijn gemiddeld 400 m. diep. Zij wordt verdeeld in de volgende groepen: Bugarach, Monts de Capronne, Plateau de St. Paul, Monts de Fauch en Monts d'Alaric. De hoogste top is de Puy de Bugarach (1231 m.).

Corbineau, *Jean Baptiste Juvenal* graaf *van,* een Fransch generaal, werd geboren den 1sten Augustus 1776 te Marchiennes bij Douay. Bij het begin der Omwenteling ging hij in krijgsdienst, werd later kapitein bij de rijdende jagers der keizerlijke garde, na den slag bij Eylau chef van het 20ste regiment dragonders, trok in 1808 als brigade-generaal naar Spanje, verwierf in den slag bij Burgos het kruis van het Legioen van Eer, nam deel aan de veldtochten tegen Oostenrijk en werd bij Wagram zwaar gewond. Op den terugtocht uit Rusland moest hij zich door de Kozakken heenslaan en bereikte na verloop van 5 dagen het Fransche leger. Hij wees *Napoleon I* het meest geschikte punt van overgang over de Beresina en werd toen door den keizer tot adjudant benoemd. Als divisie-generaal streed hij bij Dresden, voerde bij Kulm het bevel over de cavalerie van *Van Damme,* baande zich een weg door de Pruisische troepen en bracht, met wonden overdekt, den keizer het bericht, dat de slag verloren was. In 1814 vocht hij bij Montmirail en verdedigde Rheims tegen den Russischen generaal *St. Priest. Lodewijk XVIII* benoemde hem tot ridder van den H. Lodewijk en tot groot-officier van het Legioen van Eer, doch hij voegde zich na den terugkeer van *Napoleon* weder bij dezen. Na de Restauratie stelde hij zich opnieuw ter beschikking van de *Bourbons,* en ontving in 1825 met een groot aantal andere generaals zijn ontslag. Hij overleed in 1848.

Corbinianus, *De heilige,* een van de eerste zendelingen en bisschoppen in Beieren, werd geboren te Chartres in 680 en overleed in 725. Hij werd in 711 te Rome door *Gregorius II* tot bisschop gewijd, predikte met goed gevolg in Gallië en vestigde zich vervolgens te Freisingen in Beieren, waar hij verschillende kerken liet bouwen. Hij haalde hertog *Grimoald* over, zijn huwelijk met *Biltrude,* de weduwe zijns broeders, te ontbinden, en zag zich toen genoodzaakt voor de wraakzucht dier vrouw de wijk te nemen naar Tirol. *Hubert,* de opvolger van *Grimoald,* riep hem echter terug. De legende heeft zijn leven met allerlei wonderen versierd.

Corbulo, *Cnejus Domitius,* een Romeinsch veldheer ten tijde van *Claudius* en *Nero,* was eerst consul te Rome en werd vervolgens met een leger naar Germanië gezonden, om er langs de kust de vrijbuiterij der Friezen en Chaucen te beteugelen. Hij slaagde daarin zeer goed, deed een kanaal graven tusschen de Maas en den Rijn *(Fossa Corbulonis)* en bouwde een schans *(Corbulonis monumentum),* waarschijnlijk op de plaats, waar zich thans de stad Groningen bevindt. Als proconsul van Syrië behaalde hij er een overwinning op *Vologeses,* koning

der Parthen, en diens broeder *Tiridates,* die tegen *Rhadamistus,* koning van Armenië en een bondgenoot der Romeinen, waren opgetrokken. Hij bracht hen, hoewel zij bij herhaling in verzet kwamen, tot volkomen onderwerping. Toen de achterdochtige *Nero* hem terugriep, om hem uit den weg te ruimen, stortte hij zich te Cenchrea, de haven van Corinthe, in zijn zwaard (67). Volgens *Plinius den Oudere* heeft hij een beschrijving geleverd van zijn veldtochten in Armenië. Zijn dochter *Domitia* werd later de gemalin van keizer *Dominitianus.*

Corchorus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Lindeachtigen *(Tiliaceën).* Het onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk, door een 5-bladige bloemkroon, die korter is dan de kelk, door een 10-tal meeldraden en door 2 tot 4 stempels zonder stijlen op een peulvormige, 2- tot 5-hokkige doosvrucht, waarin het zaad in 2 rijen geplaatst is. Het omvat hoofdzakelijk kruiden, die in de keerkringsgewesten groeien. Sommige daarvan leveren groente, andere vezels. Tot de eerste behoort *C. olitorius* L.; tot de laatste *C. capsularis* L. met stengels ter hoogte van 3 m., welke het jutevlas geven, waarvan de koffiezakken worden geweven. Andere soorten — *C. siliquosus* L. enz. — groeien op Curaçao.

Corcyra. Zie *Corfu.*

Corda is het Italiaansche woord voor snaar. Una corda (een snaar) beteekent in de pianomuziek het gebruik van de linker-pedaal van een vleugel; due corde (twee snaren) beteekent met halve verplaatsing en tutte le corde (alle snaren), zonder verschuiving. Het pedaal doet het geheele hamermechaniek van den vleugel zóódanig verschuiven, dat de hamers resp. een, twee of drie snaren van elken toon aanslaan, wat natuurlijk een verschil van klankvoortbrenging geeft.

Corda, *August Joseph,* een Duitsch plantkundige, den 22sten October 1809 te Reichenberg in Bohemen geboren, beoefende te Praag de plantkunde en werd tengevolge van zijn „Monographia rhizospermarum et hepaticarum" (1829) door *Von Humboldt* naar Berlijn geroepen, alwaar hij zich bezighield met microscopische onderzoekingen. In 1834 werd hij benoemd tot custos der zoölogische afdeeling van het Nationaal Museum te Praag en volbracht in 1847, met ondersteuning van vorst *Colloredo,* een reis naar Texas, doch kwam in 1849 bij zijn terugkeer met zijn verzameling en met het schip „Victoria" in de golven om. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften heeft hij eenige belangrijke werken met prachtige platen in het licht gegeven, zooals: „Icones fungorum hucusque cognitorum" (1837—1842, 5 dln.), „Prachtflora europäischer Schimmelbildungen" (1839) en „Beiträge zur Flora der Vorwelt" (1845). Ook schreef hij nog: „Anleitung zum Studium der Mykologie" (1842) enz. Hij was de eerste, die de fossiele planten met betrekking tot haar anatomische structuur onderzocht.

Corday d'Armont, *Marie Aline Anne Charlotte,* een Fransch meisje, dat zich door het vermoorden van *Marat* bekend heeft gemaakt, werd den 27sten Juli 1768 te St. Saturin nabij Caen in Normandië uit een adellijk geslacht geboren. Na den dood harer moeder werd zij in een geestelijk gesticht te Caen opgenomen, dat vervolgens door de Revolutie opgeheven te bestaan, waarna zij eenige jaren bij haar tante doorbracht. Haar vaderlandslievende dweepzucht klom ten top, toen haar bemind, een officier te Caen, door de Jacobijnen vermoord werd. Bezield met republikeinsche gevoelens in den geest der Girondijnen, begaf zij zich naar Parijs, om er een einde te maken aan de dwingelandij van *Danton* en *Marat.* Na rijp beraad koos zij laatstgenoemde tot slachtoffer; eerst was zij voornemens, hem in de Nationale Conventie van het leven te berooven, doch toen *Marat* wegens ongesteldheid thuis bleef, liet zij zich den 13den Juli des avonds te 7 uur bij hem aanmelden. Zij verkreeg gehoor, terwijl hij zich in het bad bevond. Het gesprek liep over staatkundige aangelegenheden, en toen *Marat* verklaarde, dat allen, die aan den opstand te Caen deelgenomen hadden, ter dood gebracht zouden worden, stiet zij hem met kracht een mes in het hart, zoodat hij neerzonk en weldra stierf. Zonder eenigen tegenstand liet zij zich naar de gevangenis brengen. Men vond bij haar een dweepzieke proclamatie, tot het Fransche volk gericht. Gedurende het rechtsgeding betoonde zij een bewonderenswaardige standvastigheid en vernam gelaten het doodvonnis, dat den 17den Juli 1793 voltrokken werd. Toen *Adam Luz,* afgevaardigde van Mainz, bij die gelegenheid uitriep: „Zie, zij is grooter dan Brutus!" moest hij voor die woorden met zijn leven boeten.

Cordeiro, *Luciano,* een Portugeesch schrijver, geboren den 21sten Juni 1844 te Mirandella (Tras os Montes), diende eerst geruimen tijd op de Portugeesche vloot en werd toen met anderen de stichter van het Aardrijkskundig Genootschap te Lissabon. Daarenboven werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de militaire school. Hij volbracht reizen door geheel Europa, en deze leverden hem stof voor staathuishoudkundige en andere wetenschappelijke verhandelingen. Behalve zijn geschriften over de banken, zijn reisbeschrijvingen en zijn voortreffelijke „Critica" (2 dln.), vermelden wij zijn in het Fransch geschreven werken: „De la part prise par les Portugais dans la découverte de l'Amérique" (1875), „L'hydrographie africaine" en in het Portugeesch: „Memorias do ultramar" (1823), „Aquestão do zaire" enz. In 1879 vertegenwoordigde hij zijn vaderland op de tentoonstelling te Rio de Janeiro. Ook schreef hij eenige historische werken. Hij overleed den 24sten December 1900 te Lissabon.

Cordel of *Cuerda* (lijn) is een lengtemaat in Spanje, de Spaansch-Amerikaansche koloniën en Spaansch-Amerika, doch is als zoodanig niet wettig erkend. In Spanje is de cordel ongeveer 7 m., in Castilië 6,896 m., in Amerika ongeveer 22 m., in Mexico 41,9 m. en in Buenos-Ayres 128,8 m.

Cordel, *Oskar,* in 1844 te Aschersleben geboren, studeerde in de chemie en werd ten slotte journalist te Berlijn. Hij publiceerde omvangrijke studies over het Giuocco piano, het Evans-Gambiet, het Gambiet van Kieseritzky, de Spaan-

sche partij enz. In 1880 verscheen van hem een „Führer durch die Schachtheorie". In de zesde uitgave van het groote handboek van *Bilguer* bewerkte hij de Italiaansche partij, terwijl ook door hem bewerkt is de vijfde uitgave van den „Leitfaden von Dufresne und Zuckertort". Verder verscheen nog van hem „Theorie und Praxis des Schachspiels" (1913). In dit uitstekende werk bespreekt hij alle openingen. Naar aanleiding van zijn studie over het Gambiet van Kieseritzky wordt dit — en terecht — het Cordel-Gambiet genoemd. *Cordel*, die zelf een zeer sterk speler was, mag gerust de beste kenner van het Konings-Gambiet genoemd worden. Terwijl zijn „Theorie und Praxis des Schachspiels" in ieder opzicht een goed boek is, kan men het ten opzichte van het Koningsgambiet als een standaardwerk beschouwen. *Cordel* overleed den 13den Mei 1913.

Cordeliers of *Koorddragers* was in Frankrijk de naam der reguliere Franciscaner monniken, doch werd ten tijde der Groote Revolutie ook gegeven aan de leden eener staatkundige club, die in de kapel van een Franciscaner kloosters te Parijs vergaderden (zie *Cordeliers, Club der*).

Cordeliers, *Club der,* een vereeniging van republikeinen, gevestigd in het verlaten Franciscanen-klooster, in de rue de l'Ecole de Médecine. De eigenlijke clubnaam luidde: „Vereeniging van de vrienden der rechten van den mensch en burger". Langen tijd had de club grooten invloed op de openbare meening te Parijs, maar zij was niet zoo goed georganiseerd als die der Jacobijnen, die onderafdeelingen bezat in de departementen. Van de *Cordeliers* is de leus „Vrijheid, gelijkheid, broederschap" afkomstig. Met kracht verzetten zij zich, hoewel tevergeefs, bij de beraadslagingen over de 1ste Constitutie tegen de indeeling der meerderjarige Franschen in actieve en passieve burgers. Ook eischten zij na de vlucht van den koning de onmiddellijke uitroeping van de republiek. Velen hunner werden daarom vervolgd; het clubgebouw werd eenigen tijd gesloten. Bij den aanval op de Tuileriën (10 Augustus 1792) speelden de *Cordeliers* weder een voorname rol. Tijdens de Nationale Conventie toonden zij zich verbitterde tegenstanders van de Girondijnen. Toen de Hébertisten den toon in de club gingen aangeven, scheidden de aanhangers van *Danton* en *Robespierre* zich af. In haar lateren bloeitijd werd door *Camille Desmoulins* het populaire blad „Le vieux cordelier" uitgegeven (1793). De hoofdleiders werden in Februari 1794 geguillotineerd. Van toen af sleepte de club nog eenige jaren haar kwijnend bestaan voort. In haar bloeitijd werd zij bezocht door de hoofdmannen der revolutie, *Camille Desmoulins, Marat, Danton, Hébert, Fabre d'Eglantine* e.a.

Corder, *Frederick,* een Engelsch componist en schrijver over muziek, geboren den 26sten Januari 1856 te Londen, studeerde aan de Royal Academy of Music aldaar, verkreeg het Mendelssohn-stipendium en zette toen zijn studiën voort onder *Ferdinand Hiller* te Keulen. Daarna keerde hij naar Londen terug, en was daar werkzaam als dirigent en leeraar, terwijl hij tevens voordrachten hield over *Wagner, Berlioz* en *Liszt*. Hij is de componist van verschillende opera's, orkest- en koorwerken, schrijver van analyses van *Wagner*-werken; ook vertaalde hij de teksten van *Wagner's* „Rienzi" en „Die Meistersinger von Nürnberg". Voorts was hij medewerker van *Grove's* „Dictionnary of Music".

Corderius. Zie *Cordier*.

Cordes, *Jan Willem Hugo,* een Nederlandsch Oost-Indisch ambtenaar, werd den 23sten October 1836 te Amsterdam geboren. Na zijn opleiding te hebben genoten aan de landhuishoudkundige school te Groningen en de polytechnische school te Karlsruhe, werd hij den 6den Augustus 1857 aangesteld tot ambtenaar voor den dienst van het boschwezen in Nederlandsch-Indië. In 1865 werd hem een onderzoek opgedragen naar den toestand der bosschen in het gouvernement Sumatra's Westkust en de daarin voorkomende timmerhoutsoorten. Bij de organisatie van het boschwezen werd hij den 8sten November 1869 benoemd tot houtvester der 1ste klasse. Als zoodanig was hij vooral te Rembang en Samarang werkzaam. Den 29sten Juli 1877 benoemd tot inspecteur van het boschwezen, bleef hij in dien rang als chef van de afdeeling Boschwezen van het departement van Binnenlandsch bestuur werkzaam tot April 1887, toen hij met verlof naar Nederland vertrok, waarna hem den 16den Februari 1890 op verzoek eervol ontslag uit den Indischen dienst werd verleend. Hij schreef o.a.: „De djatibosschen op Java, hun natuurlijke verspreiding, geschiedenis en exploitatie" (Batavia 1881) en talrijke artikelen in verschillende tijdschriften.

Cordia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der **Ruwbladigen** *(Asperifoliaceeën)*. Het onderscheidt zich door een buisvormigen, 5-tandigen kelk, een trechtervormige bloemkroon met een 5- tot 8-spletigen zoom, een dubbelen of 2-spletigen stamper en een steenvrucht met 4-hokkige kern. Het omvat boomen en heesters der Aziatische en Amerikaansche keerkringslanden, van welke sommige door eetbare vruchten en geneeskracht, andere door hun hout belangrijk zijn. Tot de soorten behooren onder anderen *C. Myza* L. met ronde, gaafrandige bladeren en kleine, witte, welriekende, tot schermvormige aren vereenigde bloemen, alsmede met vruchten, die onder den naam van *jujubes* tegen het hoesten gebruikt worden, terwijl het hout als rozenhout in den handel komt — *C. Sebestena* L., die in West-Indië groeit, 3 of 4 m. hoog wordt, eironde, puntige, ruwe, donkergroene bladeren, groote, roode, tot trossen vereenigde bloemen en zoete, peervormige, slijmerige vruchten draagt en welriekend hout oplevert — en *C. subcordata* Lam., een boom, die in Oost-Indië groeit, langwerpige bladeren en groote, zwarte vruchten voortbrengt en zich door naar muskus riekend hout onderscheidt.

Cordiani, *Antonio,* een Italiaansch bouwmeester, die zich naar zijn oom en leermeester, *Antonio da San Gallo,* noemde, waarom hij meest als *Antonio da San Gallo de jonge* bekend is. Hij werd omstreeks 1460 te Florence geboren en vertrok omstreeks 1490 naar Rome, waar hij tot zijn dood is gebleven.

Zijn eerste werk was de in 1495 voltooide kerk Santa Maria di Monserrato. In 1500 voltooide hij de kerk Santa Maria di Loreto, die door een koepel wordt bekroond en zich nabij het Forum van Trajanus bevindt. Toen *Paulus III* in 1534 paus geworden was, liet hij door *San Gallo* de door *Bramante* begonnen nieuwe St. Pieterskerk voortzetten. Zijn werk zijn de zoogenaamde „Grotte", een crypta van 45 m. lang en 18 m. breed, die hij boven den vloer der oude St. Pietersbasiliek bouwde en waarop de vloer der nieuwe kerk rust.

San Gallo bouwde verder het Palazzo Sacchetti. Zijn voornaamste schepping is het beroemde Palazzo Farnese, dat in 1532 werd begonnen In 1546, toen *San Gallo* stierf, moest de bovenste verdieping nog gemaakt worden. Zij is door *Michelangelo* uitgevoerd naar een veranderd ontwerp.

Cordier, *Mathurin,* anders genaamd *Corderius,* een Fransch onderwijzer, werd omstreeks 1480 geboren in Normandië. Hij gaf onderwijs te Parijs en Genève, waar hij den 8sten September 1564 overleed. Onder zijn leerlingen te Parijs telde hij ook *Calvijn.* Zijn schoolboeken beleefden een onnoemlijk aantal herdrukken en zijn nog eeuwen lang in gebruik geweest. Hij schreef „Colloquiorum scholasticorum libri IV". „Principia Latine loquendi scribendique", „De syllabarum quantitate", „Catonis disticha de moribus" en verschillende andere in het Latijn en Fransch.

Zie: *E. A. Berthault,* De M. Corderio (1875).

Cordier, *Henri,* een Fransch orientalist, in 1849 te Nieuw-Orleans geboren, werd hoogleeraar in de geschiedenis, geografie en wetgeving der staten van het verre Oosten aan de Ecole des langues orientales vivantes en aan de Ecole des sciences politiques. Van zijn werken noemen wij: „Bibliotheca sinica. Dictionnaire bibliografique des ouvrages relatifs à l'empire chinois" (1878—1895), een uitgave van de Ecole des langues orientales vivantes, door het Instituut bekroond met den prijs *Stanislas Julien,* „La France en Chine au XVIIIe siècle" (dl. I. 1882), „Essai d'une bibliographie des ouvrages publiés en Chine par les Européens" (1883), „Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie depuis le XIIIe siècle jusqu' à la fin du XVIe siècle" (1882—1885), „Le Conflit entre la France et la Chine" (1884), „Le Consulat de France à Hué sous la Restauration" (1884), „Atlas sinocoréen" (1896) enz.

Cordiëriet is een delfstof, welke voorkomt in rhombische zuilen, doch zelden in volkomen kristallen. Het is schelpachtig op de breuk, heeft een hardheid, welke tusschen die van kwarts en topaas (7 tot 7,5) ligt, en een soortelijk gewicht van 2,5 tot 2,7. Het is doorzichtig tot doorschijnend, glasglanzig, meestal blauw of geel van kleur, doch zelden kleurloos. Merkwaardig is zijn dichroïsme of dubbele kleur, wanneer men het in verschillende richtingen beschouwt, namelijk in die der hoofdas donker blauw, in de hierop loodrechte richting geelachtig grijs en in een richting loodrecht op deze beide blauwgrijs. Het bestaat uit magnesiumoxied en aluminiumoxied, verbonden met kiezelzuuranhydried, en tevens bevat het eenig ijzer- en mangaanoxied. Zijn samenstelling wordt uitgedrukt door de formule $Mg_2Al_4Si_5O_{18}$. Men vindt dit mineraal in Beieren, Noorwegen, Spanje en Amerika en vooral op Ceylon. De lichtblauwe kristallen dragen bij de juweliers den naam van watersaffier.

Cordiet is een Engelsche, rookzwakke kruitsoort, bestaande uit 37 % schietkatoen, 58 % nitro-glycerine en 5 % vaseline (dit laatste wordt weggelaten indien het kruit voor losse schoten bestemd is).

Op elke 100 gewichtsdeelen schietkatoen worden nog ruim 19 deelen azijnaether gevoegd, om het te gelatineeren; het mengsel wordt daarna sterk gekneed, de taaie brij tot koeken geperst, dan tot draden uitgerekt, die op trommels gerold, gedroogd en in stukjes van bepaalde lengte geknipt worden. Het kruit is goed tegen weersinvloeden bestand, maar tast het geweer door haar sterke ontledingswarmte hevig aan; ook ontbrandt het niet regelmatig.

Cordilleras de los Andes. Zie *Andes.*

Cordilleraspoorwegen. Zie *Andes, Verkeerswegen.*

Cordon beteekent in het algemeen lint of snoer. In het bijzonder verstaat men onder cordon het breede, en écharpe gedragen lint van de hoogste klasse eener ridderorde.

Cordon in het krijgswezen is de naam voor die maatregelen, waardoor men een landstreek beveiligt door aan de grenzen een keten van kleine militaire wachtposten te plaatsen. Dit systeem, het zoogenaamde cordonstelsel, vond in den tijd der methodische oorlogvoering (18de eeuw) veel toepassing. De moderne strategie is er echter op bedacht, de strijdkrachten zoo weinig mogelijk te versnipperen en heeft het dus opgegeven. Alleen kleine neutrale staten passen dit stelsel nog toe ter bewaking hunner grenzen tegen schending der neutraliteit. Rusland had tot voor korten tijd een dergelijk grenscordon aan de Westgrens, ook in tijd van vrede. Het blokhuizensysteem door lord *Kitchener* in Zuid-Afrika in den jongsten oorlog toegepast, kan men ook als een soort cordonstelsel beschouwen.

Cordon of *Kordon,* meer genoemd *cordonlijst* of *cordonband,* is in de bouwkunde een horizontaal lijstwerk, aan gevels van gebouwen aangebracht, doorgaans in steenmateriaal uitgevoerd, dat dient tot onderverdeeling overeenkomstig de eischen der architectuur. Als regel steekt de cordonlijst eenigszins naar buiten uit en is zij geprofileerd.

Cordonnier, *Alphonse Amédée,* een Fransch beeldhouwer, in 1848 te La Madelaine (Nord) geboren, was een leerling van *Dumont* en *Thomas.* Zijn belangrijkste werken zijn: „Jeanne d'Arc sur le bûcher", in het Luxemburg te Parijs en „Hérault d'armes" in het stadhuis te Parijs.

Cordonnier, *Louis Maurice,* een Fransch bouwmeester, in 1852 te Rijssel geboren, behaalde den eersten prijs voor zijn ontwerp, ingezonden als antwoord op de prijsvraag voor een beursgebouw te Amsterdam, in 1885 uit-

geschreven. Dit ontwerp is echter niet uitgevoerd. In 1906 werd het ontwerp, dat hij ter beantwoording van de prijsvraag voor een vredespaleis te 's-Gravenhage inzond, met den eersten prijs bekroond. Bij de uitvoering heeft men dit ontwerp echter zooveel veranderingen doen ondergaan, dat het gebouw, in 1913 geopend, niet met de bedoeling van *Cordonnier* overeenkomt. Onder zijn werken vermelden wij nog het stadhuis te Duinkerken en den schouwburg te Rijssel.

Cordova, een provincie der Argentijnsche republiek in Zuid-Amerika, grenst ten O. aan Santa Fé, ten N. aan Santiago en Catamarca, ten W. aan Rioja en San-Luis en ten Z. aan het Indianengebied, en telt op 161 036 v. km. (1911) 572 894 inwoners. In het W. verheft er zich de Sierra de Cordova boven de vlakke pampa's, een driedubbele granietketen, waartusschen het lengtedal Punillo gelegen is. Dit gebergte bevat hier en daar goede weiden en talrijke rivieren (Rio Primero, Segundo enz.), die meerendeels in de vlakte verdwijnen. De Rio Tercero, versterkt door den Rio Cuarto (Saladillo), maakt echter hierop een uitzondering, daar hij, althans gedurende een gedeelte des jaars, de Parana bereikt. In het N.O. des lands vindt men het groote moeras de los Porongos, waarin de Rio Dulce zich uitstort, terwijl men aan de noordelijke grenzen een groote zoutwoestijn (Desiërto de los Salinas) aantreft. Over het geheel is Cordova een boschrijk en mildbesproeid land met uitmuntende weiden en veel vee. Men verbouwt er maïs, tarwe en Zuid-Europeesche vruchten. De provincie wordt door verscheiden spoorwegen doorsneden.

Cordova, hoofdstad der gelijknamige Argentijnsche provincie, de zetel van een bisschop, ligt zeer schilderachtig, maar op een schralen grond nabij de Rio Primero. De huizen hebben er over het geheel geen verdieping, en de straten, die elkander onder rechte hoeken snijden, zijn ongeplaveid. In het midden der stad vindt men een plein, waar zich de hoofdkerk en het regeeringsgebouw (Cabildo) verheffen. Niet ver vandaar liggen eenige kloosters, alsmede de gebouwen der universiteit.

De stad werd in 1573 door *Hiëronymus Cabrera* gesticht en later door *Philips V* van Spanje tot hoofdplaats der provincie Tucuman verheven. Er zijn (1911) 95 000 inwoners, bijna allen kleurlingen, die een levendigen binnenlandschen handel drijven. De beteekenis als handelsplaats dankt de stad aan de centrale ligging tusschen Bolivia, de westelijke en noordelijke provinciën en de havenplaatsen Rosario en Buenos-Ayres.

Cordova, een oude en beroemde Spaansche stad (ciudad) in Andalusië, ligt op den rechteroever der Guadalquivir in de naar haar genoemde provincie. Voorheen was zij de hoofdstad van een Moorsch rijk, zich verheffende op een terrasvormigen bodem, aan den voet der Sierra de Cordova, in een vruchtbare en fraaie streek. Een gedeelte der stad is van Romeinschen, een ander gedeelte van Moorschen oorsprong. De straten zijn er, met uitzondering van de Calle Reale, nauw en morsig, doch het groote plein is met indrukwekkende zuilengangen omgeven. Er zijn, behalve de hoofdkerk, 15 kerken, 19 nonnen- en 17 voormalige monnikenkloosters, 7 hospitalen, een bisschoppelijk paleis, een schouwburg, een circus voor stierengevechten, een hoogeschool, een boekerij met 16 000 deelen, een lyceum, een school voor wis- en teekenkunde enz. Merkwaardig vooral is er de hoofdkerk, de fraaiste van geheel Spanje: zij is 175 m. lang en 130 m. breed. Oorspronkelijk was zij een moskee, waarvan de grondslagen in de 8ste eeuw door kalief *Abd-oer-Rhamân* werden gelegd, terwijl het gebouw eerst een eeuw later werd voltooid. Het gewelfde dak wordt door 850 (vroeger 1200) zuilen gedragen. Deze zuilen van marmer, porfier en jaspis komen gedeeltelijk uit Carthago en andere oude steden. Het gebouw is een van de grootste meesterwerken der Arabische bouwkunst. Ook de 223 m. lange brug over de rivier naar de voorstad Campo de la Verdad is een meesterstuk van Arabische bouwkunst en dagteekent uit het jaar 719. In het W. ligt, bij de brug, het oude paleis der Moorsche koningen, daar verheffen zich de torens van het Alcazar, het slot der Moorsche heerschers. Het nieuwe Alcazar is thans gevangenis. De stad telt (1910) 64 407 inwoners en is door spoorwegen met Manzanares, Sevilla, Cadix, Malaga enz. verbonden. Cordova is bekend door zijn paardenstoeterijen. Van de voorheen zoo belangrijke handel is thans niet veel meer te bespeuren. Vroeger was vooral het leder beroemd.

Cordova werd door de Carthagers gesticht, heette vroeger Corduba en was ten tijde van den Romeinschen consul *Marcellus* (152 v. Chr.) reeds bekend; zij werd in 45 v. Chr. door *Caesar* ontrukt aan de aanhangers van *Pompejus*. In de dagen van *Strabo* was zij de aanzienlijkste stad des lands. Cordova is de geboorteplaats van de beide *Seneca's* en van *Lucanus*. In 571 moest zij zich onderwerpen aan koning *Leovigild* en werd toen de zetel van een West-Gotischen bisschop. In 711 nam *Tarik,* de veldheer van *Moesa,* de stad in bezit en zij werd, in plaats van Sevilla, het middelpunt der Arabische heerschappij in Spanje. *Abd-oer-Rhamân I,* die in 766 het kalifaat van Cordova stichtte, koos haar tot zijn verblijfplaats. Het toppunt van bloei bereikte zij in de dagen van *Abd-oer-Rhamân II* en *IV*. Toen bezat zij 200 000 huizen, 1 millioen inwoners en, behalve een wijdvermaarde hoogeschool, 89 openbare scholen, een boekerij van 600 000 deelen, 900 baden, 600 moskeeën en een aantal groote paleizen. Na den val van het kalifaat (1031) voerden onderscheiden Moorsche stammen er achtereenvolgens heerschappij, totdat zij den 29sten Juni 1236 in het bezit kwam van *Ferdinand III* van Castilië. Den 7den Juni 1808 werd zij ingenomen door de Franschen onder *Dupont* na het gevecht bij de marmeren brug van Alcolea.

Cordova, *Gonsalva Hernandez de,* prins *van Maratra,* een Spaansch veldheer, diende reeds vroeg in de Nederlanden en bezette, op last van *Spinola,* de Palts. In 1622 zegevierde hij met *Tilly* op den markgraaf *van Baden* bij Wimpfen en op *Christiaan van Brunswijk,* maar werd verslagen bij Fleurus en kon het ontzet van Ber-

gen-op-Zoom niet verhinderen. In 1628 was hij gouverneur-generaal van Milaan, voerde daarna in 1632 nogmaals het bevel in de Nederlanden en overleed den 15den Februari 1645.

Cordova, *Fernando Fernandez de,* een Spaansch krijgsman, werd geboren in 1792, dempte in 1841 als luitenant-generaal een oproer te Madrid, werd in 1846 voorzitter van het ministerie van Oorlog, daarna bevelhebber der infanterie en bezette, den paus te hulp komende, in 1849 Gaëta. In 1850 werd hij kapitein-generaal van Nieuw-Castilië, in 1851 van Cuba en in 1853 directeur-generaal der cavalerie. In 1854 kwam hij in Spanje met kracht in verzet tegen den opstand, zoodat de haat des volks hem noodzaakte, naar Frankrijk de wijk te nemen, doch 2 jaar later keerde hij naar Spanje terug, werd in zijn voormaligen rang bij het leger hersteld en overleed in 1860.

Cordova, Luis Fernandez de, een broeder van den vorige en eveneens een Spaansch generaal, werd in 1799 te Cadix geboren en op zijn 20ste jaar officier bij de troepen, voor Amerika bestemd. Toen den 1sten Januari 1820 de constitutie te Cadix werd afgekondigd, verklaarde hij zich hier tegen en den 7den Juli 1822 bereidde hij met den koning den opstand der gardes voor en moest dientengevolge naar Parijs vluchten. Bij de interventie van Frankrijk voegde hij zich bij het korps van den hertog *van Angoulême.* In weerwil van zijn koningsgezinde gevoelens verzette hij zich tegen de reactionnaire maatregelen der Junta. Hij werd in 1824 bevorderd tot generaal-majoor, in 1825 tot gezantschapssecretaris te Parijs, in 1827 tot zaakgelastigde te Kopenhagen en vervolgens tot buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister te Berlijn. Na de Julirevolutie keerde hij naar zijn vaderland terug. Niet lang daarna noodzaakten hem de intrigues van *Calomarde,* Spanje weer te verlaten. Op zijn terugtocht streed hij in de Pyreneeën tegen de Constitutioneelen onder aanvoering van *Mina* en *Valdez.* In 1832 was hij gezant te Lissabon en ondersteunde de zaak van dom *Miguel.* Na den dood des koning streed hij in de gelederen der Christino's en werd in 1835 tot opperbevelhebber van het noorderleger benoemd. De revolutie van La Granja en de invoering der constitutie van 1812 bewogen hem, naar Frankrijk te gaan. Door zijn wankelende politieke houding verbeurde hij het vertrouwen van het volk. In November 1838 plaatste hij zich met *Narvaez* aan het hoofd eener volksbeweging te Sevilla, moest daarna, gedwongen door *Espartero,* de vlucht nemen en overleed den 29sten April 1840 te Lissabon.

Cordova y Aguilar, *Gonsalvo Hernandez de,* een Spaansch legerhoofd, werd geboren in 1443, diende eerst onder *Ferdinand* en *Isabella* tegen Portugal en onderscheidde zich voorts in den oorlog tegen de Mooren, vooral bij de belegering van Baza en Granada. Hij noodzaakte Granada om zich over te geven (1492), en in 1495 was hij bevelhebber van het kleine leger, dat aan den koning van Napels tegen de Franschen te hulp werd gezonden. Daarna vocht hij voor de Venetianen tegen de Turken, landde vervolgens in Beneden-Italië, veroverde er Calabrië en Apulië en sloeg het beleg voor Tarente, maar werd door de Franschen verslagen en in Berletto ingesloten. Kort daarna echter behaalde hij een overwinning bij Cerignola en trok in 1503 zegevierend Napels binnen. Ook dwong hij Gaëta tot de overgave. Het volk noemde hem „Il gran capitano" en hij zag zich verheven tot groot-connétable van Napels. Na den dood van *Isabella van Castilië,* die hem steeds gesteund had, nam *Cordova* zijn ontslag. Door wraakzucht gedreven tegen *Ferdinand den Katholieke,* die hem met ondank beloond had, wilde *Cordova* zich naar Vlaanderen begeven, om aartshertog *Karel* met geweld van wapenen in Castilië te brengen, doch *Ferdinand,* van dat voornemen onderricht, belette zijn afreis. *Cordova* overleed den 2den December 1515 te Granada.

Corduaan. Zie *Marokijnleder.*

Cordus, *Euricius,* een Duitsch geneesheer en humanist, werd in 1486 te Simshausen geboren. Na te Marburg de kloosterschool bezocht te hebben, studeerde hij in Erfurt, waar hij tot de aanhangers van *Mutianus* behoorde. Hij was een groot voorstander van *Luther* en werd in 1527 door den landgraaf *Philipp van Hessen* aan de nieuwe universiteit te Marburg beroepen, nadat hij zich in 1523 als arts te Brunswijk had gevestigd. Door intriges zijner collega's werd hij echter vandaar verdreven en vestigde zich als stedelijk dokter te Bremen, waar hij den 24sten December 1538 overleed. Zijn Latijnsche epigrammen (Erfurt 1520, nieuwe uitgave van *K. Krause* in de „Lateinische Litteraturdenkmälern", afl. 5, Berlijn 1892) behooren door scherpte, vorm en gedachten, tot de het meest beteekenende Duitsche gedichten op het gebied van humanisme; vele zijn door *Lessing* vertaald (Sinn-gedichte). Zijn satyrische aanleg blijkt ook uit het werk op medisch gebied: „Liber de uriis" (1543), dat, gebaseerd op *Hippocrates* en *Galenus,* het bijgeloof in de geneeskunde bestrijdt. Zijn „Botanologicon" (1534), steunende op *Dioscorides,* is de eerste poging, om de planten van Duitschland wetenschappelijk te behandelen.

Cordus, *Valerius,* werd in 1515 te Siemenshausen (Hessen) geboren. Zijn vader was de arts en plantkundige *Euricius Cordus.* Hij studeerde te Wittenberg in de medicijnen en werkte daar ook als docent, in welke functie hij met veel succes *Dioscorides* verklaarde. Bovendien deed hij botanische en mineralogische onderzoekingstochten in het Ertsgebergte, het Thüringer Woud en den Harz. In 1542 ging hij naar Italië, waar hij twee jaren te Padua, Ferrara en Bologna doorbracht. Hij werd ziek op een reis naar Rome en stierf daar reeds in 1544. *Cordus* zelf heeft niets laten drukken. Zijn „Dispensatorium pharmacorum omnium", de oudste wettelijk ingevoerde Duitsche pharmacopee, verscheen in 1535 te Neurenberg door de bemoeiingen van zijn oom, den Leipziger apotheker *J. Ralla.* De „Adnotationes ad Dioscoridem" werden eerst 5 jaren na zijn dood, als aanhangsel van de vertaling van *Dioscorides* door *Ruellius* (Frankfort 1549), voor de eerste maal gedrukt. Dit geschrift, alsmede andere, waaronder voor-

al „Historiae stirpium libri IV" genoemd moet worden, en dat alle door *Cordus* in Duitschland waargenomen planten behandelt, gaf *Gesner* uit (Straatsburg 1561). Deze liet daarop in 1563 nog een 5de boek volgen, dat de door *Cordus* onderzochte Italiaansche planten behandelde. De daarin voorkomende beschrijvingen betreffen vele nieuw ontdekte soorten en onderscheiden zich door groote nauwkeurigheid en helderheid. Opmerkelijk is, dat in dit geschrift voor het eerst gewag wordt gemaakt van de dagelijksche periodische bewegingen der geveerde blaadjes van de Leguminosen.

Cordyceps *Fr.* is de naam van een zwammengeslacht uit de orde der Kernzwammen *(Pyrenomyceten)*. Het groeit op rupsen, waaruit de vrij groote, gesteelde, knotsvormige, vleezige, meestal geel gekleurde vruchtdragers te voorschijn komen, terwijl op het knotsvormig gedeelte de talrijke kleine, naar buiten zich openende peritheciën geplaatst zijn De meest bekende soort is *C. militaris* Fr., wier oranjegele knots wel eens 5 cm. hoog wordt. Men vindt haar in de bosschen op doode rupsen. De draadvormige sporen, in de sporenbuizen besloten, verlaten de plant door de openingen der peritheciën. Op een vochtigen bodem ontstaan uit de kiembuizen der sporen kransvormig vertakte vruchtsteeltjes, van welke zich reeksen van ronde conidiën afsnoeren, welke, op het lichaam van gezonde rupsen gebracht, met haar kiembuizen daarin doordringen, zich verder ontwikkelen en hierdoor ziekte en dood van het dier veroorzaken. Op de lijken vormt deze zwam weder conidiëndragende steeltjes, en als tweede vruchtvorm vertoonen zich eerst daarna de knotsvormige peritheciëndragers. Hierdoor ontwaart men de overeenkomst van deze zwam met *Botrytis Bassiana,* welke de zijdewormziekte *(muscardine)* veroorzaakt. Daar van deze laatste alleen de conidiën bekend zijn, ligt het vermoeden voor de hand, dat van deze ook een dergelijke peritheciëndragende vruchtvorm bestaat.

Cordyline is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Lelieachtigen *(Liliaceën)*. Het omvat beesters of kleine boomen met een fraaie, op die van palmen gelijkende kroon van gaafrandige, lange, zwaard- of lijnvormige bladeren, rijk van bloemen voorziene aren en veelzadige bessen. De Cordylinen behooren meerendeels te huis in Australië en op de eilanden van den Grooten Oceaan.

Coregonus oxyrhynchus. Zie *Zalmvisschen.*

Corelli, *Arcangelo,* een Italiaansch vioolspeler en componist, „de vader van het vioolspel" genaamd, werd den 12den Februari 1653 te Fusignano in den Kerkelijken Staat geboren en ontving te Rome zijn eerste muziekonderwijs. Waarschijnlijk is hij in 1672 te Parijs geweest en daarna naar Duitschland gegaan, waar hij ook het Hannoveraansche Hof bezocht en geruimen tijd in dienst was van den keurvorst van Beieren. In 1681 was hij weder in Rome en vond in kardinaal *Ottoboni,* die hem tot dirigent van zijn kapel maakte, een ijverig beschermer. Laatstgenoemde betrekking bleef hij bekleeden tot zijn overlijden, den 10den Januari 1713. Hij was een uitnemend virtuoos en heeft een belangrijke literatuur voor zijn instrument geschreven; als componist is hij wel de voornaamste vertegenwoordiger der klassieke Italiaansche vioolmuziek en heeft als zoodanig een grooten invloed op zijn navolgers uitgeoefend. Ook kan men hem beschouwen als den schepper van het *concerto grosso* (zie *Concert).* Hij schreef 48 sonates voor twee violen en continuo (op. 1—4), 12 solosonates voor viool en continuo (op. 5, 1700) en twaalf concerti grossi voor twee violen en violoncel als *concertino* en twee violen, altviool en bas als *concerto grosso* (op. 6, 1762).

Corelli, *Marie,* een Engelsche romanschrijfster van Schotsch-Italiaansche afkomst, geboren in 1860, werd als tweejarig kind door den Schotschen dichter *Charles Mackay* als dochter aangenomen. Haar eerste opvoeding ontving zij in Engeland, terwijl die vervolgens in een Fransch klooster voltooid werd. Haar pleegvader wilde haar in de muziek doen opleiden, maar het succes, dat zij had met: „The Romance of the two worlds" (1886) deed haar besluiten zich geheel op de letterkunde toe te leggen. Haar romans geven blijk van een breidellooze phantasie, en zijn doordrongen van brandende zinnelijkheid en een griezelig mysticisme. Thans woont zij te Stratford-on-Avon. De volgende werken verdienen vermelding: „Vendetta" (1886), „Thelma" (1887), „Ardath" (1889), „Soul of Lilith" (1892), „Barnabas" (1893), „Te sorrows of Satan" (1895), „The Mighty atom" (1896; 1912); „The murder of Delicia" (1896), „Ziska" (1897; 1913), „Jane" (1897), „The master Christian" (1901), „Temporal power" (1902), „God's Good Man" (1904), „The Treasure of Heaven" (1906), „Holy Orders" (1908), „The Life Everlasting" (1911), „The strange visitation" (1912), „Boy, a sketch" (1913), „Innocent: her fancy and his fact" (1914).

Coremans, *Eduard,* een Belgisch staatsman, werd den 1sten Februari 1835 te Antwerpen geboren, waar hij zich spoedig als bekwaam advocaat en ijverig clericaal strijder voor de Vlaamsche beweging een invloedrijke plaats verschafte. Reeds omstreeks 1860 wist hij door te zetten, dat het Nederlandsch als de officieele taal werd aangenomen bij de beraadslagingen in de Provinciale Staten en den Gemeenteraad zijner provincie. Hij behoorde tot de oprichters van den „Nederduitschen Bond", waarvan hij verscheiden jaren voorzitter was. Ook in de Kamer, waarvan hij sedert 1868 lid was en waarin hij de eerste Nederlandsche redevoering hield, speelde hij een belangrijke rol en had hij grooten invloed op het tot stand komen der wetten over de regeling van het taalgebruik bij de bestuurslichamen (1878), bij het gymnasiaal onderwijs (1883), bij het leger (1888), alsmede in de rechtspraak (1889). Dientengevolge werd hem in Februari 1889 door de Vlamingen, zonder onderscheid van partij, een grootsch feest aangeboden. In November 1906 kwam in de Belgische volksvertegenwoordiging zijn wetsvoorstel in behandeling, waarbij aan al de studenten der bijzondere colleges, middelbare en hoogere scholen de verplichting zou worden opgelegd, hun examens in het Nederlandsch af te

leggen. Hij overleed den 2den November 1910 te Antwerpen.

Corenzio, *Belisario,* een Nieuw-Grieksch schilder, werd geboren in 1588 in Achaja. Hij was te Venetië een leerling van *Tintoretto* en vestigde zich toen te Napels. Hij overleed in 1643 door een val bij het schilderen van fresco's te Napels.

Coreopsis is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Samengesteldbloemigen *(Compositen).* Het onderscheidt zich door een dubbel, veelbladig omwindsel en samengedrukte vruchten. De soorten groeien vooral in Noord-Amerika, en sommige zijn ook in ons werelddeel als sierplanten bekend, zooals *C. grandiflora* Sweet. met een gesleufden, onbehaarden stengel ter hoogte van 1 m., ongesteelde, aan den voet gewimperde bladeren en zeer fraaie, gele bloemen.

Corfinium was in de Oudheid de hoofdstad der Paeligners, dicht bij den Sternus in Samnium gelegen, en vormde in den Bondgenootenoorlog het middelpunt der tegen Rome verbonden Italiaansche volkeren, bestemd om de hoofdstad van het nieuw te stichten Italiaansche rijk te worden. Bij het begin van den Burgeroorlog werd het in 49 v. Chr. door *Caesar* veroverd.

Corfu of *Korfoe* (Italiaansch), bij de Grieken onder den naam van *Korcyra* of *Kerkyra* (Latijn *Corcyra)* bekend, het noordelijkste en aanzienlijkste der Ionische Eilanden, ligt bij het Kanaal van Otranto aan de kust van Albanië en is van deze gescheiden door het Kanaal van Corfu. Het eiland is 65 km. lang. Het noordelijkste, 28 km. breede gedeelte wordt door een 914 m. hoog gebergte, uit krijt- en juragesteenten opgebouwd, ingenomen, het lang gerekte zuidelijke deel bestaat uit vlak heuvelland van tertiaire vorming. Behalve het zuidelijk deel is het eiland zeer vruchtbaar. Hoofdproduct is olie, minder zuidvruchten en wijn; koren moet ingevoerd worden. Het eiland is door goede wegen doorsneden. Wegens het zachte klimaat komt het in aanmerking voor winterverblijfplaats; de malaria heeft het echter in een slechten roep gebracht en als zoodanig zeer benadeeld. Het 588 km. groote eiland telt een bevolking van (1907) 93 859 zielen. De inwoners spreken er Nieuw-Grieksch en de aanzienlijken Italiaansch. De kleeding der landlieden bestaat er uit een ruimen mantel, een wollen vest, een katoenen broek en sandalen van ongelooid leder. De vreemde volksplanters, zooals Albaneezen enz., hebben er hun nationale kleederdracht behouden. De vermogenden dragen een fluweelen vest met een dubbele rij gouden of zilveren knoopen en met een breed gouden snoer, en de vrouwen versieren er zich met rood-fluweelen jakken, die eveneens met gouden snoeren zijn getooid. Landbouw en nijverheid bevinden er zich op een zeer lagen trap; niettemin heerscht er meer welvaart dan op de overige Ionische Eilanden, daar het wegens zijn ligging veel bezoek van reizigers ontvangt. Het wordt reeds door *Homerus* vermeld als het rijk van koning *Alcinoüs,* doch men vindt er geen overblijfselen der Oudheid.

Het eiland Corfu heette aanvankelijk *Drepane,* daarna *Phoeakia* en eindelijk *Corcyra.* Bij de verdeeling van het Romeinsche rijk werd het aan het oostelijk gedeelte toegevoegd, en in de 11de eeuw tot 2-maal toe door de Noormannen veroverd. De eilanders wisten echter het Noorsche juk af te werpen, en bij de verdeeling van het Byzantijnsche rijk werd het eiland aan Venetië toegekend. Nadat het vervolgens onder de bescherming van Napels had gestaan, kwam het in 1385 weder aan de Venetiaansche republiek, en deze kocht het in 1401 van Napels. Toen werd het, als een bolwerk tegen de Turken, zeer versterkt. Deze deden er in 1536 een landing met 50 000 man, trokken er verwoestend rond en belegerden de citadel der hoofdstad, doch moesten na verloop van 8 dagen het beleg opbreken. In 1716 beproefden zij nogmaals een landing, doch werden door den dapperen graaf *Schulenburg,* wiens standbeeld zich in de stad Corfu verheft, teruggeslagen. Sedert 1864 behoort het eiland aan Griekenland.

Literatuur: J. Partsch, Die Insel Korfu (Ergänzungsheft 88 van „Petermanns Mitteilungen", Gotha 1887); *B. Schmidt,* Korkyräische Studien (Leipzig 1890); *A. de Claparède,* Corfou et les Corfiotes (Genève 1900).

Corfu, de hoofdstad van het gelijknamige eiland, ligt op de oostkust en was te voren sterk bevestigd, doch is volgens de overeenkomst, waarbij het eiland in 1864 aan Griekenland werd afgestaan, met uitzondering der citadel, van haar vestingwerken beroofd. De stad is de zetel van een Griekschen en een R.-Katholieken aartsbisschop en telt (1907) 28 254 inwoners. Koren en slachtvee, rijst, suiker enz. worden ingevoerd. De haven is er veilig, de handel grootendeels in handen der Israëlieten. De stad heeft weinig merkwaardigs. De huizen, in Venetiaanschen trant gebouwd, zijn er veelal van bogen voorzien, die een overdekte gang vormen, en aan de oostzijde der stad, in de nabijheid van een fraai park, verheft zich het paleis van den voormaligen Britschen lord-oppercommissaris.

In de nabijheid ligt de prachtige villa Achilléon, op last van keizerin *Elizabeth* van Oostenrijk gebouwd en met kostbare kunstwerken versierd. In 1902 is deze villa in andere handen overgegaan.

Corgnale, in het Slavisch *Lokna Korsial* geheeten, is een dorp in het Oostenrijksche district Sesana in het graafschap Görz en Gradisca, in een van de meest belangwekkende streken van den Karst, met ongeveer 1000 Slowakische inwoners. In de buurt beginnen eenige der mooiste holen, die maar weinig voor de Adelsberger grot onderdoen, zooals: de grot van Corgnale met prachtige stalaktieten, ten O. daarvan de bekende grot van Kanzian, ten Z. die van St. Servolo. Ten N.W. van Corgnale ligt in een oase van den Karst de keizerlijke stoeterij Lipizza.

Coriandrum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen *(Umbelliferen).* Het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelkzoom, omgekeerd-eironde bloembladeren en onbehaarde vruchten. De eenige soort is *C. sativum* L., een zomergewas met witte bloemen, dat in het zuiden van Europa in het wild groeit en in het midden van ons

werelddeel, alsook op Java tot de kweekplanten behoort. De plant heeft een onaangenamen, bedwelmenden reuk, die aan wantsen herinnert, en het zaad, *koriandersaad* genaamd, een specerijachtigen geur en een zoeten smaak. Het is licht-blauw, geel of wit, zoo groot als peperkorrels en gegroefd, en men gebruikt het om geur te geven aan gebak. Ook bevat het een aetherische olie, die eenigszins met terpentijnolie overeenkomt en bij het stoken van likeuren gebruikt wordt.

Coriaria is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Coriariaceën*. Het onderscheidt zich door een klokvormig, 10-spletig bloemdek en door eenslachtige bloemen (mannelijke met 10 meeldraden en vrouwelijk met 5 priemvormige stampers). Het omvat heesters met vierkante, tegenovergestelde takken, enkelvoudige bladeren en tot trossen vereenigde bloemen. Van de soorten noemen wij *C. myrtifolia* L., een heester, die ter hoogte van $1^1/_2$ tot 2 m., in het zuiden van Europa en in het noorden van Afrika groeit en waarvan al de deelen een bedwelmend vergif bevatten en wegens hun looizuurgehalte tot bereiding van leder gebruikt worden — *C. sarmentosa* Forst., die iets hooger wordt, in Nieuw-Zeeland groeit en vergiftige zaden oplevert, hoewel de bessen er door de inboorlingen worden uitgezogen — en *C. nepalensis* Wall., die in Oost-Indië gevonden wordt en niet vergiftig schijnt te wezen.

Corigliano Calabro is een stad in het district Rossano der Italiaansche provincie Cosenza, 8 km. van de Golf van Tarente gelegen aan de Corigliano en den spoorweg Metaponto—Reggio. Het is amphitheatersgewijze tegen een berghelling gebouwd en door dichte olijfbosschen omgeven, telt (1911) 16 090 inwoners, heeft een kasteel en waterleiding en voert goede manna van de esschen uit den omtrek uit.

Corinna, een Grieksche dichteres, die zelfs *Pindarus* tot vijfmaal toe in den dichterlijken kampstrijd overwon, werd geboren te Tanagra in Boeotië omstreeks het jaar 500 v. Chr. Van haar gedichten zijn slechts eenige fragmenten bewaard gebleven.

Corinthe. Zie *Korinthe.*

Corinthiërs, *De brief aan de,* is de naam van twee boeken van het Nieuwe Testament. Vooral de eerste brief van *Paulus* aan de Corinthiërs is van zeer groote historische waarde. en wel omdat *Paulus* hier een menigte moeilijkheden en gebeurtenissen uit het leven der gemeente te Corinthe bespreekt, die waarschijnlijk elders ook voorkwamen. Tegelijk wordt hierin antwoord gegeven op een aantal vragen, die de gemeente te Corinthe in een ons niet overgeleverden brief aan *Paulus* had gesteld. Kostelijke berichten bevat dit schrijven over bestaande gewoonten en over den aard der godsdienstige samenkomsten; over het vieren van het avondmaal, over geestdriftig spreken in talen, over voorspellen door van den geest vervulden, over het dragen van een sluier door de vrouwen in de bijeenkomsten, over de houding der Christenen tegenover de offermaaltijden der heidenen en vele meer. Wij krijgen een blik op een zeer bewogen leven, vol uitersten en gevaren, een voorstelling met licht- en schaduwzijden van het gemeentelèven. Deze brief is waarschijnlijk in het laatst van *Paulus'* verblijf te Ephese (ongeveer 55 na Chr.) door hem geschreven, zooals blijkt uit Hoofdstuk XVI : 5—9. Uit den inhoud van den brief moet men wel vermoeden, dat er reeds vrij wat jaren verloopen waren, sedert de gemeente te Corinthe door *Paulus* was gesticht. Aan de echtheid van dezen brief is weinig getwijfeld. Alleen enkele Hollandsche critici hebben uiteengezet, dat deze brief in de 2de eeuw door vooruitstrevende Christenen zou zijn opgesteld, om voor hun opvattingen den steun van den apostel *Paulus* te kunnen aanvoeren.

De *tweede brief* aan de gemeente te Corinthe is eveneens zeer persoonlijk, maar zeer ondnidelijk, omdat men de gebeurtenissen, waarover geschreven wordt, uit enkele aanduidingen moet begrijpen. Ook hierin keeren de Joodsch-Christelijke tegenstanders terug. Naast verschillende uiteenzettingen van *Paulus'* denkbeelden, zijn vooral ook de mededeelingen over zijn lijden en zijn lotgevallen van groote beteekenis. Deze brief is waarschijnlijk geschreven uit Macedonië, nadat *Paulus* een bezoek aan de Corinthiërs had gebracht. Tusschen dezen en den eersten brief ligt een tijdverschil van één jaar. In dezen brief zijn enkele gedeelten, die door sommige geleerden voor onecht worden gehouden. 1°. Hoofdst. VI : 14—VII : 1 maakt den indruk van een aanhaling, die niet in het verband past. Deze meening vindt echter weinig ingang. 2°. Hoofdstuk X—XIII, waarvan heel wat kenners van het N. T. verklaren, dat zij een zelfstandige brief (de zoogen. „vierkapittelbrief") vormen. Echter heeft ook dit denkbeeld niet veel ingang gevonden.

Corinthische Golf. Zie *Korinthische golf.*

Corinthische oorlog noemt men den oorlog, die op aanstoken der Perzen door de verbonden staten Corinthe, Argos, Thebe en Athene werd begonnen om aan de opperheerschappij van Sparta een einde te maken. Hij duurde van 395 tot 387 v. Chr. Een gevecht tusschen de Opuntische Lokriërs, bondgenooten van Thebe, en de Phociërs, beschermelingen van Sparta, was de aanleiding tot den oorlog, die door Korinthe geleid en door Perzisch geld gesteund werd. Te land overwonnen de Spartanen in 394 bij Nemea in de Peloponnesus en bij Choronea in Boeötië, ter zee werden zij verslagen bij Cnidos, waardoor zij zich tot de Peloponnesus moesten beperken. Met behulp der verdreven aristocraten uit Corinthe streden zij van 393 tot 390 met afwisselend succes om het bezit van den Isthmus. Daar de Perzen echter vreesden, dat tenslotte Athene de hegemonie zou verkrijgen, vertoonden zij toenadering tot Sparta en steunden het voorstel van den Spartaan *Antalcidas* op de bijeenkomst te Sardes in 387, zoodat feitelijk Perzië aan de Grieksche staten den vrede voorschreef *(Vrede van Antalcidas)*, waarbij de heerschappij over Griekenland verdeeld werd tusschen Perzië en Sparta.

Corinthische zuil. Zie *Bouwkunst.*

Coriolano is de naam van Italiaansche graveurs, die eigenlijk *Lederer* heetten. Daartoe

behooren: *Cristoforo,* een houtgraveur, die in 1540 geboren werd en zich in 1560 te Venetië vestigde, *Bartolommeo,* eveneens houtgraveur, die tusschen 1620 en 1650 werkzaam was en *Giovanni Battista,* die, in 1596 te Bologna geboren, daar in 1649 overleed.

Coriolanus is de bijnaam van den Romeinschen patriciër *Gajus* (of *Cnaeus*) *Marcius,* en ontving, volgens *Livius,* dien naam na de verovering van *Corioli,* een sterkte der Volscers (493 v. Chr.). Hij was den Plebejers vijandig gezind en wilde hun het uit Sicilië aangevoerde graan tijdens een hongersnood onthouden, tenzij zij afstand wilden doen van het 2 jaar te voren verworven tribunaat. Dientengevolge tot ballingschap veroordeeld, begaf hij zich naar *Attius Tullius,* koning der Volscers, die te Antium zijn verblijf hield. Hij bood zijn bijstand aan tegen de Romeinen, werd tot veldheer benoemd, veroverde onderscheiden Romeinsche koloniën en noodzaakte de Latijnen, zich aan de zijde der Volscers te scharen. Daarna naderde hij Rome met zijn leger en deed de akkers der Plebejers verwoesten. De Senaat, hierdoor in het nauw gebracht, liet hem door 5 oud-consuls het beslrit overreiken, waarbij hij als Romeinsch burger in zijn rechten hersteld werd. Hij eischte echter ook de teruggave van alle landen, die aan de Volscers ontnomen waren, benevens de terugroeping van alle ballingen, die tot zijn aanhangers behoorden en verleende een bedenktijd van 33 dagen. Op den 31sten dag verscheen een gezantschap van 10 senatoren, maar *Coriolanus* wilde niets van zijn eischen laten vallen, op den 32sten kwamen de priesters, doch ook hun aanzoek was vruchteloos, en eindelijk verschenen op den laatsten dag de aanzienlijkste Romeinsche vrouwen met zijn grijze moeder *Veturia* en zijn echtgenoote *Volumnia* aan het hoofd. Door de tranen zijner moeder bewogen, riep hij uit: „Gij hebt tusschen het vaderland en uw zoon gekozen; ik keer nimmer terug!" en hij deed de Volscers terugtrekken. De sage vermeldt verder, dat hij daarop terstond door dezen werd omgebracht, volgens een andere lezing, dat hij zich zelf door vergif gedood heeft; een en ander is echter minder waarschijnlijk dan het bericht van *Fabius,* dat hij in hoogen ouderdom als balling gestorven is. De geheele geschiedenis van *Coriolanus* is trouwens zeer onwaarschijnlijk en dikwijls met de historische waarheid in strijd.

Coris noemt men een plantengeslacht uit de familie der Sleutelbloemachtigen *(Primulaceeën).* Het omvat slechts één soort, namelijk *C. monspeliensis* L., een halfheester, die in het zuiden van Europa groeit.

Deze plant heeft een houtachtigen wortel en bereikt een hoogte van 1 m. Haar opgaande stengel draagt ongesteelde, lijnvormige bladeren en roodachtig-paarse bloemen.

Coriseo is een Spaansch eiland, sedert 1900 tot de kolonie Rio Muni behoorend, in de Golf van Guinea, gelegen voor de Coriscobaai. Het is bijna geheel vlak, met bosschen bedekt, 14 v. km. groot en telt (1910) 2438 inwoners. De 50 km. breede, door 900 m. hooge terrassen omringde Coriscobaai, ten Z. van Kaap San Juan, dringt 25 km. ver in het land op, waar de Rio Muni en andere kleine rivieren er in uitmonden. Van den trechtervormigen mond der Graboen is deze baai door een ongeveer 20 km. breed schiereiland gescheiden.

Corispermum. Zie *Vlieszaad.*

Cork, het grootste graafschap der Iersche provincie Munster, grenst ten O. aan Waterford, ten N. aan Limerick, ten W. aan Kerry en ten Z. aan zee, waar de sterk gebogen kustlijn talrijke veilige havens vormt. Het heeft op een oppervlakte van 7485 v. km. (1911) 391 190 R.-Katholieke inwoners, hoewel in 1841 hun aantal bijna dubbel zoo groot was. De bodem is er heuvelachtig. De rivieren Blackwater, Lee en Bandon loopen evenwijdig van het W. naar het O. en verdeelen het land in vier deelen. Meer dan de helft van den grond is weide- en hooiland, de veestapel is er zeer aanzienlijk en de boter van zeer goede kwaliteit. De nijverheid bepaalt er zich hoofdzakelijk tot de vischvangst, de wolspinnerij, de looierij en de brandewijnstokerij. Het graafschap kiest 2 leden voor het Parlement, doch de steden benoemen er 6.

Cork, de hoofdstad van het Iersche graafschap Cork, de derde stad van Ierland, is de zetel van een R.-Katholieken en Anglikaanschen bisschop en ligt aan den spoorweg, oorspronkelijk geheel op een eiland in de Lee, niet ver van haar haven (Cork-harbour), welke diep en ruim genoeg is, om de geheele Britsche vloot op te nemen. Zij telde in 1831 ruim 107 000 inwoners, maar dit aantal was in 1911 tot 76 673 gedaald. Zes bruggen verbinden de stad met de voorsteden op de oevers der rivier. Men vindt er zoowel fraaie en ruime, als morsige en enge straten, 22 kerken, 6 kloosters, onderscheiden inrichtingen van weldadigheid, een gerechtshof, het Queens-college, een geneeskundige school, het Cork-Institution met een boekerij, een sterrenwacht, een museum, eenige wetenschappelijke vereenigingen, 2 schouwburgen, een circus enz. De nijverheid levert er glas, messen, lederen handschoenen, zeep, brandewijn, bier enz. De handel is er wel is waar afgenomen, maar nog altijd aanzienlijk. De Leemonding, waaraan Queenstown ligt, wordt door twee forten Carlisle en Camden verdedigd. De invoer bestaat uit koren, maïs, suiker, hout en petroleum, de uitvoer uit ijzerwaren, buskruit en landbouwproducten. Er zijn drie groote bankinstellingen.

Men vermeldt, dat deze stad gesticht is in de 6de eeuw. In de 9de eeuw vestigden er zich de Denen en bleven er tot in de 11de eeuw. In 1170 stapten de Engelschen er aan land, om zich van Ierland meester te maken, en de stad verzette zich later bij herhaling tegen de Engelsche heerschappij. Zij ondersteunde in de dagen van *Hendrik VII* den kroonpretendent *Warwick,* was onder de regeering van *Elizabeth* het tooneel van onrustige bewegingen, wilde *Jacobus I* niet erkennen, bood bijstand aan *Jacobus* tegen *Willem III* en werd in 1690 door *Marlborough* ingenomen.

Corleone, een districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Palermo op Sicilië, ligt op een heuvel, langs wiens voet de Belice stroomt, in het Mazzaradal. Zij telt (1911) als gemeente

16 139 inwoners en bezit eenige nijverheid. Men vindt er een fraaie hoofdkerk, eenige aanzienlijke huizen van den ouden adel en in de nabijheid overblijfselen van het oude Sjera.

Corlissmachine. Zie *Stoomwerktuig.*

Cormantijn, een zeeplaats aan de Goudkust van Guinea in het land der Fanti, was van 1663 tot 1807, onder den naam van *Nieuw-Amsterdam,* een Nederlandsche kolonie.

Cormenin, *Louis Marie de la Haye,* vicomte *de,* een Fransch dagbladschrijver en lid der volksvertegenwoordiging, den 6den Januari 1788 te Parijs geboren, studeerde in de rechten en bekleedde reeds vroeg aanzienlijke staatsambten. In 1814 had hij als maître de requêtes zitting in den staatsraad, doch toen *Napoleon I* van Elba terugkeerde, nam hij de wijk naar Rijssel. Na de tweede Restauratie herkreeg hij zijn plaats in den staatsraad en stond er aan de zijde der gematigd-liberale partij. In 1823 werd hij door het departement Orleans naar de Kamer van Afgevaardigden gezonden, en legde toen zijn betrekking in den staatsraad neder, om zich vrijer te kunnen bewegen. Na de Julirevolutie weigerde hij aan *Lodewijk Philips* den eed van trouw, omdat naar zijn gevoelen de geheele natie over de verwisseling van vorstenhuis beslissen moest. Vervolgens werd hij door het departement Ain tot vertegenwoordiger gekozen, en ijverde krachtig voor de belangen des volks. Na de Februari-revolutie van 1848 nam hij voor het departement Seine zitting in de Nationale Vergadering en werd er tot vice-president gekozen. Als voorzitter van de commissie tot het ontwerpen eener grondwet maakte hij zich verdienstelijk, en werd hij tot lid van den staatsraad benoemd, hoewel hij bij de regelmatige vernieuwing van dat lichaam eenige maanden daarna aftreden moest, zonder tot lid der Wetgevende Vergadering te zijn gekozen. In weerwil van zijn verzet tegen *Lodewijk Napoleon* en later tegen den staatsgreep van dezen, werd hij in Augustus 1851 tot lid van den staatsraad en in 1855 tot lid van de Academie van Wetenschappen benoemd. Hij overleed den 6den Mei 1868 te Parijs. Behalve onderscheiden vlugschriften, veelal onder den naam van *Timon,* schreef hij een aantal staatkundige en rechtsgeleerde opstellen in het „Journal des Débats", in de „Nouvelle Minerve", in den „Courrier français", in de „Gazette des Tribunaux" en in onderscheiden tijdschriften. Voorts schreef hij: „Odes nationales" (1811—1813), „Etudes sur les orateurs parlementaires" (1843—1844, 10de uitgave), „Livre des orateurs" (1843—1844, 14de uitgave), de volksschriften „Dialogues de maître Pierre" (1855, 5de druk) en „Entretiens de village" (1847, 8ste druk) en eindelijk „Le droit de tonnage en Algérie" (1860). Zijn nagelaten geschriften zijn onder den titel: „Reliquiae" (1868, 2 dln.) verschenen.

Cormon, *Pierre Etienne Piestre,* bijgenaamd *Eugène,* een Fransch dramatisch schrijver, werd in 1811 te Lyon geboren. Van 1832 tot 1885 schreef hij meer dan 100 stukken, grootendeels in vereeniging met *Dennery, Laurencin, Grangé, Michel Carré* enz. Van zijn drama's, die het meeste succes hadden, noemen wij: „Paris la nuit" (1842), „Le Canal Saint-Martin" (1845), „La ferme de Primerose" (1851), „Les crochets du père Martin" (1858), „Les deux Orphelines" (1875) enz.; van zijn blijspelen en vaudevilles: „Un mari qui se dérange" (1846), „La foire aux plaisirs" (1855); van zijn operateksten: „Les pêcheurs de perles" (1864), „Lara" (1864), „Les bleuets" (1868), „Le premier jour de bonheur" (1868), „Rêve d'amour" (1870), „Mme Turlupin" (1872), „Suzanne" (1879) enz.

Cormon, *Eugène,* een Fransch schilder, in 1845 te Parijs geboren, was een leerling van *Cabanel* en is vooral bekend door zijn decoratieve werken, die men vindt in het Musée d'Histoire Naturelle en het Stadhuis te Parijs, benevens in de Mairie te Tours. Hij heeft ook goede portretten gemaakt.

Cormons is een stad in het Oostenrijksche district Gradisca van het graafschap Görz en Gradisca, dicht bij de Italiaansche grens, aan de spoorwegen Cormons—Triest en Cormons—Udine gelegen, aan den voet der Voor-Alpen in een der best gebouwde streken aan den noordelijken rand der Adriatische Zee. Zij telt (1910) 6796 Italiaansche inwoners, die van land- en wijnbouw leven, alsmede uitgebreiden handel met meubelen, wijn, zijde en vruchten drijven. Den 22sten Augustus 1866 werd hier de wapenstilstand tusschen Oostenrijk en Italië gesloten, die door den vrede van Weenen gevolgd werd.

Cormontaigne, *Louis de,* een Fransch generaal en directeur der fortificatiën, werd geboren in 1695 in Lotharingen, trad reeds vroeg in dienst, versterkte verscheiden steden, bestuurde de belegeringen van Philipsburg en Trarbach en in 1744 die van Meenen, Yperen enz. en overleed den 20sten October 1752. Hij heeft zich als vestingbouwkundige zeer verdienstelijk gemaakt door vergrooting der bolwerkshoeken en verkleining der courtines, waardoor de bastions ruimer werden, voorts door vergrooting der ravelijnen en den aanleg van een sterker reduit in de keel, waardoor de flanken der bastions beter beveiligd werden, door den aanleg van lunetvormige aardreduits met daarvoor gelegen grachten enz., zoodat hij de schepper werd van een nieuw stelsel van vestingbouw in Frankrijk. Het geschrift van *Cormontaigne:* „Architecture militaire par un officier de distinction" ('s-Gravenhage 1741) is ook opgenomen in zijn „Oeuvres posthumes" (1807—1809, 3 dln.).

Cormoran, *aalscholver* of *schollevaar (Phalacrocorax carbo* L.), behoort tot de zwemvogels en wel tot de orde der *Roeipootvogels (Steganopodes).* Hij komt voor op alle kusten van Europa, Klein-Azië en Noord-Afrika, in Noord-Amerika van de Hudsonsbaai tot Florida en aan den Ganges. Hij broedt ook bij ons aan de plassen en meren van Noord- en Zuid-Holland en blijft de winters hier. Hoewel de vogel schuw en vraatzuchtig is, kan men hem toch gemakkelijk temmen, en vroeger richtten de Hollanders hem tot de vischvangst af, waarbij hem een ring om den hals werd gedaan, om het doorslikken van grootere vischen te verhinderen. Deze dressuur geschiedt tegenwoordig nog in China met een andere soort, de *Phalacrocorax*

sinensis; op een gegeven teeken storten zij zich in het water en komen spoedig met een visch in den bek terug. De cormoran wordt 72—75 cm. lang. De kleur van kop, hals, borst en onderrug is glanzend zwartgroen, de bovenrug en de vleugels zijn bronskleurig met fluweelzwarte veeren. De kopveeren vormen een halfopgerichten kam. Hij nestelt in boomen en op rotsklippen en legt 4 tot 5 eieren.

Cornabat, waarschijnlijk afgeleid van het Italiaansche *corno, corna* = hoorn, is de naam van een in de 16de en 17de eeuw in Boven-Italië (Mantua, Montferrat, Savoye) geslagen zilveren munt ter waarde van $^1/_2$ teslone of $^1/_3$ tallero.

Cornaceeën is de naam van een tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij omvat hoofdzakelijk heesters en boomen met tegenovergestelde, enkelvoudige, gaafrandige of gezaagde bladeren zonder steunbladeren. De bloemen zijn doorgaans in hoofdjes of in schermen geplaatst en door een omwindsel omgeven, zelden in bijschermen zonder omwindsel. De kelk eindigt in 4 tanden en daarbinnen ziet men 4 bloembladeren en, afwisselend met deze, evenzooveel meeldraden met naar binnen openspringende, tweehokkige helmknoppen en een onderstandig vruchtbeginsel. Dit heeft in elk hokje een hangenden zaadknop. Op zijn top staat een vaak sterk ontwikkelde schijf, in wier midden zich een enkelvoudige stijl met een knopvormigen stempel verheft. De vrucht is een steenvrucht met een beenharde, 2- of 3- of soms 1-hokkige steen. De zaden bevatten vleezig kiemwit en een rechte, langwerpige kiem met lange zaadlobben en een kort, naar boven gericht worteltje. De Cornaceeën behooren meerendeels thuis in den gematigden kouden gordel van het noordelijk halfrond. Tot de sierplanten behooren *Cornus* (zie *Kornoelje)* en *Aucuba japonica* (zie *Aucuba).*

Cornage. Zie *Dampigheid.*

Cornaro was de naam van een aanzienlijke patricische familie in Venetië. Hiertoe behooren:

Cornaro, Caterina, geboren in 1454, kleindochter van den doge *Marco Cornaro,* die de onderwerping van Kreta voltooide (overleden in 1367), huwde in 1472 met koning *Jacob II Lusignan* van Cyprus. Reeds acht maanden daarna, in 1473, overleed haar echtgenoot, en nu nam zij onder strenge voogdij van de republiek Venetië de regeering van het eiland in handen. *Caterina* deed in 1488 afstand van haar gezag en vestigde zich te Asolo bij Treviso, waar zij zich aan de kunst wijdde en den 10den Juli 1510 overleed. Zij is de heldin van verschillende opera's.

Cornaro, Luigi, was een bekend philosoof, geboren in 1467, die tot aan zijn 40ste jaar een losbandig leven leidde, toen tot inkeer kwam en den ouderdom van 104 jaren bereikte; zijn „Discorsi della vita sobria" (1558) zijn bij herhaling gedrukt en in onderscheiden talen overgezet.

Cornaro, Lucrezia Elena Piscopia, geboren in 1646, schitterde zoo door haar geleerdheid, dat de faculteit der wijsbegeerte te Padua haar eershalve het doctorsdiploma ter hand stelde; toen zij in 1684 op 38-jarigen leeftijd overleed, was zij lid van een groot aantal genootschappen, hoewel haar „Opere" (1688) dien roem niet rechtvaardigen.

Corned beef. Zie *Geconserveerde levensmiddelen.*

Corneille, *Pierre,* de schepper van het Fransche treurspel, den 6den Juni 1606 te Rouaan geboren, studeerde in de rechten, doch bracht reeds in 1629 zijn eerste stuk, „Mélite", ten tooneele, dat met bijval ontvangen werd. Weldra volgden nu: „Clitandre", „La veuve", „La galerie du palais", „La suivante" en „La place royale" (1633), die zoozeer de goedkeuring wegdroegen van het publiek, dat er voor de opvoering dier stukken een afzonderlijk tooneelgezelschap opgericht werd. Ook verscheen in dien tijd zijn beroemde „Médée". Kardinaal *Richelieu* had dichters in dienst, welke tooneelstukken naar zijn aanwijzing bewerkten, en ook aan *Corneille* werd iets dergelijks opgedragen. Daar hij echter de kunst van vleien niet verstond en te zelfstandig was, om zich geen wijzigingen in de hem voorgelegde plannen te veroorloven, verloor hij de gunst van dien invloedrijken staatsman en begaf zich naar Rouaan, waar *Chalon,* de voormalige secretaris van *Maria de Medici,* hem den raad gaf zich tot het treurspel te bepalen. Om Spaansche treurspelen te kunnen lezen, oefende *Corneille* zich in de Spaansche taal, en weldra verscheen de „Cid". Een algemeene bewondering viel hem ten deel, behalve van de zijde van kardinaal *Richelieu,* die door de Fransche Académie bij monde van *Chapelain* een ongunstig oordeel over dat treurspel deed uitspreken. Glansrijk wederlegde *Corneille* in zijn „Horaces" het verwijt, dat het hem aan scheppend vermogen ontbrak. Veel Fransche kunstcritici beschouwen „Cinna" (1639) als zijn meesterstuk, terwijl anderen aan „Polyeucte" dien rang toekennen. Daarna schreef hij: „La mort de Pompée", en „Le menteur" (1642). Nadat hij vervolgens eenige andere tooneelstukken had uitgegeven en een van deze zijn verwachtingen teleurstelde, zocht hij troost in letterkundige werkzaamheden van anderen aard; hij vertaalde namelijk het boek van *Thomas a Kempis* „De imitatione Christi" in Fransche verzen. Na verloop van 6 jaar keerde hij op aandringen van *Fouquet* tot den tooneelarbeid terug, doch zijn stukken waren niet in staat hem op de hoogte te houden van zijn vroegeren roem. In 1647 was hij lid geworden der Fransche Académie. Hij overleed den 1sten October 1684. Zijn beste stukken worden ook thans nog opgevoerd. Ondanks alle afbrekende critiek is zijn bijnaam „le grand" nog altijd onaangetast gebleven en is zijn aanzien zelfs vermeerderd, ondanks de fouten, die zijn werken hebben. Tot de beste uitgaven van zijn tooneelspelen, 33 in getal, behooren die van *Voltaire* (12 dln., 1764, in quarto verschenen bij *Firmin Didot* in 1796), die van *Renouard* (12 dln., 1817), die van *Didot* en *Lefèvre* (12 dln., 1854—1855) en die van *Taschereau* (7 dln., 1857—1862). Tot zijn levensbeschrijvers behoort ook *Guizot* (1852).

Corneille, Thomas, een broeder van den voorgaande, werd geboren te Rouaan den 20sten Augustus 1625, vervaardigde reeds als schoolknaap een blijspel in Latijnsche verzen, dat de

eer der opvoering werd waardig gekeurd. Zijn blijspel „Les engagements du hasard", naar *Calderon*, vond bijval, en hij leverde een 42-tal tooneelstukken, die thans nagenoeg vergeten zijn, hoewel zijn treurspelen „Timocrate" en „Camma et Pyrrhus" geruimen tijd werden toegejuicht. Verder vermelden wij van hem: „Stilicon" (1660), het blijspel „L'inconnu", en vooral „Ariane" (1672) en „Le comte d'Essex" (1678), welke twee laatste lang op het repertoire zijn gebleven. In 1685 werd hij de opvolger van zijn broeder in de Fransche Académie, werkte mede aan haar woordenboek, en schreef vervolgens: „Dictionnaire pour servir de supplément au dictionnaire de l'Académie française" (1694, nieuwe uitgave 1732) en een: „Dictionnaire universel géographique et historique" (3 dln., 1708), den grondslag der latere „Encyclopédie". Hij genoot wegens zijn opgeruimden en geestigen omgang en wegens zijn uitmuntende hoedanigheden de algemeene achting, werd op gevorderden leeftijd blind en overleed den 8sten December 1709 te Les Andelys.

Litteratuur: Guizot, Vie de Corneille (1813; sedert den 2den druk onder den titel: „Corneille et son temps"; 7de druk 1880); *Taschereau*, Histoire de la vie et des ouvrages de P. Corneille (1829; 3de druk 1869); *F. Bouguet*, Points obscurs et nouveaux de la vie de Pierre Corneille (1888); *M. E. Picot*, Bibliographie Cornélienne (Parijs 1875—1876); *J. Lemaître*, Corneille et la poétique d'Aristote (1888); *Gustave Lanson*, Corneille (in „Grands Ecrivains français", 1898); *G. Huszar*, P. Corneille et le théâtre espagnol (Parijs 1902); *P. Desjardins*, La méthode des classiques français (Corneille, Poussin, Pascal, 1904); *Alfred de Vigny*, Fragments sur Pierre et Thomas Corneille (1905).

Corneïne is het organisch bestanddeel van de koralen. De chemische samenstelling is nog niet met zekerheid bekend.

Cornelia, een edele Romeinsche vrouw, was de dochter van *Publius Cornelius Scipio Africanus major* en gehuwd met *Tiberius Sempronius Gracchus*, die in 177 en 163 v. Chr. consul en in 169 censor was. Haar dochter *Sempronia* was gehuwd met *Publius Scipio Africanus* den jongere; haar zonen, *Tiberius* en *Cajus Sempronius Gracchus*, waren beiden roemrijk bekend. Toen een rijke, met edelgesteenten getooide Romeinsche vrouw haar juweelen begeerde te zien, wees zij op haar kinderen. *Cicero* roemt den keurigen stijl harer brieven, doch omtrent de twee, die wij met haar naam bezitten, is men het niet eens of zij al of niet vervalscht zijn.

Cornelimunster is de naam van een vlek in het Pruisisch district Aken, 220 m. hoog gelegen aan de Indebeek en aan den spoorweg Aken—St. Vith. Het telt als gemeente (1910) 4468 inwoners, heeft een oude Gotische kerk, een abdij, thans Katholiek seminarium, staalbronnen, wolspinnerijen en lakenfabrieken, mijnbouw, kalksteengroeven, landbouw en veeteelt. Ter eere van den heiligen *Cornelius* zijn hier in September kerkelijke feesten, die door duizenden bezocht worden, benevens een groote jaar- en veemarkt. De abdij werd door den heiligen *Benedictus van Aniane* gesticht en van 815 tot 817 door *Lodewijk den Vrome* gebouwd.

Cornelis Corneliszoon *van Haarlem*. Zie *Haarlem*.

Cornelisz, *Jacob*, soms *Van Oostsanen*, ook wel *van Amsterdam* genoemd, een Nederlandsch schilder, geboren te Oostzaan omstreeks 1460, gestorven te Amsterdam in 1533. Wie zijn leermeester was is onzeker; door sommigen wordt *Geertgen van St. Jans* te Haarlem daarvoor gehouden. Veel van zijn schilderwerk is door de beeldenstormers vernield. Het museum te Kassel bezit van hem „Christus, die aan Maria Magdalena verschijnt", dat het jaartal 1507 draagt. Het museum te 's-Gravenhage bezit „Salome" van 1524, het Rijksmuseum te Amsterdam „Saul bij de heks te Endor" van 1526. De in 1518 voltooide beschilderingen van het houten gewelf der kerk te Naarden, die tafereelen uit het leven van *Christus* en uit het Oude Testament voorstellen, zijn in den trant van *Cornelisz* behandeld, waarom men ze soms aan hem toeschrijft. Ook de paneelen in de kerk te Alkmaar, die het jaartal 1504 dragen en de zeven werken van barmhartigheid verbeelden, gelden als werk van hem, terwijl zij ook wel aan zijn broeder *Cornelis Cornelisz*, gezegd *Buys*, omstreeks 1524 te Alkmaar overleden, worden toegeschreven. *Jacob Cornelisz* is vooral bekend door de fraaie houtsneêprenten, die naar zijn teekeningen werden vervaardigd. Zij geven de tafereelen der passie van *Christus* en het Mirakel van Amsterdam weder. Dit mirakel is ook voorgesteld op eenige schilderijen in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, die als zijn werk gelden.

Cornelisz, *Arnoldus* of *Arent*, een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Delft in 1547, studeerde buitenslands en werd daarna predikant te Delft, waar hij den 5den Juni 1605 overleed. Hij was een geleerd en welsprekend man, die tevens uitmuntte door groote bescheidenheid. In 1581 bekleedde hij in de synode te Middelburg het voorzitterschap, bovendien was hij lid van verschillende commissies, werkte met *Aldegonde* en *Helmichius* aan de vertaling des Bijbels en schreef, behalve leerredenen enz., „Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvini ex tractatu de praedestinatione in Cap. IX ad Romanos".

Cornelisz, *Jacob*, ook *Jacob van Dalen* genaamd, werd geboren te Rotterdam in 1608 en was heelkundige en tevens leeraar der Waterlandsche Doopsgezinden te Amsterdam. Zich door scherpzinnig oordeel onderscheidend, nam hij deel aan de veelvuldige kerktwisten van die dagen en schreef, behalve leerredenen enz., „Grondslag der Godsaligheit" (1650), „Oncier sel en Cieraet van de Godtsalige vrouwen enz." (1652), en „Spiegel der dischgenooten Christi enz." (1662). Hij overleed in 1663.

Cornelisz, *Willem*. Zie *Duivenbode*.

Cornelisz Rijp, *Jan*. Zie *Barendsz*.

Cornelius, paus van 251 tot 252, had tot tegenpaus *Novatianus*, die door zijn aanhangers, de *Novatianen*, sterk werd gesteund in zijn verzet tegen de minder strenge maatregelen, die *Cornelius* nam tegen de ernstige zondaren in

de kerk. *Cornelius* werd door *Gallus* naar Civita Vecchia verbannen, waar hij spoedig overleed.

Cornelius, *Andreas,* afkomstig uit Stavoren, was organist in de kerk te Harlingen en overleed aldaar in 1589. Acht jaar na zijn dood verscheen de bekende: „Chroniicke ende warachtige Beschrijvinge van Vrieslant, beginnende nae des Werelts Scheppinge met den jare 3070, ende deurende voort tot na de gheboorte Christi 1565. Eerst door Ockam Scharlensem zeer vlijtelik bijeen gheteekent, ende andermael door Johannem Vltarp weder vernieut ende verbetert, als nu ook ten derde mael door Andream Cornelium Stavriensem seer neerstelijk en getrouwelik geschiet is" (1597 folio, en 1742 quarto). Het bestaan der eerste twee bewerkers is door velen in twijfel getrokken. Zeker is het echter, dat *Andreas Cornelius,* die een ongeletterd man was, een handschrift heeft gebruikt, waaraan hij de eerste 3 boeken dezer kroniek ontleende. Verder heeft hij gebruik gemaakt van overleveringen en volksverhalen en tevens zijn werk met veel bijgeloovige ongerijmdheden opgesierd.

Cornelius, *Peter von,* een Duitsch schilder, den 23sten September 1783 te Düsseldorf geboren, ging in 1811 naar Rome, waar hij de fresco's van het Vaticaan bestudeerde. Te Rome schilderde *Cornelius* twee fresco's in de Villa Bartholdi. In 1825 vertrok hij naar München, waar hij fresco's in de kerk van den H. Lodewijk aanbracht en de zalen der Glyptotheek met fresco's, wier onderwerpen aan de oudheid ontleend zijn, versierde. *Cornelius* vertrok in 1841 naar Berlijn, waar hij den 6den Mei 1867 overleed.

Cornelius, *Karl Adolf,* een Duitsch geschiedkundige, werd den 12den Maart 1819 te Würzburg geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn in de letteren en in de geschiedenis, werd in 1843 leeraar aan het gymnasium te Emmerik, daarna te Coblenz, vervolgens aan het lyceum te Braunsberg, promoveerde op een dissertatie: „De fontibus, quibus in historia seditionis Monasteriensis anabaptisticae narranda viri docti hucusque usi sunt" (1850), vestigde zich in 1852 als privaat-docent in de geschiedenis te Breslau, werd in 1854 professor te Bonn en in 1856 te München, waar hij den 10den Februari 1903 overleed. Zijn talrijke geschriften hebben vooral betrekking op het tijdperk der Hervorming, speciaal op de geschiedenis der Wederdoopers te Munster. Hij leverde o.a.: „Die Münsterschen Humanisten und ihr Verhältniss zur Reformation" (1852), „Der Anteil Ostfrieslands an der Reformation" (1852), „Geschichte des Münsterschen Aufruhrs der Wiedertäufer" (2 dln., 1855—1860), „Studien zur Geschichte des Bauernkriegs" (1861), „Kurfürst Moritz von Sachsen gegenüber die Fürstenverschwörung im Jahre 1550—1551" (1867), „Die niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters" (1534—1535), „Ueber die deutschen Einheitsbestrebungen im 16 Jahrh." (1862), „Zur Geschichte der Gründung der deutschen Liga" (1865), „Der grosse Plan Heinrich's IV von Frankreich" (1866), „Berichte der Augenzeugen über das Münstersche Wiedertäuferreich" (1873), „Die Verbannung Calvins aus Genf" (1886), „Die Rückkehr Calvins" (1888) en „Die ersten Jahre der Kirche Calvins" (1896).

Cornelius, *Karl Sebastian,* een Duitsch natuurkundige, den 14den November 1819 te Ronshausen in Neder-Hessen geboren, studeerde te Göttingen en te Marburg en vestigde zich in 1851 als privaat-docent te Halle, waar hij voorlezingen hield over verschillende deelen der natuurkundige wetenschap. In Mei 1880 ontving hij den titel van professor. Hij overleed den 5den November 1896. *Cornelius* schreef onder andere: „Versuch einer theoretischen Ableitung der electrischen und magnetischen Erscheinungen" (1854), „Theorie des Sehens und räumlichen Vorstellens u. s. w." (1861), „Grundzüge einer Molekularphysik" (1866), „Ueber die Bedeutung des Causalprinzips in der Naturwissenschaft" (1867), „Grundrisz der physikalischen Geographie" (3de druk 1868), „Ueber die Entstehung der Welt u. s. w." (1870), „Ueber die Wechselwirkung zwischen Leib und Seele" (1871), „Zur Molekularphysik" (1875) en „Zur Theorie der Wechselwirkung zwischen Leib und Seele" (1880).

Cornelius, Peter, een Duitsch componist en dichter en neef van den vorige, werd den 24sten December 1824 te Mainz geboren. Onder *Dehn* te Berlijn studeerde hij in de muziek en ging in 1853 naar Weimar, waar hij o.a. de komische opera: „Der Barbier von Bagdad" schreef. Deze opera werd in 1858 aldaar opgevoerd, doch leed fiasco door een tegen *Liszt* gerichte kliek: tengevolge daarvan nam *Liszt* zijn ontslag. In 1860 kwam *Cornelius* op aandringen van *Wagner* te München, waar hij werd aangesteld tot leeraar aan de koninklijke muziekschool. Hij overleed den 26sten October 1874 te Mainz. Zijn voornaamste werken zijn: „Trauerchöre für Männerstimmen" (Op. 9), „Chorgesänge" (Op. 11), „Vier italienische Chorlieder" (Op. 20), „Weinachtslieder" (Op. 8), „Brautlieder" (van zijn bruid). In 1861 verscheen de opera „Der Cid"; van de „Gunlöd" (tekst naar de „Edda") voltooide hij slechts den tekst; de muziek bleef fragment, en is door zijn leerling *Hoffbauer* uitgewerkt, door *Lassen* later nog overgeïnstrumenteerd. Van „Der Barbier von Bagdad" gaven *Levi* en *Mottl* ook nog een gerevideerde instrumentatie. Als lyrisch dichter gaf hij, behalve een vertaling van de sonnetten van *Minckiewicz* (Leipzig 1868) uit: „Ein Sonettenkranz für Frau Rosa von Milde" (Weimar 1859) en „Lieder" (Pest 1861). Zijn „Briefe in Poesie und Prosa an Feodor und Rosa von Milde" (Weimar 1901) werden door *Natalie von Milde* uitgegeven.

Zie: *Edgar Istel,* Peter Cornelius (Reclam's Universal Bibliothek, 1904).

Cornelius, *Hans,* een Duitsch wijsgeer, werd in 1863 te München geboren en is hoogleeraar aan de Universiteit te Frankfort a. d. M. Ofschoon van *Kant* uitgaande, is *Cornelius* toch zeer sterk door *Mack* beïnvloed. Hij neemt aan, dat de grondslag van alle kennis en theoretische bewijsvoering door analyse en beschrijving van de feiten van het bewustzijn moet

worden gegeven. Deze eenheid van het bewustzijn kan, volgens hem, door de associatiepsychologie niet verklaard worden, daar zij deze eenheid veeleer steeds moet veronderstellen. In deze eenheid van het bewustzijn worden de tegenstellingen tusschen object en subject overwonnen. Men kan zich een onkenbaar „ding op zich zelf" niet voorstellen, daar de buitenwereld niet anders is dan de som van alle mogelijken inhoud van het bewustzijn. Slechts bij het „ik" is steeds een en dezelfde identiteit terug te vinden, omdat het „ik" juist is een karakteristieke samenhang van dezelfde gevoelens en waarnemingen. Duidelijk blijkt hier dus uit het standpunt, door *Cornelius* ingenomen, dat subjectief idealistisch is. Want alle eenheid, die in den chaos der verschijnselen is terug te vinden, is hierin gebracht juist door het subject, in zooverre dit door de logische axioma's, door de aanschouwingsvormen en door de begrippen een samenhang brengt in deze veelheid. *Cornelius* schreef: „Psychologie als Erfahrungswissenschaft" (1897); „Einleitung in die Philosophie" (1903); „Versuch einer Theorie des Existentialurteil" (1894) en „Elementargesetze der bildenden Kunst" (1908).

Cornelius a Lapide, een Roomsch-Katholiek godgeleerde, werd in 1567 geboren nabij Luik, ontving zijn opleiding aan het college der Jezuïeten te Maastricht en te Keulen en studeerde te Douai en te Leuven. In 1597 trad hij in de orde der Jezuïeten, werd professor te Leuven en in 1616 aan het Collegium Romanum te Rome, waar hij in 1637 overleed. Zijn bekendheid dankt hij vooral aan zijn commentaren op bijna alle boeken van den Bijbel, die nog steeds waarde hebben als verzameling van de meest uiteenloopende uitleggingen.

Cornell University, een der grootste Amerikaansche instellingen voor hooger onderwijs, is gevestigd te Ithaca (New-York). Zij werd in 1865 gesticht door den steun van *Ezra Cornell* en is sedert voortdurend in omvang toegenomen door de toevoeging van verschillende speciale afdeelingen *(Colleges)*, veelal stichtingen met een belangrijk stamkapitaal, zoodat dit van de geheele instelling in 1909 22 000 000 gld. bedroeg, terwijl het totaal inkomen aan rente, staatsgelden en inschrijvingsgelden in 1914 ongeveer 2 500 000 gld. bedroeg. In dit jaar was het aantal mannelijke en vrouwelijke studenten 3980. Vooral bekend is het „Sibley College" voor werktuig- en machinebouwkunde (1163 studenten in 1909). Wederom gesteund door afzonderlijke fondsen worden aan de „Cornell University" verschillende tijdschriften uitgegeven voor de daar onderwezen takken van wetenschap.

Cornely, *Rudolf,* een R.-Katholiek godgeleerde, werd in 1830 te Breyell geboren en trad in 1852 in de orde der Jezuïeten. Hij werd in 1867 hoogleeraar in de exegese te Maria-Laach, was dit later in België en van 1879 tot 1889 te Rome, waarna hij tot zijn sterfjaar (1908) beurtelings in Duitschland en Nederland zich bezig hield met wetenschappelijken arbeid. Hij schreef verschillende Latijnsche inleidingen op het Oude en Nieuwe Testament en commentaren op de brieven van *Paulus* en gaf van 1872 tot 1879 de „Stimmen von Maria-Laach" uit.

Corner is in Engeland en Amerika de vereeniging van groothandelaren, die alle goederen opkoopt om den marktprijs te beheerschen. Wanneer de producenten zich verbinden, hun producten slechts op vooraf bepaalde voorwaarden aan de markt te brengen, ontstaat een *Ring*. Terwijl de *ring* zich vooral bemoeit met de regeling der onafgebroken productie, heeft de *corner* meer betrekking op landbouw- en koloniale producten, waarvan de voorraad niet vermeerderd kan worden voor den eerstvolgenden oogst. Zie ook *Kartel* en *Trust*.

Cornet, van het Spaansche woord *corneta* (ruitervaandel) afkomstig, noemde men voorheen den jongsten officier van een eskadron, bekleed met de betrekking van vaandeldrager. In den laatsten tijd is deze naam weer in ons leger in gebruik gekomen. Bij de bereden wapens noemt men een *cornet* een kaderreservist, met den graad van adjudant-officier, die geheel den dienst van een luitenant doet en die meestal, na één jaar in dien graad gediend te hebben, tot den rang van reserveluitenant wordt benoemd. Ook gaf men in de 16de en 17de eeuw den naam van *cornette* aan een compagnie ruiters.

Cornet of *cornetto* is een orgelregister, dat een lang vergeten blaasinstrument nabootst, terwijl men in een orkest van koperen instrumenten een soort van trompet met 2 of 3 pistons met den naam van *cornet à pistons* bestempelt; zij heeft een meer ordinairen klank dan de trompet.

Cornet, *Jacobus Ludovicus,* een Nederlandsch schilder, den 18den Augustus 1815 te Leiden geboren en aldaar overleden den 3den December 1882. Hij ontleende de onderwerpen zijner schilderijen meest aan de vaderlandsche geschiedenis. Men vindt werken van hem in het Rijksmuseum te Amsterdam en het stedelijk museum te Leiden.

Corneto, sedert 1873 *Corneto-Tarquinia* geheeten, een stad en tevens de zetel van een bisschop in de Italiaansche provincie Roma, aan de Marta en aan den spoorweg Florence—Rome, telt (1911) 6837 inwoners, heeft een hoofdkerk in Gotischen stijl en onderscheiden Middeleeuwsche paleizen, en is vermaard wegens de vele overblijfselen der Oudheid, die in den omtrek werden gevonden. In haar nabijheid verhief zich weleer de Etruscische stad Tarquinii en de hierbij behoorende doodenstad is een der merkwaardigste van Italië. De meeste graven zijn met muurschilderingen versierd.

Corniani, *Giovanbattista* graaf, een Italiaansch schrijver, den 28sten Februari 1742 te Orzi-Nuovi in het land van Brescia geboren, studeerde te Milaan in de rechten en werd lid van de „Accademia dei Trasformati". Twintig jaar oud keerde hij naar Brescia terug, waar hij zich aan de letteren wijdde. Hij schreef den tekst der opera's: „L'inganno felice" en „Il matrimonio segreto", de treurspelen: „Il decemvirato" en „Dario in Babilonia", werd lid en later voorzitter van de Maatschappij van Landbouw en schreef onderscheiden verhandelingen over land-

bouwkundige onderwerpen. Na den inval der Franschen bekleedde hij rechterlijke betrekkingen en was gedurende het bestaan der Cis-Alpijnsche Republiek lid en vervolgens voorzitter van het Hof van Cassatie, verder medewerker aan het wetboek voor het koninkrijk Italië en afgevaardigde naar het provinciaal congres te Milaan. In 1807 keerde hij naar Brescia terug, waar hij lid werd van het Hof van Appel en den 7den November 1813 overleed, nadat hij zijn belangrijke geschiedenis der Italiaansche letterkunde, onder den titel: „I secoli della letteratura italiana" (9 dln., 1804—1813), voltooid had.

Corniche, *La,* is de naam van een straatweg, die langs de Riviera di Ponette tusschen de Zeealpen en Nizza naar Mentone en verder naar Genua loopt. Zij is een der schoonste wegen van Europa. De oude Romeinsche straatweg op deze plaats werd door *Napoleon I* verbreed; de spoorweg loopt er evenwijdig mede.

Cornificius, *Quintus,* is waarschijnlijk de schrijver der 4 boeken, die gewoonlijk met de rhetorische werken van *Cicero* verbonden zijn en de „Rhetorica ad C. Herennium" bevatten. *Cicero* heeft dit werk veel gebruikt, vooral in zijn werk „De inventione". *Cornificius* bekleedde 69 v. Chr. het tribunaat en dong in 64 v. Chr. naast *Cicero* naar het consulaat.

Cornill, *Karl Heinrich,* een Protestantsch godgeleerde, werd den 26sten April 1854 te Heidelberg geboren, studeerde theologie van 1872 tot 1876 te Leipzig, Bonn en Marburg, waar hij in 1878 privaat-docent werd. In 1886 werd hij buitengewoon, in 1888 gewoon hoogleeraar te Koningsbergen, in 1898 te Breslau. Van hem zijn verschenen „Jeremia und seine Zeit" (1880), „Das Buch des Propheten Ezechiel" (1886), „Einleitung in das Alte Testament" (1891, 6de druk 1908), „Der israelitische Prophetismus" (1894, 3de druk 1903), „Geschichte des Volkes Israel" (1898), „Das Buch Jeremia" (1905).

Cornish Heights is de naam van een bergketen in het Engelsche graafschap Cornwall, uit graniet bestaande. Zij verheft zich steil, op sommige plaatsen met klippen uit de zee en vormt op het schiereiland eenzame en boomlooze, slechts met heide en brem begroeide bergen en dalen. Het hoogste punt is de Brown Willy (415 m.).

Cornput, *Hendrik van den,* een Nederlandsch godgeleerde, werd geboren te Breda den 26sten Mei 1536, studeerde eerst te Leuven, trok bij de komst van *Alva* naar Duitschland, waar hij te Heidelberg zijn studiën hervatte, en werd in 1568 beroepen als predikant te Dordrecht, terwijl hij ook te Breda, te Hoorn enz. tijdelijk dienst deed. Hij was uitgesloten van de amnestie, door *Philips II* van Spanje in 1582 afgekondigd, nam in 1581 deel aan de Synode te Middelburg, in 1582 aan die te Haarlem, werkte ijverig voor den bloei van zijn kerkgenootschap en overleed te Dordrecht den 22sten Augustus 1601. Hij behoorde tot de geleerdste mannen van zijn tijd, schreef enkele kleinere werkjes en heeft een vertaling nagelaten van een werk van zijn ambtgenoot *Jeremias Bastingius,* getiteld: „Verklaringe op den cathechisme der christelicke religie enz." (1591 en later).

Cornput, Johan van den, een broeder van den voorgaande en Nederlandsch krijgsman, geboren te Breda in 1542, was in 1579, als kapitein bij het regiment van graaf *van Rennenberg* te Groningen, belast met de versterking van Appingedam en Delfzijl. Vruchteloos deed hij zijn best de stad Groningen, die door het verraad van *Rennenberg* aan de Spaansche zijde gebracht werd (1580), voor de Staatschen te behouden. Ook Koevorden moest hij ontruimen, doch hij trok vandaar naar Steenwijk en heeft door de verdediging van dat stadje tegen de troepen van *Rennenberg* zijn naam in de geschiedenis bekend gemaakt. Hoewel de burgers er meest Spaansch-gezind waren en de vestingwerken zich in een ongunstigen toestand bevonden, deed *Cornput* zijn volk zweren, dat niemand van overgave zou spreken, zoolang hij zelf daarvan zweeg, en gedurende een beleg van den 18den October 1580 tot den 22sten Februari 1582 wist hij de muitzieke burgers in bedwang en den moed zijner onderhoorigen levendig te houden. Doormiddel van kogels, waarin brieven waren geborgen, hield hij gemeenschap met overste *Norritz,* die tot ontzet aanrukte, en hij deelde aan de Staten een „maniere om van verre malkanderen aan te spreecken" mede, namelijk een volledig plan om des daags door gekleurde doeken in ramen en des nachts door lantaarns elkander berichten over te seinen, zoodat de optische telegraaf, zooals die later werd uitgevoerd, eigenlijk door hem is uitgedacht. *Rennenberg* moest het beleg opbreken en overleed kort daarna, terwijl *Cornput* in 1591 met evenveel beleid zich in het bezit van de Bellingwolder Schans wist te handhaven. Toen Steenwijk vervolgens in de macht der Spanjaarden was geraakt en in 1592 door prins *Maurits* belegerd werd, werkte *Cornput* ijverig mede tot de verovering dier stad.

Wij vinden omtrent *Cornput* verder vermeld, dat hij bevelhebber was van Hasselt en Koevorden, gouverneur van de stad Groningen en de vriendschappelijke raadsman van graaf *Willem Lodewijk van Nassau,* stadhouder van Friesland. Hij was een der bekwaamste aanvoerders en vestingbouwkundigen van zijn tijd. *Cornput* overleed den 17den September 1611 te Groningen.

Cornput, Abraham van den, een kleinzoon van *Hendrik,* werd geboren te Dordrecht in 1599, was eenigen tijd predikant te Giessen-Nieuwkerk, woonde later ambteloos te Dordrecht en overleed aldaar den 30sten October 1670. Hij schreef: „Leven en dood van den zeer beroemden Philips Melanchton enz." (1662 en later), en „Goddelicke Vierschare, dat is ontdeckinge der Hemelsche oordeelen enz." (4 dln., 1659 en later), terwijl hij een „Historie der Turken" naliet, benevens een verhandeling over de vraag: „Of Petrus ooit te Rome geweest is".

Cornu (geboren *Lacroix*), *Hortense,* was de dochter der min van prins *Lodewijk Napoleon,* den lateren keizer *Napoleon III.* Zij werd geboren in 1812, huwde in het jaar 1834 met den schilder *Sebastien Cornu* en schreef onder den schuilnaam *Sebastien Albin* „Ballades et chants populaires de l'Allemagne" (1841) en „Goethe

et Bettina, correspondance inédite" (2 dln., 1843). Ook leverde zij bijdragen in verschillende tijdschriften. Zij overleed te Longpont bij Corbeil den 16den Mei 1875. Zij was lang de vertrouwde van *Napoleon III;* de brieven, die de keizer in zijn jeugd aan haar schreef, worden te Parijs bewaard.

Cornu, *Alfred,* een Fransch natuurkundige, werd den 6den Maart 1841 te Châteauneuf geboren en bezocht sedert 1860 de Polytechnische school te Parijs, sedert 1862 de *Ecole des mines* en werd in 1867 hoogleeraar in de natuurkunde aan de Polytechnische school. In 1886 werd hij lid van het bureau voor graadmeting en in 1900 lid der internationale commissie voor maten en gewichten. Hij overleed den 11den April 1902 te Parijs. *Cornu* behoorde tot de Fransche natuurkundigen, die de meetkundige optiek experimenteel en theoretisch hielpen tot stand komen. Hij deed proeven op het gebied van de snelheid van het licht, reflectie van doorzichtige en absorbeerende stoffen, van de polarisatieverhoudingen bij kristalreflexie en met ultraviolette stralen. Hij schreef: „Sur le spectre normal du soleil, partie ultraviolette" (1881) en „Etude des bandes telluriques a, B et A du spectre solaire" (1886).

Cornu, Maxime, een Fransch plantkundige en broeder van den voorgaande, den 16den Juni 1843 te Orleans geboren, studeerde te Parijs en werd in 1869 repetitor in de plantkunde aan de Sorbonne, in 1874 „aide naturaliste" aan het museum voor natuurlijke historie en in 1884 „professeur de culture" aldaar en directeur van den Botanischen tuin te Parijs. Hij deed onderzoekingen omtrent de ontwikkeling der zwammen en die der druifluis en beval o.a. ter bestrijding der laatste, middelen aan in de „Mémoires relatifs à la nouvelle maladie de la vigne". Verder schreef hij: „Etudes sur le phylloxera vastatrix" (1878). In zijn laatste betrekking deed hij veel voor de Fransche koloniën, door nuttige planten te Parijs te kweeken en te onderzoeken en verslag uit te brengen over het al of niet wenschelijke daarvan voor koloniale cultuur.

Cornus. Zie *Kornoelje.*

Cornutus, *Lucius Annaeus,* een Romeinsch wijsgeer, werd ongeveer 20 na Chr. geboren te Leptis in Libye, maar woonde meest te Rome. Hij was een aanhanger der Stoïsche wijsbegeerte. Zeer bevriend met den dichter *Persius,* had hij groot aandeel in de uitgave van diens nagelaten gedichten. Hij werd door *Nero* in 66 of 68 verbannen, sedert welken tijd wij niets meer van hem vernemen. Van zijn Grieksche en Latijnsche geschriften is bekend „De figuris sententiarum". Een ander wijsgeer met den naam *Cornutus* leefde in de eerste helft der 3de eeuw en schreef eveneens Grieksche en Latijnsche werken. Van hem is bekend „Theologiae Graecae compendium" en een commentaar op werken van Aristoteles, van wiens wijsbegeerte hij een ijverig verdediger was. Op zijn naam staan nog enkele geschriften, die waarschijnlijk niet van hem afkomstig zijn, zoo de Middeleeuwsche „Disticha Cornuti".

Cornwallis, het zuidwestelijkste graafschap van Engeland, grenst ten O. aan Devon en voor het overige aan den Atlantischen Oceaan. De sterk ingesneden kusten strekken zich met de kapen Lizard (met een lichttoren) en Landsend ver in zee uit. Het is, evenals het tegenoverliggend Bretagne, een berg- en heuvelachtig gewest, waar Devonische kalksteen, graniet en trapp zich ter hoogte van ruim 415 m. verheffen. Langs de kust is het klimaat zeer zacht, zoodat Zuidelijke gewassen den winter in de open lucht verduren. De dalen zijn vruchtbaar. De kale bergvlakten zijn daarentegen voor landbouw en veeteelt weinig geschikt, doch des te kostbaarder zijn de schatten van den bodem, zoodat negentig procent der bevolking er bezigheid vindt in de mijnen. Deze leveren tin, koper, lood, zilver, zink, ijzer, nikkel, arsenicum, porseleinaarde enz. Ook de visscherij is van belang. Het graafschap telt op 3513 v. km. (1911) 325 315 inwoners. De hoofdstad is Bodmin met ongeveer 5000 inwoners, in een dal aan den spoorweg gelegen. Verder heeft men er te Falmouth een der beste havens van Engeland en het middelpunt van den mijnbouw is Redruth.

Een gedeelte van het graafschap is sedert *Eduard III* (1330) als hertogdom Cornwallis het eigendom van den prins *van Wales.* Aanvankelijk vormde het een onafhankelijk gebied, maar werd in 823 aan Engeland toegevoegd. Het graafschap zendt 4 leden naar het Parlement, de steden 10.

Cornwallis, *Charles Mann* markies *van,* een Britsch generaal, werd geboren den 31sten December 1738, studeerde te Eton en te Cambridge en nam vervolgens dienst bij het leger. Onder den naam van lord *Brome* onderscheidde hij zich gedurende den Zevenjarigen Oorlog in Duitschland en werd bij zijn terugkeer tot kolonel bevorderd. In 1761 nam hij na het overlijden zijns vaders zitting in het Hoogerhuis en trok in 1776 aan het hoofd van zeven regimenten naar Noord-Amerika, waar hij onder de generaals *Clinton* en *Howe* streed. Hij behaalde in 1780 een overwinning op generaal *Gates* bij Camden, maar werd in het volgende jaar bij Yorktown door *Washington* omsingeld, zoodat hij zich met 9000 man moest overgeven. Hierdoor ontstond ongenoegen tusschen hem en generaal *Clinton,* zoodat beiden teruggeroepen werden. In 1786 ging *Cornwallis* als gouverneur-generaal en commandant der troepen naar Oost-Indië, behaalde er in 1791 een overwinning op den sultan van Mysore, belegerde Seringapatam en noodzaakte *Tippo-Saïb* zich te onderwerpen en het grootste gedeelte van zijn gebied af te staan aan de Britsch-Indische Compagnie. In 1793 keerde hij naar Engeland terug en ontving er den titel van markies, benevens het bestuur over Ierland. Hier dempte hij een oproer en nam voorloopige, schoon niet algemeen gebillijkte maatregelen, om het met Engeland te vereenigen. In 1801 voerde hij onderhandelingen met Frankrijk over den vrede en onderteekende den 27sten Maart 1802 het verdrag van Amiens. Na het aftreden van markies *van Wellesley* aanvaardde hij in 1805 nogmaals het bestuur over Britsch-Indië, doch overleed den 5den October van dat jaar, niet lang na zijn

aankomst te Gazipoer. Te Madras, Bombay en Calcutta zijn gedenkteekenen voor hem opgericht. Ook vindt men er een in de St. Paulskerk te Londen, daar vanwege het Parlement geplaatst. Zijn „Correspondence" (2de druk 1859, 3 dln.) bevat belangrijke mededeelingen omtrent zijn bestuur in Ierland.

Corny, *Emanuel Héré de,* een Fransch bouwmeester der 18de eeuw, die de beroemde Place Stanislas te Nancy ontwierp en uitvoerde.

Coro of *Santa Anna de Coro,* de hoofdstad eener evenzoo genoemde provincie in de Zuid-Amerikaansche republiek Venezuela, ligt aan de Golfo de Coro, het oostelijk gedeelte der Golf van Maracaïbo, in een dorre streek met een warm, doch niet ongezond klimaat. Zij telt (1906) 14 000 inwoners. Haar haven, *La Vela* genaamd, is op een afstand van 10 km. aan den mond der Rio Coro niet ongunstig gelegen en door een spoorweg met de stad verbonden. Men dreef er in de 18de eeuw een levendigen smokkelhandel met Curaçao. De stad, in 1557 door de Spanjaarden gesticht, was geruimen tijd het uitgangspunt voor veel merkwaardige ontdekkingstochten naar het binnenland. Reeds in 1628 kwam zij onder het bestuur van Duitsche landvoogden uit het geslacht *Welser* uit Augsburg.

Coroūdos (gekroonde) is een plaatselijke benaming in Brazilië voor verschillende Indianenstammen aldaar, behoorende tot de „Ges" groep en aldus genaamd naar de haardracht, die evenals bij de monniken een haarkrans *(corona)* vormt. Tot de coroūdos behooren de Kamé in Parana, de Bororo en Kayapo in Mato Grosso en de Kaingang en Sokleng in Rio Grande do Sul. Zij leven gedeeltelijk nog wild in horden, vooral als jagers in de grassteppen, gedeeltelijk in dorpen.

Corocoro, een stad in het departement La Paz van de Zuid-Amerikaansche republiek Bolivia, is merkwaardig als een van de hoogst gelegen steden der aarde. Zij ligt 4070 m. boven de oppervlakte der zee aan een oostelijke zijrivier van de Desaguadero, telt 9000 inwoners en heeft in haar nabijheid koper- en zilvermijnen.

Corollarium (Latijn) was bij de Romeinen een gouden of zilveren kransje *(corolla),* als geschenk voor goede tooneelspelers, virtuozen enz. boven hun loon; daarom in het algemeen geschenk, vrijwillige toegift.

Coromandel, *Kust van,* is de naam van een gedeelte der oostkust van Voor-Indië, zich uitstrekkende van Kaap Kalimari tot aan den mond van de Kistna. De bodem is zandig, doch het binnenland levert veel katoen.

Corona. Zie *Zon.*

Corona beteekent krans of kroon. De krans was bij de Grieken en Romeinen de hoogste onderscheiding. Bij de Grieken, uit natuurlijke bladeren en twijgen vervaardigd, was zij het teeken der onschendbaarheid bij ambtelijke en openbare handelingen, voor de archonten, de raadsleden en de redenaars. De overbrengers van Delphische orakelspreuken droegen laurierkransen. Voornamelijk werden echter de kransen als prijzen in openbare wedstrijden uitgereikt, alsmede aan verdienstelijke burgers *(corona civica)* en vreemdelingen van staatswege. Deze laatste soort was later gewoonlijk van goud. Ook bekranste men zich bij offers, feesten en gelagen. Bij de Romeinen was de corona voornamelijk een militaire onderscheiding. Afgezien van de *corona civica* was de hoogste onderscheiding de *corona triumphalis,* de lauwerkrans, dien de overwinnende veldheer, evenals zijn soldaten, bij den intocht droegen. Bij de ovatie kwam in plaats van den lauwerkrans de *corona myrtea* of *ovalis,* een krans uit myrtenbladeren. De *corona graminea* of *obsidionalis* was uit gras vervaardigd en werd voor de redding van een leger of een stad, door het leger zelf den aanvoerder vereerd. Zij was uit het gras gevlochten, dat op den bevrijden bodem gegroeid was. Gouden kransen, die door den veldheer verleend werden, waren: de *corona muralis* met muurtinnen versierd en die aan dengene verleend werd, die het eerst de muren eener vijandelijke stad beklommen had, de *corona vallaris* of *castrensis* met een *valachtige* versiering als onderscheiding bij de verovering eener legerplaats, de *corona navalis* of *rostrata,* ook wel *classica* geheeten, als onderscheiding in zeeslagen. Aan *Caesar* werd het recht verleend, den natuurlijken laurierkrans, alsmede den gouden voortdurend te dragen. Hetzelfde recht verkregen alle keizers, terwijl aan geen gewoon burger het dragen van kransen in den keizertijd werd toegestaan. Op deze wijze verkreeg de krans de beteekenis van kroon. De stralenkrans, *corona radiata,* was in de beide eerste eeuwen na Christus de onderscheiding van na hun dood verafgode keizers. Eerst sedert *Caracalla* komt de *corona radiata* voor op munten, die in naam des keizers geslagen werden, terwijl zij op munten van den Senaat reeds sedert *Nero* voorkomt. In overdrachtelijken zin beteekent corona een kring toehoorders, verder den stralenkrans in de schilderkunst en de omsingeling eener belegerde plaats.

Corona. Wanneer men twee naast elkaar gespannen geleide draden blootstelt aan een wisselstroomspanning, treedt er bij een zekere grootte dier spanning een suizend geluid op en worden de draden door een wit licht omgeven. Deze lichtomhulling noemt men de corona. Het verschijnsel gaat gepaard met stroomverlies en dit is van belang bij de verdeelnetten van een districtscentrale, waarbij de electriciteit onder zeer hooge spanning over groote afstanden wordt overgebracht.

Bij een draaistroomgeleiding, bestaande uit drie kabels, ieder samengesteld uit zevene draden van 6 v. mm. en aangebracht op een onderlingen afstand van 175 cm., bedroeg het coronaverlies bij een effectieve spanning van 100 000 Volt ongeveer 2 Kilowatt per km.

Coronaria. Zie *Koekoeksbloem.*

Coronato *(coronatus)* is een zilveren munt, in de 15de eeuw tijdens de regeering der koningen *Ferdinand I* en *Alfonsus II* in Napels geslagen en aldus geheeten naar het beginwoord van haar opschrift: *Coronatus quia legitime certavit* (d. i. „Gekroond, omdat hij rechtmatig gestreden heeft"). Het opschrift heeft betrekking op de afbeelding, welke op de munt voorkomt: de regeerende koning, gezeten tusschen een his-

schop en een kardinaal, welke laatste den koning een kroon op het hoofd zet.

Op een der munten, tijdens de regeering van beide koningen geslagen en bekend onder den naam *Coronato del Angelo,* is de aartsengel *Michaël,* die den draak doodt, voorgesteld.

Coronel Sr., *Samuel Moses,* een Nederlandsch geneesheer en schrijver, geboren te Amsterdam den 20sten April 1827, werd eerst stadsgeneesheer te Middelburg, daarna te Amsterdam en vestigde zich vervolgens te Leeuwarden, waar hij werkzaam was als secretaris van den geneeskundigen raad voor Friesland en Groningen. *Coronel* overleed den 25sten November 1892 te Leeuwarden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Middelburg voorheen en thans" (1859), „De gezondheidsleer toegepast op de fabrieksnijverheid enz." (1861), „De bewaarschool enz." (1864), „Het gildewezen in Friesland" (1868), „Leven en gezond zijn enz." (1869), „De opvoeding van den mensch enz." (met *Lubach,* 1869), „Dagboek voor moeders tot het houden van aanteekeningen betreffende de gezondheid der kinderen (naar *J. B. Foussagrives,* 2 dln., 1871), „Baruch Spinoza in de lijst van zijn tijd" (1851), „De waarde van goed voedsel" (1872), „Practische Handleiding voor ziekenverpleging" (1874), „De eerste moederplichten en de eerste kinderverpleging" (1875). „Levensregelen. Ernst en luim uit de gezondheidsleer" (1878), „Gezondheidsleer der school" (1881), „De gezondheid der vrouw" (1884), „De goede raadgever in gezonde en zieke dagen" (1884), „Bloemen uit onzen hygiënischen hof" (1885), „De beteekenis van Jaeger's wolregime" (1886), „Gezondheid en schoonheid der vrouw" (1888), „De wittebroodsweken. Hygiënische wenken" (1889), „Grondbeginselen der ontleed- en natuurkunde van den mensch" (1885), „Het zuigelingsleven" (1888), „Ons wonderschoon huis en hoe het in stand te houden" (1887), „De hersenen en zintuigen van den mensch" (1898) en „De bloedsomloop en de spijsvertering van den mensch" (1901). Verder schreef hij belangrijke opstellen in verschillende tijdschriften. Een paar geschriften van zijn hand werden in het Fransch vertaald en zijn bekroond door de Société internationale d'économie sociale te Parijs.

Coronelli, *Marco Vincenzio,* een Italiaansch geschied- en aardrijkskundige, geboren den 10den Augustus 1650 te Ravenna, werd in 1702 generaal van de orde der Minorieten, kosmograaf van Venetië, leeraar in de aardrijkskunde, stichter van de „Societas geographica Argonautarum", en overleed in 1718. Hij vervaardigde voor Lodewijk XIV hemel- en aardglobes, waarvan er thans nog een te Parijs bewaard wordt in de „Bibliothèque Nationale" en liet meer dan 400 kaarten achter. Van zijn: „Bibliotheca universalis sacro-profana" (28 dln.) verschenen niet meer dan 7 deelen in den handel, zoodat dit groote werk slechts tot *Coque* loopt; het is tevens zeer zeldzaam. Verder schreef hij: „Memorie istorico-geografiche della Morea" (1685), „Isola di Rodi" (1688), „Atlante veneto" (1692) en „Roma antica e moderna" (1716).

Coronie is de naam van een district van Suriname, dat ten N. aan den Atlantischen Oceaan grenst, ten O. aan de rivier Coppename, ten Z. aan de districten Beneden-Saramacca en Nickerie, die van Coronie worden gescheiden door de lijn loopende in oostelijke richting van de monding der Koffimakka-kreek naar de monding van de Peruvia-kreek in de Coppename, en ten W. aan het district Nickerie. Het district is van Paramaribo niet anders dan door een wekelijkschen stoomvaartdienst over zee te bereiken. Van de vroeger bloeiende katoenplantages, welke cultuur geheel verlaten is, bestaan nog Welgelegen, Mary's hope, Leasowes en Clyde; de overige zijn verdeeld in kleine perceelen, waar de landbouw op kleine schaal wordt gedreven. Hoofdzakelijk worden cacao en kokosnooten verbouwd. Het districtsbestuur is gevestigd op een deel van de voormalige plantage Friendship. De perceeltjes op het daarnaast gelegen dorpje Totness (ongeveer 600 inwoners) zijn door het gouvernement aan de gebruikers verhuurd. Hier bevindt zich een fabriek tot het verwerken van kokosolie en vezelen. Een rijweg loopt door het bebouwde deel van het district op een afstand van ongeveer een kilometer van de kust.

Coronilla. Zie *Kroonkruid.*

Coronini-Cronberg, *Johann Baptist Alexander* graaf, een Oostenrijksch veldtuigmeester, werd geboren te Görz den 16den November 1794, trad in 1813 in dienst, woonde de veldtochten bij van dat jaar en van 1814 en diende in 1824 eenigen tijd in Modena. Vervolgens bekleedde hij aanzienlijke betrekkingen aan het Hof van aartshertog *Frans Karel* en, belast met de opvoeding van *Frans Joxef,* klom hij tevens op in rang en werd in 1848 bij den eersten Italiaanschen Oorlog generaal-majoor, in het volgende jaar luitenant-veldmaarschalk en in 1850 militair en civiel gouverneur in Servië. In 1854 stond hij aan het hoofd van een observatieleger op de Turksche grenzen, en in 1859 werd hij banus, opperkapitein, gouverneur en commandeerend generaal in Croatië, gouverneur van Fiume enz. In 1860 ontving hij op zijn verzoek eervol ontslag met den rang van veldtuigmeester, doch in hetzelfde jaar trad hij weder in werkelijken dienst, en in 1861 werd hij de opvolger van *Benedek* als commandant van Hongarije. In 1865 nam hij zijn ontslag en betrok een kasteel te St. Peter bij Görz, waar hij den 26sten Juli 1880 overleed.

Coronini-Cronberg, Franz graaf *von,* een Oostenrijksch staatsman, zoon van den voorgaande, werd geboren den 18den November 1833 en werd met keizer *Frans Joxef* opgevoed, studeerde in de rechten en de philosofie, trad in krijgsdienst, nam deel aan de oorlogen van 1859 en 1866 en verliet als kolonel in 1867 den dienst. Hij wijdde zich toen aan den landbouw te Görz, was van 1870 tot 1877 en later van 1895 tot 1899 „Landeshauptmann" en werd in October 1871 tot lid van den Rijksraad gekozen, waar hij zich bij de vooruitstrevende partijen aansloot. In 1879—1881 was hij president van het Huis van Afgevaardigden. In 1882 stichtte hij de club van het liberale centrum, de Coroniniclub. In 1895 legde hij zijn mandaat als volksvertegenwoordiger neder, werd in 1897 tot lid van het Heerenhuis benoemd en overleed den

25sten Augustus 1901 op het kasteel St. Peter bij Görz.

Coronopus. Zie *Varkenskers.*

Corot, *Jean Baptiste Camille,* een Fransch schilder, den 28sten Juli 1796 te Parijs geboren, vertoefde verscheidene malen in Italië, en ontleende aan dat land dikwijls zijn onderwerpen, ofschoon hij die ook wel in Frankrijk zocht. *Corot* schilderde landschappen, die zich onderscheiden door een dichterlijke opvatting en die de natuur meest in den vroegen morgen of bij het vallen van den avond wedergeven. *Corot* overleed den 13den Februari 1875 te Parijs. Schilderijen van hem ziet men onder anderen in het Louvre te Parijs, dat te Bordeaux, dat te Marseille, het Rijksmuseum te Amsterdam en het Stedelijk Museum aldaar.

Corporale of eigenlijk *corporale velum* is in de R.-Katholieke kerk de gewijde linnen doek op het altaar, waarop zich de hostie en de kelk bevinden.

Corporatie, afkomstig van het Latijnsche woord *corpus* (lichaam) is een vereeniging van personen, die rechtspersoonlijkheid heeft, zooals stichtingen, erkende vereenigingen en publiekrechtelijke lichamen.

Corpulentie of *gezetheid* is die toestand van 's menschen lichaam, waarin zijn uitwendige omvang door vermeerdering der vleesch- en vetmassa aanmerkelijk is toegenomen. Is zij niet te erg, dan doet zij aan de gezondheid geen nadeel. Overdreven corpulentie is echter lastig en ook gevaarlijk. Men kan haar vooral vermijden door zich te onthouden van zoodanige voedingsmiddelen, die vermeerdering der vetmassa ten gevolge hebben.

Corpus catholicorum en **Corpus evangelicorum** noemde men na den Vrede van Munster de beide afdeelingen der Duitsche Rijksvergadering, welke door den godsdienst gescheiden waren. Reeds in 1526 kwam door middel van Saksen en Hessen een vereeniging tot stand ter verdediging van het Evangelisch geloof, doch eerst na genoemden vrede werd zij behoorlijk erkend. Het bestuur over het Corpus catholicorum was opgedragen aan den keurvorst van Mainz, en dat van het Corpus evangelicorum aan den keurvorst van Saksen. Laatstgenoemd bestuur werd gedurende den Dertigjarigen Oorlog gevoerd door *Gustaaf Adolf* en vervolgens door den kanselier *Oxenstiërna.* Na den overgang van Saksen tot de R.-Katholieke Kerk, kwam het bestuur aan den keurvorst van Brandenburg; zijn opvolgers hebben het behouden. Toen *Johann Wilhelm,* de Roomsch-Katholieke keurvorst van de Palts, de rechten zijner Protestantsche Stenden schond en niet naar het Corpus evangelicorum wilde luisteren, weigerde de keizer aanvankelijk (1720) aan dit lichaam eenige bevoegdheid toe te kennen, doch kwam door den invloed van *George III,* koning van Groot-Brittannië, tot andere gedachten, waarna het Corpus evangelicorum tot betere handhaving van zijn rechten een commissie van 6 personen benoemde (1770). Bij de opheffing van het Duitsche keizerrijk in 1806 zijn ook deze beide Corpora verdwenen.

Corpus delicti noemt men in rechten een of ander voorwerp, dat gebruikt is bij het plegen van of het voorwerp is van een begane wetsovertreding.

Corpus doctrinae zijn de, gedurende de 16de eeuw, in de Hervormde Kerk ingevoerde verzamelingen van kerkelijke belijdenissen, zooals het *corpus Misnicum* of *Philippicum van 1560* voor Keursaksen, in den geest van *Melanchthon* samengesteld en in veel kerken ingevoerd, later door het concordiënboek vervangen; het *Pommersche corpus doctrinae van 1561;* het *Neurenbergsche van 1573;* in streng Lutherschen geest het *Hamburgsche van 1560;* dat van *de stad Brunswijk van 1563;* het *Pommersche van 1564;* het *Pruisische van 1567;* het *Brunswijk-Wolfenbüttelsche van 1569;* het *hertogelijk Saksische (corpus Thuringicum) van 1570;* het *Keurbrandenburgsche van 1572;* en de beide voor *Brunswijk-Lüneburg* en *Brunswijk-Wolfenbüttel van 1576 (corpus Wilhelminum* en *corpus Julium).* Sedert de invoering van het Concordiënboek in 1580 verloren zij in de meeste Luthersche kerken hun beteekenis.

Corpus evangelicorum. Zie *Corpus catholicorum.*

Corpus juris is de Latijnsche benaming voor bepaalde verzamelingen van wetten of wetboeken. Het belangrijkst voor de geschiedenis van het recht is het corpus juris civilis. Aldus worden namelijk, sedert de glossatores, de wetboeken van den Oost-Romeinschen keizer *Flavius Justinianus* (527—565) genoemd. De verzameling bestaat uit vier deelen *Institutiones, Pandectae* of *Digesta, Codex constitutionum* en *Novellae. Justinianus* verbood op zijn wetten commentaren te schrijven, aanvulling en verklaring bleef uitsluitend voorbehouden aan den keizer. Talrijke antinomiën in de genoemde rechtsboeken gaven sedert dien echter veel stof tot commentaar. De *Institutiones* werden den 21sten November uitgegeven en kregen kracht van wet den 30sten December 533. Zij zouden tevens als leerboek dienen voor het aanvangsonderwijs in de rechtsgeleerdheid te Byzantium en te Beryto. Vandaar ook de naam, want dit eerste onderwijs noemde men institutio. De Institutiones geven een beknopt historisch systematisch overzicht van het Justiniaansch recht. Zij waren samengesteld naar de *Institutiones* van *Gajus.* De Digesta of Pandectae, den 16den December 533 uitgegeven en den 30sten December 533 in werking getreden, omvatten het op het tijdstip hunner samenstelling nog geldend wetenschappelijk recht, namelijk de rechtsbepalingen, die de juristen van *Augustus* tot *Konstantijn den Groote,* krachtens keizerlijk privilege, opgesteld hadden. De methode, welke men gebruikte, om dit juristenrecht samen te stellen, was de volgende. Men nam uit de geschriften van 39 rechtsgeleerden zooveel als noodig was om de enkele rechtsmateries te regelen. Aan ieder excerpt, lex genoemd, liet men voorafgaan een inscriptio, dat wil zeggen een aanduiding uit welk werk het genomen was. De naam Pandectae komt daar vandaan, dat het geheele geldende juristenrecht moest opgenomen worden (πάν = alles en δέχεσθαι = opnemen); Digesta beteekent de indeeling van de

JEAN BAPTISTE CAMILLE COROT

Peinzende Zigeunerin.

Straat te Douai (Louvre, Parijs).

geheele verzamelde stof. Den 16den November 534 volgde de Codex constitutionum of Justinianeus, die kracht van wet verkreeg op den 29sten December 534. Het is een verzameling van de keizerlijke verordeningen tot op *Justinianus (constitutiones principum* in hun verschillende vormen als: *edicta, mandata, rescripta* en *decreta)*. De Novellae zijn meestal in het Grieksch opgestelde afzonderlijke wetten van *Justinianus* uit de jaren 535 tot 563. Een uitgave van staatswege bestaat niet, slechts uit particuliere verzamelingen zijn zij bekend. Zij werden echter eerst in de 16de eeuw ontdekt. Behalve de vier genoemde deelen behooren tot het Corpus juris civilis nog verordeningen van latere keizers, de *canones apostolorum* en de *libri feodorum;* deze laatste omvatten het Lombardische leenrecht. De rechtsschool der glossatores te Bologna was de eerste, die de afzonderlijke deelen tot een afgerond geheel vereenigde. Hun onderricht bestond hoofdzakelijk uit een verklaring van het corpus juris. De hieruit ontstane glossen vormen met de sedert den glossatorentijd bewerkte glossen een bestanddeel der geglosseerde uitgaven van het corpus juris civilis. De jongste en beste uitgave is die van *Th. Mommsen* (dl. 1: Institutiones, 9de druk Berlijn 1902), *P. Krüger* (dl. 2: Cod. Just., 7de druk 1900) en *R. Schoell* (dl. 3: Novellae, 2de druk 1899).

Evenals het corpus juris civilis werd in de latere Middeleeuwen het corpus juris canonici samengesteld, als voornaamste bron van het kerkelijk recht, en te Bologna geglosseerd. De bronnen voor dit werk waren *Decretum Gratiani, Liber Extra, Liber Sextus, Clementinae* en *Extravagantes*. Het is thans nog in gebruik (zie *Kerkrecht)*.

De naam corpus juris heeft men ook aan verscheiden nieuwe verzamelingen van wetboeken of wetten gegeven. Zoo bestaat er bijv. een „Corpus juris romani antejustinianei" en een „Corpus juris confoederationis Germanicae".

Corpus reformatorum noemt men een verzamelwerk, waarin de bronnen voor de geschiedenis der Hervorming zijn samengevat en dat bestaat uit 3 gedeelten: 1°. de werken van *Melanchton* in 28 deelen uitgegeven (1834—1860); 2°. de werken van *Calvijn* (deel 29—87; 1863—1900); 3°. de werken van *Zwingli*, waarvan nog slechts enkele deelen zijn verschenen. Van R.-Katholieke zijde is het plan opgevat als pendant een *Corpus Catholicorum*, dat nog veel omvangrijker zou worden, samen te stellen.

Corput, *Henri Joseph van den*, geboren te Antwerpen in 1790, wijdde zich vooral aan de studie der scheikunde en begaf zich op last van Napoleon I naar Douai, om verslag uit te brengen omtrent de bereiding van beetwortelsuiker. Later vestigde hij zich als apotheker te Brussel en werd benoemd aan de universiteit aldaar tot professor in de pharmacologie en toxicologie. Hij was voorzitter van de geneeskundige faculteit en overleed den 1sten April 1841, belangrijke bouwstoffen nalatend voor de vervolgens uitgegeven „Pharmacopée belge".

Corput, Bernard Eduard van den, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Brussel in 1821, studeerde te Bonn, bezocht op een reis door Europa veel hospitalen en werd in 1858 benoemd tot hoogleeraar aan de hospitalen St. Jean en St. Pierre te Brussel. In 1864 legde hij die betrekking neder en in 1870 werd hij hoogleeraar in de geneeskunde aan de universiteit te Brussel. Hij was redacteur van het „Journal de médecine, de chirurgie et de pharmacologie de Bruxelles", trad op als uitvinder van de methode van punctie met aspiratie en schreef „Des eaux minérales naturelles" (1846). „Notices chimiques et pharmacologiques" (1849), „Sur les usages industriels des fécules" (1857), „Note sur un nouveau trocart aspirateur", „Note sur le thé de caféier" (1851), „Histoire naturelle et médicale de la trichine" (1866), „Ueber das Petersburger Recurrensfieber" (1865), „Meningitis" (1874), „Pest" (1879), „Organisation einer internationalen Sanitätsliga", en „Krebs in ätiologischer und prophylaktischer Beziehung" (1885).

Corrado. *Domenico.* Zie *Ghirlandajo.*

Corral (Spaansch) is een open afgesloten ruimte voor vee; in ouderen tijd was het in Spanje de benaming voor schouwburg, daar men de voorstellingen veelal in die open ruimten gaf, en ook in nieuwgebouwde schouwburgen het parterre slechts met zeildoek werd overdekt. Het tooneel *(tablado)* was op den achtergrond opgeslagen, het parterre *(patio)* werd gevormd door de open ruimte, waarin de zitplaatsen amphitheatersgewijze met *gradas* (trappen) tot aan de vensters *(ventanas)* der omringende gebouwen waren aangebracht. Deze laatste vormden de loges. Aanvankelijk was alleen het tooneel bedekt, later ook de *gradas*. In de vaste schouwburgen (de eerste werden te Madrid in 1579 en 1582 gebouwd) had men de *bancos* (parketzitplaatsen), de *cazuela*, voor de vrouwen bestemd, die zich recht tegenover het tooneel bevond, benevens twee rijen loges, de *aposentos* en de *desvanes*.

Corrasie noemt men de afschurende werking van zandkorrels, door den wind meegevoerd, op rotsen in woestijnstreken; van de door gletscherijs getransporteerde steenbrokken op den ondergrond; van het tegen de kusten geworpen drijfijs in Poolzeeën en van het opgezweepte zeewater bij branding. Zie verder *Abrasie, Denudatie* en *Erosie*.

Correctie dient, na waarnemingen, bij sommige instrumenten te worden aangebracht, teneinde de fouten, die aan het instrument onafscheidelijk verbonden zijn, tot een minimum terug te brengen. Zoo moet bij een barometer de depressie en warmteuitzetting (zie aldaar) in rekening gebracht worden. Bij het stellen der kompassen op een boot moeten door staafmagneten in het huisje verschillende grootten van variatie bij verschillende koersen, ontstaan door het scheepsijzer, gecorrigeerd worden. Chronometers loopen steeds voor of achter, hetgeen niet hindert, mits dit verschil maar constant blijft; dientengevolge moet echter steeds een kleinigheid bij den aangegeven tijd opgeteld of afgetrokken worden. Oude thermometers wijzen onjuist en moeten gecorrigeerd worden. Vaak

doet men de waarnemingen zoo, dat de fout van het instrument en een eventueele aflezingsfout samen gecorrigeerd worden, o.a. bij het landmeten en het peilen bij het varen langs de kust.

Correctieteekens. *Zie Correctie van drukproeven.*

Correctie van drukproeven. Nadat een handschrift (*copie*, zie aldaar) geheel of gedeeltelijk op de drukkerij is gezet, wordt het als de verbetering door den schrijver *correctie* genoemd.

Corrector. Dikwijls laat een schrijver, alvorens zelf de correctie ter hand te nemen, een ander het correctiewerk verrichten, omdat hij zelf gevaar loopt, vele fouten over het hoofd te zien, daar zijn eigen werk hem te veel in het geheugen ligt en hij daardoor vaak uit het gedrukte leest, wat hij in de copie geschreven heeft, ook al staat er iets geheel anders in de druk-

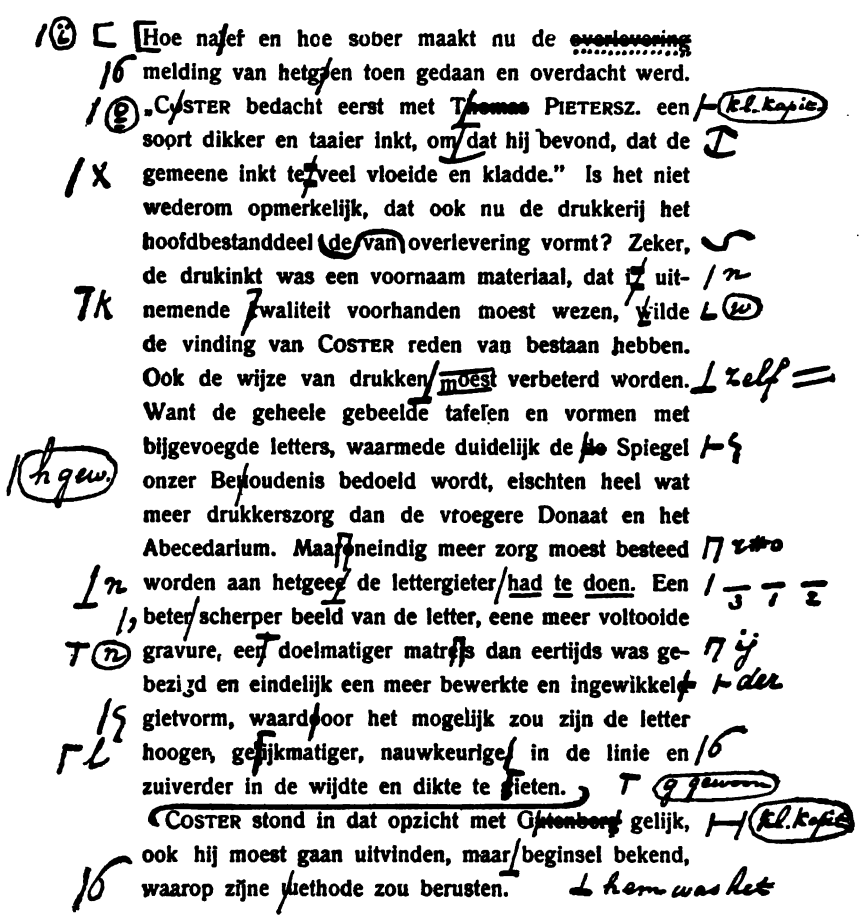

Fig. 1. Correctieteekens.

gezette bij wijze van proef gedrukt en als zoodanig (drukproef) met de daarbij behoorende copie gezonden aan den schrijver, die dan deze met elkander vergelijkt, de fouten in de drukproef aan de hand der copie verbetert en verder de gebreken in het drukwerk, als omgekeerde of gebrekkige letters, verkeerde pagineering, onregelmatige of verkeerde witverdeeling, scheef geplaatste regels of afbeeldingen, kortom alle technische fouten, in de drukproef gemaakt, door daarvoor gebruikelijke *correctieteekens* (zie beneden) en door korte aanmerkingen kenbaar maakt voor de verbetering ter drukkerij, even-

proef. Bij groote werken en couranten is het correctiewerk opgedragen aan een daarvoor betaald persoon, die — ook al geldt deze naam in het algemeen voor ieder, die drukproeven corrigeert — bij uitstek *corrector* wordt genoemd. Daar schrijver en corrector (in de bijzondere beteekenis) in geheel verschillende betrekking staan tot een werk, dat in druk zal verschijnen, is beider bevoegdheid ten opzichte der correctie van de drukproef geheel verschillend. Hoewel het in het algemeen niet wenschelijk is, dat, behalve de correctie maar de copie en van de technische fouten, door wijziging van den inhoud der copie

in de drukproef ingrijpende veranderingen worden aangebracht, kan de schrijver dergelijke wijzigingen, die somtijds noodig zijn, aanbrengen, daar hij voor den inhoud verantwoordelijk is. De corrector is hiertoe echter niet bevoegd, hij is slechts geroepen, om de drukproef in overeenstemming te brengen met het handschrift en om te letten op de technische drukfouten; hij mag geenerlei veranderingen, afwijkende van de copie, maken, tenzij het betreft fouten van geringe beteekenis, door den schrijver in de copie gemaakt, als fouten tegen het geslacht of tegen de in de copie gebruikte spelling. Op andere door hem vermeende, aan de hand der copie gezette fouten mag hij — en dit is dikwijls zelfs zeer gewenscht — slechts de aandacht vestigen.

Zijn de fouten ter drukkerij verbeterd, dan wordt aan den schrijver of den corrector, of ook wel aan een derden persoon, *revisor* geheeten, een tweede drukproef, *revisie* genaamd, toegezonden. Hierin wordt nagegaan of inderdaad de correcties ter drukkerij zorgvuldig zijn genomen, of bij de correctie geen fouten over het hoofd zijn gezien en of er bij de correctie ter drukkerij geen nieuwe zetfouten zijn gemaakt. Valt er in de revisie veel te verbeteren, dan wordt doorgaans een tweede revisie verlangd.

Het is van veel belang voor elk drukwerk, dat zoowel de correctie als de revisie met de grootst mogelijke nauwgezetheid geschiedt door bekwame — liefst verschillende — personen, en zelfs in dit gunstigste geval is het niet te vermijden, dat hier en daar nog in het werk fouten onopgemerkt blijven; men spreekt dan van het z.g. *drukfoutenduiveltje*. In veel hoogere mate komt dit laatste voor, als de correctie zeer vlug moet geschieden, zooals bijv. bij couranten.

Na de uitvinding der boekdrukkunst namen veelal de uitgevers de taak der correctie op zich, of zij vertrouwden die toe aan beroemde geleerden. Als uitstekende correctoren van vroegeren tijd vinden wij genoemd: *Andreas*, proost te Arles, bij *Sweynheim en Pannarz* te Rome, *Pietro Bembo* bij *Aldus Manutius* te Venetië. *Christophorus Berardus* bij *Wendelin van Spiers* te Venetië, *Petrus Castellanus* bij *Johannes Frobenius* te Bazel, *Demetrius Chalcondylas* bij *Nerlius* te Florence, *Desiderius Erasmus* en *Franciscus Harduinus* bij *Plantinus*, *Johannes Oikolampadius* bij *Cratander* te Bazel, *Robert Stephanus* in zijn eigen drukkerij te Parijs enz.

Correctieteekens. Van de teekens, bij de correctie van drukproeven gebruikt, hebben sommige een vaste beteekenis, andere daarentegen, welke dienen om de te corrigeeren plaats aan te geven, kunnen naar willekeur gevormd worden. Het verdient natuurlijk aanbeveling, om bij kort op elkaar volgende correcties niet dezelfde teekens als plaatsbepalende teekens te gebruiken, daar dit al licht aanleiding tot verwarring zou kunnen geven. Om dezelfde reden is het niet wenschelijk, om teekens met vaste beteekenis te gebruiken als plaatsbepalende teekens. De plaatsbepalende teekens dienen, behalve om de plaats eener correctie aan te geven, tegelijk als verwijderingsteeken van de letters, lettergrepen, woorden of teekens, die verkeerd gezet zijn en verbeterd moeten worden. Zij worden steeds op den kant herhaald, doch komen daar nooit zonder een teeken van een vaste beteekenis of een nadere toevoeging voor. De teekens met een vaste beteekenis dienen, om aan te geven, op welke wijze veranderd moet worden. Deze worden op den kant herhaald, zoo zij in den tekst zijn aangebracht, of komen daar voor met een plaatsbepalend teeken, dat dan aangeeft, wat verbeterd moet worden op de wijze, als door het teeken met vaste beteekenis wordt aangegeven (zie fig. 2).

Hoe naïef en hoe sober maakt nu de overlevering melding van hetgeen toen gedaan en overdacht werd. „COSTER bedacht eerst met THOMAS PIETERSZ. een soort dikker en taaier inkt, omdat hij bevond, dat de gemeene inkt te veel vloeide en kladde." Is het niet wederom opmerkelijk, dat ook nu de drukkerij het hoofdbestanddeel van de overlevering vormt? Zeker, de drukinkt was een voornaam materiaal, dat in uitnemende kwaliteit voorhanden moest wezen, wilde de vinding van COSTER reden van bestaan hebben. Ook de wijze van drukken zelf moest verbeterd worden. Want de geheele gebeelde tafelen en vormen met bijgevoegde letters, waarmede duidelijk de Spiegel onzer Behoudenis bedoeld wordt, eischten heel wat meer drukkerszorg dan de vroegere Donaat en het Abecedarium. Maar oneindig meer zorg moest besteed worden aan hetgeen de lettergieter te doen had. Een beter, scherper beeld van de letter, eene meer voltooide gravure, een doelmatiger matrijs dan eertijds was gebezigd en eindelijk een meer bewerkte en ingewikkelder gietvorm, waardoor het mogelijk zou zijn de letter hooger, gelijkmatiger, nauwkeuriger in de linie en zuiverder in de wijdte en dikte te gieten. COSTER stond in dat opzicht met GUTENBERG gelijk, ook hij moest gaan uitvinden, maar hem was het beginsel bekend, waarop zijne methode zou berusten.

Fig. 2. Correctieteekens.

Van de plaatsbepalende correctieteekens is het aantal onbepaald; men kan er zooveel maken als men wil, bijv.:

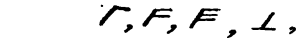

De volgende regels, waarin tevens de teekens met een vaste beteekenis behandeld worden, zijn bij de correctie in acht te nemen:

1°. Wil men den zetter beduiden, dat enkele in de drukproef gebruikte lettertypen door andere moeten worden vervangen, bijv. cursief, kapitaal, klein-kapitaal, vet of gespatieerd, of dat een dier soorten gezet is, maar gewoon romein moet worden gezet, dan onderstreept men het verkeerde zetsel, schrijft op den kant der proef den naam van de gewenschte lettersoort en omgeeft deze door een kring.

Wil men aangeven, dat een of meer letters, lettergrepen of woorden cursief, gespatieerd, vet. kapitaal of klein kapitaal moeten gezet worden, dan kan men dit ook doen door ze te onderstrepen en op den kant de gewenschte lettertype door het daarvoor in de copie (zie aldaar) aangenomen teeken aan te geven. Bovendien kan men nog aangeven, dat een woord gespatieerd moet worden, door tusschen de letters streepjes (|||||) te plaatsen en deze op den kant te herhalen.

2°. Zijn eenige woorden achter elkander in verkeerde volgorde gezet, dan onderstreept men deze en plaatst onder de strepen nummers, die de juiste volgorde der woorden aangeven, bijv.

Hij werd geboren 1659 te Utrecht den 12den Mei.
4 2 3 1

Men herhaalt de streepjes met de nummers in hun gewone rangorde (1, 2, 3 enz.) op den kant.

Zijn van drie op elkander volgende woorden het eerste en derde woord met elkander verwisseld, dan kan men ook inplaats van te nummeren, het teeken gebruiken, dat elk der drie woorden gedeeltelijk omsluit; voor twee met elkaar verwisselde woorden geeft het teeken 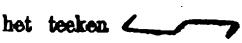 op dezelfde wijze de juiste volgorde aan. De teekens worden zonder meer op den kant herhaald.

3°. Zijn eenige regels in verkeerde volgorde gezet, dan onderstreept men deze en geeft door nummers, er naast geplaatst, de juiste volgorde aan.

4°. Moet een regel inspringen of moet een nieuwe regel beginnen, dan plaatst men het teeken aan het begin van den regel zoo, dat dit het begin van het eerste woord daarvan omvat. Moet daarentegen een regel uitspringen, of is een regel abusievelijk ingesprongen, dan bezigt men het teeken . Moet een gemaakte nieuwe regel terstond achter den vorigen zin geplaatst worden, dan verbindt men beide zinnen met elkander door het teeken 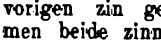 . De drie teekens worden alle zonder meer op den kant herhaald.

5°. Wenscht men een woord of een regel naar het midden van de bladzijde geplaatst te zien, bijv. een opschrift, een koptitel enz., dan bedient men zich van het teeken op den kant, terwijl men het opschrift of den koptitel tusschen vierkante haakjes [ ], brengt.

6°. Wil men aangeven, dat de zetter een gedeelte, beginnende met een nieuwen regel en grooter dan een regel, heeft overgeslagen, dan bedient men zich van het teeken 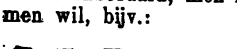 door dit met het horizontale streepje zoodanig te plaatsen tusschen de beide regels, waartusschen de weglating heeft plaats gehad, dat het verticale streepje buiten het zetsel valt. Ditzelfde teeken herhaalt men op den kant en schrijft er het uitgelaten gedeelte naast; is het overgeslagen gedeelte zoo groot, dat hiervoor op de drukproef geen ruimte is, dan plaatst men naast het teeken: N.B. *zie copie*; de zetter moet het dan daarvan overnemen.

Zijn in een der regels gedeelten van zinnen of geheele zinnen weggelaten, die in de proef dus zelf niet met een nieuwen regel zouden beginnen, dan geeft men dit op die plaats aan door een der plaatsbepalende teekens — sommigen gebruiken hiervoor vaak het teeken Het teeken wordt op den kant herhaald, terwijl overigens op dezelfde wijze wordt gehandeld als bij het voorgaande geval.

Is een letter, of zijn meer opvolgende letters in een woord door den zetter overgeslagen, dan brenge men, om verwarring te voorkomen, het teeken niet aan tusschen de beide letters, waartusschen de weglating heeft plaats gehad, doch hale een dezer beide letters door — de practijk zal aanwijzen welke men het best kan doorhalen — en plaatse op den kant het doorhalingsteeken met de geschrapte en vergeten letter of letters, in de volgorde als ze in het woord behooren te staan.

7°. Staan twee regels te dicht op elkander, dan plaatst men er het teeken 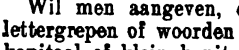 links of rechts, tusschen, en wel zoo, dat de beenen van het hoekje naar de buitenzijde der bladzijde wijzen. Is er te veel ruimte tusschen twee regels, dan plaatst men er het teeken 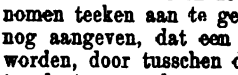 rechts of links, zoodanig tusschen, dat het boogje als het ware de beide regels dichter bij elkander trekt. Ook wel bedient men zich van een enkel boogje, rechts) en links (.

8°. Zijn twee woorden aan elkander gezet, staan een of meer letters van een volgend woord bij een voorgaand of omgekeerd, dan brengt men op de plaats, waar de woorden van elkander of de letters van het woord gescheiden moeten worden, een plaatsbepalend teeken aan, herhaalt dit teeken aan den kant en duidt de scheiding aan door het teeken 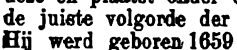 . Hetzelfde teeken gebruikt men op dezelfde wijze, wanneer de zetter op een plaats meer wit moet aanbrengen.

Moet daarentegen van twee woorden één woord gemaakt worden of staat een letter te ver af van een woord, waarbij zij behoort, dan plaatst men in de foutieve spatie een plaatsbepalend teeken, herhaalt dit op den kant en plaatst er het samentrekkingsteeken naast. Wenscht men op een plaats minder wit, dan gebruikt men het teeken ⁀ of ⁀ ⁀ enz., al naar gelang het wit groot is en kleiner moet worden. Dit teeken plaatst men op de te verbeteren plaats zoo, dat de bovenste haakjes komen boven de witte ruimte en de onderste er onder; het teeken wordt op den kant herhaald.

9°. Wil men een of meer letters, lettergrepen, woorden of teekens enz. doen verwijderen, dan haalt men deze door, herhaalt dit doorhalingsteeken op den kant en plaatst daarnaast een op een Grieksche ϑ gelijkend teeken (oorspronkelijk een *D*, d.i. *deleatur* = het worde vernietigd) of het teeken

10°. Heeft men een letter, woord enz. abusief in de proef geschrapt, dan herstelt men dit door er een stippellijn (.....), ter lengte van het geschrapte gedeelte, onder aan te brengen.

11°. Zijn een of meer letters, lettergrepen, woorden, cijfers enz. foutief gezet, dan haalt men deze door, herhaalt het doorhalingsteeken op den kant en plaatst daarnaast de verbetering; het is niet gewenscht — zooals door ongeoefenden wel geschiedt —, dat de verbetering wordt voorafgegaan door het *delendum*-teeken, ter aanduiding, dat het foutieve verwijderd moet worden.

12°. Staan letters of woorden op den kop of zijn letters op een andere wijze verkeerd gezet, bijv. : ꞉ , dan haalt men deze door, herhaalt dit doorhalingsteeken op den kant en plaatst er het teeken naast; men kan ook een verkeerd staande letter doorhalen en inplaats van het genoemd teeken de letter op den kant in haar juisten stand naast het doorhalingsteeken plaatsen.

13°. Staan de letters van een regel niet behoorlijk in een rechte lijn, dan gebruikt men het teeken ; het bovenste streepje wordt aangebracht boven het onregelmatige zetsel, het onderste er onder. Het teeken wordt op den kant herhaald.

14°. Zijn letters, lettergrepen of woorden gezakt (gevallen), dan duidt men dit aan door er het teeken onder aan te brengen en dit op den kant ter herhalen. Men zou hier ook het teeken onder 13°. genoemd kunnen gebruiken.

15°. Zijn een of meer letters gedeeltelijk afgedrukt en zijn ze blijkbaar gebroken (kapot), of behooren zij tot een verkeerd type, dan haalt men deze door en maakt den zetter hierop attent, door het doorhalingsteeken op den kant te herhalen en daarnaast de te verbeteren letter of letters te plaatsen, omgeven door een

16°. Komt in een drukproef gerezen wit (|) voor, dan wijst men dit met een aanhaling op den kant door een × aan.

17°. Vuil zetsel of dichtgesmeerde letters kan men op den kant door het teeken aangeven.

Wat bij het art. *Copie* is opgemerkt, geldt ook bij de correctie van drukproeven: niet allen zullen de regels, daarop betrekking hebbende, op dezelfde wijze, als boven is aangegeven, toepassen. In hoofdzaak zijn zij echter algemeen geldend, terwijl in ondergeschikte punten slechts afwijkingen plaats hebben. Hoofdzaak is, een zoodanig systeem toe te passen, dat niet omslachtig en tevens voor de correctie ter drukkerij duidelijk is.

Ter verduidelijking van bovengenoemde regels zie men beide figuren, waarvan fig. 1 een gecorrigeerde drukproef voorstelt en fig. 2 een afdruk na correctie daarnaar door den zetter.

Vele der teekens met een vaste beteekenis kunnen door den schrijver ook in de copie worden gebruikt, als die onder no. 2, 3, 4, 5 en 10 genoemd en het teeken ⋁ onder no. 6.

Tenslotte zij nog opgemerkt, dat men, om de correctie ter drukkerij niet noodeloos moeilijker te maken, niet meer schrappe, dan inderdaad verbeterd moet worden, en de verbeteringen zoo duidelijk mogelijk aanbrenge. Zeer gewenscht is het ook, dat de copie, wanneer zij ter drukkerij gezonden wordt, persklaar is, zoodat men zich bij de correctie, behoudens noodzakelijke uitzonderingen, slechts behoeft te bepalen tot het aangeven van de drukfouten, daar willekeurige veranderingen in de drukproef aangebracht, als het schrappen of invoegen van een of meer woorden of zinnen, bij een doorloopend zetsel een geheele verschikking, z.g. *verloopen*, ten gevolge kan hebben. Wil men in dergelijke gevallen het verloopen zooveel mogelijk voorkomen, dan diene men evenveel in te voegen, als men wenscht te schrappen, en omgekeerd. Doet men dit niet, dan bestaat er veel kans, dat op die plaats de witverdeeling van het zetsel onregelmatig wordt of dat de woorden te dicht op elkander worden gezet enz.

Om mogelijke geschillen te voorkomen, plaatst de lastgever op de laatste drukproef het verlof tot afdrukken, meestal het woord „Imprimatur" (d.i. het worde gedrukt), gevolgd door zijn handteekening of initialen. Het verlof wordt daarom kortweg *imprimatur* genoemd. In sommige gevallen, als het n.l. niet een werk betreft, waarvan de oplaag voldoende bekend is, wordt mede op de laatste proef het aantal der te drukken exemplaren opgegeven.

Zie: *F. K. van Ommen Kloeke,* Copie en Correctie (Groningen 1915).

Correctioneel. Zie *Straf.*

Corrector. Zie *Correctie van drukproeven.*

Correggio is een stad in het Italiaansche district Reggio dell'Emilia, aan den spoorweg Reggio Carpi gelegen en door een kanaal met de Secchia verbonden. Als gemeente heeft het (1911) 17 154 inwoners, was vroeger de hoofdstad van het vorstendom Soro en is de geboorteplaats van den schilder *Correggio.*

Correggio, eigenlijk *Antonio Allegri,* een

Italiaansch schilder, geboren in 1494 te Correggio bij Modena, ging in de leer bij *Francesco Bianchi Ferrari* te Modena, van wien het museum dier stad een schilderij bezit. *Correggio* heeft ook de werken van *Lionardo da Vinci* en *Rafael* bestudeerd, doch zijn eigen stijl gevormd. Beroemd is de schilder vooral om zijn meesterlijke verkortingen en om zijn licht en bruin, het „chiaroscuro", zooals de Italianen het noemen. Een madonna van *Correggio*, in 1514 geschilderd, en geheel in den geest van *Lionardo da Vinci*, bezit het museum te Dresden.

Men vindt de meeste werken van *Correggio* te Parma. In 1518 belastte de abdis *Giovanna*, een dochter van *Marco da Piacenza*, den meester met het maken van fresco's in een zaal van het klooster San Paolo. Het onderwerp is „Diana, die van de jacht terugkomt". In de kerk van San Giovanni Evangelista te Parma schilderde *Correggio* fresco's, die van 1520 dagteekenen. Die in het koor zijn later verdwenen, doch in den koepel ziet men Christus, de apostelen en de kerkvaders op wolken zwevende. Van 1526 tot 1530 werd ook de koepel der kathedraal te Parma door *Correggio* beschilderd. Hier is de hemelvaart van Maria het onderwerp. In het museum te Parma bevinden zich verscheidene werken van den meester als de „Madonna della Scala", „Maria met Magdalena en Hieronymus", de „Madonna della Scodella", de „Afneming van het kruis", de „HH. Placidus en Flavia" en een portret. Het museum te Dresden bezit van *Correggio* de beroemde „Aanbidding der herders", en een madonna met heiligen.

Ook onderwerpen uit de godenleer heeft *Correggio* dikwijls behandeld. De meest beroemde schilderijen, die zulke stoffen behandelen, zijn de „Læda" in het museum te Berlijn, de „Io" in het museum te Weenen, de „Antiope" in het Louvre te Parijs en de „Danae" in de verzameling Borghese te Rome. *Correggio* overleed in 1534 te Parma.

Zie *H. Thode*, Correggio (Bielefeld 1898); *T. Sturge Moore*, Correggio (Londen 1906).

Corregidor noemde men in Spanje, vóór de invoering der nieuwe gemeentewet, den door den koning benoemden voorzitter van den stedelijken raad; hij was zoowel belast met de rechtspraak als met het bestuur. In Portugal bestaat een dergelijk ambt nog, echter heeft de corregidor aldaar geen rechterlijke macht.

Correlatie. Zie *Veeteelt*.

Correnti, *Cesare*, een Italiaansch staatsman, geboren te Milaan den 3den Juni 1815, stichtte reeds op jeugdigen leeftijd in zijn geboortestad het vrijzinnig dagblad „Il Presagia" en gaf met *Pietro Maestri* de gedichten van *Giuseppe Giusti* in het licht. Zijn geschrift: „L'Austria e la Lombardia" (1845) was als het ware een inleiding tot de Lombardijsche revolutie van 1848, waaraan hij ijverig deelnam. Toen zij mislukte, begaf hij zich naar Piemont, waar hij door woord en schrift strijd voerde voor de Italiaansche eenheid en vrijheid. In 1860 werd hij lid van het Italiaansche Parlement, waarin hij aandrong op administratieve hervormingen, en was van den 17den Februari tot den 4den April 1867 (onder *Ricasoli*) en van den 12den December 1869 tot den 19den Mei 1872 (onder *Lanza*) minister van Onderwijs. Hij voerde den leerplicht in en schafte de theologische faculteiten aan de universiteiten af: een ontwerp om het godsdienstonderwijs op de scholen af te schaffen, werd verworpen, waarop hij zijn ontslag nam. In 1877 werd hij tot secretaris van de orde van den Heiligen *Mauritius* en *Lazarus* benoemd en in 1886 tot senator gekozen. Hij overleed den 4den October 1888.

Correspondentie-bureaux zijn instellingen tot het verstrekken van berichten aan nieuwsbladen. Zij zijn het eerst in 1830 ontstaan. In 1832 werd te Parijs de „Correspondance Garnier" opgericht, die onder den invloed der regeering van *Lodewijk Philips* stond, en waarvan bijna alle nieuwsbladen hun berichten ontvingen. Later werd dit bureau voortgezet onder den naam „Agence Havas", welke nog thans bestaat (zie aldaar). Bekende correspondentiebureaux, die over de geheele wereld hun medewerkers hebben, zijn verder *„Reuter"*, *„Wolff"*, *„Laffan"* en in Italië de *„Agenzia Stefani"* (zie aldaar). Van *Reuter's* bureau ontvangen bijna alle Nederlandsche nieuwsbladen hun telegraphische berichten. In de meeste hoofdsteden der wereld zijn correspondentie-bureaux, die uit officieuse bronnen bediend worden. Voor ons land is dit het Haagsch correspondentie-bureau van *Belinfante* en *Vas Dias* te 's-Gravenhage, terwijl in Nederlandsch-Indië in 1905 door de regeering een officiëel persbureau werd ingesteld, dat alle officiëele mededeelingen namens de regeering aan de nieuwsbladen verstrekt.

Correspondentschappen der Nederlandsche bank. Zie *Bank, Nederlandsche*.

Correttori (Italiaansch = verbeteraars) waren in het oude Venetië de 5 beëdigde personen, die na den dood van den doge gerechtelijk onderzochten of hij den eed, door hem bij zijn aanstelling afgelegd, ook ten volle gehouden had. Werden onwettige handelingen ontdekt, dan moesten de erfgenamen boete betalen. Verder onderzochten zij, of misbruiken binnengeslopen waren, alsmede of aanvullingen en wijzigingen der wetten aangekondigd waren.

Corrèze, een departement in Z.W. Frankrijk, wordt ten N. begrensd door het departement Creuse, ten O. door Puy de Dôme en Cantal, ten Z. door Lot, ten Z.W. door Dordogne, ten N.W. door Obervienne en heeft een oppervlakte van 5887 v. km. met (1911) 309 646 inwoners. Het land is verdeeld in 3 arrondissementen, de hoofdstad is Tulle. De wijnbouw is belangrijk, evenals de veeteelt.

Corrèze is een linkerzijrivier van de naar de Dordogne stroomende Vézère in Z.W. Frankrijk, die ontspringt op het plateau van Millevaches en een lengte heeft van 88 km.

Corrib, *Lough*, is een meer in de Ierssche provincie Connaught, van onregelmatige gedaante en in het Noordelijke deel rijk aan eilanden. Na het Lough Neagh is het het grootste meer van Ierland. De lengte bedraagt 41 km., de breedte 1,5 tot 10 km., terwijl de oppervlakte 176 v. km. beslaat. Het water wordt afgevoerd

door de snelstroomende Corrib, die in de Galwaybaai uitmondt.

Corriëntes is een provincie van de Zuid-Amerikaansche republiek Argentinië, tusschen de Parana en de Uruguay gelegen. Zij grenst ten N. aan Paraguay, ten O. aan Misiones, Brazilië en Uruguay, ten Z. aan Entre Rios en ten W. aan Santa Fé en het gouvernement Chaco. Op 84 402 v. km. telt deze provincie (1911) 395 268 inwoners. Het grootste gedeelte is laagland, doorsneden door talrijke rivieren. Wouden komen alleen in het N. voor. Struisvogels, krokodillen en jaguars zijn in grooten getale aanwezig. Het klimaat is warm en vochtig. De bodem is buitengewoon vruchtbaar, doch de landbouw gebruikt nog slechts ongeveer 250 000 H.A., voornamelijk voor oeft en maïs. Voor de toekomst verwacht men veel van den verbouw van tabak, maniok, grondnoten, suikerriet en katoen. De zeer belangrijke veestapel telt 4,3 millioen runderen, 3,2 millioen schapen en 0,6 millioen paarden.

Het spoorwegnet is met 900 km. nog weinig ontwikkeld, goede waterwegen voorzien in het verkeer.

De provincie bezit 620 industriëele ondernemingen, met een jaarlijkschen omzet van ongeveer 10 millioen gulden. Daaronder een suikerfabriek. Het bestuur bestaat uit een gouverneur en een vice-gouverneur, voor vier jaren gekozen. De Senaat bestaat uit 15, de Kamer uit 32 leden.

Corriëntes, de hoofdstad der gelijknamige Argentijnsche provincie, ligt op den linkeroever van de Parana 77 m. boven den zeespiegel en telt (1913) 30 000 inwoners.

Corrigeersteen dient den boekdrukker tot het inslaan en corrigeeren der lettervormen. Oorspronkelijk bestond hij uit een vlak geslepen blauwen steen, die op een houten stelling was bevestigd; thans zijn dergelijke steenen zeldzaam en over het algemeen gebruikt men tegenwoordig platen van gegoten ijzer, die evenwel den naam van corrigeer-„steen" behouden hebben. Bij elke boekdrukpers wordt een dergelijke plaat geleverd, die dezelfde afmeting heeft als het drukoppervlak van de pers. In de houten stelling bevinden zich in den regel bergplaatsen voor perswit, kooien enz. (zie *Boekdrukkunst).*

Corriola. Zie *Riempjes.*

Corrosie. Zie *Corrasie.*

Corrosie is in de geneeskunde de langzame verwoesting van dierlijke weefsels door chronische verettering. Zoo kan bijv. bij longtering een verettering in de long, gepaard met verdwijning van het weefsel, overgaan op de wanden van een groot bloedvat en deze langzaam vernietigen. Op het oogenblik, dat de wand doorbroken is, ontstaat een bloeduitstorting. Afhankelijk van de grootte van het bloedvat, is deze meer of min gevaarlijk, d. w. z. onmiddellijk doodelijk of werkt slechts door een meer of minder groot bloedverlies, verzwakkend op den zieke, terwijl de gecorrodeerde plaats door geronnen bloed zich weer sluit. De maag wordt door zuren en alkaliën gecorrodeerd.

Corsac *(Canis corsac* of *Vulpes corsac)* is de naam van een kleine vossoort, ook *adive* of *karagan* geheeten, die de landstreken tusschen den Wolga en het Baikalmeer en van Turkestan tot Mesopotamië bewoont. Hij is grijsachtig van kleur, heeft kleine ooren en kan gemakkelijk getemd worden. In de 16de eeuw kwam hij zelfs in Frankrijk als huisdier voor.

Corsage beteekent borststuk, buste, het gedeelte van het lichaam tusschen den hals en de heupen en wordt alleen gebruikt, wanneer men van vrouwen spreekt. Ook duidt men er wel het vrouwelijk kleedingstuk mee aan, dat het bovenlichaam bedekt, en gebruikt het eveneens als synoniem van *corset* (zie aldaar).

Corset is een kleedingstuk voor vrouwen, dat het bovenlijf nauw omsluit en onder de bovenkleederen wordt gedragen, met het doel rug en borst te steunen en tevens het middel beter te doen uitkomen. Dit kleedingstuk is reeds zeer oud, want al kenden de Grieksche en Romeinsche vrouwen het niet, toch hadden zij een soortgelijk kleedingstuk. bij de eersten *Strophion* en *Stethodesmis,* bij de anderen *Taenia, Zona, Fasciae mamillares* enz. geheeten. In hoofdzaak bestonden deze kleedingstukken uit banden van doek, misschien ook wel van leder (zie fig. 1). Toen in de 14de eeuw de gewoonte opkwam, om nauw sluitende kleeren te dragen, werd het kleed der vrouwen van voren opengesneden en door knoopen of veters vast samengetrokken. Ook door mannen werd het gedragen (zie fig. 2). In de 15de eeuw was het reeds algemeen in gebruik; tegen het midden der 16de eeuw kwamen de onderlijfjes met baleinen in de mode (zie fig. 3 en 4), die eveneens door mannen werden gedragen, doch tegen het einde der 18de eeuw door mannen niet meer. Het inrijgen van het bovenlijf geschiedde zoodanig, dat de borst volkomen afgeplat werd. De eigenlijke corsets, n.l. de van baleinen voorziene onderlijfjes, werden vooral door *Cathcrina de Medici* in de mode gebracht, voortdurend werd het aantal baleinen vergroot, zoodat het bovenlijf ten laatste zijn natuurlijken vorm geheel verloor. Sedert het midden der 17de eeuw werd het corset door driehoekige stukken stevig doek, vast verbonden door baleinen en een ijzeren ring, van de heupen uit trechtervormig verwijd en werd het aan de voorzijde voorzien van 2 loodrechte metalen strooken om de veters door te halen. Daarentegen werd de borst niet meer afgeplat, daar voor de tepels uitspringende gewelfde gedeelten aangebracht werden. In de 18de eeuw werd het gebruik de corsetten van achteren dicht te rijgen, terwijl de voorkant dicht bleef. Eerst omstreeks 1790 werd met het inrijgen opgehouden, zoodat de natuurlijke vormen beter voor den dag kwa-

Fig. 1. Grieksch corset.

Fig. 2. Mannencorset (1400).

men en spoedig daarop werd, onder den invloed van de Romeinsche en Grieksche kleederdrachten uit den Revolutietijd, het corset geheel afgeschaft. In 1810 kwam echter reeds de reactie, de taille werd verlengd en tengevolge daarvan een los rijglijfje ingevoerd, dat echter in het volgende tiental jaren weer in het verstijfde corset overging. Sedert 1820 ontwikkelde de corsetfabricage zich zeer en werden veel verbeteringen bedacht, om de schadelijke werking van het corset op de lichaamsontwikkeling en de gezondheid tegen te gaan. Eigenaardig is het, dat deze nadeelen reeds vroeg werden ingezien, maar steeds de pogingen, het corset af te schaffen, schipbreuk hebben geleden. De lichaamsdeelen, die door de corsetten in elkander worden geperst, zijn voornamelijk het onderste deel der borstkas en het bovenste deel van den buik, een strook ter hoogte van ± 10 cm. Op dit oppervlak werkt de druk der nauwe corsetten, die men bij zoogenaamde los geregene op gemiddeld 2 kg. moet rekenen. Bij sterk aantrekken, waarbij de lendenomvang met 10—20 cm. vermindert wordt, wordt die druk minstens 6—8 kg. Weinige jaren na het gebruik van een corset heeft ieder jong meisje, dat aan het corset haar „mooie" wespentaille dankt, een alles behalve mooien uitstekenden buik gekregen (zie fig. 5 en 6). Om dit gebrek te verbergen, neemt men zijn toevlucht tot ver naar beneden verlegde corsetten of buikbanden. Onder den voortdurenden gelijkmatigen druk moeten de ingewanden uitwijken. Vooreerst wordt de maag naar achteren of ter zijde gedrongen, in het midden samengesnoerd en met een scherpen hoek geknikt. Daardoor ontstaan storingen in de spijsvertering, die dikwijls gedurende het geheele verdere leven blijven bestaan. Een groot en belangrijk gedeelte van de lever wordt afgesnoerd en neemt bijna geen deel meer aan de galbereiding, wat weer verschillende galziekten, bijv. galsteenkoliek kan veroorzaken of begunstigen. Verder lijden de buikspeekselklier (storingen in de spijsvertering), de nieren *(ren mobilis)*, de baarmoeder (storingen der menstruatie, vrouwenziekten) en tengevolge van den belemmerden bloedsomloop in den buik ook de darmen (verstopping). Wie zich inrijgt, perst het onderste gedeelte van de borstkas te zamen, de onderste gedeelten der longen werken slechts gebrekkig en het oppervlak voor de ademhaling wordt kleiner, bij aanhoudend werk worden de longen en het hart, en daarmee het geheele lichaam spoedig vermoeid, ook zijn de werkzame deelen der longen meer vatbaar voor infectie: fig. 7 en 8 toont de misvorming van de borstkas aan. De buigzaamheid der wervelkolom gaat verloren, daar de stijve baleinen een diep bukken en buigen verhinderen. De sterke, aan beide zijden van den rug naar boven loopende spieren moeten de wervelkolom steunen, het corset snijdt deze spieren bijna door. Natuurlijk verklaren dan de vrouwen, dat zij het corset als steun niet kunnen missen. De spieren van den buikwand helpen mede bij de buikademhaling, die bij iedere krachtige beweging noodig is, bovendien houden zij de ingewanden op hun plaats. Als nu deze spieren verslappen, verzakken de ingewanden, waardoor de hangbuik, fig. 6, ontstaat. Ook kan de gedrukte huid haar functies niet meer naar behooren vervullen en ontstaat mettertijd een overgroote gevoeligheid voor temperatuurwisselingen. Hoewel ondanks al deze gevaren, welke het corset medebrengt, het gebruik ervan nog steeds gehandhaafd blijft, heeft het toch in de laatste kwarteeuw onder de vrouwen, ook in Nederland, meer vijanden gekregen, vooral door den invloed der vereenigingen tot hervorming der vrouwenkleeding. Evenwel dient vermeld te worden, zooals o.a. ook door Prof. *Treub* werd opgemerkt, dat een corset zijn schadelijken invloed vooral dan doet gevoelen, als het slecht is en als het te sterk geregen wordt, twee voorwaarden, die echter in de meeste gevallen aanwezig zijn.

Fig. 3. Vrouwencorset (1515).

Fig. 4. Vrouwencorset 16de eeuw.

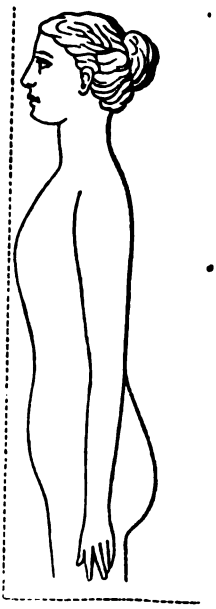

Fig. 5. Corset.

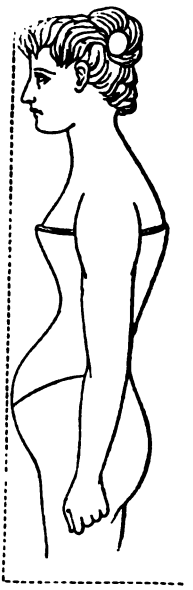

Fig. 6. Corset.

Corsi, *Jacopo*, een zeer muzikaal ontwikkeld Italiaansch aristocraat, omstreeks 1600 te Florence, die veel invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling der opera en zelf ook componeerde. Zie verder onder *Opera*.

Corsica, in het Fransch *La Corse*, in het Grieksch *Kyrnos*, een eiland in de Middellandsche Zee, slechts 84 km. verwijderd van de kust van Italië, ligt tusschen 43° en 41° 21′ N.Br. en 8° 32′—9° 31′ O.L. v. Gr. en wordt door de smalle Straat van Bonifacio van Sardinië gescheiden. Aardrijkskundig behoort het tot Italië, staatkundig vormt het het 87ste departement van Frankrijk. Het is dubbel zoo lang als breed en telt op 8722 v. km. (1911) 266 188 inwoners, die, met uitzondering van eenige Fransche en Grieksche kolonisten, van Italiaanschen oorsprong zijn. Het eiland is klaarblijkelijk als een vroeger deel van Sardinië te beschouwen en met Italië is het door een onderzeeschen rug verbonden. De zee tusschen Frankrijk en het eiland heeft daarentegen een diepte van 2000 m. Bij Bastia begint het bergachtige, 38 km. lange schiereiland van kaap Corso. De westkust van het eiland is bijzonder rijk aan bochten. Men heeft hier de baaien van Calvi, Porto, Sagone, Ajaccio en Valinco. Het gebergte reikt hier tot aan de kust, alleen bij Ajaccio is een kleine vlakte. Het binnenland is met woeste bergen bedekt, die duidelijk een meridiaanketen vormen, een voortzetting van die van Sardinië. Het smalle oostelijke deel is vlak en bestaat uit krijtgesteenten, aan de kust ook uit tertiaire en quartaire vormingen, terwijl het westelijk gedeelte uit oudkristallijngesteenten, voornaal graniet is opgebouwd. De voornaamste toppen zijn de Monto Rotondo (2625 m.), de Monte Cinto (2707 m.), de Monte d'Oro (2391 m.) en de Incudine (2136 m.). De rivieren zijn klein en onbeteekenend; de voornaamste zijn de Golo en de Tavignano, die naar de Oostkust en de Tarovo, de Gravona en de Liamone, die naar de Westkust stroomen. Het klimaat is aangenaam en slechts op enkele plaatsen wegens de uitwaseming van moerassen ongezond. Ajaccio heeft jaarlijks 136 absoluut onbewolkte, tegen 48 regendagen; de gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt 630 mm., de gem. wintertemperatuur 12°, de zomertemperatuur 24° C. De grond bezit in de dalen en langs de kust een groote vruchtbaarheid, zoodat zelfs bij de hoogst slordige beoefening van het landbouwbedrijf een voldoende hoeveelheid koren voor de ingezetenen verbouwd wordt, waarbij men echter in aanmerking dient te nemen, dat de Corsicanen uit de lagere volksklasse zich hoofdzakelijk voeden met kastanjes. Er groeit een voortreffelijke wijndruif, vlas en boomvruchten, vooral olijven; de zijdeteelt bezorgt groote voordeelen. De bosschen leveren uitmuntend dennen-, eiken- en lorkenhout, inzonderheid voor den scheepsbouw; de veeteelt is belangrijk. Paarden en ezels zijn klein, runderen groot van gestalte, de schapen zwart van kleur en met 4 tot 6 horens gewapend. In het gebergte vindt men het wilde schaap (mouflon), wilde zwijnen enz. Tevens wordt er veel was gewonnen. Ook houden veel inwoners zich bezig met de visscherij, vooral van tonijnen, sardines, oesters en koraal. Het rijk der delfstoffen levert ijzer, lood en klipzout. De mineralen schijnen overigens van weinig beteekenis te zijn, alleen ijzer, graniet, porfier, jaspis enz. zijn er uitstekend.

Fig. 7. Corset.

Fig. 8. Corset.

De industrie is zeer weinig ontwikkeld. Voor communicatiemiddelen is slecht gezorgd, het spoorwegnet is 295 km. lang. De handel heeft voornamelijk met Frankrijk (Marseille) plaats, hoewel ook met Italië en Algerië. Ingevoerd worden koren en meel, bouwmaterialen, kolen enz.; uitgevoerd wijn, hout, olijfolie, kastanjes en zuidvruchten. De voornaamste havens zijn Bastia, Ajaccio en Calvi. De Corsicanen zijn middelmatig van grootte, maar gespierd en zonder veel intellectueele ontwikkeling. Woning, huisraad en kleeding zijn daarom hoogst eenvoudig, zelfs armoedig. De Corsicaan onderscheidt zich door dapperheid, vrijheidszin, matigheid en gastvrijheid, maar tevens door hartstochtelijkheid, ruwheid en luiheid; roof en moord tengevolge van bloedwraak zijn geen zeldzaamheden. Arbeid wordt niet geacht. Er bestaan op

het eiland 1 lyceum en 4 colleges. Van 2421 recruten konden 303 lezen noch schrijven, en bij 2341 huwelijken waren 491 mannen en 1179 vrouwen niet in staat hun naam te schrijven. De taal is verbasterd Italiaansch. Het eiland is verdeeld in 5 arrondissementen, 62 kantons en 353 gemeenten; het heeft tot hoofdstad *Ajaccio*.

De oorspronkelijke bewoners van Corsica behoorden tot den Ligurischen stam. Later maakten de Carthagers zich van het eiland meester, maar moesten het na den Eersten Punischen Oorlog afstaan aan de Romeinen (238 v. Chr.). Vruchteloos trachtten de Corsicanen zich van het Romeinsche juk te ontslaan; zij moesten gedoogen, dat Romeinsche volksplantingen werden gesticht op de oostelijke kust. Gedurende het tijdperk der keizers bevonden er zich 33 ommuurde steden, doch de Corsicanen hadden geen besten naam, en een verbanning naar Corsica was een zware straf. In 456 werd het eiland veroverd door de Vandalen, en nadat deze in 533 door *Belisarius* verdreven waren, kwam het beurtelings onder het gezag van de Grieksche keizers en van de Goten. Het had van de invallen van verschillende volkeren veel te lijden en geraakte allengs onder de heerschappij van een aantal leenheeren. Hiertegen kwamen in 1002 de inwoners in verzet en vestigden er een soort van vertegenwoordigend bestuur met 15 erfelijke caporali aan het hoofd. In 1077 erkenden zij *Gregorius VII* als hun opperheer, doch *Urbanus II* droeg zijn gezag over het eiland op aan Pisa, terwijl het in 1084 door de Genueezen veroverd en vervolgens in 1300 aan dezen werd afgestaan, waarna de verschillende partijen aanleiding gaven tot voortdurende burgeroorlogen. In 1735 verwierf baron *Theodoor von Neuhoff* (zie aldaar) zooveel invloed, dat hij door de inwoners tot koning werd uitgeroepen. Op verzoek van Genua begaven zich Fransche troepen daarheen, en koning *Theodoor* nam de wijk. Na den aftocht der Franschen kwamen de Corsicanen echter opnieuw in opstand, en de Senaat benoemde in 1755 *Pasquale Paoli* (zie aldaar) tot generaal. Deze nam zulke krachtige maatregelen, dat de Genueezen en Franschen weldra niets meer in bezit hadden dan Bastia en nog enkele zeeplaatsen. Eerstgenoemden, de hoop verliezende op een herovering, stonden het eiland tijdelijk af aan den koning van Frankrijk (1768), onder voorwaarde, dat deze de Corsicanen onderwerpen en zoolang over het eiland regeeren zou, totdat Genua hem de oorlogskosten vergoed had. Steunende op Britschen bijstand, verdedigde zich *Paoli* met groote dapperheid, doch toen de verwachte hulp uitbleef en maarschalk *De Vaux* met 30 000 man landde, ontzonk den Corsicanen de moed, en hun aanvoerder vluchtte naar Engeland, hoewel de guerillaoorlog in het gebergte nog wel 6 jaar aanhield. Gedurende de Groote Revolutie werd Corsica een Fransch departement, dat zijn afgevaardigden naar de Nationale Conventie zond. Ook kwam *Paoli* toen in zijn vaderland terug, doch zoodra hij onder het Schrikbewind ontboden werd naar Parijs, riep hij het volk onder de wapens, veroverde met hulp der Engelschen Bastia en Calvi en bewerkte, dat het geheele eiland zich aan Engeland onderwierp (1794). Nu werd het tot een vice-koninkrijk verheven, ontving een eigen grondwet en werd door een onderkoning bestuurd. Inmiddels ontstond er een Franschgezinde partij, die zich onder de leiding van generaal *Gentili* uitbreidde, zoodat bij de landing der Franschen in 1796 de Engelschen het eiland moesten ontruimen. Na dien tijd is het in het bezit van Frankrijk gebleven.

Corsini, *het Paleis,* een der bezittingen van het geslacht *Corsini* (zie aldaar), aan de Via Lungara te Rome gelegen, verkreeg in 1732 zijn tegenwoordige gedaante. Het bevat een rijke bibliotheek, een schilderijengalerij, beroemd antiek zilverwerk enz. In 1884 werd het door den staat aangekocht. In het paleis Corsini woonde en overleed in 1689 koningin *Christina* van Zweden.

Corsini is de naam van een rijk en aanzienlijk Florentijnsch geslacht, dat reeds in de 13de eeuw vermeld wordt. Tot dit geslacht behoorden: *Andrea Corsini,* bisschop van Fiesole, geboren in 1302, overleden in 1373 en in 1629 door *Urbanus VIII* heilig verklaard; *Pietro Corsini,* bisschop van Florence en kardinaal, overleden te Avignon in 1405; *Amerigo Corsini,* de eerste aartsbisschop van Florence (1420), en *Lorenzo Corsini,* die in 1730 onder den naam van *Clemens XII* den pauselijken zetel beklom en in 1740 overleed. Een van zijn neven, *Bartolommeo Corsini,* prins *van Sismano,* werd onderkoning van Sicilië en onder *Karel III* president van den raad te Napels, waar hij in 1752 overleed, en een ander, *Nero Corsini,* overleden in 1770, was gezant van Toskane in Den Haag, Londen en Parijs en later kardinaal en minister te Rome.

Tot lateren tijd behoorden don *Tommaso,* prins *Corsini,* geboren in 1767, en overleden in 1856, die senator was te Rome; zijn broeder *Neri Corsini,* geboren in 1771, overleden in 1845, Toskaansch gezant te Parijs en bij het Congres te Weenen, eerst onderstaatssecretaris ten tijde van *Ferdinand III* en *Leopold II,* en later minister. De oudste zoon van *Tommaso,* don *Andrea,* prins *Corsini,* geboren in 1804, overleden in 1868, minister van Buitenlandsche Zaken en daarna kamerheer in Toskane, en diens broeder don *Neri,* markies *van Lajatico,* geboren in 1805, en overleden in 1859, eerst gouverneur van Livorno, toen minister van Buitenlandsche Zaken en eindelijk afgezant van het Voorloopig Bewind van Florence te Londen. Het tegenwoordige hoofd van het geslacht is zijn zoon *Tommaso,* vorst *van Corsini* en *Sismano,* geboren in 1835 en sedert 1882 lid van den Italiaanschen senaat.

Corso of *renbaan* noemt men in Italië niet alleen de plaats, waar wedrennen met paarden gehouden worden, maar ook optochten met versierde rijtuigen, die vooral in den carnavalstijd plaats hebben. De hoofdstraten in de meeste steden danken hieraan dien naam, zooals het Corso te Rome van de Porta del Popolo tot aan den voet van het Capitool, het Corso te Milaan enz.

Corssen, *Wilhelm Paul,* een Duitsch taal- en oudheidkundige, den 20sten Januari 1820 te Bremen geboren, studeerde te Berlijn in de

letteren, beantwoordde met zijn geschrift: „Origines poesis romanae" (1844) een prijsvraag en werd daarna geplaatst aan het gymnasium te Stettin en in 1846 aan de rijksschool te Pforta, waar hij 20 jaar eerst als adjunct en vervolgens als hoogleeraar werkzaam was. In 1866 legde hij zijn betrekking neder en vestigde zich te Lichterfelde bij Berlijn, waar hij den 18den Juni 1875 overleed. Zijn belangrijkste werken zijn: „Ueber Aussprache, Vocalismus und Betonung der lateinischen Sprache" (1858—1859, 2de uitgave 1868—1870), bekroond door de Academie van Wetenschappen te Berlijn, en „Kritische Beiträge zur lateinischen Formenlehre" (1863) met de daarop gevolgde „Nachträge" (1864). Verder schreef hij: „De Volscorum lingua" (1858), alsmede over oudheden en oude opschriften. In 1870 ondernam hij een reis naar Italië, om zich bekend te maken met de oudheden der Etrusken en vooral met de opschriften in de taal van dat volk, en gedurende zijn verblijf te Rome werd hem aldaar door de Italiaansche regeering een leerstoel in de Latijnsche taal en letterkunde aangeboden (1874), dien hij van de hand wees. In 1874—1875 verscheen zijn uitgebreid werk: „Ueber die Sprache der Etrusken" (2 dln.), en na zijn dood werden door *H. Weber* zijn „Beiträge zur Italischen Sprachkunde" (1876) uitgegeven.

Corstius, *Melchior,* een Nederlandsch godgeleerde, den 10den October 1774 te Velp geboren, was achtereenvolgens predikant te Zellinge, Cirkwerum (Oost-Friesland), Stedum en Beerta, en overleed den 22sten April 1844. Hij schreef, behalve leerredenen enz.: „De Apostelen van Jezus in hun leven en daden geschetst" (uit het Hoogduitsch, 1823) en „Handboek der Christelijke geloofsleer" (1829, 2 dln.).

Corstius, Jacobus, een broeder van den voorgaande, geboren te Gorinchem in 1785, was achtereenvolgens predikant te Ferwerd, Garsthuizen, Hoogezand, Enkhuizen en Amsterdam, en overleed aldaar den 12den Juli 1847. Hij schreef onder anderen: „Christelijk handboek voor kranken, bejaarden en stervenden" (2de druk 1823). „Euthanasia of Christelijke voorbereiding voor den dood" (2de druk 1824) en „Christelijke raad en troost in donkere dagen" (1832).

Cort, *Gaspard de,* geboren te Antwerpen in 1822 en aldaar overleden in 1847, heeft zich bekend gemaakt door het schrijven van onderscheiden Fransche romans en tooneelstukken, zooals: „Les Gantois, drame en seize tableaux" (1841), „Le maître-imprimeur" (1842), „Ambiorix, roi des Eburons, roman historique" (1843), „Elle était mère, drame en un acte" (1844) en „François Brenon, drame en quatre actes" (1846).

Cort, Frans de, een neef van den voorgaande, een Vlaamsch dichter, den 27sten Juni 1834 te Antwerpen geboren, was er aanvankelijk werkzaam als klerk op een handelskantoor en vervolgens als redacteur van de liberale bladen: „De Grondwet" en „De Schelde", huwde in 1860 met een dochter van den dichter *Dautzenberg* en vestigde zich het volgende jaar te Brussel. Zijn eerste bundel „Liederen" verscheen in 1857 en werd 2 jaar later herdrukt. Verder gaf hij in het licht: „De schoonste liederen van Robert Burns" (1862) en „Zingzang" (1865), terwijl in 1868 de firma *Wolters* te Groningen onder den titel „Liederen" een vrij volledige verzameling van zijn dichterlijke voortbrengselen uitgaf. *De Cort* was sedert 1861 hoofdredacteur van het paedagogisch, belletristisch maandschrift „De Toekomst", waarin men gedurig bijdragen van zijn hand in dicht en ondicht aantrof. Vooral ook in ons vaderland zijn de ongedwongen en hartelijke liederen van dezen dichter met grooten bijval ontvangen. Hij overleed te Brussel den 18den Januari 1878.

Corte is een arrondissement van het Fransche departement Corse (eiland Corsica). De oppervlakte bedraagt 2308 v. km., het aantal inwoners ongeveer 62 000. Het bevat 108 gemeenten en wordt verdeeld in de kantons Calacuccia, Castifao, Corte, Ghisoni, Moita, Morosaglia, Omessa, Piedicorte-di-Gaggio, Piedicroce, Pietra, Prunelli-di-Fiumorbo, San Lorenzo, Sermano, Valle-d'Alesani, Venaco en Vezzani.

Corte is de hoofdstad van het gelijknamige Fransche arrondissement (zie aldaar) op Corsica, 434 m. boven zee gelegen, op een afstand van 84 km. ten N.O. van Ajaccio, aan de samenvloeiing van Tavignano en Restonica en aan den spoorweg Bastia—Ajaccio. Zij is ordeloos op een 112 m. hooge rots gebouwd, telt (1911) 5211, als gemeente 5425 inwoners, heeft een gerechtshof, een *collegio communale,* een slot en citadel en standbeelden van *Paoli, Arrighi di Casanova* en *Jozef Bonaparte.* Bovendien vindt men er marmergroeven, steenzagerijen, macaronifabrieken en pottebakkerijen. Langen tijd was Corte het staatkundige en strategische middelpunt van Corsica.

Cortereal. *Gaspard de,* een Portugeesch zeeman, was de eerste Portugees, die ontdekkingsreizen deed naar Amerika. Hij landde in 1500 met twee karveelen in Newfoundland, bezocht de St. Laurensrivier, ontdekte de landen tusschen de St. Laurens- en de Hudsonsbaai en gaf daaraan den naam van Labrador, terwijl een gedeelte der noordkust langs de Hudsonsstraat naar hem genoemd werd. Vruchteloos echter zocht hij een doorvaart naar Indië. Van een tweede ontdekkingsreis keerde hij niet terug en kwam waarschijnlijk in straat Davis om het leven.

Cortes is de naam van het wetgevend lichaam of van de vergadering van volksvertegenwoordiging in *Portugal* en *Spanje* (zie aldaar).

Cortez. *Fernando* of *Hernando,* de veroveraar van Mexico, werd geboren te Medellin, een kleine stad in Estremadura, in 1485, studeerde eerst te Salamanca in de rechten, trad vervolgens in den krijgsdienst, ging in 1504 naar West-Indië en kwam er in dienst van den stadhouder van Hafti, *Nicolao de Ovando,* tot wiens bloedverwanten hij behoorde. In 1511 vergezelde hij den stadhouder don *Diego Velasquez* naar Cuba en werd diens secretaris. Reeds tweemaal had *Velasquez* vruchteloos beproefd, vasten voet in Mexico te verkrijgen, en nu zond hij ten derden male een expeditie daarheen met *Cortez* aan het hoofd. In 1519 zeilde *Cortez* van San-

tiago naar Trinidad, doch niet lang daarna zond *Velasquez* aan *Verdugo*, bevelhebber te Trinidad, den last, aan *Cortez* het gezag te ontnemen en hem naar Santiago terug te zenden. *Velasquez* vertrouwde hem niet meer. De invloed van *Cortez* was echter zoo groot, dat *Verdugo* zich tevreden moest stellen met de belofte, dat hij geen misbruik zou maken van zijn macht. Daar *Cortez* vervolgens om de westpunt van Trinidad stevende, om te Havana nog meer krijgsvolk aan boord te nemen, zond *Velasquez* aan don *Pedro Barba* opnieuw bevel hem in hechtenis te nemen en het verder zeilen der vloot te verbieden. *Cortez* echter, daarvan tijdig onderricht, wist de aanhangers van *Velasquez* te verwijderen en ging in Februari 1519 met 11 schepen van Havana onder zeil. Hij had 670 soldaten aan boord, waaronder 400 Spaansche soldaten; ook had hij 14 stukken veldgeschut. *Cortez* zeilde om den oostelijken uithoek van Yucatan en voer de Tabasco op, waarna hij de stad van dien naam stormenderhand innam, zoodat de Indianen zich aan den koning van Spanje onderwierpen en schatting betaalden. Gezanten van koning *Montezoema* trachtten hem door rijke geschenken te bewegen zijn verzoek, bij den koning te worden ontvangen, te laten varen. De vorst liet hem weten, dat de Spanjaarden aan de goden zouden geofferd worden, zoo hij niet aanstonds het rijk verliet. *Cortez* bekreunde zich daarom zeer weinig. Om te voorkomen, dat zijn metgezellen hem verlieten, vernietigde hij zijn schepen. Den 16den Augustus 1519 trok hij met 500 voetknechten, 16 ruiters en 6 veldstukken, gevolgd door 400 soldaten van den cazique van Cempoalla naar Mexico. Met 6000 Tlascalanen versterkt, bereikte hij de aanzienlijke, aan Mexico onderworpen stad Cholula. Hier deed hij vele inwoners ombrengen en trok verder naar de hoofdstad. *Montezoema* ontving hem voor de poort der hoofdstad en wees hem eenige huizen tot verblijfplaats aan (8 November 1519). Verraad, door een Mexicaansch officier tegen een Spaansche nederzetting gepleegd, gaf *Cortez* de gewenschte aanleiding *Montezoema* in zijn eigen paleis gevangen te nemen en naar het Spaansche kamp over te brengen. De gevangen vorst bleef het land besturen, doch het gezag was nu feitelijk in handen van *Cortez*. Deze wist *Montezoema* eindelijk te bewegen zich een vasal van *Karel V* te verklaren en te beloven een jaarlijksche schatting te zullen opbrengen. Bij de verdeeling van den verzamelden buit had men, behalve de edelgesteenten en sieraden, bijna $1^1/_2$ millioen gulden beschikbaar.

Velasquez had inmiddels een vloot van 18 schepen onder bevel van *Pamphilo Narvaëz* afgezonden, om *Cortez* met zijn officieren gevangen te nemen en de verovering van Mexico te voltooien. Toen *Cortez* de aankomst van dat leger vernam, liet hij 150 man onder *Pedro de Alvarado* in Mexico achter en rukte met 250 soldaten den vijand tegemoet, overrompelde *Narvaëz* en nam hem en het grootste gedeelte zijner soldaten gevangen, die meerendeels in den dienst van *Cortez* overgingen. Een opstand der Mexicanen bewoog hem, met 2000 Tlascalanen weder naar de hoofdstad te trekken; doch de hardvochtigheid, waarmede hij *Montezoema* behandelde, verwekte opnieuw een oproer, waarbij de koning door zijn onderdanen gedood werd, en *Cortez* zich genoodzaakt zag, de stad te verlaten. Dit gelukte hem, doch met zware verliezen. Twee derden der Spanjaarden, en een nog grooter deel der Indiaansche bondgenooten, waren in handen der Mexicanen gevallen, die hen aan hun krijgsgod *Huitzilopochtli* offerden. Dezen nachtelijken uitval noemden de Spanjaarden „den treurigen nacht" („noche triste"). Met het overschot van zijn leger trok hij naar Tacoeba en poogde langs een omweg Tlascala te bereiken. Den volgenden dag kwam hij te Tlascala en in Augustus 1520 onderwierp hij ook de stad Tapeaca aan de Spaansche heerschappij. Versterkt door nieuwe troepen, trok hij in de laatste dagen van 1520 opnieuw naar Mexico, waar een neef van den vermoorden vorst, *Goeatimozin* genaamd, den troon beklommen had. *Cortez* veroverde Tezcuco, de tweede stad des rijks, benevens een aantal andere, aan het meer van Mexico gelegen plaatsen. Een opstand in zijn leger wist hij te dempen. Opnieuw ontving hij een versterking van 200 man, 80 paarden en 2 stukken zwaar geschut, waarbij zich talrijke Indianen voegden. Den 28sten April 1521 werd een algemeene bestorming van de hoofdstad begonnen, waarbij 40 Spanjaarden levend in handen der Mexicanen vielen. Eerst nadat $^3/_4$ der stad vernield was, kwamen de 3 afdeelingen der Spanjaarden, den 27sten Juni 1521, op het marktplein bijeen; doch eerst nadat *Goeatimozin* zelf gevangen genomen was, gaf de geheele stad zich over (13 Augustus 1521). De koning en 2 Caziken werden terechtgesteld. Het geheele rijk viel nu weldra in de macht der Spanjaarden.

Ondanks de aanklacht van *Velasquez* werd *Cortez* door *Karel V* bevestigd, die hem echter oplegde, aan *Velasquez* de kosten voor de uitrusting der expeditie te vergoeden. Nu beijverde zich *Cortez*, de zaken van het nieuwe rijk te regelen. In 1524 onderwierp hij Honduras, dat hij bij Nieuw-Spanje voegde. Toen echter in 1528 een nieuwe commissie benoemd werd, om over *Cortez* de vierschaar te spannen, keerde deze uit eigen beweging naar zijn vaderland terug en werd door den keizer niet alleen met onderscheiding bejegend, maar ook met de orde van San Jago versierd en met den titel van markies *del Valle de Oaxaca* en met uitgestrekte landen in Nieuw-Spanje begiftigd. In 1530 begaf hij zich weder naar Mexico, doch alleen bekleed met het opperbevel over het leger, terwijl de leiding der burgerlijke zaken aan de Audiencia en Nuéva España werd opgedragen. Niet lang daarna werd *Antonio de Mendoça* als onderkoning naar Mexico gezonden. *Cortez* ondernam nieuwe ontdekkingstochten en bereikte in 1536 het schiereiland Californië. Daarna stevende hij naar Spanje, waar hij zeer koel ontvangen werd en geen gehoor vond voor zijn aanspraken. Als vrijwilliger maakte hij den mislukten tocht naar Algiers mede in 1541. „Ik ben een man", zeide hij eens tot den keizer, „die u meer provinciën geschonken heeft, dan uw voorvade-

ren steden nagelaten hebben." Hij viel in ongenade en leefde daarna verder van de wereld afgezonderd, nabij Sevilla. Daar overleed hij den 2den December 1547. Zijn stoffelijk overschot werd in de kerk van den heiligen *Franciscus* te Mexico ter aarde besteld en zijn titels en goederen kwamen later in het bezit van den hertog *de Monteleone* te Napels. Zijn brieven aan *Karel V* werden in verschillende talen vertaald.

Literatuur: „Cartas y relaciones de Hernando Cortez al emperador Carlos V" (Parijs 1866; Fransche vertaling van *Charnay,* Parijs 1903); *A. Helps,* Life of Hernando Cortez (Londen 1871, 2 dln.); *Mac Nutt,* Fernando Cortes and the conquest of Mexico (Heroes of the Nations, Londen 1909).

Corti, *Luigi* graaf, een Italiaansch diplomaat en staatsman, geboren den 24sten October 1823 te Gambarana, studeerde te Padua in de wiskunde, werd daarna geplaatst bij het Sardinische ministerie van Buitenlandsche Zaken en nam in 1848 deel aan den oorlog tegen Oostenrijk. In 1868 was hij gezant te Madrid, in 1869 te 's-Gravenhage, in 1872 te Washington en in 1875 te Konstantinopel, waar hij in dezelfde betrekking terugkeerde, nadat hij van Maart tot October 1878 het ambt had bekleed van minister van Buitenlandsche Zaken in het Kabinet *Cairoli.* Verder was hij in 1871 voorzitter van de Alabamacommissie te Washington en in 1878 gevolmachtigde op het Congres te Berlijn. In hetzelfde jaar werd hij tot senator benoemd, en na den val van *Cairoli* vertrok hij weder naar Konstantinopel, waar hij in 1880 den rang van ambassadeur verkreeg. Hij overleed den 19den Februari 1888 te Rome.

Cortona, een stad in de Italiaansche provincie Arezzo, aan de helling van een berg boven het bekoorlijke Val di Chiana gelegen, aan den spoorweg Florence—Rome, telt als gemeente (1911) 29 303 inwoners en is merkwaardig wegens de daar aanwezige oudheden, vooral wegens de bouwvallen van een tempel van *Bacchus.* Zij is de zetel van een bisschop, en in haar hoofdkerk rust het gebeente der Heilige *Margaretha.* In den dom zijn schilderstukken van *Luca Signorelli.* De plaats bezit een seminarium, een college, een academie (Accademia Etrusca, gesticht in 1726) met een openbare boekerij, een museum met opschriften, vazen, medailles, gemmen enz. en een kabinet voor natuurlijke historie. Tusschen de stad en het naburig meer van Perugia (Lacus Trasimenus) vindt men de kloven of bergpassen, waar *Hannibal* in 217 v. Chr. den consul *Flaminius* versloeg. Zij is het oude *Corytum,* de belangrijkste der 12 Etruscische steden. Later sloot zij een verbond met de Romeinen, werd vervolgens door de Barbaren verwoest, maar ontwikkelde zich in de 11de eeuw weder tot een groote mate van bloei. Gedurende een eeuw heerschte er het geslacht *Casale,* doch door den laatsten telg van dezen stam, door *Ladislaus,* koning van Napels, werd zij in 1412 aan Florence afgestaan.

Cortona, *Piëtro da,* eigenlijk *Berettini,* een Italiaansch schilder en bouwmeester, geboren te Cortona den 1sten November 1596, overleden te Rome den 16den Mei 1669. Hij was een leerling van *Andrea Comodi.* Als bouwmeester ontwierp hij den gevel der kerk Santa Maria della Pace en de kerk Santa Maria in Via Lata, beide te Rome. Ook de ontwerpen, waarnaar de Chiesa Nuova en de kerk San Carlo al Corso te Rome van binnen versierd werden, zijn door hem vervaardigd; zijn meest beroemde decoraties zijn die der zalen in het Palazzo Pitti te Florence. Onder de fresco's, door *Pietro da Cortona* geschilderd, noemen wij „Paulus' bekeering" in Santa Maria della Concezione te Rome en een allegorisch tafereel in de groote zaal van het Palazzo Barberini aldaar. Het museum te Weenen bezit van hem drie schilderijen, die het Huwelijk der H. Catharina, Abraham en Hagar en Saul met Ananias voorstellen.

Cortusa is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Sleutelbloemachtigen *(Primulaceeën).* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, overblijvenden kelk, een stervormige, 5-deelige, aan den zoom door een verheven ring omgeven bloemkroon, en een enkelvoudige, 5-kleppige doosvrucht. De meest bekende soort, *C. Matthioli* L., die op de Alpen groeit, heeft hartvormige wortelbladeren en donkerroode bloemschermen.

Coruña, *La,* een Spaansche provincie in Galicië, beslaat het noordwestelijk deel van het Iberische schiereiland en grenst ten O. aan de provincie Lugo, ten Z. aan Pontevedra, ten W. en ten N. aan de zee. De oppervlakte bedraagt 7903 v. km. en het aantal inwoners (1910) 674 830.

Coruña, *La,* de hoofdstad der gelijknamige Spaansche provincie, ligt op een schiereiland aan de baai van Coruña en aan den spoorweg Palencia—Coruña en is een van de belangrijkste handelplaatsen van Spanje met een uitmuntende haven, door granietrotsen omgeven en door 5 forten verdedigd. De stad is verdeeld in een oude of bovenstad, op het oostelijk gedeelte van het schiereiland, en in een benedenstad, Pescaderia genaamd, op een smalle landtong gelegen. Zij heeft 6 kerken, een bagno, een zeevaartschool, een kunstschool, een geneeskundige school, een handelsschool, veel hospitalen en andere instellingen en telt 46 570 inwoners. De industrie wordt vertegenwoordigd door sigarenfabrieken, glasfabrieken, scheepstimmerwerven, conservenfabrieken, weverijen enz. De stad is de zetel van een kapitein-generaal en van een gouverneur. Op 2 km. van de stad ligt de naar men meent door de Carthagers of Phoeniciërs gebouwde Herculestoren, welke door *Trajanus* werd gerestaureerd en thans als lichttoren dienst doet. Men zegt, dat de stad door de Phoeniciërs gesticht is en door de Romeinen, die haar in 693 v. Chr. veroverden, Brigantium genoemd werd. Later heette zij La Corogna. In 1598 werd zij door de Engelschen onder *Norris* ingenomen en verbrand en later versterkt. In een gevecht bij Coruña den 16den Januari 1809, tusschen den Franschen maarschalk *Soult* en de Engelschen onder generaal *Moore,* kwam deze laatste om het leven. Den 20sten Februari werd er door het volk en door de troepen de constitutie afgekondigd, en den 13den Juli 1823 veroverde gene-

raal *Bourck* de hoogten voor de stad, zoodat zij een maand later capituleerde.

Corvée is de militaire benaming voor die soort huishoudelijke werkzaamheden in een kazerne of kamp, welke in den regel door soldaten verricht worden.

Corver, *Johan,* geboren te Amsterdam in 1628, werd er in 1666 lid van den raad, bekleedde die betrekking langer dan een halve eeuw en was in dien tijd 18 maal burgemeester. Hij was een bekwaam staatsman, die in 1674 met 5 anderen in Engeland een handelstractaat (het „Tractaat van Marine") tot stand bracht en zich in het rampspoedige jaar 1672 zeer verdienstelijk gedroeg. In 1652 werd hij secretaris en bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie en overleed den 17den Mei 1716.

Corver, Jan, geboren den 18den Januari 1688, was achtereenvolgens gehuwd met *Johanna* en *Sara Maria Trip,* en na zijn kinderloos overlijden werd van zijn nalatenschap, ten bedrage van 160 000 gulden, het „Corvers hof" gesticht.

Corver, Gerrit, een broeder van den voorgaande en geboren te Amsterdam in 1691, was heer *van Velzen,* bekleedde aanzienlijke betrekkingen en werd in 1731 en vervolgens nog 9 maal burgemeester van Amsterdam. Hij wordt geroemd als een man van uitgebreide kennis, een schrander oordeel en een stipte eerlijkheid. Hij had in 1748 veel van het grauw te verduren, zoodat hij zijn betrekking nederlegde en rust zocht op zijn buitenverblijf „Watervliet". Hij was tevens meesterknaap van de houtvesterij van het baljuwschap Brederode en overleed den 10den October 1756. Zijn dochter, gehuwd met *Jan Hooft,* was de grootmoeder van *Jan Corver Hooft.* Zie aldaar.

Corver Hooft, Jan, kleinzoon van den voorgaande, werd geboren te Amsterdam den 14den December 1779, studeerde te Utrecht in de rechten en bekleedde belangrijke betrekkingen. In 1808 werd hij dienstdoend kamerheer bij koning *Lodewijk* en later bij keizer *Napoleon I.* Na 1813 was hij houtvester in Noord-Holland, lid van de Provinciale Staten aldaar en vervolgens van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar hij in 1829—1830 het voorzitterschap bekleedde. Tot na 1848 bleef hij lid van dit lichaam en was vervolgens nog een paar jaar lid van de Eerste Kamer. Reeds door *Willem I* was hij benoemd tot staatsraad in buitengewonen dienst; ook was hij sedert 1812 directeur der Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Hij overleed den 25sten Juli 1855 op zijn buitenverblijf te 's-Graveland.

Corver, *Marten,* een Nederlandsch tooneelspeler, werd in 1726 te Amsterdam geboren en verbond zich in 1748 aan den Amsterdamschen schouwburg. Later begaf hij zich naar Parijs, waar hij den omgang genoot van den grooten tooneelkunstenaar *Lekain* en bleef na zijn terugkeer tot in 1763 aan den Amsterdamschen schouwburg verbonden. Toen richtte hij een afzonderlijk tooneelgezelschap op, hetwelk voorstellingen gaf te 's-Gravenhage, Rotterdam en Leiden. Als directeur beijverde hij zich, om het vaderlandsch tooneel een groote hervorming te doen ondergaan. Te 's-Gravenhage gevestigd, stichtte hij er een schouwburg en speelde er geregeld, ondersteund door een jaarlijksche toelage van 3000 gulden, hem door den stadhouder toegekend. In 1776 werd hij benoemd tot directeur van den schouwburg te Rotterdam, doch legde 3 jaar later die betrekking neder en overleed in 1793. *Bingley* en *Wattier Ziesenis* waren zijn leerlingen.

Corvetto, *Louis Emmanuel* graaf *van,* een Italiaansch staatsman, geboren den 11den Juli 1756, was bij de stichting der Ligurische Republiek lid der regeering en vervolgens voorzitter van het Directoire tot in 1805. Na den slag van Marengo werd hem de waardigheid van doge aangeboden, maar hij wees die van de hand. *Napoleon I* belastte hem en anderen met de vervaardiging van een „Code du commerce". Na 1814 werd hij tot staatsraad, na de Honderd Dagen tot voorzitter van het Comité van Financiën en in 1815 tot minister van Financiën benoemd. Hij nam in 1818 zijn ontslag en overleed in 1821 te Genua.

Corvey of *Korvei (Corbeia nova)* een voormalige vorstelijke Benedictijner abdij in Westfalen, in het district Minden, gelegen, was een dochterklooster van de abdij Corbie (zie aldaar) in Picardië en werd in 822 door den abt *Adalhard den Oude* op het door *Lodewijk den Vrome* geschonken koninklijk landgoed Huxori gesticht. *Lodewijk* verleende het klooster belangrijke privilegiën en schonk het groote landerijen. Van groot belang voor de abdij was de overbrenging van de reliquieën van den heiligen *Vitus,* een martelaar tijdens de Christenvervolging van *Diocletanus,* van St. Denis daarheen in 836. Doordat *St. Vitus* de schutspatroon der Saksers werd, werd Corvey het eerste klooster van dezen. Het was een beroemd centrum van beschaving en geleerdheid, vooral der klassieke wetenschap, en was de kweekplaats van veel beroemde geleerden, o.a. van den geschiedschrijver *Widukind* (zie aldaar). Van keizer *Hendrik III* verkregen de monniken het recht van vrije abtskeuze, terwijl hij den abt den vorstenrang verleende (1039). De abdij was niet ondergeschikt aan een bisschop, doch stond onmiddellijk onder het gezag van den Heiligen Stoel. In 1699 werd de abdij vernieuwd en in 1783 werd de toenmalige abt *Theodorus* door paus *Pius VI* tot bisschop verheven. Het gebied van de abdij was toenmaals 275 v. km. groot en telde ongeveer 10 000 inwoners. In 1803 werd Corvey geseculariseerd en kwam het aan het huis van Oranje. Daarna ging het over aan Westfalen (1807) en in 1815 door het Weener Congres aan Pruisen. Het domkapittel werd in 1821 met dat van Paderborn vereenigd. In 1822 kwamen de bezittingen der abdij, die langzamerhand zeer waren geslonken, met uitzondering van de stad Höxter, als gemediatiseerd vorstendom aan *Victor Amadeus,* den laatsten landgraaf *van Hessen-Rotenburg,* en gingen in 1834 door erfenis over aan diens neef, prins *Victor van Hohenlohe-Schellingsfürst,* hertog *van Ratibor* (geb. den 10den Februari 1818, overl. den 30sten Januari 1893), die daardoor prins *van Corvey*

werd. Laatstgenoemde werd in 1893 met dezelfde titels opgevolgd door zijn zoon *Victor Amadeus* (geb. den 6den September 1847).

De nog overgebleven gebouwen van Corvey, als slot ingericht en gelegen ten N.O. van Höxter aan de Weser, worden bij tusschentijden nog door den tegenwoordigen bezitter als residentie betrokken. De Gotische kloosterkerk bevat de grafteekens van vele vorsten der omliggende vorstendommen. De slotbibliotheek bevat ongeveer 150 000 boekdeelen en een kostbare verzameling schilderijen en heeft een gedenkteeken van *Hoffmann von Fallersleben*, die haar van 1860 tot zijn dood, in 1874, beheerde.

Literatuur: „Annales Corbejenses 648—1148" (in de „Monumenta Germaniae historica. Scriptores, III); *Wigand*, Geschichte der gefürsteten Reichsabtei Korvei (Höxter 1819); *dezelfde*, Die Dienste mit Rücksicht auf die Geschichtsquellen der ehemaligen Abtei Korvei (Hamm 1828); *dezelfde*, Der Korveische Güterbesitz (Lemgo 1831); *dezelfde*, Die Korveischen Geschichtsquellen (Leipzig 1841); *M. Meyer*, Zur ältern Geschichte Corveys und Höxters (Paderborn 1893); graaf *Bocholtz-Asseburg*, Beiträge zur Geschichte der Ortschaften und Sitze des Corveyer Landes (Munster 1896) en *Hanemann*, Schloss Corvey a. d. Weser. ein Abriss seiner Geschichte und seines Baues (Höxter 1898).

Corvina, eigenlijk *Bibliotheca Corviniana*, is de naam der wereldberoemde boekerij van den Hongaarschen koning *Matthias Corvinus* († 1490), een der grootste uit het tijdperk der Renaissance. Het jaar harer stichting is onbekend en het is ook niet waarschijnlijk, dat zij uit een private bibliotheek des konings ontstond. Reeds in 1471 vinden wij van een boekverzameling gewag gemaakt, maar haar uitbreiding dagteekent van 's konings huwelijk met de ontwikkelde *Beatrix van Arragon* (1476). In de laatste regeeringsjaren van *Matthias* hielden te Ofen steeds 30 afschrijvers onder het toezicht van den geleerden *Felix van Ragusa* zich bezig met het copiëeren, verbeteren en illustreeren van handschriften, en te Florence waren, onder het beheer van *Thadaeus Ugoletti*, onderwijzer van hertog *Johannes Corvinus* en steeds met het aankoopen van handschriften belast, even zoovele afschrijvers werkzaam. Verder zond de koning geleerden naar Griekenland en Klein-Azië, om er handschriften op te sporen en te verzamelen. Zoo bracht hij, door jaarlijks 33 000 ducaten te besteden, 5000 handschriften bijeen, welke te Ofen onder het toezicht van *Thadaeus Ugoletti* en later onder dat van *Felix van Ragusa* een openbare bibliotheek vormden.

Onder zijn opvolgers werd de zorg voor dezen schat zeer verwaarloosd, en tevens had de Corvina in 1526 van de Turken en in 1528—1530 van de troepen van keizer *Ferdinand* veel te lijden. Onder de regeering van *Johann Zapolya* (1526—1540) werden veel handschriften naar Zevenburgen gebracht en in de bibliotheken van Kronstadt en Karlsburg geplaatst, welke later een prooi der vlammen zijn geworden. Andere, vooral Hebreeuwsche en Chaldeeuwsche, werden door den koninklijken stadhouder, den Italiaan *Gritti*, naar Venetië gezonden. Toen sultan *Soliman* zich in 1541 van Ofen meester maakte, bleef een gedeelte der reeds zeer verminderde boekerij op zijn plaats, vanwaar zij eerst bij de bestorming van Ofen door de keizerlijke troepen (1686) verwijderd werd, terwijl men een ander gedeelte naar Konstantinopel bracht, waar het gedeeltelijk in het Serail geplaatst werd. Dit laatste overschot is in de jaren 1869 en 1877 door den sultan als een geschenk naar Hongarije teruggezonden. Met deze handschriften zijn tot nu toe in 33 bibliotheken van Europa 107 Latijnsche Corvinahandschriften bekend, op den band voorzien van het wapen van koning *Matthias*, terwijl omtrent 300 andere handschriften het gegrond vermoeden bestaat, dat ook zij weleer tot de Corvina hebben behoord. Van eerstgenoemde zijn onderscheiden met prachtige miniaturen versierd.

Corvinniello is de naam, dien men geeft aan metalen voorwerpen met parelmoer, schildpad, steenen enz. ingelegd. Zij worden aldus genoemd naar den uitvinder *Corvin-Wierbitzki*.

Om dergelijke voorwerpen te vervaardigen, plakt men parelmoer, fraaie steenen, schildpad, metaal enz. volgens een teekening op een model, zoodat de zijde, die later de oppervlakte zal vormen, naar het model is toegekeerd. Daarop maakt men de achterzijde dier stukken geleidend door grafiet, brengt een en ander in een oplossing van een metaal- (vooral koper-) zout en laat het metaal langs galvanischen weg daarop neerslaan. Dit zet zich af op de achterzijde en bedekt volkomen de opgeplakte stukken, die tevens op de keurigste wijze in dat metaal worden gevat. Heeft het neerslag een voldoende dikte verkregen, dan maakt men het met de opgeplakte stukken los van het model, waarna de oppervlakte, die tevoren op het model rustte, wordt schoongemaakt.

Corvinus, *Matthias*, koning van Hongarije. Zie *Matthias*.

Corvinus, *Jacob*, een romanschrijver. Zie *Raabe*.

Corvinus, *Antonius*, eigenlijk *Rabe* geheeten, een Duitsch hervormer, in 1501 te Warburg geboren, werd door zijn orde tot studie aangespoord, verwierf zich groote kennis en kwam onder invloed van de geschriften van *Luther*, zoodat hij uit zijn klooster verwijderd werd, waarna hij in 1528 als predikant te Goslar benoemd werd. Sedert trad hij nader met *Luther* en *Melanchton* in aanraking en schreef zijn „Postilla Corvini" (1536) in het Duitsch als „Kurze und einfältige Auslegung der Episteln und Evangelien" (1537) bekend. Hij bekleedde velerlei belangrijke betrekkingen en was herhaaldelijk raadsman van landgraaf *Philips van Hessen*, hertog *Erich II* van Münden. Laatstgenoemde werd echter weer R.-Katholiek en een protest daartegen van *Corvinus* deed dezen daarvoor met een 3-jarige gevangenschap boeten. Verzwakt en ziek vrijgelaten, stierf hij den 5den April 1553 te Hannover.

Zie: *P. Tschackert*, Ant. Corvinus, Leben und Schriften (1900).

Corvinus, *Johannes Arnoldi*, een Nederlandsch godgeleerde, eigenlijk *Ravens* en door anderen ook *Corvinus a Belderen* genoemd, werd

geboren te Leiden en in 1606 aldaar tot zesden predikant beroepen. Hij verdedigde de Remonstrantsche gevoelens en werd om die reden in 1619 door de Synode afgezet. Geruimen tijd vertoefde hij buiten 's lands, eerst te Antwerpen en later te Norden. Daarna promoveerde hij in de rechtsgeleerdheid, vestigde zich als pleitbezorger te Amsterdam, hield er op verzoek der Regeering rechtsgeleerde colleges, en overleed er in den aanvang van 1650. In de dagen, toen hij vervolgd werd, droeg hij den naam van *P. Jorissen*. Hij schreef onder anderen: „Christiana et seria admonitio ad R. Donteklok etc." (1609, ook in het Nederlandsch), „Defensio sententiae J. Arminii de praedestinatione etc." (1613), „Censura anatomes Arminianismi etc." (1622), „Enchiridion juris civilis etc." (1640 en later) en „Elementa juris civilis" (1645).

Corvinus, Arnoldus, een zoon van den voorgaande en hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid te Mainz, werd R.-Katholiek en schreef onder anderen: „Digesta per aphorismos strictim explicata" (1642), „Jus canonicum per aphorismos strictim explicatum" (1648, 1651, 1671 en 1717) en „Jus feudale aphorismis explicatum" (1655 en later).

Het zijn meest korte leerboeken voor examens geweest, die indertijd ook veel zijn gebruikt. De wetenschappelijke waarde was echter gering.

Corvin-Wiersbitzki, *Otto Julius Bernhard von,* een Duitsch schrijver, den 12den October 1810 uit een grafelijk Hongaarsch geslacht geboren, bezocht de militaire scholen te Potsdam en Berlijn, diende van 1830 tot 1835 als luitenant en nam toen zijn ontslag, waarna hij zich te Frankfort vestigde. In 1848 en 1849 nam hij deel aan den opstand in Baden en was kolonel van den landstorm te Mannheim. Daarna trok hij als chef van den generalen staf van het Badensche leger naar Rastadt. Na de overgave dezer stad werd hij ter dood veroordeeld, doch dit vonnis in 6-jarige kerkerstraf veranderd. Toen hem in 1855 de overige strafjaren werden kwijtgescholden, begaf hij zich over Amsterdam naar Londen, woonde eenigen tijd te Hamburg en keerde toen weder naar Londen terug, waar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield. Den 4den September 1861 reisde hij als correspondent van de „Augsburger Allgemeine Zeitung" naar Noord-Amerika. Ook in 1870, gedurende den oorlog tusschen Pruisen en Frankrijk, bevond hij zich als verslaggever op het oorlogsveld. Hij overleed den 2den Maart 1886 te Wiesbaden. Hij is de uitvinder van de naar hem genoemde *Corvinniello* (zie aldaar).

Van zijn geschriften noemen wij het treurspel: „Die Hunyaden" (1836), „Abrisz der Geschichte der Niederlande bis auf Philipp II" (1841), „Der Niederländische Freiheitskrieg" (1847—1849, 6 dln.), „Illustrirte Weltgeschichte" (met *Held,* 1844—1851), „Historische Denkmale des christlichen Fanatismus" (1845, 2 dln.), „Aus dem Leben eines Volkskämpfers" (1861, 4 dln.), „Geschichte der Aurora von Königsmark" (1847), „Recollections of my life, bij Maximilian I" (1868, 3 dln.), „A life of adventure" (1871, 3 dln.), „In France with the Germans" (1872, 2 dln.), „Goldene Legende" (1875).

Corvisart, *Jean Nicolas,* een Fransch geneeskundige, den 15den Februari 1755 te Dricourt in Champagne geboren, was de eerste hoogleeraar aan de in 1794 gestichte medische kliniek te Parijs. Hij is een der grondleggers van de moderne pathologische anatomie, vooral van hartziekten en voerde de door *Auenbrugger* uitgevonden percussie in de medische diagnostiek in. *Corvisart* overleed den 18den September 1821 te Courbevoi bij Parijs. Zijn voornaamste werken zijn: „Essai sur les maladies et les lésions organiques du coeur et des gros vaisseaux" en „Nouvelle méthode pour reconnaître les maladies internes de la poitrine".

Corybanten zijn volgens de mythe de begeleiders van *Cybele,* ook worden aldus genoemd de priesters van *Cybele* in Phrygië, die in geestverrukking, onder veel rumoer, met muziek en wapendansen hun dienst verrichtten.

Corycaeïden. Zie *Copepoden.*

Corydalis. Zie *Helmbloem.*

Corylus. Zie *Hazelaar.*

Corynephorus. Zie *Buntgras.*

Corypha is de naam van een plantengeslacht, dat behoort tot de familie der Palmen. Het onderscheidt zich door een vertakte bloeikolf, in onderscheiden onvolkomen bloemscheeden besloten, door ongesteelde bloemen met 6 meeldraden en samengegroeide stijlen, die in een éénzadige bes veranderen. De soorten van dat geslacht groeien in Oost- en West-Indië, Brazilië en Australië. De belangrijkste is *C. cerifera* Wend. of waspalm, die met *Copernicia* (zie aldaar) in het noorden van Brazilië uitgestrekte wouden vormt. De stam bevat een lichtgeel was, hetwelk men na vermenging met bijenwas tot het vervaardigen van kaarsen kan gebruiken. Het merg van den stam levert evenals dat van Copernicia het palmmeel (farinha), terwijl de vruchten en de uiteinden der bloeikolven eetbaar zijn en de bladeren tot bedekking van daken, tot veevoeder enz. kunnen dienen. Een andere soort, *C. umbraculifera* L., de schaduwpalm of Oost-Indische gebang, op Ceylon Talliputboom genoemd, bereikt een hoogte van 20 m. en heeft waaiervormige bladeren, die 2 m. lang en ruim dubbel zoo breed zijn en als regen- en zonneschermen worden gebruikt. Ook schrijven de Singaleezen daarop hun gewijde overleveringen. Het merg van den stam geeft sago en de jonge spruiten worden als palmkool toebereid. Van de bladeren vervaardigt men op Java manden, zakken, hoeden enz. — Eindelijk noemen wij *C. tectorum* Humb. et Bonpl., waarvan de stam tot timmerhout dient.

Coryphaena hippurus. } Zie *Goud-*
Coryphaeniden. } *makreelen.*

Cosack, *Konrad,* een Duitsch rechtsgeleerde, werd den 12den Maart 1855 te Koningsbergen geboren, vestigde zich in 1882 als privaatdocent aan de Berlijnsche universiteit, werd in 1885 buitengewoon hoogleeraar en ging als gewoon hoogleeraar in 1889 naar Giessen, in 1893 naar Freiburg, in 1896 naar Bonn, waar hij naast zijn professoraat ook de betrekking van rechter bekleedt. Hij schreef: „Der Besitz des Erben" (Weimar 1877), „Das Anfechtungsrecht der Gläubiger eines zahlungsunfähigen Schuld-

ners innerhalb und ausserhalb des Konkurses nach deutschem Reichsrecht" (Stuttgart 1884), „Die Eidhelfer des Beklagten" (Stuttgart 1885), „Lehrbuch des Handelsrechts" (Stuttgart 1888; 7de druk 1909 v.v.), „Lehrbuch des deutschen bürgerlichen Rechts auf der Grundlage des bürgerlichen Gesetzbuchs" (2 dln. in 5 afd., Jena 1897—1900; 4de druk 1903 v.v.). Bovendien leverde hij „Sachenrecht mit Ausschluss des besondern Rechts der unbeweglichen Sachen" (Berlijn 1889) in de „Beiträge zur Erläuterung und Beurteilung des Entwurfs eines bürgerlichen Gesetzbuchs" van *Bekker* en *Fischer*, en in het „Handbuch des öffentlichen Rechts" van *Seydel* en *Marquardsen* een beschrijving van het staatsrecht in het groothertogdom Hessen (Freiburg 1894), alsmede de 17de druk van *Gerber's* „System des deutschen Privatrechts" (Jena 1895). Verder noemen wij nog: „Lehrbuch des Deutschen Bürgerlichen Rechts" (5de druk Jena 1909 v.v.).

Cosecans. Zie *Secans*.

Coseguina of *Conseguina* is een vulkaan op het door de Fonsecabaai afgesneden schiereiland der republiek Nicaragua in Centraal-Amerika. De hoogte bedraagt 863 m. Den 20sten Januari 1835 had er een uitbarsting plaats, die de omgeving, tot op een afstand van 90 km., drie dagen lang in duisternis en asch hulde.

Cosel is de hoofdstad van het gelijknamige Pruisische district, op 172 m. hoogte, 7,5 km. ten W. van Kandrzin aan de Oder gelegen en aan de spoorwegen Camenz—Cosel—Kandrzin en Cosel—Neukirch (16 km.). Het aantal inwoners bedraagt er (1910) 7832. De plaats heeft een R.-Katholieke en een Protestantsche kerk, alsmede een synagoge, verder twee ijzeren bruggen over de Oder, een groote haven, een gymnasium, een meisjes-hoogere burgerschool, paardenfokkerij, houtzaagmolens, mouterij en cellulosefabrieken. Reeds in de 13de eeuw was Cosel een versterkte plaats.

Cosel, *Anna Constance* gravin *von*, ook *Cossell*, geboren *von Brockdorf*, de minnares van *Augustus II*, koning van Polen en keurvorst van Saksen, geboren in 1680 te Deppenau in Holstein. Als hofdame bij de erfprinses *Johanna van Brunswijk-Wolfenbüttel* huwde zij met den Saksischen minister *Hoymb*, die haar naar zijn goederen bracht, om haar tegen de gevaren van het Hof te beveiligen. De koning ontbood haar naar Dresden, waarna zij van haar gemaal scheidde en den naam *Cosel* aannam, terwijl keizer *Jozef I* haar tot rijksgravin verhief. Haar koninklijke minnaar deed nu te Dresden een paleis voor haar bouwen, hetwelk thans nog haar naam draagt, en zij wist negen jaar lang de gunst van *Augustus* te behouden, zoodat zij een onbeperkte heerschappij voerde aan het Hof. Behalve rijke geschenken, ontving zij in dien tijd een jaarlijksch inkomen van 1 millioen thaler. Toen zij zich in 1716 op weg begaf naar Warschau, om er den koning bij zijn samenkomsten met de gravin *von Dönhoff* te overrompelen, werd zij aan de grenzen van Silezië genoodzaakt, naar Dresden terug te keeren. Ook van hier verbannen, werd zij te Halle in hechtenis genomen, omdat zij het geheime stuk, waarbij de koning haar als zijn echtgenoote erkende, niet wilde teruggeven, en naar de vesting Stolpen gebracht, waar zij vele jaren sleet, terwijl de koning haar brieven onbeantwoord liet. Na zijn dood bood men haar de vrijheid aan, doch zij wilde haar gevangenis niet verlaten. Zij overleed in Maart 1765.

Cosel, *Charlotte Adelheid Mathilde von*, onder den naam van *Adelheid von Auer* als schrijfster bekend, werd geboren te Berlijn den 6den Januari 1818. Toen haar vader, generaal der cavalerie, in 1848 pensioen ontving, begaf zij zich met hem naar Schwedt aan de Oder, waar zij thans nog gevestigd is. Haar eerste novelle: „Sonnenaufgang und Sonnenuntergang" verscheen in 1856 in de „Kölnische Zeitung" en bracht haar in aanraking met redactiën van verschillende tijdschriften, waaraan zij werkzaam is. Behalve een bundel novellen (1858 en 1860) leverde zij de grootere romans en verhalen „Fuszstapfen im Sand" (1868, 4 dln.), „Modern" (1868, 2 dln.; 2de druk 1878), „Schwarz auf Weisz" (1869), „Eine barmherzige Schwester" (1870), „Achtzig Stufen hoch" (1871, 4 dln.; 2de druk 1873), „Im Labyrith der Welt" (1879, 3 dln.), een bundel novellen onder den titel „Aufgelöste Dissonanzen" (1879) en „Luftschlösser" (1882, 3 dln.).

Cosenza, de hoofdstad eener evenzoo genoemde Italiaansche provincie, ligt in een fraai en vruchtbaar dal aan de Crati en Busento op 18 km. van de Tyrrheensche zee, aan den spoorweg Sibari—Pietrafitta, wordt door een groot kasteel verdedigd en is verdeeld in een oude en een nieuwe stad. De stad is de zetel van een aartsbisschop, heeft een prachtige hoofdkerk met het grafmonument van *Lodewijk van Anjou*, een fraai kasteel, onderscheiden kloosters en eenige inrichtingen van onderwijs. Zij bezit een bevolking van (1911) 24 177 zielen, die een belangrijken handel drijven in zijde, olijvenolie, wijn, hennep enz. Verder is er aardewerk- en ijzer- en staalindustrie.

In ouden tijd heette deze stad *Consentia* en was de hoofdstad van Bruttium. Meermalen vooral in 1638, werd zij door een aardbeving verwoest. In 410 overleed er *Alaric*, koning der West-Goten, en in 1270 *Isabella*, gemalin van *Philips III* van Frankrijk.

Cosimo, *Piero di*, een Italiaansch schilder, geboren te Florence in 1462, overleden aldaar in 1521, was een leerling van *Cosimo Rosselli*, met wien hij in 1482 naar Rome ging om aan de versiering der Sixtijnsche kapel mede te werken. Hier is van hem afkomstig de voorstelling van den „Tocht door de Roode Zee" en een gedeelte van de „Bergrede", beiden als fresco uitgevoerd. Schilderijen van hem bevat de kerk Santo Spirito te Florence, als „De hemelvaart van Maria" en „Christus op den berg Thabor". Ook onderwerpen uit de godenleer werden door *Piero di Cosimo* behandeld, zooals „De dood van Procris" in de National Gallery te Londen en „Venus" in het museum te Berlijn. *Piero di Cosimo* was de leermeester van *Andrea del Sarto*.

Cosinus. Zie *Sinus*.

Cosma is de naam van een geslacht van

kunstenaars, die zich toelegden op het versieren van marmeren voorwerpen met inlegwerk van porfier en serpentijnsteen, soms ook met goud onder email. Zij hebben ook vloeren met porfier en serpentijnsteen ingelegd. De oudste werken zijn die van *Lorenzo* en *Jacopo Cosma*, wier namen voorkomen op een marmeren preekstoel uit het begin der 12de eeuw in de kerk van Santa Maria in Araceli te Rome.

Altaren van 1147, 1148 en 1154, in de kerken van San Lorenzo fuori le mure, Santa Croce in Gerusalemme en San Marco te Rome zijn vervaardigd door *Giovanni, Pietro* en *Angelo Cosma*. In de kerk van San Bartolommeo in Insula te Rome vindt men een put, die door *Niccolo de Angelo Cosma*, die zich *Basselletto* noemde, in 1180 met inlegwerk werd versierd. *Jacopo Cosma* versierde in 1205 het portaal der kerk van Santa Saba te Rome, en werkte ook aan het portaal der kerk van San Tomaso in Formis aldaar, dat geen jaartal draagt.

Adeodato Cosma vervaardigde in 1217 een altaar in de kerk van Santa Maria in Campitelli te Rome. *Andrea Cosma* werkte in 1227 aan het versieren der kerk van Santa Maria in Monticelli aldaar. Een der leden van het geslacht *Cosma*, die zich „magister cosmatus" noemt, vervaardigde inlegwerk in de Cappella Santa bij het Lateraan, dat in 1277 werd begonnen.

Verscheidene andere meesters werkten in den stijl dezer *Cosmaten*, gelijk men het geslacht pleegt te noemen. Zoo werd de altaaroverhuiving in de kerk van San Paolo fuori le mure te Rome door *Arnolfo di Cambio* uit Florence (zie aldaar) uitgevoerd. Een ander werk van dezen meester is het grafteeken voor paus *Honorius IV*, dat zich nu in de zoogenaamde Grotte der St. Pieterskerk te Rome bevindt.

Ingelegde vloeren in dezen trant, waarvan de vervaardigers niet bekend zijn, bevatten de kerk van Santa Sabina te Rome en de kathedraal te Anagni.

Cosmas en Damianus, twee broeders en martelaars uit Arabië, beoefenden te Aegaea de heelkunde. Hun vereering is waarschijnlijk uit Syrië over Konstantinopel naar Rome doorgedrongen. De legende betreffende hen vertoont verschillende uiteenloopende vormen. Toen zij weigerden, offeranden te brengen aan de afgoden, werden zij in 303 na Chr. op last van den stadhouder *Lysias* onthoofd. Beider gebeente is in 1649 van Bremen naar München overgebracht en hier in de St. Michaëlskerk begraven. Hun gedenkdag valt op den 27sten September. Zij zijn de patroons der doctoren en apothekers. Gedurende de Kruistochten ontstond in Palestina een geestelijke ridderorde, naar hen genoemd, die zich de ziekenverpleging en het loskoopen van pelgrims ten doel stelde.

Zie: *L. Deubner*, Cosmas und Damian (1907).

Cosmas Indicopleustes, een Egyptische monnik, is de vervaardiger van een aardrijkskundig werk in 12 boeken, door hem in de 6de eeuw in de Grieksche taal opgesteld. Hij levert daarin een beschrijving van het zonnestelsel en geeft bij vele ongerijmdheden onderscheiden belangrijke mededeelingen omtrent de handelsverbindingen der Ouden. Zijn boek is meermalen gedrukt. Het werk werd geschreven in 547 na Chr. en is naar de voorstelling van den Bijbel bewerkt.

Cosmas van Praag, de oudste Boheemsche geschiedschrijver, werd geboren in 1039, studeerde te Luik, was te Praag en elders als priester werkzaam, bekleedde eenigen tijd de betrekking van geheimschrijver bij *Hendrik IV*, en overleed den 21sten October 1125. Zijn „Chronica Boemorum" is de beste bron voor de vroegere geschiedenis van Bohemen. Dit werk werd in 1851 door *Köpke* in de „Monumenta Germaniae" uitgegeven.

Cosmetiek is de kunst het lichaam mooi te maken door opschik of geurige vloeistoffen, oliën, zalven, poeders en blanketsels, of door het inzetten van tanden enz. Cosmetische middelen dienen vooral om de huid lenig te maken, de kleur te verbeteren, vlekken, uitslag en zweren te verwijderen, de plooien glad te maken, de tanden blank te houden, de haren te verven en den adem welriekend te maken.

Cosmologisch bewijs. Onder de verschillende bewijzen voor het bestaan van God heeft ook het cosmologisch bewijs lange jaren een plaats gehad, vooral bij de godgeleerden der Middeleeuwen. Uitgaande van de gedachte, dat men in de wereld om ons heen *(kosmos)* steeds een oorzaak vindt, moet men noodzakelijkerwijs komen tot een eerste oorzaak aller dingen. Die eerste oorzaak, zonder welke wij ons het bestaande niet kunnen denken, is God. Tegen dezen gedachtengang is door *Kant* aangevoerd, dat wij deze onderstellenderwijze aangenomen oorzaak, die buiten de grenzen der ervaring ligt, niet een werkelijk bestaan kunnen toekennen.

Cosmophyllum *C. Koch* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Saamgesteldbloemigen *(Compositen)*. Het omvat slechts één soort, *C. cacatiaefolium* C. Koch et Bouché, een heester of kleinen boom uit Mexico met zeer groote, ovale, zevenlobbige, lichtgeelgroene, kort behaarde bladeren met een aangenamen geur, met eindstandige bloemschermen en vierzijdige dopvruchten met een kort zaadpluis. Deze fraaie bladplant wordt sedert eenige jaren in vele tuinen aangekweekt.

Coss of *Hardary* is een Britsch-Indische lengtemaat, en komt het meest overeen met de Bengaalsche mijl. Deze heeft 1000 Engelsche fathoms of 2000 yards = 1828.767 m. = $1^1/_8$ Engelsche mijl. De lengte der coss bedraagt van 1—4 Engelsche mijlen.

Cossa, *Francesco del*, een Italiaansch schilder, geboren omstreeks 1440 te Ferrara, overleden aldaar omstreeks 1480. Zijn voornaamste werk is een fresco van 1469 op den oostelijken muur in de groote zaal van het Palazzo Schifanoja te Ferrara, dat, behalve de teekenen van den Dierenriem en allegorische voorstellingen, tafereelen uit het leven van *Borso d'Este*, hertog van Ferrara, verbeeldt. Schilderijen van *Cossa* bevinden zich in verscheidene musea. Zoo bezit dat te Dresden een „Boodschap aan Maria", dat te Bologna een „H. Maagd met den H. Petronius en den H. Johannes" en dat te Berlijn een „Allegorie van den herfst".

Cossa, *Luigi,* een Italiaansch staathuishoudkundige, den 27sten Mei 1831 te Milaan geboren, promoveerde in 1853 te Pavia in de rechten en studeerde vervolgens te Weenen en te Leipzig. In November 1858 werd hij te Pavia tot buitengewoon en in 1860 tot gewoon hoogleeraar in de staathuishoudkunde benoemd. Hij was een goed kenner van de internationale economische literatuur, ook van de Nederlandsche, waarvan hij de duidelijke bewijzen gaf in zijn aan *N. G. Pierson* opgedragen boek: „Introduzione allo studio dell' Economia politica" (3de druk Milaan 1892). Uit zijn school stammen tal van moderne Italiaansche staathuishoudkundigen, als *Ferraris, Ricca Salerno, Nicolini, Loria.* Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het schrijven van korte, goed bruikbare leerboeken, waarvan er verscheiden in vreemde talen zijn vertaald, als: „Primi elementi di economia politica" (1876. 11de druk 1899), „Primi elementi di scienza delle finanze" (1876), „Saggi di economia politica" (1878) en „I fenomeni della finanza publica" (1892). Daarenboven schreef hij tal van artikelen in het „Giornale degli economisti". Hij overleed den 12den Mei 1896 te Pavia.

Zie de necrologieën van *U. Mazzola* „In morte di Luigi Cossa" in het zooeven genoemde tijdschrift, verder in het Bulletin de l'Institut international de Statistique (deel VIII, 1896).

Cossa, *Pietro,* een Italiaansch dichter, den 29sten Januari 1834 te Rome geboren, streed na het voleindigen zijner studiën op de slagvelden van Lombardije voor de vrijheid van Italië, verliet zijn vaderland na de rampspoedige uitkomst dier worsteling en nadat Rome in handen was gevallen der Franschen, en begaf zich op reis naar Amerika, waar hij Chili en Peru bezocht. Na zijn terugkeer vestigde hij zich te Turijn en verhuisde vervolgens weder naar Rome, waar hij de betrekking bekleedde van leeraar in de Italiaansche letterkunde aan een technische school. Hij overleed den 30sten Augustus 1881 te Livorno. Het bekendste gedicht van *Cossa* is: „Nerone artista", een dramatisch stuk, door den schrijver een comedie genoemd, terwijl het veeleer den naam van tragi-comedie verdient en zich door verheven taal en door levendigheid van voorstelling onderscheidt. Buiten 's lands is de „Nero" van *Cossa* vooral bekend geworden door den beroemden Italiaanschen tooneelkunstenaar *Rossi.* Voorts leverde *Cossa:* „Mario e i Cimbri" (treurspel, 1862). „Puschin" (drama, 1869), „Sordello" (treurspel, 1872). „Beethoven" (drama, 1872), „Monaldeschi" (treurspel. 1874). „Plauto ed il suo secolo" (comedie. 1875), „Cola di Rienzi" (1877). „Giuliano l'Apostata" (1877), „Cleopatra", „I Borgia", „Cecilia" en „I Napolitani del 1799". Van zijn „Teatro poetico" verscheen een uitgave in 1877—1885 te Turijn in 7 deelen.

Cosson, *Ernest,* een Fransch plantkundige, werd den 22sten Juli 1819 te Parijs geboren. Van 1852 tot 1858 onderzocht hij, als lid eener wetenschappelijke commissie, de flora van Algerië, werd daarna vice-president der Botanische vereeniging van Frankrijk en lid der Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 31sten December 1889 te Parijs, en heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt met betrekking tot de kennis der flora van Frankrijk en Algerië. *Cosson* schreef: „Flore descriptique et analytique des environs de Paris" (met *Germain de Saint-Pierre,* Parijs 1845, 2de druk 1861), „Synopsis analytique de la flore des environs de Paris" (met den voorgaande, Parijs 1845, 3de druk 1876), „Atlas de la flore des environs de Paris" (met den voorgaande, Parijs 1882), „Compendium florae atlanticae ou Flore des Etats barbaresques: Algérie, Tunisie, Maroc" (deel 1 en 2, Parijs 1881—1887), „Illustrationes florae atlanticae" (afl. 1—5, Parijs 1883—1892), „Conspectus florae atlanticae" (Parijs 1881).

Costa, *Uriël da.* Zie *Acosta.*

Costa, *Lorenzo,* een Italiaansch schilder, geboren te Ferrara omstreeks 1490 en overleden te Mantua den 5den Maart 1536. Hij was een leerling van *Cosimo Tura* en heeft ook onder den invloed van *Francesco Francia* gestaan. Schilderijen van hem ziet men in de kerk San Petronio te Bologna, als een H. Hieronymus" en een „H. Maagd"; in de kerk San Giacomo Maggiore, die in de Cappella degli Bentivogli een „Visioen uit de Openbaring" en een „Madonna" bezit; in het museum te Berlijn een „Christus in den tempel" en in het Louvre te Parijs de „Hof der Muzen", voor *Isabella Gonzaga* vervaardigd. Het museum te Weenen bevat een vrouweportret, dat aan *Lorenzo Costa* wordt toegeschreven.

Costa, *Paolo,* een Italiaansch schrijver, den 13den Juni 1771 te Ravenna geboren, studeerde aldaar en te Padua, bekleedde het hoogleeraarsambt achtereenvolgens te Treviso, Bologna en Corfu en overleed den 21sten December 1836. Hij was een tegenstander der romantische school en bevorderde met kracht de studie der klassieken. Hij nam deel aan de herziening van het woordenboek della Crusca (1819—1828) en gaf een vertaling uit der liederen van *Anacreon.* Zijn gezamenlijke werken zijn in 1825 in 2 deelen verschenen, vervolgens nogmaals in 1829—1830 en het volledigst in 1839—1840, voor welke uitgave *Becchi* zorgde.

Costa, *Isaäc da,* een Nederlandsch dichter, werd den 14den Januari 1798 te Amsterdam uit een aanzienlijk koopmansgeslacht van Portugeesch-Joodschen oorsprong geboren. Wegens zijn bijzonderen aanleg werd hij reeds op 8-jarigen leeftijd opgenomen op de Latijnsche school, en hij verliet haar 5 jaar later met het uitspreken van een door hem vervaardigd Latijnsch dichtstuk „Over de twaalf werken van Hercules". Zijn eerste gedicht in het Nederlandsch, getiteld „De lof der dichtkunst", droeg de goedkeuring weg van *Bilderdijk.* Zoo kwam hij met dezen en vervolgens met den hoogleeraar *Van Lennep* in aanraking, terwijl hij de studie der oude, vooral der Griekse dichters met ijver voortzette. Hij werd, nadat hij nog de Doorluchtige school te Amsterdam doorloopen had, aan de leiding van *Bilderdijk* toevertrouwd en bezocht in 1816 de Leidsche hoogeschool, om er in de rechten te studeeren. Hier vestigde ook *Bilderdijk* in 1817 zijn woonplaats, en een aantal rijkbegaafde jongelingen, bij welke zich *Da Costa* en zijn voormalige speelmakker *Capadose*

bevonden, schaarde zich rondom dien geleerde. Nadat *Da Costa* den doctoralen graad verworven had, eerst in de rechten (1818) en toen in de letteren en bespiegelende wijsbegeerte (1821), trad hij in het huwelijk met *Anna Belmonte*, terwijl omstreeks dien tijd 2 deelen „Poëzy" van hem verschenen, die hem dadelijk een eereplaats bezorgden in de rij der Nederlandsche dichters.

Doortrokken van de beginselen van *Bilderdijk*, had *Da Costa* reeds lang groote voorliefde voor het Christendom aan den dag gelegd, zoodat hij den 20sten October 1822 met zijn echtgenoote en dr. *Capadose* te Leiden den doop ontving, en het hoofddoel van al zijn werken en streven was nu de bestrijding van het ongeloof en van de revolutie, benevens de handhaving van het orthodox-gereformeerde leerstelsel. Dat blijkt zoowel uit zijn gezangen, welke tintelen van een Oostersch-profetischen gloed, als uit zijn krachtige deelneming aan de als „het reveil" bekende beweging. Hij vestigde zich te Amsterdam, waar hij zich aan de letteren en nog meer aan de godgeleerdheid wijdde, en hield er godsdienstig-leerstellige voorlezingen, alsmede lezingen over geschied- en taalkunde. In 1823 verscheen zijn geruchtmakende „Bezwaren tegen den geest der eeuw." Door overeenstemming in gezindheid was hij op het innigst verbonden met den genialen dichter en improvisator *Willem de Clercq*.

Een nieuw tijdperk van dichterlijke werkzaamheid nam een aanvang, toen hij in 1839 tot lid was benoemd van het Koninklijk Nederlandsch Instituut; hier droeg hij onderscheiden zangen voor, die met de „Vijf-en-twintig jaren" beginnen en met den „Slag bij Nieuwpoort" eindigen. In 1847 verscheen zijn bekend gedicht „Wachter wat is er van den Nacht?", waarin hij vooral de dagbladen en de Duitsche wijsbegeerte hevig aanviel en de naderende revolutie van 1848 voorspelde. Ook deed hij merkwaardige vlugschriften in het licht verschijnen, zooals: „Nederlanders! blijft vereenigd met het oog op God!" (1844) en „Het oogenblik" (1848). Toen in 1851 het Instituut opgeheven en door de Koninklijke Academie vervangen werd, ondervond *Da Costa* tot zijn grievend leed, dat hem daarin geen zitting werd gegeven, waarover *Groen van Prinsterer* zoo verontwaardigd was, dat hij voor het lidmaatschap bedankte. In het laatste tijdperk van zijn leven was hij bestuurder en voorganger van het seminarium der vrije Schotsche Kerk (1852—1860) en ging hij voort met het houden van voorlezingen, eerst in zijn woning en later in openbare lokalen, aanvankelijk alleen te Amsterdam, later ook op andere plaatsen. Zelden hield hij zich daarbij stipt aan zijn onderwerp, daar invallende gedachten den genialen improvisator gedurig tot uitweidingen verleidden, waarin het verhevene met het humoristische wel eens op een zonderlinge, maar altijd op een wegslepende wijze was vermengd. Zijn laatste letterkundige arbeid „Over den mensch en dichter W. Bilderdijk" en zijn redevoering „Bilderdijk herdacht", op het eeuwfeest van diens geboorte gehouden, getuigen er van, dat zijn proza even krachtig en schoon was als zijn poëzie. *Da Costa* overleed den 28sten April 1860 te Amsterdam. Hij werd in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, dicht bij *Vondel*'s graf, ter aarde besteld, waar den 15den Januari 1906 een gedenkteeken voor hem werd onthuld.

Da Costa onderscheidde zich door een karakter, dat men Oostersch zou kunnen noemen. Hij was zeer gevoelig voor vriendschap, en behalve *De Clercq* behoorden vooral *Groen van Prinsterer, Willem Messchert, Koenen, Beets, Hasebroek* en *Schwartz* tot degenen, aan wie hij zich innig verbonden gevoelde. Zijn gastvrijheid was gul en oprecht. Zijn omgang levendig, belangrijk en boeiend. Dat hij op de godsdienstige richting van zijn tijd, in en buiten zijn woonplaats, grooten invloed heeft uitgeoefend, is boven elken twijfel verheven.

Van zijn werken als godgeleerde, dichter en letterkundige vermelden wij, behalve de reeds genoemde, nog de volgende: van de gehouden *voorlezingen:* „Over het Taalstelsel van Bilderdijk" (1823), „Over de Remonstrantsche en contra-Remonstrantsche twisten en de Synode van Dordrecht" (1824), „Over Taal en Poëzy" (1836), „Lezingen tegen Dr. Strauss en diens Leben Jesu" (1839—1840), „Over den Apostel Paulus en zijne schriften" (1844—1845), „Christologische lezingen over den persoon van onzen Heer J. C., naar aanleiding der Evangelieverhalen" (1845—1846), „Over den Apostel Johannes en zijn schriften" (1847—1848) en „Over de Brieven van Paulus, met een inleiding over den Bijbel in onzen leeftijd" (1858—1859); van zijn *dichtwerken:* „De verlossing van Nederland" (1814), „De Perzen van Eschylus" (1816), „Prometheus van Eschylus" (1818). „Alfonsus I, treurspel" (1821), „Aan de rivieren van Babel" (1841), „Wachter wat is er van den Nacht?" (1848), „De Chaos en het licht" (1850), „Hagar en Elisabeth" (1852), „Dramatische poëzy" (1853), „Politieke poëzy" (1854) en „Hesperiden" (1855), en van zijn verdere *proza-werken:* „Het karakter van prins Maurits en de rechtspleging van Oldenbarnevelt" (1824—1825, 2 stukken), „De Sadduceën" (1824), „Inleiding tot de Voorlezingen over de Geschiedenis des Vaderlands" (1833), „Voorlezingen over het Oude Testament" (1844—1848), „Paulus, een schriftbeschouwing" (1848, 2 dln.), „Israël en de volken" (1848—1849), „Herinneringen uit het leven en den omgang van W. de Clercq" (1856), „Eén en twintig dagen te Londen" (1852), „Herinneringen aan D. J. van Lennep" (1853), „Beschouwingen van de Handelingen der Apostelen" (1856—1853, 3 stukken), „Beschouwingen van het Evangelie van Lucas" (1856, 2 dln.) en „Wat er door de Theologische faculteit te Leiden alzoo geleerd wordt" (1857). Zijn laatste gedicht was op verzoek van den uitgever bij een steendrukplaat, voorstellende den slag bij Nieuwpoort, geschreven. Hij droeg het voor op zijn 61sten verjaardag.

Da Costa gaf zelf een kort overzicht van zijn leven in het tijdschrift „The voice of Israël". in het Duitsch vertaald door *J. A. Hausmeister* en daaruit in het Nederlandsch onder den titel „Een en ander uit het leven van *Da Costa*. door hem zelven beschreven" (1845). Zie verder

Mr. *H. J. Koenen*, „Levensberigt van Mr. Is. da Costa" (in de Handelingen van de Maatsch. der Nederl. Lett. te Leiden, 1860), het Overzicht van *J.P. Hasebroeck* in dl. IV van *Da Costa's* „Kompleete Dichtwerken" (1861—1862) en de verschillende geschiedenissen der Nederlandsche letteren.

Zie: *H. J. Koenen* in „Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde", 1860; *Bijvanck*, De jeugd van Isaäck da Costa; *A. Pierson*, Oudere tijdgenooten (2de druk Amsterdam 1904; *J. C. Rullmann*, Isaac da Costa („Onze Groote Mannen", Serie I, no. 9, Baarn 1915).

Costa, *Alessandro*, markies en Italiaansch staatsman, werd den 11den Januari 1845 te Macerata geboren. Hij werd tot burgemeester zijner vaderstad benoemd en voerde voor het eerst in Zuid-Italië een gemeenteraad in volgens de moderne communaalpolitieke grondstellingen der Noorsche landen. Van 1886 tot 1900 was hij als conservatief afgevaardigde voor Macerata lid van het Parlement, waarin hij vooral de staatkunde van *Rudini* ondersteunde. Hij overleed den 30sten Januari 1900 te Rome.

Costa Cabral, *Antonio Bernardo da*, graaf *van Thomar*, een Portugeesch staatsman, werd geboren in 1803 te Fornos de Algodres, studeerde in de rechten te Coïmbra, en bekleedde vervolgens verschillende rechterlijke betrekkingen. In 1835 werd hij te Lissabon in de Cortes gekozen, en nam heimelijk deel aan het oproer in het arsenaal. In 1838 kwam hij als burgerlijk gouverneur van Lissabon aan het hoofd van het stadsbestuur en werd in 1839 minister van Justitie en Eeredienst. Toen hij den 27sten Januari 1842 te Oporto een revolutionnaire Junta vormde, werd hij vervallen verklaard van zijn post, maar keerde weldra naar Lissabon terug, waar hij met den titel van minister van Binnenlandsche Zaken een onbeperkt gezag in handen kreeg. Een opstand, in 1844 door graaf *Bomfin* ondernomen, diende hem tot voorwendsel, om de teugels nog sterker aan te halen. Een tweede opstand, die in Oporto uitbarstte, werd den 17den Mei 1846 gevolgd door zijn ontslag. Hij vluchtte naar Cadix. Na het beteugelen der revolutie keerde hij naar Portugal terug, nam er spoedig weer deel aan het regeeringsbeleid, vertrok in 1848 als buitengewoon gezant naar Madrid, nam in Januari 1849 weder zitting in de Cortes en werd in dat jaar door de koningin met de vorming van een ministerie belast. Hij leende terstond een belangrijke som van de bank en misleidde het publiek door de belofte, dat het geld tot het leggen van een spoorweg van Lissabon naar de grenzen van Spanje zou worden gebruikt. De bittere ellende des lands en de stilstand van den handel bezorgden hem in de Cortes een geweldige oppositie. In 1851 wilde hij aftreden. De koningin nam echter zijn ontslag niet aan, en eerst in April 1851 noodzaakte hem een opstand, door den hertog *van Saldanha* aangestookt, zijn portefeuille neder te leggen en de wijk te nemen naar Engeland. Hij keerde reeds in 1852 naar Lissabon terug, was gedurende het bestuur van *Saldanha* de leider der oppositie in de Kamer der Pairs, begaf zich in 1859 als gezant naar Brazilië en werd vandaar teruggeroepen in 1861. In het volgende jaar werd hij benoemd tot lid van den Raad van State en tot voorzitter van het Hooggerechtshof. Hij overleed den 1sten September 1889.

Costa-Rica of *Rijke Kust* (zie de kaart van Centraal-Amerika) is de naam van een der zes staten van Centraal-Amerika en vormt sedert 1842 een zelfstandige republiek, die zich uitstrekt van den Grooten tot aan den Atlantischen Oceaan, ten Z.O. aan Panama en ten N.O. en N. aan Nicaragua grenst. De oppervlakte bedraagt 48 410 v. km. In 1900 heeft de republiek het landschap Talamanca aan Columbia moeten afstaan, ingevolge de scheidsrechterlijke uitspraak van den president der Fransche Republiek.

Kust, Bodemgesteldheid, Klimaat, Planten-, Dieren- en Delfstoffenrijk. Zie *Centraal-Amerika.*

Bevolking. De republiek telde in 1912 388 266 inwoners of 6 per v. km., waaronder 5000 beschaafde Indianen, 1200 Negers, 6000 buitenlanders en 3000 onbeschaafde Indianen. De overige zijn Creolen. Slechts 2500 inwoners belijden niet den R.-Katholieken godsdienst. De bevolking leeft grootendeels op de hoogvlakte van San José en Cartago en in het dal van den Rio Grande, een gebied van 150 km. lengte en 60 km. breedte. Zij onderscheidt zich gunstig van de bewoners der zusterrepublieken door haar arbeidzaamheid.

Landbouw, Handel en Verkeer. Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw. Vooral van belang is de koffieteelt; verder worden bananen, suiker, maïs, boonen, cacao en rijst verbouwd. Naast den landbouw is ook de veeteelt (rundvee, paarden, muildieren, schapen en varkens) belangrijk. De industrie is nog weinig ontwikkeld, de handel echter aanzienlijk. In 1912 werden uitgevoerd: koffie 7 623 000 colones (à *f* 1,20) bananen (10 647 000 colones), goud en zilver (1 625 000 c.), verder hout, huiden, caoutchouc en cacao tot een totaal bedrag van 21 426 000 colones. De invoer bedroeg 17 993 000 colones. De belangrijkste havens zijn Limon en Punta Arenas. In de eerste haven kwamen in 1912 binnen: 538 schepen met 1 129 609 ton; in de tweede 87 schepen met

Wapen van Costa-Rica.

178 904 ton. De handelsvloot bestond in 1911 uit 2 zeilschepen met 551 ton. Het spoorwegnet was (1911) 687 km. lang; het aantal postkantoren bedroeg in 1912: 204, het aantal telegraafkantoren, waaronder 1 voor draadlooze telegrafie, 135. Het telegraafnet was 2447 km. lang, het telefoonnet 435 km.

Bestuur. Volgens de constitutie van 1859, het laatst herzien den 22sten Mei 1903, wordt de onafhankelijke republiek bestuurd door een president, die voor 4 jaren gekozen wordt, en drie vice-presidenten, die jaarlijks gekozen worden. De wetgevende macht berust bij een congres van 43 afgevaardigden, trapsgewijze gekozen voor vier jaren. Zetel der regeering is de hoofdstad San José met (1911) 32 449 inwoners. De inkomsten bestaan uit tollen, brandewijn- en tabakmonopolies, belastingen enz. en bedroegen in 1914 9 200 000, de uitgaven 9 013 635 colones. De openbare schuld was in 1911: 1 617 200 pond sterling.

Costa-Rica is verdeeld in 7 provinciën, n.l. Guanacastle (33 810 inw.), Alajuela (91 707 inw.), Heredia (42 659 inw.), San José (121 162 inw.), Cartago (59 968 inw.), Puntarenas (20 040 inw.) en Limon (18 920 inw.). Behalve de hoofdplaats San José hebben alle plaatsen minder dan 10 000 inwoners.

Sedert 1900 is de gouden standaard ingevoerd, munteenheid is de colon = 2,44 franc. Behalve de Banco de Costa-Rica, die het monopolie voor de uitgifte van banknoten heeft, bestaat nog de Banco Anglocostarricense. Het wapen (zie de afb.) vertoont drie bergen tusschen twee zeeën, met zeilschepen, rechts een opgaande zon, boven vijf zilveren sterren. De vlag heeft vijf banen, blauw, wit, rood, wit, blauw. Het leger bestaat uit 1000 man staande troepen en 5000 man militie, in oorlogstijd 15 000; de marine beschikt over één kruiser.

Wat beschaving betreft, staat Costa-Rica hooger dan de zusterstaten. In 1897 waren er 327 scholen met 21 913 leerlingen. De Roomsch-Katholieke godsdienst is staatsgodsdienst.

Geschiedenis. Costa-Rica werd van Panama uit door *Espinosa, Gil Gonzalez Davila* en *Pedrarias Davila* omstreeks 1520 voor Spanje veroverd en vormde een deel van het kapiteingeneraalschap Guatemala, dat zich in 1821 onafhankelijk verklaarde.

Toen de staten van Guatemala zich onafhankelijk verklaarden, bevond zich Costa-Rica op den laagsten trap van ontwikkeling, doch het maakte snelle vorderingen en bleef door de ligging des lands voor burgeroorlogen bewaard. Vooral is deze staat veel verplicht aan zijn eersten president *Juan Mora,* die van 1824 tot 1832 de teugels van het bewind in handen had. Wel hebben in Costa-Rica omwentelingen plaats gehad, maar deze eischten in den regel geen bloed en dienden slechts tot bevestiging der uitvoerende macht. Alleen gedurende het presidentschap van generaal *Carillo* (1839—1842), die met ijzeren hand regeerde, was de staat aan de woelingen der staatkundige partijen ten prooi. De oorzaak hiervan was vooral de federalistischgezinde generaal *Morazan,* die in 1840 met zijn aanhangers de wijk had moeten nemen naar het buitenland. Hij deed in 1842 een inval in Costa-Rica en zond *Carillo* in ballingschap, doch werd door zijn tegenstanders, onder aanvoering van *José Maria Alfaro,* verslagen, gevangen genomen en ter dood gebracht (18 September 1842). Onder het voorzitterschap van den overwinnaar kwam het land weder tot rust en verkreeg in 1848 een nieuwe grondwet. Zeer weldadig was voorts na 1850 het bestuur van den president *Juan Rafaël Mora,* een rijk koopman, die met nauwgezetheid den loop der zaken regelde. Onder zijn bestuur nam Costa-Rica in 1856 en 1857 op een eervolle wijze deel aan den oorlog tegen *Walker* (zie aldaar) in Nicaragua. Nadat *Mora* in Mei 1859 voor de vierde maal tot president gekozen was, werd hij in Augustus daaraanvolgende door een samenspanning van liberalen en vreemdelingen verraderlijk gevangen genomen, met zijn broeder (opperbevelhebber van het leger) en zijn zwager, generaal *José Maria Canas* (minister van Oorlog en Financiën), naar Puntas-Arenas gebracht en van hier naar Guatemala ingescheept. Inmiddels was te Costa-Rica de geneesheer *José Maria Montalegre,* een zwager van den Engelschen consul, voorloopig tot president benoemd, en aan dezen werd in het laatst des jaars door de constitueerende Vergadering een nieuwe constitutie voorgelegd, waarna hij in het begin van 1860 een Wetgevende Kamer bijeenriep, welke hem het voorzitterschap definitief opdroeg. Intusschen vertrok *Rafaël Mora* naar San Salvador, hetwelk de revolutionnaire regeering van Costa-Rica niet had erkend. Vandaar stevende hij naar Puntas-Arenas, drong met ongeveer 500 man in het binnenland door, doch leed den 28sten September 1860 de nederlaag, waarna hij met zijn broeder en met generaal *Canas* voor een krijgsraad gebracht, gevonnist en doodgeschoten werd. In den aanvang van 1863 werd dr. *Jesus Ximenes* er president en in 1868 tot die waardigheid herbenoemd. In 1872 werd hij opgevolgd door generaal *Thomas Guardia* en deze in 1876 door *Vicente Herrera,* die in 1877 door *Pedro Quiroz,* in 1880 voorloopig door generaal *Thomas Guardia* en vervolgens door don *P. Fernandez* vervangen werd. In 1885 nam Costa-Rica onder president *Bernardo Soto* deel aan den bond tegen president *Barrios* van Guatamala (zie aldaar en *Centraal-Amerika: Geschiedenis*). *Soto* werd opgevolgd door *Duran* ad interim en deze door *J. Rodriguez,* die zich in 1892 dictator verklaarde. Den 8sten Mei 1894 werd *Rafael Iglesias* president, die den 8sten Mei 1902 werd opgevolgd door *Ascension Esquirel.* De constitutie is den 22sten Mei 1903 het laatst gewijzigd.

In Maart 1905 kwam de nieuwe grensregeling met Panama tot stand en in 1906 werd don *Cleto Gonzalez Viquez* president van de republiek. Zij nam in 1907 deel aan de Centraal-Amerikaansche Vredesconferentie te Washington en onderteekende mede haar besluiten. Den 25sten Mei 1908 werd het scheidsgerechtshof voor Centraal-Amerika, waartoe op deze conferentie was besloten, te Cartago geopend. De bedoeling hierbij was onderlinge twisten langs vreedzamen weg te beslissen en elkander bij te

staan tegen de steeds duidelijker aan den dag tredende pogingen van de Vereenigde Staten, om hun gezag over heel Centraal-Amerika tot aan het Panama-kanaal te doen gelden. De telkens weder uitbrekende vijandelijke gezindheid tusschen Guatemala en San Salvador aan de eene, Nicaragua en Honduras aan de andere zijde — waarbij Costa-Rica zich onzijdig houdt — verhinderen een eensgezind optreden. Kort te voren (4 Mei) was de plaats door een hevige aardbeving ten deele verwoest geworden. In 1911 en in 1912 hebben de aardbevingen zich herhaald. De tegenwoordige president, Dr. *Ricardo Jimenez Oreamuno,* heeft in 1910 voor den tijd van vier jaren de regeering aanvaard. Onder de staten van Midden-Amerika heeft Costa-Rica zijn onafhankelijkheid tegenover de Vereenigde Staten van Noord-Amerika nog eenigermate behouden. Gesteund door een Fransche leening maakt de kolonisatie in het binnenland goede vorderingen. De gevolgen daarvan maakten zich merkbaar op het budget van 1913, dat een vrij aanzienlijk surplus aantoonde.

Zie: *P. Biolley,* Costa Rica and her future (Washington 1889); *J. B. Calvo,* The republic of Costa Rica (Chicago 1890); *J. Schroeder,* Costa Rica state immigration (San José 1894); Pittier, Kostarika (Ergänzungsheft 175 van „Petermanns Mitteilungen, Gotha 1912).

Coste of *Cote* in de wapenkunde is een smalle band, ter breedte van $^2/_9$ der schildhoogte, die tezamen met den band voorkomt, in welk opzicht zij zich onderscheidt van de *cotice,* die overigens geheel met haar overeenkomt, doch alleen voorkomt.

Coste, *Jean Victor,* een Fransch dierkundige, den 10den Mei 1807 te Castries geboren, studeerde te Parijs en gaf in 1834 met *Delpech* de „Recherches sur la génération des mammifères et la formation des embryons" in het licht. Daarop werd hij docent aan het museum voor natuurlijke historie te Parijs en verkreeg tevens een leerstoel aan het Collège de France. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door bevordering der kunstmatige vischteelt, en met *Milne Edwards* bewoog hij de Regeering in 1852 om een groote inrichting daarvoor te stichten te Hüningen in den Elzas. Nadat hij tot inspecteur-generaal der zee- en riviervisscherij was benoemd, wijdde hij zijn krachten aan de opbeuring van de oesterteelt. Hij overleed den 19den September 1873. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Cours d'embryogénie comparée" (1837), „Ovologie du Kanguroo" (1838), „Histoire générale et particulière du développement des corps organisés" (1847—1859), „Instructions pratiques sur la pisciculture" (1853) en „Voyage d'exploration sur le littoral de la France et de l'Italie" (1855).

Coste, *Adolphe,* een Fransch publicist, werd in 1842 te Parijs geboren. Hij stichtte de „Globe" en gaf een reeks economische geschriften uit, zooals: „Les conditions sociales du bonheur et de la force" (1877), „Hygiène sociale contre le paupérisme" (1882), „Le crédit industriel à long terme" (1884), „Les questions sociales contemporaines" (1885), „Nouvel exposé d'économie politique" (1889), „Les bénéfices comparés du travail et du capital dans l'accroissement de la richesse" (1897) enz.

Coster, *Laurens Janszoon,* wordt door velen in Nederland, alsook in Engeland, voor den uitvinder der boekdrukkunst gehouden. Aan de bijzonderheden, reeds in het artikel *Boekdrukkunst* (zie aldaar) omtrent hem vermeld, willen wij het volgende toevoegen. Hij werd, volgens het verhaal zijner verdedigers, geboren omstreeks het jaar 1370, behoorde tot een aanzienlijk geslacht en bekleedde hooge stedelijke ambten, zooals die van lid der vroedschap, schepen, burgemeester en eindelijk schatbewaarder. Hij overleed in 1439, nadat hij gewoond had te Haarlem aan de Groote Markt, tegenover het stadhuis, in een gebouw, dat in 1567, toen *Hadrianus Junius* aldaar verkeerde, nog in het bezit was van een achterkleinzoon van *Coster,* maar tegen het einde der 16de eeuw verbouwd werd. Men meent den tijd der uitvinding te moeten stellen op het jaar 1423. Haar eeuwfeest is dan ook zoowel in 1723, als in 1823 luisterrijk gevierd. Bij eerstgemelde gelegenheid werd te Haarlem door het Collegium Medicum een steenen standbeeld ter eere van *Coster* in den Plantentuin dier vereeniging opgericht, in 1801 op last van het stedelijk bestuur naar de Groote Markt verplaatst, maar eindelijk in 1856 vervangen door een bronzen standbeeld, door *Royer* in steen gehouwen en in de fabriek van *Enthoven en Comp.* te 's-Gravenhage gegoten. Tot de voornaamste verdedigers van de eer van *Coster* als uitvinder der boekdrukkunst behooren *Petrus Scriverius Meerman* in zijn „Origines typographicae" (1764), *Koning* in zijn bekroonde „Verhandeling over den oorsprong enz. der boekdrukkunst" (1816), *Scheltema, Noordziek, Abraham de Vries,* mr. *Ch. Enschedé* en prof. *H. Brugmans.* Hun beweringen, hoofdzakelijk rustende op een getuigenis van *Hadrianus Junius* en op oude uitgaven van gedrukte werken, hebben echter in het buitenland steeds weinig bijval gevonden, terwijl op het voetspoor van dr. *A. van der Linde* („De Haarlemsche Costerlegende, 1870) en wijlen prof. *Fruin,* menigeen ook binnen onze grenzen de door hen gedane mededeelingen omtrent *Coster* en diens uitvinding tot het gebied der legende verwijst. Wel hebben de onderzoekingen van mr. *Enschedé* de kansen van *Coster* doen rijzen, beslist is de zaak echter nog niet. Zie verder *Boekdrukkunst.*

Coster, *Samuël,* een Nederlandsch geneesheer en letterkundige, werd den 16den September 1579 te Amsterdam geboren, studeerde sinds 1607 te Leiden in de medicijnen en promoveerde er in 1610. Reeds voor dien tijd had hij deel uitgemaakt van de kamer „In Liefde Bloeiende" en was door *Hooft* onder de meestbelovende leden genoemd. Na zijn terugkeer te Amsterdam, waar hij tot dokter in het Gasthuis werd aangesteld, ging deze kamer door onderlinge oneenigheid sterk achteruit en in 1617 scheidden een aantal van de beste leden zich, onder leiding van *Coster,* af. Op diens kosten werd een erf aan de Keizersgracht aangekocht, waarop een gebouw, geschikt voor tooneeluitvoeringen, werd gesticht, dat, evenals de vereeniging, die het beheerde, den naam droeg van „Eerste Duitsche

Academie", maar gewoonlijk „Costers Academie" genoemd werd. Het doel van de vereeniging was oorspronkelijk, niet alleen de dichtkunst, maar ook de klassieke talen, wis- en sterrenkunde, muziek en dans te beoefenen, maar in de practijk bleef het bijna geheel bij poëzie en vooral tooneelpoëzie. Een gedeelte der opbrengst van de voorstellingen werd bij contract aan het Weeshuis afgestaan. In 1622 werd het gebouwde geheel aan de regenten van het Weeshuis overgedaan, waarschijnlijk om den tegenstand der predikanten te ontgaan, die vooral heftig was geworden sinds de Academie bij zekere gelegenheden voor de Remonstranten had partij getrokken. Tot 1620 liet *Coster* een aantal eigen werken in de kamer „In Liefde Bloeiende" en de Academie vertoonen, waarvan de voornaamste zijn de kluchten: „Boere-klucht van Teeuwis de Boer en men juffer van Greveiinckhuysen" en „Spel van Tiisken van der Schilden" en de drama's: „Ithys", „Iphigenia", „Isabella" en „Polyxena". In 1648 organiseert hij dan nog, bij de viering van den vrede van Munster, een zestal „Vertooningen", maar anders hoort men op letterkundig gebied weinig meer van hem. Wat hij buiten zijn tooneelwerken heeft gedicht, is van weinig beteekenis. Zijn drukke werkzaamheid als geneesheer zal op de vermindering van zijn poëtische productie niet zonder invloed zijn geweest. Zijn sterfjaar is onbekend, wel weten wij, dat hij in 1662 zijn emeritaat verkreeg.

Van zijn stukken zijn de kluchten, die sterk onder den invloed van die van *Bredero* staan, het belangrijkst. doch ook in de andere, vooral in „Polyxena" is veel verdienstelijks. Een volledige uitgaaf van zijn werken is in 1883 door *Kollewijn* bezorgd.

Coster, *Willem Jacobszoon,* scheepsbevelhebber en ambtenaar in dienst der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie, vertrok in 1636 als commandant aan boord van het schip „Zutfen" naar Indië en werd het volgende jaar als onder-commandant onder het bevel van *Adam Westerwolt* met 15 schepen naar de baai van Goa en naar Ceylon gezonden, om er op verzoek der inlandsche vorsten de Portugeezen aan te vallen. Weldra kwamen zij voor Batticola ten anker, waar zij hun bondgenoot *Radja Singa,* keizer van Candia op Ceylon, met 15 000 man aantroffen. De Portugeesche bezetting van Batticola gaf zich weldra over, en *Coster* ontving bevel om naar Goa te stevenen, zich daar onder de bevelen te stellen van *Anthonio Caen* en met dezen te beraadslagen over de meest doelmatige onderneming tegen Ceylon. Weldra bevonden zij zich voor het fort Trinconomale, en toen de troepen onder bevel van *Coster* gereed stonden tot een bestorming, capituleerden de Portugeezen. Toen voorts *Caen* het opperbevel aan *Coster* opgedragen had en naar Batavia vertrokken was, gaf laatstgenoemde het bevel om naar Point de Galle te stevenen, waarna hij zich stormenderhand meester maakte van Colombo (13 Mei 1640). Vele krijgsgevangenen, onder welke de bevelhebber der stad, *Lorenzo Ferreira,* vielen in zijn handen, doch werden door hem op een edelmoedige wijze bejegend en naar Batavia gezonden. Daar intusschen de overeenkomst, gesloten met den keizer *Radja Singa,* door dezen niet behoorlijk werd nagekomen, begaf *Coster* zich naar het vorstelijk Hof, waar hij met hevige bedreigingen den keizer zijn trouweloosheid verweet. Om die reden werd hij bij zijn terugkeer naar Batticola, op last des keizers door het hem vergezellend geleide vermoord.

Coster, *Charles de,* een Belgisch schrijver, werd den 20sten Augustus 1827 te München geboren, studeerde, na eenigen tijd ambtenaar te zijn geweest, in de rechten en promoveerde daarin in 1855. Bij zijn overlijden in 1879 was hij hoogleeraar in de Fransche letterkunde aan de krijgsschool te Brussel. Zijn hoofdwerken zijn: „Légendes flamandes" (2de druk Brussel 1861), „Contes brabançons" (Brussel 1861) en vooral zijn beroemde schildering van den Vlaamschen volksaard „La légende de Thyl Ulenspiegel" (1868), die ook in het Vlaamsch en in het Duitsch vertaald is.

Coster, *Dirk,* een Nederlandsch letterkundige, werd den 7den Juli 1887 te Delft geboren en is daar nog woonachtig. Aanvankelijk was hij op een fabriekskantoor werkzaam, maar later wijdde hij zich geheel aan de letteren. In 1906 verscheen van zijn hand een vertaling van *Flaubert's* „Trois Contes" en sindsdien een aantal studiën en critieken in verschillende bladen en tijdschriften, waarvan vooral de „Marginalia", korte gedachten over literatuur en leven, in „De Gids" gepubliceerd, de aandacht trokken. In 1915 verscheen afzonderlijk „Uren met Novalis". Sedert eenige jaren houdt hij in verschillende plaatsen lezingen over Nederlandsche, Fransche en laatstelijk Russische literatuur, die veel belangstelling ondervinden en waarvan sommige het licht zullen zien onder den titel „Tien jaar literatuur".

Costerus. *Abraham,* was eerst rector te Woerden, vervolgens in 1603 predikant te Klaaswaal, daarna in een andere kleine gemeente, en schrijver van: „Historie der Joden, die 't sedert de verstooringe Jerusalems in alle landen verstrooyt zijn" (1658), „Vergelijkinge der Gereformeerden en Mennonieten over eenige plaatsen des Nieuwen Testaments" en „'t Leven van den ridder van St. Joris".

Costerus, Bernard, geboren te Woerden den 17den Juni 1645, studeerde te Leiden, promoveerde in de rechten en werd weldra secretaris en in 1684 burgemeester van Woerden. Later echter legde hij beide betrekkingen neder, vestigde zich op den huize Batenstein in Utrecht en wijdde zich aan de rechtsgeleerde practijk. Daarna nam hij eenigen tijd de betrekking waar van secretaris van het groot-waterschap Woerden. Eindelijk vestigde hij zich weder te Woerden, waar hij den 5den October 1735 overleed. Hij was een groot ijveraar voor volksvrijheid en volksrechten en geen vriend van het Huis *van Oranje.* Veel opgang maakte zijn werk: „Historisch verhaal ofte een deductie van zaken, rakende het formeeren van de Republique van Holland en West-Friesland enz." (1707, 1727 en 1737).

Costerus, Dominicus, heer *van Achttienhoven,* was in 1787 raad in de vroedschap en schout

van Woerden, alsmede schrijver in de beruchte „Zuid-Hollandsche Courant". Bij de nadering der Pruisen vluchtte hij naar Amsterdam, doch nam in 1793 weder plaats in de vroedschapsvergadering te Woerden, was er in 1794 baljuw en bekleedde er tevens de betrekking van secretaris van het groot-waterschap te Woerden, een post, die toen reeds 130 jaren in zijn familie was geweest.

Costi of *à costi*, een in den handel gebruikelijke term, beteekent daar ter plaatse, waar hij zich bevindt, aan wien men schrijft. *Goederen à costi* zijn goederen, die voorhanden zijn ter plaatse, waar de ontvanger van een bericht woont.

Costumen, afkomstig van het Italiaansche woord *costume* (gewoonte) noemt men zoodanige rechten, die niet door een souverein vastgesteld, maar uit volksgewoonten geboren en steeds door het volk gehandhaafd zijn. Het *costumier recht* wordt ondersteld van het volk te zijn uitgegaan, en rechters dienen in den kring, waarin zij vonnis spreken, daarmede bekend te zijn. Zie *Recht* en ook *Coutumes*.

Costus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Zingiberaceeën*. Het onderscheidt zich door een 3-spletigen kelk en door een bloemkroon met een 3-deeligen buiten- en een éénlippigen binnenrand, door bloembladvormige meeldraden en een 2-spletigen stempel. Het omvat kruiden met vleezige knollen en behoort thuis in de keerkringslanden van Azië, Afrika en Amerika. Van de soorten noemen wij *C. speciosus* Sm., die een paar meter hoog wordt en fraaie, groote, bleekroode bloemen draagt — *C. nepalensis* Rosc. en *C. cylindricus* Jacq., die in Brazilië groeit.

Costjn, *Peter Jacob*, een Nederlandsch taalkundige, den 29sten November 1840 te Rijswijk geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren, werd in 1863 conrector te Winschoten, twee jaren daarna leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Haarlem, in 1871 benoemd tot mederedacteur van het Woordenboek der Nederlandsche taal te Leiden, en in 1879 tot hoogleeraar in de faculteit der letteren en wijsbegeerte aan de universiteit aldaar. Hij overleed den 30sten Augustus 1899 en schreef een groot aantal opstellen in taalkundige tijdschriften, en verder als afzonderlijke werken: „Commentatio litt. continens annotationunculas ad. Aristophanis Ranas" (1865), „Cacographie" (1866), „Nederlandsche Spraakkunst: Etymologie" (1867), „Oefeningen bij de Ned. Spraakkunst" (1868), „Nederlandsche Spraakkunst: Syntaxis" (1869), „Beknopte Nederlandsche Spraakkunst" (1870; 7de druk 1900), „Eenige taal- en natuurkundige ontdekkingen van den Hoogleeraar J. van Vloten" (1871), „De Oud-Nederlandsche psalmen" (1873), „Over Angelsaksische poëzie, Oratie Leiden" (1899). Verder leverde hij bijdragen aan „Taal- en Letterbode", Taalkundige bijdragen", „Nederlandsche Spectator", „Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde", „Noord en Zuid", „Beiträge zur Geschichte der Deutschen Sprache", „Taal en letteren", „Museum", „Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen" enz. Hij maakte gedurende geruimen tijd deel uit der redactie van de Taal- en Letterbode" en de „Taalkundige Bijdragen". Een uitgebreide levensschets van hem met volledige bibliografie is opgenomen in het „Jaarboek der Koninklijke Academie van Wetenschappen" (1900).

Cota, *Rodrigo*, bijgenaamd *El Tio*, een Spaansch dichter uit de 15de eeuw, werd geboren te Toledo. Hij schreef waarschijnlijk „Las coplas de Mingo Revulgo" (1472) en „Dialogo entre el Amor y un viejo". Ten onrechte wordt hij voor den schrijver gehouden van „Celestina", welk werk geheel door *Fernando de Rojas* (zie aldaar) moet vervaardigd zijn.

Cotangens. Zie *Tangens*.

Cote in de wapenkunde. Zie *Coste*.

Côte d'or is een der oostelijke departementen van Frankrijk; het grenst ten N. aan Aube en Haute Marne, ten O. aan Haute Saône en Jura, ten W. aan Nièvre en Yonne en ten Z. aan Saône-Loire, bestaat uit de voormalige Bourgondische landschappen Auxois, Auxonais, Beaunais, Dijonnais, Lonois, La Montagne en Nuilon en is 8786 v. km. groot. De bevolking bedraagt (1911) 350 044 zielen. Het departement is in vier arrondissementen: Beaune, Châtillon sur Seine, Dijon en Semur verdeeld. De hoofdstad is Dijon.

Côte d'or is een lage, van Z.Z.W. naar N.N.O. gerichte bergrug in Z.O. Frankrijk. De grootste hoogte is 636 m. Door het Canal du Centre, door de bergen van Charolais en door het Bourgondische kanaal is het van Mont Tasselot en van het plateau van Langres gescheiden. Het oostelijk gedeelte van het uit Jurakalk bestaande gebergte levert den beroemden Bourgognewijn, waar het gebergte naar genoemd is. Het wijnland is in drie deelen verdeeld: Côte de Beaume, Côte de Nuits en Côte de Dijon. Het beslaat een oppervlakte van 28 000 hectaren en levert jaarlijks ongeveer 1,5 millioen H.L. wijn.

Cotelerius, *Jean Baptiste*, eigenlijk *Cotelier*, een Fransch beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren te Nîmes in 1627, studeerde te Parijs, catalogiseerde op last van *Colbert* van 1667 tot 1672 de Grieksche handschriften der Koninklijke bibliotheek en werd in 1676 hoogleeraar in het Grieksch aan het Koninklijk college te Parijs, waar hij den 19den Augustus 1686 overleed. Hij leverde: „Ecclesiae Graecae monumenta" (1677—1686, 3 dln.) en een uitgave van de werken der Apostolische Vaderen onder den titel: „Patres aevi apostolici sive Sanctorum Patrum, qui temporibus apostolicis floruerunt opera edita et non edita" (1672, 2 dln.). De meeste exemplaren van dit werk zijn bij een brand verloren gegaan, maar het is door *Clericus* opnieuw uitgegeven te Amsterdam in 1698 en 1724.

Côteletten, afkomstig van het Fransche woord *côtelettes* (kleine ribben), noemt men de tusschen de ribben doorgesneden deelen van een borststuk van kalveren, lammeren of varkens.

Coterie is de naam van een kleinen, nauw aaneengesloten kring van personen op staat-, letterkundig of maatschappelijk gebied, veelal door persoonlijke belangen verbonden en niet

zelden met het oog op eigen voordeel samenspannende tegen personen of zaken. Ook beteekent het menschen van dezelfde maatschappelijke klasse, die den omgang met personen van in hun oogen lager staande klassen vermijden.

Côtes-du-Nord is een departement in het N.W. van Frankrijk, grenzende in het N. aan La Manche, in het O. aan het departement Ille-et-Vilaine, ten Z. aan Morbihan en ten W. aan Finistère. Het neemt het N. deel van Bretagne in, is 7217 v. km. groot en telt (1911) 605 523 inwoners. Het departement wordt verdeeld in de 5 arrondissementen: St. Brieuc, Dinan, Guincamp, Lannion en Loudéac en heeft St. Brieuc tot hoofdstad.

Cothurn of *Kothurn* (Latijn *cothurnus*, Grieksch κωθορνος) is de naam van een jachtlaars der Grieken, die voorzien was van dikke, vierkante zolen, den geheelen voet bedekte, tot het midden van het benedenbeen reikte en van voren met riemen dichtgeregen werd. De cothurnen werden zoodanig gemaakt, dat zij aan de voeten omgewisseld konden worden. Een dergelijke laars met hoog onderwerk werd door *Aeschylus* bij de tooneelkleeding der tragedie ingevoerd, waardoor de tooneelspelers een meer dan gewone grootte kregen (zie de fig.), wat wederom een wijziging van het kapsel ten gevolge had. De cothurn werd het symbool van de tragedie en haar verheven stijl, in tegenstelling met den lagen *soccus* (zie aldaar), het schoeisel en het symbool der comedie.

Cothurn.

Cotice in de wapenkunde. Zie *Coste*.

Cotidal lines. Zie *Getijden*.

Cotignola, *August Giacomo Jochmus,* vrij heer *von*. Zie *Jochmus*.

Cotillon, een Fransch woord, waardoor een vrouwenonderrok wordt aangeduid, is tevens de naam van een dans, uit Frankrijk afkomstig, waar hij in de dagen van *Lodewijk XIV* bloeide, doch later door den contredans verdrongen werd, terwijl hij thans nog in Duitschland en in ons vaderland in zwang is. Vroeger bestond de dans uit verschillende figuren, langzamerhand is het meer een spel geworden, waarbij aan de deelnemers en deelneemsters verschillende souvenirs worden uitgereikt. Somtijds eindigt een bal met een cotillon.

Cotobast *(cortex coto)* is de roodachtig-kaneelbruine, aromatische en zeer scherp smakende bast van *Drimys granatensis* L., een in Brazilië en Bolivia thuis behoorende magnoliacee. Deze bevat verschillende harsen, een aetherische olie en een werkzaam alkaloïd, het cotoïne, $C_{22}H_{19}O_8$, dat evenals de bast als styptisch middel in de geneeskunde bij diarrhee wordt aangewend. Een soort bast, uiterlijk aan deze gelijk, maar van onbekende afkomst, in den handel bekend als *paracotobast*, bevat het paracotoïne, dat voor hetzelfde doel gebruikt wordt.

Cotoneaster *L., Dwergmispel,* is de naam van een plantengeslacht uit de groep der *Pomeeën,* een onderfamilie der roosachtigen; het onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk met stompe tanden, door 5 korte bloembladeren, door meeldraden van dezelfde lengte als de kelktanden en door een steenvrucht met 2 of 3 steenen. Het omvat doornlooze heesters, die in de warme gewesten van Europa en in Indië groeien, gave, ongetande, van onder wollige bladeren en kleine, schermsgewijs gerangschikte bloemen dragen en als sierplanten gekweekt worden. De meest bekende zijn *C. integerrima* (vroeger ook C. vulgaris geheeten) en *C. tomentosa;* beide sierstruiken. Een der mooiste is *C. horizontalis,* omdat deze zich met koraalroode bessen in den herfst en winter tooit.

Cotopaxi, de hoogste werkzame vulkaan der aarde, in de Cordillera's van Ecuador op 0° 43' Z.Br. ten O. van Quito gelegen, is 5940 m. hoog en heeft een krater van meer dan 800 m. middellijn. De sneeuwgrens ligt tusschen 4629 en 4762 m. hoogte. Hij schijnt voortdurend werkzaam te zijn. De voornaamste uitbarstingen hadden plaats in 1532, 1533, 1742, 1743, 1744, 1746, 1766, 1768 (de hevigste van allen), 1803, 1851, 1855, 1856, 1864 en den 9den Mei 1877. Deze laatste was tevens een van de hevigste, ooit in Zuid-Amerika voorgekomen. Te vergeefs trachtten *A. van Humboldt* (1802), *Bousingault* (1831) en *M. Wagner* (1858) den top te bereiken. Dit gelukte eerst aan *Reiss* in 1872 en aan *Stübel* in 1873.

Cotrone, districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Catanzaro, aan de Jonische Zee, 12 km. ten N.W. van kaap Nao, aan den spoorweg Metapont—Reggio gelegen, heeft een goede haven, een citadel uit den tijd van *Karel V*, een kathedraal, handel in wijn, olie, zuidvruchten, zoethout, graan en telt (1911) 10 684 inwoners.

Cotrone is het oud-Grieksche *Kroton,* werd als een Achaeïsch-Dorische kolonie in 739 of 710 v. Chr. gesticht en ontwikkelde zich tot een aanzienlijke stad. Haar inwoners verwoestten in 510 v. Chr. Sybaris. Kroton werd in 299 door *Agathocles* veroverd en geplunderd, vervolgens door *Pyrrhus* verwoest en onderwierp zich daarna aan de Romeinen. Na den slag bij Cannae (216) kwam zij tegen haar overheerschers in verzet en werd door de Bruttiërs veroverd. Op haar grondgebied leed *Hannibal* tot 2-maal toe de nederlaag, hem toegebracht door de consuls *Publius Sempronius* (204) en *Cajus Servilius* (203). In 194 v. Chr. kwam er een Romeinsche volksplanting. Bij de tegenwoordige stad vindt men de bouwvallen van een tempel van *Juno Lucina* op den top van Kaap Nau. Ten Z. van de stad, wellicht aan de Capo di Colonne, leed keizer *Otto II* den 15den Juli 982 een nederlaag tegen de Arabieren.

Cotswoldschaap is de naam van een langwollig, witkop-schapenras, dat oorspronkelijk gefokt wordt in het graafschap Gloucester in Engeland, waar zich de Cotswold Hills als waterscheiding tusschen de Severn en de boven-Theems uitstrekken. Verder komt het voor in het graafschap Norfolk. Het ras eigent zich voor ons klimaat en bodem en is dan ook veel ingevoerd (zie *Schaap*).

Cotta, *Johann Friedrich* vrijheer *von,* een Duitsch boekhandelaar, werd den 27sten April 1764 te Stuttgart geboren. Hij genoot zijn op-

leiding aan het gymnasium zijner geboortestad, vervolgens aan de universiteit te Tubingen, waar hij zich eerst op de wiskunde en daarna op de rechten toelegde, begaf zich toen naar Parijs, aanvaardde een rechterlijke betrekking, doch besloot in 1787, om zich naar den wensch zijns vaders aan het hoofd te stellen der „J. G. Cottasche Buchhandlung" te Tubingen, die sedert 1642 in het bezit was van zijn geslacht (gesticht door *Johann Georg Cotta*, in 1631 in Saksen geboren en overleden in 1692). Hij bracht de zaak tot grooten bloei door de uitgave der werken van *Goethe, Schiller* enz. Tevens werd hij door den prins *von Hohenzollern-Hechingen* met het voeren van diplomatieke onderhandelingen belast, zoodat hij meermalen in aanraking kwam met den toenmaligen keizer van Frankrijk. Vooral bemoeide hij zich met de uitgave van belangrijke tijdschriften, zooals: „Politische Annalen", „Jahrbücher der Baukunde", het „Morgenblatt" met een „Kunstblatt" en een „Literaturblatt", en later, nadat hij zijn zaak in 1811 naar Stuttgart overgebracht had, het „Polytechnische Journal" van *Dingler*, de „Württembergische Jahrbücher" van *Memminger*, „Hertha" en „Das Ausland". Tevens stichtte hij de „Allgemeine Zeitung" (uitgegeven te Augsburg van 1819 tot 1882 en daarna te München). Mannen van talent deden hun werken bij voorkeur bij hem uitgeven. De oude adel van zijn familie werd in Württemberg en Beieren erkend; hij was van 1815 tot 1831 en van 1824 tot 1831 vice-president van de Tweede Kamer. In 1824 plaatste hij een door stoom gedreven snelpers te Augsburg, en kort daarna stichtte hij de „Literarisch-artistische Anstalt" te München. Hij overleed den 29sten December 1832. Zijn briefwisseling met *Schiller* werd door *Vollmer* uitgegeven (1876).

Cotta, Johann Georg vrijheer *von*, de eenige zoon van den voorgaande en diens opvolger, werd den 17den Juni 1796 geboren en kwam met zijn zuster *Ida*, gehuwd met den vrijheer *von Reischach*, in het bezit der vaderlijke nalatenschap. De uitgebreide boekhandel werd onder de leiding dier beide mannen, bijgestaan door ervaren medewerkers, met uitstekend gevolg gedreven. Daar verschenen het „Deutsche Vierteljahrschrift" (1838), het „Wochenblatt für Land- und Hauswirtschaft, Gewerbe und Handel" (1834), de „Bibliothek der Reisen und Länderbeschreibungen" en een menigte klassieke werken, zooals die van *Schiller* en *Goethe*. Deze *Cotta* had eveneens in de rechten gestudeerd, was koninklijk kamerheer in Beieren (1821), later stalmeester van den koning van Württemberg en van 1833 tot 1849 afgevaardigde naar den Landdag. Hij overleed den 1sten Februari 1863.

Cotta, Georg Astolf vrijheer *von*, oudste zoon van den voorgaande, geboren den 30sten Januari 1833, werd doctor in de rechten en kamerheer van den koning van Württemberg en erfde de uitgestrekte familiegoederen. Hij overleed den 20sten Mei 1876. De tweede zoon *Karl*, vrijheer *von Cotta*, geboren den 6den Januari 1835, overleden den 18den September 1888, was tot 1876 met *Hermann Albert von Reischach* leider van de zaken en later alleen.

De *Cottasche Buchhandlung* behoorde tot den 1sten Januari 1889 aan de familie *Cotta*, ging toen over aan de gebroeders *Adolf* en *Paul Kröner* als „Firma: *J. G. Cottasche Buchhandlung Nachfolger*" en werd in 1899 in een naamlooze vennootschap veranderd, om in 1904 weer aan *Adolf Kröner* over te gaan. In 1902 werd een filiaal te Berlijn gevestigd.

Cotta, *Heinrich*, een Duitsch schrijver over boschcultuur, geboren den 30sten October 1763, studeerde te Jena en legde zich toe op den boschbouw. Hij gaf vervolgens hierin onderwijs aan een door hem in 1795 te Zillbach (Eisenach) gestichte school en werd daarna directeur der Koninklijke Forstacademie te Tharandt in Saksen. Hij overleed den 25sten October 1844. Van zijn geschriften noemen wij: „Naturbeobachtungen über die Bewegung und Funktion des Saftes in den Gewächsen" (1806), „Waldbau" (1817; 9de druk 1865) en „Grundrisz der Forstwissenschaft" (1832; 6de druk 1871).

Cotta, Bernhard von, een Duitsch geoloog, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Zillbach den 24sten October 1808, bezocht de mijnacademie te Freiberg en de hoogeschool te Heidelberg, verwierf den rang van doctor in de wijsbegeerte en werd in 1840 benoemd tot secretaris der Forstacademie te Tharand. Een jaar later vertrok hij als hoogleeraar in de geologie naar Freiberg en overleed aldaar den 14den September 1879. Hij schreef o.a.: „Die Dendrolithen" (1832) en bewerkte met *Naumann* de groote geologische kaart van het koninkrijk Saksen (1832—1842), waarna hij een dergelijke kaart van Thuringen uitgaf. Voorts vermelden wij van hem: „Geognostische Wanderungen" (2 dln., 1836—1838), „Anleitung zum Studium der Geognosie und Geologie" (1839), „Gesteinslehre" (2de druk 1862), „Formationslehre" (1856), „Deutschlands Boden" (2 dln., 2de druk 1858), „Geologische Briefe aus den Alpen" (1850), „Briefe über von Humboldt's Kosmos" (3 dln., 1848—1857), „Geologische Bilder", „Die Geologie der Gegenwart" (4de druk 1874), „Das Entwicklungsgesetz der Erde" (1867) en „Der Altai, sein geologischer Bau und seine Erzlagerstätten" (1871).

Cottage-stelsel is een bijzondere vorm van het *truck-stelsel* (zie aldaar), waarbij den arbeiders een gedeelte van hun loon in natura en wel in den vorm van het gebruik eener woning met een daarbij behoorend stukje land toegekend wordt.

Cottasche Buchhandlung. Zie *Cotta*.

Cotte, ook *cotte hardie* genoemd, is een tunica met armen, die beide geslachten onder alle standen in de Middeleeuwen droegen. In de 12de eeuw droegen de mannen een lange cotte tot over de knieën, van voren opengesneden en bijna altijd van een gordel voorzien. In de 13de eeuw was er dikwijls een monnikskap aan verbonden, in de 14de en 15de eeuw was het een nauw sluitend, in de borst opgevuld, van voren dicht geknoopt kleedingstuk, dat bijna nooit verder dan het halve dijbeen kwam. De cotte voor vrouwen was in de 10de en 11de eeuw een linnen onderkleed, een soort overhemd, dat ook wel, van een gordel voorzien, als twee-

de rok onder den mantel werd gedragen. In de 13de eeuw was het een volmaakt kleedingstuk met nauwe, bij de hand eindigende mouwen en een sleep, met of zonder gordel. In de 14de en

Cotte-hardie (vrouw).

Cotte-hardie (man).

15de eeuw werd het weer een onderkleed, dat onder de vooruitstekende plooisels, de *surcot,* zichtbaar was en in dezen vorm eigenlijk *cotte,* ook wel *corset,* genoemd werd.

Cotte, *Robert de,* een Fransch bouwmeester, geboren te Parijs in 1656, overleden aldaar den 5den Augustus 1735, was een leerling van *Jules Hardouin Mansart.* Hij begon in 1686 het aartsbisschoppelijk paleis te Rheims, in 1713 het paleis te Parijs, waar nu de Banque de France haar zetel heeft en voltooide in 1734 den gevel der kerk St. Roch aldaar. Verder zijn van zijn hand de ontwerpen van het koninklijk paleis te Madrid, het aartsbisschoppelijk paleis te Brühl bij Keulen, het paleis Clemensruhe te Poppelsdorf, het paleis Philippsruhe te Hanau en het bisschoppelijk paleis te Straatsburg. Ook de inwendige versiering van het Grand Trianon te Versailles en van de Salle du Conseil in het paleis te Fontainebleau zijn naar zijn ontwerpen uitgevoerd. In 1699 werd *De Cotte* directeur der Academie, in 1708 volgde hij *Mansart* op als intendant der koninklijke paleizen.

Cotte, *P. Louis,* een Fransch meteoroloog, werd in 1740 te Laon geboren. In 1767 werd hij vicaris van Montmorency, in 1773 pastoor en in 1784 kanunnik aan de kathedraal van Laon. Daarna verliet hij den geestelijken stand en trad in 1794 in het huwelijk, werd 4 jaren later benoemd tot toegevoegd conservator der bibliotheek van het Pantheon, maar nam in 1802 zijn geestelijk ambt weer op, dat hij tot in 1804 behield. Daarna trok hij zich in de eenzaamheid terug, om zich geheel aan de studie te wijden. Hij geldt voor een der grondleggers van de hedendaagsche meteorologie; ook heeft hij zich veel met landhuishoudkundige vraagstukken bezig gehouden. *Cotte* overleed te Montmorency in 1815. Zijn belangrijkste werken zijn: „Traité de météorologie" (1744), „Mémoires sur la météorologie", „Leçons élémentaires de physique, d'hydrostatique, d'astronomie et de météorologie, avec un traité de la sphère" (1785), „Manuel d'histoire naturelle ou tableaux systématiques des trois règnes: minéral, végétal et animal, avec une table combinée des plantes et des insectes qui en tirent leur nourriture, etc." (1787).

Cotteau, *Gustave,* een Fransch dierkundige, in 1816 te Auxerre geboren, was werkzaam als advocaat, later als magistraat, en hield zich in zijn vrijen tijd bezig met de studie der dierkunde. Hij was secretaris-generaal van het Institut des provinces en werd in 1882 conservator van het museum te Auxerre, waar hij in 1894 overleed. In 1885 behaalde hij den prix Taillant van de Académie des sciences. Zijn belangrijkste werken zijn: „Description des échinides fossiles de la France" (1875—1880), „Echinides fossiles de l'Algérie" (1877—1882, met medewerking van *Péron* en *Gauthier*) en „Supplément" (1885). „Echinides jurassiques de la Lorraine" (1886) enz.

Cotteau, *Edouard,* een Fransch reisbeschrijver, werd den 9den November 1833 te Châtel-Censoir (Yonne) geboren en overleed den 5den December 1896 te Parijs. Hij was regeeringsambtenaar en gebruikte zijn verlof tot groote reizen naar Siberië, Oost-Azië en Achter-Indië (1881—1882), Java, Australië, Nieuw-Caledonië, Nieuwe-Hebriden, Tahiti, Californië, Mexico (1884—1885). Canada en Alaska (1890), Egypte (1893). Hij schreef: „Promenades dans les deux Amériques" (Parijs 1880), „De Paris au Japon à travers la Sibérie" (1883), „Un Touriste dans l'extrême Orient, Japon, Chine, Indo-Chine et Tonkin" (1884, 4de druk 1896). „En Océanie, voyage autour du monde en 365 jours" (1888, 2de druk 1896).

Cotte hardie. Zie *Cotte.*

Cottereau, *Jean,* met den bijnaam *Chouan,* een aanvoerder der Chouans (zie aldaar), die naar hem dezen naam kregen, werd geboren den 30sten October 1757 te St. Berthevin bij Laval. Hij was schoenmaker en smokkelaar en plaatste zich den 15den Augustus 1792 in het dorp St. Quen bij Laval aan het hoofd van een opstand. ten gunste van den koning, bij gelegenheid eener lichting. Met de opstandelingen in de Vendée stelde hij zich in verbinding, maar hij viel reeds den 29sten Juli 1794 in een gevecht met de troepen der Republiek in de buurt van Laval.

Cottica is de naam van een district van Suriname, dat ten N. aan den Atlantischen Oceaan grenst, ten O. aan het district Marowijne, ten Z. aan de districten Marowijne en Boven-Commewijne en ten W. aan de districten Beneden- en Boven-Commewijne. Het omvat het stroomgebied van de rivier Cottica en wordt van het district Marowijne gescheiden door een lijn, loopende van Kapasimasanga in de Wanekreek noordwaarts naar zee en zuidwaarts tot de waterscheiding tusschen de Cottica- en de Marowijne-rivieren. Nabij het station Sommelsdijk ligt bij de monding van de Mattappicakreek de suikerplantage Alliance in het district Cottica. De weinige bewoners van de gronden in deze kreek en haar zijtakken houden zich voornamelijk bezig met vischvangst. Langs de oevers van de rivier Cottica ontmoet men de cacaoplantages Mijnhoop, Nieuw-Clarenbeek, Charlottenburg met een kerk en school der Moravische broedergemeente en eenige andere, zoo-

als Molhoop, de Oude Bijenkorf, Beekvliet, Rotterdam, La Félicité, Geertruidenberg, Patientie, Goed Succes, die in verscheiden kleine perceelen zijn verdeeld. In de Perica treft men op ongeveer 4 km. van het punt, waar deze in de Cottica valt, de suikerplantage de Eendracht aan en daarnaast de vroegere plantage Meulwijk, thans eveneens in kleine perceelen verdeeld. Op de gronden langs de Mot-kreek is de landbouw van geen beteekenis. Op de voormalige plantages Zeezigt en Dageraad bieden uitgestrekte grasvelden een goede gelegenheid aan voor veeteelt. Tot 's Hagenbosch doorvarende, ontmoet men slechts hier en daar kleine aanplantingen en de plantage Monsort in de groote bocht van het eiland Mariënburg. Verder liggen bij het etablissement Wanhatti der Moravische broedergemeente, eenige Boschnegerdorpen en een nederzetting van Caraïben-Indianen. In den bovenloop der Cottica, Patamacca en Coermotibo, ontmoet men verscheiden Boschnegerdorpen.

Cottica, een rivier in Suriname, ontspringt in het heuvelachtig land, waarin zich de uitloopers van het Nassau-gebergte verliezen. Zij neemt in haar loop verscheiden kreeken op, waarvan de voornaamste zijn aan den rechteroever: de Patamacca-, de Rikanau-, de Coermotibo-, die door de Wanekreek ook in verbinding staat met de Marowijne, verder de Boekoe- of Cassipoeloe-, de Koopmans-, de Oranje-, de Mot- en de Paramarica-kreek, en aan den linkeroever de Perica. Door het graven van kanalen, tot vermijding van groote bochten in de rivier, zijn drie eilanden ontstaan, waarop vroeger de plantages Mariënburg, Soubung en Mon Bijou waren aangelegd. Bij het station Sommelsdijk mondt de Cottica in de Commewijne.

Cottiden. *Zie Schorpioenvisschen.*

Cottin, *Sophie,* geboren *Ristaud,* een Fransche romanschrijfster, werd in het jaar 1770 te Tonneins in het departement Lot Garonne geboren. Nadat zij op 17-jarigen leeftijd gehuwd was, verloor zij drie jaar later haar echtgenoot en zocht afleiding in het schrijven van romans. Zij schreef o.a. den roman „Claire d'Albe" (1799), verder „Malvina" (1800, 3 dln.), „Amélie Mansfield" (1803, 4 dln.), „Mathilde" (1805, 5 dln.) en „Elisabeth ou les exilés de Sibérie" (1806, 2 dln.). Zij overleed den 25sten Augustus 1807. Haar „Oeuvres complètes" zijn bij herhaling uitgegeven (1806 en 1820).

Cottische Alpen. Zie *Alpen.*

Cottus gobio.
Cottus scorpius. } Zie *Schorpioenvisschen.*

Cotunni, *Dominico, Cotugni* of *Cotugno,* een Italiaansch genees- en ontleedkundige, werd den 29sten Januari 1736 te Ruvo in het toenmalig koninkrijk Napels geboren, studeerde aldaar in de natuur- en ontleedkunde, werd weldra geplaatst als assistent aan een hospitaal te Napels en maakte zich bekend door zijn werk over de kanalen van het inwendig oor, alsmede door andere belangrijke ontdekkingen op het gebied der wetenschap. Bepaaldelijk onderzocht hij de naar hem genoemde kanalen (aquaeductus Cotunnii) in het rotsachtig gedeelte van het slaapbeen. In 1766 werd hij er hoogleeraar, zonder evenwel zijn betrekking als hospitaalarts neder te leggen, in 1812 rector der universiteit en vervolgens deken der medische faculteit. Hij overleed den 6den October 1822. Hij schreef: „De aquaeductibus auris humanae internae" (1760), „De ischiade nervosa commentarius" (1765) en „De sedibus variolarum syntagma" (1769).

Cotyledon *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Crassulaceeën;* het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, een 5-spletige, klokvormige bloemkroon met een rolronde buis, door 5 honigschubben aan den voet van het vruchtbeginsel en door een éénhokkige, veelzadige doosvrucht. Het omvat heesters, van de Kaap de Goede Hoop afkomstig, met verspreide bladeren en purperroode of donkergele bloemen, tot neerhangende aren vereenigd. Onderscheiden soorten worden in Europa als sierplanten gekweekt; daartoe behooren: *C. orbiculata* L. met een stengel ter hoogte van omstreeks 1 m. en met tegenovergestelde, spatelvormige bladeren; — *C. coruscans* Haw., een fraaie, lage sierplant met kruisgewijs tegenovergestelde, langwerpige, ongesteelde bladeren en groote, roode, tot aarvormige bloemschermen vereenigde bloemen; — *C. jasminiflora* Salm-Dyck met groene, vleezige bladeren en fraaie bloemen met een groene buis en een witten en rooden zoom; — *C. papillaris* L. met eironde, vleezige bladeren, met een 5-kantige buis en langwerpige, achterwaarts gebogen lobben. Andere soorten zijn: *C. gracilis, C. macrantha, C. nodulosa, C. teretifolia* en *C. undulata.*

Coubertin, *Charles Louis Frédy* baron *de,* een Fransch schilder, werd geboren te Parijs in 1822. Hij was een leerling van *Picot* en schilderde stukken, waarvan de onderwerpen aan de geschiedenis ontleend zijn.

Coubertin, Pierre de, een Fransch schrijver en een zoon van den voorgaande, werd in 1863 te Parijs geboren. Eerst voor het leger bestemd, besloot hij zijn krachten aan te wenden teneinde verbetering te verkrijgen in de opvoeding van het Fransche volk. Na zijn studies aan de Ecole des sciences politiques, vertrok hij naar Engeland, waar hij tot de conclusie kwam, dat de sport een groote plaats dient in te nemen bij de volksopvoeding. Hij schreef naar aanleiding dier reis een boek, getiteld „L'éducation en Angleterre, collège et universités" (1888). Na zekeren tegenslag wist *De Coubertin* in datzelfde jaar 1888 de oprichting te bewerkstelligen van het „Comité pour la propagation des exercices physiques dans l'éducation", waarvan *Jules Simon* president werd en *De Coubertin* secretaris. Zoo vond hij in zijn vaderland vele navolgers, maar zijn hoofddoel was toch de lichamelijke opvoeding over de geheele wereld te propageeren. Hij meende dit het best te doen door de wederinstelling van de Olympische Spelen. En dit is hem gelukt. In 1894 werd op een congres, waar 22 landen vertegenwoordigd waren, tot de oprichting van het Internationaal Olympisch Comité besloten, en in 1896 vonden de eerste Olympische Spelen weder te Athene plaats. Het voornemen was, eerst de hervatting in 1900 tijdens de groote tentoonstelling te Pa-

rijs te vieren, doch dit onderdeel verzonk in het groote geheel. Vervolgens organiseerde het Internationaal Olympisch Comité, waarvan *De Coubertin* voorzitter werd en nog is, spelen te St. Louis (Amerika) in 1904, te Londen in 1908 en te Stockholm in 1912. *De Coubertin* schreef nog tal van belangrijke boeken, waarvan hoogst lezenswaardig is „Une campagne de 21 ans", een werk, waarin de schrijver zijn pogingen beschrijft om de lichamelijke opvoeding te bevorderen, overtuigd als hij is, dat in den strijd om het bestaan een zekere lichamelijke geoefendheid onmisbaar is.

Coucy, *Robert de,* een Fransch bouwmeester, ontwierp het koor der kathedraal te Rheims, dat van 1212 tot 1241 werd gebouwd.

Coucy, *Renaud* châtelain *de,* een Noord-Fransch dichter, die tegen het einde der 12de en in den aanvang der 13de eeuw leefde, heeft een aantal minnezangen gedicht, van welke sommige bewaard zijn gebleven. Deze onderscheiden zich door een hartstochtelijken gloed. Men meent er uit te mogen opmaken, dat hij afscheid heeft genomen van zijn beminde, om deel te nemen aan den Kruistocht onder *Philips Augustus* en *Richard Leeuwenhart.* Waarschijnlijk was hij een dienstman van *Raoul I,* sire *de Coucy,* die destijds voor Acre sneuvelde. Een waarschijnlijk uit den aanvang der 14de eeuw dagteekenende „Roman d'aventure" vertelt uitvoerig zijn liefdesgeschiedenis met de vrouwe van *Fayel.* De beste uitgave der minnezangen van *Coucy* is die van *Michel François* (1830).

Coudreau, *Henri,* een Fransch onderzoekingsreiziger, werd den 6den Mei 1859 te Sonnac (arrondissement Saint-Jean-d'Angély van het departement Charente-Inférieure) geboren. In 1880 werd hij docent aan de hoogere burgerschool te Cayenne, in 1887 aan de universiteit te Parijs. Van 1883—1885 en van 1887—1891 onderzocht hij Fransch-Guyana (vooral de Indianenstammen, de rivieren en het gebergte Tumuc-Humac) en na 1895 als aardrijkskundige en topograaf van den Braziliaanschen staat Para een aantal zijrivieren van de Amazone. *Coudreau* overleed in December 1899 te Para. Hij schreef: „La France équinoctiale" (2 dln. en atlas, Parijs 1886—1887), „Les Français en Amazonie" (Parijs 1887), „Vocabulaires méthodiques des langues ouayana, aparai etc." (Parijs 1892), „Chez nos Indiens" (Parijs 1893), „L'état de Para" (Parijs 1897), „Voyage au Tapajoz" (Parijs 1897), „Voyage au Tocantins-Araguaya" (Parijs 1897), „Voyage au Xingu" (Parijs 1897), „Voyage à Itaboca et à l'Itacayuna" (Parijs 1898), „Voyage entre le Tocantins et le Xingu 1898" (Parijs 1899) en „Voyage au Yamunda" (Parijs 1899).

Zijn echtgenoote gaf na zijn dood de beschrijving zijner laatste reis uit, die hij met haar had gedaan: „Voyage au Trombetas 1899" (Parijs 1900) en zette de onderzoekingen voort. Zij schreef nog „Voyage au Cumina 1900" (Parijs 1900), „Voyage au Rio Curua, 1900—1901" (Parijs 1903), „Voyage à la Mapuera. 1901" (Parijs 1903) en „Voyage au Maycuru, 1902—1903" (Parijs 1903).

Cougny, *Edme,* een Fransch geleerde, in 1818 te Nevers geboren, werd hoogleeraar in de welsprekendheid te Parijs en in 1878 inspecteur van het hooger onderwijs. Hij schreef verschillende werken over de politieke denkbeelden in Frankrijk in de 16de eeuw: „De la philosophie chez les jurisconsultes du XVIe siècle" (1865), „Le parti républicain sous Henri III" (1867), „Le capitaine François de la Noue" (1872) en „Béroalde de Verville" (1880); verder letterkundige en historische studiën, zooals: „La jeunesse de Virgile" (1865), „Montesquieu et Mme de Lambert" (1877) en „Celtes et Germains depuis la conquête de César" (1887). Als bekend Hellenist werd hem door de Société de l'histoire de France opgedragen, de „Extraits des auteurs grecs concernant la géographie et l'histoire des Gaules" (1878—1886) uit te geven. Ook voegde hij aan de „Anthologie grecque" van *Dübner* een derde deel toe. *Cougny* overleed in 1889 te Parijs.

Couillet is een gemeente in de Belgische provincie Henegouwen, gelegen aan de Sambre en de spoorwegen Braine-le-Comte—Charleroi—Namen en Couillet—Jamioulx, 3 km. ten Z. van Charleroi. Zij telt (1912) 11 506 inwoners, heeft talrijke hoogovens, gieterijen en walswerken, alsmede fabrieken van spiegelglas.

Coulevain, *Pierre de,* in werkelijkheid Mlle *Favre de Coulevain,* een Fransch romanschrijfster, gaf een aantal werken in het licht, die een buitengewoon succes hadden en waarvan eenige ook in het Nederlandsch zijn vertaald. Het zijn „Noblesse américaine" (1898), „Eve victorieuse" (1901), „Sur la branche" (haar meest bekende werk, 1904), „l'Ile inconnue" (1906) en „Au coeur de la vie" (1908). Zij overleed te Territet in Zwitserland in 1913.

Coulissen. Zie *Tooneelschermen.*

Coulmiers, een dorpje in het Fransche departement Loiret, is beroemd geworden wegens het aldaar geleverde gevecht van den 9den November 1870, toen generaal *Von der Tann* met het eerste Beiersche legerkorps van 16 000 man voor de 80 000 man sterke Fransche krijgsmacht onder *Aurelle de Paladines* naar St. Péravy moest terugtrekken. De Beiersche hadden 1308, de Franschen 1500 man dooden en gewonden.

Coulôir is een breede gang in een openbaar gebouw.

Coulomb is een electriciteitsmaat, aldus genaamd naar den natuurkundige *Charles A. de Coulomb* (zie *Electrische maten* en ook *Ampère-uur).*

Coulomb, *Charles Augustin de,* een Fransch ingenieur, werd den 11den Juni 1736 te Angoulême geboren en kwam reeds vroeg bij de genie. In Martinique bouwde hij het fort Bourbon. In 1769 verkreeg hij voor zijn „Théorie des machines simples" den daarvoor door de Académie uitgeloofden prijs, en wel verdubbeld. Ook won hij een anderen prijs in 1777 met *Pans* voor zijn verhandeling over de beste constructie der magneetnaalden en in 1781 een voor een verhandeling over de wrijving en weerstand in het snaarbedrijf, waarna hij nog in hetzelfde jaar als lid der Académie werd opgenomen. Bij het uitbreken der Revolutie was hij overste van

de genie, doch legde deze betrekking spoedig neer. In 1804 werd hij lid van het Instituut en generaal-inspecteur der universiteit. Hij overleed den 23sten Augustus 1806. Beroemd is hij geworden door zijn proeven omtrent de wrijving (1779—1790), over de electrische aantrekking en afstooting (wet van *Coulomb*) en door de naar hem genoemde instrumenten voor de meting van laatstgenoemde krachten (torsiebalans van *Coulomb*). Hij schreef: „Mémoire sur la stabilité des voûtes" (1776), „Recherches sur la meilleure manière de fabriquer les aiguilles aimantées" (1777).

Coulomb, *Wet van.* Als men bij een licht, als slinger opgehangen, electrisch geladen kogeltje een ander, met dezelfde soort electriciteit geladen kogeltje brengt, zal het eerste, tengevolge der electrische afstooting, zoover van de verticaal afwijken, totdat de component der zwaartekracht met de afstooting evenwicht maakt. Uit de lengte van den draad, het gewicht van het kogeltje en het bedrag van de afwijking kan de electrische afstooting berekend worden. Als bijv. een kogel van 1 gr. gewicht aan een draad van 981 cm. opgehangen, 1 cm. afwijkt, is de afstooting 1 dyne. Nu blijkt, dat de afstooting van dezelfde kogeltjes met dezelfde lading op 2-, 3- en 4-voudigen afstand slechts $^1/_4$, $^1/_9$ of $^1/_{16}$ bedraagt van de afwijking in het eerste geval, m. a. w. dat de afstooting (en ook de aantrekking) bij gelijkblijvende lading omgekeerd evenredig is met de kwadraten der afstanden. Dit is het eerste gedeelte der *Wet van Coulomb*. Als men de lading van een kogeltje tot op de helft vermindert, door dit met een even groot kogeltje aan te raken, dan ziet men, dat, na verwijdering van het laatste kogeltje, de afstooting, bij gelijkblijvenden afstand, ook maar half zoo groot is. Bijgevolg is de afstooting of aantrekking bij gelijkblijvenden afstand rechtstreeks evenredig met het product der ladingen, zoodat de geheele wet van *Coulomb* uitgedrukt kan worden door de formule: $k = f \frac{qq_1}{r^2}$, waarin k de aantrekkende of afstootende kracht, q en q_1 de hoeveelheden lading, en r den afstand voorstelt; f is een evenredigheidsfactor. Gewoonlijk kiest men de eenheid van lading zóó, dat $f = 1$ (zie *Electrische eenheden*). Ook voor de werking van twee magneetpolen op elkander geldt een soortgelijke wet.

Council noemt men in Engeland een beraadslaging of vergadering; *Cabinet council* beteekent Kabinetsraad. Het lid van een council heet *councillor*. Zie *County Council*.

Council-bills, ook wel *India council bills* geheeten, zijn wissels, door de Britsche schatkist sedert 1872 getrokken op de Indische regeeringskassen. Britsch-Indië is ieder jaar aan Engeland voor rente, pensioenen enz. 16—17 millioen pond sterling verschuldigd, die op deze wijze ingevorderd worden.

Council Bluffs, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Iowa en de hoofdstad van het graafschap Pottawattamie, ligt aan de Missouri, over welke twee bruggen zijn gelegd, welke de stad met Omaho City, op den anderen oever in Nebraska gelegen, verbinden. Council Bluffs is het snijpunt van negen spoorwegen, heeft een gerechtshof, een stadhuis, een doofstommen-instituut, verschillende inrichtingen van onderwijs, levendige industrie en telt (1910) 29 292 inwoners. De stad werd in 1846 door Mormonen gesticht.

Counsel, een verkorting van *counseller* (raadsheer), is de algemeene naam van de advocaten in Engeland, de *barristers*, die rechtsbijstand verleenen, adviezen in rechtszaken geven en voor het gerechtshof pleidooi voeren, terwijl de *solicitors*, meer overeenkomend met onze procureurs, de partij vertegenwoordigen en slechts bij uitzondering mogen pleiten. De titel van *King's* of *Queen's counsel* geeft dezen het recht om een zijden toga te dragen. Uit het korps der counsels worden de aanzienlijke rechterlijke ambtenaren — zelfs de lord-kanselier — benoemd.

County of *graafschap* is de naam, sedert *Willem den Veroveraar* aan de gewesten van Engeland gegeven, om den Angelsaksischen van *shire* te vervangen. Deze laatste behield echter tevens het burgerrecht. Vervolgens zijn Schotland en Ierland, de Britsche koloniën en de meeste staten van Noord-Amerika in counties verdeeld. In Engeland is de door de Kroon benoemde *lord-lieutenant* de voornaamste ambtenaar, verder de *sheriff*, eveneens door de Kroon benoemd, en de op voordracht van den lord-lieutenant benoemde vrederechters. Behalve deze ambtenaren heeft het graafschap nog een door de grondbezitters gekozen *coroner*.

County councils, *graafschapsraden*, zijn de sedert 1888 bij de „Local Government Act (51 252 Vict. c. 41)" gereorganiseerde besturen der graafschappen, waarvan de leden door de bewoners van het graafschap gekozen worden. Zij bestaan uit chairman, aldermen en councillors. Hun werkzaamheden omvatten de inwendige aangelegenheden van het graafschap. Ook in Schotland en Ierland zijn dergelijke county councils in 1889 en 1898 ingesteld.

Enkele graafschapsraden bezitten bijzondere bevoegdheden. Bijv. heeft Londen het recht tot het verleenen van vergunningen voor variété-theaters en renbanen en het beheer van alle publieke wegen en werken binnen de gemeenten, die samen de metropool vormen.

Zie: *A. Pilling*, Handbook for council authorities (Londen 1889).

County court is in Engeland de benaming voor het oude volksgerecht, dat vroeger in ieder graafschap met de rechtspleging belast was, doch langzamerhand door het koninklijk gerecht werd vervangen. De naam is weer in gebruik gekomen door de invoering der hedendaagsche county courts, die recht hebben te spreken in kleine civiele processen en buiten Londen ook in faillissementen. Het aantal bedraagt ongeveer 500; gewoonlijk staan echter een aantal gerechten *(circuit)* onder één rechter, zoodat het aantal rechters 60 bedraagt. De *County council act* van 1888 regelt de bevoegdheid.

County hall of *County house* is in Engeland en de Vereenigde Staten van Amerika de zetel van het bestuur van een graafschap of county.

Coup d'état. Zie *Staatsgreep.*

Coupeeren noemt men in de sporttaal het afsnijden der ooren bij sommige hondenrassen, o.a. Duitsche doggen, hetgeen op zeer jongen leeftijd geschiedt, voorts het korten der staarten, als bij terriers en pinchers. Ook verstaat men onder coupeeren, het tijdens een wedstrijd, hetzij te paard of per rijwiel rakelings voor een tegenstander heenschieten en het volgen van diens baan.

Coupelleeren is de naam voor het afdrijven van lood en andere metalen, het afscheiden van zilver van de metalen, waarmede het is verbonden.

Couperin, *François,* ook genoemd *le Grand,* een Fransch componist, werd den 10den November 1668 te Parijs geboren als zoon van den beroemden organist *Charles Couperin* (1638—1669). In 1693 werd hij hofcembalist, in 1696 organist van St. Gervais en in 1701 hofkapelorganist des konings met den titel „claveciniste de la chambre du roi". Hij overleed in 1733. Hij schreef de volgende werken: „Quatre livres de pièces de clavecin", „Les goûts réunis", triosonaten en „Leçons des ténèbres", de apotheose Corelli en de apotheose Lully. Van de vereeniging van dansstukken (suites) gaat hij dikwijls over tot zelfbedachte stukken met kenmerkende titels. Zij zijn in den regel tweestemmig, meer opgesmukt en galant, dan wel van diepen inhoud, evenwel steeds geestig en smaakvol. Zijn verdienste is, uit de luit-literatuur een zelfstandige klavierliteratuur te hebben ontwikkeld. Van bijzonder historisch belang is het in 1717 geschreven werk „L'art de toucher le clavecin".

Couperus, *Louis Marie Anne,* een Nederlandsch letterkundige, dichter en romanschrijver, in 1863 te 's-Gravenhage geboren, vertrok in 1873 met zijn ouders naar Indië en bezocht te Batavia het gymnasium Willem III. In 1878 keerde hij naar Den Haag terug en werd er leerling aan de hoogere burgerschool, waar hij echter den cursus niet geheel ten einde bracht. Eenige jaren later behaalde hij de middelbare acte voor Nederlandsche taal- en letterkunde. Zijn eerste werken, de dichtbundels „Een lent van vaerzen" en „Orchideeën" (1886) hebben weinig beteekenis, maar met de roman „Eline Vere" (1889, sedert herhaaldelijk herdrukt) veroverde hij zich een eerste plaats onder de Nederlandsche schrijvers. Als psychologische roman was het een baanbrekend werk. Zijn volgende boek, de novelle „Noodlot" (1890), gaf in sommige kringen aanstoot door de fatalistische wereldbeschouwing, die er uit sprak; „Extaze" (1892) werd o.a. door *Van Deyssel* als *Couperus'* meest verfijnde werk beschouwd, „Een Illusie" (1892) heeft minder beteekenis. De romans „Majesteit" (1893), „Wereldvrede" (1895) en „Hooge Troeven", die een trilogie vormen, werden wel druk gelezen, maar behooren tot de meest oppervlakkige werken van den schrijver. Zijn volgende roman „Metamorfose" (1897) werd, ondanks schrijvers ontkenning, algemeen als een verdichte autobiografie beschouwd. Zeker geeft de schrijver er in te kennen, hoe hij zich zijn positie denkt ten opzichte van de letterkundige stroomingen van zijn tijd. De dichtbundel „Willisiwinde" (1895) maakte geen opgang, wel het sprookje „Psyche" (1898), dat echter door de critiek geenszins met algemeene instemming werd ontvangen. Zwakker was „Fidessa" (1899). In 1900 verschenen de romans „Langs lijnen van geleidelijkheid" en „De stille kracht". Dit laatste werk, dat Indische hartstochten en occulte krachten schildert, trok weder zeer de aandacht. Het werd gevolgd door het sprookje „Babel" (1901) en vervolgens door een drietal romans, die onder den verzamelnaam „De boeken der kleine zielen" verschenen (1901—1903), degelijke werken, maar over weinig belangwekkende gegevens. *Couperus'* volgende werken staan onder den invloed van zijn herhaald verblijf in Italië. Het zijn: „De berg van licht" (1905, 3 dln.); „Aan den weg der vreugde" (1908); „Antiek toerisme" (1911), welk werk in 1914 met den „Nieuwe-Gidsprijs" bekroond werd; „Antieke verhalen" (1911); „Korte arabesken" (1911); „Uit blanke steden onder blauwe lucht" (1912, 2de bundel 1913) en „Heracles" (1913). Gedeeltelijk geven deze werken reisindrukken, gedeeltelijk novellen uit Italië en verhalen uit de oudheid. In het algemeen kan men zeggen, dat de belangstelling in het werk van *Couperus* de laatste jaren, na een periode van inzinking, is gestegen. Op zijn vijftigsten verjaardag ontving hij talrijke blijken van waardeering. Sedert 1903 maakt hij deel uit van de redactie van „Groot Nederland", waarin de meeste van zijn werken het eerst verschenen. Ook aan „Het Vaderland" werkt hij geregeld mede.

Couperus is een hartstochtelijk liefhebber van reizen en vele zijner boeken zijn in het buitenland geschreven.

Couplet, een Fransch woord, afgeleid van *couple* (paar) beteekende oorspronkelijk een tweetal, vervolgens ook een grooter aantal regels in een dichtwerk, die onmiddellijk op elkaar volgen en denzelfden rijmklank hebben. Later werd het de naam van elk der op eenzelfde referein eindigende strofen van een lied. Bij ons is het in dezen zin bekend in toepassing op komische voordrachten. Daarnaast heeft couplet in onze taal ook de beteekenis aangenomen van strofe, dat is: afdeeling van een gedicht, die door het (niet te groot) aantal regels door de rijmklanken (als die er zijn) en meestal ook door den inhoud een eenheid vormt, gelijksoortig met andere afdeelingen.

Coupon noemt men het rentebewijs, dat gewoonlijk bij staatsschuldbrieven gevoegd is en den houder van deze in staat stelt, bijv. ieder jaar of ieder half jaar den vervallen interest te innen. De coupon heeft dien naam ontvangen, omdat men haar van de reeks der rentebewijzen moet afknippen *(couper).* Is die reeks verbruikt, dan ontvangt men op vertoon van den bijgevoegden *talon* of ook wel van den *laatsten coupon* een nieuwe reeks. Vervallen coupons van soliede effecten worden algemeen als betaalmiddel gebruikt. Betaalbare coupons van te beuze verhandelbare papieren vormen aan de grootere beurzen een handelsartikel met zelfstandige prijsnoteering.

Coupure is een doorsnijding van een stuk land om het water te doen wegloopen. In de

COURANTEN I

VVeeckelycke Courante van Europa. No. 1.

Voor- en keerzijde van het eerste nummer der Oprechte Haarlemsche Courant (1 Januari 1656).

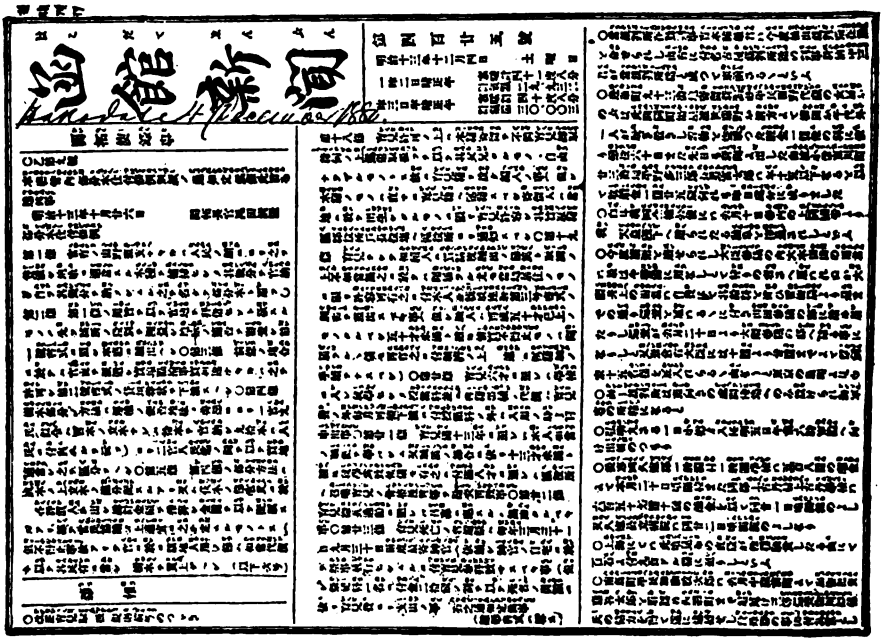

Bladzijde van het Japansche nieuwsblad „*Hochi Shimbun*", dat te Hakodate verschijnt.
Deze courant wordt op Europeesch papier en op een pers van Europeesch model gedrukt.

COURANTEN II

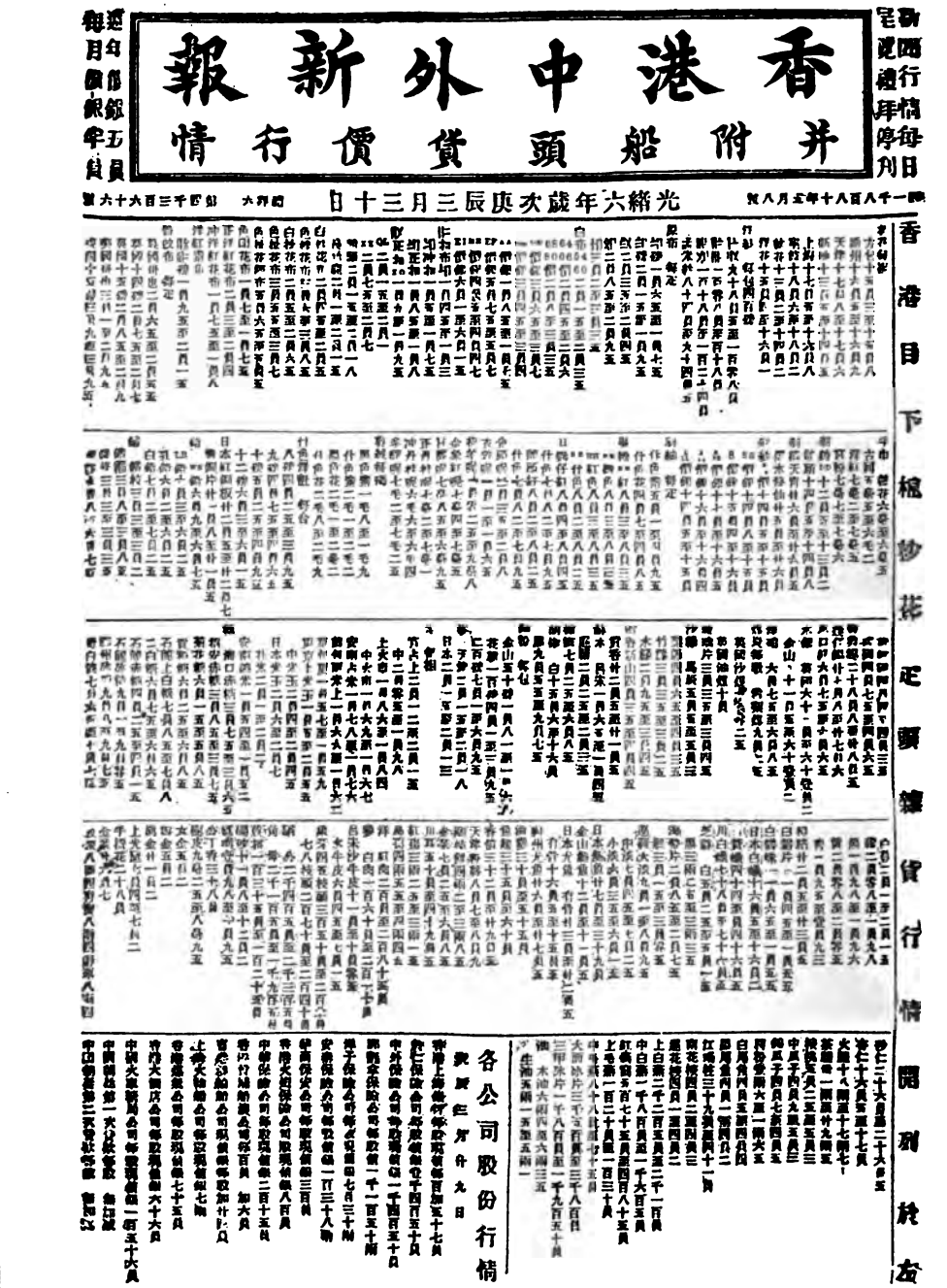
香港中外新報
并附船頭貨價行情
光緒六年歲次庚辰三月三十日
香港日下棉紗花疋雜貨行情開列於左
各公司股份行情
Het Chineesche blad „*Chung Wai Hsin Pan*" (*Hongkongsch, Chineesch en Buitenlandsch Nieuws*), van welks titelpagina dit een facsimile is, wordt dagelijks uitgegeven. Het is een belangrijk specimen der Chineesche couranten.

oude vestingbouwkunde was het een inkeping of verbreking der communicatie in een vestingwerk, om dit in gedeelten te kunnen verdedigen. Ook verstaat men daaronder het weglaten van een deel van een tooneel- of muziekstuk.

Coupure bij effecten duidt de stukken aan, waarin een leening verdeeld is; zoo is bijvoorbeeld de 5 % Nederlandsche Staatsleening 1914 verdeeld in coupures van 1000 gld., 500 gld. en 100 gld. Coupures van 1000 gld. en 500 gld. zijn hier te lande het meest gebruikelijk, somtijds treft men ook aan coupures van 5000 gld. en 50 gld.

Cour is het Fransche woord voor Hof, vorstelijk Hof, gerechtshof. Onder *cour* of *courdagen* verstaat men die dagen, waarop het vorstelijk Hof ontvangt.

Cours d'amour waren in de 11de eeuw in Frankrijk rechtbanken van edelvrouwen, door welke vonnissen werden geveld over ontrouwe minnaars en geschillen in der minne werden beslecht.

Courant (zie de platen). De beteekenis der courant mag zeer verschillende waardeering ondervinden, dat zij in nieuweren tijd geweldig groot is geworden, wordt door niemand ontkend. Oorspronkelijk slechts dienend tot het verspreiden van nieuwtjes zonder veel gewicht, heeft de courant zich weten te verheffen tot een zeer machtigen factor in het maatschappelijk leven, die er toe medewerkt om kennis en beschaving te verspreiden onder de groote massa, de belangen en de ontwikkeling van het volk te leiden en te bevorderen. Vooral is de courant het strijdperk voor politieke meeningen en belangen geworden. Zij geeft leiding aan de openbare meening en is daarvan de tolk. Wel is waar schuilt in haar oppervlakkigheid en de beknoptheid harer mededeelingen ook een gevaar, bepaaldelijk voor de minder ontwikkelden.

Als eigenschappen, die voor de courant kenmerkend zijn, kunnen genoemd worden: Zij is een periodiek verschijnend drukwerk met zeer gemengden inhoud, waarbij vooral gestreefd wordt naar actualiteit en dat zich niet tot enkele of een bepaalde categorie van personen, maar tot zeer vele lezers, tot „het publiek" wendt. Daarbij bezit zij de gelegenheid zich tot in het oneindige te vermenigvuldigen en vormt gewoonlijk elk artikel, maar tevens elke courant, een zelfstandig geheel. Het geregeld bestaan en het voldoen aan de meest bescheiden eischen is voor een courant niet mogelijk zonder toepassing der drukkunst.

De geschiedenis van het ontstaan der courant is een weinig bekend gebied. Wel liet *Julius Caesar* „senaatsverslagen" aanplakken en liet hij een dagblad „acta diurna" schrijven, waarin de belangrijkste gebeurtenissen van den dag werden opgeteekend, maar verder vernemen wij hiervan niets in de Romeinsche wereld. De oudste gedrukte courant is ongetwijfeld de „King-Pao" („Berichten der hoofdstad"), die in 911 te Peking werd opgericht en van 1351 tot heden steeds regelmatig verschenen is. Het belangrijkste blad, dat tegenwoordig in China verschijnt, is de „Chung-Pao" (zie plaat II). Maar China is te lang voor Europa gesloten geweest, om op het ontstaan der Europeesche couranten invloed te hebben kunnen uitoefenen. Het eerste Japansche dagblad verscheen in 1872. Een der belangrijkste couranten aldaar is de „Hochi Shimbun" (zie plaat I). Iets wat op een courant gelijkt, heeft men sedert lang ontdekt in de brieven, welke in het laatst der Middeleeuwen door vaste berichtgevers werden geschreven uit het eene centrum van maatschappelijk leven naar het andere, gewoonlijk gevuld met korte berichten omtrent politiek en handel. Zoo zijn bijv. zeer bekend de „foglietti" of „fogli d'avvisi" uit Venetië, waarin het stadsbestuur, aan de hand der binnenkomende berichten, de burgers inlichtte omtrent hetgeen belangrijks in en buiten de stad voorviel. Dergelijke publicaties trof men ook in andere plaatsen aan. Ook van verschillende groote handelshuizen uit de 16de eeuw, vooral in Zuid-Duitschland, zijn verzamelingen van geschreven berichten bewaard gebleven. Een andere voorlooper van de couranten ziet men gewoonlijk in de pamfletten en vlagschriften, die in de 16de eeuw in massa's van de pas uitgevonden drukpers kwamen. De meeste belangrijke gebeurtenissen op godsdienstig, politiek en militair gebied gaven aanleiding tot de publicatie van een „tijdinge". Of deze onregelmatig verschijnende drukwerken of de regelmatig verzonden schrifturen den meest directen invloed hebben doen gelden, is niet meer uit te maken. Wel moet ook aan de ontwikkeling van het postwezen een invloed van beteekenis worden toegewezen.

Gewoonlijk neemt men aan, dat de oudste couranten in Duitschland zijn gedrukt. In elk geval zijn de oudste nog bestaande couranten te Straatsburg en te Augsburg verschenen. Die te Straatsburg, bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Heidelberg, is in 1609 gedrukt door *Johan Carolus*, die in de voorrede de opmerking maakt, dat zijn courant reeds ettelijke jaren bestaat. Van de Augsburger courant van hetzelfde jaar wordt dit niet gezegd, maar hierbij wijst de gevorderde inrichting van de courant op een langer bestaan. De oudst-bekende Engelsche courant, de „Weekly Newes" van *Nathanael Butter* van 1621, werd langen tijd als de eerste in Engeland beschouwd, totdat in 1913 bleek, dat in 1620 Engelsche couranten in Holland waren gedrukt bij *Broer Jansz.*, *Joris Veseler* en *Petrus Keerius* te Amsterdam. Trouwens bekend was reeds, dat in 1619 en 1620 bij *Abraham Verhoeven* te Antwerpen nieuwsberichten uitkwamen in geregelde opeenvolging, ook door nummering of signatuur als samenhangende reeks gekenmerkt. Evenzoo bestaan er uit dienzelfden tijd folio-nieuwsbladen te Amsterdam gedrukt bij *Broer Jansz*, die zichzelf aanduidt als „out courantier int legher van syn Princelycke Excell.". Men mag veilig aannemen, dat de Nederlanden zeer dicht op Duitschland zijn gevolgd. Zoo leest men reeds in Hooft's „Ware-Nar" van 1617 „tweemaal ter weeck leest me'r van blat tot blat de courante-nouvellen uit de vier hoeken van de stat", en moet hieruit afleiden, dat courante-nouvellen toen bij het volk welbekend waren.

In Frankrijk danken de couranten haar fei-

telijken oorsprong aan *Theophraste Renaudot*, een jeugdig arts, die een inlichtingendienst in het leven riep en in 1631 hieraan een courant verbond, „la Gazette". Hij wist voor zijn courant den steun van kardinaal *Richelieu* te verwerven en heeft zoo zijn schepping tot een belangrijke hoogte opgevoerd. Eerst in de Fransche revolutie vond zijn blad een einde, na voortdurend een bevoorrechte plaats te hebben bekleed.

In *Nederland* is de oudste courant, die nog steeds bestaat, die van Haarlem. Dit blad werd in 1656 door *Abraham Casteleyn* opgericht met den titel „Weeckelycke Courante van Europa" (zie plaat I), later „Haerlemse Dingsdaaghse courant", terwijl reeds spoedig ook Zaterdags een blad uitkwam. Toen men deze courant ging nadrukken, trachtte de uitgever zich hiertegen te vrijwaren, door in 1664 aan den titel toe te voegen „opregte" en het stadswapen erop af te drukken. Dit blad ging later over in handen der familie *Enschedé*, die eigenaresse ervan bleef, en was lange jaren in Holland een zeer algemeen blad. In 1847 is het een dagblad geworden. Het laatst der 17de en bijna geheel de 18de eeuw was voor de Hollandsche couranten een tijd van bloei en dat niet enkel als Hollandsche couranten; vooral Fransche bladen werden in Holland geschreven en gedrukt en in Frankrijk geïmporteerd. *Hatin* („Les gazettes de Hollande", Parijs 1865) leert ons de groote hoeveelheid en den omvang van dit Hollandsch-Fransche journalistieke werk kennen. Holland, centrum van politiek geïntrigeer, leende zich door zijn gewestelijke en stedelijke wetgevingen zeer wel tot dit in het buitenland veel gevaarlijker bedrijf. Alleen koning *Frederik II* van Pruisen nam tegenover de pers een meer welwillende houding aan, schreef zelfs in couranten of oefende persoonlijk invloed op de schrijvers. Maar voor het overige is de wetgeving op de drukpers overal steeds zeer streng geweest, en heeft zoo de ontwikkeling der periodieke pers vooral zeer belemmerd.

In de Nederlanden zijn ook heel wat „placcaeten" van verschillende gewesten, tegen de drukpers in het algemeen en tegen de couranten in het bijzonder gegeven, veelal op aansporing van de gezanten der buitenlandsche mogendheden, die geërgerd werden door het in de Nederlanden gepubliceerde; zoo zijn er van 1679, 1691, 1702 en 1722 gewestelijke „placcaeten", die vooral aan de Fransche couranten beperkingen oplegden, maar ook voor de Hollandsche een regeling behelsden, die meestal een permissie of octrooi eischte. Naast de meer algemeene couranten kwamen in de 18de eeuw, zoowel in Nederland als in het buitenland (Engeland), de zoogenaamde spectatoriale geschriften op, die een literatuursoort op zich zelf vertegenwoordigden.

In Holland brengt het jaar 1780 nieuw leven in de journalistiek; de courant raakt betrokken in de politieke twisten en is in korten tijd het strijdperk der partijen bij uitstek. Men kan gerust voor die jaren het woord „losbandigheid" voor de Hollandsche couranten gebruiken. Als paddestoelen kwamen ze te voorschijn. Toch gelukte het niet in de Staten-Generaal tot een algemeene regeling voor de verschillende gewesten te geraken, hoe hierop ook van allerlei kant werd aangedrongen. Wel kwam het in enkele gewesten tot door partijzucht gedreven vervolgingen. De pers geraakte in den maalstroom der politieke gebeurtenissen. Theoretisch werd in 1795 de vrijheid van drukpers geproclameerd, maar de handhaving hiervan ging met allerlei moeilijkheden gepaard. Practisch was het onmogelijk het schoone beginsel steeds te huldigen; bij herhaling zagen de besturen zich genoodzaakt remmend in te grijpen, vooral wanneer het betrof de beoordeeling van regeeringsdaden. De sterkste belemmering van de vrijheid van drukpers vond echter eerst plaats na de inlijving van Holland bij het Fransche keizerrijk. Heel de boekdrukkerij en boekhandel werd onder censuur gesteld en bij een keizerlijk decreet van den 3den Augustus 1810 werd bepaald, dat in elk departement onder goedkeuring van den prefect één courant zou mogen verschijnen. De zoo geautoriseerde couranten verschenen in Hollandsch en Fransch beiden, naast elkaar gedrukt.

Een Besluit van den souvereinen vorst van den 24sten Januari 1814 schafte de censuur af en de Grondwet van 1815 nam in art. 227 uitdrukkelijk de vrijheid van drukpers op. Een andere belemmering voor het tot groei komen van de dagbladen is gedurende lange jaren de zegelbelasting geweest. In de dagen van de Republiek der Vereenigde Nederlanden was dit niet meer dan een recht op bedrukte papieren; in den tijd der Revolutie is men de courant zelf gaan belasten, door in 1797 te bepalen, dat nieuwsbladen moesten verschijnen op voor den druk, naar de grootte van het blad, gezegeld papier; waarom dit besluit niet eer dan in 1812 is uitgevoerd, is niet zeker. In 1805 werd dit eenigszins anders geregeld en een vast recht naar formaat en aantal der exemplaren vastgesteld. In 1812 komen de stempels van 3 tot 8 centimes te voorschijn. Na 1813 bleef deze zegelbelasting bestaan, werd herhaalde malen gewijzigd en eerst in 1869 afgeschaft. Na 1869 ziet men dan ook in Nederland het aantal couranten snel toenemen, zoowel groote als kleine, terwijl tegelijk hiermede de onafhankelijkheid van de regeering, in tegenstelling met vroegere jaren, voortdurend toeneemt. Het aantal thans in Nederland verschijnende couranten is zeer groot. Elke politieke partij heeft haar hoofd- en provinciale bladen. Hiernaast bestaan allerlei neutrale couranten, vooral advertentiebladen, terwijl ook het getal vakbladen nog steeds toeneemt. Een overzicht hiervan treft men aan in het „Adresboek van den boekhandel".

In *Nederlandsch-Indië* is de toestand van de pers langen tijd zeer ongunstig geweest. Het in 1854 ingevoerde Regeerings-reglement was betrekkelijk vrijgevig bedoeld, maar het reglement, dat in 1856 in Indië werd opgemaakt, onderwierp vooral de periodieke pers aan een scherp preventief toezicht, dat eerst in 1906 eenigermate verzacht is. Maar nog steeds klagen de Indische bladen over de strenge contrôle, die er op hen wordt uitgeoefend. Op dit druk-

persreglement past de in Indië algemeen gangbare term „gewrocht der duisternis". Niettemin neemt toch het aantal couranten in het Hollandsch en in andere talen gedrukt, voortdurend toe. Wanneer de uitspraak van *E. de Laboulaye* juist is, dat men de mate van beschaving van een volk kan afmeten naar het aantal couranten, dan kunnen wij over de beschaving van ons Nederlandsche volk tevreden zijn; al zullen wij ons ook beneden andere landen moeten plaatsen. Amerika is vooral zeer rijk aan couranten, waaronder enkele Hollandsche. Ook Engeland en Duitschland tellen hun couranten bij massa's. In 1903 werd in Amsterdam het „Nederlandsch Persmuseum" opgericht, waarin van velerlei Nederlandsche bladen exemplaren werden bijeengebracht en dat veel stof bevat voor een geschiedenis van het dagbladwezen in Nederland.

De advertentiën, thans een hoofdbron van inkomsten voor de courant, hebben er eerst later haar plaats in gevonden. De eerste advertentieberichten werden met een paar kleine regeltjes aan het slot van het blad afgedrukt; in de tweede helft der 18de eeuw beginnen zij in omvang toe te nemen. In den laatsten tijd nemen advertentiebureaux meer en meer de plaats van tusschenpersonen tusschen courant en adverteerder in.

Het beheer van een courant — althans van de belangrijke — berust gewoonlijk in handen van de administratie. Daarnaast staat de redactie, die op haar beurt weer, onder leiding van een hoofdredacteur, over verschillende redacteuren verdeeld is.

De verbetering van het verkeerswezen heeft op de werkwijze en den inhoud belangrijken invloed geoefend. Steeds sneller wordt er gewerkt, steeds meer worden de berichten onveranderd opgenomen. Telegraafbureaux als „Havas", „Reuter", „Wolff" e.a. voorzien de couranten tegen een vast tarief op eenvoudige en snelle wijze van berichten, algemeener en goedkooper dan dit door eigen berichtgevers zou kunnen geschieden. Vele der verbeteringen in de boekdrukmachines zijn vooral ontstaan onder drang van de eischen door de courant aan de drukpers gesteld. Men duizelt van het aantal gedrukte, gevouwen en getelde couranten, dat de moderne snelpers kan afleveren in een korten tijd. Voor de techniek van het courantdrukken zie men *Boekdrukkunst.*

Literatuur: R. van der Meulen, De courant (1885); *W. P. Sautijn Kluit,* Arnhemsche couranten (1892); *W. P. Sautijn Kluit,* Nagelaten geschriften (1896; bevat Het Algemeen Handelsblad 1828—1865 en Geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813); *E. Löbl,* Kultur und Presse (1903); *A. Hatin,* Les gazettes de Hollande (1865); *L. Salomon,* Allgemeine Geschichte des Zeitungswesens (1907); *L. Salomon,* Geschichte des Deutschen Zeitungswesens (3 dln., 1900—1905); *Hatin,* Histoire politique et littéraire de la presse en France (8 dln., 1858—1861); *Hatin,* Bibliographie historique et critique de la presse périodique française (1866); *J. Grant,* Newspaper press (1871); *Fr. Hudson,* Journalism in the United States from 1690—1830 (1893); *J. Winckler,* Die periodische Presse Oesterreichs (1875); *Ottino,* La stampa periodica in Italia (1875); *Tavernier,* Du journalisme (1902).

Courante of *Corrente* is een verouderde Fransche dans, die in de 16de tot de 18de eeuw zeer in trek was en identiek is met de *Gaillarde.*

Courbet, *Gustave,* een Fransch schilder, den 10den Juni 1819 te Ornans in het departement der Doubs geboren, leerde het schilderen door het bestudeeren van de werken der oude meesters in het Louvre te Parijs. *Courbet* volgde de natuur, zooals hij haar zag en dit realisme werd hem door zijn tijdgenooten kwalijk genomen, zoodat zijn „Homme blessé", zijn „Homme à la pipe", zijn „Après-dîner à Ornans" en zijn „Enterrement à Ornans" op tentoonstellingen werden geweigerd. Thans prijken die stukken in het Louvre en in andere Fransche musea. *Courbet* werd den 16den April 1871 benoemd tot lid der Commune te Parijs en nadat die onderdrukt was, werd hij gevangen genomen. In 1872 vluchtte hij naar Zwitserland. Hij overleed den 31sten December 1877 te La-Tour-de-Peilz bij Vevey. *Courbet* heeft portretten, landschappen, zeegezichten, voorstellingen uit het dagelijksch leven en stillevens geschilderd. In 1882 werd een tentoonstelling van zijn werken te Parijs gehouden. Men ziet van hem in het Louvre te Parijs, behalve zijn eigen portret, „La remise des Chevreuils", „La Vague", en „L'Enterrement à Ornans"; in het museum te Rijssel: „L'Après-dîner à Ornans"; in dat te Montpellier: „L'Homme à la pipe"; in dat te Nantes: „Les Cribleuses de blé"; in het Stedelijk Museum te Amsterdam een landschap.

Courbet, *Amédée Anatole Prosper,* een Fransch vice-admiraal, den 26sten Juni 1827 te Abbeville in het departement Somme geboren, bezocht de polytechnische school, trad in 1842 in dienst van de Fransche marine, werd in 1856 luitenant ter zee, in 1867 fregatkapitein, in 1873 kapitein ter zee, in 1880 schout-bij-nacht en in 1884 vice-admiraal. In 1883 ontving hij last zich naar Indochina te begeven en het bevel op zich te nemen van de vereenigde vloten. Nadat hij van den 16den tot den 19den Augustus de forten aan den mond der Hué-rivier veroverd en Anam onderworpen had, aanvaardde hij in October ook het bevel over de landmacht in Tonkin en in November het opperbestuur over de verworven bezitting. Hij bracht van den 14den tot den 17den December een nederlaag toe aan de Zwarte Vlaggen, bemachtigde het versterkte kamp van Son-tai en maakte zich gereed, den bij Bak-ninh staanden vijand aan te tasten, maar werd in Februari 1884 van zijn opperbevel ontheven, zoodat hij zich bepalen moest tot het bevel over de vloot. *Courbet* bezette den 5den Augustus Keloeng op het eiland Formosa, blokkeerde dat eiland, vernielde van den 24sten tot den 28sten Augustus het arsenaal van Foetsjeoe en de aldaar aanwezige Chineesche schepen en forceerde den mond van de Minrivier. Daarna leidde hij den oorlog op de Formosa, en joeg een Chineesche vloot, tot ontzet van het eiland uitgezonden, op de vlucht en nam den 29sten

Maart de Visscherseilanden in bezit, waar hij de vestingwerken verwoestte. Hij belette door zijn kruisers en door het bezetten der Miao-tao-eilanden in de Golf van Petsjili den aanvoer van rijst naar de noordelijke provinciën en dwong daardoor de Chineesche regeering tot het sluiten van den vrede, hoewel zij in Tonkin de Franschen overwonnen had. Den 15den April gaf *Courbet* bevel tot opheffing van de blokkade van Formosa, maar overleed reeds den 11den Juni 1885 vóór Makong aan boord van het pantserschip „Bayard". Zijn stoffelijk overschot werd in zijn geboorteplaats Abbeville op kosten van den Staat bijgezet.

Courbevoie, een stad in het Fransche Seinedepartement en in het arrondissement St. Denis, ligt aan den spoorweg van Parijs naar Versailles, op den linkeroever van de Seine, is met Neuilly, aan de overzijde gelegen, door twee bruggen verbonden, bezit fabrieken voor spoorwegwagens, chemicaliën enz. en telt (1911) 38 138 inwoners. In den omtrek der stad vindt men vele mooie buitenverblijven en fraaie wandelwegen. Op het Rondpoint staat een gedenkteeken ter herinnering aan den oorlog van 1870 tot 1871.

Courbière, *Guillaume René,* baron *de l'Homme de,* veldmaarschalk in Pruisischen dienst en beroemd door zijn verdediging van de vesting Graudenz, werd geboren te Maastricht den 25sten Februari 1733. Reeds in 1747 behoorde hij tot de bezetting van Bergen-op-Zoom, en in 1757 trad hij als kapitein-ingenieur in Pruisischen dienst. Hij onderscheidde zich in 1758 bij de eerste belegering van Schweidnitz en in 1760 bij die van Dresden, bij het ontzet van Kolberg, bij Liegnitz, Torgau en elders. In 1759 werd hij majoor, in 1780 generaal, in 1787 luitenant-generaal, aanvaardde in 1798 de betrekking van gouverneur van Graudenz, verdedigde haar in 1807 met goed gevolg tegen de Franschen, werd daarna veldmaarschalk en gouverneur van West-Pruisen, en overleed den 23sten Juli 1811. De vroegere citadel van Graudenz is naar hem fort Courbière genoemd.

Courcel, *Alphonse Chodron de,* een Fransch diplomaat, den 30sten April 1835 te Parijs geboren, studeerde in de rechten, bezocht de hoogescholen te Berlijn en München, trad daarop in staatsdienst en werd achtereenvolgens attaché te Brussel en te St. Petersburg, in 1869 onderdirecteur bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken, in 1880, onder *Freycinet,* directeur der afdeeling voor staatkundige aangelegenheden; ook was hij lid van den Staatsraad. In December 1881 werd hij tot gezant te Berlijn benoemd, nam in 1886 zijn ontslag, werd in 1892 senator en was van 1894 tot 1898 gezant te Londen.

Courcelles is een gemeente in de Belgische provincie Henegouwen, 11 km. ten N. van Charleroi, aan de spoorwegen Braine-le-Comte-Charleroi—Namur, Fleurus—Piéton, Faurveulx—Charleroi en Brussel—Charleroi, met (1912) 18 221 inwoners, talrijke steenkolenmijnen en fabrieken van ijzerwaren en linnen.

Courcelles, *Etienne de,* of *Stephanus Curcellaeus,* een godgeleerde, den 2den Mei 1586 geboren te Genève, studeerde aldaar, was eerst eenigen tijd Hervormd predikant in Frankrijk, doch begaf zich in 1634 naar Holland, om zich aan te sluiten bij de Remonstrantsche Broederschap. Nadat hij eerst te Amsterdam in bekrompen omstandigheden had verkeerd, werd hij aan het seminarium der Remonstranten de opvolger van *Episcopius,* bleef er langer dan 15 jaar als hoogleeraar werkzaam en overleed den 20sten Mei 1659. Hij was een ijverig voorstander der wijsbegeerte van *Descartes.* De regeering van Amsterdam schonk hem in 1653 het burgerrecht. Zijn „Opera theologica" zijn in 1675 te Amsterdam in folio uitgegeven en 3 jaar later in het Nederlandsch vertaald.

Courcelle-Seneuil, *Jean Gustave,* een Fransch staatshuishoudkundige, werd den 22sten December 1813 te Seneuil (Dordogne) geboren. Aanvankelijk legde hij zich toe op den handel, daarna op de staathuishoudkunde en was medewerker aan talrijke tijdschriften, vooral aan de „Dictionnaire politique". In 1848 werd hij als gezant naar Engeland gezonden, van 1853—1863 was hij hoogleeraar in de staathuishoudkunde te Santiago in Chili en overleed den 29sten Juni 1892 te Parijs. Van zijn werken verdienen genoemd te worden: „Traité théorique et pratique des opérations de banque" (Parijs 1852, 8ste druk 1898), „Traité des entreprises industrielles, commerciales et agricoles" (1854, 4de druk, als „Manuel des affaires", 1888), „Traité d'économie politique" (1859, 3de druk 1890, 2 dln.), „Cours de comptabilité" (1867, 4 dln.), „Préparation à l'étude du droit" (1887) en „Adam Smith: Richesse des nations" (1881), „La société moderne" (1892).

Courmayeur is een vlek in de Italiaansche provincie Turijn, district Aosta, 1224 m. boven zee, aan de Z. helling van den Mont-Blanc gelegen, aan de Dora Baltea, beneden de vereeniging der dalen Val Ferret en Allée blanche en aan den spoorweg Chivasso-Courmayeur. De plaats heeft 600, de gemeente (1911) 1232 inwoners. Door de koolzuur- en zwavelhoudende bronnen en de heerlijke ligging is het een geliefkoosde badplaats en zomerverblijf.

Cournot, *Antoine Augustin,* een Fransch wiskundige en philosoof, werd in 1801 te Gray geboren. In 1834 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Lyon, in 1835 rector te Grenoble en in 1854 te Dijon. Van de mémoires en vertalingen, die hij publiceerde, noemen wij: „Traité de l'enchaînement des idées fondamentales dans les sciences et dans l'histoire" (1861), „Principe de la théorie des richesses" (1863), „Des institutions d'instruction publique" (1864), „Considérations sur la marche des idées et des événements dans les temps modernes" (1872), „Matérialisme, vitalisme, rationalisme etc." (1875) en „Revue sommaire des doctrines économiques" (1877). *Cournot* overleed te Parijs in het jaar 1877.

Couronne d'or. Zie *Ecu.*

Couroupita *Aubl.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lecythidaceeën.* Het onderscheidt zich door een 6-slippigen kelk, 6 bloembladeren, een 6-deeligen stamper en een houtige, ronde doosvrucht met eironde zaad-

jes. Het omvat boomen met wigvormige bladeren en kleine steunblaadjes, voorts met groote, in trossen gerangschikte bloemen. De merkwaardigste soort is *C. guianensis* Aubl., die 20 m. hoog wordt en in Guyana thuis behoort, maar ook op de Antillen groeit. Hij onderscheidt zich door groote, donkerroode, welriekende bloemen, die ten getale van 50 tot 100, trossen vormen van 7 tot 10 dm., zich elken morgen ten getale van 2 of 3 openen en des avonds afvallen. Van elken tros komen slechts 1 of 2 vruchten tot rijpheid, die de gedaante hebben van kanonskogels en gevuld zijn met een groenachtig wit merg, waarin zich de talrijke zaden bevinden. Te Cayenne zijn zij bekend onder den naam van *wilde abrikozen* en worden er gegeten of tot het bereiden van een verkoelenden drank gebruikt.

Courrières is een plaats in het departement Pas de Calais gelegen, aan de Deule en den Noorderspoorweg, 30 km. van Béthune verwijderd. Zij bezit een kerk uit de 16de eeuw met het praalgraf (in wit marmer) van *Jean de Montmorency*, telt (1911) 5559 inwoners en heeft steenbakkerijen, suikerfabrieken, branderijen en molens, doch is vooral belangrijk als middelpunt van een uitgestrekt steenkoolmijnengebied. De ontginning geschiedt door de „Société des mines de Courrières", wier concessies een oppervlakte van 5460 H.A. beslaan. Er zijn 7 mijnputten, die allerlei soorten van steenkool leveren. Courrières werd algemeen bekend door de verschrikkelijke mijnramp, die er den 10den Maart 1906 plaats had en waarbij meer dan 1200 menschen het leven verloren.

Courson, *Aurélien de,* een Fransch geschiedkundige, geboren den 25sten December 1811 te Port Louis (Isle de France), vertrok in 1821 naar Frankrijk, studeerde te Rennes in de rechten, werd archivaris aan de bibliotheek van Ste Geneviève te Parijs, vervolgens conservator aan de bibliotheek van het Louvre, en werd ten slotte geplaatst aan de Bibliothèque Nationale. Hij overleed den 6den November 1889 en schreef: „Essai sur l'histoire, la langue et les institutions de la Bretagne armoricaine" (1840), „Histoire des origines et des institutions des peuples de la Gaule armoricaine et de la Bretagne insulaire depuis les temps les plus reculés jusqu'au Ve siècle" (1843), „Histoire des peuples bretons dans la Gaule et dans les îles britanniques" (1846, 2 dln.), „Cartulaire de l'abbaye du saint Sauveur de Redon" (1863), „Mémoire sur l'origine des institutions féodales chez les Bretons et les Germains" (met *Vallery-Radot,* 1847) en „Chefs d'oeuvre des classiques français du XVIIe siècle" (1855). Tot tweemaal toe werd hem door de Académie de prix Gobert toegekend.

Court beteekent *hof, gerechtshof.* In Engeland vormt het *Supreme Court* het middelpunt van het rechtswezen. Dit *Supreme Court* bestaat uit het *High Court* en het *Court of Appeal.* Het *High Court* is verdeeld in drie afdeelingen: *Chancery Division, King's Bench Division* en *Probate, Divorce and Admirality Division,* en is in de plaats gekomen voor de vroegere gerechtshoven. Voor het *High Court* worden alle grootere civiele processen in eerste instantie gevoerd. Beroep van de *County Courts* wordt in den regel door een *Divisional Court* van de *King's Bench Division* behandeld. In bijzondere gevallen worden ook strafzaken naar de *King's Bench Division* verwezen. Het *Court of Appeal* behandelt alle beroepen van de afdeelingen van het *High Court.* De titel van een rechter in het *High Court* is *Justice;* de president heeft den titel *Lord Chief Justice* (14 rechters behooren tot de *King's Bench Division,* 5 tot de *Chancery Division* en 2 tot de *Probate etc. Division*). Gewone leden van het *Court of Appeal* zijn de voorzitter, wiens titel *Master of the Rolls* is, en 5 *Lords Justices of Appeal.* De *Lord Chancellor,* de *Lord Chief Justice* en de voorzitter van het *Probate Division* zijn buitengewone leden van het *Court of Appeal.* Het recht van revisie heeft het *House of Lords,* en het *Judicial Committee of the Privy Council* heeft het recht van revisie voor het hooggerechtshof in Indië en de koloniën en voor de bisschoppelijke en aartsbisschoppelijke rechtbanken. De assisenrechtbanken zijn met rechters van het *High Court* bezet en houden zitting, als de rechters op hun *circuits* naar de steden komen. Zij hebben in civiele processen dezelfde bevoegdheid als de *King's Bench Division* van het *High Court* en maken de behandeling van grootere processen in de provincie mogelijk. In strafzaken wordt de instructie door twee *Justices of the Peace* of door een *Stipendiary Magistrate* geleid. Voor Londen en omstreken heeft men in plaats van de assisen in strafzaken de *Central Criminal Court (Old Bailey).* In Ierland is de rechtspleging gelijk aan die in Engeland, in Schotland is de inrichting geheel anders.

In de Vereenigde Staten van Amerika zijn twee soorten van gerechtshoven: de Bondsrechtbanken *(Federal Courts)* en de staatsrechtbanken *(State Courts).* De Bondsrechtbanken zijn: *Supreme Court, Circuit Courts, District Courts* en het *Court of claims* voor belastingzaken. Het *Supreme Court* oordeelt in eerste instantie in zaken waarin een Staat partij is en in zaken waarbij de vertegenwoordigers van vreemde mogendheden betrokken zijn; verder oordeelt het in hooger beroep over uitspraken van de *Circuit Courts* en van de gerechtshoven der staten in sommige gevallen. De staatsrechtbanken zijn in de verschillende staten deels naar Engelsch voorbeeld ingericht, deels op andere wijze samengesteld en verschillen onderling in hooge mate.

Court, *Pieter de la,* een Nederlandsch staathuishoudkundige, geboren te Leiden, vermoedelijk omstreeks het jaar 1618. Evenals zijn vader, die te Leiden lakenfabrikant was, hield hij zich met fabriek- en handelszaken bezig en nam tevens ijverig deel aan de staatkundige aangelegenheden van dien tijd, waarover hij in zijn geschriften veel belangrijks heeft medegedeeld. Hij was een tegenstander van het stadhouderlijk bewind en een vriend van *Johan de Witt.* Toen deze met zijn broeder in 1672 te 's-Gravenhage vermoord werd, achtte *De la Court* zich te Leiden niet veilig, maar nam de wijk naar Antwerpen, waar hij vriendschappelijk

omging met *Pieter de Groot* en andere uitgewekenen. In het laatst van 1673 keerde hij naar Leiden terug, maar verliet kort daarna deze stad, om zich des winters te Amsterdam en des zomers op zijn buitenverblijf Meerburg, niet ver van Leiden, te vestigen, alwaar, naar men meent, de eerste Europeesche ananassen zijn gekweekt. Hij overleed te Amsterdam den 28sten Mei 1685. Zijn geschriften werden zonder naam in het licht gezonden, enkel geteekend met de letters *D. C. (del Court), v. H. (van Hof)* of *v. d. H. (van den Hove)*. Daartoe behooren: „Het welvaren der stad Leiden", naar het handschrift door *B. W. Wittewaal* eerst in 1845 in het licht gegeven. (In 1911 gaf *F. Driessen* een nieuwe uitgave van het handschrift met Duitsche vertaling, 's-Gravenhage), „Interest van Holland ofte gronden van Holland's welvaren, aangewezen door v. d. H." (Amsterdam 1662), waarin het 29ste en 30ste hoofdstuk geschreven zijn door den raadpensionaris *De Witt*, en „Aanwijzing der heilzame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland" (Amsterdam 1669), een vermeerderde en verbeterde uitgave van het voorafgaande werk. Ook de hoofdstukken van *De Witt* komen er in voor (hier dl. III, hoofdstukken 5, 6 en eerste gedeelte van 7), vertaald in het Duitsch in 1669, in het Fransch in 1709 onder den titel: „Mémoires de Jean de Witt, Grand-Pensionnaire de Hollande", in het Engelsch in 1743 onder den titel: „Political maxims of the State of Holland etc., by Johan de Witt, Pensionary of Holland". Voorts wordt hij voor den schrijver gehouden van: „Nauwkeurige consideratie van Staet, weegens de heerschappye van een vrye en geheyme staetsregeeringh over de gansche aertbodem. Aengewezen door v. d. H." (1662), „Sinrijke Fabulen" (1685), en „Historie der gravelicke regeering in Holland, beschreven door v. H." (1662). De geschriften van *De la Court* onderscheiden zich door een kernachtigen, scherpen stijl en geven getuigenis van zijn schranderheid en van zijn groote verdiensten op het in die dagen zoo weinig betreden gebied der staathuishoudkunde. Hij was overtuigd vrijhandelaar en een vijand van monopolies (als die van de O.-I. Compagnie) en van gilden en overheidsvoorschriften betreffende de hoedanigheid van de te produceeren waren als in de lakennijverheid bestonden.

Court, Jan de la, een broeder van den voorgaande, geboren te Leiden den 27sten October 1622, hield zich met fabrieks- en handelszaken bezig en was tevens een ijverig beoefenaar der Oude letteren. Hij overleed in zijn geboortestad in het jaar 1660. De door hem geschreven werken, geteekend met de letters: *D. C.* of *V. H.*, zijn: „Consideratiën en exempelen van Staet omtrent de fondamenten van allerley Regeeringen, beschreven door V. H." (1660), waarvan in 1661 onder gewijzigden titel een nieuwe uitgave verscheen, die in 1662 tot 4-maal toe herdrukt werd, en „Politike discoursen, handelende in ses onderscheidene boeken van Steeden, Landen, Oorlogen, Kerken, Regeeringen en Zeden, beschreven door D. C." (1662, in dat jaar nog 2 maal en in 1663 nogmaals herdrukt). Beide werken zijn voorzien van voorredenen van zijn broeder *Pieter*.

Zie over de wetenschappelijke beteekenis van beide broeders *O. van Rees*, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland" (Utrecht 1865—1868, 2 dln.) en *Etienne Laspeyres*, Geschichte der volkswirthschaftlichen Anschauungen der Niederländer und ihrer Litteratur zur Zeit der Republik (Leipzig 1863).

Court, *Antoine,* een Fransch Protestant, werd in 1696 geboren en besloot, opgewekt door het lijden der Hugenoten en gegrepen door hun geloof, prediker te worden en de overblijfselen der Hugenoten bijeen te brengen. Een eerste geheime bijeenkomst van leiders dezer vervolgden in 1715 werd door meer gevolgd en als eerste predikant werd *Court* zelf gewijd door een Zwitsersch geloofsgenoot. Het gelukte hem het verband tusschen de verstrooide Protestanten dermate te herstellen, dat zij een synode konden houden (1726), die in geen 66 jaar was gehouden. Verder wist hij de belangstelling van de Protestanten in het buitenland tot zich te trekken. Buiten de werkzaamheden aan zijn ambt en zijn organisatie verbonden, hield hij zich ook bezig met de opleiding van jongeren voor het predikambt en verzamelde de documenten, die op de geschiedenis der Fransche Protestanten betrekking hadden. In 1729 verliet hij Frankrijk en stichtte een seminarium te Lausanne, vanwaar vele jongelieden als predikant naar Frankrijk trokken. Hij overleed in 1760 te Lausanne.

Courtage, afkomstig van het Fransche woord *courtier* (makelaar), is de belooning, die aan een makelaar voor zijn tusschenkomst, doorgaans zoowel door den verkooper, als door den kooper, wordt betaald. Zij kan alleen gevorderd worden, wanneer een koop werkelijk gesloten is. Het woord *sensarie,* dat in Oostenrijk gebruikt wordt, heeft dezelfde beteekenis.

Court de Gébelin, een Fransch geleerde, was een zoon van *Antoine Court,* geboren te Nîmes in 1725 en studeerde in de theologie te Lausanne. Na een reis door Languedoc begaf hij zich naar Parijs, waar hij omgang had met de meest beroemde geleerden van zijn tijd. Na een langdurige voorbereiding maakte hij een aanvang met het schrijven van: „Le monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne" (1773—1784, 9 dln.). Met *Franklin* en *Robinet* gaf hij vervolgens in 1776 en later een tijdschrift uit ten gunste der Amerikanen, getiteld: „Affaires de l'Angleterre et de l'Amérique" (15 dln.). Hij onderscheidde zich door vriendelijkheid, zachtmoedigheid en eenvoudigheid. Toen *Mesmer* hem van een ongesteldheid genas, gaf hij uit dankbaarheid zijn: „Lettre sur le magnétisme animal" (1784) in het licht. Hij overleed echter kort daarna den 10den Mei 1784.

Courten, *Willem,* een Nederlandsch koopman, geboren in Vlaanderen in 1572, stond met zijn broeder *Pieter* aan het hoofd van een groote handelszaak in laken en zijde en had belangrijke verzendingen naar Portugal, Spanje, de kust van Guinea en West-Indië, zoodat hij 50 schepen bezat, bemand met meer dan 1000 matrozen. Met vergunning der Engelsche regee-

ring stichtte hij op het door zijn vaartuigen ontdekte eiland Barbados een kolonie, die weldra 18 000 zielen telde. Het geheele eiland werd echter in 1629 door lord *Carlisle* in bezit genomen, terwijl ongelukkige handelsondernemingen naar China en het vergaan van 2 schepen hem zijn vermogen ontroofden, zoodat hij, in 1636, in behoeftige omstandigheden overleed. Een zijner nakomelingen, eveneens *Willem Courten* genaamd, een natuur- en oudheidkundige, woonde doorgaans te Montpellier en overleed in 1703 te Londen. Zijn oudheidkundige verzameling is in het Britsch Museum opgenomen.

Courtenay is de naam van een oud Fransch geslacht, dat zijn naam ontleende aan een burcht, door *Hatto*, een zoon van den châtelain van *Château-Renard* in 1010 gesticht. *Josselin II*, een kleinzoon van *Hatto*, nam deel aan den kruistocht en ontving in 1115 van koning *Boudewijn I* de heerlijkheid Tiberias in Galilaea en in 1119 van *Boudewijn II* het graafschap Edessa. Nadat hij in vele gevechten overwinnaar geweest was, werd hij in 1131 bij het belegeren van een kasteel niet ver van Aleppo door het instorten van een toren doodelijk gewond. Zijn zoon *Josselin III* verloor het geheele graafschap en overleed te Aleppo als gevangene in 1147. *Petrus van Courtenay* (zie *Petrus*) was Latijnsch keizer van Konstantinopel, evenals zijn zonen *Robert* en *Boudewijn*. *Robert van Courtenay* beklom in 1299 den aartsbisschoppelijken stoel te Rheims. Hij overleed den 3den Maart 1323. *Louis*, prins *van Courtenay*, geboren in 1610, wendde vruchtelooze pogingen aan, zijn rechten als nakomeling van *Lodewijk den Dikke* te doen gelden. *Louis Charles*, prins *van Courtenay*, graaf *van Cecy*, geboren den 25sten Mei 1649, koos de krijgsmansloopbaan en overleed den 28sten April 1723, en zijn jongste zoon *Charles Roger*, overleden den 7den Mei 1730, was de laatste mannelijke telg van dit geslacht.

Courtens, *Frans*, een Belgisch schilder, in 1853 te Dendermonde geboren, vormde zich onder den invloed der Fransche naturalisten en impressionisten. Nu eens schildert hij landschappen, zeegezichten en stadsgezichten, dan weder voorstellingen uit het dagelijksch leven.

Courthope, *William John*, een Engelsch schrijver, werd in 1842 te Lewes (Surrey) geboren en in Harrow en Oxford opgevoed. Vooral schreef hij in de „Quarterly Review" en stichtte de „National Review", waarvan hij tot 1887 redacteur was. Zijn eerste werken waren gedichten, die blijk geven van veel phantasie en uitmunten door een buitengewoon melodieuze spraak, zooals bijv. de Aristophanische satire „The Paradise of Birds" (1878). Het meest bekend is hij als literatuurhistoricus op het gebied der 18de eeuw, vooral als mede-uitgever der werken van *Alexander Pope* (met *Elwijn*), welker laatste deel de biografie door *Courthope* bevat (1889). Bovendien schreef hij de biografie van *Addison* (1884), „The liberal movement in English literature" (1885), „History of English Poetry" (1895—1910, 6 dln.) en „Life in poetry, law in taste", voorlezingen (1901), „Addison" (1909).

Courtine, het stamwoord van ons *gordijn*, noemt men in den vestingbouw dat gedeelte van den wal, waardoor de flanken der bastions onderling worden verbonden.

De courtine wordt meestal door een voorliggend werk, een ravelijn, gedekt.

Courtmans-Berchmans, *Joanna*, een Vlaamsch schrijfster, den 6den September 1811 te Oudegend in Oost-Vlaanderen geboren, huwde in 1836 den leeraar *Courtmans* te Gent en sloot zich aan bij de Vlaamsche Beweging. In 1856 weduwe geworden, opende zij een kostschool in Maldegem, waar zij den 22sten September 1890 overleed. Haar talrijke werken (romans, novellen, gedichten) werden dikwijls bekroond. Haar vertellingen kenmerken zich door frischheid en levenswaarheid, vooral die, waarin het volksleven beschreven wordt. Tot de beste behooren: „Anna de Bloemenmaegd" (Gent 1862), „Het geschenk van den jager" (Gent 1864), „De zwarte hoeve" (Gent 1864, 4de druk 1866), „Moeder Daneel" (Antwerpen 1868), „De koewachter" (Dordrecht 1873), „De hoogmoedige" (Gent 1882). Een verzameling verscheen in „Verhalen en novellen" (Roeselare 1884—1887).

Courtney, *Leonard Henry*, een Engelsch staatsman, den 6den Juli 1832 te Penzance geboren, werd in 1858 advocaat te Londen, maar was voornamelijk op journalistisch gebied werkzaam, vooral voor de „Times". Hij was van 1872 tot 1875 hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan het „University College" te Londen. In 1876 kwam hij in het Parlement, als afgevaardigde van Liskeard, waar hij zich bij den linkervleugel der liberale partij aansloot. In het voorjaar van 1880 werd hij door *Gladstone* benoemd tot onderstaatssecretaris in het ministerie van Binnenlandsche Zaken, in 1881 tot onderstaatssecretaris in dat van Koloniën en in Mei 1882 tot parlementssecretaris der Schatkist, maar nam tegen het einde van 1884 zijn ontslag, daar de Reform Bill van dat jaar hem niet ver genoeg ging. Als tegenstander van *Gladstone's* Home Rule bill sloot hij zich in 1886 bij de partij der liberale Unionisten aan en was van 1886 tot 1892 voorzitter van de comittee-beraadslagingen in het Lagerhuis. In 1889 werd hij tot lid van den Geheimen raad benoemd. Sedert 1896 bestreed hij de binnen- en buitenlandsche politiek der regeering en trok zich in 1900 uit het staatkundig leven terug, daar hij zich niet vereenigen kon met de Zuid-Afrikaansche staatkunde der regeering. In 1906 werd hij tot pair verheven onder den titel van Lord *Courtney of Penwith* (in Cornwallis). Van zijn hand verschenen eenige gewaardeerde werken, meest op economisch gebied, zooals „Direct Taxation" (Londen 1865); „Finances of the United States" (1868), „Money" (1878), „Banking" (1882), „The working Constitution of the United Kingdom and its outgrowths" (1901).

Courtois, *Jacques*. Zie *Bourguignon*.

Courtois, *Edme Bonaventure*, een van de mannen der Groote Fransche Omwenteling, werd geboren te Arcis-sur-Aube in 1756, was afgevaardigde naar de Wetgevende Vergadering en in 1792 naar de Nationale Conventie, stemde voor den dood van *Lodewijk XVI*, maar werkte ook mede tot den val van *Robespierre*. Als lid

van het Comité de sûreté publique, had hij zitting in de commissie tot onderzoek van de bij *Robespierre* en zijn medeplichtigen in beslag genomen papieren, waarover hij rapport moest uitbrengen. In 1795 werd hij lid, in 1797 voorzitter van den Senaat en werkte mede tot de zegepraal van *Bonaparte* den 18den Brumaire. In weerwil van de amnestie van 1814 liet minister *Decazes* zijn papieren, die hoogst belangrijk waren voor de geschiedenis der Revolutie, in beslag nemen, waarna zij nagenoeg alle verloren zijn geraakt. Daarbij bevonden zich het bericht over de papieren van *Robespierre,* een geschiedenis der Omwenteling van den 9den Thermidor, belangrijke stukken omtrent de koninklijke familie, brieven van *Mirabeau, Danton, Cambacérès, Brune, Murat, Dumouriez* enz. Een klein gedeelte daarvan is onder den titel: „Papiers inédits trouvés chez Robespierre, Saint Just et Payan etc., supprimés ou omis par Courtois" in 1828 verschenen. *Courtois* overleed den 6den December 1816 te Brussel.

Courtois, *Alphonse Charles,* een Fransch staathuishoudkundige, werd in 1825 te Parijs geboren. In 1851 werd hij lid van de Société d'économie politique, waarvan hij in 1865 questeur-trésorier en in 1881 vast secretaris werd. Hij werkte aan den „Dictionnaire de l'économie politique" en aan den „Dictionnaire du commerce et de la navigation" e.a.

Courtois, *Gustave-Claude-Etienne,* Fransch schilder, in 1852 te Pusey in het departement Haute-Saône geboren, is een leerling van *Gerôme. Courtois* schildert historiestukken en portretten. Ook door zijn waterverfteekeningen is hij bekend.

Courtray. Zie *Kortrijk.*

Cousin, *Jean,* een Fransch schilder en beeldhouwer, werd omstreeks 1490 te Sens geboren en overleed in 1560 te Parijs. Men schrijft hem de cartons toe van verscheidene gebrandschilderde vensters in de kathedraal te Sens. Slechts één schilderij van hem, „Het Laatste Oordeel", nu in het Louvre te Parijs, is met zekerheid als zijn werk bekend. Zijn voornaamste werk als beeldhouwer is het grafteeken voor den admiraal *Chabot,* nu in het Louvre te Parijs. *Cousin* heeft de teekeningen voor verscheidene houtsnijprenten vervaardigd. Hij schreef: „Livre de perspective" (1560, opnieuw uitgegeven in 1900).

Cousin de jonge, Jean, een Fransch schilder en beeldhouwer, werd in 1522 te Sens geboren en overleed in 1594 te Parijs. Hij was een zoon en leerling van den vorige. Men schrijft hem de cartons toe van gebrandschilderde vensters in de kerk van Saint Gervais te Parijs en in de kapel te Vincennes. Hij schreef: „Livre de pourtraicture", dat in 1560 verscheen en in 1571 en 1635 werd herdrukt.

Cousin, *Victor,* een Fransch wijsgeer, den 28sten November 1792 te Parijs geboren, bezocht er de normaalschool, aanvaardde daar in 1814 de betrekking van onderwijzer en verving in het daaropvolgend jaar *Royer-Collard* aan de Sorbonne, waar hij de leerstellingen der Schotsche wijsbegeerte voordroeg. Een reis naar Duitschland maakte hem tot een aanhanger van *Kant, Fichte* en *Schelling,* en de denkbeelden, die hij daarna in zijn voorlezingen verkondigde, waren zoozeer in strijd met de staatkundige reactie van die dagen (1819—1821), dat hij zijn betrekking aan de Sorbonne en aan de Normaalschool verloor. Nu belastte hij zich met de opvoeding van een zoon van den maarschalk *Lannes* en begaf zich in 1824 nogmaals naar Duitschland. Te Dresden werd hij, als verdacht van demagogische bedoelingen, in hechtenis genomen en naar Berlijn gezonden, waar hij korten tijd in de gevangenis moest doorbrengen. Nadat hij in Frankrijk was teruggekeerd, schaarde hij zich aan de zijde der oppositie, en toen in 1827 het ministerie-*Villèle* door het ministerie-*Martignac* vervangen werd, werd hij weder met zijn voormalige betrekking bekleed. Na de Julioomwenteling van 1830 werd hij staatsraad, inspecteur van het openbaar onderwijs, lid der Fransche Academie, directeur der normaalschool en pair van Frankrijk. In Mei 1831 deed hij op last der regeering, een reis naar Duitschland, om er zich bekend te maken met de regeling van het onderwijs en gaf daarvan een verslag in zijn werk: „De l'instruction publique dans quelques pays de l'Allemagne et particulièrement en Prusse" (3de druk 1840, 2 dln.). Met hetzelfde doel bezocht hij ons vaderland en schreef daarover: „De l'instruction publique en Hollande" (1837). In het ministerie-*Thiers* werd hij belast met de portefeuille van onderwijs en had in zijn betrekking veel te verduren van de geestelijkheid en van de democraten. De omwenteling van 1848 maakte een einde aan zijn staatkundige loopbaan, en *Cousin* keerde terug tot de beoefening van de wijsbegeerte, vooral van haar geschiedenis. Aanvankelijk was hij een volgeling van *Royer-Collard,* daarna van de Duitsche wijsgeeren en eindelijk zocht hij alle wijsbegeerte terug te brengen tot de zedeleer. Eigenlijk was hij een eclecticus, een wijsgeer, die zich met het beste uit de verschillende stelsels vergenoegde en daarvan een nieuw geheel vormde. Bovenal echter munte hij uit in de kennis van de geschiedenis der wijsbegeerte, zooals uit zijn talrijke werken blijkt. Van deze noemen wij: „Cours d'histoire de la philosophie" (2de druk 1840, 8 dln.), „Cours d'histoire de la philosophie moderne" (1841), „Cours d'histoire de la philosophie morale au XVIIIe siècle" (1840—1841, 5 dln.), „Fragments philosophiques" (1867), alsmede zijn: „Etudes" over merkwaardige vrouwen der XVIIde eeuw, zooals: „Madame de Longueville" (1853), „Madame de Sablé" (1854), „Madame de Chevreux et madame de Hautfort" (1856) en anderen. Belangrijk is voorts zijn boek: „La jeunesse de Mazarin" (1865) en vooral zijn: „Histoire générale de la philosophie" (1864). Hij schreef een aantal opstellen in het „Journal des Savants" en bezorgde een uitgave der werken van *Abaelard,* alsmede een vertaling der werken van *Plato* (1825—1840, 13 dln.). Hij overleed den 12den Januari 1867 te Cannes. Door zijn voorlezingen en geschriften, in een krachtigen en sierlijken stijl gevat, heeft hij veel bijgedragen tot bevordering der wijsgeerige studiën in Frankrijk, voornamelijk betreffende de geschiedenis der wijsbegeerte.

Cousin de Montauban. Zie *Palikao,* Graaf.

Cousinery, *Esprit Marie,* een Fransch penningkundige, den 8sten Juni 1747 te Marseille geboren, betrad de diplomatieke loopbaan en werd consul te Thessalonica. Vervolgens vertoefde hij geruimen tijd te Smyrna en keerde eerst in 1803 naar Frankrijk terug, waar *Talleyrand* hem een jaargeld bezorgde van 6000 francs. Zijn verzameling van antieke munten verkocht hij echter te München voor 136 000 francs, waarop hij zijn jaargeld verloor. In 1825 kreeg hij nogmaals een jaargeld van 5000 francs, waarna hij een tweede verzameling leverde aan den koning van Beieren voor 75 000 francs, een derde aan het Kabinet te Weenen voor 33 000 francs en een vierde aan dat te Parijs voor 60 000 francs. Van zijn werken noemen wij: „Essais sur les monnaies d'argent de la ligue Achéenne" (1825) en „Voyage dans la Macédonie" (1831, 2 dln.). Hij overleed den 17den Januari 1833.

Coussemaker, *Charles Edmond Henri de,* een Fransch schrijver over muziek, geboren den 19den April 1805 te Bailleul (departement du Nord), studeerde in de rechten en oefende zich te gelijkertijd in de muziek onder leiding van *Pellegrini, Payer* en *Reicha,* bekleedde vervolgens op onderscheiden plaatsen rechterlijke betrekkingen, terwijl hij zich geheel aan muziekhistorische studies wijdde. Hij overleed den 10den Januari 1876 te Rijssel. Zijn voornaamste werken zijn: „Mémoire sur Hucbald et ses traités de musique" (1841), „Histoire de l'harmonie au moyen-âge" (door de Académie bekroond in 1852), „L'harmonie au moyen-âge" (1857), „Essai historique sur le Hoop" (1862), „Les harmonistes des XIIe et XIIIe siècles" (1865), „Traités inédits sur la musique du moyen-âge" (1865), „L'art harmonique aux XIIe et XIIIe siècles" (1865), „Les harmonistes du XIVe siècle" (1869), „Oeuvres complètes du trouvère Adam de la Halle" (1872), „Joannis Tinctoris Tractatus de musica" (1875), „Chants populaires des Flamands de France avec mélodies originales" (1856), „Drames liturgiques du moyen-âge" (1860), „Scriptorum de musica medii aevi nova series" (1866—1876, 4 dln.).

Coustou, *Nicolas,* een Fransch beeldhouwer, den 8sten Januari 1658 te Lyon geboren en overleden te Parijs den 1sten Mei 1733, was te Rome een leerling van *Algardi.* Onder zijn talrijke werken zijn de meest bekende: de „Tritons" in het park te Versailles, de „Herder" in het park te Marly, „Apollo en Daphné" in den Jardin des Tuileries te Parijs en „De Saone" te Lyon.

Coustou, Guillaume, een Fransch beeldhouwer en broeder van den vorige, werd den 25sten April 1677 te Lyon geboren en overleed den 20sten Februari 1746 te Parijs. Zijn meestberoemde werken zijn de marmeren groepen, als „Les Chevaux de Marly" bekend, die nu in de Champs Elysées te Parijs zijn opgesteld.

Coustou de jonge, Guillaume, een zoon en leerling van den vorige, werd den 23sten September 1716 te Parijs geboren en overleed aldaar den 25sten Juli 1777. Als zijn beste werken gelden de marmeren beelden van *Mars* en *Venus* te Potsdam, die hij voor *Frederik den Groote* maakte.

Coutances, een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Manche aan de gekanaliseerde Soulle, 10 km. van de kust op een heuvelketen gelegen, is de zetel van een bisschop, bezit een prachtige hoofdkerk in spitsboogstijl uit de 13de eeuw, met 77 m. hooge torens, onderscheiden andere kerken, een groot seminarium, een lyceum, een boekerij met 7000 deelen, een botanischen tuin, een handelsrechtbank, industrie van orgels, wagens en perkament, handel in vee, paarden boter, gevogelte, kant, lijnwaad enz. en telt (1911) 6599 inwoners. Deze stad is het Romeinsche Constantia. en men vindt er nog overblijfselen van een Romeinsche waterleiding.

Couthon, *Georges,* een van de mannen der Groote Fransche Omwenteling, werd geboren in 1756 te Orcet in Auvergne. Bij het uitbarsten der Revolutie was hij advocaat te Clermont. In 1790 werd hij voorzitter van het gerechtshof te Clermont en in het volgende jaar door het departement Puy de Dôme afgevaardigd naar de Nationale Conventie. Hier stemde hij vóór den dood des konings en voegde zich, ofschoon aanvankelijk tot de Girondijnen gerekend, bij de Bergpartij, zoodat hij een vriend werd van *Robespierre,* wiens godsdienstige en wijsgeerige meening hij deelde. Hij viel heftig de emigranten en de onbeëedigde priesters aan. Als lid van het Comité de Salut Public nam hij deel aan de expeditie naar Lyon (Augustus 1793). Nadat deze stad ingenomen was, liet hij zijn zetel plaatsen op het plein Bellecour, waar hij de aanzienlijkste huizen aan de verwoesting prijs gaf en een groot aantal burgers voor zijn oogen deed onthoofden. Na zijn terugkeer te Parijs en als lid der Nationale Conventie bewerkte hij, als aanhanger van *Robespierre,* de veroordeeling van *Danton* en *Hébert* en wist door de bloedwet (10 Juni 1794) de veroordeelingen van de revolutionnaire rechtbank te bespoedigen. Na den val van *Robespierre* in hechtenis genomen, werd hij eerst door de Jacobijnen bevrijd, doch toen de soldaten der Nationale Conventie het stadhuis bestormden, wilde hij zich met een dolk om het leven brengen. Dit mislukte, en hij werd met *Robespierre, St. Just* en anderen den 28sten Juli 1794 geguillotineerd. *Couthon* bezat een zeer gebrekkig lichaam: zijn beide beenen waren lam, zoodat hij van zijn stoel niet kon opstaan.

Coutras is de hoofdstad van het kanton Coutras in het arrondissement Libourne van het Fransche departement Gironde, 17 km. ten N.O. van Libourne aan de Dronne gelegen en aan de spoorwegen Parijs—Tours—Bordeaux, Périgueux—Coutras en Saint-Mariens—Coutras. De stad telt als gemeente (1911) 4807 inwoners. Over de rivier liggen hangbruggen, de stad heeft handel in graan, meel, hout en wijn. In de buurt liggen de ruïnes van een kasteel, waar de hofhouding was van *Catharina de Medici,* haar dochter *Margaretha,* haar gemaal *Hendrik IV* en de hertogin *van Longueville.* Den 20sten October 1587 behaalde hier *Hendrik IV,* koning van

Navarra, een overwinning op de troepen van de Ligue onder den hertog van *Joyeuse*.

Coutumes noemt men het gewoonterecht in het oude Frankrijk. In engeren zin verstaat men er onder de schriftelijke, door den koning, met toestemming der standen, tot wet verheven verzamelingen dezer rechten van geheele provincies *(coutumes générales)* of van enkele steden *(coutumes locales)*. De voornaamste dezer verzamelingen is de *Coutume de Paris* van het jaar 1513, herzien in 1580, die vóór de instelling der nieuwe rechtspraak *(code Napoléon)* zeer dikwijls gebruikt werd. Zie ook *Costumen*.

Couture, *Thomas*, een Fransch schilder, geboren den 21sten December 1815 te Senlis, was leerling van *Gros* en daarna van *Paul Delaroche*. Zijn „Romeinsche orgie", geschilderd in 1847 en in dat jaar tentoongesteld, is nu in het Luxembourg te Parijs. Hij overleed den 30sten Maart 1879 te Villiers-le-Bel bij Parijs. *Couture* was vooral als leermeester bekend.

Couty, *Louis*, een Fransch geneesheer, geboren in 1855, behaalde op drie-en-twintig-jarigen leeftijd het doctoraat in de medicijnen, aanvaardde den leerstoel in de industriëele biologie aan de polytechnische school te Rio de Janeiro, waar hij in het museum een laboratorium organiseerde, en bestudeerde vooral het slangenvergif. *Couty* overleed te Rio de Janeiro in 1885. Zijn belangrijkste werken zijn: „Etude expérimentale sur l'entrée de l'air dans les veines et les gaz intravasculaires" (1876), „Etude clinique sur les anesthésies et les hyperesthésies d'origine mésocéphalique" (1878) en „La terminaison des nerfs dans la peau" (1878).

Couvade of *mannelijk kraambed* noemt men het „in het kraambed liggen van den vader in plaats van de moeder". Deze gewoonte, waarvan reeds *Diodorus* spreekt op Corsica en die door *Strabo* bij de Spaansche Iberiërs aangetroffen werd, is bij hun nakomelingen, de Basken, tot op den tegenwoordigen tijd bewaard gebleven, van wie ook de naam *couvade* afkomstig is. *Marco Polo* zegt, dat dit gebruik ook in China heerschte, terwijl het onder de Amerikaansche Indianenstammen algemeen in zwang moet zijn. Onder de Negers in Afrika daarentegen komt het zelden voor, wel bij vele volken in Azië.

De couvade schijnt ook in Insulinde bestaan te hebben. Van de Alfoeren op Boeroe toch verhaalt *Schouten* (1660), dat de vrouw terstond na de bevalling naar de rivier gaat om met het kind te baden en dan weder haar gewoon werk ter hand neemt, maar dat de vader als kraamheer zich „zeer behagelijk en ziekelijk weet aan te stellen en laat hem wel mooytjens koesteren. En ondertusschen moet de zwakke vrouw aan het werk voor desen kraamheer wat lekkers toe te maken"; latere onderzoekers vermelden niets meer van deze gewoonte. Prof. *Wilken* noemt, tal van volkeren van het Polynesische ras, waar de vader zich vóór, gedurende of na de bevalling van verscheiden zaken onthouden moet of enkele handelingen niet mag verrichten. Hij brengt de couvade in verband met den oorspronkelijken natuurtoestand, waarbij de mensch in echtelooze gemeenschap leefde en het vaderschap geen band met het kind deed ontstaan. Toen die betrekking zich allengs ontwikkelde, moest die als het ware door een symbool worden uitgedrukt, vandaar het nabootsen van het kraambed, evenals het zich onthouden van vele zaken gedurende de zwangerschap, zooals de moeder dit moest doen. Eerst later, toen de oorsprong van het begrip reeds verloren gegaan was, meenden de vaders, dat zij zich onhouden moesten, omdat zij veronderstelden, dat er nog een lichamelijken band tusschen hen en de jonggeborenen bestond.

Merkwaardig is, dat dezelfde gedachten en dezelfde droombeelden bij de volken van vele landen van vier werelddeelen ontstaan zijn, en dit verschijnsel valt slechts op twee manieren te verklaren: deze dwaalbegrippen ontstonden òf reeds toen de variëteiten van het menschelijk geslacht nog een zeer beperkt vaderland bewoonden, òf zij hebben zich zelfstandig ontwikkeld, na de verspreiding van den mensch over den geheelen aardbodem. Is het laatste waarschijnlijk, dan komt het denkvermogen van alle menschenstammen tot in zijn vreemdste afdwalingen overeen.

Literatuur: Ploss, Das Kind in Brauch und Sitte der Völker (2 dln., 2de druk Berlijn 1882), *Wijnaendts Francken,* De evolutie van het huwelijk (Leiden 1894), *Westermarck,* History of human marriage (3de druk Londen 1901) en *Wilken* in de „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië" (Ser. V. dl. IV blz. 250).

Couveuse is een toestel voor pasgeboren kinderen en op dezelfde wijze geconstrueerd als de kunstmatige broedinrichtingen voor vogels en de broedkasten der bacteriologie. Het wordt hoofdzakelijk gebruikt voor te vroeg geboren en zwakke kinderen. De couveuse bestaat uit een kast met dubbelen wand, waarvan de voorzijde door een glazen deur gesloten is. De ruimte tusschen de wanden is met water gevuld, dat door een petroleum- of gaslamp verwarmd wordt en zijn warmte aan de binnenruimte mededeelt. Door een bijzonder toestel, dat de warmtebron regelt, wordt de temperatuur constant gehouden. De kinderen zijn dus in de couveuse tegen temperatuurwisselingen beschermd, waarvoor te vroeg geboren kinderen bovenal gevoelig zijn. Zij blijven dag en nacht in het toestel en worden er alleen uitgenomen om ze te voeden en te reinigen. De lucht, die door de couveuse geleid wordt, passeert eerst een filter van watten, zoodat zij stofvrij is, en wordt ter verwarming door een slang, die zich in het water bevindt, geleid.

Couvreur, *Auguste*, een Belgisch schrijver en staatsman, werd den 24sten October 1827 te Gent geboren. Na 1848 was hij een tijdlang Fransch staatsbeambte, van 1854 tot 1879 afdeelingsredacteur der „Indépendance Belge" voor buitenlandsche staatkunde, nam van 1864 tot 1884 in de Kamer deel aan de onderhandelingen over militaire, onderwijs-, staathuishoudkundige en sociale vraagstukken in liberalen en Vlaamschen zin. Hij streed voor den Belgischen vrijhandel en was een mede-oprichter van de *Ligue de l'enseignement*. In zijn laatste jaren zocht

hij door oprichting van de sedert verdwenen *Société d'études sociales et politiques* (1891) alle geesteskrachten van België tot samenwerking te brengen. Hij overleed den 23sten April 1894 te Brussel.

Couvreur, Jessye Huybers, een Engelsche romanschrijfster en echtgenoote van den voorgaande, werd in 1848 te Londen geboren en ging als kind naar Tasmania. Alleen door haar moeder onderwezen, begon zij reeds vroeg kleine novellen en gedichten te schrijven en was sedert 1872 voor de couranten in Melbourne werkzaam onder het pseudoniem *Tasma.* In 1876 keerde zij naar Europa terug en woonde sedert haar huwelijk in 1886 te Brussel. Haar eerste groote roman was: „Uncle Piper of Pipershill" (1887) en haar laatste: „Not counting the cost" (1895, 3 dln.), die beide wegens haar gevoelige en getrouwe schildering van het Australische kolonistenleven op hoogen prijs worden gesteld. Zij overleed den 25sten October 1897 te Brussel.

Covarrubias Leyva, *Diego de,* een Spaansch rechtsgeleerde, den 25sten Juni 1512 te Toledo geboren, studeerde te Salamanca en werd vervolgens hoogleeraar in het kerkelijk recht te Oviedo. Daarna werd hij benoemd tot raadsheer in het hooggerechtshof te Granada en in 1560 tot bisschop van Ciudad Rodrigo. Hij vervaardigde voorts, op last van *Philips II,* de statuten voor de universiteit te Salamanca, was op het Concilie van Trente de opsteller van het hervormingsbesluit, werd in 1565 bisschop van Segovia, in 1572 voorzitter van den Raad van Castilië en daarna president van den Staatsraad. Hij overleed den 27sten September 1577 te Madrid. Een verzameling van zijn geschriften is bij herhaling uitgegeven.

Covenant. *Zie Convenant.*

Coventgarden is de naam van een groot plein in Londen, dat tot groenten-, ooft- en bloemenmarkt dient en vooral bekend is door het gelijknamige operagebouw, dat er op staat. Oorspronkelijk was Coventgarden een tuin van den abt van Westminster. Zie ook *Londen.*

Coventry, een stad in het Engelsche graafschap Warwick aan de Sherbourne gelegen, bezit nauwe straten, is de zetel van een bisschop, heeft 23 kerken (waaronder de St. Michaelskerk), de ruïnen van een in 1044 gebouwde Benedictijner abdij, een stadhuis uit de 15de eeuw en telt (1911) 106 349 inwoners, die zich vooral met het vervaardigen van rijwielen, gietwerken, zijden lint, zijden gaas en uurwerken bezig houden. Het handelsverkeer wordt er door spoorwegen naar Londen en Birmingham en door het Coventry-Kanaal bevorderd. De stad bestond reeds tijdens de heerschappij der Romeinen, doch haar oude muren en vestingwerken zijn in de 17de eeuw gesloopt. Coventry wordt in Engeland op dergelijke wijze genoemd als Abdera in de dagen der Oudheid of als Kampen in Nederland.

Covercoats is een wollen stof, met fijn wit katoen vermengd en gewoonlijk in stukken gekleurd, die gebruikt wordt voor dames- en jongenskleeren en zomerpaletots.

Coverstelsel bij effecten is een bepaald stelsel van speculeeren. Men stort bij het aangaan der transactie een vooraf vastgestelde premie, zijnde een percentage van de waarde der effecten, waarin men wenscht te speculeeren; deze premie wordt genoemd „cover" (dekking). Zoodra de effecten gedaald zijn tot een percentage gelijk of grooter dan de gestorte cover, is de speculatie geëindigd en de speculant heeft alleen de cover verloren. Loopt de koers der effecten daarentegen op, dan heeft de speculant, zoodra hem zulks goeddunkt, het recht bevel tot verkoop der effecten te geven en ontvangt hij de cover terug vermeerderd met het bedrag, dat de effecten meer waard waren op den dag van verkoop dan op den dag van het aangaan der transactie. Was de koers bij het aangaan der transactie 50 pCt. en op den dag van verkoop 55 pCt., dan ontvangt de speculant buiten het bedrag der cover nog 5 pCt. van de nominale waarde der effecten. De speculant betaalt gedurende den loop van de speculatie een veertiendaagsche rente, genaamd contango.

Covilhão is een stad in het Portugeesche district Castello-Branco (provincie Beira), 664 m. hoog gelegen aan den spoorweg Lissabon—Guarda, in rotsachtige omgeving aan de O. helling der Serra da Estrella met (1911) 15 745 inwoners. Er zijn 13 kerken en de voornaamste lakenfabrieken van Portugal, ververijen en vollerijen. In de buurt zijn 2 mineraalbronnen.

Covington, een stad in het graafschap Kenton van den Noord-Amerikaanschen staat Kentucky, ligt aan den mond van de Licking en aan de Ohio, tegenover Cincinnati, is eigenlijk een voorstad van laatstgenoemde stad en door een hangende brug en een spoorwegbrug met haar verbonden. Zij telde in 1860 ruim 16 000, in 1870 ruim 24 000 en in 1880 bijna 30 000 inwoners en thans (1910) 53 270 inwoners. Door een brug over de Licking heeft zij gemeenschap met Newport. Covington is fraai gelegen, is de zetel van een bisschop, heeft een gerechtshof, een weeshuis enz. en vele fabrieken (ijzerwerken, pletterijen, tabak).

Cowboy is de benaming voor de herders der groote kudden in W.-Amerika. Zij zijn stoutmoedige en behendige ruiters.

Cowcatcher is een inrichting aan Amerikaansche locomotieven om voorwerpen, vooral vee, die zich op de rails mochten bevinden, terzijde te werpen. Zij bestaat uit een aantal waaiervormig geplaatste ronde ijzeren staven, die voor tegen de locomotief zijn gebouwd.

Cowell, *Edward Byles,* een Engelsch beoefenaar van het Sanskrit, in 1826 te Ipswich in Suffolk geboren, studeerde te Oxford en vertrok in 1856 naar Calcutta, waar hij tot 1864 hoogleeraar was aan het presidencycollege en directeur van het Sanskrit-college. In 1867 werd hij professor in het Sanskrit aan de universiteit te Cambridge in Engeland. Hij overleed den 9den Februari 1903. Van zijn geschriften noemen wij: een vertaling der „Vikramorvaçî" van *Kalidasa* (1851), een uitgave en vertaling der „Prâk-ta-Prakâça" van *Vararuci* (1854; 2de druk 1868), een uitgave van een gedeelte der „Yajurveda" (met dr. *E. Roer,* 1858—1864), een uitgave en vertaling der „Katha-Upanishad" (1861), der „Maitri-Upanishad" (1864) en der Kusumâñja-

li" (1864), een uitgave der „Essays" van *Colebrooke* (1873), een vertaling der Çândilya-Sûtras" (een der „Savadarçana-Samgraha", met professor *Gough*, 1882), een uitgave van de „Divyâvadâna" (met *Neil*, 1886), een vertaling van *Açvaghoshas* „Buddhacarita" (1893) en van de „Harshacarita" (met *Thomas*, 1897).

Cowen, *Frederick Hymen*, een Engelsch componist, werd den 29sten Januari 1852 te Kingston op Jamaica geboren en kwam op den leeftijd van 4 jaren naar Engeland, waar zijn toen reeds zich duidelijk toonende muzikale aanleg door *Benedict* en *Goss* ontwikkeld werd. Van 1865 tot 1868 studeerde hij te Leipzig en te Berlijn. Hij trad voornamelijk als dirigent van uitvoeringen zijner eigen werken op, was in 1888 muziekdirecteur der tentoonstelling te Melbourne, van 1888 tot 1892 leider der philharmonische concerten te Londen, in 1896 opvolger van *Hallé* als dirigent der Philharmonie te Liverpool en der *Hallé*-concerten te Manchester, in 1899 dirigent van de „Philharmonic-Society" te Londen en van het „Scottish Orchestra" te Glasgow. In 1900 werd hij doctor honoris causa in de muziek aan de universiteit te Cambridge. Van zijn composities verdienen vermelding: 6 symphonieën, 3 orkestsuites, verschillende ouvertures, een sinfonietta, een pianoconcert, eenige stukken voor kamermuziek, de opera's: „Pauline" (1876), „Thorgrim" (1890), „Signa" (1893) en „Harold" (1895), 2 operettes, verschillende tooneelstukken, de cantates: „The rose maiden", „The Corsair", „The Egyptian Maid", „St. Johns Eve", „The Sleeping beauty" en „The water lily" en 3 oratoria: „St. Ursula", „Ruth" (Worcester 1887) en „The Transfiguration" (Gloucester 1895).

Cowes, een stad en vesting op de noordkust van het Engelsche eiland Wight, uit twee deelen bestaande: West-Cowes telt (1911) 9635 inwoners, heeft een veilige haven, veel scheepsbouw en druk bezochte zeebaden; East-Cowes, met veel villa's en 4659 inwoners, vormt een voorstad; 1 km. hier vandaan ligt Osborne, een koninklijk zomerverblijf. Van belang is vooral de kustvaart.

Cowley, *Abraham*, een Engelsch dichter, in 1618 te Londen geboren, bezocht de Westminsterschool, waar hij op 13-jarigen leeftijd den dichtbundel „Poetical blossoms" uitgaf. Ook te Cambridge, waar hij aan het Trinity College was ingeschreven, gaf hij onderscheiden gedichten uit, maar werd er door de Puriteinen verbannen, waarop hij zich naar Oxford begaf, waar hij het hekeldicht: „The puritan and the papist" uitgaf. Gedurende den Engelschen burgeroorlog was hij een aanhanger van de partij des konings en vergezelde de koningin naar Frankrijk, waar hij tot de leden van haar Privy Council behoorde. Zij zond hem naar Engeland, om er de stemming van het volk gade te slaan, doch hij geraakte er in hechtenis en werd eerst na den dood van *Cromwell* op vrije voeten gesteld. Nu begaf hij zich nogmaals naar Frankrijk en kwam later met den koning weder in Engeland, waar hij zich wijdde aan de beoefening der natuurlijke historie. Hij overleed den 28sten Juli 1667. De hertog *van Buckingham* liet een gedenkteeken in de Westminsterabdij voor hem plaatsen met een opschrift, waarin hij „Anglorum Pindarus, Flaccus et Maro" wordt genoemd. Hij schreef een bundel erotische gedichten: „The mistress" getiteld (1647), en verder een Latijnsch gedicht „Liber plantarum" (1662—1678). Zijn verzamelde werken, waaronder zich „Essays" en het onvoltooide heldendicht „Davideis" bevinden, zijn meermalen uitgegeven.

Cowley, *Henry Wellesley*, lord, een Engelsch staatsman, was een broeder van den hertog *van Wellington* en werd geboren den 20sten Januari 1773. Hij begaf zich in 1797 met zijn oudsten broeder, den gouverneur-generaal, naar Britsch-Indië, bracht er in 1801 Audh onder Britsch gezag en bestuurde voorts als vice-gouverneur deze provincie. In 1803 keerde hij naar Engeland terug, werd in 1807 lid van het Lagerhuis en in het ministerie-*Portland* secretaris van de schatkist. Toen zijn broeder in 1809 uit Spanje terugkeerde, werd hij in diens plaats als ambassadeur derwaarts gezonden. In 1823 ging hij als gevolmachtigde naar Weenen, waar hij tot in 1831 vertoefde. Inmiddels was hij in 1828 met den titel van lord *Cowley* tot pair verheven. In 1841 werd hij door *Peel* als gezant naar Parijs gezonden, waar hij de „entente cordiale" tusschen Engeland en Frankrijk bevorderde. In 1846 moest hij onder lord *Palmerston* zijn betrekking neerleggen, waarna hij zich te Parijs vestigde, waar hij den 27sten April 1847 overleed.

Cowley, Henry Richard Charles Wellesley graaf, een Engelsch staatsman en de oudste zoon van den voorgaande, geboren den 17den Juli 1804, bekleedde eerst verschillende betrekkingen bij Engelsche legaties, werd in 1848 gezant bij het Zwitsersch Eedgenootschap, vervolgens bij het Parlement te Frankfort, daarna bij den Bond en in 1852 te Parijs. Hij was er in 1856 werkzaam als tweede afgevaardigde van Engeland naar het vredescongres en sloot er in 1857 den vrede met Perzië, waarna hij tot viscount *Dangan* en graaf *Cowley* verheven werd. Vóór het uitbarsten van den Italiaanschen Oorlog, in 1859, werd hij naar Weenen gezonden, om een overeenkomst tusschen Oostenrijk en Frankrijk tot stand te brengen. Toen dit mislukte, keerde hij naar Parijs terug, waar hij in 1867 zijn ontslag nam uit den staatsdienst en door lord *Lyons* vervangen werd. Hij was ridder in de orde van den Kouseband en overleed den 15den Juli 1884.

Cowper, *William*, een Engelsch dichter, werd den 15den November 1731 te Berkhampstead in het graafschap Hertford geboren. Van zijn jeugd af was hij menschenschuw en leed later aan vlagen van krankzinnigheid. In 1767 vestigde hij zich te Olney in de woning van Mrs. *Unwin*, waar hij den vriendschappelijken omgang genoot van den godsdienstleeraar *Newton*. Hij vertaalde hier geestelijke liederen en in 1782 gaf hij een bundel gedichten uit, wier dweepzieke toon echter weinig beviel. Omstreeks dien tijd kwam hij in kennis met de edele en geestige lady *Austin*, en de toespraak van deze werkte weldadig op zijn gemoed. Nu schreef hij de

ballade „John Gilpin" en het leerdicht: „The task" (1785), die grooten bijval vonden. Hij vervaardigde, om zich te verstrooien, een vertaling van de „Ilias" en van de „Odyssee", doch zijn zwaarmoedigheid keerde telkens terug. Hij overleed den 25sten April 1800. *Cowper* kan beschouwd worden als de grondlegger van een nieuwe nationale dichtkunst in Engeland, daar hij haar bevrijdde van den Franschen invloed. Zijn gedichten zijn bij herhaling uitgegeven en zijn levensgeschiedenis werd zoowel door *Hasley* als door *Taylor* bewerkt.

Cowper, *Francis Thomas de Grey* graaf, een Britsch staatsman, geboren den 11den Juni 1834, ontving zijn opleiding te Oxford, werd in 1856 opvolger van zijn vader in de waardigheid van pair en voegde zich in het Hoogerhuis bij de liberale partij. Toen in April 1880 de liberalen de teugels van het bewind in handen namen, werd hij in plaats van *Marlborough* tot onderkoning van Ierland benoemd. Daar hij zich echter niet vereenigen kon met de maatregelen, die op Ierland werden toegepast, legde hij den 28sten April 1882 die betrekking neder. Beslist trad hij op tegen de Home Rule-politiek van *Gladstone* en behoorde in 1886 tot de stichters van de partij der Unionisten.

Cox, *David*, een Engelsch aquarellist, werd den 29sten April 1783 te Birmingham geboren. Hij gaf in 1814 een „Treatise on landscape painting in water-colours" uit. Hij overleed den 6den Juni 1859 te Harbourne bij Birmingham.

Cox, Sir *George William*, een Engelsch schrijver, geboren te Bennares in 1827, studeerde en promoveerde in de theologie te Oxford en was van 1850 tot 1861 als godsdienstleeraar werkzaam. In 1877 erfde hij van zijn oom een baronie. Hij overleed den 9den Februari 1902 te Walmer. Hij schreef: „Poems legendary and historical" (1850), „Life of St. Boniface" (1853), „Tales from Greek Mythology" (1861), „The great Persian war" (1861), „Tales of the Gods and heroes" (1862), „A manual of mythology in the form of question and answer" (1867), „Tales of ancient Greece" (1868), „Latin and teutonic Christendom" (1870), „The mythology of the Aryan nations" (1870, 2 dln.), „A history of Greece" (1874, 2 dln.), „The crusades "(1874), „A general history of Greece" (1874, 2 dln.), „Schoolhistory of Greece" (1877), „History of the etablishment of British rule in India", „Introduction to the science of comparative mythology and folklore" (1881), „Lives of Greek statesmen" (1886), „A concise history of England and the English people" (1887) en „The life of J. W. Colenso, bishop of Natal" (1888, 2 dln.). Met *Jones* gaf hij in 1871 „Popular romances of the Middle ages" uit, en met *Brande* „A dictionary of science, literature and art" (1865—1872, 3 dln.; 2de druk 1875).

Coxe, *William*, een Engelsch reiziger en geschiedschrijver, den 7den Maart 1747 te Londen geboren, werd in 1771 tot godsdienstleeraar bevorderd en deed als geleider van den jongen graaf *van Pembroke* van 1775 tot 1779 een reis door een groot gedeelte van Europa, waarna zijn: „Travels in Switserland and the country of the Grisons" (1789, 3 dln.; 4de druk 1801) verschenen. In 1784 volbracht hij met het parlementslid *Withbread* wederom een tocht door het Z. van Europa, en na zijn terugkeer in 1786 deed hij een reis naar Zwitserland en Frankrijk en in 1794 een naar Nederland, Duitschland en Hongarije. Inmiddels schreef hij: „Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark" (1784—1790, 5 dln.; 4de druk 1803). Als geschiedschrijver leverde hij onder anderen: „Memoirs of sir Robert Walpole" (1798, 3 dln.), „Memoirs of Horatio lord Walpole" (1802), „History of the House of Austria" (1807, 3 dln.), „Memoirs of John Duke of Marlborough" (1817—1819, 3 dln.), „The private and original correspondence of the Duke of Marlborough" (1817—1819, 3 dln.) en „The private and original correspondence of the Duke of Shrewsbury" (1821). In 1805 werd hij archidiaconus in Wiltshire en verloor op gevorderden leeftijd het gezicht. Hij overleed den 8sten Juli 1828 te Bemerton. Na zijn overlijden verschenen nog de „Memoirs of the administration of Henry Pelham" (1829, 2 dln.).

Coxie, *Michiel van*, ook *Cozyen* geschreven, een Vlaamsch schilder, werd in 1499 te Mechelen geboren en overleed aldaar den 10den Maart 1592. Hij was een leerling van *Barend van Orley* en vertrok omstreeks 1530 naar Rome, waar hij de werken van *Rafael* bestudeerde. Op bestelling van den kardinaal *Willem van Enckevoort* versierde hij in 1533 een kapel der kerk Santa Maria dell' Anima te Rome met fresco's. In 1539 was hij weder in Vlaanderen terug, daar hij toen meester werd in het St. Lucasgild te Mechelen. Hij maakte voor *Karel V* en andere vorsten cartons, waarnaar de gebrandschilderde vensters, die zij aan de Ste Goedelakerk te Brussel schonken, werden uitgevoerd. Voor *Philips II* teekende hij cartons, waarnaar tapijten in het Escuriaal zijn geweven. Een reeks van fraaie teekeningen, door *Coxie* gemaakt, werd door Italiaansche meesters in koper gegraveerd. De kathedraal te Mechelen bezit van hem twee altaarstukken, in 1587 en 1588 gemaakt, die de marteling van *St. Sebastiaan* en van *St. Joris* voorstellen. Het museum te Antwerpen bevat een „St. Sebastiaan" van 1575, en een „Christus als overwinnaar". In het museum te Brussel ziet men van *Coxie* een „H. Avondmaal", een „Sterfbed van Maria" en een „H. Goedela". Het museum te Madrid" bevat een „Sterfbed van Maria" en een „H. Caecilia" van zijn hand.

Coxie, Raphael van, een Vlaamsch schilder, zoon van den voorgaande, in 1540 te Mechelen geboren en overleden in 1616 te Brussel, is vooral bekend als de leermeester van *Caspar de Crayer*. Het museum te Gent bezit zijn „Laatste Oordeel".

Coxinga, eigenlijk *Tsjeng-Tsjoeng-koeng*, na zijn adoptie door prins *Tang* der Ming-dynastie *Kok-seng-ya* geheeten, een Chineesch zeeroover, werd omstreeks 1630 geboren in Japan, als zoon van den Chinees *Tsjeng-tsji-loeng* (te Macao gedoopt als *Nikolaas Gaspard*) en een Japansche. Sedert 1648 deed hij van Amoy uit 10 jaren lang rooftochten langs de oostkust van China, die hij onveilig maakte van Kwantoeng tot Tsjekiang, ontrukte in 1661 het eiland For-

mosa aan de Nederlanders (zie *Coyet*) en heerschte over dit eiland tot zijn dood in 1670 als onbeperkt vorst. Zijn zoon *Tsje-king* verhuisde van Amoy naar Formosa, waar hij in 1681 stierf. Diens tweede zoon *Tsjeng-Ko-tsjoeang* onderwierp zich twee jaren later aan den Mandsjoekeizer *Kang hsi* en stierf te Peking in gevangenschap.

Coxitis. Zie *Heupziekte.*

Coxwell, *Henry Tracey,* een Engelsch luchtreiziger, werd den 2den Maart 1819 te Wouldham bij Rochester Castle geboren en ontving zijn opleiding aan de krijgsschool te Chatham, waarna hij in het leger trad. Daarna werd hij tandarts. Van zijn jeugd af aan gevoelde hij veel voor de luchtscheepvaart en hield zich daarmee sedert 1844 voornamelijk bezig. In 1845 stichtte hij het door hem geredigeerde „Aërostatic Magazine" en deed na dien tijd ruim 700 luchtreizen, waaronder die met *Glaisher* in het jaar 1862 de merkwaardigste is. Gedurende den Fransch-Duitschen oorlog was hij in de Pruisische luchtschippersafdeeling werkzaam. Hij schreef: „Life and Balloon experiences" (2 dln., Londen 1887—1889). Hij overleed den 6den Januari 1900 te Tottenham.

Coyet, *Frederik,* de verdediger van het fort Zeelandia op het eiland Formosa, was in 1644 lid van het gerechtshof te Batavia en werd in 1647 benoemd tot hoofd der Nederlandsche bezitting in Japan. In 1656 werd hij landvoogd op het eiland Formosa, en daar hem bekend was, dat hij er door den Chineeschen zeeroover *Coxinga* zou worden aangevallen, vroeg hij hulp te Batavia. De vloot, onder *Cau* door de Hooge Regeering afgezonden, was te klein, leed vele verliezen en moest terugkeeren. De aanval had plaats in 1661, en *Coyet* trok terug in het kasteel Zeelandia, dat hij 8 maanden verdedigde, doch op aandringen van den krijgsraad aan de vijanden moest overgeven onder beding van vrijen aftocht. Zoo ging Formosa voor altijd voor ons verloren. *Coyet* begaf zich naar Batavia en werd er, op de beschuldiging zijner vijanden, in hechtenis genomen. Ofschoon hij zich tegen een leger van 25 000 man, van grof geschut voorzien, moedig een geruimen tijd verdedigd had, beschuldigde men hem van lafhartigheid en deed hem het schavot beklimmen, waarna hij tot levenslange ballingschap naar een der Banda-eilanden veroordeeld werd. Eerst in 1674 werd, op voorspraak van prins *Willem III,* dit vonnis ingetrokken. Naar men meent, werden Formosa en *Coyet* vooral opgeofferd aan den haat van *Verburgh,* een der leden van den Raad van Indië en vroeger gouverneur van Formosa, die alle goede maatregelen wist te verijdelen en alles op *Coyet*'s hoofd deed neerkomen.

Coypel, *Noël,* een Fransch schilder, den 25sten December 1628 te Parijs geboren en aldaar overleden den 24sten December 1707, versierde het Louvre en de Tuileriën te Parijs, benevens het paleis te Versailles met fresco's. Ook aan het beschilderen der kapel van het Hôtel des Invalides te Parijs heeft hij medegewerkt.

Coypel, Antoine, een Fransch schilder, een zoon van den voorgaande, werd den 11den April 1661 te Parijs geboren en studeerde te Rome. Vooral als decoratief kunstenaar is *Coypel* werkzaam geweest; hij versierde zalen in het paleis te Versailles, het Palais Royal te Parijs en het kasteel te Meudon. Ook ontwerpen voor tapijten werden door hem vervaardigd. *Coypel* werkte mede aan de „Histoire du roi Louis-le-Grand par les médailles" (1691) en aan de „Médailles sur les principaux événements du règne de Louis-le-Grand" (1702). *Coypel,* die den 7den Januari 1722 te Parijs stierf, gaf uit: „Discours prononcés dans les conférences de l'Académie de la peinture".

Coypel, Nicolas, een Fransch schilder, een halfbroeder van den vorige, werd den 17den November 1672 te Parijs geboren en overleed aldaar den 4den December 1734. Zijn werk is de beschildering der kerk Saint-Sauveur te Parijs.

Coypel, Charles Antoine, een Fransch schilder, zoon van *Antoine Coypel,* werd den 11den Juli 1694 te Parijs geboren en overleed aldaar den 14den Juni 1752; zijn schilderijen werden meer bewonderd dan zijn treurspelen, die vooral door *Voltaire* ongunstig zijn beoordeeld.

Coysevox, *Charles Antoine,* een Fransch beeldhouwer, den 29sten September 1640 te Lyon geboren en overleden te Parijs den 10den October 1720, maakte het grafteeken voor *Colbert* in de kerk Saint-Eustache te Parijs. Voor het park te Versailles vervaardigde hij de beelden „De Garonne", „De Dordogne" en een „Nimf", die nu in het Louvre te Parijs wordt bewaard; voor het park te Marly de beelden „Een Herder", nu in het Louvre, „Amphitrite", „Neptunus" en „De Seine", nu te Brest. In den tuin der Tuileriën te Parijs ziet men zijn „Mercurius" en „De Faam", beiden op gevleugelde paarden. Ook de versiering van den gevel der kapel van het Hôtel des Invalides te Parijs is zijn werk. De graftombe voor *Mazarin,* die *Coysevox* voor het Collège des Quatre Nations te Parijs vervaardigde, prijkt nu in het Louvre. In de kerk Saint-Roch te Parijs ziet men de graftombes voor *Le Nôtre* en den maarschalk *De Créqui.* Eindelijk verdienen onder de werken van *Coysevox* nog vermelding de tombe voor *Lebrun* in de kerk Saint Nicolas du Chardonnet en vele portretten van beroemde tijdgenooten.

Cozzarelli, *Giacomo,* een Italiaansch bouwmeester en beeldhouwer, den 20sten November 1453 te Siena geboren en aldaar overleden den 23sten Maart 1515, bouwde te Siena het Palazzo del Magnifico en de kerk der Osservanza. Zijn beeldhouwwerk is meest in gebakken aarde uitgevoerd. Hij voltooide in 1507 het grafteeken voor *Jacopo Tondi* in de kerk van Santa Maria della Scala te Siena en in 1515 een beeld van den *H. Sigismundus* in de kerk van Santa Maria del Carmine aldaar.

Craandijk, *Jacobus,* een Nederlandsch schrijver, den 7den September 1834 te Amsterdam geboren, studeerde aldaar aan het seminarium der Doopsgezinden en werd in 1859 predikant te Borne en in 1862 te Rotterdam, vervolgens in 1884 te Haarlem. Behalve opstellen in verschillende tijdschriften leverde hij: „Het Nederlandsche zendelinggenootschap in zijn willen en werken geschetst" (1869; 2de druk 1874),

„Wandelingen door Nederland met pen en potlood" (met platen van *Schipperus*, 1874; 2de druk 1883), „De Haarlemsche hofjes" (1904). *Craandijk* is in 1912 overleden.

Craayvanger, *Gerardus*, een Nederlandsch componist, werd den 13den Januari 1775 te Utrecht geboren. Zijn instrument was de viool, en hij bekleedde in 1800 de betrekking van directeur van het studentenconcert in zijn geboorteplaats. Vooral leverde hij zijn zeer gewaardeerde hulp bij het uitvoeren van koren in de R.-K. Kerken, daar hij een goede baritonstem had. De door hem gecomponeerde missen, motetten en kwartetten getuigen van zijn talent en hij vormde vele uitmuntende leerlingen. Hij overleed den 10den Maart 1855.

Crabbe, *George*, een Engelsch dichter, den 24sten December 1754 te Aldborough in Suffolk geboren, legde zich aanvankelijk toe op de heelkunde. Hij begaf zich vervolgens naar Londen, waar hij met zijn gedichten: „The Library" (1781) en „The Village" (1783) grooten bijval oogstte. Nadat hij in 1785 „The newspaper" uitgegeven had, wijdde hij zich aan de studie der godgeleerdheid, verkreeg een academischen graad zonder een universiteit te bezoeken, en werd in 1813 godsdienstleeraar te Trowbridge in Wiltshire. Hij schreef inmiddels: „The parish register" (1807), „The borough" (1810), „Tales in verse" (1812), en zijn hoofdwerk „Tales of the hall", de voorstelling van twee broeders, die na een langdurige scheiding elkander hun lotgevallen verhalen. Men heeft zijn poëzie wel eens vergeleken met de schilderstukken van *Teniers* of *Ostade*. Zelfs weinig aantrekkelijke onderwerpen wist hij op een meesterlijke wijze te behandelen. Hij onderscheidt zich door eenvoudigheid, uitvoerigheid en keurigheid. Zijn gezamenlijke werken zijn na zijn overlijden, den 3den Februari 1832, in 8 deelen bij herhaling uitgegeven.

Crabbetje. Zie *Asselijn*.

Crabeth, *Dirk*, een Nederlandsch glasschilder, omstreeks 1520 te Gouda geboren als zoon van *Pieter Crepel*, zoodat hij eigenlijk *Dirk Pietersz.* heette. Men wil, dat hij bij *Jean Cousin de oude* te Parijs de glasschilderkunst zou hebben geleerd. Hij is in het begin der 17de eeuw te Gouda gestorven. Als zijn vroegste werk geldt een glas in het koor der St. Jacobskerk in Den Haag, van 1547. De St. Janskerk te Gouda bezit van *Dirk Crabeth* de volgende glazen: „De doop van Christus", in 1555 door *Joris van Egmond*, bisschop van Utrecht, geschonken; „Christus predikend", in 1556 door *Cornelis van Mierop*, proost van Sint Salvator te Utrecht geschonken; „Johannes predikend", in 1557 door den bisschop van Luik geschonken; „Johannes in de gevangenis", in 1558 door vier burgers van Gouda geschonken; „Philippus en de Moorman", in 1559 door *Philips de Ligne* geschonken; „Salomo, die den Tempel inwijdt" en „Het Laatste Avondmaal", in 1557 door koning *Philips II* geschonken; „De Uitdrijving der wisselaars uit den Tempel", in 1567 door prins *Willem I van Oranje* geschonken; en „Judith en Holofernes", in 1571 door *Johannes van Baden* geschonken.

Crabeth, Wouter, een Nederlandsch glasschilder en broeder van den voorgaande, werd omstreeks 1530 te Gouda geboren en overleed aldaar omstreeks 1580. Ook hij zou in Frankrijk en Italië de kunst hebben geleerd. De St. Janskerk te Gouda bezit van *Wouter Crabeth* de volgende glazen: „De koningin van Scheba bij Salomo", in 1561 door de Abdis van Rijnsburg geschonken; „Elia's offer en de Voetwassching", in 1562 door *Margaretha van Oostenrijk* geschonken; „Heliodorus de tempelschenner", in 1566 door *Erik van Brunswijk* geschonken en „De Kerstnacht", in 1564 door het kapittel van St. Salvator te Utrecht geschonken.

De cartons van de glazen der gebroeders *Crabeth* zijn te Gouda bewaard gebleven; met behulp daarvan heeft *J. L. Schouten* te Delft de vensters kunnen herstellen.

Cracovienne is een dans. Zie *Krakowiak*.

Cracow, *Cracov* of *Cracau, Georg*, een Duitsch humanist, jurist en staatsman, werd den 7den November 1525 te Stettin geboren. Te Rostock verwierf hij een uitgebreide philologische en wiskundige kennis en werd in 1547 te Greifswald leeraar in het Grieksch en de wiskunde. In 1549 huwde hij *Sara Bugenhagen*, de dochter van den reformator, en vestigde zich te Wittenberg. Daar leerde hij *Melanchton* en diens schoonzoon *Kaspar Pencer* kennen. In 1557 werd hij tot keurvorstelijk raadheer benoemd en was tegenwoordig op het Colloquium van Worms en op den Rijksdag van Augsburg in 1559. In 1565 ging hij naar Dresden. Als vertrouweling van den keurvorst *Augustus* steunde hij diens staatkunde in de onderdrukking der streng-Luthersche Ernestijnen en tot invoering van ingrijpende veranderingen in bestuur en rechtspraak, terwijl hij op kerkelijk gebied de bemiddelende leer van *Melanchton* begunstigde. Door zijn verkeer met de leiders der zoogenaamde Kryptocalvinisten kwam hij bij het Hof in verdenking, dat hij het Calvinisme in Saksen wilde invoeren, en werd in April 1574 in hechtenis genomen. De wraakzucht van keurvorstin *Anna*, over wier „Weiberregiment" hij zich vaak scherp uitgelaten had, en de partijhaat van den Leipziger burgemeester *Hieronymus Rauscher* brachten hem op de pijnbank. Den 17den Maart 1575 bezweek hij aan de martelingen.

Cradle is de naam van een schommelapparaat in de goudwasscherijen (zie *Goud*). Ook is het een inrichting, die aan den hals van het paard bevestigd wordt, om het te beletten, zich in de voorpooten te bijten, vooral bij kribbebijters.

Cradock is een divisie der Kaapkolonie met een oppervlakte van 7700 v. km. en ongeveer 16 000 inwoners. Zij vormt een hoogvlakte, ingesloten door de Groote Winterbergen en de Tandtjesketen, en doorsneden door de Groote Vischrivier en den spoorweg Port Elizabeth-Colesberg, en heeft een voortreffelijk klimaat. De streek levert vooral veel wol. De gelijknamige hoofdstad ligt aan genoemde rivier en spoorweg, telt (1911) 6456 inwoners, is een Fransch-Protestantsch zendingstation en heeft grooten wolhandel.

Craesbeeck, *Joos van*, een Vlaamsch schil-

der, werd omstreeks 1605 te Neerlinter geboren en overleed te Brussel omstreeks 1661. Als jongen kwam hij te Antwerpen, waar hij zich als bakker vestigde, welk bedrijf hij steeds is blijven uitoefenen; slechts in zijn vrijen tijd schilderde hij. *Craesbeeck* ging er in de leer bij *Adriaan Brouwer*, met wien hij zeer bevriend was. Omstreeks 1651 vestigde hij zich te Brussel. *Craesbeeck's* schilderijen, die soms zeer sterk aan die van *Brouwer* herinneren, zijn vrij zeldzaam. Als onderwerpen koos hij meest binnenhuizen, met boeren, soldaten en vrouwen gestoffeerd. Zijn beste werken vindt men in de musea te Weenen, te Brussel en te Antwerpen.

Craeyvanger, *Gijsbertus,* een Nederlandsch schilder, etser en lithograaf, werd den 21sten October 1810 te Utrecht geboren en overleed aldaar den 17den Juli 1895. Hij was een leerling van *J. W. Pieneman* en schilderde meest paarden en jachttafereelen. Men vindt zijn werken hier te lande in vele verzamelingen.

Crafty, eigenlijk *Victor Geruzez,* doch bekend onder het pseudoniem *Crafty,* een Fransch letterkundige en teekenaar, werd in 1840 te Parijs geboren. Hij was een zoon van den hoogleeraar *Eugène Geruzez* en een leerling van *Gleyre.* Onder den naam *Victor Crafty* gaf hij „Paris à cheval" (1882) en „La province à cheval" (1884) uit. Zijn teekeningen zijn in verschillende albums en in het „Journal amusant", het „Journal pour rire" enz. openbaar gemaakt.

Craig, *Edward Gordon,* een Engelsch ijveraar voor hervorming van het tooneel, werd geboren den 16den Januari 1872. In 1899 trad hij voor het eerst als tooneelspeler op in het Lyceum Theatre te Londen en gedurende acht jaren was hij als acteur werkzaam. Reeds in dien tijd ontwikkelde hij zijn denkbeelden over tooneelschikking en decor, waarbij hij er van uitgaat, dat niet naar kunstige nabootsing gestreefd moet worden, maar alleen naar het opwekken van de vereischte stemming. Groote vereenvoudiging en de minst mogelijke wisseling van decor beschouwt hij als allereerst noodig. In de eerste plaats wenscht hij zijn theorieën toegepast te zien op de vertooningen van *Shakespeare.* In 1913 stichtte hij een school voor tooneelkunst te Florence. Van zijn geschriften noemen wij: „The art of the Theatre" (1905), opstellen in zijn tijdschrift „The Mask" (Florence sinds 1908), „On the Art of the Theatre" (1911), „Towards a New Theatre" (1913).

Craik, *George Lillie,* een Engelsch geleerde en schrijver, in 1798 te Kennoway (Fife) geboren, studeerde eerst te St. Andrews in de godgeleerdheid, maar ging over tot de letterkunde. In 1826 kwam hij naar Londen, waar hij met *Ch. Knight* in verbinding trad en ijverig werkte voor de maatschappij ter verbreiding van nuttige wetenschappen en aan de „Penny Cyclopaedia". In 1849 werd hij hoogleeraar in de Engelsche geschiedenis en letterkunde te Belfast, waar hij den 25sten Juni 1866 overleed. Hij schreef: „The pursuit of knowledge under difficulties" (2 dln., 1830—1831), „Sketches of the history of literature and learning in England" (6 dln., 1844—1845), „The history of British commerce" (3 dln., 1844), „Spencer and his poetry" (3 dln., 1845), „Bacon, his writings and his philosophy" (3 dln., 1844), „Romance of the peerage" (4 dln., 1848—1850), „Outlines of the history of the English language" (1851), „The English of Shakespeare" (1856), „History of English literature and the English language" (2 dln., 1861), „A manual of English literature" (1862).

Crailsheim is de naam van een Duitsche districtshoofdstad in Württemberg, 10 km. van de Beiersche grens, 412 m. hoog gelegen aan de Jagst en aan 6 spoorlijnen. De stad telt (1910) 6101 inwoners, heeft drie Gotische kerken, een synagoge, verschillende scholen, fabrieken van cement, gips, katoen en geweven stoffen, leerlooierijen, brouwerijen, molens en handel in leer, vee, graan en hop. In 1338 werd zij tot stad verheven en kwam in 1810 aan Württemberg.

Crailsheim, *Krafft graaf van,* een Beiersch staatsman, geboren te Ansbach den 15den Maart 1841, studeerde te Erlangen, Leipzig en Zurich in de rechten en staatswetenschappen, werd in 1865 geplaatst bij het bestuur van Midden-Franken, werd in 1868 districts-assessor te Brückenau, was sedert 1870 in die betrekking werkzaam aan het ministerie van Handel en Openbare Werken, werd in 1871 bevorderd tot regeeringsassessor, in 1872 geplaatst bij het ministerie van Buitenlandsche Zaken en van het koninklijk Huis, aanvaardde in 1874 de betrekking van raad van legatie, in 1879 die van geheimraad van legatie en werd in 1880 minister van Buitenlandsche Zaken en van het koninklijk Huis. In 1890 werd hij minister president en in 1901 in den gravenstand verheven. Hij moest in 1903 door toedoen der utramontanen aftreden.

Crajova is de hoofdplaats van het Roemeensche district Doljiu in Klein-Walachije, niet ver van Jiuln, gelegen aan de spoorwegen Turn—Severin—Ungheni en Crajova—Calafatu. Er is een sterk garnizoen; ook wonen er verschillende consuls. Zij telt (1911) 45 780 inwoners, heeft een hoogere burgerschool, kweekschool voor onderwijzers, industrieschool, 29 kerken, 3 synagogen en handel in graan.

Cram. achter de namen van vlinders is de afkorting voor den Nederlandschen entomoloog *Pieter Cramer* (zie aldaar).

Crambe is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Kruisbloemigen *(Cruciferen).* Het omvat een aantal kruiden en heesters, die aan de Middellandsche Zee en elders aan de kust groeien. De merkwaardigste soort, *C. maritima* L. (zeekool), vindt men aan het strand in Holstein en Mecklenburg, bij Nizza en aan de Engelsche kust, terwijl zij ook in tuinen hier en daar aangekweekt wordt. Zij is een overblijvend kruid met blauwachtige bladeren en levert in haar jonge spruiten een zeer vroege groente, die op de wijze van asperges wordt toebereid. Men oogst die spruiten van 3-jarige stengels, nadat men ze eerst met een kap van stroo bedekt heeft, om ze geel te laten worden. Zij bestaat uit dicht opeengepakte blaadjes in den vorm van dennenkegels. Van een ander soort, *C. tartarica* L., die op de wijnbergen van Hongarije, Moravië en ook in Tartarije

groeit, gebruikt men de in schijfjes gesneden wortels, alsook de spruitjes als groenten.

Cramer, *Gabriël,* een Zwitsersch wiskundige, werd den 31sten Juli 1704 te Genève geboren, bekleedde er de betrekking van hoogleeraar in de wiskunde en wijsbegeerte en overleed op een reis te Bagnoles in Languedoc, den 4den Januari 1752. Zijn: „Introduction à l'analyse de lignes courbes algébriques" (1750) maakte zijn naam bekend. Voorts maakte hij de uitgave gereed van de: „Elementa Matheseos" van *Wolf* (1733—1742, 2 dln.) en van de werken en brieven van *Jean Jacques Bernoulli* (1742 en 1744).

Cramer, *Johan Andreas,* een Duitsch scheikundige, werd den 14den December 1710 te Quedlinburg geboren, studeerde eerst in de geneeskunde en vervolgens in de rechten, werd advocaat te Blankenburg, maar hield zich uitsluitend bezig met scheikunde, zoodat hij benoemd werd tot buitengewoon hoogleeraar in die wetenschap te Leiden, te Londen daarover voorlezingen hield ent met een aanzienlijke betrekking te Blankenburg in Brunswijk bekleed werd. *Cramer* overleed te Berggieszhübel den 6den December 1777. Hij schreef: „Elementa artis docimasticae (Leiden 1739).

Cramer, *Pieter,* heeft het kostbare werk uitgegeven: „Beschrijving der uitlandsche kapellen, voorkomende in Azië, Afrika en Amerika, met kleuren afgebeeld" (1775, kwarto, 34 stukken). Een catalogus van die kapellen is geleverd door *H. Verloren* (1837). Van dezen *Cramer* is ons verder niets bekend.

Cramer, *Karl Gottlob,* een Duitsch romanschrijver, den 3den Maart 1758 te Pödelitz bij Freiburg aan de Unstrut geboren, legde zich eerst toe op den boschbouw, studeerde vervolgens te Leipzig en te Wittenberg in de godgeleerdheid, woonde daarna ambteloos te Weiszenfels en te Naumburg, en werd in 1795 „Forstrat" van den hertog van Saksen te Meiningen. Hij overleed den 17den Juni 1817 als leeraar aan de „Forstacademie" te Dreiszigacker bij Meiningen. Zijn eerste roman, „Karl Saalfeld oder Geschichte eines relegirten Studenten" (1782), werd door meer dan 40 ridderromans in 20 deelen gevolgd. „Leben und Meinungen, auch seltsame Abenteuer Erasmus Schleichers, eines reisenden Mechanikus" (1789—1791, 4 dln.) wordt voor zijn besten roman gehouden.

Cramer, *John Anthony,* een Engelsch philoloog, geboren in 1793 te Mitlödi in Zwitserland, studeerde in Engeland in de godgeleerdheid en werd, na het bekleeden van eenige andere betrekkingen, in 1842 benoemd tot hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis te Oxford. Van zijn geschriften noemen wij: „Description of ancient Italy" (1826, 2 dln.), „Description of ancient Greece" (1828, 3 dln.), „Description of Asia Minor" (1832, 2 dln.), „Anecdota Graeca codicum manuscriptorum bibliothecae Oxoniensis" (1834—1837, 4 dln.), „Anecdota Graeca e codicibus manuscriptis bibliothecae regiae Parisiensis" (1839—1841, 4 dln.) en „Travels of Nicander Nucius of Corcyra in England in the reign of Henry VIII" (1841). Hij overleed den 24sten Augustus 1848 te Brighton.

Cramer, *Alle Meinderts,* een beoefenaar der kerkgeschiedenis, geboren den 25sten Maart 1805 te Norden in Oost-Friesland, werd in 1830 predikant te Huizinge en was van 1832 tot 1871 in die betrekking werkzaam bij de Doopsgezinde gemeente te Middelburg, ontving daarna het emeritaat en vestigde zich te Lochem. Hij schreef: „Het leven en de verrigtingen van Menno Simons" (1837) en „Het leven van David Jorisz.", voorts eenige vlugschriften en een reeks van bijdragen in verschillende tijdschriften.

Cramer, *Antonie,* een Nederlandsch geneeskundige, den 13den Juli 1822 te Winschoten geboren, studeerde te Groningen, vestigde zich als geneesheer aldaar, schreef belangrijke opstellen in geneeskundige tijdschriften, zag in 1850 zijn antwoord op een prijsvraag over de parasietgewassen en in 1852 een over het accommodatievermogen der oogen door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem met goud bekroond, maakte zich bekend door een oogspiegel van zijn vinding en schreef voorts: „Ontleedkundige platen, Osteologie" (1854) enz. Hij overleed den 1sten Januari 1855 te Groningen.

Cramer, *Karl Eduard,* een Zwitersch plantkundige, den 4den Maart 1831 te Zurich geboren, werd in 1855 privaat-docent aan de hoogeschool te Zunich, na aldaar en te Freiburg in de plantkunde te hebben gestudeerd. In 1861 werd hij hoogleeraar in de algemeene plantkunde aan het Zwitersche polytechnicum en richtte een plantenphysiologisch instituut op. In 1880 werd hij ook ordinarius der hoogeschool en in 1882 directeur van den botanischen tuin te Zurich, waar hij den 24sten November 1901 overleed. Hij schreef: „Pflanzenphysiologische Untersuchungen" (met *Nägeli,* 4 afl., Zurich 1855—1858), „Untersuchungen über die Ceramiaceen" (afl. 1, Zurich 1862), „Bildungsabweichungen bei einigen wichtigern Pflanzenfamilien" (Zurich 1864), „Fossile Hölzer der arktischen Zone" (in „Flora fossilis arctica" van *Heer,* Zurich 1868), „Ueber den Gitterrost der Birnbäume" (in de „Schweiz. landwirtschaftliche Zeitschrift" 1876), „Ueber die geschlechtslose Vermehrung des Farnprothallium" (in de „Denkschriften der Allgemeinen schweiz. Gesellschaft für die gesamte Naturwissenschaft", Zurich 1881), „Ueber die verticillierten Siphoneen" (Zurich 1887 en 1890), „Ueber Caloglossa Leprieurii" (in de „Festschrift zu Ehren von Nägeli und Kölliker", Zurich 1891) en „Leben und Wirken von Karl Wilhelm von Nägeli" (Zunich 1896). Ook leverde hij bijdragen voor het werk „Leben des Meeres" (Leipzig 1895) van *Konrad Keller.*

Cramer, *W. F. H.,* een Nederlandsch vlagofficier, werd geboren in 1833. Hij verliet in 1892 als vice-admiraal directeur en commandant in de marinedirectie te Amsterdam den zeedienst. *Cramer* maakte zich vooral verdienstelijk in zake het torpedowezen, en zag zich o.a. gecommitteerd naar Frankrijk ter bijwoning van proefnemingen met offensieve torpedo's. Hij overleed den 30sten September 1904.

Cramer, *Jacob,* een Nederlandsch godgeleerde, den 24sten December 1833 te Rotterdam geboren, studeerde sedert 1852 aan de hoogeschool

te Utrecht en beëindigde daar zijn studie met een proefschrift: „Specimen historico-dogmaticum de Arianismo". Van 1858 tot 1859 was hij adjunct-director van het Nederlandsche zendelinggenootschap en was daarna predikant te Oude- en Nieuwe-Wetering (1859—1862), Charlois en Katendrecht (1862—1866) en Amsterdam (1866—1876). In 1876 werd hij hoogleeraar te Groningen, vanwaar hij in 1884 als zoodanig naar de universiteit te Utrecht overging. Hier gaf hij met prof. *G. H. Lamers* de „Bijdragen" en „Nieuwe Bijdragen op het gebied van godgeleerdheid en wijsbegeerte" en het tijdschrift: „Eeuwig Evangelie" uit. Behalve eenige bundels preeken en sommige academische redevoeringen verschenen van zijn hand: „Christendom en Humaniteit" (1871), „Alexandre Vinet als Christelijk moralist en apologeet geteekend" (bekroonde prijsvraag v. h. Haagsch Genootschap, 1883). Verder heeft hij bijdragen geleverd voor: „Stemmen voor waarheid en vrede", „Evangelisch Penningmagazijn", „De zaaier", „Protestantsche bijdragen". Hij overleed den 18den Mei 1895 te Utrecht.

Cramer, *Samuel,* in 1842 te Middelburg geboren als zoon van *A. M. Cramer,* studeerde te Amsterdam, Heidelberg en Zurich en werd doctor in de godgeleerdheid op een dissertatie over *Zwingli*'s leer van het godsdienstig geloof. Van 1866 tot 1890 was hij Doopsgezind predikant, achtereenvolgens te Zijldijk, Emden en Zwolle; van 1890 tot 1912 hoogleeraar aan het Doopsgezind Seminarie, waaraan hij homiletiek, practische theologie en Mennonitica doceerde en tevens hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, waar hij de geschiedenis van het Christendom sinds *Karel den Groote* onderwees. Hij gaf uit: „Conservatief Modernisme" (1882) en bewerkte van de Bibliotheca Reformatoria Neerlandica (uitgegeven door *S. Cramer* en *F. Pijper)* de dln. II („Het Offer des Heeren", Doopsgezind Martelaarsboek), V („Nederl. Anabaptistica") en VII („Zestiende-eeuwsche schrijvers over de geschiedenis der oudste Doopsgezinden hier te lande"). Verder verschenen van zijn hand: „Beschrijvende en toegepaste godgeleerdheid" (intreerede, 1890); „Godsvrucht voorwerp van historisch onderzoek" (rectorale rede, 1900); een levensbericht van *C. Sepp* voor de Nederl. Maatsch. van Letterkunde, 1891; en verschillende artikelen in de Doopsgezinde Bijdragen, die hij sinds 1894 uitgaf; in *Herzog's* Real Encyclopädie, o.a. „Mennoniten en Menno Simons", in theol. tijdschriften en in de (Doopsgezinde) Zondagsbode. Als hoogleeraar sprak hij de feestrede uit bij de herdenking van het 100-jarig bestaan der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (1911). Ook gaf hij den stoot aan de oprichting van de „Verein der Mennonitengemeinden im Deutschen Reiche". Hij overleed den 30sten Januari 1913 te Amsterdam.

Zie over *Cramer:* Levensbericht door *J. Wuite* in Doopsgezind Jaarboekje 1914; Voorrede van deel X der Bibl. Reform. Neerl. door *F. Pijper.*

Cramer von Baumgarten, *Gerrit Johan Frederik,* een populair schrijver op het gebied der godgeleerdheid, den 28sten Januari 1787 te Koevorden geboren, studeerde te Groningen, was bij onderscheiden gemeenten werkzaam, vertrok in 1824 als predikant naar Midwolde en overleed aldaar den 15den November 1855. Hij schreef: „Brieven over het werkje: Christen en Hervorming, vergeleken met den Protestantschen Kerkstaat, bijzonder in Nederland" (1817), „Bijdragen tot de verklaring van het Nieuwe Testament enz." (1828), „De geopenbaarde godsdienstleer des Bijbels enz." (1830, 5 dln.), „Bijbelsche geschiedenis in vragen en antwoorden" (1817) enz.

Crampel, *Paul,* een Fransch Afrikareiziger, werd in 1863 geboren, begaf zich in November 1886 naar *Savorgnan de Brazza* aan den Fransehen Kongo en ondernam in diens opdracht een gelukkig uitgevoerde expeditie (12 Augustus 1888 tot einde Januari 1889), van Madiville aan den middelloop der Ogowe uit, in het land der Fan in het N. en terug naar de Coniscobaai. Het volgende jaar ontving hij van het „Comité de l'Afrique française" de opdracht, te trachten van den Kongo uit, door het onbekende binnenland, het Tsaadmeer te bereiken. Den 15den Augustus 1890 vertrok hij met 30 Senegaleezen en 250 dragers uit Stanley-Pool, in gezelschap van *Lauzière, Biscarrat* en *Nébout,* en bereikte den 25sten September Bangui aan de Oebangi (4° 21' N.Br. en 19° O.L. v. Gr.), het laatste Europeesche station. Den 1sten Januari 1891 begon hij met *Lauzière* den marsch naar het Noorden, terwijl *Biscarret* en *Nébout* in de achterhoede bleven, en bereikte na veel moeite tegen het einde van Februari de ongeveer 500 km. van Oebangi verwijderde plaats El-Koeti (tusschen 9 en 10° N.Br. ten Z. van Wadai). Door zijn lieden op 5 na verlaten, beproefde hij, nog vóór dat de achterhoede aangerukt was, verder naar het N. te marcheeren, maar werd tegen het midden van April, niet ver van El-Koeti door de Snoessi vermoord. *Lauzière* was reeds een maand te voren aan dysenterie bezweken; *Biscarrat* werd den 25sten Mei verraderlijk vermoord door de Mohammedanen in Mpoko (18 dagmarschen ten Z. van El-Koeti). *Nebout* bracht, als eenige overlevende, de treurmare naar Brazzaville aan den Kongo tegen het einde van Juli 1891.

Cran is een Engelsche maat voor visch, ook voor haring, en bevat 45 imperialgallons = 204,456 L. niet uitgehaalde en 37½ imperialgallons = 170,380 L. gezouten visch.

Cranach, *Lucas,* soms ook *Kranach* geschreven, een Duitsch schilder, werd in 1472 te Cronack bij Bamberg geboren. Van zijn jeugd is niets bekend. In 1504 werd hij door *Frederik den Wijze,* keurvorst van Saksen, tot hofschilder benoemd en vestigde hij zich metterwoon te Wittenberg. Ook bij de latere keurvorsten van Saksen, *Johan de Standvastige* en *Frederik de Grootmoedige,* stond *Cranach* in de gunst. *Cranach* overleed den 16den October 1553. Hij heeft kerkelijke en mythologische stoffen behandeld en ook portretten geschilderd. Onder de kerkelijke stukken noemen wij: „Het huwelijk der H. Catharina" in de Domkerk te Erfurt; „Het H. Avondmaal" in de Stiftskerk te Wittenberg; „De H. Hieronymus en de H. Leopold"

in het Museum te Weenen. Mythologische onderwerpen vertoonen: „Het oordeel van Paris" in het Museum te Carlsruhe; „Venus en Amor" in het Museum te Berlijn; „De jacht" in het Museum te Weenen. Onder de portretten is dat van den kardinaal *Albrecht van Brandenburg* in het Museum te Berlijn een der fraaiste. Ook houtsneêprenten zijn veel naar teekeningen van *Cranach* vervaardigd.

Als portretschilder heeft ook *Lucas Cranach de jonge,* een zoon van den vorige, die in 1586 te Wittenberg stierf, uitgemunt.

Cranborne, *James Edward Hubert,* viscount. Zie *Salisbury.*

Cranbrook, *Gathorne Hardy,* earl, een conservatief Engelsch staatsman, den 1sten October 1814 te Bradford geboren, studeerde te Oxford en werd in 1856 lid van het Parlement. Hier onderscheidde hij zich als een uitstekend redenaar en werd in 1858 onder *Derby* onderstaatssecretaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken. In 1865 verving hij *Gladstone* als vertegenwoordiger der universiteit te Oxford. Bij de vorming van het derde ministerie-*Derby* in Juli 1866 werd hij voorzitter van het armwezen en in Mei 1867, na het aftreden van *Walpole,* minister van Binnenlandsche Zaken. Hij behield zijn portefeuille tot aan het optreden van het ministerie-*Gladstone* in December 1868. In 1874 werd hij in het ministerie-*Disraëli* minister van Oorlog, verwisselde in Mei 1878 zijn ambt met het staatssecretariaat van Indië en nam met den titel van viscount zitting in het Hoogerhuis. De Oostersche politiek van *Beaconsfield* vond in hem een ijverig verdediger, maar na den val van dien staatsman nam hij niet langer deel aan de openbare aangelegenheden, tot hij in Juni 1885 kanselier van Lancaster werd en als zoodanig lid van het ministerie-*Salisbury.* In Januari 1886 nam hij zijn ontslag, maar van 1886 tot 1892 was hij als lord president van den Geheimen Raad wederom lid van het nieuwe ministerie-*Salisbury.* Hij werd toen tot earl verheven. *Cranbrook* overleed den 30sten October 1906 te Londen.

Crane, *Walter,* een Engelsch schilder, werd den 15den Augustus 1845 te Liverpool geboren en ontving zijn opleiding van zijn vader, den portretschilder *Thomas Crane* (overleden in 1859) en den schilder *Linton.* Daarna vestigde hij zich te Londen, waar hij zich bij de school der Praeraffaelieten aansloot. Hij overleed den 15den Maart 1915. Vooral als teekenaar is *Crane* bekend. Zijn teekeningen zijn als verluchtingen in boeken gereproduceerd. Tot deze behooren: „Flora's Feast", „The Fairie Queene", „The Story of the Glittering Plain", „Household Stories", „Princess Florimonde", en „The Sirens Three". Hij gaf ook uit „The decorative illustration of Books" (Londen 1896).

Craniologie. Zie Schedelleer.

Craniota. Zie *Leptocardiers.*

Craniotomie. Zie *Verlossing.*

Cranmer, *Thomas,* een der voornaamste kerkhervormers in Engeland, werd den 2den Juli 1489 te Aslacton in Northampton geboren, legde zich te Cambridge hoofdzakelijk toe op de Grieksche en Hebreeuwsche talen en werd in 1524 leeraar in de theologie. Door een epidemie uit Cambridge verdreven, begaf hij zich naar Waltham in Essex. Toen koning *Hendrik VIII* dat graafschap bezocht, kwam *Cranmer* in aanraking met den staatssecretaris *Gardiner* en den Hofkapelaan *Fox,* en toen zij over de voorgenomen echtscheiding van den vorst spraken, gaf *Cranmer* te kennen, dat het beter zou zijn, den raad van ervaren godgeleerden daarover in te winnen, dan zich aan de beslissing van den paus te onderwerpen. *Fox* verhaalde dit gesprek aan den koning; deze ontbood *Cranmer,* benoemde hem tot zijn kapelaan en belastte hem met de taak, een geschrift over de zaak der echtscheiding op te stellen. Nadat dit geschied was, werd *Cranmer* naar Duitschland gezonden, om den keizer gunstig te stemmen, en daarbij maakte hij kennis met Protestantsche godgeleerden, die hem op de hoogte brachten van de gevoelens der Hervormers. Toen reeds bleek het, dat hij de heerschende Kerk wilde verlaten doordien hij in het huwelijk trad met een nicht van *Osiander* te Neurenberg. Kort daarna bekleedde de koning hem met de waardigheid van aartsbisschop van Canterbury. Schoorvoetend liet hij zich die benoeming welgevallen, omdat de daarbij af te leggen eed van getrouwheid aan den paus in strijd was met zijn overtuiging en ook zijn huwelijk niet in overeenstemming was met de eischen der R.-Katholieke Kerk, terwijl hij bovendien de wispelturigheid van den koning kende. Intusschen legde hij den eed voorwaardelijk af, namelijk voor zoover zijn getrouwheid overeen te brengen was met Gods geboden, met de rechten des konings en met de wetten des lands. Weldra (1533) sprak hij over het koninklijk echtpaar het vonnis der echtscheiding uit, en toen de paus hem met den ban bedreigde, was hij evenzeer op verzet bedacht als de koning, die zich door een Parlementsbesluit reeds tot hoofd der kerk had laten benoemen. Nu zocht hij de Hervorming zooveel mogelijk te bevorderen en beijverde zich, den Bijbel in zijn moedertaal voor allen toegankelijk te maken. Voor zoover hij het durfde wagen, streed hij tegen de Zes Artikels *(the Bloody Act),* op verlangen des konings door het Parlement uitgevaardigd, waarbij elk ter dood verwezen werd, die zich voor de leer der transsubstantiatie enz. verklaarde. Tevens vond hij het raadzaam, zijn echtgenoote naar haar bloedverwanten in Duitschland terug te zenden. Na den dood van *Hendrik VIII* kon hij zich vrijer bewegen, en hij bracht de Hervorming in Engeland ongeveer op de hoogte, waarop zij zich thans nog bevindt. Hoewel hij zachtmoedig van aard was, nam hij deel aan de gruwzame vervolging der dweepzieke Anabaptisten. Toen *Maria,* de dochter van *Hendrik VIII* en diens gescheiden gemalin *Catharina van Aragon,* den troon besteeg (1553), werd *Cranmer* met andere voorstanders der Hervorming in hechtenis genomen, van zijn waardigheid beroofd en als ketter ter dood veroordeeld. Gedurende zijn lange gevangenschap deed men den grijsaard allerlei verklaringen teekenen, waarin hij zijn zoogenoemde dwalingen met berouw beleed en herriep, en eindelijk werd hem zelfs een redevoering opgedrongen, waarin hij openlijk zijn

schuld zou erkennen. Zijn vijanden hadden evenwel zijn dood vastgesteld, en toen de koningin en haar gemaal *Philips II* daartoe den last hadden gegeven, bracht men hem naar de kerk, waar hij bovenvermelde redevoering zou uitspreken. Hier echter verklaarde hij met moed, dat alleen vrees voor den dood hem verleid had om de waarheid te loochenen. Den 21sten Maart 1556 bracht men hem naar den brandstapel, dien hij rustig besteeg, waarna hij zijn rechterhand, die de herroeping onderteekend had, het eerst in het vuur stak en langzaam liet verbranden.

Zijn werken zijn in 1834 door *Jenkins* uitgegeven.

Zie de biografieën van hem door *Innes* (1900) en *A. F. Pollard* (1904).

Crannoges noemt men kleine eilanden in de Schotsche en Iersche meren. Zij waren in de dagen der oude Kelten versterkte toevluchtsoorden voor de bewoners des lands.

Cransac is een vlek in het kanton Aubin van het arrondissement Villefranche in het Fransche departement Aveyron aan den spoorweg Capdenac—Rodez. Het telt als gemeente (1911) 6645 inwoners, heeft steenkoolmijnen en minerale bronnen, waarvan het water verzonden wordt. In de nabijheid ligt de berg Montet met brandende kolenlagen.

Crantor, een Grieksch wijsgeer, werd waarschijnlijk omstreeks 350 v. Chr. geboren te Soli in Cilicië. Hij was te Athene leerling van *Xenocrates* en de eerste die uitleggingen op de werken van *Plato* schreef. Van zijn geschrift „over de smart" waarin hij zijn vriend *Hippocles* beklaagt en troost over het verlies zijner kinderen, zijn verschillende gedeelten bewaard gebleven in *Plutarchus'* „Consolatio ad Apollonium" en in *Cicero's* „De Consolatione". Volgens *Crantor* was de volgorde naar waarde der goederen deze: deugd, gezondheid, genoegen, rijkdom.

Crapauds (Fransch = pad) of *crapauds du marais* was de naam, die door de Bergpartij tijdens de Fransche Revolutie gegeven werd aan Girondijnen.

Crapelet, *Charles,* een Fransch boekdrukker, den 13den November 1762 te Bourmont geboren, was een leerling van *Ballard* te Parijs en stichtte er in 1789 een eigen boekdrukkerij, die zich door den sierlijken vorm der letters en door de keurigheid van het geleverde werk onderscheidde. Hij overleed den 19den October 1809. Zijn uitgaven van de „Fables" van *Lafontaine* (1796), van den „Télémaque" (1796), van de werken van *Gessner* en *Boileau* (1796 en 1798), van die van *Herodotus* (1802) enz. laten niets te wenschen over. Een zeldzaam kunstwerk is de „Histoire des grimpereaux et des oiseaux de paradis" (1802, 2 dln.), waarvan hij 12 exemplaren van den tekst op papier met goud en een dertiende op perkament met goud heeft gedrukt.

Crapelet, George August, een zoon van den voorgaande, geboren in 1789 en overleden den 11den December 1842 te Nizza, gaf aan de zaak een nog hoogere volkomenheid. Zijn uitgaven van *Lafontaine* (1814), *Montesquieu* (1816), *Rousseau* (1819), *Voltaire* (1819) en van de „Poètes français" (1824) zijn meesterstukken. Hij zelf schreef „Souvenirs de Londres en 1814 et 1816" (1817), en „Robert Estienne" (1840). Ook leverde hij een uitgave van de „Collections des anciens monuments de l'histoire et de la langue française" (1826 enz.).

Craquelé is de benaming voor de fijne barstjes, ter versiering in ijsglas teweeggebracht, door de nog heete voorwerpen in water te dompelen, waardoor de oppervlakte, ten gevolge der sterkere afkoeling, zich meer samentrekt dan de verder naar binnen gelegen deelen en barst. Ook het Chineesche porselein vertoont soms zulke barstjes.

Cras, *Hendrik Constantijn,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 4den Januari 1739 te Leiden geboren, studeerde aldaar in de rechten en werd in 1771 benoemd tot hoogleeraar in het Romeinsch en hedendaagsch recht aan het Athenaeum te Amsterdam. Vier jaar later werd hij daarenboven aangesteld tot hoogleeraar in het staatsrecht, en in 1790 werd hem de titel van hoogleeraar in het natuur- en volkenrecht verleend. Wegens de staatkundige woelingen in ons vaderland werd hij in 1798 afgezet, doch niet lang daarna in zijn betrekking hersteld en tot lid der Commissie van Twaalf benoemd, belast met het ontwerpen van een nieuwe wetgeving voor de Bataafsche Republiek. Hij overleed den 5den April 1820. Van zijn geschriften noemen wij: „Disputatio, qua demonstratur, nullum in ethica christiana praeceptum esse, quo et singuli cives in commodis suis sequendis, et principes in republica secundum politices regulas administranda, impediantur" (1782), „Disputatio de hominum aequalitate ac juribus officiisque, quae inde oriuntur" (1792), „Disputatio de principiis doctrinae morum" (1794) en „Laudatio Hugonis Grotii" (1796), welke alle vier met goud zijn bekroond, voorts: „Onderzoek van het project tot herstel van het financiewezen der Republiek" (1795), „Drie verhandelingen over het zedelijk gevoel" (1807 enz.) en een groot aantal bijdragen in verschillende tijdschriften.

Crashaw, *Richard,* een Engelsch dichter, omstreeks 1613 te Londen als zoon van een Puriteinsch geestelijke geboren, studeerde eerst in de godgeleerdheid en onderscheidde zich door zijn redenaarstalent, maar werd in 1644 uit de Kerk gestooten, daar hij weigerde het Covenant aan te nemen. Toen begaf hij zich naar Parijs, waar hij spoedig in den bittersten nood geraakte. Nadat hij tot de Katholieke Kerk overgegaan was, kreeg hij een kleine betrekking bij kardinaal *Palotta* en later een plaats als domheer aan de Nôtre-Dame de Loretto. Hij overleed omstreeks 1650 te Parijs en schreef: „Epigrammatum sacrorum liber" (1634), „Steps to the Temple", „The delights of the muses" en „Carmen Deo nostro" (Londen 1646 en 1648, 4de druk Parijs 1652). De volledige verzameling zijner gedichten, „Poetical works", werd door *W. E. Turnbull* te Londen in 1858 uitgegeven.

Crassula *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Crassulaceeën;* het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, 5 langere bloembladeren, priemvormige, aan den voet van 5 korte schubben voorziene meeldra-

den en veelzadige vruchten. Het omvat kruiden en heesters, die meestal aan de Kaap de Goede Hoop te huis behooren, met tegenovergestelde bladeren en witte of rozeroode, in schermen geplaatste bloemen. Dit geslacht telt omstreeks 80 soorten, waaronder zich vele sierplanten bevinden, zooals *C. arborescens* W., een heester met tegenovergestelde, ronde, vleezige bladeren en vrij groote, eerst witte, daarna roode bloemen, — *C. argentea* L. met eironde, gaafrandige, vleezige, zilverkleurige bladeren en witte bloemen tot sterk vertakte schermen vereenigd, — en *C. capitata* L o d d. met lancetvormige, tegenovergestelde, aan den voet vergroeide bladeren en fraaie, sneeuwwitte, welriekende bloemen. Zij vereischen alle een voedzamen bodem, een matige besproeiing en een temperatuur van 5—8° C.

Crassulaceeën of *vetplanten* is een plantenfamilie uit de orde der *Saxifraginen* met ongeveer 400, bijna over de geheele aarde verspreide soorten. Het zijn kruiden of struikachtige gewassen van zeer verschillenden bouw, met doorgaans dikvleezige bladeren en stengels. Zij hebben tweeslachtige bloemen met vijfdeeligen kelk en vijfbladige bloemkroon, 5 of 10 meeldraden en evenzooveel stampers, waaruit zich éénhokkige vruchten ontwikkelen. In ons land komen voor de geslachten *Tillaea, Sedum* of *Vetkruid,* waarvan tal van soorten worden gevonden, en *Sempervivum, n.l. Sempervivum tectorum* of *Huislook.* Veel gekweekt worden verschillende soorten van de geslachten *Crassula, Echeveria, Umbilicus, Cotyledon* en *Bryophyllum.*

Crassus is de bijnaam van een Romeinsche familie van het oude Plebejische geslacht der *Licinii.* Hiertoe behooren:

Crassus, Publius Licinius, geboren omstreeks het jaar 255 v. Chr., verwierf door zijn persoonlijke verdiensten zoodanigen invloed, dat hem het ambt van opperpriester nog vóór dat van aedilis werd opgedragen. In laatstgemelde betrekking verordende hij prachtige spelen, en werd dientengevolge tot overste der ruiterij en daarna tot censor gekozen, nog vóór dat hij praetor of consul was geweest. Na het overlijden van zijn ambtgenoot legde hij de censorsbetrekking vrijwillig neder, werd toen praetor peregrinus en in 205 v. Chr. consul met den ouderen *Scipio.* Als zoodanig voerde hij oorlog tegen *Hannibal* en overleed in 162 v. Chr. Reeds hij voerde den bijnaam *Dives* (de Rijke), welke die zijner nakomelingen bleef.

Crassus, Publius Licinius, die vermoedelijk in 188 v. Chr. quaestor en in 171 consul werd. Hij verkreeg Macedonië als wingewest, om er oorlog te voeren tegen koning *Perseus.* Hij streed echter niet voorspoedig, zoodat hij weldra teruggeroepen werd.

Crassus, Mucianus Dives, een zoon van *Publius Mucius Scaevola,* werd in 148 v. Chr. quaestor en in 140 aedilis curulis. Hij was zeer ervaren in de rechtsgeleerdheid en tevens zeer welsprekend. In 131 werd hij consul, voerde het opperbevel over de troepen in den oorlog tegen *Aristonicus* in Pergamus, streed ongelukkig en kwam daarbij om het leven.

Crassus, Lucius Licinius, een staatsman en redenaar, werd geboren omstreeks het jaar 140 v. Chr., oefende zich te Athene in de Grieksche taal en wist als pleitbezorger op zijn 19de jaar reeds de veroordeeling te bewerken van *C. Carbo,* dien hij van den moord op *Scipio Africanus den Jongere* betichtte. Op 27-jarigen leeftijd verdedigde hij de Vestaalsche maagd *Licinia* tegen de beschuldiging van den gestrengen *L. Cassius,* en ondersteunde vervolgens de „Lex servilia", waardoor het begeven met rechterlijke ambten weder aan den Senaat werd toegekend. Als quaestor bevond hij zich bij afwisseling in Klein-Azië en Macedonië en als aedilis bezorgde hij schitterende spelen aan het volk. In 99 werd hij praetor en in 95 consul, tegelijk met *Quintus Mucius Scaevola.* De macht van het toenemend aantal bondgenooten te Rome zocht hij door wetten te beperken. Hij bestuurde voorts Gallië als wingewest en werd in 93 censor met *Cn. Domitius Ahenobarbus.* Men onderscheidde hem door den bijnaam „redenaar", en hij overleed in 91 v. Chr.

Crassus, Publius Licinius, werd in 97 v. Chr. consul. Als praetor streed hij in Spanje voorspoedig tegen de Lusitaniërs en vierde bij zijn terugkeer een glansrijken triomf. In het jaar 90 was hij censor en in den Bondgenootenoorlog behoorde hij tot de optimaten. Toen hij na den terugkeer van *Marius* verbannen werd, bracht hij zich zelf om het leven (86 v. Chr.).

Crassus, Marcus Licinius, geboren omstreeks het jaar 115 v. Chr., legde zich met ijver toe op de geschiedenis en wijsbegeerte, nam gedurende de onlusten, door *Cinna* verwekt, de wijk naar Spanje en begaf zich na diens dood met eenige schepen eerst naar Afrika naar *Q. Metellus Pius* en vervolgens naar *Sulla,* wien hij na zijn landing in Italië, bepaaldelijk in den slag tegen de Samnieten voor de poorten van Rome, belangrijke diensten bewees. Zijn hebzucht kende geen grenzen en hij bracht door allerlei middelen een vermogen bijeen van meer dan 17 millioen gulden. Toch was hij gastvrij en bereid om geld te leenen aan zijn vrienden. In 81 werd hij quaestor, en als praetor behaalde hij de overwinning op *Spartacus,* den aanvoerder der oproerige slaven, en verkreeg daarvoor een ovatie. Onder zijn consulschap (70 v. Chr., tegelijk met *Pompejus*) werd het gezag der tribunen hersteld, doch toen hij in 65 met *Cajus Lutatius Catulus* tot censor verkozen werd, wezen beiden die betrekking van de hand, omdat zij in gevoelens verschilden. Hij werd van medeplichtigheid beschuldigd in de samenzwering van *Catilina,* en uit haat jegens *Pompejus* schaarde hij zich aan de zijde van *Caesar,* hoewel hij vervolgens met beiden een driemanschap vormde. In weerwil van het verzet van *Cato* werd hij in 55 met *Pompejus* consul, maar vertrok nog vóór het einde van zijn ambtstijd naar Syrië, waar hij oorlog voerde tegen de Parthen en aan zijn soldaten een rechtmatig aandeel in den buit onthield. Bij Zeugma overschreed hij in 53 den Eufraat, waarna hij zich door de verraderlijke leiding van den Arabischen vorst *Abgaros* weldra in een woestijn bevond, waar het vijandelijk leger hem een geduchte nederlaag

toebracht. Wel gelukte het hem Carrae, een stad in Mesopotamië, te bereiken, vanwaar hij over den Eufraat wilde trekken. Hij werd echter gedwongen te onderhandelen met den vijand en werd tijdens die onderhandelingen gedood.

Crassus, Marcus Licinius, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren in het jaar 30 v. Chr. en consul tegelijk met *Augustus*, hoewel hij het ambt van praetor nog niet bekleed had. Een half jaar later werd hij naar Macedonië gezonden, om er tegen de indringende Daciërs en Bastarners te strijden. Hij versloeg hen, rukte voorwaarts naar Moesië, doodde den koning der Bastarners, overwon dezen alsmede andere volkeren in Thracië en daarna de Goten, wier koning *Dapyx* zich zelf om het leven bracht. In het jaar 14 v. Chr. werd *Crassus* ten tweeden male tot consul gekozen.

Crassus, Marcus Licinius Mucianus, de meestberoemde van zijn geslacht, leefde in den tijd der keizers, werd onder *Nero* met 4 legioenen naar Syrië gezonden, om er de inwoners tegen de aanvallen der Parthen te beveiligen. Na den dood van *Nero* voegde hij zich bij de partij van *Otho*, doch eischte vervolgens, dat *Vespasianus* met het hoogste gezag zou worden bekleed. Hij verzekerde zich door omkooping van de legioenen aan den Donau, deed hun aanvoerder *Antonius Primus*, die zich van Rome had meester gemaakt, vallen, en nam het bewind op zich tot aan de komst van *Vespasianus*. Na het uitbarsten van den Bataafschen oorlog begaf hij zich met *Domitianus* naar Gallië, om er den strijd te besturen, doch keerde in de nabijheid van Lyon reeds naar Rome terug. Vervolgens bekleedde hij nog driemaal het ambt van consul.

Crataegus. Zie *Meidoorn*.

Crataeva is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Capparidaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-spletigen kelk, een vierbladige bloemkroon, het ontbreken van den stijl en een gesteelde, enkelvoudige, veelzadige bes. Het omvat ongedoornde heesters en boomen der keerkringslanden, van welke sommige als sierplanten, andere als artsenijgewassen gezocht zijn. Tot de soorten behooren *C. fragrans* Sims., een heester in Sierra Leone met gedraaiden stengel, 3-tallige bladeren en welriekende, tot eindstandige trossen vereenigde bloemen — *C. gynandra* L., een West-Indische boom, wiens bittere, samentrekkende bast tegen tusschenpoozende koortsen wordt aanbevolen, terwijl zijn eetbare vruchten zoet van smaak zijn en naar uien rieken, welke eigenschappen ook bij *C. Tapia* L. van West-Indië en Zuid-Amerika voorkomen — *C. Nurvala* Hamilt., een boom, aan de kust van Malabar met eetbare, eenigszins zure vruchten — *C. religiosa* Forst., een vrij hooge boom in Oost-Indië en op de Gezelschaps-Eilanden met naar wijn riekende bloemen en naar wijn smakende, eetbare vruchten, die zoo groot zijn als kippeneieren — *C. Valanga* Koen., een Oost-Indische boom met smakelijke bessen en bladeren — *C. magna* Dec., die in Oost-Indië — en *C. excelsa* Lindl., die op Madagascar groeit.

Crates, een Grieksch wijsgeer uit de 2de helft der 4de eeuw v. Chr. en afkomstig uit Thebe, werd volgeling van *Diogenes* en was de laatste belangrijke vertegenwoordiger der Cynische school. Zijn groot vermogen stond hij aan zijn zoons af en leefde zelf ter bereiking van deugd en ter verheerlijking van ascetische zelfbeperking. Zijn spotnaam was „deuropener", omdat hij gewoon was hier en daar ongenood binnen te stappen. Wanneer hij gestorven is, is niet bekend; waarschijnlijk leefde hij nog in de 3de eeuw. Vele geschriften heeft hij niet nagelaten, de meeste zijn brieven. Onecht zijn de enkele, die op zijn naam staan. *Crates* is vooral ook van beteekenis door zijn invloed op de *Stoïci*, doordat *Zeno* van *Citium* zijn leerling is geweest.

Crati, bij de Ouden *Crathis*, de aanzienlijkste rivier op het schiereiland Calabrië in Zuid-Italië, ontspringt op het Silagebergte en mondt na een loop van 89 km. uit in de Golf van Tarente. Zij ontvangt ter rechterzijde de Mucone en ter linkerzijde, dicht bij haar mond, de Coscile. Op beider vereenigingspunt verhief zich weleer Sybaris. Het lengtedal der Crati scheidt de Apennijnen van het meer oostelijk gelegen Silawoud.

Cratippus van Mitylene was een Grieksch wijsgeer uit de school der Peripatetici; hij leefde in de 1ste eeuw v. Chr., was een tijdgenoot van *Cicero*, wiens zoon te Athene zijn leerling was. Hij was zeer bevriend met *Pompejus*, terwijl ook *Brutus* bij zijn lessen toehoorder is geweest. Hij stond bij zijn tijdgenooten zeer hoog aangeschreven en werd tot belangrijke posities geroepen. Geschreven heeft hij weinig. Hij leverde een verhandeling over „divinatio", de gave van voorzegging, waarin hij verklaarde, dat de voorzegging veroorzaakt wordt door de directe werking van de goddelijke kracht op dat deel van 's menschen ziel, dat het minst afhankelijk is van het lichaam.

Crau, *La*, of *La plaine de Crau*, bij de Romeinen *Campi Lapidei* (Steenvelden), is de naam van een uitgebreide met steenen bezaaide vlakte in Provence, in het Z. van Frankrijk, tusschen den oostelijken arm der Rhônedelta en den Etang de Berne. Dit veld is vermoedelijk een voormalige zeeboezem; de bodem bestaat er uit gerolde kiezelsteenen, bedekt met harde tuf, waarover een dunne laag teelaarde is uitgespreid. Boomen en water zoekt men er te vergeefs, maar men vindt er vele voedingsgewassen voor schapen. Thans echter wordt er ook een groot gedeelte van den grond door den landbouw in beslag genomen; door kunstmatige besproeiing is het land hiervoor geschikt gemaakt. Aan de grenzen dezer vlakte heeft men vele olijf- en wijngaarden.

Crauk, *Gustave Adolphe Desiré*, een Fransch beeldhouwer, geboren in 1827 te Valenciennes, gestorven te Parijs in 1901. Hij was een leerling van *Pradier*. Zijn werk is het gedenkteeken voor admiraal *Coligny* tegen de kerk van het Oratoire te Parijs geplaatst. Verder maakte hij het standbeeld van kardinaal *Giraud* te Kamerijk en dat van kardinaal *Lavigerie* te Karthago.

Craven. *Elisabeth Berkeley*, lady, een Engelsche schrijfster, was de jongste dochter van graaf *Berkeley*. Zij werd geboren in 1750, huw-

de in 1767 met graaf *William Craven,* hield vervolgens haar verblijf aan verschillende Hoven van Europa en verbond zich in 1791, na het overlijden van haar eersten echtgenoot, opnieuw in den echt met *Christian Friedrich Karl Alexander,* markgraaf *van Ansbach.* Keizer *Frans II* verhief haar tot prinses *von Berkeley.* Meestal woonde zij nu in Engeland, doch na den dood van den markgraaf vertoefde zij nu en dan geruimen tijd te Napels. Zij schreef o.a.: „Journey through the Crim to Constantinople", en de belangrijke „Memoirs of the Margravine Ansbach, formerly lady Craven, written by herself etc." (1825, 2 dln.), voorts gedichten, tooneelspelen en romans. Zij overleed den 13den Januari 1828.

Crawford of *Crauford, Quintin,* een Engelsch letterkundige, werd in 1743 te Kilwinninck (graafschap Ayr) geboren. Na eenige jaren in dienst te zijn geweest van de Oost-Indische Compagnie en nadat hij daarbij een aanzienlijk vermogen verworven had, vestigde hij zich in Frankrijk, waar hij ten Hove zeer goed ontvangen werd. Dank zij zijn vriendschappelijke betrekkingen met keizerin *Josephine* verkreeg hij vergunning om ook gedurende het Keizerrijk te blijven. *Crawford* heeft vele werken geschreven, waarvan de belangrijkste zijn: „Sketches chiefly relating to the history, religion, learning and manners of Hindoos" (Londen 1790), „Histoire de la Bastille" (1798), „Researches concerning the laws, theology, learning, commerce of ancient and modern India" (1817) enz. *Crawford* overleed in 1819 te Parijs.

Crawford, *Robert,* een Britsch generaal, werd in 1764 geboren, en was op 21-jarigen leeftijd kapitein. Nadat hij eenigen tijd op het vastland en vervolgens in Oost-Indië gestreden had, keerde hij in 1793 naar Engeland terug, bevond zich in 1799 bij het Russische leger in Zwitserland, daarna bij het Nederlandsche expeditieleger onder den hertog *van York,* voerde in 1807 als brigade-generaal bevel over de voorhoede bij de onderneming tegen Buenos-Ayres, werd generaal-majoor en begaf zich in 1808 naar Spanje, waar hij zich roemrijk onderscheidde en bij de bestorming van Ciudad-Rodrigo doodelijk gewond werd. Hij overleed den 24sten Januari 1812.

Crawford, *William Harris,* een Amerikaansch staatsman, den 24sten Februari 1772 te Amherst-County in Virginia geboren, was eerst onderwijzer, studeerde daarna in de rechten, werd in 1804 tot lid der Wetgevende Vergadering en in 1807 tot senator in het Congres gekozen, waar hij zich een ijverig voorstander betoonde van den oorlog tegen Engeland. In 1813 werd hij gezant te Parijs en in 1815 door den president *Madison* tot minister van Oorlog en kort daarna tot minister van Financiën benoemd, een betrekking, die hem in 1817 ook door den president *Monroe* werd toevertrouwd. In 1825 legde hij haar neder en overleed den 15den September 1834.

Crawford, *Thomas,* een Amerikaansch beeldhouwer, werd den 22sten Maart 1814 te New-York geboren, legde zich eerst toe op het snijden in hout en werkte in 1834 te Rome in het atelier van *Thorwaldsen.* Hij maakte een ruiterstandbeeld van *Washington* op het marktplein te Richmond en het fronton van het Capitool te Washington. Hij overleed den 10den October 1857 te Londen.

Crawford, *Francis Marion,* een Amerikaansch novellenschrijver, werd den 2den Augustus 1854 te Lucca (Italië) geboren en ontving zijn opleiding te Concord (Massachusetts) en van 1870 tot 1874 aan het Trinity College te Cambridge (Engeland). Daarna studeerde hij te Karlsruhe, Heidelberg en Rome in de Oostersche talen en vooral in het Sanskrit en begaf zich in 1879 naar Voor-Indië, waar hij korten tijd te Allahabad den „Indian Herald" redigeerde. Na zijn terugkeer naar Amerika (1880) schreef hij in 1882 den roman „Mr. Isaacs", die veel opzien baarde. Sedert 1884 woonde *Crawford* te Sorrento en te New-York. Voorts schreef hij: „Dr. Claudius" (1883), „To leeward" (1883), „A Roman Singer" (1884), „An American politician" (1884), „Zoroaster" (1885), „A tale of a lonely parish" (1886), „Saracinesca" (1887), „Marzio's crucifix" (1887), „Paul Patoff" (1887), „With the immortals" (1888), „Greifenstein" (1889), „Sant' Ilario" (1889), „A cigarette maker's romance" (1890), „The witch of Prague" (1891), „Khaled" (1891), „The three fates" (1892), „Don Orsino" (1892), „The children of the king" (1893), „Marion Darche" (1893), „Pietro Ghisleri" (1893), „Katherine Lauderdale" (1894), „Love in idleness" (1894), „Upper Berth" (1894), „The Ralstons" (1895), „Casa Braccio" (1895), „Constantinople" (1895), „Adam Johnstone's son" (1896), „Taquisara" (1896), „A rose of yesterday" (1897), „Corleone" (1897), „Via crucis" (1899) en nog een aantal andere romans, benevens het drama „Francesca da Rimini" (1902) en de historische studiën „Ave Roma Immortalis" (1898), „Rulers of the South" (1900) en „Gleanings from Venetian History (1905). Hij overleed den 9den April 1909 te Sorrento.

Crawford and Balcarres, *Alexander William Crawford Lindsay,* graaf *van,* een Engelsch schrijver, geboren den 16den October 1812 als oudste zoon van den 24sten graaf *van Crawford* en 9den graaf *van Balcarres,* ontving zijn opleiding te Eton en aan het Trinity College te Cambridge en voerde tot aan het overlijden van zijn vader den titel van lord *Lindsay.* Als bevorderaar der wetenschap heeft hij zich verdienstelijk gemaakt door in 1874 een expeditie naar Mauritius uit te rusten en met de waarneming van den doorgang van Venus te belasten. Hij overleed den 13den December 1880 te Florence. Van zijn geschriften vermelden wij: „Letters on Egypt, Edom and the Holy Land" (1838, 2 dln.), „A letter to a friend on the evidence and theory of Christianity" (1841), „Progression by antagonism, a theory involving considerations touching the present positions, duties and destiny of Great-Britain" (1846). „Sketches of the history of christian art" (1847, 3 dln.), „The lives of the Lindsays" (1849, 3 dln.), „Scepticism, a retrogressive movement in theology" (1861), „On the theory of the English hexameter" (1862), „Conservatism, its principle, policy and practice" (1868), „Oecumenicity

in relation to the Church of England" (1870), „Etruscan inscriptions, analysed, translated and commented-upon" (1872) en „Argo: the golden fleece" (1876). Daarenboven leverde hij een bundel „Ballads, songs and poems" (1841).

Crawfurd, *John,* een Engelsch beoefenaar der Oostersche letteren en der volkenkunde, werd den 3den Augustus 1783 op het Schotsche eiland Islay geboren, studeerde in de geneeskunde en werd in 1803 militair geneesheer bij het Britsch-Indisch leger. Vijf jaar later bracht de dienst hem op het eiland Penang bij de kust van Malaka, en hier legde hij zich toe op de Maleische taal en volkenkunde. Nadat hij in 1811 op last van lord *Minto,* gouverneur-generaal van Indië, deelgenomen had aan de expeditie tot verovering van Java, werd hij met verschillende hooge betrekkingen bekleed. Hij bleef er nagenoeg zes jaar lang en verzamelde in dien tijd bouwstoffen voor zijn uitgebreid werk, dat onder den titel: „History of the Indian Archipelago" (1820, 3 dln.) verscheen. In 1817 keerde hij naar Engeland terug, maar begaf zich in 1821 opnieuw naar Indië, waar de markies *van Hastings* hem belastte met een zending naar de Hoven van Siam en Cochinchina. Van 1823 tot 1826 was hij gouverneur van Singapore, daarna resident aan het hof van Birma, en reisde in 1827 weder naar Engeland, waar hij den 11den Mei 1868 overleed. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochinchina" (1828), „Journal of an embassy to the courts of Java" (1829), „Grammar and dictionary of the Malay language" (1852) en „Descriptive dictionary of the Indian Islands and adjacent countries" (1856). Met *Marsden* en *Raffles* behoort *Crawfurd* tot die Engelschen, aan wie de studie der taal- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië en in het bijzonder die der Maleische taal, veel verschuldigd is.

Crayer, *Caspar de,* een Vlaamsch schilder, den 18den November 1582 te Antwerpen geboren, overleden te Gent den 27sten Januari 1669, was een leerling van *Raphael Coxie.* Hij werd in 1607 meester in het St. Lucasgild te Brussel, was sedert 1626 lid van den raad dier stad, van 1635 tot 1641 hofschilder van den Infant *Ferdinand* en van 1641 tot 1664 hofschilder van den koning van Spanje. In 1664 vertrok hij naar Gent, waar hij tot zijn dood bleef wonen. Zijn meest beroemde werk is een „H. Maagd" in de St. Maartenskerk te Aalst. Verscheidene schilderijen bezit het museum te Brussel; ook in de musea te Rijssel, te München, te Weenen en te Gent bevinden zich altaarstukken van *De Crayer,* in het Rijksmuseum te Amsterdam „De Aanbidding der Herders" en „De Afneming van het Kruis". Zijn voornaamste werk als portretschilder bezit het Louvre te Parijs; *De Crayer* heeft daar den Infant *Ferdinand* te paard afgebeeld.

Creatianisme noemt men de opvatting, dat de ziel des menschen, onafhankelijk van de verwekking in het lichaam, door een bijzondere daad van God geschapen en dan met het lichaam verbonden wordt. Er blijft dus slechts voor het lichaam een voortgaande afstamming van het menschengeslacht van *Adam* over. Deze opvatting, die in de R.-Katholieke Kerk geldende is en die door vele Hervormden is vastgehouden, staat tegenover die der Luthersche Kerk, volgens welke de ziel slechts betrekkelijk door God geschapen mag worden genoemd *(traducianisme)* en wel door middel van den aan *Adam* geschonken en aldus voortgeplante goddelijke kiem.

Creatine of *methylglycocyamine,*

$C_4H_9N_3O_2$, is een bestanddeel van het sap van dwarsgestreepte en gladde spieren. Bij 100° C. verliest het zijn kristalwater, plantaardige kleurstof laat zij onveranderd, en als zij met sterke zuren verwarmd wordt, verandert zij in *creatinine,* terwijl zij met barytwater gekookt *sarcosine* en *ureum* vormt: $C_4H_9N_3O_2 + H_2O = CO(NH_2)_2 + CH_3.NH.CH_2COOH$. Men vindt de grootste hoeveelheid creatine in het vleesch van hoenders en marters en in dat van den mensch (0,067 %). Zij ontstaat vermoedelijk gedurende de werkzaamheid der spieren uit de syntonine, maar wordt in de spieren zelf verder ontleed, daar in de urine voornamelijk creatinine aangetroffen wordt. Zij bevat 32 % stikstof, en men kende haar groot gewicht toe, zoolang de voedingswaarde naar het stikstofgehalte beoordeeld werd. Thans weet men, dat zij een product is der stofwisseling.

Creatinine. Zie *Creatine.*

Crébillon, *Prosper Jolyot de, de Oudere,* een Fransch treurspeldichter, geboren te Dijon den 13den Januari 1674, ontving zijn opleiding aan een Jezuïetenschool in zijn geboorteplaats en begaf zich vervolgens tot den procureur *Prieur* te Parijs, om zich in de rechtsgeleerdheid te bekwamen. Beiden waren ijverige bezoekers van den schouwburg, en daar *Crébillon* daarenboven niet veel aanleg scheen te hebben voor de door hem gekozen loopbaan, ontving hij van zijn leermeester den raad, zich te wijden aan de dramatische kunst. Zijn eerste stuk „La mort des enfants de Brutus" werd echter door de tooneelcritiek afgekeurd, doch zijn tweede, „Idoménée", opgevoerd in 1705. De gemakkelijkheid, waarmee de jonge man in 5 dagen het laatste bedrijf van dit stuk omwerkte, baarde opzien, en zijn „Atrée" werd in 1707 met bijval ontvangen. Minder goed beviel „Electre", doch het vreeselijk treurspel „Rhadamiste" (1711) bezorgde hem algemeene bewondering. Ook „Xerxès" (1714) deelde in die gunst, doch zijn „Semiramis" (1717) werd sterk gehekeld. Negen jaar later werd zijn „Pyrrhus" met bijval ontvangen, doch de bekrompenheid, waarin hij leven moest, verlamde zijn talent. Later echter bezorgde de koning hem een betrekking bij de politie en een jaargeld van 1000 francs en plaatste hem tevens aan de bibliotheek. Toch waren de stukken, die nu volgden, zooals „Catilina" en „Le Triumvirat" weinig geschikt om zijn roem te verhoogen, terwijl zijn „Cromwell" onvoltooid bleef. In het algemeen heeft hij weinig gedaan tot veredeling der tragische kunst. *Crébillon* werd lid der Académie; hij overleed den 17den Juli 1762. Ten einde *Voltaire* te krenken

deed *Lodewijk XV* een prachtige uitgave verschijnen van zijn werken (1750), en deze zijn ook later bij herhaling herdrukt.

Crébillon, Claude Prosper Jolyot de, de Jongere, een zoon van den voorgaande, den 14den Februari 1707 te Parijs geboren, maakte in een tijd van verregaande losbandigheid grooten opgang door een aantal zedelooze romans. In den vroolijken kring van *Piron, Gallet* en *Colle* was hij zeer gezien, en zijn leefwijze was geheel in strijd met zijn werken. Hij overleed den 12den April 1777. Van zijn geschriften noemen wij: „Lettres de la marquise*** au comte de***" (1732, 2 dln.), „Les égarements du coeur et de l'esprit" ('s-Gravenhage 1736, 2 dln.), „Le sopha" (1745, 2 dln.), „Les amours de Zeonikisul" (Amsterdam 1746) en „Lettres Athéniennes" (1771). Zijn „Oeuvres complètes" zijn in 1779 in 7 deelen verschenen.

Crecquillon, *Thomas,* een der voornaamste vocaal-componisten in de periode tusschen *Josquin* en *Orlando di Lasso,* was omstreeks 1544 kapelmeester van *Karel V* te Brussel. Hij overleed in 1557 te Béthune. *Crecquillon* componeerde een groot aantal motetten en chansons.

Crécy en Ponthieu of *Cressy,* een kantonnale hoofdplaats in het Fransche departement Somme, 19 km. ten N. van Abbeville, telt ongeveer 1600 inwoners en is beroemd in de geschiedenis door de overwinning, die de Engelschen onder *Eduard III* er den 26sten Augustus 1346 behaalden op de Franschen, aangevoerd door *Philips VI.* Nadat eerstgenoemde met 34 000 man in Frankrijk was geland en snel voortgerukt naar Parijs, zag hij zich genoodzaakt vóór het machtige leger van *Philips* terug te trekken naar de kust. Hier moest hij den slag aannemen. Het Fransche leger bestond uit 12 000 ridders en 60 000 voetknechten, waarbij zich niet alleen 6000 beroemde Genueesche boogschutters, maar ook de bloem der Fransche en vele Duitsche ridders bevonden. Men zegt, dat *Eduard* toen voor het eerst in het open veld van grof geschut gebruik maakte, maar bewezen is dit niet. Het Fransche leger begon te wijken voor de Engelschen, die door den 16-jarigen zoon van *Eduard,* prins *van Wales* (den beroemden Zwarten Prins), werden aangevoerd. De blinde koning *Johan van Bohemen,* de hertog van Lotharingen, de broeder van *Philips VI,* vele Fransche en Duitsche graven, baanderheeren en edelen, benevens 30 000 soldaten sneuvelden. De overwinning had de verovering van Calais tengevolge.

Credé, *Karl Siegmund Franz,* een Duitsch gynaecoloog, den 23sten December 1819 te Berlijn geboren, studeerde te Berlijn en te Heidelberg in de geneeskunde, deed een wetenschappelijke reis door Duitschland, Oostenrijk, Italië, Zwitserland, Frankrijk, België enz. en vestigde zich in 1850 als privaat-docent in de verloskunde te Berlijn. Twee jaar later werd hij benoemd tot directeur der vroedvrouwenschool, in 1856 tot gewoon hoogleeraar in de verloskunde te Leipzig en in 1860 tot Hofraad. Hij overleed den 14den Maart 1892. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, vooral in het door hem geredigeerde „Zeitschrift für Geburtskunde und Frauenkrankheiten" en het „Archiv für Gynäkologie", schreef hij: „Klinische Vorträge über Geburtshülfe" (1853—1854, 2 dln.), „Die Verhütung der Augenentzündung der Neugeborenen" (1884) en „Gesunde und kranke Wöchnerinnen" (1886). Ook het „Lehrbuch der Hebammekunst" van *Grenser* werd door hem en *Winckel* opnieuw bewerkt.

Credens beteekent in de R.-Katholieke liturgie een kleine tafel, aan de epistelzijde in het priesterkoor geplaatst. Gewoonlijk is zij bedekt met linnen doeken en met een crucifix en twee kandelaren versierd. Voor de plechtige missen worden er de kelk, de ampullen en andere benoodigdheden voor de plechtigheid op geplaatst.

Credi, *Lorenzo di,* een Italiaansch schilder, werd in 1459 te Florence geboren en overleed aldaar den 12den Januari 1537. Hij was een leerling van *Andrea Verrocchio.* Zijn voornaamste werk is „De aanbidding der herders" in de Academie te Florence. Hij heeft ook portretten geschilderd, zooals dat „Noli me tangere" genoemd in het museum te Berlijn. Ook de musea te Florence bezitten portretten van hem. Hij was ook beeldhouwer, doch er bleef niets van zijn beeldhouwwerk bewaard.

Crediet. I. *Algemeen begrip.* Crediet beteekent naar het gewone spraakgebruik het persoonlijk vertrouwen, dat de eene persoon er toe leidt, om aan een ander goederen, hetzij koopwaren, hetzij geld, af te staan tegen de belofte van een contrapraestatie in de toekomst. Daar een toekomstig goed uit den aard der zaak voor den tegenwoordigen bezitter minder waarde heeft, zal om het evenwicht te herstellen, iets meer moeten worden teruggegeven, dan hetgeen ontvangen is. Winkelwaren op crediet gekocht, zijn duurder dan die, welke contant worden betaald. Een bedrag, dat thans geleend wordt, zal over een jaar moeten worden teruggegeven met een bijslag van rente.

Langen tijd is het voornaamste element van het crediet gezien in het persoonlijk vertrouwen, dat aanleiding gaf tot het geven daarvan. Bij elke crediethandeling speelt dat vertrouwen zeker wel een rol, doch alleen ten opzichte van de mogelijkheid, om aan de eenmaal opgenomen verplichtingen later te voldoen. De wet zorgt overal in de beschaafde wereld, dat waar die mogelijkheid bestaat, ook de voldoening aan op zich genomen verplichtingen kan worden afgedwongen. De credietgever geeft, indien hij economisch handelt, alleen crediet aan solvente personen, dat zijn personen, die naar zijn meening aan hun verplichtingen kunnen voldoen.

Terwijl bij een schenking een voorwerp in het bezit van een ander overgaat, zonder dat daartegenover het geven van een aequivalent noodig is en bij den koop à contant voor de koopwaar onmiddellijk een geldsom wordt betaald, wordt bij de crediethandeling een koopwaar overhandigd tegen een betalingsbelofte, wordt een geldsom, een stuk land of een huis uitgeleend, verpacht of verhuurd tegen een belofte om rente, huur of pacht te betalen, benevens om die som, dat land of dat huis ongeschonden terug te geven. Bij den koop à contant wordt onmiddellijk elke band tusschen verkooper en kooper verbro-

ken. Bij de credietoperatie blijft een band bestaan, die van groote sociale en economische beteekenis is. Tusschen kapitaalsterke en kapitaalarme personen schept die band een afhankelijkheid, welke sterker gevoeld wordt, naarmate het onderscheid tusschen beide categorieën grooter is.

Credietoperaties kunnen zich alleen ontwikkelen, als voldaan is aan de volgende vereischten:

1°. bij sterke kapitaalvorming, bloeienden handel en nijverheid. (Alleen als kapitaal geen voldoende gebruik kan vinden bij de personen, die het bezitten, hebben dezen aanleiding het overtollige te verstrekken aan anderen, die het productiever kunnen aanwenden).

2°. dat de credietzoekende kringen der bevolking op zulk een trap van beschaving en eerlijkheid staan, dat met eenigen grond mag worden verwacht, dat deze hun verplichtingen zullen nakomen. (De geringe ontwikkeling van het crediet in landen als Turkije, Zuid-Amerika, Rusland in vergelijking met andere, is te verklaren door het lage standpunt, dat het meerendeel der bewoners dezer landen inneemt ten opzichte van de door hen aangegane verbintenissen).

3°. een ontwikkelde rechtsorde en betrouwbaarheid der rechters. (Hoe beter de waarborgen zijn om den credietnemer tot het nakomen zijner verbintenissen te dwingen, des te ontwikkelder zal het credietwezen zijn).

II. *De soorten van het crediet.* Talrijke malen wordt crediet verleend, zonder dat de credietnemer zich daarvan bewust is. In zulk een geval verkeert de huurder van een huis, de pachter van een stuk akkergrond, die niet vooruitbetalen, de overheid tegenover haar ambtenaren, de ondernemer tegenover zijn arbeiders. Elke soort van verzekering berust op crediet. In den regel worden deze soort contracten niet gerekend tot de credietoperaties. Beschouwen wij daarom alleen het crediet in engeren zin.

Men kan een onderscheid maken tusschen *openbaar* crediet (bijv. staats-, provinciale-, waterschaps- en gemeenteleeningen) en *privaat* of bijzonder crediet. Ook kan een scheiding gemaakt worden tusschen *productief* en *consumptief* crediet. In het algemeen is het laatstgenoemde crediet evenzoo schadelijk, als het productief crediet voordeelig is. Het crediet bij de voortbrenging dateert uit de laatste eeuwen. In de Middeleeuwen, bij een productie, waartoe geen groote kapitalen noodig waren, komt het productief crediet zelden voor. Wanneer aan ambachtsmeesters of kleine handelaren crediet werd verleend, zoo bestond dit in den regel uit een som gelds, die in tijden van nood diende, om voor het oogenblik te voorzien in de ontbrekende bestaansmiddelen. Uit dat oogpunt moet ook beschouwd worden het woeker- of renteverbod in het kanonieke recht. „Geld kan geen geld verwekken", zoo redeneerde men, en het is een hardheid tegenover den schuldenaar om meer terug te vragen dan men gegeven heeft. Het consumptief crediet heeft zich helaas tot een georganiseerd borgstelsel ontwikkeld. Jaarrekeningen, halfjaarlijksche rekeningen, koop op afbetaling (zie *Afbetalingszaken)* of in termijnen leiden tot een vertering, die de consumptieve krachten der individuen te boven gaat en die voor den winkelstand groote nadeelen medebrengt, omdat deze steeds gevaar loopt zijn clientèle te verliezen, wanneer hij ongeneigd is een lang crediet te verleenen en bij het verleenen van lange credieten de kans heeft, het geborgde niet terug te ontvangen. Zeer tot zijn nadeel heeft de levering op crediet in den detailhandel een grooten omvang verkregen en is daarenboven weer oorzaak geweest van het verschijnsel, dat de detailhandel van zijn kant crediet behoeft van den groothandel. En de groothandel, die eerst op lange termijnen betaling erlangt voor de reeds lang geleverde goederen, moet de hulp van bankiers inroepen. De engrosproductie en de engros-handel hebben dientengevolge grooter bedrijfsonkosten, die zij verhalen moeten op den prijs. En de bankiers, die voor dit doel crediet verleenen, moeten dit noodzakelijkerwijze onttrekken aan het crediet, dat voor productieve doeleinden beschikbaar zou zijn. Begint bij dit geheele stelsel van consumptief crediet de onderste laag der piramide zich te bewegen door een storing in de betaalkracht der consumenten, dan zet zich deze beweging voort in alle andere lagen met het gevolg, dat alles ineenstort. Contante betaling der consumenten zou een veel vastere basis geven aan het geheele gebouw der productie en aan den handel. Begrijpen de winkeliers hun belangen wel, dan zullen zij eendrachtig den eisch der contante betaling stellen. (Zie hiervoor verder *Middenstandsvraagstuk).*

Anders is het met het productief crediet. Ondernemers zonder eigen middelen krijgen daardoor gelegenheid, hun productie te beginnen of uit te breiden. Hoewel wettelijk aandeelhouders in een fabrieks- of handelsonderneming, die geen invloed uitoefenen op de leiding der zaken, de plaats van ondernemers innemen, zijn zij in werkelijkheid niet anders dan het publiek, dat in de leiding der onderneming genoegzaam vertrouwen stelt, om daaraan zijn kapitaal te geven. Obligatiehouders zijn ook wettelijk als credietgevers te beschouwen. Naarmate de naamlooze vennootschappen terrein veroveren, breidt zich het productief crediet uit en wordt de gelegenheid voor kapitaallooze deskundigen grooter om zich aan het hoofd eener onderneming te stellen, welke gelegenheid vroeger alleen open stond voor kapitaalbezitters.

Doch ook deze medaille is niet zonder keerzijde. Het productief crediet kan leiden tot een dusdanige productievergrooting, dat er een crisis het gevolg van is. Bij eenvoudige credietlooze productie zou een omvangrijke crisis niet wel mogelijk zijn. Alleen arbeidende met eigen kapitaal, kan de ondernemer veel langer weerstand bieden aan ongunstige marktprijzen. Achter hem staat dan niet de dikwijls zoo drukkende verplichting, om zijn credietgever op tijd te voldoen. Dit nadeel weegt echter geenszins op tegen alle voordeelen, die het crediet aan de productie heeft verschaft. De reuzenondernemingen van onze dagen, de verbreiding van nieuwe uitvindingen zouden onmogelijk zijn geweest zon-

der de werking van een ingewikkeld credietstelsel. Het bewijs wordt elken dag geleverd door ondernemingen, die, het eigendom zijnde van een enkelen industrieel of handelaar, zulk een omvang hebben verkregen, dat de bijvoeging van vreemd, geleend kapitaal noodzakelijk is, om met succes die ondernemingen voort te zetten.

In vele gevallen wordt crediet alleen verstrekt met den waarborg van een persoonlijke of zakelijke zekerheid. Crediet onder borgtocht wordt vooral verleend door hulp- of voorschotbanken, die kleine bedragen ter leen verstrekken. Pandcrediet komt zoowel voor bij kleine, als bij groote leeningen. De bank van leening of lombard verstrekt pandcrediet, doch evenzeer de groote credietbank, die effecten of goederen beleent. Het hypothecair crediet, dat tot voor eenige tientallen van jaren meestal door bemiddeling van notarissen, advocaten of zaakwaarnemers werd verleend, is langzamerhand overgegaan in de handen van hypotheekbanken. Deze verstrekken crediet tegen hypotheek en verkrijgen van haar kant crediet van de pandbriefhouders (Ten opzichte van het pand- en hypothecair crediet zij verwezen naar de artikels: *Banken van leening* en *Hypotheekbanken).*

III. *De economische beteekenis van het crediet.* Het crediet toont zijn beste zijde in het internationaal verkeer. Betalingen van groote sommen op verwijderde plaatsen geschieden beter, spoediger en gemakkelijker door wissels, chèques en bankpapier, dan door munt. Deze voordeelen blijken ook in het binnenlandsch verkeer bij de betaling van groote bedragen, die slechts met de grootste inspanning in klinkende munt zouden kunnen geschieden. Hoe bezwaarlijk geldbetalingen zijn, kan reeds daaruit blijken, dat voor een betaling in klinkende munt (goud en zilver) van de oorlogschatting na den Fransch-Duitschen oorlog meer dan tien jaren zouden noodig geweest zijn, terwijl de grootste storingen in het geldverkeer daarvan het gevolg geweest zouden zijn. Slechts één achtste deel der schuld is toenmaals door Frankrijk in geld betaald, al het overige in wissels, Fransche staatsleening enz. De geheele transactie behoefde thans niet meer dan drie jaren en had geenerlei storing in het credietverkeer ten gevolge.

In den internationalen handel zouden betalingen in muntspecie onmogelijk zijn. Dit wist men reeds op het einde der Middeleeuwen. Om een voorbeeld te geven van de wijze, waarop van credietpapier gebruik wordt gemaakt bij internationale betalingen diene het volgende. Nederland ontvangt Amerikaansch koren of meel. Betaling van de Nederlandsche schuld geschiedt door middel van zending van wissels op Londensche bankiers. Deze wissels worden, zoodra zij in Amerika komen, weer gebruikt om andere betalingen te dekken en gaan terug naar Engeland, om levering van Engelsche waren (ijzerwaren en katoenstoffen) te betalen, terwijl zij somtijds van hier Nederland weer bereiken tot voldoening van door ons land aan Engeland geleverde producten (boter, koffie enz.).

Het credietpapier bespaart niet alleen moeite en transportkosten bij betalingen, maar ook klinkende munt in groote quantiteiten. Men mag aannemen, dat ten onzent, in België en Duitschland tenminste negen tienden van den omzet geschiedt door credietpapier.

Het crediet verhoogt de productiviteit der voorhanden kapitalen. Particuliere personen zijn slechts zelden in staat een eigen fabriek of handel te ondernemen. Door het crediet komt hun kapitaal in handen van die personen, die daartoe wel in staat zijn.

Het crediet maakt de concentratie van kapitaal gemakkelijker. Honderd personen, elk in het bezit van 100 gld., kunnen individueel hun kapitaal niet productief aanwenden. Vereenigen zij zich en geven zij hun kapitaal in beheer van een ander, dan kan daarmede iets gedaan worden. De oude sokken, waarin vroeger de spaarpenningen waren geborgen, zijn vervangen door de spaarbanken, die voor de spaargelden een productieve belegging zoeken. Al bestaat die belegging ook in niet streng productieve staatsfondsen, dan is zij toch indirect voordeelig aan de productie, omdat die staatsfondsen worden verkregen uit handen van anderen, die daarvoor een productieve belegging weten.

Omtrent de economische beteekenis van het crediet is men het niet altijd geheel eens geweest. De Engelschman *Macleod* en de Amerikaan *Perry* gaven aan het crediet een kapitaalvormende kracht, in dien zin, dat een credietoperatie zelf kapitaal zou voortbrengen. De uitgifte van papiergeld scheen hun, evenals aan den Schot *John Law,* toe kapitaal te kunnen vormen. Want zoodra iemand crediet kreeg, kon hij zich kapitaal verschaffen. Het kapitaal zou zoodoende verdubbeld zijn. Lange jaren heeft men daaraan geloofd. Thans weet men, dat de credietnemer kapitaal gebruikt, dat aan anderen toebehoort. Het crediet verplaatst dus alleen het kapitaal naar den credietnemer. Wordt een wissel van 1000 gld. getrokken, dan kan deze gedurende den tijd tot den vervaldag als betaalmiddel worden gebruikt. En met het reeds verkregen geld worden contante betalingen gedaan. Maar voor het volksvermogen beteekent dat bedrag van 1000 gld. niet meer dan eenmaal het bedrag. De in omloop zijnde wissel heeft slechts gediend om den persoon van den credietgever telkens te vervangen door een ander. De bankinstelling, die hem disconteert, was de eerste credietgever, die vervangen wordt door elken volgenden houder.

Stuart Mill daarentegen onderschatte de waarde van het crediet, toen hij daaraan elke productieve kracht ontzegde. Want het crediet spaart munt uit, verhoogt de productiviteit van de in veler handen berustende kleine kapitalen en vergemakkelijkt het verkeer. Dit alles werkt indirect de productie in de hand.

Uit het voorgaande is duidelijk gebleken het dubbele karakter van het crediet. Het kan overconsumtie en overproductie bewerken; het kan evenzeer in de hand van hem, die er mede weet om te gaan, een hefboom voor de productie zijn.

Voor een beknopte handleiding door het geheele gebied van het crediet zie: *Wilhelm Lexis,* Das Kredit- und Bankwesen (Sammlung Göschen, Berlijn 1914), waar ook een overzicht van de voornaamste Duitsche literatuur te vinden is.

Credietbank is de naam van een bankinstelling, welke tegen voldoende borgstelling en behoorlijke vergoeding kapitaal verstrekt, vooral ter bevordering van handel en nijverheid. Zie verder *Banken* en *Crediet*.

Voor *Credietbank voor den Middenstand* zie *Middenstand*.

Credietbiljet is een schuldbekentenis voor waren, welke men heeft ontvangen, met aanduiding van den tijd, waarop zij moet worden betaald.

Credietbrief is een aanbevelings- of borgtochtbrief; een volmacht aan den houder om gelden voor rekening op te nemen bij een derde. Een *open credietbrief* is een brief, die onbepaald crediet geeft aan den houder. Verder kan het ook dezelfde beteekenis hebben als geloofsbrief (zie aldaar).

Crediet- en Handels-Vereeniging „Rotterdam", *Internationale*, gevestigd te Rotterdam, werd opgericht in 1863, aanvankelijk met een uitgegeven kapitaal van 5 000 000 gld., dat in 1908 werd gebracht op 6 250 000 gld., in 1912 op 7 500 000 gld. en in 1914 op 8 750 000 gld. Doel der maatschappij is 1°. het drijven van den overzeeschen commissiehandel en in verband daarmede het geven van voorschot op cognossementen van door of aan haar geconsigneerde goederen en het ondersteunen der ontginning van woeste gronden in de Nederlandsche koloniën; 2°. het handelen voor gemeene rekening met derden en het koopen, huren en verhuren van schepen; 3°. het openen van credieten, het geven en opnemen van gelden à deposito tegen vergoeding van rente, het sluiten van prolongatie en beleeningscontracten; 4°. alle handelsoperatiën in het algemeen, welke ter bereiking van dat doel bevorderlijk kunnen zijn. De maatschappij heeft agentschappen te Batavia, Semarang, Soerabaya, Cheribon, Telok-Betong en Singapore. De reserves bedroegen in 1914 2 425 000 gld. Aan het verslag over het jaar 1913 zij ontleend, dat door de agentschappen in Indië werd verkocht aan producten voor een waarde van 12 653 000 gld., hoofdzakelijk suiker. De verschepingen uit Indië, zoo voor rekening van derden als tegen orders, beliepen een totaal bedrag van 8 123 000 gld. inclusief de consignaties aan het hoofdkantoor ad 1 202 000 gld. De vennootschap bleef in 1913 in relatie staan met 11 suikerondernemingen, die te zamen ten verkoop hebben afgeleverd 1 510 354 picols suiker of ongeveer 108 000 picols meer dan in 1912. Het bezit in aandeelen in Suiker-Maatschappijen bedroeg nominaal 1 302 475 gld. Aan de maatschappij behoort voorts de koffie-onderneming „Gereng-Redjo" en de tabaksonderneming „Gawok". Alles bijeengenomen ontving zij in 1913 van haar landen en relaties: 1 510 354 picols suiker, 561 994 picols suikerriet en rietstokken, 25 094 picols koffie, 5 461 243 pond tabak, 4200 pond indigo, 114 000 pond kinabast, 3200 pond thee en 509 kg. rubber, voorts verschillende bijproducten als peper, kapok, rijst en specerijen. Over het boekjaar 1913 werd een dividend uitgekeerd van 11½ pCt.

Credietkas is de kas, waaruit men onder verband van koopwaren voorschot kan krijgen tegen interest.

Credietvereeniging is de naam van een vereeniging, welke aan haar leden, in evenredigheid met hun inbreng, crediet verleent op wissels, acceptaties, tegen zakelijken borgtocht enz.

Credietwet is de naam van de wet, waarbij aan een minister machtiging wordt verleend tot het doen van uitgaven, in afwachting van het vaststellen der Begrooting.

Crédit foncier is de naam der in 1852 te Parijs opgerichte hypotheekbank, de oudste dezer soort van banken op aandeelen. Wat den omvang harer werkzaamheden betreft, neemt zij de eerste plaats in onder de hypotheekbanken. Zie aldaar.

Literatuur: L. Say, Dictionnaire des finances. 1ste dl. (Parijs 1889) onder „Crédit foncier".

Crédit-mobilier of *Société générale de crédit mobilier* is een bij besluit van den 18den November 1852 te Parijs in 1853 voor den tijd van 99 jaren gevestigde credietvereeniging met een kapitaal van 60 millioen francs, verdeeld in 120 000 actiën van 500 francs. Oprichters waren de gebroeders *Pereire*. *Napoleon III* begunstigde haar, omdat hij in haar een middel meende te vinden, om tegen den overheerschenden invloed der geldmacht van de groote bankiers aan de beurs, een macht over te stellen, die door de vereeniging van alle mogelijke kleine kapitalen den strijd kon aanvaarden en uithouden. Het crédit-mobilier werd gerechtigd tot al zulke ondernemingen, als gewoonlijk door de credietondersteuning der bankiers in het leven geroepen werden, als het aanleggen van spoorwegen, kanalen, mijnwerken enz., terwijl het verder de bevoegdheid ontving, om, na geheele uitgifte zijner actiën, het vijfvoudig nominaal bedrag van zijn werkelijk kapitaal door zijn obligatiën in omloop te brengen en voor zijn ondernemingen te gebruiken.

Het plan was, concentratie van alle crediet op haar instelling, en daarmede ondersteuning der nijverheid in het binnen- en buitenland. Alle credietpapier zou als het ware versmolten worden in haar fonds en vervangen door de rentegevende obligatiën, door haar uitgegeven. Alle beschikbaar kapitaal zou zij alleen dus tot zich trekken; zij zou worden *de credietvereeniging;* de grootere en kleinere beursspeculatiën zouden zich oplossen in een kolossale beursspeculatie. De speculatiekoorts, door het crédit-mobilier sterk gevoed, bezorgde haar een aanvankelijk welslagen; groote winsten werden behaald: de actiën zelf van het credit-mobilier waren een tijd lang het hoofdvoorwerp der beursspeculatien in Parijs; de koersen ervan wisselden sterk af. Het stelde ten slotte al de gebreken van deze soort van credietinstellingen ten sterkste in het licht; de op touw gezette ondernemingen, waarvoor men de kapitalen lokte, werden even spoedig vergeten, als ze opgerakeld waren, om. nadat de actiën met winst, door kunstmatige opdrijving, verkocht waren, door nieuwe van gelijk slag vervangen te worden. Sedert 1866 bevindt het crédit-mobilier zich in staat van ontbinding; de gebroeders *Pereire*, die getoond hebben volkomen voor dergelijke taak berekend te zijn, vielen in handen der justitie. In 1871 werd

de inrichting op nieuwe grondslagen gevestigd. In onderscheidene steden, zooals Weenen, Leipzig, Darmstadt, Dessau, Meiningen, Coburg enz., werden dergelijke *Creditanstalten*, in navolging van het crédit-mobilier, opgericht, die ten deele nog spoediger dan hun voorbeeld hun ondergang vonden en ten deele bleven bestaan door zich toe te leggen op de gewone werkzaamheden van banken en bankiers.

Zie: *L. Say*, Dictionnaire des finances, 1ste dl. (Parijs 1889) onder dit woord.

Credit Reform is de naam eener internationale vereeniging van fabrikanten en kooplieden, die elkander onderling inlichtingen verschaffen omtrent de credietwaardigheid van afnemers, met het doel het gevaar voor geldelijke verliezen te verminderen, door het verstrekken van inlichtingen en het innen van dubieuse posten, ook wel door het handelend optreden bij faillissementen. Deze vereeniging werd in 1882 opgericht en heeft haar hoofdzetel te Leipzig; ook in ons land heeft zij in verscheiden plaatsen correspondenten en geeft een eigen orgaan uit.

Credner, *Karl August*, een Duitsch godgeleerde, den 10den Januari 1797 te Waltershausen bij Gotha geboren, studeerde te Jena en te Breslau en bekleedde daarna de betrekking van huisonderwijzer, eerst te Göttingen en toen te Hannover. In 1828 vestigde hij zich te Jena als privaat-docent in de theologie. Nadat hij zijn uitlegkundig werk over den profeet *Joël* in het licht gegeven had, werd hij gewoon hoogleeraar te Giessen, waar hij den 16den Juli 1857 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Beiträge zur Einleitung in die biblischen Schriften" (1832—1838, 2 dln.), „Einleitung in das Neue Testament" (1836), „Geschichte des Neuen Testaments" en vooral „Geschichte des neutestamentlichen Kanons" (1860).

Credner, *Hermann*, een Duitsch geoloog, geboren te Gotha den 1sten October 1841, bezocht de mijnacademie te Klausthal, studeerde vervolgens te Breslau en te Göttingen in de geologie, reisde van 1864 tot 1868 in Amerika en vestigde zich in 1869 te Leipzig als privaatdocent in de geologie en palaeontologie. In 1870 werd hij er buitengewoon hoogleeraar en belastte zich in 1871 ook met de leiding van het geologisch onderzoek van het koninkrijk Saksen. In 1877 werd hij tot gewoon honorair hoogleeraar en in 1895 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Van zijn geschriften noemen wij: „Geognostische Beschreibung des Bergwerkdistrikts Andreasberg" (1865), „Die vorsilurischen Gebilde der obern Halbinsel von Michigan" (1869), „Die Gliederung der eozoïschen Formationsgruppe Nordamerika's" (1869), „Die Kreide von New-Jersey" (1870), „Die Geognosie und der Mineralreichtum des Alleghanysystems" (1871). „Nordamerikanische Schieferporphyroïde" (1872) en „Elemente der Geologie" (1872, 10de druk Leipzig 1906). Verder verscheen nog van zijn hand: „Die Stegocephalen und Saurier aus dem Rotliegenden des Plauenschen Grundes bei Dresden" (1894) en „Die Phosphoritknollen des Leipziger Mitteloligocäns und die norddeutschen Phosphoritzonen" (1895).

Credner, *Rudolf*, een Duitsch geograaf en geoloog, werd den 27sten November 1850 te Gotha geboren, studeerde te Leipzig, Göttingen en Halle, deed studiereizen in Europa en Noord-Amerika, waarna hij zich in 1878 te Halle als privaat-docent vestigde. In 1881 werd hij buitengewoon en in 1891 gewoon hoogleeraar in de aardkunde te Greifswald. Hij schreef: „Die Deltas, ihre Morphologie, Verbreitung und Entstehungsbedingungen" (Gotha 1878), „Die Reliktenseen" (2 dln., Gotha 1887—1888), „Rügen" (Stuttgart 1893), „Das Eiszeit-Problem" (Greifswald 1902). Sedert 1882 leidde hij de door hem gestichte aardrijkskundige vereeniging te Greifswald, welker „Jahresberichte" hij uitgaf. Hij overleed te Greifswald den 6den Juni 1908.

Credo (ik geloof) is het eerste woord der Apostolische geloofsbelijdenis, zoodat inzonderheid deze met den naam van *het credo* bestempeld wordt. Ook het derde gedeelte der mis, met dat woord aanvangende en die geloofsbelijdenis bevattende, wordt alzoo genoemd.

Credo quia absurdum beteekent „ik geloof het, al is het ongerijmd" en is de paradoxaal-scherpe uitdrukking van de gedachte, dat godsdienstige overtuigingen niet alleen niet voldoende duidelijk kunnen worden uiteengezet of bewezen, maar dat het geloof zich sterkt uit de tegenstelling met verstandelijke overleggingen. De oorsprong dezer woorden wordt door sommigen gezocht in de woorden van I Cor. 1 : 27, volgens anderen in *Tertullianus'* „De carne Christi", 5.

Cree, ook wel *Kri* of *Cnistenaux* geheeten, is een tot de Algonkin behoorende Indianenstam, wonende tusschen de Rocky-Mountains en de Hudsonsbaai in Britsch Noord-Amerika. Zij zelf noemen zich *Nehigaw-ok* en worden verdeeld in de beide groote families der *Maskutew-iginiw-ok* of *Paskwâw-iginiw-ok*, d. w. z. menschen der prairiën, en *Sakâw-iginiw-ok*, lieden van het woud. De eersten hebben zich gevestigd in het vroeger aan bisons rijke gebied van de noordelijke bronrivier der Saskatchewan, terwijl zij de aldaar wonende Zwartvoet-Indianen naar het Z. drongen. Het is een trotsche, krijgshaftige stam, die in tenten woonde en van de buffeljacht leefde, maar later, tengevolge van het verdwijnen der jachtdieren, zich met landbouw moesten gaan bezighouden. De *Sakâw-iginiw-ok* leven in groepen van drie of vier familiën verstrooid in de wouden van het O. en N. deel van het gebied. De Creetaal is in geheel N.W. Canada zeer verbreid en wordt vooral door de halfbloed-Indianen van het Manitobagebied bij voorkeur gesproken. Zij behoort tot de best bekende Indiaansche talen. Op het laatst der 18de eeuw waren de *Crees* het machtigste Indianenvolk in het Hudsonbaai-Territorium. Zij hebben in 1871 het grootste deel van hun landerijen aan Canada afgestaan. Zij staan bekend als leerzaam, vlijtig en betrouwbaar.

Creek is een der belangrijkste Indianenstammen in het Z. der Vereenigde Staten van N.-Amerika. Zij woonden ten O. van de Choktaw in de tegenwoordige staten Alabama, Georgië en Florida. De naam Creek ontvingen zij van de Engelschen, daar hun gebied door vele kleine beekjes (creeks) doorsneden werd. De in-

heemsche naam *Maskoki (Muskogee* of *Muscogulgee)* werd hun waarschijnlijk gegeven door den Algonkinstam der Shawnee. Zij worden in twee stammen verdeeld, waarvan de Maskoki de voornaamste zijn; de Z. afdeeling vormen de Seminolen, die echter als vluchtelingen beschouwd werden. De Maskoki vormden vroeger een volkrijken stam, die zich onderscheidde door beschaving en een vaste staatkundige organisatie. Van 1813 tot 1821 werd door de blanken een verdelgingsoorlog tegen hen gevoerd, waardoor zij eindelijk gedwongen werden hun land af te staan. Den 14den Februari 1833 werden hun woonplaatsen aangewezen in het Indianenreservation aan de N.-zijde der Canadianriver bij Choktaw en de Chickasaw. Daar leven zij thans als landbouwer en veefokkers. Na den Burgeroorlog werd hun aantal op 14 396 geschat, terwijl het in 1890 nog 9291 bedroeg. De eenige grammatica van hun taal werd in 1860 door *Buckner* te Marion in Alabama uitgegeven.

Creighton, *Mandell,* een Engelsch geschiedschrijver, werd den 5den Juli 1843 te Carlisle geboren en ontving zijn opleiding te Durham en Oxford. In 1884 werd hij hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Cambridge, in 1891 bisschop van Peterborough, in 1897 van Londen, waar hij in 1898 ook tot hoogleeraar in de oude letterkunde aan de koninklijke academie der kunsten benoemd werd en den 14den Januari 1901 overleed. Hij schreef: „Primes of Roman history" (Londen 1875), „The age of Elizabeth" (1876, Leipzig 1903), „The life of Simon de Montfort" (1877), „Primes of English history" (1877), „Cardinal Wolsey" (1888), „Persecution and tolerance" (1894), „The early renaissance in England" (1895), „The English national character" (1896), „Queen Elizabeth" (1896), „The story of some English shires" (1897). Zijn hoofdwerk is een groote „History of the Papacy during the period of the Reformation" (1882, nieuwe druk in 6 dln., 1897). Verder gaf hij van 1886 tot 1891 de „English historical review" uit. Zijn „Historical essays and reviews" werden door *Louise Creighton* (Londen 1902) uitgegeven.

Creil is de hoofdstad van het gelijknamige kanton in het arrondissement Senlis van het Fransche departement Oise, gelegen aan de Oise en aan de spoorwegen Parijs—Compiègne, Parijs—Ermont—Creil—Beauvais—Gournay en Parijs—Boulogne—Calais. De stad heeft (1911) 10 214 inwoners, een merkwaardige Gotische kerk met zwaren klokkentoren (14den en 15de eeuw) op een eiland in de Oise, waar zich, in het slot door *Karel V* gebouwd, gewoonlijk de krankzinnige *Karel VI* ophield, steengroeven, een groote fayencefabriek (jaarlijksche omzet 1 millioen francs), glasblazerijen en ketelsmederijen. Creil *(Credulium)* bestond reeds onder *Dagobert I.*

Creisenach, *Michaël,* een Joodsch geleerde, den 16den Mei 1789 te Mainz geboren, beijverde zich, den godsdienst te veredelen en de zeden te verbeteren en verwierf grooten invloed op zijn geloofsgenooten door zijn geleerdheid en onbaatzuchtigheid. Hij ging uit van het denkbeeld, dat het Joodsche volk nog steeds de vatbaarheid bezit voor een meer dan gewone ontwikkeling. In 1825 werd hij tot leeraar en woordvoerder benoemd aan de „Israëlietische Realschule" te Frankfort, bevorderde met *Hess* den bloei dier inrichting en maakte zich vooral verdienstelijk door zijn werkzaamheid in den „Tempel der Andacht", aan die school verbonden. Vooral ook spoorde hij de Joden aan, zich aan eenig handwerk of aan den landbouw te wijden. Belangrijk is zijn geschrift: „Schulchan Aruch oder encyklopädische Darstellung des mosaischen Gesetzes" (1833 enz., 4 dln.). In zijn: „32 Thesen über den Talmud" (1831) beschouwt hij dit boek als een werk, dat niet noodzakelijk is, geen invloed heeft op het ware Mozaïsme en geen wettig gezag bezit. Hij schreef nog verschillende leerboeken, leverde voorts vele opstellen in tijdschriften en stichtte met *Jost* het Hebreeuwsche tijdschrift „Tsion". *Creisenach* overleed den 5den Augustus 1842.

Crell, *Nicolaus,* kanselier en geheimraad in Keur-Saksen, geboren te Leipzig in 1551, studeerde aldaar en werd in 1576 doctor in de rechten. De keurvorst *Augustus* belastte hem met de opvoeding van zijn oudsten zoon *Christiaan,* en nadat deze de regeering aanvaard had, werd hij benoemd tot kanselier, zoodat hij het bestuur der staatsaangelegenheden nagenoeg geheel en al in handen had. Adel en geestelijkheid waren hem echter vijandig gezind. Om aan de leer van *Calvijn* ingang te verschaffen bij het volk, gaf hij een nieuwen Duitschen catechismus in het licht, terwijl hij tevens een nieuwe uitgave van den Bijbel bezorgde en, ter versterking van het Protestantisme, een vereeniging der Protestantsche Kerkgenootschappen tot stand bracht. Zelfs bewoog hij den keurvorst. *Hendrik IV* van Frankrijk met Saksische hulptroepen te ondersteunen. Dit voornemen werd echter door den dood van *Christiaan (*1591) verijdeld. Nu kwam hertog *Friedrich Wilhelm van Weimar* aan het hoofd der zaken, en deze, een hevig tegenstander van het Cryptocalvinisme (zie aldaar) deed *Crell* op den Königstein gevangen zetten, terwijl er nieuwe kerkelijke verordeningen in geheel anderen geest werden voorgeschreven. In 1595 werd een acte van beschuldiging tegen *Crell* ingeleverd, waarin verklaard werd, dat hij den keurvorst verkeerden raad gegeven en met den koning van Frankrijk verraderlijke onderhandelingen aangeknoopt had. Zijn vijanden brachten zijn aanklacht tegen hem voor den keizerlijken Rijkshofraad, en deze veroordeelde hem tot den dood met het zwaard. Den 9den October 1601 werd dit vonnis te Dresden voltrokken.

Crelle, *August Leopold,* een Duitsch wiskundige, werd den 11den Maart 1780 te Eichwerder bij Wriezen geboren. Zonder een school te bezoeken, oefende hij zich met goed gevolg in de wiskunde, de bouwkunst en de staatswetenschappen, zoodat hij wegens zijn groote talenten weldra tot „Oberbaurath" en lid der „Oberbaudirection" in Pruisen bevorderd werd. Hij had het toezicht op den aanleg van wegen en later van spoorwegen en werd in 1828 gekozen tot lid der Academie van Wetenschappen. Tevens zette hij zijn wiskundige studie voort.

In 1849 nam hij wegens ziekte zijn ontslag uit den staatsdienst; hij overleed den 6den October 1855. *Crelle* schreef o.a.: „Versuch über die Rechnung mit veränderlichen Grōszen" (1811), „Sammlung mathemathischer Aufsätze und Bemerkungen" (1820—1822, 2 dln.), „Versuch einer allgemeinen Theorie der analytischen Facultäten" (1823), „Lehrbuch der Arithmetik und Algebra" (1825) en een aantal opstellen in tijdschriften, vooral in het naar hem genoemde „Journal für reine und angewandte Mathematik" (1826 enz.).

Crema is een districtshoofdstad in de Italiaansche provincie Cremona, aan de Serio en aan den spoorweg Treviglio—Cremona gelegen. De stad is zetel van een bisschop, heeft een kathedraal (1341 voltooid), ruïnen van een oud kasteel, een technische school, een seminarium, een schouwburg, een gedenkteeken voor den componist *Monteili*, vlas-, rijst- en zijdecultuur, spinnerijen en weverijen en (1911) 11 208 inwoners. Op 1 km. buiten de stad ligt de kerk Santa Maria della Croce (1500 voltooid). Waarschijnlijk werd Crema in de 6de eeuw, na de verwoesting van Milaan in 538 door vluchtelingen gesticht. In 1160 werd de stad door *Frederik I* verwoest. In 1338 kwam zij onder Milaan en later, in 1453, onder Venetië.

Crematorium. *Zie Lijkverbranding.*

Cremer, *Bernard Sebastiaan,* een Nederlandsch godgeleerde, den 23sten April 1683 te Zutfen geboren, studeerde te Franeker en te Utrecht, werd eerst predikant te Stavoren, daarna te Asperen en in 1717 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Harderwijk. Hij overleed den 14den September 1750. Met geestdrift nam hij deel aan de godgeleerde twisten van zijn tijd. Tot zijn geschriften behooren: „De Simsone et Hercule duae dissertationes" (1718), „Summa theologiae supranaturalis" (1728), „Theologia naturalis" (1729), „Evangelische geloofsketen der waerheid" (1740), „Poecile antiquitatum" (1740, 2 dln.), „Oepidus evangelicus etc." (1745), „De grondbeginselen der denkbeeldige godgeleerdheid" (2 dln.), „De schole der Jeugt" (1746, en later bij herhaling), benevens een groot aantal andere.

Cremer, Frans Lodewijk, een zoon van den voorgaande, den 22sten Mei 1715 te Asperen geboren, studeerde te Harderwijk in de godgeleerdheid, was achtereenvolgens werkzaam als predikant te Rossum, te Hattem en te Maastricht en werd in 1769 benoemd tot opvolger zijns vaders aan de hoogeschool te Harderwijk, welke hij 17 jaar later met die van Groningen verwisselde, waar hij den 20sten Juni 1776 overleed. Hij schreef, behalve eenige oraties, een 5-tal werken over Israëlietische oudheid- en letterkunde, waarvan wij noemen: „De sublimitate stili prophetici, non tam ex gustu poeseos, maxime Orientalium, quam ipsis rebus dijudicanda" (1768).

Cremer, *Jacobus Jan,* een Nederlandsch novellist, den 1sten September 1827 te Arnhem geboren, ontving een zorgvuldige opvoeding en wijdde zich aanvankelijk aan de schilderkunst onder de leiding van den landschapschilder *Hendriks* te Oosterbeek. Tevens leverde hij kleine prozaschetsen van het Geldersche landleven, en de groote bijval, waarmede zij werden ontvangen (in 1852 schreef hij zijn eerste novelle „Wiege-Mie"), bracht hem tot het besluit, daaraan in het vervolg zijn krachten te besteden. De door hem uitgegeven „Betuwsche Novellen", „Het Pauwenveerke", „Bruur Joapik", „Kruuzemuntje" enz., zijn keurige tafereeltjes, waarin men den schilder herkent, die een open oog heeft voor de eigenaardigheid van landschappen, zeden en gewoonten. Meer uitgebreide romans schiep hij in: „Anna Roose", „Doctor Helmond en zijn vrouw" en „Hanna, de Freule" (1873). De voorlaatste is aanvankelijk als feuilleton in het dagblad „Het Vaderland" verschenen. Minder gunstig oordeelde het publiek over zijn tooneelarbeid, waartoe „Boer en Edelman" en „Emma Berthold" behooren. Van zijn werken zijn onderscheiden in het Duitsch en Fransch vertaald. Ook is een uitgave van zijn gezamenlijke werken in veertien deelen verschenen. *Cremer* vestigde zich te 's-Gravenhage en bezocht, daartoe uitgenoodigd, nu en dan de voornaamste plaatsen des lands, om er zijn werken voor te dragen; hij deed dit op meesterlijke wijze. *Cremer* overleed den 5den Juni 1880 te 's-Gravenhage.

Cremer, *Hermann,* een Duitsch Protestantsch godgeleerde, den 18den October 1834 te Unna (Westfalen) geboren, studeerde te Halle en te Tübingen en werd in 1859 predikant te Ostonnen bij Soest, in 1870 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Greifswald, was van 1871 tot 1890 tevens predikant aan de St. Marie en in 1886 consistorieraad. Hij overleed den 4den October 1903 te Greifswald. *Cremer* behoorde tot de invloedrijkste aanvoerders van de kerkelijk-staatkundige groep der zoogenaamde „positive Union". Hij schreef: „Biblisch-theologisches Wörterbuch der neutestamentlichen Gräcität" (Gotha 1866, 9de druk 1902), „Jenseit des Grabes" (Gütersloh 1868, 2de tot 7de druk onder den titel „Ueber den Zustand nach dem Tode", 1884—1907), „Aufgabe und Bedeutung der Predigt in der gegenwärtigen Krisis" (Berlijn 1877; 2de druk 1893), „Duell und Ehre" (1894, 3de druk 1896), „Glaube, Schrift und Heilige Geschichte" (1896), „Die christliche Lehre von den Eigenschaften Gottes" (1897), „Wesen und Wirkungen der Taufgnade" (1899), „Wozu verpflichten uns die Gebetsverheissungen des Herrn?" (1899), „Unterweisung im Christentum" (1884; 2de druk 1899), „Die paulinische Rechtfertigungslehre" (1899; 2de druk 1900), „Weissagung und Wunder" (1900), „Die Befähigung zum geistlichen Amt" (Berlijn 1878; 2de druk 1900), „Taufe, Wiedergeburt und Kindertaufe" (2de druk 1901), „Das Wesen des Christentums" (3de druk 1902), „Gethsemane" (1902), „Grundwahrheiten der christlichen Religion nach D. Seeberg" (1903).

Zie: M. Kähler, Wie Cremer wurde (1904).

Cremer, *William Randal,* een Engelsch parlementslid, werd in 1838 te Farcham (Hampshire) geboren. Hij werd schrijnwerker, nam sedert 1859 de leiding op zich van de arbeidersbeweging en werd in 1885 als candidaat der liberalen in het Lagerhuis gekozen, waartoe hij bleef behooren met uitzondering der jaren 1895—1900. *Cremer* is een der ijverigste bevorde-

raars der vredesbeweging en medestichter van interparlementaire vredesconferenties. Hij is secretaris van de internationale scheidsgerechtliga, welker orgaan „Arbitrator" hij uitgeeft. Ter bevordering van de vredesgedachte ondernam hij talrijke reizen naar bijna alle landen van Europa en Amerika. In 1903 ontving hij den Nobelprijs.

Cremer, *Camille,* een Fransch generaal, werd den 6den Augustus 1840 te Sarreguemines geboren en bezocht de militaire school te St. Cyr. Als luitenant der zouaven nam hij deel aan den veldtocht in Mexico en werd in 1870, bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog, als kapitein, adjudant van den brigadegeneraal *Olinchant.* Hij nam deel aan de slagen bij Metz, werd tengevolge van de capitulatie van den 27sten October krijgsgevangen, maar tegen schriftelijk revers, gedurende den oorlog niet meer tegen Duitschland te zullen vechten, vrijgelaten. Hij hield zich echter niet aan zijn belofte, maar leverde als divisiegeneraal den Duitschers den moorddadigen slag bij Nuits (Côte d'Or). In 1871 werd hij door de commissie ter herziening der rangen benoemd tot escadron-chef, waarna hij zijn ontslag nam. *Cremer* overleed den 2den April 1876 te Belleville. Hij schreef: „Quelques hommes et quelques institutions militaires" (1872) en met den kolonel *Poullet* „La Campagne de l'Est et l'armée de Bourbaki" (1874).

Cremer, *Jacob Theodoor,* geboren den 30sten Juni 1847 te Zwolle, werd aanvankelijk te Arnhem en te Rotterdam voor den handel opgeleid. Na het afleggen van vergelijkend examen bij de Nederlandsche Handelmaatschappij werd hij eerst in haar dienst te Amsterdam, in 1868 te Batavia bij een factorij en in 1870 voor korten tijd bij haar agentschap te Singapore geplaatst. In 1871 tot hoofdadministrateur der Deli-Maatschappij benoemd, nam hij een krachtig aandeel aan de ontwikkeling dier maatschappij. Door zijn toedoen kwam een wettelijke regeling der werkcontracten tot stand. In 1877 in Nederland teruggekeerd, om propaganda te maken voor de Deli-maatschappij, keerde hij in 1878 weder in zijn vorige betrekking terug. In 1881 zag hij zich genoodzaakt wegens gezondheidsredenen naar het moederland terug te keeren, waar hij plannen voorbereidde tot spoorweg-aanleg in Deli, welke hij nog in hetzelfde jaar naar Deli overbracht en die met goed gevolg werden bekroond. In 1883 weder naar Nederland vertrokken, werd hij directeur, later commissaris dier spoorwegmaatschappij, werkte in 1884 door de oprichting der Nederlandsch-Indische landbouwmaatschappij mede, om een einde te maken aan de toen bestaande crisis en werd in datzelfde jaar te Amsterdam tot lid der Tweede Kamer gekozen. In 1887 keerde hij voor korten tijd naar Deli terug, waar hij o.a. de laatste sectie van den Deli-spoorweg opende, en reisde over Java, Sumatra, China, Japan en Amerika naar Nederland terug. In 1894 richtte hij de Nederlandsche Scheepsbouwmaatschappij op. Den 26sten Juli 1897 werd hij in het kabinet-*Pierson-Borgesius* minister van Koloniën, trad in Juni 1901 met genoemd kabinet af en werd daarop bij een naverkiezing in het district Amsterdam IV in de Tweede Kamer gekozen, maar stelde zich in 1905 niet herkiesbaar. In 1907 volgde zijn benoeming tot president der Nederlandsche Handelmaatschappij, uit welke betrekking hij met ingang van den 1sten Januari 1913 ontslag nam.

Cremers, *Willem Cornelis Johannes Josephus,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, in 1818 te Groningen geboren, studeerde daar aan de universiteit en promoveerde in 1842 tot doctor in de beide rechten op een proefschrift getiteld: „De fraude quae poenam meretur imprimis secundum jus gallicum". Hij begon zijn rechterlijke loopbaan als griffier bij het kantongerecht te Winschoten, was vervolgens in 1854 rechter te Appingedam, in 1856 rechter te Winschoten, in 1866 Raadsheer aan het Hof van Overijsel, in 1876 Raadsheer aan het gerechtshof te Arnhem, waar hij in 1882 tot vice-president gekozen werd, welke betrekking hij tot 1898 vervulde. Naast zijn rechterlijke loopbaan lag zijn parlementaire, die in 1887 begon met het lidmaatschap van de Tweede Kamer, waarin hij tot 1891 zitting had. In 1893 werd hij lid van de Eerste Kamer, waarvan hij tot zijn dood, in 1912, onafgebroken deel uitmaakte. Eenige zeer bekende en veel gebruikte standaard-werken op juridisch gebied zijn van zijn hand verschenen, o.a. „Aanteekeningen op de Gemeentewet", „Aanteekeningen op de Nederlandsche wetboeken", „Aanteekeningen op de Notariswet".

Crémieux, *Isaac Adolphe,* een Fransch rechtsgeleerde en staatsman, werd geboren te Nimes den 30sten April 1796, studeerde te Aix en ontwikkelde als advocaat aldaar veel talent en moed bij het voeren van staatkundige processen. Na 1830 werd hij in plaats van *Odilon Barrot* benoemd tot advocaat bij het Hof van Cassatie te Parijs en verwierf er weldra grooten roem door de verdediging van democraten en van hen, die van drukpersovertredingen waren beschuldigd. Tijdens de beraadslagingen over de Oostersche kwestie (1840) stelde hij zich ijverig in de bres voor zijn Joodsche geloofsgenooten, deed een reis naar Turkije en Egypte en zorgde voor de vrijspraak van een aantal Israëlieten te Damascus, die er door een R.-Katholieken priester van z.g. „ritueelen moord" waren beticht. In 1842 werd hij volksvertegenwoordiger en in 1846 herkozen. Met kracht verzette hij zich tegen de bedoelingen van het ministerie-*Guizot,* verklaarde zich bij de Februari-omwenteling (1848) aanvankelijk voor het regentschap der hertogin *van Orleans,* doch vervolgens voor de afkondiging der republiek en werd toen lid van het Voorloopig Bewind, waarin hij zich met de portefeuille van Justitie belastte. Afgevaardigd naar de Constituante, legde hij er rekenschap af van zijn beheer, maar ontving later, wegens zijn houding in het proces van *Louis Blanc,* zijn ontslag als minister. Als volksvertegenwoordiger schaarde hij zich in beginsel aan de linkerzijde, hoewel hij weinig sympathie betoonde voor de regeering van generaal *Cavaignac* en veeleer de candidatuur bevorderde van *Lodewijk Napoleon.* Nadat deze tot president gekozen was, voegde *Crémieux* zich bij de Bergpartij, en toen hij vervolgens afgevaardigd werd naar het

Wetgevend Lichaam, verzette hij zich zoowel tegen de Legitimisten en Orleanisten, als tegen de staatkunde van *Napoleon*. Bij den staatsgreep van den 2den December 1851 werd hij in hechtenis genomen en naar Mazas gebracht. Vervolgens hield hij zich vele jaren bezig met de rechtsgeleerde practijk, doch na den val van het keizerrijk (4 September 1870) werd hij opnieuw tot de betrekking van minister van Justitie geroepen. Nog vóór de belegering van Parijs begaf hij zich naar Tours, en vandaar deed hij den 18den September 1870 een besluit afkondigen, hetwelk aan alle Duitsche inwoners van Frankrijk gelastte, binnen 3 dagen het land te verlaten. Den 5den October aanvaardde hij tevens de portefeuille van Oorlog, die hij evenwel in het midden dier maand aan *Gambetta* overdroeg. Volgens een ander besluit van die dagen werd Algerië in 3 departementen verdeeld, terwijl aan de Israëlietische bewoners aldaar het Fransche burgerrecht verleend werd. Sedert 1872 was hij afgevaardigde voor Algerië, werd vervolgens tot lid van den Senaat benoemd en overleed den 10den Februari 1880. *Crémieux* is de stichter van de Alliance israélite universelle. Na zijn dood verschenen zijn: „Plaidoyers et discours politiques" (1880).

Cremometer is een toestel, om de hoeveelheid room, die in een bepaalden tijd uit de melk afgescheiden wordt, te meten. Het meest bekend is de cremometer van *Chevalier*. Deze bestaat uit een glascylinder van 4 cm. wijdte en ongeveer 20 cm. hoogte. Op de buitenzijde is een verdeeling aangebracht, die op een hoogte van 15 cm. van den bodem met nul begint en de afgescheiden hoeveelheid room in procenten aangeeft. De hoeveelheid room hangt in hooge mate af van de taaivloerbaarheid van het melkserum en van de grootte der vetbolletjes; zij staat niet toe het vetgehalte der melk ook maar bij benadering te beoordeelen.

Cremona, een Italiaansche provincie in Lombardije, bevat de vlakten van de Adda, de Oglio en de Po, en grenst ten N. aan de provinciën Bergamo en Brescia, ten W. aan Milaan, ten Z. aan Piacenza, Parma en Reggio, ten O. aan Mantua. De oppervlakte bedraagt 1799 v. km., het aantal inwoners (1911) 348 863. Zij is verdeeld in drie districten Cremona, Crema en Casalmaggiore.

Cremona, de hoofdstad der gelijknamige Italiaansche provincie, ligt aan den linker oever der Po, waarover een 943 m. lange brug voert, en aan den spoorweg Mantua—Pavia, is door oude muren omringd en wordt door een overdekt kanaal doorsneden. De stad heeft ruime straten en pleinen. Een grootsch bouwwerk is de dom, in 1107—1190 in Romaanschen stijl gebouwd. Ten N. van den dom en door arcaden er mede verbonden, staat de Torrazzo, een Gotische, 121 m. hooge toren. Zuidwestwaarts van den dom is het beroemde achthoekige baptisterium. Verder telt de stad nog vele prachtige kerken en paleizen. Het aantal inwoners bedraagt, met de voorsteden (1911) 40 436. De industrie omvat machines, glas- en aardewerk, fakkels, vleeschwaren, confituren enz. Ook de handel in granen, vlas, kaas enz. is belangrijk. Cremona heeft een seminarie, een lyceum, een gymnasium, een museum en een Kamer van Koophandel. Voorheen waren de violen van Cremona, die van *Amati*, *Stradivarius*, *Guarneri* enz. algemeen gezocht; thans bloeit er de zijdefabricage.

De stad werd in 219 v. Chr. door Romeinsche volksplanters gesticht, doch de kolonie had zooveel van de Galliërs te lijden, dat zij in 198 v. Chr. door nieuwen toevoer van menschen moest verstrekt worden. Zij verkreeg de rechten van een municipium en dreef een aanzienlijken handel. Ook werd er een amphitheater gebouwd, dat alle overige in Opper-Italië in grootte overtrof. Na de nederlaag der aanhangers van *Vitellius* (69 na Chr.) werd de stad door *Vespasianus* verwoest; wel werd zij weder opgebouwd, doch eerst veel later begon zij weder te bloeien. In den Spaanschen Successie-oorlog werd de Fransche maarschalk *De Villeroi* den 2den Februari 1702 aldaar bij een nachtelijke overrompeling door de keizerlijke troepen gevangen genomen.

Cremóna, *Luigi*, een Italiaansch wiskundige, den 7den December 1830 te Pavia geboren, trad in 1848 in de gelederen der Italiaansche vrijwilligers, streed met dezen aan de Piave, bij Treviso en te Venetië, hervatte daarna zijn studiën en werd leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Cremona, vervolgens aan het lyceum te Milaan, vertrok als hoogleeraar naar de polytechnische school te Milaan en werd in 1873 in die betrekking geplaatst aan de scuola d'applicazione per gl'ingegneri te Rome, werd in 1879 senator en was in 1898 gedurende korten tijd minister van Onderwijs. Hij overleed den 10den Juni 1903. Van zijn geschriften vermelden wij: „Introduzione ad una teoria geometrica delle curve piane" (1862), „Preliminari di una teoria geometrica delle superficie" (1866), „Mémoire de géométrie pure sur les surfaces du troisième ordre" (1868), „Memorie sulle trasformazioni razionali" (1863—1871), „Le figure reciproche nella statica grafica" (1872), „Elementi di calcolo grafico" (1874) en „Elementi di geometrica projettiva" (1873). *Cremóna* heeft veel gedaan om de studie der technische wetenschappen in Italië te bevorderen.

Cremor tartari, $C_4H_5KO_6$, is poeder van wijnsteen. Wanneer ruwe wijnsteen, zooals hij uit de wijnvaten wordt losgeslagen, met water en bepaalde, tot klaren dienende middelen gekookt en de nog kokend heete vloeistof door zeeven gegoten wordt, scheiden zich eerst de onzuiverheden daarvan af, en daarna rijst de gezuiverde wijnsteen in fijnverdeelden vorm naar de oppervlakte en wordt dan afgeschept en gedroogd, terwijl een ander gedeelte bij afkoeling kristalliseert tot *crystalli tartari*, die vervolgens tot poeder wordt gestampt. Beide leveren alzoo den cremor tartari, die in de geneeskunde als een verkoelend en zacht purgeerend middel wordt voorgeschreven.

Cremutius Cordus, een Romeinsch geschiedschrijver, beschreef met groote vrijmoedigheid de eeuw van *Augustus*. Hij betreurde de burgeroorlogen, geeselde de misdaden der Driemannen, den slavenzin des volks en de lafhartigheid van den Senaat, terwijl hij *Brutus* en *Cassius* „de laatste Romeinen" noemde. Des-

wege aangeklaagd, stierf hij in 25 na Chr. vrijwillig den hongerdood; zijn geschriften werden op last der regeering verbrand, en sommige, die toen behouden bleven, zijn later verloren gegaan.

Créneaux is de Fransche naam voor schietgaten in muren, welke men om die reden gecreneleerd noemt.

Crenneville. Zie *Folliot.*

Crenothrix *Kuehniana* Rabenhorst (*C. polyopora* Cohn, brondraad) is de naam van een laag bewerktuigde soort van zwam uit de klasse der *Schizomyceten* (splijtzwammen of bacteriën). Zij treden soms in groote hoeveelheden op in waterleidingen, in de bronnen van vele badplaatsen en in draineerbuizen, nemen ijzeroxied in hun slijmscheeden op en kunnen aldus als bruine vlokken het water onbruikbaar maken. Voor de voortplanting zie *Bacteriën.*

Creodonten is de naam van een belangrijke zoogdierengroep uit het eerste gedeelte van het tertiaire tijdperk. Het zijn de voorloopers der tegenwoordige roofdieren, die zich uit hen ontwikkeld hebben. Het waren kortbeenige zoolgangers; zij hadden groote hoektanden, maar een scheurkies was nog niet ontwikkeld. Merkwaardige creodonten waren de *pterodon* en de *proviverra.*

Creoline is een desinfecteermiddel, dat door destillatie van Engelsche steenkolen gewonnen wordt en voornamelijk uit koolwaterstoffen en hoogere phenols bestaat. Het is een donkerbruine, stroopachtige vloeistof, die naar teer riekt, niet oplost in water, maar daarmee een emulsie vormt, en sterk desinfecteerende eigenschappen bezit. Een creoline-emulsie van 0,5 tot 1 % werkt op de bacillen van typhus, cholera en miltvuur, alsmede op staphylokokken veel krachtiger vernietigend, dan een even sterke carboloplossing; doch op de sporen dezer bacillen werkt zij niet zoo krachtig. Daarom is het bij de desinfectie van faecaliën noodig een 12 % creoline-emulsie in gelijke hoeveelheid er aan toe te voegen en er minstens 24 uur op te laten inwerken.

Creon, een broeder van *Jocaste,* was een zoon van *Menoeceus,* koning van Thebe, die aan *Oedipus,* nadat deze het raadsel van de Sphinx opgelost had, de heerschappij afstond, terwijl hij die later na den dood van *Oedipus'* zonen weder aanvaardde. Zie *Antigone, Oedipus* en *Haemon.*

Creool, afkomstig van het Spaansche woord *criollo,* beteekent in het algemeen iemand, die in een of ander land gesproten is uit een ras, hetwelk daar niet thuis behoort. Zelfs noemt men in Noord-Amerika een aldaar geboren Neger een Creool. Vooral echter geeft men in de koloniën in Amerika, Afrika en Azië den naam van Creolen aan hen, die aldaar uit Europeesche ouders gesproten zijn, terwijl zij in Brazilië den naam van *Brasileiros* dragen. Zij onderscheiden zich naar lichaam en geest van de Blanken, die in Europa zijn geboren.

Creosol, $C_6H_3(CH_3).(OH).(OCH_3)$, is de naam van een koolstof-, waterstof- en zuurstofhoudende stof, die het eerst in 1832 door *Reichenbach* uit teer van beukenhout verkregen werd. Volgens *Hlasiwetz* bevindt het zich ook onder de destillatieproducten van guajakhars. Zuiver creosol is geheel kleurloos en heeft een sterk lichtbrekend vermogen. In de lucht en bij herhaalde destillatie wordt het een weinig gekleurd. Het kookt bij 220° C., lost slechts weinig op in water, vermengt zich met alcohol en wordt door ijzerchloried groen gekleurd. Het werkt bederfwerend, zijn aanwezigheid in den rook van hout is de oorzaak der duurzaamheid van gerookt vleesch.

Creosoot (Grieksch: *kreas* = vleesch, *sozein* = bewaren) is een bestanddeel van houtteer. Het wordt bereid door droge destillatie van beukenhout (of rechtstreeks uit beukenhoutteer), waarna de afgescheiden teerolie met sodaoplossing behandeld wordt. Daarna vangt men het tusschen 150° en 250° destilleerende gedeelte op en loogt het uit. De alkalische oplossing wordt gekookt, om de nog aanwezige koolwaterstoffen te verwijderen, en daarna met zwavelzuur geneutraliseerd. Deze behandeling wordt herhaald, totdat het product volkomen kleurloos in natronloog oplost. Na het nog aanwezige phenol te hebben verwijderd, verkrijgt men het creosoot als een kleurlooze vloeistof met sterk lichtbrekend vermogen, een doordringenden reuk en bijtenden smaak. Bij 20° wordt de vloeistof vast; aan het licht blootgesteld, wordt zij geel. Zij is gemakkelijk oplosbaar in alcohol, aether en warm water en reageert neutraal. Creosoot is brandbaar en geeft een sterk roetende vlam, doet eiwit stollen en werkt sterk bederfwerend. Daar creosoot een mengsel is van afwisselende hoeveelheden guajakol, creosol, cresol, methylcresol, xylenol enz., is het soortelijk gewicht en kookpunt niet constant, met stijgend creosolgehalte nemen beide toe. In geringe dosis wordt creosoot als geneesmiddel gebruikt, o.a. bij longziekte, maagkwalen en suikerziekte, uitwendig bij zweren, kanker, mondontstekingen enz.; in grootere hoeveelheden is het inwendig gebruik doodelijk. Wegens de desinfecteerende werking vindt het bij ontsmetting wel toepassing.

Onder *creosootolie* verstaat men het vloeibare deel van de zware steenkolenteerolie (fractie 230°—270° C.), dat achterblijft wanneer men de naphtaline heeft afgescheiden. De aldus verkregen vloeistof gebruikt men om er hout mede te drenken, waardoor dit meer weerstand biedt aan den invloed van lucht en water.

Crêpe is een uit verschillende grondstoffen vervaardigd, los, linnenachtig weefsel.

Crêpe de Chine is een doek of shawl uit geelwitte, crêpe-achtig geweven zijde met geborduurd patroon in zijde van dezelfde kleur en platten steek, voorstellende breed opgezette, in afgepaste afdeelingen gerangschikte, gestileerde bloemen. Sedert het begin van de 19de eeuw komt het uit China en wordt in Europa veel gebruikt. Ook verstaat men onder dien naam een lichte kamgaren stof voor dameskleeren, wier kroes uiterlijk door een bijzondere wijze van appreteeren verkregen wordt.

Crêpe is ook de naam, die gegeven wordt aan een der vormen, waarin de ruwe rubber (zie *Caoutchouc)* in den handel voorkomt.

Crepis *L.* Zie *Streepzaad.*

Créqui, *Charles I* markies *de,* maarschalk

van Frankrijk en een der uitstekende officieren van *Hendrik IV*, dien hij in Frankrijk en Italië een reeks van overwinningen hielp bevechten, werd in 1610 luitenant-generaal der Dauphiné, in 1621 onder *Lodewijk XIII* maarschalk en in 1626 pair van Frankrijk. Hij streed dapper in onderscheiden veldtochten tegen de Spanjaarden, Hugenoten enz. en sneuvelde den 17den Maart 1638 bij de belegering van een kasteel.

Créqui, François markies *de*, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren omstreeks het jaar 1624, trok in 1640 te velde tegen Atrecht en bleef in het leger in Vlaanderen tot in 1658. Later diende hij een jaar in Spanje, vervolgens onder *Turenne*, commandeerde in 1667 het leger aan den Rijn, werd in 1669 maarschalk en veroverde in het volgende jaar Lotharingen. Voorts kwam hij in 1675 weder aan het hoofd van het leger in de Nederlanden en in Lotharingen, leed den 11den Augustus van dat jaar een bloedige nederlaag bij Trier en overleed te Parijs den 4den Februari 1687.

Créqui, Charles hertog *de*, een oudere broeder van den vorige, heeft onder *Mazarin* en *Lodewijk XIV* lauweren verworven in den oorlog. In 1662 was hij gezant te Rome, nam in 1667 deel aan de belegering van Doornik, vertrok in dat jaar als gezant naar Engeland, in 1680 als zoodanig naar München. *Créqui* overleed den 13den Februari 1687.

Crescas, *Chasdai ben Abraham*, een der belangrijkste Joodsche wijsgeeren, werd in 1340 in Spanje geboren, waar hij in 1410 is overleden. Zijn invloed is tweevoudig geweest. In zijn werk „Our Adonai" heeft hij, in tegenstelling met *Maimonides*, die *Aristoteles'* wijsbegeerte sterk op den voorgrond had gebracht, de gemoedsmacht op het denken weer tot zijn recht gebracht. Verder heeft later *Spinoza* veel aan *Crescas* ontleend, waardoor diens wijsbegeerte ook in ruimeren kring belangstelling heeft gewekt.

Zie: *M. Joel*, Chasdai Creskas' religionsphilosophische Lehren (1866); *dezelfde*, Zur Genesis der Lehre Spinoza's (1871) en *L. Niemcewitsch*, Crescas contra Maimonides (1912).

Crescendo, *wassend* of *toenemend*, noemt men in de muziek een toenemende sterkte van den toon of een geleidelijke opklimming van het *piano* (zacht) tot het *forte* (sterk) of *fortissimo* (met alle kracht). Het wordt, behalve door *cresc.*, ook aangeduid door het teeken <, terwijl men een geleidelijke vermindering van de toonsterkte aanwijst door *descrescendo, diminuendo*, of het teeken >.

Crescentia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bignoniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 2-deeligen, afvallenden kelk, een buikige trechtervormige bloemkroon met een ingesneden boven- en 3-spletige onderlip, en een komkommerachtige vrucht met een vasten wand en vele in een vruchtmoes gelegen zaden. Het omvat kleine boomen, die in de warme gewesten van Amerika groeien en afwisselende bladeren en verspreide bloemen dragen. De belangrijkste soort is *C. Cujete* L., de kalabasboom, die in Amerika en West-Indië ter hoogte van 7 tot 10 m. groeit en groote, eironde, of bolvormige vruchten heeft met een middellijn van omstreeks 0,3 m. De bekende Tolubalsem komt in de houtige vruchtschalen van deze plant in den handel.

Crescentini, *Girolamo*, een Italiaansch castraat en zangleeraar, werd den 2den Februari 1762 te Urbania nabij Urbino geboren, genoot het onderwijs van zijn vader en van *Cibelli*, en trad weldra op als zanger in de voornaamste steden van Italië, waar hij grooten roem oogstte. Voorts vertoefde hij geruimen tijd te Londen, daarna weder in zijn vaderland, toen te Weenen, Lissabon en eindelijk te Parijs, waar *Napoleon* hem een jaargeld verleende van 30 000 francs en het Hof hem met gunstbewijzen overlaadde. In 1812 trok hij zich uit het openbaar leven terug en woonde tot 1815 te Bologna, waarna *Frans I* hem benoemde tot muziekmeester te Napels aan het Real Collegio di Musica. Hij overleed aldaar den 24sten April 1846. Zijn bekwaamheid als onderwijzer in de zangkunst blijkt uit zijn boek: „Raccolta di esercizi per il canto" (1811); voorts componeerde hij een aantal zangwerken.

Crescentius is de naam van een aanzienlijk Romeinsch geslacht, dat in de 10de eeuw groote goederen bezat en welks leden den titel van *dux* (hertog) voerden. Van hen heeft zich *Johannes Crescentius* of *Crescentius Numentanus* beroemd gemaakt, doordien hij, onder keizer *Otto III*, geruimen tijd de alleenheerschappij had te Rome. Met den titel van „Patricius" verzette hij zich tegen het keizerlijk gezag. Na de kroning van *Otto III* (996) werd hem vergiffenis geschonken, doch toen hij een opstand aanvuurde tegen paus *Gregorius V*, bestormden de keizerlijke troepen, nadat de stad bezweken was, den Engelenburg, waar *Crescentius* zich nog verdedigde. Hierbij kwam hij echter om het leven (20 April 998). De Romeinsche familie *Serlupi* heeft den naam *Crescenzi* bij den hare gevoegd.

Crescenzi, *Pietro* of *Petrus de Crescentiis*, de oudste schrijver over den landbouw na den Romeinschen tijd in Europa, werd geboren in 1230 te Bologna, bekleedde aldaar de betrekking van advocaat en van bijzitter van den Podesta, verliet wegens volksbewegingen zijn geboortestad, doorreisde Italië, keerde na verloop van 30 jaar naar Bologna terug, werd er tot senator gekozen en overleed in 1310. Zijn belangrijke opmerkingen over den landbouw verzamelde hij in zijn: „Opus ruralium commodorum libri XII", één der eerste gedrukte werken. Het werd in 1471 te Augsburg gedrukt en vervolgens op onderscheiden plaatsen in het Latijn of in een vertaling uitgegeven.

Crescimbeni, *Giovanni Mario*, een Italiaansch letterkundige en dichter, den 9den October 1663 te Macerata geboren, schreef reeds als knaap van 13 jaar op de Jezuïetenschool het treurspel „Daris", werd op zijn 15de jaar lid der Academie en op zijn 16de doctor in de rechten. Voor zijn verdere vorming bezocht hij Rome, behoorde er tot de stichters van de Academie der Arcadiërs, waar hij den naam droeg van *Alfesibeo Cario* en de waardigheid van voorzitter bekleedde. Paus *Clemens XI* benoemde hem tot kanunnik, zoodat hij zich onbezorgd

aan de wetenschap kon wijden. Toen gemelde Academie van *Jan V*, koning van Portugal, eenig grondbezit verkregen had, gaf zij in een schouwburg op den Janiculus den 9den September 1726 de eerste Olympische spelen ter eere van dien vorst, en de gedichten, door *Crescimbeni* bij die gelegenheid voorgelezen, vonden algemeen bijval. Hij werd vervolgens lid van de Orde der Jezuïeten en overleed den 8sten Maart 1728. Zijn werken zijn onder den titel: „Istoria della volgar poesia" in 6 deelen te Rome uitgegeven (1730—1731).

Crescini, *Vincenzo,* een Romaansch philoloog, werd den 10den Augustus 1857 te Padua geboren en was tot 1883 hoogleeraar te Genua en daarna aan de universiteit te Padua. Hij is een beste kenner van het Provençaalsch in Italië en heeft veel over den troubadour *Raïmbaut de Vaqueiras* in het licht gegeven. Andere voorname werken zijn: „Contributo agli studi sul Boccaccio" (Turijn 1887), „Il cantara di Fioro e Biancifiore" (Bologna 1889—1899, 2 dln.), „Per gli studi romanzi" (verzamelde opstellen, Padua 1892), „Manualetto provenzale" (Padua 1894) en de inleiding van het Rolandslied bij *Moschetti;* „I principali episodi della canzone di Rolando tradotti" (Turijn 1896).

Cresilas. Zie *Ctesilaus.*

Cresol, *methylphenol, oxytolnol, cresylalcohol, cresylzuur,* C_7H_8O of $C_6H_4.CH_3.OH$, komt voor in steenkolen- en houtkoleenteer en kan ook kunstmatig vervaardigd worden. Er bestaan 3 isomere cresolen. Het *orthocresol* komt voor in paardenpis en ontstaat bij verhitting van karvakrol met phosforzuuranhydried. Het vormt kleurlooze kristallen, riekt als phenol, eenigszins naar urine, is gemakkelijk oplosbaar in alcohol en aether, bijna niet in water, smelt bij 31°, kookt bij 188° C., vormt met salpeterzuur slechts nitrocresol en dinitrocresol en met smeltend kalihydraat salicylzuur; door ijzerchloried wordt het blauw gekleurd. *Metacresol* ontstaat uit thymol bij verhitting met phosforzuuranhydried, is vloeibaar, smelt bij +4° en kookt bij 201°, vormt met salpeterzuur ook trinitrocresol, dat als springstof wordt gebruikt, met smeltend kalihydraat vormt het metaoxybenzoezuur. *Paracresol* komt voor in menschen-, paarden- en koeienpis, ontstaat bij de behandeling van paratoluïdine met salpeterigzuur, bij het smelten van paratoluolsulfozuur met kalihydraat, vormt kleurlooze prisma's, riekt naar phenol, smelt bij 198°, vormt met salpeterzuur slechts mono- en dinitrocresol, met smeltend kalihydraat paraoxybenzoezuur. Als de cresolen met zinkpoeder verhit worden, ontstaat toluol, met koolzuur en natrium cresotinezuren; zij werken sterker dan phenolen op splijtzwammen, het sterkst een mengsel van alle drie. Op het dierlijk lichaam werken zij op dezelfde wijze als phenol. Metacresol is niet zoo vergiftig als orthocresol; vooral paracresol is een zwaar vergift. Het kalium- of ammoniumzout van paradinitrocresol. $C_6H_2.CH_3(NO_2)_2.OH$, komt onder de namen: Victoriaoranje, anilineoranje en goudgeel in den handel, het vormt gele kristallen, smelt bij 84°, lost moeilijk op in water, vormt, met indigokarmijn gemengd, het zoogenaamde smaragdgroen en met rosalinezout een karmijnsurrogaat. Een mengsel van ortho- en paradinitrocresol vormt een saffraansurrogaat. Uit amido-orthocresolaethylaether en naphtoldisulfozuur verkrijgt men het cresolrood, een azokleurstof, die in een zuur bad aan wol een schoone roode kleur geeft. Neutrale cresoloplossingen komen onder den naam solveolen in den handel, het geschiktst zijn de oplossingen van tricresol in creotinezuur-natron.

Cresolwater, een oplossing van 1 deel cresolzeep in 9 deelen water, wordt als desinfectiemiddel en in de geneeskunde gebruikt, evenzoo de cresolzeepoplossing (liquor cresoli saponatus), een heldere, geelbruine vloeistof, die door menging van gelijke deelen kalizeep en ruwe cresol vervaardigd wordt.

De cresolen zijn voor het eerst in de creoline (zie aldaar) als desinfectiemiddel en in de geneeskunde gebruikt, tegenwoordig gebruikt men als desinfectiemiddel voor privaten en dergelijke inrichtingen, solveol tegen tuberculose en scrofulose. Salicylzuurcresylaether (cresalol) vormt kleurlooze, in alcohol, niet in water oplosbare kristallen, riekt naar salol, smelt bij 39° en wordt voor antiseptische behandeling van het darmkanaal gebruikt. Trijodcresol (losophaan), $C_6HJ_3.CH_3.OH$, wordt bij huidziekten aangewend.

Crespi, *Giovanni Battista,* gezegd *il Cerano,* een Italiaansch schilder, in 1557 te Cerano nabij Novara geboren, was een leerling van *Ercole Procaccini* te Bologna. Hij overleed in 1633 te Milaan. Het Brera-museum te Milaan bezit van hem een „Madonna met heiligen", het museum te Weenen „Christus met de HH. Petrus en Paulus".

Crespi, Daniele, een Italiaansch schilder, een zoon van den voorgaande, in 1590 te Milaan geboren, was een leerling van zijn vader en van *Giulio Cesare Procaccini.* Hij overleed in 1630 te Milaan. Het Brera-museum te Milaan bezit van hem een „Madonna met heiligen", een „Laatste Avondmaal", en andere stukken, waaronder ook een portret. In het museum te Weenen ziet men van hem „Josephs droom".

Crespi, *Giuseppe Maria,* een Italiaansch schilder, den 16den Maart 1665 te Bologna geboren, overleden aldaar den 16den Juli 1747, was een leerling van *Carlo Cignani.* In het museum te Bologna ziet men van hem „De zeven sacramenten", in dat te Weenen „Achilles met den Centaur Chiron".

Crespo, *Antonio Candido Gonçalvez,* een Portugeesch dichter, den 11den Maart 1846 te Rio de Janeiro geboren, vertrok reeds vroeg naar Portugal en studeerde te Coïmbra in de rechten. Nadat hij in 1875 het doctoraal diploma verkregen had, wijdde hij zich aan de rechtspractijk, werd afgevaardigd naar de Cortes, belastte zich met de redactie van het „Journal do Commercio". Zijn eerste dichtbundel, getiteld: „Miniaturas" (1870), vond reeds grooten bijval, en nog grooter werd zijn roem door de uitgave van zijn: „Nocturnos" (1882) en van zijn „Contos para os nossos filhos" (1882), een reeks van verhalen, door hem opgesteld met zijn echtgenoote *Maria Amalia Vaz de Carvalho.* Hij overleed den 11den Juli 1883.

Cressy. Zie *Crécy en Ponthieu.*

Crestien de Troyes. Zie *Chrestiens de Troyes.*

Cretaceïsche formatie. Zie *Krijtformatie.*

Crethi en Plethi heette de lijfwacht van koning *David*, waarover *Ithai* en later *Benaja*, de zoon van *Jojada*, het bevel voerde. De beteekenis van den naam is onbekend. Als spreekwoord hebben die beide woorden de beteekenis van een *saamgeraapten troep* (Jan Rap en zijn maat).

Crétineau-Joly, *Jacques*, een Fransch geschiedschrijver, den 23sten September 1803 te Fontenay in de Vendée geboren, volbracht na het voleindigen zijner studiën een reis door Italië en Duitschland, werd in 1837 redacteur van de „Europe monarchique" en overleed den 1sten Januari 1875 te Vincennes. Hij publiceerde eerst R.-Katholiek gekleurde gedichten als: „Chants romains" (1826), „Les Trappistes" (1823) en „Inspirations poétiques" (1829). Na de Juli-revolutie was hij redacteur van legitimistische dagbladen, vooral in het westelijk gedeelte van Frankrijk, en schreef in dien geest onderscheiden geschiedkundige werken, zooals: „Episodes des guerres de la Vendée" (1834), „Histoire des généraux et des chefs vendéens" (1838) en „Histoire de la Vendée militaire" (1840—1841, 4 dln.; 2de druk 1843). Voorts zijn onderscheiden andere werken door hem uitgegeven, zooals „Histoire des traités de 1815 et de leur exécution" (1842), „Histoire religieuse, politique et littéraire de la compagnie de Jésus" (1844—1846, 6 dln.), „Le Pape Clément XIV" (1853), „Scènes d'Italie et de la Vendée" (1835), „L'Eglise romaine en face de la révolution" (1859, 2 dln.), „Histoire de Louis Philippe d'Orléans et de l'Orléanisme" (1863, 2 dln.), „Le cardinal Consalvi" (1864, 2 dln.), „Histoire des trois derniers princes de la maison de Condé" (1866, 2 dln.) en „Bonaparte, le concordat de 1811 et le cardinal Consalvi" (1869).

Cretinisme. Zie *Cretins.*

Cretins, misschien van het Romaansche *cretina* (creatuur of ongelukkig schepsel), misschien van *creta* (krijt), van *chrétien* (daar de ongelukkigen als „zegen des hemels" werden aangeduid) of van het eiland *Creta* (waar zij het eerst in grooter aantal werden aangetroffen) afgeleid, noemt men menschen, die wegens misvorming van lichaam en beperktheid van geestvermogens diep te beklagen zijn en in de bergstreken van Midden- en Zuid-Europa, vooral in de Alpendalen van Zwitserland, Savoye en Piemont, hoewel ook buiten Europa, worden aangetroffen. Het cretinisme komt voor tusschen 300 en 1000 m. boven de zee, meestal in diepe, enge, min of meer afgesloten dalen van het middelgebergte. In Savoye telt men 22 cretins op 1000 inwoners, in het departement der Boven-Alpen 16, in andere dalen als in Stiermarken, veel minder, slechts 16,9 cretins op 10 000 inwoners. Meestal is hun schedel althans van voren te klein, te laag of platgedrukt, zoodat de hersenen zich niet behoorlijk hebben ontwikkeld, terwijl hun lichaam klein (niet grooter dan 1 m. bij den volledigen cretin) en veelal door een kropgezwel en door korte, dunne en kromme beenen ontsierd is. Gewoonlijk is de borst vlak, de buik opgezet, de armen lang en dun met breede, dikke handen en korte vingers. Het monsterachtige gezicht met breeden, ingezonken neus, dikke lippen, opgezette wangen (myxoedeem der huid) en verwijdstaande ooren is zonder eenige uitdrukking. De ontwikkeling hunner geestesorganen en zintuigen is meestal zeer gering (aangeboren idiotisme, *idiotismus endemicus*).

Over de oorzaken van het cretinisme is nog weinig licht verspreid; somtijds ontwikkelt zij zich reeds in de vroegste kindsheid, somtijds eerst na verloop van eenige jaren, en de cretins kunnen een ouderdom van 50 jaar bereiken. Kan men de kinderen, die daardoor worden aangetast, spoedig uit de dalen in de frische berglucht brengen, dan is nog dikwijls redding mogelijk. Trouwens op plaatsen boven zekere hoogte gelegen (in de Alpen hooger dan 1000 m.) ontstaat geen cretinisme. Men meent, dat dit laatste vooral bevorderd wordt door de vochtige lucht in donkere dalen, door slecht drinkwater, een gebrekkige voeding, onzindelijkheid enz., daar de ondervinding leert, dat het bij toenemende beschaving en verbetering van den bodem aanmerkelijk vermindert.

Men onderscheidt nog *endemisch* of *Alpien cretinisme*, waar het verschijnsel in een streek tot een gering aantal plaatsen beperkt, doch algemeen is, en *sporadisch cretinisme*, waar het overal in een streek, doch in verschillende plaatsen slechts bij een gering aantal individuën optreedt. De vreemde schedelvorm ontstaat door verkleining van de schedelbasis tengevolge van vroegtijdige verbeening van het kraakbeen, dat haar deelen scheidt. Een dergelijk proces vindt men in het geheele skelet, daar de woekering van de kraakbeenelementen, die anders de verbeening voorafgaat, hier ontbreekt. De beenvorming houdt dus te spoedig op en tegenover deze vermindering in beenderengroei staat een buitensporige ontwikkeling der weeke deelen, vooral van huid en slijmvliezen van mond, tong en pharynx. In de streek, waar veel cretins voorkomen, vindt men altijd ook nog tal van menschen met kropgezwellen, zwakzinnigen, doofstommen, slechthoorenden of met andere ontwikkelingsstoornissen behept, zelfs de z.g. normale menschen zijn daar nog vaak traag, leelijk en bekrompen, maar vooral van gewicht is, dat men nergens cretins vindt, of men treft ook kropgezwellen aan. Niet alleen hebben de cretins zelf vaak een krop, maar ouders met kropgezwellen brengen vaker en volledige cretins ter wereld dan andere. Ook kunnen gezonde, volwassen personen, die in een dergelijke streek gaan wonen, een kropgezwel krijgen, zelfs paarden en honden lijden er aan. Men moet dus wel de ziekte van de schildklier als de oorzaak van de andere verschijnsels beschouwen, waarmee ook overeenkomt, dat na wegneming van de schildklier een op het cretinisme gelijkende toestand optreedt (zie *Cachexia strumipriva* en *Myxoedeem*). De krop zelf werd wel aan ongunstige hygiënische levensomstandigheden in de enge, ver afgelegen en afgesloten dalen geweten, waar

de bevolking in verkeerde gewoonten volhardt en door onderlinge huwelijken de uitbreiding van het cretinisme bevordert; vandaar dat men trachtte, door de omgeving, de woningen, de voorziening van drinkwater enz. hygiënisch te verbeteren, invloed op het cretinisme uit te oefenen. Een onderzoek van dr. *Meisel* te Constans bewees, dat er onder de schooljongens van ± 10 jaar veel minder krop voorkwam dan onder de ouderen, wat hij weet aan het feit, dat in 1905 Constans een eigen pompstation aan het meer aanlegde, in plaats van het water uit Wollmatingen. Het gif bleef toen nog eenigen tijd in de leidingbuizen, vandaar, dat knapen, jonger dan 7 jaar, bijna nooit een kropgezwel toonden. Zoo daalde te Rupperswil het aantal kroplijders van 50 tot 2 % na het in gebruik nemen van een nieuwe bron.

Het cretinisme was reeds in de Oudheid bekend, maar de eerste berichten omtrent zijn voorkomen in Zwitserland dagteekenen uit de 16de eeuw. Grondig werd de ziekte eerst sedert het begin der 19de eeuw bestudeerd, vooral door *Fodéré, Saint-Lager, Baillarger, Parchappe,* alsmede door *Rambuteau, Iphofen, Meyer-Ahrens, Stahl, Virchow, Klebs* enz. Naar de mate der lichamelijke misvorming en geestesstoring onderscheidt men tegenwoordig volkomen cretins, half-cretins en cretineusen. Volkomen cretins bezitten geen geslachtsdrift en zijn niet in staat zich voort te planten, terwijl de beide andere groepen daartoe wel in staat zijn en somtijds juist een sterke geslachtsdrift bezitten. De volkomen cretins missen alle geestelijke vermogens, zelfs de zucht tot zelfbehoud; zij moeten als kleine kinderen zindelijk gehouden en gevoed worden, waarbij zij alles eten, wat hun gegeven wordt.

In de laatste jaren valt in de meeste streken van Europa, waar zij voorkomen, een procentsgewijze vermindering der cretins waar te nemen. Vooral in den Hartz zijn zij verdwenen, in het Fransche departement der Boven-Alpen echter toegenomen. Over het goede resultaat, vaak met schildkliersap verkregen, zie *Myxoedeem.*

Zie: *Weygandt,* Der heutige Stand der Lehre vom Kretinismus (Halle 1903).

Cretonne is een soort linnen, dat in Normandië vervaardigd wordt; ook verstaat men er katoenen stof onder, met groote figuren bedrukt, die voor gordijnen en meubelbekleedingen gebruikt wordt.

Creus of *Creux, Cabo de,* is de uiterste N.O. kaap van Spanje, op 42° 19′ 14″ N.Br. en 3° 19′ 23″ O.L. v. Gr. gelegen. Deze kaap draagt een lichttoren en heette in de Oudheid *Aphrodisium.*

Creusa, de dochter van *Priamus* en van *Hecuba,* was de gemalin van *Aeneas* en de moeder van *Ascanius.* Bij het verlaten van Troje geraakte zij verwijderd van haar echtgenoot, wien zij in den droom verscheen, om hem zijn toekomstig lot te voorspellen en hem te zeggen, dat zij door de moeder der goden teruggehouden werd.

Creuse is de naam eener rivier, 255 km. lang, die in het evenzoo genoemde departement bij het dorp Féniers ten N. van den Mont-Odouze ontspringt. Zij stroomt door het département Indre, scheidt de departementen Vienne en Indre-Loire, en mondt beneden La-Haye uit in de Vienne, een zijrivier van de Loire. Slechts over de laatste 8 km. is zij bevaarbaar.

Creuse is de naam van een Fransch departement; het grenst ten N. aan Indre en Cher, ten O. aan Allier en Puy-de-Dôme, ten Z. aan Corrèze en ten W. aan Haute Vienne. De oppervlakte bedraagt 5605 v. km., het aantal inwoners (1911) 266 188. Het departement is verdeeld in 4 arrondissementen: Guéret, Aubusson, Bourganeuf en Boussac. Hoofdstad is Guéret.

Creusot. Zie *Creuzot.*

Creutz. is achter Latijnsche namen van insecten de afkorting voor *Christian Creutzer,* een Oostenrijksch natuuronderzoeker. Hij schreef o.a. „Entomologische Versuche" (Weenen 1799).

Creutz, *Gustav Philipp* graaf *von,* een Zweedsch dichter, werd in 1731 in Finland geboren en behoorde tot den dichterbond, die zich om de „herderin van het Noorden" (mevrouw *Von Nordenflycht)* verzamelde. Zijn „Atis och Camilla" (Stockholm 1761), een herderepos in 5 gezangen, wordt als model van een idylle beschouwd. In 1763 werd hij Zweedsch gezant te Madrid, in 1766 te Parijs, waar hij omging met *Turgot, Necker, Marmontel* en *Grétry.* Hier sloot hij den 3den April 1783 met *Franklin* een verbond en handelsverdrag tusschen Zweden en de Vereenigde Staten. Spoedig daarna werd hij rijksraad, kanselier-president en kanselier der universiteit Upsala. Hij overleed den 30sten October 1785. Zijn „Artis och Camilla", alsmede 10 andere gedichten, zijn verschenen met die van *Gyllenborg* als „Vitterhetsarbeten of Creutz och Gyllenborg" (Stockholm 1795, 2de druk 1812); een nieuwe uitgave van de gedichten van *Creutz* verscheen in 1862 te Helsingfors.

Creux du Vent is een berg in de Zwitsersche Jura aan de grens van de kantons Waadt en Neuenburg, 12 km. ten W.Z.W. van Neuchâtel. Hij is 1467 m. hoog, de hellingen, die uit kalksteen der middelste en bovenste Jura bestaan, zijn met dicht naaldhout bedekt, de kam vormt, zooals bij de meeste Juragebergten, een breede, golvende weide. De naam heeft hij aan den hoefijzervorm te danken; de steile hellingen dalen bijna loodrecht 150—200 m. af naar den Val de Travers.

Creuzer, *Georg Friedrich,* een Duitsch taal- en oudheidkundige, den 10den Maart 1771 te Marburg geboren, studeerde aldaar en te Jena, vertoefde eenigen tijd in de Wetterau en te Leipzig en was van 1807 tot 1845 hoogleeraar te Heidelberg, waar hij den 16den Februari 1858 overleed. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen" (1810—1812, 4 dln., met vervolg van *Mone* 1820—1823, 6 dln.; 3de druk 1836—1843, 4 dln.), een werk, dat veel toejuiching, maar ook onderscheiden bestrijders vond, een uitgave der „Opera omnia" van *Plotinus* (2 dln.) en een uitgave van onderscheiden geschriften van *Cicero* (met *Moser).* Voorts schreef hij: „Die historische Kunst der Griechen in ihrer Entstehung und Fortbildung" (1803 en 1845), „Epochen der Griechischen Lit-

teraturgeschichte" (1802) enz., benevens een autobiografie onder den titel: „Aus dem Leben eines alten Professors" (1848).

Creuzot, *Le,* is een stad en tevens een middelpunt van fabrieksnijverheid in het Fransche departement Saône-et-Loire, arrondissement Autun, in een bergachtige streek, 25 km. ten Z.O. van Autun gelegen. Wegens de belangrijke steenkolen- en ijzermijnen van haar omtrek bestonden er reeds in 1777 ijzersmelterijen, ijzer- en geschutgieterijen en een glasfabriek. Een en ander is echter in de vorige eeuw aanmerkelijk uitgebreid, zoodat de stad als gemeente (1911) 35 587 inwoners telt, vooral tengevolge van de fabrieken, die er in 1836 door *Schneider* zijn gesticht. Het omvat hoogovens, staalwerken, pletterijen, kanonnengieterijen en fabrieken voor pantserplaten, locomotieven, machines, bruggen, artillerie- en geniemateriaal. Er zijn stoommachines van 16 800 paardenkracht, een stoomhamer van 80 ton. Een afzonderlijke spoorweg verbindt er de fabrieksgebouwen onder elkander en met het Canal du Centre. Verder bestaan er vele liefdadige stichtingen voor de arbeiders benevens industrie- en ambachtsscholen.

Crevaux, *Jules Nicolas,* een Fransch reiziger, den 1sten April 1847 te Lorquin in Lotharingen geboren, trad in 1868 in dienst bij de Fransche marine, stevende naar Guyana en vatte het voornemen op, aldaar het binnenland te onderzoeken. Na zijn terugkeer in Frankrijk nam hij onder *Gambetta* deel aan den oorlog, promoveerde vervolgens tot doctor in de geneeskunde en volbracht als officier van gezondheid weder onderscheiden reizen, waarna hij den 9den Juli 1877 een aanvang maakte met de eerste expeditie in het binnenland van Guyana. Hij vertrok van Cayenne en doorreisde een onbekend gebied, overschreed de waterscheiding tusschen de Maroni en de Yari (een zijrivier van den Amazonenstroom) en nam waar, dat het passeeren van de Yari-watervallen mogelijk was. Op een tweeden tocht in 1878 en 1879 begaf zich *Crevaux* van Cayenne over Oyapok, Paru, Iça en de Amazonenrivier naar de Andesketen en keerde over de Yapura naar Cayenne terug. De Paru werd daarbij voor de eerste maal onderzocht en de Yapura eveneens, terwijl te voren nog twee derden van haar loop onbekend waren. Op zijn derde reis in 1880 ging hij van Bogota naar den boven Rio-Negro en bereikte de Guaviare, een zijrivier van den Orinoco. Op zijn laatste reis ontdekte hij den 15den Januari 1882 bij Salta de ruïnen van een oude Inkastad en werd in April van dat jaar door de Toba-Indianen vermoord. Hij schreef: „Hématurie chvleuse ou graisseuse des pays chauds" (1872), „Faux blocs erratiques de la Plata ou prétendue période glaciaire d'Agassiz dans l'Amérique du Sud" (1876), „Voyage en Guyana" (1877) en „De Cayenne aux Andes" (1880). Daarenboven heeft hij vlugschriften en onderscheiden bijdragen in tijdschriften geleverd, en verscheen na zijn dood „Fleuves de l'Amérique du Sud" (1883, 40 kaarten met zijn biografie door *Revoil).*

Crèvecoeur is de naam van een voormalig fort in de provincie Noord-Brabant, gemeente Empel, gebouwd op een landpunt, door den mond van de Dieze en de Maas gevormd. Het ontving den naam van Crèvecoeur, nadat het in den zomer van 1587 door den veldoverste *Von Hohenlohe* op de Spanjaarden was veroverd. Daarop geslecht, maar door de Spanjaarden hersteld, werd het in 1590 opnieuw veroverd door prins *Maurits.* In 1599 ging de sterkte voor de Nederlanders verloren, werd echter het volgend jaar nogmaals door *Maurits* veroverd en geducht versterkt. De Franschen bemachtigden het fort in 1672 en in 1794.

Crewe, een stad in het Engelsche graafschap Chester met (1911) 44 960 inwoners, is het vereenigingspunt der grootste spoorwegen van Chester, Liverpool en Manchester en van onderscheidene andere lijnen. De verschillende maatschappijen hebben hier reparatiemagazijnen en machinefabrieken gevestigd.

Çri is bij de Hindoes de naam der godin van de schoonheid en van het geluk. Zij is de gemalin van *Visjnoe,* wordt ook wel *Lakchmi, Hirâ, Lolâ* en *Lokamâtâ* genoemd, en speelt bij de Hindoes ongeveer dezelfde rol als *Aphrodite Urania* bij de Grieken. Zij is evenals deze uit het schuim der zee geboren en geldt als het type van een getrouwe echtgenoote en als de beschermster der gehuwde vrouwen. Zelfs neemt zij in haar trouw een menschelijke gestalte aan, om *Visjnoe* bij al zijn incarnaties te vergezellen. *Çri* is de moeder van *Kâma,* den god der liefde. Zij heeft geen bijzondere tempels, maar zij deelt in alle eerbewijzen, die *Visjnoe* ten deel vallen; bovendien wordt zij als godin van het geluk zeer vereerd.

Cribbage is een in Engeland en Noord-Amerika gebruikelijk kaartspel, onder twee, drie of vier personen, met vijf, zes, soms acht whistkaarten, in den regel echter met 2 personen en 5 kaarten.

Crichton, *James,* bijgenaamd „the Admirable" (de Bewonderenswaardige), een Engelsch geleerde, werd geboren in Schotland in 1560, was tegelijk met prins *Jacobus* door *Buchanan* opgevoed en schreef en sprak, naar men zegt, op zijn 20ste jaar niet minder dan 20 talen, bespeelde verschillende instrumenten en onderscheidde zich daarenboven in alle ridderlijke oefeningen. Te Parijs noodigde hij allen uit, om in verschillende talen en over alle onderwerpen met hem te redetwisten, en te Navarra, Rome, Venetië en Padua behaalde hij daarin de zegepraal. Te Mantua doodde hij den meest gevreesden kampvechter in een tweestrijd, waarna de hertog hem tot opvoeder van zijn zoon benoemde, doch juist door dezen zou hij in Juli 1583 op een verraderlijke wijze om het leven gebracht zijn. Veel van zijn daden moet echter als overlevering beschouwd worden. Zeker is het bijv., dat hij in 1585, dus twee jaar na den beweerden moord, nog in leven was.

Cricket is de naam van een, in Engeland zeer populair, balspel. Behalve in Engeland en zijn koloniën wordt het ook beoefend in Nederland, België, Frankrijk en Duitschland. In België en Frankrijk wordt het evenwel hoofdzakelijk beoefend door in die landen wonende Engelschen. In ons land is het spel geruimen tijd zeer in zwang geweest. De belangstelling is even-

wel in lateren tijd verminderd, maar is toch nog van dien aard, dat de Nederlandsche Cricket Bond (opgericht den 30sten September 1883) eenige zeer geanimeerde competities organiseert. Het Nederlandsche cricket kan als het beste van het Europeesche vasteland beschouwd worden en ook tegenover Engelsche amateurs hebben de Nederlandsche spelers vaak een uitmuntend figuur geslagen. Het Nederlandsche elftal heeft o.m. eenige belangrijke toeren door Engeland gemaakt. Voor zoover bekend is, werd in ons land het eerst cricket gespeeld in 1845 op de kostschool van den heer *De Raadt* te Noordwijk. De eerste cricketclub in ons land werd in 1857 door Kaapsche studenten in Utrecht opgericht onder den naam „Mutua Fides C. C.". De belangstelling was echter gering. In 1871 werd het spel ook in Amsterdam beoefend door de „Amsterdamsche Cricket Club". Met het oprichten van „Utile Dulci" te Deventer, den 10den October 1875, welke club nog bestaat, kwam er meer leven in de cricketwereld. Het bloeitijdperk — wat het aantal beoefenaars aangaat — was van 1884 tot 1887. In dat laatste jaar waren er ongeveer 80 cricketclubs in ons land. Onderlinge clubkwesties deden daarna veel schade aan de ontwikkeling van het spel. In 1892, na den eersten Engelschen toer, legde men zich onder leiding van een Engelschen leermeester op de verbetering van de spelkwaliteit toe en hierin is men uitmuntend geslaagd. In de laatste jaren is het aantal clubs vrijwel stationair gebleven.

De loop van het spel is in kort als volgt. Het spel wordt gespeeld door 2 partijen *(A* en *B)* van elf spelers. Midden op het speelterrein is een met een mat bedekt gedeelte, waarop op ongeveer 20 meter afstand tegenover elkaar de *wickets* — 3 paaltjes met 2 dwarsboutjes — zijn opgesteld. Voor elk dier paaltjes neemt een speler van partij *A* plaats. Om beurten gooit *(bowlt)* nu een speler van partij *B* 6 achter elkaar volgende malen den bal naar de, door een speler van partij *A*, met een slaghout *(bat)* beschermd wordende wicket. De houder van het slaghout tracht niet alleen te voorkomen, dat zijn wicket door den bal wordt omgegooid, maar tevens om den bal zoo ver mogelijk weg te slaan. De spelers van partij *B*, die over het geheele veld verspreid staan, trachten dit te beletten door den bal tegen te houden *(fielden)*. Slaat de batsman den bal zoover weg, dat hij kans ziet om snel loopende met den aan het andere wicket staanden batsman van plaats te verwisselen, dan is één run gemaakt. Wordt zijn wicket omgegooid, of wordt de bal door hem in de lucht geslagen en door de tegenpartij gevangen, voor dat deze den grond geraakt heeft, dan is de speler uit en wordt hij door een partijgenoot vervangen. Hebben zoo alle 11 spelers van een partij een beurt gehad, dan gaat de andere partij aan den slag. De partij, welke de meeste runs maakt, wint den wedstrijd.

Crillon is de naam van een aanzienlijke Fransche familie, afkomstig van het oude Piëmonteesche geslacht *Balbes*, dat zich in de 15de eeuw in Frankrijk vestigde.

Crillon, Louis des Balbes Berton de, bijgenaamd *le Brave,* den 5den Maart 1543 in Provence geboren, verkreeg van zijn grootvader een geringe bezitting, *Crillon* genaamd en gelegen in het departement Vaucluse. Deze maakte zich zoo beroemd, dat de geheele familie den naam *Crillon* aannam. Hij was bestemd om zich bij de Orde der Maltezer ridders te voegen en onderscheidde zich door zijn ijver voor de wetenschap. Onder *Frans van Lotharingen,* hertog *van Guise,* oefende hij zich in den krijgsdienst en werd op 16-jarigen leeftijd voor een volleerd krijgsman gehouden. Grooten roem behaalde hij bij de belegering van Calais (1558) en bij de verovering van Guines, waarna hem groote kerkelijke inkomsten werden toegewezen. Als aanhanger van het Hof streed hij tegen de Hugenoten in de gevechten bij Dreux, Jarnac en Moncontour, en als Maltezer ridder woonde hij den oorlog tegen de Turken bij en nam deel aan den slag bij Lepanto. Hij had geen deel aan de gruwelen der Bloedbruiloft, en toen *Hendrik III* hem in 1587 na den slag bij Coutras opdroeg den hertog *van Guise* om het leven te brengen, wees hij dien last met afschuw van de hand. Hij was een vriend en raadsman van *Hendrik IV,* verliet na den slag van Ivry het oorlogstooneel, om dit het eerst weder te betreden, toen de koning zich met Engeland en Nederland verbond. Hij overleed den 2den December 1615 te Avignon, waar een standbeeld voor hem is opgericht.

Crillon, Louis des Balbes Berton de, de tweede hertog van dien naam, maakte naam door zijn krijgskundige talenten en werd bekend door zijn „Mémoires" (1791). Hij was in 1717 geboren, woonde in Italië, Duitschland en Spanje vele veldslagen bij, maar ging in 1762 in Spaanschen dienst, werd wegens de verovering van Minorca tot hertog *van Mahon* benoemd en overleed in 1796 te Madrid als kapitein-generaal van Valencia en Murcia.

Crillon, Félix Dorothée des Balbes Berton, hertog *van,* tweede zoon van laatstgenoemde, geboren in 1748 te Parijs, was pair van Frankrijk en luitenant-generaal, werd benoemd tot hertog *van Boufleurs,* was in 1789 afgevaardigde van den adel, maar moest in 1792 vluchten. Hij overleed den 20sten Januari 1827.

Crillon, Marie Gérard Louis Félix Rodrigue des Balbes Berton, hertog *van,* en tevens *van Mahon,* oudste zoon van den voorgaande, werd den 13den December 1782 geboren, nam in 1814 dienst bij de lijfwacht van *Lodewijk XVIII* en woonde in 1823 den Spaanschen veldtocht bij.

Na den dood zijns vaders onderscheidde hij zich in de Kamer der Pairs door zijn gematigdheid en ijver voor staatsaangelegenheden. Hij overleed in April 1870. Met hem stierf het geslacht in Frankrijk uit.

Crillon, Louis Marie Félix Prosper des Balbes Berton, markies *van,* een broeder van den voorgaande, werd den 31sten Juli 1784 te Parijs geboren, woonde de veldtochten bij gedurende het Eerste Keizerrijk, werd na de Restauratie geplaatst bij de koninklijke garde en in 1825 tot maarschalk benoemd, waarna hij in 1830 zitting nam als pair van Frankrijk.

Crillon, Louis Antoine François de Paule de, hertog *van Mahon,* grande van Spanje, derde

zoon van *Louis*, den tweeden hertog *van Crillon*, werd geboren in 1775, trad reeds vroeg in Spaanschen dienst, vervolgens in dien van *Jozef Bonaparte*, werd na de Restauratie uit Spanje verbannen en nam de wijk naar Frankrijk, waar hij als luitenant-generaal den 5den Januari 1832 overleed.

Criminaliteit leert den omvang kennen der strafbare feiten, alsmede het aantal, waaraan een volk, een volksklasse of ook enkele individuen zich schuldig maken (zie *Crimineele statistiek*).

Veel verschil van meening bestaat over de vraag, of de oorzaak der criminaliteit moet worden gezocht in de persoonlijke eigenschappen van den misdadiger, of wel in de omstandigheden, waarin deze is geplaatst.

De crimineel anthropologen (zie *Crimineele anthropologie*) leggen den nadruk op de individueele factoren van het misdrijf en wijzen op het verband tusschen aanleg en misdaad. Van hen moet zeker in de eerste plaats worden genoemd *Cesare Lombroso*, die in zijn „L'Uomo delinquente" tot de slotsom komt van het bestaan van een bepaald misdadigerstype, een geheel van physieke, physiologische en psychologische eigenschappen en kenmerken, waardoor, naar zijn meening, de misdadiger zich onderscheidt van de niet-misdadige menschen.

De crimineel-sociologische richting (zie *Crimineele sociologie*) daarentegen, vooral vertegenwoordigd door Fransche en Duitsche geleerden, zien in de misdaad voornamelijk een maatschappelijk verschijnsel en nemen aan, dat de misdadiger de daden, die hem daartoe stempelen, pleegt tengevolge van het milieu en de omstandigheden, waarin hij is geplaatst.

Ondertusschen is het onderscheid tusschen beide richtingen, hoewel zeer groot, toch niet zoo diepgaand als men aanvankelijk geneigd zou zijn aan te nemen, daar de eerste evenmin ooit geheel den invloed van het milieu en de omstandigheden heeft ontkend als de andere ooit heeft ontkend, dat ook de persoonlijke aanleg tot op zekere hoogte zijn invloed doet gelden.

Crimineel noemt men alles wat het strafrecht en de strafvordering betreft.

Crimineele anthropologie of *crimineele biologie* is de wetenschap, die het misdrijf tracht te verklaren uit de lichamelijke en geestelijke eigenaardigheden van den misdadiger. Tegenover de crimineele anthropologie staat de *crimineele sociologie* (zie aldaar). Men kan de crimineele anthropologie verdeelen in *crimineele somatologie (crimineele anatomie* en *physiologie)* en in *crimineele psychologie* (zie deze). De eerste richting werd een bijzondere tak van wetenschap, onder den naam *crimineele anthropologie*, in Italië door de werkzaamheid van den medicus *Cesare Lombroso* (zie aldaar) en de juristen *C. Ferri* en *R. Garofalo*. De kern der leer van *Lombroso* is de theorie van den geboren misdadiger *(delinquente nato)*. *Lombroso* onderzocht talrijke schedels van misdadigers en verzamelde opgaven omtrent de gelaatsuitdrukking en de afmetingen bij een groot aantal misdadigers. Duizenden individuen werden naar hun spraak, hun handschrift, hun lichamelijke gevoeligheid en bijzondere kenteekenen (als litteekens, tatouëeringen enz.) onderzocht. De uitslag dezer onderzoekingen was, dat de volgende regels konden vastgesteld worden: De misdadiger heeft een geringere schedelontwikkeling, het gewicht der hersenen is dikwijls beneden het normale, hij heeft afstaande ooren, schuin geplaatste oogen, minder gevoel voor pijn, een geringer tastgevoel, maar is gevoeliger voor magnetische en meteorologische invloeden, en houdt er van zich te tatouëeren; de gang van den misdadiger is een andere dan de normale; ook de gelaatsplooien en rimpels zijn bij den misdadiger anders gevormd. Op grond van deze onderzoekingen kwam *Lombroso* tot het aannemen van een bepaald misdadigerstype. De misdadiger vormt volgens hem een bijzondere soort van het menschelijk geslacht, hij is een van nature abnormaal aangelegd mensch. Anthropologisch verklaart *Lombroso* de misdadigersnatuur uit atavisme, pathologisch stelt hij den misdadiger gelijk met den moreel krankzinnige *(moral insanity)*. Nu valt het niet te ontkennen, dat zich niet zelden bij misdadigers afwijkingen van den normalen lichamelijken toestand, wat betreft schedel en hersens (degeneratieteekens) voordoen; het is echter afdoende aangetoond geworden, dat het niet aangaat, daaruit een bijzonder misdadigerstype af te leiden. Deze theorie faalt reeds door de omstandigheid, dat er niet alleen beroepsmisdadigers zijn, die aan het door *Lombroso* aangenomen misdadigerstype beantwoorden, maar ook gelegenheidsmisdadigers, die onmogelijk tot de soort der geboren misdadigers gerekend kunnen worden. Maar ook zelfs de beroepsmisdadigers kunnen niet tot de geboren misdadigers gerekend worden, want dikwijls zijn de misdaden het gevolg van de omgeving, waarin zij zijn opgevoed en van den maatschappelijken toestand, waarin zij leven. Dit geeft ook *Lombroso* in zijn werk „De oorzaken en het bestrijden van de misdaad" toe, en hij laat als oorzaken of medeoorzaken van het misdadig worden meteorologische en klimatologische invloeden, ras, beschaving, bevolkingsdichtheid, voeding, alcoholisme, oeconomische toestand, godsdienstige verhoudingen, erfelijke invloeden, leeftijd, stand, beroep enz. gelden.

De groote verdienste van *Lombroso* is, ondanks alle tegenspraak, die zijn werken ondervonden hebben, dat hij nieuw leven in de crimineel-anthropologische studie heeft gebracht en de theoretische, zoowel als de practische crimineele politiek (zie aldaar) gewezen heeft op het mindere weerstandsvermogen van sommige individuen, alsook daarop, dat de beteekenis der sociale verhoudingen voor de ontwikkeling der criminaliteit van groote beteekenis is. De crimineel anthropologsche congressen, waarvan het eerste te Rome in 1885 gehouden werd en die vervolgens te Parijs in 1889, Brussel in 1892, Genève in 1896, Amsterdam in 1902 en te Turijn in Mei 1906 (waaraan ook een crimineel-anthropologische tentoonstelling verbonden was en waarbij *Lombroso* bij de openingsplechtigheid op indrukwekkende wijze gehuldigd werd) bijeen kwamen, leveren het bewijs, hoe de wetenschappelijke wereld belang stelt in den arbeid van *Lom-*

broso. Het hoofdorgaan van de school van *Lombroso* is het sedert 1880 verschijnende „Archivio de psichiatria, anthropologia, criminale e scienze penali".

Zie: *Lombroso,* L'Uomo delinquente (5de druk 1896—1897, 3 dln); *tegen* de richting van *Lombroso*: *A. Bär,* Der Verbrecher in anthropogischer Beziehung (Leipzig 1893); *Sernoff,* Die Lehre Lombrosos (Duitsch van *Weinberg,* Leipzig 1896).

Crimineele biologie. Zie *Crimineele anthropologie.*

Crimineele physiologie. *Zie Crimineele anthropologie.*

Crimineele politie is die afdeeling der politie, welke belast is met het voorkomen van strafbare feiten en, indien het feit gepleegd is, den strafrechter behulpzaam moet zijn bij het opsporen der misdaden, het verkrijgen van bewijzen en het gevangen nemen van den misdadiger.

Crimineele politiek noemt men het stelsel, dat tot het bestrijden der misdaden door den Staat gevolgd moet worden. De crimineele politiek moet tot grondslag hebben een wetenschappelijk onderzoek der *criminaliteit* (zie aldaar) en der individueele en maatschappelijke oorzaken ervan. Deze wetenschappelijke grondslag der crimineele politiek wordt ook wel met den naam *criminologie* aangeduid en in *crimineele anthropologie* (zie aldaar) en *crimineele sociologie* (zie aldaar) verdeeld.

Crimineele processen. Zie *Strafproces.*

Crimineele psychologie is eigenlijk de leer van de oorzaken, die tot misdaden leiden, dus eigenlijk de psychologie van den misdadiger, waarbij men voornamelijk het oog heeft op de mate van verantwoordelijkheid. De psychiater *Nücke* komt, na bespreking van de verschillende werken over dit onderwerp, tot de slotsom, dat de psychologie van den misdadiger (als object) niets specifieks oplevert, maar alleen quantitatieve verschillen aangeeft. Sommige crimineel psychologische vragen hebben bijzondere beteekenis gekregen, zoo bijv. hoe de nomenclatuur voor de ontoerekenbaarheid in de wet moet opgevat worden; nog gewichtiger is de vraag over de strafrechtelijke toerekenbaarheid en de zedelijke vrijheid van den mensch.

Zie: *H. Grosz,* Kriminalpsychologie (2de druk Leipzig 1905).

Crimineele sociologie is het wetenschappelijk onderzoek van de misdaad als een eigenaardig verschijnsel in het maatschappelijk leven en de daarop berustende verklaring van de maatschappelijke voorwaarden van de misdaad. Met de crimineele sociologie houden in het bijzonder zij zich bezig, die de misdaad bijna uitsluitend uit maatschappelijke toestanden willen verklaren. Zij staan tegenover de school van *Lombroso.* Zie *Crimineele anthropologie.*

Crimineele somatologie. Zie *Crimineele anthropologie.*

Crimineele statistiek noemt men de statistiek van de strafvervolgingen. Haar doel is, door telling en statistische groepeering van veroordeelde personen en van het aantal en de soort der misdrijven een overzicht te geven van den omvang en het verloop der criminaliteit (zie aldaar) en daardoor de strafrechtwetenschap in staat te stellen na te gaan, in welke richting hervormingen in de strafwetgeving kunnen en moeten aangebracht worden.

Reeds vroeg heeft men de waarde van deze crimineele statistieken erkend. In Frankrijk bestaan dergelijke opgaven reeds sedert 1827, in Oostenrijk sedert 1828, in Zweden sedert 1830, in België sedert 1831, in Denemarken sedert 1832 en in Nederland sedert 1850. De uitkomsten van de crimineele statistiek zijn oorzaak geweest van het ontstaan van verschillende richtingen in de strafrechtwetenschap. De oudste is de metaphysische richting van *Quételet,* die aanneemt, dat de menschelijke wil slechts de rol van een accidenteele oorzaak speelt, die de werking der verschijnselen niet kan aantasten. Met deze richting verwant is de leer van *Lombroso* (zie *Crimineele anthropologie*). Verder de sociaalethische richting van *Von Ottingen,* die berust op den samenhang tusschen het individu en de maatschappij en de afhankelijkheid van den eerste van laatstgenoemde. In tegenstelling met deze richtingen is de school van *Von Inama Sternegg* en *Platter.*

Een vergelijking tusschen de crimineele statistieken der verschillende rijken is zeer moeilijk, daar de omstandigheden verschillend en ook de grondslagen anders zijn.

Aan het jongste, door het „Centraal-Bureau voor de Statistiek" gepubliceerde verslag betreffende de crimineele statistiek in Nederland, ontleenen wij het volgende:

Het aantal veroordeelden wegens misdrijf, behalve eenvoudige strooperij en met inbegrip van landlooperij, bedelarij en belastingovertreding, bedroeg:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
1906	11 834	1173	13 007
1907	11 478	1136	12 614
1908	12 820	1137	13 957
1909	12 232	1129	13 361
1910	12 460	1330	13 790
1911	12 228	1280	13 508
1912	12 478	1403	13 881

Het getal veroordeelden wegens overtreding, behalve landlooperij, bedelarij en belastingovertreding en inbegrepen het misdrijf van eenvoudige strooperij, bedroeg:

	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
1906	128 137	13 969	142 106
1907	135 936	14 822	150 758
1908	145 079	15 952	161 031
1909	139 303	14 770	154 073
1910	143 167	15 832	158 999
1911	131 536	15 334	146 870
1912	138 421	14 300	152 721

Per 10 000 inwoners was het getal der veroordeelden wegens misdrijf en overtreding sinds 1906 als volgt:

	Misdrijf.	Overtreding.
1906	23,1 %	252,3 %
1907	22,1 „	264,0 „
1908	24,1 „	278,3 „
1909	23,6 „	263,7 „
1910	27,8 „	269,4 „
1911	26,5 „	245,4 „

Bovenstaande cijfers hebben betrekking op de rechtspraak door den burgerlijken strafrechter. Door den militairen strafrechter werden veroordeeld:

	Wegens misdrijf.	Wegens overtreding.
1906	828	248
1907	699	264
1908	778	314
1909	731	319
1910	803	323
1911	766	370

De cijfers der recidive voor den burgerlijken strafrechter geconstateerd, waren in de jaren 1906—1912 de volgende:

1906	. . .	5589 van de	13 007	= 42,2 %
1907	. . .	5478 „ „	12 614	= 43,4 „
1908	. . .	6093 „ „	13 957	= 43 6 „
1909	. . .	5784 „ „	13 361	= 43,3 „
1910	. . .	5764 „ „	13 790	= 41,9 „
1911	. . .	5866 „ „	13 508	= 43,4 „
1912	. . .	5627 „ „	13 881	= 40,5 „

Voor de fijnere verdeeling dezer cijfers, bijv. naar den leeftijd, naar de provincies, naar de gemeenten in verband van haar zielental, naar het geslacht, naar den aard der misdrijven en overtredingen verwijzen wij naar de hierboven genoemde jaarlijksche uitgave van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Criminologie. Zie *Crimineele politiek.*

Crimmitschau, een stad in het koninkrijk Saksen, aan de Pleisze en aan den spoorweg Leipzig—Hof gelegen, telt (1910) 28 818 inwoners en heeft een zeer aanzienlijke fabrieksnijverheid. Deze bepaalt zich hoofdzakelijk tot de vervaardiging van wollen en katoenen garens en geweven stoffen. Verder heeft Crimmitschau nog machine-, leder- en metaalindustrie.

Crinagoras, een puntdichter uit Metilene (Lesbos) bevond zich te Rome in den tijd van *Augustus.* Een 50-tal puntdichten is van hem bewaard gebleven en geeft getuigenis van zijn geestigheid.

Crin d'Afrique of *crin végétal* is een plantaardig surrogaat voor paardenhaar. Het zijn de vezels van verschillende palmsoorten, die in kleur, hardheid en dikte met paardenhaar overeenkomen, vooral van den dwergwaaierpalm, *Chamaerops humilis* L., alsmede van *Arenga saccharifera* Labill. (*Saguerus Rumphii* Roxb.) en *Caryota urens* L. Ook de dadelpalm en de Amerikaansche wijnpalm (*Raphia vinifera* P. de B.) leveren dergelijke vezels, echter van gele kleur. Een andere stof, die eveneens gebruikt wordt voor het vullen van matrassen, wordt bereid uit de droge stengels van de tot de Bromeliaceeën behoorende *Tillandsia usneoides* L., wier stengels als vlas en hennep geroot en gebroken worden.

Crinoïden. Zie *Zeelelies.*

Crinoïdenkalk is een kalksteensoort uit de Silurische- en Steenkool-, hoewel ook uit de Schelpkalkformatie en bestaat voornamelijk uit de leden van de stelen der crinoïden of zeelelies.

Crinoline is de naam van een paardeharen stof, waarvan men zakken vervaardigt en tevens die van een damesonderrok met stalen banden, bestemd om de bovenkleeding uit te spannen. Met de *vertugalles* of *vertugadins,* die in de 16de eeuw uit Spanje in Frankrijk werden ingevoerd, ziet men de aanzienlijke vrouwen van *Rubens* gekleed, en hoewel zij onder *Lodewijk XIV* in onbruik geraakten, kwamen zij in den laatsten tijd van zijn regeering onder den naam van *paniers* (manden) weder in zwang. Deze ontwikkelden zich tot hoepelrokken (1730), werden onder *Lodewijk XV* afgeschaft, doch kwamen onder *Marie Antoinette* weder te voorschijn. Daarna verschenen de *culs de Paris,* doch deze werden weldra door de *crinolines* vervangen. Later kwamen de tournures, maar thans behoort deze mode geheel tot het verleden.

Crinum *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllideeën.* Het onderscheidt zich door een veelbloemige bloemscheede, een regelmatig, 6-deelig bloemdek met een buis, en achterwaarts gebogen, in de keel der buis vastgehechte meeldraden. Het omvat bolgewassen uit Oost-Indië, China, Zuid-Afrika en Zuid-Amerika met prachtige, geurige bloemen. Verscheiden soorten worden als sierplanten gekweekt. De prachtigste soort is *C. amabile* Don., in Voor-Indië, vooral aan de kust van Coromandel, groeiend, met een rolronde bol ter lengte van 3 dm., naar alle kanten uitgespreide, lijn-lancetvormige bladeren, die 1 m. lang zijn, en een even langen stengel met een rijk voorzien bloemscherm, terwijl de geurige bloemdekken uit een donkerroode buis en witte, van buiten roode of roodgestreepte lobben bestaan. Voorts heeft men *C. asiaticum* L. in Bengalen met rijke bloemschermen en witte, welriekende bloemdekken; — *C. Broussoneti* Herb. in Sierra Leone en Guinea, eveneens met witte bloemen en roodgestreepte lobben; — *C. Zeylanicum* H., waarvan de bollen in China en Cochinchina als een krachtig diureticum worden gebruikt; — *C. capense* Herb. met lichtroode bloemschermen; de sierlijke *C. scabrum* Sims. uit Brazilië en de Azorische Eilanden met zeer welriekende bloemen, voorzien van een gekromde, groenachtig-witte buis enz. Al die soorten ver-

eischen een warme kas en veel zorg. Verder behooren nog vermeld te worden: *C. americanum* L. uit Zuid-Amerika met witte bloemen; *C. erubescens* Ait. uit hetzelfde gebied, met iets rose bloemen; *C. giganteum* And r. uit Sierra Leone, met sterk riekende bloemen; *C. Macowani* Bak. uit Natal, *C. Moorei* Hook. uit Natal en *C. ornatum* Herb. uit Oost-Indië met weinig aanzienlijke bloemen.

Cripple Creek is een mijnstad in het graafschap Teller van den staat Colorado der Vereenigde Staten van N.-Amerika, ten Z. van Denver gelegen, aan den W.-voet van den Pike's Peak. Zij werd in 1891 gesticht, heeft (1910) 6206 inwoners en is het middelpunt van een rijk gouddistrict, dat jaarlijks voor ruim 14 millioen dollars aan goud levert.

Crisis of *beslissing* is de naam, dien men in de geneeskunde vanouds heeft gebruikt, om de gunstige wending eener ziekte aan te duiden, wanneer die plotseling plaats heeft, terwijl men een langzame neiging tot herstel *lysis* noemt. De Franschen duiden met „crise" vaak een aanval aan en spreken van maagcrisis en vooral van nerveuze crisis (hysterische, epileptische enz.). Men heeft weleer hoogst zonderlinge meeningen gehad over crisis: men beschouwde namelijk een ziekte als een wezen, dat bij het toenemen der ongesteldheid de overhand had in het lichaam, terwijl de crisis werd aangemerkt als een teeken, dat de gezondheid de ziekte overwonnen had. Vooral hechtte men veel gewicht aan de critische uitscheidingen, zooals na koortsen een donker gekleurde urine, waaruit bij afkoeling een overvloedig bezinksel neersloeg, een warme en aanhoudende uitwaseming der huid enz. Men beschouwde een en ander als de *oorzaak* van het wijken der ziekte, terwijl het later gebleken is, dat die verschijnselen *gevolgen* zijn der herstelling. Bij vele ongesteldheden namelijk is de stofwisseling gestoord, zoodat haar onbruikbare omzettingsproducten niet voldoende verwijderd worden, en dit geschiedt derhalve in sterk verhoogde mate, zoodra de ongesteldheid, de oorzaak dier stoornis, verdwijnt. De critische uitscheidingen zijn dus natuurlijke werkingen van het lichaamsgestel, die uit de gunstige wending van den toestand voortvloeien.

Bij de leer der crisis behoort ook die der *critische dagen*. *Hippocrates* verkondigde reeds, dat sommige ziekten op bepaalde dagen aan een crisis onderworpen zijn; het werd door *Galénus* bevestigd en is zelfs nu nog een algemeen bijgeloof. Als critische dagen werden de 7de, 14de, 21ste en 28ste dag aangemerkt, en ook wel de 9de, 11de en 17de. De 4de dag, meende men, wees door toenemende hevigheid der verschijnselen op de komst der crisis op den 7den dag en heette daarom *dies index* (aanwijsdag). Ook de 7de, 9de en 11de dag konden dies indices wezen. De tusschenliggende dagen droegen den naam van *dies vacui* (ledige dagen). Op den dag vóór dien der crisis verwachtte men steeds heviger ziekteverschijnselen, en deze veroorzaakten bij een ongunstige wending der ziekte den dood juist op den dag der crisis. Aan al die zaken hecht geen wetenschappelijk geneesheer thans echter meer eenige waarde.

Crispalt is een berggroep in de Glärner Alpen op de grens der kantons Uri en Graubunderland tusschen het Maderaner dal en de Tavetsch. De hoofdkam vormt van de Fellilücke tot den Kreuzlipas de waterscheiding tusschen Reuss en Voor-Rijn en bereikt zijn hoogste punt in den Piz Giuf (3098 m.); ten N. daarvan loopt een verweerde, 2600—3000 m. hooge bergketen tot aan den Bristenstock (3075 m.). Onder den naam Crispalt in engeren zin verstaat men twee toppen, waarvan de eene, de Crispalt der Bündener, 3080 m. hoog is, terwijl de andere, de Crispalt der Urner Führer, tot 3059 m. reikt. De meeste toppen zijn, hoewel moeilijk te beklimmen, toch toegankelijk. Het Crispaltgebied is rijk aan zeldzame mineralen.

Crispi, *Francesco,* een Italiaansch staatsman, den 4den October 1819 te Ribera (Sicilië) geboren, studeerde te Palermo in de rechten. was vervolgens als pleitbezorger werkzaam te Napels, bevorderde sedert 1846 de nationale beweging in Italië, nam in Januari 1848 deel aan den opstand te Palermo en was gevolmachtigde en minister van Oorlog der Revolutionnaire Regeering, totdat deze het bewind moest nederleggen (1849). Hij ontsnapte aan het voltrekken van het over hem uitgesproken doodvonnis door de wijk te nemen naar Frankrijk. Ook in zijn ballingschap bleef hij werkzaam voor de bevrijding van Italië, stond *Mazzini* ter zijde, nam deel aan de beweging te Milaan en zocht de gebeurtenissen van 1859 voor te bereiden. Na den vrede van Villafranca (11 Juli 1859) spoorde hij *Garibaldi* aan tot de expeditie naar Sicilië, nam daaraan deel als kolonel en was gedurende den tijd van overgang prodictator van Sicilië. Nadat Italië dit eiland geannexeerd had, werd *Crispi* tot lid van het Italiaansche Parlement gekozen. Nu sloot hij vrede met de Monarchie, maar bleef het hoofd van de democratische partij, stemde tegen den afstand van Nizza en Savoye aan Frankrijk, alsmede tegen de Septemberconventie. Hij was een tegenstander van het verbond met Frankrijk in 1870 en rustte niet, voordat de constitutioneele linkerzijde de meerderheid had verkregen in de Kamer. Daarop werd hij door deze den 18den Maart 1876 tot president gekozen. In den zomer van 1877 volbracht hij met staatkundige bedoelingen een reis door Europa, vertoefde te Parijs, Londen, Berlijn en Weenen en bezocht ook *Bismarck* te Gastein. Na den val van zijn tegenstander *Nicotera* belastte zich *Crispi* den 28sten December 1877 met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Nadat hij den 20sten Januari 1878 met jonkvrouw *Barbagallo* te Napels in het huwelijk was getreden, beschuldigden zijn vijanden hem van bigamie. Wel werd hij voor de rechtbank vrijgesproken, daar een gebrek in den vorm zijn eerste huwelijk onwettig maakte, maar de publieke meening was over zijn houding zoo verontwaardigd, dat hij den 6den Maart 1878 zijn ontslag moest indienen. Hij bleef echter lid van het Parlement. In April 1880 werkte hij mede, om het kabinet-*Caroli* te doen vallen. Het was dan ook gereed om heen te gaan, toen koning *Humbert* de voorkeur gaf aan een ontbinding der Kamer. Eerst in April 1887 werd *Crispi* wederom als minister van Bin-

nenlandsche Zaken in het kabinet-*Depretis* opgenomen en na diens dood tot minister-president en ook tot minister van Buitenlandsche Zaken benoemd. Van dit oogenblik af speelde hij de voornaamste rol in de binnen- en buitenlandsche politiek van Italië. Hij was een van de vurigste voorstanders van het Drievoudig Verbond en een tegenstander van alle toenadering tot Frankrijk. Zijn politiek ging de krachten van Italië te boven en het gevolg was een economische achteruitgang. In 1891 werd hij vervangen door *Rudini*, maar in 1893 was hij weder minister tot den 4den Maart 1896. Hij heerschte nagenoeg als dictator, maar de door hem doorgezette expeditie tegen Abessinië en de ongelukkige afloop van den oorlog (slag bij Adoea, 1 Maart 1896) waren oorzaak van zijn val. Later werd hij beschuldigd van het onrechtmatig gebruik van gelden, die hij als minister geleend had. Ofschoon de commissie van onderzoek een rechterlijke vervolging niet noodzakelijk achtte, oordeelde zij toch dat de handelingen van den oud-minister, uit een politiek oogpunt, afkeuring verdienden. *Crispi* werd echter toch tot Kamerlid gekozen, zijn populariteit had niet geleden. Hij overleed den 11den Augustus 1901. Een verzameling van zijn „Scritti e discorsi politici" verscheen in 1890 te Rome.

Zie: *Barth*, Francesco Crispi (2de druk Leipzig 1896); *W. J. Stillman*, Francesco Crispi, insurgent, exile, revolutionist, and statesman (Londen 1899).

Crispinus, een heilige en martelaar, waarschijnlijk uit een aanzienlijk Romeinsch geslacht gesproten, nam met zijn broeder *Crispinianus* in het midden der 3de eeuw de wijk naar Gallië, waar hij zich te Soissons als schoenmaker vestigde, het Christendom verkondigde en zich door zijn weldadigheid onderscheidde. Met zijn broeder stierf hij den marteldood in 288. Hun gedenkdag valt op den 25sten October. De H. *Crispinus* wordt door lederbewerkers en schoenmakers algemeen als bijzondere patroon of schutsheilige vereerd. Volgens de legende stal hij leer of kocht dit zonder te betalen, en maakte daarvan de schoenen, die hij aan de armen gaf.

Crispus, *Flavius Julius*, de oudste zoon van *Constantijn den Groote* en van *Mamertina*, genoot het onderwijs van den welsprekenden *Lactantius* en werd, in 317, op 17-jarigen leeftijd als Caesar met het bestuur van Gallië bekleed. In den tweeden oorlog tusschen zijn vader en diens medekeizer *Licinius* bezorgde hij aan eerstgenoemde de overwinning. *Constantijn* sloeg hem na dien tijd met argwaan gade, liet hem, op aanstoken van zijn tweede gemalin *Fausta*, in 326 naar Pola in Istrië brengen en zorgde, dat hij er door vergif of door het zwaard om het leven kwam.

Crispijn is de naam van een komische figuur van het Fransche tooneel, doorgaans die van een bediende, die door zijn loosheid de minnarijen van zijn meester bevordert of ze door zijn onnoozelheid verijdelt. Die rol is het eerst door den Franschen tooneelspeler *Poisson* (1630—1690) ingevoerd. *Crispijn* is in het zwart gekleed, evenals *Scapin*, doch onderscheidt zich van dezen door hooge slobkousen, door een breeden gordel, waarop een degen is vastgemaakt, door een nauwe, zwarte kap en een zeer korten Spaanschen mantel. Omdat *Poisson* stamelde, leed ook *Crispijn* veelal aan dat gebrek. Deze rol bloeide van 1677 tot 1730 en komt ook voor in tal van Nederlandsche tooneelwerken uit dien tijd, vooral in die van *Van Halmael*.

Crista (Latijn = kuif bij vogels en hanekam) was bij de Romeinen de naam der vederbos op den helm. Zij bestond òf uit drie lange, rechtopstaande zwarte of roode veeren, òf zooals bij de Fransche curaseiers uit naar achteren afhangende paardeharen *(crista equina)*. Met laatstgenoemde crista zijn ook de helmen van goden, helden enz., op antieke munten voorkomende, versierd.

Cristofori, *Bartolomeo*, de uitvinder van het z.g. hamerklavier of de pianoforte, geboren den 4den Mei 1655 te Padua, waar hij klavierfabrikant was; omstreeks 1690 vestigde hij zich te Florence; in 1716 werd hij conservator van de instrumentenverzameling van *Ferdinand de Medicis*. Hij overleed den 27sten Januari 1731 te Florence. Zijn uitvinding, een klavierinstrument, waarvan de snaren niet getokkeld, doch geslagen worden, werd door *Gottfried Silbermann* en *Broadwood* verder volmaakt. Zie verder *Piano*.

Cristus. Zie *Christus*.

Critchett, *George*, een Engelsch oogarts, geboren te Londen in 1817, oefende zich aan het stedelijk hospitaal aldaar en werd in 1839 tot lid en in 1844 tot fellow van het College of Surgeons benoemd. Voorts was hij sedert 1845 als demonstrator der anatomie, sedert 1846 als assistent-chirurg en sedert 1861 als eerste chirurg aan het stedelijk hospitaal werkzaam en verwierf als uitstekend operateur een grooten naam. Vooral wijdde hij zich met ijver in Moorfields Eye-hospitaal aan oogoperatiën, zoodat hij zelfs in 1863 zijn ambt aan het London-hospitaal liet varen en zich uitsluitend tot oogziekten bepaalde. In 1876 werd hij als opvolger van *Hulke* oogarts en hoogleeraar in de oogheelkunde aan het Middlesex-hospitaal. Hier bleef hij met uitstekend gevolg zijn kunstbewerkingen voortzetten. *Critchett* overleed den 1sten November 1882 en schreef in het „Lancet": „A course of lectures on diseases of the eye" (1854) en „Extraction of cataract in cases of closed and adherent pupil" (1856) en in de „Ophtalmic Hospital reports": „A new method of forming an artificial pupil by tying the iris or iridesis".

Criterium of *kenmerk* is datgene, waarnaar men een zaak beoordeelt. Bij de Grieksche wijsgeeren was het het beginsel, waarnaar sommige wijsgeeren meenden, dat waarheid en leugen, schijn en werkelijkheid van elkander onderscheiden konden worden. Vanouds is er strijd gevoerd over het criterium der waarheid, vooral toen men begon te twisten over subjectieve en objectieve meeningen. De Stoïcijnen en Epicuristen kozen de tegenovergestelde criteria, en de Sceptici vonden juist daarin voedsel voor hun twijfelzucht. In lateren tijd heeft *Kant* aangetoond, dat er geen algemeen stoffelijk criterium der waarheid bestaat.

Crithmum is de naam van een plantenge-

slacht uit de familie der Schermbloemigen *(Umbelliferen)*. Het onderscheidt zich door samengestelde, halfbolvormige bloemschermen met een veelbladig omwindsel, door witte, ronde, omgekrulde bloembladeren en door eironde, 5-ribbige vruchten. Het bevat slechts één soort, namelijk *C. maritimum* L. (zeevenkel), een eenigszins heesterachtig gewas aan de kust van de Middellandsche en de Zwarte Zee en van den Atlantischen Oceaan. Het heeft een spilvormigen, langen, gedraaiden vertakten wortel, een ronden, weinig vertakten, grijsachtiggroenen, nabij den wortel houtigen stengel, dubbel gevinde, aan den top met een stekel gewapende bladeren, groenachtiggele bloemschermen, en stroogele vruchten. Zij behoort tot de kustplanten, wier asch tot het verkrijgen van soda gebruikt wordt. De vleezige, aromatische stengeltoppen en bladen worden in azijn ingelegd en dan bij de sla gebruikt.

Critias was een Griek, die in de 5de eeuw v. Chr. leefde. Zijn vader heette *Callaischros* en was een zoon van *Critias*, een bloedverwant van *Solon*. Hij ontwikkelde zich als leerling der Sophisten en van *Socrates* en gaf blijken van groote gave en fijne beschaving, maar ook van rusteloozen eerzucht. Hoewel hij door zijn familiebetrekkingen aristocraat was, hielp hij (411 v. Chr.) de dwingelandij der Vierhonderd omverwerpen en bewerkte de terugroeping van *Alcibiades*. Na diens tweeden val werd hij verbannen, keerde na de verovering van Athene door *Lysander* (404) daarheen terug en werd lid van het door den laatsten ingestelde bestuur en wel de meest invloedrijke, maar ook de meest onverzettelijke en gehate onder de 30 Tirannen. Hij sneuvelde in het gevecht tegen *Thrasybulus* (403). Ook als dichter, redenaar, geschiedschrijver en wijsgeer is *Critias* bekend geworden. Van zijn elegiën zijn slechts brokstukken bewaard gebleven. Als philosoof treedt hij op in *Plato's* „Timaeus" en in het niet voleindigde „Critias".

Criticisme. In tegenstelling met de opvatting, dat ons denken afgezonderd van de waarneming tot ware kennis komt, en van de gedachte, dat alleen waarneming met wantrouwen van onze rede ware kennis kan geven, is het eerst door *Kant* een meening geuit betreffende de kennisleer, die men met het woord *criticisme* pleegt aan te duiden. Het criticisme wil niet onderzoeken of we kennis kunnen verkrijgen, maar hoe en waardoor kennis mogelijk is. Kennis ontstaat door samenwerking van den waarnemer en het waargenomene. De vorm, waarin de kennis opgenomen wordt, hangt af van den waarnemer; de inhoud der waarneming van het waargenomen object. Onze kennis bestaat dus uit elementen, reeds aanwezig in ons denken naast elementen, aan de ervaring ontleend.

Critiek, een woord van Griekschen oorsprong, is in de eerste plaats het beoordeelend onderzoek van eenige zaak en de kunst om zulk een oordeel te vellen, alsmede de wetenschap, die daarvoor regels aan de hand geeft. De critiek kan zich uitstrekken tot de daden der menschen, tot de werken van kunst en wetenschap en tot gezindheden en bedoelingen, voor zoover deze geopenbaard worden. Het standpunt, waarop degene staat, die critiek oefent, kan zeer verschillend zijn. Men kan vragen, of iets in wijsgeerigen of historischen zin waarheid behelst, men kan den maatstaf van het schoone of ook dien van het zedelijk-goede gebruiken, men kan op een enkel punt van eenig onderwerp het oog vestigen enz.

De *historische critiek* onderzoekt of iets geschied is, zooals verhaald wordt, de *wijsgeerige critiek* of iets waarheid kan heeten volgens de wetten der rede, en zij bepaalt, hoe iets van het aesthetisch of van het zedelijk standpunt moet beoordeeld worden. De *wetenschappelijke, zedelijke* en *kunstcritiek* zijn derhalve in de wijsgeerige besloten. Bij het beoordeelen van wetenschappelijke werken dient men te vragen naar de juistheid der ingestelde onderzoekingen en naar de waarheid der verkregen uitkomsten. De kunstcritiek beslist, in hoeverre eenig kunstwerk beantwoordt aan een aesthetisch ideaal. De zedelijke critiek meet men den maatstaf der zedelijke beginselen 's menschen gevoelens en daden en bepaalt, of deze goed of slecht zijn.

Onder *letterkundige* critiek verstaat men inzonderheid ook de wetenschap, die zich bezighoudt met een beoordeeling van oude geschriften, de echtheid dier geschriften en den bloeitijd der schrijvers nagaat en vooral de juistheid van den tekst, de bedorven, vervalschte of ingelaschte plaatsen onderzoekt, en tracht ten slotte zulke werken zooveel mogelijk in hun oorspronkelijken toestand te herstellen. Iets dergelijks met betrekking tot de kunstwerken der Oudheid noemt men de *archaeologische critiek*. Verder heeft men de *conjecturale critiek*, die zich beijvert, om door gissingen bedorven plaatsen te herstellen.

Reeds bij de oude Grieken was de historisch-philologische critiek bekend, vooral met betrekking tot de dichtwerken van *Homerus*, en in het oefenen van critiek onderscheiden zich in die dagen *Zenodotus, Aristophanes* van Byzantium en diens leerling *Aristarchus*. Van de Grieken werd die kunst overgenomen door de Romeinen; doch voornamelijk de geleerden van nieuweren tijd, zooals *Bentley, Wolf, Hermann, Cobet* enz., hebben op dat gebied veel tot stand gebracht. Anderen hebben de critiek toegepast op de boeken des Bijbels, en daarop hebben inzonderheid de godgeleerden der Tübinger school zich toegelegd, terwijl mannen als de gebroeders *Grimm, Graff, Benecke, Haupt, Wackernagel, Jonckbloet, Verwijs, Leendertz, Verdam* enz. haar hebben aangewend bij de uitgave van Middeleeuwsche of nieuwere geschriften. Onder de beoefenaars der aesthetische critiek bekleedt *Lessing* een eerste plaats.

Critische dagen. Zie *Crisis*.

Critische dichtheid. Zie *Critische temperatuur*.

Critische druk. Zie *Critische temperatuur*.

Critische snelheid is de verhouding van de electromagnetische eenheid eener hoeveelheid electriciteit (10 coulomb) tot de electrostatische ($^1/_3 \times 10^{-9}$ coulomb). Zij is gelijk aan de snelheid van het licht (300 000 km. per seconde). Als voorbeeld diene een ring, die electrisch geladen is, zoodat op 1 cm. booglengte de electro-

statische eenheid der electriciteitshoeveelheid komt. Roteert deze ring om een as, door zijn middelpunt en loodrecht op zijn vlak, met een omtreksnelheid van 1 cm. per seconde, dan zal hij dezelfde uitwerking op een magneetnaald hebben, alsof door den ring een constante stroom liep van 1 c.g.s. in electrostatische eenheden, van $^1/_3 \times 10^{-9}$ ampère. Roteert hij echter met de critische snelheid van 30 000 km. $= 3 \times 10^{10}$ cm., dan is de werking op de magneet gelijk aan die van een stroom van 1 c.g.s., in electromagnetische eenheden, van 10 ampère.

Critische temperatuur. Om een damp over te voeren in vloeistof is noodig een druk, grooter dan de maximumspanning der damp bij de heerschende temperatuur. Bij stijgende temperatuur neemt de maximumspanning snel toe, de vereischte druk dus eveneens. Nu is echter gebleken, dat er voor elken damp een temperatuur bestaat, boven welke zij door geen druk, hoe groot ook, te condenseeren is. Men noemt deze temperatuur de *critische temperatuur* voor die stof en de druk, die de verzadigde damp dan uitoefent, de *critische druk*. Onder het *critisch volumen* verstaat men de verbouding van het volumen, dat de stof bij de critische temperatuur en druk inneemt, tot het volumen van dezelfde hoeveelheid bij 0° en 76 cm., onder *critische dichtheid* de dichtheid ten opzichte van water van 4°.

In de tabel zijn voor verschillende stoffen de critische temperatuur en druk aangegeven.

	Critische temp.	Critische druk in atm.
Water	364,3	194,6
Benzol	280,6	49,5
Zwavelkoolstof	275,0	77,8
Alcohol	243.6	62,8
Ammoniak	130,0	115,0
Koolzuur	30,9	77,0
Aethyleen	10,0	51,7
Methaan	81,8	54,9
Zuurstof	—118,8	50,8
Lucht	—142,0	37,8
Stikstof	—146.0	32,1
Waterstof	—240,4	13,3
Helium	—268,0	2

Uit het voorgaande blijkt, dat gassen als zuurstof, stikstof en waterstof slechts bij zeer lage temperaturen vloeibaar zijn te maken.

Als men een glazen buisje, half gevuld met vloeibaar koolzuur, een weinig verwarmt, gaat de vloeistof koken, tengevolge hiervan neemt de spanning der damp boven de vloeistof toe en houdt het koken op. Bij verdere verwarming herhaalt zich dit; gaandeweg wordt echter het vloeistofniveau flauwer, om bij een temperatuur van 31° C. geheel te verdwijnen. De buis is nu gevuld met een enkele homogene stof; niettegenstaande den hoogen druk, is de vloeistofvorm niet meer bestaanbaar. Laat men de buis nu langzaam afkoelen, dan vormt zich even beneden 31° C. plotseling een dichte nevel in de geheele buis. Wegens het opale licht, dat de nevel uitzendt, noemt men dit verschijnsel *opalescentie* (*zie* aldaar). Houdt men de temperatuur constant, dan blijft de nevel bestaan; bij iets lager temperatuur treedt er echter condensatie op en is de scheiding tusschen vloeistof en damp weer zichtbaar.

Reeds in 1822 had *Cagniard de la Tour* opgemerkt, dat aether boven 187° C. niet in vloeistofvorm was te houden, ondanks den hoogen druk, maar eerst door de onderzoekingen van *Andrews* (1869) werd de beteekenis der critische temperatuur duidelijk in het licht gesteld.

Critisch volumen. Zie *Critische temperatuur*.

Critolaus, een Grieksch wijsgeer, werd in de 2de eeuw v. Chr. te Phaselis geboren en stierf waarschijnlijk in het jaar 111 v. Chr. Opvolger van *Aristo,* was hij een ernstig aanhanger van de leer der Peripatetici, ofschoon hij in enkele opzichten van de denkbeelden van dezen afweek. Einddoel van het bestaan was voor hem de volmaking van het natuurlijk leven, omvattend zoowel het goede van lichamelijke als geestelijke dingen en wat daarbuiten is. Voor hem was de wereld eeuwig en het menschengeslacht onvernietigbaar. Van geschriften van *Critolaus* is ons niets bekend en van zijn leven al zeer weinig; niet anders dan een langdurig bezoek van hem aan Rome.

Croce, *Benedetto,* de meest bekende aanhanger van de wijsbegeerte van *Hegel* in Italië, is in 1866 geboren, woont te Napels en is secretaris van de „Societa Napolitana di storia patria". Hij heeft de wijsgeerige denkbeelden van *Hegel* verdedigd tegen latere aanvallen, meer speciaal tegen de aanhangers van het materialisme. Dit laatste voldoet volgens hem niet aan de eischen, die men aan de wijsbegeerte der geschiedenis stellen mag; het heeft slechts waarde als methode om de geschiedenis te interpreteeren. *Croce* ontkent tegenover *Hegel* de mogelijkheid, dat de begrippen dialectisch uit elkaar kunnen worden afgeleid; wel beschouwt hij evenals deze het begrip als een eenheid van tegendeelen.

Croce's werken zijn: „Materialismo storico ed economia marxista" (1900, 2de druk 1907, Fransche vertaling 1901); „Il concetto della storia" (1896), „Lineamenti di una Logica come scienza del concetto puro" (1905, 2de druk 1909), „Estetica" (1902, 1910, Duitsch 1905), „Lebendiges und Totes in Hegels Philosophie" (1910).

Croceïne-oranje, C_6H_5N: $NC_{10}H_5$ OH. HSO_3, is een teerkleurstof uit diazobenzol en het *Schäffer*'sche zuur (β Naftolmonosulfonzuur) bereid en dient voor het verven van wol en zijde.

Crociati (Italiaansch = Kruisvaarders) is de naam der in Maart 1848 door de regeering van den Kerkelijken Staat geworven vrijwilligers, die onder generaal *Durando,* ter sterkte van ongeveer 15 000 man, in April in het Oostenrijksche gebied doordrongen, tegen den zin van *Pius IX,* die zelf dan ook niet aan Oostenrijk den oorlog verklaarde. Door de zending van *Farini* wist hij ze, teneinde ze volkenrechtelijk te beschermen, onder koning *Karel Albert van Sardinië* te plaatsen.

Crocine of *polychroiet*, $C_{44}H_{70}O_{28}$, de kleurstof van het saffraan, is een glycosied en splitst zich bij het koken met verdund zoutzuur in druivensuiker en crocetine, $C_{24}H_{36}O_9$.

Crocius, *Johann,* een Hervormd godgeleerde, geboren den 28sten Juli 1590 te Laasphe in het graafschap Wittgenstein, studeerde te Herborn en te Marburg, werd hier in 1608 magister, in 1609 major der stipendia, werd in 1609 benoemd tot hofprediker van landgraaf *Maurits* en tot professor aan de ridderacademie te Kassel en in 1613 tot doctor in de theologie. In 1616 en 1617 was hij in Brandenburg werkzaam bij de organisatie der Hervormde Kerk, werd in laatstgenoemd jaar hoogleeraar in de theologie, predikant en consistoriaalraad te Marburg en bleef gedurende meer dan 40 jaar de eerste theologische woordvoerder der Hervormde Kerk in Hessen-Kassel. Toen in 1624 landgraaf *Ludwig van Hessen-Darmstadt* in Marburg de Lutherse leer weder invoerde, moest *Crocius* de wijk nemen, maar terstond werd te Kassel een nieuwe Hervormde universiteit geopend, en na het eindigen van den oorlog keerden de Hervormde theologen in 1653 naar Marburg terug, waar *Crocius* den 1sten Juli 1659 overleed. Hij schreef o.a.: „Summarische Nachricht u. s. w." (1636) en „De ecclesiae unitate" (1650).

Crockerland is de naam, die gegeven werd aan een landstreek, welke de Amerikaansche Poolreiziger *R. E. Peary* in Juni 1906 op ongeveer 83° N.Br. en 103° W.L. v. Gr. in de verte meende te hebben gezien. Het zou alsdan het noordelijkste tot dusver bekende Poolland vormen. Evenwel is uit de onderzoekingen van de Amerikaansche Poolexpeditie, welke in 1913 onder leiding van prof. *D. B. Mac Millan* via Etah naar het N. van Groenland vertrok, afdoende gebleken, dat dit land niet bestaat. Het bergachtige landschap, dat *Peary* meende gezien te hebben, is niets anders dan een luchtspiegeling geweest. Hetzelfde geldt van het *Bradleyland*, dat de expeditie onder leiding van Dr. *Stein* in 1909 nog 2° noordelijker dan het hypothetische Crockerland ontdekt zou hebben.

Crocq, *Jean,* een Belgisch geneeskundige, den 23sten Januari 1824 te Brussel geboren, bekleedde de betrekking van hoogleeraar aan de universiteit aldaar, bestuurde de kliniek in het hospitaal St. Jean, was lid van den Belgischen Senaat en voorzitter van eenige Belgische en lid van onderscheiden buitenlandsche geleerde genootschappen. *Crocq* overleed den 18den September 1898 te Brussel. Hij schreef over fracturen (1842), over typhus (1849), tumor albus (1853), behandeling van gewrichtsongesteldheden (1856), behandeling van abscessen, percussie en anscultatie (1851), toediening van nitras argenti (1858), longenanthracose enz. Verder gaf hij nog uit: „Du bandage plâtré. Rapport présenté à la Société royale des sciences médicales et naturelles de Bruxelles" (Brussel 1867). „Compte rendu général des travaux de l'Académie royale de médecine, fait à l'occasion du 25e anniversaire de sa fondation" (Brussel 1867). „Compte rendu des travaux relatifs aux sciences anatomiques et physiologiques, à la physique et à la chemie médicales, présentés à l'Académie royale de médecine de Belgique pendant la période de 1841—1866" (Brussel 1867), „Considérations sur la nature, les lésions anatomiques et le traitement de la fièvre typhoïde" (Brussel 1869), „De la vaccine, des revaccinations et de la vaccination animale" (Brussel 1870), „De la contagion du choléra" (Brussel 1872), „Du traitement des abscès des ganglions lymphatiques par les ponctions capillaires" (Brussel 1873), „De la paotidité consécutive aux maladies aiguës graves" (Brussel 1874), „De la folie paralytique, de ses rapports avec la civilisation" (Brussel 1874), „Louise Lateau devant la physiologie et la pathologie" (Brussel 1875), „Note sur les plessimètres métalliques" (Brussel 1875), „De l'organisation et du recrutement des facultés de médecine" (Brussel 1877), „Création d'un institut central des hautes études en Belgique" (Brussel 1877), „De la fièvre typhoïde" (Brussel).

Crocus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lischachtigen* of *Iridaceeën*. Het onderscheidt zich door een diep ingesneden, regelmatig, 6-slippig bloemdek, hetwelk doorgaans met fraaie kleuren is getooid. Het aantal meeldraden bedraagt 3, dat der stempels even zooveel, en deze zijn tuitvormig gevouwen. De knol is met droge vliezen bekleed, en de lijnvormige bladeren zijn door dunne scheeden omgeven. De belangrijkste soort is *C. sativus* L., die de saffraan oplevert. Deze plant groeit in het Oosten in het wild, doch wordt in Oostenrijk, Bohemen, Tirol, Wales, Italië, Engeland, Spanje en vooral Nederland (zie *Bloembollenteelt*) onder de kweekplanten gerekend. Zij vereischt een warm klimaat en een vruchtbaren bodem en wil zeer goed groeien, waar de wijnstok rijpe vruchten draagt. In Nederland wordt de crocus verbouwd op de laagliggende duingronden tusschen Schoorl en Wassenaar, die hun grootste breedte bij den Haarlemmermeerpolder bezitten. Men plant ze hier op niet te zwaar bemesten grond, meestal na een gewas, hetwelk ten opzichte van de voeding hooge eischen stelt. De saffraan wordt in plantages verbouwd en is een gewas, hetwelk eenige jaren denzelfden grond beslaat, maar daarna ook jaren lang door andere gewassen wordt vervangen. De bloemstelen met de bloemen komen in September of October te voorschijn, en elken morgen begeeft men zich derwaarts om ze te oogsten. De bloemen worden daarna in een koel vertrek op lakens en matten uitgespreid, om ze te drogen. De oogst duurt 3 of 4 weken, soms echter slechts eenige dagen. Bij het losmaken der stempels moet men zorgen, dat deze zooveel mogelijk van den gelen stijl worden afgescheiden. Juist die stempels, welke omzichtig gedroogd en in blazen bewaard worden, vormen de *saffraan* (zie aldaar). Tot de fraaiste sierplanten behoort *C. Vernus* L., de voorjaarscrocus. Zij draagt paarsblauwe of witte bloemen. Van deze, alsmede van de bijsoort *C. Versicolor,* heeft men een menigte verscheidenheden met enkele en dubbele bloemen, in verschillende kleuren en met smalle en breede bladeren. — Eindelijk noemen wij nog *C. luteus* L. met groote, gele, klokvormige bloemen.

Men vermenigvuldigt die gewassen door ver-

meerdering der knollen. Deze neemt men telkens na 3 jaar uit den grond, laat ze eenige weken droog liggen, om ze daarna weer op regelmatige afstanden van elkaar in vruchtbare aarde te plaatsen. Zij moeten tegen vorst beveiligd worden. Zoodra het voorjaar aanbreekt, bloeien de vroege variëteiten, hoewel er ook species voorkomen, die pas in den herfst bloeien.

Mooie variëteiten zijn *C. susianus, C. biflorus, Sieberi, iridiflorus, chrysanthus.*

Crocus, *Cornelius,* een Nederlandsch Jezuiet en dramaticus uit Amsterdam, overleed in 1550 te Rome. Zijn in 1535 te Amsterdam opgevoerde comoedia sacra „Jozeph" teekent de verhouding van den held tot de vrouw van *Potiphar* en was van grooten invloed op latere drama's.

Croesus, koning van Lydië, aanvaardde den troon in 560 v. Chr., maakte de Grieken in Klein-Azië schatplichtig en strekte zijn heerschappij uit tot aan den Halys. Onmetelijke rijkdommen stapelde hij op in zijn hoofdstad Sardes. Men verhaalt, dat *Solon* hem aldaar bezocht en na het bezichtigen dier schatten tegen 's konings verwachting verklaarde, dat hij zekeren *Tellus,* een onbekenden Athener, alsmede de beide broeders *Cleobis* en *Bilon* gelukkiger achtte dan hem, daar niemand gelukkig kan genoemd worden vóór zijn dood. In een oorlog tegen de Perzen werd aldra zijn hoofdstad na een belegering van 14 dagen door *Cyrus* veroverd, en *Croesus* zelf gevangen genomen en tot den brandstapel veroordeeld. Toen hij dezen dood zou ondergaan, herinnerde hij zich de uitspraak van den Griekschen wijsgeer en riep uit: „O Solon, Solon!" *Cyrus* verlangde verklaring van dat woord, en toen deze gegeven was, schonk hij den koning vergiffenis en nam hem in den kring zijner raadslieden. Daar echter voor de Perzen het vuur heilig en bijgevolg de vuurdood onbekend was, behoort minstens het laatste deel van dit verhaal tot het rijk der legenden en is het althans waarschijnlijker, dat *Croesus* zich zelf op den brandstapel aan de goden heeft willen offeren.

Crofters (*croft* = een tot het huis behoorend grondstuk) zijn in Schotland de kleine pachters voor een jaar, die zich in een dergelijke positie bevinden, als de Iersche en ook vaak lijden onder den druk der *middle men,* die als groote pachters tusschen hen en de grondbezitters staan. Vroeger trof men ze in groot aantal door geheel Schotland aan, thans zijn zij uit Neder-Schotland verdwenen, en in plaats der crofts zijn pachtgoederen van 60—80 H.A. gekomen. In andere streken, vooral op de eilanden, komen de crofters nog veel voor, en de pogingen der groote grondbezitters, bijv. van den hertog *van Argyll,* hen, tot het vormen van groote boerderijen, de grondstukken te ontnemen, hebben meermalen aanleiding tot conflicten gegeven, alsook tot een wettelijke regeling. Daar de toestand der kleine pachters zeer treurig was, hebben soortgelijke stellingen als die der Iersche landliga ook hier ingang en in de *Highland Land Law Association* haar orgaan gevonden. Op de eilanden Skye en Tiree kwamen in 1875 en 1886 onder den invloed dezer liga rustverstoringen voor. Door de wet van den 25sten Juni 1886 werden de Schotsche crofters in een soort erfpachters veranderd. De crofter kan niet van zijn erf gezet worden, zoolang hij zich aan het pachtcontract houdt, maar kan van zijn kant de pacht opzeggen met een termijn van 1 jaar, waarbij hij recht heeft op vergoeding voor de intusschen door hem aangebrachte verbeteringen. Ook kan hij de pacht aan het een of ander lid zijner familie nalaten. Een *crofters commission* van 3 leden is belast met de toepassing dezer wet. Op verlangen van den grondeigenaar of van den pachter bepaalt zij ook de pachtwaarde *(fair rent)* voor het geval, dat beide partijen niet tot overeenkomst kunnen komen.

Croisé noemt men in Frankrijk alle soorten gekeperde stoffen. Behalve de zijden croisé's komen in den handel ook katoenen en wollen croisé's voor, de eerste zijn gewoonlijk dicht geweven of bont gestreept of bont bedrukt. Verschillende soorten komen onder den naam oriental of orientine in den handel.

De wollen croisé's zijn éénkleurig, gestreept en bedrukt, zij worden meest van Spaansche wol vervaardigd.

Croiset, *Arnoldus,* een Nederlandsch genieofficier, den 8sten Augustus 1753 te 's-Hertogenbosch geboren, nam dienst bij de genie en werd na 1795 luitenant-kolonel-directeur bij het korps ingenieurs der Bataafsche Republiek. Koning *Lodewijk* benoemde hem tot staatsraad in buitengewonen dienst, en in 1807 werd hij bevonderd tot generaal-majoor. Bij de inlijving des lands in het keizerrijk werd hij brigade-generaal en inspecteur bij het Fransche geniekorps, alsmede lid van het centraal comité der fortificatiën. Na den val van *Napoleon* werd hij geplaatst in Nederlandschen dienst als directeur in de 5de directie van fortificatiën met Maastricht als standplaats en werd in 1816 luitenant-generaal. In het laatst van 1830 werd hij op nonactiviteit gesteld en daarna gepensionneerd na een officiersdienst van 62 jaar. Hij overleed den 10den December 1838 te Maastricht.

Croker, *John Wilson,* een Engelsch parlementair redenaar, dichter en dagbladschrijver, den 20sten December 1780 te Galway geboren, studeerde te Dublin in de rechten en werd in 1807 afgevaardigd naar het parlement. Hier verkreeg hij als secretaris der admiraliteit een belangrijken invloed op de zaken der marine en streed er als Tory tegen den reformbill en tegen de emancipatie der R.-Katholieken. In zijn: „Familiar epistles" geeselde hij het Iersche tooneel en in zijn „An intercepted letter from China" (1805) schilderde hij de zeden van Dublin. Veel bijval vond zijn gedicht „The battle of Talavera" (1809) en niet minder zijn „Stories for children from the history of England" (1817); ook zijn „Songs of Trafalgar" (1804) en „A sketch of Ireland, past and present" (1808) moeten genoemd worden. Voorts schreef hij vele opstellen in den „Quarterly Review". Hij overleed den 8sten Augustus 1854.

Croker, *Thomas Crofton,* de bewerker van Ierlands overleveringen en volkssprookjes, den 15den Januari 1798 te Cork geboren, werd geplaatst bij het departement van Marine, en over-

leed den 8sten Augustus 1854. Hij schreef o.a.: „Researches in the south of Ireland", „Fairy legends and traditions of the south of Ireland" (1827), „Legends of the lakes, or sayings and doings at Killarney" (1828, 2 dln.), „Daniël O'Rourke" (1828), „Barney Mahoney" (1832), „My village" en „Popular songs of Ireland" (1839). Verder gaf hij voor de Percy Society oud-Ierssche gedichten uit en de „Memoirs" van *J. Holts*, den Ierschen opstandelingengeneraal van 1798.

Cro-Magnon is een grot in het dal der Vézère, gevormd door een overhangende kalksteenbank, bij het dorp Les Eyzies in het Fransche departement Dordogne. Toen in 1868, bij het bouwen van een spoorweg, het puin, dat de grot geheel vulde, verwijderd werd, vond men boven elkander verschillende lagen, die ruw bewerkte vuursteenen, een slagtand van een olifant, stukken kool, verbrande en bewerkte beenderen (priemen en pijlspitsen) bevatten, en waaruit men meende te kunnen besluiten tot nederzettingen uit het palaeolithische (diluviale) tijdperk. In de bovenste laag vond men den schedel van een ouden man, het skelet eener vrouw met dat van een nog niet voldragen kind en twee, waarschijnlijk mannelijke, skeletten. Daar men deze skeletten even oud schatte als de dieper liggende palaeolithische voorwerpen, wekten zij in geleerde kringen groot opzien. *Boyd Dawkins* wees voor het eerst er op, dat door de ligging het diluviale karakter der skeletten volstrekt niet bewezen is en zij dus niet kunnen dienen bij de bepaling van den bouw van den diluvialen mensch. Een stellige ouderdomsbepaling is niet mogelijk wegens het gemis aan kenmerkende voorwerpen; verschillende praehistorici rekenen ze tot den lateren steentijd, andere kennen er een hoogeren ouderdom aan toe.

Crome, *John,* een Engelsch schilder, den 21sten December 1769 te Norwich geboren, is de stichter der moderne Engelsche landschapschilderschool. Men vindt zijn werken in de Engelsche musea. Zij stellen meest gezichten in de omstreken van Norwich voor. *Crome* overleed den 22sten April 1821 te Norwich.

Cromer, *Martinus,* een Poolsch geschiedschrijver, in 1512 te Biecz in Gallicië geboren, studeerde te Krakau en werd er domheer, daarna secretaris en reisgenoot van *Sigismund Augustus,* terwijl hij na diens troonsbeklimming belast werd met het in orde brengen van het Rijksarchief te Krakau. Hij werd in den adelstand opgenomen en benoemd tot gezant aan het Hof van *Karel V,* daarna van den paus, later bij keizer *Ferdinand,* in 1572 bij de vredesonderhandelingen tusschen Zweden, Denemarken en Lubeck te Stettin, vergezelde daarna kardinaal *Hosius* naar het Concilie te Trente en werd eerst administrateur, in 1574 coadjutor en in 1579 zelf bisschop van het stift Ermeland. Hij overleed den 23sten Maart 1589. Hij was een der schranderste godgeleerden van zijn tijd en een van de hevigste tegenstanders der Hervorming. Zijn werk: „De origine et rebus gestis Polonorum" (1555 en later) wordt voor de beste geschiedenis van Polen gehouden. Hooger wordt echter thans zijn geografisch-statistisch werk „Polonia" (1568) geschat.

Cromer, *Evelyn Baring,* graaf, een Engelsch diplomaat, werd den 26sten Februari 1841 geboren en heette vroeger sir *Evelyn Baring.* Hij stamde af van de groote bankiersfamilie *Baring* en trad in het leger, waar hij het tot majoor bracht. Van 1872 tot 1876 was hij particulier secretaris van *Northbrook,* ten tijde dat deze onderkoning van Britsch-Indië was. In 1877 werd hij lid van de Fransch-Engelsche commissie, die met de regeling der Egyptische schulden belast was. Na de afzetting van den khedive *Ismail* werd hij in 1879 met den Franschman *Blignières* controleur van Financiën met raadgevende stem in den ministerraad. Nadat hij sedert 1880 Indisch minister van Financiën onder den markies *van Ripon* geweest was, keerde hij in 1883 als consul-generaal en agent van Engeland naar Egypte terug, waar hij, ondanks dezen bescheiden titel, de eigenlijke bewindvoerder van het land was. Gesteund door sir *Collin Scott Moncrieff* voor de openbare werken, sir *John Scott* voor justitie en sir *Evelyn Wood* voor het leger, werd door hem het geheele staatswezen op modernen leest geschoeid. Ter belooning voor zijn werkzaamheden werd hij in 1892 tot baron, in 1899 tot viscount en in 1901 tot graaf *Cromer* verheven. Met nadruk trad hij in het begin van 1893 op tegen de poging van den jongen khedive *Abbas pasja* om zich zelfstandiger te maken tegenover de Engelsche voogdij. Nadat hij 24 jaar de post van Britsch vertegenwoordiger in Egypte vervuld had, legde hij in April 1907 zijn ambt om gezondheidsredenen neder. Van zijn hand verschenen: „Modern Egypt" (2 dln., Londen 1908); „Ancient and modern Imperialism" (Londen 1910).

Cromlech (Keltisch, van *krom* = kring en *lech* = steen) noemt men in Engeland, Schotland en Ierland gedenkteekenen eener onbekende oudheid, welke bestaan uit naast elkander geplaatste onbewerkte steenen, die in een kring zijn opgesteld. Zij vormden begraafplaatsen of werden voor den eeredienst gebruikt. Hoewel zij vooral in Engeland talrijk zijn, treft men ze ook in Frankrijk (Bretagne), Duitschland, Spanje en elders aan.

Crompton, *Samuël,* een Engelsch werktuigkundige, werd den 3den December 1753 te Firwood in Lancashire geboren en overleed in het daar nabij gelegen Hall in the Wood den 20sten Januari 1827. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de goede eigenschappen der beide spinmachines, onder de namen Jenny- en Watermachine bekend, in de mulebanken te vereenigen. Dit werktuig werd door hem in de jaren 1774—1779 vervaardigd. Het levert draden van groote fijnheid en meer of minder gedraaid, zoodat hij daardoor den weg heeft gebaand voor de hooge vlucht der katoennijverheid vooral in Engeland.

Cromstaert. Zie *Kromstaart.*

Cromwell, *Thomas,* graaf *van Essex,* een Engelsch staatsman, werd in 1485 te Putney geboren, was de zoon van een smid, koos den krijgsdienst, bevond zich in 1526 tijdens de verovering van Rome bij het keizerlijk leger, genoot

daarna de gunst van kardinaal *Wolsey* en eindelijk die van *Hendrik VIII*, ontving in 1535 de baronie Okenham en werd benoemd tot staatssecretaris en tot vicaris-generaal, in welke betrekking hij kloosters ophief, R.-Katholieke feestdagen afschafte enz. Door de invoering van de wet der Zes Artikelen, waarmede hij geenszins was ingenomen, maakte hij zich tevens gehaat bij de Protestanten. Op zijn raad huwde de koning, na het overlijden van zijn derde gemalin, met prinses *Anna van Cleef*, en *Cromwell* werd daarna benoemd tot graaf *van Essex* en tot ridder van den Kouseband. 's Vorsten genegenheid voor *Catharina Howard* bracht echter het gezag in handen der vijanden van *Cromwell*, zoodat hij van hoogverraad en ketterij aangeklaagd en door het Hoogerhuis zonder verhoor ter dood veroordeeld werd. Hij beklom het schavot den 28sten Juli 1540.

Cromwell, *Oliver*, Lord-Protector der vereenigde republieken Engeland, Schotland en Ierland, werd den 25sten April 1599 te Huntingdon uit een adellijk geslacht geboren. Van zijn jeugd is slechts weinig bekend. Na zijn huwelijk met *Elisabeth Bourchier* (1621) voegde hij zich bij de secte der Puriteinen. In 1625 werd hij lid van het Parlement, en nadat dit in 1629 door den koning ontbonden werd, stond hij op het punt om naar Amerika te vertrekken, toen dit door een koninklijk bevel verbinderd werd. In het Parlement, dat *Karel I* den 6den April 1640 belegde, was *Cromwell* een zijner hevigste tegenstanders. Toen de Burgeroorlog eindelijk in Engeland uitbrak en de koning te Nottingham den adel opriep, werd *Cromwell* door het Parlement tot overste benoemd van een door hem aan te werven ruiterkorps. Hij wist zijn troepen te vervullen met groote geestdrift voor de vrijheid en den godsdienst. In zijn leger wisselden de wapenoefeningen af met gezang en gebed; hij zelf vervulde er het leeraarsambt en stond in den strijd in het voorste gelid. Zijn soldaten vormden een toonbeeld van godsdienstigheid, krijgstucht en dapperheid. Zijn ruiterij alleen was sterk genoeg, om in 1642 en 1643 het hoofd te bieden aan de legers der koningsgezinden; deze moesten in het gevecht bij Horncastle het veld ruimen met een verlies van 1000 dooden. Bij het openen van den nieuwen veldtocht ontving *Cromwell* den last, om met den graaf *van Manchester* de noordelijke gewesten van Engeland aan de heerschappij des konings te ontrukken. Zij belegerden York en leverden aan prins *Ruprecht van de Palts*, die met 20 000 man tot ontzet aanrukte, den bloedigen slag van Marstonmoor (2 Juni 1664), waarbij zij een glansrijke overwinning behaalden. Daarna gaf York zich over, en de noordelijke provinciën kwamen in hun bezit. In het zuiden moest de graaf *van Essex* de wapens nederleggen, en het Parlement, een dankdag uitschrijvende, gaf tevens in een open brief zijn erkentelijkheid aan *Cromwell* te kennen. *Manchester* en *Cromwell* trokken nu zuidwaarts en deden er bij Newbury de volkszaak zegepralen. Toen daarna het Parlement op een verzoening met den koning bedacht was, ontstond bij de Puriteinen de partij der Independenten, die de vernietiging beoogden van het koningschap. *Cromwell* stelde zich mede aan hun hoofd, schreef den 8sten December 1644 een algemeenen bede- en boetedag uit, beschuldigde het Parlement van zelfzucht en stelde voor, dat geen parlementslid gedurende den burgeroorlog een militaire of burgerlijke betrekking bekleeden mocht. Deze „self-denying ordonnance" werd aangenomen, waarna de graven *Manchester* en *Essex* hun betrekkingen moesten nederleggen, evenals *Cromwell* zelf. *Thomas Fairfax* werd in naam, doch *Cromwell* inderdaad opperbevelhebber van het leger. In 1645 opende hij een nieuwen veldtocht tegen den koning en behaalde bij Naseby een volkomen overwinning. De koning zocht een schuilplaats bij de Schotten, doch dezen leverden hem in het begin van 1647, tegen betaling van 400 000 pond sterling, uit aan het Parlement.

Het Presbyteriaansche Parlement, dat met de theocratische democratie der Independenten weinig ingenomen was, wilde een gedeelte van het leger naar Ierland zenden en het overblijvend gedeelte aanmerkelijk verminderen; doch de officieren vormden op raad van *Cromwell* een krijgsraad *(council of officers)* tot een soort van Hoogerhuis, terwijl elk regiment twee soldaten of onderofficieren onder den naam van *agitators* koos, om een Lagerhuis te vormen, waarmee hij met het leger oprukte naar Londen, de stad binnentrok, het Parlement tot vernietiging van gemeld besluit noodzaakte en er een dankfeest deed houden voor het herstel der vrijheid. Intusschen betoonde hij zich voor het overige gematigd jegens het Parlement en behandelde den koning met achting, nadat hij hem op gewelddadige wijze uit de handen van het Parlement in de macht van het leger had gebracht. Zelfs trad hij met hem in onderhandeling over de voorwaarden van zijn herstel. De koning beloofde aan *Cromwell* de orde van den Kouseband, den titel van graaf *van Essex* en het opperbevel over het leger, maar spoedig daarop kreeg *Cromwell* een brief in handen, door *Karel I* aan zijn gemalin gericht, waarin hij aan *Cromwell* in plaats van den zijden Kouseband een hennepen strop beloofde. De troepen wilden geen verdere onderhandelingen meer met den koning, maar eischten zijn afzetting en de republiek. *Cromwell* gaf daaraan gehoor, toen de koning naar het eiland Wight vluchtte, zich met de Schotten in verbinding stelde en zoodoende de tweede burgeroorlog uitbrak. *Cromwell* dempte den opstand der koningsgezinden, behaalde met slechts 8000 man de overwinning in de gevechten bij Preston, Wigan en Warrington en wendde zich toen weder tot het ongehoorzame Parlement. Hij verlangde het afbreken der onderhandelingen, het in staat van beschuldiging stellen van den koning met zijn 2 oudste zonen en het samenroepen van een nieuwe vertegenwoordiging. Tevens werd de koning naar het kasteel Hurstcastle gebracht. Toen het Parlement weigerde aan de eischen van *Cromwell* gehoor te geven, deed deze de bekende „Zuivering van het Parlement" plaats grijpen, doordien hij de ingangen met zijn troepen bezette, alleen aan de Independenten den toegang verleende en 40 Presbyterianen in hechtenis nam. Nu had hij de macht in handen: het

leger vorderde de terechtstelling des konings en de hoofden der Independenten verklaarden zich, naar het voorbeeld van *Cromwell*, voorstanders der republiek. Het proces nam een aanvang; het doodvonnis werd over den koning uitgesproken, en deze beklom den 30sten Januari 1649 het schavot.

Hierop werd onder de leiding van *Cromwell* de republikeinsche regeeringsvorm ingevoerd. Het Parlement verkreeg de wetgevende macht, en een Staatsraad, waarin *Cromwell* de hoofdrol speelde, de uitvoerende macht. Deze laatste bevond zich echter tusschen een machtig leger en talrijke godsdienstige secten vaak niet weinig in de engte. Intusschen werd een opstand in Ierland met geweld door *Cromwell* gedempt, en hij bekleedde er zijn schoonzoon *Ireton* met de waardigheid van stadhouder, waarna hij in 1650 met 16 000 man naar Schotland oprukte, waar men den oudsten zoon van *Karel I* tot den troon had geroepen. Daar onderscheiden schermutselingen zijn leger verzwakt hadden, stond hij op het punt naar Engeland terug te keeren, toen de Schotten zich waagden aan een beslissenden slag bij Dunbar, die met hun nederlaag eindigde (3 September 1650). Juist een jaar later behaalde *Cromwell* nogmaals een overwinning op de Schotten bij Worcester, zoodat hun koning de wijk moest nemen naar Frankrijk, waarna de overwinnaar met vorstelijke praal Londen binnentrok en door het Parlement begiftigd werd met uitgestrekte goederen en een jaargeld van 4000 pond sterling. De Nederlanden, waar men voor de met de *Oranje*'s verwante *Stuarts* sympathie gevoelde, werden door de invoering der Akte van Navigatie zeer benadeeld.

Intusschen wekte de macht van *Cromwell* den argwaan van het Parlement. Men vreesde dat hij, steunende op het leger, voornemens was, zich van de koningskroon meester te maken. Daarom nam het een besluit, dat eenige regimenten in dienst zouden treden der vloot. *Cromwell* eischte nu, in het belang des volks, een ontbinding van het Parlement, en zoodra hij vernam, dat het herkozen was, bezette hij den 20sten April 1652 het gebouw, trad met gedekten hoofde de vergaderzaal binnen, overlaadde de leden met een vloed van smadelijke verwijtingen en deed hen uit elkaar drijven, waarna hij ook de zittingen schorste van het Uitvoerend Bewind. Nu had hij al het gezag in handen, benoemde een ander Bewind en riep op verzoek van de stad Londen een nieuw Parlement bijeen, bestaande uit godsdienstige dwepers, die echter een gezonden blik op het staatkundige leven bleken te bezitten *(Barebone parliament)*. Dit Parlement voerde een onbeperkte godsdienstvrijheid, het burgerlijk huwelijk, de opheffing van den priesterstand en van de tienden enz. in, werd echter den 12den December 1653 ontbonden, omdat het de wettigheid van *Cromwell*'s groote macht wenschte te onderzoeken. Nu benoemde de krijgsraad hem den 14den December tot *Lord-Protector* van Engeland, Schotland en Ierland, en hij bezwoer 2 dagen later een door zijn vriend *Lambert* opgestelde grondwet, volgens welke hij tot eersten magistraatspersoon verheven werd, in wiens naam alle besluiten uitgevaardigd, recht gedaan en alle betrekkingen begeven werden; tevens had hij het recht van genade, behalve bij moord en hoogverraad. Naast hem bevond zich een Parlement van 400 leden; de R.-Katholieken en zij, die de wapens tegen de volkspartij gevoerd hadden, waren er van uitgesloten, en om kiezer te zijn, moest men 20 pond sterling aan inkomsten bezitten. De staatsraad bestond uit 21 leden en kon tijdens de afwezigheid van het Parlement met den Protector rechtsgeldige wetten afkondigen; de sterkte van het leger werd bepaald op 20 000 man voetvolk en 10 000 ruiters.

Cromwell gevoelde, dat hij zijn gezag bevestigen moest door het volk in gestadige spanning te houden. Voorts achtte hij zich geroepen, als beschermer van alle Protestantsche belangen in Europa op te treden; hij sloot een verbond met Zweden, noodzaakte Frankrijk tot verdraagzaamheid, eindigde den strijd tegen Nederland (Eerste Engelsche zeeoorlog) en verklaarde den oorlog aan Spanje. In 1655 zond hij een vloot naar de Middellandsche Zee en een andere naar West-Indië, welke laatste Jamaica in bezit nam. De Spanjaarden wreekten zich door het veroveren van Engelsche koopvaardijschepen, hetgeen hun echter door den Engelschen admiraal *Blake* ruimschoots vergolden werd. Niet minder krachtig was het binnenlandsch bestuur van *Cromwell*. Om een verzoening der verschillende partijen tot stand te brengen, riep hij in 1654 een vrij gekozen Parlement bijeen, doch toen dit zijn zitting opende met de vraag naar het recht, waarmede de Protector zijn gezag in handen had, maakte hij de leden opmerkzaam op het belachelijke van zulk een vraag, daar zij juist in naam van dat gezag waren bijeengekomen. Voorts bezette hij den toegang en deed hun een acte onderteekenen, waarbij zij dat gezag erkenden. Niettemin vond hij er verzet, zoodat hij het in 1654 ontbinden moest. Dit gaf aan de koningsgezinden moed, om samen te spannen ten gunste van den prins *van Wales*, doch het complot werd verraden en onderdrukt. *Cromwell* werd nu strenger en zijn bestuur was vooral hard in Schotland en Ierland.

Thans heerschte een tijd lang de militaire dictatuur, waartoe het land in 12 militaire districten werd verdeeld. Geldgebrek, wegens de zeer kostbare buitenlandsche staatkunde, noopte hem een nieuw parlement samen te roepen, op welks samenstelling hij echter een grooten invloed uitoefende, opdat het zich meer gehoorzaam betoonen zou. Dit verklaarde inderdaad de *Stuarts* vervallen van hun recht op de Kroon, noemde elken aanslag tegen de bestaande Regeering hoogverraad en verscheen den 4den April 1657, om hem de koninklijke waardigheid aan te bieden. *Cromwell* weifelde, daar hij door de aanneming zijn republikeinsche beginselen verloochende, de strengste republikeinen tegen zich zou krijgen en zijn bloedverwanten tevens verklaarden, dat zij hem als koning niet langer als hoofd der familie wilden erkennen; vandaar dat hij in een lange redevoering het aanbod van de hand wees. Daarna werd in een den 25sten Mei als „humble petition and advice" hem over-

gereikte grondwet zijn gezag omschreven. Hij verkreeg het recht om een opvolger te benoemen, benevens een vaste begrooting voor de staatsuitgaven, terwijl hem de vrijheid tot het voorschrijven van wetten en tot het willekeurig verwijderen van Parlementsleden ontnomen werd. Het Hoogerhuis werd hersteld en de godsdienstvrijheid, met uitzondering van die der R.-Katholieke en der Bisschoppelijke Kerken, gehandhaafd. *Cromwell* bezwoer den 25sten Juni de nieuwe grondwet en ontving een Bijbel, een zwaard en een staf als teeken zijner waardigheid. Zijn oudsten zoon *Richard* ontbood hij aan het Hof, om hem in de staatszaken in te wijden, en hij gaf zijn beide nog ongetrouwde dochters ten huwelijk, de eene aan een kleinzoon van den graaf *van Warwick* en de andere aan den viscount *Fauconberg*, om alzoo den adel aan zich te verbinden. Voorts ontsloeg hij alle burgerlijke en militaire ambtenaren, in wie hij geen vertrouwen stelde.

Den 20sten Januari 1658 opende hij het verdaagde Parlement, doch zijn tegenstanders, die daarin de meerderheid hadden, weigerden de nieuwe lords in hun waardigheid te erkennen en trokken zelfs de geldigheid der grondwet in twijfel. De Protector, hierover vertoornd, ontbond den 4den Februari het Parlement. Een nieuwe samenzwering werd ontdekt en gestreng gestraft. Inmiddels nam de ontevredenheid van dag tot dag toe. De republikeinen noemden hem een onderdrukker der vrijheid; in het leger heerschte een oproerige geest, zelfs zijn bloedverwanten werden afkeerig van den man, die slechts eigen grootheid scheen te beoogen, en het volk begon *Karel Stuart* als een redder te beschouwen. Dit alles ontroofde aan *Cromwell* zijn voormalig zelfvertrouwen; hij omringde zich met wachters en verwisselde bijkans elken nacht van slaapkamer. Zijn gestadige angst, zijn smart over den dood zijner dochter *Elisabeth Claypole* en zijn verdriet over de trouweloosheid zijner vrienden wierpen hem op het ziekbed; hij zag echter nog geen gevaar. Toen evenwel de geneesheeren verzekerden, dat hij weldra sterven zou, verscheen een deputatie van den Staatsraad, om te vernemen, wien hij tot opvolger benoemde. Hoewel hij reeds bewusteloos was, gaf hij op de vraag, of zijn zoon *Richard* zijn plaats moest innemen, een bevestigend antwoord, en overleed kort daarna, den 3den December 1658.

Het lijk van *Cromwell* werd onder de restauratie opgegraven en aan de galg gehangen. Het nageslacht heeft hem echter juister beoordeeld. Hij onderscheidde zich door zijn krijgskundige bekwaamheid en door grooten godsdienstijver, en deze twee eigenschappen brachten hem aan het hoofd der volksbeweging. Hij bediende zich wel is waar van de hartstochten der menschen, om zijn oogmerken te bereiken, doch zijn vroomheid was welgemeend. Als staatsman vereenigde hij groote schranderheid met een ijzeren wil en met een zeldzame voortvarendheid. Bij zijn dood was er orde in het rijksbestuur, was de rechtspleging veel verbeterd, en had hij den invloed van Groot-Brittannië in het buitenland aanmerkelijk vermeerderd. Zelf was hij voor alle ambtenaren een voorbeeld van matigheid en eenvoud, terwijl hij tevens den bloei der wetenschappen bevorderde en voor de noordelijke gewesten van Engeland een hoogeschool stichtte te Durham. Van zijn brieven en staatkundige geschriften zijn uitgaven bezorgd door *Carde* (1737) en door *Nikols* (1743). Mannen als *Villemain, Merle d'Aubigné, Carlyle, Macaulay, Guizot, Picton, Firth, John Morley, Merriman* enz. hebben zijn daden, lotgevallen en karakter beschreven, terwijl *Raupach, Victor Hugo* en *Brachvogel* daaraan de stof voor een drama hebben ontleend.

Literatuur: Gardiner, History of the great civil war 1642—1649 (Londen 1886—1891); *Idem*, History of the Commonwealth and Protectorate 1649—1660 (Londen 1894—1901); *Firth*, Cromwell (Londen 1901); *Idem*, The last years of the Protectorate, 1656—1658 (1909); *Harrison*, Oliver Cromwell (1903); *Morley*, Oliver Cromwell (1904); *Carlyle*, Letters and speeches of O. Cromwell (1904).

Voor de tot 1888 verschenen studiën zie *Firth's* artikel in de „Dictionary of National Biography".

Cromwell, Richard, de derde, doch oudste in leven zijnde zoon en opvolger van den voorgaande, werd geboren den 4den October 1626, ontving gedurende de roemrijke loopbaan zijns vaders zijn opvoeding op het land, en hield zich vervolgens bezig met het bestuur van een kleine bezitting, waar hij ontoegankelijk bleef voor de eerzucht. Gedurende het rechtsgeding van *Karel I* bezwoer hij zijn vader, het leven van dien vorst te sparen. Wel aanvaardde hij volgens den uitersten wil zijns vaders de waardigheid van Protector; doch hij was traag, weinig begaafd, stelde geen belang in staatszaken en had nooit het zwaard gevoerd en steunde derhalve niet, zooals zijn vader, op het leger, maar op het Parlement. Reeds gedurende de eerstvolgende Parlementsvergadering (Januari 1659) gevoelde hij het onhoudbare van zijn toestand, zoodat hij den 25sten Mei daaraanvolgende afstand deed van zijn betrekking en naar zijn landgoed terugkeerde tegen toekenning van een jaargeld. Toen het echter bleek, dat hij betrekkingen had aangeknoopt met de *Stuart's*, werd dit door het Parlement ingetrokken. Bij het herstel van *Karel II* nam hij de wijk naar Frankrijk, doch keerde omstreeks het jaar 1680 naar Engeland terug, waar hij onder den naam van *Clark* te Cheshunt in Hertfortshire zijn verblijf hield. Hij overleed in 1712. Zijn jongere broeder *Henry*, geboren in 1628, sedert 1654 stadhouder van Ierland, nam tegelijk met *Richard* zijn ontslag en leidde verder een ambteloos leven. Hij overleed in 1674.

Zie: Sir *R. Tangye*, The two Protectors (1899). Zie voorts de literatuur bij *Olivier Cromwell*.

Cronegk, *Johann Friedrich* vrijheer *von*, een Duitsch dichter, den 2den September 1731 te Ansbach geboren, maakte zich reeds vroeg bekend met oude en nieuwe taal- en letterkunde, studeerde te Halle en te Leipzig in de rechten en knoopte betrekkingen aan met de meestberoemde schrijvers van zijn tijd, vooral met *Gellert*. Hij schreef een paar blijspelen: „Der Misvergnügte" en „Der Mieztrauische" en ontwierp het plan voor zijn „Codrus". Nadat hij in 1752

tot Hof-, regeerings- en justitieraad benoemd was en een reis naar Italië volbracht had, bezorgde hij van 1754 tot 1756 met *Rabe, Uz* en *Hirsch* het weekblad „Der Freund" en verwierf den prijs voor het beste Duitsche treurspel met zijn „Codrus". Hij overleed den 1sten Januari 1758. Tot zijn beste stukken behooren zijn leerdichten, puntdichten en geestelijke liederen.

Cronholm, *Abraham,* een Zweedsch geschiedschrijver, den 22sten October 1809 te Landskrona in het landschap Schonen geboren, studeerde te Lund en was aldaar van 1832 tot 1855 hoogleeraar in de Noorsche geschiedenis. Hij overleed den 27sten Mei 1879 te Stockholm. Hij heeft onderscheiden belangrijke werken geschreven, zooals over de Waragers („Vaeringarne", 1832), over Noorsche oudheden („Fornnordiska-minnen", 1833—1835, 2 dln.), over de R.-Katholieke ligue en de Hugenoten („Catholika Ligan og Hugnenotterna", 1839), een geschiedenis van Schonen („Skånes politiska historia", 1846—1851, 2 dln.) en over den Dertigjarigen Oorlog („Trette Oäriga Krigst", 1847—1849, met *Mellin*). Daarenboven leverde hij een geschiedenis van Zweden onder *Gustaaf Adolf* („Sverige's Historia under Gustav II Adolphs regerings", 1867—1872, 6 dln.), „De Snorronis Sturlonides historia" (1834) en „De Sueciae nobilium ordine ante unionem Calmariensem instituto" (1848). Ook was hij medewerker aan het „Biographisk lexikon oefver namnkunnige Svenska-män" (1835—1857, 23 dln.).

Cronjé, *Pieter Arnoldus,* een Boerengeneraal, werd omstreeks 1835 geboren en vestigde zich in Transvaal. In 1881 werd hij, gedurende den oorlog tegen de Engelschen, commandant en veroverde Potchefstroom. Daarna werd hij lid van den Volksraad en van den Uitvoerenden raad en hoofdopzichter over de inboorlingen. Hij was een der aanvoerders, die den inval van *Jameson* bij Krügersdorp den 1sten Januari 1896 terugsloegen en deze met zijn geheelen troep gevangen namen. Bij het uitbreken van den Zuid-Afrikaanschen oorlog verkreeg hij in 1899 het commando over het westelijke Boerenleger, waarmee hij te vergeefs Mafeking en Kimberley belegerde, maar de aanvallen van lord *Methuen* aan de Modderrivier (28 November) en bij Magersfontein (11 December) afsloeg. Bij het oprukken der Engelschen onder lord *Roberts* werd zijn stelling door de Engelsche cavalerie onder generaal *French* omtrokken, waarna hij terug moest trekken en den 27sten Februari 1900 met 3700 man bij Paardeberg capituleerde. Als krijgsgevangene werd hij naar St. Helena gebracht, maar keerde na beëindiging van den oorlog naar Transvaal terug. Later trad hij in Amerika in een paardenspel op, waar hij tafereelen uit den Zuid-Afrikaanschen Oorlog opvoerde. Hij overleed in 1911 te Klerksdorp.

Crooked-Islands is de naam van een groep der zuidelijke, aan Engeland toebehoorende Bahama-eilanden. Zij bestaat uit de eilanden Crooked, Acklin, Fortune en Castle. Het voornaamste eiland is Crooked, op welks oostelijk uiteinde de havenstad Pitts Town zich verheft. Zij is een station van de stoomvaartlijn naar Jamaïca. Deze eilandengroep telt op 253 v. km. (1911) 3274 inwoners.

Crookes, *William,* een Engelsch natuur- en scheikundige, in 1832 te Londen geboren, bezocht in 1848 het College of chemistry en was aldaar werkzaam van 1850 tot 1854 als assistent bij *A. W. Hofmann,* vertrok vervolgens naar Oxford als ambtenaar der meteorologische afdeeling van het Radcliffe-observatorium en werd in 1855 geplaatst te Chester als leeraar in de scheikunde. In 1859 stichtte hij het „Chemical News" en woonde sedert dien tijd ambteloos te Londen. Sedert 1864 redigeert hij het „Quarterly Journal of Science". In 1861 ontdekte hij door middel der spectraalanalyse het thallium, waarvan hij de eigenschappen onderzocht. Als natuurkundige hield hij zich bezig met optische proeven, vooral met zulke, die in verband staan met de spectraalanalyse en met de studie van het zonnespectrum. Dientengevolge begaf hij zich in 1871 als lid der expeditie tot waarneming der zonsverduistering naar Oran. Sedert 1872 wijdde hij zich aan het nagaan van de schijnbaar afstootende beweging der lichtstralen, welke reeds vroeger door *Fresnel* was opgemerkt, en zijn onderzoek bracht hem tot de vervaardiging van den radiometer. Hij bestudeerde de verschijnselen van den doorgang van electrische stroomen door zooveel mogelijk luchtledig gemaakte ruimten (Crookessche buizen) en deelde in 1871 de uitkomsten daarvan mede in een verhandeling „Over de stralende stof". Hij is tevens een ijverig voorstander van het spiritisme. Zijn voornaamste werk is „Select methods in chemical analysis" (3de druk 1894).

Crookesiet is de naam van een in 1867 door *Nordenskjöld* ontdekt en naar *Crookes* genoemd mineraal, dat koper, selenium, zilver en thallium bevat. Te voren had men het thallium slechts in uiterst kleine hoeveelheden als bijmengsel in andere mineralen gevonden, het crookesiet bestaat er voor 17,2 procent uit. Het mineraal heeft een loodgrauwe metaalkleur, kleurt bij het smelten voor de blaaspijp de vlam intensief groen en heeft een soortelijk gewicht van 6,9. Het crookesiet komt voor in een kopermijn te Skrikerum in de Zweedsche provincie Smaland.

Crookessche buizen zijn gesloten en met ingesmolten platinaëlectroden voorziene glazen buizen, waarin de lucht of een ander gas tot op ongeveer 1 millioenste atm. verdund is, terwijl deze spanning in de Geisslersche buizen slechts $^1/_{400}$ atm. bedraagt. Zij werden voor het eerst door *J. W. Hittorf* (1869) en later door *W. Crookes* (1879) gebruikt om de eigenschappen van het kathodelicht te bestudeeren, waarom ze dan ook juister *Hittorfsche* buizen genoemd worden. Vooral werden zij algemeen bekend door de ontdekking der kathode- en *Röntgen*stralen (zie aldaar).

Crop is vooral de naam voor den tabakoogst in Noord-Amerika. Crops zijn bovendien groote vaten, waarin de tabaksbladeren verpakt worden. Cropnoten zijn brieven over het gewicht, kwaliteit enz. van de tabak.

Croquet, niet te verwarren met *cricket,* is een in Engeland en ook hier en daar op het

vastland van Europa geliefd balspel, dat vermoedelijk zijn grooten bijval te danken heeft aan de omstandigheid, dat ook vrouwen en meisjes daaraan mogen deelnemen. Het wordt gespeeld op een effen grasvlakte, waarop naar een bepaald plan een aantal ijzeren bogen zijn geplaatst. Twee of meer personen beijveren zich, om houten ballen, ter onderscheiding verschillend gekleurd, met lange hamers door de bogen te drijven. Wie het eerst al de bogen met zijn bal gepasseerd is, heeft de overwinning behaald. In den laatsten tijd geraakt croquet al meer en meer op den achtergrond.

Croquetten noemt men kleine croquant gebakken gerechten, die langwerpig en rond kunnen zijn. Zij bestaan uit een dikke bruine of witte saus met stukjes wild, vleesch, visch of zwezerik, die dik genoeg is om gevormd te kunnen worden. Het verkregen rolletje of balletje wordt met eiwit en paneermeel omgeven, waarna het gebakken wordt in frituurvet. Ook kunnen croquetten gemaakt worden van aardappelpurée, rijst of boonenpurée.

In de meeste gevallen worden croquetten als tusschengerecht opgediend.

Croquis noemt men een op het terrein ontworpen schets van een landstreek, waarbij men, met behulp van aanwezige plattegronden en kaarten, vooral met het oog te rade gaat. Een dergelijke terreinschets dient dan als aanvulling van de kaarten. Voor oorlogsdoeleinden worden croquis gemaakt door veldwacht- en patrouillecommandanten.

Crore of *Kuron* is in Voor-Indië een geldsom van 100 lacs of 10 millioen roepijen. 100 crores vormen een *mas*. Het vierde deel van een *mas* heet *areb*. In zoogenaamde compagnieroepijen (sedert 1862 regeeringsroepijen genoemd) is *crore* een hoeveelheid van 286458$^{1}/_{3}$ troypond of 106918,266 kg. fijn zilver.

Crosby of *Great Crosby* is een stad in het Engelsche graafschap Lancaster, 10 km. ten N. W. van Liverpool gelegen met (1911) 12 273 inwoners. In de buurt ligt de badplaats Crosby.

Crosnes *(Stachys tuberifera)* of *Japansche andoorn* is een uit Japan afkomstig wortelgewas, dat in nieuweren tijd als groente gegeten wordt en zijn naam ontleent aan de gelijknamige plaats in Frankrijk (in het arrondissement Corbeil van het departement Seine et Oise, waar de plant het eerst in Europa gekweekt werd. In Japan draagt zij den naam c h o r o g i, en ook in Noord-China komt zij voor. De plant bezit een kruidachtigen stengel, ongeveer een voet hoog, en een knobbeligen wortelstok (zie de afb.), die aangenaam van smaak is. Deze wordt gekookt, gebakken en gepoft gegeten.

De cultuur is zeer gemakkelijk. Nadat een stuk land in den herfst flink bemest is, legt men einde Maart of begin April telkens 2 of 3 stukken wortelstok samen in 10 cm. diepe gaten, die 30—40 cm. van elkander verwijderd zijn, en moet men zorgen, dat de bodem los blijft en alle onkruid zorgvuldig gewied wordt. Nadat het loof geheel afgestorven is in den herfst, haalt men de wortelstokken uit den bodem en bewaart deze, tot ze gebruikt worden, in kelders onder zand. Aan de lucht verschrompelen zij en verliezen hun smaak. In ons land zal dit gewas hoogstwaarschijnlijk nimmer een toekomst van beteekenis krijgen.

Crosnes.

Cross, *Richard Assheton,* viscount, een Engelsch conservatief staatsman, in 1823 te Red Scar bij Preston in Lancashire geboren, studeerde te Cambridge en werd in 1849 advocaat. Hij werd in 1857 lid van het Lagerhuis, voegde zich bij de conservatieve partij en behoorde tot de vrienden van lord *Derby*. Als uitstekend redenaar verwierf hij grooten invloed. *Disraeli* bood hem in 1874 de portefeuille van Binnenlandsche Zaken aan. Hij toonde zich in dit ambt volkomen op zijn plaats en was weldra met sir *Stafford Northcote* (kanselier der Schatkist) het invloedrijkste lid der Regeering. Toen de verkiezingen van 1880 de liberale partij onder *Gladstone* aan het bewind brachten, legde hij zijn betrekking van staatssecretaris van Binnenlandsche Zaken neder en nam in het Parlement weder op de banken der oppositie plaats. Van Juni 1885 tot Januari 1886 had hij zitting in het kabinet-*Salisbury* en in Augustus van het jaar belastte hij zich met de portefeuille voor Indië, terwijl hij met den titel van viscount zitting nam in het Hoogerhuis. In Augustus 1892 trad hij met *Salisbury* af, nam weder zitting in het kabinet in 1895, maar legde in 1900 zijn ambt als geheimzegelbewaarder neder.

Crossfell is de hoogste top van het Penninische gebergte in Engeland en bereikt een hoogte van 892 m. Naar het W. valt hij steil naar het dal van den Eden af. Hier ontspringen de Tyne en de Tees.

Crossopterygii. Zie *Visschen.*

Crotalaria is de naam van een tropisch plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papileonaceae).* Het onderscheidt zich door een 5-spletigen, 2-lippigen kelk (de bovenlip 2-, de onderlip 3-spletig), een zeer groote, hartvormige, achterwaarts gebogen vlag met eeltigen voet en een sikkelvormig gesplitste, zelden stompe kiel, 10 éénbroederige meeldraden, geheel vereenigd of in een gespleten bundel, en een gesteelde, opgeblazen, veelzadige peul, en omvat éénjarige of overblijvende kruiden en heesters met enkelvoudige of handvormig samengestelde bladeren en fraaie gele bloemen. De belangrijkste soort is *C. juncea* L., wier vezels den Indischen hennep leveren, die in Bengalen den naam van *sun* draagt en tot vervaardiging van zakken en van zeildoek voor prauwen dient.

Crotch, *William,* een Engelsch toonkunstenaar, die reeds vroeg als „wonderkind" groot opzien baarde, werd den 5den Juli 1775 te Norwich geboren. In 1788 ging hij te Oxford in de godgeleerdheid studeeren, maar kreeg twee jaar later een aanstelling als organist van de Christuskerk aldaar; in 1794 werd hij baccalaureus in de muziek en in 1797 opvolger van *Hayes* als hoogleeraar aan de universiteit en organist van St. John's College. In 1799 promoveerde hij tot doctor en hield van 1800 tot 1804 voorlezingen aan de muziekschool. In 1820 werd hij lector in de muziek aan de „Royal Institution" te Londen en twee jaar later directeur van de nieuw-opgerichte „Royal Academie of Music" aldaar. In 1832 nam hij als zoodanig ontslag. *Crotch* overleed den 29sten December 1847 te Taunton. Hij componeerde oratoria, anthems, cantates, orgelconcerten en schreef „Practical thorough bass", „Questions in harmony" (1812), „Elements of musical composition" (1812).

Croton is de naam van een tropisch plantengeslacht uit de familie der Wolfsmelkachtigen *(Euphorbiaceeën).* Het onderscheidt zich doorgaans door éénslachtige, in trossen geplaatste bloemen met een 5-deeligen kelk, een 5-bladerige bloemkroon met evenveel klieren, 10 tot 20 of nog meer meeldraden, bloembladlooze vrouwelijke bloemen met 3 gespleten stijlen en een vrucht, die in 3 stukjes uiteen valt (een driedeelige kluisvrucht, daar elk stukje bovendien openspringt en zoo de zaden uitwerpt. Van dit geslacht noemen wij *C. adipatum* Kunth., een boom, die ter hoogte van 6 m. aan de Amazonenrivier groeit en een hars oplevert, dat er als wierook gebruikt wordt — *C. aromaticum* L., een kleinen boom in Oost-Indië, in Cochinchina en op de Molukken, uit wiens sap een balsem wordt bereid, terwijl op zijn takken een schildluis *(Coccus lacca* Kerr.) verblijf houdt — *C. balsamifer* L., een West-Indischen heester, waarvan men een uitmuntenden balsem en tevens een zeer gezochte likeur (eau de Mantes) verkrijgt — *C. Cascarilla* L., een heester, die ter hoogte van 1 of 2 m. in Florida, Peru, Paraguay, op de Bahama-eilanden en op de Antillen gevonden wordt — *C. Eluteria* Benn., een heester van Haïti, waarvan de schors onder den naam van *cascarilla* in den handel komt — *C. lineare* Jacq., op Jamaica groeiende, waar de bladeren tegen koliek worden aangewend en de jonge takken om geur te geven aan waterbaden — *C. origanifolium* Lam., die een balsem geeft, welke als copaïvabalsem van St. Domingo zeer gezocht is, terwijl men van de takken en bladeren een likeur stookt, die in West-Indië tot de geliefkoosde dranken behoort — en eindelijk de meest-belangrijke soort, namelijk *C. Tiglium* L., die het *granum moluccanum (Semina Crotonis)* oplevert, waaruit de crotonolie verkregen wordt. Deze boom, die in Oost-Indië veelvuldig gekweekt wordt, wordt 5 tot 7 m. hoog en draagt eironde, puntige bladeren, bloemtrossen met neerhangende vrouwelijke bloemen en driekantige, stompe vruchten met viltige zaden. Uit deze laatste wordt de *crotonolie* bereid. Die olie, welke over Madras en Bombay naar Europa wordt verscheept, is geel of bruin van kleur, zoo dik als olijfolie, heeft een prikkelenden nasmaak en riekt ranzig en onaangenaam; zij lost gemakkelijk op in aether en gedeeltelijk ook in alcohol. Zij is zeer vergiftig en veroorzaakt bij inwendig gebruik reeds in geringe hoeveelheid een sterken buikloop en in grootere hoeveelheid een pijnlijken dood. Zij bestaat uit glyceriden van verschillende vetzuren en uit *crotonolzuur,* waaraan de vergiftige werking toegeschreven wordt.

Wanneer men de huid met crotonolie inwrijft, ontstaat ontsteking op de ingewreven plek. Alleen in wanhopige gevallen van constipatie wordt zij inwendig voorgeschreven, en dan ten bedrage van 1 tot 3 droppels, vermengd met amandelolie enz.

Sommige *Crotonsoorten* komen als sierplanten voor, zooals *C. penicillatum* Ventenat, van Cuba, — en *C. argenteum* L., van Zuid-Amerika afkomstig.

Crotonaldehyd is een aldehyd, behoorende tot de vetlichamen met onverzadigde koolstofketen, van de samenstelling C_4H_6O = $CH_3.CH$ CH. CHO. Het wordt gevormd door condensatie van 2 moleculen gewoon acetaldehyd, bijv. door verhitting met verdund zoutzuur. Het crotonaldehyd is vloeibaar, heeft een stekenden reuk, kookt bij 105° C. en oxydeert aan de lucht langzaam tot crotonzuur.

Crotonchloral of *butylchloral* ($C_4H_5CL_3O$) ontstaat door de inwerking van chloor op aldehyd en vormt een olieachtige, kleurlooze vloeistof, die zich met water tot *crotonchloralhydraat* of *butylchloralhydraat* verbindt ($C_4H_5Cl_3O.H_2O$). Dit laatste vormt dunne, helderwitte, zijdeglanzige kristalblaadjes, die hardnekkig eenig water blijven behouden, een eigenaardigen geur en een brandenden smaak bezitten. Het smelt bij 78° C. en lost in koud water moeilijk, maar in warm water en vooral in alcohol, aether en glycerine gemakkelijk op. Het werkt op 's menschen lichaam op dergelijke wijze als chloral.

Crotonchloralhydraat. Zie *Crotonchloral.*

Crotonolie. Zie *Croton.*

Crotonrivier is een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, die ongeveer 40 km. boven New-York in den Hudson uitmondt en sedert 1842 de stad New-York ten

deele van water voorzag. Van 1885 tot 1890 werden de oude waterwerken door nieuwe vervangen, hetgeen 25 millioen dollars kostte. Deze leveren 1000 millioen liter per dag. In 1905 zijn deze werken nogmaals uitgebreid.

Crotonzuur, $C_4H_6O_2$, is een onverzadigd éénbasisch zuur en bestaat in 5 isomere vormen. Een ervan ontstaat door oxydatie van crotonaldehyd, het vaste crotonzuur smeltende bij 71° en het kookpunt liggende bij 180°.

Crotus Rubianus, eigenlijk *Johannus Jäger* geheeten, een Duitsch humanist, omstreeks 1480 te Dornheim bij Arnstadt geboren, studeerde te Erfurt, waar hij nauwe vriendschap sloot met *Luther* en *Hutten* en later met *Mutianus*. In 1510 werd hij hoofd der kloosterschool te Fulda en verbleef van 1517 tot 1520 in Italië. Na zijn terugkeer rector der universiteit geworden, begroette hij *Luther* plechtig op diens reis naar Worms en koos voor hem partij. De ervaringen, die hij als geestelijk raad van *Albrecht* van Brandenburg in Koningsbergen (1524—1530) opdeed, deden hem echter tot de oude Kerk terugkeeren, hoewel hij de fouten ervan inzag. Door de Lutherschen hevig bestreden, woonde hij voortaan als canonicus te Halle, waar hij na 1539 overleed. Hij was de voornaamste schrijver van „Epistolae obscurorum virorum".

Croup. Zie *Kroep*.

Croupiers noemt men bij de speelbanken de personen, die de gelden, door de inzetters verloren, naar zich toe halen of aan de winnaars de behaalde winsten uitbetalen.

Crousaz, *Jean Pierre,* een Zwitsersch geleerde, den 13den April 1663 te Lausanne geboren, werd in 1700 in zijn vaderstad tot hoogleeraar beroepen en in 1706 met de rectorswaardigheid bekleed. In 1724 werd hij hoogleeraar in de wiskunde en wijsbegeerte aan de academie te Groningen, vertrok 2 jaar later in die betrekking naar Kassel, werd onderwijzer van een zoon van prins van Hessen-Kassel en begaf zich in 1737 naar Lausanne, waar hij zijn voormalige betrekking weder aanvaardde en in 1748 overleed. Nadat zijn „Mémoire sur le mouvement" door de Académie te Parijs bekroond was, werd hij in 1725 lid dier instelling. Ook behaalde hij onderscheiden prijzen bij de Académie te Bordeaux. Hij schreef onder anderen: „Système de réflexions etc. ou nouvel essai de logique", „Traité du beau" (Amsterdam 1715), „Traité de l'esprit humain" (1741) en „Oeuvres diverses".

Crow, *Kraaien-Indianen* of *Absaroka,* vormen een tot de Dakota- en Siouxfamilie behoorenden Indianenstam, die een zwervend leven leidt in de Prairiën ten Z. van de Yellowstoneriver tot aan het Rotsgebergte. De Crow worden verdeeld in 3 stammen: de Kikatsa aan de oevers der Yellowstone, de Ahwahaway of Zwartschoenen (Black Shoes), waartoe ook de tot de Dakota's behoorende Mandan en Minetari gerekend worden, en de Allakaweah of Dikbuiken (Paunch Indians) aan de Snake-river. Zij hebben veel paarden en wonen in 2 reservations, waar zij zich in den laatsten tijd op den landbouw hebben toegelegd.

Crowe, *Eyre Evans,* een Engelsch geschiedschrijver, geboren in 1799, was eenigen tijd uitgever van „Daily News", „Morning Chronicle" en „Examiner" en was er tevens literair medewerker aan. Hij schreef: „To day in Ireland" (1825, 3 dln.), „Yesterday in Ireland" (1829, 3 dln.), „The history of France" (1830—1833), „Lives of the most eminent foreign statesmen" (1833), „The Greek and the Turk, or powers and prospects in the Levant" (1853) en „History of the reigns of Louis XVIII and Charles X" (1855, 2 dln.). Hij overleed den 25sten Februari 1868.

Crowe, *Joseph Archer,* een Engelsch schilder, vooral als schrijver over kunst bekend, werd den 20sten October 1825 te Londen geboren. In 1849 ontmoette hij te Parijs den Italiaanschen kunstkenner *Giovanni Battista Cavalcaselle* (zie aldaar) met wien hij schreef: „Early Flemish painters" (3de druk Londen 1879), „A new history of painting in Italy" (Londen 1864—1872), „The life of Titian" (Londen 1876) en „The life of Raphael" (Londen 1883). *Crowe* overleed den 7den September 1896 te Londen.

Crowea *Smith.* is de naam van een plantengeslacht, geheeten naar den Engelschen plantenliefhebber *J. Crowe,* uit de onderfamilie der *Diosmeeën,* behoorende tot de familie der *Rutaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-deeligen kelk, 5 lancetvormige bloembladeren, platte, priemvormige meeldraden met langwerpige, naar de binnenzijde geplaatste helmknopjes en in een zaadrok gehulde zaden. De soort, *C. saligna* Smith., groeit in Nieuw-Zuid-Wales en behoort tot de fraaiste en geurigste sierplanten der warme kas. Verder zijn nog twee soorten bekend. Haar slanke stengel draagt afwisselende, lancetvormige bladeren en schoone roode bloemen. De veredeling heeft plaats op *Correa.*

Crown is de grootste Engelsche zilveren munt ter waarde van 5 shilling of $^1/_4$ pond sterling. Als werkelijk muntstuk is zij van 925 deelen zilver vervaardigd en weegt 28,2759 gr., zoodat het fijngewicht aan zilver 26,1552 gr. bedraagt. Er bestaan ook *halfcrowns.*

Crownglass of *kroonglas.* Zie *Glas.*

Crownleder. Zie *Leder.*

Croy is de naam van een oud-adellijk geslacht, dat thans in Duitschland, Frankrijk en Nederland zijn goederen heeft. Het stamt af van *Bela III,* koning van Hongarije, die, door zijn neef *Stephanus* van den troon gestooten, zich naar Frankrijk begaf en een zoon naliet, die ten tijde van *Lodewijk VII* met de erfgename van *Croy* en *Airaines* in het huwelijk trad. Tot dit geslacht behooren:

Croy, Antoine van, graaf *van Guines, Porcéan* en *Beaumont,* baron *van Renty* en *Seneghem,* een raadsman en gunsteling van *Filips den Goede,* hertog *van Bourgondië.* Hij was ridder van het Gulden Vlies en hield den graaf *van Charolois,* later *Karel den Stoute,* ten doop. Hij teekende in 1435 den Vrede van Atrecht, werd in 1451 stadhouder van Luxemburg en overleed in 1475.

Croy, Willem van, hertog *van Soria,* markgraaf *van Aarschot,* heer *van Chièvres* enz., raad en grootkamerheer van *Karel V,* werd geboren in 1458, bij de kroning van *Maximiliaan*

tot ridder geslagen en in 1491 met de orde van het Gulden Vlies versierd. Hij was aanvankelijk in dienst van *Philips den Schoone*, streed met diens toestemming tegen Napels en Milaan, werd in 1501 gouverneur en kapitein-generaal van Henegouwen en in 1506 stadhouder-generaal van al de Nederlanden. In 1509 werd hij belast met de opvoeding van *Karel V*, die hem na zijn meerderjarigheid (1515) aan het hoofd van zijn Raad plaatste en tot grootkamerheer benoemde. Na den dood van 's keizers broeder *Ferdinand* werd het gezag van *Croy* nog grooter, en alle staatszaken, die Spanje betroffen, gingen door zijn handen. Hij verwijderde den bekwamen *Ximenes*, en daar hij de aanzienlijkste betrekkingen voor geld verkocht, maakte hij zich bij de Spanjaarden zeer gehaat. Niettemin werd hij door *Karel V* verheven tot contador-major van Spanje, tot admiraal van Napels en tot kapitein-generaal. Hij overleed echter niet lang na de kroning van *Karel*, te Worms den 28sten Mei 1521, volgens veler vermoeden door vergif.

Croy, Filips van, hertog *van Aarschot*, een broederszoon van den voorgaande, werd in 1516 ridder van het Gulden Vlies en in 1533 stadhouder van Henegouwen, waarna zijn markgraafschap Aarschot tot een hertogdom verheven werd. In 1543 door de landvoogdes *Maria* naar Heinsbergen gezonden, om deze stad van het noodige te voorzien, werd hij op den terugtocht door eenige Geldersche en Kleefsche benden aangevallen en verslagen, zoodat hij 3000 gesneuvelden en nog meer gevangenen verloor. Hij stichtte het fraaie paleis Beaumont en het kasteel te Clair-Fontaine en overleed te Brussel in 1549.

Croy, Filips van, hertog *van Aarschot*, prins *van Chimay* en graaf *van Porcéan*, de tweede zoon van den voorgaande, verkreeg na den dood zijns vaders het markgraafschap Renty, verder na den dood van zijn broeder *Karel* de graafschappen Beaumont en Seneghem, benevens de baronieën Rotselaar, Birbeek en Heverlé. Hij was erfkamerheer van Brabant en werd in 1556 ridder in de orde van het Gulden Vlies. Hij was opperbevelhebber der Nederlandsche troepen, door de landvoogdes *Maria* aan keizer *Karel V* tot ondersteuning gezonden; bij den Vrede van Chateau-Cambresis vertoefde hij als een der gijzelaars van *Philips II* in Frankrijk, en in 1562 werd hij door *Margaretha van Parma* afgevaardigd naar den Rijksdag te Frankfort. Na zijn terugkeer nam hij met ijver deel in de aangelegenheden des lands. Hij was innig gehecht aan de R.-Katholieke Kerk en van naijver tegen prins *Willem I* vervuld. Daarom was hij een aanhanger van *Granvelle*, terwijl hij geen deel nam aan het Verbond der Edelen en, om zich van de Geuzen te onderscheiden, een zilveren penning aan den hoed hechtte, waarop aan de eene zijde Jezus en aan de andere zijde de Lieve Vrouw van Halle afgebeeld was. Zoo verscheen hij met zijn dienaren aan het Hof van *Margaretha* te Brussel, en deze gaf hiervan kennis aan paus *Pius V*, die daarop de penningen zegende. Toen *Alva* het bewerem van den gevangen *Egmond* verwierp, dat een ridder der Orde van het Gulden Vlies alleen door het kapittel dezer Orde mocht gevonnist worden, verzette hij zich, ofschoon te vergeefs, tegen het gevoelen van *Alva*. Na de komst van don *Juan van Oostenrijk* werd *Croy* burchtvoogd van Antwerpen (1576) en beloofde, dat hij het kasteel voor koning *Philips II* zou verdedigen en bewaren; doch na den aanslag van don *Juan* op Namen verliet hij de zijde van den landvoogd en koos die der Staten. Uit vrees echter, dat de prins *van Oranje* gebruik zou maken van de tijdsomstandigheden, om zich van het gezag meester te maken, zorgde hij, dat het bewind over deze landen werd opgedragen aan aartshertog *Matthias*. Het voornemen van *Croy*, den aartshertog van zich afhankelijk te maken, leed schipbreuk, en hij aanvaardde nu het stadhouderschap van Vlaanderen. Hier werd hij in ernstige geschillen gewikkeld te Gent, waar men zich onder het bestuur van den prins *van Oranje* wilde stellen. Twee volksleiders, *Hembyze* en *François van Kethulle*, heer *van Ryhove*, namen *Croy* gevangen. De Algemeene Staten zorgden, dat hij weldra op vrije voeten werd gesteld. Hij teekende in 1577 de Unie te Brussel en werd door de Staten naar Antwerpen gezonden, om er met den prins *van Oranje* en met den aartshertog in overleg te treden omtrent de voorwaarden, waarop de algemeene landvoogdij nogmaals aan don *Juan* zou worden opgedragen. In 1579, bij den vruchteloozen vredehandel te Keulen, kwam hij in aanraking met *Karel van Aragon*, gezant van Spanje, en verliet op diens aandringen de zijde der Staten. Hij had echter weldra berouw van zijn handelwijze. Toen *Parma* in een vergadering van edelen middelen beraamde om de Nederlandsche gewesten weder te vereenigen, verklaarde *Croy*, dat dit een onmogelijkheid zou zijn, zoolang er uitheemsch krijgsvolk bleef huishouden en het bewind in de handen van Spanjaarden was. Men luisterde echter weinig naar zijn vermaningen, en gekrenkt door de aanstelling van den graaf *van Fuentes* tot hoofd der regeering in de Spaansche Nederlanden, nam hij de wijk naar Venetië, om er, zooals hij zeide, in vrijheid te sterven. Dit geschiedde den 11den December 1595. Hij was een man van groote talenten, een vriend der Kerk, maar tevens een ijveraar voor de vrijheid van zijn geboortegrond. Hij zou een krachtige steun onzer onafhankelijkheid geweest zijn, indien kleingeestige nijd hem niet verhinderd had, zich aan te sluiten bij den *prins van Oranje*. — Zijn broeder *Willem*, kolonel der cavalerie in Spaanschen dienst, was ridder der orde van het Gulden Vlies en overleed in 1605 op zijn kasteel te Renty.

Croy, Karel Filips van, markies *van Havré*, een halfbroeder van den voorgaande en geboren te Brussel in 1549, stond als krijgsman zeer in de gunst van *Philips II*, die zijn heerlijkheid Havré tot een markgraafschap verhief, hem tot ridder sloeg en hem den titel van kamerheer verleende. Na zijn terugkeer uit Spanje (1576) nam hij zonder eenige aanstelling plaats in den Raad van State en verzocht don *Juan*, om bij den koning te bewerken, dat hij in de raadsheerbetrekking bevestigd werd. De koning was hiertoe bereid, doch toonde zich niet gemeegen, hem

het bevel over het kasteel te Antwerpen toe te vertrouwen. Hij schaarde zich daarop met den hertog *van Aarschot* aan de zijde der Algemeene Staten en was er weldra generaal en chef der ruiterij. In 1577 deed hij afstand van dien post en nam deel aan de onderhandelingen van de Staten met don *Juan*, tot wien hij naar Luxemburg afgevaardigd was. Ook hij onderteekende de Unie van Brussel en de aanstelling van *Matthias*, doch niet lang daarna vertrok hij naar Engeland, om den bijstand van koningin *Elisabeth* in te roepen. Nadat hij hierin gelukkig geslaagd was, werd hij meermalen tot gewichtige zendingen gebruikt. Eindelijk verzoende hij zich met *Philips II*; deze zond hem naar den Rijksdag te Regensburg, waar *Rudolf II* hem tot prins van het keizerrijk verhief. In 1599 werd hij ridder van het Gulden Vlies, en aartshertog *Albert* benoemde hem tot voorzitter van den Raad der geldmiddelen. Voorts was hij burchtgraaf van Bergen en pair van Henegouwen en overleed den 25sten November 1613.

Croy, Karel van, eenige zoon van laatstvermelden *Filips*, werd geboren in 1560 op het kasteel Beaumont, studeerde te Leuven, dong vruchteloos naar de hand van *Maria*, oudste dochter van prins *Willem van Oranje*, en was reeds vroeg een voorstander van de vrijheid des vaderlands. Na zijn huwelijk met *Maria van Brimeu*, gravin *van Meghen*, omhelsde hij de leer der Hervormde Kerk, en hoewel de Staten aanvankelijk niet veel vertrouwen in hem stelden, werd hij toch met het bevelhebberschap te Brugge en vervolgens, ofschoon zonder voorkennis van den prins *van Oranje*, met het stadhouderschap in Vlaanderen bekleed. Weldra echter vatte hij het voornemen op, zich met den koning van Spanje te verzoenen, en sloot een verdrag met *Parma* (1584), waarbij geheel Vlaanderen voor de Staten verloren ging. Nu keerde hij ook terug tot de R.-Katholieke Kerk, diende in het leger van den Spaanschen landvoogd en veroverde in 1588 Bonn na een belegering van 6 maanden. In 1591 werd hij gouverneur van Henegouwen, sloeg in 1595 te vergeefs het beleg van Koevorden, ontving in 1595 den titel van hertog *van Aarschot*, streed in Frankrijk, zag er zijn heerlijkheid Croy door *Hendrik IV* tot een hertogdom verheven, werd in 1599 ridder van het Gulden Vlies, diende tot aan zijn dood in de Nederlanden, en overleed te Beaufort den 13den Januari 1612. Hij was een schrander en dapper man en tevens een vriend der wetenschap. Door zijn zorg verscheen het werk: „Gaspard Gevartius, regum et imperatorum romanorum numismata etc." (1654). Zijn „Mémoires guerriers de ce qui s'est passé aux Pays-Bas depuis le commencement de 1600 jusqu'à la fin de l'an 1606" (1619) zijn in 1845 door den baron *de Reiffenberg* te Brussel uitgegeven.

Ook andere leden van dat geslacht waren in den aanvang van den Tachtigjarigen Oorlog ridders van het Gulden Vlies en dappere strijders voor de zaak der vrijheid, terwijl zij later de zijde kozen van Spanje's koning.

Van de *Croys*, wier geschiedenis minder in verband staat met die van ons vaderland, vermelden wij: *Filips*, die in 1592 de eerste graaf *van Solre* werd en van wiens zonen de oudste de lijn *Croy-Dülmer* en de jongere in 1643 die van *Croy-Havré* stichtte. De lijn *Havré* is in 1839 uitgestorven met hertog *Joseph*, pair van Frankrijk en luitenant-generaal aldaar, alsmede grande van Spanje, die zijn titel en goederen achterliet aan *Maximiliaan*, geboren in 1821 en tweede zoon van prins *Ferdinand*, generaal-majoor in Nederlandschen dienst. Het tegenwoordige hoofd van het huis is hertog *Karel*, geboren den 11den April 1889 te Brussel. De beide lijnen bezitten ook in ons vaderland uitgestrekte goederen.

Croydon, een stad in het Z.O. van Engeland, aan de Wandle, op 16 km. ten Z. van de Londenbrug, eigenlijk een voorstad van Londen en een zeer gezocht verblijf der Londensche kooplieden, met de prachtige St. Johanneskerk, de Gotische St. Michaelskerk, ruïnen van een bisschoppelijk paleis, een stadhuis, een groot hospitaal, een Latijnsche school en (1911) 169 551 inwoners. De nijverheid levert landbouwwerktuigen, machines, klokken, lakens en schoenen. In de nabijheid ligt het Addingtonpark, de zomerresidentie van den aartsbisschop van Canterbury. Croydon behoorde tot 1888 tot het graafschap Surrey.

Crozat, *Antoine*, markies *du Châtel*, een Fransch staatsman, werd geboren te Toulouse in 1655, trad als loopjongen in dienst bij *Penautier*, penningmeester der Staten van Languedoc, werd vervolgens kassier en verwierf door gelukkige bank- en reederijzaken een groot vermogen. *Crozat* is de stichter van de Fransche kolonie Louisiana in Noord-Amerika, waarvoor hij in 1712 vrijbrieven kreeg. Ook liet hij het naar hem genoemde Crozatkanaal (zie aldaar) tusschen de Oise en de Somme graven. Hij overleed te Parijs den 7den Juni 1738.

Crozat, Josèphe Antoine, markies *van Tugny*, een zoon van den voorgaande, werd in 1696 te Toulouse geboren en heeft zich als een vriend der wetenschap en vooral als kunstverzamelaar bekend gemaakt. Zijn museum van schilderijen bevatte 400 stukken van meesters van den eersten rang, benevens een rijke verzameling van antieke stand- en borstbeelden, bronswerk en vele kostbare modellen van gebrand leem van *Michelangelo, Paolo Veronese, Algardi, Fiamingo, Bernini, Anquier* enz., voorts porselein en fayence, bijna 1400 cameeën en intagliën, 19 000 bladen met handteekeningen en een groot aantal gravures. Zijn boekerij telde 20 000 deelen. Ook heeft hij een groot aantal gravures uitgegeven van voortreffelijke schilderstukken; het eerste gedeelte daarvan, 140 koperen platen bevattende en bekend onder den naam van „Cabinet de Crozat" is in 1729 te Parijs verschenen. Dat werk is voortgezet, en na den dood van *Crozat* in 1740 zijn de platen door *Mariette* opnieuw uitgegeven onder den titel: „Recueil d'estampes d'après les plus beaux tableaux et d'après les plus beaux dessins qui sont en France etc." (1742, 2 dln. in folio). In 1764 verscheen daarvan een nieuwe uitgave. *Crozat* had in zijn testament bepaald, dat de handteekeningenverzameling voor 100 000 livres aan den koning zou worden aangeboden, waarna die som zou ten deel vallen aan de armen te Parijs. De minister *Fleury* wees echter

dit voorstel van de hand, en de verzameling werd verkocht. De gesneden steenen werden door aankoop het eigendom van den hertog *van Orleans*. De overige kunstwerken vielen ten deel aan zijn broeder, doch werden in 1750, na diens overlijden, eveneens voor een gedeelte verkocht. De schilderijen bleven aanvankelijk nog in de familie, doch kwamen in 1772 in het bezit der keizerin van Rusland.

Crozat-Kanaal of *Kanaal van Picardië*, een kanaal in het N. van Frankrijk, is het gedeelte van den waterweg, die de Oise met de Somme verbindt. Het heeft zijn begin aan de Oise bij Chauny, komt van het stroomgebied der Seine in dat der Somme en bereikt deze laatste bij St. Simon. Het volgt voorts deze rivier tot aan St. Quentin, om zich aldaar aan te sluiten aan het Kanaal van St. Quentin, hetwelk de Somme met de Schelde verbindt. Het is 41 km. lang, behoort geheel en al tot het departement Aisne en werd in 1732—1738 op kosten van *Antoine Crozat* gegraven.

Crozetellanden is de naam van een kleinen archipel in het zuidelijk gedeelte van den Indischen Oceaan, op 46—47° Z.Br. en 52° O. L. v. Gr. Deze groep wordt als Britsch eigendom beschouwd. Zij bestaat uit een aantal kleine, slechts even boven den waterspiegel zich verheffende eilanden, waarvan de grootste Possession, Pinguïn, East-, en Varkenseiland zijn. Zij hebben te zamen een oppervlakte van 523 v. km. en zijn onbewoond. Slechts nu en dan worden zij door Engelsche oorlogsschepen bezocht.

Crozophora is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Wolfsmelkachtigen *(Euphorbiaceeën)*. Het omvat zomergewassen, die in het zuiden van Europa, Egypte en Oost-Indië groeien. Een bekende soort is *C. tinctoria* Adans. of de *tournesol*, die aan de kust der Middellandsche Zee te vinden is, waar het sap dezer plant, met kalk en urine of met zuren behandeld, een blauwe of een roode verfstof oplevert.

Crtz. is bij plantkundige namen de afkorting voor *H. J. N. von Crantz*.

Cruciancella *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Rubiaceeën. Het onderscheidt zich door een 2- of 3-bladig omwindsel, door een bloemkroon met een draadvormige buis en een 4-slippigen zoom en een uit 2 lijnvormige stukken bestaande splitvrucht. Van de soorten vermelden wij *C. stylosa* Trin., een overblijvende Perzische plant, die in Europa als sierplant gekweekt wordt en fraaie, rozeroode bloemen draagt.

Crucibulum is de naam van een zwammengeslacht uit de familie der Nestzwammen *(Nidulariaceeën)*, behoorende tot de orde der Buikzwammen *(Gasteromyceten)*. De peridiën hebben den vorm van bekertjes, die in den beginne gesloten zijn, doch later door het scheuren van het vlies *(epiphragma)* open komen. In het bekertje bevinden zich gesteelde schijfvormige lichaampjes met dikke schil *(peridiolen)*, die van binnen hol zijn en wier binnenwand bekleed is door een hymenium. De opgesloten sporen komen alleen vrij door verweering van den harden wand. In ons land komt voor *C. vulgare*, die in den herfst algemeen op rottend hout kan worden aangetroffen.

Cruciferen. *Zie Kruisbloemigen.*

Crucifix (Latijn *crucifixus* = de gekruisigde) is het beeld van den gekruisigden Heiland, een voorstelling, die eerst in den loop der 5de eeuw optreedt, ofschoon het kruis zelf als Christelijk symbool reeds vroeger in gebruik was. Tot de oudste voorstellingen behoort een ivoren plaat uit de 5de of 6de eeuw (thans in het Britsche museum), een reliëf aan de deur van de kerk Santa Sabina te Rome en een miniatuur uit het jaar 586 in de Laurentiaansche bibliotheek te Florence. In den aanvang der Middeleeuwen is het crucifix meer verspreid. De Verlosser werd in den aanvang niet als gemartelde of stervende voorgesteld, dit geschiedde eerst later. Met vier, sedert de 12de eeuw drie spijkers (n.l. voor de beide voeten samen slechts één) is hij aan het kruis genageld. In vroegere voorstellingen treft men dikwijls zon en maan met menschelijke gelaatstrekken aan. In de beroemde crucifixgroep in de kerk te Wechselburg, een van de mooiste voortbrengselen der Middeleeuwsche kunst, verschijnt *God de Vader* met de duif van den *Heiligen Geest* boven den gekruisigde; engelen houden het kruis, *Adam* vangt in een kelk het bloed op; gekroonde figuren, die het jodendom en het heidendom moeten beteekenen, liggen onder de voeten van *Maria* en *Johannes*. De Luthersche Kerk heeft evenzeer het crucifix behouden, als de R.-Katholieke; in de Grieksch-Katholieke kwam het eerst later in gebruik. Het is steeds een geliefd motief der ivoor- en houtsnijkunst gebleven en volgt den tijdgeest in de wijze van uitvoering.

Cruciger of *Creuziger, Kaspar*, een ijverig voorstander der Hervorming, werd geboren te Leipzig den 1sten Januari 1504, studeerde te Wittenberg en werd, op aanbeveling van *Luther*, in 1524 rector te Maagdenburg en in 1528 hoogleeraar te Wittenberg. Hij nam deel aan de twistgesprekken over den godsdienst, welke te Marburg, Wittenberg, Schmalkalden, Worms, Hagenau, Regensburg en Augsburg werden gehouden, bracht de Hervorming te Leipzig, werd in 1846 rector der universiteit te Wittenberg en overleed den 16den November 1548. Hij heeft door zijn ijver en gematigdheid veel voor de Hervorming gedaan; ook verbeterde hij de Bijbelvertaling van *Luther* en vertolkte verschillende geschriften van dezen in het Latijn.

Zijn zoon *Kaspar de Jongere*, geboren in 1525, was eveneens hoogleeraar te Wittenberg, doch verloor zijn betrekking als aanhanger der Hervormde leer en overleed als „Konsistorialpresident" te Kassel in 1597.

Crüger, *Johann*, een Duitsch kerkcomponist, den 9den April 1598 te Groszbreesen bij Guben geboren, was eerst werkzaam bij het onderwijs, maar ging in 1620 naar de hoogeschool te Wittenberg, om aldaar in de theologie te studeeren; tevens beoefende hij het orgelspel onder *Homberger* te Regensburg. In 1622 werd hij organist in de Nikolaïkerk te Berlijn en bekleedde die betrekking tot zijn dood, den 23sten Februari 1662. Van zijn geschriften vermelden wij: „Praecepta musicae figuralis" (1625), „Synopsis

musica" (1630) en „Questiones musicae practicae" (1650). Voorts componeerde hij voortreffelijke kerkelijke melodieën, van welke sommige ook thans nog worden gezongen, zooals: „Nun danket alle Gott", „Jesus meine Zuversicht". „Jesu, meine Freude", „Schmücke dich, o liebe Seele" e.a. Zijn kerkliederen werden verzameld in „Neues Gesangbuch Augsburger Konfession" (1640), „Geistliche Kirchenmelodeien" (1649), „Psalmodia sacra" (1658) en „Praxis pietatis" (1658; in een groot aantal uitgaven herdrukt).

Cruikshank, *George,* een Engelsch teekenaar, werd den 27sten September 1792 te Londen geboren. Zijn eerste teekeningen werden in 1819 uitgegeven onder de titels: „The political house that Jack built" en „The matrimonial ladder". Andere reeksen, waaraan ook zijn broeder *Robert* medewerkte, volgden als „Life in London" en „Life in Paris". Sedert 1835 liet *Cruikshank* zijn „Comic almanac" verschijnen. Onder de verluchtingen, die hij teekende, zijn die voor de werken van *Dickens* de meest vermaarde. Andere reeksen van prenten zijn „The bottle" en „The drunkards children". In 1858 gaf *Cruikshank* „The life of Falstaff" uit. Hij overleed den 1sten Februari 1878 te Londen.

Cruquius is de naam van een der drie groote stoomgemalen, die de Haarlemmermeer hebben drooggemalen. Het ontving zijn naam naar *Nikolaas Samuel Cruquius,* die in 1742 een ontwerp tot drooglegging van het meer had opgesteld.

Crusca, *Accademia della,* of *Academia furfuretorum,* een der meest beroemde wetenschappelijke genootschappen in Italië, werd in 1582 te Florence gesticht door *Bernardo Canigiani, Giambattista Deti, Antoni Francesco Grazzini, Bernardo Zanchini* en *Bastiano de' Rossi.* Deze letterkundigen, bij wie zich weldra *Lionardo Salviati* aansloot, kwamen geregeld bijeen, om elkander hun werken voor te lezen en de zemelen *(crusca)* af te zonderen van het meel. Nadat het reglement was vastgesteld, opende de vereeniging in 1582 als Academie haar werkzaamheid met een aanval op *Tasso.* De leden droegen afzonderlijke namen, die in overeenstemming waren met de beteekenis van „crusca", zooals „zak", „meel", „zeef" enz., en tot zinnebeeld der Academie koos men in 1587 een builmolen. De eigenlijke statuten der Academie zijn ontworpen in 1588, toen *Pietro de' Medici* haar beschermheer werd. Men bevorderde er vooral de zuiverheid der Italiaansche taal. In 1591 werd er besloten een woordenboek samen te stellen, en daarvan verscheen in 1612 te Venetië de eerste uitgave, in 1623 de tweede, in 1691 de derde, en in 1729—1738 de vierde. Vooraf had de Academie een uitgave bezorgd van *Dante's* geschriften. Daarna liet de Academie weinig meer van zich hooren, en in 1783 vereenigde groothertog *Leopold* haar met 2 andere academiën te Florence tot de „Accademia Fiorentina". Niettemin werd zij in 1811 opnieuw zelfstandig georganiseerd en ontving in 1819 gewijzigde statuten. In 1819—1823 werden een deel harer „Atti" (Handelingen) en sedert 1863 een nieuwe uitgave van haar Woordenboek uitgegeven. Zij houdt thans haar vergaderingen in het Palazzo-Riccardi. In de 17de eeuw had zij grooten invloed op de Italiaansche letterkunde.

Crusenstolpe, *Magnus Jacob,* een Zweedsch schrijver, den 11den Mei 1795 te Jönköping geboren, nam in 1821 zitting als assessor in het Hofgericht te Stockholm, doch zag zich in 1834 genoodzaakt zijn ontslag te nemen. Na dien tijd wijdde hij zich uitsluitend aan letterkundige werkzaamheden. Reeds in 1821 trad hij als schrijver op met 3 novellen, die algemeen bijval vonden, en tot zijn latere geschriften op dat gebied behooren: „Bigtfadern" (1822), „Tvenne ägtenskap" (1847) en „Svarta gestalten på Thorsborg" (1850). Zijn eerste geschrift op staatkundig gebied bevatte de „Politiska asigter" (1828), waarin hij den lof vermeldde van het Zweedsche tijdperk der vrijheid (1719—1772). In 1828 werd hij mederedacteur van een Rijksdagscourant in den geest der oppositie, en na het eindigen van den Rijksdag, stichtte hij het dagblad „Fäderneslandet" (1830), hetwelk tegenover het democratische „Aftonbladet" de belangen der Regeering voorstond, doch in 1833, toen deze niet langer onderstand verleende, gestaakt werd. Daarna leverde hij: „Skildringar ur det inre of dagens historia" (1834, 2 dln.), een boek, waarin waarheid en verdichting vermengd waren en dat veel gelezen werd. Vervolgens kocht hij de boekerij van *Tessin* met een aantal belangrijke handschriften, die hem stof leverden voor historische schetsen, zooals: „1720, 1772 och 1809" (1836), „Portefeuille" (1837—1845) en „Historisk tafla of Gustav IV, Adolph's företa lefnadsar" (1837). Zeer populair was het tijdschrift „Ställningar och förhallanden", hetwelk van 1838 tot 1864 verscheen, de vragen van den dag behandelde en zich door een geestigen, satyrieken schrijftrant onderscheidde. Zijn uitvallen tegen de Regeering bezorgden hem in 1838 een vestingstraf van 3 jaar. Later schreef hij: „Monianen" (1840—1844, 6 dln.), waarin hij feiten en verdichtselen op de zonderlingste wijze dooreen haspelt tot een geschiedenis van Zweden onder de dynastie *Holstein Gottorp.* In denzelfden trant schreef hij: „Carl Johan och Svenskarne" (1845, 1846, 3 dln.), „Huset Tessin under enväldet och frihetsiden" (1847—1849, 5 dln.) en „Stamfaderns antecedentia" (1842, 5 dln.). Meer geschiedkundige waarde bezitten „Europa's hof" (1853, 1854), waarvan hij een gedeelte in Pruisen en een ander gedeelte in Frankrijk bewerkte, en „Ett sekel ett ar af polska fragan" (1863). Hij overleed den 18den Januari 1865 te Stockholm. Al zijn geschriften onderscheiden zich door een boeienden, geestigen stijl.

Crusius, *Christian August,* een Duitsch philosoof, werd den 10den Januari 1715 te Leuna bij Merseburg geboren, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en overleed aldaar als hoogleeraar in de theologie den 18den October 1775. Hij koesterde het plan, de wijsbegeerte niet alleen te verheffen tot een afgeronde wetenschap, die het verstand bevredigde, maar haar ook in verband te brengen met de rechtzinnige godsdienstleer. Hij verving de wijsbegeerte van *Wolff* door zijn eigen stelsel, dat het Engelsche *empirisme* naderde, doch overleefde den val van dit laatste. Van zijn geschriften op wijs-

geerig gebied noemen wij: „Entwurf der nothwendigen Vernunftwahrheiten" (1745), „Logik oder Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschlichen Erkenntniss" (1747) en „Anleitung über natürliche Begebenheiten ordentlich und vorsichtig zu denken" (1774, 2 dln.). De zekerheid van 's menschen kennis vestigde hij op diens verstand en middellijk op de door God geopenbaarde waarheid, en de redewet op den vrijen wil van het Opperwezen.

Crusius, *Otto,* een Duitsch philoloog, den 20sten December 1857 te Hannover geboren, studeerde te Leipzig, werd in 1880 aldaar leeraar aan het gymnasium en in 1883 privaat-docent, in 1886 buitengewoon hoogleeraar te Tubingen, in 1898 te Heidelberg, in 1903 te München en is sedert 1888 mederedacteur van de „Philologus". Bij de Grieksche paroemiografen leverde hij: „Analecta ad paroemiographos Graecos" (Leipzig 1883), een uitgave van „Plutarchus de proverbiis Alexandrinorum" (Leipzig 1889, inleiding en commentaar 1894), „Zur handschriftlichen Ueberlieferung der Paroemiographen" (met *Cohn,* Göttingen 1891), „Beiträge zur griechischen Mythologie und Religions-geschichte" (Leipzig 1886), „Untersuchungen zu Herondas" (Leipzig 1892), een uitgave van de „Mimiamben" van *Herondas* (Leipzig 1892, 4de druk 1904), „Die delphischen Hymnen" (Leipzig 1894), uitgaven van *Babrias* (Leipzig 1897 en 1898), een levensbeschrijving van *Erwin Rhode* (Tubingen 1902), „Sagenverschiebungen" (1907). Ook bezorgde hij den 4den druk de „Anthologia lyrica" van *Bergh* en *Hiller* (Leipzig 1897).

Crustaceeën. *Zie Gelede dieren.*

Cruveilhier, *Jean,* een Fransch genees- en ontleedkundige, den 9den Februari 1791 te Limoges geboren, was een leerling van *Dupuytren,* bekleedde langen tijd den academischen leerstoel voor chirurgische pathologie te Montpellier en werd daarna hoogleeraar in de pathologische anatomie te Parijs en eindelijk in 1830 directeur van het Hospice de la maternité. Hij overleed den 6den Maart 1874 te Jussac. Van zijn geschriften noemen wij, behalve een levensgeschiedenis van *Dupuytren* (1840): „Anatomie pathologique du corps humain" (1842—1844, 2 dln., met 233 platen), „Cours d'études anatomiques" (1830), „Traité d'anatomie descriptive" (1833—1835), „Anatomie du système nerveux" (1838) en „Traité d'anatomie pathologique générale" (1849—1864).

Cruvelli, *Johanne Sophie Charlotte,* een Duitsch-Italiaansche operazangeres, den 12den Maart 1826 te Bielefeld geboren, droeg eigenlijk den naam van *Crüwell.* Zij studeerde te Parijs, debuteerde in 1847 te Venetië, en ging in 1851 naar Parijs, waar zij in *Verdi*'s „Ernani" voor goed haar roem vestigde en in 1854 aldaar een verbintenis aan de Groote Opera kreeg tegen een honorarium van 100 000 francs. Zij huwde in 1856 met graaf *Vigier* en overleed den 6den November 1907 te Monaco.

Cruyssen, *Jodocus* of *Joost van der,* een Vlaamsch schrijver, den 22sten October 1642 geboren, werd in 1662 geestelijke in de abdij van van Waarschoot van de Orde der Cisterciensers en in 1695 prior aldaar. Hij was de stichter van een kerk en een klooster te Gent en overleed in 1706. Van zijn geschriften vermelden wij: „De spreekwoorden van Salomo, in dicht verlicht" (1687; 2de druk 1705), „Op de comeetsterre, zich vertoonende" (1681), „Verhandeling van de aerdbevinghe e.a." (1692; 3de druk 1756), en „Pointinge van Bosschen, ofte instructie voor de landsprijzers ofte bundenaers enz.".

Cruyssen, *Aldemar Camillo van der,* een Vlaamsch schrijver, den 9den Februari 1836 te Nevele in Oost-Vlaanderen geboren, was eerst in zijn geboorteplaats en te Kortrijk als onderwijzer werkzaam en werd in 1870 schoolopziener van het tweede district van West-Vlaanderen. Hij woonde daarna eerst te Kortrijk en is sedert 1896 te Antwerpen gevestigd, als rustend schoolopziener en zonder zich verder met letterkunde bezig te houden. Hij schreef: „De zoon des dronkaards" (1856), „Jan Hyvens" (1858), „Het huisgezin Dryvers" (1860), „Verhandeling over het nut van de beoefening der moedertaal" (1861), „Gheel, de kolonie der krankzinnigen. Beschrijving en geschiedenis dier gemeente" (1862), „De vondeling" (1864), „Twee volksmannen" (1866), „De jonge kunstenaar" (1867), „Moeder Geertrui" (1869), „De jongen van Ruislede" (1872).

Cruyssen, Jan Frans van der, een broeder van den voorgaande, den 10den Februari 1840 te Nevele geboren, was eerst werkzaam bij het onderwijs, maar werd in 1868 directeur van het postkantoor in zijn geboorteplaats en overleed den 5den October 1881 als kantonnale schoolopziener te Deinze. Hij schreef de beide drama's: „Loon naar werken" en „Dirk van den Elzas", beide bekroond, en leverde bijdragen in het tijdschrift: „De Vlaamsche Kunstbode".

Cruz, *San Juan de la,* een Spaansch dichter, in 1542 te Antiveros in Oud-Castilië geboren, ontving zijn vorming aan een Jezuïetenschool te Medina del Campo, voegde zich bij de Orde der Carmelieten en werd in 1568 abt in een klooster te Manresa, alwaar men een nieuwen regel had ingevoerd. Juist om deze nieuwigheid werd hij in hechtenis genomen, doch nadat hij zijn vrijheid herkregen had, stichtte hij het klooster Baëza (1597), werd 5 jaar later bestuurder van een klooster te Granada, in 1585 vicaris-provinciaal van Andalusië en in 1588 definitor zijner Orde. Daarna werd hij opnieuw van zijn waardigheden beroofd en opgesloten in het klooster te Ubeda, waar hij den 14den December 1591 overleed. Hij werd in 1674 heilig verklaard door *Benedictus XIII,* en zijn werken, het eerst verschenen te Barcelona in 1619, zijn vervolgens bij herhaling uitgegeven en vertaald. Zijn voornaamste prozawerken zijn de „Subida al Monte Carmelo" en „Noche oscura del alma". Zijn gedichten werden in 1854 door *Storck* uitgegeven onder den titel „Todas las poesias de San Juan de la Cruz y de Santa Teresa de Jesus".

Cruz, *Juana Inez de la Santa,* een Amerikaansche dichteres, den 12den November 1651 bij Mexico geboren, onderscheidde zich reeds vroeg door een dichterlijken aanleg en begaf zich op 17-jarigen leeftijd in een klooster te Mexico. Hier leefde zij tot 1681 voor haar boeken, de dichtkunst, muziek en de wiskunde, besteedde

haar beide laatste levensjaren aan ernstige boetedoening en overleed den 17den April 1695. Zij werd gehuldigd als de tiende muze. De „Obras de sor Juana Inez de la Santa Cruz" zijn in 1714 en later bij herhaling in 3 deelen in het licht verschenen.

Cruzado is een vroegere Portugeesche zilveren munt, van 1455 tot 1822 geslagen, die aldus genoemd werd naar het op de keerzijde voorkomende kruis. De *cruzado velho* (oude cruzado) had een waarde van $^1/_4$ *escudo* of 400 *reis*, sedert 1722 droeg deze munt het waardegetal 480 inplaats van 400 en werd daarom *cruzado novo* of *pinto* genoemd; zij bevatte 13,42 gr. zilver en kwam ook in waarden van 240 en 120 reis voor. Tot 1833 kwam ook in Brazilië een *cruzado novo* van 480 *reis* voor.

Cryofoor of *Waterhamer* is een toestel, dat bestaat uit twee luchtledige bollen, welke door een buis met elkander verbonden zijn (zie de afb.). In een der bollen bevindt zich water. Denkt men zich deze in kokend water geplaatst en de andere in smeltend ijs, dan kan de spanning van den damp in den eerste niet meer dan 760 mm., in den tweede niet hooger dan 4,6 mm. worden. Het gevolg hiervan is, dat het water in den laatsten zal condenseeren. Dit zal zoolang geschieden, dat al het water uit den eenen bol in den anderen is overgegaan en de spanning in beide 4,6 mm. is. Als dus twee ruimten van verschillende temperatuur met elkander in verbinding staan en de warmste is met damp verzadigd, dan zal deze naar de koudere ruimte stroomen en daar condenseeren, tot de spanning in de geheele ruimte gelijk geworden is aan die, welke beantwoordt aan de temperatuur van de koudere ruimte. Dit belangrijke beginsel is het beginsel van *Watt*, omdat deze er gebruik van maakte bij de condensatie van den afgewerkten stoom van stoomwerktuigen.

Cryofoor.

Cryogeenlaboratorium noemt men een laboratorium, dat speciaal is ingericht voor de studie van de eigenschappen der stoffen bij zeer lage temperatuur. Het meest bekend is het Cryogeenlaboratorium te Leiden, dat onder leiding staat van prof. *Kamerlingh Onnes*. Uitvoerige mededeelingen over de aldaar verrichte onderzoekingen zijn opgenomen in de „Verslagen der Koninklijke Academie van Wetenschappen". Zie verder *Temperatuur*.

Cryoliet of *IJssteen* is een mineraal, dat uit natriumaluminiumfloried ($Na_6 Al_2 Fl_{12}$) bestaat en in dobbelsteenvormige, monokliene kristallen, maar nog meer in grofkristallijne massa's voorkomt. Het is wit tot geelachtig of roodachtig, glasglanzend en doorschijnend, heeft een hardheid van 2,5—3, een soortelijk gewicht van 2,9 en komt in dikke lagen voor in Z. Groenland bij Evigtok, verder aan den Pikes Peak in Colorado (N.-Amerika) en in den Oeral. Men bereidt er aluin, soda en kryolietglas uit door het te verhitten met koolzure kalk en daarna met water uit te loogen.

Cryoscopie noemt men de bepaling van de verlaging van het vriespunt, die kristalliseerbare oplossingen ondergaan door opgeloste substanties. Die verlaging wordt gewoonlijk met het teeken Δ aangeduid, is evenredig aan de hoeveelheid van de opgeloste zelfstandigheid en toont andere vaste wetten, die door *Raoult* e.a. proefondervindelijk werden vastgesteld en door *Van 't Hoff* en *Guldberg* theoretisch afgeleid. De cryscopie vindt toepassing in de geneeskunde. In normale omstandigheden bedraagt het verschil in de vriespunten tusschen water en bloedserum —0,56°, een verschil, dat hetzelfde blijft onder dorst, koorts, vergrooten watertoevoer of versterkte zweetafscheiding. Maar bij zieke nieren verandert Δ, want de moleculaire concentratie van het bloed wordt grooter, zoodat Δ op —0,70° kan dalen, althans wanneer *beide* nieren ziek zijn, anders blijft Δ normaal door vergroote werkzaamheid der gezonde nier. Een waarde van Δ beneden —0,58° wijst op aandoening van beide nieren. De nieren moeten zouten en stofwisselingsproducten tegen de osmotische krachten in uit het bloed afscheiden, vandaar dat de moleculaire concentratie van de urine vermindert en daarmee Δ kleiner wordt. Maar deze kan, al naar de verhoudingen in de stofwisseling zeer schommelen, n.l. tusschen —0,87° en —2,43°, zoodat men er weinig uit kan opmaken, wat den toestand der nieren betreft. Iets anders is het als men de urine van beide nieren afzonderlijk opvangt door katheteriseeren der pisleiders en de urine der ééne nier een verlaagd vriespunt aanwijst bij normale Δ der andere urine, dàn heeft men een bewijs voor ziekte der eerste. Ook bij vele andere lichaamsvloeistoffen, als melk en exsudaten paste men de cryoscopie toe, zonder veel praktisch resultaat.

Zie: *Hamburger*, Osmotischer Druck und Ionenlehre in den medizinischen Wissenschaften (Deel I en II, Wiesbaden 1902—1904).

Crypt (Latijn *crypta*, van het Grieksche κρύπτον = verborgen) was bij de Romeinen de naam voor een overwelfd gebouw, geheel of gedeeltelijk onder den grond, als de *carceres* (de overwelfde stallen voor de paarden en wagens) van een circus, de onderaardsche bewaarplaatsen voor landbouwproducten enz. Een tunnel of galerij, uitgehold in de rotsen, werd ook *crypta* genoemd; zoo heette de „Grotto Vecchia di Posilipo", de tunnel ter Z.W. van Napels, waardoor de weg naar Puteoli gaat, oorspronkelijk *Crypta Neapolitana*.

In den vroeg-Christelijken tijd heeft de grafkamer in de catacomben den naam *cubiculum* of *crypta* (de pauselijke crypta der Calixtuscatacomben te Rome), terwijl ook de geheele catacombe wel crypta werd genoemd.

In het bijzonder draagt een overwelfd of onderaardsch vertrek van een kerk den naam van crypta. Deze vindt haar oorsprong in de onderaardsche kapellen, *confessiones* genoemd, opgericht rondom het graf van een martelaar of op de plaats, waar deze als martelaar gestorven is. Zoo was zij de oorsprong van vele kerken of ba-

silieken, welke vervolgens op de gewijde plaats werden gesticht. Toen de Kerk niet langer in staat was om uit te trekken en haar martelaren op de plaats zelf van hun martelaarschap te eeren, bracht zij hun gebeente binnen haar muren en inplaats van kerken boven hun graven te stichten, bouwde men grafkapellen onder de kerken, waarin hun reliquieën werden bewaard en ook godsdienstoefeningen werden gehouden. Voor haar bouw en haar bouwkundige geschiedenis verwijzen wij naar het artikel *Krocht*, evenals *kroft* het Nederlandsche woord voor crypt.

Cryptocalvinisten of „Calvinisten in het geheim", noemde men *Melanchton* en zijn aanhangers, voorzooverre zij in het leerstuk betreffende het avondmaal, de denkbeelden van *Calvijn* deelden en daaraan ingang trachtten te doen vinden. Enkel in Saksen vond deze leer een tijdlang bijval, maar werd ten slotte overal op zij geschoven door de erkenning van het formulier van eenigheid.

Cryptococcus *Ktz.* Zie *Saccharomyces.*

Cryptogamen of *Sporeplanten* noemt men die hoofdafdeeling van het plantenrijk, waartoe alle planten behooren, die zich door *sporen* vermenigvuldigen. De andere hoofdafdeeling omvat de *Phanerogamen* of *zaadplanten*, dat zijn die planten, die zich door zaden voortplanten.

De Cryptogamen omvatten: 1°. de Loofplanten *(Thallophyten)*; 2°. de Mosplanten *(Muscineeën* of *Bryophyten)* en 3°. de Varenplanten *(Pteridophyten).*

Cryptografie. Zie *Chiffreeren.*

Cryptomeria is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Taxodiaceeën*, behoorende tot de klasse der Kegeldragers *(Coniferen).* Het omvat boomen met een rijzigen stam en een eironde kroon, met naar alle kanten uitstekende takken en naar boven gekromde, aan de zijden samengedrukte naalden, voorts met kegels, die aan de toppen van kleine takken recht op staan, aan de basis door onvruchtbare dekbladen omgeven zijn en eenigszins samengedrukte zaden met een korstigen wand en smalle, vliezige vleugels bevatten. *C. japonica* L. fil. uit Japan en China bereikt in eerstgenoemd land een hoogte van meer dan 30 m. en is een fraaie boom met zeer licht hout en frischgroene of grijsgroene naalden met een sterk uitpuilende middennerf. Hij werd in 1844 door *Fortune* uit China en tien jaar later door *Lobb* (vandaar *C. Lobbii)* uit Japan naar Europa gebracht, waar hij als sierplant wordt gekweekt. Mooie tuinvormen zijn *C. j. Lobbi elegans* en eenige Japansche variëteiten, die zich door bijzonderen takvorm onderscheiden.

Cryptopine is de naam van een alkaloïde, in 1867 door *T.* en *H. Smith* ontdekt, maar eerst in 1871 door *O. Hesse* nauwkeurig onderzocht. Het is aanwezig in opium en komt voor in kleurlooze en reukelooze kristallen. Dit alkaloïde lost slechts weinig op in kokenden alcohol en aether, maar gemakkelijk in chloroform. Zij beantwoordt aan de formule $C_{21}H_{23}NO_5$. De zouten van cryptopine scheiden zich af uit de oplossingen als een gelei-achtige massa, die spoedig in kristallen verandert. Zij smaken eerst bitter, daarna bijtend.

Cryptorchisme. Zie *Zaadballen.*

Cryptovulkanisme noemt men vulkanische erupties, waarbij het magma (zie aldaar) geen kracht genoeg bezat, om de aardoppervlakte te bereiken, zoodat de gesmolten, deegvormige massa zich op zekere diepte onder de aardoppervlakte klokvormig of domvormig uitbreidde en eerst na het verdwijnen van de er boven gelegen sedimentgesteenten aan het daglicht treedt.

Crystal-Palace. Zie *Londen.*

Csaba, ook *Tjsaba* en *Békes-Csaba* genaamd, een groot vlek in het Hongaarsche comitaat Bekes, ten Z.W. van Groszwardein in een vruchtbare streek gelegen, is de zetel van een rechtbank en telt (1910) 42 599 inwoners. In 1715 werd het door den vrijheer *von Harrukern* gesticht en met Evangelisch-Luthersche Slowaken bevolkt. Landbouw en veeteelt zijn er de voornaamste bronnen van bestaan.

Csáky, *Albin* graaf, een Hongaarsch staatsman, den 19den April 1841 te Krompach geboren, werd in 1865 lid van den Rijksdag en op den leeftijd van 26 jaren met de leiding van het comitaat Zips belast. Daarna maakte hij grondig werk van de hervorming van het Hoogerhuis en bereidde een wet voor op de hervorming der municipiën. Hij werd lid van het Magnatenhuis, waarvan hij in 1888 vice-president werd. In September 1885 werd hij minister van Eeredienst en Onderwijs en na den val van *Koloman Tisza* behield hij op verzoek van *Szápáry*, die intusschen hoofd der regeering was geworden, die portefeuille. Hij vatte zijn ambt in liberalen zin op. Onder den minister-president *Wekerle* (November 1892) behield hij zijn portefeuille, maar bij de hervorming van het kabinet in Juni 1894 trad hij af. Van 1900 tot 1906 was hij president van het Magnatenhuis. In 1910 stond hij met graaf *Tisza* aan het hoofd der door hen gevormde nationale arbeiderspartij, waarmede zij het ministerie-*Khuen-Hedvary* steunden tegen de partijen van *Kossuth* en *Justh.* Hij overleed in 1912.

Csanad, een Hongaarsch comitaat aan de Maros en de Theisz, grenst aan de comitaten Csongrad, Bekes, Arad en Torontal en bealaat een oppervlakte van 1715 v. km. met (1910) 144 994 inwoners. Hoofdstad is Mako.

Csanad is een plaats in het gelijknamige comitaat, aan den spoorweg Arad—Szegedin, met 3000 inwoners. Hier zegevierde de heilige *Stephanus* over *Ajtony* en stichtte een bisdom. In 1242 werd de stad verwoest door de Tataren, in 1545 kwam zij onder Turksche heerschappij, die in 1684 een einde nam.

Csanyi, *Ladislaus,* minister ten tijde van den Hongaarschen opstand in 1848, werd geboren te Csanyi in 1790, nam als huzaar in het Oostenrijksche leger deel aan de veldtochten van 1809 tot 1815, leidde daarna een ambteloos leven en behoorde met *Deák* tot de oppositie. In Maart 1848 handhaafde hij de orde te Pest, werd als gouverneur naar het Z. des lands gezonden en vergezelde het leger, toen het voorwaarts rukte naar Weenen, alsmede bij den terugtocht. Vervolgens bleef hij in den aanvang van 1849 als commissaris te Pest, totdat *Windischgrätz* er

binnentrok, waarna hij de regeering volgde naar Debreczin. In Zevenburgen legde hij als commissaris der Regeering een groote gestrengheid aan den dag tegen de Saksers en Walachen. Na de onafhankelijkheidsverklaring van den 14den April 1849 werd hij tot minister benoemd; bij de tweede vlucht van het Hongaarsch bewind uit Pest was hij de laatste, en hij stemde voor het voorstel, om het dictatorschap aan *Görgei* op te dragen. Nadat de Hongaren de wapens hadden nedergelegd, nam *Csanyi* de wijk naar de Russen, doch dezen leverden hem uit aan de Oostenrijkers, die hem tegelijk met den baron *Jessenak* den 10den October 1849 te Pest ophingen.

Csárdás, uitgesproken als *tsjardasj,* is de naam van een nationalen Hongaarschen dans. De dans neemt een aanvang met een andante, waarbij de danser en de danseres zich met vrije passen op de maat voorwaarts bewegen, terwijl de dame de linkerhand in de zijde zet en de rechter op den schouder legt van haar cavalier of tot het opnemen van haar kleed gebruikt. De passen worden allengs levendiger en gaan van gekletter der sporen en van handgeklap vergezeld, totdat eindelijk de danser zijn danseres omvat en met haar op dezelfde plek ronddraait. Voorheen werd de nationale dans onderscheiden in *palotás* of paleisdans en *csárdás* of kroegdans; thans maakt men tusschen beide geen verschil. Bij den csárdás behoort Zigeunermuziek. De oudste melodieën zijn door *Paix,* „Orgeltabulatur" (1583) en *Heckel,* „Lautenbuch" (1562) verzameld en in *Fr. Böhme,* „Geschichte des Tanzes" (1886) afgedrukt.

Czászár, *Franz,* een Hongaarsch schrijver en dichter, geboren te Zala-Egerszeg in 1807, werd in 1830 leeraar in de Hongaarsche taal en in 1836 notaris bij de wisselbank aldaar. Later bekleedde hij een dergelijk ambt te Pest, doch verloor dat, wijl hij een benoeming van het Revolutionnair Bewind had aangenomen. Hij schreef belangrijke werken over het Hongaarsche wisselrecht, voorts „Italiaansche reizen" (1843), „Mythologisch Woordenboek" (1844), „De Fiumer Haven" (1842—1843, 2 dln.) en „Gedichten" (2de druk 1846), die zich door een bevalligen vorm en een diep gevoel onderscheiden. Ook heeft hij een aantal klassieke Italiaansche werken in het Hongaarsch vertaald en in 1850 het dagblad „Pesti Naplo" gesticht, waarin hij het stelsel van den minister *Bach* verdedigde. Hij overleed den 17den Augustus 1858.

Csengery, *Anton,* een Hongaarsch staatsman en publicist, in 1822 te Groszwardein geboren, studeerde aldaar en te Debreczin, wijdde zich eenige jaren aan de rechtspractijk en werd in 1845 redacteur van den „Pesti Hirlap". Tegen het einde van 1848 hield dit dagblad op te bestaan, en *Csengery* volgde de regeering naar Debreczin. Na de revolutie was hij te Pest als letterkundige werkzaam. In 1855 werd hij gekozen tot correspondeerend lid der Hongaarsche Academie. In 1857 stichtte hij het tijdschrift: „Budapesti Szemle" (Revue van Boedapest), dat hij tot 1870 redigeerde. In 1861 werd hij in het comitaat Bihar tot afgevaardigde gekozen en voegde hij zich bij de adrespartij. Hij had met *Deák* en *Andrassy* een belangrijk aandeel in het tot stand brengen van een vergelijk met Oostenrijk en bezat, zoo niet als redenaar dan toch in verschillende commissiën, een aanmerkelijken invloed. In 1858 werd hij gewoon lid van de Hongaarsche Academie en sedert 1871 was hij vicepresident, terwijl hij tevens behoorde tot de directeuren van het Hongaarsche Grondcrediet, in 1862 onder zijn medewerking gesticht. Van zijn geschriften vermelden wij: „Történeti tanulmányok és jellemsrajzok" (Historische studiën en karakterschetsen, 1870), als bouwstoffen voor een algemeene geschiedenis en voor een geschiedenis van Hongarije van 1790 tot 1848. Verder een biografie van *Deák* en een vertaling van *Macaulay*'s „Geschiedenis van Engeland". *Csengery* overleed den 13den Juli 1880 te Budapest.

Csepel, een vruchtbaar Donau-eiland in Hongarije, heeft een oppervlakte van 257 v. km. en een aantal volkrijke dorpen. Vanouds strekte het tot verblijfplaats aan Magyaarsche vorsten en behoorde tot den bruidschat van Hongaarsche koninginnen. In 1721 schonk *Karel VI* het aan prins *Eugenius,* wiens prachtig kasteel in de hoofdstad Raczkeve prijkt, doch in 1825 verviel het weder aan de Oostenrijksche Kroon. In het najaar van 1848 vatten de Oostenrijkers er post, om den overtocht van *Jellajich* over den Donau te verhinderen, en graaf *Zichy* werd er den 2den October van dat jaar op last van *Görgei* ter dood gebracht.

Csik, een Hongaarsch comitaat in Zevenburgen, grenst ten N. aan Bistritz, ten O. aan Moravië, ten Z. aan Oberweiszenburg en ten W. aan Torda; het telt op 4859 v. km. (1910) 145 125 inwoners. De bodem is erg bergachtig en boschrijk en het klimaat koud, zoodat men er geen tarwe, geen ooft, maar vooral rogge, haver en aardappelen verbouwt. De bosschen leveren uitmuntend eikenhout, hetwelk langs de Maros vervoerd wordt; voorts heeft men er belangrijke kopermijnen en minerale bronnen. De hoofdplaats van dit gewest is de stad Csik-Szereda met 2858 inwoners.

Csikós of *paardenherder* is een type uit het Hongaarsch volksleven. Hij is gekleed met een hemd en een lange broek van grof linnen en draagt een lederen gordel met blanke knoopen, een kleinen hoed met breeden rand op zijn met lange, zwarte haren bedekt hoofd en csismèn of een bijzondere soort van laarzen met kletterende sporen. De Csikós bezit een groote mate van kracht en behendigheid, die hij bij het vangen en dresseeren van jonge paarden aan den dag legt. Hij groeit op te midden der paarden op de onafzienbare graslanden en blijft alzoo buiten aanraking met de hedendaagsche beschaving. Hij onderscheidt zich door een zekere soort van edelmoedigheid en door zijn afkeer van laagheid en verraad.

Csokonai, *Michaël,* een Hongaarsch dichter, den 17den December 1773 te Debreczin geboren, werd in 1795 leeraar in de klassieke letteren aan het gymnasium in zijn geboortestad. Weldra echter verloor hij wegens ongesteldheid die betrekking, waarna hij zich naar Sarospatak begaf, om in de rechten te studeeren. Doch ook hierin schepte hij geen behagen, zoodat hij zich te Presburg vestigde, waar hij zich aan de

dichtkunst wijdde. Door zijn „Magyar-Musa" (1797), het komisch heldendicht „Dorotya" (1803), zijn Anacreontische liederen, zijn „Lella", zijn „Oden" (1805), zijn gelegenheidsgedichten (1806) en zijn „Lente" (1802), naar die van *Kleist* werd hij beroemd. Hij overleed den 28sten Januari 1805. Zijn gezamenlijke werken zijn in 1813 en 1816 in 9 deelen en later door *Toldy* uitgegeven (1846).

Csoma, *Alexander,* een Hongaarsch reiziger en taalkundige, werd geboren in 1798 te Körös in Zevenburgen, studeerde van 1812 tot 1815 te Nagy-Enyed in de letteren en in de godgeleerdheid, waarna hij tot 1818 onderscheiden Duitsche universiteiten bezocht. De voorlezingen van *Blumenbach* te Göttingen brachten hem op het denkbeeld, de oorspronkelijke woonplaats der Hongaren in het binnenland van Azië op te sporen. Nadat hij zich te Temesvar en te Agram op de Slavische talen had toegelegd, begaf hij zich in 1819 naar Boekarest, om zich vertrouwd te maken met het Turksch, waarna hij door Bulgarije en Roemelië naar Enos ging en zich van hier inscheepte naar Egypte. De pest verdreef hem uit Alexandrië, en hij reisde nu in een Oostersch gewaad van Beiroet over Aleppo en Mosoel naar Bagdad, waarna hij, ondersteund door den Engelschen consul, zijn tocht over Kermansja en Hamaden naar Teheran voortzette. Hier kwam hij in October 1820 aan en vertoefde er 4 maanden, om zich de Perzische taal eigen te maken. Den 1sten Maart 1821 verliet hij, als een Armeniër gekleed, die stad, reisde naar Mesjhed en bereikte, na het doorworstelen van vele moeilijkheden, den 18den November Boekhara, vanwaar hij met een karavaan zijn tocht voortzette over Palkh, Kaboel en Bamian naar Lahore en Pendsjaab. Daarna bezocht hij Ladak en Kasjmier, waar hij zich bekend maakte met de taal van Tibet. De kennis van deze en van haar rijke letterkunde vermeerderde hij met voorbeeldeloos geduld gedurende vele jaren bij den Lama van Zanskar en onder de leiding van geleerde lama's in een klooster te Kanoem aan den bovenloop der Sedledsj. Eindelijk reisde hij in 1831 naar Calcutta, waar het Aziatisch Genootschap zijn nasporingen op hoogen prijs stelde. Hij werd er bibliothecaris van het Genootschap en bewerkte er: „A grammar of the Tibetan language" (1834), „Essay towards a dictionary Tibetan and English" (1835) en „Analysis of the Kandjur" (1835). Later begaf hij zich op reis, om zijn nasporingen te Lassa, de hoofdstad van Tibet, voort te zetten, maar overleed op weg derwaarts te Dardsjiling in Sikkim den 11den April 1842.

Csongrád, een Hongaarsch comitaat aan de overzijde van de Theisz, grenst ten N. aan Szolnok, ten O. aan Bekes en Csanád, ten Z. aan Csanád en Torontál en ten W. aan Bács en Pest, en telt op 3544 v. km. (1910) 324 695 inwoners. Het bezit een zeer vruchtbaren bodem, die een grooten overvloed van graan en tabak oplevert. De Theisz, die het in 2 deelen splitst, benevens de Körös en de Maros, bevorderen er den handel, den scheepsbouw en de visscherij. De hoofdstad is Szegedin. Het vlek Csongrád, aan de Theisz, dicht bij den mond van de Körös, telt 35 310 inwoners, heeft zoutziederijen en wijnbouw.

Csorbameer is het grootste bergmeer ten Z. van den Hoogen Tatra in Hongarije. Het ligt in een schoone omgeving, op een hoogte van 1351 m., op de waterscheiding tusschen Waag en Popper, en beslaat een oppervlakte van 20 H.A. Wegens het schoone uitzicht wordt het druk bezocht.

Csorich de Monte Creto, *Franz* vrijheer *von,* uit een Croatisch geslacht gesproten en luitenant-veldmaarschalk in Oostenrijkschen dienst, werd geboren den 3den October 1772 te Zengg, droeg als luitenant-kolonel den 13den Mei 1800 veel bij tot de overwinning bij Monte Creto en ontving, toen hij in 1818 werd opgenomen in den stand der vrijheeren, dien naam. In 1842 werd hij militair bevelhebber in het Banaat. Hij overleed te Temesvar den 4den Maart 1847.

Csorich de Monte Creto, Anton vrijheer *von,* een neef en aangenomen zoon van den voorgaande, werd in 1795 te Machichno in Croatië geboren. In 1848 voerde hij te Weenen het bevel bij den Octoberopstand en belastte zich vervolgens met het bevel over de troepen, die de binnenstad insloten. In den Hongaarschen veldtocht onderscheidde hij zich o.a. bij Schemnitz en Kapolna. In Juli 1850 werd hij minister van Oorlog in plaats van *Giulay,* maar nam in Februari 1853 zijn ontslag en werd later tot veldtuigmeester benoemd. Hij overleed den 15den Juli 1864 te Dornbach bij Weenen.

Csorna is een gemeente en zetel van het districtsbestuur in het Hongaarsche comitaat Oedenburg, aan de spoorwegen Raab—Oedenburg, Presburg—Steinamanger en Papa—Csorna gelegen met (1900) 7313 inwoners, voor het meerendeel Magyaren. De stad heeft een Praemonstratenserabdij met prachtig klooster, tuin en rijk archief. In den omtrek verbouwt men: tarwe, rogge, gerst, haver, maïs, aardappelen enz., en fokt men paarden. Het gelijknamige district telt 37 193 inwoners. Den 13den Juni 1849 had hier een hevig gevecht plaats tusschen de keizerlijken onder generaal *Wyst,* die hier sneuvelde, en de Hongaren onder *Kmety.*

Ctenolabris. Zie *Lipvisschen.*

Ctenophoren. Zie *Ribkwallen.*

Ctenophoren of *Kammuggen* vormen een geslacht der Tweevleugeligen *(Dipteren).* Met nog een paar andere geslachten vormen zij de familie der Langpootmuggen *(Tipulinen),* die zoo gemakkelijk haar pooten verliezen. Zij zijn gekenmerkt door het zeer lange, dunne, laatste tasterlid en doordat zij de vleugels in den rusttoestand uitgespreid houden. Ctenophora onderscheidt zich in het bijzonder door de gekamde sprieten der mannetjes; die der wijfjes zijn, tenminste aan het topgedeelte, snoervormig, soms gezaagd. Het zijn flink gebouwde, sierlijke dieren, die voor het meerendeel echter zeldzaam voorkomen. De larven leven in boommolm.

Ctesias, afkomstig uit Cnidus in Carië, was de lijfarts van den Perzischen koning *Artaxerxes Mnemon,* een tijdgenoot van *Xenophon.*

en schreef aan het Perzische Hof zijn „Persica" in 23 boeken. In de eerste zes behandelde hij de geschiedenis der Babylonisch-Assyrische rijken tot de stichting van den Perzischen staat, in de volgende zeven die van dezen laatste tot het einde der regeering van *Xerxes*, en in de overige die der volgende Perzische koningen tot zijn terugkeer in zijn vaderland (390 v. Chr.). Hij heeft daartoe het Perzisch rijksarchief geraadpleegd en gedeeltelijk als ooggetuige de gebeurtenissen beschreven. Van dit belangrijk werk, in Ionischen tongval opgesteld, bezitten wij slechts een schraal uittreksel in de „Bibliotheca" van *Pothius*, benevens fragmenten, die bij *Diodorus, Athenaeus, Plutarchus* en anderen voorkomen. Het 2de boek van *Diodorus* is nagenoeg geheel aan dit geschrift van *Ctesias* ontleend. Ook over Indië enz. heeft hij geschreven. Een zooveel mogelijk volledige uitgave van hetgeen nog van *Ctesias* bewaard bleef, is in 1824 door *Bähr* uitgegeven.

Ctesilaus of *Cresilas*, een beeldhouwer in het oude Griekenland, leefde, evenals *Phidias* en *Polycletus*, te Ephesus. In het Kapitolijnsch Museum te Rome ziet men een marmeren beeld, dat een gekwetste Amazone voorstelt, en dat een navolging van een der werken van *Cresilas* is.

Cu was een offertoren bij de oude Mexicanen, die op een Chineesche pagode geleek en gewoonlijk te midden der gebouwen van een teocalli stond.

Cuadra is een lengtemaat voor wegen in de Argentijnsche republiek. Het is $^1/_{40}$ legua = 150 varas = 129,9 m. De *cuadra cuadrado* is als grondmaat gelijk aan 1,687 H.A.

Cuautla de Morelos, een stad in den Mexicaanschen staat Morelos, is door een spoorweg met de hoofdstad Mexico verbonden, ligt in een vruchtbaar dal en telt 14 000 inwoners, die zich hoofdzakelijk met de suikerindustrie bezighouden.

Cuba (zie de kaart van Centraal-Amerika), het grootste eiland der Antillen, ligt tusschen de Golf van Mexico en de Caraïbische Zee, 74°—85° W.L. v. Gr. en 19° 50′—23° 12′ N.Br. Tot de uitspringende punten der kustlijn, die een lengte heeft van 3750 km., behooren ten W. Kaap San Antonio, ten Z.O. Kaap de Cruz en ten O. Kaap Maisy. De straat van Yucatan scheidt het van het schiereiland van dezen naam, tot Mexico behoorende, die van Florida van het evenzoo genoemde schiereiland en het Windwardkanaal van het eiland Haïti. De kusten zijn meestal vlak, doch bezitten goede havens, zijn echter op onderscheiden plaatsen nagenoeg ontoegankelijk wegens de talrijke klippen, zandbanken, koraalriffen en kleine eilanden. Cuba heeft een oppervlakte van 112 191 v. km. Zijn belangrijkste baaien zijn die van Nipe en Nuevitas aan de noordkust en die van Guantanamo, Cienfuegos (Jagua) en Broa aan de zuidkust, zijn belangrijkste eilandjes de reeks der Colorados en de Romanoeilanden ten N., Pinos, de bevallige Jardines del Rey y la Reyna en de Doolhof (Laberinto) der Cayos de doze leguas ten Z.

Het hoogste gebergte, het steil naar de Caraïbische Zee afhellende Sierra Maestra, ligt in het Z.O. en bereikt in den Ojo del Toro (1528 m.), in den Pico Turquino (2560 m.) en in den Gran Piedra (1588 m.) zijn grootste hoogte. In het midden ligt in het Z. het hooge gebergte van Guamuhaya of Trinidad (Loma de Banao 1700 m., Pico de Pontrerillo 944 m.). In het N.W. van het eiland ligt de Sierra de los Organos (Pan de Guayabon 795 m.). Het overheerschende gesteente is in alle gebergten tertiair kalkgesteente. Oudere gesteenten, als gneis, glimmerlei, kwarts en in het bijzonder dioriet en serpentijn, komen veel voor. De vlakten zijn buitengewoon vruchtbaar. De Sierra Maestra en de Sierra de los Organos hebben rijke koper-, ijzer- en mangaanertslagen, de tertiaire kalklagen bij Santa Clara bevatten asfalt. Goud is echter slechts in geringe hoeveelheden aanwezig. Minerale bronnen zijn talrijk, maar worden slechts weinig benut.

Van de rivieren is alleen de op de Sierra Maestra ontspringende Cauto over een afstand van 150 km. bevaarbaar, terwijl de Rio Agabama, de Rio Damuji, de Rio San Juan en de Rio Sagua slechts over kleine afstanden bevaarbaar zijn.

Het klimaat van het eiland is tropisch, maar wordt door den noordwestenwind *(Norte)* zeer gematigd, en in het W. is zelfs een winter merkbaar. In Havana wisselt de temperatuur tusschen 9 en 41°, in Juli bedraagt de gemiddelde temperatuur 27,8°, in Januari 21,8°. De regentijd duurt er van Mei tot November, de droogste maanden zijn December, Februari en April, en de regenval bedraagt 1390 mm. De noordoostelijke passaat is de voornaamste regenwind. Somtijds woeden er orkanen; aardbevingen komen alleen in het O. veelvuldig voor.

De plantenwereld vertoont het eigenaardige West-Indische karakter in de tropische boschen, die tot de toppen der bergen reiken; alleen komen de naaldboomen ook in den heeten gordel voor. De meeste vormen gelijken op die van Midden-Amerika. Van de door den Golfstroom verbreide planten bezit Cuba van alle Antillen de meeste soorten, vooral boomvormen met bladeren als olijven of laurieren. Behalve een aantal lauraceeën, vindt men sapotaceeën, rubiaceeën, urticaceeën, guttifeeren, myrtaceeen, melastomaceeën, liliaceeën, anonaceeën enz. Palmen komen er minder talrijk voor. Naast den waaierpalm *(sabal umbraculifera)* is de koningspalm *(oreodoxa regia)* een kenmerkende boom voor Cuba. Op 1200 m. hoogte boven den zeespiegel beginnen de boomvarens, op lage plaatsen vergezeld door den Amerikaanschen pisang *(heliconia)* en door bamboe. In de droge streken komen voornamelijk leguminosen, sapindaceeën en terebinthaceeën voor, waaronder de groote katoenboom *(eriodendron anfractuosum)*, de aromatische myrtacee *(pimenta vulgaris)* en de mahoniboom. Verder groeien er een menigte myrt- en oleanderachtige struiken, euphorbiaceeën *(croton* en *phyllanthus)* en hooger op in het gebergte ericasoorten. Lianen en epiphyten komen zoowel voor in de vochtige bosschen, als op droge plaatsen. Onder de epiphyten zijn verschillende orchideeën, bromelia-

ceeën, cacteeën en ficussoorten van belang. In het W. wordt twee derde van het land gebezigd tot het verbouwen van suikerriet en tabak. Voor den wereldhandel zijn de knollen van *maranta arundinacea* van belang, daar zij het arrowroot leveren. De savannahs, die voor de veeteelt zeer geschikt zijn, zijn verbeterd door de invoering van het guinea- en paragras.

Aan inheemsche dieren bezit Cuba slechts een aantal eigenaardige vledermuizen, het merkwaardige knaagdierengeslacht Capromys (3 soorten) en een insectenetersgeslacht. De kusten worden door een rob bezocht, die met den monniksrob der Middellandsche Zee verwant is. Onder de 257 door *J. Gundlach* beschreven vogelsoorten zijn vele trekvogels, vooral uit Noord-Amerika; 45 soorten behooren uitsluitend op het eiland thuis. De reptiliënfauna heeft talrijke vormen met de overige Antillen gemeen, waaronder vooral twee krokodillen, verscheiden leguanen, groote, niet vergiftige slangen en talrijke schildpadden. Zeer eigenaardig en rijk aan soorten (700) is de molluskenwereld; slechts 53 soorten komen ook elders voor. De insectenwereld munt uit door rijkdom en pracht, gedeeltelijk ook door eigenaardige vormen.

De bevolking telde in 1887: 1 631 687, in 1899 echter slechts 1 572 797, maar in 1912 2 271 762 zielen. De oorspronkelijke Indiaansche bewoners zijn reeds lang verdwenen en de tegenwoordige bevolking zijn afstammelingen van de sedert 1511 er heen getrokken Blanken en de sedert 1524 als slaven ingevoerde Negers. Volbloednegers noemt men Morenos, Mulatten Pardos. Nadat in 1872 alle uit slavinnen geboren kinderen vrij verklaard waren, schafte men den 8sten Mei 1880 de slavernij geheel af, zonder de eigenaren schadeloos te stellen. Omdat de vrije Negers weinig lust toonden, plantagearbeid te verrichten, heeft men Chineesche koelies ingevoerd, wier aantal in 1877: 43 811, in 1899 slechts 14 863 bedroeg. In 1899 waren er nog 505 443 Negers en Mulatten, in 1907 608 967. In dit laatste jaar woonden er 11 837 Chineezen. Tusschen de inheemsche blanke bevolking, de creolen en de uit Europa afkomstige Spanjaarden bestond reeds sedert lang een zekere naijver. De regeering bevoordeelde namelijk laatstgenoemden, zoodat de meeste openbare ambten door hen bezet werden. Bij de creolen ontwaakte hierdoor een streven naar onafhankelijkheid, waarin zij gesteund werden door de Noord-Amerikaansche Unie, zoowel met geld en wapenen, als met leiders der beweging. De Spaansch-Amerikaansche oorlog was hiervan het gevolg en eindigde met het verlies van het eiland voor Spanje. Nadat het eiland sedert den 12den Augustus 1898 onder Amerikaansch bestuur had gestaan, werd den 2den Mei 1902 het gezag aan het nieuwe Cubaansche gouvernement met *Estrada Palma* als eersten president overgedragen. De zelfstandigheid der republiek werd in zooverre beperkt, dat de Unie zich het recht van interventie bij binnenlandsche twisten en het oprichten van marinestations heeft voorbehouden en dat de republiek geen verdragen in strijd met haar eigen onafhankelijkheid mag sluiten en geen leeningen mag aangaan, welke haar middelen te boven gaan. De regeering bestaat uit een president en een vice-president, een Senaat van 24 en een Huis van Afgevaardigden van 83 leden (1 voor elke 25 000 inwoners), die voor vier jaar gekozen worden. De zetel der regeering is Havana. Aan het hoofd van elk der zes departementen: Havana, Matanzas, Pinar del Rio, Santa Clara, Puerto Principe en Santiago, staat een gouverneur.

De immigratie bedroeg in 1911 38 053 personen, waarvan 32 104 Spanjaarden. Het voornaamste bestaansmiddel is de landbouw, sedert lang reeds zijn de Cubaansche suiker en tabak beroemd. Verder zijn de voornaamste cultuurgewassen: ananas, bananen, maïs, koffie, cacao, kokospalmen en rijst. Er waren in 1913: 164 groote suikerfabrieken. De suikerproductie bedroeg in 1894: 1 054 214 ton, daarentegen in 1897: 212 051 ton, in 1901: 685 000 ton en in 1913: 2 429 240 ton. De tabaksoogst was in 1894 ongeveer 28 millioen kilogram, in 1898 slechts 4,4 millioen, maar was in 1908 weder tot 23 millioen gestegen, terwijl ze in 1913 308 497 balen (van 120 lbs) bedroeg. In tegenstelling met de suiker, wordt de tabakscultuur op kleine aanplantingen uitgeoefend. Hun aantal bedroeg in 1899: 15 831.

De uitgestrekte savannahs zijn bijzonder geschikt voor de veeteelt, en zooals reeds gemeld werd, zijn door de beplanting met guinea- en paragras de weiden nog verbeterd. De veestapel telde in 1912: 560 580 paarden, 41 192 muildieren en 2 929 553 runderen. De mijnbouw is van weinig beteekenis en beperkt zich tot ijzererts.

De handel van Cuba bedroeg in 1911: invoer 113 433 135 dollars, uitvoer 112 885 952 dollars. De voornaamste uitvoerartikelen zijn (1911) suiker (85 169 000 dollars), tabak (29 988 dollars), oofft (1 836 000 doll.), mineralen (3 874 000 dollars) en hout (2 110 000 dollars). Behalve de Vereenigde Staten zijn Spanje, Frankrijk, Engeland en Duitschland de landen, waarnaar uitgevoerd wordt of waarvan wordt ingevoerd.

Spoorwegen zijn nog niet zeer talrijk aanwezig, het geheele net was in 1910 3433 km. lang. De scheepvaart bedroeg in 1911: 1573 schepen, de kustvaart 1623 schepen, de handelsvloot telt 41 stoom- en 121 zeilschepen. Het budget bedroeg in 1912—1913: 37 940 000 dollars aan inkomsten en 33 974 147 aan uitgaven, de staatsschuld bedroeg (1910) 62 083 100 dollars.

Het aantal postkantoren bedraagt 496, 180 telegraafkantoren beschikken over 8151 km. telegraaflijnen. Er zijn 10 stations voor draadlooze telegrafie. De telefoon beschikte in 1912 over 670 km. draad.

Volgens de wet van den 4den April 1908 bestaat de gewapende macht uit het staande leger de Guardia rural en de Militie. Het staand leger bestond in 1909 uit: de staf, 1 infanteriebrigade, 2 batterijen veld- en bergartillerie, 1 kustartilleriecorps en 1 machinegeweercorps, samen ongeveer 5000 man. De Guardia rural bestond uit ongeveer 5000 man. Steden met meer dan 20 000 inwoners zijn: Havana, Santiago, Matanzas, Cienfuegos en Cardenas.

Geschiedenis. Cuba werd den 28sten October 1492 door *Columbus* ontdekt en door hem *Juana* genoemd. Het behield dien naam echter niet, en dien van *Fernandina,* later door *Velasquez* er aan toegekend, evenmin. Tot zijn dood beschouwde *Columbus* dit eiland als een vooruitspringend gedeelte van het vastland, en eerst in 1508 bleek het door het onderzoek van *Ocampo,* dat het van alle zijden door de zee was omringd. In 1511 gaf *Diego Columbus* aan *Diego Velasquez,* gouverneur van het zuidwestelijk gedeelte van Hispaniola en een der oudste metgezellen zijns vaders, last, zich van Cuba meester te maken, hetgeen zonder veel moeite geschiedde. *Velasquez* stichtte er de stad Baracoa en binnen weinige jaren nog 5 of 6 steden. Hij bevorderde er den invoer van Negers, knoopte er verbintenissen aan met Mexico, werd er kapitein-generaal en liet het bij zijn dood (1524) in een bloeienden toestand achter. Hij en zijn eerste opvolgers bevorderden dien door een welwillende bejegening der Indianen. In 1539 werden echter door den stadhouder *Hernando Soto* alle Indianen uitgeroeid. Dit zou een onherstelbaren slag aan de kolonie hebben toegebracht, indien de hoogst gelukkige ligging van Havana haar niet had gered. Intusschen had het eiland veel te lijden van zeeroovers, die onder de namen van Corsaren, Flibustiers enz. die streken onveilig maakten. In 1558 werd Havana verwoest en in 1688 Principe geplunderd. Eerst in het laatst der 17de eeuw werd er de tabaksbouw ingevoerd, en deze leverde weldra zoo groote winsten op, dat de Regeering zich in 1717 het monopolie daarvan toeëigende. Die maatregel wekte oproer onder de bevolking en bevorderde den sluikhandel met Jamaïca, welke echter verminderde, toen het tabaksmonopolie in het bezit kwam van eenige kooplieden uit Cadix. In 1762 werd Havana, na zich gedurende een maand te hebben verdedigd, door de Engelschen ingenomen, maar in 1763 in ruil tegen Florida aan Spanje teruggegeven. Het vrije verkeer, door de Engelschen toegestaan, kon echter niet afgeschaft worden en werd de grondslag van den bloei van Havana. Deze stad, na 1773 het middelpunt van den slavenhandel van geheel Spaansch Amerika, werd in 1777 tot een zelfstandig kapiteingeneraalschap verheven. Na den Noord-Amerikaanschen vrijheidsoorlog werd te Havana en Santiago de handel van alle kluisters bevrijd en in 1790 zelfs de slavenhandel. Daardoor verkeerde het eiland in een gunstigen toestand, toen de Groote Fransche Omwenteling uitbarstte, en ook deze bevorderde er de welvaart. Vele Fransche koningsgezinden trokken van San-Domingo derwaarts en brachten er den koffiebouw. Later had men er gedurig met opstanden der Negers te worstelen.

Nadat de Spaansche koloniën op het vaste land het Spaansche juk hadden afgeworpen, werd het voor Spanje van te grooter belang Cuba, als sleutel der Golf van Mexico, te behouden, vooral daar zoowel Engeland als de Noord-Amerikaansche Unie het eiland in bezit wilden hebben, welks Creoolsche ingezetenen niet ongezind waren, zich bij de Unie aan te sluiten. Daarom werd Cuba in 1816 met de opheffing van het tabaksmonopolie en in 1818 met het genot van den vrijen handel begunstigd. Ook droeg men zorg, dat bekwame mannen als gouverneurs derwaarts werden gezonden. Niettemin werd Spanje gedurig met het verlies van Cuba bedreigd. In 1845 werd in het Congres te Washington de aankoop van het eiland ter sprake gebracht, in 1846 ontstond in de Vereenigde Staten een genootschap, dat een aankoopsprijs van 200 millioen dollars beschikbaar wilde stellen, en terwijl de dagbladpers voor de annexatie ijverde, vormden er zich benden van vrijwilligers, die haar, in samenspanning met de Creolen op Cuba, gewapenderhand wilden volbrengen. Reeds hadden zich 1500 man onder aanvoering van den overste *White* vereenigd, toen die onwettige daad door de Noord-Amerikaansche regeering werd belet. Niettemin ontstond te New-York de „Junta promovedera de los interesses politicas de Cuba", welke de beweging deed aanhouden. Tot haar leiders behoorde *Narciso Lopez,* geboren in 1798 en afkomstig uit Venezuela. Hij zocht de bevolking van Cuba tegen Spanje op te zetten, doch zijn plannen werden verraden, en hij nam de wijk naar Noord-Amerika. Hier bracht hij een expeditie tegen Cuba in gereedheid en landde den 19den Mei 1850 met 601 man te Cardenas, doch moest terugkeeren. Voor de rechtbank in Noord-Amerika vrijgesproken, trok hij ruim een jaar later wederom derwaarts met 453 man, vergezeld door den Amerikaan *Crittenden* en den Hongaar *Tragay* als onderbevelhebbers. Hij landde den 12den Augustus te Playtas, niet ver van Bahia Honda, maar vond er bij de ingezetenen veel minder bijval dan hij verwachtte. Daarenboven was de kapitein-generaal *José de la Concha,* die 25 000 man onder zijn bevelen had, van den aanslag onderricht. *Lopez* vluchtte na eenige rampspoedige gevechten in het gebergte, doch werd daar den 30sten Augustus in hechtenis genomen en den 1sten September te Havana ter dood gebracht. Daardoor echter verminderde geenszins de annexatielust der Noord-Amerikanen, terwijl Engeland, uit naijver, al het mogelijke deed, om Spanje in het bezit van Cuba te handhaven. De kapitein-generaal *Canedo,* de opvolger van *La Concha,* werd in 1853 door generaal *De la Pezuela* vervangen. Deze bracht den 1sten Januari 1854 een besluit ter algemeene kennis, waarbij de Negers, die onder den naam van „emancipados" bekend waren, hun volkomen vrijheid en de beschikking over de voortbrengselen van hun arbeid verkregen. Deze maatregel wekte verbittering en bezorgdheid in de Noord-Amerikaansche slavenstaten, en het Wetgevend Lichaam van Louisiana stelde vast, dat Cuba bij de Vereenigde Staten diende te worden ingelijfd. Er kwam nog bij, dat de Noord-Amerikaansche stoomboot „Black-warrior" te Havana wegens overtreding der belastingwet in beslag genomen was. Nu ontstond er een spanning, die den vrede ernstig bedreigde. De democratische president *Pierce* verklaarde den 15den Mei 1854 in zijn boodschap aan het Congres, dat de eer der Amerikaansche vlag door Spanje geschonden was, en opnieuw ver-

eenigden zich vrijwilligers met het doel zich van Cuba meester te maken, terwijl *Soulé*, de Amerikaansche gezant te Madrid, geen moeite spaarde, om Spanje tot den afstand van het eiland te bewegen. *Espartero* liet zich echter geenszins bang maken; hij zond 30 000 man onder bevel van *La Concha* als kapitein-generaal derwaarts. Inmiddels werd *Soulé* teruggeroepen en daarna de zaak van den „Black-warrior" in der minne geschikt. In het begin van 1855 ontdekte men een samenzwering tegen het leven van *La Concha*, en niet zonder reden was men in Spanje ongerust toen *Buchanan* tot president der Vereenigde Staten gekozen werd, daar laatstgenoemde reeds lang bekend stond als een voorstander der annexatie. *Buchanan* werd evenwel door den Noord-Amerikaanschen burgeroorlog op den achtergrond geschoven.

Inmiddels liet de toestand van Cuba veel te wenschen over. Tallooze beperkingen belemmerden er de ontwikkeling van handel en zeevaart; vooral het verkeer met de Vereenigde Staten werd door hooge in- en uitvoerrechten gedrukt. De belastingen hadden er in den vorm van tienden enz., een verderfelijken invloed, en de immigratie uit Europa, zoo dringend noodig tot vermeerdering der werkkracht, werd zooveel mogelijk door de regeering tegengegaan. Ook de staatkundige toestand van het eiland bleef treurig. Wel was in 1836 in het moederland besloten, dat Cuba volgens afzonderlijke wetten zou worden bestuurd, doch hier bleef het bij. De regeering van *Isabella II* wilde in 1866 maatregelen in het belang van Cuba nemen, maar alle daartoe strekkende pogingen werden verijdeld door de partij, die geen hooger doel kende dan de batige saldo's voor de Spaansche schatkist te behouden. De Cubanen wendden zich tot de regeering om een vrijzinnige constitutie, die hun de vrijheid van drukpers, het recht van petitie, het recht om staatsambten te bekleeden, vrijheid van handel en nijverheid, het recht van vereeniging en vergadering, het recht om vertegenwoordigers naar de Cortes af te vaardigen enz. waarborgde. Hoewel twee bevoegde mannen, *Serrano* en *Dulce*, die er het stadhouderschap hadden bekleed, in de Cortes verklaarden, dat de wenschen der Cubanen ingewilligd dienden te worden, wilde de regeering tot geen hervormingen overgaan. Spanje was door het Congres te Weenen genoodzaakt geworden den slavenhandel te verbieden, zelfs had het zich in 1817 verbonden om aan den heimelijken invoer van slaven een einde te maken en ontving daarvoor van Engeland een som van 400 000 pond sterling, en toch werd de slavensmokkelarij oogluikend toegelaten en in 1865 een vereeniging van tegenstanders der slavernij op Cuba ontbonden. Volgens een overeenkomst met Engeland zouden de emancipados of de slaven, wier binnensmokkeling verhinderd was, onder bescherming van verantwoordelijke mannen 5 jaar in dienst blijven, om eenig handwerk te leeren en godsdienstonderwijs te ontvangen, om daarna dezelfde rechten te genieten als de blanken. De stadhouder *La Concha*, door de grondbezitters omgekocht, voegde nog 3 jaar bij die 5. Op dergelijke wijze werden ook de Chineesche immigranten behandeld, die zich ten getale van 34 000 derwaarts begeven hadden.

Toen de Cubanen, evenals de inwoners van Porto-Rico, voortdurend aandrongen bij de regeering te Madrid om opheffing der slavernij, moest die zaak in 1866 wel in de Junta aan de orde gesteld worden. De regeering verklaarde zich ten slotte in beginsel voor de opheffing, doch zij nam verder geenerlei maatregelen. Daarentegen werden de belastingen met 10 % verhoogd, en de verbittering was er zoo groot, dat er ongetwijfeld een opstand zou zijn uitgebarsten, zoo de omwenteling in Spanje in 1868 de Cubanen niet met nieuwe hoop had vervuld. Men handhaafde echter den stadhouder *Lersundi*, een hardnekkigen tegenstander der hervorming, nog maanden lang in zijn betrekking, en de minister van Koloniën *Ayala*, een ijveraar voor de reactie, zorgde slechts, dat de voordeeligste posten op Cuba aan zijn bloedverwanten en vrienden werden toegewezen, terwijl hij alle vurig begeerde wijzigingen vertraagde. Toen eindelijk generaal *Dulce* den gehaten *Lersundi* verving en aan al die misstanden een einde wilde maken, was het te laat. Een aantal inwoners was reeds in vollen opstand en maakte zich meester van onderscheiden gewesten. Die beweging nam toe na het uitvaardigen van een reactionnair besluit over de verkiezingen in den aanvang van 1869 en nadat generaal *Dulce*, in plaats van amnestie, vrijheid van drukpers enz. afkondigde, dat Cuba in staat van beleg werd verklaard. Nu nam de aanvoerder van den opstand, *Carlos Manuel Cespedes*, krachtige maatregelen: hij zocht zich zooveel mogelijk te versterken en deed pogingen, om zich de sympathie van andere staten te verschaffen. Hij verkondigde den 21sten Februari 1869 de afschaffing der slavernij en vestigde in de stad Guaimaro het bewind van een democratische republiek, die weldra door onderscheiden Zuid-Amerikaansche Republieken werd erkend. De oorlogszaken stonden onder het bestuur van *Quesada*, die zich in korten tijd meester maakte van een aantal belangrijke plaatsen en met 26 000 man het groote Spaansche leger van 110 000 man benevens de Spaansche vloot in bedwang wist te houden. De opvolgende gouverneurs-generaal waren niet in staat den opstand, door Amerika gesteund, het hoofd te bieden. Van October 1868 tot aan het jaar 1874 zond Spanje 80 000 soldaten, van welke niet meer dan 12 000 overbleven, en de eerste drie jaren van den oorlog kwamen Spanje te staan op meer dan 70 millioen dollars. Na het dempen van de beweging der Carlisten kwam echter in 1876 generaal *Martinez Campos* met aanzienlijke versterkingen en in 1877 *Jovellar* als kapitein-generaal. Deze noodzaakte in 1878 de laatste wederspannigen tot onderwerping.

Intusschen werden de belangen van Cuba in het moederland niet veel beter behartigd dan voorheen. Wel werd in art. 108 der nieuwe Spaansche grondwet bepaald, dat de constitueerende Cortes het regeeringsbeleid der overzeesche gewesten zouden hervormen, zoodra de afgevaardigden uit Cuba of Porto-Rico zitting

hadden genomen, doch het bleef enkel bij voornemens en wetsontwerpen, terwijl aan *Ayala* wederom de portefeuille van Koloniën werd toevertrouwd. Door een koninklijk besluit van den 3den Juli 1878 werd op het eiland een dergelijk provinciaal en gemeentelijk bestuur ingevoerd als in Spanje gevonden wordt. Een wet, die de slaven vrij verklaarde, maar hen nog gedurende acht jaar onder de hoede van hun meesters tot loondienst verplichtte, werd den 21sten Januari 1880 door de Cortes aangenomen en den 8sten Mei daaraanvolgende op Cuba afgekondigd. Eindelijk werd volgens een Koninklijk Besluit van den 13den April 1881 ook de Spaansche constitutie op Cuba ingevoerd, waardoor het eiland 30 afgevaardigden en 14 senatoren naar de Spaansche Cortes mocht zenden. Toch bleef Cuba nog onder het toezicht van den Spaanschen minister van Koloniën en van den kapitein-generaal en had geen eigen wetgeving. Een koninklijk besluit van den 7den October 1886 stelde het patronaatssysteem buiten werking en maakte daardoor een einde aan het laatste overblijfsel der slavernij. Ook de financiëele toestand van het eiland was zoo, dat er niet aan te verbeteren viel, het was te lang ten bate van de Spaansche schatkist uitgebuit. Dit alles had in 1895 weder een opstand tengevolge, die door de Vereenigde Staten werd gesteund. Spanje zond nu in Maart 1895 *Martinez Campos* wederom als gouverneur-generaal naar Cuba, maar ondanks de groote troepenmacht gelukte het den maarschalk niet, de opstandelingen te onderwerpen. Onder aanvoering van *Gomez* en *Maceo* drongen deze laatsten de gouvernementen Matanzas, Pinal del Rio en Santiago de Cuba binnen, hielden in September 1895 een constitueerende vergadering, waarin een voorloopige regeering werd ingesteld onder *Salvador Cisneros*, en verklaarden Cuba tot een republiek. De opstandelingen wonnen steeds veld en begonnen zelfs in het begin van 1896 Havana te bedreigen. *Martinez Campos* werd teruggeroepen en vervangen door generaal *Weyler*, die, in tegenstelling met zijn voorganger, de strengste maatregelen nam, maar evenmin in staat was den opstand te dempen. Toen in Spanje de liberalen weer aan het bewind kwamen, werd hij teruggeroepen en vervangen door generaal *Blanco*. Een nieuwe wetgeving voor Cuba werd uitgevaardigd. Het eiland zou, zonder zijn vertegenwoordiging in de Cortes te verliezen, een eigen parlement en vier eigen ministers hebben. Ondanks deze tegemoetkomingen duurde de strijd voort en leidde eindelijk tot den voor Spanje zoo ongelukkigen oorlog met de Vereenigde Staten, waarvan Cuba voornamelijk het tooneel was. Bij den vrede van den 10den December 1898 deed Spanje geheel afstand van de souvereiniteit over Cuba, en den 1sten Januari 1899 werd het eiland aan de Unie overgegeven. In 1901 kwam een constitueerende vergadering bijeen en vervaardigde een ontwerp van een constitutie, die door de Vereenigde Staten onder zekere beperkende voorwaarden werd goedgekeurd. Den 12den Juni 1901 werden deze voorwaarden aangenomen en den 20sten Mei 1902 gaf de Amerikaansche militaire gouverneur *Wood* het gezag over aan den eersten president *Estrada Palma*.

Eenige jaren bleef het nu rustig op het eiland, hetgeen de oeconomische ontwikkeling zeer te stade kwam, maar in Augustus 1906 brak er een opstand uit, met het doel de regeering van president *Palma* ten val te brengen. De zoogenaamde liberale partij op Cuba, welke zich bij de laatste verkiezingen, op grond van beweerd machtsmisbruik en corruptie bij *Palma* en de regeeringspartij, vrijwillig van deelneming aan de verkiezingen had onthouden, was na dien tijd steeds blijven woelen. Natuurlijk had deze stembusonthouding der liberale partij haar beroofd van eenige behoorlijke vertegenwoordiging in het nieuwgekozen congres. Van uit de Vereenigde Staten werd het vuur der ontevredenheid aangeblazen; de opstand brak uit. Maar de Vereenigde Staten, wier burgers groote financiëele belangen hebben op Cuba, hadden zich indertijd bij de geboorte der eiland-republiek zekere rechten als toeziende voogd en financiëele raadsman gereserveerd, die nu uitstekend van pas kwamen. Toen n.l. de opstandelingen steeds meer terrein wonnen, zond de regeering der Unie oorlogsschepen, die den 13den September een 100-tal mariniers aan land zetten. Zoowel de opstandelingen, als president *Palma* knoopten onderhandelingen aan met de regeering der Unie, en deze zond gedelegeerde commissarissen — o.w. minister *Taft* — en oorlogsschepen met sterke landingsdivisies aan boord. Maar reeds bij den aanvang bleek, dat beide partijen op Cuba zoo fel tegenover elkander stonden, dat de bemiddelingstaak van *Taft* en *Bacon* uiterst moeilijk uitvoerbaar zou zijn. Daar kwam bij, dat de staatslieden uit de school van *Roosevelt* niets liever wenschten, dan de vrijmaking van Cuba na den Spaansch-Amerikaanschen oorlog ongedaan te maken. *Taft*, die als arbiter optrad, gaf den opstandelingen gelijk; hij erkende de billijkheid van hun eisch in zake het uitschrijven van nieuwe verkiezingen, ja hij besloot ten slotte zelfs te vragen, dat men — hangende de onderhandelingen — de wapens zou neerleggen. De trots van *Palma* verzette zich tegen het doen van vergaande concessies aan de „oproerlingen"; dan wilde hij nog liever aftreden, al zou ook zijn heengaan het doodvonnis beteekenen van een vrij en onafhankelijk Cuba.

Van verschillende zijden werd beproefd, *Palma* te bewegen op zijn besluit terug te komen, echter zonder succes, en in een laatste zitting van het Cubaansch Congres legde hij zijn ambt neder. *Taft* nam daarop zelf de leiding der zaken in handen, regelde de toestanden op het eiland voorloopig en keerde vervolgens naar Washington terug. Eenige dagen later (den 3den October 1906) werd daarop door de regeering der Unie *Charles E. Magoon*, pas afgetreden als gouverneur van de Amerikaansche Panamakanaalzone, benoemd tot tijdelijk gouverneur van Cuba vanwege de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Nieuwe onlusten dreigden wederom, waarom *Magoon* bevel gaf tot versterking van het leger. Een samenzwering van generaal *Parra* tegen het Amerikaansche bewind

werd in den herfst van 1907 tijdig ontdekt. Toch was de toestand nog zóó onzeker, dat besloten werd om de voorgenomen verkiezingen tot 1908 uit te stellen. Inderdaad vonden in den zomer van dat jaar de provinciale en gemeenteverkiezingen plaats. Zij waren een onmiskenbaar succes voor de nieuwe conservatieve partij. De liberalen, daardoor tot inniger samenwerking gebracht, overwonnen echter bij de algemeene verkiezingen in den herfst van 1908. Tot president werd generaal *José Miguel Gomez*, tot vice-president *Alfred Zayas* gekozen. In October 1906 en 1910 richtte een orkaan groote verwoestingen op het eiland aan. Van de 2 082 282 inwoners, die de republiek volgens de telling van December 1907 bezit, werden er door den orkaan van 1910 ongeveer 1000 gedood of gewond; ook werd de tabaksoogst vernield. Vooral Havana, Pinar del Rio en Matanzas werden zwaar geteisterd. In staatkundig opzicht verliep het jaar 1910 tamelijk rustig. Een onbeduidende poging tot oproer van generaal *Miniet* werd spoedig onderdrukt, terwijl een tegen den president gerichte proclamatie van generaal *Acevedo* zonder gevolg bleef. Tegen het einde van 1911 werden de betrekkingen met de Vereenigde Staten gespannen, daar deze met interventie dreigden, omdat door het drijven der z.g. Veteranenpartij allen, die in de revolutionnaire beweging voor 1898 de Spaansche zijde hadden gekozen, uit ambten en bedieningen moesten worden verwijderd. President *Gomez* wist ze echter te voorkomen, door met de hoofden dier partij in Januari 1912 tot een schikking te komen. Tegen het einde van 1911 dienden de gezanten van Groot-Brittannië, Duitschland en Frankrijk een gemeenschappelijke nota in bij de Cubaansche regeering om schadeloosstelling voor de verliezen, door hun onderdanen geleden tengevolge van den Vrijheidsoorlog. In 1912 werd bepaald, dat elk der gezanten daarover met een Cubaansche commissie zou onderhandelen, nadat was uitgemaakt, of Cuba dan wel de Vereenigde Staten die schadeloosstellingen zou moeten betalen. De zaak bleef echter hangende, daar het in Mei 1912 tot een opstand kwam van een deel der Negerbevolking tegen de regeering, onder aanvoering van den Neger *Santiago*. Als oorzaak ervan worden de maatregelen genoemd om een „organisatie van politieke partijen op den grondslag van rasverschil" te verbieden. Spoedig verbreidde zich het verzet tegen de regeering over een groot deel van het eiland en dit gaf den Vereenigden Staten aanleiding eenige oorlogsschepen er heen te sturen en troepen aan land te zetten. Na den dood van *Estenos*, den voornaamsten aanvoerder der opstandelingen, kwam aan het verzet een einde, zoodat de Vereenigde Staten in begin Juli 1912 besloten hun vloot terug te roepen.

In November 1912 werd tot opvolger van den liberalen president *Gomez* de conservatieve generaal *Mario G. Menocal* — en tot vice-president Dr. *Enriquez J. de Varona* — gekozen. *Menocal* was directeur eener suikerplantage, *De Varona* professor te Havana geweest. Zij traden in Mei 1913 in functie. Kort voor zijn aftreden had *Gomez*, over wiens bestuur harde noten gekraakt werden wegens beweerde omkoopbaarheid, een contract gesloten met de „Cuban Ports Company", ten bedrage van 3 millioen dollar, ter verbetering van de Cubaansche havens, met het recht voor de Company havengelden te heffen. President *Menocal* trok dit besluit in bij decreet van den 4den September 1913, onder voorgeven, dat er oneerlijke middelen bij gebezigd waren. Het Cubaansche Gerechtshof bekrachtigde deze intrekking. Protesten hiertegen van Engelsche en Belgische belanghebbenden bleven zonder resultaat.

Hoe het in sommige lagen der Cubaansche bevolking met de geestelijke ontwikkeling gesteld is, blijkt uit het feit, dat in December 1913 een aantal negers gevangen genomen werden, beschuldigd een 4-jarig blank meisje vermoord te hebben om haar bloed bij toovenarij te kunnen aanwenden.

Literatuur: Deckert, Cuba, Land und Leute (Leipzig 1898); *W. Müller*, Cuba (Berlijn 1898); *Herrings*, Cuba und der Krieg (Rathenow 1899); *Alger*, The Spanish-American war (New-York 1901); *Aimes*, A history of slavery in Cuba 1511—1868 (Londen 1907); *Sargent*, The campaign of Santiago de Cuba (Chicago 1907, 3 dln.); *Ch. Berchon*, A travers Cuba, récit de voyage descriptif et économique (Sceaux 1910); *Irena A. Wright*, Cuba (New-York 1911 en 1912); *Lindsay*, Cuba and her people to day (New-York 1912).

Cubeba is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Piperaceeën*. Het onderscheidt zich door eenslachtige bloemen, ongesteelde schutblaadjes, 2—5 korte meeldraden met ovale of niervormige helmknoppen in de mannelijke en een ongesteeld vruchtbeginsel met 3—5 stempels in de vrouwelijke bloemen. Daarvan groeien 12 soorten op de Soenda-eilanden; de belangrijkste van deze is *Cubeba officinalis* Miq. *(Piper cubeba)*, een klimmende heester met onbehaarde, lederachtige bladeren, die vooral op Java in de residentie Bantam gekweekt wordt. De aren van dien heester dragen gewoonlijk 40 tot 70 bessen, die bolvormig van gedaante, donkerbruin van kleur, aan lange steeltjes vastgehecht en na het drogen eenigszins rimpelig zijn. Voorts hebben zij een scherpen, specerijachtigen smaak en bevatten een aetherische olie, een dikke en groenachtige hars, slijm, zouten en *cubebine*, die in kleine, groepsgewijs vereenigde naalden kristalliseert, kleur-, reuk- en smakeloos is en weinig in water en kouden alcohol, maar gemakkelijk in kokenden alcohol, aether, vette en aetherische oliën oplost, en door zwavelzuur donkerrood gekleurd wordt. Dit cubebine is stikstofvrij en niet vergiftig. De cubeba of staartpeper *(Baccae cubebae)* werkt zeer krachtig op de spijsverteringsorganen en op de slijmvliezen, en komt wel eens voor als vervalsching van gewone peper.

Cubeba-olie is een aetherische olie, die door destillatie van cubeba verkregen wordt. De dunvloeibare soort kookt bij 220° C., de dikvloeibare bij 250° C. Het bestaat voor het grootste gedeelte uit koolwaterstoffen van de samenstelling $C_{15}H_{24}$, die tot de polyterpenen behoo-

ren. De olie van oude cubeba's bevat bovendien nog cubebakamfer, $C_{15}H_{26}O$, die zich bij afkoeling der olie afscheidt.

Cubebine, $C_{10}H_{10}O_3$, is een verbinding uit cubebavruchten, die in kleurlooze naalden kristalliseert en bij 125° C. smelt. Door oxydatie gaat zij over in oxaalzuur en piperonylzuur. Zie ook *Cubeba.*

Cubicula locanda. Zie *Cubiculum.*

Cubicularius was in het oude Rome de benaming voor den huisslaaf, die het ambt van kamerdienaar bekleedde en bezoekers had aan te melden; in lateren tijd verstond men er den kamerdienaar van den paus onder.

Cubiculum was de slaapkamer in oud-Romeinsche woonhuizen. Bij de eerste Christenen was het de grafkamer van een martelaar in de catacomben.

Tegenwoordig wordt het meervoud van het woord nog gebruikt in *Cubicula locanda,* in Academieplaatsen, ter aanduiding, dat kamers te huur zijn, en dan wel speciaal voor studenten.

Cubisme is de naam van een richting in de schilderkunst, welke in 1910 te Parijs door *Pablo Picasso* voor het eerst werd gevolgd en daarna ook door andere kunstenaars werd ingeslagen.

De Nederlandsche schilder *Coenraad Kikkert* omschreef in 1912 het *cubisme* aldus: „In zijn wezen is het conservatief, want het zoekt, wroet en speurt naar oude wetten. Het eert de oude meesters en conserveert met precieuse piëteit de diepere schoonheden, welke schier gansch vergeten schenen, en die het in dezen tijd plaatst. Het *cubisme* kon beter *stylisme* worden geheeten. Het zoekt de eenheid in de samengesteldheid, de gevuldheid, de vele rythmen, de hoekige plastiek".

De schilderijen en beeldhouwwerken der *cubisten* vertoonen rechte lijnen, die soms bedoelen een voorstelling van de natuur te geven, doch die ook wel zóó zijn geplaatst, dat ieder verband met de werkelijkheid vermeden werd. Tusschen die lijnen zijn allerlei tinten aangebracht.

Als Fransche cubisten noemen wij: *Pablo Picasso* te Parijs — die in den laatsten tijd werkelijke vóorwerpen op zijn schilderijen plakt — *Le Fauconnier* te Parijs en *Alexandre Archipenko* te Parijs, die de leer van het *cubisme* op beeldhouwwerken tracht toe te passen. Van de Nederlandsche cubisten trokken *Leo Gestel, Coenraad Kikkert, Piet Mondriaan, Louis Schelfhout* en *Kees van Dongen* het meest de aandacht.

De *cubisten* zijn in den laatsten tijd meest tot andere richtingen overgegaan, die men *futurisme* en *passéisme* gedoopt heeft (zie aldaar).

Literatuur: Coquiot, Cubistes, Futuristes, Passéistes (Parijs 1914); *„Cercle de l'Art Moderne,* Catalogue d'Ouvrages exposés au Musée Municipal Suasso" (Amsterdam 1912); „Catalogus voor de 3de Internationale Jury-vrije Tentoonstelling" (Amsterdam 1914).

Cubras zijn in Zuid-Amerika de afstammelingen van Mulatten en Negers.

Cucheval-Clarigny, *Philippe Athanase,* een Fransch schrijver en historicus, werd den 1sten Februari 1822 te Calais geboren. Hij studeerde in de geschiedenis aan de Ecole des Chartes en werd in 1851 conservator aan de bibliotheek Sainte-Geneviève te Parijs. Hij werkte mede aan de „Revue des deux Mondes" en was een ijverig aanhanger van *Napoleon III.* In 1886 werd hij lid der Académie. Hij overleed in 1895 in Maisons Lafitte te Parijs. De volgende werken van hem verdienen vermelding: „Histoire de la presse en Angleterre et aux Etats-Unis" (1857). „Histoire de la constitution de 1852" (1869), „Des institutions représentatives et des garanties de liberté" (1874), „Lord Beaconsfield et son temps" (1880), „Les finances de l'Italie 1866—1888" (1888). „Les finances de la France 1870—1890" (1890).

Cucubalus of *Besanjelier* is de naam van een plant, behoorende tot de familie der *Caryophyllaceeën.* De stengel is sterk vertakt en kort behaard, slap en klimmend. De bladen zijn eirond of langwerpig spits. De bloemen zijn alleenstaand; de bloemkroon is groenachtig-wit. De bes is zwart en rond. De plant komt vrij zeldzaam voor op vochtige plaatsen tusschen struiken en heggen.

Cucujo *(Pyrophorus noctilucus* L.) is de naam van een kever uit het geslacht der *Vuurdragers (Pyrophorus* Ill.) en uit de familie der Springkevers *(Elateriden).* De vuurkevers zijn groote of middelmatig groote, meestal donkerbruine kevers, met een stompen of afgeronden kop, zeer groote oogen en aan elke zijde van het borststuk in het bezit van een gele blaas, die bij hun leven een helder licht verspreidt. Zij bewonen de warme gewesten van Amerika, waar zij des nachts bij het rondvliegen hun licht verspreiden. Een kever geeft voldoend licht, om in het duister op een zakuurwerk te zien, hoe laat het is, en wanneer men eenige van deze kevers in een glas opsluit, kan men er bij lezen. De Cucujo wordt 2,6 tot 3,4 cm. lang en komt in grooten getale voor op Cuba, waar zijn larven vaak groote schade veroorzaken aan de suikerplantages. De gevangen kevers vormen er een handelsartikel. De dames voeden hen met schijfjes suikerriet en verplegen hen zorgvuldig, om hen des avonds in zakjes van tulle tot sieraad, als levende juweelen, in het haar of aan de kleederen vast te hechten.

Cuculiden. Zie *Koekoek.*

Cucullia is een geslacht van uilachtige vlinders met langen zuiger en smalle vleugels, die gewoonlijk grijs of bruingrijs gekleurd zijn. De rupsen zijn glad en gewoonlijk schitterend gekleurd.

Cuculus. Zie *Koekoek.*

Cucumis is een plantengeslacht uit de familie der Komkommerachtigen *(Cucurbitaceeën).* Hiertoe behoort: *C. sativus* (komkommer, augurk), een uit Indië afkomstige plant; deze kruipt over den grond, daar men haar geen gelegenheid geeft om door middel van haar ranken op te klimmen tegen steunsels. De plant is éénhuizig en de vruchten worden geoogst vóór zij rijp zijn; de variëteit *augurk* wordt in nog jongeren toestand geplukt en be-

zit rechte vruchten, terwijl de *gele komkommers* min of meer gekromd zijn; toch bestaat er nog een derde variëteit, de *groene komkommer* (zie aldaar) met langere en dunnere vruchten. Van dit gewas komt in ons land een speciale cultuur voor, waarvan de producten bijna uitsluitend voor den exporthandel bestemd zijn. De groene komkommer wordt onder glas (platglas of kassen) gekweekt en bijna altijd wordt door middel van paardenmest voor bodemwarmte gezorgd. Men kan gevoeglijk aannemen, dat in ons land 425 H.A. met glas alleen voor de teelt van komkommers dient en dat de uitvoer 70 millioen stuks beloopt.

Augurk is een variëteit van komkommer, die echter, in tegenstelling met dezen, wèl op den open grond kan worden verbouwd. Dit geschiedt dan ook op vrij groote schaal in De Beemster, in Roelofarendsveen en Langeraar en rondom Venloo. De vruchtjes worden klein geplukt en in vaten ingezouten of als halfrijpe groote vruchten voor de directe consumptie naar Duitschland verzonden. Deze planten vereischen veel zonneschijn, zoodat bij regenachtig weer de oogst vaak mislukt.

Voorts moet nog genoemd worden *C. melo* L. *(meloen*, zie aldaar), evenals de komkommer afkomstig uit Indië, met bijna bolronde vruchten, die men nagenoeg tot rijpheid laat komen vóór men de vruchten oogst. Deze vrucht is zeer sappig en geurt sterk. Zij wordt bij ons in bakken gekweekt.

Cucurbitaceeën is de naam van een tweezaadlobbige plantenfamilie, welke omstreeks 500 soorten telt, die in de warmere landstreken thuis behooren — meerendeels in de keerkringsgewesten. Zij omvat kruiden of halfheesters, en daaronder zijn vele kruipende gewassen en klimplanten. De bloemen zijn één- of tweeslachtig. Het vruchtbeginsel is onderstandig en de kelk gewoonlijk 5-lobbig. De bloemkroon is meestal vergroeidbladig, soms echter bijna losbladig. Hiertoe behooren o.a. *Cucurbita, Cucumis* enz. Tot de eerste behooren de kalebassen en tot de tweede de komkommer (zie aldaar), de meloen (zie aldaar) en de kolokwint. Verder rekent men tot deze familie de heggerank *(Bryonia)* en de springkomkommer *(Ecbalium)*.

Cudworth. *Ralph*, een Engelsch wijsgeer, geboren in 1617 te Aller in Somersetshire. Nadat hij predikant in zijn geboorteplaats geweest was, werd hij in 1645 hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal te Cambridge, waar hij in 1688 overleed. Hij behoorde tot de Engelsche Platonici, bestreed het sensualisme van *Hobbes* en leidde recht en moraal uit het bestaan van God af. De mensch heeft aangeboren ideeën van God, van goed en kwaad; er zijn eeuwige onveranderlijke waarheden, besloten in den geest van God. Bovenal onveranderlijk is de gedachte van goed en kwaad en het zedelijk oordeel. Zijn voornaamste werk is: „The true intellectual system of the universe, wherein all the reason and the philosophy of atheism is confuted" (Londen 1678). In 1731 werd door *Chandler* zijn „Treatise concerning eternal and immutable morality" uitgegeven.

Cuenca, een Spaansche provincie in Nieuw-Castilië, grenst ten N. aan Guadalajara, ten N.O. aan Teruel, ten O. aan Valencia, ten Z. aan Albacete, ten Z.W. aan Ciudad Real, ten W. aan Toledo en Madrid en heeft op een oppervlakte van 17 193 v. km. een bevolking van (1910) 269 634 zielen. De provincie is in 8 districten verdeeld. Hoofdstad is Cuenca.

Cuenca, de hoofdstad van de gelijknamige Spaansche provincie, ligt 902 m. boven de oppervlakte der zee op steile rotsen, aan de samenvloeiing van de Jucar en Huecar, over welke laatste een 42 m. hooge brug in 1523 gebouwd is, en aan den spoorweg Aranjuez—Cuenca. De stad heeft een mooie Gotische kathedraal, vele oude huizen, een instituto, een bisschoppelijk seminarium en telt (1910) ongeveer 12 000 inwoners. Vroeger was zij door industrie van lakens, goudwerken en kunstnijverheid bekend. Zij is zetel van een gouverneur en van een bisschop.

Cuenca moet het oude Concani geweest zijn, later noemde men het Conca of Concha. *Alfonsus IX* ontrukte het in 1220 aan de Mooren. In de geschiedenis is de stad bekend door de overgave van den 9den October 1706, tijdens den Spaanschen Successieoorlog en door de Carlistische gruwelen in 1874.

Cuenca, *Santa Ana de,* de goed gebouwde hoofdstad van de provincie Azuay in Ecuador, ligt 2581 m. boven den zeespiegel in een vruchtbaar dal aan de Rio Pante, heeft breede straten, kerken, hoogere scholen en telt met de voorstad Ejido 50 000 inwoners, die wollen stoffen, hoeden en aardewerk vervaardigen en handel in vruchten, kaas en graan drijven.

Cuencame is een districtshoofdplaats in den Mexicaanschen staat Durango, aan den spoorweg Durango-Lerdo gelegen. Zij heeft 5000 inwoners, zilvermijnen, smelterijen, katoenfabrieken, terwijl in de omgeving suikerriet verbouwd wordt.

Cuernavaca, het oude Quauhuahuac, is de hoofdstad van den Mexicaanschen staat Morelos en 1645 m. hoog gelegen, op 75 km. afstand van Mexico, aan de spoorwegen Mexico—Cuernavaca—Schuatanejo, in een vruchtbaar dal. Zij telt — Acapulco en Mexico-Cuernavaca — (1910) 12 668 inwoners, heeft een door *Cortez* gebouwde kerk, een landbouw-academie, groote suikerfabrieken en branderijen. In de buurt liggen de ruïnes van den teocalli Xochicalco in 5 terrassen.

Cuéva, *Juan de la,* een Spaansch dichter, werd in 1550 te Sevilla geboren en leefde nog in 1607. Hij heeft aan de meest verschillende dichtsoorten zijn krachten beproefd en het ontbrak hem noch aan kennis, noch aan dichterlijken aanleg. Hij was het gelukkigst in het drama en behoort dan ook tot de grondleggers van het nationale drama. Hij was oorzaak van een geheele hervorming van het tooneel. Zijn „Obras" (1552) bevatten lyrische gedichten, sonnetten, canzonen, elegieën enz. en zijn „Coro Febeo de romances historiales" (1587) niet minder dan 10 boeken met geschiedkundige romancen. Voorts gaf hij „Primera parte de las comedias y tragedias" (1583 en 1588), benevens „La conquista de la Bética" (1603), een heldendicht in 20 zangen, uit.

Cuevas de Vera, een stad in de Spaansche provincie Almeria, op den rechter oever der Almanzora, met een Moorsch slot en (1910) 23 944 inwoners, dankt haar bloei aan de rijke zilvermijnen in de Sierra Almagrera.

Cugia di Sant'Orsola, *Efisio,* een Italiaansch generaal, geboren in 1820 uit een aanzienlijk geslacht op Sardinië, ontving zijn opleiding in de artillerieschool te Turijn, werd reeds in 1834 luitenant der artillerie, streed in 1848 bij Goito en Novara, werd kapitein, in 1855 majoor, diende in 1859 als luitenant-kolonel bij den generalen staf en werd onderstaatssecretaris bij het departement van Oorlog in het kabinet-*Ricasoli.* Hij nam in 1861 zijn ontslag. Gedurende den tocht van *Garibaldi* naar Sicilië in 1862 werd hij prefect van Palermo en zag zich voorts belast met het bestuur van het geheele eiland, maar werd weldra, bij den voorspoed der expeditie van *Garibaldi,* wegens zijn gematigdheid teruggeroepen. In 1863—1864 was hij minister van Marine en in 1865—1866 minister van Oorlog. In 1866 streed hij bij Custozza, werd vervolgens adjudant en vriend van kroonprins *Humbert* en overleed te Rome den 13den Februari 1872.

Cui, *Cesar Antonowitsj,* een Russisch componist, werd den 18den Januari 1835 te Wilna geboren. Hij bezocht de ingenieurs-academie te St. Petersburg, werd aldaar leeraar en later hoogleeraar in den vestingbouw. In de muziek kreeg hij onderwijs van *Moniuszko* en *Balakiref.* Van 1864 tot 1875 was hij medewerker aan de „St. Petersburger Zeitung" en gaf in de Parijsche „Revue et Gazette musicale" 1878—1879 een reeks artikelen uit over Russische muziek, verzameld in „La musique en Russie" (Parijs 1881), en bovendien „De Russische romance" (Russisch, St. Petersburg 1896). Van zijn composities verdienen de volgende opera's vermelding: „De gevangene in den Kaukasus" (1857, omgewerkt 1881—1882), „De zoon van den Mandarijn" (1859), „William Ratcliff" (1868), „Angelo" (1876), „De flibustier" (1889), „De Saraceen" (1889), „Mamzelle Fifi" (1900), voorts werken voor orkest, een strijkkwartet (c-mol, op. 45), tal van liederen en kleinere instrumentale werken.

Cuivre poli is de thans gebruikelijke benaming voor geslepen fijne koperwaren. De benaming kwam omstreeks 1870 met de voorwerpen uit Frankrijk. Vroeger werden de voorwerpen gepolijst (vandaar de naam), thans echter gewoonlijk geslepen. Het op de slijpmachine geslepen koper heeft een meer gelijkmatigen glans dan het gepolijste. Tijdens de Renaissance werden reeds dergelijke voorwerpen vervaardigd, o.a. kerksieraden. De stof is een legeering van koper en zink, maar heeft soms een hoog kopergehalte.

Cujacius. eigenlijk *Jacques de Cujas* of *Cujeus,* een Fransch rechtsgeleerde, werd geboren in 1522, was hoogleeraar in de rechten te Bouges, Cahors en Valence en overleed den 4den October 1590 in eerstgenoemde plaats. Hij is zijn roem verschuldigd aan zijn degelijk onderzoek der bronnen van het Romeinsche recht. Hij was een vernaard exegeet van het corpus juris civilis en ook thans nog hebben zijn opvattingen omtrent plaatsen in de Pandecten en den Codex veel beteekenis. In 1577 bezorgde hij zelf een uitgave van zijn gezamenlijke geschriften, die wel nauwkeurig, maar niet volledig is. Een volledige is uitgegeven door *Fabrot* (1658, 10 dln.), en deze is te Napels, Venetië en Modena (in 11 dln.) en ook later herdrukt.

Cujus regio, ejus religio (Latijn), beteekent: wien het land behoort, mag ook den godsdienst bepalen en is de uitdrukking voor een tijdens de Hervorming opgestelde stelling, dat de landsheer bevoegd was zijn onderdanen te dwingen tot een bepaald kerkgenootschap te behooren.

Culasse is het achterste deel van een stuk geschut (zie aldaar); bij geweren is het de staartschroef.

Culdeeën, naar het Celtische *Celede,* in het Latijn *colidei,* noemt men zoowel de heiligen der Iersche kerk, als de Britsche Christenen uit de 6de eeuw, die zich in enkele opzichten onderscheiden van de uit Rome komende missionairs, vooral doordat hun wereldlijke geestelijken gehuwd mochten zijn. In den loop der eeuwen zijn zij door de Katholieke monniksorden geheel verdrongen.

Culebra. Zie *Panamakanaal.*

Culiacan, de hoofdstad van den Mexicaanschen staat Sinaloa, ligt aan den Rio-Culiacan, die uitmondt in de Golf van Californië. Door een spoorweg is de stad met de haven Altata verbonden. Zij is de zetel van de regeering en van een bisschop, heeft een oude vervallen kathedraal, een hoogere school (Colegio Rosales), een munt, katoenfabrieken, suikerraffinaderijen en (1910) 13 578 inwoners. Culiacan werd in 1532 gesticht op de plek, waar de beroemde Indianenstad Hyeicolhuacan gestaan had.

Cullen, *William,* een Engelsch geneesheer, den 15den April 1710 in het Schotsche graafschap Lanark geboren, ontving zijn opleiding tot heelmeester te Glasgow en verkreeg een aanstelling op een schip der Oost-Indische Compagnie. Na zijn terugkeer in het vaderland werd *Cullen* in 1746 benoemd tot hoogleeraar in de scheikunde te Glasgow en in 1756 te Edinburgh, vervolgens tot eersten lijfarts van den koning van Engeland in Schotland. Hij overleed den 5den Februari 1790. Van zijn werken, die in 1827 gezamenlijk zijn uitgegeven, noemen wij: „Treatise on the materia medica" (1789, 2 dln.), „First lines of the practice of physics" (1789, 4 dln.), „Nosology, or systematic arrangement of diseases" (1800). en „The Edinburgh practice of physic, surgery and midwifery" (1805).

Culloden, een plaats in het Schotsche graafschap Nairn, omstreeks 1½ uur gaans van de stad Inverness en nabij de Moray-Firth, is merkwaardig wegens den slag van den 27sten April 1746, die de uitzichten van het verdreven geslacht der *Stuarts* op den Engelschen troon in rook deed verdwijnen.

Culmann, *Karl,* een Duitsch bouwkundig ingenieur, de stichter der graphostatica (zie aldaar), werd den 10den Juli 1821 te Bergzabern geboren. Na aan de polytechnische school te

Karlsruhe gestudeerd te hebben, trad hij in 1841 in Beierschen staatsdienst als spoorwegingenieur, deed van 1849 tot 1852 studiereizen naar Engeland, Ierland en Noord-Amerika, werd in 1852 weder spoorwegingenieur en in 1855 hoogleeraar aan de polytechnische school te Zurich. Hij overleed den 9den December 1881 te Riesbach bij Zurich. Door zijn werk: „Die graphische Statik" (Zurich 1869, 2de druk 1875) werd hij de stichter van deze wetenschap. Verder toonde hij aan, dat de krommen, die op het menschelijk dijbeen zichtbaar worden na het uitkoken der lijm, overeenkomen met de ideale spanningslijnen, waarbij met zoo weinig mogelijk materiaal de grootst mogelijke sterkte wordt verkregen, en die door de graphostatica bepaald kunnen worden.

Culminatie noemt men in de sterrenkunde den doorgang der sterren door den meridiaan van de plaats, waar zich de waarnemer bevindt, omdat zij dan, met betrekking tot den waarnemer, het hoogste punt (culmen) hebben bereikt. De zon culmineert steeds op den waren middag, de volle maan om middernacht en ook de vaste sterren, wanneer een naar sterrentijd geregeld uurwerk haar rechte klimming in tijd aanwijst. Bij de vaste sterren ligt het culminatiepunt nauwkeurig — bij de zon, de maan en de planeten nagenoeg (wegens haar eigen beweging) midden tusschen haar tijd van op- en ondergang. Voor sterrenkundigen is de tijd der culminatie van een hemellichaam van het grootste belang; die tijd is voor waarneming bijzonder geschikt, daar de straalbreking *(refractie)* alsdan het geringst is en het minst schaadt.

Culp, *Julia,* een Nederlandsche zangeres, geboren den 6den October 1880 te Groningen, ontving het eerste zangonderwijs van mevrouw *Groneman* te Groningen. Daarna ging zij naar Amsterdam, waar zij aan het Conservatorium, onder leiding van *Cornelie van Zanten,* haar zangstudies voortzette. Zij trad het eerst te Berlijn op, waar haar zang zóó de aandacht trok en zooveel succes behaalde, dat men haar in de gelegenheid stelde, nog twee jaar onder leiding van *Etelka Gerster* te studeeren. Sedert liet ze zich met steeds klimmend succes in Europa en Amerika hooren en geldt ze thans als een der beste liederzangeressen. Sedert 1905 is zij gehuwd met den Berlijnschen ingenieur *Erich Merten.*

Culpa. Zie *Schuld.*

Culross is een oude stad en zeehaven in een exclave van het Schotsche graafschap Perth, gelegen aan den N.-oever van den Firth of Forth, met ongeveer 400 inwoners. In de buurt liggen de ruïnes van het kasteel van Dunimarle, bekend uit „Macbeth", alsmede ruïnes van een klooster uit het jaar 1217.

Cultivator (zie de platen) is de verzamelnaam voor een groep van werktuigen, die ten doel hebben, den grond los te maken en te verkruimelen, onkruid te verdelgen, zaad onder te brengen en meststoffen door den grond te verdeelen, evenals de eggen. Zij bestaan uit een meestal driehoekig gestel of raam, rustende op 1—4 wielen of op loopers, zooals bij sleepcultivatoren, en voorzien van scharen, schoffels of beitels, tanden of messen. Met schoffels of beitels worden ze *cultivator* of *grubber,* met tanden *extirpator* en met messen *scarificator* genoemd. Het werktuig is zóó geconstrueerd, dat de werkende deelen meer of minder diep in den grond kunnen grijpen of — bij het wenden en naar huis rijden — geheel daaruit kunnen worden gelicht. De scharen of andere werkende deelen moeten zóó in het raam worden verdeeld, dat de opeenvolgende voren op onderling even groote afstanden worden getrokken; de zijdelingsche ruimte tusschen de stelen, waarmede ze aan het raam zijn bevestigd, dient zoo groot mogelijk te worden genomen, ten einde het gevaar voor verstopping te verminderen.

De diepgang kan — al naar de constructie — worden geregeld: door de scharen een grooteren of kleineren hoek met den grond te laten maken, zooals bij het systeem Coleman (zie plaat 1); door de tanden hooger of lager in het raam te bevestigen; of door de wielen hooger of lager met betrekking tot het raam te stellen.

De grubber dient voornamelijk voor het losmaken van den grond, de extirpator voor het verdelgen van onkruid en de scarificator voor het doorsnijden van klaver-, lucerne- en grasvelden.

Van Amerikaanschen oorsprong zijn de zoogenaamde veertand-cultivatoren, voorzien van bijna halfcirkelvormige, veerende stalen tanden met een zeer groot weerstandsvermogen. Zij zijn zeer geschikt gebleken voor het verdelgen van overblijvende onkruiden, doch kunnen ook voor andere grondbewerkingen doelmatig worden gebruikt. Eenige der meest gebruikelijke soorten vindt men op bijgaande platen afgebeeld.

Cultueele vereenigingen *(Associations cultuelles)* noemt men in Frankrijk die vereenigingen, welke kracht hebben volgens de Scheidingswet van den 6den Juli 1905 (zie *Frankrijk, Geschiedenis).* De bedoeling daarvan is, dat een bepaald aantal personen, met uitsluiting van geestelijken, het recht hebben een vereeniging te vormen, die de beschikking krijgt over bepaalde kerkelijke bezittingen, ten einde deze aan te wenden tot godsdienstige doeleinden. De kerkelijke fondsen, die den 11den December 1906 aan den Staat zouden komen volgens genoemde wet, zouden ter beschikking van die vereenigingen worden gesteld. Uit die middelen moet het salaris der geestelijken, het onderhoud van kerken enz. bekostigd worden. In zijn Encycliek *Vehementer nos* heeft de paus de oprichting van dergelijke vereenigingen verboden, zoodat er dan ook op genoemden datum (11 December) onder de 1060, die opgericht waren, slechts 80 R.-Katholieke voorkwamen, naast 902 Protestantsche en 78 Israëlietische.

Cultus. Zie *Eeredienst.*

Cultuur, afkomstig van het Latijnsche *colere* (bearbeiden, verzorgen, vereeren), noemt men de moeite, aan eenig voorwerp of aan eenig intellectueel vermogen besteed, om het te veredelen, of ook wel die veredeling zelf. Men cultiveert zoowel den akker, als het verstand, doch de hoogste cultuur is de veredeling van den mensch door een harmonische ontwikkeling van zijn aanleg, van al zijn vermogens en krachten.

CULTIVATOR I

1.

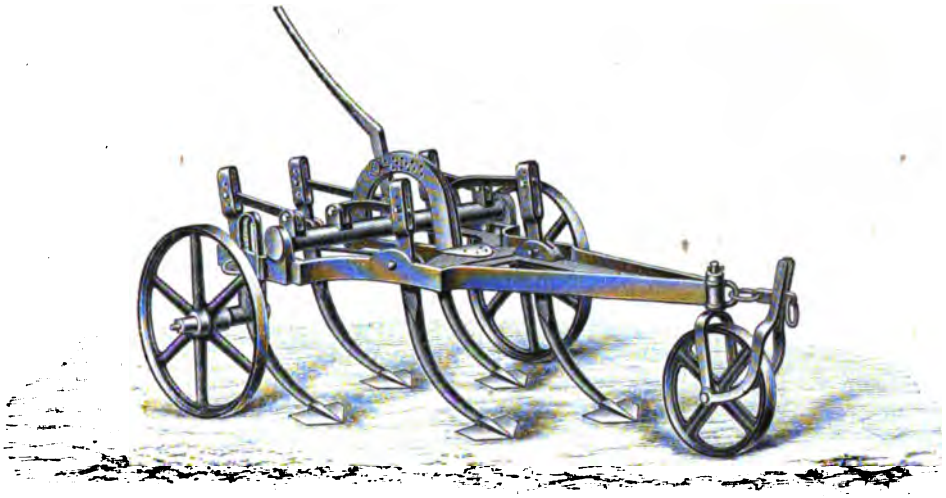

2.

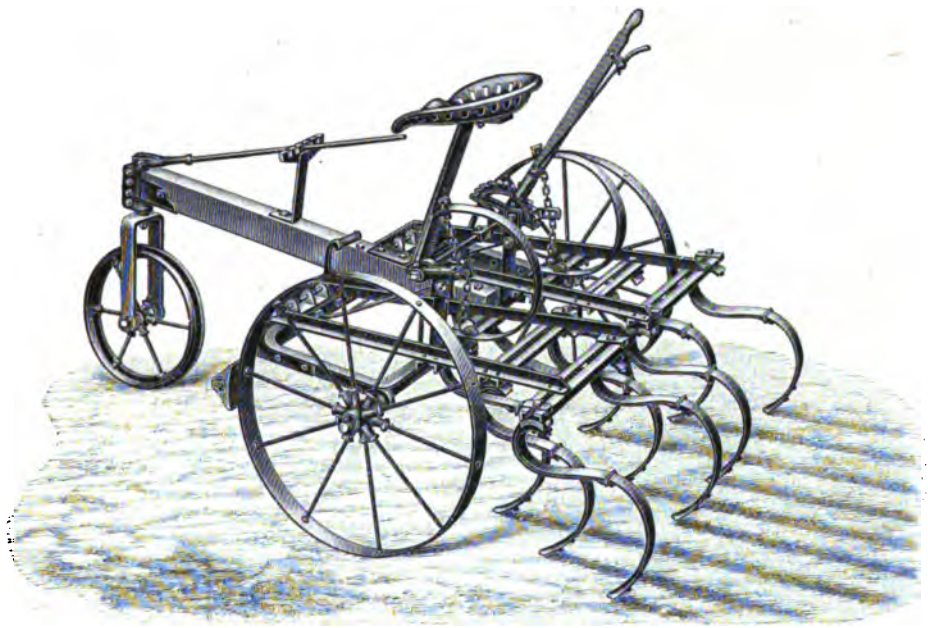

3.

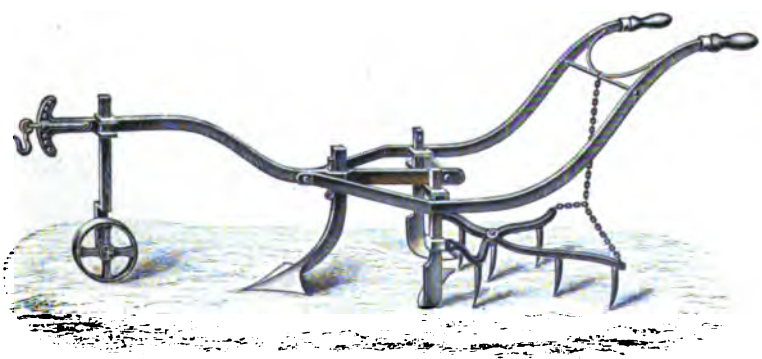

1. Cultivator van Coleman. 2. Veertand-cultivator van Massey Harris & Cie. 3. Cultivator voor hakvruchten.

CULTIVATOR II

1.

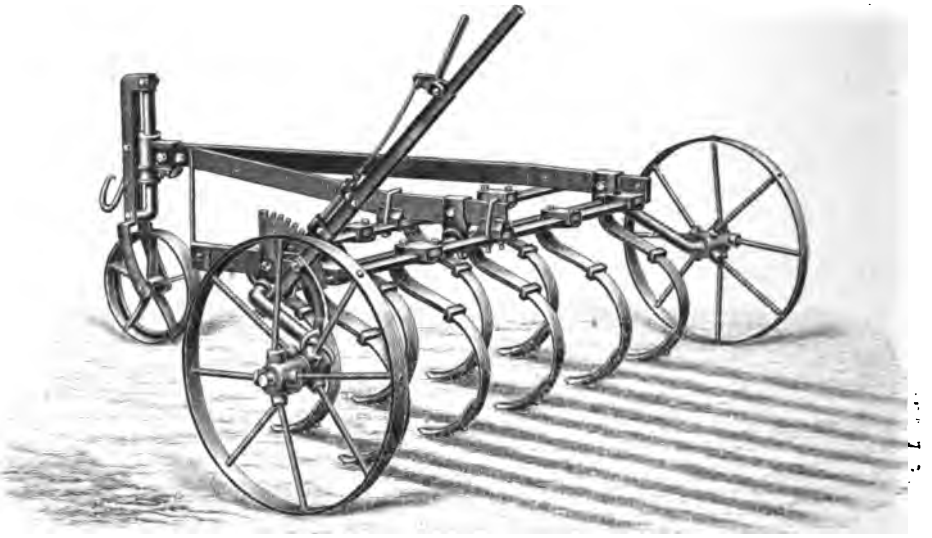

2.

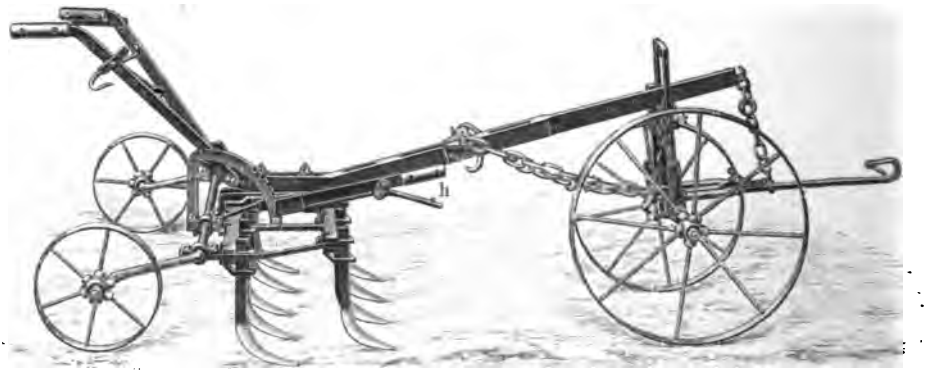

3.

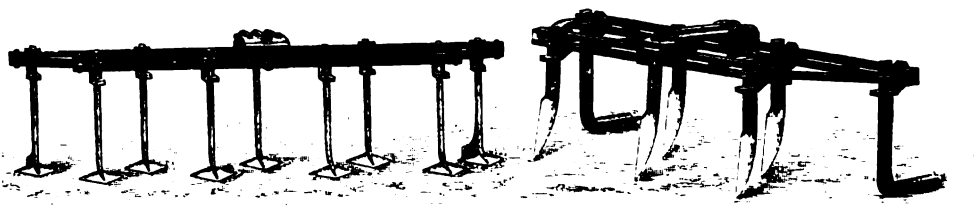

5.

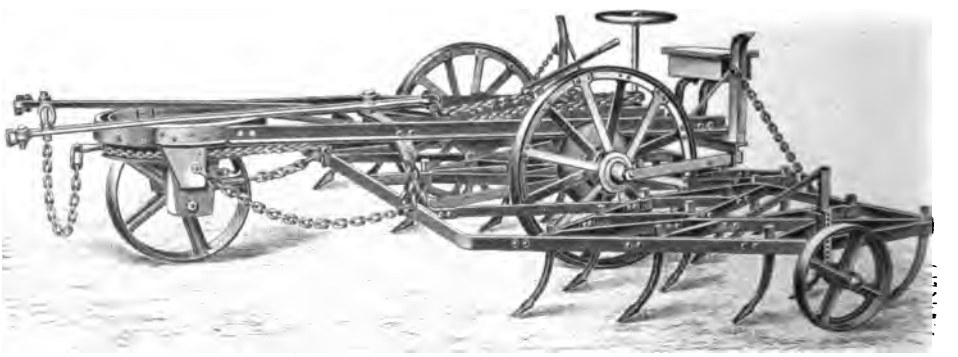

1. Ventzki's veertand cultivator. 2. Sacks universaalploeg als negenscharige grubber. 3. Negenscharig extirpatortoeste
4. Vijfscharig scarificatortoestel. 5. Fowlers stoomgrubber.

Hierdoor onderscheidt zij zich van de *beschaving* (zie aldaar), die volgens de beteekenis van het woord een oppervlakkige kan zijn, doch waarmede het begrip gewoonlijk als identiek wordt beschouwd. De cultuur ontwikkelt 's menschen zedelijken, verstandelijken en kunstvaardigen aanleg. De zedelijke cultuur omvat den staatkundigen, godsdienstigen en maatschappelijken toestand van een volk met zijn gezellig verkeer, zijn zeden en gewoonten, de verstandelijke zijn taal en letterkunde en zijn onderwijs, en de kunstvaardige zijn landbouw, nijverheid, handel, scheepvaart, den toestand van zijn middelen van verkeer, de beoefening der schoone kunsten enz.

Cultuurgeschiedenis. Hieronder verstaat men het onderzoek en de geschiedkundige beschrijving van den gang der ontwikkeling, die het menschelijk geslacht heeft afgelegd van de vroegst bekende tijden tot heden. Vooral vormen daarbij het voorwerp van onderzoek de z.g. cultuurvolken, dit zijn die volken, welke, in tegenstelling met de natuurvolken, aan die voortgaande ontwikkeling hebben deelgenomen. Men stelde vroeger al te veel enkele persoonlijkheden op den voorgrond en meende, dat de geschiedenis geheel beheerscht werd door de groote mannen, die door hun talenten, maar dikwijls ook alleen door hun geboorte en rang, grooten invloed uitoefenden op de staatkundige verhoudingen der volkeren. De *politieke* geschiedenis moet beschouwd worden als een hulpmiddel, en wel een zeer belangrijk hulpmiddel, der cultuurgeschiedenis. Deze laatste gaat verder dan de politieke geschiedenis; zij trachtt door te dringen in het volle menschenleven; de afstamming, leefwijze, voeding, huisvesting, hygiëne, gereedschappen, huisraad, zeden en gebruiken der verschillende tijdperken, in het kort: de ontwikkeling der maatschappelijke levensprocessen, der arbeidsmiddelen, zoowel geestelijke als stoffelijke, zijn voor haar van belang.

Als voorloopers der cultuurgeschiedenis kunnen beschouwd worden de in de 18de eeuw uitgegeven „mémoires", die er toe bijdroegen, ook het innerlijke zedelijke leven, zij het dan ook maar van enkele personen, te leeren kennen. Het volksleven werd echter in de „mémoires" zoo goed als verwaarloosd.

Voltaire leverde in zijn „Essai sur l'histoire générale et sur les moeurs et l'esprit des nations depuis Charlemagne jusqu'à nos jours" (1757) het eerste voorbeeld van een behandeling der geheele geschiedenis der menschheid van een cultuurhistorisch standpunt.

In Duitschland traden *Herder* met de „Ideen zur Geschichte der Menschheit" (1784) en *Heeren* met de „Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt" (1793) als baanbrekers der cultuurhistorische richting op. In de 19de eeuw is de groote vlucht, die de natuurwetenschappen namen, van grooten invloed geweest op de beschavingsgeschiedenis; vooral deden zich de resultaten der anthropologie en ethnologie gelden. Is *Darwin's* invloed nog niet te bespeuren in *Buckle's* „History of civilisation in England" (1857), in sterke mate is dit het geval in *Lubbock's* „The origin of civilisation" (5de druk 1890); zoo in *Draper's* „History of the intellectual development of Europe" (3de druk 1886), een werk in den geest van *Buckle's* boek, maar wetenschappelijker. Voorts dient, wat Engeland betreft, gewezen te worden op *Lecky*, „A history of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe" (5de druk 1872) en zijn „History of European morals from Augustus tot Charlemagne" (3de druk 1877).

In Frankrijk onderscheidde zich o.a. op dit gebied *Taine* met zijn „Origines de la France contemporaine" (1875—1894) en *P. Lacroix* „Institutions etc. de la France, 1700—1789" (1874); „Dix-huitième siècle, lettres, sciences et arts en France" (1877); „Moeurs, usages et coutumes au moyenâge et à l'époque de la renaissance" (1847—1852).

Van de talrijke Duitsche cultuurhistorische werken noemen wij: *Klemm*, Allgemeine Kulturgeschichte (1842—1853), *Ratzel*, Anthropogeographie (2de en 3de druk 1910—1912), *Steinhausen*, Geschichte der deutschen Kultur (2de druk 1913) en de geschriften van *Lamprecht*, den stichter en — tot zijn overlijden, in 1915 — leider van het Instituut voor „Kultur und Universalgeschichte" te Leipzig (zie *Lamprecht*).

Cultuur-Maatschappijen zijn naamlooze vennootschappen op aandeelen, die zich de exploitatie van cultuur- en landelijke ondernemingen ten doel stellen. In groot aantal treft men ze in Nederlandsch Oost-Indië aan, terwijl zij eveneens in West-Indië voorkomen. In Insulinde dagteekenen zij eerst uit de laatste 40 jaren. Gaandeweg zijn hier te lande en in Insulinde tal van aandeelen-maatschappijen tot stand gekomen, met het doel om de exploitatie van reeds bestaande ondernemingen in Indië voort te zetten, of nieuwe ondernemingen in het leven te roepen. De oudste is de in 1870 te Amsterdam opgerichte Deli-maatschappij (zie aldaar). In 1875 kwam te Batavia de Deli-Batavia-maatschappij tot stand, en in 1879 volgde de Amsterdam-Deli-Compagnie. De eerste maatschappij tot exploitatie van suikerfabrieken werd in 1874 opgericht. Na 1884 echter, toen het niet meer zoo gemakkelijk ging kapitaal van de in Indië opereerende credietinstellingen te krijgen, moest men veler medewerking inroepen, om de fondsen bijeen te brengen, die vroeger door het sluiten van consignatiecontracten (zie aldaar) verkregen werden. Het vormen van naamlooze vennootschappen met beperkte aansprakelijkheid van de deelhebbers was het van zelf aangewezen middel, en van dien tijd af begint het aantal van dergelijke maatschappijen gestadig toe te nemen.

Cultuurpapier is de naam, dien men geeft aan de promessen door den geldopnemer naar aanleiding van zijn consignatie-contract (zie aldaar) aan den geldschieter afgegeven voor de voorgeschoten bedragen. Dit papier is in Nederlandsch Oost-Indië bekend onder den naam van cultuurpapier en komt ongeveer overeen met het credietpapier hier te lande. Door disconteering van deze planters-promessen kan de geldschieter zich weder het gebruik verschaffen

der door hem geleende gelden. De Javasche Bank is met de disconteering van dergelijk papier zeer terughoudend geweest.

Cultuurplanten noemt men alle gewassen, die voor een of ander doel gekweekt worden, in tegenstelling met de in het wild groeiende. Het aantal is nog betrekkelijk gering, want terwijl volgens *Unger* op aarde niet minder dan 1000 soorten door den mensch gebruikte voedingsgewassen voorkomen met wel 10 000 varieteiten, bedraagt het aantal gekweekte gewassen slechts 450. Volgens *Höck* behooren hiervan 45 tot de graan- en peulvruchten, 134 tot de ooftsoorten en 91 tot de groenten, zoodat het aantal van deze gekweekte gewassen niet meer dan 270 bedraagt. Dit aantal neemt echter gestadig toe, want nog voor enkele jaren werd in de Vereenigde Staten de *dasheen* (zie aldaar) als een geschikt voedingsgewas erkend. De geschiedenis der cultuurplanten gaat tot in den voorhistorischen tijd terug; uit het steenen tijdperk (palaeolitisch tijdperk) zijn echter geen plantenoverblijfselen gevonden; de oudste dagteekenen uit het neolitische tijdperk of zijn nog jonger. Een groot aantal overblijfselen zijn afkomstig van in het wild groeiende planten, waarvan de vruchten en zaden verzameld en gebruikt werden, zooals bijv. beukenoten, hazelnoten, wilde appels en peren, pruimen- en bessensoorten enz. Opvallend veelvuldig komt de waterkastanje *(Trapa natans)* voor. Daar deze plant volgens haar fossiel optreden in het tijdperk na de ijsperiode verder noordwaarts, tot in Scandinavië toe, verbreid was en haar tegenwoordig gebied meer en meer inkromp, mag men hieruit wellicht afleiden, dat zij opzettelijk door de paalbewoners werd uitgezaaid en dus de mensch oorzaak is geweest van haar verbreiding ver buiten haar natuurlijk gebied. Wegens hun rijkdom aan meel werden ook de zaden van ganzevoet *(Chenopodium album)* en van verschillende *Polygonum-* en *Convolvulus*soorten verzameld; deze laatste zijn bijv. in de nederzettingen uit het jongere Slavische tijdperk in Noord-Duitschland niet zeldzaam en werden nog in het begin der 19de eeuw in Pommeren in plaats van boekweit gebruikt. De komijn kan genoemd worden als specerijplant uit het tijdperk der paalwoningen, terwijl onder de groenten witte penen en knollen voorkwamen, ofschoon het niet zeker is, dat deze laatste verbouwd werden.

De g r a n e n uit het voorhistorische tijdperk bestaan deels uit soorten, die, zooals tarwe, gerst en waarschijnlijk ook gierst, reeds sedert overoude tijden door de paalbewoners verbouwd werden, deels, zooals rogge en haver uit gewassen, die klaarblijkelijk van veel jongeren datum zijn. Van de eerste groep worden de voorhistorische overblijfselen in een zeer uitgestrekt gebied, van Midden-Europa tot Egypte en Azië toe gevonden, en zij moeten reeds gedurende het steenen tijdperk verbouwd zijn geworden, terwijl de tweede groep pas in het bronzen en ijzeren tijdperk voorkomt, op een veel meer beperkt gebied, in hoofdzaak in Europa. De paalbouwtarwe *(Triticum vulgare antiquorum)* behoort tot de uitgestorven t a r w e-soorten; tot in het bronzen tijdperk kwam deze soort voor, en ook in de Egyptische graven zijn overblijfselen er van gevonden. Van de overige tarwesoorten waren reeds vele in voorhistorische tijden bekend *(T. compactum, T. turgidum* e.a.). *Schliemann* vond in Hissarlyk de *T. durum*. Van de spelt *(T. spelta)* ontbreekt in het voorhistorische tijdperk elk spoor; de nauw er mee verwante *T. dicoccum* behoort echter tot de soorten, die zoowel in de Egyptische graven, als in het bronzen tijdperk in Europa werden aangetroffen. Een tweede zeer oude graansoort, de g e r s t, was in het latere neolitische tijdperk reeds tot in midden-Duitschland verspreid. In de paalwoningen van Zwitserland komen reeds twee verschillende soorten voor. Eerst later werden in het voorhistorische tijdperk r o g g e en h a v e r verbouwd. De roggecultuur schijnt zich van twee middelpunten uit verbreid te hebben, van den Kaukasus en van het W. deel van het Balkan Schiereiland. De oudste vondsten dagteekenen uit het bronzen tijdperk. De haver *(Avena sativa)* werd in voorhistorische tijden waarschijnlijk het eerst door Keltische stammen verbouwd; de oudste overblijfselen werden in Zwitserland en Savoye aangetroffen. Waarschijnlijk echter werd toen ook reeds in Oost-Europa haver gekweekt. De Grieken en Romeinen leerden rogge en haver eerst door hun noordelijke naburen kennen.

Onder de overige meelvruchten van het voorhistorische tijdperk zijn linzen, boonen en erwten de voornaamste; de erwten zijn echter van lateren oorsprong dan de eerstgenoemde. Zij komen in de Egyptische graven niet voor en eerst in de laatste perioden van het voorhistorische tijdperk worden zij in opvallend kleine soorten in Europa aangetroffen. Daarentegen werden van linzen en boonen wel overblijfselen in de Egyptische graven gevonden, evenals onder de puinhoopen van het oude Troje en elders. Bij de boonen vallen reeds duidelijk twee hoofdvormen te onderscheiden. Vermoedelijk was ook de p a p a v e r *(Papaver somniferum)* in het paaltijdperk bekend. De oudste textielplant uit den voortijd is het v l a s, dat in het latere steenen tijdperk werd verbouwd *(Linum angustifolium)*, terwijl in de Egyptische graven reeds de tegenwoordige vorm *(Linum usitatissimum)* wordt aangetroffen.

Let men op de aardrijkskundige verbreiding der cultuurgewassen, dan blijkt dat de landen met een oude en hooge beschaving de meeste er van bezitten. Bovenaan staan het Middellandsche Zeegebied en Indië met resp. 93 en 94, waarvan resp. 54 en 60 voedingsgewassen, d. i. meer dan 42 %.

De oorsprong der gekweekte gewassen, d. w. z. van den landbouw verliest zich in het grijze verleden, is in elk geval zeer oud. Volgens *Reinhardt* is de vroegste landbouw het werk der vrouw geweest, zooals nog heden bij vele natuurvolken de vrouwen bijna uitsluitend den landbouw beoefenen. De tarwebouw is stellig meer dan 10 000 jaren oud, werd in elk geval reeds voor 4 à 5000 jaren door de Chineezen uitgeoefend. Even oud, zoo niet ouder zijn de overblijfselen van cultuurplanten uit de oud-Egyptische graven. Daaruit, in vereeniging met

de talrijke voorstellingen op gedenkteekenen en met behulp der taalvorsching en der botanische en plantengeografische onderzoekingen, kan men zich ongeveer een beeld van den Egyptischen landbouw vormen, in een tijd, die 3 à 4 duizend jaren achter ons ligt. Er blijkt uit, dat tarwe, gerst en vlas de oudste planten zijn, die door de Hamietische stammen in het Nijldal verbouwd werden. Daarop volgen de wijnstok, de granaatappel, de vijg en de sycomore, die eveneens reeds in overoude tijden werden gekweekt; ook op de oud-Assyrische gedenkteekenen vindt men de eerstgenoemde drie planten terug. Tegelijk met de sycomore is ook waarschijnlijk de wierook uit zijn stamland, Zuid-Arabië, naar Egypte overgebracht geworden. Een tweede groep van cultuurplanten behoort tot de flora van het Nijldal, zooals bijv. de *Acacia nilotica*, waarvan het hout veelvuldig gebruikt werd, de *Tamarix nilotica*, die aan *Osiris* gewijd was en waarvan de twijgen tot matten verwerkt werden; verder de watermeloen e.a. Moeilijker is de herkomst van eenige andere Egyptische cultuurgewassen te bepalen, zooals de dadelpalm, die waarschijnlijk als cultuurplant uit de Eufraatlanden stamt, maar waarvan de wilde stamvorm in Afrika thuis behoort, evenals de wonderboom *(Ricinus communis)*, sedert de 12de dynastie bekend, de ebbenhoutboom *(Ebenoxylum verum)*, waarvan het hout vooral tijdens de periode van den pyramidenbouw gebruikt werd, en de papyrusstruik *(Papyrus antiquorum)*, die voor de papierbereiding enz. gebezigd werd. Terwijl deze plant in de Oudheid er in groote menigte moet gegroeid hebben, wordt zij er tegenwoordig niet meer aangetroffen.

Andere tropische gewassen werden uit Voor-Indië naar Egypte overgebracht, zooals de lotusbloem *(Nelumbium speciosum)*, die gedurende het Perzische tijdvak de inheemsche soorten verdrong, doch later weer verdween; verder planten, die kleurstoffen leveren, zooals de indigo. Tot de Middellandsche-Zeeflora behooren de linzen, boonen, koriander, anijs enz., die in het oude Egypte geteeld werden. Van eenige uien- en knoflooksoorten is de afkomst onzeker; waarschijnlijk echter stammen zij uit Centraal Azië, evenals de olijf, die er sedert de 20ste dynastie bekend was. Zij schijnen het eerst in Klein-Azië gekweekt en eerst in den Griekschen tijd op grootere schaal in Egypte aangeplant te zijn geworden.

Tot de Grieksch-Romeinsche cultuurplanten behooren vooreerst de gewassen der Middellandsche-Zeeflora, die aldaar reeds sedert overoude tijden groeiden; de wijze van kweeking was echter doorgaans aan het Oosten ontleend, bijv. die van den wijnstok, den vijgeboom, de olijf e.a. De granaatappel, de amandel e.a. zijn echter eerst door de beschaving uit het Oosten naar het Westen overgebracht geworden. De krijgstochten van *Alexander den Groote* en de handelsbetrekkingen hebben er ook toe bijgedragen, verschillende planten uit het Oosten naar het Westen te verplanten. Perziken en abrikozen, die in China in het wild groeien, werden in den keizerstijd in Italië bekend, citroenen eerst tijdens de Kruistochten, terwijl sinaasappels eerst door de Portugeezen uit China ingevoerd werden.

Gedurende de Middeleeuwen zijn het de Arabieren geweest, die voorname cultuurplanten als rijst, katoen, suikerriet e.a. uit Zuid-Azië overbrachten, en ook de verspreiding van den dadelpalm is aan hen te danken. Uit Zuid-Europa werden de planten weer naar het Noorden verbreid, vooral de sierplanten, ooftboomen en geneeskrachtige kruiden, maar behalve deze ook nog groenten, andijvie, uien, kool e.a. Zuid-Frankrijk en Italië leverden aan het overige Europa het grootste gedeelte van zijn cultuurplanten. Van de 91 thans in Midden-Europa gekweekte voedingsgewassen zijn slechts enkele als inheemsch te beschouwen, zooals haver, boekweit, hazelnoot, bessen, selderie, peeën e.a., ofschoon ook van deze nog een groot aantal eveneens in het Middellandsche-Zeegebied inheemsch is.

Een kleine groep cultuurplanten stamt uit de gematigde streken van Centraal- en Oost-Azië, zooals de boekweit, die in Duitschland het eerst in een Mecklenburgsche oorkonde van 1436 vermeld wordt en in Mantsjoerije in het wild groeit. Ook de ramenas stamt uit het Oosten en komt in de 12de eeuw in Duitsche werken voor. De hennep, die reeds vroeger werd overgebracht, was vóór dien tijd niet in Europa of Noord-Afrika bekend. *Herodotus* beschreef haar het eerst. In het Oosten, bij de Chineezen en Indiërs, was deze plant reeds lang bekend.

Een nieuw en laatste tijdperk in de geschiedenis der cultuurplanten begon met de ontdekking van Amerika. Maïs, aardappelen, tuinboonen, verschillende soorten van pompoenen *(Cucurbita maxima* en *moschata)* en tabak danken wij aan de Nieuwe Wereld. Hun Amerikaansche oorsprong staat vast.

Literatuur: A. de Candolle, Origine des plantes cultivées (Parijs 1882; in het Duitsch vertaald en aangevuld door *Goeze,* Leipzig 1884); *Victor Hehn,* Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien (7de druk Berlijn 1902); *Joret,* Les plantes dans l'antiquité et au moyenâge (Parijs 1897); *Höck,* Die Brotpflanzen, ihr Ursprung und ihre heutige Verbreitung (Hamburg 1901); *Reinhardt,* Kulturgeschichte der Nutzpflanzen (München 1911); *Brüggeman,* Die Pflanzen und der Mensch (Leipzig 1913); *Schulz,* Die Geschichte der kultivierten Getreide (Halle 1913 v.v.).

Cultuurras. Zie *Veeteelt.*

Cultuurstelsel in Nederlandsch Oost-Indië noemt men het samenstel van verordeningen, door het Gouvernement aldaar uitgevaardigd, om tropische producten voor de Europeesche markt door de inlandsche bevolking ten behoeve van het moederland te doen telen.

De Nederlanders waren als kooplieden naar Oost-Indië gegaan, maar om handelsvoordeelen blijvend te genieten, was men genoodzaakt geweest ook zeker staatkundig gezag te verwerven, dat zich van lieverlede uitbreidde, zoowel wat het grondgebied, als wat den omvang zijner bemoeiingen betreft.

De producten, waar het om te doen was, verkreeg men op verschillende wijzen. Of de O.-I. Compagnie sloot tractaten van levering met inlandsche vorsten en regenten, die met de bevolking handelden naar goedvinden, zonder dat de Compagnie zich in de huishoudelijke regeling mengde; òf, waar de regenten onder het onmiddellijk gezag der Compagnie waren gebracht, werd de leverantie hun opgelegd, nu eens zonder, dan tegen een karige belooning ten behoeve van de inlandsche bevolking. En die vergoeding kwam nog niet altijd in haar handen, maar strekte doorgaans òf ten bate van de hoofden, òf van de ambtenaren der Compagnie zelf. Trouwens aan de welvaart der bevolking werd niet gedacht: alleen de winsten der Compagnie stonden op den voorgrond. De dividenden, die zij onder de aandeelhouders uitdeelde, waren dan ook een tijd lang buitengewoon hoog; maar toch namen zij gaandeweg af, deels door wanbeheer, voornamelijk echter omdat de maatregelen, die men nam, den vooruitgang der productie tegenhielden, terwijl de onderdrukking der bevolking, waarmee het stelsel noodwendig gepaard moest gaan, den lust tot den arbeid niet aanwakkende. Toen eindelijk de Compagnie geheel opgeheven was en het beheer harer Indische bezittingen in het begin der vorige eeuw door den Nederlandschen staat was overgenomen, bleef men het bestaande *leverantiestelsel* handhaven, omdat men meende, dat in een tropisch land alleen een stelsel van dwang mogelijk was. Men beschouwde dien gedwongen arbeid voor de verplichte leverantiën als een stelsel van belasting, het eenige stelsel, waarvoor men den weinig ontwikkelden Javaan vatbaar achtte. Dat was ook de meening van generaal *Daendels*, die van 1808 tot 1811 Java met veel energie bestuurde. Hij trachtte evenwel vele bestaande gebreken weg te ruimen en gelastte, dat alle arbeid zou worden betaald, zooveel mogelijk direct aan de bevolking. De regenten werden door hem tot staatsambtenaren gemaakt en hun inkomsten geregeld. Daarentegen eischte hij veel heerendiensten van den Javaan, zoowel bij de uitvoering van openbare werken, als bij de gedwongen koffieteelt.

In 1811 kwamen onze Oost-Indische bezittingen in handen van Engeland, en sir *Stamford Raffles* werd luitenant-gouverneur-generaal over die gewesten. Hij bracht een geheele ommekeer teweeg in het tot nog toe gevolgde stelsel van beheer. Bij proclamatie van den 15den October 1813 schafte hij over geheel Java het stelsel van dienstplichtigheid en gedwongen leverantiën af, waartegen aan de hoofden, ter vergoeding voor de inkomsten, die zij daardoor zouden derven, een voldoende belooning in land en geld werd toegekend. Daarop werden enkele uitzonderingen toegelaten. In de Preanger-regentschappen bleef de gedwongen teelt en levering van koffie voorloopig bestaan. Ook de boschcultuur werd op den bestaanden voet behouden. Onder het bewind der Compagnie was het aanplanten en kappen van hout in de bosschen in gedwongen arbeid geschied en de hoofden moesten jaarlijks een zekere hoeveelheid hout leveren. Onder *Daendels* reeds waren die leveringen afgeschaft, en de gemeenten, met de boschcultuur belast, onder een afzonderlijk beheer gebracht. Dat had aan veel misbruiken een einde gemaakt, maar de gedwongen *blandong*dienste, zooals zij heetten, bleven bestaan. Tegelijk met de ontheffing van den gedwongen, onbeloonden arbeid, voerde *Raffles* een nieuw stelsel van belasting in, de zoogenaamde *landrente*. De kolonie moest productief zijn, althans haar eigen lasten kunnen dragen: daartoe was heffing van een belasting in geld noodig. Deze was gerechtvaardigd, omdat, zooals men aannam, de beschikking, die de hoofden hadden bezeten over de opbrengst van de landen, in bezit van den kleinen man en door dezen in cultuur gebracht, niet een uitvloeisel was van *hun* eigendomsrecht op den grond; maar dat de landbouwers werden gerekend den grond onder voorwaarde van schatting of pacht in gebruik gekregen te hebben van den souverein, die hen in hun gebruiksrechten zou handhaven, zoolang zij de opgelegde schatting betaalden. Die schatting zou bestaan in de waarde van een gedeelte van den oogst van het rijstgewas, grooter of kleiner naarmate der gesteldheid van den grond. De inning werd, volgens landsgebruik, aan de dorpshoofden opgedragen, die voor het geheele bedrag aansprakelijk werden gesteld. Allerlei omstandigheden werkten mee, om de regelmatige werking van het nieuwe stelsel te belemmeren. Vooreerst de overhaasting, waarmee het, zonder nauwkeurige voorbereiding werd ingevoerd, terwijl vele ambtenaren niet op de hoogte waren van hun taak, en de plaatselijke kennis, alleen door kadastrale opneming te verkrijgen, ontbrak, hoewel men alleen met behulp van zulke kennis de verkregen opgaven zou kunnen controleeren. De achterstallen namen dan ook van jaar tot jaar toe en beliepen weldra millioenen.

Toen in 1815 de bezittingen weder aan Nederland kwamen, zond de Nederlandsche Regeering drie commissarissen-generaal naar Indië, die, tengevolge van allerlei vertragingen, eerst den 19den Augustus 1816 het bestuur uit de handen der Engelschen overnamen. Zij hadden nu te beslissen over de koloniale politiek der toekomst. Er viel te kiezen tusschen twee stelsels. Zou de Nederlandsche Staat zijn inkomsten uit deze gewesten trekken door dwangculturen, of zou men het stelsel van *Raffles* volgen, dat aan de inboorlingen de vrijheid liet om op hun velden te telen wat zij verkozen, zich met den handel niet dadelijk bemoeide en de inkomsten van den Staat niet zocht in handelswinsten, maar in gewone belastingen? De commissarissen-generaal bleken weldra het nieuwe beginsel toegedaan, waaraan zij een bezadigde en verstandige uitvoering trachtten te geven. De verplichte teelt van producten zou dus niet weer worden ingevoerd. Alleen omtrent de gouvernements-koffietuinen, die zeer verschillend werden beheerd, moest een afzonderlijke regeling worden gemaakt, die in zeer liberalen zin uitviel. Zij zouden aan de desa's voor een bepaalden tijd worden verhuurd, tegen afstand van een zeker deel van de opbrengst ($^2/_5$ of $^1/_3$), in geld of in natura. Het overige bleef ter be-

schikking der producenten. De Regeering zou jaarlijks den prijs bepalen, waarvoor zij dien voorraad wilde koopen, maar niemand zou gedwongen zijn dien aan te nemen. Weigerde een desa op die voorwaarden de tuinen te bewerken, dan zou dit voor Gouvernementsrekening met gehuurde arbeiders geschieden. Op gelijke voorwaarden mocht een ieder nieuwe tuinen aanleggen. Alleen op de Preanger-Regentschappen werd dit stelsel niet van toepassing verklaard: daar bleef de gedwongen koffiecultuur bestaan, en de bevolking moest het product tot lage prijzen aan de Regeering afstaan, waartegenover zij van de landrente bleef vrijgesteld, zooals reeds onder *Raffles* had plaats gehad. Ook de gedwongen *blandong*diensten werden gehandhaafd. Wat het belastingstelsel betreft, hielden de commissarissen-generaal de *landrente* in stand, maar zij streefden er naar, de wanorde, die op dit stuk heerschte, te beteugelen.

Op de vraag, hoe heeft dit stelsel van vrijen arbeid op Java gewerkt? welke financiëele uitkomsten had het voor het moederland? kan geen afdoend antwoord worden gegeven, omdat men aan het stelsel den vrijen loop en zijn natuurlijke ontwikkeling heeft onthouden. Onder het bestuur van den gouverneur-generaal *Van der Capellen* werd het door de ambtenaren zelf, die het moesten helpen uitvoeren, tegengewerkt. Europeesche ondernemers, wier initiatief en kapitaal zoo noodig waren, om aan de rijke Indische natuur te ontwoekeren wat zij geven kon, vonden niet alleen geen aanmoediging, maar werden zooveel mogelijk uit Java geweerd, ofschoon het regeeringsreglement van 1818 uitdrukkelijk bepaalde, dat woeste gronden aan zoodanige ondernemers in pacht zouden worden gegeven. Menige „arbitraire dispositie" van het Bestuur maakte de vestiging van handelsondernemingen onmogelijk of vernietigde degene, die bijv. in de Vorstenlanden waren tot stand gekomen. *Van der Capellen* was namelijk van oordeel, dat deze particulieren er op uit waren, de producten op slinksche wijze tegen geringen prijs machtig te worden. Toch bleef de bevolking weinig voor haar producten trekken, en de minister van Koloniën *Elout*, die als commissaris-generaal het grootste aandeel had aan de invoering van het zoo gedwarsboomde stelsel, keurde de handelwijze der Indische regeering sterk af en deed eindelijk een specialen commissaris-generaal naar Indië zenden, om orde te stellen op de ingeslopen administratieve en financiëele misbruiken en vooral ook om te onderzoeken, of het vrije stelsel, waarop het regeeringsreglement van 1818 gebouwd was, werkelijk goede vruchten kon afwerpen. In het begin van 1826 kwam de burggraaf *Du Bus de Ghisignies* met die zending op Java aan. Hij vond er den toestand in ieder opzicht ellendig: overal stilstand en achteruitgang, een jaarlijksch tekort van gemiddeld $2^1/_2$ millioen en daarenboven een binnenlandschen oorlog, door de onverstandige maatregelen van het Bestuur uitgelokt, die vijf jaar lang duren en veel geld en menschenlevens aan Nederland kosten zou. *Du Bus* bracht hier en daar verbeteringen aan, doch nam geen doortastende maatregelen, die het Opperbestuur zich had voorbehouden. De commissaris-generaal bracht over het te volgen stelsel een belangrijk rapport uit, waarin hij hoofdzakelijk adviseerde tot toekenning van individueel landbezit aan den inlander en tot uitgifte van woeste gronden in erfpacht. *Elout* vereenigde zich met zijn zienswijze en droeg in de eerste plaats den koning een ontwerp-besluit voor, om de uitgifte van woeste gronden te regelen. Dat voorstel ging niet door; want de koning vereenigde zich met een ander stelsel, dat hem door den generaal *Van den Bosch* werd aanbevolen: het *cultuurstelsel*.

Willem I had steeds naar onmiddellijke voordeelen, *remises*, uit Indië verlangd. De financiëele nood, waarin het moederland omstreeks het jaar 1830 verkeerde (de rentelast was van 1814 tot 1830 van $15^1/_2$ tot bijna 25 millioen gestegen en zou weldra door den Belgischen opstand tot 44 millioen klimmen), die nood wakkerde het verlangen aan, „dat de Indische bezittingen *zoo spoedig mogelijk* in staat [mochten] geraken van in de kosten van derzelver onderhoud te voorzien" niet alleen, maar dat zij ook de Nederlandsche schatkist zouden schragen. Generaal *Van den Bosch*, in October 1828 tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië benoemd, gaf aan 's konings verlangen toe. Hij oordeelde, dat het stelsel der Oost-Indische Compagnie de voorkeur verdiende boven dat van vrijheid, door *Elout* en *Du Bus* aangeprezen, en voerde het daarom in gewijzigden vorm weder in, ten einde de grootst mogelijke hoeveelheid goedkoope producten voor het moederland te verkrijgen, hetgeen alleen kon geschieden door de bevolking te dwingen tot lage prijzen die gewassen te telen.

Dat stelsel werd onder zeer philanthropische kleuren aangeprezen. De landrente, ten bedrage van twee-vijfden van den rijstoogst, was, zeide men, een willekeurige belasting. Men zou de bevolking daarvan ontslaan voor het geval, dat zij een vijfde van haar grond afzonderde en daarop vrijwillig zoodanige producten voor de Europeesche markt plantte, als het Gouvernement zou aanwijzen. Den daaraan besteden arbeid zou men bovendien nog betalen met het bedrag van hetgeen het verkregen product bij taxatie meer waard zou zijn, dan de vroeger verschuldigde landrente. Begeerde de bevolking zoodanige overeenkomst niet te sluiten, dan kon zij op den ouden voet landrente blijven betalen.

Zoo voorgedragen, had het stelsel allen schijn van hoogst voordeelig te zijn voor den Javaan; maar in de werkelijkheid was het anders. Reeds terstond bij de invoering daarvan kon het Opperbestuur het niet van zich verkrijgen bij den bestaanden geldnood de landrente af te schaffen, die eenige millioenen opbracht. Zij werd daarom niet kwijtgescholden, en toch werd de arbeid aan de cultures niet naar evenredigheid hooger beloond. Daardoor werden de cultuurdiensten als een nieuwe belasting boven de bestaande opgelegd. Daarbij kwam vooreerst, dat de Regeering zich niet vergenoegde met over één-vijfde der rijstvelden te beschikken: zij nam wat zij noodig had; ten anderen was de belooning meestal zeer gering en kwam nog niet

eens geheel in handen van hen, die het werk verricht hadden. Dat men tot het welslagen van een zoo ingrijpend stelsel krachtige medewerking noodig had, vooral van den kant der inlandsche hoofden, wier wil voor de bevolking wet was, springt in het oog. Hun werden dan ook allerlei voorrechten toegekend, die hun aanzien en invloed vermeerderden, maar tevens aanleiding tot kwelling en knevelarij moesten geven. Aan hen, zoowel als aan de Europeesche ambtenaren, werden in de eerste plaats *cultuurpercenten* toegelegd, welk woord geen toelichting behoeft. Maar bovendien werd voor de Hoofden, ter helft van hun bezoldiging, het zoogenaamde ambtelijk landbezit hersteld en veel wederrechtelijks bij het eischen van persoonlijke diensten van de bevolking door de vingers gezien. Maar wilde men zich de grootst mogelijke handelswinsten verzekeren, dan moest men ook het monopolie der productie hebben. En daarnaar streefde men. De Indische regeering was wel gemachtigd, om „ter uitbreiding van nuttige cultures" aan particulieren woeste gronden in eigendom, huur of erfpacht uit te geven, maar eerst maakte men de bepaling onuitvoerbaar door er de meest bezwarende voorwaarden aan te verbinden, en weldra (1839) werd de uitgifte van dergelijke gronden geheel gestaakt en werden alle overeenkomsten met de bevolking, „die blijkbaar ten nadeele van 's Gouvernements cultures zouden strekken", verboden, waarbij de beoordeeling aan de Gouvernementsambtenaren was voorbehouden. Naarmate de gevolgde gedragslijn der Regeering ten opzichte van België de behoefte van de Nederlandsche schatkist aan remises vermeerderde, kon er minder gelet worden op de „ongelegenheden", die voor het Javaansche volk uit het cultuurstelsel voortvloeiden; ja, de uitgaven, voor Java te doen, dikwerf de meest wenschelijke en noodzakelijke, werden uitgesteld of ingekrompen, alleen met het doel om het *batig slot* op te drijven. Zoo kon dan ook in 1844 een minister er op wijzen, dat in één jaar zestien millioen uit de opbrengst der kolonie in 's Rijks schatkist vloeide (zie het artikel *Bijdrage*).

Toen na de grondwetsherziening van 1848 de Volksvertegenwoordiging ook invloed op het bestuur der koloniën had gekregen, konden veranderingen niet uitblijven. Meer en meer begon de overtuiging veld te winnen, dat het verkeerd was, staatsinkomsten op zoo wankelbaren grondslag te vestigen als de handel in producten, wier opbrengst afhankelijk is van een altijd wisselvalligen oogst en van een onzekeren marktprijs. En niet minder zag men in, dat de voordeelen, door den Staat uit de cultures getrokken, niet dan ten koste der welvaart van de bevolking te verkrijgen waren, en dat, wilde men aan deze een behoorlijk loon voor haar arbeid verzekeren, de winsten van den Staat verdwenen. Vooral oefende het optreden van *Van Hoëvell* in de Tweede Kamer, die de fouten van het bestaande stelsel blootlegde, grooten invloed uit op het vormen eener partij in en buiten de Kamer, die aanvankelijk het bestaande stelsel van gebreken wilde zuiveren, doch spoedig daarvoor andere beginselen in de plaats wilde stellen. Dit bleek bij de behandeling van het Regeeringsreglement, toen de Regeering aanvankelijk geen bepalingen omtrent het cultuurstelsel wilde opnemen, maar aan den aandrang der Tweede Kamer moest toegeven, waardoor het bekende artikel 56 ontstond.

Ontegenzeggelijk werd daarin de tusschenkomst der Regeering in zake van landbouw en nijverheid in beginsel afgekeurd. Maar men kon niet met één sprong van den eenen toestand in den anderen geraken: men moest de productiviteit van het land behouden, het welzijn der bevolking niet prijs geven en het geldelijk belang van het moederland niet onbehartigd laten. Daarom instandhouding, *zooveel doenlijk* (dat is, zooveel de onderscheidene in het oog te houden belangen met inachtneming van plaatselijke omstandigheden dit zouden gedoogen) van de cultures, op hoog gezag ingesteld, met verbeteringen, ten einde eenmaal de tusschenkomst van het Bestuur te kunnen laten varen. Aan den anderen kant geen belemmering, maar aanmoediging van vrijen handel, vrijen landbouw, vrije nijverheid.

Artikel 56 heeft thans het grootste gedeelte van zijn belangrijkheid verloren, want onder het bestuur van den gouverneur-generaal *Sloet van de Beele* werden, in samenwerking met den minister *Fransen van de Putte*, de meeste Gouvernementscultures opgeheven, deels wegens de minder gunstige financiëele uitkomsten, deels ter verlichting van den druk van den inlander, zoodat bij het einde van zijn bestuur slechts een tweetal dwangcultures, de koffie- en suikercultuur, waren overgebleven. De minister *Franssen van de Putte* wendde in 1865 een poging aan, om voor deze beide cultures eenige regels bij de wet vast te stellen; het wetsontwerp ter vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch-Indië zouden kunnen worden vastgesteld, dat den 2den October van dat jaar bij de Tweede Kamer werd ingediend, en gewoonlijk als de *Cultuurwet van Franssen van de Putte* wordt aangehaald, bevatte, behalve bepalingen omtrent de rechten op den grond van den inlander, het aangaan van overeenkomsten met dezen en het uitgeven van woeste gronden aan particulieren, ook eenige voorschriften betreffende de overgebleven gouvernements-dwangcultures. Dit ontwerp werd echter ingetrokken. In April 1870 werd de zoogenaamde *Agrarische wet* (zie aldaar) uitgevaardigd, en het gelukte den minister *De Waal* (21 Juli 1870) de zoogenaamde *Suikerwet* tot stand te brengen, waardoor de gouvernementssuikercultuur, na een tijdperk van trapsgewijze vermindering van de beschikking over de gronden van den inlander, na den aanplant van 1890 ophield te bestaan. Toen behoorde ook het cultuurstelsel geheel tot het verleden. Alleen de gouvernementskoffiecultuur wordt nog gehandhaafd, maar bestond reeds, zooals gezien, lang vóór de instelling van het cultuurstelsel. Ook is de productie in vergelijking met die der particuliere cultuur gering (zie *Consignatiecontracten*). In 1892 werd een motie van het toenmalige lid Mr. *Van Houten* door de Tweede Kamer aangenomen, waar-

bij de gedwongen koffieteelt veroordeeld werd, zonder dat deze motie verdere gevolgen had. In 1912 eindelijk werd door de Regeering een wetsontwerp ingediend om de gedwongen teelt geleidelijk, n.l. binnen een termijn van omstreeks 10 jaren, geheel op te heffen.

Literatuur: S. van Deventer, Bijdrage tot de kennis van het landelijk stelsel op Java (1865. 3 dln.), *N. G. Pierson,* Het cultuurstelsel (1868) en Koloniale Politiek (1877), *Van Soest,* Geschiedenis van het cultuurstelsel (1867—1871, 3 dln.).

Cultuurstrijd noemt men den strijd tusschen de R.-Katholieke Kerk en den Staat in Pruisen sedert 1872. Dit woord is het eerst door *Virchow* gebezigd in den zin van *strijd voor de cultuur* (beschaving), doch later gaven de Ultramontanen daaraan de beteekenis van *bestrijding der cultuur,* namelijk de bestrijding van de R.-Katholieke Kerk door den Staat. Zie *Duitsche rijk, Geschiedenis.*

Cumaarzuur. Zie *Cumarine.*

Cumaceeën *(Cumaceae)* is de naam van een orde der *Schaaldieren* en bevat een 70-tal kleine soorten, waarvan enkele, o.a. de 12 mm. lange *Diastylis* R a t h k e i, in de Noordzee niet zeldzaam zijn. Als garnalen rusten zij over dag op den bodem, 's nachts zwemmen zij rond. Zij bezitten geen oogstelen. De kieuwen (één paar) zijn aan het eerste paar romppooten gehecht.

Cumae, een stad in Campanië en aan de kust op een berghelling gelegen, werd, volgens de overlevering, omstreeks 1000 jaar v. Chr. door Grieken van Euboea gesticht. Weldra bereikte zij een hoogen trap van welvaart en bezat niet alleen een afzonderlijke havenplaats, Puteoli, maar ook een aanzienlijke vloot. Bij herhaling werd zij door de Etruscers en Umbriërs aangevallen, doch zij verdedigde zich met goed gevolg, terwijl zij ondersteuning ontving van *Hiëro,* koning van Syracuse. Later moest zij zich onderwerpen aan den tiran *Aristodemus,* in 421 v. Chr. aan de Samnieten en in 350 aan Rome. Wel verkreeg zij het Romeinsch burgerrecht, doch in de 1ste eeuw na Chr. kwam zij in verval, en in 1203 werd het weinig beteekenend stadje door de Napolitanen geheel en al verwoest. Thans nog ziet men tusschen het Lago di Patria en het Lago di Fusaro de overblijfselen van muren, tempels, waterleidingen enz. Zij was vroeger de verblijfplaats der *Sybille* (zie aldaar) van Cumae, en *Cicero* bezat een buitenverblijf, Cumanum genaamd, in de nabijheid der stad.

Cumana, of *Santa-Inez de Cumana,* de hoofdstad eener evenzoo genoemde provincie in de Zuid-Amerikaansche republiek Venezuela, ligt aan den Manzanares bij den mond der Golf van Cariaco. De stad heeft een warm, maar gezond klimaat, handel in cacao, suiker, tabak, kokosnoten en huiden, vischvangst en parelvisscherij en telt 12 000 inwoners. Zij is de oudste stad der Tierra Firma en werd in 1521, onder den naam van Nieuw-Toledo, op last van *Diégo Columbus* door de Spanjaarden gesticht. Zij heeft geleden door aardbevingen, die haar in 1766 en in 1853 nagenoeg geheel en al verwoestten.

Cumarine ($C_9H_6O_2$) of *toncastearopten* is een zeer aangenaam riekende stof, die men in de toncaboonen (de zaden van *Dipterix odorata* en *oppositifolia Willd.),* in Onze-Lieve-Vrouwenbedstroo *(Asperula odorata),* in den gewonen honigklaver *(Melilotus officinalis),* in onderscheiden grassen, vooral in het reukgras *(Anthoxanthum odoratum)* enz. aantreft. Men verkrijgt haar door toncaboonen in aether uit te trekken. Kunstmatig heeft men haar verkregen door verhitting van de natriumverbinding van salicylaldehied met azijnzuuranhydried. Zij kristalliseert in kleine prisma's, smelt bij 67°, kookt bij 291° C., is kleurloos, riekt naar de boonen en lost moeilijk op in koud, maar zeer gemakkelijk in kokend water. De „Maitrank" der Duitschers, door trekking van wijn met *Asperula odorata* (Waldmeister) bereid, ontleent zijn geur aan de cumarine. Een geringe hoeveelheid van deze is voldoende, om den aangenamen reuk aan een aanmerkelijke hoeveelheid wijn mede te deelen. Het zuivere cumarine wordt ook voor parfumerieën en in de geneeskunde gebruikt, om de onaangename lucht van jodoform te verminderen. In den groothandel kost 1 kg. cumarine 18 gulden.

Cumarine ontstaat door onttrekking van water aan cumaarzuur en cumarinezuur, twee stereoisomere lichamen ($C_9H_8O_3$). Cumaarzuur zoowel als cumarinezuur is ortho-oxykaneelzuur.

Cumarinezuur. *Zie Cumarine.*

Cumaron, C_8H_6O of $C_6H_4 \begin{matrix} O \\ CH \end{matrix} \gtrless CH$, werd voor het eerst verkregen door droge destillatie van cumarilzuur met ongebluschte kalk, als een kleurlooze vloeistof, die bij 169° kookt. Ook is het een bestanddeel van steenkolenteer en wel der zware teerolieën. Door geconcentreerde mineraalzuren wordt het omgezet in paracumaron, een polymera, schellakachtige verbinding, die geschikt is tot het vervaardigen van vernissen.

Cumberland, een rivier in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, die ontspringt op het Cumberlandgebergte, op de grens tusschen Virginia en Kentucky. De rivier is 1400 km. lang, stroomt tot Nashville naar het Z.W., loopt dan naar het N.W., mondt 15 km. boven de Tennessee in de Ohio en is na de Tennessee diens grootste zijrivier. Zij is bevaarbaar voor stoombooten tot Nashville (308 km.), voor kleinere vaartuigen tot Burnside (423 km.). Het verval bedraagt meer dan 350 m.

Cumberland, het noordwestelijkste graafschap van Engeland, grenst in het W. aan de Iersche Zee, in het N. aan de Solwaybaai en aan Schotland, in het O. aan Northumberland en Durham, in het Z. aan Westmoreland en heeft op een oppervlakte van 3926 v. km. een bevolking van (1911) 265 746 inwoners. Hoofdstad is Carlisle.

Cumberland, hoofdstad van het graafschap Alleghany in den Noord-Amerikaanschen staat Maryland, aan de Potomac, eindpunt van het Chesapeake- en Ohiokanaal, met steelkool- en ijzergroeven, ijzer- en staalwerken en (1910) 21 839 inwoners.

Cumberland, *Richard,* een Engelsch wijsgeer en geestelijke, in 1632 te Aldersgate geboren, studeerde theologie en medicijnen te

Cambridge en Oxford. Hij bekleedde achtereenvolgens verschillende kerkelijke waardigheden en werd in 1691 benoemd tot bisschop van Petersborough. Hij stierf in 1718. Van zijn hand verscheen in 1672 „De legibus naturae disquisitio philosophica" en in 1686 zijn „An essay towards the recovery of the Jewish measures and weights", terwijl zijn schoonzoon in 1720 van hem uitgaf „Sanchoniato's Phoenician history". Vooral zijn eerste werk is van beteekenis. Hierin komt hij op tegen *Hobbes'* beschouwingen over den oorsprong der maatschappij en den aard der zedelijkheid. Volgens *Cumberland* is het onjuist dat de natuurstaat een strijd van allen tegen allen vertoont; volgens hem is den mensch een algemeene welwillendheid jegens zijn medemenschen aangeboren, waaraan hij slechts behoeft toe te geven om de ware zedelijkheid te beoefenen. Gehoorzaamheid aan de wet der natuur is de bron van geluk, ongehoorzaamheid van rampspoed. Zijn denkbeelden naderen die van de Engelsche *Utilisten* (zie aldaar).

Cumberland, *Willem Augustus* hertog *van,* een zoon van *George II,* koning van Engeland, werd geboren den 26sten April 1721. Met zijn vader was hij in den slag bij Dettingen, waar hij een wonde ontving, en den 12den Mei 1745 verloor hij den slag bij Fontenoy tegen den maarschalk *Van Saksen.* Daarentegen behaalde hij grooten roem in den slag bij *Culloden* (zie aldaar), doch hij bezoedelde den glans zijner zegepraal door zijn wreedheid jegens de overwonnenen. In 1747 werd hij bij Lafeld door den hertog *von Saksen* verslagen, alsmede in 1757, gedurende den Zevenjarigen Oorlog, in een gevecht bij Hastenbeck door *d'Estrées.* Hij overleed te Windsor den 31sten October 1765.

Cumberland, *Ernst Augustus* hertog *van,* prins van Groot-Brittannië en Ierland, hertog van Brunswijk en eenige zoon van *George V,* laatsten koning van Hannover, den 21sten September 1845 te Hannover geboren, vergezelde in 1866 zijn vader in den korten veldtocht. Na het overlijden van zijn vader (12 Juni 1878) beproefde hij niet, zich met Pruisen te verzoenen, maar verklaarde in een schrijven aan de verschillende mogendheden (11 Juli 1878), dat hij al zijn rechten op het koninkrijk Hannover bleef handhaven en voortaan den titel zou voeren van *hertog van Cumberland en tot Brunswijk en Luneburg* met het praedicaat van Koninklijke Hoogheid, waarin de verwerping van het Welfenfonds en de eventueele erfopvolging in Brunswijk lagen opgesloten. Door zijn huwelijk (21 December 1878) met prinses *Thyra* (geboren 29 September 1853), een dochter van *Christiaan IX,* koning van Denemarken, werd hij een zwager van de toenmalige Russische en Engelsche troonopvolgers. Op den 11den October 1879 schonk zij hem een dochter, *Maria Louisa,* en later nog twee zoons en twee dochters. Toen den 18den October 1884 hertog *Willem* van Brunswijk overleed, nam *Cumberland,* als hoofd van de jongere linie van het Huis der Welfen, bezit van het hertogdom Brunswijk, terwijl hij verklaarde volgens de Duitsche rijkswetten te zullen regeeren. Omdat hij echter geen afstand deed van Hannover, verklaarde de Bondsraad, dat de regeering van den hertog van Cumberland in Brunswijk met de grondbeginselen van de bondsverdragen en de rijkswetten niet vereenigbaar was. *Cumberland* moest zich nu tevreden stellen met het private vermogen van hertog *Willem;* eerst den 10den Maart 1892 deed hij afstand van zijn aanspraken, waarna hem de inkomsten van het Welfenfonds werden uitgekeerd. Na den dood van den regent van Brunswijk in 1906, verklaarde hij zich wel bereid ook voor zijn oudsten zoon van de aanspraken op Hannover afstand te doen, echter niet voor zijn geheel geslacht. In December 1906 werd door hem een uitvoerige memorie aan den Brunswijkschen Landdag gericht, waarin hij als zijn meening te kennen geeft, dat zijn jongste zoon in Brunswijk als hertog kan opvolgen, en waarin hij een beroep doet op de uitspraak van het „Reichsgericht" te Leipzig. Van zijn drie dochters is de oudste, *Maria Louisa,* in 1900 gehuwd met den toekomstigen groothertog prins *Maximiliaan van Baden* en in 1904 trad de tweede dochter prinses *Alexandra* in het huwelijk met *Frederik Frans,* groothertog *van Mecklenburg-Schwerin.* In 1912 kwam zijn oudste zoon *George Willem* door een automobielongeluk om het leven en zijn jongste zoon *Ernst Augustus* is in Mei 1913 gehuwd met *Victoria Louise,* de eenige dochter van keizer *Wilhelm II* van Duitschland, zoodat de oude veete tusschen Welfen en Hohenzollern met dit huwelijk geëindigd is, te meer daar *Ernst Augustus* en *Victoria Louise* in October 1913 als hertog en hertogin van Brunswijk zijn gehuldigd (zie *Brunswijk).*

Cumberland Mountains noemt men een gedeelte van het Appalachen- of Alleghanygebergte in Noord-Amerika. Zij bedekken er het zuidwestelijk gedeelte van Virginia en het zuidoostelijk gedeelte van Kentucky en loopen vervolgens door Tenessee en het Noord-oostelijk gedeelte van Alabama, terwijl zij de waterscheiding vormen tusschen de Tenessee en de zijrivieren der Cumberland. Zij verheffen zich tot een hoogte van 1170 m.

Cumberlandsont, ook wel *Hogarthsont* genaamd, is een zeearm, die diep in de Z.O. kust van Baffinland opdringt en de beide schiereilanden Cumberland en Nugumiut scheidt. Hij werd in 1585 door *Davis* ontdekt. Op 66° 37′ N.Br. en 67° 15′ W.L. v. Gr. werd in 1882 het Duitsche station voor poolonderzoek Kingawa opgericht.

Cumbre de Mulahaçen is de naam van den hoogsten top van den Siërra Nevada in Spanje, 3481 m. hoog en de hoogste top in West-Europa. Deze top ontleent zijn naam aan *Muley Hassan,* den voorlaatsten koning van Granada. In de nabijheid verheft zich de Picacho de Veleta (3470 m.).

Cumbrepas of *Uspallatapas,* een 3960 m. hooge bergpas der Zuid-Amerikaansche Cordillera's, tusschen Santiago in Chili en Mendoza in Argentina, is van November tot April bruikbaar. De Trans-Andesspoorweg van Mendoza naar Valparaiso loopt over dezen pas.

Cumbrian Mountains vormen het hoog-

ste gebergte in Engeland en strekken zich uit van de Solway- tot aan de Morecombebaai. Zij verheffen zich in de graafschappen Cumberland en Westmoreland en zijn door de Cumbrische vlakte van de zuidelijke berggroepen en door het diepe dal der Eden van de Penninische bergketens gescheiden. Men kan die streek wegens haar bekoorlijke natuurtooneelen „Engelsch Zwitserland" noemen. Men heeft er omstreeks 20 meren, van welke de Windermeren, het Bassenthwaitewater en het Ulleswater de voornaamste zijn. De hoogste toppen zijn: de Scafell (984 m.), de Helvellyn (932 m.) en de Skiddaw (921 m.). Het gebergte bestaat uit silurische lei, graniet, syeniet en andere plutonische gesteenten. Er worden steenkolen, ijzer, lood, koper, grafiet en andere metalen gewonnen.

Cumes. Zie *Cyme.*

Cum grano salis (Latijn = met een korreltje zout). De spreekwijze, dat iets *cum grano salis* dient te worden opgevat, beteekent, dat men het niet woordelijk moet opvatten, maar met inachtneming van verschillende, de beteekenis wijzigende omstandigheden. De uitdrukking is ontleend aan de „Naturalis historia" van *Plinius den Oude* (23 ; 8) waar, in een recept van een tegengift, de woorden voorkomen: „addito salis grano" (onder toevoeging van een zoutkorrel).

Cumine-aldehyd. **Cuminezuur.** } Zie *Cuminol.*

Cuminol of *Cuminealdehyd* is een aldehyd van de aromatische reeks $C_{10}H_{12}O$. Het heeft de structuur van een isopropylbenzaldehyd $C_6H_4\begin{matrix}\nearrow CH\ (CH_3)_2\ (4)\\ \searrow CHO\ \ \ \ \ (1)\end{matrix}$, waarin de isopropylgroep $CH(CH_3)_2$ in parastelling tot de aldehydgroep CHO staat. Het cuminol komt evenals de koolwaterstof cymol voor in het Romeinsche komijnzaad en wordt daaruit verkregen, doordat men met natriumbisulfiet eerst een gekristalliseerde verbinding vormt en het uit deze door destillatie met een sodaoplossing weer afscheidt. Het is een aromatisch riekende, olieachtige vloeistof, die bij 235° C. kookt. Door oxydatie ontstaat *cuminezuur* $C_6H_4(C_3H_7).COOH$, dat bij destillatie met kalk, onder verlies van koolzuur, overgaat in cumol.

Cuminum is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Schermbloemigen *(Umbelliferen)*. Het onderscheidt zich door borstelvormige kelktanden, langwerpige bloemblaadjes en met borsteltjes bekleede, geribde vruchtjes. Het omvat zomergewassen met 4-deelige bladeren en witte of roode bloemen, die aan de kust der Middellandsche Zee groeien. De meestberoemde soort is *C. Cyminum* L. of de *komijn,* die het bekende komijnzaad oplevert, waarmede men sommige soorten van kaas (komijn- en kanterkaas) kruidt. Ook verkrijgt men daaruit de komijnolie.

Cumming, *Roualeyn Gordon,* een Engelsch jager in het Z. van Afrika, was de zoon van een Schotschen baron en diende te Madras, in Canada en in de Kaapkolonie. In 1845 nam hij zijn ontslag, om zich geheel aan de jacht te kunnen wijden, en overleed den 24sten Maart 1866. Hij schreef het belangrijke werk: „Five years of a hunter's life in the far interior of South-Africa" (1850, 2 dln.).

Cummins, *Maria,* een Amerikaansche schrijfster, geboren in 1827 te Salem in Massachusetts, trad in 1854 op met de „Lamplighter", waarvan in 8 weken 40 000 exemplaren werden verkocht. Zij verkreeg daardoor een Europeesche vermaardheid. Voorts leverde zij: „Mabel Vaughan" (1857 en later), „El Fureidis" (1860, 2 dln.) en „Haunted hearts" (1864). Later schreef zij nog slechts bijdragen voor de tijdschriften „Atlantic Monthly" en „Young Folks". Zij overleed den 1sten October 1866 te Dorchester in haar vaderland.

Cumol. Zie *Cuminol.*

Cumont, *François,* een oudheidkundige en beoefenaar der godsdienstgeschiedenis, werd in 1868 te Alost in België geboren en is sedert 1892 hoogleeraar aan de Hoogeschool te Gent en sedert 1899 eveneens conservator aan de Koninklijke musea te Brussel. Van hem verschenen „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra" (1894—1899), „Les mystères de Mithra" (1900, 2de druk 1902, ook in het Duitsch en Engelsch vertaald), „Les religions orientales dans le paganisme Romain" (1907), „Recherches sur le Manichéisme" (1908), benevens talrijke artikelen in de publicaties van de Académie Royale de Belgique, in de Revue de l'instruction publique, in de Revue archéologique de Paris, in het Archiv für Religionswissenschaft e.a.

Cumuli is het meervoud van *cumulus* (zie aldaar).

Cumulo-Cirrus, ook *Alto Cumulus (Grove Schaapjeswolken),* is een wolkenvorm, die den overgang vormt tusschen Cumulo- en Cirruswolken. Zij doen zich voor als wit-grijze bollen, in groot aantal gegroepeerd en somtijds zóó dicht bij elkander geplaatst, dat hun uiteinden in elkander overgaan.

Cumulo-stratus, ook *Cumulo-Nimbus (Toren-Stapelwolken)* geheeten, is de naam voor een donkere laagwolk, die uit een opstapeling van cumuluswolken ontstaat. Het zijn veelal onweerswolken, ook de wolken, die als bergen aan den horizon staan.

Cumulus of *Stapelwolk* is een wolkenvorm, die zich, nu eens wit, dan donker, als groote ballen vertoont en vooral op heete zomerdagen tegen den middag optreedt. Zie verder *Wolken.*

Cunaeus, *Petrus,* eigenlijk *Van der Cun,* een Nederlandsch geleerde, werd in 1586 te Vlissingen geboren. Hij studeerde te Leiden, legde zich toe op de Oude talen, op de godgeleerdheid en de rechtsgeleerdheid, volbracht in 1603 een reis naar Engeland, hield na zijn terugkeer te Leiden voorlezingen over *Horatius,* bezocht Franeker, om er zijn studie voort te zetten, en werd in 1612 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de Latijnsche taal en staatkunde te Leiden. In 1613 werd hij gewoon hoogleeraar en in 1615 tot doctor in de rechten bevorderd. Voorts werd hij in 1620 benoemd tot bestuurder van het Collegium Oratorium, in 1631 tot raad der Universiteit, en de Staten van Holland legden hem een jaargeld toe onder voorwaarde, dat hij hen zou dienen met zijn

advies in zaken van koophandel, terwijl hij eindelijk door de Staten van Zeeland tot historieschrijver werd aangesteld. Hij overleed reeds den 2den December 1638. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Notae et animadversiones in Nonni panopolitae Dionysiaca" (1613), „Juliani Imperatoris Caesares, sive satyrae in Principes Romanos" (1612), „Sardi Venales etc." (1612), vertaald onder den titel „Gekken te koop", en „De Republica Hebraeorum libri III" (1617 enz.).

Cunard, *Samuel,* die zich een naam gemaakt heeft door het stichten eener trans-Atlantische stoombootlijn, was de zoon van een Franschman uit Canada, die zich te Halifax in Nieuw Schotland vestigde. De zoon, geboren in 1787, sneed modellen voor schepen, wijdde zich reeds vroeg aan den handel en behoorde weldra tot de rijkste kooplieden van Halifax. In 1840 werd hij de grondlegger van een regelmatige stoombootvaart tusschen Boston, New-York en Liverpool, en zijn voorbeeld werd weldra door anderen gevolgd. Wegens zijn groote verdiensten in het verbinden van de Oude met de Nieuwe Wereld werd hij in 1849 verheven tot baronet. Hij overleed den 28sten April 1865.

Cunard-Line. Zie *Cunard Steamship Company.*

Cunard Steamship Company is een in 1840 door *Cunard* (zie aldaar) gestichte stoomvaartmaatschappij te Liverpool, die langen tijd de voornaamste verbinding van Europa met New-York vormde. De Engelsche regeering heeft haar, in vereeniging met de Oceanic Steam Navigation Co., in 1887 opnieuw het vervoer opgedragen van postzaken. Tegen verhoogde betalingen daarvoor, heeft de maatschappij verschillende verplichtingen tegenover de regeering aangegaan, o.a. dat haar schepen in geval van oorlog door de regeering mogen gebruikt worden.

De schepen kenmerken zich door hun degelijken bouw en uitmuntende inrichting en zijn voor passagiers en lading ingericht. De maatschappij onderhoudt een dienst van Liverpool via Queenstown naar New-York, van Liverpool naar Boston, tusschen Liverpool en Hâvre, organiseert reizen naar de Middellandsche Zee, Italië, Sicilië en de Adriatische Zee, alsmede naar Klein-Azië, Konstantinopel en Odessa. Voor de vlag der maatschappij, zie *Internationale signaal- en reederijvlaggen.* In 1913 bestond de vloot uit 29 schepen, samen metende 345 527 registertonnen.

Cunaxa was in de Oudheid een dorp in Babylonië, tusschen den Tigris en den Eufraat, ongeveer 90 km. van Babylon verwijderd. Het is bekend door den slag tusschen koning *Artaxerxes II Mnemon* van Perzië en zijn broeder *Cyrus* den jongere in 401 v. Chr., waarbij de laatste in een tweegevecht met *Artaxerxes* sneuvelde. De 13 000 Grieken, die onder *Clearchus* aan de zijde van *Cyrus* gestaan hadden, trokken na de nederlaag bij Cunaxa naar de Zwarte Zee. Dit is de beroemde „Terugtocht der Tienduizend", door *Xenophon* beschreven in zijn „Anabasis".

Cundinamarca, departement der Zuid-Amerikaansche republiek Columbia, tusschen de Magdalenarivier en de Cordilleras gelegen, beslaat een oppervlakte van 206 400 v. km. en telt (1912) 713 968 inwoners. Het westelijk gedeelte (het eigenlijke Cundinamarca) bestaat uit de Cordillera Oriental, het groote oostelijke deel, tusschen den Orinoco in het O. en zijn zijrivieren Meta in het N. en Guaviare in het Z., is een uitgestrekt laagland. Van het vruchtbare land is slechts 23 000 v. km. bebouwd, in de hoogere, koelere streken met tarwe en aardappelen, in de warm-gematigde met maïs, cacao, tabak en in de tropische met indigo en suiker. Ook vele metalen worden er aangetroffen. De industrie en de handel zijn er eveneens belangrijk, maar worden belemmerd door de slechte verkeersmiddelen. De hoofdstad is Bogota.

Cuneo of *Coni* is een Italiaansche provincie in Piemont, grenst ten W. en ten Z.W. aan Frankrijk, ten N. aan de provincie Turijn, ten O. aan Alessandria, ten Z.O. aan Genua en ten Z. aan Porto Mauricio en heeft een oppervlakte van 7466 v. km. met (1911) 646 489 inwoners. Zij is verdeeld in de districten: Alba, Cuneo, Mondovi en Saluzzo.

Cuneo of *Coni* is de hoofdstad van de gelijknamige Italiaansche provincie, ligt 457 m. boven den zeespiegel, aan de vereeniging van de Stura en de Gesso en aan de spoorwegen naar Mondovi, Saluzzo en Turijn—Ventimiglia, heeft nog overblijfselen van vroegere vestingwerken, een kathedraal, een Gotische Franciscanerkerk uit de 12de eeuw, een stadhuis enz., en telt (1911) 15 000 inwoners (als gemeente 27 470). De stad heeft een belangrijken handel en zijdeteelt.

Sedert 1382 behoort Cuneo tot Savoye, was steeds als sleutel van de vlakte van Piemont en de toegang tot Nizza en Provence van groot strategisch belang en heeft in de krijgsgeschiedenis een groote rol gespeeld.

Cuneo d'Ornano, *Gustave,* een Fransch staatsman, werd den 17den November 1845 te Rome geboren. Hij studeerde in de rechten en werd advocaat te Parijs. In den oorlog van 1870 diende hij in de garde mobile te Parijs. Later werd hij medewerker aan verschillende Bonapartistische dagbladen, totdat hij in 1876 een mandaat voor de Kamer verkreeg, waar hij in 1877 als ijverig Bonapartist het kabinet-*Broglie* steunde. Tot 1893 was hij voortdurend Kamerlid. In het begin van 1890 vormde hij met een aantal andere Bonapartisten een afzonderlijke groep, die met *Boulanger* in verbinding stond. Hij schreef o.a. „La République de Napoléon" (Parijs 1894) en „Gambetta, plébiscitaire" (Parijs 1895). Hij overleed den 18den Mei 1906 plotseling te Parijs.

Cunerus Petri, bisschop van Leeuwarden, werd geboren in 1531 te Duivendijke in Zeeland, studeerde te Leuven, waar hij zich hoofdzakelijk toelegde op de wijsbegeerte en de godgeleerdheid, ontving bij de aanstelling van nieuwe bisschoppen in de Nederlanden het bisdom Leeuwarden en deed aldaar zijn intrede in 1570. Hij bekleedde die waardigheid tot in 1578. Toen werd hij door *Rennenberg* gevangen genomen en naar het blokhuis te Harlingen ge-

bracht. Hier bleef hij twee jaar en was toen in de gelegenheid, zich naar Munster te begeven, waar hij als koorbisschop dienst deed. Later vestigde hij zich te Keulen, waar hij leerredenen hield en onderwijs gaf in de godgeleerdheid. Hij overleed er den 15den Februari 1590. Hij heeft een groot aantal geschriften in het licht gegeven, waarvan wij noemen: „Een seker bewijs van der Vaghevier enz" (1566), „Verae ac germanae domini nostri Jesu Christi ecclesiae designatio etc." (1567), „Van het sacrament des Autaers" (1567), „Den schilt tegen die Wederdoopers enz." (1568) en „Tractatus aliquot insigniores de gravissimis theologiae christianae controversiis" (1583). Zijn werken zijn in 20 foliodeelen in 1698 te Rome gedrukt.

Cunette. Wanneer natte grachten, die tot verdediging van een fort of vesting dienen, doorwaadbaar zijn, worden zij gedeeltelijk verdiept; een dergelijke verdieping wordt *cunette* geheeten.

Ook bij droge grachten maakt men soms gebruik van cunettes, hetzij voor afvoer van het water, hetzij als hindernis voor den vijand, met name dan, wanneer de bodem der gracht tot op het grondwater is uitgegraven.

Cunha, *Tristão da,* een Portugeesch zeeman, ontving in 1508 het opperbevel over een vloot van 16 schepen, bestemd voor een kruistocht in de Roode Zee. Op zijn reis derwaarts ontdekte hij onderscheiden eilanden, die naar hem werden genoemd. Zijn vloot, door een storm verstrooid, vereenigde zich weder te Mozambique en bracht er den winter door. Hier volbracht hij een aantal heldenfeiten en keerde met 5 rijk beladen schepen naar zijn vaderland terug. Aan het hoofd van een gezantschap naar Rome afgevaardigd, verkreeg hij van paus *Leo X* den giftbrief van alle gewesten, die door Portugal aan de ongeloovigen zouden worden ontrukt. Hij overleed omstreeks het jaar 1550. *Camões* heeft hem in zijn „Lusiados" een onvergankelijk gedenkteeken opgericht.

Cunha, Nuno da, een zoon van den voorgaande, vergezelde zijn vader naar Indië en vervolgens naar Rome, werd in Portugal eerst met de portefeuille van Financiën belast, en door *João III* in 1528 tot gouverneur-generaal van Indië benoemd. Hij vertrok met 11 schepen, leed schipbreuk aan de kust van Melinde, veroverde Mombaca en trok langs de kust van Malabar. Zijn pogingen, om zich van Diu meester te maken, mislukten, doch hij veroverde een vesting in de nabijheid van die stad. Hij werd vervolgens van zijn waardigheden beroofd en teruggeroepen en overleed op zijn reis naar Portugal. Ook hem heeft *Camões* in zijn heldendicht verheerlijkt.

Cunn. is bij plantkundige namen de afkorting van *Allan Cunningham,* die den 13den Juli 1791 te Wimbledon in Schotland geboren werd en den 27sten Juni 1839 te Sydney overleed.

Cunningham, *Richard,* in 1793 te Wimbledon geboren, legde zich toe op de plantkunde en den tuinbouw, en was bijna 6 jaar te Kensington bezig met de stelselmatige beschrijving van den „Hortus Kewensis", door *Aiton* uitgegeven. In 1832 werd hij directeur van den botanischen tuin te Sydney, waar hij de aanplanting van den wijnstok bevorderde. Vervolgens bezocht hij, op kosten van den Staat, het binnenland van Nieuw-Zeeland en vergezelde voorts kapitein *Sturt* bij het onderzoeken van de Darlingrivier. Bij die gelegenheid werd hij door de inboorlingen vermoord (24 April 1835).

Cunningham, Alexander, een Britsch generaalmajoor der genie in Bengalen en een kenner van Indische oudheden, den 23sten Januari 1814 te Londen geboren, ontving zijn opleiding aan de militaire school te Addiscombe, werd in 1831 tweede luitenant-ingenieur en zag zich in 1834 benoemd tot adjudant van den gouverneur-generaal van Indië. Nadat hij in 1839 als gezant Kasjmir bezocht had, werd hij in 1840 ingenieur van den koning van Audh, belastte zich in 1846 weder met een zending naar Tibet en werd in 1858 eerst-aanwezend ingenieur der Noordwest-provinciën en in 1870 inspecteur voor archaeologie in Britsch-Indië, welke betrekking hij in 1885 neerlegde. Hij overleed te Londen den 28sten November 1893. Behalve een reeks van oudheidkundige verhandelingen, geplaatst in de werken van het Aziatisch Genootschap te Bengalen, en talrijke officiëele verslagen, in 1871 op last van het Indisch gouvernement uitgegeven onder den titel: „Archaeological survey of India, four reports made 1862—1865", leverde hij nog: „An essay on the Arian order of architecture" (1846), „Ladak, physical, statistical and historical" (1854), „The Bhilsa Topes or Buddhist monuments of Central India" (1854), „The ancient geography of India" (1871) en „An attempt to explain some of the monograms found upon the Grecian coins of Ariana and India".

Cunninghamia *Rich.,* zoo genoemd ter eere van *Richard Cunningham* (zie aldaar), is een plantengeslacht uit de familie der *Taxodiaceën,* uit de klasse der Kegeldragers *(Coniferen).* Van dit geslacht is alleen de soort *C. sinensis* bekend, een groote naaldboom, die in China en Cochinchina groeit.

Cunonia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saxifragaceeën.* Het onderscheidt zich door een 5-bladigen kelk, door een 5-bladige bloemkroon en door een eivormige, 2-hokkige doosvrucht met vlieziggevleugelde zaden. Het omvat heesters, die in Zuid-Afrika groeien, onevengevinde bladeren en een aarvormige bloeiwijze bezitten. Hiertoe behoort *C. capensis* L., een fraaie, altijd groene heester met vele kleine, witte, welriekende, tot trossen vereenigde bloemen, een sierplant, welke men op onze breedte in een warme kas door den winter brengt. — Dit geslacht is alzoo genoemd naar *Chr. Cuno* (geb. 1708, overl. 1780), een Amsterdammer, die in 1750 zijn plantentuin in Nederlandsche verzen bezong.

Cuoco, *Vincenzo,* een Italiaansch geschiedschrijver, in 1770 te Cività Campomarano geboren, studeerde in de rechten, de geschiedenis en de wijsbegeerte. Nog geen dertig jaren oud werd hij als een slachtoffer van de vervolgingen van *Ferdinand IV* uit het land gebannen, vertrok naar Frankrijk, maar vestigde zich kort

daarop te Milaan. Hier gaf hij in 1800 zijn beroemd werk: „Saggio storico su la rivoluzione di Napoli" uit, waarin hij de Napolitaansche toestanden met even veel levendigheid als onpartijdigheid voorstelt. In 1804 gaf hij zijn „Platone in Italia" te Milaan in het licht, waarin hij de geschiedenis en de toestanden van het oude Italië schetste. Tegen het einde van 1806 keerde hij naar Napels terug, werd er raad in het Hof van Cassatie en directeur der schatkist. Nadat echter in 1815 de *Bourbons* teruggekeerd waren, werd hij in 1816 krankzinnig. Acht jaren daarna, den 13den December 1823, overleed hij te Napels.

Cuoxam of *koperoxiedammoniak (Schweitzer's reactief)* is een oplossing van koperoxied of hydroxied in ammoniak. Als men bij een oplossing van een koperzout ammonia voegt, slaat een blauwe stof neer ($Cu(OH)_2$), die in ammonia oplost tot een blauwe vloeistof. Deze vloeistof heeft de merkwaardige eigenschap cellulose op te lossen; daarom lossen er plantaardige stoffen (katoen, papier, vlas enz.) in op. Cuoxam wordt om deze reden gebruikt tot het herkennen van plantaardige vezels.

Volgens *Pauly* kan uit een dergelijke celluloseoplossing kunstzijde verkregen worden door de oplossing door capillaire buizen te persen, die in een zuur uitmonden; door dit zuur wordt de cellulose als een vasten draad verkregen (zie *Kunstzijde*).

Cup, *Willem,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 6den Juli 1604 te Zalt-Bommel geboren, studeerde te Leiden in de rechten en hield er na zijn promotie voorlezingen over rechtsgeleerde onderwerpen, totdat hij in 1634, in plaats van *Antonius Matthaeus,* tot hoogleeraar te Harderwijk benoemd werd. In 1647 vertrok hij in dezelfde betrekking naar Franeker en overleed aldaar den 16den Januari 1667. Tot zijn geschriften behooren: „Disputationes ad Institutiones Imperiales" (1634 en 1650), „Notae ad Institutiones Juris" enz.

Cupania is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sapindaceeën.* Het omvat boomen van middelmatige grootte, die meest in Midden- en Zuid-Amerika groeien. Daartoe behoort *C. tomentosa* Swartz uit West-Indië met samentrekkende bladeren en vruchten — en *C. Siderozylon* Cambess met zeer hard hout. — Dit geslacht is zoo genoemd ter eere van *Cupain,* een Franciscaner monnik, die in 1657 op Sicilië geboren werd, de geneeskunde beoefende en een „Historie van Sicilië" schreef.

Cuperus, *Gisbertus,* of *Gysbert Kuiper,* een Nederlandsch geleerde, den 14den September 1644 te Hemmen geboren, studeerde eerst te Nijmegen en vervolgens te Leiden, volbracht een reis naar Frankrijk en werd in 1668 benoemd tot hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche letterkunde te Deventer. In 1675 werd hij tevens burgemeester aldaar, doch toen hem in 1681 de hooge waardigheid was opgedragen van gecommitteerde ter vergadering van de Staten-Generaal, legde hij het hoogleeraarsambt neder. Hij bewees groote diensten aan zijn vaderland, was een warm aanhanger van *Willem III* en bekleedde in 1706 zelfs den post van gecommitteerde te velde. Hij onderhield een uitgebreide briefwisseling met de geleerdste mannen van Europa, en nadat hij in 1707 van het staatstooneel afgetreden was, bleef hij lid van de Gedeputeerde Staten van Overijsel, burgemeester van Deventer en een ijverig beoefenaar der wetenschappen. In 1715 werd hij benoemd tot lid der Académie des Inscriptions te Parijs. *Cuperus* overleed den 22sten November 1716. Hij heeft in het licht gegeven: „Observationum libri tres, in quibus multi auctorum loci explicantur et emendantur etc." (1670), later gevolgd door een „Liber IV" (1678), „Harpocrates et monumenta antiqua etc." (1676), „Apotheosis Homeri" (1683), „Historia trium Gordianorum" (1697), „Lettre d'un Hollandais à un de ses amis à Paris" (1696) enz. Zijn verbazende werkzaamheid blijkt uit zijn nagelaten handschriften, die uit 156 pakken bestaan. Deze zijn in 1854 door de regeering aangekocht en gedeeltelijk in het Rijksarchief, gedeeltelijk in de Koninklijke Bibliotheek geplaatst. Zij zijn in 1842 door *Bosscha* beschreven.

Cuphea *R. Brown* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Lythraceeën*; het onderscheidt zich door een eenigszins gespoorden, 6-tandigen kelk, 6 bloembladeren, 6—12 meeldraden, een vliezige, van een klier voorziene doosvrucht en ongevleugeld zaad. Het omvat kruiden en heesters met gaafrandige, tegenovergestelde bladeren en neerhangende bloemen en groeit in de keerkringslanden van Amerika. De meest bekende sierplant is *C. platycentra,* hoewel er 90 soorten in tropisch Amerika bekend zijn. De genoemde soort is een lief heestertje, dat als potplant bekend is, maar voor den handel weinig beteekenis bezit.

Cupido (Latijn = begeerte) is bij de Romeinen de naam van den Liefdegod en wordt als zoodanig gelijkgesteld met *Amor* of *Eros* (zie aldaar).

Cupressus. Zie *Coniferen* en *Cypres.*

Cupriet. Zie *Roodkopererts.*

Cupriverbindingen. } Zie *Koperver-*
Cuproverbindingen. } *bindingen.*

Cuprum (Latijn = koper). In de geneeskunde worden gebruikt: *cuprum aluminatum* (koperaluin), *cuprum sulfuricum* (kopersulfaat), *cuprum sulfuricum crudum* (ruw kopersulfaat).

Cuprija is de hoofdstad van het Servische district Morawa (2899 v. km. met 203 638 inwoners), gelegen aan de uitmonding van de Ravanica in de Morawa en aan den spoorweg Belgrado—Nisj. De stad telt 5336 inwoners en is door een kolenspoorweg met de Okno-Alexandermijn in het O. verbonden. In de buurt ligt het voormalig klooster Ravanica, door koning *Lazarus* gesticht.

Cupuliferen of *Napjesdragenden* is de naam eener plantenfamilie uit de orde der *Amentiflorен* (zie aldaar). Zij komt in ongeveer 400 soorten vooral in de noordelijke gematigde luchtstreek voor. Het zijn boomen of struiken met enkelvoudige bladeren en tweeërlei soort bloemen, waarvan de mannelijke in katjes, de vrouwelijke op zeer verschillende wijze groeien. De vrucht is een noot en wordt daardoor gekenmerkt, dat zij meestal zeer eenvoudig ge-

CURAÇAO

1.

2.

3.

1. De Haven van Curaçao. 2. Breedestraat, Willemstad. 3. Caracasbaai.

vormd is en ingesloten wordt door een leerachtig of houtig omhulsel, het napje of de *cupula*. In ons land komen voor de geslachten *Fagus* (Beuk), *Quercus* (Eik), *Castanea* (Tamme kastanje), *Betula* (Berk), *Alnus* (Els), *Corylus* (Hazelaar) en *Carpinus* (Haagbeuk).

Cura, *Ciudad de,* ook wel *Villa de Cura* geheeten, is een stad in den staat Victoria van de republiek Venezuela, gelegen bij het O.-einde van het meer van Valencia en den weg van Caracas naar de llano's van Guarico. Zij is een doorgangspunt voor den handel, telt 13 000 inwoners, heeft een groote gerestaureerde kerk en een waterleiding, terwijl in de omgeving katoen verbouwd wordt. Cura werd den 29sten October 1900 door een aardbeving geheel verwoest.

Curaçao (zie de plaat en de kaart Nederlandsch West-Indië bij het artikel Suriname), het voornaamste van onze West-Indische eilanden, heeft een oppervlakte van 550 v. km. De kusten bezitten vele koraalriffen en de zee bezit vlak bij de kust slechts een geringe diepte. De N.-kust is steil, weinig ingesneden en moeilijk genaakbaar, vooral in het midden, de kust van Hato geheeten. De Z.-kust daarentegen is rijk geleed met talrijke baaien, lagunen en zoogenaamde „binnenwateren", d. w. z. ondiepe meren, ten deele door een nauw kanaal met de open zee verbonden. De grootste inham wordt gevormd door de St. Anna-baai, door een kanaal verbonden met het daarachter gelegen Schottegat, de prachtige haven van Willemstad.

Wat de bodemgesteldheid betreft, vormt Curaçao een laag plateau met zacht golvende oppervlakte, waarop zich hier en daar heuvels verheffen, terwijl de hoogere rand gevormd wordt door een kustgebergte, dat aan de N.-kust breeder dan aan de Z.-kust is. Het binnenland kan nog in twee helften verdeeld worden: een westelijk hooger gedeelte en oostelijk lager gedeelte, die door een smalle landtong verbonden zijn. Het hoogere gedeelte wordt het „Benedengedeelte", het lagere het „Bovengedeelte" genoemd, welke benamingen betrekking hebben op de ligging onder of boven den wind. In het „Benedengedeelte" en wel in het N.W. ligt de Christoffelberg (372 m.), waaraan zich naar het W. een rij van lagere heuvels aansluiten. Ten Z.O. van den Christoffel ligt de tafelberg St. Hieronimus (230 m.), weer ten Z.O. hiervan de lagere, kegelvormige St. Antonieberg (170 m.). Overigens zijn er in dit gedeelte van het eiland slechts heuvels, door dalen gescheiden. Niet zoo hoog is het „Bovengedeelte", waar de belangrijkste verheffing, de Oost-Seinpost (98 m.) is, terwijl overigens het binnenland door een heuvelland gevormd wordt, niet veel hooger dan 20—30 m. Het kustgebergte, dat met zeer weinig onderbrekingen het geheele eiland als een gordel omsluit, is hooger. De Drie Gebroeders (N.W. van Willemstad) zijn ongeveer 135 m. hoog, de Tafelberg (aan de Fuikbaai) 194 m., de Seroe Oen Blachie en de Seroe Bientoe in de W.-helft resp. 218 en 225 m. Overal heeft het kustgebergte steile wanden, met uitzondering van de Zuidkust van Oost-Curaçao, waar de hellingen veel minder steil zijn. Korte, loodrecht op de kustlijn gerichte, door steile wanden begrensde dalen, zoogenaamde „doodkisten", verdeelen het gebergte in een aantal onbeduidende hoogten. Deze dalen hebben aanleiding gegeven tot de vorming van korte kanalen, welke de verbinding der vele „binnenwateren" met den oceaan tot stand brengen. Van de vlakten van Curaçao is alleen die ten O. van de Fuikbaai van eenige beteekenis.

Het eiland is voor een groot gedeelte opgebouwd uit diabaasgesteenten; want niet alleen bestaan bijna alle door het kustgebergte ingesloten heuvels uit dit gesteente, maar ook de heuvels aan de kust zijn grootendeels hieruit samengesteld. Kwartsgangen treden hier en daar op. Bij het kustgebergte zijn aan de toppen en de binnenhellingen diabaas en kalk innig verbonden. Bij de vorming van het noordelijke kustgebergte hebben cretaceïsche lagen meegewerkt; in het bijzonder in het westelijke deel van het eiland is dit het geval. Het diabaas bevat koperertsen, die echter niet ontgonnen worden. Waarschijnlijk vertegenwoordigt het diabaas het oudere, de krijtlagen het jongere gebergte van Curaçao.

De geringe oppervlakte en nog meer de regenarmoede verklaren afdoende het gemis aan permanente rivieren. Slechts één riviertje, dat bestendig water voert, wordt vermeld, n.l. bij Hato aan de N.-kust, bekend door zijn grot. Vrij talrijk zijn daarentegen de droge rivierbeddingen, *rooien* geheeten, die alleen na het optreden van regenbuien water bevatten. In de behoefte aan water wordt in de eerste plaats voorzien door zoetwaterbronnen, waarvan evenwel het aantal, evenals de watervoorraad der meeste gering is. Gedurende den regentijd verzamelt zich veel water in groote, natuurlijke, dikwijls kunstmatig uitgediepte kommen, die als drinkgelegenheden voor het vee dienen. Gegraven putten treft men in groot aantal over het geheele eiland aan; zij geven veelal goed drinkwater. Daarnaast wordt het regenwater door de bevolking zorgvuldig opgevangen. In de laatste jaren kwamen met hulp van of vanwege de regeering vele nieuwe drinkwaterputten, waaronder vrij diepe, tot stand. De kans om artesisch water aan de oppervlakte te brengen, acht prof. *Martin* niet groot. Tot de voorziening in drinkwater heeft men sedert enkele jaren een destilleerinrichting gebouwd, die dagelijks 50 ton kan leveren. Om den landbouw te helpen, werden in de laatste jaren met hulp der regeering talrijke dammen aangelegd, waardoor het regenwater, dat voorheen ten deele langs de oppervlakte onbenut naar zee stroomde, gedwongen wordt in den bodem te zakken, waar het den grondwaterspiegel verhoogt. Door putten te graven in de lager gelegen gedeelten is dit water gemakkelijk te bereiken en wordt alsdan door molentjes opgevoerd tot bevloeiing van akkers en tuinen.

De ligging van het eiland is oorzaak, dat het klimaat tropisch is, en de temperatuur is dan ook gedurende het geheele jaar hoog, ofschoon de hitte door de voortdurend uit zee waaiende winden getemperd wordt. Gedurende negen maanden van het jaar heerscht de N.O. (pas-

saat) wind, in de maanden November, December en Januari een N.-wind. Ook midden op den dag is de warmte zeer goed te verdragen, en 's nachts kan het zelfs koel zijn. Ofschoon het eiland in het gebied der cyclonen ligt, treden deze gevreesde werveiwinden er zeer zelden op. Het klimaat staat bekend als zeer gezond, epidemische ziekten zijn zeldzaam en de gele koorts eischt slechts nu en dan een offer, maar treedt nimmer epidemisch op, waartoe de hygiënische voorzorgsmaatregelen veel bijdragen. Ongunstig is de verhouding van den neerslag, en ofschoon er geen watergebrek in hygiënischen zin heerscht, is toch de jaarlijksche periode van droogte van acht tot negen maanden een ramp voor het eiland, en wanneer, zooals dikwijls gebeurt, de regentijd geheel wegblijft, ja dikwijls jaren lang op zich laat wachten, is het lot der bewoners niet benijdenswaardig. Op de naburige eilanden Aruba en Bonaire is trouwens de neerslag even zeldzaam als op Curaçao. Zelfs zeer vochtige, over het eiland trekkende luchtstroomen brengen slechts bij uitzondering regen, omdat niet alleen de noodzakelijke afkoeling ontbreekt, maar een zoodanige hitte van de kale rotsen uitstraalt, dat de relatieve vochtigheid van de lucht nog vermindert. Het gebrek aan een dichten plantengroei, een gevolg van die regenarmoede, is tegelijkertijd een der oorzaken van deze laatste. Het westelijk deel heeft echter meer regen dan het oostelijk. Somtijds vallen zeer zware buien, en het komt zelfs voor, dat de neerslag 500 mm. op één dag bedraagt. Deze groote watermassa's komen echter aan den bodem weinig ten goede. De gang van temperatuur en neerslag in 1913 kan uit het volgend overzicht blijken:

Maand.	Temper. in gr. C.		Neerslag in m.m.
	Maxim.	Minim.	
Januari	28,3	23,5	69,8
Februari . . .	28,2	23,0	17,4
Maart	28,4	22,9	36,5
April	28,8	24,1	3,6
Mei	29,8	24,8	7,2
Juni	29,9	25,1	2,2
Juli	29,9	25,0	8,6
Augustus . .	30,3	25,2	26,9
September . .	30,9	25,8	49,3
October . . .	30,6	25,6	95,7
November . .	29,1	26,6	302,1
December . .	28,8	23,7	43,6

De planten- en dierenwereld wordt door de buitengewone droogte beheerscht. Ofschoon in den regentijd het eiland dikwijls plotseling met groen bedekt is, kunnen toch slechts lagere planten tot ontwikkeling komen. Het weelderigst is de plantengroei nog in den omtrek van den Christoffelberg, waar het ook meer regent, en ofschoon de rijkdom hier ook niet zeer groot is — cactus en dividivi hebben overal de overhand — zijn er toch geheele streken met geboomte bedekt. Overigens is het landschap op Curaçao eentonig en dor. Het gebrek aan vegetatie is oorzaak, dat nergens de natuur schoon genoemd kan worden. Een paar mahonieboomen aan den westelijken oever van het Schottegat gelden als een merkwaardigheid. De boomen zijn er overigens gewoonlijk zelden hooger dan 5 m. Ook de palmen, die bijzonder hoog opschieten, kunnen met hun spoedig verdorde bladeren het landschap niet verfraaien. In de nabijheid der plantages zijn enkele boomgaarden, en men ziet hier mangoboomen, kokos- en dadelpalmen en de beroemde oranjeboomen van Curaçao, die allen slechts met groote moeite in het leven gehouden worden. Zelfs heeft de ontzettende droogte der jaren 1900—1903 de meeste oranjeboomen gedood. Een nuttige boom is de *wabi*, die men in vele tuinen aantreft en van welks takken heggen worden gemaakt, waar het vee niet doorheen dringt, terwijl hij ook nog andere voordeelen afwerpt. De plantages verkeeren zelden in bloeienden toestand; want niet alleen, dat er niet aan gedacht kan worden, producten voor den uitvoer te kweeken, maar zelfs een groot deel der voedingsgewassen voor de bewoners moet ingevoerd worden. De landbouw is dan ook beperkt tot maïs, aardvruchten en sommige groenten, benevens meloenen en ander ooft, vooral mispels. De aloëteelt heeft men grootendeels, de cochenille geheel moeten opgeven. Het gebrek aan werkkrachten, na de afschaffing der slavernij, is mede oorzaak geweest, dat de landbouw achteruit is gegaan. Veel werk heeft men in de laatste jaren van den dividiviboom gemaakt, die thans gebleken is de voordeeligste boom op de plantage te zijn. Ook voor sisalcultuur wordt door sommigen de bodem geschikt geacht.

De dierenwereld is, evenals de plantenwereld, zeer spaarzaam vertegenwoordigd. De zoogdieren bepalen zich tot konijnen, ratten en muizen. Van de vogels zijn de parkieten, de tjutjubi, kleine rotsduiven en kolibris de voornaamste; talrijk zijn de hagedissen, terwijl aan het strand veel mosselen en koralen worden aangetroffen.

De veestapel heeft van de droogte veel te lijden, en dikwijls gaan geheele kudden door gebrek aan water te gronde. Slechts ezels worden wel uitgevoerd, paarden voor eigen gebruik gefokt en het slachtvee voor verbruik verkocht. Het schapenras, dat langharig of bijna geheel kaal was, werd door de invoering van eenige merinoschapen verbeterd. In 1913 bestond de veestapel uit 321 paarden, 2215 ezels, 91 muildieren, 1400 runderen, 25 065 geiten, 7070 schapen en 1412 varkens. Wanneer men deze cijfers met die der voorafgaande jaren vergelijkt, valt eerder achteruitgang dan vooruitgang te bespeuren. Het struisvogelpark „Albertina" houdt zich bezig met het fokken van struisvogels ter wille van de veeren.

Een tijdlang was phosfaat een van de voornaamste uitvoerartikelen. De prijzen van dit mineraal zijn echter zoodanig gedaald, dat de ontginning gestaakt is. In 1913 werd de groeve van Santa Barbara door de regeering gekocht en daarna de ontginning hervat. De zoutproductie, die door verdamping van het water der binnenzeeën geschiedt, is ook van eenige beteekenis.

Ondanks den rijkdom aan visch in de omringende zee, heeft de vischvangst weinig te beduiden en wordt zeer gebrekkig uitgeoefend. Ook de industrie staat op een lagen trap. Het vlechten van stroohoeden is tegenwoordig de voornaamste tak van nijverheid, die aan ongeveer 6000 menschen of bijna 20 % der bevolking arbeid verschaft, terwijl slechts 8 % in den landbouw het hoofdmiddel van bestaan vindt.

Dat de handel, vooral de buitenlandsche, geen groote rol speelt, valt uit het voorafgaande gemakkelijk af te leiden. De waarde van den in- en uitvoer bedroeg (in guldens):

Jaar.	Invoer.	Uitvoer.
1911	3 430 696	1 181 433
1912	3 831 678	1 656 025
1913	3 916 303	1 627 443

De bevolking bestaat uit blanken, Negers en kleurlingen. De oorspronkelijke bewoners waren wel is waar Indianen, doch deze zijn reeds lang uitgestorven en de enkele Indianen, die thans nog op Curaçao worden aangetroffen, zijn van het vasteland afkomstig. De Negers zijn als slaven ingevoerd en vormen er het talrijkste deel der bevolking. Er heeft, vooral in de hoofdplaats, een sterke vermenging met de overige bewoners plaats gehad, zoodat in lichaamskleur alle nuancen, van blank tot zwart, worden aangetroffen. De Negers vormen er een krachtig menschenslag, wonen in hutten, leven zeer eenvoudig en kennen geen overvloed, maar lijden ook geen gebrek, althans in normale jaren. De kleurlingen zijn vooral in de hoofdstad talrijk, waar zij van kleinhandel en allerlei bedrijven leven. Onder de blanken zijn de Nederlanders slechts zwak vertegenwoordigd, want het aantal personen op Curaçao, die in ons land geboren zijn, bedraagt slechts ongeveer 300. In verband hiermede is het Nederlandsch wel de officiëele taal, die door de ambtenaren gesproken en op school onderwezen wordt, maar die men er overigens maar zelden hoort. De beschaafde ingezetenen spreken Spaansch of Engelsch, de volkstaal is het papiamento (zie aldaar). Van de 9 nieuwsbladen, welke op Curaçao verschijnen, worden 4 in het Nederlandsch uitgegeven. Het aantal inwoners, dat in 1815: 12 840 zou bedragen hebben, was in 1849: 16 530, in 1862 (het jaar vóór de vrijverklaring der slaven): 31 507, in 1865: 19 864, in 1900: 30 636, in 1910: 32 585, in 1914: 32 959 (met inbegrip van het garnizoen van 199 man). Aanzienlijk kan men de toeneming der bevolking niet noemen, want zij bedroeg gedurende de laatste halve eeuw gemiddeld niet veel meer dan 1 % per jaar. Van de 857 geboorten waren er 422 buitenechtelijk. Van de bewoners in 1911 behoorden 14 455 tot het mannelijk en 18 504 tot het vrouwelijk geslacht, van de 857 geboorten in 1913: 451 tot het eerste, 406 tot het laatste. Bij de 750 sterfgevallen waren deze cijfers 351 en 399. Als de ziekten, welke er het meeste slachtoffers maken, moeten tering en scheurbuik, daarnaast hart- en leverziekten genoemd worden. Herhaaldelijk woedden er pokkenepidemieën. De overgroote meerderheid der bevolking belijdt den R.-Katholieken godsdienst, een klein, doch het meest intellectueele gedeelte behoort tot de Protestantsche of Israëlietische kerk. In 1914 onderscheidde men: 30 919 Roomsch-Katholieken, 1409 Protestanten en 607 Israëlieten. Het onderwijs is hoofdzakelijk R.-Katholiek bijzonder onderwijs. Sedert 1884 bestaan er echter ook openbare lagere scholen. Het aantal schoolgaande kinderen bedroeg den 1sten Januari 1914: 2041 en wel 1093 jongens en 948 meisjes.

Staatkundig wordt Curaçao verdeeld in 5 districten, n.l. het eerste of stadsdistrict, officiëel Willemstad geheeten, waar bijna de helft der bevolking woont, en de vier overige districten, als 2de, 3de, 4de en 5de district aangeduid.

De eenige stad op het eiland is Willemstad (zie aldaar), tevens de zetel van het gouvernement en de hoofdstad van onze West-Indische eilanden. De haven, de St. Anna baai, door een kanaal met het daarachter gelegen Schottegat verbonden, is een van de mooiste havens der wereld. De overige bevolking leeft, afgezien van enkele onbeduidende dorpen, op de meer dan 100 zoogenaamde plantages, waarvan sommige een uitgestrektheid hebben van eenige honderden hectaren, en op den gouvernementsgrond, die voor een aanzienlijk gedeelte aan den kleinen man onder zekere voorwaarden in pacht is gegeven, ten einde den landbouw te bevorderen. Ook op de plantages woont de bevolking verstrooid en slechts op een klein aantal is landbouw hoofdzaak, op de meeste daarentegen veeteelt en wel voornamelijk geitenteelt. Op sommige plantages is zout het hoofdproduct, verkregen door indamping van zeewater, op andere, *waterplantages* geheeten, houdt men zich bezig met het verzamelen van water in gegraven putten, dat als handelsartikel naar Willemstad wordt vervoerd. De eigenaar der plantage bewoont, als hij er zelf verblijf houdt, een groot vierkant gebouw zonder verdieping; de overige bewoners, Negers en kleurlingen, leven in ellendige stroohutten. Als de belangrijkste plantages worden genoemd: Savonet, Sint Kruis, Wacao, Patrik, Sint Nicolaas, Klein Sint Martha, Groot Sint Martha, Sint Jan en Siberië in het W.-gedeelte, Klein Sint Michiel, Groot Sint Michiel, Klein Piscadera en Groot Piscadera ten W. der hoofdstad, Hato aan de N.-kust en Brievengat, Groot Sint Joris, Klein Sint Joris, Sint Barbara en Fuik in het O. deel van het eiland.

Voor bestuur enz. zie het artikel *Curaçao en Onderhoorigheden*.

Geschiedenis. De naam Curaçao zou afkomstig zijn van de vroegere bewoners van het eiland, de Cariben. De oudste bekende schrijfwijze is *Curasote* (Wereldkaart van 1527). Tegen het einde der 15de eeuw werd het eiland door de Spanjaarden ontdekt, doch eerst in het jaar 1527 officiëel door hen in bezit genomen en met Aruba en Bonaire onder het bestuur van den gouverneur van Coro (in Venezuela) ge-

steld. De oorspronkelijke bewoners, de Indianen, werden door hen tot het Roomsch-Katholieke geloof bekeerd, doch overigens aan hun lot overgelaten.

Toen Portugal door Spanje veroverd was en daardoor aan den handel der Nederlanders op Portugal een einde werd gemaakt, begonnen zij zout, tot dusver uit Setubal verkregen, uit West-Indië te halen. Van 1597 af geschiedde zulks bij wijze van smokkelhandel door eenige kleine „Societeiten", te Amsterdam, Enkhuizen en Rotterdam gevestigd. De koning van Spanje zond echter in 1605 een vloot uit om dien handel tegen te gaan en gaf daardoor den stoot tot de oprichting der West-Indische Compagnie (zie aldaar). In 1634 besloot de Kamer van Amsterdam dier Compagnie Curaçao te doen veroveren als steunpunt van den handel en van den strijd tegen de Spanjaarden. Nog in hetzelfde jaar maakte zich *Van Waalbeeck* van het eiland meester. De meeste Indianen en de Spanjaarden trokken daarop naar Venezuela, op Curaçao vestigden zich eenige kolonisten en men zag zich gedwongen Negerslaven als werkkrachten in te voeren. Curaçao werd zelfs een middelpunt van den slavenhandel, maar leverde toch geen geldelijk voordeel aan de Compagnie op. In 1647 werden Curaçao, Aruba en Bonaire met Nieuw-Nederland vereenigd onder het bestuur van den gouverneur *Petrus Stuyvesant.*

Willemstad werd gesticht aan den mond van de haven. De eerste kolonisten hielden zich bezig met de cultuur van tabak en indigo en legden zich toe op veeteelt en zoutwinning; doch weldra werden deze takken van bestaan verdrongen door den handel met de naburige Spaansche koloniën, welke handel veel grooter winsten afwierp.

Het beheer over deze eilanden was door de Staten-Generaal opgedragen aan de West-Indische Compagnie. De welvaart van Curaçao wekte de afgunst van andere naties op, waarvan het telkens verliezen en herwinnen van dit eiland het gevolg was. In 1657 trachtten de Franschen zich van het eiland meester te maken door omkooping van den gouverneur. In 1673 en 1677 werden door de Franschen nieuwe pogingen gedaan, om het eiland te bemachtigen, maar zonder resultaat. In 1713 brandschatten *Cassard* en *De Bandeville* het eiland, en toen in 1800 de Franschen het in bezit wilden nemen, riep de gouverneur de hulp van de Engelschen in, die het eiland bezetten, doch in 1802 bij den vrede van Amiëns teruggaven.

Na herhaalde aanvallen in 1804 en 1805 gelukte het aan de Engelschen, zich den 1sten Januari 1807 onder *Charles Brisbane* van het eiland meester te maken. Tot den 27sten Januari 1816 bleef het in hun bezit, toen het ons ingevolge het verdrag van Parijs werd teruggegeven.

Sedert 1789 was het bestuur van de kolonie overgegaan in handen van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. In 1828 werden deze eilanden met Suriname tot één kolonie vereenigd, maar in 1845 weer gescheiden. In 1848 werden op St. Martin de eerste slaven vrijgemaakt, terwijl de slavernij eerst in 1863 geheel werd opgeheven.

In vorige eeuwen werd van de gunstige natuurlijke ligging van Curaçao voor den handel behoorlijk gebruik gemaakt. Zoolang namelijk Zuid- en Centraal-Amerika aan de Spanjaarden behoorden, waren de havens van deze landen voor niet Spaansche schepen gesloten, maar werden toch van Curaçao uit geregeld bezocht, zoodat Willemstad de markt werd van de in- en uitvoerproducten der nabijgelegen eilanden. In 1780 bereikte die handel zijn hoogtepunt, tengevolge van den oorlog tusschen Engeland en de Amerikaansche koloniën. Destijds was de haven van Willemstad dikwijls te klein, om alle schepen te bevatten. Verschillende oorzaken, vooral de openstelling der havens van de vrijgevochten staten van Centraal- en Zuid-Amerika, hadden tengevolge, dat de handel ging kwijnen. In het begin der vorige eeuw leverde Curaçao aan die republieken veel wapens, maar in 1870 moest die handel ophouden, tengevolge van de protesten der verschillende regeeringen tegen den invoer van wapens op hun gebied. Sedert bleef de handel kwijnen; de verwachting van velen, dat de opening van het Panamakanaal daarin verbetering zal brengen, dank zij de gunstige ligging des eilands, wordt lang niet algemeen gedeeld.

Literatuur: Zondervan, Die Niederländisch-westindischen Inseln („Geographische Zeitschrift" 1900, blz. 565) met literatuur; Curaçao-nummer van „Neerlandia", Juli—Augustus 1905; *Nijman,* Beknopte aardrijkskunde der kolonie Curaçao (Amsterdam 1909); *Blink,* Curaçao en zijne economische hulpbronnen („Tijdschrift v. Economische Geographie", 15 Juli 1913) en Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië, artikel Curaçao met uitvoerige literatuuropgave ('s-Gravenhage-Leiden 1914).

Curaçao is de naam van een likeur, die bereid wordt van de schillen van oranjeappelen *(Citrus aurantium curassaviensis),* die vroeger vooral op het eiland Curaçao (zie aldaar) groeiden. Men digereert daartoe de gedroogde schillen met alcohol en vermengt de alzoo verkregen tinctuur met een oplossing van suiker in water. Naar gelang men witte of bruine suiker bezigt, verkrijgt men een evenzoo gekleurde likeur.

Curaçao en Onderhoorigheden is een der beide gouvernementen, waarin de Nederlandsch West-Indische bezittingen worden verdeeld. Dit gouvernement bestaat uit de eilanden Curaçao, Aruba en Bonaire, behoorende tot de Eilanden onder den wind, en St. Eustatius, Saba en de helft van St. Martin, behoorende tot de Eilanden boven den wind. Al deze eilanden liggen in de Caribische Zee en behooren tot de groep der Kleine Antillen. De drie eerstgenoemde zijn te beschouwen als overblijfselen eener bergketen, evenwijdig loopende met het kustgebergte van Venezuela, de drie andere zijn deelen van den vulkaanboog, welke de Carabische Zee in het O. afsluit.

De geheele oppervlakte van het aan Nederland behoorende gebied is 1130,33 v. km., met een bevolking van 56 152 zielen op den 1sten Januari 1914.

Het bestuur over de geheele kolonie is opgedragen aan een gouverneur, door de koningin te benoemen. Hij heeft het opperbevel over de in de kolonie aanwezige zee- en landmacht, benoemt, schorst en ontslaat de ambtenaren. Als adviseerend college is hem een raad van bestuur toegevoegd, waarvan hij zelf voorzitter is, de procureur-generaal onder-voorzitter en waarvan de drie overige leden door de Koningin worden benoemd. Het wetgevend gezag berust bij den Kolonialen Raad, die uit 13 leden bestaat, door de Koningin benoemd.

De verschillende eilanden, behalve Curaçao, worden bestuurd door gezaghebbers, die door de Koningin benoemd worden. In het dagelijksch bestuur wordt elk gezaghebber ter zijde gestaan door twee landraden, gekozen door de stemgerechtigde ingezetenen van het betreffende eiland.

De militaire macht in de kolonie bestaat uit het garnizoen van Willemstad, de hoofdstad van Curaçao, ter sterkte van ongeveer 170 man, een stedelijke schutterij van ongeveer 260 man en een landelijke schutterij van ongeveer 135 man.

De rechterlijke colleges bestaan uit een Hof van Justitie, kantongerechten op de verschillende eilanden en Raden van Justitie op St. Martin en St. Eustatius.

De begrooting van de geheele kolonie werd voor het jaar 1914 geraamd op *f* 1 075 774, waarvan *f* 364 540 uit 's Rijks schatkist moet worden bijgedragen.

Zie verder de artikelen *Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, St. Eustatius* en *St. Martin*.

Curare, ook *Urari* of *Voorari* geheeten, is een pijlgift, dat door de Indianen van den Orinoco en de Amazonerivier wordt gebruikt. Het is een extract van de blaadjes en den bast van verscheiden *strychnos*-soorten, waaraan een aftreksel van andere gewassen, vooral uit de familie der Apocynaceeën, wordt toegevoegd. Het curare heeft een bruine kleur, gelijkt op opium, heeft een bitteren smaak, een eigenaardigen, zwak aromatischen reuk, is in water grootendeels oplosbaar en wordt in bamboekokers *(Tubos)* naar Europa vervoerd. Behalve *curine* bevat het 3 tot 4 procent curarine, $C_{19}H_{26}N_2O$, een amorfe vergiftige stof, geel van kleur, wel in water en alcohol, niet in aether oplosbaar, alkalisch reageerend en met zuren gekristalliseerde zouten vormend. *Curare* werkt op de maag zeer zwak, komt het echter in het bloed, dan is de werking zeer snel. Het verlamt de motorische zenuwen, zoodat, terwijl het bewustzijn blijft, alle willekeurige bewegingen onmogelijk worden, en werkt doodelijk door verlamming der borstspieren, waardoor de ademhaling ophoudt. Bij groote dosen worden ook de zenuwen van het hart verlamd. Door toepassing der kunstmatige ademhaling kan de uitwerking van niet te sterke dosen onschadelijk gemaakt worden. *Curare* kan beschouwd worden als het tegengift van *strychnine*. Men gebruikt het voor het gevoelloosmaken en verlammen van dieren bij vivisectie.

Curarine is een alkaloïd, dat naast brucine en strychnine voorkomt in de zaden van *strychnos nux vomica*. De chemische samenstelling er van is $C_{19}H_{26}N_2O$. Het is een heftig vergift en veroorzaakt verlamming.

Curateele is een rechtsinstelling, uit het Romeinsche recht in alle nieuwere wetgevingen onder verschillende namen en vormen overgenomen (in het Fransche recht *interdiction* geheeten), krachtens welke een meerderjarig persoon wordt teruggebracht in een toestand van onbekwaamheid tot uitoefening zijner rechten, overeenkomende met den rechtstoestand van een minderjarige. Alleen de meerderjarige, hij die volkomen bevoegd is, niet alleen om rechten te hebben — want die heeft de minderjarige even goed — maar ook om ze zelf uit te oefenen, kan onder curateele worden gesteld. De minderjarige heeft in zijn ouders of voogd personen, die voor de belangen van zijn persoon en voor zijn goederen zorgen; voor hem is de curateele dus overbodig. Terwijl de onbekwaamheid als gevolg der minderjarigheid door de Wet zelf aan een bepaalden leeftijd is verbonden, ontstaat zij voor den meerderjarige slechts als gevolg van buitengewone oorzaken, als een exceptioneele toestand, die door een rechterlijke uitspraak in het leven moet geroepen worden. Die rechterlijke uitspraak kan volgens ons recht slechts wegens bepaalde oorzaken, door bepaald aangewezen personen worden aangevraagd, waarvoor de vormen van proces nauwkeurig door de Wet zijn omschreven. Curateele kan worden uitgesproken wegens een voortdurenden staat van *onnoozelheid, krankzinnigheid* of *razernij*, verschillende graden van een zielsziekte, die belet met oordeel des onderscheids te handelen; verder wegens *verkwisting* en eindelijk wegens *zwakheid van vermogens*, waardoor iemand zichzelf buiten staat gevoelt, om zijn eigen belangen behoorlijk waar te nemen. Hij zelf is in dit laatste geval de eenige persoon, tot de aanvrage bevoegd. De rechtbank is bij ons de bevoegde rechter tot het uitspreken van curateele. De werking van de curateele, beginnende met den dag der uitspraak van het vonnis of van het arrest, bestaat hierin, dat de onder curateele gestelde over het algemeen gelijk staat met een minderjarige. Hij wordt gebracht onder de macht van een *curator*, die voor de belangen van zijn persoon en van zijn goederen opkomt, evenals de minderjarige staat onder het toezicht en de bescherming van zijn ouders of voogd. De handelingen, door den curandus persoonlijk verricht, kunnen op den enkelen grond van het bestaan der curateele, op aanvraag van hem of van den curator, nietig verklaard worden, omgekeerd kan echter degene, die met den onder curateele gestelde een overeenkomst gesloten heeft, zich niet beroepen op de onbekwaamheid van den curandus. De curateele werkt tegen derden, ook al is zij niet op de voorgeschreven wijze (door bekendmaking in de Staatscourant en in een plaatselijk blad) gepubliceerd: hij, die in zijn onwetendheid schade lijdt, kan deze verhalen op hem, die met de publicatie belast was en haar heeft nagelaten. Naast den curator wordt over het algemeen een *toeziende* curator geplaatst. Beider werkkring en wijze van beheer komen overeen met die van den voogd en van den toezienden voogd.

Eerst nadat het vonnis, waarbij de onder curateelestelling is uitgesproken, kracht van gewijsde bekomen heeft, worden er door den kantonrechter een curator en toeziende curator benoemd. Er kan dus tusschen de aanvrage tot ondercurateelestelling en het in functie treden van den curator een geruime tijd verloopen. Opdat de belangen van den curandus daardoor geen schade zullen lijden, kan de Rechtbank hangende de procedure een provisioneelen bewindvoerder benoemen, om voor zijn persoon en goederen zorg te dragen.

De curateele wegens *verkwisting* brengt geen onbekwaamheid mede tot het maken van uiterste wilsbeschikkingen, noch tot het aangaan van een huwelijk en het maken van huwelijksvoorwaarden, mits deze beide laatste handelingen worden verricht met toestemming van den curator en van den toezienden curator. De curateele eindigt door een rechterlijke uitspraak, waarbij zij wordt opgeheven, en waarin dan wordt verklaard, dat de oorzaak, waarom zij werd verleend, heeft opgehouden te bestaan. Ook deze uitspraak wordt wederom openlijk bekend gemaakt. De curandus treedt dan in de volle uitoefening zijner rechten terug.

Curator *(bewindvoerder, beheerder, verzorger)* is in het algemeen iemand, die belast wordt met het beheer, soms ook met de vereffening van een boedel, of met het toezicht op en het waarnemen van de belangen van een persoon, die niet in staat is, daarvoor behoorlijk te zorgen (zie *Curateele)*.

Zoo komt er een curator te pas in een faillissement, in een onbeheerde nalatenschap, bij ondercurateele-stelling (zie *Faillissement, Erfenis, Curateele)*. Ook kan er een curator worden benoemd over de ongeboren vrucht, die, waar haar belang het vordert (bijv. voor het verkrijgen van een erfenis) voor een levend, rechten hebbend persoon wordt gehouden *(curator ventris)*. Deze curator is belast met de zorg voor de goederen, die indien het kind levend geboren wordt, aan dat kind, en indien het levenloos ter wereld komt, aan anderen zullen toekomen. In het algemeen verschillen de aanstelling, de werkkring en de bevoegdheid van curators, naarmate de belangen der daarbij betrokken personen zulks vorderen; in alle gevallen zijn zij verantwoordelijke, rekenplichtige personen, die onderworpen zijn aan het toezicht van een toezienden curator, van den rechter of van het openbaar ministerie, of direct van de belanghebbende partijen, aan wie zij, bij het einde hunner opdracht, rekening en verantwoording over hun beheer moeten afleggen.

Behalve in het burgerlijk recht spreekt men van curatoren ook bij onderwijs-instellingen, speciaal bij het hooger onderwijs. Hier te lande heeft men bij de verschillende openbare hoogescholen en gymnasia *colleges van curatoren,* die, buiten het onderwijzend personeel staande, deelnemen aan het bestuur van de inrichting en adviezen geven aan de overheid over zaken, de inrichting betreffende.

Curcellaeus. Zie *Courcelles.*

Curci, *Carlo Maria,* een Italiaansch Katholiek theoloog en schrijver over kerkelijke staatkunde, werd den 4den September 1809 te Napels geboren. In 1826 trad hij in de orde der Jezuïeten en verwierf zich als prediker in bijna alle voorname plaatsen van Italië een groote populariteit. In 1845 schreef hij een verdediging der Jezuïeten tegen „Del primato" van *Gioberti,* waarop deze in „Gesuita moderno" antwoordde. *Curci* was de eerste hoofdredacteur van de „Civilta cattolica", een tijdschrift der Jezuïeten. Reeds in 1853 legde hij die betrekking neer en kwam langzamerhand in strijd met de orde en later ook met *Pius IX,* daar hij in 1874 de noodzakelijkheid betoogde eener verzoening van den paus met het koninkrijk Italië en het afstand doen van een nieuwen Kerkelijken Staat. In 1875 overhandigde hij den paus een memorie daaromtrent. Toen deze in 1877 gedrukt was, verliet hij zijn orde. Tegen het einde van 1877 schreef hij „Il moderno dissidio tra la Chiesa e l'Italia". *Leo XIII* haalde hem wel is waar tot een soort herroeping over, maar reeds in zijn werk „La nuova Italia ed i vecchi zelanti" (Florence 1886) sprak *Curci* zijn meeningen opnieuw uit, en toen dit werk op den Index werd geplaatst, richtte hij zijn aanvallen tegen de curie zelf in zijn werk: „Il Vaticano Regio, tarlo superstite della Chiesa cattolica" (Van het koninklijke Vaticaan, als den houtworm, die nog in den Katholieken Stoel over is; Florence 1883). Toen hem dientengevolge het uitoefenen der priesterlijke waardigheid verboden werd, schreef hij, als zijn „laatste woord" in 1884 nog „Lo scandalo del Vaticano Regio", doch onderwierp zich, toen de paus in een „breve" aan den aartsbisschop van Florence verklaarde, dat alle maatregelen tegen *Curci* zijn goedkeuring droegen. Hij overleed den 8sten Juni 1891 in de villa Careggi bij Florence, nadat hij sedert eenige dagen weer in de Jezuïetenorde was opgenomen. Korten tijd na zijn dood verscheen het eerste deel zijner „Memorie" (Florence 1891), dat tot 1849 reikte. Behalve de reeds genoemde werken verdienen vermelding: „La questione romana nell' Assemblea francese" (Parijs 1849), „La demagogia italiana ed il Papa Rè" (Parijs 1849), „La natura e la grazia" (2 dln., Rome 1865), „Il libri di Tobia" (Rome 1877), „Il Nuovo Testamento volgarizzato" (3 dln., Napels 1879—1880), „Il Salterio volgarizzato" (Turijn 1883), „Conferenze" (Rome 1883), „Socialismo cristiano" (Milaan 1885).

Curculigo *Gaertn.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Amaryllidaceëen.* Het onderscheidt zich door een schotelvormig, 6-deelig, kroonachtig bloemdek, dat met de stijlen vergroeid is, en door bessen met weinig zaden. Het omvat Oost-Indische en Australische gewassen, die als sierplanten worden gekweekt, zooals *C. orchioïdes* Roxb. met een groot aantal gele, langgesteelde bloemen; — *C. recurvata* Dryand. en *C. sumatrana* Roxb., die op Java en Sumatra groeien, met sierlijke gele bloemen. Men kent in den tuinbouw ook nog den vorm: *C. r. variegata* en *C. r. striata,* beide met witte strepen op de bladeren.

Curculio. Zie *Snuitkevers.*

Curcuma is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Zingiberaceeën.* Het

onderscheidt zich door 6 meeldraden, waarvan er 5 bloembladvormig worden en slechts één een helmknop draagt, en door een 2-lippig bloemdek en een 3-hokkige doosvrucht. Het omvat Indische planten met wortelstokken en hieruit bereidt men een zuiver meel, hetwelk in Indië tot de belangrijke voedingsmiddelen behoort. Van de soorten, wier aantal ruim 30 bedraagt, behooren onderscheiden tot de zoodanige, die voedsel, verfstof of artsenij opleveren, ook zijn er onder, die als sierplanten gekweekt worden. Wij vermelden *C. Longa* L., die in haar wortelstok den curcumawortel, een bekende gele verfstof, aan den handel bezorgt; die wortel bevat een weinig aetherische olie, een bruine extractiefstof, zetmeel en een eigenaardige verfstof, *curcumine* genaamd. Uit dezen wortelstok wordt de bekende kerrie bereid — *C. Zerumbet* Roxb., in Bengalen, op Java en in China groeiend, wordt ruim 1 m. hoog. Deze heeft ronde en lange wortels, de z.g. zedoarwortels; deze gelijken in bestanddeelen en eigenschappen op den gember (Zingiber officinale Rosc.) — *C. angustifolia* Roxb. en *C. leucorrhiza* leveren in haar vleezige knollen een fijn soort van zetmeel, hetwelk als Oost-Indisch arrowroot in den handel komt. Dit zetmeel is ongekleurd. — Tot de sierplanten behooren *C. aeruginosa* Roxb. met lange, breed-lancetvormige, met purperroode vlekken versierde bladeren in lichtroode, van binnen gele bloemen — *C. comosa* Roxb. met zeer lange, gesteelde, lancetvormige, geel groene bladeren en roodachtig-bruine, van binnen gele bloemen — *C. ferruginea* Roxb., die in Bengalen groeit en groote roode bloemen draagt met een gele lip enz.

Curcumine is de kleurstof van den curcumawortel (zie *Curcuma*). Zij heeft de samenstelling $C_{14}H_{14}O_4$, kristalliseert in oranjegele prisma's, smelt bij 177° C. en vormt met alkaliën bruinroode zouten. Wegens deze kleurverandering wordt de curcumakleurstof gebruikt om alkaliën aan te toonen door een met een curcumineoplossing gedrenkt strookje papier.

Curée noemt men het deel van het buitgemaakte wild, n.l. de ingewanden, die aan de honden gegeven worden, alsook het kunstvaardige verdeelen van het op de parforcejacht buitgemaakte edelhert. Het curée maken geschiedt in tegenwoordigheid van het geheele jachtgezelschap, onder de tonen eener fanfare.

Curel, *François de,* een Fransch dramatisch schrijver, den 10den Juni 1854 te Metz geboren, was leerling van de Ecole centrale, maar wijdde zich spoedig geheel aan de letterkunde. Zijn twee eerste werken zijn romans: „l'Eté des fruits secs" en „Le sauvetage du grand-duc" (1889). Daarna schreef hij alleen nog voor het tooneel. Zijn drama's werden door de officiëele schouwburgen, Comédie française en Odéon, geweigerd, terwijl *Antoine* in het Théâtre-Libre „L'envers d'une sainte", een psychologisch werk, en „Les fossiles" vlak na elkander in 1892 opvoerde. „L'invitée" werd in 1893 met groot succes in den Vaudeville opgevoerd. Uit hetzelfde jaar stamt „L'amour brode"; in 1896 kwam „La figurante", in 1898 gevolgd door „Le repas du lion", een sociale studie, waarvan de eerste drie bedrijven ongetwijfeld tot het beste behooren, wat in de laatste jaren voor het tooneel geschreven is. Ook zijn „La nouvelle idole" (1899) had veel succes, minder het antigodsdienstige „Fille sauvage" (1902), terwijl zijn „Le coup d'aile" (1906) weer luide werd toegejuicht. *De Curel* heeft zeer groote dramatische gaven, een krachtigen, pittigen stijl, een scherpen en bijtenden dialoog en het talent om de voornaamste quaesties van persoonlijke en maatschappelijke moraliteit in dramatischen vorm te gieten.

Cures was een oude nederzetting der Sabijnen in de buurt van Rome, in de nabijheid van het tegenwoordige dorp Correse, dat volgens de sage de geboorteplaats was der Romeinsche koningen *Titus Tatius* en *Numa.* Reeds vroeg stond het in vriendschappelijke betrekking tot Rome en dwong Rome in de 8ste eeuw v. Chr. haar inwoners het volledige burgerrecht te verleenen. In lateren tijd had de plaats geen beteekenis.

Curetes (Grieksch Κουρῆτες) zijn in de Grieksche fabelleer de beschermers van den jeugdigen *Zeus,* die door hun wapendans het geschrei van het kind onhoorbaar moesten maken en het daardoor tegen de wreedheid van zijn vader *Kronos* beveiligen. Wegens de schaking van *Epaphos* werden later de Curetes door *Zeus* met den bliksem gedood. Zij werden als jeugdige wapendansers voorgesteld. Dikwijls werden zij met andere demonen, bijv. met de *Corybanten* (zie aldaar) verwisseld.

Ook werden de priesters van *Zeus* en *Rhea* op Creta, die onder geraasmakende muziek wapendansen uitvoerden, Curetes genoemd; ook zij werden verwisseld met de *Corybanten,* de priesters van *Cybele.*

Cureton, *William,* een Engelsch beoefenaar der Oostersche talen, in 1808 te Westbury in Shropshire geboren, studeerde te Oxford in de godgeleerdheid en werd in 1834 onderbibliothecaris der Bodleyaansche bibliotheek. Wegens zijn grondige kennis van de Oostersche talen, vooral van het Arabisch, werd hij in 1837 belast met het opmaken van een catalogus der Arabische boeken en handschriften in het Britsch Museum. Het eerste deel daarvan verscheen in 1846 en de bouwstoffen voor het tweede waren gereed, toen hij zijn betrekking verwisselde met die van canonicus van Westminster en predikant in de St. Margaretkerk. Reeds te voren (1847) was hij benoemd tot kapelaan der koningin. Hij overleed aan de gevolgen van een spoorwegongeval, den 17den Juni 1864. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door de uitgave van merkwaardige Syrische geschriften, in 1841 door *Tattan* uit een Egyptisch klooster naar het Britsch Museum overgebracht. Nadat *Cureton* in 1845 een beknopt overzicht gegeven had van dien schat van handschriften, gaf hij een zeer oude Syrische vertaling der brieven van *Ignatius* aan *Polycarpus,* aan de Ephesiërs en aan de Romeinen uit, waardoor veel twistgeschrijf ontstond, waarna *Cureton* zijn gevoelens verdedigde in de „Vindiciae Ignatianae" (1846) en in het „Corpus Ignatianum" (1849).

Daarop volgde de uitgave van de Syrische vertaling van een brief van den heiligen *Athanasius* (1850), van het derde deel der Kerkgeschiedenis van *Johannes van Ephesus* (1853) en van het „Specilegium Syriacum" (1855). Ook heeft hij nog andere belangrijke uitgaven en vertalingen bezorgd.

Curia is de naam van een volksvergadering in het oude Rome, alsmede die der verzamelplaats zelf. De drie tribus of stammen der oudste bevolking te Rome waren één voor één verdeeld in 10 curiae, en tot ieder van deze behoorden 10 patricische geslachten, die aanvankelijk uitsluitend bevoegd waren, deel uit te maken van den Senaat en van de Ridderschap en de hooge staatsambten te bekleeden, terwijl zij in hun vergaderingen *(comitia curiata)* over de openbare aangelegenheden beslisten. Nadat echter ook de Plebejers staatkundige rechten hadden verkregen, verdween de invloed dier samenkomsten (zie *Comitia).* In lateren tijd gaf men den naam van *curia* aan de vergaderplaats van den Senaat, alsmede aan die vergadering zelf. Ook in de Romeinsche volksplantingen noemde men het hoogste gezag de Curia, en die naam is overgebleven in de R.-Katholieke Kerk (zie *Curie, Roomsche,).*

Curico, een provincie der Zuid-Amerikaansche republiek Chili, tusschen Colchagua ten N. en Talia ten Z., heeft een oppervlakte van 7545 v. km. en (1911) 108 455 inwoners. De provincie is bijna geheel bergachtig, maar zeer rijk aan graan. In 1865 werd zij van Colchagua gescheiden.

Curico, *San José de,* hoofdstad van de gelijknamige provincie, aan een rechterzijrivier van de Mataquito gelegen en door spoorwegen met Santiago en het Z. verbonden, telt (1910) 17 573 inwoners. De stad drijft veel handel met Argentinië over den Planchonpas.

Curie, *Roomsche,* beteekent heden ten dage in breederen zin het geheele pauselijke regeeringspersoneel, of in engeren zin de meer onmiddellijke omgeving van den paus, die hem in het bestuur der kerk ter zijde staat. Er behooren toe de kardinalen, die in Rome verblijven en curie-kardinalen heeten *(in curia);* de prelaten der curie en de curialen, d. w. z. de hulpbeambten, zooals advocaten, procuratoren, notarissen, expediteurs, agenten, vertalers, minutanten enz. Deze bestaan zoowel uit geestelijken als leeken.

Curie, *Pierre,* een Fransch natuurkundige, den 15den Mei 1859 te Parijs geboren, studeerde aan de universiteit aldaar, werd er vervolgens hoogleeraar, alsmede aan de stedelijke school voor toegepaste natuur- en scheikunde. In 1883 ontdekte hij met *J. Curie* de piëzoelectriciteit der kristallen en eenige jaren later met zijn echtgenoote, *M. S. Curie* (zie aldaar), de radioactieve elementen radium en polonium. Zijn werken bevinden zich sedert 1880 in de „Comptes rendus" der Académie van Parijs, in de „Annales de physique et de chimie", in het „Journal de physique" en in het „Bulletin de la Société de minéralogie". In 1903 verkreeg het echtpaar *Curie* samen met *Henry Becquerel* den Nobelprijs voor scheikunde. Den 19den April 1906 kwam hij op noodlottige wijze om het leven te Parijs, waar hij door een huurrijtuig overreden werd.

Curie, Marie Sklodowska, een Fransche natuur- en scheikundige, werd den 7den November 1867 te Warschau geboren. Zij studeerde aan de universiteit te Parijs, huwde met *Pierre Curie* (zie aldaar), werd benoemd tot hoogleeraares voor natuurkunde aan de hoogeschool voor vrouwen te Sèvres en na den dood van haar echtgenoot tot diens opvolger aan de Sorbonne. Behalve door onderzoekingen over de magnetische eigenschappen van gietstaal, heeft zij zich bekend gemaakt door de ontdekking met *P. Curie* (zie aldaar) der elementen radium en polonium, die de radio-activiteit van uraanpekerts veroorzaken, en die zij met haar echtgenoot nader bestudeerde.

Curio, *Cajus Scribonius,* een Romeinsch veldheer, in 124 v. Chr. geboren, was in 96 quaestor, in 90 tribuun, voegde zich bij de partij van *Sulla,* nam deel aan den Bondgenootenoorlog, belegerde in den oorlog met *Mithridates* den burcht te Athene en bracht de door laatstgenoemde verdreven vorsten *Nicomedes* en *Ariobarzanes* in hun koninkrijken terug. In 81 werd hij praetor, in 76 met *Cn. Octavius* consul, bestuurde voorts gedurende 3 jaar Macedonië en overwon de Dardaniërs, zoodat hij een glansrijken triomf vierde. Hij overleed in 33 v. Chr.

Curio, Cajus Scribonius, een zoon van den voorgaande, werd geboren in 84 v. Chr., werd in 54 quaestor in Klein-Azië en in 50 tribuun; in den beginne was hij een vriend van *Pompejus,* doch schaarde zich vervolgens aan de zijde van *Caesar.* Als tribuun noodzaakte hij eerstgenoemde van zijn wingewest afstand te doen, omdat men *Caesar* uit Gallië wilde terugroepen, en toen zijn tribunaat ten einde liep, drong hij er bij *Caesar* op aan, met zijn leger op te rukken naar Rome. Nadat deze aan dien raad gehoor had gegeven, werd *Curio* naar Sicilië gezonden om dit wingewest in bezit te nemen. Vandaar begaf hij zich naar Afrika, versloeg de aanhangers van *Pompejus* meermalen en deed hen met groot verlies naar Utica wijken. Bij de nadering van koning *Juba* trok hij achterwaarts, maar toen hij vernam, dat niet *Juba,* maar de Numidische veldheer *Sabura* naderde, overviel hij dezen gedurende den nacht en versloeg hem, doch zag zich plotseling door de hoofdmacht van den vijand omsingeld, en sneuvelde in het gevecht aan de Bagrada.

Curio, *Coelius Secundus,* een van de ijverigste bevorderaars der Hervorming in Italië, den 1sten Mei 1503 te San-Chirico in Piëmont geboren, studeerde te Turijn, waar hij zich bekend maakte met de leer van *Luther* en *Zwingli.* Op een reis naar Wittenberg werd hij in hechtenis genomen en in een naburig klooster opgesloten, doch hij ontsnapte en verkondigde de nieuwe leer in verschillende steden van Italië. Nadat hij naar zijn vaderstad was teruggekeerd, werd hij wederom in de gevangenis geworpen, doch ontkwam nogmaals, werd hoogleeraar in Pavia en Lucca en begaf zich in 1543 eerst naar Zurich en vervolgens naar Bern, waar hij met het

bestuur der academie te Lausanne belast werd. In 1547 werd hij hoogleeraar in de oude letteren te Bazel. Hij overleed den 24sten November 1569. Hij schreef: „Pasquilli exstatici" (1544), „Christianae religionis institutio" (1549), „Forum Romanum" (1561, 3 dln.), „Logices elementa" (1567) enz.

Curiosum urbis Romae is een uit de tweede helft van de 4de eeuw dagteekenend ambtelijk overzicht van de 14 regiones (stadswijken) van Rome, benevens een opgave van hun uitgebreidheid, hun bebouwing enz. Een uit dezelfde en andere bronnen bewerkt topografisch overzicht gaven de Italianen in de 15de eeuw voor het werk van den schrijver *P. Victor* uit.

Curitiba is de hoofdstad van den Braziliaanschen staat Parana, gelegen op 1065 m. hoogte in een schoone vlakte van een zijrivier der Yguassu. Zij is mooi gebouwd, heeft een lyceum, talrijke regeeringsgebouwen en telt ongeveer 60 000 inwoners. De stad heeft spoorwegverbinding met de havens Paranagua en Antonina en met het achterland. Uitgevoerd worden yerba, perziken, maïs, tabak en vleesch. Zij werd in 1654 gesticht.

Curius Dentatus, *Manlius,* een Romeinsch legeraanvoerder uit een Plebejisch geslacht, werd consul in 290 v. Chr., versloeg de Samnieten en Sabijnen en hield beide malen een triomf en daarna wegens de onderwerping der Lucaniërs een ovatie. Nadat hij ook aan de Senonen in Umbrië een nederlaag had toegebracht, werd hij in 275 ten tweeden male consul. Later streed hij voorspoedig tegen *Pyrrhus,* zoodat deze Italië verlaten moest, waarna hij nogmaals een schitterenden triomf vierde. In het volgende jaar werd hij weder consul en behaalde overwinningen op de Lucaniërs, Samnieten en Bruttiërs, waarna hij naar het land der Sabijnen ging, om er zelf den akker te bebouwen. Hij maakte zich verdienstelijk jegens de stad Reate, doordien hij het water van het meer Velinus door een kanaal naar den zoom van een dal leidde, waar men thans den waterval van Terni vindt, en vervolgens naar de Nar (Nera). Als censor regelde hij in 272 den loop der Anio. In 270 benoemde men hem tot tweeman voor de waterleidingen, doch hij overleed 5 dagen na zijn benoeming.

Currency is in Engeland en Amerika de algemeene benaming voor betaalmiddelen, hetzij in geld, hetzij in papier. In Amerika verstaat men er ook onder het in de Burgeroorlogen van 1860 tot 1864 uitgegeven papieren geld. Sommigen verstaan onder currency niet alleen het geld en de middelen tot vervanging daarvan in nauweren zin, zooals banknoten, maar ook alle overige waarden, zooals wissels, checks enz.

Currency-School *(Currency theory, currency principle)* is, in tegenstelling met de *Bankschool,* de naam van de aanhangers der door *Jones Lloyd* (later lord *Overstone),* kolonel *Torrens* en *Robert Peel* verdedigde leer, dat door de uitgave van niet volledig gedekte banknoten, de totale som van het in omloop zijnde geld overmatig vermeerderd zou kunnen worden, dat het een algemeene stijging der prijzen tengevolge kon hebben en tegelijk ook afvloeiing van edel metaal naar het buitenland veroorzaken. De meest consequente voorstanders verlangen dan ook een volledige metaaldekking van alle banknoten; in Engeland echter gaat de *Currency-school* niet zoo ver en stelt zij zich tevreden met een beperking der uitgifte van bankbiljetten, die door de „Peel's Bank act" in het leven geroepen is. Zie *Bankers.*

Literatuur: W. Stanley Jevons, Investigations in currency and finance (met een inleiding van *H. S. Foxwell,* Londen 1884).

Currer Bell. Zie *Brontë, Charlotte.*

Currie, *Philip Henry Wodehouse* baron, een Engelsch diplomaat, werd in 1834 geboren. In 1854 trad hij in dienst van Buitenlandsche Zaken, begeleidde lord *Salisbury* in 1878 als legatiesecretaris naar het Berlijnsche congres, werd in 1889 onderstaatssecretaris van Buitenlandsche Zaken en bekleedde deze betrekking, totdat hij in 1893 tot gezant in Konstantinopel benoemd werd. In 1898 werd hij gezant te Rome en legde in December 1902 dit ambt neer. Sedert 1894 is hij gehuwd met lady *Mary Currie,* dochter van *Charles Montgomery Lamb,* die als schrijfster en dichteres bekend is onder het pseudoniem *Violet Fane.* Van haar werken verdienen vermelding: „From dawn to noon" (1872), „Denzil place" (1875), „The queen of the fairies" (1877), „The Edwin and Angelina papers" (1878), „Collected verses" (1880), „Sophy or the adventures of a savage" (1881), „Through love and war" (1886), „Autumn Songs" (1889), „The story of Helen Davenant" (1889), „Memoirs of Marguerite de Valois" (1892), „Under cross and crescent" (1896), „Betwixt the Seas" (1899) en „Two moods of a man" (1901).

Currie-line, ook wel *Castle Mail Packets Company Limited* geheeten, was een in 1871 door *Donald Currie en Co.* te Londen gestichte postbootlijn, welker schepen, in concurrentie met de Union-line, tusschen Engeland en de Kaapkolonie tot Mauritius voeren. Den 1sten April 1900 werd zij met de Union-line vereenigd onder den officiëelen naam van Union-Castle-line (zie aldaar).

Curros Enriquez, *Manoel,* een Galicisch dichter, heeft in het dialect van zijn geboorteland philosofische gedichten geschreven. De stoutheid zijner gedachten was de oorzaak, dat de bisschop van Orense hem excommuniceerde, waardoor zijn werken echter nog meer gelezen werden, zooals: „Aires da minha terra" (Coruña, 1879, 3de druk 1886; in Castiliaansche vertaling van *C. Hombart,* Madrid 1892), welke gevolgd werden door: „O divino Sainete" (Coruña 1888) enz.

Curry-powder is een uit Britsch-Indië afkomstig en ook in Engeland gebruikelijk mengsel van specerijen met een scherpen smaak. Het is samengesteld uit koriander, cardamom, curcuma, witte en Spaansche peper, gember, zout, mosterd en andere specerijen. Het wordt gebruikt bij vele vleeschgerechten, alsmede bij sausen en soepen.

Curschmann, *Karl Friedrich,* een Duitsch

componist, werd den 21sten Juni 1804 te Berlijn geboren. Aanvankelijk was hij jurist, waarna hij in de muziek een leerling werd van *Hauptmann* en *Spohr* en zich in 1829 te Berlijn vestigde. Hij overleed den 24sten Augustus 1841 te Langfuhr bij Danzig. Hij maakte vooral naam door zijn eenstemmige liederen en componeerde o.a. „Es lächelt der See", „Der Schiffer fährt zu Land", „An Rose".

Curschmann, *Heinrich,* een Duitsch arts, den 28sten Juni 1846 te Giessen geboren, studeerde aldaar in de medicijnen, was 3 jaar als assistent-arts werkzaam aan het St. Rochushospitaal te Mainz, verhuisde in 1871 naar Berlijn, waar hij veel met *Traube* omging en er zich in 1875 als privaat-docent aan de universiteit vestigde. In 1876 werd hij dirigeerend arts van het Berlijnsche stedelijke barakkenlazaret en in 1879 directeur van het algemeen ziekenhuis te Hamburg. In 1888 werd hij gewoon hoogleeraar in de pathologie en therapie en directeur der geneeskundige kliniek te Leipzig en sedert 1892 geheim medicinaalraad. Zijn talrijke, in vakbladen verschenen werken hebben betrekking op bijna alle takken der geneeskunde, alsmede op de inrichting van ziekenhuizen, op welk gebied hij als autoriteit geldt. *Curschmann* overleed den 6den Mei 1910 te Leipzig. Hij schreef: „Die funktionellen Störungen der männlichen Genitalien", alsmede „Fleckfieber und Pocken", „Das neue Allgemeine Krankenhaus zu Hamburg—Eppendorf" (met *Deneke,* 2de druk Brunswijk 1895), „Entwicklung der Krankenpflege und des klinischen Unterrichts" (Leipzig 1889), „Klinische Abbildungen" (Berlijn 1894) enz.

Cursief noemt men *loopend* of *liggend* schrift, in tegenstelling van *staand* schrift. In de boekdrukkunst heeft men *cursieve letters,* welke op die van loopend schrift gelijken en zich alzoo onderscheiden van *antiqua* of staande letters.

Cursus, een Latijnsch woord, dat loop beteekent, dient veelal om een regelmatigen, welgeordenden leergang aan te duiden, waarbij de verschillende deelen eener wetenschap ordelijk en volledig worden behandeld. Daarom spreekt men ook van middelbare scholen met 3- of 5-jarigen cursus, omdat het geheel aldaar aan te leeren kundigheden in dien tijd wordt doorloopen. Een doorloopende behandeling van een geschrift, waarbij men zich hoofdzakelijk tot den inhoud bepaalt, zonder zich met woordverklaringen op te houden, wordt een *cursorische* genoemd.

Curt. is achter den Latijnschen naam van insecten de afkorting voor *John Henry Curtis,* een Engelsch schilder en entomoloog, geboren in 1761, overleden in 1861. Ook wordt er de plantkundige *William Curtis* mee aangeduid.

Curtane is de naam van het zwaard van *Eduard den Belijder.* Het is zonder punt en werd vroeger voor de Engelsche koningen uitgedragen bij de kroning.

Curtatone is een gemeente in de Italiaansche provincie en het district Mantua met (1911) 8126 inwoners, aan de straat naar Cremona en den rechter oever der Osone gelegen. Het is bekend door het gevecht van den 29sten Mei 1848, waarin het Toskaansch-Napolitaansche leger verslagen werd door *Radetzky* en vorst *Felix Schwarzenberg.*

Curtenius, *Petrus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 7den December 1716 geboren, studeerde te Leiden, werd in 1739 proponent en kort daarna predikant te Durgerdam. Achtereenvolgens was hij dit te Deventer en te Gouda, en werd in 1754 benoemd tot hoogleeraar aan het Athenaeum te Amsterdam, waar hij 25 jaar werkzaam was. Hij overleed den 3den Augustus 1789 op zijn buitenverblijf te Loenen. Hij schreef: „Moses Testament en liet, zegen, dood en begrafenis enz." (1754—1762, 4 dln.), „Over de zwaarste plaatsen uit de Brieven van Paulus" (1762, 2 dln.) en „Leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus" (1790—1792, 4 dln.).

Curti, *Theodor,* een Zwitsersch staatsman en schrijver, werd den 24sten December 1848 in Rapperswil geboren, studeerde van 1866 tot 1870 te Genève, Zurich en Würzburg in de medicijnen en rechten, maar legde zich daarna op de journalistiek toe. Hij was redacteur van verschillende bladen, totdat hij in 1894 in den regeeringsraad van Sankt Gallen gekozen werd. Door zijn toedoen ontstond de handelsacademie en de „Verkehrsschule" te Sankt Gallen; van 1899 tot 1900 presideerde hij den regeeringsraad. In 1902 werd hij tot directeur der „Frankfurter Zeitung" benoemd, nam zijn ontslag uit den regeeringsraad en uit den Zwitserschen nationalen raad, waartoe hij sedert 1881 behoord had, en vestigde zich te Frankfort a.d. M. Als staatsman behoorde hij tot de liberaal-democratische richting. Hij schreef: „Geschichte der Schweiz. Volksgesetzgebung" (Bern 1882, 2de druk Leipzig 1885), „Die Schweiz. Volksrechte 1848—1900" (Bern 1900), „Geschichte der Schweiz. im 19. Jahrhundert" (Neuenburg 1902 en 1904), „Entstehung der Sprache" (Stuttgart 1885), „Die Sprachschöpfung" (Würzburg 1890), „Stimmungen und Gedanken; ein lyrisches Tagebuch" (Zurich 1889), „Hans Waldmann" (St. Gallen 1883), „Catilina" (Zurich 1892), „Paracelsus" (Zurich 1894).

Curtis, *George Ticknor,* een Amerikaansch advocaat en schrijver over onderwerpen van staatsrechtelijken aard, den 28sten November 1812 te Watertown in Massachusetts geboren, studeerde aan Harvard-College te Cambridge bij Boston, was sedert 1836 werkzaam als advocaat bij het gerechtshof te Boston en sedert 1862 te New-York, waar hij den 28sten Maart 1894 overleed. Hij gaf onderscheiden rechtsgeleerde werken in het licht en maakte zich vooral bekend door een „History of the origin, formation and adoption of the constitution of the Union States" (1855—1858, 2 dln.). Verder schreef hij: „Life of Daniel Webster" (1870), „Life of James Buchanan" (1883) en „Creation or Evolution" (1887).

Curtiss, *Samuel Ives,* een Amerikaansch godgeleerde, werd in 1844 geboren en was van 1874 tot 1878 predikant aan de Amerikaansche kapel te Leipzig. Daarna was hij professor aan het seminarie der Congregationalisten te Chi-

cago. Hij ondernam in de jaren 1898—1902 meermalen een reis door Syrië, Palestina en het schiereiland Sinaï, en deed toen nauwkeurige systematische onderzoekingen naar het volksgeloof in die landen. Het resultaat van deze studiën legde hij neer in zijn bekend werk „Primitive Semitic religion to-day" (1902; ook in het Duitsch verschenen). Hij is in 1904 te Chicago overleden.

Curtius, *Marcus,* was een edel Romeinsch jongeling, die volgens de sage op een grootmoedige wijze zijn leven voor het heil des vaderlands ten offer bracht, toen in het jaar 362 v. Chr. een kloof zich opende op het marktplein. De wichelaars verkondigden, dat het heil des lands bedreigd werd, zoo de kloof zich niet sloot, en dit zou dan alleen geschieden, wanneer het beste, dat Rome bezat, er in geworpen werd. Toen sprak *Marcus Curtius:* „Het beste dat Rome bezit, zijn wapens en dapperheid", waarna hij zijn wapenrusting aantrok, een kostbaar versierd paard besteeg en zich daarmede in de kloof stortte, welke zich, volgens de overlevering, terstond daarna sloot.

Curtius, *Donker-.* Zie *Donker-Curtius.*

Curtius, *Ernst,* een Duitsch oudheidkenner, den 2den September 1814 te Lubeck geboren, studeerde te Bonn, Göttingen en Berlijn in de letteren, begaf zich met professor *Brandis* naar Athene en gaf met zijn vriend *Geibel* de „Klassischen studiën" uit. Toen zijn leermeester *O. Müller* in 1840 Athene bezocht, vergezelde hij hem op diens reizen door Griekenland. Nadat hij eenigen tijd in Italië had doorgebracht, verwierf hij het doctoraat, vestigde zich als docent te Berlijn en werd er in 1844 buitengewoon hoogleeraar. Omstreeks dien tijd schreef hij: „Anecdota Delphica" (1843), „Inscriptiones Atticae duodecim" (1843) en „Die Akropolis von Athen" (1844). In het laatst van 1844 werd hij benoemd tot gouverneur van prins *Friedrich Wilhelm,* den lateren keizer *Frederik III,* en vergezelde dezen in 1849 naar de universiteit te Bonn. In de lente van 1850 keerde hij terug naar Berlijn, waar hij zijn professoraat weder opvatte, totdat hij in 1856 als gewoon hoogleeraar in de oude letterkunde enz. naar Göttingen vertrok. In 1853 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen te Berlijn en in 1856 van het Genootschap van Wetenschappen te Göttingen. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „Peloponnesos" (1851 en 1852, 2 dln.) en „Griechische Geschichte" (1857—1861, 2 dln.; 6de druk 1887—1888). Voorts heeft men van hem: „Die Ionier vor der Ionischen Wanderung" (1855), „Zur Geschichte des Wegebaues bei den Griechen" (1855), „Attische Studien" (1863—1864, 2 dln.) enz. In 1863 ging hij als hoogleeraar naar Berlijn en werd er tevens belast met het opzicht over het Koninklijk Museum van Oudheden. Ook gaf hij in 1868 in het licht: „Sieben Karten zur Geschichte und Topographie von Kleinasien" (1872) en „Ephesos" (1874). In het voorjaar van 1874 vertrok hij op last der Duitsche rijksregeering naar Athene en sloot er met het Grieksch Bewind een verdrag omtrent de opgravingen te Olympia, die in October 1875 een aanvang namen. In 1878 leverde hij met *Kaupert* den „Atlas von Athene" met de „Karten von Attika" (1881—1897), alsmede „Zwei Giebelgruppen aus Tanagra". Ook heeft hij in de jaarboeken der Academie van Wetenschappen te Berlijn en in de door hem en Schöne geredigeerde „Archäologische Zeitung" belangrijke bijdragen geleverd, terwijl de uitkomsten van zijn opgravingen vervat zijn in de „Ausgrabungen von Olympia" (1877, 5 dln., folio), gevolgd door „Olympia und Umgegend" (1882), „Die Altäre von Olympia" (1882) en „Olympia" (1890). Zijn kleinere verhandelingen verschenen in 1893—1894. Hij overleed den 11den Juli 1896 te Berlijn.

Curtius, Georg, een broeder van den voorgaande en eveneens een beoefenaar der Oude, vooral der Grieksche letterkunde, den 16den April 1820 te Lübeck geboren, studeerde te Berlijn en te Bonn, was daarna werkzaam aan een inrichting van onderwijs te Dresden, doch vestigde zich vervolgens als privaatdocent te Berlijn. Hierop werd hij eerst buitengewoon, toen gewoon hoogleeraar in de letteren te Praag (1851), daarna te Kiel (1854) en later te Leipzig (1862). Hij overleed den 12den Augustus 1885 te Hermsdorf bij Warmbrunn. Bij het beoefenen van het Grieksch heeft hij zich vooral toegelegd op vergelijkende taalstudie. Hij schreef: „Die Sprachvergleichung in ihrem Verhältnisse zur classischen Philologie" (1845, 2de druk 1848), „Sprachvergleichende Beiträge zur Griechischen und Lateinischen Grammatik" (1846), Grundzüge der griechischen Etymologie" (5de druk 1879), „Griechische Schulgrammatik", „Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik" (1868—1878, 10 dln.) en „Zur Kritik der neuesten Sprachforschung" (1885).

Curtius Rufus, *Quintus,* was een Romeinsch geschiedschrijver, die het werk „De rebus gestis Alexandri Magni" in 10 boeken vervaardigd heeft, van welke de beide eerste verloren gegaan en eenige andere gebrekkig tot ons gekomen zijn. Omtrent den tijd, waarin hij leefde, bestaat geen volkomen zekerheid; waarschijnlijk behoort hij tot de eerste eeuw van het tijdperk der keizers. Ook de geschiedkundige waarde van zijn werk is zeer twijfelachtig. Tot zijn bronnen behooren de werken der Grieksche geschiedschrijvers *Clitarchus* en *Megasthenes,* waaruit ook *Diodorus* heeft geput; hij helt echter zeer over tot het opnemen van allerlei fabelen en zondigt voortdurend tegen de aardrijkskunde en de tijdrekening, waarom zijn boek meer op een roman gelijkt dan op een geschiedverhaal. Hij onderscheidt zich door zuiverheid van taal en door een fraaien, ofschoon wel wat overladen stijl. In de Middeleeuwen werd zijn werk veel gelezen en bewonderd. Tot de beste uitgaven behooren die van *Mützell* (1848, 2 dln.), van *Zumpt* (1849 en 1864), van *Croiset* (1886) en van *Reich* (1895).

Curt Siversen. Zie *Adelaer.*

Curulische zetel *(sella curulis)* of *curulische stoel* noemde men bij de oude Romeinen den draagbaren troon of ambtszetel, waarop aanvankelijk de koningen, later ook de hooge magistraatspersonen, zooals de consuls, censoren, praetoren, aediles curules, de praefectus urbis,

en eindelijk de keizers plaats namen. Hij was van hout vervaardigd en met ivoor ingelegd, ook wel geheel van ivoor. In vorm geleek hij op een veldstoel en kon, als deze, worden samengevouwen. Ook werd aan beroemde mannen wel eens de eer toegekend, om zich op zulk een zetel te mogen nederzetten.

Curve der variabiliteit. } Zie
Curve van Quételet. } *Variabiliteit.*

Curvimeter is een werktuig tot het meten van krommen op een teekening of kaart. Terwijl men krommen met groote en langzaam veranderde stralen nog door kleine koorden en raaklijnen met behulp van passer en lineaal meten kan, is het wenschelijk voor snel veranderende stralen zich van een ander instrument te bedienen. Bij de eenvoudigste en meest gebruikelijke soorten wordt een klein meetrad langs de te meten kromme uit de hand bewogen, zoodat de projectie van het rad steeds de raaklijn blijft vormen. Voor groote nauwkeurigheid verdient de curvimeter van *Fleischhauer* aanbeveling. Deze bestaat uit een plaat met 3 voetjes, die zoodanig over het papier wordt voortgeschoven, dat de punt der naald in het midden ervan zich langs de lijn beweegt. De raadjes rusten alleen door hun gewicht op het papier en worden door een soort pallen verhinderd in twee richtingen te draaien. Ieder rad (het aantal is onbeperkt, doch minstens twee met niet evenwijdige assen zijn noodig) heeft een telwerk. De lengte der gemeten lijn is het rekenkundig gemiddelde van de getallen, afgelezen op de telwerken, vermenigvuldigd met een zekere constante, afhankelijk van den diameter der raderen. Het voordeel van dit toestel is, dat men onafhankelijk van tangenten of normalen blijft, wat niet het geval is bij verschillende andere soorten, zooals die van *Coradi* en die van *Ule*.

Curwen, *John,* een Engelsch predikant, den 14den November 1816 te Heckmondwike geboren, is de uitvinder van de z.g. *Tonic-solfa*-methode (zie aldaar). Ter verbreiding van die methode richtte hij in 1853 de „Tonic Solfa-Society", in 1879 het „Tonic Solfa-College" op, terwijl hij ook een maandschrift „The Tonic Solfa-reporter" redigeerde. Behalve werken over zijn systeem, schreef hij nog „Musical statics" (1874), „How to observe harmony" (1861, 2de druk 1875), „Musical Theory" (1879). In 1864 nam hij ontslag als predikant, om zich geheel aan de belangen van zijn methode te kunnen wijden. *Curwen* overleed den 26sten Mei 1880 te Manchester.

Curzola of *Korcula,* in de Oudheid *Corcyra nigra* geheeten, is een eiland in de Adriatische Zee. Het is heuvelachtig en heeft een oppervlakte van 276 v. km. met (1910) 21 342 inwoners, die in landbouw (wijn- en olijvenbouw), mijnbouw, scheepsbouw, visscherij en scheepvaart een middel van bestaan vinden.

De stad Curzola ligt op de noordkust, 2 km. van het vasteland, heeft een Gotische kathedraal uit de 13de eeuw, overblijfselen van vestingwerken (1420), een haven, een scheepswerf en telt als gemeente (1910) 7144 inwoners. In het binnenland ligt Blatta met 5895 inwoners. In 1298 versloegen de Genueezen de Venetianen bij Curzola.

Curzon, *Paul Alfred de,* een Fransch schilder, den 7den September 1820 te Moulines bij Poitiers geboren, schilderde meest landschappen. Het stadhuis te Poitiers bevat decoratieve stukken van hem. Hij overleed in 1895 te Parijs.

Curzon, *Emanuel Henri Parent de,* een Fransch schrijver over muziek, geboren den 6den Juli 1861 te Hâvre, medewerker voor muziek van de „Gazette de France", de „Guide musical" en de „Revue internationale de musique" en schrijver o.m. van „Musiciens du temps passé" (1893), „Croquis d'artistes" (1898), „Les dernières années de Piccini à Paris" (1890), „Les Lieder de Schubert" (1899); „Etat sommaire des pièces et documents concernant la musique" (1899), „Revue critique des ouvrages relatifs à W. A. Mozart" (1906), „A E. M. Grétry" (1907) en een „Bibliographie critique de Fr. Schubert" (in „Revue des études historiques", 1900). Verder vertaalde hij brieven van *Mozart* en geschriften van *Schumann*.

Curzon of Kedleston, *George Nathanael,* lord, een Engelsch staatsman, werd den 11den Januari 1859 in Kedleston geboren, ontving zijn opleiding in Eton en Oxford en was van 1885 tot 1886 privaatsecretaris van *Salisbury*. In 1886 werd hij in het Lagerhuis gekozen, waar hij zich bij de conservatieve partij aansloot. Van 1891 tot 1892 was hij onderstaatssecretaris voor Buitenlandsche Zaken. In Augustus 1898 werd hij tot onderkoning van Indië en tot lord *Curzon of Kedleston* benoemd. Gedurende zijn ambtstijd, die na 1903 nog met 3 jaar verlengd werd, hervormde hij het bestuur der grensdistricten, regelde de N.W. provinciën, ondernam een reis naar de Perzische Golf, om den Britschen invloed te versterken, en organiseerde de expeditie naar Tibet. Op een verlofreis naar Engeland in 1904 werd hij met groot eerbetoon ontvangen, tot eereburger van Londen en tot *Lord Warden of the Cinque Ports* benoemd. In Augustus 1905 trad hij af en werd opgevolgd door lord *Minto*. Hij schreef: „Russia in Central Asia" (1892), „Persia and the Persian question" (2 dln., 1892), „Problems of the far east" (1894, 2de druk 1895), „Speeches on India" (1904).

Cusa of *Koesa, Alexander Johan,* vorst van Moldavië en Walachije, werd den 20sten Maart 1820 te Husch in Moldavië geboren, studeerde te Parijs in de rechten en werd weldra voorzitter van het gerechtshof in zijn geboorteplaats. Toen in 1848 het land bezet werd door Russische troepen, legde hij als voorstander van de hervormingspartij zijn ambt neder, nam deel aan de vrijheidsbeweging en werd door vorst *Michael Sturdza* verbannen. Onder het bewind van *Ghika* verkreeg hij weder een aanzienlijken post te Galacz, en in 1857 werd hij adjudant van den kaimakam *Bogorides*. Daarna werd hij afgevaardigde van Galacz. Hij behoorde in 1858 in Moldavië tot het comité, belast met de verkiezing van een vorst en aanvaardde er de portefeuille van Oorlog. In 1859 werd hij zelf tot vorst van Moldavië en kort daarna ook tot vorst van Walachije gekozen, waarna de beide gewesten on-

der den naam van Roemenië vereenigd werden. Hij gaf daaraan een grondwet en werd den 28sten December 1861 door de Porte erkend. Zijn willekeurig bestuur leidde echter in 1866 tot een vreedzame revolutie, welke hem uit het land verdreef. Na dien tijd woonde hij eenigen tijd te Weenen, vervolgens te Florence en later in Wiesbaden. Hij overleed den 15den Mei 1873 te Heidelberg.

Cusanus. Zie *Nicolas van Cusa.*

Cuscuta. Zie *Warkruid.*

Cushing, *Caleb,* een Noord-Amerikaansch staatsman, den 17den Januari 1800 te Salisbury (Massachusetts) geboren, reisde in 1829 in Europa en schreef: „Reminiscences of Spain", voegde zich in 1834, nadat hij in het congres gekozen was, bij de republikeinsche partij, ging in 1841 over tot de democraten, maar gevoelde zich weinig voldaan over den gang van zaken in het Parlement, zoodat hij in 1843 naar China vertrok en er in slaagde, den 3den Juli 1844, het eerste Noord-Amerikaansche verdrag met China te sluiten. Ten behoeve van den oorlog tegen Mexico rustte hij zelf een regiment uit, en was van 1853 tot 1857 rijksadvocaat onder president *Pierce.* Vóór het uitbreken van den burgeroorlog behoorde hij tot den uitersten vleugel der slavenhouders; na het begin der vijandelijkheden sloot hij zich bij de tegenpartij aan. In 1872 woonde hij als een van de bondscommissarissen te Genève de conferentie over het Alabamavraagstuk bij. Hij publiceerde hierover „The Treaty of Washington" (1873). In 1874 ging hij als gezant naar Spanje, keerde in 1877 terug en overleed den 2den Januari 1879 te Newburyport in Massachusetts.

Cust, *Robert Needham,* een Engelsch orientalist, geboren in 1821, ontving zijn opleiding te Eton en vertrok in 1843 als burgerlijk ambtenaar naar Indië, waar hij tot in 1869 bleef. Daarop vestigde hij zich te Londen, waar hij eerambten bekleedt bij verschillende wetenschappelijke instellingen. Van zijn geschriften noemen wij: „Linguistic and Oriental Essays" (1880—1895), „Sketches of Anglo-Indian life" (1881), „A sketch of the languages of Africa" (1883, 2 dln.), „Poems of many years and many places" (1887), „Sorrows of Anglo-Indian life" (1889), „Notes on missionary subjects" (1889), „Africa rediviva" (1891) enz.

Custine, *Adam Philippe* graaf *de,* een Fransch generaal, den 4den Februari 1740 te Metz geboren, vergezelde reeds in 1748 den maréchal *De Saxe* op diens krijgstocht in de Nederlanden. In den Zevenjarigen Oorlog en vervolgens in den Amerikaanschen Vrijheidsoorlog onderscheidde hij zich roemrijk. Na de capitulatie bij Yorktown (1781) werd hij tot veldmaarschalk benoemd. In Frankrijk teruggekeerd werd hij gouverneur van Toulon. Hij werd in 1791 bevorderd tot luitenant-generaal. In de jaren 1792 en 1793 streed hij aanvankelijk voorspoedig, nam Mainz en Frankfort a.d. M. in, doch werd vervolgens bij herhaling verslagen. Daar hij wegens den zwakken toestand van zijn leger terugtrekken moest, werd hij op een aanklacht van *Marat* en *Billaud Varennes* voor het Comité du Salut Public gedaagd en beschuldigd van verstandhouding met de vijanden van Frankrijk, alzoo van verraad jegens de Republiek. Hoewel hij zich op een voldoende wijze verdedigde, werd hij den 27sten Augustus 1793 ter dood veroordeeld en onderging reeds den volgenden dag dat vonnis. Zijn wensch, dat zijn zoon *Renaud Philippe* door de uitgave zijner brieven de eer zijns vaders handhaven mocht, bleef onvervuld, daar die zoon den 3den Januari 1794 eveneens het schavot betrad. Toch zijn die papieren later in het licht verschenen door de zorg van zijn adjudant *Baraguay d'Hilliers,* onder den titel: „Mémoires posthumes du général français, comte de Custine, rédigés par un de ses aides de camp" (1795, 2 dln.).

Custine, Adolphe markies *de,* een Fransch schrijver, was de kleinzoon van den vorige en werd geboren in 1790. Van 1811 tot 1822 trok hij door Engeland, Schotland, Zwitserland en Calabrië, in 1835 bereisde hij Spanje en vervolgens Rusland. Hij schreef: „Mémoires et voyages" (1830, 2 dln.), „L'Espagne sous Ferdinand VII" (1832, 4 dln.), „La Russie en 1839" (1843, 4 dln.), benevens eenige romans, zooals: „Aloys ou le moine de Saint-Bernard" (1827), „Le monde comme il est" (1835, 3 dln.), „Ethel" (1839, 2 dln.), „Romuald ou la vocation" (1848, 4 dln.) enz. Hij overleed in 1857 op zijn kasteel St. Gratien bij Pau.

Custos is een Latijnsch woord, dat *wachter* beteekent. *Custodes* noemde men in het oude Rome de zoodanigen, die in de comitia de stembussen bewaakten. In de Christelijke Kerk had men voorts een *custos crucis,* een *custos martyrum* en een *custos sepulcrorum,* belast met de bewaking van het kruis, van de reliquieën en van de graven. In onzen tijd heeft men de betrekking van custos van een bibliotheek, van een museum enz.

Custos in de boekdrukkunst noemde men de onder aan een bladzijde geplaatste aanvangsletters van de volgende, welke gewoonte reeds in handschriften der 12de eeuw aangetroffen wordt. Ook in de muziek kwam vroeger veel een teeken voor, dat *custos* genoemd werd, maar thans in onbruik is geraakt.

Custozza, een dorp in het district Villafranca di Verona der Italiaansche provincie Verona, 18 km. ten Z.W. van Verona, op een hoogte links van de Tione gelegen, met ongeveer 700 inwoners, is bekend door de twee overwinningen der Oostenrijkers op de Italianen. In Juli 1848 stond het 63 000 man sterke Italiaansche leger onder koning *Karel Albert* tusschen Rivoli en Governolo en werd door 44 500 Oostenrijkers onder *Radetzky* den 25sten Juli verslagen. Den 24sten Juni 1866 behaalde aartshertog *Albrecht* een overwinning met 75 000 man op het 130 000 man sterke Italiaansche leger onder *Victor Emanuel.* Het verlies der Italianen, die tot achter de Oglio terugtrokken, bedroeg 8145 man en 14 kanonnen. De Oostenrijkers verloren 7956 man.

Cuticula (Latijn = „huidje") noemt men in de plantkunde het huidje, dat de buitenwand der epidermiscellen bedekt en wel een deel van dien buitenwand vormt, maar toch physisch zoowel als chemisch daarvan verschilt. De cu-

ticula laat water en waterdamp slechts zeer moeilijk door, daar zij een stof *(Cutine)* bevat, die met sommige vetten en wassoorten vrij wel overeenstemt. Daar zij bijna de geheele plant bedekt, vormt zij een krachtig beschuttend middel tegen te sterk waterverlies.

De *cuticula van dieren* bestaat meestal uit chitine in vereeniging met andere stoffen, zooals kiezelzuur en koolzure kalk.

Cuv. bij natuurwetenschappelijke namen is de afkorting voor baron *George de Cuvier* (zie aldaar). *F. Cuv.* is de afkorting van *Frédéric Cuvier*.

Cuverville, *Jules Marie Armond Cavelier de,* een Fransch zeeofficier, werd in 1834 te Allineuc (Côtes du Nord) geboren. Voor Sebastopol gewond, werd hij tot vaandrig bevorderd en in 1854 gedecoreerd. Hij doorliep de verschillende rangen, werd in 1888 schout bij nacht, commandeerde in 1890 de Dahomey-expeditie en onderteekende in September een verdrag met den vorst van dit land, *Béhanzin,* waarbij Dahomey onder Fransch protectoraat werd geplaatst. In 1893 werd hij vice-admiraal, in 1897 inspecteur-generaal bij de marine, in 1898 chef van den generalen staf onder het ministerie-*Lockroy*. In 1899 ontving hij zijn ontslag. Hij is in 1912 overleden. Zijn belangrijkste werken zijn: „Etude sur la pêche côtière" (1868), „La science de la construction du navire" (1875), „La pêche du corail sur les côtes d'Algérie" (1875), „Progrès réalisés par l'artillerie navale de 1855 à 1880" (1881), „Le Canada et les intérêts français" (1892) en „Expériences sur le filage de l'huile" (1893).

Cuvier, *George Léopold Chrétien Frédéric Dagobert* baron *de,* een Fransch dierkundige, den 23sten Augustus 1769 te Mömpelgard geboren, studeerde te Stuttgart en werd daarna huisonderwijzer bij den graaf *d'Hericy* in Normandië. Hier bevorderde de nabijheid van het strand zijn dierkundige studiën, en kwam hij in kennis met den abbé *Tessier,* die als schrijver over zaken van landbouw betrekkingen had aangeknoopt met invloedrijke geleerden te Parijs, welke aan *Cuvier* aldaar een leeraarsambt bezorgden. Niet lang daarna werd hij assistent bij *Mertrud,* leeraar in de vergelijkende ontleedkunde aan den Jardin des Plantes, waar hij den grondslag legde eener verzameling, die later een Europeeschen naam verwierf. In 1796 werd hij lid van het Instituut en in 1800 opvolger van *Daubenton* aan het Collège de France, alsmede in 1802 inspecteur-generaal van het onderwijs, belast met het regelen der lycea te Bordeaux, Nîmes en Marseille. Tevens zag hij zich bekleed met een der beide secretarisposten bij het Instituut. Hij klom bij voortduring in de gunst des keizers, die hem in 1808 voor levenslang tot curator der nieuwe Keizerlijke Universiteit benoemde, waarna hem de organisatie der academiën in Italië, Holland en de Hansesteden werd opgedragen. In 1813 werd hij maître des requêtes in den Staatsraad, en *Napoleon* zond hem als buitengewoon commissaris naar Mainz, om er de bewoners aan de linkerzijde van den Rijn op te stoken tegen de Verbonden Mogendheden, hetgeen hem echter niet gelukte. Daarna werd hij staatsraad in werkelijken dienst, en *Lodewijk XVIII* handhaafde hem, na den val van het keizerrijk, in al zijn waardigheden. De Honderd Dagen brachten hem een kortstondige schorsing; doch na dien tijd werd hij kanselier der Universiteit. In 1818 werd hij lid der Fransche Academie en in 1819 baron en lid van den Kabinetsraad, in 1822 grootmeester der Protestantsch-godgeleerde faculteiten en in 1826 groot-officier van het Legioen van Eer. Hij verloor echter de gunst van het Hof, toen hij weigerde mede te werken tot de besnoeiing der drukpersvrijheid. Onder *Lodewijk Philips* behield hij al zijn waardigheden, in 1831 werd hij pair van Frankrijk, en men verwachtte zijn benoeming tot minister van Binnenlandsche Zaken, toen hij den 13den Mei 1832 overleed.

Cuvier heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt op het gebied der natuurlijke historie, inzonderheid op dat der dierkunde; en de vergelijkende ontleedkunde werd door zijn bemoeiingen een wetenschap. Nadat hij een groot aantal dieren, vooral weekdieren, onderzocht had, gaf hij zijn: „Leçons d'anatomie comparée" (1801—1805, 5 dln.) uit, waarvan in 1840 een nieuwe uitgave verscheen. Hij leverde daarop een vervolg in zijn: „Mémoires pour servir à l'histoire de l'anatomie des mollusques" (1816). Ook wist hij de vergelijkende anatomie toe te passen op de overblijfselen van voorwereldlijke dieren, en in zijn: „Recherches sur les ossements fossiles" (1821—1824) opende hij daarvoor den weg der wetenschap. Zij bevatten afdoende bewijzen, dat de gewervelde dieren, vooral de zoogdieren, van de vroegere scheppingstijdperken aanmerkelijk verschillen van die van onze dagen. Bij deze nasporingen stond vooral *Laurillard* hem ter zijde. Bij de geognostische onderzoekingen van het bekken van Parijs, welke hij met *Brogniart* ondernam, verkondigde hij het eerst de meening, dat afwisselende overstroomingen van zoetwater en zeewater den toestand van de oppervlakte onzer aarde hebben veranderd *(Kataklysmentheorie)*. Een bijzondere gave om de uitkomsten der wetenschap in een schitterenden stijl verstaanbaar te maken voor het groote publiek, legde hij vooral aan den dag in zijn hooggeprezen inleiding tot laatstgenoemd werk, namelijk in zijn: „Discours sur les révolutions de la surface du globe et sur les changements, qu'elles ont produits dans le règne animal". Zijn beginselen omtrent de rangschikking der dieren had hij reeds in de eerste uitgave van zijn hoofdwerk: „Le règne animal" (1817, 4 dln.) uitvoerig medegedeeld; een tweede uitgave daarvan in 11 deelen met 993 platen werd in 1836—1849 door zijn leerlingen bezorgd. Bijgestaan door *Valenciennes,* maakte hij in 1828 een aanvang met zijn „Histoire naturelle des poissons" (1828—1839, 22 dln.), die door eerstgenoemde werd voortgezet op de grondslagen, door de omvangrijke voorbereidende studiën van *Cuvier* gelegd, en geholpen door diens verzameling van visschen, die grooter was dan ooit te voren een geleerde bijeenbracht. Hoogst belangrijk ook voor de geschiedenis der wetenschap is *Cuvier*'s „Recueil d'éloges historiques" (1819, 3 dln.).

Literatuur: Lee, Memoirs of Baron Cuvier (Londen 1833); *Pasquier,* Eloge de Cuvier (Parijs 1833).

Cuvillier Fleury, *Alfred Auguste,* een Fransch schrijver, werd geboren in 1802, was gedurende twee jaar secretaris van *Lodewijk Bonaparte,* koning van Holland, vervolgens gouverneur van den hertog *van Aumale,* in 1834 medewerker aan het „Journal des Débats" en werd in 1866 lid van de Fransche Academie. Hij overleed den 18den October 1887 te Parijs. Hij schreef: „Portraits politiques et révolutionnaires" (1851—1852), „Etudes historiques et littéraires" (1854), „Nouvelles études" (1855), „Voyages et Voyageurs" (1856), „Dernières études historique et littéraires" (1859), „Historiens, poètes et romanciers" (1863), „Etudes et portraits" (1865—1868) en „Posthumes et revenants" (1879).

Cuxhaven, de voorhaven van Hamburg, is een stadje in het Hamburgsche ambt Ritzebüttel, aan den mond der Elbe gelegen, 105 km. ten N. van Hamburg, aan de spoorlijnen Cuxhaven—Hamburg en Cuxhaven—Geestemünde. Het telt (1910) 14 888 inwoners en is belangrijk wegens zijn haven, die ook door vele Nederlandsche schepen bezocht wordt (in 1912: 217), door zijn loodsen en door zijn quarantaine inrichtingen. Ook vindt men er sterke, zwaar bewapende forten tot verdediging der kusten der Elbemonding, een lichttoren, een marinesignaalstation, een semaphoor, stormbal, tijdbal en andere met de scheepvaart in verband staande instellingen. De oude haven wordt er vooral voor de kustvaart en des winters als vluchthaven gebruikt, de nieuwe haven, in 1901 geopend, heeft bij laag water nog 8 m. diepte en beslaat 8,4 H.A. oppervlakte, maar zal vergroot worden tot 42 H.A. Een nieuwe, 3 m. diepe visschershaven werd in 1897 geopend. De nieuwe haven is vrijhaven. Ook als badplaats wordt Cuxhaven druk bezocht. Het is bovendien een belangrijke vischhaven: in 1912 bedroeg de totale omzet in visch M. 2 973 747 tegen M. 1 864 837 in 1911.

Cuyaba is de hoofdstad der Braziliaansche provincie Matto Grosso en ligt aan een evenzoo genoemde, bevaarbare zijrivier der St. Lorenzo. Zij is de zetel van een bisschop, heeft een kathedraal, een militair hospitaal, een tuighuis, een bisschoppelijk seminarium en (1900) 34 400 inwoners. Er is veel handel met Rio de Janeiro en Montevideo; hoofdzakelijk wordt gummi uitgevoerd. Cuyaba werd in 1720 door goudgravers uit Sao Paulo gesticht.

Cuyck is de naam van een adellijk Nederlandsch geslacht. Daartoe behooren:

Cuyck, Herman I graaf *van,* de bondgenoot van de bisschoppen van Keulen en Luik in hun oorlog tegen graaf *Floris I van Holland* (1058), die bij Dordrecht zijn vijanden in met rijs en eenige aarde overdekte kuilen lokte en hen daarna versloeg. Drie jaar later werd de strijd hervat; ook nu behaalde *Floris* aanvankelijk de overwinning, doch toen hij vervolgens, door vermoeienis uitgeput, onder een boom in slaap geraakte, werd hij door *Van Cuyck* overvallen en gedood (18 Juni 1061). Onmiddellijk daarna bracht hem echter de achterhoede van 's graven leger een nederlaag toe.

Cuyck, Jan van, was een der voornaamste der saamgezworen edelen tegen *Floris V* in 1296. Laatstgenoemde had het kasteel te Tongerlare, een erfgoed der heeren *van Cuyck,* in een leen veranderd en hem het slot ter Horst ontnomen, terwijl *Van Cuyck* zeer bevriend was met *Eduard,* koning van Engeland. Hij ontbood eenige ontevreden edelen te Bergen-op-Zoom, verzekerde hen van den bijstand van laatstgenoemden koning, voorts van graaf *Guy van Vlaanderen* en hield later met hen te Kamerijk een tweede bijeenkomst, waar het plan werd vastgesteld, *Floris V* op te lichten en naar Engeland te voeren. Om aan het verraad den schijn van eerlijkheid te geven, verklaarde *Jan van Cuyck* aan den graaf den oorlog, waarom deze zich weinig bekreunde. Spoedig echter bleek het treurig gevolg van een al te goed vertrouwen, daar *Floris V* op den 23sten Juni 1296 vermoord werd (zie *Floris V*). *Jan van Cuyck* was daarbij niet tegenwoordig. Toen de saamgezworenen vervolgens op het slot Kronenburg belegerd werden, haalde hij *Dirk van Cleef* over, om hen op een listige wijze te redden. Zelf bleef hij echter buiten Holland en streed in 1303 ten behoeve der Vlamingen met *Reinoud van Gelder* en *Jan van Namen* tegen de legers van den Franschen koning. Een jaar later sneuvelde hij te 's-Hertogenbosch, werwaarts hij door hertog *Jan van Brabant* gezonden was om een oproer te dempen.

Cuyck, Jan van, heer *van Erpt,* behoorde waarschijnlijk tot het Verbond der Edelen en hield in 1568 briefwisseling met prins *Willem I,* aan wien hij belangrijke diensten bewees, zoodat deze hem met de heerlijkheid Domburg beloonde.

Cuyck, Adriaan van —, van Meteren, was kolonel en commandant van Woudrichem en Loevestein en zorgde voor het overbrengen der zes op den 30sten Juli 1650 te 's-Gravenhage op last van den stadhouder *Willem II* gevangen genomen regenten naar laatstgenoemd kasteel.

Cuyck, Johannes van, ook *Cautius* of *Cauchius* genaamd, een Nederlandsch geleerde, werd geboren te Utrecht en bekleedde aldaar aanzienlijke betrekkingen, onder anderen die van burgemeester. Voorts was hij een ijverig beoefenaar der Oude letteren, zoodat hij uitgaven bezorgde van *Aemilius Probus* „De vitis imperatorum" (1642), van *M. T. Cicero's* „Officiorum libri tres" (1568 en 1576) enz.

Cuyck, Hendrik van, een Nederlandsch godgeleerde, in 1546 te Kuilenburg geboren, studeerde te Leuven, werd doctor in de godgeleerdheid, voorts vicaris-generaal, officiaal van den aartsbisschop van Mechelen en den 30sten Juli 1596 de tweede bisschop van Roermond, waar hij den 9den October 1609 overleed. Hij schreef onder anderen: „Quaestiones quodlibeticae tres de anno Jubilaeo" (1575), „Speculum concubinariorum, sacerdotum, monachorum, clericorum" (1599, 1601 en 1605) en „Epistola paraenetica ad Mauritium Nassovium" (1599), waarin hij prins *Maurits* trachtte over te halen, den R.-Katholieken godsdienst te omhelzen. Zie de vol-

ledige lijst zijner werken in *Knippenbergh,* Historia Gelriae, blz. 210.

Cuyck, Jan Wouters van, een Nederlandsch schilder en glasschrijver, woonde in de tweede helft der 16de eeuw te Dordrecht. Wegens doopsgezinde gevoelens werd hij door den Spaanschgezinden schout *Jan van Drenkwaert* in hechtenis genomen. Hij werd op de pijnbank gebracht en den 18den Maart 1572 levend verbrand. Uit zijn gevangenis schreef hij 11 brieven; zij zijn opgenomen in het „Bloedig tooneel der Doopsgezinde Martelaren" van *Van Braght.*

Cuyp, *Jacob Gerritszoon,* een Nederlandsch schilder, in 1594 te Dordrecht geboren, gestorven aldaar in 1652, was een leerling van *Abraham Bloemaert.* Hij heeft meest portretten geschilderd, die men in verscheidene verzamelingen vindt, zooals in het museum te Rotterdam, het museum te Dordrecht en het Rijksmuseum te Amsterdam, dat ook van hem een „Buitenpartij" bezit.

Cuyp, Albert, een Nederlandsch schilder, een zoon van den vorige, in October 1620 te Dordrecht geboren, overleden aldaar in November 1691, was een leerling van zijn vader en van *Dirk Hoogstraten.* Hij heeft portretten, landschappen, dieren en stillevens geschilderd. Vooral de Engelsche verzamelingen bevatten werken van *Albert Cuyp.* Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit van hem: landschappen met vee, een portret, een gezicht op Dordrecht en vechtende vogels.

Cuyp, Benjamin Gerritszoon, een Nederlandsch schilder, in 1612 te Dordrecht geboren en aldaar in 1652 overleden, schilderde bijbelsche tafereelen in den trant van *Rembrandt,* gelijk het museum te Dordrecht en het Rijksmuseum te Amsterdam er bezitten.

Cuypers, *Petrus Josephus Hubertus,* een Nederlandsch architect, in 1827 te Roermond geboren, studeerde tot 1849 aan de Academie te Antwerpen, vervolgens onder de leiding van *Viollet-le-Duc.* Vooral de Fransche Gothiek der 13de eeuw heeft op zijn kunstrichting grooten invloed gehad. Hij vertoefde daarna eenigen tijd te Roermond en vestigde zich vervolgens als architect te Amsterdam. Tot zijn voornaamste werken behooren: het Rijksmuseum en het Centraalstation te Amsterdam; Roomsch-Katholieke kerken te Amsterdam, 's-Gravenhage, Breda, Nijmegen, Eindhoven, Groningen, Leeuwarden, Alkmaar enz. Vele gebouwen zijn door hem gerestaureerd, zooals de St. Servaaskerk te Maastricht, de Munsterkerk te Roermond, de kathedraal te Mentz, de St. Bavokerk te Haarlem, het slot te Muiden, het kasteel Haarzuilen bij Harmelen, het Binnenhof te 's-Gravenhage enz. Reeds in 1853 stichtte hij te Roermond kunstwerkplaatsen onder de firma *Cuypers & Co.,* die nog altijd bloeien. Als leeraar is hij aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers te Amsterdam werkzaam geweest. Hij is eeredoctor der Universiteit te Utrecht en der Technische Hoogeschool te Delft.

Cuypers, Joseph Th. J., een Nederlandsch architect, zoon van den voorgaande, geboren te Roermond in 1861, studeerde aan de Polytechnische School te Delft en verwierf daar in 1883 zijn diploma als civiel en bouwkundig ingenieur. Tot zijn voornaamste werken behooren: de nieuwe kathedraal der Roomsch-Katholieken te Haarlem, de Effectenbeurs te Amsterdam, kerken te Oegstgeest, Zoeterwoude, Steenbergen, Ginneken, 's-Hertogenbosch, Breda enz. Door hem zijn gerestaureerd: het Stadhuis te Franeker, de kerk te Oldenzaal, die te Arnhem, die te Gouda en die te Dordrecht. In 1897 heeft hij zijn vader als leeraar aan de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers te Amsterdam opgevolgd.

Cuypers, *Hubert,* een Nederlandsch toonkunstenaar, den 26sten December 1873 te Baexem geboren, ontving het eerste muziekonderwijs te Roermond en zette zijn studies voort onder leiding van *Franz Nekes* te Aken. Daarna werd hij benoemd tot organist der O. L. Vrouwe kerk, tot directeur van de R.-Katholieke Zangvereeniging „Arti et Religione" te Amsterdam en tot leider van het Palestrina-koor te Utrecht. Ook nam hij eenigen tijd compositielessen bij *Bernard Zweers.* Zijn groote verdienste als componist is het streven, het gesproken woord en den instrumentalen klank in een kunstwerk tot hoogere eenheid te verbinden, zonder dat de schoonheid van beide elementen wederzijds worden opgeofferd. Een zijner eerste werken in die richting is de muziek bij *Vondel*'s „Adam in Ballingschap". De muziekdeclamatoria „Terwe" (tekst van *René de Clercq,* 1909), „Das klagende Lied" (tekst van *Martin Greif,* 1912) en „Die Wallfahrt nach Kevlaer" (tekst van *Heinrich Heine,* 1912) beteekenen verdere stappen in die richting. Verder is *Cuypers* componist van een aantal liederen, koorwerken, orkestwerken enz.

Cuyuni, een 950 m. lange rivier in Zuid-Amerika, waarvan 750 km. bevaarbaar zijn, ontspringt in het O. van Venezuela aan de Sierra Rinocoto, neemt de goudrijke Yuruan op, vormt in Britsch-Guayana den waterval van Waika en vereenigt zich kort na de opname van de Rio Mazaruni met de Essequibo.

Cuzco, een departement van de Zuid-Amerikaansche republiek Peru, grenst in het N. en O. aan Bolivia en aan Puno, in het Z. aan Arequipa, in het W. aan Apurimac, Ayacucho en Junin, heeft een oppervlakte van 404 845 v. km. en telt (1896) 438 646 inwoners.

Cuzco, de hoofdstad van het gelijknamige departement in den Zuid-Amerikaanschen staat Peru, ligt 850 km. ten oost-zuidoosten van Lima, 3467 m. boven den zeespiegel, in een bekoorlijk dal, op een oneffen bodem en op de puinhoopen van de hoofdstad der *Inca*'s, welke in 1533 door de Spanjaarden onder *Pizarro* werd verwoest. De stad is door een spoorweg met Sicuani verbonden. Zij is de zetel van een bisschop, en bezit een universiteit, een bisschoppelijk seminarium, waar ook wiskunde en rechtsgeleerdheid worden onderwezen, voorts, behalve een prachtige hoofdkerk en een kerk der Jezuïeten, 19 kerken, kloosters en kapellen. Men vindt er overblijfselen van den Zonnetempel, *Curi-Caucha,* waarin zich vroeger het beeld van de zon in massief goud bevond; de fundamenten van den tempel van *Accla Huasi,* waarop thans

het klooster Santa Catalina rust; in het bijzonder zijn echter merkwaardig de overblijfselen van het oude paleis der Inca's, *Colcampata,* aan den voet van den heuvel van Sacsahuaman, en de reusachtige vestingwerken op den top. Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw. Verder vormen goudsmederij, wol- en katoenindustrie, suikerfabricage en leerlooierij de middelen van bestaan der bevolking van 30 000 zielen. Uitgevoerd worden leer en suiker. Volgens de sage is de stad in 1021 of 1050 door *Manco-Capac* gesticht en was tot aan de verwoesting door *Pizarro* hoofdstad van het rijk der Inca's.

Cuzzoni, *Francesca,* een Italiaansche zangeres, werd in 1700 te Parma geboren. Zij genoot haar opleiding bij *Lanzi* en ontving den naam „gouden lier" wegens haar heerlijke stem, die de driemaal gestreepte C kon halen. Van 1722 tot 1726 zong zij te Londen onder *Händel,* maar ging weldra heen, omdat zij zich gekrenkt voelde door het succes van *Faustina Hasse.* Zij was toen een jaar lang *Faustina Hasse*'s mededingster aan een met *Händel* te Londen concurreerende opera-onderneming. Daarna ging zij naar Weenen en Italië, inmiddels gehuwd met den pianist en componist *Sandoni;* haar zaken gingen evenwel slecht, zoodat zij in Nederland werd gegijzeld. In 1748 ging zij weer naar Londen, doch slaagde hier niet. Naar Italië teruggekeerd, was zij genoodzaakt, door het vervaardigen van zijden knoopen in haar onderhoud te voorzien. Zij stierf in 1770 te Bologna onder droeve omstandigheden.

Cvijic, *Iovan,* een Servisch beoefenaar der aardrijkskunde, werd den 29sten September 1865 te Losnika in Servië geboren, studeerde eerst in zijn vaderland, daarna te Weenen, deed verschillende reizen door Z.O. Europa en Klein-Azië en werd in 1893 benoemd tot hoogleeraar te Belgrado. Behalve een groot aantal tijdschriftartikelen, vooral aan de karstverschijnselen en het gletschervraagstuk gewijd, gaf hij uit een Atlas der groote meren van het Balkanschiereiland (Academie der Wetenschappen te Belgrado 1902), een Geologische atlas van Macedonië en Oud-Servië (id. 1903), „Anthropogeografische vraagstukken op het Balkanschiereiland" (Belgrado 1902), „Nederzettingen op Servischen bodem" (5 dln. met atlas, Belgrado 1902—1909) en „L'annexion de Bosnie et la question serbe" (Parijs 1909).

Cyaan, *dicyaan, oxaalzuurnitriel, aethaandinitriel,* CN. of Cy, is een verbinding van koolstof met stikstof. Zij komt niet in de natuur voor en ontstaat slechts dan, als er behalve haar elementen nog een stof aanwezig is, die een vaste cyaanverbinding kan vormen. Bij de inwerking van koolzuur en ammoniak op verhit kalium ontstaat cyaankalium, eveneens bij de inwerking van ammoniak op een gloeiend mengsel van koolzuurkali en kool, als ook door stikstofhoudende stoffen, zooals vleeschvezels, leer, hoorn of de kool ervan, met koolzuurkali te verhitten. Ammoniak, strijkende over gloeiende houtskool, vormt cyaan, dat zich met de nog niet ontlede ammoniak tot cyaanammonium verbindt. Als lucht over gloeiende kolen strijkt, ontstaat een mengsel van kooloxied en stikstof en als dit over koolhoudend koolzuur kali of baryt geleid wordt, ontstaat cyaankalium of cyaanbarium. Op deze wijze ontstaat veel cyaan in hoogovens en cokeskachels. Ook ontstaat cyaan bij het overspringen van electrische vonken tusschen koolspitsen in stikstof en bij het verhitten van een kopersulfaatoplossing met cyaankali. Oxaalzuur ammoniak splitst zich bij verhitting in cyaan en water. Uit het amygdaline, dat in het plantenrijk voorkomt, ontstaat door splitsing cyaanwaterstof (zie *Blauwzuur).*

Zuiver cyaan verkrijgt men door verhitting van droog cyaankwikzilver, cyaangoud of cyaanzilver met kwikzilverchloried. Het vrij wordende cyaan gedraagt zich evenals het chloor, n.l. 2 atoomgroepen CN verbinden zich tot een molecuul, zoodat het teeken $(CN)_2$ (dicyaan) is. Dit is een kleurloos, vergiftig gas met een soortelijk gewicht van 1,8, dat onder een druk van 5 atm. of afkoeling tot —25° C. tot een kleurlooze vloeistof condenseert met het soortelijk gewicht 0,866. Deze bevriest bij —34° tot een kristallijne massa en kookt bij 20,7°.

Dicyaan heeft een scherpen reuk, prikkelt sterk de oogen en neus en verbrandt met een blauwachtige, rood gezoomde vlam tot koolzuur en stikstof. Water neemt zijn $4^1/_2$-voudig, alcohol zijn 25-voudig volume aan dicyaan op. Dicyaan is bestand tegen hooge temperaturen, door gloeiend ijzer wordt het echter in koolstof en stikstof gesplitst. Het gedraagt zich als een éénwaardig radicaal (afzonderlijk teeken Cy!), vormt met de metalen verbindingen, die dikwijls op chloormetalen gelijken, en met waterstof een zuur (cyaanwaterstofzuur of blauwzuur). De cyaanverbindingen der organische radicalen, zooals aethylcyanied zijn de nitrielen (zie aldaar). *Scheele* ontdekte in 1782 het cyaanwaterstofzuur en *Gay Lussac* in 1815 het cyaan. De naam is afkomstig van een Grieksch woord, dat donkerblauw beteekent, wegens de blauwe verbinding (Berlijnsch blauw), die het met ijzer vormt. Bij verhitting met kwikzilvercyanied blijft een amorfe donkere stof, paracyaan, achter, dat bij een sterke verhitting in cyaan overgaat.

Cyaanchloried of *chloorcyaan,* CNCl, ontstaat uit cyaanwaterstofzuur of kwikzilvercyanied en chloor. Het is een kleurloos gas met een doordringenden reuk, prikkelt de oogen, is zeer vergiftig, condenseert gemakkelijk tot een kleurlooze vloeistof, die bij 15° kookt en bij -5° bevriest, lost op in water en nog gemakkelijker in alcohol en aether, vormt met alkaliën chloried en isocyanaat, met ammoniak ammoniumchloried en cyaanamied en verandert na verloop van tijd in cyanuurchloried, $C_3N_3Cl_3$, dat in kleurlooze naalden kristalliseert, bij 146° smelt en bij 190° kookt en met alkaliën alkalimetaalchloried en cyanuraat vormt.

Cyaankalium of *kaliumcyanied,* KCN, ontstaat bij hevig gloeien van een mengsel van koolzuur kali en kool in een stroom stikstof, in het algemeen bij het smelten van stikstof- en koolstofhoudende stoffen met koolzuur kali (zie *Cyaan).* Ter bereiding smelt men 8 deelen droog bloedloogzout *(ferrocyaankalium)* met 3 deelen koolzuur kali in een gesloten ijzeren smeltkroes

en giet zout af van het ijzer. Het cyaankalium van *Liebig* bevat steeds een weinig cyaanzuur kali, dat echter gewoonlijk in het gebruik niet hinderlijk is. Voor technische doeleinden vervangt men het koolzuur kali door natron, om de massa gemakkelijker te doen smelten en verkrijgt dan een mengsel van cyaankalium en cyaannatrium (cyaanzout). Zuiver cyaankalium verkrijgt men door de gesmolten stoffen uit te trekken met zwavelkoolstof of alcohol en de oplossing te destilleeren, of door cyaanwaterstof in een alcoholische oplossing van bijtende kali te leiden. Tegenwoordig wordt het meeste cyaankalium synthetisch verkregen. Men leidt ammoniak over gesmolten bijtend kalimetaal, waardoor alkaliamied, $NaNH_2$ ontstaat, waarop men in roodgloeienden toestand koolstof laat inwerken, waarbij $NaNH_2$ in NaCN overgaat. Ook kan men cyaannatrium smelten, er de bepaalde hoeveelheid alkalimetaal en koolstof aan toevoegen en ammoniak door het mengsel leiden. Daarbij ontstaat alkaliamied, dat in statu nascendi zich met het cyanied verbindt en dialkalicyaanamied, $CNNNa_2$ vormt. Door de koolstof ontstaat verder cyanied. Gesmolten cyaankalium is na de stolling wit, kristallijn, ondoorzichtig, heeft een soortelijk gewicht van 1,52, kristalliseert in dobbelsteenen, heeft een scherpen alkalischen smaak naar bittere amandelen, reageert alkalisch, verdraagt hooge temperaturen zonder ontleed te worden, neemt aan de lucht snel vocht op en wordt door het koolzuur van de lucht ontleed, waarbij blauwzuur ontstaat. Daarom moet het in goed gesloten flesschen bewaard worden. Cyaankalium lost gemakkelijk op in water, minder goed in alcohol; de waterige oplossing wordt bij het koken ontleed in ammoniak en in mierenzuur kali, en vormt met vele metalen dubbelcyanieden. Bij smelting aan de lucht vormt het cyaanzuur kali en werkt sterk reduceerend, met zwavel saamgesmolten ontstaat rhodaankalium. Bij oxydatie van de oplossing met overmangaanzure kali ontstaan pisstof, koolzuur, salpeterig en salpeterzuur, oxaalzuur, mierenzuur en ammoniak.

Cyaankalium behoort tot de sterkste vergiften en werkt als blauwzuur, dat daaruit door de inwerking van zuren ontstaat. Een dosis van ongeveer 0,15 g. doodt een mensch bijna oogenblikkelijk. Het wordt gebruikt bij het winnen van goud, tot het samenstellen van galvanische baden voor vergulden en verzilveren, bij het lasschen en soldeeren, in de photografie, als reageermiddel, ter bereiding van andere cyaanverbindingen, tot het wegmaken van vlekken van helschen steen en in uiterst geringe hoeveelheden als artsenij.

Cyaanmetalen zijn verbindingen van metalen met cyaan, die in cyanuren en cyanieden verdeeld worden, zooals bijv.: rood en geel bloedloogzout, cyaanzink, cyaanzilver, cyaankwik en cyaankalium.

Cyaanwaterstofzuur. Zie *Blauwzuur.*

Cyaanzuur, HCNO, laat zich niet uit zijn zouten bereiden, omdat het direct uiteenvalt onder wateropname in koolzuur en ammoniak. Door verhitting van zijn polymeer, cyanuurzuur, ontstaat cyaanzuur. Het is een giftige vloeistof, die reeds bij 0° overgaat in een polymeer cyamelied $(HCNO)_n$. De zouten van cyaanzuur worden cyanaten genoemd, bijv. kaliumcyanaat, KCNO.

Cyamelied. **Cyanaten.** } Zie *Cyaanzuur.*

Cyanine, ook *chinolineblauw,* is de naam voor teerkleurstoffen, die bij verhitting van een mengsel van chinoline en lepidine (paramethylchinoline) in tegenwoordigheid van alkali met alkyljodied ontstaan. De blauwe kleurstoffen bevatten een molecuul der beide basen en tweemaal de alcoholrest. De eenzurige zouten der sterk basische stoffen zijn kristallijn, mooi blauw, maar worden reeds door zwakke zuren in kleurlooze, tweezurige zouten omgezet. Zij kleuren de vezels blauw, zijn echter wegens hun groote gevoeligheid voor licht en zuren als verfstoffen niet bruikbaar.

Cyanometer is de naam van een door *Saussure* uitgevonden instrument, waarvan *Von Humboldt* het eerst het denkbeeld geopperd heeft, om de intensiteit van het blauw des hemels te bepalen. Het bestaat uit een in 53 vakken verdeelde plaat, welke al de schakeeringen van blauw regelmatig aanwijzen. Het nummer van het vak, welks kleur met die des hemels overeenkomt, is het cijfer zijner intensiteit. *Parrot* en *Leslie* namen een witte en een zwarte roteerende schijf, waarop zooveel blauwe sectoren bevestigd werden, tot de kleur met die van den hemel overeenkomt. De cyanometer van *Arago* berust op het verschijnsel, dat dubbelbrekende kristalblaadjes van een zekere dikte in gepolariseerd licht een blauwe kleur aannemen en de intensiteit daarvan toeneemt met de betere polarisatie.

Cyanophyceeën. Zie *Algen.*

Cyanose. Zie *Blauwzucht.*

Cyanotypie is een door *John Herschel* in 1842 uitgevonden methode om teekeningen te vermenigvuldigen langs photografischen weg. Men gebruikt daartoe lichtgevoelige ferrizouten van citroenzuur, wijnsteenzuur of oxaalzuur, die door de inwerking van het licht overgaan in ferrozouten. Door na de belichting met ferricyaankalium te wasschen, ontstaat op de belichte plaatsen *Turnbull's* blauw. Een meer eenvoudige manier bestaat daaruit, dat het papier met rood bloedloogzout en ferriammoniumcitraat met schellak, in water opgelost, bestreken wordt (in de donkere kamer). Na blootstelling aan het licht ontstaat een grijsblauwe kleur, die door wasschen in water gefixeerd wordt en in helderblauw overgaat. Men verkrijgt witte lijnen (de kleur van het papier) op zwarten grond. Door het papier met een gummihoudende ferrizoutoplossing te bestrijken en met geel bloedloogzout te fixeeren, verkrijgt men blauwe lijnen op witten grond.

Cyanuurzuur ontstaat door condensatie van 3 moleculen cyaanzuur, waarom het ook tricyaanzuur genoemd wordt. De samenstelling is $C_3N_3O_3H_3$. Het gewone cyaanzuur wordt niet van het gewone, maar van het normale cyaanzuur afgeleid en heeft daarom de structuur $C_3N_3(OH)_3$. Het ontstaat uit tricyaanchloried bij koking met water en bij verhitting van pis-

stof. Het kristalliseert uit een waterige oplossing met 2 moleculen water in rhombische prisma's.

Cyanuurzuur lost op in 40 deelen koud water, gemakkelijk in heet water en in alcohol. Bij koking met zuren splitst het zich in koolzuur en ammoniak; bij destillatie ontstaat gewoon cyaanzuur. Het is driebasisch en vormt met metalen goed kristalliseerende zouten. De esters van het gewone (normale) cyanuurzuur ontstaan bij de inwerking van tricyaanchloried op natriumalcoholaat, die van het isocyanuurzuur, $C_3O_3(NH)_3$ uit de isocyaanzuuresters door polymerisatie en door verhitting uit de normale cyanuurzuuresters. Zij kristalliseeren en destilleeren zonder ontlading.

Cyathea is de naam van een varengeslacht uit de familie der *Cyatheaceeën,* behoorende tot de reeks der *Leptosporangiaten.* Het omvat de grootste varens, van welke sommige een hoogte bereiken van 12 m., zoodat zij op palmen gelijken. De meestbekende soorten zijn: *C. medullaris* Smith. met 3-voudig gevinde bladeren en smalle, lancetvormige, omgerolde blaadjes, een eetbaar merg bevattende en op Nieuw-Zeeland groeiend — *C. arborea* Smith. met hooge gladde stammen en dubbelgevinde blaadjes, op Jamaïca, Haïti, Martinique enz. te vinden en in haar jonge spruiten een goede groente opleverend — en *C. spectosa* Smith. met een gladden stam, die 8 m. hoog wordt, en gevinde bladeren, die bijna 2 m. lang zijn; deze laatste soort behoort thuis in Zuid-Amerika.

Cyathium. Zie *Euphorbiaceeën.*

Cybele, in het Grieksch *Kybelé,* oorspronkelijk een Phrygische godin, was de vertegenwoordigster van het weelderige leven der natuur, vooral op de bergen en in de wouden, en werd in Pessinus bij den berg Dindymon, maar ook in de meeste andere gewesten van Klein-Azië vereerd. De geleiders der godin waren de Corybanten, Cureten en Dactylen, en haar gunsteling was *Attis,* wiens ontmanning en dood zinnebeelden zijn van het wegkwijnen der natuur in den winter. Uit de Grieksche koloniën in Klein-Azië werd de Cybeledienst overgebracht naar Griekenland, waar men haar met *Rhea* vereenzelvigde en zij den naam van „Moeder van het Idagebergte" of van *Dindymene* ontving. Te Athene stichtte men te harer eere een tempel, Metroön of Moederhuis genaamd, en *Phidias* of *Agoracritus* plaatste daarin haar standbeeld. Haar priesters, die zich ook met de goochelkunst bezighielden en den naam droegen van „metragyrten", waren intusschen niet zeer gezien. De dichter *Pindarus* bracht den dienst van *Cybele* te Thebe en wijdde haar aldaar een tempel, en te Rome begon men haar te vereeren na den tweeden Punischen Oorlog (204 v. Chr.) onder den naam van „Groote Moeder der goden". Hier verordende men te harer eere afzonderlijke feesten, Megalesia genaamd; doch het was den Romeinen verboden, aan de Phrygische slemppartijen deel te nemen, welk verbod echter in het tijdperk der keizers werd opgeheven. *Cybele* wordt voorgesteld (zie de afb.) als een rijkgekleede vrouw, versierd met een kroon op het hoofd, in de eene hand een handpauk *(tympanon),* in de andere korenaren of een schepter houdend, en gezeten op een door leeuwen omringden troon of op een met leeuwen bespannen wagen.

Cybele.

Cycadeeën, *Sago-* of *varenpalmen,* is de naam van een tropische plantenfamilie. Zij omvat boomen met een enkelvoudigen, rolronden stam, die door een in den top zich ontwikkelenden knop allengs hooger opschiet, waardoor zij op palmboomen gelijken, doch met betrekking tot bloem en zaad overeenkomen met de Kegeldragers, van welke zij zich o.a. door de saamgegroeide zaadlobben en door de gevinde, aanvankelijk opgerolde bladeren onderscheiden. De soorten dezer familie zijn alle tweehuizig en de stammen van sommige bevatten eetbaar merg, dat als sago gebruikt wordt. In alle deelen der Cycadeeën vindt men voorts slijmvoerende intercellulaire gangen. Tot deze familie behooren: het geslacht *Cycas,* waarvan *C. revoluta* vaak in plantenkassen gekweekt wordt en de bekende „palmtakken" levert en *C. circinalis* de oneigenlijke sagopalm uit Oost-Indië en China is en door zijn merg sago geeft; verder *Stangeria paradoxa,* die ook in plantentuinen wordt aangetroffen, en de geslachten *Encephalartos, Zamia, Ceratozamia* en *Microcycas.*

Cycas. Zie *Cycadeeën.*

Cycladen (Grieksch *Kyklades)* is de naam van een eilandengroep in de Aegeïsche Zee, die aldus genoemd zijn omdat zij in een kring om het eiland Delos liggen (zie de kaart van het oude Griekenland en die van Griekenland). Tegenwoordig vormen de 211 tot Griekenland behoorende eilanden een afzonderlijken *nomos* van het koninkrijk, die in 7 eparchiën verdeeld is, met een totale oppervlakte van 2695 v. km. en 130 378 inwoners. De hoofdplaats, tevens middelpunt van het verkeer, was in de Oudheid Delos; thans is het Hermopolis op Syra, dat echter meer en meer door Pireus overvleugeld wordt. De eilanden liggen op een onderzeesch plateau, dat niet lager dan 500 m. beneden den zeespiegel daalt en met Attika en Euboea verbonden is. Zij bestaan hoofdzakelijk uit gneis- en leigesteenten met daartusschen gelegen kalklagen (marmer). Jong vulkanische gesteenten vormen het grootste deel van de eilanden Milos en Santorino. Warme bronnen worden veel aangetroffen. Vulkanische uitbarstingen komen alleen nog op Santorino voor, aardbevingen daarentegen overal.

Wegens de vruchtbaarheid en het zachte klimaat noemde men in de Oudheid de eilanden de „paarlen van Hellas", maar reeds in den lateren Romeinschen tijd gold deze benaming niet meer als voorheen, ofschoon zij ook thans nog tot de beste gedeelten van Griekenland be-

hooren. Vele eilanden zijn thans arm aan water en daardoor dor en onvruchtbaar. Rivieren komen slechts voor op de grootste eilanden, vandaar dat windmolens aangetroffen worden. Bij zorgvuldige bebouwing leveren de dalen nog steeds wijn, olie, katoen, zijde, zuidvruchten (Naxos levert de beste sinaasappelen, Andros de beste citroenen), honig enz. op, en ook de veeteelt (kleinvee, varkens, runderen en muildieren) is belangrijk. De bevolking, van Grieksche afkomst, is onvermengd gebleven en houdt zich bezig met visscherij en handel, die door de ligging der eilanden begunstigd worden. Ook de industrie, in het bijzonder scheepsbouw, bloeit. De bodem is rijk aan marmer, en verder komen er ijzererts, mangaanerts, zwavel enz. voor.

Men verdeelt de eilanden naar hun ligging in oostelijke, westelijke en middelste cycladen en een nog meer westelijk gelegen groep. De voornaamste van de oostelijke groep zijn: Andros, Tinos, Mykonos, Mikra en Megali Dilos (Delos en Rhenea), Naxia (Naxos), Amurgo (Amorgos); van de westelijke: Kea of Tsia (Keos), Thermia (Kythnos), Seriphos, Siphenos (Siphnos), Sikinos, Santorino (Thera); van de middelste: Giura (Gyaros), Syra (Syros), Paros, Antiparos (Oliaros). Nio (Jos), Anaphi (Anaphe); van de westelijke nevengroep: Milos (Melos), Kimolos of Argentiera, Polykandros (Pholegandros). Het grootste en tegelijk het hoogste eiland is Naxos (Ozia 1003 m.). Alle eilanden, die ieder voor zich een zelfstandige gemeente vormen, worden wekelijks door een stoomboot aangedaan en staan in telegrafische of telefonische verbinding met elkander en met het vasteland.

Cyclamen *L., Alpenviooltje,* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Primulaceeën*. Het onderscheidt zich door een bloemkroon met naar buiten omgeslagen kroonbladen, terwijl de vrucht een bes is. Het omvat overblijvende gewassen, die in het zuiden van Europa groeien. Zij dragen knolvormige stengels, niervormige bladeren en alleenstaande, gesteelde bloemen. Van de soorten vermelden wij: *C. europaeum* L. *(varkensbrood* geheeten, omdat de knol door varkens gegeten wordt), in Beieren op beschaduwde plaatsen groeiende, met hartvormige, puntige, getande, van boven met een witten kring geteekende en van onder purperrode bladeren en fraaie, welriekende, witte of eenigszins roode bloemen, en *C. persicum* Mill., een fraaie sierplant, welke in Griekenland en op het eiland Cyprus te vinden is, met niervormige bladeren en witte of roode, welriekende bloemen. De teelt van Cyclamen is in den laatsten tijd van vrij groote beteekenis, omdat zelfs eenige uitvoer naar het buitenland plaats vindt. Het zaaien geschiedt in Augustus, waardoor men vroeg aardige jonge plantjes voor den winter verkrijgt. Deze worden in z.g. zaadtesten dicht bij het glas in een koude kas overwinterd. Het volgende voorjaar worden ze opgepot en vervolgens kweekt men ze met weinig bodemwarmte, maar overigens in een frissche omgeving, onder eenige beschutting voor scherp licht, verder. In de kamer blijven de planten geruimen tijd bloeien. De zaadwinning is vrij moeilijk, omdat de bloemen kunstmatig moeten bestoven worden, hetgeen bij de eigenaardige inrichting der bloemen vrij lastig is.

Cyclanthera is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Komkommerachtigen (Cucurbitaceeën).* Een enkele maal wordt in tuinen wel eens gekweekt *C. explodens,* een éénjarige plant, die door ranken zich aan allerlei voorwerpen vasthecht. De bloemen zijn klein en groenachtig, terwijl de vruchten den vorm van augurken hebben en de lengte van ongeveer 4 cm. bereiken. Bij rijpheid springt deze vrucht bij de minste aanraking met vrij harden slag open en werpt de platte zaden met kracht naar buiten; hierbij krult de eene helft der vrucht zich naar buiten om.

Cyclische dichters of *dichters van den Epischen Cyclus,* noemt men de vervaardigers van Grieksche heldendichten, die van den tijd, waarop de gedichten van *Homerus* zijn ontstaan, tot in het midden der 6de eeuw v. Chr. de oude heldensagen op dergelijke wijze, als genoemde zanger, hebben bewerkt. Men heeft die zangers later als het ware in een kring *(cyclus)* rondom de Ilias en Odyssee gerangschikt. Sommige gedichten daarvan werden beschouwd als afkomstig van *Homerus* zelf, en de dichters van andere waren bij name bekend, zooals *Arctinus* van Milete, *Lesches* van Lesbos, *Stasinus* van Cyprus, *Hagias* van Troezene en *Eugammon* van Cyrene. Slechts kleine fragmenten zijn er van bewaard gebleven, behalve van de Ilias en de Odyssee. De voornaamste uitgaven van de fragmenten zijn van *Welcker, Düntzer* (1840—1842) en *Kinkel* (1877).

Cyclische verbindingen, *carbocyclische verbindingen,* zijn organische scheikundige verbindingen met gesloten koolstofketens. Zij worden *isocyclische* verbindingen genoemd, als de ketens slechts uit koolstofatomen bestaan, in tegenstelling met de *heterocyclische* verbindingen, welker ketens ook zuurstof-, zwavel- en stikstofatomen bevatten. De carbocyclische grondkoolwaterstoffen, isomeer met de olefinen van een gelijk aantal koolstofatomen, en die uit 3—8 methyleengroepen (polymethylenen) bestaan (tri-, tetra-, pentamethylenen enz.), ook *ringolefinen* of *cycloparaffines* (cyclopropaan, cyclobutaan en cyclohexaan of hexamethyleen of hexahydrobenzol) geheeten. Aan de cycloparaffinen sluiten zich aan de cycloölefinen, cyclodiolefinen en cyclotriolefinen. De voornaamste koolwaterstofverbinding der groep is het benzol, een cyclotriolefine, dat door opneming van waterstof kan overgaan in hexahydrobenzol, hexamethyleen en cyclohexaan. Het benzol is de grondkoolwaterstof van de aromatische verbindingen; van di- en tetrahydrobenzol, alsmede van hexahydrobenzol worden de hydroaromatische verbindingen afgeleid. De aromatische stoffen wijken in haar eigenschappen aanmerkelijk van de aliphatische af, terwijl de hydroaromatische stoffen en ook de tri-, tetra-, penta- en hexacarbocyclische verbindingen juist de aliphatische stoffen nabij komen. Daarom worden zij wel van de aromatische gescheiden onder den naam van *aliphatischcyclische* of *alicyclische* verbindingen. De trimethyleenring splitst zich gemakkelijker als de penta- of de hexamethyleenring; ook wor-

den de hexa- en octomethyleenringen moeilijker gevormd en bevatten in den regel weinig koolstofatomen.

Cyclobothra *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Liliaceeën*. Het onderscheidt zich door een neerhangend, buikig of klokvormig bloemdek met behaarde, van honignapjes voorziene binnenste en onbehaarde, puntige buitenste bloemdekbladeren en door hoekige zaden. Het omvat sierplanten uit Californië met een vleezigen bol en met lange puntige bladeren. Van de soorten vermelden wij: *C. alba* Benth. met fraaie, witte, gesteelde bloemen; — *C. lutea* Lindl. met klokvormige, gele bloemen — en *C. pulchella* Benth. met gele bloemen.

Cycloïde is een hoogst merkwaardige kromme lijn. Wanneer een cirkel, zonder te glijden, langs een rechte lijn voortrolt, beschrijft ieder punt van den omtrek van dien cirkel een cycloïde (zie de afb.). Rolt die cirkel voort over

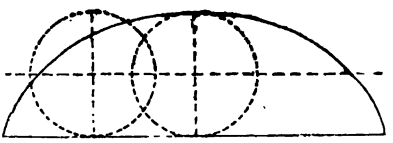

Cycloïde.

een binnen- of buitenzijde van een tweeden cirkel, dan noemt men de hierdoor beschreven kromme lijn in het eerste geval een *hypocycloïde*, in het tweede een *epicycloïde*. Wanneer een vrijvallend lichaam, aan den invloed der zwaarte gehoorzamend, langs de cycloïde naar beneden valt, bereikt het steeds in denzelfden tijd het laagste punt, op welke plaats der cycloïde het ook begint te vallen, waarom men die lijn in de mechanica met den naam van *tautochrone* of *isochrone* (lijn van gelijken tijd) bestempelt. Voorts bereikt een zwaar lichaam elk punt buiten de loodlijn het spoedigst langs de cycloïde, zoodat zij ook den naam draagt van *brachistochrone* (lijn van den kortsten tijd). Het isochronisme der cycloïde is door *Huyghens* op de slingeruurwerken toegepast, om gelijke schommelingen te verkrijgen — later echter heeft men dit als onnoodig nagelaten. — *Galilei* was de eerste, die een geometrische beschouwing gaf van deze lijn, en vervolgens hebben zich de beroemdste wiskundigen met haar bezig gehouden, zooals *Fermat, Torricelli, Pascal, Johannes Bernoulli, Huyghens* enz. De lengte van de cycloïde is 8-maal de straal van den beschrijvenden cirkel, terwijl het vlak tusschen cycloïde en de rechte lijn 3-maal dat van den cirkel is. Bij scheepsbouwkundige berekeningen wordt als golflijn een verlengde cycloïde aangenomen.

Cyclometrische functies zijn omkeeringen der goniometrische functies. Zoo wordt bijv. de goniometrische functie $y = \sin. x$ bij omkeering $x = \text{arc. sin. } y$ of x is de boog *(arcus)* waarvan de sinus gelijk y is. Hetzelfde geldt voor cos., tg. en cot. Evenals de goniometrische functies kunnen zij door reeksen worden voorgesteld.

Cyclonale beweging. Zie *Wind.*

Cycloon. Zie *Wind.*

Cyclopen zijn wezens, die zich in de Grieksche fabelleer op drie wijzen vertoonen. Bij *Homerus* zijn zij woeste, eenoogige, reusachtige bewoners van een westelijk land (Sicilië?), zooals *Polyphemus. Hesiodus* noemt er 3, namelijk *Brontes, Steropes* en *Arges* (donder, bliksem en weerlicht); zij waren zonen van *Uranus* en *Gaea*, behoorden tot de Titanen en smeedden bliksemschichten voor *Zeus*. Zij werden door *Uranus* in den Tartarus geworpen, maar later bevrijd. Later brachten zij *Kronos* aan het bewind, werden echter door dezen eveneens in den Tartarus geworpen en door *Zeus* uit hun kerker bevrijd. Van dien tijd af waren zij dienstknechten van *Zeus*, doch werden vervolgens door *Apollo* gedood, omdat zij den bliksem gesmeed hadden, waarmede hun meester *Asclepius* doodde. Volgens een latere sage hadden zij hun werkplaatsen in den Etna en andere vulkanen opgeslagen, waar zij werkzaam waren voor *Hephaestos*. Een derde soort van Cyclopen kwam volgens *Strabo* uit Lycië; zij bouwden in Argolis bouwwerken uit ongehouwen rotsblokken, die den naam van *Cyclopische muren* droegen. Ook vond men deze muren aldus in Griekenland en Italië. Aan hen wordt ook de uitvinding van den torenbouw toegeschreven.

Cyclopiden. Zie *Copepoden.*

Cyclopie, *cyclopenoog,* is een soms bij menschen en dieren voorkomende misvorming, waarbij slechts één oog aanwezig is, dat midden in het voorhoofd zit. Tegelijkertijd bestaan echter voorname hersenstoringen, zoodat de levend geboren cyclopische kinderen spoedig sterven.

Cyclopische muren. Zie *Cyclopen* en *Metselwerk.*

Cyclops. Zie *Copepoden.*

Cyclopterus lumpus. Zie *Discobolen.*

Cyclorama (Grieksch) is een soort van panorama, een schilderwerk, dat den toeschouwer een geheelen horizon te zien geeft, of ook waarin hem de opvolgende gebeurtenissen van een tijdvak worden vertoond. Zie *Panorama.*

Cyclostomen *(Rondbekken)* nemen een zeer zelfstandige plaats in onder de gewervelde dieren. Vroeger werden zij onder de *Visschen* gerangschikt, maar thans beschouwt men ze als een afzonderlijke groep, en wel voornamelijk op grond van drie bijzondere kenmerken, n.l. het gemis van kaken, het gemis van ledematen en het bezit van slechts één enkele, in het midden van den kop geplaatste neusopening. Alle andere gewervelde dieren, en dus ook de visschen, bezitten een paar echte kaken, die de mondopening omsluiten, en meestal tanden dragen, meer of minder ontwikkelde ledematen en een paar neusopeningen.

Tengevolge van het gemis van ware kaken hebben de tot deze groep behoorende visschen een eigenaardigen cirkelvormigen bek, waaraan zij hun wetenschappelijken naam van *Cyclostomen* of *Rondbekken* hebben te danken.

De lage organisatie van deze dieren moet, behalve als uitvloeisel van hun primitieven levensvorm, voor een deel ook als gevolg van hun parasitische leefwijze worden opgevat. De ronde bek, door vleezige lippen omgeven en van

binnen met hoornachtige tandjes bezet, die als een zuigschijf werkt, stelt hen in staat zich aan andere visschen vast te klemmen en deze uit te zuigen, op de wijze van bloedzuigers. Sommige soorten boren zich zelfs in het lichaam van haar gastheer en blijven daarin leven, zoolang deze dat volhoudt; in verband met die leefwijze zijn zij nagenoeg blind.

Het lichaam van al de tot deze groep behoorende visschen is naakt en aalvormig; de darm loopt bijna recht door het lichaam, zonder dat een afzonderlijke maag onderscheiden kan worden. Ter weerszijde van het lichaam bevinden zich zes of zeven paar kieuwen in afzonderlijke zakjes; soms heeft elke kieuw een afzonderlijke opening naar buiten, soms zijn zij tot een gang vereenigd, die met één opening naar buiten uitmondt. Het geraamte, voor zoover aanwezig, is kraakbeenig, een ruggegraat is nog niet ontwikkeld, aanduidingen daarvan komen bij sommige soorten voor. De geslachten zijn gescheiden; alleen *Myxine* zou hermaphrodiet zijn. De geslachtsklieren zijn ongepaard. Hun producten komen in de lichaamsholte en van hier door een achter den anus gelegen opening naar buiten.

De *Cyclostomen* worden in twee klassen verdeeld, n.l. de *Myxinoïden* en de *Petromyzonten*, beiden weinig omvangrijk.

Bij de *Myxinoïden* of *Slijmprikken* zijn de kieuwopeningen zeer ver naar achter geplaatst; langs beide zijden van den buik is een rij slijmzakken, die ongelooflijke hoeveelheden slijm kunnen afscheiden, waardoor de visschers hen als zeer nadeelig voor de visscherij beschouwen. Zij leven uitsluitend in zee, meestal op de hoogere breedten van de gematigde deelen van het noordelijk en zuidelijk halfrond.

Tot deze klasse behooren slechts twee geslachten, n.l. het geslacht *Myxine* met drie soorten uit den Noord-Atlantischen Oceaan, de Japansche Zee en de Straat Magelhaen. Daarvan wordt *Myxine glutinosa*, de Slijmprik of Slijmaal (Duitsch „Inger"), hoewel niet bepaaldelijk tot onze fauna behoorende, toch soms door onze beugvisschers hier aangebracht; zij vinden hem nu en dan op de Groote of Kleine Visschersbank in de lichamen van aan de beug gevangen schelvisschen ingevreten. De lengte is gewoonlijk ten hoogste 30 cm.

Het tweede geslacht, *Bdellostoma*, is meer wormvormig en ook iets grooter dan het vorige, n.l. ongeveer 50 cm.; in leefwijze komt het echter daarmede overeen. Twee soorten uit het zuidelijk gedeelte van den Grooten Oceaan, behooren tot dit geslacht.

De *Petromyzonten* of *Prikvisschen* staan eenigszins hooger dan de *Myxinoïden*, het skelet is iets meer tot ontwikkeling gekomen, terwijl de oogen bij de volwassen dieren goed ontwikkeld zijn. Zij leven zoowel in zee, als in zoetwater, en komen in de gematigde gedeelten van het noordelijk en zuidelijk halfrond tamelijk algemeen voor. Het voornaamste der drie tot deze onderafdeeling behoorende geslachten, *Petromyzon*, is bij ons vertegenwoordigd door drie soorten, n.l. *P. marinus*, de Zeeprik; *P. fluviatilis*, de Rivierprik en *P. planeri* of *branchialis*, de Beek- of Zandprik.

De *Zeeprik* of *Lamprei* is kenbaar aan de gemarmerde kleur en de meer naar voren geplaatste eerste rugvin. Het grootste deel van het jaar brengt hij in zee bij de kust door, in het voorjaar trekt hij echter de groote rivieren op om te paaien. Soms worden zij ook met de visschen, waaraan zij zich vastgeklemd hebben, de rivier opgebracht; zoo zijn zelfs Zeeprikken in den Middenrijn gevonden op daar gevangen zalmen. Zij bereiken een lengte van ongeveer 1 meter.

De *Rivierprik* of *Negenoog*, die slechts van 30 tot 50 cm. lang wordt, leeft zoowel op de kust en in de zeegaten, als in het zoete water. In het najaar begint echter een groote trek de rivier op, voor de voortplanting, die in April en Mei plaats heeft; daarna schijnen zij te sterven. Op dezen trek worden zij in groote hoeveelheden gevangen met kubben of korven, niet echter om zelf als voedsel te dienen, maar voor aas ten dienste van onze beugvisscherij bij de verschvaart op de Noordzee, waar zij bij voorkeur voor de vangst van kabeljauw worden gebruikt. Daar zij alleen versch kunnen dienst doen, en zij soms reizen van meer dan twee weken maken, worden de prikken aan boord in houten bakken levend gehouden, waartoe het water steeds in beweging moet blijven, daar zij zich anders aan de wanden vast en dood zuigen. Op zee is in den regel de eigen beweging van het vaartuig daartoe voldoende, maar is dat niet het geval, of ligt het schip stil in de haven, dan moet voortdurend door de scheepsjongens (prikkebijters) met stokjes in het water geplompt worden. Zooals *Hoogendijk* in zijn werk „De Grootvisscherij op de Noordzee" beschrijft, hebben deze jongens ook de onaangename taak op de visscherij elken morgen op de nuchtere maag het benoodigde aantal prikken dood te bijten, alvorens die tot aasjes worden gesneden. Zoozeer is de beugvisscherij van de prikken afhankelijk, dat wanneer de aanvoer van Nederlandsche prikken niet voldoende is, te IJmuiden dikwijls groote hoeveelheden uit Engeland ingevoerd worden.

De derde soort, de *Beek-* of *Zandprik*, is vermoedelijk geen afzonderlijke vorm, maar slechts een variëteit of lokaalvorm van de *Rivierprik*. Zij zijn kleiner dan deze, n.l. ten hoogste 20 cm. en brengen hun geheele leven in zoetwater door. De verschillen in vorm enz. zijn echter zoo variabel, dat dikwijls niet uit te maken is, of de visch een groote Beekprik dan wel een kleine Rivierprik is. Het verschil in grootte is waarschijnlijk toe te schrijven aan hun leefwijze in de beken en kleine rivieren, waar de omstandigheden minder gunstig zijn als op de plaatsen waar de Rivierprik gewoonlijk verblijf houdt.

Merkwaardig zijn de prikken ook nog om de gedaanteverwisseling, die zij ondergaan. De jeugdvormen zijn n.l. zoo afwijkend van de volwassen vormen, dat zij vroeger als een op zich zelf staande soort werden beschreven, en wel onder den naam van *Kieuwwormen* (Duitsch „*Querder*") of *Ammocoetes branchialis* Cuv. Zij hebben dan een wormachtige gedaante, een bijzonder kleinen kop, een hoefijzervormigen bek zonder tanden, terwijl de oogen diep onder de huid liggen. Eigenlijke vinnen bezitten zij niet,

het lichaam is enkel door een dunne huidplooi omzoomd. In dezen toestand leven zij drie tot vier jaar diep in zand en slijk; de eigenlijke gedaanteverwisseling tot den volwassen vorm schijnt daarna in eenige maanden af te loopen.

Aanvankelijk werden de *Kieuwwormen* uitsluitend als de larven van de *Beekprik* beschouwd; zij blijken echter niet te verschillen van die, welke als larven van de *Rivierprik* worden aangenomen; de opvatting, als zoude Bee- en Rivierprik één soort zijn, vindt daarin dus nog bevestiging.

De beide andere tot de onderafdeeling *Petromyzontiden* behoorende geslachten zijn *Mordacia,* van de kusten van Chili tot Tasmania, en *Geotria* met twee soorten van Chili en Zuid-Australië.

Op al de plaatsen, waar tot deze geslachten behoorende visschen voorkomen, worden ook *Ammocoetes*-vormen gevonden, zoodat zij zeer waarschijnlijk een dergelijke gedaanteverwisseling ondergaan als Petromyzon.

Cycloverbindingen. *Zie Cyclische verbindingen.*

Cyclus, *periode* of *tijdkring,* noemt men in de sterrenkunde een tijdperk, dat voorbij moet gaan, alsvorens met betrekking tot een of ander hemellichaam dezelfde verschijnselen zich weder in dezelfde volgorde vertoonen. Men heeft den *Metonschen* of *maancyclus (cyclus lunaris, decemnovalis),* die 19 jaren omvat, waarin de maan onzer aarde, met betrekking tot de zon, weder dezelfde reeks van standen en verschijnselen aanbiedt als in ieder voorafgaand 19-tal jaren. Men geeft aan het getal, dat aanduidt, hoeveel jaren wij in dien cyclus gevorderd zijn, den naam van *gulden getal.* Het is vastgesteld door een Athener, *Meton* genaamd, omstreeks het jaar 432 v. Chr. Men vindt het voor een willekeurig jaar na de geboorte van Chr., wanneer men bij dat jaar 1 optelt en het daarna door 19 deelt; de rest is dan het gulden getal, blijft er geen rest, dan is het gulden getal 19. Een andere cyclus is de *Zonnecyclus (cyclus solaris),* die 28 jaren telt, waarna (eigenlijk slechts volgens den Juliaanschen kalender) de volgorde van de dagen der week wederom geheel overeenstemt met die van de data der maand. Men vindt het getal van den zonnecyclus door bij het gegeven aantal jaren het getal 9 te voegen en het daarna door 28 te deelen; de rest is dan het jaar van den zonnecyclus, blijft er geen rest, dan is het jaar van den zonnecyclus 28. Nog een andere cyclus is de *Romeinsche indictie;* deze telt 15 jaren (zie *Aera*). De *Paaschcyclus (cyclus paschalis),* waardoor de dag van het Paaschfeest bepaald wordt, is een vereeniging van den zonne- met den maancyclus; het aantal jaren daarvan wordt verkregen door vermenigvuldiging van de getallen dier beide cycli en bestaat dus uit 28 × 19 = 532 jaren. Het jaar ontvangt dezelfde cijfers der 3 cycli (van den Metonschen cyclus, den maancyclus en de Romeinsche indictie) na verloop van 19 × 28 × 15 = 7980 jaren, zooals door *Scaliger* is aangetoond; die periode draagt den naam van de *Juliaansche.*

Cijfers, vermoedelijk zoo genoemd naar het Arabische woord *safàr* (tellen) of *cifo* (telteeken zonder waarde) zijn teekens, waarvan men zich in de rekenkunde bedient, om getallen aan te duiden. Men heeft er zooveel noodig, als het *getalstelsel* (zie aldaar) eenheden bevat. De Arabieren en Israëlieten gebruikten ter aanduiding der eerste 9 getallen als eenheden de eerste 9 letters van hun alfabet, voorts ter aanduiding der 10-tallen de volgende 9 en ter aanduiding der 100-tallen de overige met een afzonderlijk teeken voor de 1000-tallen. De Grieken bedienden zich van hoofd- en gewone letters: *I* duidde 1 aan, Π (de beginletter van Πέντε) 5, Δ (de beginletter van Δέκα) 10, *H* (de adspiratie van Ἑκάτον) 100, *X* (de beginletter van Χίλιοι) 1000 en *M* de beginletter van Μύριοι) 10 000. Deze schrijfwijze was bij hen zeer omslachtig; daar men, om 40 aan te duiden, 4 Δ's naast elkaar plaatste. Eenvoudiger echter was zij met de kleine letters, die met een accent werden voorzien, om aan te wijzen, dat zij voor cijfers of getalmerken dienden. De eerste letters beteekenden de getallen van 1 tot 9 (met uitzondering van het getal 6, dat door een afzonderlijk teeken werd aangeduid), en de ι met dezelfde geaccentueerde letter er naast beduidde het getal 10, de daaropvolgende κ 20 en zoo verder tot 100, terwijl voor 90 wederom een afzonderlijk teeken was aangenomen. De volgende letters (σ enz.) beteekenen 200 enz., en de laatste letter (ϡ) 800, waarna 900 weder een afzonderlijk teeken verkreeg. Voor 1000, 2000 enz., gebruikte men opnieuw de letters van het alfabet, maar met het accentteeken er onder (α β enz.). De Romeinen gebruikten 7 hoofdletters tot getalmerken, namelijk I = 1, V = 5, X = 10, L = 50, C = 100, D = 500, en M = 1000. Voor 1000 werd ook wel CIↃ en voor 500 IↃ geschreven, uit welk laatste teeken ongetwijfeld D is ontstaan, zooals L uit den halven vorm eener vierkante C. De C en M zijn de beginletters der woorden *centum* (100) en *mille* (1000). De oorsprong van onze cijfers is onzeker; gewoonlijk noemt men ze Arabische. Zeker is echter, dat ons tientallig stelsel een Arabische instelling is, die over Spanje en nog meer over Italië door de boekdrukkunst algemeen in Europa werd ingevoerd.

Cijferschrift is zoodanig schrift, waarbij de gewone letterteekens door cijfers, verwisselde letterteekens of andere teekens zijn vervangen. Van ouds zijn vooral vele diplomaten gewoon zich daarvan te bedienen, om hun stukken voor ieder onleesbaar te maken, behalve voor hen, voor wie zij bestemd zijn en die den z.g. *sleutel* bezitten, om ze te *ontcijferen* of in gewoon letterschrift over te brengen. Zie *Chiffreeren.*

Cygnaeus, *Fredrik,* Finsch dichter en schrijver, den 1sten April 1807 te Tavastehus geboren, studeerde te Abo en Helsingfors en was van 1833 tot 1838 werkzaam als leeraar in de geschiedenis aan de militaire school te Frederikshamm. Reeds in 1832 had hij poëzie en proza geplaatst in het „Morgenblad", en schreef vervolgens een biografie van *Runeberg* onder den titel: „Jääkynstillät" (1837). Daarna vestigde hij zich te Helsingfors en werd er in 1839 rector en docent in de geschiedenis. In

1848 verscheen zijn gedicht: „Höstispiggarne"; vervolgens reisde hij in Frankrijk en Italië, waarvan hij de herinneringen uitgaf onder den titel: „Ljus och skugga" (Licht en schaduw, 1845). Voorts leverde hij: „Bidrag till de nordeuropeiska folkslagens historia, hemtade ur sydeuropeiska källor" (1848) en „Erik XIV, som dramatisk karakter". In 1854 werd hij tot hoogleeraar in de aesthetica en nieuwe letteren benoemd. Eindelijk vermelden wij van hem: „Afhandlingar i populära ämnen" (1852), „Bilder ur förgängna tiders lif" (1857), „Skaldestycken" (1851—1870, 6 dln.), „Betraktelser om Fänrik Ståls sägner" (1861) en „Små häfder rorande litteratur och kunst" (1867—1868). Tot 1867 was hij als hoogleeraar werkzaam. Hij overleed den 7den Februari 1881.

Cygnaeus, *Uno,* de stichter der volksscholen in Finland, werd den 12den October 1810 in Tawastehus geboren. Hij studeerde in Abo en Helsingfors, werd daarna Protestantsch geestelijke en beroepen naar de toenmalige Russische kolonie Alaska in Noord-Amerika. Hij was 5 jaren werkzaam in Nieuw-Archangel op het eiland Sitka, waar hij godsdienstoefeningen hield in de Finsche, Zweedsche en Duitsche taal. Gedurende dien tijd deed hij groote reizen naar Californië, Alaska en de Behringeilanden en bereikte door Siberië in 1845 St. Petersburg. Zijn natuurwetenschappelijke verzamelingen schonk hij de universiteit te Helsingfors. Van 1846 tot 1858 was *Cygnaeus* predikant der Zweedsche gemeente in St. Petersburg en daarna inspecteur der kerkschool der Finsche St. Mariagemeente aldaar. Gedurende dien tijd werd hij bekend met de denkbeelden van *Pestalozzi, Fröbel* en *Diesterweg.* In 1858 werd *Cygnaeus* ter bestudeering der volksscholen naar W.-Europa gezonden, waarna in 1866 het onderwijs in Finland vooral volgens zijn voorslagen werd ingericht. In 1861 werd hij tot hoofdinspecteur der volksscholen in Finland benoemd, was van 1863 tot 1869 directeur van het seminarie in Iyväskylä en sedert 1870 lid van het juist opgerichte schoolbestuur. Hij overleed in 1889 te Helsingfors.

Cygnus. Zie *Zwaan.*

Cylinder is een wiskundig lichaam, hetwelk ontstaat, wanneer een rechte lijn zich langs een gegeven kromme beweegt en daarbij evenwijdig aan zichzelf blijft. De lijn zelf beschrijft dan den *mantel* van den cylinder. Twee evenwijdige vlakken snijden den cylinder in twee congruente kromme lijnen. Het stuk tusschen twee evenwijdige vlakken zelf noemt men ook wel cylinder; in de vlakken ligt dan het grond- en bovenvlak ervan. Gewoonlijk bedoelt men met cylinder het lichaam, dat ontstaat als een rechte lijn beweegt langs een cirkel, wiens vlak loodrecht op de lijn is; grond- en bovenvlak zijn dan altijd cirkels. Een rechte cylinder ontstaat door een rechthoek om één zijner zijden te laten omwentelen. De rechte lijn, die de middelpunten van het grond- en bovenvlak van een cylinder vereenigt, noemt men de *as.* Wordt een cirkelcylinder, dien men zich als een rolronde bus kan voorstellen, door een plat vak gesneden en staat dit loodrecht op de as, dan is de snijlijn van dit vlak en van den mantel een *cirkel* — snijdt het den cylinder door een vlak, gaande door of evenwijdig aan de as, dan is de snijlijn van dit vlak en het mantelvlak een *paralellogram,* terwijl snijdingen, in andere richtingen aangebracht, een *ellips* voortbrengen. De *inhoud* van een cylinder wordt voorgesteld door het product van het grondvlak met de hoogte. De oppervlakte van den mantel is gelijk aan den omtrek van het grondvlak, vermenigvuldigd met de hoogte. Een cylinder, waarvan het grondvlak geen cirkel is, noemt men ook wel een *cylindroïde.*

Cylinderhorloge. Zie *Uurwerk.*

Cylinderinductor, ook *Siemensanker* geheeten, is een anker van een dynamo, dat in 1856 door *Werner Siemens* werd gepatenteerd. Ook in wisselstroomschellen (o.a. telefoon) komt het voor. De kern is een cylinder van week ijzer, waarin in axiale richting 2 sleuven zijn geschaafd, waarin de draad wordt gelegd (vandaar de Engelsche naam „shuttle wound coil"). Zie verder bij *Dynamo.*

Cylinderketel. Zie *Stoomketel.*

Cylindermachine. Zie *Papierfabricage.*

Cylindermantel (wiskunde). Zie *Cylinder.*

Cylinderprojectie. Zie *Kaartprojectie.*

Cylinderzaag. Zie *Zaag.*

Cylon was een voornaam Athener, die als schoonzoon van den tiran *Theagenes van Megara* de verbittering van het Attisch volk over de drukkende heerschappij van den adel wilde gebruiken, om de heerschappij te verkrijgen. In een der Olympische feestjaren tusschen 636 en 624 v. Chr. overrompelde hij met zijn schoonvader den Akropolis. Echter koos het volk voor den adel partij en de poging mislukte geheel en al.

Cymbel was bij de Ouden een muziekinstrument, dat bepaaldelijk bij den dienst van *Cybele* gebruikt werd. Ook geeft men dien naam aan zilveren klokjes, die aan sommige orgels zijn aangebracht, alsmede aan een orgelregister met een zeer scherpen, doordringenden toon. Den naam *cymbaal* geeft men voorts aan het hakkebord, de voorlooper van het *clavecimbel.*

Cymbidium is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Standelkruiden *(Orchidaceeën)* en onderscheidt zich door een 5-bladig bloemdek met een schuitvormige lip, door van een deksel voorziene helmknopjes en door bolvormige stuifmeelklompjes. Het groeit in West-Indië, en onderscheiden soorten zijn als sierplanten bekend. Wij noemen *C. aloïfolium* Swartz, die in Malabar groeit en lijnvormige, dikke, gladde, glanzige bladeren, benevens fraaie, geelachtige, bruinrood gestreepte, in lange trossen gerangschikte bloemen draagt — *C. sinense* W., in China groeiend, met zwaardvormige, geribde, spitse bladeren en fraaie bloemen, die naar thee rieken, en *C. oratum* Willd., die niet alleen op boomen, maar ook op zandgrond in Oost-Indië te vinden is.

Cyme of *Cumes* was de oudste en grootste der Aeolische steden van Klein-Azië, gelegen aan de Z.-zijde van de Elaïtische Golf. Zij werd gesticht door de Lokriërs en was waarschijnlijk de moederstad van het Z.-waarts gelegen Smyr-

na. Cyme is een der steden, die aanspraak maakte op geboorte van *Homerus*. De stad heeft geen geschiedkundig belangrijke rol gespeeld.

Cymen. Zie *Cymol*.

Cymeuse bloeiwijze. Zie *Bloeiwijze*.

Cymine. Zie *Cymol*.

Cymol, *cymen* of *cymine,* is een aromatische koolwaterstof van de samenstelling $C_{10}H_{14}$ en de structuur van paramethylisopropylbenzol $C_6H_4 < \begin{matrix} CH\ (CH_3)_2\ (1) \\ CH_3\ \ \ \ \ (4) \end{matrix}$

Met cuminol (zie aldaar) komt het voor in de Romeinsche corianderolie en in eenige andere aetherische oliën. Ook ontstaat het uit kamfer bij destillatie met phosforzuuranhydried en vormt het hoofdbestanddeel van verscheiden terpenen van de samenstelling $C_{10}H_{16}$, waaruit het door onttrekking van 2 waterstofatomen verkregen kan worden. Cymol is een kleurlooze, olieachtige vloeistof, die niet in water oplost, bij 175° kookt en aangenaam riekt. Ook kan het langs synthetischen weg bereid worden, doch komt niet voor in steenkolenteer.

Cynanchum *L.* Zie *Engbloem*.

Cynara. Zie *Artisjok*.

Cynewulf of *Kynewulf* is de eenige Angelsaksische dichter, wiens naam in zijn gedichten genoemd wordt. In runen staat zijn naam in vier in twee handschriften bewaarde gedichten; één over *Christus'* hemelvaart; een bewerking van de legende van *St. Juliana*; één over *St. Helena*; en één over de lotgevallen der apostelen. Naar het schijnt, zijn deze gedichten, oorspronkelijk in Northumbrisch dialect in het begin der 9de eeuw geschreven. Enkele gedeelten zijn niet geheel zonder verdienste, doch dichterlijk zijn deze werken nergens. Nog een tweetal andere gedichten (vroeger meer) wordt aan hem toegeschreven. Over zijn persoon is niets bekend.

Cynici of *Cynische school* is de naam van een kleine, maar invloedrijke wijsgeerige richting, omstreeks 399 v. Chr. door *Antisthenes,* een leerling van *Socrates,* te Athene gesticht. Zij verwierp alle theoretische bespiegelingen en verhief de practische zedeleer tot het onderwerp van alle wijsbegeerte, terwijl zij 's menschen deugd gelegen achtte in zijn onafhankelijkheid van alle stoffelijke zaken. Daarom predikte zij onthouding, daar de mensch door vermindering zijner behoefte meer gelijkvormig wordt aan de nietsbehoevende godheid. Daar haar aanhangers zooveel mogelijk zochten te leven naar de wetten der natuur, versmaadden zij het levensgenot der weelde. Dit streven om opzettelijk te breken met de vormen der beschaafde of zoogenaamd beschaafde maatschappij rondom hen, maakte de cynici soms bespottelijk in de oogen der menigte. Het is echter onjuist naar de buitensporigheden van enkelen de ideeën dezer wijsgeeren te beoordeelen. De school ontleende haar naam waarschijnlijk aan haar vergaderplaats, het gymnasium Cynosarges. Tot de meestberoemde leden dezer secte behoorden, behalve de stichter, *Diogenes* van Sinope en *Crates* van Thebe met zijn vrouw *Hipparchia*. Daarna werd deze school vervangen door de Stoische, aan wier hoofd *Zeno* stond. In de eerste eeuw na Chr. trad het *cynisme* weer op, deels als practische leefregel, deels als zedeleer. Van deze latere aanhangers noemen wij: *Demetrius,* den vriend van *Seneca, Oenomaos* uit Gadara en *Demonax* van Cyprus.

Cynodon. Zie *Hondsgras*.

Cynodon *Filh.* is een kleine roofdierfamilie uit het oudste gedeelte van het tertiaire tijdperk. Zij vormt den overgang (vooral ook in den vorm van het gebit) tusschen de tegenwoordige caniden of hondachtige dieren en de viverra's of civetkatten, die door de ictytheriën en hyaenictis, uit de latere tertiaire periode, aan de hedendaagsche hyena's verwant zijn.

Cynoglossum. Zie *Hondstong*.

Cynoglossus. Zie *Platvisschen*.

Cynometra *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Vlinderbloemigen *(Papilionaceeën)* en omvat boomen, die in Oost- en West-Indië groeien. Van de soorten vermelden wij *C. Agallocha* Spr. en *C. cauliflora* L. van de Soenda-eilanden, een boom van geringe hoogte met een onregelmatigen stam, een fraaie kroon en aanvankelijk bleekroode, later groene bladeren. De vruchten, van wier vorm de naam der plant afkomstig is — in het Maleisch „Poeki andjing" — zijn zuur van smaak, maar toch, volkomen rijp of ingelegd, voor het gebruik geschikt.

Cynomorium is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Balanophoraceeën*. Van dit geslacht is slechts één soort bekend, namelijk *C. coccineum* L., die op Malta, Sicilië, Sardinië, in het zuiden van Spanje en in het noorden van Afrika thuis behoort en er als woekerplant op de wortels van Myrten, Tamarinden enz. gevonden wordt. Het is een bladerlooze, bloedroode plant van knotsvormige gedaante, aan den top van schubbetjes en onvolkomen mannelijke en vrouwelijke bloemen voorzien, terwijl uit het vruchtbeginsel een éénzadig nootje ontstaat. Tegenwoordig brengt men de plant ook wel tot een afzonderlijke familie, n.l. die der *Cynomoriaceeën,* omdat hij van de Balanophoraceeën afwijkt door den bouw van het rhizoom, door het bezit van een integument enz.

Cynosurus. Zie *Kamgras*.

Cijns. Zie *Schatting*.

Cyperaceeën of *Cypergrassen* vormen een plantenfamilie uit de afdeeling der éénzaadlobbigen. Zij onderscheiden zich door een vezeligen, éénjarigen wortel of door een geleden wortelstok, met vezels bezet, terwijl de wortel ook wel eens knolvormig is. De halm heeft geen uitspringende knoopen, maar is vaak 3-kantig, van binnen met merg voorzien, onverdeeld en meestal van onder met grasvormige bladeren getooid. Zij dragen twee of éénslachtige bloemen. De gekielde kafblaadjes liggen in 3 rijen in een aar over elkander, en een bloemdek ontbreekt. Doorgaans hebben zij 3 draadvormige meeldraden en 2 hokkige helmknopjes, een enkelvoudig vruchtbeginsel en een stijl met 2 of 3 stempels. Men vindt ze in alle luchtstreken op vochtige plaatsen, in moerassen en slooten. In ons land komen voor de volgende geslachten: *Carex* (Zegge, Rietgras); *Cyperus* (Cypergras); *Schoenus*; *Rhynchospora* (Grasbier); *Cladium*; *Scirpus* (Bies);

Heleocharis (Waterbies) en *Eriophorum* (Wollegras).

Cypergras *(Cyperus* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cyperaceeën*. Het onderscheidt zich door 2-rijige, veelbloemige, aartjes, gekielde kafbladjes, een afvallenden stijl, een halm zonder knoopen en door wortelbladeren. Tot de belangrijkste soort behoort de *aardamandel* of *Cyperus esculentus* L. De eironde, vleezige knollen van deze plant, in het Z. van Europa en in den Levant groeiende, worden veel gegeten. In den Indischen Archipel levert *C. rotundus* L. eveneens eetbare knolletjes. Van *C. papyrus* L. meldt men, dat dit gewas, aan de oevers van den Nijl groeiende, de oudste papierplant is. Men vindt daarvan gewag gemaakt in de boeken des Ouden Testaments, en men heeft haar tot bereiding van papier gebruikt tot in de 11de eeuw, toen dit laatste meer en meer door perkament verdrongen werd. Die bereiding geschiedde zeer eenvoudig door het mergomsluitend vlies te zuiveren en de vliesstrepen met de randen op elkander te leggen, deze met de lijmstof der wortels te bevochtigen en ze dan te persen. In Zuid-Amerika vindt men *C. textilis* Thunb., een cypergras, dat bij de dikte van een penneschacht de hoogte heeft van een paar meter. De Hottentotten maken er manden van, die zoo dicht zijn, dat men er zelfs water in kan halen. In ons vaderland vindt men het *gele cypergras (C. flavescens* L.) met lijnlancetvormige, overhoeks bijeengeplaatste aartjes, 3 meeldraden en 2 stempels, en *bruin cypergras (C. fuscus* L.) met dergelijke aartjes, 2 meeldraden en 3 stempels. In kassen wordt de cyperus gekweekt om als sierplant of voor het vullen van mandjes enz. te dienen. Men kweekt de *C. alternifolius* met variëteiten, *C. asper, C. gracilis, C. antiquorum, C. spectabilis* enz. De meest gebruikelijke wijze van vermeerdering is scheuren der oude planten en opkweeken met bodemwarmte. Het zaaien komt ook nog wel eens voor.

Cyperus. Zie *Cypergras.*

Cypres *(Cupressus* Tourn.) is een plantengeslacht uit de familie der Cupressineeën, altijd groene struiken of boomen, waarvan de twaalf soorten hoofdzakelijk in de heete zone van het noordelijk halfrond voorkomen, terwijl zij van hier naar het Middellandsche Zeegebied overgebracht werden. Deze gewassen worden gekenmerkt door kleine, taaie, glanzende, altijd groene bladeren, die meestal een olieklier bevatten en ronde naalden met gevleugelde zaden. Tot de soorten, die het meest gekweekt worden, behooren *Cupressus Sempervirens* en hiervan de twee hoofdvormen: *C. fastiagata* D. C. en *C. horizontalis* Mill., terwijl in Californië nog voorkomen *C. macrocarpa* Hartw. en *C. Macnabiana*; de eerste vormt een grooten boom, die in Engeland winterhard is, de laatste een lagen boom of struik. Reeds de Oostersche volken der Oudheid beschouwden den cypres als een heiligen boom en als het symbool van rouw, zoodat hij op kerkhoven werd geplant, zooals heden ten dage nog gebeurt. Ook sneed men er godenbeelden van en gebruikte het hout voor tempeldeuren enz. De boom kan zeer oud — 2000 jaar — worden, terwijl hout en vruchten vroeger in de geneeskunde dienst deden.

Cypres in de wapenkunde, een lange, spitse boom, komt veel voor in Italiaansche wapens en heeft gewoonlijk als email sinopel (groen).

Cyprian, *Ernst Salomo,* een Duitsch godgeleerde der 18de eeuw, den 22sten September 1673 geboren, studeerde te Jena en Helmstädt, werd er in 1699 buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, in 1700 directeur van het gymnasium te Coburg en daarna gouverneur der 4 zonen van hertog *Friedrich van Gotha.* Hij bekleedde voorts aanzienlijke kerkelijke waardigheden te Gotha en overleed den 10den September 1745. Zijn „Historie der augsburgischen Confession" (1730; 3de druk 1731) wordt voor zijn belangrijkst geschrift gehouden.

Cyprianus, *Thascius Cdecilius, (de Heilige),* een der Kerkvaders, die grooten invloed heeft gehad op de Latijnsche Kerk, werd in het begin der 3de eeuw waarschijnlijk te Carthago in Afrika geboren. Hij was leeraar in de welsprekendheid te Carthago. Nadat hij in 246 gedoopt was, verwierf hij door zijn geschriften „De gratia Dei" en „De idolorum vanitate" kort daarna zijn wijding als priester. Zijn talenten, zijn godsdienstige nauwgezetheid en zijn ijver verhieven hem reeds gedurende zijn leven in de oogen des volks tot een heilige. In 249 werd hij gekozen tot bisschop van Carthago. Wel moest hij de wijk nemen naar de woestijn, om aan de vervolgingen onder keizer *Decius* te ontkomen, doch ook vandaar zond hij brieven naar zijn gemeente, om er de orde en de eendracht te handhaven. Gedurende de Novatiaansche verdeeldheden schaarde hij zich aan de zijde der gematigden. Daar hij de geldigheid van den doop der ketters bestreed, werd hij door *Stephanus,* bisschop van Rome, in den ban gedaan, doch op een synode, in 256 te Carthago gehouden, stelde hij het beginsel op den voorgrond, dat de paus wel opvolger was van *Petrus* op den bisschopszetel te Rome, doch dat hem deswege geen rechterlijk gezag over andere bisschoppen kon worden toegekend. Ten tijde van keizer *Valerianus* werd hij naar Curuba, 12 uren gaans van Carthago verbannen; daar hij echter naar zijn gemeente terugkeerde om er te prediken, werd hij er in hechtenis genomen en den 14den September 258 onthoofd. Zijn brieven zijn onder den titel: „Opus epistolarum" in 1471 te Rome en te Venetië verschenen, en een uitgave zijner gezamenlijke werken werd bezorgd door *Erasmus* (1520). De „Epistolae" zijn een hoofdbron voor de kerkgeschiedenis van dien tijd. De beste critische uitgave is nog die van *Hartel* (1867—1871).

Zie: *E. W. Benson,* Cyprian, his life, his times and his work (1897).

Cypriniden. Zie *Karpervisschen.*

Cyprinodon. Zie *Cyprinodontiden.*

Cyprinodontiden *(Tandkarpers)* is een familie uit de orde der Beenvisschen *(Teleostei),* onderorde der Edelvisschen *(Physostomi).* Haar leden hebben den kop en het geheele lichaam met schubben bedekt, voeldraden ontbreken; beide kaken zijn van tanden

voorzien, evenzoo de bovenste en de onderste keelbeenderen, in afwijking van de gewone Karpervisschen, waar zulks alleen bij de onderste keelbeenderen het geval is; de benaming Tandkarpers vindt daarin zijn oorsprong. Een vetvin ontbreekt, de rugvin is op de achterste lichaamshelft geplaatst, de zwemblaas is enkelvoudig en niet ingesnoerd.

De tot deze familie behoorende visschen zijn van geringe afmetingen. Zij komen in zoet, brak, en ook in zout water voor in Zuid-Europa, Afrika, Azië en Amerika. De meeste krijgen levende jongen. Bij vele soorten is voor de bevruchting de anaalvin bij de mannetjes tot een bijzonder orgaan vergroeid, dat waarschijnlijk in het geslachtsorgaan der wijfjes wordt gebracht, tenminste gedeeltelijk; het staat echter niet vast of het dient om het hom vocht daarin te leiden, dan wel om bij de bevruchting het mannetje in staat te stellen het wijfje beter te kunnen vasthouden.

Ook secundaire geslachtskenmerken komen bij de *Cyprinodonten* tot ontwikkeling; zoo zijn de mannetjes altijd en soms belangrijk kleiner dan de wijfjes; zij zijn daardoor waarschijnlijk de kleinste vischjes, die bestaan. De mannetjes hebben voorts gewoonlijk grootere vinnen en zijn ook anders gekleurd dan de wijfjes.

Sommige soorten zijn vleeschetend, andere leven van organische, in het slijk voorkomende stoffen. Fossiele overblijfselen komen in het tertiaire tijdperk voor.

Onder de voornaamste geslachten dezer familie zijn te noemen:

1e. *Cyprinodon.* In den omtrek van de Middellandsche Zee komen zeven soorten voor, die alle in bronnen en poelen leven in water, dat een veel hooger zoutgehalte heeft dan het gewone zeewater, zooals de zoutbronnen in de nabijheid van de Doode Zee of bij de Sahara. Ook schijnen zij de hooge temperatuur, die dit water dikwijls heeft (30° C.), zonder bezwaar te kunnen verdragen.

Ook in de Nieuwe Wereld komen verschillende soorten van dit geslacht voor, die echter minder goed bekend zijn.

2e. *Fundulus.* Verschillende soorten daarvan komen in massa in Amerika voor, bekend onder den naam van „Killifish"; in Europa en Afrika zijn slechts twee soorten bekend.

3e. *Orestias.* Zes soorten van dit geslacht bewonen het Titicacameer en andere hooggelegen meren in de Cordillera's, ter hoogte van 13 000 tot 14 000 voet boven de zee; zij worden daar als lekkernij beschouwd.

4e. *Anableps.* Daarvan komen drie merkwaardige soorten in tropisch Amerika voor. Zij zijn de grootste van de geheele familie, en bereiken een lengte van 20 cm. Een daarvan, *Anableps tetrophthalmus,* de *Vieroog,* heeft de gewoonte bij voorkeur in ondiep water te zwemmen, met den kop half er boven. Het oog is nu zoo ingericht, dat de bovenste helft geschikt is, om te zien in de lucht, de onderste helft, door sterkere welving, om te zien in het sterker lichtbrekende water. Het hoornvlies van het oog is daartoe door een donkere horizontale streep in twee helften verdeeld, evenzoo de lens, door een tegenover die streep gelegen horizontale vouw.

Cyprinus carpio. Zie *Karpervisschen.*

Cypripedium *L.* of *Venusschoen* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Orchideeën* of Standelkruiden. Het onderscheidt zich door een bloemdek met 4 smalle, uitgespreide slippen en een groot, buikig, ongespoord lipje; bovendien is dit geslacht het eenige dezer familie, dat in het bezit is van twee meeldraden. Daartoe behooren verscheiden sierplanten, zooals *C. insigne* Wall. met zeer fraaie, groote en duurzame bloemen, van welke de bladeren van buiten zacht behaard, bleek-groen, stomp, geribd en gestreept, aan den rand gegolfd, van binnen vuilbruin en aan de basis roodachtig bruin gevlekt zijn, — *C. venustum* Wall., eveneens met groote, schoone bloemen met eironde, spitse, wit en groen geribde lip, — en in de Duitsche bosschen vindt men *C. calceolus* of het *vrouwenschoentje* met bruinroode bloemdekslippen en een gele lip.

Cyprisch kruis in de wapenkunde is een azure kruis op een zilveren veld.

Cyprus, in het oud-Grieksch *Kypros,* in het nieuw-Grieksch *Kypro* en in het Turksch en Arabisch *Kibris,* is een tot het Turksche rijk behoorend, sedert 1878 onder Engelsch protectoraat staand eiland in het O. der Middellandsche Zee, ten Z. van Klein-Azië gelegen. Het is belangrijk door zijn ligging tegenover het Suezkanaal en Egypte, heeft een oppervlakte van 9282 (of 9601) km. en is naar de grootte het derde eiland der Middellandsche Zee. Het bezit de gedaante van een in de lengte oostwaarts zich uitstrekkenden rechthoek met talrijke insnijdingen en met het noordoostwaarts uitstekend schiereiland Karpas, dat in Kaap St. Andries eindigt. Volgens het onderzoek van de Fransche geologen *Gaudry* en *Damour* (1853) is het eiland eerst na het midden van het tertiaire tijdperk ontstaan. De oppervlakte is grootendeels bergachtig. Langs de noordkust verrijst een muurvormige kalksteenketen, die zich in den St. Hilarion tot 990 m. verheft. Evenwijdig aan deze loopt in het Z. de hooge Olympus met bevallige dalen, prachtige wouden en domvormige, gedurende eenige maanden met sneeuw bedekte koepels. De drie hoogste verheffingen zijn de Troodos (1952 m.), Macheras (1442 m.) en Stavrovuni of St. Croce (700 m.). Tusschen genoemde 2 bergketens strekt zich de vlakte van Messaria uit, waar de Pedias en Yalias van het O. naar het W. doorheenstroomen. Het klimaat is er zacht en gezond, de bodem vruchtbaar, doch aardbevingen, oorlogen, besmettelijke ziekten en de heerschappij der Turken hebben het eiland ontvolkt.

De plantengroei ontwikkelt zich het meest van Januari tot April, als de temperatuur stijgende is, tot aan het ophouden der regens. Het eiland bezit slechts naaldwouden. Van de dieren is alleen de mufflon merkwaardig, die in het gebergte wordt aangetroffen; de zoogenaamde Cypersche kat komt uit Syrië en niet van het eiland Cyprus.

De voornaamste producten van het eiland zijn granen, katoen, alizarine en zuidvruchten.

Ook is Cyprus het land waar de bloemkool oorspronkelijk vandaan is gekomen. De te velde staande gewassen hebben dikwijls veel te lijden van sprinkhanen. De industrie beperkt zich tot de bewerking van zijde, leder, katoen en asbest. Van den beroemden Cypruswijn wordt de Commanderia in het land zelf verbruikt en te Mavro uitgevoerd. De voorheen rijke kopermijnen leveren niet veel meer op. Het eiland bezit geen natuurlijke haven, maar reeds in de Oudheid bestond de kunsthaven van Famagoesta. Den 6den October 1881 werd ook de haven van Limassol geopend. De invoer bedroeg in 1912: 602 345 pd. st., de uitvoer 728 988 pd. st. De voornaamste uitvoerartikelen zijn, behalve wijn, katoen, zuidvruchten, vee, koren en gerst.

De bevolking, die in de Middeleeuwen meer dan een millioen zielen telde, was in 1911, behalve de troepen, 274 108, waarvan 56 428 Mohammedanen. De overigen behooren grootendeels tot de Grieksch-Katholieke Kerk. De taal is Grieksch. In 1913 waren er 412 Christelijke en 193 Mohammedaansche scholen met 33 000 leerlingen. Het eiland wordt bestuurd door Engeland, sedert de conventie van den 4den Juni 1878. De High Commissioner, tevens opperbevelhebber der troepen, wordt bijgestaan door een executive council en een wetgevend lichaam van 18 leden, namelijk 6 ambtenaren en 12 ingezetenen, waarvan 3 Mohammedanen. De inkomsten bedroegen in 1912—1913: 334 685 pond sterling, de uitgaven 258 661 pond sterling, waarbij nog een jaarlijksche schadeloosstelling van 92 800 pond aan Turkije komt. Turksche, Engelsche, Fransche en ook andere munten zijn er in omloop.

Geschiedenis. Cyprus is een uit archaeologisch oogpunt zeer belangrijk eiland. In den jongsten tijd hebben Duitsche en Engelsche geleerden bij Tamossos, Amathonte, Hagia-Paskevi en elders tal van graven en doodensteden blootgelegd, waaruit merkwaardige kunstvoorwerpen, meest uit het bronzen tijdperk, te voorschijn zijn gebracht. Het is gebleken, dat Cyprus in het voorhistorisch tijdperk (3000—1000 v. Chr.) dicht bevolkt was en een eigen cultuur bezat, die verschilde van de Egyptische en de Syrische. Ofschoon zich later, in den historischen tijd, Phoeniciërs en Grieken op het eiland vestigden, behield het nog lang zijn onafhankelijkheid. In de 6de eeuw v. Chr. werd Cyprus een twistappel tusschen Egypte en Perzië. Geruimen tijd was het eiland een Perzisch wingewest; daarna werd het een deel van het Macedonisch wereldrijk; vervolgens kwam het, na den dood van *Alexander den Groote*, onder den scepter der Ptolemaeën. De Romeinen veroverden het in 59 v. Chr.; tot 1191 bleef het aan het Oost-Romeinsche rijk onderworpen. Toen werd het, tijdens den 3den Kruistocht, door *Richard Leeuwenhart* veroverd, die het *Guy de Lusignan*, koning van Jeruzalem, ten geschenke gaf. Tegen het eind der 14de eeuw maakten de Genueezen er zich van meester, die het in 1489 aan de Venetianen moesten afstaan. In 1571 viel het eiland in handen der Turken. Herhaalde opstanden, o.a. in 1764 en 1825, werden bloedig onderdrukt.

Voor de goede diensten, Turkije bewezen bij de herziening van de vredesbepalingen van San Stefano, stond de Porte in 1878 Engeland het recht toe Cyprus te bezetten (verdragen van den 4den Juni en den 1sten Juli 1878). Het eiland is sedert dien tijd, evenals Gibraltar en Malta, een sterk strategisch punt voor de Engelsche Middellandsche Zee-vloot. Den 5den November 1914 verklaarde Engeland, nadat Turkije Rusland had aangevallen en zich aan de zijde van Duitschland en Oostenrijk had geschaard, Cyprus bij het Britsche rijk ingelijfd.

Sindt 1878 is, door toedoen der Engelschen, de gezondheidstoestand op het eiland zeer verbeterd. Ook voor het onderwijs en den handel is door hen veel gedaan.

Literatuur: J. Hutchinson en *C. D. Cobham*, Handbook of Cyprus (Londen 1907); *C. V. Bellamy* en *A. J. Jukes-Brown*, Geology of Cyprus (Plymouth 1905); *Magda H. Ohnefalsch-Richter*, Griechische Sitten und Gebräuche auf Cypern (Berlijn 1913); *dezelfde*, Kypros, Die Bibel und Homer (Berlijn 1893); *Holwerda*, Die alten Kyprier in Kunst und Kultus (Leiden 1885); *Enlart*, L'art gothique et la Renaissance en Chypre (Parijs 1899, 2 dln.); *Oberhummer*, Die Insel Cypern (München 1902 v.v.); *Cobham*, An attempt at a bibliography of Cyprus (4de druk 1900).

Cypselus, in het Grieksch *Kypselos*, een tiran van Corinthe, werd omstreeks het jaar 700 v. Chr. als kind door zijn moeder in een kast verborgen en alzoo aan den bloeddorst der *Bacchiaden* ontrukt. In 655 v. Chr. maakte *Cypselus* zich van het gezag meester. Na zijn dood (625) volgde zijn zoon *Periander* hem op, die de kast, met beeldhouwwerk in goud en ivoor versierd, in den tempel te Olympia liet bewaren.

Cyrano de Bergerac. Zie *Bergerac*.

Cyrenaïca, in het Grieksch *Kyrenaika*, was een belangrijk Noord-Afrikaansch landschap, door Grieken bewoond en op de hoogvlakte van Barca gelegen. De Grieksche kolonie werd er omstreeks het jaar 631 v. Chr., op bevel van het orakel van Delphi, door inwoners van het eiland Thera onder aanvoering van *Battus* gesticht. Het landschap ontleende zijn naam aan de stad Cyrene, terwijl er voorts nog 4 andere Grieksche steden gesticht werden en dat gewest ook wel Pentapolis (Vijfstad) genoemd werd. De nakomelingen van *Battus* hadden er als vorsten een beperkt gezag, en onder *Arcesilaus III* verviel het aan de Perzen. Omstreeks het jaar 440 v. Chr. werd er de republikeinsche regeeringsvorm ingevoerd, en handel, scheepvaart, kunst en wetenschap bloeiden er. Weldra echter ontstond verdeeldheid, en tirannen maakten zich meester van de heerschappij. Na den dood van *Alexander den Groote* werd het veroverd door *Ptolemaeus Lagi* en bij Egypte gevoegd, en het bleef onder den schepter der *Ptolemaei*, totdat *Apion*, een onechte zoon van *Ptolemaeus VII Physcon*, het in 96 v. Chr. aan de Romeinen naliet, die het eerst onafhankelijk verklaarden, maar het 30 jaar later met Creta tot een Romeinsch wingewest vereenigden. Later werd Cyrenaïca door Barbaarsche horden

uit de binnenlanden van Afrika geteisterd, en in de 7de eeuw onzer jaartelling voltooiden de Saracenen het werk der verwoesting.

Den 5den November 1911 annexeerde Italië Cyrenaïca. Nu vormt het een district van Libio Italiana, bestuurd door een Gouverneur. De hoofdstad is Benghasi.

Het land is door goed weiland geschikt voor veeteelt.

Cyrenaïsche school is de naam van een wijsgeerige richting in de Grieksche Oudheid. Haar naam ontleent zij aan de stad Cyrene op de Noordkust van Afrika, de geboorteplaats van *Aristippus* (zie aldaar), den stichter dezer denkrichting. *Aristippus* en zijn volgelingen legden den nadruk op slechts één gedeelte van de leer van *Socrates*. Voor *Socrates* was de deugd in de allereerste plaats op zichzelf het voor den mensch meest begeerenswaardige goed, al erkende hij tevens, dat het streven naar het zedelijk goede het nuttig effect had, het geluk van den mensch te bevorderen. De Cyrenaïci nu vragen: wat kan het best het geluk des menschen bevorderen? Geluk is een subjectieve gewaarwording, men kan dus geen objectieven inhoud hiervoor vaststellen. Geluk is wat ieder als zoodanig gevoelt. Ieder moet zelf beoordeelen, wat hem tot lust of onlust strekt. De lust op zichzelf is een goed, maar op lust volgt veelal leed. Men overwege dus wel, voordat men zijn keuze doet. Genieten is de juiste keuze doen, juist overwegen en nameten, wat het langst en het meest genot zal schenken. Veelal noemt men deze denkrichting, die aan het juiste genieten zoo'n groote plaats toekent, het *hedonisme*. Ditzelfde denken leidt licht tot *pessimisme*; ieder, die wil nadenken, weet hoeveel rampspoed hem dagelijks bedreigt en dat te avond of te morgen ook hij door smart en tegenspoed zal worden getroffen. Het eenige geluk, de zekerheid niet meer aan rampen te zijn bloot gesteld, is eerst te bereiken in den dood. Alleen de dooden zijn waarlijk gelukkig te prijzen.

Cyrene, de hoofdstad van *Cyrenaïca* (zie aldaar), in het Grieksch *Kyrene* (Dorisch *Kyrana*), was gelegen aan de waterbron Kyra, thans Ain Sjahat of Eeuwige Bron. Zij lag op een hoogvlakte, 15 km. van de kust, tusschen 2 bergtoppen, waarvan de oostelijke waarschijnlijk den Akropolis droeg. Aan de noordelijke helling van den ander ontsprong de reeds genoemde bron, waarbij zich een tempel van *Apollo* verhief, en verder westwaarts lag een schouwburg, in de rotsen uitgehouwen. Voorts blijkt uit de trotsche bouwvallen, dat de stad weleer in het bezit was van een groot aantal prachtige tempels en andere openbare gebouwen. Ook werd de wetenschap er ijverig beoefend, want zij was de vaderstad van *Aristippus*, *Anniceris* en *Carneades*, van den dichter *Callimachus* en van den geleerden *Eratosthenes*.

Cyriacus *van Ancona* of *Kyriacus de Pizzicolle*, geboren in 1391, overleden in 1449 te Cremona, behoort tot den kring der voornaamste humanisten der Italiaansche Renaissance en was de eerste, die groote wetenschappelijke reizen in de landen der klassieke Oudheid ondernam. De ervaringen zijner reizen legde hij neer in dagboeken en „commentariën". Van deze zijn slechts enkele fragmenten bewaard gebleven, o.a. in het in de Barbarinische bibliotheek te Rome bewaarde teekenboek van den architect *Giuliano da San Gallo* en in den Münchener „Codex" van teekeningen van *Hartmann Schedel*. Beide handschriften bevatten copieën naar bladen uit het dagboek van *Cyriacus*.

Cyrilla *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cyrillaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-spletigen kelk, door uitgespreide bloemkroonbladeren, door een 2-lobbigen stempel en door een bes-vormige, 2-zadige vrucht. Het omvat een aantal sierplanten; de meestbekende soort van deze is *C. caroliniana* Mich. (*C. racemiflora* L.), die een paar meter hoog wordt. Zij draagt lancetvormige, onbehaarde, afwisselende bladeren en sierlijke, witte, in neerhangende trossen gerangschikte bloemen. Men moet haar op een vorstvrije plaats door den winter brengen.

Cyrillische periode. Zie *Kalender*.

Cyrillisch schrift of *Cyrillica*. Zie *Kerkslavisch en Glagolica*. Voor de schrijfwijze, zie *Schrift*.

Cyrillus *van Alexandrië*, een kerkvader van buitengewoon groote beteekenis, werd opgevoed bij zijn oom *Theophilus*, patriarch van Alexandrië. In 412 werd hij de opvolger van zijn oom, en onderscheidde zich in dit ambt door zijn geweldige machtsontwikkeling. Het belangrijkst is hij als politieke figuur. Om de Israëlieten te straffen, die in een oproer het bloed van Christenen hadden doen vloeien, overviel hij hen aan het hoofd van het opgewonden grauw, vernielde hun woningen en verdreef hen uit de stad. Toen de prefect van Egypte hierover klaagde, werd hij op straat door 500 monniken aangevallen. Eén dier monniken werd als belhamel gegrepen en doodgegeeseld, doch *Cyrillus* deed zijn lijk in een plechtigen optocht naar den Dom brengen, gaf hem den naam van *Thaumasius* en prees hem als een martelaar en heilige. Dat hij eenige schuld draagt aan den moord op *Hypatia*, de geleerde dochter van den wiskunstenaar *Theon*, berust op geen wettige gronden. Hij werkte op het concilie van 403 met zijn oom mede tot de veroordeeling van *Chrysostomus*. Den nieuwen patriarch van Konstantinopel, *Nestorius*, die een aanklacht tegen hem ging inbrengen, wist hij te overwinnen. Beider strijd, die vooral de vereering van *Maria* betrof, waarvan *Cyrillus* een ijverig voorstander was, alsmede de vereeniging der beide naturen in *Christus*, zou op het Concilie te Ephesus in 431 beslist worden. *Cyrillus* opende de vergadering, voordat zijn tegenstanders, de patriarch *Johannes* van Antiochië en de Synische bisschoppen aangekomen waren. Hoewel *Nestorius* weigerde, mannen, die zijn vijanden waren, als bevoegde rechters te erkennen, hoewel 68 bisschoppen zich aan zijn zijde schaarden en de keizerlijke commissaris een uitstel van 4 dagen eischte, werd eerstgenoemde toch veroordeeld. Toen echter kort daarna de patriarch van Antiochië verscheen, hield ook deze met 50 bisschoppen een synode, waarop *Cyrillus* veroordeeld werd. In weerwil van de tusschenkomst van keizer

Theodosius bleef de strijd tusschen die 2 mannen, den patriarch en *Cyrillus*, nog 3 jaar aanhouden. *Cyrillus* overleed in 444. Hij heeft geschriften op allerlei gebied der theologie nagelaten. Zijn gevoelen, te Chalcedon gewijzigd, behield de overhand in de kerk, en deze nam hem op onder de heiligen. Hij werd door *Leo XIII* tot *„Doctor ecclesiae"* verklaard. Zijn werken zijn o.a. door *Aubert* in 7 deelen uitgegeven (1638), het compleetst door *Migne* (1868—1877).

Zie: *Sicking*, De onschuld van den H. Cyrillus van Alexandrië aan den moord op Hypatia (De Katholiek, 129ste en 130ste dl.).

Cyrillus *van Jeruzalem*, een beroemd kerkvader, werd geboren te Jeruzalem omstreeks het jaar 315 na Chr., werd in 335 diaconus, in het volgende jaar priester en na den dood van den heiligen *Maximus* bisschop in zijn geboorteplaats (350). In den Ariaanschen strijd geraakte hij in twist met den Ariaanschen bisschop *Acacius* van Caesarea, welke oneenigheid door den naijver tusschen de beide bisdommen Jeruzalem en Caesarea nog verscherpt werd. Een concilie, aldaar ter plaatse gehouden, ontzette hem van zijn ambt, maar de kerkvergadering te Seleucia herstelde hem in zijn betrekking en verjoeg zijn opvolger. Toch slaagde *Acacius* er in, hem het volgende jaar nogmaals van zijn waardigheid te berooven, en nadat keizer *Constantinus* bij het aanvaarden zijner regeering hem teruggeroepen had, werd hij ten derden male verwijderd door keizer *Valens*. Eerst na den dood van dezen keerde hij naar Jeruzalem terug. Hij nam deel aan het Concilie te Konstantinopel (381), waar de gestrenge aanhangers van *Athanasius* zich met de gematigde partij verzoenden. Van hem zijn 23 catechesen of leerredenen bewaard gebleven, uitgegeven door *Touttée* (beste uitgave: Parijs 1720). Hij overleed in 386.

Cyrillus, eigenlijk *Constantinus*, de apostel der Slaven, werd geboren te Thessalonica omstreeks het jaar 820 en studeerde te Konstantinopel. Hij omhelsde den geestelijken stand en begaf zich met zijn broeder *Methodius* naar de woestijn, om zich tot het bekeeringswerk onder de Mohammedanen voor te bereiden. Op last van keizer *Michaël III* ging hij als priester naar de Chazaren aan de Kaspische Zee en bracht er velen, zelfs den khan, tot het Christelijk geloof. Later werd hij volgens de overlevering met zijn broeder afgevaardigd naar *Boris*, vorst der Bulgaren (864). Na dien tijd strekte zijn zendingswerk zich uit tot de Slaven in Pannonië. Door de overzetting des Bijbels in het Slavisch en door de uitgave van andere godsdienstige geschriften in die taal schiep hij er een nationale letterkunde. Ook de vermelding, dat door hem het Christendom in Bohemen gebracht is en de heilige *Ludmilla* van zijn hand den doop ontvangen heeft, schijnt een legende te wezen. Tot herstel van den ouden bisschopszetel te Pannonië en om de Kerk in de Slavische landen te regelen, begaven zich de broeders naar Rome, waar *Cyrillus* den 14den Februari 869 in een klooster overleed, terwijl *Methodius* tot aartsbisschop van Pannonië gewijd werd en kort daarna van paus *Johannes VIII* verlof ontving, bij den kerkdienst de Slavische taal te gebruiken. In 1864 werd in Bohemen en Moravië het 1000-jarig gedenkfeest van de stichting van het Slavisch Christendom plechtig gevierd.

Zie: *Bonwetsch*, Cyrill und Methodius, die Lehrer der Slawen (Erlangen 1885); *L. K. Goetz*, Geschichte der Slawenapostel Konstantinus und Methodius (Gotha 1897).

Cyrillus- en Methodiusorde is een Bulgaarsche ridderorde, ter herinnering aan de verklaring van Bulgarije tot een onafhankelijk koninkrijk in Februari 1910 door koning *Ferdinand I* gesticht. De orde is de hoogste van het land, bestaat slechts uit één klasse en wordt verleend wegens groote verdiensten jegens vaderland en kroon. Behalve de prinsen van het koninklijk huis mag zij slechts 15 inlandsche ridders tellen. Zij kan alleen toegekend worden aan hen, die den hoogsten trap in civielen of militairen dienst hebben bereikt en bovendien reeds de hoogste klassen der overige Bulgaarsche orden bezitten. Bovendien kan zij worden uitgereikt aan vreemde vorsten en leden van buitenlandsche regeerende huizen, die den Christelijken godsdienst zijn toegedaan, aan buitenlandsche staatslieden, die zich jegens Bulgarije, en aan Bulgaren en buitenlanders, die zich voor de menschheid in het algemeen hebben verdienstelijk gemaakt. Het ordeteeken is een wit herkruist kruis, dat in het hart beladen is met een medaljon, voorzien van de beeltenissen van *Cyrillus* en *Methodius*, de apostelen der Slaven (*zie Cyrillus*), omgeven door de woorden EX ORIENTE LUX (Uit het Oosten het licht). Uit elk der vier kruisboeken schiet een stralenbundel, beladen met een lelie. Het kruis hangt met een serafijn aan een gouden halsketen, waarvan de uit gestyleerde bladeren bestaande vierhoekige schalmen afwisselend met lelies, gekroonde Bulgaarsche leeuwen en de gekroonde beginletters van den naam van den stichter zijn belegd. Verder een zilveren ster met de serafijn in het midden en in de boeken voorzien van de met de lelie beladen stralenbundels, welke is aangebracht op een zalmkleurigen band, die als een sjerp van den linker schouder naar de rechter heup wordt gedragen. Grootmeester der orde is de koning. Haar feestdag valt op den 11den Mei.

Cyrillus Lukaris, patriarch van Konstantinopel, werd waarschijnlijk in 1572 op Kreta geboren. Hij studeerde te Venetië en te Padua en vertoefde eenigen tijd in het Hervormde Zwitserland, vooral in Genève. In 1602 werd hij patriarch van Alexandrië, in 1621 van Konstantinopel. Hij streefde naar een hervorming der Grieksche Kerk, zooveel mogelijk in overeenstemming met de Gereformeerde leer. Daarom liet hij te Genève in 1629 in het Latijn en in 1633 in het Grieksch zijn geloofsbekentenis drukken, waarin de voornaamste leerstellingen der Gereformeerde Kerk opgenomen zijn. In 1628 werd door zijn toedoen aan *Karel I* van Engeland het beroemde bijbelhandschrift, de „codex Alexandrinus", gegeven. Van alle kanten vijandig bejegend, vier maal afgezet, werd hij in 1638 als landverrader aangeklaagd, door sultan *Moerad IV* gevangen gezet en vermoord.

Na zijn dood heeft de Grieksche Kerk zich op verschillende synodes tegen de ketterijen van *Cyrillus* verklaard.

Cyrtanthus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Narcisachtigen *(Amaryllidaceeën)*. Het onderscheidt zich door een buis-knotsvormig bloemdek met een 6-spletigen rand, in de buis bevestigde en naar elkander toegebogen meeldragen en samengedrukte zaden. Het omvat fraaie bolgewassen, die aan de Kaap groeien. Hiertoe behoort *C. angustifolius* Ait. met lijnvormige, smalle, stompe, eenigszins gootvormige, slappe bladeren en een bloemscherm met 4 prachtige, gesteelde, neerhangende, rolronde, scharlakenroode bloemen — voorts *C. obliquus* Ait. de grootste en prachtigste soort van dit geslacht, met groote roode of geelachtig-roode bloemen.

Cyrus, in het oud-Perzisch *Koeroes* en in den Bijbel *Kores*, gewoonlijk de *Oudere* genaamd, was de stichter van het oud-Perzische rijk. Hij behoorde tot het vorstenhuis der *Achaemeniden* en was volgens de sage de zoon van *Cambyses*, een aanzienlijk inwoner van Perzië, een leenman van het Medische rijk, en van *Mandane*, een dochter van den Medischen koning *Astyages*. Toen deze, volgens *Herodotus*, gedurende de zwangerschap zijner dochter droomde, dat uit haar een boom ontsproot, die geheel Azië overschaduwde, gaven de droomuitleggers hem te kennen, dat zijn kleinzoon hem ontronen zou, waarom de koning bevel gaf, het kind terstond na de geboorte te dooden. Het kind werd echter gered door den dienaar *Harpagus* en vervolgens door een herder opgevoed. Toen hij later als knaap aan *Astyages* een fier antwoord gaf, herkende deze hem als zijn kleinzoon, en door de wichelaars gerust gesteld, zond hij hem naar zijn ouders in Azië terug. Na den dood van zijn vader *Cambyses* greep *Cyrus* intusschen met kracht naar de teugels van het bewind. Hij vernietigde de leenhoorigheid van zijn vaderland aan Medië en onderwierp zelfs dit laatste door de overwinning bij Pasargadae op *Astyages* (550). Aan deze romantische Grieksche overlevering ontbreekt een historische kern niet.

Nadat hij de noordelijke en oostelijke grenzen bevestigd had, rukte *Cyrus* door Cappadocië voorwaarts tot Lydië, belastte zijn neef *Arsames*, den grootvader van den veel later levenden *Darius*, met het regentschap in Perzië en versloeg koning *Croesus* van Lydië bij Pteria (546), waarna hij door de verovering van Sardes Lydië onderwierp aan zijn heerschappij. Voorts veroverde hij de kleine staten langs de Aziatische kust der Middellandsche Zee, en daar de zelfstandigheid van Babylon een struikelblok was voor de eenheid der oostelijke en westelijke provinciën van zijn uitgestrekt gebied, trok hij daartegen op, veroverde de hoofdstad door den Eufraat af te dammen, vernederde koning *Nabonedus* en herschiep het land in een Perzisch wingewest (539). Om zijn heerschappij in Phoenicië en Syrië te bevestigen, veroorloofde hij aan de Joodsche ballingen in Babylon den terugkeer naar hun vaderland. Tevens zorgde hij voor de inwendige belangen des rijks, zoodat *Xenophon* in zijn „Cyropaedie" hem voorstelt als een voorbeeld voor alle regenten. Toch had hij in het laatste tijdperk van zijn bestuur veel te strijden, vooral in het N. en O. des rijks tegen de Massageten, aan de overzijde van de Araxes gevestigd en door koningin *Tomyris* bestuurd. *Herodotus* vermeldt, dat *Cyrus* in een dier gevechten gesneuveld is en dat die vorstin zijn hoofd van het lichaam scheidde en in een zak met bloed wierp, daarbij uitroepende: „Verzadig u thans, tiran!" Waarschijnlijker is, dat hij in 530 in het N.O. van Iran gesneuveld is in een oorlog tegen de Derbiken. *Cyrus* was gehuwd met *Cassandane*, een dochter van den Achaemenide *Pharnaspes*, en liet twee zonen na, *Cambyses* en *Smerdis*, benevens eenige dochters, waarbij zich *Atossa* bevond, die eerst gehuwd was met *Cambyses*, daarna met *Pseudo-Smerdis* en eindelijk met *Darius*.

Cyrus, gewoonlijk *de Jongere* genaamd, de jongste zoon van *Darius Nothus* (Ochus) en van *Parysatis*, werd niet lang na de troonsbeklimming van zijn vader geboren (424 v. Chr.). Reeds op 16-jarigen leeftijd kreeg hij het bewind in Klein-Azië. Zijn heerschzucht ontwikkelde zich vroegtijdig, en toen na den dood zijns vaders zijn oudere broeder *Artaxerxes Mnemon* koning werd, nam hij deel aan een samenzwering tegen dezen. Zijn toeleg kwam aan het licht, doch zijn broeder schonk hem niet alleen vergiffenis, maar verhief hem tot stadhouder van Klein-Azië. Niettemin verzamelde *Cyrus* een groot leger, waarbij zich ongeveer 13 000 man Grieksche huurtroepen bevonden, waarmede hij tegen *Artaxerxes* oprukte, om hem van den troon te stooten. Laatstgenoemde trok hem te gemoet, en in de vlakte van Cunaxa viel een beslissende veldslag voor (401), waarin *Cyrus* verslagen werd en sneuvelde. Daarna was het, dat *Xenophon* met 10 000 man Grieksche hulptroepen den beroemden „Terugtocht" („Anabasis") volbracht.

Cyste, *Cystoïd*, *Cystom* of *Kystom* noemt men een met een brijachtige massa of een vloeistof gevuld gezwel, vooral van de huid, den eierstok en andere organen. Zie *Gezwellen*.

Cystine is een organische, stikstof- en zwavelhoudende base, een bestanddeel der nieren, dat soms in pis en pissteenen voorkomt en kristalliseert in kleurlooze, zeszijdige prisma's. Het lost niet op in water en alcohol, maar gemakkelijk in zuren en alkaliën. Cystine heeft de samenstelling $C_6H_{12}N_2O_4S_2$ en is waarschijnlijk een dithiodiamidodimelkzuur $S_2[C(CH_3)(NH_2).CO_2H]$. Door reductie met tin en zoutzuur ontstaat uit cystine het cysteïne, $C_3H_7NO_2S$, amidothiomelkzuur. De beteekenis der cystine voor het dierlijk lichaam is nog onbekend.

Cystitis. Zie *Pisblaas*.

Cystoïdeeën is de naam van een fossiele klasse der Stekelhuidigen *(Echinodermen)*. Men vindt ze alleen in de onderste lagen van het siluur. Zij hebben een blaasvormigen, uit kalkplaten bestaanden kelk, een korten, doorgaans lederachtigen steel, om zich vast te hechten, en op de bovenste oppervlakte zeer weinig ontwikkelde armen, tusschen welke men steeds den mond en de anale opening en soms

ook een geslachtsopening aantreft. De meest bekende is *Echinosphaerites aurantium.*

Cystolithen noemt men druiventrosvormige, gesteelde lichaampjes, die men bij sommige planten, o.a. bij *Ficus,* vindt in sommige bijzonder groote cellen in de bladeren of in den stengel. Zij zijn uit cellulose en koolzure kalk opgebouwd. Men moet deze lichaampjes opvatten als verzamelplaatsen voor het te veel aan koolzure kalk, dat de plant bezit; op die wijze is n.l. die kalk aan de circulatie onttrokken. Bij andere planten heeft die afzetting plaats in de cellen der epidermis.

Cystopus is de naam van een zwammengeslacht uit de familie der *Cystopodiaceeën.* Het omvat woekerzwammen, die op levende planten worden gevonden, terwijl haar ééncellig mycelium binnen in de groene deelen wordt aangetroffen; de conidiën worden, onder de opperhuid ketenvormig afgesnoerd, na afstooting der opperhuid vrij, en laten in water talrijke zwermsporen los. Dikwijls ook ontstaan in het mycelium, dus binnen in de aangetaste plant, geslachtsorganen, wier product (de *oöspore)* eerst na de verrotting van dat deel in het volgende jaar ontkiemt, terwijl de zwermsporen terstond vatbaar zijn voor ontkieming. Soms kiemen ook de conidiën in hun geheel, dus zonder zwermsporen te hebben voortgebracht. *C. candidus* Lév. *(Albugo candida* of witte roest) vindt men dikwijls op kruisbloemige planten, vooral op *Capsella bursa pastoris* (Herderstasschje), en vormt door zijn conidiën witte plekken. *C. Portulacae* vindt men op porselein *(Portulaca); C. Tragopogonis* op samengesteldbloemigen.

Cythera. Zie *Aphrodite* en *Cerigo.*

Cythnus *(Kythnos),* thans *Thermia,* een der eilanden van de Grieksche Cycladen, 10 km. ten zuidoosten van Ceos, 76 v. km. (volgens anderen 85 v. km.) groot, is met heuvels bedekt, die zich tot 350 m. verheffen. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit glimmerlei en kalksteen en bevat marmer alsmede ijzerertsen. Men verbouwt er koren en wijn; ook wordt er veeteelt uitgeoefend. Het aantal inwoners bedraagt 4600. De hoofdstad Kythnos, ook Chora of Messaria geheeten, bezit een haven, in welks nabijheid minerale bronnen voorkomen, waaraan de naam *Thermia* ontleend is. Aan de westkust van het eiland liggen de ruïnes van de oude stad Cythnus.

Cytinus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rafflesiaceeën.* De éénhuizige plant onderscheidt zich door eenslachtige bloemen met een gekleurd, buisklokvormig bloemdek met 4-spletigen zoom (de mannelijke bloemen met een zuil, waarboven zich 8 helmknopjes bevinden — de vrouwelijke met een éénhokkig, onderstandig vruchtbeginsel, een zuilvormigen stijl en een knopvormigen gesleufden stempel), terwijl de vrucht een lederachtige bes is. De eenige soort is *C. Hypocistis* L., een woekerplant, die op de wortels van verschillende Cistussoorten in het zuiden van Europa, in het noorden van Afrika en in Klein-Azië groeit.

Cytisus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceeën).* Het omvat boomen en heesters met groote, gele bloemen, die gedeeltelijk als sierplanten gekweekt worden, gedeeltelijk tot het verkrijgen van geneesmiddelen dienen. De meestbekende soort is voorzeker *C. Laburnum* L. of de gouden regen, die in vele tuinen en parken van Midden-Europa te vinden is, 3 tot 5 m. hoog wordt en een menigte prachtige, neêrhangende bloemtrossen draagt. Men vindt in Duitschland geheele bosschen van dit gewas. Voorts vermelden wij van de vele soorten nog *C. purpureus* Scop., die met purperroode bloemen prijkt, — *C. Cajar,* die in Oost- en West-Indië groeit en *C. scoparius Andreanus.* In de boomkweekerijen maakt men vrij veel van de *Cytisus* gebruik in pyramiden-, struik- of stamvorm. Eveneens dient dit gewas voor bloemistdoeleinden. Daartoe worden de planten geruimen tijd in potten gekweekt om voor de trekkerij te dienen.

C. adami is een entbastaard, en wel van *Cytisus Laburnum* en *Cytisus purpureus,* en staat in zijn eigenschappen tusschen de beide genoemde in. Eigenaardig is het, dat aan zoo'n *C. adami* drieërlei takken kunnen komen: 1°. takken van *Laburnum,* 2°. takken van *purpureus;* 3°. takken van *adami* zelf. Deze splitsing van de bastaard in de beide oorspronkelijke planten kan zelfs plaats hebben in dezelfde bloem of in hetzelfde blad. — Bij nader onderzoek bleek, dat de opperhuid van *adami* — een *purpureus*-opperhuid is, terwijl het overige weefsel met dat van *Laburnum* overeenstemt.

Cytoden noemt men in de zoölogie lagere organismen zonder celkern. Ook onder de planten kent men een geheele reeks van zoodanige cellen, zooals bijv. de splijtzwammen of schizomyceten.

Cytoplasma. Zie *Cel* (planten).

Cyttiden is de naam van een familie uit de orde der Beenvisschen *(Teleostei)* en de onderorde der Stekelvinnigen *(Acanthopterygii).* De weinige tot deze familie behoorende leden zijn gekenmerkt door het bezit van een hoog, sterk zijdelings samengedrukt lichaam, dat òf naakt, òf met kleine schubben of schilden bedekt is; de oogen zijn zijwaarts geplaatst; de kleine tanden zijn kegelvormig; de rugvin bestaat uit twee van elkander verschillende helften; de buikvinnen zijn keelstandig; de kieuwspleet is wijd.

Alle leden zijn echte zeevisschen, die het gematigde gedeelte van het Noordelijk en Zuidelijk halfrond bewonen. In het tertiaire tijdperk komen fossielen van deze familie voor.

De beide tot deze familie behoorende geslachten zijn:

1e. Zeus met *Zeus faber,* de *Zonnevisch.* Deze visch komt in onze zeegaten en in de Noordzee niet zeldzaam voor, evenzoo op de kusten van gematigd Europa, in de Middellandsche Zee en ook op de kusten van Japan en Australië. Op den kop zijn stekels, terwijl een rij beenplaatjes aanwezig is langs de basis van den rug- en anaalvin en op den buik. Hij bereikt een lengte van 60 à 70 cm., bij uitzondering echter 1 m. en leeft afwisselend in volle zee en op groote diepte. In de maag worden dik-

wijls overblijfselen gevonden van diepzeebewoners, zooals larven van de paling.

Bij ons te lande is hij als voedsel weinig geschat, daarentegen wel in Engeland en de andere landen, waar hij aangebracht wordt. De Engelsche benaming is „John Dory", de Duitsche „Petersfische". Bij de visschers van Katholieke landen wordt hij zeer in eere gehouden, vanwege de ronde zwarte vlekken op de zijden, die, naar de legende zegt, door den duim van den Heiligen *Petrus* zijn achtergelaten, toen deze een geldstuk uit den bek dezer visch nam.

Behalve de Zonnevisch zijn nog 5 andere soorten van dit geslacht bekend.

2e. *Cyttus.* De tot dit geslacht behoorende visschen hebben, in tegenstelling met die van het vorige, geen beenplaatjes op het lichaam. Drie soorten zijn van Madeira, Zuid-Australië en Nieuw-Zeeland bekend.

Cyzicеensche stateren worden zeldzâme munten uit Klein-Aziatische steden genoemd, geslagen uit met zilver gemengd goud *(electrum).* Op de voorzijde dragen zij de beeltenissen van goden, menschen of dieren, als Chimaera, griffioen, Pegasus, leeuwen en Sphinx, of andere voorstellingen. Op de keerzijde zijn zij alle voorzien van het *quadratum incusum* (zie aldaar). Geen dezer stateren is van den naam der muntplaats voorzien, zoodat het moeilijk uit te maken is, waar zij geslagen zijn. Alleen die van Cyzicus hebben als bijzonder teeken een tonijn. De naam Cyzicеensche stateren is waarschijnlijk aan al deze munten — ook die niet van een tonijn voorzien zijn — gegeven, omdat zij wellicht in grooter aantal dan elders in de ruïnen van Cyzicus zijn aangetroffen.

Cyzicus, in het Grieksch *Kyzikos,* vroeger een bloeiende stad in Mysië, op het eiland Arktonnesos in den Propontis (Zee van Marmora) gelegen, dat thans met het vasteland is verbonden, beheerschte in haar bloeitijd (4de—2de eeuw v. Chr.) de eilanden van den Propontis en een gedeelte der Mysische kust. In 410 v. Chr. overwon bij Cyzicus *Alcibiades* over de Spartanen. Zij verduurde met moed een belegering van *Mithridates,* werd door *Lucullus* ontzet, maar verloor door *Tiberius* voor altijd haar vrijheid. Lang nog bloeide zij echter door handel en scheepvaart, totdat zij eindelijk, door herhaalde aardbevingen verwoest, nauwelijks eenig spoor van haar voormalige grootheid achterliet.

Czaar. Zie *Tsaar.*

Czacki, *Taddeus,* een Poolsch letterkundige, den 28sten Augustus 1765 te Poryck in Volhynië geboren, ontving zijn opleiding bij een oom te Danzig, daar zijn vader zich in Russische gevangenschap bevond. Koning *Stanislaus Augustus* benoemde hem tot lid van de rechtbank te Warschau en droeg hem tevens op, het geheim archief der Kroon in orde te brengen. Hierdoor kwam hij tot een nauwgezette beoefening der geschiedenis van Polen. Hij werd een ijverig voorstander der constitutie van den 3den Mei 1791 en vestigde zich als hoogleeraar te Krakau. Aan keizer *Alexander I* deed hij den voorslag, om het zeer verwaarloosd onderwijs in de oud-Poolsche gewesten te verbeteren; hij was de bewerker van de stichting van het gymnasium te Krzeminiec, waarvan hij directeur werd. Wegens zijn ijver om den nationalen geest bij de jeugd op te wekken, werd hij van Russische zijde van verleiding der jongelingschap beschuldigd, doch hij rechtvaardigde zich in 1807 te St. Petersburg op zulk een uitstekende wijze, dat de keizer hem tot plaatsvervanger benoemde van prins *Czartorysky,* als curator van het openbaar onderwijs in het westelijk gouvernement. In die betrekking bracht hij uit eigen middelen bijna 1 millioen gulden ten offer tot het stichten van onderscheiden scholen en overleed te Dubno den 8sten Februari 1813. Zijn werken zijn in 1843—1845 in 3 deelen verschenen. Zijn belangrijkst boek handelt over de Poolsche en Littausche wetten.

Czajkowski, *Michaël,* een Poolsch novellist, werd in 1808 te Helczyniec in de Oekraine geboren. Nadat hij in 1831 deel genomen had aan den opstand in de Oekraine, die door zijn zwager *Karel Rozycki* bestuurd werd, nam hij de wijk naar Frankrijk en vestigde zich te Parijs. In 1840 bezocht hij Italië en vertoefde eenigen tijd te Rome, en later zond de Fransche regeering hem naar Konstantinopel, waar hij bij de Porte grooten invloed verwierf. Daarom drong Rusland aan op de verwijdering van Czajkowski, en Frankrijk gaf gehoor aan dien drang. Om een verbanning uit Turkije te verhoeden, ging hij over tot den Mohammedaanschen godsdienst (1851), nam er onder den naam van *Mohammed Sadik* dienst bij het leger, en was reeds in 1854 als pasja aanvoerder van 2 Turksche regimenten. Hij streed in de Dobroedsja tegen de Russen en bedwong in 1870 den dreigenden opstand in Bulgarije. Sedert 1873 woonde hij te Kiew, na amnestie van Rusland bekomen te hebben. Hij beging den 18den Januari 1886 zelfmoord. Als novellist behoort hij tot de romantische school; van zijn geschriften noemen wij: „Powièszi Kosackie" (Kozakkenverhalen, 1837), „Wernyhora" (1838, 2 dln.), „Kirdzali" (1841, 3 dln.), „Ukrainki" (1841) en „Stephan Czarniecki" (1842). Een nieuwe, verbeterde uitgave dezer verhalen, gevoegd bij het werk „Dziwne zycia Polakowi Polek" (1864), gaf hij van 1862 tot 1885 in 2 dln. uit.

Czapka is de nationale Poolsche hoofdbedekking en als zoodanig door de ulanen en lanciers van verschillende legers overgenomen. De czapka bestaat uit een rond, aan het hoofd aanpassend gedeelte, dat door een smalle verbinding bevestigd is aan het vierkante deksel, waaraan de cocarde en bij parades de fouragère en de haarbos bevestigd worden.

Czarniecki, *Stephanus,* een Poolsch veldheer, in 1599 geboren, trad reeds vroeg in de gelederen van het Poolsche leger en onderscheidde zich bij den Kozakkenopstand van 1648 en in den strijd tegen de Tataren. Toen in 1655 *Karel Gustaaf,* koning van Zweden, een inval in Polen deed, verdedigde *Czarniecki* Krakau, totdat gebrek aan levensmiddelen hem noodzaakte, de stad te ontruimen. Deze verdediging schonk aan de Polen nieuwen moed. *Czarniecki* verzamelde de legermacht en waagde het, de Zweden aan te tasten. Na den rampspoedigen slag bij War-

schau (1656) zette hij met 5000 Tataren den oorlog voort en bracht den verdreven koning van Polen terug. Nu werd hij tot ondersteuning van koning *Frederik III* naar Denemarken gezonden en onderscheidde zich bij de verovering van het eiland Alsen. Toen later zijn vaderland met een inval der Russen bedreigd werd, ging hij naar Lithauen, verbond er zich met den hetman *Sapieha*, versloeg den Russischen veldheer *Chowanski* bij Polonka, en bracht daarna *Dolgoroeki* aan den Dnjepr een nederlaag toe. Hierop volgde in 1665 de vrede, en de dappere veldheer werd door zijn koning vorstelijk beloond. Weldra riep een nieuwe oorlog tegen Rusland hem wederom ten strijd. Vergezeld door slechts 13 ruiters, deed hij een tocht door de steppen tot aan den Krim, om de Tataren tot ondersteuning op te wekken. Hij overleed echter te midden zijner ijverige pogingen tot redding des vaderlands in 1665, in het dorp Sokolowko in Volhynië.

Czartoryski is de naam van een aanzienlijke Poolsche familie, waarschijnlijk uit het geslacht der *Jagellonen;* zij stamt af van *Korygiel*, die den naam van *Constantyn* of *Casimir* droeg en in 1390 in den slag bij Wilna sneuvelde, noemde zich in de 17de eeuw *Czartoryski* naar het stadje Czartorysk en werd in den Duitschen rijksvorstenstand opgenomen. Een jongere tak, *Czartoryski Klewan,* is in de mannelijke lijn in 1810 uitgestorven. Van de leden van dit geslacht noemen wij:

Czartoryski, Michael Frederik, geboren omstreeks het jaar 1695, was eerst onderkanselier, daarna groot-kanselier van Lithauen. Gedurende de oorlogen tusschen Rusland en Polen schaarde hij zich aan de Russische zijde, droeg bij tot de eerste verdeeling van Polen, doch schonk aan al zijn onderdanen de vrijheid. Hij overleed den 13den Augustus 1775.

Czartoryski, Augustus Alexander, een jongere broeder van den voorgaande. Deze zond na den dood van koning *Augustus III* (in 1763) zijn neef *Stanislaus Augustus Poniatowski* naar St. Petersburg, om door bemiddeling van dezen voor zich zelf of voor zijn zoon den ontruimden troon te verwerven. De bemiddelaar verkreeg echter de kroon voor zich zelf. Hij overleed den 4den April 1782 te Warschau.

Czartoryski, Adam Casimir, een zoon van den voorgaande, den 1sten December 1734 te Dantzig geboren, nam deel aan den Poolschen rijksdag van 1788 tot 1791 en aan de pogingen van den Poolschen adel om de onafhankelijkheid des lands te herwinnen, beijverde zich tevergeefs om den keurvorst van Saksen tot het aanvaarden der Poolsche kroon en den keizer tot tusschenkomst te bewegen, en verliet daarna het staatstooneel. Hoewel hij zich met den opstand van 1794 niet had ingelaten, werden zijn beide zonen als gijzelaars naar St. Petersburg gebracht. Keizer *Alexander I* benoemde hem echter tot minister en liet zich door hem tot toegevendheid jegens de Polen bewegen. Op het Congres te Weenen werkte zijn invloed gunstig voor zijn vaderland. Daarna werd hij senator palatinus, begaf zich naar zijn goederen en overleed den 22sten Maart 1823 te Sieniawa in Galicië. Zijn gemalin *Isabella Fortunata,* gravin *van Flemming,* geboren te Warschau in 1743, beroemd wegens haar schoonheid en vaderlandsliefde, leefde na den dood van haar gemaal op het kasteel Poelawy, waar zij volksscholen, fabrieken enz. stichtte en Poolsche oudheden verzamelde. Gedurende den opstand van 1830 was dit slot een hospitaal voor de gewonden en een toevluchtsoord voor de vrijheidsmannen. Na den rampspoedigen afloop der omwenteling begaf zij zich naar Wysock in Galicië en overleed aldaar den 17den Juni 1835. Zij leverde onderscheiden geschriften in het Poolsch, en haar dochter *Maria Anna* huwde met hertog *Ludwig van Württemberg.* Zij overleed den 21sten October 1854, den Poolschen roman „Malvina" (1818) nalatende.

Czartoryski, Adam George, prins, oudste zoon van *Adam Casimir* en geboren den 14den Januari 1770. Vóór de uitbarsting van den opstand in 1830 was hij Poolsch senator, woiwode, Russisch kamerheer en lid van den Russischen Rijksraad. Hij studeerde te Edinburgh en te Londen, waarna hij zich in den vrijheidsoorlog onder *Kosciusko* door zijn dapperheid onderscheidde. Na de verdeeling van Polen in 1795, op last van *Catharina II* met zijn broeder *Constantijn* als gijzelaar naar St. Petersburg gebracht, werd hij de vriend van grootvorst *Alexander* en gezant aan het Hof van Sardinië. Nadat *Alexander* den troon bekomen had, benoemde hij hem tot minister van Buitenlandsche Zaken en tot curator over alle inrichtingen van onderwijs in Polen. Den 11den April 1805 onderteekende hij in naam van Rusland het verbond met Groot-Brittannië. Daarna nam hij zijn ontslag, doch bevond zich bij den slag van Austerlitz weder aan de zijde des keizers. Later echter verwijderde hij zich van het staatstooneel en woonde slechts zelden de zittingen van den staatsraad bij, terwijl het gedurig bleek, dat zijn ingenomenheid met Rusland zich niet verder uitstrekte dan tot den czaar. Gedurende den oorlog van 1813 bevond hij zich weder aan de zijde van *Alexander* en vergezelde dezen naar Parijs. *Czartoryski* werd nu lid van den Poolschen raad van administratie, waarna hij in het huwelijk trad met prinses *Anna Sapieha.* Als lid van den Senaat woonde hij den eersten Rijksdag bij en sprak met vrijmoedigheid over het wenschelijke van constitutioneele instellingen, doch zijn hoop op iets dergelijks verdween weldra. Hij nam zijn ontslag, waarna hij zich op het kasteel Poelawy aan de wetenschap wijdde. Na het uitbarsten der omwenteling van 1830 besteedde hij echter al zijn krachten aan zijn vaderland. Weldra was hij voorzitter van het Voorloopig Bewind, en hij riep den Rijksdag bijeen op den 18den December 1830. Den 30sten Januari 1831 benoemde men hem tot voorzitter der Nationale Regeering, en hij bracht de helft van zijn vermogen aan de zaak der vrijheid ten offer. Na de gruwelen echter van den 15den en den 16den Augustus van dat jaar, toen *Krukowiecki* tot dictator gekozen werd, legde hij zijn voorzittersbetrekking neder en diende in de laatste dagen dier treurige worsteling in het korps van generaal *Romarino,*

totdat hij eindelijk in het begin van September 1831 de Oostenrijksche grenzen overschreed. Vandaar ging hij naar Parijs. Hij werd uitgesloten van de amnestie van 1831 en van zijn goederen beroofd. Voorts legde Oostenrijk wegens den opstand van 1846 beslag op zijn goederen in Galicië, hetwelk echter in 1848 opgeheven werd. In Maart 1848 riep hij uit Parijs in een Fransche proclamatie de vertegenwoordigers van Duitschland op, om zich met die van Frankrijk te vereenigen tot herstel van Polen. In April 1848 ontsloeg hij de boeren op zijn heerlijkheid Sieniawa in Galicië van alle heerediensten en gaf hun den grond, waarop zij woonden, in eigendom. Hij overleed den 15den Juli 1861 te Montfermeil bij Parijs.

Als hoofd der familie werd hij eerst opgevolgd door zijn oudsten zoon, prins *Witold*, geboren den 6den Juni 1824 en gehuwd met *Maria*, gravin *Grocholska*, en overleden den 14den November 1865 te Algiers, en daarna door zijn tweeden zoon *Ladislaw*, geboren den 8den Juli 1828 en gehuwd met prinses *Maria Amparo*, een dochter van *Maria Christina*, koningin van Spanje. Zijn echtgenoote overleed den 19den Augustus 1864, en hij sloot den 15den Januari 1872 een tweede huwelijk met prinses *Marguerite Adelaïde Marie van Orleans*, geboren den 16den Februari 1846, een dochter van den hertog *van Nemours*. Afwisselend woonde hij te Parijs en in Galicië, stichtte te Krakau een Poolsch museum en overleed den 23sten Juni 1894 te Boulogne-sur-Mer. Zijn zoon, prins *Adam*, geboren den 5den November 1872, is thans hoofd van het geslacht.

Czartoryski, Constantijn prins, een broeder van *Adam George* en geboren te Poelawy den 28sten October 1773, werd te St. Petersburg officier bij de garde en adjudant van grootvorst *Constantijn*, trad in de dagen van het hertogdom Warschau (1809) in Poolschen dienst en wierf op eigen kosten een regiment. Daarop nam hij deel aan den veldtocht van *Napoleon* tegen Rusland en onderscheidde zich in den slag bij Moskou. In 1816 trad hij voor korten tijd te St. Petersburg weder in de gelederen en werd adjudant-generaal van den czaar. Weldra echter nam hij zijn ontslag en vestigde zich in 1828 te Weenen, verzamelde een kostbaar kabinet van schilderijen en overleed aldaar den 23sten April 1860.

Czartoryski, Adam Constantijn, een zoon van den voorgaande, werd geboren te Warschau den 24sten Juni 1804, ontving zijn opvoeding in Frankrijk, streed in 1831 in den Poolschen opstand en vestigde zich vervolgens te Dresden. Na den dood van zijn gemalin *Randa Radziwill*, een dochter van prins *Anton Radziwill*, hertrouwde hij met *Elizabeth*, een dochter van graaf *Titus Dzielynski*. Hij nam geen deel aan de laatste Poolsche bewegingen, maar onderscheidde zich door zijn weldadigheid. Hij overleed den 19den December 1880 op zijn landgoed Rokossowo.

Czartoryski, Roman, een zoon van den voorgaande, geboren den 23sten November 1839, was van 1870 tot 1873 afgevaardigde naar den Pruisischen Landdag en van 1871 tot 1881 lid van den Duitschen Rijksdag. Hij was geruimen tijd voorzitter van de Poolsche fractie en overleed den 19den Februari 1887 op zijn kasteel Kopyczyngce in Galicië.

Czaslaw is een stad in Bohemen, op 263 m. boven den zeespiegel in een vruchtbare vlakte gelegen. De stad is zetel van het districtsbestuur, heeft vele kerken, een gedenkteeken voor *Ziska*, een museum, een schouwburg en telt (1910) 10 198 inwoners, die zich bezig houden met industrie (suiker, spiritus, bier enz.). Ten noorden van de stad ligt het slagveld van Chotusitz.

Czech is de vermeende stamvader der Czechen, die met zijn gevolg uit Groot-Croatië over 3 rivieren in het tegenwoordige Bohemen zou gekomen zijn en aan volk en land den tegenwoordigen naam zou gegeven hebben. Bohemen heet in het Czechisch Cechy.

Czech, *Franz Hermann*, een priester van de Orde der Piaristen, den 20sten September 1788 te Münchengrätz in Bohemen geboren, voegde zich in 1808 te Leipnik in Moravië bij genoemde Orde, werd leeraar aan het gymnasium te Nikolsburg en studeerde te Kremsier eerst in de wijsbegeerte en daarna in de godgeleerdheid. Na het ontvangen der priesterwijding was hij werkzaam als leeraar aan de ridderacademie te Weenen, werd benoemd tot professor in de wijsbegeerte en werd in 1818 godsdienstleeraar aan het instituut voor doofstoffen te Weenen. Hij beijverde zich, het onderwijs van doofstommen zooveel mogelijk op de gewone scholen in te voeren, en zijn „Versinnlichte Denk- und Sprachlehre mit Anwendung auf die Religions- und Sittenlehre und auf das Leben" (1836) vond in de Oude en Nieuwe Wereld grooten bijval. In 1839 werd hij hoogleeraar in de theologie aan de Academie van Beeldende Kunsten, doch weldra moest hij wegens zijn zwakke gezondheid die betrekking nederleggen. Later stichtte hij te Nikolsburg een doofstommenschool en overleed den 28sten Juli 1847.

Czechen is de naam van de tot de West-Slavische groep behoorende Slavische stammen in Bohemen, Moravië en een deel van Hongarije. Het aantal Czechen in de Oostenrijk-Hongaarsche monarchie bedraagt (1910) 8 450 000. In Oostenrijk is het aantal 6 430 000, of bijna een vierde der geheele bevolking, in Hongarije 2 019 641, een tiende der geheele bevolking. Hierbij komen nog in Duitschland, Rusland en Amerika ongeveer 350 000. Waarschijnlijk zijn de Czechen in het begin der 6de eeuw in Bohemen gekomen, nadat de oorspronkelijke Germaansche bewoners (Markomannen) het land verlaten hadden. Eerst na vele eeuwen ontstond er eenheid tusschen de nieuwe bewoners.

In den Boheemschen Landdag en in het Huis van Afgevaardigden vormen de Czechen, reeds sedert den aanvang van het parlementaire leven in Oostenrijk, afzonderlijke groepen. In 1848 en 1849 steunden de Czechische afgevaardigden de regeering. Later echter verzetten zij zich tegen de centraliseerende politiek (1861—1863). Reeds bij de verkiezingen van 1878 en 1879 trad naast de conservatieve Oud-Czechen onder *Rieger*, een meer democratische groep der Jong-

Czechen op. Langzamerhand heeft deze groep de Oud-Czechen verdrongen. Het doel der Czechen, dat velen door een nauwe aansluiting aan Rusland hopen te bereiken, vandaar dat zij ook steeds tegenstanders van het Drievoudig Verbond zijn geweest, is een soortgelijke zelfstandige positie in de monarchie in te nemen, als de Hongaren bezitten.

Czechische taal- en letterkunde. De *Czechische taal* behoort tot de W. afdeeling der Slavische talen en vertoont dan ook van de Slavische taalgroep de meeste overeenkomst met het Poolsch en het Wendisch. Haar taalgebied strekt zich uit over Bohemen, Moravië en een gedeelte van Hongarije. Het wordt begrensd: in het Z. door de lijn Taus, Krumau, Brünn, Pressburg, Ungvar; in het N. door de lijn Ungvar, Troppau, Olmütz, Reichenberg; in het W. door de lijn Reichenberg, Melnik, Leitmeritz, Pilsen, Taus; de Oostgrens komt bij Ungvar uit. Vooral langs de lijn Krumau tot Olmütz is het Duitsch op een aantal plaatsen diep in het Czechische taalgebied doorgedrongen. Men onderscheidt drie dialectgroepen: 1°. de Boheemsche (eigenlijk Czechische) dialecten, in het koninkrijk Bohemen tamelijk nauwkeurig begrensd door de landgrens tusschen Bohemen en Moravië; 2°. de Moravische, in Moravië; 3°. de Slowakische in Hongarije. De hedendaagsche letterkundige taal der Boheemsche en Moravische Czechen is het eigenlijk Czechisch; de Slowaken hebben een eigen geschreven taal gevormd. Het Czechisch, dat een oude literaire taal is, is reeds grondig wetenschappelijk bestudeerd. De eerste wetenschappelijke grammatica gaf *J. Dobrovsky* in zijn „Lehrgebäude der böhmischen Sprache" (Praag 1819), *M. Hattala* schreef een vergelijkende grammatica (Praag 1857), *J. Gebauer* een Boheemsche grammatica en een historische, benevens een oud-Czechisch woordenboek (Praag 1890, 1894—1896, 1901). Voor het aanleeren van het Czechisch schreef *Masarik* een schoolgrammatica (Praag 1890) en *Schulz* een cursus in brieven (Praag 1898—1901). De grootste Czechische woordenboeken zijn die van *Jungmann* (5 dln., Praag 1835—1839) en van *Von Kott* (5 dln., 1878—1887; 2 latere deelen in 1892). Kleinere woordenboeken werden samengesteld door *Schumawsky, Rank, Kunz* en *Herzer*. Het Slowakisch werd behandeld door *Hattala, J. Victorin* en *J. Loos,* terwijl *Sembara* en *Bartos* over de Czechische dialectologie schreven.

De *Czechische letterkunde* kan in 4 perioden verdeeld worden. Het oudste voortbrengsel is het kerklied „Hospodine pomilujny", dat uit den tijd der Slavische liturgie dagteekent. Later stond in deze eerste periode (tweede helft der 13de eeuw tot aan het optreden van *Huss)* de letterkunde onder den invloed der Latijnsche kerkelijke literatuur. Ook Duitsche invloeden deden zich gelden in minnezangen en in het ridderlijke epos. De 14de eeuw is als een bloeitijdperk te beschouwen. Behalve geestelijke liederen, legenden (de groote Catherinalegende), didactische en allegorische gedichten dagteekenen uit dezen tijd nog de bewerking van eenige vreemde voortbrengselen, zooals van twee Arthurromans, de prozanovellen van „Tkadlecek", verder van „Hertog Ernst" en „Dietrich von Bern". Van de didactische, satirieke en andere werken: de „Nieuwe raad" van *Smil Flaska van Pardubitz,* de „Raad van een vader aan zijn zoon", de „Strijd tusschen lichaam en ziel" en de „Strijd tusschen water en wijn", de origineele satire van den „Stalmeester en de studenten", de fabel „Van de vos en de kruik", een vertaling van den „Lucidarius" enz. Het oudste geschiedwerk is de „Dalimilsche Rijmkroniek". Ook op rechtsgeleerd gebied zagen verscheiden belangrijke werken het licht. De in 1348 gestichte Praagsche hoogeschool heeft tot dezen bloei der letteren en wetenschappen niet weinig medegewerkt.

In de tweede periode (tot 1620), ook wel de gouden eeuw genoemd, had de anti-Duitsche en anti-Katholieke beweging haar toppunt bereikt, en de hulp der taal werd ingeroepen, om den strijd te voeren. *Huss* heeft door zijn vereenvoudiging van de schrijftaal veel bijgedragen tot den bloei der letteren. Het werd de strijd van de taal van het volk, de taal van het Protestantisme, tegen het Latijn, de taal van het Katholicisme. En in dien strijd heeft de taal van het Czechische volk de overhand gekregen. De meeste werken uit deze periode bewegen zich op politiek en godsdienstig terrein, ook het beroemde Hussietische krijgslied: „Kdozjste boži bojovnici". De letterkunde was doorgedrongen tot het eigenlijke volk, de schrijvers der 16de en 17de eeuw waren dan ook echte zonen van dat volk *(Blahoslav, Karel van Zerotin, Amos Comenius).* De meest beroemde leerling van *Huss* was *Peter Chlexizky.* In de tweede helft der 15de eeuw ontwikkelde zich de boekdrukkunst in Bohemen, tegelijk met het verschijnen der Renaissance. De Humanisten waren over het algemeen het Hussietendom vijandig gezind. Juist door den bloei der letteren was ook de volksontwikkeling zeer vooruit gegaan, en de taal kenmerkte zich door zuiverheid, vooral in de latere werken van deze periode, zooals die van *Hajek van Libocan,* van *Jan Blahoslov* en van *Daniel Adam von Veleslavin.*

De derde periode (1620—1780) was een tijd van verval. De echte volkstaal werd verdrongen, de groote mannen moesten het land verlaten en de Jezuïeten zorgden voor een systematische vernietiging van alle Czechische werken. De letterkunde bleef nog eenigen tijd voortleven onder de emigranten, maar de werken uit dien tijd zijn niet van belang. Een uitzondering hierop maakte de groote paedagoog *Amos Comenius* (zie aldaar), wiens werk het „Labyrint der wereld" een van de hoofdwerken der Czechische Protestanten werd.

In de vierde periode begon de letterkunde weer te herleven. De tijd tot 1820 kunnen wij als een tijd van voorbereiding beschouwen. *Joseph Dobrowsky,* met zijn taalkundige, en *Gelasius Donner,* met zijn historische werken, zijn als de baanbrekers op te vatten. Uit gebrek aan ontspannings-literatuur, werden vertalingen gegeven. De eerste tijdschriften dagteekenen uit dien tijd en ook de eerste Czechische tooneelvoorstellingen. In 1830 werd een genootschap

gesticht voor de uitgave van Czechische boeken „Matice ceská". Een nieuwe dichterschool ontstond door den invloed van *Joseph Jungmann*. De nationale beweging werd langzamerhand een algemeen-Slavische, aan wier hoofd *P. Safarik* (1795—1861), *Franz Palacky* (1798—1876) en *Joseph Jungmann* (1773—1847) stonden. Aan de spits der nationale dichterschool stonden *Jan Kollar* (1793—1852) met zijn „Dochter der Slava" („Slavy Dcera") en *Franz Ladislav Celakovsky* (1799—1852). Ook *K. Jaromir Erben* (1811—1870), de beroemde verzamelaar van Czechische volksliteratuur, moet vermeld worden. De roman stond in het algemeen onder den invloed van *Walter Scott*, terwijl in het drama vooral het historische element op den voorgrond trad. In de revolutiejaren van 1848 en 1849 viel er een stilstand waar te nemen, maar na dien tijd begon de beoefening der schoone letteren met nieuwe kracht en had er een geheele ommekeer plaats. Onder *Byron's* invloed trad n.l. een geheel nieuwe school op. Als eerste vertegenwoordigers van het Byronisme zijn vooral bekend *Halek* en *Neruda*. Op hen volgde een nieuwe dichterschool, waarvan de hoofdvertegenwoordigers *Svatopluk Cech* en *Jaroslav Vrchlicky* zijn. Groot is het aantal moderne Czechische letterkundigen, zoowel mannen als vrouwen, die thans deels de nationale en kosmopolitische richting van *Cech* en *Vrchlicky* volgen, deels langs eigen nieuwe banen hun ideaal trachten te bereiken. Wij vermelden van hen: *Klastersky, Machar, Sova, Brezina, Von Cenkov, Simacek* en *Svoboda*.

Op het gebied der wetenschappelijke literatuur zijn alle vakken vertegenwoordigd. De geschiedenis door *Safarik, Palacky, Tomek* en vele anderen; de taalkunde door *Bartos, Gebauer, Hattala, Jirecek* enz.; rechtsgeleerde werken leverden *Palacky, Jirecek, Celakovsky, Hanel, Kadlec, Rieger* en *Brandl*. Ook op wis- en natuurkundig terrein, op geografisch gebied, kortom op elken tak van wetenschap verschenen in het Czechisch belangrijke werken.

Literatuur: A. Brabec, Grundrisz der cechischen Litteraturgeschichte (Weenen 1906); *J. Jakubec,* Geschichte der cechischen Litteratur (Leipzig 1907); *A. Novák,* Die cechische Litteratur der Gegenwart (Leipzig 1907).

Czegled is een stad in het comitaat Pest, 75 km. ten Z. van Boedapest gelegen, aan de spoorwegen Boedapest—Verciorova en Czegled—Szolnok. De stad telt (1910) 33 942 inwoners, voor het meerendeel Hervormde Magyaren, heeft een groote Hervormde kerk, landbouw, wijn- en ooftbouw in de omstreken. In de vlakte bij Czegled hebben dikwijls groote cavalerieoefeningen plaats.

Czekanowski, *Alexander,* een Russisch ontdekkingsreiziger, geboren in 1832 in het gouvernement Volhynië, studeerde te Kiew en Dorpat in de geneeskunde en in de delfstofkunde. Wegens deelneming aan den Poolschen opstand van 1863 werd hij naar Siberië verbannen, maar ontving in 1868 verlof, zich naar Irkoetsk te begeven. Op last van het Keizerlijk Geografisch Genootschap volbracht hij aldaar geologische onderzoekingen, reisde in 1873 langs den benedenloop van de Toengoeska en van de Olenek, onderzocht in 1875 de streken bij den mond van de Olenek en van de Lena en keerde in 1876 terug naar St. Petersburg, waar hij zich den 30sten October van dat jaar in een vlaag van zwaarmoedigheid om het leven bracht. De uitkomsten van zijn onderzoek zijn opgenomen in de geschriften van het Geografisch Genootschap te St. Petersburg.

Czelakowsky, *Frantisjek Ladislav,* een Czechisch dichter en panslavist, werd den 7den Maart 1799 te Strakonitz geboren en studeerde aan het Linzer lyceum en aan de Prager universiteit. Zijn eersteling heette „Gemengde gedichten" (1822); daarna volgden „Slavische Volksliederen" (3 dln., 1822—1827). Beroemd werd hij door den „Weerklank van Russische liederen" (1829), een voor dien tijd voorbeeldige navolging der Russische volksliederen. Op dezelfde wijze behandelde hij later het Czechische volkslied in „Weerklank van Czechische liederen" (1840). In 1834 werd hij redacteur van het officieele blad „Prazske Noviny" en gaf tevens de „Ceska Vcela" („Czechische Bij") uit. In 1835 werd hij leeraar in de Czechische taal aan de universiteit te Praag, maar wegens een den Polen welgezind artikel verloor hij zoowel deze betrekking, als die van redacteur. In 1840 verscheen zijn gedichtenverzameling „Ruze stolistá". In 1842 werd hij hoogleeraar in het Slavisch te Breslau en in 1849 te Praag. Zijn werkzaamheid was na dien tijd zuiver philologisch; hij schreef verscheiden Slavische leerboeken en gaf een verzameling Slavische spreekwoorden uit. Hij overleed den 5den Augustus 1852 te Praag. Na zijn dood verschenen zijn „Voorlezingen over vergelijkende Slavische spraakkunst" (Praag 1853). Zijn poëtische werken verschenen als deel 8 van de „Nieuw Czechische bibliotheek" (Praag 1847).

Czelakowsky, Ladislav, een plantkundige, was een zoon van den voorgaande en werd den 29sten November 1834 te Praag geboren. Hij studeerde aldaar in de natuurwetenschappen en wijdde zich vooral aan de morfologie. Hij werd in 1858 leeraar in de natuurlijke historie aan het gymnasium te Komotau en in 1860 custos der botanische afdeeling van het Boheemsche museum te Praag. Hij promoveerde in 1863 en werd in 1866 privaat-docent aan de polytechnische school aldaar, werd in 1871 buitengewoon en in 1880 gewoon hoogleeraar aan de Praagsche universiteit. Bij de splitsing in 1882 in een Duitsche en in een Czechische hoogeschool, ging hij aan laatstgenoemde over. Op aanzoek van het Natuurkundig Genootschap volbracht hij sedert 1864 nagenoeg ieder jaar een reis in Bohemen en deelde de uitkomsten daarvan mede in zijn: „Prodomus der Flora von Böhmen" (4 dln., Praag 1867—1881). Hij overleed den 24sten November 1902 te Praag. Behalve het reeds genoemde werk schreef hij o.a.: „Vergleichende Darstellung der Placenten in den Fruchtknoten der Phanerogamen" (Praag

1876), „Teratologische Beiträge zur Deutung des Staubgefäszes" (1877), „Ueber die morphologische Bedeutung der Samenknospen", „Zur Kritik der Ansichten von der Fruchtschuppe der Abietineen" (Praag 1882), „Die Gymnospermen" (Praag 1890), „Das Reduktionsgesetz der Blüten" (Praag 1895), „Phylogenetische Entwicklung der Blüte" (Praag 1896).

Czenstochau, een stad in het Poolsch-Russisch gouvernement Petrikau, aan de Pruisisch-Silezische grens, ligt aan de Warthe en aan de spoorwegen naar Warschau, Graniza en Weenen. De stad telt 53 650 inwoners, heeft vele kerken, fabrieken en drukken handel, vooral in heiligenbeelden en amuletten. De stad is beroemd door het klooster der Orde van den heiligen *Paulus Eremeta,* op den heuvel Jasnogora gelegen, en een beroemde bedevaartplaats der Poolsche R.-Katholieken. Men vindt er namelijk in de rijke kloosterkerk het donkerbruine Mariabeeld, hetwelk volgens de sage door *Lucas* zelf geschilderd werd, zich eerst in het bezit bevond van de heilige *Helena,* daarna van den Russischen prins *Laon* en eindelijk van *Wladislaus,* hertog van Oppele, die in 1382 het klooster stichtte en aldaar dit beeld plaatste. In 1620 omringde men het klooster met een hoogen muur en versterkte het met geschut. In 1665 stiet het leger van koning *Karel Gustaaf* van Zweden, na geheel Polen te hebben onderworpen, aldaar het hoofd, en werden 70 monniken met 150 krijgslieden vruchteloos belegerd door 10 000 Zweden en een groot aantal Polen. Keizer *Alexander* heeft er echter in 1813 de vestingwerken doen sloopen.

Czepko, *Daniel von,* een Duitsch dichter, den 23sten September 1605 te Koschwitz bij Liegnitz geboren, was eerst werkzaam aan de rechtbank te Speyer, leefde sedert 1629 met tusschenpoozen in Schweidnitz en overleed als regeeringsraad den 8sten September 1660 te Wohlau. *Czepko* was een vruchtbaar en begaafd patriotisch dichter, wiens gedichten echter slechts voor een klein gedeelte gedrukt zijn, o.a. het drama „Pieris" (1636), „Rede aus seinem Grabe" (Breslau 1660), „Sieben Gestirne Königlicher Busse" (Brieg 1671). In zijn handschriften, die te Breslau bewaard worden, komen nog voor: het leerdicht „Corydon und Phyllis", godsdienstig-mystieke gedichten en satyrische epigrammen.

Czermak, *Johan Nepomuk,* een physioloog en geneesheer, den 17den Juni 1828 te Praag geboren, studeerde te Weenen, Breslau en Würzburg, en werd na zijn terugkeer assistent aan het physiologisch instituut en privaat-docent te Praag. In het voorjaar van 1855 ging hij als hoogleeraar in de dier- en vergelijkende ontleedkunde naar Graz en in het najaar van 1856 als professor in de physiologie naar Krakau, in den herfst van 1858 in die betrekking naar Pest. Hij legde die echter neder in 1860, keerde terug naar Praag en gaf in 1865 gehoor aan een beroep als hoogleeraar in de physiologie te Jena, doch vertrok in 1870 naar Leipzig, waar hij den 16den September 1873 overleed. De wetenschap is aan hem de laryngoscopie, de rhinoscopie en een nieuwe behandelingswijze van strottenhoofdziekten verschuldigd. Behalve vele opstellen in tijdschriften en verslagen van zittingen der Academie te Weenen, gaf hij uit: „Der Kehlkopfspiegel und seine Verwerthung für Physiologie und Medicin" (1860, 2de druk 1863), ook in het Nederlandsch vertaald, en „Mittheilungen aus dem physiologischen Privatlaboratorium" (1864).

Czermak, Jaroslav, een Oostenrijksch schilder en broeder van den voorgaande, werd den 1sten Augustus 1831 te Praag geboren. Hij studeerde te Antwerpen bij *Wappers* en *Gallait* en vestigde zich later te Parijs, waar hij den 23sten April 1878 overleed. De onderwerpen zijner meest bekende schilderijen zijn aan het leven der Montenegrijnen ontleend. Een dergelijk stuk van hem bezit het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Czernagora, of juister *Crnagora.* Zie *Montenegro.*

Czerna Hora of *Czerna gora* (Zwarte berg), is de hoogste berg in de Marmaroskarpaten, aan de grens van Hongarije en de Boekowina. In den Hoverla bereikt hij een hoogte van 2058 m. Aan zijn O.-zijde ontspringt de Pruth. Op zijn helling ligt een minerale bron, een diep meer en het dorp Zabie.

Czernowitz, de hoofdstad van het Oostenrijksche hertogdom Boekowina, ligt op den rechteroever van de Pruth, dicht bij de Roemeensche en Russische grenzen aan de spoorlijn Lemberg—Itzkany. Vermelding verdienen: het Austriaplein met het Austria-gedenkteeken (1875), de Nieuw-Grieksche domkerk (1864), de Armensche kerk (1875), de regeeringsgebouwen en het aartsbisschoppelijk paleis. De stad heeft een electrischen tram en telt met de vijf voorsteden (1910) 86 870 inwoners, waaronder ± 40 000 Duitschers. De industrie is vertegenwoordigd door bierbrouwerijen, stoommolens, oliefabrieken en machinefabrieken. De handel in hout, vee enz. is belangrijk. De stad heeft een universiteit en vele inrichtingen van onderwijs, verder musea, een bibliotheek, schouwburgen enz. Czernowitz is zetel van den Landdag en van de regeering van Boekowina. Een eeuw geleden was het nog een onbeduidend dorp.

Czerny, *Karl,* een Duitsch componist en pianist, werd den 20sten Februari 1791 te Weenen geboren en ontving het eerste muziekonderwijs van zijn vader, terwijl hij zelf zich oefende in het componeeren en ook onderwijs had van *Beethoven* (van 1800 tot 1803). Op 9-jarigen leeftijd liet hij zich in het openbaar hooren, en toen hij 15 jaar oud was, gaf hij reeds les, terwijl hij weldra als de beste muziekonderwijzer der geheele stad werd beschouwd. Tot zijne leerlingen behooren: *Liszt, Döhler, Kullak, Jaell* e.a. Hij gaf gedurende zijn leven omstreeks 1000 composities in het licht, terwijl hij er 400 in handschrift naliet. Daarenboven leverde hij eenige geschriften over de theorie der muziek, zooals een vertaling van het „Traité de composition" van *Reicha,* een groote „Klavierschule", een „Umrisz der Musikgeschichte" enz. Zijn composities zijn in den regel gemakkelijk, bevallig en sierlijk, maar behooren tot de gewone salonmuziek; de grootste waarde hebben zijn in-

structieve werken, die nog steeds worden gebruikt, o.a.: „Schule der Geläufigkeit" (op. 299), „Schule der Fingerfertigkeit" (op 740), „Schule der Virtuosen" (op. 365), enz. Hij overleed den 15den Juli 1857 te Weenen.

Czerny, *Vincenz,* een heelkundige, den 19den November 1842 te Trautenau in Bohemen geboren, studeerde te Weenen in de geneeskunde, promoveerde aldaar den 19den December 1866, was geruimen tijd werkzaam als assistent aan de kliniek van *Billroth* en werd in 1871 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de chirurgie en directeur der chirurgische kliniek te Freiburg in de Breisgau. In 1877 verwisselde hij die betrekking met een dergelijke te Heidelberg. In 1906 werd hij directeur van het nieuwe instituut voor proefondervindelijk onderzoek van den kanker aldaar. Zijn belangrijkste geschriften, waardoor hij veel bijdroeg tot de ontwikkeling der moderne chirurgie, handelen voornamelijk over operaties van het strottenhoofd, de maag, de darmen, de nieren en den uterus, alsmede over een radicale operatie van breuken. Behalve vele opstellen in geneeskundige tijdschriften noemen wij van zijn werken: „Ueber die Beziehungen der Chirurgie zu den Naturwissenschaften" (Freiburg 1872) en „Beiträge zur operativen Chirurgie" (Stuttgart 1878). Hij is mederedacteur van de „Beiträge zur klinischen Chirurgie" (Tubingen, sedert 1884) en der „Mitteilungen aus dem Grenzgebiete der Medizin und Chirurgie" (Jena, sedert 1896).

Czerny, *Georg Petrowitsj.* Zie *Karadjordjewitsj.*

Czersky, *Johann,* een van de grondleggers van het Duitsch Katholicisme, den 12den Mei 1813 te Werlubien niet ver van Neuenberg in West-Pruisen geboren, ontving in 1842 de priesterwijding en werd in 1844 priester te Schneidemühl in Silezië. Omdat hij in het geheim gehuwd was, legde hij kort daarop zijn ambt neder en maakte zich met zijn gemeente los van Rome, zonder evenwel den naam „Katholiek" te laten varen. Niet lang daarna trad hij openlijk in het huwelijk en was van meening, dat hij zich met zijn gemeente en met andere uit dien omtrek bij *Ronge* zou kunnen voegen, doch reeds op het eerste Duitsch-Katholieke Concilie te Leipzig in Maart 1845 bleek, dat *Czersky* meer dan de overigen vasthield aan leer en instellingen der Kerk. Op een synode van elf gemeenten uit Posen, gehouden te Schneidemühl in Juli 1846, werd onder voorzitterschap van *Czersky* een geloofsbelijdenis vastgesteld, welke van die van Leipzig aanmerkelijk afweek. Hij bleef vervolgens als leeraar in zijn gemeente werkzaam en trad later weder als ijveraar voor zijn richting op. Hij overleed den 22sten December 1893 te Schneidemühl. Tot zijn geschriften behooren, behalve leerredenen: „Offenes Bekenntniss der christlich-apostolischen Gemeinde zu Schneidemühl" (1854) en „Rechtfertigung meines Abfalls von der römischen Hofkirche" (1845). Verder „Nachlass des Sterbenden Papsttums" (1870).

Czetz, *Johan,* een der leiders van den opstand in Hongarije, werd geboren in 1822 te Gidofalva in Seklerland, bezocht de militaire academie te Wiener-Neustadt, werd in 1842 luitenant, kwam in 1846 bij den generalen staf, werd in 1848 bij het departement van Oorlog geplaatst, en werd daarna referent bij de militaire commissie van verdediging. In kennis gekomen met *Kossuth,* werd hij door dezen benoemd tot kapitein, kort daarna tot chef van den generalen staf in Zevenburgen en, na de verwijdering van *Baldacci,* met het commando over het overschot van het leger aldaar belast. Na de verovering van Zevenburgen werd hij bevorderd tot generaal in dat gewest (1849). Na de catastrofe bij Villagos begaf hij zich naar Hongarije, waar zijn vrienden hem gedurende den daaropvolgenden winter een veilige schuilplaats verleenden, totdat hij in het voorjaar van 1850 de wijk kon nemen naar Engeland over Hamburg, waar hij uitgaf zijn „Memoiren über Bems Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849" (1850). Later vestigde hij zich in Argentinië. In 1902—1903 verschenen in de Klausenburgsche historische bladen („Történeti Lapok") zijn „Memoiren".

Czibulka, *Alphons,* een Hongaarsch componist, den 14den Mei 1842 te Czecze-Várallya geboren, werkte als militair kapelmeester te Weenen en is vooral bekend door zijn dansen en operettes. Hij overleed den 27sten October 1894 te Weenen.

Czirknitzer Meer. Dit meer, bij het vlek Czirknitz in het Oostenrijksche hertogdom Krain, 8 km. ten O. van Adelsberg gelegen, is een der merkwaardigheden van de hoogvlakte der Karst. *Strabo* maakt er reeds melding van. Het meer ligt in een gesloten dalkom, boven welke de Javornik en de Slivinza zich verheffen. Het heeft bij hoogen waterstand een oppervlakte van 56 v. km. en een diepte van 5 m., een onregelmatige gedaante en bevat 4 eilanden. Op het grootste van deze ligt het dorp Ottok. De bodem van het meer bestaat uit kalksteen, die rijk is aan scheuren, spleten en trechtervormige gaten, waardoor bij droogte het water in de diepte wegzakt, maar bij regen het water uit de diepte omhoog stijgt. Bij grooten onderaardschen toevoer van water rijst de waterspiegel van het meer 1,3 m. boven het gewone peil. De toestand van het meer is derhalve van het weder afhankelijk; somtijds is het jaren aaneen van water voorzien, doch van Januari 1834 tot Januari 1835 lag het geheel droog. Bij lagen waterstand neemt de landbouw een gedeelte der droogloopende oevers in beslag, voorts bloeit er de visscherij, en wordt er veel jacht op watervogels gemaakt.

Czoernig, *Karl,* vrijheer *von Czernhausen,* een Oostenrijksch staatsman, den 5den Mei 1804 te Czernhausen in Bohemen geboren, studeerde te Praag en te Weenen en trad in 1828 in Oostenrijkschen staatsdienst. Zijn eerste werken waren: „Ueber den Freihandel von Venedig" (1831), „Geschichte der lombardischen Gemeindeverfassungen" (1843), en „Italienische Skizzen" (1838). In 1841 werd hij benoemd tot Hofsecretaris en directeur der administratieve statistiek te Weenen. Hij maakte er een aanvang met de uitgave der „Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie" (1841 enz.) en

werd vervolgens tot „Hofrath" benoemd (1846). In 1848 werd hij gekozen tot lid van het Parlement te Frankfort, en na zijn terugkeer bekleedde hij bij zijn betrekking aan het bureau voor statistiek die van chef eener afdeeling bij het handelsministerie. Hij stichtte het tijdschrift „Austria", organiseerde in 1850—1852 de zaken der zeevaart te Triëst, riep een commissie in het leven tot behoud van monumenten van bouwkunst en was later chef der afdeeling spoorwegen in het ministerie van Openbare Werken, in welke betrekking hij een spoorwegnet ontwierp en goedgekeurd zag. Intusschen bleef hij bij voortduring werkzaam aan het bureau voor statistiek en werd in 1863 president van de op zijn initiatief opgerichte Centrale Commissie voor de Statistiek te Weenen. In 1852 werd hij in den stand der Rijksvrijheeren opgenomen en later tot geheimraad in werkelijken dienst benoemd. Hij overleed den 5den October 1889. Tot zijn werken behooren nog: „Ethnographie der österreichischen Monarchie" (1855—1857, 3 dln.), „Oesterreichs Neugestaltung" (1858), „Statistisches Handbüchlein fur die österreichische Monarchie" (4de druk 1861), „Das österreichische Budget für 1863 u. s. w." (1862), „Görz, Oesterreichs Nizza" (1873—1874, 2 dln.), „Die ethnologischen Verhältnisse des österreichischen Küstenlandes" (Triest 1885) en een aantal opstellen in tijdschriften.

Zie zijn necrologie van de hand van *K. von Scherzer* in „Bulletin de l'Institut international de Statistique" (4de dl. 1889).

Czuczor, *Gregor,* een Hongaarsch schrijver, dichter en taalkenner, den 17den December 1800 te Andod in het comitaat Neutra geboren, studeerde te Neutra, Gran, Preszburg en Raab en voegde zich in 1824 bij de Orde der Benedictijnen, en deze benoemde hem achtereenvolgens tot hoogleeraar te Raab en te Komorn (1825—1835). De heldendichten: „Die Augsburger Schlacht" (1824), „Die Arader Versammlung" (1828) en „Botond" (1831) maakten zijn naam bekend, en hij werd in 1835 benoemd tot secretaris en archivaris der Hongaarsche Academie, zoodat hij zich te Pest vestigde, waar in 1836 zijn „Poetische Werke" door *Toldy* verzameld en uitgegeven werden. De erotische inhoud dier gedichten, in verband met zijn vrije leefwijs buiten het klooster, was oorzaak, dat hem de vrijheid om te schrijven ontnomen werd en hij zich genoodzaakt zag, zijn ambt neder te leggen en in een klooster te gaan. Meermalen werd hij vervolgens bij het onderwijs geplaatst, doch telkens weer afgezet, totdat hem in 1842, na een onderzoek zijner zaken, de vrijheid om te schrijven en te onderwijzen weder werd toegekend. Behalve genoemde gedichten schreef hij: „Johann Hunyady" (1833), een vertaling der „Levensbeschrijvingen" van *Cornelius Nepos* en het „Leven van Washington" (1845). In 1844 werd hij vanwege de Academie belast met de vervaardiging van een uitgebreid woordenboek. Wegens zijn gedicht „Riado" (Wekstem), in December 1848 verschenen, werd hij door *Windischgrätz* tot een 6-jarige vestingstraf veroordeeld. In 1850 kwam hij echter reeds weder op vrije voeten. Sedert hield hij zich met de bewerking van het woordenboek en met een vertaling van *Tacitus* in het Hongaarsch bezig. Hij overleed den 9den September 1866. Zijn verzamelde gedichten verschenen in 1858.

Czyhlarz, *Karel* ridder *von,* in 1833 te Lobositz in Bohemen geboren, studeerde te Praag in de rechten, oefende zich te Berlijn in de rechtspraktijk en werd „Studienprefekt" aan het Theresianum te Weenen. In 1863 werd hij benoemd tot buitengewoon en in 1869 tot gewoon hoogleeraar in het Romeinsche recht te Praag. In 1892 ging hij als zoodanig naar Weenen. Hij schreef: „Das römische Dotalrecht" (1868), „Zur Lehre von der Resolutivbedingung" (1871), „Grundrisz der Institutionen" (1878), „Lehrbuch der Institutionen des römischen Rechts" (1901) enz. Sedert 1866 is hij lid van den Boheemschen Landdag, in 1879 is hij in den erfelijken ridderstand opgenomen en in 1895 tot lid van het Heerenhuis benoemd.

D.

D, d, de vierde letter van ons alfabet, heet *Daleth* bij de Semieten en *Delta* (Δ) bij de Grieken. In de oudste inscripties der Phoeniciërs en Grieken heeft zij den vorm van een driehoek. Het gewone teeken △ werd somtijds vervangen door ▷, waaruit de Romeinen D gemaakt hebben. Als zachte staat zij tegenover de scherpe *t* en wordt als slotletter als t uitgesproken.

Als getal hebben de Grieken △ in dubbele beteekenis gebruikt, n.l. eerst voor tien (deka), later op voorbeeld van de Phoeniciërs voor vier. Het Latijnsche D = 500 heeft met de letter niets dan den vorm gemeen en is de helft van CIↃ = 1000. In de muziek is *d* de tweede toon van de toonschaal, waarvan *C* (ut, do) de grondtoon is, ook wel re genoemd; het teeken ter aanduiding van dien toon; de toonschaal, waarvan D de grondtoon is. Op de Duitsche rijksmunten

duidt zij aan, dat deze te München geslagen zijn, op oude Pruisische, dat zij te Aurich, op nieuwere, dat zij te Düsseldorf, op Oostenrijksche, dat zij te Graz, op Fransche, dat zij te Lyon geslagen zijn.

Afkortingen.

D. op Romeinsche inscripties is *Decimus, Deo, dies, divus, decretum, decuria(o), dominus(a), dictator, dux* enz.

D. is voor juristen *Digesta* (Pandekten).

D. in den handel is *Debet* (zie aldaar).

D voor namen beteekent *don, dom,* in het Engelsch *dean.*

D. of **Dr.** = *doctor.*

D. of **Ds.** = *Dominus,* heer, predikant.

D. is in de logica een van de vier beginletters der namen van de door de oude schrijvers aangenomen conclusies.

D. op Fransche geldrekeningen is *denier,* op Engelsche *denarius* (= *penny).*

D. op recepten is *da* of *detur* (= geef of er worde gegeven).

D. in de oogheelkunde is *dioptrie* (zie aldaar).

D. in de muziek is *Destra* of *Droite* (met de rechterhand) of *Discant.*

D. in internationaal telegrafisch verkeer is *dringend.*

D. op reiswijzers is *trein met doorloopenden rijgang, harmonicatrein.*

d. op drukproeven is *deleatur,* worde vernietigd.

D. bij maten en gewichten = *Deka* (10 ×).

d. bij maten en gewichten = *deci* (0,1).

d. a. = *dicti anni* (in het genoemde jaar).

D. A. = *Divus Augustus.*

Dan. = *Daniël.*

dat. = *datum* (gegeven, uitgevaardigd).

dat. = *dativus* (3de naamval).

d. c. = *da capo* (zie aldaar).

D. C. = *District of Columbia.*

D. C. en **D. C. fil.** = bij plantennamen *Decandolle* vader en zoon.

D. C. L. = *Doctor of Civil Law* (doctor in het burgerlijk recht).

D. D. = op Romeinsche inscripties *diis* (aan de goden) of *domus divina* (keizerlijk huis); in Engeland *Doctor of Divinity* (doctor in de godgeleerdheid).

d. d. = *de dato* (van heden) of *dicto die* (op genoemden dag).

d. d. d. = *do, dico, dedico* (ik geef, draag op, wijd toe).

Dec. = *December.*

del. = op schilderijen *delineavit* (heeft geteekend).

Deut. = *Deuteronomium.*

D. F. = *deo favente* (als God gunstig is).

D. G. = *Dei gratia* (door Gods genade).

d. h. = *die hodierno* (op heden).

D. H. = *Doorluchtige Hoogheid.*

d. i. = *dat is.*

dl. = *deel.*

d. l. = *dicto loco* (op genoemde plaats).

d. m. = *dextra manu* (met de rechterhand).

D. M. = *Doctor of Music.*

D. M. (S.) = *Diis Manibus (Sacrum)* (aan de afgestorven ziel gewijd, het begin op Romeinsche grafsteenen).

d°. = *dito,* nog eens hetzelfde.

D. O. M. S. = *Deo Optimo Maximo Sacrum* (aan den besten, hoogsten God gewijd).

Dr. med. = *Doctor medicinae* (doctor in de medicijnen).

Dr. phil. = *Doctor philosophiae* (doctor in de wijsbegeerte).

Dr. th. = *Doctor theologiae* (doctor in de godgeleerdheid).

d. s. = in de muziek *dal segna* (zie *Segno*).

D. Sc. = *Doctor of Science* (doctor in de natuurwetenschap).

D. T. = *Dakota Territory.*

D. u. j. = *Doctor utriusque juris* (doctor in de beide rechten).

D. V. = *Deo volente* (als God wil).

Daae, *Ludwig,* een Noorsch geschiedschrijver, werd den 7den December 1834 te Aremark bij Frederikshall geboren. In 1863 werd hij privaat-docent, in 1869 bibliothecaris en in 1876 hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Christiania. Behalve veel belangrijke verhandelingen, dagboeken, oorkonden enz. in het door hem mede opgerichte „Norsk Historisk Tidsskrift" gaf *Daae* o.a. de volgende groote werken uit: „Throndhjems Stifts geistlige Historie fra Reformationen til 1814" (Drontheim 1863), „Lärebog i Verdenshistorien" (Christiania 1864—1865, 3 dln.), „Det gamle" (Christiania 1871; 2de geïllustreerde uitgave 1891), „Historiske Skildringer" (Christiania 1873—1878, 2 dln.), „Kong Christiern I's norske Historie 1448—1458" (Christiania 1879), „Nordmänds Udvandringer til Holland og England" (Christiania 1880), „Matrikler over Nordiske Studerende ved fremmede Universiteter" (Christiania 1885, 1ste aflevering). In de politiek behoorde *Daae* tot de leiders der conservatieve partij in Noorwegen. Den 17den Maart 1910 overleed hij te Christiania.

Daalder is de naam van een in 1816 afgeschafte Nederlandsche zilveren munt ter waarde van anderhalven gulden.

Daalen, *Gotfried Coenraad Ernst van,* den 23sten Maart 1863 te Makasar geboren, bezocht de Koninklijke Militaire Academie te Breda, vertrok in 1883 als 2de luitenant der artillerie naar Oost-Indië, werd in 1888 1ste luitenant en onderscheidde zich den 26sten Juli 1889 in het gevecht bij Kota Toeankoe zoo, dat hij tot ridder in de Militaire Willemsorde 4de klasse bevorderd werd. In 1891 vertrok hij naar Nederland, om aan de toen bestaande 2de afdeeling der Krijgsschool den cursus der algemeene krijgskundige studiën te volgen. In 1894 als kapitein in Indië teruggekeerd, werd hij in 1895 bij den generalen staf geplaatst, het volgend jaar bij den gewestelijken staf in Atjeh. Zijn moedig optreden bezorgde hem in 1897 den Eeresabel. Na in 1898 eenigen tijd gefungeerd te hebben als chef van den staf in de 3de militaire afdeeling op Java, werd hij in 1899 geplaatst bij het corps marechaussees te voet in Atjeh en belast met het onderhouden van de politieke aanrakingen met de hoofden en bevolking in het gebied bij Seulimeum; in 1901

werd hem diezelfde taak opgedragen in de Pidiëstreek. Hij kweet zich met zooveel succes van deze taak, dat de regeering hem in 1902 benoemde tot waarnemend assistent-resident der Onderhoorigheden van Atjeh en hem, inmiddels luitenant-kolonel bij den generalen staf geworden, in 1903 belastte met het voorbereiden van een permanente vestiging in de Gajo- en Alaslanden. Door zijn veelbesproken en roemrijken tocht in 1903 en 1904 heeft hij veel bijgedragen tot de uitbreiding van het Nederlandsch gezag in die streken. Om zijn moedig en beleidvol optreden viel *Van Daalen* in 1904 de zeldzame onderscheiding ten deel van het commandeurschap der Militaire Willemsorde. Naar aanleiding van ernstige onlusten in de Boven-Doesoen maakte hij in datzelfde jaar een commissie-reis naar de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo. In 1905 volgde zijn benoeming tot militair commandant en gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden en in 1907 zijn bevordering tot generaal-majoor. Waarschijnlijk in verband met de critiek op zijn beleid in de 2de Kamer, nam hij in 1908 zijn ontslag, maar reeds het jaar daarop werd hij benoemd tot chef van den generalen staf. Toen luit.-generaal *P. C. van der Willigen* in 1910 plotseling overleed, nam *Van Daalen* tijdelijk het legercommando op zich. Den 6den Juli 1913 werd hij, als luitenant-generaal, benoemd tot commandant van het leger en chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch-Indië. Als zoodanig stelde *Van Daalen* zich tot taak de weerbaarheid van het leger te vergrooten en het welzijn van den militair te verbeteren; hij ijverde zeer voor de invoering van een Europeesche militie op Java. Daar hij de tucht met ijzeren vuist handhaafde, werd er in de Indische pers tegen hem geageerd. In 1914 verzocht hij eervol ontslag en vestigde hij zich in Nederland.

Zie: *Van Heekeren,* Luitenant-Generaal G. C. E. van Daalen („De Indische Gids" 1914, Dl. I).

Daalhoff, *Henri van,* een Nederlandsch schilder, in 1867 te Leiden geboren, werkzaam afwisselend aldaar en te 's-Gravenhage. Hij heeft bij voorkeur landschappen en stadsgezichten geschilderd.

Daatselaar, *Abraham,* koopman in garen en lint te Gorinchem en gehuwd met een zuster van den Leidschen hoogleeraar *Erpenius,* was een boezemvriend van *Hugo de Groot,* ontving te zijnent de kist, waarin deze verborgen was en hielp hem op zijn vlucht. Bij een restauratie van zijn huis liet hij ter gedachtenis aan deze ontvluchting een raam aanbrengen, dat later in het burgerweeshuis te Gorinchem geplaatst is.

Daba, een dorp in de provincie Ngari (Tibet), ter hoogte van 4536 m. op de Noordelijke helling van het Himalaya-gebergte, is bekend door zijn kloosters en zandsteengevaarten. Sommige van dezen bevatten holen en worden bewoond. Het werd in 1810 door *Moorcroft,* in 1855 door *Schlagintweit* bezocht. Het klimaat is gezond, de bewoners ruilen zout, wol en borax tegen rijst en thee.

Dabistan is de naam van een Perzisch werk, geschreven door *Mohsin Fani;* het bevat mededeelingen omtrent de leerstellingen en gebruiken der godsdienstige sekten in het Oosten. Het werd in 1809 te Calcutta uitgegeven en in 1843 in het Engelsch vertaald.

Dabry, *Pierre,* een Fransch geestelijke en journalist, werd in 1864 te Avignon geboren. In 1889 tot priester gewijd, trachtte hij door middel van de pers grootere belangstelling te wekken voor godsdienstige vraagstukken. Deze werkzaamheden vatte hij vooral te Parijs als redacteur van de „Peuple français" krachtig op. Zoo stichtte hij in 1898 het blad „La vie catholique", waarin hij trachtte de Fransche Katholieken van de conservatieve tot de democratische partij over te halen. Zijn blad werd in 1908 op den Index gezet. Hij zelf is nog steeds werkzaam als leider van de „Ligue républicaine démocratique chrétienne". Hij schreef „Les catholiques républicains. Histoire et souvenirs" (1890—1905).

Da capo (Italiaansch), afgekort *d. c.,* beteekent letterlijk: van het begin af aan, en wil in de muziek zeggen, dat men het werk vanaf het begin tot het eindteeken of waar het woord *Fine* staat, moet herhalen. Zie ook *Aria.*

Dacca *(Dhaka)* is een afdeeling der Britsch-Indische provincie Oost-Bengalen en Assam, aan de Bengaalsche Golf gelegen, 38 965 v. km. groot met ruim 10 950 000 inwoners (waarvan twee derden Mohammedanen). De landstreek, die met dichte wouden bedekt is, waarin vele roofdieren leven, wordt door talrijke rivieren doorsneden en in het Z.W. door de Brahmapoetra en den Ganges, in het O. door de Megna begrensd. In den regentijd wordt het land overstroomd, zoodat de dorpen en steden op kunstmatige hoogten, als eilanden, gelegen zijn. De bodem is zeer vruchtbaar en brengt vooral rijst voort. *Dacca* is de korenschuur van Bengalen, en levert verder jute en katoen. De afdeeling wordt onderverdeeld in de districten Dacca, Faridpoer, Bakargendsj en Maimensingh.

Dacca, de hoofdstad der in October 1905 gevormde nieuwe Britsch-Indische provincie Oost-Bengalen en Assam (zie *Bengalen),* alsmede van de afdeeling van dien naam, tevens van het district Dacca (7244 v. km. met 2 420 656 inwoners). Zij ligt aan de Boeringanga, die de Brahmapoetra met den Ganges verbindt, en aan den spoorweg Naraingandsj-Maimensingh, was als zetel der Mohammedaansche heerschers over Bengalen (sedert 1610) een der volkrijkste steden van Indië. In 1800 telde het nog 200 000 inwoners, maar na den achteruitgang der beroemde mousseline-industrie daalde het bevolkingscijfer snel. In 1911 had het echter weer 108 551 inwoners (waarvan bijna de helft Mohammedanen). Een groot gedeelte van de eertijds zoo uitgebreide stad ligt in puin en is met dicht struikgewas begroeid; prachtige en indrukwekkende ruïnen zijn nog altijd het paleis Lalbagh en de mooie Katra-moskee. In de laatste jaren gaat de stad in welvaart weer snel vooruit.

Dach, *Simon,* een Duitsch liederdichter, werd den 29sten Juli 1605 te Memel geboren, bezocht verschillende scholen, studeerde te Koningsbergen, werd in 1633 *collaborator* van de

domschool, daarna conrector en in 1639 hoogleeraar in de dichtkunst aan de hoogeschool aldaar; toch had de ziekelijke man met armoede en ontbering te strijden. Van den Grooten Keurvorst, die hem ook tot hoogleeraar benoemd had, kreeg hij het landgoed Cuxheim ten geschenke. Na den dood van zijn vriend *Robert Robertin* (1648) verviel hij in een onherstelbare zwaarmoedigheid, en na jaren sukkelen overleed hij den 15den April 1659 te Koningsbergen. Zijn liederen, waarvan „Anke von Tharau" (een bruiloftsdicht voor zijn vriend *Portatius*) en „Lob der Freundschaft" de bekendste zijn, heeft *Oesteley* uitgegeven (Stuttgart 1876).

Dachaliëh. Zie *Dakaliëh.*

Dachauer Banken noemde men in 1871—1872 te München zwendelbanken, die tegen zeer hooge rente deposito-gelden op korten termijn aannamen en met de later binnenkomende kapitalen de renten en de uitbetaling van opgevraagde geldsommen dekten. De eerste, die zulk een bank stichtte, was de voormalige tooneelspeelster *Adèle Spitzeder,* wonende in de Dachauer straat, waaraan de bank haar naam ontleende. Een vertoon van vroomheid maakte het haar nog gemakkelijker verscheiden personen op te lichten. Voor de rechtbank bleek ten slotte nog, dat zij niet eens behoorlijk boek hield; zij werd den 20sten Juli 1873 tot 3 jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Dachel *(el Wâhed Dâchile,* de binnenste oase) is een aan Egypte schatplichtige oase in de Lybische woestijn, op 25° 41′ N.Br. en 29° tot 29° 35′ O.L. v. Gr., drie dagreizen ten W. van de oase Chargeh gelegen, heeft een vruchtbaren bodem, onderscheiden warme ijzer- en zwavelhoudende bronnen (36° C.) en telt in 15 dorpen ongeveer 18 000 inwoners. Dit zijn nagenoeg alle Fellah's, afstammelingen van de oude Egyptenaren, en welwillend en vreedzaam van aard. In den zomer is de temperatuur zeer hoog; in den regentijd afwisselend; in Mei en Juni waait uit het Zuidwesten de Chamsin. Dachel is rijk aan dadels, olijven, vijgen, druiven, sinaasappelen, citroenen, bananen, abrikozen, moerbeziën en verschillende graansoorten. De veeteelt is van ondergeschikt belang. De zetel van den gouverneur is Kalamun, de voornaamste plaats heet El Kasr met 4 moskeeën en 3758 inwoners. In de nabijheid daarvan vindt men een oud-Egyptischen tempel. Deze oase werd in 1876 door *Rohlfs* bezocht.

D'Achery, *Don Lucas* of *Jean Lucas,* of *Dacherius,* een verdienstelijk Fransch godgeleerde, in 1609 te St. Quentin in Picardië geboren, werd lid der congregatie van den heiligen *Maurus* en zag zich vervolgens benoemd tot bibliothecaris in de abdij van St. Germain des Prés. In die betrekking bezorgde hij de uitgave van onderscheidene belangrijke, aldaar in handschrift aanwezige werken, zooals de brief van *Barnabas* (1645), een oude biografie, de gezamenlijke werken van *Lanfranc van Canterbury* (1648), de werken van den abt *Guibert van Nogent* (1651), alsmede van zijn merkwaardig: „Spicilegium veterum aliquot scriptorum, qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum latuerant" (1655—1677, 13 dln.; 2de druk, vermeerderd door *De la Barre,* maar minder correct dan de eerste, 1724, 3 dln.). Ook verzamelde hij de bouwstoffen voor de: „Acta sanctorum ordinis S. Benedicti" (1668—1701) van *Mabillon.* Hij overleed den 29sten April 1685.

Dachstein is een 2996 m. hooge berg van de Salzburger Kalkalpen, de hoogste top van het *Dachsteingebergte,* dat behalve de hoofdgroep, het Kammergebergte (Kammspitze 2141 m.) en in den Grimming (2351 m.) in het O., den Sarstein (1973 m.) en den Hallstätter Salzberg (1952 m.) in het N. en den Gosauerstein in het W. omvat. De hoofdgroep, een hoogvlakte van 1600 tot 2200 m. hoogte, daalt in het N. steil naar het Hallstätter meer af. Behalve den hoogen Dachstein behoort ook de Forstein (2946 m.) tot de hoofdgroep. Zij dragen de oostelijkste gletschers van de Alpen. De Dachstein, die de grens vormt tusschen Oostenrijk, Salzburg en Stiermarken, kan men bereiken van Hallstatt uit langs den Frans Jozef rijweg over de Simonyhütte (2210 m.), van Schladming over de Austriahütte (1630 m.) en van Gosau over de Grobgesteinhütte (1700 m.).

Dachvaert. Zie *Dagvaart.*

Dacië, een voormalig Romeinsch wingewest, omvatte het land tusschen de Theiss, den Donau, de Proeth, den bovenloop van de Dnjestr en het Karpatisch gebergte, dus het oostelijk gedeelte van Hongarije, Zevenburgen, Walachije, Moldavië en Boekowina. De bewoners, Daciërs *(Daci)* genaamd en tot den Thracischen stam behoorend, waren reeds vóór den tijd van *Alexander den Groote* daarheen getrokken. Gedurig deden zij, vooral onder *Decebalus,* invallen op Romeinsch grondgebied, totdat zij in de oorlogen van 101 tot 102 en 105 tot 107 door *Trajanus* overwonnen werden. De keizer veroverde de hoofdstad Sarmizegethusa en zond een groot aantal Romeinsche veteranen als kolonisten, die het land romaniseerden; alleen in het Noordelijk gebergte bleven vrije Daciërs gevestigd. In de derde eeuw kwamen de Germanen meermalen binnenvallen, waarom keizer *Aurelianus* in 274 de Romeinsche kolonisten naar Moesië overbracht, dat toen den naam *Dacia ripensis* en *Dacia mediterranea* ontving. In de vierde eeuw werd het Oostelijk gedeelte van het land door de Goten en Roxolanen, het Westelijk gedeelte door de Sarmaten veroverd. De laatste twee stammen bleven daar en vermengden zich met de Latijn sprekende Daciërs; hun nakomelingschap vormt de hedendaagsche Walachen of Roemenen, die een Romaansche taal spreken.

Dacier, *André,* een Fransch letterkundige, werd den 6den April 1651 te Castres in Opper-Languedoc geboren, was van Protestantsche afkomst, studeerde te Saumur onder leiding van den beroemden *Tannequi Lefèbre* en begaf zich na diens dood naar Parijs, waar de hertog *van Monutausier* hem belastte met het bewerken eener uitgave van *Festus* ten behoeve van den dauphin (in usum delphini). In 1683 trad hij in het huwelijk met de wetenschappelijk ontwikkelde dochter van zijn leermeester, *Anna Lefèbre.* Twee jaar later gingen beiden over tot de Roomsch-Katholieke Kerk en woonden daarna eenigen tijd te Chartres. Na zijn terug-

kéer te Parijs werd hij bibliothecaris van den koning, in 1695 lid van de Académie des Inscriptions en van de Académie, later bestendig secretaris der laatste. *Dacier* overleed den 18den September 1722. Behalve de reeds genoemde uitgave van *Festus* schreef hij nog: „Oeuvres d'Horace en latin et français" (10 dln., 1681—1689) en vertalingen van een aantal klassieke Latijnsche en Grieksche werken.

Dacier, Anna, geboren *Lefèbre,* echtgenoote van den voorgaande en eveneens letterkundige, werd in 1654 te Saumur geboren, ontving onderwijs van haar vader en vestigde zich na diens dood te Parijs, waar zij door een uitgave van *Callimachus* zooveel naam maakte, dat de hertog *van Montausier* haar de bewerking opdroeg van talrijke geschriften der Oudheid, ten gebruike voor den troonopvolger. Verder gaf zij een vertaling van *Homerus* (8 dln., Amsterdam 1756) en kwam daarover in pennestrijd met *Houdart de la Motte.* In haar „Considérations sur les causes de la corruption du goût" (1714), verdedigde zij *Homerus* met groote scherpzinnigheid; haar „Homère défendu" was een verdediging tegen den Jezuïet *Hardouin.* Ook schreef zij vertalingen van de Latijnsche blijspeldichters *Terentius* en *Plautus,* van *Anacreon, Sappho, Aristophanes* enz. *Anna Dacier* overleed den 17den Augustus 1720.

Dacrydium is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Taxusachtigen* of *Taxaceeën* met schubvormige of vlak-naaldvormige bladeren. Het telt een twaalftal soorten, o.a. *D. cupressinum* Sol., een fraaien boom ter hoogte van 25 tot 30 m., die op Nieuw-Zeeland en andere Australische eilanden groeit en zich door bleekrood hout onderscheidt. Zijn besachtige, roode vruchten zijn eetbaar. Uit de hars bevattende toppen der jonge takken bereidde *Cook* een soort bier, dat goede diensten bij scheurbuik bewees.

Het hout wordt gebruikt voor het bouwen van huizen, bruggen, booten en meubels; *Dacrydium elatum* Wall. komt in Nederlandsch Oost-Indië voor.

Dactylen (Grieksch = *Vingers)* is volgens de Grieksche mythe de naam van bergdaemonen, van wie als woonplaats nu eens het Phrygische, dan weer het Cretensische Idagebergte — vandaar hun naam Δάκτυλοι Ἰδαῖοι en *Dactyli* of *Digiti Idaei* — wordt genoemd. Zij waren begeleiders en dienaren van *Rhea Cybele* en werden soms met de *Corybanten* (zie aldaar) verwisseld. Hun naam hebben zij waarschijnlijk aan hun kunstvaardigheid te danken, want aan hen werd de uitvinding der koper- en ijzerbewerking toegeschreven, terwijl zij ook als uitvinders van de maat in de muziek en als toovenaars golden. Als Phrygische Daktylen worden genoemd: *Akmon* (aambeeld), *Damnameneus* (hamer) en *Kelmis* (smelter). Op Creta telde men 5,10 of 100 *Dactylen.*

Dactyliomantie (Grieksch δακτύλιος = ring) is de naam voor waarzeggerij door middel van tooverringen, zooals die in het oude Griekenland plaats vond, en die ons vooral bekend is geworden door de tooverijprocessen ten tijde van keizer *Valens* (364—378). Een met bepaalde ceremoniën gewijde ring werd door een vermomd persoon, die om zijn hoofd geschoren was en in zijn handen ijzerkruid hield, onder het uispreken van gebeden aan een draad bevestigd en daaraan over den van letters voorzienen rand van een ronde tafel of van een metalen schaal bewogen. Uit de letters, die door den ring werden aangeraakt, stelde men het antwoord samen.

Dactyliotheek noemt men een verzameling van gesneden steenen, zooals cameeën en gemmen. De eerste, van wien het bekend is, dat hij zulk een verzameling bezat, was *Scaurus,* de schoonzoon van *Sulla.* De verzameling, die *Mithridates* had aangelegd, werd door *Pompejus* buit gemaakt en naar den tempel van Jupiter op het Kapitool te Rome overgebracht. Omstreeks het begin onzer jaartelling vond men soortgelijke verzamelingen ook in de tempels van *Venus* en van *Apollo* te Rome. Sommige der steenen uit deze dactyliotheken bleven bewaard, daar zij later als versiering van reliquieënkastjes werden gebezigd.

In de 14de eeuw begon *Petrarca* met het verzamelen dezer voortbrengselen der oudheid. In de 15de eeuw stichtten de *Medici* te Florence weder een dactyliotheek. Later ontstonden er ook te Rome, te Napels, te Milaan en te Mantua. Tegenwoordig zijn die te Weenen, Parijs, St. Petersburg, 's-Gravenhage, Florence en Napels de meest bekende.

Soms wordt ook een verzameling van afgietsels en afbeeldingen van gesneden steenen een dactyliotheek genoemd.

Dactylis. Zie *Kropaar.*

Dactylologie was bij de oude Romeinen de kunst, om op de vingers te rekenen. De getallen van 1 tot en met 99 werden door verschillende bewegingen van de vingers der linker-, die van 100 tot en met 9000 door de vingers der rechterhand aangeduid, van 10 000 tot en met 90 000 door linker-, van 100 000 tot en met 900 000 door rechterhandbewegingen. 1 000 000 werd weergegeven door het vouwen der handen over het hoofd.

Dactylopterus. Zie *Cataphracti.*

Dactyloscopie is een methode om misdadigers te herkennen door middel van vingerafdrukken. Zij berust op de individueele afwijking der fijne lijntjes op de binnenzijde der vingertoppen (zie *Vingerafdrukken).*

Dactylus is een versvoet van 3 lettergrepen, waarvan de eerste lang is en de volgende 2 kort zijn (— ⏑ ⏑). Hij komt voornamelijk voor in den Griekschen en Latijnschen hexameter en pentameter, waarin hij afwisselend met den spondaeus gebruikt wordt. In talen als de onze, waarin de prosodie berust op den klemtoon, kan men van een dactylus eigenlijk niet spreken; toch wordt een voet, waarin twee lettergrepen zonder klemtoon op één met klemtoon volgen weleens met dien naam aangeduid.

Dadel. Zie *Dadelpalm.*

Dadelpalm, *Phoenix* L., is een plantengeslacht uit de familie der palmen met 11 soorten, in tropisch en subtropisch Azië en Afrika. Alle hebben slanke stammen met uitstaande blad-

kroon, de bladeren zelf zijn zeer lang en steeds geveerd; de blaadjes zelf zijn gootvormig, met de opening naar boven. De mannelijke bloemen hebben een drievoudig bloemdek en zes meeldraden, de vrouwelijke hebben drie vruchtbeginsels, waaruit zich slechts één eenzadige vleezige vrucht ontwikkelt ter grootte van een gewone pruim.

De belangrijkste soort is de *dadelpalm, P. dactylifera* L. Reeds sedert veel eeuwen behoort deze tot de gewichtigste cultuurplanten, die voor de woestijnstreken van Noord-Afrika en Z.W. Azië ongeveer dezelfde beteekenis heeft als de kokospalm voor veel eilanden in den Grooten en den Indischen Oceaan, omdat de bewoonbaarheid van dergelijke streken geheel en al afhangt van de aanwezigheid van dezen boom. Als vruchtboom wordt de dadelpalm eigenlijk slechts in Noord-Afrika, Arabië, Mesopotamië, zuidelijk Perzië, Pendsjaab en in Californië gekweekt. In Zuid-Europa, voornamelijk in Spanje en aan de Riviera, worden de vruchten weliswaar rijp, maar is het suikergehalte zeer gering.

De stam wordt gewoonlijk tusschen de 10 en 20 m. hoog, maar kan ook een hoogte van 50 m. bereiken; hij draagt een kroon van 40 tot 60 bladeren van ongeveer 3 m. lengte en veel bloemen, waarvan de vrouwelijke tot 200 en meer vruchten ontwikkelen, zoodat een volwassen palm jaarlijks 2 centenaars dadels leveren kan. De grootste hoeveelheid leveren de boomen, die tusschen de 30 en 100 jaar oud zijn. De vruchten (dadels) zijn rond of langwerpig-ovaal, ongeveer zoo groot als pruimen en van lichtgeel tot hoogrood en bruin gekleurd; onder hun dunne gladde schaal hebben zij een zoet, sappig vruchtvleesch. De pit is langwerpig, aan beide uiteinden rond en bevat een hard hoornachtig kiemwit, waarvan de cellen rijkelijk vetdruppels bevatten en een zeer dikken cellulosewand hebben. De voortplanting geschiedt gewoonlijk door wortelspruiten. Er hebben zich talrijke variëteiten gevormd, die hoofdzakelijk in grootte en kleur der vruchten van elkander afwijken. De meest gezochte soort is die van Gomera aan de noordkust van Afrika.

De dadels vormen het hoofdvoedsel voor de bevolking van veel streken van Noord-Afrika, Arabië en Perzië. Reeds enkele boomen vormen een belangrijk bezit. Groote hoeveelheden dadels worden zoowel versch als gedroogd (tot dadelbrood samengeperst) in den handel gebracht en op verschillende wijze genuttigd. De naar Europa uitgevoerde dadels, waarvan de beste, de zoogenaamde koningsdadels, uit Tunis afkomstig zijn, worden als dessertvruchten gebruikt. In eenige streken, vooral in Arabië, wordt uit het uitgeperste sap een siroop (dadelhonig) bereid. Uit het sap der stammen wordt een soort palmwijn gemaakt. De pitten dienen als veevoeder en geroosterd als koffiesurrogaat. De bladeren, zoowel als de stammen, worden voor de meest verschillende doeleinden gebezigd.

De grootste aanplantingen van dadelpalmen in Europa vindt men in het zuiden van Spanje bij Elche. Hun aantal bedraagt er ongeveer 70 000; verder ligt ook tusschen Genua en Nizza bij Bordighera een groot palmwoud, en groeien zij op de Hyerische eilanden. Vooral de bladeren van deze boomen worden gebruikt.

Behalve de eigenlijke dadelpalmen moeten nog vermeld worden de Oost-Indische *P. silvestris* Roxb., die gelijk aan den dadelpalm is, alleen niet zoo groot en waarvan de stam een sap met een groot suikergehalte bevat. Van de Zuid-Afrikaansche *P. reclinata* Jacq. worden de vruchten voor het maken van dadelhonig gebruikt, en geroosterde pitten dienen als koffiesurrogaat. *P. reclinata* Jacq., *P. farinifera* Roxb., *P. canariensis* Hort. of *Jubae* Webb. en eenige andere soorten worden als sierplanten gekweekt.

Dadine is ontstaan door samentrekking uit *dagidine*, d. i. het tegen een bepaalden dag aangekondigde dine of ding. Oudtijds verstond men daaronder zoowel een rechtsgeding of terechtzitting, als een minnelijke overeenkomst. een vergelijk of transactie. In dit laatste geval kwam het dan overeen met het hedendaagsche *dading* (zie aldaar).

Dading of transactie is een overeenkomst, waarbij partijen, met eenige opoffering aan beide zijden, over een tusschen haar bestaand geschil een schikking treffen tot afdoening van een aanhangig of tot voorkoming van een verwacht of mogelijk geding. Twee hoofdelementen zijn tot het bestaan eener dading noodig: 1°. een bestaand geschil, waarover een geding gevoerd wordt of verwacht kan worden; 2°. eenige opoffering door elk der partijen van beweerde, doch van de andere zijde betwiste rechten.

Tot de geldigheid der dading wordt door onze Wet geëischt, dat zij bij geschrifte, dat is bij authentieke of onderhandsche akte worde aangegaan; een mondeling aangegane overeenkomst van dading is ten eenenmale nietig. De partijen, die een dading willen aangaan, moeten behalve de algemeene vereischten voor het sluiten eener overeenkomst de bevoegdheid hebben, om over het onderwerp der dading te beschikken: immers aan beide zijden heeft er eenige afstand van gepretendeerde rechten plaats. Voogden, curators, vertegenwoordigers van zedelijke lichamen hebben daarom in den regel machtiging noodig, om een dading te kunnen sluiten. Zij kan natuurlijk niet loopen over onderwerpen, waarover de beschikking door de wet aan partijen onttrokken is, bijv. over de straf, die op zeker misdrijf is gesteld. De dading geldt, als elke overeenkomst, slechts voor partijen, die haar aangaan; deze moeten zorgen, dat haar onderwerp nauwkeurig en duidelijk worde omschreven, opdat er later geen twijfel ontsta, welke punten van geschil al of niet door de dading zijn afgedaan. De Wet (Burg. Wetb. Boek III, Titel XIX) geeft verder eenige bepalingen omtrent de gevolgen van dwaling bij het aangaan eener dading, omtrent den invloed van valschheid van stukken, of van de latere ontdekking van onbekende stukken, die van invloed geweest zijn of zouden hebben kunnen zijn, waarvan de vermelding voor niet-rechtsgeleerden van minder belang kan geacht worden.

Daedalus (Grieksch δαίδαλος = kunstig), de zoon van *Metion* en kleinzoon van *Eupalamus*, is volgens de sage de vertegenwoordiger

der beeldende kunst in Griekenland. Wegens moord op *Talus* door den Areopagus veroordeeld, vluchtte hij naar Creta, waar hij door het bouwen van het Labyrinth voor den Minotaurus een gunsteling werd van koning *Minos*. Daar *Daedalus* echter *Ariadne* bij de redding van *Theseus* behulpzaam was geweest, zette de koning hem en zijn zoon *Icarus* in het Labyrinth gevangen. *Daedalus* vervaardigde hier voor zich en zijn zoon op kunstige wijze vleugels (zie de fig.), die door middel van was aan het lichaam

Daedalus en Icarus.
(Reliëf in villa Albani te Rome.)

konden worden gehecht en zoo ontvluchtten beiden uit hun gevangenschap. *Icarus* (zie aldaar) stortte door zijn overmoed in de ten westen van Samos gelegen zee, doch *Daedalus* bereikte veilig Sicilië, waar hij door koning *Cacalus* van Agrigentum gastvrij werd opgenomen en tegen de vervolging van koning *Minos* werd beschermd. Op Sicilië voltooide hij volgens de overlevering groote werken, evenals ook op Sardinië, in Beneden-Italië en in Egypte, zoodat hem wegens zijn kunstenaarstalent op een eiland bij Memphis een tempel werd gewijd. *Pausanias* zag nog onderscheiden houten standbeelden, door *Daedalus* vervaardigd, terwijl veel uitvindingen aan hem worden toegeschreven. De kunst behandelde van de Daedalussage vooral het aanhechten der vleugels en den val van *Icarus*, zooals uit vele voorstellingen, in Pompeji gevonden, blijkt.

Daelhem of *Dalhem* was een graafschap in het Z. van Nederland, aan de Maas en de Berwine gelegen, welks beheerschers hun land deels als eigen goederen bezaten, deels in leen hadden van de hertogen van Limburg en Brabant. De eerste graaf, die in de geschiedenis optreedt, en wel in 1108, was *Willem*. In 1244 kwam het graafschap en in 1288 met Brabant aan Limburg, als een der Landen-van-Overmaze. In 1661 werd het tusschen Nederland en Spanje verdeeld, terwijl tegenwoordig de landen, die er toe behoorden, deels in Nederland, deels in België zijn gelegen.

Daemonen, in het Grieksch *daimones*, in het Latijn *genii* geheeten, noemt men bovenmenschelijke wezens, die niet goden zijn. Ofschoon in ons spraakgebruik daemonen meestal wordt gebruikt voor booze geesten en de goede geesten engelen worden genoemd, is dit oorspronkelijk anders en kunnen daemonen zoowel goed- als kwaaddoende wezens zijn. Dit geloof aan daemonen als wezens, die vrij van een bepaald lichaam als geesten rondgaan, is in overeenstemming met de voorstellingen uit het *animisme* (zie aldaar) en algemeen over de wereld verspreid, zoowel onder beschaafde als onbeschaafde volken. Bij velerlei volken neemt het geloof aan daemonen een belangrijke plaats in hun godsdienstig leven in. In het Oude Babylon waren de voorstellingen over den invloed der daemonen tot een systeem ontwikkeld; al de kleine gebeurtenissen des levens werden aan den invloed van de daemonen toegeschreven en vele waren de aanroepingen en namen, waarmede de geesten waren te bezweren. Ook de Egyptenaren geloofden aan zwermen van geesten — nog heden ten dage *djinn* genoemd — die invloed hadden op alles wat men deed. De Perzen zagen rondom zich een wereld van goede en kwade geesten, die in dienst stonden van *Ormuzd* en *Ahriman* in hun strijd om den mensch. Ook de Indiërs telden vele daemonen *devas*, die echter overwegend als helpers van den mensch werden beschouwd. Zoo verstonden ook de Grieken en Romeinen onder *daemon* den beschermengel, die ieder mensch ter zijde stond. Ook in het Oude Testament lezen wij herhaaldelijk van geesten (veldgeesten, woestijngeesten en geesten van dooden) vooral in die gedeelten, die ontstaan zijn nadat de Joden in de ballingschap in nauwer aanraking waren gekomen met het ontwikkelde geestengeloof der Babyloniërs. In het latere Jodendom heeft dit geloof nog verdere uitbreiding ervaren, doordat de wereld der geesten onderwerp werd van bijzondere studie, zoodat aard, aantal en onderlinge verhouding der geesten met nauwkeurigheid wordt vastgesteld. Ook het Nieuwe Testament en hiermede de Christelijke godsdienst nam veel van het bestaande geloof aan geesten over. Bekend zijn de verschillende verhalen uit het Nieuwe Testament, waarin door *Jezus* daemonen uit bezetenen worden uitgedreven. De daemonen, die in de woestijn verblijf houden, nemen gaarne hun intrek in menschen, die door hen op velerlei wijze worden geplaagd. Al het buitengewone en onbegrijpelijke wordt hun toegeschreven; ook buitengewone kennis van *Jezus'* goddelijke macht, die zij terstond erkennen. *Jezus'* dood en opstanding heeft hen van hun macht beroofd, maar bij het laatste gericht wacht hun de laatste bestraffing en vernietiging. Dit geloof heeft steeds in het Christendom een zeer belangrijke plaats ingenomen. Vooral de *Gnostieken* (zie aldaar) hebben het verder uitgewerkt. Maar ook voor het volksgeloof was het van groote beteekenis: de heidensche godheden werden voor de bekeerde heidenen tot booze geesten, wier vereering afgodendienst was. Een der donkerste bladzijden uit de

geschiedenis van het Christendom, de heksenprocessen, is een uitvloeisel van het geestengeloof. Lang werd de gedachte aangekweekt, dat menschen met den duivel een verbond konden sluiten en met hem en zijn dienaren, de daemonen, afschuwelijken omgang konden plegen. Velen zijn in de latere Middeleeuwen vooral hiervan aangeklaagd en op wreede wijze ter dood gebracht. Zie ook de artikelen *Animisme, Bijgeloof, Duivel* en *Engelen.*

Daemonologie. Zie *Daemonen.*

Daemonomanie noemt men een soort van godsdienstwaanzin (melancholia religiosa), waarbij de lijder denkt, dat hij met de Godheid in verbinding is of dat hij door den duivel of andere booze geesten, *daemonen,* bezeten is.

Daemonorops is de naam van een plantengeslacht, dat tot de familie der *Palmen* behoort en wel met het geslacht *Calamus* of Rotangpalmen vereenigd wordt. Van de *Daemonorops barbatus* worden de vruchten gegeten. Zie verder *Drakenbloed.*

Daems, *Servaas Damien,* een Vlaamsch schrijver, werd den 4den Juni 1838 te Noorderwijk geboren, studeerde te Herenthals en Tongerloo, waar hij in 1863 tot priester gewijd werd en van af 1865 onderwijs gaf in wijsbegeerte en dogmatiek. Zijn prozawerken munten uit door humor en natuurgetrouwe beschrijving van het volksleven, zijn gedichten zijn diepzinnig. Tot zijn beste werken behooren: „Voor twee vaders" (Brussel 1868), „De kruiwagens" (Herenthals 1869; 2de druk 1882), „Arme Lijderes" (Antwerpen 1881; 2de druk 1885), „Deugd en Vreugd, Liederbundel" (Herenthals 1877), „Gedichten" (Brugge 1879), „Luit en Fluit" (Roeselare 1884), „Het Lied der Linden" (Tongerloo 1890; 2de druk 1891). Verder verscheen nog van hem een bundel liederen in Middeleeuwschen trant: „Dit zijn suverlike liedekens" (Tongerloo 1878). Hij overleed den 30sten Juli 1903.

Daendels, *Herman Willem,* een Nederlandsch generaal en gouverneur-generaal van Nederlandsch Oost-Indië, werd geboren te Hattem den 21sten October 1762, studeerde te Harderwijk in de rechten, vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad en werd er in 1785 als schepen voorgedragen, wat echter de goedkeuring van prins *Willem V* niet wegdroeg. Als vurig voorstander der volkssouvereiniteit schaarde hij zich aan de zijde der Patriotten, speelde een voorname rol bij het verzet van Hattem tegen de troepen van den Stadhouder (1786) en stond aan het hoofd van een afdeeling Geldersche patriotten bij de verdediging van Amsterdam (October 1787). In 1788 werd hij door het Hof van Gelderland bij verstek veroordeeld om met het zwaard over het hoofd te worden gestraft en werd hij tevens levenslang uit Gelderland gebannen. *Daendels* was inmiddels met de overige Patriotten naar Frankrijk uitgeweken. In 1792 werd hij door de Fransche regeering als bataljons-commandant aangesteld bij het in Augustus van dat jaar gevormde „Légion franche étrangère". Onder *Dumouriez* nam hij deel aan den slag bij Jemappes (1792) en, in 1793, aan den inval in de Vereenigde Nederlanden.

Als generaal en brigade-commandant maakte *Daendels* in 1794 den veldtocht onder *Pichegru* mede. Den 21sten October 1794 richtte hij een manifest aan zijn „Geldersche en Overijselsche landgenooten", waarbij hij hen aanspoorde met de wapenen in de hand zelf aan hun bevrijding mede te werken. Toen de Waal door de strenge vorst geheel dicht lag, trokken de Franschen den 27sten December den Bommelerwaard binnen. Daarop begaf hij zich naar Amsterdam, waar den 19den Januari 1795 de vroedschap ontbonden werd en een nieuw bestuur optrad, dat door de Fransche representanten, die den dag daarop Amsterdam binnen trokken, als het wettig gezag beschouwd werd.

Daendels trad nu als luitenant-generaal in dienst bij de Bataafsche Republiek. Hij hield zich bezig met de organisatie van het Bataafsche leger. Een expeditie naar Ierland in 1797 en een tocht naar West-Indië in hetzelfde jaar, kwamen niet tot uitvoering. *Daendels,* die een overtuigd unitaris was, hield zich in de eerste jaren buiten den politieken strijd. De omstandigheden dwongen hem er zich in te mengen. Met medewerking van den Franschen gezant *Delacroix* deed hij den 22sten Januari 1798 een staatsgreep, die tot gevolg had, dat een staatsregeling, in streng centraliseerenden zin, werd aangenomen. De anti-constitutioneele handelingen van de Constitueerende Vergadering en het Uitvoerend Bewind (zie *Bataafsche Republiek)* brachten hem den 12den Juni 1798 tot een nieuwen staatsgreep, waarbij de ultra-unitarissen van het kussen gestooten werden en het volk opgeroepen werd nieuwe vertegenwoordigers te kiezen.

Ofschoon *Daendels* toen de held van den dag was, had hij zich bij alle partijen, de Oranjegezinden, federalisten en unitarissen tal van vijanden gemaakt, die geen gelegenheid lieten voorbijgaan om hem tegen te werken of zijn handelingen verdacht te maken. Daarin ligt voor een goed deel de oorzaak van zijn impopulariteit, van de scherpe critiek op zijn openbaar leven geoefend, zelfs lang na zijn overlijden.

Hoewel zijn politieke invloed na den 12den Juni 1798 groot was, hield hij zich hoofdzakelijk met krijgskundige plannen bezig. Hij ontwierp een nieuwe expeditie naar Ierland en daarna een naar Oost-Indië. Van beide ondernemingen is niets gekomen. De landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland (Augustus 1799) maakte, dat die plannen voor goed opgegeven werden.

Daendels, door den Franschen opperbevelhebber *Brune* met de verdediging van Noord-Holland belast, trok, na een hevig gevecht in de duinen, naar den polder de Zijpe terug, en daarna naar den Schermer. Het Uitvoerend Bewind verdacht hem van verraad. *Brune* zag echter spoedig in, dat daar geen sprake van was en liet hem op zijn post. In de slagen bij de Zijpe, den 10den September, bij Bergen, den 19den September, en bij Alkmaar, den 2den October, toonde hij groote dapperheid en beleid. De Engelschen en Russen werden door het verdrag van Alkmaar gedwongen (den 18den October 1794) het Bataafsch grondgebied te ontruimen.

De vijanden van *Daendels* begonnen nu echter een lastercampagne tegen hem. Wel werd hij openlijk door het Uitvoerend Bewind in zijn eer hersteld, maar hij verzocht niettemin een verlof van 2 jaar.

De steeds toenemende reactie tijdens het Staatsbewind brachten *Daendels* en zijn collega *Dumonceau* in 1802 op het denkbeeld een nieuwen coup d'état te wagen. Dit voornemen werd echter van Fransche zijde tegengewerkt. *Daendels* nam nu in December 1802 ontslag en ging zich toeleggen op de ontginning van de 500 morgen heidegrond bij Heerde, die het Staatsbewind hem in eeuwige erfpacht had afgestaan. Den 16den Juli 1806 benoemde koning *Lodewijk* hem tot buitengewoon Staatsraad. En toen in het najaar van 1806 de oorlog tusschen Frankrijk en Pruisen uitbrak, werd hij met de verdediging van Groningen en Friesland belast. Hij bezette Oost-Friesland, waarvan hij gouverneur werd. Den 28sten Januari 1807 volgde zijn benoeming tot gouverneur-generaal der Aziatische koloniën en bezittingen, onder welken weidschen naam destijds alleen Java en enkele punten in de Molukken, benevens Banjermasin, begrepen waren. Het Nederlandsch gezag was er zoo schrikbarend gedaald, dat slechts een man met een ijzeren wil verbetering kon brengen. Voor zijn vertrek werd hij nog benoemd tot maarschalk van *Holland*.

Den 5den Januari 1808 kwam hij, na een avontuurlijke reis, te Batavia aan; den 14den aanvaardde hij het gouverneur-generaalschap. Over het bestuur van *Daendels* is menig hard oordeel geveld. De jongste onderzoekingen, bepaaldelijk die van Dr. *De Roo* (*zie Literatuur*) hebben zeer veel daarvan volkomen weerlegd. Zeker is, dat zijn niets ontziende gestrengheid in het uitroeien van misbruiken hem in Indië veel nieuwe vijanden heeft bezorgd, bij de talrijke, die hij in *patria* had achtergelaten. Maar niemand kan ontkennen dat hij, met gebrekkige middelen, in korten tijd veel heeft tot stand gebracht. Toen de sultan van Bantam weigerde meer arbeiders te leveren voor den aanleg eener versterkte haven aan de Meeuwenbaai en de vertegenwoordiger van het Hollandsch gezag *Du Puy* te Bantam werd vermoord, zette *Daendels* den sultan af en lijfde een deel van Bantam bij het Nederlandsch gebied in. In 1809 verloor Cheribon zijn zelfstandigheid. Ook Java's Oostkust werd onder rechtstreeksch bestuur gesteld. De sultan van Djokjokarta werd in December 1810 afgezet en de Soesoehoenan van Soerakarta gedwongen een deel van zijn gebied af te staan.

Hervormingen van blijvende waarde werden door den „Toewan besaar goentoer", d.i. „den donderenden grooten Heer", in het rechtswezen en het binnenlandsch bestuur ingevoerd. De groote weg, door *Daendels* aangelegd, bracht den duur der reis van het westelijkste punt naar het oostelijkst gelegene terug van 40 tot 7 dagen. De verplichte leverantiën werden afgeschaft, de heerendiensten verminderd. Gedwongen en vrijwillige leeningen werden uitgeschreven; papieren geld, met gedwongen koers, in omloop gebracht; de zilveruitvoer verboden. Ten slotte ging *Daendels*, om in den financiëelen nood te voorzien, over tot den verkoop van uitgestrekte landen.

Hoewel *Daendels* reeds in 1809 zijn ontslag had aangevraagd, schijnt hij na de inlijving van Holland bij het Fransche keizerrijk de toekomst beter ingezien te hebben. Toch werd hij kort na de annexatie teruggeroepen.

Waarschijnlijk verontrust door allerlei booze geruchten, die omtrent *Daendels* in Holland verspreid waren, kwam *Napoleon* er toe aan *Daendels* den 24sten November 1810 ontslag te verleenen. In September te Parijs aangekomen, werd hij door den keizer tot groot-officier van het legioen van eer benoemd. In 1812 stond hij aan het hoofd van de 26ste divisie onder het opperbevel van *Davoust;* daarna commandeerde hij een der drie divisiën van het 9de legercorps onder maarschalk *Victor*. *Daendels* werd vervolgens belast met de verdediging van de Poolsche vesting Modlin. Den 1sten December 1813 moest hij die plaats wegens gebrek aan levensmiddelen overgeven. In Nederland teruggekeerd, werd hij door *Willem I* goed ontvangen, doch niet in staatsdienst genomen. Dit geschiedde pas in October 1815, toen hij benoemd werd tot gouverneur van de Kust van Guinea.

Ook daar toog de voortvarende man vol ijver aan het werk. Hij wilde de kolonie door de vestiging van volksplantingen en het bevorderen van den vrijen handel tot bloei brengen. Den 2den Mei 1818 viel hij als slachtoffer van het moordend klimaat.

Daendels was gehuwd met *Aleida van Vlierden*, uit Hattem, bij wie hij 15 kinderen heeft gehad. Van zijn hand zijn verschenen: „Daendels, Generaal-Majoor bij de Fransche Armee, aan zijn Geldersche en Overijsselsche landgenooten" ('s-Hertogenbosch 1794), „Rapport des opérations de la division du Lt. Général Daendels, depuis le 22 Août jusqu'à la capitulation de l'Armée Anglaise et Russe le 18 Octobre 1799" (Den Haag 1799), „Memorie over den Staat der Nederlandsche Oost-Indische bezittingen in de jaren 1808—1811". Met bijlagen ('s-Gravenhage 1814).

Literatuur: Mackay, De handhaving van het Europeesch gezag en de hervorming van het regtswezen onder het bestuur van den Gouv. Gen. Mr. H. W. Daendels ('s-Gravenhage 1861); *Mendels,* H. W. Daendels voor zijn benoeming tot Gouv. Gen. van Oost-Indië ('s-Gravenhage 1890); *Knoop,* Iets over Daendels (Tijdspiegel 1890—1891); *Koolemans Beynen,* Het terugtrekken van *Daendels* in 1799 uit de Zijpe naar den Schermer (Meded. Letterk. 1897—1898); *De Roo,* Documenten omtrent H. W. Daendels (2 dln., 's-Gravenhage 1909); *Collet,* L'île de Java sous la domination française (Brussel 1910); *Van der Kemp,* St. George d'Elmina in 1825 (Tijdspiegel 1910). Zie verder literatuur bij *Bataafsche Republiek*.

Daenell, *Ernst Robert.* Zie *Dänell.*

Daëng is een Boegineesche en Makasaarsche adellijke titel, voor personen tot de voornaamste familiën van het land, maar niet tot die der vorsten of regenten behoorende.

Daens, *Adolf,* een Belgisch geestelijke en volksleider, werd in 1839 te Aalst geboren, stu-

deerde aan het seminarium aldaar en deed zich terstond na het voleindigen zijner studiën kennen als een vurig voorstander der democratische beginselen. De door hem geredigeerde volksblaadjes „Het land van Aelst" en „De Werkman" werden door duizenden gelezen en verschaften hem een grooten aanhang onder de arbeiders. In December 1891 vaardigde Aalst hem naar de Kamer af, waar hij met bijtende scherpte niet slechts de liberalen, maar vooral de conservatieve Katholieke partij, in het bijzonder haar leider *Karel Woeste*, aanviel. Hij eischte met zeldzame welsprekendheid sociale rechtvaardigheid voor den misdeelden vierden stand. Ofschoon op zijn Katholiek leven van godsdienstig standpunt niets aan te merken viel, stond *Daens*, om zijn maatschappelijk optreden, aan heftige vervolgingen van de zijde der Kerk bloot en werd hij ten slotte van zijn priesterschap vervallen verklaard. Het gelukte de conservatieve Katholieken hem als afgevaardigde van Aalst door *Woeste* te doen vervangen, maar in 1902 kwam hij voor Brussel weder in de Kamer. Door zijn groote inspanning en ontberingen ging zijn gezondheid zoo achteruit, dat hij zich in 1906 niet voldoende met de verkiezing bemoeien kon; Brussel vaardigde toen den liberaal *Monville* af. Sindsdien ging *Daens* achteruit. Hij overleed te Aalst den 14den Juni 1907. Men beweert, dat hij kort voor zijn dood zich schriftelijk aan het gezag van den Gentschen aartsbisschop Mgr. *Snellemans* onderworpen heeft.

Daffinger, *Moritz Michaël*, een Oostenrijksch miniatuurschilder, den 25sten Januari 1790 te Weenen geboren, schilderde portretten op ivoor of papier. Hij maakte portretten van de leden van het Congres te Weenen en van de leden van het keizerlijke Huis. Bekend zijn vooral de portretten van den hertog *van Reichstadt*, van aartshertogin *Sophie*, van de familie *Metternich*, van keizer *Frans Joseph* als kind en van *Grillparzer*. Hij overleed den 22sten Augustus 1849 te Weenen.

Daffner, *Hugo*, een Duitsch componist en musicoloog, den 2en Mei 1882 te München geboren, ontving zijn opleiding aan de Koninklijke Academie aldaar van *Thuille, Schmid-Lindner, Sandberger* en *Kroyer*, promoveerde in 1904 tot doctor in de wijsbegeerte en nam daarna nog les bij *Max Reger* en *Bernhard Stavenhagen*. Van 1904 tot 1906 was hij werkzaam aan de hofopera te München. In 1907 werd hij muziekverslaggever van de „Allgemeine Zeitung" te Koningsbergen. Hij schreef o.m.: „Die Entwicklung des Klavierkonzerts bis Mozart" (1908) en tal van bijdragen in muziektijdschriften. Voorts componeerde hij twee symphonieën, strijkkwartetten, een trio, werken voor piano enz.

Dag noemt men in het dagelijksch leven het tijdperk tusschen den opgang en den eerstvolgenden ondergang der zon. Deze natuurlijke dag is verschillend naar gelang der zonshoogte op den middag en naar gelang van de aardrijkskundige breedte der waarnemingsplaats. Op den evenaar heeft hij steeds een lengte van 12 uur, bij de polen heeft de langste dag een lengte van 6 maanden, op den poolcirkel een van 24 uur. Van dezen tot aan den evenaar wordt het bedrag geleidelijk kleiner. Tweemaal 's jaars, namelijk tijdens de nachteveningen, wanneer de zon zich in den evenaar bevindt, is over de geheele aarde de dag (dus ook de nacht) 12 uur lang. Naarmate de dagen lengen, worden de nachten korter en omgekeerd. Bij ons heeft men den langsten en den kortsten dag, wanneer de zon zich in de keerkringen bevindt. De langste dag duurt op onze breedte (52°) 16½ uur, en op 63° 15′ breedte reeds 20 uur. Omtrent den sterrendag en zonnedag, die bijna 4 minuten verschillen, raadplege men *Sterrentijd* en *Zonnetijd*.

De burgerlijke dag is in 2 maal 12 uur of ook wel, zooals in Italië, in 24 uren verdeeld. Elk van deze telt 60 minuten. De Israëlieten, Grieken en Romeinen verdeelden den natuurlijken dag in 12 uren en den daarmede verbonden nacht in 3 of 4 nachtwaken, en ook de dag werd op deze wijze verdeeld. Voorts sprak men reeds vroeg van morgen en avond en later ook van middag. De oorsprong der verdeeling van den dag en den nacht, elk in 12 uren, ligt in het duister. Sommigen hebben dien meenen te vinden in de 12 jaarlijksche samenstanden der zon met de maan, anderen in de 12° nagenoeg, welke de maan dagelijks aan den hemel doorloopt. Reeds in zeer ouden tijd heeft men 7 dagen samengevoegd tot een week, en 4 weken tot een maand; de weken komen overeen met de schijngestalten van de maan, en de maand is in overeenstemming met haar omloopstijd om de aarde.

De Romeinen gaven aan de eerste twee dagen der week de namen van zon en maan en aan de overige 5 die van *Mars, Mercurius, Jupiter, Venus* en *Saturnus*. Ook de Germanen hebben aan deze 5 godennamen gegeven, welke door ons zijn overgenomen. De Romeinen verdeelden voorts hun dagen in *dies fasti* of rechtsdagen en *dies nefasti*, waarop geen recht gesproken werd; ook hadden zij *dies senatorii*, waarop de Senaat vergaderde, *dies comitiales*, waarop de volksvergaderingen werden gehouden enz. Over de merkwaardige dagen van onzen tijd raadplege men het artikel *Kalender*.

Dag is in de Noorsche mythologie de verpersoonlijking van den dag. Hij is de zoon van *Delling* en *Nott*. *Dag* wordt voorgesteld als een jongeling met blond haar en blauwe oogen, die overdag langs den hemel rijdt met zijn paard *Skinfaxi* (glanzende maan).

Dag of *dagge* noemt men een eind touw, dat vroeger aan boord gebruikt werd, om matrozen een lichamelijke tuchtiging toe te dienen.

Dagblad. Zie *Courant*.

Dagbladet is een in Kopenhagen verschijnend conservatief dagblad. Het werd in 1851 tot verbreiding der nationaal-liberale beginselen opgericht en heeft veel invloed gehad op de ontwikkeling der Deensche pers.

Dagbladet is de naam van het in 1868 gestichte Noorsche, te Christiania verschijnende dagblad, het orgaan der radicale en democratische partij. Medewerkers zijn o.a. geweest *Björnson* en *Kielland*.

Dagbladzegel was de belasting, die vroeger van de nieuwsbladen werd geheven, en zoowel als een verbruiks-, alsook als een verkeersbelasting beschouwd kan worden; zij diende om het toezicht op de pers te vergemakkelijken. Ons land was na Engeland (1855) het eerste, dat die belasting afschafte (1869). Duitschland volgde in 1874, Frankrijk in 1881, Oostenrijk eerst in 1899. Zie ook *Courant*.

Dagboog noemt men het gedeelte van den parallelcirkel, hetwelk een hemellichaam van zijn opgang tot zijn ondergang doorloopt. Hij vormt dus met den nachtboog, dien het doorloopt van zijn ondergang tot zijn opgang, een cirkel, *dagcirkel* genaamd. Daar ieder uur tijds met 15° van den dagcirkel overeenstemt, kunnen wij de lengte van den dagboog gemakkelijk berekenen, wanneer de tijdstippen van op- en ondergang van een hemellichaam bekend zijn.

Dagelijksch bestuur noemt men een uit het geheele bestuur afzonderlijk gekozen en samengesteld college, belast met de dagelijksche behandeling der zaken. Speciaal bij het bestuur eener gemeente spreekt men van dagelijksch bestuur en verstaat hieronder het college van burgemeester en wethouders. Bij het bestuur der provincie kan men onder dagelijksch bestuur verstaan het college van Gedeputeerde Staten. De bevoegdheden en plichten van het dagelijksch bestuur zijn omschreven in de artikelen 179—193 der gemeentewet. Zie *Burgemeester*.

Dagelijksche heerlijkheid was in het algemeen een heerlijkheid, welke niet tot de hooge of vrije heerlijkheden behoorde. Buiten Gelderland kwam de uitdrukking weinig voor. Het Geldersche dagelijksche heerlijkheid heeft vrijwel dezelfde beteekenis als het Hollandsche heerlijkheid (zie aldaar), doch aan eerstgenoemde was het ambachtsrecht niet verbonden.

Dagelijksch hoogwater is gewoon of gemiddeld hoogwater of vloed, d. i. de gemiddelde vloedhoogte, over het laatste tiental jaren, dus nu over 1910—1920.

Dagelijksch laagwater is gewoon of gemiddeld laagwater of ebbe, d. i. de gemiddelde hoogte van de eb, bij elk getij waargenomen over het laatste tiental jaren. Zie *Getijden*.

Dagge is de naam van een oud stootwapen

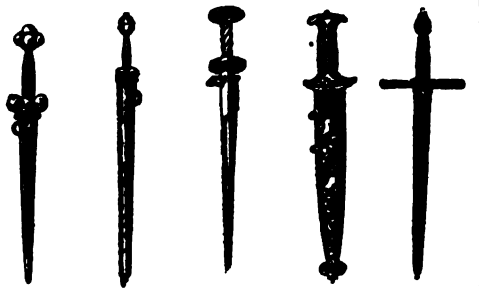

(1250) (1300) (1450) (1550) 1600)

Dagge.

met kort, puntig en smal lemmet, dat groote overeenstemming vertoont met den tegenwoordigen dolk en gedurende de Middeleeuwen, ja tot de 18de eeuw in zwang was. Het had verschillende vormen (zie de afb.) en werd zoowel in vredes- als oorlogstijd gedragen, eerst met de punt naar beneden en bevestigd op den buik, vervolgens horizontaal op de rechterheup, eindelijk met de punt omhoog gericht en naar links gekeerd. Sedert de 16de eeuw wordt het nog door de officieren der Russische marine als staatsiewapen gedragen. Zie ook *Dag*.

Daghestan *(Bergland)* is een provincie van het Russische gouvernement Kaukasus, dat tot Trans-Kaukasië behoort, tusschen de provincie Terek, de Kaspische Zee en de gouvernementen Tiflis, Jelissawetpol en Bakoe gelegen. Tot dit laatste gouvernement behoort het Z.O. deel van het *landschap* Daghestan met het schiereiland Apsjeron. De provincie heeft een oppervlakte van 29 709 v. km. en telt (1912) 702 500 inwoners. Het gebied wordt door talrijke rivieren besproeid, waarvan de voornaamste de Soelak en de Samoer zijn. Het bergland is woest en onvruchtbaar, de laagvlakten zijn echter goed bebouwd. De regenval is aan de kust zeer groot, de zomer is er heet. Van belang is er de veeteelt, in het bijzonder de schapenteelt. Zwavel wordt in groote hoeveelheid aan de oevers van de Soelak aangetroffen, zout in het midden en koper aan de Soelak. De bevolking bestaat grootendeels uit Lesgiërs (± 500 000), verder uit Turken, Russen, Joden, Perzen en Armeniërs. Zij leeft deels nomadisch, deels als landbouwers (graan, katoen, ooft, wijn, tabak). Ook zijderupsenteelt wordt uitgeoefend. Bij de „IJzeren Poort", in de nabijheid van de hoofdstad Derbent, een pas tusschen de Kaspische Zee en het oosteinde van den Kaukasus, begint de oude Kaukasische Muur. Zetel van het bestuur is de vesting Temirchansjoera met ± 4000 inwoners; Derbent en Petrowsk zijn verder de belangrijkste handelsplaatsen.

Ten tijde der Sassaniden (3de—7de eeuw) waren de bewoners in oorlog met de Perzen. Het vlakke gedeelte van het land werd een Perzische provincie, maar in de bergen wisten de bewoners hun onafhankelijkheid te bewaren. Rusland had reeds sedert 1801 er naar gestreefd, Daghestan te bezetten en na den Turksch-Russischen oorlog van 1828 tot 1829 rukten Russische troepen het land binnen en bezetten het kustgebied en den verkeersweg met Groesië (1831—1832). *Sjamyl*, die de Awarische khanfamilie verdrongen had en zich tegen de Russische heerschappij als hoofd der Moeriden verzette, werd ten slotte onderworpen, en in 1859 was ook het bergland geheel in het bezit der Russen.

Daghmaet of *daghmade* was voorheen een vooral in de lage streken van ons land gebruikelijke vlaktemaat. Het woord is gevormd van *dag* en *maat* of *made*, en daar made van maaien is afgeleid en dus hooiland beteekent, is dagmaat een oppervlakte van de grootte als door één man in één dag gemaaid kan worden. De daghmaet was ²/₃ morgen of 0.5677 H.A.

Daglicht noemt men de gelijknamige, natuurlijke verlichting, ontstaan door de onregelmatige reflectie en verstrooiing der zonnestra-

len over de aardoppervlakte. De sterkte dezer verlichting is afhankelijk van den invalshoek der zonnestralen en van de bewolking.

Het daglicht heeft groote hygiënische beteekenis. Onvoldoende verlichting veroorzaakt kortzichtigheid, wegens den te korten afstand waarop de voorwerpen bekeken moeten worden, en tevens ruggegraatsverkromming bij jeugdige personen, omdat zij tot een slechte houding van het lichaam dwingt. Daarom is het dringend noodig, de hoeveelheid daglicht in fabrieken, werkplaatsen en scholen te bepalen. *Foerster* bepaalt den openings- en den invalshoek, daar de verlichting van een plaats afhankelijk is van de grootte van het deel van het hemelgewelf, vanwaar de stralen op een plek kunnen vallen en verder van den gemiddelden invalshoek dezer stralen. Een andere wijze van bepaling is doormiddel van photometers. Door menigvuldige proeven is gebleken, dat de verlichting van een gebouw, ingericht voor lees- en schrijfwerk, minstens 10 meterkaarsen moet bedragen, hetgeen overeenkomt met een openingshoek van 5° en een gemiddelden invalshoek van 28°. Op plaatsen met onvoldoende verlichting kan deze verbeterd worden door prisma's of daglichtreflectoren.

Behalve op ons gezichtsorgaan, is het daglicht ook van invloed op de stofwisseling en vernietigt het de bacteriën.

Dagnan-Bouveret, *Pascal Adolphe Jean,* een Fransch schilder, werd den 7den Januari 1852 te Parijs geboren en was een leerling van *Jean Louis Gérôme.* Hij schildert voorstellingen uit het dagelijksch leven benevens portretten, terwijl hij ook soms zijn stoffen aan de gewijde geschiedenis ontleent.

Dagö, *Dago* of *Dagden* is het grootste van de tot het Russische gouvernement Esthland behoorende eilanden in de Oost-Zee, ten N. van het eiland Ösel en hiervan door de Sõlasond gescheiden. Het heeft de gedaante van een vierhoek, waarvan de hoeken als schiereilanden en voorgebergten in zee uitsteken en heeft een oppervlakte van 960 v. km. Het grootste is het westelijke schiereiland Keppo met het voorgebergte Dagerort. Hier bevindt zich ook een vuurtoren, en dit gedeelte is tevens het hoogste gedeelte van het eiland. De bevolking telt 14 000 zielen (drie vierden Esthen, één vierde Duitschers en Zweden), die zich hoofdzakelijk met veeteelt, landbouw, visch- en zeehondenvangst bezig houden. Tot 1645 behoorde het eiland aan Denemarken, vervolgens aan Zweden, en sedert 1721 is het Russisch.

Dagob is een grafheuvel van steen of door steenen muren of gebouwen beveiligd en samen gehouden, zooals bijv. de Boroboedoer op Java. Volgens de legende zou de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid zijn. Deze asch of andere reliquieën werden in een urn of vaas in een dagob begraven, daar waar zich een Boeddhistische gemeente bevond.

Dagobert I, koning uit het Frankische Huis der Merovingers, de zoon van *Clotarius* en van diens 2de gemalin *Bertrude,* in 602 geboren, werd koning van Austrasië in 622 en na den dood zijns vaders ook van Neustrië, terwijl hij aan zijn broeder *Charibert* enkel het hertogdom Aquitanië afstond. Aan het gezag van *Arnulf van Metz* en *Pepijn van Landen* onttrok hij zich met geweld in 628. Hij vestigde zijn zetel te Parijs en huwde met de Austrasische prinses *Ragnetrude.* Hij was de laatste *Merovingi,* die om zijn persoonlijke dapperheid de koninklijke macht uitgeoefend heeft. Toen zijn broeder *Charibert* en diens zoontje *Chilperic* in 630 stierven, was *Dagobert* alleenheerscher in het Frankische rijk. Zijn raadsman was *Sint Eloy,* de patroon der goudsmeden. Tijdens *Dagobert I* zouden, naar men later zeide, kunsten en ambachten gebloeid hebben. De zeden waren vrij los: *Dagobert I* had gelijktijdig drie wettige echtgenooten. Niettemin was hij bij de geestelijkheid gezien wegens zijn voorliefde voor kerken en kloosters. Hij is de stichter van de St. Thomaskerk te Utrecht (629). Kort voor zijn dood plaatste hij zijn zoon *Clovis* en zijn echtgenoote *Nantechild* onder het opzicht van zijn Hofmeier *Anga;* hij overleed in 638. Hij was de laatste der *Merovingen,* die zelfstandig regeerde. Zijn karakter blijkt uit den moord van 900 Bulgaarsche huisgezinnen, die bij hem veiligheid gezocht hadden tegen de Hunnen, daar hij vreesde, dat zij het hun toegekende land als hun eigendom zouden gaan beschouwen.

Dagobert II, een zoon van koning *Sigbert* en alzoo een kleinzoon van den voorgaande, werd na den dood zijns vaders (656) door *Grimoald,* den zoon van *Pepijn,* naar een klooster in Ierland gezonden, door de Austrasiërs na den dood van *Childerik* tot den troon geroepen en in 678 vermoord.

Dagobert III, een zoon van *Childebert III,* werd in 711 de opvolger zijns vaders en overleed in 715.

Dagon komt in het Oude Testament (Richteren 16 : 23; I Samuel 5 : 1 enz.) slechts voor als de naam van een godheid der Philistijnen. Volgens deze berichten werd *Dagon* vereerd te Gaza en Asdod, volgens *Hieronymus* ook te Askalon. Daar echter de naam *Dagon* ook voorkomt in Israëlietische plaatsnamen, genoemd wordt in de kosmogonie van *Philo Byblius* en vermeld wordt in Babylonisch-Assyrische spijkeropschriften als een groote god naast *Anu,* moet zijn vereering ook buiten het land der Philistijnen worden aangenomen. Het is echter niet zeker uit te maken of die vereering zich uit het Westen naar Babylonië heeft verbreid of dat zij van Babylonischen oorsprong is. In het bijzonder wordt vermeld, dat de vereerders van *Dagon* niet op den drempel van zijn tempel stapten, maar daarover. De afleiding in den naam is niet zeker; die wordt òf afgeleid van het Hebreeuwsche *dag,* dat visch beteekent, zoodat hij ook wordt afgebeeld met het achterlijf en den staart van een visch, òf van *dagon,* dat in het Hebreeuwsch graan beteekent, zoodat hij voor zijn vereerders de schenker der vruchtbaarheid was. Veel is er dus met zekerheid niet van *Dagon* te vertellen.

Dagorder is de dagelijks voorkomende mededeeling of order van hoogere militaire bevelhebbers en meer in het bijzonder de mededee-

ling of bekendmaking door de hoogste autoriteiten gedaan en betrekking hebbende op een merkwaardige gebeurtenis, als: opwekking vóór een slag, lof en berisping daarna, bevordering, belooning enz.

Dagregister is een scheepsterm voor een dagboek of journaal, dat een schipper verplicht is te houden en waarin door hem moet worden opgeteekend de gesteldheid van weer en wind, hoeveel het schip in zijn koers gevorderd of teruggegaan is, op welke lengte en breedte het zich bevindt, welke onheilen voorvielen en door welke oorzaken deze aan schip en lading zijn overkomen, welke koersen hij gehouden heeft en waarom hij daarvan heeft moeten afwijken, de besluiten in den scheepsraad genomen, de afdanking van scheepsofficieren of scheepsgezellen en de reden daarvan, al wat schip en lading betreft en tot het doen van rekening en verantwoording, of tot het instellen of afweren van eenige vordering aanleiding zou kunnen geven. Het dagregister moet, voor zooveel weer en wind dit toelaten, dagelijks worden bijgeschreven, gedagteekend en door den schipper en den stuurman onderteekend worden.

Dagregister noemt men bij het boekhouden het journaal, waarin de verrichtingen, die in het memoriaal of kladboek zijn aangeteekend, geschikt worden gemaakt, om in het grootboek overgebracht te worden.

Daguerre, *Louis Jacques Mandé,* de uitvinder der fotografie, werd in 1789 te Corneilles in het departement Seine-et-Oise geboren. Hij was eerst ambtenaar bij de belastingen en legde zich toen op de schilderkunst toe. *Daguerre* was de eerste, die een *diorama* (zie aldaar) maakte. Sinds 1826 begon hij met *Joseph Nicéphore Niépce* (zie aldaar) proeven te nemen, om, wat zich in een *camera obscura* (zie aldaar) vertoonde, op een gevoelige plaat vast te houden. In 1833 stierf *Niépce* en het duurde tot 1839 eer de pogingen met een goeden uitslag bekroond werden. Toen konden in de Académie te Parijs de eerste *daguerrotypen* vertoond worden. *Daguerre* gaf in datzelfde jaar in het licht: „Histoire et description des procédés du daguerrotype". Nadat hij zijn uitvinding had verbeterd, liet hij in 1844 volgen: „Nouveau moyen de préparer la couche sensible des plaques, destinées à recevoir les images photographiques". *Daguerre* stierf te Parijs den 12den Juli 1851.

Daguerréotypie noemt men het maken van lichtbeelden volgens de methode, door *Daguerre* (zie aldaar) in 1839 uitgevonden. Platen van zilver, met een laag joodzilver bedekt, werden door hem in de camera obscura aan het licht en daarna aan kwikzilverdampen blootgesteld; hierdoor werd een positief beeld gevormd. De methode was echter zeer kostbaar; men kon slechts één exemplaar maken, en tegenwoordig is zij geheel vervangen door de *photografie* (zie aldaar).

Daguesseau, *Henri François.* Zie *Aguesseau.*

Daguet, *Alexander,* een Zwitsersch geschiedschrijver en paedagoog, den 12den Maart 1816 te Freiburg in Zwitserland geboren, studeerde aldaar aan het college der Jezuïeten en werd in 1837 leeraar in de geschiedenis en in de Fransche taal- en letterkunde aan de centrale school in zijn geboorteplaats. In 1843 werd hij benoemd tot directeur van de normaalschool te Pruntrut en vervolgens tot directeur van de kantonale school te Freiburg, welke de plaats innam van het Jezuïetencollege. Later werd hij er lid van den Grooten Raad en redigeerde het wetenschappelijk tijdschrift „L'émulation". Wegens zijn vrijzinnige gevoelens verloor hij in 1857 zijn leeraarsbetrekking. Na eenigen tijd te Freiburg werkzaam te zijn geweest, aanvaardde hij in 1866 het leeraarsambt in de geschiedenis aan de academie en aan de hoogere burgerschool voor meisjes te Neuchâtel. In 1892 legde hij dit ambt neder en overleed den 21sten Mei 1894 te Couvet. Van zijn geschriften vermelden wij: „Histoire de la confédération Suisse" (1851; 7de druk, 2 dln., 1879), „Biographie de Guillimann" (1843), „Revue des principaux écrivains de la Suisse française" (1857), „De l'enthousiasme de la Suisse" (1858), „Manuel d'éducation" (1871; 5de druk 1885), „Histoire de Fribourg" (1889) en „Le père Gérard et son temps" (1896).

Dagvaarding is een handeling, waarbij iemand voor den rechter wordt geroepen. Tevens geeft men den naam „dagvaarding" aan de akte (exploit), waarbij die handeling wordt geconstateerd. De dagvaarding speelt zoowel in de burgerlijke als in de strafprocedure een groote rol; haar inhoud dient den rechter tot grondslag bij zijn beslissing. In burgerlijke zaken gaat de dagvaarding uit van den eischer; in strafzaken van den ambtenaar, die met het instellen der strafvervolging is belast (meestal het Openbaar Ministerie, in belastingzaken de Rijksadvocaat). In het algemeen heeft men geen voorafgaand verlof van den rechter noodig, om te mogen dagvaarden; alle rechterlijke collegiën houden op vaste dagen zitting, en tegen zoodanigen dag mogen partijen elkaar voor den rechter roepen. In belangrijke strafzaken gaat aan de openbare behandeling der zaak een instructie vooraf en geschiedt de dagvaarding eerst na voorafgaande verwijzing naar de terechtzitting; maar een verplichting tot het houden van een instructie of het vragen van verwijzing bestaat in het algemeen niet. In burgerlijke zaken wordt de dagvaarding altijd uitgebracht door een deurwaarder. Zij bevat een duidelijke en nauwkeurige omschrijving van de personen van den eischer en van den gedaagde; de juiste opgave van de plaats en van den tijd van verschijning, met opgave van den rechter, die van de zaak kennis zal nemen; de beknopte, maar volledige opgave der feiten, waarop de eischer zijn recht baseert, en van het recht, dat de eischer meent aan die feiten te mogen ontleenen, en ten slotte een duidelijke en bepaalde conclusie van eisch, dat is de slotsom van des eischers redeneeringen, zijn eisch, datgene, waartoe hij den gedaagde door den rechter wil veroordeeld zien. Bij den gedaagde moet geen redelijke twijfel kunnen bestaan, waar, voor wien, wanneer en waarover hij zich te verantwoorden of waartegen hij zich te verdedigen heeft. Aan den gedaagde of aan een zijner huisgenooten wordt afschrift van het exploit gelaten; het origineel blijft natuurlijk in

handen van den eischer, ten einde het te zijner tijd aan den rechter te kunnen overleggen. In strafzaken wordt de dagvaarding uitgebracht, òf door een deurwaarder, òf door een dienaar der openbare macht (meestal een rijksveldwachter) en moet zij, behalve de aanduiding van den beklaagde en plaats, dag en uur van verschijning behelzen, een opgave van het feit, dat ten laste wordt gelegd, met vermelding omstreeks welken tijd en waar ter plaatse het begaan zou zijn en onder welke omstandigheden het zou zijn gepleegd. De Wet eischt voor alle dagvaardingen, dat er een bepaald aantal dagen moet worden gelaten tusschen den dag van dagvaarding en dien van verschijning. De formaliteiten voor het stuk worden verder omschreven in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering en dat van Strafvordering.

Dagvaart *(Dachvaert)* noemde men in ons vaderland in den tijd der Graven en in dien van de Republiek der 17 Nederlandsche gewesten de tegen een bepaalden dag uitgeschreven vergadering der standen en Staten, die zich vereenigden om te beraadslagen over de belangen des lands, vooral over het opleggen van belastingen enz. Ook aan de steden was in het Groot-Privilegie van *Maria van Bourgondië* het houden van dagvaarten vergund.

Dagvlinders. Zie *Vlinder.*

Dahl, *Heinrich von,* een Duitsch geschiedschrijver, den 8sten (19den) April 1770 te Goldenbeck in Esthland geboren, studeerde te Jena en was aanvoerder der studenten aldaar bij hun uittocht naar Erfurt (19 Juli 1792). Na het voleindigen zijner studiën werd hij huisonderwijzer te Moskou bij generaal *Jasikof* en in 1796 kabinetskoerier van czaar *Paul.* Hij schreef: „Authentische Nachricht von dem am 19 Juli 1792 gehaltenen Auszuge der Studirenden aus Jena" (1722), „Kurzer Abriss meines Lebens" (1804) en „Weltgeschichte aus ihrer höchsten Gesichtspunkt (der Perfectibilität) betrachtet" (1804). Vervolgens vestigde hij zich te Warschau, en toen men hem in 1807 wilde noodzaken tegen zijn vaderland te strijden, benam hij zich het leven.

Dahl, *Wladimir Iwanowitsj,* een populair Russisch schrijver, meer bekend onder het pseudoniem *Kozak Loeganskij,* werd den 22sten (10) November 1801 te Loegansk (gouvernement Jekaterinoslaw) geboren, ontving zijn opleiding aan de cadettenschool te St. Petersburg, werd in 1819 geplaatst op de vloot in de Zwarte Zee, promoveerde later te Dorpat in de geneeskunde, nam deel aan onderscheiden krijgstochten en bereisde bijna alle provinciën van het Russische rijk, om er zich met het volksleven bekend te maken. Later werd hij kanselarijchef bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken. Hij overleed den 4den (22 Sept.) October 1872 te Moskou. Aan zijn nasporingen is men belangrijke bijdragen verschuldigd over de land- en volkenkunde der meest afgelegen gedeelten van Rusland. Uit den mond des volks verzamelde hij omstreeks 4000 sprookjes en bijna 30 000 spreekwoorden en eigenaardige zegswijzen (1862, 2de druk 1879). Bovendien gaf hij een woordenboek van het Russisch uit (1861—1868, 4 dln., 3de uitgave 1903). Een uitgave van zijn vertellingen „Povesti i razokazy" verscheeen in 8 deelen (1860, 3de druk 1883).

Dahlak of *Dahalak* is de naam van een eilandengroep in de Roode Zee, nabij de kust van Abessinië tegenover Massaoea en behoorende tot de Italiaansche kolonie Erythrea. Deze groep bestaat uit het hoofdeiland Groot-Dahlak (52 km. lang, 30 km. breed) en de kleinere Nohra en Nokra, benevens talrijke klippen. Het aantal inwoners bedraagt 1500 (oorspronkelijk Christelijke, thans tot den Islam overgegane Abessiniërs). De 10—13 m. hooge kalkrotsen zijn met een dorren plantengroei bedekt, waar vele geiten en kameelen alsook ezels van leven. Ook wordt eenige parel- en schildpadvisscherij uitgeoefend. Voor de parelen is de hoofmarkt Dömöllö aan de oostkust van Groot Dahlak; in den Romeinschen tijd bracht de parelvisscherij zeer veel op. Ruïnen wijzen er op, dat ook Portugeezen hier in de 16de eeuw een nederzetting hadden.

Dahlberg, *Erik* graaf, een Zweedsch veldmaarschalk en gouverneur-generaal van Lijfland, den 10den October 1625 te Stockholm geboren, werd in 1641 geheimsecretaris van een aanzienlijk ambtenaar, daarna secretaris van den Landdag in Pommeren. Als ingenieur bij het Zweedsche leger bouwde hij vestingwerken te Marstrand, Gotenburg, Riga, Wismar, Stade enz. en onderscheidde zich in den oorlog zoozeer, dat hij in den adelstand opgenomen werd (1660). In 1693 was hij Zweedsch rijksgraaf, veldmaarschalk en gouverneur-generaal van Bremen en Verden en in 1696 van Lijfland. In 1700 verdedigde hij Riga tegen de Saksers, nam in 1702, toen *Karel XII* tegen zijn raad in Polen viel, zijn ontslag en overleed te Stockholm den 16den Januari 1703. Men noemt hem den Zweedschen *Vauban* en *Coehoorn.* Zijn belangrijkste werk, getiteld: „Suecia antiqua et hodierna" (1716, 2 dln.) werd in 1900 opnieuw uitgegeven.

Dahlbom, *Anders Gustav,* een Zweedsch entomoloog, werd den 3den Maart 1806 bij Forsa in Oost-Gotland geboren, studeerde te Lund, legde zich toe op de dierkunde, werd daar in 1830 docent in de natuurlijke historie, in 1843 intendant van het entomologisch museum en overleed den 3den Mei 1859. Hij schreef onder anderen: „Monographia chrysidum Sueciae" (1829), „Exercitationes hymenopterologicae" (1831—1833) en „Hymenoptera europaea praecipue borealia" (1843—1845).

Dahlem is een villa-kolonie ten Z.W. van Berlijn. Het bezit een pharmaceutisch instituut en den plantentuin van de Berlijnsche universiteit, een biologisch instituut voor land- en boschbouw, een tuinbouwschool en andere onderwijsinrichtingen, en telt (1910) 3431 inwoners.

Dahlgren, *Carl Fredrik,* een Zweedsch dichter, den 20sten Juni 1791 op Stensbruk bij Norrköping in Oost-Gotland geboren, studeerde te Upsala in de godgeleerdheid en werd in 1824 predikant te Stockholm, waar hij den 2den Mei 1844 overleed. Als volksvertegenwoordiger woonde hij de Rijksdagen van 1829, 1830 en 1834 bij, waar hij steeds tot de oppositie behoorde. Als schrijver trad hij het eerst op in *Atterbom's*

„Poetisk kalender" voor 1813, en na dien tijd gaf hij jaarlijks dichtbundels uit, terwijl hij tevens novellen schreef. Vele liederen van dezen dichter zijn in Zweden het eigendom des volks geworden, en zijn beste voortbrengselen heeft hij in zijn „Ungdomskrifter" (1829, 2 dln.) en in zijn „Samlade skrifter" (1834) vereenigd. Zijn blijspel „Argus i Olympen" (1825) vond echter geen bijval. Ook was hij redacteur van een muzenalmanak, waarin onderscheiden novellen en kluchtige verhalen van zijn hand werden opgenomen. Een uitgave zijner gezamenlijke werken is van 1847 tot 1852 in 6 deelen verschenen.

Dahlgren, *John Adolf*, een Amerikaansch zeeofficier, werd in 1809 te Philadelphia geboren. In 1847 belast met het toezicht op de geschutgieterij, werd hij de uitvinder der *Dahlgrenguns*, zwaar getrokken scheepsgeschut, terwijl hij voorts de kanonneerbooten wapende met 12- en 24-ponde houwitsers. Hij was bij het uitbreken van den Burgeroorlog commandant van de oorlogshaven bij Washington, doch in 1863 nam hij het bevel op zich over het Zuid-Atlantische eskader en na den dood van admiraal *Foote* dat over de voor Charleston gestationneerde vloot. Hij overleed den 12den Juli 1870. Van zijn geschriften noemen wij: „Report on the 32-pounders" (1850), „System of boat-armament in the United States Navy" (1842 en 1854) en „Shells and shellguns" (1856).

Dahlgren, *Erik Wilhelm*, een Zweedsch aardrijkskundige en bibliograaf, de zoon van den dichter en schrijver *Fredrik August Dahlgren* (1816—1895), werd den 7den Juni 1848 te Stockholm geboren. In 1870 kwam hij aan de bibliotheek aldaar, en in 1893 werd hij bibliothecaris der Academie van Wetenschappen, totdat hij in 1903 benoemd werd tot directeur der koninklijke bibliotheek. Van 1881 tot 1894 gaf hij, in opdracht van het Zweedsche genootschap voor anthropologie en geografie, het tijdschrift „Ymer" uit, waarin de talrijke geschriften van *Nordenskjöld, Sven Hedin* en andere ontdekkingsreizigers verschenen. Hij redigeerde verder het officieele werk „Stockholm. Sveriges hufvudstad" (Stockholm 1897, 2 dln.) en stelde de biografie „Sveriges offentliga bibliothek. Tioårsregister 1886—1895" (1897) samen. Van zijn grootere aardrijkskundige bijdragen noemen wij: „Bidrag till Nordens äldsta kartografi" (1892), „De franska sjöfärderna till Söderhafvet i början af 18de seklet" (1900).

Dahlia. Zie *Georgina*.

Dahlmann, *Friedrich Christoph*, een Duitsch geschiedschrijver, den 13den Mei 1785 te Wismar geboren, studeerde te Kopenhagen en te Halle en begaf zich in 1809 naar Dresden, waar hij voorlezingen hield en het vriendschappelijk verkeer genoot van *Kleist*. Nadat hij in 1810 te Wittenberg den doctorsrang in de wijsbegeerte verworven had, vestigde hij zich als privaat-docent te Kopenhagen en hield er voorlezingen over *Aristophanes*. Voorts legde hij zich toe op de beoefening der geschiedenis en werd in 1813 als buitengewoon hoogleeraar in dat vak beroepen te Kiel. In 1815 werd hij secretaris van gedeputeerden der Holsteinsche praelaten en ridderschap en zag zich weldra gewikkeld in een strijd over de constitutie. Als vruchten van zijn arbeid verschenen: „Forschungen auf dem Gebiete der deutschen Geschichte" (1822—1823, 2 dln.) en de „Chronik von Dithmarsen" (1827, 2 dln.) van *Neocorus*. In 1829 werd hij hoogleeraar in de staatswetenschappen te Göttingen en weldra gaf hij zijn: „Quellenkunde der Deutschen Geschichte" (1830; 7de druk van *Dahlmann-Waitz*, Quellenkunde, Leipzig 1907) uit. Voorts ijverde hij zoowel tegen de reactie, als tegen de revolutie, en werkte mede tot vaststelling der Grondwet van 1833. Hij genoot de algemeene achting en rechtvaardigde zijn handelwijze in zijn: „Politik auf den Grund und das Masz der gegebenen Zustände zurückgeführt" (1835; 3de druk 1847). Toen koning *Ernst August* in 1837 willekeurig de grondwet ophief, leverde *Dahlmann* daartegen protest in en moest daarom met een zestal ambtgenooten Hannover verlaten. Gastvrij werd hij te Leipzig ontvangen en ging later naar Jena, waar hij zijn „Geschichte Dänemarks" (1840—1843, 3 dln.) voltooide. In 1842 vertrok hij als gewoon hoogleeraar in de geschiedenis naar Bonn en hield er voorlezingen over staatkunde en vervolgens over de Engelsche en Fransche Omwenteling, waarna zijn „Geschichte der Englischen Revolution" (1844, 7de uitgave 1885) en zijn „Geschichte der Französischen Revolution" (1845, 3de druk 1864) uitkwamen. De omwenteling van 1848 riep hem op het staatkundig tooneel. Hij werd afgevaardigde voor Pruisen naar den Bondsdag en daarna lid van de Nationale Vergadering en aldaar een van de leiders der constitutioneele partij, welke voor een Duitschen Bond met een erfelijk Pruisisch keizerschap ijverde. Grooten invloed had hij er op de behandeling van alle aangelegenheden. Nadat de Rijksgrondwet door Pruisen was afgekeurd, werd het Parlement te Frankfort ontbonden. Toch woonde *Dahlmann* in Juni 1849 te Gotha de vergaderingen zijner partij met belangstelling bij. Zijn vermaning tot toegevendheid jegens de Pruisische staatkunde werd er evenwel in den wind geslagen. Zijn verdere politieke werkzaamheid bepaalde zich hoofdzakelijk tot het lidmaatschap van het Heerenhuis, doch hij verliet spoedig de staatkundige loopbaan, om zich geheel aan het academisch onderwijs te wijden, en overleed den 5den December 1860.

Zie: *Springer*, Friedrich Chr. Dahlmann (Leipzig 1870—1872, 2 dln.); *Treitschke*, Historische und politische Aufsätze. Dl. I (6de druk 1903).

Dahn, *Felix*, een Duitsch geschiedkundige, schrijver en rechtsgeleerde, werd den 9den Februari 1834 te Hamburg geboren, studeerde te München en te Berlijn in de rechten en vestigde zich, nadat hij aan eerstgenoemde universiteit den rang van doctor verworven had, aldaar als privaat-docent, met het geschrift: „Studien zur Geschichte der germanischen Gottesurtheile" (1857). Hij hield er voorlezingen over Duitsche rechtsgeschiedenis, privaatrecht, handels- en wisselrecht, staatsrecht en wijsbegeerte van het recht, werd in 1863 buitengewoon, in 1865 gewoon hoogleeraar in de rechten te Würzburg, in 1872 te Koningsbergen en in 1888 te Bres-

lau. Zijn belangrijkst wetenschappelijk werk is: „Die Könige der Germanen". Voorts schreef hij: „Lehrbuch des deutschen Privatrechts" (1864), „Prokopius von Caesarea" (1865), „Das Kriegsrecht. Volksthümliche Darstellung für Jedermann, zumal für den deutschen Soldaten" (1871), „Westgotische Studien. Entstehungsgeschichte, Privatrecht, Strafrecht, Civil- und Strafprozesz und Gesamt-kritik der Lex Visigothorum" (1874), „Handelsrechtliche Vorträge" (1875), „Das deutsche bürgerliche Recht der Gegenwart, ein Rechtsbuch" (1876), „Grundrisz des deutschen Privatrechts" (1878), „Longobardische Studien" (1876) en „Urgeschichte der germanischen und romanischen Völker" (1881). Voorts heeft hij een nieuwe uitgave geleverd van de „Geschichte der Völkerwanderung" (1880—1881, 2 dln.) van *Wietersheim*, en schreef nog: „Die Vernunft im Recht. Grundlagen der Rechtsphilosophie" (1879), „Rechtsphilosophische Studien" (1883), „Bausteine, gesammelte kleine Schriften" (1879—1882), „Harald und Theano" (een epos, 1856), „Gedichte" (1857), „Gedichte. Zweite Sammlung" (1872), „Zwölf Balladen" (1874), „Sind Götter? Die Halfred-Sigskaldsaga" (1875 en later), „Ein Kampf um Rom" (1876, herhaaldelijk herdrukt, zijn meest bekende werk), „Odhins Trost" (1880 en later), „Kleine Romane aus der Völkerwanderung" (Felicitas, Bissula, Fredigundus, Die schlimmen Nonnen von Poitiers, Gelimer, Attila, Die Bataver, Chlodovech, Vom Chiemgau, Ebroin, Am Hofe Herrn Karls, Stilicho, Der Vater und die Söhne), „Markgraf Rüdeger von Bechlaren" (treurspel, 1875), „Deutsche Treue" (tooneelspel, 1875), „Staatskunst der Frauen" (blijspel, 1877), „Sühne" (tooneelspel, 1880), „Skaldenkunst" (1882), „Die Kreuzfahrer" (1892), „Bis zum Tode getreu" (1888), „Weltuntergang" (1889), „Julian der Abtrünnige" (1893), eenige operateksten en het feestspel „Moltke" (1890). Van zijn „Erinnerungen" verschenen boek 1—4 (5 dln.) in 1890—1895. Een uitgave zijner letterkundige werken verscheen in 1898—1899 te Leipzig in 21 deelen. Een nieuwe, geïllustreerde uitgave zijner gezamenlijke werken verscheen in 16 deelen (Leipzig—Berlijn 1912). Hij overleed den 3den Januari 1912 te Breslau.

Dahomey, een vroegere Negerstaat in Noord-West-Afrika, is tegenwoordig een Fransche bezitting, 107 000 v. km. groot met (1911) 851 418 inwoners, waaronder ongeveer 500 Europeanen. Het grenst ten W. aan het Duitsche Togogebied, in het O. aan de Britsche Lagoskolonie en omvat de beide vazalstaten Abomé en Allada. Achter een smalle, zandige kuststreek liggen lagunen, waarin de van N. naar Z. stroomende Wheme of Oagbo uitmondt, om vandaar met vele armen in zee te stroomen. Achter deze lagunen ligt een met dichte bosschen begroeid plateau, dan volgen lage heuvelreeksen, aan beide oevers van de Wheme en eindelijk het brongebied van deze rivier, het bergland Mahé. Wouden van wolboomen en palmen wisselen af met uitgestrekte savannas. Het klimaat is aan de kust zeer ongezond, in het binnenland is het beter. De planten- en dierenwereld komen overeen met die van het overige tropische Afrika. De bevolking bestond oorspronkelijk uit Ejo, die geheel uitgeroeid zijn, thans wonen er de Ewe. Hun taal, het Ewe, is volgens *Müller* met de overige talen van de kust van Guinea verwant en sluit zich volgens *Lepsius* ook bij den grooten Zuid-Afrikaanschen Bantoetaalstam aan. De godsdienst is een grof fetisjisme. De Ewe kennen een goeden en een boozen geest, vereeren echter vooral deze laatste, dien zij vreezen. De afgodsbeelden, uit roode klei gemaakt, staan aan den ingang der steden en dorpen. Men vereert ook slangen, luipaarden en apen. Den priesters en priesteressen wordt zelfs door den koning eer bewezen. Menschenoffers waren bij Hoffeesten en begrafenissen gebruikelijk. Het geloof aan een leven na den dood onder gelukkige omstandigheden is algemeen. Van muziek (tamtam, olifantentanden, kalebassen, fluiten, harpen) en dans houdt de bevolking veel. Hoofdmiddel van bestaan is de landbouw; men verbouwt maïs, gierst, maniok, boonen, yams, zoete bataten, aardnoten en allerlei groentesoorten. Oliepalmen zijn om de dorpen geplant. De voornaamste boschproducten zijn palmolie, palmkernen, kokosnoten, kolanoten en caoutchouc. Aan de kust heeft men met succes aanplantingen van koffie, cacao en caoutchouc beproefd. De huisdieren zijn: schapen, geiten, varkens, kalkoenen, kippen, eenden, ganzen, duiven en paarlhoenders. De industrie levert katoenen stoffen, aardewerk, ijzeren klingen en landbouwgereedschappen, leder, plantaardige zijdeverfstoffen enz. Uit de roode klei, waaruit de bodem bijna geheel bestaat, maakt men harde blokken voor het bouwen van muren en huizen. De handel gaat hoofdzakelijk over Kotonoe, Porto Novo, Whydah en Grand Popo. De invoer bedroeg in 1912: 20 310 098 francs, de uitvoer 21 451 317 francs. De voornaamste invoerartikelen zijn katoenenstoffen, werktuigen, brandewijn, zout, buskruit, tabak; voornaamste uitvoerartikelen: palmkernen en palmolie, verder gedroogde visch, maïs, dieren, kolanoten, ivoor, caoutchouc.

Van de haven Kotonu, waar een pier gebouwd is, loopt een spoorweg tot Savé met zijlijnen naar Whydah en Segborné. De lijn zal doorgetrokken worden naar Chaoru, Eveneens loopt er een spoorweg van Porto Novo naar Saketé. Een telegraaflijn verbindt Kotonu met Abomey, den Niger en Senegal.

Behalve Fransche en Engelsche munten zijn als zoodanig in omloop de Kaurischelpen, waarvan 2000 de waarde van een Spaanschen daalder hebben. De Staatsvorm was vroeger een absoluut monarchale, thans is echter de macht der vorsten gering. De kolonie is administratief in het eigenlijke Dahomey en in Haut-Dahomey verdeeld. Het budget werd voor 1913 bepaald op 5,5 mill. francs. Het bestuur wordt uitgeoefend door een gouverneur en een raad van 6 leden. De zetel der regeering en tevens de belangrijkste Handelsplaats is Porto Novo met ongeveer 40 000 inwoners.

Dahomey was vóór de 17de eeuw onbelangrijk. In 1625 werd Abomé de hoofdstad van het rijk, dat door de verovering van Allada (1724), van Whydah (1727) en van de kuststreek (1772) belangrijk uitgebreid werd. Op het laatst der

18de eeuw was Allada de hoofdstad, later echter weer Abomé. Zoolang in Afrika de slavenhandel bloeide, nam Dahomey er een belangrijk deel aan. Daardoor kwam het land in aanraking met Europeanen en deze verhieven hun stem tegen de wreedheden van den slavenhandel. Koning *Gheso* schafte deze dan ook af, maar na zijn dood (1858) werd hij weder toegelaten. Portugal, dat het fort Ajoeda bij Whydah in bezit had, nam in 1885 het protectoraat op zich, maar was niet in staat het brengen van menschenoffers tegen te gaan. Den 22sten December 1887 verwierf Frankrijk het protectoraat. Koning *Behanzin* stond tegen een jaarlijksche vergoeding van 20 millioen francs in 1890 de geheele kuststreek af. Maar de koning, die zich benadeeld achtte, nu de handel in de kustplaatsen sterk toenam, verklaarde Frankrijk den oorlog (Februari 1892), werd echter door de Fransche troepen onder kolonel *Dodds* herhaaldelijk verslagen en den 17den November 1892 uit zijn hoofdstad verdreven. In het begin van 1893 werd Dahomey bij Benin ingelijfd en te Whydah een gouverneur geplaatst. Later werd het gebied nog uitgebreid en de grens in 1897 en 1898 met Duitschland en Engeland geregeld. In 1907 werden de districten Fada N'Gousma en Say er van afgescheiden én bij Opper-Senegal en Nigéria gevoegd.

Literatuur: Foa, Le Dahomey. Histoire, géographie etc. (Parijs 1894); *Henry Hubert,* Contribution à l'étude de la géographie physique du Dahomey (1908); *D'Albéca,* La France au Dahomey (Parijs 1895); *Toutée,* Du Dahomey au Sahara (Parijs 1899); „Dahomey et Dépendances" (Parijs 1900); *N. Savariau,* L'Agriculture au Dahomey (1906); „Le Dahomey, notice publiée par le gouvernement général de l'Afrique occidentale française à l'occasion de l'Exposition coloniale de Marseille" (1906); „Les chemins de fer en Afrique occidentale", 3de dl., „Guinée, Côte d'Ivoire, Dahomey" (1907); *Henry Hentsch,* Deux années au Dahomey, 1903—1905. Fragments de ses lettres (1905); *Henry Hubert,* Mission scientifique au Dahomey (1908); *Aublet,* La guerre au Dahomey (Parijs 1894—1895); *Poirier,* Campagne du Dahomey 1892—1894 (Parijs 1894).

Dahragrotten is de naam der rotsspelonken in het Dahragebied (Algerië) tusschen Mostaganem en Tener, waarin de stam der Oelad-Riah door den Franschen kolonel *Pélissier* vernietigd werd. In Mei 1845 gaf maarschalk *Bugeaud* hem den last, de oproerige Kabylen in het Sjelifdal te ontwapenen. Gemelde stam week toen in die moeilijk te veroveren spelonken, zoodat *Pélissier,* in weerwil van het protest van sommige officieren, nat hout voor de ingangen dier grotten deed opstapelen en in brand steken. Vijfhonderd Kabylen verstikten in die rotsholen en slechts een honderdtal viel levend in handen van den aanvaller.

Daillé, *Jean,* of *Dallaeus,* een Fransch Hervormd godgeleerde, werd geboren in 1594 te Châtellerault in Poitou, studeerde te Poitiers en Saumur, werd achtereenvolgens predikant te Forest, Saumur en Charenton, was in 1659 voorzitter van de Synode te Loudun en overleed in 1670 te Parijs. Hij wordt geroemd als een der achtenswaardigste en geleerdste Fransche theologen. Van zijn geschriften noemen wij: „Traité de l'emploi des SS. Pères pour le jugement des différents de la religion" (1632) en „De pseudepigraphis apostolicis" (1653).

Daily Chronicle is de naam van een Engelsch morgenblad, aanvankelijk van radicale richting, maar dat sinds den Transvaal-oorlog meer aan de rechterzijde der liberale partij staat.

Daily News, een te Londen verschijnend dagblad, is het voornaamste orgaan der radicalen. Bij de oprichting in 1846 was *Charles Dickens* redacteur. De bekende cacao-fabrikant *Cadbury* is de voornaamste aandeelhouder.

Daily Telegraph is een der meest verspreide Engelsche dagbladen en bestaat sedert 1855. Met de „New-York Herald" rustte het *Stanley's* tweede reis naar Afrika's binnenlanden uit. Tegenwoordig volgt het blad de unionistische richting. Eigenares is de firma *Harmsworth.*

Daimiel, een stad in de Spaansche provincie Ciudad-Real (La Mancha), ligt in een vruchtbaar gedeelte van het Campo de Calatrava, door de Azuel, een zijrivier der Guadiana, besproeid, en aan den spoorweg van Manzanares naar Ciudad-Real. Zij telt ongeveer 12 000 inwoners, die zich met wijnbouw, wol- en linnenweverij, pottebakkerij, kalkbranden enz. bezig houden. Niet ver van daan verheft zich weleer het kasteel Calatrava. Op 10 km. ten N.O. der stad ontspringen de zoogenaamde Ojos de Guadiana.

Daimler, *Gottlieb,* een Duitsch ingenieur, werd den 17den Maart 1834 te Schorndorf geboren, werkte van 1853 tot 1856 in de machinefabriek Grafenstaden in den Elzas en studeerde van 1857 tot 1859 aan de polytechnische school te Stuttgart, na afloop waarvan hij weer naar Grafenstaden terugkeerde. Vervolgens was hij nog op verschillende fabrieken werkzaam, tot hij in 1872 technisch directeur van de gasmotorenfabriek *Deutz* werd. Onder zijn leiding heeft de fabriek zich kolossaal uitgebreid. In dezen tijd ontstond de *Ottosche* motor, tot de volmaking waarvan *Daimler* veel heeft bijgedragen. Na zijn aftreden hield hij zich bezig met het vervaardigen van een snelloopenden benzinemotor, geschikt tot het voortbewegen van een voertuig. In 1884 nam hij patent op een horizontalen ééncylindrigen motor (zie *Automobiel*). *Daimler,* die in 1899 tot Kommerzienrat werd benoemd, overleed den 6den Maart 1900 te Cannstatt.

Daimyo *(groote naam)* is in Japan de titel van de leenmannen van den sjogoen, wier leen meer dan 10 000 koku rijst (1 koku = 180,39 kg.) per jaar opleverde. Zij vormden met den samoerai den feodalen adel (Boeke). Er waren 270 daimyo, die naar de grootte van hun bezit in kokoesjoe (landsheeren, ongeveer 18), riosjoe (ongeveer 30) en josjoe (slotheeren) verdeeld waren. De daimyo heerschten zelfstandig over hun gebied onder oppertoezicht van den sjogoen. Zij moesten sedert het begin der 17de eeuw om het andere jaar in Tokio verblijf houden en hun vrouwen en kinderen daar laten. De daimyo moesten verder troepen leveren, wachtdiensten in Tokio verrichten enz. Zij konden

naar welgevallen overgeplaatst en met een geringer en onbeduidender gebied beleend worden. De meesten lieten de regeeringszaken aan hun ambtenaren, de samoerai, over. Na den val van den sjogoen in 1869 bleven de daimyo nog korten tijd stadhouder over hun vroeger gebied en voerden als zoodanig den titel van sjihanji. In 1871 trokken de meesten zich in het particuliere leven terug; slechts een gering aantal hunner staat thans nog in dienst der regeering. Sedert 1869 is de titel daimyo officiëel afgeschaft en behooren zij tot den adel, den kazokoe.

Daine, *Nicolas Joseph,* een Belgisch generaal, werd den 13den October 1782 te Ardennes in België geboren. Hij trad als tamboer in Franschen dienst, kwam met *Pichegru* in 1795 in Nederland en diende daarna in het Rijn- en Moeselleger. Aan tal van veldslagen nam hij deel, o.a. aan die van Austerlitz en Jena. In den oorlog tegen Oostenrijk in 1809 onderscheidde hij zich zoo, dat zijn naam in een legerorder eervol vermeld werd. Na den veldtocht in Rusland hielp hij Dantzig tegen de Russen verdedigen. Hij werd krijgsgevangen gemaakt en pas in 1814 in vrijheid gesteld. Als kolonel trad hij in 1815 in Nederlandschen dienst. In 1816 werd hij generaal-majoor en in 1826 bevelhebber van de Nederlandsche troepen in Limburg. Terstond na het uitbreken van de Belgische omwenteling stelde hij zich ter beschikking van het voorloopig Belgisch bestuur, dat hem tot luitenant-generaal benoemde (1830). Den 11den November 1830 liet hij te Venlo de Belgische vlag hijschen. Hij werd aan het hoofd van het Maasleger geplaatst. Bij de nadering der Nederlandsche troepen nam dat leger de vlucht en *Daine* redde zich binnen de muren van Luik. *Daine* kreeg nu zijn ontslag, doch ontving in het laatst van 1832 het bevel over het 4de Belgische legerkorps, werd hiervan in 1834 wederom ontheven, maar in 1838 bevelhebber der forten van Venlo en in 1839 commandant van de 4de divisie infanterie. Den laatsten December van 1841 kwam hij voor de derde maal op non-activiteit, en toen vervolgens de samenzwering van *Van der Meeren* en *Van der Smissen* (1841) openbaar werd, moest hij te Charleroi zijn verblijf houden, hoewel het niet bleek, in hoever *Daine* daarin betrokken was. Hij overleed aldaar den 10den October 1843.

Daire, *Louis François Eugène,* den 8sten Februari 1798 te Parijs geboren en aldaar gestorven den 14den Juni 1847, was de verzamelaar van de classieke staathuishoudkundige werken, die hij bij *Guillaumin* te Parijs het licht deed zien onder den titel: „Collection des principaux économistes, Oeuvres avec des notes, commentaires et notices biographiques", 15 deelen (1843—1848). Hij schreef verder een aantal staathuishoudkundige artikels en een „Mémoire sur la doctrine des physiocrates", die door de „Académie des sciences morales et politiques" bekroond werd en na zijn dood verscheen.

Dairen. *Zie Dalny.*

Dais *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Thymelaeaceeën.* Het onderscheidt zich door bloemen met een 4-deelig, trechtervormig, van onderen buikig bloemdek met een 4- of 5-deeligen zoom, 8 of 10 meeldraden en een langen stamper. Het omvat heesters en kleine boomen van de Kaap de Goede Hoop en uit Azië, met altijdgroene, afwisselende of tegenovergestelde bladeren en met fraaie, tot trossen vereenigde bloemen. Van de soorten noemen wij *D. cotinifolia* L. met nagenoeg ongesteelde, omgekeerd-eironde, stompe, onbehaarde bladeren en licht-purperroode, van buiten van zachte haren voorziene bloemen. Deze plant vereischt des winters een temperatuur van 4 tot 6° C.

Dajaklanden was de naam eener afdeeling van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, die bij Gouvernementsbesluit van den 16den December 1905 werd opgeheven. Uit deze afdeeling en die der Doesoenlanden werden, bij wijze van tijdelijken maatregel, eenige nieuwe afdeelingen gevormd. Zie verder *Borneo.*

Dajak Rivier, *Groote,* of *Kahajan,* rivier in de Z. en O.-afdeeling van *Borneo.* Zie aldaar.

Dajak Rivier, *Kleine,* of *Kapoeas,* rivier in de Z. en O. afdeeling van *Borneo.* Zie aldaar.

Dajaks is de naam, waarmede de volksstammen van Borneo worden aangeduid, zoowel die, welke in de binnenlanden, als die, welke in het Britsche gedeelte in de kuststreken wonen. De oorsprong van het woord is onbekend, het wordt door de bevolking zelf niet gebruikt. De Dajaks zijn stam- en taalverwant met den westelijken tak van het Maleisch-Polynesische ras, dat ook de overige eilanden van den Indischen Archipel bevolkt heeft; zij waren evenwel reeds op Borneo gevestigd, voordat de eigenlijk gezegde Maleiers, de Chineezen en Hindoe-Javanen gedeelten van dit eiland in bezit namen en hen van de kusten verdrongen, waardoor zij gedwongen werden dieper landwaarts in een woonplaats te zoeken. Oorspronkelijk leefden deze volksstammen nomadisch. De invloed van het Europeesch gezag is echter oorzaak geweest, dat thans in de kuststreken geen zwervende stammen meer worden aangetroffen. De thans nog zwervende stammen, die hoofdzakelijk het nagenoeg onbekende binnenland bewonen, kunnen tot twee hoofdstammen teruggebracht worden: de Poenans en de Ot. De Poenans zijn meer ontwikkeld dan de Ot en wegens hun wantrouwenden aard zeer gevreesd. Deze hoofdstammen zijn weer in een groot aantal kleine stammen gesplitst, die verschillende dialecten spreken en ook in leefwijze niet geheel overeenstemmen. Daar het aantal dier stammen wel een 170 bedraagt, valt het bij de vele onderling afwijkende zeden en gewoonten moeilijk een algemeene beschrijving te geven. De volgende trekken kunnen echter als tamelijk algemeen beschouwd worden.

De Dajak is van middelmatige gestalte, doch goed gebouwd en in het algemeen flink gespierd, eigenschappen, die hem tot arbeiden en het maken van vermoeiende tochten, zoowel te water als langs de onherbergzame paden der binnenlanden, bijzonder geschikt doen zijn. Bij de exploratietochten in N.-Guinea hebben zij goede diensten bewezen. Het hoofdhaar is zwart en sluik; kroesharige Dajaks komen niet voor, noch gestaarte, evenmin vindt men op Borneo de zoogenaamde *Negrito's.* Psychisch staat de

Dajak ver boven den Maleier, en ook in physische kracht munt hij boven dezen uit. Hetzelfde geldt voor zijn aanleg en maatschappelijke deugden, die evenwel geleden hebben door den Maleischen invloed en meer speciaal door den Islam. Daar waar de Dajak echter nog onafhankelijk is, is hij trouw en eerlijk, gastvrij en hulpvaardig. Echter is hij zorgeloos en traag en bovendien in hooge mate twistziek. Het familieleven is er zeer innig. De Dajaksche vrouw speelt in het huiselijk en maatschappelijk leven geenszins een ondergeschikte rol, integendeel zij is zelfs niet van de regeering uitgesloten. De Dajaks zijn niet lafhartig of bloeddorstig, maar dapper en onverzaagd; ook zijn zij matig en gaan zich zelden te buiten.

Wat zijn voedsel betreft, is de Dajak, die niet veel werk van zijn maaltijden maakt, niet kieskeurig. Rijst, sago, aardvruchten en groenten worden in bamboe vaatwerk gekookt; een blad dient tot bord, de hand als vork en lepel. Bij feesten, offerplechtigheden enz. wordt buitensporig gedronken, namelijk palmwijn *(toeak)* en arak. Andere opwekkende middelen kent de Dajak niet, behalve betel en tabak.

De gewone kleeding van de mannelijke Dajaks bestaat uit een lendendoek van geklopten boombast of katoen en soms ook, vooral bij slecht weder, uit een buis van hetzelfde materiaal vervaardigd; hun versierselen zijn gevlochten ringen van bamboe of rotan om armen en beenen. De vrouwen dragen een kort, nauwsluitend lendenkleed en baadje en min of meer kostbare sieraden. Als hoofddeksels worden groote, van rotan gevlochten hoeden gebezigd. Het haar wordt in een wrong opgenomen, slechts enkele stammen knippen het kort. De tanden worden bij nagenoeg alle stammen gevijld en daarna zwart gekleurd, ook tatoeëeren de Dajaks zich, niet alleen tot versiering, maar ook ter onderscheiding van de verschillende stammen. Bij feestelijke gelegenheden tooit de Dajak zich met fraai geweven kleederen.

De woningen zijn nu eens zeer klein en slechts voor een enkel gezin bestemd, dan weer van groote afmetingen en ingericht tot verblijf van vele familiën. Deze laatsten staan steeds op zichzelf, vaak langs de rivieren, dikwijls op een minder gemakkelijk te genaken punt, en zijn somtijds omringd door zware palissaden. Het huis zelf rust op ± 3 m. hooge palen en is met houten pannen, palmblad, gras of stukken nipablad gedekt. Inwendig is de woning verdeeld in één lang vertrek en verschillende slaapkamertjes. Onder het huis, dat langs een trap bereikt wordt, bevinden zich de bergplaatsen en de verblijven der varkens en het pluimvee. In de benedenlanden zijn de woningen meer tot dorpen vereenigd. De zwervende stammen leven in hutten op den beganen grond of in de boomen. Het huisraad is zeer gering en bijzonder primitief.

De Dajak is geen hartstochtelijk jager en gaat weinig op jacht; visscher is hij daarentegen bij uitnemendheid. De landbouw beperkt zich tot het aanplanten van datgene, wat ieder gezin voor de dagelijksche behoeften noodig heeft. Behalve rijst worden ook knolgewassen, mais, boontjes enz. aangeplant. De bosschen, die evenals de grond communaal bezit zijn, leveren groenten en bouwmaterialen. Landeigendom is niet bekend.

De Dajaksche nijverheid staat betrekkelijk hoog. De koemboe (shawls) der Kantoek, de kralenbaadjes der Tamans, de snijwerken der Ot Danom, Batang Loepar, Siangers enz. pleiten voor groote bedrevenheid. Het smeedwerk munt uit door deugdzaamheid. Naast de bewerking van het ijzer verstaat de Dajak ook de goud- en zilversmeedkunst; bij het vervaardigen van zilveren sieraden bezigt hij voornamelijk ingevoerd gemunt zilver, doch het benoodigde goud verkrijgt hij door wassching van het rivierzand. Edelsteenen worden zelden tot sieraad gebezigd. De handel is zeer gering; alleen in de benedenlanden, waar handel gedreven wordt in boschproducten, is hij levendig.

De wapenen bestaan uit een zwaard, mandau of koppensneller geheeten, in de Z. en O. afdeeling gewoonlijk van een driehoekig lemmet voorzien, of, zooals in de W. afdeeling, soms sabelvormig. Aan de sabelscheede is in de Z. en O. afdeeling steeds een klein mesje bevestigd, dat dient om de gesnelde koppen van het vleesch te ontdoen. Een voornaam wapen is ook het blaasroer (soempitan), dat ook als lans gebezigd kan worden, hoewel ook andere lansen in gebruik zijn. De pijltjes zijn bij vele stammen met ipoh of siren vergiftigd. Als bescherming gebruikt de Dajak een jakje van gewatteerde stof, soms ook een soort van kolder van touwwerk, en een met gedrochtelijke figuren beschilderd houten schild, verder een hoofddeksel uit rotan gevlochten en met vederen versierd, benevens een momaangezicht. Bevinden zich onder deze vederen, de staartvederen van den rhinoceros-vogel, dan is dit, althans in de binnenlanden, een teeken, dat de drager een kop heeft gesneld. De Dajak voert bij voorkeur den guerillaoorlog; zijn wijze van oorlogvoeren bestaat hoofdzakelijk in verrassingen en overrompelingen. Het koppensnellen, een gebruik, dat in de benedenlanden nagenoeg geheel verdwenen is, doch in de binnenlanden nog gehuldigd wordt, heeft een tweeledig doel. In de eerste plaats als doodenoffer en ten tweede om krijgsroem te verwerven. De schedels, tot het eerste doel buitgemaakt, worden op het graf van den overledene nedergelegd, opdat de zielen der verslagenen hem in het hiernamaals als dienstbaren zullen vergezellen; die, welke tot het laatste doel worden buitgemaakt, bewaart men in de woning, waar zij tevens als beschermende fetisjen dienst doen. Bij sommige stammen worden zij geheel gereinigd en boven het haardvuur gerookt, bij andere door middel van getah pertja tot portretten vervormd. Eenige stammen, zooals de Tering in Kpetei en de Paikering, zijn behalve koppensnellers ook kannibalen.

In de binnenlanden, waar het Nederlandsch gezag eerst in de laatste jaren zich meer en meer laat gelden, kent men noch staat, noch maatschappij. Alleen in tijden van oorlog is er een hoofd. De titel, dien het hoofd van het gezin voert is *amei* (vader) of *toea* (oudste). Geschillen worden door hen beslecht; is dit niet

mogelijk, dan moet een godsoordeel beslissen. Gewichtige aangelegenheden kunnen alleen door een tweegevecht uitgemaakt worden. Niet zelden heeft daarna een plechtige verzoening plaats. De straffen bestaan in vermogens-, dood- en vrijheidsstraffen. Het pandelingschap bestaat voor hen, die hun schulden niet kunnen betalen. In de binnenlanden bestaat nog slavernij.

Het huwelijk, bij de meeste stammen reeds individueel, is bij enkele (Olo Ot) nog communaal, terwijl enkele stammen slechts exogame, de meeste daarentegen slechts endogame echtverbintenissen aangaan. Veelwijverij komt zelden voor. Veelmannerij bestaat slechts bij de Dajaks van Sidin. De omgang der jongelieden van beiderlei seksen is zeer vrij, maar echtbreuk en overspel worden zwaar gestraft. Bij de voltrekking van het huwelijk wordt het toekomstige echtpaar gewoonlijk met bloed van een daartoe geslacht dier bestreken. Bij endogame huwelijken erft de weduwe de helft van het vermogen haars mans en bovendien nog den bruidschat. Staat een echtpaar oudervreugde te wachten, dan zijn verschillende zaken voor de toekomstige ouders verboden, bijv. vuuraanmaken, anders zou het kind gevlekt ter wereld komen enz. Ook voor den Pontianak is men bang, want deze geest is er op uit, zwangeren leed te doen. Ook de couvade (zie aldaar) bestaat bij enkele stammen. Kunstmatige afdrijving wordt veelvuldig toegepast. De besnijdenis als oorspronkelijke instelling komt bij de binnenlandsche stammen voor doormiddel van afklemming der voorhuid. Ook hebben enkele stammen van Koetei, Boeloengan, Berau en der Kajans de gewoonte, den eikel te doorboren en er een staafje doorheen te steken.

De lijken worden soms op boomen geplaatst, ook wordt wel verbranding toegepast; verder worden lijken in uitgeholde boomstammen naar moeilijk toegankelijke plaatsen gebracht. Bij de Olo Ngadjoe en Ot Danom heet het doodenfeest *tiwa* en duurt 7 dagen. Soms worden slaven geslacht. Het hiernamaals denken de Olo Ngadjoe zich als een eiland in de wolkenzee, de Ot Danom als op den Boekit raja gelegen, terwijl andere stammen de bergen als zoodanig beschouwen.

Het ambt van geneesheer wordt in de Z. en O. afdeeling uitgeoefend door de *Balians* en *Basirs* en in N. Borneo door *Manangs*. Deze *balians* zijn vrouwen, die tevens als priesteres en toovenares fungeeren. Vermaken doen de Dajaks zich met muziek en dans en ook met pantomimes, aan krijg en jacht ontleend. Een eigenlijke tijdrekening is niet bekend.

De godsdienst is een animistische. Ieder voorwerp heeft een ziel, en die ziel kan tijdelijk of voorgoed de verblijfplaats verlaten. De Dajak denkt zich overal geesten, aan wier hoofd een schepper staat, die slechts weinig gehuldigd wordt. Tempels en bidplaatsen zijn onbekend, des te meer afgodsbeelden. De Dajaks kennen ook heilige potten (belanga), in mannelijke en vrouwelijke onderscheiden. Toovenarij en amuletten spelen bij den eeredienst een groote rol.

Literatuur: M. T. H. Perelaer, Ethnographische beschrijving der Dajaks (Zaltbommel 1870); *Carl Bock,* Unter den Kannibalen auf Borneo (Jena 1882); *C. M. Pleite Wzn.,* De geographische verbreiding van het koppensnellen in den Oost-Indischen Archipel (Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap, 1891, blz. 908 v.v.); *A. W. Nieuwenhuis,* In Centraal-Borneo (Leiden 1901); *dezelfde,* Quer durch Borneo (Leiden 1904—1907, 2 dln.); *Gomes,* Seventeen years among the Sea-Dyaks of Borneo (Londen 1911); *Ch. Hose* en *W. Mc Dougall,* The pagan tribes of Borneo (Londen 1912, 2 dln.).

Dajaksch. Van een eigenlijke Dajaksche taal kan men niet spreken, want de talen der Dajaks zijn een aantal dialecten, allen behoorende tot den Westerschen tak der Maleisch-Polynesische taalfamilie. Een letterschrift bestaat er niet. De taal der Ngadjoe- of Biadjoe-Dajaks is nog het best bekend, dank zij het werk van den Rijnschen zendeling *August Hardeland.* Hij leverde een proeve van een grammatica (1858) en een „Dajacksch-Deutsches Wörterbuch" (1859). Het laatste bevat den thans gebruikelijken woordenschat en de basa Sangiang, of taal der beschermgeesten, zijnde woorden en woordvormen gebruikelijk in de augh balian, formulieren, overgeleverd van geslacht op geslacht en gezongen of opgedreund bij offer- en doodenfeesten en bij bezweringen.

Dajarmoer, een der hoogste bergen der wereld, ligt op den linkeroever van den Indus aan de grens van Kaschmir. Hij behoort tot den Himalaja en is 8120 m. hoog.

Dak is het deel van het gebouw, dat zoowel tegen den zonnegloed als tegen de koude en vooral tegen de neerslaande vochtigheid des dampkrings moet beschermen. Reeds in de oudste tijdperken van de geschiedenis der menschheid is het een gewichtig element der bouwkunst, zoodat men er in den loop der tijden en bij onderscheiden volken van zeer verschillende vormen en uit zeer onderscheidene stoffen vervaardigd heeft.

Tot het maken van een dak werden aanvankelijk huiden van dieren en vervolgens geweven stoffen gebruikt; toen vormde het dak eigenlijk de geheele wijkplaats, waaraan wij den naam van tent geven. Deze was voor het oorspronkelijke, krachtige menschengeslacht in een zachte luchtstreek voldoende. Toen het zich echter meer noordwaarts, in een minder gunstig klimaat verplaatste, maakte men weldra daken van hout, riet, stroo, pannen, leien, metaal enz. Deze zwaardere daken vereischten een vasten steun, zoodat er eerst palen werden geplaatst, die door planken verbonden werden, en ook wel muren opgetrokken werden, waarop het dak kon rusten.

Men heeft daken met *platte* en met *gebogen vlakken.* De eerste afdeeling telt onderscheiden soorten. Is het vlak geheel of nagenoeg waterpas, dan noemt men het dak *plat,* en zulke daken zijn doorgaans door een leuning of borstwering omgeven. Het gewone dak (fig. 1 *A*) bestaat uit 2 vlakken, die van de langste zijden van het gebouw zich verheffen en in de *nok* (fig. 1 *A e*) zich vereenigen.

De loodrechte wanden, tusschen de schuine

zijden van het dak ingesloten, noemt men *gevels*, en aan den vooruitspringenden gevel *(a)* geeft men den naam van *frontispies*. De uiteinden dier vlakken *(b, b)* steken gewoonlijk over den gevel of het frontispies heen, en men noemt de onderste uiteinden dier vlakken *daklijsten*. Men heeft ook wel daken, die uit één vlak bestaan (fig. 1 *B*). Somtijds rijzen van de vier zijden van een gebouw zoodanige schuine vlakken omhoog zonder in een punt samen te komen, daar zij gedeeltelijk een nok (fig. *C e*) vormen; men geeft dan aan de kleinste vlakken den naam *wolfsdaken (f, f)*. Somtijds liggen de daklijsten der wolfsdaken hooger dan die der groote vlakken (fig. 1 *D*), zoodat de vlakken zich langs de lijnen *g g* vereenigen. Daken, wier 4 vlakken elkander in een punt ontmoeten, noemt men *tentdaken* (fig. 1 *E*), en bij torens ook wel *piramiden*. Op woonhuizen wordt de punt wel eens weggenomen en door een klein plat dak vervangen (fig. 1 *F*). Sommige gebouwen hebben inspringende hoeken, zooals fig. 1 *G*, waar de dakvlakken elkander snijden volgens de lijn *h*. In fig. 1 *H* ziet men een *gebroken*, naar den uitvinder *mansarddak* of *mansarde* geheeten. De daken der tweede afdeeling, die met *gebogen vlakken*, vertoonen zich in verschillende vormen (fig. 1 *I—O*). Daarbij heeft men *halfcirkelvormige daken* (fig. 1 *I—K*), koepeldaken (fig. 1 *L—N*) en *peervormige daken* (fig. 1 *O*).

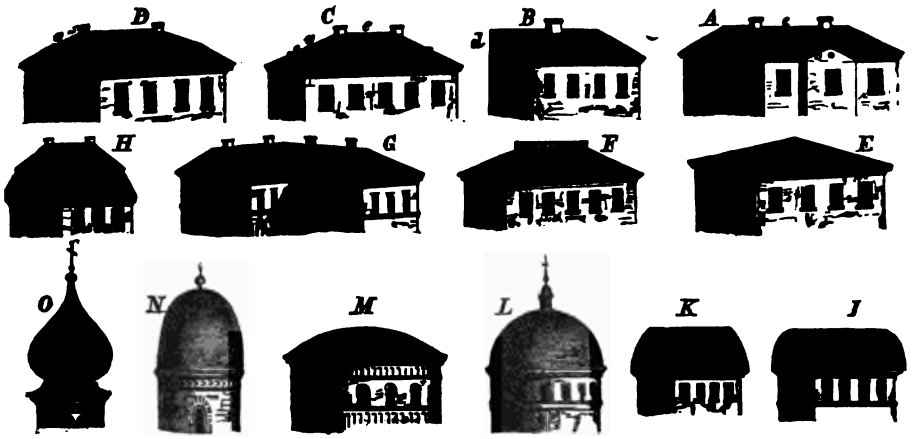

Fig. 1. Verschillende vormen van daken.

Elk dak heeft 2 belangrijke bestanddeelen, n.l. de eigenlijke *bedekking* en het *dragend gedeelte* of het *spantwerk* met zijn verbindingen. Dit laatste kan van steen, van hout of van ijzer zijn. Een spantwerk van steen bevat steenen balken, bijv. in de Grieksche en Egyptische tempels, en steenen *gewelven* (zie aldaar). De meest volkomen spantwerken zijn echter van hout of ijzer. Somtijds zijn deze onmiddellijk, somtijds middellijk of ook in het geheel niet met de zolderbalken verbonden. Somtijds rusten zij op stijlen, somtijds enkel op een over den opgetrokken muur gelegden balk, *muurplaat* genaamd.

Bij gebouwen, die niet zeer wijd zijn, ziet men de bintstijlen, die een gebint vormen (fig. 2 *A a a*) enkel door windlatten *(b)*, die van den dakstoel schuins naar den nok opstijgen, met elkander verbonden. Op welke wijze de verschillende deelen met elkander vereenigd worden, is in fig. 2 *B c—f* te zien. Zijn de gebouwen daarentegen wijd, zoodat de gebinten geen draagkracht genoeg hebben, dan worden deze op verschillende wijzen ondersteund, n.l. door bindstijlen, bindbalken, hanebalken, spruiten, korbeelen, makelaars en blokkeelen. Door die deelen wordt de *dakstoel* gevormd. Somtijds plaatst men een makelaar *(h)* onder den bintbalk (fig. 2 *C w*), somtijds 2 stukken (fig. 2 *D u, u*) en ook wel den makelaar en de stutten te zamen (fig. 2 *E*). Men kan ze ook vervangen door een dubbel spantwerk, zooals in fig. 2 *F*, waar het buitenste *(k, i)* door het binnenste ondersteund wordt. Daken van grootere gebouwen bevestigt men op de wijzen, die in fig. 2 *G—K* zijn voorgesteld, of men bezigt hangwerken (fig. 2 *L—T*) met blokdeelen *(M o, o)* en *korbeelen* (N e, e) of staven *(P a)* of kruisstangen *(S t, t)*, terwijl men eindelijk dakstoelen vervaardigt volgens de uitvinding van *Philibert de l'Orme*, bestaande uit een cirkelboog, die op de muurplaten rust en zich zoowel door lichtheid als draagkracht onderscheidt (fig. 2 *U*). Voorbeelden van gebinten, die niet onmiddellijk met de zolderbalken verbonden zijn, ziet men in fig. 2 *M, N, O, Q*. Houten torendaken hebben doorgaans een dakstoel, zooals fig. 3 te zien geeft.

De ijzeren dakstoelen onderscheiden zich door hun duurzaamheid, door hun draagkracht, en op die plaatsen, waar men geen overvloed van hout heeft, door hun betrekkelijk geringe kostbaarheid. Voorts geeft men voor verschillende deelen van het hangwerk aan ijzer de voorkeur, hetwelk dan, waar het op hechtheid aankomt, smeedijzer op staal moet zijn. Bij koepeldaken wordt als ijzeren constructie dikwijls de Schwedler'sche, *vlechtwerk* geheeten, gebruikt (fig. 4).

Het tweede bestanddeel van het dak is de *bedekking*. Deze moet aan onderscheiden voorwaarden voldoen: zij dient het inwendige van

het gebouw te beveiligen tegen warmte en koude, tegen sneeuw en regen, zij behoort duurzaam en tegen vuur bestand te zijn. Ook de *helling* van het dak is van groot gewicht, daar deze volgens den aard der bouwstof zoodanig moet zijn, dat slagregen en sneeuwjacht er langs glijden zonder in het gebouw door te dringen. De helling van stroo-, riet- en schindeldaken wijze tegen koude en warmte, het is niet zeer kostbaar, wordt veelal door den landbouwer vervaardigd en kan 20—30 jaar goed blijven. Nadat de latten op de gebinten zijn vastgespijkerd, spreidt men aan den voet van den dakstoel het roggestroo ter bovengemelde dikte, met de toppen naar boven, regelmatig over die latten uit, waarna er op de halve lengte van het stroo

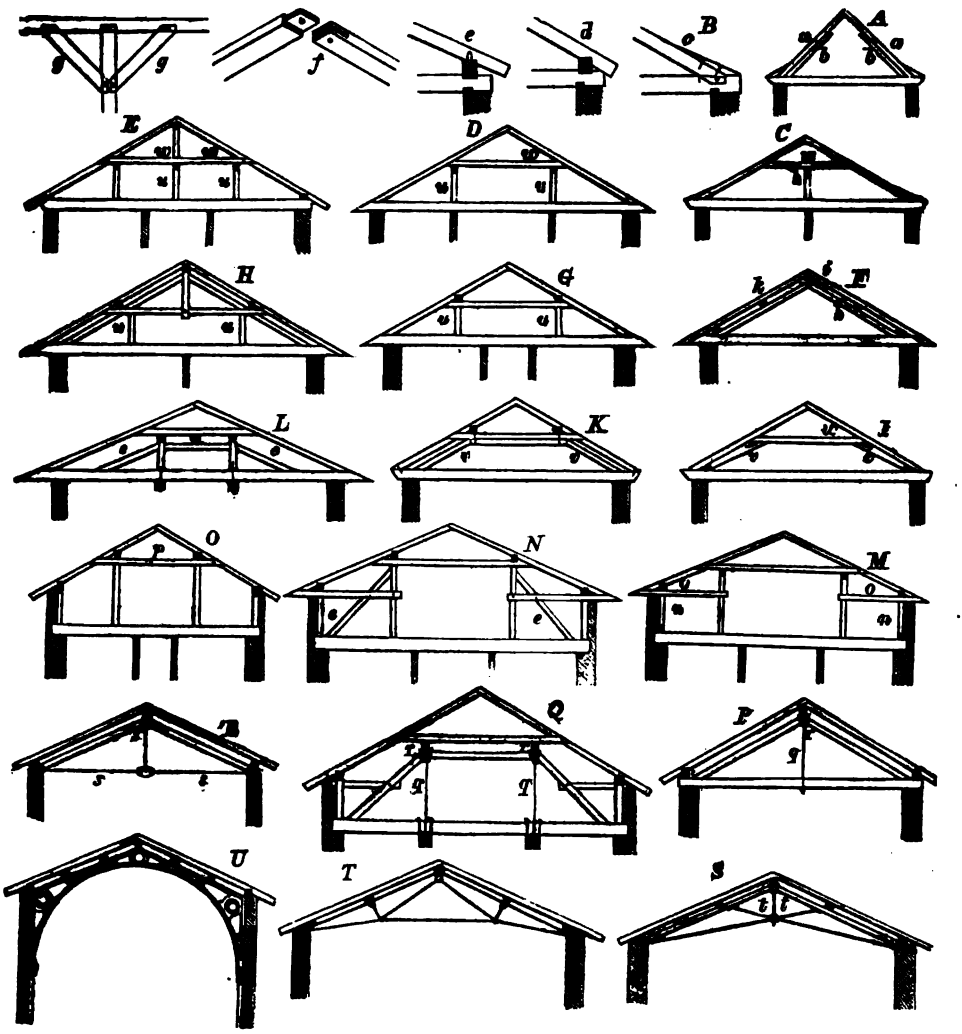

Fig. 2. Dakverbindingen.

(zie beneden). moet omstreeks 45° bedragen. Pannendaken kunnen minder steil zijn, vooral wanneer zij tevens beschoten daken zijn. Nog geringer steilte vereischen leien daken, terwijl zulke, die met geasfalteerd vilt of metaal (zink, lood, koper enz.) bekleed zijn, slechts weinig helling vorderen. Het dekken met stroo en riet komt tegenwoordig, vooral wegens het gevaar van brand, in steden niet meer en ook in dorpen weinig meer voor. Toch heeft zulk een dak verscheiden goede eigenschappen; bij een dikte van ± 30 cm. beschut het op een uitmuntende latten overheen gelegd worden, juist boven de daklatten, waarmede men dan de boven het stroo gelegde latten door middel van wilgentwijgen verbindt. Iets hooger dan die eerste stroolaag brengt men de tweede en zoo gaat men voort, tot aan de nok toe, welke laatste daarenboven nog wel eens een bedekking ontvangt van taaie graszoden.

Men heeft de gebouwen ook wel gedekt met leemen platen of met versche leem. De platen worden vervaardigd van leem met gehakt stroo, en men maakt een dak van versche leem door

deze op het stroo te brengen, hetwelk men tusschen de daklatten gevlochten heeft. De barsten, die daarin bij het drogen ontstaan, strijkt men met een dunne leempap dicht. Is zulk een leempap volkomen droog, dan bestrijkt men het eerst met warme teer en daarna met een mengsel van teer, hars en pik, waarna men het met fijn zand bestrooit. Men kan er dan nogmaals een leemlaag overheen brengen en de verdere bewerking herhalen. Het is echter gebleken, dat deze daken niet aan het doel beantwoorden en slechts korten tijd waterdicht blijven. Veel beter is een bedekking met zwaar papier of vilt, dat van heete koolteer doortrokken is en met platkoppige spijkers op een houten dak wordt bevestigd. Men maakt voorts de voegen dicht met een mengsel van koolteer en pek, terwijl men eindelijk het geheele dak bestrijkt met een mengsel van 2 deelen teer en 1 deel fijngemaakte, gezifte kalk en in dit nog vochtige mengsel fijn zand strooit. Men dient dat bestrijken en instrooien om het half jaar te herhalen. Asfaltdaken moeten, omdat zij bij den zonnegloed tot smeltens toe week worden, met grint bestrooid worden.

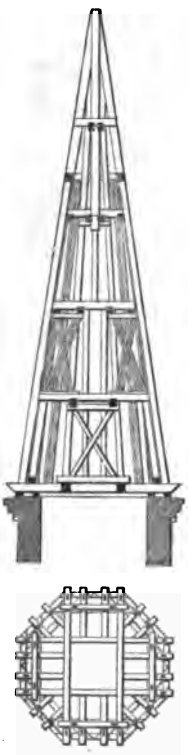

Fig. 3. Houten torendak.

Het schindeldak, in de Europeesche bergstreken in gebruik, bestaat uit verschervende plankjes, die veelal met steenen worden bezwaard, om ze tegen den wind te beveiligen.

De meest gebruikelijke bouwstof voor dakbedekking hebben wij in de pannen. In Duitschland bezigt men veelal platte pannen, zooals wij er een zien in fig. 5 *A*. Zij zijn voorzien van een knopje *a*, waarmede zij aan de lat worden opgehangen; men gebruikt daarbij afzonderlijke vorstpannen *(B)*, om de nok te dekken, en gootpannen *(C)*. In *D* kan men zien, hoe zulke pannen in een goed verband over elkander heen en naast elkaar gelegd worden. Men legt ze ook wel zoo, dat zij een dubbel dak vormen, zooals in *E* en *F* is aangewezen. Er zijn ook pannen — en deze worden doorgaans bij ons gebruikt —, die gootvormig gebakken en met de bolle zijde op de daklatten gelegd worden, zooals in *J*. Zijn ze zoo gemaakt, dat ze niet onder elkander schuiven, maar slechts aansluiten, dan dient men de aansluitingslijnen met een rij C-vormige pannen te dekken, zooals in *H*. Hoe onze S-vormige pannen elkander gedeeltelijk bedekken om te zamen een dicht dak te vormen, is in *J* duidelijk gemaakt. Zulke pannen, van leem, pottebakkersklei of leemmergel vervaardigd, moeten licht, hard gebakken, zoodat zij weinig water opnemen, en bij voorkeur verglaasd zijn. De gewone soort is rood van kleur, men heeft echter ook veel blauwe.

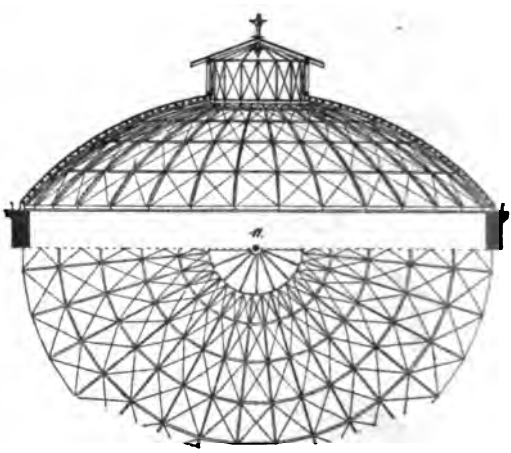

Fig. 4. IJzeren koepeldak.

Leien daken zijn in fig. 5 *K*, *L* en *M* voorgesteld. Men gebruikt ze bij ons alleen voor torens, kerken en dergelijke gebouwen. De wijze, waarop de leien op het houten dak bevestigd worden, zien wij in *K*, waarbij de onderste laag en de noklaag *(b* en *d)* evenwijdig loopen met de daklijst, en de overige rijen een schuinschen stand hebben *(c, c, c)*. In *L* merken wij op, dat de spijkers der voorgaande laag telkens door de volgende laag bedekt worden; *M* geeft de voorstelling van een fraai dak, van zeszijdige leien vervaardigd. De beste daklei is de lichtblauwe Engelsche, die zeer dun is, een helderen klank geeft en althans 60 jaar weerstand biedt aan den schadelijken invloed van den dampkring.

Looden daken bestaan uit looden platen, die met vertinde ijzeren spijkers op planken worden vastgehecht, terwijl men vervolgens de openingen bij de spijkerkoppen met een soldeerbout dichtmaakt. Hoe men die platen waterdicht met elkander verbindt, is in fig. 5 *N* voorgesteld. Van blikken of storten platen kan men hetzelfde zeggen, doch deze dienen, om het roesten te voorkomen, met olieverf aangestreken te worden.

Meer echter dan lood en ijzer wordt zink tot dakbedekking gebruikt. De platen verbindt men met elkander als in fig. 5 *O* is aangewezen; is het zink echter bros, zoodat het geen scherpe ombuiging verdragen kan, dan geeft men hieraan den in *P* voorgestelden vorm. Men legt het zink ook wel over houten lijsten van verschillende gedaante *(Q, R, S)*, die van den nok naar de goot loopen, of men geeft aan de zinkplaten een gecannelleerden vorm *(T)*. Daar het zink spoedig oxydeert, duurt zoodanig dak doorgaans

niet langer dan 30 jaar. Wegens zijn lichtheid en duurzaamheid is bovenal het koper een uitmuntende dakbedekking, doch veel te kostbaar voor algemeen gebruik.

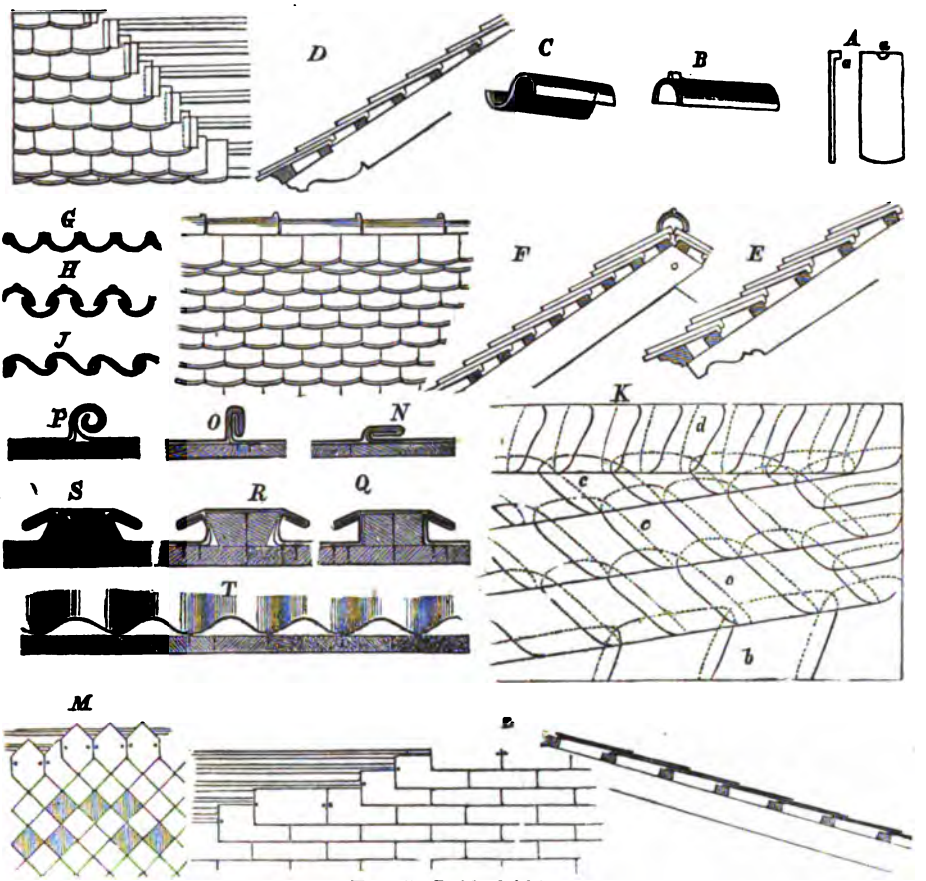

Fig. 5. Dakbedekking.

Gotische gebouwen. De pijpen, bij lage daken van eenvoudige gebouwen wel eens door een

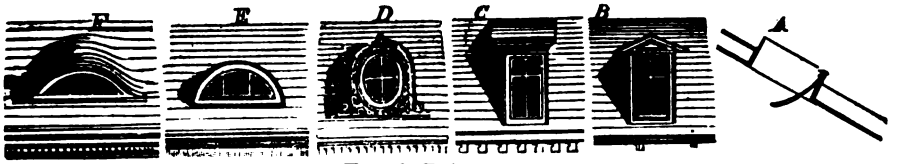

Fig. 6. Dakvensters.

In het dak vindt men veelal *dakvensters*. Zulk een venster kan eenvoudig uit een valluik bestaan (fig. 6 *A*) of ook rechtstandig in het dak aangebracht zijn. Verschillende vormen van deze dakvensters ziet men in fig. 6 *B*—*F*.

Ten slotte vestigen wij nog even de aandacht op de *dakgoten*. Deze waren voorheen veelal van hout, doorgaans bekleed met lood of zink, soms ook wel van steen, doch zij worden thans meer en meer van gegoten ijzer gemaakt. Alleen bij zeer kleine gebouwen vindt men geheel zinken goten. Men plaatst de goten steeds zoo, dat het water van het dak er in nedervloeit (fig. 7 *A*). Om het water te ontlasten, voorziet men de goot van een looden of zinken pijp (*C*, *c*, *b*, *d*), die bij *d* aan den muur is vastgehecht, of ook wel van een waterbraker (*B a*), vooral bij

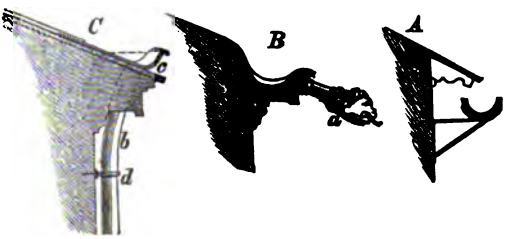

Fig. 7. Dakgoten.

houten pompgoot vervangen, brengen het water doorgaans in een regenbak.

Dakaliëh of *Dachalieh*, is een Egyptische provincie (moedirieh), ten O. van den Damiate-arm van den Nijl en ten Z. van het Mensalah-meer gelegen. Van deze provincie worden 2685 km. bebouwd. In 1907 telde de provincie 861 485 inwoners, waaronder 2500 buitenlanders en 700 nomadische Bedoeïnen. De voortbrengselen zijn granen, katoen, vlas, indigo en tabak. De voornaamste plaats is Mansoera.

Dakar is een versterkte havenstad in de Fransche kolonie Senegambië, aan de Zuidkust van het schiereiland Kaap Verde gelegen. Zij wordt van het tegenoverliggende eiland Goree door een 2 km. breede straat gescheiden en is door een spoorweg met St. Louis verbonden. Dakar is de zetel van een bisschop, is een zendingstation, heeft belangrijke regeeringsgebouwen, kazernes, factorijen en telt met het garnizoen (1908) 24 831 inwoners. Frankrijk nam in 1857 de plaats in bezit. De stad heeft een uitmuntende haven en is sedert 1902 zetel van den gouverneur-generaal van Fransch West-Afrika.

Dake, *Carel Lodewijk,* een Nederlandsch schilder en etser, in 1857 te Amsterdam geboren, waar hij nog werkzaam is. In 1876 kwam hij op de Rijks Academie van Beeldende Kunsten aldaar, en werkte vervolgens van 1879 tot 1882 te Antwerpen. Sedert woonde hij te Brussel, te Haarlem en te Amsterdam, waar hij in 1890 tot hoogleeraar aan de Rijks Academie van Beeldende Kunsten benoemd werd. Schilderijen van hem vindt men o.a. in het Museum Willet te Amsterdam, de Nieuwe Pinakotheek te München, het Museum te Schwerin en de Keizerlijke Academie te St. Petersburg. Zijn voornaamste etswerken zijn: een portret van *Beethoven* (1886), een portret van *Wagner* (1893), twee portretten van H. M. de Koningin, een portret van *Mozart*. Verder maakte hij etsen naar *Rembrandt, A. van Dijck, Jan Vermeer van Delft, Jozef Israëls, Jacob Maris, Anton Mauve* en andere meesters. Sedert eenige jaren schrijft *Dake* „Aanteekeningen over Beeldende Kunst" in het dagblad „De Telegraaf".

Dakenloof of *huislook (Sempervivum)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vetplanten of Crassulaceeën.* Het onderscheidt zich door vleezige bladeren, die rozetvormig zijn geplaatst, en door kleine, in aarvormige bijschermen geplaatste bloemen met een 6- tot 20-deeligen kelk. De meest bekende soort is het *gewone dakenloof* of *huislook (S. tectorum* L.), dat rozenroode bloemen draagt en bij ons verwilderd op de daken groeit. Op de zuidelijke Alpen en andere bergen groeit het in het wild, en vanouds is het bekend onder den naam van Jupitersbaard *(Barba Jovis),* donderblad of donderbaard. Een verordening van *Karel den Groote,* aldus luidende: „ieder moet Jupitersbaard op zijn huis hebben" heeft veel tot haar verspreiding bijgedragen. Van de andere soorten noemen wij: *S. soboliferum* Sims., van dezelfde bergen afkomstig en met gele bloemen prijkende, die zich uit bolvormige, gesteelde knoppen ontwikkelen, en *S. arboreum* L. met goudgele aren, die van ouds bij ons in potten gekweekt wordt.

Dakiki, *Aboe Mansoer Mohammed,* is een van de meest bekende Perzische dichters vóór *Ferdoesi.* Hij heeft zijn naam in het bijzonder daardoor vereeuwigd, dat hij in opdracht van den Samanidischen vorst *Noech ben Mansoer* (976—997) de eerste dichterlijke bewerking van de oudiranische koningssagen begon, die later door *Ferdoesi* voltooid werd. *Dakiki* had 1000 verzen uit de geschiedenis van *Gusjidsp* voltooid, toen hij door de hand van zijn favoriet, een Turkschen knaap, den dood vond. Zijn gedichten zijn in het Duitsch vertaald („Morgenländische Forschungen", Leipzig 1875).

Dakota, tot 1889 een territorium der Vereenigde Staten van N.-Amerika, tusschen 43° en 49° N.Br. en 96° 20′ en 104° W.L. v. Gr. gelegen, heeft den vorm van een rechthoek en wordt in het O. door Minnesota en Iowa, in het Z. door Nebraska, in het W. door Wyoming en Montana en in het N. door Britsch N.-Amerika begrensd. De oppervlakte bedraagt 384 460 v. km., het aantal inwoners (1910) 1 160 914. In 1889 werd het gebied verdeeld in de staten *Noord-* en *Zuid-Dakota.* De grens loopt over 45° 50′ N.Br.

Dakota is een goed besproeid, welig prairielandschap. In het O. ligt het ongeveer 80 km. breede, zeer vruchtbare dal der Red-River. Midden door het gebied stroomt de Missouri in Z.O. richting. Een lage heuvelreeks, de Coteau du Missouri, vormt de waterscheiding tusschen het stroomgebied van de Missouri en de Red-River. In het W. vormen de Bad Lands van de Kleine Missouri een woest landschap, en in het Z.W. liggen de Black Hills. Aan de Britsche grens verheffen zich de lage Turtle-Mountains, in het O. door diluviale lagen bedekt is. Alleen in het Z. en op Black Hills is dit niet het geval. Het klimaat is gezond, al zijn de winters zeer koud; de gemiddelde temperatuur bedraagt in Januari —15° C. De somtijds optredende „blizzards" maken het alsdan bijna onmogelijk zich buitenshuis op te houden. De lente treedt plotseling in. De zomer is niet zelden zeer warm, de herfst bijzonder mooi. De regenval is weliswaar in het algemeen voldoende voor den oogst, maar toch wordt ook kunstmatige besproeiing toegepast.

Noord-Dakota heeft een oppervlakte van 183 350 v. km. met (1910) 577 056 inwoners. De hoofdstad is Bismarck met 5443 inwoners in 1910, waaronder 6500 Indianen en 617 negers. Het is een landbouwstaat, delfstoffen komen bijna niet voor. De voornaamste landbouwproducten zijn tarwe, haver, gerst, aardappelen en vlas. In 1913 leverde het 78 855 000 bushels tarwe, 57 825 000 bushels haver, 25 500 000 bushels gerst. De veeteelt is belangrijk, de zuivelproductie neemt snel toe: het bezat in 1914: 748 000 paarden, 305 melk- en 468 000 andere koeien, 278 000 schapen en 202 000 varkens. De opbrengst der zuivelfabrieken bedroeg 562 481 dollars. Het bezit (1910) 752 industrieele ondernemingen, voornamelijk meelfabrieken. De belangrijkste industrieplaatsen zijn Fargo en Grand Forks. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1911: 7118 km., die der electrische spoorwegen 35 km. De senaat bestaat uit 50, voor vier jaren gekozen leden; de gouverneur en de 112

volksvertegenwoordigers worden voor 2 jaren gekozen. De staat zendt één afgevaardigde naar het Congres te Washington. De staatsuniversiteit bevindt zich in Washington. De verkoop van geestrijke dranken is verboden.

Zuid-Dakota heeft een oppervlakte van 201 110 v. km. en telt (1910) 583 858 inwoners, waaronder 19 137 Indianen in het Indianengebied. De voornaamste landbouwproducten zijn: maïs (67 320 000 bushels in 1913), tarwe (33 975 000 bushels), haver (42 135 000 bushels) en gerst (16 765 000 bushels). Veeteelt en zuivelbereiding zijn hier belangrijker dan in Noord-Dakota: de veestapel telde in 1914: 419 000 melk- en 912 000 andere koeien, 1 039 000 varkens, 617 000 schapen en 730 000 paarden, de zuivelfabrieken leverden voor 2 686 000 dollars boter, kaas en melkconserven. Ook is het rijker aan delfstoffen: in 1912 leverde het voor 7 891 370 dollars goud, voor 126 973 dollars zilver, verder koper en lood.

Van de 1020 industrieele ondernemingen zijn ook hier meelfabrieken de belangrijkste met een productie van 6 208 000 dollars. De belangrijkste fabrieksplaatsen zijn *Aberdeen* (10 753 inwoners) en *Sioux Falls* (14 094). Onder de scholen voor openbaar lager en middelbaar onderwijs zijn er ook voor Indianen. Te Vermillion is een universiteit, verder hebben de talrijke protestantsche secten elk haar college. De lengte der spoorwegen bedroeg in 1911: 6708 km., die der electrische tramwegen 32 km.

In het Congres is Zuid-Dakota vertegenwoordigd door twee senatoren.

De regeering bestaat uit een gouverneur, een senaat van 25 tot 45 leden en een Kamer van Afgevaardigden van 75 tot 135 leden.

Minstens 5 % van de kiezers kunnen een referendum aanvragen.

Evenals in Noord-Dakota is de verkoop van geestrijke dranken verboden.

Dakota werd het eerst in 1805 door *Lewis* en *Clarke* bereisd en in 1859 bezet; de vroegere kolonisten waren er door de Sioux verdreven. Den 2den April 1861 werd het als territorium georganiseerd en zijn gebied in 1868 bepaald, in 1873 werd de grensregeling herzien. Den 2den November 1889 werden de twee staten Noord- en Zuid-Dakota in de Unie opgenomen.

Dakroering noemde men eertijds een handeling, bestaande in het uittrekken van eenig riet uit een dak, om daardoor te kennen te geven, dat men het huis in eigendom had genomen.

Dal noemt men elke langgerekte en betrekkelijk smalle insnijding van de landoppervlakte, die, ten deele met bochtigen loop, hetzij trapvormig of voortdurend hellend, naar de zee of naar het centrale, laagst gelegen gedeelte van een vlakte afloopt. Het dal kan zich ook onder den waterspiegel als een onderzeesch dal voortzetten. Dalen snijden elkander nooit; waar twee dalen elkander ontmoeten, smelten zij tot één samen, dat de voortzetting van beide is. In hun verbreiding zijn de dalen grootendeels gebonden aan de rivieren, want hun ontstaan danken zij op weinig uitzonderingen na, aan de erosie (zie aldaar); dat blijkt vooral bij gebergten met een regen- en een droge zijde, bijv. den Elboers; deze heeft aan de vochtige noordhelling overal diepe dalen, aan de droge zuidhelling een gesloten rotswand zonder rivieren. Waar men droge dalen (zonder rivier) aantreft, zijn toch dikwijls sporen aanwezig van de vroegere werkzaamheid van stroomend water. Dit verklaart ook, dat de regenrijkste streken de meeste dalen hebben. Onder gelijke klimatologische omstandigheden is een bodem, die het water gemakkelijk opzuigt of het opneemt in kloven, armer aan rivieren en ook aan dalen, dan de gesteenten, die voor het water weinig doordringbaar zijn. In het hoogland zijn de dalen dieper dan in het laagland, daar in het eerste de erosie, in het laatste de sedimentatie (zie aldaar) overweegt.

De *dalbodem* is het resultaat der werking van de erosie, al sluit dit niet uit, dat tektonische instulpingen van den bodem of scheuren aanwezig waren, die het water een bepaalden weg deden volgen. Vertoont de bodem oneffenheden, dan streeft het water er naar, deze te verwijderen; het einddoel is steeds een regelmatig gebogen lijn, welker kromming benedenwaarts gaandeweg afneemt. Bij de bronnen graaft de bergbeek steeds dieper, en daardoor gaat de insnijding voortdurend terug, zoodat het begin van het dal achterwaarts wordt verplaatst. Dat die insnijding in het begin een zeer onregelmatige lijn geeft, komt door de verschillende hardheid der gesteenten; in de harde lagen vormt het dal engten met watervallen, terwijl het zich verbreedt in de zachtere gesteenten.

De *dalwanden* hebben hun helling te danken aan de samenwerking van verweering, denudatie en erosie, waarbij het afvloeiende en afsijpelende water een hoofdrol speelt. Laat het gesteente het water gemakkelijk door, zoodat de bergwanden ook na regenbuien zeer spoedig droog zijn, dan zullen de dalwanden het minst sterk worden aangetast en steil blijven, zooals de Via Mala bij den Achter-Rijn met haar bijna loodrechte kalksteenwanden.

Ook in de hardste gesteenten slijpen de rivieren bochten, en wel doorgaans door teruggaande wervelstroomen op plaatsen, waar het water in zijn vrijen loop gehinderd wordt. Dan ontstaan er zeer regelmatig uitgeslepen *nissen*, zooals de verschillende „klammen" der Alpen, bijv. de beroemde Aareklamm bij Meiringen ze te zien geven. In hoogvlakten, waar de ligging der aardlagen weinig of niet gestoord is, doet het water eigenaardige dalen ontstaan, bekend onder den naam *cañons* (zie aldaar). Ook de *fjorden* (zie aldaar) zijn oude dalen, door het ijs eeuwen lang tegen vernielende invloeden beschermd.

Waar het water in verschillende tijden in een dal verschillende hoogten heeft gehad, vertoont het bed vaak terrassen, bijv. langs de Connecticut (Noord-Amerika). Waar harde bergruggen zich duurzaam tegen de erosie handhaven, en waar gletschers het hoofddal meer uitgediept hebben dan de zijdalen, vindt men watervallen (zie aldaar).

Men onderscheidt *lengte-* en *dwarsdalen*, o r o-

g r a f i s c h in ieder bergland, dat zich in een bepaalde richting uitstrekt, t e c t o n i s c h — naar de richting der lagen, zoowel als van de bergruggen — alleen in ketengebergten. De lengtedalen, dat zijn zulke, die zich in de richting van het gebergte (of der ketenen) uitstrekken, worden weer onderverdeeld (zie de afb.) in *synklinale* of komvormige, als de lagen van beide zijden naar den dalbodem toe hellen *(a)*, *antiklinale* of opheffingsdalen, als de lagen ter weerszijde in tegenovergestelde richting hellen *(b)* en *isoklinale* of scheidingsdalen, als de lagen aan beide zijden in dezelfde richting hellen *(c* en *d)*. Indien het dal ontstaan is door verzakking van een gedeelte der aardkorst langs twee evenwijdige scheuren, spreekt men van een *inzinkingsdal* of „slenk" *(e)*.

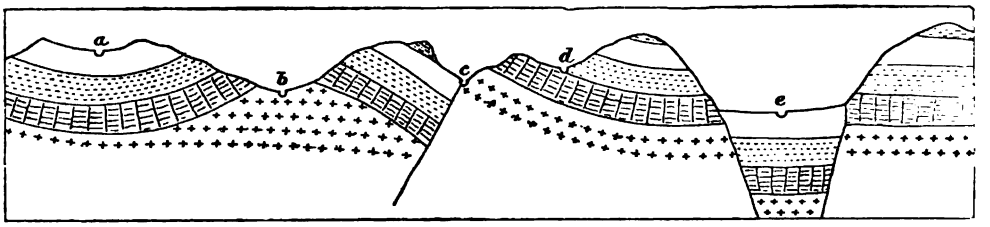

Dalvormen. *a.* Synklinaal; *b.* Antiklinaal; *c.* en *d.* Isoklinaal; *e.* Inzinkingsdal („Graben").

Echte dwarsdalen staan loodrecht op de richting der ketens en lagen; zij zijn veel steiler en enger dan de lengtedalen, bijv. de Via Mala en de Tamina-kloof. Boven vormen zij veelal ketelvormige kommen, die wel *circus* heeten; in het hooggebergte bevatten zij den firn der gletschers.

Een afzonderlijke plaats nemen de *doorbraak*-dalen in, die men vooral in ketengebergten aantreft, zooals het dal van den Isker in den Balkan, van den Donau in het Banatergebergte enz. Omtrent hun ontstaan bestaan nog verschil van gevoelen: vroeger nam men overal spleten in het gebergte aan, die de rivieren slechts te vervormen hadden; volgens de regressie-theorie arbeidde de erosie der rivieren steeds terug in de bergketens tot zij dwars er doorheen waren; volgens de antecedentie-theorie had de erosie gelijktijdig met het zich verheffen van de te doorsnijden aardplooi plaats. Over de gesloten dalen, als *dolinen* en *poljen* bekend, die hun ontstaan aan verzakkingen der aardlagen te danken hebben, zie *Karst*.

Dalai Lama is de oorspronkelijk Mongoolsche, later algemeene benaming van den opperpriester van alle Boeddhisten, die aanhangers zijn van het *Lamaïsme* (zie aldaar), en volgens een in de 15de eeuw na Chr. ontstaan geloof wordt in hem de *Bodhisattwa* (zie *Boeddhisme)* altijd opnieuw herboren. Sedert de 17de eeuw is de Dalai Lama ook de wereldlijke heerscher van Tibet, en Lhasa, de hoofdstad, is zijn residentie; maar sedert het midden der 18de eeuw staan Tibet en de Dalai Lama sterk onder Chineeschen invloed en wordt de regeering eigenlijk door Chineesche mandarijnen gevoerd. Volgens het geloof der Lamaïsten heeft de wedergeboorte van den Dalai Lama reeds als kind plaats, en na het overlijden van een Dalai Lama wordt ook dadelijk onder de kinderen naar de nieuwe belichaming van den *Bodhisattwa* gezocht. De Chineesche regeering heeft er echter voor gezorgd, dat alleen een kind uit een haar welgezinde familie als Dalai Lama erkend wordt. De Tibetaansche titel van Dalai Lama is Gyal-varin-po-tsje (kleinood der Majesteit of der overwinning).

Dalai-Nor is de naam van twee meren in Oostelijk Mongolië, waarvan het noordelijkste (Koeloen-Nor) op 49° N.Br. bij de Siberische grens ligt. Dit meer heeft een omtrek van 290 km., neemt van het Z.W. de Keroelen, van het Z. de Oersoen op en vloeit door de Argoen naar de Amoer af. Het zuidelijkste heeft een omtrek van 65 km., neemt vier kleine rivieren op en heeft geen afvoer. Dit meer, dat vischrijk is, ligt 1270 m. boven den zeespiegel en is het grootste deel van het jaar met ijs bedekt.

Dalarne, een Zweedsch woord, dat *de dalen* beteekent, is de vroegere, maar ook thans nog gebruikelijke benaming van het woeste, maar aan prachtige landschappen rijke bergland, gelegen aan de beide Dalelfen en het Siljanmeer. Het is het noordelijkste deel, thans de län Kopparberg of Falun beslaande, van eigenlijk Zweden en wordt door de Dalkarlar of Dalekarliërs bewoond, waarnaar men gewoonlijk, maar ten onrechte, de provincie Dalekarlië noemt. De bevolking telt (1913) 237 438 zielen.

De Dalekarliërs zijn flinke, rijzig gebouwde menschen, eenvoudig en welwillend van aard en daarbij gehard en werkzaam. Zij onderscheiden zich door vaderlandsliefde en vrijheidszin, door kalme waardigheid in den omgang. Mannen en vrouwen laten het blonde haar tot op de schouders afhangen. De mannen dragen een lagen hoed met breeden rand, een wit of blauw opperkleed en in den winter een pels. Vrouwen en meisjes kleeden zich met wit-linnen jak en muts, witten halskraag, gekleurden boezelaar en roode kousen. In de woningen heerscht de grootste zindelijkheid. De huizen zijn met plankjes (schindels) gedekt en rood geverfd. Het ernstig en somber karakter der Dalekarliërs ontwaart men zelfs in de melodieën van hun liederen. De meeste landbouwers zijn er eigenaars van hun land, en dit geeft hun een gevoel van onafhankelijkheid. Daar het land na den dood der ouders gelijkelijk onder de kinderen verdeeld wordt, zijn deze veelal wegens het geringe grondbezit genoodzaakt, door een of ander handwerk in hun behoeften te voorzien. In het voorjaar gaan vele Dalekarliërs op reis, om werk te zoe-

ken in de andere gewesten van Zweden. Wegens hun trouw, eerlijkheid en arbeidzaamheid zijn zij als dienstboden zeer gezocht. Bij hen vindt men nog de aloude gastvrijheid; het weinige, waarover zij kunnen beschikken, deelen zij gaarne met den vreemdeling, zonder hem met onbescheiden vragen lastig te vallen. Naar de kleur van het laken, dat zij dragen, verdeelt men hen in witte en zwarte Dalekarliërs. Deze vaderlandlievende boeren vervullen een belangrijke rol in de geschiedenis van Zweden en hebben *Gustaaf Wasa, Gustaaf Adolf* en *Karel XII* dikwijls in den oorlog geholpen.

Slechts 15 procent van den bodem is geschikt voor landbouw en daarom niet toereikend om in de behoefte aan voedsel te voorzien. Talrijke weiden begunstigen echter de veeteelt. Het grootste gedeelte van den bodem is met bosschen bedekt. De mijnen leveren ijzer, koper en zwavel, ook eenig goud en zilver. De industrie omvat koper- en ijzerwerken, zaagmolens, papierfabrieken, buskruitmolens enz.

Dalayrac, *Nicolas,* een Fransch componist, den 13den Juni 1753 te Muret in Languedoc geboren, genoot tijdens zijn leven een buitengewoon groote populariteit door zijn vaudevilles en opera's van licht genre. Hij componeerde met verbazend gemak (61 opera's enz. van 1781 tot 1809); die gemakkelijke en vlotte manier van schrijven was de oorzaak van zijn succes, maar tevens ook van de omstandigheid, dat hij nu zoo goed als geheel is vergeten. Melodieën uit zijn werken „Camille ou le souterrain" (1791), „Maison à vendre" (1800), „Raoul de Créqui", werden destijds allerwege gezongen. Hij overleed den 27sten November 1809.

Dalberg is de naam van een zeer oud en aanzienlijk Duitsch geslacht, waarin de betrekking van kameraar van het hoogstift Worms erfelijk was, terwijl het zijn naam ontleende aan een burcht bij Kreuznach in de Keur-Palts. Bij de kroning der Duitsche keizers werd steeds, sedert *Maximiliaan I,* een aanwezige *Dalberg* door den keizer tot eersten rijksridder geslagen. *Napoleon I* bepaalde na de opheffing van het Duitsche keizerschap, dat het recht om een *Dalberg* tot ridder te slaan, het privilegie zou blijven der Fransche keizerskroon. Men noemt een *Cajus Marcellus,* Romeinsch krijgsbevelhebber te Worms, den stamvader van dit geslacht. *Heribert,* kameraar van Worms, was in 990 aartsbisschop van Keulen, kroonde in 1002 keizer *Hendrik II,* overleed den 16den Maart 1021 en werd vervolgens onder de heiligen opgenomen. Na 1722 verdeelde het geslacht zich in twee lijnen, waarvan de lijn *Dalberg-Herrnsheimer* thans uitgestorven, maar de lijn *Dalberg-Dalberg* nog voortbestaat in den tak *Heszloch.*

Dalberg, Johan von, kameraar van Worms, een ijverig bevorderaar der wetenschappen in Duitschland, werd in 1445 geboren, studeerde aan onderscheiden Italiaansche hoogescholen, bracht als kanselier van *Philips,* keurvorst van de Palts, de universiteit te Heidelberg tot bloei en werd als *Johannes III* bisschop van Worms. Hij riep *Rudolf Agricola* naar Heidelberg, stichtte er een bibliotheek enz. en overleed in 1503.

Dalberg, Karl Theodor Anton Maria vrijheer *von,* kameraar van Worms, laatste keurvorst van Mainz en aartskanselier, later vorst-primaat van den Rijnbond en groothertog van Frankfort, werd den 8sten Februari 1744 op het stamslot Herrnsheim bij Worms geboren, studeerde te Göttingen en te Heidelberg in de rechten, vormde zich daarna te Worms, Mannheim en Mainz voor den geestelijken stand, en werd achtereenvolgens lid van het domkapittel te Mainz, domheer te Würzburg en te Worms en stadhouder te Erfurt. Hier zorgde hij voor een goede rechtsbedeeling, voor de belangen der hoogeschool en voor den vrede tusschen de Protestanten en R.-Katholieken. Hij genoot den vriendschappelijken omgang van *Wieland, Herder, Goethe* en *Schiller.* In 1787 werd hij coadjutor en opvolger van het keurvorstendom Mainz, in het hoogstift Worms en in het bisdom Constanz. Op den Rijksdag te Regensburg riep hij de afgevaardigden op, om zich als één man tegen Frankrijk te verbinden, maar kon er niet verhinderen, dat Mainz met den linker Rijnoever aan Frankrijk werd afgestaan. Den 17den Januari 1800 werd hij opvolger van den vorst-bisschop *Maximiliaan Christoph* als bisschop van Constanz, en den 25sten Juli 1802 opvolger van keurvorst *Friedrich Karl Joseph* als aartsbisschop van Mainz. Hij verkreeg echter alleen de overblijfselen van den voormaligen keurstaat, te weten het vorstendom Aschaffenburg met het gebied van Erfurt en Eichsfelde. Hij was nu de eenige geestelijke vorst des Rijks, werd in 1804 te Wetzlar gehuldigd en vertoefde tijdens de kroning van *Napoleon I* te Parijs, om met dezen en met den paus de aangelegenheden van Duitschland te bespreken. Ten onrechte werd van hem beweerd, dat hij met Frankrijk heulde. Toch benoemde hij den kardinaal *Fesch* tot zijn opvolger, om zijn staten in de bescherming aan te bevelen van Frankrijks machtigen keizer. Bij de oprichting van den Rijnbond moest hij de betrekking van aartskanselier nederleggen, doch hij bleef aartsbisschop en werd tevens benoemd tot vorst-primaat van dien Bond, waarna hij *Napoleon I* met zijn raad ter zijde stond. Ook de stad Frankfort, waar hij zijn zetel vestigde, en andere landen werden aan zijn heerschappij onderworpen. In 1810 stond hij Regensburg aan Beieren af en kreeg daarvoor de vorstendommen Hanau en Fulda, benevens den titel van groothertog van Frankfort in de plaats, met de bepaling, dat niet kardinaal *Fesch,* maar prins *Eugène de Beauharnais* zijn opvolger zou wezen. In 1813 deed hij ten behoeve van dezen afstand van zijn groothertogdom en begaf zich vervolgens naar zijn aartsbisdom Regensburg, waar hij den 10den Februari 1817 overleed. Hij heeft het onderwijs in zijn landen aanmerkelijk bevorderd en een groot aantal geschriften nagelaten, van welke wij noemen: „Betrachtungen über das Universum", „Verhältniss zwischen Moral und Staatskunst" (1786), „Betrachtungen über das Character Karls des Groszen" (1806) en „Pericles" (1811).

Zie: *Beaulieu-Marconnay,* Karl von Dalberg und seine Zeit (Weimar 1879, 2 dln.).

Dalberg, Wolfgang Heribert vrijheer *von,* kameraar van Worms, werd in 1749 geboren en

was een broeder van den groothertog *Karl von Dalberg* (zie aldaar). Hij was eerst voorzitter van het Hooge Hof van Appèl te Mannheim en vervolgens minister in Baden. Op een uitstekende wijze bestuurde hij tevens den schouwburg te Mannheim. Hij overleed aldaar den 28sten September 1806. Tot zijn geschriften behooren: „Kora", een drama met zang (1780), „Der weibliche Ehescheue" (1775) en „Der Mönch von Karmel" (1787). Hij hield een vertrouwelijke briefwisseling met *Schiller*.

Dalberg, Johann Friedrich Hugo vrijheer *von*, kameraar van Worms, een broeder van den voorgaande, werd den 16den Mei 1760 geboren, was lid van het domkapittel te Trier, Worms en Spiers, onderscheidde zich als een grondig kenner der toonkunst, als wijsgeer en aestheticus, en overleed te Koblenz in Juli 1803. Hij schreef onder anderen: „Gita-Govinda", uit het Sanskrit (1802), „Betrachtung über die leidende Kraft des Menschen" (1786; 2de druk 1830) en „Die Aeolsharfe, ein allegorischer Traum" (1801).

Dalberg, Emmerich Joseph hertog *von*, kameraar van Worms, pair van Frankrijk, een zoon van *Wolfgang Heribert*, werd den 30sten Mei 1773 te Mainz geboren, begaf zich in Badenschen staatsdienst (1803) en vertrok als gezant van Baden naar Parijs, alwaar hij *Talleyrand* leerde kennen. In 1809 belastte hij zich in het groothertogdom Baden met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, doch verschafte zich vervolgens, daar zijn goederen op den linker oever van den Rijn gelegen waren, het burgerrecht in Frankrijk. *Napoleon I*, voor wiens huwelijk met *Maria Louisa* hij den weg baande, benoemde hem tot hertog en staatsraad. Toen *Talleyrand* in ongenade viel, verwijderde zich ook *Von Dalberg* van het Hof, en in 1814, toen *Talleyrand* zich aan het hoofd plaatste van het Voorloopig Bewind, was *Von Dalberg* één van de 5 bewindslieden, die de terugroeping der *Bourbons* bevorderden. Als gevolmachtigde van Frankrijk nam hij deel aan het Congres te Weenen en onderteekende er de verbanningsacte van den Franschen keizer, zoodat deze hem na zijn terugkeer op de lijst der 12 uitgewekenen plaatste, wier goederen werden verbeurd verklaard. Na de Tweede Restauratie werd *Von Dalberg* minister van Staat aan het Hof te Turijn. Later vestigde hij zich te Parijs en eindelijk op zijn kasteel Herrnsheim, waar hij den 27sten April 1833 overleed.

Dalbergia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen* of *Papilionaceeën*. Het onderscheidt zich door een klokvormigen, 5-tandigen kelk, vrije of los samenhangende kielblaadjes, 8 of 10 meeldraden, die tot 1 of 2 bundels zijn vereenigd, en een gesteelde, netvormig-geaderde, 1- of 2-zadige peul. Het omvat klimmende heesters, alsook boomen, die in Oost-Indië groeien en oneven gevinde bladeren dragen. Tot de soorten behooren *D. scandens* Roxb., één der grootste boomen, met kleine, witte bloemen. Het hout, onder den naam van rozenhout of „black wood" (zwarthout) bekend, is wegens de fraaie kleur en duurzaamheid zeer gezocht, vooral voor tafels en kasten. Men vermeldt, dat te Malabar boomen van deze soort gevonden worden met een omvang van 5 m. Het hout onderscheidt zich volgens dr. *Wallich* door een buitengewone taaiheid, zoodat het niet splintert. *D. melanoxylon* uit Senegambië levert het ebbenhout van Senegal en *D. nigra* uit Brazilië het palissanderhout.

Dalbert of **d'Albert,** *Eugen*. Zie *Albert*.

Dale, *Antonius van*, een Nederlandsch godgeleerde, werd den 8sten November 1638 te Haarlem geboren, studeerde in de geneeskunde, verwierf den graad van doctor en bekleedde eenigen tijd de betrekking van leeraar der Doopsgezinde gemeente in zijn geboortestad. Hij overleed te Haarlem in 1708. Van zijn geschriften zijn te vermelden: „De oudheid van 't alleen spreken in de gemeenten verdedigd enz" (1660), „Historie van het predikambt" (1674), „De oraculis Ethnicorum dissertationes duae etc." (1684) een „Verhandeling over den oorspronk en duuring van den waterdoop, kinderdoop en wederdoop" (1704). Zijn Latijnsche werken zijn later in 4 kwarto deelen herdrukt.

Dale, *Johan Hendrik van*, den 19den Februari 1828 te Sluis in Zeeuwsch-Vlaanderen geboren en aldaar overleden den 19den Mei 1872, werd op ongeveer 25-jarigen leeftijd in zijn geboorteplaats als hoofdonderwijzer aan een school voor uitgebreid lager onderwijs verbonden. Als onderwijzer en wetenschappelijk man heeft hij zich verdienstelijk gemaakt, bepaaldelijk als taal- en oudheidkundige. Later was hij archivaris van Sluis en leverde verscheiden opstellen in den „Navorscher", meer nog in de „Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen", van 1856 tot 1863 door hem met *H. Q. Jansen* uitgegeven. Meermalen gaven deze studiën hem aanleiding, om taalkundige opstellen te schrijven en verouderde woorden te behandelen, getuige menige bijdrage van zijn hand in het „Nieuw Nederlandsch Taalmagazijn", het „Archief van Nederlandsche Taalkunde", den „Taalgids" en de „Toekomst". Ook op het gebied der spraakkunst heeft hij zich bewogen, en de door hem geschreven leerboeken maakten veel opgang.

In de laatste jaren van zijn leven bracht hij het „Woordenboekje" van dr. *A. de Jager* op diens verzoek met de spelling van *De Vries* en *Te Winkel* in overeenstemming; tevens verrijkte hij het met belangrijke taalkundige aanteekeningen. Verder bewerkte hij den tweeden druk van het woordenboek der gebroeders *Calisch*, waarvan hij de voltooiing echter niet heeft beleefd. Sedert is dit woordenboek eenige keeren herdrukt, het laatst in 1914 onder den titel: „Groot woordenboek der Nederlandsche taal" (5de druk Leiden).

Dalekarlië. Zie *Dalarne*.

Dal-elf, de voornaamste rivier van het Zweedsche landschap Dalarne, ontstaat uit 2 armen, de Ooster- en Westerdal-elf. De eerste komt van den berg Salfjallet aan de grenzen van Noorwegen en uit het meer Grōfvolsjō, vormt daarna het bekoorlijk Siljanmeer en vereenigt zich bij Djursas met de breede Westerdal-elf, die uit een vereeniging van de rivieren Lōra en Fulu ontstaat. De vischrijke Dal-elf stroomt door het Z. van Dalarne, vormt onderscheiden water-

vallen en mondt ten O. van Gefle bij Elfkarleby, na een loop van 450 km., in de Botnische Golf uit; dicht bij den mond vormt zij een beroemden waterval. Het stroomgebied van deze rivier beslaat een oppervlakte van 28 930 v. km.

Dalem is het Maleische woord voor vorst, vorstelijk of voor de woning van vorsten of andere grooten. Vooral in deze laatste beteekenis wordt het vaak aangetroffen.

D'Alembert, *Jean le Rond.* Zie *Alembert.*

D'Alembert, *Principe van,* is van belang in de dynamica van stoffelijke stelsels, waarvan de deelen de werking der krachten niet vrij kunnen volgen, doordat steeds aan een aantal voorwaarden moet worden voldaan. Zoo zijn dikwijls de deelen gedwongen te blijven op bepaalde lijnen of oppervlakten, of moeten de afstanden der deelen onderling dezelfde blijven. Werkt op het punt M_1 een kracht P_1, evenzoo op M_2 een kracht P_2 enz., dan zou de beweging, die het eerste punt nu krijgt ook kunnen worden veroorzaakt door een kracht R_1, indien het punt geheel vrij was geweest. Evenzoo zouden we van het tweede punt een dergelijke kracht R_2 kunnen vinden. Het is duidelijk, dat als men aan P_1, P_2 enz. krachten toevoegt, gelijk maar tegengesteld aan R_1, R_2 enz. de op elk punt werkende krachten elkaar juist opheffen. Het genoemde principe luidt nu aldus: De op een stelsel van stoffelijke punten werkende krachten maken op elk oogenblik evenwicht met de krachten, gelijk aan, maar tegengesteld gericht met die krachten, welke de werkelijke beweging van het stelsel zouden veroorzaken, indien alle punten volkomen vrij waren.

Het groote belang van dit principe ligt hierin, dat aldus de bewegingsvergelijkingen van een stelsel worden omgezet in evenwichtsvergelijkingen.

Daleminzen is de naam van een stam der Sorben in het tegenwoordige Saksen, aan de Freiberger Mulde, tusschen Elbe en Chemnitz; zij werden in 927 door *Hendrik I* onderworpen.

Dalen is de naam eener gemeente in de provincie Drente, 6718 H.A. groot met (1914) 3355 inwoners. De bodem bestaat grootendeels uit zand; alleen langs het Loo- en Drostendiep vindt men laagveen, terwijl in het W. hoogveen wordt aangetroffen. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Verbouwd worden rogge, gerst, haver, boekweit en aardappelen. De gemeente omvat het dorp Dalen en de gehuchten Wachtum, Dalerveen, De Loo, Vossebelt en Veenhuizen.

Het dorp Dalen telt 1300 inwoners en is bekend door zijn mooie, boschrijke omgeving. Het ligt aan den spoorweg (Noordooster-lokaal) en den straatweg Koevorden—Stadskanaal. De Herv. kerk werd in 1824 vernieuwd, omdat de vorige bij het beleg van Koevorden in 1813 en 1814 was vernield.

Dalens, *Dirk,* een Nederlandsch schilder, omstreeks 1600 te Dordrecht geboren, gestorven te Zierikzee in 1676. Hij was een leerling van *Moxes van Wttenbrouck* en vertoefde ook in Italië. *Frederik Hendrik* bestelde bij hem vier schoorsteenstukken voor het Oude Hof aan het Noordeinde te 's-Gravenhage. Landschappen van hem bezitten het Rijksmuseum te Amsterdam en het museum te Brunswijk.

Zijn achterkleinzoon, ook *Dirk Dalens* geheeten, die in het begin der achttiende eeuw leefde, was eveneens landschapschilder. Hij heeft zich vooral op het schilderen van kamerbehangsels toegelegd en was de leermeester van *Jan ten Compe* (zie aldaar).

Dalfsen is een gemeente in Overijsel, 12 882 H.A. groot met (1914) 6027 inwoners. Zij wordt ingesloten door Zwollerkerspel, Nieuw Leusen, Ambt-Ommen, Raalte en Heinoo en bestaat grootendeels uit zandgronden; langs de Vecht en het Dalmsholte vindt men klei en op de grens van Zwollerkerspel en Nieuw Leusen laagveen. De gemeente omvat de dorpen Dalfsen en Hoornhorst, benevens de buurten Lente, Ankum, Oud-Leusen, Emmen, Gerner, Millegen, Rechteren, Hessem, Welsum, Goster-Dalfsen en Dalmsholte. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw en veeteelt, daarnaast ook zuivelbereiding en bijenteelt.

Het dorp Dalfsen telt 1200 inwoners en ligt in een mooie, boomrijke streek aan de Vecht, die hier overbrugd is, en aan de spoorlijn Meppel—Zwolle. Er zijn Hervormde, Gereformeerde en R.-Katholieke kerken. De eerstgenoemde is een der grootste en fraaiste van het platteland in Overijsel.

Dalgrond. Zie *Veen* en *Veenontginning.*

Dalhem. Zie *Daelhem.*

Dalhousie is de naam van een oude Schotsche familie, van welke het eerst melding wordt gemaakt omstreeks het jaar 1140; de leden verkregen in 1633 de Schotsche grafelijke waardigheid en werden in 1815 tot pair verheven. Tot dit geslacht behooren:

Dalhousie, James Andrew Brown-Ramsay, markies *van,* den 22sten April 1812 geboren, ontving in 1832 door het overlijden van zijn ouderen broeder den titel van lord *Ramsay* en werd in 1838 door den dood zijns vaders graaf *van Dalhousie.* Als lid van het Hoogerhuis legde hij meer dan gewone bekwaamheid aan den dag, en in 1845 werd hij voorzitter van den Board of Trade. Hij verdedigde de opheffing der graanwetten en nam met het ministerie-*Peel* zijn ontslag, terwijl hij het aanbod van *Russell,* om in het nieuwe Kabinet zitting te nemen, van de hand wees. Na de terugroeping van lord *Hardinge* werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Britsch-Indië; in 1847 ging hij van Portsmouth in zee, doch bij zijn aankomst barstte weldra de oorlog in Pendsjaab uit. Na den voorspoedigen afloop daarvan ontving hij den dank van het Parlement en werd tot markies verheven. In 1851 streed hij tegen de Birmanen en noodzaakte hen tot den afstand van Pegoe, en na dien tijd werden telkens nieuwe gewesten aan het Britsch-Indische gebied toegevoegd. Hij legde de grondslagen voor een spoorwegnet, hetwelk zich van Kaap Comorin tot aan den Indus zou uitstrekken, opende het Gangeskanaal en bevorderde de uitbreiding van het telegraafnet. Na een achtjarig bestuur keerde hij met een geschokte gezondheid naar het vaderland terug en overleed er na een langdurig lijden op Dalhousie-Castle, den 19den December 1860. Hij was een

man, die groote geestkracht en volharding bezat, om de plannen tot uitbreiding van het Britsch gezag in Indië te volvoeren, maar de door hem gebezigde middelen konden niet altijd den toets der rechtvaardigheid doorstaan. Hij was trouwens ook door de wederrechtelijke overheersching van Audh zelf de oorzaak van het vreeselijk oproer, dat er later uitbrak.

Literatuur: Arnold, Dalhousie's administration of British India (Londen 1863—1864, 2 dln.), *Trotter,* Life of the Marquis of Dalhousie (Londen 1889).

Dalhousie, Fox Maule-Ramsay, graaf van, een neef van den voorgaande, den 22sten April 1801 geboren, diende eerst in het leger van zijn oom, doch nam in 1831 zijn ontslag en werd in 1835 voor Perthshire lid van het Parlement, waar hij zich bij de Whigs voegde. Hij werd achtereenvolgens onderstaatssecretaris bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken, vice-president van den Board of Trade en in 1846 minister van Oorlog en lid van het Kabinet. In 1852 ontving hij na het overlijden van zijn vader den titel van lord *Panmure.* In 1855 werd hij minister in het kabinet *Palmerston* en bleef tot 1858 aan het bewind. In het nieuwe kabinet *Palmerston* (1859) werd hij niet opgenomen. Daar de markies *von Dalhousie* geen mannelijke nakomelingen achterliet, kwam lord *Panmure* in het bezit der grafelijke waardigheid en nam tevens in 1861 den familienaam *Ramsay* weder aan. Hij overleed den 6den Juli 1874 op zijn landgoed Brechin Castle in het Schotsche graafschap Forfar. Hij was een groot voorstander van de Vrije Kerk van Schotland.

Dalhousie, George Ramsay, twaalfde graaf *van,* de neef en opvolger van den vorige, werd den 26sten April 1806 geboren, was vice-admiraal der Engelsche vloot, werd in 1875 met den titel van lord *Ramsay of Glenmark* tot pair verheven en overleed den 20sten Juni 1880 op Dalhousie Castle bij Edinburgh.

Zijn zoon *John William Ramsay,* den 29sten Januari 1847 geboren, had zitting in het ministerie-*Gladstone* van 1886 en overleed den 25sten November 1887.

Sinds 1887 is *Arthur George Maule Ramsay,* de 14de graaf *van Dalhousie,* geboren den 4den September 1878, hoofd van het geslacht.

Dalin. *Olof von,* een Zweedsch dichter en geschiedschrijver, werd in 1708 te Winberga in Halland geboren, studeerde eerst in de geneeskunde, toen in de wijsbegeerte, geschiedenis en fraaie letteren, werd in 1737 bibliothecaris des konings, in 1751 leermeester van den kroonprins (later koning *Gustaaf III),* in 1763 Hofkanselier en overleed den 12den Augustus van laatstgenoemd jaar. Hij maakte zich verdienstelijk jegens de letterkunde van zijn vaderland, doordien hij de deftigheid der vroegere dichters door luchtigen scherts verving, hoewel hij tevens door het gebruik van vreemde woorden en ongewone spreekwijzen nadeel deed aan de oorspronkelijke kracht der taal. Hij vestigde zijn roem vooral door het tijdschrift: „Den Svenska Argus" en door het heldendicht „Svenska Friheten" (1742 en 1755). Zijn kleinere geschriften verschenen onder den titel: „Vitterhets arbeten" (1761—1767, 6 dln.) en onder dien van „Poetiska arbeten" (1757, 4 dln.), terwijl hij ook een „Svea Rikes Historia" (1742 enz., 2 dln.) uitgaf.

Dalkeith, een stad in het Schotsche graafschap Edinburgh en aan het vereenigingspunt van de Noord- en Zuid-Esk, is op een landtong gelegen, heeft een kerk in spitsboogstijl, in haar nabijheid ijzer- en steenkolenmijnen, een aanzienlijke graan- en veemarkt, onderscheiden fabrieken en (1911) 7019 inwoners. Voorts vindt men er in de nabijheid Dalkeit Palace, het prachtige kasteel van den hertog *van Buccleugh* en Newbattle Abbey.

Dalkruid *(Majanthemum)* is een geslacht van de familie der *Lelieachtigen (Liliaceën).* Het wijkt daarin af van de overige Lelieachtigen, doordat het 4 bloemdekbladen, 4 meeldraden en 2 vruchtbladen heeft. De eenige soort, die bij ons voorkomt, is *M. bifolium,* met 2 hartvormige bladen en een trosachtige bloeiwijze van kleine, witte bloempjes. Het komt in bosschen en op beschaduwde plaatsen vrij algemeen voor.

Dall, *Roderick,* was waarschijnlijk de laatste der zwervende harpspelers of minstreels in Schotland. Hij leefde nog in 1740 bij Blair in Athol, waar hij de adellijke kasteelen bezocht. Hij was een smaakvol componist, en zijn liederen en melodieën leven nog altijd in den mond van het Schotsche volk voort.

Dall, *William Healy,* een natuuronderzoeker, werd den 21sten Augustus 1845 te Boston geboren, ontving zijn opleiding aan het Harvardcollege, reisde in 1865—1868 in Alaska, onderzocht in 1871—1873 de Aleoeten en zette in 1874 tot 1880 zijn onderzoek in Alaska voort. Behalve vele artikelen schreef hij: „Alaska and its resources" (1870), „Tribes of the extreme Northwest" (1876), „Pacific Coast Pilot, Alaska" (1883) en „On masks, labrets, etc." (1884).

Dallaeus. Zie *Daillé.*

Dallas, de hoofdstad van een evenzoo genoemd graafschap in den Noord-Amerikaanschen staat Texas, ligt aan de Trinityrivier en aan den Houston- en Texas-centraalspoorweg, telt (1910) 92 104 inwoners en heeft groote ijzergieterijen, korenmagazijnen, fabrieken, veel handel in koren, katoen, wol, huiden enz. De plaats bezit een college en een geneeskundige school.

Dallas, *George Mifflin,* een Amerikaansch staatsman, den 10den Juli 1792 te Philadelphia geboren, studeerde, na in zijn geboortestad een goede opleiding te hebben ontvangen, in de rechten en vestigde zich in 1813 aldaar als advocaat. Toen *Albert Gallatin* met een zending naar St. Petersburg belast werd, vergezelde hij dezen als secretaris en begaf zich daarna met hem naar Londen en Gent, waar den 24sten December 1814 de vrede tusschen de Vereenigde Staten en Engeland gesloten werd. Na zijn terugkeer wijdde hij zich weder aan de practijk, werd benoemd tot lid van den Senaat en door den president *Van Buren* als gezant naar St. Petersburg afgevaardigd, vanwaar men hem in 1839 op zijn verzoek terugriep. In 1844 werd hij met *James Polk* door de democratische partij tot vice-president gekozen. In 1846 werkte hij mede tot afschaffing der beschermende rechten

en in 1856 ging hij als gezant naar Londen. Na zijn terugkeer in 1861 leidde hij een ambteloos leven en overleed den 31sten December 1864.

Dallmann, *Eduard,* een Duitsch zeevaarder, den 18den Maart 1830 te Blumenthal geboren, was in 1855 stuurman op een walvischvaarder in den Grooten Oceaan en deed in opdracht van het te Hamburg gevestigde Poolvisscherijgenootschap in 1873 en 1874 de eerste Duitsche vaart in de Zuidpoolzee, gedurende welke hij in den Zuid-Shetlandarchipel verschillende ontdekkingen deed en tusschen Palmer en Grahamsland de Bismarckstraat vond. Van 1877 tot 1883 deed hij verscheiden reizen door de Karische Zee tot den Jenissei. In dienst van de Nieuw-Guinea-Compagnie leidde hij in 1884—1885 de expeditie van *Finsch* naar Nieuw-Guinea. Na twee dergelijke reizen keerde hij in 1894 naar zijn vaderland terug, waar hij den 23sten December 1896 in zijn geboorteplaats overleed.

Dall' Ongaro, *Francesco,* een Italiaansch schrijver en dichter, in 1808 te Mansué (provincie Treviso) geboren, studeerde te Padua en omhelsde den geestelijken stand. Daarna ging hij naar Triëst, legde zijn betrekking als geestelijke neder, redigeerde vele jaren het dagblad „Favilla" en schreef voor zijn vriend den tooneelspeler *Modena* de drama's „Fornaretto", „I Dalmati" en „Marco Cralievic", werd in 1847 uit Illyrië verbannen, hield achtereenvolgens te Siéna, Florence, Rome, Venetië, Milaan en Turijn zijn verblijf, genoot er den vriendschappelijken omgang van *Tommaseo, Manin, Cattaneo, Balbo* enz., en dichtte het lied: „De terugkeer der driekleur", dat bij den aanvang der eenheidsbeweging te Rome gezongen werd. De betrekking van redacteur aan het offcieele blad, hem door den paus aangeboden, wees hij van de hand, begaf zich naar het leger te Venetië, stichtte er het blad: „Fatti e non parole", en was een der hoofdleiders van den opstand van den 11den Augustus 1848. Daarna bezocht hij Rome, om er als *Garibaldi*'s commissaris het „eerste Italiaansche legioen" te organiseeren, en werd er lid der Constituante, alsmede redacteur van den „Monitore Romano". Na het onderdrukken van den opstand ging hij naar Zwitserland, vervolgens naar Parijs en keerde in 1859 naar Italië terug. Hier werkte hij voor de „Patrie" tot aan den Vrede van Villafranca, om daarna de betrekking te aanvaarden van hoogleeraar in de letterkunde te Florence en vervolgens te Napels, waar hij den 10den Januari 1873 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Poesie" (1840, 2 dln.), „Novelle nuove e vecchie" (1863), „Fantasie drammatiche e liriche" (1866), „Stornelli italiani" (1863), „Il Venerdi Santo", „Racconti", „Bianca Capello", „L'Ultimo Barone", „Fasma", „Storia del Diavolo", „Alghe della Laguno" en „Poesie e scene vernacole".

Dalm. is bij natuurwetenschappelijke namen de afkorting voor den in 1787 geboren en in 1828 overleden entomoloog *Johann Wilhelm Dalmann.*

Dalman, *Gustaf,* een Duitsch kenner van Palestina, werd in 1855 te Niesky geboren, legde zich vooral toe op de studie der Arameesche taal en werd in 1897 hoogleeraar te Leipzig. In het bijzonder vestigde hij zijn aandacht op het Joodsch-Palestijnsche dialect. In 1902 verwisselde hij zijn ambt van hoogleeraar voor dat van directeur van het „Duitsch-Evangelisch Instituut voor Oudheidkunde van het heilige land" te Jerusalem. Hij schreef „Der leidende und sterbende Messias der Synagoge im 1en nachchr. Jahrh." (1888), „Aramäische Dialektproben" (1897), „Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch" (1897—1901), „Studien zur biblischen Theologie" (1897), „Grammatik des jüd. pal. Aramäisch" (1894, 2de druk 1905), „Worte Jesu" (I 1898), „Palaestinischer Diwan" (1901) en „Petra, und seine Felsheiligtümer" (1908). Hij is uitgever van het „Zeitschrift der deutschen Palaestina-Verein" en „Palästina-Jahrbuch".

Dalmatica *(tunica dalmatica)* of *dalmatiek* is de naam van een opperkleed met mouwen, hetwelk, uit Dalmatië afkomstig, bij feestelijke gelegenheden door de Romeinen gedragen werd. In de 2de en 3de eeuw na Chr. was het nog weinig in gebruik, daar men het in de keizers *Commodus* en *Heliogabalus* afkeurde, dat zij daarmede in het openbaar verschenen. Sedert den tijd van paus *Sylvester I* echter werd de dalmatica het liturgisch gewaad der diakenen, eerst uitsluitend van de Romeinsche kerk. Omstreeks de 8ste eeuw echter werd het gebruik algemeen. Het werd over de alba en de stola gedragen. Tegenwoordig heeft de dalmatiek de liturgische kleur van den dag; zij reikt ongeveer tot de knieën, is aan voor- en achterzijde voorzien van twee verticale balken, veelal door dwarsbalken verbonden. De paus draagt er een van witte zijde; zij behoorde ook tot het kroningsornaat der Duitsche keizers.

Dalmatica. (14de eeuw.)

Dalmatica.

Dalmatië, het zuidelijkste kroonland van Oostenrijk, bestaat uit een naar het Z.O. steeds

smaller wordend kustland aan de oostkust van de Adriatische Zee, ten N. door Kroatië, ten O. door Bosnië, Herzegowina en Montenegro en ten Z. en W. door de zee begrensd. Met de tot het kustland behoorende eilanden beslaat Dalmatië een oppervlakte van 12 835 v. km.

Aan de grens tusschen Dalmatië en Kroatië verheft zich het Velebitgebergte, dat in den Vakanski vrh 1758 en in den Soeto brdo 1750 m. hoogte bereikt. Dit gebergte sluit zich bij de Dinarische Alpen aan, die Dalmatië van Bosnië en Herzegowina scheiden en waarvan de voornaamste toppen Troglav (1913 m.), Dinara (1811 m.) en Janski vrh (1790 m.) zijn. Evenwijdig met de kust loopen de ketens Castella (780 m.), Mossor-Planina (1339 m.) en Biokovo-Planina met den 1765 m. hoogen Sveti Juro. Een aanzienlijke hoogte bereikt het woeste bergland ten N. van Cattaro in den Orijen (1898 m.) en den Lovcen (1759 m.). Tusschen de Dinarische Alpen en de kustketen verheffen zich verscheidene alleenstaande bergketens en bergen, waaronder de Monte Promina (1155 m.) en de Svilaja (1509 m.). Groote rivieren heeft Dalmatië niet; de voornaamste zijn de Zermanja, de Kerka met de Cikola, de Cetina en de Narenta. De Kerka en Cetina vormen watervallen. Met uitzondering van het Vranameer (29 v. km.), liggen de meren somtijds droog; moerassen vergezellen bijna alle rivieren. Het meest uitgestrekte wordt door de delta der Narenta gevormd. De Adriatische kust van Dalmatië heeft een lengte van 560 km., is zeer ingesneden en vormt een groot aantal goede havens. Van de eilanden zijn de voornaamste: Arbe, Pago, Brazza (het grootste eiland), Lesina, Lissa, Curzola, Lagosta en Meleda. Dalmatië heeft het warmste klimaat van alle Oostenrijksche landen, ofschoon de temperatuur, vooral aan de kusten, door den zeewind aanmerkelijk getemperd wordt. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt te Zara 14,9°, te Ragusa 17,1°; de regenval is 70—80 cm. De Z.O. wind (Sirocco) is de heerschende.

Het aantal inwoners bedraagt (1912) 660 336 zielen, grootendeels Serbo-Kroaten. In 1910 woonden er 18 028 Italianen en 3081 Duitschers. Van de bevolking behoort 84 % tot de Roomsch-Katholieke Kerk en 16 % tot de Grieksch-Katholieke. De Roomsch-Katholieken staan onder den aartsbisschop van Zara en vijf bisschoppen, de Grieksch-Katholieken onder de bisschoppen van Zara en Cattaro.

Een tiende van de oppervlakte wordt door den landbouw in beslag genomen, daarentegen 45,3 procent door weiland; ongeveer een derde gedeelte is met wouden bedekt, het overige gedeelte van den bodem voor wijn- en tuinbouw in gebruik. De landbouw is niet toereikend voor de behoeften der bevolking. Voortreffelijk gedijen er zuidvruchten en tabak, ook chrysanthemums, die voor de bereiding van insectenpoeder worden aangeplant. Uitgevoerd worden vooral wijn en olijfolie. De oogst leverde in 1910 op: 19 639 900 kg. tarwe, 4 105 400 kg. rogge, 12 568 500 kg. gerst, 923 800 kg. haver, 37 645 400 kg. maïs, 3 727 200 kg. gierst, 5 489 900 kg. peulvruchten, 2 965 700 kg. tabak, 43 602 600 kg. aardappelen, 2 717 800 kg. voederbieten, verder 727 992 H.L. wijn, 2 365 100 kg. druiven, 7 747 800 kg. vijgen, 1 222 000 kg. kastanjes, 7 338 300 kg. ooft, 174 600 kg. noten, 2 227 000 kg. amandelen en 2 207 500 kg. olijfolie. De weiden leveren hooi, de bosschen hout. Volgens de veetelling van den 31sten December 1910 bestond de veestapel uit 26 520 paarden, 9200 muilezels, 5208 muildieren, 28 268 ezels, 104 716 runderen, 254 896 geiten, 1 027 747 schapen en 70 849 varkens; verder werden er aangetroffen 36 343 bijenkorven en 450 286 stuks pluimvee. De jacht heeft vooral op watervogels plaats. De zijderupsenteelt leverde in 1910: 14 331 kg. cocons en de bijenteelt 177 650 kg. honig op. Van belang is de zeevischerij. Tot de voortbrengselen uit het delfstoffenrijk behooren: bruinkool (opbrengst in 1910: 147 670 000 kg.), kalksteen en marmer, verder ook zeezout (opbrengst in 1910: 831 200 kg., tegen 7 288 400 kg. in 1908).

De industrie is met uitzondering van de likeurstokerij (maraskino, rosoglio) en het maken van flesschen hiervoor, de kalk- en plateelbranderij, de zeepziederij en den scheepsbouw nog weinig ontwikkeld. De zeevaart is voor de Dalmatiërs, die reeds sedert eeuwen als de geoefendste zeevaarders van de Adriatische Zee bekend staan, een hoofdmiddel van bestaan. De handelsvloot telde in 1910: 9204 schepen, metende 70 981 ton, met een bemanning van 24 164 koppen (hieronder waren 99 stoomschepen van 48 178 ton met 1016 koppen). In de Dalmatische havens liepen in 1909 binnen 81 684 schepen, metende 12 669 814 ton. Het spoorwegnet is (1910) 230 km. lang.

De landdag van Dalmatië bestaat uit 43 leden, n.l. den R.-Katholieken aartsbisschop, den Grieksch-Katholieken bisschop van Zara en 41 andere afgevaardigden. In den Rijksdag kiest Dalmatië 11 afgevaardigden. De hoofdstad is Zara. Het land is verdeeld in de volgende provinciën: Benkovac, Cattaro, Curzola, Imoski, Knin, Lesina, Macarsca, Metkovic, Ragusa, Sebenico, Sinj, Spalato en Zara.

Dalmatië was weleer een uitgestrekt rijk en werd eerst ten tijde van *Augustus* aan de Romeinen onderworpen, waarna het tot de Romeinsche provincie Illyricum behoorde. Destijds ontwikkelde zich hier de Romeinsche beschaving zeer, maar zij werd weer vernietigd door de latere veroveraars, Goten, Avaren en Slaven. De staat, door laatstgenoemden gesticht, bleef zijn onafhankelijkheid handhaven tot in de 11de eeuw, toen *Ladislaus de Heilige*, koning van Hongarije, een gedeelte des lands bij zijn rijk voegde, waarna hij zich ook koning van Dalmatië noemde, terwijl het overig gedeelte onder den naam van hertogdom bij Venetië steun zocht tegen de Turken. Een gedeelte van het hertogdom werd echter door laatstgenoemde aan Venetië ontrukt. Door den Vrede van Campo Formio kwam Dalmatië met Venetië onder den schepter van Oostenrijk, en toen Oostenrijk dit land bij den Vrede van Presburg aan *Napoleon I* afstond (1805), werd Dalmatië eerst bij het koninkrijk Italië en in 1810 bij Illyrië gevoegd en door een proveditore-generale geregeerd. Sedert 1814 is het weder met Oostenrijk ver-

eenigd en vormt het een kroonland der Oostenrijksche monarchie. Den 7den October 1869 brak er wegens conscriptiemaatregelen een opstand uit, waarbij de opstandelingen het fort Dragali belegerden, maar de beweging werd langs minnelijken weg door den luitenant-veldmaarschalk *Rodich* tot rust gebracht. De Oostenrijksche regeering liet namelijk bovenvermelde maatregelen varen. Toen zij die echter in 1881 wederom poogde in te voeren, barstte de opstand nogmaals los en verspreidde zich over een groot gedeelte van Bosnië en Herzegowina, zoodat een aanzienlijke krijgsmacht derwaarts moest oprukken. Die beweging werd in 1882 door krachtige maatregelen gedempt, terwijl de opstandelingen ten getale van omstreeks 3000, de wijk namen naar Montenegro. In den Dalmatischen Landdag verkreeg allengs de Slavische partij de overhand.

Literatuur: R. Schubert, Geologischer Führer durch Dalmatien (Berlijn 1909); *T. G. Jackson,* Dalmatia, the Quarnero and Istria (Londen 1893, 3 dln.); *Petermann,* Führer durch Dalmatien (Weenen 1899); „Dalmatien und das oesterreichische Küstenland" door *Dvorak, Haberlandt, Karminski* e.a. (Weenen 1911); *Royle,* Dalmatia illustrata (Londen 1900); *M. Holbach,* Dalmatia (New-York 1908); *Band,* Dalmatien, das Land der Sonne (Weenen 1910); *Adamovicz,* Vegetationsbilder aus Dalmatien (Jena 1909); *dezelfde,* Die Pflanzenwelt Dalmatiens (Leipzig 1911); *J. Zeiller,* Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie (1906); *Bruck-Auffenberg,* Dalmatien und seine Volkskunst (Leipzig 1911); *Von Eitelberger,* Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler Dalmatiens („Gesammelte kunsthistorische Schriften", 4de dl., Weenen 1884); *Pacor,* Die Operationen in den Bocche von Cattaro 1869 (Weenen 1870); *Cons,* La province romaine de Dalmatie (Parijs 1882); *Pisani,* Les possessions vénitiennes en Dalmatie (Parijs 1890); *dezelfde,* La Dalmatie de 1797 à 1815 (Parijs 1893).

Dalmatië, *Hertog van.* Zie *Soult.*

Dalmatiek. Zie *Dalmatica.*

Dalny, een havenstad aan de Zuid-Oostkust van de Talienwanbaai (Gele Zee), werd in 1899 gesticht, om als beginpunt van den Siberischen spoorweg te dienen en als uitgangspunt voor stoomvaartverbindingen met Chineesche, Japansche en andere havens. Dalny zou bestaan uit een Chineesche en een Europeesche stad en vesting. Het centrum der stad is het Nicolai-plein, vanwaar uit waaiervormig tien groote straten loopen.

In den Russisch-Japanschen oorlog werd Dalny den 30sten Mei 1904 door de Japanners bezet, die na den vrede de plaats behielden en haar den naam Dairen gaven. Den 1sten September 1906 werd zij als vrijhaven voor den algemeenen handel opengesteld.

Dalou, *Jules,* een Fransch beeldhouwer, den 4den Maart 1838 te Parijs geboren, gestorven aldaar den 15den April 1902. Hij was een leerling van *Jean Baptiste Carpeaux.* Zijn voornaamste werk is het gedenkteeken op de Place de la République te Parijs. Verder maakte hij gedenkteekenen voor *Gambetta* te Bordeaux en voor generaal *Hoche* te Quibéron, benevens de standbeelden voor *Blanqui* en *Lavoisier* te Parijs. Onder zijn borstbeelden zijn het meest bekend die van *Rochefort, Theuriet* en *Floquet.*.

Dalrymple is de naam van een Schotsche familie, wier stamvader *William Dalrymple* in 1450 door aanhuwelijking de heerlijkheid Stair-Montgomery verkreeg. Zijn nazaat *James Dalrymple van Stair* was een der eerste Schotsche edelen, die in 1544 de zijde koren der Hervorming. Een afstammeling van dezen was *James Dalrymple* (overleden 1695), de eerste viscount *Stair,* wiens jongere zoon *David* erfgenaam werd van het landgoed Hailes, zich in 1700 benoemd zag tot baronet en de grootvader was van:

Dalrymple, David, een rechtsgeleerde en geschiedkundige, den 28sten October 1726 te Edinburgh geboren, werd in 1748 advocaat. Zijn grondige rechtskennis verschafte hem een uitgebreide practijk. In 1766 werd hij rechter in het „Court of Session" en in 1776 lord-opperrechter in het „Court of Justiciary", waarna hij, volgens Schotsch gebruik, den naam van lord *Hailes* aannam. Hij schreef o.a. „Annals of Scotland" (1776—1779, 2 dln.) en overleed den 29sten November 1792.

Dalrymple, Alexander, een broeder van den voorgaande en een aardrijkskundige en reiziger, werd in 1737 geboren, kwam in dienst der Oost-Indische Compagnie en werd in 1759 belast met het opperbevel over een expeditie naar den Indischen Archipel; hij bracht er 5 jaar door en was er op zulk een uitstekende wijze werkzaam, dat de Compagnie hem na zijn terugkeer tot haar hydrograaf benoemde. Ook opperde hij het denkbeeld der belangrijke ontdekkingsreizen, welke door *Cook* zijn ten uitvoer gebracht. Later werd hij „hydrographer royal", wijdde zijn overige levensdagen aan de bevordering der aardrijkskunde en der zeevaart en overleed den 19den Juni 1808. Hij schreef o.a. „Account of discoveries in the South Pacific Ocean before 1764" en „Historical collection of South Sea voyages".

Dalrymple, Hew Whiteford, een Britsch generaal, uit een andere lijn der familie gesproten, werd in 1750 geboren. Hij is vooral bekend geworden door de Conventie van Cintra, welke hij in 1808 met de Franschen sloot en volgens welke dezen na de nederlaag van *Junot* den 23sten Augustus op Engelsche schepen vervoerd zouden worden naar hun vaderland. Hij is deswege voor den krijgsraad geroepen en wel vrijgesproken, maar niet weder actief geworden. Toch werd hij in 1815 tot baronet verheven; hij overleed den 9den April 1830.

Dalrymple, Adolphus John, oudste zoon van den voorgaande, Britsch generaal en conservatief lid van het Parlement, werd in Februari 1784 geboren, ontving zijn opleiding te Harrow en trad in 1798 in dienst. Eerst diende hij onder zijn vader op Guernsey en vervolgens onder sir *James Craig* op Malta, te Napels en op Sicilië. In 1806 werd hij secretaris van zijn vader, die inmiddels tot gouverneur van Gibraltar was benoemd, en hij vergezelde dezen in 1808 op zijn reis naar Portugal. Na het sluiten van den vrede koos hij de staatkundige loopbaan,

vertegenwoordigde van 1817 tot 1841 onderscheiden plaatsen in het Lagerhuis en overleed te Londen in Maart 1866.

Dalrymple, George Elphinstone, een ontdekkingsreiziger, maakte een aanvang met zijn tochten uit de door hem in 1860 gestichte havenstad Bowen in Queenstown (Australië). Noordwaarts trekkende bezocht hij het Herbert-Rivergebied, begaf zich over den Herbert Range naar de Rockinghambaai en stichtte er de stad Carawell. In 1872 ontdekte hij een weg van de Palmergoudvelden naar de zeekust en stichtte Cookstown. Tegen het einde van 1873 doorzocht hij de kustrivieren en havens in het noordoostelijk gedeelte van Queensland en werd vervolgens resident der Regeering te Cape York, doch moest om redenen van gezondheid zijn ontslag nemen en naar Engeland terugkeeren, waar hij den 22sten Januari 1876 overleed. Hij schreef: „Narrative and reports of the Queensland North-east coast expedition" (1874) en leverde in tijdschriften uitvoerige berichten over de rivieren Burdekin en Belyando.

Dalsland, eigenlijk *Dal,* een Zweedsch landschap aan de grenzen van Noorwegen, grenst ten N. aan Wermland, ten W. en Z. aan Bohuslän en ten O. aan het Wenermeer. Het behoort tot Elfsborgs- en Wenerborgslän en telt op 4196 v. km. ongeveer 80 000 inwoners. Het bleef lang verstoken van goede wegen van verkeer en dientengevolge was het de minst bekende Zweedsche provincie. In 1868 is echter het Dalslandskanaal geopend en in 1879 een spoorweg van Sunnan dwars door het land heen naar Noorwegen, terwijl ook de spoorweg van Falun naar Gothenburg deze provincie doorsnijdt. Het zuidoostelijk gedeelte van dit gewest heeft een vruchtbaren bodem, en voor het overige vindt men er een boschrijke bergstreek met onderscheiden meren. Van deze zijn Stora Lee, Lelången en Oost- en Westsilen de voornaamste; zij zijn onderling en met het Wenermeer door waterwegen verbonden. Men vindt in dit gewest eenige hoogovens en ijzergieterijen, waartoe het erts uit Wermland wordt aangevoerd. Voorts heeft men er leisteengroeven en slechts één stadje, Amal genaamd, aan het Wenermeer.

Dalston is de naam van het noordelijkste stadsgedeelte van Londen, bekend door het groote Duitsche hospitaal, in 1845 gesticht.

Dalton is een stad in Lancashire (Engeland). Het ligt in het district Furness, 5 km. ten N. van Barrow. De stad had in 1911 10 763 inwoners; 1.5 km. ten Z. liggen de ruïnen van de beroemde Furnes-abdij (12de eeuw).

Dalton, *John,* een Engelsch natuur- en scheikundige, den 6den September 1766 te Eaglesfield bij Cockermouth in Cumberland geboren, was de zoon van een Kwaker, een arme wolwever, bezocht de scholen zijner geboorteplaats en die te Kendal en onderscheidde zich reeds vroeg door zijn neiging tot de natuurwetenschappen. Reeds in 1788 maakte hij een begin met de meteorologische waarnemingen, die hij gedurende zijn geheele leven voortzette. In 1793 werd hij geplaatst als leeraar in de wis- en natuurkunde aan het college te Manchester, waar hij ook na de verplaatsing van dat college gevestigd bleef, hoewel hij van 1804 af in de meeste groote steden van Groot-Brittannië voorlezingen hield over scheikunde. Van 1808 tot 1810 gaf hij zijn „New system of chemical philosophy" in 2 deelen uit, waaraan hij in 1827 een derde deel toevoegde (Duitsche vertaling van *Fr. Wolff,* Berlijn 1912). In 1817 werd hij voorzitter der Literary and Philosophical Society te Manchester. Ook was hij lid van de Royal Society te Londen en van de Académie te Parijs, terwijl de koning hem in 1833 een jaargeld schonk. Reeds gedurende zijn leven werd voor hem een standbeeld opgericht, hetwelk, door *Chantrey* vervaardigd, een plaats ontving bij den ingang van het Royal Institution te Manchester. De universiteit te Oxford benoemde hem eershalve tot doctor in de rechten. *Dalton* overleed den 27sten Juli 1844 te Manchester. Zijn grootste verdienste ligt in den opbouw en verdediging der atoomtheorie. Van groot belang zijn ook zijn nasporingen omtrent de absorptie van gassen, de spanning van mengsels van dampen en gassen, zijn onderzoekingen omtrent kooloxied, koolwaterstof, de zuurstofverbindingen van stikstof enz. Ook bestudeerde hij de kleurenblindheid, die men naar hem *Daltonisme* noemt. Zijn belangrijke verhandelingen zijn meerendeels geplaatst in de „Memoirs of the Literary and Philosophical Society of Manchester", in de „Philosophical transactions" en in *Thomson's* „Annals of philosophy". Ook schreef hij „Meteorological essays and observations" (1793 en 1834). Zie *Dalton, Wet van.*

Dalton, *John Call,* een Amerikaansch physioloog, den 2den Februari 1825 te Chelmsford in Massachusetts geboren, bezocht het Harvard College en promoveerde aldaar in 1847. Zijn „Essay on the corpus luteum" (1857) verwierf den prijs van de American Medical Society. Voorts schreef hij het belangrijke werk: „Treatise on human physiology" (1859), dat hem een betrekking aan het Long-Island-Hospital-College en een professoraat te New-York bezorgde. Hij overleed den 12den Februari 1889. Ook leverde hij nog: „Treatise on physiology and hygiene" (1868), „The experimental method" (1882), „Doctrines of the circulation of the blood" (1884) en „Topographical anatomy of the brain" (1885, 3 dln.).

Dalton, *Wet van,* leert dat in een mengsel van scheikundig niet op elkander inwerkende gassen de totale druk op de wanden van het vat gelijk is aan de som der drukkingen, die ieder gas alleen zou uitoefenen. Voor verzadigden damp is de drukking in een met gas gevulde ruimte dezelfde als in een ledige ruimte. Evenals bij de wet van *Mariotte-Gay-Lussac* zijn er kleine afwijkingen. De som van de afzonderlijke drukkingen van twee gassen in gescheiden toestand is gewoonlijk grooter dan de druk van hun mengsel; dit verschil kan bij groote drukkingen een tamelijk bedrag vormen. Nadat echter voor een bepaalde drukking en volume dit verschil een maximum bereikt heeft, neemt het weer af en kan zelfs bij aanzienlijke vermindering van volume negatief worden. Hieruit volgt, dat bij het samendrukken van gassen de moleculaire krachten een groote rol spelen. De druk van een verzadigden damp in een gas is in het al-

gemeen kleiner dan in een ledige ruimte. Ook bij sterke drukkingen zal echter het minder vluchtige gas onder de normale drukking van den verzadigden damp toch niet neerslaan, daar de critische temperatuur onder den invloed van het bijgemengde gas aanmerkelijk daalt. Zie ook *Absorbtie* en *Gassen*.

De in de chemie als *Wet van Dalton* bekende wet der *multiple proporties* luidt: wanneer twee elementen meer dan één verbinding vormen, zullen de gewichtshoeveelheden van het eene element, die zich verbinden met eenzelfde gewichtshoeveelheid van het andere element, tot elkaar staan als een reeks van eenvoudige geheele getallen. Juist deze wet bracht hem tot zijn theorie der atomen (zie *Atoomtheorie*).

Daltonisme noemt men een gebrek van het gezichtsorgaan, hetwelk de waarneming van het verschil van sommige kleuren onmogelijk maakt. Het is aldus genoemd naar *John Dalton* (zie aldaar). Zie verder *Kleurenblindheid*.

Dalwigk, *Karl Friedrich Reinhardt* vrijheer *von,* eerste minister in het groothertogdom Hessen, werd den 19den December 1802 te Darmstadt geboren, studeerde in de rechten te Göttingen, Berlijn en Giessen, trad in 1828 in Hessischen staatsdienst. Bij de onderdrukking der volksbewegingen van 1848 en 1849 in Rijn-Hessen en Mainz deed hij zich reeds als volbloed reactionnair kennen. In 1850 werd hij door de Hessische regeering afgevaardigd naar den Bondsdag te Frankfort aan den Main en weinige weken later te Darmstadt belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. Daarna verkreeg hij tevens die van Buitenlandsche Zaken en werd eerste minister. Hij was als zoodanig een ijverig voorstander der Oostenrijksche politiek. Met betrekking tot het binnenland was hij zoo reactionnair mogelijk. Hij wist door een buitengewonen Landdag de vrijzinnige kieswet van 1849 ter zijde te doen schuiven, en van de liberale hervormingen, in de jaren 1848 en 1849 ingevoerd, bleef nagenoeg niets over, terwijl hij tevens op kerkelijk gebied de bevorderaar was eener ultra-orthodoxe richting. De stoffelijke belangen des volks bevorderde hij door den aanleg van spoorwegen en aanmerkelijke verbeteringen in het binnenlandsch bestuur en de rechtspleging.

In 1866 hield hij zich aan de zijde van Oostenrijk, hoewel tegen den zin des volks, maar toen de Pruisen naderden, nam hij met den groothertog de wijk naar München. Hij bleef voorzitter van het Kabinet, ook na het sluiten van den vrede. In het overgangstijdperk van 1866 tot 1870 volhardde hij in zijn vroegere staatkunde en weigerde toe te treden tot den Noordduitschen Bond. In de deelname van Hessen aan den oorlog van 1870, waarvan hij vergrooting van Pruisens macht vreesde, moest hij noodgedwongen toestemmen. Toen *Bismarck* tijdens den oorlog werkzaam was voor de opdracht van het keizerschap aan het huis *Hohenzollern* was *Von Dalwigk,* de gezworen Pruisenvijand, een der heftigste bestrijders van dit plan. Aan den invloed van keizer *Wilhelm I* was het dan ook toe te schrijven, dat *Von Dalwigk* genoodzaakt werd zijn ontslag aan te vragen, dat hem den 6den April 1871 verleend werd. Hij is den 28sten September 1880 te Darmstadt overleden.

Dalwind. Zie *Wind*.

Daly, een groote rivier in Noord-Australië (Northern Territory), ontspringt als Katharine op het Tafelland van het Carpentariaschiereiland, krijgt, nadat zij de Flora River heeft opgenomen, den naam Daly, loopt in noordwestelijke richting en mondt in de Anconbaai van den Indischen Oceaan uit. De rivier is over 160 km. voor groote booten bevaarbaar.

Dam is een lichaam van grond, steen of rijshout of uit eenige dezer materialen tezamen vervaardigd; hij dient tot keering of tot leiding van water. Een dam heeft een tijdelijk karakter, wanneer hij wordt aangelegd om werken in water te kunnen uitvoeren, bijv. bouw van kademuren of sluizen enz. Andere dammen, als bijv. de havendammen, hebben een blijvend karakter; zij worden zoo stevig mogelijk aangelegd en tegen den aanval van het water afdoende beschermd.

Ook de dammen voor diep water, ten behoeve der spoorwegen aangelegd, zijn blijvende werken. Als voorbeeld is te noemen de Sloedam tusschen Zuid-Beveland en Walcheren. Deze dammen worden uit twee stapelingen van zinkstukken (zie aldaar) tot aan laagwaterhoogte opgetrokken, waarna de ruimte daartusschen met grond wordt aangevuld. Boven laagwater plaatst men een smallen dam van rijshout (rijspekwenk), tot boven hoogwater, zoodat de strooming over den dam geheel is tegengehouden en hij verder tot de vereischte hoogte, van grond alleen, kan worden opgebouwd.

Zie: *M. C. Koole,* Waterbouwkundige Constructies (Amsterdam 1908); *P. J. Neyt,* De afdamming van het Sloe (Tijdschrift v. h. Koninkl. Instituut van Ingenieurs ,1872—1873).

Dam, *Willem van,* een Nederlandsch staatsman, werd in het laatst der 16de eeuw te Amersfoort geboren en vertrok in 1618, wellicht wegens Remonstrantsche gevoelens, naar Denemarken, waar hij een der stichters werd van Frederikstad aan de Eider. Na den dood van prins *Maurits* in het vaderland teruggekeerd, werd hij in 1626 schepen en in 1629 burgemeester van Amersfoort. Toen de stad zich in 1629 aan *Montecuculi* moest overgeven, werd *Van Dam* naar het vijandelijk leger gezonden om de capitulatie te sluiten. Deswege werd hij te Utrecht in hechtenis genomen en door den Raad van State bij vonnis onbekwaam verklaard, om eenig ambt waar te nemen, en voor levenslang uit den Staat verbannen. Hij beriep zich evenwel op de Staten-Generaal, die dit vonnis vernietigden en hem vrijspraken. In 1634 was hij weder schepen, in 1635 burgemeester van Amersfoort en in 1648 buitengewoon afgevaardigde naar de Staten-Generaal, om over de voorwaarden van den Vrede van Munster te onderhandelen. Een benoeming tot raad in het Hof van Utrecht wees hij van de hand, doch hij bleef onafgebroken tot in 1671 lid van Gedeputeerden. Bij den inval der Franschen in 1672 vertrok hij naar Leiden en overleed den 6den Juni 1673.

Dam, Pieter van, een zoon van den voorgaan-

de, werd in 1621 te Amersfoort geboren, werd bewindhebber der Oost-Indische Compagnie te Amsterdam, diende deze gedurende 54 jaar en overleed in 1706. Hij schreef een geschiedenis van de opkomst, samenstelling en bloei dier Compagnie, loopende van 1595 tot 1700, en ontving daarvoor een som van 6000 gulden. Dit hoogst belangrijke werk in 7 foliodeelen is echter niet uitgegeven, maar bevindt zich in het archief van het Ministerie van Koloniën te 's-Gravenhage.

Dam, *Hendrik van,* was een burger van Middelharnis, die de volgende werken uitgaf: „Korte beschrijvinge van het Eijlandt Westvoorn, ende de Geschiedenissen van de stadt Goedereede" (1680), „Korte beschrijving van alle de plaatsen en polders, die ingebroken zijn door de schrickelijke watervloedt, geschiedt op Maandagh den 26sten Januarij des jaars 1682" (1682), „Het tweede deel Historisch Verhaal van alle de schrickelijke hooge watervloeden enz." (1682) en „Het derde en laatste deel van de Hemelgezichten enz." (1682).

Dam, *Johan van,* werd in 1617 te Utrecht geboren. Na eerst advocaat bij de Hoven van Holland en Utrecht te zijn geweest, werd hij in 1655 lid van den Raad van Justitie te Batavia en in 1656 sergeant-majoor van het garnizoen. Als bevelhebber stond hij aan het hoofd van expeditiën tegen Bantam in 1657 en 1659. In 1660 werd hem en *Johan Truytman* de tuchtiging opgedragen van Makassar. Hij vernielde een rijkbeladen Portugeesche vloot en dwong de Makassaren tot den vrede. In 1661 werd hij landvoogd van Banda, in 1664 gouverneur van Amboina. Het volgend jaar werd hij buitengewoon lid van den Raad van Indië. Tijdens den 2den Engelschen oorlog keerde *Van Dam* aan het hoofd van een kostbare retourvloot in 1666 naar het vaderland terug. Hij overleed te Konstantinopel, op de terugreis van Smyrna, waar zijn broeder *Jacob* Nederlandsch consul was, omstreeks 1670.

Damalas, *Nicolaus M.,* was de voornaamste Griekscbe theoloog van den laatsten tijd. Hij werd in 1842 op Chios geboren en overleed in Februari 1892 te Athene. Na te Athene, Erlangen, München, Halle, Leipzig en Berlijn gestudeerd te hebben, behaalde hij in 1863 te Erlangen den doctorstitel en werd in 1866 buitengewoon en in 1871 gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Athene. Van zijn werken zijn vooral bekend: „Over de beginselen", „Catechismus", „Over de betrekkingen der Griekscbe tot de Anglikaansche Kerk", „Inleiding tot het Nieuwe Testament" (Athene 1870) en „Verklaring der Evangeliën" (Athene 1892—1894).

Daman is een Portugeesche bezitting aan de westkust van Voor-Indië, tusschen Soeratte en Bombay, vormt met Diu en Goa Portugeesch Indië, en telt op 383 v. km. 56 285 inwoners (hoofdzakelijk Hindoes). De vruchtbare, maar weinig bebouwde bodem levert rijst, tarwe, tabak; de bosschen veel teakhout.

De stad Daman aan de bevaarbare Daman Ganga, heeft twee forten, kerken, kazernes, hospitaal, is zetel van een gouverneur en van een bisschop, heeft een goede haven, belangrijke zeevisscherij, katoenweverij, mattenvlechterij en eenigen handel. De Portugeezen veroverden de stad in 1531.

Damanhaer, in het oud-Egyptisch *Temaen-Hor* en bij de Romeinen *Hermupolis minor,* is een Egyptische stad in de delta van den Nijl, aan het Mahmoediyékanaal en aan den spoorweg van Kaïro naar Alexandrië gelegen. Zij telt (1907) 38 752 inwoners, is de hoofdstad der provincie Behera en als stapelplaats voor den handel in katoenen en wollen stoffen van veel belang.

Damar of *Dhamar,* een Arabische stad in het zuidelijk gedeelte van Yemen, 100 km. ten Z.Z.O. van Sana en aan den weg naar Mokka, heeft 20 000 inwoners, die een belangrijken handel in paarden drijven. In haar nabijheid zijn zuilen van graniet, welke den naam dragen van Troon der Koningin van Saba.

Damara of *Ovaherero* is een volk, behoorende tot de Bantoenegers, hoofdzakelijk levende in het N. van Duitsch Zuidwest-Afrika. Men schat hun aantal vóór den opstand van 1904 tot 1905 op 97 000, in 1911 op slechts 20 000. Hun taal behoort tot de Bantoetalen. Zie *Herero.*

Damas, *Etienne Charles,* ridder, later hertog *de Damas-Crux,* luitenant-generaal in Franschen dienst, werd den 19den Februari 1754 op het kasteel Crux in Nivernais geboren, streed als kapitein tegen de Engelschen in Indië, geraakte er krijgsgevangen, doch werd later uitgewisseld, waarna hij met het commando werd belast over een regiment infanterie. Gedurende de Groote Omwenteling behoorde hij tot de koningsgezinden en bracht in 1794 in Engeland en ons land een legioen bijeen, hetwelk echter bij Quibéron vernietigd werd. Hij vergezelde den hertog *van Angoulême* en verkreeg na de Restauratie den rang van luitenant-generaal, de waardigheid van pair en den titel van hertog. Na de Julirevolutie (1830) werd zijn naam op de lijst der pairs doorgehaald, omdat hij den eed niet wilde afleggen, en hij overleed op zijn kasteel bij Menou den 30sten Mei 1846.

Damas d'Antigny, Joseph François Louis Charles César hertog *de,* den 28sten October 1758 geboren, nam als aide de camp van *Rochambeau* deel aan de veldtochten van 1780 en 1781 in Amerika. Door markies *de Bouillé* werd hem opgedragen de vlucht van *Lodewijk XVI* naar Varennes te bevorderen, doch hij werd, den 21sten Juni 1791, met den koning te Varennes gearresteerd. Men bracht ook hem naar Parijs, waar hij eerst veroordeeld werd, maar vervolgens op vrije voeten gesteld. Hij verliet Frankrijk, keerde na de restauratie terug, werd in 1815 commandant van de Parijsche bereden nationale garde; in 1825 benoemde de koning hem tot hertog en pair. Hij is den 5den Maart 1829 te Parijs overleden.

Damas d'Antigny, Joseph Elisabeth Roger graaf *van,* een broeder van den voorgaande, werd in 1765 geboren, trad op zijn 12de jaar in dienst, en nam deel aan den Russisch-Turkschen veldtocht. De keizerin van Rusland benoemde hem tot kolonel, en hij trok mede in den oorlog, die in 1789 eindigde met de verovering van Bender. Toen keerde hij naar zijn

vaderland terug, doch nam bij het uitbarsten der Revolutie de wijk naar Weenen, waarna hij in het leger van *Condé* dienst nam. Na het herstel der *Bourbons* werd hij als afgevaardigde in de Kamer gekozen eerst door Haute-Marne, daarna door Côte-d'Or. In 1816 werd hij commandant van de 16de militaire divisie. In September 1823 is hij te Cirey (Côte-d'Or) overleden.

Damas, *François Etienne,* generaal der Fransche Republiek, werd in 1764 te Parijs geboren. In 1793 tot brigade-generaal bevorderd, maakte hij het beleg van Mainz mede, trok in 1796 met zijn leger bij Neuwied over den Rijn en diende in 1798 onder *Kléber* in Egypte. De nederlaag bij Aboukir (1801) werd door *Menou, Kléber's* opvolger, gedeeltelijk aan *Damas'* schuld geweten. Dit was de oorzaak, dat hij naar Frankrijk teruggezonden werd en er gedurende 5 jaar werkeloos bleef. *Murat* benoemde hem in 1806 tot militair bevelhebber van zijn hertogdom Berg en tot staateraad. Toen Mainz zich in 1814 aan de verbonden mogendheden overgaf, had *Damas* er het commando over de eerste divisie. *Lodewijk XVIII* belastte hem met de organisatie van en het bevel over de garde van Parijs. Gedurende de Honderd Dagen zwoer hij trouw aan *Napoleon,* doch werd niettemin in 1816 benoemd tot inspecteur-generaal der gendarmerie, welke betrekking hij bekleedde tot aan zijn dood, den 23sten December 1828.

Damas, *Anne Hyacynthe Maxence* baron *de,* een Fransch generaal, uit een Bourgondische familie, werd den 30sten September 1785 te Parijs geboren. Zijn familie vestigde zich tijdens de Revolutie te St. Petersburg, waar hij in 1795 de artillerieschool bezocht. Nadat hij in 1805 als officier bij het Russische leger deel had genomen aan den slag bij Austerlitz, onderscheidde hij zich in den oorlog van 1812 en werd bij de Moskova gewond. Eveneens streed hij bij Leipzig en in 1814 bij Parijs. Na de Restauratie werd hij luitenant-generaal in het Fransche leger. In 1823 werd hij minister van Oorlog; in 1824 belastte *Villèle* hem met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, welke hij tot aan den 4den Januari 1828 behield. Vervolgens werd hij gouverneur van den hertog *van Bordeaux,* en in 1830 volgde hij dezen in ballingschap. Later keerde hij naar Frankrijk terug, betrok er zijn buitenverblijf en overleed aldaar den 6den Mei 1862.

Damasceensch staal ontleent waarschijnlijk zijn naam aan de stad Damascus waar onder de regeering van *Diocletianus* vele wapenfabrieken werden opgericht en dat langzamerhand de groote stapelplaats werd van Damasceensch staal en van de daaruit vervaardigde wapenen. De Kruistochten brachten deze naar Europa, waar men dadelijk trachtte dergelijke wapenen te maken. Eerst in de vorige eeuw echter slaagden *Bréant, Mille, Duc de Luynes, Asanow* en voornamelijk *Crivelli* er in, zulke voorwerpen te vervaardigen, die niet behoeven onder te doen voor hun Oostersche voorbeelden.

Het Damasceensch staal is een innig mengsel van verschillende staalsoorten, dat voornamelijk voor wapens gebruikt wordt. Bij het inwrijven van de blank geslepen oppervlakte met zuren ontstaan figuren en teekeningen, uit donkere en lichte lijnen bestaande, die haar ontstaan te danken hebben aan de meerdere of mindere inwerking der zuren op de verschillende staalsoorten. De taaiheid van het Damasceensch staal is zoowel het gevolg van de vezelige structuur van het ijzer, als van de verbetering van het materiaal door het voor de bewerking noodige, aanhoudende smeden en smelten. Welke wijze men vroeger in het Oosten volgde voor het vervaardigen van Damasceensch staal, valt niet met zekerheid te zeggen. Tegenwoordig vermengt men daartoe zeer elastisch met zeer hard en licht breekbaar staal en wikkelt de rood-gloeiende staven in natte doeken, of steekt ze in droge mest ter langzame afkoeling. Het damasceeren geschiedt door etsen.

De werkwijze in Europa is als volgt. Dunne staafjes smeedijzer en staal (ook wel hard en zacht smeedijzer) worden in een bepaald aantal parallel naast elkaar gelegd en gesmolten. De aldus verkregen staaf wordt na in de lengte gesmeed te zijn, in tweeën of drieën verdeeld, welke deelen men op elkander legt en samensmelt. Door deze bewerking verscheiden malen toe te passen, verkrijgt men ten slotte een staaf, bestaande uit zeer dunne lagen ijzer en staal. Deze rood-gloeiend gemaakte staaf bevestigt men met het eene einde in een duimschroef en draait haar schroefsgewijze om haar zelf. Bij het daarop volgend plat smeden komen de aldus verkregen draaiingen meer of minder in een gemeenschappelijk oppervlak te liggen, dat door het aanbrengen van bijtmiddelen symmetrisch geplaatste, kleine figuren verkrijgt. Hoe dunner lagen bij het smeden verkregen zijn, des te fijner zijn natuurlijk de lijnen.

Het herhaaldelijk omsmeden van wapens is reeds zeer oud, zooals blijkt uit een sage van *Wieland,* die een zwaard telkens weer fijnvijlde en dit vijlsel aan eenden te eten gaf, waarna hij het uit de uitwerpselen weer verzamelde en smolt.

Het Damasceensch staal wordt voor klingen en geweerloopen gebruikt. Voor de laatste is, wegens het veelvuldige smeden, een zeer groot gewicht aan staal en ijzer noodig, voor een geweerloop van 1—1½ kg. menigmaal 50 kg. staafijzer.

Bij het echte Damasceensch staal kan men de teekening afslijpen en door het aanbrengen van bijtmiddelen weder te voorschijn doen komen. Bijzonder mooie teekeningen op matten grond verkrijgt men door op een fijn geslepen oppervlak alle plaatsen, die blank moeten blijven, te bedekken met in terpentijn gedrenkt etspoeder en het staal dan bloot te stellen aan zoutzuurdampen, die de onbedekte plaatsen mat bijten. De Isistafel bij Turijn is van Damasceensch staal.

Met het damasceeren komt het *pamor* (zie aldaar) in Insulinde eenigszins overeen.

Damasceeren noemt men het versieren van metalen, inzonderheid degens en sabels, met gevlamde figuren (zie *Damasceensch staal).* In de wapenkunde is damasceeren het versieren met arabesken, krullen of andere figuren, of met

goud of zilvere om de eentonigheid van groote ledige vlakken te breken. De kleur der arabesken, die aan het essentieele van een wapen niets veranderen en niet zoodanig mogen zijn, dat ze als stukken zouden beschouwd kunnen worden, is van dezelfde kleur als het gedamasceerde vlak, doch iets donkerder.

Damascener klingen onderscheiden zich door groote elasticiteit en hardheid (zie *Damasceensch staal).* Goede klingen springen slechts zeer zelden, dringen in zachte voorwerpen zeer diep in, en bij het stooten tegen harde voorwerpen heeft de snede slechts weinig te lijden.

Damascenus, *Johannes.* Zie *Johannes.*

Damaschke, *Adolf,* voorzitter van den Bond „Deutscher Bodenreformer", werd geboren te Berlijn, den 24sten November 1865. In 1886 werd hij leeraar, en was als zoodanig aan verschillende scholen werkzaam tot 1896, in welk jaar hij zijn ambt neerlegde, om zich geheel aan de verspreiding zijner sociale denkbeelden te wijden. Zijn streven was eerst op landnationalisatie gericht. In dezen gedachtengang redigeerde hij van 1892 af het orgaan dezer richting „Freiland", dat sedert 1898 „Deutsche Volksstimme" heet. Sedert 1904 is hij voorzitter van den Bond der „Duitsche Bodenreformer" (Zie art.: „Grondbezit-reform) en staat hij dus niet meer op het landnationalisatie-standpunt (zie ook onder dat woord). De bond geeft in driemaandelijksche afleveringen het „Jahrbuch der Bodenreform" uit, van welk tijdschrift *Damaschke* redacteur is. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Aufgaben der Gemeindepolitik" (6e druk, Jena, 1913), „Kamerun und Kiautschou" (Berlijn, 1900), „Die Bodenreform, Grundsätzliches und Geschichtliches" (9e druk, Berlijn, 1913). „Geschichte der Nationalökonomie" (7e druk, Jena 1913). In de politiek behoorde *Damaschke* tot de nationaal-sociale partij.

Damascius, de laatste leeraar der Nieuw-Platonische wijsbegeerte te Athene, was afkomstig van Damascus, waar hij omstreeks het jaar 470 na Chr. geboren werd. Te Alexandrië ontving hij onderwijs van *Theon* in de welsprekendheid en van *Ammonius* in de wiskunde en wijsbegeerte, waarna hij te Athene de lessen bijwoonde van *Marinus, Isidorus van Gaza* en *Zenodotus.* Hij werd de opvolger van laatstgenoemde, doch in 529 door *Justinianus* verbannen. Eerst begaf hij zich naar den Perzischen koning *Khosroës,* doch keerde in 533 terug naar het Oost-Romeinsche rijk. Zijn verdere lotgevallen zijn onbekend. Hij schreef: „Quaestiones de primis principiis", die door *J. Kopp* (1826) en *Ruelle* (1889) zijn uitgegeven.

Damascus, in het Arabisch *Dimesjk e' Sjam,* is de hoofdstad van de Aziatisch-Turksche provincie Soriestan (Syrië). Zij is een van de oudste steden der wereld, de vijfde in rang in het Turksche rijk en aan den oostelijken voet van den Anti-Libanon, 690 m. boven de oppervlakte der zee, in het breede, vruchtbare, als een paradijs geroemde dal van Damascus, hoogst schilderachtig gelegen. De Barada (Chrysorrhoas) stroomt met onderscheiden armen door de stad en besproeit vervolgens de tuinen en velden van haren omtrek, om zich oostwaarts in moerassen te verliezen. De stad is door van torens voorziene muren en door grachten omringd en heeft 9 poorten. De straten zijn er eng en morsig en strekken zich uit tusschen leemen wanden zonder vensters. De hoofdstraat, ter lengte van ½ uur gaans, is, naar men meent, dezelfde, die in de Handelingen der Apostelen, hoofdst. 9 : 11 „De rechte" wordt genoemd. Overblijfselen der Oudheid zoekt men er voor het overige te vergeefs. De openbare gebouwen zijn er prachtig, vooral vele moskeeën, die er ten getale van ongeveer 250 gevonden worden. De meestberoemde, die der *Ommajaden,* is oorspronkelijk een oude Christelijke kerk, aan *Johannes* gewijd; deze is gesticht op de plek, waar zich te voren een tempel van Korinthische bouworde verhief, en is later door *Welid,* den 6den khalif uit het Huis der *Ommajaden,* in een wonder van Arabische bouwkunst herschapen. De middengang wordt gevormd door 40 zware zuilen van serpentijn, graniet, porfier en veelkleurig marmer, en 4 poorten openen zich naar de vier windstreken. Van de drie minarets ontvangt „Madinet' Isa" een buitengewone hulde, omdat volgens de sage *Jezus* ten jongsten dage uit den hemel daarop zal nederdalen; zij bleef bij den brand der moskee, toen *Timoer* de stad veroverde, ongedeerd. Het grootste heiligdom van het gebouw is echter de plek, waar, naar men beweert, het hoofd van *Johannes den Dooper* rust, hoewel het volgens anderen ten tijde der Byzantijnsche keizers naar Konstantinopel gebracht werd. Voorts vindt men er 14 Israëlietische synagogen, benevens een Grieksche, een Maronietische, een Syrische en een Armenische kerk, alsmede 3 Roomsch-Katholieke kloosters. Merkwaardig is er verder het ruime serail of het oude kasteel, dat van den tijd der Kruistochten dagteekent en thans als citadel gebruikt wordt. Ook wijst men er de graven aan van 2 gemalinnen van den profeet, van onderscheiden khalifen, heiligen, wijzen en dichters, alsmede van 2 beroemde sultans, namelijk van *Noereddin* en *Saladijn.* De bazars, de origineelste van het geheele Oosten, zijn met hare overdekte gangen en zijgangen vooral rondom de moskee der *Ommajaden* gebouwd. Aan het zuidoostelijk uiteinde der stad strekt zich de voorstad Meidan uit. Het aantal inwoners van Damascus bedraagt ongeveer 250 000 — vroeger waren er 400 000 — bijna alle Mohammedanen. Met betrekking tot de nijverheid is de stad beroemd door haar suikerbakkerswaren, door haar rozenolie, door haar zijden stoffen en geciseleerd metaal- en houtsnijwerk. Het zwaar damast wordt er nog wel vervaardigd, doch minder goed dan door sommige fabrieken in Europa. Het aantal weefgetouwen voor zijden en halfzijden stoffen wordt er op 8700 geschat. Voorts maakt men er veel gouden zilverdraad, goud- en zilverlaken, sierlijke zadels, reukwerken, tapijten, degenklingen (Damasceensch staal) enz. Ook heeft men er uitmuntende gaarkeukens. De handel is er nog altijd van veel belang en wordt met Europa onderhouden door middel van de haven van Beiroet, waarmede de plaats door een spoorweg verbon-

den is, of van de karavanen naar Bagdad. Ingevoerd worden rijst, hout, ijzer, zout, suiker, petroleum, wollen en katoenen stoffen, uitgevoerd meel, abrikozen, graan, vruchten, zoethout, boter en geweven stoffen. De groote pelgrimskaravaan verzamelt zich hier jaarlijks in September. Naar Mekka leidt een spoorweg.

Deze stad, in de boeken des Ouden Verbonds *Dammesek, Darmesek* en *Doemmesek,* door de Syriërs *Darmesoek* en door de Grieken en Romeinen *Damaskos* of *Damascus* genoemd, bestond reeds in de dagen van *Abraham.* Volgens sommigen werd zij gesticht door *Damascus,* een zoon van *Mercurius,* volgens anderen door *Damas,* een metgezel van *Bacchus;* ook worden *Demsak,* een zoon van *Kanaän, Uz,* een kleinzoon van *Sem,* en *Abraham* zelf als grondleggers dier stad genoemd. De Bijbel (2 Kon. V : 12) vermeldt er 2 beken, Amana (Abena) en Pharphar (Barradi?), maar de Romeinsche en Grieksche aardrijkskundigen alleen de Chrysorrhoas. De omstreken waren er reeds in de dagen der Oudheid om hare bekoorlijkheid beroemd. Ten tijde van *David* werd Syrië in onderscheiden rijken gesplitst, en ook Damascus verkreeg een afzonderlijken vorst, die met den koning van Zoba tegen *David* te velde trok en door dezen verslagen werd. Omstreeks 980 v. Chr. maakte *Reson,* een voormalig krijgsbevelhebber van den koning van Zoba, zich meester van Damascus en stichtte er een nieuw rijk, waarmede Israël ten tijde van *Salomo* een levendigen handel dreef. *Benhadad I,* de derde opvolger van *Reson,* voerde oorlog tegen Israël en veroverde onderscheiden gewesten en steden, en *Benhadad II,* dien strijd voortzettende, belegerde zelfs Samaria, doch werd door zijn minister *Hazaël* vermoord. Deze, die hem opvolgde, bracht het rijk van Damascus ten toppunt van bloei, overwon de koningen *Joram* en *Ahazi* bij Ramoth in Gilead, bezette ten tijde van *Jehu* het Overjordaansche, brandschatte zelfs Jeruzalem en maakte eindelijk geheel Israël schatplichtig. Zijn zoon *Benhadad III* verloor echter in 3 rampspoedige veldslagen tegen *Joas,* koning van Israël, alles wat zijn vader veroverd had, en moest aan *Jerobeam II* schatting betalen. Na den dood van dezen herkregen de inwoners van Damascus onder *Rezin* hun onafhankelijkheid. Laatstgenoemde verbond zich met *Pekat,* koning van Israël, tegen Juda en verjoeg de Israëlieten uit de Edomitische haven Elath, doch werd door den Assyrischen vorst *Tiglat-Pilésar,* die Juda te hulp snelde, overwonnen en gedood, waarna zijn rijk in 740 v. Chr. in een Assyrische provincie veranderd werd. Zoowel onder de Assyrische, als later onder de Babylonisch-Chaldeeuwsche en Perzische heerschappij bleef Damascus een bloeiende stad. Na den slag bij Issus viel zij in handen van *Alexander den Groote,* en onder de *Seleuciden* verloor zij haar rang als hoofdstad van Syrië. In 111 v. Chr. werd zij het echter van Coelesyrië en Phoenicië. Toen haar koning *Antiochus Dionysius* in 85 v. Chr. in den oorlog tegen de Arabieren sneuvelde, werd zijn veldheer *Aretas I* door de inwoners van Damascus tot den troon geroepen. Kort daarna nam de heerschappij van *Tigranes* over Syrië een aanvang en vervolgens die der Romeinen. *Metellus* bezette de stad, en *Pompejus* ontving er in 64 v. Chr. de gezanten der naburige koningen. *Herodes de Groote,* met het bewind over Coelesyrië belast, bouwde er schouwburgen en baden. Er woonden zoovele Israëlieten, dat *Nero* er 10 000 kon ter dood brengen, en het Christendom vond er spoedig aanhangers. Ten tijde van *Paulus* (35 na Chr.) heerschte er de Arabische koning *Aretas III.* Later behoorde de stad tot de Decápolis (het Verbond der tien steden), daarna tot de provincie Phoenicië en eindelijk tot Phoenicië Libanesia. Na den tijd van *Hadrianus* voerde zij den titel van metropolis, en zelfs werd er later een Romeinsche volksplanting gesticht, waarna *Diocletianus* er wapenfabrieken, magazijnen en vestingwerken liet bouwen. Later werd Damascus de zetel van een bisschop en ingelijfd in het Oost-Romeinsche rijk, en in 635 na een beleg van 2 maanden door de Arabieren onder aanvoering van kalief *Omar* veroverd. *Moawija,* de stamvader der kaliefen uit het stamhuis der *Ommajaden,* vestigde er zijn zetel en zijn opvolgers en de eerste *Abassieden* eveneens (660—753). Nadat *Almanzor* Bagdad tot woonplaats gekozen had, werd Damascus door stadhouders bestuurd, en meer dan een van deze stichtte er een onafhankelijk sultanaat. Verschillende vorsten voerden er heerschappij In 1148 belegerden de Kruisvaarders de stad zonder haar te veroveren, en in 1154 viel zij in handen van sultan *Noereddin* van Aleppo, die haar aan Egypte toevoegde. Na zijn dood kwam zij onder het gezag van *Saladijn* en deelde in het lot van Aleppo en Egypte. *Timoer* versloeg den 5den Januari 1401 de Egyptenaren onder de muren van Damascus en legde de stad een brandschatting op van een millioen ducaten. Hij deed er bedehuizen bouwen boven de graven der 2 gemalinnen van den profeet. In weerwil van de betaalde brandschatting drongen de soldaten in de stad, om haar te vuur en te zwaard te verwoesten (25 Maart 1401). *Timoer* zond zijn emir derwaarts, om althans de moskee der *Ommajaden* te redden, doch alleen de vroeger vermelde minaret bleef behouden. Weldra werd de stad weer opgebouwd en in 1516 door sultan *Selim I* ingelijfd bij het Turksche Rijk. Na dien tijd was zij, als de zetel van een stadhouder, een gewichtig bestanddeel van het Turksche rijk. In Juni 1832 werd zij veroverd door *Ibrahim pasja* ten behoeve van zijn vader *Mehemed-Ali,* onder koning van Egypte. Zij werd hem in 1833 door de Porte afgestaan, en hij heerschte er met groote gestrengheid, zonder evenwel kwalijk gezind te wezen jegens de Christenen. In 1840 is zij evenwel tot Turkije teruggekeerd, waardoor haar toestand niet verbeterde. In laatstgenoemd jaar nog tijdens het Egyptisch bewind, had er een vreeselijke vervolging der Israëlieten plaats, waarbij de dweepzieke Fransche consul, graaf *Ratti-Menton,* de hoofdrol speelde, en in 1860 werden er vele Christenen door de geestdrijvende Muzelmannen vermoord, zoodat een groot deel der Christelijke bevolking naar Aleppo en andere steden verhuisde en niet terugkwam, voordat er voldoende waarborgen van veiligheid waren gegeven.

Damasonium is de naam van een planten-

geslacht uit de familie der *Zwanebloemachtigen* of *Butomaceeën*. Het onderscheidt zich door 2-slachtige bloemen met een 3-vleugelige bloemscheede, door een 3-bladigen kelk en een 3-bladige bloemkroon met 6 meeldraden en door een 6-voudige kokervrucht, ontstaan uit 6 stampers met vele zaden. Het omvat eenige waterplanten. Zijn meest-bekende soort is *D. indicum* Willd. (*D. alismoïdes* R. Br.), een Egyptische en Oost-Indische waterplant met hartvormige, in en op het water groeiende bladeren en een hoekigen, hollen bloemstengel met een witte bloem.

Damast noemt men een met figuren doorweven stof, die aanvankelijk alleen van éénkleurige zijde vervaardigd werd, doch later ook van linnen, katoen en wol. Volgens sommigen is het weven van damast door de Babyloniërs, volgens anderen door de inwoners van Damascus uitgevonden. Het zijden damast onderscheidt zich door een glanzigen grond, doorweven van bloemen, ranken en andere figuren. De Italianen en de Nederlanders waren de eersten, die zich in Europa met het maken van damast bezig hielden, en in de 17de eeuw kwam het hoofdzakelijk uit Genua in den handel. Thans bloeit de damastweverij op onderscheiden plaatsen in Frankrijk, Engeland en Duitschland, en in ons vaderland in Twente en Noord-Brabant, waar men zich bepaalt tot linnen en katoenen damast. Gekleurd wollen en katoenen damast wordt vooral gebruikt voor gordijnen, terwijl het wit linnen en katoenen damast voor tafellakens en servetten dient.

Damastes. *Zie Procrustes.*

Damaststaal. Zie *Damasceensch Staal.*

Damasus I, een Latijnsch dichter en heilige, omstreeks 305 geboren, vermoedelijk in Spanje, bekleedde den pauselijken stoel van 366 tot 384, bestreed het Arianisme, deed in 369 op een synode te Rome *Auxentius* en op een andere in 373 *Apollinaris* veroordeelen, belastte *Hiëronymus* met de verbetering der Latijnsche Bijbelvertaling en overleed in 384. Hij is vooral bekend als hymnendichter en vervaardiger van metrische grafschriften, die ten deele nog bestaan en in een bijzonder lettertype zijn aangebracht, de z.g. Damasusletter. Zijn gedenkdag valt op den 11den December.

Damasus II, eigenlijk *Poppo*, bisschop van Brixen, werd in December 1047 door keizer *Hendrik III* tot paus benoemd, doch overleed in Augustus 1048, weinige dagen na zijn komst te Rome. Zijn spoedige dood werd toegeschreven aan vergiftiging.

Dambach, *Otto*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd den 16den December 1831 te Querfurt geboren, studeerde te Berlijn en werd geplaatst bij het Openbaar Ministerie aldaar. In 1862 werd hij justitiaris bij de posterijen, in 1873 buitengewoon hoogleeraar in de rechten aan de Berlijnsche Universiteit en in 1891 lid van het Heerenhuis. Hij overleed den 18den Mei 1899 te Berlijn. Hij schreef: „Beiträge zur Lehre von der Kriminalverjährung" (1860), „Das Telegraphen-Strafrecht" (1872), „Das Gesetz über das Postwesen des Deutschen Reichs erläutert" (6de druk 1901), „Die preussische Nachdruckgesetzgebung, erläutert durch die Gutachten des Königl. preuss. litterarischen Sachverständigenvereins" (met *Heydemann*, 1863), „Die Gutachten des preuss. litterarischen Sachverständigenvereins aus den Jahren 1864—1873" (1874), „Der deutsch-französische Litteraturvertrag" (1883) en „Die internationalen Verträge über Urheberrecht u. s. w." (1891).

Damboel of *Damboolo*, een dorp ten noorden van Candy op Ceylon, is merkwaardig wegens de in de granietrots uitgehouwen tempels van *Boeddha*.

De ingang bevindt zich aan de zuidzijde der rots, omstreeks 115 m. boven den bodem van het dal. De grootste van deze tempels is 60 m. lang en half zoo breed, bij een hoogte van $2^1/_2$ tot 8 m. Het geheele gebouw is bont beschilderd en telt 52 groote figuren van *Boeddha* in verschillende houdingen. Bij deze is een liggend beeld ter lengte van 15 m. Omtrent den stichtingstijd van dezen tempel is niets bekend; verder oostwaarts bevinden zich de bouwvallen van de stad Menik Denna Njoewera.

Dame, afkomstig van het Latijnsche *domina* (meesteres) is oorspronkelijk een eeretitel der adellijke vrouwen in Frankrijk, die in de Middeleeuwen zelfs aan vorstinnen werd gegeven. Hoffelijkheidshalve werd er allengs het woordje *ma (mijne)*, het *me* van mevrouw, voorgevoegd. De Fransche prinsessen van het koninklijk Huis werden reeds bij haar geboorte *madame* genoemd; voorts behoorde die titel aan de gemalin van den oudsten broeder des konings, en *Napoleon I* schonk dien, toen hij keizer werd, aan zijn moeder, koning *Lodewijk Philips* aan zijn zuster *Adelaïde*. De voormalige Fransche koningen noemden alleen de vrouwen van ridders *madame;* die van schildknapen werden *demoiselle* geheeten, en met dezen naam werden in dien tijd ook gehuwde vrouwen uit den burgerstand bestempeld.

Uit Frankrijk kwam het woord *dame* in de 17de eeuw naar Duitschland en Nederland over. In het algemeen wijst men in de beschaafde kringen door de woorden *heeren* en *dames* de beide geslachten aan, en in dien zin wordt het woord dame veelal in ons vaderland gebruikt. In Frankrijk noemt men thans elke gehuwde vrouw *madame*.

De dochter eener dame noemt men *demoiselle* of *demoiselle*, en men geeft dien titel tevens in Frankrijk aan alle ongehuwde meisjes, terwijl hij weleer uitsluitend toekwam aan de prinsessen, die den koning het naast in den bloede bestond. In ons land werd voorheen een schooljuffrouw bij verbastering *mamsèl* genoemd.

Men gebruikt het woord *dames* ook als naam van vrouwen, die tot sommige geestelijke orden behooren.

Dame d'atours.
Dame d'honneur. } *Zie Dame du palais.*

Dame du palais was aan het Fransche Hof vroeger de benaming voor alle dames, die tot de hofhouding behoorden der prinsessen. De *dames du palais* dagteekenen reeds uit den tijd van *Frans I*. De titel *dame du palais* kwam in 1673 in gebruik. De eerste in rang werd *dame d'honneur* genoemd, zij, die het toezicht had over de vertrekken, *dame d'atours*.

Damen. *Christiaan Hendrik,* een Nederlandsch wiskundige, werd in 1785 benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde enz. te Leiden. Twee jaar later werden hem ook de lessen in de natuurkunde opgedragen. Hij was een der leermeesters van den erfprins *van Oranje,* later koning *Willem I,* en overleed den 3den April 1793. Hij schreef: „Dissertatio physica et mathematica de montium altitudine barometro metienda" (1783) en „Natuur- en wiskundige beschouwing van den luchtbol enz." (1784).

Damerghoe is een landschap aan de zuidgrens der Sahara. Het ligt op 15° N.Br. en 8° O.L. en is een vruchtbaar oasenland, bewoond door Negers en Haussa. De belangrijkste plaatsen zijn er Taghelel en Koelankerki.

Damerow, *Heinrich,* een Duitsch krankzinnigenarts, werd den 28sten December 1798 te Stettin geboren. Hij studeerde te Berlijn, werd daar in 1827 privaat-docent en legde zich later voornamelijk toe op de krankzinnigen-verpleging. Te Halle paste hij zijn classificatie- en afzonderingsstelsel van krankzinnigen toe, dat heden ten dage nog in het grootste gedeelte van Europa gebruikt wordt. Hij overleed den 22sten September 1866.

Zijn voornaamste werken zijn: „Ueber die Verbindung der Irrenheil- und Pflegeanstalten" (Leipzig 1840) en „Sefeloge. Eine Wahnsinnsstudie" (Halle 1853). In 1844 stichtte hij de Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie", waarvan hij tot 1857 hoofdredacteur bleef. Als overdrukken daaruit verschenen afzonderlijk „Zur Kretinen- und Idiotenfrage" (1858), „Ueber die Grundlage der Mimik und Physiognomik als freier Beitrag zur Anthropologie und Psychiatrie" (1860) en „Irrengesetzen und Verordnungen in Preuszen" (1863).

Dames, *Wilhelm,* een Duitsch palaeontoloog, werd den 9den Juni 1843 te Stolp in Pommeren geboren. Sedert 1863 studeerde hij te Breslau en Berlijn en werd in 1870 assistent aan de mijnbouw-academie aldaar. In 1878 werd hij tot buitengewoon en in 1891 tot gewoon hoogleeraar aan de universiteit aldaar benoemd en eenigen tijd daarna tot directeur der palaeontologische afdeeling van het museum. Van vele wetenschappelijke commissies voor geologische onderzoekingen was hij lid. Met *Berendt* leverde hij een geognostische beschrijving van Berlijn. Met *Kayser* gaf hij de „Paläontologische Abhandlungen" uit. Ook redigeerde hij jaren lang het „Zeitschrift der Deutschen Geologischen Gesellschaft" en het „Neue Jahrbuch für Mineralogie und Geologie". Hij overleed te Berlijn den 22sten December 1898.

Dames van het Heilige Hart van Jezus, een orde in 1800 door *Magdalena Sophia Barat,* die in 1908 zalig verklaard werd, in vereeniging met pater *Varin,* de overste der Paccanaristen gesticht en door *Leo XII* in 1826 bekrachtigd, stelt zich ten doel de opvoeding van jonge meisjes.

Damhert. Zie *Hert.*

Damhert is in de wapenkunde een klein hert met lepelvormig, naar voren gebogen gewei.

Damhouder, *Joost,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd in 1507 te Brugge geboren, studeerde te Leuven, promoveerde te Orleans in de rechten en werd benoemd tot pensionaris van Brugge. Keizer *Karel* belastte hem meermalen met belangrijke zendingen, verhief hem in den adelstand en verleende hem in 1551 de betrekking van commissaris der vorstelijke geldmiddelen. Hij werd in dat ambt bevestigd door *Philips II* en door dezen tot raadsheer gekozen. Hij overleed te Antwerpen in 1581. Van zijn geschriften noemen wij: „Patrocinium Pupillorum, Minorum et Prodigorum" (1544 en later), „Enchiridium rerum criminalium" (1544 en meermalen daarna), „De magnificentia politiae civitatis Brugorum". Al zijn rechtsgeleerde werken zijn herdrukt in 1646 in 2 deelen in folio.

Damiani, *Pietro,* of *Petrus de Honestis,* een der invloedrijkste kerkvorsten der 11de eeuw en de voorlooper van *Gregorius VII,* werd in 1007 geboren te Ravenna, studeerde te Faenza en Parma en begaf zich vervolgens naar de kluizenaars van S. Croce d'Avellano in het stift Gubbio. Later werd hij prior aldaar. Hij schreef onderscheiden werken tot verbetering van de kloostertucht en werd de raadsman van *Hendrik III,* die zich tot regeling der kerkelijke zaken naar Italië begaf. Eenige jaren daarna zond hij aan den paus het boek „Liber Gomorrhianus", waarin hij de uitspattingen van de Italiaansche geestelijkheid zóó ten toon stelde, dat men den paus wist te bewegen de verspreiding van dit geschrift te verbieden. In 1057 werd *Damiani* kardinaal-bisschop van Ostia en deken van het Heilig College, waarna hij de verkiezing van *Nicolaas II* doorzette. Deze zond hem naar Milaan, om er den aartsbisschop aan den Heiligen Stoel te onderwerpen, de simonie uit te roeien en het coelibaat in te voeren. Ook op de Kerkvergadering te Rome (1059) ijverde *Damiani* voor den ongehuwden staat der priesters en hij had zulk een afkeer van het ongebonden gedrag van laatstgenoemden, dat hij in 1061 naar het klooster terugkeerde. In 1062 werd hij echter als legaat naar Frankrijk gezonden ter hervorming van het klooster Clugny en in 1070 naar den Rijksdag te Frankfort. Met kracht verzette hij zich tegen de voorgenomen echtscheiding van *Hendrik IV,* en trachtte een verzoening tusschen deze en zijne vrouw te bewerken. Hij werd eindelijk belast met een zending naar Ravenna, waarna hij op de terugreis te Faënza in 1072 overleed. Zijn geschriften, bestaande in brieven, leerredenen, levens van heiligen en verhandelingen, zijn door *Cajetanus* in 1606 in 4 deelen en later bij herhaling uitgegeven. Zonder heilig verklaard te zijn, werd hij reeds spoedig als heilige vereerd.

Damianus. Zie *Cosmas.*

Damiate. in het Arabisch *Dimjat,* is een stad in Beneden-Egypte, de zetel van een Koptischen bisschop, en strekt zich schilderachtig uit langs een kromming op den rechteroever van den oostelijken Nijlarm, 11 km. van den mond dezer rivier en 4 km. van het strandmeer Menzaleh. De stad is door een spoorweg met Kaïro en Alexandrië verbonden, bezit goed gebouwde huizen, eenige fraaie moskeeën, bazars,

marmeren baden, flinke kazernen en rijkspakhuizen. Weleer was zij beroemd wegens haar leder en wegens haar gestreepte geweven stoffen, doch thans zijn haar nijverheid en handel van weinig belang. Sedert het bewind van *Mehemed-Ali* heeft zich de handel naar Alexandrië verlegd. Thans is de handel onbeduidend en bepaalt zich tot hout, houtskool, rijst, graan, melk en boter.

In het begin der vorige eeuw telde Damiate omstreeks 80 000, in den tijd van *Napoleon* 60 000, in 1840 slechts 28 000, doch in 1907 weer 29 354 inwoners. De stad was sedert 641 in het bezit der Arabieren en werd van 738 tot 968 door de Grieken bij herhaling veroverd en weder verloren. In November en December 1196 werd zij door een Grieksche vloot en door *Amalrich*, koning van Jeruzalem, belegerd, doch bood een hardnekkigen tegenstand. Zoo was het ook, toen zij van den 1sten Juni 1218 tot den 5den November 1219 door de Kruisvaarders ingesloten werd; de Saracenen hadden den mond van den Nijlarm met een sterken ketting tusschen 2 torens afgesloten, maar het gelukte eindelijk aan de Christenen, de stad stormenderhand te veroveren. De geschiedenis meldt, dat de Nederlanders, vooral poorters van Haarlem en van Dokkum, onder aanvoering van *Willem I*, graaf van Holland, veel tot die verovering hebben bijgedragen. De scheepjes, opgehangen in de Groote Kerk te Haarlem, en eenige klokken, Damiaatjes genaamd, in den toren aldaar, zijn echter niet uit Damiate afkomstig, maar werden in de 16de eeuw door een koperslager te Haarlem vervaardigd en, ter herinnering aan den tocht naar Damiate, aan de kerk geschonken. Bij het sluiten van den vrede, den 30sten Augustus 1221, werd echter Damiate aan den sultan van Egypte teruggegeven. Door *Lodewijk den Heilige* kwam de stad in 1249 opnieuw in de handen der Christenen, doch keerde, nadat deze gevangen was, in 1250 tot den vorigen bezitter terug en werd een jaar daarna door den sultan verwoest. Ten Z. van dit oude Damiate werd daarop de tegenwoordige stad gesticht. Aan de Franschen, die haar in 1798 veroverden en er den 1sten November 1799 onder *Kleber* een belangrijke overwinning op de Turken behaalden, werd zij door de Engelschen onder *Sidney Smith* ontrukt, die haar aan de Porte teruggaven.

Damiens, *Robert François*, bekend door zijn aanslag op het leven van *Lodewijk XV*, werd geboren in 1715 te Tieuloy bij Atrecht, uit een verarmde pachtersfamilie. Hij was in dienstbetrekking bij verschillende min of meer aanzienlijke personen en achtte zich geroepen den zedeloos levenden *Lodewijk XV* door een lichte verwonding tot nadenken te brengen. Den 5den Januari 1757 bracht hij te Versailles den koning een lichte messteek in de rechterzijde toe. Geduirende 2 maanden werd *Damiens* op de meest weerzinwekkende wijze gepijnigd, maar hij ontkende standvastig het bestaan van medeplichtigen en verklaarde tevens, dat het niet zijn doel was geweest den koning te dooden, maar hem tot betere gedachten te brengen. Niettemin werd hij den 28sten Maart 1757 op het Grèveplein te Parijs, nadat zijn rechterhand doorboord en op een klein vuur verbrand was, met gloeiende tangen genepen, door 4 paarden vaneengereten en ten slotte op den brandstapel geworpen. Geheel zijn maagschap werd voor altijd uit Frankrijk gebannen en het huis, waarin hij geboren was, tot den grond toe geslecht.

Damilaville, *Etienne Noël*, een Fransch letterkundige, werd in 1721 te Bordeaux-Saint-Clair geboren. Daar hij werkzaam was aan het bureau des Vingtièmes, was hij in staat verboden lectuur aan *Voltaire* te zenden, wiens vriend hij werd. Hij stelde zich ook met de Encyclopaedisten in verbinding en was een verbitterd vijand van het Christendom. *Damilaville* ging door voor den schrijver van: „Le Christianisme dévoilé" (1756) en „l'Honnêteté théologique" (1767). Baron *d'Holbach* is echter de schrijver van het eerste werk, terwijl *Voltaire* niet wreemd was aan het tweede.

Damiron, *Jean Philibert*, een Fransch philosoof, werd in 1794 te Belleville geboren. Aan de Ecole normale studeerde hij onder leiding van *Cousin*. Reeds op 27-jarigen leeftijd werd hij tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te Parijs benoemd. In 1828 verschenen de artikelen, die hij in de „Globe" reeds openbaar gemaakt had, afzonderlijk onder den titel: „Essai sur l'histoire de la philosophie en France au XIXe siècle" (1834). Dit werk, dat een analyse geeft van de verschillende stelsels van anderen, vestigde zeer de aandacht op den schrijver en had veel invloed op de jongeren. Na de Juli-revolutie werd *Damiron* „maître de conférences à l'école normale" en later hoogleeraar aan de Sorbonne. In 1836 werd hij lid der „Académie des sciences morales". Hij overleed in 1862 te Parijs. Van zijn hand verschenen: „Cours complet de la philosophie", „Nouveaux mélanges philosophiques" (1842), „Essai sur l'histoire de la philosophie en France au 17e siècle" (1846), „Mémoires pour servir à l'histoire de la philosophie au XVIIIe siècle" (1858—1864), „Souvenirs de vingt ans d'enseignement à la faculté des lettres de Paris" (1859) en „Conseils adressés à des enfants d'ouvriers et à leurs familles" (1861).

Damjanich, *Johann*, een Hongaarsch generaal in den omwentelingsoorlog van 1848, werd geboren in 1804 te Stasa in het district der Militaire Grenzen. Op vermoeden, dat hij met de Magyaren heulde, was in 1848 bepaald, dat hij als majoor naar het leger in Italië zou vertrekken, toen hij door bemiddeling van graaf *Batthyanyi* vergunning ontving te blijven. Nu stelde hij zich in betrekking met *Kossuth*, zocht de regimenten op de grenzen voor den opstand te winnen en organiseerde bij het uitbarsten daarvan een bataljon nationale garde. Bij het voortrukken van *Windischgrätz* werd hij belast met het dekken van de Theisz; daarbij verraste hij Szolnok en werd bevorderd tot generaal. Hij vocht onder *Görgei* en werd na den intocht in Komorn gouverneur van de vesting Arad, doch moest zich na het gevecht van Világos aan de Russen overgeven. Dezen leverden hem uit aan de Oostenrijkers, die hem met 12 andere Hongaarsche generaals te Arad ophingen.

Damm, ook *Alt-Damm* en te voren *Damba* en *Vadam* geheeten, een oude stad in de Prui

sische provincie Pommeren en in het district Stettin, ligt aan het meer van dezen naam, aan den mond der Plöne en aan den spoorweg van Berlijn over Stettin naar Stargard. Zij is door een steenen dam en een brug over de andere armen van de Oder met Stettin verbonden en telt 7283 inwoners (1910). Er zijn papier-, chemicaliën-, meel- en stroopfabrieken, ververijen, stoomzaagmolens enz. Ook doet de bevolking aan vischvangst. De stad werd in 1676 door den *Grooten Keurvorst* bezet, maar kwam eerst in 1720 aan Pruisen.

Damman of *Dammant, Adriaan* —, heer *van Beystervelde,* hoogleeraar te Leiden, werd te Limburg in Vlaanderen geboren, studeerde in de rechten en werd in 1580 hoogleeraar in de Latijnsche taal te Gent. Als voorstander der Hervorming moest hij in 1584, toen Gent door de Spanjaarden werd bezet, de wijk nemen. Hij ging naar Leiden en werd er, op aanbeveling van zijn voormaligen leerling, graaf *Willem Lodelijk van Nassau,* in 1586 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte, uit welke betrekking men hem op zijn verzoek 2 jaar later eervol ontsloeg. In 1594 werd hij agent of ambassadeur der Staten-Generaal bij *Jacobus VI,* koning van Schotland; op zijn reis derwaarts maakten zeeroovers uit Duinkerken zich meester van het schip, waarop hij zich bevond, en hij bleef 8 weken te Duinkerken gevangen, doch herkreeg zijn vrijheid door het voorgeven, dat hij de onderwijzer was der zonen van den koning van Schotland. Hij begaf zich vervolgens naar zijn bestemming, meldde zijn wedervaren in een brief aan *Oldenbarneveldt* en bleef tot aan zijn dood in Schotland, waar hij zich op verzoek van *George Buchanan* met het onderwijs belastte van eenige jonge lieden van aanzienlijken huize. Hij was een uitstekend Latijnsch dichter, en zijn verzen zijn door *Jacobus Sluperius* uitgegeven. Ook kent men van hem een „Carmen gratulatorium Francisco, Andium Duci, ad capiendum Flandriae comitatum acceraito" (1582).

Dammann, *Carl,* den 22sten October 1839 te Greifswald geboren, werd in 1865 docent in de veeartsenijkunde aan de landbouwhoogeschool te Proskau, in 1873 hoogleeraar aan die te Eldena. Sedert 1881 is hij directeur van de Koninklijke veeartsenijschool te Hannover. Hij schreef o.a.: „Die Gesundheitspflege der landwirtschaftlichen Haussäugetiere" (Berlijn 1892).

Dammara of *Agathis* is de naam van een plantengeslacht uit de klasse der *Kegeldragers* of *Coniferen.* Het onderscheidt zich vooral door de groote hoeveelheid hars, die het oplevert. Het zijn hooge boomen, die hoofdzakelijk op de eilanden van den Maleischen Archipel en in Melanesië gevonden worden. De Maleische naam voor de hars is kopal. Meestal vloeit de hars van zelf uit den stam en wortels en wel in zeer groote hoeveelheid; slechts enkele malen is het noodig insnijdingen te maken, zooals op Sumatra doorgaans geschiedt. De meest typische van alle soorten in Nederlandsch-Indië is de *damar poetih (Dammara alba* Rumph.); de *damar poetih* draagt ook den naam van *damar-, mata-koetjing* of katoogenhars. Op Nieuw-Zeeland treft men veel de *Dammara australis* Lambert aan, waarvan de zoogenaamde kaurihare afkomstig is, welke ten N. van Auckland in groote hoeveelheid op den bodem wordt aangetroffen, meermalen in stukken van meer dan 150 kg.

Dammarhars. Dit is een haresoort, die niet van den *Dammara* komt, zooals men vroeger meende, maar van een anderen boom, waarschijnlijk van een *Shorea,* die tot de *Dipterocarpaceeën* behoort. Dit geldt echter alleen voor den dammar van den Europeeschen handel. In Indië, waar het woord *damar* „hars" en overdrachtelijk „fakkel" beteekent, worden behalve de harsen van Dipterocarpaceeën ook nog die van *Burseraceeën,* van *Dammara*-soorten en van *Pinus Merkusii* onder den naam damar samengevat.

Versche stukken hebben, als zij gewreven worden, een aangenamen geur; oudere stukken zijn bijna reukeloos; de oppervlakte is bedekt met een grofkorrelige stofmassa, de breukvlakte is schelpvormig en vertoont glasglans. De kleur is iets geelachtig, soms echter zijn de stukken kleurloos.

De dammarhars is geheel oplosbaar in chloroform, benzol en zwavelkoolstof en gedeeltelijk oplosbaar in aether, alcohol, toluol, petroleumaether en azijnzuur.

De dammarhars wordt gebruikt voor vernissen en ook wegens haar kleurloosheid voor het insluiten van microscopische praeparaten. In Indië wordt de „damar batoe" gebruikt voor het bepekken van vaartuigen en voor het harpuizen.

De *damar itam* of zwarte dammar is ongetwijfeld afkomstig van *canarium*-soorten.

Dammastock, de hoogste top (3630 m.) van de gelijknamige groep der Berner Alpen, verheft zich op de grenzen der Zwitsersche kantons Uri en Wallis. Aan zijn westelijke helling vindt men den Rhônefirn en aan zijn oostelijke den Dammafirn, welke door den Dammapas (3500 m. hoog) verbonden zijn. De top is het eerst beklommen in 1867 door *Hoffmann Burckhardt* van Bazel, lid van de Zwitsersche Alpenclub; deze was ook de eerste, die genoemden bergpas overschreed (1867). Na dien tijd is de Dammastock, vanwaar men een prachtig uitzicht heeft, meermalen beklommen. Naar hem wordt een gedeelte der Berner Alpen tusschen de Aare en de Reusz, den Furca- en den Sustenpas de Dammagroep geheeten. Zijn voornaamste kam, waarvan het middelste en hoogste gedeelte ook de Winterberg wordt genoemd, loopt als waterscheiding tusschen de Rhône en de Reusz van het Z. naar het N. over den Furkahorn, den Galenstock (3598 m. hoog), den Tief- en den Rhônestock (3603 m.), naar den Dammastock, den Schneestock (3608 m.) en den Eggstock (3556 m.). Verder noordwaarts vormt hij met den Maasplankstock en Hinterthierberg de waterscheiding tusschen de Aare en de Reusz en loopt voorts uit in onderscheiden takken. De gneis- en granietgesteenten van deze groep bevatten veldelfstoffen, vooral vloeispaat, titanium, adulaar, epidoot, asbest en kwarts. Men heeft er in 1867 een kristalgrot ontdekt met 300 centenaars donker zwart bergkristal (morion), waarvan de fraaiste stukken geplaatst zijn in het museum te Bern.

Damme, een dorp in het arrondissement Brugge van de Belgische provincie West-Vlaanderen, 5 km. ten noordoosten van Brugge en aan het kanaal naar Sluis, telt ruim 1100 inwoners. Deze plaats was weleer een aanzienlijke en versterkte haven, de voorhaven van Brugge, maar kwam sedert het begin der 15de eeuw wegens het dichtslibben van het Zwin allengs in verval. De sierlijke hallen, in 1464—1468 aldaar gebouwd, zijn in 1860 gerestaureerd. Voor die hallen bevindt zich sedert 1860 het gedenkteeken van den Nederlandschen dichter *Jacob de Coster van Maerlant* (overleden in 1300), ontworpen door *Pickery*. Van de slechts ten halve voltooide Lieve Vrouwenkerk werden in 1180 de fundamenten gelegd, maar zij is later meermalen verbouwd. Het Johanneshospitaal is er gesticht in 1229.

Damme, *Pieter van,* een Nederlandsch penningkundige, in 1728 te Gent geboren, was bekend door zijn uitgebreide kennis en door zijn rijke verzameling van boeken, penningen en munten. Zijn antwoord op de vraag: „Welke is de eerste oorsprong der wapenschilden van familiën, vorsten, landen, en wanneer zijn dezelve allereerst gebracht op de Europeesche munten?" werd in 1784 door Teyler's Tweede Genootschap met goud bekroond. Verder schreef hij een: „Bericht van de talrijke verzamelingen van Grieksche, Romeinsche en andere penningen enz." (geplaatst in de werken van het Zeeuwsch Genootschap, dl. IV, 1775). *Damme* was lid van verschillende geleerde genootschappen en overleed in 1806 als boekhandelaar te Amsterdam. Hij schonk zijn verzameling bij uitersten wil aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die er een catalogus van deed opmaken, welke 340 bladzijden telt, en vervolgens de erfenis onder den hamer bracht.

Dammer *(Dama)* is een eilandje van den Oost-Indischen Archipel in de Banda Zee, op ongeveer 6° 30′ Z.Br. gelegen, administratief behoorende tot de residentie Amboina. Aan de baai van Solat ligt Woeloer, de standplaats van een posthouder. Het eilandje is zeer vulkanisch, hetgeen blijkt uit den altijd rookenden Woearlili en tal van solfataren. De bevolking bedraagt ± 1700 zielen, die verschillende talen spreken en geen anderen godsdienst kennen, dan de vereering van de zielen van hun afgestorvenen. Van den landbouw wordt nogal werk gemaakt; maïs en aardvruchten vormen met sago het hoofdvoedsel. De handel is van weinig beteekenis.

Damnum. Zie *Schade.*

Damocles, een hoveling en vleier van *Dionysius den Oudere,* tiran van Syracuse, verhief het geluk van zijn meester hemelhoog, zoodat dezen de lust bekroop, hem dat geluk eens te laten genieten. In de eetzaal aan een welvoorzienen disch plaatste hij op een vorstelijken zetel dien ijverigen lofredenaar, doch toen deze opzag, bemerkte hij, dat een scherp geslepen zwaard juist boven zijn hals aan een paardenhaar was opgehangen. Gaarne deed *Damocles* nu afstand van het hooggeroemde geluk van koning te wezen, terwijl *Dionysius* hem toevoegde: „Waant gij dengene gelukkig, die in zulk een toestand verkeert?" Deze gebeurtenis wordt door *Cicero* op een aantrekkelijke wijze medegedeeld, en het „Zwaard van *Damocles*" is een spreekwoord geworden, dat reeds in de Oudheid in gebruik was.

Damon en Phintias, twee leerlingen van *Pythagoras,* woonden te Syracuse en waren boezemvrienden. *Aristoxenus* verhaalt van hen het volgende: aan het Hof van *Dionysius den Jongere* ontstond eens verschil over de vriendentrouw der aanhangers van *Pythagoras.* Om haar op de proef te stellen, werd *Phintias* beschuldigd van een aanslag op het leven des konings en ter dood veroordeeld. Daar de betuiging zijner onschuld geen gehoor vond, vroeg hij opschorting van de uitvoering van het vonnis tot aan den ondergang der zon, alsmede verlof zijn zaken te regelen. Een en ander werd hem vergund, mits hij een borg stelde. Hiertoe bood *Damon* zich aan. Reeds neigde de zon ten ondergang, en steeds bleef de veroordeelde, buiten zijn wil teruggehouden, afwezig. Nog korten tijd, en de borg zou in zijn plaats het doodvonnis ondergaan. Doch *Phintias* kwam om zijn vriend van alle gevaar te bevrijden. De aanwezigen waren diep getroffen, en *Dionysius* omarmde de beide vrienden met het verzoek, als derde in hun verbond te worden opgenomen, waarop hij echter een weigerend antwoord ontving. Volgens een andere overlevering heeten de beide vrienden *Moerus* en *Selinuntius. Schiller* vond hierin de stof voor zijn ballade „Die Bürgschaft".

Damoreau, *Laure Einthic,* geb. *Montalant,* een Fransche operazangeres, den 6den Februari 1801 te Parijs geboren, genoot haar opleiding aan het conservatorium aldaar, debuteerde onder den schuilnaam *Cinti* aan de Italiaansche Opera, was in 1826—1835 aan den „Grand-Opéra" en tot 1843 aan den „Opéra Comique" verbonden. *Rossini* schreef voor haar tal van rollen, *Auber* o.m. „Le domino noir". Ook zong zij op concerten in Nederland, België, Rusland en Amerika. In 1856 trok zij zich uit het openbare leven terug; zij overleed den 25sten Februari 1863 te Parijs. Zij schreef een „Méthode de chant" en componeerde ook eenige romances.

Dampen, Verdampingsverschijnselen. Giet men in een open schaal een weinig water, dan bemerkt men, dat de hoeveelheid vloeistof gaandeweg vermindert, en na eenigen tijd geheel verdwenen is. Zij is „verdampt". Doet men hetzelfde met alcohol of aether, dan geschiedt de verdamping veel vlugger; kurk daarentegen verdampt slechts uiterst langzaam. De verdamping kan bevorderd worden door temperatuursverhooging, door vergrooting van het oppervlak, door drukvermindering en door het doen strijken van een luchtstroom over de vloeistof. Ook vaste stoffen kunnen verdampen, bijv. kamfer en ijs. Bij de eerste blijkt dit uit haar prikkelenden reuk, bij de laatste uit het „wegvriezen" van bevroren plassen. Door drukverhooging of door temperatuursverlaging gaat de damp geheel of gedeeltelijk weer over in vloeistof, zij *condenseert.* Enkele dampen, o.a. jodium en arsenicum, gaan bij afkoeling direct over in den vasten toestand. Men noemt dit *sublimeeren.* Bij het verdampen wordt warmte aan de omgeving onttrokken, die daar-

door wordt afgekoeld (eau de cologne). Zie ook *Gassen*.

De eigenschappen der dampen kan men het eenvoudigst nagaan door de verdamping te doen plaats vinden in de luchtledige ruimte, boven het kwik van een bakbarometer. Laat men in de buis een weinig vloeistof, bijv. aether, opstijgen, dan gaat deze onmiddellijk over in damp; het kwik daalt, de damp oefent dus een spanning uit evenals een gas. Bij verdere toevoeging van aether wordt deze spanning grooter, totdat het kwik op een bepaalde hoogte blijft staan. Van nu af gaat de opstijgende vloeistof niet meer in damp over, maar blijft als vloeistof boven het kwik. De aetherdamp is nu *verzadigd;* haar spanning noemt men de *maximumspanning*. Laat men de barometerbuis hellen, dan blijft het kwik op dezelfde verticale hoogte; bij vermindering van het volume verandert de spanning der verzadigde damp niet; er condenseert echter een gedeelte van den damp. Oefent men op een verzadigden damp een druk uit, die grooter is dan de maximum spanning, dan gaat alle damp over in vloeistof. Bij verhooging der temperatuur blijkt de maximumspanning snel toe te nemen; eenzelfde ruimte kan dus bij hoogere temperatuur veel meer damp bevatten dan bij lagere. Voor verschillende vloeistoffen hebben de maximumspanningen zeer uiteenloopende waarden:

Max. Spanning in mm.

	10°.	20°.	40°.	100°.
alcohol	23,8	44	133	1692
aether.	292	442	921	4859
zwavelkoolstof .	198	298	618	3325

Max. Spanning voor *waterdamp* in mm.

−10°	0°	10°	15°	20°	40°	60°
2,09	4,6	9,16	12,70	17,39	54,91	148,79

70°	100°	120°	140°	160°	180°	200°
354,64	760	1491	2718	4652	7546	11689

Het bepalen der maximumspanning geschiedt volgens de *statische* methode, door in de luchtledige ruimte van een barometerbuis zooveel vloeistof te brengen, dat de damp verzadigd is. Door een omringend bad wordt de temperatuur constant gehouden. Het verschil tusschen den barometer en de kwikhoogte in de buis is de gevraagde spanning.

Om de maximumspanning voor water beneden 0° (ijs) te kunnen meten, heeft *Regnault* de barometerbuis verbonden met een ballon *D* (fig. 1), waarin een dunwandig glazen buisje, gevuld met water, was gebracht. Nadat *D* zoo goed mogelijk luchtledig was gepompt, liet hij het buisje springen, door den ballon even te verhitten. Hierna werd deze geplaatst in een koudmakend mengsel; volgens het *principe van Watt* geeft dan het verschil in kwikhoogte de maximumspanning aan van den damp bij de temperatuur van den ballon. Voor temperaturen boven 50° gebruikt men liever de *dynamische* methode. Deze berust op de wet, dat een vloeistof kookt als de maximum spanning van den damp even groot is als de op de vloeistof uitgeoefende druk. Verandert men dus dezen druk, dan verandert ook het kookpunt. Fig. 2 geeft de opstelling der proef. De uit de kolf *k* ontwijkende waterdamp wordt door een Liebigschen koeler afgekoeld, waardoor hij condenseert en naar *k* terugvloeit. Het vat *W* is verbonden met een luchtpomp, terwijl de manometer *M* de spanning aanwijst. Op het oogenblik, dat het water kookt, leest men de temperatuur en de spanning af. Voor temperaturen beneden 100° moet een luchtzuigpomp worden aangewend, voor temperaturen boven 100° een perspomp.

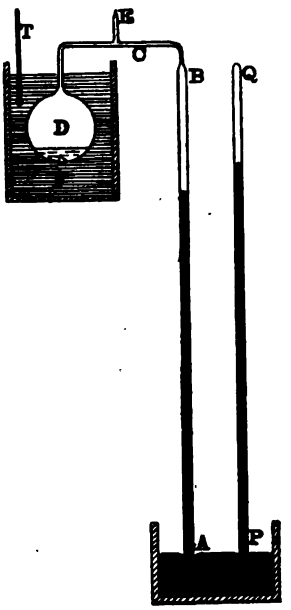

Fig. 1. Dampen. Statische methode.

In een mengsel van gas en damp oefent volgens de *Wet van Dalton* de damp dezelfde spanning uit, alsof ze alleen aanwezig was. De atmosfeer is dus verzadigd met waterdamp, als deze een spanning uitoefent gelijk aan de maximumspanning der heerschende temperatuur (zie *Hygrometer*).

Omtrent de *dampdichtheid* zie het afzonderlijke artikel.

Fig. 3 maakt het gedrag van koolzuurdamp duidelijk voor verschillende temperaturen. Zoolang bij 13° de damp nog onverzadigd is, volgt ze de wet van Boyle; bij vermindering van volumen neemt de spanning toe. Bij een druk van 49 atmosferen is de verzadigingstoestand bereikt, de isotherm loopt van B_1 af horizontaal, totdat in C_1 alle damp is gecondenseerd. Daar de vloeistof slechts weinig samendrukbaar is, loopt het laatste gedeelte der lijn bijna evenwijdig met de verticale as. Bij 21,5° bedraagt de maximumspanning reeds 60 atm., het horizontale gedeelte is korter geworden, omdat de verzadigingstoestand pas intreedt bij een kleiner volumen van den damp. Tevens ligt C_2 rechts van C_1, omdat het volumen der gevormde vloeistof iets is toegenomen. De isotherm van 31,5° mist het horizontale gedeelte; bij deze temperatuur, de critische temperatuur (zie aldaar), zijn alleen in het buigpunt *k* vloeistof en damp naast elkaar bestaanbaar onder een druk van 72 atm. Bij nog hoogere temperaturen gaat de isotherm hoe langer hoe meer gelijken op die van een gas; het verschil tusschen een damp en een gas is verdwenen.

De kinetische theorie geeft van de verdam-

pingsverschijnselen een eenvoudige verklaring. Daar de moleculen eener vloeistof in beweging zijn, zullen er in de oppervlaktelaag een aantal zijn, waarvan de naar buiten gerichte snelheid

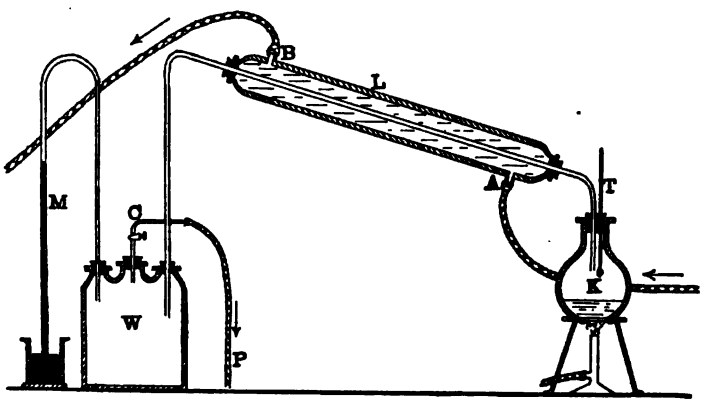

Fig. 2. Dampen. Dynamische methode.

groot genoeg is om de tegenwerking der oppervlaktespanning (*zie Capillariteit*) te overwinnen; deze deeltjes ontsnappen dus aan de vloeistof. Bevindt zich boven de vloeistof een luchtlaag, dan zullen vele dampmoleculen door botsing te-

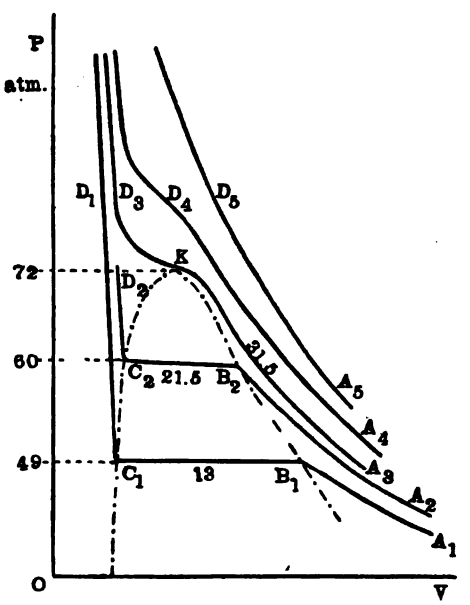

Fig. 3. Dampen. Isothermen.

gen een luchtdeeltje weer in de vloeistof teruggeworpen worden; in dit geval gaat de verdamping dus veel langzamer dan in de luchtledige ruimte der barometerbuis. Geschiedt de verdamping in een gesloten ruimte, dan zullen er al spoedig een aantal dampdeeltjes in de vloeistof terugkeeren en wel des te meer, naarmate het aantal dampdeeltjes grooter is. De verzadigingstoestand treedt in, als het aantal deeltjes, dat de vloeistof verlaat, even groot is als dat der in de vloeistof terugkeerende. Bij stijgende temperatuur wordt de snelheid der vloeistofmoleculen grooter; er gaan dus meer deeltjes over in damp, zoodat ook de spanning van den verzadigden damp snel toeneemt.

Voert men een luchtstroom over een vloeistof in een open vat, dan zal deze alle dampdeeltjes meenemen; terugkeer in de vloeistof vindt niet meer plaats, zoodat de verdamping veel sneller geschiedt. Eveneens is nu te begrijpen, waarom juist de vloeistoffen, waarvoor de maximumspanning groot is, het gemakkelijkst verdampen. Ook verklaart deze theorie de afkoeling bij het verdampen. De moleculen met de grootste snelheid ontsnappen het eerst, het gemiddelde arbeidsvermogen van beweging der overige wordt dus kleiner, de temperatuur daalt.

Onder de *verdampingswarmte* verstaat men de warmte, noodig om 1 gram vloeistof over te voeren in damp van dezelfde temperatuur, terwijl de condensatiewarmte het aantal calorieën aangeeft, dat vrij komt bij den omgekeerden overgang. Beide zijn even groot. Gewoonlijk bepaalt men de laatste. In een kolf wordt de vloeistof aan het koken gebracht en de damp gevoerd door een spiraalbuis, welke in een calorimeter is geplaatst, waarin zich water bevindt van omgevingstemperatuur, zoodat de damp condenseert. Uit de waterwaarde van den calorimeter en de temperatuursstijging berekent men de bij het condenseeren afgestane warmte, uit de gewichtsvermeerdering de hoeveelheid gecondenseerd damp. Volgens de metingen van *Regnault* geldt voor de verdampingswarmte van *water* de formule: $W = 606{,}5 - 0{,}695\ t$; ze neemt dus af bij stijgende temperatuur; bij 0° 606,5, bij 100° 637.

Volgens *Favre* en *Silberman* bedraagt de verdampingswarmte van aether 91, zwavelkoolstof 94, terpentijn 69. Van alcohol is ze bij 0° 236, bij 20° 240,6, om dan weer af te nemen, zoodat ze bij 100° slechts 199 bedraagt. Zie ook de artikelen *Gassen* en *Warmte*.

Dampdichtheid noemt men het getal, dat aangeeft, hoeveel keer het gewicht van een hoeveelheid damp grooter is dan dat van een zelfde volume waterstof bij denzelfden druk en temperatuur. Ook neemt men wel lucht in plaats van waterstof. Daar een *onverzadigde* damp de Wet van *Boyle-Gay Lussac* volgt, is dit getal onafhankelijk van het volumen, de druk en temperatuur, waarbij de gewichtsbepaling geschiedt. Bij *verzadigde* dampen is de dampdichtheid afhankelijk van de temperatuur. Uit de bepaling der dampdichtheid volgt:

$$G = V \times s \times d \times \frac{p}{76} \times \frac{1}{1 + \alpha t},$$ waarin

s het soortelijk gewicht van waterstof of lucht, V het volumen in cm³, p de spanning van den damp, t de temperatuur en G het gewicht van den damp voorstelt. Om d te kunnen berekenen, moet dus G, V, P, en t bepaald worden.

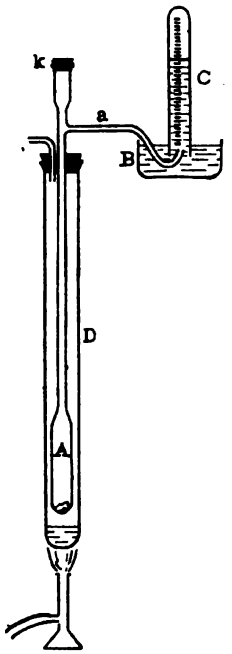

Dampdichtheid.

Van de verschillende methoden wordt die van *Victor Meijer* wel het meest gevolgd.

De vloeistof in D, (zie fig.), waarvan het kookpunt hooger moet liggen dan dat der te onderzoeken stof, wordt verwarmd. Hierdoor zet de lucht in A zich uit, zoodat luchtbellen door het water in B opstijgen. Dit houdt op, als de lucht in A de temperatuur der kokende vloeistof heeft aangenomen. Nu wordt de met water gevulde buis C boven de opening van a geplaatst. Een klein fleschje, waarin zich een nauwkeurig afgewogen hoeveelheid der te onderzoeken stof bevindt, laat men in A vallen. Bij de hooge temperatuur, die hier heerscht, springt het dunwandig fleschje, de vloeistof verdampt, hierdoor wordt een even groot volumen lucht verdrongen, welke in C wordt opgevangen. Van deze lucht bepaalt men het volumen, en den druk, terwijl haar temperatuur die der omgeving is. Het gewicht der verdrongen lucht is hieruit te berekenen, en daar het gewicht van den damp gelijk is aan dat der vloeistof, is ook de dampdichtheid te bepalen.

In de scheikunde dient de dampdichtheid ten opzichte van waterstof om het moleculair gewicht (zie aldaar) te bepalen.

Dampier, *William,* een Engelsch zeeman der 17de eeuw, werd geboren omstreeks het jaar 1652 te East-Coker in Somersetshire, deed op 14-jarigen leeftijd een reis als kajuitsjongen naar New-Foundland, diende in 1673 als soldaat in Indië, werd er gewond, na zijn genezing belast met het opzicht over een plantage op Jamaïca. Later verwierf hij aan boord van een kustvaarder een uitgebreide kennis der nabijgelegen gewesten, bevoer in 1665 en later met kapitein *Wren* de Campêchebaai enz., was daarna weder werkzaam op Jamaïca en keerde in 1678 naar Engeland terug. Op een nieuwen tocht naar Jamaïca kwam hij in aanraking met Flibustiers (zeeroovers), plunderde met hen eenige plaatsen op de Spaansche kust en de koloniën in Peru, landde met 40 man op de westkust van Amerika, voegde zich in de Golf van Mexico bij een anderen troep vrijbuiters en volbracht de avontuurlijkste tochten. In Augustus 1683 zeilde hij met kapitein *Cook* naar de kust van Guinea, rondom de zuidpunt van Amerika naar het eiland Juan Fernandez, voorts naar de Galapagos-eilanden en zette de expeditie voort na den noodlottigen dood van den gezagvoerder. Hij veroverde bij Guyaquil eenige schepen met slaven, alsmede eenige steden in de baai van Panama, waarna zijn schepen een verschillenden koers hielden. *Dampier* zeilde met kapitein *Swen* langs de kust van Mexico en vervolgens, na een rampspoedig gevecht tegen de Spanjaarden, naar Oost-Indië. Na een wreeselijken hongersnood, die tot muiterij onder het scheepsvolk aanleiding gaf, bereikte hij Mindanao, waar kapitein *Swen,* dien men wegens zijn ruwheid haatte, achterbleef, en vervolgens Manilla. Door tegenwind op de kust van China her- en derwaarts gedreven, ontdekte hij onderscheiden eilanden en stevende naar Nieuw-Holland. Bij de Nicobaren deed hij zich met 7 makkers aan land zetten en bereikte in een open boot, met veel moeite en gevaar, Benkoelen op Sumatra. Hier trad hij als kanonnier in Nederlandschen dienst, deserteerde en zwierf op goed geluk in Oost-Indië rond, totdat hij den 25sten Januari 1691 gelegenheid vond, zich naar Engeland in te scheepen. De beschrijving van zijn tochten, onder den titel „New voyage round the world" (1697—1707, 3 dln.) uitgegeven, bracht hem in betrekking met graaf *Oxford,* eersten lord der admiraliteit. Deze belastte hem met een ontdekkingsreis naar Nieuw-Holland, en *Dampier* verliet met het schip „Roebuck" in het begin van 1699 zijn vaderland, bereikte langs Brazilië Eendrachtsland op de westkust van Australië, ontdekte de Zeehondenbaai, zeilde naar Timor, voorts naar de westkust van Nieuw-Guinea, voer om Kaap Nabo heen, stevende langs de noordkust tot aan het eiland Schouten, begaf zich daarna oostwaarts, ontdekte onderscheiden eilanden en bereikte de zuidoostpunt van Nieuw-Ierland, waaraan hij den naam gaf van St. Georgeskaap. De naar hem genoemde Dampierstraat overtuigde hem, dat het oostwaarts gelegen land, door hem Nieuw-Brittannië genoemd, van de kust van Nieuw-Guinea gescheiden is. Wederom bereikte hij kaap Nabo, stevende naar Ceram en vervolgens naar Europa, leed schipbreuk bij het eiland Ascension, doch bereikte aan boord van een voorbijzeilenden Oost-Indiëvaarder zijn vaderland. In 1703 maakte hij zich gereed tot een nieuwen tocht, voerde in 1705 bevel over een schip in den Grooten Oceaan, kwam terug in 1706 en vergezelde van 1708 tot 1711 *Woodes Rogers* als loods op een reis om de wereld. Hij bereikte in 1709 het eiland Juan Fernandez, waar zijn komst aan *Alexander Selkirk* na een 4-jarig verblijf gelegenheid schonk, naar het vaderland terug te keeren, waaruit *Daniël de Foe* de stof ontleende tot het schrijven van zijn „Robinson Crusoe". Hij overleed in 1715 te Londen. Zijn naam is gegeven aan het geslacht *Dampiera* van *Brown* voor Australische planten uit de familie der *Campanulaceeën.* Behalve het genoemde werk schreef hij nog: „Two voyages tot Campeachy", „Discourse of winds, breezes, storms, tides and currents" (1699) en „Voyages to New-Holland" (1709).

Dampierarchipel is een eilandengroep aan de N.W. kust van den staat West-Australië, bestaande uit 20 rotsachtige eilanden, die door de Mermaidstraat in twee groepen verdeeld wordt.

Dampierland is een schiereiland aan de N. W.-kust van den staat West-Australië, tusschen 16° 30′ en 18° N.Br.; het wordt in het Oosten door Kingsont begrensd. Kaap Lévèque is het noordelijkste punt.

Dampierre is de naam van een gravengeslacht van Vlaanderen.

Dampierre, Willem, huwde in 1225 met *Margareta,* gravin van Vlaanderen, en was de vader van drie zonen.

Dampierre, Guy de, graaf *van Vlaanderen,* geboren in 1227 en overleden in 1305 te Compiègne, was de tweede zoon van *Willem* en *Margareta.* In 1251 nam hij reeds aan het bestuur deel, maar verkreeg eerst de grafelijke macht geheel in 1278. Het huwelijk van zijn dochter *Philippine* met den oudsten zoon van den koning van Engeland (1294) verbitterde *Filips den Schoone* van Frankrijk, die de verbeurdverklaring van de goederen van den graaf uitsprak en Vlaanderen door een leger liet bezetten. In 1300 moest *Guy* zich gevangen geven, en bleef tot aan zijn dood toe (1305) te Compiègne de gevangene van den Fransehen koning.

Dampierre, *Hendrik Duval* graaf *van,* een Oostenrijksch veldheer, werd omstreeks het jaar 1580 in het bisdom Metz geboren, diende eerst keizer *Rudolf II* in Hongarije en Zevenburgen onder *Basta* en *Ludwig Ragoczy,* overwon in 1604 *Bethlen Gabor,* werd echter kort daarna door *Stephan Bocskay* uit Zevenburgen verdreven en verdedigde in 1605 te vergeefs de vesting Gran tegen de Turken. Daarna werd hij tot kolonel bevorderd en bewees groote diensten in den oorlog tegen de Venetianen. Gedurende den Boheemschen opstand in 1618 veroverde hij met een saamgeraapt leger Bistritz en ontzette Budweis, doch moest daarna terugtrekken. In het volgende jaar behaalde hij met *Buquoi* en *Wallenstein* de zege op *Ernst von Mansfeld,* zoodat Weenen bevrijd werd van een dreigend gevaar, doch hij werd bij Wistritz naar Moravië teruggeworpen. In 1620 werd hij uitgezonden met 10 000 man, om *Bethlen Gabor* te bestrijden, en sneuvelde den 9den October bij een vermeteleu aanval op Pressburg.

Dampierre, *Auguste Henri Marie Picot* markies *van,* generaal der Fransche Republiek, den 11den Augustus 1756 te Parijs geboren, werd als luitenant bij de garde geplaatst en in 1791 als adjudant bij den maarschalk *Rochambeau.* Zijn revolutionnaire beginselen en zijn moed bezorgden hem in Augustus 1792 den graad van veldmaarschalk. Aan het hoofd eener divisie streed hij bij Valmy en Jemappes. In 1793 streed hij bij Maastricht, en werd door een overmachtig Oostenrijksch leger bij Aldenhoven aangegrepen en tot Luik teruggeworpen. In den rampspoedigen slag bij Neerwinden (18 Maart 1793) voerde hij bevel over het centrum. Na den afval van *Dumouriez* ontving hij het opperbevel over het gedemoraliseerde leger, hetwelk tot 30 000 man verminderd was. Toch moest hij, op last van de commissarissen der Conventie, aanvallenderwijze handelen. Zonder succes streed hij bij Condé den 6den Mei 1793 tegen de Verbonden Mogendheden, verloor er door een kanonskogel een been en overleed 2 dagen daarna.

Dampierstraat is een zeestraat tusschen de Papoesche eilanden Jéf Njè of Mios Manear en Batan Ta, ook wel straat Wai genoemd. Deze straat wordt door van de West komende schepen meestal gevolgd, om de noordkust van Nieuw-Guinea te bereiken.

Dampigheid is een bij paarden voorkomende ziekte. Hieronder worden samengevat gewone dampigheid en piepende of snuivende dampigheid, welke laatste meestal wordt aangeduid met den naam van *Cornage,* of ook wel met snuiven. Het is dan ook beter ze als twee geheel afzonderlijke gebreken te beschouwen.

Onder dampigheid is te verstaan die ziekelijke afwijking, waarbij het ademhalingsoppervlak in de longen is verkleind door een sleepend verloopende longontsteking, of anders een zoodanige afwijking, waarbij de elasticiteit der longblaasjes is verminderd, zoodat het uitademen van lucht wordt bemoeilijkt, terwijl ook bij sommige hartsgebreken dampigheid kan optreden. Als verschijnselen van dampigheid worden waargenomen een te groot aantal ademtochten, een groeve lange de ribkraakbeenranden en het moeilijk uitademen in twee tempo's. Deze verschijnselen kunnen gedeeltelijk of alle aanwezig zijn en treden veel duidelijker op den voongrond, zoodra het dier zich eenigen tijd snel verplaatst. Het is dikwerf voor een leek minder gemakkelijk waar te nemen, reden waarom het in den veehandel ook tot de koopvernietigende gebreken wordt gerekend.

Cornage heeft met de longen niets te maken en zetelt meestal in het strottenhoofd. De strottenhoofdsopening kan door spieren worden verwijd en door andere spieren worden vernauwd. Een spier trekt zich slechts samen door een prikkeling van de zenuw, die er naar toe loopt. Onder cornage verstaat men nu een zoodanige afwijking, waarbij de zenuwvezelen, die naar de verwijdende spieren van het strottenhoofd loopen, verlamd zijn. Meestal is die verlamming eenzijdig en dikwijls links. Doordat de verwijdende spieren zich niet meer kunnen samentrekken, wordt de strottenhoofdsopening, vooral bij sterke inspanning, zooals galoppeeren of zwaar trekken, door de vernauwende spieren zelfs verkleind en ontstaat een scherp, dikwijls piepend, snuivend of snorkend geluid, dat bij ergen graad ook belangrijk afbreuk kan doen aan de gebruikswaarde van het dier. Ook door vernauwing van de ovenige bovenste luchtwegen kan dit piepende geluid ontstaan. Cornage is eveneens een koopvernietigend gebrek en — dit met het oog op de fokkerij — nog meer erfelijk dan dampigheid.

Dampkring of *atmosfeer* (zie de plaat) noemt men het gasvormig omhulsel, dat de aarde als een holle kogel insluit en haar zoowel bij de omwentelende beweging om de as, als bij haar voortschrijdende beweging om de zon gestadig omgeeft. Men heeft grond voor het vermoeden, dat ook andere planeten, zooals Venus, Mars en Jupiter, van een soortgelijken dampkring voorzien zijn; bij de maan daarentegen heeft men tot nu toe geen spoor van een dampkring kunnen ontdekken. Ook het vermoedelijk uit gloeiende gassen bestaande omhulsel van het li-

Luchtspiegeling van water in de woestijn.

dhaam der zon noemt men dampkring. De dampkring onzer aarde is doorschijnend en bezit een dichtheid, die gemiddeld 800-maal geringer is dan die van water. Een luchtkolom, die zich van de oppervlakte der zee tot aan de bovenste dampkringsgrens uitstrekt, houdt bij normale drukking evenwicht met een kwikkolom van dezelfde oppervlakte en ter hoogte van 760 mm. De geheele dampkring drukt derhalve op de oppervlakte der aarde met hetzelfde gewicht, als een kwiklaag ter hoogte van 760 mm. of een waterlaag ter hoogte van 10,33 m. zouden doen. Die drukking bedraagt alzoo ruim 1 kg. per v. mm. en heet een atmosfeer (zie aldaar).

De drukking van den dampkring neemt af naarmate wij ons hooger boven de oppervlakte der aarde verheffen, daar dan de onder ons gelegen lagen geen drukking meer kunnen uitoefenen, zoodat men door het waarnemen van den luchtdruk de hoogte kan bepalen, waarop men zich bevindt. *Boyle* heeft bevonden, dat de drukking van den dampkring op verschillende hoogten afneemt volgens een geometrische reeks, wanneer die hoogten volgens een arithmetrische reeks toenemen. Bij geringe hoogten kan men aannemen, dat de barometer (zie aldaar en *Barometerwaarnemingen*), 1 mm. daalt voor elke 10,5 m. dat men stijgt; op 3000 m. hoogte is het bedrag echter reeds 15,4 m., en daar de afneming van den druk niet evenredig is met de hoogte, is men ook niet in staat, met behulp van den barometer de hoogte van den dampkring te bepalen. Het is derhalve onmogelijk te zeggen, waar de dampkring een einde neemt, doch het is duidelijk, dat men daar boven geen dampkringdeeltjes meer vinden zal, waar de centripetale kracht der aarde evenwicht maakt met haar aantrekkingskracht. Verder is uit het zichtbaar worden van meteorieten, uit de schemering en andere optische verschijnselen afgeleid, dat op ongeveer 300 km. hoogte de dampkringslucht nog aanwezig moet zijn. Hier is de dichtheid, die reeds op 75 km. nog slechts $^1/_{10000}$ van de dichtheid op zeeniveau bedraagt, echter zóó gering, dat wij ons deze lucht niet meer kunnen voorstellen en dat deze lagen niet meetellen bij de belangrijke rol, welke het luchtvormig omhulsel der aarde vervult. Uit waarnemingen over het zodiakaal licht op hooge breedten besluit *A. Wegener*, dat de bovenste grens der waterstofatmosfeer zou liggen bij 200 km. en de uiterste grens van het gashulsel, dat in de buitenste lagen uit het nog lichtere, wel is waar nog hypothetische, geocoronium bestaat, bij 600 km.

De zetel der meteorologische verschijnselen is in de onderste lagen — vermoedelijk in geen geval hooger dan 20—25 km. — te zoeken. Deze hoogte kan door den mensch niet bereikt worden, reeds wegens de te groote ijlheid der lucht. Wel heeft zich de mensch per luchtballon reeds boven de hoogste bergtoppen in den dampkring weten te verheffen, onder gebruikmaking van vloeibare zuurstof, die op groote hoogte ingeademd werd. Zoo kwam reeds *Glaisher* in 1862 tot 8860 m., *Berson* in 1894 tot 9150 en in 1904 met *Süring* tot 10 800 m., waarbij ze een temperatuur van —40° en een druk van 202 mm. waarnamen. Met behulp van onbemande ballons verkreeg men gegevens omtrent hoogere luchtlagen. In 1910 bereikte een kabelballon van het Mount-Weather Observatorium in N.-Amerika een hoogte van 7265 m. Een geheel vrije kleine gummiballon, voorzien van registreerapparaten, in 1908 bij Brussel opgelaten, steeg tot 29 040 m. De laagste temperatuur werd tot dusver op 14 800 m. gevonden, n.l. —85,6° C. en wel boven St. Louis in N.-Amerika in Januari 1905.

De drukking van den dampkring is niet altijd en overal even groot, zooals uit vergelijkende waarnemingen van den barometer op verschillende tijden en plaatsen blijkt. De afwisselingen zijn toevallige en regelmatige; de eerste ontstaan vooral door verandering van den warmtegraad, van de windrichting en van de hoeveelheid waterdamp, in den dampkring voorhanden, de laatste komen op gezette tijden van het jaar of van den dag terug. Op het noordelijk halfrond heeft men elken dag 2 tijdstippen, waarop de barometerstand het hoogst, en 2 andere, waarop hij het laagst is. Van de jaarlijksche afwisselingen is nog weinig bekend, doch men weet, dat op het noordelijk halfrond in de maand Januari de gemiddelde dampkringsdrukking het grootst is.

De dampkring, vroeger aangezien voor een element, bestaat uit een gasmengsel, dat wij lucht noemen en dat hoofdzakelijk uit stikstof en zuurstof is samengesteld, waaraan nog koolzuur en waterdamp als normale bestanddeelen kunnen worden toegevoegd, benevens geringe hoeveelheden ozon, ammoniak enz. In 1895 werd ook het argon door *Rayleigh* en *Ramsay* als bestanddeel der lucht ontdekt, later nog eenige andere, n.l. helium, krypton, neon en metargon, door *Ramsay* gevonden, deze laatste vier echter in zulke geringe hoeveelheden, dat zij verwaarloosd kunnen worden. Daarenboven bevat hij ook velerlei uitwasemingen, talrijke organische en anorganische stoffen. Tal van scheikundige omzettingen vinden in den dampkring plaats. Daarvan zijn de vorming van koolzuur bij de ademhaling van plant, dier en mensch en bij de verbranding en verrotting, ten koste van de zuurstof der lucht, en het omgekeerde proces, de vorming van zuurstof uit koolzuur, tengevolge van het assimilatieproces der planten, de voornaamste. Koolzuur en zuurstof volbrengen dus een kringloop in de natuur. Ook van de stikstof kan dit gezegd worden, al is dit dan ook nog niet in alle deelen bekend. Sommige planten toch kunnen met behulp van wortelbacteriën stikstof uit de lucht assimileeren, de zoogenaamde leguminosen. Bij rotting der stikstofhoudende organische stoffen komt stikstof in de atmosfeer terug. De zuurstof is daarom zulk een gewichtig bestanddeel, omdat zonder haar alle dierlijk leven ophoudt. Reeds wanneer de hoeveelheid zuurstof $^{16}/_{100}$ vermindert, is dit het geval. Bergbestijgers krijgen daardoor op groote hoogten last van de bergziekte, tenzij zij zich kunstmatig zuurstof verschaffen, zooals tegenwoordig bij luchtreizen tot groote hoogte algemeen geschiedt.

Terwijl de andere bestanddeelen min of meer

toevallig kunnen genoemd worden, al ontbreken koolzuur en waterdamp dan ook nergens in den dampkring, vormen althans in de lagere deelen stikstof en zuurstof de vaste bestanddeelen, die overal en te allen tijde in dezelfde verhouding worden aangetroffen. De hoogere lagen van den dampkring zouden, zooals reeds gezegd werd, volgens nieuwere hypothesen geheel uit waterstof en de nog hoogere uit geocoronium bestaan. Droge lucht bestaat uit:

	Stikstof	Zuurstof	Argon	Koolzuur.
Volumeprocenten	78,04	20,99	0,94	0,3
Gewichtsprocenten	75,46	23,19	1,30	0,05

Het zuurstofgehalte der lucht kan worden bepaald door een bepaald volume droge en koolzuurvrije lucht te leiden over zuurstof opnemende stoffen, zooals phosforus, gloeiend koper en dergelijke. Uit de gewichtsvermeerdering dier stoffen of uit de volume-afname der lucht wordt dan het percentage aan zuurstof gevonden. Hetgeen overblijft, is stikstof. De hoeveelheid waterdamp, die in den dampkring voorkomt, kan zeer verschillend wezen. Hij ontstaat door verdamping van water aan de aardoppervlakte en is onzichtbaar. Neemt de hoeveelheid er van echter sterk toe, dan heeft en, als de lucht er ten slotte mee verzadigd is, condensatie plaats, en als neerslag komt het water uit den dampkring op aarde terug, om gedeeltelijk opnieuw te verdampen (zie *Klimaat* en *Vochtigheid*). Het gehalte aan waterdamp kan behalve langs physischen weg (zie *Hygrometer*) ook chemisch worden bepaald, door een bepaald volume lucht te leiden door waterdamp opnemende stoffen als chloorcalcium en hiervan de gewichtstoename te bepalen. Evenzoo geschiedt de koolzuurbepaling met behulp van koolzuurstofopnemende stoffen, bijv. natronkalk, kalkloog enz. (Zie verder de artikelen over de betreffende gassen.) De regen is van veel belang, ook omdat hij de lucht schoon wascht, met andere woorden van allerlei organische en anorganische schadelijke bestanddeelen bevrijdt. Het aantal stofdeeltjes, dat de lucht bevat, is vooral in steden zeer groot, meer in het bijzonder in industriestreken, neemt echter overal met de hoogte af. Aan den Monte Mottorone bij Baveno vond *Aitken* met zijn stofjesteller in 1 kub. cm. lucht:

Relatieve hoogte.	Aantal stofjes.
0 m.	4700
300 „	3300
460 „	2200
600 „	1450

Daarentegen kan het in groote steden des winters (als er gestookt wordt) tot 50 000 bedragen. Gemiddeld bevat 1 kub. m. stadslucht 5 milligram stof, zoodat dus een luchtlaag van 1 m. dikte, bijv. boven Berlijn, meer dan 300 kg. stof bevat.

Uit de ballonwaarnemingen is gebleken, dat de verticale luchtstroomingen op gemiddelde breedte slechts stijgen tot een hoogte van 11 km. Alleen in deze benedenste laag van den dampkring, door *Teisserene de Bort*, de *troposfeer* genoemd, waaien de winden en condenseert de waterdamp tot wolken. Door de horizontale en de verticale luchtstroomen worden de gassen, waaruit de dampkring bestaat, voortdurend gemengd, zoodat de samenstelling nagenoeg dezelfde blijft. Aan den aequator is de hoogte der troposferen iets grooter, aan de pool aanmerkelijk kleiner. Boven deze laag strekt zich de *stratosfeer* uit, als het gebied, waar de dampkring in rust verkeert. Hier blijft de temperatuur bij toenemende hoogte geruimen tijd dezelfde (± 55°) en daalt dan langzaam; door het ontbreken der stroomingen komen de gassen met het grootste soortelijk gewicht (zuurstof en stikstof) beneden, terwijl het lichtere waterstofgas omhoog stijgt. Op een hoogte van 70 km. bevat de lucht slechts 24 % stikstof en 1,3 % zuurstof, terwijl op 100 km. bijna uitsluitend waterstof aanwezig is.

Literatuur: J. Hann, Die Zusammensetzung der Atmosfäre (Meteorol. Zeitschrift 1903); *A. Wegener*, Untersuchungen über die obersten Atmosfärenschichten (Physikal. Zeitschrift 1911).

Optische verschijnselen in den dampkring. 1. *Straalbreking.* Daar de dampkring der aarde uit lagen van verschillende dichtheid bestaat, zullen de lichtstralen op hun weg door de atmosfeer voortdurend gebroken worden; deze straalbreking maakt, dat de waargenomen richting eener ster niet overeenkomt met de werkelijke (zie verder hierover *Breking van het licht*). Een abnormaal sterke breking komt soms voor, als de temperatuur aan de aardoppervlakte veel lager is dan die der hoogere luchtlagen; de horizon schijnt dan veel verder; kuststrooken, op gewone dagen onzichtbaar wegens den bolvorm der aarde, worden duidelijk gezien. Ook het omgekeerde verschijnsel is soms waar te nemen.

2. *Luchtspiegeling* naar boven ontstaat, als de benedenste luchtlagen sterk zijn afgekoeld. Een lichtbundel a_1 door A uitgezonden (zie fig. 1) wordt dan in de opvolgende lagen telkens gebroken van den normaal op het invalsvlak af; bij c

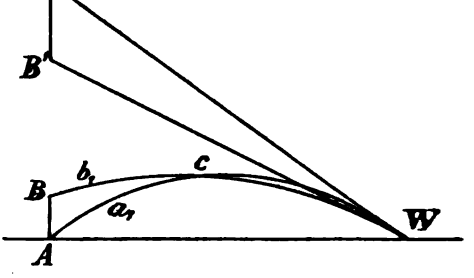

Fig. 1. Dampkring.

is de hoek van inval bijna 90° geworden, zoodat hier totale terugkaatsing optreedt; een waarnemer in W ziet het punt A in A_1. Hetzelfde geschiedt voor een bundel b_1, uitgezonden door B. In de figuur snijden de bundels elkaar; het beeld zal nu omgekeerd zijn. Is daarentegen de breking, die b_1 ondergaat, ongeveer even groot als die van a_1, dan verschijnt het beeld rechtopstaand. Soms treden er in de brekende lagen kleine, snel afwisselende veranderingen op, die

maken, dat het beeld voortdurend in andere richting wordt waargenomen. Dit geeft de verklaring van het eigenaardige verschijnsel, dat bij de bekende *fata morgana* dikwijls geheele steden worden waargenomen, als luchtspiegeling van slechts enkele huizen, en een groepje soldaten den indruk van een groot leger kan geven.

Een luchtspiegeling naar beneden kan optreden als op zonnige dagen de aardoppervlakte sterk wordt verwarmd, zoodat de ermee in aanraking zijnde luchtlagen een hoogere temperatuur krijgen dan de volgende lagen. Fig. 2 maakt duidelijk, hoe de lichtstralen door een punt *A*, boven de verwarmde luchtlaag gelegen, meer en

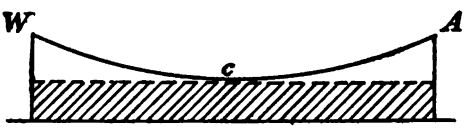

Fig. 2. Dampkring.

meer worden gebroken en ten slotte teruggekaatst. Het horizontale vlak in *c* werkt als een spiegel, hetgeen bij den waarnemer den indruk opwekt, dat hij een watervlak aanschouwt (zie de Plaat). Ook in ons land is dit verschijnsel dikwijls te zien in streken, waar men een ruim vergezicht heeft. Zijdelingsche spiegeling kan soms worden waargenomen, als twee naast elkaar gelegen luchtlagen aanmerkelijk in temperatuur verschillen.

3. *Het flikkeren der sterren* is een gevolg der voortdurende dichtheidsveranderingen der atmosfeer, waardoor men de ster telkens weer in iets andere richting ziet. Daar bovendien de verschillende lichtsoorten verschillende breekbaarheid bezitten, zal ook de kleur der ster telkens een andere zijn. In kijkers ziet men de sterren niet als lichtende punten, maar als schijfjes, waarvan de middellijnen des te grooter zijn, naarmate de trillingen der atmosfeer sterker zijn.

4. *Halovorming van zon en maan.* Een volledige halo is afgebeeld in fig. 3. Ze bestaat uit

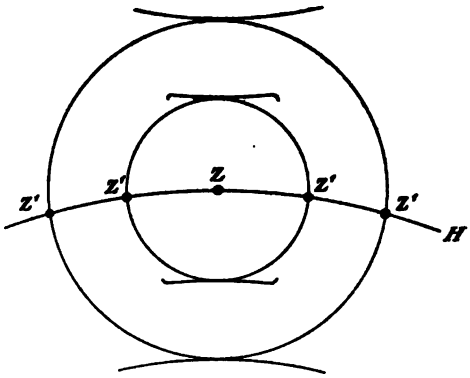

Fig. 3. Dampkring.

twee ringen met stralen van 22° en 46°, met een aantal bijzonnen. Beide ringen zijn zwak gekleurd, met rood naar binnen en blauw-groen buiten; ook de meer heldere bijzonnen vertoonen dezelfde kleurovergangen. Ook is veelal een ongekleurde horizontale streep *H* aanwezig, gaande door de bijzonnen. Een halo ontstaat, doordat de zonnestralen worden gebroken door hoog in den dampkring zwevende kleine ijskristallen. Deze kristallen van het hexagonale stelsel hebben meestal òf een zuilvormige òf een plaatvormige gedaante. Evenals een blad papier al vallend schommelen zal om den stand, waarin de luchtweerstand het grootst is, zullen ook deze kristallen, langzaam vallend, zich zoo plaatsen, dat aan deze voorwaarde voldaan wordt. De zuiltjes hebben dus een der zijvlakken, de plaatjes hun basisvlak naar beneden gericht. De lichtstralen der zon, welke door een der andere zijvlakken der eerstgenoemde kristallen binnendringen, zullen een afwijking krijgen als in een prisma met een brekenden hoek van 60°. Zoowel theoretisch als proefondervindelijk kan men bewijzen, dat alleen de lichtstralen, welke zoodanig invallen, dat ze in het prisma een minimum van afwijking ondervinden, *kunnen waargenomen worden.* Door een brekenden hoek van 60° en een brekingsindex van 1,3 bedraagt deze afwijkend 22°, terwijl zij voor blauw iets grooter is dan voor rood. Rondom de zon zullen wij dus een gekleurden ring moeten waarnemen, waarvan de straal ongeveer 22° bedraagt.

Het ontstaan van den buitensten ring is toe te schrijven aan de lichtstralen, die door het grondvlak binnendringen en door het naar beneden gerichte zijvlak uittreden. Daar de brekende hoek nu 90° is, vindt men voor de kleinste afwijking een waarde van 46°.

De bijzonnen worden veroorzaakt door de breking der lichtstralen in de plaatvormige kristallen; daar deze alle ongeveer in denzelfden stand zweven, is de lichtsterkte veel grooter dan in de ringen.

De horizontale witte ring *H* ontstaat door de directe terugkaatsing der lichtstralen tegen de zijvlakken der kristallen; de aanrakingsbogen zijn het gevolg van het schommelen der plaatvormige kristallen voor hun horizontalen stand. De soms waargenomen *tegenzon*, op 180° afstand der zon op den ring *H* gelegen, wordt verklaard uit een breking en tweemaal inwendige terugkaatsing van lichtstralen in ijskristallen. De *lichtzuilen* zijn dikwijls zeer duidelijk zichtbaar even vóór den zonsopgang, en hebben den vorm van zeer sterk lichtende strepen, die van de zon af verticaal naar boven loopen. Zij zijn te verklaren uit de terugkaatsing der lichtstralen tegen de basisvlakken der ijsplaatjes. Het boven besprokene geldt ook voor de lichtstralen, welke door de maan worden teruggekaatst.

5. *Kransen of ringen* noemt men de cirkels om zon en maan. De binnenkant is steeds blauw, de buitenkant violet gekleurd. Dikwijls ziet men meerdere ringen, die alle dezelfde kleurschakeering vertoonen. Ze worden veroorzaakt door buiging van het licht door de ijskristallen en waterdroppels (zie *Buiging*) en ontstaan dus op dezelfde wijze als de gekleurde ringen, die men waarneemt, als men door een beslagen ruit ziet naar een lantaarn.

6. *Regenboog.* Terwijl wij voor de beschrij-

ving moeten verwijzen naar het desbetreffend artikel, zij hier alleen opgemerkt, dat de theorie van *Descartes*, volgens welke het verschijnsel veroorzaakt wordt door terugkaatsing en tweevoudige breking der lichtstralen in regendroppels, niet in staat is een volledige verklaring te geven. Op de juiste, door *Airy* ontwikkelde theorie kunnen we niet nader ingaan.

7. *Kleur van den hemel.* De stofdeeltjes, in de lucht aanwezig, kaatsen het licht terug naar alle kanten; bij aanwezigheid van veel rook of nevel schijnt de hemel wit. Ten opzichte van de luchtdeeltjes zelve gedragen de lichtstralen zich geheel anders. De lichtgolven buigen zich om deze kleine deeltjes heen, en wel des te gemakkelijker, naarmate hun golflengte grooter is. Daar deze voor rood licht ongeveer het dubbele is van die voor blauw en violet, is het te begrijpen, dat de luchtdeeltjes de roode stralen kunnen doorlaten, maar de blauwe naar alle kanten terugkaatsen, (*Rayleigh* 1871). Deze teruggekaatste stralen doen ons het hemelgewelf blauw schijnen. Meteen geeft deze theorie de verklaring, waarom wij bij zonsondergang deze rood zien. Intusschen speelt vermoedelijk ook de absorptie van sommige lichtsoorten door de in de atmosfeer aanwezige waterdamp hierbij een rol.

Literatuur: *J. Hann*, Lehrbuch der Meteorologie (2de druk Leipzig 1906) met literatuur; *H. H. Hildebrandson et L. Teisserenc de Bort*, Les bases de la Météorologie dynamique (2 dln., Parijs 1898—1907); *Pernter—Exner, Meteorologische Optik* (1910).

Electrische verschijnselen in den dampkring. Tusschen elk punt der vrije atmosfeer en het aardoppervlak blijkt een electrisch spanningsverschil te bestaan, dat bijna altijd toeneemt bij grootere stijghoogte. Meestal is de atmosfeer positief geladen en de aarde negatief; alleen na onweersbuien kan de toestand tijdelijk omgekeerd zijn. In het vrije veld verandert de potentiaal slechts bij verticale verplaatsing; deze verandering is steeds van de orde van 100 Volt per meter (potentiaalgraduent). Hoewel het waarnemingsmateriaal — vooral wegens het ontbreken der gegevens boven den zeespiegel — nog zeer onvolledig is, heeft men toch reeds het bestaan van een *dagelijkschen* en een *jaarlijkschen* gang kunnen aantoonen. Des daags is de graduent iets grooter dan 's nachts; terwijl verder 's winters de waarde stijgt tot 450 om in het voorjaar snel te dalen tot 100. De aanwezigheid van veel stofdeeltjes maakt de graduent kleiner; ditzelfde wordt veroorzaakt door lagen barometerstand en door hooge temperatuur van den dampkring, terwijl de relatieve vochtigheidstoestand geen invloed uitoefent. In hoogere lagen daalt de potentiaal veel langzamer; zoo is op 1000 m. de graduent 20 Volt per meter, en op 3000 m. slechts 10. Bij regen of sneeuw stijgt de graduent tot 1000, bij onweer tot 10 000.

Aan *Elster* en *Geitel* gelukte het uit de ionentheorie een verklaring te vinden voor de genoemde verschijnselen. Gewoonlijk wordt de dampkringslucht als een volkomen isolator beschouwd; in werkelijkheid bezit ze echter steeds een zeker geleidingsvermogen. Reeds aan *Coulomb* was het bekend, dat een geladen lichaam, hoe goed ook van de aarde geïsoleerd, toch langzamerhand zijn lading verliest. Vroeger werd de oorzaak gezocht in de aanwezigheid van stofjes of van waterdamp; tegenwoordig schrijft men het geleidingsvermogen der lucht toe aan het voorkomen van vrije ionen. Evenals een in water opgeloste stof is ook de lucht gedeeltelijk geïoniseerd (zie *Electrolyse* en *Ionentheorie)*; een aantal deeltjes zijn dus gesplitst in positieve en negatieve ionen. Met behulp der *ionenteller van Ebert* kan men meten, hoe groot de gezamenlijke lading van alle gelijknamige ionen, in een bepaalde ruimte aanwezig, is. Men vindt hiervoor een groote waarde, maar bovendien altijd een overmaat van positieve ionen. Een geladen lichaam trekt de tegengesteld geladen ionen aan, en zal dus des te sneller zijn lading verliezen, naarmate het aantal vrije ionen grooter is; de electrische toestand van den dampkring moet dus nauw samenhangen met het ionengehalte der lucht. Werkelijk vertoont dit laatste een minimum in den winter, en een maximum in den zomer. Daar stofdeeltjes gemakkelijk vrije ionen adsorbeeren, zal het geleidingsvermogen van troebele lucht kleiner zijn dan dat van zuivere lucht; het potentiaal verval op heldere dagen blijkt dan ook kleiner te zijn dan op nevelige.

Het is nog niet geheel opgehelderd, waarom de lucht gewoonlijk een overmaat van positieve ionen bevat. *Elster* en *Geitel* zoeken de verklaring in de grootere diffusiesnelheid der negatieve ionen; *Ebert* neemt aan, dat bij dalenden barometer er uit de capillaire openingen van de aardoppervlakte een stroom van positieve ionen vrij komt, terwijl *Wilston* en *Gerdien* er op wijzen, dat ovenverzadigde waterdamp eerder rondom negatieve ionen condenseert dan om positieve; de eerste worden hierdoor vastgelegd.

Wordt het spanningsverschil tusschen twee wolken of tusschen een wolk en de aarde zeer groot, dan treedt er een ontlading op in den vorm van een bliksemstraal. Volgens metingen van *Pockels* is de ontladingsduur $^1/_{1000}$ sec. en de maximale stroomsterkte niet minder dan 10 000 Ampère.

Het tamelijk zeldzaam waargenomen *St. Elmusvuur* (zie aldaar) is een gevolg van een inductiewerking der sterk geladen atmosfeer op spitse geleiders, waardoor de tegengestelde electriciteit van deze spitsen stroomt.

Literatuur: H. Mache en *E. v. Schweidler*, Die atmosfärische Elektrizität („Die Wissenschaften", Brunswijk 1909).

Dampkringslucht. *Zie Dampkring.*

Damplanken of *baardplanken* zijn ingeheide zware planken, welke dicht tegen en in elkander sluitende een damwand vormen. Zij dienen om in den grond een zooveel mogelijk waterdichte afsluiting te vormen.

Onder de slagdrempels van sluizen wordt bijv. een rij damplanken aangebracht, om te voorkomen dat de sluis onderloopsch wordt. Damplanken, welke zwaarder zijn dan 10 cm., worden gewoonlijk dampalen genoemd.

Tot voor eenige jaren werden de damwanden alleen uit hout vervaardigd, tegenwoordig past men ook gewapend-betonplanken toe of, in zeer

handen grond, ijzeren platen, die met sponningen in elkander sluiten.

Literatuur: Plasschaert, Leerboek der Waterbouwkunde (3de druk door *B. Helweg*, Arnhem 1914).

Dampspanning is de druk, die een damp uitoefent. Zie *Dampen*.

Damrémont, *Charles Marie Denis* graaf *van*, een Fransch generaal, den 8sten Februari 1783 te Chaumont in het departement Haute-Marne geboren. In 1813 werd hij kolonel, in 1821 maréchal de camp, in 1830 luitenant-generaal en in 1835 pair. Toen de onderneming van maarschalk *Clausel* tegen Constantine mislukt was, werd *Damrémont* de leiding eener nieuwe expeditie opgedragen. Bij den aanval op Constantine werd hij door een kanonskogel gedood, den 12den October 1837.

Damrif. Zie *Koraalriffen*.

Damrosch, *Leopold*, een Duitsch toonkunstenaar, den 22sten October 1832 te Posen geboren, werd oorspronkelijk opgeleid als geneeskundige en promoveerde in 1854 te Berlijn ook tot dr. med., doch wijdde zich toen aan de muziek, werd violist, werkte als kapelmeester bij verschillende kleine operagezelschappen en kreeg ten slotte een benoeming aan de hofkapel te Weimar, waar zijn verkeer met *Liszt, Von Bülow, Tausig, Cornelius, Brendel* e.a. van grooten invloed was op zijn verdere ontwikkeling; hier kwam hij in nauwere aanraking met *Wagner's* kunst. Van 1858 tot 1860 was hij leider van de „Philharmonische Gesellschaft" te Breslau, waar hij ook kwartetavonden organiseerde, en een koor- zoowel als een orkestvereeniging in het leven riep; eenigen tijd was hij kapelmeester aan het „Stadttheater" en maakte ook concertreizen met *Von Bülow* en *Tausig*. In 1871 ging hij naar New-York, waar hij spoedig een grooten invloed op het muziekleven uitoefende: hij bracht er een mannenzangvereeniging tot grooten bloei, stichtte in 1873 een „Oratorio Society", in 1878 de „New York Symphony Society" en verwierf door zijn concerten in Steinway Hall de gestaakte concerten van het Thoma-orkest. Verder leidde hij in 1881 het eerste groote New-Yorksch muziekfeest. Zijn arbeid was van groot belang voor de verbreiding der Duitsche muziek in New-York. Toen in 1884 de Italiaansche opera van de „Metropolitian-Oper" failliet ging, bewerkte *Damrosch* de oprichting van een Duitsche Opera, waarbij hij zelf als dirigent fungeerde en waarmede hij o.m. uitnemende *Wagner*-opvoeringen gaf. Hij overleed kort daarop, den 15den Februari 1885.

Ook als componist is *Damrosch* werkzaam geweest; hij schreef o.m. liederen, werken voor viool, voor orkest, voor koor en orkest, e.a.

Damsluis is een sluis, welke dient tot afdamming van eenig water. Zulke sluizen veroorzaken een stijging van den waterspiegel bovendams en worden in ons land gewoonlijk aangelegd voor het stellen van militaire inundaties.

Een damsluis bestaat uit een paar landhoofden en bij breede wateren ook nog uit een of meer tusschengelegen penanten (pijlers), welke alle voorzien zijn van sponningen, waarin één of meer rijen schotbalken ter afsluiting kunnen geplaatst worden. Zulke militaire inundatiesluizen vinden wij o.a. in den Vaartschen Rijn en in den Krommen Rijn. De damsluis met 8 penanten in de Donge bij Geertruidenberg dient zoowel voor militaire inundatie, als tot afsluiting bij hooge buitenwaterstanden.

Damspel. Omtrent het tijdstip waarop dit spel is uitgevonden, tast men heden nog in het duister. Zeker is echter, dat het reeds 2000 jaar v. Chr. door de Egyptenaren werd beoefend. Koning *Ramses* is op de muren van zijn paleis afgebeeld, damspelend met een hoog personage en met de vrouwen van zijn hofhouding. Ook in *Homerus'* Odyssee (Boek I) wordt het damspel reeds genoemd. Afgaande op antieke voorstellingen, werd het toen gespeeld op een vierkant met 25 ruiten en ieder had 5 kegelvormige steenen. Bij de opgravingen in Cyprus in 1908 door Dr. *Max Richter* vond men een rijk versierde ivoren doos, met op de bovenzijde een dambord en platronde, ivoren schijven voor spelmateriaal. Alles wees er op, dat dit kunstwerk ontstaan was in den tijd van *Homerus*, omstreeks 1200 jaar v. Chr. Men neemt aan, dat de Phoeniciërs dit spel naar Griekenland brachten, vanwaar de Romeinen het overnamen. Een Moorsch schaakspeler bracht het naar Spanje en maakte het ingewikkelder met 12 steenen voor iederen speler op een bord met 64 velden (het schaakbord). Zoo speelt men het thans nog in Engeland, Duitschland, Rusland, Spanje en Italië. In 1723 werd het te Parijs door een Pool gewijzigd en zoo wordt het thans nog onder den naam van Poolsch damspel beoefend in ons land, Frankrijk en België, op een bord met 100 velden, verdeeld in 10 rijen, elk van 10 velden, om het andere licht en donker gekleurd. Het damspel wordt gespeeld tusschen twee personen of groepen. Men plaatst het bord zoo, dat de lange lijn van de bespeelde velden (in Nederland de donkere) uitgaat van de linkerzijde van elken speler. De bespeelde velden worden gerekend van 1 tot 50 genummerd te zijn: boven links 1, verder naar rechts 2, 3, 4, 5; tweede lijn links 6 enz. Men speelt met 20 witte en 20 zwarte schijven. De zwarte staan op de velden van 1 tot 20; de witte op die van 31 tot 50. Bij loting bepaalt men de kleur. De gang der stukken is schuin vooruit, telkens één ruit, uitgezonderd bij het slaan van een of meer vijandelijke stukken. Dan moeten zij zoowel voor- als achteruit daar overheen springen. Een schijf, die de bovenste lijn van het bord (daar waar de tegenstander zit) heeft bereikt, wordt met een tweede gelijke schijf gekroond en heet *dam*. De dam gaat voor- of achterwaarts geheel of gedeeltelijk de vrije velden doorloopende van elke lijn, die zij bestrijkt of waarop zij door veranderde richting bij het slaan kan komen. Men neemt (slaat) een schijf van den tegenstander, wanneer deze op een onmiddellijk aangrenzend veld staat en het daarachter gelegen donkere veld onbezet is. De dam slaat op gelijke wijze de in haar loop vrijstaande vijandelijke stukken, telkens met minstens één open veld er achter. Slaan is verplicht en de meeste stukken moeten geslagen worden. Dam of schijf zijn daarbij van gelijke waarde. Wie, aan de beurt zijnde, geen schijven

meer over heeft of vast gezet is, is verloren. Bij ernstig spel worden de partijen genoteerd en een wedstrijdklok gebruikt ter controleering van het vastgestelde aantal zetten, dat ieder per uur doen moet. Als regel 25.

In Canada speelt men dam op een bord met 144 ruiten, verdeeld in 12 rijen van 12 ruiten, om den andere licht en donker gekleurd. De regels zijn bijna dezelfde. Wit en zwart hebben ieder 30 schijven. Voor inzetten van 1000 en meer dollars worden aldaar kampioenschappen verspeeld. In Nederland wordt nooit om geld gespeeld. Verder kent men nog het „Qui perd gagne" (Wie verliest wint) en het Friesche damspel, dat bijna niet meer beoefend wordt.

In Frankrijk wordt het Poolsche Damspel het eerst en het meest beoefend. Het wordt daar even veelvuldig gespeeld als bij ons kaartspel. „L'Egide de Pallas" bevat in 1727 al verhandelingen over het damspel. Frankrijk leverde het eerst beroemde meesters op *en* hield het eerst internationale tournooien. De Franschman *Isidore Weiss* was van 1895 tot 1912 wereldkampioen; zijn landgenoot Dr. *Molimard* versloeg hem in een match van 20 partijen te Parijs in 1912 en in hetzelfde jaar ging zijn titel over op onzen landgenoot *Herman Hoogland* Jr. te Utrecht.

Na Frankrijk is het damspel in Nederland het meest beoefend. Het allereerst in N.-Holland, in de Beemester, waar *Aris de Heer* (geb. in 1806, overd. 1874), Nederland's beroemdste dammer, woonde. De families *De Heer* en *Nooms* behooren heden ten dage nog tot de beste dammers in ons land. Een zoon van *Aris de Heer, Klaas,* won in Amiens (1886) in een internationalen wedstrijd den 3den prijs. De eerste groote damclub werd in 1899 te Rotterdam opgericht, genaamd „Constant". De tweede te Amsterdam in 1900 als „Vereenigd Amsterdamsch Damgenootschap" (V. A. D.). Beide clubs staan nog aan de spits. Sedert dien tijd dateert het groote damleven in Nederland. Door de propaganda van den meester *J. de Haas,* kampioen van Nederland van 1902 tot 1913, en die der beide genoemde clubs met (het spelen van simultaanpartijen (spelen van één tegen velen) werden overal damclubs opgericht. In 1906 werd de „Nationale Dambond" gesticht en de „Algemeene Nederlandsche Dambond". In 1911 vereenigden zich deze lichamen tot den „Nederlandschen Dambond". Deze is te Amsterdam gevestigd en Koninklijk goedgekeurd. Aangesloten zijn 40 vereenigingen, die eveneens Koninklijk zijn goedgekeurd. Het officiëel orgaan is „Het Damspel", dat maandelijks verschijnt. De bond schrijft zoo mogelijk ieder jaar een wedstrijd uit om het kampioenschap van Nederland, waarvan *Herman Hoogland Jr.* sinds 1913 de houder is. Verder wordt ieder jaar een competitiewedstrijd voor de aangesloten clubs gehouden in 3 klassen. In de hoogste klasse is het V. A. D. sinds eenige jaren kampioen. Tot de jongste instellingen behooren de wedstrijden om den titel van „meester", waaraan alleen hoofdklassespelers kunnen deelnemen.

De belangrijkste wedstrijd, door dien bond gearrangeerd was de internationale te Rotterdam in 1912, waar de Nederlanders *H. Hoogland* en *J. de Haas* als 1 en 2 aankwamen, de Fransche meesters *Isidore Weiss* en Dr. *Molimard* als 3 en 4.

Nederland telt vele bekwame problemisten. De belangrijkste internationale wedstrijden, door Nederlanders gespeeld zijn: November 1904: match van 10 partijen (tusschen *J. de Haas* en *I. Weiss* van Parijs. Resultaat gelijk spel; Mei 1907: match van 20 partijen, tusschen *J. de Haas* en *Weiss.* Resultaat *Weiss* wint met 1 partij; Juni 1909: Internationale wedstrijd te Parijs. De Nederlanders *De Haas* no. 3 en *Battefeld* no. 5.

Literatuur: G. Baledent, Le damier (Amiens 1883—1886, 4 dln.), een encyclopaedie, inhoudende alles wat vóór 1886 op het gebied van het damspel verscheen; *Barteling, Traité théorique et pratique du jeu de dames* (Amiens 1901; 2de druk St. Quentin 1902); *C. H. Broekkamp,* De damspeler (Amsterdam 1907); *J. de Haas* en *Ph. L. Battefeld,* Het damspel. Theorie en practijk (Gouda 1908); *I. Weiss,* Tactique et stratégie du jeu de dames (Marseille 1909); *I. Mijer,* Dammen (Gouda 1909, herdrukt 1915); *C. H. Broekkamp,* Damstudies (Baarn 1909); *dezelfde,* De dammer. Verhandeling over de gewijzigde centrumopening (Baarn 1910); *De Haas* en *Battefeld,* Voor het dambord (Gouda 1912).

Damsterdiep is het kanaal, dat van Groningen over Appingedam naar Delfzijl loopt en reeds in 1598 werd gegraven, en waarin de voormalige riviertjes Fivel en Delf werden opgenomen. Na langdurige geschillen tusschen de Stad en de Ommelanden werd het in 1653 gedeeltelijk uitgediept, terwijl nieuwe verbeteringen in 1704 en nogmaals in 1791 en 1792 tot stand kwamen. In 1819 werd het Damsterdiep van het W. van Appingedam (of den Dam), waarnaar het kanaal genoemd is, door het graven van een nieuw kanaal ten Z. langs deze stad gelegd. Het kanaal heeft een lengte van 30,9 km. en bestaat uit één enkel pand. De kleinste diepte bedraagt 1,70 m., de geringste breedte 10 m.

Dam van Isselt, *Edmond Willem van,* een Nederlandsch staatsman en dichter, werd den 20sten Februari 1796 te Breda geboren en was oorspronkelijk voor den krijgsdienst bestemd, zoodat hij reeds op zijn 10de jaar als kadet-adspirant der artillerie de militaire school te Amersfoort bezocht; doch na verloop van 3 jaar, bij de dreigende inlijving des vaderlands in het Fransche keizerrijk, zeide hij die loopbaan vaarwel, om zich aan de middelbare school te Maastricht voor te bereiden voor de studie der godgeleerdheid. In 1812 werd hij student te Utrecht en droeg er op het gezelschap „Utile dulci" zijn eerste dichtproeven voor, die in 1816 onder den titel „Eerstelingen" verschenen. In 1813 liet hij de studie varen, om zich als 2de luitenant der dragonders bij het leger te voegen. Op zijn 19de jaar trad hij in het huwelijk, werd vervolgens door den koning tot heraut van wapenen benoemd en vestigde zich op het kasteel Ravenstein bij Geldermalsen. In 1829 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en onderscheidde er zich zoowel door zijn rede-

naarstalent, als door zijn vrijzinnigheid. Toen de Belgische opstand uitbarstte, organiseerde hij een bataljon jagers, naar hem „Jagers van van Dam" genoemd, en nam als majoor daarvan deel aan den Tiendaagschen veldtocht. Tot in Mei 1849 bleef hij lid van de Tweede Kamer, en in 1852 werd hij gekozen tot lid der Eerste Kamer. Hij overleed te Ravenstein den 9den Februari 1860.

Behalve reeds genoemde „Eerstelingen" gaf hij in 1820 een bundel „Gedichten" uit, en leverde, behalve eenige afzonderlijk uitgegevene van grooteren omvang, zooals: „Hulde aan de helden van Huisduinen", „Fanatisme", „Leonore en Lotje", „Hassan of de Negers" en „Chattam", een aantal gedichten in verschillende jaarboekjes. Zijn gedicht op het 2de eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool in 1836 werd naast die van *M. C. van Hall* en *Sloet tot Oldhuis* een bekroning waardig geacht.

Dam van Isselt, *Jacob Thomas Theodoor Carel van,* den 8sten Juni 1842 te Amersfoort geboren, werd in 1861, na zijn studiën aan de Koninklijke Militaire Academie te hebben volbracht, benoemd tot 2den luitenant der infanterie. Het grootste gedeelte van zijn militaire loopbaan heeft hij bij het onderwijs doorgebracht: van 1876 tot 1890 (de laatste tien jaren als directeur van den hoofdcursus) stond hij te Kampen aan het hoofd van de militair-wetenschappelijke studiën. In laatstgenoemd jaar tot majoor bevorderd, werd hij drie jaren daarna aangewezen tot hoofdofficier voor het Reservekader, zijn eigen schepping, ingesteld bij K. B. van den 29sten September 1893; in 1897 volgde zijn promotie tot kolonel-commandant van het 8ste regiment infanterie te Arnhem, in 1898 de eenvolle benoeming tot gouverneur van de Koninklijke Militaire Academie, en in November 1900 verwisselde hij deze waardigheid met die van generaal-majoor, inspecteur van het militair onderwijs te 's-Gravenhage. Reeds twee jaren later werd hij benoemd tot lid en voorzitter van den centralen gezondheidsraad, een uitvloeisel van de Gezondheidswet van den 21sten Juni 1901 betreffende het Staatstoezicht op de volksgezondheid, welk ambt hij tot in 1912 bekleedde. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De kogelbaan der getrokken vuurwapens" (1873, in het Duitsch vertaald), „De opleiding tot officier en het middelbaar onderwijs ten behoeve van het leger" (1878), „De opleiding van den officier overeenkomstig de behoeften van den Staat en de maatschappij" (in vereeniging met anderen), „Eene proeve van een ontwerp tot regeling van het militair onderwijs" (1887) en „De samenwerking van leger en volk" (1897).

Dan was volgens de Joodsche overlevering een zoon van den Hebreeuwschen aartsvader *Jacob* en van *Bilha,* de dienstmaagd van *Rachel.* De naar hem genoemde stam telde bij den intocht in Kanaän 62 700 strijdbare mannen en vestigde zich tusschen de Middellandsche Zee en de gewesten der stammen Benjamin, Juda, Ephraïm en Simeon. De bevolking, wellicht door de Philistijnen verdrongen, nam vervolgens de Phoenische stad Lais of Lesjen in bezit en noemde haar Dan. Zij lag in het meest noordelijk gedeelte van Palestina, zoodat de uitdrukking: „Geheel Israël van Dan tot Berseba" meermalen in den Bijbel voorkomt. Na de Babylonische Ballingschap verdwenen de Danieten uit de geschiedenis.

Dana, *Richard Henry,* een Amerikaansch dichter, werd den 15den November 1787 te Cambridge in den staat Massachusetts geboren, studeerde aan het Harvard-College in de rechten, praktiseerde eenigen tijd als advocaat en wijdde zich daarna uitsluitend aan de beoefening der letteren. Van 1818 tot 1821 leverde hij in den „North-American Review" een reeks artikelen over Engelsche dichters, stichtte in 1825 het tijdschrift „The idle man", waarin hij zijn bekende novelle: „Thom Thornton" plaatste, en toen dit een jaar daarna gestaakt werd, schreef hij voor den „New-York Review". In 1839 en 1840 hield hij te Boston, New-York en Philadelphia voorlezingen over *Shakespeare.* Voorts dichtte hij: „The change of home", „The dying rover" en „Matthew Lee, the Buccaneer", terwijl hij kleinere gedichten benevens proza-opstellen deed plaatsen in den „Literary and Theological Review" en „The spirit of the Pilgrims." Een verzameling van zijn werken is in 1850 verschenen. Hij overleed den 2den Februari 1879.

Dana, Richard Henry, een zoon van den voorgaande en bekend als schrijver en staatsman, werd geboren te Cambridge in Massachusetts den 1sten Augustus 1815, studeerde aan Harvard-College en ondernam in 1834 een groote reis, welke hij beschreef in zijn veelgelezen boek: „Two years before the mast" (1837). In 1840 werd hij advocaat te Boston en schreef: „The seamans friend" (1841), welke van zijn kennis van het zeerecht en van het volkenrecht getuigt. Hij was lid der commissie tot het herzien der constitutie van Massachusetts (1853) en tevens van de republikeinsche beweging in 1856, werkte ijverig mede tot de verkiezing van *Lincoln* en *Grant* en vertegenwoordigde de Vereenigde Staten bij het proces van hoogverraad, gevoerd tegen *Jefferson Davis.* Voorts schreef hij: „To Cuba and back" (1859), biographieën van *Channing* en *Allston* en leverde een nieuwe uitgave van de „Elements of international law" (1866) van *Wheaton.* President *Grant* benoemde hem in 1876 tot gezant te Londen, maar deze benoeming werd niet bekrachtigd door den Senaat. *Dana* overleed gedurende een reis te Rome den 7den Januari 1882.

Dana, *James Dwight,* een Amerikaansch geoloog, geboren den 12den Februari 1813 te Utica in den staat New-York, studeerde aan het Yale College in de wis- en natuurkunde en werd vervolgens benoemd tot leeraar in de wiskunde voor de midshipmen der vloot. In die betrekking deed hij in 1833—1835, aan boord van de „Delaware", een reis naar de Middellandsche Zee, was vervolgens assistent bij het natuurkundig onderwijs te Newhaven en voegde zich in 1838 als aard- en delfstofkundige bij de expeditie van kapitein *Wilkes,* waarmede hij een reis om de wereld deed. Vervolgens vertoefde hij eenige jaren te Washington en werd eindelijk hoogleeraar te Newhaven. Van zijn werken noemen wij: „Report on zoophytes" (1846), „Report on the

geology of the Pacific" (1849) en „Report on Crustacea" (1852—1854); verder: „Mineralogy" (1837), die bij herhaling werd uitgegeven, „Manual of geology" (1863), „Textbook of geology" (1864), „Corals and coral islands" (1872), „The geological story briefly told" en „Characteristics of volcanoes" (1890). Sedert 1854 was hij redacteur van het „American Journal of Science." Hij overleed den 15den April 1895 te New-Haven.

Danaë was een dochter van *Acrisius* van Argos. Het orakel had aan dezen vorst verkondigd, dat een zoon van *Danaë* hem zou dooden, zoodat hij haar voorzichtigheidshalve in een toren opsloot. *Zeus* echter wist in de gedaante van een gouden regen tot haar door te dringen, en zij schonk dezen een zoon, *Perseus* genaamd. Nu werd zij met haar kind door haar vader in een broos vaartuig aan de golven der zee prijs gegeven; deze brachten haar echter naar het eiland Seriphus, waar zij de gemalin werd van koning *Polydectes*, terwijl volgens andere berichten die vorst, voor wien zij de vlucht nam naar een altaar, door *Perseus* in een stier verandend werd. Volgens de Italiaansche beoefenaars der fabelleer begaf zij zich naar Italië, waar zij de stad Ardea stichtte, met *Pilumnus* in het huwelijk trad en de moeder werd van *Daunus*, den stamvader van *Turnus*.

Danaërs is de naam, waarmede de Argiven of bewoners der Grieksche stad Argos in het landschap Argolis ook wel bestempeld werden. Hij is ontleend aan hun koning *Danaus*. Daar de Argiven in grooten getale vertegenwoordigd waren bij de belegering van Troje, noemt *Homerus* al de daar aanwezige belegeraars wel eens *Danaërs*. Een *Danaërgeschenk* is iets onheilbrengends en deze benaming heeft zijn oorsprong in het door de Grieken achtergelaten houten paard, waarvoor *Laokoon* te vergeefs waarschuwde *(Virgilius* Aen. II, 49 „Timeo Danaos ac dona ferentes").

Danaeus, of *Daneau, Lambertus,* was een Fransch godgeleerde. Hij werd geboren te Orleans omstreeks het jaar 1530, studeerde eerst aldaar in de rechten en later te Genève in de godgeleerdheid, waarna hij hier ter plaatse tot predikant en hoogleeraar benoemd werd. In beide betrekkingen ging hij in 1580 naar Leiden en in 1582 naar Gent. Twisten over den godsdienst waren oorzaak, dat hij in laatstgenoemde twee plaatsen zijn ambt nederlegde. Hij keerde naar Frankrijk terug en werd hoogleeraar aan de universiteit van het koninkrijk Navarra te Orthez. Toen die inrichting van onderwijs naar Lescar verplaatst werd, aanvaardde hij een beroep als predikant te Castres in Languedoc en overleed aldaar in 1596. Hij schreef o.a.: „De veneficiis olim sortilegis, nunc sortiariis dictis dialogus" (1573), „Ethices Christianae libri tres", waarin hij voor het eerst de wetenschap der ethiek van de dogmatiek afzonderde, (1577) en „Het leven van Paulus" (1682). Al zijn godgeleerde werken zijn in 1583 te Genève uitgegeven en in 1654 herdrukt.

Danaïden. Zie *Danaus.*

Danaïden, *Vat der.* Zie *Danaus.*

Danakil of *Dankali* — het eerste woord is de Arabische meervoudsvorm van het tweede — is de gemeenschappelijke naam der talrijke nomaden- en visschersstammen, die het Abessinisch gewest Samhara aan de O. kust van Afrika van het schiereiland Boeri (15° N. Br.) tot aan de grenzen van Somaliland (11½° N. Br.) bewonen. Te voren vormden zij een koninkrijk, thans echter een aantal zelfstandige stammen. Zij belijden den Mohammedaanschen godsdienst, zijn echter te arm om moskeeën te bouwen. De mannen hoeden het vee en brengen verder den tijd met tabakrooken door, terwijl de vrouwen het moeilijk landwerk verrichten. Sommige stammen houden zich bezig met de visschvangst, waartoe zij de Dahlakeilanden in de Roode Zee in bezit genomen hebben. Ook verdienen zij wel hun brood als geleiders van karavanen. Het Danakilland is water- en plantenloos. In naam zijn zij aan Italië onderworpen en behooren tot de kolonie Erythrea; feitelijk zijn alleen de bewoners der streek van de Tadsjoerahbaai aan Frankrijk onderworpen. Van hun taal heeft *Isenberg* in 1840 een woordenlijst gegeven, terwijl *L. Reinisch* in nieuweren tijd hun taal nauwkeuriger heeft onderzocht. Zij zijn in 40 stammen verdeeld. De twee hoofdstammen zijn de Adahianmara en de Asahianmara.

Danau is een Maleisch woord, dat meer of meergebied beteekent. Als zoodanig worden de uitgestrekte watervlakten aangeduid, door de groote rivieren op het eiland Borneo gevormd.

Danau di Atas is een kratermeer ten Z.O. van den Talang op het eiland Sumatra. Het meer ligt 1531 m. boven den zeespiegel, heeft een lengte van 6430 m. op een breedte van 3840 m. en een gemiddelde diepte van 44 m. Het heeft zijn uitwatering door de Goemanti, een zijrivier van de Batang Hari.

Danau di Bawah is een kratermeer ten O.Z.O. van den Talang op het eiland Sumatra. Het meer ligt 1464 m. boven den zeespiegel, heeft een lengte van 5660 m. op een breedte van 3030 m., en de grootste diepte bedraagt 1309 m. Het heeft zijn uitwatering door de Selajoe, die met de Soebang vereenigd, in het meer van Singkara stroomt.

Danaus, volgens de legende een zoon van den Egyptischen koning *Belus* en van *Anchinoe*, een tweelingbroeder van *Aegyptus*, ontving de heerschappij over Libye, doch vluchtte, wegens ongenoegen met zijn broeder, met zijn 50 dochters, de *Danaïden*, naar Argos, waar hij koning werd. De 50 zonen van *Aegyptus* volgden hem derwaarts en verlangden zijn dochters ten huwelijk. *Danaus* gaf zijn toestemming, maar wist zijn dochters, met uitzondering van *Hypermnestra*, die haar bruidegom *Lynceus* spaarde, over te halen, om terstond na het huwelijk hun mannen om het leven te brengen. Om vervolgens zijn dochters uit te huwelijken, verordende *Danaus* wedstrijden, waarin zij aan de overwinnaars werden toegewezen. Na haar dood evenwel ondervonden de *Danaïden* een gestrenge straf in den Tartarus. Zij moesten aanhoudend water scheppen in een bodemloos vat. Het „Vat der Danaïden" is ook thans nog een gezegde, waarmede nutteloozе arbeid wordt aangeduid. De sage der Danaïden is door *Aeschylus* behandeld.

Danckelmann, *Sylvester Jacob von,* een zoon van aanzienlijke ouders, in 1639 te Lingen geboren, studeerde met 3 zijner broeders eerst te Groningen en toen te Utrecht, en deed met hen een reis door Zwitserland en Frankrijk, waarna hij op 22-jarigen leeftijd benoemd werd tot leeraar aan het gymnasium te Steinfurt en daarna tot professor in de rechten aan de hoogeschool te Heidelberg. In 1670 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt te Franeker en in 1673 werd hij belast met de opvoeding van den stadhouder *Hendrik Casimir.* De *Groote Keurvorst* benoemde hem in 1673 tot assessor in het Rijkskamerrecht te Spiers, vervolgens tot lid van den oppersten kerkeraad te Berlijn, en in 1689 en 1690 tot eersten gezant naar de Rijksdagen te Augsburg en te Rensburg. Het tijdstip van zijn overlijden is onbekend.

Danckelmann, Eberhard Christoph Balthazar vrijheer *von,* een broeder van den voorgaande, den 23sten November 1643 te Lingen geboren, studeerde te Groningen en te Utrecht, werd in 1663 gouverneur van prins *Frederik,* later *Frederik I,* koning van Pruisen. In 1688 werd hij geheim staats- en krijgsraad, in 1692 tot regeeringspresident te Kleef en in 1695 eerste minister. Als minister van Financiën trachtte hij de spilzucht van *Frederik I* tot nuttige oogmerken aan te wenden. Hieraan is Berlijn menige verfraaiing, benevens een academie van wetenschappen, Halle een universiteit, een boekerij enz. verschuldigd. Intusschen gelukte het baron *von Kolbe,* hem uit de gunst van den vorst te verdringen. *Danckelmann* ontving den 27sten November 1697 zijn ontslag met een aanzienlijk pensioen. Op een vermoedelijk valsche aanklacht werd hij kort daarna veroordeeld tot levenslange vestingstraf te Peitz. In 1707 werd hem verlof gegeven te Kottbus te wonen. Koning *Frederik Willem I* herstelde hem, terstond na zijn troonsbestijging in 1713, in zijn eer. *Danckelmann* is den 31sten Maart 1722 overleden.

Een derde broeder, *Nicolaus Bartholomaeus* genaamd, den 25sten Mei 1650 geboren, was ambassadeur te Weenen, hielp den Vrede te Rijswijk sluiten en overleed den 27sten October 1739. Hij is de stamvader der thans levende leden van zijn geslacht.

Danckelmann, *Bernhard,* een Duitsch schrijver over boschcultuur, den 5den April 1831 te Obereimer bij Arnsberg geboren, studeerde aan de boschbouwacademie in laatstgenoemde plaats en vervolgens aan de universiteit te Berlijn, was later practisch werkzaam, werd houtvester, in 1866 directeur der boschbouwacademie te Eberswalde en in 1868 bevorderd tot opperhoutvester. In 1871 werd hij directeur van het „Hauptstation des forstlichen Versuchswesens" en redigeerde sedert 1869 de: „Zeitschrift für Forst- und Jagdwesen, zugleich Organ für forstliches Versuchswesen". Hij overleed den 19den Januari 1901 te Eberswalde. Van zijn geschriften vermelden wij: „Forstakademien oder allgemeine Hochschulen" (Berlijn 1872), „Die forstliche Ausstellung des Deutschen Reichs auf der Wiener Weltausstellung 1873" (1873), „Gemeindewald und Genossenwald" (Berlijn 1882), „Die deutschen Nutzholzzölle" (1883) en Ueber die Grenzen des Servitutsrechts und des Eigentumsrechts bei Waldgrundgerechtigkeiten" (Berlijn 1884).

Danckelmann, *Alex* vrijheer *von,* den 24sten November 1855 te Gordemitz geboren, studeerde in Jena en Leipzig in de natuurwetenschappen en werd in 1878 leider van het meteorologisch bureau te Leipzig. In 1879 nam hij deel aan de expeditie door *Sibiriakow* uitgerust, om de „Vega" op te sporen, in 1882—1883 vertoefde hij aan den Beneden Kongo, in Angola en Mossamedes tot het doen van meteorologische onderzoekingen. Van 1886 tot 1890 was hij secretaris-generaal van de „Gesellschaft für Erdkunde" te Berlijn. Sedert 1888 geeft hij uit: „Mitteilungen von Forschungsreisenden und Gelehrten von den Deutschen Schutzgebieten". Van zijn hand verschenen: „Die Ergebnisse der Niederschlagsbeobachtungen zu Leipzig, 1864—1881" (Leipzig 1882) en „Mémoires sur les observations météorologiques faites à Vivi et sur la climatologie de la côte sud-ouest d'Afrique en général" (Berlijn 1884).

Danckerts, *Ghislain* of *Ghiselinus,* een Nederlandsch contrapuntist in de 16de eeuw, werd geboren op Tholen in Zeeland, was van 1548 tot 1568 zanger der pauselijke kapel te Rome en gaf in 1559 te Venetië „Il primo e secondo libro de madrigali o 4, 5 e 6 voci" in het licht. Ook zijn van hem motetten bekend en in verzamelingen van oude muziekstukken opgenomen. Met *Escobedo* was hij scheidsrechter in een strijd over een theoretische kwestie.

Danckerts, *Hendrik,* een Nederlandsch schilder en plaatsnijder, waarschijnlijk in 1630 te 's-Gravenhage geboren, studeerde in Italië en ging in 1660 naar Engeland, waar hij in dienst kwam van koning *Karel II.* Zijn schilderijen stellen zeehavens en paleizen voor. Onder zijn prenten zijn het meest bekend die, welke onder den titel van „Monumenta antiqua, inscriptiones Deae Nehalenniae" het licht zagen.

Danckerts, *Cornelis,* een Nederlandsch bouwmeester, in 1536 te Amsterdam geboren als zoon van den bakker *Danckert Adriaensz.* Hij trad den 2den Februari 1595 als stadsmetselaar in dienst van Amsterdam, waar hij den 4den Juni 1595 stierf.

Danckerts de Rij, Cornelis, een Nederlandsch bouwmeester en zoon van den voorgaande, in 1561 te Amsterdam geboren en aldaar in 1634 overleden. Hij was ook landmeter en volgde zijn vader den 19den Juli 1595 als stadsmetselaar van Amsterdam op. Er bestaat een door *Pieter de Jode* gegraveerd portret van *Danckerts de Rij;* het daaronder geplaatste Fransche bijschrift zegt, dat hij de Haarlemmerpoort, de Zuiderkerk, de Westerkerk, de Noorderkerk en de Beurs op het Rokin te Amsterdam gebouwd heeft. In 1631, dus toen *Danckerts* nog leefde, gaf *Salomon de Bray* een boek uit, dat „Architectura Moderna ofte Bouwinghe onses tijts" heet. Daarin wordt gezegd, dat *Danckerts* slechts de ontwerpen van *Hendrik de Keyser* (zie aldaar) heeft uitgevoerd.

Danckerts, *Hendrik,* een Nederlandsch bouwmeester, misschien een zoon van *Cornelis Danckerts de Rij,* heeft in 1628 het ontwerp

van een koepelkerk gemaakt, dat in de „Architectura Moderna" is opgenomen, doch niet uitgevoerd werd.

Danckerts van Sevenhoven, *Cornelis,* een Nederlandsch uitgever, woonde in 1631 te Amsterdam en deed de „Architectura Moderna" van *Salomon de Bray* verschijnen.

Danckerts, *Cornelis,* een Nederlandsch plaatsnijder, misschien geboren te Amstendam, doch in het laatst der 16de eeuw te Antwerpen gevestigd. Zijn prenten stellen meest Romeinsche bouwvallen voor.

Zijn zoon *Danckert Danckerts,* in 1600 te Antwerpen geboren, was eveneens plaatsnijder. Hij heeft in het bijzonder prenten naar schilderijen van *Berchem* gemaakt.

Dancla, *Jean Baptiste Charles,* een Fransch componist en vioolvirtuoos, werd den 19den December 1818 te Bagnères de Bigorre geboren, ontving muziekonderwijs op het conservatorium te Parijs van *Baillot, Halévy* en *Berton,* werd in 1834 tweede soloviolist aan den „Opéra-Comique", daarna concertmeester van de conservatorium-concerten en in 1857 leeraar aan het conservatorium. Zeer gezien waren ook zijn kwartetavonden, waarbij ook meewerkten zijn broeders, de violoncellist *Arnaud* (geboren den 1sten Januari 1820, overleden in Februari 1862) en de violist *Leopold* (geboren den 1sten Juni 1823, overleden den 29sten Maart 1895). Hij schreef vioolconcerten, strijkkwartetten, trio's, duo's, vioolsonates en een groot aantal instructieve werken: „Méthode élémentaire et progressive de violon", „Ecole de l'expression", „Ecole de la mélodie", „Art de moduler sur le violon". Verder gaf hij uit „Oeuvres choisies de Viotti", „Les Compositeurs chefs d'orchestre", réponse à M. Gounod" (1878) en „Miscellanées musicales" (1877). Hij overleed in November 1907 te Tunis.

Dancourt, *Florent Carton,* een Fransch tooneeldichter, den 1sten November 1661 te Fontainebleau geboren, was een leerling van den Jezuïet *Delarue.* Hij studeerde vervolgens in de rechten, doch bepaalde zich uit liefde tot een actrice, *Thérèse Lenoir de la Thorillière,* tot het tooneel. Zijn gebied als tooneelschrijver is dat van het laag-komieke, en hij is onuitputtelijk in het uitvinden van lachwekkende toestanden. Zijn dialoog is los en levendig, en hij had er bijzonder slag van, boeren ten tooneele te brengen. Tot zijn beste stukken behooren: „Le chevalier à la mode" (1687), „Le galant jardinier" en „Les vendanges de Suresne". *Lodewijk XIV* had er vermaak in, zijn stukken door hem te hooren voorlezen, voordat zij opgevoerd werden. In 1718 verliet hij het tooneel, vestigde zich op een buitenverblijf, werd vroom en vertaalde psalmen in het Fransch. Hij overleed den 6den December 1725, en zijn gezamenlijke werken zijn in 1760 te Parijs in 12 deelen verschenen.

Zijn echtgenoote *Thérèse Lenoir de la Thorillière,* in 1663 geboren, en overleden den 21sten Mei 1725, was zoowel bekend wegens haar schoonheid, als wegens haar talent als tooneelspeelster.

Dandelin, *Germinal Pierre,* een Fransch ingenieur, werd in 1794 te Bourget geboren. Na zijn studie aan de Polytechnische school, vestigde hij zich in België, liet zich in 1816 naturaliseeren en werd hoogleeraar aan de *Ecole des mines* te Luik en kolonel van de genie. Men dankt hem het theorema van *Dandelin.* Hij overleed in 1847 te Brussel. Van zijn werken vermelden wij „Mémoires sur quelques propriétés remarquables de la focale parabolique" (1822), „Mémoire sur l'hypenboloïde de révolution et sur les hexagones de Pascal et de Brianchon" (1824), „Mémoire sur l'emploi des projections stéréométriques en géométrie" (1825), „Guette du mineur" (1827) en „Leçons sur la mécanique et sur les machines" (1827).

Dändliker, *Karl,* een Zwitsersch geschiedschrijver, werd den 6den Mei 1849 te Rorbas in het kanton Zurich geboren. Hij studeerde te Zurich en München in de geschiedenis, werd in 1872 leeraar en in 1883 buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool te Zurich. Van zijn werken noemen wij: „Die drei letzten Bücher Herodians", „Lehrbuch der Geschichte des Schweizervolkes" (Zurich 1875), „Ursachen und Vorspiel der Burgunderkriege" (Zurich 1876), „Geschichte der Schweiz mit besonderer Rücksicht auf die Entwickelung des Verfassungs- und Kulturlebens" (Zurich 1883—1891, 3 dln.; 4de druk 1900—1904), de beste geschiedenis van Zwitserland en „Geschichte der Stadt und des Kantons Zürich" (Zurich 1908—1912, 2 dln.). Hij overleed den 15den September 1910 te Küsnacht.

Dandin is de naam voor een type van onwetendheid en onnoozelheid in het blijspel „Les plaideurs" van *Racine* en in „George Dandin" van *Molière* de naam van een trotschen, rijken boer, die met een adellijke dame in het huwelijk treedt en zich daardoor allerlei onaangenaamheden op den hals haalt. Spreekwoordelijk is die naam geworden in: *„Vous l'avez* (dikwijls *„Tu l'as) voulu, George Dandin",* zoo iets als ons: „Eigen schuld, Sandertje!"

Dandolo, *Enrico,* geboren omstreeks 1108 te Venetië, onderscheidde zich door kennis en welsprekendheid, was in 1173 gezant te Konstantinopel, werd daar door keizer *Manuel* mishandeld en bijna blind gemaakt, en werd in 1192 tot doge gekozen. Hij ondernierp Istrië en Dalmatië aan de heerschappij der Republiek, bracht aan het leger van Pisa een nederlaag toe, plaatste zich in 1202 aan het hoofd der Kruisvaarders en veroverde Triëst, Zara, de Albaneesche kust, de Ionische eilanden en Konstantinopel, welke laatste stad hij in 1204, na het vermoorden van keizer *Alexius,* nogmaals stormenderhand innam. Daarna werd er het Latijnsche rijk gesticht onder graaf *Boudewijn* van Vlaanderen. Bij de verdeeling van het Grieksche rijk verkreeg Venetië eenige eilanden der Ionische Zee en van den Grieksehen Archipel, onderscheiden landen en kusten aan den Hellespont, in Phrygië, Morea en Epirus en een geheele wijk van Konstantinopel, benevens het eiland Candia. Hij overleed te Konstantinopel den 1sten Juni 1205 en werd er in de Sophiakerk begraven.

De andere doges waren *Giovanni* (van 1279 tot 1289), onder wien Venetië zes jaar tegen paus *Martinus IV* streed, die over de republiek

het interdict had uitgesproken, omdat zij weigerde *Karel van Anjou* tegen de Aragoniërs te steunen; *Francesco* (van 1328 tot 1339), bijgenaamd „de Hond", die een gelukkige oorlog met Verona voerde, en *Andrea* (van 1343 tot 1354), die in 1346 een verdrag met de Turken sloot en na een vermaand beleg Zara heroverde. Met Genua voerde hij een schrikkelijken krijg, dien Venetië slechts door de hulp van den Grieksehen keizere won. *Francesco* is de schrijver van twee Latijnsche kronieken: „Rerum italicarum scriptores".

Dandolo, Silvestro, in 1766 te Venetië geboren, diende eerst als officier op de Venetiaansche vloot, maar ging vervolgens in Oostenrijksehen dienst, waarin hij opklom tot den rang van vice-admiraal en opperbevelhebber der marine. Hij overleed den 14den November 1847.

Dandolo, Girolamo, een zoon van laatstgenoemde, werd geboren te Venetië den 26sten Juli 1796 en overleed aldaar den 26sten Maart 1866 als de laatste van zijn geslacht. Hij studeerde te Venetië en te Padua, bekleedde onderscheiden staatsbetrekkingen en werd, toen te Venetië de republiek was afgekondigd, gouverneur te Rovigo, later commissaris te Chioggia en gedurende de belegering voorzitter der verplegingscommissie. Na den terugkeer der Oostenrijkers ontving hij zijn ontslag met een klein jaargeld, doch werd vervolgens directeur van het archief „dei Frari". Van zijn werken noemen wij: „Osservazione sui quattro cavalli della basilica di San Marco" (1817) en „La caduta della Repubblica di Venezia e i suoi ultimi cinquanté anni" (1858). Zijn boekerij is na zijn overlijden het eigendom der stad geworden.

Dandolo *Vincenzo* graaf, een Italiaansch schei- en landbouwkundige, werd den 26sten October 1758 te Venetië geboren, studeerde te Padua, en stichtte te Venetië een instituut. In 1809 werd hij proveditore generale van Dalmatië, vervolgens senator van Italië en overleed te Varese den 12den December 1818. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door verbetering der wegen, alsmede door de opbeuring van den land- en wijnbouw en van de zijdeteelt in Lombardije. Hij schreef: „Fondamenti della fisico-chimica applicati alla formazione de' corpi e de' fenomeni della natura" (1796), „Les trommes nouveaux ou moyens d'opérer une régénération morale" (1799), „Enologia" (1812), „Il buon governo de bachi da seta" (1816) en „Storia dei bachi da seta" (1818—1819, 3 dln.).

Dandolo, Tullio graaf, een zoon van den voorgaande en een Italiaansch schrijver, werd in September 1801 te Varese geboren, studeerde eerst te Zara, daarna te Varese en te Pavia en deed vervolgens vele reizen, die hem stof leverden voor zijn geschriften. Tot deze behooren: „Lettere sulla Svizzera", „Una state a Varese e ne' suoi dintorni" (1825), „Lettere ad une giovane sposa" (1826), „Lettere su Roma e Napoli" (1834), „Lettere su Firenza" (1827), „Lettere su Venezia" (1834) enz. Voorts leverde hij een aantal geschiedkundige werken, zooals: „Studii sul secolo di Pericle" (1835), „Studii sul secolo d'Augusto" (1837), „Il secolo di Leone X" (1861) enz. Hij overleed te Urbino den 6den April 1870.

Danebrog of *Dannebrog* (Deensch *brog* = vlag) is de naam van de Deensche rijksvlag, die volgens de sage in 1219, tijdens den slag bij den Esthlandschen burcht Lindaniesa in het landschap Revele, waar later Reval werd gebouwd, uit den hemel is gevallen. De kleuren zijn rood met een wit kruis (zie de Plaat *Vlaggen der Zeemogendheden* bij het art. *Vlag*).

Danebrogorde, in rang de tweede Deensche ridderorde, werd gesticht door *Christiaan V* (12 October 1671), kreeg den 1sten December 1693 de statuten, die echter door *Frederik VI* (28 Juni 1808) belangrijk zijn uitgebreid. Zij bestaat uit vier klassen, die van groot-commandeurs, grootkruisen, commandeurs, met en zonder de ster, en ridders. Daarbij komt als vijfde klasse die der Danebrogsmannen. Het ordeteeken is een langwerpig gouden kruis, wit geemailleerd en met roode randen; op de eene zijde staat op de vier armen van het kruis „Gud og Kongen" („God en de koning"), op de andere zijde een W en op de vier armen 1219, 1671, 1693 en 1808. Het lint is wit met smalle roode strepen.

Dänell, *Ernst Robert,* een Duitsch geschiedkundige, den 28sten Augustus 1872 te Stettin geboren, studeerde sedert 1894 te Marburg, vervolgens te Leipzig in de geschiedenis, aardrijkskunde en staathuishoudkunde en werd in 1907 buitengewoon hoogleeraar te Kiel. In 1908 hield hij voordrachten aan de universiteit te Chicago en in 1910—1911 aan de Columbia University te New-York. Hij schreef: „Die Kölner Konföderation und die schönischen Pfandschaften. Hansisch-dänische Geschichte von 1367—1385" (Leipzig 1894); „Geschichte der deutschen Hanse in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts" (Leipzig 1897); „Die Hansestädte und der Krieg um Schleswig" (Kiel 1903); „Die Blütezeit der deutschen Hanse" (Berlijn 1906, 2 din.); „Geschichte des Vereinigten Staaten" (in „Aus Natur und Geisteswelt" (Leipzig 1907).

Danemora. *Zie Dannemora.*

Danew, *Stojan,* een Bulgaarsch staatsman, werd in 1858 te Sjoemla geboren, studeerde te Heidelberg en Parijs en werd na den Russisch-Turkschen oorlog in Bulgarije lid der commissie tot codificatie, maar verliet weldra den staatsdienst en werd advocaat. Na *Zankows* aftreden werd hij eerste onder-voorzitter der Nationale Vergadering en in Maart 1901 minister van Buitenlandsche Zaken. Den 3den Januari 1902, na het aftreden van *Karawelow,* werd hem de vorming van een nieuw Kabinet opgedragen, waarin hij zelf, behalve het voorzitterschap, wederom de portefeuille van Buitenlandsche Zaken voor zijn rekening nam. De Sobranje was echter destijds niet in overeenstemming met het nieuwe ministerie en werd daarom ontbonden. Maar bij de nieuwe verkiezingen behaalde het ministerie geen volledige overwinning, zoodat het Kabinet gedeeltelijk moest gewijzigd worden. Het proces tegen den moordenaar van *Stamboelof* was verder zeer compromitteerend voor het ministerie, zoodat het dan ook den 14den November

geheel moest aftreden. Drie dagen later nam *Danew* weer de leiding van een nieuw Kabinet op zich, totdat hij den 18den Mei 1903 voor generaal *Ratsjo Petrof* moest wijken. Na den val van *Malinow* werd hem den 23sten Maart 1911 de vorming van een ministerie opgedragen, welke taak hij echter spoedig aan den nationalist *Geschow* moest overlaten. In 1911 was hij voorzitter van het Sobranje. Tijdens den Balkanoorlog voerde hij, namens de regeering, meermalen onderhandelingen met de groote mogendheden. Zijn Russischgezinde staatkunde is in Bulgarije niet populair. Bij de verkiezingen in Maart 1914 werden slechts 9 aanhangers zijner politiek in het Sobranje gekozen.

Danewerk of *Dannevirke* is de naam van een ouden Deenschen grenswal en gracht, zich ten N. van de Eider van de kust der Oostzee tot die der Noordzee uitstrekkende, ter plaatse, waar het schiereiland Jutland de geringste breedte heeft. Hij bezat bij een lengte van 17 km. een hoogte van 10 tot 13 m. en werd in 808 door *Götrik*, koning van Denemarken, opgeworpen en van een enkele poort voorzien, om zijn land af te scheiden van dat der Oost-Saksen. Het bewaken van dien wal was aan een afzonderlijken grenswachter (Custos Normannici limitis) toevertrouwd. In de Middeleeuwen werd de wal onder *Hendrik I* (934) en *Otto II* (974) door de Duitsche legers overgetrokken. Sedert de vereeniging van Sleeswijk met Holstein geraakten de werken in verval en den 23sten April 1848 kon hij de Pruisen niet tegenhouden. Later werd de wal tot een sterke positie gemaakt, maar door de Denen in 1864 reeds verlaten vóór den aanval der Pruisen. Deze sloopten daarna de werken. In 1900 is men begonnen oudheidkundige nasporingen te doen, welke geregeld voortgezet worden.

Danger-eilanden is een tot de Polynesische Manihiki-eilanden behoorende lagunen groep, op het rif waarvan de eilanden Pukapuka, Koko en Ratoe, te zamen 3 v. km. groot, liggen. De in 1892 door Engeland in bezit genomen eilanden tellen 500 inwoners, zijn rijk aan kokospalmen, maar hebben geen ankerplaats.

Daniël, een Hebreeuwsche naam, welke „God is mijn rechter" beteekent, is in het boek Ezechiël een vroom lijder uit den overouden tijd, samen genoemd met *Noach* en *Job*. Zijn legendarische geschiedenis wordt in het naar hem genoemde boek verhaald. Volgens dit boek was hij van koninklijken bloede en werd in het 3de of 4de regeeringsjaar van koning *Jojakim* met andere ballingen naar Chaldaea gevoerd. Hier verwisselde hij zijn naam met dien van *Belsazar* en werd met 3 andere Hebreeuwsche jongelingen gedurende 3 jaar opgeleid voor den dienst des konings. Hij stond weldra zoozeer in de gunst van *Nebukadnezar*, dat deze hem tot eersten minister verhief, en nog ten tijde van *Cyrus* bekleedde hij er aanzienlijke waardigheden.

Daniël, *Het* boek *Daniël*, is gedeeltelijk van historischen, gedeeltelijk van profetischen aard, en sommige hoofdstukken zijn in het Hebreeuwsch, andere in het Arameesch geschreven. De meeste geleerden van den lateren tijd veronderstellen, dat het afkomstig is uit den tijd van *Antiochus IV Epiphanes* ongeveer 165 voor Chr. en dat de aanwezige sagen over *Daniël* hiervoor de stof gelevend hebben.

In den vorm van een voorspelling of openbaring worden de gebeurtenissen tot des schrijvers tijd aan een vroeger geleefd hebbend profeet in den mond gelegd. De wetenschap, dat alle door God vooraf bepaalde gebeurtenissen plaats hebben gevonden en dat ook de daarmee samenhangende betere tijd door God bepaald, zal aanbreken, is bestemd de geloovigen te troosten en te versterken tijdens de vervolgingen der Syriërs. Het schema van indeeling der wereldgeschiedenis over vier wereldrijken en de hiermede samenhangende 70 jaarweken is door de kerkvaders overgenomen en heeft nog eeuwen lang de basis gevormd voor geschiedkundig onderwijs. De voorspelling van den „Zoon des menschen", met wien de beloofde betere tijden zullen aanbreken, is van grooten invloed geweest op de overige openbaringsliteratuur van Joden en Christenen beide. Zie het populaire boekje van *A. Bertholet*, Daniel und die griechische Gefahr (1907).

Daniël, *Arnaud*, was een Provençaalsch dichter, die ten tijde van *Alfonsus I*, graaf van Provence, werkte. Hij overleed omstreeks het jaar 1189. Zijn belangrijkste werk is een gedicht tegen de dwalingen van het Heidendom, onder den titel: „Fantaumaries dau Paganisme".

Daniël, *Samuël*, een Engelsch dichter en historieschrijver, in 1562 bij Taunton in het graafschap Somerset geboren, studeerde te Oxford, wijdde zich aan de dichtkunst en geschiedenis, werd door koningin *Elizabeth* als dichter gekroond, door *Anna*, de gemalin van *Jacobus I*, tot kamerheer benoemd en overleed den 14den October 1619. Hij schreef een „History of England" (Londen 1613—1618, 2 dln.), die door anderen is voortgezet, en verwierf roem als dichter door zijn: „History of the civil wars between the houses of York and Lancaster" (1595—1609). Zijn „Poetical works" verschenen in 1623 en in 1718 en zijn „Collection of the history of London" in 1621.

Daniël, *Gabriël*, een Fransch historieschrijver, den 8sten Februari 1649 te Rouaan geboren, voegde zich bij de Orde der Jezuïeten, gaf onderwijs aan hun scholen, bekleedde de betrekking van bibliothecaris in het Huis der Orde te Parijs, werd door *Lodewijk XIV* benoemd tot koninklijk geschiedschrijver en overleed den 23sten Juni 1728. Hij schreef: „Voyage du monde de Descartes" (1691) en „Nouvelles difficultés touchant la connaissance des bêtes" (1739). Zijn hoofdwerk is: „Histoire de France" (onder anderen te Amsterdam, 1755—1758, 24 dln.); ook gaf hij een „Histoire de la milice française" (1721) uit.

Daniëls, *Alexander Josef Aloys Reinhardt von*, een Duitsch rechtsgeleerde, den 9den October 1800 te Düsseldorf geboren, studeerde te Heidelberg en te Bonn in de rechten en werd in 1821 auscultator bij het gerechtshof te Paderborn. Na 1836 werd hij benoemd tot „Kammergerichtsassessor". Hij vervulde achtereenvolgens verschillende rechterlijke betrekkingen en werd

in 1844 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de rechten te Berlijn, waar hij tegelijkertijd werkzaam was in het Gerechtshof. Sedert 1851 was hij tevens kroonsyndicus. In 1848 werd hij lid van de Nationale Vergadering in Pruisen en volgde een conservatieve richting. In 1849 werd hij lid van de Eerste Kamer en in 1854 van het Heerenhuis voor levenslang. Onder aanvoering van *Stahl* streed hij voor de organisatie van den Christelijken staat, verzette zich tegen de wenschen der vrijzinnige partij en overleed te Berlijn den 4den Maart 1868. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Handbuch der fremdherrlichen Gesetze und Verordnungen für die Rheinprovinz" (1833—1843, 8 dln.), „Geschichte und System des franz. und rhein. Civilprozesrechts" (1849), „Grundsätze des rhein. und franz. Strafverfahrens" (1849), „Lehrbuch des gemeinen preusz. Privatrechts" (1851—1852, 4 dln.), „Handbuch der deutschen Reichs- und Staatenrechtsgeschichte" (1859—1863, 3 dln.), „System des preusz. Civilrechts" (1866, 2 dln.) en „Rechtsdenkmäler des deutschen Mittelalters" (met *Gruben* en *Kühn*, 1858—1863).

Daniëls, *Carel Eduard*, een Nederlandsch geneeskundige, den 4den Juni 1839 te Hillegom bij Leiden geboren, studeerde te Leiden en promoveerde er den 4den Juli 1862 in de geneeskunde en in October 1862 in de heel- en verloskunde. In 1863 vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij zich bij voortduring wijdt aan de geneeskundige praktijk. In 1883, na den dood van prof. *Israëls*, werd hij benoemd tot bibliothecaris van de Nederlandsche Maatschappij van Geneeskunde, en in verband hiermede in 1903 tot conservator aan de Stedelijke Universiteitsbibliotheek, welk ambt hij voortduring door hem wordt vervuld. De verslagen, jaarlijks over genoemde geneeskundige bibliotheek door hem uitgebracht, bevatten vaak belangrijke bijdragen tot de geneeskundige bibliografie. Zijn beheer verrijkte de Bibliotheek d. Mij. v. Gen. met een groot aantal medische curiosa en rariora. Hij schreef: „De kinderpokinenting in Nederland, meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt" (1875), „Het leven en de verdiensten van Petrus Camper" (door het Utrechtsch Genootschap bekroond, 1880), „De verdiensten der Hollandsche geleerden ten opzichte van Harvey's leer van den bloedsomloop" (met professor *Israëls*, bekroond door het Utrechtsch Genootschap, 1883) en „Uncas de Leontiasis ossea cranioscleroses" (uitgegeven door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, 1883), „Levensschets van Dr. H. A. Israëls" (Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 1884), „Histoire d'un livre" (M. Malpighi Opera posthuma in Bulletin des Eglises wallones, 1887), „Iets over kuischheidsgordels en nog wat" (Nederl. Tijdschr. v. Verlosk. 1890), „Edward Jenner, Festrede" (Nederl. Tijdschr. v. Geneesk.), „Feestrede bij het 50-jarig Jubileum van den Geneeskundigen kring" (1898), „Eucharius Rösslins Rosengarten" (Centralbl. für Bibliothekwesen, 1899), „De Thermometer aan het Ziekbed" (Nederl. Tijdschrift v. Geneesk. 1900), Idem (in Zeitschr. f. diätetische u. Phys. Therapie, 1901).

In 1896 stichtte hij met *Peypers, Stokvis* en *Tilanus* het tijdschrift „Janus, Archives internat. pour l'histoire de la médecine".

Danielson, *Johan Richard*, een Finsch geschiedschrijver en staatsman, werd den 7den Mei 1853 in het kerspel Hauho geboren. In 1878 was hij docent en in 1880 hoogleeraar in de geschiedenis aan de hoogeschool van Helsingfors. Vele belangrijke werken verschenen van zijn hand, o.a.: „Bijdrage tot de geschiedenis der Saksische politiek 1706—1709" (Helsingfors 1878), „Bidrag till en framställning af Englands socialpolitik och ekonomisktsociala utveckling" (Helsingfors 1880) en „Het Noorsche vraagstuk 1746—1751" (Helsingfors 1880). Verder zijn ook zijn bijdragen tot de tegenwoordige geschiedenis van Finland zeer belangrijk. *Danielson* was een verdediger van Finlands onafhankelijkheid. Plotseling echter is hij in 1901 Russischgezind geworden, en als belooning hiervoor kreeg hij in 1903 het ambt van vicekanselier der universiteit. In 1904 werd hij in den adelstand verheven en noemde zich voortaan *Danielson-Kalmari*. Sedert 1907 trad hij op als partijchef der Fennomanen in de Finsche Landdagkamer; in 1908 werd hij lid van den Senaat, maar nam eind 1909 zijn ontslag.

Danilewsky, *Alexander Iwanowitsj Michaïlowski*, een Russisch schrijver over krijgskunde, in 1790 geboren, nam als adjudant van *Roetoesow* en vervolgens als adjudant van den czaar deel aan de veldtochten van 1812 tot 1815, streed in 1829 als generaal-majoor in den Donau-oorlog, werd in 1835 luitenant-generaal, daarna senator en lid van den regeeringsraad en overleed in 1848. Hij leverde volgens een hem opgedragen last een geschiedenis der veldtochten onder *Alexander I* in het Russisch. Zijn geschriften zijn in het Duitsch en Fransch vertaald; van de Duitsche vertalingen noemen wij: „Geschichte des vaterländischen Kriegs im Jahre 1812" (1840), „Denkwürdigkeiten aus dem Kriege von 1813" (1837) en „Darstellung des Feldzugs in Frankreich im Jahre 1814" (1837).

Danilewsky, *Grigory Petrowitsj*, een Russisch schrijver, den 14den (26) April 1829 te Danilowki in het gouvernement Charkow geboren, studeerde te St. Petersburg in de rechten en werd geplaatst als ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs. Hij volbracht reizen in den Krim en in Finland en doorzocht de kloosterarchieven in de gouvernementen Charkow, Poltawa en Kursk. In 1857 nam hij zijn ontslag en leefde tot 1863 op zijn goederen, keerde vervolgens naar St. Petersburg terug en belastte er zich met de redactie der „Staatscourant". Hij overleed den 18den (6) December 1890. Hij schreef onderscheiden romans en verhalen, en zijn „Oudheden van de Oekraine", die belangrijke bijdragen leverden tot de geschiedenis der letterkunde en beschaving in Klein-Rusland, werden met den Uwarowprijs bekroond.

Danilo I. vorst van Montenegro (1852—1860), den 25sten Mei 1826 uit de familie *Petrowitsj Njegosj* geboren, ontving zijn opleiding te Weenen en kreeg er bericht, dat zijn oom, de wladika *Peter I* van Montenegro, overleden was en hem tot opvolger bestemd had (1851).

Met goedkeuring van Rusland wist hij de geestelijke en wereldlijke waardigheid, tot dusver in de wladika vereenigd, te scheiden en zich tot wereldlijk vorst te verheffen van geheel Montenegro. In 1855 huwde hij te Triëst met *Karinka Kvekvisjova*, de dochter van een rijken koopman, wiens schatten hem zeer te stade kwamen. In 1853 redde de tusschenkomst van Oostenrijk het vorstendom van onderwerping aan den sultan, die *Omar Pasja* met een leger gezonden had, om zich van Montenegro meester te maken. Nu beijverde zich *Danilo* om in zijn rijk het onderwijs en de rechtspleging te verbeteren en de nijverheid op te beuren. Toen Rusland ophield onderstand te verleenen, zocht de vorst in 1857 de toegenegenheid te winnen van het Fransche hof. Tevens trachtte hij, door erkenning van Turkije's suzereiniteit, voordeelen te bedingen. Dit wekte wantrouwen bij zijn onderdanen. Men smeedde samenzweringen tegen den vorst, en zelfs zijn bloedverwanten namen daaraan deel. *Danilo* werd den 12den Augustus 1860 door *Todoro Kadich* uit Lorana verraderlijk door een schot doodelijk gewond. Hij overleed, slechts een dochter nalatende, en *Nikita*, de zoon van zijn broeder *Mirko*, beklom den troon.

Danilo-orde is een Montenegrijnsche ridderorde voor militaire en burgerlijke verdiensten. De orde werd gesticht door vorst *Danilo* ter gedachtenis aan de „Czernagorische onafhankelijkheid" in 1853 en heeft vijf klassen: grootkruisen, commandeurs der eerste en tweede klasse, officieren en ridders. Het grootkruis bestaat uit een in blauw, rood en wit gevat gouden kruis, in welks middenschild de gekroonde letters △ I (Danilo I) in goud staan. Daaromheen de woorden „Voret der zwarte bergen". De grootkruisen dragen daarbij nog op de linkerborst een zilveren ster met acht punten. Op die ster is weder het kruis aangebracht. De commandeurs der eerste klasse dragen hetzelfde kruis en dezelfde ster, alleen kleiner, de commandeurs der tweede klasse het kruis zonder ster. De officieren dragen hetzelfde kruis, maar kleiner. De ridders dragen een zwart geëmailleerd kruis van zilver met hetzelfde roode middenschild. Het lint is wit met smalle roode strepen.

Danilovgrad is een door vorst *Nikita* in 1871 gestichte stad in Montenegro, op den rechteroever van de Zeta met (1896) 1122 inwoners. Van den 8sten tot den 10den October 1876 hadden in haar nabijheid bloedige gevechten plaats tegen de Turken onder *Derwisj-pasja*, die met verlies van bijna 3000 man moest terugtrekken. Ook gedurende den Negen Jaarschen veldslag van den 17den tot den 25sten Juni 1887 werd aldaar hevig gestreden, waarna *Soeleiman pasja* Montenegro verliet.

Danitchitsj, *Gjoero*, een bekend Servisch philoloog, werd den 6den April 1825 te Neusatz geboren. Hij studeerde te Weenen en was aldaar in 1846 een leerling van *Miklosicks*, werd in 1856 bibliothecaris en in 1859 hoogleeraar te Belgrado. In 1865 ging hij naar Agram als professor en werd daar tot lid en secretaris van de Zuid-Slavische academie benoemd. Achtereenvolgens leefde hij nog te Belgrado en Agram, waar hij den 17den November 1882 overleed. Van zijn vele werken vermelden wij: „Mala srpska gramatika" („Kleine Servische grammatica", Weenen 1850), „Oblici srpskoga Jeezika" (Vormleer der Servische taal", Belgrado 1863; 8ste druk Agram 1892), „Srpska sintaksa" („Servische syntaxis", Belgrado 1858), „Oud-Servisch woordenboek" (Belgrado 1863—1864), „Osnove srpskoga ili hrvatskoga jezika" („Stamvorming der Servische en Kroatische talen", Belgrado 1876), „Korijeni u srpskom ili hrvatskom jeziku" („De wortels in de Servische en Kroatische talen", Belgrado 1877) en vele anderen. Bovendien bewerkte hij nog de uitgave van vele oud-Servische teksten en leverde hij een voortreffelijke vertaling van het Oude Testament.

Dankali. Zie *Danakil.*

Dankdag is de naam van een dag, bestemd voor een afzonderlijke godsdienstoefening, om God voor ontvangen zegeningen te danken. Gelijk men in ons vaderland in sommige streken, bijv. in de provincie Overijsel, een *biddag* heeft voor het gewas, zoo heeft men er ook een *dankdag* na den oogst. Men heeft *gewone* dankdagen, die jaarlijks geregeld worden gevierd, zooals de zooeven genoemde, en *buitengewone* voor bijzondere gelegenheden, als na het beëindigen van een oorlog, welke laatste vooral in vroegere tijden vanwege de overheid bij proclamatie werden uitgeschreven.

Dankoffer. Zie *Offer.*

Dankovszky, *Gregorius*, een Hongaarsch geschiedschrijver en taalkundige, den 16den Februari 1784 te Teltsj in Moravië geboren, studeerde te Iglau en te Weenen en werd huisonderwijzer in het Arabisch te Waag-Neustadt (Hongarije), waar hij zich toelegde op het Fransch en Hongaarsch. In 1806 werd hij hoogleeraar in het Grieksch aan de academie te Raab en in 1807 te Pressburg en tevens bibliothecaris der universiteit. Hij overleed aldaar den 6den December 1857. Van zijn geschriften noemen wij: „Hungarae gentis avitum cognomen, origo, genuina, sedesque priscae, ducentibus graecis scriptoribus detectae" (1825), „Hungarae constitutionis origines" (1826), „Fragmente zur Geschichte der Völker ungarischer und slawischer Zunge" (1825), „De Overblijfselen der magyarsche Natie in hare oude Woonplaatsen" (in het Hongaarsch, 1826), „Anonymus Belae regis notarius" (1826), „De Volken van den Hongaarschen taalstam, Oergeschiedenis, godsdienst, beschaving en kleederdracht, 550 jaren vóór Chr." (1827), „De Grieken als stam- en taalverwant aan de Slaven" (1828), „Homerus slavicis dialectis cognata lingua scripsit" (1829) en „Magyricae linguae lexicon critico-etymologicum" (1833—1836), waarvoor keizer *Ferdinand* hem een gouden medaille schonk. Zijn werken over *Homerus* en „Anakreon, de vroolijke Griek, zong voor 2370 jaren Grieksch-Slavisch" (1847) werden veel besproken.

Dankwart is in de Nibelungen de broeder van *Hagen*. Eerst in de tweede helft van het gedicht treedt hij meer op den voorgrond, als *Blödel*, de broeder van *Etzel* den strijd tegen

hem begint, waarin hij valt door de hand van *Helferich*.

Dannecker, *Johann, Heinrich von*, een Duitsch beeldhouwer, den 15den October 1758 te Waldenbuch in Wurttemberg geboren, gestorven te Stuttgart den 8sten December 1841. Hij was een leerling van *Pajou* te Parijs en van *Canova* te Rome.

Zijn meestbekende werk is „Ariadne op een panter gezeten", dat zich in het Bethmann-museum te Frankfort aan den Main bevindt. In het koninklijk paleis te Stuttgart ziet men beelden van „Bacchus" en „Ceres", door *Dannecker* vervaardigd. De kathedraal te Regensburg bevat een „Christus" van zijn hand. Onder de borstbeelden, door hem gemaakt, is dat van *Friedrich von Schiller* in het museum te Weimar het meest vermaard.

Dannemora, een kerspel in de Zweedsche län Upsala, ligt 46 km. ten N. van de stad Upsala, telt ongeveer 1500 inwoners en is bekend om zijn ijzermijnen, de belangrijkste van geheel Zweden. In een lage, moerassige weide, te midden van drie meren, bevindt zich een groeve ter lengte van 3000, ter breedte van 650 en ter diepte van 130 m. met zwarte rotswanden. Het aantal groeven is 79, maar slechts 10 van deze worden bewerkt. Aan den bovenrand der kloof ziet men een groot aantal hijschtoestellen, waarmede het ijzererts naar boven wordt gebracht. Het erts bevat 20 tot 80, gemiddeld 40 tot 50 % zuiver ijzer van de beste hoedanigheid, is geschikt tot bereiding van staal en nagenoeg vrij van phosforus. Jaarlijks wordt 60 à 70 000 ton gewonnen. Om het water der naburige meren in bedwang te houden, heeft men groote en kostbare dammen moeten aanleggen. In de nabijheid der groeven vindt men talrijke ijzersmelterijen. Dannemora is door een zijtak met den spoorweg van Upsala naar Gefle en het verdere Zweedsche spoorwegnet verbonden. Een andere spoorweg verbindt Dannemora met Hang.

Dannenberg, *Hermann*, een Duitsch munt- en penningkundige, den 24sten Juli 1824 te Berlijn geboren, waar hij een rechterlijke betrekking bekleedde, wijdde zich reeds vroeg aan de studie der numismatiek, vooral aan die der Middeleeuwen. Hij leverde daarover onderscheidene opstellen in tijdschriften en schreef voorts: „Die deutschen Münzen der sächsischen und frankischen Kaiserzeit" (4 dln., Berlijn 1876—1905), „Grundzüge der Münzkunde" (2de druk Leipzig 1899) en „Münzgeschichte Pommerns im Mittelalter" (Berlijn 1893). *Dannenberg* overleed den 14den Juni 1905.

Dannreuther, *Edward*, een Duitsch toonkunstenaar, werd den 4den November 1844 te Straatsburg geboren, maar kwam spoedig te Cincinnati, waar hij een muzikale opleiding ontving van *F. L. Ritter*. Van 1859 tot 1863 was hij leerling van het conservatorium te Leipzig; daarna vestigde hij zich te Londen en droeg, als vurig aanhanger van *Richard Wagner*, zeer veel bij tot de beoefening en waardeering van diens kunst. Zoo stichtte hij in 1872 een Wagnervereeniging, waarvan hij in 1873 en 1874 de concerten leidde, hij gaf den stoot tot het Wagnerfeest in 1877 en vertaalde tal van *Wagner's* artikelen en studies in het Engelsch. Voorts hield hij lezingen over *Mozart, Beethoven* en *Chopin*. In 1895 werd hij leeraar aan de „Royal Academie of Music" en overleed den 12den Februari 1905 te Londen.

Hij schreef o.m.: „Richard Wagner and the reform of the Opera" (1872 in „Monthly Record", 1904 afzonderlijk), „Musical Ornamentation" (1893—1895, 2 dln.), „The romantic Period" (dl. 6 van „Oxford History of Music", 1905); voorts was hij medewerker aan Grove's „Dictionnary of Music".

Dano, waarschijnlijk afkomstig van het Maleische woord *Danau* (meer), is de naam van een kratermeer in het district Tjomas van de afdeeling Padeglang in de residentie Bantam op Java. Het meer wordt beschouwd als een ingezonken kraterbodem van een vulkaan en ligt aan den voet van den Karang, begrensd door het Anjersche gebergte. Vroeger was dit meer veel grooter, maar door verlaging van den z.g. dorpel is een groot gedeelte drooggelegd. Het water stort zich nu in de rivier van Pasang Teneng bij den waterval Tjoeroeg Betong. Een groot deel van het meer kan tegenwoordig in den drogen moeson als sawah rawak worden beplant. Het noordwestelijk deel, waarin zich een slijkvulkaan bevindt en waarin veel krokodillen zijn, is echter zeer diep. De oevers zijn daar bedekt met dichte bosschen van ingasboomen.

Dans. Zie *Danskunst*.

Dans bij de natuurvolken. Terwijl bij de beschaafde Westerlingen het dansen slechts een middel tot vermaak vormt en hier eerst in den jongsten tijd o.a. door *Isidora Duncan* en haar navolgers pogingen gedaan worden om door den dans de meest verschillende gemoedsstemmingen tot uiting te brengen (zie *Danskunst*), speelt de dans bij de onbeschaafde volken in alle werelddeelen een grootere rol en heeft hij doorgaans ook een dieperen zin. Oorspronkelijk waren zeer waarschijnlijk overal op aarde dans, muziek en dichtkunst ten nauwste met elkander verbonden. De beide laatsten traden echter reeds in zeer oude tijden als zelfstandige kunsten op, terwijl daarentegen de dans nauw met de muziek bleef verbonden en bij natuurvolken zelfs alle drie heden ten dage nog vereenigd optreden, zooals bij sommige Negerstammen in Afrika, waar rondreizende zangers hun eigen gedichten al dansende voordragen en zich daarbij zelf op een primitief muziekinstrument accompagneeren. Doorgaans echter treedt bij deze volken de muziek op den achtergrond en is het dansen hoofdzaak. Daarbij kan het *doel* van den dans zeer verschillend zijn, evenals de vorm, d. i. de wijze, waarop hij wordt uitgevoerd.

Wat het laatste betreft, is de *rijendans* het meest verbreid en vermoedelijk ook te beschouwen als de oudste vorm van het dansen. In Afrika en eveneens in Insulinde bestaan deze rijendansen in een langzame beweging in een kring van een aantal personen, die elkander de hand geven en daarbij zeer eenvoudige rhythmische bewegingen uitvoeren; soms ook beweegt zich een dubbele gesloten kring, een van mannen en een van vrouwen, in het rond, of twee

kringen bewegen zich om elkander in tegenovergestelde richting.

Uit den rijendans heeft zich de *rondedans* ontwikkeld, waarbij zich de gesloten kring van dansers om een bepaald middelpunt beweegt, hetzij rondom eenige personen, die met muziek of zang den dans begeleiden, hetzij rondom eenige jonge meisjes, dan wel, zooals bij de Indianen van N.-Amerika, rondom een aan een paal gebonden krijgsgevangene, of ook zooals in Loango (W.-Afrika), rondom een lijk. In een meer ontwikkeld stadium treden hierbij, bijv. in Insulinde, *voordansers* op, wier bewegingen door de anderen nagevolgd worden.

Een ander karakter vertoonen de dansen, waarbij, zooals in Insulinde en overal in het Oosten, het hoofddoel is, zoo weinig mogelijk van plaats te veranderen, daarentegen zooveel mogelijk de verschillende lichaamsdeelen te bewegen, vooral den romp, hoewel ook armen, beenen, hoofd, zelfs neus en ooren. Bij dezen vorm komt het spoedig tot de ontwikkeling van beroepsdansers en -danseressen. Hiertoe behoort de zoogenaamde *buikdans*, alsook het dansen van de *bajadères* (zie aldaar) en de *rongeng* (zie aldaar).

Wat het doel betreft, dient de dans aanvankelijk slechts om onbewust optredende gewaarwordingen, zooals vreugde, verdriet, liefde, haat, toorn enz. te uiten. Eerst later ontwikkelt zich daaruit de mimische voorstelling van bepaalde gebeurtenissen. *Schurtz* onderscheidt dan ook stemmingsdansen en mimische dansen. De eerste groep kan somtijds zeer zonderlinge vormen aannemen, zooals in Bornoe (Soedan), waarbij de vrouwen ten slotte zoo hevig met de achterdeelen tegen elkander stooten, dat een er van ter aarde stort, of bij de Beetsjoeanen, waarbij man en vrouw om dit doel te bereiken met de hoofden tegen elkander botsen.

Bij de mimische dansen zijn de liefdedansen het vorst verbreid en het meest algemeen. Hierbij is het niet alleen te doen om erotische gevoelens te uiten, maar speelt vermoedelijk het zoo algemeen verbreide geloof aan de analogie-tooverarij ook een rol, d. w. z. men bootst handelingen na, welke men gaarne in werkelijkheid in vervulling zou willen zien gaan, in de meening daardoor het tot stand komen van deze handelingen te kunnen bevorderen. Deze opvatting heeft tot afschuwelijke uitspattingen op zedelijk gebied aanleiding gegeven, zooals bij de bewoners van het Oude Mexico, bij de tegenwoordige Australiërs en elders. Ook aan de zeer verbreide dierendansen ligt deze vorm van bijgeloof ten grondslag. Zoo voerden de Indianen der prairiën van N. Amerika, in buffelhuiden gestoken, dansen uit, waarbij zij zooveel mogelijk de bisons nabootsten, om de kudden dezer dieren te doen opdagen, terwijl de inboorlingen van West Australië de bewegingen en gewoonten van de kangeroes in hun dansen weergeven, als deze dieren in tijden van droogte zeldzaam zijn geworden. Zoo ook trachtten de priesters der Moki's regen teweeg te brengen door den slangendans, waarbij zij zelfs levende ratelslangen in den mond hielden. Zelfs bij den arbeidsdans en de bij natuurvolken zoo algemeene krijgsdansen zou volgens sommige ethnologen dit beginsel een rol spelen. De eerste komt o.a. op Madagascar en de Philippijnen voor, waar het bewerken van den akker door een dans op het veld wordt voorafgegaan en het werk zelf onder het uitvoeren van rhythmische bewegingen geschiedt. Nauw verwant met deze dansen zijn die, waarbij de maatschappelijke werkzaamheid van den mensch worden weergegeven. Zoo werden door de Australiërs aan de Torresstraat de vischvangst, het harpoeneeren van walvisschen, zelfs het intreden van den moesonwind en de daarop volgende bewerking der akkers in hun dansen mimisch weergegeven.

Zeer algemeen zijn ook de maskerdansen, waarbij de maskers meestal de geesten van afgestorven familieleden of totemdieren (*zie Totem*) moeten voorstellen, terwijl de dansen zelf dikwijls nauw samenhangen met de bij vele natuurvolken bestaande geheime verbonden en mannen- of jongelingshuizen. Ten deele behoort deze soort reeds tot de mystieke dansen, welke in geen enkel werelddeel ontbreken en waarvan het doel is door bepaalde, daarvoor geschikt geachte middelen invloed op de handelingen der goden uit te oefenen. Hiertoe behooren o.a. de doodendansen, puberteitsdansen e.a. Overblijfselen van deze opvatting vindt men ook in beschaafde landen en westersche godsdienstvormen terug. Zoo moet vermoedelijk de oorsprong der zoogenaamde „springprocessies" in de R. Katholieke Kerk, zooals die te Echternach en elders plaats hebben, hiertoe gerekend worden.

Literatuur: Dall, On masks, labrets and certain aboriginal customs (Third Annual Report of the Bureau of Ethnology, Washington 1884); *R. Andree,* Ethnographische Parallelen und Vergleiche (2 dln., Leipzig 1889); *Schurtz,* Urgeschichte der Kultur (Leipzig 1900); *Preusz,* Der Ursprung der Religion und Kunst (in het tijdschrift „Globus" 1904 en 1905).

Danse macabre. Zie *Doodendans.*

Danskunst, een der schoone kunsten, die *Terpsichore* tot muze heeft, is in den uitgebreidsten zin des woords de uitdrukking van gewaarwordingen door middel van rhythmische gebaren. Men heeft *gezelschapsdansen,* waartoe de *nationale* dansen gerekend worden *en tooneeldansen,* welke laatste gedurende de entr'actes in den schouwburg worden uitgevoerd. In het *ballet* vindt men den dans met de pantomime vereenigd.

In de Oudheid heeft de dans zich onder twee vormen voorgedaan: de heilige of godsdienstige, die bij godsdienstige plechtigheden gedanst werd, en de gewone volksdans. Uit den Bijbel weten wij, dat bij de Israëlieten veelvuldig gedanst werd. Men herinnere zich *David,* dansende voor de Ark. Na de ballingschap in Egypte hadden de Joden heilige dansen, die deel uitmaakten van den eeredienst. Ook werd er gedanst bij openbare plechtigheden en gelukkige gebeurtenissen, om behaalde overwinningen te vieren en den roem van vaderlandsche helden te verheerlijken. Ook bij de oude Egyptenaren stond de dans in hoog aanzien, maar tot zijn

volle ontwikkeling is hij eerst gekomen bij de Grieken. Daar maakte hij niet alleen deel uit van alle openbare plechtigheden, godsdienstige of profane, maar van alle openbare vermakelijkheden, in het kort hij leende zich bij allen. Zoo kenden de Grieken ook krijgsdansen, die voornamelijk in Thracië en Thessalië beoefend werden. De dansen ter eere van *Bacchus* zijn overbekend. Van de Grieken ging de dans over naar de Romeinen, wat hetzelfde wil zeggen als: de dans ontaardde. Alle poëzie verdween bij de Romeinen, die hem zelf nooit beoefenden, maar hem overlieten aan *histriones,* tooneelspelers. Een *eques* (ridder), die er zich aan overgegeven zou hebben, had voor altijd zijn ridderschap verloren. De Middeleeuwen kenden den dans als kunst niet, zooals de Grieken en Romeinen dien kenden, maar wel kerkdansen, die door de *praesistes* werden voorgedanst. In Spanje werd in het koor der kerk gedanst, tot in de 17de eeuw bij de *Autos sacramentales.* Zooals zooveel andere kunsten, moest ook de danskunst wachten op de Renaissance, om uit haar slaap gewekt te worden en een nieuw leven te beginnen. Eerst in Italië, daarna in Frankrijk werd zij opnieuw beoefend; aan het Hof der *Medici* verscheen zij in nieuwe pracht, die nog overtroffen werd aan het Hof van *Lodewijk XIV* van Frankrijk. Terwijl tot voor weinig jaren de gewone dansen groote bestendigheid vertoonden, zijn in den laatsten tijd tal van nieuwe (tango e.a.) opgekomen, waardoor de vroegere zoo goed als geheel verdrongen werden, doch die zelf telkens voor andere, lang niet altijd sierlijke dansen, plaats moeten maken.

In den laatsten tijd is in Europa een nieuwe richting in de danskunst tot bloei gebracht. Een nog jeugdige Amerikaansche, miss *Duncan* (zie aldaar), heeft zich tot ideaal gesteld, den dans weer terug te brengen tot wat hij oorspronkelijk geweest is in de Oudheid, n.l. de uiting der gewaanwordingen, die muziek in de ziel opwekken. Haar streven is, het tegenwoordige opera-ballet door den expressieven dans te doen vervangen, hetgeen zij hoopt te bereiken door leerlingen te vormen, die eens haar ideaal zullen verwezenlijken. *Isadora Duncan* hoopt te bereiken, dat gezonde vrouwen en meisjes in rhythmische mimiek de gedachten vertolken, die door muziek en passend artistiek decor en de gansche mise-en-scène wordt vertolkt, zoodat men niet zal kunnen weten, welk element het voornaamste moet worden genoemd. Een ware, volkomen harmonie als die der instrumenten van een orkest. Geen plooi van het gewaad, of het is in harmonie met het geheel; geen enkel gebaar, geen enkele kleur, geen enkele klank, dan mooi en van beteekenis op zichzelf, maar een bewegende plastisch-muzikale kunstenaarsgedachte..... Zoo zal het ballet zijn, dat *Isadora Duncan* zich droomt.

In de laatste jaren ziet men verschillende leerlingen of navolgsters van miss *Duncan* met meer of minder gevolg optreden en men mag wel zeggen, dat zij haar doel bij het groote publiek grootendeels heeft bereikt. Groote belangstelling althans openbaart zich overal voor de nieuwe danskunst.

Niet alleen bij de beschaafde Westerlingen geldt de dans als een geliefkoosd vermaak, maar evenzeer bij de meeste Oostersche volken, zoowel beschaafde als onbeschaafde. Bij de laatste geschiedt het dansen maar zelden door beide geslachten gezamenlijk, maar veelal òf alleen door de mannen, òf alleen door de vrouwen. Ook dragen de dansen bij hen een geheel ander karakter. Zoo bijv. wordt in *Insulinde* het dansen in de eerste en voornaamste plaats door vrouwen beoefend en spelen daarbij — juist anders dan bij ons — de voeten een ondergeschikte rol. Het dansen bestaat hier hoofdzakelijk in het aannemen van zekere standen, het verrichten van meestal langzame lichaamsbewegingen en verdraaiingen van lendenen, armen en handen; ook wordt het veelal door gezang vergezeld. Op Java heeft men danseressen van beroep, de r o n g g e n g of t a l è d è k. Hun bewegingen vallen bij den Europeaan maar zelden in den smaak, hetgeen zij zingen, is grootendeels onverstaanbaar, maar zij weten de zaken, die zij willen weergeven, bijv. een kip, die eieren legt, zeer plastisch voor te stellen. Zij leiden een ongebonden leven, daar zij doorgaans tevens prostituées zijn. Dit geldt niet van de s e r i m p i's en b e d a j a's in de Vorstenlanden van Java; want dit zijn danseressen, aan den persoon van den vorst verbonden en gekozen uit de aanzienlijkste vrouwen van den kraton, met uitzondering der dochters van den vorst. Zij zijn doorgaans niet jonger dan 13 en niet ouder dan 17 jaren en vormen een soort corps de ballet ten getale van 30 à 40, waartoe ook knapen van hooge geboorte behooren. Zij zijn prachtig uitgedost, spreken niet, maar de bewegingen harer lichaamsdeelen, zelfs van vingers en teenen, worden begeleid door de gamelan en een koor van zangers en zangeressen. Ook in sommige deelen der Buitenbezittingen, zooals op Bali, te Palembang enz. heeft men beroepsdanseressen, terwijl elders de gewone ingezetenen dansen uitvoeren, soms mannen en vrouwen samen, echter nooit elkander paarsgewijze omvattend, hetgeen voor onfatsoenlijk wordt gehouden. Daarentegen zijn rondedansen zeer gebruikelijk. Krijgsdansen worden door gewapende mannen uitgevoerd, waarbij somtijds de vrouwen het accompagnement leveren en waarbij allerlei woeste sprongen en gebaren worden gemaakt. Zie ook *Dans bij de natuurvolken.*

Een groot aantal beeldende kunstenaars heeft zich er toe aangetrokken gevoeld, den dans symbolisch of allegorisch voor te stellen. Meesterstukken op dit gebied vindt men in vele operagebouwen. Prachtig zijn vooral die van de Groote Opera te Parijs, waarvan de gevel versierd is met een allegorische groep van *Carpeaux.*

Zie: *G. Desrat,* Dictionnaire de la Danse (1895); *G. Vuillier,* La Danse à travers les âges (ook in het Engelsch verschenen als „A History of Dancing", Londen 1898); *M. Emmanuel,* La danse grecque antique (Parijs 1896).

Dansmasker. *Zie Masker.*

Danswoede. Zie *Vitusdans.*

Dantan, *Edouard,* een Fransch schilder, den 26sten Augustus 1848 te Parijs geboren, als zoon van den beeldhouwer *Jean Pierre Dantan,*

gestorven te Villenville den 7den Juli 1897. Hij ontleende zijn onderwerpen eerst aan de Oudheid, daarna aan het dagelijksch leven. *Dantan* was ook een uitmuntend portretschilder. Werken van zijn hand ziet men in verschillende Fransche verzamelingen.

Dante of eigenlijk *Durante Alighiéri*, een der grootste dichters, werd volgens zijn eigen opgave te Florence geboren, en wel tusschen den 18den Mei en den 17den Juni 1265. Zijn vader was waarschijnlijk een onbeduidend man, die tweemaal gehuwd was en omstreeks 1280 overleed. Diens eerste vrouw *Bella*, de moeder van *Dante*, was nog zeer jong, toen zij door den dood aan haar huisgezin ontrukt werd. 's Dichters stiefmoeder, *Lapa Cialuffi*, was een meisje uit het volk en kon zich dus moeilijk met zijn opvoeding belasten, wat echter de staatsman en dichter *Brunetto Latiné* deed, die voor hem een tweede vader werd. Van zijn studies is ons niets met zekerheid bekend; het verhaal, dat hij in Engeland gestudeerd zou hebben, kan men echter naar het land der sagen verwijzen. Hoe het zij, reeds op jeugdigen leeftijd bezat *Dante* een veelomvattende kennis, zooals duidelijk blijkt uit zijn „Vita Nuova", dat in 1292 geschreven is. In zijn jeugd nam hij deel aan de krijgstochten van zijn vaderstad, streed bij Campaldino (1289), werd met verschillende zendingen belast en zag zich te Florence tot een der „Priori" benoemd. Hier berokkende partijschap hem vele onaangenaamheden. De stad was verdeeld in *Zwarten* of aanhangers van den paus, en *Witten*, die tot de Ghibellijnen overhelden. Toen de paus tevergeefs zijn bemiddeling had beproefd en de houding der partijen kritiek werd, werden de aanzienlijkste leden der *Zwarten* verbannen (1300), maar spoedig weer teruggeroepen. Na de ontdekking van een samenzwering der *Zwarten* werden de leiders opnieuw uitgewezen. Door hen daartoe aangespoord, zond *Bonifacius VIII Karel van Valois*, een broeder van *Philippus IV*, als vredestichter naar Florence. Deze riep de verbannen aanvoerders der *Zwarten* terug, gaf de woningen en goederen der *Witten* aan plundering prijs en verbande velen van hen, en onder deze ook *Dante*, uit den Staat. De *Witten* trachtten nogmaals zich van Florence meester te maken, maar na hun nederlaag bij Castel Pulicciano in 1303 en ook omdat er in de partij zelf tweedracht uitbrak, scheidde *Dante* zich van haar af. Eerst begaf hij zich naar Verona, waar *Bartolomeo della Scala* het gezag in handen had en de dichter tot aan diens dood (den 8sten Maart 1304) en later een toevlucht vond. Na *Scala's* dood dwaalde *Dante* door Italië rond, en de bitterste nood dwong hem dikwijls tot bedelen. In 1306 is hij, zooals wij uit oorkonden zeker weten, in Sarzana geweest en van 1306 tot 1310 schijnt hij zich te Lucca opgehouden te hebben. *Boccacio* en anderen spreken nog van een verblijf in Parijs, maar dit is twijfelachtig. De tocht van *Hendrik VII* in 1310 vervulde hem weer met moed, hij zocht door welsprekende brieven vol gloed en kracht, tot dien keizer en tot de vorsten van Italië gericht, de zaak van het keizerschap te bevorderen. De vruchtelooze belegering van Florence, de verzamelplaats der tegenstanders van *Hendrik VII*, en de dood des keizers vernietigden zijn hoop, en hij bracht de laatste jaren zijns levens te Ravenna door bij *Guido Novello da Polenta*, een neef van *Francesca da Rimini*; ten behoeve van dezen vorst nam hij een zending op zich naar Venetië, keerde ziek terug en overleed den 14den September 1321. *Guido* wilde te zijner eer een gedenkteeken doen verrijzen in de kerk *St. Franciscus* (in *Dante's* tijd *San Pietro Maggiore* geheeten), doch het bleef bij het voornemen, daar hij zelf uit Ravenna verjaagd werd. *Bernardo Bembo* echter, de vader van den kardinaal, heeft in 1483 de kapel, waarin het gebeente van den dichter rust, doen vernieuwen en van een sarcophaag voorzien. Deze werd in 1692 door den kardinaal-legaat *Corsi* hersteld en in 1780 door kardinaal *Gonzaga* in haar tegenwoordigen toestand gebracht. Ook Florence, dat vele malen, maar steeds tevergeefs, het gebeente van *Dante* opgeëischt heeft, heeft in 1829 hulde betoond aan den zoo ondankbaar bejegenden dichter door in de kerk van Santa Croce een marmeren gedenkteeken te zijner eer te doen verrijzen.

Tot zoover *Dante's* openbaar leven. Thans iets over zijn werken en de invloeden, die tot het ontstaan daarvan medegewerkt hebben. Een toevallige omstandigheid heeft in de vroege jeugd van *Dante* een onuitwischbaren indruk gemaakt op zijn gemoed. Hij ontmoette op een familiefeest de 8-jarige *Beatrice Portinari*, en de genegenheid, die zij opwekte in den 9-jarigen knaap, was de bron zijner dichterlijke geestvervoering. Hoe rein en teeder zijn liefde was, blijkt uit zijn „Vita Nuova", en haar huwelijk met ridder *Simone dei Bardi* was niet bij machte die liefde te doen ophouden. Omdat men zoo'n liefde niet begreep, heeft men dikwijls, maar ten onrechte, *Beatrice* als een allegorie of abstractie willen opvatten. Zij overleed in 1290. Voorzeker heeft *Dante* toen reeds het voornemen opgevat, de innig-geliefde in zijn „Divina Commedia" op een onvergetelijke wijze te verheerlijken. Over „La Vita Nuova" spraken wij reeds. Het werd gevolgd door „Il Convivio" (tusschen 1306 en 1309), dat, ware het voltooid geworden, een soort encyclopedie geworden zou zijn. Het zou de verklaring geven van 14 philosofische en didaktische canzonen van *Dante* en 15 boeken omvatten, waarvan slechts het inleidende en de drie eerste canzonen verschenen zijn. Het is het eerste voorbeeld van Italiaansch wetenschappelijk proza. De gedichten uit „La Vita Nuova" en „Il Convivio" verschenen met andere gedichten onder den titel: „Il Canzoniere". Het staat echter wel vast, dat lang niet alle daarin aan *Dante* toegeschreven gedichten ook werkelijk van hem zijn. In het Latijn schreef *Dante* „De vulgari eloquentia", dat in vier boeken de Italiaansche taal en dichtkunst wilde behandelen, maar midden in het 14de hoofdstuk van het tweede boek afgebroken wordt. Het voltooide gedeelte bespreekt verschillende stijlsoorten en den bouw der canzone. In „De monarchia", zijn politieke geloofsbelijdenis, stelt *Dante* het keizerschap gelijk met het pausdom. Dit werkje moet in zijn laatste levensjaren geschreven zijn.

De „Quaestio aquae et terrae" is zeker en sommige aan hem toegeschreven brieven en twee Latijnsche „eclogae" zijn zeer waarschijnlijk onecht.

Van al deze werken, de zoogenaamde „Opere minori", is een volledige uitgave verschenen van *Fraticelli* (8 dln., Florence 1861—1862) en van *Giuliani* (2 dln., Florence 1878—1882) en van alle werken (ook de onechte en twijfelachtige) een van *Moore* (Oxford 1894).

Het werk, waardoor *Dante* zich onsterfelijk gemaakt heeft, is „La Divina Commedia". Het beschrijft een visoen, waarin de dichter eerst aan de hand van *Virgilius*, als den vertegenwoordiger van het genie, door de hel en het vagevuur — daarna in gezelschap van *Beatrice*, als vertegenwoordigster der Openbaring — en eindelijk van den heiligen *Bernhardus* door de verschillende hemelen ter aanschouwing van den Drieënigen God wordt rondgeleid. *Dante* heeft aan dat stuk den naam „Commedia" gegeven wegens zijn aanvankelijk bruiveningwekkenden, later zaligenden inhoud, terwijl *Boccacio* er het woord „divina" (goddelijk) aan heeft toegevoegd. Volgens *Dante*'s beschrijving is de Hel *(Inferno)* een trechtervormige afgrond, die naar het middenpunt der aarde afdaalt, en het Vagevuur *(Purgatorio)* een in terrassen verdeelde berg, wiens top de woonplaats der eerste menschen *(Paradiso)* vormt. Van hier verheft zich de dichter door de zeven hemelen der planeten, dien der vaste sterren en het primum mobile tot den onwrikbaren zetel der Godheid of het Empyraeum. In al die verschillende gewesten stemmen gesprekken met nog niet lang overleden personen den lezer nu eens tot weemoedigheid, dan weder tot afschuw en ontzetting, terwijl nu en dan de diepzinnigste vraagstukken der godgeleerdheid en wijsbegeerte behandeld en de verdorvenheid op maatschappelijk en zedelijk gebied, van Kerk en Staat in Italië, geschilderd wordt. Het gedicht bestaat uit drie deelen, ieder deel uit 33 zangen; vooraan staat een inleidend gezang, zoodat het geheel 100 zangen met 14 233 versregels bevat. In 1882 werd het aantal uitgaven van het gedicht reeds geschat op 347. De vier oudste: Foligno, Jesi, Mantua en Napels zijn zeer zeldzaam. Van uitgaven uit den laatsten tijd vermelden wij die van *Scartazzini* (Leipzig 1874—1882), *Casini* (4de druk Florence 1895), *Poletto* (3 dln., Rome 1894), *Passerini* (Florence 1897—1898) en *Toynbee* (Londen 1900).

Het gelukte aan *Boccacio*, 52 jaar na den dood des dichters, een opdracht te verwerven van de Republiek, om de „Divina Commedia" openlijk aan het volk te verklaren. Dit voorbeeld werd op andere plaatsen gevolgd, zooals te Pisa door *Francesco da Buti* en in Bologna door *Benvenuto da Imola*. Tot de vroegste uitleggers behooren voorts *Petrus Dantis* (wellicht een zoon des dichters), *Landino*, *Vellutello* en *Daniello da Lucca*. Het 6de eeuwfeest zijner geboorte, in 1855 gevierd, heeft velen opgewekt, hun aandacht op het leven en de werkene van den grooten dichter te vestigen. De voornaamste oudheidkenners van Italië hebben toen hun verhandelingen over *Dante* en zijn tijd tot een merkwaardig boek vereenigd. Ook elders vond dat gedenkfeest grooten bijval, en te Dresden onstond een Dante-genootschap met *K. Witte*, den geleerden onderzoeker van alles wat *Dante* betreft, aan het hoofd. Levensgeschiedenissen van *Dante* zijn uitgegeven door *Fr. Wegele* (1865, 2de druk) en door *J. A. Scartazzini* (1869), een verhandeling over de Florentijnsche Republiek in den tijd van *Dante* door *P. Villari* (1869) en over de familie en de ballingschap des dichters door *A. von Reymont*. Aanbevelenswaardig voor leeken zijn de werken van *Dean Church*, *Mary Rossetti* („A Shadow of Dante") en *J. A. Symones* („A Study of Dante"). Ook voor de critiek en de verklaring der geschriften van *Dante* is in de laatste jaren veel gedaan, vooral door *Witte*, *Scartazzini* en andere. Bovendien heeft men commentaren van *N. Tommasco* (1865) en van *Gregorio di Siena* (Interno 1867—1870). Verder bestaan er een groot aantal monografieën over de moeilijkste of belangrijkste episoden der „Commedia", en eindelijk is veel gedaan, om de bronnen aan te wijzen, waaruit *Dante* heeft geput. Van de talrijke prachtuitgaven der „Divina Commedia" noemen wij de door *Doré* en de door *Scaramuzza* geïllustreerde.

Dante's gedicht is in nagenoeg alle beschaafde talen overgezet, in het Engelsch door *Longfellow*, in het Duitsch door *Witte*, *Eitner*, *Taumer*, *Philalethes* (koning *Johann van Saksen*) en anderen, en in het Nederlandsch door *A. S. Kok*, *Hacke van Mijnden*, *J. J. L. ten Kate*, *Joan Bohl*, *Boeken* en *Rensburg*.

Literatuur: K. Vossler, Die göttliche Komödie. Entwicklungsgeschichte und Erklärung (1907—1908, 2 dln.); *Joh. Henke*, Dante-Wegweiser (1912); *F. J. Snell*, Handbook to the works of Dante (1909); *P. Toynbee*, Life and Works of Dante (1912).

Dante da Majano, een tijdgenoot van *Dante Alighieri* en afkomstig van Majano, heeft zich eveneens als dichter bekend gemaakt. Van hem zijn ongeveer 40 sonnetten, 5 balladen en 3 canzonen bewaard gebleven en in verschillende bloemlezingen van den nieuweren tijd opgenomen. Bij het verschijnen van het eerste gedicht van zijn naamgenoot, dat aan alle dichters gericht was, hoonde hij dezen in een antwoord, dat in den vorm van een sonnet gegeven werd.

Dantier, *Henri Alphonse,* een Fransch schrijver, in 1810 te Noyon geboren, heeft onderscheiden geschiedkundige werken gelevend, waarvoor hij bouwstoffen verzameld had op reizen, in opdracht der regeering naar Italië, Duitschland en Engeland ondernomen. Hij schreef: „Coup d'oeil sur l'art chrétien" (Parijs 1844). „Histoire du moyen âge" (Parijs 1852), „Etudes sur les Bénédictins" (2 dln., Parijs 1864), „Les monastères bénédictins d'Italie" (2 dln., 2de druk Parijs 1867), „L'Italie, études historiques" (2 dln., 2de druk Parijs 1874) en „Les femmes dans la société chrétienne" (2 dln., Parijs 1878).

Dantines, *François* (als monnik *Dom Maurus),* een Belgisch Benedictijner monnik, werd in 1688 te Gonrieux geboren. Hij gaf te Reims

en te Parijs onderwijs. Hij werkte mede aan de „Collection des décrétales" en aan den tweeden druk van *Du Cange*'s „Glossaire", waarvan hij vijf deelen uitgaf (1733—1734). Van *Dantines*, die in 1746 te Parijs overleed, verscheen nog een vertaling der psalmen (1728) en „l'Art de vérifier les dates", beëindigd door dom *Clément* (1750).

Dantiscus, *Johannes*, een Latijnsch dichter der 16de eeuw, den 31sten October 1485 te Danzig geboren, studeerde te Krakau, diende in het Poolsche leger, deed een reis door Palestina, Syrië, Arabië en Griekenland en werd na zijn terugkeer secretaris en gezant van koning *Sigismund I*, terwijl hij tevens in den geestelijken stand trad. Toen hij later den koning naar Pressburg vergezelde, verwierf hij er door zijn gedichten in zoo hooge mate de gunst van keizer *Maximiliaan*, dat hij door dezen bekroond werd en met den naam *Von Hofen* (a Curiis) in den adelstand opgenomen werd. Hij belastte zich met een zending naar keizer *Karel V*, woonde den Rijksdag te Augsburg bij, vergezelde *Karel V* naar Spanje en zag zich na zijn terugkeer in Polen (1530) eerst tot bisschop van *Culm* en vervolgens tot aartsbisschop van *Ermeland* benoemd. Hij overleed den 27sten October 1548 te Frauenburg. Zijn gedichten, in 1764 door *Böhm* uitgegeven, onderscheiden zich door het zuivere Latijn, waarin zij geschreven zijn.

Danton, *George Jacques*, een van de voormannen der Fransche Revolutie, werd den 28sten October 1759 te Arcis-sur-Aube in Champagne geboren. Aan een reusachtige lichaamsgestalte paarde hij een groote mate van vermetelheid. Hij was een procureurszoon en kwam in 1780 te Parijs, waar hij in 1785 ingeschreven werd in de orde der advocaten. Bij den aanvang der omwenteling verkeerde hij als advocaat nog te Parijs in bekrompen omstandigheden, tengevolge van zijn lichtzinnige leefwijze. Daarom was de volksbeweging voor hem een redmiddel. Hij vuurde ze aan door gloeiende toespraken, en zijn moedig gedrag, aan groote eerzucht gepaard, verhief hem tot een volksmenner en bezorgde hem de gunst van *Mirabeau*. Als voorzitter van het district der Cordeliers stichtte hij met *Desmoulins, Fabre d'Eglantine* en *Marat* in 1790 de club van dien naam. Den 17den Juli 1791 riep hij het volk op het Champ de Mars bijeen, om er een petitie te teekenen tot afzetting van *Lodewijk XVI*, doch de menigte werd verstrooid en *Danton* moest vluchten. In November 1791 werd hij gekozen tot substituutprocureur der Parijsche Commune. Terwijl *Robespierre* en *Marat* den 10den Augustus 1792 zich schuil hielden, bracht *Danton* zijn benden naar de Tuilerieën, om er den troon omver te werpen, waarna hij benoemd werd tot minister van Justitie. De Septembermoorden van 1792 heeft hij niet gelast maar toegelaten, in ieder geval heeft hij niet, gelijk zijn plicht medebracht, ze met kracht tegengegaan. Nadat hij door de bevolking van Parijs tot lid der Nationale Conventie gekozen was, legde hij zijn portefeuille neder. Hij nam plaats bij de bergpartij. Zijn grooten invloed en geweldig redenaarstalent wendde hij aan, om het vonnis over *Lodewijk XVI* te verhaasten. Hij was een voorstander van revolutionnaire propaganda. Met *Dumouriez* begaf *Danton* zich in 1793 naar België, om er de beginselen der Revolutie te prediken. Staatsdomeinen en kerkelijke goederen werden geconfiskeerd, en de beschuldiging, dat hij zich daarvan een gedeelte toeëigende, schijnt niet van allen grond ontbloot te zijn.

Den 9den Maart 1793 stichtte hij een buitengewoon gerechtshof, het latere Tribunaal der Revolutie. Persoonlijk was hij den Girondijnen niet ongenegen, doch omdat dezen bij herhaling aandrongen op het straffen der bedrijvers van de Septembermoorden, verbond hij zich met de Bergpartij, om hen te doen vallen. Tegen zijn wil moesten de veroordeelde leden der Conventie het schavot beklimmen; hierdoor verloor hij de gunst der geestdrijvers, en zijn invloed verminderde bij den dag. Nadat hij met *Robespierre* had medegewerkt om de partij van *Hébert*, „les enragés", onder de guillotine te brengen, besloot de ijverzuchtige *Robespierre Danton* te doen vallen. In den nacht van den 31sten Maart op den 1sten April 1794 werd hij met *Lacroix* op bevel van *Robespierre* gevangen genomen. Hij verscheen den 3den April voor de Revolutionnaire rechtbank, aangeklaagd, dat hij den hertog *van Orleans* op den troon had willen brengen. Zijn verdediging werd een aanklacht tegen zijn vijanden. Reeds weifelde de rechtbank, toen *Robespierre* in allerijl in de Conventie een decreet uitlokte, waarin werd vastgesteld, dat alle beschuldigden, die stoornis brachten in het rechterlijk onderzoek, zonder verhoor zouden gevonnist worden. Onmiddellijk werd nu het doodvonnis over hem uitgesproken, en den 5den April beklom hij met veel andere leden der Conventie *(Camille Desmoulins, Arthur Dillon* enz.) het schavot. „Toon het volk mijn hoofd; het is de moeite waard", zeide hij tot den beul. In 1888 werd een standbeeld voor hem te Arcis-sur-Aube en in 1891 een te Parijs opgericht.

Literatuur: Robinet, Danton, homme d'état (Parijs 1889); *Beesly*, Life of Danton (2de druk Londen 1906); *Scheiber*, Die Septembermorde und Danton (Leipzig 1912).

Dantumadeel is een gemeente in de provincie Friesland, weleer de zevende grietenij van Oostergoo, groot 10 045 H.A. met (1915) 12 559 inwoners, begrensd door de gemeenten Dokkum, Oostdongeradeel, Kollumerland en Nieuw Kruisland, Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Ferwerderadeel en Westdongeradeel. De bodem bestaat grootendeels uit zand met hier en daar plekken laagveen en klei langs de Ee en het Dokkumerdiep. Behalve de genoemde vaarten loopen die van Dokkum naar Stroobos, de Kuikhornstervaart en de Woudvaart door deze gemeente. Ook vindt men er een klein aantal meertjes, zooals de Houtwielen, de Sanjes, de Zwarte-Broek, het Driezumermeer enz. Tot Dantumadeel behooren de 12 dorpen Akkerwoude, Zwaagwesteinde, Rinsumageest, Veenwouden, Dantumawoude, Driesum, Murmerwoude, Wouterswoude, Birdaard, Roodkerk, Sybrandahuis en Jannum. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan, terwijl men er ook eenige industrie (cichoreifa-

brieken, kalkbranderijen en molens) aantreft.

Danville is de hoofdstad van het graafschap Vermillion in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois. Het ligt aan de Vermillionriver en is een kruispunt van spoorwegen. Kolenmijnen, molens en gieterijen vormen de voornaamste industrie. De stad telt (1910) 27 871 inwoners.

Danville is een stad in Virginia (N.-Amerika), aan de Dan, nabij de grens van Noord-Carolina. Het is een van de belangrijkste tabaksmarkten en tabaksindustrieplaatsen der wereld met een bevolking van (1910) 19 020 zielen.

Danz, *Heinrich Aemilius August,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 11den December 1806 te Jena geboren, vestigde zich in 1831 als privaat-docent aan de universiteit van zijn geboortestad, hield daar voorlezingen over Romeinsch recht. In 1834 werd hij er buitengewoon en in 1843 gewoon hoogleeraar en tevens lid van het Hof van Appèl. Hij schreef: „Lehrbuch der Geschichte des Römischen Rechts" (1840; 2de druk 1871—1872), „Der sakrale Schutz im römischen Rechtsverkehr" (1857), „Die Wirkung der Kodificationsformen auf das materielle Recht" (1861) en „Aus Rom und Byzant" (1861). Hij overleed in Jena den 17den Mei 1881.

Danzig, in het Poolsch *Gdansk,* in het Latijn *Gedanum,* een koopstad, vesting en districtshoofdplaats in West-Pruisen, ligt op 54° 21′ N.Br. en 18° 41′ O.L. v. Gr. op ongeveer een uur gaans van de Baai van Danzig, op den linkeroever van den westelijken Weichselarm, de zoogenaamde Danzig-Weichsel. De stad wordt door verschillende armen van de Motlau (een zijrivier van de Weichsel) doorsneden; deze zijn tot 4,5 m. uitgebaggerd, zoodat flinke zeeschepen tot midden in de stad kunnen komen. Aan de westzijde stroomt de Radaune. Danzig is een kruispunt der spoorwegen Dirschau—Neufahrwasser en Belgard—Danzig. De stad telt op 19,77 v. km. (1910) 170 337 inwoners, waarvan ruim 113 000 den Protestantschen en ongeveer 55 000 den R.-Katholieken godsdienst belijden. Aan de westzijde is Danzig door heuvels en aan de overige zijden door weiden omgeven. De eigenlijke stad bestaat uit vijf deelen: de Altstadt, de Rechtstadt, de Vorstadt, de Niederstadt en de Langgarten. Van de poorten is het „Hohe Tor" een der belangrijkste bouwwerken uit de 16de eeuw, in den geest der Romeinsche triomfbogen. Rondom de binnenstad bevinden zich in een halven kring 9 voorsteden, en naar een van deze, Langfuhr genaamd, leidt een prachtige dubbele lindenlaan. Als vesting is Danzig voorzien van een hoofdwal met 20 bastions, omgeven door een natte gracht, 9 defensieve kazernen en 3 citadellen, terwijl zij over het versterkte eiland Holm in de Weichsel in verband staat met de vesting Weichselmünde. Tegenover deze laatste heeft men het vlek Neufahrwasser, de eigenlijke haven van Danzig, met twee lichttorens, een loodsstation, magazijnen enz. De westerschans en verschillende forten van Weichselmünde dekken Neufahrwasser, kanaal en reede.

De stad heeft van binnen een eigenaardig aanzien; de bouwtrant is onderwetsch en onregelmatig. De straten zijn meerendeels nauw, doch de huizen zeer hoog, met torenachtige gevels en met balcons versierd. Een eigenaardigheid, de zoogenaamde *Beischläge,* terrasvormige uitbouwen met kelders voor de benedenverdiepingen, is voor de veiligheid van het verkeer bijna geheel verdwenen. De mooiste oude gebouwen vindt men in de Langstraat en op de Lange Markt. Tot de bezienswaardige gebouwen behooren het groote stadhuis, in de 15de eeuw in Gotischen stijl gebouwd met een 82 m. hoogen toren, het Artus- of Jonkerhof, dat als beurs gebruikt wordt, het tuighuis, de ankersmedentoren, de schouwburg en de beroemde molen met 18 gaande werken. Het inwendige van het Jonkerhof is een groote vierhoekige, door 4 granietzuilen gedragen hal, die op bijzondere wijze versierd is met schilderijen en beeldhouwwerk uit de sagenwereld. Het laat-gotische Franciscanerklooster is in 1871 gerestaureerd. De boven- en benedenverdieping herbergen schilderijen en oudheden, de middelste dient als gymnasium. Van de nieuwe gebouwen zijn te noemen: het postkantoor, het gerechtsgebouw, het hoofdstation en het staatsarchief. Van de kerken is de Oberpfarrkirche zu St. Marien de voornaamste en tevens een der grootste Evangelische kerken met een 76 m. hoogen toren. Een bijzonderheid van deze kerk zijn de naar binnen ingeholde en overwelfde steunpilaren, waardoor de kerk eigenlijk in vijf beuken verdeeld wordt. Tot haar kunstschatten behooren o.a. een „Jongste Gericht" uit het jaar 1467, waarschijnlijk van *Memling* en een door *Schwartz* gemaakt, in hout gesneden hoogaltaar uit het begin der 16de eeuw. De oudste kerk is de Katharinekerk uit het begin der 14de eeuw met een prachtig klokkenspel.

Tot de wetenschappelijke inrichtingen behooren 1 technische hoogeschool, 2 gymnasia, 7 hoogerburgerscholen, een nijverheidsschool, een handelsacademie, een zeevaartschool met sterrenwacht en een ambachtsschool, een openbare boekerij, schouwburgen, een museum, een muziek- en kunstschool, wees- en ziekenhuizen. Voorts heeft men er een aantal instellingen van liefdadigheid en eenige geleerde genootschappen. Danzig wordt door waterleidingen uit de omstreken van Prangenau, 3 uur gaans vandaar, van drinkwater voorzien.

Te Danzig bloeien onderscheiden takken van nijverheid. Men vindt er een groote keizerlijke werf met droogdok, de Schichausche werf voor oorlogsschepen, een groote artilleriewerkplaats, een geweer- en ammunitiefabriek, brandewijn- en likeurstokerijen (Danziger Goldwasser), fabrieken van scheepsbeschuit, potasch, chemicaliën, suiker, cichorei, tabak, stijfsel, spoorwegrijtuigen en laken, bierbrouwerijen, verwerijen enz. De handel van Danzig, hoewel achteruitgegaan, is nog zeer belangrijk en wordt door een Kamer van Koophandel en banken gesteund. In 1911 kwamen binnen: 2822 geladen en 438 leege of geballaste schepen; er vertrokken 2663 geladen en 589 leeg of met ballast. Er behooren thuis: 34 stoomschepen, metende 20 417 ton

en 2 zeilschepen. Het verkeer op de Weichsel bedroeg 520 000 ton en 92 392 ton houtvlotten. De belangrijkste artikelen van uitvoer zijn: suiker, hout, graan, meel en spiritus; ingevoerd worden haring (in 1912 o.a. 38 781 tonnen van 150 kg. uit Nederland), ijzer, steenkool, koloniale waren, rijst, wijn en petroleum.

Danzig is o.a. de geboorteplaats van *Fahrenheit* en *Schopenhauer*.

Danzig was reeds een aanzienlijke stad, toen in 997 de heilige *Adalbert* er het Evangelie verkondigde. De juiste tijd harer stichting is echter onbekend. Als hoofdstad van Oost-Pommeren werd zij door *Soebislaw*, hertog van dat gewest, door muren omringd. Gedurende tijd was zij een twistappel tusschen Pommeren, Denemarken, Brandenburg, Polen en de Duitsche Orde. In 1343 werd een nieuw deel aan de stad toegevoegd (Rechtstadt). In 1360 sloot Danzig zich bij de Hansa aan en nam een groot aandeel in de oorlogen, die tegen de Noorsche rijken en de zeeroovers gevoerd werden. Door zijn uitgebreiden handel nam het snel in aanzien toe. In 1466 scheidde de stad zich van de Duitsche Orde af en kwam met het overige West-Pruisen onder Poolsche heerschappij, maar zij had zóó belangrijke privilegiën van de Poolsche koningen gekregen, dat zij bijna onafhankelijk was. Danzig kwam daardoor tot grooten rijkdom en politieke macht. In 1523 werd er de Hervorming ingevoerd. Toen in 1575 *Stephanus Báthori* tot koning van Polen gekozen werd, verklaarde Danzig zich voor *Maximiliaan II*, en na diens dood wilde het *Stephanus* slechts erkennen tegen toekenning van vele privilegiën. Daarom werd het beleg voor Danzig geslagen, doch de verdediging was zoo hardnekkig, dat de koning zich met een verzoek om vergiffenis en het betalen van 200 000 gulden tevreden moest stellen. In 1656 belegerden de Zweden de stad, die echter door koning *Johan Kasimir* en een Hollandsche vloot ontzet werd. Het daarop gesloten verdrag tusschen de Hollanders en den *Grooten Keurvorst* verklaarde Danzig onafhankelijk. De pest van 1709, die 30 000 slachtoffers eischte, de oorlogen om den Poolschen troon, die haar in 1734 een belegering van 3 maanden op den hals haalden, en de Zevenjarige Oorlog hadden een zeer noodlottigen invloed op de welvaart der stad. In het laatst van Mei 1793 (Tweede Poolsche Successieoorlog) onderwierp zij zich aan het gezag van Pruisen, doch begon nu ook weder te bloeien. Gedurende den oorlog tegen Frankrijk troffen haar echter gevoelige slagen. Den 7den Maart 1807 werd zij door maarschalk *Lefebvre* belegerd, aan wien zij zich den 24sten Mei daaraanvolgende na een hevig bombardement en een hardnekkigen tegenstand moest overgeven. Danzig moest een oorlogsschatting van 20 millioen francs betalen. *Lefebvre* ontwing den titel van „Hertog van Danzig". De vrede van Tilsit erkende haar als een vrije stad onder de bescherming van Frankrijk, Pruisen en Saksen, waarvan zij echter weinig voordeel had, daar een Fransche gouverneur er heerschappij voerde en het continentale stelsel den handel met Engeland verbood. Tengevolge van den oorlog met Rusland werd zij den 29sten December 1812 in staat van beleg verklaard, en haar garnizoen telde 33 000 man Franschen en Polen, toen een Russisch leger onder hertog *Alexander* van Württemberg en Pruisische landweer onder graaf *Dohna* er het beleg voor de vesting sloegen. Eerst na het verschijnen van een Russisch eskader gaf zij zich den 29sten November 1813 over. Den 3den Februari 1814 kwam Danzig weer onder de heerschappij van Pruisen, doch bij een voorspoedige ontwikkeling had zij toch aanvankelijk vele rampen te verduren, zooals in 1829 een doorbraak van de Weichsel, in 1831 een cholera-epidemie en in 1858 een grooten brand. Sedert den 1sten Juli 1878 is Danzig de hoofdstad van West-Pruisen.

Danziger bocht is een naar de stad Danzig genoemde inham van de Oostzee in het vasteland van Oost- en West-Pruisen. De bocht heeft tot aan haar monding (van Brüsterort tot Rixhöft) een breedte van 82 km. Het Noordelijkste deel der Oostkust is de zoogenaamde Barnsteenkust. De Danziger bocht is jaarlijks lang met ijs bezet; aan de landzijde is de diepte 5—50 m., aan de zeezijde 50—100 m. Lichttorens bevinden zich te Brüsterort, Pillau, bij Neufahrwasser, Oxhöft, te Hela en Heisternest, op het in de bocht gelegen schiereiland Hela en te Rixhöft.

Dao is een eilandje in de Timor Zee ten Z.W. van het eiland Roti. Op een oppervlakte van ongeveer 50 v. km. telt het ± 1500 inwoners, die bekend staan als uitstekende goudsmeden.

Daoerië. Zie *Trans-Baikalië*.

Daphne *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Thymelaeaceeën*. Het onderscheidt zich door een trechterwormigen, kroonachtigen kelk met uitgespreiden zoom, 8 in 2 kransen geplaatste, met het bloemdek vergroeide meeldraden, een zittenden, knopvormigen stempel en een besvrucht. Het omvat heesters en boompjes, die in alle werelddeelen groeien, en tegenovergestelde of verspreide bladeren benevens welriekende bloemen dragen, die soms tot een hoofdje vereenigd zijn. De voornaamste Daphne-soorten, in de boomkweekerij voorkomend, zijn de *D. mezerium*, waarvan de variëteiten *D. m. flore rubra* en *fl. lutea* de mooiste zijn. Alle soorten worden door afleggen of zaden voortgeplant. De groei is in de jeugd vrij langzaam, zoodat de struikjes lang klein blijven. Door invoer uit het buitenland is het sortiment van *Daphné* zeer uitgebreid, hetgeen uit het hieronder volgende lijstje blijkt: *Daphne Fortunei*, China; *D. altaica*, Siberië; *D. Genkwa*, China en Japan; *D. caucasica*, Kaukasus; *D. Blaeayana Laureola; D. Maxeli*, Japan en *D. jezoënsis*, Japan. Gesnoeid behoeven de struiken niet te worden. Te sterke zonneschijn schaadt den groei belangrijk. Een niet te lage veenbodem of zandbodem, met veel bladgrond vermengd, bevordert de ontwikkeling.

Literatuur: Schneider, Illustriertes Handbuch der Laubholzkunde; *Beissner, Schelle en Zubel*, Handbuch der Laubholzbenennung.

Dahpne (Grieksch = laurier), was volgens de Grieksche fabelleer een dochter van den Arcadischen riviergod *Ladon* of van den Thessali-

schen riviergod *Peneus*. *Leucippus*, de zoon van koning *Oenomaus*, vatte liefde voor haar op, verkleedde zich als meisje, mengde zich onder haar gezellinnen, maar werd bij het ontkleeden tot het nemen van een bad herkend en terstond gedood. De sage vertelt, dat zij de wijk nam voor de liefdesbetuigingen van *Apollo* en, door dezen achtervolgd, op haar smeeken door haar moeder *Gaea* in een laurierboom veranderd werd. Deze bleef vervolgens aan *Apollo* gewijd.

Daphnia. Zie *Watervlooien*.

Daphnis, een zoon van *Hermes* en van een nymph, weidde zijn vee aan den voet van den Etna. Hij was de geliefde van de nymf *Naïs*, doch toen hij zich later aan ontrouw jegens haar schuldig maakte, werd hij door haar met blindheid gestraft. Hij troostte zich over zijn lot met fluitspel en dans; dit zou de oorsprong zijn der Bucolische poëzie (herdersdicht). Blind ronddwalend, stortte hij van een rots, waaruit sedert een bron te voorschijn sprong. Daar vierden de omwonenden jaarlijks zijn nagedachtenis.

Daponte, *Lorenzo*, een Italiaansch operadichter, werd den 10den Maart 1749 te Ceneda op Venetiaansch gebied geboren, bezocht het geestelijk seminarium te Treviso en werd er in 1771 tot hoogleeraar benoemd. Wegens zijn vrijzinnige denkbeelden ontving hij zijn ontslag en begaf zich naar Venetië, vanwaar hij wegens minnarijen met aanzienlijke vrouwen, ketterij en hekeldichten op de bewindslieden der Republiek vluchten moest. Hij vond eerst een wijkplaats te Görz en later te Dresden, waar hij operateksten en psalmen schreef en in graaf *Marcolini* een beschermer vond. Nieuwe liefdesavonturen noodzaakten hem naar Weenen te verhuizen, waar hij door tusschenkomst van *Salieri* door *Jozef II* tot schouwburgdichter bij de Italiaansche opera werd benoemd. Nu schreef hij operateksten voor beroemde toonzetters, o.a. de „Bruiloft van Figaro" en de „Don Juan" voor *Mozart*. Na den dood van *Jozef II* begaf hij zich naar Triëst, waar hij met een dochter van een Engelsch koopman in het huwelijk trad en met deze naar haar vaderland reisde. Na vruchtelooze pogingen om daar of in Nederland goed geplaatst te worden, kreeg hij eindelijk de betrekking van tooneeldichter aan een Italiaansch schouwburg te Londen. Toen hij die verloor, legde hij zich toe op den boekhandel, en toen hij daarin niet slaagde en door schuldeischers lastig gevallen werd, ging hij naar New-York, waarheen zijn vrouw en kinderen hem reeds vooruitgereisd waren. Daar werd hij onderwijzer in het Italiaansch. Dwaze ondernemingen brachten hem echter ook hier in verlegenheid, en nadat hij op zijn 80ste jaar benoemd was tot professor in het Italiaansch aan het Columbia-college te New-York, overleed hij den 17den Augustus 1838. Behalve 36 tooneelwerken en operateksten, leverde hij onderscheiden Italiaansche vertalingen van Engelsche werken. Zelf beschreef hij zijn veelbewogen levensloop in zijn „Memoirs" (3 dln., 2de druk New-York 1849).

Dappendal, *Vallée des Dappes*, is de naam van een klein dal aan de westelijke helling van den Dôle in het Juragebergte. Het behoort van ouds tot Waadtland. *Napoleon* verlangde om strategische redenen in 1803, dat het aan Frankrijk werd afgestaan, hetgeen geschiedde; doch de toegezegde schadeloosstelling bleef uit, en het Congres te Weenen (1815) gaf het aan Zwitserland terug. Later echter zijn daarover door Frankrijk weder onderhandelingen gevoerd, die aanvankelijk tot niets hebben geleid. Den 7den December 1862 eindelijk kwam te Bern een overeenkomst tot stand, waarbij Frankrijk dat gedeelte van het Dappendal ontving, waarover de Faucilleweg loopt, terwijl het daarvoor aan de helling van den Noirmont eenig grondgebied in ruil gaf.

Dapper, *Olfert*, geneesheer te Amsterdam en aldaar overleden in 1690, was een ijverig beoefenaar der aardrijkskunde en gaf, behalve andere werken, een aantal reisbeschrijvingen in het licht zonder zelf te reizen. Hij schreef: „Historische beschrijving der stad Amsterdam" (1664), „Herodoot van Halicarnassus enz." (1665), „Beschrijving van het tweede en derde Gezantschap naar China" (1670), „Asia, of nauwkeurige beschrijving van het Rijk des Grooten Mogols enz." (1672), „Beschrijving van Klein-Azië", „Beschrijving van Afrika" (1676), „Beschrijving van Syrië en Palestina of het Heilige Land" (1677) enz.

Dapsang is na den Gaurisankar de hoogste berg der aarde, behoort tot het Karakorumgebergte, in het zuidwestelijk gedeelte van Tibet, en ligt op 35° 28′ N.Br. en 77° 10′ O.L. v. Gr. Hij is 8620 m. hoog.

Dâr is een Nubisch woord voor „land" en „gebied"; het komt bij namen van landschappen in Nubië en Oost-Soedan dikwijls voor.

Darab of *Darabsjird* is een stad in de Perzische provincie Farsistan. Zij ligt ten zuidoosten van Sjiras in een door hooge bergen omsloten vlakte tusschen koorenvelden en palmbosschen. De inwoners, wier aantal ruim 4000 bedraagt, houden zich vooral bezig met het weven van grove stoffen. Deze stad is volgens *Hammer* het Pasargadae der Oudheid. In het nabijgelegen Kuhi Mumijeh is een bron van zwarte aardolie, die, verhard, onder den naam van belesun (balsem) een kostbaar geneesmiddel vormt.

Daranyi, *Ignatius von*, een Hongaarsch staatsman, werd den 15den Januari 1849 te Boedapest geboren, studeerde in de rechten en werd in 1874 advocaat aldaar. Hij wijdde zich hoofdzakelijk aan sociale vraagstukken. Sedert 1881 tot lid van den Rijksdag gekozen, werd hij onder-voorzitter der liberale partij en later ook van het Huis van Afgevaardigden. In November 1895 nam hij in het kabinet-*Banffy* de portefeuille voor Landbouw op zich en behield deze ook tijdens het ministerie-*Szell* tot 1903. In de laatste jaren kwam hij de agrariërs te gemoet. Hij is sedert 1902 ook oppercurator van de Gereformeerde kerk. Sedert 1905 is hij leider van de partij der Dissidenten. Van 1906 tot 1909 was hij weder minister van Landbouw.

Darat *(Orang)*. Zie *Billitoneezen*.

Dar Banda. Zie *Banda*.

Darbhangah is de hoofdstad van het gelijknamige district (8637 v. km. met 2 801 955

inwoners) van de provincie Bihar in het Britsch-Indische presidentschap Bengalen. De stad bezit een aanzienlijken uitvoerhandel van lijnzaad, ghi (vloeibare boter) en hout en heeft (1911) een bevolking van 62 628 zielen (meest Hindoes).

Darboux, *Jean Gaston,* een Fransch wiskundige, werd den 14den Augustus 1842 te Nîmes geboren, bezocht de Parijsche normaalschool en werd in 1873 maître de conférences aan deze inrichting en professeur suppléant aan de Sorbonne. In 1881 werd hij hoogleeraar in de wiskunde en sedert 1900 is hij secretaris der Parijsche Académie. Zijn voornaamste werk is de „Leçons sur la théorie générale des surfaces" (Parijs 1887—1896, 4 dln.), waarin hij de tegenwoordige theorie der vlakken behandelt en dat ook vele onderzoekingen van hem zelf bevat. Een vervolg op dit werk vormt de „Leçons sur les systèmes orthogonaux" (Parijs 1898, dl. 1). Verder bezorgde hij nog een uitgave van de werken van *Fourier* (1890, 2 dln.). Van 1870 tot 1902 gaf hij het „Bulletin des sciences mathématiques" uit.

Darboy, *Georges,* aartsbisschop van Parijs, werd den 16den Januari 1813 te Fayl-Billot geboren. In 1836 ontving hij de priesterwijding, werd eerst kapelaan en in 1840 hoogleeraar aan het seminarium te Langres. In 1848 begaf hij zich, op uitdrukkelijk verlangen van den aartsbisschop *Affre,* naar Parijs, werd belast met de prediking in den Vastentijd. Toen *Napoleon III* in 1859 weder openbare godsdienstoefeningen deed houden in de kapel der Tuileriën, werd hij met het houden der vastenpredikatiën belast. Hij verwierf de genegenheid van den keizer en van de keizerin en werd nog in hetzelfde jaar benoemd tot bisschop van Nancy, in 1863 tot aartsbisschop van Parijs, in 1864 tot groot-aalmoezenier des keizers en tot senator en in 1866 tot lid van den raad van openbaar onderwijs. In den Senaat behoorde hij niet tot de ijverige voorstanders van 's pausen wereldlijke macht, en door zijn redevoering van den 29sten December 1867 viel hij in ongenade bij den Heiligen Stoel. Toen hij zich vervolgens naar Rome begaf, weigerde *Pius IX* hem den kardinaalshoed te verleenen, waartoe vooral ook zijn inschikkelijkheid jegens pater *Hyacinthe Loisy* aanleiding gaf. Op het Vaticaansch concilie verzette zich *Darboy* bij herhaling met kracht tegen het leerstuk der onfeilbaarheid, vooral den 20sten Mei 1870. Toen hij na de verdaging van het concilie in zijn aartsbisdom was teruggekeerd, legde hij zich echter bij de gevallen beslissing neder. De commune-opstand van den 18den Maart 1871, die van den beginne af zijn leven bedreigde, kon hem niet bewegen, zijn post te verlaten. Den 5den April werd hij door de opstandelingen in hechtenis genomen, en alle pogingen, om hem te bevrijden, leden schipbreuk. Den 25sten Mei, toen de mannen der commune alle hoop op een zegepraal verloren hadden, werd *Darboy* op het binnenplein der gevangenis van La Roquette doodgeschoten. Tot zijn geschriften behooren: „Les Femmes de la Bible" (5de druk 1859), „Les saintes Femmes" (4de druk 1877), „La vie de saint Thomas Becket" (1860) en „Oeuvres pastorales" (2 dln., 1876).

Darby, *John Nelson.* Zie *Darbysten.*

Darbysten of *Plymouthbroeders* is de naam eener secte, die, tusschen 1820 en 1830 in Engeland ontstaan, zich vooral in Fransch Zwitserland sterk uitbreidde. Haar stichter, *John Nelson Darby,* geboren in 1800 te Londen, was eerst Anglikaansch geestelijke. Nadat hij begonnen was te twijfelen aan de waarheid van de apostolische successie der bisschoppen, was hij weldra zoover gekomen, dat hij alle kerkelijke autoriteiten verwierp en aandrong op een algemeen priesterdom. Hij vertrouwde op een spoedige wederkomst van *Christus* en achtte het gepast, door het houden van vrije godsdienstige samenkomsten, de geloovigen daarop in zeer kleine gemeenschappen voor te bereiden. Zijn leer vond aanhangers, die zich broeders noemden en den naam van Plymouthbroeders ontvingen, omdat aldaar de eerste groote vergadering der aanhangers van *Darby* plaats had. Door de Anglikaansche geestelijkheid vervolgd, begaf *Darby* zich in 1838 naar Fransch Zwitserland, vertoefde eerst te Genève, toen te Lausanne en verwierf er veel volgelingen. In Frankrijk en in ons land telt deze secte slechts aanhangers in eenige groote steden en in Engeland heeft zij zich in den jongsten tijd weinig uitgebreid, vooral ook, omdat een strijd over de zondeloosheid van *Jezus* haar in 2 partijen gesplitst heeft. Haar leerstellingen zijn vervat in eenige door *Darby* uitgegeven brochures, zooals: „Vues sur l'attente actuelle de l'église et des prophéties qui l'établissent", „Apostale de l'économie actuelle", „Sur la formation des églises", „Liberté de prêcher Jésus, possédée par tout chrétien", „La promesse du Seigneur", „Le schisme" enz. Haar hoofdbeginsel is daarin gelegen, dat zij geen kerkelijk gezag erkent, maar vrije vereenigingen vormt, waar ieder spreekt, zooals de geest hem ingeeft. *Darby* overleed den 29sten April 1882. Het geheele aantal Darbysten is op ongeveer 25 000 te schatten. Op Bijbelsche gronden zijn zij tegenstanders van tellingen van het volk.

Zie: *F. Sandmann,* J. N. Darby und die Versammlung (1902).

Darcet of *d'Arcet, Jean,* een Fransch geneesheer en scheikundige, werd in 1725 te Doazit geboren. *Montesquieu,* bij wiens zoon hij gouverneur was, bracht hem naar Parijs. In 1762 kwam hij aan het hoofd van de medische faculteit te Parijs en in 1774 werd hij hoogleeraar aan het Collège de France, waar hij de eerste was, die zijn colleges in het Fransch gaf. Als directeur van het bedrijf in de fabrieken voor het vervaardigen van Sèvres-porcelein en gobelins, en als inspecteur-generaal voor het slaan van proefmunten, verbeterde hij de wijze van werken in die inrichtingen.

Alle werken van *Darcet* hebben ten doel de toepassing der scheikunde op kunst en nijverheid: het trekken van gelatine uit beenderen; van soda uit zeezout; de uitvinding van een licht smeltbaar metaalalliage, demonstratie van de geheele verbranding van diamant. Met geestdrift deelde hij de beginselen der Revolu-

tie. Van de werken van *Darcet,* die in 1801 te Parijs overleed, vermelden wij: „Sur l'action d'un feu égal, violent et continué pendant plusieurs jours, sur un grand nombre de terres, de pierres et de chaux métalliques" (1766—1771), „Mémoire sur le diamant et sur quelques autres pierres précieuses traitées par le feu" (1771), „Expériences sur plusieurs diamants et pierres précieuses" (1772), „Dissertation sur l'état actuel des Pyrénées et sur les causes de leur dégradation" (1776) en „Rapport sur l'électricité dans les maladies nerveuses" (1783).

Zie verder: *Dizé,* Précis historique sur la vie et les travaux de Jean Darcet; deze biographie is opgenomen in het werk van: *A. Pillas* et *A. Ballard,* Le chimiste Dizé (Parijs 1906).

Darcet, Jean, een zoon van den voorgaande, eveneens scheikundige, leefde van 1777 tot 1844. Ook hij hield zich voornamelijk bezig met het uitvinden van toepassingen der scheikunde op de industrie. Men dankt hem de kunst om een koper- en tinalliage te harden voor het vervaardigen van cymbalen, de uitvinding der Vichy-pastilles, het maken van kunst-schildpad, verbeteringen in het vervaardigen van lijm enz. In 1823 werd hij lid van de Academie van Wetenschappen.

Dardanariaat, van *Dardanarius,* een berucht woekeraar en korenhandelaar te Rome, noemt men een kunstmatig opdrijven van den prijs van levensmiddelen en dergelijke waren, hetzij door ophoopen en opslaan, hetzij door het achterhouden van eigen voortbrengselen. Het werd volgens het Romeinsche recht met arbitraire straffen bedreigd.

Dardanellen (zie de kaart *Bosporus* en *Dardanellen)* zijn de 4 aan weerszijden van den Hellespont (Straat der Dardanellen) paarsgewijs tegenover elkander gelegen, sterk bewapende Turksche forten, die de zee-engte tusschen de Aegeïsche Zee en die van Marmora bestrijken, zoodat zij als de sleutels van Konstantinopel worden beschouwd. De naam is ontleend aan de aloude stad Dardanos, bekend door den vrede, tusschen *Sulla* en *Mithridates* hier gesloten (84 v. Chr.). Over deze straat sloeg *Xerxes* een brug voor zijn leger en *Alexander de Groote* trok haar over op zijn tocht naar Azië. De breedte van de straat is gemiddeld 5 à 6 km., de kleinste afstand tusschen Europa en Azië is 1350 m. Aan den zuidwestelijken ingang van den Hellespont vindt men de forten Sedil Bahr op de Europeesche en Koem-Kalé op de Aziatische kust, in 1658 door *Mohammed IV* gebouwd, en 20 km. ten N.O. daarvan, waar de straat het nauwst is en een sterke stroom en talrijke ondiepten het varen zonder ervaren loods gevaarlijk maken, de oude forten Kilid-Bahr en Tsjanak-Kalessi (Kale-Sultanie), door *Mohammed II* na de verovering van Konstantinopel gesticht. Verder naar het Noorden werden sinds 1867 kustbatterijen gebouwd, op de Aziatische kust de batterij Medsjhidie en Nagara, op de Europeesche Namasigja, Degirmenburun en Tsjam Burun. Alle batterijen en forten zijn in uitstekenden staat en beantwoorden aan de eischen, die men aan een moderne kustverdediging kan stellen.

De sinds 1878 belangrijke handel der Dardanellen concentreert zich in Kale Sultanie, dat zich tot een stad ontwikkeld heeft, en waar een pasja en consuls van vele mogendheden gevestigd zijn. Aan den noordoostelijken mond der Straat ligt de stad Gallipoli, waarlangs de Turken in 1356 Europa binnendrongen.

De eerste poging, om de Dardanellen-straat door te trekken, deed in 1770 een Russisch eskader onder admiraal *Elphinstone,* toen deze met 3 linieschepen en 4 fregatten 2 Turksche linieschepen achtervolgde, en deze poging slaagde in zooverre, dat de forten Koem-Kalé en Sedil-Bahr voorbijgestoomd werden. Op last van den sultan werden deze door baron *Tott* in goeden staat gebracht, doch men vergat ze te onderhouden, zoodat in 1807 de Engelsche admiraal *Duckworth* met 8 linieschepen, 4 fregatten enz., zonder moeite in de straat stevende en den 20sten Februari in het gezicht van Konstantinopel verscheen. Onverrichterzake moest de Engelsche admiraal echter terugkeeren. Bij het in 1809 gesloten vredesverdrag tusschen Turkije en Engeland stemde Groot-Britannië er in toe, dat geen vreemde oorlogsschepen de straat mochten passeeren, een bepaling, die in 1841 door de vijf Groote Mogendheden bekrachtigd werd. De vrede van Parijs (1856) bepaalde, dat geen niet-Turksch oorlogsschip zonder toestemming van de Porte de zeeëngte mag binnenloopen en passeeren. Ook voor handelsschepen is de doorvaart bij Tsjanak-Kalessi gedurende den nacht verboden, en moeten de scheepspapieren worden vertoond. Het verdrag te Londen (1871) en de vrede van Berlijn (1878) bekrachtigden het principe van het gesloten zijn der Dardanellen. Toch trokken in 1878 Engelsche oorlogsschepen door de straat, om Konstantinopel tegen de Russen te beschermen. In 1891 werd de Dardanellenquaestie opnieuw op het tapijt gebracht, toen aan Russische schepen met soldaten aan boord de doorvaart werd bekt. Turkije kwam daarop met Rusland overeen, dat de schepen der Russische vrijwillige vloot, die de handelsvlag voeren, de Dardanellen vrij passeeren mogen en wanneer zij soldaten aan boord hebben daarvan eerst aan de Porte kennis moeten geven. Het verbod om de Dardanellen door te varen noodzaakte Rusland in den Russisch-Japanschen oorlog zijn vloot voor Azië bestemde vloot rondom geheel Europa te sturen, waardoor het Doggersbank-incident ontstond. Toen Oostenrijk-Hongarije Bosnië annexeerde, trachtte Rusland tevergeefs de opening der Dardanellen als compensatie te verkrijgen. Engeland o.a. verzette zich er krachtig tegen.

Sedert Februari 1915 tracht een Engelsch-Fransche vloot, later gesteund door een landingsleger, de straat te forceeren; beide leden daarbij zware verliezen, slaagden er echter niet in hun doel te bereiken (zie verder *Wereldoorlog).*

De naam van *Kleine Dardanellen* geeft men aan 2 forten aan den ingang der Golf van Lepanto, die den Peloponnesus van Midden-Griekenland scheidt. Zij heeten Kastro Rumelius en Kastro Moreas.

Dardanus was volgens de oude volksoverleveringen de zoon van *Zeus* en *Electra*, de vader van *Erichthonius* en door dezen de stamvader van het vorstenhuis, dat over Troje regeerde, waarom de Trojanen ook wel *Dardaniers* worden genoemd. Volgens *Dionysius Halicarnassensis* huwde *Dardanus* met *Chryse*, met wie hij naar Samothracië ging. Na een groote overstrooming begaf hij zich naar Phrygië. Hier stichtte hij met toestemming van koning *Teucer* een naar hem genoemde stad en huwde, na het overlijden van zijn gemalin, met de dochter van dien koning, *Bateia* genaamd, welke de moeder werd van *Erichthonius*.

D'Ardène, *Esprit Jean de Rome*. Zie *Ardène*.

Dardistan, het land der Darden, of *Jaghistân*, het land der oproerlingen, is de naam van een aantal staten in de bergstreek van den weetelijken Himalaya, ten W. van de ombuiging van den Indus naar het Zuiden, namelijk Kafiristan, Tsjitral, Kohistan, Dardistan, Ghilgit, Swat, Boner enz., gedeeltelijk republieken, gedeeltelijk vorstendommen. De Dardoe of Darden behooren tot den Arischen stam; zij zijn breed van schouders en krachtig van lichaamsbouw, met zwart of bruin haar en bruine oogen. Vroeger waren zij volgelingen van *Boeddha*, doch thans belijden zij den Mohammedaanschen godsdienst. Hun taal, in onderscheiden tongvallen verdeeld, behoort tot den Indischen tak, maar zij bezigen het Perzisch schrift. Eerst in het laatst der vorige eeuw slaagden de Engelschen er in, Dardistan te onderwerpen.

Dardsjiling, een district van het Britsch-Indisch presidentschap Bengalen, heeft een oppervlakte van 3015 v. km. met ongeveer 275 000 inwoners. Het grenst ten Z. aan het district Kotsj-Behar, ten N. aan Sikkim, ten W. aan Nepal en ten O. aan Bhotan en ligt op het laagste terras van het zuidelijk voorgebergte van den Himalaya ter hoogte van 1670—2000 m. Het land is bedekt met boschrijke bergketens. Op 27° 2′ N.Br. en 82° 19′ O.L. v. Gr., ter hoogte van 2400 m., bevindt zich een bekend herstellingsoord voor zieke en herstellende krijgslieden, maar ook bezocht door vele anderen. Van uit dat gesticht heeft men noordwaarts een prachtig uitzicht op zeven geleidelijk hooger oprijzende, evenwijdige bergketens van het zuidelijk voorgebergte van den Himalaya, op den 8588 m. hoogen Kintsjinjinga en andere, met eeuwige sneeuw bedekte toppen. De gouverneur van Bengalen heeft hier zijn zomerresidentie. De radja van Dardsjiling, een der kleine vazallen van het Britsch-Indische rijk, verklaarde zich bereid den noodigen grond voor het herstellingsoord af te staan, waarvoor hij een jaargeld van 3600 gld. kreeg, een som, die eenige jaren later verdubbeld werd. Hij verloor echter dat jaargeld in 1850 wegens het beleedigen van Engelsche onderdanen. Na dien tijd werd de instelling herhaaldelijk uitgebreid en verbeterd.

Dareik, *Dareikos* of *Daricus*, een gouden munt, geslagen door de koningen van het oud-Perzische rijk, was de helft van een gouden stateer en is de oudst bekende munteenheid van bijna zuiver goud en 8,385 gr. zwaar. Op de voorzijde draagt de dareik het beeld van den koning, als gekroonde, geknielde boogschutter voorgesteld, terwijl de keerzijde geen stempel draagt. De dareik heeft reeds lang vóór *Darius* (521—485 v. Chr.), den zoon van *Hystaspes*, bestaan. Waarschijnlijk is deze munt onder *Darius* den Grieken eerst bekend geworden, die haar daarom den naam *στατὴρ Δαρεικός* (stateer van *Darius*) hebben gegeven, waardoor zij tegelijk van de gouden stateer van 16,77 gr. onderscheiden werd.

Ook de oudste Perzische zilveren munt, de Medische *Siglos* (sikkel) van 5,57 gr., werd *dareikos* genoemd, daar hij evenals de gouden dareik het beeld van een knielenden boogschutter vertoont. De gouden dareiken moeten in grooten getale in omloop zijn geweest, daar enkele jaren geleden in het Xerxeskanaal bij den berg Athos ongeveer 3000 stuks van deze munten gevonden zijn. In den volksmond werden zij ook naar het stempelbeeld *toxotai* (boogschutters) genoemd.

Daremberg, *Charles Victor*, een Fransch geneesheer, den 14den April 1817 te Dijon geboren, studeerde aldaar en te Parijs, waar hij in 1846 bibliothecaris werd. Hij hield er sedert 1864 voorlezingen over de letterkunde en geschiedenis der geneeskundige wetenschap en werd in 1871 hoogleeraar. Den 24sten October 1872 overleed hij te Mesnil-le-Roi. Van zijn geschriften vermelden wij: „Oeuvres choisies d'Hippocrate" (2de druk 1855), „Oeuvres complètes d'Oribase" (6 dln., 1851—1876), „Oeuvres médicales et philosophiques de Galien" (2 dln., 1854—1856), een critische uitgave der werken van *Celsus* (1859), „Oeuvres médicales de Rufus d'Ephèse" (1860), „Histoire des sciences médicales" (2 dln., 1870) en „Cours sur l'histoire de la médecine et de la chirurgie" (1872).

Dares Phrygius (de Phrygiër), wordt genoemd als de schrijver van het werk: „De excidio Trojae", dat volgens een daaraan voorafgaanden brief aan *Sallustius* van *Cornelius Nepos* uit het Grieksch zou zijn vertaald. Het is echter blijkbaar een voortbrengsel van lateren tijd, al werd het ook gedeeltelijk uit oude bronnen geput. De schrijver beweert, dat zijn Grieksch origineel het werk was van *Dares*, den door *Homerus* genoemden priester van *Hephaestus*. *Dederich*, die het in later tijd uitgaf (1835), vermoedt, dat het afkomstig is van een weinig beschaafden Romein uit de 6de of 7de eeuw. Het is de grondslag van vele Middeleeuwsche volksromans.

Dar es Salam („Huis des Vredes"), de voornaamste stad van Duitsch Oost-Afrika, ligt op 6° 49′ Z.Br. en 39° 10′ O.L. v. Gr. De stad heeft een voortreffelijke haven en is het station der Duitsche Oost-Afrika lijn. Verschillende inrichtingen maken de plaats tot de belangrijkste in deze streken. De handel met het buitenland bedroeg in 1910: 20,2 millioen mark. In den omtrek liggen uitgestrekte rijstvelden en aanplantingen van kokospalmen. Het aantal inwoners bedraagt (1906) 24 000, waaronder 400 Europeanen en ongeveer 1000 Arabische en Indische handelaars. Dar es Salam is een belang-

rijke stapelplaats voor caoutchouc en kopal uit het zuiden. Hier begint de sedert 1905 door de Oost-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij in exploitatie gebrachte spoorlijn, welke sedert 1912 loopt tot Tabora en verlengd zal worden tot het Tanganjikameer. In 1885 stond de sultan van Zanzibar de stad aan de Duitsche Oost-Afrika Maatschappij af en later werd Dar es Salam door het Duitsche rijk overgenomen, nadat een Arabierenopstand met behulp van Duitsche troepen gedempt was.

De stad, welke in 1910 stedelijke rechten erlangde, is sedert Maart 1909 voorzien van electrisch licht, gelevend door de centrale der Oost-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij.

Dareste de la Chavanne, *Antoine Elisabeth Cléophas,* een Fransch geschiedschrijver, den 25sten October 1820 te Parijs geboren, was leeraar in de geschiedenis te Versailles, Rennes en Parijs, daarna hoogleeraar te Grenoble en te Lyon, eindelijk rector der academie in laatstgenoemde stad, werd in 1878 wegens zijn clericale beginselen op wachtgeld geplaatst en overleed den 6den Augustus 1882 te Lucenay-les-Aix. Zijn hoofdwerk is zijn: „Histoire de France depuis ses origines jusqu'à nos jours" (8 dln., 1865—1873), dat 2-maal met de Gobertprijs bekroond is.

Dareste de la Chavanne, Rodolphe Madeleine Cléophas, een broeder van den voorgaande, een Fransch rechtsgeleerde, werd in 1824 te Parijs geboren, werd in 1877 raadsheer in het Hof van Cassatie en in 1878 lid van de Académie des Sciences morales. Zijn voornaamste werken zijn: „Essai sur François Hotman" (1850), „De la propriété en Algérie" (1852), „Etudes sur les origines du contentieux administratif en France" (1855), „La Justice administrative en France ou Traité du contentieux de l'administration" (2de druk 1898), „Du prêt à la grosse chez les Athéniens" (1867), „Les Anciennes lois de l'Islande" (1881), „L'Organisation judiciaire" (1883), „Testament d'Epictète" (1883), „La Transcription des ventes en droit hellénique" (1884), „Code rabbinique Eben Haezer" (1884), „Inscriptions hypothécaires en Grèce" (1885), „Mémoire sur les anciens monuments du droit de la Hongrie" (1885), „La Loi de Gortyne" (1886), „Recherches sur quelques problèmes de l'histoire" (1887) en „Recueil des inscriptions juridiques grecques" (1891—1898), benevens vertalingen van werken van *Théophrastus, Demosthenes* en *Isaeus.*

Hij was een der oprichters van de Revue historique de droit français et étranger.

Daret, *Jacques.* Zie *Meester van Flémalle.*

Dar Fertit, een gewest in het Afrikaansche binnenland, tusschen 6° 5′ en 8° 5′ N.Br., ten Z. van Darfoer en ten N. van de Niam-Niam gelegen en door de Gazellenrivier en de Aboe Dinga (Bahr-el-Areb) besproeid, is een bijna onbewoonde wildernis, door den slavenhandel nagenoeg beroofd van zijn oorspronkelijke bevolking. De slavenhandelaars hebben er een soort van steden gesticht tot stapelplaatsen van hun zwarte waar. Allengs vereenigden zij zich met de olifantenjagers, en thun steden werden de marktplaatsen van den Soedan. *Schweinfurth,* de eerste Europeaan, die tot hier doordrong, heeft er in Dar Fertit een vijftal leeren kennen. Men heeft er een zeer gemengde bevolking. In het westelijk gedeelte naast de Bongo vindt men de Golo en de Sere en nog verder westwaarts de Kredy, de leelijksten van allen. Bovendien vindt men er Togoi, Schir en Manga.

Dar Fertit is ook in Soedan de naam van den Guineaworm.

Darfoer of *Land der Foer* is een aanzienlijk rijk in het westen van den Anglo-Egyptischen Soedan (Midden-Afrika), tusschen 10°—14° N.Br. en 22°—28° O.L. v. Gr. Het wordt in het O. door Kordofan, in het Z. door Dar Fertit, in het W. door Wadai en in het N. door de Libysche woestijn begrensd en is 452 000 v. km. groot. Door het N.W. deel, dat het best bewaterd en dus het dichtst bevolkt is, loopt van het N.O. naar het Z.W. een rij vulkanische bergmassa's met uitgedoofde kraters. Van dit gebergte, waarvan de hoogste top (1830 m.) de Djebel Marra is, komen alle beekjes, die met elkander later riviertjes vormen. In den regentijd gelijkt het Zuiden op een meer. Het Oosten en Westen zijn zandvlakten, in het middengedeelte verbouwt men graan, sesam, katoen en tabak, in het Zuiden de delebpalm, aan de Oostgrens den apenbroodboom. Hoewel Darfoer rijk is aan allerlei soorten metalen, worden alleen koper en ijzer ontgonnen. Overal treft men groote kudden aan, van kameelen (in het Noorden), van runderen en schapen (in het Zuiden). Bijzonder rijk is het land aan geiten. De paarden zijn klein, maar hebben een groot volhardingsvermogen. De bossehen herbergen olifanten, neushoornderen, giraffen en buffels; de steppen antilopen, gnoe's en struisvogels.

Het aantal inwoners wordt op hoogstens 1½ millioen geschat en bestaat voor de helft uit For, die het midden bewonen, Arabieren en eenige andere stammen. De For zijn zindelijk, vlijtig, doch fanatieke Mohammedanen, van veel grooter beschaving dan de Nubiërs. Zij bewerken katoen, maken sieraden uit koper- en ijzerdraad en glas, messen, bijlen en lansen. Vóór den opstand van den Mahdi was Darfoer de stapelplaats tusschen Midden-Afrika en Egypte. Daar kwamen de talrijke karavanen samen, die ivoor, struisvederen, caoutchouc, natron (en vroeger slaven) uit Afrika's binnenlanden aanvoerden en dan gezamenlijk naar Egypte trokken. De hoofdstad des lands is El Facher, gelegen in een zandige vlakte aan een meer. Het verblijf van den sultan bestaat uit een aantal gebouwen, die door een drievoudige haag van doornstruiken omgeven zijn. Ten N.W. van El Facher ligt Kobeh, het middelpunt van den karavaanhandel, doch sinds het optreden van den Mahdi sterk achteruitgegaan.

De grondlegger van dit rijk was *Delil* of *Dali* (1500), die er de eerste wetten uitvaardigde. De Mohammedaansche godsdienst werd er ingevoerd onder *Soliman Solon* (1596—1637). Algemeen bekend is de geschiedenis van *Abder-Rahmân-er-Rasjid,* die in 1799 wegens het leveren van slaven betrekkingen aanknoopte met *Bonaparte.* Onder zijn wreeden zoon *Moham-*

med-el-Fahdl ging Kordofân aan Egypte verloren. Hij werd in 1839 opgevolgd door zijn zoon *Mohammed-Hassin,* en deze in 1873 door zijn zoon *Brahim.* Laatstgenoemde sneuvelde in October 1874 in den slag van Mendwatsji tegen de Egyptenaren, die in November de hoofdstad veroverden en het land aan Egypte toevoegden. Bij den opstand der Madhisten in 1883 verzetten de For zich tegen het gezag van den khedive en verklaarden zich onafhankelijk; later moesten zij zich echter aan den Mahdi onderwerpen, sedert wiens nederlaag (1889) Darfoer tot den onder Engelsch-Egyptische heerschappij staanden Soedan behoort. De eerste Europeaan, die Darfoer betrad en er 3 jaar als gevangene bleef, was de Engelschman *Browne* (einde der 18de eeuw). Na dien tijd vergunde de sultan geen blanke in het land te komen, deed iemand dat toch, dan werd hij gevangen gehouden. De expeditien moesten dientengevolge opgegeven worden.

Literatuur: Pfund, Reisebriefe aus Kordofan und Dar Fur (Hamburg 1879); *Schurtz* in dl. III van *Helmolts'* „Weltgeschichte" (Leipzig 1901); „Petermanns Mitteilungen" (1875, 1880 en 1884).

Darg, *darink* of *derrie,* is in den regel laagveen, dat door andere grondsoorten, in den regel door klei, overdekt is; echter wordt hoogveen (mosveen), dat met klei bedekt is, ook wel zoo genoemd; bovendien wordt dezelfde naam nog gegeven aan de onderste laag van hoogveen. In versch gedolven toestand varieert haar kleur gewoonlijk van bruin tot zwart en is ze soms smerig, soms meer sponsachtig. Waar zij gemengd is met klei of grenst aan klei- of kleiachtige lagen, riekt ze naar zwavelwaterstof en geeft zij bij verbranding ontwikkeling van zwaveldioxied. Zij rust veelal op alluviale klei, zeezand of diluviaal zand. De jongere darg is hoofdzakelijk ontstaan uit overblijfselen van riet en verder uit die van biezen en andere moerasplanten. In oudere darg worden ook hazelnoten, eikelnapjes, zelfs barnsteen, en boomstammen aangetroffen, de laatste soms nog in den ondergrond wortelend. In Groningen komt de darg op zeer verschillende diepte voor; waar aan de oppervlakte de klei overgaat in de diluviale zandgronden, ligt zij 0,5 à 1 m. ÷ A. P., dichter bij zee 7 à 8 m. ÷ A. P. De dikte wisselt af tusschen weinige cm. en 6 à 7 m.

De darg is vermoedelijk ontstaan na een daling van het eenmaal op of boven vloedhoogte gelegen diluvium, ten gevolge waarvan die streken moerassig werden en dus de voorwaarde voor veenvorming ontstond. Toen de bodem eindelijk tot beneden ebbestand gedaald was, werd de darg met een kleilaag bedekt. Bij dijkbreuken werd zij dikwijls weer losgewoeld en aan de oppervlakte gebracht. Vroeger werd de darg in Zeeland en Vlaanderen gebrand, om er zout uit te winnen.

Dargomyjski, *Alexander Sergeiwitsj,* een Russisch componist, werd den 14den Februari 1813 in het gouvernement Toela geboren. Hij was van goede en gefortuneerde familie en werd voor den Staatsdienst opgeleid. Maar zijn liefde voor de muziek deed hem die richting vaarwel zeggen. Als musicus heeft hij eenige opleiding genoten; in hoofdzaak was hij evenwel autodidact. Hij behoort tot de componisten, die het streven naar een nationale Russische muziek voortzetten en bevorderen. Voornamelijk bewoog hij zich op muziek-dramatisch gebied. In zijn eerste opera „Esmeralda" (1839; 1ste opvoering Moskou 1847) toont *Dargomyjski* zich geheel afhankelijk van den toen heerschenden Fransch en Italiaanschen stijl; in zijn volgend werk „Roessalka" (1855, 1e opvoering Petersburg 1856) toont hij een neiging naar het meer moderne; een stap voorwaarts in die richting is zijn, onvoltooid nagelaten opera „Kamennoi gôst" („De Steenen gast"); zij is voltooid door *Rimski-Korsakof* en *Cui* en in 1872 opgevoerd. Ook liet hij na de fragmenten van een dramatische feërie „Rogdana." Behalve deze opera's componeerde *Dargomyjski* een ballet-cantate: „Het Bacchusfeest" (1845, 1e opvoering 1867), eenige stukken voor orkest („Finsche fantasie", „Kosatsjek" e.a.), koren, pianowerken en liederen. In 1867 werd hij voorzitter van het keizerlijk Russisch muziekgezelschap en overleed te St. Petersburg den 29sten Januari 1869.

Daricus. Zie *Dareik.*

Dariëlpas. Zie *Darjalpas.*

Dariën is de naam eener golf in de Caribische Zee tusschen Cartagena en Puerto Belo op de grens der republieken Columbia en Panama. Het zuidelijk gedeelte heet ook de Golf van Uraba of van Damië del Norto. De golf dringt tusschen Punti-Caribana en Kaap Tiburon zeer diep landwaarts in en biedt aan de oost- en zuidzijde tot aan de Basi van Candelaria te allen tijde veilige ankerplaatsen aan. De voornaamste rivier, die er in uitmondt, is de Atrato.

Darien, *Landengte van,* ligt tusschen de Golf van Darien en den Grooten Oceaan. Aldaar werd in 1509 door *Enciso,* op last van *Balboa,* de stad Santa-Maria-el-antigua del Dariën (Veragua) gesticht, de oudste stad en de eerste bisschopszetel op het vasteland van Amerika.

Daar op deze smalle landengte de reusachtige Cordillera bijna tot den waterspiegel afdaalt, heeft men haar van ouds geschikt geacht voor een Interoceanisch kanaal. Toen de Spanjaarden op de landengte kwamen, vonden zij een volk, dat de Cuevataal sprak. In tegenstelling met de Caribische stammen gebruikte dit volk als wapenen geen vergiftigde pijlen, maar knotsen en wempspietsen. Het leefde van vischvangst en landbouw. De vrouwen waren gedeeltelijk gekleed, terwijl de mannen bijna geheel naakt rondliepen. De woningen verschilden niet veel van die der Antillenbewoners, slechts in moerassige streken bouwde men vrij ruime woningen in de toppen der Mauritiapalmen. Het gezag berustte bij kleine dynastieën. De bewoners waren zon- en maanaanbidders.

Darimon, *Alfred,* een Fransch dagbladschrijver en afgevaardigde, geboren te Rijssel, den 17den December 1819, maakte zich bekend door zijn artikelen in het dagblad „Le Peuple" van *Proudhon,* werd vervolgens hoofdredacteur van de „Voix du Peuple" en van „Le Peuple",

welk blad in 1850 weder in het licht verscheen, en was medewerker aan het blad „La Presse". In 1857 werd hij als candidaat der democratische oppositie te Parijs tot lid van het Wetgevend Lichaam gekozen en behoorde er tot de zoogenaamde „Groep van vijf." In 1863 werd hij herkozen, maar verwijderde zich allengs van zijn partij, om zich met *Emile Olivier* aan de zijde der regeering te scharen. Sedert 1869 onthield hij zich van alle staatkundige bemoeiingen en hield zich bezig met het bewerken van zijn „Mémoires", die van 1847 tot 1870 loopen. Van zijn werken noemen wij: „Histoire de douze ans 1857—1869" (1883), „A travers une révolution 1847—1855" (1884), „Histoire d'un parti" (4 dln., 1885—1889), „La maladie de l'empereur" (1866), „L'opposition libérale sous l'Empire" (1887), „Histoire d'un jour: La journée du 12 juillet 1870" (1888), „Notes pour servir à l'histoire de la guerre de 1870" (1888) en „L'agonie de l'empire" (1891). Hij overleed den 2den October 1902 te Parijs.

Darink. Zie *Darg*.

Darius, in het Grieksch *Dareios* en in het oud-Perzisch *Darajavoesj*, is de naam van 3 Perzische koningen uit het huis der *Achaemeniden*.

Darius I, zoon van *Hystaspes*, een van de merkwaardigste vorsten der Oudheid, werd omstreeks 550 v. C. geboren. Hij had, als verwant met het huis van *Cyrus*, na den dood van diens zoon *Cambyses* aanspraak op den troon van Perzië. Deze werd echter bezet door den *Pseudo-Smerdis*, een magiër, wiens naam eigenlijk *Gaumâta* was en die zich voor den vermoorden broeder van *Cambyses* had uitgegeven. *Darius* maakte met behulp van zes voorname Perzen, *Intaphernes, Otanes, Hydarnes, Megabaxus, Gobryas* en *Aspathines*, een einde aan die heerschappij door *Pseudo-Smerdis* in Nisaea te vermoorden (521 v. C.). Hij huwde 2 dochters en een kleindochter van *Cyrus*, n.l. *Atossa, Artystone* en *Garmys*; bovendien *Phedime*, de dochter van *Otanes*. Wat de steen van Bisutûn ons leert, bevestigt geheel en al het verhaal van *Herodotus*, waarvan de waarheid lang in twijfel werd getrokken; alleen zijn verhaal, dat *Darius* tot koning verheven werd, omdat zijn paard het eerst gehinnikt had, is een fabel. *Darius* had, volgens zijn eigen beweren, eerst 9 mededingers in 16 groote veldslagen te overwinnen, voordat hij zich verzekerd kon houden van zijn heerschappij. Gevaarlijk vooral was voor hem de opstand van het rijke en machtige Babylon, dat onder de leiding van *Naditabira* zich weer onafhankelijk zocht te maken. Deze werd echter binnen zes dagen tweemaal in het open veld door *Darius* verslagen (521), waarna hij zich in de hoofdstad versterkte, die eerst na een belegering van 20 maanden veroverd werd. Alle inwoners werden vermoord of tot slaven gemaakt en de stadsmuren omvergehaald. Voorts moest hij in Medië *Phraortes*, in Margiana en Bactrië *Frada*, en in eigenlijk Perzië *Vahyazdâta* onderwerpen, terwijl vervolgens de Babyloniërs nog een tweeden opstand onder *Arakha* waagden, dien *Darius* echter spoedig onderdrukte (518—513). Zoo herstelde hij het rijk van *Cyrus* en zocht het vervolgens uit te breiden. Omstreeks het jaar 513 v. Chr. sloeg hij bruggen over den Bosporus, veroverde Thracië, trok over den Donau en begon met 700 000 man den strijd tegen de Scythen, die hem, door behendig terug te wijken, zoo diep in hun ongastvrij land lokten, dat hij met groot verlies moest terugtrekken naar Azië. De trouw van *Histiaeus*, die de schipbrug over de Ister (Donau) bewaakte, was zijn behoud. In Azië breidde hij in 510 zijn heerschappij uit tot aan den Indus. De ondersteuning, door Atheners en Eretriërs aan de Ionische steden verleend, toen deze het Perzische juk afwierpen, het verbranden van Sardes en de ophitsingen door den verbannen *Hippias* gaven aanleiding tot zijn oorlog tegen Griekenland. Na de verovering van Milete en de onderwerping der Ioniërs zond hij in 492 *Mardonius* met een leger naar Thracië en Macedonië, terwijl hij tevens een vloot naar de Grieksche wateren zond. Deze werd echter nabij Athos door storm vernield, en *Mardonius* zag zich, na eenige ongelukkige gevechten, genoodzaakt naar Azië terug te trekken. Toen vervolgens de herauten, die in naam van *Darius* de onderwerping der Grieken eischten, door de Atheners en Spartanen werden afgewezen, zond de Perzische koning in 490 een nieuw leger onder *Datis* en *Artaphernes* met 600 schepen. Naxos werd veroverd, waarna de overige Cycladen zich onderwierpen, Delos, het heilige eiland, werd gespaard, Eretria op Euboea verwoest, doch de overwinning door de Atheners onder *Miltiades* bij Marathon behaald, verijdelde de geheele onderneming. *Darius* werd bij zijn toebereidselen tot een nieuwen veldtocht door den dood overvallen (485). Hij had veel gedaan voor de inwendige toestanden des rijks. Het rijk was verdeeld in 20 satrapieën, die naar den aard der nationaliteit bestuurd werden. Ten behoeve van het centraal gezag richtte hij een uitgebreiden postdienst, zelfs een telegrafischen signalen-dienst in. Van Susa naar Sardes werd een weg aangelegd. Landbouw en handel werden bevorderd.

Darius II Nothus (de Bastaard), te voren *Ochus* genaamd, een onechte zoon van *Artaxerxes I Longimanus* (Langhand), beklom, na zijn broeder *Sogdianus* vermoord te hebben, den troon in 424 v. Chr., dempte de oproerige bewegingen van onderscheiden satrapen, hoewel hij dulden moest, dat *Amyrtaeus* zich handhaafde in het onafhankelijk bezit van Egypte. Gedurende zijn regeering hadden de Perzen, vooral door *Tissaphernes*, den landvoogd van Klein-Azië, en *Cyrus den Jongere*, een zoon des konings, grooten invloed op het lot van Griekenland in het laatste tijdperk van den Peloponnesischen oorlog. *Darius*, die steeds onder den invloed van zijn wreede zuster en gemalin *Parysatis* had gestaan, overleed in 405 en werd opgevolgd door zijn oudsten zoon *Artaxerxes II Mnemon*.

Darius III Codomannus, de laatste koning der Perzen, beklom in 336 den troon door de bemoeiingen van *Bagoas*, nadat deze *Arses*, een zoon van *Artaxerxes II*, had vermoord. Toen *Bagoas* ook *Darius III* naar het leven stond,

liet laatstgenoemde hem dooden. *Darius* wordt geroemd als een zachtmoedig, rechtvaardig en dapper vorst, maar hij was niet bestand tegen den aanval van *Alexander den Groote*. Nadat in 334 *Mithridates*, de schoonzoon van *Darius*, aan den Granicus den slag verloren had, leed *Darius* zelf in 333 bij Issus de nederlaag. Zijn moeder, zijn gemalin en 3 zijner kinderen vielen in de handen van den overwinnaar. De beslissende slag bij Gaugamela (331) opende *Alexander* den weg naar Susiana en naar het hart van Perzië. *Darius* nam de vlucht naar Ecbatana in Medië en daarna, door *Alexander* vervolgd, naar de noordelijke gewesten. Onderweg werd hij door *Bessus*, den landvoogd van Bactrië, gevangen genomen. *Alexander* trachtte nog den vorst te redden, doch toen deze weigerde, den landvoogd op zijn vlucht te volgen, bracht *Bessus* den koning een doodelijke wonde toe en liet hem hulpeloos op een wagen liggen. Zoo vonden hem de ruiters van *Alexander;* een Macedoniër reikte hem den laatsten dronk. Met *Darius III* eindigde het geslacht der Achemeniden en tevens de onafhankelijkheid van Perzië.

Darjalpas ligt in den Kaukasus, in het gouvernement Tiflis, op de grens van het district Wladikawkas, is gemiddeld 1250 m. hoog en wordt gevormd door het dal van de boven-Terek, op den rechteroever waarvan de onder czaar *Alexander I* aangelegde groote Georgische heerweg loopt. Het in den pas liggende kasteel Darjal moet omstreeks 140 v. Chr. gebouwd zijn door koning *Mirwan*, als een bescherming tegen de Chasaren. De pas verbindt de plaatsen Tiflis en Wladikawkas en vormt den voornaamsten verkeersweg over het Kaukasusgebergte.

Darling, een zijrivier van de Murray, is de langste rivier van Australië, en ontstaat uit de vereeniging van Balonne en Barwan. De eerste ontspringt als Condamine op den Mont-Mitchel, 100 km. van de oostkust, stroomt tusschen de Darling-Downs en Craig-Rane, eerst naar het N.W., dan naar het Z.W.; na haar vereeniging met de Maranoa krijgt zij het voorkomen van een steppenrivier. In de Warregovlakte verdeelt zij zich in 5 armen, die zich bij fort Bourke met den Barwan vereenigen. Deze ontspringt ten Z. van de Condamine, volgt eenzelfden loop, maar stroomt in den benedenloop naar het W. De vereenigde rivier stroomt dan onder den naam van Darling door onafzienbare vlakten, waarin zij in het droge jaargetijde nagenoeg verdwijnt, doch in den regentijd onderhouden platboomde stoomvaartuigen er het handelsverkeer met de talrijke veefokkers.

Darlington is een stad in het Engelsche graafschap Durham, 26,3 km. van de stad van dien naam en in een vruchtbare streek aan den spoorweg en aan de Skerne, een zijrivier van de Tees, gelegen. Men vindt er een kerk in Gotischen stijl van het jaar 1160, een groot marktplein en een Latijnsche school. De stad telt (1911) 55 631 inwoners, die in velerlei fabrieken (vlas, katoen, zeildoek, locomotieven enz.) werzaam zijn en een aanzienlijken handel drijven.

Darlington, *William,* een Amerikaansch plantkundige, werd den 28sten April 1782 te Birmingham in Pennsylvanië geboren en overleed te West-Chester den 23sten April 1863. Hij was van 1815 tot 1817 en van 1819 tot 1823 lid van het Congres te Washington en schreef: „Letters from Calcutta", waarin hij zijn ontmoetingen schetst gedurende een reis, in 1806 als arts daarheen ondernomen, „Flora Cestrica" (Philadelphia 1837) en „Agricultural botany" (Philadelphia 1847). Een plant uit Californië is naar hem *Darlingtonia* (zie aldaar) genoemd.

Darlingtonia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Sarraceniaceeën*. Men kent slechts één soort van dat geslacht, namelijk *D. californica* Torr., die in Californië op moerassige plaatsen thuis behoort. Het is een kruidachtige plant met eigenaardig gevormde bladeren. Zij bestaat m.l. uit een buisvormig gedeelte, dat door een soort deksel met twee groote aanhangsels afgesloten is. Deze deksels moeten volgens latere onderzoekingen beschouwd worden als de top van het blad, terwijl de eigenlijke beker de vervormde bladschijf vertegenwoordigt. De binnenwanden dier buizen zijn met vele klieren en haren bedekt. De eerste scheiden een waterachtig vocht af, zoodat de buizen met een vloeistof zijn gevuld. De haren zijn schuins naar beneden gericht, zoodat kleine insecten niet tegen de wanden kunnen opklimmen. Dit gewas toch behoort, evenals alle Sarraceniaceeën, tot de vleeschetende planten, en de met vocht gevulde buizen met de schuins staande haren dienen tot vangtoestellen. De weeke deelen van de gevangen insecten worden door de afgescheiden vloeistof verteerd en zoo door de plant opgezogen. De bloemen der Darlingtonia bezitten 5 kelkbladeren, talrijke meeldraden en een driehokkig vruchtbeginsel. Bloembladeren zijn niet aanwezig.

Darm. De darmen zijn het einde van het spijsverteringskanaal, dat door mond, slokdarm, maag en darmen gevormd wordt en uitmondt in den *aars (anus)*. Zij worden verdeeld in *dunne* darmen *(intestina tenuia)* en *dikke* darmen *(intestina crassa)*. De eersten zijn verreweg het langst, zij hebben bij den mensch ongeveer viermaal de lichaamslengte en vullen in talrijke kronkels de buikholte, de *dikke* darmen daarentegen loopen meer gestrekt, zijn ongeveer even lang als het lichaam en heeten naar hun vele uit- en instulpingen ook wel *karteldarm (colon)*. De dunne darmen spelen een rol in de spijsvertering (zie aldaar) door de resorptie van de spijsbrij en de afscheiding van darmsap, in de dikke is de resorptie zoo goed als afgeloopen; maar door de ontbinding van voedings- en galstoffen ontstaan stinkende gassen, die aan den drek *(faeces)* zulk een onaangenamen reuk geven. De dunne darmen worden verdeeld in: *a.* den *twaalfvingerigen* darm *(duodenum)*, zoo genoemd naar zijn lengte; hij loopt van het portier van de maag af als een hoefijzer om den kop van de alvleeschklier; de afvoerbuis van deze mondt in het duodenum uit, te zamen met de galbuis, *b.* den *nuchteren* darm *(jejunum)* en *c.* den *kronkeldarm (ileum)*. De kronkeldarm gaat rechts onder in den buik over in den dikken darm met een afgeronde, blinde bocht, die *blinde darm (coecum)* genoemd wordt en die een

blind eindigend *wormvormig aanhangsel* heeft *(processus vermiformis)*. Dit aanhangsel is vaak het uitgangspunt van ontstekingen. Het deel van den dikken darm, waarin de dunne darm overgaat, heet *colon ascendens*, omdat het naar boven vóór de rechter nier langs naar de ondervlakte van de lever loopt; dan gaat het over in het *colon transversum*, dat dwars door den buik naar links loopt en bij het onderste gedeelte van de milt zich ombuigt naar beneden in het *colon descendens*. Links onder in den buik gaat dit colon met een bocht, de *flexura sigmoidea* of *S romanum* genoemd, over in den *endeldarm (rectum)*, die uitmondt in den *aars (anus)*. De dikke darmen zijn behalve door hun gestrekt verloop, uitwendig ook te herkennen aan hun groote uitstulpingen *(haustra)*, waartusschen ringvormige insnoeringen ontstaan door sterkere ontwikkeling van de ringvormige spieren in den darmwand. De spiervezels, die in de *lengte* van den darmwand loopen, schuiven bij hun samentrekking den darminhoud steeds verder, en worden die bewegingen sterk, dan zijn zij uitwendig op den buik te zien *(peristaltiek* der darmen). Een rijk van ganglioncellen voorzien zenuwnetwerk *(Plexus mesentericus)*, tusschen de twee spierlagen van den darm gelegen, beheerscht deze golfvormig zich voort-

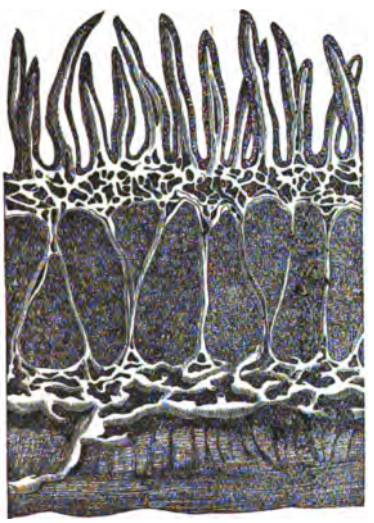

Doorsnede van den wand van den menschelijken dunnen darm. (20-maal vergroot).

plantende beweging van den darmwand, beginnend met een insnoering envan boven den darminhoud, waarvan de prikkel uitgaat, en met een verslapping van den wand daar beneden. De ontwikkeling van stinkende gassen in den dikken darm ontstaat door darmbacteriën, welker ontwikkeling in gewone omstandigheden door de darmsappen tegengehouden wordt. Bij afwezigheid van gal in de darmen wordt die rotting, althans bij vetrijk voedsel, veel sterker, evenals bij vertraagde darmwerking. Uit de koolhydraten der voeding vormen de darmbacteriën melkzuur, boterzuur, uit de ontledingsproducten van eiwit eenvoudige eindproducten (zie *Spijsvertering)*.

De dunne darmen zijn, op enkele gedeelten na, opgenomen in een groote plooi van het buikvlies *(peritoneum)*, dat hen als een zak omgeeft en aan de wervelkolom bevestigd is; hoe verder de darm van die kolom verwijderd is, hoe langer de streng en hoe vrijer beweeglijk de darm daar is. Van de dikke darmen hebben alleen het coecum met zijn wormvormig aanhangsel, het colon transversum en het *S. romanum* een volledige bekleeding van buikvlies, de overige deelen blijven van achteren min of meer onbedekt en zijn daar alleen door bindweefsel aan buik- of bekkenwand verbonden, terwijl de endeldarm die bekleeding geheel mist. Die verhouding van de darmen tot het buikvlies is van veel gewicht, omdat er bij ontstekingen in darmgedeelten, met buikvlies bekleed, dus bij *intraperitoneale* ontstekingen, altijd gevaar bestaat voor overgang der ontsteking op het buikvlies zelf *(peritonitis)*, wat bijv. in den endeldarm, dus bij een *extraperitoneale* ontsteking, niet het geval is.

Voor de spijsvertering is het slijmvlies van den dunnen darm van veel gewicht; van binnen naar buiten gaande (zie de afb.), vinden wij als bekleeding van het darmkanaal eerst een laag cylindrische epitheelcellen en daarop een fijn bindweefselnet met vele lymphecellen in zijn mazen. Daaraan sluiten zich de spierlagen van den darmwand, welke spierrok omgeven wordt door het bindweefsel van het buikvlies. Van het grootste belang is de binnenste laag van het slijmvlies, die van de epitheelcellen. Om de oppervlakte van het darmslijmvlies zoo groot mogelijk te maken en daarmee de resorptie van het voedsel te hulp te komen, is het slijmvlies van den dunnen darm bezaaid met eenige millioenen kleine uitstulpingen *(villi)*, welke ook met die cellen bekleed zijn, en waartusschen instulpingen, holten in den darmwand, de resorbeerende oppervlakte nog meer vergrooten. Die villi doen zich als kleine plooien van het slijmvlies voor, de randen van de bovenste plooien hangen dakpansgewijs over de lageren heen, maar hoe verder van het duodenum verwijderd, hoe vlakker zij worden, tot zij elkaar niet meer bedekken. In die villi nu, die zich ontplooien als men een stuk darmslijmvlies in water legt, dringen ook bindweefsel, lymphe- en bloedvaten door. De laatsten eindigen er in een net van haarvaten *(capillairen)*, terwijl de lymphe- en chylvaten open uitmonden op het slijmvlies der villi. Het bindweefsel van villi, spierrok en buikvlies vormt één geheel, terwijl de fijnere chylus-, bloed- en lymphevaten van het slijmvlies zich vereenigen tot stammen, die, evenals de zenuwen, voor den darm in een plooi van het buikvlies, het *mesenterium (darmscheil)*, worden opgenomen. Voor de rol, die de lymphecellen en de capillairen der villi in de resorptie spelen, zie *Chylus*. Behalve de genoemde fijne plooien, toont het slijmvlies van den dunnen darm, bij zijn overgang in den dikken darm een klep, de *valvula Bauhini* of *valvula Tulpii* genoemd, naar *Nicolaas van Tulp*,

burgemeester van Amsterdam in 1672, die ook op de „Anatomische les" van *Rembrandt* is vereeuwigd. Verder heeft het slijmvlies vele *klieren,* waarvan men vier soorten kan onderscheiden: *a.* de *Lieberkühnsche crypten,* holten, waarin buisvormige klieren, die het darmsap afscheiden; *b. Brunsche klieren,* in het begin van het duodenum, met een secreet, gelijkend op dat van de alvleeschklier; *c. Solitaire follikels,* die diep in het bindweefsel onder het slijmvlies doordringen en meer onregelmatig verspreide depôts van lymphecellen zijn; *d. Peyersche kliergroepen,* elk uit meer dan honderd solitaire follikels bestaande. De *spierrok* bestaat uit lange spiervezels, tot bundels vereenigd, waaraan men twee hoofdlagen kan onderscheiden: een buitenste, die in de lengte loopt, en een binnenste, die dwars over den darmwand gaat, dezen geheel of gedeeltelijk omvattend. In den *dikken* darm zijn hier en daar de circulaire spieren sterker ontwikkeld en vormen zij de insnoeringen tusschen de haustra, terwijl zij aan het einde van den endeldarm als een dikke spierring, de *sphincter ani internus* geheeten, den anus hermetisch afsluiten. Is deze sphincter verslapt, dan kan bij eenigen tijd door den *sphincter ani externus,* die om de opening heenloopt, vervangen worden.

Ook het *slijmvlies* van den dikken darm verschilt van dat van den dunne: de villi zijn verdwenen en van de klieren zijn alleen de Lieberkühnsche crypten en de solitaire follikels overgebleven. In hoofdzaak bestaat het slijmvlies hier uit een bindweefselnet, in welks mazen een wisselend aantal lymphecellen. Wèl toont het slijmvlies vele groote, halvemaanvormige plooien, terwijl het vlak boven den anus eenige bochten vormt *(sinus Morgagni),* waarin vreemde lichamen vaak worden vastgehouden.

Ziekten van den darm. 1. *Darmbloeding.* Bloedingen uit den darm kunnen zeer verschillende oorzaken hebben: zweren of gezwellen in den darm, dysenterie, kanker, polypen (de laatsten veel bij kinderen) en aambeien kunnen er aanleiding toe geven, ook verschillende vergiftigingen. Sommige parasieten kunnen er gevaarlijk door worden, n.l. de anchylostomum duodenale (zie aldaar) en de distoma haematobium; de eerste komt vooral veel bij mijnwerkers voor (wormziekte).

Bij inwendige groote bloeding toont de patient de verschijnselen van snel toenemend bloedverlies: erge zwakte met oorsuizen en onmachten, koude huid met kleverig zweet, kleinen en snellen pols. Hoe hooger in de darmen de bloeding zetelt, des te meer is het bloed veranderd en met de faeces vermengd, terwijl bloed uit den dikken darm of uit aambeien er rood of blauwrood uitziet.

Een ijsblaas op den buik of de irrigatie van den dikken darm met ijswater, desnoods door een gummieslang zoo hoog mogelijk opgevoerd, kunnen de bloeding tegengaan, zoo ook onderhuidsche inspuitingen van ergotine.

2. *Darmcatarrh.* Een der gewoonste verschijnsels van darmcatarrh is de frequente afgang van ontlasting, al wisselt die vaak af met perioden van verstopping. De faeces zijn bij zoo'n *diarrhoea* dunner dan normaal. De oorzaak is te zoeken: 1°. in te snelle voortbeweging van den darminhoud, waardoor minder vocht dan in normale omstandigheden door den darmwand wordt opgenomen en de faeces dus niet voldoende ingedikt worden. Ook de zoogenaamde nerveuse diarrhoea bij schrik, angst, emotie moet hieronder gerekend worden; 2°. in den aard van den darminhoud zelf, als gevolg van het voedsel; veel zure vruchten, jonge groenten (zoogenaamde zomerdiarrhoea), bedorven levensmiddelen, vooral visch en vleesch, medicamenten (laxantia), sommige vergiften, kunnen allen tot diarrhoea aanleiding geven. Hierbij is dan ook het slijmvlies van den darm aangedaan en heeft men een zoogenaamden darmkatarrh. Ook behooren hiertoe alle vormen van diarrhoea, veroorzaakt door bacterieele invloeden (typhus, dysentrie, cholera) en ook die door sterke afkoeling van den buik. Gewoonlijk gaan de onder 1 en 2 genoemde oorzaken samen, waarbij dan de vicieuse darminhoud de spieren van den darmwand tot te snelle en te krachtige samentrekking aanzet.

Terwijl bij de lichte vormen en bij de nerveuse diarrhoea sterke veranderingen van het darmslijmvlies nagenoeg ontbreken, treft men bij de zwaardere vormen allerlei veranderingen aan, van af den eenvoudigen katarrh met slijmafscheiding, tot etterige ontsteking, zweervorming, afsterven van het slijmvlies toe.

Ook wat de ontlasting betreft, bestaat er groote verscheidenheid. In de lichte gevallen is de consistentie iets te week, de reuk nog faecaal, in de zwaardere gevallen (cholera, arsenicumvergiftiging) is zij waterdun (rijstwater), zonder typische lucht. Stinkend is ze speciaal na het gebruik van bedorven voedsel. Behalve de diarrhoe zijn er in ernstige gevallen meestal ziektegevoel en buikpijnen, soms brakingen en koorts, in hevige gevallen ook spier- en gewrichtspijnen, soms zelfs lichte zwelling van gewrichten. Vaak kan men nader aangeven, welk deel der darmen aangedaan is. Zoo kan de catarrh van den twaalfvingerigen darm overgaan op de galwegen en geelzucht veroorzaken, uitgebreide catarrh der dunne darmen is meestal met maagcatarrh verbonden, maar diarrhoe kan hier, evenals bij den vorige, geheel ontbreken, daar de peristaltiek der *dikke* darmen hier niet verhoogd is. Gewoonlijk echter zijn tegelijk ook de dikke darmen aangetast, althans de bovenste deelen. Dan treedt diarrhoe op, maar ten bewijze, dat de dunne darmen ziek zijn vindt men in de faeces onverteerd voedsel, soms op het bloote oog herkenbare stukjes vleesch en vet. De deelen van den dikken darm leveren bij catarrh veel slijm in de ontlasting, dat dan er niet innig mee gemengd is (zooals wanneer het uit de *dunne* darmen komt), maar er zichtbaar buiten op ligt of de harde keutels omgeeft, wanneer alleen de onderste deelen van den dikken darm ziek zijn en de faeces reeds ingedroogd zijn vóór ze deze bereiken. Zelfs kunnen dan de faeces voornamelijk uit slijm met etter bestaan, zooals bij de catarrhale dysenterie. Hoe meer de endeldarm ontstoken is, hoe

meer tijdens en na de ontlasting pijnlijke drang en kramp in het fundament zich doet gevoelen. Is de endeldarm op zich zelf ziek, dan komt er een eigen ziektebeeld (zie *Endeldarm*). — Verder onderscheidt men een acuten en een chronischen darmcatarrh, de laatste is veel zeldzamer dan de chronische maagcatarrh en is vooral van beteekenis na zware ziekten als typhus en dysenterie. Dan kan de gestoorde defaecatie, waarbij vooral langdurige verstoppingen door atrophie der darmspieren optreden, ernstige gevolgen voor den algemeenen voedingstoestand hebben.

Waar de oorzaken der diarrhoea zoo uiteenloopen, is het begrijpelijk, dat ook de behandeling zeer afwisselt. Is abnormale darminhoud de oorzaak, dan is in het algemeen verwijdering daarvan met behulp van laxeermiddelen aangewezen. Beperking, ja soms zelfs geheele onthouding van voedsel, spelen hierbij verder een groote rol, gewoonlijk gevolgd door een strenge regeling van het dieet. Van medicamenten staan opium, bismuth, looizuurpraeparaten bovenaan.

De zuigelingendiarrhoea en haar behandeling neemt een geheel aparte plaats in. Zij hangt ten nauwste samen met de voeding en zal daarom bij de *Kindervoeding* nader besproken worden. Zie verder *Darmverstopping*.

3. *Darmfistel* is een buisvormige zweer, die uit de darmholte naar de oppervlakte van het lichaam of in een andere organenholte leidt. Er zijn dus dunne-darm-buikwandfistels, fistels, die den dunnen darm verbinden met blaas-, scheede- of dikdarmholte, dikdarm-buikwandfistels enz., of in het algemeen inwendige fistels tegenover uitwendige, van buiten bereikbaar. Elke darmzweer kan er aanleiding toe geven, wanneer nl. vóór de doorbraak wegroeiing is opgetreden tusschen den darmwand met den wand van een andere darmlis, met blaas, scheede of buikwand. Ook kanker of ingeklemde breuken kunnen door verzwering onder die omstandigheden een fistel veroorzaken. Zit de fistel hoog in den dunnen darm, dan kan zij den patiënt doen vermageren, daar het voedsel aan de resorptie onttrokken wordt; zit zij laag en mondt zij uit op de huid, dan treden de faeces door de fistel naar buiten, alle of gedeeltelijk. Uit den aard van den voor den dag komenden stoelgang en uit den tijd, die er sinds den maaltijd verloopen is, kan men dan nagaan uit welk deel van den darm de fistel stamt.

4. *Darminstulping (invaginatie)*. Men verstaat hieronder den toestand, waarbij een gedeelte van den darm in een ander, meestal daaronder gelegen deel, ingestulpt wordt. Het best kan de onderlinge verhouding vergeleken worden met den vinger van een handschoen, waarvan men de bovenste helft in de onderste helft stulpt, als men den top eerst afknipt. Trekt het ingeschoven deel zich niet spoedig terug, dan wordt het door de darmbeweging steeds verder ingestulpt, zoodat het een aanzienlijke lengte bereikt en zelfs zichbaar kan worden in de anale opening. Het meest vindt men die instulpingen bij grijsaards en kinderen, hetzij ten gevolge van een ontsteking, die een deel van den darm verlamt, waarin dan een ander deel ingeschoven wordt, hetzij door poliepen, die veel bij kinderen voorkomen en door hun zwaarte den darmwand kunnen meetrekken. Het spreekt van zelf, dat een ingeschoven darmdeel spoedig ingeklemd en ontstoken wordt en dan afsterft, waarbij het buikvliesontsteking, darmvernauwing of darmsluiting veroorzaakt met doodelijken afloop. Meestal wordt de vernauwing voorafgegaan door bloedigslijmige diarrhé en is zij kenbaar aan een worstvormig gezwel.

5. *Darmkanker* komt vooral voor aan den dikken darm, op de plaatsen, waar hij ombuigt. Het gezwel kan de darmholte verstoppen, zoodat darmvernauwing optreedt (zie 7), of deze is het gevolg van verzwering en littekenvorming in het gezwel. Alleen in den endeldarm is de ziekte gemakkelijk te herkennen. Zooals bij alle kankergezwellen is ook bij darmkanker de voorspelling voor den patiënt alleen gunstig bij vroege herkenning en verwijdering, daar spoedig vergroeiingen en het optreden van dochtergezwellen in andere organen de operatie onmogelijk of nutteloos maken.

6. *Darmsteenen*. Meestal ontstaan darmsteenen door laagsgewijze afzetting van faeces om een vreemd lichaam als vruchtenpitten, en dergelijke. Soms zijn zij zeer hard door kalkzouten. Hoogst zelden komen zij voor bij den mensch en dan nog meest in het wormvormig aanhangsel van den blinden darm, waar zij een ontsteking van het buikvlies kunnen veroorzaken. Zeer vaak vindt men de darmsteenen bij paarden, ook bij deze om een vreemd lichaam heen gevormd. Soms vindt men verscheiden steenen in den paardendarm en zijn er bij van vele ponden zwaar. Ze bevatten 90 % phosforzure ammoniak, magnesia en verder phosforzure en koolzure kalk.

7. *Darmvernauwing en darmafsluiting*. De oorzaken van darmvernauwing liggen meestal in den darm, soms echter er buiten, als namelijk buikgezwellen den darm dichtdrukken. In den darm kan een langdurige verstopping aanleiding geven tot vernauwing en zelfs afsluiting van den doorgang (*ileus*), en dezelfde gevolgen kunnen darm- of galsteenen, samensnoering van littekenweefsel na verzweringen, darmgezwellen, instulpingen en darmkronkelingen hebben, evenals in- en uitwendige darmbreuken als zij ingeklemd raken. Ook chronische buikvliesontsteking, die tot vorming van bindweefselstrengen aanleiding geeft, kan ileus veroorzaken als zoo'n streng een darmlus afsnoert. De darmzweren bij dysenterie en syphilis geven vaak aanleiding tot vernauwing in den dikken darm, de tuberculeuze darmzweren tot die in den dunnen darm, terwijl de darmzweren bij typhus nooit darmvernauwingen veroorzaken.

Terwijl de laatstgenoemde vernauwingen langzaam verergeren, treden vele der anderen plotseling en hevig op met enge buikpijnen en brakingen. Eerst wordt nog maaginhoud geloosd, en is de maag leeg, dan volgt groene gal en eindelijk wordt het braaksel stinkend en komen er faeces voor den dag („drekbraken"). Deze bedenkelijke toestand wordt met den teekenenden naam van „*miserere*" aangeduid. In het

begin worden er nog eenige faeces van onder geloosd, n.l. die, welke beneden de plaats der vernauwing zaten, maar spoedig houdt dat op, en evenmin kunnen er dan winden geloosd worden. Op den buik zien wij de darmen zich boven de vernauwing door gasophooping uitzetten en zich nu en dan sterk bewegen, om den hinderpaal te overwinnen. De algemeene toestand is die van snel toenemenden collaps. Bij de langzaam toenemende vernauwing zien we meer chronische verstoppingen en buikpijnen en neemt de stoelgang soms den vorm van platgedrukte ballen of van banden aan. — In de lichte vormen van vernauwing moet voor een licht verteerbaar dieet gezorgd worden, dat weinig stoelgang vormt, en voor dagelijksche ontlasting. In de zware vormen kan, alleen als ophooping van faeces de oorzaak is, van sterke afvoerende middelen en het van onderen ingieten van veel water heil verwacht worden, in bijna alle andere gevallen moet men chirurgisch ingrijpen, om het gezwel of het litteekenweefsel te verwijderen en een nieuwe verbinding tusschen de darmlissen te maken, of desnoods den darm met den buikwand te verbinden en zoo een kunstmatige anale opening te scheppen.

8. *Verstopping* van den stoelgang *(Obstructio alvi, Obstipatio, Constipatio)* wordt veelal door voorafgaande ongesteldheden veroorzaakt, namelijk door ziekten van de maag, van het darmkanaal (zie Darmcatarrh), van het buikvlies, van de lever enz., — voorts door mechanische drukking, die een vernauwing der darmopening te weeg brengt, bijv. door gezwellen, zwangerschap, verharding van drekstoffen of vreemde lichamen in de darmen. Ook uit algemeene zwakte of gebrekkigen zenuwinvloed op den spierrok der darmen kan zij voortkomen, — en eindelijk door het nuttigen van weinig-prikkelend voedsel of van sommige geneesmiddelen, alsmede door gebrek aan beweging of ook de verkeerde gewoonte om de ontlasting op te houden. Zij kan eenige dagen en zelfs wel eens een paar weken duren. Eene ontlasting om de 2 of 3 dagen kan regel worden, zonder belangrijke stoornis te veroorzaken. In andere gevallen verwekt zij een gevoel van zwaarte, drukking en opgeblazenheid in den buik; de eetlust verdwijnt en er ontstaan oprispingen, neiging tot braken, lusteloosheid, ongeschiktheid tot den arbeid, hoofdpijn, duizeligheid, aanvallen van migraine enz. Bij langen duur lijdt de voeding aanmerkelijk en er kan koliek uit voortkomen. Een doelmatige keuze van voeding, veel beweging, behoorlijk drinken en het aanwenden van lavementen zijn bij gewone verstoppingen doorgaans meer aan te raden dan prikkelende purgeermiddelen. Deze komen meer in aanmerking bij een voorbijgaande verstopping, waarbij men met calomel, Karlsbaderzout, wonderolie enz. of met lavementen van water, waarin men eenig zeep of glycerine kan doen, altijd succes heeft. De *chronische* verstopping eischt een hygiënische behandeling, een dieet van voedingsmiddelen, die suiker en zout, vetten en organische zuren bevatten, welke alle den stoelgang bevorderen. Een dronk koud water op de nuchtere maag is een goed huismiddel. Vaak is een soort oefening noodig om zich aan geregelde tijden van stoelgang te gewennen en als die niet voldoende is, moeten massage (vooral vibratie-massage), faradisatie van den buik, koude afwrijvingen, koude douches op den rug enz. helpen. Dikwijls moet meer beweging genomen worden, vooral door menschen met zittend werk. Bij de oliekuren van *Fleiner* en *Ebstein* wordt de stoelgang door dagelijksche klysteeren van olie gemakkelijk gemaakt, maar eigenlijke afvoermiddelen, die overigens geen waterige maar slechts breiachtige ontlasting mogen veroorzaken, moeten alleen als hulpmiddelen dienst doen, vooral omdat de darmen zich er altijd aan gewennen. Zijn er kramptoestanden van de darmspieren in 't spel, die vaak met kolieken gepaard gaan, dan moet de eigenlijke oorzaak, die soms neurasthenie of hysterie is, bestreden worden en tegen de krampen zelf worden narcotica als opium en belladonna gegeven en geen koude, maar *warme* omslagen en rust helpen hier. Na de periode van kramp, waarin men streng dieet houdt, wordt dan voorzichtig overgegaan tot een dieet, dat tegen de verstopping is gericht, met hygiënische regeling van de leefwijze.

9. *Darmwonden.* Verwondingen van den darm komen veel voor bij in de buikholte doordringende wonden. Haar verloop hangt af van de vraag, of er een groot bloedvat bij verwond werd, waarbij een verbloeding, die geheel inwendig kan verloopen, snel levensgevaarlijk wordt en gewoonlijk alleen te stuiten is door de opening van de buikholte, het opzoeken en onderbinden van het spuitende bloedvat en de reiniging van de buikholte van het uitgestorte bloed. Een tweede gevaar is een breuk van den darm door de wonde naar buiten; is het vóórgevallen darmdeel niet ingeklemd, dan kan het na reiniging met physiologische keukenzoutoplossing, weer in de buikholte teruggebracht worden, ligt het echter reeds lang buiten de wonde, is het ingeklemd of toont het althans reeds een blauwroode verkleuring, dan moet het door darmresectie verwijderd worden en de twee uiteinden van de darmbuis door den darmmaad nauwkeurig worden vereenigd. Zoo worden ook zwaar verscheurde darmdeelen behandeld, terwijl kleine steekwonden vaak door een fijne naad gesloten kunnen worden. Zelden sluiten zij zich van zelf, zoodat men verplicht is elke darmwonde op te zoeken, waarbij vaak blijkt dat verschillende darmlissen geraakt zijn. Een derde gevaar is de darminhoud, die zich door de wonde in de holten, door het buikvlies omgeven, ontlast of niet. Is zulks in ruime mate het geval, dan treedt snel een doodelijke buikvliesontsteking met collapsverschijnselen op, is zulks niet het geval, dan kan het bij een lokale buikvliesontsteking blijven, waardoor vergroeiingen ontstaan. Bij geringe uittreding van faeces kan er door ontsteking een kapsel omheen gevormd worden, maar meestal gaat de inhoud rotten, breekt door het kapsel heen en veroorzaakt een septische buikvliesontsteking. Treft de verwonding echter darmgedeelten, die *niet* door het buikvlies bekleed worden, dan veroorzaken de faeces, tenzij zij door de wonde direct naar buiten treden, een plaatselijke sep-

tische phlegmone in het omliggende weefsel. Daar de plaats van de darmverwonding gewoonlijk niet te bepalen is, moet deze door een groote buiksnede opgezocht en gehecht worden, of een stuk van darm en met wordt verwijderd en de uiteinden door den darmnaad weer vereenigd. Ook zonder uitwendige wonde kunnen door een schop of stoot tegen den buik de darmen scheuren en reeds eenige uren na het geweld een buikvliesontsteking veroorzaken, zoodat alleen snelle hulp, bestaande in buikopening, reiniging van de buikholte en hechting der wonden soms kan redden. Voor zoo'n darmnaad maakt men vaak gebruik van den metalen knoop van *Murphy* (Chicago), bestaande uit twee helften, die elk in de holte van een geheel dwars doorgesneden darmstuk worden gebracht en dan in elkaar geschoven; tusschen de twee ringen worden de uitgestulpte buitenste randen der darmwonden aan elkaar gedrukt en vergroeien, de binnenste, gekneusde, sterven na eenigen tijd af, waardoor de knoop vrij komt, in den darm valt en ontlast wordt. Men vergist zich echter, als men uit het voorgaande elke darmwonde als indicatie voor chirurgische hulp opvat, want het grootste gevaar levert het uittreden van den darminhoud, vandaar dat bij lege darmen de verwondingen veel gunstiger verloopen als men *niet* opereert, dan wanneer men ze tracht op te zoeken en te sluiten. In de oorlogschirurgie is het dan ook regel geworden niet in te grijpen als men er niet toe gedwongen is en den gewonde eenigen tijd te laten vasten en ook den dorst niet anders te lesschen dan door lavementen. Ook hebben de darmen een merkwaardige neiging om voor kogels uit te wijken, zoodat lang niet alle buikwonden gepaard gaan met opening van een darmlis.

10. *Darmzweer.* Een zweer in het slijmvlies van den darm kan zeer verschillende oorzaken hebben. Men vindt haar bij catarrh, tuberculose of kanker van den darm, bij typhus, dysenterie en syphilis. In den blinden darm ontstaat zij meestal door den voortdurenden druk tegen den darmwand bij chronische ophooping van faeces en geeft dan aanleiding tot blinde-darmontsteking; boven in den dunnen darm kan de pepsine nog op den darmwand inwerken en een *peptische* zweer veroorzaken, zooals in de maag de meer voorkomende maagzweer. Al dergelijke darmzweren kunnen zeer gevaarlijk worden, wanneer zij bloedvaten aanvreten, of als zij door den darmwand heen het buikvlies bereiken, waarvan een plaatselijke of algemeene buikvliesontsteking het gevolg is. In het gunstigste geval geneest de zweer onder het vormen van littekenweefsel, maar ook dit kan hinderlijk of gevaarlijk worden, als het de holte van den darm vernauwt of afsluit. Soms verloopen darmzweren haast zonder merkbare verschijnselen, soms treden deze stormachtig op. Diarrhé komt er veel bij voor, vaak zeer stinkend en met vele onverteerde voedingsbestanddeelen vermengd, soms vindt men er veel slijm in, vooral bij zweren van den dikken darm. Bij bloedingen vindt men donkerrooden tot zwarten stoelgang, of het bloed is helderrood en meer oppervlakkig er bij, n.l. als het uit den dikken darm komt. Vaak zijn er koliekken en is er plaatselijke gevoeligheid bij druk op den buik, of vindt men er een zwelling, door de reactieve ontsteking om de zweer heen ontstaan.

Darmesteter, *Arsène,* een Fransch philoloog, werd geboren den 5den Januari 1846 te Château-Salins. Hij studeerde aanvankelijk aan de Parijsche Ecole des hautes études, vervolgens aan de Sorbonne. Zijn hoofdwerken zijn: „Formation des mots composés" (1874), „De la création actuelle des mots nouveaux" (1877), „La vie des mots" (1887, 4de druk 1893), „Le XVIe siècle en France" (1876, 6de druk, 1895), „Dictionnaire général de la langue française" met *A. Hatzfeld* (1899). Na zijn dood verscheen nog de „Cours de grammaire historique de la langue française" (Parijs, 1891—1897, 4 dln.). Zijn kortere geschriften zijn door zijn broeder *James* verzameld „Reliques scientifiques d' *Arsène Darmesteter*" (Parijs, 1890, 2 dln.). Hij overleed den 16den November 1888 te Parijs.

Darmesteter, James, een Fransch orientalist, broeder van den voorgaande, werd geboren den 28sten Maart 1849 te Château-Salins. Sedert 1885 was hij hoogleeraar aan het Collège de France. Van zijn werken vermelden wij: „Ormuzd et Ahriman" (1877), „Essais orientaux" (1883), „Etudes iraniennes" (1883, 2 dln.), „Les origines de la poésie persane" (1888), „Lettres sur l'Inde et la frontière afghane" (1888), „Chants populaires des Afghans" (1890), „Les prophètes d'Israël" (1892), „The Zend-Avesta" (Oxford, 1880—1887, 3 dln.; dl. 1, 2de druk, 1895) in de „Sacred books of the East" en „Le Zend-Avesta" (Parijs, 1892—1893, 3 dln.). Hij overleed den 19den October 1894 te Parijs.

Darmesteter, *A. Mary F.* Zie *Robinson.*

Darmstadt is de hoofd- en residentiestad van het groothertogdom Hessen. Zij ligt op 49° 52' N.Br. en 8° 39' O.L. v. Gr. in de provincie Starkenburg aan de Main—Neckar-, Mainz—Aschaffenburg-, Darmstadt—Heubath-, Darmstadt—Erfelden- en Frankfurt a/M.—Heidelbergspoorweglijnen. De stad telt met het garnizoen (1910) 87 089 inwoners, waaronder 15 878 R.-Katholieken en 1998 Joden. De Altstadt is onregelmatig gebouwd en heeft nauwe straten. Naar het Oosterstation leidt de voor eenige jaren verbreede Landgraaf Georg Strasse. De Neustadt heeft fraaie gebouwen, breede straten en ruime pleinen. Tot de merkwaardige gebouwen behooren een door *Moller* gebouwde R.-Katholieke koepelkerk, waarin zich een marmeren sarcofaag van groothertogin *Mathilde,* door *Widumann* gemaakt, bevindt; het oude kasteel met een boekerij van ½ millioen deelen en 4000 handschriften, een museum met 700 schilderijen, een kabinet voor natuurlijke historie enz., de Hofschouwburg, in 1879 door *Moller* gebouwd, het tuighuis, het paleis van prins *Lodewijk,* het groothertogelijk slot met de kabinetsbibliotheek van ruim 600 000 deelen en een museum, het casinogebouw, een technische hoogeschool enz. Ten westen van het slot ligt het monumentale in 1906 voltooide Nieuwe Museum. Het bevat Egyptische, Romeinsche en Germaansche antiquiteiten, een verzameling kopergravures en schilderijen, vooral van oudduitsche

en Nederlandsche meesters en een belangrijke palaeontologische verzameling. Het Prins George-paleis bevat de grootherlogelijke porceleinverzameling. Ten oosten van de stad ligt de villakolonie *Mathildenhöhe* met het diaconessenhuis Elisabettenstift, en een door keizer *Nikolaas II* van Rusland in 1849 gestichte Russische kapel, een tentoonstellingsgebouw, en een in 1907 door *Olbrich* gebouwde uitzichtstoren, het huwelijksgeschenk van Darmstadt aan den grootherlog *van Hessen*. In het zuidoosten der stad ligt de andere nieuwe prachtige villakolonie: het *Tintenviertel*. De grootherlog bewoont het Nieuwe Slot. Dicht daarbij staat op de Ludwigsplatz de monumentale Bismarckfontein. Dichtbij het Tintenviertel ligt het voormaamste kerkhof met het graf en gedenkteeken voor den componist *Friedrich von Flotow*. Het hoofdstation, door Prof. *Pützer* ontworpen en in 1912 voltooid, ligt in het westen der stad. Men vindt er eenige gymnasia, hoogere burgerscholen en andere inrichtingen van onderwijs, alsmede onderscheiden genootschappen voor wetenschap en kunst. Een bloeiende nijverheid levert er kaarten, tapijten, hoeden, werktuigen, papier, chemicaliën, gouden en zilveren voorwerpen, tabak enz. Nabij de stad verheffen zich de boschrijke hoogten van het Odenwald met fraaie wandelplaatsen.

Men vindt Darmstadt het eerst vermeld in oorkonden uit de 11de eeuw, doch het was zelfs nog in den aanvang der 14de eeuw een dorp, toebehoorende aan den graaf *von Katzenelnbogen*, die voor zijn eigendom in 1330 stedelijke rechten verwierf van den keizer. Deze stad ontwikkelde zich zóó voorspoedig, dat de adel uit de Rijnstreek er in 1403 een groot steekspel hield. Na het uitsterven van dat geslacht verviel Darmstadt door aanhuwelijking aan *Hendrik III*, landgraaf van Hessen. In den Smalkaldischen Oorlog werd de stad door het keizerlijk leger ingenomen, en het oude slot vloog in de lucht. *George von Hessen* koos haar in 1567 tot residentie en werd de stamvader der lijn *Hessen-Darmstadt*. Latere landgraven en vooral de grootherlog *Lodewijk I* († 1830) hebben veel gedaan voor haar bloei, en deze neemt zoowel door het drukke spoorwegverkeer, als door haar gunstige ligging, bij voortduring toe.

Darnley, *Henry Stuart*, lord, de tweede echtgenoot van *Maria Stuart* van Schotland, was de oudste zoon van graaf *Lennox* en van lady *Margaret Douglas* en van vaders- en moederszijde verwant met het koninklijk Huis van Schotland en Engeland. Hij werd den 7den December 1545 geboren te Temple Newsom in Yorkshire en kwam op 21-jarigen leeftijd aan het Hof van *Maria*. Weldra was hij haar gunsteling en nam zij het besluit met hem in het huwelijk te treden. Niettegenstaande allerlei moeilijkheden werd de echt den 29sten Juli 1565 te Holyrood ingezegend. Tegen zijn verwachting kreeg *Darnley* niet den Koninklijken titel. Weldra had hij door zijn liederlijk gedrag zijn gemalin van zich vervreemd en stond hij tevens op gespannen voet met den regent *Murray* en andere hooge edelen. Uit ijverzucht op den steeds toenemenden invloed van *Rizzio*, den geheimschrijver der koningin, liet hij dezen den 9den Maart 1566 in het kasteel te Edinburgh vermoorden. *Maria*, die in den beginne als een gevangene behandeld werd, verzoende zich schijnbaar met *Darnley*. Zijn onwaardig gedrag gedurende al deze gebeurtenissen (o.a. loochende hij alle betrekkingen met de moordenaars van *Rizzio*) deed hem de achting en liefde van *Maria* geheel verliezen, en hun verhouding werd door de geboorte van een zoon, den lateren *Jacobus VI (I)*, niet beter door zijn weigering, om, in December 1566, bij den doop van zijn zoon tegenwoordig te wezen. Hij kreeg de kinderpokken, en toen verhaalde men, dat de koningin hem vergif had toegediend. Nadat zij echter dat gerucht door een zorgvuldige verpleging van haar gemaal had gelogenstraft, betrok zij met hem en het kind een buitenverblijf, Kirk o'Field nabij Edinburgh. De koningin was echter met haar kind afwezig in den nacht van den 9den op den 10den Februari 1567, om de bruiloft van een harer dienaren bij te wonen, en in dien nacht vloog het huis in de lucht. *Darnley*'s lijk werd in een naburigen tuin gevonden, zoodat hij blijkbaar vermoord was geworden, en men die misdaad had trachten te bedekken door het landhuis in de lucht te doen vliegen. De openbare meening beschuldigde *Bothwell* en de koningin van dien moord. Terwijl zijn schuld bij allen vaststaat, zijn de meeningen over de medeplichtigheid van *Maria* nog steeds verdeeld, hoewel de meerderheid haar schuld voor bewezen aanneemt. Zie verder *Maria Stuart*.

Darondeau, *Benoit Henri*, een Fransch ingenieur, geboren te Parijs, den 8sten April 1805, nam van 1828 tot 1835 deel aan de opmeting der Fransche kust en aan die der kusten van de Middellandsche Zee. Hij overleed als directeur van het hydrografisch korps te Parijs den 1sten Maart 1869. Van zijn geschriften vermelden wij: „Notes sur les Esquerquis", „Notes sur les erreurs de compas dues aux attractions locales, à bord des bâtiments de bois et de fer", „Cours de régulation des compas", „Mémoires relatifs à l'hydrographie et au magnétisme terrestre", „Description des côtes de Chine" en „Instructions sur les mers d'Inde."

Darren. Zie *Bij*.

Darro, een goudbevattende rivier in het Z. van Spanje, ontspringt in de Sierra Jarana, stroomt langs Granada en mondt uit in de Genil. De Alhambrawaterleiding, welke drinkwater levert aan de fonteinen van Granada, wordt door de Darro van het noodige water voorzien.

Dartfort, een stad in het Engelsche graafschap Kent, ligt aan den spoorweg naar Chatham en op den linkeroever van de Darent, telt (1911) 23 609 inwoners en verkeert door haar fabrieken (ijzer, papier, olie, kruit) in een bloeienden toestand. In de nabijheid bevinden zich de ruïnes van een in 1355 gesticht Augustijnenklooster.

Dartmoor is de naam van het zuidelijk en hooggelegen gedeelte van het Engelsche graafschap Devonshire. Het heeft een oppervlakte van 526 v.km. en ligt gemiddeld 370 m. boven de oppervlakte der zee. De bodem is onvruchtbaar, maar bevat veel hout, ijzer, tin, koper,

graniet, kalk en marmer. Onderscheiden rivieren, zooals de Tavy, de Plym, de Dart en de Teign, loopen vandaar naar het Engelsche Kanaal, terwijl de Taw uitmondt in de Barnstaplebaai.

Dartmouth, een stad en havenplaats in het Engelsche graafschap Devon, ligt aan het Kanaal en aan den mond van de Dart. Zij bezit 3 kerken, een kasteel, door *Hendrik VII* gesticht, en telt (1911) 7005 inwoners, die zich vooral met scheepsbouw, scheepvaart en visscherij bezig houden. De haven is toegankelijk voor schepen van 500 ton en wordt door een kustbatterij verdedigd. De stad werd in de 12de eeuw ten tijde van *Richard I* door de Franschen veroverd en ten tijde van *Hendrik IV* wederom, terwijl zulks in 1404 mislukte. In 1372 landden er de Franschen en de Castilianen en in 1470 *Warwick* en *Clarence*.

Daru, *Pierre Antoine Noël Mathieu Bruno* graaf, een Fransch staatsman en schrijver, werd geboren te Montpellier, den 12den Januari 1767, begon op 16-jarigen leeftijd zijn militaire loopbaan, doch hield zich bij voorkeur bezig met de dicht- en letterkunde, zooals o.a. blijkt uit zijn vertaling van *Horatius*. Gedurende het Schrikbewind werd hij wegens zijn gematigde gevoelens in de gevangenis geworpen. Na den val van *Robespierre* in vrijheid gesteld, werd hij in 1797 benoemd tot chef eener afdeeling bij het departement van Oorlog. In 1799 werd hij luitenant-generaal bij het Donauleger. Zeer stond hij in de gunst bij *Napoleon I*, die hem deel liet nemen aan de besprekingen bij het sluiten der tractaten van Pressburg (1805), Tilsit (1807) en Weenen (1809), en werd daarna in den graafvenstand verheven. Als intendant-generaal van het leger maakte hij zich in Duitschland en Oostenrijk tijdens zijn bestuur zeer gehaat, zoodat in 1813 *Blücher Daru's*-bezittingen verbeurd verklaarde. In 1811 werd hij staatssecretaris van Oorlog, en hij had een groot aandeel in de voorbereidingen voor den veldtocht tegen Rusland. Na den val des keizers werd hij aanvankelijk, wegens zijn houding tijdens de Honderd dagen op zijde geschoven, doch in 1819 tot pair benoemd. *Daru*, die lid was van het Institut national en de academie van wetenschappen, overleed den 5den September 1829 op zijn landgoed Bècheville bij Meulan. Zijn laatste levensjaren wijdde hij aan historische studiën. Zijn hoofdwerk is: „Histoire de la république de Venise" (9 dln., 4de druk Parijs 1853); verder schreef hij „Histoire de la Bretagne" (3 dln., Parijs 1826), „Notions statistiques sur la librairie pour servir à la discussion des lois sur la presse" (1829), „Discours en vers sur les facultés de l'homme", eenige „Eloges" (op *Volney, Sully* enz.) en het gedicht „L'astronomie" (1830).

Daru, Napoléon graaf, een Fransch staatsman en zoon van den voorgaande, werd geboren te Parijs den 11den Juni 1807 en ten doop gehouden door *Napoleon I* en keizerin *Joséphine*, ontving zijn opleiding aan het lycée Louis-le-Grand en aan de Polytechnische school. Na den dood zijns vaders erfde hij het pairschap (1832—1848). Hij was een aanhanger der Julimonarchie, en bevorderde den aanleg van spoorwegen, waartoe hij ook zijn werk: „Des chemins de fer" (1843) in het licht gaf. Na de Februarirevolutie werd hij lid der Nationale vergadering en sloot zich aan bij de gematigde republikeinen. Als Orleanist verzette hij zich tegen de heerschzuchtige bedoelingen van *Napoleon*. Bij den staatsgreep van den 2den December vereenigde zich de meerderheid der afgevaardigden, nadat zij door geweld uiteengedreven waren, in de salons van *Daru*. Deze protesteerde openlijk tegen den staatsgreep en eischte de afzetting van *Lodewijk Napoleon*. Hij werd dientengevolge eenigen tijd in Vincennes opgesloten, doch niet verbannen. Bij de algemeene verkiezingen in 1869 trad hij tegen den regeeringscandidaat *Tocqueville* op en werd gekozen. Bij de vorming van het ministerie *Ollivier* in den aanvang van 1870 belastte hij zich na eenigen tegenstand met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. Niet lang voor het bekende plebisciet, toen hij bemerkte, dat het kabinet *Ollivier* weer reactionnair werd, nam hij zijn ontslag en hij liet gedurende den Fransch-Duitschen Oorlog niets van zich hooren. Na het einde van den oorlog werd hij in 1871 lid der Nationale vergadering, waar hij tot de monarchale partij behoorde. Van 1876—1879 was *Daru*, die den 18den Februari 1890 te Parijs overleed, senator. Hij schreef: „Le comte Beugnot" (1865).

Darwar of *Dhawar*, is de versterkte hoofdstad van een gelijknamig district in het Britsch Indisch presidentschap Bombay en telt 31 279 inwoners. De stad, die door een spoorlijn met Goa en Bangalor verbonden is, heeft verscheiden volksscholen, door de Regeering gesticht, en een afdeeling van het Bazelsche zendinggenootschap.

Darwen, een stad in het Engelsche graafschap Lancashire, 8 km. ten Zuiden van Blackburn, heeft onderscheiden fabrieken en steenkolenmijnen en telt (1911) 40 332 inwoners.

Darwin, *Erasmus,* een Engelsch geneesheer, natuurkenner en dichter, werd geboren te Elton in Nottingham, den 12den December 1731, studeerde te Cambridge en te Edinburgh en vestigde zich als geneesheer te Lichtfield. Als dichter schreef hij in 1789 „Loves of the plants", waarop twee jaar later „The botanic garden" volgde. Hij trachtte daarin dichtkunst en wetenschap te vereenigen en onderscheidde zich daarbij door een rijke verbeelding. Verder schreef hij: „Zoonomia or the laws of organic life" (5 dln., 1794), benevens „Phytologia or the philosophy of agriculture and gardening" (1800), terwijl eindelijk het liendicht: „The temple of Nature or the origin of Society" (1803) na zijn dood (den 10den April 1803 te Derby) verscheen.

Darwin, Charles Robert, een kleinzoon van den voorgaande, werd geboren te Shrewsbury, den 12den Februari 1809. Hij studeerde te Edinburgh en te Cambridge, waar hij in 1831 promoveerde, en nam als natuurkundige deel aan de expeditie van de *Beagle* onder kapitein *Fitzroy*. Den 27sten December 1831 ging hij te Devonport aan boord, bezocht Brazilië, de Straat van Magelhaens, de westkust van Zuid-Amerika

en de eilanden van den Grooten Oceaan en keerde in 1836 in Engeland terug. De uitkomsten van dien tocht werden openbaar gemaakt in het werk: „Zoology of the voyage of H. M. Ship Beagle" (5 dln., 1840—1848), onder medewerking van *Owen* en andere geleerden uitgegeven, alsmede in het door *Darwin* alleen opgestelde geschrift: „Journal of researches in natural history and geology of the countries etc." (5de druk, 1860) en in zijn: „Voyage of a naturalist round the world" (1845), voorts door andere werken, vooral van geologischen inhoud, die hij op zijn villa in Kent voltooide. Daarna schreef hij: „Monograph of pedunculated and sessile Cirripedia" (2 dln., Londen, 1851—1853), een boek, dat op kosten der Royal Society gedrukt en door een dergelijke verhandeling: „On fossil Cirripedia", (Londen, 1854) gevolgd werd. Reeds bij zijn eerste nasporingen in Zuid-Amerika had *Darwin* het gebrekkige ingezien van de bestaande rangschikking der dieren, en zijn zoeken naar vaste kenmerken der soorten en geslachten leverde hem de bouwstoffen voor zijn zoo benoemd geworden boek: „On the origin of species by means of natural selection" (1859, in 1860 in het Nederlandsch vertaald door dr. *T. C. Winkler*), waarin hij als zijn meening te kennen geeft, dat alle planten en dieren van slechts weinig oorspronkelijke soorten, misschien slechts van één afstammen, en dat de doelmatigheid, die we overal in de natuur aantreffen, een gevolg is van het uitgeroeid worden van het ondoelmatige en wel door de natuurkeus of *natural selection*. (Zie *Darwinisme*). Andere natuurkenners kwamen met kracht in verzet tegen dat denkbeeld. Later schreef *Darwin:* „On the various contrivances, by which British and foreign orchids are fertilized etc." (1862), „The movements and habits of climbing plants" (2de druk, 1875), „Variation of animals and plants under domestication" (2 dln., 1868), „The descent of man and animals" (1872), „Insectivorous plants" (1875), „The effect of cross- and self-fertilization in the vegetable kingdom" (1876) en „The power of movement in plants" (1881). *Darwin* overleed den 19den April 1882 te Down bij Beckenham, en zijn stoffelijk overschot werd zes dagen later in de Westminsterabdij in de nabijheid der rustplaats van *Newton* en naast het graf van *Herschel*, bijgezet.

Darwin heeft een zoo grooten invloed op het natuuronderzoek gehad, dat men hem wel den *Copernicus* of *Newton* der organische wereld heeft genoemd. In enkele tientallen van jaren is er in de inzichten en methoden der plant- en dierkundigen een verandering gekomen, zooals de geschiedenis er nooit een gekend heeft. Hij heeft de vreugde gesmaakt, den triomf zijner denkbeelden nog te mogen aanschouwen. Bij zijn dood was de heftige, in het begin niet van persoonlijkheden vrije strijd verstomd; zijn meest verbitterde tegenstanders werden door de kalme wijze, waarop hij zijn denkbeelden verdedigde, ontwapend. Een Nederlandsche vertaling zijner werken leverden onder den titel „Darwins Biologische meesterwerken", *H. Hartogh Heijs van Zouteveen* en *T. C. Winkler* (5de geïllustr. druk, Amsterdam, 1893—1895, 7 dln.; goedkoope uitgave 1898).

Darwin, Francis, een Engelsch plantkundige, werd den 16den Augustus 1848 in Down geboren, studeerde te Cambridge, waar hij in 1888 hoogleeraar in de plantkunde werd. Hij hielp zijn vader, *Charles Darwin*, bij de uitgave van zijn werk „The power of movement in plants" (2de druk 1881), schreef opstellen over physiologische plantkunde, een levensbeschrijving van zijn vader en met *Acton* „Practical physiology of plants" (1894).

Darwin, George Howard, broeder van den voorgaande, den 9den Juli 1845 te Down geboren, onderscheidde zich te Cambridge door zijn begaafdheid voor wiskunde, studeerde te Londen in de rechten, maar kwam weer spoedig naar Cambridge terug. In 1870—1871 nam hij deel aan de expeditie tot het waarnemen der zonsverduistering op Sicilië. Sedert 1877 hield hij zich voornamelijk bezig met sterrenkunde. Toen in 1882 een nieuwe druk van „Thomson and Tait's natural philosophy" noodig was, verleende hij zijn medewerking. Een jaar later werd hij te Cambridge hoogleeraar in de sterrenkunde en experimenteele natuurkunde. In de laatste jaren bepaalden zijn werkzaamheden zich voornamelijk tot de berekening en vaststelling der perioden, die zich bij de zeevloeden, speciaal in den Indischen Oceaan, voordoen. Hij overleed den 7den December 1912. Van zijn werken zijn „Consanguinous marriages" (1875) en „On the remote history of the earth" (1878) de meest belangrijke.

Darwinisme noemt men de leer, die door *Charles Darwin* verkondigd is en die eigenlijk uit twee gedeelten bestaat. Allereerst uit de afstammings- of descendentietheorie (zie aldaar), waarbij aangenomen wordt, dat hoogere vormen uit lagere zijn voortgekomen en dat zoo de geheele wereld van levende wezens tot eenige weinige oervormen terug te brengen is. Al vóór *Darwin* is dit denkbeeld uitgesproken, maar deze bracht voor het eerst zoo'n geweldig feitenmateriaal bijeen ten gunste van deze theorie, dat men ze — en niet geheel ten onrechte — als „Darwinisme" stempelt. Ten tweede gaf *Darwin* een verklaring van de wijze, waarop we tot de tegenwoordige planten- en dierenwereld met zijn vele aanpassingen en doelmatige inrichtingen gekomen zijn. Hij meende n.l. dat de ontwikkeling beheerscht wordt door het beginsel van de *natuurkeus:* dat de natuur het ongeschikte of het minder geschikte uitroeit, terwijl de organismen met doelmatige of ten minste met niet-ondoelmatige inrichtingen blijven bestaan. Dit gedeelte van het Darwinisme noemt men de *natuurkeus-* of *selectietheorie.*

Door de onderzoekingen op zijn reis (zie *Darwin*) en door zijn langdurig waarnemen van verschijnselen in dieren- en plantenrijk was *Darwin* tot de overtuiging gekomen, dat de veranderlijkheid van plant en dier veel verder gaat, dan men tot dien tijd toe op gezag van *Linnaeus* en *Cuvier* had aangenomen. Reeds de mogelijkheid van het in het leven roepen van nieuwe vormen door kruising (hybridisa-

tie), toont de onhoudbaarheid van het dogma van de onveranderlijkheid der soort voldoende aan. Ook bij de in het wild levende planten en dieren komen afwijkende vormen voor in streken, waar andere omstandigheden heerschen, bijv. wat het klimaat betreft. De variëteiten, die men door kruising kan verkrijgen, en die ook de in het wild levende dieren en planten toonen, zijn nu volgens *Darwin* niets dan soorten in begintoestand, die, wanneer zij zich ver genoeg ontwikkeld hebben, als zelfstandige, nieuwe soorten optreden. Door die afwijking van het oorspronkelijke type werden volgens *Darwin*, de geslachtsorganen en de tijd, waarop ze in werking treden, zoo beïnvloed, dat een geslachtsvereeniging van den stamvorm met de nieuwe soort geen gevolgen meer had. De oorzaak van die veranderingen zocht *Darwin* voornamelijk in inwerkingen en invloeden van buiten: wijziging van voedsel, klimaat, leefwijze enz., waarop ieder organisme op bijzondere wijze reageert. De meeste veranderingen bepalen zich niet tot een orgaan of organen-complex, maar gaan met die van andere gepaard; zoo wisselt met de kleur der haren die der oogen, zoo brengt de vorming van een gewei het gemis van snij- en hoektanden in de bovenkaak met zich mede (correlatie van organen). Als een der belangrijkste factoren is het al of niet gebruik van ledematen te noemen (zie *Aanpassing*). De grootste uitwerking zullen deze invloeden van buiten natuurlijk hebben, wanneer een soort in een geheel nieuwe omgeving met geheel andere levensomstandigheden gebracht wordt. *Moritz Wagner* heeft daarom tegenover de Darwinistische theorie een *migratie-* of *separatietheorie* gesteld, die de groote verscheidenheid van plant- en diervormen uit een plaatselijke scheiding of een directe accommodatie aan overal verschillende levensvoorwaarden verklaren wil, zoodat ieder wezen zijn eigen ontstaanscentrum heeft. Maar nu is het moeilijk aan te nemen, dat direct door de koude der Poolstreken bijv. de haren van de witte poolsdieren zoo wit geworden zijn, of dat zulke dieren naar de Pool trokken, omdat zij een witte pels hadden.

Een tweede hoofdfactor is het vermogen tot overerving der nieuw-verkregen eigenschappen, waardoor het steeds grooter worden van de afwijking, het voortdurend meer op den voorgrond treden van bepaalde lichamelijke en geestelijke eigenschappen het best verklaard scheen te kunnen worden. De dierenfokkerij en plantenteelt berusten op de toepassing van sommige wetten der erfelijkheid bij het doen paren van in gelijke richting ontwikkelde mannelijke en vrouwelijke variëteiten. Door het Neo-Darwinisme wordt echter de erfelijkheid alleen aangenomen van de in de voortplantingscellen aanwezig zijnde eigenschappen, niet voor de door invloeden van buiten ontstane veranderingen van de overige deelen van het individu. De oorzaak van het varieeren wordt dan ook alleen in inwendige verandering van de geslachtscellen gezocht. Maar, hoewel veranderlijkheid en erfelijkheid niet te loochenen zijn, is uit de samenwerking van die twee nog niet de doelmatigheid en de steeds hooger opgevoerde volmaaktheid te verklaren, die wij in de oploopende reeksen van wezens aantreffen, als wij de thans levende planten en dieren met de uitgestorven, daarmede verwante soorten, vergelijken. Verrast door de gevolgen, die kunstmatige teelt kan hebben, vroeg *Darwin* zich af, of er in de natuur zelf niet iets was aan te wijzen, dat overeenkomt met het uitzoeken, zooals de kweeker dat doet, als hij een bepaalde variëteit wil verkrijgen. Het lezen van *Malthus'* werken bracht hem tot de overtuiging, dat, even goed als bij de menschen, ook bij dieren en planten er een *struggle for life* (een strijd om het bestaan) moest voorkomen, immers juist hier vinden wij dikwijls een zeer sterk ontwikkeld voortplantingsvermogen, en tengevolge hiervan moet er een levensstrijd ontbranden, waarin die vorm de overwinning zal behalen, welke het best aan de bestaande omstandigheden is aangepast. In deze zoogenaamde *natural selection* (natuurkeus) lag voor *Darwin* de verklaring van de overal te vinden doelmatigheid (selectietheorie). Men moet hierbij niet vergeten, dat de strijd juist tusschen wezens, die tot eenzelfde soort behooren, het hevigst is, zoodat betrekkelijk kleine lichamelijke voordeelen, zooals de mogelijkheid om in een droge streek of in een droog jaargetijde het met wat minder vocht te kunnen stellen, of, om door een bepaalde kleur of door een snellere gang gemakkelijker aan zijn vijanden te kunnen ontkomen, tot de overwinning kunnen leiden.

De doelmatigheid van den bouw en de volkomen aanpassing van de organismen zijn nu voor *Darwin* niets anders dan de eindresultaten van de werking van den strijd om het bestaan bij een varieeren naar alle richtingen. Overtuigende voorbeelden van deze wijze van ontwikkeling geven de nauwkeurige aanpassingen van de kleuren der dieren aan de kleur van den bodem, waarop zij zich bewegen of waarop zij rusten, zooals de overwegend witte kleur der Pooldieren, de gele der woestijnbewoners enz., evenals het vermogen van sommige insecten, om bij het naderen van een vijand zich in uiterlijk gelijk te maken aan een ander dier, dat juist om de een of andere reden door dien vijand gemeden wordt (zie *Mimicry*).

Wat hier over het uiterlijke der dieren gezegd is, geldt ook voor den inwendigen bouw en de geestelijke eigenschappen der dieren; altijd zal door de natuurkeus bij voorkeur die vorm behouden blijven, die het meest geschikt is voor bepaalde levensvoorwaarden. De doelmatige inrichting blijft natuurlijk altijd een betrekkelijke, want een diersoort, die bijv. alle eigenschappen bezit, welke noodig zijn voor het leven in het water, zal zeer waarschijnlijk niet doelmatig georganiseerd zijn voor het leven in boomen, of te gronde gaan, als het meer of de plas, waarin zij leeft, droog komt te liggen. Intusschen is het niet moeilijk te begrijpen, dat de natuurkeus tot een steeds hoogere ontwikkeling der levende wezens kon meewerken en wel door het begunstigen van een steeds voortschrijdende arbeidsverdeeling of differen-

tiëering. Een wezen toch is des te volmaakter, naarmate het meer organen heeft, waarvan elk voor zich voor een bijzondere levensfunctie is ingericht. In plaats van het alle levensfuncties verrichtende protoplasmalichaam der oerwezens komen steeds meerdere organen, die door hun bouw voor bijzondere functies bestemd zijn. Dikwijls ontstaan ze, doordat een orgaan van eenvoudige beteekenis van functie verandert. De zwemblaas der visschen, die bij Lepidosiren een bijkomend ademhalingswerktuig is, wordt bij hooger georganiseerde wezens de long. Het is natuurlijk, dat juist die inrichtingen blijven bestaan, waardoor het dier bijv. in staat gesteld wordt, beter in zijn behoefte aan voedsel te voorzien; dus in het algemeen wordt een voortgaande ontwikkeling der organen begunstigd. Toch zien we ook dikwijls een teruggaan van een orgaanstelsel, een diep afzakken vaak van een hoog georganiseerden toestand tot een veel lageren, bijv. bij parasieten en grotdieren. Maar voor hen is juist de minder ontwikkelde vorm van het orgaan van voordeel. Zoo hebben op eilanden in den Oceaan insecten hun vleugels verloren en loopen daardoor geen gevaar, zooals hun gevleugelde soortgenooten, door den wind naar zee gevoerd te worden. Dit verdwijnen van niet gebruikte organen verklaart *Darwin* door de bevoordeeling bij de voeding der meest gebruikt wordende lichaamsdeelen boven die, welke weinig of geen dienst meer doen. De meeste veranderingen (vooral de schijnbaar ongunstige) laten sporen achter van den vroegeren toestand, zoowel tijdens de ontwikkelingsperiode, als somtijds ook bij het voltooide organisme (zoogenaamde rudimentaire organen bij planten en dieren). Tot nut zijn die resten hun bezitters bijna nooit, dikwijls daarentegen tot last (de appendix bij den mensch).

Talrijke gevallen van een bijzondere ontwikkeling der organen kan men echter niet in onmiddellijk verband brengen met de doelmatigheid, en hiertoe kan men alles rekenen, wat tot de aesthetische kenmerken behoort, zooals de uiterlijke schoonheid, kleurenpracht, bekoorlijke vormen, geur en smaak. Ook hier heeft *Darwin* een weg gewezen, om deze verschijnselen te begrijpen, en wel door zijn theorie der *geslachtelijke teeltkeus*, die leert, dat ook een toevallig verkregen uiterlijke schoonheid een dier van nut kan zijn, daar bij de paring mooie dieren in het oog loopend de voorkeur hebben en dus meer gelegenheid krijgen, om zich voort te planten, dan de minder bedeelde soortgenooten. In de meeste gevallen is het het mannetje, dat opvallende uiterlijke aantrekkelijkheden krijgt, zooals bij de pauwen, paradijsvogels, fazanten, bij vlinders en andere insecten. De wijfjes, veel minder met uiterlijk schoon bedeeld, zijn als het ware de scheidsrechters, die zich zelf als prijs geven. *Darwin* trekt hieruit de conclusie, dat het wijfje het meest op de oorspronkelijke stamsoort gelijkt en dat de schoonheid van de mannetjes zich langzamerhand door geslachtelijke teeltkeus ontwikkeld heeft. Bij het wijfje zou de verfraaiing schadelijk kunnen worden, daar ze dan bij het broeden zich minder gemakkelijk aan het oog van den vijand zou kunnen onttrekken. Evenzoo is dit het geval met de hulpelooze jongen, die dan ook in den beginne op de moeder gelijken; de schoonheid der mannetjes ontwikkelt zich eerst later. Op soortgelijke wijze laat zich de pracht en de geur der bloemen verklaren door de geslachtelijke teeltkeus, waarbij dan de insecten als tusschenpersonen dienst doen (zie *Bestuiving*). Ook op dit van teleologisch standpunt reeds in de 18de eeuw bewerkt terrein was *Darwin's* arbeid baanbrekend. Hij toonde aan, allereerst bij de Orchideeën, hoe tusschen bloem en insect de innigste betrekkingen zijn ontstaan, en hoe de bevruchting met stuifmeel van een andere bloem, zooals dat door bemiddeling van insecten geschiedt, voor de nakomelingschap veel voordeeliger is, daar de zaden veel krachtiger zijn dan bij zelfbevruchting. Kan men op deze wijze verklaren, hoe uit oudere planten met onaanzienlijke bloemen, waarvan het stuifmeel door den wind werd overgebracht, zich zulke krachtige en welriekende bloemen hebben ontwikkeld, ook van andere verschijnselen in de plantenwereld heeft *Darwin* getracht een verklaring te geven, zooals van de bijzondere groeiwijze den klimplanten, het ontstaan van beschuttingsmiddelen (zie aldaar) en de abnormale voedingswijze der insectenetende planten. Op deze wijze werd het natuurlijk stelsel in planten- en dierenrijk begrijpelijker en kon men door inschakeling der uitgestorvenen, fossiele soorten een genealogisch stelsel ontwerpen, waarbij de thans levende soorten de laatste groene twijgen zijn van takken, wier stammen in den donkeren vóórtijd wortelen. De soorten zou men dan de twijgen, de families en orden de bijtakken, de klassen de hoofdtakken van den boom des levens kunnen noemen, en op die wijze wordt de verwantschap der afzonderlijke soorten voor ons begrijpelijker dan ze vroeger was. Bij het zoeken naar verwantschap zij men er echter steeds op bedacht, dat alleen *gelijkwaardigheid (homologie)* daarvoor van beteekenis is en niet de door convergente ontwikkeling verkregen *gelijkenis (analogie)*.

De kracht van het Darwinisme ligt in de mechanische verklaring der organische natuur, waarbij de weg gewezen wordt, waardoor alle organismen in een langen ontwikkelingsloop geleidelijk hun doelmatigen bouw hebben kunnen vormen, waarbij dus in de plaats van de opzettelijke, gewilde doelmatigheid de *geworden, ontstane* doelmatigheid getreden is. Hiendoor kwam het Darwinisme natuurlijk in strijd met de theologen en met de theologisch denkende natuuronderzoekers. Niet minder belangrijk is de verklaring van het ondoelmatige en slechte in de natuur, waarvan men voorheen het bestaan slechts door allerlei sophismen kon verklaren. Thans daarentegen lag de verklaring voor de hand, dat de door de natuurkeus verkregen doelmatigheid alleen maar voor het betreffende wezen geldt en dus wel ondoelmatig, zelfs gevaarlijk kan worden voor andere wezens, zooals bijv. het gebit van het roofdier, de giftand van de slang, het gif van sommige planten.

Een zoo belangrijke natuurverklaring moest zich natuurlijk spoedig op velerlei gebied der wetenschap doen gelden. Zoo bouwde *Haeckel* er een natuur-philosofisch stelsel uit op. Terwijl *Darwin* in het begin verscheiden oervormen had aangenomen en den mensch buiten beschouwing gelaten had, beschouwde *Haeckel* in zijn „Generelle Morphologie" alle organismen van hetzelfde standpunt, door van de laagst staande oerwezens, die hij zich ontstaan dacht uit levenlooze stof *(autogonie, generatio aequivoca)*, als gemeenschappelijken wortel, eenerzijds het dieren-, anderzijds het plantenrijk af te leiden, terwijl hij het menschengeslacht als een bijzonder ontwikkelden tak van het eerste beschouwde. Als gevolg van deze genealogische beschouwingswijze, stelde *Haeckel* stamboomen op, die als werkprogramma's moeten beschouwd worden voor verdere wetenschappelijke onderzoekingen.

Hij en anderen, zooals *Huxley* en *Fritz Müller* toonden aan, dat de ontwikkeling van het individu (ontogenie) heel wat punten van overeenkomst vertoonde met de ontwikkeling van de groep, waartoe dat individu behoorde (phylogenie). In overeenstemming daarmee wierp hij de stelling op, die als biogenetische grondwet bekend staat, dat ieder wezen in zijn persoonlijke ontwikkeling de ontwikkelingsphasen van zijn geslacht in verkorten, saamgedrongen vorm doorloopt. De studie der ontwikkelingsgeschiedenis werd op deze wijze een bewijsmiddel voor het Darwinisme.

Ook de vergelijkende anatomie en palaeontologie steunden *Darwin*. De eerste heeft ons tot de erkenning van de natuurlijke verwantschap der enkele groepen onderling gebracht, en de onderzoekingen van *Huxley* toonden de homologie van lichaamsdeelen van alle tot één afdeeling behoorende dieren aan. Zoo bijv. wees *Huxley* op de overeenstemming in lichaamsbouw bij apen en menschen tot in de kleinste details van den bouw der hersenen en ledematen en bereidde aldus de werken van *Darwin* en *Haeckel* over de afstamming van den mensch voor. Hier zij er nogmaals op gewezen, dat geen enkele, zelfs niet de meest verstokte Darwinist ooit beweerd heeft, dat de mensch van den gorilla of een anderen, thans nog levenden anthropoïden of anthropomorfen aap afstamt; dikwijls genoeg is door hen verklaard, dat naar hun meening mensch en aap uiteindelijk zijn van divergeerende takken van een gemeenschappelijken stam.

Het vinden van zoogenaamde tusschen- en overgangsvormen gaf aan het Darwinisme een krachtigen steun. Daardoor toch werden schakels gevonden tusschen thans gescheiden groepen van planten en dieren; de *Archaeopteryx* vormde zoo'n schakel tusschen kruipende dieren en vogels, de *Amphioxus* tusschen gewervelde en ongewervelde dieren. De palaeontologische onderzoekingen van vele geslachten brachten geheele reeksen van in elkander overgaande dieren aan het licht en tevens het bewijs, dat in alle afdeelingen op eenvoudiger georganiseerde wezens, in opklimmende ontwikkelingsreeksen, hooger en beter georganiseerde gevolgd zijn. Bij de vaatplanten *(plantae vasculares)* ontstonden eerst varens, paardestaarten en wolfsklauwen (planten zonder bloemen of zaden), daarop volgden de lagere zaadplanten (naaldboomen, cykadeeën) en eindelijk de hoogere bloem- of zaadplanten. In het dierenrijk was de volgorde: ongewervelde dieren, visschen, amphibieën, kruipende dieren, vogels en zoogdieren. Ook in iedere onderafdeeling gingen aan de hooger georganiseerde wezens lager georganiseerde vooraf. Zoo heeft *Hilgendorf* van een zoetwaterslak een geheelen stamboom met verschillende uiteenloopende takken samengesteld. Ook in andere groepen heeft men dergelijke ontwikkelingsreeksen kunnen opstellen, al blijven er dikwijls groote gapingen bestaan, bijv. door het gemis van fossiele overblijfselen. De onderzoekingen van fossiele zoogdieren hadden o.a. tot resultaat, dat de stamboom van het paard over meer dan 50 soorten vervolgd kan worden tot in den vroegsten eoceentijd. Zeer geleidelijk heeft men de ontwikkeling van vijfhoevigen tot de tegenwoordige éénhoevigen kunnen nagaan en heeft men alle mogelijke overgangen gevonden, zoowel wat de beenderen der ledematen, als de bouw van den schedel, het gebit enz. betreft. Ook bij neushoorns, zwijnen, herten, kameelen en roofdieren is men tot overeenkomstige resultaten gekomen.

Op menigen tak van wetenschap (geologie, geneeskunde) heeft het Darwinisme zijn invloed doen gelden, maar het belangrijkste gevolg van de toepassing der algemeene natuurwetten op de ontwikkelingsverschijnselen in het heelal was, dat de mensch, die tot dusver geneigd was zich voor een uitzondering te houden, zich boven de natuur te stellen en die te beschouwen als voor hem geschapen *(anthropocentrisme)*, thans als een deel van het geheel optrad en midden in de natuur geplaatst wend. Hierdoor trok het Darwinisme ook de geesteswetenschappen binnen zijn kring en ontdekte men een tot dien tijd onbekend wederkeerig verband tusschen verschillende wetenschappen, die thans op vele plaatsen aanknoopingspunten bleken te bezitten. De geschiedenis van den mensch met al haar vertakkingen bleek een deel der algemeene natuurgeschiedenis te zijn en moest met een vóórgeschiedenis *(praehistorie)* aangevuld worden, waarbij weer dezelfde drijfkrachten, dezelfde ontwikkelingswetten de hoofdrol speelden.

Nadat de hooge ouderdom van het menschelijk geslacht door praehistorische vondsten was bewezen, en onder deze ook pithecoïde (aapachtige) rassen aangetroffen werden, nadat ook verrassende resultaten waren verkregen bij de onderzoekingen naar den oorsprong van taal- en gevoelsuitingen, van zeden en gewoonten, van wetten en godsdienst, van maatschappij, van kunst enz., is de tegenstand tegen het opnemen van den mensch in de algemeene ontwikkelingsketen hoe langer hoe meer verzwakt. Al hetgeen er door een groote schare van wetenschappelijke mannen, ieder op zijn gebied, door toepassing der Darwinistische theorie gevonden is, kan hier onmogelijk worden besproken, maar het gemeenschappelijke

punt, waarin al deze takken van wetenschap samenkomen, is de vruchtbare gedachte, dat de mensch met zijn denken en gevoelen, met zijn streven en kunnen, *geworden, ontstaan* is, evenals de geheele natuur.

Het mag niet onvermeld blijven, dat ook van wetenschappelijke zijde het Darwinisme nog steeds tegenstanders heeft, hetzij wat de hoofdzaken betreft, hetzij waar het gaat om punten van meer ondergeschikt belang. Zie *Descendentie-, Heterogenesis-* en *Mutatietheorie.*

Literatuur: Ch. Darwin, Biologische meesterwerken (Nederl. door *Hartogh Heys van Zouteveen,* Arnhem z. j., 7 dln.); *A. R. Wallace,* Darwinism, an exposition of the theory of natural selection (2de druk Londen 1889); *E. Haeckel,* Systematische Phylogenie (Berlijn 1894—1896, 3 dln.); *A. Weismann,* Studien zur Deszendenztheorie (2de druk Jena 1904); *E. Haeckel,* Schöpfungsgeschichte (10de druk Berlijn 1902, 2 dln.); *Romanes,* Darwin and after Darwin (Londen 1892—1897).

Populaire werken zijn: *Büchner,* Sechs Vorlesungen über die Darwinsche Theorie (5de druk Leipzig 1890); *Carus Sterne,* Werden und Vergehen (4de druk Berlijn 1901); *W. Bölsche,* Entwicklungsgeschichte der Natur (Neudamm 1896, 2 dln.).

Over de plaats van den mensch in de natuur handelen: *T. H. Huxley,* Man's place in nature (Londen 1863); *E. Haeckel,* Anthropogenie (4de druk Leipzig 1891, 2 dln.); *dezelfde,* Welträtsel (Bonn 1899 en later); *Ch. Lyel,* Geological evidences of the antiquity of man (4de druk Londen 1873).

Geschriften tegen het Darwinisme zijn: *Eimer,* Die Entstehung der Arten (Jena en Leipzig 1888—1901, 3 dln.); *Fleischmann,* Die Darwinsche Theorie (Leipzig 1903); *Wigand,* Der Darwinismus (Brunswijk 1873—1876, 3 dln.); *Von Baer,* Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften (St. Petersburg 1876).

De argumenten tegen het Darwinisme werden bestreden door: *Jäger,* In Sachen Darwins contra Wigand (Stuttgart 1874) *en Seidlitz,* Beiträge zur Deszendenztheorie (Leipzig 1876).

Eenigszins afwijkende meeningen verkondigden: *C. von Nägeli,* Mechanisch-physiologische Theorie der Abstammungslehre (München 1883); *Wagner,* Die Entstehung der Arten durch räumliche Sonderung (Bazel 1889).

Das, een dier uit de gematigde luchtstreek van ons werelddeel, behoort tot de orde der *Roofdieren* of *Carnivoren* en tot de familie der *Marters* of *Musteliden.* Het heeft een plomp lichaam en korte pooten met 5 teenen en naakte voetzolen, de voorste met graafnagels, een spitsen snuit, een korten staart, een grijzen, op den rug wat lichter gekleurden pels en een gebit, dat nog wel veel op dat van de marters gelijkt, maar waarvan de knobbelkiezen sterk ontwikkeld zijn. Hij eet dan ook alles. Onder den staartwortel liggen een paar stinkklieren. Van de 3 soorten leeft slechts een, de *gewone das (Meles taxus* Boddd.), in Europa. In ons land is hij tusschen Wageningen en Arnhem niet zeldzaam.

De das is een traag en schuw roofdier. Zelf graaft hij een hol en verdedigt het met groote dapperheid. Zijn woning bestaat uit een vrij groote ruimte, die zich wel eens 1.25—1.50 m. onder den beganen grond bevindt, van binnen bekleed is en verscheidene, 8—10 m. lange uitgangen heeft. Hier verdedigt hij zich op zijn achterpooten, met den rug tegen den wand geleund, tegen den vijandelijken dashond. Den dag brengt hij slapende door, doch des nachts verlaat hij zijn verblijf, om voedsel te zoeken, namelijk muizen en ratten, slangen, vogeleieren, slapende vogels en kleine zoogdieren; hij eet echter ook gaarne insectenlarven (vooral engerlingen), wormen, eikels en beukenoten, sappige wortels, knollen, aardappelen en paddestoelen, terwijl hij van druiven, oost en maïs niet afkeerig is. Door zijn vlijtig vervolgen van schadelijk gedierte is hij nuttig. Begint het koud te worden, dan gaat hij in zijn hol en ligt daar met den kop tusschen de voorpooten. De winterslaap wordt dikwijls onderbroken, reeds in Januari en Februari vertoont hij zich weer buiten zijn hol. De paartijd valt in October; in Februari werpt het wijfje 3—5 blinde jongen, die tot den herfst hetzelfde hol bewonen en in het tweede jaar volwassen zijn. De das kan tot 15 jaar oud worden. Het dassenvet werd vroeger voor zalven gebruikt en in lampen. De pels wordt meestal tot penseelen verwerkt. Volgens sommigen is ook het vleesch zeer smakelijk.

De dassenjacht wordt gewoonlijk uitgeoefend met dashonden, die in de holen doordringen en door hun geblaf de aanwezigheid van het gezochte wild te kennen geven. Afgaande op dat geluid, graaft men een rond gat in den grond, zooveel mogelijk juist boven den das en haalt hem er uit met een soort van harpoen, waarna men hem doodslaat, om het vel zoo weinig mogelijk te beschadigen. Ook vangt men den das door netten te spannen voor de ingangen van zijn hol, wanneer hij zich daar buiten bevindt, en hem daarna door middel van honden hier in te jagen.

Dasar is de naam van een kale dorre vlakte op den top van het Tenggergebergte, op het eiland Java. Zij ligt meer dan 2000 m. boven de oppervlakte der zee en was de oorspronkelijke kraterbodem, waarin zich een vijftal bergen verheffen, waarvan de Bromo nog werkende is. De cirkelvormige vlakte wordt door den kraterwand geheel ingesloten.

Dasbach, *Georg Friedrich,* een Duitsch antisemiet, werd den 9den December 1846 te Horhausen geboren, studeerde te Trier en te Rome in de theologie en werd in 1871 kapelaan te Trier. In 1875 werd hem het geven van onderwijs en het verrichten van geestelijke handelingen verboden. In 1884 tot hulpprieester te Trier benoemd, wijdde hij zich langzamerhand voornamelijk aan de ultramontaansche agitatie en stichtte de „Trierer Landeszeitung". Niettegenstaande de bestrijding der hoogere geestelijkheid werd hij in 1898 tot lid van den Rijksdag gekozen. Hij schreef verscheiden verkiezingsbrochures en was in vele processen gewikkeld. Hij is den 11den October 1907 te Trier overleden.

Daschkow, *Catharina Romanowna* vorst-

in, geboren gravin *Woronzow*, werd den 28sten Maart 1743 te St. Petersburg geboren. Zij ontving een wetenschappelijke opleiding en bestudeerde de Latijnsche en Grieksche talen. Als vertrouwd vriendin van keizerin *Catharina II* bevorderde zij met kracht de troonsbestijging van deze, en als een van de hoofden der samenzwering tegen *Peter III* geleidde zij in uniform en te paard den 8sten Juli 1762 een gedeelte der troepen naar de keizerin, die zich aan hun hoofd plaatste. In 1770 in ongenade gevallen, ondernam zij een reis door Europa, waarbij zij gelegenheid had met *Voltaire* en de Encyclopaedisten kennis te maken. Na een veeljarige afwezigheid keerde zij naar St. Petersburg terug en werd in 1782 directrice der Academie van Wetenschappen en in 1783 presidente der door haar gestichte Russische Academie. Toen *Paul I* den troon beklom, moest zij afstand doen van die ambten, waarna zij op haar landgoederen of te Moskou leefde en den 16den Januari 1810 overleed. Zij schreef onderscheiden blijspelen en kleine opstellen in het Russisch en bevorderde met ijver de uitgave van het woordenboek der Russische Academie, dat onder haar leiding voltooid werd, terwijl haar „Gedenkschriften" na haar dood door haar vriendin mrs. *Bradford* in het Engelsch in het licht zijn gegeven (2 dln., 1840).

Dase, *Johann Marten Zacharias*, een Duitsche snelrekenaar, werd den 23sten Juni 1824 te Hamburg geboren. Sedert 1839 trad hij in verschillende groote plaatsen van Duitschland als rekenkunstenaar op en wekte overal bewondering door zijn buitengewoon talent. Te Wiesbaden bijv. vermenigvuldigde hij twee getallen van zestig cijfers met elkander in 2 uur 59 minuten, ondanks dat het publiek steeds door sprak; te München trok hij den quadraatwortel uit een getal van 100 cijfers in 52 minuten. Sedert 1853 was hij eenige jaren aan het Pruisische ministerie van Financiën werkzaam. Hij schreef: „Tafeln der natürlichen Logarithmen der Zahlen" (Weenen 1850) en „Der Kreisumfang für den Durchmesser 1, auf 200 Dezimalstellen berechnet" (in *Crelle's* „Journal für Mathematik", 1844). Hij overleed den 11den September 1861 te Hamburg.

Dasent, Sir *George*, eigenlijk *Webbe*, een Engelsch schrijver en kenner der Oud-Noorsche taal en letterkunde, werd in 1818 op St. Vincent geboren, studeerde aan *King's College* te Londen en te Oxford, werd in 1852 ingeschreven op de rol van advocaten aan de balie van Middle Temple, maar oefende geen practijk uit, daar hij zich vooral met letterkundige studies, speciaal het Oud-Noorsch, bezig hield. Hij schreef: „Translation of the prose or younger Edda" (1842), „Theophilus Eutychianus, from the original Greek, in Icelandic, Low-German and other languages" (1845), „The Norsemen in Iceland" (1858), „Popular tales from the Norse, with an introductory essay on the origin and diffusion of popular tales" (1861), „The story of Burnt Njal" (2 dln., 1861), „The story of Gisly, the outlaw" (1866), „The Vikings of the Baltic, a tale of the North in the 10th century" (3 dln., 1875), „Annals of an eventful life" (3 dln., 1870), „Three to one, or some passages out of the life of Amicia, Lady Sweetapple" (3 dln., 1872), „Half a life" (3 dln., 1874) en „Jest and Earnest" (2 dln., 1873). Voorts was hij gedurende een reeks van jaren redacteur van het letterkundig gedeelte van de „Times" en examinator voor Engelsche taal en letterkunde in een staatscommissie. In 1876 werd hem door de koningin de ridderlijke waardigheid toegekend. *Dasent* overleed den 12den Juni 1896 te Londen.

Dasheen is de naam van een wortelgewas, dat in de laatste jaren veel verbouwd wordt in de zuidelijke staten der Noord-Amerikaansche Unie. Het is zeer geschikt voor tafelgebruik en staat in voedingswaarde hooger dan de aardappel. Ook de stengels en jonge bladeren zijn eetbaar en leveren een smakelijke groente op. Tot heden zijn de met de cultuur van dit gewas genomen proeven alleen geslaagd in de warme zuidelijke streken van de Vereenigde Staten, in de meer noordelijk gelegen streken bleven de knollen te klein.

Dashond noemt men een soort van hond, welke zich onderscheidt door een lang en dik lichaam, korte, kromme, meestal een weinig verdraaide pooten, kort, stijf en glad haar, een grooten kop met langen snuit en slappe ooren, sterke klauwen en krachtig gebit. De dashond heeft een fijnen reuk en een scherp gezichtt en is een onvermoeid jager. Doorgaans is hij zwart en geel van kleur en bijtlustig, ongehoorzaam en eigenzinnig van aard. Men bezigt hem vooral bij de dassen- en vossenjacht.

Daskylion, de waarschijnlijk nog in de 17de eeuw onder den naam *Diaskilo* bestaande stad, welke vermoedelijk door koning *Gyges* van Lydië was gesticht in Bithynië aan de Zuidkust van Propontis (Zee van Marmora), 14 km. ten Oosten van de monding van den Rhyndacus (Andranos Tsjoi), was in den Perzischen tijd de zetel van den satraap, die Groot-Phrygië, Bithynië en Hellespontisch Phrygië bestuurde. Haar ruïnen, welke thans bijna geheel verdwenen zijn, lagen op het voorgebergte Oetgoe Boernoe.

Dassen, *Michiel*, een Nederlandsch geneesheer, werd den 21sten April 1802 te Zwolle geboren, studeerde te Groningen in de medicijnen, deed na zijn promotie een reis naar Duitschland, vestigde zich eerst achtereenvolgens te Groningen, Hoogeveen en Zwolle als geneesheer, werd benoemd tot secretaris der provinciale geneeskundige commissie, ontving in 1850 van den academischen senaat te Groningen het doctoraat honoris causa in de wis- en natuurkunde en overleed den 10den October 1852. Reeds als student te Groningen werkte hij mede aan „Flora Belgii Septentrionalis" van den hoogleeraar *Van Hall*. Zijn verhandeling: „Over de bewegingen der bladen van de planten" werd door de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen met goud bekroond. Verder schreef hij: „Herinneringen aan Noordelijk Duitschland en Skandinavië" (1837—1838, 2 dln.), „Verhandelingen over de werkzaamheden van het zenuwstelsel" (1839), „Ontwikkkeling van denkbeelden over sommige takken van cultuur

in Neêrlands-Indië, toegezonden aan den Minister van Koloniën" (1842), „Handboek voor de leer van de krachten der geneesmiddelen" (2 din., 1846), „De Nederlanders in de Molukken" (1848) en „Over de doelmatigheid van het vestigen van volksplantingen in warme gewesten" (1849).

Dassenvellen worden, na van het haar ontdaan te zijn, meestal tot leer verwerkt, het haar tot penseelen. Met het haar worden zij gebruikt om jacht- en reiszakken te overtrekken. Het vel van den Noord-Amerikaanschen das dient voor pelswerk.

Dasymeter is een andere naam voor *Baroskoop* (zie aldaar).

Dasyurus. *Zie Buidelmarter.*

Datames, een veldheer en stadhouder van den Perzischen koning *Artaxerxes Mnemon,* diende eerst bij de lijfwacht, doch onderscheidde zich zoozeer door zijn dapperheid, dat hij na den dood van zijn vader tot landvoogd van Cappadocië benoemd werd. Door zijn trouw, beradenheid en stoutmoedigheid, vooral bij het beteugelen van oproerige bewegingen, won hij de gunst van *Artaxerxes,* maar zag zich eindelijk door de listen der Hofpartij gedwongen tegen zijn vorst op te staan. Door zijn krijgsbeleid wist hij zich geruimen tijd staande te houden tegen de veldheeren des konings, hoewel zijn eigen bloedverwanten tot zijn tegenstanders behoorden. Ten laatste (362) viel hij echter als offer van een gehuichelde vriendschap door de hand van *Mithridates.* Een levensbeschrijving van *Datames* leverde *Cornelus Nepos.*

Dataria noemt men een afdeeling der Roomsche curie. Haar oprichting dagteekent uit de 13de eeuw en haar naam ontleent zij aan het onderschrift der besluiten: „Datum Romae" (gegeven te Rome). Zij bezit een eigen gebouw, „palazzo della Dataria". Haar functie is volgens de tegenwoordige regeling het verleenen van beneficiën, die niet toegekend worden in een Consistorie, maar welke toekenning toch aan den paus is voorbehouden, en alles wat met deze beneficiën verband houdt. Aan het hoofd staat de kardinaal-datarius of *prodatarius.* Op dezen volgen de *subdatarius* en lagere ambtenaren.

Dateeren van een wissel is het bepalen van het tijdstip, waarop deze vervallen en dus invorderbaar is. Een wissel *a dato* is daags na de dagteekening der aangifte vervallen.

Dathenus, *Petrus,* eigenlijk, naar men vermoedt, *Pieter van Bergen (Petrus Montanus),* maar wegens zijn geleerdheid *Pierre d'Athènes* geheeten, waarvan eerstgenoemde naam werd gevormd, werd in den aanvang der 16de eeuw te Kassel bij Poperingen geboren. Hij begaf zich als monnik in een Karmelietenklooster bij Yperen, doch zoodra hij bekend werd met de leer der Hervorming, vestigde hij zich als boekdrukker te Londen. Hier werd hij door *Eduard VI* tot het predikambt toegelaten, waarna hij eerst in Duitschland en vervolgens in West-Vlaanderen als Hervormd leeraar optrad. In den ban gedaan en door de komst van *Alva* bedreigd, begaf hij zich naar de Palts, waar hij te Frankfurt a/M. als leeraar werkzaam was. In 1569 woonde hij de Synode der Nederlandsche kerken onder het Kruis te Wezel bij en werd daarna Hofprediker van hertog *Johan Casimir* te Heidelberg. In 1576 keerde hij terug naar de Nederlanden, werd commissaris van den prins *van Oranje* te Zierikzee, deelde in de gunst van *Jan* en *Lodewijk van Nassau,* was predikant te Gent, verscheen als afgevaardigde zijner gemeente op een Synode te Dordrecht, waar men hem tot voorzitter benoemde, en bevorderde door zijn prediking te Utrecht en te Amsterdam de uitbreiding der Hervormde leer.

Na zijn terugkeer te Gent stond hij in nauwe vriendschapsbetrekking met den heer *Jan van Hembyze,* die heerschzuchtige plannen koesterde en deze in duigen zag vallen door de Pacificatie van Gent. Daarbij was bepaald, dat men niets tegen den Roomsch-Katholieken godsdienst zou ondernemen. *Hembyze* wist den ijverigen prediker der Hervorming zóó op te winden, dat deze van den kansel in gloeiende taal dien gedoofsvrede bestempelde met den naam van een heilloos werk van den prins *van Oranje,* die zich om God, noch godsdienst bekommerde. Hierdoor werden de hartstochten der menigte opgewekt, zoodat de beeldenstorm hernieuwd werd. Zelfs de verschijning van *Marnix* was vruchteloos. *Dathenus* wilde den Roomsch-Katholieken godsdienst niet dulden naast den Hervormden. Eindelijk naderde de Prins, waarop hij met *Hembyze* de wijk nam naar zijn voormaligen beschermer *Johan Casimir.*

In 1579 keerde hij met *Hembyze* naar Gent terug en liet, door godsdienstijver verblind, zich overhalen, om de verraderlijke oogmerken van *Hembyze* te bevorderen. De aanslag van dezen werd echter door de inwoners der stad ontdekt, en toen zij in 1584 door de Spanjaarden veroverd werd, moest *Dathenus* de wijk nemen. Hij ging eerst naar Gouda, vluchtte toen naar Vianen, werd daar in hechtenis genomen, maar weer ontslagen, doch te Vreeswijk wederom gevat en op het Huis Hazenberg gevangen gehouden. Intusschen werd hij weldra in vrijheid gesteld, en begaf zich naar Danzig, waar hij zich als geneesheer wilde vestigen, hetgeen echter door uit Vlaanderen daarheen gevluchte Doopsgezinden verhinderd werd. Nu ging hij naar Staden in het hertogdom Bremen, waar hij als arts werkzaam was en van onrechtzinnigheid beschuldigd werd, en daarop naar Elbing, waar hij de toegenegenheid zijner stadgenooten in zoo hooge mate verwierf, dat zij na zijn overlijden (den 19den Februari 1590) een prachtig grafteeken met zijn standbeeld voor hem oprichtten. Tot zijn geschriften behooren een vertaling van den Heidelbergschen Catechismus, onder den titel: „Catheciſmus oft christelicke onderrichtinge enz." (1563 en later), een Psalmberijming, vervaardigd naar de Fransche van *Beza* en *Marot,* getiteld: „De Psalmen Davids enz." (1566), een berijming, die ver achterstaat bij de voortreffelijke van *Aldegonde,* maar toch weer lang in de Nederlandsche Hervormde Kerk gebruikt werd, „Entschuldigung der verjagten Christen" (1560) en

„Aanteekeningen omtrent de gevoelens der leden van de kerkvergadering van Frankfort in 1577".

Dati, *Carlo Roberto,* een Italiaansch taalkundige en schrijver, den 2den October 1619 te Florence geboren, ontving in zijn jeugd onderwijs van *Galileï* en hield zich bezig met wis- en natuurkundige nasporingen. Hij gaf levensbeschrijvingen van Grieksche kunstenaars in het licht (Vite dei pittori antichi), aanvaardde in 1647 het hoogleeraarsambt in de Grieksche en Latijnsche taal- en oudheidkunde, werd lid van de Academie della Crusca en overleed den 11den Januari 1675 te Florence. Hij heeft onder den titel: „Prose fiorentine" een Italiaansche bloemlezing uitgegeven, die, door anderen voortgezet, tot 17 deelen is aangegroeid. Met den marchese *Capponi* en *Francesco Redi* werkte hij ijverig aan de voltooiing van het woordenboek „Della Crusca". Nog is te noemen zijn „Discorso dell' obligo di ben parlare la propria lingua".

Datisca is de naam van een plantengeslacht uit de tropische familie der Datiscaceeën. Het onderscheidt zich door mannelijke bloemen met een 5-bladig bloemdek en drie bijkans ongesteelde helmknoppen en door vrouwelijke bloemen met een 3- tot 5-tandig bloemdek met een stamper, die in een eenhokkige doosvrucht met langwerpig ronde zaden overgaat. Het omvat eenjarige kruiden met oneven gevinde, afwisselende bladeren, met gezaagde lobben en in aren geplaatste bloemen. De meest bekende soort *is D. cannabina* L. of *gele hennep,* die op Candia, in Klein-Azië en verder in het Oosten groeit. Zij heeft een aantal stengels ter hoogte van 1 tot 2½ m., die uit den voet ontspringen en onverdeelde takken dragen. De bladeren zijn gesteeld, windeelig en de lobben gezaagd, terwijl de eenslachtige, *okselstandige bloemen* dezer tweehuizige plant tot *aren* vereenigd zijn. Men vindt de plant dikwijls in botanische tuinen geculti-veerd.

Datiscaceeën is de naam eener plantenfamilie, die nauw verwant met de Begonia's is. Ze omvat slechts eenige geslachten, o.a. *Datisca.*

Dativus. Zie *Naamval.*

Datoe is in verscheidene streken van Insulinde, waar Maleiers gevestigd zijn, de benaming voor een hoofd.

Datoliet, *Dystomiet, Esmarkiet* of *Humboldtiet* is de naam eener delfstof uit de datoliet-gadolinietgroep der silicaten, is boomzuurhoudend en kristalliseert in het monokline stelsel, veelal in zeer samengesteide vormen. De grondvorm is een zuil van 77½° en 102½° met een eindvlak, hetwelk onder een hoek van 91° 41′ met de zuil verbonden is. Voorts is zij dikwijls ruw en grofkorrelig; haar hardheid is die van apatiet, 5—5,5, en haar soortelijk gewicht 2,9 tot 3. De kristallen zijn waterhelder, wit of groenachtig grijs, doorzichtig tot doorschijnend en smelten voor de blaaspijp tot een helder glas, terwijl zij aan de vlam een groene kleur geven; verder smelten zij met gips samen tot een heldere parel en zijn oplosbaar in zoutzuur. De scheikundige samenstelling is $H_2Ca_2B_2Si_2O_{10}$. Men vindt haar in Zweden, Tirol, den Harz, Engeland, Amerika enz. Dichte, zeer fijnvezelige aggregaten, die druif- en niervormige overtreksels op calciet van Arendal vormen, heeten *botryoliet.*

Datum (Latijn = *gegeven),* wijst den tijd aan, waarop een oorkonde is opgesteld, terwijl *actum* (gedaan) het tijdstip aanduidt, waarop over haar inhoud gehandeld werd. Dezelfde oorkonden hebben dus wel eens een vroeger *actum* en een later *datum,* of ook wel een gelijktijdig *actum* en *datum.* Men verbindt met de juiste opgaven van den tijd ook die der plaats, waar de oorkonde is opgemaakt. *Gedateerd* heeft bij ons dezelfde beteekenis als *gedagteekend.* Omtrent de wijze, waarop de dag en het jaar bepaald worden, raadplege men *Aera* en *Tijdrekening.*

Datumgrens. Alle plaatsen op aarde, die op denzelfden meridiaan liggen, hebben steeds op hetzelfde oogenblik denzelfden middag. De oostelijk van dien meridiaan gelegen plaatsen hebben, omdat de zon er vroeger opgaat, ook vroeger middag, en de plaatsen, die westelijk liggen, hebben later middag, omdat de zon er later opgaat. Een lengteverschil van 1° geeft een verschil in tijd van 4 minuten. Reist men dus van een plaats in Europa 180° naar het Oosten, dan ontstaat er een tijdsverschil van 12 uur. Is het in Europa 15 Maart 10 uur 's ochtends, dan is het in het Oosten 15 Maart 10 uur 's avonds. Reist men daarentegen 180° naar het Westen, dan bereikt men weliswaar hetzelfde punt als zooeven, maar aldaar is het dan 14 Maart 10 uur 's avonds. De vraag, welke datum nu op dien meridiaan geldt, is streng wetenschappelijk niet te beantwoorden en hangt af van het punt, waarvan men bij de tijdsbepaling is uitgegaan. Men heeft nu aan den meridiaan van Greenwich, die door de zeevarenden algemeen als nulmeridiaan beschouwd wordt, de voorkeur gegeven en den op het tegenovergestelde halfrond gelegen halven meridiaan van Greenwich als *nautische datumgrens* aangenomen. Indien een schip in W.—O. richting dezen meridiaan overschrijdt, wordt de dag, waarop dit geschiedt, dubbel gerekend; vaart het in omgekeerde richting, dan telt men dien dag niet mede en laat bijv. op den 25sten Maart onmiddellijk den 27sten van die maand volgen.

In verband met den historischen gang der ontdekking en kolonisatie van de landen in den omtrek van den 180sten lengtecirkel heeft zich hier een eigenaardig gebogen *historische datumgrens* ontwikkeld. De Portugeezen en later de Nederlanders kwamen uit het Westen, de Spanjaarden uit het Oosten, en ieder volgde natuurlijk zijn scheepsjournaal; dientengevolge werd op ieder eiland of eilandengroep van den Grooten Oceaan de datum aangenomen, dien de eerstaankomende er gebracht had. De *historische datumgrens* volgt daarom niet den meridiaan, maar maakt een groote bocht naar het Westen, omdat de Philippijnen van uit het Oosten ontdekt werden. Zoolang nu deze eilanden bijna uitsluitend, wat het verkeer met

het buitenland betreft, met Spaansch-Amerika te maken hadden, bestond er geen reden, om van den oorspronkelijk aangenomen datum af te wijken. Toen echter in het begin der 19de eeuw de Spaansche macht in Amerika verviel en de betrekkingen der Philippijnen met de nabijgelegen Aziatische kusten levendiger werden, had het datumverschil onaangename gevolgen. Daarom veranderde men in 1844 den datum door den 31sten December van dat jaar niet mee te tellen, dus onmiddellijk na 30 December 1 Januari te schrijven. Ook de overige eilanden ten W. van den 180sten lengtecirkel volgden dit voorbeeld, en in 1892 werd op de Samoa-eilanden de Amerikaansche datum aangenomen en de Maandag van den 4den Juli tweemaal geteld. Zoodoende is de thans geldende *werkelijke datumgrens* ontstaan; het Oostelijke punt van Siberië heeft den Aziatischen datum, terwijl op de Fidji-eilanden en eenige andere eilanden van den Grooten Oceaan de Australische datum geldt. De thans *geldende datumgrens* komt dus niet geheel overeen met de *nautische*, die den meridiaan volgt.

Datura. Zie *Doornappel.*

Daub, *Karl,* een Protestantsch godgeleerde, werd den 20sten Maart 1765 te Kassel geboren, studeerde te Marburg en vestigde zich aldaar als privaat-docent. In 1794 werd hij leeraar in de wijsbegeerte te Hanau en een jaar later hoogleeraar in de godgeleerdheid te Heidelberg, waar hij den 22sten November 1836 overleed. Belangrijk zijn de geschriften van *Daub* voor de juiste kennis der verhouding van theologie en wijsbegeerte. Van zijn talrijke werken noemen wij: „Lehrbuch der Katechetik" (Heidelberg 1801), „Theologoumena" (Heidelberg 1806), „Einleitung in das Studium der Dogmatik" (Heidelberg 1810), „Judas Ischariot, oder Betrachtungen über das Böse im Verhältnis zum Guten" (2 dln., Heidelberg 1816—1818), „Die dogmatische Theologie jetziger Zeit" (Heidelberg 1833) en „Theologische und philosophische Vorlesungen" (7 dln., Berlijn 1838—1844).

Daubanton, *François Elbertus,* den 5den Februari 1853 te Amsterdam geboren, studeerde in de theologie aan de Faculteit te Lausanne van 1871 tot 1875, deed proponentsexamen voor de Waalsche Commissie en werd in 1876 proposant-catéchiste bij de Waalsche gemeente te Leiden. Twee jaar later promoveerde hij te Lausanne tot licentiaat in de godgeleerdheid, na verdediging van een proefschrift, getiteld: „Lessing et la théologie allemande au 18e siècle", en werd daarop predikant bij de Waalsche gemeente te Zwolle. In 1886 aanvaardde hij het predikambt bij de Nederduitsch Hervormde gemeente te Heemstede en drie jaar later te Amsterdam. In 1896 werd hij gepromoveerd tot doctor theologiae honoris causa aan de Rijks-Universiteit te Utrecht en in 1903 aan dezelfde Universiteit benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid. Met prof. dr. *C. H. van Rhijn* te Groningen richtte hij in 1883 het tijdschrift „Theologische Studiën" op, waarvan hij thans (1915) nog — en sedert het overlijden van prof. *Van Rhijn* alleen — redacteur is. Verder verscheen nog afzonderlijk: „De theopneustie der Heilige Schrift" (1882); „De verschijning des Heeren aan de Emmausgangers" (1901); „De verloren zoon" (1901); „De universitaire vorming van de aanstaande predikanten der Ned. Herv. Kerk" (1904); „Dr. Neander" (1905); „Prolegomena van protestantsche zendingswetenschap" (1911) en „Geschiedenis der beoefening van de didaktiek des nieuwen verbonds" (Utrecht 1914 v.v.).

Daubensee, juister *Dubensee,* is de naam van een meer in het Zwitsersche kanton Wallis, op den Gemmi in een rotskom, ter hoogte van ongeveer 2214 m. gelegen. Het is 2 km. lang, 300—600 m. breed en 3—6 m. diep, en wordt door den Lämmern-gletscher van water voorzien. De grauwgroene waterspiegel, die door den Rinderhorn (3457 m.), den steilen Plattenhorn (2848 m.) en den Daubenhorn (2952 m.) wordt ingesloten, maakt een somberen indruk. Zeven maanden van het jaar is het meer dicht gevroren.

Daubenton, *Louis Jean Marie,* een Fransch natuur- en ontleedkundige, werd den 29sten Mei 1716 te Montbar in Bourgondië geboren, studeerde te Parijs in de geneeskunde en vestigde zich vervolgens in zijn geboorteplaats. *Buffon* riep hem naar Parijs en deed hem in 1745 tot opziener van het museum voor natuurlijke historie benoemen. In 1783 werd hij leeraar aan de veeartsenijschool te Alfort, in 1795 hoogleeraar aan de normaalschool te Parijs en directeur van het museum voor natuurlijke historie. Hij overleed den 31sten December 1799 te Parijs. Hij leverde voor de vijf eerste deelen van *Buffon's* „Natuurlijke Historie" anatomische bijdragen, die uit een wetenschappelijk oogpunt het belangrijkste deel van het werk vormen. In den *Jardin d'Acclimatation* is voor hem een door *Godin* ontworpen standbeeld opgericht.

Daubié, *Julie Victoire,* een Fransch letterkundige, werd in 1824 te Bains geboren. Zij was de eerste vrouw, die in Frankrijk de graden van *bachelier* en *licencié ès lettres* verwierf en zich verder aan het onderwijs wijdde. Zij overleed in 1874 te Fontenoy-le-Château. Van haar hand verschenen: „Du progrès dans l'enseignement primaire" (1862), „La Femme pauvre du XIXe siècle" (1866) en „l'Emancipation de la femme" (1872).

Daubigny, *Charles François,* een Fransch schilder, den 15den Februari 1817 te Parijs geboren, gestorven aldaar den 19den Februari 1878. Hij ontving het eerste onderwijs van zijn vader, die ook schilder was. Daarna bezocht hij Italië, waar hij te Florence, Rome, Subiaco en Napels naar de natuur studeerde. In 1840 zond hij een „Saint Jérôme" naar den Salon te Parijs. Sedert legde hij zich op het landschapschilderen toe, en zocht zijn motieven bij voorkeur aan de Oise, te Auvers, te Chaponval en te Valmondois. Zijn landschappen verschaften hem terecht een groote vermaardheid; zij worden onder de beste gerekend, die de negentiende eeuw heeft voortgebracht. Het museum te Rouaan bezit: „Ecluse dans la vallée d'Optevoz", het Louvre te Parijs: „Les bords

de l'Oise", het museum te Chantilly: „Le parc de Saint-Cloud", terwijl ook in het Stedelijk Museum te Amsterdam werk van hem te zien is. *Daubigny* etste ook twee prenten naar *Ruysdael*.

Daubigny, Karl Pierre, een Fransch schilder en zoon van den voorgaande, werd in 1846 te Parijs geboren en stierf in 1886 te Auvers-sur-Oise. Hij maakte landschappen in den geest van die van zijn vader, wiens leerling hij was.

Daubrée, *Gabriël Auguste,* een Fransch geoloog, werd den 25sten Juni 1814 te Metz geboren, bezocht de Polytechnische school en werd in 1839 hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde aan de academie te Straatsburg, in 1855 hoofdingenieur der mijnen, in 1861 hoogleeraar in de geologie, een jaar later ook in de mineralogie te Parijs, in 1867 inspecteur-generaal der bouwwerken en in 1872 directeur van de Ecole nationale des mines. Hij overleed den 29sten Mei 1896 te Parijs.

Zijn werk over de verspreiding der tinertsen (1841) bevatte een nieuwe theorie over de vorming der tinhoudende gesteenten. Nieuw was voorts zijn bewering, dat aan de rijzende beweging der kust van Skandinavië een dalende is voorafgegaan. In 1846 leverde hij een geschrift over de aanwezigheid van goud in de bedding van den Rijn, terwijl een verhandeling over het ontstaan van ijzerhoudende stoffen in meren en moerassen door Teyler's genootschap te Haarlem met goud werd bekroond. Later ontwierp hij een geologische kaart van het departement Bas-Rhin (1852). Ook gelukte het hem, verschillende gesteenten kunstmatig voort te brengen. Van zijn werken noemen wij: „Description géologique et minéralogique du Bas-Rhin" (Straatsburg 1852), „Observations sur le métamorphisme" (Parijs 1858), „Recherches expérimentales sur des phénomènes qui ont pu produire le métamorphisme" (1857—1860), „La chaleur intérieure du globe" (1866), „Expériences synthétiques relatives aux météorites" (1868), „Substances minérales" (1868), „Etudes synthétiques de géologie expérimentale" (1879), „Les météorites et la constitution du globe terrestre" (1887), „Les eaux souterraines" (3 dln., 1887) en „Les régions invisibles du globe et des espaces célestes" (1889).

Daucus *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen).* Het onderscheidt zich door samengestelde, veelstralige bloemschermen, door een 5-tandigen kelkzoom, door ovaal uitgerande bloembladeren met een binnenwaarts gebogen lobbetje, en door vruchten, wier hoofdribben korte borstels en wier bijribben stekels dragen. Het omvat meerendeels overblijvende kruiden met 2- of 3-voudig gevinde bladeren. Daartoe behoort *D. Carota* L. of onze *gewone peen,* een behaarde plant met 2- of 3-voudig gevinde bladeren en een uit vindeelige blaadjes bestaand omwindsel. De zoete, vleezige wortel wordt veel als groente gegeten, en men perst daaruit ook de peenstroop, die veel suiker bevat. Een verscheidenheid van deze plant is de *wilde peen* met een langen, witten, vertakten, oneetbaren wortel, die in geheel Europa, het noorden van Azië en Noord-Amerika groeit; voorts *D. C. sativa* of de *gele peen, genuina rubra* Mill., een peensoort, die zich onderscheidt door haar rolronden, van onder afgestompten wortel. Verder *D. Gnidium,* die op Sicilië groeit.

De teelt van wortels wordt in ons land in het groot uitgeoefend te Zwijndrecht, in het Westland, op het eiland IJselmonde, te Loosduinen en aan den Langedijk. Zij verloopt zoowel buiten, als onder glas. Voor de teelt buiten wordt reeds in Februari gezaaid, met voorgekiemd zaad. De wortels dezer cultuur worden vooral naar Londen, Hull en Leith uitgevoerd. De teelt onder glas begint op lichten grond al in October, op zware gronden in het begin van Januari. Zij wordt met die van andere groenten gecombineerd. Wanneer gezongd wordt voor het niet te dicht zaaien, niet te ongelijk land en het bemesten van den grond met niet te verschen mest, dan gelukt de teelt bijna altijd. De beste variëteiten zijn: Amsterdamsche bakwortel, Vroege Langedijker, Utrechtsche en Lange Deuvik. De teelt van winterwortels vangt in Juli aan, op grond, die reeds andere gewassen heeft voortgebracht, met de variëteiten: Lange Nijmeegsche en Hoornsche. De wortels kunnen 's winters zeer gemakkelijk in droog zand of in een kelder worden bewaard.

Daudet, *Alphonse,* een Fransch romanschrijver, den 13den Mei 1840 te Nimes geboren, begaf zich in 1857 naar Parijs, waar hij den 16den December 1897 overleed. Zijn gedichten: „Les amoureuses" (1858) en „La double conversion" (1861) vonden slechts weinig bijval. Nadat hij door reizen in Italië en het Oosten zijn blik verruimd had, werden zijn drama's „La dernière Idole" (1862) en „L'oeillet blanc" (1865) en de bundel „Le roman du chaperon rouge" gunstig ontvangen. Daarop volgden „Le petit Chose" (1877), „Lettres de mon moulin", „Lettres à un absent" (1871) en „Contes du lundi" (1873). Met „Fromont jeune et Risler aîné" (1874) plaatste hij zich onder de eerste schrijvers van Frankrijk. Daarna schreef hij: „Jack" (1876), „Le Nabab" (1878), „Les rois en exil" (1880), „Numa Roumestan" (1882), „L'Evangéliste" (1883), „Sappho" (1884), „L'immortel" (1888), „Les enfants dans le divorce" (1891), „Rose et Ninette" (1892), „Entre les frises et la rampe" (1894), „La petite paroisse" (1895), „Contes d'hiver" (1896), „L'enterrement d'une étoile" (1896), „Les femmes d'artistes" (1896), „Les Mères" (1896), „Trois souvenirs" (1896), „Le trésor d'Arlatan" (1897), „La Fédor" (1897) en „Soutien de Famille" (1897). Als dramatisch dichter leverde hij nog: „La frère aîné" (1868) en „Le sacrifice" (1869), voorts twee kleine blijspelen: „Lise Tavernier" en „L'Arlésienne" (met muziek van *Bizet*) en een paar groote drama's, uit zijn romans bewerkt, benevens „L'obstacle" (1890) en „La menteuse" (1892). Van zijn novellen noemen wij: „Aventures prodigieuses de Tartarin de Tarascon" (1872), „Tartarin sur les Alpes" (1886) en „Port Tarascon" (1890). Zijn herinneringen vindt men in „Trente ans de Paris" (1888) en „Souvenirs d'un homme de lettres". In 1900 werd voor hem te Nimes een standbeeld opgericht.

Behalve het hieronder genoemde werk van zijn broeder „Mon frère et moi", verscheenen over hem onder den titel „Alphonse Daudet" werken van *L. A. Daudet* (1898), *B. Diederich* (Hamburg 1901) en *A. Hermant* (1903).

Daudet, Julia, geboren *Allard,* echtgenoote van den vorige, werd in 1847 te Parijs geboren, schreef: „Enfance d'une Parisienne" (1883), „Fragment d'un livre inédit" (1884) en „Enfants et mères" (1888). Onder den naam *Karl Stern* schreef zij in het „Journal officiel".

Daudet, Ernest, broeder van *Alphonse Daudet,* werd den 31sten Mei te Nimes geboren en is eveneens romanschrijver („La Vénus de Gordes", „Fleur de Péché", „Marthe", „Zahra", „Marsis", „Mlle de Circé", „Aveux de femme", „La Vénitienne", „Drapeaux ennemis" enz.). Gedurende geruimen tijd was hij directeur van het „Journal officiel". Als historicus heeft hij zich naam gemaakt door „Le ministère de M. de Martignac" (1875), „La terreur blanche" (1876), „Histoire des conspirations royalistes sous la révolution" (1881), „Histoire de la restauration" (1881), „Histoire de l'émigration" (4 dln., 1886—1890), „Les coulisses de la société parisienne" (1893, 2de serie 1895), „Les moeurs du temps" (1893), „Un amour de Barras" (1895), „La police et les chouans sous le consulat et l'Empire" (1895), „Histoire diplomatique de l'alliance franco-russe" (1896). „Le Duc d'Aumale 1822—1897" (1898), „Louis XVIII et le Duc Decazes" (1899), „La conjuration de Pichegru" (1901), „Conspirateurs et comédiennes" (1902), „Récits des temps révolutionnaires" (2 dln., 1908—1910), „Exil et mort du général Moreau" (1909), „A travers trois siècles" (1911), „Madame Royale" (1912), „La police politique: 1815—1820" (1912), „Tragédies et comédies de l'histoire" (1912), „Les aveux d'un terroriste" (1913), „Un drame d'amour à la Cour de Suède" (1913), „De la Terreur au Consulat" (1914). In zijn „Mon frère et moi" (1882) geeft hij herinneringen uit zijn jeugd en die van zijn broeder *Alphonse.*

Daudet, Léon, een zoon van *Alphonse Daudet,* werd in 1868 te Parijs geboren en heeft zich, evenals zijn vader, aan de letterkunde gewijd, nadat hij eerst in de geneeskunde gestudeerd had. Zijn eerste werk „Germe et poussière" verscheen in 1891. In 1893 maakte hij met „L'astre noir", een satire op *Victor Hugo's* egoïsme, groote sensatie in letterkundige kringen, juist omdat *Daudet* in 1891 met een kleindochter van dien dichter gehuwd was, welk huwelijk in 1895 ontbonden werd. Algemeen bekend werd hij door zijn heftige satire tegen de geneeskundigen: „Les Morticoles" (1894), den zuiver psychologischen roman „Les deux étreintes" (1900) en de scherpe tegen de republiek gerichte satire „Les Parlementeurs" (1901). Verder schreef hij nog „Une campagne d'action française" (1910), „L'avant-guerre" (over Duitsche spionnage, 1913) en de romans: „La mésentente" (1911), „Ceux qui montent" (1912), „Le lit de Procruste" (1912), en „La fausse étoile" (1913). *Daudet* is politiek medewerker aan het anti-semitische blad „La Libre Parole", tooneelrecensent van de royalistische „Soleil" en een van de leiders der royalistische propaganda.

Dauguet, *Marie,* een Fransche dichteres, werd den 2den April 1860 te La Chaudeau (Haute-Saône), een eenzame plaats in de Vogezen, geboren en genoot een zeer vrije opvoeding. In 1880 trad zij in het huwelijk met haar jeugdmakker *Dauguet.* Aanvankelijk legde zij zich toe op muziek en schilderkunst en eerst in 1899 schreef zij, onafhankelijk van literaire invloeden, haar eerste gedichten. Zij gaf de volgende bundels in het licht: „La Naissance du Poète" (1897); „A travers le Voile" (1902); „Les Paroles du vent" (1904); „Par l'Amour" (1906).

Daulatabat of *Dowlutabad,* een stad in het gebied van den Nisam van Haiderabad, een der grootste vazallen van het Britsch-Indische rijk, is bekend door haar sterke rotsvesting. Deze bestaat uit een granietgevaarte ter hoogte van 166 m., dat zich ter hoogte van 50 m. loodrecht verheft, terwijl men alleen langs een in de rots uitgehouwen wenteltrap de sterkte bereiken kan. De top bestaat uit een slechts enkele vierkante meters groot platform. Bovendien is de rots omgeven door een gracht ter breedte van 10 m., welke slechts op één plaats door een smallen rotsdam is doorsneden. In de nabijheid van Daulatabad bevinden zich de beroemde tempelgrotten van Ellora. De stad zelf heette aanvankelijk Dewagiri en werd in 1294 door de Muzelmannen aan de Mahratten ontrukt en ontving in 1339, als residentie van koning *Mohammed II ibn Toghlug* van Delhi, haar tegenwoordigen naam. In 1595 werd zij door *Ahmed Nizam-Sjah* van Ahmednagar stormenderhand ingenomen, en na den dood des overwinnaars viel zij ten deel aan *Malek-Amber,* wiens nakomelingen er heerschappij voerden tot in 1634. Toen werd de stad veroverd door de Mongolen, die den zetel der regeering naar Aurungabad verplaatsten, en in de 18de eeuw werd zij het eigendom der Nisams van Hyderabad.

Daumas, *Melchior Joseph Eugène,* een Fransch generaal, werd den 4den September 1803 geboren, nam in 1822 als vrijwilliger dienst bij het leger en werd in 1827 officier. In 1835 ging hij naar Algiers, maakte er onder *Clausel* de veldtochten van Mascara en Tlemçen mede en legde zich met ijver toe op de kennis der Arabische taal en zeden. Na den vrede aan de Tafna was hij van 1837 tot 1839 Fransch consul bij *Abd-el-Kader* en daarna directeur van Arabische aangelegenheden in de provincie Oran, — later onder *Bugeaud* in geheel Algerië. In 1847 vergezelde hij *Abd-el-Kader* naar Frankrijk. Als generaal commandeerde hij in 1849 een expeditie tegen oproerige stammen. In 1850 werd hij voor de zaken van Algerië bij het departement van Oorlog geplaatst, in 1853 tot divisie-generaal bevorderd, in 1859 tot commandant der divisie cavalerie te Lunéville en in 1863 tot bevelhebber eener divisie te Bordeaux. In 1869 nam hij zijn ontslag en overleed den 4den Mei 1871 op zijn landgoed Camblanes bij Bordeaux. Hij schreef verschillende werken over Algerië, waarvan

vooral vermelding verdienen: „Moeurs et coutumes d'Algérie" (4de druk 1864) en „Les chevaux du Sahara" (7de druk 1874).

Daumer, *Georg Friedrich,* een Duitsch schrijver en dichter, werd den 5den Maart 1800 te Neurenberg geboren, studeerde te Erlangen en Leipzig in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en werd hoogleeraar aan het gymnasium in zijn geboorteplaats. In 1890 legde hij echter, wegens lichaamszwakheid, die betrekking neder en wijdde zich uitsluitend aan letterkundige werkzaamheden. In 1858 ging hij over tot de Roomsch-Katholieke kerk en overleed den 13den December 1875 te Würzburg. Hij schreef: „Urgeschichte des Menschengeistes" (1827), „Andeutungen eines Systems der speculativen Philosophie" (1831), „Philosophie, Religion und Religionsgeschichte" (1835), „Der Feuer- und Molochdienst der Hebräer" (1842), „Die geheimnisse des Christlichen Alterthums" (2 dln., 1847), „Religion des neuen Weltalters" (3 dln., 1850), „Meine Conversion" (1859), „Aus der Mansarde" (1860—1862), „Das Christenthum und sein Urheber" (1864), „Christina Mirabilis und Joseph von Copertino, als Vorläufer einer neuen künftigen Menschengattung" (1864), en „Das Geisterreich in Glauben, Vorstellung, Sage und Wirklichkeit" (2 dln., 1867). Ook gaf hij in het licht „Marianische Legenden und Gedichte" (1859), „Schöne Seelen" (1862), „Aphorismen über Tod und Unsterblichkeit" (1865) en „Das Wunder, seine Bedeutung, Wahrheit und Nothwendigkeit" (1874). Eindelijk heeft hij oude gedichten, alsmede mededeelingen over *Caspar Hauser* uitgegeven.

Daumet, *Pierre Jérôme Honoré,* een Fransch architect, in 1826 te Parijs geboren en aldaar overleden in 1911. *Daumet* behaalde in 1855 den Prix-de-Rome aan de Ecole des Beaux-Arts te Parijs. In 1879 volgde hij *Duc* op als architect van het Paleis van Justitie te Parijs, waar de zaal van het Hof van Appel zijn werk is. Verder bouwde hij het Paleis van Justitie en de Universiteit te Grenoble, en restaureerde het kasteel te St. Germain-en-Laye. Zijn voornaamste werk is de restauratie van het kasteel te Chantilly, waarmede de hertog van *Aumale* hem in 1875 belastte. Dit kasteel behoort thans aan de Académie Française; in 1885 werd *Daumet* lid van het Institut de France.

Daumier, *Honoré,* een Fransch caricaturteekenaar, werd den 26sten Februari 1808 te Marseille geboren, en in 1832 medewerker aan het satirieke weekblad „Charivari". Verscheidene reeksen van prenten zijn door hem uitgeven, zooals: „Robert Macaire", „Types parisiens", „Les papas", „Les gens de justice", „Les philanthropes du jour", „Actualités", „Idylles parlementaires" en „Les représentants représentés". *Daumier* kende Parijs en de bevolking dezer stad in al haar eigenaardigheden, bespottelijkheden en ellenden, en de juistheid, waarmee hij die wist voor te stellen, gaf aan de lithografieën van dezen uitstekenden kunstenaar blijvende waarde. Hij overleed den 10den Februari 1879 te Parijs.

Daun, een plaatsje in het district van dien naam, ligt aan den Lieser en aan de zijlijn Andernach-Mayen-Gerolstein der Pruisische staatsspoorwegen en telt (1910) 1428 inwoners. In de nabijheid liggen zeer groote, niet meer werkende vulkanen: de Firmerich met de Dauner Leien, een lavastroom, en de Muizenberg (562 m.) met drie kratermeren (Dauner Maare), waarvan het 100 m. diepe Weinfelder het voornaamste is.

Daun is de naam van een oud *grafelijk* geslacht, welks stamslot bij het stadje Daun in het Eifelgebergte op een hooge basaltrots verrijst. Reeds in den aanvang der 11de eeuw wordt het in oorkonden vermeld en in 1461 werd het door den aartsbisschop van Trier met aanzienlijke goederen beleend. In 1546 is een spliteing ontstaan in 3 lijnen, namelijk *Bruch, Falkenstein* en *Oberstein.* Wij vermelden van dat geslacht een drietal leden, te weten:

Daun, Ulrich von, heer *von Falckenstein Bruch* en *Oberstein,* in onzen vrijheidsoorlog tegen Spanje een groot ijveraar voor de Hervorming. Hij werd in zijn kasteel Bruch door de Spanjaarden belegerd en het beroep, als leenman van den hertog *van Cleef,* op zijn onzijdigheid was vruchteloos. Hij gaf zich over onder voorwaarde, dat het leven der bezetting zou worden gespaard. Al de bedienden werden echter verraderlijk vermoord en de graaf zelf, hoewel aanvankelijk verschoond, werd later (11 October 1598), vermoedelijk op last van *Mendoza,* omgebracht. Toen deze laatste vervolgens (1601) in onze handen was gevallen, vervoegde zich de weduwe van den graaf *von Daun* bij de Algemeene Staten om recht; het blijkt echter niet, dat daaraan gevolg werd gegeven.

Daun, Wirich Philipp Lorenz graaf *von,* werd den 19den October 1669 geboren, onderscheidde zich in den Spaanschen Successie-oorlog, werd in 1704 luitenant-veldmaarschalk en belastte zich in 1705 onder zeer moeilijke omstandigheden met het bevel in Piemont. Hij verdedigde Turijn in 1706 tegen de Franschen, totdat *Eugenius* hem ontzette. Als veldtuigmeester maakte hij zich in 1707 meester van Napels, waar hij van 1707 tot 1708 en van 1713 tot 1719 vice-koning was. Als opperbevelhebber in Italië verjoeg hij maarschalk *Villars* en dwong in 1709 paus *Clemens XI* tot vrede. Later werd hij veldmaarschalk en grande van Spanje en stelde zich aan het hoofd van het leger, dat een inval zou doen in Dauphiné. Keizer *Karel VI* verhief hem in 1711 tot prins van Thiano, waarna hij wederom onderkoning van Napels werd, in 1719 commandant van Weenen, toen stadhouder in de Nederlanden en eindelijk te Milaan. Hij overleed den 30sten Juli 1741 te Weenen.

Daun, Leopold Joseph graaf *von,* een Oostenrijksch veldmaarschalk en zoon van den voorgaande, werd den 24sten September 1705 te Weenen geboren en trad, ofschoon aanvankelijk voor den geestelijken stand bestemd, weldra in krijgsdienst, nam deel aan den oorlog tegen Turkije, was in 1734 reeds generaal-majoor en onderscheidde zich in 1737 in den rampspoedigen slag bij Krozka. In 1739 werd hij bevorderd tot luitenant-veldmaarschalk, en

de schitterende wijze, waarop hij zich in den Oostenrijkschen Successie-oorlog onderscheidde, zoowel tegen de Pruisen in Silezië, als tegen de Franschen aan den Rijn, alsmede zijn huwelijk met gravin *von Fux* bezorgden hem het volkomen vertrouwen van keizerin *Maria Theresia*. Na den vrede met Pruisen (1745) werd hij veldtuigmeester-generaal; in 1745—1758 streed hij in de Nederlanden tegen de Franschen en kreeg in 1754, behalve den rang van veldmaarschalk, de orde van het Gulden Vlies. Hij beijverde zich om in Oostenrijk het krijgswezen te verbeteren en stichtte in 1751 de Militaire Academie te Weener Neustadt. In den Zevenjarigen Oorlog (1757) voerde hij bevel over het leger in Moravië, rukte voorwaarts, na de nederlaag van *Browne* bij Praag, naar het leger van *Frederik II*, voor laatstgenoemde stad gelegen, en versloeg het bij Kollin (18 Juni 1757), zoodat de koning Bohemen moest verlaten. Daarna opereerde hij onder den prins *van Lotharingen* zeer voorspoedig, doch meest, omdat de prins niet naar zijn raad wilde luisteren, bij Leuthen het onderspit delven. Nu werd hij opperbevelhebber, behaalde bij Hochkirch (14 October 1758) een overwinning op *Frederik II* en noodzaakte, na een vruchtelooze poging om Dresden te veroveren, den Pruisischen generaal *Fink*, zich met 11 000 man over te geven (11 November 1759). Daarentegen was zijn aarzeling oorzaak, dat hij bij Liegnitz verslagen werd, alsmede bij Torgau (3 November 1760), waartoe zijn wonden en de stoute aanval van *Von Ziethen* medewerkten. Tot herstel begaf hij zich naar Weenen, doch keerde reeds in 1762 naar het leger terug, hoewel zonder een beslissenden slag te wagen. Men heeft hem hard gevallen om zijn weifeling. *Daun* wordt de Oostersche *Fabius Cunctator* genoemd. *Frederik II* stelde de talenten van *Von Daun* zeer hoog. In 1762 werd hij voorzitter van den Raad van Oorlog. Hij overleed den 5den Februari 1766 te Weenen.

Zie: „Der deutsche Fabius Cunctator oder Leben und Taten Sr. Exz. des Herrn Leopold Grafen von Daun (Frankfort en Leipzig 1759—1760, 2 dln.).

Daunou, *Pierre Claude François,* een Fransch geleerde, dagbladschrijver en staatsman, werd den 18den Augustus 1761 te Boulogne sur Mer geboren, trad in den geestelijken stand, doch sloot zich bij de Omwenteling aan en werd in 1792 als afgevaardigde van het departement Pas de Calais naar de Nationale Conventie gezonden. Hier bestreed hij met *Thomas Payne* de bevoegdheid der vergadering om de zaak van *Lodewijk XVI* te berechten, en drong aan op gevangenzetting des konings gedurende den oorlog en vervolgens op verbanning. Dit en zijn optreden tegen de Bergpartij bracht hem in de gevangenis, waaruit echter de val van *Robespierre* hem bevrijdde. Daarna werkte hij als lid der Nationale Conventie ijverig mede tot het ontwerpen der constitutie van het jaar III, zette in den Raad van Vijfhonderd zijn arbeid voort, werd belast met de organisatie der Romeinsche Republiek en hielp na den 18den Brumaire de Constitutie van het jaar VIII tot stand brengen. Nadat hij het lidmaatschap van den staatsraad had afgewezen, trad hij in het tribunaat, waaruit echter *Napoleon* hem verwijderde, omdat hij zich aanhoudend tegen diens heerschzuchtige plannen verzette. Vervolgens werd hij bibliothecaris van het Pantheon, in 1804 directeur van het archief van het Wetgevend Lichaam en in 1807 van het Rijksarchief, welke betrekking hij bij de Restauratie verloor, doch na de Julirevolutie herkreeg, waarna hij dan ook het hoogleeraarsambt in de geschiedenis nederlegde, hetwelk hij sedert 1819 aan het Collège de France bekleed had. In 1818 was hij gekozen tot lid van de Kamer van Afgevaardigden en na de Juliomwenteling wederom, doch hij onttrok zich in 1834 aan het staatkundig leven en overleed te Parijs den 20sten Juni 1840. Hij was secretaris van de „Académie des inscriptions et belles lettres". Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Essai sur l'instruction publique" (1793), „Essai sur la constitution" (1795), „Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'imprimerie" (1802), „Essai historique sur la puissance temporelle du Pape" (1810), welk geschrift in 1813 op hoog bevel vernietigd, doch gewijzigd in 1818 en later (1828) in 4 deelen wederom uitgegeven werd, en „Cours d'études historiques" (1847—1849, 20 dln.). *Daunou* was geruimen tijd hoofdredacteur van het „Journal des savants".

VIJFDE DEEL

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen

KAARTEN

	blz.
Centraal-Amerika, de staten Panama, Guatemala, Honduras, San Salvador, Nicaragua en Costarica	10
Chicago (plattegrond)	120
Chili, La Plata-Staten en Patagonië	130
China, Korea en Japan	144
Midden Oost-China	144
Christiania (plattegrond)	240
Columbia, Panama, Venezuela, Ecuador, Peru en Bolivia	414

PLATEN BUITEN DEN TEKST

	blz.
Chicago	120
China, Rijst- en Thee-cultuur	150
Chineesche kunst I (chromoplaat)	172
Chineesche kunst II en III	172
Christiania, De Fjord van,	240
Christus	248
Coelenteraten	374
Corot, Jean Baptiste Camille,	560
Couranten I en II	592
Cultivator I en II	668
Curaçao	680
Dampkring, Luchtspiegeling van water in de woestijn (chromoplaat)	768

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

	blz.
Caulerpa prolifera	3
Centaurus	9
Centrale Beweging (fig. 1)	18
Centrale Beweging (fig. 2—5)	19
Centrospermen (4 fig.)	22
Ceratites nodosus Brug.	25
Cerberus door Heracles ontvoerd	30
Chamaerops excelsa	56
Chiffreeren (fig. 1—3)	126
Chiffreeren. Fig. 4	127
Chili, Wapen van,	134
Chimaeridae. Spookvisch (Chimaera monstrosa)	142
China, Wapen van,	158
Chinoline. Fig. 1. Chinoline	183
Chinoline. Fig. 2. Benzol en Pyridine	183